

॥ ॐ ॥

॥ साधनपंचक ॥

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां,
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहाचूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥
संगः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाधीयतां,
शांत्यादिः परिधीयतां दृढतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।
सद्विद्वानुपसर्पतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां,
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरो वाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरः पक्षः समाश्रीयतां,
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।
ब्रह्मैवास्मि विभाव्यतामहरहो गर्वः परित्यज्यतां,
देहेऽहं मतिरुज्जतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥
शुद्ध्याधिश्च चिकित्सयतां प्रतिदिनं भिक्षौपधं भुज्यतां,
स्वाह्वं न तु याज्यतां विधिवशात्माप्तेन संतुष्यताम् ।
शीतोष्णादि विषण्णतां न तु द्रव्या वाक्यं समुच्चार्यता-
मौदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥ ४ ॥
एकांते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां,
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिविज्ञानाप्युत्तरैः श्लिष्यतां,
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥
यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः,
संचितपत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
तस्याशु संसृतिदयानलतीव्रघोर-
तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्प्रसादात् ॥ ६ ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं साधनपंचकं संपूर्णम् ॥

॥ ૐ ॥

ગ્રંથ પ્રકાશકોનું સમર્પણ તથા નિવેદન

સંસારમાં મનુષ્યજન્મ પાળીને સંસારમાં સરસા રજા છતાં જેનું લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધનો સાધવામાં સદા તત્પર છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામાં જે સદા કટિબદ્ધ રહે છે તેમ મનુષ્યજનનને સાર્યક કરે છે.

કમળની ઉત્પત્તિ કાદવમાંથી થાય છે, અને સદા જળમાંજ રહે છે છતાં કમળની દષ્ટિ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન કાદવ તરફ કે જળ તરફ નહિ પણ પોતાના આધ્યાત્મિક પ્રિયતમ પ્રજ્ઞ સૂર્યના તરફજ સદૈવ રહે છે, અને તેનાજ દર્શનમાં સદા રત રહે છે. એની દષ્ટિ સદા ઉત્તમ રહે છે, અને પોતાના આરાધ્ય દેવના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. એની એ ચોખ્ખતાના કારણેજ એ કમળ દેવના મરતોકે બિરાજે છે. એવીજ રીતે જે મનુષ્ય સંસારના કાદવથી અને માણસના જળથી અલિપ્ત રહી પોતાના તારણદાર પ્રજ્ઞતરફ દષ્ટિ રાખી તેનાં રમરણ, ધ્યાન અને દર્શનમાં નિમગ્ન રહે છે તે મનુષ્ય જ્ઞાતૈશ્વર્ય-ચક્રિતનો-મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, અને અપાંડવ અવિનાશી સૂખનો એ એકાંત સાધક છે. કમળ જે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન અને નિવાસસ્થાનબંધી દષ્ટિ રાખી તેમાં મમતાવાળું રહે તો તે કોઠી-સડીને નષ્ટ કષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મનુષ્ય જે સંસારમાંજ રમમાણ રહે તો પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જન્મનોગ્રસ્થે શયનમૂર્તી રેત્નામાંથી કઢી છૂટી શકતો નથી.

પ્રુષ્યશાળી જીવાત્માઓ સંસારસાગરમાં બાયસ્યાક દીવાદંડીતરફથી પોતાની જીવનનોકાને પાછી વાળી પરમધામરૂપ કુવતારક્રમિત દર્શિસંધાન રાખી તે તરફ નોંધા દંધારે તો તે મનુષ્યજન્મને ચરિતાર્થ કરી શકે છે.

એવા મોક્ષમાર્ગના પચિઠ્ઠમાં સદગત થી. રાજસીલાઈનું નામ મૂકી શકાય તેમ છે.

“શુર્વીનાં શ્રીમતાં ગેદે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે” એ શ્રીગીતા વચન પ્રમાણે સદગત થી. રાજસીલાઈનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં વંશિનેરપાસે પીપળાયા ગામે સંસ્કારી અને સુખી લોહાણા-કુટુંબમાં થીમાન હા. જીવરાજ રણુહોદને લાં સંવત ૧૯૩૬ના પોષસુદિ ૫ ને તા. ૨૮-૧૨-૧૮૮૨ના રોજ થયો હતો. માતા-પિતાના ધર્મસંસ્કારોથી શ્રી. રાજસીલાઈના જીવનને વધુ આપ વહવો. નાનપણથીજ એમના જીવનનો ઝોલ ધર્મતરફ હતો. પોતાના ધંધામાં ને જીવનમાં એમની ધર્મભાવના જણાઈ આવતી.

નાનપણમાં ગામડામાં ઉપરોક્ત પૂરતી કેળવણી લીધા પછી એઓ પોતાના પિતાના ધંધામાં નોકરો અને ગૃહસ્થ જીવનની ચરૂઆત કરી. મહાસાગરનાં માછલાને સરોવર સંકુચિત જણાય તેમ થી. રાજસીલાઈને પીપળાયાનું બ્યાપરીક્ષેત્ર ગદ્દ સંકુચિત લાગ્યું, એટલે એમણે બ્યાવહારિક વિદ્યાસપાઠે મુનર્ષ જેનું વિદ્યાળ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૬માં એમણે પોતાની માતૃશ્રુતિ પીપળાયાથી પ્રસ્થાન કરી મુંબઈમાં વસવાટ કર્યો. ગતજન્મના પ્રુષ્યસંસ્કારોથી જેને પ્રકાશ લાગ્યો હોય, જેનો બાહ્યોદય થયો હોય, તેને સામગ્રી ને સાનુકૂળતા પણ મળી રહે છે, તેવી રીતે સદગત થી. રાજસીલાઈને મુંબઈ જેવા વેપારપ્રધાન શહેરમાં સુંદર ક્ષેત્ર મળી આવતાં પોતાની સાહસિક વૃત્તિને લાંબી કાપડનો વેપાર એમણે શરૂ કર્યો.

નહી એના પ્રાકૃત્ય સ્થાન આગળ નાનાં કરણાં જેવી હોય છે, પણ આગળ વધતાં એ વિદ્યાળ બને

છે તેમ શ્રી. રાજસીમાધને વેપાર ધર્મપરાયણતા, પ્રામાણિકતા અને મિલનસાર સ્વભાવને લઇને દિન-પરદિન વધતો ગયો.

ધર્મની પાછળ અર્થ અને કામ દોડતા આવે છે, પણ ઉચ્ચકોટિનો આત્મા અર્થકામમાં લુપ્ત થતો નથી, એનું લક્ષ્ય તો મોક્ષ હોય છે, એટલે અર્થ ને કામમાં ઉદારીનતા રાખી સદ્ગત રાજસીમાધને મોક્ષ-માર્ગનું અનુસધાન રાખ્યું, છતાં વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી. એ ન્યાયે એઓ લક્ષ્મીસંપત્તિ બન્યા. વેપારમાં પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું, અને એ ધન પ્રામાણિકતાનું હોવાથી આજે પણ ટકી રહ્યું છે. એમની દુકાન આજે પણ મુંબઈ-કોલાબામાં એમના દીર્ઘચિત્તભરપે મેળૂદ છે, અને તેનો વહીવટ તેમના લઘુબંધુ શ્રીમુત નાદવજીભાઈ ચાલતી આવેલી પ્રણવિકા પ્રમાણે ચલાવી રહ્યા છે. વહીવટનું રાજસીમાધની સંપૂર્ણ જાપ શ્રી. નાદવજીભાઈમાં પ્રસક્ષ દેખાય છે. પ્રત્યેક નાની મોટી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં એઓ મોખરાનું સ્થાન દીધાને છે.

ભવાટવીમાં બૂલા પરેલા જીવાત્માને મોક્ષના રાજમાર્ગે ચલાવનાર શ્રી. સદ્ગુરુ છે અને મોક્ષમંદિરની આવી પણ સદ્ગુરુના હાથમાં છે. કોષપથ રથને પહોંચવામાં સ્વપ્રયત્ને રાજમાર્ગે જતાં માણસને વાર લાગે છે તે પ્રનામ કષ્ટાપ્ય થઇ પડે છે, પણ કોષ બોમિયાનો સાથ મળે તો તે ટૂંક માર્ગે યથારથાને પહોંચી શકે છે તેમ સદ્ગુરુ દેહીના માર્ગે થઇને મોક્ષમંદિરના પાત્રાળુને સત્તર તેના સ્થાનપર ચૂકી દે છે. સંસારમાગર તરીને મોક્ષરૂપ સામે કિનારે પહોંચવામાટે સદ્ગુરુરૂપ દુર્લભારનો આશ્રય લીધા વિના ચાલતું નથી. પ્રાતઃ-સ્મરણીય સતશિરોમણિ શ્રીમુખીદાસજીને પણ રહ્યું છે કે:—“ગુરુ વિનુ મવનિચિ તરહિં ન કોઈ જો ચિરંચિ ઝંકરસમ જોઈ” આ સહ શ્રી. રાજસીમાધને સમજાયું એટલે તેમને શ્રીસદ્ગુરુના શરણની તાલાવેલી લાગી. “શોધે તેને જડે” એ લોકોક્તિ પ્રમાણે એમણે શ્રીસદ્ગુરુની શોધ કરવા માંડી. તપશ્સ કરતાં એમને જીજ્ઞાસુ કે સર્વસમાન જ્ઞાન પ્રકાશવાળા ‘ભક્તનિધન’ને ઓચિંચ આશ્રય દેવ શ્રીમત્ નથુરામ-શર્માજી શીખીવખા-આનંદાશ્રમમાં બિરાજે છે, અને અનેક પુણ્યસાળી જીવે તેઓશ્રીના ચરણકમળનું શરણ લઈ આત્મકલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. એ સૌનો દહ નિશ્ચય છે કે:—

અપારલંસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતાનાં શરણં કિમસ્તિ ।

કલ્યાણકર્ત્તા ચ સુમામ્યલન્ધ્યા શ્રીનાથપદામ્બુજદીર્ઘવૃત્તૌક ॥

[અપાર સમારસમુદ્રમાં હુમતા-ગળકાં ખાતા મનુષ્યનું સાચું શરણ સદ્ભાગ્યના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી તથા કલ્યાણ કરનારી શ્રીનાથચરણકમળરૂપી નૌકાજ છે.]

આ મગન સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં શ્રી રાજસીમાધને શ્રીઆનંદાશ્રમમાં જઈ બવેદધિતારક શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ લીધું અને તેઓશ્રીની દીક્ષા લીધી સમર્થ સદ્ગુરુની દીક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા પછી એમના ધાર્મિક સરકારોને ધણું પોષણ મળ્યું એમના વેપારમાં અને જીવનમાં ધર્મ પ્રાધાન્ય ભેગવી રહ્યો. એમના વેપારમાં અને અર્થપ્રાપ્તિમાં પ્રામાણિકતા અને ધર્મભાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો. એમને આગળ પડતા દેખાવાની વૃત્તિ નહોતી, પણ સંગીન કાર્યમાં અને પાછળ રહેતી કર્તવ્ય કરવામાંજ એ માનતા હતી. વિમુક્ત ધનસમૃદ્ધિ છતાં અતિશય સાદાશી એઓ જીવન ગાળતા અને મુખ-વૈભવમાં પણ જળકેમળવત્ રહેતા હતા.

શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિમાં એમની અખૂટ શ્રદ્ધા, સેવા અને ભક્તિ બીજાઓમાટે આદર્શરૂપ હતાં.

સદ્ગત રાજસીમાધની જાપ એમના ભાઈઓપર તે કુટુંબ ઉપર નહુ દહ પડી હતી. એમના એક લઘુબંધુ શ્રી. બેચરલાલ તો શ્રીસદ્ગુરુની દીક્ષા લઈ શ્રીઆનંદાશ્રમમાં શ્રીસદ્ગુરુચરણમાર્જ પહોંચી સમય નિવાસ કરતા અને છેવટે એમનું શરીર શ્રીસદ્ગુરુના સાનિધ્યમાંજ છૂટી ગયું, અને મરણને પણ એમણે ધન્ય કર્યું. એમના બીજા લઘુબંધુ શ્રી. નાદવજીભાઈ પણ દીક્ષિત છે, અને શ્રીસદ્ગુરુના અનન્ય ઉપાસક છે.

... તેઓએ શ્રીઆનંદાશ્રમ-જીવજ્ઞાના નિલ કૃપાનાથને યાગ ધરાવાય એમણે પણ અમુક રૂપ આશ્રમમાં અર્પણ કરેલી છે

૮ પૂન્યપાદ સદ્ગુરુદેવે સ્વરૂપવસ્થાન કર્યા પછી શિષ્ય સમુદાયે પોતાના તરફથી પોતાના આરાધ્ય સદ્ગુરુદેવના પ્રતિમા દારી, બધા વિશાળ મંદિર બનાવી, તેમાં-શ્રીદક્ષિણમૂર્તિ નાયમંદિરમાં-તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ પ્રસંગે શ્રી રાજસીલાઈએ દ્રવ્યથી મોટી સેવા કરી હતી તે ઉપરાંત એ મગગપ્રસંગની દાયમની પાદગીરી સૌ દોહિન બંધુઓને ત્યાં રહે એ હેતુથી એ મગગ પ્રસંગે મુગધ, કરાંચી, ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેતા સેકંદા ગુરુબધુઓને શ્રી રાજસીલાઈએ પોતાના તરફથી પિતૃજના મોટા ખુમચાઓનું દહાડું કર્યું હતું

વાદાનેરમાં શ્રીગુરુદેવ મહાદેવના ચિવલય સામે એમણે મોટો અણુતરો અણુલ્યો છે. અમદાવાદના શ્રીઆનંદાશ્રમમાં પણ એમણે સારા ફાળો આપ્યો છે

વાકાનેર હોરિપદતમાં તમા બાળાશ્રમમાં પોતાની જાતે બંધિસ આપી સારી જોડી રૂપ બે આપી છે.

પોતાની જન્મભૂમિ પીપરીયામાં એક ચિવલય બનાવી તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરી જનતાને ધર્મશિશુપ્ત થવા ને પ્રેરણા આપી છે

સદ્ગત રાજસીલાઈએ પોતાનું ઉત્તર જીવન વ્યવહાર ને વેપારથી અગમ્ય કરી આત્મશોધે પ્રભુપરાયણતામાં ગાળ્યું હતું પૂન્યપાદ ગુરુદેવના પુસ્તકોના પરિશીનનમાં અને સત્સંગમાં એમણે પોતાનું ઉત્તર જીવન ગાળીત કર્યું હતું સંવત ૨૦૦૪ના વૈશાખવદિ ૦)) સોમ તા ૭-૧-૧૯૪૮ના રોજ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી એમણે પરમધામપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું

શ્રી જાદવજીભાઈ પણ પોતાના વસીલ બધુને પગલે ચાલી રહ્યા છે, અને એમની શ્રીગુરુચરણારવિન્દની ભક્તિ અને સેવા સદ્ગતની જા" આપે તેવા છે ધનસામગ્રી માનપ્રતિષ્ઠાની વિપુલતા છતાં એને જલકમળવત સાદાઈથી રહે છે પોતાના વડીલ બંધુના પ્રતાપેજ આજનું સુખી જીવન છે એમ સમજી તેમના કાણુમાંથી વલિચિત પણ નિવૃત્તિ મેળવાય એ હેતુથી એમણે સદ્ગત ગંગતીભાઈના શ્રેયોર્થે પૂન્યપાદ શ્રીગુરુદેવનાં પુસ્તકો પૈકી 'શ્રીઉપનિષદો' નો ગ્રંથ પુનર્નુદ્રણ કરાવી તેની ૧૧૦૦ પ્રતિ શ્રીઆનંદાશ્રમને સમર્પણ કરી છે એમની એ જ્ઞાનપ્રચારની ધર્મપ્રવૃત્તિ અને શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિન્દપ્રતિની ભક્તિ અરંધર જ્ઞાનવાદને આજ છે, તેમજ અન્નને માટે અનુકરણીય છે .....હરિં ક્ષુ ॥

[નોંધ—આ પુસ્તક ૭૫નું હતું તે દરમિયાન શ્રી જાદવજીભાઈનું અવસાન થવા પામ્યું છે. સદ્ગતની જન્મપ્રતિષ્ઠિ સંવત ૧૯૧૦, આવણસુદિ ૧૩ મગજવાગ તથા સદ્ગતની મરણપ્રતિષ્ઠિ સંવત ૨૦૦૮, વૈશાખવદિ ૫ છુદવાર આ પ્રમાણે છે]

॥ ॐ ॥

પંચમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ક્રંથની ચતુર્થાવૃત્તિનાં પુસ્તકો ખલાસ થઈ જવાથી અને જિજ્ઞાસુ આહુકો તરફથી તેની માગણી શરુ હોવાથી તેની આ પંચમાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

સં. ૨૦૦૬

આવણી

વ્યવસ્થાપક દૂરદીર્ઘ

આનંદાશ્રમ બીલખા-(સૌરાષ્ટ્ર)

[*]

॥ ॐ ॥

ચોથી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત.

આ ક્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રતો ખલાસ થવાથી અને આહુકો તરફથી તેની માગણી શરુ હોવાથી તેની આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

સંવત ૧૯૯૪

વ્યવસ્થાપક દૂરદીર્ઘ આનંદાશ્રમ-બીલખા.

॥ ॐ ॥

ત્રીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત.

સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય શો દર્શો તે જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યોને વેદાંતપારંગ સ્વકાર્સત્ય મહાપુરુષો સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે લેવાનું શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને પુરાણોનાં વચનોરૂપ પ્રમણોથી ને તદ્વનુકૂલ સુધુક્ષિતઓથી જણાવે છે:—

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચયથી રહિત, સૂક્ષ્મતમ, અસંગ, (નિર્લેપ,) દુઃખસુખથી રહિત, સ્વાભાવિક-સુખધનરૂપ, પરમપવિત્ર, અવિકારી, પૃથ્વીકામ, અક્રિય, પ્રસાંત, પ્રકાશ ને અધકારથી વિહસણુ, નિઘ્ન, ગભીર, પ્રમાતાપણાના કર્તાપણાના ભોક્તાપણાના સુખીપણાના ને દુઃખીપણાના ભાવથી રહિત, વાણીવરે જેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણુ ન કરી સકાય એવું, મન જેના સ્વરૂપને બ્યાવહારિક પદાર્થોની જેડે ન જાણી શકે એવું, જાતિગુણાદિ સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત, નિરપેક્ષમદ્ય, નિરપેક્ષચેતનરૂપ, નિરવયવ, નિરાધાર, સ્વયંપ્રકાશ, સાવાથી તથા આપાનાં સર્વ કોષોથી પર, અદ્વિતીય, એક, કેવલ, હૃદયનીત, નિરામય, ભયશોકથી ,રહિત, અજર, અમર, કુષાલવાદિ ધર્મોથી રહિત, સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ, સર્વ પ્રકારના બેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત, ગૂઢ, દુર્દર્શ, સમભાવરૂપ, નિષેધના અવધિરૂપ, નિરૂપમ, અદરૂપ, અમાય, છ પ્રકારના ભાવવિકારોથી અત્યંત રહિત અને ઉપનિષદોનાં "તત્ત્વમસિ" આદિ મહાવાક્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપ જે પરમતત્ત્વ છે તેને સ્પષ્ટ કે પરસ્પદ્ય એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. તે સ્વકોને આશરે તેની પ્રકૃતિનામની જાઈ અનિર્વચનીય શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ સ્વકની સત્તાની છત્રોના કર્મસંકારો ફક્ દેરા તત્ત્વર થાય ભાર

આકાશાદિરૂપે પરિણામ પામી સર્વ જડ પદાર્થોરૂપે ને જીવોનાં અંત કરણો, પ્રાણો, ઉદ્વિગો ને શરીરોરૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રકૃતિના શુદ્ધ ભાગને માયા ને પ્રકૃતિના અશ્વિન ભાગને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. માયામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન ધૃત્વ ને અવિદ્યામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન જીવ કહેવાય છે. એ જીવમાં બધોગોસ્ટની કલ્પના થાય છે. તે જીવ જ્યાંસુધી બોલ્ય મનાતા વિષયોમાં વિગમવાળો થતો નથી, ને પોતાના કૃતરચસ્વરૂપનો (અવિકારિસ્વરૂપનો) અત્મવિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરતો નથી ત્યાંસુધી તે બાવલમણુમાંથી ને દુઃખાનુભવથી મોકળો થતો નથી જ્યારે તે જીવ સાઓકત નિષ્કામશુભકર્મોથી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ એટલે દરવિષયોની તૃપ્તિથી રહિત કરે છે, ધ્વજાપાનથી પોતાના અંતઃકરણની સ્વચલતા દૂર કરી તેને સ્થિર કરે છે, અને વિવેકાદિ ને અરણ્યાદિ ધ્વજાપાનનાં સાધનોથી પોતાના અંતઃકરણને આત્માથી અભિન્ન ધ્વજાના સાક્ષાત્કારવાળું કરે છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે. કૃદ્વિષ્ટ બધથી રહિત ચતારૂપ ગોસ્ટ પામે છે. જીવે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી નેધમ્મે એવો સર્વ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ વા અભિપ્રાય છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પ્રકટ થઈ હતી તે ખપી જવાથી, ને તેનું અધ્યયન કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની તથા જિજ્ઞાસુઓની તે માટેની ઉપરાઉપર માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

જાપવામાં થયેલી બૂલો સગથ મેળવીને વાચનારે સુધારીને વાંચવી. સાધનપંચક ઉપોદ્ધાતના અંતમાં હતું તેને સુખપૃષ્ઠની બીજી પાબુએ મૂકવામાં આવ્યું છે.

—[*]—

॥ ૐ ॥

બીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કેવલોપનિષદનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં જ્યેતાશ્વતરોપનિષદની પછી કેવલોપનિષદ મૂલ તથા તેનું શુજરાતી ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં ધ્વજાપાનમાવલિસ્તોત્ર જ્યેતાશ્વતરોપનિષદની પછી હતું તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં તે સ્તોત્ર ઉપનિષદોનો સાર પૂરા થયા પછી છેવટ મૂલમાં આવ્યું છે ઉપોદ્ધાતપછી વિવેકો સાધકોમાટે સાધનપંચક મૂકવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના રમૂલ પદાર્થનું મૂલ્ય ૪ રૂપિયા હતું, તેમાંથી એક રૂપિયા ન્યૂન કરી આ આવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના રમૂલ પદાર્થનું મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

અનુકૂલ ભક્તિ રાખી ને ઔપનિષદસિદ્ધાંત યથાર્થ સમજવામાં આવે તો તે મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રતીત થતાં સર્વ તાપોનું અગ્નિરૂપ કારણરહિત શામન કરી તેને બહુ મિય લાગતાં પરમાર્નદન ઉદાર હૃદયથી દાન કરે છે. એવી રીતે આ ઔપનિષદસિદ્ધાંતજ મનુષ્યને કૃતાર્થ કરનારા છે માટે પદ્મપાતનો ત્યાગ કરી તે સિદ્ધાંત સમજવા પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર પ્રત્યેક વિવેકી મનુષ્યે ધણામાં ધણા આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે. કૃતિ શિવમ્

॥ ૬૦ ॥

પહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત

અધિકારી મનુષ્યની ચિત્રદત્તિને પરમતરત્તની સમીપ લઈ જઈ-પરમતરત્તની સાથે અંગેદભાવે રચાપન કરી-અવિદ્યા ને તેનાં કાર્ય શોકગોદાદિની ઐકાંતિક ને આત્મતિક નિષ્પત્તિ કરનારી અભાવિદ્યા ઉપનિષત કહેવાય છે. એ અભાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના યાનોપદેશ કરનાર ભાગે પણ ઉપનિષદમાં (અભાવિદ્યામાં) હેતુભૂત હોવાથી ઉપનિષત કહેવાય છે. વેદના સંહિતાભાગમાં તથા બ્રાહ્મણભાગમાં જેમ કેટલીક ઉપનિષદો છે તેમ તે એ ભાગથી જિજ્ઞાસુતંત્ર પણ કેટલીક ઉપનિષદો છે. ઈય, કેન, ઠઠ, પ્રશ્ન, મુંક, માંડુચ, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય ને બૃહદારણ્યક એ દસ ઉપનિષદો વિશેષ પ્રાચીન તથા પ્રમાણભૂત ગણાય છે. ૧ શ્વેતાશ્વતર, કૌષીતિક, જાગ્લાલ, ત્રૈયાણી, નૃસિંહતાપત્રીય કેવલ્ય ને પરમહંસ આદિ બીજી કેટલીક ઉપનિષદો પણ પ્રાચીન મનાય છે. અશ્વેષોપનિષદ્વચ્ચાદિ અન્ય કેટલીક ઉપનિષદો આધુનિક હશે એમ પણ તેમના વિષય તથા ભાષાથી જણાય છે. વર્તમાનકાલમાં દેવનામરી અશ્વરમાં સુદિત અપેલી ૧૧૮ ઉપનિષદો મળી શકે છે, તેમાં ઈસાથી શ્વેતાશ્વતરસુધીની અગીઆર ઉપનિષદો મુમુક્ષુને વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ ગ્રંથમાં મૂલસંહિત તેમની ગુજરાતીટીકા આપવામાં આવી છે. માંડુચોપનિષત્પરની ભગવાન્ ગૌડપાદની કારિકા પણ મુમુક્ષુને ઉપયોગી હોવાથી તે પણ ગુજરાતીટીકાસંહિત આપેલી છે. બાકીની ૧૦૭ ઉપનિષદોનો સાર આપવામાં આવ્યો છે, કે જોથી તે ઉપનિષદોમાં શો વિષય છે તે જિજ્ઞાસુઓના જાણવામાં આવે. સર્વ ઉપનિષદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય જીવજ્ઞાનો અંગે જણાવવામાં છે. આ અર્થ ઉપનિષદોના

૧ ઈશોપનિષત્પર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદજિરિનિંત્ર દીકા, ઉવટભાષ્ય, મહીધરભાષ્ય, ભાષણભાષ્ય, આનંદસ્રોધાધ્યાયકૃત ભાષ્ય, અનંતાચાર્યકૃત ભાષ્ય, બ્રહ્માનંદસરસ્વતીકૃત ઈશાવાસ્વરહસ્ય, શંકરાનંદમુનિકૃત ઈશાવાસ્વદીપિકા ને રામચંદ્રપંડિતકૃત ઈશાવાસ્વરહસ્યવિવૃત્તિ એ ભાષ્યો તથા ટીકાઓ છે. કેનોપનિષત્પર ભગવાન્ શંકરનું પદભાષ્ય તથા વાક્યભાષ્ય, તે બંને ભાષ્યપર આનંદજિરિની ટીકાઓ અને શંકરાનંદમુનિકૃત તથા નારાયણકૃત કેનોપનિષદીપિકાઓ છે. કઠોપનિષત્પર શાંકરભાષ્ય અને શંકરભાષ્યપર આનંદજિરિની ને જોપાલચર્ચકૃત ટીકાઓ છે. પ્રશ્નોપનિષત્પર શાંકરભાષ્ય, તે ભાષ્યપર આનંદજિરિની ટીકા ને શંકરાનંદમુનિકૃત પ્રશ્નોપનિષદીપિકા છે, મુંકપર શાંકરભાષ્ય, તે ભાષ્યપર આનંદજિરિની ટીકા તથા નારાયણકૃત મુંકોપનિષદીપિકા છે. માંડુચપર ગૌડપાદીયકારિકા, ચૂલ તથા કારિકાપર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદજિરિની ટીકા ને શંકરાનંદમુનિકૃત માંડુચોપનિષદીપિકા છે, તૈત્તિરીયપર શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર સુરેશ્વરાચાર્યકૃત વાર્તા, ભાષ્ય તથા વાર્તાપર આનંદજિરિનિંત્ર ટીકા, તથા શંકરાનંદમુનિકૃત ને ચિદામરવ્યમુનિકૃત તૈત્તિરીયોપનિષદીપિકાઓ છે. ઐતરેયપર શાંકરભાષ્ય, ભાષ્યપર આનંદજિરિનિંત્ર ટીકા, ને ચિદામરવ્યમુનિકૃત ઐતરેયોપનિષદીપિકા છે. છાંદોગ્યપર શાંકરભાષ્ય, ને શાંકરભાષ્યપર આનંદજિરિનિંત્ર ટીકા છે. બૃહદારણ્યકપર શાંકરભાષ્ય, સુરેશ્વરાચાર્યકૃત વાર્તા, ભાષ્ય તથા વાર્તાપર આનંદજિરિનિંત્ર ટીકા ને નિલાનંદમુનિકૃત ત્રિતાલ્પરાટીકા છે. શ્વેતાશ્વતરપર શ્રીશંકરાચાર્યના નામનું ભાષ્ય, શંકરાનંદમુનિકૃત ને નારાયણકૃત દીપિકાઓ અને વિજ્ઞાનમગ્ધવત્કૃત ટીકા છે. આ એકાદશ ઉપનિષદોપર બીજી અગ્રચિત્ત ટીકાઓ પણ હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઉપરની ઉપનિષદોથી સિત બીજી ઉપનિષદોમાંથી કેટલીક ઉપનિષદોપર શંકરાનંદમુનિની તથા નારાયણની ને કેટલીકપર માત્ર નારાયણની દીપિકાઓ છે. કેઈ કેઈ ઉપનિષત્પર અન્ય પંડિતોની ટીકાઓ પણ લેવામાં આવે છે.

૨ અશ્વેષોપનિષદની ગણના આયર્વેણુચાપામાં કરેલી લેવામાં આવે છે, તેના સાત મંત્રો છે, તેમાં અલ્લા (અદિતીય પરમાત્મા) નૈષેઢ, એષ, પરમપૂર્ણ ને અનાદિસ્વરૂપ છે ઉલ્લાદિ જણાવ્યું છે. તેમાં અલ્લા, ઉષલ્લા, અકબર ને રુષુલ મહામદ એવા અગ્રજીશ્વરો લેવામાં આવે છે તેથી અનુમાન થાય છે કે આ લેખ અગ્રજીશ્વરો સાહેબ સમયમાં પા દારાના સમયમાં લખાયો હશે. આશાજી હિંદુઓને ભાજી મુસલમાન કરવાખાટે આ લેખ લખાયો હશે એમ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં અલ્લા એ વહમીનું નામ છે તેથી કેટલાક આ ઉપનિષદને લક્ષ્મીઉપનિષત્ત્વ એવું નામ આપે છે, પણ ગ્રંથરચના લેતાં તે નામ યોગ્ય જણાઈ નથી.

તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારા છ લિંગોથી સિદ્ધ થાય છે ? ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ ને ઉપપત્તિ આ છ તાત્પર્યના નિર્ણયમાં લિંગો (હેતુઓ) છે. ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય વસ્તુનું તે ગ્રંથના આદિઅંતમાં ને પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, પ્રતિપાદન વિષયનું ગ્રંથના મધ્યમાં ને પુનઃ પુનઃ કથન તે અભ્યાસ, ગ્રંથનો અસાધારણ પ્રતિપાદન વિષય તે અપૂર્વતા, ગ્રંથના પ્રતિપાદન વિષયના જ્ઞાનથી શ્રવણ કરવામાં આવતું પ્રયોગન તે ફલ, ગ્રંથના પ્રતિપાદન વિષયની સ્તુતિ ને તેનાથી વિપરીતની નિંદા તે અર્થવાદ, અને ગ્રંથના પ્રતિપાદન વિષયનું દર્શનાદિ યુક્તિઓથી ને પ્રતિપાદન તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે. ઉપનિષદોના તાત્પર્યના અદ્વિતીય ધ્વજરૂપ નિર્ણયમાં તે છ લિંગો ઉપયોગી છે. ને શબ્દનું ને અર્થમાં તાત્પર્ય હોય તે તે શબ્દનો અર્થ થાય છે, માત્ર વાચ્યાર્થજ તેનો અર્થ થાય એવો નિયમ નથી. ઉપનિષદોમાં ને કર્મ તથા ઉપાસનાઓનું નિરૂપણ છે તે ચિત્તની શુદ્ધિ તથા સ્થિરતાદારા જ્ઞાનમાં ઉપકારક હોવાથી જ્ઞાનભાગના તાત્પર્યનો નિર્ણય થયે તેમને નિર્ણય યર્ધ જાય છે તેથી તેવા વચનોના તાત્પર્યનો પૃથક્ નિર્ણય કરવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જીવના ચિત્તમાં મુદ્ધ, વિદ્વેષ ને આવરણ એ ત્રણ દોષો હોય છે કુર્મ તથા કુવિચારથી પડેલા સંસ્કારો મુદ્ધ કહેવાય છે, ઈદ્રિયદારા વા વિષયસ્મરણથી અંતઃકરણનું ને વારંવાર પ્રયમલેગથી વિમલભણી બેઠાનું તે વિદ્વેષ કહેવાય છે, ને પોતાના કૃત્ર્યસ્વરૂપને ન જાણતું તે આવરણ કહેવાય છે. (આત્મસ્વરૂપના આવરણથી જીવને શરીરાર્થમાં દુષ્પ્રજ્ઞાની ને જગતમાં સત્પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ યદ્ય રાગદ્વેષ નિવેષ ઉપજે છે, અને રાગદ્વેષથી ધર્માધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિદારા જીવ ધર્માધર્મના સંસારરૂપ મહોપાને ગ્રસ્થ કરે છે. સકામ પુણ્ય પણ ભવભ્રમણમાં હેતુ હોવાથી વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ તે પાપરૂપ છે. એ ધર્માધર્મરૂપે જીવ ધર્મચક્રમાંના પડતી પોટે ઊર્ધ્વઅધઃ ભ્રમણ કર્યા કરે છે, ત્રિજ્ઞાનિ પામતો નથી. કામનાનો ત્યાગ કરી લૌકિકલૌકિક શાકાહાર કરવાથી શૂન્ય શૂન્ય ચિત્તના મહોપાની નિર્ગતિ થાય છે. ચિત્તને ઢાઢ પણ યોગ્ય ધ્યેયમાં દીર્ઘકાલ નિરંતર આદરપૂર્વક સ્થાપન કરવાથી ધીરે ધીરે ચિત્તનો વિદ્વેષરૂપ દૂર થાય છે, અને સતસાત્ત્વ તથા સદ્યુક્તિઓના

૧ ઈશોપનિષદના તાત્પર્યનો નિર્ણય જણાવનારા છ લિંગો નીચે દર્શાવ્યાં છે, તે પ્રમાણે અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ તે જણાવ્યાં—

ઈશા વાસુપમિદ્ સર્વમ્ । (આ સર્વ પરમાત્માવડે આચ્છાદન કરવા થાય છે,) એવી રીતે પ્રથમ મંત્રથી પરમાત્માના નિરૂપણને ઉપક્રમ કરી સ પયગાચ્છુક્રમ્ । (તે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક ને શુદ્ધ છે,) એમ આહ્વાન મંત્રવડે તેજ વિષયને ઉપસંહાર કર્યો છે, આ પ્રથમ લિંગ છે; અને જવેકેકે મનસો જગીયઃ ॥ તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્દુ સર્વસ્યાસ્ય યાહતઃ ॥ (પરમાત્મા અચ્ચ, અદ્વિતીય ને મંત્રથી વધારે વેગવાન છે, તે આ સર્વની અંતર છે, અને તે આ સર્વની બહાર પણ છે,) આ અભ્યાસરૂપ બીજું લિંગ છે; નૈતદેવા આન્નુવન્નપૂર્વમર્શત્ ॥ (તેને ઈદ્રિયો પહેલો ચક્રો નથી, કેમકે તે તેનાથી પૂર્વ ગયેલ જેવું છે,) આ ક્રુતિથી સ્થિત પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અવિષતારૂપ ને અપૂર્વતા તે ત્રીજું લિંગ છે; તન્ન કો મોહ કઃ શોક યક્તવમનુ-પદ્યતઃ ॥ (એકપણનો અનુભવ કરનારને તેમાં મોહ શો ? ને રોષ શો ?) આ મોહરોહના અભાવરૂપ ને ફલ તે ચોથું લિંગ છે; અસુર્યાં નામ તે લોકા અન્વેન તમસાડ્ડવૃતાઃ તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે વાત્મહનો જનાઃ ॥ (ને આત્માને વિપરીત માનનારા મનુષ્યો છે તેઓ મરીને ઘણા આશાનવડે આચ્છાદિત ઈદ્રિયોની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિરૂપ અસુરના સંબંધના પ્રસિદ્ધ જન્મો છે તેમને પામે છે,) આ દેવેશ્વરની નિંદારૂપ તથા અર્થથી અસેવણની સ્તુતિરૂપ ને અર્થવાદ તે પાંચમું લિંગ છે; અને તસ્મિન્નપો માતરિશ્વા દ્વાતિ (તે પરમાત્માના સદ્ભાવથી સૂત્રાત્મા કર્મકૃત્રિને ધારણ કરે છે,) આ પરમાત્માના અસ્તિત્વનું યોગ્ય કરનાર શુક્રિરૂપ ને ઉપપત્તિ તે છઠું લિંગ છે. આ છ લિંગોવડે આ ઈશોપનિષદનું (વાજસનેયસંહિતોપનિષદનું) તાત્પર્ય અદ્વૈત પરમાત્મામાં છે એમ નિશ્ચય થાય છે. નવમા મંત્રથી અંતમુખીનો બાજ કર્મઉપાસનાના વિષયોને છે તે જ્ઞાનના શેષરૂપ છે.

વેતા ને પરમતત્ત્વમાં નિહાવાળા પરમકારણિક આચાર્યદ્વારા વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિવડે નિઃસ્વરૂપનું અપરોક્ષગતન થવાથી ચિત્તના આવરણદોષની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણની નિઃશેષ નિવૃત્તિ થયે છતાં ભવપ્રદ ભવકાંતારનું દુઃખદ ભ્રમણ નિરૂપ થાય છે, ને તે અખંડાનંદરૂપે સાક્ષત વિરાજે છે.

ત્રિવિધતાપનો અગ્નાનંદરૂપ મુલસદિત અત્યંત ઉચ્ચ અને સ્વાભાવિક પરમાનંદનો નિઃશ અવિભાવ એ વિવેકી મનુષ્યને મુખ્ય પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય પ્રતીત થાય છે. એ પ્રાપ્ત્યની પ્રાપ્તિ આત્મસ્વરૂપના યાનથી થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપનું યાન ઉપનિષદના શ્રવણાદિથી થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ ઉપનિષદોનું શ્રવણ વા વાચન કરવું આવશ્યક છે. ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંત છતાં પરમશાંતિ આપી કૃતાર્થ કરનાર, કર્તવ્યપરા-યજ્ઞતા રાખવાનું ઉત્તમ મનોમત્સ આપનાર, નીતિમત્સને સુદૃઢ કરનાર, ને સર્વ પ્રકારના દુઃખમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે આશ્વાસન આપનાર છે એમ ઉપનિષદોનું સ્વરથ ચિત્તે વાચન કરનારને સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પશ્ચિમના કેટલાક પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ ઉપનિષદોની એ મદદતા સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે:—

“આખા વિશ્વમાં ઉપનિષદોના અભ્યાસજેવો શ્રેય કરનાર અન્ય કોઈ પણ અભ્યાસ નથી. મારા જીવનનું એ આશ્વાસન છે, અને મારા મૃત્યુકાલમાં પણ મને એનુંજ આશ્વાસન રહેશે.”

શોપનહોર.

“મુરોપનું ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વગ્નાન, શ્રીકૃતત્ત્વગ્નોને ચૈતન્યવાદ પણ, આર્યાવર્તના બ્રહ્મવાદસાથે સરખાવતાં મધ્યાક્ષના પૃથ્વીપ્રકાશગણ સૂર્યની આગળ એક તજુખાજેવો જણાય છે.”

ફ્રેડરીક રહેગલ.

“જો મુખી મૃત્યુ મેળવવાની યોગ્યતા સંપાદન કરી એ તત્ત્વચિંતનનો હેતુ હોય તો તેમણે વેદાંતજેવું શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ સાધન નથી.”

પ્રો ચેક્સમ્પુસર.

“પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં વેદાંત એ નીતિનો સર્વથી સુદૃઢ આધાર છે, ને બ્યાવકારિક દુઃખમાં નિરતિશય મુલ્લવવાનું આશ્વાસન છે.”

પ્રો. ડ્યુસેન.

શુદ્ધ ને સ્થિર ચિત્તરાળા સાધનસંપત્તિ પુરુષને અદિતીય પરમતત્ત્વનું યાન શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિઃશ આચાર્યનું વિધિવત્ અનન્ય યરણ પ્રદણ કરી તેઓથીદ્વારા મહાવાક્યના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવાથી થાય છે, પણ જોઓના ચિત્તમાં સંઘર્ષવિપર્યય હોય તેમને મહાવાક્યના શ્રવણથી દૃઢ અપરોક્ષગતન થતું નથી તેવા અધિકારીઓએ પૂર્વેકિન બ્રહ્મણ્યગણ આચાર્યદ્વારા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારાં છ શિશેસદિત વેદાંતશાસ્ત્રનું (શ્રવણ) કરવું જોઈએ. વેદાંત શાસ્ત્રના શ્રવણથી ને શાસ્ત્ર દ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે એવો વેદાંતરૂપ પ્રમાણમાં રહેલો સંઘર્ષ દૂર થાય છે. મોક્ષ તથા બ્રહ્માદિરૂપ પ્રમેયના સ્વરૂપમાં રહેલા સંશયો નિવૃત્ત કરવા શ્રવણ કરેલા વિષયનો એકાંતમાં બેઠી બાષક ને અબેઠી સાષક યુક્તિઓવડે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ. એવો વિચાર (અનંત) કહેવાય છે. શ્રવણમનન કર્યા છતાં પણ જો ચિરકાલથી અગ્નાનવડે પોષણ પ્રમેયો દેહમાં હૃ-યજ્ઞની ને જગતમાં સત્યપણની ભાંતિરૂપ વિષરીતભાવગ્રાની અત્યંત નિવૃત્તિ ન થાય તો તે કરવામાટે અનાત્માકાર વૃત્તિઓને રોકી શ્રદ્ધાસાધવાનતાપુરઃસર બ્રહ્માકારવૃત્તિઓના પ્રવાહને સતત ચક્ષાવવારૂપ નિદિબ્યાસન કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી પરમતત્ત્વનો સુદૃઢ અપરોક્ષગોષ યદ્દ પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, ચમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનોરહિત બહિર્મુખ પુરુષોથી શ્રવણાદિ સાધનો સંપાદન કરી શક્તાં નથી, તેથી પ્રથમ વિવેકાદિ સાધનો સંપાદન કરવાની અગત્ય મનાય છે. ધણે ધણે પરિણામ પામી વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળી અનિત્ય જડ વસ્તુઓ તથા જેમાં તે વસ્તુઓનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશ થાય છે એવી ચૈતન્યરૂપ નિત્યવસ્તુ એ બંને ક્ષિત્ત છે એમ જણવું તે વિવેક કહેવાય છે. ‘એ વિવેક જેમ જેમ દૃઢ થતો જાય છે તેમ તેમ દોષખટ્ટલ શણગાર જરૂરમાં રહેલો રોગ હીણ થતો જાય છે, ને અંતે હિરણ્યગર્ભીના પદમાં પણ દોષકર્મી યદ્દ તેમાં લાલસા રહેતી નથી. એવી રીતે આ લોકના વિષયોથી માંડીને

હિરણ્યગર્ભના પદપર્યંતના ઐશ્વર્યમાં આરૂઢ અસ્પૃશ્યનો ઉદય થાય તે (વૈરાગ્ય) કહેવાય છે. એવા વૈરાગ્યની સ્થિતિ થયે શમાદિ છ સંપત્તિ સુલભતાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. શમ, દમ, અદ્વા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિક્ષા એ છ સંપત્તિનાં નામો છે. દ્રવ્યરૂપ સંપત્તિવિના જેમ અન્નપચાદિ પદાર્થો મેળવી શકતા નથી તેમ આ છ સંપત્તિવિના ધ્વજાનુભવ થઈ શકતો નથી અને નિષિદ્ધ વિષયચિત્તનમાંથી શકવાનું બલ (શંભ) કહેવાય છે, ઇન્દ્રિયોના નિષિદ્ધ વિષયોષ્ણીના પ્રબલ વેગને શકવાનું સામર્થ્ય (દમ) કહેવાય છે, શ્રીસદ્ગુરુના તથા સત્ગુણના ઉપદેશમાં સુદઢ વિશ્વાસ રાખવો તે (અદ્વા) કહેવાય છે, સર્વોત્તમ વિષયોના અધિ-ધાનરૂપ ધ્વજામાં મનની સ્થિતિ થવાથી કોઈ પણ નિષિદ્ધ વિષયના સ્મરણથી વા સામીપ્યથી મનમાં કોઈ ન થાય તે (સમાધાન) કહેવાય છે, વિષયી હોવેને અતિપ્રિય લાગતા વિષયો દલાદલવિષયોના પ્રતીત થઈ તેમાં મનની સ્વાભાવિક ઉપેક્ષા રહે, ને સકામકર્મમાં કુલેષછાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન થાય તે (ઉપરતિ) કહેવાય છે, અને પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થતા માનાપમાન, સુખદુઃખ, દાંદતકો ને બૃજતરણ આદિ સહન કરવાનું બલ તિતિક્ષા કહેવાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય ને શમાદિ છ સંપત્તિ આ ત્રણ સાધનો પરિપક્વ થયાં હોય તોજ વારતવિક (મુમુક્ષુતા) એટલે મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપજે છે. એ મુમુક્ષુતા શ્રવણાદિમાં શીધ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી થાય છે.

જેઓ વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રતિબંધક સંસ્કારોના મદલાવને લીધે અરુચિવાળા હોય તેમણે આ લોક-પરલોકના ફક્તની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન પરમાત્માની પ્રસન્નતામાં રે પોતાના માનેલા પ્રદાર્થોના નિહિતલાગરૂપ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, એવા યતનથી ચિત્તની નિર્મલતા થાય છે, ને વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રીતિ ઉપજે છે.

આ જન્મમાં પરમતરુને સાક્ષાત્કાર કરી સર્વોમોક્ષ મેળવી શકવાનું સામર્થ્ય જેમની બુદ્ધિમાં નથી તેમને નિર્ણયધ્વજની ઉપાસના કર્તવ્ય છે. જેઓ નિર્ણયધ્વજની ઉપાસનાના અધિકારી ન હોય તેમણે સ્વચ્છુધ્વજની ઉપાસના કરવી જોઈએ, એ જેમાંની કાંઈ ઉપાસનાનો પરિપાક થયે જો તેમને ધ્વજોનો સાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે તો એવા ઉપાસકો એ ઉપાસનાના બલથી શરીરપાતપછી અર્ચિમાંજે અલ્પલોકમાં જાય છે, ને લાંબા ઉત્કૃષ્ટ ભોગો ભોગવી મહાદેવના અંતમાં વિદેહકેવલ્ય પામે છે. આ ક્રમમોક્ષ કહેવાય છે. તેથી જીતરતા અધિકારવાળાએ નિષ્કામ શુભકર્મ, ને તેનાથી જીતરતા અધિકારવાળાએ સકામ શુભકર્મ કરવાનાં છે. ઈષ્ટ, પૂર્ત ને દાનાદિરૂપ સકામ શુભકર્મ કરનારા દક્ષિણાવનમાંજે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, અને લાંબી સ્વર્ગોના ભોગ આપનાર પુણ્યકર્મોને ક્ષય થયે પાછા અર્થલોકમાં આવે છે. જેઓ સકામ શુભકર્મ નહિ કરતાં સ્વચ્છંદ્યરૂપે વર્તે છે તેઓ પ્રધાનપણે દુઃખનો અનુભવ કરવા તૃતીય સ્થાનમાં એટલે મનુષ્યથી જીતરતી ચૌનિઓમાં જાય છે. એ ત્રણે માર્ગનું નિરૂપણ છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમાં જોવામાં આવશે.

ઈશાદિ અગીઆર ઉપનિષદોમાંની પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં કયા વિષયનું નિરૂપણ છે તે વિષયદર્શક સ્ત્રીપત્ર જોવાથી બધવા તે તે ઉપનિષદના આરંભમાં આપેલા ઉપોદ્ધાત અને મત્રોપરની ઉત્થાનિકાઓ વાંચવાથી જણાઈ આવશે.

શબ્દાર્થમાં આવાં [ ] ચતુષ્કોણે ચૂરી તેમાં મૂલમાં નહિ એવાં પદ ૬ પદો ગુજરાતીમાં અર્થ સ્પષ્ટ થવાસાર મૂલમાં આપ્યાં છે, અને આવાં ( ) દ્વિકપાલો પદોનાં પચાઈ જણાવવાસાર વા પદના સ્પષ્ટીકરણમાં મૂલમાં આપ્યાં છે. જેમને માત્ર શબ્દાર્થ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નોની પહોરનો ભાગજ વાંચવો, અને જેમને મૂલનો લાવાઈ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નો લાં નથી એમ ગણી સર્વ ભાગ વાંચવો, એમ કરવાથી બંને પક્ષની અનુકૂલતા સચવાશે. ઇતિ. ૩૬

॥ ૐ ॥

॥ શ્રીજ્ઞાનિપદોત્તુ વિષયદર્શક સૂચીપત્રક ॥

વિષય

મંગલાચરણ.

પૃષ્ઠાંક

૧ શ્રીવાલ્મીકીયસંહિતાપનિષત્ (શ્રીકૃષ્ણાપનિષત્)

શાંતિપાઠ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૨
સંન્યાસવડે આત્માની રક્ષાની કર્તવ્યતાનો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૩
અઘાતીને જીવનપર્યંત નિષ્કામકર્મ કરવાનો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૪
અઘાતીની નિંદાદ્વારા આત્માના સ્વરૂપનો ને તેના જ્ઞાનના ફલનો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૪
પરમાત્માના સ્વરૂપનું કથન.	...	...	...	...	...	...	...	...	૬
કર્મના તથા ઉપાસનાના સમુચ્ચયને કહેવાની ઇચ્છાથી કેવલ કર્મના વા કેવલ ઉપાસનાના અનુશાનની નિંદા, તેમના ફલના બેદનું કથન, ને તે બંનેનું સાથે અનુશાન કરનારને યનારા ફલનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૧
સમુચ્ચયને કહેવાની ઇચ્છાથી કેવલ દ્વિરવ્યગ્રહની તથા પ્રકૃતિની ઉપાસનાની નિંદા, તે બંનેની પૃથક્ ઉપાસનાથી યનારું જિજ્ઞાસુ ફલ, ને તે બંનેની સાથે ઉપાસના કરનારને, યનારું ફલ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૮
ઉપાસકે તથા કર્મ કરનારે અંતકાલે કરવાની પ્રાર્થના તથા માર્ગવાચના.	...	...	...	...	...	...	...	...	૯

શ્રીતલવકારોપનિષત્ (શ્રીકેનાપનિષત્)

ખંડાંક.	વિષય.	...	...	...	...	...	...	...	પૃષ્ઠાંક.
શાંતિપાઠ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૧૧
૧	મુમુક્ષુનો આચાર્યપ્રતિ પ્રશ્ન ને તેનું ઉત્તર.	...	...	...	...	...	...	...	૧૩
૨	ઉપાસ્યવસ્તુથી અલગના બેદનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	...	૧૪
૩	અલગ રૂપ નથી, પણ સ્વયંપ્રકાશ છે.	...	...	...	...	...	...	...	૧૫
૪	અલગતાના સાધનનું ને અલગને જાણવાની આવશ્યકતાનું કથન.	...	...	...	...	...	...	...	૧૮
૫	સમુચ્ચયઅલગની ઉપાસનાના પ્રકારનું આખ્યાયિકાદ્વારા નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	...	...	૧૯
૬	" " " " " " " " " " " "	...	...	...	...	...	...	...	૨૦
૭	અભિ, વાયુ ને ઇંદ્રની અલગના જ્ઞાનથી મહત્તા.	...	...	...	...	...	...	...	૨૨
૮	અલગનો અધિદેવ તથા અધ્યાત્મ આદેશ.	...	...	...	...	...	...	...	૨૩
૯	અલગનું નામ તથા તે નામવડે ઉપાસના કરવાથી યનારું ફલ.	...	...	...	...	...	...	...	૨૪
૧૦	શિષ્યની પ્રાર્થના, આચાર્યનું ઉત્તર અને અલગવિદ્યાની પ્રાપ્તિના ઉપાયો.	...	...	...	...	...	...	...	૨૪
૧૧	અલગવિદ્યાનું ફલ.	...	...	...	...	...	...	...	૨૫

૩ શ્રીકાઠકોનિષત્.

૧ પહેલો અધ્યાય.

વદંત્યંક.

વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

શાંતિપાઠ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૬
૧	શ્રીઉદ્દાલકના વિશ્વજિતનામના યજ્ઞમાં દક્ષિણની અપૂર્ણતા જોઈ તેમનાં પુત્ર નયિકતાએ કરેલી વાચના	...	...	...	...	...	...	...	૨૭

વર્ણક	વિવચ.	પૃષ્ઠક.
૧	નચિકેતાની ત્રણ વારની યાચનાથી શીલદ્વાલકે “ તને યમને આપું છું ” એમ ઉત્તર આપ્યું.	૨૭
૨	નચિકેતાને વિચાર ને તેણે પોતાના પિતાને કહેલી ચિનતિ.	૨૮
૩	નચિકેતાને યમલોકમાં જવું, ને મંત્રીઓનાં યમરાજપ્રતિ વચનો.	૨૮
૪	નચિકેતાને યમરાજાએ ત્રણ વર માગવાનું કહ્યું, ને નચિકેતાએ પોતાના પિતા શાંત ધ્યાય એવો પ્રથમ વર માગ્યો.	૨૯
૫	નચિકેતાએ સ્વર્ગનું સ્વરૂપ કહી સ્વર્ગના સાધનશ્રુત અગ્નિના ઉપદેશરૂપ બીજા વરની માચના કરી.	૩૦
૬	યમે કહેલા અગ્નિની સ્તુતિ, નચિકેતાની યોગ્યતા જોઈ તેને યમે અગ્નિનું નાગ્નિકાં એવું નામ પાડવાનું તથા કર્મનું વિદ્યાન આપવાનું કહ્યું, અને કર્મની સ્તુતિ કરી.	૩૧
૭	અગ્નિના જ્ઞાનનો તથા યમરાજાનો ઉપદેશ કરી નચિકેતાને ચોથો વર માગતા યમે કહ્યું.	૩૨
૮	નચિકેતાએ ચોથા વરથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની માગણી કરી, ને યમે જ્ઞાનાથી ક્ષિત વર માગતા સ્થપ્યું, પણ નચિકેતાએ તેજ વર માગ્યો ત્યારે યમરાજા તેને લોભ પમાડવા કહ્યો.	૩૩
૯	યમના પૂર્વોક્ત કથનથી નચિકેતાએ લોભ નહિ પામતાં કહેલાં વચનો.	૩૪
૧૦	યમરાજાએ શ્રેય તથા પ્રેમની ક્ષિતતા કહી નચિકેતાની સ્તુતિ કરી.	૩૫
૧૧	અવિવેકીઓની પ્રતિ.	૩૬
૧૨	આત્માનું દુર્વિદ્યેયપણું તથા તેનું કારણ.	૩૬
૧૩	સંતોષ પામેલા યમરાજાએ નચિકેતાપ્રતિ કહેલાં કૃપાયુક્ત વચનો.	૪૦
૧૪	આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતાનું તથા આત્મવેદાને પ્રાપ્ત થનારા ક્ષણ કથન.	૪૧
૧૫	નચિકેતાએ આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાની પુનઃ માચના કરી ત્યારે યમરાજાએ સંકારની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરી અંતરની સ્તુતિ કરી.	૪૨
૧૬	આત્મસ્વરૂપનું વર્ણન.	૪૩
૧૭	આત્મસ્વરૂપ જાણવાના સાધનનું પ્રતિપાદન.	૪૪
૧૮	આત્માનું દુર્વિદ્યેયપણું તથા તેના જ્ઞાનથી થતી શોકની નિરૂત્તિ.	૪૪
૧૯	શેષ ઉપાયવડે આત્મજ્ઞાનની સુખલતા, ને સાધનરહિતને આત્મજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિ.	૪૫
૨૦	જ્ઞાનના તથા કૃતરથના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૪૬
૨૧	વર્તમાનકાલમાં પણ વિદ્યાનેનો સહભાવ, તથા ચરીરાદિની રક્ષાદિરૂપે કલ્પના.	૪૭
૨૨	અવિવેકી સારથિને અથો વશ રહેતા નથી, ને વિવેકી સારથિને તે વશ રહે છે એવું કથન.	૪૮
૨૩	વિવેકરહિત સારથિજાણને તથા વિવેકયુક્ત સારથિજાણને થનારા ક્ષણ નિરૂપણ, અને પરમપદના સ્વરૂપનું કથન.	૪૯
૨૪	પુણ્ય સમગ્રપણાદિનો અર્થ છે, ને તેનો સાધ્યત્વાદ સમગ્રપણાદિજાણને થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું કથન, તથા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરવાનો બોધ, ને જ્ઞાન-માર્ગની દુર્લભતાનું નિરૂપણ.	૫૦
૨૫	પરમતત્ત્વને જાણવાથી મોક્ષલાભનું કથન, તથા પ્રસ્તુત વિદ્યાનની સ્તુતિ.	૫૧

વર્ણક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
૧	ત્રેયના પ્રતિબંધનું કથન.	૫૨
૨	અવિવેકી તથા વિવેકીની હ્રમ્ભાના લિલપણાનું તથા અજ્ઞાતાનનાં સાધનોનું નિરૂપણ. ...	૫૨
૩	હિરણ્યગર્ભના અજ્ઞાતાનું કથન.	૫૪
૪	અગ્નિના તથા સમષ્ટિપ્રાણના અજ્ઞાપણાનું તથા જીવજલના અભેદનું પ્રતિપાદન. ...	૫૪
૫	અજ્ઞાતસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૫૫
૬	ભેદજ્ઞાનનો નિષેધ તથા વિદ્વાન્ના આત્મસ્વરૂપનું કથન.	૫૫
૭	આત્મજ્ઞાનથી જીવ-મુક્તિની તથા વિદેહ-મુક્તિની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન, ને આત્માની સર્વગ્રાપકતાનું નિરૂપણ.	૫૭
૮	શરીરથી લિલ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાના હેતુઓનું કથન.	૫૮
૯	પ્રાણાદિત્રયી આત્માની લિલતાનું ને જીવની કર્માનુસાર ગતિનું પ્રતિપાદન.	૫૯
૧૦	અજ્ઞાતસ્વરૂપનું નિરૂપણ, તથા અંતરાત્માની એકતાનાં દર્શનો.	૬૦
૧૧	અજ્ઞાત સર્વના અંતરાત્મા છતાં લોકના દુઃખવડે લેખાતા નથી તેનું, તથા જ્ઞાતાનુભવથી થનારા નિલસુખનું કથન.	૬૦
૧૨	પરમાત્મમાં વિદ્વાન્ના અનુભવનું તથા અજ્ઞાતના સ્વયંપ્રકાસપણાનું કથન.	૬૧
૧૩	અજ્ઞાતસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૬૨
૧૪	પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભનું, તેમના ભયથી સૂર્યાદિ પોતપોતાનું કામ કરે છે તેનું, અને પરમાત્માના અપરીક્ષાજ્ઞાનપ્રાપ્તિ આ જન્મમા પ્રયત્નની કૃત્યતાનું પ્રતિપાદન.	૬૩
૧૫	લિલ લિલ લોકમાં આત્માનું દર્શન કેવી રીતે થાય છે તેનું, તથા આત્મજ્ઞાનથી શોકલાભનું નિરૂપણ.	૬૪
૧૬	આત્માના સ્વદમતમપણાનું તથા તેના અનુભવથી અવિનાશિભાવની પ્રાપ્તિનું કથન.	૬૫
૧૭	યોગના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૬૬
૧૮	આત્મા છે એમ જાણવું જોઈએ તેનું, તથા તેમ જાણવાથી થનારા લાભનું પ્રતિપાદન. ...	૬૭
૧૯	કામનાઓની તથા અજ્ઞાનની વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી અજ્ઞાતાની પ્રાપ્તિનું કથન. ...	૬૮
૨૦	સુષુપ્ત્યાનાદીદ્વારા અજ્ઞાતોક્તિની પ્રાપ્તિનું ને બીજી નાદીઓદ્વારા સંસારની પ્રાપ્તિનું તથા અંતરાત્માના અવિનાશીપણાનું કથન.	૬૮
૨૧	નિમિત્તતાને અજ્ઞાતાની પ્રાપ્તિ.	૬૯

૪ શ્રીપ્રશ્નોપનિષત્

પ્રશ્નાક.	પ્રશ્ન.	પૃષ્ઠાંક.
૧	શાંતિપાઠ.	૭૧
૨	સુદેશા આદિ શ્રીપિપ્પલાદેને શરણે ગયા.	૭૨
૩	ભગવાન્ પિપ્પલાદે તેમને એક વર્ષ અહાર્યય પાળી પછી જે પૂછવાનું હોય તે પૂછવા જણાવ્યું, અને એક વર્ષપછી કળધીએ “આ પ્રજા કયાથી ઉપજે છે ?” એમ પૂછ્યું, ને ભગવાન પિપ્પલાદે “આ સર્વ પ્રજા ક્રમવડે પ્રજાપતિમાથી ઉપજે છે” એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ...	૭૨
૪	“સત્તર દેવોમાંથી કયા દેવો આ શરીરને ધારણ કરે છે ? અને તેમાં મુખ્ય કોણ છે ?”	

પ્રશ્નક. વિષય.

પૃષ્ઠક

- એમ ભાગેને પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં પિપ્પલાદ્યુનિએ “પ્રાણ આ શરીરને ધારણ કરે છે, ને તે સર્વમાં મુખ્ય છે” એમ નિરૂપણ કર્યું. ... ૭૮
- ૩ કૌસલ્યે “પ્રાણની ઉત્પત્તિ શામાંથી થાય છે?” ઈશાદિ પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં શ્રીપિપ્પલાદિ “પ્રાણની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય તે” ઈશાદિ જણાવ્યું. ... ૮૨
- ૪ “આ શરીરમાં કાણ સૂએ છે? કાણ જાગે છે? કાણ સ્વપ્નો જુએ છે? વિદ્યેપના અભાવમાં સ્વરૂપસુખ ધોને થાય છે? અને સર્વ શામાં એકીભૂત થાય છે?” એમ ગાગ્યે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં ભગવાન પિપ્પલાદિ આ પ્રમાણે કહ્યું—“વિષયસંહિત ઇન્દ્રિયો સૂએ છે, પ્રાણ જાગે છે, મન સ્વપ્નો જુએ છે, સુષુપ્તિમાં મનને સ્વરૂપસુખ થાય છે, ને પરમાત્મામાં સર્વ એકીભાવને પામે છે.” ... ૮૬
- ૫ “ઋકારનું જ્ઞાન કરનારને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે?” એમ સલકામે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં ભગવાન પિપ્પલાદિ કહ્યું કે—“અપરબ્રહ્મરૂપે ઋકારનું જ્ઞાન કરનારને સલયોક્તી પ્રાપ્તિ, ને પરબ્રહ્મરૂપે ઋકારનું જ્ઞાન કરનારને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.” ... ૯૧
- ૬ “સોળ કલાવાળો પુરુષ કયા છે?” એમ સુકેશાએ પૂછ્યું ત્યારે ભગવાન પિપ્પલાદિ આ પ્રમાણે જણાવ્યું—“પ્રાણાદિ સોળ કલાવાળો પુરુષ હલ્વાકાશમાં રિયત છે.” ... ૯૪

:૦:

૫ શ્રીમુંદકોપનિષત્

૧ પ્રથમ સુંદક.

પ્રશ્નક. વિષય.

શાંતિપાઠ.

- ૧ શ્રીબ્રહ્માએ અથર્વાને બ્રહ્મવિદ્યા કહી, અથર્વાએ અગ્નિરને, અગ્નિરે ભારદ્વાજને, ને ભારદ્વાજને અગ્નિરાપ્રતિ તે વિદ્યા કથન કરી. તે અગ્નિરાપ્રતિ “શું જાણવાથી આ સર્વ જાણવામાં આવે છે?” એમ શૌનકે જિજ્ઞાસા કરી. ... ૯૬
- ૨ અગ્નિરાએ શૌનકની સમીપ અપરાવિદ્યાનું તથા પરાવિદ્યાનું નિરૂપણ કરવા માંડ્યું. ... ૧૦૦
- ૩ સંહિતા કેમનું નિરૂપણ. ... ૧૦૦
- ૪ કેમનું તથા અગ્નિહોત્રનું પ્રતિપાદન. ... ૧૦૨
- ૫ અગ્નિહોત્રના અનુદાનના દુષ્કરપણાનું, અગ્નિની સાત છબોનાં નામોનું, ને આહુતિઓ યજ્ઞમાનને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે તેનું વર્ણન. ... ૧૦૪
- ૬ ઉપાસનારહિત કેમના ગુરુપણાનું પ્રતિપાદન. ... ૧૦૫
- ૭ ઉપાસનાસંહિત કેમ કરનારાઓને યનારા ફલનું કથન. ... ૧૦૬
- ૮ સર્વસંસારથી વિરક્ત થયેલા મુચુક્તનું તથા તેવા મુચુક્તપ્રતિ આચાર્યનું કર્તવ્ય. ... ૧૦૭

૨ દ્વિતીય સુંદક.

- ૧ બ્રહ્મમાંથી સર્વના પાદુર્ભવનું તથા બ્રહ્મસ્વરૂપનું કથન. ... ૧૦૮
- ૨ ઈશ્વરમાંથી પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો, ભૂતો, વિરાટ, આઠાણાદિ બ્રહ્મ, વેદો, દીક્ષા, યજ્ઞો, દક્ષિણા, કાલ, લેહ્યા, દેવો, પશુઓ ને અન્ય સર્વની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ. ... ૧૦૯
- ૩ ઈશ્વરના જ્ઞાનથી યનારા ફલનું પ્રતિપાદન. ... ૧૧૧
- ૪ બ્રહ્મસ્વરૂપનું કથન તથા તેમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો ઉપદેશ. ... ૧૧૨
- ૫ બ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના ઉપાયનું કથન. ... ૧૧૨

ખંડક.	વિષય.	પૃથક.
૨	અહના તથા પરમાહના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૧૧૩
૩	પરમાહના ઘાનથી ચનારા ફલનું તથા અહસ્વરૂપનું નિરૂપણ	૧૧૪

૩ તૃતીય મુંદક

૧	જીવના તથા ઈશ્વરના સ્વરૂપનું કથન, અને ઈશ્વરના સ્વરૂપના ઘાનથી જીવના શોકની નિવૃત્તિનું વર્ણન	૧૧૬
૨	ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારથી સાધકનાં પુણ્યપાપાદિની નિવૃત્તિનું તથા સત્યાદિ સાધનોનું કથન	૧૧૭
૩	સત્યનાં માહાત્મ્યનું, અહસ્વરૂપનું અને અહઘાનનાં માધનનું પ્રતિપાદન.	૧૧૮
૪	આત્મસ્વરૂપનું અને આત્મઘાનનાં માહાત્મ્યનું વર્ણન	૧૧૯
૫	મુમુક્ષુએ મોક્ષલાભમાટે આત્મવેત્તાનું પૂજન કરવું એકેએક તેનું, તથા ઘાનથી વિષયેભાગ્યોનાં અભાવનું, અને આત્મઘાનનાં સાધનનું નિરૂપણ	૧૨૦
૬	અહવેત્તાનાં અર્જુન પ્રવેશાદિનું વર્ણન.	૧૨૧
૭	અહવેત્તાનો ઉપાધિ કૃત્રી રીતે વિલીન થાય તેનું કથન.	૧૨૨
૮	અહઘાનનાં ફલનું કથન અને અહઘવિદ્યાનાં ઘાનનું પ્રદર્શન.	૧૨૩

૬ કારિકાસહિત માંડકરોપનિષત્

શાંતિપાઠ	૧૨૪
હંકાર સર્વરૂપ છે એવું વર્ણન.	૧૨૫
આત્માનાં ચાર પાદોનું તથા વૈશ્વાનરરૂપ પ્રથમપાદના સ્વરૂપનું કથન.	૧૨૫
તૈજસના તથા પ્રાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ	૧૨૫

૧ આગમપ્રકરણ

વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૧૨૬
જગત્પત્ની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મતાતરેનું કથન.	૧૨૬
સિદ્ધાંતનું તથા ચતુર્થપાદના સ્વરૂપનું કથન	૧૨૭
તુર્યના સ્વરૂપનું અને ચાર પાદોની વિવક્ષણતાનું નિરૂપણ	૧૨૮
તત્ત્વજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિનું ને અદ્વૈતમાં વાપ્તવિકપણાનું પ્રતિપાદન	૧૨૯
આત્માના પાદોના અને હંકારની માત્રાઓનાં એકતાનું વર્ણન.	૧૩૦
વિષયના અકારપણાનું તથા એમ જાણવાથી ચનારા ફલનું, તૈજસની તથા ઉકારની એકતાનું ને એકતા જાણવાથી ચનારા ફલનું, અને પ્રાણની તથા અકારની એકતાનું ને એકતા જાણવાથી ચનારા ફલનું કથન.	૧૩૧
અમાત તુર્યરૂપ છે એવું કથન.	૧૩૨
હંકારને પોષાથી જાણવાવડે કૃતાર્થે ચતુર્થ પ્રણવનું ધ્યાન કરનારને નિર્ભયતાની પ્રાપ્તિ,	૧૩૩
પ્રણવસ્વરૂપનું અને હંકારને જાણનારને આત્મલાભની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન	૧૩૪
હંકારને જાણનારાના શોકાભાવનું કથન ને તુર્યજ્ઞાનને પામેલા હંકારને જાણનારની સ્તુતિ	૧૩૫

ખાસક વિષય.

૨ વૈતથ્યપ્રકરણ.

સ્વપ્રત્ના પદાર્થોના મિથ્યાપણાનું ને તે પદાર્થોના મિથ્યાપણાના હેતુનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
જન્યપ્રત્ના પદાર્થોના મિથ્યાપણાનું ને તે પદાર્થોના મિથ્યાપણાના હેતુનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
સ્વપ્રત્ના તથા જન્યપ્રત્ના પદાર્થોના અમલપણાનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	૧
પ્રમાતાદિની કલ્પિતતાનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	...	૧
જન્યપ્રત્ના તથા સ્વપ્રત્ના પદાર્થોના કલ્પિતપણાનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	...	૧
પદાર્થોની કલ્પનાના કમનું ને જીવની કલ્પનાના નિમિત્તાદિનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	૧
પ્રાણાદિ અનેક જાતોનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
વેદના વાસ્તવિક અર્થને જ્ઞાત્યવેષા જાણી છે.	...	...	...	...	...	...	૧
દૈત્યના અમલકાવળી શુભિચરે સિદ્ધતાનું ને અદૈત્યના સિવપણાનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
યથામૈદહ્યનની રજૂતિ, અને વિદ્યાના કર્તૃત્વનું તથા ધીછ અર્થનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	...	૧
તારવેત્તાએ તારવથી અસિત નહિ થતું બેઠકે એવું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	૧

—:—

૩ અદૈત્યપ્રકરણ.

ઉપાસકની દીનતાનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
અકૃપણભાવને કહેવાની પ્રતિષ્ઠા, ને જીવની કલ્પિત ઉત્પત્તિ તથા લય.	...	...	...	...	...	...	૧
આત્મામાં ઉપાધિચરે બેઠતી પ્રતીતિનું તથા આત્માની નિર્મલતાનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
આત્મામાં ઉત્પત્તિવિનાશાદિ અવિભાજ્ય છે એવું પ્રતિપાદન, તથા અભેદવાદ શ્રુતિસિદ્ધ છે એવું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
બેદનાનું નિરાકરણ.	...	...	...	...	...	...	૧
વાસ્તવિક અભેદ અને કલ્પિત બેદનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	૧
અજ્ઞામાં આત્માની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી એવું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	...	૧
બેદહિનના મિથ્યાપણાનું તથા સત્ત્વની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિના અભાવનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
અસત્ત્વની ઉત્પત્તિના અભાવનું દૈત્યના મનોમ્હાત્મ્યપણાનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
મનના નિરૂપણના સાધનનું, આત્માને અન્યતાનની અપેક્ષાના અભાવનું, ને મનની અલક્ષ્ય સ્થિતિ યોગ્યજિનારે જાણીચરણ છે તેનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	...	૧
શુદ્ધિઅવસ્થાવાળા તથા સમાધિઅવસ્થાવાળા મનની સ્થિતિના બેદનું અને અલક્ષ્યરૂપનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	...	૧
અજ્ઞામાં અલક્ષ્યભાવના અભાવનું, અદૈત્યનુભવની દુર્લભતાનું ને અભાવિની પ્રાપ્તિ મનના નિમગ્નને અધીન છે તેનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	...	...	...	૧
મનોનિમગ્નના ઉપાધિનું, લયવિશેષને દૂર કરવાની આવસ્થાકતાનું, તથા વિષયેષ્ઠા અને વિષય-ભોજીથી મનને નિહત કરવાના ઉપાયનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧
લય, વિશેષ, ક્રાપા ને ગ્રાસ્તવાદને ઉપાયપૂર્વક દૂર કરી સમજાવવામાં સ્થિતિ કરવાનો યોગ્ય.	...	...	...	...	...	...	૧
લયાર્થિય રહિત મથેલા ચિત્તને અલભ્યવતી પ્રાપ્તિનું, અલક્ષ્યરૂપનું ને જીવાદિની અનુપત્તિનું કથન.	...	...	...	...	...	...	૧

૪ અલભ્યતરંગિતપ્રકરણ.

આચાર્યને તથા સાજને નમસ્કાર, અને દૈત્યવાદીઓનો પરસ્પર વિવાદ.	...	...	...	...	...	...	૧
અજ્ઞામાં અલભ્યાર્થો પરિણામરૂપે ક્ષેપિત ઉપાધિન તથા મનની નિર્મલતા.	...	...	...	...	...	...	૧

વિષય.	પૃષ્ઠક
૧ સ્વભાવશબ્દના અર્થનું, જીવોના સ્વભાવનું, ને સામ્યમતના દોષનું નિરૂપણ.	૧૬૬
કાર્યકારણરૂપ દ્વૈતનું દુર્નિરૂપણપણ.	૧૬૭
સર્વવસ્તુઓની અતુલપતિ સિદ્ધ કરનારા હેતુઓનું કથન.	૧૬૮
બાહ્યપદાર્થવાદોનો પૂર્વપક્ષ અને વિજ્ઞાનવાદીભણીથી તેનું સમાધાન.	૧૭૧
વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ.	૧૭૨
અજીતત્વના જન્મરહિતપણાનું, આત્મામાં સંસારના તથા મોક્ષના અભાવનું, અને મોક્ષના	
... કદિપતપણાનું કથન.	૧૭૩
૨ સ્વમતના તથા જનમતના મિથ્યાપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૭૪
સ્વમતજનમતના કાર્યકારણભાવના અભાવનું નિરૂપણ—	૧૭૫
અંતરવિવેકોએને બેદરજાની થતારા અલ્પદોષનું, ને દ્વૈતના અસસપણાનું વર્ણન.	૧૭૭
અસતના જન્મરહિતપણાનું તથા અચ્છવપણાનું કથન.	૧૭૮
આત્મામાં કારણકાર્યની અતુલપતિના નિરૂપણનું કથન, અને હેતુ તથા ફલનો આગ્રહ સજી દેવાનો	
... બોધ.	૧૭૯
વસ્તુતાએ સર્વ જન્મરહિત છે, ને બ્યવહારવડે ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ છે એવું પ્રતિપાદન.	૧૮૧
આત્મા વસ્તુતાએ શબ્દનો વિષય નથી એવું, તથા ચિત્ત ને ચિત્તનું દસ્ય મિથ્યા છે એવું	
નિરૂપણ.	૧૮૨
જીવોની વારતવિક અતુલપતિનું નૃપ્યાવહારિક ઉત્પત્તિનું કથન.	૧૮૩
ચિત્તના અસંગપણાનું ને આત્મા-અજન્મના છે આ કદપનાના બાવહારિપણાનું કથન.	૧૮૪
મિથ્યાજ્ઞાનથી મિથ્યાસંસારની નિરૂત્તિનું, દ્વૈતના આગ્રહના સત્તરી જન્મભાસાવનું ને ચૈતન્યના	
વિશ્વરહિતપણાનું તથા અદૈતપણાનું નિરૂપણ.	૧૮૫
અજ્ઞાતાની મોક્ષની પ્રાપ્તિ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ.	૧૮૬
આત્માનું જ્ઞાન ન થવાની કારણોનું ને આત્મતત્ત્વ જ્ઞાનના સર્વવ્યાપક થાય છે તેનું વર્ણન.	૧૮૬
જ્ઞાનીના કર્તવ્યભાવનું ને જ્ઞાનદાદિ ત્રણ અવસ્થાનું પ્રતિપાદન.	૧૮૭
આત્મવેતાની સર્વવ્યપકતા, ત્રણ અવસ્થાનું સમવાયોગ્યપણું ને પરમાર્થતત્ત્વનું સ્વરૂપ.	૧૮૮
મોક્ષાધિકારીનું, આત્મસ્વરૂપનું, અજ્ઞાનીના, કૃપણપણાનું, મહાજ્ઞાનીનું ને જ્ઞાનના અસંગપણાનું	
વર્ણન.	૧૮૯
મર્તાતરમાં જ્ઞાનના અસંગપણાના અસંગપણું, આત્માના બંધનરહિતપણાનું, અને વેદાંતના	
પરમતત્ત્વની તથા શુદ્ધિના પરમાર્થતત્ત્વની વિલક્ષણતાનું પ્રતિપાદન.	૧૯૦
પરમતત્ત્વને નમસ્કાર.	૧૯૧

૭ શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષત્

૧ શિક્ષણધ્યાય

વિષય.	પૃષ્ઠક
૧ શાંતિપાઠ.	૧૯૨
૨ શિક્ષાનું નિરૂપણ.	૧૯૩
૩ સંહિતાની ઉપાસના.	૧૯૪
૪ મેધા તથા લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિના સાધનભૂત જપ તથા હોમનું કથન.	૧૯૫

અનુસારીક વિષય	પૃષ્ઠક.
૫ આહતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના.	૧૮૭
૬ બ્રહ્મના રચાનું તે યદ્વાયોગી પ્રાપ્તિના માર્ગનું વર્ણન.	૧૮૮
૭ પ્રથિતી આદિક પ્રાચના સમુદાયરૂપે દિરવપચર્ચાની ઉપાસનાનું પ્રતિષ્ઠાદન.	૧૮૯
૮ ઋકોદની ઉપાસના.	૨૦૦
૯ ઉપાસનાના તથા કર્મના મુખ્યમુખ્ય નિરૂપણ.	૨૦૦
૧૦ યાનની પ્રાપ્તિમાટે જાગૃત્વોપ મત.	૨૦૨
૧૧ મુમુક્ષુઓને પણ કર્મનું અનુગ્રહ કર્તવ્ય છે.	૨૦૨
૧૨ શાંતિપાઠ.	૨૦૪

૨ યજુર્વેદી

અંક. વિષય	પૃષ્ઠક.
શાંતિપાઠ.	૨૦૫
૧ બ્રહ્મવિદ્યાનું હથ, બ્રહ્મરત્નને પરમાત્મામાંથી કમપૂર્વક આમર્યાદિની ઉત્પત્તિ.	૨૦૭
૨ જાનની બ્રહ્મરૂપતા, બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને યનાર્કે હથ, અર્જનને જ્યેષ્ઠ અને પ્રાણમયોદક.	૨૦૪
૩ પ્રાણની બ્રહ્મરૂપતા, પ્રાણરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને યનાર્કે હથ, પ્રાણને જ્યેષ્ઠ અને મનોમયોદક.	૨૦૮
૪ મનોમયોદકરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને યનાર્કે હથ, અને વિદ્યાનમયોદક.	૨૦૯
૫ વિદ્યાનમયોદકની યોગતા વિદ્યાનમયોદકરૂપ બ્રહ્મના ઉપાસકને યનાર્કે હથ, અને અનંતમયોદક.	૨૧૧
૬ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જાગૃત્વતા.	૨૧૧
૭ બ્રહ્મમાંથી જગતનો પ્રાકુભાવ, બ્રહ્મની સુબ્રહ્મતા, બ્રહ્મવેદને વિશેષપણથી પ્રાપ્તિ, અને ભેદરહિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.	૨૧૧
૮ પરમાત્માના ભવથી વાહ્ય આદિની ચેત્તવ્યતાના અર્તમા પ્રજ્ઞા અને લૌકિક આનંદોનો કથ	૨૧૨
૯ બ્રહ્મનો સ્વાભાવિક આનંદ જાણનાર નિર્ભય શાશ્વ છે, તે તેને પ્રવચનપ તથાવાત્ નથી.	૨૧૩

૩ સૂર્યવેદી

શાંતિપાઠ.	પૃષ્ઠક.
૧ બ્રહ્મરત્નને જાણવામાટે જુથનું પોતાના પિતા ધીરજીવી સ્વીચ જનું, તે ધીરજીવી દેને યાનના સાધનો કર્યા.	૨૧૫
૨ જુથની બધા બ્રહ્મ છે જ્યેષ્ઠનું ત્યારે તપવડે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવાનું વશુચુરિએ કહ્યું.	૨૧૫
૩ જુથને તપવડે પ્રાણ બ્રહ્મ છે એથ જાણી પિતાને તે વાત જાણવી ત્યારે પિતાએ તપવડે બ્રહ્મને જાણવાનું સૂચવ્યું.	૨૧૬

ખંડાંક વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪ ભૂયુએ મન બ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું ત્યારે પિતાએ તપવડે બ્રહ્મને જાણવાની આજ્ઞા કરી ... ૨૧૬	૨૧૬
૫ ભૂયુએ ભુદ્ધિ બ્રહ્મ છે એમ જણાવ્યું ત્યારે ધીવરએ તપવડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવવાનો ઉપદેશ કર્યો ... ૨૧૭	૨૧૭
૬ ભૂયુએ જ્ઞાન બ્રહ્મ છે એમ કમન કર્યું, આ વિદ્યાનું નામ આર્યવી વારણી છે, અને બ્રહ્મવેત્તાને પ્રાપ્ત થનારું છે. ... ૨૧૮	૨૧૮
૭ અજની નિદા ન કરવાનું, અજનું તથા અજ્ઞાનનું, ને અજમાં સ્થિત અજને જાણવાથી થનારા ફલનું કથન ... ૨૧૮	૨૧૮
૮ અજનો પરિત્યાગ ન કરવાનું, અજનું તથા અજ્ઞાનનું, અને અજમાં રહેલા અજને જાણવાથી થનારા ફલનું પ્રતિપાદન ... ૨૧૮	૨૧૮
૯ ધણું અજ સંપાદન કરવાનો, અજ તથા અજભયકનો, અને અજમાં રહેલા અજને જાણવાથી થનારા ફલનો ઉપદેશ ... ૨૨૦	૨૨૦
૧૦ અતિથિને નિવાસસ્થાન આપવાનો, અતિથિમાટે અજસંપ્રદ કરવાનો, અતિથિને સત્કારપૂર્વ અજદાન કરવાનો, બ્રહ્મની ઉપાસનાનો અને આત્મજ્ઞાનના ફલના બોધ ... ૨૨૦	૨૨૦

૮ શ્રીઅંતરેષોપનિષત્

૧ પહેલો અધ્યાય

આતિપાદ ... ૨૨૨	૨૨૨
સહિતી પૂર્વે એક પરમાત્માનું જ હોવું, અને તેમણે લોકોને રચવામાં કરેલો સંસ્થપ, ... ૨૨૪	૨૨૪
પરમાત્માએ રચેલાં લોકોનાં નામો તથા વિરાટની ને લોકપાલોની ઉત્પત્તિનું કથન. ... ૨૨૪	૨૨૪
હ્રુપાત્પાની સહિતું તથા અપ્પશરીરની ઉત્પત્તિ આદિનું નિરૂપણ ... ૨૨૬	૨૨૬
અગ્નિ આદિ દેવોએ વાણી આદિરૂપે ધધ શુભ આદિમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રતિપાદન ... ૨૨૬	૨૨૬
હ્રુપાપિપાસાએ સ્થાનમટિ માથના કરી, અને તેમને સ્થાન આપવામાં આશુ ... ૨૨૬	૨૨૬
પરમાત્માએ અજને ઉત્પન્ન કરવાનો સંસ્થપ કરી તે ઉપભાગ્યુ ... ૨૨૭	૨૨૭
આત્માનું સ્વતઃ લોકતાપણું નથી, પણ અપાનરૂપિવાળા પ્રાણથી તેનું લોકતાપણું છે એવું પ્રતિપાદન ... ૨૨૭	૨૨૭
લોકતાનું સ્વરૂપ દેખાડવા પરમાત્માના વિચારનું, તથા તેમણે જે માર્ગવડે ચરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું નિરૂપણ ... ૨૨૮	૨૨૮
પૂર્વોક્ત અધ્યારોપનો અપવાદ. ... ૨૨૮	૨૨૮

૨ બીજો અધ્યાય.

પિતામાં થનારા જ્ઞાન પ્રથમ જન્મનું, ઓના ચરીરમાં ગેષ્ઠા વીર્યની સ્થિતિનું, સગર્ભા ઓના કર્તવ્યનું, સગર્ભા ઓના પતિના કર્તવ્યનું, ને પિતાને થનારા પુત્રના ઉપયોગનું નિરૂપણ વામદેવઅગ્નિને યજ્ઞના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ એનું કથન. ... ૨૩૦

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
૭. આણાદિ દહિવડે પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના.	૨૬૫
૮ વાગ્દહિવડે સાત પ્રકારના.	૨૬૫
૯ આદિસદહિવડે ,, ,, ,, ,, ...	૨૬૬
૧૦ અતિપ્રસન્નવડે ,, ,, ,, ,, ...	૨૬૮
૧૧ આણાદિ ગાયત્રીસામની ઉપાસના.	૨૬૮
૧૨ અમિમાં રચંતરસામની ઉપાસના.	૨૬૯
૧૩ મિથુનમાં વામદેવસામની ,, ...	૨૬૯
૧૪ આદિસમાં બુદ્ધસામની ,, ...	૨૬૯
૧૫ પૂર્વમાં વૈષ્ણવસામની ,, ...	૨૭૦
૧૬ જાતુઓમાં વૈરાગ્યસામની ઉપાસના.	૨૭૦
૧૭ પૃથ્વી આદિકની દહિવડે ચક્રવરીસામની ઉપાસના.	૨૭૧
૧૮ પશુદહિવડે રેવતીસામની ઉપાસના.	૨૭૧
૧૯ અંગદહિવડે યજ્ઞાધારીસામની ઉપાસના.	૨૭૨
૨૦ દેવતાદહિવડે રાજનસામની ઉપાસના.	૨૭૨
૨૧ ત્રીપીઠાદિ દહિયા સામસમુદાયની ઉપાસના.	૨૭૩
૨૨ ઉદ્ગાતાને ઉપયોગી કેટલુંક નિરૂપણ.	૨૭૩
૨૩ ત્રણ ધર્મરૂઢ અને અલ્પાં રિચતને અમૃતની પ્રાપ્તિપૂર્વક કંઠકરની અલ્પરૂપતા.	૨૭૫
૨૪ સામની ઉપાસનાનાં પ્રસંગવડે સામ, હોમ, ગંધ, ને ઉત્થાન; અને તેમને નહિ જાણનારને કર્મનો નિષેધ.	૨૭૬

૩ ત્રીજો પ્રકાશક.

૧ આદિસાદિમાં મધુ આદિની દહિઓ.	૨૭૬
૨ દક્ષિણદિશાગતં રશ્મિ આદિમાં મધુનાડી આદિકની દહિ.	૨૮૦
૩ પશ્ચિમદિશાગતં. ,, ,, ,, ,, ,, ...	૨૮૧
૪ ઉત્તરદિશાગતં. ,, ,, ,, ,, ,, ...	૨૮૧
૫ જીર્વદિશાગતં. ,, ,, ,, ,, ,, ...	૨૮૨
૬ શેકિન આદિરૂપ વસ્તુના ઉપજવનભૂત પ્રથમ અમૃતની ઉપાસના.	૨૮૩
૭ સ્વના ઉપજવનરૂપ બીજા અમૃતની ઉપાસના.	૨૮૩
૮ આદિસના ઉપજવનરૂપ ત્રીજા અમૃતની ઉપાસના.	૨૮૪
૯ મરુતના ઉપજવનરૂપ ચોથા અમૃતની ઉપાસના.	૨૮૫
૧૦ સાધ્યોના ઉપજવનરૂપ પાંચમા અમૃતની ઉપાસના.	૨૮૬
૧૧ ભોમનો ક્ષય થયે આત્મામાં સર્વ દીન થાય છે એવી ઉપાસના.	૨૮૬
૧૨ ગાયત્રીવડે અલ્પની ઉપાસના.	૨૮૮
૧૩ દારપ્રાસાદિની ગોષ્ઠ ઉપાસના ને હૃદયમાં યુષ્મ અલ્પની ઉપાસના.	૨૮૯
૧૪ સર્વ દહિયા અલ્પની ઉપાસના ને મનોમયતાદિના આરોપથી શાંતિસ્થિતિ.	૨૯૨
૧૫ પુત્રના દીનીયુરૂપ કલ્યાણ વિરાટપ્રાસની ઉપાસના.	૨૯૫

ખાંદક. વિષય.

૭ સાતમો પ્રમાણક

૧ સનતકુમાર અને નારદના પ્રસંગથી નામધનની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૨૫૯
૨ નામથી વાણીની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૨૬૦
૩ વાણીથી મનની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૨૬૧
૪ મનથી સંકલ્પની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૨૬૨
૫ સંકલ્પથી ચિત્તની "	...	...	...	...	...	૨૬૩
૬ ચિત્તથી ધ્યાનની "	...	...	...	...	...	૨૬૪
૭ ધ્યાનથી વિજ્ઞાનની "	...	...	...	...	...	૨૬૫
૮ વિજ્ઞાનથી બલની "	...	...	...	...	...	૨૬૬
૯ બલથી બળની "	...	...	...	...	...	૨૬૭
૧૦ બળથી જલની "	...	...	...	...	...	૨૬૮
૧૧ જલથી તેજની "	...	...	...	...	...	૨૬૯
૧૨ તેજથી આકાશની "	...	...	...	...	...	૨૭૦
૧૩ આકાશથી રમરણની "	...	...	...	...	...	૨૭૦
૧૪ રમરણથી આશાની "	...	...	...	...	...	૨૭૧
૧૫ આશાથી પ્રાણની "	...	...	...	...	...	૨૭૧
૧૬ સસજ નળવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૨૭૨
૧૭ વિજ્ઞાનજ નળવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૨૭૨
૧૮ મતિજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૩
૧૯ અદાજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૩
૨૦ નિદાજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૩
૨૧ કૃતિજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૩
૨૨ સુખજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૩
૨૩ જુમાજ " " " "	...	...	...	...	...	૨૭૪
૨૪ જુમાના લક્ષણનું કથન.	...	...	...	...	...	૨૭૪
૨૫ જુમાની સર્વે પૂર્ણતાનું, અહંકારનું ને આત્માનું કથન.	...	...	...	...	...	૨૭૪
૨૬ એમ નળનારને ચનારા કથનું કથન.	...	...	...	...	...	૨૭૫

—:—:—

૮ આઠમો પ્રમાણક.

૧ દહરપુંડરીકમાં ધનની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૨૭૭
૨ દહરધનની ઉપાસનાનું કથન.	...	...	...	...	...	૨૭૭
૩ ઉક્ત ધનના આ	તથા સંપ્રમાદ ને ધનના સસ આ નામના અધરોની સ્તુતિ.	...	...	...	...	૨૭૮
૪ ધનવૈયર્થના સં	સ્તુતિ.	...	...	...	...	૨૭૮
૫ તે આત્માની પ્રા	નાન.	...	...	...	...	૨૭૯
૬ કહેલા ધનોપાસકની.	...	...	...	...	...	૨૮૩
૭ ધનોપાસે ગયેલા છદ્મ	...	...	...	...	...	૨૮૫

અંગક વિષય.

અંગક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦	અધિકારસંહિત ઉત્તરમાર્ગ, દક્ષિણમાર્ગ ને/તુલીયસ્થાન.	૩૨૯
૧૧	ઉદાસકસંહિત પ્રાચીનશાસાદિકથી અશ્વપતિનો સંવાદ.	૩૩૨
૧૨	પ્રાચીનશાસનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સ્વર્ગ આત્મા.)	૩૩૩
૧૩	સત્યયત્નો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સૂર્ય આત્મા.)	૩૩૪
૧૪	ઈંદ્રગુપ્તનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (વાયુ આત્મા.)	૩૩૫
૧૫	જનનો ને અશ્વપતિનો/સંવાદ. (આકાશ આત્મા.)	૩૩૫
૧૬	ધુરિયનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (જલ આત્મા.)	૩૩૬
૧૭	ઉદાસકનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (પૃથ્વી આત્મા.)	૩૩૭
૧૮	સર્વની સાથે અશ્વપતિનો સંવાદ. (સમસ્તવૈશ્વનાશવિદ્યા.)	૩૩૭
૧૯	વિદ્વાનના અગ્નિહોત્રની સિદ્ધિમાટે પ્રાણાય રજાહા આ પ્રથમાહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૦	હવાનાય રજાહા આ બીજી આહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૧	અપાનાય રજાહા આ ત્રીજી આહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૨	સમાનાય રજાહા આ ચોથી આહુતિનું કથન.	૩૩૯
૨૩	હવાનાય રજાહા આ પાંચમી આહુતિનું કથન.	૩૩૯
૨૪	એમ અષ્ટધારનો આ અગ્નિહોત્રનું કથન.	૩૪૦

૬ છઠ્ઠો પ્રપાઠક.

૧	ઉદાસકનો ને શ્રેયસ્કર્તુના પ્રસંગથી એકના ઘાનવડે સર્વના ઘાનનો ઉપદેશ.	૩૪૧
૨	સંહિત પૂર્વે એકજ અદિતીય સત્ હવું, તેથી તેજ અદિ ત્રણ ભૂતોની ઉત્પત્તિ.	૩૪૨
૩	અક્ષના પ્રકાશવડે ત્રણ ભૂતના નિવૃત્તરણથી નામરૂપની ઉત્પત્તિ.	૩૪૨
૪	નિવૃત્તરણના પ્રદર્શનવડે વિકારનું ત્રિથાપણું ને કારણનું સમપણું.	૩૪૩
૫	આધેશાપીધેલા અન્ન, જલ ને તેજનું ત્રિવિધપણું.	૩૪૫
૬	મન, પ્રાણ ને વાહીની ક્રમથી અન્ન, જલ ને તેજસ્વિતા.	૩૪૬
૭	સોળ કલાવાળા પુરુષના કથનથી મન આદિકની અનમયતા આદિનો નિશ્ચય.	૩૪૭
૮	સુષુપ્તિદ્વારા અને અવજાગ્રદ્વારા જગતના મૂલ સદ્દેવનો ઉપદેશ.	૩૪૮
૯	મધના દર્શનથી સત્તી પ્રાપ્તિના અગ્નાનના કથનવડે સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૦	નદીસમુદ્રના દર્શનથી સત્તી આગમનના અગ્નાનના કથનવડે સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૧	વૃક્ષના દર્શનથી જીવની અમરતાવડે સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૨	વહના બીજના દર્શનથી સદ્દેવથી સ્પૃહની ઉત્પત્તિ કહીને સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૩	હવણના દર્શનથી અપ્રત્યક્ષ સત્તા અસ્તિત્વવડે સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૪	ગંધારદેશથી આશ્વેલા પુરુષના દર્શનથી સદ્દેવનો ઉપદેશ.	૩૪૯
૧૫	મરવા પડેલા પુરુષના ઉદાહરણથી સત્તી પ્રાપ્તિનો ક્રમ કહીને સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૭
૧૬	તપેલા પરશુના મદ્દણના દર્શનથી સત્તે પામેલા મુક્તની મરણપછી અનાદિતા ને સત્તે નહિ પામેલાની મરણપછી આદિતા હેતુના કથનવડે સત્તો ઉપદેશ.	૩૪૮

૧૬ પોતાના દીર્ઘાવુરૂપ દ્વવાળી આત્મવચની ઉપાસના.	...	...	...	...	૨૯૬
૧૭ દેવગીપુત્રને આગિરસે કહેલી અધ્યાત્મિક દ્વવાળી આત્મવચની ઉપાસના.	...	...	...	...	૨૯૭
૧૮ મન આદિકની દષ્ટિથી અધ્યાત્મ તથા આધિદૈવિક ધ્વજની ઉપાસના.	...	...	...	...	૨૯૮
૧૯ આદિયની ધ્વજદષ્ટિથી ઉપાસના તથા તેનું દ્વ.	...	...	...	...	૨૯૯

૪ ગાયો પ્રપાઠક.

૧ હસોના કથનવડે જનશ્રુતિની રેકવચુનિપાસે જ્વાની ધ્વજાથી તેણે બંદીને તે શુનિને શાધવા મોકલ્યો.	...	...	...	...	...	૩૦૧
૨ રેકવચુનિને જનશ્રુતિએ ગાયો આદિ ધન અર્પણ કર્યું.	...	...	...	...	...	૩૦૩
૩ આખ્યાયિકાસંહિત સર્વની પ્રાપ્તિરૂપ દ્વવાળી સંવર્ગવિદ્યા.	...	...	...	...	...	૩૦૪
૪ સસકામ ધ્વજાર્પણાદે ગૌતમશુભની સમીપ ગયા, ને પછી ગાયો આરવા ગયા.	...	...	...	...	...	૩૦૫
૫ વાયુએ સસકામને ધ્વજાના પ્રથમ પાદનો ઉપદેશ કર્યો.	...	...	...	...	...	૩૦૬
૬ અગ્નિએ સસકામને ધ્વજાના બીજા પાદનો ઉપદેશ કર્યો.	...	...	...	...	...	૩૦૮
૭ સૂર્યે સસકામને ધ્વજાના ત્રીજા પાદનો ઉપદેશ કર્યો.	...	...	...	...	...	૩૦૯
૮ વાયુ સસકામને ધ્વજાના ચોથા પાદનો ઉપદેશ કર્યો.	...	...	...	...	...	૩૧૦
૯ સસકામ વનમાંથી આચાર્યને ઘેર આવ્યા.	...	...	...	...	...	૩૧૦
૧૦ ઉપકાસકને અગ્નિએ કહેલી આત્માની વિદ્યા.	...	...	...	...	...	૩૧૧
૧૧ ઉપકાસકને ગાર્દપલ અગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૧૧
૧૨ ઉપકાસકને દક્ષિણાગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૧૨
૧૩ ઉપકાસકને બાહવનીય અગ્નિએ કરેલો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૧૩
૧૪ ઉપકાસકપ્રતિ અગ્નિઓનું કથન અને તેનું આચાર્યથી મળવું.	...	...	...	...	...	૩૧૪
૧૫ આચાર્યે ઉપકાસકને અગ્નિપુરુષની ઉપાસના તથા અગ્નિરાદિ અતિ કર્યા.	...	...	...	...	...	૩૧૫
૧૬ યજ્ઞની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૩૧૬
૧૭ યજ્ઞના છિદ્રની નિશ્ચિતભાદે શ્વરાદિ બ્યાહતિઓનું વિધાન.	...	...	...	...	...	૩૧૯

૫ પાંચગા પ્રપાઠક.

૧ દ્વિયોગ્ય સંવાદથી પ્રાણની ભવેશતા તથા શેજતા આદિ.	...	...	...	...	...	૩૨૦
૨ પ્રાણના અનની તથા વચની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૩૨૩
૩ પંચામિતિવામાદે શ્વેતગ્રેહ તથા પ્રવાહણને સંવાદ.	...	...	...	...	...	૩૨૬
૪ સ્વર્ગલોકરૂપ અગ્નિની વિદ્યા.	...	...	...	...	...	૩૨૬
૫ મર્ગનરૂપ " "	...	...	...	...	...	૩૨૭
૬ પૃથ્વીરૂપ " "	...	...	...	...	...	૩૨૮
૭ પુરુષરૂપ " "	...	...	...	...	...	૩૨૮
૮ દ્વિરૂપ " "	...	...	...	...	...	૩૨૮
૯ કર્મથી મુક્તિપ્રાપ્તિના શ્વરનાં અમિતા સંબંધવાળાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ.	...	...	...	...	...	૩૨૯

ખંડક વિષય

ખંડક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦	અધિકારસહિત ઉત્તરમાર્ગ, દક્ષિણમાર્ગ ને તૃતીયસ્થાન.	૩૨૯
૧૧	ઉદાસસહિત પ્રાચીનશાસાદિથી અશ્વપતિનો સંવાદ.	૩૩૨
૧૨	પ્રાચીનશાસનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સ્વર્ગ આત્મા)	૩૩૩
૧૩	સત્યવ્રતનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (સૂર્ય આત્મા.)	૩૩૪
૧૪	ઈદ્ધુમ્નનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (વાયુ આત્મા)	૩૩૫
૧૫	જનનો ને અશ્વપતિનો/સંવાદ. (આકાશ આત્મા.)	૩૩૫
૧૬	સુહિલનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ. (જલ આત્મા.)	૩૩૬
૧૭	ઉદાસનો ને અશ્વપતિનો સંવાદ (પૃથ્વી આત્મા.)	૩૩૭
૧૮	સર્વની સાથે અશ્વપતિનો સંવાદ. (સમસ્તવૈશ્વનલવિદ્યા.)	૩૩૭
૧૯	વિદ્વાન્ના અગ્નિહોત્રની સિદ્ધિમાટે પ્રાણાય અમૃત આ પ્રથમાહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૦	દયાનાય સ્વાહા આ બીજી આહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૧	અપાનાય સ્વાહા આ ત્રીજી આહુતિનું કથન.	૩૩૮
૨૨	સમાનાય સ્વાહા આ ચોથી આહુતિનું કથન.	૩૩૯
૨૩	ઉદાનાય સ્વાહા આ પાંચમી આહુતિનું કથન.	૩૩૯
૨૪	એમ અણુનારને આ અગ્નિહોત્રનું કથન	૩૪૦

૬ છઠ્ઠો પ્રકાશક.

૧	ઉદાસના ને શ્વેતકિત્તના પ્રસંગથી એકના શાનવડે સર્વના શાનનો ઉપદેશ.	૩૪૧
૨	સૃષ્ટિની પૂર્વે એકજ અદિતીય સત્ હતું, તેથી તેજ આદિ ત્રણ ભૂતની ઉત્પત્તિ.	૩૪૨
૩	અકાના પદ્મચુવડે ત્રણ ભૂતના ત્રિવૃત્તરચુથી નામરૂપની ઉત્પત્તિ.	૩૪૨
૪	ત્રિવૃત્તરચુના પ્રદર્શનવડે વિકારનું મિથ્યાપણું ને કારણનું સમજણું	૩૪૩
૫	આધેશાપીધેશા અજ, જલ ને તેજનું નિવિધપણું.	૩૪૫
૬	મન, પ્રાણ ને વાણીની ક્રમથી અજ, જલ ને તેજોરૂપતા.	૩૪૬
૭	સોળ કલાવાળા પુરુષના કથનથી મન આદિકની અજમયતા આદિનો નિશ્ચય.	૩૪૭
૮	સુપુષ્પિદારા અને અજશ્વદારા જમવતા મૂલ સદૈત્તનો ઉપદેશ.	૩૪૮
૯	મધના દર્શનથી સત્ની પ્રાપ્તિના અશાનના કથનવડે સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૧
૧૦	તદીસમુદના દર્શનથી સત્ની આગમનના અશાનના કથનવડે સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૧
૧૧	વૃક્ષના દર્શનથી જીવની અમરતાવડે સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૩
૧૨	વક્રના બીજના દર્શનથી સૂક્ષ્મથી સ્થૂળની ઉત્પત્તિ કહીને સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૪
૧૩	લવણના દર્શનથી અપ્રત્યક્ષ સત્ના અસ્તિત્વવડે સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૫
૧૪	ગંધારદેશથી આલેખા પુરુષના દર્શનથી સદૈત્તનો ઉપદેશ.	૩૫૬
૧૫	મરના પડેલા પુરુષના ઉદાહરણથી સત્ની પ્રાપ્તિનો ક્રમ કહીને સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૭
૧૬	તપેલા પરશુના મઠચુના દર્શનથી સત્ને પામેલા મુક્તની મરણપછી અનાદિતિના ને સત્ને તદિ પામેલાની મરણપછી આદિતિના હેતુના કથનવડે સત્નો ઉપદેશ.	૩૫૮

ખંડાંક. વિષય.

પૃષ્ઠાંક

૭ સાતમો અધ્યાયક.

૧	સનહુમાર અને નારદના પ્રસંગથી નામધજની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૩૫૯
૨	નામથી વાણીની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૩૬૦
૩	વાણીથી મનની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૩૬૧
૪	મનથી સંકલ્પની અધિકતરતા.	...	...	...	...	...	૩૬૨
૫	સંકલ્પથી ચિત્તની	...	...	...	...	...	૩૬૩
૬	ચિત્તથી જ્ઞાનની	...	...	...	...	...	૩૬૪
૭	જ્ઞાનથી વિજ્ઞાનની	...	...	...	...	...	૩૬૫
૮	વિજ્ઞાનથી બલની	...	...	...	...	...	૩૬૫
૯	બલથી બળની	...	...	...	...	...	૩૬૬
૧૦	બળથી જલની	...	...	...	...	...	૩૬૭
૧૧	જલથી તેજની	...	...	...	...	...	૩૬૮
૧૨	તેજથી આકાશની	...	...	...	...	...	૩૬૯
૧૩	આકાશથી રમરણી	...	...	...	...	...	૩૭૦
૧૪	રમરણીથી આશાની	...	...	...	...	...	૩૭૦
૧૫	આશાથી પ્રાણી	...	...	...	...	...	૩૭૧
૧૬	સસજ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૭૧
૧૭	વિજ્ઞાનજ જાણવાયોગ્ય છે આ ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૭૨
૧૮	મતિજ	...	...	...	...	...	૩૭૨
૧૯	અદાજ	...	...	...	...	...	૩૭૩
૨૦	નિજાજ	...	...	...	...	...	૩૭૩
૨૧	કૃતિજ	...	...	...	...	...	૩૭૩
૨૨	સુખજ	...	...	...	...	...	૩૭૩
૨૩	શૂમાજ	...	...	...	...	...	૩૭૩
૨૪	શૂમાના ઘણાં કથન.	...	...	...	...	...	૩૭૪
૨૫	શૂમાની સર્વત્ર પૂર્ણતાનું, અહંકારનું ને આત્માનું કથન.	...	...	...	...	...	૩૭૪
૨૬	એમ જાણનારને યનારા કલનું કથન.	...	...	...	...	...	૩૭૫

:૦:

૮ આઠમો અધ્યાયક.

૧	દહરપુંડરીકમાં ધજની ઉપાસના.	...	...	...	...	...	૩૭૭
૨	દહરધજની ઉપાસનાનું ફલ.	...	...	...	...	...	૩૭૭
૩	ઉક્ત ધજના આનામરૂપ ફલ, તથા સંપ્રસાદ ને ધજના સસ આ નામના અધરોની સ્તુતિ.	...	...	...	...	...	૩૭૮
૪	ધજન્યર્થના સંબંધમાટે કહેલા સંપ્રસાદની સ્તુતિ.	...	...	...	...	...	૩૭૮
૫	તે આત્માની પ્રાપ્તિમાટે યાનના સહકારી ધજન્યર્થનું વિધાન.	...	...	...	...	...	૩૭૯
૬	કહેલા ધજોપાસકની મરતકગત નાડીથી ગતિ કહેવામાટે નાડીખંડ.	...	...	...	...	...	૩૮૩
૭	ધજાપાસે ગયેલા ધજવિરત્નને અધિપુરુષનો ઉપદેશ.	...	...	...	...	...	૩૮૫

ખંડક. વિષય.	પૃષ્ઠક.
૮ ઇદ્રવિરોધનને જ્ઞાપાત્રમાં આત્મપ્રદર્શન, અને દેહાત્મભાવથી વિરોધનનું ગમન.	... ૩૮૫
૯ દેહની ધાપારૂપ આત્મામાં દોષદર્શનવડે ઇદ્રનું પુનરાગમન ને બીજી વર્ષ વાસ.	... ૩૮૬
૧૦ ઇદ્રને સ્વપ્નપુરુષનો ઉપદેશ, તેમાં દોષદર્શનવડે ઇદ્રનો બીજી વર્ષ વાસ.	... ૩૮૭
૧૧ ઇદ્રને માટે સુષુપ્તપુરુષનો ઉપદેશ, તેમાં દોષદર્શનથી ઇદ્રનો ત્રીજી વર્ષ વાસ.	... ૩૮૮
૧૨ મર્ત્યશરીરથી આત્માની બિભત્તા અને તેનું દ્રશ્યપણું, તથા આત્માના ઉપાસકને ફલ.	... ૩૮૯
૧૩ ૧૪ તથા ૧૫નામાટે સ્વામીથી શબલની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાનો મંત્ર.	... ૩૯૦
૧૪ આશરનામથી ભક્તના લક્ષણપૂર્વક પ્રાર્થનામંત્ર	... ૩૯૧
૧૫ કહેલા આત્મજ્ઞાનની પરંપરાવડે પ્રાપ્તિ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાય, ને કમનો ઉપયોગ.	... ૩૯૨

—:—

૧૦ શ્રી૦ હારણકોપનિષત્.

૧ પહેલો અધ્યાય.

આલંકારિક. વિષય.	પૃષ્ઠક.
શાંતિપાઠ તથા ઉપોદ્ધાત.	... ૩૯૩
૧ અશ્વમેધની ઉપાસનામાટે અશ્વમેધસંબંધી અધર્નાં શિર આદિ અંગોમાં કાલાહિની દર્શિતું વિધાન.	૩૯૮
૨ અશ્વમેધ પ્રગ્નપતિની પાત્ર આદિક વિભૂતિના દર્શનપૂર્વક અશ્વનાં હયાદિ નામોની નિરુક્તિવડે અને પરમાત્મરૂપે કારણવાળાપણાવડે સ્તુતિ.	... ૩૯૯
૩ હિરણ્યગર્ભે ચતુર્થી જ્ઞાહિકની ઉત્પત્તિદ્વારા અશ્વમેધમાં ઉપયોગી આશિની ઉત્પત્તિ.	... ૪૦૦
૪ વિરાટની અને હિરણ્યગર્ભની ત્રિવિધતાના કથનપૂર્વક તે વિરાટરૂપ અમિતા શિર આદિક અંગોમાં પૂર્વ આદિકની દર્શિતું વિધાન અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	... ૪૦૧
૫ હિરણ્યગર્ભે ચતુર્થી ત્રિધા થવામાં અપેક્ષિત બીજા શરીરની ઉત્પત્તિની કામનાપૂર્વક સંવત્સર-રૂપ પ્રગ્નપતિની ઉત્પત્તિપછી વિરાટના જન્મની અનંતર હિરણ્યગર્ભે તેના ભક્ષણમાટે મોટું જીવાહારી ભયવડે તે વિરાટથી શબ્દની ઉત્પત્તિ.	... ૪૦૨
૬ ઇક્ષ્ણુપૂર્વક વાણીવડે અને મનવડે ધણપર્યંત સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા તે હિરણ્યગર્ભનું અદિતિ નામ અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	... ૪૦૩
૭ તે પ્રગ્નપતિનું યજ્ઞ કરવાની કામનાથી તપપૂર્વક યજ્ઞવીર્યસહિત શરીરથી નીકળવું ને પુનઃ તેમાં મન કરવું.	... ૪૦૪
૮ શરીરની મેષ્યતાની કામનાવડે અશ્વની ને અશ્વમેધની સૃષ્ટિપૂર્વક તેના જ્ઞાનનું ફલ, તથા કહેલા ચતુર્થી જ્ઞાનનું અને ઉભયવિધ યજ્ઞનું ફલ.	... ૪૦૫
૯ પ્રગ્નપતિનાં સંતાન ઇદ્રિયોરૂપ દેવાસુરની આપગમિકવડે સ્વાભાવિક પાપાસકિતરૂપ ચતુર્થીરૂપના ઉદભવના હેતુના અતિક્રમણના સાધનોનું કથન.	... ૪૦૬
૧૦ તે વિરાટની સૃષ્ટિ અને તેના જ્ઞાનનું ફલ.	... ૪૦૭
૧૧ વિરાટપ્રગ્નપતિને ભય થયે વિચારવડે ભયની નિવૃત્તિ.	... ૪૦૮
૧૨ તે પ્રગ્નપતિને અરતિપૂર્વક દ્વિતીયની ક્રમ્બાવડે મનુષ્યતરૂપાદિ મિથુનથી મનુષ્યાદિની સૃષ્ટિ.	... ૪૦૯
૧૩ પ્રગ્નપતિને પોતાની સૃષ્ટિના નામરૂપણાના જ્ઞાનપૂર્વક તેના જ્ઞાનનું ફલ.	... ૪૧૦
૧૪ આલંકારિક વર્ણોના નિર્ચય આગમસામાદિ દેવાની સૃષ્ટિપૂર્વક તે પ્રગ્નપતિની અતિસૃષ્ટિના જ્ઞાનસાધાને પ્રગ્નપતિની પેઠે સૃષ્ટિના ભાવની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ.	... ૪૧૧

ખંડક. વિષય.

પૃષ્ઠક.

૧. અત્યાકૃતના નામરૂપવડે બાહ્યરૂપપૂર્વક ક્ષુરધાનમાં સ્થિત ક્ષુરની પેઠે તથા કાષ્ઠમાં સ્થિત અગ્નિની પેઠે સામાન્યથી ને વિશેષથી દેહમાં આત્માનો પ્રવેશ, ને તેને પ્રાણનાદિ દ્વિસપ્રમાણે પ્રાણ્યુત્થાનની પ્રાપ્તિ, તેના દર્શની અપૂર્ણતા, ને સર્વ વિશેષના ઉપસંહારી આત્માના દર્શની પૂર્ણતાદર્શિતાનું નિરૂપણ. ... ૪૧૬
૨. પુનાદિ સર્વથી આત્માની પ્રિયતાના જ્ઞાનવડે આત્માના ઉપાસકના પ્રિયની હાનિના અભાવનું ... ૪૧૭
૩. કેવા જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સર્વ થયું ? જોયો પ્રશ્ન. ... ૪૧૭
૪. "હું જાણ છું" આ શબ્દનાકથર્માં કહેલા અર્થના જ્ઞાનવડે બ્રહ્મ સર્વ થયું એનું ઉત્તર તથા તેને લગતું અન્ય નિરૂપણ ... ૪૧૮
૫. ચાર વર્ણોની સૃષ્ટિ. ... ૪૧૯
૬. આત્માને નદિ જાણીને મનેલા પુરુષને આત્માથી રક્ષણના અભાવમાં વેક અને જોક આદિના દર્શાતના કથનપૂર્વક આત્માને નહિ જાણનારનાં કરેલાં કષ્ટ સુવર્ણીય હોવાથી આત્માની ઉપાસનાનું વિદ્યાન, તથા આત્મોપાસકના કર્મના અભાવથી કર્મક્ષયના અભાવનું પ્રતિપાદન, ને આત્માને સ્વતઃ કરવાને ફલનું વચન ... ૪૨૧
૭. કથોપિશારી અજ્ઞાનીનાં શરીરાદિના કર્મવડે સર્વ પ્રાણીઓના કોષમયપણના પ્રતિપાદનપૂર્વક ઉપાસક હોવાથીજ પોતાના શરીરના રક્ષણની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓ તેનું રક્ષણ કરે છે એનું પ્રતિપાદન. ૪૨૧
૮. ચાંકત ધ્વાસિનું નિરૂપણ. ... ૪૨૨
૯. ઉપયોગસહિત સાત અજોના સ્વચ્છત મંત્રનું વિવેચન. ... ૪૨૩
૧૦. પુનાદિ સાધનોના નજી લોકરૂપ સાધ્યથી સંબંધનું વર્ણન. ... ૪૨૬
૧૧. સંપ્રતિરૂપ કર્મનું નિરૂપણ ... ૪૨૬
૧૨. જેણે સંપ્રતિરૂપ કર્મ કર્યું છે તેવા પુરુષમાં દૈવીવાજ આદિક પ્રાણોના આવેશના પ્રકારનું વર્ણન. ૪૩૦
૧૩. મૃતની મીઠાસા. ... ૪૩૧
૧૪. અવિદ્યાના કર્મની અવિદ્યાથી એકતા. ... ૪૩૩

૨ બીજો અધ્યાય

૧. અત્યંતશુદ્ધાત્મનો ને બાહ્યક્રિયાહાયુનો પ્રસંગ. ... ૪૩૫
૨. બાહ્યક્રિયા સૂર્ય, ચંદ્ર, વીજળી, પ્રકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, દર્પણ, પ્રાણ, દિશા, હાવા ને મનસ્ત આ ધ્વજની ઉપાસનાનું કથન કરે સને અત્યંતશુદ્ધને તે પ્રત્યેક ધ્વજના કથનના નિરૂપણપૂર્વક તે તે ધ્વજના સ્થળસહિત ઉપાસનાના ફલના કથનવડે પોતાના જ્ઞાનની વિશેષતા દેખાડી, તેથી બાહ્યક્રિય સૌન થયું ... ૪૩૬
૩. "આટલુંજ જાણ તે જાણ્યું છે વા બાહ્યિક ?" એમ રાજાએ પૂછ્યું, સારે બાહ્યક્રિયા "મેં ... ૪૩૬
૪. "એટલુંજ બ્રહ્મ જાણ્યું છે." એમ કહ્યું પછી "આટલું જાણવાથી બ્રહ્મ વિશિષ્ટ થયું નથી" એમ અત્યંતશુદ્ધને કહે સતે "હું તમારું શરણ મહાશય કરું છું" એવું બાહ્યક્રિયા કથન. ૪૩૬
૫. "બાહ્યક્રિયા થયેનું શરણ મહાશય કરવું ચોખ્ખું નથી" એમ જાણી રાજાએ ધ્વજનો ઉપદેશ રચનાની પ્રતિષ્ઠા કરી પોતાને હાથે બાહ્યક્રિયા હાથ પકડી તેને કાઢી સતેલા પુરુષપાસે લઈ ગયા, અને તેના પ્રાણને ધણી નિરૂપણવડે બોલાવ્યો, પણ તે મરુત્યુ જાગ્યો નહિ, સારે તેના હાથ ફાળી, તેને જગાડ્યો, ને પ્રાણથી ભિન્ન થાતા છે એમ બાહ્યક્રિયા સમજાવ્યું. ૪૩૮

- આલિણ્ડક. વિષય. પૃષ્ઠક.
- ૧ "સારે આ ક્યાં હતો ?" તથા "આ ક્યાંથી આવ્યો ?" એમ રામએ પૂછે સતે "હું તે જ્યોતી નથી" એમ બાલકિએ જણાવ્યું. ... ૪૪૦
- "આ સારે ક્યાં હતો ?" આ પહેલા પ્રશ્નનું સ્વમચ્છુપિમાં તેની રિચિતિના વર્ણનરૂપ અગતશ્ચત્રું ઉત્તર. ... ૪૪૧
- "આ ક્યાંથી આવ્યો ?" આ બીજા પ્રશ્નનું ક્રોધગિષા અને અશિના દર્શતપૂર્વક આત્માથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિના કથનવડે આત્માની ઉપનિષદ અને સહજી સહતાનું કથન. ... ૪૪૨
- ૨ આધાન, પ્રત્યાધાન, રથૂણા અને ઠામસકિત પ્રાણના ઘાનના ક્ષયપૂર્વક પ્રાણ અને તેના આધાનાદિકનું નિરૂપણ. ... ૪૪૨
- "સાત અક્ષિતિ અને તેની ઘાનનું ક્ષય. ... ૪૪૩
- "માથામાં સાત ઋષિ આદિક છે એવો યોધ કરનાર મનુ વિવેચન. ... ૪૪૩
- ૩ ઘઠનાં મૂર્ત ને અમૂર્ત આ બે રૂપના કથનપૂર્વક તેમની અંતર રહેલા વિશેષણોનું પ્રદર્શન. ... ૪૪૪
- "અધિદૈવતરૂપ મૂર્તિમૂર્તનું કથન. ... ૪૪૫
- "અધ્યાત્મરૂપ મૂર્તિમૂર્તિના વિભાગ ... ૪૪૫
- "લિંગાત્મપુરુષની વાસનાના બેઠી વિવિધરૂપના અનેક દર્શતવડે કથનપૂર્વક નેતિ નેતિ એમ ઘઠનું કથન, અને સહજું સહ એવું તેનું નામ. ... ૪૪૫
- ૪ શ્રીધાત્વદ્વય અને મૈત્રેયીના પ્રસંગપૂર્વક ધન મોક્ષનું સાધન નથી એમ સાંભળી મૈત્રેયીએ ધનની ઉપેક્ષા કરી મોક્ષનું સાધન પૂછ્યું. ... ૪૪૬
- "શ્રીધાત્વદ્વયે મૈત્રેયીપ્રતિ આત્માની પ્રિયતમતા તથા તેના સાસારકાર, શ્રવણ, મનન ને નિદિધાસનની કર્તૃમતા કહી તેવડે સર્વના વિઘાનરૂપ ક્ષય જણાવ્યું. ... ૪૪૭
- "તેમણે આત્માથી લિલ આઠાણનાદિ ભૂતિ આદિના ઘાનવાગોના તે તેવડે તિરસ્કાર થાય છે એમ જણાવી બ્રહ્માત્માની સર્વરૂપતા જણાવી. ... ૪૪૮
- "રિચિતિકાલમાં ચિત્તરૂપના અન્યથા સર્વે ચિદ્રૂપનાના નિશ્ચયમાં દુદ્ધલિ, ઘણ ને વીણાનું દર્શાવત. ... ૪૪૮
- "ઉત્પત્તિકાલમાં સર્વ ચિદ્રૂપજ છે આ નિશ્ચયમાં અગ્નિધુમનું ઉદાહરણ. ... ૪૪૯
- "પ્રલયવિષે સર્વ ચિદ્રૂપજ છે આ નિશ્ચયમાં ઉદાહરણોથી એકાધનામકિયાનું કથન. ... ૪૫૦
- "ઘાનથી બાધરૂપ આત્મિક પ્રલય કેઆક્રમારે સંધવની ગાંગાના દર્શતપૂર્વક ઘાની મૃત્યુપણી ઘાનરહિત થાય છે તેનું નિરૂપણ. ... ૪૫૦
- "ઘાનના અભાવનક કથનથી મૈત્રેયીએ કરેલો પ્રશ્ન ને તેનું શ્રીધાત્વદ્વયે આપેલું ઉત્તર. ... ૪૫૧
- "અવિદ્યાએ કરેલા સંસારભાવમાં લિલ જવદારરૂપ સંતાના કથનપૂર્વક સર્વાત્મભાવમાં ભેદઅવદારરૂપ સંતાની અભાવ, અને શાતા આત્માની અવિષયતા. ... ૪૫૧
- ૫ પૃથિવી આદિક જગતના પરસ્પર કાર્યકારણભાવવડે પરસ્પર ઉપકાર્યોપકારતા. ... ૪૫૨
- "મર્વના આત્મરૂપ અભાવેતાની સર્વેરૂપે ઉપાસ્યતામાં સર્વજ્ઞતાના અધિપતિપણાના, રામપણાના ને તે વિદ્વાનમાં સર્વના સમર્પિતપણાના દર્શતથી પ્રદર્શન. ... ૪૫૩
- "અવર્જકરૂપ અર્થવાળા પહેલા બે અધ્યાયોના વિષયનું દ્વિતીય અર્થ અને બે અધિનીકુમારોની આખ્યાયિકાબૃત બે મત્રેયેરૂપે પ્રતિષ્ઠાન. ... ૪૫૩
- "અભાવિદ્યારૂપ પાછળના બે અધ્યાયોના વિષયનું પાછળની બે ઋચાઓવડે નિરૂપણ. ... ૪૫૭
- "અભાવિદ્યાની સ્વતિમાં અભાવિદ્યાના આચાર્યોની પ્રકરણનું કથન. ... ૪૫૮

ધ્યાનશુદ્ધિ. વિષય.

પૃષ્ઠક.

૩ ત્રીજો અધ્યાય

- ૧ પરિણામપૂર્વક આગમના અર્થના નિર્ધારણપૂર્વક યુક્તિપ્રધાન યાત્રાવસ્થાવિધાનના આરંભમાં જનકના મનરિષે ધ્યાનશુદ્ધિ એટલે કે યથા પછી તેઓમાં અતિશય ધ્યાનવેત્તા કોણ છે ? એમ જાણવાની ઇચ્છાએ તેના પુરુષને સુખચુંચકિત રાખેલી સદસ ગ્રંથો સર્વ જવાબાટે જનકે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ૪૫૬
- ૨ અન્ય ધ્યાનશુદ્ધિને તે સુવર્ણચક્રિન સદસ ગાયોના મહાશુભા અસામર્થ્યવાળા જોઇ “અમારા ધરપ્રતિ આ ગાયોને સહ જાઓ” એમ યોગાદ્યવસ્થાએ પોતાના શિષ્યને આજ્ઞા કર્યા પછી ધ્યાનશુદ્ધિ કોણેયુક્ત થયા, ને શ્રીયાદ્યવસ્થાપ્રતિ અલ્પનિશ્ચયિતાની અશ્વત્થે તિરસ્કારપૂર્વક બાવણ કહ્યું ૪૬૦
- ૩ યુક્તિમાં અને અતિયુક્તિમાં અશ્વત્થનો પ્રશ્ન ને શ્રીયાદ્યવસ્થાનું ઉત્તર ૪૬૧
- ૪ સંપત્તિમાં અશ્વત્થનો પ્રશ્ન ને શ્રીયાદ્યવસ્થાનું ઉત્તર ૪૬૨
- ૫ આર્તભાગે મદની અને અતિમદની સખ્યા તથા સ્વરૂપ જણાવવા કરેલો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાદ્યવસ્થાએ આઠ મહા આઠ અતિમહા, ને તેમના સ્વરૂપનું કરેલું નિરૂપણ ... ૪૬૪
- ૬ મહાનું મહાનું પ્રશ્ન તથા તેનું ઉત્તર, અને અશ્વત્થથી ગોણે ચેતનવત્તમને પુરુષના પ્રવર્તનું સદ્વ્યવસ્થા ૪૬૫
- ૭ પ્રશ્નપૂર્વક વિદ્યાનના મહાતિમહાકરણ મહાનું અનુક્રાંતિપૂર્વક મહાનું દીવાના નિર્ગોષીની પેઠે વિદ્યાનના સ્વરૂપશ્રુત ધ્યાનમાં તેના વિલયનું કથન ૪૬૬
- ૮ મરણ પામેલા વિદ્યાનના વાગ્ય આદિકેનો વિલય થયે પશુ અન્યતી દહિનને અવશીપ રહેલા તેના નામથી અનંતતા, અને તેની અનંતતાના અધિકારી દેવોની અનંતતા, તથા તે દેવોના આત્મભાવને પામેલા વિદ્યાનને અનંતતાના ક્ષેત્રના ફલનું કથન ... ૪૬૭
- ૯ અદાનીના વાગ્યકે અધિ આદિકે પામ્યા પછી પુનઃ તેમનું મહાશુ કરાવનાર કોણ છે ? એવો પ્રશ્ન થયે એકાંતમાં વિચારપૂર્વક તેમનું મહાશુ કરાવનાર કર્મનો નિર્ણય. ... ૪૬૮
- ૧૦ પારિશિષ્ટોની ગતિનો જુલુએ કરેલો પ્રશ્ન ૪૬૯
- ૧૧ અશ્વત્થેયક કરનારની ગતિ છે જ્યાં તેમની ગતિના કથનપૂર્વક અશ્વત્થેયક કરનારની ગતિના નિર્ણયમાટે સુવર્ણકાશના પરિણામના કથનવડે ઉત્તરની સમાપ્તિ અને તેના યાનનું ફલ. ૪૭૦
- ૧૨ ઉપરાંતના પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં પ્રાણાદિ પાંચ વાયુની યોજના આશ્રય સંપત્તિ આત્માનું શ્રીયાદ્યવસ્થાએ કરેલું વર્ણન ૪૭૧
- ૧૩ તે સંપત્તિ આત્માના નિશ્ચય સ્પષ્ટીકરણમાટે સર્વકરગ્રોભા સત્તારૂપે રહેલા આત્માનું, શ્રીયાદ્યવસ્થાએ કરેલું નિરૂપણ, અને તેનાથી લિજની દુઃખરૂપતા. ૪૭૨
- ૧૪ મહાલના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સંન્યાસ, શ્રવણ, મનન તથા નિદિષ્ણતનના સ્વરૂપનું તથા મોક્ષના સાધન આત્મમાનસકિત સંસારધર્મથી રહિત સંપત્તિ આત્માનું શ્રીયાદ્યવસ્થાએ કરેલું કથન. ૪૭૩
- ૧૫ કાર્યપરિચિત્ત તથા સ્થૂલ અને કારણ વ્યાપક તથા સદ્ગત છે એ વ્યાપ્તિમાં ગર્ભાનો પ્રશ્ન ને સત્ત્વવસ્થાનું ઉત્તર, તથા મુનિએ અતિપ્રશ્નનો નિષેધ કરે ગર્ભાની પ્રશ્નથી ઉપરાંમતા. ૪૭૪
- ૧૬ ઉદ્ધારક સત્તામાનું તથા અંતર્ગતનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રશ્ન કર્યો, શ્રીયાદ્યવસ્થાએ તેમના ચેતનાવસ્થાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તારે ઉદ્ધારકે તેમનું નિરૂપણ કરવા કરેલી સ્વચ્છતા. ... ૪૭૫

આહાર્યિક. વિષય.

પૃષ્ઠિક.

- ૭ સ્વાત્માના પ્રશ્નનું શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે સત્તર પ્રકારના વિગરપણાવડે કરેલું ઉત્તર, અને ઉદાહરકે
અંતર્યામીનું પ્રતિપાદન કરવા કરેલી સૂચના. ... ૪૭૨
- ૮, પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, સ્વર્ગલોક, આદિત્ય, હિમા, ચંદ્ર, તારા, આકાશ,
અંધકાર ને તેજમાં અંતર્યામીના સંપન્નતા દર્શનનું શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે કરેલું કથન. ... ૪૭૪
- ૯, અઘાથી સુંમગ્ધપર્યંત સર્વ ભૂતમાં અંતર્યામીના દર્શનનું શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે કરેલું કથન. ... ૪૭૬
- ૧૦, ધાતુ, વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન, ત્વચા, શુદ્ધિ ને ઉપરચમાં અંતર્યામીના દર્શનના કથનપૂર્વક
આત્માથી ભિન્ન દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મંતા ને વિદ્યાતાના અભાવનું કથન. ... ૪૭૬
- ૧૧ ગાર્ગ્યે આહરોગાપાસે શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે જે પ્રશ્નો પૂછવાની અનુમતિ માગી, ને આહરોગ્યે તેને
તેમ કરવાની અનુમતિ આપી. ... ૪૭૮
- ૧૨ ગાર્ગ્યે શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ને શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે પૂછવાની અનુમતિ
આપી. ... ૪૭૮
- ૧૩ " સૂત્રાત્મા શામાં જોતપ્રોત છે ? " એવો ગાર્ગ્યોનો પહેલો પ્રશ્ન, અને " તે અઘાકૃતમાં
જોતપ્રોત છે " એવું શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે આપેલું તેનું ઉત્તર. ... ૪૭૮
- ૧૪ ગાર્ગ્યે બીજો પ્રશ્ન પૂછવા માગણી કરી, ને શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે તેની અનુમતિ આપી. ... ૪૭૯
- ૧૫ " અઘાકૃત શામાં જોતપ્રોત છે ? " એવો ગાર્ગ્યોનો બીજો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે " તે
નિરુપાધિકે અઘામાં જોતપ્રોત છે " એવું તેનું આપેલું ઉત્તર. ... ૪૭૯
- ૧૬ અમ્બરના સ્વરૂપલક્ષણમાં પ્રવેશમાં ઉપલક્ષણરૂપ વિશેષણનું કથન. ... ૪૭૯
- ૧૭ આ અમ્બરને નહિ જાણીને કરેલા યજ્ઞનું તથા તપનું વિનાશિક્ષવાળાપણું, અને આત્માને
નહિ જાણીને મરેલાની દીનતાનું તથા આત્માને જાણીને મરેલાની અલક્ષણતાનું કથન ... ૪૮૦
- ૧૮ આ અમ્બરની અદૃશ્યતા આદિકે હોવાથી દ્રષ્ટાભાવાદિનું, ને તેનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા આદિકેના
અભાવના કથનપૂર્વક તે અમ્બરમાં અઘાકૃતના જોતપ્રોતભાવનું કથન. ... ૪૮૧
- ૧૯ શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે અઘાવાદમાં જિત્તી શક્ય એમ નથી એમ ગાર્ગ્યે આહરોગ્યે પ્રતિ કહ્યું. ... ૪૮૧
- ૨૦ શાકરૂપે દેવોની સંખ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો, અને શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે સંક્રમવિક્રમથી દેવોની સંખ્યાનું તથા
તેમના સ્વરૂપનું કથન કર્યું. ... ૪૮૨
- ૨૧ સ્વાત્માના પાનમાં ઉત્તર વિવિધતાપૂર્વક આઠ પ્રકારના ભેદનો ઉપદેશ. ... ૪૮૨
- ૨૨ દુરુક્તિપૂર્વકે દિશાઓના વિભાગરૂપે પાંચ પ્રકારથી વિભક્ત સર્વજગતના હૃદયમાં ઉપસંહારમાં
પ્રત્યોત્તર. ... ૪૮૮
- ૨૩ શરીર, હૃદય ને પ્રાણાદિ વાયુઓની પરસ્પર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક નિરુપાધિકે અલક્ષ્ય કથન, તથા
શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે શાકરૂપે ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, તેનું ઉત્તર
નહિ દષ્ટ શકવાથી શાકરૂપના મત્તકનું પડ્યું, ને તેના હાડકાંઓની દુર્ગતિ. ... ૪૮૧
- ૨૪ શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે સર્વ આહરોગ્યે પ્રશ્ન પૂછવાની વા ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવા
સૂચના કરી, પણ ભયને લીધે ડાહ્ય પણ આહરોગ્યે કંઈ ન પૂછ્યું. ... ૪૮૨
- ૨૫ શ્રીયાત્વદષ્ટ્યે આહરોગ્યે પ્રતિ શરીરને વૃક્ષના જેવું કહી નાશ પામેલા શરીરની યુનઃ ઉત્પત્તિનો
હેતુ પૂછ્યો, પણ કંઈથી ઉત્તર ન આપી શક્યું, અને અલક્ષ્ય વિગ્નાનઆનંદાદિપતા. ... ૪૮૨

આલોચન. વિષય.

પૃષ્ઠ.

૩ ત્રીજો અધ્યાય

૧. પરીક્ષાપૂર્વક આગમના અર્થના નિર્ધારણપૂર્વક મુક્તિપ્રધાન યાદવદીયક્રોડના આરંભમાં જનનના યત્નવિષે આલોચના એમ તથા પછી તેઓમાં અતિશય ઘટાનેતા કોણ છે ? એમ અણુભાગી ઇન્દ્રિયકે તેવા પુરુષને સુચરુચકિત રાખેલી સદસ નાથો ઘટ જવામાં કે જનકે કરેલી પ્રવિણા ૪૫૬
૨. અન્ય આલોચનાને તે સુવર્ણચક્રિન સદસ ગર્ભોના અણુભાગી અણુભાગી બોલે “ અમારા ધરપ્રતિ આ ગાયોને લઈ જાઓ ” એમ શ્રીયાદવદીયે પોતાના સિંહને આજ્ઞા કર્યા પછી આલોચના કોમિયુકતા થયા, ને શ્રીયાદવદીયપ્રતિ અલ્પિનાશિકામાંથી અણુભાગી તિરસ્કારપૂર્વક બાળ્ય કહ્યું ૪૬૦
૩. મુક્તિમાં અને અતિમુક્તિમાં અર્થનના પ્રકાર ને શ્રીયાદવદીયનું ઉત્તર ૪૬૧
૪. સંપત્તિમાં અર્થભને પ્રકાર ને શ્રીયાદવદીયનું ઉત્તર ૪૬૨
૫. આત્માને અર્થની અને અતિમુક્તિ સામ્યા તથા સ્વરૂપ જણાવવા કરેલો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાદવદીયે આઠ અર્થ, આઠ અતિમુક્તિ, ને તેમના સ્વરૂપનું કરેલું નિરૂપણ ... ૪૬૪
૬. મુક્તિના મુદ્દાને પ્રકાર તથા તેનું ઉત્તર, અને અર્થમાંથી મોક્ષ મેળવવામાં પુરુષના અર્થભનું સ્વરૂપનું ૪૬૫
૭. પ્રશ્નપૂર્વક વિદ્યાના અતિમુક્તિપ્રકાર મુદ્દાની અનુલોકિતપૂર્વક અર્થના દીપ્તિના નિર્ણાયની પેઠે વિદ્યાના સ્વરૂપનું અલ્પમાં તેના વિલયનું કથન ૪૬૬
૮. મરણ પામેલા વિદ્યાના મરણ આલોચના વિલય થયે પછી અન્યની દૃષ્ટિએ અવશેષ રહેલા તેના નામની અર્થભના, અને તેની અર્થભનાના અધિકારી દેવાની અર્થભના, તથા તે દેવોના આત્મભાવને પામેલા વિદ્યાને અર્થભનાના દર્શનના કથન ... ૪૬૮
૯. આત્માનાં વાગ્ધિક અર્થ આલોચના પામ્યા પછી પુનઃ તેમનું અલ્પ કરાવનાર કોણ છે ? એવો પ્રશ્ન થયે એકાંતમાં વિચારપૂર્વક તેમનું અલ્પ કરાવનાર કર્મોના નિર્ણય. ... ૪૬૯
૧૦. પારિશિષ્ટની ગતિના જુગુપ્સા કરેલો પ્રશ્ન ૪૭૦
૧૧. અર્થભનું કરનારની ભાગી ગતિ છે આ તેમની ગતિના કથનપૂર્વક અર્થભનું કરનારની ગતિના નિર્ણયમાં જુગુપ્સાના પરિણામના કથનકે ઉપરની સમાપ્તિ અને તેના આનંદ કથન ૪૭૧
૧૨. ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આલોચના પામ્યા વાળી મેટાના આત્મ સર્વાતર આત્માનું ધીમાદવદીય કરેલું વર્ણન ૪૭૨
૧૩. ને સર્વાતર આત્માના વિશેષ કૃષ્ણકરણમાં સર્વકરણોમાં સર્વારૂપે રહેલા આત્માનું શ્રીયાદવદીય કરેલું નિરૂપણ, અને તેનાથી વિભાગી દુઃખરૂપતા. ૪૭૩
૧૪. ક્રોડના પ્રકારના ઉત્તરમાં સંન્યાસ, અવશ્ય, મનન તથા નિદિધ્યાસનના સ્વરૂપનું તથા મોક્ષના સાધન આત્મભાગીનસાધિત સંસારધર્મથી રહિત સર્વાતર આત્માનું શ્રીયાદવદીય કરેલું કથન. ૪૭૪
૧૫. માર્ગરિશિષ્ટ તથા સ્થૂલ અને કારણ આત્મ તથા સૂક્ષ્મ છે એ આત્માને ગર્ભોના પ્રકાર ને યાદવદીયનું ઉત્તર, તથા મુનિએ અતિપ્રશ્નને નિષેધ કરે ગર્ભોની પ્રકારી ઉપરામતા. ૪૭૫
૧૬. લોકાલકે સત્તામાં તથા અર્થભાગીનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રશ્ન કરેલો, શ્રીયાદવદીયે તેમના પેઠાપણીની પ્રતિજ્ઞા કરી, તારે ઉદ્ધારકે તેમનું નિરૂપણ કરવા કરેલી સંન્યાસ. ... ૪૭૬

આહારાદિક. વિષય.

પૃષ્ઠક.

- ૩ સૂત્રાત્માના પ્રશ્નનું શ્રીયાત્તવદ્વયે સત્તર પ્રકારના વિગરૂપજ્ઞાનકે કરેલું ઉત્તર, અને ઉદ્ઘાતકે અંતર્યામીનું પ્રતિપાદન કરવા કરેલી સૂચના. ... ૪૭૨
- ,, પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, સ્વર્ગલોક, આદિસ, દિશા, ચંદ્ર, તારા, આકાશ, અધકાર ને તેજમાં અંતર્યામીના સંબંધના દર્શનનું શ્રીયાત્તવદ્વયે કરેલું કથન. ... ૪૭૪
- ,, બ્રહ્માથી યુંગ્યાપર્યંત સર્વ જૂનોમાં અંતર્યામીના દર્શનનું શ્રીયાત્તવદ્વયે કરેલું કથન. ... ૪૭૬
- ,, દ્વાયુ, વાયુ, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન, ત્વચા, છુદ્ધિ ને ઉપરચમાં અંતર્યામીના દર્શનના કથનપૂર્વક આત્માથી લિલ દ્રશ્ય, શ્રોતા, ચંતા ને વિજ્ઞાતાના અભાવનું કથન. ... ૪૭૬
- ૮ ગાર્ગ્યે આહારોપાસે શ્રીયાત્તવદ્વયને એ પ્રશ્નો પૂછવાની અનુમતિ માગી, ને આહારોએ તેને તેમ કરવાની અનુમતિ આપી. ... ૪૭૮
- ,, ગાર્ગ્યે શ્રીયાત્તવદ્વયપ્રતિ પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ને શ્રીયાત્તવદ્વયે પૂછવાની અનુમતિ આપી. ... ૪૭૮
- ,, “સૂત્રાત્મા શામાં યોતપ્રોત છે ?” એવો ગાર્ગ્યેનો પહેલો પ્રશ્ન, અને “તે અન્યાકૃતમાં યોતપ્રોત છે” એવું શ્રીયાત્તવદ્વયે આપેલું તેનું ઉત્તર. ... ૪૭૮
- ,, ગાર્ગ્યે બીજો પ્રશ્ન પૂછવા માગણી કરી, ને શ્રીયાત્તવદ્વયે તેની અનુમતિ આપી. ... ૪૭૯
- ,, “અન્યાકૃત શામાં યોતપ્રોત છે ?” એવો ગાર્ગ્યેનો બીજો પ્રશ્ન, ને શ્રીયાત્તવદ્વયે “તે નિરુપાધિક બ્રહ્માં યોતપ્રોત છે” એવું તેનું આપેલું ઉત્તર. ... ૪૭૯
- ,, અક્ષરના સ્વરૂપસમૂહમાં પ્રવેશમાટે ઉપલક્ષ્યશૂન્ય વિશેષણોનું કથન. ... ૪૭૯
- ,, આ અક્ષરને નહિ જાણીને કરેલા યજ્ઞનું તથા તપનું વિનાશિક્ષવાળાપણું, અને આત્માને નહિ જાણીને મરેલાની દીનતાનું તથા આત્માને જાણીને મરેલાની સાહસ્યતાનું કથન. ... ૪૮૦
- ,, આ અક્ષરની અદ્વૈતા ‘આદિક હોવાથી દ્રષ્ટાભાવાદિત્વ, ને તેનાથી લિલ દ્રશ્ય આદિકના અભાવના કથનપૂર્વક તે અક્ષરમાં અન્યાકૃતના યોતપ્રોતભાવનું કથન. ... ૪૮૧
- ,, શ્રીયાત્તવદ્વય બ્રહ્માદમાં જિત્તી શકાય એમ નથી એમ ગાર્ગ્યે આહારોપ્રતિ કહ્યું. ... ૪૮૧
- ૯ શાકલ્યે દેવેની સંખ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો, અને શ્રીયાત્તવદ્વયે સંકલ્પવિઘ્નસથી દેવોની સંખ્યાનું તથા તેમના સ્વરૂપનું કથન કર્યું. ... ૪૮૨
- ,, સૂત્રાત્માના જ્ઞાનમાટે ત્રિવિધતાપૂર્વક આઠ પ્રકારના બેદનો ઉપદેશ. ... ૪૮૨
- ,, દુરુક્તિપૂર્વક દિશાઓના વિભાગવડે પાંચ પ્રકારથી વિકલત સર્વજ્ઞત્વના હૃદયમાં ઉપસંહારમાટે પ્રત્યોત્તર. ... ૪૮૮
- ,, શરીર, હૃદય ને પ્રાણાદિ વાયુઓની પરસ્પર પ્રતિક્ષાપૂર્વક નિરુપાધિક બ્રહ્મનું કથન, તથા શ્રીયાત્તવદ્વયે શાકલ્યપ્રતિ ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, તેનું ઉત્તર નહિ દૃષ્ટ શકવાથી શાકલ્યના મતતકનું પશું, ને તેના હાર્ષ્યાંઓની દુર્ગતિ. ... ૪૮૧
- ,, શ્રીયાત્તવદ્વયે સર્વ આહારોને પ્રશ્ન પૂછવાની વા ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવા સૂચના કરી, પણ કાળને લીધે કાલ પણ આહારો કોઈ ન પૂછ્યું. ... ૪૮૨
- ,, શ્રીયાત્તવદ્વયે આહારોપ્રતિ શરીરને વૃક્ષના જેવું કહી નાચ પાગેલા શરીરની યુગ્મ ઉત્પત્તિને હેતુ પૂછ્યો, પણ કાર્પથી ઉત્તર ન આપી શક્યું, અને બ્રહ્મની વિગ્નનગ્નદિપતા. ... ૪૮૨

આદ્યશ્લોક. વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

૪ ચોથો અધ્યાય

- ૧ જનકની સભામાં પધારેલા શ્રીવાસુદેવજીને જનક પધારણું પ્રારણુ પૂછ્યું, ને શ્રીવાસુદેવજી તેનું ઉત્તર આપ્યું. ... ૪૮૪
- ૨ મુનિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન ને હૃદયની યદ્યથાએ ઉપાસનાએ કરવાના ઉત્તરપણું રાજાએ કહ્યું, મુનિએ તેઓમાં ન્યૂનતા જણાવી, રાજાએ માથે આપવાનું કહ્યું, પણ તેમનો તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો. ... ૪૮૪
- ૩ જનકે અભિમાન લેતા શ્રીવાસુદેવજીનું શરણુ મહણુ કહ્યું, અને જાણીથી યોગેશ્વ પ્રતિજ્ઞાપર તથા મુસના. ૫૦૦
- ૪ વિદ્ય, તૈલસ ને પ્રાણના અનુવાદપૂર્વક દુરીપદેષ બદલું કથન, અને બ્રહ્મવિદ્યાની અન્ય દક્ષિણાના અભાવના અભિપ્રાયથી રાજાનું કથન. ... ૫૦૧
- ૫ યુગઃ શ્રીવાસુદેવજીનું જનકની સમીપ આગમન, ને તેમણે પ્રચિત્ત પ્રશ્ન પૂછ્યા જનકને આપેલું વરદાન. ૫૦૨
- ૬ "કયં જ્યોતિષાભા આ પુરુષ છે ?" ઈલાદિ જનકના પ્રશ્નોનું આદિશાદિ પાંચ જ્યોતિષોના સંબંધવાળું શ્રીવાસુદેવજીએ આપેલું ઉત્તર. ... ૫૦૩
- ૭ "કયો આત્મા છે ?" આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "વિદ્યાનમય આત્મા છે" ઈલાદિ ઉત્તરપૂર્વક સ્વપ્નમાં તેમને સ્પષ્ટ સ્વપ્નપ્રકાશપણા આદિનું નિરૂપણ, તથા, તેમનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રો. ૫૦૪
- ૮ સ્વપ્નવસ્થામાં આત્મા ધૃત્યનું ઉદ્ભવન કરતો નથી તેથી "વિમુક્તિપાટે કહે" એમ જનકે પ્રેરણા કરે સતે મુનિએ સુષુપ્તિવસ્થામાં આત્મા અસંગ છે એમ નિરૂપણુ કહ્યું. ... ૫૦૪
- ૯ સ્વપ્નમાં તથા જાગૃતમાં પણ દર્શાવણાના અભાવથી આત્માના અસંગપણાનું કથન, તથા તેમાં મહામત્સરનું ઉદાહરણ. ... ૫૦૮
- ૧૦ સ્વૈનતા વચનવડે સુષુપ્તિમાં આત્માના રૂપનું નિરૂપણ. ... "
- ૧૧ નાદીખંડવડે સર્વ અનર્થોના બીજસ્વર અવિદ્યાના સ્વરૂપને નિરૂપ. ... "
- ૧૨ સર્વાદમભાવપૂર્ણ મોહના કથનપૂર્વક સુષુપ્તિમાં જીવની પરમાત્માની સાથે એકતા થવાથી વિશ્લેષતાનને અભાવ થાય છે તેમાં દર્શાવ. ... ૫૦૯
- ૧૩ સુષુપ્તિમાં પિતા આદિકના ચિત્તભાવદિના અભાવનું નિરૂપણ. ... ૫૧૦
- ૧૪ દશ આદિકની દષ્ટિ આદિકના નાશના અભાવનું કથન. ... "
- ૧૫ ચૈતન્યરૂપ પ્રજ્ઞાત્માનું સ્વરૂપ વિશેષવિદ્યાનથી દ્વિત છે તેપણુ ચોતાની અવિદ્યારૂં કથિત વિશેષવિદ્યાનવાળાપણુને આશ્રય કરાવે તેથી બે અવસ્થા સિદ્ધ થાય તેનું નિરૂપણ. ૫૧૧
- ૧૬ સાર્વભૌમના આનંદથી માંડીને સો સો ગણના અસિદ્ધ આનંદના કથનવડે પરમાનંદનું પ્રતિપાદન. ૫૧૩
- ૧૭ જીવાત્માના સ્વપ્નમાં ચંદ્રાસપૂર્વક લાંબી જાગૃતપ્રતિ આજ્ઞાનનું નિમિત્તસહિત વર્ણન. ... ૫૧૪
- ૧૮ જીવાત્માના સ્વપ્નથી જાગૃતપ્રતિ, આગમનથી જે સરીરથી અન્ય સરીરની પ્રાપ્તિમાં ગામનું ઉદાહરણ. ... ૫૧૪
- ૧૯ જીવાત્મા જીર્ણ ઉચ્છૈસવાળા કયા સ્વપ્નમાં, વા કયા નિમિત્તને લીધે, વા કેવી રીતે, વા આ પ્રયોજનપાટે થાય છે? આ આસંગીની નિરૂતિપાટે આંખા આદિકના કલના દર્શાવથી તેનું ઉત્તર. ૫૧૪
- ૨૦ સરીરના લાગ કરાવે જનારા જીવાત્મામાં અન્ય સરીરની મહત્ત્વમાં સામર્થ્યના અભાવની શકા થયે રાજાનેપત્રી જે તેના કમંદકે પ્રેરાયેલા આદિશાદિ સર્વેશ્વર આ કમંદકના ઉપનોનામાં સાધનેવડે કમંદકને બળુનારની વાટ જુએ છે ઈલાદિનું નિરૂપણ. ... ૫૧૫
- ૨૧ મરણસમયમાં સર્વ પ્રાણે જીવાત્માપ્રતિ અભિસુખાપણાવડે આવે છે તેનું દર્શાવસહિત કથન. ૫૧૬

વિષય	પૃષ્ઠાક
કામનાવાગ્દેશ સંસારની પ્રાપ્તિ ને કામનારહિતને મોક્ષનું પ્રતિપાદન, તથા મોક્ષનું અને તેના સાધનનું નિરૂપણ કરનારો મત	૫૧૮
અહરવેતાને મોક્ષલાભ થાય છે એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર મત	"
જ્ઞાનમાર્ગની રત્નત્રિમાટે અન્ય માર્ગની અસારતાનું કથન	૫૧૯
આત્મજ્ઞાનની રત્નત્રિમાટે તેમાં નિશ્ચય રાખનારના શરીરકલેશથી રહિતપણાનું કથન	૫૨૦
અહરવેતાની વિશ્વાસ કે તાર્કિકતા પેતાના અનુભવના પ્રમાણપુણ્યનું નિરૂપણ	"
અહરવેતાની રત્નત્રિમાટે જ્ઞાનને વિદિતાના નહિ, કરવાથી, થનારા, ભયના અભાવાદિનું કથન	"
વેદાંતના સરકારવાળાને મનથીજ અહરવેતા અનુભવ થાય છે એવાદિનું નિરૂપણ	૫૨૧
અહરવેતામાં સર્વ વેદનો ઉપયોગ છે એવું પ્રતિપાદન	૫૨૨
અહરવેતાના ફક્ત કથનપૂર્વક શ્રીયાગ્રવહકરને કૃતાર્થ થયેલા જનકરાજાએ પેતાના શરીરરહિત સર્વ અર્પણ કર્યું તેનું વર્ણન	૫૨૩
સોપાધિક અહરવેતાના આનંદથી અભ્યુદયનું નિરૂપણ	૫૨૪
સમસ્ત આરવપ્રકારના વિષયનું સમુદાયવત્ કથન	"
શ્રીયાગ્રવહકરનો અને શ્રેયથીનો સંવાદ	"
સુનિઃકાંક્ષી આચાર્યપરંપરા	૫૩૧

૫ પાંચમો અધ્યાય

૧ સર્વ ઉપનિષદોના અર્થરૂપ અહરવેતા અનુવાદ અને તે શેષેના વાચ્ય અહરવેતા ઉપાસના	૫૩૨
૨ સર્વ ઉપાસનાઓમાં ઉપકારક દેવ આદિક પ્રજા સાધનોનું નિરૂપણ	૫૩૩
૩ " હાથ અહરવેતા " એવી ઉપાસના	૫૩૪
૪ " સસ અહરવેતા " એવી ઉપાસના	૫૩૫
૫ સસઅહરવેતા રત્નત્રિ તથા તે અહરવેતા સેરવાતમેની ઉપાસના	"
૬ મનઉપાધિવાળા અહરવેતા ઉપાસના	૫૩૬
૭ " ધીનજી અહરવેતા " એવી ઉપાસના	"
૮ વાચેનુરૂપ અહરવેતા ઉપાસના	૫૩૭
૯ વૈદ્યાનરામિરૂપ ઉપાધિવાળા અહરવેતા ઉપાસના	"
૧૦ આ પ્રકરણમાં રિચત સર્વ ઉપાસનાઓના ફલનું તથા અશ્રુતદેવવાળી ઉપાસનાઓના ફલનું કથન	"
૧૧ અહરવેતા ઉપાસનાના પ્રસંગથી ફલવાળી અહરવેતા ઉપાસનાનું નિરૂપણ	૫૩૮
૧૨ વિશવંદના વાચ્ય અત્ર ને રંશવંદના વાચ્ય પ્રાણની અહરવેતાવત્ ઉપાસના	"
૧૩ ઉત્કર્ષદર્શિવત્ પ્રાણની ઉપાસના	૫૩૯
" યજુર્દર્શિવત્ " " " " " " " " " " " "	"
" સામદર્શિવત્ " " " " " " " " " " " "	૫૪૦
" ધનર્દર્શિવત્ " " " " " " " " " " " "	"
૧૪ ગાયત્રીચરૂપ ઉપાધિવાળા અહરવેતા ઉપાસના	"
આત્મની ઉપસ્થાન	૫૪૧

આજ્ઞાશ્રીક વિષય.

૧૪	ગાયત્રીના મુખના વિધાનમાટે અર્ચના અને તેના મુખનું વિધાન.	...	...	...	૫૪૩
૧૫	ઉપાસનાનું તથા કર્મનું સાચે અનુભવ કરનારાએ કરવાની આદિત્વની અને મનવિષે રિયત પોતાના સંકલ્પરૂપ જામિરની પ્રાર્થના.	...	...	...	૫૪૪

૬ છઠ્ઠો અધ્યાય.

૧	જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠગુણુકતપશ્ચાદે પ્રાણની ઉપાસના.	...	...	...	૫૪૫
"	વસિષ્ઠતાદેય ગુણુકાળા વાણીદેય પ્રાણની ઉપાસના.	...	...	...	"
"	પ્રતિજ્ઞાદેય શુભવાળા નેત્રદેય " "	...	...	...	૫૪૬
"	સંપદદેય શુભવાળા ધ્યોતદેય " "	...	...	...	"
"	આયતનદેય શુભવાળા ચેત્તોદેય " "	...	...	...	"
"	અનપતિદેય શુભવાળા ઉપસ્થદેય " "	...	...	...	"
"	વાગાદિ પ્રાણીએ પ્રભવપ્રતિપાસે જન્મને " અમરશર્મા શ્રેષ્ઠતમ ક્ષણે ૬૨ " એવો પ્રશ્ન કર્યો તેનું પ્રભવપ્રતિએ આપેલું ઉત્તર.	...	...	...	"
"	વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન ને ઉપરચના ક્રમથી ઉત્ક્રમણનું તથા અવેગનું નિરૂપણ.	...	...	...	૫૪૭
"	પ્રાણી ઉત્ક્રમણ કરવા અર્હતાં અલગપ્રાણ અવેશાં વાગાદિ કરેલી પ્રાણની રજૂતિ, તથા પ્રાણના અલગવર્તનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	૫૪૮
૨	ચેતકેતુનું પ્રવાહચુરાભગી સભામાં ગમન.	...	...	...	૫૪૯
"	પ્રવાહચુરાભગે કરેલા પાંચ પ્રશ્નોનું ઉત્તર દેવામાં ચેતકેતુના અસામર્થ્યનું નિરૂપણ.	...	...	...	૫૫૦
"	ઉત્તર દેવાના અસામર્થ્યથી રાખના કરેલા સત્કારને અનાદર કરીને પોતાના પિતા ઉદાસકપાસે આવીને ચેતકેતુએ તેમને કરેલું પાંચ પ્રશ્નોનું નિવેદન.	...	...	...	૫૫૧
"	આવેના ઉદાસકમુનિની પ્રવાહચુરાભગે ધૂળ કરી, તે તેમને વર માગવા કહ્યું.	...	...	...	"
"	ઉદાસકે પાંચ પ્રશ્નોનાં ઉત્તર કહેવારૂપ વર માગ્યો.	...	...	...	"
"	પ્રવાહચુરાભગે દ્રવ્યાદિ માગવાનું ઉદાસકમુનિને કહ્યું.	...	...	...	૫૫૨
૨	" દ્રવ્યાદિ માગવાની કૃત્ત્યા નથી તેથી તમે તે પ્રશ્નોનાં ઉત્તર કહો " એમ ઉદાસકમુનિએ કહે સતે " શાસ્ત્રવિધિથી વિદ્યા સંપાદન કરવાને ઇચ્છે " એમ પ્રવાહચુરાભગે જણાવ્યું, તેથી શરણ-ગ્રહણના કથનમાત્રવડે ઉદાસકમુનિએ પ્રવાહચુરાભગી સમીપ વાસ કર્યો.	...	...	...	૫૫૨
"	" આપને તે ઉત્તર કહીશ " એમ વચન આપી રાત્રીએ પંચામિવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું.	...	...	...	"
"	" મુએલાના અગિરરણાકિતું કથન.	...	...	...	૫૫૪
"	" પંચામિવેદાન્તી ગતિનું પ્રતિપાદન.	...	...	...	"
"	" પંચામિવિદ્યારહિત કેવલ કર્મે કરનારાઓના દુષ્ટિભાગનું નિરૂપણ.	...	...	...	૫૫૫
૩	મહત્તરની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષવાળા અંજનામૂના કર્મનું કથન	...	...	...	૫૫૬
"	મયકર્મના અંજરૂપ તેના રપરૂપ કથન.	...	...	...	૫૫૭
"	" ઉદયમનનું (મહત્તર) કથન.	...	...	...	૫૫૮
"	" અંજરૂપ અણુનું કથન.	...	...	...	૫૫૯
"	મયકર્મની રજૂતિસહિત સંપ્રદાયનું કથન.	...	...	...	"
"	મયકર્મમાં અપેક્ષિત સામગ્રીનું નિરૂપણ.	...	...	...	૫૬૦

આદ્યશુદ્ધિ વિષય.

પૃષ્ઠક.

૪ પુનઃમયકર્મ.	૫૬૦
૫ ખિલકાંડના આચાર્યોની પરંપરા.	૫૬૧

૩૦

૧૧ શ્રીચેતાચતરોપનિષત્.

૧ પહેલો અધ્યાય.

શાંતિપાઠ તથા જગતના કારણ આદિમાટે વેદવેદાંગોના વિચાર.	૫૬૪
હાલાંક જગતનું કારણ નથી, પણ માયા જગતનું કારણ છે.	૫૬૫
સંસારની ચક્રરૂપતા તથા નદીરૂપતા.	૫૬૫
સંસારની પ્રાપ્તિને હેતુ તથા મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ.	૫૬૭
જીવમુક્તિના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	૫૬૮
પરમાત્માના જ્ઞાનથી તથા જ્ઞાનથી થનારા ફલ.	૫૬૮
અજ્ઞાન જોય છે.	૫૬૯
જ્ઞાનના અંગપણાવડે પ્રભુવત્ પ્રતિષ્ઠાન તથા તેમાં દૃષ્ટિ.	૫૬૯
આત્માની અજ્ઞાપતા.	૫૬૯

૩૦

૨ બીજો અધ્યાય.

ચિત્તની એકાગ્રતાની સિદ્ધિમાટે સૂર્યની પ્રાર્થના.	૫૬૯
ચેતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ.	૫૭૦
આસનાદિના કથનપૂર્વક પ્રભુવના આશ્રયવડે સંસારના ઉત્તરધનનું કથન.	૫૭૧
પ્રાણાયામનું વર્ણન.	૫૭૨
યોગાનુજ્ઞાનયોગ દેશનું કથન.	૫૭૨
અજ્ઞાનુભવપહેલાં થનારી પ્રતીતિઓ.	૫૭૨
જ્યોત્સ્વનો અકાર ને જ્યોત્સ્વનું ફલ.	૫૭૨
યોગસિદ્ધિ જણાવનારા ચિહ્નો.	૫૭૨
યોગ તથા તેનું ફલ.	૫૭૨
જીવઅજ્ઞાના અભેદનો 'સાક્ષાત્કાર' થવાથી મોક્ષલાભ.	૫૭૩
અજ્ઞાનું સર્વભાગપણ તથા અંતરાત્માપણ.	૫૭૩
પ્રતિબંધક સરકારોની નિવૃત્તિમાટે અજ્ઞાને નમસ્કાર.	૫૭૩

૩૦

૩ ત્રીજો અધ્યાય.

પરમાત્માનું માયાવડે નિર્ણતાપણ ને તેને જાણવાથી થનારું ફલ.	૫૭૩
પ્રાણીઓનાં સરીસે તથા કરંચો મીઠાંધરનાં છે, ને તે સર્વો છે.	૫૭૪
મંત્રજ્ઞાની શ્રીમુક્તિપ્રતિ પ્રાર્થના.	૫૭૪
જ્ઞાનથી મોક્ષલાભનું નિરૂપણ.	૫૭૪
પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૫૭૪

વિષય.

પૃથ્થક.

જ્ઞાનીના મોક્ષનું તથા જ્ઞાતાનીના બંધનું કથન.	...	...	...	...	...	૫૭૫
શ્રીહૃષ્ણનું સર્વાંગપણું.	...	...	...	...	...	૫૭૬
પરમાત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	"
અંતરાત્માનું સ્વરૂપ તથા તેને જાણવાથી થતી રક્ષા.	...	...	...	...	...	"
પરમાત્માના સર્વાંગપણું તથા નિર્વાણપણું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	"
જીવનો તથા પરમાત્માના વારત્તવિક સ્વરૂપનું કથન.	...	...	...	...	...	૫૭૭
પરમાત્માના વાસ્તવસ્વરૂપમાં મંત્રદ્વયનો અનુભવ.	...	...	...	...	...	"

:૦:

૪ ચોથો અધ્યાય.

ચિત્તશુદ્ધિમાટે પરમાત્માપતિ સુમુક્ષુઓની પ્રાર્થના.	...	...	...	...	...	૫૭૭
માયામાં રામ રાખનારને બંધ ને તેમાંથી રામ લાગનારને મોક્ષ.	...	...	...	...	...	૫૭૮
દારીદ્રમાં રહેલા જીવહૃષ્ણની વિલક્ષણતા.	...	...	...	...	...	"
શ્રીહૃષ્ણના જ્ઞાનથી જોડાઈકેતપણાની પ્રાપ્તિ.	...	...	...	...	...	૫૭૯
જીવને જ્ઞાતાના કૃતાર્થપણું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	"
શ્રીહૃષ્ણ આવાવડે જન્મવ રચે છે, ને જીવ તેમાં અવિદ્યાવડે બંધાય છે.	...	...	...	...	...	"
મુક્તિનું તથા શ્રીમહૃષ્ણનું સ્વરૂપ ને શ્રીમહૃષ્ણના રિત્તની કલ્પના.	...	...	...	...	...	"
શ્રીમહૃષ્ણના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	...	...	...	...	...	૫૮૦
સુમુક્ષુઓની શ્રીમહૃષ્ણપ્રતિ પ્રાર્થના.	...	...	...	...	...	"
શ્રીમહૃષ્ણને જાણવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ.	...	...	...	...	...	"
શ્રીમહૃષ્ણનું લેહરકેતપણું તથા અપરિચિદ્ગુણપણું.	...	...	...	...	...	૫૮૧
પરમાત્માના જ્ઞાનથી અવિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ.	...	...	...	...	...	"
પરમેશ્વરની પ્રાર્થના.	...	...	...	...	...	૫૮૨

૫ પાંચમો અધ્યાય.

શ્રીહૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	૫૮૨
જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	૫૮૩
જીવને કર્મોન્નકે દારીદ્ર્યની પ્રાપ્તિ.	...	...	...	...	...	૫૮૪
જીવને પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ.	...	...	...	...	...	૫૮૫

૬ છઠ્ઠો અધ્યાય.

મલાદિક જન્મતરૂં કારણ નથી, પણ અવિદ્યા જન્મતરૂં કારણ છે.	...	...	...	...	...	૫૮૫
શ્રીહૃષ્ણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	...	...	...	...	...	"
પરમાત્માના સમાર્થજ્ઞાનની સાધનપરંપરા તથા જ્ઞાનનો પ્રકાર.	...	...	...	...	...	૫૮૬
પરમાત્માની હિંસાસનાનું પ્રતિષાદન.	...	...	...	...	...	"
પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ તથા તેમાં વિદ્વાનનો અનુભવ.	...	...	...	...	...	"
પરમાત્માના મહેશ્વરપણાના હેતુઓનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	૫૮૭

વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

૧	મંત્રદષ્ટાની પરમાત્માપ્રતિ-પ્રાર્થના, ને પરમાત્માના જ્ઞાનથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ	...	૫૮૭
	પરમાત્માનું સ્વર્ગપ્રકાશપણું	...	"
૨	પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ તથા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન.	...	૫૮૮
૩	સુસુષુપ્તિ પરમાત્માનું શરણ મહણ કરવું જોઈએ.	...	૫૮૯
૪	શરણ મહણ કરવાયોગ્ય દેવનું સ્વરૂપ	...	"
૫	પરમાત્માના જ્ઞાનવિના મોક્ષનો અભાવ.	...	"
	અત્પલાયવાળાને અક્ષરવિદ્યા મુલ્ય નથી.	...	"
૬	શાત્તયિતવાળા પુત્ર વા દિશ્ય અક્ષરવિદ્યાના અધિકારી છે	...	૫૯૦
૭	પરમાત્માની ને સદૃશ્યની ભક્તિવાળાનેજ અક્ષરવિદ્યાના અનુભવનો લાભ થાય છે	...	"

૧૨ શ્રીકૃત્યોપનિષત્

	શ્રીઅશ્વત્થામનું 'અક્ષરવિદ્યા'ની પ્રશિષ્ટ બળવાન અક્ષાપસે જનું, તેમણે કરેલી પ્રાર્થના, તેમણે		
૧	નિવેદન કરેલું અક્ષરવિદ્યાનું મહાત્મ્ય, તથા ભગવાન અક્ષરજે તેમને કરેલો ઉપદેશ.	...	૫૯૧
	કર્મના લાગવડે અક્ષરભાવની પ્રાપ્તિ તથા યતિનાં વિશેષણો.	...	૫૯૨
	ધ્યાનયોગની મિદ્ધિમાટે રચલ તથા આસનાનું જ્ઞાન	...	"
	જ્ઞાનવડે અક્ષરભાવની પ્રાપ્તિ, અને તેથી જીવરતા અધિકારીને ધ્યાનવડે અક્ષરભાવની પ્રાપ્તિ	...	૫૯૩
	અસંગ અક્ષરમાં માયવડે સસાની પ્રતીતિ	...	"
	અક્ષરમાંજ સર્વ જગત્તી કલ્પના તથા મહાવાક્યનો અર્થ	...	૫૯૪
૨	જ્ઞાનનું ફલ આત્માનું પ્રપચથી વિલક્ષણપણું, તથા તેનું જગત્કારણપણું	...	"
	આત્માનું કુજોધિપણું તથા અવિદ્યારીણું	...	૫૯૫
	આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાતાને યનારુ ફલ	...	૫૯૬
૩	અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને અંતઃકરણની શુદ્ધિના ઉપાયનું જ્ઞાન.	...	૫૯૭
૧૩	અક્ષરમાલિકાપનિષદનો સાર.	...	૫૯૭
૧૪	અશ્વિઉપનિષદનો	"	૫૯૭
૧૫	અદ્યતારકાપનિષદનો	"	૫૯૮
૧૬	અધ્યાત્મોપનિષદનો	"	૫૯૯
૧૭	અથર્વશિષોપનિષદનો	"	૬૦૦
૧૮	અથર્વચિરઉપનિષદનો	"	૬૦૧
૧૯	અનુષ્ટુપનિષદનો	"	૬૦૨
૨૦	અમૃતનાદોપનિષદનો	"	૬૦૪
૨૧	અમૃતમિદ્ધપનિષદનો	"	૬૦૬
૨૨	અવધૂતોપનિષદનો	"	૬૦૬
૨૩	અવ્યક્તોપનિષદનો	"	૬૦૭
૨૪	આત્મોપનિષદનો	"	૬૦૮
૨૫	આત્મપ્રત્યોષોપનિષદનો	"	૬૦૮
૨૬	આરુણપુષ્પનિષદનો	"	૬૦૯
૨૭	આશ્રમોપનિષદનો	"	૬૧૦

अनुक्रमः	विषयः	पृष्ठाक्ष
२८	अभयरोपनिषद्नो	१११
२९	अभयरोपनिषद्नो	१११
३०	अभयरोपनिषद्नो	११२
३१	अभयरोपनिषद्नो	११२
३२	अभयरोपनिषद्नो	११३
३३	अभयरोपनिषद्नो	११३
३४	अभयरोपनिषद्नो	११४
३५	अभयरोपनिषद्नो	११४
३६	अभयरोपनिषद्नो	११५
३७	अभयरोपनिषद्नो	११५
३८	अभयरोपनिषद्नो	११७
३९	अभयरोपनिषद्नो	११८
४०	अभयरोपनिषद्नो	११८
४१	अभयरोपनिषद्नो	११९
४२	अभयरोपनिषद्नो	१२१
४३	अभयरोपनिषद्नो	१२२
४४	अभयरोपनिषद्नो	१२२
४५	अभयरोपनिषद्नो	१२२
४६	अभयरोपनिषद्नो	१२४
४७	अभयरोपनिषद्नो	१२४
४८	अभयरोपनिषद्नो	१२४
४९	अभयरोपनिषद्नो	१२५
५०	अभयरोपनिषद्नो	१२५
५१	अभयरोपनिषद्नो	१२६
५२	अभयरोपनिषद्नो	१२७
५३	अभयरोपनिषद्नो	१२७
५४	अभयरोपनिषद्नो	१२८
५५	अभयरोपनिषद्नो	१२८
५६	अभयरोपनिषद्नो	१२८
५७	अभयरोपनिषद्नो	१२९
५८	अभयरोपनिषद्नो	१२९
५९	अभयरोपनिषद्नो	१३०
६०	अभयरोपनिषद्नो	१३०
६१	अभयरोपनिषद्नो	१३१
६२	अभयरोपनिषद्नो	१३१
६३	अभयरोपनिषद्नो	१३१

અનુક્રમાંક.	વિષય.								પૃષ્ઠાંક.
૧૪	પૈત્ર્યશ્લોકોપનિષદનો	સાર	...	...	...	...	...	...	૧૩૬
૧૫	પરબ્રહ્મોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૩૭
૧૬	પરમહંસોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૩૭
૧૭	પરમહંસપરિવ્રાજકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૩૮
૧૮	પાશુપતશ્લોકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૩૯
૧૯	પિંડોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૦
૨૦	પિંગલોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૦
૨૧	પ્રાણાધિહોત્રોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૦
૨૨	બ્રહ્મચર્યોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૧
૨૩	બૃહલ્લજ્ઞાનોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૧
૨૪	અક્ષોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૨
૨૫	અક્ષાત્રિફળોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૨
૨૬	અક્ષવિદ્યોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૩
૨૭	અસ્તમજ્ઞાનોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૩
૨૮	ભાવનોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૩
૨૯	ભિક્ષુકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૩
૩૦	ભેંડશાસ્ત્રોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૪
૩૧	મંત્રિશ્લોકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૪
૩૨	મહાવાક્યોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૪
૩૩	મહોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૪
૩૪	મુક્તિકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૪
૩૫	મુદ્ગલોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૭
૩૬	મૈત્રાવણીકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૭
૩૭	મૈત્રેયીકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૮
૩૮	ચાત્રવક્ત્રોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૩૯	ચોમકુલસિતીકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૦	ચોગચૂડામણિકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૧	ચોગતત્ત્વોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૨	ચોગચિત્તોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૩	રામતાપત્રીયોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૪	રામચંદ્રયોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૫	રુદ્રચંદ્રયોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૬	રુદ્રાક્ષજ્ઞાનોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૭	વજ્રચૂડાકોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૮	વરહતાપત્રીયોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯
૪૯	વરાહોપનિષદનો	"	...	...	...	...	...	...	૧૪૯

અનુક્રમાંક.	વિષય.								પૃથક
૧૦૦	વામુદેવોપનિષદનો	સાર	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૫૬
૧૦૧	શરણોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૫૬
૧૦૨	શાસ્ત્રમાયન્દ્રિયોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૦
૧૦૩	શાંતિયોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૦
૧૦૪	સારીરિકોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૩
૧૦૫	શુક્રદર્યોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૩
૧૦૬	શ્રીમ્નમાસદર્શનોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૪
૧૦૭	મૃત્યુઓપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૬
૧૦૮	સંન્યાસોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૭
૧૦૯	સરસ્વતીરહસ્યોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૭
૧૧૦	સર્વોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૭
૧૧૧	સાન્નિધીકોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૮
૧૧૨	સ્તીતાકોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૮
૧૧૩	સુગાલોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૮
૧૧૪	સુધોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૯
૧૧૫	સૌભાગ્યયક્ષ્મીકોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૯
૧૧૬	સ્કંદોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૬૯
૧૧૭	હૃદયોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૭૦
૧૧૮	હયગ્રીવોપનિષદનો	"	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૭૦
અક્ષત્તાભાવસિસ્તાન, બાપાતરસદિત.			૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૦૦૦	૬૭૦

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

॥ શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્મસ્તવનમ્ ॥

(અભેદોપાસનમ્)

સચ્ચિત્સુખઃ સમરસો વિશ્વરદ્વિતીયસ્તત્ત્વેન યસ્ત્વમસિ દેશિક સોઽહમસ્મિ ।

નૈવાવયોઃ કિમપિ વસ્તુતયા પૃથક્ત્વં, ત્વાં નાયનાય યત એકતયા મપચે ॥ ૧ ॥

હે સદુપદેશ સદ્ગુરો ! આપ પરમાર્થથી જે સત ચિત્, આનંદ, એકરસ, વ્યાપક અને અદ્વિતીય છે તે હું હું હે નાથપ્રભો ! આપણે બંનેનું વસ્તુતાથી લેશમાત્ર પણ ભિન્નપણું નથી, જેથી-ચેતનસ્વરૂપે એકતા હોવાથી-હું આપશ્રીને અભેદભાવપૂર્વક પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૧

મ્મહોત્ત્વમીશ્વરગુણાભિયુતસ્તથાહં, સંપાત્તજીવગુણ ઇત્યમિદં પૃથક્ત્વમ્ ।

માયાકૃતં ત્વપિ વિભા ચિતિ શબ્દમાત્રં, ત્વાં નાયનાય યત એકતયા મપચે ॥ ૨ ॥

હે બ્રહ્મસ્વરૂપ સદ્ગુરો ! આપ શ્રીધર્મશુભથી નિપજા છો, અને હું જીવશુભથી સંપન્ન છું, એ પ્રમાણે આ શુભવિશિષ્ટ ભિન્નતા આપશ્રીના પારમાર્થિક ચેતનમય વ્યાપકસ્વરૂપમાં અનિર્વચનીય મિથ્યાત્મક માયાથી રચિત શબ્દમાત્ર હોવાથી અસત્ય છે, જેથી-જીવપણું અને ઈશ્વરપણું માયાકૃત હોવાથી-હે નાથપ્રભો ! હું આપશ્રીને અભેદભાવપૂર્વક પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૨

સૈષાં વિર્ભદ્જનર્તી વ્યવહારમાત્રા, માયાકૃતૈર્જસિ મુગામ્સુસરિત્સમાના ।

ત્વદ્વ્રજ્જપામનિ મૃપૈવ વિવર્તમાના, ત્વાં નાયનાય યત એકતયા મપચે ॥ ૩ ॥

તે આ ભેદના ઉપાદાનહેતુરૂપ માત્ર વ્યાવહારિક સ્થિતિમાંજ ઉપલબ્ધ થનારી અનિર્વચનીય માયા સૂર્યના તેજમાં ભાસમાન થતી મૃગજાળની અસ્તિતાસમાન આપશ્રીના નિરતિશયવ્યાપક સ્વરૂપપ્રકાશમાં મિથ્યાજ વિવર્તમાન છે, જેથી માયાનું મિથ્યાપણું હોવાથી-હે નાથપ્રભો ! હું આપશ્રીને અભેદભાવે પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૩

મિથ્યાપ્યજા નિજગુણૈઃ પ્રતિભાસમાત્રૈર્, મેદાન્ પ્રકાશ્ય દશિ દશ્યમિદં તનોતિ ।

દ્વૈતં કૃતસ્ત્વપિ ચિતિ ત્વત ઇન્દ્રજાલાત્, ત્વાં નાયનાય યત એકતયા મપચે ॥ ૪ ॥

અનાદિ માયા પરમાર્થદશામાં મિથ્યા છતાં પણ વ્યવહારદશામાં પાતાના પ્રાતિભાસિક શુભાવડે આપ દ્રષ્ટાત્માની અંતર વિવિધ ભેદોના પ્રકાશ કરીને આ દશ્ય વિદ્યેના વિસ્તાર કરે છે, પરંતુ આ ઉદ્દમજાળના મમાન પ્રાતિભાસિક વિદ્યેથી આપ એકરસ ચેતનમાં દ્વૈત રી રીતે

સિદ્ધ થઈ શકે? નજ સિદ્ધ થઈ શકે, માટે-આપાના કાર્યોનું અસત્યપણું હોવાથી-હે નાથપ્રભો! હું આપશ્રીને અસેદ્ધભાવપૂર્વક પ્રાર્થ થાઉં છું. ૪

ઘણાદાયે સમરસે ત્વયિ ચિત્ત્યન્તે, નૈવેતરત્ કિમપિ વાસ્તવતઃ કદાપિ ।

સ્વપ્નોત્પિતદમ્પિવેદમતો દ્વિતીયે, ત્વાં નાથનાથ યત્ એકતયા પ્રપથે ॥ ૫ ॥

આપ બ્યાપક, અદ્વિતીય, એકરસ, ચેતનમન અને અનંત છે તેની અંતર પરમાર્થથી રાત્ર એવી અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ ક્યારે પણ નથી એ હેતુથી આ દશ્યમાન દ્વૈત (વિદ્ય) સ્વપ્નજનિત દ્વૈતપ્રમથનત્ કલ્પિત છે, જેથી-આપાના બ્યાપક એકરસ સ્વરૂપમાં અન્ય વસ્તુના પ્રવેશના અસંભવ હોવાથી-હે નાથપ્રભો! આપશ્રીને હું અસેદ્ધભાવપૂર્વક પ્રાર્થ થાઉં છું. ૫

આદાવિદં વિવિધમેદ્દમ્પ્રાપ્તદશ્યં, નાસીદિમો ન રજલ્લ તિષ્ઠતિ ચાવસાને ।

મધ્યે વિભાતિ વિતથં ત્વયિ દક્ષ્વક્ત્રયે, ત્વાં નાથનાથ યત્ એકતયા પ્રપથે ॥ ૬ ॥

હે વિભો! વિવિધ ભેદગણથી યુક્ત આ દશ્ય વિદ્ય આદિમાં નહિ હોય, અને અંતમાં પણ રહેતું નથી, માત્ર હે નાથપ્રભો! આપશ્રીના દક્ષ્વક્ત્રમાં વર્તમાનમાં તે મિથ્યા પ્રતીત થાય છે; જેથી-જગત્ આદિ ને અંતમાં ન હોય વર્તમાનમાં પણ મિથ્યા હોવાથી-આપ સદ્ગુરુશ્રીને હું અસેદ્ધભાવે પ્રાર્થ થાઉં છું. ૬

સર્પાવમાસત્ રૂદેતરતા ન રજ્જૌ, નીલાવમાસત્ રૂદ્ દ્વપતા ન વાત્સે ।

દ્વપાવમાસત્ રૂદ્ ત્વયિ નો દ્વપત્વે, ત્વાં નાથનાથ યત્ એકતયા પ્રપથે ॥ ૭ ॥

જેમ રજ્જુમાં સર્પના ભાસ થવાથી રજ્જુમાં દ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી, અને જેમ આકાશમાં નીલતાના ભાસ થવાથી આકાશમાં દ્વૈત સિદ્ધ થતું નથી તેમ આ ક્ષર્ય વિદ્યના ભાસથી આપના ચિત્તકારસ્વરૂપમાં દ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી, જેથી-રજ્જુગત સર્પની અને આકાશમાં નીલાતી નીલતાની જે વિદ્યનું ભાસમાનપણું મિથ્યા હોવાથી-હે નાથપ્રભો! હું આપશ્રીને અસેદ્ધભાવે પ્રાર્થ થાઉં છું. ૭

અમૈદોપાસનં પુણ્યં ગિરિજાશિવભાષિતમ્ । પઠનાત્ સવિચારેણ મુમુક્ષુર્પોક્ષિમાપ્નુયાત્ ॥ ૮ ॥

આ પવિત્ર અસેદ્ધોપાસન ગિરિજાશંકરે કથેહું છે. તેના વિચારપૂર્વક પઠનપરે પઠનાત્માશિત શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાથી મુમુક્ષુએ આશને પ્રાપ્ત કરે ૮

શ્રીનાયકાદ્યપ્રાત્નુચારી ગિરિજાશંકરશાસ્ત્રી

॥ ૐ ॥

પૂજ્યપાદ્મ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજશ્રી શ્રીમત્તથુરામચર્મા-આચાર્યજી પ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

મળવાનું સ્થલ: વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-બીલખા (ગૌરાપદ)

નોંધ:—પોસ્ટલ વી. પી. પેકીંગ ખર્ચ અલગ થશે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અંથો

૩ આ પા

શ્રીઉપનિષદો: બાર મુખ્ય મૂળ ને ગુજરાતી
ટીકા સાથે, તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો સાર.

૭-૦-૦

વેદાંતદર્શન: સૂત્રો, અન્વય, અન્વયાર્થ ને
વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકાસહિત.

૩-૧૦-૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા: મૂળ શ્લોક, પદ્યછંદ-
પદ્યાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્ય દીપિકાનામની
વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકા.

૫-૨-૦

ભગવદ્ગીતા સરલાટીકા સાદું પુકું
શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશ સંબંધી
વિચાર:

૦-૪-૦

પાર્તભજયોગદર્શન- સૂત્રો, ઝોક સંસ્કૃત
ટીકા, શબ્દાર્થ ને ગુજરાતી વિસ્તૃત ટીકા
સહિત.

૩-૪-૦

સાંખ્યપ્રવચન: સૂત્રો, ઝોક સંસ્કૃતટીકા,
સૂત્રાર્થ ને ગુજરાતી વિવેચનસાથે.

૧-૨-૦

શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશરત્નો:
પંચદશી: મૂળ શ્લોકો, સંસ્કૃતમાં અન્વય
ને ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ટીકા
સાથે.

અપ્રાપ્ય

પંચદશીસાર: પંદર પ્રકરણોનો ગુજરાતીમાં
સાર.

૦-૮-૦

વિવેકભાસ્કર પ્રથમરશ્મિ:

૦-૬-૦

વિવેકભાસ્કર દ્વિતીયરશ્મિ: કાચું પુકું

૦-૮-૦

" " પાકું પુકું

૦-૧૨-૦

વિચારસાગર: પદ્યછંદનું સરલ ભાષાંતર
દિપ્તજ્ઞીસાથે.

૦-૧૩-૬

સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર:

૦-૧-૩

સનાતનધર્મનું નિરૂપણ:

૩૧.આ.પા.

૦-૪-૦

યોગવિદ્યાના અંથો

યોગકૌસ્તુભ: અર્ણવયોગના અભ્યાસીઓને

અતિઉપયોગી.

૨-૮-૬

યોગપ્રભાકર:

૦-૮-૦

નાથસ્વરોદય:

૦-૪-૦

પૂજ્યપાદ્મ મહારાજશ્રીનાં પત્રો

સદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ:

૦-૬-૦

સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીયકિરણ:

૦-૧૦-૦

સદુપદેશદિવાકર તૃતીયકિરણ:

૧-૫-૦

સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થકિરણ:

૧-૨-૦

સદુપદેશદિવાકર પંચમકિરણ:

૦-૧૩-૦

સદુપદેશદિવાકર છઠ્ઠકિરણ:

૦-૧-૬

પત્રકલ્પમંજરી:

૦-૪-૦

શ્રીઉપદેશઅંથોવલિ

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૧ થી ૧૦

૦-૭-૬

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫

૦-૬-૦

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૨૬ થી ૩૫

૦-૭-૦

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૩૬ થી ૫૮

૧-૨-૦

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૫૯ થી ૭૩

૦-૮-૦

(વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો અને ત્રેયોભાવના)

૦-૮-૦

ઉપદેશઅંથોવલિ અંક ૭૪ થી ૮૧

૦-૬-૦

દક્ષિંતોસહિત ઉપદેશ

પરમસુખી થવાના ઉપાય:

૧-૧૫-૬

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીંશ સાધનો:

૦-૧૫-૦

સુખોપકલ્પલતા:

૧-૫-૦

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્યમિશ્ર

નાનામોઝ અંથો

પરમપદ્મોધિની:

૦-૧૫-૦

રાસપંચાધ્યાયી:

મનુષ્યમિત્ર:	૩૧ આ. પા. ૦-૭-૦
પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ	૦-૬-૦
સ્વાભાવિકકર્મ.	૦-૪-૦
ઊલટીવાણીનું સ્પષ્ટીકરણ:	૦-૨-૧
દુરાચારગરિવજ્ર:	૦-૧-૩
વિનોદમાળા:	૦-૧-૦
સુવિચારચંદ્રિકા:	૦-૫-૦
મહામંત્રમાલિકા:	૦-૪-૮
ભક્તિસુધા:	૦-૧-૧
વૈરાગ્યસુધાકર:	૦-૪-૦
મુમુક્ષુપ્રતિ શ્રીઅર્ચનાશ્રીના આદેશો:	
સતીક (નવી આર્જત)	૦-૧૨-૦
શુરુગીતાસાર:	૦-૧-૩
શ્રીભાગવતદશમસ્કંધ સંક્ષિપ્ત	
આધ્યાત્મિક રહસ્ય:	૦-૧-૬
આળકોતે ઉપયોગી	
સદુપદેશમાળા ભાગ ૧ લો:	૦-૪-૦
સદુપદેશમાળા ભાગ ૨ જો બીજી આર્જત	
	૦-૮-૦
પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રીનાં કાવ્યો:	
નાથકાવ્ય ભાગ ૧ લો:	૦-૧૪-૩
નાથકાવ્ય ભાગ ૨ જો:	૦-૧૪-૮
નાથસુબોધમાળા ભાગ ૨ જો	૦-૧૧-૦
કર્મેકાંઠના ઐયા	
યજુર્વેદીય આહુનિકપ્રકાશ.	૦-૧૩-૬
સામવેદીય આહુનિકપ્રકાશ:	૦-૮-૦
સામવેદીય રુદ્રપૂજાદિ:	૦-૪-૦
રુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઇશાનાસ્વાદિ	
સતીક	૦-૮-૦
શ્રીસૂક્ત: સતીક	૦-૧-૬
આશોચવિવેક: (સત્સંબંધીનિર્ણય)	૦-૧-૬
વર્ણવિચાર:	૦-૩-૬
અથર્વવેદીય આહુનિકપ્રકાશ:	૦-૧૨-૦
તખ્તામાં મઠવાચોચ	
પ્રેમુપપદ: (જુદારનું રંગિન ચિત્ર)	૦-૨-૦

પ્રજુવવિસ્તારપદ:	૩૧. આ. પા. ૦-૧-૦
શ્રીનાથલેખમાળા	
સ્વદેશગેવા:	૦-૧-૩
ચિનામૂલ્યે અપાતાં પુસ્તકો	
નાચેના પુસ્તકો પોસ્ટ ટિકિટો મોકલાવેથી	
મગવડપ્રમાણે મોકલવામા આવશે —	
ઋગ્વેદી: સંખ્યાદિ નિલકર્મ.	
યજુર્વેદીય સંખ્યાદિ નિલકર્મ.	
સામવેદી: સંખ્યાદિ નિલકર્મ.	
અથર્વવેદીય સંખ્યાદિ નિલકર્મ.	
ચ રવેદની ત્રિ. ગી લગુસંખ્યા.	
લગુવૈષ્ણવ	
મગલાચરણ જયશકરમદિભનસ્તોત્ર	
મ વ નાતહામ ચાતિસકત સર્થ	
મગપુર્ણાંજલિ પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્ર માથે	
અન્ય સજ્જનોનાં રચેલાં પુસ્તકોહ	
જ્ઞાનદર્પણ (યોગવેદાંતનો નકશો)	૧-૬-૦
વેદાંતદર્પણ (વેદાંતસંબંધીનો નકશો)	૦-૧૪-૦
નિદિધ્યાસનદર્પણ:	૦-૩-૦
શ્રીમદ્ગુરુપૂજનપદ્ધતિ:	૦-૩-૬
તૈમિતિકકર્મપ્રકાશ: (અર્ચાધાનથી આરંભી	
અંત્યેષ્ટિપર્યંતના સોળ મંત્રક્રમે તથા સમસ્ત	
આદિવિધિ પ્રયોગમહિત ગુજરાતી ભાષામાં	
સમજીતીસાથે કુલ ૧૪૮ વિષયો)	
કર્તવ્યબોધ:	૭પાય છે
યોગવાસિષ્ઠસાર	
સદુપદેશકપદો:	૦-૪-૦
દ્વિજસોગોત્ર આહુનિક	૦-૧૦-૬
વિષવા ત્રીજોત્ર નિલકર્મ	૦-૨-૬
નાથસ્તુતિશતકમ્: સાર્થ	૦-૨-૦
નાથસદ્ગુરુસ્તોત્રાણિ: સાર્થ	૦-૦-૬
નાથકીર્તનાવલિ:	૦-૨-૬
નાથગુરુસ્તવન:	૦-૧-૦
નાથસંકીર્તન:	૦-૩-૦
ઉપદેશસાહસીગદ્યબંધ: સાર્થ (ગુજરાતી	
બીજા સહિત)	૧-૦-૦

સહુપદેશરૂપકામૃતઃ ૩. આ. પા. ૧-૮-૦

પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનાં જીવનચરિત્રો

શ્રીનાથચરિતામૃતઃ પ્રથમ પ્રવાહ

પુરુષાર્થજીવન અપ્રાપ્ત

શ્રીનાથચરિતામૃતઃ દ્વિતીયપ્રવાહ ૧-૧૪-૦

શ્રીનાથચરિતામૃત લા ૩ જે પૂર્વાર્ધ ૧-૧-૦

શ્રીનાથચરિતામૃત ૩જો પ્રવાહ ઉત્તરાર્ધ

૨-૦-૦

શ્રીનાથજીવનમાલા-ભાગ ૧ લો ૦-૨-૧

શ્રીનાથજીવનમાલા-ભાગ ૨ જો ૦-૨-૬

શ્રીનાથતીર્થયાત્રા ૦-૪-૦

નાથભગવાન શુ. ૦-૧-૦

નાથભગવાન-અંગ્રેજી અનુવાદ ૦-૧-૦

Mahatma Shri Nathuram
Sharma & His Message

(પૂજ્યપાદશ્રીનું અંગ્રેજી જીવનચરિત્ર) ૦-૪-૦

કૃપાનાથનું જીવનદર્શનઃ ૦-૧-૦

અન્ય ગ્રંથો

પૂજ્યપાદશ્રીનું સ્નાનચૃદ્ધ ૦-૦-૬

સહુપુરુશ્રીનું શ્રવણમંદિર ૦-૧-૧

નાથપ્રભુનું નિજમંદિર ૦-૧-૦

જયંતીમહોત્સવ ૦-૦-૬

માનવધર્મ ૭૫૫ જે

પ્રાણાયામનિરૂપણ ૦-૬-૧

પત્રકદર્પમંજરી પ્રથમ પત્રનો અંગ્રેજી

અનુવાદ ૦-૧-૦

પૂ. કૃપાનાથના ફગીન દ્રોણ ૦-૧-૦

સાદા દ્રોણ ૦-૦-૬

પત્રકદર્પમંજરી દ્વિતીય પત્રનો અંગ્રેજી

અનુવાદ ૦-૦-૬

શ્રીશુક્લયજુર્વેદસંહિતા પૂર્વાર્ધઃ ગુજરાતી

અનુવાદસંહિત બે ભાગ ૪-૦-૦

કૃપાનાથ ૦-૧-૦

શ્રીશુક્લયજુર્વેદસંહિતા ઉત્તરાર્ધઃ ગુજ. ૩. આ. પા.

રાતી અનુવાદસંહિત ૨-૦-૦

શ્રી સામવેદ સંહિતા પૂર્વાર્ધિક ૧-૧૨-૦

નવધા ભક્તિ (બ્યાખ્યાન) ૦-૫-૦

આનંદાશ્રમ હિંદી ૦-૧-૦

નાથપ્રભુ જીવનમીમાંસા ૦-૧-૦

આનંદાશ્રમ અધિષ્ઠાતા ૦-૧-૧

કૃપાનાથ કપડવંજમાં ૦-૧-૧

કૃપાનાથનો જીવનસંદેશ ૦-૧-૦

ચારપુરુષાર્થ (બ્યાખ્યાન) ૦-૪-૧

નાથધાર ૦-૧-૦

મહાત્મા શ્રીનથુરામશર્મા એન્ડ હીઝ

વર્કસ ૦-૧-૦

આચાર્યપ્રવર ૦-૧-૬

સૂર્યનમસ્કાર ૦-૧-૦

કૃપાનાથ ને યોગ ૦-૧-૦

કૃપાનાથ ને કર્મકાંડ ૦-૧-૦

યોગમહિમા (અંગ્રેજી) ૦-૨-૬

પ્રભુભક્ત ધવા ઇચ્છનારે સ્વજવા યોગ્ય

કોષો ૦-૨-૦

કૃપાનાથ ને તત્ત્વદર્શન ૦-૧-૦

દેવી સંપત્તિ ૦-૧-૦

નાથસાધના ૦-૪-૧

અર્નમહુકુર્તિ ૦-૧-૦

ગાયમાતા ૦-૧-૧

આપણા પ્રભુનાં પાદકાજી ૦-૧-૦

ધર્મચાર્યનાં કૃત્યો ૦-૧-૦

“આનંદાશ્રમ” મામિક પત્ર વાર્ષિક

લવાજમ રૂ. બે પચ્ચેકમાટે સિલિંગ ૪

(श्रीउपनिषद्गुं शुद्धिपत्रक)

पृष्ठांक	पंक्त्यंक	अशुद्ध	शुद्ध
१७	१६	निहितथी	निहितथी
२४	६	वेदामि	वेदामि
३१	२१	तत्प्रत्ययवदत्	तत्प्रत्ययवदत्
३६	२२	घरेणावरेण	नरेणावरेण
७३	२६	रवि	रवि
७४	३४	नक्षत्रा	नक्षत्रा
७८	१५	होवाच	होवाच
७८	३१	शरीरने	शरीरने
७९	२१	मघवानेप	मघवानेप
८२	७	आश्वतना	आश्वतना
८७	१४	अधिन	अधीन
१००	१५	कहेवा	कहेता
१०२	३०	अगुहूक्षता३५	अगुहूक्षता३५
१०३	२६	पन्थाः	पन्थाः
१०७	६	द्विरपयगभादिनु	द्विरपयगभादिने
११२	२८	उपराग	उपराग
११७	१	नगसूना	नगसूना
१२५	१३	यच्चान्यत्	यच्चान्यत्
१२६	२६	द्वितीय	द्वितीय
१२७	२६	आत्मानाना	आत्माना
१४४	२६	यथा	यथा
१५६	१३	अरथ २	अरथे
२१२	६	पर्वचित	पर्वचित्
२१३	२६	होयप	होयैप
२१४	३०	बृहस्पते	बृहस्पतेः
२२६	२७	प्रजानीहीति	प्रजानीहीति
२३५	२१	ताविरावीर्म	आविरावीर्म
२७४	३१	घोपन्तो	घोपवन्तो
२७५	२८	नभ्यतपत्	नभ्यतपत्
२७८	२३	विश्वेदेवावेवता	विश्वेदेवादेवता
२८१	१२	कीर्तिनी	कीर्तिथी
२८३	१८	भोगलावकादे	भोगालावकादे
२८६	३२	हत्वा	हवा

पृष्ठांक	पंक्त्यंक	अशुद्ध	शुद्ध
२६०	१७	स्थित	स्थित
३१२	६	हास्मे	हास्मे
३४६	३२	भूभतरसने	भूभतरपने
३६३	२०	चित्तैकायनानि	चित्तैकायनानि
३८७	४	अभप्रति	अभपति
३९०	१६	वधेनास्स	वधेनास्य
३९८	३२	घनस्पतश्च	घनस्पतयश्च
४०४	१५	हरीने पभाडती	हरीने शुभ पभाडती
४०४	२६	मपतिरूपं	मप्रतिरूपं
४११	७	उद्गीरय	उद्गीयः
४१२	२२	कामं	कामं
४१५	२८	मलोमकमन्तरतो	मलोमकमन्तरतो
४२३	८	समानधातु	समानधातु
४२३	१३	मुपजीवतीति	मुपजीवतीति
४२६	२५	वाग्धि	वाग्धि
४२७	१३	ज्योतिरूपं	ज्योतीरूपं
४३६	३०	पूर्णमपर्वति	पूर्णमप्रवर्तीति
४३६	१६	हायपडे तमे	हायपडे
४४४	१६	चैन्त	चैतन्
४५५	१२	मात्सेदम्	मात्सेदम्
४५८	२३	गौतमाद् मौत्तमः	गौतमाद् गौतम
४५९	८	अग्निवेश	अग्निवेश
४५९	१२	अग्निवापावन	अग्निवापावन
४५९	२२	व्यष्टि	व्यष्टि
४७७	१७	विज्ञानमन्तरा	विज्ञानमन्तरो
४८१	२	कूपणोऽथ	कूपणोऽथ
४९७	२७	पत्सत्सप्राडिति	पत्सत्प्राडिति
५०५	१०	अर्थरक्षेती	अर्थरक्षेती
५०७	१	जाग्रतपश्यति	जाग्रतपश्यति
५१३	३	आन्दोऽथ	आनन्दोऽथ
५१३	१०	सर्गेभ्यो	सर्गेभ्यो
५१३	२२	आन्ननदेवेना	आन्ननदेवेना
५१४	७	प्रतियोन्त्रा	प्रतियोग्या
५१५	२३	पराद्वय्या	पराद्वय्या
५१५	३४	इत्याहुरेकीभवति	इत्याहुरेकीभवति
५२८	१६	भूतस्य	भूतस्य

પૃષ્ઠાંક	પંક્ત્યંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૮	૧૧	બોધતા	બોધતા
૫૫૩	૧૧	નિરહારા	નિરહારા
૫૫૫	૧૨	રાજનમા	રાજાનમા
૫૫૭	૧	હુત્વા	હુત્વા
૬૦૧	૯	કૃત્સન	કૃત્સન
૬૨૫	૧	પરમાનન્તાદ્ય	પુરમાનન્તાદ્ય
૬૨૯	૧૯	કાં	ક્રીં
૬૩૮	૭	ડરી	ક્રી
૬૪૯	૮	ઉન્નિભાવને	ઉન્નનીભાવને
૬૫૩	૫	દક્ષિર્ણુર્મા	દક્ષિર્ણુર્મા
૬૫૩	૧૬	પ્રાણાજ્ય	પ્રાણજ્ય
૬૬૮	૧૨	પ્રચોચયાત્	પ્રચોદયાત્
૬૬૯	૨૯	કેલલ	કેવલ

ઉપરાંત મુદ્રણાલયનાં યત્નોપથી ત્રણ અક્ષરો, હસ્તદીર્ઘ, ઈ, ઉ, યનો, માત્રા કે રેફ નથી ત્રણ હોય તે સ્વ વાયકાએ સુધારી વાચવું જોઈએ.

✽ श्री दक्षिणामूर्ति स्वयं श्रीमन्नाथ ભગવાન ✽

ગ્રાંથ સંવત ૧૯૧૪

સ્વયંપાવસ્થાન સંવત ૧૯૮૭

॥ श्रीसद्गुरुर्विजिततेवमाम् ॥

॥ श्रीउपनिषदो ॥

॥ तात्पर्यदीपिकासहित ॥

भंगलायરણુ તથા ટીકાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા

ચન્માયારહિતં શુદ્ધમક્ષરં ચાઘ્યયં પરમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનસુત્રાનન્તં તદહં વ્રજ્ય નિર્મયમ્ ॥ ૧ ॥

યત્કુપાલયમાત્રેણ મૃદસ્ત્યજતિ મૃદતામ્ ।

પાતુ ષઃ સદ્ગુરુઃ શાન્તસ્તાપત્રયવિનાશકઃ ॥ ૨ ॥

મળમ્ય સદ્ગુરુઃ શ્રેષ્ઠમજ્ઞાનધ્વાન્તમાસ્કરમ્ ।

ઘ્વાચ્યેયં શ્રુતિવાક્યાનાં યથાવુદ્ધિ વિતન્યતે ॥ ૩ ॥

વિવેચન:—માયા તથા તેના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક પ્રપચથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મહત્તા અભાવથી નિર્મલ, અવિનાશી, અવિકારી, આત્મા ને માયાનાં કાર્યોથી પર, (સુક્ષ્મ તથા વ્યાપક,) સત્, (ત્રિકાલાબ્યાપ્ત,) અણુમપ્રકાશ, નિરતિશય આનંદ, ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત તથા અર્વ પ્રકારના લયથી રહિત જે બ્રહ્મ (નિરતિશય વ્યાપક વસ્તુ) તે હું છું. ૧

જેની દયાના લેશમાત્રથી સ્વસ્વરૂપના બોધથી રહિત અઘાની મનુષ્ય પોતાની મૂઢતાને લગે છે— આત્મતત્ત્વને જાણનાર થાય છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદેવિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપની ઐકાંતિક અને આત્મિક નિષ્ક્રિય કરનારા તથા મનને વશ વર્તાવનારા શ્રીસદ્ગુરુ (સત-ત્રિકાલાબ્યાપ્ત વસ્તુ, તેનો યથાર્થ હિપદેશ કરીને શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ 'શુ-અઘાનરૂપ અંધકાર, તેને રૂ—અત્યંત નિષ્ક્રિય કરનાર) પરમાત્મા અઘાન ને અઘાનનાં કાર્ય જે શોકભોલાદિ તેથી તમારુ રક્ષણ કરે. ૨

અઘાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરવામાં શ્રીસૂર્યજેવા ઉત્તમ અંતર્ધાર્મિક શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માને શ્રદ્ધા-ભક્તિસહ પ્રણામ કરી શ્રુતિવાક્યોની (શ્રીવાચસનેયસંહિનોપનિષદ્ આદિ ઉપનિષદોની) આ તાત્પર્યદીપિકા-નામની વ્યાખ્યા યથામતિ લખાય છે. ૩

અંધની નિર્વિધે સમાપ્તિ યથા અંધારંભમાં મગલાયરણુ કરવાનો શિષ્ટસંપ્રદાય છે. એ મગલાયરણુ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે, વસ્તુનિર્દેશરૂપ, (જે વસ્તુનું અયમા નિરૂપણ કરવાનું હોય તે વસ્તુના ક્યનરૂપ,) નમસ્કારરૂપ, (પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ,) ને આશીર્વાદરૂપ (સ્વલાઘિત વા શિષ્યલાઘિત અર્થની યાચનારૂપ.) એવસૂકર્મમાં ધણું વિદ્યો હોય છે એમ જાણી તેમની નિષ્ક્રિયતાએ અત્રે તે ત્રણ પ્રકારનાં મંગલાયરણુ કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જીવર્ણનોને અત્રે જે આ અંધનો વિધાય છે તે વિધાના ક્યનરૂપ મગલ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે વસ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલાયરણુ છે. ધીમ શ્લોકમાં આશીર્વાદરૂપ મંગલાયરણુ છે, અને ત્રીજા શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં નમસ્કારરૂપ મગલાયરણુ છે, તથા તે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ટીકારૂપ અંધના આરંભની પ્રતિજ્ઞા છે.

॥ ૐ ॥

॥ ૧ શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષત્ ॥*

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

પ્રાર્થ ઋષિ અતનું બહુ દાન કરતા હતા તેથી તેમનું ઉપનામ વાજસનેય (વાજ=અન્ન, સનિન્દાન કરનાર) પડ્યું હતું. તે વાજસનેયના પુત્ર ચાઘનદેવ હતા તેથી શ્રીયાતવદ્વ્યમુનિનું અન્ય નામ વાજસનેય પણ છે. તે વાજસનેયને શ્રીસૂર્યભગવાનની કૃપાથી જે વેદની પ્રાપ્તિ થઈ તે વાજસનેયસંહિતા કિવા શુક્રલપ્તુવેદ કહેવાય છે. જે વેદના મંત્રોના પદોની યથાથોગ્ય સંધિ કરેલી હોય એવો વેદ સંહિતા કહેવાય છે. શુક્રલપ્તુવેદના ચાળીસ અધ્યાય છે, તેમાં પ્રથમના ૩૯ અધ્યાયમાં ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપયોગી કર્મોનું નિરૂપણ છે, અને ચાળીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનકોટી કથન છે એ ચાળીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોવાથીજ તેનું અહીં વાજસનેયસંહિતાની ઉપનિષત્ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીસદ્ગુરુના ચરણારવિંદની સમીપ બેસવાથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, અથવા પ્રસન્નચિત્ત બ્રહ્મની સમીપ સ્થિત જનને અવિદ્યાદિ સંસારકારણથી અત્યંતનિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષત્ કહેવાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા એ ઉપનિષદનો મુખ્યાર્થ છે, અને તે બ્રહ્મવિદ્યાની અધિકારીને પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના અંત(૨૬૨૫)ભાગનું નામ પણ ઉપનિષત્ કહેવાય છે, પરંતુ તે તેનો ગૌણ્ય છે.

વેદના અંતરૂપ ઉપનિષદોના પાંચેના આરંભ કરતી વેલા તથા સમાપ્તિએ જે વેદની તે ઉપનિષત્ હોય તે વેદની ઉપનિષદોને શાંતિપાઠ લખવાનો મુક્તિકાઉપનિષદને આધારે વિદ્વાનેનો સંપ્રદાય છે, એમાં શ્રીશુક્રલપ્તુવેદની ઉપનિષદોનો શાંતિપાઠ આ પ્રમાણે છે—

ૐ । પૂર્ણમદ્ પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્પૂર્ણમુદ્ગચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાવાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥*

ૐ શાન્તિ, શાન્તિ શાન્તિ ॥

શાંતિાર્થઃ—આ પૂર્ણ [છે,] આ પૂર્ણ [છે,] પૂર્ણથી પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે પૂર્ણના પૂર્ણને લઇને પૂર્ણજ અવશેષ રહે છે ૐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ.]

વિવેચનઃ—આ એટલે તત્ત્વનો લક્ષ્યાર્થ જે નિરુપાધિત એવો તે પૂર્ણ એટલે નિરતિશય બાપક છે આ એટલે ત્વ(જીવ)પદનો લક્ષ્યાર્થ જે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી રહિત એવો તે પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિરતિશય બાપક છે પૂર્ણ એટલે કાચબ્રહ્મની (માયાવિશિષ્ટએતરથી) પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મ (ચક્ષુષ્યગોચરની સમૃદ્ધિપ વિશેષજ્ઞાણ એવો) ઉત્કૃષ્ટ એટલે વિશેષ રચ્ય થાય છે, ને તેનાથી વિરાટ વધારે રચ્ય થાય છે પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મના અસ્તિ ભાવિ ને પ્રિયરૂપ પૂર્ણભાવને લઇને આત્મતિલ્કરણના—જ્ઞાનવડે થનારા કારણગાંઠ કાર્યના લયના—સમયમાં પૂર્ણ એટલે સન્નિવૃત્તિરૂપ અવશેષ રહે છે. આ શાંતિપાઠમાં ત્રણે કલ્પમાં પરમશાંતરૂપ જે બ્રહ્મ છે તેનું રૂપ સમજાવી રમરણ કરાવવામાં આવ્યું છે ૐ શાન્તિઃ શાન્તિ શાન્તિ ॥ એમાં ૐ એ ચમત્કરકે સચ્ચિદાનંદબ્રહ્મના નામનું કથન છે, અને ત્રણવાર શાન્તિ.ના

* આ ઉપનિષદના પ્રથમઅઠ્ઠમા પદોનો સ્પષ્ટ દૃશ્ય છે તેથી આ ઉપનિષદનું નામ દૃશ્યોપનિષત્ પણ કહેવાય છે

* આ મંત્ર શ્રીપૃથ્વીદેવકેઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયના પ્રથમબ્રહ્મણી પ્રથમકલ્પના પૂર્વાર્ધરૂપ છે.

ઉચ્ચારણથી આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનારાઓની, પોતાના સ્મૃત્તશરીરના, સદ્ગતશરીરના અને કારણશરીરના જ્ઞાનોની વા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તાપોની નિવૃત્તિ કરવામાટે દવાપુ પરમાત્માપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

આ ઉપનિષદની અઢાર કંડિકાઓ (મંત્રા) છે. શુક્લયજુર્વેદની પંદર સાખાઓમાં કાણ્વશાખા પ્રથમશાખા ગણાય છે તેથી આચાર્યભગવાને (પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાને) તે શાખાના પાઠપ્રમાણે મંત્રા ઘડી તેપર લાખ્ય કર્યું છે. તે પાઠમાં ને આર્ચ્યદિનશાખાના પાઠમાં થોડા ભેદ છે. અતઃ મૂલમાં કાણ્વશાખાનો પાઠ રાખી માર્ચદિનશાખાનો પાઠભેદ તથા તેનો અર્થ વિવેચનમાં દર્શાવવામાં આવશે, કે જેથી બંને શાખાવાચાને આ દીકા ઉપયોગી થાય આ ઉપનિષદની પ્રથમ કંડિકા આ છે —

ઈશા વાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન મુક્તીયા. મા' ગૃધઃ કસ્યસ્વિદનમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિદ્યમાં જે કંઈ આ સર્વ [સ્થાવરજંગમચર] જગત્ [છે તે] પરમાત્માવડે આત્માદન કરવાયોગ્ય [છે] તે ત્યાગવડે [તું આત્માનું] રક્ષણ કર. કોઈનું પશું ધન હમ્મંજ નહિ. ૧

વિવેચનઃ—આ ઈશા વાસ્યં આદિ અઢાર મંત્રોનો પતાદિ કર્મોની સાથે સંબંધ નથી, કેમકે તેઓને વિષે કર્મમાં અનુપયોગી એવા આત્માના સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. શુદ્ધપણું, નિષ્પાપપણું, એકપણું, નિભેપણું, અશરીરપણું તે સર્વવ્યાપકપણું ધરાવે છે આત્માના વાસ્તવિક સ્વભાવ આગળ કહેવાશે તે કર્મથી વિરુદ્ધ છે તેથી આ મંત્રોનો કર્મમાં સંબંધ નથી એમ જે ઉપર કહ્યું તે યુક્તજ છે આત્માનો પૂર્વોક્ત સ્વભાવ જે પુરોગ્રથ (બાકી) આદિની જે ઉપજ થવાયોગ્ય, અથવા સોમ આદિની જે વિગર પામવાયોગ્ય, વા મત્રાદિકની જે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય, કિંવા કાચર આદિકની જે સંસ્કાર કરવાયોગ્ય, વા કર્તા અથવા ભોક્તા હોય તો આત્મા કર્મમાં ઉપયોગી થાય. આત્માનો સ્વભાવ એવો નથી તેથી આત્મા કર્મમાં ઉપયોગી નથી. આત્માનો લોકપ્રસિદ્ધ જે કર્તાભોક્તાસ્વભાવ છે તે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી કલ્પિત છે, વાસ્તવિક નથી આ મંત્રોના કબ્જાઅધર્મવલ્લુ અભિ, પ્રથમના ત્રણ મંત્રોના અનુગુપ્ત હદ ને ચોદમા મત્રપર્યંતના મંત્રોના આત્મા કેવ છે. આ પ્રથમમત્રવડે આચાર્યને વિધિવત્ શરણુ થયેલા સાધનસપલ મુમુક્ષુ શિષ્યપ્રતિ આચાર્યરૂપે શ્રુતિભગવતી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે.

નામ, રૂપ અને ક્રિયામય સર્વં સરાચર પ્રપંચરૂપ વિશ્વમાં આધેષભાવથી સ્થિત જે સ્થાવરજંગમચર આ સર્વ પ્રપંચ છે તે સર્વ પ્રપંચ પરમાત્મરૂપ જે પોતાનું સ્વરૂપ તેવડે વિવેકીએ આત્માદન કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ “આ સર્વં હું” છું” એવા પોતાના પરમાર્થ સસરૂપથી મિથ્યા આ સર્વ સરાચર પ્રપંચ તેણે તિરોધાન કરવાયોગ્ય છે જેમ જ્ઞાન અને અગ્રહ આદિક સ્વાભાવિક સુગતથી ઉપાધિથી ઉપજેલો કુર્ગેષ તેમનો સ્વાભાવિક સુગત પ્રકટ થાય છે, ને પ્રકટ થયેલા તે સ્વાભાવિક સુગતથી ઉપાધિથી ઉપજેલો કુર્ગેષ તિરોધાન પામે છે તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં કલ્પિત અવિદ્યાના કાર્ય કર્તાભોક્તાપણાદિથી, બાકીને જે દ્વેતરૂપ સર્વ નામ, રૂપ ને કર્મ છે તે નામાદિવાળા વિગરોનો સમૂહ પરમાર્થસલ આત્માની ભાવનાથી લાગ કરેલો થાય છે. જેથી આ લાગ નિષ્ક્રિય આત્મસ્વરૂપે સ્થિત કરવામાં અનુરૂદ્ધ છે તેથી તે લાગથી તું તારા આત્માનું રક્ષણ કર. આત્મભાવનાવડે સર્વપ્રપંચનું તિરોધાન કરવાથી પુનરાસના, દબવાસના ને લોકવાસના પશુ સિમિલ થાય છે. જેની એ ત્રણ વાસનાઓ સિમિલ થઈ ગઈ છે એવો તું પોતાના વા પારકા ધનની ઈચ્છા ન કર. ચોથા પાદનો બીજો અર્થ પશુ થઈ શકે છે, તે આ પ્રમાણે—ધનાદિક મિથ્યા પદાર્થની ઇચ્છા ન કર; કેમકે ધન કાનું છે? કોઈનું નથી આત્માજ સર્વરૂપ છે એવી ભાવનાવડે

વિવેકી મનુષ્યે સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનો જ્ઞાન કર્યો છે તેથી વસ્તુતાએ કાંઈ પણ પ્રાણિપદાર્થ તેમની દૃઢ ઇચ્છાનો વિષય નથી, અને સર્વ-જગત વસ્તુ એતનને અધીન છે તેથી (ચિંતનરૂપ આત્માને સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત હોવાથી) બ્યવહારદૃષ્ટિએ પણ વિવેકી મનુષ્યને પ્રાપ્તવિષયમાં દૃઢ ઇચ્છા કરતી ચોગ્ય નથી, એમ અને પ્રકારે વિવેકી મનુષ્યમાં ધનદિ વિષયની દૃઢ ઇચ્છા સંભવતી નથી. ૧

પ્રથમ મંત્રના પૂર્વાર્થથી પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો, અને તેના નોંધ પાઠથી અપરિપક્વ-હૃદયનીને જ્ઞાતવિચારમાં ઉપયોગી નિર્ણયના સાધનરૂપ સંન્યાસનું વિધાન કર્યું, તથા તેના ચોખા પાઠથી સંન્યાસીને દશ્યની તુષ્ણાના સાચાના નિયમનો વિધિ કહ્યો. દરે બીજો મંત્ર, જેમાં બાહ્યવિષયના અનુરાગથી આત્મસ્વરૂપના ગ્રહણમાં અસમર્થ છે તે અન્યપુરુષોપપ્રતિ, કર્મનો ઉપદેશ કરે છે:—

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત્ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर ॥ ૨ ॥

શીખાર્થ:—[જે] અહીં સો વર્ષો જીવવાને ઇચ્છે છે [તે] કર્મો કરતો [હોતો] જ [જીવવાને ઇચ્છે] એમ [જીવવાને ઇચ્છતા]-તું મનુષ્યમાં આવી બીજો પ્રકાર નથી, [કે જે પ્રકારથી તું અશુભ] કર્મવડે હોવાય નહિ. ૨

વિવેચન:—જે પુરુષ અહીં સો વર્ષ જીવવાને ઇચ્છે છે તે ચિત્તશુદ્ધિ કરનારા નિષ્કામકર્મોને, કરતો હોતો જીવવાને ઇચ્છે. આવી રીતે જીવવાને ઇચ્છતા તું મનુષ્યમાં એ પ્રમાણે નિષ્કામકર્મ કરીને જીવવાથી કિંમ બીજો કાંઈ નિર્દોષ પ્રકાર નથી, કે ને પ્રકારથી તું અશુભકર્મોથી કિંમ સાધ્ય નહિ. તેથી વૈરાગ્યાદિ ભક્તિદાનનાં સાધનો મેળવવા ઇચ્છતા પુરુષ સાથે વિધાન કરેલાં નિષ્કામકર્મો કરતો હોતો જીવવાને ઇચ્છે. પુરુષનું પરમ અણુપૂં સો વર્ષનું ગણાય છે તેથી અહીં સો વર્ષવડે મનુષ્યનું યથાપ્રાપ્ત આયુષ્ય ગણવું. જાન અને કર્મનો સમસમુચ્ચય (સાથે અનુજાન) સંભવતો નથી, કેમકે તે બંને પરસ્પરમાં વિરોધી છે તેથી તે બંનેનું પ્રમાણપણે સાથે અનુજાન સંભવી શકે નહિ. ક્રમસમુચ્ચયમાં (ક્રમપૂર્વક અનુજાનમાં) વિરોધ નથી, કારણકે નિષ્કામશુદ્ધિથી વધુશ્રમનાં કર્મો કરવાથી વૈરાગ્યાદિ ભક્તિદાનનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને પ્રાપ્ત શ્રીસદ્ગુણના ઉપદેશાદિથી ભક્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની દેહાદિકથી જે કર્મ કરે તે કર્મ નહિ, પણ કર્મભાસ છે, કેમકે તેને અક્રિય આત્માનો અપરાધ અનુજાન હોવાથી તેમાં (આત્મામાં) તેને કાંઈ પણ રીતે કર્તાપણાની શુદ્ધિ ઉપજે નહિ. ૨

વિદ્વાનનું આદ્યત્મ જીજ્ઞાસવા અવિદ્યાનું પ્રાપ્ત થનારા કુર્મનું નિરપેક્ષ શ્રુતિ આ નીતિ સંભવડે કરે છે:—

असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्यायिगच्छन्ति ये के चात्महन्तो जनाः ॥ ૩ ॥

શીખાર્થ:—જે કાંઈ આત્માનું જ્ઞાન કરનારા મનુષ્યો [છે] તેઓ પ્રસિદ્ધ તે અસુરસંબંધિ જન્મો [જે] અસુરોનરૂપ અધકારવડે આચ્છાદિત [છે] તેમને આત્મોન્નિરતા થવાં કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

વિવેચન:—અપેક્ષે ન અગેવ આત્માનું કાંઈ પણ રીતે કાંઈથી પણ જ્ઞાન કરી શકાતું નથી, પરંતુ અર્થો, અનોગના ને શુદ્ધ આત્મામાં જે કૌતૂહલ, ભેદકાપણ ને અશુદ્ધજનનાં આરોપ કરી તેનો તિરસ્કાર કરવો તે તેનું જ્ઞાન કરવું કહેવાય છે. જેમ કાંઈ શુદ્ધ પુરુષમાં કુર્મનો મિથ્યા આરોપ કરવો તે તેનો સમચિન્તા વધ કર્યો ગણાય છે તેમ નિષ્કામદિ સ્વભાવવાળા આત્મામાં પાપીયશાદિકનો આરોપ કરવો તે પણ તેનું જ્ઞાનનું અણુય છે. નથી આ આત્માનું જ્ઞાન કથનપ્રાપ્ત છે, અને આત્મસંતત્ત્વના પ્રાપ્તિચિત્તનું વિધાન શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવતું નથી તેથી જન્મોન્નિરતા સંસારનું તેનું ક્ષય છે એમ ગણાય છે. અસુર એટલે પ્રાણુ તેનું જ્ઞાન માન

૨ ઝેટલે જોઅપદાયેવડે રક્ષણ કરનારા, કિંવા અસુ ઝેટલે દ્વિત્રિયામાં ૨ ઝેટલે રમણ કરનારા ને વિષયાસક્ત તે અસુર કહેવાય છે. અદૈત પરમાત્મભાવની અપેક્ષાએ અજ્ઞાની દેવાદિ પશુ અસુર છે. ને પ્રાકૃત અને અજ્ઞાની જનો આત્માના પારતત્વ સ્વરૂપનો અવિદ્યારૂપ દોષથી તિરસ્કાર કરનારા છે તેઓ પોતાના કર્માનુસાર દેવાથી માંડીને સ્વાવરૂપથી શરીરો ને અજ્ઞાનરૂપ અંધારવડે આપરણુ ખગેલાં છે તેમને વર્તમાનશરીરનો ત્યાગ કરીને પામે છે. તાત્પર્ય કે વિવેકની પ્રાપ્તિવિના જન્મમરણની નિવૃત્તિ થતી નથી. આધ્મિકશાખામાં પ્રેત્યા-ભિગચ્છન્તિને સ્થાને પ્રેત્યાપિ ગંબહન્તિ એવો પાઠ છે. જાનેના અર્થમાં ભેદ નથી. ૩

ને આત્મસ્વરૂપને નહિ ભણુવાથી અજ્ઞાનીઓ વારંવાર જન્મમરણ પામ્યા કરે છે, અને જો ભણુવાથી જ્ઞાનીઓ જન્મમરણરૂપ સંસારથી મુક્ત થાય છે તે આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ વેદમંત્રવાનુ યોધાં મંત્રવડે કરે છે:—

અનેજદેકં ધનસો જંવીયો નૈનદેવા આપ્તુવપૂર્વપર્પત્ ।

તદ્વાવતોજ્ઞાનત્યેતિ તિષ્ઠતસ્મિન્નપો માતરિશ્વા દધાતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—[તે આત્મતત્ત્વ] નિવંધકાર, એક [તે] મનથી વધારે વેગવાન [છ.] અને દ્વિત્રિયા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. [તે મનથી] પૂર્વ ગયેલું [છ.] તે શીખ ગમન કરનારા અન્યતું ઉલ્લેખન કરે છે, [છતાં તે નિવંધકારજ] રહે છે. તેમાં (તે વિદ્યમાન હોવાથી) વાચ્ય ક્રમેને ધારણ કરે છે. ૪

વિવેચન:—આ મંત્ર ત્રિષ્ટુપૂંઠરૂપ છે. તે આત્મતત્ત્વ યજ્ઞનથી રહિત ઝેટલે પોતાની સ્થિતિના નાશથી રહિત-સર્વજ્ઞ એકરૂપ-નિવંધકાર-છે. બાહ્ય, સૌંવન તે વાંકરૂપ તથા જાગ્રત્, સ્વપ્ન તે સુષુપ્તિ એવા કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થા તેમાં નથી. તે સર્વ જૂતોમાં વિદ્યાનધનરૂપે એક છે, અથવા તેના જેવું કિંવા તેનાથી અધિક બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી તેથી તે અદ્વિતીય છે. તે સર્વવ્યાપક હોવાથી મન જ્ઞાં જ્ઞાં ત્યાં તે પૂર્વથીજ ગયેલાના જેવું પ્રતીત થાય છે તેથી તે ધણુમાત્રમાં સંકલ્પવડે અતિ દૂર દેશમાં જનારા મનથી પણ વધારે વેગવાનું જણાય છે. દેવો ઝેટલે રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશનારી ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયા પશુ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કેમકે તે આકાશની જેઠે બાપક છે તેથી વેગવાળા મનથી પણ તે પૂરે ગયેલાજેવું છે. તે જ્ઞાનમતદ્વય શીખ ગમન કરનારા આત્માથી વિભક્ષણ ને મન તથા વાગ્દિવાદિ છે તેમનું ઉલ્લેખન કરીને જડું હોય એમ પ્રતીત થાય છે, અને પરત્વતાએ તો તે અવિદ્યિયજ રહે છે. તે નિત્યવૈત-નસ્વભાવના સદ્ભાવથીજ સર્વજ્ઞમતને ધારણ કરનારા વાયુ (સમદ્રિપ્રાણ) પ્રાણીઓનાં એષ્ટરૂપ ક્રમેને, તથા અગ્નિ, આદિત્ય ને પર્ણિઆદિનાં દાહ કરવો, પ્રકાશ કરવો, તથા વૃદ્ધિ કરવી ઇલાદિ ક્રમેને ધારણ કરે છે. ૪

એક વેશા ઉપદેશ કરવાથી મનુષ્યને દુર્વિજેય તત્ત્વ સમજાવું નથી તેથી આચાર્યે દિખ્યને તેના ઉપદેશ કરવામાં આત્મતત્ત્વ નાખવું નહિ એમ જણાવવા શ્રુતિગ્રન્થવતી પૂર્વમંત્રમાં કહેલા અર્ધને પાંચમા મંત્રવડે પુનઃ કહે છે:—

તદેજતિ તત્તૈજતિ તદ્દદ્ રે વદન્તિકં ।

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યારસ્ય વાહતઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—તે કિંયા કરે છે, તે કિંયા દરતું નથી, તે દૂર [છ.] તે સમીપ પણ [છ.] તે સર્વની અંતર [છ, ને] તેજ આ સર્વની બાહ્યાર [છ.] ૫

વિવેચન:—આ તથા છઠો અને સાતમો એ ત્રણ મંત્રો ત્રિષ્ટુપૂંઠરૂપ છે. તે આત્મતત્ત્વ ઉપદિશના સંગથી કિંયા કરતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે, પણ તે પોને સ્વભાવથી ક્રીંધ તણુ કિંયા કરતું નથી. જ્ઞાનિજ્ઞાનોને તે આત્મતત્ત્વ કરીને વર્ષે પણ પ્રાપ્ત થવાયેઅ નથી તેથી તેમને તે જ્ઞા દોષ અપૂ જણાય છે અને તે વિદ્યોનેતું સ્વસ્વરૂપ દોષથી તેમને અવગતમીજેવું પ્રતીત થાય છે. તે પ્રાપ્ત દૂર અને સમીપ નથી,

કિંતુ તે આ સર્વ જગતની અંતર છે, અને આકાશની પેઠે વ્યાપક હોવાથી તથા સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મ હોવાથી તે નામ, રૂપ અને ક્રિયાત્મક આ સર્વ જગતની બહાર પણુ છે. ૫

મુખ્યત્વે કાષ્ઠની તિરસ્કાર કરવો નહિ એમ ઉપદેશ કરવા માટે પૂર્વોક્ત આત્મતત્ત્વને જાણવાથી જ્ય-
મ્યુક્તદશાને પામેલો વિદ્વાન કાષ્ઠની નિંદા કરતો નથી એમ દેખાડવા છૂટો મંત્ર પ્રવર્તે છે:—

યસ્તુ સર્વાણિ भूतान्यात्मन्येवानુપश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સર્વ ભૂતોને આત્મામાંજ જુએ છે, અને સર્વ ભૂતોમાં આત્માને [જુએ છે] તેથી [તે વિદ્વાન કાષ્ઠની] નિંદા કરતો નથી. ૬

વિવેચન:—જે વિવેકી અજ્ઞાનથી (માયાથી) મોહિતે સ્થાવરપ્રવર્તનાં સર્વભૂતોને પોતાથી ભિન્ન જોતો નથી, પણ પોતાના પારમાર્થિકસ્વરૂપમાં તે સર્વને આરોપિત જાણે છે, અને તે સર્વભૂતોમાં આત્મરૂપે પોતાના આત્માને જુએ છે, તે તેવા જ્ઞાનથી કાષ્ઠની નિંદા કરતો નથી. આ પ્રાપ્તો અનુવાદ છે. જેથી અન્ય સર્વની નિંદા આત્માથી ભિન્ન દ્રવ્ય વસ્તુને દેખનારા પુરુષથી થાય છે, આત્માને અત્યંત નિષ્કલંક, તથા બેદરકિત દેખનારાને નિંદાતું નિમિત્ત નથી તેથી વિદ્વાનને આ નિંદાનો અભાવ પ્રાપ્તજ છે તેથી તે કાષ્ઠની નિંદા કરતો નથી. આખ્યદિનશાખામાં વિજુગુપ્સતેને સ્થાને ઘિષિકિત્સતિ એવો પાઠ છે. તે પાઠપ્રમાણે એવા પાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:—સર્વ ભૂતોમાં નિર્વિશેષ આત્માના દર્શનથી તે કાષ્ઠ સંશય કરતો નથી. આત્માનો મધ્યમ સાક્ષાત્કાર થયા પછી સર્વસંશયો હટાઈ જાય છે તેથી જ્ઞાનીમાં જે સંશયભાવ હતો તે યુક્તજ છે. ૬

જિજ્ઞાસુએ શોકમોહ લગ્યા બેઠે એમ જણાવવામાટે સર્વજ એકપણાને જોનારા જ્ઞાનીમાં શોકમોહ રહી ચકતા નથી એમ સાતમા મંત્રવડે નિરૂપણ કરે છે:—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે [આત્માના] સાક્ષાત્કારવાળાને સર્વે ભૂતો આત્માજ થયાં ત્યારે એકપણાને જાણનારાને શો મોહ [ને] શો શોક? ૭

વિવેચન:—જે સમયમાં આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારવાળાને પૂર્વે કહેલાં સર્વે ભૂતો પરમાર્થરૂપ આત્માના દર્શનથી આત્માવડેજ દેખેલાં થયાં (આત્મામાં ગળી ગયાં) તે સમયને વિશે 'સર્વજ એકતાને-પરમાર્થવસ્તુને-જાણનારાને શો મોહ અને શો શોક છે? આકાશના જેવા વ્યાપક ને વિશુદ્ધ આત્માના એકપણાને જોનારા પુરુષને કોઈ શોક અને કોઈ મોહ નથી. અવિદ્યાનાં કાર્ય શોકમોહના અભાવના કથનથી 'અહીં કારણસહિત સંસારની અત્યંતનિવૃત્તિ દેખાડી છે. ૭

હવે પરમાત્માના સ્વરૂપને નીચેના આક્રમા મંત્રવડે; કહે છે:—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमग्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूयातथ्यतोऽर्यान्त्यदवाच्छाश्वतीम्यः समाभ्यः ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે વ્યાપક, પ્રકાશવાન, સિંહાશરીરરહિત, ક્ષતરહિત, નાડીઓરહિત, નિર્મલ, પાપથી રહિત, સર્વજ્ઞ, મનના નિયામક, સર્વની ઉપર રહેનારા [અને] સ્વયંભૂ [છે. તે] પદાર્થોને બહુકાલસ્થાયી સંવત્સરપ્રતિ યથાયોગ્ય વિભાગ કરતા હોવા ૮

વિવેચન:—આ મંત્રનો હંદ જગતી છે. તે પરમાત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક, સ્વયંપ્રકાશ, સિંહાશરીરથી રહિત, ક્ષતથી રહિત, કિરાઓથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મહત્ત્વથી રહિત, પર્માર્થોદિષ્ટ પાપથી રહિત, સર્વના

દ્રષ્ટા, મન આદિને નિયમમાં રાખનાર, સર્વથી ઔઠ ને 'પોતાથીજ' અનિત્વવાળા છે. તેઓ [અને] ક્ષતવિનાના અને શિરાઓથી રહિત છે એમ કહેવાથી તેમને સ્થૂલશરીર નથી એમ જણાવ્યું છે. મંથાની ઉપાધિવાળું ચેતન પરમાત્મા (ઈશ્વર) કહેવાય છે, તે નિલમુક્ત ઈશ્વર સર્વવ્યાપ્તથી મુક્તિના આદિભક્તમાં યથાર્થ કર્મફલને અને સાધનથી કરવાયોગ્ય પ્રદાયોને જલકાલ સ્થિર રહેનારા સંપત્તિસરનામના પ્રમુખતિપ્રતિ વચાયોગ્ય વિભાગ કરતા હતા, અર્થાત્ જેમ ધટે તેમ વિભાગ કરીને તેમને કહેતા હતા. એ ઈશ્વરનું જ નિરૂપાધિક (માયાગદિત) સ્વરૂપ છે તે દૃષ્ટું એમ જણાવથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. ૮

કર્મ અને ઉપાસના એ બંને સાથે કરવાયોગ્ય છે એમ કહેવાની ઇચ્છાથી 'એકલા કર્મની વા એકલી ઉપાસનાની નવમા મંત્રથી નિંદા કરે છે—

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચૈવિદ્યામુપાસતે ।

તત્તો મૂયં દ્વ તે તમો ય જ વિદ્યાયા રતાઃ ॥ ૯ ॥

શીખાર્થઃ—જેઓ કર્મને ઉપાસે છે [તેઓ] અંધતમમાં પ્રવેશ કરે છે, [અને] જેઓ ઉપાસનામાં પ્રીતિવાળા છે તેઓ તેથી (અંધતમથી) અધિક તમપ્રતિ [પ્રવેશ કરે છે.] ૯

વિવેચન—આ તથા પછીના ૭ મંત્રો અનુષ્ટુપુંડ્રપ છે. જેઓ વિદ્યા એટલે ઉપાસનાથી ભિન્ન અવિદ્યા એટલે માત્ર અભિહોત્તરિ કર્મનુંજ અનુક્રમ કરે છે, ઉપાસ્ય દેવમાં પોતાની મનોવૃત્તિને સ્થિર કરવારૂપ ઉપાસના કરતા નથી તેઓ અજ્ઞાનરૂપ અધિકારમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલે જન્મમરણરૂપ ચંચારને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. ઉપાસનાવિના ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય, ને અસ્થિર ચિત્તે માત્ર શાઓકતા કર્મોજ કરવામાં આવે તો તેથી ચિત્તશુદ્ધિ ન થાય, ચિત્તશુદ્ધિવિના જ્ઞાન ન થાય, ને તેથી જન્મમરણની નિવૃત્તિ થાય નહિ. જેઓ શાઓકતા કર્મોના લાગ કરી માત્ર ઉપાસનામાંજ આસક્ત છે તેઓ પૂર્વોક્ત અંધતમથી અધિક અંધતમપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે. તાત્પર્ય કે ચિત્તશુદ્ધિવિના કર્મોના લાગ કરવાથી પ્રસવાય લાગે છે, અને અધિકારવિના માત્ર દંભથીજ ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત થયેલાંના ચિત્તની સ્થિરતા પશુ થતી નથી, કિંતુ વૃથા ક્ષલકેષ થાય છે તેથી આ ઉપાસનાનો દંભ કરનારના ચિત્તમાં પાપસંસ્કારોની વૃદ્ધિ થવાથી પૂર્વોક્ત કર્મોના કરતાં તેઓ સંસારમાં અધિક ભ્રમણ કરે છે. માધ્યંનિશાખામાં આ મંત્ર બારમી કંઠિકારૂપ છે. ૯ કર્મનું અને ઉપાસનાનું ફલ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા વિદ્વાન્તા વચનને શ્રુતિ દશમા મંત્રવડે પ્રમાણરૂપે કહે છે—

અન્યદેવાહુર્વિદ્યાયાન્યદેવાહુરવિધયા ।

ઈતિ શુંશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચચસિરે ॥ ૧૦ ॥

શીખાર્થઃ—ઉપાસનાવડે ભિન્ન [ફલ]જ કહેતા હતા [અને] કર્મવડે ભિન્ન [ફલ]જ કહેતા હતા. એમ [અને] શુદ્ધિમાનાનું [વચન]સાંભળ્યું છે, જેઓ અમારા પ્રતિ તે વિસ્તારથી કહેતા હતા. ૧૦

વિવેચન—ઉપાસનારૂપ વિદ્યાથી દેવલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ભિન્ન ફલ થાય છે એમ "વિદ્યાયા દેવલોકઃ ॥" (વિદ્યાવડે દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે) હજારિ શ્રુતિઓને આધારે પૂર્વાચર્યોએ કહ્યું છે, અને કર્મવડે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ભિન્ન ફલ થાય છે એમ "કર્મણા પિતૃલોકઃ ॥" (કર્મવડે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે) હજારિ શ્રુતિઓને આધારે પૂર્વાચર્યોએ કહ્યું છે એમ અને શુદ્ધિમાન આચાર્યોનું વચન સાંભળ્યું છે, જે શુદ્ધિમાન આચાર્યો અમારા પ્રતિ તે કર્મનું અને ઉપાસનાનું સ્વરૂપ તથા ફલ વિસ્તારથી કહેતા હતા. માધ્યંનિશાખામાં આ મંત્ર તરમી કંઠિકારૂપ છે. તેમાં આ પ્રમાણે પૂર્વાર્થ છે—"અન્ય-દેવાહુર્વિદ્યાયા અન્યદેવાહુરવિધયા ॥" અને "ઉપાસનાનું ભિન્ન [ફલ]જ કહેતા હતા, [ને] કર્મનું ભિન્ન [ફલ]જ કહેતા હતા" એવા તેના સંખ્યાય છે. ૧૦

કર્મનું અને ઉપાસનાનું સાથે અનુકૂળ કરનારને તે એવું ને દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને અગ્નીઆરમ્ભ મંત્રવડે કહે છે—

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્દેવોભયં સહ ।

અવિદ્યાયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ઉપાસના અને કર્મ એ બંનેને સાથે ઉપાસે છે [તે] કર્મવડે મૃત્યુને તરીને ઉપાસનાવડે અમૃતને પામે છે. ૧૧

વિવેચનઃ—જે મુમુક્ષુ દેવતાની ઉપાસનારૂપ વિદ્યા અને શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મ એ બંનેનું સાથે એટલે એક સમયમાં સારી રીતે અનુકૂળ કરે છે તે સમુચ્ચય કરનાર મુમુક્ષુ યાજ્ઞોક્તા કર્મના અનુકૂળવડે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા પાપના સંસ્કારરૂપ મૃત્યુનું ઉત્સર્જન કરીને તેનાથી રહિત થઈને—ઉપાસ્ય દેવમાં ચિત્તને સ્થિર કરવારૂપ ઉપાસનાના અનુકૂળવડે અમૃતને એટલે પોતાના ઉપાસ્ય દેવના સ્વરૂપને પામે છે. કહારાદિ ઉપાસનાવડે બ્રહ્મણ્યોક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પછી બ્રહ્મણ્યે ન્યારે વિદેહકૈવલ્ય થાય ત્યારે હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપને પામેલા તે ઉપાસકને પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેથી હોવાથી વિદેહકૈવલ્ય થાય છે. વિદેહકૈવલ્ય એ મુખ્ય અમૃત છે, અને બ્રહ્મણ્યોક્તની પ્રાપ્તિ એ ગૌણ અમૃત છે. અહીં મુખ્ય અમૃતનું કથન નથી, પણ ગૌણ અમૃતનું કથન છે, કારણકે જ્ઞાનવિના મુખ્ય અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આશ્વિનિચાપ્તમાં આ મંત્ર ચોદમી કહિશરૂપ છે. ૧૧

કેવે હિરણ્યગર્ભ અને પ્રકૃતિ એ બંનેની ઉપાસનાના સમુચ્ચયને કહેવાની ધૃત્વાથી નીચેના બારમા મંત્રવડે એકબેકની ઉપાસનાની નિંદા કરે છે—

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચેઽસંભૃતિમુપાસતે ।

તત્તો શ્રૂયં શ્ચ તૈ તમો ય ચ સંભૂત્યાં રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેઓ અસંભૂતિને ઉપાસે છે [તેઓ] અંધતમમાં પ્રવેશ કરે છે, [અને] જેઓ સંભૂતિમાં આસક્ત [છે] તેઓ તેનાથી વધારે અંધકારપ્રતિ [પ્રવેશ કરે છે.] ૧૨

વિવેચન—સંભૂતિનો અર્થ જન્મ થાય છે, જેનો જન્મ થાય છે એના એટલે કાર્યરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ તે અહીં સંભૂતિ કહેવાય છે તેનાથી મિલ કારણરૂપ અબ્યાકૃતામવાળી ને પ્રકૃતિ છે તે અસંભૂતિ કહેવાય છે. કારણ અને કાર્યકર્મના બીજરૂપ અવિદ્યા એ પણ અસંભૂતિના જ નામ છે. તે અવિદ્યારૂપ અસંભૂતિને જેઓ ઉપાસે છે તેઓ તેને અનુમાર અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે, અને જેઓ હિરણ્યગર્ભનામવાળા કાર્યકરરૂપ સંભૂતિને વિષે આસક્ત છે તેઓ તે અજ્ઞાનથી પણ કષ્ટાજ્ઞ અજ્ઞાનપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે, તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિને આત્મા માની તેની ઉપાસના કરનારા પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, મોલ પામતા નથી, અને જેઓ કાર્યકરનો ઉપાધિ ને પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ યામેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, ને મન તથા ભુદિ છે, તેમાંના કેમને આત્મા માનીને તેની ઉપાસના કરે છે તેઓ સ્વલોકથી રહિત થઈ જેની ઉપાસના કરી હોય તે તરવમાં લીન થાય છે, અથવા અલ્પિમાદિ ઐશ્વર્યને પામે છે, મોલ પામતા નથી. પ્રકૃતિમાં લય પામેલાના કરતાં કાર્યકરનો ઉપાધિમાં લય પામેલા વા અલ્પિમાદિ ઐશ્વર્ય પામેલા સંસાર-દુઃખના અભાવનો થોડો કાલ અનુભવ કરે છે, ને વધારે જન્મગરણ પામે છે તેથી તેઓ પ્રકૃતિ-લીનથી વધારે અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહ્યું છે. આ મંત્ર આશ્વિનિચાપ્તમાં નવમી કહિશરૂપ છે. ૧૨

અસંભૂતિની અને સંભૂતિની ઉપાસનાનું કલ મિલ મિલ છે એવા વિદ્વાન્સ વચનને શ્રુતિ તેરમા મંત્રવડે મનાવશરૂપે કહે છે—

અન્યદેવાહુઃ સંભવાદન્યદાહુરસંભવાત્ ।

इति शुद्धम घीराणां ये नस्तद्विचंचसिरे ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—સંભૂતિથી વિત્ત [ફલ] જ કહેતા હવા, [અને] અસંભૂતિથી વિત્ત [ફલ] કહેતા હવા, એમ [અમે] યુદ્ધિમાનેનું [વચન] સાંભળ્યું છે, જેઓ અમારા પ્રતિ તે વિસ્તારથી કહેતા હવા. ૧૩

વિવેચનઃ—સંભવ તથા સંભૂતિ એ કાર્યવદાનાં નામ છે, અને અસંભવ તથા અસંભૂતિ એ પ્રકૃતિનાં નામ છે. કાર્યવદારૂપ સંભવની ઉપાસનાના અનુજાનથી અભિમાદિક ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિરૂપ ભિન્ન ફલ થાય છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે, અને પ્રકૃતિરૂપ અસંભવની ઉપાસનાના અનુજાનથી પ્રકૃતિમાં લયરૂપ અન્ય ફલ થાય છે એમ તેઓ કહે છે એમ અમે યુદ્ધિમાન આચાર્યોનું વચન સાંભળ્યું છે. જે આચાર્યો અમારા પ્રતિ સંભવ અને અસંભવની ઉપાસનાનું ફલ સ્પષ્ટ કરીને કહેતા હવા. આ મંત્ર માધ્વદિનિશાખામાં દશમી ક્રિષ્ણરૂપે છે. ૧૩

સંભૂતિ અને અસંભૂતિ એ બંનેનું સાથે અનુજાન કરનારને જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ફલને ચૌદમા મંત્રરૂપે જણાવે છે.—

‘સંભૂતિ ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોમયં સહ ।

વિનાશોન મૃત્યું તીર્ત્વાસંભૂત્યામૃતમશ્નુતે ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અસંભૂતિ અને સંભૂતિ એ બંનેને સાથે ઉપાસે છે [તે] સંભૂતિવડે મૃત્યુને તરીને અસંભૂતિવડે અમૃતને પામે છે. ૧૪

વિવેચનઃ—મુક્તિમાં અસંભૂતિચબ્દનો આકારનો લોપ કરીને સંભૂતિ એમ ઉચ્ચાર કર્યો છે એમ જણવું, કેમકે પ્રકૃતિમાં લયરૂપ ફલની પ્રતિપાદક શ્રુતિપ્રમાણે આજ કથન મંબવે છે જે પુરૂષ અસંભૂતિરૂપ પ્રકૃતિ અને હિરણ્યગર્ભરૂપ વિનાશ એ બંનેનું સાથે એટલે એક સમયમાં ફૂંસાઈ રીતે અનુજાન કરે છે તે હિરણ્યગર્ભરૂપ વિનાશની ઉપાસનાના અનુજાનવડે ઐશ્વર્ય તથા સદ્ગુણોદ્ભવની પ્રાપ્તિથી, ઐશ્વર્યના અભાવરૂપ તથા અધર્માદિક દોષોના સમૂહરૂપ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને, અસંભૂતિરૂપ પ્રકૃતિની ઉપાસનાવડે પ્રકૃતિમાં લીન થવારૂપ ગૌણ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે અને ઉપાસનાથી વધારેમાં વધારે ફલ પ્રકૃતિલયવર્ધેત થાય છે. એટલીજ સંસારની ગતિ છે. જેઓ સર્વ એવળ્યોઓનો લાગ કરી પરમતત્ત્વને અનુભવે છે તેમની સંસારથી પર એટલે સર્વદાનભાવરૂપ સ્થિતિ થાય છે. આ મંત્ર માધ્વદિનિશાખામાં અગ્નિચારમી ક્રિષ્ણરૂપે છે. ૧૪

“કર્મરૂપે મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને ઉપાસનાવડે અમૃતને પામે છે.” એમ પૂર્વે કહ્યું છે, હવે કયા માર્ગથી તે અમૃતને પામે છે તે કાર્મક ઋષિની અંજલિથી શ્રીસૂર્યપ્રતિનો ચાચાદ્વારા પરમા તથા સોગમા મંત્રરૂપે કહે છે:—

द्विरप्सयेन पात्रेण सत्यस्वापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पुष्पक्षपाटुणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુવર્ણમયપાત્રવડે અક્ષતું દ્વારદ્વારેકેકું [છે] તેને હે સૂર્ય ! આપ સત્યધર્મનું અનુજાન કરનારસારો જ્ઞાનમાટે લીધાડો. ૧૫

વિવેચનઃ—આ મંત્રના તથા સોગમા મંત્રના દેવ સૂર્ય છે. હિરણ્યમયપાત્રથી એટલે સુવર્ણના કાર્યજેવા મહાસમય અને ક્રૂષ્ણ અર્ધ પાત્રનો જે અપ્સરાજન કરનાર પાર્વથી આદિત્યધર્મને વિશે સિપ્ત જાણવું કાર

દાક્ષુ છે તેને હે સૂર્ય ! યથાર્થ ધર્મનું અનુશાન કરનાર જે હું તે મારે માટે આપ સલાહપના જાનસાર દૂર કરો. કાર્યક્ષત્રના સંયોગમાં જ્યાંનો માર્ગ તીક્ષ્ણપ્રકાશમય ને આગ્લાદન કરનાર વસ્તુથી આગ્લાદિત છે તે વસ્તુને દૂર કરવામાટે સંયોગમાં જ્યાં ઇચ્છના કાષ્ટ ઝપિની આ વાચના છે. માધ્વદિનશાખામાં આ મંત્ર સત્તરમી કંડિકાએ છે, ૧૫ લાં તેનું ઉત્તરાર્ધ બિન્ન છે લાં ઉત્તરાર્ધમાં “યોડસાવદિત્યે પુરુષઃ સોડસાવદિત્ય ॥ ઠં લં દ્રઢ ॥” એવો પાઠ છે. ઉત્તરાર્ધથી પૂર્વાર્ધનો સંબંધ મેળવતાં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—સુવર્ણના જેવા પાત્ર(મંદક)ની આદિસમાં રહેલા ધ્વજનું સ્વરૂપ આગ્લાદિત છે આદિસમાં જે આ પુરુષ છે તે આ હું છું. ઠં એ નામવડે વાચ્ય અને આકાશના જેવું વ્યાપક જે ધ્વજ છે તે હું છું. માધ્વદિનશાખાના પાઠની આ કંડિકા આદિસમાં રહેલા ધ્વજની ઉપાસકે કેવી રીતે ઉપાસના કરવી નોઈએ તેની બોધક છે. ૧૫ પૂષ્પનેકર્પે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રક્ષ્મીન્સમૂહં ।

તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પર્યામિ યોડસાવસૌ પુરુષઃ સોડહમસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પૂષ્પ ! હે એકરૂપે । હે યમ । હે સૂર્ય । હે પ્રાજાપત્ય । દિરજોને વિશેષ યસાવો, [અને] તેજને એકત્ર કરે. આપનું જે કલ્યાણતમ રૂપ [છે] તેને આપની [કૃપાથી હું] દેખું છું જે આ પુરુષ [છે] તે આ હું છું. ૧૬

વિવેચન—આ મંત્રનો ૭૬ ઉચ્ચિદ્ છે હે જગતનું પોષણ કરનાર । હે એકલા ગમન કરનાર । હે સર્વને સારી રીતે નિયમમાં રાખનાર । હે દિરજોનો પ્રાણોનો ને ગ્સોનો સ્વીકાર કરનાર । હે વિરાટરૂપ પ્રભવતિના પુત્ર ! આપનાં થાતિ આપનારાં દિરજોને વિશેષ યસાવો, અને આપના તાપ કરનારા તેજને સંક્રામી થયો. આપનું જે અત્યંતશીભાવાણુ રૂપ છે તે આપની કૃપાથી હું નોઈ છું. વળી હું આપને ઘસની પેઠે વાચનો નથી, પણ અમેદરૂપે ચિત્તવુ છું. જે આ આદિસમગ્રમાં રિયત પુરુષ છે તે હું છું. માધ્વદિનશાખામાં આ મંત્ર નથી. ૧૬

કાર્યક્ષત્રની ઉપામના કરનાર અંતકાલે કેવી રીતે બાવના કરવી નોઈએ તે જણાવવા કાર્યક્ષત્રના ઉપાસકે કાષ્ટ ઝપિનાં અંતકાલનાં વચનેને સત્તરમા મંત્રવડે કહે છે:—

વાયુરનિલમમૃતમયેદં મસ્માન્ત્ શરીરમ્ ।

ઠં ક્રતો સ્મર કૃત્ સ્મર ક્રતો સ્મર કૃત્ સ્મર ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—વાયુ અમૃતમય વાયુને [પ્રાપ્ત થાઓ,] પછી આ શરીર ભસ્માંત [થાઓ,] હે બ્રહ્મરૂપ અગ્ને ! સ્મરણ કર, કરેલાનું સ્મરણ કર, હે અગ્ને ! સ્મરણ કર, કરેલાનું સ્મરણ કર ૧૭

વિવેચન—આ મંત્ર ૭૬વિનાની ઝઝાળાપ છે, ને તેના દેવ સુગ્રામી છે મારો પ્રાણવાયુ અપ્રાપ્તભાવરૂપ પરિવિઠેને લજીને અધિસ્તતારૂપ અમૃતમય વાયુને—યજ્ઞમાને—પ્રાપ્ત થાઓ, એટલે ઉપાસના અને કર્મના સંસ્કારવડે યુક્ત જે આ સિતશરીર છે તે સ્વલક્ષરીરથી બદલ થાઓ એમ માર્ગની વાચનાના સામર્થ્યથી જાણવુ પડી અભિવિધે હોમેનું આ યજ્ઞશરીર ભસ્મ થાઓ ઠં એ ધ્વજનું નામ છે. ક્રોની પૂર્વે ઠં ના ઉચ્ચારણવડે અર્ધા ધ્વજથી અમેદરૂપે અગ્નિનું સ્મરણ કર્યું છે. હે ધ્વજરૂપ અગ્ને ! સ્મરણ કરવાયોગ્ય આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે તેથી સ્મરણ કરો મેં આલ્યાવરથાથી માંડીને આટલા સમયપર્યંત જે કર્મનું અનુશાન કર્યું છે તેનું સ્મરણ કરો હે અગ્ને ! સ્મરણ કરો મેં જે કર્મ કર્યાં છે તેનું સ્મરણ કરો પુનઃ કથન આદરને માટે છે સુપુષ્ણાના દેવ અગ્નિ છે ઉત્તરાવણમાર્ગે લઈ જવાનું સ્મરણ કરવા તે અગ્નિની ઉપાસકે પ્રાર્થના કરી છે. માધ્વદિનશાખામાં આ મંત્ર પદ્મમી કંડિકાએ છે, અને તેમાં “ઠં ક્રતો સ્મર ક્રિષ્વે સ્મર કૃત્ સ્મર ॥” એવો ઉત્તરાર્ધનો પાઠ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—હે અગ્ને ! સ્મરણ કરો, મને પ્રાપ્ત થવો પોગ નોહ આપવામાટે સ્મરણ કરો, મેં જે આજપર્યંત કર્યો કર્યો છે તેનું સ્મરણ કરો. ૧૭

ઉપાસકાની અભિપ્રતિની માર્ગવાચનાને નીચેના અંદાજમાં મંત્રવડે કહે છે.—

અગ્ને નય મુપયા રાયે અસ્માન્નિશ્વાનિ દેવ યુનાનિ વિદ્વાન્ ।
યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો મૃચિષ્ઠાં તે નમર્કત્તિ વિષેમ ॥ ૧૮ ॥

॥ इति श्रीवाजसनेयसंहितोपनिषत्सम्पूर्ण ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે અગ્ને । હે દેવ । [અમારાં] સર્વ કર્મેતિ જાણનાર [આપ] અમને કર્મેક્ષના ભોગમાટે શોભનમાર્ગથી લઈ જાઓ. [અમારાં] કુટિલ પાપને, અમારાથી પૃથક્ કરો. [અમે] આપની ધર્મો નમસ્કારવચનવડે [સેવા] કરીએ છીએ. ૧૮

વિવેચન—આ મંત્રના દેવ અગ્નિ ને હંદ ત્રિષુપ્ છે. ગમનાગમનરૂપ દક્ષિણમાર્ગથી અમે એક પાખા છીએ માટે હે અગ્ને । અમે આપની પાસે યાચના કરીએ છીએ કે આપ અમને ગમનાગમનથી રહિત શોભનમાર્ગથી (ઉત્તગયણમાર્ગથી) કર્મેના ફલના ભોગમાટે લઈ જાઓ. હે દેવ । સાત્રમાં જેવું પુણ્યું ફલ કષ્ટુ છે તેવા ફલના સસ્કારથી યુક્ત અમને અમારા સર્વ કર્મે અથવા ઉપાસનાને જાણનાર આપ તે માર્ગે લઈ જાઓ વળી અમાર્ગ વચનરૂપ (અન્યને હવારૂપ) કુટિલ પાપને આપ સારી રીતે નાશ કરો. તેથી અમે વિશુદ્ધ થઈને ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થઈએ. હવે આ સમયમાં અમે યરીગવડે આપની બહુ પરિચર્યા કરવાને શક્તિમાન નથી તેથી આપની ધર્મો નમસ્કારવચનવડે પરિચર્યા કરીએ છીએ. ૧૮

આ ઉપનિષદની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે શાંતિપાઠ લેવાનો સિદ્ધાંત છે:—

ॐ । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ અને વિવેચન પ્રથમપ્રમાણે જાણવાં.

ઇતિ શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષદની તાત્પર્યરીપિકા સમાપ્ત ૧

श्रीआत्मषट्कम्

નાહં દેહો મૈત્રિયાન્ધતરંગ, નાહંકાર. પ્રાણરંગો ન યુદ્ધિ ।

વારાપત્યક્ષેપ્રવિત્તાદિદુરઃ, સાશ્રી નિત્યઃ પ્રત્યગાત્મા શિવોઽહમ્ ॥ ૧ ॥

રજ્જ્વજ્ઞાનાદ્વાતિ રજ્જુર્થયાદિ, સ્વાત્માજ્ઞાનાદ્વાત્મનો જીવમાત્રઃ ।

આત્મેત્યાદિ શ્રાંતિનાશે સ રજ્જુર્જીવો નાહં દેશિકોસ્ત્યા શિવોઽહમ્ ॥ ૨ ॥

આમાતોદં વિશ્વમાત્મન્યસત્યં, સત્યજ્ઞાનાનદરૂપે વિમોહાત્ ।

નિદ્રામોહાત્સ્વપ્નવત્તદ્ગત સત્યં, શુદ્ધઃ પૂર્ણો નિત્યઃ પક્ક શિવોઽહમ્ ॥ ૩ ॥

મત્તો નાન્યત્કિંચિદ્ગ્રાસ્તિ વિશ્વં, સત્યં ઘટં વસ્તુ માયોપકલ્પતમ્ ।

આર્શાંતમાસમાનસ્થ તુલ્યં, મય્યદૈતે માતિ તસ્માદ્વિહોઽહમ્ ॥ ૪ ॥

નાહં જાતો ન પ્રવૃદ્ધો ન નષ્ટો, દેહસ્યોક્તા પ્રાહુના સર્વધર્માઃ ।

કર્તૃત્વાદિધ્વિનમ્યસ્યાસ્તિ નાહંકારસ્યૈવ દ્યાત્મનો મે શિવોઽહમ્ ॥ ૫ ॥

નાહં જાતો જન્મમૃત્યુ કુતો મે, નાહં પ્રાણ શ્રુતિપાસે કુતો મે ।

નાહં વિસં શોકમોહો કુતો મે, નાહં કર્તા યંધમોહો કુતો મે ॥ ૬ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादनिर्वाचितमात्मषट्कस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

શ્રીસામવેદીય તલવકારોપનિષત્ ॥
 ॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીસામવેદની ઉપનિષદના આરંભમાં શ્રુતિકાઉપનિષદની શ્રુતિપ્રમાણે આ શાંતિપાઠ બધાય છે:—
 ॐ । આપ્યાયન્તુ મમાદ્વાનિ વાકપ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રમયો યલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં
 બ્રહ્મોપનિષદં માડહં બ્રહ્મ નિરાકુર્યો મા મા બ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ
 તદ્વાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્તુ યમાસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિ શાન્તિ:
 શાન્તિ: ॥

શબ્દાર્થ:—મારાં અંગો તુમ થાઓ વાણી, ધાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને બલ
 (અંત કરણ) તથા સર્વે ઇન્દ્રિયો [તુમ થાઓ] હું સર્વ વેદનો અને ઉપનિષદવડે ગમ્ય
 બ્રહ્મનો ત્યાગ ન કરું, [અને] બ્રહ્મ મારો ત્યાગ ન કરો, અનિરાકરણ હો. મારું
 અનિરાકરણ હો તે આત્મામાં પ્રીતિવાળા મારામાં ઉપનિષદોમાં ધર્મો [કહ્યા છે] તે
 હો. મારામાં તે હો ૐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ]

વિવેચન—હે પ્રભો ! મારાં અંગો (હાથ આદિ અવયવો) પુષ્ટ વા તુમ (વિષયનુશાસરિત) થાઓ વાણી, ધાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અંત કરણ અને અન્ય સર્વ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ વા તુમ થાઓ હું સર્વ વેદનો અંત એટલે ગદ્યરૂપ વા શિરોભાગરૂપ ઉપનિષદોનો અને ઉપનિષદોથી ગમ્ય નિરતિશયવ્યાપક સૈતન્યરૂપ બ્રહ્મનો ત્યાગ ન કરું, અર્થાત્ મને તેઓમાં અગાધ શ્રદ્ધા રહે, તથા તે બ્રહ્મ મારો ત્યાગ ન કરે, અર્થાત્ તે સર્વદા મારા આત્મારૂપેજ રહે એમ પરસ્પરનો કલ્પિત ભેદ મગી બનેનો સર્વદા વાસ્તવિક બ્રહ્મ રહેા વિષયનુશાસરિત મારાં રવરૂપમાથી મારો ત્યાગ ન થાઓ. નિરતિશયવ્યાપક એ આત્મામાં પ્રીતિવાળો જે હું તે મારામાં ઉપનિષદોમાં જે શબ્દભાદિ ધર્મો કહેલા છે તે હો તે ધર્મો મારામાં હો. જે વાર કયન આદ્યાર્યો છે ૐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ ૐ એ બ્રહ્મનું નામ છે. ત્રિવિધ તાપની નિવૃત્તિ થવામાટે શાંતિ થાઓ એ શબ્દોનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કર્યું છે

॥ ૧ પ્રથમ: સ્વંહ: ॥

શ્રીસામવેદની તલવકારશાખાના નવમા અધ્યાયરૂપ આ ઉપનિષદ છે. પ્રથમના આઠ અધ્યાયમાં કર્મનું તથા ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરેલું છે કૃત્ત્વજ્ઞકર્મનું અને ઉપાસનાનું યથાશાસ્ત્ર અનુધાન કરવાથી તે નિષ્કામ મુમુક્ષુ પુરુષને અંત કરણની શુદ્ધિમાં હેતુ થાય છે. શુદ્ધ થયેલા અંત કરણમાં પ્રસંગાત્માને બળવાની વારતવિક ક્રમ્પા ઉપજે છે કાર્ષ્ણ એક સાધનસંપન્ન શિષ્ય (વિધિપૂર્વક કાર્ષ્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરની સમીપ બંધને

• શ્રીસામવેદની નવમાનમા નાદિ મુળી રાગની તલવકારશાખાની આ ઉપનિષદ છે આ ઉપનિષદ જેનું શબ્દો આરંભાપ્ત છે તેથી આનું અન્ય નામ કૈનોપનિષત્ પણ કહેવાય છે.

પ્રસન્નાત્માથી ભિન્ન રથે સાચાં ચરણને નહિ દેખતો હતો, તથા અગમ, નિઃ નેત્રકલ્પારૂપ અચલ વસ્તુને જાણવાને ઇચ્છતો હતો, તે આચાર્યને વિનયપૂર્વક નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે એમ શ્રુતિભગવતી કહેવાના કરે છે:—

કેનેપિતં પતતિ પ્રપિતં મનઃ કેન માણઃ પ્રથમઃ મૈતિ યુક્તઃ ।

કેનેપિતાં વાચમિતાં વદન્તિ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ક વ દેવો યુનક્તિઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:— "કેણે ઇચ્છે [અને] મોકલે [મન] પોતાના વિષયભણી.] બંધ છે ? કેણે ગ્રેસેલો મુખ્ય પ્રાણ [પોતાના આસોદ્ધિસાદિ કર્મપ્રતિ] બંધ છે ? કેણે ઇચ્છેલી વાણીને [લોકો] કહે છે ? ચક્ષુઃ [અને] શ્રોત્રને કયા દેવ [પોતપોતાના વિષયમાં] ગ્રેસે છે ? " ૧

વિવેચન:—શિષ્ય કહે છે:—કયા કર્તાવડે ઇચ્છાનો વિષય થયેલું અને ગ્રેસણા પામેલું અંતઃકરણ શુભાશુભચિત્તનરૂપ પોતાના વિષયભણી બંધ છે ? અંતઃકરણને પોતાની પ્રતિમા અને નિવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર હોય તો તેણે અનિષ્ટનું ચિત્તન નહિ કરતું ભેદજે, પરંતુ જાણતાં હતાં પણ મનુષ્યોનાં અંતઃકરણે અનિષ્ટનું ચિત્તન કરે છે, અને અતિ ક્ષમ દુઃખરૂપ કાર્યમાં નિવારણ કર્યાં હતાં પણ તે પ્રજ્ઞા થાય છે; તેથી તે પોતાની પ્રતિમા અને નિવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર નથી એમ જણાય છે. મારે શિષ્યનો ઉપરનો પ્રશ્ન સંભવી શકે છે: કેણે મોકલેલો સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં મુખ્ય પ્રાણ પોતાના આસોદ્ધિસાદિપ બ્યાપારપ્રતિ બંધ છે ? તેની ઇચ્છાનો વિષય થયેલી આ શબ્દરૂપ વાણીને ભૌતિક જનો બોલે છે ? તેમજ ચક્ષુ અને શ્રોત્રને પોતપોતાના વિષયમાં કયા દેવ ગ્રેસણા કરે છે ? અંતઃકરણ, પ્રાણ, તાન્દ્રિયો ને કર્મેન્દ્રિયો જ ને પરતંત્ર છે, તેથી તેમને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રજ્ઞા કરાવનાર આ શરીરમાં કેણું છે ? એવું શિષ્યના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. ૧

એવી રીતે પૂછનારા શિષ્ય પ્રતિ શ્રીસદ્ગુરુ નીચે પ્રમાણે ઉત્તરઆપે છે એમ શ્રુતિ કહે છે:—

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યદ્વાંચો હ વાચં સ વ માણસ્ય માણશ્ચક્ષુપક્ષ્મ ॥ ૧ ॥

અતિમુચ્ય ઘૌરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદ્દૃષ્તાં ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:— "જે શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, મનનું મન, પ્રસિદ્ધ વાણીની વાણી [છે], તેજ પ્રાણનો પ્રાણ, [અને] ચક્ષુનું ચક્ષુ [છે] એમ જાણી તેઓમાંથી આત્મભાવને ત્યજીને [જેઓ વર્તે છે તે] ધીર [પુરુષો] આ શરીરથી મરણ પાછીને અમર થાય છે. ૨

વિવેચન:—શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—હૈ શિષ્ય ! તે જે સર્વ કરણને પ્રકાશનારાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ પૂછે તે સ્વરૂપ હવે હું તને કહું છું તે તું જાણ કર. શબ્દવિષયના જાનનું અસાધારણ કારણ શ્રોત્ર છે. શ્રોત્રના શબ્દમહત્વના સામર્થ્યનું જે અસાધારણ કારણ છે તે શ્રોત્રનું પણ શ્રોત્ર કહેવાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રમાં જે પોતાનો શબ્દવિષય પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય નિત્ય, અમિશિત, સર્વાંતર ને ચૈતન્યરૂપ જગતો સદ્ભાવથીજ છે, તેનો સદ્ભાવ ન હોય તો તે શ્રોત્ર પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ થઈ શકે નહિ. સંકલ્પવિકલ્પ, નિશ્ચય, ચિત્તન ને અદ્ભુત એ અંતઃકરણની રૂઝિઓ ચૈતન્યવિધ પોતાનો વિષયને પ્રકાશમાં સમર્થ નથી તેથી તે ચૈતન્ય અંતઃકરણના પણ અંતઃકરણરૂપ છે. જે પ્રસિદ્ધ નિર્ણયારોહિતાપ વાણી છે તે વાણી પોતાનું કાર્ય ચૈતન્યના સદ્ભાવથીજ કરી શકે છે તેથી તે ચૈતન્ય વાણીની પણ વાણી કહેવાય છે. પ્રાણપાતાદિ પાંચ રૂઝિવાળો અને દેહધારીઓના જીવનના કારણરૂપ પ્રાણ છે. તે પ્રાણને જે ચેતન અધિષ્ઠાતરૂપે રહી શરીરને જીવદત્તાનું સામર્થ્ય આપે છે તે ચેતન પ્રાણના પ્રાણરૂપ છે. રૂપના જાનનું અસાધારણ કારણ ચક્ષુ છે. જે ચેતન ચક્ષુને રૂપના જાનનું સામર્થ્ય આપે છે તે ચેતન ચક્ષુ

કહેવાય છે એવી રીતે જે બ્રહ્મચેતન બને શરીરનું અધિષ્ઠાન હોવાથી શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, અંતઃકરણનું અંતઃકરણ, વાણીની વાણી, પ્રાણનો પ્રાણ અને ચક્ષુનું ચક્ષુ છે તે બ્રહ્મચેતન હું હું એમ જાણીને શ્રોત્રાદિકમાંથી હંપણના ભાવને સહજે ને પુરુષ વર્તે છે તે પુરુષ શુદ્ધિમાન છે એવા શુદ્ધિમાન પુરુષો શ્રોત્રાદિવિષેથી હંપણનો ભાવ સહજે અર્થાત્ સર્વ લૌકિક ક્રિયાઓનો ભાગ કરીને આ વર્તમાનશરીરરૂપ લોકથી મુક્ત પામીને વિરેહમુક્ત થાય છે ૨

ન તત્ત્વ ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન વિદ્ધો ન વિજ્ઞાનીમો યયૈતદ્વનુશ્લિષ્યા-
દ્વન્યદેવેન્ન તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ । इति शुश्रुમ પૂર્વેષાં ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ૩ ॥

૧ શપ્કાર્થઃ—તેમાં ચક્ષુ જતું નથી, વાણી જતી નથી, મન [પણુ જતું] નથી, [તેને અમ્મે] જાણતા નથી, જેવી રીતે એના ઉપદેશ કરી શકાય [તે અમ્મે] જાણતા નથી. તે [બ્રહ્મ] જાણેલાથી વિદ્યજ્ઞ [છે,] ને નહિ જાણેલાથી [પણુ] શિષ્ય [છે,] એવી રીતે પૂર્વનાઓનાં (પૂર્વના આચાર્યોનાં) [વચન અમ્મે] સાંભળતા હવા, [કે] જેઓ અમ્મેને તે સ્પષ્ટ કરીને કહેતા હવા ૩

વિવેચન — બ્રહ્મ ચક્ષુનું પણુ ચક્ષુ હોવાથી ચક્ષુરિન્દિય તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી વાણી પણુ તે બ્રહ્મમાં ગમન કરી શકતી નથી, કેમકે વાણીથી ઉચ્ચારણુ કરેતો ચબ્દ વાચ્યાર્થને જ્યારે જણાવે છે સારે તે વાચ્યાર્થકણી વાણી જાય છે. તે ચબ્દનું અને તેના સાધન વાણીનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તેથી તે બ્રહ્મને વિષે વાણી જતી નથી જેમ દાહક અને પ્રકાશક છતાં પણ અગ્નિ પોતાને આળેતો નથી, અને પ્રકાશતો નથી તેમ મન બ્રહ્મને વિષય કરી શકતું નથી, કેમકે અંતઃકરણ અન્ય વસ્તુના સંકલ્પનું તથા નિશ્ચયનું કરનારું છતાં પણ પોતાના સંકલ્પને અને નિશ્ચયને કરી શકતું નથી, તે અંતઃકરણનું સ્વરૂપ પણુ બ્રહ્મ છે તેથી તે બ્રહ્મને વિષે અંતઃકરણ પણુ જઈ શકતું નથી છદ્મિય અને અંતઃકરણથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. જેથી બ્રહ્મ તેમનો વિષય નથી તેથી તે બ્રહ્મ આવું છે એમ અમે જાણતા નથી જે વસ્તુ કરણનો વિષય હોય તે આ બ્રહ્મકણુ છે ઇલાહિ જાતિથી, આ સ્થામ છે ઇલાહિ શુણ્ધી, આ પાચક છે ઇલાહિ ક્રિયાથી અને આ રાજાનો પુરુષ છે ઇલાહિ સમર્થપુર વિશેષણથી ઉપદેશ કરાય છે, બ્રહ્મ તો “ કેવલો નિર્ગુણઃ ॥ ” (કેવલ અને નિર્ગુણુ છે) ઇલાહિ શ્રુતિથી જાતિ આદિવાણુ નથી તેથી ને પ્રકારથી આ બ્રહ્મનો શિષ્યતા પ્રતિ ઉપદેશ કરી શકાય તે પ્રકાર અમે જાણતા નથી બ્રહ્મ પ્રભુશાહિ પ્રમાણથી પ્રતીતિ કરાવવાને શક્ય નથી એ વાર્તા જોકે સમજે તોપણુ શ્રુતિથી તો તે પ્રતીતિ કરાવવાને શક્યજ છે શ્રુતિ કહે છે કે તે બ્રહ્મ કાર્યરૂપ વિદિત (સ્પષ્ટ) વસ્તુથી અન્યજ છે, તથા કારણરૂપ (અવિહાર) અસ્પષ્ટ વસ્તુથી પણ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસુ છે બ્રહ્મ વિદિત વસ્તુથી જિજ્ઞાસુ છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મના ભાગની અયોગ્યતા કહી, તથા બ્રહ્મ અવિદિત વસ્તુથી જિજ્ઞાસુ છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મના મહત્ત્વની અયોગ્યતા કહી વિચારદષ્ટિથી જોઈએ તો પોતાના આત્માથી જિજ્ઞાસુ વસ્તુનું વિદિતથી અને અવિદિતથી અન્યપણું સમજે નહિ તેથી ભાગ્યદણ્ધી રહિત આત્મા બ્રહ્મ છે એવો આ વાક્યનો અર્થ છે બ્રહ્મચૈતન્ય આચાર્યોના ઉપદેશની પરપરાથીજ જાણવાયોગ્ય છે, અનુમાનાદિ યુક્તિરૂપ તર્કથી, લણુવાળાવાવાથી, શુદ્ધિપરે ધણા શાસ્ત્રોના શ્રવણથી અને યદ્યાદિક કર્મેધો જાણવાયોગ્ય નથી એમ અમે સમર્થ આચાર્યોનાં વચન સાંભળતા હવા, જે આચાર્યો અમ્મેને તે બ્રહ્મ સ્પષ્ટ કરીને કહેતા હવા ૩

ઉપાસના કરનાર આત્માથી ઉપાસના કરવાયોગ્ય ને ઈશ્વરાદિ તે જિજ્ઞાસુ છે, ને તે બ્રહ્મ છે તેથી ઉપાસના કરનાર આત્માનો ને તે બ્રહ્મનો અભેદ સમજે નહિ માટે આત્મા બ્રહ્મ છે એમ ને ઉપર પ્રતિપાદન કર્યું તે સમજી કહે નહિ એમ જાણ થાય તો તેની નિશ્ચિતમાટે શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—

યદ્વાચાઽનભ્યુદિતં येन वागभ्युद्यते ।

તદેવ વ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदमुपासते ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વાણીપર પ્રકાશ કરાતું નથી, જેવડે વાણી પ્રકાશિત થાય છે તેનેજ તું બ્રહ્મ જાણ, જે આને [લોક] ઉપાસે છે [તે] આ [બ્રહ્મ] નથી. ૪

વિવેચનઃ—હ્રદય, કંઠ, શિર, ગ્રીક્ષાનું મૂલ્ય, હાંત, નાસિકા, હોઠ અને તાલુ એ આઠ સ્થાનોમાં સ્થિત, આઠાસમાંથી ઉત્પન્ન થનારું, અમિદ્વિતાવાળું અને કરારહિત અધરોને પ્રકટ કરનારું જે કરણ તથા વર્ણપરે પ્રકટ થનાર જે શબ્દ તે વાણી છે. તે વાણીથી જે બ્રહ્મ જ્ઞાન કરી શકાતું નથી. અને ચૈતન્યરૂપ જે પ્રકાશથી તે વાણી પ્રકાશિત થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપ સર્વથી અધિક બાપક હોવાથી બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ. તદેવમાં જે પવ છે તે ઉપાધિવડે જ્ઞાન કરાતા કર્તાનોક્રતાદિના નિવેશ કરીને આત્માનેજ ભેદરહિત બ્રહ્મરૂપે જાણવે છે જે આત્મસ્વરૂપ ઉપાધિઓવાળા ઈશ્વરાદિકની લોક ઉપાસના-પાન-કરે છે તે આ બ્રહ્મ નથી. અર્થાત્ "તેજ તું બ્રહ્મ જાણ" એમ કહીને પુનઃ "આ બ્રહ્મ નથી" એમ જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળાનું જે અવગ્રહણ કરેવામાં આવ્યું છે તે અન્ય ઉપાસ્ય વસ્તુમાં બ્રહ્મહુદિના નિવારણમાટે છે. ૪

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मन्तम् ।

તદેવ વ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदमुपासते ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેને [લોક] મનવડે મનન કરતા નથી, જેણે મન વિષય કહ્યું [છે] એમ બ્રહ્મવેતાઓ [કહે] છે તેનેજ તું બ્રહ્મ જાણ, જે આને [લોક] ઉપાસે છે [તે] આ [બ્રહ્મ] નથી. ૫

વિવેચનઃ—જેવડે પુરૂષ મનન (વિચાર) કરે છે તે મન કહેવાય છે. આ મન-અંતઃકરણ-સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં બાપક હોવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં સાધારણ છે તે અંતઃકરણવડે ચર્ચાકરણના પ્રકાશક ચૈતન્યને લોક વિચારી શકતા (સંકલ્પનો અને નિશ્ચયનો વિષય કરી શકતા) નથી, ને જે બ્રહ્મ વૃત્તિસહિત મન વિષય કહ્યું છે એમ બ્રહ્મવેતાઓ કહે છે તે અંતઃકરણના આત્માનેજ તું બ્રહ્મ જાણ; જેની લોક ઉપાસના કરે છે તે આ અચેતન પદાર્થવાળું બ્રહ્મ નથી ૫

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति ।

તદેવ વ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदमुपासते ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—[લોક] જેને નેત્રવડે જોતા નથી, જેવડે [લોક] નેત્રોને જોઈ છે તેનેજ તું બ્રહ્મ જાણ, જે આને [લોક] ઉપાસે છે [તે] આ [બ્રહ્મ] નથી. ૬

વિવેચનઃ—લોક જે બ્રહ્મને અંતઃકરણની વૃત્તિસહિત નેત્રવડે વિષય કરી શકતા નથી, અને જે ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિવડે લોક અંતઃકરણની મિત્ર અધુની વૃત્તિઓને વિષય કરે છે તેનેજ તું બ્રહ્મ જાણ, જેને લોક ઉપાસે છે તે આ અચેતન વસ્તુવાળું બ્રહ્મ નથી. ૬

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

તદેવ વ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदमुपासते ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેને [લોક] શ્રોત્રવડે સાંભળતા નથી, જેવડે આ શ્રોત્ર શ્રુત [છે] તેનેજ તું બ્રહ્મ જાણ, જે આને [લોક] ઉપાસે છે [તે] આ [બ્રહ્મ] નથી. ૭

વિવેચન:—જે અહીં લોકો અંતઃકરણની શક્તિસહિત દિશાઈપ દેવતાને આશ્રિત ને આકાશના કાર્યરૂપ ઓળખી વિષય કરતા નથી, અને જે ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિવડે આ પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર વિષય કરાયેલ છે તેનેજ સુ ધક્કા ભણુ, જે અનાતમ વસ્તુપ્રકારને લોકો ઉપાસે છે તે ધક્કા નથી. ૭

યત્પાણેન ન પ્રાણિતિ ચેન પ્રાણઃ પ્રાણીયતે ।

તદેવ વ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ॥ ૮ ॥

॥ ૬૩૮ ॥ પ્રથમઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને [લોક] પ્રાણવડે વિષય કરતા નથી, જેવડે પ્રાણુ વિષયપ્રતિ ભય છે તેનેજ સુ ધક્કા ભણુ, જે આને [લોક] ઉપાસે છે [તે] આ [બ્રહ્મ] નથી. ૮

વિવેચન:—જે અહીં લોકો અંતઃકરણ અને પ્રાણશક્તિ સહિત નાસાપુટની અંદર સ્થિત પૃથ્વીમાંથી ઉપજેલ પ્રાણુદિશથી અંધની પેઠે વિષય કરતા નથી, અને જે ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિવડે પ્રકાશ પામી પ્રાણુ પોતાના વિષયપ્રતિ ભય છે તેનેજ સુ ધક્કા ભણુ, જે જ્યોતનરૂપ ઉપાધિવાળાને લોકો ઉપાસે છે તે ધક્કા નથી. ૮

ઇતિ શ્રીતલવકારોપનિષદ્ગત પ્રથમખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૧

॥ ૨ દ્વિતીયઃ સ્વપ્નઃ ॥

પહેલું જે અલસરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તે ધક્કા ભણુનારું સ્વરૂપ છે તેથી તે સમગ્ર ભણુવાને સક્રમ નથી. જેમ કાશ્મિરે બાળનારો અગ્નિ અગ્નિથી બાળવાને સક્રમ નથી તેમ ભણુનારો ભણુવાને ભણુવા સમર્થ નથી. ધક્કા જે નથી કે જેથી એક ધક્કા રૂપ અને બીજું ધક્કા ચાતા ધાપ; તેથી હું અહીં સારી રીતે ભણું છું એમ ભણુનું મિથ્યા છે. એમ હોવાથી આચાર્ય ચોખ્ખા કહે છે:—

યદિ મન્યસે સુવેદેતિ દંબ્રમેવાપિ વૃત્તમ્ । ત્વં વૈત્ય વ્રહ્મણો રૂપં યદસ્ય ત્વં યદસ્ય ચ ।
દૈવેષ્વર્યં તું મીમાંસ્યમેવ તે મન્યે વિદિતમ્ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—[હે શિષ્ય !] જે [તું] હું ધક્કાને, [સારી રીતે] ભણું છું એમ માનતો હો તો તું નિશ્ચય આ ધક્કાનું જે રૂપ [છે તેને] અલ્પજ્ઞ ભણે છે, અને આતું જે [રૂપ] તું દેવાવિષે [ભણે છે તે પણ નિશ્ચય અલ્પજ્ઞ ભણે છે.] સુલભ પણ [બ્રહ્મ] તારે વિચારવા-યોગ્યજ [છે. હવે મેં બ્રહ્મ] ભણું [એમ] માતું છું. ૧

વિવેચન:—હે શિષ્ય ! જે તું હું ધક્કાને સારી રીતે ભણું છું એમ માનતો હો તો તું નિશ્ચય જે આ ધક્કાનું નિરતિશયવાપક રૂપ છે તેને અલ્પજ્ઞ ભણે છે. હે શિષ્ય ! કેવલ દેવદેવિવાદિરૂપ અધ્યાત્મ ઉપાધિથી પરિચિત્ત આ ધક્કાનું રૂપ તું અલ્પ ભણે છે એમ નહિ, કિંતુ જે અધિદેવત ઉપાધિથી પરિચિત્ત આ ધક્કાનું રૂપ તું દેવાવિષે ભણે છે તે પણ નિશ્ચય અલ્પજ્ઞ ભણે છે એમ હું માતું છું. બહુ સ્વરૂપપ્રકાર હોવાથી શુદ્ધિરૂપિત્વ યાગનો વિષય નથી તેથી હું માતું છું કે હજી પણ તારે ધક્કા વિચારનાયોગ્યજ છે. તારે આચાર્ય એમ કહ્યું તારે શિષ્યે એકાંતમાં ખેડી આચાર્યે કિરેદર કરેલા શ્રુતિવાક્યને અર્થથી વિચારી, ધક્કાને યાગની વિષયતા સુચેદ્યદિકની પેઠે તેને અનાતમ પશુદિની પ્રાપ્તિ થશે છેલ્લે તકથી ધક્કાનું વેદપણું નથી એમ નિશ્ચય કરીને અધ્યાનના અને સંકલ્પાદિના

અમારથી, પોતાનો અનુભવ આચાર્યપામે બહુને કહ્યો કે હે શુભ ! હવે મેં સહ્ય જવું; એમ હું મારું
હું. ક્રોધ પ્રતિમા વચ્ચેને સ્થાને દહર એવો પાઠ હોય છે. બનેનો અર્થ એક જ છે. ૯. ૧

શિષ્યનું પૂર્વોક્ત કથન સાહચી શ્રીસદ્ગુરુએ કહ્યું કે કેવી રીતે તે બહુને જવું? તેના
ઉત્તરમાં શિષ્ય કહે છે.—

નાહં મન્યે છુવેદિતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥

પો નસ્તેદ વ્રદેદ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ ૧૦ ॥ ૨ ॥

શીખાર્થઃ—[બ્રહ્મને] સારી રીતે જાણું છું એમ હું માનતો નથી. [હું] જાણતો
નથી એમ નહિ, અને જાણું છું [એમ પણ નહિ] અમારામાંથી જે તેને [હું]
જાણતો નથી એમ નહિ, અને જાણું છું [એમ પણ નહિ એમ] જાણું છું [તે] તેને
જાણું છે. ૨

વિચેયન—હું બહુને સારી રીતે જાણું છું એમ બહુને અંત દરજ્જાદિના જ્ઞાનનો વિષય હું માનતો નથી.
શિષ્યનું તે વચન સાંભળી આચાર્ય કહે છે કે તારે તે બહુને જવું નથી તેના ઉત્તરમાં શિષ્ય કહે
છે—હું બ્રહ્મને જાણતો નથી એમ નહિ, અને જાણું છું એમ પણ નહિ. તે સાંભળી આચાર્ય કહે
છે કે હું બહુને સારી રીતે જાણતો નથી, અને વળી તેને જાણું છે પણ ખરા, તો હું સદાપરિપક્વસંવિત
તે બહુને જાણતો હોય તો એમ આચાર્ય શિષ્યને અપામમાન કર્યો, પણ તે ચલાવમાન થયો નહિ, અને
પતે બહુ વિગતિથી ભિન્ન છે, અને અવિગતિથી પણ ભિન્ન છે” એમ આચાર્ય ઉપદેશ કરેલા
શ્રુતિસંપ્રદાયના બહુથી, અને યુક્તિના તથા અનુભવના બહુથી, બ્રહ્મવિદ્યાવિષે પોતાના દૃઢ નિશ્ચયપણને
તે આ પ્રમાણે દેખાડવા લાગ્યો—હે શુભ ! અમારામાં જે મારાં કહેલાં તે વચનોને યથાર્થ જાણું છે
તે તે બહુને જાણું છે. તે મારાં વચનો આ છે—“હું બહુને જાણતો નથી એમ નહિ, અને જાણું
છું એમ પણ નહિ.” એવી રીતે શિષ્યે બહુનું અવેશપણ તથા અપરોક્ષપણ દેખાડ્યું ક્રોધ પ્રતિમા
નાહં મન્યેને સ્થાને નાહ મન્યે એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે, લાં ગદ્યનો અર્થ જ થાય છે. ૧૦. ૨
હવે શ્રુતિ શુરશિષ્યના સંવાદથી નિવૃત્ત થઈને પોતાના રૂપરકે મને સંવાદથી રક્તિ અર્થને
જાણું છે—

યસ્યમતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।

અવિહાતં વિજાનતાં વિદ્વાતમવિજાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥

શીખાર્થઃ—જેને [બ્રહ્મ] અજ્ઞાત [છે] તેને [બ્રહ્મ] જ્ઞાત [છે, અને] જેને [બ્રહ્મ]
જ્ઞાત [છે] તે [બ્રહ્મને] જાણતો નથી અથવા જાણનારાને [બ્રહ્મ] અવિજ્ઞાત [છે, અને]
નહિ જાણનારાને [બ્રહ્મ] જ્ઞાત [છે]. ૩

વિચેયન—બ્રહ્મ અજ્ઞાત-જ્ઞાનનો અવિષય—છે એમ જે બ્રહ્મવેદાનો નિશ્ચય છે તે બ્રહ્મવેદાનો
બ્રહ્મ જ્ઞાત છે, તે મેં બહુને જવું છે એવો જ્ઞેના નિષ્પ છે તે બ્રહ્મને જાણતો નથી જેમ
સોકમાં છીપ આદિના સ્વરૂપને જાણનારા પુરોને અખસ્ત રમતાદિક અજ્ઞાત દેવ છે, અને છીપ
આદિક અપિગનને નહિ જાણનારાઓને રમતાદિક અખસ્ત જ્ઞાત દેવ છે તેમ બ્રહ્મવેદે જ્ઞાનની વિષયતાપ
કર્મ અખસ્ત હોવાથી તત્ત્વવેદાને તે બ્રહ્મ જ્ઞાત-જ્ઞાનનો વિષય નથી, મ્નિ સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી અજ્ઞાત-
જ્ઞાનનો અવિષય—છે, અને બ્રહ્મના વાર્તાત્મિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારને તે બ્રહ્મ જ્ઞાત-જ્ઞાનનો વિષય—છે,
કેમકે તેમાં ઉદિય, પ્રાણ વા શુદ્ધિમાંથી ક્રોધ એક જ્ઞાત વસ્તુને બ્રહ્મવેદે માને છે. ૧૧. ૩

જેવી રીતે જાણનાગને જ્ઞાન સ્વર્ગપ્રકાશ છે એમ અનુભવાય છે એમ નિશ્ચય કર્યો. હવે જો તે જ્ઞાન તેમને આપ્યત આગાત હોય તો અન્ય લોકોનું અને જ્ઞાનવેતાઓનું સમાનપણું થયું, તથા જાણનારાઓને જ્ઞાન આગાત છે આ કહેવું પરસ્પર વિરોધવાળું છે એમ સંકેત થાય તો તે સંકેત દૂર કરવા આ જ્ઞાન સમ્યક્ ગાત કેમ થાય છે તે કહે છે:—

પ્રતિબોધવિદિતં મતમમૃતત્વં હિ વિન્દતે ।

આત્મના વિન્દતે વીર્યં વિદ્યાયા વિન્દતેઽમૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥ ૪ ॥

શીખાર્થ:—જેથી અમૃતપણને પામે છે [તેથી] પ્રતિબોધવિદિતને [જ્ઞાનને] જાણેલું [છે.] સ્વસ્વરૂપવડે સામર્થ્ય પામે છે, [અને] વિદ્યાવડે અમૃત પામે છે. ૪

વિવેચન—શુદ્ધિની અનેક વૃત્તિઓ બોધ કહેવાય છે. તે મર્વ શુદ્ધિવૃત્તિઓ જોને વિષય છે એવું પ્રસંગભિન્ન જ્ઞાન પ્રતિબોધવિદિત (શુદ્ધિની પ્રત્યેકવૃત્તિ જોને ગાત છે એવું) કહેવાય છે. તે પ્રતિબોધવિદિત કેવલ ચૈતન્યરૂપ છે. જેથી જ્ઞાનના ગાનથી પુરુષ મરજીભાવરહિત સ્વસ્વરૂપવિષે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ પામે છે તેથી શુદ્ધિવૃત્તિઓના અંતરાત્મા જ્ઞાનને પાછાવેતાએ શુદ્ધિવૃત્તિઓથી ભિન્ન જાણેલું છે. એવી રીતે તેમજ જ્ઞાનને લક્ષણાવડે જાણ્ય છે, અને બીજાઓએ તે જાણ્યું નથી તેથી તે બંનેનું સમાનપણું નથી, પણ તે બંનેમાં મહાન વિલક્ષણતા છે. અવિદ્યાથી અનાત્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ મરજીભાવને પામેલો આત્મા વિદ્યાથી અમરભાવને કેવી રીતે પામે છે તે કહે છે.—સ્વસ્વરૂપવડે પુરુષ મૃત્યુનો પરાભવ કરવાનું સામર્થ્ય પામે છે. ધન, સહાય, મત્ર, ઔષધિ, તપ અને યોગથી ઉપજેલું સામર્થ્ય અનિલ વસ્તુએ ઉપજાવેલું હોવાથી મૃત્યુનો પરાભવ કરવામાં સમર્થ નથી આત્મવિદ્યાએ ઉપજાવેલા સામર્થ્યને પુરુષ સ્વસ્વરૂપથી જ પામે છે તેથી આત્માની વિદ્યાથી પુરુષ અમરભાવરૂપ મોક્ષ પામે છે. ૧૨. ૪

હવે એ આત્માને જાણવાની આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરે છે:—

इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्મहती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्र्य धीराः मृत्यास्માल्लોકાદમृતા भवन्ति ॥ ૧૩ ॥ ૫ ॥

॥ इति द्वितीयः खंडः ॥ ૨ ॥

શીખાર્થ:—જો આ [જન્મ]માં [આત્માને] જાણે છે તો અવિનાશ છે, [અને] જો આ [જન્મ]માં [આત્માને] નથી જાણતો [તો] મોટી હાનિ [થાય છે.] ધીર [પુરુષો] સર્વભૂતોમાં [એક આત્માને] જાણીને આ લોકથી ઉપરામ થઈને મરજીરહિત થાય છે. ૫

વિવેચન—ધર્ષા સંસારદુઃખવાળા દેવ, મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષી આદિ પ્રાણીઓના શરીરોમાં જન્મ જરા, મરજી અને રોગાદિની પ્રાપ્તિ અજ્ઞાનથી થાય છે, તે પ્રાપ્તિ પ્રતિષ્ઠ કષ્ટરૂપ છે તેથી આ મનુષ્યજન્મમાં અધિકારી મનુષ્ય જે આત્માને પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જાણે છે તો આ મનુષ્યજન્મમાં તે પરમાર્થભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, આથી તેના વિનાશ થતો નથી, અને જો આ મનુષ્યજન્મમાં અધિકારી ચાહે તે આત્માને જાણતો નથી તો જન્મ, જરા અને મરજીદિ બંધનનું હેડન ત્રહિ કરવાથી પુનઃ પુનઃ તેના અનુભવરૂપ મોટા વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા ગુણહીને જાણનારા જે ધીર (શુદ્ધિમાન) પુરુષો છે તે સ્થાવરજંગમરૂપ સર્વભૂતોમાં એક આત્મતત્ત્વને જાણીને અહંમમગ્નાનમય અવિદ્યારૂપ આ લોકથી ઉપરામ પામીને સર્વાત્મભાવને પામવાથી મરજીરહિત થાય છે. "સ ચો હ વૈ તસ્પરમં બ્રહ્મ ષેદ બ્રહ્મૈવ

भवति ॥ " (જે તે પ્રસિદ્ધ પરમબ્રહ્મને જાણે છે તે અજ્ઞાન થાય છે) એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને જાણનારને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કહે છે. ૧૩. ૫

ઇતિ શ્રીનલ્લવચક્રોપનિષદ્ગત દ્વિતીયખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૨

॥ ૩ તૃતીયઃ खण्डः ॥

એવી રીતે ઉત્તમ અધિષ્ઠાત્રીમાટે મન આદિકના અવિષય બ્રહ્મરૂપ આત્માનું જ્ઞાન કહ્યું. ૯ને સંયુક્તબ્રહ્મની ઉપામનાના પ્રકારનું આખ્યાયિકદ્વારા નિરૂપણ કરે છે:—

ब्रह्म ह देवैर्भ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ।

त ऐक्षन्तास्मारुमेवायं विजयोऽस्मारुमेवायं महिमेति ॥ ૧૬ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ, બ્રહ્મ દેવોને વિજય આપતું હતું. તે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મના વિજયમાં દેવો મહિમાને પ્રાપ્ત થયા. તેઓ અમારોજ આ વિજય [અને] અમારોજ આ મહિમા [છે] એમ [મિથ્યાભિમાનથી] જોવા લાગ્યા ૧

વિવેચન—દેવોના અને અમુરોના પ્રમાણમાં જલ્દી જગતના યજુ અમુરોને જિતીને જગતની રચિતિને માટે પોતાની અધારાક્તિના માદાર્થથી દેવોને વિજય અને તેનું ફલ એમર્થ આપ્યું તે બ્રહ્મના વિજયથી અગ્નિ આદિક દેવો મહિમાને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે સર્વત, પ્રાણીઓને તેમની ક્રિયાના ફલમાથે જોડનારા, સર્વશક્તિમાન, જગતની રચિતિ કરવાની કૃત્ત્રતાના ને પોતાને વિશે સ્થિત અંનરાત્મરૂપ કૃત્ત્રનો આ વિજય અને આ મહિમા છે એમ નહિ જાણનારા તે દેવો મિથ્યાભિમાનથી આ પ્રમાણે જાણવા લાગ્યા:— અમારો એકલે અગ્નિ આદિરૂપ પરિવિઙ્ન આત્માનોજ કહેવો આ વિજય છે, અને અમારા આ વિજયના ફલરૂપ અમારો અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્રિયાવાદિરૂપ મહિમા છે. ૧૬. ૧

तद्वैपां विजितौ तेभ्यो ह मादुर्वभूव तद्यज्यजानन्त किमिदं यज्ञमिति ॥ ૧૫ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [બ્રહ્મ] એમના [મિથ્યાભિમાનને] મારી રીતે જાણતું હતું. તેમને માટે પ્રસિદ્ધ [તે બ્રહ્મ] પ્રકટ થતું, હતું તેને [દેવો] આ યજ્ઞ થું [છે] એમ ન જાણતા હતા ૨

વિવેચન.—સર્વને જોનારા અને સર્વ જૂનોની ઇન્દ્રિયાના પ્રેરક પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ તે દેવોએ કરેલા મિથ્યાભિમાનને સારી રીતે જાણ્યું, અને વિચાર્યું કે આ દેવો અમુરોની પેઠે મિથ્યાભિમાનથી પગતવને પ્રાપ્ત થશે તથા કૃપાવશે તેમના મિથ્યાભિમાનને નાશ કરી તેમને હકાર કરું એવો વિચાર કરીને તે બ્રહ્મ તે દેવોનું પ્રયોજન મિદ્ધ કરતા પોતાના યોગમહિમાથી અગ્નિ અને અદ્યુજન અને આગર્ચ્યાગરૂપ રૂપથી દેવોની સમીપમાં પ્રકટ થયું તે પ્રકટ થયેલા બ્રહ્મને દેવો વિરોધતા છતાં પણ આ ૨૫ (૫૦૫ વસ્તુ) થું છે એમ ન જાણી શક્યા. ૧૫. ૨

तेऽग्निमघ्नवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यज्ञमिति तयेति ॥ ૧૬ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓ અગ્નિને કહેતા હતા:—“હે જાતવેદ! આને આ યજ્ઞ થું [છે] એમ સારી રીતે જાણો.” [અગ્નિએ] “તેમ [થાઓ.”] એમ [કહ્યું]. ૩

વિવેચન.—તેને નહિ જાણનારા તે દેવો મનમાં ભાષ પાડ્યા, અને તેને જાણનારી કૃત્ત્રતાના ધર્મ પોતાના અગ્રેસર જાતવેદ (સર્વજ્ઞેવા) અગ્નિને કહેતા લાગ્યા:—હે જાતવેદ! તમે અમારામાં તેમજી હો,

તેથી આપણી સમીપમાં સ્થિત યથેષ આ પૂન્યવરતુને તે પૂન્યવરતુ વરતુતાએ શું છે એમ વિશ્લેષીતે જાણ્યો. સારે અગ્નિએ કહ્યું કે હું તે કાણુ છે એમ જાણવા તેમની સમીપ જાઉં છું. ૧૬. ૩

તદ્વ્યવસ્થામ્પદસ્ત્કોડસીત્યનિર્વા અહમસ્મીત્યવ્રવીજ્ઞાતવેદા વા અહમસ્મીતિ ૧૭. ૪

૧૭-૬૫ર્થઃ—[અગ્નિ] તેની. સમીપ ગયો. “ [તું] કાણુ છે ? ” એમ [બ્રહ્મા] તેને પૂછ્યું. “ હું પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છું. હું પ્રસિદ્ધ જાતવેદા છું ” એમ [અગ્નિ] કહેતો હતો. ૪

વિવેચનઃ—પછી તે અગ્નિ તે પશ્ચીની સમીપ ગયો, પણ તેના પ્રતાપથી તે તેને કાંઈ પણ પૂછી શક્યો નહિ તેથી તે અગ્નિને તે યક્ષે તું કાણુ છે ? એમ પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં અગ્નિએ કહ્યું કે હું પ્રસિદ્ધ અગ્નિનામવાળો છું, અને જાતવેદા એવું પણ મારું નામ છે. એમ બંને નામથી તેણે પોતાનું પ્રસિદ્ધપણું જાણવું. ૧૭. ૪

એમ કહેનારા અગ્નિપ્રતિ શ્રદ્ધા કહે છે—

તસ્મિન્ સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદન્ સર્વં દદેયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૧૮ ॥ ૫ ॥

૧૮-૬૫ર્થઃ—“ તે તારામાં શું બલ [છે ?] ” એમ [પૂછ્યું, ત્યારે અગ્નિ બોલ્યોઃ—] “ પૃથિવીમાં [અને અંતરિક્ષમાં] પણ જે આ [છે,] આ સર્વને આપું એવું [મારામાં બલ છે.] ” ૫

વિવેચનઃ—હું અગ્ને ! તે એવા પ્રસિદ્ધ નામવાળા તારામાં શું બલ છે ? તે કહે. ત્યારે અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યું કે હું પૂન્ય ! પૃથિવીમાં તથા અંતરિક્ષમાં જે આ સ્થાવરજંગમ પદાર્થ છે તે સર્વને હું ભરમ કરી નાંખું એવું મારામાં બલ છે. ૧૮. ૫

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદહેતિ તદુપમેયાપ સર્વજવેન તન્ન શશાક દર્યું

સ તત્ત એવ નિવૃત્તે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતદ્વક્ત્રમિતિ ॥ ૧૯ ॥ ૬ ॥

૧૯-૬૫ર્થઃ—તેને માટે [બ્રહ્મા] તૃણ, રાખતું હતું. [તે તેને] “ આ બાળ ” એમ [કહેતું હતું.] તેની સમીપ [તે] સર્વ વેગવડે ગયો, [પણ] તેને બાળવાને સમર્થ ન થયો. [પછી] તે ત્યાંથીજ પાછો વળ્યો. [અને કહ્યું કે] “ જે આ યક્ષ [છે] એમ બાળે વિશેષ જાણવાને [હું] સમર્થ નથી. ” ૬

વિવેચનઃ—એવા અભિમાનવાળા અગ્નિના અતુલક્રમારે તે બલ તેની આગળ સકું તરણું રાખતું હતું, અને અગ્નિને કહેતું હતું કે હું અગ્ને ! તું આ સૂક્ષ્મ તૃણનેજ મારી આગ બાળ. જો તું આ તરણાને ન બાળી શકે તો “ હું સર્વને બાળી નાંખનાર છું ” એવા અભિમાનનો ભાગ કર. પછી તે અગ્નિ પોતાના સર્વ વેગવડે તે તૃણની સમીપ ગયો, પણ તેને બાળવામાં સમર્થ ન થયો. તૃણને બાળનારમાં અશક્ત થવાથી લગભગ પાગેસો તે અગ્નિ તે પશ્ચીની પાછો વળી દેવોની સમીપ આવ્યો, અને દેવોને કહેવા લાગ્યો. કે હું દેવો ! જે આ યક્ષ છે તેને વિશેષરૂપે જાણવાને હું અક્ષમતાવાળો નથી. ૧૯. ૬

અય વાયુમદ્યુન્ વાયવેતદ્વિજાનીહિ કિમેતદ્વક્ત્રમિતિ ત્યેતિ ॥ ૨૦ ॥ ૭ ॥

૨૦-૬૫ર્થઃ—પછી વાયુને કહ્યું. “ હું વાયુ ! આને આ યક્ષ શું [છે] એમ વિશેષ જાણ્યો. ” [તેણે] “ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહ્યું.] ૭

વિવેચનઃ—પછી તે દેવો વાયુને કહેવા લાગ્યા કે હું વાયો ! આપણી ઇન્દ્રિયોની સંયુગ સ્થિત યથેષ આ યક્ષને આ યક્ષ શું છે એમ વિશેષરૂપે જાણ્યો. ત્યારે તે વાયુએ ત્યારતરુ એમ કહ્યું. ૨૦. ૭

તદભ્યદ્રવત્તમમ્યવદ્કોઽસીતિ વાયુર્વા અહમસ્મીત્યન્નવીન્માતરિન્થા વા
અહમસ્મીતિ ॥ ૨૧ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—[વાયુ] તેની સમીપ ગયો. "[તું] કોણ છે?" એમ તેને પૂછ્યું. "હું
પ્રસિદ્ધ વાયુ છું, હું પ્રસિદ્ધ માતરિન્થા, હું" એમ [વાયુએ] કહ્યું. ૮

વિવેચન:—પછી તે વાયુ તે યક્ષની સમીપ ગયો, પણ તેના તેજને લીધે તે તેને ઈર્ષા પૂછી શક્યો
નહિ તેથી તે યક્ષે તેને તું કોણ છે? એમ પૂછ્યું. તેના હિતરમાં વાયુએ કહ્યું કે હું ગમનદિવાવાળો તથા
પૃથિવીના ગંધગુણને વહન કરનારો હોવાથી પ્રસિદ્ધ વાયુ નામવાળો છું, અને આકાશમાં ચાલનાર હોવાથી
માતરિન્થાનામથી પણ પ્રસિદ્ધ છું. ૨૧. ૮

પછી બીજો વાયુને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

તસ્મિન્ સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદન્ સર્વમાદદીયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૨૨ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—"તે તારામાં શું બલ [છે?]" એમ [પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું:—"પૃથિવીમાં
[અને અંતરિક્ષમાં] પણ જે આ [છે,] આ સર્વને અહણુ કરું એવું [મારામાં બલ છે.]" ૯

વિવેચન:—હે વાયુ! એવા પ્રસિદ્ધ ગુણવાળા તથા નામવાળા તારામાં શું સામર્થ્ય છે? સારે 'તે
વાયુએ કહ્યું:—હે યક્ષ! આ પૃથિવીમાં તથા અંતરિક્ષમાં જે આ સ્થાવરજંગમ પદાર્થ છે તે સર્વને હું અહણુ
કરું એવું મારામાં સામર્થ્ય છે. ૨૨. ૯

તસ્મૈ ત્વળં નિદ્યાવેતદાદત્સ્વેતિ તદુપપ્રેયાય સર્વજવેન તત્ત શશાકાદાતું
સ તત્ત એવ નિવૃત્તે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતદ્યસમિતિ ॥ ૨૩ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—[બ્રહ્મ] તેને માટે તુજ રાખતું હતું, [ને] "આને અહણુ કર" એમ
[કહેતું હતું. તે] તેની સમીપ સર્વવેગવડે ગયો, [પણ] તેને અહણુ કરવાને સમર્થ ન થયો.
તે ત્યાંથીજ પાછો વળ્યો, [અને જણાવ્યું કે] "જે આ યક્ષ [છે] એમ આને વિશેષરીતે
જાણવાને [હું] સમર્થ નથી." ૧૦

વિવેચન:—અભિમાનવાળા તે વાયુની આગળ બીજો એક સૂકું તરણ રાખ્યું, અને તેને કહ્યું
કે હે વાયો! આ સૂકા તણખલાને તું મારી આગળ અહણુ કર. જો તું આ તણખલાને અહણુ કરવામાં
સમર્થ ન થા તો હું સર્વને અહણુ કરનારો છું એવા અભિમાનનો સાગ કર. પછી તે વાયુ વેગવડે
તે તણખી સમીપ ગયો, પણ તેને અહણુ કરવાને તે સમર્થ ન થયો. તણખે નહિ અહણુ કરી શકાવાથી
સન્નિવૃત્ત થયેલો તે તે યક્ષની પાનેથી પાછો વળાને દેવાની સમીપ ગયો, અને ત્યાં જઈને દેવાને
કહ્યું કે હે દેવો! જે આ યક્ષ છે તેને હું વિશેષરીતે જાણવાને સમર્થ નથી. ૨૩. ૧૦

અયેન્દ્રમદ્રુવન્મધવન્નેતદ્વિજાનીહિ ક્રિમેતદ્યસમિતિ તથેતિ તદધ્ય-
દ્રવત્તસ્માત્તિરોદયે ॥ ૨૪ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી છદ્મને કહ્યું:—"હે છદ્મ! આને, આ યક્ષ શું છે એમ, વિશેષરીતે
જાણો." "તેમ [થાઓ]" એમ [કહીને તે] તેની સમીપ ગયો, તેથી [તે] તિરોધાન
પામ્યું. ૧૧

વિવેચન:—પછી તે દેવો છદ્મને કહેવા લાગ્યા કે હે છદ્મ! આપણાં નેત્રોની આગળ સ્થિત થયેલ
આ યક્ષને આ યક્ષ શું છે એમ વિશેષરીતે જાણો. સારે ઐશ્વર્યવાન છદ્મ પોતાના જલવાનુષ્ણાના

અભિમાનથી તમારું એમ કહીને તે યજ્ઞની પામે ગયો પોતાની સગીપ આવેલા તે ઇંદ્રથી બ્રહ્મ તિરોધાન પામ્યું-ઇંદ્રનું અભિમાન મારી રીતે દુઃસ્વપ્ન લેખે એમ ભણી સદેહ ઇંદ્રની સાથે વાતચીત પશ્ય ન કરી, ને તે અંતર્ધાન પામ્યું ૨૪ ૧૧

સ તસ્મિન્નેવામાસો સ્ત્રિયમાજગામ વદુર્લોભમાનામુમાઃ દૈમવર્તી

તાઃ હોવાચ કિમેતયક્ષમિતિ ૨૫ ॥ ૧૨ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

શીખદાર્થ્ય:—તે (ઇંદ્ર) તેજ આકાશમાં [સ્થિત થયો, ત્યાં એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ] બહુ સોભાચુક્ત સુવર્ણવાળી ઉભારૂપ [તે] સ્ત્રીની પાસે [ઇંદ્ર] ગયો, [તે] તેને પૂછતો હવે, “આ પૂજ્ય કોણ [હતું?]” આ [કહે] ૧૨

વિવેચન—તે પૂજ્ય સદેહ જે આમશના પ્રદેશમાં પોતાનું રૂપ દેખાડીને તિરોધાન પામ્યું, અને તે ઇંદ્ર તે યજ્ઞના તિરોધાન થતા જે આમશવિષે હતો તે આકાશવિષેજ તે આ મહાન શોષ્ય હતું એમ ખ્યાન કરતો છો. સ્થિત થયો, અગ્નિ આદિકની પેઠે તે પાછો વળ્યો નહિ તે ઇંદ્રની યજ્ઞને વિષે ભક્તિ ભણીને લાંબાવિદ્યા સ્ત્રીરૂપે પ્રગટ થઈ બહુ સોભાવાળી અને સુવર્ણના આભરણવાળી ઉભારૂપ સ્ત્રીની પાસે તે ઇંદ્ર આ સ્ત્રી તે યજ્ઞના વિરોધરૂપે ભણતી હતે એમ ભણીને ગયો, અને તે પ્રસિદ્ધ ઉમાને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો—હે માત ! જે પૂજ્ય દર્શન હતો તિરોધાન પામ્યું તે પૂજ્ય કોણ હતું? આ કહે. ૨૫ ૧૨

इति श्रीतत्त्वप्रकाशनिषत्सु तृतीयखण्डो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ३

॥ ४ चतुर्थः खंडः ॥

सा ब्रह्मेति હોવાચ બ્રહ્મણો વા ઇતદિજયે મહીયન્વમિતિ તત્ત્વો દૈવ

વિદ્યાશ્વકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૨૬ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ્ય:—તે, “પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ [હતું]” એમ બોલી “બ્રહ્મનાજ આ વિજયમાં [તમે] મહિમાને પ્રાપ્ત થયા છો.” એમ તેથીજ [તે યજ્ઞ] બ્રહ્મ [હતું] એમ [ઇંદ્ર] ભણતો હવે. ૧

વિવેચન—૫મી તે ઉમાએ તે યજ્ઞ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ હતું એમ ઇંદ્રપ્રતિ કહ્યું તે બ્રહ્મજ અમુરોનો પરાજય થયો છે, તમે તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર છો તેથી તેમના વિજયથી તમે સ્તુતિ તુલા પૂજારૂપ મહિમાને પ્રાપ્ત થયા છો, અને તમને આ મિથ્યાભિમાન છે જે ‘આ આમારો વિજય’ ને આ આમારો મહિમા છે.’ સારે ઇંદ્ર તે ઉમાના વચનથીજ તે યજ્ઞ સદા હતું એમ ભણ્યું સ્વર્ગપણે ન ભણ્યું ૨૬ ૧

तस्माद्वा एते देवा अविवराणिवान्वान्देवान्पदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टु

પસ્પૃથસ્તે હ્યેનત્વયમો વિદ્યાશ્વકાર બ્રહ્મેતિ ॥ ૨૭ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ્ય:—તેથીજ આ દેવો અન્ય દેવોથી અધિક શ્રેષ્ઠ થયા, તેથી અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્ર તેઓ આ પ્રિયતમનો સ્પર્શ કરતા હતા, [અને] તેઓ એને [આ] બ્રહ્મ [હતું] એમ પ્રથમ ભણતા હતા ૨

વિવેચન—તેથી અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્ર આ ત્રણ દેવો સંવાદદર્શનાદિવડે સદાની સગીપ ગયા

તેથી શક્તિ અને યુષ્ઠાદિરૂપ મહદ્ભાગ્યવડે બીજા દેવોથી તેઓ અતિશ્રેષ્ઠ થયા; અર્થાત્ જેથી અમિ, વાયુ અને ઇંદ્ર એ ત્રણ દેવોએ ઘણાની સમીપ જઈને ઘણાની સાથે પૂર્વે કહેલી રીતે સંવાદાદિક પ્રકારથી સ્પર્શ કર્યો, અને તે દેવો ઘણને આ ઘણ હતું એમ પ્રથમ જાણતા હતા; તેમાં અગ્નિએ અને વાયુએ ઇંદ્રના વાક્યથી એવી રીતે જાણ્યું, અને ઇંદ્રે ઉમાના વાક્યથી આ ઘણ હતું એમ પ્રથમ સાંભળ્યું તેથી તેઓ બીજા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ થયા. ૨૭. ૨

તસ્માદ્વાંદ્રોઽતિતરામિવાન્યાન્દેવાન્સ હોનન્નેદિષ્ટં પસ્પર્શં સ હોનત્રયમો

વિદાશ્ચકાર વ્રજોતિ ॥ ૨૮ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે (ઇંદ્ર) આ પ્રિયતમનો સ્પર્શ કરતો હોવા, [અને] તે [આ] ઘણ [હતું] એમ આને પ્રથમ જાણતો હોવા તેથીજ ઇંદ્ર અન્ય દેવોથી અતિશ્રેષ્ઠ થયા. ૩

વિવેચનઃ—જેથી તે ઇંદ્ર આ ઘણની સમીપ જઈને તેનો જ્ઞાનવડે સ્પર્શ કરતો હોવા, અને ઉમાના વાક્યથી આ ઘણ હતું એમ આ ઘણને પ્રથમ જાણતો હોવા તેથીજ તે ઇંદ્ર અન્ય દેવોથી અતિશ્રેષ્ઠ થયા ૨૮. ૩

તસ્યૈષ આદેશો યદેતદ્વિદ્યુતો વ્યલુત્તદાં ૩ इतीक्यमीमिषदा ૩ इत्य-

ચિદૈવતમ્ ॥ ૨૯ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—તેનો આ આદેશ [છે] જે આ વીજળીની પેઠે પ્રકાશ કરતું હતું, અને નિમેષ કરતું હતું, એમ અધિદૈવત [છે.] ૪

વિવેચનઃ—તે ઘણનો આ આદેશ છે. ઉપમારૂઢિત ઘણનો જે ઉપમાવડે ઉપરેશ તે આદેશ છે. જે આ ઘણે વીજળીના તેજની પેઠે એક વાર પ્રકાશ કર્યો તે આ ઘણનો પ્રથમ આદેશ છે, અને જેમ ચક્ષુરિન્દ્રિય નિમેષ (વીચાતું) કરે છે તેમ ઘણે જે નિમેષ (અંતર્ધાન) કર્યું આ ઘણનો બીજો આદેશ છે. એ પ્રમાણે અધિદૈવતરૂપ-દેવતાને વિષય કરનારા—આદેશ છે. અને આદેશનો ભાવ આ છે—જેવી રીતે ધન અધિકારનું વિદ્યારણ કરીને વીજળી સર્વભણીયા પ્રકાશી છે એવી રીતે તે ઘણ સદસા દેવોની આગળ સર્વભણીયા પ્રકાશવાળું પ્રકટ થયું, આથી તે ઘણને સ્વયંપ્રકાશરૂપે તથા અજ્ઞાનને સહસા દૂર કરનારરૂપે ઉપાસક ઉપાસે. ઇંદ્રના સમીપ જવાના કાલમાં ચક્ષુના નિમેષની પેઠે તે ઘણ સહસા તિરોધાન થયું, અને ઇંદ્રે ઘણનું જ્ઞાન કર્યું તો તેથી તેને ઉમાદ્વારા ઘણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, એ નિમેષના દર્શાતથી દેવોએ પણ તે ઘણનું દુર્વિરોધપણ જાણ્યું છે તેથી ઉપાસક તેને દુર્વિરોધરૂપે ઉપાસે. આ બંને આદેશ દેવોના પ્રસંગને લઈને કહેવામાં આવ્યા છે તેથી આ આદેશ આધિદૈવિક કહેવાય છે. પ્લુતી આશ્ચર્ય જાણાવવામાટે છે. ૨૯. ૪

હવે પ્રસંગાત્મપણાવડે ઘણની જેવી રીતે અભિવ્યક્તિ થાય તેવી રીતે તેનો ઉપરેશ કરે છે:—

अयाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीष्टं सङ्कल्पः ॥ ૩૦ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ [આદેશ કહેવાય છે:—] જે આ [ઘણ] ને મન વિષય કરનારના જેવું [છે,] કારણ [ઉપાસક] આવડે એને સમીપ રખાશે છે, અને [ઉપાસકના મનનો] પુનઃ પુનઃ સંકલ્પ [છે.] ૫

વિવેચન—હવે અંતરાત્માને વિષય કરનારા જે અધ્યાત્મરૂપ આદેશ છે તે કહેવાય છે—આ ઘણની પ્રતિ મારુ (ઉપાસકનું) મન વિષય કરનારજેવું વર્તે છે એમ જે ચિંતન કરવું તે અધ્યાત્મ-આદેશ છે સાધક પુરુષ આ મનવડે આ ઘણનું તે મનનો આત્મા હોવાથી જે સમીપ રખાય કરે છે, અને ઘણ મનોરૂપ ઉપાધિવાળું છે તેથી ઘણને વિષય કરનારા જે સાધકના મનનો પુનઃ પુનઃ સંકલ્પ છે તે રમણરૂપ તથા

સંકરરૂપ સિંગોએ બહા મનના આત્મરૂપે ઉપાસ્ય છે એમ સાધક પુરુષ ચિત્તે છે, તેથી આ બહાનો અર્થાત્મરૂપ આદેશ છે. એથી ઉપાસનાથી અંતરાત્મરૂપ બહાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. જે અધિદેવતરૂપ આદેશ છે તે વીજળીની અને નિગોળની પેઠે તત્કાલ પ્રકાશ કરવારૂપ તથા અંતર્ધાન થવારૂપ ધર્મવાળો છે, અને જે આ અર્થાત્મરૂપ આદેશ છે તે મનની વૃત્તિઓના સમાનકાલવિષે પ્રગટ થવારૂપ ધર્મવાળો છે. જેથી આવી રીતે ઉપદેશ કરેલું બહા મંદુકિવાળા પુરુષોના જાણવામાં આવે છે તેથી તેમને માટે આ સોપાનિક બહાનો ઉપદેશ કર્યો છે. જે નિરૂપાધિક બહા છે તે મંદુકિવાળા પુરુષોથી જાણી શકાય એવું નથી તેથી તેનો અહીં ઉપદેશ કર્યો નથી. ૩૦. ૫

હવે તે બહાનું નામ તથા તે નામવડે ઉપાસના કરવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

તદ્ તદ્દનં નામ તદ્દનમિત્યુપાસિત્યં સ ચ एतदेवं वेदामि हैनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ૩૧ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પ્રસિદ્ધ તદ્દનનામવાળું [છે તેથી] તદ્દન એમ ઉપાસના કરવાથી [છે.] તે જે આને એ પ્રમાણે ઉપાસે છે તેને સર્વે જૂનો આરે કોરથી પ્રાર્થના કરે છે. ૬
વિવેચન:—તે બહા પ્રસિદ્ધ તદ્દન આ નામવાળું છે. બહા પ્રણીઓના મમ્દને પ્રસંગાત્મા હોવાથી વનનીય (સારી રીતે સેવવાયોગ્ય) છે તેથી બહાનું તદ્દન એવું નામ છે. તેથી એ શુશ્રુષાના નામવડે તે બહાની ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે. તદ્દન એ નામવડે જે બહાને ઉપાસે છે તે ઉપાસકની સર્વે જૂનો બહાના જેવી આરે જાણીથી પ્રાર્થના કરે છે. ૩૧. ૬

એની રીતે ઉપદેશને પ્રાપ્ત થયેલો શિષ્ય કાંઈ કહેવાયોગ્ય અવશેષ રહ્યું હોય તો તે કહેવા આચાર્યપ્રતિ પ્રાર્થના કરે છે, અને આચાર્ય તેને ઉત્તર આપે છે:—

उपनिषदं मो घृहीत्युक्ता च उपनिषद्व्यासीं वाच ते उपनिषदमधूमेति ॥ ૩૨ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—હો! ઉપનિષત્ કહો, એમ [કહે સતે] “તને ઉપનિષત્ કહી, પરમાત્મસંબંધીજ ઉપનિષત્ તને કહી,” એમ [આચાર્યે કહ્યું.] ૭

વિવેચન:—હે પ્રભો! પરમરહસ્ય જે ઉપનિષત્ અવશેષ રહેલ હોય તે હવે મને કહો. એમ પ્રશ્ન કરવાથી તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય કહે છે:—હે શિષ્ય! તે ઉપનિષત્ એ તને પૂર્વે કહી છે. પરમાત્માને વિષય કરનારી જે ઉપનિષત્ એ તને પૂર્વે કહી છે તેનો તું નિષ્કય કર. ૩૨. ૭

હવે તે બહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિના ઉપાયો કહે છે:—

तस्यै तपो दमः कर्मैव प्रणिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ૩૩ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તેને માટે તપ, દમ [ને] કર્મ આદિ પાદ [છે.] વેદો સર્વે અંગો [છે ને]. સત્ય આયન [છે.] ૮

વિવેચન:—તે ઉપનિષદરૂપ બહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ જે તપ, દમ ને કર્મ આદિ છે તે તેના પાદરૂપ છે. શરીર, ઉદ્દેશ ને મનને નિયમમાં રાખવાં તે તપ કહેવાય છે, શબ્દાદિ વિષયોમાં આરૂઢ આસક્તિની નિવૃત્તિ કરવી તે દમ કહેવાય છે, અને પોતાના વશુચિત્રને ઉચિત્ત જે શ્રીતરમાર્ત-ક્રિયા કરવી તે કર્મ કહેવાય છે. મૂળમાં જે રૂપિ શબ્દ છે તેનો અર્થ ઉચ્ચમાનીપણું, અદ્ભૂતપણું, અહિંસા, ક્ષમા, આજ્ઞા ને સત્ય આદિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના ઉપકારક સાધનો થાય છે. એ સાધનોવડે જેના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ હોય તેને તત્ત્વજ્ઞ થાય છે. જેના ચિત્તમાંથી પાપરૂપ ગતિ નિવૃત્ત ન થયો હોય તેને ઉપદેશ કર્યો જતાં પશુ બ્રહ્માં સંસારવિષય રહે છે. “જ્ઞાનમુત્પન્નતે પુલાં ક્ષયાત્પાપસ્ય

કર્મણઃ ॥ ” (પાપકર્મોના ક્ષય થવાથી પુરુષોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે) એ સ્થિતિ પણ પાપની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષને જ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે. ઋગ્વાદિ વેદો તે બ્રહ્મવિદ્યાનાં શિર આદિષ્ઠાં બીજાં અંગોરૂપ છે, અને સંસાર એ બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્થાન છે. મન, વાણી ને શરીરની અકુટિલતારૂપ જે નિષ્કપટરૂપ છે તે સત્ય કહેવાય છે. જે કપટરહિત સદાયરૂપી પુરુષ છે તેને વિષે બ્રહ્મવિદ્યા નિવાસ કરે છે, આસુરસ્વભાવવાળા આવાધી પુરુષોવિષે તે નિવાસ કરતી નથી. “ ન ચોષુ જિહ્વમનૂતં ન માયા ચ ॥ ” (જેઓમાં કપટ, અમત્ય, અને માયા નથી તેઓમાં વિદ્યા રહે છે) એ શ્રુતિ પણ એમ અર્થનું બોધન કરે છે, કર્મોત્તિમાં જે રૂઝિ શબ્દ છે તેથી સત્યનું પણ ગ્રહણ થાય છે, તોપણ અહીં જે તેનું પુનઃ સ્થાનપણુવડે ગ્રહણ છે તે તે સત્યનું બીજાં સાધનોથી અતિશય શ્રેષ્ઠરૂપે જાણવામાટે છે. નીચેનું સ્થિતિવચન પણ સત્યનું એવું જ માહાત્મ્ય દર્શાવે છે:—

“ અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાચ સત્યમેકં વિચ્છિપ્યતે ॥ ”

ભાવાર્થ:—મહત્ત અશ્વમેધ અને સંસાર એ બેને નાજવામાં ધર્મી તો સહસ્ર અશ્વમેધથી એક સંસાર વિશેષ થયું. ૩૩. ૮

હવે બ્રહ્મવિદ્યાનું કૃપ કહે છે.—

યો ષા ઇવામેઘં વેદાપહૃત્ય પાપ્માનમનન્તે સ્વર્ગે લોકે જ્યેષ્ઠે પ્રતિવિષ્ટવિ

પ્રતિવિષ્ટવિ ॥ ૩૪ ॥ ૯ ॥

॥ રૂઝિ ચતુર્થઃ ચ્વણઃ ॥ ૪ ॥

॥ રૂઝિ શ્રીસામવેદીયતલવકારોપનિપત્તસમાપ્તા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પ્રસિદ્ધ આને એ પ્રમાણે જાણે છે [તે] પાપને દૂર કરીને અવધિરહિત, સર્વથી મહાન્, સુખરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ પામે છે. સ્થિતિ પામે છે. ૯

વિવેચન—જે પુરુષ “કેણે ઇન્દ્રેણ” પ્રભાતિ વાક્યમાં કહેની મહાન્ ઐશ્વર્યવાળા, “ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ દેવેને વિજય આપતું હતું ” પ્રભાતિ વાક્યથી સ્તુતિને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના આશ્રયરૂપ આ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રવૈક્ષિતરીતે જાણે છે તે પુરુષ અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ સંસારના બીજાશ્રૂત પાપને નિવૃત્ત કરીને અવધિરહિત, સર્વથી મહાન્, અર્થલોકમાં એટલે સુખરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ પામે છે, પુનઃ સંસારમાં આવના નથી પ્રતિવિષ્ટવિ એ યદ જે બે વાર તે તે ઉપનિષદની સમાપ્તિ થયે છે. ૩૪. ૯

ઇતિ શ્રીતલવકારોપનિપત્તઃ ચતુર્થઃ પાઠઃ સમાપ્તઃ ॥

અંતમાં આ પ્રમાણે શાનિપાઠ લખવાનો છે:—

ૐ । સાપ્યાયન્તુ મમાદ્વાનિ વાનપ્રાણજલુઃ શોષમયો વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાંજિ સર્વે પ્રહ્લોપનિષદં માડદં પ્રહ્લ નિરાકુર્વ્યં મા મા પ્રહ્લ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્યનિરાકરણં મેડસ્તુ તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્તુ ધર્મોસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ અને વિવેચન પૂર્વપ્રમાણે જાણવાં.

ઇતિ શ્રીસામવેદીય તલવકારોપનિપત્તની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૨

॥ ૩ શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદીય કાઠકોપનિપત્ ॥

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદની ઉપનિષદના આરંભમાં તથા અંતમાં આ શાંતિપાઠ બહુાય છે:—

ॐ । સદ્ નાવવત્ । સદ્ નૌ મુનપ્તુ । સદ્ વીર્યં કરવાવદૈ ।

તેજસ્વિ નાવઘીતમસ્તુ । મા ચિદ્વિપાવદૈ ॥^૧

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ:—[તે] અમારું બંનેનું સાથે પાલન કરો, [તે] અમારું બંનેનું સાથે રક્ષણ કરો, [અમે બંને] સાથે [વિદ્યાકૃત] સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ. અમારું બંનેનું અધ્યયન કરેલું સામર્થ્યવાળું થાઓ. [અમે એ પરસ્પર] દ્વેષ ન કરીએ. ॐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ.]

વિવેચના:—ઉપનિષદવિષે જણાવેલા જે પરમેશ્વર છે તે પરમેશ્વર વિદ્યાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી (અઘ્નતાથી) અમારું બંનેનું—ચરતું તથા શિખરું—સાથે પાલન કરો, વળી તેજ પરમેશ્વર અમારું બંનેનું, અભિવિદ્યાના ફક્તના પ્રકાશથી (મોહથી) માથે રક્ષણ કરો. અમે બંને સાથેજ વિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થતું શોકમોહના અભાવરૂપ સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ અમે બંનેએ જે અધ્યયન કરેલું છે તે અધ્યયન સામર્થ્યવાળું થાઓ અમે બંને પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ. ॐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. અહીં શાંતિ થાઓ એ પદોનું જે ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક તાપની નિવૃત્તિ થવામાટે છે, અને જે ॐ શબ્દ છે તે મંગલરૂપ પ્રયોજનવાળો છે.

॥ પ્રથમાઘ્યાય ॥

॥ ૧ પહેલી વલ્લી ॥

ॐ । ઉશ્નન્ વૈ વાજશ્રવસઃ સર્વવેદસં દદૌ ।

તસ્ય દ નચિકેતા નામ પુત્ર આસ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ ઉદાસક [વિશ્વજિતના ફક્તને] ઇચ્છતા [છતાં] સર્વ મન દેતા હતા. તેમનો પ્રસિદ્ધ નચિકેતાનામે પુત્ર હતો ૧

* આ ઉપનિષદનું અન્ય નામ કઠકોપનિષત્ વા કઠવલ્લીઉપનિષત્ પણ છે આ ઉપનિષત્ કઠનામના મુનિએ અન્ય નામિએને બહુાવીને પ્રવૃત્ત કરી છે આથી આનું નામ કઠકોપનિષત્ વા કઠવલ્લી (કઠનામના મુનિની કલ્પવૃત્ત) પડ્યું છે કાઠકોપનિષદના આગળ નામ વલ્લી-લગા-રાખવામાં આવ્યું છે, કારણકે તે વાગમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષય કલ્પવૃત્તાની પેઠે અપવીર ફક્ત આપનારો છે.

૧ આ મંત્ર આ ઉપનિષદની છઠી વલ્લીના ઓગણીસમા મંત્રરૂપે છે.

નિવેચન:—અન્નનિવાની સ્તુતિમાટે આ આખ્યાયિકા છે. વાજ એટલે અન્ન, તેના દાનાદિના નિમિત્તથી જેનો અન્ન-પદ્ધતિ-વિસ્તાર પામ્યો હોય તે વાજશ્રવા કહેવાય છે, અથવા - સકેતથી-નામથી-જે વાજશ્રવા છે, તેમના પુત્ર વાજશ્રવમ કહેવાય છે. આરણ્ય તથા ઉદાસક એ તેમનાં અન્ય નામ છે. ગોત્રથી તેમનું નામ ગૌતમ છે તેથી ઉદાસકને પ્રથમગણની દષ્ટી કંડિકામાં ને નચિકેતાને ચોથી વધીની પંદરમી કંડિકામાં ગૌતમ એનું નામ આપનામાં આપ્યું છે. પ્રસિદ્ધ ઉદાસકઋષિ જેમાં પોતાના સર્વ ધનની દક્ષિણા આપવામાં આવે છે એવા વિશિષ્ટ(સર્વમેષ) નામના વાજથી પરમાત્માનું યજ્ઞ કરવા લાગ્યાં. તે ધોળના લોકકંઠપ્રદરૂપે ૧ દહને ઇચ્છતા છતાં એ યજ્ઞમાં ઋત્વિજોને તથા અન્ય ધાંતજોને પોતાના ધરમાં રિયત ગાયરૂપ સર્વ ધનનું દાન દેતા હતા. તે યજ્ઞમાનનો પ્રસિદ્ધ નચિકેતાનામે પુત્ર હતો. ૧

તત્ ૬ કુમારઃ સન્તે દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ શ્રદ્ધાઽઽવિવેશ સોડમન્યત્ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—દક્ષિણામાટે [સન્નિપમાં] આલેલી [ગાયો જોઇ ત્યારે] તે બાલક છતાં [તેનામાં] શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરતી હતી. તે વિચારવા લાગ્યો. ૨

નિવેચન:—ત્યારે પિતાએ યજ્ઞક્રિયા કરાવનાર ઋત્વિજોને તથા યજ્ઞમાં આવેલા અન્ય ધાંતજોને દક્ષિણા આપવામાટે વૃદ્ધ ગાયોને સન્નિપમાં આલેલી જોઇ ત્યારે તે બાલક છતાં પણ તે નચિકેતાના મનમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો. શ્રદ્ધાવાળો તે નચિકેતા પોતાના ચિત્તમાં હવે પછી કહેવાશે તે પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો. ૨

પીતૃદક્ષા જગદ્વૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકોસ્તાન સ ગચ્છતિ ત્તા દદત્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—જલપાન કરવાના સામર્થ્યથી રહિત, તૃણભક્ષણના સામર્થ્યથી રહિત, દૂધ દેવાના સામર્થ્યથી રહિત [અને] ગર્ભધારણ કરવામાં અસમર્થ [જે ગાયો છે] તેમને [જે] આપે છે તે આનંદથી રહિત પ્રસિદ્ધ [જે] લોકો [છે] તે પ્રતિ જાય છે ૩

નિવેચન:—દક્ષિણને માટે ગાયો ઐઞ છે, પરંતુ જલપાન કરવાના સામર્થ્યથી રહિત, તૃણભક્ષણ કરવાની શક્તિથી રહિત, દૂધ દેવાના અક્ષમ રહિત તથા ગર્ભધારણ કરવામાં અસમર્થ એવી વૃદ્ધ ગાયોને જે ધાર્ક્ષણપ્રતિ આપે છે તે આનંદથી રહિત જે શાસ્ત્રવિષે પ્રસિદ્ધ લોક છે તેમના પ્રતિ જાય છે-તેમને પામે છે. ૩

સ હોવાચ પિતરં તત્ત કશ્મે માં દાસ્યસીતિ ।

દ્વિતીયં તૃતીયં તત્ હોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—તે પિતાને સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યો:—“હે તાત ! મને કોને આપો છો ?” એમ બીજી વાર [તથા] ત્રીજી વાર [કહ્યું.] તેને [ઉદાસક] સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા:—“તને મૃત્યુને આપું છું” એમ. ૪

નિવેચન—પ્રતી ઐઞ દાનરૂપ મામગ્રીના અસારથી પિતાને જે કનિષ્ઠ હલ યાવ તે માથ શરીરના દાનરૂપે પણ યજ્ઞની સામગ્રી સપાદન કરીને નિવારણ કરવાગોચ્ય છે એવો વિચાર કરી પિતાની સમીપ જઈ તે નચિકેતા પોતાના પિતાને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યો:—“હે તાત ! હું પણ તમારું ધન છું તો મને દક્ષિણારૂપે ક્યા ઋત્વિજોને આપો છો ?” એ કહેવાની પિતાએ ઉપેક્ષા કરી, ત્યારે નચિકેતાએ બીજીવાર કહ્યું કે “મને ક્યા ઋત્વિજોને દક્ષિણારૂપે આપો છો ?” તે કથનની પણ પિતાએ ઉપેક્ષા કરી, ત્યારે નચિકેતાએ ત્રીજી વાર કહ્યું કે “મને દક્ષિણારૂપે ક્યા ઋત્વિજોને આપો છો ?” ત્યારે

નચિંતેતાના પ્રારબ્ધશ્રદ્ધા તેના પિતાને વિચાર ઉપજાવે કે આ બાલકને આ સ્વભાવ યોગ્ય નથી એમ વિચારી તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે પુત્ર ! હું તને યમને આપું છું.” ૪

વહનામેમિ પ્રયમો વહનામેમિ મધ્યમઃ ।

કિં સ્વિચ્છમસ્ય કર્તવ્યં યનયાઘ કરિષ્યતિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—ઘણાઓની [મધ્ય] પ્રથમ થઈ છે, ઘણાઓની [મધ્ય] મધ્યમ થઈ છે, હવે [પિતા] મારા [દાન]વડે યમનું જે પ્રયોજન કરશે [તે પ્રયોજન] શું [હશે?] ૫

વિવેચનઃ—જ્યારે પિતાએ એમ કહ્યું ત્યારે તે નચિંતેતા એકાંતદેશમાં જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારા પિતાના ઘણા ઉત્તમ શિષ્યોની વા પુત્રોની મધ્યે, સમયાનુસાર તેમના (પુત્રના અથવા પિતાના) અભિપ્રાયને જાણીને સેવાવધે પ્રરૂપિત કરવાથી હું પ્રથમપણાને-ઉત્તમપણાને પામું છું, અને કોઈ સમયમાં ઘણા મધ્યમશિષ્યોની વા પુત્રોની મધ્યે તેમની બાહ્યપ્રમાણે સેવામાં પ્રરૂપિત કરવાથી હું મધ્યમપણાને પામું છું, પરંતુ કદીપણ આદ્યાર્થ ઉલ્લંઘન કરવાથી વા ક્રોધ કરે ત્યારે બાહ્ય માનવાદ્ય અધમતાને પામતો નથી, એવા શ્રેયશુચિવાળા અને “તને યમને આપું છું” એમ પિતાએ કહ્યું તે યોગ્ય થયું નહિ. હવે તે પિતા મારા દાનવડે યમનું જે પ્રયોજન સિદ્ધ કરશે તે પ્રયોજન શું હશે? કેઈ પણ નહિ હોય, તથાપિ પિતાનું તે વચન મિથ્યા ન થયું જોઈએ એમ માનીને પોતાના પિતાને તે શોકપૂર્વક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૫

અનુપદ્યય યથા પૂર્વે પ્રતિપદ્યય તયાડવરે ।

સસ્યમિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યમિવાજાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—“જેવી રીતે પૂર્વે [અથા તેને] ક્રમવડે જુઓ, તેમ બીજાઓને જુઓ. મનુષ્ય ધાન્યના ઊંડાની ધેડે મરે છે, [અને] પુનઃ ધાન્યના ઊંડાની ધેડે જન્મે છે.” ૬

વિવેચનઃ—“હે તાત ! જેવી રીતે આપની પૂર્વના આપના પિતા અને પિતામહાદિક પુરુષો સસ્યવચનાદિમાં પ્રરૂપિત થયા છે તેમને ક્રમવડે જુઓ. તેઓનાં આચરણ જોઈને તેમાં આપે આસ્થા કરવી જોઈએ. પણ વર્તમાનકાલના અન્ય સાધુઓને જે રીતે વર્તે છે તે પણ જુઓ. તેઓમાં વચનને મિથ્યા કરવું એ પૂર્વે થયું નથી, અથવા હમણાં પણ વર્તમાન નથી; તેનાથી વિપરીત જે વચનનું મિથ્યા કરવું છે તે અસાધુ પુરુષોનું આચરણ છે. કોઈ પણ પુરુષ મિથ્યાવચનરૂપ આચરણ કરીને અજર અમર થતો નથી. મનુષ્ય ધાન્યના ઊંડાની ધેડે જઈને મરે છે, અને મૃત્યુ પામીને પુનઃ ધાન્યના ઊંડાની ધેડે આવિર્ભાવ પામે છે, તેથી આવા અનિશ્ચ મનુષ્યસંસારમાં વચનને મિથ્યા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? કેઈ પણ નથી, માટે આપ આપના વચનનું પાલન કરી અને યમપ્રતિ જોડાઓ.” ૬

પુત્રનાં વચનો સાંભળી પિતાએ પોતાની સસતા પાળવામાટે પુત્રને પોતાના તપોમલથી યમલોકપ્રતિ જોડાવો. નચિંતેતાએ યમરાજના મંદિરમાં જઈને ત્રણ રાત્રિ નિવાસ કર્યો. તે કાલે યમરાજ પોતાના મંદિરમાં નહોતા, ઈંદુ કોઈ કાર્યમાટે બ્રહ્મલોકમાં ગયા હતા. ત્યાંથી તે પોતાના ઘરમાં આવ્યા ત્યારે યમરાજપ્રતિ તેમના મંત્રીઓ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—

વૈશ્વાનરઃ પ્રવિશત્વવિધિર્વાહણો ગૃહાન્ ।

તસ્યૈતાં શાન્તિં કુર્વન્તિ હર વૈવસ્વતોદકમ્ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—“અગ્નિ અતિથિ આહ્વાણ [થઈને] ગૃહોપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે. તેની [સત્યરૂપા] આ શાન્તિ કરે છે. [તેથી] હે યમ ! જલ લાવો ૭

વિવેચન:—“સાક્ષાત્ અગ્નિ અતિથિ આહાણુ યદ્ધને મુદ્ધેપ્રાતિ દાહ કરતો. હેભ્ય એમ પ્રવેશ કરે છે. તે અગ્નિના દાહની નિવૃત્તિમાટે સત્પુરુષો પાદ અને આસનાદિક દેવારૂપ શાંતિ કરે છે. આથી મુદ્ધેપ્રમ ! તે અતિથિસાર પાદપ્રસ્થાસનમાટે જલદેવાવે, કેમકે તેમ ન કરવામાં પાપ સંભવાય છે. ૬

અતિથિ આહાણુનો અનાદિથી સત્કાર નહિ કરવાથી યનારા કલ્પને કહે છે:—

આશાપતીક્ષે સજ્જતઃ સૂતૃવાં ચેષ્ટાપૂર્વે પુત્રપશુચ્ચ સર્વાન્ ।

एतद्दृष्ट્વે પુરુષસ્યાલ્પમેघसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—જે અલ્પપુદ્ધિવાળા મનુષ્યના ઘરમાં બોજન કર્યા વિના આહાણુ વસે [છે તેનાં] આશા, પ્રતીક્ષા, સંગત, સૂતૃતા, ઇષ્ટ, પૂર્ત, પુત્રો ને પશુઓ એ સર્વેનો [તે] વિનાશ કરે છે. ” ૮

વિવેચન:—જે અલ્પપુદ્ધિવાળા મનુષ્યના ઘરમાં બોજન કર્યા વિના અતિથિ આહાણુ રિધતિ કરે છે તેનાં પ્રસન્નપ્રમાણુવડે અગ્નાત સ્વર્ગાદિ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ધ્વજારૂપ આશા, પ્રત્યક્ષાદિવડે શાંત રાત્ર્યાદિ વસ્તુની પ્રાપ્તિની વાટ જોવારૂપ પ્રતીક્ષા, સત્પુરુષોના સંયોગથી જન્મ ક્ષરૂપ સંગત, પ્રિયવાણુરૂપ નિમિત્તથી યનારા ક્ષરૂપ સૂતૃતા, યદ્ધથી જન્મ સ્વર્ગાદિ ક્ષરૂપ ઇષ્ટ, શ્રીધિરનિમિત્ત ઉદાન કરવા આદિ ક્રિયાથી યનાર પિતૃકોકાદિ ક્ષરૂપ પૂર્ત, પુત્રો અને ગાય આદિ પશુઓ એ સર્વેનો અનાદિવડે સત્કાર નહિ પામેસો અતિથિ આહાણુ વિનાશ કરે છે તેથી આપાકાલમાં પશુ પોતાના ઘરને વિષે આગેલો અતિથિ તિરસ્કાર કરવાયોગ્ય નથી. ” ૮

મંત્રીઓનાં એવાં વચનો સાંભળી યમરાજ નચિકેતાની પાસે ગયા, અને સંશાનપૂર્વક તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—

તिस्रो रात्रीर्यद्वासीर्गृहे भेदनश्नन्ब्रह्मभतिथिनमस्य: ।

नमस्तेऽस्तु: ब्रह्मन्स्वस्ति भेऽस्तु तस्मात्प्रति जीन्वरान्त्वणीष्व ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—“હે બ્રહ્મા! નમસ્કાર કરવાયોગ્ય [તમે] અતિથિ [યદ્ધને] બોજન કર્યા વિના મારા ઘરમાં જેથી ત્રણ રાત્રિ નિવાસ કર્યો [તેથી] તમને નમસ્કાર હો. હે બ્રહ્મા! તેથી (તે દાપની નિવૃત્તિથી) મારું કલ્યાણ થાઓ. [એક એક રાત્રિ] પ્રતિ [એક એક એમ] ત્રણ વરો મારો. ” ૯

વિવેચન:—“હે બ્રહ્મા! નમસ્કાર કરવાયોગ્ય તમે અતિથિ યદ્ધને બોજન કર્યા વિના મારા ઘરમાં જેથી ત્રણ રાત્રિપર્યંત નિવાસ કર્યો તેથી તમને નમસ્કાર હો. હે બ્રહ્મા! બોજન કર્યા વિના મારા ઘરમાં તમે નિવાસ કર્યો તે નિમિત્તવાળા દેવની પ્રાપ્તિની નિવૃત્તિવડે મારું કલ્યાણ થાઓ. એક તમારા અનુગ્રહથી મારું સર્વ કલ્યાણ યદ્ધે તોપણ તમારી અધિક પ્રસન્નતામાટે તમે મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રિપર્યંત નિવાસ રંભા તે એક એક રાત્રિપ્રતિ એક એક એમ ત્રણ ધિચ્છત વરો મારાથી મારો. ” ૯

પછી તેના ઉત્તરમાં નચિકેતાએ યમરાજપ્રતિ નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

शान्तसङ्कल्पः सुमना यया स्याद्दीतमन्युर्गौतमो मामि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं मामि वदेत्पતીત एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થ:—“હે મૃત્યો ! જોતમ મારા પ્રતિ શાંતસંકલ્પ, પ્રસન્નમનવાળા [તથા] ક્રોધથી

રહિત [પૂર્વે] જેવા હતા [તેવા થાઓ, વળી] તમે મોકલેલા મારા પ્રતિ સ્મૃતિને પ્રાપ્ત થઈને લાપથુ કરે. આ ત્રણમાં પ્રથમ વર મારું છે. " ૧૦

વિવેચન:—“હે મૃત્યો! જ્યારે આપ મને વર આપવાની ઇચ્છાવાળા થયા છો ત્યારે મારા પિતા ગૌતમ (ઉદ્દાલક) “મારો પુત્ર યમને પ્રાપ્ત થઈને રુ કરતો હશે” આવી રીતનો જે તેમનો મારા પ્રતિ સંકલ્પ હોય તે તેમનો સંકલ્પ નિવૃત્ત થઈ પૂર્વે જેવા શાંતસંકલ્પ હતા તેવા થાઓ, અને પૂર્વે મારા પ્રતિ જેવા પ્રસન્નમનવાળા તથા ક્રોધથી રહિત હતા તેવા થાઓ, અર્થાત્ યમને લાંથી પાછો આવેલો આ અવસોકેન કરવાયોગ્ય નથી એમ માનીને ને મારો તિરસ્કાર ન કરે એવી કૃપા કરો. વળી તમે મોકલેલો કરીને ધરલણી મોકલેલો જે હું તે મારી સાથે ‘તેજ આ મારો પુત્ર આવ્યો છે’ એવી સ્મૃતિને પ્રાપ્ત થઈને તેમો લાપથુ કરે. એવી રીતે મારા પિતાને સતોષ થાય એ પ્રયોજનવાળો ત્રણ વરોમાંથી પ્રથમ વર હું મારું છે. ” ૧૦

તેના ઉત્તરમાં યમરાજ કહે છે:—

યથા પુરસ્તાદ્વિતા પ્રતીત ઔદાલકિરાહર્મિર્મત્પસ્ટુઃ ।

સુલ્લ રાત્રીઃ ક્ષયિતા વીતમન્યુસ્ત્વાં દદશિવામૃત્યુમુલ્લાત્મમુક્તમ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થ:—“જેવી પૂર્વે [તારે વિષે સ્નેહબુદ્ધિ] હતી [તેવી સ્નેહબુદ્ધિવાળા] પ્રતીત થતા છતાં તે તારા પિતા અરણુના પુત્ર ઔદાલકિ મારાથી અનુગ્રહ પામેલા રાત્રિમાં મુખે મૂશે, [તથા] ક્રોધરહિત [થશે, અને] મૃત્યુના મુખથી મૂકાયેલા તને જોશે. ” ૧૧

વિવેચન:—“તારા પિતાની જેવી પૂર્વે તારે વિષે સ્નેહબુદ્ધિ હતી તેવીજ સ્નેહબુદ્ધિવાળા પ્રતીત થતા છતાં તે તારા પિતા અરણુના પુત્ર ઔદાલકિ (ઉદ્દાલક) મારાથી અનુગ્રહ પામ્યા છતાં રાત્રિમાં પ્રસન્ન મનથી યમનું કરશે, અને તારા પ્રતિ ‘મે’ યમપ્રતિ મોકલેલો મારા વચનનું ઉલ્લંઘન કરીને પાછો આવ્યો’ એવા ક્રોધથી રહિત થશે, તથા મૃત્યુના મુખથી મારી રીતે મોકળા થયેલા તને જોશે. ” ૧૧

પિતાની પ્રસન્નતા સંપાદન કરવાનો વર મેળવી હવે નશિકેતા સ્વર્ગના સાધન અશ્વિનું જ્ઞાન પૂર્ણવાપરે પ્રથમ સ્વર્ગનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સ્વર્ગે લોકૈ ન ભયં કિંચનાસ્તિ ન તત્ર ત્વં ન જરયા વિમેતિ ।

ઉમે તીર્ત્વાશનાયાપિપાસે શોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થ:—“સ્વર્ગલોકમાં કિંચિત્ પણ ભય નથી, ત્યાં તમે નથી, [ત્યાં પુરુષ] જરાવડે ભય પામતો નથી કુષાતુષા બંનેને ઝાળંગીને શોકથી રહિત [થઈ] સ્વર્ગલોકમાં હર્ષ પામે છે. ” ૧૨

વિવેચન:—“હે મૃત્યો! સ્વર્ગલોકમાં ન્તરાહિરાગનો તથા ચોરાદિનો કિંચિત્ પણ ભય નથી, ત્યાં તમે તત્કાલ પરાભવ કરી શકતા નથી તેથી પુરુષ આ લોકની પેઠે ત્યાં જરાથી યુક્ત થઈને તમારાથી કોઈ પણ પ્રકારે ભય પામતો નથી. જુઓ તથા તરપ એ બંનેનું ઉલ્લંઘન કરીને માનસદુઃખરૂપ શોકથી રહિત થઈ દિવ્ય સ્વર્ગલોકમાં પુરુષ હર્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૧૨

સ ત્વમગ્નિઃ સ્વર્ગમધ્યેષિ મૃત્યો પ્રવૂહિ ત્વચ્ચ શ્રદ્ધાનાય મહત્ત્વ ।

સ્વર્ગલોકા અમૃતત્વં મજન્ત એતદ્વિવીચેન વૃષે વરેણ ॥ ૧૩ ॥

શીષ્યાર્થઃ—“સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને તે તમે જાણો છો હું મૃત્યો ! શ્રદ્ધાવાળા મને તમે [તે] કહો. સ્વર્ગલોકને પામેલા અમૃતપણને પામે છે આને ખીજ વરવડે માથું છું.” ૧૩

વિવેચન—“એવા ગુણયુક્ત સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિના સાધનભૂત અગ્નિને તમે જાણો છો તથા હે મૃત્યો ! સ્વર્ગના પ્રયોજનવાળા શ્રદ્ધાવાન મને તમે તે અગ્નિનું યાન કહો ઉપાસન કરેલા જે અગ્નિથી સ્વર્ગલોકને પામેલા યજ્ઞાનો દેવપણને પામે છે તે આ અગ્નિના યાનને હું ખીજ વરવડે માથું છું” ૧૩

મૃત્યુ અગ્નિના યાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે.—

મ તૈ વ્રવીમિ તદ્ મે નિવોષ સ્વર્ગ્યમગ્નિં નચિકેતઃ પ્રજાનન્ ।

અનન્તલોકાપ્તિમથો પ્રતિષ્ઠાં વિદ્ધિ ત્વમેતં નિહિતં યુદ્ધાયામ્ ॥ ૧૪ ॥

શીષ્યાર્થઃ—“હે નચિકેતઃ ! સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને જાણ્યો [છો] તને કહું છું, તે મારું [વચન] સાંભળ સ્વર્ગલોકરૂપ દક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન તથા આશ્રય [અને શુદ્ધિરૂપ] ગુહામાં રિયત એને તું જાણ” ૧૪

વિવેચન—“હે નચિકેત ! તે જે અગ્નિના યાનનો વર માગ્યો છે તે સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને જાણ્યો છતાં હું તને કહું છું, તે મારા વચનને તું એકાગ્રમનવાળા યજ્ઞને શ્રવણ કર સ્વર્ગલોકરૂપ દક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન અને વિરાડરૂપથી જગતના આશ્રયરૂપ તથા વિદ્વાનોની શુદ્ધિરૂપ ગુહામાં રિયત તે અગ્નિને તું મારા કથનવડે જાણ ‘સ જ્ઞેષાડ્ડમાર્ગં વ્યકુરત્ ॥’ (તે પરમાત્મા પોતાને ત્રણ પ્રકારે કરતા હવા) એ શ્રુતિથી અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્યરૂપે સમષ્ટિરૂપ વિરાટજ વ્યવસ્થા પામેલા હોવાથી વિરાડરૂપે અગ્નિ જગતની પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે.” ૧૪

અગ્નિનું વિસ્તારયુક્ત યાન જે પ્રકારે જાણવું જોઈએ તે પ્રકાર શ્રુતિ દેખાડે છે.—

લોકાદિમર્મિં તમુવાચ તસ્મૈ યા ઇષ્ટકા યાવતીર્વાં યથા વા ।

સ चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमयास्य मृत्युः पुनरेवाह तदुः ॥ ૧૫ ॥

શીષ્યાર્થઃ—લોકોના આદિ તે અગ્નિને [યમરાજ] તેને મારે કહેતા હવા. જે છટે [છે] વા જેટલી [છે] વા જેવી રીતે [ધારણ કરાય છે, તે સર્વ કહેતા હવા] પછી તે પણ મૃત્યુએ આને જેમ કહ્યું તેમ તે પાછું કહેતો હવે [તેથી] સંતોષ પામેલા [યમરાજ] પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યા ૧૫

વિવેચન—પ્રથમધરીરધારી હોવાથી પૃથિવી આદિ લોકોના આદિરૂપ ને નચિકેતાએ જેનું યાન આપવા પ્રાર્થના કરી છે તે અગ્નિને યમરાજ તે નચિકેતાપ્રતિ કહેતા હવા વળી સ્વરૂપવડે એક જ રાખવાયોઅ જે શ્રુતિમાંની ઈટા છે, અથવા સખ્યાથી તે જેટલી છે હિવા જેવી રીતે (તે તે ઈટના પ્રકારક જે જે મત્રોચ્ચારણવડે) અગ્નિ ધારણ કરાય છે તે સર્વ કહેતા હવા. પછી તે નચિકેતા પણ મૃત્યુએ પોતાને જેમ કહ્યું હતું તેમ મૃત્યુપ્રતિ તે પાછું કહી મહાભાવનો હવે તેના તે અનુવાદથી સંતોષ પામેલા યમરાજ પુનઃકૃત ત્રણ વરોથી જિજ્ઞાસુ વર આપવાની ઇચ્છાવાળા યજ્ઞને પુનઃ નચિકેતાપ્રતિ કહેવા લાગ્યા ૧૫

તમવ્રતીત્મીયમાણો મહાત્મા વરં તવેદાચ દદામિ મૃત્યુઃ ।

તવૈવ નામ્ના મવિતાયમગ્નિઃ સદ્ધાં ચેમામનેરૂપાં યદાણ ॥ ૧૬ ॥

શીષ્યાર્થઃ—પ્રીતિનો અનુભવ કરતા [છતા તે] મહાત્મા “અહીં હવે તને પુનઃ

વર આપું છું " [એમ] તેને કહેતા હવા. " આ અગ્નિ તારાજ નામવડે [પ્રસિદ્ધ] થશે, અને આ વિચિત્ર અકુત્સિત ગતિને પ્રદણ કરુ. " ૧૬

વિવેચન—શિષ્યની ચોખ્ખા જોઇને પ્રીતિનો અનુભવ કરતા છતાં તે મહાત્મા (અશુદ્ધદિવાળા) " પ્રીતિને કીધે હવે તને પુનઃ પૂર્વે આપવા કહેલા તથા વરથી વિત્ર યોચી વર આપું છું " એમ તે નાચિકેતાને કહેતા હવા. " મેં કહેલો અગ્નિ તારાજ નામવડે એટલે નાચિકેત એ નામવડે પ્રસિદ્ધ થશે. વળી આ શબ્દવાળી રત્નમયી વિચિત્ર માલને પ્રદણ કર, અથવા વિચિત્ર કર્મમયી અકુત્સિત ગતિને પ્રદણ કર, અર્થાત્ બીજું પણ કર્મનું વિજ્ઞાન જે અનેક ફલનો હેતુ છે તેને પ્રદણ કર. ૧૬

પુનઃ પણ યમરાજ કર્મની સ્તુતિ કરે છે:—

ત્રિણાચિકેતસ્ત્રિભિરેત્ય સન્ધિ ત્રિર્મકુચરતિ જન્મમૃત્યુ ।

બ્રહ્મજ્ઞં દેવમીડયં વિદિત્વા નિચાયેમાન્ શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥ ૧૭ ॥

શીખાર્થ:—ત્રિણાચિકેત ત્રણવડે સંબંધ પામીને ત્રણ કર્મનો કર્તા [થઈ] જન્મમૃત્યુને તરે છે. બ્રહ્મજ્ઞ જ્ઞાતા સ્તુતિ કરવાચોગ્ય ને દેવને જાણીને [તથા] જોઇને, આ શાન્તિને અર્થત પામે છે. ૧૭

વિવેચન—જેણે ત્રણ વાર નાચિકેતામના અગ્નિની ઉપાસના કરી હોય વા જે નાચિકેત અગ્નિના જ્ઞાન, અધ્યયન ને અનુજ્ઞાનવાળો હોય તે ત્રિણાચિકેત કહેવાય છે. તે માતા, પિતા અને આચાર્ય આ ત્રણવડે યથાવત્ અનુશાસન (શિક્ષા) પામીને, વા શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને શિષ્ટપુરુષથી કિંવા પ્રસન્ન, અનુમાન ને આગમ આ ત્રણ પ્રમાણોથી ધર્માર્હિનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને યદ્ય, વેદાધ્યયન ને જ્ઞાન જો ત્રણ કર્મોનો કર્તા થઈ જન્મમૃત્યુનું ઉદ્ધર્ષન કરે છે. વળી આ અગ્નિ હિરણ્યગર્ભરૂપ અદ્યથી જન્મેલ છે, તથા જ્ઞાતા છે તેથી અબ્રહ્મ કહેવાય છે, તથા તે સ્તુતિ કરવાચોગ્ય ને દેવ એટલે જ્ઞાનાદિ શુભવાન છે. તેને શાસ્ત્રથી જાણીને તથા આત્મભાવથી જોઇને પોતાની ઉપાસનાવડે પ્રયત્ન કરેલ એવી શાન્તિને અતિશયપણે પામે છે, ૧ અર્થાત્ શાન્તિજન્ય પરાજ્ઞાન અને ઉપાસના તથા કર્મના સમુચ્ચય અનુજ્ઞાનથી વિરાટના પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

હવે અગ્નિના જ્ઞાનનો, યવન-યદ-ના ફલનો ને પ્રકરણનો ઉપસહાર કરે છે:—

ત્રિણાચિકેતત્રયમેતદ્વિદિત્વા ય एवं વિદ્વાન્શ્ચિનુતે નાચિકેતમ્ ।

સ મૃત્યુપાશાન્નપુરતઃ પ્રણોષ શ્લોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥ ૧૮ ॥

શીખાર્થ:—જે ત્રિણાચિકેત આ ત્રણને જાણીને, એમ જાણતો [છતાં] નાચિકેતનું ધ્યાન કરે છે તે મૃત્યુના પાશોને પૂર્વે દૂર કરીને શોકથી રહિત [અથા છતાં] સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. ૧૮

વિવેચન:—જે પૂર્વે કહેલ ત્રિણાચિકેત પુરુષ પૂર્વોક્ત ઈંટાનાં સ્વરૂપ, સંખ્યા ને પ્રકાર આ ત્રણને જાણીને, કહેલી રીતે આત્મભાવથી અગ્નિને જાણતો છતાં નાચિકેતનું ધ્યાન યતનવડે કરે છે તે અધર્મ, અજ્ઞાન, રાગ ને દેષાદિરૂપ મૃત્યુના પાશોને શરીરપાતથી પૂર્વે દૂર કરીને માનમદુઃખથી રહિત થયો છતાં વિરાટના આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી વિરાટના પદરૂપ સ્વર્ગલોકમાં સુખ પામે છે ૧૮

૧ સાતરે ને બીસ ઈંટાની સંખ્યા છે, અને સાવનસંવત્સરના અહોરાત્રની સંખ્યા પણ તેટલીજ છે તે ઉદ્ધર્યાપિય દિવસ અને રાત્રિમા પ્રાત કાલે તથા સાંધાને ઉપાસના કરેલો અગ્નિ હું છું એમ આત્મભાવથી અગ્નિને જોઇને પોતાની ઉપાસનાવડે સાક્ષાત્ કરેલા વિરાટપદને પામે છે.

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीया द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्य ॥ ૧૯ ॥

॥ શબ્દાર્થઃ—“હે નચિકેત ! બીજા વરવડે જે [વર] માગ્યો [તે] આ સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિરૂપ [વર] તને [આપ્યો] આ અગ્નિને મનુષ્યો તારોજ કહેશે [હવે] હે નચિકેત ! ત્રીજો વર માગ ” ૧૯

વિવેચન.—“હે નચિકેત ! તે બીજા વરવડે જે અગ્નિરૂપ વર માગ્યો તે આ સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિરૂપ વર મેં તને આપ્યો આ અગ્નિને મનુષ્યો તારા નામથીજ કહેશે આ એવો વર મેં સતોત્ર પામીને તને આપ્યો હવે હે નચિકેત ! અવશ્ય રહેવો ત્રીજો વર માગ એ વર નહિ આપવાથી હું ઝણુવાળો છું ” ૧૯

પિતાની પ્રમત્તતાથી માડીને સ્વર્ગલોકપર્યંત બને વરદાનોથી સૂચન કરેલ જે સમારતું ૩૫ છે તે કર્મકાંડવડે પ્રતિપાદ્ય ને આત્મામા આરોપિત છે, ને તેને નિવૃત્ત કરનાર આત્મજ્ઞાન છે એમ અપમારોપ અને અપરાધવડે પૂર્વે અને ઉત્તર પ્રયત્નો સમઘ છે આત્મજ્ઞાન જે ત્રીજા વરવડે માગ્યો તે આત્મજ્ઞાનવિના બીજા વરની પ્રાપ્તિથી પણ અકૃતાર્થપણ છે, આ અર્થને પ્રથમવર્ણની સમાપ્તિપર્યંત આખ્યાયિકાવડે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા આવશે યમરાજએ જ્યારે ત્રીજો વર માગવાનું કહ્યું ત્યારે નચિકેતા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે—

येयं प्रेतो विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—“કોઈ [આત્મા] છે એમ [કહે છે,] ને કોઈ આ નથી એમ [કહે છે એમ] મુએલા મનુષ્યમાં જે (પ્રસિદ્ધ) આ સંશય [છે] આપવડે શિક્ષા પામેલો હું આને જાણું, આ વરોમાં ત્રીજો વર [છે]” ૨૦

વિવેચન.—“સારી, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન ને બુદ્ધિથી જિન અનુદેશથી મનઘ પામનારો આત્મા છે એમ કોઈ કહે છે, અને કોઈ એવા પ્રકારનો આત્મા નથી એમ કહે છે, એમ પ્રાણીનું સરીર પડ્યા પડી આત્મા છે વા નથી એવો જે પ્રસિદ્ધ સંશય છે તે સંશયની નિવૃત્તિ અમારાથી પ્રલક્ષ્યપ્રમાણવડે વા અનુમાનપ્રમાણવડે થઈ શકે એમ નથી, અને જે પરમપુરુષાર્થ છે તે તે સંશયની નિવૃત્તિદ્વારા થતા આત્મવિજ્ઞાનને અધીન છે, તેથી આપવડે ઉપદેશ પામેલો હું આ વિજ્ઞાનને જાણું, આ વરદાનોમા અવશ્ય રહેવો ત્રીજો વર છે ” ૨૦

નચિકેતાએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે આ નચિકેતા મોક્ષના સાધન આત્મજ્ઞાનનો અધિભારી છે કે નહિ તેની પરીક્ષામાટે યમરાજએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

देवैरनापि विचिकित्सितं पुरा न हि मुञ्चेयमशुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोषरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—“આમાં દેવોએ પણ પૂર્વે સંશય કર્યો [છે] મુક્તેય નથી કારણકે આ ધર્મ સૂક્ષ્મ [છે] હે નચિકેત ! અન્ય વર માગ અને ન રોક મારા પ્રતિ એનો ત્યાગ કર ” ૨૧

વિવેચન.—“હે નચિકેત ! આ આત્મવસ્તુમા દેવોએ પણ પૂર્વે (સુદ્ધિધાન) સંશય કર્યો છે પ્રાકૃતજનોએ સાલન્યાજના પણ આ આત્મવસ્તુ સારી રીતે જ્યારી સકાય એની નથી, કારણકે આ આત્મનામચાળો ધર્મ સૂક્ષ્મ છે તેથી હે નચિકેત ! અન્ય સદેહરહિત લૌકિક ક્ષેત્રાણો વર માગ ઝણુ આપનાર ધનવાન જેમ ઝણુવાળાને રોકે છે તેમ મને રોક નહિ, કિંતુ મારા પ્રતિ આ વરનો ત્યાગ કર, જ્યારે આ વર નહિ માગતો બીજા કોઈ વર મારા પાસેથી માગ ” ૨૧

યને પૂર્વેકાતરીતે કહ્યું છે તે નચિંકતા તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

દૈવૈરત્રાપિ વિચિકિત્સિતં કિલ ત્વં ચ મૃત્યો યન્ન સુક્લેયમાત્મ્ય ।

વક્તા વાત્સ્ય ત્વાદ્યગ્ન્યો ન લભ્યો નાન્યો વસ્તુત્વ ઇત્યપ્ય કથિત્વ ॥ ૨૨ ॥

શીખાર્થ:—“જેથી આમાં દેવોએ પણ નિશ્ચય સંશય કર્યો [છે,] અને હે મૃત્યો! તમે [પણ] સારી રીતે જાણવાયોગ્ય નથી [એમ] કહે છે, [તેથી] આના તમારા જેવા બીજાને વક્તા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી [માટે] આના સમાન બીજાને કોઈ વર નથી.” ૨૨

વિવેચન:—“જેથી આ આત્મવસ્તુવિષે દેવોએ પણ નિશ્ચય સંશય કર્યો છે એમ મેં આપની પાસેથી સાંભળ્યું, અને હે મૃત્યો! આપ પણ આ આત્મતત્ત્વ સામાન્ય પુરુષોથી શ્રવણ કર્યો છતાં પણ સારી રીતે જાણી શકાય એવું નથી એમ કહે છે એવા રીતે પંડિતોએ પણ જાણવાને શક્ય ન હોવાથી આ આત્મરૂપ ધર્મનો આપના જેવા અન્ય વક્તા શોધ્યા છતાં પણ મળી શકે એમ નથી, વળી આ વરદાન તો મોક્ષની પ્રાપ્તિને હેતુ છે માટે આના જેવા બીજાને કોઈ પણ વર નથી, દારુણે બીજા બીજા વર અનિશ્ચયકારી છે.” ૨૨ નચિંકતાનાં એવા વચનો સાંભળી યુગ્મગ્ન્ય તેને લોક પચાડવા કહે છે.—

જાતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાનૃણીન્ન વહુન્પશુન્દસ્તિદિરપ્યમન્વાન ।

ભૂમેર્મહદાયતનં વૃણીષ્વ સ્વયં ચ જીવ શરદો યાવદિચ્છસિ ॥ ૨૩ ॥

શીખાર્થ:—“સો વર્ષની આયુષ્કાળના પુત્રપૌત્રો માગ, ઘણાં પશુઓ, [તથા] હાથી, સુવર્ણ ને અન્યો [માગ.] ભૂમિનું વિસ્તીર્ણ શાળ્ય માગ, અને પોતે જોઈશું [વર્ષ જીવવાને] ઇચ્છતા હોય [તેટલાં] વર્ષ જીવ ૨૩

વિવેચન:—“તું સો વર્ષની આયુષ્કાળના પુત્રો તથા પૌત્રો માગ, અથવા ગાય આદિપં ઘણાં પશુઓ માગ, તથા હાથી સેનું ને ઘોડાઓ માગ, ત્રિશ રૂચિરીતું વિસ્તારવાળું શાળ્ય માગ તું પોતે પણ જોઈશું વર્ષપર્યં જીવવાને ઇચ્છતા હોય તેટલાં વર્ષપર્યં જીવ-શરીર અને સર્વ ઉદ્વિગમજ્ઞને ધારણ કર. ૨૩

ઇતત્તુલ્યં યદિ મન્યસે વરં વૃણીષ્વ વિત્તં ચિરજીવિકાં ચ ।

મહાભૂમૌ નચિકેતસ્ત્વમેધિ કામાનાં ત્વા કામયાજં કરોમિ ॥ ૨૪ ॥

શીખાર્થ:—“જો આના સમાન-[અન્ય] વર માગતો હોય [તો તે] માગ, કંઈ અને ચિરજીવિકા [માગ] હે નચિકેતઃ! મહાભૂમિમાં તું [શબ્દ] થા, તને લોકોમાંના લોકોને યોગ્ય કરીશ ૨૪

વિવેચન:—“જો આ કથન કરેલી વસ્તુની સમાન અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિપર વર માગતો હોય તો તે વર માગ. સુવર્ણ અને રત્નાદિપ ઘણું ધન તથા ધનસંહિત દીર્ઘકાલપર્યંતનું જીવન માગ હે નચિકેત! જો તારી ઇચ્છા હોય તો મોટા સ્થિતારવાળા ભૂમિમાં તું રાજા થા તું સર્વસંકલ્પવાળો દેવ છું તેથી તને રંભા, ઉવંશી, કલ્પવૃક્ષ ને શમ્ભુને આદિ દેવોના ને પુષ્પમાલા, ચંદન ને વર્ણતાદિ મનુષ્યોનાં વિષયોનાં ભોખે-યોગ્ય-મોક્ષા-કરીશ. ૨૪

યે યે કામા દુર્લભા મર્ત્યલોકે સર્વાન્કામાશ્છન્દતઃ પાર્થયસ્વ ।

इमा रामाः सरथाः सद्यर्षा नदीदृशा लंघनीया मनुजैः ।

आनिर्मलमत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतोः मरणं, माजुमासीः ॥ २६ ॥

શાખ્યાર્થઃ—જે જે વિષયો મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ [છ તે] સર્વ વિષયોને ઇન્દ્રિયા-પ્રમાણે ભાગ, રચસહિત [તથા] વાદિનસહિત આ સ્ત્રીઓ [છ,] આવી [સ્ત્રીઓ] મનુષ્યોવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી મારી, આપેલી આવડે સેવા કરાવ હે નચિકેતઃ ! મરણસંબંધી [પ્રશ્ન હતું] ન પૂછ રખ

વિવેચનઃ—જે જે વિષયો મનુષ્યલોકમાં ઇન્દ્રિયાયોગ્ય ને દુર્લભ છે તે સર્વ વિષયોને ઇન્દ્રિયોસાર ભાગ, વળી રચસહિત અને વાદિનસહિત આ દિલ અપ્સરારૂપ સ્ત્રીઓ છે. આવી સ્ત્રીઓ અમારી પ્રસન્નતાવિના મનુષ્યોવડે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી મારી આપેલી આ સેવા કરનારી સ્ત્રીઓવડે તું પાદપ્રક્ષાલનારૂપ સેવા કરાવ, હે નચિકેતઃ ! કમળના ઇતિની પરીક્ષાના જેવો ‘મૃત્યુ પછી આત્મા છે વા નથી?’ એવો મરણસંબંધી નિરર્થક પ્રશ્ન તારે ન પૂછવો જોઈએ” ૨૫

.. શ્રીપદે એવા રીતે શોભ પમાડવા અંકો તોપણ કાઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ નહિ પામીને નચિકેતા તેઓમીને કહે છે—

‘શ્વોમાદ્યા મર્ત્યસ્ય યદન્તકૈતસ્સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ ।

અપિ સર્વે જીવિતમવપમેવ તવૈવ વ્રાહ્મસ્તવ વૃત્યગીતે ॥ ૨૬ ॥

શાખ્યાર્થઃ—“હે મૃત્યો ! [વિષયો] કાલ રહેશે કે નહિ એવા સંશયચુક્તભાવવાળા [છ,] મનુષ્યની સર્વે ઇન્દ્રિયાતું જે આ તેજ [છ તેને] નારા પમાડે છે સર્વતું (અક્ષાતું) પણ આશુષ્ અદ્યપય [છ] તમારાં પાછોના [ને] મૃત્યુગીત તમારી [સાથે] જ [હો] ૨૬

વિવેચનઃ—હે અંતક ! આપ જે વિષયો આપવા ધારો છો તે વિષયો આવતી કાલ રહેશે કે નહિ એવા સંશયચુક્તભાવવાળા છે. તે અપ્સરાદિક વિષયો મનુષ્યની સર્વે ઇન્દ્રિયોતેના જે પ્રતાપ છે તેનો નાશ કરે છે, તથા ઇલાપૂર્તદિ ધર્મ, શરીરસામર્થ્ય, શાઓના અર્થ સમજવાની શક્તિ, ત્વચાના રહેણ પ્રકાર અને ક્રિતિ, એ સર્વનો પણ નાશ કરે છે તેથી તે વિષયો અનર્થના હેતુરૂપ છે. દીર્ઘજીવિત પણ ઇન્દ્રિયાયોગ્ય નથી, કારણકે કાલનું સ્વરૂપ વિચારતાં અક્ષાતું આશુષ્ પણ અદ્યપય છે ભારે માણસનું જીવિત અંશ હોય તેમાં શું કહેવું છે ? તેથી આપના સ્વાદિક તથા મૃત્યુગીત આપની પાસે રહે, મારે તેમનું પ્રયોગન નથી. ૨૬

, હવે હૃદયેશ્વરપ્રાપ્તિ પૂર્વેકાત સર્વ નિહા કરવાયોગ્ય છે એમ કહે છે—

ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યો લપ્સ્યામહે વિત્તમદ્રાક્ષ્ય ચેત્વા ।

જીવિષ્યામો યાવદીજિવ્યસિ ત્વં વરસ્તુ મે વરણીયઃ સ एव ॥ ૨૭ ॥

શાખ્યાર્થઃ—મનુષ્ય દ્રવ્યવડે તૃપ્ત કરવાયોગ્ય નથી ધનને પ્રાપ્ત થઇશું જો આપને જોયા [તો] જ્યાંસુધી આપ [યમના પદનિષે] સ્વામી છો [સાંસુધી અમે] જીવીશું મારે ભાગવાયોગ્ય વર તો તેજ [છ] ૨૭

વિવેચનઃ—મનુષ્ય ધણું દ્રવ્યવડે પણ તૃપ્ત થઈ શકે એમ નથી ધનના લાભવડે જમતામાં કોઈને પણ તૃપ્તિ થતી હોય એમ જોવામાં આવતું નથી, પણ કિલ્લડ તેના લાભથી ધણે રચવે અતૃપ્તિ જોવામાં આવે છે. ક્ષત્રિયો અમને ધનની તૃષ્ણા હશે તો અમે પરવિનાશ તે ધનને પ્રાપ્ત થઈશું. જો અમને આપના દર્શન થઈ શકે છે તો હવે ધનનો લાભ કુર્ષ્ટ નથી. તેમજ દીર્ઘકાલના જીવિતને પણ અમે પ્રાપ્ત થઈશું, અર્થાત જ્યાંસુધી યમના પદનિષે આપ પ્રજ્ઞપ્રાપવાળાના નિવાસ છે સાંસુધી પણ અમે પ્રાપ્ત થઈશું, અર્થાત જ્યાંસુધી યમના પદનિષે આપ પ્રજ્ઞપ્રાપવાળાના નિવાસ છે સાંસુધી આપના દર્શનના પ્રભાવથી અમે જીવિત થઈશું. એવી રીતે ધણા ધનનો ને દીર્ઘ જીવિતનો લાભ અમને આપના દર્શનથી સિદ્ધ છે તેથી આમે—માનવાયોગ્ય વર તો તેજ (આપના વિદાનજ) છે. ૨૭

ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થના સાબનો સભવ છતાં અધમને ઇચ્છનારો હું મૂર્ખજ અથુલ તેથી પણ મારે તેજ વર માગશે એમ એમ કહે છે —

અર્જોતાપમૃતાનામુપેત્ય જીર્યન્મત્યઃ ક્ષયઃસ્વઃ પ્રજાનન્ ।

અધિધાયન્વર્ણરતિમમોદાનતિદીઘ જીવિતે ક્ષો રમેત ॥ ૨૮ ॥

શીખદાર્થઃ—પુનાવસ્થાની હાનિને નહિ પ્રાપ્ત થનારા દેવોની સમીપ જઈને વિવેકી જરામરણવાન [તથા] પૃથિવીરૂપ અધસ્થલમાં સ્થિત [છતાં અસ્થિર વસ્તુને કેમ માગશે?] રંગની પ્રીતિના આનંદના [અસ્થિરપણાને] વિચારતો [છતાં] ક્ષો [પુરુષ] ઘણા હીલ્લે જીવિતમાં રમે? ૨૮

વિવેચન—ટલાવસ્થાને નહિ પ્રાપ્ત થનારા દેવોની સમીપ જઈને તેમની પાસેથી પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ અન્ય પ્રયોજન પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે એમ જાણનારો પોતે જરામરણવાળો તથા અતરિક્ષ આદિ લોકોની અપેક્ષાથી જે પૃથિવીરૂપ અધસ્થલ છે તેમાં સ્થિત છતાં અવિવેકીઓએ ઇચ્છવાયોગ્ય પુત્ર, ધન ને સુતર્ય આદિક અન્નિયર વસ્તુઓને કેમ માગશે? કાંઈ પણ પ્રકારે માગશે નહિ કાંઈ પુત્રતકમા ક્ષયસ્થાને રથાને ॥ તદ્વાસ્થ્ય એવું પાર્શ્વતર હોય તો તેનો આ પ્રમાણે અર્થ જાણવો—પુત્રોદિના અસાર-પરને જાણનારો કેમ તેમને વિષે આગ્રહાવાળો થશે? મદીપણ નહિ થાય સર્વ અનુગ્રહો સ્થિત એટલે ભોગ ભોગવના નહિ છે ને? પુત્ર અને ધનાદિકના લોભથી હું લોભાતો નથી નગી સગીના રંગની પ્રીતિવડે જે અપ્મરણા આનંદ ઉપજાવે છે તે આનંદ પણ સ્થિર નથી એવી રીતે તે આનંદના અન્નિયરપણાને ધ્યાયે વિચારતો છતાં ક્ષો વિવેકી પુરુષ ઘણા સવસ્તરના જીવનમાં પ્રયત્ન થાય? કાંઈ પણ ન થાય. ૨૮

એમ હોવાથી અનિશ ભોગોમા લોભાવવાનું મુકી રહને એ જે આત્માના રાગનો વર માંગે છે તે આપ આપો એમ કહે છે—

યસ્મિન્નિદં વિચિકિત્સન્તિ મૃત્યો યત્સાવ્વરાયે મહતિ બ્રૂહિ નસ્તત્ ।

યોઽયં વરો શૃદ્ધમનુષ્યવિદો નાન્યં તસ્માન્નચિકેતા ઘૃણીતિ ॥ ૨૯ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमा बह्वी ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—હું મૃત્યો! જેમા [દેવાદિ] આ શંકા કરે છે, મોટા [નિમિત્તવાળા] પર-લોકના નિયમમાં જે [આત્માના નિર્ણયનું વિજ્ઞાન છે] તે અમને કહો! જે આ વર ગણન [છતાં] અનુપ્રયોગ પામ્યાં [છ] તેનાથી ભિન્ન [વર] નચિકેતા માગતો નથી? ૨૯

વિવેચન—હું મૃત્યો! જે આત્માવષયમાં દેવાદિ પ્રાણીનું શરીર પણ પછી આત્મા છે વા નથી એવી રીતેના સંશય મેં છે, તે સંશયની નિવૃત્તિ કરનાર મોટા પ્રયોજનવાળા પરલોકના સંબંધમાં જે આ આત્માના નિર્ણયનું વિજ્ઞાન છે તે અમને કહો! અહીં નચિકેતાના પ્રસંગને લઈને બીજાના અધિકારના નિર્ણયમાં શુનિભાગવતી આ પ્રમાણે કહે છે—વધારે દેવોથી શું? જે આ પ્રસંગવિષે પ્રાપ્ત આત્માને વિષય કરનારો વર ગળન-દેવથી વિવેચન થઈ શકે એવો-છતાં નચિકેતાના ચિત્તવિષે પ્રવેશ પડે! એ ને વરથી ભિન્ન અવિવેકીઓએ ઇચ્છવાયોગ્ય અનિશ વિષયવાળા વરને નચિકેતા મનથી પણ માગે નથી. ૨૯

ઈતિ શ્રીકાઠકોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયગત પ્રથમબહલીની

તાત્પર્યલીપિકા સમાપ્તા ૧. ૧

॥ ૨ ધીરૂ વહ્લી ॥

શિખની પરીક્ષા કરીને અને તે વિદ્યાને માટે યોગ્ય છે એમ જાણીને યમરત્ન નંદિકેતવતિ
કહે છે—

અન્યચ્છ્રેયોઽન્યદુતૈવ મેયસ્તે ઉભે નાનાર્થે 'પુરુષ' સિનીતઃ ।

તયોઃ શ્રેય આદવાનસ્ય સાધુર્મવતિ હીયતેઽર્થાથ 'ઉ પ્રેયો' વૃણીતે ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—“શ્રેય અન્ય [છે, અને] શ્રેય પણ અન્યજ [છે] તે બંને ભિન્ન પ્રયોજનવાળાં [હોવાને] પુરુષને બાંધે છે તે બેમાં શ્રેયત્ત્વ અહણ કરનારત્ત્વ કલ્યાણ થાય છે. [અને] જે શ્રેયને અહણ કરે છે [તે] પુરુષાર્થથી વિશેષ પામે છે ૧

વિવેચન—“હે નચિકેત ! શ્રેય (મોક્ષત્ત્વ સાધન વિદ્યા) અન્ય છે, અને શ્રેય (સંસારત્ત્વ સાધન અવિદ્યા—ભ્રૂતિષ્ટીમાદિ કર્મ) પણ અન્યજ છે” તે બંને એટલે શ્રેય અને શ્રેય ભિન્ન કલ્યાણનાં હોવાને વર્ણ્યમાદિથી સુક્ષ્મ અધિકારી પુરુષને બાંધે છે તાત્પર્ય કે મોક્ષનો અને સ્વર્ગાર્હોભારત્ત્વ સંસારનો અર્થો જે પુરુષ છે તે કર્તવ્યવાની શુદ્ધિએ શ્રેયમા અને શ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી સર્વ પુરુષ તેઓમાં બંધન પામેલા છે એમ કહ્યું છે તે શ્રેય અને શ્રેય (નિષિત) વિદ્યાર્થ તે અવિદ્યાર્થ હોવાથી ૫૨૨૫૨ વિરુદ્ધ છે આ પ્રારબુધી બનેલાથી એકના અપરિણામથી એક પુરુષવડે બંને અનુભવ કરવાને અશક્ય, હોવાથી તે બંનેમાં અવિદ્યા-કર્મ-રૂપ શ્રેયને પાડીને કેવલ શ્રેયને અહણ કરનારા પુરુષત્ત્વ કલ્યાણ થાય છે, અને જે અદ્વિતીય વિમુક્ત પુરુષ શ્રેયનેજ અહણ કરે છે તે પારમાર્થિક પ્રયોજનરૂપ પુરુષાર્થથી ભદ્ર થાય છે. ૧

ન્યારે શ્રેય અને શ્રેય એ બંનેને અહણ કરવામાં પુરુષ સ્વતન્ત્ર છે તારે મનુષ્ય શામાટે પુરુષ શ્રેયનેજ અહણ કરે છે? એમ શ્રમ થાય તો તેના ઉત્તરમા કહે છે—

શ્રેયશ્ચ મેયશ્ચ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ પ્રીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽમિ પ્રેયસો વૃણીતે મેયો મન્દો યોગક્ષેમાવૃણીતે ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—શ્રેય અને શ્રેય મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે ધીર તે બંનેને સરખા કરીને પૃથક્ કરે છે, [પછી તે] ધીર પ્રેયથી [પૃથક્ કરીને] શ્રેયનેજ અહણ કરે છે, [અને] અદ્યપ્યુદ્ધિવાળો યોગક્ષેમમાટે શ્રેયને અહણ કરે છે ૨

વિવેચન—“જો શ્રેયત્ત્વ અને શ્રેયત્ત્વ અહણ સ્વાધીન છે તોપણ તેમનો સાધનથી અને કલ્યાણ મહાશુદ્ધિવાળા પુરુષને વિવેક નહિ હોવાથી તે ભિન્નિત થયેલાની જેટ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે જેમ કેમ કલ્યાણ જલમાંથી દૂધને અહણ કરે છે તેમ ધીર પુરુષ તે શ્રેય અને શ્રેય બંને પરાધર્મી મનવડે સમ્યક્ દેખીને કર્મના અનુભવમા મહાત્મા આચાર્ય અને ફલ પણ દુર્ભિગ્નિત છે, ને વિદ્યાગ્રી મનવડે સમ્યક્ દેખીને કર્મના અનુભવમા મહાત્મા આચાર્ય અને ફલ પણ દુર્ભિગ્નિત છે, ને વિદ્યાગ્રી પ્રાપ્તિમાં અન્ય વર્ત્તને અન્યવ્યતિરેકવડે દષ્ટ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ ને આત્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ ફલ ॥ એમ તેમનું વિવેચન કરે છે પછી તે શુદ્ધિમાન શ્રેયથી ભિન્ન નિષ્પદ ફલ હોવાથી શ્રેયનેજ અહણ કરે છે, અને જે અદ્યપ્યુદ્ધિવાળો પુરુષ છે તે વિવેકના અસામર્થ્યથી ચરિતાર્હિકની શુદ્ધિરૂપ અને સ્વશુદ્ધિરૂપ યોગક્ષેમને માટે પશુપુત્રાર્હિરૂપ શ્રેયને અહણ કરે છે ૨

સ ત્વં વિચિન્નિયરૂપાઞ્ચ કામાનમિયાયન્નચિકેતોઽવસ્ત્રાક્ષીઃ ।

નૈતાં સદ્ધ્યાં વિત્તમયીપવાપ્તો યસ્યાં મજ્જન્તિ વ્રહ્મણે, મનુષ્યાઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—હે નચિકેત ! તે તું શ્રેયને અને શ્રેયરૂપ ભોજાને ચિત્તન કરના

[છતો] પરિત્યાગ કરતો હવે. [અને] આ ઘણા, ધનયુક્ત માર્ગને પ્રાપ્ત ન થતો હવે, જેમાં ઘણા મનુષ્યો એક પામે છે [તેથી તારું શુદ્ધિમાનપણું આશ્ચર્યરૂપ છે.] ૩

વિવેચન—હે નમિત્ત ! મેં તને પુનઃ પુનઃ લોભ પમાણા માર્ગો તોપણ પરમશુદ્ધિમાન એવો તું પુનઃરૂપ પ્રિય અને અપ્સરાદિક પ્રિયરૂપવાળા ભોજોને અનિલના અને અમારતા આદિક દોષોવાળા ચિંતન કરતો છતો પરિત્યાગ કરતો હવે, અને આ નિર્દિત મૂઢજનોની પ્રવૃત્તિવાળા ઘણા ક્ષયયુક્ત કર્મના માર્ગને પ્રાપ્ત ન થતો હવે, જે કર્મના માર્ગમાં ઘણા મનુષ્યો દુઃખ પામે છે તેથી તારું શુદ્ધિમાનપણું આશ્ચર્ય ઉપભવનારું છે. ૪

“ તે મેમાં શ્રેયસ્તુ મદ્ય કરનારનું કલ્યાણ થાય છે, અને જે શ્રેયને મદ્ય કરે છે તે પુરુષાર્થથી વિરોધ પામે છે ” એમ આ વલ્લીની પ્રથમ કહિકાવિશે કહ્યું તે આ કારણથી કહ્યું છે ? એમ સંદેહ થયે તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

દૂરમેતે વિપરીતે વિષૂચી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યેતિ જ્ઞાતા ।

વિદ્યામીપ્સિતં નચિકેતસં મન્યે ન ત્વા કાયા વદ્વોડ્લોહપન્ત ॥ ૪ ॥

શીખરાર્થ—એ બંને ભેદવડે વિપરીત [અને] સિત્ત ફલવાળી [છે,] જે અવિદ્યા અને વિદ્યા એમ [વિદ્યાનોએ] બધી [છે, તેમાં] નચિકેતાને [હું] વિદ્યાનો અર્થથી માનું છું, [કારણકે] ઘણા ભોજો [પણ] તને ભ્રષ્ટ ન કરી શક્યા. ૪

વિવેચન—વિવેકરૂપ અને અવિવેકરૂપ હોવાથી એ બંને (વિદ્યા ને અવિદ્યા) મહાનું ભેદવડે પ્રમાણની અને અંધકારથી જેટલું પરસ્પર સિત્તરૂપવાળી તથા ભોજનો અને સંસારનો હેતુ હોવાથી સિત્ત રૂપવાળી છે, તેમાં જે પ્રિયને (ભોજને) વિષય કરનારી છે તે અવિદ્યા છે, અને જે શ્રેયને (ભોજને) વિષય કરનારી છે તે વિદ્યા છે એમ વિદ્યાનોએ એ બંનેને જાણી છે. તે બંનેમાં નચિકેતાને હું વિદ્યાના અર્થવાળો મુખ્યત્વે માનું છું, કારણકે શુદ્ધિને લોભાવનારા અપ્સરાદિક ઘણા ભોજો પણ પોતાના ઉપરોગની ક્ષમજની ઉત્પત્તિદારા તને એવામાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરી ચકયા નહિ ૪

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પઞ્ડિતંમન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાણાઃ પરિયન્તિ મૂઢા અન્યેનૈવ નીયમાના યયાન્ધ્વાઃ ॥ ૫ ॥

શીખરાર્થ—અવિદ્યાની અંતર વર્તમાન [અને] પોતાને શુદ્ધિમાન [તથા] પંડિત માનનારા અવિવેકીઓ અત્યંત કુટિલ અનેક ગતિને, પામનારા આરે ભણીથી ભ્રમ છે, જેમ આંધળાવડેજ સર્વ જગમાં આવતા આંધળાઓ [તેમ] ૫

વિવેચન—જે સંસારને ભજનારા પુરુષો છે તે ધર્મીશ્રૂત અંધકારના જેવી અવિદ્યાને વિષે પુનઃ તથા પણ આદિકની તણ્યરૂપ સંકેડો પાશથી ઘેરાયેલા છે. તેઓ પોતાને શુદ્ધિમાન તથા શાસ્ત્રકુરાલ પંડિત માનનારા છે. તે અવિવેકીઓ જરા, મરણ અને શેગાદિક દુઃખોથી અત્યંત કુટિલ દશિણુવનારિપ અનેક માર્ગને પામનારા હોઈને સ્વર્ગાર્થમાં ભ્રમણ કરે છે. જેમ આંધળાવડે વાંછિત સ્થાનપ્રતિ સર્વ જગમાં આવતા આંધળાઓ કેટક, પાણણ ને ખાડા આદિવાળા માર્ગમાં કોટા વાગવા તથા પણ ભાંગવા આદિને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સંસારના અવધિને નહિ દેખનારા અવિવેકીઓવડે પરમસુખરૂપ સ્થાનભણી સર્વ જગમાં આવતા અધાનીઓ જરા, મરણ ને શેગાદિકા દુઃખવાળા માર્ગમાં જરા મરણ ને શેગાદિકા દુઃખનો અનુભવ સંપાદન કરે છે. ૫

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિમાતિ ચાર્લં પ્રમાયન્તં વિત્તમોદેન મૂઢય ।

અય કોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપયતે મે ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રમાદ કરનારા [તથા]-દ્રવ્યના અવિવેકવડે મૂઢ અવિવેકીપ્રતિ સાંપરાય-પરલોકની પ્રાપ્તિપ્રયોજનવાળું સાધન-પ્રતીત થતું નથી. આ લોક [છે,] પર [લોક] નથી એમ માનનારા પુનઃ પુનઃ મારી અધીનતાને પામે છે. ૬

વિવેચન:—પુનઃ અને પશુ આદિક પ્રયોજનમાં આસક્તમનવાળા હોવાથી પ્રમાદ કરનાર તથા ધનરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલા અવિવેકથી મૂઢ (અત્યંત મૂર્ખ) થયેલા અવિવેકરૂપ ખાલકપ્રતિ પરલોકની પ્રાપ્તિપ્રયોજનવાળું કંઠકારખ્યાનાદિ શાસ્ત્રોક્ત સાધનવિશેષ પ્રતીત-સુદ્ધિમાં રિચત-થતું નથી. ને આ એ તથા અનપાનાદિ ભોગસહિત લોક દેખીએ છીએ આજ લોક છે, બીજો અદૃશ્ય લોક નથી, આવા વિચારવાળો પુરુષ વારંવાર જન્મ પામીને મારી-મૃત્યુની-અધીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

હવે આત્માના દુર્વિજ્ઞેયપણાને કહે છે:—

અવળાયાપિ વહુમિયો ન લભ્યઃ શૃણ્વન્તોઽપિ વહ્નો યન્ન વિદ્યુઃ ।

આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોઽસ્પ લઘ્વાઽઽશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ઘણાવડે અવળાને માટે લભ્ય નથી. ઘણા સાંભળતાં [છતાં] પણ જોને જાણતા નથી, [તેને] વક્તા આશ્ચર્યરૂપ [છે,] આને પ્રામનારો નિપુણ [છે, કેમકે] કુશલથી શિક્ષા પામેલો જ્ઞાતા આશ્ચર્યરૂપ [છે.] ૭

વિવેચન:—જે આત્મા ઘણા પુરુષોવડે પાપસંસ્કારોને લીધે અવળાને માટે પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો નથી. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ઘણા પુરુષો સાંભળતાં છતાં પણ જે આત્માને જાણી શકતા નથી. તે આત્માને વક્તા પણ અદ્ભુતજેવો છે, અર્થાત્ ઘણા પુરુષોમાં કોષ્ટકજ તેનો વક્તા હોય છે. યથાવિધિ અવળ કરીને પણ આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારા અનેકમાં કોષ્ટકજ નિપુણ પુરુષ હોય છે, કારણકે સુક્ષિપ્તમાં અને અનુભવમાં સમર્થ એવા આચાર્યથી યથાયાગ્ય શિક્ષા પામેલો આ આત્માનો જ્ઞાતા અનેકમાં કોષ્ટકજ હોય છે. ૭

હવે આત્માના દુર્વિજ્ઞેયપણાનું કારણ કહે છે:—

ન ઘરેણાવરેણ મોક્ત વપ્ સુવિજ્ઞેયો વહુધા ચિન્ત્યમાનઃ ।

અનન્યમોક્તે ગતિરત્ર નાસ્ત્યષ્ટીયાન્ હૃત્તર્ક્યમણુપમાણાત્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—અહુ પ્રકારે ચિંતન કરાયેલો આ પ્રાકૃત મનુષ્યવડે કથન કર્યો [છતો] સારી રીતે જાણવાને શક્ય નથી. અનન્યવડે કહે [સતે] આમાં ચિંતા નથી. [અન્યથા આ] અતર્ક્ય અણુપરિમાણથી પણ અત્યંત અણુ [થાય છે.] ૮

વિવેચન:—આત્મા છે વા નથી? તે કતો છે વા અકતો છે? તે શુદ્ધ છે વા અશુદ્ધ છે? ઇલાદિ અહુ પ્રકારે વાદિઓવડે ચિંતન કરાયેલો આ આત્મા ઔર્જનપદ્ધતિનકથી શિત પ્રાકૃત મનુષ્યવડે કથન કર્યો છતોદ્ધસારી રીતે જાણવાને શક્ય નથી. અનન્ય એટલે ધ્વજનો તથા આત્માનો અમેદ અનુભવનારા આચાર્યવડે કહે સતે આત્માના સર્વ વિકલ્પની ચિંતા નિવૃત્ત થવાથી આ આત્મામાં છે વા નથી ઇલાદિપ્રય અનેક પ્રકારની ગતિ (ચિંતા) રહેતી નથી; અથવા સમર્થ આચાર્યે અનન્યરૂપ આત્માનું કથન કરે સતે જ્ઞાનના ક્ષેત્ર મોક્ષના અંતરામના અભાવથી અર્હો (જ્ઞાન પામેલા શિષ્યના આત્મામાં) સંસારની ગતિ નથી. જો સમન્યમોક્તોઽગતિઃ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો અનન્ય એટલે ધ્વજરૂપ આચાર્યે કથન કરે સતે આત્મામાં અજ્ઞાનરૂપ અગતિ રહેતી નથી. એવી રીતે વેદવેતા આચાર્યે અનન્યભાવથી કથન કરેલો આત્મા સારી રીતે જાણવાને યોગ્ય છે; પણ ભેદસ્થિતિવાળાએ તર્કથી કથન

કરેલો આ તર્કનો અરિય વ્યક્તિ પરોક્ષથી પણ અતિપરોક્ષ થાય છે, સાક્ષાત્ થતો નથી, અર્થાત્ તર્કની અચિરતા હોવાથી વેલ્લેતા સ્થાનિજ આચાર્યના ઉપદેશવિના માત્ર તર્કથી આ આત્મા જાણી શકાય એવો નથી. ૮

પૂર્વોક્ત કથનવડે જે ક્ષિત થાય છે તે કહે છે:—

ત્રેણ તર્કેણ મતિરાપનેયા પ્રોક્તાઽન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।

યાન્ત્વમાપઃ સત્યપૃતિર્મતાસિ ત્વાદ્દુનો મૃયાન્નત્કેતઃ પૃષ્ઠા ॥ ૯ ॥

શીખાર્થ:—આ મતિ તર્કવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી. હે પ્રિયતમ ! અન્યવડેજ કહી [સતી] સાક્ષાત્કારને માટે [થાય છે,] જેને તું પ્રાપ્ત થયો [છે.] અહો ! [તું] સત્યધર્મવાળો છે. હે નચિકેતઃ ! અમને તારા જેવો પૂજનાર [બીજો] થાઓ. ૯

વિવેચન:—અનેદર્શી આચાર્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલી, શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા આત્મામાં જે આત્મનિષ્ઠા તે કવલ સ્વશુદ્ધિની કલ્પનારૂપ તર્કથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી, અથવા આ મતિ (આત્મનિષ્ઠા) તર્કથી નાશ થઈ શકે એમ નથી, કારણકે સાચાને નહિ જાણનાર તર્ક કરનાર પુરુષ જે કંઈ કહે છે તે ચોતાની શુદ્ધિથી કલ્પિતજ કહે છે; તેથી હે પ્રિયતમ ! શ્રુતિથી ઉપજનારી જે મતિ છે તે તર્ક કરનારા પુરુષથી જિજ્ઞાસુનિયત્વલક્ષિ આચાર્યથીજ કથન કરી સતી સાક્ષાત્કારને માટે થાય છે. જે મતિને તું મારા વરદાનથી પ્રાપ્ત થયો છે તે મતિ તર્કથી ગમ્ય નથી. મને આનંદ થાય છે કે તું સત્ય વસ્તુને વિષય કરનારા ધર્મવાળો છે. હવે આગળ કહેવાના જ્ઞાનની સ્તુતિમાટે યમરાજ નચિકેતાપ્રતિ કૃપા દેખાડતા જતા કહે છે:—હે નચિકેતઃ ! અમને તારા જેવો પૂજનાર અન્ય પુત્ર વા શિષ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. ૯

પુનઃ પણ સંતુષ્ટ થયા જતા યમરાજ કહે છે:—

જાનામ્યહં શ્રેષ્ઠધિરિત્યનિત્યં ન જાનુચ્ચૈઃ પ્રાપ્યસે હિ ધ્રુવં વત્ ।

વતો મયા નાચિકેતશ્ચિત્તોઽગ્નિરનિત્યૈર્દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાનસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

શીખાર્થ:—નિધિ અનિત્ય [છે] એમ હું જાણું છું. અનિત્યવડે તે નિત્ય પ્રાપ્ત થતો નથીજ. તેથી મેં અનિત્ય દ્રવ્યવડે નાચિકેત અગ્નિ ઉપાસ્યો, [છે, તેવડે] નિત્યને પ્રાપ્ત થયો છું. ૧૦

વિવેચન:—પૃથિવીમાં રાખેલો સુવર્ણદિપ બંધાર જેમ કામનાનો વિષય છે તેમ કર્મનું ફલ પણ કામનાનો વિષય છે તેથી અહીં કર્મના ફલને નિધિ કહેલ છે. હે નચિકેતઃ ! જે કર્મના ફલરૂપ નિધિ છે તે અનિત્ય છે એમ હું જાણું છું, અનિત્ય દ્રવ્યોથી પરમાત્મનામનો તે નિલનિધિ પ્રાપ્ત થતો નથીજ. જે અનિત્ય સુખરૂપ નિધિ છે તેજ અનિત્ય પદાર્થોથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી મેં અનિત્ય દ્રવ્યોવડે નાચિકેતનામવાળા સ્વર્ગના સાધનશ્રુત અગ્નિની ઉપાસના કરી છે, તેવડે આપેલ અનિત્ય સ્વર્ગનામના યમના સ્થાનને હું પ્રાપ્ત થયો છું. ૧૦

હિરણ્યગર્ભના પદ્મધર્મમાં વિરક્તને સ્થાનિવામાં અધિકાર છે એમ દેખાડવાસારુ હવે પૂજનારની સ્તુતિ કરે છે:—

કામસ્પાત્સિ જગતઃ મતિષ્ઠાં ક્રતોરનન્ત્યમમયસ્ય પારમ્ ।

સ્તોમં મહદુરુગાયં મતિષ્ઠાં દૃષ્ટ્વા ધૃત્યા ધીરો નચિકેતોઽસ્યસ્રાક્ષીઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખાર્થ:—હે નચિકેતઃ ! [તું આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી] ભોગની પ્રાપ્તિરૂપ, જગતના આશ્રયરૂપ, ઉપાસનાના [ફલરૂપ,] અનંતપણારૂપ, અસાધની ઉત્કૃષ્ટ નિધારૂપ, સ્તુતિ

કરવાયોગ્ય, મહાન તથા વિસ્તીર્ણ ગતિરૂપ સ્થિતિ, જોડેને [પશુ તે સર્વને] બુદ્ધિમાન [થયો છો] ધૈર્યવડે ત્યજો દેવો [તેથી તું ઉત્તમ શુશ્રુષાળો છે] ૧૧

વિવેચન—હે નચિકેત ! તું આત્માના જ્ઞાની મુખ્યથી જેમા સર્વ ભોગ સમાપ્ત થાય છે એવા ભોગથી પ્રસિદ્ધ, અને સર્વેષ હોવાથી અધ્યાત્મ અધિકૃત અને અધિદેવાદિષ જગતના આશ્રયરૂપ, હિરણ્યગર્ભના ઉપાસનાના ક્ષરૂપ, (હિરણ્યગર્ભના પદરૂપ), આપેક્ષિક અનંતપણારૂપ, અભયની, આપેક્ષિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિરૂપ, સ્તુતિ કરવાયોગ્ય, મહાન એટલે અલ્પમાદિક અધ્યર્થોદ્ધાર અનેક શુશ્રુષાકર્તા ને વિસ્તીર્ણ ગતિ એટલે ધણે ધણ રહેનાર હિરણ્યગર્ભના પદરૂપ પોતાની અત્યંત ઉત્તમ સ્થિતિ જોડેને પશુ તે સર્વ સંસારીઓ ભોગોને બુદ્ધિમાન થયો છો ધૈર્યથી ત્યજો દેવો તથા તું સર્વોત્તમ શુશ્રુષાળો છે એમ જણાય છે. ૧૧

તે જે શરીરથી ભિન્ન આત્મા પૃથ્વો તેના પરમાર્થસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન કારણકર્તા સમારતું નિવર્તક અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિનું સાધન છે, આનાથી ભિન્ન ક્ષેપ સાધન અને ધર્મ નથી એમ પૂઠેથી વસ્તુની પ્રશ્નપ્રત્યેક પૂછનારની પ્રશ્ન કહે છે—

તં દુર્દર્શં શુદ્ધમનુષ્યવિષ્ણુમ્ ગૃહાદિતં ગરેષુ પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકો જહાતિ ॥ ૧૨ ॥

શાબ્દાર્થ—તે દુર્દર્શ, ગૂઢ, ઠંકાયેલ, શુદ્ધાત્મા સ્થિત ને સંકટમાં સ્થિત સનાતન દેવને નિદિધ્યાસનથી પ્રાપ્તિવડે સાક્ષાત્કાર કરીને બુદ્ધિમાન હર્ષશોકને ત્યજે છે ૧૨

વિવેચન—જે આત્માને તું જણવાને મુશ્કે છે તે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી જેનો દુષ્કર્મવડે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એવો છે, વળી તે આત્મા ગૂઢ એટલે સંસ્કારગ્રસ્ત પુરુષોથી જેનું સ્વરૂપ નહિ સમજી શકાય એવો, પ્રાકૃત જનોના વિષયોના વિચારયુક્ત યાત્રેથી લકાયેલો, શુદ્ધિવિષે જણવામાં આવનાર હોવાથી શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધાત્મા સિમ્ત, રાગદ્વેષાદિરૂપ અનેક અનર્થોથી યુક્ત ને અત્યંત ખેદ ઉપજાવનાર કાર્યકારણસમૂહમાં અધિજ્ઞાનરૂપે રહેનારો ને સનાતન છે તે આત્મરૂપ દેવને આત્માવિષે ચિત્તની ક્ષોભાતારૂપ જે અધ્યાત્મયોગ છે તેની પ્રાપ્તિવડે સાક્ષાત્કાર કરીને શુદ્ધિમાન પ્રુષ્ઠ આત્માની શુદ્ધિ અને હાનિના અભાવથી હર્ષને અને શોકને ત્યજે છે ૧૨

આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનના કારણકર્તા સમારના નિવર્તકપણાને દેખાડીને હવે તેના આનંદની પ્રાપ્તિના સાધનપણાને કહે છે.—

एतच्छ्रुत्वा संपरियुक्त मर्त्यः प्रवृत्त धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ ૧૩ ॥

શાબ્દાર્થ—મનુષ્ય આને સાંભળીને [અને] સમ્યક્ ગ્રહણ કરીને [તથા] ધર્મરૂપ સૂક્ષ્મ આને ઉદ્યોગવડે પામીને તે હર્ષ કરવાયોગ્યને મેળવી આનંદ સંપાદન કરે છે [હું] નચિકેતાને ઊત્તર કાવન [પ્રતિ સંમુખ થયેલો] માતું છું ૧૩

વિવેચન—મરણધર્મવાળો જે મનુષ્ય જે આત્મતત્ત્વને હું કહું છું તેને આચાર્યદ્વારા શ્રવણ કરીને તથા મનનવડે આત્મભાવથી ગ્રહણ કરીને અને ઉત્તમ ધર્મરૂપ સૂક્ષ્મ આ આત્માને ઉદ્યોગવડે (શરીરાદિથી પૃથક્ કરવારૂપ નિદિધ્યાસનવડે) સાક્ષાત્કાર કરીને સ્થિત થાય છે તે વિજ્ઞાન મનુષ્ય અત્યંત હર્ષ કરવાયોગ્ય આત્માને પામીને આનંદનો અનુભવ કરે છે હું નચિકેતાને ઊત્તર કાવના બ્રહ્મરૂપ ગૃહપ્રતિ સંમુખ થયેલો માતું છું અર્થાત્ તેને હું મોહને માટે યોગ્ય માતું છું ૧૩

અન્યત્ર ધર્માદિન્યત્રાધર્માદિન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્ર શ્રુતાચ્ચ મૃગ્યાચ્ચ યત્તત્પરમસિ તદ્વદ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ધર્મથી ભિન્ન, અધર્મથી ભિન્ન, આ કાર્યથી અન્ય, કારણથી ભિન્ન, તથા ભૂતથી અન્ય ભવિષ્યથી ભિન્ન જે [છ] તેને [આપ] જુઓ છો તે કહો.” ૧૪

વિવેચનઃ—“હે ભગવન! જે હું યોગ સિધ્ધ હોઉં, અને મારા પર આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો સંતોષિત ધર્મ, તેનું ક્ષેત્ર અને તેના સાધનોથી ભિન્ન, તથા સાચે નિષેધ કરેલા અધર્મથી ભિન્ન, તેમજ કાર્ય અને કારણથી ભિન્ન, તથા ભૂતકાલ, ભવિષ્યકાલ અને વર્તમાનકાલથી ભિન્ન, અર્થાત્ ત્રણ કાલથી જેના પરિચય થતા નથી એવી સર્વવ્યવહારના વિષયોથી ભિન્ન જે વસ્તુ છે તેને આપ જાણો છો, તે મારા પ્રતિ કહે.” ૧૪

એમ પૂછનાર નચિકેતાપ્રતિ પૂછેલ વસ્તુના-અજ્ઞાના-અન્ય વિશેષજ્ઞને કહેવાને ઇચ્છતા છતાં યમરાજ કહે છે:—

સર્વે વેદા યત્પદમાપનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ ।

યદિચ્છન્તો વ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદમ્ સંગ્રહેણ ત્રવીર્યોમિત્યેતદ્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—“સર્વે વેદો જે પદને પ્રતિપાદન કરે છે, અને સર્વે તપો જેને કહે છે, જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્યને આચરે છે તે પદને તારા પ્રતિ સંક્ષેપે કહું છું, આ ઠી એવું [છ.] ૧૫

વિવેચનઃ—“સર્વે વેદો (વેદના ઐક્યસ્વરૂપ ઉપનિષદો) પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય જે પદને (સ્વરૂપને) અતસેદ્ધિના પ્રતિપાદન કરે છે, અને સર્વે તપો (કર્મો) ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જેની પ્રાપ્તિને માટે છે, તથા જેને ઇચ્છનારા તેની પ્રાપ્તિને માટે યાગજ્ઞપૂજન શુરુકલવિષે વાસ કરવારૂપ નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચર્યને અથવા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતાંકુથી શુરુકર્મીય વાસ કરવારૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના અંતરભૂત બ્રહ્મચર્યને આચરે છે તે પદને તારા પ્રતિ હું સંક્ષેપથી કહું છું. આ પદ ઠી એટલે કઈચ્છન્તું વાચ્ય તથા કઈચ્છન્તરૂપ પ્રતીકવાળું છે. જે શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જે વસ્તુ સ્ફુરે છે તે તેનું વાચ્ય છે. એકાગ્રચિત્તવાળા પુરુષોને કઈકારને વિચાર કરવાથી વિષયના સંબંધથી રહિત જે જ્ઞાન (બ્રહ્મસ્વરૂપ) સ્ફુરે છે તે તેનું વાચ્ય છે તેથી કઈકારને આશ્રય કરીને તેનું વાચ્ય બ્રહ્મ હું છું એમ જ્ઞાન કરે. તેમાં જે અસમર્થ હોય તે -પ્રતીકરૂપ કઈકારવિષેજ બ્રહ્મદષ્ટિ કરે. ખેવ વસ્તુના સ્વરૂપનું અદ્ભુત નહિ થયે ખેવ વસ્તુની કાવનાથી શાસ્ત્રોક્તરીતિ જે અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાં આવે તે વસ્તુ પ્રતીક કહેવાય છે. અહીં સગ્રણ્ય વા નિર્ણય બ્રહ્મના સ્વરૂપનું અદ્ભુત નહિ થયે આ ‘કઈ અધર બ્રહ્મ છે’ એમ તેની કાવનાથી કઈ અધરનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તેથી આ ઠી અધર પ્રતીકરૂપ છે. ૧૫.

જેઓ તત્ત્વવિચાર કરી શક્યામાં અસમર્થ છે તેવાઓને માટે કઈકારની ઉપાસનાનું વિધાન કરીને કહે તેના ક્ષણે દેખાડતા છતાં કઈકારની સ્તુતિ કરે છે:—

एतद्वयेवासंरं ब्रह्म एतद्वयेवासंरं परम् ।

एतद्वयेवासंरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરજ [અપર] બ્રહ્મ [છે, અને] આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરજ પર [બ્રહ્મ છે.] આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરનેજ ઉપાસીને જે જેને ઇચ્છે છે તેનું તે [થાય છે.] ૧૬

વિવેચનઃ—આ પ્રસિદ્ધ ઠી અક્ષર સગ્રણ્યબ્રહ્મ છે, તથા આ પ્રસિદ્ધ ઠી અક્ષર નિર્ણયબ્રહ્મ

પણ છે. તે બંને બલના પ્રતીકરૂપ આ ઠંડાર અક્ષરની બલરૂપે ઉપાસના કરીને જે પુરુષ જેને ઝોટલે સગુણબલને વા નિર્ગુણબલને ઇચ્છે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આ બેમાંથી નો તે પરબલને ઇચ્છે છે તો તે સાતત્યરૂપ થાય છે, અને નો અપર બલને ઇચ્છે છે તો તે પ્રાપ્તરૂપ થાય છે ૧૧

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ૧૭ ॥

શીખાર્થઃ—આ આલંબન શ્રેષ્ઠ [છે,] આ આલંબન પર [છે,] આ આલંબનને જાણીને બ્રહ્મલોકમાં પૂન્ય થાય છે. ૧૭

વિવેચનઃ—આ ઠંડારૂપ આલંબન (ઉપાસનાનો આશય) બલપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ગાયત્રી આદિ અન્ય આલંબનોમાં શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્તતમ-છે, આ ઠંડારૂપ આલંબન પરબલને તથા અપરબલને વિષય કરનાર હોવાથી પરરૂપ તથા અપરરૂપ છે. આ આલંબનને જાણીને પરબલરૂપ વા અપરબલરૂપ બ્રહ્મલોકમાં પૂન્ય થાય છે, અર્થાત્ બલની જે ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય છે. ૧૭

“ધર્મથી” મિત્ર ” ઇત્યાદિથી પૂછેલ સર્વે ઉપદિધી રહિત આત્માના (પરબલના) અને અપરબલના આલંબનપણાવડે તથા પ્રતીકરૂપાવડે મદ અને મધ્યમ અધિકારીઓપ્રતિ ઠંડાર દેવો. હવે તે ઠંડારૂપ આલંબનવાળા આત્માના સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રમાણે કહે છે.—

न जायते त्रिपते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ૧૮ ॥

શીખાર્થઃ—[આત્મા] જન્મતો નથી, વા મરતો ? [નથી,] જ્ઞાનવાન [છે,] આ કોઈથી થયો નથી, [અને આનાથી] કોઈ [થયું] નથી, આ અજન્મા, નિત્ય શાશ્વત [અને] પુરાણ [છે,] શરીરનું હનન થયે [પણ] હણાતો નથી ૧૮

વિવેચનઃ—આ આત્મા જન્મતો નથી, અથવા મરતો પામતો નથી. ઉત્પત્તિવાળી અનિશ્વરતુને અનેક વિકાર થાય છે, તેમાંથી કોઈ પણ વિકાર ઉત્પત્તિરહિત હોવાથી આત્મામાં ઉપજતો નથી. તે આત્મા અપરિશુદ્ધચેતન્નરવભાવવાળો હોવાથી જ્ઞાનવાન છે. આ આત્મા કોઈ અન્ય દારણથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ આત્માથી. કોઈ અન્ય પદાર્થ-પણ ઉત્પન્ન થયો નથી-તેથી આ આત્મા અજન્મા, નિત્ય ને શાશ્વત ઝોટલે અપક્ષથી રહિત છે જે અશાશ્વત હોય તે અપક્ષવને-વૃદ્ધાવરથાને-પામે છે. આ આત્મા શાશ્વત છે તેથી વૃદ્ધાવરથાને પામતો નથી આથી તે પુરાણ-પૂર્વે પણ નવીનજ-છે. એ આત્મા શરીરમાં સ્થિત છતાં પણ આઘાતની જે અસંગ હોવાથી અઘાતિથી શરીરનું હનન થયા છતાં પણ તે હનનને પ્રાપ્ત થતો નથી ૧૮

हन्ता चेन्नन्यते हन्तुः हतश्चेन्नन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

શીખાર્થઃ—હણનાર નો હનન કરવાને ચિત્તવે છે, [અને] હણાયેલો નો હણાયો માને છે, [તો] તે બંને જાણતા નથી; [કારણકે] આ હણતો નથી, [અને] હણાતો નથી. ૧૯

વિવેચનઃ—એવી રીતના આત્માને, શરીરવિષે આત્મદષ્ટિવાળો હણનાર પુરુષને ‘ આ આત્માનું હું હનન કરું ’ એમ હનન કરવામાટે ચિત્તવે છે, અને નો હણાયેલો ઝોટલે હનનક્રિયાનો વિષય થયેલો

પુરુષ ને 'હું દશ્યામો' એમ આત્માને દનનક્રિયાને વિષય માને છે તો તે બંને આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણ્યો નથી, કેમકે આત્મા કિયાર્થરત હોવાથી કોઈનું દનન કરતો નથી, તથા આત્માની પેઠે વિદિયાથી રહિત હોવાથી આ આત્મા દશ્યામો નથી ધર્મઅર્થમાદિરૂપ જે સંસાર છે તે આત્માને જાણનાર આત્માની વિષય છે, બ્રહ્મને જાણનારા જાણીને વિષય નથી તેથી બ્રહ્મરેતા સર્વદા મુક્તજ છે. નીચેનું શાસ્ત્રવચન પણ એમજ કહે છે.—

‘વિવેકી સર્વદા મુક્તઃ કુર્વતો નાસ્તિ કર્તૃતા ।

અલેપ્યદમાશ્રિત્ય શ્રીકૃષ્ણજનકો યથા ॥’

હોવાર્થઃ—જેમ શ્રીકૃષ્ણ તથા જનક નિર્લેપ એવા બ્રહ્મપદનો આશ્રય કરીને સર્વદા મુક્ત હતા, અને અવધારદષ્ટિએ કાર્ય કરતાં છતાં પણ તેઓમાં કર્તાપણું નહોતું એમ અન્ય વિવેકી પણ નિર્લેપપદનો આશ્રય કરીને સર્વદા મુક્ત છે, અને અવધારદષ્ટિએ કાર્ય કરતાં છતાં પણ તેમાં કર્તાપણું નથી. ૧૯

હવે એ આત્માને જાણવાનું સાધન કહે છે.—

અળોરણીયાન્મહતો મહીયાનાત્માઽસ્ય જન્વોર્નિહિતો યુઘાયામ્ ।

તમક્રતુઃ પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુમસાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

શીખદાર્થઃ—[આ આત્મા] સૂક્ષ્મથી અતિશય સૂક્ષ્મ [અને] મહાન્થી અતિશય મહાન્ [છે, તે] આત્મા આ જાંતુની યુઘાયાં રિયત [છે.] નિષ્કામ ધાતુના પ્રસાદથી આત્માના તે મહિમાને જાણ્યો છે, [ને તેથી] શોકરહિત [થાય છે.] ૨૦

વિવેચનઃ—આ આત્મા સર્વનું અધિકાન હોવાથી સક્રમ વસ્તુથી પણ અતિસૂક્ષ્મ છે, અને પૃથ્વી આદિ મહત્પરિમાણુવાળાથી પણ અતિશય મહાન્ છે તે આત્મા બ્રહ્મથી માંડીને રજતપર્યંતે બ્રાહ્મણોના સમહરૂપ જાંતુની હરૂપરૂપ યુઘાયાં પ્રલપ્તપણાએ રિયત છે દષ્ટ અને અદષ્ટ આજ વિષયોથી ઉપરામ પામેલી સુદ્ધિવાળો પુરુષ મન આદિ કરણરૂપ ધાતુઓની નિમંલતાથી આત્માના ‘આ હું હું’ એવા મહિમાને સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેથી શોકરહિત થાય છે. ૨૦ ;

હવે એ આત્માના દુર્વિવેચપણાને કહે છે—

આસીનો દરં વ્રજતિ શ્યાનો યાતિ સર્વતઃ ।

કર્ત્વં મદામદં દેવં મદન્યો જાતુમેર્હતિ ॥ ૨૧ ॥

શીખદાર્થઃ—અચક્ષુ [છતાં] દૂર જાય છે, સૂતાં [છતાં] સર્વભણીથી જાય છે, તે મહાઅમરરૂપ (હર્વઅમરરૂપ) દેવને મારાથી અન્ય કોણ જાણવાને યોગ્ય છે ? ૨૧

વિવેચનઃ—આ આત્મરૂપ દેવ અગત્યવમના મન આદિના આધારના સાક્ષીપણાએ દૂરસ્થરૂપ અચક્ષુ છતાંજ મન આદિમાં દૂર જતાં હોય એવા જણાય છે, અને ઈન્દ્રિયોના તથા ઐતરજાણના ઉપરામમાં વિશેષ વિતાનના અભાવથી સૂતાં છતાં સામાન્યજ્ઞાનરૂપે સર્વેન રહેવાથી સર્વભણીથી જાય છે, તથા મદસહિત છતાં મદરહિત છે, અર્થાત્ લૌકિકરહિત દર્શસહિત છતાં વસ્તુતાએ હર્પરહિત છે. એમ ઉપાધિવડે આત્મા રિયતિ ને ગતિ, તથા નિલ ને અનિલ પલ્લાદિ અનેક વિરુદ્ધધર્મવાળા છે તેથી જાણવાને અશક્ય હોવાથી તે મદઅમરરૂપ (હર્વઅમરરૂપ) દેવને મારાથી અન્ય કોણ જાણવાને યોગ્ય છે ? અર્થાત્ મારા જેવા સદ્વ્યવસ્થિવાળા કોઈક પતિતજ આ આત્માને સમ્યક્ જાણી શકે છે, ઉપાધિના વિવેચથી રહિત સામાન્ય જાણ્યો તેને યથાર્થ જાણી શકતાં નથી. ૨૧

હવે તે અદ્વિતીય વિજ્ઞાનથી શોધની નિવૃત્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

અશરીરઃ શરીરેષ્વનવસ્યેષ્વવસ્થિતયુઃ ।

મહાન્તં વિશ્વમાત્માનં મત્વા શરીરં ન શોચતિ ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્થ:—અશરીરં સ્થિતિરહિતઃ શરીરશબ્દો સ્થિતઃ છે, તે] મહાન્ વ્યાપક

આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન શોક કરતો નથી. ૨૨

વિવેચન:—આત્મા સ્વરૂપથી આકાશરૂપે હોવાથી અહીં તેને અશરીર કહ્યો છે. તે અશરીરપ્રકાર આત્મા અનિલ એવા દેવ, પિતૃ એને મનુષ્ય આદિક શરીરમાં નિવિધારણે નિલ રિયત છે. તે આત્મા મહાન્ અને નિરપેક્ષ વ્યાપક છે. તે આત્માને આ આત્મા હું હું એમ જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી. અર્થાત્ એવા આત્મવેદાને શોકનો સંભવ નથી તેથી તે શોકરહિત થાય છે. ૨૨

તેને આ આત્મા દુઃખથી જાણવાયોગ્ય કહેવાય છે તોપણ ઉપાગવડે તે સુખથી જાણવાયોગ્ય છે એમ જાણવું છે:—

નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વહુના યુતેન ।

યમેવૈવ વૃણુતે તેન હૃદયસ્તસ્યેષ આત્મા વિવૃણુતે ત્વં સ્વામ્ ॥ ૨૩ ॥

શીખદાર્થ:—આ આત્મા પ્રવચ્ચનવડે જાણવાયોગ્ય નથી. બુદ્ધિવડે [પણ જાણવાયોગ્ય] નથી, બહુ શ્રવણવડે [પણ જાણવાયોગ્ય] નથી. આ એને હૃદય છે તેવડે જ જાણવાયોગ્ય [છે.] તેના પ્રતિ આ આત્મા પોતાના સ્વભાવ પ્રકાશી છે. ૨૩

વિવેચન:—આ આત્મા અનેક વેદોના અધ્યયનવડે જાણવાયોગ્ય નથી, તથા ગ્રંથોના અર્થની પારખુરિતિવડે બુદ્ધિથી પણ જાણવાયોગ્ય નથી, અને વેદાંતથી વિન પ્રજ્ઞાં સાક્ષોનાં શ્રવણથી વા બ્રહ્મજિજ્ઞાસુનાં ઉપદેશવિના ક્વેષ વેદાંતનાં પણ શ્રવણથી પણ જાણવાયોગ્ય નથી. આ સાધકે પુરુષ શ્રવણાદિ કાલે ને પોતાના આત્માને પ્રસરૂપ અનુસંધાન કરે છે તે અનુસંધાનવડે જ આ આત્મા જાણવાયોગ્ય થાય છે. પોતાના આત્માની કામનાંવાળાં ધુરંધરે જ આ આત્મા પોતાનો પારંગમર્થિક સ્વભાવ જાણવે છે. ૨૩

વળી એ આત્માને જાણવાનાં અન્ય ઉપાયો કહે છે:—

॥ નાવિરતો દુઃશરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો વાઙ્મિ મજ્ઞાનેનૈનવાપ્નુવાદ્ ॥ ૨૪ ॥

શીખદાર્થ:—પાંપથી નિવૃત્ત નહિ થયેલો વિજ્ઞાનવડે એને (આત્માને) પ્રાપ્ત થતો નથી. અશાંતઃ [પણ પ્રાપ્ત થતો] નથી. અસંમાહિતઃ [પણ પ્રાપ્ત થતો] નથી, અધવા અશાંતમનવાળો પણ [એને પ્રાપ્ત થતો] નથી. ૨૪

વિવેચન:—ધૃતિશ્રુતિમાં નિવેર કરતાં દાર્શનિક પાપકર્મથી નિવૃત્ત નહિ થયેલો પુરુષ મજ્ઞાના પરામુર્તિવડે આ આત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી; ઉદ્ધિગાની ચલસતાથી ઉપરાશ નહિ પામેલો પુરુષ પણ પરામુર્તિવડે એને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી; ચિત્તની અજ્ઞાતાથી રહિત વિદ્યિમ ચિત્તરાજો પુરુષ પણ એને પ્રાપ્ત થતો નથી; અને ચિત્તની અજ્ઞાતાવાળો છતાં પણ સમાધાનના રૂપ સ્વર્ગાગિનો અર્ધો હોવાથી ને ચિત્તના આપારૂપ અશાંતમનવાળો છે તે પણ આ આત્માને પ્રાપ્ત થતો નથી. ને પુરુષ પાપથી નિવૃત્ત થયો છે, ઉદ્ધિગાની ચલસતાથી રહિત છે, ચિત્તની અજ્ઞાતાવાળો છે, ને તે અજ્ઞાતાના રૂપ સ્વર્ગાગિથી પણ એનું મન ઉપરાશ પામ્યું છે એવો અમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ મજ્ઞાના વિદ્યાનથી આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

હવે જે પુરુષ પૂર્વોક્ત સાધનોથી રહિત છે તે કાઈ પણ રીતે આત્માને જાણી શકે નથી એમ કહે છે:—

यस्य ब्रह्म च सत्त्वं च समं भवत ओदनः ।

મૃત્યુર્યસ્યોપસેવનં ક્વ ઇત્યા પેદ યત્ત સઃ ॥ ૨૫ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये द्वितीया बल्ली ॥ २ ॥

શીષ્ટાર્થ:—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બંને જેના ભાત (ભોજન) [છે, અને] મૃત્યુ જેવું શાક [છે, તથા] જેમાં તે [છે તેને] એવી રીતે કોણે જાણે છે? ॥ ૨૫

વિવેચન:—સર્વ ધર્મની અર્થતા રાખનારા અને સર્વના રક્ષકરૂપ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બંને, અર્થાત્ નામ, રૂપ અને ક્રિયારૂપ બધું જગત જે આત્માના ભોજનરૂપ છે, અને સર્વનો નાશ કરનાર પૃથ્વિ જે આત્માના સ્પર્શરૂપ છે, તથા જે પોતાના મહિમારૂપ સ્થાનમાં તે વિધતો સંદાર કરનાર આત્મા છે, એવા તે આત્માને પ્રાકૃત શુદ્ધિવાળો, પૂર્વોક્ત સાધનોથી રહિત, એવી રીતે એટલે કહેવા સાધનવાળા પુરુષની જેટ કયો પુરુષ જાણે છે? કાઈ પણ જાણતો નથી." ૨૫

इति श्रीकण्ठकौपनिषद्ना प्रथमाध्यायगत द्वितीया बल्ली

तात्पर्यदीपिका समाप्ता १. २

॥ ૩ ગ્રીજી ચલ્લી ॥

વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને વિદ્યુત્તફલવાળા છે એમ કહેવાનો આરંભ પૂર્વે કર્યો છે, પણ તેમને કૃષ્ણદહિત મથાવર નિર્ણય કર્યો નથી તેથી હવે તેમના નિર્ણયમાટે રથના રૂપકની કલ્પના આ નીચે પદ્ધતિમાં કહેવાશે તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થનાર, પ્રાપ્ત થવાનો અર્થ, ગમન કરનાર અને ગતિબદ્ધ એમના વિવેકમાટે રથના રૂપકદ્વારા જીવરૂપ અને કૃતરૂપરૂપ બ્રહ્માના સ્વરૂપને કહેવાનો આરંભ કરે છે:—

ऊतं पितृन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

છાયાતપી બ્રહ્મવિદો વદાન્ત પચ્ચાપ્રયો યે ચ ત્રિગાચિકેતરાઃ ॥ ૨ ॥

શીષ્ટાર્થ:—પોતાના કરેલા [કર્મોના] સત્યને (અવશ્ય થનાર ફલને) ભોગવે છે. શરીરવિષે શુદ્ધામાં પ્રવેશ પામેલા [છે] ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્માના સ્થાનમાં [પ્રવેશ પામેલા છે.] છાયારૂપ અને આત્મરૂપે બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે. ધંચાગ્રિવાળાઓ અને જેઓ ત્રિણાચિકેત, [છે તેઓ પણ કહે છે] ॥ ૧

વિવેચન:—જીવ અને કૃતરૂપ એ બંને પોતાપોતાના કરેલાં કર્મોનાં અવશ્ય થનારાં ફલોને ભોગવે છે. પરંતુત્યાગે તો માત્ર જીવજી કર્મફલને ભોગવે છે, આત્મા ભોગવતા નથી, છતાં બધાં જે બંનેને કર્મફલના ભોક્તા કલા છે તે જનવાળાનાં દર્શનથી કલા છે. જેમ માર્ગમાં જે પુરુષ જતા હોય, તેમાં એકની પાસે જીવ હોય, તે બીજીની પાસે ન હોય તથાપિ તેમને દરથી દેખનાર પુરુષ 'જનવાળા પુરુષ જાય છે.' એમ બંનેમાં જનવાળાપણોને જ્યવહાર કરે છે તેમ બધાં જીવજી કર્મના ફલોને ભોક્તા છે, છતાં શ્રુતિએ જીવ તથા આત્મા બંનેમાં ફલના ભોક્તાપણોને જ્યવહાર કર્યો છે. આ શરીરરૂપ લોકમાં શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં તે બંને પ્રવેશ પામ્યા છે, અને શરીરના આકારની રિયતિની અપેક્ષાથી કૃતરૂપ જે બ્રહ્મની પ્રતીતિ થવાના સ્થાનરૂપ હરણાકાશ છે તેમાં તેઓ પ્રવેશ પામેલા છે, તે બંને જનવાળા.

અને પ્રકાશની પેઠે વિનમ્રણ છે, અર્થાત્ જીવ જાવાની પેઠે અગ્નિરૂપ અંધમરમય છે, ને દૃઢસ્થિતાનરૂપ પ્રકાશમય છે. તેમને સંસારીપણુથી અને અસંસારીપણુથી અલગતાઓ કહે છે. ગાદ્ધપત્ત, દક્ષિણાગ્નિ, આદ્યનીમ, સભ્ય અને વ્યાવસ્થા એ પાંચ અગ્નિવાળા કિંવા સ્વર્ગ, મેધ, પૃથ્વી, પુરુષ ને સ્ત્રી આ પાંચમાં અગ્નિની દૃષ્ટિ કરનારા પંચાગ્નિવાળા પુરુષો તથા જેમણે નાચિકેતનામના અગ્નિની ત્રણ વાર ઉપાસના કરી છે તેઓ પણ પૂર્વોક્ત રીતેજ કહે છે. ૧

બોક્ષા અલગતાઓની અને પંચાગ્નિવાળાઓની અપ્રતીતિ હોવાથી વર્તમાનસમયમાં અલગતાઓ તથા પંચાગ્નિવાળાઓ નથી એમ સંકા થાય તો તેના નિરાકરણમાટે તેમનું અસ્તિત્વ નહિ માનવાથી પૂર્વના વિદ્વાનોના અનુભવનો વિશ્વાસ આવે છે એમ કહે છે —

યઃ સેતુરીજાનાનામસરં વ્રજ્ય યત્પરમ્ ।

અમયં તિર્તીર્પવાં પારં નાચિકેતૃ શકેમહિ ॥ ૨ ॥

શીખ્ડાર્થઃ—જે કર્મ કરનારાઓનો સેતુ [છે તે] નાચિકેતને [જાણવાને તથા ઉપાસવાને અમે] શક્તિમાન હીએ જે ભયરહિત, તરવાને ઇચ્છનારના પારરૂપ, પરમ, અક્ષર [ને] બ્રહ્મ [છે તેને જાણવાને પણ અમે સમર્થ હીએ] ૨

વિવેચનઃ—કુખની નિશ્ચિતમાટે હોવાથી જે યજ્ઞાદિ કર્મ, કર્મ કરનારાઓના સેતુની (પાખની) પેઠે છે. કર્મમાં ઉપયોગી તે નાચિકેતનામના અગ્નિને જાણવાને અને ઉપાસવાને અમે સમર્થ હીએ થળી, જે ભયરહિત, સંસારને તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોના પારરૂપ, અલગતાઓના પરમ વ્યાવસ્થારૂપ, અવિનાશી ને અક્ષરનામવાળું બ્રહ્મ છે તેને જાણવાને પણ અમે સમર્થ હીએ અપરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બંને ક્રમથી કર્મકેતો અને અલગતાઓ આશ્રય છે, અને પૂર્વના વિદ્વાનોના અનુભવ જાણીએ તેવા વિદ્વાનો વર્તમાનમાં પણ સંભવે છે એમ ઉપરના પ્રતિષ્ઠાનથી જાણવું ૨

એ એમાં જે ઉપાધિરૂપે પરિચિત્ત જીવ છે તે કર્મમાં અને જ્ઞાનમાં અધિકારી છે. હવે તેના સંસારગમનમાં તથા મોક્ષગમનમાં સાધનરૂપ રથની કલ્પના કરાય છે —

આત્માનૃચયિનં વિદ્ધિ શરીરૃચયમેવ તુ ।

શુદ્ધિ તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહેવ ચ ॥ ૩ ॥

શીખ્ડાર્થઃ—આત્માને રથનો સ્વામી જાણ, [અને] શરીરને તો રથજ [જાણ, તથા] શુદ્ધિને તો સારથિ જાણ, અને મનને રશનાજ [જાણ] ૩

વિવેચનઃ—કર્મકલ્પના બોક્ષા સંસારી આત્માને રથનો સ્વામી જાણ, અને શરીરને તો રથજ જાણ, તથા નિશ્વસરૂપ શુદ્ધિને તો સારથિ જાણ, અને સંકલ્પવિશ્લેષરૂપ મનને અથને જાણવાની રત્નજુજ જાણ. રથમાં નેડેલા અધો જેમ રથને ખેંચે છે તેમ છદિયો શરીરને ખેંચે છે તેથી શરીરને રથ કહેવે છે. સારથિ જેમ રથની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે તેમ શુદ્ધિ શરીરની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે તેથી શુદ્ધિમાં સારથિની કલ્પના કરી છે. જેમ રત્નજુરૂપે મહાશુ કરેલા અધો માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ મનરૂપે મહાશુ કરેલ બ્રોનાદિક છદિયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી મનને રત્નજુરૂપે કલ્પ્ય છે. ૩

હવે અથોની તથા માર્ગની કલ્પના કરી રથના સ્વામીનું બોક્ષાપદ્ય સ્વાભાવિક નથી એમ કહે છે —

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહૃવિપયાન્તેષુ ગોચરાન ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—ઇદ્રિયોતે અથો કહે છે તેઓના વિષયોને યાગો [બાહ્ય.] શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનસહિત [આત્મા]ને વિવેકીઓ બોક્તા એમ કહે છે ૪

વિવેચન—અધ્યાત્મવેતા પુરુષો અક્ષુરાર્થે ઇદ્રિયોતે તો રથને ખેંચનાર અથોની પેરે શરીરને ખેંચનાર હોવાથી અથો કહે છે. અથપણુપરે કહેલો તે અક્ષુરાર્થે ઇદ્રિયોના રૂપાર્થે વિષયોને યાગો [બાહ્ય.] શરીર, ઇન્દ્રિયો ને મનસહિત આત્માને વિવેકી પુરુષો બોક્તા એટલે સંસારી કહે છે. કેવલ આત્માને બોક્તાપણું નથી, કિંતુ શુદ્ધ આદિત્વ કહેજી તેને બોક્તાપણું છે. “ધ્યાયતીત્થ લેલાયતીત્થ ॥” (શુદ્ધિના ધ્યાનથી અને અંતઃકર્તાથી આત્મા જાણે ધ્યાન કરતો હોય તથા ચંચલ થયો હોય એવો જણાય છે) એ અન્ય દ્યુતિ પણ કેવલ આત્માના અબોક્તાપણાનેજ દેખાડે છે. એવી રીતે આત્માનું બોક્તાપણું ઉપાધિને લક્ષમે હોવાથી આજ્ઞા કહેવામાં આવનારી વૈશ્વવપદની (વ્યાપકસ્વપદની) પ્રાપ્તિ આત્મભાવથી સભવે છે. બે આત્માનું બોક્તાપણું સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો સ્વભાવની નિશ્ચિતિ ચર્ચ શકે એમ ન હોવાથી વ્યાપકસ્વપદની પ્રાપ્તિ ને પ્રાપ્તિ કહી છે તે સંભવી શકે નહિ. ૪

૧) શુદ્ધિરૂપ સારથિ અવિવેકી હોય તો ઇદ્રિયોરૂપ અથો તેને અધીન રહેતા નથી એમ કહે છે—

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્મવત્યયુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણ્યવશ્યાનિ દુષ્ટાશ્વા इव સારથેઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—જે અવિવેકી હોય છે, અને એકાગ્રતારહિત મનપરે સર્વદા [યુક્ત હોય છે] તેની ઇદ્રિયા સારથિના દુષ્ટ અથોની પેઠે નિવારણ ન કરી શકાય એવી [થાય છે.] ૫

વિવેચન—જે શુદ્ધિરૂપ સારથિ પ્રવૃત્તિમાં અને નિશ્ચિતિમાં અવિવેકી હોય છે, અને એકાગ્રતારહિત મનરૂપ રત્નપુત્રી સર્વદા યુક્ત હોય છે તે અકુલ શુદ્ધિરૂપ સારથિના ઇદ્રિયોરૂપ અથો લોકપ્રમિદ્ધ સારથિના વશ નહિ રહેનારા દુષ્ટ અથોની પેઠે વિષયોથી નિવારણ કરવાને અશક્ય થાય છે. ૫

પૂર્વોક્ત સારથિથી વિપરીત સારથિને ઇદ્રિયોરૂપ અથો અધીન રહે છે એમ કહે છે—

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મવતિ યુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદશ્વા इव સારથેઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિવેકવાળો, હોય છે અને એકાગ્રતાવાળો મનપરે સદા [યુક્ત હોય છે,] તેની ઇદ્રિયા સારથિના એક અથોની પેઠે વશ [થાય છે.] ૬

વિવેચન—જે સારથિ વિવેકવાળો હોય છે, અને એકાગ્રતાવાળો મનથી સદા યુક્ત હોય છે તે શુદ્ધિરૂપ સારથિના ઇદ્રિયોરૂપ અથો લોકપ્રમિદ્ધ સારથિને વશ વર્તનારા એક અથોની પેઠે શુભમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાને વા અશુભમાર્ગથી નિવૃત્તિ કરાવવાને શક્ય થાય છે. ૬

તે બંનેમાં પૂર્વોક્ત વિવેકરહિત શુદ્ધિરૂપ સારથિવાળોને જે કહ્યું થાય છે તે કહે છે—

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્મવત્યમનસ્કઃ સદાચ્ચિત્તિ ।

ન સ તત્પદમાપ્નોતિ સંસારં ચાયિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—જે વિવેકરહિત [સારથિવાળો] તથા મનની એકાગ્રતાથી રહિત [ને] સર્વદા મહિન હોય છે તે તે પદને પ્રાપ્ત થતો નથી, કિંતુ સંસારને પામે છે. ૭

વિવેચન—જે રથનો સ્વામી વિવેકરહિત શુદ્ધિરૂપ સારથિવાળો હોય છે, તથા મનની એકાગ્રતાથી રહિત અને તેથી સર્વદા અપવિત્ર હોય છે તે અક્ષરબદ્ધ પરમપદને તે સારથિથી પામતો નથી, કિંતુ અન્યથારૂપ સંસારને પામે છે. ૭

તેનાથી વિપરીતને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્મવતિ સમનસ્કઃ સદા શુચિઃ ।

સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્ભૂયો ન જાયતે ॥ ૮ ॥

શંખદાર્થ:—જે વિવેકવાળા [સારથિયુક્ત,] એકાગ્રમનવાળો તથા સર્વદા પવિત્ર હોય છે તે તો તે પદને પામે છે, જ્યાંથી પુનઃ જન્મતો નથી ૮

વિવેચન:—જે રથનો સ્વામી વિવેકયુક્ત સારથિવાળો, એકાગ્રમનવાળો તથા સર્વદા પવિત્ર છે તે તો તે પદને પામે છે, પ્રાપ્ત થયેલા જે પદથી પતનરહિત થયેલો તે પુનઃ સંસારમાં જન્મ પામતો નથી, ૮ કહે તે પરમપદના સ્વરૂપને કહે છે:—

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃ પ્રગ્રહવાનરઃ ।

સોઽશ્વનઃ પારમાર્જ્નોતિ તદ્વિજ્ઞોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૯ ॥

શંખદાર્થ:—જે વિવેકયુક્ત સારથિવાળો અને એકાગ્રમનવાળો મનુષ્ય [છ] તે [સંસાર] ગતિના પારને પામે છે, તે વિજ્ઞાનું પરમ પદ [છ.] ૯

વિવેચન:—જે વિવેકયુક્ત શુદ્ધિરૂપ સારથિવાળો અને એકાગ્રમનવાળો પવિત્ર વિદ્વાન મનુષ્ય છે તે સંસારની ગતિના પ્રાપ્ત થવાથીય પરબ્રહ્મરૂપ પારને પામે છે, અને સંસારનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થાય છે. તે બાપક પરમાત્માનું હિતૃષ્ટ તરફ છે, જેને પૂર્વોક્ત વિદ્વાન પામે છે, ૯

કહે જે પદ ગંતવ્ય છે તેની, " ઉદ્ધિયો રથૂલ છે " સાંધી આરંભ કરીને સુદ્ધમતાના ન્યૂનાધિકપણનાં ક્રમવતે પ્રસંગાત્મકાવધી પ્રાપ્તિ કરવાથીય છે એ અર્થવાળી બે શ્રવણો કહેવાય છે:—

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા દ્યૌર્ધા અર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૦ ॥

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તારુપરુપઃ પરઃ ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ ૧૧ ॥

શંખદાર્થ:—ઉદ્ધિયોથી અર્થો પર [છ.] અને અર્થોથી મન પર [છ.] તથા મનથી તો બુદ્ધિ પર [છ.] અને [બુદ્ધિથી મહાન્ આત્મા પર [છ.] ૧૦ મહાન્થી અવ્યક્ત પર [છ.] અને [અવ્યક્તથી પુરુષ પર [છ.] પુરુષથી પર કંઈ નથી. તે અવધિ [તથા] તે પરા ગતિ [છ.] ૧૧

વિવેચન:—ઉદ્ધિયો રથૂલ છે. તે ઐત્વાદિ ઉદ્ધિયોથી રજ્જાદિક વિષયભાવને પ્રાપ્ત થયેલ સુદ્ધમત્તરૂપ અર્થો પર એટલે સુદ્ધમ, મહાન્ ને અષ્વામયી પ્રસંગાત્મરૂપ છે. તે અર્થોથી મન એટલે મનને ઉપગમનનાર સુદ્ધમત્તરૂપ પર છે. મનથી બુદ્ધિ એટલે બુદ્ધિના નિશ્ચ આદિક ધર્મનાં આરંભક સુદ્ધમત્તરૂપ પર છે, અને બુદ્ધિથી મહાન્ આત્મા એટલે હિરણ્યગર્ભનું સ્વરૂપ પર છે. ૧૦ તે મહાન્ આત્માથી અવ્યક્ત એટલે માયા પર છે. તે અવ્યક્તથી પ્રસંગાત્મથી અભિન્ન પરમાત્મરૂપ પુરુષ પર (અવ્યક્તથી અનિસુદ્ધમ, મહાન્ અને પરમાર્થથી સર્વતા અંતરાત્મરૂપ) છે. એ ચૈતન્યધન પુરુષથી પર કંઈ પણ નથી, તેથી સુદ્ધમપણનો, મહત્ત્વપણનો અને પ્રસંગાત્મપણનો તે અવધિ છે. એમ હોવાથી ગમન કરનારમતિવાળા-સર્વ સંભારી છોડેલી તે કોઈ ગતિ છે. 'યદ્વત્સા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ્ પરમં મમ્ ॥' (ત્યાં જઈને પુરુષો પાછા આવતા નથી તે માફ પરમ ધામ છે) એ શ્રીકૃષ્ણવદ્ગીતાનું વચન પણ પરમાત્મરૂપને જ કહે ગતિ કહે છે. ૧૧

ને પુરુષ ગતિરૂપ હોય તો તે આગતિરૂપ (આગમનરૂપ) પણ હોવો જોઈએ, ને એમ હોય તો “ જ્યાંથી પુનઃ જન્મતો નથી ” એ પૂવોક્ત વચન કેમ થતી શકે ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्तमा न प्रकाशते ।

દૃશ્યતે ત્વમ્પયા ચુદ્ધયા સૂક્ષ્મયાં સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખ્દાર્થઃ—આ આત્મા સર્વે જૂતોમાં ગૃહ [હોઇને] પ્રકાશતો નથી. એકાગ્રતાવાળી સૂક્ષ્મચુદ્ધિવડે સૂક્ષ્મદર્શિઓથી તો દેખાય છે. ૧૨

વિવેચન:—ચૈતન્યરૂપ પુરુષ સર્વનો અંતઃગતમા હોવાથી ગતિરહિતજ છે તોપણ આરોપથી ગતિરૂપ કહેવાય છે તેથી પ્રત્યાગતમરૂપ પુરુષને પામીને પુનઃ સંસારમાં આગમન સંભવતું નથી. ચૈતન્યરૂપ પુરુષનું અંતઃગતમપણું આ પ્રમાણે છે.—આ પુરુષરૂપ આત્મા ધ્વજાથી માંડીને સ્તંભપર્યંત સર્વ જૂતોને વિષે ગૃહ (માયાથી ઢંકાયેલો) હોઇને સંગ્રહરહિત ચુદ્ધિવાળા કોઇને આત્મપણાવડે પ્રતીત યતો નથી આ માયા અતિગંભીર, દુઃખે કરીને જાણી શકાય એવી અને વિચિત્ર છે. જેથી આ સર્વ પ્રાણીઓ પરમારોપથી પરમાત્મરૂપ છતાં પણ, અને એવી રીતે બોધ કર્યા છતાં પણ, પુરુષ ‘ હું પરમાત્મા-ધ્વજ-ધું ’ એમ ઝડપી કરતો નથી; કિંતુ ધટાદિકની પેઠે યોતાને દૃશ્ય થતાં દેહઉદિયાદિકના સમૂહરૂપ જડને ઉપદેશવિના પણ ‘ હું અમુકનો પુત્ર અમુક છું ’ એમ આત્મપણાવડે ઝડપી કરે છે તેથી નિશ્ચય આ સર્વ પ્રાણીઓ પરમેશ્વરની માયાથી મોહ પામીને ભ્રમણ કરે છે એમ જાણાય છે નિદિધ્યાસનથી ઉપજેલા સંસ્કારયુક્ત, ધ્વજાત્માનું એકપણું જેનું યુગ્મ્ય લક્ષ્ય છે એવી, અને સૂક્ષ્મવસ્તુના નિરૂપણપરામણ્ય ચુદ્ધિવડે પરમ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જોવાના સ્વભાવવાળા સૂક્ષ્મદર્શી પંડિતોથી તો સર્વ જૂતોમાં ગૃહ છતાં પણ તે આત્મા દેખાય છે. સ્વપ્રકાશ હોવાથી આત્મા વસ્તુતાએ તો દૃશ્ય નથી, માત્ર અહાં તેને આરોપથી દૃશ્ય કહેવામાં આવેલ છે એમ જાણવું. ૧૨

હવે તે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહે છે.—

यच्छेद्वाङ्मनसी माग्नस्तथच्छेज्જ्ञान आत्मनि ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિયચ્છેત્તથચ્છેજ્જ્ઞાનં આત્મનિ ॥ ૧૩ ॥

શીખ્દાર્થઃ—વિવેકી વાણીને મનવિષે લીન કરે, તેને પ્રકાશરૂપ ચુદ્ધિમાં લીન કરે, ચુદ્ધિને મહાન્ આત્મામાં લીન કરે, [અને] તેને શાંત આત્મામાં લીન કરે. ૧૩

વિવેચન.—વિવેકવાળો પુરુષ વાણી આદિ ઉદ્દિયોનો મનમાં લય કરે, મનનો પ્રકાશરૂપ ચુદ્ધિમાં લય કરે, જનરૂપ ચુદ્ધિનો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હિરણ્યગર્ભનામવાળા મહત્ત્વરૂપ મહાન્ આત્મામાં લય કરે, અને તે મહાન્ આત્માનો સર્વવિરોધરહિત રૂપવાળા, અક્રિય, સર્વાંતર, સર્વચુદ્ધિરૂપિતા સાક્ષી ને શાંતરૂપ યુગ્મ્ય આત્મામાં લય કરે; વાગ્ આદિ ઉદ્દિયોના બાહ્યાર રોગી મનરૂપે સ્થિત રહેવું તે ઉદ્દિયોનો મનમાં લય જાણવો. ચુદ્ધિ મન આદિની અંતર છે તેથી આત્માનો ચુદ્ધિ એવો અર્થ કર્યો છે. મનના બાહ્યાર લગ્ન ચુદ્ધિરૂપે સ્થિત રહેવું તે મનનો ચુદ્ધિમાં લય જાણવો. ચુદ્ધિને મહાન્ આત્માજેવી સ્વચ્છસ્વભાવવાળી કરવી તે ચુદ્ધિનો મહત્ત્વમાં લય જાણવો. એવી શુદ્ધચુદ્ધિને આત્મામાં સ્થિત કરવી તે મહત્ત્વનો શાંત આત્મામાં લય જાણવો. ૧૩

એમ ક્રમવડે વિષયોમા રોપદર્શનથી અને અભ્યાસથી બાહ્યકરણના અને અંતઃકરણના બાહ્યારને વિશ્લેષ થવાથી વિશ્લેષકતાને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે અચળ કરવાનો શ્રુતિભગવતી આ પ્રમાણે બોધ કરે છે:—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

હુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગે પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ઊઠો, જાગો, એણેની સમીપ જઇને જાણો. [જેમ] કુરની ધારા તીક્ષ્ણ કરેલી દુઃખથી ઉપર ચડાય એવી [હોય છે તેમ] જ્યુદ્ધમાંનો તે માર્ગને દુર્ગમ કહે છે. ૧૪

વિવેચન:—હે અનાદિ અવિદ્યાર્થી સતેષા પ્રાણીઓ ! આત્મસ્વરૂપના દર્શનમાટે ઊઠો, એટલે આત્મજ્ઞાનની સંપુષ્પ થાઓ, અને જ્ઞાતાનમય નિદ્રાથી જાગો, એટલે તેનો નાશ કરો. સ્વસ્વરૂપને જાણનારા એક આચાર્યોની સમીપ વ્યાવિધિ જળને તેમજે ઉપદેશ કરેલા સર્વેની અંતર રહેનારા આત્માને ‘તે હું હું’ એમ જાણો એ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન દુર્લભ જાણીને તેમાટે અત્યંત યત્ન કરવો જોઈએ એમ શ્રુતિભગવતી માતાની યેટ મુખાદિયી કહે છે:—જેમ કુરના એટલે સમજાના (અસ્થાના) અગ્રમગરૂપ ધારા પાપાણુપર ધસીને તીક્ષ્ણ કરી હોય તે દુઃખથી ઉપર ચાલી શકાય એવી હોય છે, અર્થાત્ તેપર ઊધાડે પગે ચાલવું અત્યંત કઠિન છે તેમ જુદ્ધિમાન પુરુષે આ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ માર્ગને દુઃખથી સંપાદન કરવાયોગ્ય હોવાથી દુર્ગમ કહે છે. ૧૪

જાણવાયોગ્ય વસ્તુના અતિચક્ષુષણના હેતુને તથા તે વસ્તુને જાણવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમઘવયં તથાડરાસાન્નત્યમગન્ધવચ્ચ યત્ ।

અનાજનન્તં મહતાં પરં ધ્રુવં નિચાચ્ય તન્મૃત્યુમુત્વાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે [બ્રહ્મ] શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, અઘ્વય તથા રસરહિત, નિત્ય ને ગંધરહિત, અનાદિ, અનંત, મહત્ત્વી પર [ને] ધ્રુવ [છે] તેને જાણીને [પુરુષ] મૃત્યુના મુખથી મોકળો થાય છે. ૧૫

વિવેચન:—જે બ્રહ્મ શબ્દરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, અઘ્વય, રસરહિત, નિત્ય ને ગંધરહિત છે. જે વસ્તુ શબ્દાદિ શુણ્ણાળી હોય તે નાશ પામે છે, આ બ્રહ્મ શબ્દાદિ શુણ્ણરહિત હોવાથી અવિનાશી છે, ને તેથી નિત્ય તથા અનાદિ એટલે કારણથી રહિત છે. વળી જે બ્રહ્મ અનંત એટલે કાર્યરૂપ અંતથી રહિત, નિઃસંતાનસ્વરૂપ હોવાથી હિરણ્યગર્ભની જુદ્ધિરૂપ મહત્ત્વથી વિલક્ષણ, તથા અપરિણામિનિત્ય છે. તે બ્રહ્મરૂપ આત્માને જાણીને પુરુષ અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ મૃત્યુના મુખથી મોકળો થાય છે. ૧૫

કેવે શ્રુતિ પ્રસ્તુત વિદ્યાનની સ્તુતિમાટે આ પ્રમાણે કહે છે:—

નાચિકેતસુપાણ્યનં મૃત્યુમોક્તશ્ચનાતનમ્ ।

ઉત્ત્વા શ્રુત્વા ચ મેધાવી વ્રજ્જલોકે મહીયતે ॥ ૧૬ ॥

ય ઇમં પરમં શુભં શ્રાવયેદ્બ્રહ્મસંસદિ ।

પ્રવતઃ શ્રાદ્ધકાળે વા તદાનન્ત્યાય કલ્યતે તદાનન્ત્યાય કલ્યતેતિ ॥ ૧૭ ॥

॥ ઇતિ પ્રથમાઘ્યાયે તૃતીયા વહ્ની ॥ ૩ ॥ ઇતિ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—નચિકેતાથી પ્રાપ્ત [અને] યમે કહેલા પુરાતન ઉપાખ્યાનને કહીને [અને] સંસળીને જુદ્ધિમાન બ્રહ્મરૂપ લોકમાં અદિમા પામે છે. ૧૬ જે આ પરમ શુભને ‘બ્રાહ્મણની સભામાં સંસળાવે, અથવા શ્રાદ્ધકાલમાં યજિત થઈને [સંસળાવે તો] તે અનંત ફલમાટે સમર્થ થાય છે, અનંત ફલમાટે સમર્થ થાય છે. ઇતિ ૧૭

વિવેચન:—જે જુદ્ધિમાન પુરુષ આ નચિકેતાથી પ્રાપ્ત થયેલા અને યમે તેને કહેલા ત્રણ વહ્નીરૂપ પુરાતન ઉપાખ્યાનને જાણીને અદિમા પામે અને બ્રહ્મવેતા આચાર્યોથી સંસળીને કારણ કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ મોકળાં અદિમા પામે છે, અર્થાત્ સર્વના આત્મરૂપ થઈને ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય છે. ૧૬ જે કાષ્ઠ પુરુષ આ

શ્રેષ્ઠ યુગ્ર અથને બ્રાહ્મણની મલામા પાડથી અથવા અર્થથી સંભાળવે, અથવા શ્રાદ્ધકાંધમાં પવિત્ર યજ્ઞને ભોજન કરનારા બ્રાહ્મણને સંજ્ઞાવે તો તેનું શ્રાદ્ધ અર્પનત્ર દ્રવ્યમાટે સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ તેના શ્રાદ્ધનું મહાન ફલ થાય કે તદાનન્ત્યાય કલ્પવે એ પરંતુ બે વાર કથન અધ્યાયની સમાપ્તિ દેખાડવામાટે છે. ૧૭

હતિ શ્રીકાઠકોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયગત ત્રીજી વર્ણીની

તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત. ૧. ૩

હતિ શ્રીકાઠકોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત ૧

॥ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

॥ ૧ પહેલી વહ્નો ॥

પૂર્વે આનાદિ અવિદ્યારૂપ પ્રતિબંધ કહ્યો હતો હવે સાદિ પ્રતિબંધને દેખાડવા માટે આ વર્ણીનો આરંભ થાય છે શ્રેના પ્રતિબંધનું કારણ જાણવાથી તે પ્રતિબંધના નિવારણમાટે યત્ન થઈ શકે છે, અને નહિ જાણવાથી યત્ન થઈ શકતો નથી તેથી પ્રથમ શ્રેના પ્રતિબંધને દેખાડે છે.—

પરાશ્ચિ જ્વાનિ વ્યતૃગત્સ્વયંભૂતસ્માત્પરાઽ પશ્યતિ જાન્તરાત્મન ।

કશ્ચિદ્ધિરઃ પ્રત્યગાત્માનૈસદાતૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—પરમેશ્વર બ્રાહ્મ વિષયોને પ્રકાશવામાં સમર્થ ઇન્દ્રિયોનું હનન કરતા હોવા, તેથી બ્રાહ્મને જુએ છે, એતરાત્માને નહિ. કોઈ વિવેકી ચક્ષુના નિરોધવાળો અમૃતપણાને ઇચ્છતો [હતો] પ્રત્યગાત્માને જુએ છે ૧

વિવેચન—જે સર્વજ્ઞ સ્વતંત્ર છે, સ્વતંત્ર નથી તે પરમેશ્વર સ્વયંભૂ કહેવાય છે પરમેશ્વર, આત્માથી ભિન્ન બ્રાહ્મ શબ્દાદિક વિષયોને પ્રકાશવામાં સમર્થ બ્રાહ્મિક ઇન્દ્રિયોનું એતરાત્માના દર્શનથી તેમને વિમુખ કરીને હનન કરતા હોવા ઇન્દ્રિયોને સત, ચિત્ત ને આનંદરૂપ આત્માના દર્શનથી વિમુખ કરી, અસત જડ ને દુઃખરૂપ બ્રાહ્મ વિષયના દર્શનમાં પ્રવૃત્ત થનાર બહિર્મુખ રચી તેમનું હનન જાણીને ઇન્દ્રિયો વિષયાભિમુખવાળો હોવાથી ઇન્દ્રિયોએ વિષયોને જાણનારા પુરુષ તે ઇન્દ્રિયોએ બહારના અનાત્મરૂપ શબ્દાદિક વિષયોને જાણે છે, એતરાત્માને જાણતો નથી એવી રીતે લોકોના સ્વભાવ જાણી જાય કોઈ વિવેકી પુરુષ ચક્ષુસાદિ ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી રોકી પોતાના નિસર્વભાવરૂપ અમૃતપણાને ઇચ્છતો હોતો પ્રસાદાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે બ્રાહ્મ વિષયોના ભોગમાં તત્પર થતુ અને અંતરાત્માને અનુભવ કરતો એ બંને એક પુરુષમાં એક કાલે સંભવે નહિ તેથી આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે અપ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રતિભા નિરોધકરતો ભોગ્ય. ૧

હવે અવિવેકીની અને વિવેકીની ઇચ્છાના ભિન્નપણાને દેખાડે છે —

પરાચઃ કામાનનુયન્તિ ઘાલાસ્તે મૃત્યોર્યન્તિ વિતત્તસ્ય પાશ્વમ ।

અથ પીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા ધ્રુવમધ્રુવેષ્વિહ ન પ્રાર્થયન્તે ॥ ૨ ॥

શીખાર્થઃ—અદ્યપશુદિવાળા બહારના વિષયોપ્રતિ જાય છે, તેઓ સર્વભણીધી વ્યાપ્ત મૃત્યુના પાશને પામે છે, અને વિવેકીઓ અચલ અમૃતપણાને જાણીને અહીં અનિત્યોમાં ઇચ્છા કરતા નથી ૨

વિવેચન—અનાદ્યવસ્તુના દર્શનરૂપ અવિદ્યા અને આ લોક પરલોકના ભોગની તૃષ્ણા એ બંનેએ જે આત્માના સાક્ષાત્કારનો પ્રતિબંધ થયો છે એવા અદ્યપશુદિવાળા પુરુષો બહારના શબ્દાદિ વિષયોપ્રતિ

જાય છે, તે કારણથી તે સર્વઅણીથી બામ જે અવિદ્યા, કામ, અને કર્મના સમુદાયરૂપ મૃત્યુના-દેહના અને ઇન્દ્રિયાદિકના સંયોગવિયોગરૂપ એટલે નિરંતર વર્તમાન જન્મ, મરણ, જરા ને રોગાદિક અનેક અનર્થના સમૂહરૂપ પાસને પ્રાપ્ત થાય છે; અને વિવેકવાળો પુરુષ દેવાદિકના અનિલ અમરભાવથી વિલક્ષણ અનગતમાના સ્વરૂપની સ્થિતિરૂપ અચલ અમરભાવને જાણીને અનર્થરૂપ આ સંસારમાં વિલમ્બાન અનિલરૂપ સર્વ પદાર્થોમાંથી કોઈ પણ પદાર્થને ઇચ્છતો નથી; અર્થાત્ પુત્ર, વિત્ત ને લોક એ ત્રણ એવણાથી તે રહિત થાય છે. ૨

જે બહુના વિદ્યાનથી જ્ઞાનીઓ બીબ કોઈ પણ પદાર્થને ઇચ્છતા નથી તે બહુને વિદ્યાન કેવી રીતે થાય છે એમ સંક્રાંધ થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

યેન સ્વં રસં મન્યં શબ્દાન્સ્પર્શાંચ મૈથુનાન્ ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिश्रित्यते । एतद्वै तत् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[સર્વ લોક] જે આપડેજ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દો સ્પર્શો ન મૈથુનાને સ્પષ્ટ જાણે છે [તેને] અહીં શું અવરોધ રહે છે? [તે] આજ તે [છ.] ૩.

વિવેચન:—સર્વ લોકો જે આ જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માથીજ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દો, સ્પર્શો અને મૈથુનરૂપ નિમિત્તથી યથેલાં સુખનાં જ્ઞાનેને સ્પષ્ટ જાણે છે. સ્વયંસદ્ગતિવાત જડ હોવાથી તેવડે રૂપાદિકનું જ્ઞાન સંભવે નહિ, કિંતુ જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માના સદ્ભાવથીજ રૂપાદિકનું જ્ઞાન સંભવે છે. આ લોકમાં તે જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માને નહિ જાણી શકાય એવું શું અવરોધ રહે છે? કંઈ પણ અવરોધ રહેતું નથી, કિંતુ સર્વ વસ્તુજ તે આત્માથી જાણવાયોગ્ય છે, તે આ આત્માજ તે બધું છે. ૩

અતિશયપણથી બહુ દુર્વિચેય છે એમ માનીને આજ અર્થને પુનઃ પુનઃ કહે છે:—

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभ्रमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્નમાં જાણવાયોગ્ય તથા જાગૃતમાં જાણવાયોગ્ય [એ] બંનેને જેવડે જુએ છે [તે] વ્યાપક [ને], સર્વકલ્પનાના અધિષ્ઠાન આત્માને જાણીને જુદિમાન શોક કરતો નથી. ૪

વિવેચન:—સ્વપ્નમાં જાણવાયોગ્ય વસ્તુ અને જાગૃતમાં જાણવાયોગ્ય વસ્તુ એ બંનેને મદુબો જે આત્માવડે જુએ છે આજ તે બધું છે. તે વ્યાપક અને સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાન આત્માને “હું પરમાત્મા છું” એમ આત્મભાવથી સાક્ષાત્ જાણીને જુદિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી. ૪

य इमं मध्वर्दं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतमव्ययं न ततो विजगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ કર્મફલના ભોક્તા જીવરૂપ આત્માને [અને] ભૂતભવિન્ધનાં નિયામકને અલોકરૂપે જાણે છે, પછી રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતો નથી, આજ તે [છ.] ૫

વિવેચન:—જે કોઈ આ કર્મફલના ભોક્તા પ્રાણીદિક સમૂહને ધારણ કરનાર જીવરૂપ આત્માને તથા જ્ઞાન, વર્તમાન ને ભવિષ્યકાલના નિયામક ઉચ્ચરને અલોકરૂપે જાણે છે તે તે જ્ઞાન થયા પછી અર્થવતે પ્રાપ્ત યથેલાં હોવાથી યોતાનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતો નથી. જ્યારે યોતાને નિલ અદૈત્તરૂપ જાણે ત્યારે તેનું કોણું કોનાથી રક્ષણ કરવાને ઇચ્છે? કોઈથી કોઈનું કોઈ પણ રક્ષણ કરવા ઇચ્છે નહિ આ જીવજીવનને સદૈવસ્વરૂપજ તે બધું છે. ૫

જે પ્રસાદાત્મા ઉચ્ચસ્વભાવને કહી તે સર્વનો આત્મા છે એમ જાણવે છે:—

યાઃ પૂર્વે તપસો જાતમદ્રચઃ પૂર્વમજાપત ।

ગુહાં પ્રવિશ્ય વિષ્ણુન્તં યો ધૂતેમિર્વંપદયત । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

શીખરાર્થઃ—જે બ્રહ્મથી પૂર્વે ઉપજેલા [તથા] બ્રહ્મથી પ્રથમ ઉત્પન્નને જીએ છે, [તથા] જે ગુહામાં પ્રવેશ કરીને જીતોની [સાથે] રહેલાને [જીએ છે તે જીનેજ જીએ છે,] આજ તે [બ્રહ્મ છે.] ૬

વિવેચન—જે મુમુક્ષુ જલસદિત પાંચ જીતોથી પૂર્વે ઉપજેલા તથા જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા તુષેરૂપ બ્રહ્મથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ દિગ્વિપ્રગર્ભને જીએ છે, અને જે દેવાદિક ચરીતને ઉપજાવીને સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયધારણ ગુહામાં પ્રવેશ કરીને શબ્દાદિનો અનુભવ કરતા છતા કાર્યકારણરૂપ જીતોની સાથે રિપત થયેલા તેને જીએ છે તે મુમુક્ષુ બ્રહ્મથી ઉપજેલ દિગ્વિપ્રગર્ભ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી જીનેજ જીએ છે, આ દિગ્વિપ્રગર્ભને તે બ્રહ્મ છે. ૬

હવે તે દિગ્વિપ્રગર્ભના અન્ય વિશેષજીને કહે છે—

યા માણેન સંભવત્પદિતિર્દેવતામયી ।

ગુહાં પ્રવિશ્ય વિષ્ણુન્તીં યા ધૂતેમિર્વંજાપત । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

શીખરાર્થઃ—જે દેવતામયી [છ, જે] પ્રાણરૂપે ઉપજી છે, જે બીજો [સદિત] ઉપજી થઈ [છ, જે] અદિતિ [કહેવાય છે, તે] ગુહામાં પ્રવેશ કરીને રહેલીને [જે જીએ છે તે બ્રહ્મનેજ જીએ છે,] આજ તે [છ.] ૭

વિવેચન—જે સર્વદેવતામય છે, જે દિગ્વિપ્રગર્ભરૂપ પ્રાણરૂપે પરબ્રહ્મથી ઉપજી છે, જે શબ્દાદિના અન્યથી-બોધથી-અદિતિ કહેવાય છે; ને જે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયધારણ ગુહામાં પ્રવેશ કરીને રિપત થયેલી છે તે અદિતિને જે જીએ છે તે તે બ્રહ્મનેજ જીએ છે. આ અદિતિજ તે બ્રહ્મ છે ૭

હવે અમિના બ્રહ્મભાવને દેખાડે છે—

અરણ્યોર્નિહિતો જાતવેદા ગર્મં ઇવ સુસૃતો ગર્મિણીમઃ ।

દિવે દિવ ઈદ્યો જાગૃવદ્દિર્હવિષ્મદ્દિર્મનુજ્યેભિરપિઃ । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

શીખરાર્થઃ—અરણ્યોમાં રિપત, [અને] ગર્મભવાળીઓવડે ગર્ભની જે સારી રીતે ધારણ કરાયેલા, [તથા] દિવસે દિવસે હવિષ્વાળા મનુષ્યોએ [અને] જાગનારાઓએ સ્તુતિ કરવાયોગ્ય [જે] જાતવેદા અગ્નિ [છ,] આજ તે [છ.] ૮

વિવેચન—જે અધિયગરૂપ થ-ને અર્થને કરવાના નીચેના તથા ઉપરના કારણ અરણ્યોમાં રિપત છે, તથા અધ્યાત્મરૂપ થઈને હોમ કરેલા સર્વ જ્ઞેયોના બોક્તા થયા છતા પશુક્રમ્ભા રિપત છે, અને ગર્ભવતી ઓગા જેમ કટુકામરહિત પાનવડે તથા કદ અને વાત નહિ લધાગનારા ભોજનવડે ગર્ભને સારી રીતે ધારણ કરે છે તેમ મનુષ્યોના કર્તા અતિલ્ક અને યોગી ને સારી રીતે ધારણ કરે છે, અને દિનદિનપ્રતિ ધૃતદિક હોમપ્રત્યવાળા કર્મક મનુષ્યોથી અને જાગરણના સ્વભાવવાળા એકે પ્રમાદરહિત પાનની બાવનાવાળા યોગિજ્ઞોથી ક્રમથી પદવિષે ને હવિષવિષે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય તથા વંદન કરવાયોગ્ય છે. એવા જે જાતવેદાનામવાળા અમિદેવ છે તે આ વિરાણરૂપ અગ્નિજ તે બ્રહ્મ છે. ૮

યતથોદેતિ સૂર્યોઽસ્તં યત્ર ચ ગચ્છતિ ।

તં દેવાઃ સર્વે અર્ષિતાસ્તદુ નાત્યેતિ કશન । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

શીખદાર્થ:—જ્યાંથી સૂર્ય ઉદય થાય છે, અને જેમાં અસ્ત પામે છે તે પ્રતિ, સર્વે, દેવો પ્રવેશ પામેલા [છે,] તેને કોઈ પણ ઉલ્લંઘનો નથી, આજ તે [છે,] ૯

વિવેચન:—જે હિરણ્યગર્ભે પ્રાણીમાંથી સૂર્ય ઉદય થાય છે, અને, જે પ્રાણીમાં તે દિનદિન પ્રતિ અસ્ત થાય છે, તથા સ્થિતિસ્થિતમાં તે પ્રાણરૂપ આત્મામાં અગ્નિ આદિ અધિદેવ અને વાગ્ આદિ અધ્યાત્મરૂપ સર્વે દેવો પ્રવેશ પામેલા છે તે સમસ્તપ્રાણ પશુ સ્થાન છે. તે સર્વરૂપ અત્તુ કોઈપણ પુરુષ ઉલ્લંઘન કરતો નથી, અર્થાત તેના સ્વરૂપભાવને છોડીને તેનાથી અનુભાવપ્રતિ જતો નથી, આજ તે સ્થાન છે. ૯

જે વસ્તુ સ્થાપી માંડીને સ્થાવરપરિતના પદાર્થોમાં વર્તમાન છે, અને તે તે ઉપાધિવાળા હોવાથી જે અસલની પેઠે જણાય છે તે વસ્તુથી (સ્થાપી) સંસારી જીવ જિન છે એવી સંકા કોઈને થાય તો તે સંકા દૂર કરવા શ્રુતિભગવતી નીચે પ્રમાણે કહે છે—

યદેવેહ તદ્મુજ યદ્મુજ તદન્વિહ ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થ:—જે પ્રસિદ્ધ અહીં [છે] તે ત્યાં [છે, ને] જે ત્યાં [છે] તે અહીં [ઉપાધિના] જેવું [બાસે છે.] જે અહીં નાનાની પેઠે જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે. ૧૦

વિવેચન:—જે બ્રહ્મ અહીં કાર્યકારણરૂપ ઉપાધિવડે યુક્ત હોયને. અધિવેડો પુરુષને સંસારરૂપ ધર્મવાળું બાસે છે તેજ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત બ્રહ્મ લાં નિલ વિજ્ઞાનધનસ્વભાવવાળું સર્વ સંસારધર્મથી રહિત છે. જે બ્રહ્મ લાં આત્મામાં સ્થિત છે તેજ બ્રહ્મ અહીં નામ, રૂપ, કાર્ય અને કારણરૂપ ઉપાધિના જેવું બાસે છે. અધિવાધી શ્રોત્ર પામેલો જે પુરુષ આ એકજ બ્રહ્મવિષે “હું બ્રહ્મથી જિન છું, અને બ્રહ્મ મારાથી જિન છે” એમ જિનની પેઠે જુએ છે તે પુરુષ યુનઃ યુનઃ જન્મમરણને પામે છે તેથી એકરસવિજ્ઞાનમાં અને નિરંતરપણે આકાશની પેઠે પરિપૂર્ણમાં “હું બ્રહ્મ છું” એમ જેવું. ૧૦

મનસૈવેદમાસૃગ્યજ્ઞે નાનાઽસ્તિ કિન્ચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યું ગચ્છતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થ:—મનવડેજ આ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય [છે.] અહીં કાંઈ પણ ભેદ નથી. જે અહીં નાનાની પેઠે, જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે. ૧૧

વિવેચન:—આચાર્યના ઉપદેશના અને સાક્ષના સંસ્કારયુક્ત મનવડેજ આ એકરસ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે. ભેદની પ્રતિતિ કરવાનાર અધિવાધી નિહતિ થવાથી આ બ્રહ્મવિષે ભેદ પશુ ભેદ નથી. જે પુરુષ અધિવાધરૂપ અધિકારવાળી દષ્ટિને છોડતો નથી, અને આ બ્રહ્મવિષે ભેદની પેઠે જુએ છે તે અસ્વ ભેદને કદપતો છતો પશુ વારંવાર જન્મમરણને પામે છે. ૧૧

યુનઃ પશુ તેજ બ્રહ્મને જણાવે છે:—

અદ્ગુપ્તમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ।

ઈશાનો ભૂતભવસ્ય ન તત્તો વિજુગુપ્સતે । एतद्दे तत् ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થ:—અગુપ્તમાત્ર પુરુષ શરીરની મધ્યે સ્થિત છે. ભૂતભવિધ્યના નિયામક [છે, તેનું જ્ઞાન થયા] તથા રક્ષણ કરવાને ધ્વજ્યતો નથી, આજ તે [છે.] ૧૨

વિવેચન:—હવ્યગ્રમ અંગૂઠાનેવડું છે માટે તેના કિન્નમાં રહેલું અંતઃકરણ પશુ અંગૂઠાનેવડું છે તેથી જેવડે સર્વ જગત પૂર્ણ છે એવો પુરુષ પશુ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો હોઈને અંગૂઠાના જેવડા પરિમાણવાળો કહેવાય છે. એવો જે અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ શરીરમાં સ્થિત છે તે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનનો નિયામક ધ્રુવર

છ. તે ઈશ્વરરૂપ આત્માને જાણીને એવા જ્ઞાનપણી અભયને પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાની પોતાનું મુક્તિ કરવાને ઇચ્છતો નથી, આજ તે યજ્ઞ છે. ૧૨

અહ્યુપમાત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ ।

ઈમાનો ભૂતભવપ્તસ્ય સ એવાય સ જ સ્વઃ । એતદ્વૈ તત્ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—અંશુકમાત્ર પુરુષ ધૂમરુદિત [અગ્નિના] પ્રકાશના જેવા [જાણ્યા છે. જે] ભૂતભવિધ્યના નિયામક [છે] તેજ આજ [છે, અને] તેજ કાલ [રહેશે.] આજ તે [છે.] ૧૩

વિવેચન—અંશુકજેવા પરિમાણવાળા પુરુષ ધૂમરુદિત અગ્નિના પ્રકાશના જેવા યોગિનિનો જે હૃદય-વિષે ક્ષણવાળી ભાવના છે. જે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાલના નિયામક ઈશ્વર છે તેજ નિસ નિર્વિચાર પુરુષ હમણી પ્રાણીઓમાં વર્તમાન છે, ને તેજ કાલ પશુ વિદ્યમાન રહેશે, અર્થાત્ તેના જેવા અન્ય પુરુષ ઉપજશે નહિ, આજ તે યજ્ઞ છે. ૧૩

આત્માના અભાવપણનું તથા ક્ષણજંતુરપણનું નિરાકરણ કરીને હવે પુનઃ પશુ ભક્તના ભોક્તાનો નિષેધ કરે છે.—

યયોદકં દુર્મે દૃષ્ટં પર્વતેષુ વિધાવતિ ।

एवं धर्मान्पृથક વડ્યસ્તાનેવાનુચાવતિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ જલ ઉંચા [દેશ]માં વરસ્યું [છતું] નીચા [દેશ]માં વિનાશ પામે છે એમ ધર્મોને પૃથક્ જોતો [છતો] તેમનેજ પામે છે ૧૪

વિવેચન—જેમ જલ ઉંચા પ્રદેશમાં વરસ્યું છતું નીચાણના પ્રદેશમાં વિનાશ પામીને વિનાશ પામે છે તેમ આત્માના ધર્મોને શરીરશરીરપ્રતિ પૃથક્ પૃથક્ દેખતો છતો તે આત્માની યુત્તર યુત્તર આત્માથી પૃથક્ એવા તે શરીરના ભોક્તેજ પામે છે. ૧૪

હવે અવિદ્યા ઉપાધિએ પ્રતીત કરાવેલું ભોક્તૃત્વને જેનું નાશ પામ્યું છે, તથા જે વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાનધન, એકરસ ને અદ્વય આત્માને જાણનાર તથા મનન કરવાના રંગભાવવાળો છે તથા વિદ્યાનું આત્મસ્વરૂપ જેવું સંભવે છે તે કહે છે —

યયોદકં શુદ્ધ શુદ્ધમાસિકં તાલોવ ભવતિ !

एवं मुनेर्विज्ञાનત આત્મા ભવતિ ગૌતમ ॥ ૧૫ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमा वल्ली ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું ગૌતમ ! જેમ શુદ્ધમાં નાંખેલું શુદ્ધ જલ તેવુંજ રહે છે તેમ જાણનાર મુનિનો આત્મા રહે છે. ૧૫

વિવેચન—હું ગૌતમ ! (નમસ્કૃત) જેમ શુદ્ધપ્રદેશમાં નાંખેલું શુદ્ધ જલ તેવું ને તેવુંજ રહે છે, વિપરીતભાવને પામતું નથી તેમ એકતાને જાણનાર મનન્દશીલનો આત્મા તેવો ને તેવોજ રહે છે. વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી કુતાર્દિદોષો ભોદ્ધિને તથા નાસ્તિકોની કુદૃષ્ટિને સજ્ઞ રૂપે સદસ્ય માતાપિતાથી પશુ અધિક દિત ઇન્દ્રિયનાર વેદભાગવાને ઉપદેશ કરેલ આત્માના એકપણાનું જ્ઞાન દર્શરુદિત પુરુષોએ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી આદર કરવાયોગ્ય છે. ૧૫

इति श्रीकण्डोपनिषद्ना द्वितीय अध्यायगत प्रथमवल्लीनी

तात्पर्यटीपिका समाप्ता. ૨. ૧

॥ ૨ વીજી વહ્લી ॥

અહનું દુર્વિરોધપણું હોવાથી પુનઃ પશુ અન્ય પ્રકારે અહનતસ્ત્વો નિર્ણય કરવા માટે આ વહલીના આરંભ થાય છે. આ શરીર પુરના જેવું હોવાથી પુર છે લોખ્પસિદ્ધ પુર જેમ દાર, દારપાલ અને અધિકારી આદિ અનેક મામત્રીવડે યુક્ત હોય છે તેમ આ શરીરમા બે કાનના છિદ્ર, બે નાસિકાના છિદ્ર, બે નેત્રગોલક, મુખ, નાભિ શિશ્ન, ગ્રાહ ને અહરેદ્ર એ અગીઆર દાર; ઔત્રેદ્રિય ધાત્યુદ્રિય, નેત્રેદ્રિય, રસનેદ્રિય સમાન, ઉપરચેદ્રિય, ગુદેદ્રિય ને પ્રાણ એ દારપાલો, અને દિશા આશ્વિનીકુમાર, સૂર્ય, વરુણ, ઈશાન, પ્રજાપતિ, યમ ને સહોત્તત એ અધિકારીઓ ઇન્દ્રાદિક પુરની અનેક સામગ્રી હોવાથી આ શરીરરૂપ પુર પશુ સામગ્રીસંહિત છે. જેમ લોખ્પસિદ્ધ પુર પોતાના સ્વરૂપથી પૃથક્ તથા સ્વતંત્ર એવા રાખનું હોય છે તેમ આ શરીરરૂપ પુર કયા ગાળનું છે તે કહે છે —

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્વાવક્ત્ત્વેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે । एतद्वै तत् ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—જન્મરહિત [તથા] વક્તારહિત જ્ઞાનવાળાનું અગીઆર દ્વારવાળું પુર [છે, તેનું] ધ્યાત કરીને શોક કરતો નથી, ન યુક્ત થયો [હતો] મુક્તિને પામે છે આજ તે [છે] ૧

વિવેચન—જન્માદિ વિકારથી રહિત તથા વક્તારહિત (નિલ એકરૂપે રિયત) વિજ્ઞાનવાળા અહની અભિન્ન આત્મરૂપ રાખનું આ શરીરરૂપ અગીઆર દ્વારવાળું પુર છે તે અહની અભિન્ન આત્માનું જ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાન કરીને સર્વ વાસનાઓથી રહિત થયેલો પુરુષ અજયને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી શોકના અવસરના અભાવથી શોક કરતો નથી અને જીવતાં છતાં અવિદ્યાએ કરેલાં કામ અને કર્મરૂપ બંધનોથી નિલયુક્ત થયો હતો શરીરપાત થયે વિદેહમુક્તિને-ભાવિદેહની નિવૃત્તિને-પામે છે આજ તે અહ છે ૧

તે આત્મા એક શરીરરૂપ પુરમાં રહેનારો નથી, કિંતુ સર્વશરીરરૂપ પુરમા રહેનારો છે એમ જણાવે છે —

ह्रस्वः क्षुचिपदसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदिपदविधिर्दुर्गोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्સद्वયોમસद्वज्जा गोज्ञा ऋतज्ञा अद्रिज्ञा ऋतं ब्रुहत् ॥ ૨ ॥

શીખ્દાર્થઃ—[તે] હ્રસ્વ શુચિપદ, વમુ, અંતરિક્ષસત્, હોતા, વેદિપદ અતિથિ [થકને] દુરોણસત્, નૃપત્ વગ્સત્, ઋતસત્, ઓમસત્ અબ્રહ્મ, ગોઘ્મ, ઋતઘ્મ, અદ્રિઘ્મ, ઋત [ને] બૃહત્ [છે] ૨

વિવેચન—ને અહ જન્મ પ્રાણીઓમાં જાણે ગમન કરે છે એમ જણાય છે તેથી હંમ, પવિત્ર આકાશમા સૂર્યથી ગતિ કરે છે તેથી શુચિપદ, મર્વને નિવાસ કરાવે છે તેથી વમુ, વાયુરૂપથી આકાશમાં ગતિ કરે છે તેથી અંતરિક્ષસત્, અગ્નિરૂપ છે તેથી હોતા, ૧ વેદિ જે પૃથ્વી તેમાં અગ્નિરૂપથી રિયતિ કરે છે તેથી વેદિપદ ૨ અતિથિ જે એમ તે રૂપે થકને કપથને વિષે રિયત થાય છે તેથી અથવા અતિથિરૂપે આદ્ય ધરમાં રિયત થાય છે તેથી દુરોણસત્, મનુષ્યમાં રિયત થાય છે તેથી નૃપત્, એટલે દેવો તેઓમાં

૧ “મગ્નિર્નં દ્વોતા ॥” (અગ્નિજ હોતા હોમ કરનાર-છે) એ શુભિમા અગ્નિને હોતા કહે છે

૨ “હ્રવં વેદિ પતોડન્ત પૃથિવ્યા ॥” (આ વેદિ પૃથિવિમાં એજ સ્થાપ છે) એ વેદમત્રમાં વેદિનું પૃથિવીસ્થાપણું કહ્યું છે તેથીજ અહીં વેદિશબ્દનો અર્થ પૃથિવી કરેલો છે

સ્થિત હોવાથી વરસત, ઝડત જે સહ અથવા યદ તેમાં સ્થિત હોવાથી ઝડતમત, આકાશવિષે સ્થિત હોવાથી વ્યોમસત, જલમાં સંબ ધીપ અને મકર આદિક રૂપથી ઉપજે છે તેથી અપ્જન, ગો જે પૃથ્વી તેમાં ડાંગર અને જવ આદિક અન્નરૂપે ઉપજે છે તેથી ગોળ, યજ્ઞના અંગરૂપથી ઉપજે છે તેથી ઝડતળ, પર્વતોથી નદી આદિકરૂપે ઉપજે છે તેથી અદ્રિભ, સર્વનો આત્મા હોઈને સહસ્ત્રભાવવાળું છે તેથી ઝડન, અને સર્વનું કારણ હોવાથી ધ્રુવત છે. જોકે આ મંત્રવડે સર્વનું નિરૂપણ ચાલે છે તેપણ સૂર્યમંડલમાં રહેલું ચેતન રથાવરજગમનો આત્મા છે તેથી આ મંત્રથી બ્રહ્માના બ્યાખ્યાનમાં પણ વિરોધ આવતો નથી. એવી રીતે જગતનો સર્વબાપી આત્મા એકજ છે, આત્માનો બેઠ નથી. ૨

હવે શરીરથી ભિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ જણાવવામાં જે લિંગ (હેતુ) છે તે દેહવાય છે:—

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[જે] પ્રાણને ઉપર ચલાવે છે, અપાનને નીચે ચલાવે છે, [તે] મધ્યમાં સ્થિત વામનને (આત્માને) સર્વે દેવો ઉપાસે છે ૩

વિવેચન—જે પ્રાણવૃત્તિરૂપ વાયુને હૃદયદેશની ઉપર ચલાવે છે, અને અપાનવાયુને નીચે ચલાવે છે તે હૃદયકમલવિષે આકાશમાં સ્થિત, અને છુદ્ધિમાં પ્રકટગાનરૂપ પ્રકાશવાળા તથા મુમુક્ષુઓએ સમ્યક્ સેવવાયોગ્ય આત્માને સર્વ ચક્રુરાદિક ઇન્દ્રિયરૂપ દેવો ગાળને વૈશ્યોની પેઠે રૂપ આદિકના જ્ઞાનરૂપ બદિદાનને આપતા છતાં ઉપાસે છે, અર્થાત્ રૂપાદિકના જ્ઞાનરૂપ બ્યાપાર તે આત્મરૂપ સમને માટે હોવાથી તેના સેવકરૂપ ઇન્દ્રિયો કાર્યની અભિવ્યક્તિના સમયમાં બ્યાપારરહિત થતી નથી. એવી રીતે જેને માટે અને જેની ગ્રેરણાથી સર્વ વાયુનો અને ઇન્દ્રિયોનો બ્યાપાર છે તે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्यस्य देहिनः ।

देहादिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—આ નાશ પામનારા શરીરમાં રહેલ દેહવાળો દેહથી માકળો થયેલો બહાર નીકળેલો—[થાય ત્યારે] અહીં શું અવશેષ રહે છે? આજ તે [છ]. ૪

વિવેચન—આ નાશ પામનારા સ્વભાવવાળા શરીરમાં સ્થિત દેહવાળો આત્મા પ્રારબ્ધકર્મોના ક્ષય થયે શરીરથી મુક્ત થઈને બહાર નીકળે છે ત્યારે આ શરીરમાં શું પ્રાણાદિકનો સમૂહ અવશેષ રહે છે? ના તે અવશેષ રહેતો નથી. આજ તે બ્રહ્મ છે. જેમ નગરના સ્વામીના નીકળવાથી નગરમાં વસનારા નિર્બલ થઈને નાશ પામે છે તેમ જે આત્માના શરીરમાંથી નીકળવાથી ક્ષણમાત્રમાં સર્વ કાર્યકરણનો સમૂહ નિર્બલ થઈને નાશ પામે છે તે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે ૪

હવે પ્રાણ અને અપાનાદિકના નીકળી જવાથીજ આ ઇન્દિવાદિકનો સમૂહ નાશ પામે છે, તેમનાથી ભિન્ન આત્માના નીકળી જવાથી નહિ, આથી પ્રાણાદિકથી અહીં મનુષ્ય જીવે છે એવો કાષ્ઠનો મત હોય તે તે સંગ્રહે નહિ એમ કહે છે —

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણવડે જીવતો નથી, અપાનવડે [જીવતો] નથી, પણ અન્યવડે જીવે છે, જેમાં એ [બંને] સ્થિતિ પામેલા [છ]. ૫

વિવેચન:—કાષ્ઠ પશુ મનુષ્ય પ્રાણવડે જીવતા નથી, અપાનવડે જીવતા નથી, અને ચક્ષુરાદિવડે પણ જીવતા નથી. પરાધીન રિયતિવાળા પ્રાણાદિથી જીવન સંભાળે નહિ, કિન્તુ એકન થઈ ક્રમ કરનારા પ્રાણાદિથી સિત્ત જે આત્મા છે તે આત્માથીજ એ સર્વ એકન થઈને જીવે છે—પ્રાણને ધારણ કરે છે. એની રીતે જે આત્મા સદ્ભાવથી ચક્ષુરાદિથી મળેલા પ્રાણ અને અપાન એ બંને રિયતિ પામે છે તે આત્મા પ્રાણાપાનાદિથી સિત્ત છે. ૫

इन्त त इदं प्रवक्ष्यामि शुभं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—હું ગૌતમ! તને આ પુરાતન શુભ બ્રહ્મ પ્રસન્નતાથી કહું છું, મરણ પામીને [અજ્ઞાનથી] આત્મા જેવા થાય છે [તે સાંભળ] ૬

વિવેચન:—તને બ્રહ્મવિદાનો અધિકારી ભેદને મને બહુ હર્ષ થયો છે તેથી હું ગૌતમ (નમ્રિત:!) પુનઃ પણ તને આ પુરાતન ગ્રાંથ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહું છું, જેના યાનથી સર્વ સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે, અને જેના અજ્ઞાનથી મરણ પામીને આત્મા જેવા થાય છે અને જેમ મસારને પામે છે તે હું કહું છું તે તું સાંભળ. ૬

योजिमन्मे प्रपद्यन्ते शरारत्स्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति ययाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—બીજા દેહાભિમાનીઓ શરીરચલક્રમાદે થાનિમતિ પ્રવેશ કરે છે, [અને] બીજાઓ સ્થાવરને પામે છે જેવાં કર્મ [ને] જેવી ઉપાસના [તેવા શરીરને પામે છે.] ૭

વિવેચન:—કાષ્ઠ અવિવેકવાળા દેહાભિમાનીઓ જંગમશરીરના ગ્રહણમાદે વીર્યરૂપ બીજસદિત માતાના થાનિદ્વારપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે, અને કાષ્ઠ મદાપાપીઓ મરણ પામીને વૃદ્ધિ આવાગભાવને પામે છે. જેમણે આ જન્મમાં જેનું કર્મ કર્યું હોય તે કર્મપ્રમાણે તેઓ બીજા શરીરને પામે છે, અને જેમણે આ જન્મમાં જેવી ઉપાસના (શુભાશુભ ધ્યાન) કરી હોય તે પ્રમાણે તેઓ નવા શરીરને ધારણ કરે છે ૭

હેવે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે શુભ બ્રહ્મનું કથન કરે છે.—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद्वज्रस्य तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लોકાઃ ચિતાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કથન । યત્ તત્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ પુરુષ [ઇદ્રિયો] પ્રક્ષીન થયે [સતે] ઇચ્છિત ઇચ્છિતને વચ્ચે [છતાં] જાગે છે તેજ શુદ્ધ તે બ્રહ્મ [છ] તેજ અવિનાશી કહેવાય છે, સર્વે લોકો તેમાં આશ્રય પામેલા [છ] તેને કેઈ ચક્ષુ ઉલ્લંઘનો નથી આજ તે [બ્રહ્મ છે.] ૮

વિવેચન:—જે આ પુરુષ સ્વપ્નમાં ઇદ્રિયો લીન થયે મને તે તે ઇચ્છિત અને આદિક વિષયને અવિદ્યાથી રચેલા છતાં જાગે છે, મેંતા નથી તેજ શુદ્ધ ને શુભ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ સર્વ સાઓમાં અવિનાશી કહેવાય છે પ્રથિવી આદિ સર્વ લોકો તે બ્રહ્મમાં આશ્રય પામેલા છે. તે બ્રહ્મનું કેઈ પણ પુરુષ ઉલ્લંઘન કરતો નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ છોડીને અન્યભાવને પામતો નથી. આજ ને બ્રહ્મ છે. ૮

અનેક તર્કાભી શુદ્ધિવડે ચક્ષુરામાન અથવા અંતઃકલ્પવાળા તથા સરભારાદિત શુદ્ધિવાળા જે સુપ્રધુ

છે તેમના ગિતમાં પ્રમાણરૂઠે સિદ્ધ કરેલ આત્માની એકતાનું જ્ઞાન વારંવાર ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ રિધર થતું નથી તેથી તે જ્ઞાનના પ્રતિપાદનમાં આન્દ્રવાળી શ્રુતિ પુનઃ પુનઃ તે એકતાને કહે છે:—

અગ્નિર્યથૈકો યુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં મતિરૂપો વબુવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं मतिरूपो वहिथ ॥ ૯ ॥

શીખાર્થ:—જેમ એક અગ્નિ લોકપ્રતિ પ્રવેશ પામ્યો [છતાં] રૂપરૂપપ્રતિ પ્રતિરૂપ થાય છે તેમ સર્વ જૂનોના અંતરાત્મા એક [છતાં] રૂપરૂપપ્રતિ પ્રતિરૂપ [થાય છે,] તથા બહાર [છે] ૯

વિવેચન—જેમ એકજ અગ્નિ પ્રાણરૂપ હોઈને લોકપ્રતિ પ્રવેશને પ્રાપ્ત થયે છે તે કાંઈ આદિક બાળવાયેલા વસ્તુઓના ભેદપ્રતિ તે તે રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ સર્વ જૂનોના અંતરગતમા એક છતાં પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી કાંઈ આદિકમાં અગ્નિની થોડે સર્વ પોતાના નિર્વિકારરૂપથી તે સર્વ દેહથી બહાર પણ રહે છે. ૯ હવે તેનું બીજું દર્શત કહે છે:—

વાયુર્યથૈકો યુવનં પ્રવિષ્ઠો રૂપં રૂપં મતિરૂપો વબુવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं मतिरूपो वहिथ ॥ ૧૦ ॥

શીખાર્થ:—જેમ એક વાયુ લોકપ્રતિ પ્રવેશ પામ્યો [છતાં] રૂપરૂપપ્રતિ પ્રતિરૂપ થતા હોયો તેમ સર્વ જૂનોના અંતરાત્મા એક [છતાં] રૂપરૂપપ્રતિ પ્રતિરૂપ [થતા હોયો,] અને [તેનાથી] બહાર [છે.] ૧૦

વિવેચન—જેમ એકજ વાયુ લોકપ્રતિ પ્રાણરૂપે શરીરમાં પ્રવેશ પામ્યો છતાં રહેતા બેઠેથી તે તે રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ સર્વ જૂનોના અંતરગતમા એક છતાં શરીરશરીરપ્રતિ તે તે રૂપે પ્રતીત થાય છે, અને પોતાના નિર્વિકારરૂપે તે શરીરથી બહાર પણ રહે છે. ૧૦

જે એકજ બધા સર્વ જૂનોના અંતરાત્મા હોય તે તે સંસારનાં નાનાપ્રકારનાં દુઃખોથી યુક્ત થશે એમ સંકા થાય તે તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુર્પર્વાહદોર્ધૈઃ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ૧૧ ॥

શીખાર્થ:—જેમ સૂર્ય સર્વ લોકના નેત્રરૂપ [છે તેપણુ] ચક્ષુના [દોષો]વડે [તથા] બહારના દોષોવડે લેપ પામતા નથી તેમ એક [અને] બાહ્ય સર્વજૂનોના અંતરાત્મા લોકદુઃખવડે લેપાતા નથી. ૧૧

વિવેચન—જેમ શ્રીસૂર્ય મહામુખાદિક અપવિત્ર પદાર્થોની પ્રકાશવાથી ચક્ષુઓપર ઉપકાર કરીને તે અપવિત્ર પદાર્થોને દેખનાર સર્વ લોકના નેત્રરૂપ થાય છે તેપણુ તે અપવિત્ર પદાર્થોના દર્શનરૂપ નિમિત્તથી થયેલા આધ્યાત્મિકપાપરૂપ ચક્ષુના દોષોથી અને બહારના અપવિત્ર પદાર્થોના સંબંધથી થતા બાહ્યદોષોથી લેપ પામતા નથી તેમ એક અને વસ્તુતાએ અધ્યાત્મના અનાશ્રય સર્વ જૂનોના અંતરગતમા લોકનાં દુઃખોથી લેપ પામતા નથી, કોઈ સ્વસ્વરૂપમાં અધ્વસ્ત અવિદ્યાથી કામવડે અને કર્મવડે ઉપજેલાં જન્મમરણાદિ દુઃખોને અનુભવ કરે છે, તે અવિદ્યા પરમાર્થથી સ્વસ્વરૂપમાં નથી તેથી આત્માને દુઃખનો સંબંધ નથી જેમ રજ્જુ આદિને વસ્તુતાએ સર્વાદિક ભ્રાંતિનું આશ્રયપણું નથી તેજ તેનું વિપરીતશુદ્ધિના અધ્યાસથી બહારપણું છે તેમ નિરુપાધિક ચૈતન્ય વસ્તુતાએ અધ્યાત્મનો આશ્રય નહિ હોનાથી તેનું વિપરીતજ્ઞાનના અધ્યાસથી બહારપણું કિંવા અનાશ્રયતા છે તેથી તે ચૈતન્ય સર્વાત્મા છતાં પણ તેને સંસારનાં દુઃખોથી યુક્તપણું નથી એ સ્પષ્ટ છે. ૧૧

બીજાના ઉત્કર્ષના દર્શનરૂપ અને પરતપણારૂપ જે પોતાનું હીનપણ છે તે દુષ્કર્મ કારણ છે એમ કોઈમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે હીનપણનો પરમાત્મા અજાણ હોવાથી તે દુષ્કર્મ નથી તેથી તેની પ્રાપ્તિ પરમપુરુષાર્થ છે એમ કહે છે —

एसौ वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

તમાત્મસ્થં યેઽન્નુપश्यन्ति घीरास्तेषां मुखं शान्तं नेतरेषाम् ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે એક, વશી, સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા [છે તથા જે] એક રૂપને બહુ પ્રકારે કરે છે તે શરીરમાં રહેલાને જે વિવેકીઓ સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેઓને નિત્ય સુખ [થાય છે,] બીજાઓને નહિ ૧૨

વિવેચન—જે પરમાત્મા એક, સર્વ જગતના નિયતા તે સર્વભૂતોના અંતરાત્મા છે, તથા જે એકરસ ને વિશુદ્ધતાનરૂપ પોતાને નામરૂપ આદિક અમુક ઉપાધિના બેદને હાથે બહુ પ્રકારે પ્રતીત કરાવે છે તે પોતાના શરીરના હલધાકાશમાં રહેલ શુદ્ધિમાં ચૈતન્યરૂપથી પ્રકટ પરમાત્માને જે બાહ્યસ્થિતિ રહિત વિવેકી પુરુષ આચાર્યના અને શાસ્ત્રના ઉપદેશને પ્રાપ્તિને સાક્ષાત્ અનુભવે છે તે પરમેશ્વરરૂપ થયેલા પુરુષોને આત્માનરૂપ નિસમુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા જે બાહ્યસ્થિતિમાં આસક્તશુદ્ધિવાળા અવિવેકી પુરુષો છે તેમને સ્વસ્વરૂપ છતાં પણ આ સુખ અવિદ્યાના આવરણથી પ્રતીત થતું નથી ૧૨

હવે પરમાત્માને વિષે ઉપપત્તિ દેખાડવામાં કહે છે —

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

તમાત્મસ્થં યેઽન્નુપश्यन्ति घीरास्तेषां शान्तिः शान्ति नेतरेषाम् ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અનિત્યોતુ નિત્ય [ને] ચૈતનોતું ચૈતન [છે, તથા જે] એક [છતાં] ઘણાને ભોગો આપે છે તે શુદ્ધિમાં સ્થિતને જે વિવેકીઓ સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેઓને નિત્ય શાંતિ [થાય છે,] બીજાઓને નહિ ૧૩

વિવેચન—જે પરમેશ્વર વિનાશી વસ્તુઓમાં અવિનાશી છે, તથા જે શુદ્ધિવાળા ચૈતનપ્રાણીઓના ચૈતનરૂપ છે જેમ દાહકગ્રાહક નિર્વાહિનું દાહકપણ છે તે અગ્નિરૂપ નિમિત્તથી છે તેમ શુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓનું શુદ્ધિસ્થિતિરૂપ ચૈતનપણ ચૈતન્યરૂપ નિમિત્તથી છે વળી જે સર્વથા સર્વેશ્વર એક છતાં કામનાવાળા ધણા સંસારી જીવોપ્રતિ તેઓના કર્મનુસાર કર્મફલરૂપ ભોગોને તથા પોતાના અનુગ્રહરૂપ નિમિત્તથી થયેલા ભોગોને અનાયાસે આપે છે તે શુદ્ધિમાં ચૈતન્યરૂપે સ્થિત પરમેશ્વરને જે વિવેકી પુરુષો સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેઓને સ્વસ્વરૂપ નિસમુખ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા વિવેકરહિત પુરુષોને તે શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી ૧૩

હવે વિદ્યાનોના અનુભવ પણ પરમાનંદમાં પ્રમાણ છે એમ કહે છે —

तदेतदिति मन्वन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

કર્મં નુ તદ્વિજાનીયાં કિંચુ માતિ વિમાતિ વા ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—કહેવાને અગત્ય પરમ સુખને [વિદ્યાનો] તે આ એમ માને છે તેને [હું] દેવી રીતે જાણું ? શું [તે] પ્રકારે છે ? [ને તે] વિસ્પટ દેખાય છે વા [નહિ ?] ૧૪

વિવેચન—નિરૂપણ કરવાને અશક્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને પ્રાકૃત પુરુષોની વાણીના અને મનના અવિવેચરૂપ આત્મવિદ્યાન સુખને તથા એવણાથી રહિત ચેતિજ્ઞા “તે આ—પ્રત્યક્ષ—છે” એમ અનુભવે છે તથા એવણાથી રહિત ચતિજ્ઞા નેની રીતે જાણે છે તેવી રીતે તે આત્મજ્ઞાનરૂપ સુખને હું ક્યા પ્રકારથી જાણું ? અર્થાત્ “તે

આ છે" એમ તેને મારી સુદ્ધિનો વિષય કયા ઉપાયથી કરૂં? ય તે બ્રહ્મ પ્રકાશે છે? જો તે પ્રકાશરૂપ હોય તો અમારી સુદ્ધિનો વિષય ચક્રને તે સ્પષ્ટ દેખાય છે વા નહિ? આ કો? ૧૪
હવે શ્રુતિના પાઞ્ચગાભાગમાં જે પ્રશ્ન છે તેનું ઉત્તર કહે છે—

ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા ત્રિયુતો भान्ति કૃતોऽयमग्निः ।

તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વં તસ્ય માતા સર્વમિદં વિમાતિ ॥ ૧૫ ॥

॥ ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયે દ્વિતીયા ચણી ॥ ૨ ॥

શીખાર્થઃ—તેમાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર તથા તારા [પ્રકાશતા] નથી, આ વીજળીઓ પ્રકાશતી નથી, [તો] આ અગ્નિ કયાંથી [પ્રકાશો?] સર્વ તેજ પ્રકાશમાનની પછી કાસે છે. તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ કાસે છે ૧૫

વિવેચન—તે બ્રહ્મને સર્વનો પ્રકાશક સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતા નથી, આ વીજળીઓ પણ તેને પ્રગટી શકતી નથી તો આ અમારી દૃષ્ટિનો વિષય અગ્નિ 'તેને કયાંથી પ્રકાશી શકે? નજ પ્રકાશી શકે' જે આ સૂર્ય આદિક મર્વ જગત્ કાસે છે તે તેજ પ્રગટવાળા પરમેશ્વરની પછીજ કાસે છે જેમ જલ અને ઊંઘડીઆ આદિક અગ્નિના સંયોગથી બાળનાર અગ્નિની પછી બાળે છે, પોતાથી બાળતા નથી તેમ તે બ્રહ્મના પ્રકાશથી સૂર્ય આદિરૂપ આ મર્વ જગત્ કાસે છે, પોતાથી કાસતું નથી એવી રીતે તે બ્રહ્મ પ્રકાશી છે, અને સ્પષ્ટ દેખાય છે કાર્યમા રહેલા અનેક પ્રકારના પ્રગટથી તે બ્રહ્મનું પ્રકાશરૂપપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૫

ઇતિ શ્રીકૃષ્ણકોપનિષદના દ્વિતીય અધ્યાયગત ણીજ વણીની
તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા ૨. ૨

॥ ૩ ત્રીજી ચણી ॥

જેમ શીમળા આદિના વૃક્ષરૂપ કાર્યના જોવાથી નહિ જોયેલા વૃક્ષરૂપ મૂલનો પણ "છે" એમ નિશ્ચય કરાય છે તેમ સંસારરૂપ કાર્યના જોવાથી નહિ જોયેલા બ્રહ્મરૂપ મૂલનો નિશ્ચય કરાવવાની ઇચ્છાથી આ વણીનો આરંભ થાય છે—

ऊर्ध्वमूलोऽवाकृशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ववक्ष तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लોકાઃ ત્રિતાઃ સર્વે તદુ નાત્યેતિ કથન । एतद्वै तत् ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—ઉંચા મૂલવાળો, નીચી શાખાવાળો ચિરકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલો આ પીપળો [છે.] તેજ શુદ્ધ, તે બ્રહ્મ [ને] તેજ અવિનાશી કહેવાય છે તેમાં સર્વ લોકો આશ્રય પામેલા [છે.] કોઈ પણ તેને ઉલ્લંઘતું નથી આજ તે [છે] ૧

વિવેચન—બ્રહ્મરૂપ ઉંચા મૂલવાળો, સ્વર્ગ નરક મનુષ્ય પણ પાણી ને ઐતર્યોનિ આદિક નીચી શાખાવાળો, તે અનાદિ હોવાથી ચિરકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલો, અજ્ઞાનથી મોડીને સ્થાવરજોનિપર્વતનો આ સંસારરૂપ પીપળો છે આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પીપળાના વૃક્ષની જેમ કામ અને કર્મરૂપ વાણુની યેરણુથી સર્વદા અંશસ્વભાવવાળો છે તેથી તે અશ્વત્થ-પીપળો-કહેવાય છે. આ સંસારરૂપનું જે મૂલ છે તેજ શુદ્ધ અદ્યે

ચૈતન્યસ્વભાવવાળું કહેવાય છે, અને તેજ સર્વથી મહાન્ હોવાથી બધા કહેવાય છે, તથા તેજ સત્ હોવાથી અવિનાશિત્વભાવવાળું કહેવાય છે. તે પરમાર્થથી સત્ બધાંવિષે મધ્વેતન્મર ને મુન્યત્વની પેઠે પરમાર્થરૂપ વસ્તુના અગ્રાનથી પ્રતીત થતા સર્વ લોકો ઉપર, સ્થિતિ ને પ્રલયવિષે આશ્ચર્ય થામેલા છે. જેમ ઘટાદિક કાર્યે મુક્તિપ્રદિકના સ્વરૂપનો ભાગ કરીને રહેતાં નથી તેમ કોઈ પણ કાર્યે તે બધાંનું ઉત્થાપન કરતું નથી આજ તે બધા છે. ૧

જેના વિજ્ઞાનથી પુરુષ અવિનાશી થાય છે તે બધા જગતનું મૂલ છે એમજ્ઞાપ કહો છો તે અસંગત છે, કેમકે જગતનું મૂલ બધાં નથી, કિંતુ, કાર્યનો યત્નપર્યંત નાશ હોવાથી અસત્ત્વથીજ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી યત્ન જગતનું મૂલ છે એવી પૂર્વમ્ણીને શકા થતાં તેનું સમાધાન કરે છે.—

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं माण एजति निःसृतम् ।

महद्भયं वज्रमुद्यंतं य एतद्विदुरमृतास्ते मवन्ति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્ય:—જે કાંઈ આ સર્વ જગત્ [છે તે] પ્રાણુમાં થોડા કરે છે, [તેથી] નીકળ્યું [છતું] થોડા કરે છે તે] મહાન્ ભયરૂપ [ને] ઊગામેલા વજ્ર [જેવું છે] [જેમો આને જાણે છે તેમો અવિનાશી થાય છે. ૨

વિવેચન.—જે કાંઈ આ સર્વ જગત્ છે તે પ્રાણુરૂપ બધાના સદ્ભાવથી થાય છે, અને તેમાંથીજ નીકળ્યું છતું નિયમરૂપે થોડા કરે છે એવું જે જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિકનું કારણ બધા છે તેજ જગાથી સર્વ જગત્ ભય પામે છે એવું મોટા ભયરૂપ છે, તથા તેજ ઊગામેલા વજ્રજેવું છે. જેમ ઊગામેલા વજ્રનાજા સ્વામીને સંમુખ આવતો દેખીને લેવક તેની આત્મા અવસ્થ અટક થાય છે તેમ આ સર્વશ્રદ્ધાંવિષે જગત્ તથા લોકપાલો શશુમાત્ર પણ વિશ્રામ નહિ લેતાં ઊગામેલા વજ્રનાજા સ્વામીના જેવા પરમાત્માના ભયથી નિયમરૂપે પોતપોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. જે પુરુષો પોતાના શરીરદિકની પ્રવૃત્તિના સાક્ષિભૂત આ એક બધાને જાણે છે તેમો અરણ્યધમથી રહિત થાય છે. ૨

હવે તેના ભયથી જગત્ ક્ષી રીને વર્તે છે તે કહે છે:—

भयादस्मात्तिष्ठपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यુर्ધાवति पञ्चमः ॥ ૩ ॥

શીખદાર્ય:—આના ભયથી અગ્નિ તપે છે, [આના] ભયથી સૂર્ય તપે છે, [આના] ભયથી ઇંદ્ર [વર્ષે છે,] અને વાયુ [વાય છે,] તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે. ૩

વિવેચન.—આ પરમાત્માના ભયથી અગ્નિ તપે છે, આના ભયથી સૂર્ય તપે છે, આના ભયથી ઇંદ્ર વહિ કરે છે, વાયુ વાય છે, અને પૂર્વેકિત ચારની અપેક્ષાએ પાંચમો મૃત્યુ જેનું પ્રારબ્ધકર્મ પૂરું થયું હોય તેનો પ્રાણુ લેવા માટે દોડે છે સમર્થ લોકપાલોનો કાષ્ઠ નિર્ગતા ન હોય તો તેમની નિયમિત પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ તેથી લોકપાલોના નિયામક ક્ષિર છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ૩

અર્થાદિકાની નિયમિત પ્રવૃત્તિરૂપે પરાક્રમીને નિશ્ચય કરાવેલા પરમેશ્વરના અપરોક્ષજ્ઞાનમટે આ જગત્મા પ્રથમ દરજે એ ઉચિત છે એમ કહે છે—

इह चेदशकद्वयोर्द्धं प्राक् शरीरस्य विस्तारः ।

वत्तः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો આહી શરીરના પતનથી પૂર્વે જાણવાને સમર્થ થાય છે [તો મુક્ત થાય છે, અને જો જાણવાને સમર્થ ન થાય તો] તેથી ઉત્પત્તિના આશ્રય લોકોમાં શરીરભાવને માટે સમર્થ થાય છે. ૪

વિવેચન—જો લગતા કારણ બદલે જીવતાં જીવતાં શરીરના પતનથી પૂર્વે જાણવાને સમર્થ થઈને જાણે છે તો તે સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે, અને જો જાણવાને અસમર્થ થાય છે તો તે નદિ જાણવાથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિના આશ્રય પૃથિવી આદિક લોકોવિષે શરીરભાવને માટે સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ શરીરને પ્રણુ કરે છે તેથી શરીરના પતનથી પૂર્વે આ શરીરમાંજ આત્માના જ્ઞાનમાટે યત્ન કરવો જોઈએ. દર્પણમાં રહેલા મુખના દર્શનથી જે આત્માનું દર્શન આ મનુષ્યલોકવિષે સ્પષ્ટ સમજે છે, જોકે બહલોકમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર મંડવે છે તોપણ તે બહલોક કુઃખવડે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો છે, અને અન્યલોકમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રાયશઃ સંભવતા નથી તેથી વિવેકીએ આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે અર્ધજાન યત્ન કરવો જોઈએ. ૪

હવે સર્વ લોકોમાં આત્માનું દર્શન કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે.—

યથાઽઽદર્શૈ તથાઽઽસ્મિનિ યથા સ્વપ્ને તથા પિતૃલોકે ।

યથાઽપ્સુ પરીવ દદૃશૈ તથા ગન્ધર્વલોકે હયાતપયોરિવ વ્રહ્મલોકે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેની રીતે દર્પણમાં તેવી રીતે સુદ્ધિમાં, જેવી રીતે સ્વપ્નમાં તેવી રીતે પિતૃલોકમાં, જેવી રીતે જલમાં દેખાય છે તેવી રીતે ગંધર્વલોકમાં [અને] બ્રહ્મલોકમાં હાયા ને તક્રાની જેઠ [દેખાય છે.] ૫

વિવેચન—જેમ માણસ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ પોતાને અત્યંત સ્પષ્ટ દેખે છે તેમ આ લોકમાં દર્પણના જેવી નિર્મલ એવી સુદ્ધિમાં આત્માનું દર્શન સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં જાગૃત્વની વાસ્તવ્યથી ઉપજેલું જગત અસ્પષ્ટ બાસે છે તેમ પિતૃલોકમાં પિતૃઓ કર્મફલના ભોગમાં આસક્ત હોવાથી તેમને આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટજ થાય છે. જેમ જલમાં પોતાનું અસ્પષ્ટ અંગોવાળું રૂપ દેખાય છે તેમ ગંધર્વલોકમાં પણ આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટજ થાય છે. એવી રીતે અન્ય લોકમાં પણ આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટજ થાય છે જેમ શાસ્ત્રપ્રમાણથી જાણાય છે. એક બહલોકમાંજ હાયાની અને પ્રગેશની જેઠ આત્માનું અત્યંત સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. તે બહલોક અત્યંત શ્રેષ્ઠ કર્મનું અને ઉપાસનાનું ફલ હોવાથી દુર્લભ છે તેથી આત્માના દર્શનમાટે મનુષ્યશરીરમાંજ યત્ન કર્તવ્ય છે. ૫-

હવે આ આત્મા કેવી રીતે જાણવાયેલ્ય છે, તથા તેના જ્ઞાનવડે કર્મ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તે કહેવાય છે:—

इन्द्रियार्णां पृथग्भावमुद्ध्यास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा घीरो न शोचति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૃથક્ ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિયાના વિલક્ષણ સ્વભાવને તથા જે ઉત્પત્તિલય [થાય છે તેને] જાણીને સુદ્ધિમાં શોક કરતો નથી. ૬

વિવેચન—પોતપોતાના વિષયને ઋણુ કરવારૂપ પ્રયોજનસાથે પોતપોતાના કારણ આગ્રાસાદિકથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયેલી ઓગાદિ ઇન્દ્રિયાની અત્યંત શુદ્ધ કેવલ ચિન્માત્રસ્વભાવથી વિલક્ષણરૂપતાને, તથા આત્માના નદિ પણ કારણથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયેલ તે ઇન્દ્રિયાના જે જનમ અને મુખ્ય અવરચાની અપેક્ષાથી ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે તેને વિવેકી જાણીને સુદ્ધિમાં પુરુષ નિલ એકસ્વભાવવાળા આત્માના અચલિત્યારવડે શોકના કારણના અસંભવથી શોક કરતો નથી. ૬

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादिषु महानात्मा महतोऽन्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तास्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોથી મન પર [છે,] મનથી બુદ્ધિ પર [છે,] બુદ્ધિથી મહત્તર પર [છે,] મહત્તરથી અજ્ઞાન પર [છે.] ૭ અજ્ઞાનથી તો પુરુષ પર, વ્યાપક ને અલિંગ [છે.] જેને જાણીને જંતુ મુક્ત થાય છે, અને અમૃતભાવને પામે છે. ૮.

વિવેચનઃ—ઇન્દ્રિયોથી મન પર છે, અર્થો શબ્દાદિક વિષયરૂપ અર્થો અનાત્મભાવવડે ઇન્દ્રિયોની સમાનજાતિવાળા હોવાથી ઇન્દ્રિયોના પ્રદુષણવડેજ તે અર્થોનું પ્રદુષણ થઇ ગયું છે એમ જાણવું. મનથી બુદ્ધિ પર છે, બુદ્ધિથી મહત્તર પર છે, અને મહત્તરથી અગતરૂપ અજ્ઞાન ઉત્તમ એટલે પર છે. ૭ અવ્યક્તથી તો પુરુષ પર છે. આપેલિક વ્યાપક એવાં ને આકાશાદિક છે તે સર્વનું શરણ હોવાથી પુરુષ નિરતિશય વ્યાપક છે. જેથી આપણે પદાર્થને જાણીએ છીએ તે બુદ્ધિ આદિક લિંગ કહેવાય છે બુદ્ધિ આદિથી-સંસારના સર્વ ધર્મોથી-રહિત હોવાથી આ પુરુષ અલિંગ છે, ને અલિંગપુરુષને આચાર્યથી અને શાસ્ત્રથી જાણીને માણસ જીવનો છોજી અવિદ્યાદિક હૃદયની ગ્રંથિઓથી મુક્ત થાય છે, અને શરીરનું પ્રતન થયે પણ અમરભાવને પામે છે. ૮

હારે તે અલિંગનું દર્શન કેમ સંભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

न सन्देहो विवृतिरूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कथनैतत् ।

हृदा मनीषा मनसाऽमिर्हृत्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્મનું રૂપ દર્શનના વિષયમાં સ્થિત નથી. કોઈ પણ આને નેત્રવડે જોતો નથી. હૃદયમાં સ્થિત ચિકિત્સપરહિત સમ્યગ્દર્શનવડે સારી રીતે પ્રકાશિત થયો [છતો તે આત્મા જાણવાને શક્ય છે.] જેઓ આને જાણે છે તેઓ અમર થાય છે. ૯

વિવેચનઃ—આ પ્રલગ્ભાત્મા રૂપરહિત છે તેથી આ પ્રલગ્ભાત્માનું સ્વરૂપ જોવાના વિષયમાં સ્થિત નથી માટે કોઈ પણ પુરુષ આ આત્માને અણુવડે દેખી શકતો નથી. હારે તે કેમ દેખાય છે એમ જિજ્ઞાસા થાય તો તેની નિવૃત્તિમાટે કહે છે:—હૃદયમાં સ્થિત ચિકિત્સપરહિત સમ્યગ્દર્શનવડે સારી રીતે પ્રકાશિત થયો છતો આ આત્મા જાણવાને શક્ય છે, અર્થાત્ હૃદયમાં સ્થિત વિષયની કલ્પનાથી રહિત અને “હું બહાર છું” એમ અવિષયપણાવડે બહારભાવને પ્રકટ કરનારી તથા મહાવાક્યથી ઉપજેલી બુદ્ધિવૃત્તિવડે તે આત્મા જાણી શકાય છે. તે આત્માને આ બહાર છે એમ જેઓ જાણે છે તેઓ અમરધર્મથી રહિત થાય છે. ૯

૧ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો સાંત થયા છતાં પણ મન બ્યારે વિષયોનું ચિંતન કરે છે હારે મુશ્કેલીથી બુદ્ધિ આ પ્રમાણે તે મનની નિયામક થાય છે:—“હે મન ! તું કયા પ્રયોજનને માટે પિસાચની ચેટે તુચ્છવિષયોમાંથી દોડે છે ? હું મારા પ્રયોજનને માટે દોડું છું” એમ તો તારાથી કહી શકાય નહિ, કેમકે તું જડ છે તેથી તારો કોઈ પ્રયોજનની સાથે સંબંધ સંભવે નહિ, અને ક્ષય થવાના સ્વભાવ આદિક દોષવડે હુંજ ને વિષયો છું તેમના સંબંધવડે તારું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનો સંભવ પણ નથી. ‘ચેતનને માટે હું દોડું છું’ એમ જો તું કહે તો તે પણ સંભવે નહિ, કેમકે તે અસંમ તથા પરમાર્નદસ્વભાવવાળું હોવાથી તેને માટે તારું દોડવું નિરર્થક છે.”

શ્રવણવડે અને મનનવડે ક્રમથી પ્રમાણગત તથા પ્રમેયગત સંશયની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ ચિંતના આચર્યોપરૂપ પ્રતિબંધક સંભવે છે, તે પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિમાટે યોગનું અનુદાન કર્તવ્ય છે તેથી હવે યોગના સ્વરૂપને નીચેની બે કક્ષા જણાવે છે —

યદા પદ્માવતિઘ્નન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।

બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતે તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—ન્યારે પાંચ જ્ઞાનો મનસહિત સ્થિત થાય છે, અને બુદ્ધિ યેષ્ટા કરતી નથી તેને પરમગતિ કહે છે ૧૦

વિવેચન—જે સમયમાં શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનદ્રિયો, જેની પછવાડે પોતે ચાલે છે એવા સંકલ્પવિષયપદ્ધતિ વ્યાપારવાળા મનની સાથે પોતપોતાના વિષયથી નિવૃત્ત થઈને આત્મામાં સ્થિત થાય છે, અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પોતાના વ્યાપારમાં યેષ્ટા કરતી નથી તે અવસ્થાને યોગીઓ પરમગતિ કહે છે ૧૦

તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અમતસ્તત્તદા ભવતિ યોગો હિ મધ્વાપ્યયો ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેને યોગ એમ માને છે [ન્યારે પુરુષ] અચલ ઇન્દ્રિયોની ધારણાપ્રતિ પ્રમાદરહિત [થાય છે] ત્યારે [યોગમાં પ્રવૃત્ત] થાય છે પ્રસિદ્ધ યોગ ઉત્પત્તિનાશવાળો [છે.] ૧૧

વિવેચન—ઇન્દ્રિયાદિકની અચલ અવસ્થાને યોગીઓને “સર્વ અનર્થના સંયોગના વિયોગરૂપ” યોગ એમ માને છે આ અવસ્થામાં આત્મા અવિદ્યાના આરોપથી રહિત સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો હોય છે. પુરુષ ન્યારે બાહ્યદ્રિયોની ને અંત કરણની અચલ ધારણામાં પ્રમાદરહિત થાય છે, અર્થાત્ ન્યારે ઇન્દ્રિયની અને અંત કરણની અચલ એકાગ્રતાને માટે નિલ પ્રયત્નવાળો થાય છે ત્યારે તે યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે બુદ્ધિ આદિની યેષ્ટાનો અભાવ થયે પ્રમાદનો સંભવ નથી તેથી બુદ્ધિ આદિકની યેષ્ટાની નિવૃત્તિની પૂર્વેજ પ્રમાદના અભાવનું વિધાન કરાય છે પ્રસિદ્ધ યોગ યોગ સાધનોથી ઉત્પત્તિરૂપ ધર્મવાળો ને યોગ સાધનોને અભાવે નાશરૂપ ધર્મવાળો છે, આથી યોગનો નાશ કરનાર ક્ષય, વિશ્લેષ ને કપાયને દૂર કરવામાટે પ્રમાદનો સાગ કરવો જોઈએ ૧૧

જો બુદ્ધિ આદિના વ્યાપારનો વિષય બદલ હોય તો “આ તે” એમ વિશેષરૂપથી તે મદ્યશુ થવું જોઈએ પણ તેમ થતું નથી, અને બુદ્ધિ આદિનો વિતય થયે મદ્યશુ કરનાર કરણના અભાવથી બદલ પ્રતીત થતું નથી તેથી બદલ નથીજ, કેમકે જે વસ્તુ કરણનો વિષય હોય તે છે, અને જે વસ્તુ કરણનો વિતય ન હોય તે નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, આથી યોગ નિરર્થક છે, અથવા પ્રતીત નહિ થવાથી બદલ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે એવી શુદ્ધ યતા તેનું નિરાકરણ કરે છે —

૧ વ્યવહારથી નિવૃત્ત કરેલું મન ન્યારે સુષુપ્તિને પામે ત્યારે તે અવસ્થા અનર્થના બીજરૂપ છે તેથી તે અવસ્થાની નિવૃત્તિમાટે “હું પૂર્ણ બદલ હું” એ અભ્યાસમાં મનને લેકડું અભ્યાસમાં લેકડું મન ને વિષયોમાં જમણ કરવ લાગે તો તે વિષયોમાં દોષાચ્છેદ કરીને તેને વિષયોથી નિવૃત્ત કરડું વિષયોથી ચોક્કસ કરેલું મન ને બાહ્ય અને અંતરની પ્રવૃત્તિથી રહિત થાય તો તે કપાયાવસ્થા છે તેને પણ વીરદોષદર્શનથી નિવૃત્ત કરી. તે મન ન્યારે વિષયકાર થઈ નથી લખને પામતું નથી તથા અંતરાનઅવસ્થાને પણ પામતું નથી, કિંતુ પૂર્ણબદલના પ્રકાશરૂપવાદેજ ફીણ થાય છે ત્યારે સર્વ અનર્થના વિયોગરૂપ અવસ્થા થાય છે, ને તેજ અવસ્થા યોગ છે

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તીતિ દુવતોઽન્યત્ર કથં તદુપલ્ભ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શંખદાર્થઃ—[આ] વાણીવડે પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય નથીજ, મનવડે નહિ, [તથા] ચક્ષુવડે [પણ] નહિ, એ એમ કહેનારાથી અન્યમાં તે કેવી રીતે જાણવામાં આવે ? ૧૨

વિવેચન—હે શિષ્ય ! આ આત્મા વાણીવડે પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય નથી, મનવડે પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય નથી, અને ચક્ષુવડે તથા અન્ય ઇન્દ્રિયવડે પણ પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય નથી આ તારું કહેવું જોઈ સસ છે તો પશુ જેમ મૃતિકા આદિકના કાર્ય ધરાદિક મૃતિકાના અન્યવર્ણના હોવાથી સદૃશે મહાશુ કરીએ છીએ, પણ અસદૃશે મહાશુ કરતા નથી તેમ જગતનું મૂલ આત્મા પશુ “ છે ” એમજ જાણવાયોગ્ય છે, કેમકે આત્મા “ છે ” એમ કહેનારા વેદના અર્થને અનુમરનારા શ્રદ્ધાવાન અસ્તિત્વવાદીથી અન્યને એટલે જગતનું મૂલ આત્મા નથી, કિંતુ કારણના અન્યથી રહિત થયું હતું અભાવપર્યંત આ કાર્યદૃશ્ય થાય છે એમ માનનારા વિપરીતદર્શી નસ્તિકવાદીને તે બધા યથાર્થસ્વરૂપે કેમ જાણવામાં આવે ? કાંઈ પ્રકારે પશુ જાણવામાં આવે નહિ. ૧૨

સોપાધિક આત્માના જ્ઞાનથી મુક્તિનો અસંભવ છે તેથી નિરૂપાધિક આત્માના જ્ઞાનમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કહે છે:—

અસ્તીત્વેવોપલ્ભ્યવ્યસ્તસ્ત્વમાવેન ચોમયોઃ ।

અસ્તીત્વેવોપલ્ભ્યસ્ય તત્ત્વભાવઃ પ્રસીદતિ ॥ ૧૩ ॥

શંખદાર્થઃ—[આત્મા] “ છે ” એમજ જાણવાયોગ્ય [છે,] અને તત્ત્વભાવવડે બંનેમાં “ છે ” એમજ પ્રતીત થયેલાનો તત્ત્વભાવ અભિમુખ થાય છે. ૧૩

વિવેચન—તેથી અસદૃશવાદીના પક્ષને લજી દઈને શુદ્ધિ આદિક ઉપાધિવાળો આત્મા “ છે ” એમજ જાણવાયોગ્ય છે. જ્યારે તે ઉપાધિથી રહિત અવિદ્યિય આત્મા “ સ્વાચારમ્ભર્મં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ (વિહાર-ધરાદિક કાર્ય-વાણીના વિષયરૂપ નામમાત્ર છે, અને મૃતિકાજ સસ છે,) એ કાર્યનું કારણરૂપ કહેનારી મૃતિથી સર્વના કારણરૂપેજ જાણાય છે ત્યારે તે નિરૂપાધિક અદ્વિગ અને સત્ત્વસત્ આદિક વૃત્તિઓના વિષયભાવથી રહિત આત્માનો તત્ત્વભાવ-અદ્વૈતસ્વભાવ-અનુભવાય છે, તે તત્ત્વભાવથી વાસ્તવિક આત્મા જાણવામાં આવે છે. સોપાધિક અને નિરૂપાધિકરૂપ હોવાપણ્ય તથા તત્ત્વભાવ એ બેમાં પ્રથમ “ છે ” એમ શુદ્ધિ આદિક ઉપાધિની કરેલી હોવાપણીની વૃત્તિથી પ્રતીત થયેલા આત્માની પછી સર્વ ઉપાધિરહિત સ્વરૂપવાળો જે જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત વસ્તુથી ભિન્ન અદ્વૈતસ્વભાવરૂપ તત્ત્વભાવ છે તે તત્ત્વભાવ આત્માનો પ્રકાશ કરવામાટે પ્રથમ આત્મા “ છે ” એમ જાણનાર પુરુષપ્રતિ અભિમુખ થાય છે. ૧૩

હવે કામનાઓની નિવૃત્તિથી બઢાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમજ જાણવે છે:—

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ ।

અય મર્ત્યોઽમૃતો મવત્યત્ર વ્રજ સમશ્રુતે ॥ ૧૪ ॥

શંખદાર્થઃ—આની શુદ્ધિમાં રહેલી જે કામનાઓ [છે તે] સર્વે જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય મરણરહિત થાય છે, [અને] અહીં પ્રજ્ઞને પામે છે. ૧૪

વિવેચન—ઓપથી પૂર્વે આ વિદ્વાનની શુદ્ધિમાં રહેલી ચીરીની સ્થિતિને માટે અનપાનાદિમાં

પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ મંજુશ્રી મિત્ર આ લોકના ઝીંધળીની વા રંગાંદિની જે કામનાઓ છે તે સર્વ જગતે કામના કરવાયોગ્ય અન્ય વસ્તુના અભાવથી નાશ પામે છે ત્યારે બોધથી પૂર્વે જે મરવાયોગ્ય મનુષ્ય હતો તે બોધથી ઉત્તરકાલમા અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ શુભના વિનાશથી અથવા અન્ય લોકમાં ગમનના કારણરૂપ શુભના વિનાશથી મરણરૂપિત થાય છે, અને ગમનના અભાવથી આજ શરીરમાં દીક્રાના નિર્વાણની પેઠે સર્વ બંધનોની નિવૃત્તિથી બહાર પામે છે, અર્થાત્ બહાર થાય છે. ૧૪

—કામનાઓનો મૂલથી વિનાશ કયારે થાય છે એમ સ્પષ્ટ થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

યદા સર્વે મમિચ્યન્તે હૃદયસ્પેહ ગ્રન્યયઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો મવત્યેતાવદ્વ્યનુશાસનમ્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે અમહી છુદ્ધિની સર્વે ક્રિયોના વિનાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય મરણરૂપિત થાય છે એટલેજ ઉપદેશ [છ] ૧૫

વિવેચન.—જ્યારે અહીં એટલે જીવનાં જ્ઞાન ક્રિયાની પેઠે દંડબધનરૂપ “હું આ શરીર છું, મારું આ ધન છે, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” એકાદિ અવિદ્યાની વૃત્તિઓરૂપ છુદ્ધિની ક્રિયોના છે તે સર્વે તેમનાથી વિપરીત “હું અસંસારી બહાર છું” એવી અકાંક્ષાથી અગ્નિ અદ્ભુતની વૃત્તિની ઉત્પત્તિથી વિનાશ પામે છે ત્યારે તે ક્રિયારૂપ કારણરૂપી કામનાઓ મૂલમુલક નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પછી મરણરૂપિતનો મનુષ્ય મરણરૂપી રૂપિત થાય છે, કામનાઓના વિલયનો સુખસિવાળા પુરુષમાં સદ્ભાવ છે, પણ તે વિનય અમરભાવનો હેતુ નથી, કામનાઓનો મૂલમુલક નાશજ અમરભાવનો હેતુ છે. સર્વ વેદાનેનો માત્ર આટલોજ ઉપદેશ છે, આથી અધિક ઉપદેશ હશે એવી સંકા કરવાયોગ્ય નથી ૧૫

સમગ્ર ઉપાધિથી રૂપિત વાપક બહારજ અદ્ભુતના દાનવડે જેવી અવિદ્યાદિની વૃત્તિઓરૂપ ક્રિયોનાં લોકાંતર્ગત છે, તથા જે જીવતાં જીવતાં બહારજ થયેલ છે તેવા વિદ્વાનનું “ન તસ્ય પ્રાણા હૃત્કામનસિ ॥” (તે જાગીતા પ્રાણો અન્યત્ર ગમન કરતા નથી) એવાદિ શ્રુતિપ્રમાણે લોકાંતરમા અથવા આ લોકમાં અન્ય શરીરવિષે ગમન થતું નથી એમ જણાવી દેવે અદ્ભુત જાગીતા, તથા બહારજાની પ્રાપ્તિ કરનારી દેહરાદિ ઉપાસનાવડે યુક્ત ઉપાસકની, અને તેમનાથી વિપરીત સસારમા ભ્રમણ કરનારા પુરુષની ગતિ પ્રસંગથી પ્રાપ્ત ઉત્તમ બહારજાની વિદ્યાના દેહની સ્તુતિપ્રાપ્તિ કહેવાય છે વળી જે અગ્નિવિદ્યા નિઃશ્ચિંતાએ પૂજી હતી, તથા જેનું ઉત્તર વચરામજ એ આપ્યું હતું તે અગ્નિવિદ્યાના દેહની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહેવા પણ આ અંતરો આદેશ છે.—

શતં ચેકાં ચ હૃદયસ્ય નાદયસ્તાસાં મૂર્ધાનયમિનિઃસૃતૈકા ।

તયોર્ધ્વમાયજ્ઞમૃતત્વમેતિ વિષદ્વન્યા સત્ક્રમણે મયન્તિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—સો અને એક હૃદયની નાડીઓ [છ], તેઓમાં મૂર્ધાથી નીકળેલી એક [છ], તેવડે ઉપર જતો [પુરુષ] અમૃતપણાને પામે છે, ત્યારે લાહીની બીજી ગમનમાં [નિમિત્ત] થાય છે. ૧૬

વિવેચન.—એક સો ને એક પુરુષના હૃદયમાંથી નીકળેલી નાડીઓ છે, તેઓમાં બહારમંત્રુ બોધ કરીને નીકળેલી એક સુખબુધ્ધિનાગે નાડી છે અંતકાલે મનને વચ કરીને તેને તે નાડીસાથે ઉપાસક હૃદયમાં જોડે તે નાડીવડે ઉપર જતાં ઉપાસક સર્વરૂપ દાનથી બહારજાની પ્રાપ્તિરૂપ અવિદ્યા અમરભાવને પામે છે, તે અમરોમાં રહેલા અવ્યયમ ભોગને ભોગવીને શ્રીગ્રંથની સાથે મહાપ્રલયકાલે તે ઉપાસક યુગ્મ અમરભાવને

પામે છે. નાનાં પ્રધારની જતિવાળી જે બીજી નાદીઓ છે તે પ્રાણનાં ગમનમાં એટલે 'સંસારની' પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત થાય છે. ૧૬

હવે સર્વ વસ્તીઓના અર્થની સમાપ્તિમાં નીચેની કડિકા પ્રવર્તે છે:—

અન્નુપમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સન્નિવિષ્ટઃ ।

તં સ્વાચ્છરીરાત્પટ્ટદેન્દ્રુજ્ઞાદીવેષીકાં ધૈર્યેણ ।

તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતં તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમિતિ ॥ ૧૭ ॥

શીખડાર્થ:—અંશુષ્ઠમાત્ર પુરુષ અંતરાત્મા [છે, તે] સર્વદા મનુષ્યોના હૃદયમાં સ્થિત [છે.] તેને મુંઝથી સળીની પેઠે ધૈર્યવડે પોતાના શરીરથી પૃથક્ કરે. તેને શુદ્ધ [ને] અમૃતરૂપ જાણે. તેને શુદ્ધ [ને] અમૃતરૂપ જાણે. ઇતિ. ૧૭

વિવેચન:—અંશુષ્ઠમાત્ર પરિમાણવાળો પુરુષ જે અંતરાત્મા છે તે સર્વદા મનુષ્યોના હૃદયમાં રહેલી શુદ્ધિમાં પ્રવેશ પામીને રહેલો પ્રતીત થાય છે. મનુષ્યનું હૃદય અંશુષ્ઠમાત્ર છે તેથી તેમાં રહેલી શુદ્ધિમાં પ્રતીત થતા અંતરાત્માને અંશુષ્ઠમાત્ર કહ્યો છે. તે અંતરાત્માને મુંઝનામના તુલ્યથી તેની શલાકાની પેઠે અપ્રમાદવડે પોતાના શરીરથી પૃથક્ કરે. તે શરીરથી પૃથક્ કરેલા ચૈતન્યને શુદ્ધ અને અમૃતરૂપ જાણે. તેને શુદ્ધ અને અમૃતરૂપ જાણે. "તં વિદ્યાચ્છુક્રમમૃતમ્ ॥" એ પદોની પુનરુક્તિ ઉપનિષદની સમાપ્તિ રૂપાડવામાં છે. ૧૭

હવે વિદ્યાની સ્તુતિમાં 'આ' અર્થની અને નચિકેતાની આખ્યાયિકાના અર્થની સમાપ્તિ કહેવાય છે:—

મૃત્યુપોક્તાં નચિકેતોઽથ લઙ્ગ્યા વિદ્યામેતાં યોગવિધિં ચ કૃત્સ્નમ્ ।

બ્રહ્મમાત્તો વિરજોઽભૂદ્દિમૃત્યુરન્યોઽપ્યેવં યો વિદધ્યાત્મમેવ ॥ ૧૮ ॥

શીખડાર્થ:—પછી નચિકેતા યજ્ઞ કહેલી આ વિદ્યાને અને સમગ્ર યોગવિધિને પામીને ધર્માધર્મથી રહિત [તથા] મૃત્યુથી રહિત [થયો છતાં] બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો. અન્ય પક્ષ જે એમ અધ્યાત્મને જ જાણે છે [તે પુણ્યપાપથી રહિત થઈને બ્રહ્મપ્રાપ્તિથી મૃત્યુરહિત થાય છે] ૧૮

વિવેચન:—પછી નચિકેતા યજ્ઞના એ કહેલી આ બ્રહ્મવિદ્યાને તથા સાધન અને ફલસદિત સમગ્ર યોગવિધિને યમના વરદાનથી પામીને વિદ્યાની પ્રાપ્તિએ ધર્માધર્મથી રહિત તથા અવિદ્યા ને દામનારૂપ મૃત્યુથી રહિત ધર્મ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો. અન્ય પક્ષ જે પુરુષ નચિકેતાની પેઠે દુઃખરહિત પ્રસન્નરૂપને કહેલી રીતે જાણે છે તે પુણ્યપાપથી રહિત થઈને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી મૃત્યુરહિત થાય છે. ૧૮

હવે શાંતિપાઠ કહે છે:—

ૐ । સહ નાવવત્ । સહ નૌ યુનવત્ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદિપાવહૈ ॥ ૧૯ ॥

ૐ જ્ઞાન્તિઃ જ્ઞાન્તિઃ જ્ઞાન્તિઃ ॥

॥ ઇતિ દ્વિતીયાધ્યાયે તૃતીયા વહ્ની ॥ ૩ ॥ ઇતિ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

॥ ઇતિ શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદીયકાઠકોપનિષત્સમાપ્તા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તે] અમારું બંનેનું સાથે રક્ષણ કરે. [તે] અમારું બંનેનું સાથે પાલન કરે. [અમે બંને] સાથે સામર્થ્યને સંપાદન કરીએ અમારું બંનેનું અધ્યયન કરેલું તેજસ્વી થાઓ. [અમે બંને] દ્વેષ ન કરીએ. ઔ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ] ૧૯

વિવેચન—શ્રીપરમેશ્વર ભગવિદ્યાના સ્વરૂપના પ્રકાશવડે અમારું બંનેનું એટલે શિષ્ય તથા શુરુ સાથે રક્ષણ કરે. તે ભગવિદ્યાના ક્ષણના પ્રકાશવડે અમારું બંનેનું સાથે પાલન કરે. અમે બંને સાથે વિદ્યાકૃત સામર્થ્યને સંપાદન કરીએ અમારું બંનેનું અધ્યયન કરેલું તેજસ્વી થાઓ અમે બંને પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ. ઔ શબ્દ સમગ્ર ઉપનિષદના અર્થરૂપ પરમાત્માનો સ્મારક છે. અમને શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, અહીં જે ત્રણ વાર શાંતિશબ્દનું ઉચ્ચારણ છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક એ ત્રણ તાપના શમનમટે છે. ૧૯

ઇતિ શ્રીકાંકોપનિષદના દ્વિતીય અધ્યાયગત ત્રીજી વલ્લીની

તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૨. ૩

ઇતિ શ્રીકાંકોપનિષદના દ્વિતીય અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૨

ઇતિ શ્રીકાંકોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૩

॥ ૪ શ્રીઅયર્વવદીય પ્રશ્નોપનિષત્ ॥

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીઅયર્વવેદની ઉપનિષદોના આરંભમાં તથા અંતમાં શ્રીમુક્તિકોપનિષદને આધારે આ શાંતિપાઠ બધાય છે:—

ॐ મર્દ્વં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા મર્દ્વં પદ્મેમાસ્રભિર્યજન્નાઃ ।

દિયરૈરૈસ્તુશ્વદ્વાસસ્તનૃભિઃ । વ્યયોમ દેવદિત્તં યદાયુઃ ॥

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શાંતિર્થા:—હું યજ્ઞન કરવાચોગ્ય, દેવો! કાનોવડે [અંગે] કદ્યાણુને સાંભળીએ, નેત્રોવડે [અંગે] કદ્યાણુને જોઈએ, [ને] દહ અંગોવડે [તથા] શરીરોવડે સ્તવન કરતા [છતા અંગે] દેવે નિર્ભાણુ કરેલું જે આયુષ [છ તેને] પામીએ. ॐ શાંતિ [થાઓ], શાંતિ [થાઓ], શાંતિ [થાઓ].

વિવેચન:—યજ્ઞોમાં યજ્ઞ તથા પુરોહિત આદિ હવિષ્વડે યજ્ઞન કરવાને ચોગ્ય એવા હે દેવો! આપની કૃપાથી અંગે અમારા કાનોવડે કદ્યાણુને સાંભળવાને સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અમંગલ સાંભળવાનો વા અધિર થવાનો સમય આપની કૃપાથી અંગે ન પ્રાપ્ત થાય; તથા આપની દયાથી નેત્રોવડે અંગે કદ્યાણુને જોવાને સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અમંગલ જોવાનો તથા નેત્રરહિત થવાનો સમય આપની કૃપાવડે અંગે ન આવે; અંગે દહ એવાં હાથપગાદિ અંગોવડે તથા શરીરોવડે અંગે વાણીવડે આપનું સ્તવન કરતા છતા અંગે પ્રભુપતિએ નિર્ભાણુ કરેલું એક સો વર્ષનું, વા એક સો સોળ વર્ષનું, અથવા એક સો વીસ વર્ષનું, જે સંપૂર્ણ આયુષ્ તેને પામીએ. ઇન્દ્રિયોની તથા અંતઃકરણની વિદિતપ્રવૃત્તિ ને દોષાયુષ્ એ યાનનાં જે શ્રવણાદિકે સાધન છે તેમાં ઉપકારક છે તથા છતાસુએએ દેવોપાસે પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરી છે. ॐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. ॐ એ સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાઠ બ્રહ્મનું સ્મરણ કરાવે છે, ને ત્રણ વાર શાંતિના ઉચ્ચારણથી ત્રિવિધ તાપની વા ત્રણે શરીરના તાપની નિરુત્તિ ઇચ્છેલી છે.

આ મંત્ર શ્રીઅયર્વવેદીય નૃસિંહપૂર્વતાપનીયની દ્વિતીય ઉપનિષદના છઠ્ઠા ખંડમાં છે.

॥ ૧ પહેલો પ્રશ્ન ॥

શ્રીઅયર્વવેદની આ ઉપનિષદમાં કનંધી આદિ છ શિષ્યોએ પ્રશ્ન કર્યા છે, ને શ્રીપિપ્પલાદનામના આચાર્યે તેમનાં ઉત્તર આપ્યાં છે તથા આ ઉપનિષદનું નામ પ્રશ્નોપનિષત્ રાખવામાં આવ્યું છે આમાં ન્નવિઓના પ્રશ્ન તથા ઉત્તરરૂપ જે આખ્યાયિકા છે તે વિવાંની સ્તુતિમાં છે. એ સદ્વિવાદા આગળ કહેલી રીતે સંવત્સરપર્યંત બ્રહ્મચર્યથી શુરુકુલમાં વાસ કરનાર તથા તપ બાદિકે સાધનોથી યુક્ત અધિકારીઓવડે

સેવામાં સારી રીતે તત્પર થઈને વાસ કરો. પછી જોને જો વિષય જાણવાની ઇચ્છા હોય તે વિષયસંબંધી પ્રશ્નો પૂછજો. જો તમે પૂછતા અર્થને અને જાણતા હોઈશું તો તમારા પૂછતા સર્વ અર્થને અને અવશેષ કહીશું." ૨

તેના પ્રશ્નપ્રત્યે શ્રીપિપ્પલાદ્યુનિના આત્મનુસાર એક વર્ષ સાં વચાવેઅરીતે નિવાસ કર્યો, પછી કન્યાની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહે છે:—

અથ કવન્ધી કાત્યાયન ઉપેત્ય પમચ્છ । મગવન્કુતો હ વા ર્માઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્ત
ઈતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી કાત્યાયન કન્યાની સમીપ જઈને પૂછતા હવા:—“હે ભગવન્! આ પ્રસિદ્ધ પ્રજા ક્યાંથી ઉપજે છે?” ઇતિ. ૩

વિવેચન—એક વર્ષપછી કલક્રમિના પુત્ર કન્યા પિપ્પલાદ્યુનિની સમીપ જઈને તેમને પૂછતા હોવા:—“હે ભગવન્! આ પ્રસિદ્ધ પ્રજાઓ આદિ પ્રજા ક્યા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે? એકલા કર્મનું તથા અપરબ્રહ્મની ઉપાસનાસહિતના કર્મનું જે ફલ તથા જે ગતિ છે તે આપે કહેવાયોઅ છે.” એવા અર્થવાણી આ પ્રશ્ન છે. એકલા કર્મનું ફલ ઇલ્લેક ને ઉપાસનાસહિતના કર્મનું ફલ પ્રભલેક છે. બનેલી ગતિ અનુક્રમે પિતૃયાત્રુ તથા દેવતાન છે, વૈરાગ્યવિના પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય નહિ તેથી કર્મઉપાસનાના ફલથી વૈરાગ્ય થવા આ પ્રશ્ન છે એમ જાણવું. ૩

પછી પિપ્પલાદ્યુનિની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહે છે:—

તસ્મૈ સ હોવાચ પ્રજાકામો વૈ પ્રજાપતિઃ સ તપોસ્તપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા સ મિથુન-
મૃત્વાદયતે । રવિં ચ માળં ચેત્યેતૌ મે વહુધા પ્રજાઃ કરિવ્યત ઇતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે જોડ્યા:—પ્રજાની કામનાવાળા [જે] પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ તે તપ તપતા હવા. તે તપને તપીને [પછી] તે જોડાને ઉપજાવતા હવા. અન્ન અને પ્રાણ એ [જોડું છે.] આ [બે] પ્રમારી બહુ પ્રકારની પ્રજા કરશે એમ [ચિંતન કરીને તે બેને રચના હવા.] ૪

વિવેચન:—પ્રશ્ન પૂછનાર તે કન્યાપિપ્પલાદ્યુનિ તેની ચંકા દૂર કરવામાટે જોડ્યા:—“હે મુને! પ્રજાને ઉપજાવવાની ઇચ્છાવાળા જે પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિપ્રજ્ઞા-તે જન્મતરમાં ભાવનાં કરેલ તથા શ્રુતિવિષે પ્રમાણ કરેલ અર્થને વિષય કરનારા જ્ઞાનરૂપ તપને કરતા હવા, અર્થાત્ તે જ્ઞાનનું અનુ-સંધાન કરતા હવા. પછી તે પ્રજાપતિ જ્ઞાનરૂપ તપનું અનુસંધાન કરીને સંજિના સાધનરૂપ અન્ન એટલે તેના કારણરૂપ ચંદ્ર તથા પ્રાણરૂપ સૂર્ય આ દ્વંદ્વને ઉત્પન્ન કરતા હવા, આ બે-ચંદ્રસૂર્ય-મારી અનેક પ્રકારની પ્રજાને ઉપજાવશે એમ ચિંતન કરીને પ્રજાકામી ઉત્પત્તિના ક્રમથી ચંદ્રને અને સૂર્યને રચતા હવા. ૪

રવિ અને પ્રાણ એના બે શબ્દ જે ઉપરની શ્રુતિમાં છે તેનું શ્રુતિભગવતી પોતેજ બ્યાખ્યાન કરે છે:—

આદિત્યો હ વૈ પ્રાણો રયિરેવ ચન્દ્રમા રયિર્વા ઇતત્સર્વં યન્મૂર્તં ચામૂર્તં ચ
તસ્માન્મૂર્તિરેવ, રયિઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—સૂર્યજ પ્રસિદ્ધ પ્રાણ [છે, ને] અન્નજ ચંદ્રમા [છે,] જે મૂર્ત અને અમૂર્ત [છે તે] આ સર્વ અન્નજ [છે.] તેથીજ મૂર્તજ અન્ન [છે.] ૫

વિવેચન — એ બેમાં સૂર્યજ પ્રસિદ્ધ પ્રાણરૂપ ને અજનો બોક્તા અગ્નિ છે, અને અન્નરૂપેજ ચંદ્રમા છે. આ એક-બોક્તા અને અન્નરૂપ યુગલ એકજ પ્રજનપતિ છે, તેમના તે બે બેદ પ્રધાનશુભાવથી કરેલા છે. ને રચૂત અને સદ્ગમરૂપ મૂર્ત અને અમૂર્ત જગત છે તે આ સર્વ અવિભાગવડે અન્નરૂપજ છે, ને વિભાગવડે તો મિત્ર કરેલ અમૂર્તથી (સદ્ગમથી) ને અન્ય મૂર્ત (રચૂત) છે તેજ અલ છે, અને અમૂર્ત પ્રાણરૂપ બોક્તાવડે તે બોધ છે ૫

પ્રજનપતિપણામાટે અજના સર્વાત્મપણાને દબાવે પ્રાણનું પશુ તેને માટેજ સર્વાત્મપણું કહે છે. —

अथादित्य उदयन्यत्पार्चीर्न दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्ग्निषु सन्निवत्ते । यदग्निषां यत्पત્નીचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वा-
न्प्राणान्ग्निषु सन्निवत्ते ॥ ६ ॥

શીખદાર્થ:—હવે સૂર્ય ઉદય થયા [છતા] જે પૂર્વદિશાભણી પ્રવેશ કરે છે તેવડે પૂર્વના પ્રાણોને કિરણોમાં પોતાને રૂપે કરે છે. જે દક્ષિણને, જે પશ્ચિમને, જે ઉત્તરને, જે અધોને, જે ઉર્ધ્વને, જે અંતરદિશાને [ને] જે સર્વને પ્રકાશે છે તેવડે સર્વે પ્રાણોને કિરણોમાં પોતાને રૂપે કરે છે. ૬

વિવેચન — હવે સર્વ ઉદય થયા છતા જે પૂર્વદિશામાં પોતાના પ્રકાશવડે પ્રવેશ કરે છે, એટલે બાપ છે તે પોતાની તે બાપિવડે પૂર્વદિશાની અંતર રહેલાં સર્વપ્રાણીઓને પોતાના પ્રકાશરૂપ બાપક કિરણોમાં બાપ હોવાથી પોતાને રૂપે કરે છે તેમજ જે દક્ષિણદિશાને, જે પશ્ચિમદિશાને, જે ઉત્તરદિશાને, જે નીચેને, જે ઉપરને, જે વચ્ચેની અવાંતરદિશારૂપ અગ્નિ આદિક ખૂણાઓને, અને જે અન્ય સર્વ જગતને પ્રકાશે છે તેવડે પોતાના પ્રકાશની બાપિવડે—તે સર્વ દિશાઓમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને કિરણોવિષે પોતાને રૂપે કરે છે. ૬

स एष वैश्वानरो विष्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

શીખદાર્થ:—તે આ વૈશ્વાનર, વિશ્વરૂપ, પ્રાણ [ને] અગ્નિ [છે તે] ઉદય થાય છે. તે આ નકથાએ કહ્યું [છે] ૭

વિવેચન.—તે આ બોક્તા સર્વ વૈશ્વાનર—સર્વ જીવરૂપ, વિશ્વરૂપ—સર્વ પ્રપંચરૂપ, પ્રાણરૂપ ને અગ્નિરૂપ છે તેજ બોક્તા પ્રત્યેક દિવસે સર્વ દિશાને પોતાને રૂપે કરતો છતા ઉદય થાય છે. તે આ કહેલું આદિત્યનું માહાત્મ્ય આગળના આકાશ વાક્યરૂપ નકથાએ વેદના મત્રે—પશુ કહ્યું છે ૭

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

શીખદાર્થ:—સહસ્રકિરણોવાળા, શતપ્રકારે વર્તમાન [ને] પ્રજાઓના પ્રાણરૂપ [જે] આ સૂર્ય ઉદય પામે છે [તે] સર્વરૂપ, કિરણોવાળા, જ્ઞાનવાન, આશ્રય, જ્યોતીરૂપ, અદ્વિતીય [ને] તાપ કરનારને [પંડિતો બાણુતા-હવા] ૮

વિવેચન:—અનેક કિરણોવાળા, પ્રાણીઓના બેદવડે, અનેક પ્રકારે રહેલા ને સર્વ સ્થાવરજંગમરૂપ પ્રજાના પ્રાણરૂપ જે આ સૂર્ય ઉદય પામે છે તે સર્વરૂપ, કિરણોવાળા, જ્ઞાનવાન, સર્વ પ્રાણોના આશ્રયરૂપ, જ્યોતિ એટલે સર્વ પ્રાણીઓના અશ્વરૂપ, અદ્વિતીય ને તાપક્રિયાના કરનાર પોતાના આત્મરૂપ સર્વને બધાવેતા પડિતો બાણુતા હવા. ૮

અનરૂપ ચદ્રમા તથા પ્રાણરૂપ સૂર્ય એ એ સર્વરૂપ છે, તે બંને મારી, બહુ પ્રકારની પ્રજા કરશે એમ પૂર્વે કહ્યું હતાં તે જની રીતે પ્રજા કરશે એમ થમા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સંવત્સરો વૈ પ્રજાપતિસ્ત્વસ્યાયમે દક્ષિણં ચોચરં ચ । તદ્યે હ વૈ તદિદાપૂર્વે
કૃતમિત્યુપાસતે । તે ચાન્દ્રમતમેવ લોકમભિજયન્તે । ત એવ પુનરાવર્તન્તે તસ્માદેત ઋષયઃ
મજાકામા દક્ષિણં-મતિપચન્તે । એવ હ વૈ રચિર્યઃ પિતૃયાણઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—સંવત્સરજ પ્રજાપતિ [છે.] તેનાં દક્ષિણ ને ઉત્તર અયન [છે] જેઓ
પ્રસિદ્ધ તે ઇશ્વરપૂર્વદિરૂપ કર્મને ઉપાસે છે તેઓ ચંદ્રમામાં થયેલા શરીરનેજ પામે છે તેઓજ
પુનઃ આવૃત્તિને પામે છે. આ ઋષિઓ [ને] પ્રજાની કામનાવાળાઓ તેથી દક્ષિણને પામે છે.
જે પિતૃયાણુ [છે] આજ પ્રસિદ્ધ અજ્ઞ [છે.] ૯

વિવેચન.—સંવત્સરજ ને કાલ છે તેનો પ્રજાપતિવડે નિર્વાહ થાય છે તેથી તેજ પ્રજાપતિ છે. ચંદ્ર
બંને સૂર્યવડે નિર્વાહ કરવાયોજ્ય તિથિ, દિવસ અને રાત્રિના સમુદાયરૂપ ને સંવત્સર છે તે તે ચંદ્ર અને સૂર્યથી
અભિભા હોવાથી ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપ છે, આથી તે સંવત્સર તે યુગરૂપ છે એમ કહીએ છીએ. તે સંવત્સરરૂપ
પ્રજાપતિના દક્ષિણ અને ઉત્તરરૂપ પ્રસિદ્ધ છે માસરૂપ બંને માર્ગે છે. જે દક્ષિણ અને ઉત્તરમાર્ગવડે સૂર્ય
કર્મથી કેવલ કમિષ્ઠજનોના અને ઉપાસનાયુક્ત કર્મવાળા જનોના લોભને પાલન કરતા છતાં જામ છે. જે દિવસ
પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્ત્વ, વેદનું અધ્યયન, અતિથિઓજન ને વૈશ્વદેવરૂપ કષ્ટ, તથા વાવ દેવા ને તળાવ
ખાદાવવા, દેવમંદિર ચણાવવું, અન્નદાન કરવું, તથા દેવને માટે ફૂલવાડી કરવી એ રૂપ પૂર્ત, તથા વેદોની
બહાર દાન કરવું એ રૂપ દત્ત એ કર્મોનું અનુજાન કરે છે તે દિવસે ચંદ્રમામાં થયેલા યુગરૂપ પ્રજાપતિના
અંશમય અનરૂપ શરીરને પામે છે. તેજ પુરુષો પુષ્પકર્મના ક્ષયથી પુનઃ જન્મગણની પરંપરાને પામે છે,
અર્થાત્ અતિથય હીન આ લોકપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે જેથી સ્વર્ગના દ્રશ્ય ઋષિઓ અને પ્રજાની કામનાવાળા
ગૃહસ્થી પ્રજાપતિરૂપ ચંદ્રનો તે ફલરૂપ હોવાથી ઇશ્વરપૂર્વદિ કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે તેથી પોતાના પુષ્પકર્મરૂપ
દક્ષિણાનથી લક્ષણવડે જણાતા ચંદ્રને પામે છે. આ પિતૃયાણુમાર્ગવડે લક્ષણથી જાણેલા ને ચંદ્ર છે
તેજ પ્રસિદ્ધ અજ્ઞ છે. ૯

હવે ઉત્તરાયણનું પ્રાણપર્ણ કહે છે:—

અયોત્તરેણ તપસા વ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિધયાઽઽસ્ત્રાનમન્વિધ્યાઽઽદિત્યમભિજયન્તે ।
પૃથ્વૈ પ્રાણનામાયતનમેતદ્મૃતમભયમેતત્ । પરાયણમેતસ્માન્ન પુનરાવર્તન્ત ઇત્યેવ નીરોધસ્તદેષઃ
શ્લોકઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે ઉત્તરથી તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે શ્રદ્ધાવડે [ને] ઉપાસનાવડે આત્માને
જાણીને આદિત્યને પામે છે. આજ પ્રાણોના આશ્રય, આ અવિનાશી [ને] અલય [છે.]
આ પરમગતિ [છે] આથી પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી એમ આ નિરોધ [છે.] તેમાં આ
શ્લોક [છે.] ૧૦

વિવેચન:—હવે બીજા ઉત્તરમાર્ગથી ઇદ્રિયોના જયરૂપ તપવડે, વિશેષ અહમચર્યવડે, શ્રદ્ધાવડે અને
પ્રજાપતિના તાદાત્મ્યને વિષય કરનારી ઉપાસનાવડે સ્થાવરજંગમના આત્મા પ્રાણરૂપ સૂર્યને ‘આ હું હું’ એમ
જાણીને પુરુષ યુગલ પ્રજાપતિના અંશરૂપ અજ્ઞા બોક્તારૂપ સૂર્યને પામે છે. આજ સર્વ પ્રાણોનો સમષ્ટિરૂપ
આત્મ છે, આ અવિનાશી છે તેથી અવરહિત છે, ચંદ્રની જેટલું ક્ષય અને શક્તિના અભવાળા નથી. આ કેવલ

હિપાસનાવાળા અને કર્મહિપાસનાના સમુચ્ચયવાળા જનોની પરમગતિ છે. આથી જેમ અન્ય કેવલ કર્મવાળા મનુષ્યો પુનરાવૃત્તિ પામે છે તેમ તે આ સ્થાનથી પુનરાવૃત્તિને પામતા નથી. સૂર્યથી રોકેલા અવિદ્વાનો સંવત્સરરૂપ સૂર્યને પામતા નથી નેથી એવી રીતે આ કાલરૂપ સંવત્સર અવિદ્વાનોનો નિરોધ છે. તે અર્થમાં આ આગળના મનરૂપ રોકાક પ્રમાણ છે. ૧૦

હવે સંવત્સરરૂપ સૂર્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

પञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धं पुरीषिणम् ।

अयेमे अन्य च परे विचक्षणं सप्तचक्रे पहर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચ પાદવાળા, પિતા, દ્વાદશ આકૃતિવાળા, અંતરિક્ષથી ઉઠ્યા સ્થાનમાં [સ્થિત ને] જલવાળા અન્ય કહે છે, અને આ બીજા તે સાત ચક્રવાળા [ને] છે આરાવાળા સર્પશમાં સ્થિત [છે] એમ કહે છે ૧૧

વિવેચનઃ—આ સંવત્સરરૂપ સૂર્ય પાંચ ઋગુરૂપ પાંચ પાદવાળા છે, હેમંત ને શિશિરની એકરૂપતાના અભિપ્રાયથી અર્ધ ૥ ઋતુને સ્થાને પાંચ ઋતુ કહી છે. સૂર્યના જનક હોવાથી તે સૂર્ય પિતા છે, દ્વાદશ માસરૂપ અવયવવાળા હોવાથી દ્વાદશ આકૃતિવાળા છે, અંતરિક્ષલોકથી ઉઠ્યા સ્થાનરૂપ ત્રીજા સ્વર્ગમાં સ્થિત છે, અને જલવાળા છે એમ તેમને અન્ય-કક્ષના વેતાઓ-કહે છે. વળી બીજાઓ તે સપ્ત અયરૂપ નિરંતર ગતિયુક્ત કાલરૂપ ચક્રવાળા, તથા છ આરારૂપ [શિશિરને પૃથક્ ગણતા] છ ઋતુવાળા તે સર્વત્રમાં રથની નાભિમાં આરાની પેઠે આ સર્વ જગત્ સ્થિત છે એમ કહે છે. એવી રીતે સૂર્યરૂપ પ્રભપતિ અને પશ્ચમાં જનતનું કારણ છે. ૧૧

હવે વર્ષના અવયવરૂપ માસના પ્રભપતિપણને કહે છે:—

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्रः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्र ईष्टं कुर्वन्तीवर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—માસજ પ્રભપતિ [છે.] તેનો કૃષ્ણપક્ષજ અગ્ર [છે.] શુકલ [પક્ષ] પ્રાણ [છે] તેથી આ ઋષિઓ [કૃષ્ણપક્ષમાં] યાગ [કરતાં છતાં] શુકલમાં કરે છે, [અને] બીજાઓ બીજામાં [કરે છે] ૧૨

વિવેચન—માસજ પ્રભપતિ છે તે માસરૂપ પ્રભપતિનો એક ભાગ કૃષ્ણપક્ષ છે તેજ અવયવ અદ્ધમાં છે, અને બીજો ભાગ શુકલપક્ષ છે તેજ પ્રાણરૂપ સૂર્ય છે. જેથી શુકલપક્ષરૂપ પ્રાણને સર્વરૂપ દેખે છે, તે પ્રાણથી કિંત કૃષ્ણપક્ષને દેખતા નથી તેથી પ્રાણદર્શી આ ઋષિઓ કૃષ્ણપક્ષમાં યાગ કરતાં છતાં પક્ષ શુકલપક્ષમાં કરે છે, આ બીજા ઋષિઓ તે શુકલપક્ષને પ્રાણરૂપ દેખતા નથી, પણ પ્રાણરૂપથી નં દેખવારૂપ કૃષ્ણપક્ષના ભાવને પ્રાપ્ત થયા છતાં શુકલપક્ષને જુએ છે તેઓ શુકલપક્ષમાં યાગ કરતાં છતાં પક્ષ કૃષ્ણપક્ષમાં કરે છે. ૧૨

હવે માસના અવયવરૂપ દિવસરાત્રિના પ્રભપતિપણને કહે છે—

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते मस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—દિવસરાત્રિના પ્રભપતિ [છે] તેનો દિવસજ પ્રાણ [છે.] રાત્રિજ અગ્ર [છે] જેઓ દિવસે પ્રાણના [કારણજૂત સ્ત્રીની સાથે] મૈથુન સેવે છે તેઓ પ્રાણનેજ શોષે છે. જે રાત્રિમાં પ્રાણના [કારણજૂત સ્ત્રીની સાથે] મૈથુન સેવે છે તે બ્રહ્મચર્યજ [છે.] ૧૩

વિવેચન—દિવસરાત્ર પ્રભપતિ છે, તે અહોરાત્રરૂપ પ્રભપતિને દિવસજ પ્રાણરૂપ સૂર છે, અને રાત્રિજ અન્નરૂપ ચંદ્રમા છે. જે મૂક પુરુષો દિવસમાં પ્રીતિના આરણ્યકત્વ ઓની સાથે મૈથુન સેવે છે તેઓ દિવસરૂપ પ્રાણનું શોષણ કરે છે. જે રાત્રિમાં ઋતુપ્રલવિષે પ્રીતિના આરણ્યકત્વ ઓની સાથે મૈથુન સેવે છે તે અહોરાત્રરૂપ પ્રભપતિને અન્નરૂપ પ્રભપતિલાવને કહે છે:—

હવે અહોરાત્રરૂપ પ્રભપતિના અન્નરૂપ પ્રભપતિલાવને કહે છે:—

અર્જુન વૈ પ્રજાપતિસ્તતો હ વૈ તદ્વેદસ્તસ્યાદિમાઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે इति ॥ ૧૪ ॥

શીખાર્થ:—અન્નજ પ્રભપતિ [છે,] તેથી પ્રસિદ્ધ વીર્ય [ઉપજે છે.] તે [પ્રભાતું કારણ છે.] તેથી આ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. છતિ ૧૪

વિવેચન:—એમ કમરડે અહોરાત્રરૂપ પ્રભપતિ અન્નમાં પરિણામ પામે છે, આથી અન્નરૂપજ પ્રભપતિ છે. બહુલ કરેલા તે અન્નથી પ્રસિદ્ધ મનુષ્યના બીજરૂપ વીર્ય થાય છે. તે પ્રભાતું કારણ છે. ઓવિષે સિંચન કરેલા તે વીર્યથી આ મનુષ્યાદિરૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. 'આ પ્રસિદ્ધ પ્રજા કયાથી ઉપજે છે?' એમ જે પ્રશ્ન હતું તેનો સર્વચંદ્રસ્ય યુગલ આદિના કમરડે અહોરાત્રરૂપ પરિણામ કહી અને અન્નના પરિણામ વીર્યદ્વારા આ પ્રજા ઉપજે છે એમ નિર્ણય કર્યો. ૧૪

હવે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિના સાધનોનું નિરૂપણ કરે છે:—

તથે હ વૈ તત્પ્રજાપતિવ્રતં ચરન્તિ તે મિથુનમુત્પાદન્તે । તેપામેવૈષ વ્રહ્મલોકો ચૈર્ણ તપો વ્રહ્મવર્ચ યેષુ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શીખાર્થ:—તેમાં જેઓ પ્રસિદ્ધ તે પ્રભપતિવ્રતને આચરે છે તેઓ યુગલને ઉપભવે છે. જેઓને તપ [તથા] બ્રહ્મચર્ય [છે,] જેઓમાં સત્ય સ્થિત [છે] તેઓનેજ આ વ્રહ્મલોક [છે.] ૧૫

વિવેચન:—તેમાં જે ઋતુસે પ્રસિદ્ધ ઋતુપ્રલમાં ભાગના ગમનરૂપ પ્રભપતિના વ્રતને સેવે છે તેઓ પૂત્ર અને પુત્રીરૂપ ભેડને ઉપભવે છે. એ પ્રભપતિવ્રતનું દૃષ્ટ કલ છે, તે અદૃષ્ટ કલ ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ છે. દૃષ્ટ, પૂત્ર ને દત્ત કર્મ કરનારા જેઓને ઉદ્ધિયોને નિયમમાં રાખવારૂપ તપ તથા પરણેલી ભાગીસાથે ઋતુપ્રલથી ને રાત્રિથી બિન કામે મૈથુનના લાગરૂપ અહોરાત્રરૂપ છે, અને જેઓમાં અસસના લાગરૂપ સસ સારીરીતે વર્તે છે તેઓનેજ આ ચંદ્રલોકરૂપ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ અદૃષ્ટ કલ થાય છે. ૧૫

હવે જેઓને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેઓનાં લક્ષણ કહે છે:—

તૈપામસૌ વિરતો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વામૃતં ન માયા ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥ ૧ ॥

શીખાર્થ:—જેઓમાં કુટિલતા નથી, અસત્ય [નથી,] અને માયા નથી તેઓનો આ નિર્મલ બ્રહ્મલોક [છે.] જેવી [ઉપાસનાયુક્ત કર્મવાળાની ગતિ છે.] ૧૬

વિવેચન:—જેઓમાં કુટિલતારૂપ વલ્લાવ નથી, જેઓમાં અસસ નથી, અને જેઓમાં કપટ નથી તેઓનો આ નિર્મલ બ્રહ્મલોક છે, અર્થાત્ તેમને આ પવિત્ર બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી જ ઉપાસનાયુક્ત કર્મવાળાની ગતિ છે. પૂર્વે કહેલો ચંદ્રલોક કેવલ કર્મચળા મનુષ્યોની ગતિ છે. ૧૬

છતિ શ્રીપ્રશ્નોપનિષદ્ગત પ્રથમ પ્રશ્નની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૧

॥ ૨ ધીજો પ્રશ્ન ॥

પ્રાણુ ભોક્તા અને પ્રભાપતિ છે એમ પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું, હવે તેનું પ્રભાપતિપણું તથા ભોક્તાપણું આ શરીરમાં નિશ્ચય કરવામાં આ બીજા પ્રશ્નનો આરભ કરાય છે:—

અય દેનં માર્ગવો વૈદમિં મપચ્છ । મગવન્સ્તયેવ દેવાઃ પ્રજાં વિધારયન્તે કતર
પત્તમકાશયન્તે કઃ પુનરેષાં વરિણ્ણિ ઇતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આને વિદર્ભદેશના ભાર્ગવ પૂછતા હતા:—“હે ભગવન્! દેહસા પ્રસિદ્ધ દેવો પ્રજાને વિશેષે ધારણ કરે છે? કયા આને પ્રકાશે છે? પુનઃ તેઓમાં મુખ્ય કોણ [છે?]” ઇતિ. ૧

વિવેચન:—પછી પ્રસિદ્ધ આ પિપ્પલાદ્યુનિને વિદર્ભદેશમાં ભાર્ગવના પિપ્પલાદ્યુનિ પૂછતા હતા:—“હે ભગવન્! પાંચ ભૂતો, પાંચ ગાનેદ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન ને શુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોના અભિમાની સત્તર દેવોમાંથી દેહસા દેવો આ શરીરરૂપ પ્રજાને વિશેષે ધારણ કરે છે? તથા જાનેન્દ્રિય ને કર્મેન્દ્રિયાદિપંચા વિભાજ પામેલા તે દેવોમાં કયા દેવો પોતાના અપદ્ધતરણાદિષ્ઠ મહાત્મ્યને યોગ્યપ્રતિ પ્રકટ કરવારૂપ પ્રકાશ કરે છે? અને પુનઃ આ કાર્વકરણરૂપ સત્તર દેવોમાં મુખ્ય દેવ કોણ છે?” ૧

એમ પૂછનાર ભાર્ગવપ્રતિ ભગવાન્ પિપ્પલાદ્યે ને ઉત્તરરૂપે અપ્યુ તે કહે છે:—

તસ્મૈ સ હોવાચાકાશો હ મા જપ દેવો વાયુરમિરાણઃ પૃથિવિ વાહ્મનચ્છુ શ્રોત્રં ચ ।
તે મકાશ્યાભિવદન્તિ વયમેતદ્વાણમવષ્ટમ્ય વિધારયામઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે બોલ્યા:—“પ્રસિદ્ધ આકાશજ્ઞ આ દેવ [છે.] વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, વાણી, મન, ચક્ષુ ને શ્રોત્ર [આ દેવ છે.] તેઓ ‘પ્રકાશ કરીને અગ્નિ આ શરીરને અસિધિલ કરીને રપટ ધારીએ છીએ’ [એમ] કહે છે. ૨

વિવેચન:—એમ પૂછનાર તે ભાર્ગવપ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે પિપ્પલાદ્યુનિ બોલ્યા:—“હે ભાર્ગવ! પ્રસિદ્ધ આકાશજ્ઞ આ દેવ છે. વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવી આ દેવ છે વાયુ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો આ દેવ છે, મન તથા શુદ્ધિ આ દેવ છે, અને તેમ તથા જોનાદિ પાંચ ગાનેદ્રિયો આ દેવ છે, એવી રીતે સત્તર તત્ત્વોના અભિમાનરૂપ તે દેવો પોતપોતાના કાર્વરૂપ મહાત્મ્યને પ્રકાશ કરીને એકતામાં ઈર્ષ્યા કરતા હતા ‘અમે કાર્વકરણના સંવાતરૂપ શરીરને અસિધિલ કરીને રપટ ધારીએ છીએ’ એમ કહે છે. ‘હું એકજ્ઞ આ શરીરને ધારણ કરું છું, એવો એક એક દેવોદેવિપ્રાય છે. ‘શરીરને આકાશ પરિણામ પામેલા આકાશાદિક કાર્વરૂપ દેવ છે, અને જાનેદ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મન ને શુદ્ધિ એ કણરૂપ દેવ છે. ૨

હવે બીજા દેવોપ્રતિ મુખ્ય પ્રાણુ ને કહ્યું તે કહે છે:—

તાન્વરિણ્ણિઃ પ્રાણ સ્વાચ । મા મોહમાપયથાહમેવૈતત્યજ્ઞયાડ્ડત્વાનં પ્રવિમજ્જૈતદ્વાણ-
મવષ્ટમ્ય વિધારયામીતિ તેડ્ઞ્રદ્વાણા વચ્ચુઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેઓપ્રતિ મુખ્ય પ્રાણુ બોલ્યા:—“બોલુને ન પ્રાપ્ત થયો. હુંજ પોતાનો પાંચ પ્રકારે વિભાજ કરીને આ શરીરને અસિધિલ કરીને આને રપટ ધારણ કરું છું. ‘એમ [કહે સતે] તેઓ અશ્રદ્ધાવાળા થયા. ૩

વિવેચન:—એવા અભિમાનવાળા તે ઇન્દ્રિયરૂપ દેવોપ્રતિ મુખ્યપ્રાણરૂપ દેવ કહેવા લાગ્યો:—“એવા અવિદેશભાવથી અભિમાન ન કરો. હુંજ પોતાના પ્રાણુ, અપાન, આન, સમાન ને ઉદાન એમ પાંચ પ્રકારના

વિભાગ કરીને આ શરીરને અશ્વિયલ કરીને આને સ્પષ્ટ ધારણ કરું છું.' આ સાંભળી તેઓ તે પ્રાણના કથનમાં અશ્વકાવાળા થયા. ૩

હવે તે ઇદ્રિયોરૂપ દેવેને પોતાના કથનમાં અશ્વકાવાળા બોધને મુખ્યપ્રાણરૂપ દેવે જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે:—

સોઽભિમાનાદૃષ્ટ્વૈમુક્તમત્ત્વત્સ્મિન્નુત્ક્રામત્યયેતરે સર્વં एवોત્ક્રામન્તે તસ્મિન્શ્ચ પ્રતિષ્ઠમાને સર્વં एव પ્રાતિષ્ઠન્તે । તથાપા મણિકા મધુકરરાજાનમુત્ક્રામન્તં સર્વાં एवોત્ક્રામન્તે તસ્મિન્શ્ચ પ્રતિષ્ઠમાને સર્વાં एव પ્રતિષ્ઠન્તે एवं વાઙ્મનશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ તૈ પ્રીતાઃ પ્રાણં સ્તુન્વન્તિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તે અભિમાનથી બહાર નીકળવાના જેવા થયા તેટું બહાર નીકળવું [થયા] પછી બીજા સર્વેજ બહાર નીકળે છે, અને તેની સ્થિતિ [થયે] સર્વેજ સ્થિતિ કરે છે. તેમાં [દર્શાવે:—] જેમ ઉંચે ગમન કરતા મધુકરરાજાની પ્રતિ સર્વેજ માખીઓ, ઉત્ક્રમણ કરે છે, અને તેના સ્થિત થવાથી સર્વેજ સ્થિત થાય છે. એવી રીતે વાણી, મન, ચક્ષુ ને શ્રોત્ર તેઓ (તેમના દેવો) પ્રસન્ન થયા [છતાં] પ્રાણની સ્તુતિ કરે છે. ૪

વિવેચન:—પછી તે મુખ્યપ્રાણ તેમને અવિશ્વાસવાળા બોધને અભિમાનથી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તે મુખ્યપ્રાણના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી બીજા અમુરારિ-ગોણપ્રાણો શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા, અને તે મુખ્યપ્રાણના સ્થિત થવાથી સર્વે ઇદ્રિયોરૂપ પ્રાણો પાછા સ્થિત થયા. જેમ ઉંચે ગડનારા મુખ્યમધુમણિકારૂપ મધુકરરાજાની પછવાડે સર્વે મધમાખીઓ ભીડે છે, અને તેના સ્થિત થવાથી સર્વે સ્થિત થાય છે. એવી રીતે તે વાણી, મન, શ્રોત્ર અને ચોત્ર ઇલાદિકના દેવો અવિશ્વાસ છોડી, મુખ્યપ્રાણનું આદરણ કરાણી, પ્રસન્ન થયા છતાં મુખ્યપ્રાણની સ્તુતિ કરે છે. ૪

હવે તેઓ કેવી રીતે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા તે કહે છે:—

‘एवोऽग्निस्तपत्येષ સૂર્ય एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदस्सवामृतं च यत् ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—‘આ અગ્નિ [થયો છતો] તપે છે, આ સૂર્ય [થયો છતો] પ્રકાશી છે, [આ મેઘ [થયો છતો] વર્ષે છે, આ] ઇંદ્ર [થયો છતો] પાલનદિ કરે છે, [આ વાયુ [થયો છતો] એલાદિને ચલાવે છે,] આ દેવ પૃથિવી [થયો છતો] સર્વને ધારણ કરે છે, ને] યંદ્રમા [થયો છતો] પોષણ કરે છે.] રથૂલ અને સૂક્ષ્મ તથા જે અમૃત [છ તે સર્વે પ્રાણજ છે.] ૫

વિવેચન:—‘આ પ્રાણ અગ્નિ થયો છતો તપે છે, આ પ્રાણ સૂર્ય થયો છતો પ્રકાશી છે, આ પ્રાણ મેઘ થયો છતો જલની રૃષ્ટિ કરે છે, તથા ઇંદ્ર થયો છતો પ્રજનન પાલન કરે છે, ને અમુરારે તથા રાક્ષસોને મારે છે. વળી આ પ્રાણ આવલ, પ્રવલ, વિવલ, ઉદલ, પરાવલ, પરિવલ ને સંવલ એ સાત શુણના બેલાળો વાયુ થયો છતો મેઘ આદિકને ચલાવે છે. આ પ્રાણરૂપ દેવ પૃથિવી થયો છતો સર્વ સ્થાનરજગમને ધારણ કરે છે, તથા યંદ્રમાં થયો છતો સર્વનું પોષણ કરે છે. ધલું શું કહીએ? રથૂલરૂપ તથા સૂક્ષ્મરૂપ જગતે અને દેવોની રિયતિનું કારણ જે અમૃત છે તે સર્વ આ પ્રાણજ છે. ૫

અરા इव रयनाभौ माणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूरपि सामानि गङ्गाः सत्त्वं ब्रह्म च ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—રથની નાભિમાં આરાની પેઠે સર્વે પ્રાણમાં સ્થિત [૭] ઝડયાઓ, યજુષાઓ, સામે યજ્ઞ, ક્ષત્રિય ને આદ્યાણુ [આ સર્વે પ્રાણુ છે] ૬

વિવેચન—રથની નાભિમાં (નાભીમાં) આરાની પેઠે ઋદ્ધાધી નામપર્યંતના સર્વ પદાર્થો સ્થિતિશક્તમાં પ્રાણુવિષે સ્થિત છે ઝડયાઓ, યજુષાઓ ને સામે આ યજ્ઞ પ્રકાશના મત્રો અને તે મત્રોવડે સાધનાયોગ્ય યજ્ઞ, સર્વે પ્રાણુ પાસન કરનાર ક્ષત્રિયજનિ અને યજ્ઞાદિધર્મના કર્તાપણમાં મુખ્યાધિગ્રહી આદ્યાણુમતિ એ સર્વે આ પ્રાણુ છે. ૬

મજાપતિશ્વરસિ ગર્ભે ત્વમેવ પ્રતિજાયસે ।

તુમ્હવં પ્રાણ મજાસિચમા ચલિં હરન્તિ યઃ પ્રાણૈઃ પ્રવિત્તિષ્ઠસિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તું] પ્રજાપતિ [૭, તું] ગર્ભમાં વિચરે છે, તુંજ જન્મે છે હે પ્રાણુ ! આ પ્રજાઓ તો તારે માટે બસિ હરણુ કરે છે જે [તું] પ્રાણોની [સાથે] સ્થિત છે ૭

વિવેચન—વગી હે પ્રાણુ ! જે પ્રજાપતિ (વિરાટ) છે તે પણ તુંજ છે જે પિતાના ગર્ભમાં વીર્યરૂપે અને માતાના ગર્ભમાં પુનઃ વિર્યે વિચરે છે, અને જે માતાપિતાની સદૃશ યજ્ઞને જન્મે છે તે તુંજ જન્મે છે હે પ્રાણુ ! આ મનુષ્યાદિક પ્રજાઓ તો તારે માટે ચક્ષુરાદિક દ્વારેથી રૂપાદિના જ્ઞાનરૂપ બસિદાન આપે છે જેથી તું ચક્ષુગદિરૂપ પ્રાણોની સાથે સર્વે શરીરમાં સ્થિત છે તેથી તને તેઓ બસિ આપે છે તે મુક્તાજ છે, તારપર્યંતે જેથી તું ભોક્તા છે તેથી તારજ અન્ય સર્વે ભોગ્ય છે. ૭

દેવાનામસિ વહ્નિતમઃ પિતૃણાં પ્રથમા સ્વધા ।

ઋષીણાં ચરિતં સત્યમયવૌદ્ધિસ્તામસિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—દેવોમાં [તું] વહ્નિતમ છે, પિતૃઓની પ્રથમ સ્વધા [૭, ને] અંગિરસરૂપ અથર્વણુઋષિઓનું સત્ય એણિત [પણ તુંજ] છે ૮

વિવેચન—વગી ઉદ્ધાદિ દેવોમાં તું વહ્નિતમ એટલે હોમદ્રવ્યને સર્વોત્તમરીતે દેવોપ્રતિ પહોંચાડનાર છે પિતૃઓના નાદીમુખશ્રાદ્ધમાં જે સ્વધારૂપ અજ છે તે દેવોને હોમનાના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રથમ છે તેથી પિતૃઓની પ્રથમ જે સ્વધા છે તે પણ તું છે, અર્થાત્ તેને પણ પિતૃઓને પ્રાપ્ત કરનાર તું છે, અંગના રસરૂપ અથર્વાનામવાગા (પ્રાણનામવાળા) ચક્ષુરાદિ પ્રાણોરૂપ ઋષિઓનું દેહધારણાદિમાં ઉપકાર કરવારૂપ સસ એણિત પણ તુંજ છે ૮

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरસि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે પ્રાણુ ! તું ઇંદ્ર [૭,] વીર્યવડે રુદ્ર [તું] છે, પરિપાલન કરનાર [તું છે,] તું અંતરિક્ષમાં વિચરે છે, [ને સર્વે] જ્યોતિષોના પતિ સૂર્ય તું [૭,] ૯

વિવેચન—હે પ્રાણુ ! તું પરમેશ્વર છે, સંહારના સામર્થ્યવડે જગતનો સંહાર કરનાર રુદ્ર તું છે, સ્થિતિશક્તમાં વિષ્ણુ આદિક સૌમ્યરૂપે જગતનું પરિપાલન કરનાર ગુજ છે તું આકાશમાં નિર્દેશર વિચરે છે, અને ચદ્ધાદિ સર્વે જ્યોતિષોના પતિ સૂર્ય પણ તુંજ છે ૯

यदा त्वमभिवर्षस्ययेमाः प्राण ते मजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाजं भविष्यतीति ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રાણ ! જ્યારે તું વર્ષે છે ત્યારે તારી આ પ્રજાઓ સુખરૂપ સ્થિત થાય છે. ઇન્દ્રપ્રમાણે અત્ત થશે એવો [તેમનો અભિપ્રાય છે.] ૧૦

વિવેચન:—હે પ્રાણ ! જ્યારે તું મેષ ચક્રને વર્ષે છે સારે તારા સ્વરૂપભૂત આ પ્રજાઓ તે ઉપત્તિવેદો અત્તથી વૃદ્ધિ પામી છતાં અને તારી વર્ષાના દર્શનમાત્રથી 'સુખને પામેલાના જેવી થઈ સ્થિતિ કરે છે. હવે પુષ્કલ અત્ત ઉત્પન્ન થશે એમ તે વર્ષા દેખી પ્રસન્ન થનારી પ્રજાઓ અભિપ્રાય છે. ૧૦

ત્રાત્યસ્ત્વં માણસ્કપિરિત્તા વિશ્વસ્ય સત્પતિઃ ।

વયમાયસ્ય દાતારઃ પિતા ત્વં માતરિચ્ચનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હું પ્રાણ ! તું ત્રાત્ય [છે.] એકમપિ [હોઈને] લોકતા [છે.] સર્વનો શ્રેષ્ઠ પતિ [છે.] અમે ભક્ષણુઓગ્યના દાતા [છીએ,] તું વાયુનો પિતા [છે] ૧૧

વિવેચન:—હે પ્રાણ ! તું પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અન્ય મરમર કરનારના અભાવથી તું ત્રાત્ય-સંસ્કારકર્તા-છે, ત્રાત્ય કે તું સ્વભાવથીજ શુદ્ધ છે. તું અચર્યવેદનાગાઓને પ્રમિદ્ધ એકધર્મિનામવળો અર્ચિ હોઈને સર્વ હરિપૂતો લોકતા છે. તુંજ સર્વ વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ પતિ છે. અમે તારે ભક્ષણુ કરવાથીજ હરિપૂતો દાતા છીએ, તું વાયુનો પિતા છે. ૧૧

યા તૈ તત્ત્વૌચિ પ્રતિષ્ઠિતા યા શ્રોત્રે યા ચ ચક્ષુષિ ।

યા ચ મનસિ સન્તતા શિર્ષા તાં કુરુ મોતક્ષ્મીઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તારી શ્રુતિ વાણીમાં સ્થિત [છે.] એ શ્રોત્રમાં તે જે ચક્ષુમાં [સ્થિત છે.] તથા જે મનમાં સમ્યક્પ્રકારે વ્યાપિતી [છે] તેને સાંત કર, ઉત્ક્રમણ ન કર ૧૨

વિવેચન:—હે પ્રાણ ! જે તારી અપાનરૂપ શ્રુતિ વક્તાપણ્યવડે વચનરૂપ વેણને કરતી છતાં વાણીમાં સ્થિત છે, જે અપાનરૂપ શ્રુતિ ક્રોધમાં સ્થિત છે, તથા જે અણરૂપ શ્રુતિ અશ્રુમાં સ્થિત છે, અને જે સમાનરૂપ શ્રુતિ સંકલ્પદિરૂપ આધારવડે મનમાં સ્થિત છે તેને સાંત કર, અને તારા બહાર નીકળવાથી તેને શરૂને અયોગ્ય ન કર. ૧૨

માણસ્યેદં વશે સર્વે ત્રિદિવે યત્પતિષ્ઠિતઃ ।

માતેવ પુત્રાન્નસ્ય શ્રીય પ્રજાં ચ વિવેહિ ન ઇતિ ॥ ૧૩ ॥

॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ પ્રશ્નઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સર્વ પ્રાણુના વશમાં [છે ને] સ્વર્ગમાં સ્થિત જે [જગત છે તેના] પશુ રક્ષણુકર્તા તે છે. હે પ્રાણ ! તું માતાની પેઠે પુત્રોનું રક્ષણુ કર. લક્ષ્મી અને છુદ્ધિ અમને આપ' ઇતિ." ૧૩

વિવેચન:—આ લોકમાં જે કંઈ ઉપજેતો સમૃદ્ધ છે તે સર્વ પ્રાણુના વશમાં પડે છે, અને સ્વર્ગમાં સ્થિત જે દેવાદિકના ઉપજોગરૂપ જગત છે તેના પશુ પ્રાણુજ રક્ષણુકર્તા છે. આથી હે પ્રાણ ! તું માતાની પેઠે અમે જે તારા પુત્રો છીએ તેનું પાલન કર. અરૂં વણુને સામરૂપ જે પાલણીની લક્ષ્મી અને ધનાદિ એકરૂપ જે કુત્રિયોની લક્ષ્મી છે તે લક્ષ્મી અને તારી સ્થિતિરૂપ નિષિત્તાણી છુદ્ધિ અમને આપ. એવી રીતે સર્વજગતવડે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોએ સ્થુતિવડે અણાવેના મહિમાવાળો પ્રાણુ પ્રત્યપતિ છે" એમ નિશ્ચય કર્યો. ૧૩

ઇતિ શ્રીપ્રશ્નોપનિષદ્ગત દ્વિતીય પ્રશ્નની ત્રાત્યર્થદીપિકા સમાપ્તા. ૨

॥ ૩ વ્રીજો પ્રશ્ન ॥

એવી રીતે પ્રજ્ઞપતિપણ્ય અને બોક્ષતાપણ્ય આદિક યુગ્મના સમૂહનો નિશ્ચય કરીને દ્વયે શ્રુતિભગવતી પ્રાણી ઉત્પતિ આદિનો નિશ્ચય કરતી છતી તેની ઉપાગનાનું વિધાન દેવાને ત્રીજા પ્રશ્નનો આરંભ કરે છે:—

અથ હૈનૈ કૌસલ્યશ્ચાશ્વલાયનઃ પમચ્છૃ. ૧ મગવન્કૃત એષ પ્રાણો જાયતે કયમપા-
ત્યસ્મિજ્જરીર આત્માનં વા પ્રવિમજ્જ્ય કથં પ્રતિષ્ઠતે કેનોત્ક્રમતે કથં વાદ્યમભિપતે કય-
મધ્યાત્મમિતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આને આશ્વલના પુત્ર કૌસલ્ય પૂછતા હવા:—“હે ભગવન્ ! આ પ્રાણ કયાંથી ઉપજે છે ? કેવી રીતે આ શરીરમાં આવે છે ? અને પોતાના વિસાગ કરીને કેવી રીતે સ્થિત થાય છે ? શાવડે ઉત્ક્રમણ કરે છે ? બાહ્યને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? અધ્યાત્મને કેવી રીતે [ધારણ કરે છે ?]” ક્ષતિ. ૧

વિવેચન.—ભાર્ગવઋષિના પ્રશ્નનું સમાધાન થયા પછી પ્રસિદ્ધ પિપ્પલાદ્યુનિને અશ્વલ્યુનિના પુત્ર કૌસલ્યનામના ઋષિ પૂછતા હતા:—“હે ભગવન્ ! આ પ્રાણ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્પન્ન થયો છો કે કંઈ વૃત્તિવિશેષવડે આ શરીરમાં આગમન કરે છે ? અર્થાત્ આ પ્રાણને શરીરના અદ્યક્ષમાં કયું નિમિત્ત છે ? અને શરીરમાં પ્રવેશ પામી પોતાના વિસાગ કરીને આ પ્રાણ કેવી રીતે સ્થિત થાય છે ? વળી કંઈ વૃત્તિવિશેષવડે આ શરીરથી તે નીકળે છે ? બાહ્ય જે રૂપાદિક અધિષ્ઠાતા તથા સ્વાદિક અધિદેવ છે તેમને તે કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? તેમજ શરીરછાદિના અધ્યાત્મને તે કેવી રીતે ધારણ કરે છે ?” ક્ષતિ શબ્દ પ્રશ્નની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૧

એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી ભગવાન્ પિપ્પલાદિ જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે:—

તસ્મૈ સ હોવાચાતિપ્રશ્નાન્વૃચ્છસિ વ્રહ્મિષ્ઠોઽસીઽતિ તસ્માત્તેઽહં વ્રવીમિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે બોલ્યા:—“ [તું] અતિપ્રશ્નોને પૂછે છે, [તું] બ્રહ્મિષ્ઠ છે, એમ [છે] તેથી તને હું કહું છું. ૨

વિવેચન.—પૂછનાર કૌસલ્યઋષિપ્રતિ તે પિપ્પલાદ્યુનિ કહેવા લાગ્યા:—“હે કૌસલ્ય ! પ્રાણજ પ્રથમ કુ:પથી નજીકનાયોગ્ય હોવાથી દુર્બલ પ્રશ્ને યોગ્ય છે, તેના પશ્ચાન્નન્માદિકને તું પૂછે છે તેથી તું સ્વસ્થ પ્રશ્નોને પૂછે છે, આથી તું બ્રહ્મિષ્ઠ (અતિશય બ્રહ્મવિત્) છે. તારી એવી યોગ્યતાથી હું સંતોષ પામ્યો છું તેથી તે જે પૂછ્યું છે તે હું તને કહું છું. શ્રવણ કર. ” ૨

આત્મન એષ પ્રાણો જાયતે । યથૈષા પુરુષે છાયૈવસ્મિન્નૈવદાતવં મનોકૃતૈર્નાપાત્યસ્મિ-
જ્જરીરે ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—આત્માથી આ પ્રાણ ઉપજે છે. જેમ પુરુષમાં આ હાથા [તેમ] આમાં આ સમાર્પિત [છે] અને કરેલાવડે [તે] આ શરીરમાં આવે છે ૩

વિવેચન.—પરમાત્માથી આ પ્રાણ ઉપજે છે. જેમ પુરુષશરીરમાં આ પ્રતિબિંબરૂપ મિથ્યા હાથા ઉપજે છે તેમ આ પરમાત્મારૂપ પુરુષમાં આ પ્રાણતામનું મિથ્યાતરત્વ આરોપિત છે. મનની સંકલ્પ ને મન્મથાદિક

‘વૃત્તિગ્રાવડે કરેલા કર્મરૂપ નિમિત્તથી તે પ્રાણ આ શરીરમાં આવે છે. ‘તદેવ સત્ત્વઃ સદ્ધ કર્મણૈતિ ॥’ (શ્વમાં અમકત છો તેજ શ્વને કર્મરહિત પામે છે,) એ શ્રુતિ પણ શરીરગ્રહણ કર્મસાધ્ય છે એમ કહે છે. ૩

‘યથા સમ્રાડેવાધિકૃતાન્વિનિયુક્તે । ઇતાન્પ્રામાનેતાન્પ્રામાનયિતિષ્ઠસ્વેત્વેવમેવૈવ પ્રાણ ઇતરાન્પ્રાણાન્પૃથક્પૃથગેવ સન્નિવૃત્તે ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—એમ ચક્રવર્તી જે ‘[તમે] આ પ્રાણોપ્રતિ આ પ્રાણોપ્રતિ અધિપતિ થઈને રહો’ એમ અધિકારીઓને જોડે છે તેમજ આ પ્રાણ બીજા પ્રાણોને પૃથક્ પૃથક્જ જોડે છે. ૪

વિવેચનઃ—એમ લોકમાં ચક્રવર્તી રાજા ‘તમે આ પ્રાણોપ્રતિ અધિપતિ થઈને રહો, અને તમે આ પ્રાણોપ્રતિ અધિપતિ થઈને રહો’ એમ અધિકારીઓને લિલ લિલ ગામેમાં જોડે છે તેમજ આ મુખ્ય પ્રાણ ચક્ષુરાદિક ઇન્દ્રિયોરૂપ બીજા પ્રાણોને યથાયોગ્ય તેજ આદિક લિલ લિલસ્થાનોમાં જોડે છે, અને પોતાની વૃત્તિઓના ભેદરૂપ પ્રાણઅપાનાદિક વાયુઓને હૃદયચુકાદિક સ્થાનોમાં જોડે છે. ૪

હવે સ્થાનોનો વિભાગ દેખાડે છે.—

‘વાયુપસ્યેડ્વાનં ચક્ષુઃશ્રોત્રે મુલનાસિકાખ્યાં પ્રાણઃ સ્વયં પ્રાતિષ્ઠતે મધ્યે તુ સમાનઃ । એપ ક્ષેત્રદ્રુતમન્નં સમં નયતિ તસ્માદેવાઃ સમ્પાર્ચિષો ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અપાનને ગુદામાં અને ઉપસ્થમાં [જોડે છે,] ચક્ષુમાં અને શ્રોત્રમાં ‘મુખનાસિકાધી [નીકળતો] પ્રાણ પોતે સ્થિત થાય છે, મધ્યમાં તો સમાન [સ્થિત થાય છે.] જેથી આ [સમાન] આ હોમેલા અન્નને સમ લઈ જાય છે તેથી આ સાત ભવાલાઓ નીકળે છે. ૫

વિવેચન—તે મહામૂત્રને નીચે લઈ જનારા અપાનને ગુદામાં અને ઉપસ્થમાં જોડે છે હૃદયમાં, ચક્ષુમાં અને શ્રોત્રમાં મુખનાસિકાધી નીકળતો જોના રાગરૂપ પ્રાણ પોતે સ્થિત થાય છે પ્રાણ અને અપાન એ બંનેના સ્થાનના મધ્યરૂપ નાભિમાં સમાનવાયુ સ્થિત થાય છે. આધિતાપીધેના અન્નાદિ પદાર્થને—સમાન—સરખા—કરીને લઈ જાય છે આથી તેને સમાન કહીએ છીએ. જેથી આ સમાનવાયુ આ આધિનાપીધેલા અન્નને સમાન કરીને લઈ જાય છે તેથી આધિનાપીધેલા અન્નરસરૂપ ઇષનવાળા જ્ઞાનરસરૂપ હેતુથી હૃદયરૂપ દેશમાં આ માત (જે નેત્રગ્રાહક, જે નામાપુક, જે શ્રોત્રગ્રાહક ને મુખ) દ્વારસગમિ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનસંજ્ઞા નીકળે છે. જ્ઞાનરામિના પાંચથી ઉપજેલા અન્નરસના ગુણલવડે દર્શનાદિની પ્રવૃત્તિથી તેઓમાં તેવી ભવાલાઓનો આરોપ છે એમ જાણવું. ૫

અપાનના નાડીરૂપ સ્થાનને દેખાડવામાટે તે નાડીઓના ઉત્પત્તિસ્થાનને કહે છે:—

‘હૃદિ હોપ આત્મા । અત્રેતદેકશતં નાડીનાં તાસાં શતં શતમેકૈકૃસ્યાં દાસત્તિર્દાસત્તિઃ પ્રતિશાલ્વાનાદીસહસ્રાણિ ભવન્ત્યામુ વ્યાનશ્વરતિ ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હૃદયમાં પ્રસિદ્ધ આ જીવાત્મા [છે] આમાં નાડીઓની [સંખ્યા] આ એક ને શત [થાય છે.] તેઓમાં એક એકમાં સો સો [લોક છે] પ્રતિશાખારૂપ નાડીઓના [લોક] યોતેર યોતેર સહસ્ર છે. આમાં વ્યાન વિચરે છે. ૬

વિવેચન:—હૃદયપ્રાણમાં પ્રસિદ્ધ આ જ્ઞાતમા છે. આ હૃદયમાં આ (પ્રમિદ) મુખ્ય નાડીઓની સંખ્યા એક સો ને એક છે. તેઓમા એક એક મુખ્ય નાડીમાં પાછા સો સો બેદ છે. પુનઃ ૫૪ એક એક પ્રતિશાખારૂપ નાડીના બેદરૂપ એતેર એતેર સદસ્ય નાડીઓ છે. આ નાડીઓની ગણના આ પ્રમાણે ભણવી:— મુખ્ય નાડીઓ ૧૦૧ છે તેને તે પ્રત્યેકની શાખારૂપ સોએ ગુણવાથી શાખારૂપ નાડીઓ ૧૦૧૦૦ થાય છે. તેને પ્રતિશાખારૂપ એતેર સદસ્યે ગુણવાથી પ્રતિશાખારૂપ નાડીઓ ૭૨૭૨૦૦૦૦૦ થાય છે. પ્રતિશાખારૂપ ૭૨૭૨૦૦૦૦૦ નાડીઓમાં શાખારૂપ નાડીઓ ૧૦૧૦૦ તથા પ્રધાન નાડીઓ ૧૦૧ મેળવવાથી આખા શરીરમાં કુલ નાડીઓ ૭૨૭૨૧૦૨૦૧ થાય છે. આ સર્વ સામાન્ય ગણના ભણવી. આ નાડીઓમાં બ્યાનવાયુ ફરે છે. આ વાયુ બધા શરીરમાં વ્યાપેલો હોવાથી બ્યાન કહેવાય છે. સૂર્યમાંથી જેમ ડિરજો નીકળે છે તેમ હૃદયદેશમાંથી નીકળી સર્વભણી ગમન કરનારી નાડીઓદ્વારા સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને બ્યાન રહે છે. તેમાં ૫૪ શરીરના સંધિઓ, રક્ત અને મર્મરથાનોમા તે વિશેષે કરીને રહે છે. આ બ્યાન પ્રાણ (ઉન્નિષ્પ) અને અપાનની (નિષ્પાસની) ઇવિઓના અભાવકાલમાં જીવગેલી ઇતિવાળા હોય છે. ૬

અયૈક્યોદર્શઃ—અદાનઃ પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ પાપેન પાપમુખાધ્યામેવ મનુષ્ય-લોકમ્ ॥ ૭ ॥

શીખદર્શ:—હવે એકવડે ઉંચે [જતો છતો] ઉઠાન પુણ્યવડે પુણ્યલોકપ્રતિ લઈ જાય છે, પાપવડે પાપપ્રતિ [લઈ જાય છે, ને] ઉભયવડેજ મનુષ્યલોકપ્રતિ [લઈ જાય છે.] ૭

વિવેચન:—એક સો ને એક મુખ્ય નાડીમાંની હવે વલદર્શમાં ગમન કરનારી જે મુખ્યગણનામે નાડી છે તે એક નાડીવડે હવે જતો છતો તથા ૫૪થી મસ્તકપર્યંત ચંચરતો છતો ઉઠાનવાયુ શાખામાં વિધાન કરેલાં પુણ્યકર્મવડે જીવને દેવાદિના સ્થાનરૂપ પુણ્યલોકપ્રતિ લઈ જાય છે, અને શાખામાં નિષેધ કરેલાં પાપકર્મવડે પશુપક્ષી આદિકની થાનિરૂપ અધીસોકપ્રતિ લઈ જાય છે, અને સમાન પુણ્ય અને પાપ બંનેથીજ મનુષ્યલોકપ્રતિ લઈ જાય છે. ૭

હવે અધિભૂત તથા અધિદેવરૂપ બાહ્યને આ પ્રાણ કેવી રીતે ધારણ કરે છે એ પ્રશ્નનું તથા અધ્યાત્મને કેવી રીતે ધારણ કરે છે એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે—

આદિત્યો હ વૈ વાહ્નઃ પ્રાણઃ—અદ્યત્યેયઃ શ્વેનં ચાશુષ્યં માણમનુષ્યજ્ઞાનાત્ । વૃથિવર્ચાં યા દેવતા સૈવા પુરુષસ્પાપાનમવશ્વભ્યાન્તરા. યદાકાશઃ સ સમાનો વાયુર્વ્યોનઃ ॥ ૮ ॥

શીખદર્શ:—આદિત્યજ પ્રસિદ્ધ વાહ્ન પ્રાણ [છે, આ] ઉદય પામે છે આ પ્રસિદ્ધ આ શ્વકુમાં સ્થિત પ્રાણપ્રતિ અનુગ્રહ કરતો [છતો રહે છે; તેમજ] વૃથિવીમાં જે દેવતા [છે] તે આ પુરુષના અપાનને વશ કરીને [રહે છે.] અધ્યમાં જે આકાશ [આકાશમાં રહેલો વાયુ] તે સમાન, [ને વાહ્ન] વાયુ બ્યાન [છે.] ૮

વિવેચન:—સૂર્યજ પ્રસિદ્ધ અધિદેવરૂપ જહારનો પ્રાણ છે, તે આ ઉદય પામે છે. જેમ આ સૂર્ય આ આધ્યાત્મિક ચક્ષુરદ્રિષ્યમાં સ્થિત પ્રાણપર પ્રકાશવડે અનુગ્રહ કરતો છતો એટલે રૂપના જાનમાં ચક્ષુને સમર્થ કરતો છતો નિવૃત્તાન છે તેમ વૃથિવીમાં અભિમાની જે પ્રમિદ વૃથિવિદિવતા છે તે આ પુરુષની અપાનવૃત્તિને વશ કરીને સર્વભણીથી સમાનરીને નીચેબેચવાવડે શરીરધારણરૂપ અનુગ્રહ કરતી છતી પર્વમાન છે. સ્વર્ગના અને વૃથિવીના અખંડમાં રહેલા આકાશરૂપે સ્થિત જે વાયુ છે તે વાયુ સમાનવાયુપર અનુગ્રહ કરતો છતો વર્તે છે, અને સામાન્યપે રહેલો જે જહારનો વાયુ તે વાયુ જ્ઞાનવાયુપર અનુગ્રહ કરતો છતો વર્તે છે. ૮

તેજો ઇ વા સદાનસ્તસ્માદુપસાન્તેજાઃ । પુનર્મયમિન્દ્રિયૈર્મેનસિ સમ્પદ્યમાનૈઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [સામાન્ય] તેજ ઉદાન [છે] તેથી [જ્યારે] તેજથી રહિત [થાય છે] ત્યારે] મનમાં પ્રવેશ પામેલી ઇન્દ્રિયોની [સાથે] અન્ય શરીરને [પામે છે.] ૯

વિવેચનઃ—જે બહારનું પ્રસિદ્ધ સામાન્ય તેજ છે તે ચોતાના સામાન્ય પ્રકાશથી શરીરમાંના ઉદાનવાયુપર અનુબદ્ધ કરે છે. જ્યાં તેજસ્વભાવનાં અને રમુજશરીરથી સદૃશશરીરને બહાર કાઢવારૂં કર્મ કરનારો ઉદાનવાયુ પણ બહારના તેજના અનુગ્રહને પામ્યો હોય શરીરમાં રહે છે તેથી જ્યારે જીવના જીવનના હેતુરૂપ કર્મ પૂરા થયે બહારના તેજના અનુગ્રહના અભાવથી લૌકિક પુરુષ સ્વાભાવિક તેજથી રહિત થાય છે ત્યારે તેને ક્ષીણ આયુષ્વાળો ને મરણમુખી બનજોયો, પછી તે મનમાં પ્રવેશ પામેલી વાગાદિક ઇન્દ્રિયોની સાથે અન્ય શરીરને પામે છે. ૯

યચ્ચિત્તસ્તૈનૈય માણમાયાતિ માણસ્તેજસા યુક્તઃ સહાત્મના યયાસદ્ભૂતિર્લોકં નયતિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જેમાં ચિત્તવાળો [થાય છે] તેવડે પ્રાણને પામે છે. પ્રાણ તેજસ્વડે યુક્ત થયો [હોય] જીવાત્માસાથે [અલોક પામે છે, પછી તે જીવાત્માને તેના] જેવો અભિપ્રાય [તેના] લોકપ્રતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦

વિવેચનઃ—આ જીવ મરણકાલે જે દેવાદિક શરીરમાં ચિત્તવાળો થાય છે તે ચિત્તના સંકલ્પવડે ઇન્દ્રિયોની સાથે મુખ્ય પ્રાણરૂપિને પામે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ તે મુખ્ય પ્રાણમૃત્તિરૂપે સ્થિત થાય છે ત્યારે આના વાતિજનો કહે છે કે ' આ હજી જીવે છે. ' તે પ્રાણ જ્યારે તેજના અનુગ્રહને પામેલી ઉદાનરૂપિવડે યુક્ત થયો હોય શરીરના સ્વામી જીવાત્માની સાથે અગ્રહભાવને પામે છે ત્યારે ઉદાનરૂપિથી યુક્ત થયેલ બોક્ષારૂપ પ્રાણ તે જીવાત્મારૂપ મુખ્ય બોક્ષાતે કર્મ તથા ઉપાસનાદિ સાધનોની અનુક્રાન્તકાર્યમાં સંકલ્પિત ને પુનઃ મરણકાલે વાસનારૂપે અભિન્યક્ત દેવાદિના શરીરરૂપ લોકપ્રતિ લઈ જાય છે. ૧૦

એવી રીતે પ્રાણના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને હવે તેની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે.—

ય एवं વિદ્વાન્માણં વેદ । ન હાસ્ય મના હીયતેઽમૃતો ભવતિ તદેષ શ્લોકઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વિદ્વાન એવી રીતે પ્રાણને ઉપાસે છે આની પ્રજા ઉચ્છેદ પામતી નથીજ, મરણધર્મથી રહિત થાય છે તેમાં આ શ્લોક [છે] ૧૧

વિવેચનઃ—જે ઉપાસક ઉત્પત્તિ આદિક કહેલાં વિશેષજ્ઞાથી યુક્ત પ્રાણને ઉપાસે છે તેને આ લોકસંભવિ તથા પરલોકસંભવિ જે ફક્ત થાય છે તે કહેવાય છે:—આ ઉપાસકની પુત્ર પૌત્રદિકરૂપ પ્રજા ઉચ્છેદ પામતી નથી. શરીરનું પતન થયે આ પુરુષ પ્રાણની સાથે એકતાના ભાવવડે મરણધર્મથી રહિત થાય છે. સકામ પુરુષને પ્રાણની (સત્તાત્માની) સાથે એકતારૂપ જૈણ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને નિષ્કામને પ્રાણની ઉપાસનાથી ચિત્તની એકાગ્રતાદારા તથા ચિત્તની શુદ્ધિદારા તત્ત્વજ્ઞાન થઈને મુખ્ય અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બન્યું. આ અર્થમાં નીચેના મંત્ર પ્રમાણ છે. ૧૧

ઉત્પત્તિમાર્ગતિ સ્થાનં વિશુદ્ધત્વં ચૈવ પચ્છણા । બદ્ધાત્મં ચૈવ પ્રાણસ્ય વિજ્ઞાયમામૃતમશ્નુતે વિજ્ઞાયમામૃતમશ્નુતે इति ॥ ૧૨ ॥

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રાણની ઉત્પત્તિને, આગમનને, રિચિતને અને પ્રસિદ્ધ પાંચ પ્રકારે સ્વભીષણને તથા પ્રસિદ્ધ અધ્યાત્મને જાણીને અમૃતને પામે છે, જાણીને અમૃતને પામે છે.”
હતિ ૧૨

વિવેચન—પરમાત્માથી પ્રાણની ઉત્પત્તિને, મનના કરેલા કર્મથી આ શરીરમાં થનારો તેની આગમનને, હૃદય, શુદ્ધ અને ઉપરચાત્તિક સ્થાનોમાં થનારી તેની ચિત્તિને, ચક્રવર્તી રાગની પેઠે પ્રાણવૃત્તિઓના બેદને પાંચ પ્રકારે સ્થાપવારૂપ સ્વભીષણને, સર્વોદ્ધિવરૂપે રિચિતરૂપ જાણને, અને ચક્ષુરાદિકના આકારે રિચિતરૂપ અધ્યાત્મને જાણીને પ્રાણોપામક પ્રાણરૂપ (સચ્ચિદાનંદરૂપ) અમૃતને પામે છે, જાણીને અમૃતને પામે છે.” “વિદ્યાત્મામૃતમમૃતે” એ પદોની પુનરુક્તિ તૃતીય પ્રશ્નની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૧૨

હતિ શ્રીપ્રશોપનિષદગત તૃતીયપ્રશ્નની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૩

॥ ૪ ચોથો પ્રશ્ન ॥

એવી રીતે પહેલા પ્રશ્નમાં કહેલ કર્મઉપાસનાની ગતિના શ્રવણવડે સંસારથી વિરક્ત થયેલો, ખીન પ્રશ્નમાં કહેલ પ્રાણની ઉપામનાથી ચિત્તની એકાગ્રતાવાળો તથા શુદ્ધિવાળો થયેલો, અને આથી જ વિવેકાદિ આર સાધનોથી યુક્ત થયેલો જે સુખ્ય અધિકારી છે તેના પ્રતિ પરનિવાના કથનમાટે ચોથા, પાંચમા ને, છઠ્ઠા પ્રશ્નો આરંભ થાય છે:—

अथ हैनं सौर्वर्ण्यो गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वप्नन्ति कान्यस्मिन् ज्ञाप्रति कतर एष देवः स्वमान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આને સૌર્યના પુત્ર ગાર્ગ્ય પૂછતા હતા —“હે ભગવન! આ પુરુષમાં કોણ નિદ્રા કરે છે? કોણ આમાં જાગે છે? [જે] સ્વપ્નને જુએ છે આ દેવ કયા? આ સુખ કોને થાય છે? શામાં સર્વ સમગ્રરીતે એકીભૂત થાય છે?” હતિ ૧

વિવેચન—પછી પ્રસિદ્ધ આ પિપ્પલાદ્યમુનિને સૌર્યના પુત્ર ગાર્ગ્ય પૂછતાં લાગ્યાં:—“હે ભગવન! આ મસ્તક અને હાથ આદિક અવયવવાળા પુરુષમાં ક્યાં કરણો પોતાના વ્યાપારથી ઉપરામ થવારૂપ નિદ્રા કરે છે? અને ક્યાં કરણો આ પુરુષવિષે પોતાનો વ્યાપાર કરવારૂપ જાગરણ કરે છે? તથા કાર્ય- (શરીર) અને કરણરૂપ (મન આદિકરૂપ) દેવોમાં જે આ દેવ સ્વપ્નને જુએ છે તે કાણ છે? જાગરતો અને સ્વપ્નનો વ્યાપાર નિષ્ક્રિય થયે વિષયના સંઘર્ષરૂપ મહિનતાથી રહિત વાચુનિનાના સ્થાનમાં રાખેલા દીવાતા પ્રકાશની પેઠે વિદ્યેપના આશાવમાત્રવડે પ્રકટ થનારું તથા વિનાશરહિત જે આ આત્મસ્વરૂપ સુખ છે તે સુખ કોને થાય છે? તે સમયમાં જાગરતો અને સ્વપ્નના વ્યાપારથી નિષ્ક્રિય થયેલા સર્વે જીવો શામાં એકતા પામીને વિવેચનને અયોગ્ય થયા છતાં લીન થાય છે?”

પછી ભગવન પિપ્પલાદે જે પ્રશ્ન કરી તે કહેવામાં આવે છે.

तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विस्मजते नेयायते स्वप्तितीत्याचंसते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે બોલ્યા:—“હે ગાર્ગ્ય! જેમ સૂર્યનાં સર્વે કિરણો અસ્ત પામ્યાં [છતાં] આ તેજોમંડલમાં એકતાને પામે છે, તેઓ પુનઃ પુનઃ ઉદય પામ્યાં [છતાં] ફેલાય છે એવી રીતે પ્રસિદ્ધ તે સર્વે પરમદેવ મનમાં એકપણને પામે છે. તેથી ત્યારે આ પુરુષ સાંભળતો નથી, જોતો નથી, સુંઘતો નથી, રસનો સ્વાદ લેતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, બોલતો નથી, ગ્રહણ કરતો નથી, આનંદ પામતો નથી, [મલનો] ત્યાગ કરતો નથી, [નિ] જતો નથી [તે વેલાએ] ‘સૂતા છે’ એમ [લૌકિકો] કહે છે. ૨

વિવેચન:—તે ગાર્ગ્યઋષિના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે પિષ્પલાદનામના આચાર્ય કહેવા લાગ્યા:—“હે ગાર્ગ્ય! જેમ બાદિસનાં સર્વે કિરણો અસ્ત થયાં છતાં તે સર્વે આ તેજોમંડલમાં પૃથક્ ન કરી ‘શકાય એવાં યથાને એકપણને પામે છે, અને તેજ સૂર્યનાં કિરણો પુનઃ પુનઃ ઉદય પામ્યાં છતાં દશે દિશામાં ફેલાય છે તેમ પ્રસિદ્ધ આ સર્વે વિષય અને ઇન્દ્રિય આદિકેના સમૂહ, ચક્ષુરાદિક દેવો અને અધિન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશવાન જે મન છે તેમાં, સ્વપ્નકાલવિષે, સૂર્યમંડલમાં કિરણોની પેઠે, એકપણને પામે છે, અને જાગૃત્તી ઇચ્છાવાળા પુરુષના વિષય અને ઇન્દ્રિયો, સૂર્યમંડલમાંથી કિરણોની પેઠે મનમાંથીજ પોતપોતાના બ્યાપારમાંટે પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી સ્વપ્નસમયમાં શબ્દાદિકેના જ્ઞાનમાં સાધન ધનચાદિક કરણો મનમાં એકતા પામેલાના જેવાં યદ પોતપોતાના બ્યાપારથી નિનત્ત થાય છે તેથી તે સ્વપ્નકાલમાં આ પુરુષ સંભળતો નથી, દેખતો નથી, સુંઘતો નથી, રસનો સ્વાદ લેતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, બોલતો નથી, ગ્રહણ કરતો નથી, વિષયથી આનંદ પામતો નથી, મલનો ત્યાગ કરતો નથી, અને ચાલતો નથી તે વેલાએ ‘આ પુરુષ સૂતો છે’ એમ લૌકિકને કહે છે. ૨

કોણ સૂતે છે? આ પ્રથમપ્રશ્ન, વિષયસંહિત બાહ્ય ઇન્દ્રિયો સૂતે છે—પોતપોતાના બ્યાપારથી નિવૃત્ત થાય છે—આથી તેમનોજ જાગૃત્ત્યપર છે એવું ઉત્તર આપીને હવે કોણ જાગે છે? આ બીજા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે:—

પ્રાણાગ્નય एवैतस्मिन्પुरે जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एपोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्मणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પુરમાં પ્રાણરૂપ અગ્નિઓજ જાગે છે. આ પ્રસિદ્ધ અપાન ગાર્હપત્ય [છ.] જે ગોઠવાયેલા ગાર્હપત્યથી બહાર કઢાય છે [તે] પ્રાણ આહવનીય [છ.] વ્યાન દક્ષિણાગ્નિ [છ.] ૩

વિવેચન:—શ્રીનાદિક કરણો પોતપોતાના બ્યાપારથી ઉપામ થયે સતે આ નવદ્વારવાળા ચરીરરૂપ નમ્રમાં પ્રાણ આદિક પાંચ વાયુરૂપ અગ્નિઓજ (અગ્નિના જેવા-ઉષ્ણ તે પ્રકાશસ્વભાવવાળા) પોતપોતાનો બ્યાપાર કરે છે. આ પ્રસિદ્ધ અપાનવાયુ ગાર્હપત્યનામનો અગ્નિ છે. જેમ યથાવિધિ ગોઠવાયેલા ગાર્હપત્ય અગ્નિથી અગ્નિહોત્રકાંદે બીજા આહવનીયનામનો અગ્નિ બહાર કઢાય છે તેમ બ્યાપારરહિત થયેલ અપાનરૂપિની બહાર નીકળતો હેમ એમ પ્રાણ મુખ અને નાભિક્ષારા ગાયે છે, આથી ગાર્હપત્યસ્થાનીય અપાન છે, અને આહવનીયસ્થાનીય પ્રાણ છે. વ્યાન તો હૃદયના દક્ષિણહિરારા નીકળવાથી દક્ષિણદિશાના સંબંધવાળો છે આથી તે દક્ષિણાગ્નિરૂપ છે. ૩

હવે સમાન તથા ઉદાન અનુક્રમે હોતા તથા ઇષ્ટશરૂપ છે એમ કહે છે:—

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एतं यजमानमहरद्ब्रह्म गमयति ॥ ૪ ॥

શીખાદ્યાર્થઃ—જેથી ઉદ્ધાર અને નિઃશ્વાસરૂપ આ [જે] આહુતિને સમસાવવડે પ્રવૃત્ત કરે છે તેથી તે સમાન [છ.] મનઃ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞમાન [છ.] ઉદાન ઇષ્દલજ [છ.] તે આ યજ્ઞમાનને દિનદિનપ્રતિ થ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪

વિવેચન:—ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ આ જે આહુતિને, અગ્નિદોષમાં હોમ કરનારની પેઠે ચરીરની સ્થિતિમાટે અગ્નિદોષથી જે વાયુ પ્રવૃત્ત કરે છે તે વાયુ બંને આહુતિઓના પ્રવર્તક હોવાથી પૂર્વના કથનાનુસાર અગ્નિસ્થાનીય છતાં પણ હોતારૂપ છે. તે હોતારૂપ વાયુ સમાન છે. સ્વપ્નમાં અગ્નિદોષના ફલ સ્વર્ગની પેઠે સુપુષ્પિકાદિવિષે જલભણી જવાને ઇચ્છતું મન પ્રસિદ્ધ યજ્ઞમાનજેનું હોઇને જાગે છે. તે મન ચરીર અને ઉદિયોમાં મુખ્ય હોવાથી, તથા સ્વર્ગની જે જલભણી પ્રચાન કરનાર હોવાથી યજ્ઞમાન છે એમ કલ્પના કરી છે, ઉદાનવાયુ યાગનું ફલ છે, કેમકે યાગના ફલની પ્રાપ્તિ ઉદાનવાયુરૂપ નિમિત્તત્રાણ છે. તે ઉદાનવાયુ આ મનનામના યજ્ઞમાનને સ્વપ્નપ્રવૃત્તિથી અધાવમાન કરીને નિશ્ચિનસ સુપુષ્પિકાવર્મા જલરૂપ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી ઉદાનવાયુ યાગરૂપસ્થાનીય છે. ૪

હવે કથો દેવ સ્વપ્નોને જુએ છે એ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે:—

અત્રૈવ દેવઃ સ્વપ્ને મહિમાનમનુભવતિ ચદૃષ્ટં દદ્યમનુપચ્યતિ શ્રુતં શ્રુતમેવાર્ચમનુઘ્નોતિ દેશંદિગતરૈશ્વ પ્રત્યનુભૂતં પુનઃ પુનઃ પ્રત્યનુભવતિ દૃષ્ટં ચાદૃષ્ટં ચ શ્રુતં ચાશ્રુતં ચાનુભૂતં, ચાનુભૂતં ચ સઘાસઘ સર્વં પચ્યતિ સર્વઃ પચ્યતિ ॥ ૫ ॥

શીખાદ્યાર્થઃ—આહુતિ આ દેવ સ્વપ્નમાં મહિમાને અનુભવે છે. જે જોયું [હોય તે] જોયેલાને જુએ છે, [જે] સાંભળ્યું [હોય તે] સાંભળેલા અર્થનેજ પછી સાંભળે છે, અને દેશાંતરવડે ને દિગંતરવડે વારેવારે અનુભવેલાને પુનઃ પુનઃ અનુભવે છે. દૃષ્ટને તથા અદૃષ્ટને, સાંભળેલાને ને નહિ સાંભળેલાને, અનુભવ કરેલાને ને નહિ અનુભવ કરેલાને, તથા સત્તને ને અસત્તને સર્વને દેખે છે. સર્વ દેખે છે. ૫

વિવેચન:—જાગૃતા અને સુપ્તિના સંધિમાં આ મનોરૂપ દેવ સર્વનાં દિગ્ગોલી પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં જોયે શ્રીનાદિ ઉદિયોનાં ફલ કરેલ છે એવો અર્થ તે સ્વપ્નવિષે વિષય અને વિષયરૂપ અનેક, વસ્તુના આત્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ વિભૂતિને અનુભવે છે. જે પુત્રને વા મિત્રાદિકને પૂર્વે જોયેલ હોય તેમની વામનાવાળાં થયેા છતાં તે પુત્રની અને મિત્રાદિકની વાસનાથી ઉપજેલા પુત્રને અને મિત્રાદિકને અવિદ્યારૂડે જુએ છે. જે અર્થ પૂર્વે સાંભળ્યો હોય તે સાંભળેલા અર્થને તેની વાસનાવડે સાંભળ્યાની પેઠે માને છે. નદીનાં તીર આદિક અન્ય દેશોસદિત અને પૂર્વ આદિક અન્ય દિશાઓમહિત વારેવારે અનુભવ કરેલી વસ્તુને અવિદ્યારૂડે અનેક દિવસોનાં અનેક સ્વપ્નોમાં અનુભવે છે. વળા અન્ય જન્મમાં દેખેલ અને આ જન્મમાં નહિ દેખેલ વસ્તુને, અન્ય જન્મમાં સાંભળેલ અને આ જન્મમાં નહિ સાંભળેલ વસ્તુને, તથા અન્ય જન્મમાં મનથીજ અનુભવ કરેલ અને આ જન્મમાં ફેલ મનથી નહિ અનુભવ કરેલ વસ્તુને, જલાદિરૂપ વ્યાવહારિક સત્તને, તથા મૃતજલાદિરૂપ અસત્તને, સંશયમાં કહેલ ને નહિ કહેલ સર્વને જુએ છે. એવી રીતે સર્વરસરૂપ મનોરૂપ સ્વપ્નોને દેખે છે. ૫

હવે આ સુખ કોને થાય છે? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે:—

સ યદા તેજસાઽભિભૂતો ભવતિ । અત્રૈવ દેવઃ સ્વપ્નાજ પચ્યત્યય તદૈતસ્મિન્ઞઞરીરે પતત્સુત્તં ભવતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—તે જ્યારે તેજવડે પરાણન પામેલો થાય છે [ત્યારે હૃદયો તથા વાસનાઓ લીન થાય છે.] અહીં આ દેવ સ્વપ્નોને જોતો નથી પછી ત્યારે આ શરીરમાં આ સુખ થાય છે ૬

વિવેચનઃ—તે મનોરૂપ દેવ જે સમયમાં નાદીમાં રહેલા પિતાનામના સૂરના નેજવડે વાસનાના ઉદ્ભાવના હેતુરૂપ સ્વપ્નભોગમાં દેનારા કર્મના ઉપરામથી યુક્ત થાય છે ત્યારે હૃદયોસદિત મનની વાસનાઓ હૃદયમાં લીન થાય છે. જ્યારે મન કાઠમાં રહેલા અગ્નિની પેઠે મામાન્યજ્ઞાનરૂપે બધા શરીરને બાળીને બાળીને રિયત થાય છે ત્યારે સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે આ સમયમાં આ મનોદેવ સ્વપ્નોને જોતો નથી, કેમકે તે જોવાનો હેતુ જે વાસના તે તેજવડે નિરોધ પામેલી છે પછી તે સમયમાં વિશેષચિન્તાનરૂપ વિશેષના અભાવે તેને બાધુદિત, સામાન્યરૂપે શરીરમાં આપક ને વિપયના સમધરૂપ મલિનતાથી રહિત એવું સ્વરૂપમુખ થાય છે. ૬ આ સમયમાં અનિદ્રા, ક્રોધ ને કર્કશરૂપ કારણથી ઉપજેલાં કાર્ય અને કરણ શાંત થાય છે તેઓ શાંત થયે સને પૂર્વે ઉપાધિઓથી વિપરીત ભામમાન આત્માનું સ્વરૂપ અદૈત, એક, કલ્યાણરૂપ ને શાંત થાય છે; આ સુષુપ્તિઅવસ્થાને સર્વ જગતના પ્રવેશવડે દેખાડવાને દર્શાવ કહે છે.—

સ યથા સોમ્ય વયાંસિ વાસોદૃક્ષં સંપતિષ્ઠન્ત । एवं હ વૈ તત્સર્વં પર આત્મનિ સંપતિષ્ઠતે ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [દર્શાવ ને સિદ્ધાંત આ છે:] હે સોમ્ય! જેમ પદ્મીઓ વાસખટિ વૃક્ષપ્રતિ જાય છે તેમ પ્રસિદ્ધ તે સર્વે પરમાત્મામાં જાય છે. ૭

વિવેચનઃ—તે દર્શન તથા સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે—હે પ્રિયદર્શન! જેમ પદ્મીઓ પોતાના નિવાસ-મટે વૃક્ષવૃક્ષી જાય છે તેમ આગળ કહેવામાં આવનાર પ્રસિદ્ધ તે સર્વ જગત સુષુપ્તિઅવસ્થામાં અવિનાશિરૂપ પરમાત્મામાં લીન થાય છે ૭

જે સર્વ જગત પરમાત્મામાં લીન થાય છે તે જગત ક્યું? એમ સંકટ થાય ને તેનું સમાધાન કહે છે —

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા આપશ્વગોમાત્રા ચ તેજશ્ચ તેજોમાત્રા ચ વાયુશ્ચ વાયુમાત્રા ચાકાશશ્ચાકાશમાત્રા ચ ચક્ષુશ્ચ દ્રષ્ટવ્યં ચ શ્રોત્રં ચ શ્રોતવ્યં ચ ઘ્રાણં ચ ઘ્રાતવ્યં ચ રસશ્ચ રસયિતવ્યં ચ ત્વક્ચ સ્પર્શયિતવ્યં ચ વાક્ચ વક્તવ્યં ચ હસ્તૌ ચાદાતવ્યં ચોપસ્થ-શ્ચાનન્દયિતવ્યં ચ વાયુશ્ચ વિમર્જયિતવ્યં ચ પાદૌ ચ ગન્તવ્યં ચ મનશ્ચ મન્તવ્યં ચ બુદ્ધિશ્ચ બોદ્યવ્યં ચાહઙ્કારશ્ચાહઙ્કર્તવ્યં ચ ચિત્તં ચ ચેતયિતવ્યં ચ તેજશ્ચ વિદ્યોતયિતવ્યં ચ માણશ્ચ વિષાદયિતવ્યં ચ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—પૃથિવી ને પૃથિવીની માત્રા જલ ને જલની માત્રા, તેજ ને તેજની માત્રા, વાયુ ને વાયુની માત્રા, આકાશ ને આકાશની માત્રા ચક્ષુ ને જોવાયોગ્ય શ્રોત્ર ને સાંભળવાયોગ્ય નાસિકા ને ઘુંઘવાયોગ્ય, રસ ને સ્વાદ લેવાયોગ્ય, ત્વચા ને સ્પર્શ કરવાયોગ્ય વાણી ને બોલવાયોગ્ય, [બે] હાથ ને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ઉપરથ ને આનંદદેવાયોગ્ય, બુદ્ધિ ને ત્યાગવા-યોગ્ય, [બે] ચરણ ને જવાયોગ્ય, મન ને મનન કરવાયોગ્ય, બુદ્ધિ ને બાણવાયોગ્ય, અભિમાન ને અભિમાન કરવાયોગ્ય, ચિત્ત ને ચિંતન કરવાયોગ્ય, તેજ ને પ્રકાશ કરવાયોગ્ય તથા પ્રાણ ને ધારણ કરવાયોગ્ય [આ સર્વ જગત છે] ૮

વિવેચનઃ—પંચીકૃત પૃથિવી ને અંધત-માત્રા પંચીકૃત જલને ગ્લત-માત્રા, પંચીકૃત તેજને રૂપત-માત્રા, પંચીકૃત વાયુ ને સ્પર્શત-માત્રા, પંચીકૃત આકાશ ને શબ્દત-માત્રા, નેત્રિય ને દેખવાયોગ્ય વાણ, શ્રોત્ર ને

સાંભળવાયોગ્ય વસ્તુ, નાસિકાને સુંધવાયોગ્ય વસ્તુ, રસનાને સ્વાદ લેવાયોગ્ય વસ્તુ ત્વચાને સ્પર્શ કરવાયોગ્ય વસ્તુ, જે દાઢ્યને લેવાયોગ્ય વસ્તુ, ઉપરથીને આનંદ આપવાયોગ્ય વસ્તુ, શુદ્ધને લાગવાયોગ્ય વસ્તુ, જે ચરણને જવાયોગ્ય દેશ, મનને મનન કરવાયોગ્ય વસ્તુરૂપ તેનો વિષય, નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધિને જાણવાયોગ્ય વસ્તુરૂપ તેનો વિષય, અભિમાનસક્ષયવાળા અંતઃકરણરૂપ અહંકાર અને અભિમાન કરવાયોગ્ય વસ્તુરૂપ તેનો વિષય, ચેતનાશ્વત્તવાળા અંતઃકરણરૂપ ચિત્તને ચિત્તન કરવાયોગ્ય વસ્તુરૂપ તેનો વિષય, ત્વર્ગિદ્રવ્યથી શિજ પ્રકાશયુક્ત ચર્મરૂપ તેજ અને તેવડે પ્રકાશ કરવાયોગ્ય તેજ ચર્મરૂપ વસ્તુ તેનો વિષય, તથા સ્પર્શમરૂપ પ્રાણ અને તેવડે ધારણ કરવાયોગ્ય સર્વ કાર્યકરણનો સમૂહ આટલુંજ આત્માથી શિજને તેના ઉપાધિરૂપ નામરૂપાત્મક સર્વ જગત્ છે. ૮

હવે ઉપાધિવાળાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

एष हि द्रष्टा स्मृता श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता चोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ।
સ પરેક્ષરે આત્મનિ સંપત્તિષ્ઠતે ॥ ૯ ॥

શીખડાર્થ:—આજ દ્રષ્ટા, સ્પર્શ કરનાર, સાંભળનાર, સુંધનાર, સ્વાદ લેનાર, મનન કરનાર, જાણનાર, કર્તા અને વિજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળો પુરુષ [કહેવાય છે,] તે અક્ષરરૂપ પરમાત્મામાં લીન થાય છે. ૯

વિવેચન:—આ સર્વથી પર જે આત્માનું રૂપ છે તે જલમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ આદિકની જે ભોક્તાપણાવડે અને કર્તાપણાવડે આ શરીરમાં પ્રવેશ પામેલ છે. આજ દ્રષ્ટા, સ્પર્શ કરનાર, શ્રોતા સુંધનાર, રસને સ્વાદ લેનાર, મનન કરનાર, ઘ્રાતા, કર્તા અને વિજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળો કાર્ય અને કરણના સમૂહરૂપ કહેલા ઉપાધિઓમાં પૂર્ણ હોવાથી પુરુષ કહેવાય છે. તેપુરુષ જલનો અભાવ થયે જલગત સૂર્ય આદિકના પ્રતિબિંબના સૂર્ય આદિકમાં પ્રવેશીને જે ઉપાધિનો અભાવ થયે જગદાધાર અક્ષરરૂપ પરમાત્મામાં લય પામે છે. ૯

— તે જીવની અને પરમાત્માની એકતાને જાણનારાને જે ક્લ થાય છે તે કહે છે:—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लाकः ॥ १० ॥

શીખડાર્થ:—હે સોમ્ય! જે પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાનરહિત, શરીરરહિત, અલોહિત, શુદ્ધ [ને] અક્ષરને જાણે છે તે અક્ષરરૂપ પરમેજ પામે છે. વળી જે [સર્વનો ત્યાગી છે] તે સર્વજ્ઞ [છે, ને] સર્વરૂપ થાય છે તેમાં આ શ્લોક [છે.] ૧૦

વિવેચન:—હે પ્રિયદર્શન! જે પુરુષ મર્વ વામનાઓથી રહિત થયો છો તે પ્રસિદ્ધ અવિદ્યારૂપ કારણ-શરીરથી રહિત, નામરૂપ મર્વ ઉપાધિરૂપ સૂક્ષ્મશરીરથી રહિત, રાતા આદિ શુભ્રરહિત એટલે સૂક્ષ્મશરીરરહિત, તથા અવરણારૂપ મલથી રહિત ને મર્વ વિરોધગ્રાથી રહિત અક્ષરને જાણે છે તે અવિનાશિરૂપ પરબ્રહ્મને પામે છે. વળી જે સર્વ વાસનાઓના લાગવાળો મધ પરબ્રહ્મને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે. તેને કર્તૃ પણ અવિદિત નથી. પૂર્વ અવિદ્યાથી અસર્વજ્ઞ હતો, પછી વિદ્યાથી અવિદ્યા દૂર થયે સર્વજ્ઞ તથા સર્વરૂપ થાય છે, એ અર્થમાં આ કહેલા અર્થના સંગ્રાહરૂપ આજળનો મંત્ર પ્રમાણરૂપ છે. ૧૦

विज्ञानादपि सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेक्षेति ॥ ११ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

૧. શંખદાર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન! સર્વે દેવોસહિત જ્વાત્મા, પ્રાણો ને ભૂતો જેમાં પ્રવેશ કરે છે તે અક્ષરને જે બાણ છે તે સર્વજ્ઞ સર્વમાજ્ઞ પ્રવેશ કરે છે. ઇતિ ૧૧
 વિવેચન—હે પ્રિયદર્શન! અંત આદિક સર્વે દેવોસહિત જ્વાત્મા, અક્ષુરોદિક ઉદ્રિયો ને પૃથિવી આદિક ભૂતો જે અક્ષરમાં પ્રવેશ કરે છે તે અક્ષરને જે પુરુષ બાણ છે તે સર્વજ્ઞ પુરુષ સર્વમાજ્ઞ પ્રવેશ કરે છે. ૧૧

ઇતિ શ્રીપ્રશ્નોપનિષદગત ચતુર્થપ્રશ્નની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા ૪

॥ ૫ પાંચમો પ્રશ્ન ॥

એવી રીતે ચોથા પ્રશ્નને ઉત્તમ અધિકારીએને પદાર્થના શોધનપૂર્વક વાક્યાર્થના જ્ઞાનવડે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરીને હવે તેમાં અનધિકારી એવા મદ્વૈરાગ્નવાળાને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિદ્વારા ક્રમવડે અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાંટે ઈશ્વરની ઉપાસના કહેવાને શ્રુતિ પાંચમા પ્રશ્નનું અવતરણ કરે છે.—

अथ हैनं जैग्यः सत्यकामः पमन्त्र । स यो ह वै तद्वसुगवन्मनुष्येषु मांयणान्त-
 मर्कौर्मभिध्यायीत । कर्म वाव स तेन लोके जयतीति ॥ १ ॥

૧. શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આને શિષ્યના પુત્ર સત્યકામ પૂછતા હવાઃ— “હે ભગવન! મનુષ્યોમાં તે જે મરણપર્યંત ઈશ્વરનું પ્રસિદ્ધ એવું (અદ્ભુતજેવું) અભિમુખવૃત્તિવડે ધ્યાન કરે છે તે તેવડે પ્રસિદ્ધ કયા લોકને પામે છે?” ઇતિ ૧

વિવેચન—ગાર્ગ્યઋષિના પ્રશ્નનો નિર્ણય થયા પછી પ્રસિદ્ધ પિપ્પલાદ્યુનિને શિષ્યશિષ્યાના પુત્ર સત્યકામ નામના અધિ પૂછતા હાજ્યા — “હે ભગવન! મનુષ્યોમાં જે પુરુષ મરણપર્યંત ઈશ્વરનું અભિમુખવૃત્તિવડે અદ્ભુત ને, દુષ્કર એવું ધ્યાન કરે છે, અર્થાત્ જે પુરુષ યાવજીવન સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અદિમા, અપરિગ્રહ, દ્વૈવેચનો, સમ, અદ્વતામમતાનો સ્વામ, પવિત્રતા, મનોષ ને નિષ્કપટપણું હસાદિ મનોનું પરિપાલન કરીને, બાહ્ય વિષયોથી ઉદ્રિયોને નિરોધ કરી, ભક્તિવડે જેમાં બ્રહ્મભાવનો આરોષ થયો છે એવા ઈશ્વરમાં એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ, આનાતમામરવૃત્તિના અંતગમ્યથી ગદિત નિરંતર આત્મામગ્નવૃત્તિવાળો થઈ, વાયુવિનાશના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની શિખાના જેવા ચિત્તવાળો થાય છે તે પુરુષ ઉપાસનાવડે અને કર્મવડે પામવાયોગ્ય અનેક લોકોમાંથી તે ઈશ્વરધ્યાનવડે કયા લોકને પામે છે?” ૧

આ ઉપાસના ઈશ્વરના અભિધ્યાનરૂપ છે તેથી આ ઉપાસના હૃદયપ્રાસાદિની ઉપાસનાની જેટલે અપરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સાધનજ છે? અથવા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન કોણ છે? એમ પૂછનાર શિષ્યના અભિપ્રાયને બાણના પિપ્પલાદ્યભગવાન અપરબ્રહ્મના આલમનપણાવડે જે આન કરવામાં આવે તો તે અપરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાત્રનું સાધન થાય છે, અને પરબ્રહ્મના આલમનપણાવડે જે તેનું આન કરવામાં આવે તો તે ક્રમવડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન થાય છે એમ ઉત્તર આવે છે.—

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धारः तस्माद्विद्वानेतेनै-
 वायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

શંખદાર્થઃ—તેના પ્રતિ તે પ્રસિદ્ધ બોલ્યા — “હે સત્યકામ! આ જે પરબ્રહ્મ ને અપરબ્રહ્મ [છ'તે] ઈશ્વરજ્ઞ [છ] તેથી [એમ] બાણનાર આ આશ્રયવડેજ એમાંના એકને પામે છે ૨

વિવેચન—એ પ્રવણે પુનરાતે તે સંયકામપ્રાપ્ત ને પ્રસિદ્ધ પિપ્પલાદ્યુનિ બોલ્યા—હે સસકામ ! આ જે નસ તમા અગિનાથી એવું પરબલ અને પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણુસુત્રાત્મા—નામનું અપરબલ એ બંને કંઠારૂપ પ્રતીકવાળાં છે તેથી એ બંને કંઠારજ છે. ભક્તિવડે જેમાં સ્વભાવ આશીર્વાદ છે એવા કંઠારનું બ્યાન કરનારને પરબલનું તમા અપરબલનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે માટે પરબલ અને અપરબલ કંઠાર છે એમ આશય કરાય છે, તેથી એમ જાણનારા પુરુષ આ કંઠારના બ્યાનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ આશ્રયથી પરબલ અને અપરબલ આ બેમાંથી એકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨

અકારાદિ ત્રણ માત્રાવાળા કંઠાર ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે એમ કંઠારની અકારાદિ સર્વ માત્રાના વિભાગને માર્ગ પુરુષ ન જાણેલા હોય, કિંતુ કંઠારની અકારમાત્રાજ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે એમ જો જાણેલા હોય તો તે પણ દુર્ગતિને પામતા નથી, પરંતુ કંઠારના એકદેહના બ્યાનના પ્રભાવથી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે એમ કહે છે:—

સ યથેકમાત્રમધ્યાયીત સ તેનૈવ સંવેદિતસ્તૂર્ણમેવ જગત્વામભિસમ્પદ્યતે । તમુચો મનુષ્યલોકોમુપનયન્તે સ તત્ર તપસા મહાચર્ચણ શ્રદ્ધયા સમ્પન્નો મહિમાનમનુભવતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તે બે એકમાત્રાનું ધ્યાન કરે છે [તો] તેવડેજ સાક્ષાત્કારવાળા થયો [છતાં] શીઘ્રજ પૃથિવીમાં [મનુષ્યશરીરને] પામે છે ન્હાયાઓ તે [સાધકને] મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ત્યા તપવડે, પ્રહાર્યવડે [અને] શ્રદ્ધાવડે સંપન્ન થયો [છતાં] વિભૂતિને અનુભવે છે. ૩

વિવેચન:—તે બે સર્વદા એકમાત્રરૂપ આકાનું બ્યાન કરે છે તો તે પુરુષ એકમાત્રરૂપ કંઠારના અવયવના બ્યાનથીજ તે માત્રાના સાક્ષાત્કારવાળા થયો છતાં શીઘ્રજ પૃથિવીમાં મનુષ્યશરીરને પામે છે. પૃથિવીમાં પણ આદિ અનેક શરીરા છે તેમાં તે ન્હાયાઓ (અગ્નેરૂપ કંઠારની પહેલી માત્રા) તે સાધકને મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત કરે છે 'મકાર' સ ઋગ્વેદ: ૪' (જે અકાર છે તે અગ્નેરૂપ છે) એ શ્રુતિમાં કંઠારની પહેલી માત્રા અકારને અગ્નેરૂપે કહેલ છે તેથીજ ન્હાયાઓના અર્થે કંઠારની પહેલી માત્રા કર્યો છે. તે સાધક કંઠારની પ્રથમમાત્રાના બ્યાનવડે તે મનુષ્યજન્મમાં દિવ્યેતમ ચાલે તપવડે, સ્વદ્યાર્યવડે તે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત થયેા છતાં વિભૂતિને અનુભવ કરે છે, પરંતુ શ્રદ્ધારહિત ચાલે જેમ ધુન્ડામાં આવે તેમ વર્તેના નથી ૪

હવે કંઠારની બીજી માત્રા જે ઉકાર છે તેના બ્યાનવડે ચનારું કલ કહે છે:—

અથ યદિ દિવાત્રેણ મનસિ સમ્પદ્યતે સોઽન્તરિસં યજુર્ધિરુચીયતે સોમલોકમ્ । સ સોમલોકે વિશ્વતિમનુષ્ય પુનરાવર્તતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પુન: બે બીજી માત્રાનું [ધ્યાન કરે છે તો તે] મનમાં [આત્મસ્થાવને] પામે છે. તે યજુર્વેદવડે અંતરિક્ષરૂપ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત કરાય છે, તે ચંદ્રલોકમાં વિભૂતિનો અનુભવ કરીને પુન: જન્મ પામે છે ૪

વિવેચન:—પુન: બે બે માત્રાના વિભાગને જાણનારો માર્ગ પુરુષ બીજી માત્રારૂપ ઉકારનું બ્યાન કરે છે તો તે ચંદ્રમારૂપ દેવવાળા મનમાં એકમાત્રાથી આત્મસ્થાવને પામે છે. એવી રીતે આત્મસ્થાવને પામેલા તે બીજી માત્રારૂપ યજુર્વેદથી અંતરિક્ષરૂપ આધારવાળા ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત કરાય છે. ખજી તે પુરુષ તે ચંદ્રલોકમાં વિભૂતિનો અનુભવ કરીને પુન: મનુષ્યલોકમાં જન્મ પામે છે. ૪

એવી રીતે બે માંના આનવડે યનારા ક્ષણા ક્યનાદ્વારા ઈંકારની રૂપિત કરીને હવે પરબ્રહ્મને વિષય કરનારી તેની ઉપાસનાનું નિધાન કરે છે:—

યઃ પુનરેતં ત્રિમાત્રેણોમિત્યેતેનૈવાક્ષરેણ પરં પુરુષમમિધ્યાયીત સ તેજસિ સૂર્ય સમ્પન્નઃ ।
યથા પાદોદરસ્ત્વચા વિનિર્મુચ્યત્ત એવં હ વૈ સ પાપ્મના વિનિર્મુક્તઃ સ સામમિરુક્તીયતે
બ્રહ્મલોકં સ એતસ્માજ્ઞીવચનાત્પરાત્પરં પુરિશ્ચયં પુરુષમીક્ષતે તદેતૌ શ્લોકૌ ભવતાઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—જે પુનઃ ત્રણ માત્રરૂપ ઈં એવા આજ અક્ષરરૂપે આ પરપુરુષનું સારી રીતે ધ્યાન કરે છે તે તેજોરૂપ સૂર્યમાં પ્રાપ્ત [થાય છે] જેમ સર્પ ત્વચાથી મોકળો થાય છે તેમ પ્રસિદ્ધ તે પાપથી મોકળો [થાય છે] તે સામવડે ઉંચે બ્રહ્મલોકલક્ષણી લઈ જવાય છે. તે આ પર બ્રહ્મવચનથી પર પુરીમાં સ્થિત પુરુષને જુએ છે. તેમાં આ [બે] શ્લોકો છે. ૫

વિવેચન:—જે પુરુષ પુનઃ ત્રણ માત્રરૂપ ઈં એવા આ અક્ષરરૂપ પ્રતીકવડે સૂર્યની અંતર રહેલા આ ઈંકારરૂપ પરપુરુષનું સારી રીતે ધ્યાન કરે છે તે પુરુષ શ્રુત્ય પામીને તે ધ્યાનથી તેજોરૂપ સૂર્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તેની લધી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. જેમ સર્પ કચ્છાથી મોકળો થાય છે તેમ પ્રસિદ્ધ તે સાધક અશુદ્ધિરૂપ પાપથી મોકળો થાય છે. પછી અશુદ્ધિથી મુક્ત થયેલો તે તૃતીયમાત્રરૂપ સામથી બાહ્ય રહેલા હિરણ્યગર્ભના (બ્રહ્માના) સ્વલોકલક્ષણી લઈ જવાય છે. સમશ્લિષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભમાં બ્વહિશિગોદના અભિમાની સર્વ જીવો જોક્ષ્મ થયેલા છે તેથી હિરણ્યગર્ભે બ્રહ્મનું કહેવાય છે તે ત્રણ માત્રરૂપ ઈંકારનો યાતા બ્રહ્મલોકમાં સ્થિત થયા પછી આ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મરૂપ હિરણ્યગર્ભથી પર પરમાત્માના સર્વ સરીરરૂપ પુરીઓમાં રહેલા પુરુષને જુએ છે. આ અર્થનો પ્રકાશ કરનારા નીચેના બે મંત્રો છે. ૫

ઈંકારના સ્વરૂપને બજુનારા યોગી વિદ્યેપરહિત થાય છે એમ બજુપનારા પ્રથમ મંત્ર આ છે:—

તિલ્લો માત્રા મૃત્યુમત્યઃ મયુક્તા અન્યોન્યસક્તા અનવિમયુક્તાઃ ।

કિવામુ વાહ્યામ્યન્તરમધ્યમામુ સમ્યક્મયુક્તામુ ન કમ્પતે જ્ઞઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—ત્રણ માત્રા શ્રુત્યના વિષયરૂપ [છે] બાહ્ય, અત્યંતર ને મધ્યમની [સાથે] સારી રીતે યોજેલી [યોગ] ક્રિયાઓમાં [બે] પરસ્પર સંબંધવાળી [તે] વિશેષે [એક વિષયમાં] યોજેલી [તે ત્રણ માત્રા] બેડી [હોય તો] બજુનાર વિદ્યેપને પામતો નથી. ૬

વિવેચન:—અકાર, ઉકાર ને અકારનામવાળી ઈંકારની જે ત્રણ માત્રા છે તે બ્રહ્મહિંચિના તેના ઉપાસકને શ્રુત્યું ઉત્સંધન કરાવતી નથી તેથી તે શ્રુત્યના વિષયરૂપ છે. હવે બાહ્ય, (સ્થુલશરીર, વિશ્વ ને વિરાટ), અન્યંતર, (કારણશરીર, પ્રાણ ને ઈંધર,) ને મધ્યમની (સૂક્ષ્મશરીર, તૈજસ ને હિરણ્યગર્ભની) સાથે અકારાદ ત્રણ માંના ઓપણના ચિત્તરૂપ સારી રીતે યોજેલી યોગક્રિયામાં બે પરસ્પર સંબંધવાળી ને વિશેષે એક વિષયમાં યોજેલી તે ત્રણ માંના બેડી હોય તો તેણે ઈંકારના કહેલા વિભાગો, યાતા વિદ્યેપને પ્રાપ્ત થતા નથી, કિંતુ વિદ્યેપરહિત રહે છે. ૬

સર્વ અર્થના સંમલરૂપ અર્થવાળો બીજો મંત્ર આ છે:—

ઋગિરેતં યજુર્મિરન્તરિસં સામમિર્યત્કવયો વેદયન્તે । તમોદ્ધારેણૈવાયતનેનાન્વેતિ
વિદ્વાન્યત્તચ્છાન્તમજરમમૃતતમપયં પરં ચેતિ ॥ ૭ ॥

॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

શીષ્યાર્થઃ—શ્રીઆચાર્યે આને, યજ્ઞુનાવડે અંતરિક્ષને [ને] સામીવડે જેને વિદ્યાવાળા જાણે છે તેને [પામે છે] તેને (ત્રિવિધલોકને) ઋદ્ધારૂપ સાધનવડેજ વિદ્યાન પામે છે જે રાત, અજર, અમૃત, અલય ને પર [છે] તેને [પણ ઋદ્ધારૂપ સાધનવડેજ વિદ્યાન પામે છે]" ઇતિ ૭

વિવેચન—શ્રીઆચાર્યે આ મનુષ્યલોકને, યજ્ઞુલોકને અંતરિક્ષમાં રહેલા, અદ્વિતીયને સામીવડે જે અદ્વિતીયને વિદ્યાવાળા જાણે છે, પણ અવિદ્યાવાળા જાણતા નથી તે જાણેલાને ઉપાસક ગ્રામી થાય છે તે અપરબ્રહ્મરૂપ ત્રિવિધ લોકને ઋદ્ધારૂપ સાધનથી વિદ્યાન પામે છે જે જગત્ સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ આદિ ભેદરૂપ સર્વ પ્રાંચથી રહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, લયથી રહિત તે મર્ત્યથી અધિક છે તે પરબ્રહ્મને પણ તે ઋદ્ધારૂપ સાધનથીજ વિદ્યાન પામે છે." મુદ્ધર્મા જે દુર્વિશિષ્ટ છે તે વાચની પતિસામિ દેખાડના માટે છે

ઇતિ શ્રીપ્રશ્નોપનિષદગત પંચમપ્રશ્નની તાત્પર્યદીપિકા મહાશા ધ

॥ ૬ છઠ્ઠો પ્રશ્ન ॥

સુષુપ્તિસમયે જીવસંવિત સર્વ જગત્ પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે એમ ચોથા પ્રશ્નમાં કહ્યું છે, તે જોમાં લીન થાય તેમાંથી પુન તેની ઉત્પત્તિ થાય એમ શ્રુતિશ્રુતિથી જણાય છે તેથી પરબ્રહ્મ આ જગતનું શક્તિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેના માનથી પરમશ્રુતિ થાય છે, આ સર્વ ઉપનિષદોના નિષ્કેષ કરશે અર્થ છે. હવે તે જાણવાચોખ પરબ્રહ્મ ક્યા છે ? એ કહેવું જોઈએ, તે કહેવામાટે આ છઠ્ઠા પ્રશ્નનો આરભ થાય છે—

અય હૈનં મુકેશા ભારદ્વાજઃ પપ્ચછ । ભગવન્દિરવ્યનાભઃ કૌસલ્યો રાજપુત્રો મામુપેલૈતં પ્રશ્નમપૂચ્છત । પૌદશકલં સારદ્વાજ પુરુષં વેત્ય તમહં કુમારમણ્યું નાહમિમં વેદ યદ્દાદમિ-મયવેદિયં કથં તે નાવક્ષ્યમિતિ સમૂલો વાણ પરિશ્રુયતિ ॥ યોઽનૂતમભિવદતિ ત્વંમાન્ના-ર્હમ્યનૂતં વક્તું સ તૂર્ણી રયમારુદ્ય મવત્રાજ । તં ત્વા પૂચ્છામિ કામૌ પુરુષં ઇતિ ॥ ૧ ॥

શીષ્યાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આને ભારદ્વાજના પુત્ર મુકેશા પૂછતા હવા— "હે ભગવન્ । કૌસલ્ય હિરણ્યનાભ રાજપુત્ર મારી પાસે આવીને આ પ્રશ્ન પૂછતા હવા— 'હે ભારદ્વાજ ! સોળ કલાવાળા પુરુષને જાણે છે ?' તે કુમારને મેં કહ્યું— 'હું આને જાણતો નથી જો હું આને જાણતો હોઈ [તો] શામાટે તને ન કહું ? જેથી જે અસત્ય બોલે છે આ નિશ્ચય મૂલસહિત સૂઝાય છે તેથી [હું] અસત્ય બોલવાને ચાગ્ય નથી' તે મૌન [ધરતે] રથપર ચઢીને ગયો. તે આપને પૂછુ છું, આ પુરુષ ક્યાં છે ?" ઇતિ ૧ ।

વિવેચન—પછી પ્રસિદ્ધ આ પિપ્પલાદ્યુનિને ભારદ્વાજના પુત્ર મુકેશા પૂછતા લાગ્યા— "હે ભગવન્ । કૌસલનગરમાં ઉપજેલો હવાથી કૌસલ્ય એવા ઉપનામવાળા અને હિરણ્યનાભ એવા નામવાળા રાજપુત્ર મારી પાસે આવીને આ પ્રશ્ન પૂછતા લાગ્યા— 'હે ભારદ્વાજ ! સોળ કલાવાળા પુરુષને તું જાણે છે ? [ચરીરના અવયવોની જે સોળ કલા જે આત્મરૂપ પુરુષમાં અવિદ્યાવડે આરોપિત છે તે પુરુષ સોળ સોળ કલાવાળો કહેવાય છે] તે રાજકુમારને મેં કહ્યું કે— 'તું જે પૂછે છે, તે કહેવાજાણતો નથી જો હું જાણતો હોઈ તો શિષ્યના શુણ્યશ્રુતિ તને સામટી ન કહું ?, જે પુરુષ થાતે રહી જાણતો હોય તે છતાં હું જાણતો નથી એમ અમલ્ય બોલે છે તે પુરુષ મૂલમદિન સુધાર્થ જાય છે, અર્થાત્ આ સોળ પરસોઠ્યા બંધ થાય છે. જેથી હું એમ જાણું છું તેથી હું મૂઠની જેઠા મિથ્યા એસિતા નથી' પછી તે રાજપુત્ર મૌન

યદને રચયર ચદી વિદાય થયો [આથી વિધિવત્ શરણે આવેલા યોગ્ય શિષ્યપ્રતિ જ્ઞાતા સદશુરુએ વિદ્યાનું કથન કરતુ જોઈએ, અને સર્વે અનન્યામા મિથ્યા નજ્ઞ જોઈતુ જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે.] તે જાણવાયોગ્ય પ્રશ્નિત વસ્તુને જ્યાંસુધી એ જાણી નથી ત્યાંસુધી તે જિજ્ઞાસા મારા હૃદયમાં જાણુની પેઠે રાહે છે તથા તે પુરુષના સ્વરૂપને હું આપપ્રતિ પૂછુ છું કે આ જાણવાયોગ્ય પુરુષ કયા સ્થિત છે ? ” ૧

૫ઠી અગત્યાન પિપ્પલાદતી જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહેવાય છે —

તત્સમૈ સ દોવાચ । રૂઢેવાન્તઃશરીરે સોમ્ય સ પુરુષો યસ્મિન્નેતાઃ પોદશકલાઃ
પ્રમવન્તીતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે જોડ્યા —“હું સોમ્ય । જેમાં આ સોળ કલા ઉત્પન્ન થાય છે તે પુરુષ આજ શરીરની અંતર [જાણવાયોગ્ય છે] ઇતિ ૨

વિવેચન—તે સુકેશાનપિપ્રતિ પ્રસિદ્ધ પિપ્પલાદયુતિ જોડ્યા —“ હે પ્રિયદર્શન ! જે પુરુષમાં આજળ કહેવામાં આવનારી આ પ્રાણિક સોળ કલા અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એ સોળ કલારૂપ ઉપાધિઓથી જે પુરુષ ક્ષારહિત છતાં પણ અવિદ્યાથી કલાવાનના જેવો દેખાય છે તે પુરુષ આજ શરીરની અંતર હૃદયકમલગત આકાશમા જાણવાયોગ્ય છે, અન્ન નહિ પ્રાણિક કલા અને ચૈતન્ય એકરૂપ નથી, કિંતુ જન્મમરણરૂપ ધર્મથી રહિત ચૈતન્યરૂપ આત્માજ નામરૂપાદિક ઉપાધિઓના ધર્મોવડે નાનાજાતથી અને કાર્યશાલથી પ્રતીત થાય છે ” ૨

હવે તે પુરુષના અવલોકનને જાણુવે છે —

સ ર્સાંચકે । કસ્મિન્નદ્યુત્કાન્ત ઉત્કાન્તો ભવિષ્યામિ કસ્મિન્ વા મતિષ્ઠિતે
મતિષ્ઠાસ્વામીતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે અવલોકન કરતો હવે — કોણ ઉત્કાંત [થયે] હું ઉત્કાન્ત થઈશ ? અથવા કોણ સ્થિત [થયે હું] સ્થિત થઈશ ? ઇતિ ૩

વિવેચન—ચૈતન્યપૂર્વક પ્રાણાદિ કલાની સૃષ્ટિ થાય છે આ અર્થ જાણવાવાપટે ચૈતનને અશ્નિત અવલોકનનું કથન છે જે સોળ કલાવાળો પુરુષ સુકેશાનપિપ્રે પૂછ્યો હતો તે પુરુષ આ પ્રમાણે અવલોકન કરતો હતો — ‘કયા કર્તાવિશેષના શરીરમાંથી નીકળવાથી હું નીકળીશ ? અથવા કયો કર્તાવિશેષ શરીરમાં સ્થિત થયે હું સ્થિત થઈશ ?’ પ્રાણ આદિકની સૃષ્ટિને, તેમના શરીરથી બહાર નીકળવારૂપ તથા શરીરની અંતર સ્થિત થવારૂપ કલને, તથા ‘પ્રાણાચ્છદામ્ ॥’ (પ્રાણથી શદ્ધને) કલાદિરૂપ કલને વિષય કરનાર આ અવલોકન છે એમ જાણુવું ૩

હવે તે પુરુષે પ્રણાદિક સૃષ્ટિ કેવી રીતે રચી તે કહે છે —

સ પ્રાણમસજત પ્રાણાચ્છદાં સં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવીન્દ્રિયમ્ । મનોઽન્નમન્નાદીર્યં
તપો મન્નાઃ કર્મ લોકા લોકેષુ ચ નામ ચ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—તે પ્રાણને રચતો હવે પ્રાણથી શદ્ધને આકાશને વાયુને, તેજને, જલને, પૃથિવીને દ્વિયને મનને [નિ] અન્નને [રચતો હવે ૫ઠી] અન્નથી વીર્યને [રચતો હવે ૫થાત્] તપ, મન્ના કર્મ, લોકો ને લોકોમાં નામ [રચતો હવે] ૪

વિવેચન—તે પુરુષ અવલોકન કરીને સર્વ પ્રાણીઓના કરુણાના આધારરૂપ સમષ્ટિપ્રાણને (દિવસમર્હને) રચતો હવે, ૫થાત્ આ પ્રાણથી સર્વ પ્રાણીઓની યુગ કર્મના પ્રવૃત્તિની કારણરૂપ શદ્ધને રચતો હવે, ૫ઠી

કર્મસ્થના ઉપભોગના સાધનરૂપ દેવનાં અધિષ્ઠાન અને કારણરૂપ પંચીકૃત પંચમદાભૂતને એટલે શબ્દયુક્તવાળા આકાશને, શબ્દસ્પર્શયુક્તવાળા વાયુને, શબ્દ સ્પર્શ રૂપ યુક્તવાળા તેજને, શબ્દસ્પર્શરૂપરસયુક્તવાળા જલને, અને શબ્દસ્પર્શરસગંધયુક્તવાળા પૃથ્વીને સૂજતો હવો; તથા તે ભૂતોની અપચીકૃત સ્થિતિમાથી પાંચ માનંદ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને અને તેમના નિયામક સશયસંકલ્પાદિક લક્ષણવાળા મનને રચતો હવો. એવી રીતે પ્રાણીઓનાં શરીરાદિ રચીને પ્રાણીઓની સ્થિતિમાટે બ્રહ્મ રચતો હવો. પછી તે બોજન કરેલા અનર્થી સર્વ કર્મમાં પ્રવ્રતિના. સાધનરૂપ સામર્થ્યને સૂજતો હવો. પશ્ચાત્ તે સામર્થ્યવાળાના ચિત્તમાં રહેલી અશુદ્ધિ દૂર કરવા ચિત્તશુદ્ધિના સાધનરૂપ તપને રચતો હવો. તપથી જેમનાં અંતઃકર્ણ તથા હૃદયો શુદ્ધ થયાં છે તેમને માટે ક્રમેના માનનમૂળ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વણ્વેદરૂપ મનને સૂજતો હવો તે મનથી અભિ-જોત્સિકરૂપ કર્મ રચ્યાં. તે કર્મથી ક્રમેના રૂઢરૂપ ચૌદ લોક સૂજ્યા. પછી તે લોકોનિષે મૂળપેલા પ્રાણીઓનાં દેવતા આદિ નામ પ્રકટ કર્યાં એવી રીતે એ સોળ કલાઓ પ્રાણીઓના અવિવાદિક દેવરૂપ બીજની અપેક્ષાથી ભ્રાતિના પદાર્થની પેઠે રચેલી છે. પુનઃ સમુદ્રમાં નદીઓની પેઠે તેજ પુરુષમાં નામરૂપ આદિક ઉપાધિઓના બેઠને લાજીને તે કલાઓ લીન થાય છે. ૪

હવે સમુદ્રમાં નદીઓના લયનું દર્શાવ કરું છે એમ તે દર્શાવ જણવાની ઇચ્છા થાય તે કહી દેખાડે છે:—

સ, યયેમા નયઃ સ્પન્દમાનાઃ સમુદ્રાયણાઃ સમુદ્રં માપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ મિથેતે તાસાં નામરૂપે સમુદ્ર इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं माप्यास्तं गच्छन्ति मिथेते त्तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदैव श्लोकः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [દર્શાવત] આ છે—] “જેમ આ નદીઓ વહેતી કરતી [છતી] સમુદ્ર છે આત્મભાવ જેનો એવી [યથા] સમુદ્રને પાણીને અસ્ત થાય છે, તેઓનાં નામ અને રૂપ નાશ પામે છે, [ને] સમુદ્ર એમ કહેવાય છે, તેમજ આ પરિદ્રશાની આ સોળ કલા પુરુષ છે આત્મભાવ જેનો એવી [યથા] પુરુષને પાણીને અસ્ત થાય છે, તેમનાં નામરૂપ નાશ પામે છે, [ને] પુરુષ એમ કહેવાય છે. તે આ કલારહિત [ને] અરજરહિત થાય છે. તેમાં આ મંત્ર [છે.] ૫

વિવેચન:—સમુદ્રમાં નદીઓના લયનું તે દર્શાવ આ પ્રમાણે છે:—જેમ આ ગંગાદિ નદીઓ વહેતી છતી સમુદ્ર છે ગતિ એટલે આત્મભાવ જેમનો એવી યથા સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈ પોતાના નામરૂપના તિરસ્કારને પામે છે, અને પછી તેમના ગંગા આદિ નામ અને રૂપ નાશ થઈ જાય છે; તે નામરૂપનો નાશ થયા પછી અવશેષ રહેલી જલરૂપ વસ્તુ લોકોનાં સમુદ્ર એમ કહેવાય છે; તેમજ આ પરિદ્રશાની (સર્વઅર્થથી સ્વરૂપમૂળ દર્શનના કૃતીની) જે પ્રાણ આદિક સોળ કલા છે તે, પુરુષ છે અત્મભાવ જેમનો એવી યથા, પુરુષના જાવને પાથી પોતાના નામરૂપના તિરસ્કારને પામે છે, તે કલાઓનાં પ્રાણ આદિક નામ ને રૂપ નાશ થઈ જાય છે, નામરૂપનો નાશ થયા પછી જે અવિનાશી વસ્તુ અવશેષ રહે છે તે જલનેતાઓનાં પુરુષ એમ કહેવાય છે. શ્રીસદ્ગુરુએ જોતાંવેલા કલાના લયનું આગેને જે જાણે છે તે આ પુરુષ અવિદ્યા, કામ ને કર્મથી ઉપજેલી પ્રાણ આદિક કલાનો વિલાપરૂ લય થયે ક્ષારદિત થાય છે, અને ક્ષારરહિત થયેલા હોવાથી કલાઓના વિભાજનરૂપ મરજીવી રહિત થાય છે. તે અર્થમાં આ મંત્ર પ્રમાણરૂપ છે. ૫

अरा इव रयनागौ कला यस्मिन्मतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यया मा वो मृत्युः परिवर्धया इति ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ્ય:—આરા જેમ રથની નાલિમાં [સ્થિત છે] તેમ જેમાં કસાઓ સ્થિત [છે] તે બાણનાયોગ્ય પુરુષને બાણ. તમને મૃત્યુ પીકા ન કરે." ઇતિ ૬

વિવેચન—રથના પૈડાના પરિવારરૂપ આરા જેમ રથના પૈડાની નાઇડીમાં પ્રવેશ પામીને તે રથચક્ષને આશ્રય રહે છે તેમ પ્રાણાદિક ક્ષાઓ જે પુરુષમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય એ ત્રણ ક્રિયામાં આશ્રય કરીને રહે છે તે કસાઓના આત્મરૂપ, બાણનાયોગ્ય, શરીરરૂપ પુરુષમાં રહેનાર પુરુષને જિજ્ઞાસુ બાણ. હે શિષ્યો! તમને મૃત્યુ પીકા ન કરે." જે તે પુરુષને તમે નહિ જાણો તો મૃત્યુનિમિત્તથી થનારી પીકાને પામેલા તમે દુઃખીજ છો માટે તે પુરુષને જાણવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરો" એવી અભિપ્રાય છે. ઇતિપદ ઉપદેશની સમાપ્તિ દેખાડવા માટે છે. ૬

એવી રીતે તેને ઉપદેશ કર્યા પછી શ્રીપિપ્પલાદની જે પ્રશ્નિતિ થઇ તે કહે છે:—

તાન્ 'હોવાચૈતાવદેવાહમેતત્પરં વ્રજ વેદ । નાતઃ પરમસ્તીતિ' ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ્ય:—તેઓને પ્રસિદ્ધિ [તે] કહેવા લાગ્યા.—"આટલુંજ પરબ્રહ્મ [છે,] આને હું બાણું છું. આનાથી શ્રેષ્ઠ નથી." ઇતિ. ૭

વિવેચન:—એવી રીતે તે ઋષિઓને ઉપદેશ કરીને, હજી બાણનાયોગ્ય શર્ધ અત્યંત અવશ્ય : છું હશે એવી શિષ્યોની શંકાની નિવૃત્તિ કરવામાટે, તથા "અમે કૃતાર્થ થયા" એવી કૃતાર્થસુદ્ધિ તેમને ઉપમાવવા-માટે તે શિષ્યોપ્રતિ પ્રસિદ્ધ પિપ્પલાદભગવાન કહેવા લાગ્યા:—"હે શિષ્યો! આટલુંજ બાણનાયોગ્ય પરબ્રહ્મ છે, અને આને હું બાણું છું. આનાથી બિન કોઈ અતિ ઉત્કૃષ્ટ બાણનાયોગ્ય નથી." ૭

શ્રીસદ્યુરથી ઉપદેશ પામી કૃતાર્થ થયેલા તે શિષ્યોએ, બ્રહ્મવિદ્યાના નિષ્કપને (પ્રત્યુપકારને—સામા બ્રહ્મણે) વિશ્વમાં નહિજ જોખેને કેરી પ્રશ્નિતિ કરી તે કહે છે —

તે તમર્ચયન્તસ્ત્વં હિ નઃ પિતા ચોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ પરં પારં તારયસીતિ । નમઃ પરમઋષિભ્યો નમઃ પરમન્કપિભ્યઃ ॥ ૮ ॥

॥ ઇતિ પદ્મઃ પ્રશ્નઃ ॥ ૬ ॥

॥ ઇત્યર્થર્વવેદીયપ્રશ્નોપનિષત્સમાપ્તા ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ્ય:—તેઓ તેમને પૂજતા હતા. "આપજ અમારા પિતા [છો,] જે અવિદ્યાના પરપારપ્રતિ અમને તારે છે, આથી પરમન્કપિઓને નમસ્કાર, પરમઋષિઓને નમસ્કાર." ૮

વિવેચન.—તે શિષ્યો શ્રીસદ્યુરના પરમ પવિત્ર ચરણકમલોમાં શ્રદ્ધાભક્તિથી પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરવાનું અને સાહંગકંઠવત્નમસ્કાર કરવાનું તેઓનું પૂજન કરતા હતા. પૂજન કરી રહ્યા પછી તેઓ આ પ્રમાણે બોલતા લાગ્યા:—"હે પ્રભો! આપ નિસ, અજર, અમર, અલય ને બ્રહ્મરૂપ શરીરના વિદ્યારૂપે જનક હોવાથી અમારા પિતા છો. જે આપે વિપરીતજ્ઞાનમય જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને દુઃખ આદિક મગરથી ભરેલા અવિદ્યારૂપ મહાસાગરથી જ્ઞાનરૂપ નૌકાવડે મહાસાગરના પારની પેડે અપુનરાવૃત્તિરૂપ મોહનામના સામા પારપ્રતિ અમને ગ્રાસ કર્યા છે, આથી આપનું અમારા અતિ અન્ય પિતાથી અધિક પિતાપણું સંભવિતજ છે. જ્યારે અન્ય પિતા સ્થૂળશરીરમાથેને ઉપખમે છે તોપણ લોકમાં તે અત્યંત પૂજવાયોગ્ય ગણાય છે ત્યારે અત્યંત અગત્યના ઘાતા શ્રીસદ્યુરરૂપ પિતા અત્યંત પૂજવાયોગ્ય ગણાય તેમાં શું કહેવું? આથી

પરમપ્રમાટે દાસવાવે અને પોતાના શરીરો આપને અર્પણ કરીએ છીએ બ્રહ્મવિદ્યાના આવા ઉત્તમોત્તમ મંપ્રદાયના પ્રવર્તક પરમશુષિઓને નમસ્કાર હો. તે પરમશુષિઓને નમસ્કાર હો.” “નમ પરમશુષિભ્યઃ” એ પદોનું બે વાર કથન આચાર્યોના આદરમાટે છે ૮

આ ઉપનિષદના અંતમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ બાંધવાનો છે —

ૐ । મદ્રં કર્ષેમિઃ શૃણુયામ દેવા । મદ્રં પશ્યેમાશ્નમિર્યજન્ના ।

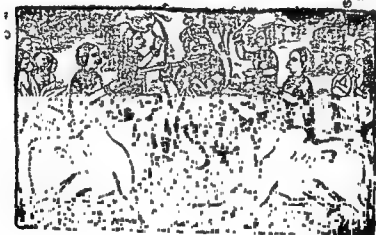
સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુદુવાસસ્તનૂમિઃ । વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થે અને વિવેચન આ ઉપનિષદના આરંભમાં છે તે પ્રમાણે બાંધવાં

હતિ શ્રીપ્રશ્નોપનિષદગત છઠ્ઠા પ્રશ્નની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા ૬

હતિ શ્રીઅથર્વવેદીય પ્રશ્નોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૪

॥ ૫ શ્રીઅથર્વવેદીય મુળદંકોપનિષત્ ॥*

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

આ ઉપનિષદના આરંભમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ બાધાય છે:—

ૐ મર્દં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ । મર્દં પદ્યેમાસુમિર્યજ્ઞાઃ ।

રિધૈરૈરૈસ્તૃષ્ટુવાસસ્તવૃભિઃ । વ્યજેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિઃ ॥

શીખદાર્થ:—હુ યજ્ઞન કરવાયોગ્ય દેવો । કાનોવડે [અમે] કલ્યાણને સાંભળીએ, નેત્રોવડે [અમે] કલ્યાણને જોઈએ, [ને] દંડ અંગોવડે [તથા] 'શરીરોવડે રતવન કરતા [છતાં અમે] દેવે નિર્માણ કરેલું જે આયુષ્ [છે તેને] પામીએ. ૐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ.]

વિવેચન.—યજ્ઞોમાં ચરુ તથા પુરોડાસ આદિ હવિષ્યવડે યજ્ઞન કરવાને યોગ્ય એવા હે દેવો । આપની કૃપાથી અમે આપારા કાનોવડે કલ્યાણને સાંભળવાને સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અમંગલ સંભળવાનો વા બંધિર થવાનો સમય આપની કૃપાથી અમને ન પ્રાપ્ત થાય; તથા આપની દયાથી નેત્રોવડે અમે કલ્યાણને જોવાને સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અમંગલ જોવાનો તથા નેત્રરહિત થવાનો સમય આપની કૃપાવડે અમને ન આવે; અને દંડ [એવાં હાથપગાદિ અંગોવડે તથા ગરીરોવડે અમે વાણીવડે આપનું સ્તવન કરતા છતાં અમે પ્રભુ-પતિએ નિર્માણ કરેલું એક સો વર્ષનું, વા એક સો સોળ વર્ષનું, અથવા એક સો વીસ વર્ષનું જે સંપૂર્ણ આયુષ્ય તેને પામીએ. ઉદ્રિયોની તથા અંત દરેકની વિહિતપ્રવૃત્તિ ને દાંબાધુષ્ એ બહાદાનનાં જે શ્રવણાદિકે સાધન છે તેમાં ઉપકારક છે તેથી જિજ્ઞાસુઓએ દ્વેષોપાસે પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરી છે ૐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. ૐ એ સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદ્ય બલનું રમરચું કરાવે છે, ને ત્રણ વાર શાંતિના ઉચ્ચારણથી ત્રિવિધ તાપની વા ત્રણે શરીરના તાપની નિવૃત્તિ ઇચ્છેલી છે.

॥ ૧ પ્રથમ મુંડક ॥

જે બલવિદ્યાના અકાબકિતપૂર્વકે અશ્વત્થી મુખહુની અવિદ્યાની તથા તેનાં શોકમોદાદિરૂપ કાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે, ને તેને પરબલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બલવિદ્યાના પ્રથમ આચાર્ય કોણ થયા, ને તેમણે કોને તે પરમશ્રેષ્ઠ વિદ્યાનું દાન કર્યું તે બજાવવા નીચેના મંત્ર પ્રવર્તે છે—

* આ ઉપનિષત્ દેહ હોવાથી ઉપનિષદોદય પ્રમાણેના મજ્જન મન્ત્ર છે તેથી આનું મુંડક એવું નામ છે; અથવા આ ઉપનિષત્ બ્રહ્માના મસ્તકપર અન્નિધાસ્યની જાડી ત્રા અર્થનું મુંડક એવું નામ પ્રખ્યાત થયું છે.

ૐ । વ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સંવચ્ચ વિશ્વસ્ય કર્તા શુવનસ્ય ગોષ્ઠા ।
સ વ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામથર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય માહ ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—બ્રહ્મા દેવોની [મધ્યે] પ્રથમ પ્રકટ થયા. [તે] વિદ્યાના કર્તા [તે] લોકના પાલનકર્તા [છે] તે સર્વ વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મવિદ્યા જ્યેષ્ઠપુત્ર અથર્વાપ્રતિ કહેતા હવા. ૧

વિવેચન—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય એ ચાર મહાન્ ગુણોથી યુક્ત શ્રીબ્રહ્મા ઉદ્ભવિત દેવોમાં ગુણોથી યુગ્મ્ય થઇને રત્નોદાર્થના સયોગવિના આવિર્ભાવ પામ્યા એ બ્રહ્મા સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, ને ઉત્પન્ન થયેતા જીવોનો પાલન કરનારા છે પરમાત્માને જાણવાનાર જ્ઞાન બ્રહ્મને વિષય કરનાર હોવાથી, વા શ્રીબ્રહ્માએ પ્રથમ કથન કરેલું હોવાથી, સર્વ વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે તે બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાના આશ્રય વા અવધિરૂપ બ્રહ્મવિદ્યા પોતાના મોગ પુત્ર અથર્વાપ્રતિ કહેતા હવા. કોઈ સંદિગ્ધની આદિમા શ્રીબ્રહ્માએ અથર્વાને પ્રથમ ઉપભવેલા છે તેથી તેમને બ્રહ્માના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કહ્યા છે. ૧

હવે એ બ્રહ્મવિદ્યાનો સપ્રદાય આગળ કેવી રીતે આવ્યો તે કહેવાય છે—

અથર્વણે યાં પ્રવદેત વ્રહ્માડ્યર્વા તાં પુરોવાચાઙ્ગિરે વ્રહ્મવિદ્યામ્ ।

સ ભારદ્વાજાય સત્યવદાય માહ ભારદ્વાજોઽઙ્ગિરસે પરાવરામ્ ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—જે બ્રહ્મવિદ્યા શ્રીબ્રહ્મા અથર્વાપ્રતિ કહેતા હવા તે [બ્રહ્મવિદ્યા] અથર્વા પૂર્વે અંગિરપ્રતિ કહેવા હવા તે ભારદ્વાજોત્રવાળા સત્યવદપ્રતિ કહેતા હવા. ભારદ્વાજ [તે] બ્રહ્મવિદ્યા અંગિરાપ્રતિ [કહેતા હવા] ૨

વિવેચન—જે બ્રહ્મવિદ્યા શ્રીબ્રહ્માએ અથર્વાપ્રતિ કથન કરી તેજ બ્રહ્મવિદ્યા અથર્વાઋષિએ પૂર્વે અંગિરાનામના ઋષિપ્રતિ નિરૂપણ કરી. તે અંગિરઋષિએ તે બ્રહ્મવિદ્યાનું ભારદ્વાજોત્રવાળા સત્યવદઋષિપ્રતિ પ્રતિપાદન કર્યું તે ભારદ્વાજોત્રવાળા સત્યવદે તે બ્રહ્મવિદ્યા અંગિરાનામના પોતાના શિષ્યને કહી. પર જે બ્રહ્મ તેનાથી અવર એટલે કનિષ્ઠ જે બ્રહ્મા તેનાથી પ્રાપ્ત થઈ છે માટે, કિંવા પરા અને અપરારૂપ સર્વ વિદ્યાના વિપુલા ૦૧૧૧ છે તેથી, બ્રહ્મવિદ્યાને પરાવરા પણ કહેવામા આવે છે ૨

હવે 'તે' અંગિરાનું વિધિવત્ શરણુ પ્રદણુ કરી શૌનકે તેમને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તે કહે છે:—

શૌનકો હ વૈ મહાશાલોઽઙ્ગિરસં વિધિવદુપસન્નઃ પમચ્છ । કસ્મિન્નુ મર્ગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતીતિ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ મહાગૃહસ્થ શૌનકે શાસ્ત્રાનુસાર અંગિરાની સમીપ આવીને પૂછતો હવો:—“હે ભગવન્ ! શું વિજ્ઞાત થયે આ સર્વ વિજ્ઞાત થાય છે ?” કતિ ૩

વિવેચન—પ્રસિદ્ધ મહાન્ ગૃહસ્થ શૌનક-શુનકઋષિનો પુત્ર-ભારદ્વાજના શિષ્ય અંગિરાનામના આચાર્યોનું વિધિવત્ શરણુ પ્રદણુ કરીને તેમને પૂછવા લાગ્યો—“હે ભગવન્ ! કોનું વિશેષ રીતે જ્ઞાન થયે સતે જાણવાયોગ્ય આ મર્ગ વસ્તુ વિરોધરીતે જાણવામા આવે છે ?” ઉપાદાનકારણથી કાર્યની ભિન્ન સત્તાની અભાવરી ઉપાદાનકારણના જાણવાથી તેનું કાર્ય તેનાથી ભિન્ન નથી. એમ જાણવામાં આવે છે એવી લોકમાં સામાન્ય જાણિ છે તેને અનુસરીને આ સમગ્ર જગતનું ઉપાદાનકારણ જાણવા-શૌનકે પ્રશ્ન-પૂછ્યો છે. ૩—

પછી અંગિરામુનિની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહે છે.—

તસ્મૈ સ હોવાચ । દે વિદ્યે યેદિતવ્ય-ઈતિ હ સ્મ યદ્દગ્ધાવિદો વદન્તિ પરાં ચૈવાપરાં
ચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેના પ્રતિ પ્રસિદ્ધ તે બોલ્યાઃ—“હે બે વિદ્યા બાંધવાયોગ્ય છે” એમ
પ્રસિદ્ધ પરમાર્થદર્શીઓ કહે છે [તે] પરા અને અપરાજ [છે.] ૪

વિવેચનઃ—તે શૌનકમુનિપ્રતિ પ્રસિદ્ધ અંગિરાનામના મુનિ બોલ્યાઃ—“હે શૌનક ! આ વિદ્યામાં
બે બે વિદ્યા બાંધવાયોગ્ય છે એમ વેદના અર્થને બાંધનારા પરમાર્થદર્શી અહ્વેતાઓ કહે છે તે બે વિદ્યામાં
એક પરા એટલે પરમાત્માને વિષય કરનારી વિદ્યા છે અને બીજી અપરા એટલે ધર્માધર્મના સાધનને તથા
તેમના ફલને વિષય કરનારી વિદ્યા છે.” શંકરઃ—“શું વિદ્યાત્તથા એ સર્વ વિદ્યાત્તથા યાચ છે ?” એવા
શૌનકના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અંગિરામુનિએ “બે વિદ્યા બાંધવાયોગ્ય છે” એમ કહ્યું છે તે પૂછેલાનું ઉત્તર
નથી, પણ નહિ પૂછેલાનું ઉત્તર છે. સમાધાનઃ—અત્યુત્તર કમની અપેક્ષાવાળા હોવાથી આ રોપ નથી. અપરા
વિદ્યા અવિદ્યા છે, અને તે નિરાકરણ કરવાયોગ્ય છે માટે પરાની સાથે તેનું પણ કલ્પન કર્યું છે ૪

હવે તે બે વિદ્યામાં અપરા વિદ્યા કઈ તે કહેવાય છે.—

તત્ત્વાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વવેદઃ શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં ઇન્દ્રો
જ્યોતિષમિતિ । અથ પરા યયા તદક્ષરમપિગમ્યતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત,
ઈન્દ્ર [ને] જ્યોતિષ્ એ અપરા [વિદ્યા છે,] અને જેવડે તે અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે [તે] પરા
[વિદ્યા છે.] ૫

વિવેચનઃ—“તે બે વિદ્યામાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદ આ ચાર વેદ, તથા શિક્ષા,
કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, ઇન્દ્ર ને જ્યોતિષ્ આ છ વેદોમાં એ અપરા વિદ્યા છે.” વેદોનું વિશેષ સ્વરૂપ
જેમને બાંધવાની ક્ષમ્બા થાય તેમજે શ્રીઆત્મિકપ્રાણમાં અને જેમને વેદોનાં છ અંગોનું વિશેષ સ્વરૂપ બાંધવાની
ક્ષમ્બા થાય તેમજે શ્રીપરબ્રહ્મભોધિનીમાં એવું. હવે પરા વિદ્યા કહેવાય છે—“જેવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ
થવાથી તે (છઠ્ઠા મંત્રમાં કહેલા વિશેષજ્ઞોવાળા) અહને પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરા વિદ્યા છે.” શંકરઃ—
અહાવિદ્યા બે ઋગ્વેદાદિત્રયી બહાર હોય તો તે પરા વિદ્યા કેમ કહેવાય ? તથા તે બેાણનું સાધન પણ કેવી
રીતે થઈ શકે ? કેમકે વેદથી બાહ્ય જે સ્થિતિઓ તથા દર્શન છે તે કુર્શનરૂપ હોવાથી અધોગતિ કરાવનાર
છે એમ સ્થિતિમાં કહ્યું છે તેથી તે અહાવિદ્યા બનાવર કરવાયોગ્ય થશે, ને અહાવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી
ઉપનિષદોનું ઋગ્વેદ આદિથી બાહ્યપણું થશે, અને બે અહાવિદ્યા ઋગ્વેદાદિરૂપ હોય તો “અથ પરા”
પ્રસાદિરૂપ વામ્બથી તેને ઋગ્વેદ આદિથી બિન્ન કહેવી બધી છે. સમાધાન.—અહીં ઉપનિષદોવડે બાંધવાયોગ્ય
અહને વિષય કરનાર વિદ્યાના પરાવિદ્યાઅર્થથી પ્રધાનપણે કહેવાને ઇચ્છિત છે, પણ માત્ર ઉપનિષદોના શબ્દોને
સમૂહ કહેવાને ઇચ્છિત નથી, અને વેદશબ્દથી તો સર્વત્ર શબ્દનો સમૂહ કહેવાને ઇચ્છિત છે અહા ઉપનિષદોના
શબ્દોના સમૂહથી બાંધવાયોગ્ય છતાં પણ શ્રીસદ્ગુરુનું વિનિવર કરણ મહત્ત્વ ઇત્યુ એ આદિરૂપ તથા વૈગ્ન્યરૂપ
અન્ય પ્રયાત્નવિના તેના વિદ્યાનાની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી તેથી અહાવિદ્યાનું પૃથક્કારણ અને તે પરા વિદ્યા છે
એવું કલ્પન સંભવે છે. ૫

હવે ત્રીયેના મંત્રવડે પરા વિદ્યાને વિશેષજ્ઞમહિત અહના કલ્પનથી દેખાડે છે—

પત્તદ્રેશ્યમપ્રાણમગ્નેત્રમર્વમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્ ।

નિત્યં વિમું સર્વગતં સુદૃક્ષમં તદવ્યયં યદ્દ્વ્યૂતયોર્નિ પરિપચ્યન્તિ ધીરાઃ ॥

શીખાર્થઃ—જે તે અદશ્ય, અગ્રાદ્ય, અગોત્ર, અવર્ણ, [ને] યશુ તથા શ્રોત્રથી રહિત [છે], તે હાથપગથી રહિત, નિત્ય, વિષ્ણુ, વ્યાપક [ને] અતિમુક્ત [છે], તે અવ્યય [છે, તથા] જે જૂતોતું કારણ [છે તેને] વિવેકીએ સર્વભણીથી જુએ છે ૬

વિવેચનઃ—“જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તે અદ્ય્ય એટલે જ્ઞાનેદિયોતું અવિયય, અગ્રાદ્ય એટલે કર્મેન્દ્રિયોતું અવિયય, અગોત્ર એટલે વંશરૂપ મૂલથી ગદિત, અવર્ણ એટલે યોગરૂપણા આદિ કંગોથી રહિત, તથા નેત્ર-શ્રોત્રથી રહિત છે, વળી તે બધા હાથપગથી રહિત એટલે કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત, અવિનાશી, વિષ્ણુ એટલે બ્રહ્મથી માંડીને સ્થાવરજંતુના વિવિધ ભેદોએ પ્રતીત થનાર, આગ્રહની પેઠે વ્યાપક ને શીખાર્થથી પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે. પુનઃ તે બધા શરીરાર્થથી રહિત હોવાથી વધવાપટવારૂપ વ્યવસ્થા રહિત છે, તથા જે પરમતત્ત્વ સર્વ સ્થાવરજંતુના જૂતોતું કારણ છે, એવા હક્ષણવાળા તે બ્રહ્મતત્ત્વને વિવેકી પુરુષે સર્વભણીથી એટલે સર્વેના આત્મારૂપે દેખે છે. આવી રીતેતું બધા જે વિલાસે પ્રાપ્ત થાય છે તે વિદ્યા પરા વિદ્યા કહેવાય છે. ૬

ઉપરના મંત્રમાં બ્રહ્મને જે સર્વ જૂતોતું કારણ કહ્યું તે સર્વ જૂતોતું કારણપણું હવે લોકપ્રસિદ્ધ દર્શનોથી દેખાડે છે:—

યથોર્ણનામિઃ સૃજતે સૃજતે ચ યથા પૃથિવ્યામોષયઃ સંભવન્તિ ।

પયા, સતઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાજ્જરાત્સંભવતીહ વિશ્વમ્ ॥ ૭ ॥

શીખાર્થઃ—જેમ કરોળીઓ [તંતુઓને] સૃજે છે, ને અહણું કરે છે; જેમ પૃથિવીમાં ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ વિષમાન પુરુષથી કેશ ને ફંવાડાં [ઉપજે છે] તેમ અક્ષરથી આમાં જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

વિવેચનઃ—જેમ કરોળીઓ અન્ય કોઈ પણ કારણની અપેક્ષાવિના પોતેજ પોતાના શરીરથી અનિમ્ન તંતુઓને બહાર પ્રસારે છે, અને પુનઃ તેમને પોતાના શરીરમાં અહણું કરી હાઈ પોતાના રૂપને પમાડે છે; વળી જેમ પૃથિવીમાં જે કાંઈ આદિક ઓષધિઓ છે તે પોતાના સ્વરૂપથી અનિમ્ન ઉત્પન્ન થાય છે; તથા જેમ જીવતા પુરુષના નખ, કેશ ને ફંવાડાં વિહક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અત્ય નિમિત્તની અપેક્ષાથી રહિત પૂર્વે કહેલા હક્ષણવાળા બ્રહ્મથી આ સંસારમગ્ધમાં વિપરીતહક્ષણવાળું તથા સમાનહક્ષણવાળું સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

હવે સંહિતા ક્રમનું નિરૂપણ થાય છે:—

તપસા વીયતે વ્રજ તતોજ્જમચ્ચિજાયતે ।

અન્નાત્માણો મનઃ સત્યં લોકાઃ કર્મસુ ચામૃતમ્ ॥ ૮ ॥

શીખાર્થઃ—બ્રહ્મ તપવડે રચીલતા પામે છે, તેથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નથી પ્રાણ, [તેથી] મન, [તેથી] સત્ય, [તેથી] લોકો ને કર્મોમાં અમૃત [ઉત્પન્ન થાય છે] ૮

વિવેચનઃ—ઈશ્વર ઉત્પત્તિના પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ તપવડે સંહિતા અતુટલક્ષણરૂપ રચીલતા પામે છે પુણ્યને પ્રાપ્ત થયેલ તે ઈશ્વરથી અનની પેઠે સર્વ સંપાદી જીવોને સાધારણ એવું માધ્યમતરવ કાર્યાભિમુખ થાય છે તે માધ્યરૂપ અનથી ઈશ્વરની જ્ઞાનશક્તિથી અને ક્રિયાશક્તિથી યુક્ત અવિદ્યા, કામ, કર્મ અને જૂનોના સમુદાયરૂપ બીજના અંકુશરૂપ દ્વિવરગર્ભરૂપ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે તે દ્વિવરગર્ભરૂપ પ્રાણથી સંકલ્પ, વિકલ્પ, સંસાર ને નિર્કલ્પરૂપ મન ઉપજે છે તે અનથી પંચોક્તિ પદ્યમૂતરૂપ સય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પંચીકૃત પંચબ્રૂતોથી

પ્રથિતી આદિ સાત લોકો ઉપર છે તે લોકોમાં મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નિમિત્તરૂપ કર્મોમાં કર્મજન્ય ફલરૂપ અર્થત ઉપર છે. ન્યાયમુદી કર્મ નાશ ન પામે સ્વામુદી તેનું ફલ પશુ નાશ પામતું નથી તેથી તેને અર્થત કહેલ છે. ૮

કથન કરેલા અર્થને સંક્ષેપમાં કહેવામાટે નીચેના મંત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે:—

યાઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ નામ રૂપમર્જં ચ જાયતે ॥ ૯ ॥

॥ इति प्रथममुंडके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સર્વજ્ઞ [તથા] સર્વવિત્ [છે, અને] જેનું જ્ઞાનમય તપ [છે,] તેથી આ બ્રહ્મ, નામ, રૂપ ને અર્જન ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

વિવેચન:—જે ધરમાત્રા માયાનામની ઉપાધિવડે સર્વને જાણે છે તેથી સર્વજ્ઞ, અને અવિદ્યાનામની ઉપાધિવડે અનંત જીવજાતને પામી પોતાની ઉપાધિવડે રચેલા સર્વને જાણે છે તેથી સર્વવિત્ છે, તથા જેનું ફલેશ્વર તપ નથી, પશુ જ્ઞાનમય-સર્વજ્ઞતારૂપ-તપ છે તે ધરમાત્રાથી આ હિરણ્યગર્ભનામવાળું બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આ મહત્તાદિ નામ, શુકલાદિ રૂપ ને ડાંગર આદિ અર્જન પશુ પૂર્વ મંત્રમાં કહેલા ક્રમવડે ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

ઇતિ શ્રીમુંડકોપનિષદ્ગત પ્રથમમુંડકના પ્રથમખંડની તાત્પર્યેદીપિકા સમાપ્તા. ૧. ૧

અંગોસદિત વેદોને અપરા વિદ્યા કહી, તથા જે વિદ્યાવડે પૂર્વોક્ત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરા વિદ્યા કહેવાય છે તે વિદ્યાનું પશુ વિશેષસદિત નિરૂપણ કર્યું. હવે આ જને વિદ્યાને અધીન જે સંસાર તથા મોક્ષ છે તેમનું વિવેચન કરતું જોઈએ, તેમાટે ઉત્તરઅર્થનો આરંભ થાય છે. તેમાં ઉપાદાનરૂપે અનાદિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી પૂર્વે અત્યંતનિવૃત્તિના અસમવર્થી અનંત જે સંસાર છે તે અપરા વિદ્યાનો વિષય છે, તે દુઃખરૂપ હોવાથી સર્વ ચરીરધારી જીવોએ સ્વપ્નાવૈભવ છે, અને નહીના પ્રવાહની પેઠે ઉચ્છેદરહિત સંબંધરૂપ જે સંસાર છે તેની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ અને બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી અનાદિ, અનંત, અજર, અપ્રમુદ્યરહિત, નાશરહિત, અભય, શુદ્ધ, પરમાર્ત, બ્રહ્મ ને સ્વસ્વરૂપમા સ્થિતિરૂપ જે મોક્ષ છે તે પરાવિદ્યાનો વિષય છે, ને તે મેળવવાયોગ્ય છે, તેમાં અપરા વિદ્યાના વિષયમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવવામાટે પ્રથમ અપરા વિદ્યાનો વિષય દેખાડવાસાર આ બીજા ખંડનો આરંભ છે:—

તદેતત્સત્યં મન્ત્રણ કર્માણિ કવયો યાન્યપશ્યંસ્તાનિ ત્રેતાયાં વહુષા સન્તતાનિ ।
તાન્યાચરય નિયતં સત્યકામા एष वः पन्याः सुकृतस्य^१ लोके ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—મંત્રોમાં [જે] કર્મો [છે] તે આ સત્ય [છે.] જેમને બુદ્ધિમાનો દેખાતા હતા. તે ત્રેતામાં બહુ પ્રકારે પ્રવૃત્ત થયાં કર્મોક્ષની ઇચ્છાવાળા [તમે] તેમનો નિત્ય નિર્વાહ કરે. આ તમને પોતાના કર્વેલાના ફલમાં માર્ગ [છે] ૧

વિવેચન—મંત્રગ્રંથે આદિક નામવાળા મંત્રોમાં જે અભિહોત્ર આસ્તિક કર્મો છે તે આ ઇશ્વરના સાધન હોવાથી વ્યાવહારિક સસ છે મંત્રોવડે પ્રકાશ પામેલાં જે કર્મોને બુદ્ધિમાન વસિષ્ઠ આદિ પોતાના નિર્મલ હૃદયમાં દેખતા હતા. તે વેદવિહિત, ને કવિઓવડે દેખાયેલા કર્મો પ્રાચ્ય ત્રેતાયુગમાં કર્મજીવોવડે કરતાં

છતાં બહુ પ્રકારે પ્રવૃત્ત થયાં. કર્મના ફલની ધૃતજાવાળા તમે તે કર્મોનું નિલ અનુભવ કરો, જેમ ગ્રામની પ્રાપ્તિમાટે માર્ગ હોય છે, તેમ આ કર્મો તમને પોતાનાં કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિમાટેના માર્ગ (સાધન) છે. ૧
અગ્નિહોત્ર સર્વ કર્મોમાં પ્રથમ છે તેથી તે અગ્નિહોત્ર કેમ થાય છે તે કહે છે—

યદા હેલાયતે હૃદિઃ સધિદ્દે દૃષ્યવાહને ।

તદાઽઽઽપમાગાવન્તરેણાદ્યુતીઃ પ્રતિપાદયત્ ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—જ્યારે પ્રભવસિત થયેલા અગ્નિમાં જ્વાલા ચાલે છે ત્યારે [ખંને] ધૃત-
લાગની મધ્યમાં આહુતિઓ નાંખવી ૨

વિવેચન—જ્યારે ઇધેનોવડે પ્રભવસિત થયેલા અગ્નિમાં જ્વાલા ચાલે છે ત્યારે ચાલતી જ્વાલામાં આહવનીયના દક્ષિણ તથા ઉત્તર પદ્મખાના બંને ધૃતના લાગની મધ્યમાં જ્યાં દર્શપૂર્વમાસથી ભિન્ન બીજા યાગોનું અનુશાન થાય છે ત્યાં દેવના ઉદ્દેશવડે આહુતિઓ હોમવી. આ આહુતિઓને હોમવાદિષ્ટ કર્મ પરોક્ષોક્તી પ્રાપ્તિમાટે સાધન છે. તેનું યથાર્થ આચરણ દુષ્કર છે, ને તેમાં નિપતિઓ તો અનેક આવે છે. ૨

કહે તેનું યથાર્થ આચરણ કેમ દુષ્કર છે તે કહે છે.—

યસ્પાત્રિહોત્રમદર્શમપૌર્ણમાસમચાતુર્માસ્યમનાગ્રયણમતિથિવર્જિતં ચ ।

અદ્યુતમવૈશ્વદેવમવિધિના દ્યુતમાસપ્રમાંસ્તસ્ય લોકાન્ દિનસ્તિ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—જેનું અગ્નિહોત્ર દર્શરહિત, પૌર્ણમાસરહિત, ચાતુર્માસ્યરહિત આશ્રયણથી રહિત ને અતિથિથી રહિત, [તેમજ] હોમરહિત, વૈશ્વદેવરહિત [ને] અવિધિવડે હોમરહિત [છે તે અગ્નિહોત્ર] તેના સમમપર્યંતના લોકોનો નાશ કરે છે. ૩

વિવેચન—જે અગ્નિહોત્રનું અગ્નિહોત્ર દર્શનામના કર્મથી રહિત, પૌર્ણમાસનામના કર્મથી રહિત, ચાતુર્માસનામના કર્મથી રહિત, ચરદ આદિક કાલમાં નવા અન્યથી કરવાયોગ્ય આશ્રયણનામના કર્મથી રહિત તથા નિલ નિલપ્રતિ અતિથિનું પૂજન કર્યા વિનાનું છે, તેમજ જેના અગ્નિહોત્રમાં અગ્નિહોત્રના સમપર્માં યથાવિધિ હોમ કરવામાં આવતો નથી; તથા જેનું અગ્નિહોત્ર વૈશ્વદેવનામના કર્મથી રહિત છે; ને જેના અગ્નિહોત્રમાં હોમ કર્યો હોય પણ તે અવિધિવડે કર્યો હોય તે અગ્નિહોત્ર તે અગ્નિહોત્રના સમમયોગ્યસંદિત જે લોક છે તે લોકોનો નાશ કરે છે યથાવિધિ કર્મ કરવાથી કર્મના પરિણામરૂપે ભૂરાદિ સાત લોકરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોક આવી રીતના અગ્નિહોત્રથી પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય યથાથી નાશ થવાના જેવા થાય છે, અને ફલમાટે પરિશ્રમ તો અવશ્ય થાય છે તેથી તે લોકોનો નાશ કરે છે એમ કહ્યું છે. ૩

કહે અગ્નિની સાત બિંદુનાં નામે કહે છે.—

કાલી કરાલી ચ મનોજવા ચ સુલોહિતા યા ચ સુધૃમ્વર્ણા ।

સ્ફુલ્ગિન્ની વિશ્વરુચી, ચ દેવી લેલાવમાના इति सप्त जिह्वाः ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—કાલી, કરાલી તથા મનોજવા ને સુલોહિતા તથા જે સુધૃમ્વર્ણા, સ્ફુલ્ગિન્ની ને વિશ્વરુચી [આ] પ્રકાશના [તથા] ચલાયમાન એવી [અગ્નિની] સાત જિહ્વા [છે] ૪

૧ વિશ્વરુપી એવું પાશંતર છે; અને તેનો અર્થ સર્વરૂપવાળો એવો થાય છે

વિવેચન — કાલી, (સ્વામરંગવાળી,) કરાની, (લગ્ન,) મનોજવા, (મનના જેવા વેગવાળી,) સુવોદિતા, (બહુ રાતી,) સુધુમ્નવર્ણા, (ધૂમાકાના જેવા બહુ કળા રંગવાળી,) રક્તેક્ષિણી, (તથુખાવાળી,) ને વિશ્વરૂપી (સર્વથા રૂચિવાળી) આ પ્રકાશવાન (જ્વાલાઓવાળી) ને ચલાયમાન એવા અગ્નિની હવિષ્મતી આહુતિના વલ્લભપાદે સમ જિજ્ઞાસો છે, ૪

યજમાને હોમેથી આહુતિઓ યજમાનને, સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે એમ કહે છે —

एतेषु गन्धस्ते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याદदायन् ।

तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રકાશવાનનાં જે યથાસમય આવરે છે તેને આ આહુતિઓ પ્રહણ કરતી [છતી] સૂર્યનાં કિરણોરૂપે (થઈને) લઈ જાય છે, જ્યાં દેવોના પતિ એક નિવાસ કરે છે ॥ ૫

વિવેચન — આ પ્રકાશવાન અગ્નિની નિર્જ્વળામાં જે અગ્નિહોતી શાકમાં કહેલા સમયપ્રમાણે અગ્નિ-હોનાત્કિ કર્મ કરે છે તે યજમાનને તેણે આપેલી આ આહુતિઓ પ્રહણ કરતી છતી સૂર્યના કિરણોરૂપે થઈને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે, જે સ્વર્ગમાં દેવોના પતિ ઇદ્ર સૂર્યના ઉપર નિવાસ કરે ॥ ૫

તે આહુતિઓ સૂર્યના કિષ્કોદ્રવડે યજમાનને સ્વર્ગલક્ષી કેવી રીતે લઈ જાય છે તે કહે છે —

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिर्मयिजमानं वहन्ति ।

मियां वाचमभिचदन्योऽर्चयन्त्य एष वाः पुण्यः मुक्तो ब्रह्मलोकः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તે] પ્રકાશવાન આહુતિઓ ‘આવો’ ‘આવો’ એમ તેને [બોલાવતી છતી, તથા] ‘આ આપના પુણ્યરૂપ મુક્તના [ફલરૂપ] બ્રહ્મલોક [છે ’ એવી] પ્રિય વાણી બોલતી [છતી, ને] પૂજન કરતી [છતી,] યજમાનને સૂર્યનાં કિરણોવડે વહન કરે છે ૬

વિવેચન — ને પ્રકાશવાન આહુતિઓ ‘આવો’ ‘આવો’ એમ યજમાનને બોલાવતી છતી, તથા ‘આ આપના પુણ્યરૂપ મુક્તના ફલરૂપ બ્રહ્મલોક (સ્વર્ગલોક) છે’ એવી પ્રિયવાણી ઉચ્ચારતી છતી, અને તેનું પૂજન કરતી છતી તે યજમાનને સૂર્યના કિરણોવડે સ્વર્ગલક્ષી લઈ જાય છે ૬

આ ઉપાસનારહિત કર્મ અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ ફલવાળું હોવાથી અસાર તથા દુઃખમૂળ છે એમ તેનું સ્પષ્ટપણે નીચેના ચાર મંત્રો જણાવે છે —

एत्वा ह्येते अहदा यद्गुरुपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतन्त्रेयो येऽमिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापिपन्ति ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેથી આ યજ્ઞનિર્વાહક અઘાર વિનાશી [ને] અદૃઢ [છે, ને તેને આશરે કર્મ] કર્યું [છે, તથા] જેઓમાં ક્ષિનિષ્ઠ કર્મ [છે તેથી તે વિનાશ પામે છે] જે અવિવેકીઓ આ [કર્મ] એવસ [છે એમ જાણીને] હર્ષ પામે છે તેઓ પુનઃ જરારમૃત્યુને પામે છે. ૭

વિવેચન — જેથી આ યજ્ઞને નિર્વાહ કરનાર એળ સત્વિક, (અપર્યુ, પ્રતિપત્યાતા, નેષ્ટ, નેતા, હોતા, મૈત્રાવરુષ, અન્વજાક, ત્રાવસ્તુત, ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા, પ્રતિહર્તા, સુષકલ્પ, ઘણા, બાહ્યવાન્ઠસી, અગ્નિધી ને થોતા,) યજમાનપત્ની ને યજમાન એમ બહાર વિનાશી ને અસ્થિર આ કર્મના આશ્રયરૂપ એમનાં કર્મો [છે, અને જે અઘાર આશ્રયોમા ઉપાસનારહિત હોવાથી ક્ષિનિષ્ઠ એનું, એમું કર્મ છે

તથા કર્મના એવા અઠાર આશ્રયવડે સાધ્ય જે કર્મ તે ફલસંહિત વિનાય પામે છે. જે અવિવેકીઓ આ કર્મ મોક્ષનું સાધન છે એમ જાણીને હર્ષ પામે છે તેઓ કેટલોક કાલ સ્વર્ગમાં રહીને પુનઃ પશુ જરાને અને યક્ષને પામે છે. ૭

અવિધાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં પીરાઃ પશ્ચિત્તેમન્યમાનાઃ ।

જહ્યન્વન્યમાનાઃ પરિયન્તિ મૃદા અન્યેનૈવ નીયમાના યયાઙ્ગ્વાઃ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—અવિધાની અંતર વર્તમાન [છતાં] ચોતાને છુદ્ધિમાન [અને] પંચિત માનનારા [તે] અવિવેકીઓ અત્યંત પીડા પામતા [છતાં] પરિણમણ કરે છે; જેમ આંધળા-વડેજ દોરી જવાતા આંધળાઓ. ૮

વિવેચન—પોતે વસ્તુતાએ અતિ અવિવેકયુક્ત છતાં જેઓ ચોતાને છુદ્ધિમાન અને જાણવાયોગ્ય વસ્તુના જાણવાર માને છે તે અવિવેકીઓ જરા અને રોગ આદિક અનેક અનર્થના સમૂહથી અત્યંત પીડા પામતા છતાં વિશ્વમાં ચારે દોર લમે છે. જેમ આંધેરંદિત પુરુષવડે જેમનો માર્ગ અતાવવામાં આવે છે એવા આંધળાઓ. ખાસ અને કાંટા આદિમાં પડે છે તેમ તે મૂઢા સસારમાં પડે છે. ૮

અવિધાયાં વહુધા વર્તમાના વયં કૃતાર્યાં ઇત્યભિમન્યન્તિ ચાલાઃ ।

યત્કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાત્તેનાતુરાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચ્યવન્તે ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—અજ્ઞાનીઓ અવિધામાં બહુ પ્રકારે રહેલા [છતાં] અમે કૃતાર્યાં [છીએ] એમ અભિમાન કરે છે. જેથી કર્મ કરનારાઓ રાગથી જાણતા નથી તેથી દુઃખી [થયા છતાં] ક્ષીણકૃષ્ણવાચી પડે છે. ૯

વિવેચન—વળા અજ્ઞાનીઓ અવિધામાં બહુ પ્રકારે વર્તમાન છતાં અમે સંપાદન કરવાયોગ્ય ક્ષમ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ અભિમાન કરે છે. જેથી કર્મમાં પ્રીતિવાળા રાગથી થનારા પરાજયના નિમિત્તને જાણતા નથી તેથી દુઃખી થઈ જેમનાં કર્મફલો ક્ષીણ થયાં છે એવા તે સ્વર્ગલોકથી નીચે પડે છે. ૯

ઈષ્ટાપૂર્તિ મન્યમાના વરિષ્ઠં નાન્યચ્છેદ્યો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ ।

નાકલ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેઽનુભૂતેમં છોકં હીનવરં વા વિશન્તિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—અત્યંત અજ્ઞાનીઓ ધણને અને પૂર્તને ધુણ્ય માનતા [છતાં] અન્ય એપને જાણતા નથી, તેઓ સ્વર્ગની ઉપરના સ્થાનમાં ભોગના સ્થલમાં [કર્મફલને] અનુભવ કરીને આ લોકને અથવા હીનનરને પામે છે. ૧૦

વિવેચન—ઓ, પુત્ર, બાલકો ને પશુ આદિકના અનુરાગમાં પ્રમત થયેલા અવિવેકીઓ ભાગાદિ કરવાણ ધણને અને કૃપાદિ કરાવવાણ પૂર્વકર્મને પુરુષાર્થનું ગુણ સાધન માનતા છતાં આત્મચાતુર્યના અન્ય એવના સાધનને જાણતા નથી. તે અજ્ઞાનીઓ સ્વર્ગના પૃથ્વ્યગવિષ્ણુ ભોગના સ્થાનમાં કર્મફલને અનુભવ કરીને પુત્ર આ મનુષ્યલોકમાં અથવા મનુષ્યલોકથી હીનનર, તિર્થંકર-આદિ લોકમાં શેષ રહેલાં કર્મપ્રમાણે પ્રવેશ કરે છે. ૧૦

એવાં કર્મ કરનારાઓના ફલને કહીને હવે સગુણસહિત આશ્રયમાં કર્મ કરનારાઓને થનાર ક્ષમ પશુ સંસારને વિષય કરનાર છે એમ દેખાડે છે—

તપઃશ્વેદે શપવસન્ત્યરણ્યે શાન્તાં વિદ્વાંસો મૈસવર્યાં ચરન્તઃ ।

સર્વદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રપાન્તિ યત્રામૃતઃ સ પુરુષો જ્ઞાનયાત્મા ॥ ૧૧ ॥

શાખાધ્યયન:—જે શાંત વિદ્વાનો વિદ્યાનું આચરણ કરતા [છતાં] અરણ્યમાં તપને તથા શ્રદ્ધાને સેવે છે તેઓ સૂર્યદ્વારવડે પુણ્યપાપથી રહિત [થયા છતાં] જાય છે, જ્યાં અમૃતરૂપ અવિનાશિસ્વભાવવાળો તે પુરુષ [છે] ૧૧

વિવેચન:—જે ઉપાસનાયુક્ત વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ તથા ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા વિદ્વાનો (ઉપાસનાપ્રધાન મુદ્રસ્થો) વિદ્યા માગીને પ્રાણધારણ કરતા છતાં સ્ત્રીઓથી રહિત પાવન સ્થલરૂપ અરણ્યમાં રહી પોતાના આશ્રમના શાસ્ત્રવહિત કર્મરૂપ તપ અને હિરણ્યમર્લાન્નું નિયમ કરનારી ઉપાસનારૂપ શ્રદ્ધા એ બંનેનું સેવન કરે છે તેઓ સૂર્યથી ઉપલક્ષિત ઉતરાયણમાર્ગવડે પુણ્યપાપકર્મથી રહિત થઈ સત્યલોકાદિમાં જાય છે, જ્યાં અમૃતસ્વરૂપ ને સંસારની સ્થિતિપર્વત રહેનાર હિરણ્યમર્લરૂપ પુરુષ છે અહીંસુધી અપરાધિવાધી પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય ગતિઓ છે ૧૧

હવે આ સાધ્યરૂપ અને સાધનરૂપ સર્વ સંસારથી વિરક્ત પુરુષને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે એમ જણાવવામારુ આ કહેવાય છે:—

પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।

તદ્વિદ્વાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગच्छેત્સમિત્વાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨ ॥

શાખાધ્યયન:—બ્રાહ્મણ કર્મથી રચિત લોકોને નિશ્ચય કરીને વૈરાગ્ય પામે અકૃત નથી, કર્મવડે [શું ?] તે જેના હાથમાં સમિધ્ છે એવો [થઈને] તેની વિશેષ પ્રાપ્તિમાટે શ્રોત્રિય [ને] બ્રહ્મનિષ્ઠ યુરુનીજ સમીપ જાય. ૧૨

વિવેચન:—સત્યતા, સમતા ને સરસતાવાળો બ્રાહ્મણ (જલ થવાને ઇચ્છતો-મુમુક્ષુ) અવિદ્યાથી અને કામરૂપ દોષથી પ્રજ્વલ થયેલ કર્મધર્મથી ગ્દિત થવા કલ્લીમર્લજેવા અસાર, મૃગજસાતિની પેઠે ક્ષુણ્ણકમાં વિનાશ પામનારા ને અનેક અનર્થોથી પરિપૂર્ણ અવ્યક્તથી માંડીને રેશાવરપર્વતના લોકોને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને શાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રમાણથી મર્વ રીતે જેવા છે તેવા નિશ્ચય કરીને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય; તે આ પ્રમાણે—આ સંસારમાં કાષ્ઠ પથ્ય અકૃત (કર્મથી નહિ ઉપજેલ) પદાર્થ નથી, કિંતુ સર્વ લોક કર્મનિયત છે, અને કર્મરચિત દોષવાધી અનિત્ય છે. સર્વ કર્મ તો અનિત્યનાજ સાધન છે, અને હું નિત્ય, અભય, કૃદસ્થ ને અચલ વસ્તુથી પ્રયોજનવાળો છું તેથી ધણા શ્રમથી યુક્ત અને અનર્થના સાધનરૂપ કર્મથી મારે શું પ્રયોજન છે ? પછી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલો તે મુમુક્ષુ વિનયયુક્ત થઈ સમિધ્નેા સમૂહ હાથમાં લઈ અભય, શિવ, અકૃત અને નિત્યરૂપ જે પદ છે તેની વિશેષ પ્રાપ્તિમાટે શમ, દમ ને દ્વાર્થી યુક્ત શ્રોત્રિય (જેમણે શાસ્ત્રનું અભ્યાસ તથા શ્રવણ કર્યું છે એવા-સત્સાધક તથા યુક્તિઓ જાણનારા) અને બ્રહ્મનિષ્ઠ (સમામકર્મ તથા સમામઉપાસનાનો લાભ કરી કેવળ અદ્વૈતરૂપ જલમાં જેમની નિદ્રા છે એવા) સદ્ગુરુનીજ સમીપ જાય. શાસ્ત્રને જાણનારા પુરુષ પથ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુવિના સ્વતંત્રપણે જલગાંવનો શોધ ન કરે એમ જણાવવામાટે સદ્ગુરુની એ પદપછી જ મુશ્યો છે. તે મુમુક્ષુ શ્રીસદ્ગુરુનું વિધિવત્ શરણ ગ્રહણ કરી, તથા શ્રીસદ્ગુરુને સેવાવડે પ્રસન્ન કરી સત્ય અને અહરરૂપ પુરુષમાટે પ્રશ્ન કરે ૧૨

હવે વિધિવત્ શરણ થયેલા અધિકારી સિધ્ધપ્રતિ આચાર્યનું દર્શન જણાવે છે:—

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશ્નાન્તવિત્તાય શમાન્વિતાય ।

યેનાસર પુરુષં વેદ સત્યં મોવાચ તાં તત્ત્વનો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥ ૧૩ ॥

॥ ઇતિ પયમણ્ઢકે દ્વિતીયઃ સ્વઢઃ ॥ ૨ ॥

॥ હૃતિ પ્રથમમુણ્ઢકમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—તે વિધિવત્ સમીપ આવેલા, પ્રસાંતચિત્તવાળા [તથા] શમવાળાને તે વિદ્વાન જેવડે સત્ય અક્ષરરૂપ પુરુષને જાણે છે તે પ્રહ્લવિદ્યા યથાર્થ કહે ૧૩

વિવેચન—સાત્રના વિધિપ્રમાણે સમીપમા આવેલા, ગર્વાદિ દોષોથી રહિત અને સર્વ વિષયોથી વિરક્ત તે શિષ્યને તે અક્ષરવેદા સદ્ગુરુ જે પરા વિદ્વારૂપ વિદ્વાનવડે સત્ય અને અવિકારિરૂપ પુરુષને જાની જાણે છે તે પ્રહ્લવિદ્યા યથાર્થ કહે આચાર્યનો પણ આ નિયમ છે કે કેવલ મોક્ષેન્દ્રીથી વિધિવત્ પ્રાપ્ત થયેલા શિષ્યનો અવિદ્યારૂપ મહામયુદ્ધથી ઉદ્ધાર કરવો ૧૩

હતિ શ્રીમુંડકોપનિષદ્ગત પ્રથમમુંડકમાં બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાસા. ૧. ૨

હતિ શ્રીમુંડકોપનિષદ્ગત પ્રથમમુંડકની તાત્પર્યદીપિકા સમાસા ૧

॥ ૨ દ્વિતીય સુષ્ટક ॥

પ્રહ્લને જાણવાથી સર્વ જાણવામાં આવે છે તે અહા પરા વિદ્વારૂપ અક્ષરવિદ્યાને વિષય છે, હવે તે કહેવાયોગ્ય છે તેથી આ બીજા મુંડકનો આરભ થાય છે—

તદેતસત્યં યથા સુદીપ્તાત્પાવકાદિસ્ફુલિદ્વાઃ સહસ્રશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ ।

તથાઽક્ષરદ્વિવિદ્યાઃ સોમ્ય ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિચન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—તે આ સત્ય [છે] જેમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિથી અનેક [અગ્નિના] સમાનરૂપવાળા તણખાઓ નીકળે છે તેમ હે પ્રિયદર્શન ! અક્ષરથી વિવિધ ભાવો ઉપજે છે, અને તેમાંજ લીન થાય છે. ૧

વિવેચન—અપરા વિદ્યાનો વિષય આપેલિકે મત્ત છે, અને આ પરા વિદ્યાનો વિષય પરમાર્થથી સત્ય (યથાર્થ) છે જેમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિથી અનેક અગ્નિના જેવા રૂપવાળા અગ્નિના અવયવરૂપ તણખાઓ નીકળે છે તેમ હે પ્રિયદર્શન ! (શૈનક !) અક્ષરથી નાના દેહરૂપ ઉપાધિના બેદથી વિવિધ જીવો ઉપજે છે, અને તેજ અક્ષરમાં શરીરરૂપ ઉપાધિનો વિલય થયે લીન થાય છે તણખાનો ઉપાધિ નાનો છે, પણ તેમાં પ્રતીત થતો ઉપજી અને પ્રમશરવભાવવાળો અગ્નિ તો એકજ છે, તથા ધટ્કરૂપ ઉપાધિઓથી મહાકાશમાં ધણી ધગધગી પ્રતીત થાય છે, પણ તેઓ વસ્તુતાએ મહાકાશજ છે તેમ શરીરરૂપ ઉપાધિઓથી ધણી જીવો પ્રતીત થાય છે, પણ તેઓ વસ્તુતાએ પ્રજાથી ભિન્ન નથી. ૧

હવે અહાનું સ્વરૂપ કહે છે—

દિવ્યો હૃમ્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યન્તરો હ્રજઃ ।

અમાણો હૃમનાઃ શુષ્તો હ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—[જે] પ્રકાશવાન, આકારરહિત, પુરુષ, બાહ્યાર્થતરસહિત, અજન્મા, અપ્રાણ, અમન, શુષ્ક ને શ્રેષ્ઠ અક્ષરથી પર [છે તે પ્રહ્લ ક] ૨

વિવેચન—જે સ્વચ્છોતીરૂપ હોવાથી પ્રાચના સર્વ આમરોથી રહિત, શરીરરૂપ પુરીજામ રહેતાર, શરીરથી બહાર અને અંતર વર્તનાર, સ્વરૂપથી જન્મરહિત, ક્રિયાજનિતમજ્જા પ્રાણવાયુથી રહિત, સંકલ્પ-વિદ્યપ્રવાળા મનથી રહિત, શુદ્ધ ને સર્વ કાર્યોંગી શ્રેષ્ઠ અક્ષરથી પર (નિરૂપાધિક) છે તે અહા છે. ૨

જે નિરૂપાધિક ચૈતન્ય છે તેજ માવામાં સ્થિત પ્રતિબિમ્બરૂપે સર્વનું દારણ થાય છે એમ કહે છે—

एतस्माज्जायते माणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरायः पृथिवी-विषस्य धारिणी ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—આધી પ્રાણ ઉપજે છે, મન ને સર્વે ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ [તથા] સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથિવી [ઉપજે છે] ૩

વિવેચન—આ પુરુષથી પ્રાણ, મન અને સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા તેમના વિષયો ઉપજે છે જેમ તે પ્રાણુદિ ઉત્પત્તિથી પૂર્વે પરમાર્થથી અવિવિભાન છે તેમ ઉત્પત્તિપૂર્ણ તેમજ હીન થાય છે એમ ભણવું જેમ મન અને ઇન્દ્રિયરૂપ કરણ આ પુરુષથી ઉપજે છે તેમ શરીર અને વિષયોના ધારણ ને આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને સર્વ સ્થાવરજઘનને ધારણ કરનારી પૃથિવી આપચક્ષુઓ પણ પોતપોતાના શુભોત્પત્તિ આજ પુરુષથી ઉપજે છે ૩

હિરણ્યગર્ભ જેમ પુરુષથી ઉપજે છે તેમ વિશદ પશુ પુરુષથી ઉપજે છે એ વિશદતા સ્વરૂપનું વર્ણન નાથેના મત કરે છે —

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विहृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विषमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—અગ્નિ [બેભું] મરતક, ચંદ્રસૂર્ય [બેનાં] નેત્ર, દિશા [બેનાં] શ્રોત્ર અને પ્રસિદ્ધ વેદા [બેની] વાણી, વાયુ [બેને] પ્રાણ [ને] સમસ્ત [જગત] બેભું હૃદય [છે, તથા બેના બે] ચરણથી પૃથિવી [ધણ છે] આ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા [છે] ૪

વિવેચન—પદ્માભિવિભાગ સ્વર્ગના અગ્નિની દષ્ટિ કરવાનું કહ્યું છે તેથી અહીં અગ્નિનો અર્થ સ્વર્ગ કહેયો છે. સ્વર્ગ બેભું મરતક છે, ચંદ્રસૂર્ય બેનાં નેત્ર છે, દિશાઓ બેના કાન છે, પ્રસિદ્ધ વેદો બેની વાણી છે, વાયુ બેના પ્રાણ છે, સમસ્ત જગત બેભું અંતરાત્મા છે, અને બેના ચરણમાથી પૃથિવી ઉપજે છે તે આ દેવ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા (સ્વૂપચક્ષુતરૂપ શરીરવાળા વિશદ) છે ૪

सर्वं ब्रह्म पशु पुरुषादि उत्पन्नं यच्च એમ જણાવે છે.—

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य-ओषधयः पृथिव्याम् ।

પુમાન્નેતઃ સિઙ્ગતિ ચોપિતાયાં વહ્નીઃ પ્રજાઃ પુરુષાત્સંપ્રસૂતાઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી અગ્નિ [ઉપજે છે] સૂર્ય બેના સમિધરૂપ [છે], ચંદ્રથી મેઘ [ઉપજે છે], પૃથિવીમાં ઔષધિઓ થાય છે, પુરુષ સ્ત્રીમાં વીર્ય સિંચે છે [એમ] પુરુષથી ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી [છે] ૫

વિવેચન—ને પુરુષથી સ્વર્ગચોક્ષરૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે સ્વર્ગ સૂર્યથી પ્રકાશે છે તેથી સૂર્ય તે અગ્નિના સમિધરૂપ છે. તે સ્વર્ગચોક્ષરૂપ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ચંદ્રમાથી મેઘરૂપ બીજને અગ્નિ ઉપજે છે, તે મેઘથી પૃથિવીમાં ઔષધિઓ થાય છે પુરુષરૂપ અગ્નિમાં સ્ત્રીને ઔષધિઓથી તે પુરુષરૂપ અગ્નિ સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં વીર્યનું સિંચન કરે છે એમ ક્રમવતે પરબ્રહ્મરૂપ પુરુષથી સાદ્યુદિષ્ટ ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે ૫ તે પુરુષથી કર્મના સાધન અને દેવ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે —

तस्मादृचः साम यजुषि दोक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તેથી જ્ઞાત્રાઓ, શામ, યજુષાઓ, દીક્ષા ને સર્વે યજ્ઞો, કૃત્યો તથા દક્ષિણા ને સંવત્સર (કાલ) તથા યજ્ઞમાન [ને] લોકો [ઉપજે છે.] જ્યાં ચંદ્ર પવિત્ર કરે છે, જ્યાં સૂર્ય [તપે છે.] ૬

વિવેચન:—ને પુરુષથી જેના ચરણના અંતમાં નિયમિત અક્ષર છે એવા ગામત્રી આદિ ધર્મવાળા મંત્રરૂપ જ્ઞાને, દિકાર પ્રત્યક્ષ ઉદ્દીપ્ય પ્રતિદાર ને નિધનરૂપ પાંચ અચરણો તથા દિકાર પ્રત્યક્ષ આદિ ઉદ્દીપ્ય પ્રતિદાર ઉપદ્રવ ને નિધનરૂપ સાત અચરણો તેમજ અર્ચ્યસ્વ અશ્વરૂપ સ્તોત્રાદિકના ગાયત્રી યુક્ત સામવેદ, ને જેના ચરણના અંતમાં નિયમરહિત અક્ષર છે એવા વાક્યરૂપ યજુર્વેદ એમ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞો, વળી યજ્ઞોપવીત આદિક સહચરણો કર્તાનું નિયમવિરોધરૂપ દીક્ષા, પશુને અધિકારના પ્રતિરૂપ યુગલિતાના અગ્નિહોત્રાદિક સર્વે યજ્ઞો, યુગવાળા યાગો, એક ગાયત્રી માંડીને અપરિમિત સર્વે ધનના દાનપર્યંત દક્ષિણા, કર્મના અંગરૂપ શલ ને કર્તરૂપ યજ્ઞમાન એ કર્મનાં સાધન તથા કર્તાએ કરેલા કર્મના ફલરૂપ લોક એ સર્વ ઉપજે છે. જે લોકોમાં ચંદ્ર પોતાનાં પવિત્ર કિરણોથી લોકોને પવિત્ર કરે છે, અને જ્યાં સૂર્ય તપે છે તે લોકો દક્ષિણાધનરૂપ અને ઉત્તરાયણરૂપ બંને માર્ગોવડે ગમન કરવાયોગ્ય અવિદ્યાન અને વિદ્યાનરૂપ કર્તાના ફલરૂપ છે. ૬ હવે તે પુરુષથી દેવાદિની ઉત્પત્તિ જણાવે છે:—

તસ્માદ વૈવા વહુધા સંપસ્રતાઃ સાધ્યા મનુષ્યાઃ પશ્વો વર્ષાંસિ ।

માળાવાનો વ્રીહિયવૌ તપશ્ચ શ્રદ્ધા સત્યં વ્રજાચર્યં વિષિષ્ચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—અને તેથી જાણુ પ્રકારના દેવો સારી રીતે ઉપજ્યા. સાધ્યા, મનુષ્યા, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણુઅપાન, હાંગર, જવ ને તપ શ્રદ્ધા, સત્ય, વ્રજાચર્ય તથા વિષિ [ઉપજ્યાં.] ૭

વિવેચન:—વળી તે પુરુષથી કર્મના અંગભૂત વસ્તુ આદિક જણોના ભેદથી ધણા પ્રકારના દેવો સારી રીતે ઉત્પન્ન થયા સામ્યનામના દેવો, કર્મના અધિકારી મનુષ્યો, પ્રાણમાં અને અચરણમાં રહેનારાં પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓના જીવનરૂપ પ્રાણુઅપાન, દલિપ્તમાટે હાંગર તથા જવ, કર્મના અંગરૂપ તથા સ્વતંત્ર ફલસાધનરૂપ કૃત્યદ્રાવણાદિક તપ, સર્વ પુરુષાર્થોમાં ઉત્સાહ ઉપજવનારી આરિતકષણદિરૂપ શ્રદ્ધા, ક્રોધને પીઠ નહિ કરનાર યથાર્થ અર્થના કથનરૂપ સત્ય, મૈથુનના સાગરૂપ ભક્તચર્ય અને કર્તવ્યપણાંરૂપ વિષિ એ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં. ૭

હવે તે પુરુષથી ઇન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કહે છે:—

સપ્ત માળાઃ મમવન્તિ તસ્માત્સપ્તાર્ચિવઃ સમિષઃ સપ્ત હોમાઃ ।

સપ્ત ઇમે લોકા યેપુ ચરન્તિ માળા ગુહાશયા નિહિતાઃ સપ્ત સપ્ત ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તેથી સાત પ્રાણો ઉપજે છે સાત કિરણો, [સાત] સમિષો, સાત હોમો [ને] જેઓમાં પ્રાણો વિચરે છે [એવા] આ સાત લોકો [ઉપજે છે.] યુદ્ધોમાં રિથતિ કરનારા સાત સાત [પ્રાણો] સ્થાપન કર્યાં [છે.] ૮

વિવેચન:—વળી તે પુરુષથી જે શ્રવણ, જે નેત્ર, જે દ્રાણ અને મુખજત રસના એ સાત સ્થાનમાં રહેલ સાત પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) ઉપજે છે, તેમજ તે ઇન્દ્રિયોનાં પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશવારૂપ સાત કિરણો, તથા સાત વિષયરૂપ સાત સમિષો ને વિષયોના વિતાનરૂપ સાત હોમો ઉપજે છે. જેઓમાં ઇન્દ્રિયો વિચરે છે એવા ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનરૂપ આ સાત લોક ધણુ તેમાંથીજ ઉપજે છે. નિદ્રાશયે હલ્લરૂપ યુદ્ધમાં રહેનારાં તે ઇન્દ્રિયો શ્રીપરમેશ્વરે પ્રાણીઓમાં સાત સાત સ્થાપન કરી છે. એવી રીતે કર્મ, કર્મનાં સાધન ને તેના ફલરૂપ સર્વ જગત પરમાત્માથી ઉપજ્યાં છે. ૮

હવે તે પુરુષથી સમુદાઈની ઉત્પત્તિ જણાવે છે:—

અતઃ સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વેઽસ્માત્સપન્દન્તે સિન્ધવાઃ સર્વરૂપાઃ ।

અતઃ સર્વા ઓપધયો રસશ્ચ યેનૈષ શ્રુતૈસ્તિષ્ઠતે ઘન્ટરાત્માઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—આથી સર્વે સમુદ્રોત્પન્ન તથા પર્વતો [ઉપર છે,] આથી બહુ રૂપવાળી નદીઓ પહે છે, અને આથી સર્વે ઓપધિઓ તથા રસ [ઉપર છે,] જેવડે બૂનોથી પ્રસિદ્ધ આ અન્તરાત્મા સ્થિત થાય છે. ૯

વિવેચન:—આ પુરુષથી સર્વે સમુદ્રો તથા સર્વે પર્વતો ઉપર છે, આ પુરુષથી જિનજિનરૂપવાળી નદીઓ વહન કરે છે, અને આ પુરુષથી જ ઠંડુર આદિક સર્વે ઓપધિઓ તથા મધુરાદિ ૭ પ્રકારના રસ થાય છે. જે રસવડે રથૂલ પાંચ બૂનોથી દંડાયેલો અંતરાત્મા (સૂક્ષ્મચરીર) સ્થિત થાય છે. સૂક્ષ્મચરીર, રથૂલચરીર અને આત્માની મધ્યે આત્માની યેઠે રહે છે તેથી તેને અંતરાત્મા કહેલ છે. ૯

એ પુરુષને જાણવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

પુરુષ एवेदं चिच्चं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गृहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ ૧૦ ॥

॥ इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—પુરુષજ આ સર્વ [છ.] કર્મ [ને] તપ [બ્રહ્મ કાર્ય છે, તેથી] હે પ્રિયદર્શન ! ગૃહામાં સ્થિત પરમ અમૃતરૂપ આ બ્રહ્મને જે જાણે છે તે અહીં અવિદ્યાની મંથિનો નાશ કરે છે. ૧૦ ;

વિવેચન:—એવી રીતે પુરુષથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે તેથી નામરૂપ ગ્રિયા ને પુરુષ સત્ય છે, એમ હોવાથી પુરુષજ આ સર્વ છે પુરુષથી જિન વિધતામની કાંઈ વસ્તુ નથી. અમિહોનાદિષ્ટ કર્મ તથા તેના ફલરૂપ તપ અને અન્ય જે સર્વ છે તે સર્વ બ્રહ્મ કાર્ય છે તેથી હે પ્રિયદર્શન ! સર્વ પ્રાણીઓની હવરૂપ ગૃહામાં સ્થિત પરમઅમૃતરૂપ આ બ્રહ્મને 'આ હુંજ છું' એમ જે જાણે છે તે એવા વિદ્યાનથી અહીં જીવનો છતોજ અવિદ્યાની વાસનાનો નાશ કરે છે. ૧૦

હતિ શ્રીમુંડકોપનિષદ્ગત દ્વિતીયમુંડકના પ્રથમખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા ૨ ૧

હવે અરૂપ અને સત્ બ્રહ્મ રૂપી ગીને જાણવાયેમ છે તે કહે છે:—

આવિઃ સંનિહિતં ગૃહાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતસમર્પિતમ્ ।

एतत्प्राणान्निमित्तं यदेतज्જાનથ सदसद्वેરેण પરં વિજ્ઞાનાચદરિષ્ટં મજાનામ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—[બ્રહ્મ] પ્રકાશરૂપ, સમ્યક્ સ્થિત, ગૃહાચરનામનાં [ને] મહત્પદરૂપ [છ.] ચાલનાર, પ્રાણુવાળાં ને નિમિષવાળાં આ આમાં પ્રવેશ પામેલાં [છે, એવું] જે [છ] આને જાણે, જે સત્અસતરૂપ, વરેણ્ય, પ્રજાઓના વિજ્ઞાનથી જિન [ને] વરિષ્ઠ [છ.] ૧

વિવેચન:—જે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ પ્રકાશરૂપ તથા સર્વ પ્રાણીઓના હવરૂપ સમ્યક્ સ્થિત છે, ને દર્શનશ્રવણદિ પ્રકારોડે હવરૂપ ગૃહામાં વિચરનાર હોવાથી ગૃહાચર એવા નામથી પ્રખ્યાત છે, તથા જે મહત્પદ (સર્વથી મહાન્ હોવાથી મહત્ ને સર્વ પદાર્થોના અશ્રય હોવાથી સર્વથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેથી પદ) છે, પણ આદિક ચાલનાર, મનુષ્ય ને પક્ષી આદિક પ્રાણુવાળાં ને નિમિષ આદિક ક્રિયાવાળાં તથા અનિમિષવાળાં આ

સર્વ આ જગતમાં પ્રવેશ પામીને રહેનાં છે. એમ જે સર્વનું આશ્રય છે તેને 'હે' શિષ્યો! તમે જાણો, તે જહા સત્યસત્ત્વ, (સ્થૂળસૂક્ષ્મપ્રપંચરૂપ) નિત્ય હોવાથી સર્વને વરેણ, (માગધાયોગ,) પ્રજ્ઞાઓના લોકિકિત્તાનો અવિષય અને સર્વ દોષોથી રહિત હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૧

હવે પ્રથમ જહાના સ્વરૂપને કહીને ૫મી તેમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

यद्विचिन्मद्यदंशुभ्योऽणु च यस्मिँल्लોકા निहिता लोकिनश्च ।

तदेतदक्षરं ब्रह्म स माणस्तदु वाङ्मनः ॥

तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेदं सौम्य विद्धि ॥ ૨ ॥

શીખાર્થ:—જે પ્રકાશવાન, જે સૂક્ષ્મોથી સૂક્ષ્મ અને [સ્થૂલોથી સ્થૂલ છે,] જેમાં લોકો તથા લોકનિવાસીઓ સ્થિત [છે,] તે આ અવિનાશી જહા [છે,] તે પ્રાણ [ને] તેજ વાણી [તથા] મન [છે,] તે આ સત્ય [છે,] તે અવિનાશી [છે,] તે સમાધાન કરવાયોગ્ય [છે તેથી] હું સોમ્ય । [તેમાં ચિત્તને] એકાગ્ર કર. ૨

વિવેચન:—જે જહા સૂર્યાદિકને પ્રકાશનાર હોવાથી પ્રકાશવાન છે. વળી જે સૂક્ષ્મવસ્તુઓથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલવસ્તુઓથી પણ અતિસ્થૂલ છે. તેમાં પૃથિવી આદિક લોકો ને મનુષ્ય આદિક લોકનિવાસીઓ સ્થિત છે. પ્રાણાદિકની અંતર રહી તેમને સત્તારૂર્તિ આપે છે તેથી આ અવિનાશી જહા પ્રાણ, વાણી, મન ને સર્વ કારણરૂપ છે. પ્રાણાદિકની અંતર રહેતું તે આ સત્ય છે, આથી તે અવિનાશી છે, તે મનવડે સમાધાન કરવાયોગ્ય છે, અર્થાત્ તેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી ભેદજન્ય. તેથી હે પ્રિયદર્શન ! તે જહામાં તું પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કર. ૨

હવે તે જહામાં ચિત્તને ૩મી રીતે એકાગ્ર કરવું તે કહે છે:—

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं क्षुपासानिशितं सन्धयीत् ।

आयस्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ૩ ॥

શીખાર્થ:—ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ ધનુષરૂપ મહાન અસ્ત્રને લક્ષને નિરંતર ધ્યાનથી તીક્ષ્ણ કરેલ બાણનું સંધાન કરવું. તેમાં લાવથી યુક્ત થયેલા ચિત્તવડે આલક્ષ્ય કરીને હે પ્રિયદર્શન ! તેજ અક્ષરરૂપ લક્ષ્યનું વેધન કર. ૩

વિવેચન:—ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ જે પ્રણવ છે તે ધનુષ છે. તે ધનુષરૂપ મહાન અસ્ત્રને પ્રહણ કરીને તે ધનુષમાં નિરંતર ધ્યાનથી તીક્ષ્ણ (સંસ્કારયુક્ત) કરેલા બાણનું સંધાન કરવું. તે જહાનું લક્ષ્યમાં લાવવાના ચિત્તવડે દ્વિધિસહિત અંત:કરણને પોતાના વિષયથી નિવૃત્ત કરીને લક્ષ્યમાં લાવવારૂપ ધનુષનું આકર્ષણ કરી હે પ્રિયદર્શન ! તેજ જહાનું લક્ષ્યમાં તારા ચિત્તને એકાગ્ર કર. અહીં એ તાત્પર્ય છે:—પ્રણવ જહા છે એમ ધ્યાન કરનાર જિતેન્દ્રિય-પુરુષને પ્રણવમાં ઉપરાગ પામેલું જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ સ્ફુરે છે તે આત્મા છે એમ અનુસંધાન કરવું તે પ્રણવરૂપ ધનુષમાં બાણનું સંધાન છે, અને તે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબનું જિજ્ઞાસી સાથે એકપણ છે એવું અનુસંધાન કરવું તે લક્ષ્યનો વેધ છે. ૩

હવે ૩મી કરેલા ધનુષ આદિકને કહે છે:—

मणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदं ध્યન્ શરવત્તન્મયો भवेत् ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ઠંકારરૂપ ધનુષ્ [છે,] ને આત્મા બાણુ [છે, તથા] બ્રહ્મ તે લક્ષ્ય કહેવાય છે [તે] પ્રમાદરહિત વેધન કરવાયોગ્ય [છે.] બાણુની જે તે તન્મય થાય છે. ૪

વિવેચન.—ઠંકારરૂપ ધનુષ્ છે. જેમ ધનુષ્ લક્ષ્માં બાણુના પ્રવેશનું કારણ છે તેમ આત્મરૂપ બાણુના બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં પ્રવેશનું કારણ ઠંકાર છે. અભ્યાસ કરેલા ઠંકારથી સંસ્કારયુક્ત અને તે ઠંકારરૂપ આત્મવાળો જાયેનો આત્મા પ્રતિબંધના અભાવથી બ્રહ્માં સ્થિત થાય છે. સર્વ શુદ્ધિવૃત્તિઓના સાક્ષી આત્મા બાણુ છે. [નિરુપાધિક ચિત્તરૂપ બ્રહ્મ તે લક્ષ્ય (નિશાન) કહેવાય છે તે લક્ષ્ય વિષયતુલ્યરૂપ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને અને ઇદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને નિયમમાં રાખીને વેધન કરવાયોગ્ય છે. તે વેધનપત્રી બાણુની જેમ લક્ષ્યની સંશેષ એકતા થાય છે તેમ દેહાદિક અનાત્માકાર વૃત્તિઓના તિરસ્કારથી બ્રહ્મની સાથે તે આત્માની એકતા થાય છે. ૪

બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અતિશક્તિ છે તેથી તે બ્રહ્મના સ્વરૂપને પુનઃ નીચેના બે મંત્રો કહે છે —

યસ્મિન્મયીઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સહ માજૈશ્વ સર્વૈઃ ।

તમેવૈકં જ્ઞાનય આત્માનમન્યા વાચો વિમુચ્યય અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને અંતરિક્ષ પ્રવેશ પામેલાં [છે,] અને સર્વ કર્ણોસહિત મન [પ્રવેશ પામેલું છે] તેજ એક આત્માને બ્રહ્મો, અન્ય વાણીઓના પરિત્યાગ કરે. આ બ્રાહ્મની પાળ [છે.] ૫

વિવેચન.—જે બ્રહ્માં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને અંતરિક્ષરૂપ જમત પ્રવેશ પામેલું છે, તથા બીજાં સર્વ કર્ણોસહિત મન જેમાં પ્રવેશ પામેલું છે. તે સર્વના આશ્રયરૂપ, અદિતીય તથા તમારા અને સર્વ આશીઓના પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ આત્માને હે સિધ્ધો! બ્રહ્મો તે આત્માને બ્રહ્મીને અપરા વિદ્યારૂપ બીજી વાણીઓના અને તેવડે બ્રહ્મવાયોગ સાધનસહિત સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરે. આ આત્માનું જ્ઞાન મંસારૂપ મહાસાગર ઊતરવાના હેતુરૂપ હોવાથી બ્રાહ્મની પ્રાપ્તિમાટે પાળ છે. ૫

અરા ઇવ રયનામૌ સંઘતા યત્ર નાર્દયઃ સ યપોઽન્તર્યરતે વહુષા જાયમાનઃ ।

અંમિત્યેવં ધ્યાયય આત્માનં સ્વસ્તિ વઃ પ્રરાયઃ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ રથની નાભિમાં આરા [છે તેમ] જેમાં નાડીઓ સારી રીતે પ્રવેશ પામેલી [છે] તે આ હૃદયમાં અનેક પ્રકારે થયાં [જેવો] વર્તે છે [તે] આત્માનું ઠંકાર યોગી રીતે ધ્યાન કરે. અવિદ્યાથી પર પરાં તીર]—માટે તમને વિદ્ય ન થાયો. ૬

વિવેચન.—જેમ રથના પેડાની નાભિમાં આરા પ્રવેશ પામેલા છે તેમ જે હૃદયમાં શરીરવિષે, વ્યાપેની સર્વ નાડીઓ સારી રીતે પ્રવેશ પામેલી છે તે હૃદયમાં શુદ્ધિવૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપે રહેલા તે આત્મા અંતઃકરણને તથા ઇદ્રિયોને પિતૃતોતાના નિયમને મુકલ કરવાનું સામર્થ્ય આપેલા જ્ઞાત વિદ્યામાન છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના અવિવેકરૂડે યુક્ત હોવાથી લોકિકજનોની કલિએ તે આત્મા રાગદોષાદિક-વૃત્તિઓથી અનેક પ્રકારે થયો હોય એવો જ્ઞાન છે તે આત્માનું ઠંકારરૂપ આશ્રયસહિત કહેલી કપનાવડે ચિત્તન કરે. અવિદ્યાથી રહિત સામા મહારૂપ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાટે તમને વિષયનુરાગાદિરૂપ અતિબંધક (વિદ્ય) ન થાયો. ૬

કહેવે તે આત્મા શ્રામાં સ્થિત થયાજેવો, બ્રહ્મય છે તે કહે છે —

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિચસ્યૈષ મહિમા શુભિ દિવ્યે વ્રહ્મપુરે શોષ વ્યોમ્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૧. પાઠાય એવું પાઠાતર છે.

મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽજ્ઞે હૃદયં સન્નિધાય તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપश्यन्ति ધીરા
આત્મરૂપમમૃતં ચદ્ધિમાતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે સર્વજ્ઞ [તથા] સર્વવિત્ [છે] લોકોમાં જેનો આ મહિમા [છે]
આ પ્રસિદ્ધ આત્મા પ્રકાશવાન બ્રહ્મપુરવિષે આકાશમાં સ્થિત [છે.] મનોમય, પ્રાણ તથા
શરીરને લઈ જનારો [તે] આત્મા બુદ્ધિને સારી રીતે સ્થાપન કરીને સ્થિત [છે.]
વિવેકીઓ તેને વિજ્ઞાનવડે સર્વભણીથી [પૂર્ણ] બાંધે છે. [તેને] જે આનંદરૂપ [ને]
અમૃતરૂપ લાગે છે. ૭

વિવેચનઃ—જે પરમાત્મા સર્વત્ તથા સર્વવિત્ છે. પૃથ્વી આદિ લોકમાં જેનો સ્થાવરજંગમાદિ સર્વને
નિયમમાં પ્રવર્તીવરૂપ પ્રસિદ્ધ મહિમા છે. તે પ્રસિદ્ધ આત્મા પ્રકાશવાન હૃદયરૂપ બ્રહ્મપુરમાં રહેલા આકાશવિષે
સ્થિત થયાજેવો જણાય છે. વળી તે આત્મા મનરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી મનોમય, પ્રાણને તથા સૂક્ષ્મશરીરને
એક સૂક્ષ્મશરીરપ્રતિ લઈ જનારો, ને ભોળન કરેલા અનતા પરિણામભૂત શરીરરૂપ અણમાં હૃદયકમળના
છિદ્રવિષે પોતાની ઉપાધિરૂપ બુદ્ધિને સારી રીતે સ્થાપન કરીને સ્થિત થયેલો છે. વિવેકીઓ તે આત્મતત્ત્વને
સવશાબ્દના અને સદ્યક્રુતા ઉપદેશથી, તથા મનોનિમિષ, ઉદ્ધિનિમિષ, ધ્યાન ને સર્વત્યાગરૂપ વૈરાગ્યથી ઉપજેલા
જ્ઞાનવડે સર્વભણીથી પૂર્ણ અનુભવે છે. તેમને જે આત્મતત્ત્વ સર્વ જન્યથી રહિત એટલે આનંદરૂપ, તથા
અમૃતરૂપ છે તે પોતાના નિર્ભવ હૃદયમાં પ્રતીત થાય છે. ૭

હવે તે પરમાત્માના જ્ઞાનથી યનાઈ ફલ કહે છે:—

મિચતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીપન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે, આના હૃદયની ગ્રંથિ વિનાશ પામે છે, સર્વ
સંશયો છેદાઈ જાય છે, અને કર્મો ક્ષય પામે છે. ૮

વિવેચનઃ—અસંસારી પરમાત્મા કારણરૂપે પર (કૌણ) અને કાર્યરૂપે અપર (કનિષ્ઠ) હોવાથી
પરાવર કહેવાય છે તે પરાવરનો (પરમાત્માનો) 'આ સાક્ષાત્કાર હું છું' એવો સાક્ષાત્કાર થયે 'સતે આ
પુરુષની અનામપદાર્થની કામનાઓરૂપ બુદ્ધિની ગ્રંથિઓ વિનાશ પામે છે. તથા જેવાદિનાં સંબંધના સર્વ સંશયો
છેદાઈ જાય છે, વળી આ નિઃસંશય થયેલા અવિચારહિત પુરુષના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ 'જન્મમાં
કરેલા, ફલના આરંભથી રહિત જન્માંતરમાં કરેલા ને આ જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની સાથે યનાર' જે કર્મો
છે તે સર્વ ક્ષય પામે છે, પણ ફલ દેવાનો જેમણે આરંભ કર્યો છે એવાં પ્રારબ્ધકર્મો ક્ષય પામતાં નથી. ૮

ક્યન કરેલા અર્થને સંશેપથી કહેનારા નીચેના વલ્લ મંત્રા છે. તેમની પ્રથમ મંત્ર આ છે:—

હિરણ્યમે પરે કોશે વિરજં, વ્રજં નિષ્કલમ્ ।

તચ્છુન્ને જ્યોતિષાં જ્યોતિસ્તદાત્મવિદો વિદુઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રકાશમય ઉત્કૃષ્ટ કોશમાં મલથી રહિત, બ્રહ્મરૂપ [ને] નિરવયવ [છે.]
તે શુદ્ધ [તથા] જ્યોતિઓનું જ્યોતિ [છે. એનું] જે [છે] તેને આત્મવેદીઓ બાંધે છે. ૯

વિવેચન—બુદ્ધિના જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાળો, તથા આત્મસવરૂપની પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ,
ને આત્મસવરૂપને આત્મજ્ઞ કરનાર હોવાથી કોશજેવા હૃદયકમળમાં અવિચારિ સર્વદોષોથી રહિત, સર્વથી મહાન

હોવાથી તથા સર્વને આત્મા હોવાથી અજ્ઞાપ, અને સોળ કલાંપ અવ્યવોથી રહિત હોવાથી નિષ્કલ એવું પરમતત્ત્વ સ્થિત છે. દોષરહિત ને નિરવ્યવ હોવાથી તે શુદ્ધ છે, તથા જે પ્રકાશરૂપ અગ્નિ આદિકાં પશુ પ્રકાશક છે. એવું જે પરમજ્યોતીરૂપ છે તેને ચન્દ્રાદિક વિષયના અને સુદિગ્ધતિઓના સાક્ષિરૂપ આત્માને પ્રાણનારા પ્રરૂપો જાણે છે. ૯

હવે તે બ્રહ્મ જ્યોતિઃએનું જ્યોતિ કવી રીતે છે તે કહે છે:—

ન તજ સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમાં વિદ્યુતો માન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।

તમેવ માન્તમનુભાવિ સર્વે તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાન્તિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં સૂર્ય પ્રકાશતા નથી, ચંદ્ર ને તારા [પ્રકાશતા] નથી, આ વિજળીઓ પ્રકાશતી નથી, [તે] આ અગ્નિ ક્યાંથી [પ્રકાશે ?] સર્વે તેનાજ આસવાન થયા પછી કાંસે છે. તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે. ૧૦

વિવેચન:—તે બ્રહ્મને જડ પદાર્થોને પ્રકાશનારા સૂર્ય પ્રકાશી સંકતા નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ પણ પ્રકાશી સંકતા નથી, તથા આ વિજળીઓ પણ પ્રકાશી રાકતી નથી, તે આપણા લોકોને વિષય જે પ્રકાશ અગ્નિ તે તેને ક્યાંથી પ્રકાશી રાકે ? સર્વે જગત્ તે પરમાત્માના પ્રકાશવાન થયા પછી પ્રકાશે છે, પોતાંથી પ્રકાશતું નથી, તે પરમાત્માના પ્રકાશવડે આ સ્પષ્ટિસહિત સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. એવી રીતે તે બ્રહ્મ સર્વપ્રકાશ છે, અને સ્પષ્ટિ બ્રહ્મ સર્વ જડ પદાર્થોનું તે પ્રકાશક છે. ૧૦

હવે બ્રહ્મ સત્ય છે અને તેનું કાર્ય મિથ્યા છે એ કહેવા અર્થેના ઉપસંહાર કરે છે:—

બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્ બ્રહ્મ પથ્યાદ્ બ્રહ્મ દક્ષિણતથોત્તરેણ ।

અથથોર્ધ્વં ચ પ્રથૈતં બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્ ॥ ૧૧ ॥

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयमुण्डकम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—[જે] આ આગળ [છે તે] અમૃતરૂપ બ્રહ્મ [છે], પાછળ બ્રહ્મ [છે], દક્ષિણબણી અને ઉત્તરબણી, ઉપર, ને નીચે, તથા પ્રસરેલું બ્રહ્મ [છે], આ સર્વ બ્રહ્મ [છે], આ શ્રેષ્ઠતમ [છે]. ૧૧

વિવેચન:—અવિદ્યાપ્રમું દષ્ટિવાળાને જે આ આગળ પ્રતીત થતી વસ્તુઓ છે તે વસ્તુતાએ અમૃતરૂપ બ્રહ્મ છે, તથા પાછળ રહેલી વસ્તુઓ પણ બ્રહ્મ છે. તેમજ જમણીબણી ને ડાબીબણી રહેલી, તથા ઉપર ને નીચે રહેલી, અને સર્વબણી નામરૂપે પ્રસરી રહેલી વસ્તુઓ પણ બ્રહ્મ છે. કલું કહેવાથી શું ? આ સર્વ બ્રહ્મ છે—આ જગત્ શ્રેષ્ઠતમને (બ્રહ્મને) છે, બ્રહ્મથી બિન્ન જે પ્રતીતિ છે તે સર્વ દોરડીમાં સર્પની પ્રતીતિની પેઠે અવિદ્યામાન છે, અને એક બ્રહ્મ પરમાર્થથી સત્ય છે, આ વેદની આદા છે. ૧૧

इति श्रीमुंडकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डકનો બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત: २

इति श्रीमुंडकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डकનો તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત: ૨

॥ ૩ તૃતીયમુખ્યક ॥

જે પરા વિદ્યારૂઝે ધક્કની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જે ધક્કની પ્રાપ્તિ થયે હૃદયગ્રાપ્તિ આદિક સંભારના કારણેના અત્યંત નાશ થાય છે તે પરા વિદ્યા કહી તથા ધક્કના સાક્ષાત્કારના ઉપાધિય જે રોગ છે તે ધનુષ્ આદિકના કારણથી કષ્ટનાથી કહી કહે તે જ્ઞાનના સદ્કારી સલાદિક માધ્યમે કહેજાયોય છે તેમના નિરૂપણમાટે ઉત્તર-ગ્રંથનો આરંભ છે પરમતત્ત્વ અત્યંત દુષ્પથી જાણવાયોય હોવાથી પૂર્વે કરેલો તત્ત્વનો નિશ્ચય પ્રધાનપણે અન્ય પ્રકારે કરાય છે, તેમાં સ્વરૂપ જે પ્રથમ પ્રશ્ન છે તે પરમાર્થેય-પરતુના નિશ્ચયમાટે પ્રારંભ કરાય છે—

દ્વા મુપર્ણા સયુજા સત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપ્સ્વજાતે ।

તપોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુષ્યનશ્નશ્ન્યોઽપિચાકશીતિ ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—એ વૃક્ષોએ સાથે રહેનારા [ને] સખા [છે, તેઓ] એક વૃક્ષપતિ, આલિંગન કરના હવા તે એમાંનો એક સ્વાદુ ફલ ખાય છે, [ને] બીજો નહિ ખાતો [હોય] જીએ છે. ૧

વિવેચન—જીવરૂપ અને ઈશ્વરરૂપ બે વૃક્ષોએ સાથે રહેનારા ને પરસ્પર સખા છે, તેઓ એક કરીરૂપ વૃક્ષમાં મળીને રહેલા છે. તેમાં એક જે સુક્ષ્મચરીરરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ છે તે કર્મજન્ય સુખદુઃખમય અનેક પ્રકારની વેદનાના અનુભવરૂપ સ્વાદવાળા ફલને ભવિવેશી ભોજવે છે, અને અન્ય, જે નિત્યશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધ ને નિત્યશુદ્ધત્વભાવવાળા, સર્વદ, શુદ્ધત્વશુદ્ધપ્રધાન આવાની ઉપાધિવાળા ઈશ્વર, છે, તે, ફલ ભોજવતા નથી, જ્ઞાન તે લો ભોજતાને તથા ભોજવને રહેજ છે. ૧

કહે જીવને શોક થવાના હેતુને તથા તે ત્રીકની નિવૃત્તિ થવાના ઉપાયને જાણવું છે:—

સપાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽત્તીશ્રયા શોચતિ મુદ્ધમાનઃ ।

હુપ્તં યદા પશ્યત્યન્યયીશ્મસ્ય મહિમાનવિતિ સ્વીતશોકઃ ॥ ૨ ॥

શીખ્દાર્થઃ—એક વૃક્ષમાં પુરુષ-નિમગ્ન [છે, અને]-તેણે પાતેલો અસામર્થ્યવડે શોક કરે છે ત્યારે સેવન કરેલા અન્ય ઈશ્વરને, [અને] આના મહિમાને જીએ છે ત્યારે શોકરહિત [થાય છે] ૨

વિવેચન—ચરીરરૂપ એક વૃક્ષમાં જીવરૂપ પુરુષ અગિયો, કામ ને કર્મકર્મ ભારથી કુબેધ છે, અર્થાત્ તેમાં આત્મભાવ-પાત્રો છે તેથી અજ્ઞાનપુત્ર થયેને દીનભાવરૂપ અસામર્થ્યવડે મંતાપ કરે છે, ત્યારે અનેક કર્મમાં સંયમ કરેલા શુદ્ધકર્મરૂપ નિમિત્તથી કાર્પ પરમપરશ્રિય હુપ્તે દેખાડેલા ચોગમાં અહિમા, સાત્ય, સ્વચર્ય, અર્થતામમતાનો ભાગ, કામ ને ક્રમ, ઇલાદિવડે શુભ, શ્રીકામચત્તવાળો સુખને અનેક સોગંજનોએ અને કુબેધોએ સેવન કરેલા ને દેહથી વિલક્ષણ, અસંસારી ઈશ્વરને, તથા તેની સર્વાત્મજાતરૂપ વિશિષ્ટતાને જાણે છે ત્યારે તે સર્વ શોકથી મોક્ષો થાય છે. ૨

અન્ય મંત્રોપણ આજ અર્થને વિસ્તારસહિત કહે છે.—

યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુદ્રમવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં વ્રજ્યયોનિયં ।

તદા જિદ્વાન, પુષ્પપ્રાપે, વિષ્ણુય, નિરજ્જનઃ પૂરમં, સામ્પ્રપ્તેતિ ॥ ૩ ॥

શીખ્દાર્થઃ—ત્યારે, સામ્રેક, રુદ્રમવર્ણો વિસ્તૃતવાળા, કર્તાર [તે]-વ્રજ્યયોનિ ઈશ્વરરૂપ પુરુષને જીએ ત્યારે [તે] સામ્રેક પુષ્પપ્રાપને આળીને ફેલેશરહિત [થઈ] સર્વથી અધિક સમજાવને પામે છે. ૩

વિવેચન—જે સમયમાં સાધક પુરુષ સ્વર્ગભૌતિસ્વભાવવાળાં, સર્વ જગત્તા કર્તાને પ્રદાયેનિ (પ્રદાયે તથા સર્વતાં કારણ) ધરિતરૂપ પુરુષને જુએ છે તે સમયમાં તે સાધકપુરુષ બંધનરૂપ પુરુષપાપકર્મને મુક્તિ સહિત ખાળીને કહેદરહિત યજ્ઞ સર્વથી અધિક અદૈતરૂપ સમભાવને પામે છે ૩

પ્રાણો દ્વેષ યઃ સર્વભૂતૈર્વિભાતિ વિજ્ઞાનં ચિદ્વાનં ભવતે નાતિવાદી' ।

આત્મક્રીડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ બ્રહ્મવિદાં ષરિષ્ઠઃ ॥ ૪ ॥

શાખ્યાર્થઃ—જે આ પ્રાણુ સર્વ ભૂતોત્તરે વિવિધ જલ્પાય છે [એમ] જાણનારો વિદ્વાન અતિવાદી થતો નથી [એવો] આત્મક્રીડ, આત્મરતિ [ને] ક્રિયાવાન આ બ્રહ્મવેતાઓમાં શુભ [છે] ૪

વિવેચન—જે આ પ્રાણુના પ્રાણ ધરિત છે તે સર્વ ભૂતોમાં તેમના આત્મારૂપે રહીને વિવિધ પ્રકારના જલ્પાય છે એમ સર્વજ્ઞ આત્મભાવને જાણનારો વિદ્વાન આત્માથી જિજ્ઞાસુનના આભાવથી અતિવાદી (અર્થાત્ સર્વનું ઉલ્લેખન કરીને કહેવાનાં સ્વભાવવાળો) થતો નથી વળી આ વિદ્વાન પુનઃપરાક્રિમાં ક્રીડાવાળો નહિ, પણ આત્માને વિષે જ ક્રીડાવાળો, ખાસવિષયોમાં પ્રીતિવાળો નહિ, પણ આત્માને વિષે જ પ્રીતિવાળો, અને જ્ઞાન, જ્ઞાન ને વૈરાગ્યાદિક ક્રિયાવાળો [છે] તેથી આ બ્રહ્મવિદ સર્વ બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ [છે] ૪

હવે અપરિપક્વ જ્ઞાનીને અપરિપક્વ જ્ઞાનના સહકારી જે નિવૃત્તિપ્રધાન સત્યાદિ સાધનો છે તેમનું વિધાન થાય છે:—

સત્યેન કમ્યસ્તપસા દ્વેષ આત્મા સમ્યજ્ઞાનેન બ્રહ્મચર્યેન નિત્યમ્ ।

અન્તઃશરીરે જ્યોતિર્મયો હિ શુભ્રો યં પદયન્તિ યતયઃ ક્ષીણદોષા ॥ ૫ ॥

શાખ્યાર્થઃ—આ આત્મા નિત્ય સત્યવતે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [છે], તપવતે, યથાર્થ જ્ઞાનવતે [ને] બ્રહ્મચર્યવતે [પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે] શરીરમાં પ્રકાશમય ને શુદ્ધ [છે], જેને ક્ષીણદોષવાળા સંન્યાસીઓ કહે છે ૫

વિવેચન—આ આત્મા નિત્ય મિથ્યા વચનના ત્યાગરૂપ સત્યથી પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે, તેમજ આ આત્મા નિત્ય ઉદ્ધિવની ને મનની ઓગામનારૂપ તપથી, નિત્ય આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી ને નિત્ય મૈથુનના બંધાચરણરૂપ બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે શરીરની અંતર બ્રહ્મકમલગત બ્રહ્મકાસમાં સ્વર્ગપ્રકાશ ને અનિર્વાહિત મહત્ત્વ રહિત આત્મા છે, જે આત્માને ચિત્તના ક્રીડાદિ મયોથી રહિત ને નિત્ય સત્યાદિ સાધનોવાળા સંન્યાસીઓ પ્રાપ્ત થાય છે ૫

હવે સત્યનું મોહાત્મ્ય જણાવે છે:—

સત્યમેવ જયતિ નાનૃતં સત્યેન પત્યા ચિત્તો દેવધાનઃ ।

યેનાક્રમન્ન્યુપયો જ્ઞાતૃકામા યત તત્સત્યસ્ય પરમં નિર્વાનમ્ ॥ ૬ ॥

શાખ્યાર્થઃ—સત્ય જય પામે છે, મિથ્યા નહિ જ્યાં સત્યનું તે પરમ નિર્વાન [છે] ત્યાં જેવું તુષ્ટારહિત મહિઓ ગમન કરે છે [તે] દેવધાનમાર્ગે સત્યવતે પ્રવૃત્ત રહે [છે] ૬

વિવેચન—સત્યવાદી જય પામે છે, મિથ્યાવાદી જય પામે નથી જે બ્રહ્મવેદમાં સત્ય સાધનોના સર્વવર્ણન સાધ્ય [ઉદ્દેશ] તરફ રહેલું છે તે બ્રહ્મવેદમાં જે દેવધાનમાર્ગે સત્ય

કપટ નિતશાઢ્ય (વિભવપ્રમાણે દાન ન કરવું તે) મિથ્યાભિમાન દહ ને મિથ્યાભાવણી રહિત, તેમજ સર્વભૂતોનાં તુલ્યારહિત એવા અપિઓ ગમન કરે છે તે દેવદાનમાર્ગે યથાર્થ વચનરૂપ સત્યવડે નિરંતરપણે, આલેખી રહેલો છે. ૧

સત્યનું જે ખરૂં નિધાન કહ્યું છે તે શૂ છે, તથા ક્યા ધર્મવાળું છે તે કહે છે:—

વૃદ્ધઃ તદ્વિવ્યમચિન્ત્યરૂપં સૂક્ષ્માચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિમાતિ ।

દુરાત્સદુરે તદિદ્વાન્તિકે ચ પશ્યત્સ્વિહૈવ નિહિતં ગૃહાયામ્ ॥ ૭ ॥

શીખરાર્થ:—તે મહાન, સ્વર્થપ્રકાશક તથા અચિન્ત્યરૂપ [છે], અને તે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર વિવિધરૂપે પ્રકાશે છે તે દુરથી અતિદુર, અને અહીં સમીપમાં [છે] અહીંજ ચેતનાવાળામાં શુદ્ધાવિષે સ્થિત [છે.] ૭

વિવેચન:—સત્યાદિ સાધનવડે પ્રાપ્ત થતું તે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક હોવાથી મહાન, ઇન્દ્રિયોને અચિન્ત્ય, ને અચિન્ત્યરૂપ છે. વળી તે બ્રહ્મ આકાશાદિક સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, તથા આદિત્યચંદ્રાદિરૂપે પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મ અગ્નિજ્વલોને અત્યંત અગ્ન્ય હોવાથી દુરથી દુર દેશવિષે રહેલું છે, ને ત્રિદાનોને આત્મા હોવાથી તથા સર્વોત્તર હોવાથી આ શરીરવિષે સમીપમાં રહેલું છે અહીંજ ચેતનાવાળા પુરુષોમાં શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં સ્થિત આ બ્રહ્મ કલ્પનાદિક ક્રિયાવાળું હોવાથી યોગિજનોવડે બજવામાં આવે છે ૭

ધુન: પણ અસાધારણરૂપે તે બ્રહ્મના યાનનું સાધન કહેવાય છે.—

ન ચક્ષુષા ગ્રહણે નાપિ વાચા નાન્યેદૈવૈસ્તપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનમસાર્દેન વિશુદ્ધસર્વસ્તતસ્તુ તં પશ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥ ૮ ॥

શીખરાર્થ:—[તે બ્રહ્મજ્યોત્સ્વશુભરે મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી, વાણીવડે પણ નહિ] અન્ય ઇન્દ્રિયોવડે નહિ, તપવડે [નહિ], અથવા કર્મવડે [નહિ જેથી] શુદ્ધિની શાંતિવડે વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો [બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ્ય થાય છે] તેથીજ ધ્યાન કરતો [જોયો] તે નિરવયવને પામે છે. ૮

વિવેચન:—બ્રહ્મ અરૂપ હોવાથી નેત્રવડે મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી, અનાન્ય હોવાથી વાણીવડે મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી, અન્ય ઇન્દ્રિયોવડે પણ તેમના વિષયરૂપ ન હોવાથી મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી. તપવડે પણ મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી, ને અગ્નિદેવતાદિરૂપે વૈદિકકર્મવડે પણ મહત્ત્વ યથા શક્યું નથી. બ્રહ્મઆત્મી શુદ્ધિ અપારે રાગાદિ તથા સંસારાદિ મલથી રહિત શાંતિમાય છે ત્યારે તે શુદ્ધિની શાંતિવડે વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો પુરુષ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ થાય છે તેથી આ પુરુષ સત્યાદિ સાધનવાળો તથા નિતેન્દ્રિય યધને બ્રહ્મમનથી ધ્યાન કરતો જોને સર્વ અવયવોના બેદથી રહિત તે બ્રહ્મને પામે છે ૮

एषोऽणुरात्मा चेतसा वैदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

પ્રાણૈશ્ચિતં સર્વમોતં પ્રજાનાં યસ્મિન્વિશુદ્ધે વિપનત્યેષ આત્મા ॥ ૯ ॥

શીખરાર્થ:—આ આત્મા સૂક્ષ્મ [છે] જેમાં પ્રાણ પાંચ પ્રકારે સારી રીતે પ્રવેશ પામ્યો છે [તેમાં] ચિત્તવડે બહુવાયોગ્ય [છે] જે ચેતનવડે ઇન્દ્રિયા [સહિત] પ્રભાઓતું સર્વ અંતઃકરણ વ્યાપી [છે.] જે વિશુદ્ધમાં આ આત્મા પ્રકાશે છે. ૯

વિવેચન:—આ આત્મા સૂક્ષ્મ છે. તે જે શરીરમાં પ્રાણવાયુ પ્રાણઅપાનાદિ બેદરૂપ પાંચ પ્રકારે સારી રીતે પ્રવેશ પામ્યો છે તે શરીરમાં હૃદયરૂપે વિશુદ્ધ ચિત્તવડે બહુવાયોગ્ય છે. મૃતથી દૂખની જે અને

અમિથી કાષ્ટની પેઠે જે ચેતનવડે દ્વિત્રિમાદિત પ્રભાઓનું સર્વ અંત કરણ બ્રાહ્મ છે તે ચેતનવાળા અંત કરણવડે તે જાણવાયોગ્ય છે. જે ક્વેદાદિ મતરહિત શુદ્ધચિત્તમાં આ આત્મા પોતાના રૂપવડે પોતાને પ્રકાશે છે ૬

જે પુરુષ કહેલા લક્ષણવાળા, સર્વના આત્માને આત્મભાવથી પ્રાપ્ત થયો છે તેને સર્વાત્મપણાથીજ સર્વની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષય થાય છે તે કહે છે—

યં યં લોકં મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાંશ્ચ કામાન્ ॥

તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચ કામાંસ્તસ્માદાત્મજ્ઞં હર્ષયેદ્ભૂતિકામઃ ॥ ૧૦ ॥

॥ ૧૧ ॥ હતિ તૃતીયમુણ્ડકે પ્રથમઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—નિર્મલ અંત કરણવાળો જે જે લોકને મનવડે ચિંતવે છે, અને જે લોકોને ધ્રુવ છે તે તે લોકોને અને તે લોકોને પામે છે, તેથી વિભૂતિની ધ્રુવવાળો પશું આત્મજ્ઞાનીનું પૂજન કરે. ૧૦

વિવેચન.—નિર્મલ અંત કરણવાળો આત્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાને માટે વાં અન્યને માટે જે જે લોકોનું મનવડે ચિંતન કરે છે, અને જે લોકોને ધ્રુવ છે તે તે લોકોને અને તે લોકોને તે પામે છે. એવી રીતે આત્મવેત્તા સત્ત્વરૂપવાળા છે તેથી જે પુરુષ ઐશ્વર્યની, ધ્રુવવાળો હોય તે પશું આત્મજ્ઞાનથી શુદ્ધઅંત કરણવાળા આત્મજ્ઞાનીની પાદપ્રસાદન, સેવા અને નમસ્કાર આદિકથી પૂજા કરે ૧૦

હતિ શ્રીમુદ્ગાલપનિષદ્ગત તૃતીયમુદ્ગકના પ્રથમઅંકની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૩ ૧

ઐશ્વર્યની કામનાવિનાના મુમુક્ષુએ પશું મોક્ષલાભમાટે આત્મવેત્તાનું પૂજન કર્તવ્ય છે એમ જણાવે છે—

સ વેદૈતત્પરમં વ્રક્ષ ધામ યજ્ઞ વિષં નિહિતં ભાતિ શુભ્રમ્ ॥

ઉપાસતે પુરુષં યે હ્રાક્ષામાસ્તે શુક્રમેતદતિવર્તન્તિ ધીરાઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[જેથી] તે આ ઉત્કૃષ્ટ ધામરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે, જેમાં સર્વ [જગત] સ્થિત [છે, ન જે] પ્રકાશે છે, [તથા જે] શુદ્ધ [છે, તેથી તે] પુરુષને જે તૃણાવિનાના ઉપાસે છે તે બુદ્ધિમાનો આ વીર્યનું ઉલ્લંઘન કરે છે. ૧

વિવેચન—જેથી તે બ્રહ્મવેત્તા આ સર્વ કામનાના રથાનરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે, જે બ્રહ્મા સર્વ જગત સ્થિત છે, અને જે બ્રહ્મ પોતાના પ્રગથવડે પ્રગથે છે, તથા જે શુદ્ધ છે, તેથી તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને જે ઐશ્વર્યની તૃણાવિનાના મુમુક્ષુઓ પરમાત્મા ॥ પેઠે સેવે છે તે શુદ્ધિમાન મુમુક્ષુઓ આ ચરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ વીર્યનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અર્થાત્ તેઓ પુનર્જન્મને પામતા નથી, તેથી મુમુક્ષુએ પશું તે આત્મજ્ઞાનીનું પૂજન કરવું ઉચિત ॥ ૧

હવે મુમુક્ષુને વિષયનો ત્યાગજ્ઞતાનપ્રાપ્તિમા પ્રધાન સાધન છે એમ દેખાડે છે—

કામાન્યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કામભિર્જાયિતે તત્ર તત્ર ॥

પર્યાપ્તકામસ્ય કૃતાત્મનસ્તિવૈવ સઘ પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—જે વિષયોને ચિંતવતો [છતો] ધ્રુવ છે, તે ત્યાં ત્યાં વિષયોની [સાથે] જન્મે છે પૂર્ણકામ કૃતાત્માની તો સર્વે વિષયેષ્ણાઓ અહીંજ વિનાશ પામે છે ૨

વિવેચન—જે પુરુષ આ લોક પરલોકના વિષયોને દૃષ્ટ્યશ્રુતિથી ચિંતવતો છતાં ધ્રુવ છે તે પુરુષ તે તે વિષયોમાં વધેરેરેજાઓથી વીર્યપ્રતિ જન્મે છે, અર્થાત્ જે જે વિનાની પ્રાપ્તિમાટે વિષયેષ્ણાઓ પુરુષને ક્રમોમાં

જોડે છે તે તે વિષયોની જ્યાં પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં તે વિષયેચ્છાઓસંહિત ને પુરુષજન્મે છે. જેઓ પરમાર્થતત્ત્વના જ્ઞાનથી પૂર્ણપ્રાપ્ત થયા છે, તથા જેઓએ જ્ઞાનવડે આત્માને પોતાના શ્રેષ્ઠરૂપમાં સ્થાપન કર્યો છે તેઓની તેા ધર્મધર્મની પ્રતિતિના હેતુરૂપ સર્વે વિષયેચ્છાઓ વિવ્રમાન શરીરમાજ વિનાશ પામે છે. ૨

જ્યારે સર્વ લાભથી આત્માનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રાધ્યયન આદિ ઉપાયો બહુજ કરવા જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિવારણ કરે છે:—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈપ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનું; સ્વામ્ય ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ આત્મા શાસ્ત્રાધ્યયનવડે પામવાયોગ્ય નથી, ગ્રંથના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિવડે નહિ, બહુ શ્રવણવડે નહિ, આ જેને પામવાને હમ્મં છે તેવડે પામવાયોગ્ય [છે,] તેનો આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. ૩

વિવેચન:—આ આત્મા વેદશાસ્ત્રના ધણી અધ્યયનથી પામવાયોગ્ય નથી, તેમજ ગ્રંથના અર્થને ધારણ કરવાના સામર્થ્યથી પણ પામવાયોગ્ય નથી, તથા ઉપનિષદોના વિચારથી બિજ ધણી શ્રવણથી પણ પામવાયોગ્ય નથી. આ વિદ્વાન્ જે આત્માને પામવા હમ્મં છે તે આત્માની સાથે પોતાના અભેદના અનુસંધાનવડેજ આ આત્મા પામવાયોગ્ય છે, અન્ય સાધનવડે પામવાયોગ્ય નથી તે વિદ્વાન્નો આત્મ અવિદ્યારથી દ્વાયેલા પોતાના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનો વિદ્યાનો સદ્ભાવ થયે આવિર્ભાવ કરે છે, તેથી અન્યના સાગવડે આત્માના લાભની પ્રાર્થનાજ આત્માના લાભનું સાધન છે. ૩

— હવે આત્માના લાભની પ્રાર્થનાનાં સદ્ભાવમૃત સાધનો કહે છે:—

નાયમાત્મા વલહીનેન લભ્યો નાચ પ્રમાદોત્તપ્સો વ્રાપ્યલિહ્વાત્ ।

પૈતૃપ્યાર્યૈવતતે યસ્તુ વિદ્વાંસ્તસ્યૈવ આત્મા વિજાતે વ્રજ્જામ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—આ આત્મા વીર્યહીનવડે પામવાયોગ્ય નથી, અને પ્રમાદથી નહિ, તથા સંન્યાસસંહિત જ્ઞાનથી પણ [નહિ,] કિંતુ જે વિદ્વાન્ આ ઉપાયોવડે પ્રયત્ન કરે છે તેનો આ આત્મા બ્રહ્મપામપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે. ૪

વિવેચન:—આ આત્મા આત્મનિષ્ઠાથી ઉપજેલા વીર્યથી (વિસ્વાજ્ઞાનથી પરાભવ ન પામે એવા મનોબલથી) રહિત પુરુષવડે પામવાયોગ્ય નથી, તથા પુત્ર, પણ ને ધનાદિક લોકિક વિષયોની આસક્તિરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલા સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ કર્તવ્યના વિસ્મરણથી પામવાયોગ્ય નથી, તેમજ બાહ્યવિષયોવિષે અહંતા-મમતાના લાગરૂપ સંન્યાસથી રહિત કથનમાન જ્ઞાનવડે પણ પામવાયોગ્ય નથી. જે સુમુક્ષુ તત્પર થઈને આ વીર્ય, અપ્રમાદ ને સંન્યાસસંહિત જ્ઞાનરૂપ ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરે છે તે સુમુક્ષુનો આ આત્મા બ્રહ્મરૂપ પામમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરે છે. ૪

તે વિદ્વાન્ કેવી રીતે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે તે કહે છે —

• સંપાપ્યૈનમૃપ્યો જ્ઞાનૃત્સાઃ કૃત્વાત્માનો વિતરાંગાઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ ।

તે સર્વગં સર્વતઃ માપ્ય ધીરા યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશેન્તિ ॥ ૫ ॥

૧ ઉદા, જનક ને ગાર્ગી આદિકે બ્રહ્મસંન્યાસવિના પણ આત્મવાસ થવાનું શ્રવણ થાય છે, અને “ન કિન્નં ધર્મકારણમ્ ॥” (બાહ્યવિદન ધર્મેનું કારણ નથી) એ સમુત્થિત બ્રહ્મસંન્યાસને ધર્મેનું કારણ માનેલ નથી, તેથી અહીં આત્મસંન્યાસનું વિધાન છે એમ બહુવું.

શ્લોકાર્થ:—[૭] અધિઓ આને સારી રીતે બણીને જ્ઞાનથી તમે થયેલા, શુદ્ધ થયેલા આત્માવાળા, રાગરહિત [ને] નિર્તદિય [છે] તે વિવેકીઓ [ને] ચિત્તનાં એકાગ્રતાવાળાં સર્વવ્યાપકને સર્વે પ્રાપ્તીને સર્વભાગ પ્રવેશ કરે છે. ૫

વિવેચન:—જે અધિઓ (આત્માના દર્શનવાળા) આત્માને મધ્યસ્થીતે બણીને તેમ જ્ઞાનથી તમે થયેલા, પરમાત્મસ્વરૂપને સિદ્ધ થયેલા આત્માવાળા, રાગદિ દોષથી રહિત ને નિર્તદિય છે તે અત્યંત વિવેકવાળાં અને નિત્ય ચિત્તની એકાગ્રતાના સર્વભાગવાળાં પુરુષો આકાશનાં જેવા સર્વવ્યાપક અદૈત્યકાને ઉપાધિથી પરિચિત્ત એકદેશથી નહિ પ્રાપ્તીને, કિંતુ સર્વ પ્રાપ્તીને, શરીરની પતનકાલમાં અવિચલ્ય કરેલા ઉપાધિના પરિચિત્તેને લાગ કરીને સર્વે પ્રાપ્તીમાં પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે અકાગ્રતા પ્રાપ્તીમાં પ્રવેશ કરે છે. ૫

વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિચિંતાર્થ: સંન્યાસયોગાદ્યતય: શુદ્ધસત્વા: ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતા: પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—વેદાન્તથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનનાં અર્થમાં હ: નિશ્ચયવાળાં, સંન્યાસયોગથી ચિત્તિઓ [ને] શુદ્ધચિત્તવાળાં તેઓ સર્વે પરાન્તકાલમાં બ્રહ્મલોકમાં પરામૃત [થયાં હતાં] સર્વભાગથી મુક્ત થાય છે. ૬

વિવેચન:—જે પુરુષો વેદાન્તથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનવડે નિશ્ચયયોગ પરમાત્મરૂપ અર્થમાં શુદ્ધ નિશ્ચયવાળાં, તે સર્વે જ્ઞાન પરિવાર પૂર્વક જેવડા બ્રહ્મનિશ્ચય સંન્યાસયોગથી પ્રપન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા ચિત્તિઓ છે, તથા જેઓ સંન્યાસયોગથી શુદ્ધચિત્તવાળા છે, તે સર્વે જ્ઞાનનાં શરીરના પરિવારકાલમાં બ્રહ્મરૂપ લોકમાં જન્મતાં જતાં પરમઅમૃતરૂપ (બ્રહ્મરૂપ) થયેલા સર્વભાગથી દીપકનાં નિર્વાણની જેમ ને મહાજ્ઞાનની જેમ મુક્ત થાય છે. ૬

। બ્રહ્મલોકમાં મોક્ષ થાય છે ત્યારે તેનાં ઉપાધિ કરી રીતે વિદ્યાન થાય છે તે દેખાડે છે:—

ગતા: કલા: પચ્ચદશઃ પ્રતિષ્ઠા દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ।

કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેડ્યયે સર્વે एकीभवन्ति ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—પંદર કલાઓ સ્થિતિ પામેલી [થાય છે], અને સર્વે દેવો પ્રતિદેવતાઓમાં [પ્રાપ્ત થાય છે], તથા કર્મો [ને] વિજ્ઞાનમય આત્મા [એ] સર્વે પરમવ્યયમાં એકતા પામે છે. ૭

વિવેચન:—જે સકાલમાં શરીરના આરભ કરનાર પ્રાણ આદિક પંદર કલાઓ પેતપેતાનાં કારણમાં હોતી થાય છે, અર્થાત જૂનાનાં અંશોના ને જૂનાનાં અંશોના મહાજૂનોમાં લય થાય છે, શરીરને આકાર રહેલ મહાશક્તિ કર્મોમાં સ્થિત જે અધિષ્ઠાતા દેવો છે તે સર્વે સર્વ આદિક દેવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કાર્યકારકરિત કર્મો અને ભુદિના જેવાં ચંદ્ર રહેલાં ચિદાકાશ એ સર્વે ઉપાધિની નિરૂપિતી ઉત્પન્ન, અવ્યય ને શાંત બ્રહ્મમાં અસાદિક આધારના હર ચતુર્થ સર્ગાદિકમાં સર્ગાદિકના પ્રતિબિંબની જેમ અને મહાદિકના હર ચતુર્થ ચતુર્થાસમાં મહાદિકના સંબધવાળા આકાશની જેમ એકપણને પામે છે:—

યથા નય: સ્પન્દમાના: સમુદ્રેસ્તે ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય ।

તથા વિદ્યાનામરૂપાદિમુક્ત: પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે નદીઓ વહેતી [છતી] નામરૂપને ત્યજીને સમુદ્રમાં અરત થાય છે તેવી રીતે વિદ્યાનામરૂપથી વિમુક્ત [થયે] હતાં [પરાત્પર] દિવ્ય પુરુષને પામે છે. ૮

શબ્દાર્થ:—તે આ સત્યને પૂર્વે અગિરાન્કપિ કહેતા હવા. આને મતના આચરણથી રહિત ભણતો નથી. પરમન્કપિઓને નમસ્કાર, પરમન્કપિઓને નમસ્કાર. ૧૧

વિવેચન:—તે આ બ્રહ્મણ્ય મતને પૂર્વે અગિરાનામના મુનિ વિધિવત્ કરણે આવેલા અને પૂજનાર શ્રીનમ્કપિપ્રતિ કહેતા હવા. એની રીતે ધીમ આચાર્ય પશુ વિધિવત્ કરણે આવેલા મોક્ષાર્થને બ્રહ્મોપદેશ કરે. આ અંથને મતના આચરણથી રહિત પુરુષ અધ્યયન કરતો નથી. જેથી મતના આચરણવાળા પુરુષની વિદ્યા ક્રમવાળી થાય છે તેથી ભતગહિત પુરુષ આ અંથના અધ્યયનમાંટે યોગ્ય નથી. પરંતુએને સાક્ષાત્ નાણનારા જે બ્રહ્માદિક પરમન્કપિઓ છે તેમનાથી પરંપરાવધિમુખે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પરમન્કપિઓને નમસ્કાર, તે પરમન્કપિઓને પુનઃ પશુ નમસ્કાર. જે વાર નમસ્કાર કથન અર્થેતે આદરમાંટે અને મુંડકોપનીષદની સમાપ્તિ જણાવવામાંટે છે. ૧૧

અંતમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ ભણાય છે:—

ૐ । મર્મ કર્ણેભિઃ શુણુપામ દેવાઃ । મર્મ પર્યેમાસમિર્વજ્રાઃ

દિવ્યૈરજૈસ્તુપુત્રા રસસ્તન્મિઃ । વ્યસીમ દેવદિત્તં યદામુઃ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અર્થ:—અને વિવેચન આરંભમાં આપેલાં છે તે પ્રમાણે જણવું.

ઇતિ શ્રીમુંડકોપનિષદગત તૃતીયમુંડકના દ્વિતીયખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા ૩. ૨

ઇતિ શ્રીમુંડકોપનિષદગત તૃતીયમુંડકની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૩

ઇતિ શ્રીઅર્ચવેદીય મુંડકોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૫

॥ ६ श्रीगौडपादीयकारिकासहित ॥

श्रीअथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ॥

॥ तात्पर्यदीपिकासहित ॥

श्रीअथर्ववेदी ઉપનિષદોના આરંભમાં મુક્તિકાઉપનિષદને આધારે નીચેનો શાંતિપાઠ ભણવાનો સિદ્ધાંત છે:—

ॐ । મદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુવામ દેવાઃ । મદ્રં પદ્યેમાક્ષમિર્યજ્ઞાઃ ॥

સ્થિરૈરક્ષેતુઃકુવાસસ્તદ્ભિઃ । વ્યયેમ દેવહિતં યદ્યયુઃ ॥

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ:—હું યજ્ઞન કરવાથોડ્ય દેવો । કાનોવડે [અમે] કહ્યાણુને સાંભળીએ, નેત્રાવડે [અમે] કહ્યાણુને જોઈએ, [ને] દહ અંગો [તથા] શરીરોવડે સ્તવન કરતા [છતાં અમે] દેવે નિર્માણ કરેલું જે આયુષ્ [છે તેને] પામીએ. ॐ શાંતિ- [યાઓ,] શાંતિ [યાઓ,] શાંતિ [યાઓ]

વિવેચન:—પૂજોમાં ચરુ તથા પુરોહિત આદિઃ હવિષ્વરડે યજ્ઞન કરવાથોડ્ય એવા હે દેવો । આપની કૃપાથી અમે અમારા કાનોવડે શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ કહ્યાણુને સાંભળવા સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અર્ચનગ્રંથ સાંભળવાનો વા ભંધિર થવાનો સમય આપની કૃપાથી અમને ન પ્રાપ્ત થાય; તથા આપની કૃપાથી નેત્રાવડે અમે સત્શાસ્ત્રોદિરૂપ કહ્યાણુને જોવા સમર્થ થઈએ, અર્થાત્ અર્ચનગ્રંથ જોવાનો તથા નેત્રરહિત થવાનો સમય આપની કૃપાવડે અમને ન આવે; અને દહ એવા હાથપગાદિ અંગો તથા શરીરોવડે ને વાણીવડે આપનું સ્તવન કરતા છતાં અમે પ્રભાવતિએ નિર્માણ કરેલું એક સો, વા એક સો સોજ, અથવા એક-સો વીસ વર્ષનું જે સંપૂર્ણ આયુષ્ તેને પામીએ. છદિયો તથા અનઃકરણની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ ને દીર્ઘાયુષ્ એ યાનનાં જે શ્રવણાદિક સાધનો છે તેમાં ઉપકારક છે તેથી જિજ્ઞાસુઓએ દેવોપાસે પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરી છે. ॐ શાંતિ યાઓ, શાંતિ યાઓ, શાંતિ યાઓ. ॐ એ સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદ્ય યજ્ઞનું સ્મરણ કરાવે છે; ને તથુવાર શાંતિના ઉચ્ચારશુદ્ધી ત્રિવિધતાપની વા ત્રણે શરીરના તાપની નિવૃત્તિ ઇષ્ટેલી છે.

૧ જેમ મંદૂક (દેહકો) તથુ દેહકા ચારીને જલમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ આત્મા ભગવાદિ તથુ અવરણા છાદીને બ્રહ્માત્મને પામે છે તેથી આત્મા મંદૂક કહેવાય છે. તે મંદૂકના સ્વરૂપની પ્રતિપાદક આ ઉપનિષત્ અર્ચન્ય કહેવાય છે. તેના આરંભેના છે. ને તે પર ભગવાન ગૌડપાદે શ્લોકબદ્ધ દીકારૂપ આર પ્રકરણો લખ્યાં છે, તે ગૌડપાદીયકારિક કહેવાય છે.

૨ આ મેંત્ર અથર્વવેદીય ત્રિસિદ્ધપૂર્વતાપનીયની પ્રથમઉપનિષદના પ્રથમઅંકમાં તથા દ્વિતીયઉપનિષદના ૭મા અંકમાં છે.

સામનાં અર્ચના સારસંગ્રહપ આર પ્રકરણવાળાર આ પ્રકરણઅંચનું, શોભત પ્રુથને શોભત નિવૃત્તિ થવાથી જેમ સ્વસ્થતા થાય છે તેમ કુખી જીવને દૈત્યપ્રપંચની નિવૃત્તિ થવાથી જે અદૈત્યભાવરૂપ સ્વસ્થતા થાય છે તે પ્રયોજન છે. દૈત્યપ્રપંચ અનિવાનું ક્ષય હોવાથી વિદ્યાથી તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રકાશમાટે આ અંચનો આરભ છે. તેમાં પ્રથમ કંઠારના નિજ્યમમાટે આગમપ્રધાન આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયના ઉપાયરૂપ આગમનામનું પહેલું પ્રકરણ છે; રજ્જુમાં સર્પોદ્ધિના ત્રિકલ્પની નિવૃત્તિ થયે રજ્જુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની જે છે, દૈત્યપ્રપંચની નિવૃત્તિ થયે અદૈત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દૈત્યના મિથ્યાપણાના પ્રતિપાદનમાટે બીજું વિનયનામનું પ્રકરણ છે; અદૈત્યને મિથ્યાપણાના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થયે યુક્તિથી તેનું પરમાર્થપણ દેખાડવામાટે ત્રીજું અદૈત્યનામનું પ્રકરણ છે; અને તે અદૈત્યના પરમાર્થભાવના નિશ્ચયના વિશિષ્ટરૂપ અન્ય વેદવિરુદ્ધ વાદ છે તેઓ પરસ્પરમાં વિરોધી હોવાથી અપચાર્ય છે તેથી યુક્તિવડે તેમનું નિરાકરણ કરવા એટલું અસાત્કાંતિકનામનું પ્રકરણ છે. જેમ કંઠાર એ સર્વના આશ્રયરૂપ છે એમ બીજી કૃતિઓમાં કહ્યું છે તેમ આ મહાકથની પ્રથમ કૃતિ પણ કંઠાર સર્વરૂપ છે એમ કહે છે:—

અંમિત્યેતદસરમિદૃ સર્વે તસ્યોપવ્યારવ્યાનં ભૂતં મન્વજ્ઞવિષ્ણવિદિતિ સર્વમોક્ષાર પૃવં ।

યચાન્યત્રિકાલાતીતં તદપ્યોક્ષાર-પૃવં ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—અં આની રીતનો આ અક્ષર આ સર્વ [છે.] તેના ઉપવ્યાખ્યાન [જાણવાવાળ્ય છે.] ભૂત વર્તમાન ને ભવિષ્ય આ સર્વ કંઠારજ [છે.] અને જે અન્ય નજી કાંઈથી ભિન્ન [છે] તે પણ કંઠારજ [છે.] ૧

વિવેચન:—નામવિના પદાર્થનો યોગ યર્થ રાકતો નથી તેથી આ પદાર્થનો સમૂહ નામથી અભિન્ન છે, અને નામ અક્ષરરૂપ હોય છે, તથા અક્ષરોની કંઠારમાંથી ઉત્પત્તિ યર્થ છે તેથી કંઠાર આવી રીતનો આ અક્ષર આ સર્વપદાર્થરૂપ છે; અથવા કંઠાર વાચક ને બ્રહ્મ વાચ્ય છે, ને બ્રહ્મમાં સર્વ પદાર્થો દક્ષિપત છે, તેથી સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ છે, અને એમ હોવાથી બ્રહ્મના વાચક કંઠારમાં પણ તે દક્ષિપત છે તેથી કંઠારજ આ સર્વ છે. પરબ્રહ્મ જે નામના કથનરૂપ ઉપાયપૂર્વક જાણીએ છીએ તે નામ કંઠારજ છે. તે પર અને અપરબ્રહ્મરૂપ કંઠ આ અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે તેથી તેના વિરુદ્ધ કથનરૂપ ઉપવ્યાખ્યાનને જિતાંસુને અંશુવાયોગ્ય છે. કહેલા વ્યાખ્યાની ભૂત; વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ નજી કાંઈવડે પરિચ્છેદ યત્તોચોગ્ય જે વસ્તુ છે, તે પણ આ કંઠારજ છે; તથા જે અન્ય નજી કાંઈની વિભિન્ન કથનરૂપ વિભિન્નથી જાણવાયોગ્ય ને કાંઈવડે પરિચ્છેદ થવાને અયોગ્ય અન્યાકૃતાદિક તે પણ કંઠારજ છે. વાચક અને વાચ્યની એકતા છતાં પણ વાચકની પ્રધાનતાથી અહિં આ કથન કર્યું છે. ૧

અં આવી રીતનો આ અક્ષર આ સર્વ [છે.] પ્રકાશિ: વાચકની પ્રધાનતાથી નિર્દેશ કરેલી વસ્તુનો પુનઃ વાચ્યની પ્રધાનતાથી ને આનીયેની શ્રિમાં નિર્દેશ છે તે વાચક અને વાચ્યની એકતાના નિશ્ચયમાટે છે; અન્યથા વાચકમાં વાચ્યનો નિશ્ચય થયો, ને વાચ્યની વાચકરૂપતાની ગોણ છે એની સંજ્ઞા થયો, એકત્યેકતાવારૂપ અતિદારથી આ સંજ્ઞા દૂર ચર્ચાળ્ય છે:—

સર્વે ભેતદ્બ્રહ્માપમાત્મા બ્રહ્મ સોડયમાત્મા ચતુષ્પાત્વં ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—સર્વજ આ બ્રહ્મ [છે.] આ આત્મા બ્રહ્મ [છે.] તે આ આત્મા આર પાદવાળા [છે.] ૨

પ્રત્યેક પ્રયોજનથી સર્વજાનું ને તેના સર્વ અંચનું પ્રત્યેકકથન તે સામ્ય કહેવાય છે. ૨ સામતા બોલેલથી સર્વજાણું અને સામતા અન્ય કાંઈમાં સિવલ દેવ તે મહાજ્ઞ કહેવાય છે.

વિવેચન—કાર્ય અને કારણરૂપ સર્વ એ જન્મરમાન છે એમ શ્રુતિએ કહ્યું છે તે આ બ્રહ્મ
 છે. તે પરોક્ષપણે કથન કરેલા બ્રહ્મનું હવે પ્રત્યક્ષપણે કથન કરે છે—આ આત્મા બ્રહ્મ છે અર્થાત્ આ
 સમગ્ર વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ તે પુરીપણ્યુવરે વિભાગ પામેલાને પ્રલગતમપણ્યુવરે અભિનયથી (કહેવાને
 પ્રશિત્ત અર્થના નિશ્ચયમાટે હાથના અગ્રને હૃદયદેહપ્રતિ લાવવારૂપ અસાધ્યન્યુ દારીરવ્યાપારથી) કથન
 કરે છે, તે આ જન્મકરને વાચ્યુરને કાર્યકારણનુવરૂપથી સર્વરૂપે સ્થિત થયેલો આત્મા જ્ઞાનની સુખભવતા-
 માટે આર પાદવાણી રૂપાય છે આ પાદ ગાયના પાદની પેઠે નિરવયવ આત્મામાં નથી, પણ જેમ
 વ્યવહારની અનુકૂલતામાટે રૂપિઆમાં આર પદો (વિભાગ) રૂપાય છે તેમ અર્થો પણ્ય પુરીપણી
 પ્રાપ્તિમાટે આત્મામાં આર પાદની રૂપના કરી છે વિશ્વનો તેજસમાં, તેજસને પ્રાણમાં ને પ્રાણને
 પુરીપણી વિશ્વ કરવાથી પુરીપણ જ્ઞાન થાય છે તેથી પાદની રૂપના પુરીપણ જ્ઞાનમાટે છે ૨

પસ્તુતાએ આત્મા ચાર પાદવાળો નથી, પણ તેને કાદપતિક ચાર પાદવાળો માનતાં, વિદ્યુત નથી એવા અગ્નિપ્રાચ્યી આત્માના પ્રથમપાદનું અભિપ્રાસન કરે છે —

जागरितस्थानो बहिःपक्षः सप्ताह एकोनविंशतिमुखः स्थूलसूक्ष्मैश्वरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

शीघ्रार्थः—अगरितस्थानवाणो, षडारनी प्रसावाणो, आत अंगवाणो, आगलीश
 अम्बवाणो, स्थूना लोका [ने] वैथानर [ते] प्रथम पाठ [छ] उ

વિવેચન — જનમદ્વંદ્વસ્થાના અભિમાનવાળા આત્માથી બિલ બહારના વિષયમાં ક્ષુદ્ધિદત્તિવાળો, મરતક નેત્ર પ્રાપ્ત કેહનો મુખભાગ મુત્તસ્થાન ચરણ તે મુખ એ સાત મુખ્ય અંગવાળો, પાંચ યોગેન્દ્રિય પાંચ કર્મેન્દ્રિય પાંચ પ્રાપ્ત ને મનબુદ્ધિચિત્તઅહાર એ ચાર ઝાંત.રણ્ય એ ઝોગશુદ્ધિ જ્ઞાન અને કર્મના સાધનરૂપ મુખવાળો, એ ઝોગશુદ્ધિ કરણથી ઝોનાદિ ઉદ્ધાનાદિ મદ્ય, ચર્મ યાંત્રે જાવા ચાલકાંદિકે સ્પૃશ્યવિષયોને ભોગવનારા, ને વેશાનર (સર્વ સ્પૃશ્યશરીરોની સમષ્ટિ-વિશદ) તે આત્માનો પ્રથમ પાદ છે. વિંશતુ એ પ્રથમપાદ છે તે સપ કરવાની અપેક્ષાથી છે, ઉત્પત્તિની અપેક્ષાથી નથી. વિંશ અને વિરાટનો અભેદ કહેવાને ઇચ્છિત હોવાથી અદ્વી વિંશને સ્થાને વેશાનર કહેલ છે. ૩.

એવી રીતે આત્માના વિશ્લેષ પ્રયત્નાને કહીને હવે તૈનસરૂપ દ્વિતીયપાદનું અભિપ્રાયન કરે છે —

स्वप्नस्यानोऽन्तःमज्ञः सप्ताह एकोनविंशतिश्रुतः प्रविचिकिमुक्त्वा वैजसो द्वितीयः
पादः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્વમર્યાનવાળો, અંતરની પ્રજ્ઞાવાળો, સાત અંગવાળો, આગણીશી
 સુખવાળો, [વાસનામય] સુદમ્બો ભોક્તા, તૈશ્વર્ય દ્વિતીય, પાઠ [૭] ૪

વિવેચન.—સ્વપ્રજાવરણમાં આરાપણના અભિમાનવાળો, છદિયાની અપેક્ષાથી અંતર રહેલા મનની વાસનારૂપ પ્રજાવાળો, મનોમય સાત અંગેવાળો, મનોમય આંગણીસાં મુખવાળો, વાસનામય સુષ્મભોજનો બોક્તા ને તૈજસ (વિષયરહિતનેવલ પ્રકાશસ્વરૂપ પ્રજામાં પ્રકાશકપણાવડે રહેનારો) તે આત્માનો બીજો પાદ છે. સ્વપ્રજાવરણમાં જનમલ્લ સંસ્કારવાળુ મન નહારનાં સાધનોની અપેક્ષાથી રહિત અને અવિદ્યા, કામ ને કંપથી પ્રેરણા પામીને જનમલ્લ પેઠે લાસે છે તેથી તે અવસ્થાના અભિમાનીને અંતરપ્રજાવાળો એવું વિશેષજ્ઞ આપ્યું છે. ૪

ॐ प्रभावि आत्माना तेनसदय जीम पादने कानि कवे सुप्रसिन्ना स्वदपने तथा भावदय तृतीयकदने

યજ્ઞ સુતો ન કચ્ચન કામં કામયતે ન કચ્ચન સ્વપ્ન પઙ્ગતિ તત્સુપ્તવ્યં । સુપ્તસ્યાન
પ્રકીર્ણતઃ પ્રજ્ઞાનયનં પવાઽન્નન્દમયો જ્ઞાનન્દયુક્તૃ વેતોમુત્ત્વઃ પ્રાજ્ઞસ્તૃતીયઃ પાદઃ ॥ ૫ ॥

શીષ્યાર્થઃ—આ સુતો [છતાં] કાંઈ પણ ભોગને ઇચ્છતો નથી, કાંઈ પણ સ્વપ્ન
જાગેતો નથી તે સુપુસિ [છ.] સુપુસિસ્થાનવાળો, એકીભૂત, પ્રજ્ઞાનયનજ્ઞ, આનન્દમય, જો
આનન્દનો ભોક્તા, ચેતોયુગ્મ, પ્રાજ્ઞ [એ] તૃતીય પાદ [છે.] ૫

વિવેચનઃ—જે સ્થાનમાં વા જે ક્ષણમાં આદિનિદાને પામ્યો છતો પુરુષ પુનઃજાગે કાંઈ પણ ભોગને
ઇચ્છતો નથી, અને કાંઈ પણ શુભાશુભ વાસનાવિવાસજુગ્મેતો નથી, તે સ્થાન વા ક્ષણ સુપુસિ [છે.] આદર્શ
સુપુસિમાં મોરપણાનું અભિમાન હોય છે તેથી તેને સુપુસિસ્થાનવાળો એટલે સુપુસિઅવસ્થાના અભિમાનવાળો
કહ્યો છે. મનના રુદુરચરૂપ ભગવત અને સ્વપ્નનો સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સુપુસિઅવસ્થામાં એક કારણરૂપ થઈ
ભવ્ય છે તેથી એક કારણરૂપાધિવાળો પ્રાગ્ને એકીભૂત કહેલો છે. સ્વપ્ન અને ભગવતમાં મનના
રુદુરચરૂપ ને પ્રવાને છે તે સુપુસિમાં ધરીભૂત થવાનેવાં થાય છે, ને આ અવસ્થા અવિવેકરૂપ છે
તેથી પ્રાગ્ને પ્રજ્ઞાનયન કહ્યો છે. સુપુસિમાં મન વિષય ને વિષયીને આકારે થવારૂપ થમથી ઉપજેલા
દુઃખથી રહિત થાય છે તેથી પ્રાગ્ને આનન્દની ભંડુલતાવાળો કહ્યો છે. જેમ લોકમાં થમથી રહિત
થઈને સ્થિત થયેલો સુખી પુરુષ આનન્દનો ભોક્તા કહેવાય છે તેમ સુપુસિમાં જેથી અત્યંત થમ-
રહિતરૂપ આ સ્થિતિ પુરુષવડે અનુભવ કરાય છે તેથી પ્રાગ્ને આનન્દનો ભોક્તા કહેવાય છે. સ્વપ્ન
અને ભગવતની સુપુસિમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે માટે સ્વપ્ન અને ભગવતરૂપ વિતપ્રતિ સુપુસિનો અભિમાની
પ્રાગ્ કારણભૂત છે તેથી પ્રાગ્ને ચેતોયુગ્મ (ચિત્તના કારણરૂપ) એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ભગવત
અને સ્વપ્નમાં પ્રિણિષ્ટ જ્ઞાન છે, અને સુપુસિમાં અન્યજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિથી રહિત જ્ઞાન છે તેથી
સુપુસિનો અભિમાની પ્રાગ્ (પ્રવૃત્તિ-જ્ઞાનમાન-રૂપવાળો) કહેવાય છે. આ પ્રાગ્ આત્માનો, ત્રીજો
પાદ છે. ૫

હવે પ્રાગ્ને આધિદેવિક અંતર્ધર્મીસાથે જોઈએ મહત્ત્વ કરીને તેનાં અન્ય વિશેષણો દેખાડે છેઃ—
एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्धर्माभ्येष योनिः सर्वस्य प्रपञ्चाप्ययो हि धृतानाम् ॥ ६ ॥

શીષ્યાર્થઃ—આ સર્વેશ્વરે નિયંતા, આ સર્વજ્ઞ, આ અંતર્ધર્મી, આ સર્વત્ર કારણ [ને
આ જ ભૂતોની ઉત્પત્તિ ને પ્રસય [છે.] ૬

વિવેચનઃ—આ પ્રાગ્ કૈતવ્યના પ્રધાનપણાવડે આધિદેવિકસંહિત સર્વભેદના સમુદાય નિયંતા છે,
આજ સર્વભેદાવસ્થાવાળો થઈને સર્વનો જાણ છે, આજ સર્વની અંતર પ્રવેશ કરીને સર્વજ્ઞતાનો નિર્માત્ર છે,
આજ ભગવતસ્વપ્નના સર્વ જગતનું કારણ છે, અને આજ ભૂતોની ઉત્પત્તિને પ્રસય છે.

॥ ૧ આગમપ્રકરણ ॥

આ ૭ મંત્રોપર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નવ શ્લોક દીકરૂપ છે. તેના પ્રથમ શ્લોક ને એક આત્માનાના
વિશદિત નવ નામ અણુવે છે તે આ છેઃ—

बहिर्ब्रह्म विष्टत्रिभोः ह्यन्तर्ब्रह्मस्तु त्रैलोक्यं ।

घनमज्ञस्तया प्राज्ञ, एक एव विद्या सत्यः ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—અહારની પ્રજ્ઞાવાળો વિશુદ્ધ વિશ્વ, અને અંતરની પ્રજ્ઞાવાળો તો તૈજસ [છે,] તથા ઘનપ્રજ્ઞાવાળો પ્રાણ [છે, એમ] એકજૂત્રણ પ્રકારનો હતો [છે.] ૧

વિવેચન—અહારની શુદ્ધિશક્તિવાળો વિશુદ્ધ વિશ્વ છે વિષ્ણો વિરાટથી અનેક પ્રકાર કરીને અહીં તેને વિશુ-વ્યાપક હતો છે અંતરની અવિદ્યારૂપ શક્તિવાળો તો તૈજસ છે. ધનીભૂત, ધણેલી પ્રજ્ઞાવાળો પ્રાણ છે, એમ એકજૂત્ર આત્મા અંતઃકરણની અવસ્થાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો હતો છે. જેમકાંઈ મહામત્સ્ય નદીના પરતીરપર, મધ્યભાગમાં ને આતીરપર ભ્રમણ કરતો હોય તે સ્થાનભેદથી ભેદ થાયતો નથી તેમ આ આત્મા પણ પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થતો ત્રણ અવસ્થાસાથેના અભિમાનથી ભિન્નજેવો જુઓતો હોતો પણ ભેદ પામતો નથી. "જે હું સ્વેદ કરું તે હું જાણું છું" આ અનુસંધાનથી આત્માનું એકપણ નિશ્ચિત થાય છે; ધર્મઅધર્માદિક મધ્ય અવસ્થાના ધર્મ હોવાથી તે અવસ્થાથી ભિન્ન આત્માનું શુદ્ધપણું સિદ્ધ થાય છે; અને સંયમ પણ વેદપણથી અવસ્થાના ધર્મરૂપે અંગીકાર કરાય છે તેથી અવસ્થાથી ભિન્ન તેના દ્રશ્યનું અસંગપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧

જમદગ્નિઅવસ્થામાજ વિશ્વ આદિક ત્રણનો અનુભવ દેખાડવામાટે આ બીજો શ્લોક છે—

દક્ષિણાક્ષિમુલ્લે વિશ્વો, મનસ્યન્તસ્તુ તૈજસઃ ।

આકાશે ચ હૃદિ પ્રાક્ષણિયા દેહે વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

શીખાર્થઃ—દક્ષિણનેત્રણ દ્વારમાં વિશ્વ [અનુભવ કરાય છે,] મનની અંતર તો તૈજસ [છે,] અને હૃદયગત આકાશમાં પ્રાણ [છે એમ] ત્રણ પ્રકારે શરીરમાં સ્થિત [છે.] ૨

વિવેચન—પ્રધાનપણે દક્ષિણનેત્રણ દ્વારમાં સ્થૂળનિયમનો દ્રશ્ય વિશ્વ ખ્યાનનિષ્ઠ પુરુષોવડે અનુભવ કરાય છે. સર્વકરણોમાં સમાન છતાં પણ દક્ષિણનેત્રણ જાનની સ્પષ્ટતા જણાવાથી આ વિશ્વરૂપની પ્રધાનપણે સ્થિતિનું કથન છે. દક્ષિણનેત્રણમાં સ્થિત વિશ્વ રૂપને જોઈને વીચેલી અખિવાળો થઈ પછી તે દેખેલા રૂપને મનની અંતર સ્મરણ કરતો હોતો સ્વપ્નની પેઠે વાસનારૂપથી પ્રકટ થયેલા તે રૂપને દેખે છે. જેમ અહીં અમૃતમાં દેખે છે તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેખે છે તેથી મનની અંતર તે તૈજસ પણ વિશ્વજ છે. જે વિશ્વ તૈજસ ભાવને પ્રાપ્ત થયો છે તે પુનઃ સ્મરણરૂપ વ્યાપારની નિશ્ચિત થયે હૃદયગત આકાશમાં સ્થિત થયો છતાં મનના વ્યાપારના અભાવથી પ્રાણ, એકીભૂત ને પ્રતાનધન થાય છે, દર્શન અને સ્મરણરૂપ મનના સ્ફુરણનો અભાવ થયે હૃદયમાં અવ્યાકૃતસ્વરૂપ, પ્રાણરૂપે જે સ્થિતિ તે અમૃતમાં સુષુપ્તિ છે વિશ્વ ને વિરાટ સ્થૂળરૂપાધિવાળા છે તેથી તેમનો અભેદ છે, તૈજસ ને હિરણ્યગર્ભ સૂક્ષ્મરૂપાધિવાળા છે તેથી તેમનો અભેદ છે, અને પ્રાણ ને અંતર્યામી કારણરૂપાધિવાળા છે તેથી તેમનો પણ અભેદ છે. એવી રીતે આ છવ ત્રણ પ્રકારથી શરીરમાં અભિમાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે. ૨

એવી રીતે વિશ્વ આદિક ત્રણની ત્રણ પ્રકારે શરીરમાં સ્થિતિ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેમના ત્રણ પ્રકારના ભોગો જણાવે છે—

વિશ્વો હિ સ્થૂળઘ્નનિત્યં તૈજસઃ પ્રવિવિક્તમુક્ ।

આનન્દશુક્તયા પ્રાક્ષણિયા ભોગં નિબોધત ॥ ૩ ॥

શીખાર્થઃ—વિશ્વ નિત્યજ સ્થૂળ [ભોગ] નો ભોક્તા [છે,] તૈજસ [વાસનામય] સૂક્ષ્મ [ભોગ] નો ભોક્તા [છે,] તથા પ્રાણ આનંદનો ભોક્તા [છે, એમ] ત્રણ પ્રકારના ભોગો જણાવે. ૩

હવે એમથી થયેલી તસિના ત્રણ પ્રકારે વિભાજ કરે છે—

સ્થૂલ તર્પયતે વિન્ધ, પ્રવિવિક્તં હુ તેજસમ્ ।

આનન્દય તથા પ્રાપ્તે, ત્રિધા દર્શિ નિવૃણત ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ—સ્થૂલ [ભોગ] વિવેચન કરે છે, [અને] સૂક્ષ્મ [ભોગ] તે તેજસને [દર્શ] કરે છે, [તેવીજ] રીતે આનન્દ [ભોગ] પ્રાપ્તને [દર્શ કરે છે, એમ] ત્રણ પ્રકારની દર્શિ બહો. ૪

હવે ભોક્તાના તથા ભોગની વિનિર્ણયવાતરેષ્ઠકે છે.

॥ ૫ ॥ ત્રિષુ ધામસુ ચદ્વમોજ્યં મોક્તા યથ મેકીર્તિતઃ ।

[૬ માં] ભોગપદ્ધતદુમયં ચક્ષુઃ સંયુજ્ઞાનો ન હિપ્યતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ—ત્રણ સ્થાનામાં જે ભોગ્ય તથા જે ભોક્તા કહેલ [છે] એ બંનેને જે ભોગ્ય છે તે ભોગ્યતા [છતો] પણ લેખ મામતો નથી. ૫

વિવેચન—અમર આદિ ત્રણ સ્થાનામાં જે એક ભોગ્ય અર્થતરભેદથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને આનન્દનામવાળા ત્રણ પ્રકારનું થયું છે; અને જે વિશ્વ, તેજસ અને પ્રાત્નામવાળા ભોક્તા “જે હું સુષુપ્ત દતો” તે હું સ્વપ્નને પ્રાપ્ત થયો, ને જે હું સ્વપ્નને જોતો દતો” તે હું દિમણું નમું હું”, આ ભોક્તાના અનુસંધાનથી તથા દ્રશ્યપણની સમાનતાથી એકબી કહેલો છે. ભોગ્ય અને ભોક્તાપણ્યવડે અનેક પ્રકારના ભેદવાળા આ બંનેને (ભોગ્યભોક્તાને) જે ભોગ્ય છે તે સર્વ ભોગ્ય એક ભોક્તાનું ભોગ્ય હોવાથી તેને ભોગ્યતા છતો પણ લેખ અમતો મથાપિ.

પૂર્વે પ્રાપ્તને પ્રપંચનું કારણપણું કહ્યું હતું; સત્ત્વરપ્રતિ પ્રાપ્તને કારણપણું છે, કિંતુ અસત્ત્વરપ્રતિ પ્રાપ્તપણું છે આ સીદ થાય છે; તેના નીચેના સ્લોકવડે નિર્ણય કહે છે—

મમયઃ સર્વભાવાનાં, સતામિતિ વિનિશ્ચયઃ ।

સર્વે જનયતિ પ્રાણયતોઽયં પુરુષઃ પૃથક્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—વિશ્વમાન, સર્વભાવાની ઉત્પત્તિ [થાય છે] આ નિશ્ચય [છે, આથી] પ્રાણ સર્વને [અને] પુરુષ ચેતનનાં કિરણોને લિપ્ત ઉપભવે છે. ૬

વિવેચન—પ્રેતાના અધિજનરૂપથી વિશ્વમાન વિશ્વ, તેજસ ને પ્રાદરૂપ ભેદવાળા સર્વ પદાર્થોની અવિવારયિત નામરૂપમય મિથ્યારૂપથી ઉત્પત્તિ થાય છે આ નિશ્ચય છે, આથી બીજરૂપ પ્રાણ (અવિદ્યા) બ્યવહારની ચેત્યતાથી સર્વે જન્યેતનરૂપ જગત્તે ઉત્પન્ન છે, અને ચિદ્ભાસ પુરુષ પ્રેતાનો સંભોનસ્વભાવવાળા ચેતનનાં કિરણરૂપ ચિદાભાસોને જીવેને પ્રાકાશ ભેદવડે દેવાદિ શરીરોમાં ભિન્ન-ભિન્ન ઉપભવે છે. ૬

હવે જન્યેતનરૂપ જગત્તે ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પ્રેતાના ચતનું વિવેચન કરવામાં પ્રથમ અદી શ્લોકથી મતીતર કહે છે—

વિશ્રુતિ પ્રસવે ત્વન્યે, મન્યન્તે સ્પષ્ટિચિન્તકાઃ ।

સ્વપ્નમાયાસરુપેતિ, સ્પષ્ટિન્યૈવિકલ્પિતા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—અન્ય સૃષ્ટિનું ચિતન કરનારા તે વિસ્તારરૂપ ઉત્પત્તિને [સૃષ્ટિ] માને છે, [અને] અન્યો પાંદીઆ એ સ્વપ્નને આધાર બની સૃષ્ટિ [છે] એમ કહેવના કરી [છે] ૭

વિવેચન —અન્ય સૃષ્ટિ ચિંતન કરનારા વાદીઓ તો ઈશ્વરના પોતાનું કૈશ્વર્ય જણાવવારૂપ પ્રાકૃર્ભાવને સૃષ્ટિ માને છે, એટલે તેમનો સૃષ્ટિમાં આદર છે, ને પરમાર્થનું ચિંતન કરનારા તત્ત્વવેદાઓએ તો નિષ્પ્રયોજન સૃષ્ટિમાં આદર નથી, પણ તુરિયનામના પરમાર્થતત્ત્વના ચિંતનમાં આદર છે, વળી બીજા વાદીઓએ તો સ્વપ્નના જેવી ને માયાના જેવી સૃષ્ટિ છે એવી કલ્પના કરી છે જામત્વના પદાર્થોનીજ સ્વપ્નમાં પ્રસિદ્ધિ દેવાથી સ્વપ્નનું સત્યપણું, અને મણિ આદિય માયાની સત્યતાનો અંગીકાર, આ બંનેથી આ મતની સિદ્ધાંતથી વિશ્વસ્યતા છે. ૭

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

કાલાત્પ્રસૂતિ મૂતાનાં, મન્યન્તે કાલવિન્તકાઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—[કોષ] પ્રભુની ઇચ્છામાત્ર સૃષ્ટિ એમ સૃષ્ટિમાં નિશ્ચયવાળા [થયા છે.] કાલનું ચિંતન કરનારા કાલથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ માને છે ૮

વિવેચન —કાષ્ઠક ઈશ્વરવાદી પ્રભુ સત્સકરવાળા દેવાથી તેમની ઇચ્છામાત્ર સૃષ્ટિ છે એમ સૃષ્ટિમાં નિશ્ચયવાળા થયા છે કાષ્ઠક કાલનું ચિંતન કરનારા જે જ્યોતિષશાસ્ત્રના અભ્યાસ છે તે કાલથી જુનોની ઉત્પત્તિ માને છે. ૮

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये, क्रीडार्थमिति चापरे ।

દેવસ્યૈવ સ્વભાવોઽયમાત્મકામસ્ય કાસ્પૃશ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—અન્ય લોભભાદે સૃષ્ટિ એમ [માને છે,] અને બીજાઓ ક્રીડાભાદે એમ [માને છે] દેવતા આ સ્વભાવ આ [છે,] આત્મકામને શી ઇચ્છા [હોય ?] ૯

વિવેચન —બીજા વાદી જીવોના લોભભાદે સૃષ્ટિ છે એમ માને છે, અને અન્યવાદીઓ ઈશ્વરની ક્રીડાભાદે સૃષ્ટિ છે એમ સ્વીકારે છે હવે સિદ્ધાંત કહે છે —પરમેશ્વરનો આ માયારૂપ સ્વભાવજ આ સૃષ્ટિ છે તે પૂર્યકામ દેવને કષ્ટ ઇચ્છા હોય ? કાષ્ઠ પણ નહિ જેમ રજીય આદિકને અવિદ્યારૂપ સ્વભાવવિના સપાદિક આકારથી ભાસવામાં અન્ય કારણપણું કહેવાને શક્ય નથી તેમ પરમાત્માને માયારૂપ સ્વભાવવિના આકાર આદિક આકારથી ભાસવામાં અન્ય કારણપણું કહેવાને શક્ય નથી પ્રમાણુના બાલાવથી કાલમાં જુનોનું કારણપણું નથી ૯

હવે શ્રુતિ ક્રમથી પ્રાપ્ત અતુર્યપાદનું સ્વરૂપ જણાવે છે —

नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोमयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नापह्नम् ।

અદ્વૈતમ્બવહાર્યપ્રપ્રાપ્તમલક્ષણમચિન્ત્યમવ્યપદેશ્યમેકાત્મ્યમત્યગસારં પ્રપશ્ચોપશમં શાન્તં શિવમદ્વૈતં ચતુર્થં મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—[જે] અંત પ્રજ્ઞ નથી, બહિઃ પ્રજ્ઞ નથી, ઉભયત પ્રજ્ઞ નથી, પ્રજ્ઞાનઘન નથી, પ્રજ્ઞ નથી, [ને] અપ્રજ્ઞ નથી. [જે] અદ્વૈત, વ્યવહાર કરવાને અયોગ્ય, અપ્રાક્ષી, અવક્ષર્ય, અચિન્ત્ય, કહેવાને અયોગ્ય, એકતાના જ્ઞાનનો સાર, અપંચના ઉપશમવાળો, શાંત, શિવ [ને] અદ્વૈત [છે તેને] ચતુર્થ માને છે તે આત્મા [છે] તેજ્જનજીવાયોગ્ય [છે.] ૭

વિવેચન —“અંતપ્રજ્ઞ (માનસવિદ્યાસના દર્શનની લાક્ષણિકતા) નથી” આ પદોથી તેજસનો નિષેધ થયો છે, “બહિઃ પ્રજ્ઞ (ઇન્દ્રિયોપદેશવાદના વિષયોને જોનારા) નથી” આ પદોવડે વિષયો નિષેધ

કર્ષો છે, " ઉભયત પ્રત (જાત્રતસ્વમ્ની મધ્યઅવસ્થાના જ્ઞાનવાણી) નથી " આ પદોવડે જાત્રત અને સ્વમ્ના સંધિરૂપ મધ્યઅવસ્થાવાળાનો નિષેધ કર્યો છે, " પ્રમાનધન (જાત્રતસ્વમ્નાં જ્ઞાન જેમાં ધર્મીશૂત મુદ્ધ ગયા છે એવી અવસ્થાવાળી) નથી " આ શબ્દોવડે સુપુત્રિઅવસ્થાના અભિમાની પ્રાત્નો પ્રતિષેધ કર્યો છે, " પ્રત નથી " આ પદોવડે એકકાલમા સર્વ વિષયના યાતાપણુનો નિષેધ કર્યો છે, ને " અપ્રત નથી " આ શબ્દોથી અચેતનપણુનો નિષેધ કર્યો છે વળી જે અદૃષ્ટ છે, અર્થાત્ જે પ્રસન્નાદિપ્રમાણુનો વિષય નથી, ભવહાર કરવાને અયોગ્ય છે, અર્થાત્ જે વચનાદિ ભવહારના ગદ્યથી રહિત છે, કર્મેન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય, અલક્ષણુ એટલે અનુમાનનો અવિષય, અચિત્ એટલે અત કરણની વૃત્તિનો અવિષય, શબ્દોથી ન કહી શકાય એવો, જેની પ્રાપ્તિમા એક આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણુ છે એવો, અર્થાત્ મનવાણીથી પર છતા પશુ આત્મજ્ઞાનવડે જાણવાને શક્ય એવો, કાર્યકારણરૂપ પ્રપચના અભાવવાળો, રાગદ્વેષાદિક વિકારથી રહિત, શુદ્ધપરમાર્તભોધસ્વરૂપ હોવાથી મગ્ધરૂપ ને બેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત છે તેને વિદ્વાનો અતુર્થ (તુરીય) પાદ માને છે, કારણકે ને પ્રતીત યતા વિશ્વ આદિક તથુ પદોના રૂપથી વિલક્ષણુ છે તે આત્મા છે, ને તે જાણવાયોગ્ય છે, અહીં પૂર્વે અજ્ઞાનઅવસ્થામાં થયેલ આત્માના રૂપપણુના જ્ઞાનથી આત્માને જાણવાયોગ્ય કહ્યો છે, જ્ઞાન થયા પછી રૂપ કયો નથી, કેમકે આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી તો યાતા, જ્ઞાન ને રૂપના વિભાગરૂપ દ્વૈતનો અભાવ થાય છે ■

આ સાતમા મંત્રના વિવરણરૂપ જાણના ગૌડપાદના નવ શ્લોકો છે, તેમાંના પહેલા શ્લોકવડે તુરીયનું સ્વરૂપ કહે છે —

૧૧ ૧૧

નિવૃત્તેઃ સર્વદુઃસ્વાનામીશાનઃ પ્રભુરવ્યયઃ ।

અદ્વૈતઃ સર્વભાવાનાં, દેવસ્તુર્થો વિશ્વઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વદુઃખોના નિવૃત્તિના નિયામકરૂપ પ્રભુ અવ્યય [છે] સર્વભાવોના અદ્વૈત દેવ તુરીય [ને] વ્યાપક કહેલા [છે] ૧૦

વિવેચન—પ્રાત્, તૈજસ ને વિશ્વરૂપ જીવોનાં સર્વદુઃખોના નિવૃત્તિના નિયામકરૂપ પ્રભુ એક સ્વરૂપવાળો છે, રજ્જુ આદિકની પેઠે વિશ્વ આદિક સર્વ પદાર્થો મિથ્યા હોવાથી તે અદ્વૈત છે તે આ પ્રકાશવાનુ દેવ અતુર્થ ને વ્યાપક કહ્યા છે ૧૦

હવે તુરીયના મહાર્થપણુના નિશ્ચયમાટે વિશ્વાદિકનો સામાન્યવિશેષભાવ નિરૂપણુ કરાય છે —

૧૧ ૧૧

કાર્યકારણવદ્દૌ તાવિષ્યેતે વિશ્વૈતૈજસૌ ।

પ્રાજ્ઞઃ કારણવદ્દસ્તુ, દ્વૌ તૌ હૃયે ન સિચ્યતઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વ ને તૈજસ તે આ ક્ષણભાવ ને જીજ્ઞાસાવથી બદ્ધ અંગીકાર કરાય છે, પ્રાજ્ઞ તો જીજ્ઞાસાવથી બદ્ધ [છે,] તે બંને તુરીયમાં સંભવતા નથી ૧૨

વિવેચન—તત્ત્વના અગ્રહણુ ને અન્યથાગ્રહણરૂપ જીજ્ઞાસાવ ને ક્ષણભાવ એ બંનેથી પૂર્વોક્ત વિશ્વ ને તૈજસ એ બંને બંધન પામેલા છે એમ અંગીકાર કરવામા આવે છે, અને પ્રાજ્ઞ તો તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ એક જીજ્ઞાસાવથીજ બદ્ધ છે તેથી તત્ત્વનાં અગ્રહણુ ને અન્યથાગ્રહણરૂપ જીજ્ઞાસાવ તથા ક્ષણભાવ એ બંને તુરીયમાં સંભવતા નથી. ૧૧

હવે પ્રાજ્ઞના કારણબદ્ધપણુને સિદ્ધ કરે છે. —

નાડ્ડસ્માનં ન પરાંચૈવ, ન સત્યં નાપિ ચાનૃતમ્ ।

પ્રાજ્ઞઃ કિંચન સંવેત્તિ, તુર્યં તત્સર્વદૃક્ સદા ॥ ૧૨ ॥

શીખરાર્થઃ—પ્રાજ્ઞ પોતાને કાંઈ પણ જાણતો નથી, તેમજ અન્યોને [જાણતો] નથી, સત્યને [જાણતો] નથી, તથા અસત્યને પણ [જાણતો] નથી, તે તુરિય સર્વદા સર્વદૃક્ [છે.] ૧૨

વિવેચનઃ—વિશ્વ અને તેજસ જેમ પોતાને જાણે છે તેમ પ્રાજ્ઞ પોતાને કાંઈ પણ જાણતો નથી, તેમજ અન્ય વસ્તુઓને પણ જાણતો નથી, અદૈતરૂપ સત્યને જાણતો નથી, તથા અવિદ્યામાંથી ઉપજેલા દૈતરૂપ અસત્યને પણ જાણતો નથી તેથી આ પ્રાજ્ઞ વિપરીતજ્ઞાનના બીજસ્વરૂપ ને તત્ત્વના અગ્રદહ્યરૂપ જ્ઞાતાનથી બદ્ધ છે, અને તે તુરિય, તુરિયથી અન્યના અભાવથી, સર્વરૂપ ને સર્વદ્રશ છે. તે તુરિયમાં તત્ત્વના અગ્રદહ્યરૂપ બીજ નથી તેથી તે બીજથી ઉપજેલા અન્યાથાગ્રદહ્યને પણ તેમાં અભાવ છે. જેમ સર્વદા પ્રકાશરૂપ સૂર્યમાં ન પ્રકાશવું વા અન્યાથા પ્રકાશવું સંભવે નહિ તેમ સર્વદા દ્રશ્યરૂપ તુરિયમાં પણ જ્ઞાતાન તથા જ્ઞાતાનું કાર્ય સંભવે નહિ. ૧૨

પ્રાજ્ઞ અને તુરિય એ બંનેમાં દૈતના અગ્રદહ્યરૂપ નિમિત્ત સમાન હોવાથી તે બંને કારણથી બદ્ધ છે એમ કહેને શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે—

દ્વૈતસ્વાગ્રહણં તુલ્યમુભયોઃ પ્રાજ્ઞતુર્યયોઃ ।

વીજનિદ્રાયુતઃ પ્રાજ્ઞઃ, સા ચ તુર્યં ન વિચિતે ॥ ૧૩ ॥

શીખરાર્થઃ—પ્રાજ્ઞ અને તુરિય બંનેને દ્વૈતનું અગ્રદહ્ય સમાન [છે, પણ] પ્રાજ્ઞ બીજનિદ્રાસહિત [છે,] ને તે તુરિયમાં વિષમતા નથી. ૧૩

વિવેચનઃ—જે કે પ્રાજ્ઞ અને તુરિય બંનેને દૈતનું અગ્રદહ્ય તુલ્ય છે, તથાપિ પ્રાજ્ઞ વિશેષજ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ ને તત્ત્વના જ્ઞાતાનરૂપ બીજનિદ્રા છે તે બીજનિદ્રાવડે યુક્ત છે, અને તુરિય સદા દ્રશ્યસ્વરૂપના હોવાથી તે તત્ત્વના જ્ઞાતાનરૂપ નિદ્રા તુરિયમાં નથી તેથી તે તુરિય જ્ઞાતાનરૂપ-કારણથી બદ્ધ નથી. ૧૩

“કાર્યકારણયદ્યો તૌ” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહેલા અર્થને હવે અનુભવના આશ્રયવડે વર્ણવે છે:—

સ્વમનિદ્રાયુતાવાયૌ, પ્રાજ્ઞસ્ત્વસ્વમનિદ્રયા ।

ન નિદ્રાં નૈવ ચ સ્વપ્નં, તુર્યં પश्यન્તિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

શીખરાર્થઃ—પ્રથમના [બે] સ્વપ્ન ને નિદ્રાવડે યુક્ત [છે, ને] પ્રાજ્ઞ તો અસ્વપ્ન તથા નિદ્રાવડે [યુક્ત છે,] નિશ્ચયને પામેલા તુરિયમાં નિદ્રાને, નથી-જોતા, અને સ્વપ્નને પણ નથી [જોતા.] ૧૪,

વિવેચનઃ—પ્રથમના બે એટલે વિશ્વ ને તેજસ રસયુગ્માં સર્પની પેઠે અન્યાથાગ્રદહ્યરૂપ ને સ્વપ્ન અને તત્ત્વના જ્ઞાતાનરૂપ ને નિદ્રા તે બંનેથી યુક્ત છે આથી તે કાર્યકારણથી બદ્ધ છે-એમ તુર્યે કહ્યું છે. અને પ્રાજ્ઞ તો સ્વપ્નથી રહિત ને કેવલ નિદ્રાથીયુક્ત છે, આથી તે કારણથી બદ્ધ છે એમ પૂરું કહ્યું છે. નિશ્ચયને પામેલા ને સ્વપ્નરેતા છે તે સૂર્યમાં અંધકારની પેઠે વિરુદ્ધ હોવાથી તુરિયમાં નિદ્રાને જોતા નથી, અને સ્વપ્નને પણ જોતા નથી તેથી તુરિય કાર્યકારણથી બદ્ધ નથી એમ પૂરું કહ્યું છે. ૧૪

હી પુરા તુરિયમાં નિશ્ચય પામેલા ક્યારે થાય છે તે કહે છે:—

અન્યથા ગૃહ્ણતઃ સ્વપ્નો, નિદ્રા તત્ત્વમજાનતાઃ ।

વિપર્યાસે તયોઃ ક્ષીણે, તુરિયં પદમન્જુતે ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—અન્યથા અહણુ કરવાથી સ્વપ્ન છે, તે તત્ત્વને નહિ બાણવાથી નિદ્રા [થાય છે,] તે બંને ખી બાંતિ ક્ષીણ થયે [સતે પુરુષ] તુરીયપદને પામે છે. ૧૫

વિવેચનઃ—અત્રે અને સ્વપ્નમાં રહેલુમાં સર્પની જે તત્ત્વને વિપરીત અહણુ કરવાથી પુરુષને અન્યથાઅહણુપ સ્વપ્ન છે, અને તત્ત્વને નહિ બાણવાથી ક્ષીણ અસ્થામાં સમાવી તત્ત્વને નહિ અહણુ કરવાપ નિદ્રા છે, તે સ્વપ્ન ને નિદ્રા વિષયેજ્ઞમાં સમાન હોવાથી, તેને બેકોટિપણું છે, ને પ્રાત્માં માત્ર નિદ્રા હોવાથી તે સીટુ કોટિમાં આવે છે. તે અન્યથાઅહણુ ને અહણુપ બંને બાંતિવાન પરમાર્થતત્ત્વના જ્ઞાનથી ક્ષીણ થયે સતે પુરુષ તુરીયપદને પામે છે, અર્થાત તુરીયમાં અને અકારના અંધને નહિ, બેનારાં પુરુષ તુરીયમાં નિઘ્ય પામેલો થાય છે. ૧૫

વિષયના નશિત કરણ તત્ત્વની દેયાર થાય છે એમ સંકાપતા તેનું સમધાન કરે છેઃ—
અનાદિમાંયયાં મુક્તો, યદા જીવઃ પ્રહુચ્યતે ।
અજમનિદ્રમસ્વપ્નમદૈત્તં હુચ્યતે, તદા ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જન અનાદિ આયાવડે મુક્તેયો [છે, તે], જ્યારે પ્રબોધ પામે છે, ત્યારે અજન્મા, નિદ્રારહિત, સ્વપ્નરહિત [ને] અદૈતને બળે છે. ૧૬

વિવેચનઃ—આ સંસારી જન અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ ને અન્યથાઅહણુપ માંવાથી આ મારો પિતા છે, આ મારો પુત્ર છે, આ મારું શ્વેત છે, આ મારું પશુ છે, હું અમનોદિવામી છું, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, આથી હું સ્વ પામ્યો છું, અને બીધી હું શક્તિ પામ્યો છું, જ્યોત્સ્વો એવાં અનેક સ્વનો બેતો છતાં મુક્તેયો છે, તે જ્યારે વેદાંતના અર્થરૂપ તત્ત્વને બાણવારા પરમકારણિકાથી સંપૂર્ણરૂપે મુક્ત સ્વપ્નસદ્ધમ સંધાત નથી, પણ અસંગ સન્નિધાનદ બહા છે, જ્યોત્સ્વો પ્રબોધ પામે છે, ત્યારે જન્માદિક ભાવવિધારથી રહિત, અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી રહિત, અન્યથાઅહણુપ સ્વપ્નથી રહિત ને અદૈત તુરીયરૂપ આત્માને બળે છે. ૧૬

જો પ્રપંચની નિવૃત્તિવડે અદૈતને બળે છે તો પ્રપંચની નિવૃત્તિ નહિ થયે સતે કેવી રીતે અદૈત સિદ્ધ થાય છે એમ સંકાપતા તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

પ્રપન્નો વદિ વિચેત, નિવર્તેત ન સંશયઃ ।
મોયમિત્રમિદં દૈતમદૈત પરમાર્થતઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રપંચ બે વિષમાન હોય [તો અદૈત] નિવૃત્ત થાય [એમાં] સંશય નથી, [પ્રજ્ઞ] આ દૈત આયામાત્ર [છે, તે] પરમાર્થથી અદૈત [છે]. ૧૭

વિવેચનઃ—પ્રપંચ બે પરમાર્થથી વિષમાન હોય તો અદૈત નિવૃત્ત થાય તેમાં કશું સંશય નથી, પણ રજ્જુમાં સર્પની જે પ્રપંચ કલ્પિત હોવાથી તે વિષમાન નથી તેથી અદૈત સિદ્ધ થાય છે, જેમ રજ્જુમાં બંતિયો કદાપયેલો સર્પ વિષમાન છતાં પણ વિવેકથી તે નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે વસ્તુત્તરે નથી, તથા જેમ આવાવી પુરુષે દેખાડેલી માથા વિષમાન છતાં પણ દેખનાર પુરુષોની નેત્રબંધ દર સયે તે નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે વસ્તુત્તરે નથી તેમજ આ દૈત પ્રજ્ઞ આયામાત્ર છે, અને રજ્જુની તથા આવાવીની જે પરમાર્થથી અદૈત છે. ૧૭

ત્યારે શુક, શાસ્ત્ર ને શિષ્ય આવી રીતના વિભાજરૂપ દૈત અદૈતને કેમ દૂર ન કરે એમ સંકાપતા તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

વિકલ્પો વિનિવર્તેત, કલ્પિતો યદિ કેનચિત્ ।

ઉપદેશાદયં વાદો, જ્ઞાતે દ્વૈતં ન વિચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

શીખદાર્થઃ—વિભાગ જોકે કોઈ [હિંદુ] વડે કલ્પિત [છે] તોપણ તે [નિવૃત્ત થાય છે; આ કથન ઉપદેશથી [પૂર્વે છે;] જાણે [સતે] દ્વૈત વિષયમાન નથી. ૧૮

વિવેચન—શુરુ આદિ વિભાગ જોકે જ્ઞાનભાટે કલ્પિત છે તોપણ પછી તે આધિત યમને નિરત થાય છે. જેમ આ પ્રપંચ માયાવીની માયાની જેમ ને રત્નજ્વલાના સર્જની જેમ પ્રતોષથી પૂર્વે છે તેમ આ શુરુ આદિક ભેદરૂપ વિભાગ પણ પ્રતોષથી પૂર્વે ઉપદેશમય છે. આથી આ શુરુ, શાસ્ત્ર ને શિષ્યરૂપ ને દ્વૈતનું કથન શાસ્ત્રમાં છે તે ઉપદેશથી પૂર્વે છે, અને ઉપદેશના પ્રવેશ માન સમાસ થયે એટલે પરમાર્થતત્ત્વને જાણે સતે તો દ્વૈત નથી તેથી બ્યવહારકાલે તેમના અંગીકારથી અદ્વૈતની દ્વાનિ થતી નથી. ૧૮

એવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમર્થ એવા અધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીઓને અધ્યાશીપ અને અપવાદથી પારમાર્થિકતત્ત્વને ઉપદેશ કર્યો, હવે તત્ત્વના અલ્પમા અસમર્થ એવા કનિઠ અધિકારીઓને આત્માના જ્ઞાનના વિધાનભાટે આરોપદશિતો આશ્રય કરીને ઉપદેશ કરે છે—

સોઽયમાત્માઽધ્યક્ષરમોઽકારોઽધિમાત્રં પાદા માત્રા માત્રાથ પાદા અકારં હકારો મકાર ઇતિ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ આત્મા અધ્યક્ષર, ઠંકાર, અધિમાત્ર [છે,] પાદો માત્રા [છે,] અને માત્રા પાદો [છે,] અધ્યક્ષર, ઠંકાર, મકાર એ પ્રમાણે ૮

વિવેચન—વાચ્યની પ્રધાનતાવાળો ઠંકાર ને ચાર પાદવાળો આત્મા છે તે આ આત્મા અધ્યક્ષર એટલે અક્ષરનો આશ્રય કરીને વાચ્યની પ્રધાનતાવડે વર્ણન કરાયેલો છે. ને અક્ષરનો આશ્રય કરીને તે વર્ણન કરાયેલો છે તે અક્ષર ઠંકાર છે. તે આ ઠંકાર પાદોથી વિભાગ પામ્યો છતાં અધિમાત્ર એટલે મનિતો આશ્રય કરીને વર્તનાર છે આત્માના ને પાદો છે તે ઠંકારની માત્રાઓ છે, અને ઠંકારની ને માત્રાઓ છે તે આત્માના પાદો છે. એવી રીતે પાદની અને માત્રાની એકતાથી પાદવડે વિભાગ પામેલા આત્માનું અધિમાત્રપણું વિશેષ પામતું નથી અક્ષર, ઠંકાર ને મકાર આ ત્રણ ઠંકારની માત્રા છે. ૮

હવે વિધના અકારપણાને તથા એમ જાણવાથી થનારા ફલને કહે છે—

જાગરિત્થ્યાનો વૈશ્વાનરોઽક્તારઃ પ્રથમા માત્રાઽક્ષરોદિમત્ત્વાદ્વાઽપ્નોતિ હ વૈ સર્વાન્કા-
માનાદિશ્ચ મવાતિ ય एवं વેદ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—અગ્રતરજ્ઞાનવાળો વૈશ્વાનર અક્ષરરૂપ પ્રથમ માત્રા [છે,] વ્યાપ્તિથી વા પ્રથમપણાથી [બનેની એકતા છે,] ને એમ જાણે છે [તે] નિશ્ચય સર્વ ભોગોને પામે છે, અને પ્રથમ થાય છે. ૯

વિવેચન—જે અગ્રતરજ્ઞાનવાળો વૈશ્વાનર છે તે ઠંકારની અકારરૂપ પ્રથમ માત્રા છે. વૈશ્વાનરથી જગત બાધ છે; અને અક્ષર સર્વજ્ઞાણીમાં [બાધ છે, ને ત્રણ પાદમાં વૈશ્વાનર પ્રથમ છે, તથા ત્રણ માત્રામાં અક્ષર પ્રથમ છે, એવી રીતે વ્યાપ્તિથી અથવા પ્રથમપણાથી વૈશ્વાનરની ને અક્ષરમાત્રાની એકતા છે. ને પુરુષ વૈશ્વાનરની તથા અક્ષરની એકતાને એવી રીતે જાણે છે તે નિશ્ચય સર્વભોગોને પામે છે, અને મદાન પુરુષોમાં પ્રથમ થાય છે. ૯

હવે તૈજસની તથા ઠંકારની એકતાને અને એ એકતા જાણવાથી થનારા ફલને કહે છે—

સ્વપ્નસ્યાનસ્તૈજસ ઉકારો દ્વિતીયાઃ માત્રોત્કર્ષાદુમયત્વાદ્દોત્કર્ષતિઃ હ વૈ જ્ઞાનસન્તતિ સમાનશ્ચ ભવતિ નાસ્યાવ્રક્ષવિક્લુષ્ટે ભવતિ ય. एवं वेद ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વપ્નસ્થાનવાળો તૈજસ ઉકારરૂપ બીજા માત્રા [છ,] ઉત્કર્ષથી વા ઉભયપણથી [બંનેની એકતા છે.] જે એમ બળે છે [તે] નિશ્ચય જ્ઞાનની સંતતિને વધારે છે, તે તુલ્ય થાય છે, [અને] આની શિષ્યપરંપરામાં અવ્યક્તવેત્તા થતો નથી. ૧૦

વિવેચનઃ—જે સ્વપ્નસ્થાનવાળો તૈજસ છે તે ઉકારની ઉકારરૂપ બીજા માત્રા છે. જેમ ઉકારથી ઉકાર પાડના કમથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેમ સ્વલ્પઉપાધિવાળા, વિશ્વથી સ્વદુષ્ટાઉપાધિવાળો તૈજસ ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઉત્કર્ષથી તે બંનેની એકતા છે; અથવા જેમ અક્ષર અને મહારની મધ્યે ઉકાર છે તેમ વિશ્વ અને પ્રાણની મધ્યે તૈજસ છે, તે ઉભયરૂપતાથી તે બંનેનું એકપણું છે. જે પુરુષ, એવી રીતે તે બંનેની એકતા બળે છે તે જ્ઞાનની સંતતિને (અવિચ્છિન્નતાને) વધારે છે, તથા મિત્રના પક્ષની યેઠાં પક્ષમાં પશુ દેવ કરવાને અયોગ્ય થાય છે, અને આની શિષ્યપરંપરામાં કાઈ અવ્યક્તવેત્તા થતો નથી. ૧૦

સુષુપ્તસ્યાનઃ પ્રાજ્ઞો મહારસ્તુતીયા માત્રા મિતેરપીતેર્વા મિત્રોતિ હ વાં હૃદય સર્વમપીતિશ્ચ ભવતિ ય एवं वेद ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુષુપ્તિસ્થાનવાળો પ્રાજ્ઞ મહારરૂપ ત્રીજા માત્રા [છ,] પરિમાણથી વા એકતાથી [તે બંનેની એકતા છે.] જે એમ બળે છે [તે] નિશ્ચય આ સર્વને યથાર્થે બળે છે, અને હારરૂપ થાય છે. ૧૧

વિવેચનઃ—જે સુષુપ્તિસ્થાનવાળો પ્રાજ્ઞ છે તે ઉકારની મહારરૂપ ત્રીજા માત્રા છે. જેમ હૃદયમાં અને ઉપાધિમાં પ્રવેશથી અને નીજગણથી પ્રાપ્તવડે, વિશ્વ અને તૈજસ માત્રા કર્પાના જેવા થાય છે તેમ અક્ષર અને ઉકાર એ બંને અક્ષર ઉકારની સમાધિમાં ને પુનઃ ઉચ્ચારણમાં મહારમાં પ્રવેશ કરીને નીજગતા હોય એવા બળાય છે. આથી તે મહારવડે માત્ર કર્પાના જેવા થાય છે તેથી તે બંનેની પરિમાણથી એકતા છે; અથવા જેમ વિશ્વ અને તૈજસ સુષુપ્તિમાં પ્રાપ્તમાં એકરૂપ થયાના જેવા થાય છે તેમ ઉકારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી મહારૂપ અસાક્ષરમાં અક્ષર ને ઉકાર એ બંને એકરૂપ થયાના જેવા થાય છે તેથી તે બંનેનું એકતાથી એકપણું છે. જે પુરુષ એવી રીતે તે બંનેની એકતા બળે છે તે નિશ્ચય આ સર્વ બ્રહ્મને યથાર્થે બળે છે, અને ભગવાન હારરૂપ થાય છે, અહીં અપારંપર્યનું જે કથન છે તે મુખ્યસાધનની સ્તુતિમાટે છે. ૧૧

પ્રાજ્ઞાનું અને માત્રાઓનું જે નિમિત્તસહિત એકપણું શ્રુતિએ કહ્યું તેના વિરરૂપરૂપ ભરવાન ઔડપાદના નીચેના પાંચ શ્લોકો છે; તેમાં પ્રથમના શ્લોકવડે પ્રથમમાત્રાના ને પ્રથમ માત્રાના અભેદારોપમાટે કહેલાં છે, સામાન્યને સ્પષ્ટ કરે છે:—

વિશ્વસ્યાત્ત્વવિશ્વસાયામાદિસામાન્યમુંતકટય ।

માત્રાસપ્તચિપતીઃ સ્યાદાસિસામાન્યમેવ ચ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિશ્વના અકારપણને કહેવાની છંજમાં પ્રથમપણુની તુલ્યતા પ્રકટ [દેખાય છે,] અને [અકાર]માત્રાના [વિશ્વના] નિશ્ચયમાં વ્યાસિની તુલ્યતાજ [પ્રકટ] છે. ૧૨

જે દ્વિતીયાદના તથા દ્વિતીયામાત્રાના એકપણુના આરોપની જે બે તુલ્યતા કહી છે તેને સ્પષ્ટ કરે છે:—

તૈજસસ્યોત્ત્વવિજ્ઞાન, સત્કર્પો દદ્યતે સ્ફુટમ્ ।

માત્રાસંપત્તિપત્તૌ સ્વાદુમયત્વં ત્રયાવિધમ્ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તજસના ઉદ્ધારપણાના વિજ્ઞાનમાં ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ દેખાય છે, [અને ઉદ્ધાર] માત્રાના [તૈજસના] નિશ્ચયમાં ઉલ્લસપણું તેવી રીતનું (સ્પષ્ટ) છે. ૨૦ ॥
હવે તૃતીયપાત્રના અને તૃતીયમાત્રાના એકપણાના અધ્યાસમાં શ્રુતિએ જે બે સમાનતા દેખાડી છે તેને સ્ફુટ કરે છે—

મકારમાત્રે પ્રાણસ્ય, માનસામાન્યમ્લક્ષ્યમ્ ।

માત્રાસંપત્તિપત્તૌ તુ, લયસામાન્યમેવ ચ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણના મકારભાવમાં પરિભ્રાણનું સમાનપણું પ્રકટ દેખાય છે, [અને] [મકાર] માત્રાના [પ્રાણના] નિશ્ચયમાં, તો લયનું સમાનપણું જ ન [પ્રકટ દેખાય છે]. ૨૧ ॥
હવે વિશ્વાદિની તથા અકારાદિની તુલ્યતાના યોગની રૂપિ કરે છે—

ત્રિપુ, ધામસુ ચતુર્યં સામાન્યં વૈત્તિ નિશ્ચિતઃ ।

સ પૂજ્યઃ સર્વભૂતાનાં વન્ધ્યૈવ મહામુનિઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[અથ, સ્વપ્ન ન સુષુપ્તિય] ત્રણ સ્થાનોમાં [પ્રાણ ને—મૌનાઓ] ને તુલ્ય (ત્રણ) [કર્યાં, છે, તથા તેમનું જે] સમાનપણું [કહ્યું છે તેનો જે] નિશ્ચયવાળો અણુ છે તે બ્રહ્મવેતા સર્વભૂતાને પૂજ્ય ને વંદન કરવાયોગ્યનું થાય છે. ૨૨ ॥
હવે પૂર્વેકત પાઠના અને માત્રાના સમાનપણાના યોગવાળા આનનિશ્ચના ક્ષણના વિલાસને જણાવે છે—

અકારો નયતે વિષ્ણુમકારધ્વાપિ તૈજસમ્ ।

મકારધ્વા પુનઃ પ્રાણં નામાત્રે વિદ્યતે ગતિઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—અકાર વિષ્ણને પ્રાણ કરે છે, અને ઉદ્ધાર તો તૈજસને [પ્રાણ કરે છે], પુનઃ મકાર તો પ્રાણને [પ્રાણ કરે છે], અમાત્રમાં ગતિ વિધમાન નથી. ૨૩ ॥

વિવેચનઃ—પૂર્વે કહેલી તુલ્યતાથી આત્માના રૂપાંતરની માત્રાની સાથે એકતા કરીને કહેલી રીતનાં ઉદ્ધારને જણાવે છે તેનું આન કરે છે. તેને અકાર વિષ્ણને પમાડે છે; અર્થાત્ અકારપ્રધાન ઉદ્ધારનું આન કરનારા પુરુષને વિશ્વાદની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેવી રીતે ઉદ્ધાર તૈજસને પ્રાણ કરે છે; અર્થાત્ ઉદ્ધારપ્રધાન ઉદ્ધારનું આન કરનારા પુરુષને હિરણ્યગર્ભની પ્રાપ્તિ થાય છે; પુનઃ મકાર, પ્રાણને પ્રાણ કરે છે; અર્થાત્ મકારપ્રધાન ઉદ્ધારનું આન કરનારા પુરુષને અવ્યક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને મકાર ક્ષીણ થયે અક્ષોનરૂપ ધીમહિવાવનો ક્ષય થતાથી અમાત્રરૂપ ઉદ્ધારમાં ગતિ નથી; અર્થાત્ અમાત્રપ્રધાન ઉદ્ધારનું આન કરનારા ગાય છે. ૨૩ ॥

હવે અમાત્ર પુરુષરૂપ છે એમ શ્રુતિ જણાવે છે—

અમાત્રશ્વરૂપોઽવ્યવહાર્યઃ મપજ્ઞાપશમઃ શિવોઽદ્યત્ત્વમોદ્ધાર આત્મેવ સંવિશત્યાત્મનાઽઽત્માનં ય एवं વેદ ય एवं વેદ ॥ ૨૪ ॥

॥ इत्यथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ॥ ६ ॥

શાપદાર્થઃ—અમાતરૂપ ચતુર્થ અવ્યવહાર્ય, પ્રપંચના ઉપશમવાણી, કલ્યાણરૂપ [ને] અદ્વૈત [છે] એમ ઈકાર આત્માજી [છે] ને એમ બલણ છે, ને એમ નળે, ઈ [તો] આત્માવડે આત્માપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

વિવેચન—પ્રથમ માતરહિત ઈકાર ને અમાત્ર તે પુરીરૂપ આત્મા છે. તે આત્મા પ્રવાતાનના ક્ષય વડે વાયક્યારૂપ, વાણીમૂળના ક્ષીણ, ચવાથી અવ્યવહાર દરવાને જ્યેષ્ઠ છે. વળી તે નામરૂપામક, પ્રપંચના અભાવવાણી, કલ્યાણરૂપ ને અદ્વૈત છે. એવી રીતે પુરીરૂપ ઈકાર આત્માજી છે, ને હિતમ અધિકારી એમ નળે છે તે પોતાના આત્માવડે પોતાના પરમાર્થરૂપ આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ સુપુતિનામના નીલ સ્થાનરૂપ બીજાવાને દાહ કરીને ઘેઘવેતા સ્વરરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, ને પુરીય બીજરહિત હોવાથી પુનઃ સાંધી તે જન્મ પામતા નથી. ય ધર્મ વેદાએ પદોની પ્રતિકૃતિ ઉપનિષદી, સમાધિનુ-લોતન કરે છે. ૧૨

હતિ શ્રીઅર્થવૈદીય માંડુકયોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા, સમાપ્ત. ૬

આ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનનું અગવાન શ્રીગોપાદના નીચેના છે એમ છે. તેમણે પ્રથમ, શ્રેષ્ઠ ઈકારને પાઠથી નળવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એમ કહે છે.

ઈકારં પાદ્યો વિદ્યાત્પાદા માત્રા ન સંશયઃ ।
ઈકારં પાદ્યો જ્ઞાત્વા, ન કિંચિદપિ-વિન્તયેત્ ॥ ૨૪ ॥

શાપદાર્થઃ—પાદ્યો માત્રાઓ [છે] એમાં] સંશય નથી [તેથી] ઈકારને પાઠથી નળે. ઈકારને પાઠથી નળીને કંઈ પણ ચિંતન ન કરે. ૨૪

વિવેચન—કહેલા પ્રકારની કૃત્યતાથી આત્મામાં પાદ્યો ઈકારની મીત્રાઓ છે, અને ઈકારની માત્રાઓ આત્માના પાદ્યો છે એમાં સંશય નથી તેથી—(પાદ્યોના અને માત્રાઓના અન્યોભ્યાસ, અકષપણથી) ઈકારને પાઠથી નળે. ઈકારને પાઠથી અકષરૂપે નળીને કૃતાર્થ થવાથી કૃત્યવદ્ધરૂપ કંઈ પણ ફલન ચિંતન ન કરે. ૨૪

પ્રથમમાં ચિત્ત બેઝાર નિર્ભય થઈ છે એમ કહે છે.

યુક્તીત્વ મળવે, વૈર્ત, મળવો બ્રહ્મ નિમયમ્ ।
મળવે, નિત્યયુક્તસ્ય, ન મયં વિચિતે, વચિત્ ॥ ૨૫ ॥

શાપદાર્થઃ—પ્રથમ નિર્ભયરૂપ બ્રહ્મ [છે] તેથી] ઈકારમાં ચિત્તને બેઝે ઈકારમાં નિત્ય બ્રહ્મથેવાને કદીપણ ભય નથી. ૨૫

વિવેચન—ઈકાર નિર્ભયરૂપ બ્રહ્મ છે તેથી વ્યાખ્યાન કરેલા પરમાર્થરૂપ ઈકારમાં સાધક ચિત્તનું અનુસંધાન કરવું. ઈકારમાં સર્વદા પોતાના ચિત્તનું અનુસંધાન કરનાર પુરુષને કદીપણ ભયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૫

હવે પ્રથમ પરબ્રહ્મરૂપે તથા અપરબ્રહ્મરૂપે મધ્યમ તથા મંદ અધિકારીઓના શ્લેષપણને પાત્રે છે, તથા હિતવાદિધારીઓને તો તે પ્રથમ સર્વવિશેષસ્વ, એકરસ ને અકષરૂપાને, બ્રહ્મ તેમણે સમ્યક્સંનધકે પામવાશેષ થાય છે એમ કહે છે.

મળવો હાપરં બ્રહ્મ, મળવલ્લ પરઃ સ્મૃતઃ ।
અપૂર્વોઽનન્તરોઽવાલોઽનપરઃ મળવોઽવ્યયઃ ॥ ૨૬ ॥

શીષદાર્થઃ—પ્રણવજ્ઞ અપરણજ્ઞ [છે,] અને પ્રણવ પર [બ્રહ્મ] કહેલ [છે.] પ્રણવ અપૂર્વે, અનંતર, અખાલ્હિ, અનપર [ને] અવ્યય [છે.] ૨૬

વિવેચન—ઝંકારજ્ઞ અપરણજ્ઞ છે, અને ઝંકારજ્ઞ પરણજ્ઞ કહેલ છે. પરમાર્થથી માત્રા અને પાઠો કીણ થયે સતે આ ઝંકારજ્ઞ યજ્ઞ હોવાથી અપૂર્વે એટલે કારણરહિત, અનંતર એટલે જેની અંતર કંઈ પણ ભિન્નભતીય નથી એવો, અખાલ્હિ એટલે જેની બહાર કંઈ પણ વસ્તુ નથી એવો, અનપર એટલે અપરરૂપ કાર્યથી રહિત અને અવિનાશી છે. ૨૬

હવે ઝંકારને ભણનારને આત્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે—

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा, चपञ्चुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

શીષદાર્થઃ—સર્વના આદિ તથા મધ્ય તેમજ અંત પ્રસિદ્ધ પ્રણવ [છે.] એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ પ્રણવને ભણીને તે પછી [આત્મભાવને] પામે છે. ૨૭

વિવેચન—જેમ માયાવીએ રથેનો હાથી, રજજીમાં કંઠપાણેનો સર્પ, મરુચલનું જલ ને સ્વપ્ન પ્રભાદિ પદાર્થોનાં આદિ, મધ્ય ને અંત માયાવી, રજજી, મરુચ્છમિ ને સાક્ષિચેતનરૂપ અધિજ્ઞાન છે તેમ મિથ્યા ઉપજ્ઞેષ આકાશાદિક સર્વપ્રપચના આદિ, મધ્ય ને અંત ઝંકાર છે. એવી રીતે અધિજ્ઞાનસ્વરૂપ ઝંકારરૂપ આત્માને ભણીને પુરુષ તેજ ક્ષણમાં પરમાર્થવસ્તુના આત્મભાવને પામે છે—અલ્પરૂપ થાય છે. ૨૭

હવે ઝંકારને ભણવાથી પુરુષ શોકરહિત થાય છે એમ ભણાવે છે—

प्रणवं हीन्धरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं, मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

શીષદાર્થઃ—સર્વના હૃદયમાં સ્થિત ઈન્દ્રિયરૂપ પ્રસિદ્ધ ઝંકારને સર્વવ્યાપી ભણે. શુદ્ધિમાત્ર [એવી રીતે] ઝંકારને ભણીને શોક કરતો નથી. ૨૮

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીઓની સ્મૃતિવૃત્તિના આગ્રય હૃદયમાં સ્થિત ઈન્દ્રિયરૂપ પ્રસિદ્ધ ઝંકારને સાધક આકાશની જે સર્વવ્યાપી ભણે વિવેકી પુરુષ ઝંકારરૂપ અસંસારી આત્માને સાક્ષાત્કાર કરીને આત્માના અવાનરૂપ શોકના નિમિત્તના અભાવથી શોક કરતો નથી. ૨૮

હવે તુરિયભાવને પામેલા ઝંકારને જે ભણે છે તેની સ્તુતિ કરે છે—

अमात्रोजनन्तमात्रश्च, द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ऌकारो विदितो येन, स मुनिर्नैतरो जनः ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमाण्डूक्योपनिषदर्थोविष्करणपरायां श्रीगौडपाद्वीयकारिकायां
प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

શીષદાર્થઃ—અમાત્ર અને અનંતમાત્ર, દ્વૈતના ઉપશમરૂપ [ને] કલ્યાણરૂપ [જે] ઝંકાર [તે] જે ભણે [છે] તે મુનિ [છે,] બીજે મનુષ્ય [મુનિ] નથી. ૨૯

વિવેચન—ઝંકાર પાદવિભાગથી તથા માત્રાવિભાગથી રહિત હોય ત્યારે તે તુરીયરૂપ અમાત્ર કહેવાય છે. ઝંકાર વ્યક્તિ હોવાથી તેનો પરિચય થઈ શકે એમ નથી, તેથી તે અનંતમાત્ર કહેવાય છે. તે અમાત્ર, અનંતમાત્ર, દૈતના ઉપશરૂપ તથા કલ્યાણરૂપ ઝંકારને જોઈ બંધો છે તે પરમાર્થતત્ત્વનું મનન કરનાર હોવાથી મુનિ છે, બીજા માત્ર શાસ્ત્ર બંધીનારા પુરુષ મુનિ નથી. ૨૯

૧૧. ઇતિ શ્રીમાંડુચોપનિષત્સહિત શ્રીગૌડપાદીયકારિકાના પહેલા અંગમપ્રકરણની

તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત ૧

॥ ૨ વૈતથ્યપ્રકરણ ॥

૧. "વક્રમેવાદિતીયમ્" (એક અદિતીય છે) ઇલાદિ શ્રુતિઓથી "જાણે સને દૈત નથી" એમ દૈતનું મિથ્યાપણું પૂર્વે કહ્યું, તે શ્રુતિની પ્રધાનતાથી કહ્યું છે, શ્રુતિની પ્રધાનતાથી કહ્યું નથી. શાસ્ત્રી! જાણો તો તે અર્થ (દૈતનું મિથ્યાપણું) શ્રુતિની પ્રધાનતાવડે પણ જાણવાયોગ્ય છે તેથી આ બીજા પ્રકરણનો આરંભ થાય છે તેમાં પ્રથમ પ્રવચન મિથ્યાપણામાં સ્વપ્ના દર્શનની સિદ્ધિમાટે તે સ્વપ્ના મિથ્યાપણામાં શ્રુતિસહિત વૃદ્ધપુરુષોની સમતિ કહે છે.—

વૈતથ્યં સર્વભાવાનાં, સ્વપ્ન આહુર્મનીપિણઃ ।

અન્તઃસ્થાનાતુ ભાવાનાં સંવૃતત્વેન દેતુના ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રુતિમાનો સ્વપ્નમાંના સર્વ પદાર્થોના અસત્યપણાને કહેતા હવા; પદાર્થોનું [શરીરની] અંતર સ્થાન હોવાથી સંકુચિતપણારૂપ હોવુંવડે. ૧

વિવેચન—પ્રમાણોમાં કુલ્ય પુરુષો સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા ધગદિક તથા મુખાદિક સર્વ પદાર્થોના અસત્યપણાને કહે છે, કારણકે સ્વપ્નમાં પર્વત તથા હાથી આદિક સર્વ પદાર્થો શરીરની અંતર પ્રતીત થાય છે. શરીરપ્રદેશ સંકુચિત હોવાથી તેમાં તે પર્વતાદિક સમાપ્ત શકે નહિ, તે શરીરની અંતર રહેલી સૂક્ષ્મ હિતાનાદીમાં તે ક્યાંથી સમાપ્ત શકે? એવા રીતે સ્વપ્નના પદાર્થો યોગ્ય દેશથી રહિત હોવાથી જાણમાં પ્રતીત થતા સર્વની પેઠે મિથ્યા છે. ૧

હવે શરીરથી બહાર જીવને સ્વપ્નના પદાર્થોને અનુભવ જોતો નથી, પણ શરીરની અંતરજ તે પદાર્થોને જુએ છે એમ મિલ્ક કરે છે—

અદીર્ઘત્વાચ્ચ કાલસ્ય, ગત્વા દેશાન પદયતિ ।

પ્રતિવુદ્ધ્ય વૈ સર્વસ્તસ્મિન્દેશે નઃ વિચિતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—વળી કાલના અદીર્ઘપણાથી [સ્વપ્નદશા અન્ય] દેશોપ્રતિ જીવને [સ્વપ્નના પદાર્થોને] જોતો નથી; અને જાણેલા સર્વ નિશ્ચયતે દેશમાં વિદ્યમાન નથી ૨

વિવેચન—મુલેશો માણસ ધણે કાલે પહોચાવ એવા દેશને સ્વપ્નમાં જુએ છે, ત્યાં તે દેશની પ્રતિમાટે અને ત્યાંથી આગમન કરવામાટે યોગ્ય દીર્ઘકાલ નથી. એવા રીતે કાલના અદીર્ઘપણાથી સ્વપ્ન દેખનારા અમ્મ દેશોપ્રતિ જીવને સ્વપ્નના પદાર્થો જોતો નથી પણ જાણેલા સર્વ સ્વપ્નના દશા નિશ્ચય તે સ્વપ્નદર્શનના દેશમાં વિદ્યમાન હોતા નથી, પણ બીજા સત્તા હોય છે ત્યાં વિદ્યમાન હોય છે તેથી પણ સ્વપ્નનો દશા બહાર જોતો નથી, પણ શરીરની અંતરજ સ્વપ્નના પદાર્થોને જુએ છે એમ મિલ્ક થાય છે. ૨

સ્વપ્નના પદાર્થો મિથ્યા છે તેમાં અન્ય હેતુ કહે છે:—

અઘાવથ સ્યાદીનાં, શૂયતે ન્યાયપૂર્વકમ્ ।

વૈતથ્યં તેન વૈ પ્રાપ્તં, સ્વપ્ન આહુઃ યકાશિતમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી રથ આદિકોનો અઘાવ યુક્તિપૂર્વક સંભળાય છે; તેવડેજ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત મિથ્યાપણું જણાવ્યું [છે એમ પ્રકાશવેત્તાઓ] કહે છે. ૩

વિવેચન:—સ્વપ્નમાં દેખાતા રથ, આદિકોનો અઘાવ, ઉચિત દેશકાલના અઘાવરૂપ યુક્તિથી “જ તત્ર રથાઃ ॥” (સાં રથો નથી) આ શ્રુતિમાં સંભળાય છે; તે ચોક્કસ દેશકાલના અઘાવરૂપ હેતુવડે સ્વપ્નના પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થયેલું મિથ્યાપણું તેનો અનુવાદ કરનારી શ્રુતિએ સ્વપ્નમાં આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે એમ પ્રકાશવેત્તાઓ કહે છે. એવી રીતે સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું શ્રુતિયુક્તિવડે સિદ્ધ થયું. ૩

કહે કહેલી રીતે સ્વપ્નરૂપ દર્શનના સિદ્ધ થવાથી ક્ષિતિ અર્થરૂપ અનુમાન કહે છે:—

અન્તઃસ્થાનાત્તુઃકેદાનાં, ઘસ્માઝ્જાગરિતે સ્મૃતમ્ ।

યથા તત્ર તથા સ્વપ્ને, સંવૃતત્વેન મિથ્યતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ તો સ્વપ્નમાં તેમ [જાગૃતમાં છે] તેથી જાગૃતમાં [મિથ્યાપણું] કહ્યું [છે;] પણ કેદાનો અંતઃસ્થાનથી સંકુચિતપણાવડે ભેદ થાય છે. ૪

વિવેચન:—જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તેમ જાગૃતમાં દેખાતા પદાર્થોનું પણ મિથ્યાપણું કહ્યું છે, પરંતુ ભેદ પામનારા સ્વપ્નના પદાર્થોનો અંતઃસ્થાનથી સંકુચિતપણાવડે જાગૃતના પદાર્થોથી ભેદ થાય છે. જાગૃતમાં જોવામાં આવતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે, આ પ્રતિષ્ઠા છે; દૃશ્ય હોવાથી, આ હેતુ છે; સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોની પેઠે, આ દર્શન છે; જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તેમ જાગૃતમાં પણ દૃશ્યપણું સમાન છે, આ હેતુનો ઉપનય છે; ને તેથી જાગૃતમાં પણ તેનું મિથ્યાપણું વિવેકીઓએ કહ્યું છે, આ નિગમન છે. ચરીત્રની અંતર રચનાવાળા હોવાથી દેશકાલીનનાં સંક્રમણરૂપ સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોનો જાગૃતમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોથી ભેદ છે, અને દૃશ્યપણું તથા મિથ્યાપણું બંને પ્રકારના પદાર્થોમાં સમાન છે. ૪

કહે સ્વપ્ન અને જાગૃત વિવેકીની દૃષ્ટિએ એક છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

સ્વપ્નજાગરિતસ્યાને, ક્ષેકમાહુર્નનીપિણઃ ।

કેદાનાં હિ સમત્વેન, પ્રસિદ્ધેતૈવ હેતુના ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ ભેદ પામનારાના સમપણાવડે પ્રસિદ્ધ હેતુવડે વિવેકીઓ સ્વપ્ન જાગૃતસ્થાને એકજ કહે છે. ૫

વિવેચન:—પરસ્પર ભેદ પામનારા એટલે વિશિષ્ટ જાગૃતનાં તથા સ્વપ્નના પદાર્થોનું પ્રાકૃતપણાથી દૃશ્યપણાવડે સમપણું છે, તે સમપણાવડે પ્રસિદ્ધ હેતુવડે વિવેકીઓને । તે સ્વપ્ન ને જાગૃત એ બંને સ્થાનને (અવસ્થાને) એકજ કહે છે. ૫

કહે જાગૃતના પદાર્થોના મિથ્યાપણામાં અન્ય હેતુ કહે છે:—

આદાવત્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ, વર્તમાનેડપિ તત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોડવિતથા ઇવ કસિતાઃ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—જે આદિ અને અંતમાં નથી તે વર્તમાનમાં પણ તેવું [૬] મિથ્યાના જેવા છતાં સત્યના જેવા ભણ્યા [૬] ૬

વિવેચન—જે મુગ્ધવાદિક પદાર્થ આદિવિષે તથા અંતવિષે હોતા નથી તે વર્તમાનમાં પણ હોતા નથી એમ લોકમાં નિશ્ચિત છે ભગવત્માં દેખવામાં આવતાં પદાર્થો પણ આદિઅંતમાં નહિ હોવાથી મુગ્ધવાદિક મિથ્યાપદાર્થોના જેવા હોવાથી જો મિથ્યાજ છે તેપણ આત્માને નહિ ભણુનારા સદ્બળોએ તિમ્ને સસના જેવા ભણ્યા છે ૬

હવે ભગવત્ પદાર્થો પ્રયોજનવાળા છે, અને સ્વમના પદાર્થો પ્રયોજનવિનાના છે તથા ભગવત્ પદાર્થો મિથ્યા કદી સમ્યક નહિ એમ સમ્યક થાય તે તેવું સમાધાન કરે છે—

સમયોજનતા તૈર્પા, સ્વપ્ને વિપતિપચતે ।

તત્સાદાચન્તવચ્ચેન, વિધ્યૈવ સ્વલ્લુ તૈ સ્મૃતાઃ ॥ ૭ ॥

શંખદાર્થઃ—તેઓનું સમયોજનપણું સ્વપ્નમાં વિરોધ પામે છે તથા આદિઅંતયુક્તપણુવડે તે નિશ્ચય મિથ્યાજ કહી [૭] ૭

વિવેચન—ભગવત્માં તે અનપનાદિક પદાર્થોને જે સ્વપ્નાપણું જોઈએ છીએ તે સ્વપ્નમાં વિરોધ પામે છે, જેમ સ્વપ્નમાં જોજનપાનવડે તેમ થઈને જાગે પુરુષ પોતાને ક્ષુધાતૃષ્ણાવાળો માને છે તેમ ભગવત્માં જોજનપાન કરી તેમ થઈને સૂતેલા પુરુષ પણ સ્વપ્નમાં પોતાને ક્ષુધાતૃષ્ણાવડે ધીક્ષિત માને છે તેથી આદિઅંતવાળાપણું ભગવત્સ્વપ્ન બંનેમાં સમાન છે એવી રીતે આદિઅંતયુક્ત હોવાથી ભગવત્ના તે પદાર્થો પણ નિશ્ચય મિથ્યાજ કહી છે ૭

ભગવત્માં નહિ દેખેલા પદાર્થો પણ પુરુષ સ્વપ્નમાં જુએ છે તથા તે પદાર્થો મિથ્યા નથી મળે ભગવત્ના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું સાધવા સ્વમના પદાર્થોનું દર્શાવ આપું તે અસિદ્ધ છે એમ સમ્યક થાય તે તેવું સમાધાન કરે છે—

અપૂર્વે સ્થાનિયર્મોઃ હિ, યથા સ્વર્ગનિવાસિનામ્ ।

તાનર્થ મેસતે ગત્વા યયૈવેદં સુશિસિતઃ ॥ ૮ ॥

શંખદાર્થઃ—જેવી રીતે સ્વર્ગના નિવાસીઓના [ધર્મ છે તેવી રીતે તે] અપૂર્વ સ્થાનીનોજ ધર્મ [૮] તેઓને આ જાણે જુએ છે જેમ અહીં સારી રીતે શિક્ષા પામીએ [જુએ છે તેમ] ૮

વિવેચન—જેમ સ્વર્ગના નિવાસી ઇન્દ્રદિકાના સહસ્રાધિપત્યુદિક ધર્મ છે તેમ આ અપૂર્વ સ્વમના સ્થાનવાળા સ્વમના દર્શનેજ ધર્મ છે, પણ દર્શના સંસ્પર્શની થે તે સ્વત સિદ્ધ નથી પોતાના ચિત્તના વિસ્પર્શ તે અપૂર્વપદાર્થને સ્વમનો દર્શ સ્વપ્નસ્થાનભણી જાણે જુએ છે જેમ આ લોકમાં જેણે દેશાતરનો માર્ગ સારી રીતે ભણ્યો છે તે તે માર્ગથી દેશાતરમાં જાણે લાંબા પદાર્થોને જુએ છે—તેમ સ્વમનો દર્શ સ્વપ્નસ્થાનમાં જાણે લાંબા પદાર્થોને જુએ છે એવી રીતે સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો સ્થાનીના ધર્મપણે તેથી અસત્ છે માટે સ્વપ્નના દર્શાનું અસિદ્ધપણું નથી. ૮

નમદ્વિષે રૂપનામાં આવતા પદાર્થોનું જે મિથ્યાપણું કહ્યું તે તેઓમાં સતઅસતના વિભાગની પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ છે એમ સંશય કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વપ્નદૃષ્ટાવપિ ત્વન્તથૈતસાઃ કલ્પિતં ત્વસત્ ।

વહિથેતોઽદૃશીતં સદ્, દૃષ્ટં વૈતથ્યમેતયોઃ ॥ ૧૯ ॥

શીખરાર્થ:—સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં પણ અંતર ચિત્તવડે કલ્પિત તો અસત્ [છે, અને] બહાર ચિત્તથી અદૃષ્ટ કરેલ તો સત્ [છે, છતાં] એ [બંને]નું મિથ્યાપણું બોધું [છે.] ૧૯

વિવેચન:—સ્વપ્નસ્થાનમાં પણ અંતર મનોરચવડે કલ્પેલી વસ્તુ તો અન્યસંકલ્પના સમકક્ષેજ તેવા અદૃશનીથી અસત્ છે, અને તેજ સ્વપ્નમાં અશુભાદિકારા અદૃષ્ટ કરેલી ધર્માદિક વસ્તુ સત્ છે, એવી રીતે અસત્ છે એવો નિશ્ચય કરે, સતે પણ સત્ અને અસતનો વિભાગ બોધે છે, એવી રીતે અંતર અને બહાર ચિત્તથી કલ્પના કરેલી એ બંને વસ્તુઓનું મિથ્યાપણું બોધું છે.

એવી રીતે દર્શાવે કહીને હવે સિદ્ધાંત કહે છે:—

જાગ્રદૃષ્ટાવપિ ત્વન્તથૈતસા કલ્પિતં ત્વસત્ ।

વહિથેતોઽદૃશીતં સદ્યુક્તં વૈતથ્યમેતયોઃ ॥ ૨૦ ॥

શીખરાર્થ:—જાગ્રતસ્થાનમાં પણ અંતર ચિત્તવડે કલ્પિત તો અસત્ [છે, અને] બહાર ચિત્તથી અદૃષ્ટ કરેલ તો સત્ [છે, કલ્પિતપણાથી] આ [બંને]નું મિથ્યાપણું યુક્ત [છે.] ૨૦

વિવેચન:—જાગ્રતસ્થાનમાં પણ અંતર ચિત્તવડે કલ્પિત વસ્તુ મિથ્યા છે, અને તેજ જાગ્રતમાં બહાર અશુભાદિકારા ચિત્તે અદૃષ્ટ કરેલી ધર્માદિક વસ્તુ સત્ છે, એવી રીતે અસત્ છે એવો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ સત્અસતનો વિભાગ બોધે છે, આ બંને વસ્તુનું કલ્પિતપણાની તુલ્યતાથી મિથ્યાપણું યુક્ત છે. ૨૦

સર્વના મિથ્યાપણામાં પ્રમાતાપ્રમાણાદિક બ્યવહારનો અસંભવ થાય છે એમ વાદી સંશય કરે છે:—

સમયોરપિ વૈતથ્યં, મેદાનાં સ્થાનયોર્યદિ ।

ક ઇતાન્યુદ્યતે મેદાન્કો વૈ તેપાં વિકલ્પકા ॥ ૨૧ ॥

શીખરાર્થ:—જે બંને સ્થાનમાં પણ એકાનું મિથ્યાપણું [છે તો] આ એકાને કોણ બાલુથી? [અને] તેઓના કલ્પનારો પણ કોણનું થશે? ૨૧

વિવેચન:—જો જાગ્રત અને સ્વપ્ન આ બંને સ્થાનોમાં પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તો તે કલ્પના કરેલા પદાર્થોને ક્યો પ્રમાતા બાલુશે? અને તેમની સ્મૃતિ ને અનુભવનો કર્તા પણ કોણુ થશે? જો પ્રમાતા તથા કર્તા નહિ એના તો ક્યંયવાદની આપતિ થશે. ૨૧

હવે સિદ્ધાંતી કર્તા અને કાર્ય આદિકની બ્યવસ્થાના અસંભવને દૂર કરે છે:—

કલ્પયત્યાત્મનાડ્ઽત્માનામાત્મા દેવઃ સ્વમાયયા ।

સ ઇવ બુદ્ધ્યતે મેદાનિતિ પેદાન્તનિશ્ચયઃ ॥ ૨૨ ॥

શીખરાર્થ:—આત્મરૂપ દેવ પોતાની આયાથી પોતાવડે પોતાને કલ્પે છે, [ને] તેજ એકાને બોધે છે એવો વેદાંતનો નિશ્ચય [છે.] ૨૨

વિવેચન:—આત્મરૂપ દેવ પોતાની આયાથી પોતામાં સંસ્કૃત અંકિકમાં સર્વ આદિકની યોગે એકના

આપ્રશને કહે છે, અને તેજ તે બેદાને બધું છે એવો વેદાંતનો નિશ્ચય છે. એવી રીતે અનુભવતાન અને સ્મૃતિતાનનો આશય અન્ય નથી, અને ધૃષ્ટિકવિતાનવાદીની જે અનુભવતાન અને સ્મૃતિતાન નિરાશય પણ નથી. ૧૨

હવે કાણ સંકેપ કરતા છતાં જી રીતે કહે છે તે કહે છે:—

વિકારોત્પરિણામવાનન્તશ્ચિત્તે જ્યવસ્થિતાન ।

નિવર્તાંશ્ચ વહિચિત્ત, एवं कल्पयते मनुः ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્મા બહારચિત્તવાળો [થઇને] અપરપદાર્થને [અને] ચિત્તની અંતરે સ્થિત નિયમિતને [તથા અનિયમિતને] નાના કહે છે. [અંતરચિત્તવાળો] એમ કહે છે. ૧૩

વિવેચન:—પરમાત્મા બહાર ચિત્તવાળો થઇને બહારનાં લોકપ્રસિદ્ધ શબ્દાર્થ પદાર્થોને અને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ માયારૂપ ચિત્તની અંતરે સ્થિત અરપટ પ્રેમિની આદિક નિયમિત અને વાંચના આદિક અનિયમિત પદાર્થોને નાનાપ્રકારે કહે છે. તેઓ પ્રથમ અંતરચિત્તવાળો થઇને પોતામાં સ્થિત પદાર્થોની બ્યવહારને યોગ્ય કલ્પના કરીને પછી બ્યવહારની યોગ્યતામાટે પ્રેરિતરીતે રહે છે. ૧૩

પુનઃ પણ જામતતા તથા સ્વપ્નના પદાર્થોની તુલ્યતા બધું છે:—

चित्ताकाला हि येऽन्तस्तु; द्वयकालाश्च ये वहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे, विशेषो नान्यहेतुकः ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી અંતરમાં જે પ્રસિદ્ધ ચિત્તકાલવાળો [છે], અને બહાર જે બે કાલવાળો [છે] તે સર્વે કલ્પિતજ [છે]; વિશેષ અન્ય હેતુવાળો નથી. ૧૪

વિવેચન:—અંતરમાં એટલે સ્વપ્નમાં જે ચિત્તકાલવાળો એટલે ચિત્તની કલ્પનાનાં કાલમાં બધુવાયોજ પદાર્થો છે, અને બહાર એટલે જાગૃતમાં જે બે કાલવાળો એટલે ચિત્તની સાથે તથા પછી પણ રહેનારા એટલે પ્રસંગિતાના વિષય યનારા પદાર્થો છે તે સર્વે પદાર્થો કલ્પિતજ છે. જાગૃતમાં પદાર્થોમાં બંને કાલથી યુક્તતારૂપ જે વિશેષ છે તે કલ્પિતપદાર્થો બિન અન્યહેતુવાળો નથી, પ્રમેકે સ્વપ્નમાં પણ એવી પ્રસંગિતા થાય છે તેથી જાગૃતના ને સ્વપ્નના પદાર્થો સમાન છે. ૧૪

વળી જાગૃતના પદાર્થો સ્વપ્નના પદાર્થોનીવા કલ્પિત છે એમ સિદ્ધ કરે છે:—

अव्यक्ता एवं येऽन्तस्तु, स्फुटा एव च ये वहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे, विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી અંતરમાં જે અવ્યક્તજ [છે], અને બહાર જે સ્ફુટજ [છે] તે સર્વે કલ્પિતજ [છે]; વિશેષ તો ઇન્દ્રિયાના લેહમાં [છે]. ૧૫

વિવેચન:—સ્વપ્નમાં મનની વાસનાથી પ્રગટેલો જે અસ્પષ્ટ પદાર્થો છે, તથા જાગૃતમાં અકુરારૂપ ઇન્દ્રિયથી પ્રતીત થતો જે સ્પષ્ટ પદાર્થો છે તે સર્વે પદાર્થો મનના સ્ફુરણમાયરૂપ હોવાથી કલ્પિતજ છે. પદાર્થોને તે બેડ તો અંતરઇન્દ્રિય તથા બાહ્યઇન્દ્રિયા બેના કારણે છે, પદાર્થોની સમતાનો કારણ નથી તેથી જાગૃતના પદાર્થો પણ સ્વપ્નના પદાર્થોની જે કલ્પિતજ છે. ૧૫

હવે પદાર્થોની કલ્પનાના કારણે કહે છે:—

માણ इति माणविदो, मृतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

[૨૦] શબ્દાર્થઃ—[હિરણ્યગર્ભ] [જગત્તુ ઠારણ છે] એમ હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો [કહે છે] અને [ચાર] [ભૂતે] [જગત્તુ ઠારણ છે] એમ તેને જાણનારા (ચાવકો) [કહે છે ; ત્રણ] ગુણો [જગત્તુ ઠારણ છે] એમ ગુણને જાણનારા (સાંખ્યો) [કહે છે ;] અને [આત્મા, અવિદ્યા ને શિવ આ ત્રણ] તરવો [જગતના પ્રવર્તક છે] એમ તેના નેતાઓ (સૈવો) [કહે છે .] ૨૦

पादा इति पादविदो, विषया इति च तद्विदः ।

लोक इति लोकविदो, देवा इति च तद्वિदः ॥ २१ ॥

[૨૧] શબ્દાર્થઃ—[વિદ્યાદિક] પાદો [સર્વ વ્યવહારના હેતુ છે] એમ પાદને જાણનારાઓ [કહે છે ;] અને [શબ્દાદિક] વિષયો [તરવરૂપ છે] એમ તેને જાણનારાઓ [કહે છે ; પૃથિવી આદિક ત્રણ] લોકો [વસ્તુરૂપ છે] એમ લોકવેતાઓ (પૌરાણિકો) [કહે છે ;] અને [અગ્નિ આદિક] દેવો [હિંદોતા છેધર નહિ] એમ તેને જાણનારાઓ [કહે છે .] ૨૧

वेदा इति वेदविदो, यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्त्वविदो, भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥

[૨૨] શબ્દાર્થઃ—[જગાદિક] વેદો [પરમાર્થરૂપ છે] એમ વેદના પાઠકો [કહે છે ;] અને [જ્યોતિષોમાદિક] યજ્ઞો [વસ્તુરૂપ છે] એમ તેને જાણનારા (યાજ્ઞિકો) [કહે છે ;] લોકો [આત્મા છે] એમ લોકોને જાણનારા (સાંખ્યો) [કહે છે ;] અને લોભ્ય [વસ્તુ છે] એમ તેને જાણનારા (રસોધ્યા) [પ્રતિજ્ઞા કરે છે .] ૨૨

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः, स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदो, अमूर्त इति तद्विदः ॥ २३ ॥

[૨૩] શબ્દાર્થઃ—[આત્મા] સૂક્ષ્મ (અણુપરિમાણ) [છે] એમ સૂક્ષ્મને જાણનારાઓ (ઉપાસકો) [કહે છે ;] અને સ્થૂળ [શરીર આત્મા છે] એમ તેને જાણનારા (ચાવકો) [કહે છે ;] મૂર્ત (નિશ્કલદિધારી, વા-અકલદિધારી) [પરમાર્થરૂપ છે] એમ મૂર્તને જાણનારા (આગમના અભિમાની) [કહે છે ; અને] અમૂર્ત (સર્વ આકારથી રહિત નિઃસ્વભાવ) [પરમાર્થરૂપ છે] એમ તેને જાણનારા (શૂન્યવાદીઓ) [કહે છે .] ૨૩

काल इति कालविदो, दिवा इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो, मृतानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

[૨૪] શબ્દાર્થઃ—કાલ [પરમાર્થરૂપ છે] એમ કાલના વેતાઓ (ભેષીઓ) [કહે છે ;] અને [પૂર્વાદિક] દિશાઓ [પરમાર્થરૂપ છે] એમ તેને (સ્વરોધ્યને) જાણનારાઓ [કહે છે ; રસાયન તથા મંત્રરૂપ] વાદો [વસ્તુરૂપ છે] એમ વાદને જાણનારાઓ [કહે છે ; અને ચોદ] ભુવનો [તરવરૂપ છે] એમ તેને જાણનારા [કહે છે .] ૨૪

મનં ઇતિ મનોવિદો, હુદ્ધિરિતિ ચ તદ્વિદઃ ॥ ૨૫ ॥
 ચિત્તમિતિ ચિત્તવિદો, ધર્માધર્મોં ચ તદ્વિદઃ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—મનં [આત્મા છે] એમ મનને જાણનારા (કેઈ આધિકારી) [કહે છે]
 અને હુદ્ધિ [આત્મા છે] એમ તેને જાણનારા (શુદ્ધિવિજ્ઞાનવાદીઓ) [કહે છે] ચિત્ત
 [આત્મા છે] એમ ચિત્તને જાણનારા [કહે છે] અને ધર્માધર્મ [પરમાર્થરૂપ છે એમ]
 તેને જાણનારા (મીમાંસકો) [કહે છે] ૨૫ ॥

પદ્ધિવિદો ઇત્યેકે, પદ્ધિવિદો ઇતિ ચાપરે ।

અર્થવિદો ઇત્યાહુરનન્તે ઇતિ ચાપરે ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—પચીશ [સંખ્યા] વાળો [પ્રપંચ વસ્તુ છે] એમ કોઈ [કહે છે] અને
 હમીશ [સંખ્યા] વાળો [પ્રપંચ વસ્તુ છે] એમ બીજાઓ [કહે છે] એકત્રીશ [સંખ્યા]
 વાળો [પ્રપંચ વસ્તુ છે] એમ [કોઈ] કહે છે, અને [પદાર્થોના ભેદ], અનંત [છે] એમ
 બીજાઓ [કહે છે] ૨૬

વિવેચન—પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અદ્ધાર, પાંચ તન્માના, અગ્નિમાર ઇતિ ને પાંચ જ્ઞાનો તથા પ્રપંચ
 એ પચીશ તત્ત્વોને સાંખ્યવાદીઓ કહે છે પૂર્વનાં પચીશ તત્ત્વોમાં એક-પ્રપંચતત્ત્વ વધારી હમીશ તત્ત્વોને
 યોગવાદીઓ મને છે. સાંખ્યવાદીઓએ અગ્નિમાર કરેલાં પચીશ તત્ત્વોમાં રાગ, અવિદ્યા, નિયતિ, કામ, ક્રોધ
 ને માયા એ છાંત્ત્વોને વધારી પાંચપતો એકત્રીશ તત્ત્વો મને છે; અને પદાર્થોના ભેદ અનંત છે, નિયમિત
 નથી એમ બીજાઓ મને છે. ૨૬.

શબ્દાર્થઃ—લોકાન્લોકવિદઃ માહુરાશ્રમા ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૭ ॥
 સ્ત્રીપુનરુત્સર્ગ લેક્ષ્ઞા, પરાપરમથાપરે ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—લોકોને [પ્રસન્ન કરવા એમ તત્ત્વ છે એમ] લેક્ષ્ઞા જાણનારા (લોકલેક્ષ્ઞો)
 કહે છે. આશ્રમા [પરમાર્થરૂપ છે] એમ તેને જાણનારા (દક્ષ આશ્રમિકો) [કહે છે] સ્ત્રી,
 પુરુષ ને નપુંસક લિંગવાળાં [શબ્દોનાં, સમૂહ, તત્ત્વ છે એમ] બીજાઓ [મને છે] ૨૭.

સદ્ધિરિતિ સદ્ધિવિદો, સર્વં વેદં તુ સર્વદા ॥ ૨૮ ॥
 સ્થિતિરિતિ સ્થિતિવિદઃ, સર્વં વેદં તુ સર્વદા ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—સદ્ધિ [તત્ત્વ છે] એમ સદ્ધિને જાણનારા (યૌરાશિકો) [કહે છે] અને
 સય [તત્ત્વ છે] એમ તેને જાણનારા [કહે છે] સ્થિતિ [તત્ત્વ છે] એમ સ્થિતિને જાણનારા
 [કહે છે] અને સર્વં આહી (આત્મામાં) તે સર્વદા [કહેવાયેલીએ, પણ આત્મામાં
 દક્ષિતપણું નથી] ૨૮ ॥

લેક્ષ્ઞોનાની ને વિદ્વાનોની કેટલીક કલ્પનાના બેદોને ક્ષીને તેમના અનંતપણાથી તે જ્ઞાને કહેવાયું
 અશક્યપણું બોધને હવે સંક્ષેપમાત્ર કહે છે—

યં ભાવં દર્શયેદાસ્ય, તં ભાવં સ, તુ પદ્ધયતિ ।
 તં ચાવતિ સ શ્રુત્વાસૌ, તદ્ગ્રહઃ સમુપૈતિ તમ્ ॥ ૨૯ ॥

શ્રીપદાર્થઃ—જે પદાર્થ જેને [આજ તત્ત્વ છે એમ યુક્ત] કહેણ છે તે તે પદાર્થને [આત્મરૂપ] જુએ છે; અને તેનું આ [પદાર્થ] તે [રૂપ] ધર્મને રક્ષણ કરે છે. તેમાં [જે] અભિનિવેશ [છે] તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯

હવે વેદનો વારંવાર અર્થને જાણી જાણી છે તે કહે છે.—

પૃત્તેરેપાડ્યગમાવૈઃ, પૃથગેવેતિ કસિતઃ ।

પૃથં યો વેદ તત્ત્વેન, કલ્પયેત્સોઽવિગદ્ધિતઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીપદાર્થઃ—આ અભિનિવેશવોલે આ [આત્મા] સિત્ત [છે] એમ [મૂલવડે] નિશ્ચિત [છે] એમ જે તત્ત્વવડે જાણી છે તે સંકારહિત [થયો] છતાં વેદના અર્થને કહે છે. ૩૦

વિવેચન—આ પ્રાણાદિ આત્માના અભિનિવેશોથી આ આત્મા સિત્ત છે એમ અવિવેકીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે; અને વિવેકીઓએ તો રજ્જુમા રૂઢિપત સપાંદિની જે રૂઢિપત પ્રાણાદિ આત્માથી સિત્ત નથી એવો નિશ્ચય કર્યો છે એવી રીતે રૂઢિપતના અર્થજ્ઞાનને આત્માના સંદર્ભાવને જે પુરુષ આત્મચાતુર્ય તત્ત્વવડે શ્રુતિયુક્તિથી જાણી છે તે સંકારહિત થયો છતાં આ વાક્ય આ અર્થપર છે, ને આ વાક્ય અન્ય અર્થપર છે એમ વિભાગથી વેદના અર્થને કહે છે. ભગવાન મનુષ્ય એમ કહે છે.—

નદ્યનધ્યાત્મવિદ્વેદાન્નાતું શકનોતિ તત્ત્વતઃ ।

નદ્યનધ્યાત્મવિત્કથિત્ક્રિયાફલમુપામ્નુતે ॥

ભાવાર્થઃ—આત્મતત્ત્વને નહિ જાણનાર, વેદોને તત્ત્વથી જાણનાર સમર્થ થતો નથી, અને આત્મ-તત્ત્વને નહિ જાણનાર પ્રાણપણ પ્રમાણના રૂપરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્તો નથી. ૩૦

જે આ દેવતા અસંદર્ભાવ યુક્તિથી કહ્યો તે વેદાંતપ્રમાણથી નિશ્ચિત છે એમ કહે છે.—

સ્વર્ણમાયે યથા દટ્ટે, ગંધર્વનગરં યથા ।

તથા વિશ્વમિદં હટ્ટં, વેદાન્તેષુ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીપદાર્થઃ—જેવી રીતે સ્વર્ણ ને માયા બેમાં [છે], જેવી રીતે ગંધર્વનગર [જોઈ છે] તેવી રીતે આ વિશ્વ ઉપનિષદમાં વિચક્ષણોએ જોઈ [છે.] ૩૧

વિવેચન—જેમ સ્વર્ણ ને એકાગ્રહિકની માથા એ બને વિવેકીઓએ અસંદર્ભ રૂપો છે, તથા જેમ વ્યાકાશમાં પ્રતીત થતું ગંધર્વનગર અકસ્માત અભાવપણાને પ્રાપ્ત થતું જોયું તેમ આ વિશ્વ નેદ નાનાડસ્તિ કિચ્ચત ॥ (પરમાત્મામાં કંઈ પણ ભેદ નથી,) ને—“દ્વિતીયત્વે મયંમવતિ ॥” (દ્વિતીયથી નિશ્ચય ભવ થાય છે) કહાદિ ઉપનિષદમાં (શ્રુતિઓમાં) નિપુણ પુરુષોએ પરમતત્ત્વમાં રૂઢિપત જોઈ છે. ૩૧

પ્રમાણ અને યુક્તિવડે દેવતું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવાથી અદેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. તે નિશ્ચય કરેલા અર્થને હવે નીચેના શ્લોકમાં સંક્ષેપથી કહે છે—

ન તિરોયો ન ચોત્પત્તિર્ન વેદો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુર્હનં વૈ મુક્ત, હત્યેયા પરમાર્થતા ॥ ૩૨ ॥

શ્રીપદાર્થઃ—પ્રણય નથી, અને ઉત્પત્તિ નથી, સંસારી જીવ નથી, અને સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી, [ને], મુક્ત પણ નથી, એમ આ પરમાર્થતા [છે.] ૩૨

વિવેચન:—આ સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર અવિદ્યાભાજ વિષય છે. “ પ્રકૃતિવેદં સર્વમ્ ॥ ” (ભગવત્ આ સર્વ છે) એનાદિ શ્રુતિગ્રામી દૈવનો અસદ્ભાવ જણાવેલો હોવાથી પ્રલય નથી, તથા ઉત્પત્તિ નથી. નિસમુદ્રત ચેતન્ય સર્વત્ર વિદ્યામાન હોવાથી તથા ઉત્પત્તિપ્રવળનો અભાવ હોવાથી કાષ્ઠ, મંસારી જીવ નથી, કાષ્ઠ સાધક એટલે મોક્ષના સાધનોવાળો નથી, કોષ બંધથી છૂટવા પ્રજ્જનાર સુશુક્લ નથી, ને કાષ્ઠ પણ બંધથી છૂટેલો મુક્ત નથી, એમ આ પરમાર્થતા છે. ૩૨

હવે પૂર્વશ્લોકના અર્થનો હેતુ કહે છે:—

ભાવૈરસદ્વિરેવાયમદ્વયેન ચ કલ્પિતઃ ।

[અર્થ] :—ભાવા અપ્યદ્વયેનૈવ, તસ્માદ્વયતા શિવા ॥ ૩૩ ॥

શીખરાર્થ:—અસદ્વ્યભાવોવડે અને અદ્વયવડે આ કલ્પિત [છે, તથા] ભાવો પણ અદ્વયવડે [કલ્પિત છે] તેથી અદ્વૈતતા કલ્યાણરૂપ [છે.] ૩૩

વિવેચન:—અસદ્વ્ય પ્રાણાદિ ભાવોવડે અને સર્વ વિદ્યપના આશ્રયભૂત પરમાર્થસિદ્ધ અદ્વૈતવડે એક સ્વરૂપભાવવાળા છતાં પણ સંસારથી આ આત્મા કલ્પિત છે તથા તે પ્રાણાદિક ભાવો પણ સદ્વ્ય અદ્વૈતઆત્મા વડે કલ્પિત છે; અધિગ્રાનરહિત કાષ્ઠ પણ કલ્પના ભેવામાં આવતી નથી તેથી સર્વ કલ્પનનું અધિગ્રાન હોવાથી પોતાના સ્વરૂપવડે અદ્વૈતના અભવિભારથી કલ્પનાઅવસ્થામાં પણ અદ્વૈતતા કલ્યાણરૂપ છે. કલ્પનારૂપ હૈત લખતું કારણ છે તેથી અકલ્યાણરૂપ છે, ને અદ્વૈતતા અભયરૂપ છે તેથી તેજ કલ્યાણરૂપ છે. ૩૩

હવે તે અદ્વૈતતા કેવી રીતે શિવરૂપ છે તે કહે છે:—

નાત્મભાવેન નાનેદં, ન સ્વેનાપિ કયચ્ચન ।

ન પૃષ્ઠાનાપૃષ્ઠકિંચિદિતિ તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥ ૩૪ ॥

શીખરાર્થ:—આ [જગત્] આત્મભાવવડે ભિન્ન નથી, પોતાવડે પણ કદાચિત્ પણ નથી. પૃથક્ નથી, [અને] કંઈ પણ અપૃથક્ નથી એમ તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે. ૩૪

વિવેચન:—પ્રાણાદિક પદોનાં સમૂહરૂપ આ જગત્ પરમાર્થરૂપે આત્માથી ભિન્ન નથી, અને પોતાના પ્રાણાદિક સ્વરૂપવડે પણ કલ્પિત હોવાથી આ જગત્ કદાચિત્ પણ વિષમોત્ત નથી. જેમ અગ્નિ મહિષ ભિન્ન છે તેમ પ્રાણાદિ વરુદ્ધ પરસ્પર ભિન્ન નથી, તથા અસત્ હોવાથી પરસ્પર વા અન્યથી અભિન્ન પણ નથી, એમ પરમાર્થતત્ત્વને જાણનારા જાણે છે. એવી રીતે અસિદ્ધતા હેતુપણના આત્માથી અદ્વૈતતાજી શિવરૂપ છે. ૩૪

હવે તે પરમાર્થદર્શનની સ્તુતિ કરે છે:—

વીતરાગમયંક્રોધૈર્મુનિભિર્વેદપારભૈઃ ।

નિર્વિકલ્પો હ્યં દદૃઃ, મપ્યઞ્ચોપધમોઽદ્વયઃ ॥ ૩૫ ॥

શીખરાર્થ:—રાગ, ભય ને ક્રોધથી રહિત, મનનશીલ [ને] વેદના પારને પામેલાવડે વિદ્યપથી રહિત, અર્થચત્તા અભાવવાળો [ને] અદ્વૈતરૂપ આ પ્રસિદ્ધ [આત્મા] સાત [છે.] ૩૫

વિવેચન:—રાગ, ભય, દ્રેષ ને ક્રોધોદિક સર્વ દોષોથી રહિત, સર્વત્ર મનન કરવાના સ્વભાવવાળો અને વેદના અર્થને તથા રહસ્યને જાણનારાં જ્ઞાનિઓએ સર્વ વિકલ્પથી રહિત, હૈતના અભાવવાળો ને અદ્વૈતરૂપ

॥ ૩ ॥ અદ્વૈતપ્રકરણ ॥

તર્કના આશયથી દૈતના મિથ્યાપણાનું નિરૂપણ કરીને હવે પરમાર્થરૂપ અદ્વૈતનો યુક્તિથી નિરૂપણ કરાવવામાં આવી રહ્યો છે. ત્રીજા પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં ઉપાસના અને ઉપાસના આદિક બંનેના સમૂહ પરમાર્થની અપેક્ષાએ મિથ્યા છે અને અદ્વૈત આત્મા સત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. હવે આ પ્રકરણના આરંભમાં ઉપાસકનું દીનપણ જણાવે છે:—

ઉપાસનાશ્રિતો ધર્મો, જાતે દ્રહ્મણિ, વર્તેતે ।

માણુવત્તેરજં સર્વં, તેનાસૌ કૃપણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્પત્તિની પૂર્વે સર્વ અજ્ઞાનના [હર્તુ એમ] ઉપાસનાને અશ્રિય કરીને રહેલો સાધક ઉત્પન્ન થયેલા અજ્ઞાનમાં પતે છે, તેવડે આ [સાધક] દીન કહ્યો [છે.] ૧

વિવેચન:—ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ અજ્ઞાન હતું, અને હું પણ અજ્ઞાન હતો, હવે ઉપાસનાવડે હું પ્રગતિને પ્રાપ્ત થઈશ, એવી રીતે ઉપાસનાનો આશય કરીને રહેલો સાધક ઉત્પન્ન થયેલા અજ્ઞાનમાં તેનો અભિમાની; એવાથી પતે છે તેથી તે અદ્વૈતજ્ઞાનના વેત્તા આ સાધકને અજ્ઞાનમાં પુરુષોએ દીન કહ્યો છે. ૧

હવે અદ્વૈતજ્ઞાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

અતો વૃક્ષામ્યકાર્પણમજાતિ-સમત્વં ગતમ્ ।

યથા ન જાયતે કિંચિજ્જાણમાન સમન્તતઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આથી અજ્ઞાતિ [અને] સમપણાને પામેલ અદ્વૈતજ્ઞાનને કહું છું. એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, [પણ] પૂર્ણ [છે, તે પ્રકાર સાંભળ.] ૨

વિવેચન:—અહીં નહિ જાણનાર ઉપાસક કૃપણ છે, આથી હવે અજ્ઞાતિ એટલે જન્મથી રહિત અને અવ્યયના વિવેચનપણાના અજ્ઞાનથી સર્વ સમપણાને પ્રાપ્ત થયેલ અદ્વૈતજ્ઞાનને કહું છું. એવી રીતે જ્ઞાતિથી ઉત્પન્ન થઈ જાનાર આ સર્વ વસ્તુઓ કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિવર્તેથી રહિત પૂર્ણ છે તેવી રીતે હું તારી આજ્ઞા નિરૂપણ કરું છું તે પ્રકાર તું સાંભળ. ૨

એ સંગ્રહમાં હેતુ અને દર્શન કહે છે:—

આત્મા દ્વાકાશવજ્જીવૈર્ધટાકાશૈરિવોદિતઃ ।

ઘટાદિવચ્ચ સદ્ધર્માતૈર્જાતાવેતન્નિર્દર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્મા જેથી આકાશસમાન કહેલ [છે, અને] જીવો ઘટાકાશરૂપ [કહ્યા છે,] તથા ઘટાદિની પેઠે [આ] સંઘાતો, ઉત્પત્તિમાં આ દર્શન [છે,] ૩

વિવેચન:—પરમાત્મા જેથી આકાશની પેઠે સદ્ધર્મ, નિરવય ને સર્વેશ્વર છે તેથી તેને મહાકાશસમાન કહેલ છે, અને જીવોને ઘટાકાશની સમાન કહેલો છે; તથા ઘટાદિની પેઠે પ્રતિબિંબો આદિ સંઘાત તથા દેહાદિક સંઘાત પરમાત્માથી દર્શિત ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા આકાશની પેઠે, ઘટાદિક, આ દર્શન છે. ૩

પરમાત્મામાં જીવ જેવી રીતે દીન થાય છે તે જણાવે છે:—

ઘટાદિપુટ્ટમલીનેષુ, ઘટાકાશાદયો યથા ।

આકાશે સમ્પલીયન્તે, તદ્વજ્જીવા ઇહાત્મનિ ॥ ૪ ॥

શીખાર્થઃ—જેમ ઘટાદિક લીન થયે ઘટાકારાદિ આકારામાં લીન થાય છે તેમ આ આત્મામાં જીવે [લીન થાય છે] ૪

વિવેચન—જેમ ઘટાદિકની ઉત્પત્તિ ઘટાકારાદિકની ઉત્પત્તિ પ્રતીત થાય છે, અને જેમ ઘટાદિકનો ભવ થયે ઘટાકારાદિકનો ભવ પ્રતીત થાય છે તેમ દેહાદિક સમાવર્તી ઉત્પત્તિથી જીવેલી, ઉત્પત્તિ પ્રતીત થાય છે, અને તે દેહાદિક સમાવર્તી, ભવ, થયે જીવેલો આ આત્મામાં ભવ પ્રતીત થાય છે, સ્વરૂપથી ઉત્પત્તિભવ થતો નથી ૪

સર્વ શરીરામાં આત્માનું એકપણ મોનવાંથી જેમ, મરણ ને સુખાદિક ધર્મવાળા એક આત્મા થયે સર્વ આત્માને તે જન્માદિક ધર્મથી સંગઘ ઘરે, અને ક્રિયાને તથા કલને મિથ્યાભાવ ઘરે જેમ ને ક્રિયાવાદી શંકા કરે તેા તેનું ઉત્તર આપે છે—

યયૈકસ્મિન્પટાકાશે, રજોધૂમાદિમિયુતે ।
ન સર્વે સમ્પ્રયુજ્યન્તે, તદ્વજીવાઃ સુસ્વાદિભિઃ ॥ ૫ ॥

શીખાર્થઃ—જેમ રજ ને ધૂમાડા આદિવડે યુક્ત એક ઘટાકારા થયે સર્વે [ઘટાકારો તે રજ અને ધૂમાડા આદિવડે] સંયોગ પામતાં નથી તેમ જીવે સુખાદિકની [સાથે સંયોગ પામતા નથી.] ૫

વિવેચન—જેમ રજ અને ધૂમાડા આદિવડે યુક્ત એક ઘટાકારા થયે સર્વે ઘટાકારો તે રજ અને ધૂમાડા આદિથી સંયોગ પામતા નથી તેમ એક આત્માવાદમાં એક જીવ સુખાદિવડે યુક્ત થયે સર્વે જીવે સુખાદિકથી સંયોગ પામતા નથી. સુખાદિક અંતઃકરણના ધર્મ છે, અને તે અંતઃકરણ શરીરશરીરપ્રતિ બિન્ન છે, આપણે એક આત્માને તે સુખાદિકથી વારતવિક સંયોગ નથી ૫

હવે એક આત્મામાં ઉપાધિવડે બેદની પ્રતીતિ થાય છે એમ અનુચિતવડે સિદ્ધ કરે છે—

રૂપકાર્યસમાખ્યાથ, મિથ્યન્તે તત્ત્વ તત્ત્વૈ ॥ ૬ ॥

આકારસ્ય ન મેદોઽસ્તિ, તદ્વજીવેષુ નિર્ણયઃ ॥ ૬ ॥

શીખાર્થઃ—રૂપ કાર્ય ને નામ તેમાં તેમાં જોડે પામે છે, આકારના જોડે નથી, તે પ્રમાણે જીવોમાં નિર્ણય [છે] ૬

વિવેચન—જેમ એક જ આત્મામાં ઘટ ને ઘર આદિકના સંગઘવાળા આત્માને અદ્યપણ ને એકપણ મિથ્યાદિક, રૂપ, જલ લાવનું ને રાગનાદિ કાર્ય અને ઘટાકાર તથા ગુહામય આદિક ઉપાધિઓનાં કરેલાં નામ આ તે તે વ્યવહારમાં જોડે પામે છે, વસ્તુતઃ આ આકારના જોડે નથી જેમ આકારમાં ધર્માદિક ઉપાધિનો કરેલો જોડે છે તેમ જીવોમાં બુદ્ધિઓનો કરેલો જોડે છે, સ્વરૂપથી જોડે નથી, આ નિર્ણય છે. ૬

હવે આત્મામાં જોડેના વ્યવહારનું મિથ્યાપણ જણાવે છે—

નાડકાશસ્ય-ઘટાકાશો, વિકારાવયવૌ-યયા ॥ ૭ ॥

નૈવાડકાશસ્ય-સદા જીવો વિકારાવયવૌ તથા ॥ ૭ ॥

શીખાર્થઃ—જેમ ઘટાકારા આકારના વિકાર તથા અવયવ નથી તેમ જીવ સર્વદા આત્માનો વિકાર તથા અવયવ નથી ૭

વિવેચન.—જેમ ધડાકાશ આકાશનું વાસ્તવિક કાર્ય તથા અવયવ નથી તેમ જીવ સર્વદા કહેના દર્શાતી પેઠે સ્વકાથી અભિન્ન આત્માનું વાસ્તવિક કાર્ય તથા અવયવ નથીજ ૭

વસ્તુતાએ જીવ રાગાદિ મલવાળો નથી એમ દર્શાતી પ્રતિપાદન કરે છે.—

યથા ભવતિ વાહાનાં, ગગનં મલિનં મલૈઃ ।

તથા ભવત્યુદ્ધાનામાત્માઽપિ મલિનો મલૈઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ અવિવેકીઓને આકાશ મલોવડે મલિન [પ્રતીત] થાય છે તેમ અજ્ઞાનીઓને આત્મા પણ મલોવડે મલિન [પ્રતીત થાય છે] ૮

વિવેચન.—જેમ અવિવેકી જોનેને આકાશ વાદળાં, રજ જે ધૂમાદિ મલોવડે મલિન થયેલું દેખાય છે, પણ આકાશને અસંગ સ્વભાવ જાણનારા પુરુષોને આકાશ મલવાળું પ્રતીત થતું નથી તેમ પ્રસંગઆત્માના વિવેકથી રહિત અજ્ઞાની જોનેને સ્વરૂપ આત્મા પણ રાગાદિ મલોથી મલિન થયેલો પ્રતીત થાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ આત્મામાં રાગાદિ મલો નથી, માત્ર અજ્ઞાની પુરુષોવડે તેમનો આરોપણ કરાય છે. ૮

ધુનઃ પણ કહેલા અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.—

મરણે સંભવે ચૈવ, ગત્યાગમનયોરપિ ।

સ્થિતૌ સર્વશરીરેષુ, આકાશેનાવિરુક્ષણઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ, શરીરોમાં જન્મ તથા મરણ અને ગમનાગમન તેમજ સ્થિતિ [સતે] આકાશના સમાન [છે] ૯

વિવેચન.—ધડાકાશની ઉત્પત્તિ, નાશ, ગમન, આગમનને સ્થિતિની પેઠે સર્વ શરીરોમાં આત્માના જન્મ, મરણ, ગમન, આગમન ને સ્થિતિની પ્રતીતિ થયે સતે પણ આત્મા આકાશની પેઠે પ્રતીતિ કરવા ચોખ્ખો છે, તોત્પત્તિ કે આત્મામાં તે સર્વ અવિદ્યારૂપ છે, વાસ્તવ નથી ૯

સદ્ધ્યાતાઃ સ્વપ્નવાસવે, આત્મમાયાવિસર્જિતાઃ ।

આધિક્યે સર્વસામ્યે વા, નોપપત્તિર્હિ વિદ્યતે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ સંધાતો સ્વપ્નની પેઠે આત્માની અવિદ્યાએ ઉપજાવ્યા [છે,] કારણકે અધિકપણમાં વા સર્વના સમપણમાં પ્રતિપાદક હેતુ વિદ્યમાન નથી, ૧૦

વિવેચન.—દેહાદિક સર્વે સંધાતો સ્વપ્નમાં દેહાત્મા દેહાદિકાની પેઠે આત્માની અવિદ્યાએ પ્રતીત કરાયા છે, તે પરમાર્થથી નથી, કારણકે પશુ આદિકના શરીરથી દેહાદિકના શરીરના કહેતા અધિકપણના અંગીકારમાં અથવા વિવેકદષ્ટિએ પાંચ ભૂતામાંથી ઉપજેલાં સર્વનાં શરીરોના સમપણના અંગીકારમાં પણ તે શરીરોના સમપણનો પ્રતિપાદક હેતુ વિદ્યમાન નથી ૧૦

હવે ઉત્પત્તિ આદિકથી રહિત અદિતરૂપ આ આત્મતત્ત્વની યુતિરૂપ પ્રમાણુવડે સિદ્ધતા દેખાડવા યુતિ-વાક્યોને કહેવાનો આરંભ કરે છે—

રસાદયો હિં યે કોશા, વ્યારુણાવાસ્તૈત્તિરીયકે ।

તેષામાત્મા પરો જીવ, સ્વં યથા સંપ્રકાશિતઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ રસાદિ બે કોશો તૈત્તિરીયમાં સ્પષ્ટ કહ્યા [છે] તેઓનો આત્મા પરસ્પર જીવ [છે, તે આત્મા અમરો] જેમ આકાશ [છે તેમ] સમગ્ર પ્રકાશ થઈ [છે,] ૧૧

૧૧ વિવેચન—પ્રસિદ્ધ અનરસમય-અનમય-આદિ ને પાંચ કાશા શ્રીતૈત્તિરીયઉપનિષદ્ધા ૨૫૯ કહેલા છે તે કાશીને અંતરાત્મા યજ્ઞરૂપ જીવ-કેશીને જીવાનનાર-છે, તે આત્મા આત્માએ જેમ જ્ઞાકશા છે તેમ "આત્મા જ્ઞાકશયત્ ॥" (આત્મા આકાશની પેઠે) ધસાદિ શ્લોકથી, સારી રીતે વર્ણન કરેલ છે. ૧૧

જીવજાતી એકતામાં તૈત્તિરીયશ્રુતિના તાત્પર્યને, કહીને હવે તેમજ અર્થમાં ખુદદારરૂપશ્રુતિના તાત્પર્યને કહે છે:—

મ. ૧૬ ॥ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧૨ (૧) ૦ દ્વયોર્દયોર્મધુજ્ઞાને, પરં બ્રહ્મ મકાશિતમ્ । ૧૨ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

૧૩ પૃથિવ્યામિદરં ચૈવ, યથાઽઽકાશઃ પ્રકાશિતઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

૧૪ શાપદાર્થઃ—અને અનેમાં મધુજ્ઞાનવિષે પરબ્રહ્મ પ્રકાશ કરેલું [છે.] પૃથિવીમાં અને ઉદરમાં જેમ [એક જ] આકાશ પ્રકાશ કરેલું [છે.] ૧૨

૧૫ વિવેચન—અધિદેવ અને અધ્યાત્મરૂપ અને જ્ઞાનોમાં ખુદદારરૂપ ઉપનિષદ્ધા મધુબ્રહ્મરૂપિણે કૃતના સ્વપર્યંત પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમ પૃથિવીમાં અને ઉદરમાં એક જ આકાશ અભ્યુદયપ્રમાણથી બધાંયું છે તેમ, મધુબ્રહ્મરૂપમાં પૃથિવી આદિવિષે અધિદેવરૂપ અને સરીરાદિવિષે અધ્યાત્મરૂપ પરબ્રહ્મ બધાંયું છે. ૧૨

તથા એકપણમાં કૃતિઓનું તાત્પર્ય છે એમ બધાંયું છે — ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

જીવાત્મનોરનન્યત્વમભેદેન । પ્રગુચ્યતે । ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

નાનાત્વં નિન્યતે યથા, તદેવં હિ સમજ્ઞસમ્ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

૧૬ શાપદાર્થઃ—જીવનું અને પરમાત્માનું અનન્યપણું અભેદવડે રજુતિના વિષય ધાર્યું છે ને નાનાપણું નિહાને વિષય ધાર્યું છે ને [આ છે] તે એમજ ન્યાયવાણું [છે.] ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

૧૭ વિવેચન—કૃતિથી અને શ્રુતિથી નિર્ધાર કરેલું જીવનું તથા પરમાત્માનું એકપણું અભેદવડે વર્ણવેલું છે: સર્વમિતિ સંમદાત્મા સુદુર્લભ ॥ " (સર્વ વાસુદેવ છે એમ બધાનારે તે મદાત્મા અતિદુર્લભ છે) ધસાદિ ધ્યેયોથી અભેદવડે રજુતિ કરાયેલું છે, અને સર્વ પ્રાણીઓને સાધારણ બેદનું રહીને "ક્રિતીયાદૈ મયં મવતિ ॥" (બેદથી નિશ્ચય બધ થાય છે) ધસાદિ શ્રુતિઓવડે તથા "અવિદ્યામોહિતારમણઃ પ્રલપા મિત્રદર્શિનઃ । કિં તેન નં કલં પાપં, કોરેણાઽઽત્માપદારિણા ॥" (જો અવિદ્યાવડે મોહ પામેલા અંત કરણવાળા બેદરશી પુરુષ છે તે આત્માનું અપદગણ કરનારા કોરે શું પાપ કર્યું નથી?) ધસાદિ રમુતિઓવડે નિર્ધેય કરાયેલું છે એ પ્રથમ ને નિર્ધેય છે તે એમજ ન્યાયયુક્ત થાય છે. ૧૩

કેટલીક શ્રુતિમાં બેદવાદ પણ કહ્યો છે, તો પછી અભેદવાદનું ન્યાયયુક્ત કેમ કહેવાય? એમ સર્વક થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.— ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

જીવાત્મનોઃ પૃથક્ત્વં યત્પ્રાગુત્પત્તેઃ પ્રકીર્તિતમ્ । ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

૧૫ મવિવ્યવૃત્તિવ્યા મૌર્ખં તન્નુલ્પત્ત્વં હિ ને યુજ્યતે ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦

૧૬ શાપદાર્થઃ—ઉપતિની પૂર્વે જે જીવનું ને પરમાત્માનું ભિન્નપણું કહ્યું [છે.] તે ભવિષ્યદ્વૃત્તિવડે ગૌણ [છે.] વળી તેનું યુગ્મ્યપણું વ્યર્થ નથી ૧૪

૧૭ વિવેચન—સમગ્રજાનરૂપ અર્થવાળા ઉપનિષદ્ધા વાક્યોની પૂર્વે કથકોમાં જે જીવનું ને પરમાત્માનું ભિન્નપણું કહ્યું છે તે પ્રમાણરૂપ નથી, કિંતુ ભવિષ્યના એકપણા આશય કરીને કહેલો તે લોકિક ભેદરહિતો,

અનુવિદ્યમાનનાને મેદાસનાને મેદની પેટ ગોળું છે. વળા મેદાસને તુ દીપત્યુ મુખ્યમેદરૂપ અર્થવાળાપણું
મળતું નથી, કેમકે તે મેદની વચનો માન લોકિકજનોના જ્ઞાનના અનુવાદરૂપ છે. ૧૪
પુનઃ પશુ મેદાસને ખંડન કરે છે:—
મૂલોદયસ્ફુલ્લિદ્વાયૈઃ, સ્પર્ધ્યાં ચોદિતાન્યથા ।

ઉપાયઃ સોડવતારાય, નાસ્તિ મેદઃ કયચ્ચન ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—માટી, સોતું ને તણખા આદિવડે [તથા] અન્ય પ્રકારે જે સુષ્ટિ દહી
[છે] તે [અલેદજ્ઞાનની] ઉત્પત્તિમાટે ઉપાય [છે,] લેદ કોઈ પણ રીતે નથી. ૧૫

વિવેચનઃ—માટી, સોતું ને તણખા આદિના દર્શનના કથનવડે જે સુષ્ટિ દહી છે, તથા અન્ય પ્રકારે
જે સુષ્ટિ દહી છે, તે સર્વ સુષ્ટિના પ્રકાર જીવના અને પરમાત્માના એકપણના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે ઉપાય છે,
ઉત્પત્તિના વાક્યો સાખામેદની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારનાં હોવાથી તે મુખ્ય અર્થમાં તાર્પર્યવાળાં નથી, મિતુ
પૂર્વોક્ત અર્થમાં તાર્પર્યવાળાં છે એમ માનવું થાય છે, તેથી ઉત્પત્તિ આદિની શ્રુતિઓએ કહેલો ભેદ માત્ર
પ્રકારથી સંતપ્ત કરતો નથી. ૧૫

જે એક પરમાર્થરૂપ સત્ હોય ને અન્ય અસત્ હોય તો શ્રુતિમાં ઉપોસના ને અભિહોનાદિ કથનો સા-
માટે ઉપદેશ કર્યો છે એમ સંકેત થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આશ્રમાસ્ત્રિવિધા હીનમધ્યમોત્કૃષ્ટદૃષ્ટયઃ ।

ઉપાસનોપદિષ્યેયં, તદર્થમનુકમ્પયાં ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—આશ્રમવાળા ત્રણ પ્રકારના [છે,] મેદ, અધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ સુદિસામર્થ્યવાળા
તેમને મટિ (મેદને ને અધ્યમને મટિ) દવાવડે આ ઉપાસના ઉપદેશ કરાવેલી, [છે,] ૧૬

વિવેચનઃ—આશ્રમવાળા અને વર્ણવાળા અધિશરિજનો સુદિસામર્થ્યવડે ત્રણ પ્રકારના છે, મેદસુદિ-
સામર્થ્યવાળા, અધ્યમસુદિસામર્થ્યવાળા ને ઉત્તમસુદિસામર્થ્યવાળા. મેદસુદિવાળા માર્થસહની ઉપાસના કરી શકે-
છે, અધ્યમસુદિવાળા કારણસહની ઉપાસના કરી શકે છે, અને ઉત્તમસુદિવાળા અદિતીય વચને જાણી શકે
છે, તે મેદ અને અધ્યમસુદિવાળાને ઉત્તમ એકતાની શુદ્ધિએ પહોંચાડવા દવાણું વેદથી દવાવડે આ ઉપાસનાઓ
તથા કર્મો ઉપદેશ કરાયેલાં છે, પણ આત્મા એકજ અદિતીય છે આવા નિશ્ચયવાળી ઉત્તમસુદિવાળા
પુરુષોમાટે તે ઉપદેશ કરાયેલાં નથી. ૧૬

અદેહદર્શનનો ઉપાસનાદિ વિધિઓથી ભલે વિરોધ ન હોય, પણ મતાંતરેથી વિરોધ છે એમ સંકેત
થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

સ્વસિદ્ધાન્તવ્યવસ્થાસુ, દ્વૈતિનો નિશ્ચિતા દદમ્ ।

પરસ્પરં વિરુદ્ધ્યન્તે, વૈરયં ન વિરુદ્ધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્વૈતવાદીઓ પોતાના સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થાઓમાં દેહ આસક્ત [છે તથા]
પરસ્પર વિરોધ પામે છે, [ને] તેઓવડે આ [પક્ષ] વિરોધ પામતો નથી. ૧૭

વિવેચનઃ—મેદવાદીઓ પોતાપોતાના સિદ્ધાંતની રચનાના નિયમોમાં આજ સલાહકારી સલા
નથી એમ દેહ આસક્તિવાળા છે તેથી તેઓ પોતાના પ્રતિપક્ષીને જુએ લારે તેનો દેહ કરે છે એમ રામ,
દેવ, મેદ અને માનવડે મુક્તારૂપને તેઓ પોતાપોતાના સિદ્ધાંતના દર્શનને મટિના પરસ્પર વિરોધ કરે છે.
તે પરસ્પર વિરોધ કરનારાં વાદીઓવડે આ આંખારો વેદાંત આત્માની એકતાના દર્શનનો પક્ષ સર્વથી અનન્ય

હોવાથી વિરોધ પામતો નથી, તાત્પર્ય કે પોતાના દાતવડે પોતાની જાણ કરવાથી પશુદિના અધીરથી જેમ પુરુષ જામો દેષ કરતો નથી તેમ દૈતવાદીઓએ કરતા હુદ્ ઉપદ્રવને ધીધે અદૈતદર્શન તેઓપર દેષ કરતો નથી. એવી રીતે સર્વ મતાંતરોને પોતાનામાં સમાવેશ કરનાર અદૈતદર્શન મતાંતરોથી વિરોધ પામતું નથી ૧૭

આ હેતુથી આ પક્ષ તેઓથી વિરોધ પામતો નથી તે કહે છે —

અદૈતં પરમાર્થો દિ, દૈતં તદ્ભેદ ઉચ્યતે ।

તેપામુખય્યા દૈતં, તેનાયં ન વિરુદ્ધયતે ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ—જેથી અદૈત પરમાર્થ [છ, ને] દૈત તેનું કાર્ય કહેવાય છે, તેઓને બેને પ્રકારે દૈત [છ] તેથી આ વિરોધ પામતો નથી ૧૮

— વિવેચન—“ વસ્તુમાદિતીયમ્ ॥ ” (એક, અદિતીય છે,) તથા “ તત્તેજોઽનુસત ॥ ” (તે તેજને રચતું હતું) એ શ્રુતિથી, ને સુપ્રસિદ્ધાં તથા સમાધિમાં દૈતના અભાવથી પોતાના ચિત્તના સ્ફુરણના અભાવમાં દૈતના અદર્શનરૂપ યુક્તિથી, અદૈત પરમાર્થરૂપ છે, ને નાનાપણું તેનું કાર્ય કહેવાય છે, તે દૈતવાદીઓને તો બેને પ્રકારે (બેવહારથી ને પરમાર્થથી) દૈતજ છે તેથી અમારો આ પક્ષ તેઓથી વિરોધ પામતો નથી, પરમાર્થથી ધ્વસ્યેતન્ય દૈતવાદીઓના, આત્માજ છે તેથી જ્ઞાતિરૂપ મૂલવાળા, દૈતના સિદ્ધાંતોથી પ્રમાણરૂપ મૂલવાળો અદૈતસિદ્ધાંત વિરોધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૮

દૈતજ અદૈતનું કાર્ય છે એમ ક્યન કરે સતે દૈત પશુ અદૈતની પેઠે, પરમાર્થથી સત્, યજ્ઞે એમ, કાષ્ઠને શ્રદ્ધા થાય તો તે દૂર કરે છે—

મૌયયા મિચતે દ્યૈતજાન્યથાઽર્જં કયચ્ચન ।

તેચ્ચતો મિચમાને દિ, મર્ત્યતામમૃતં વ્રજેત્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ—આ માયાવેજ્ય ભેદ પામે છે, અજ્ઞાના કાષ્ઠ પશુ પ્રકારે ભેદ પામે નહિ બે વસ્તુતાએ ભેદ પામે [તો] અમૃત મરવાની યોગ્યતાને પામે ૧૯

વિવેચન—પરમાર્થથી જે સદૃશ અદૈત છે તે આ અદૈત, સર્વ બંને જનકારા, આદિ ભેદોથી રજજીની પેઠે, માયાથી ભેદ પામે છે, નિરવયવ હોવાથી વસ્તુતાએ ભેદ પામતું નથી નિરવયવ અને અજ્ઞાના જે અદૈત છે તે વસ્તુતાએ કાષ્ઠ પશુ પ્રકારે ભેદ પામે નહિ બે તે વસ્તુતાએ ભેદ પામે તો અમૃત ને અજ્ઞાના અદૈત મરવાની યોગ્યતાને પામે, જે સર્વ પ્રમાણોના વિરોધથી અનિષ્ઠ છે ૧૯

એવી રીતે પોતાના પક્ષને કહીને હવે વેદાંતીનાં મૂયમાં ગણાતા વાદીઓના, પક્ષનો અનુવાદ કરીને તેમના પક્ષનું અયોગ્યપણું જણાવે છે—

અજાતસ્યૈવ માવસ્ય, જાતિમિચ્છન્તિ વાદિનઃ ।

અજાતો હામૃતો માવો, મર્ત્યતાં કયમેત્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ—[કાષ્ઠ] વાદીઓ અજ્ઞાના ભાવની ઉત્પત્તિ ઇચ્છે છે. પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાના [ને] અમૃતભાવ મરવાની યોગ્યતાને કેમ પામશે ? ૨૦

વિવેચન—ઉપનિષદનું આત્માન કરનારા કાષ્ઠ વાદીઓ સ્વભાવથી અજ્ઞાના ને અમર આત્મતત્ત્વરૂપ ભાવની પશુ પરમાર્થથી ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરે છે “ જે જન્મે છે તે અવયવ મરવાની યોગ્યતાને પામશે ” આ આથી રતમાવડે અજ્ઞાના ને અમર ભાવરૂપ આત્મા મરવાની યોગ્યતાને કેમ પામશે ?—કાષ્ઠ પશુ

રીતે મરવાની અયોગ્યતારૂપ સ્વભાવની વિપરીતતાને નહિ પામે, તેથી આત્માની વ્યારતવિક ઉત્પતિ સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. ૨૦. —

ન ભવત્યમૃતં મર્ત્ય, ન મર્ત્યમમૃતં તથા ।

મૃતુતેરન્યથાભાવો, ન ક્યચ્ચિદ્વિવિષ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[બેથી] અમૃત મરવાયોગ્ય થતું નથી, તેમ મરવાયોગ્ય અમૃત [થતું] નથી [તેથી] સ્વભાવવતું સ્વરૂપથી અમૃતપણું કોઈપણ પ્રકારથી નહિ થશે. ૨૧. —

બસ કારણરૂપથી કાર્યની ઉત્પત્તિની પૂર્વે મરણરૂઢિત છતાં પણ કાર્યને આકારે ઉત્પન્ન થયા પછી મરવાની યોગ્યતાને પામશે તેથી રૂપના બેથી બને અવિરુદ્ધ છે એમ સંકા યાવ તો તેને દૂર કરે છે.—

સ્વભાવેનામૃતો યસ્ય, માવો ગચ્છતિ મર્ત્યતાય ।

ઠ્ઠવકેનામૃતસ્તસ્ય, કયં સ્થાસ્યતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્થઃ—જેના સ્વભાવવડે અમૃતરૂપ ભાવ મરવાની યોગ્યતાને પામે છે તેના કાર્ય પણાવડે અમૃત [ભાવ] નિશ્ચય કેમ રિયત થશે ? ૨૨

વિવેચનઃ—જે વાદીના સ્વભાવથી અમૃતરૂપ ભાવ પરમાર્થથી જન્મવડે મરવાની યોગ્યતાને પામે છે તે વાદીના “ તે ભાવ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સ્વભાવથી અમૃત છે ” એવી પ્રતિજ્ઞા મિથ્યાજ્ઞ થશે. “ તે વાદીનો જન્મપણાવડે અમૃતરૂપ ભાવ નિશ્ચય અમૃતસ્વભાવરૂપે કેમ રિયત થશે ? ” કોઈપણ પ્રકારે રિયત નહિ થાય. આત્માની ઉત્પતિ કહેનારના મૃતમાં સર્વકા અજન્મતા વસ્તુ કોઈ નથી, કિંતુ સર્વ વસ્તુ મરવાને યોગ્ય છે તેથી તેના મતમાં મોહાભાવનો પ્રસંગ આવે છે. ૨૨

આત્માની ઉત્પતિ નહિ સ્વીકારનાર વાદીના મતમાં સૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ પ્રમાણપણાને નહિ પામે એમ સંકા યાવ તો તેનું સંભાધન કરે છે.—

મૃતતોઽમૃતતો વાઽપિ, સ્થયમાને સમા શ્રુતિઃ ।

નિશ્ચિતં યુક્તિયુક્તં ચ, યચ્છ્રવતિ નેતરત્ ॥ ૨૩ ॥

શીખદાર્થઃ—પરમાર્થથી અંધવાં માયાથી પણ ઉત્પન્ન થનારમાં શ્રુતિ સમાન [છે] ને નિશ્ચિત અને યુક્તિવડે યુક્ત [હોય] તે [અંધ] થાય છે, બીજો નહિ. ૨૩

વિવેચનઃ—પરિણામવાદી મટે પરમાર્થથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુમાં અને વિવર્તવાદી મટે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુમાં સૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ-તત્ત્વ છે, ગ્રીષ્ઠ અને મુખ્ય એ બે કાર્યમાં મુખ્યને વિશે કળ્પના કાર્યનો નિશ્ચય યુક્ત છે એવી સંકા સંભવતી નથી, કેમકે “ સ્વ યાદ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ ॥ ” (તે અજન્મના બાહ્ય ને બીજર છે) એ શ્રુતિથી મિથ્યાપણાવિના અંધ રીતે સૃષ્ટિ અપ્રસિદ્ધપણું તથા તિષ્ઠપ્રયોજનપણું છે એમ હોવાથી અવિદ્યાઅવરથામાંજ વિવરમાન સર્વ સ્વભાવી સ્વાદિરૂપ-ગ્રીષ્ઠી સૃષ્ટિ અને જામવતી ધર્મારૂપ મુખ્ય સૃષ્ટિ પરમાર્થથી નથી, તેથી એકજ અદિતીય અજન્મતા અમૃતરૂપ વસ્તુ ને શ્રુતિવડે નિશ્ચિન તથા યુક્તિવડે યુક્ત છે, તેજ શ્રુતિનો અર્થ થાય છે, બીજો કદીપણ થતો નથી. ૨૩. —

સૃષ્ટિના મિથ્યાપણુને, સ્પષ્ટ કરવારૂપ અદૈતનેજ શ્રુતિના અર્થરૂપે નક્કી કરવાસાર શ્રુતિનો નિશ્ચય અજાણે છે.—

નિષદ) નેહ નાનેતિ ચાત્રાયાદિન્દ્રો માયામિતિયપિ ।
અજાયમાનો વહુધા, માયયા જાયતે તુ સઃ ॥ ૨૪ ॥
શબ્દાર્થ:—આમાં માના નથી એવા વેદવચનથી, અને હિંદુ માયાએવેડે એવા
[વચનથી] પણ [તથા] જન્મરહિત બહુ પ્રકારે [જન્મે છે એ શ્રુતિથી] તે માયાવડે
ઉપજે છે ॥ ૨૪ ॥

વિવેચન—“ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ॥ ” (પરમાત્મામાં કંઈ પણ અર્થ નથી) એ
દેવતાના નિષેધરૂપ અર્થવાળા વેદવચનથી આત્માના એકપણાના નિષ્કર્ષમાટે, દેવેલી સૃષ્ટિ મિથ્યાજ છે
હિન્દો માયામિ: પુરુષરૂપે વ્યવર્તે ॥ ” (પરમાત્મા માયાએવડે બહુરૂપે પ્રતીત થાય છે) એ શ્રુતિમાં મિથ્યા
અર્થના પ્રતિપાદક માયારૂપના વચનથી પણ સૃષ્ટિનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે, વળી “ અજાયમાનો વહુધા
વિજાયતે ॥ ” (જન્મરહિત છતાં બહુ પ્રકારે જન્મે છે) એ શ્રુતિ પણ ઉત્પત્તિનું હૃદયસ્પર્શક બંધાવે છે
તથા તે માયાથીજ ઉપજે છે. અગ્રિમાં શીતલતા અને ઉષ્ણતા એ બંનેના અસંભવની પેઠે એકજ આત્મામાં
જન્મરહિતપણું અને બહુ પ્રકારથી જન્મ એ બંને સંભવતાં નથી આથી તે માયાથીજ બહુ પ્રકારે ઉપજે છે
આ હેતુ સુક્ત છે. વળી “ સઘ્ન કો મોહઃ કઃ શોક પક્ષવમનુપદયતઃ ॥ ” (આ એકપણાને જોનારને
શો મોહ ને શો શોક ?) પ્રસાદિ શ્રુતિએવડે અભેદદિની સ્તુતિ હોવાથી, તે “ મૃત્યોઃ સઃ સૃત્યુમાપનોતિ
ચન્દ્રઃ જાતેવ પદ્યતિ ॥ ” (જે પરમાત્મામાં નાનાની પેઠે જુએ છે તે ખલથી, ખલને પામે છે) પ્રસાદિ
શ્રુતિએવડે સૃષ્ટિ આદિ ભેદદિની નિંદા હોવાથી આત્માની એકતાનું યત્ન સૃષ્ટિની શ્રુતિઓના નિષિદ્ધિ અર્થે
છે ॥ ૨૪ ॥

ભેદદિના મિથ્યાપણામાં અન્ય હેતુ કહે છે:—

સંધૃતેરવાદાદ્ય, સંભવઃ પ્રતિષિધ્યતે ।

કોડ્યનેન જનમેદિતિ, કારણં પ્રતિષિધ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—સંધૃતિની નિંદાથી કાર્ય નિષેધ કરાય છે, અને આને કાણુ ઉપજાવે તે એક
કારણુ નિષેધ કરાય છે ॥ ૨૫ ॥

વિવેચન:—“ અર્થ તમઃ પ્રવિશન્તિ ચે સંધૃતિમુપાસતે ॥ ” (એઓ હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના
કરે છે તેઓ અત્યંત અધકારમાં પ્રવેશ કરે છે) આ શ્રુતિવડે હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકપણાની નિંદાથી માયાનાં
સર્વ કાર્યોના નિષેધ કરાય છે: હિરણ્યગર્ભને જો વાસ્તવિક હોય તો તેની નિંદા સંભવે નહિ, અને નિંદા કરાય
છે: તથા તેનું અવસ્થાપણું એટલે આપેલિક્ષતપણું સિદ્ધ થયું. અવિદ્યાવડે રચિત થયેલા જીવનું અવિદ્યાના નાશ
થયે સ્વભાવરૂપણું હોવાથી પરમાર્થથી આ જીવને કાણુ ઉત્પન્ન કરે તે કારણુ ઉત્પન્ન નથી, એમ
કારણુનો નિષેધ કરાય છે ॥ ૨૫ ॥

પણુ દેવ વાસ્તવ નથી એમ બંધાવે છે:—

સ एष नेति नेतीति, व्याख्यातं निहनुते यतઃ ।

સર્વમગ્રાણ્મણેન, હેતુનાડજં પ્રકાશતે ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ એવો નહિ, એવો નહિ એમ બેથી આગ્રહીલાવરૂપ હેતુવડે
વ્યાખ્યાન કરેલ સર્વ નિષેધ કરે છે [તેથી] આજન્મા પ્રકાશી, છતાં ૨૬ ॥

વિવેચન:—તે આ મૂર્ત્યુત્પત્તિ (પૃથિવી, જલ, ને, તેજોત્પત્તિ) નહિ, તથા અમૂર્ત્યુત્પત્તિ (વાયુ ને આકાશરૂપ) નહિ એમ “સ. પપ નૈતિ જેતિ ॥” આ શ્રુતિ આત્માના અદ્વિત્યપણાને દેખાડી અર્થથી ઉત્પત્તિવાળા છુદ્ધતા વિષયરૂપ આલસ્યરૂપનો નિષેધ કરે છે. જેથી આલસ્યભાવરૂપ હેતુવડે વ્યાપ્તિમાં કરેલ બધા સર્વ આરોપિત પ્રાપ્તિઓ નિષેધ કરે છે. તેથી જીવને, જાણનાર તે પ્રરૂપને અજ્ઞાના આત્મતત્ત્વ, અમની-અંધેશાવિના, પોતાની એજન્ડા પ્રકાશિત થાય છે. ૨૬

આત્મતત્ત્વ અજ્ઞાના, અદિતીય, પરમાર્થરૂપ છે, અને દૈત માયાવડે કલ્પિત અસત છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું તેમાં અન્ય હેતુ, જણાવે છે:—

સતો હિ માયયા જન્મઃ, યુજ્યતે ન તુ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૭ ॥
તત્ત્વતો જાયતે યસ્ય, જાતં તસ્ય હિ જાયતે ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—સતનો આયાવડે જન્મ થતો છે, પણ પરમાર્થથી નહિ. એના [અતર્ક] પરમાર્થથી ઉપજે છે તેના [અતર્ક] જન્મેલું જન્મે છે. ૨૭

વિવેચન:—આલસ્યરૂપ આત્માનો રજ્જુથી સર્પની પેઠે માયાવડે જન્મરૂપ જન્મ “સંભવે” છે, પરંતુ અજ્ઞાના આત્માનો વસ્તુતંત્રે જન્મરૂપ જન્મ સંભવતો નથી. જે વાદીના અતર્કમાં અજ્ઞાના આત્મા પરમાર્થથી જન્મરૂપે જન્મે છે તે વાદીના અતર્કમાં અજ્ઞાના જન્મે છે એ પ્રમાણે વિરોધ: હોવાથી તેમ કહી શકાય નહિ. માટે તે વાદીના અતર્કમાં અર્થથી જન્મને પામેલો આત્મા જન્મે છે એમ પ્રાપ્ત થયું. તેથી તેના અતર્કમાં જન્મની ધારાએ અનવસ્થાદોષ પ્રાપ્ત થશે, માટે અજ્ઞાના આત્મતત્ત્વ છે એમ અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. ૨૭

હવે અસદ્વસ્તુ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ તેથી અસદ્વસ્તુ અધઠિત છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

અસતો માયયા જન્મ, તત્ત્વતો નૈવ યુજ્યતે ॥ ૨૮ ॥

વન્ધ્યાપુત્રો ન તત્ત્વતઃ, માયયા વાંચ્ચિ: જાયતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—અસત [પદાર્થ] નો આયાવડે [વા] પરમાર્થથી જન્મ સંભવતો નથી જ. વન્ધ્યાપુત્ર વસ્તુતંત્રે વા આયાવડે પણ જન્મતો નથી. ૨૮

સાર સદ્વસ્તુનો માયાથી જન્મ કેવી રીતે છે એમ આશંકા થાય તો તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

યથા સ્વપ્ને દ્વાયાભાસં, સ્પન્દતે માયયા મનઃ ॥ ૨૯ ॥

તથા જાગ્રદ્દ્વાયાભાસં, સ્પન્દતે માયયા મનઃ ॥ ૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેમ સ્વપ્નમાં મન આયાવડે દ્વાયાભાસરૂપે સ્ફુરે છે તેમ જાગ્રતમાં મન આયાવડે દ્વાયાભાસરૂપે સ્ફુરે છે. ૨૯

વિવેચન:—જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ અધિષ્ઠાન રજ્જુરૂપે જોયો છતાં સત્ છે તેમ મન પણ અધિષ્ઠાન આત્મરૂપે જોયું છતું સત્ છે, જેમ તે મન સ્વપ્નમાં આયાવડે દ્વાયાભાસરૂપે આલસ્યરૂપથી સ્ફુરે છે તેમ તે મન જાગ્રતમાં પણ આયાવડે દ્વાયાભાસરૂપે આલસ્યરૂપથી સ્ફુરે છે. ૨૯

એવા ક્યનથી દૈતનો સ્વીકાર થતો નથી એમ દર્શાવે આપીને જણાવે છે:—

અદ્યં ચ દ્વાયાભાસં, મનઃ સ્વપ્ને ન સંશયઃ ॥ ૩૦ ॥

અદ્યં ચ દ્વાયાભાસં, તથા જાગ્રત્ સંશયઃ ॥ ૩૦ ॥

|| શંખદાર્થઃ—[એમ] સ્વપ્નમાં અદ્વૈત [છતાં] પણ મન દ્વૈતાભાસરૂપ [જણાય છે એમાં] સંશય નથી તેમ જાગૃતમાં પણ અદ્વૈત [છતાં] મન દ્વૈતાભાસરૂપ [જણાય છે એમાં] સંશય નથી. ૩૦

વિવેચન—એમ, સ્વપ્નમાં સ્વાદિત્રિ ગ્રાહ્ય ને નેત્રાદિત્રિ ગ્રાહક એ-બંને જ્ઞાનથી વિભાજિત નથી તથા તે કાલે પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપે અદ્વૈત છતાં પણ તે મન નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે એમાં સંશય નથી તેમ જાગૃતમાં પણ મન સદૃશ અદ્વૈત છતાં તે મન નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૩૦

|| મનોદ્વયમિદં દ્વૈતં, ચત્કિચ્ચિત્સચરાચરમ્ |
મનસો જ્ઞામનીમાયે દ્વૈતં નૈવોપલભ્યતે || ૩૧ ||

(|| શંખદાર્થઃ—મનવરૂપ જાગૃતમાં અદ્વૈત, કાંઈ ચરઅચરસહિત આ દ્વૈત [છે તે સર્વ, મનજ છે,] કારણકે મનના અમનીશોષમાં દ્વૈત નથીજ જણાતું. ૩૧)

|| વિવેચન—કલ્પનારૂપ મનવરૂપે જાગૃતમાં જ કાંઈ સ્વાચરઅચરસહિત આ દ્વૈત છે તે સર્વ મનજ છે, કારણ કે તે જાગૃતમાં સ્વીત થયેલા સર્પની પેઠે વિવેકજ્ઞાનના અભ્યાસવડે અને વૈરાગ્યવડે સમાધિમાં વા સુષુપ્તિમાં મનનો નિરોધ વા લય થયે દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી એવી રીતે મનના જાગૃતમાં દ્વૈતનો જાલ નો મનના અભ્યાસમાં દ્વૈતનો અભાવ હોવાથી દ્વૈત મનોમાન છે, સત્ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૧)

મનનો જે નિરોધ કલ્પો તે કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે.—
આત્મસત્વાનુવોધેન ન સંકલ્પયતે યદા |
અમનસ્તાં તદા યાતિ, ગ્રાહ્યામાયે તદ્વદ્મસુ || ૩૨ ||

|| શંખદાર્થઃ—સત્સ્વરૂપ આત્માના અનુભોધવડે જ્યારે [મન] સંકલ્પ કરતું નથી ત્યારે ગ્રાહ્યાના અભ્યાસમાં અદ્વૈતરહિત [થયેલું] તે [મન] અમનોભાવને પામે છે. ૩૨

|| વિવેચન—સત્સ્વરૂપ આત્માના, શાસ્ત્રના અને આચાર્યના ઉપદેશપછી થયેલા જ્ઞાનવડે જ્યારે મન આત્મવસ્તુનો સંકલ્પ કરતું નથી ત્યારે જાગૃતમાં કાંઈકાંઈકાંઈ અભાવમાં અભિન્ન જાગૃતાના અભાવની પેઠે આત્મવસ્તુના અભાવમાં અદ્વૈતની કલ્પનાથી રહિત થયેલું ને મન અમનોભાવને નિરોધાવરમાને-પામે છે. ૩૨

જ્યારે આ મન આદિ દ્વૈત અસત્ છે ત્યારે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાવડે થાય છે એમ શાસ્ર થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અઋણપક્વમજં જ્ઞાનં, જ્ઞેયામિત્ત્વં પ્રચક્ષતે |
દ્રક્ષ્ય જ્ઞેયમજં નિત્યમજેનાજં વિચુદ્ધયતે || ૩૩ ||

|| શંખદાર્થઃ—કલ્પનારહિત [તથા] જન્યરહિત ચેતનને [અજ્ઞારૂપ] જ્ઞેયથી અભિન્ન કહે છે [તે] દ્રક્ષ્ય, જ્ઞેય, જન્યરહિત [ને] નિત્ય [છે તે] અજન્યમાવડે જન્યરહિતને જાણે છે. ૩૩

|| વિવેચન—અજ્ઞાનેતાઓ સર્વકલ્પનાથી રહિત તથા જન્યથી રહિત ચેતનમાત્રને અજ્ઞારૂપ જ્ઞેયથી અભિન્ન કહે છે. તે ચેતનરૂપ જ્ઞાન અજ્ઞ, રૂપ, અજન્યમા ને નિલ છે. તે આત્મસ્વરૂપ અજન્યમા જ્ઞાનવડે જન્યરહિત જ્ઞેયને આત્મતત્ત્વને-જોતિજ જાણે છે. નિલપ્રગલ્ભસ્વરૂપ સૂક્ષ્મની પેઠે નિલ એકરસ જ્ઞાનધનરૂપ આત્મા અન્યજ્ઞાનની અપેક્ષા કરતો નથી એ તાત્પર્ય છે. ૩૩

સુકૃતપુરુષને જ્ઞાનનું ફલ સર્વજની પેઠે પ્રાપ્ત નથી, કિંતુ તુમિની નોંઠે પ્રસન્ન છે, આથી પ્રસંગમાંથી પ્રાપ્તિ થયેલા મનના નિરાકરણ જ્ઞાનના ફળની પ્રલયતામરિ પ્રથમ જણાવે છે:—

નિષ્કૃતસ્ય યનસો, નિર્વિકલ્પસ્ય ધીમતઃ ॥

પ્રચારઃ સ તુ વિજ્ઞેષા, સુપુત્તેઽન્યો ન તત્સમઃ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—નિમ્ન કરેલા, કલ્પનાથી રહિત [ને] વિવેકવાળા મનના [ને] પ્રચાર [છે] તે તો [યોગીઆવડે] બહુવાચીય [છે;] સુપુત્તિમાં અન્ય [છે;] તેના સમાન નથી. ૩૪

વિવેચના:—નિમ્ન કરેલા, સર્વ કલ્પનાઓથી રહિત ને વિવેકવાળા મનના ને પ્રચાર (પ્રભુશક્તિ અભાવે સ્થિતિ) છે તે તો યોગીઓવડે બહુવાચીય છે 'સુપુત્તિમાં અનેક અનર્થરૂપ' કલ્પવાળા પ્રવૃત્તિઓના ખીજરૂપ વાસનાઓ સહિત અવિદ્યાથી ધરાયેલું મન છે તેથી તે સમયના મનનો પ્રચાર (જ્ઞાનરૂપે સ્થિતિ) ખીજે છે, અને સમર્થ આત્માના બહુમોખરૂપ અસ્થિતા જેની અનિવારિક અનર્થરૂપ કલ્પવાળા પ્રવૃત્તિઓના ખીજરૂપ વાસનાઓ દાહ પામી છે, ને જેના સર્વ કલ્પરૂપ જ્ઞેયશુ અર્થત જ્ઞાત થઇ ગયો છે એવા નિરાકરણના મનના ને પ્રચાર (અભાવરૂપે સ્થિતિ) છે તે ખીજે છે; તેથી સુપુત્તિઅવસ્થાને પામેલા મનનો પ્રચાર (સ્થિતિ) નેના જેવો નથી. ૩૪

સુપુત્તિને પામેલા અને સમાધિને પામેલા મનના પ્રચારનો બેઠું છે એમ કહ્યું તેમાં હેતુ કહે છે:—

લીયતે હિ સુપુત્તે તન્નિષ્કૃતં ન લીયતે ।

તત્તેવ નિર્મયં બ્રહ્મ, જ્ઞાનાલોકં સમન્વતઃ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જેથી સુપુત્તિમાં તે લીન થાય છે, [ને] નિમ્ન કરેલું લીન થતું નથી [તેથી] તેજ નિર્ભય, જ્ઞાનપ્રકાશ [ને] સર્વભલ્લી વ્યાપક બ્રહ્મ [છે;] ૩૫

વિવેચના:—જેથી સુપુત્તિઅવસ્થામાં તે મન સર્વવાસનાઓસહિત અવિદ્યામાં લીન થાય છે, ને વિવેક પૂર્વક નિમ્ન કરેલું તે મન અર્થાનરૂપ ખીજલાવને પામતું નથી તેથી સુપુત્તિવાળા તથા સમાધિવાળા મનના પ્રચારનો બેઠું યુક્તજ છે. જ્યારે સમાધિને પામેલું મન અવિદ્યાએ કરેલા આહ અને આહરૂપ અને મહેતી રહિત થાય છે ત્યારે તે મન અર્થાનરૂપ અભાવે પ્રાપ્ત થયું છે તેથી તે મનજ બળના નિમિત્તરૂપ દ્વેતાં બેઠુંના અભાવથી નિર્ભય, જ્ઞેયપ્રકાશરૂપ તથા સર્વભલ્લીથી નિરંતર વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ છે. ૩૫

હવે તે બ્રહ્મનું અન્ય પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે:—

અજમનિદ્રમસ્વપ્નમનામકપરુષકમ્ ॥ ૩૬ ॥

સકલિમાલં સર્વજં, નોપચારઃ કયચ્ચન ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—[બ્રહ્મ] જાગરહિત, નિદ્રારહિત, સ્વપ્નરહિત, નાભરહિત, રૂપરહિત, સર્વજા મેશકારૂપ [ને] સર્વજ [છે તેમાં] કોઇપણ પ્રકારે કર્તવ્ય નથી. ૩૬

વિવેચના:—તે બ્રહ્મ જાગરના હેતુજ અવિદ્યારૂપ નિમિત્તના અભાવથી જાગરહિત, અનાદિ અવિદ્યારૂપ નિદ્રાથી રહિત, દૈતરસાનરૂપ સ્વપ્નથી રહિત, વાણીથી પર હોવાથી નામથી રહિત, નિરવયવ; હોવાથી રૂપથી રહિત, અમરકલ્પ અન્યપ્રકારકલ્પ અવિદ્યાને ને નિરાકરણવાળા; અભાવથી નિરંતર; પ્રકાશરૂપ ને જ્ઞાનરૂપરૂપ છે. એવા બ્રહ્મમાં (અને બહુનાર વિદ્યાર્થમાં) કોઇપણ પ્રકારે સમાધિ આદિ કર્તવ્ય નથી જેની અવિદ્યાનો નાશ થયો છે તેને કર્તવ્યનો સંભવ નથી. ૩૬

વિદ્યાનરૂપ એક છે એમ અંગીકાર કરીને હવે પ્રાપ્ત નરનાનિષ્ણાવડે કમન કરે છે:—

સર્વાધિલાપવિગતઃ, સર્વચિન્તાસમ્પત્તિતઃ ।

સુપ્રજ્ઞાન્તઃ સકુઙ્ગ્યોત્તિઃ, સમાધિરચલોડમયઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—[વિદ્યાન] સર્વ વાણીથી રહિત, સર્વ ચેતઃકરણથી સારી રીતે રહિત, અત્યંત શાંત, નિરંતર પ્રકાશરૂપ, સમાધિરૂપ, અક્રિય [ને] અભય [છે.] ૩૭

વિવેચન:—અહીં બ્રહ્માના વિદ્યાન સર્વ પ્રકારના કમનના સાધનરૂપ વાણીથી તથા અન્ય કોઈયેથી રહિત, સર્વ ચેતઃકરણથી સારીરીતે રહિત, પ્રકૃતિથી પર હોવાથી અત્યંત શાંત, સર્વદા ચેતનપ્રકાશરૂપ, ચિંત્ય સ્થાપન કરવાના સ્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિરૂપ, સર્વ ક્રિયાથી રહિત ને અચળિત છે. ૩૭

અવિક્રમ પ્રકારમાં વિધિને અને નિષેધને અધીન એવા વેદિક અથવા લૌકિક મંદ્યુલાગને અવકાશ નથી એમ જણાવે છે:—

પ્રહો ન વચ નોત્સર્ગચિન્તા યન ન વિદ્યતે ।

આત્મસંસ્થં તદા જ્ઞાનમજાતિ સમતાં ગતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં મંદ્યુ નથી, ત્યાગ નથી, જેમાં ચિન્તા વિધમાન નથી, ત્યારે, આત્મા-વિષે રહિત, જનમરહિત [ને] સમપણાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ [થાય છે.] ૩૮

વિવેચન:—જ્યાં વિકાર વા વિકારનું વિષયપણું હોય ત્યાં મંદ્યુ અને ત્યાગ થાય છે. વિકારના હેતુ અન્યના અભાવથી અને નિરવયવપણાથી તે પ્રકારમાં લૌકિકવેદિક ત્યાગ અને મંદ્યુ નથી. જનના નિમગ્નથી તે પ્રકારમાં સર્વ પ્રકારની ચિન્તા સંભવતી નથી. ત્યારે સત્ત્વ આત્માના અનુબોધ થયે ત્યારે વિષયના અભાવથી આત્માવિષે રહિત, જનમથી રહિત, ને પરમસમતાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ થાય છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનને પોતાને સર્વ મનુષ્ય કૃતાઈ થાય છે. ૩૮

જે પ્રકાશરૂપથી સ્થિતિરૂપ ક્ષણજીવિતનું જ્ઞાન છે. તેના સર્વ પુરુષો કેમ આદર કરતાં નથી એમ શંકા થાય તેા તેનું સમાધન કરે છે:—

અસ્પર્શયોગો વૈ નામ, દુર્દશઃ સર્વયોગિભિઃ ।

યોગિનો વિચ્યતિ હાસ્માદમયે મયદર્શિનઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—અસિદ્ધ અસ્પર્શયોગમાં સર્વ યોગીઓવડે દુઃખથી રૂપવાયોગ્ય [છે.] અભયમાં ભય, ભોનાર, યોગીઓ આથી બીજા છે. ૩૯

વિવેચન:—વર્ણ્યપ્રમાદિ ધર્મના અને પ્રાપ્તિ મથના સંબંધરૂપ સ્પર્શથી રહિત હોવાથી તથા જીવને પ્રજાજાનની સાથે ભોનાર હોવાથી આ અદૈતાનુભવ અસ્પર્શયોગ કહેવાય છે. ઉપનિષદોમાં અસિદ્ધ આ અદૈતાનુભવ વેદાંતના વિદ્યાનથી રહિત સર્વ યોગીઓવડે શ્રવણમનનાદિરૂપ દુઃખથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. વાચરહિત આ યોગમાં યોગતાના આકાશપણુદિના નિશ્ચયે ભવને એવાના રૂપસાવણા અવિવેકી યોગીઓ સર્વ ભયથી રહિત આ યોગથી ભય પામે છે. ૩૯

એવી રીતે કૃતમ શુદ્ધિવાળા પુરુષોમાંટે અદૈતાનને તથા અદૈતાનના રૂપરૂપ મનના નિરોધને રહીને હવે મંદ્યુદિવાળા પુરુષોમાંટે મનના નિરોધને અધીન આત્માના જ્ઞાનને કહેવાના આરંભ કરે છે:—

મનસો નિગ્રહાયત્તમમયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃખસયઃ પ્રલોચનાપ્યસયઃ શાન્તિરેવ ચ ॥ ૪૦ ॥

સુકતપુરુષને જ્ઞાનનું ફલ સ્વર્ગની જેમ પ્રાપ્ત નથી, કિંતુ તૃપ્તિની જેમ પ્રાપ્ત છે, અર્થાત્ પ્રસંગમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા મનના નિરોધરૂપ જ્ઞાનના ફળની પ્રાપ્તતામાટે પ્રસંગ જણાવે છે:—

નિષ્ઠાવીતસ્ય મનસો, નિર્વિકલ્પસ્ય ધીમતઃ ॥

પ્રચારઃ સ તુ વિજ્ઞેયઃ, સુપુત્રેઽન્યો ન તત્સમઃ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—નિમગ્ન કરેલા, કલ્પનાથી રહિત [ને] વિવેકવાળા મનનો [જે] પ્રચાર [તે] તે [યોગીઓવડે] જાણવાયોગ્ય [છે], સુપુત્રિમાં અન્ય [છે], તેના સમાન ની. ૩૪

વિવેચન—નિમગ્ન કરેલા, સર્વ કલ્પનાઓથી રહિત ને વિવેકવાળા મનનો જે પ્રચાર (પ્રસંગશક્તિના રૂપે સ્થિતિ) છે તે તો યોગીઓવડે જાણવાયોગ્ય છે સુપુત્રિમાં અનેક અનર્થરૂપ ફલવાળી પ્રવૃત્તિઓના અર્થવાસનાઓ સહિત અવિદ્યાથી ઘેરાયેલું મન છે તેથી તે સમયના મનનો પ્રચાર (અજ્ઞાનરૂપે સ્થિતિ) ને છે, અને સમય આત્માના અનુભવરૂપ અસ્થિતિ જેની અવિદ્યાદિક અનર્થરૂપ ફલવાળી પ્રવૃત્તિઓના અર્થવાસનાઓ દાહ પામી છે, ને જેનો સર્વ કલેશરૂપ અવરોધ અર્થતઃ જ્ઞાત થઇ ગયો છે એવા નિરોધ મેલા મનનો જે પ્રચાર (સ્વસ્થસ્થરૂપે સ્થિતિ) છે તે બીજો છે તેથી સુપુત્રિઅવસ્થાને પામેલા મનનો પ્રચાર સ્થિતિ જેના જેવો નથી ૩૪

સુપુત્રિને પામેલા અને સમાધિને પામેલા મનના પ્રચારનો ભેદ છે એમ કહ્યું તેમાં હેતુ કહે છે—

લીયતે હિ સુપુત્રે તન્નિષ્ઠાત્ ન લીયતે ।

તદેવ નિર્મયં બ્રહ્મ, જ્ઞાનાલોકં સમન્તતઃ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેથી સુપુત્રિમાં તે લીન થાય છે, [ને] નિમગ્ન કરેલું લીન થતું નથી [થી] તેજ નિર્લય, જ્ઞાનપ્રકાશ [ને] સર્વભણી વ્યાપક બ્રહ્મ [છે] ૩૫

વિવેચન—જેથી સુપુત્રિઅવસ્થામાં તે મન સર્વવાસનાઓસહિત અવિદ્યામાં લીન થાય છે, ને વિવેક નિમગ્ન કરેલું તે મન અજ્ઞાનરૂપ બીજાવડે પામતું નથી તેથી સુપુત્રિવાળા તથા સમાધિવાળો મનના પ્રચારનો ભેદ યુક્તજ છે જ્યારે સમાધિને પામેલું મન અવિદ્યાએ કરેલા ગ્રાહ અને ગ્રાહકરૂપ બને અલથી ત થાય છે જ્યારે તે મન અદૈત્યરૂપ સ્વભાવે પ્રાપ્ત થયું છે તેથી તે મનજ બાવના નિમિત્તરૂપ દૈત્યના બાવનાથી નિર્લય, ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ તથા સર્વભણીથી નિરંતર વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ છે. ૩૫

હવે તે સ્વભાવ અન્ય પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે—

અજમનિદ્રમસ્વપ્નમનામકમરૂપકમ્ ।

સકૃદ્દિમાર્ત સર્વજ્ઞ, નોપચારઃ કયઞ્ચન ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—[બ્રહ્મ] જગત્પ્રકાશ, નિદ્રાપ્રકાશ, સ્વપ્નપ્રકાશ, નામપ્રકાશ, રૂપપ્રકાશ, સર્વજ્ઞ પ્રકાશ [ને] સર્વજ્ઞ [છે] તેમાં [ક્રિયાપણુ પ્રકારે કર્તવ્ય નથી] ૩૬

વિવેચન—તે સ્વભાવ જગતના હેતુશક્તિ અવિદ્યારૂપ નિમિત્તના અભાવથી જગતપ્રકાશ, અનાદિ અવિદ્યારૂપ પ્રકાશરહિત, દૈત્યદર્શનરૂપ સ્વપ્નથી રહિત, વાણીથી પર હોવાથી નામથી રહિત, નિરવયવ હોવાથી રૂપથી રહિત, અચલ અન્યથામરૂપ અવિદ્યાને નિરોધવાનો અભાવથી નિરંતર પ્રકાશરૂપ ને, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, વા સ્વભાવમાં (સ્વભાવે જાણનાર વિદ્યાનમાં) ક્રિયાપણુ પ્રકારે સમાધિ આદિ કર્તવ્ય, નથી જેની અવિદ્યાનો પ્રકાશ થયો છે તેને કર્તવ્યનો સંભવ નથી. ૩૬

વિદ્યાનમ્, પ્રભુ છે એમ અંગીકાર કરીને હવે બ્રહ્મનું નરનાતિપણાવડે કથન કરે છે:—

સર્વાભિલાપવિગતઃ, સર્વચિન્તાસમુત્થિતઃ ।

સુમદાન્તઃ સકુઙ્કયોતિઃ, સમાધિરચ્છલોઽમયઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—[વિદ્યાન] સર્વ વાણીથી રહિત, સર્વ અંતઃકરણથી સારી રીતે રહિત, અત્યંત શાંત, નિરંતર પ્રકાશરૂપ, સમાધિરૂપ, અક્રિય [ને] અમય [છે] ૩૭

વિવેચન—બ્રહ્મેને જાણનાર વિદ્યાન સર્વ પ્રકારના કથનના સાધનરૂપ વાણીથી તથા અન્ય દ્રવ્યોથી રહિત, સર્વ અંતઃકરણથી સારીરિતે રહિત, પ્રકૃતિથી પર હોવાથી અત્યંત શાંત, સર્વતઃ ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ, ચિત્ત રેખાપત્ત કરવાના સ્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિરૂપ, સર્વ ક્રિયાથી રહિત ને જલવર્ણિત છે. ૩૭

અવિક્રિય બ્રહ્મમાં વિધિને અને નિષેધને અધીન એવા વૈદિક અથવા લૌકિક મહત્ત્વવાળાને અવકાશ નથી એમ જણાવે છે:—

ગ્રહો ન ત્વ નોત્સર્ગચિન્તા યન્ન ન વિદ્યતે ।

આત્મસંસ્થં તદા જ્ઞાનમજાતિ સમતાં ગતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં મહત્ત્વ નથી, ત્યાગ નથી, જેમાં ચિંતા વિષયજ્ઞાન નથી, ત્યારે આત્મા વિષે રહેલ જનમરહિત [ને] સમપણાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ [યાવ છે.] ૩૮

વિવેચન—જ્યાં નિગ્રહ વા નિગ્રહનું વિષયપણું હોય ત્યાં મહત્ત્વ અને ત્યાગ યાવ છે. નિગ્રહના હેતુ અન્યના અજ્ઞાતથી અને નિરવયવપણીથી તે બ્રહ્મમાં લૌકિકવૈદિક ત્યાગ અને મહત્ત્વ નથી. જનના નિગ્રહથી તે બ્રહ્મમાં સર્વ પ્રકારની ચિંતા સંભવતી નથી. જ્યારે સત્ત્વરૂપ આત્માનાં અનુભૂતિ થયો ત્યારે વિષયના અજ્ઞાતથી આત્માવિષે નિયત, જનમથી રહિત, ને પરમસત્યતાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ યાવ છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનને પામીને સર્વ મનુષ્ય કૃતાચે યાવ છે. ૩૮

જો બ્રહ્મસ્વરૂપથી રિપતિરૂપ ક્ષણાંતુ અદૈતનું જ્ઞાન છે તો તેનો સર્વ પુરુષો જેમ આશર કરતા નથી એમ યામ યાવ તો તેનું સમાધન કરે છે:—

અસ્પર્શયોગો वै नाम, दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

યોગિનો વિશ્મયતિ હસ્માદમયે મયદર્શિનઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ અસ્પર્શયોગ સર્વ યોગીઓવડે દુઃખથી રૂખવાયોગ્ય [છે.] અભયમાં ભય જોનાર યોગીઓ આથી ઓછા છે. ૩૯

વિવેચન—વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મના અને પાપાદિ અથવા સંપન્નરૂપ સ્પર્શથી રહિત હોવાથી તથા જીવને બ્રહ્મભાવની સાથે જોડનાર હોવાથી આ અદૈતાનુભવ અસ્પર્શયોગ કહેવાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ આ અદૈતાનુભવ વૈરાત્યના વિદ્યાનથી રહિત સર્વ યોગીઓવડે અવજ્ઞાનનાવિરૂધ્ધ દુઃખથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. ભવરહિત આ યોગમાં યોગીના બ્રહ્મભાવજ્ઞાનના નાશરૂપ ભવને જોવાના સ્વભાવવાળા અવિવેકી યોગીઓ સર્વ ભયથી રહિત આ યોગથી ભય પામે છે. ૩૯

એવી રીતે ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા પુરુષોમાંટે અદૈતજ્ઞાનને તથા અદૈતજ્ઞાનના રૂપ જનના નિરોધને ધર્મને હવે મંત્રશુદ્ધિવાળા પુરુષોમાંટે મનના નિરોધને અધીન આત્મામાં જ્ઞાનને કહેવાનો આરંભ કરે છે:—

મનસો નિગ્રહાયત્તમમયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃસ્વપ્નઃ પ્રવોષદ્યાપ્યક્ષયા શાન્તિરેવ ચ ॥ ૪૦ ॥

શીખદાર્થઃ—સર્વ યોગીએને અભય, દુર્ખનો ક્ષય, પ્રયોધ અને અક્ષય શાંતિ પણ મનના નિગ્રહને અધીનજ [છે] ૪૦

વિવેચન—જેમને અક્ષયસ્વરૂપી ક્ષિત મન અને ઉદ્ધિય બાહ્યિક રજનુસર્પની યોગ કલ્પિત છે, વાસ્તવિક નથી તે અક્ષયસ્વરૂપ પુરોને તત્ત્વતાન અને અમુચશાંતિ અલવિવાના મામર્યથી મિદ્ધ છે, અન્ય સાધનને અધીને નથી જે સન્માર્ગથી મદ ને મધ્યમ બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ આત્માથી ક્ષિત મન ને ઉદ્ધિય બાહ્યિકને આત્માના સંયત્તવાળા જુએ છે તે સચરૂપ આત્માના અનુભવથી ગદિત સર્વ યોગીએને તત્ત્વતાનસ્વરૂપ અભય, દુર્ખની નિવૃત્તિ, આત્માનું જ્ઞાન ને યોગસ્વરૂપ અમુચશાંતિ મનના નિગ્રહને અધીનજ છે ૪૦

યોગીની ઇચ્છાવાળા પુરોને, મનનો નિરોધ કેમ સિદ્ધ થશે એમ રાક્ષા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

ઉત્તરેક ઉદર્ધેયદ્વત્કુશાગ્રેષૈકચિન્દુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વજ્જવેદપરિલેદતઃ ॥ ૪૧ ॥

શીખદાર્થઃ—જેમ દર્શના અમરથી એક ચિન્દુવડે સમુદ્રનું ઉત્તેચનું [થયું] તેમ અપરિણેયથી મનનો નિગ્રહ થાય છે ૪૧

વિવેચન—જેમ દર્શના અમરથી એક ચિન્દુવડે સમુદ્રનું ઉત્તેચનું દીગડાને જેદ નહિ પામવાથી થયું છે તેમ નિશ્ચયવાળાને તથા આખો વીચીએ તો અંતરુ જણાય છે ને આખો જીરાડીએ તો ઘટાડે જણાય છે પણ અક્ષ તો કીપણ જણાવુ નથી એવા ઉદ્દેગથી રહિત અતરજીવાળાને મનનો નિગ્રહ થાય છે. [દીગડાની વાતો શ્રીયોગ્યોસ્તુભા આપી છે, માટે જેમને તે વાચવાની ઇચ્છા થાય તેમજી હાં જોવું] ૪૧

સમાધિ કરનાર સાધકને લય, વિશેષ, રસાસ્વાદ અને કષાય એ ચારે તરપસાક્ષાત્કારમાં વિદ્ય છે, તેમની આગળ કહેવામાં આવતા ઉપાયોવડે નિવૃત્તિ કરી, તેમજી પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવો, અન્યથા તેમને સમાધિનું સફળપણું સમજવું નથી એમ જણાવે છે—

ઉપાયેન નિવૃત્તીપાદિક્ષિત્તં કામભોગયોઃ ।

દુપસન્નં લયે ચૈવ, યથા કામો લયસ્તથા ॥ ૪૨ ॥

શીખદાર્થઃ—ઉપાયવડે કામભોગમાં વિશેષ પામેલાનો નિરોધ કરે, અને લયમાં સારી રીતે પ્રસન્ન થયેલાનો [પણ નિરોધ કરે] જેમ કામ [અનર્થનો હેતુ, છે] તેમ, લય [પણ અનર્થનો હેતુ છે] ૪૨

વિવેચન—જેદરહિત નિશ્ચયવાળો થયેને આગળ કહેતામાં આવતા ઉપાયવડે વિષયજાનો અને વિષયોમાં વિશેષ પામેતા મનનો આત્માવિરો નિરોધ કરે, અને મુમુક્ષિરૂપ લયમાં જેદરહિત થયેલા મનનો પણ નિરોધ કરે જેમ વિષયરજા અનર્થનો હેતુ છે તેમ લય પણ અનર્થનો હેતુ છે તેથી વિશેષ અને લય, એ બંનેથી ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ ૪૨

હવે જે ઉપાયવડે મનનો નિગ્રહ થાય છે તે ઉપાય જણાવે છે—

દુઃખં સર્વમનુસ્મૃત્ય, કામભોગાન્નિવર્તયેદ્ ।

અર્જ સર્વમનુસ્મૃત્ય, જાતં નૈવ તુ પર્યયતિ ॥ ૪૩ ॥

શીખદાર્થઃ—સર્વ દુઃખરૂપ [છે] એમ અનુસ્મરણ કરીને કામભોગથી [મનને] નિવૃત્ત કરે, સર્વ જનમરહિત (અક્ષ) [છે] એમ અનુસ્મરણ કરીને ઉપજેલાનો તો જોતોજ નથી ૪૩

વિવેચન:—અવિદ્યારચિત સર્વ દૈત દુઃખરૂપ છે એમ વારંવાર સ્મરણ કરીને વિષયેચ્છાથી ને વિષય-ભોગથી વંચક થયેલા મનને વૈરાગ્યની ભાવનાવડે વિષયચિત્તનથી નિવૃત્ત કરે; અને સર્વ ધ્યાનરૂપ છે એમ જ્ઞાનની તથા આચાર્યના ઉપદેશથી સ્મરણ કરીને ઉત્પન્ન થયેલા દૈતને નબળું એવી રીતે વૈરાગ્યથી ને જ્ઞાનાભ્યાસથી મનનો નિગ્રહ થાય છે. ૪૩

જ્ઞાનાભ્યાસરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયવડે લય અને વિશેષથી નિવૃત્ત કરેલું મન જો ક્યાંપથી પ્રતિબંધ પામે તો શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનના અભ્યાસથી ઉપજેલા સંપ્રજ્ઞાતયોગવડે અસંપ્રજ્ઞાતયોગપર્યંત પહોંચીને તે ઉપાયરૂપ પ્રતિબંધથી પણ મનને નિવૃત્ત કરવું નોંધ્યું એ એમ કહે છે:—

લયે સમ્બોધયેચ્ચિત્તં, વિસિદ્ધં શમયેત્પુનઃ ।

સકૃપાયં વિજ્ઞાનીયાત્સમમાસં ન ચાલયેત્ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—સુપુષ્પિમાં ચિત્તને જગાડે, વિદ્યેષ્યપદ્ધતિ પામેલાને પુનઃ શાંત કરે, કૃપાયંસહિતને નાથે, સંમમાસંને ચકાવે નહિ. ૪૪

વિવેચન:—શ્રવણદિની આદૃતિરૂપ ઉપાયવડે સુપુષ્પિમાં લીન થતાં ચિત્તને આત્માની વિવેકજ્ઞાનથી યુક્ત કરે; વિષયેચ્છાથી તથા વિષયભોગથી વિદ્યેષ્ય પામેલા ચિત્તને વિષયોમાં વિનાશીપણાદિ દોષદર્શનવડે તૃપ્ત્યારણિત કરી પુનઃ શાંત કરે, એમ વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ચિત્ત જ્ઞાનરૂપ વિદ્યેષ્યથી રહિત થાય અને સમભાવને ન પામે, કિંતુ મધ્યઅવસ્થાવાળું થાય ભારે તે રાજના, પીરૂરૂપ કૃપાયંસહિતના ચિત્તને ઝાળખે, અને તે ક્યાંપથી પણ સંપ્રજ્ઞાતસમાધિરૂપ પ્રવૃત્તિથી અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિરૂપ સમભાવને પ્રાપ્ત કરે. જ્યારે ચિત્ત સમભાવની પ્રાપ્તિની સંપ્રજ્ઞ થાય ભારે તે સમભાવની પ્રાપ્તિની અવિશ્રુષ્ઠ થયેલાં ચિત્તને વિષયોની સંપ્રજ્ઞ કરે નહિ. ૪૪

હવે સમાધિ કરવાની ઇચ્છાવાળાને સમાધિના અભ્યાસથી સમાધિમાં ને સુખ ઉપજે છે તે સુખને વિષય કરનારી ઇચ્છાથી પણ મનનો નિગ્રહ કરવો યોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

નાસ્વાદયેત્સુલં તત્ર, નિઃસદ્ગમ્યયા મયેત્ ॥ ૪૫ ॥

નિશ્ચલં નિશ્ચરચિત્તમેકીકુર્યાત્પયત્નતઃ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં સુખનો સ્વાદ ન લે, [કિંતુ] વિવેકજ્ઞાનવડે નિઃસ્પૃહ થાય, નિશ્ચલ [થયાં છતાં] ચિત્ત [જે] બહાર નીકળે [તો તેને] પ્રયત્નથી એકરૂપ કરે. ૪૫

વિવેચન:—સમાધિ કરવાની ઇચ્છાવાળો યોગી તે સમાધિઅવસ્થાના સુખમાં આસક્ત ન થાય, કિંતુ લાંબું સુખ પ્રતીત થાય છે તે અવિદ્યારથી કલ્પિત મિથ્યા છે એવા વિવેકજ્ઞાનવડે તેમાં નિઃસ્પૃહ થાય. વૈરાગ્યાદિ ઉપાયવડે નિશ્ચલ થયા છતાં જો ચિત્ત પોતાના સ્વભાવપ્રમાણે બહાર નીકળવાનો યત્ન કરે તો યોગી સંપ્રજ્ઞાતસમાધિથી અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિપર્યંતના પ્રવૃત્તિથી તેને ચેતનસ્વરૂપે રચિત કરે. ૪૫

ભારે આ ચિત્ત કેવલ ધ્યાનરૂપ ક્યારે થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

યદા ન લીયતે ચિત્તં; ન ચ વિસિપ્યતે પુનઃ ।

અનિદ્રાનમનામાસં નિષ્પન્નં વ્રજ તત્તદા ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—ચિત્ત જ્યારે લીન થાય નહિ, અને પુનઃ વિદ્યેષ્ય પામે નહિ, અચલ [ને] અનાવાસ [થાય] ત્યારે તે બ્રહ્મસંપન્ન [થાય છે.] ૪૬

૧૧૧] વિવેચન — જ્ઞાનાભ્યાસાદિરૂપ ઉપાયવડે નિગ્રહ કરેલું ચિત્ત જ્યારે મુશુભિમાં લીન થાય નહિ, અને પુનઃ-વિવેચનોમા અમલ્ય કરે નહિ, કિંતુ વાયુવિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે અચ્ચત એટલે શાગાદિ વાસના-પ્રવૃત્તિ તથા અનામાસ (કોઈ પણ કલ્પિત વિષયભાવવડે નહિ પ્રકાશનાર) થાય ત્યારે તે ચિત્ત બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલું થાય છે ૪૬

૧૧૨] અસંપ્રગાતસમાધિઅવસ્થામાં ચિત્ત જે રૂપે સ્થિત થાય છે તે મહાસ્વરૂપને વિશેષણો આપે છે —

સ્વસ્થં શાન્તં સનિર્વાણમકથ્યં સુલભ્યુત્તમમ્ ॥

અજમજેન જ્ઞેયેન, સર્વજ્ઞં પરિચક્ષતે ॥ ૪૭ ॥

શીખાર્થઃ—નિરતિશયમુખને [બ્રહ્મવેત્તાઓ] સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત, શાંત, હૈવધ્યસહિત, કહેવાને અશક્ય જન્મથી રહિત, અનુપપન્ન જ્ઞેયથી [અભિન્ન ને] સંપૂર્ણ [બ્રહ્મ] કહે છે ૪૭
વિવેચન — યોગિનિનેને પ્રાયશ્ચ નિરતિશયમુખને બ્રહ્મવેત્તાઓ આત્મામાં સ્થિત, સર્વ, અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ, મોહમહિત, અત્યંત અમાધારુલ્યવિષયવાળું હોવાથી કહેવાને અશક્ય, ઉપાત્તિથી રહિત અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલા જ્ઞેયથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપજ કહે છે ૪૭

કહેલા ઉપાયોના પરમાર્થમલપણમાં બદેનની હાનિ થશે, અને અસલપણમાં પ્રમાણ નહિ ઉપલબ્ધી થશે એમ શકા થાય, તે તેનું સમાધાન કરે છે —

ન કશ્ચિજ્ઞાયતે જીવઃ, સમ્પવોડસ્ય ન વિદ્યતે ।

પતત્તદુત્તમં સત્યં, યજ કિશ્ચિન્ન જાયતે ॥ ૪૮ ॥

॥ હિતિ શ્રીમાનહ્વયોપનિષદર્થાવિષ્કરણપરાયાં શ્રીગૌડપાદીયકારિકાયાં

તૃતીયમદ્વૈતપ્રકરણમ્ ॥ ૩ ॥

શીખાર્થઃ—કોઈ પણ 'હવ ઉત્પન્ન થતો' નથી, આતું 'કારણ' વિદ્યમાન નથી, તેમાં આ ઉત્તમ સત્ય [છે], જેમા કોઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી ૪૮

વિવેચન — મનના નિગ્રહ-આદિ ઉપાયો પરમાર્થસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમટિ હવા છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક સત્ય નથી, પુરતતાએ તો કોઈ પણ કલ્પિતભાવરૂપ હવ કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે સ્વાભાવથી અજન્મ-મારૂપ આ એક આત્માનું કોઈ પણ કારણ વિશ્વમાં વિદ્યમાન નથી પૂર્વે ઉપાયપણાવડે કથન કરેલા બાવહારિકસંલેપ સાધનોમાં આ બ્રહ્મ ઉત્તમ સત્ય છે, જે સર્વસ્વરૂપ બ્રહ્મમા અણુમાત્ર પણ ઉત્પન્ન થતું નથી 'જેવા' રીતે કલ્પિત પ્રતિભિજ્ઞથી મિળતું જ્ઞાન થાય છે તેમ બાવહારિકસત્ય સાધનોથી પરમાર્થસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ૪૮

ઈતિ શ્રીગૌડપાદીયયોગે કૃત આદ્યુપનિષદની કારિકાની અદ્વૈતનામનાં ત્રીજાં, પ્રકરણની તાત્પર્યલીપિકા સમાપ્તા ૩

॥ ૪ અલૌકશાન્તિપ્રકરણમ્ ॥

ક્રોધાગ્ના નિર્ણયરૂપ ઉપાયવડે પહેલા પ્રકરણથી પ્રતિજ્ઞા કરેલ, બીજા પ્રકરણમાં બાહ્યવિષયોના [મિથ્યાપણાથી સિદ્ધિ પામેલ, અને ત્રીજા પ્રકરણમાં શાન્ત અને યુક્તિવડે સાધ્ય નથી કરેલ અદ્વૈતની "આ ઉત્તમ સત્ય છે" એમ ત્રીજા પ્રકરણનાં અંતમાં સમાપ્તિ કરી હવે અદ્વૈતસિદ્ધાંતના વિશેષી બીજા વાદોના

નિષેધના વર્ણનનિના અન્યપક્ષના સમન્વયપણાની શકા થશે તેથી અન્યવાદોના નિષેધવડે અદ્વૈતસિદ્ધાંતની સિદ્ધિ સમાપ્ત કરવી નોંધએ માટે અવાતચાતિ (અર્થ બળેલાં શાકડાને ઝાલવવું) એ નામનાં ચોખ્ખો પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. તેમાં નીચેના પહેલાં શ્લોકવડે, અદ્વૈતજ્ઞાનના સંપ્રદાયના કર્તા નારાયણભગવદર્પે આશ્ચર્યને ભગવાન ગૌડપાદ અદ્વૈતસ્વરૂપે નમસ્કાર કરે છે:—

જ્ઞાનેનાડકાશકલ્પેન, ધર્માન્યો ગગનોપમાન ।

દ્વેયાભિજ્ઞેન સમ્યુદ્ધસ્તં વન્દે દ્વિપદાં વરમ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞેયથી અભિજ્ઞ આકાશપ્રદ્યુમ્નજ્ઞાતવડે આકાશની ઉપમાવાળા ધર્મોને જે સારી રીતે જાણતા હવા તે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠને વંદન કરું છું—૧. વિવેચન:—જે નારાયણભગવાન જ્ઞેયથી અભિજ્ઞ આકાશના જેવા જ્ઞાનવડે આકાશની ઉપમાવાળા આશ્ચર્યના સ્વભાવોને સારી રીતે જાણતા હવા તે પુરુષોમાં મુખ્યને-પુરુષોત્તમને—હું નમસ્કાર કરું છું. હવે અદ્વૈતજ્ઞાનની રીતુતિમાટે તેનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રને નમસ્કાર કરે છે.—

અસ્પર્શયોગો વૈ નામ, સર્વસત્ત્વસુખો હિતઃ ।

અવિવાદોડવિરુદ્ધશ્ચ, દેશિતસ્તં નમામ્યહમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ અસ્પર્શયોગ સર્વ જીવોને સુખરૂપ, હિતરૂપ, વિવાદરહિત ને અવિરુદ્ધ [છ, તેના જેવું] ઉપદેશ કર્યો તેને હું નમન કરું છું—૨.

વિવેચન:—અહવેતાઓને પ્રસિદ્ધ જે અસ્પર્શ અસ્પર્શયોગ છે તે યોગ સર્વેલા અર્થદોષોવાળી સર્વ જીવોને વર્તમાનમાં સુખરૂપ ને પરિણામે હિતરૂપ છે તથા પરિણામે હિતરૂપ છતાં વર્તમાનમાં અનુભવરૂપ ને વિષયયોગ વર્તમાનમાં સુખરૂપ છતાં પરિણામમાં અદિતરૂપ છે તેવો આ યોગ નથી. વળી તે યોગ વિરુદ્ધ કથનના અભાવથી વિવાદરહિત ને આત્મજ્ઞાનરૂપ (સર્વના વાસ્તવિકસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ) હોવાથી સર્વને અવિરુદ્ધ છે. આવો યોગ જે શાસ્ત્રે ઉપદેશ કર્યો તે શાસ્ત્રને હું નમન કરું છું—૨.

અદ્વૈતજ્ઞાનનું અવિરુદ્ધપણાવડે અવિવાદપણું સ્પષ્ટ કરવામાટે દ્વૈતવાદીઓના વિવાદોને ઉત્તરરૂપે કરીને ખતાવે છે—

મૃતસ્ય જાતિમિચ્છન્તિ, વાદિના કેચિદેવ હિ ।

અમૃતસ્યાપરે ધીરા, વિવદન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—કાઈકઈ (સાંખ્યાનુસારીજ) દ્વૈત જવાદીઓ વિધમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિને ઈચ્છે છે, [સર્વ દ્વૈતવાદીઓ નહિ] ખંડિતપણાનાં અભિધમાનવાળા ધીર્મજ (તૈર્થાંકિકો ને વૈશેષિકો) અવિધમાન વસ્તુની [ઉત્પત્તિને ઈચ્છે છે એવી રીતે તેઓ] પરસ્પર વિવાદ કરે છે—૩.

દ્વૈતવાદીઓના એવા વિરુદ્ધ કથનવડે શ સિદ્ધ થાય છે તે જાણવે છે—

મૃતં ન જાયતે કિંચિદમૃતં નૈવ જાયતે ।

વિવદન્તોડ્ઢ્યા દેવમજાતિં રૂપાપયન્તિ તે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—કાંઈ પણ વિધમાન ઉપજતું નથી, [અને] અવિધમાન નથીજ. ઉપજતું એમ તેઓ વિવાદ કરે છે. [કેલોક] અદ્વૈતવાદીઓ અમૃતપત્તિનેજ પ્રકાશ કરે છે. ૪

વિવેચન.—કાંઈપણ વિદ્યમાન વસ્તુ વિદ્યમાન હોવાથી આત્માની પેઠે ઉપજતી નથી એમ અસદ્વાદી સત્તી ઉપતિરૂપ સાંખ્યના પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે, અને અવિદ્યમાન વસ્તુ, અવિદ્યમાન હોવાથી સમસાના ક્ષિપ્રાની પેઠે નથીજ ઉપજતી એમ સાંખ્યવાદી પક્ષ અસત્તી ઉપતિરૂપ અસદ્વાદીના પક્ષનો નિષેધ કરે છે. એમ તેઓ પરસ્પર વિવાદ કરે છે, અને કેટલાક અદૈતવાદીઓ તો તેમના કહેવાને અયોગ્ય ગણી અર્થથી અનુત્પત્તિને નણાવે છે. ૪

વાદીઓવડે કહેલી હોવાથી અનુત્પત્તિ પછી તમારે નિષેધ કરવાયોગ્ય છે એમ કોઇ સકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

૧ રહ્યાપ્યમાનામજાર્તિ તૈરત્તુયોદામહે વયસ ।

વિવદામો ન તૈઃ સાર્ધમવિવાદં નિવોષત ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—તેઓવડે પ્રકાશિત કહેલી અનુત્પત્તિને [એમ હો એવી રીતે] અમે અનુભવેલ કરીએ છીએ, [પરંતુ] તેઓની સાથે [અમે] વિવાદ કરતા નથી, [આથી હું શિષ્યો ।] વિવાદરહિત [પરમાર્થજ્ઞાનને] બાંધો ૫

હવે અનન્યા બ્રહ્મભાષી પરિણામરૂપે કાર્ય ઉપજતી નથી એમ વાદીઓના પક્ષનો અનુવાદ કરીને નણાવે છે:—

અજાતસ્તૈવ ધર્મસ્ય, જાતિમિચ્છન્તિ વાદિનઃ ।

અજાતો હ્યમૃતો ધર્મો, મર્ત્યતાં કયમેવ્યતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—વાદીઓ અન્યરહિત ધર્મની (બ્રહ્મની) પછી [પરિણામવડે] ઉત્પત્તિ ઇચ્છે છે, પરંતુ અન્યરહિત [તથા] અન્યરહિત ધર્મે કાર્યપણાને કેમ પામશે ? ૬

ન મવલ્યમૃતં મર્ત્ય, ન મર્ત્યમમૃતં તથા ।

મૃતૈરન્યથાભાવો ન કથચિદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—અન્યરહિત [બ્રહ્મ સ્થિતરૂપના વિશેષથી] કાર્ય થતું નથી તેમ કાર્ય [પ્રસવાવસ્થામાં સ્વરૂપે સ્થિત રહીને] બ્રહ્મરૂપ [થતું] નથી [તેથી] સ્વભાવનો અન્યથા-ભાવ કોઇ પછી પ્રકારે થઇ શકતો નથી. ૭

સ્વભાવેનામૃતો યસ્ય, ધર્મો ગચ્છતિ મર્ત્યતામ્ ।

કૃતકેનામૃતસ્તસ્ય, કથં સ્યાસ્યતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—જે [પરિણામવાદી]ના [મતમાં] સ્વભાવવડે અમૃત ધર્મ (બ્રહ્મ) કાર્ય-પણાને પામે છે તેના [મતમાં] કર્મના ને જ્ઞાનના સમુચ્ચયના] અનુભવવડે અમૃત, (સુખ થયેલો) કેવી રીતે નિશ્ચય રહી શકશે ? [કોઇ પછી રીતે નિશ્ચય રહી શકશે નહિ] ૮

હવે પ્રતિષ્ઠાના (સ્વભાવશબ્દના) અર્થને નણાવે છે—

સાંસિદ્ધિકી સ્વાભાવિકી, સહજા અકૃતા ચ વા ।

મકૃતિઃ સેતિ વિજ્ઞેયા, સ્વભાવે ન જહાતિ યા ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—જે સાંસિદ્ધિકી, સ્વાભાવિકી, સહજ ને અકૃતા [છે, તથા] જે સ્વભાવને સ્ખલતી નથી તે પ્રકૃતિ એમ બાણવાણીય [છે] ૯

વિવેચન—કોષ કરીની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાથી ઉપજનારી પ્રકૃતિ સાંમિદ્ધિકી કહેવાય છે, જેમ અણંગ્યોગની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાથી યોગીઓને અણુમાદિક ઐશ્વર્યની, પ્રાપ્તિ સ્પર્શ સાંસિદ્ધિકી પ્રકૃતિ ઉપજે છે, દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ તે સ્વાભાવિકી, પ્રકૃતિ કહેવાય છે, જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ ને પ્રકાશરૂપ સ્વભાવ સ્વાભાવિકી પ્રકૃતિ છે, સરીરની સાથે ઉપજતી થનારી પ્રકૃતિ સદા પ્રકૃતિ કહેવાય છે, જેમ પક્ષી આદિનો આશિષ-ગમનાદિકરૂપ સરીરની સાથે ઉપજેલો સ્વભાવ સદા, પ્રકૃતિ છે, ને જે કાષ્ઠનો રવેનો સ્વભાવ ન હોય તે અન્યથા પ્રકૃતિ કહેવાય છે, જેમ જલનો ગીચે જવારૂપ સ્વભાવ અન્યથા પ્રકૃતિ છે. જે સાંસિદ્ધિક, સ્વાભાવિક, સદા ને અન્ય સ્વભાવ છે, તથા ઘટનું ઘટપણું ધર્માદિ અન્ય જે ચેતાના સ્વભાવને લગતા નિધીતે સર્વ પ્રકૃતિ છે એમ જાણવાયોગ્ય છે, જ્યારે લૌકિક વસ્તુઓમાં પણ પ્રકૃતિ દેશને, વા કાલને, સદાને અન્યથાભાવને પામતી નથી ત્યારે અજ-અસ્વભાવવાળી પરમાર્થવસ્તુમાં અન્યથાભાવ પ્રકૃતિ કોષ પણ રીતે અન્યથાભાવને ન પામે એમાં શું કહેવું છે ? ૯

૧૦ હવે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનોના સ્વભાવને દેખાડવાનો આદેશ કરે છે, —

જરામરણનિર્મુક્તાઃ, સર્વે ધર્માઃ સ્વભાવતઃ ।

જરામરણમિચ્છન્તશ્ચયન્તે તન્મનીપયા ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—સર્વે ધર્મા (જ્ઞાને) સ્વભાવથી જરામરણથી રહિત [છે. તેઓમાં] જરા-મરણને ઇચ્છતા [છતાં] તેની ચિંતાવડે બ્રહ્મ થાય છે ૧૦

વિવેચન—સર્વ જ્ઞાતાઓ સ્વભાવથી જરામરણાદિક સર્વ વિદ્યાર્થથી રહિત છે એવા સ્વભાવવાળા જ્ઞાતાઓમાં જેઓ જરામરણને ઇચ્છે છે તેઓ જરામરણની ચિંતાવડે પૂર્વોક્ત સ્વભાવથી બ્રહ્મ થાય છે ૧૦

આલતા પ્રસંગનો લાભ કરીને હવે સાંખ્યવાદીના પક્ષમાં વૈશેષિક આદિવડે ક્યેન કહેલ અને અદૈત-વાદીઓવડે અનુભોતન કહેલ જે દ્વય છે તેનો અનુવાદ કરે છે—

કારણં તસ્ય વૈ કાર્યં, કારણં તસ્ય જાયતે

જાયમાનં કયમજં, મિત્તં નિત્યં કથં ચ તત્ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—જેના [મતમાં] કારણ જ કાર્યરૂપ [થાય છે] તેના [મતમાં] કારણ ઉપજે છે, ઉપજેલું અન્યથા કેવી રીતે [કહેવાય ?] અને વિદ્યારણ થયેલું તે નિત્ય કેવી રીતે [હોય ?] ૧૧

વિવેચન—જે વાદીના (સાંખ્યવાદીના) મતમાં ઉપાદાનકારણ કાર્યકારે પરિણામ પામે છે તે વાદીના મતમાં જન્મરહિત કારણ (પ્રધાન) મહત્તરવાદિક કાર્યરૂપે જન્મે છે હવે જે મહત્તરવાદિક આદિરૂપ ઉત્પન્ન થનાર પ્રધાન છે તે અન્યથા ને નિલ કેમ કહેવાય ? ઉપજે છે, તથા અન્યથા ને નિલ છે એમ કહેવું વિરુદ્ધ છે, અને એકદેશમાં વિદ્યારણ પામેનું તે પ્રધાન નિલ કેવી રીતે હોય શકે ? સાવચળ ને એકદેશમાં હતાના ઘટના જેવું તે અનિલજ હોય શકે ૧૧

ઉપર કહેલા અર્થના સ્પષ્ટીકરણપ્રસંગે નીચેના જે શ્લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે—

કારણાધ્યનન્યત્વમતઃ કાર્યમજં યદિ ।

જાયમાનાદિ વૈ કાર્યાત્કારણં તે કથં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—જે કારણથી [કાર્યવું] અન્યપણું [બ્રહ્મ હોય] તે કાર્ય જન્મરહિત છે ।

એમ સિદ્ધ થયું;] એ પ્રસિદ્ધ ઉપજેલા કાર્યથી [અનન્ય] કારણ [છે તે] તમારા [મતમાં]
તે] અચલ કેમ [થશે ?] ૧૨

વિવેચન—જે જન્મરહિત કારણથી કાર્યનું અભેદપણું તમને પ્રચ્છિત હોય તો તેવી રીતના કારણથી
અભિલેખ હોવાથી કાર્ય અજન્મા છે એમ સિદ્ધ થયું; અને જે પ્રસિદ્ધ ઉપજેલા કાર્યથી અભિલેખ કારણ છે
એમ તમને ક્ષુદ્ર હોય તો તમારા મતમાં તે પ્રધાન નિલ ને અચલ કેમ સિદ્ધ થશે ? કેમ પણ પ્રકારે સિદ્ધ
નહિ થાય. અદૈતવાદીઓના માયાવાદમાં કાર્યકારણનો અભેદ છતાં પણ કાર્યના કારણમાત્રપણના અંગીકારથી
આ હોય નથી. ૧૨

અજાદૈ જાયતે यस્ય, દૃષ્ટાન્તસ્તસ્ય નાસ્તિ ચૈ ।

જાતાઞ્ચ જાયમાનસ્ય, ન વ્યવસ્યા પ્રસજ્યતે ॥ ૧૩ ॥

શાઉપદાયઃ—જેના [મતમાં] અનુત્પન્નથી [કાર્ય] ઉપજે છે તેના [મતમાં] દર્શન
નથીજ, અને ઉત્પન્ન થયેલાથી ઉત્પન્ન થયેલાના [અંગીકારમાં] વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૩

વિવેચન—વળી જે સંખ્યવાદીના મતમાં અનુત્પન્ન પ્રધાનથી અભિલેખ અદાદિ કાર્ય ઉપજે છે તેના
મતમાં દર્શન નથી. દર્શનના અભાવવડે અનુત્પન્ન વસ્તુથી કંઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ અર્થથી સિદ્ધ
થાય છે. જે ઉત્પન્ન થયેલા કારણથી ઉપજેલી વસ્તુના અંગીકાર કરવામાં આવે તો અન્ય ઉપજેલાથી આ
ઉપજે છે, અને તે પણ અન્યથી ઉપજે છે એમ અનવસ્થા થશે. પણ વ્યવસ્થા નહિ પ્રાપ્ત થાય. ૧૩

શ્રુતિએ પરમાર્થથી દૈતનો અભાવ કહ્યો છે તેનો આશ્રય કરીને હવે કાર્યકારણરૂપ દૈતનું દુનિરૂપણપણું
કહે છે:—

હેતૌરાદિઃ ફલં યેપામાદિર્હેતુઃ ફલસ્ય ચ ।

હેતૌઃ ફલસ્ય ધાનાદિઃ, ફળં તૈરુપવર્ણ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શાઉપદાયઃ—જેઓના [મતમાં] હેતુનું કારણ ફલ અને ફલનું કારણ હેતુ [છે]
તેઓવડે હેતુનું અને ફલનું આનાદિપણું કેમ વર્ણન કરાય છે ? ૧૪

વિવેચન—જે વાદીઓના મતમાં પરમાધિભક્ષિષ હેતુનું કારણ દેહાદિ સંધાતરૂપ ફલ છે, અને દેહાદિ-
સંધાતરૂપ ફલનું કારણ પરમાધિભક્ષિષ હેતુ છે, એમ હેતુના અને ફલના પરસ્પર કાર્યકારણભાવવડે આદિમાનુષ્યોને
કહેનારા તે વાદીઓવડે હેતુનું અને ફલનું વિરુદ્ધ એવું આનાદિપણું કેમ વર્ણન કરાય છે ? અંધારાં તેમનું તિલું
વર્ણન અશક્ય છે. વળી નિલ ને નિવિહાર આત્મની હેતુરૂપતા તથા ફલરૂપતા સંભવતી નથી. ૧૪

હેતુના અને ફલના પરસ્પર આદિમાનુષ્યોને કહેનારા વાદીએ અદૃશ્ય ને શરીરાદિષ્ઠ સસારનું આનાદિપણું
નિરૂપે કહ્યું એમ પ્રતિપાદન કહ્યું; હવે તેમનો કાર્યકારણભાવ પણ સંભવતા નથી એમ જણાવે છે:—

હેતૌરાદિઃ ફલં યેપામાદિર્હેતુઃ ફલસ્ય ચ ।

તથા જન્મ મર્યદેષાં, પુત્રાજન્મ પિતૃર્યથા ॥ ૧૫ ॥

શાઉપદાયઃ—જેઓના [મતમાં] હેતુનું કારણ ફલ અને ફલનું કારણ હેતુ [છે] તેઓના
[મતમાં] જેમ પુત્રથી પિતાનો જન્મ તેમ જન્મ છે. ૧૫

વિવેચન—જે વાદીઓના મતમાં અદૃશ્ય હેતુનું કારણ શરીરાદિષ્ઠ ફલ, અને શરીરાદિષ્ઠ ફલનું
કારણ અદૃશ્ય હેતુ છે તેથી હેતુથી ઉપજેલા ફલથી હેતુની ઉત્પત્તિનો સીકાર કરનાર વાદીઓના મતમાં
જેમ પુત્રથી પિતાનો જન્મ વિરુદ્ધ છે તેમ ફલથી હેતુનો જન્મ કહેવો વિરુદ્ધ છે. ૧૫

અતીતિથી હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિ સ્વીકાર કરવાયોગ્ય હોવાથી તેનો નિષેધ મુક્ત નથી એમ શક્ય થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સમ્ભવે હેતુફલયોરેપિતવ્યઃ કમસ્ત્વયા ।

યુગપ્તસમ્ભવે યસ્માદસમ્ભવ્યો વિષાણવત્ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેથી એકકાલવિષે ઉપલેસામાં શિંગડાની પેઠે [કાર્યકારણના] અસંબંધ [થાય તેથી] હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિમાં તમારે કેમ શંકાવાયોગ્ય [છે.] ૧૬

વિવેચન:—જેથી એકકાલે ઉત્પન્ન થયેલા હેતુમાં અને ફલમાં આપના કોમળમણી શિંગડાની પેઠે કાર્યકારણભાવને સંબંધ નહિ થાય તેથી હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિમાં હેતુ પહેલાં ને ફલ પછી આવ્યાં રીતનો કેમ તમારે શંકાવાયોગ્ય છે. ૧૬

હવે ફલની રીતે તેમનો અસંબંધ થાય છે તે જણાવે છે:—

ફલાદુત્પાદ્યમાનઃ સન્નૈતે હેતુઃ પ્રસિદ્ધયિતિ ।

અપ્રસિદ્ધઃ કથં હેતુઃ, ફલમુત્પાદયિષ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ફલથી ઉપજનારો હોઈને હેતુ સિદ્ધ નહિ થાય, [અર્થ] અપ્રસિદ્ધ હેતુ તમારા [મતમાં] ફલને કેમ ઉત્પન્ન કરશે ? ૧૭

વિવેચન:—જન્ય તથા સ્વરૂપથી પ્રતીત નહિ થનારા ફલથી ઉપજનારો હોવાથી હેતુ, વધ્યાપુત્રાદિક અસંભવરૂપની પેઠે ઉત્પન્ન નહિ થાય, અને એવો અસત્ હેતુ તમારા મતમાં ફલને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકશે ? એવી રીતે પરસ્પરની અપેક્ષાએ સિદ્ધ થનારાનો કાર્યકારણભાવથી સંબંધ સંભવતો નથી. ૧૭

ફલમાં અને હેતુમાં પૂર્વે કેવી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ સિદ્ધાંતી વાદીને પૂછે છે:—

યદિ હેતોઃ ફલસિદ્ધિઃ ફલસિદ્ધિશ્ચ હેતુતઃ ।

કવતરપૂર્વનિષ્પન્નં યસ્ય સિદ્ધિરપેક્ષયા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જો ફલથી હેતુની સિદ્ધિ અને હેતુથી ફલની સિદ્ધિ [અંગીકાર કરતા હો તો] અપેક્ષાએ જેની સિદ્ધિ [થાય છે તે] પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું કાણુ [છે ?] ૧૮

વિવેચન:—પરસ્પરના સમવષણીય હોવાથી હેતુના અને ફલના કાર્યકારણભાવનો નિષેધ ફલમાં પૂર્વનાની સિદ્ધિની અપેક્ષાએ જે પાછળ થનારાની સિદ્ધિ થાય છે તે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું કાણુ છે તે કહો, ૧૮

હેતુના અને ફલનો પરસ્પર આશ્રય હોવાથી આ પૂર્વ ને, આ પછી, એમ જણાવું નથી, તેથી આ પૂર્વે ઉત્પન્ન છે એવી રીતે કહેવાને અશક્ય છે એમ જણાવે છે:—

અશક્તિરપરિજ્ઞાનં, કમકોપોજ્ય વા પુનઃ ।

एवं, हि सर्वथा युद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—અશક્તિ અજ્ઞાન [છે,] અથવા પુનઃ કેમનો અન્યથાભાવ [થયો,] એવી રીતે ધંડિતાએ સર્વે પ્રકારેજ અનુત્પત્તિ પ્રકાશ કરી [છે.] ૧૯

વિવેચન:—કેમ જણાવેા અશક્ય છે એમ નો કહેતા હો તો તે કહેવાનું અસામર્થ્ય અજ્ઞાન (તત્ત્વનો અવિદ્ય) છે; અથવા હેતુથી ફલની સિદ્ધિ ને ફલથી હેતુની સિદ્ધિ એવો જે તમે કમ કહો છો તે કેમનો

વિપર્યયરૂપ અન્યથાભાવ થશે. એવી રીતે હેતુફલના કાર્યકારણભાવના અસંભવથી પ્રસ્પરના પદ્ધતી હોયું કથન કરનારા વાદિરૂપ પંડિતાએ સર્વ વસ્તુની અનુત્પત્તિ પ્રકાશ કરી છે. ૧૯°
 બીજી અને અંકુરની પેઠે હેતુને અને ફલને. પરસ્પર કાર્યકારણભાવ અભીકાર કરેલો હોવાથી અન્યો-
 ન્યાત્રવપણું નથી એમ આરંભ કરીને કહે છે.—

વીજાહ્નુરાહ્યો દદ્ધાંતઃ, સદા સાધ્યસમો હિ સઃ ।

ન હિ સાધ્યસમો હેતુઃ, સિદ્ધો સાધ્યસ્ય યુજ્યતે ॥ ૨૦ ॥

શીખદાર્થઃ—બીજાંકુરનામવાળું દદ્ધાંત તે સર્વદાજ સાધ્યવડે સમાન [છે;] સાધ્યથી
 તુલ્ય દદ્ધાંત સાધ્યની સિદ્ધિમાં જોડાતું નથીજ. ૨૦

વિવેચનઃ—બીજ તથા અંકુર નામવાળું જે દદ્ધાંત છે તે આરા મતમાં સર્વદા હેતુના અને ફલના
 કાર્યકારણરૂપ સાધ્યના જેવું છે; કેમકે માયાવાદમાં કાષ્ઠ પછુ રથને વારતવિક કાર્યકારણભાવની પ્રતીતિ નથી;
 વળી લોકમાં જે પ્રમાણમાં કુશલ પુરુષો છે તેઓ સાધ્યથી તુલ્ય દદ્ધાંત સાધ્યની સિદ્ધિમાં જોડતા નથી
 તેથી હેતુના અને ફલના કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ૨૦

હવે પંડિતાએ સર્વ વસ્તુઓની અનુત્પત્તિ કેમ પ્રકાશ કરી છે તે કહે છે:—

પૂર્વાપરાપરિજ્ઞાનમજાતેઃ પરિદીપકમ્ ।

જાપમાનાદિ વૈ ધર્માત્મકં પૂર્વે ન ગૃહ્યતે ॥ ૨૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પૂર્વેઅપરંતુ અજ્ઞાન અનુત્પત્તિનું પ્રકાશક [છે.] ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસિદ્ધ
 કાર્યથી કારણ કેમ ગ્રહણ કરાતું નથી ? ૨૧

વિવેચનઃ—હેતુના અને ફલના કારણકાર્યનું અજ્ઞાન અનુત્પત્તિનું કારણભાવનાર છે. જે ઉત્પન્ન થનારે કાર્ય
 ગ્રહણ કરાય છે તો ઉત્પન્ન થનારા પ્રસિદ્ધ કાર્યથી કારણકે કેમ ગ્રહણ કરાતું નથી ? કાર્યનું ગ્રહણ થાય તો
 કારણનું પણ અવશ્યજ ગ્રહણ થવું જોઈએ, તે જે તે ન ગ્રહણ થાય તો અનુત્પત્તિનીજ સિદ્ધિ થાય છે. ૨૧

નીચેના હેતુથી કાષ્ઠ પછુ વસ્તુ ઉપજતી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે:—

સ્વતો વાપરતો વાડપિ, ન કિચ્છિદસ્તુ જાયતે ।

સદસસદસદ્વાડપિ, ન કિચ્છિદસ્તુ જાયતે ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્થઃ—પોતાથી, વા પરથી, કિંવા [બંનેથી] પણ કોઈપણ વસ્તુ ઉપજતી નથી
 [તેથી] સત્ અસત્ વા સદઅસત્, [બંને] રૂપ પણ કોઈદૃષ્ય પણ વસ્તુ ઉપજતી નથી. ૨૨

વિવેચનઃ—કેહો પોતે પોતાનાંમાંથી ઉપજતો નથી તેમ પરથી પણ ઉપજતો નથી; અને પોતાથી
 તથા પરથી પણ ઉપજતો નથી, એમ કાષ્ઠ પછુ વસ્તુ પોતાથી, પરથી, વા બંનેથી ઉત્પન્ન થતી નથી.
 સદવસ્તુ સત્ હોવાથી આદીના પિંડ આદિકની પેઠે ઉત્પન્ન થાય નહિ; અસદવસ્તુ અસત્ હોવાથી અસદાના
 સિદ્ધાંતની પેઠે વિવરમાન નથી, અને સદઅસદરૂપ વસ્તુ પણ વિરુદ્ધરૂપવાળી એક વસ્તુના અસંભવથી અધારા
 અનવાજાની પેઠે ઉત્પન્ન થતી નથી. આથી કાષ્ઠ પછુ વસ્તુ ઉપજતી નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૨

વસ્તુના વસ્તુતાએ જ અમરહિતપણામાં જન્ય હેતુ કહે છે:—

હેતુર્ન જાયતેઽનાદેઃ, ફલં વાપ સ્વાભવતઃ ।

આદિર્ન વિષતે યસ્ય, તસ્ય દ્વાદિર્ન વિષતે ॥ ૨૩ ॥

શીખદાર્થ:—ચિત્ત પદાર્થને સ્પર્શ કરતું નથી, તેમજ પદાર્થોના આભાસને પણ [સ્પર્શ કરતું] નથી, અને જેથી પદાર્થ મિથ્યાજ [છ તેથી] પદાર્થોના આભાસ તેનાથી ભિન્ન નથી. ૨૬

વિવેચન:—આભાસવિષયના આભાસથી ચિત્ત બહારના વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી, તેમજ તેના ચિત્તપણાથી સ્વપ્નના પદાર્થોથી જે પદાર્થના આભાસને પણ સ્પર્શ કરતું નથી. જેથી જાગૃતમાં પણ આભાસપદાર્થ પદાર્થ સ્વપ્નના પદાર્થોથી જે મિથ્યાજ છે તેથી પાર્યોના આભાસ પણ તે ચિત્તથી ભિન્ન નથી, કિંતુ ચિત્તજ પદાર્થિય અર્થની જે ભાસે છે, જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે તેમ. ૨૬

અનિતા (ચિત્તનો) વિષયસંહિતપણાના અભાવમાં તેની તેવી રીતે યનારી પ્રતીતિ ભાતિ થશે, અને જે ભાતિ હોય તે અભાતિરૂપ પ્રતિયોગીવાળા હોય છે તેથી ક્યારેક અભાતિ કહેવાને થોભ છે એમ શીખ કરીને કહે છે:—

નિમિત્તં ન સદા ચિત્તં, સંસ્પૃશ્યધ્વમ્ ત્રિપુ ।

અનિમિત્તો વિપર્યાસઃ કથં તસ્ય મવિપ્વ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શીખદાર્થ:—ચિત્ત ત્રણે કાલમાં સર્વદા વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી, તેને વિષયસંહિત ભાતિ કેમ થશે? ૨૭

વિવેચન:—ચિત્ત જૂત, અવિધ્ય ને વર્તમાનરૂપ ત્રણે કાલમાં પણ સર્વદા વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી, જો ક્યારેક સ્પર્શ કરતું હોય તો તે અભાતિ વાસ્તવિક થાય, અને આથી તેની અપેક્ષાએ પદાર્થના અભાવમાં પદાર્થની પ્રતીતિ ભાતિ થાય, પણ વિષયને ચિત્તનો સ્પર્શ તો કદાપણ થતો નથી તેથી તે ચિત્તને નિમિત્તવિના ભાતિ કેમ થશે? નહિજ થાય. આજ ચિત્તનો અવિદ્યારૂપ સ્વભાવ છે કે પદાર્થરૂપ આભાસવિષય વિદ્યમાન નહિ છતાં પણ તે હોય એમ જણાય છે. ૨૭

ચિત્તનું વિષયસંહિતપણું છે. આથી આદ્યભૂતે અર્હપર્યંત આભાસપદાર્થવાદીના પક્ષનો વિદ્યાનવાદીસા નિષેધ કરીને કહે વિદ્યાનવાદનો નિષેધ કરે છે:—

તસ્માન્ન જાયતે ચિત્તં, ચિત્તદૃશ્યં ન જાયતે ।

તસ્ય પશ્યન્તિ ચે જાતિ, ચે વૈ પશ્યન્તિ તે પદમ્ ॥ ૨૮ ॥

શીખદાર્થ:—તેથી ચિત્ત ઉપપન્ન થતું નથી, [જેમ] ચિત્તનું દૃશ્ય ઉપપન્ન થતું નથી [તેમ]. જેઓ તેની ઉપપત્તિને જુએ છે તેઓ આકાશમાં પણ [પદ્ધતિ આદિકનાં] પ્રગલ્ભાને જુએ છે. ૨૮

વિવેચન:—જેથી અસદ્પદાર્થિકમાં ચિત્તની પદાર્થરૂપ મિથ્યા પ્રતીતિ વિદ્યાનવાદીએ સ્વીકારી છે આથી તે ચિત્તનું ઉપજેલું આભાસપણું પણ ચિત્તનો જન્મ નહિ છતાંજ હોવાને થોભ છે તેથી ચિત્ત ઉપજતું નથી; જેવી રીતે ચિત્તનું દૃશ્ય ઉપજતું નથી તેવી રીતે, જે વિદ્યાનવાદીઓ સર્વે સર્વે તે વિદ્યાનની ઉપપત્તિને જુએ છે. તેઓ આકાશમાં પણ પદ્ધતિ આદિકનાં પ્રગલ્ભાને જુએ છે. તેથી વિદ્યાનવાદીઓ ખીન્ન દેવવાદીઓથી સાદસિક છે. તે સર્વની અપ્રતા પ્રતિપાદન કરનાર સ્વપ્નવાદીઓ પોતાના સિદ્ધાંતની પણ સ્વપ્નતા પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તેઓ વિદ્યાનવાદીઓથી પણ વધારે સાદસિક છે. ૨૮

જે વિદ્યાનનું આભાસવિષયપણું, સ્થૂળિકપણું ને સ્વપ્નપણું સંભવતું નથી તો કયું તત્ત્વ એકરૂપ છે એમ આશંકા કરીને કહે છે:—

અજાતં જાયતે યસ્માદ્જાતિઃ પ્રકૃતિસ્તતઃ ।

પ્રકૃતેરન્યથાભાવો, ન કયચ્છિદ્મવિવ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શંખદાર્થઃ—જેથી જન્મરહિત ઉપજે છે તેથી અનુત્પત્તિ સ્વભાવ [છે,] સ્વભાવનો અન્યથાભાવ કોઈ પણ પ્રકારે થશે નહિ ૨૯

વિવેચન—જેથી અજન્મના જન્મે છે એમ વાદ્યો કલ્પના કરે છે તેથી તેનો વાસ્તવિક અનુત્પત્તિ-સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તે અનુત્પત્તિરૂપ સ્વભાવનો અન્યથાભાવ (જન્મ) કોઈ પણ પ્રકારે થશે નહિ મામાથી જન્મ માનવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક જન્મ કહેવાય નહિ તેથી અજન્મતત્ત્વ જન્મરહિતજ છે. ૨૯

સંસાર અને મોક્ષ વાસ્તવિકરૂતે આત્મામાં નથી એમ જણાવે છે—

અનાદેરન્તવત્ત્વં ચ, સંસારસ્ય ન સેત્સ્યતિ ।

અનન્તતા આદિમતો, મોક્ષસ્ય ન મવિવ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

શંખદાર્થઃ—અનાદિ સંસારનું અંતવાળાપણું નહિજ સિદ્ધ થાય, અને આદિવાળા મોક્ષનું અનંતપણું નહિ થશે ૩૦

વિવેચન—અનાદિ (પૂર્વ નહોતો એવા વિશાળથી રહિત) સંસારનું અંતવાળાપણું (સંપ્રાપ્તિ) મુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થાય, અને જ્ઞાનના પ્રસિદ્ધાત્માં ઉત્પત્તિરૂપ આદિવાળા મોક્ષનું અનંતપણું પણ સિદ્ધ નહિ થાય, કમો આદિવાળા ધર્માદિકમાં અનંતતા જણાતી નથી તેથી સંસારરૂપ બધે ને મોક્ષ વસ્તુતાએ આત્મામાં નથી ૩૦ હવે મોક્ષનું કલ્પનપણું જણાવે છે—

આદાવન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ, વર્તમાનેઽપિ તત્ત્વયા ।

વિતયૈઃ સૃષ્ટ્યાઃ સન્તોઽવિતયા ઇવ ક્ષણિતાઃ ॥ ૩૧ ॥

શંખદાર્થઃ—જે [મૃગજ્ઞાદિક વસ્તુ] આદિમાં ને અંતમાં નથી તે વર્તમાનમાં તથા તેવી [છે, અર્થાત્ નથી મોક્ષાદિક પદાર્થ] મિથ્યાની પુલ્ક છતાં [પણ મૃગજ્ઞનાએ] સંત્યના જેવા જાણ્યા [છે.] ૩૧

મૃગજ્ઞાદિકથી સ્થાનપાનાદિકરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી, અને મોક્ષરૂપાદિથી સુખાદિની પ્રસિદ્ધ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે તેથી મોક્ષાદિકનું મિથ્યાપણું નથી એવી આશંકા થાય તો તેના ઉપરમાં કહે છે—

સમયોજનતા તેષાં, સ્વપ્ને વિમતિપદ્યતે ।

તસ્માદાદ્યન્તંવચ્ચેન, મિથ્યેવ સ્વલ્પ તે સ્મૃતાઃ ॥ ૩૨ ॥

શંખદાર્થઃ—તેઓનું સમયોજનપણું સ્વપ્નમાં વિપર્યય પામે છે તેથી આદિઅંતયુક્તપણા-વડે તે નિશ્ચય મિથ્યાજ્ઞ કહ્યા [છે] ૩૨

વિવેચન—મોક્ષાદિકનું પ્રયોજનસંકિતપણું સ્વપ્નમાં વિપર્યય પામે છે, અર્થાત્ જેમાં સ્વપ્નમાં હોયેલા પદાર્થોનું જાગૃતમાં વિપરીતપણું થાય છે તેમ અગ્રવર્તમાં જણાતા મોક્ષાદિક પદાર્થોનું પ્રયોજનપણું સ્વપ્નમાં વિપરીતપણુને પામે છે તેથી આદિઅંતવાળા હોવાથી તે મોક્ષાદિક વિવેકી પુરુષોએ નિશ્ચય મિથ્યાજ્ઞ કહ્યા છે. એકે આ બંને (૩૧-૩૨) શ્લોક ચૈતન્યનામના બીજા પ્રકરણમાં આવેલા છે તેપણુ આદિ સંસારના અને મોક્ષના અભાવના પ્રસંગથી પ્રુત્ત કયા છે તેથી પ્રુત્તરૂપિત્વે નથી. ૩૨

ને હેતુરે સ્વપ્ન મિથ્યાપણું થઈ છે તે હેતુનું અમતમાં પણ દુર્લભપણું હોવાથી જન્માદિરહિત જ્ઞાનમાન તત્ત્વ છે એમ અંગીકાર કરવાશે. એમ જન્માવચના અભિપ્રાયથી કહે છે:—

સર્વે ધર્મા મૃપા સ્વપ્ને, કાપસ્યાન્તર્નિદશનાત્ ।

સંયુતેઽસ્મિન્પદેશે ચ, ભૂતાનાં દર્શનં કુતઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[જો] શરીરની, અંતર દેખનાથી સ્વપ્નમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે તે] અવકાશરહિત આ પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધ ભૂતાનું દર્શન ક્યાથી ? ૩૩
વિવેચન:—જો શરીરની અંતરો દેખનાથી ચોક્કસ દેશનો અમાવરે સ્વપ્નમાં સર્વ પદાર્થો-મિથ્યા છે તે અવકાશરહિત અંધારા દેશમાં દેશમાં વસ્તુઓનું દર્શન કેમ સંભવે ? કદાચ પણ રીતે ન સંભવે, અને દર્શન થાય છે તેથી સ્વપ્નની પેઠે અમત, પણ મિથ્યા છે. ૩૩

હવે કહેલા અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

ન યુક્તં દર્શનં ગત્વા, કાલસ્યાનિયમાદતી ।

મતિબુદ્ધયૈ ચ સર્વસ્તસ્મિન્દેશે ન વિચતે ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—[સ્વપ્નમાં દેશાંતરની] ગતિવિષે કાલના, અનિયમથી જાણી નહીં, અને તે દેશમાં જાગેલા સર્વ પ્રજા વિદ્યમાન નથી. ૩૪

વિવેચન:—જો સ્વપ્નમાં દેશાંતરના અમનઅંગમનવિષે અમતની પેઠે કાલનો નિયમ મિથ્યા તેથી દેશાંતરમાં જાણે જીવ સ્વપ્નના પદાર્થને જુએ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી, તથા જે દેશમાં રહીને સ્વપ્નને જુએ છે તે દેશમાં અમત થયેલા સર્વ પ્રજા હોતા નથી તેથી સ્વપ્નમાં દેશાંતરગમન થતું નથી, પણ શરીરમાં જ મિથ્યા પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે માટે સ્વપ્ન મિથ્યા છે તેમ જાણે કાલના પરિચયથી રહિત હોવાથી મરણ પછી અર્થિ આદિ ઓર્ગેનને જાણે કાલનું દર્શન યુક્ત નથી, તથા જે દેશમાં દેશમાં સ્થિત થઈને પ્રજા સંસારને જાણે, જે તે દેશમાં દેશમાં જાણે, જાણે પછી તે હોતો નથી, કેમકે તે કાલે તે પરિણામ બદલે, સ્થિત છે તેથી અમત પણ મિથ્યા છે, એવી રીતે સ્વપ્ન અને અમત બંને મિથ્યા છે. ૩૪

પુનઃ સ્વપ્નના અપમાણપણાને જણાવે છે:—

મિત્રાચિઃ સહ સંમંડય, સંયુદ્ધો ન મંવચતે ।

ગૃહીતં ચાપિ યત્કિંચિત્પતિબુદ્ધો ન પદ્યતિ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—મિત્રાદિની સાથે યુદ્ધ લાપણું કરીને જાગેલા [તેને] પામતો નથી, અને અહણ કરેલા યત્કિંચિત્તને પણ જાગેલા જોતો નથી. ૩૫

વિવેચન:—સ્વપ્નમાં મિત્રાદિની સાથે યુદ્ધ લાપણું કરી હોય તો જાગ્યા પછી તે મિત્રાદિને જાગનાર પ્રજા કહેતો નથી કે રાત્રે આપણે યુદ્ધ લાપણું કર્યું હતું, જગ્યા સ્વપ્નમાં અહણ કરેલો સુવણાદિને પણ જાણ્યા પછી પ્રજા જોતો નથી, તથા સ્વપ્નમાં દેશાંતરમાં ગયો હોય, તોપણ જાગ્યા પછી તે દેશાંતરમાં હોતો નથી તેથી સ્વપ્ન મિથ્યા છે; અનિદ્રાપણ નિદ્રાથી જાગેલા પ્રજાને અમતના તત્ત્વમાં, અનવકાશિનું અહણ તથા અમનઅંગમનવિષે અવકાશ પૂર્ણ મિથ્યા જાણાય છે તેથી સ્વપ્ન તે અમત બંને મિથ્યા છે. ૩૫

આદિક શરીરવડે લોકને પૂજ્ય વા દેવ્ય દેખાય છે તે શરીર મિથ્યા છે, કેમકે તે શરીરથી કિંમત દૂરચર્ય
બાહ્યનામના શરીરનો અનુભવ થાય છે એમ કહે છે:—

સ્વપ્ને ચાવસ્તુકઃ કાયઃ, પૃથગન્યસ્ય દર્શનાત્ ।

યથા કાયસ્તથા સર્વે, ચિત્તદૃશ્યમવસ્તુકમ્ ॥ ૩૬ ॥

શંખદાર્થઃ—વળી સ્વપ્નમાં શરીર મિથ્યા [છે,] અન્યના પૃથક્ દર્શનથી જેમ શરીર
તેમ સર્વ ચિત્તનું દશ્ય મિથ્યા [છે] ૩૬

વિવેચનઃ—સ્વપ્નમાં ભ્રમણ કરતું જે શરીર જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે, કેમકે તે સ્વપ્નના
શરીરથી અન્ય ભ્રમણતું શરીર પૃથક્ જોવામાં આવે છે જેમ સ્વપ્નનું દશ્ય શરીર મિથ્યા છે તેમ ભ્રમણમાં
પણ સર્વ ચિત્તનું દશ્ય મિથ્યા છે એવી રીતે સ્વપ્ન તથા ભ્રમણ ચિત્તનાં દશ્ય હોવાથી મિથ્યા છે. ૩૬

જેમ ભ્રમણ મહણ કરાય છે તેમ સ્વપ્ન પણ મહણ કરાય છે, તથા સ્વપ્ન ભ્રમણનું કાર્ય છે તેથી જે
સ્વપ્નનો દ્રશ્ય છે તેનુંજ ભ્રમણ વિદ્યમાન છે માટે સ્વપ્નની પેઠે ભ્રમણનું મિથ્યાપણું છે એમ જણાવે છે:—

મહાજાગરિતવત્તદ્વેતુઃ સ્વપ્નં દિવ્યતે ।

તદ્વેતુસ્વાતુ તસ્યૈવ, સજ્જાગરિતમિષ્યતે ॥ ૩૭ ॥

શંખદાર્થઃ—ભ્રમણની પેઠે મહણથી તે હેતુવાળું સ્વપ્ન અંગીકાર કરાય છે, અને તેના
હેતુપણાથી તેનુંજ વિદ્યમાન ભ્રમણ સ્વીકારાય છે. ૩૭

વિવેચનઃ—ભ્રમણની પેઠે ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપે સ્વપ્નના મહણથી તે ભ્રમણરૂપ કારણવાળું (ભ્રમણનું કાર્ય)
સ્વપ્ન છે એમ અંગીકાર કરાય છે, અને ભ્રમણના કારણપણાથી (ભ્રમણનું કાર્ય હોવાથી) સ્વપ્નના દ્રશ્યનુંજ
વિદ્યમાન ભ્રમણ સ્વીકાર કરાય છે, પણ અન્યનું સ્વીકાર કરાતું નથી તેથી સ્વપ્નની પેઠે ભ્રમણ પણ મિથ્યા
છે. ૩૭

સ્વપ્નનો અને ભ્રમણનો કાર્યકારણબીવ છતાં પણ બનેલું મિથ્યાપણું સમાન નથી, કેમકે સ્વપ્નના
પદાર્થ અસ્થિર છે, તે ભ્રમણના પદાર્થ સ્થિર છે એમ આશય કરીને કહે છે:—

ઉત્પાદસ્પ્રાપ્તિદ્વિત્વાદર્જનં સર્વમુદાહૃતમ્ ।

ન ચ મૂતાદમૂતસ્ય, સમ્ભવોઽસ્તિ કથન્નન ॥ ૩૮ ॥

શંખદાર્થઃ—ઉત્પત્તિના અપ્રસિદ્ધપણાથી સર્વ અજન્મા કહ્યું [છે.] વિદ્યમાનથી અવિદ્ય-
માનની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ પ્રકારે નથીજ ૩૮

વિવેચન—વિવેકી પુરુષને કાર્ય પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી “સ યાદ્યાન્યન્તરો
દ્યઃ ॥” (તે બાહ્યોર્વતર અજન્માજ છે) ઇલાદિ શ્રુતિઓમાં સર્વ અજન્મા છે એમ કહ્યું છે.
વિદ્યમાન ભ્રમણથી અવિદ્યમાન સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ માનવી પણ યોગ્ય નથી, કેમકે વિદ્યમાન વસ્તુથી સસલાતાં
લિંગાં આદિ અવિદ્યમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિ કાર્યપણ પ્રકારે થઈ શકતી નથી ૩૮

આગળ તમે સ્વપ્નનું અને ભ્રમણનું કાર્યકારણપણું અંગીકાર કહ્યું છે, અને હવે ઉત્પત્તિનું અપ્રસિદ્ધપણું
કહે છે તે અપ્રકા છે એમ પૂર્વપક્ષી આશય કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અસત્સજ્જાગરિતે દૃષ્ટ્વા, સ્વપ્ને પश्यति तन्मयः ।

અસત્સ્વપ્નેઽપિ દૃષ્ટ્વા ચ, પ્રતિબુદ્ધો ન પश्यति ॥ ૩૯ ॥

વિવેચન:—શ્રીઆસાદિક પંડિતોએ તો ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ અને વર્ણાશ્રમાદિક ધર્મોના સમ્યક્ આચાર એ બંને હેતુથી "દૈત વાસ્તવિક છે" એમ તેના વસ્તુપણ્યને કહેનારા ને જગત્પત્તિ અનુત્પત્તિથી પોતાનો નાશ થવાનો ભય પામનારા મંદવિવેકીઓમાંટે તેમના અધિકારની વૃદ્ધિ કરવા બહામાંથી જગત્પત્તિ ઉત્પત્તિ ઉપદેશ કરી છે, પરંતુ પરમાર્થબુદ્ધિથી તે ઉપદેશ કરી નથી. ૪૨. —

જેવા મંદવિવેકીઓને બેદરબાનથી ચતારો મહાન દોષ થતો નથી, ક્રિયાસ્વરૂપ દોષ થાય છે એમ જણાવે છે:—

અજાતેશ્વસતાં તેષામ્પલમ્માદિયન્તિ ચે ।
જાતિદોષા ન સેત્સ્યન્તિ, દોષોડ્પલ્લવો ભવિષ્યતિ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જેઓ પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ ભય છે તે અનુત્પત્તિથી પ્રાસપામનારાઓને ઉત્પત્તિના દોષો સિદ્ધિને પામતા નથી, [કિંતુ તેમને] દોષ પછુ અદ્ય થશે. ૪૩.

વિવેચન:—જેઓ દૈતની પ્રતીતિથી અને સમ્યક્ આચારથી અનુત્પત્તિથી ભય પામતા છતાં દૈત વસ્તુ છે એમ અદૈત આત્માથી વિરુદ્ધ ભય છે (દૈતને પ્રાપ્ત થાય છે) તે અનુત્પત્તિથી ભય પામનારા તથા સન્માર્ગનો આશ્રય કરનારા પુરુષોને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિથી ઉપજેલા દોષો તે વિવેકમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી દૂર આપતા નથી, જેમકે બેદરબાનથી એમને કામદોષ થતો નેહએ, તોપણ તે ગર્ભાંસાદિરૂપ અદ્યપર દોષ થશે. ૪૩

જે હેતુરૂપે જે દૈતનું અસ્તિત્વ જણુ તેમાં દોષ કેમ છે:—

પલમ્માત્સમાચારાન્માયાહસ્તી યયોચ્યતે ।
પલમ્માત્સમાચારાદસ્તિ વસ્તુ તયોચ્યતે ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ માયાના હાથી પ્રતીતિથી [ને] સમાચારથી [હાંથી એમ] કહેવાય છે તેમ પ્રતીતિથી [અને] સમાચારથી વસ્તુ છે [એમ] કહેવાય છે. ૪૪.

વિવેચન:—જેમ અસત્ છતાં પણ અર્થાત્મિક પ્રતીતિ કરાવેલા માયાનો હાંથી પ્રતીતિ થાય છે, તથા તેનામાં બંધન આરાધ્ય આદિ હાથીસંધિ ધર્મો જોવામાં આવે છે તેથી તે હાથી એમ કહેવાય છે તેમ બેદરબા પ્રતીતિથી અને વર્ણાશ્રમાદિકા ધર્મોના આચારથી બેદરૂપ દૈતવસ્તુ છે એમ કહેવાય છે તેથી પ્રતીતિ અને આચાર દૈતવસ્તુના સદ્ભાવમાં હેતુ થઈ શકે નહિ. ૪૪

જેવી રીતે પરમાર્થજ્ઞાનના આશ્રયરૂપે નિમિત્તના અનિમિત્તપણ્યને કહીને હવે પરમાર્થજ્ઞાનની સમાપ્તિ કરે છે:—

જાત્યાભાસં ચલાભાસં, વસ્ત્વાભાસં તથૈવ ચ ।
અજાચલમવસ્તુત્વં, વિજ્ઞાનં શાન્તમદ્યમ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—[વિજ્ઞાનમાં] જન્મનો આભાસ, ચાલવાનો આભાસ અને તેવી જ રીતે વસ્તુનો આભાસ [જણાય છે, છતાં] વિજ્ઞાન જન્મરહિત, અચલ, અદ્ય, શાંત [ને] અદ્ય [છે]. ૪૫

વિવેચન:—વિજ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિનો અભાવ છતાં ઉપાધિને દીધે ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થાય છે, ક્રિયાનો અભાવ છતાં તેમાં ઉપાધિરૂપે ક્રિયાની પ્રતીતિ થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપ ધર્મો નહિ છતાં તે ઉપાધિને દીધે દ્રવ્યરૂપ ધર્મો જણાય છે. એવી રીતે વસ્તુતાએ તે વિજ્ઞાન (અહા) જન્મરહિત, ક્રિયારહિત, અદ્યરૂપ, શાંત ને અદૈત છે. ૪૫.

હવે ચેતનરૂપ અહાના પ્રતિપાદન કરેલા અજન્માપણ્યોને ઉપસંહાર કરે છે:—

વિવેચન:—શ્રીઆસાદિક પંક્તિઓ, તે ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ અને વર્ણાશ્રમાદિક ધર્મનો સમ્યક્ આચાર એ બંને હેતુથી "દૈત વાસ્તવિક છે" એમ તેના વસ્તુપણને કહેનારા ને જગત્પતિથી પોતાનો નાશ થવાનો ભય પામનારા મંદવિવેકીઓએ તેમના અધિકારની શ્રદ્ધ કરવા બદલમાંથી જગત્પતિ ઉત્પત્તિ ઉપદેશ કરી છે, પરંતુ પરમાર્થશુદ્ધિથી તે ઉપદેશ કરી નથી. ૪૨ :
જેવા મંદવિવેકીઓને બેદરગણી થતારા મહાન દોષ થતો નથી, કિંતુ અલપ દોષ થાય છે એમ જણાવે છે:—

અજાતેસ્રસતાં તેષામ્પલમ્માદિયન્તિ ચે ।
જાતિદોષા ન સેત્સ્યન્તિ, દોષોડ્પ્યલ્પો મન્વિપ્યતિ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જેઓ પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ ભય છે તે અનુત્પત્તિથી ગ્રાસ પામનારાઓને ઉત્પત્તિના દોષો સિદ્ધિને પામતા નથી, [કિંતુ તેમને] દોષ પણ અલ્પ થશે. ૪૩ :

વિવેચન:—જેઓ દૈતની પ્રતીતિથી અને સમ્યક્ આચારથી અનુત્પત્તિથી ભય પામતા છતાં દૈત વસ્તુ છે એમ અદૈત આત્માથી વિરુદ્ધ ભય છે (દૈતને ગ્રાસ થાય છે) તે અનુત્પત્તિથી ભય પામનારા તથા સન્માર્ગનો આશ્રય કરનારા પુરુષોને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિથી ઉપજેલા દોષો તે વિવેકગર્ભમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી દૂર આપતા નથી, ૪૩મો બેદરગણી એમને કાંઈક દોષ થવો જોઈએ, તેપણ તે ગર્ભગાંધાર્થિ અલ્પને દોષ થશે. ૪૩
જે હેતુએ જે દૈતનું અસ્તિત્વ કહ્યું તેમાં દોષ દેખાડે છે:—

પલમ્માત્સમાચારાન્માયાહસ્તી સયોચ્યતે ।
પલમ્માત્સમાચારાદસ્તિ વસ્તુ તયોચ્યતે ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ માયાનો હાંથી પ્રતીતિથી [ને] સમાચારથી [હાંથી એમ] કહેવાય છે તેમ પ્રતીતિથી [અને] સમાચારથી વસ્તુ છે [એમ] કહેવાય છે. ૪૪ :

વિવેચન:—જેમ અસત્ છતાં પણ અંદાજિક પ્રતીતિ કરાવેલા માયાનો હાંથી પ્રતીતિ થાય છે, તથા તેનામાં બંધન આશંક્ય આદિ હાથીસંગિધિ ધર્મો જેવામાં આવે છે તેથી તે હાંથી એમ કહેવાય છે તેમ બેદની પ્રતીતિથી અને વર્ણાશ્રમાદિના ધર્મના આચારથી બેદર દૈતવસ્તુ છે એમ કહેવાય છે તેથી પ્રતીતિ અને આચાર દૈતવસ્તુના સદ્ભાવમાં હેતુ થઈ શકે નહિ. ૪૪
જેવી રીતે પરમાર્થગાનના આશ્રયએ નિમિત્તના અનિમિત્તપણાને કહીને હવે પરમાર્થગાનની સિમાસિ કરે છે:—

જાત્યાભાસં ચલાભાસં, વસ્ત્વાભાસં તથૈવ ચ ।
અજાચલમવસ્તુત્વં, વિજ્ઞાનં જ્ઞાન્તમદ્વયમ્ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—[વિજ્ઞાનમાં] જન્મનો આભાસ, ચાલવાનો આભાસ અને તેવી જ રીતે વસ્તુનો આભાસ [જણાય છે, છતાં] વિજ્ઞાન જન્મરહિત, અચલ, અદ્વય, ચાંત [ને] અદ્વય છે. ૪૫ :

વિવેચન:—વિજ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિનો અભાવ છતાં ઉપાધિને લીધે ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ થાય છે, જિયોનો અભાવ છતાં તેમાં ઉપાધિએ જિયાની પ્રતીતિ થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપ ધર્મો નહિ છતાં તે ઉપાધિને લીધે દ્રવ્યરૂપ ધર્મો જણાય છે. એવી રીતે વસ્તુતાએ તે વિજ્ઞાન (સજ્ઞ) જન્મરહિત, કિયારહિત, અદ્વયરૂપ, ચાંત ને અદૈત છે. ૪૫ :
હવે ચેતનરૂપ સજ્ઞના પ્રતિપાદન કરેલા અજન્માપણાનો ઉપસંહાર કરે છે:—

एवं न जायते! चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो, न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

શીખદાર્થઃ—એ પ્રમાણે બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થતું નથી, [અને] એવી રીતે [બ્રહ્મવેત્તાઓએ] આત્માઓ [પણ] જન્મરહિત કહ્યા [છે,] એમજ જાણતા [છતા] આતિશાનમાં પડતા નથી. ૪૬

વિવેચન—પૂર્વે કહેલા હેતુઓએ બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને જીવાત્માઓ ચેતનના પ્રતિબિંબ હોવાથી નિમગ્ન સ્વરૂપે જ છે તેથી સ્વરૂપેતાઓએ તે જીવાત્માઓ પણ જન્મરહિત કહ્યા છે, વિદ્વાનો બ્રહ્મવેત્તાઓની વાસનાઓથી રહિત થઈ તે સ્વરૂપે જન્મરહિતરહિત અદૈત જાણતા છતાં પુનઃ અવિદ્યામય બંધકારના સાગરમાં આતિશાનમાં પડતા નથી ૪૬

બ્રહ્મ જન્મરહિત તથા ક્રિયારહિત છતાં તેમાં આતિથી જન્મની તથા ક્રિયાની પ્રતીતિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેનું કહે દર્શાવડે વર્ણન કરે છે—

ऋजुवक्त्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ब्रह्मग्राहकाभासं, विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

શીખદાર્થઃ—એમ સરસ અને વક્ર આદિક પ્રકાશ ઉઘાડિવાનું ચક્ષુસ [છે] તેમ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મકર્તા પ્રતીતિ બ્રહ્મનું [અનિવાર્ય] કૃત્યસન [છે] ૪૭

વિવેચન—એમ સરસ અને વક્ર આદિક આકારવાળા પ્રકાશ ઉઘાડિવાના ચક્ષુસની જાણ છે તેમ રિપી અને રિપીની પ્રતીતિ પણ સ્વરૂપે અનિવાર્ય પ્રતીતિ થતા ચક્ષુસની યાવ છે વસ્તુતાએ અચક્ષુસ બ્રહ્મમાં ચક્ષુસરૂપ ક્રિયા નથી તેથી જ પૂર્વે સ્વરૂપે અજન્મના ને ક્રિયારહિત કહેલ છે ૪૭

બ્રહ્મ શત છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે તેને કહે દર્શાવડે સ્પષ્ટ કરે છે—

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

શીખદાર્થઃ—એવી રીતે ચક્ષુસરહિત ઉઘાડિયું પ્રકાશરહિત [તથા] જન્મરહિત [છે] તેમ ચક્ષુસરહિત બ્રહ્મ પ્રતીતિરહિત [તથા] જન્મરહિત [છે] ૪૮

વિવેચન—એમ ચક્ષુસરહિત તેજ ઉઘાડિયું સરસ આદિક આકાર નહિ થયું છતું તેવા પ્રકાશથી રહિત તથા તેની ઉત્પત્તિથી રહિત છે તેમ અનિવાર્ય ચક્ષુસમાન ને અનિવાર્ય નિરૂપિત થયે ચક્ષુસથી રહિત બ્રહ્મ જન્મરહિત આકારની પ્રતીતિથી રહિત તથા ઉત્પત્તિથી રહિત થશે, તેથી વસ્તુતાએ બ્રહ્મ શાંત છે એમ સિદ્ધ થયું. ૪૮

ઉઘાડિવાના દર્શાવમાં સરસ અને વક્ર આદિક આકારનું અસત્યનું નિરૂપણના અસહનપણીથી છે એમ જાણવું છે—

अलाते स्पन्दमाने वै, नामासा अन्यतोद्युवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दाभालातं मविज्ञन्ति ते ॥ ४९ ॥

શીખદાર્થઃ—ઉઘાડિયું ચક્ષુસમાન થયે [સતે] પ્રકાશ અન્યથી થનારા નથી [અને] તે ચક્ષુસરહિતથી અન્યત્ર [જતા] નથી, [તથા] તે અસાતપ્રતિ પ્રવેશ કરતા નથી. ૪૯

વિવેચન:—ઉમાડિયું ફેરવે સતે તેમાં સરલ આદિ પ્રકાશો અન્ય દેશમાંથી આવે છે એમ કહી શકાય એમ નથી, કેમકે તેવા પ્રકાશોનું દેશાંતરથી આવવું જણાતું નથી, ને તે ઉમાડિયું જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે તે પ્રકાશો અન્ય રથાને જાય છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી, કારણકે અન્યદેશમાં તેમની પ્રતીતિ થતી નથી. વળી તે અર્ધું બળેલું લાકડું પ્રકાશોનું ઉપાદાનકારણ નથી તેથી સ્થિર થયે તે પ્રકાશો તેમાં પ્રવેશ કરે છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. એ કારણોથી વક્ર આદિક આકાશોનું અચત્પણ છે. ૪૯

તે સરલ તથા વક્રાદિ પ્રકાશોના નીકળવાના તથા પ્રવેશના અસંત્રાવને દર્શાવતાં સિદ્ધ કરી હવે સિદ્ધાંતમાં ઉત્પત્તિ આદિના અસંત્રાવને દેખાડે છે:—

ન નિર્ગતા અઠાતાત્તે, દ્રવ્યત્વાભાવયોગતઃ ।

વિજ્ઞાનેઽપિ તથૈવ સ્પુરામાસસ્યાવિશેષતઃ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—દ્રવ્યભાવના અભાવના યોગથી તેઓ ઉપાડિયામાંથી નીકળતા નથી તેમજ પ્રકાશના સમાનપણાથી અક્ષમાં પણ [જન્માદિની ક્રાંતિથી પ્રતીતિ] છે. ૫૦

વિવેચન:—વસ્તુનું નીકળવું ને પ્રવેશ થાય છે, અવસ્તુનું નીકળવું ને પ્રવેશ થતાં નથી, જેમ વસ્તુપણાના અભાવથી તે પ્રકાશો ઉમાડિયામાંથી નીકળતા નથી તેમજ આભાસના (પ્રતીતિના) દ્રવ્યપણાથી અક્ષમાં પણ જન્માદિની પ્રતીતિ ક્રાંતિમાત્ર છે. ૫૦

તેઓમાં આભાસોનું દ્રવ્યપણું કેવી રીતે છે તે હેઠ શ્લોકવડે જણાવે છે, અને અર્ધા શ્લોકવડે અચક્ષુષ અક્ષમાં જન્માદિને આભાસ કયા હેતુવડે છે તે જણાવે છે:—

વિજ્ઞાને સ્પન્દમાને ચૈ, નામાસા અન્યતોદુઃ ।

ન તતોઽન્યન્ નિસ્પન્દાન્ન વિજ્ઞાને વિશન્તિ તે ॥ ૫૧ ॥

ન નિર્ગતાસ્તે વિજ્ઞાનાદ્દ્રવ્યત્વાભાવયોગતઃ ।

કાર્યકારણતાભાવાદતોઽચિન્ત્યાઃ સદૈવ તે ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—વિજ્ઞાન અસાયમાન થયે [સતે] અન્યથી ઉપજીને આભાસો [તેમાં થતા] નથી, અચક્ષુષવાથી તેથી અન્યરથાને [તે આભાસો રહેતા] નથી, [અને] તેઓ વિજ્ઞાન-પ્રતિ પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ દ્રવ્યભાવના અભાવના યોગથી તેઓ અક્ષમાંથી નીકળતા નથી, જેથી કાર્યકારણભાવના અભાવથી તેઓ સર્વદાજ અચિન્ત્ય [છે તેથી ચિન્ત્યા છે.] ૫૨

વિવેચન:—તે અક્ષ ચક્રનવાણું પ્રતીત થયે સતે અન્ય ગ્રાહ રથેથી આવીને જન્માદિક આભાસો તેમાં ઉત્પત્ત થતા નથી, કેમકે અક્ષથી ક્ષિતવસ્તુનો તથા તેવી પ્રતીતિનો અભાવ છે; અને તે અક્ષ અચક્ષુષવાથી તે અક્ષથી અન્યરથાને તે આભાસો જન્મી સ્થિતિ કરતા નથી, કેમકે અક્ષથી ક્ષિત દેશનો તથા તેમની તેવી પ્રતીતિનો અભાવ છે; તથા અક્ષ તેમનું ઉપાદાનકારણું ન હોવાથી તે આભાસો અક્ષની અચક્ષુષ સ્થિતિના સમયમાં તેમાં પ્રવેશ કરતા નથી પરંતુ તે આભાસો અક્ષમાં પ્રવેશ કરતા નથી તેમ વસ્તુપણાના અભાવ-વડે યુક્ત હોવાથી તેઓ અક્ષમાંથી નીકળતા પણ નથી, જેથી જન્માદિક આભાસોના અને અક્ષના કાર્ય-કારણભાવનો અભાવ હોવાથી તે આભાસો સર્વદાજ અનિર્વચનીય છે તેથી ચિન્ત્યા છે. ૫૨

કાર્યકારણભાવના અભાવથી એમ જે ઉપર કહ્યું તેને પ્રતિપાદન કરવાનો હવે આરંભ કરે છે:—

દ્રવ્યં દ્રવ્યસ્ય હેતુઃ સ્યાદન્યદન્યસ્ય ચૈવ હિ ।

દ્રવ્યત્વમન્યમાવો વા, ધર્મોનાં નોપપચતે ॥ ૫૩ ॥

શીલોપનિષદો—દ્રવ્ય દ્રવ્યનું કારણ થાય છે, તેમજ અન્ય અન્યનું [કારણ થાય છે], પણ આત્માઓનું દ્રવ્યપણું અથવા અન્યભાવ સંભવતો નથી ૫૩

નિવેચન—તાંત્રિકોના મતમાં અવ્યવસ્થિત દ્રવ્ય અવ્યવસ્થિત દ્રવ્યનું સમવાયિકારણ (ઉપાદાનકારણ) થાય છે, અને અવ્યવસ્થિત ગુણો પોતાની સમાનઅતિવાળા અવ્યવસ્થિત ગુણોનું અસમવાયિકારણ (નિમિત્તકારણ) થાય છે, પરંતુ તેઓ પોતેજ પોતાનું કારણ યદ્યદ્યકતા નથી. મિદ્ધાંતમાં આત્માઓનો અવ્યવસ્થિત દ્રવ્યભાવ નથી, તેમજ અતિમાં સર્વથી અભિન્ન હોવાથી તેનો અન્યભાવ પણ નથી તેથી આત્મા કોઈ વા કારણ નથી. ૫૪

કરવા પ્રકટેલાં ધટાદિના જ્ઞાનપછી ધટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉત્પન્ન થયેલા ધટાદિ વિપરપણાવડે પોતાના જ્ઞાનને ઉપજાવે છે એવો વ્યવહાર પણ સંભવતો નથી, કેમકે વિદ્વાન્તની દૃષ્ટિપ્રમાણે સર્વનું અભિન્નપણું છે એમ જણાવે છે—

एवं न चित्तजा धर्माश्रितं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजातिं, पविशन्ति मनीषिणः ॥ ૫૪ ॥

શીલોપનિષદો—અતી રીતે ધર્મ ચિત્તમાંથી ઉપજેલા નથી, અધર્મ ચિત્ત પશું ધર્મમાંથી ઉપજેલું નથી એમ હેતુની અને ફલની અનુત્પત્તિનો પંડિતો નિશ્ચય કરે છે. ૫૪

નિવેચન—પૂર્વોક્ત હેતુથી ધર્માદિષ્ટ બહારના ધર્મો ચૈતન્યમાંથી ઉપજેલા નથી, અને ચૈતન્ય પશું ધર્માદિષ્ટ બહારના ધર્મોમાંથી ઉપજેલું નથી. જીવો બહારનાં પ્રતિબિંબ છે તથા તેમની પશું બહારથી વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ થયેલી નથી. અતી રીતે આત્મામાં કારણની અને ફાલની અનુત્પત્તિનો બહારનો આ નિશ્ચય કરે છે. ૫૪

હવે મુમુક્ષુઓએ હેતુનો, તથા ફલનો-આગ્રહ લાગુ દેવો ઉચિત છે એમ તેઓ આગ્રહ રાખવાના તથા લાગુ દેવાના અસમ્ભવ દ્વારા જણાવે છે—

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे, नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ૫૫ ॥

અને ફલનો આવેશ [છે] ત્યાંસુધી હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિ; ફલનો આવેશ ક્ષીણ થયે [અને] હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૫૫

નિવેચન—ધર્માધર્મષ્ટ હેતુનો હું કર્તા છું, મારા ધર્માધર્મ છે, તેમનું ફલ કાશ્માંતરે મારા દેહમાં મારા પ્રાણીનું શરીર કારણ કરીને હું મોગીનો એમ જ્યાંસુધી હેતુનો અને ફલનો આગ્રહ છે ત્યાંસુધી ધર્માધર્મષ્ટ હેતુની ને તેમના ફલની ઉદ્ભવદિત પ્રશ્ન થાય છે પુનઃ જવાબ મંત્રના અને ઔપચિના સામર્થ્યદ્વારા જ્ઞાતના આવેશની પેઠે પૂર્વોક્ત અદિતદર્શનવડે અનિવાર્ય ઉપજેલું હેતુનો અને ફલનો આવેશ દર-આપ છે આર, તે હેતુનો અને ફલનો આગ્રહ નાશ થવાથી હેતુની અને ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૫૫

આગ્રહવડે હેતુનો અને ફલનો ઉદ્ભવ થવાથી શું થાય છે તે કહે છે—

यावद्धेतुफलावेशः, संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे, संसारं न, प्रपद्यते ॥ ૫૬ ॥

શીલોપનિષદો—જ્યાંસુધી [સમ્યક્જ્ઞાનવડે] હેતુનો અને ફલનો આગ્રહ [નિવૃત્ત થતો નથી,

કિંતુ હોય છે] ત્યાંસુધી સંસાર દીર્ઘ [થાય છે, યુન] હેતુનો અને ફક્તનો અર્થિહે દીર્ઘ થયે [કારણના અભાવથી] સંસારને પામતો નથી. ૫૬ ।
 ૦૧ અજન્મા અદેભાથી અન્ય કાંઈ નથી એમ અગીકાર કરનારા તમે હેતુકર્મને સંસારની ઉત્પત્તિ વિનાશનું કેમ કંઈન કરો છો એમ પૂછા થાય તો તેને દૂર કરવા કહે છે:—

સંવૃત્યા જાયતે સર્વે, શાશ્વતં નાસ્તિ તેન વૈ ।

સદ્માયેન જનં સર્વમુચ્ચેદસ્તેન નાસ્તિ વૈ ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થ:—આગ્રહનવડે (વ્યવહારવડે) સર્વ ઉપજે છે તેવડે નિત્ય નુકથી જેથી પરમાર્થસત્તાવડે સર્વ જન્મરહિત [છે] તેથી વિનાશ નથી જ. ૫૭
 વિવેચન:—અવિદ્યાને અધીન લોકિકવ્યવહારપે આગ્રહનવડે મર્વ ઉપજે છે તે કારણથી તે નિત્ય નથી. આથી ઉત્પત્તિ ને વિનાશપે સંસાર ઉપજે છે એમ કહીએ છીએ. જેથી પરમાર્થસત્તાથી સાંસ્કૃતિક જન્મરહિત આત્મા જ છે તેથી જન્મના અભાવપે કારણવડે હેતુ અને ક્ષણિક કારણો પશું વિનાશ નથી. ૫૭
 વ્યવહારવડે સર્વ ઉપજે છે એમ ને ઉપર કહ્યું તેનું હવે નિરૂપણ કરે છે:—

ધર્મા ય ઇતિ જાયન્તે, જાયન્તે તે ન તત્સ્વતઃ ।

જન્મ માયોપમં તેષાં, સાં ચ માયા ન વિચયે ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પદાર્થો ઉપજે છે એમ [કહ્યના કહીએ છીએ] તે પરમાર્થથી ઉપજતા નથી. તેઓના જન્મ માયાની ઉપમાવાળો [પ્રતીતિ કરવાયોગ્ય છે,] અને તે માયા વિધમાન નથી. ૫૮

વિવેચન:—જે પદાર્થો ઉપજે છે એમ કહ્યના કહીએ છીએ તે સર્વ લોકિકવ્યવહારથી ઉપજે છે, પરમાર્થથી ઉપજતા નથી. તેમની તે ઉત્પત્તિ માયાની ઉપમાવાળી માનસાયોગ્ય છે, અને અવિચલિત વસ્તુનામ માયા છે તેથી તે માયા-વિદ્યમાન નથી. ૫૮
 પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માયાની ઉપમાવાળી કહી તેને હવે દુષ્ટતાના આધારવડે સિદ્ધ કરે છે:—

યયા માયામમાદ્વીજાજ્જાયતે તન્યયોદ્દકુરઃ ।

નાસૌ નિત્યો ન ચોચ્છેદી, તદ્દર્શમેષુ યોજના ॥ ૫૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવી રીતે માયામય બીજથી તે રૂપ (માયામય) અંકુર ઉપજે છે, આ નિત્ય નથી, વા વિનાશી નથી, તેવી રીતે પદાર્થોમાં યોજના [છે.] ૫૯
 વિવેચન:—જેમ માયામય આંખ આદિકે જ્ઞાના બીજથી માયામય અંકુર ઉપજે છે, તે અંકુર મિથ્યા હોવાથી નિત્ય નથી, વા વિનાશી નથી. તેમાં પદાર્થોમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિકની યુક્તિ છે, તાત્પર્ય કે વસ્તુતાએ પદાર્થોમાં ઉત્પત્તિ ને નાશ સંભવતાં નથી. ૫૯
 પરમાર્થસત્તાવડે સર્વ જન્મરહિત છે એમ કહ્યું છે તેનું હવે વર્ણન કરે છે:—

નાલેષુ સર્વધર્મેષુ, શાશ્વતાશાશ્વતામિયા ।

યત્ર વર્ણાં ન વર્તન્તે, વિવેકસ્તત્ર નોચ્યતે ॥ ૬૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જન્મરહિત સર્વ હોવામાં નિત્ય વા અનિત્ય એકું નોમ [પ્રવૃત્ત થતું] નથી. જેમાં શબ્દો પ્રવૃત્ત થતો નથી તેમાં વિવેક કહેવાતો નથી. ૬૦

વિવેચન—વસ્તુતાએ જન્મરહિત સર્વ જીવાત્માઓમાં નિલ છે, અથવા અનિલ છે એવું નામ પ્રજ્ઞે થતું નથી. જે વડે અર્થોત્તું વર્ણન કરાય છે એવા શબ્દો વર્ણી કહેવાય છે. આત્મામાં “આ આત્મા છે” એમ કહેવાને શબ્દો પ્રજ્ઞ સ્વતંત્ર નથી, તેથી તેમાં નિલ છે વા અનિલ છે એવા વિવેક કહી શકાતો નથી. ૧૦

જે આત્મા શબ્દનો વિષય ન હોય તો તે આત્મા બાહ્યના કારણે શબ્દોથી જ, પ્રતિપાદન કરવાની યોગ્યતાને કેમ પામે છે એમ સંકા. થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

યથા સ્વપ્ને દ્વયાભાસં, ચિત્તં ચલતિ માયયા ।

તથા જાગ્રદ્દ્વયાભાસં, ચિત્તં ચલતિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ સ્વપ્નમાં દ્વૈતાભાસરૂપ ચિત્ત માયાવડે ચલાયમાન થાય છે તેમ જાગ્રતમાં દ્વૈતાભાસરૂપ ચિત્ત માયાવડે ચલાયમાન થાય છે [પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદકરૂપ દ્વૈત ચિત્તના સ્ફુરણમાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી તેથી આત્મા વસ્તુતાએ શબ્દનો વિષય નથી.] ૬૧

સ્વપ્નમાં પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદકરૂપ દૈત મનના સ્ફુરણમાત્ર છતાં પણ જાગ્રતમાં ફરી રીતે તેમ જો એમ આશંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અદ્વયં ચ દ્વયાભાસં, ચિત્તં સ્વપ્ને ન સંશયઃ ।

અદ્વયં ચ દ્વયાભાસં, તથા જાગ્રત્ત સંશયઃ ॥ ૬૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[જેમ] સ્વપ્નમાં અદ્વૈત [છતાં] પણ ચિત્ત દ્વૈતાભાસરૂપ [થાય છે એમાં] સંશય નથી તેમ જાગ્રતમાં અદ્વૈત [છતાં] પણ [ચિત્ત] દ્વૈતાભાસરૂપ [થાય છે તેમાં] સંશય નથી. ૬૨

નીચેના કારણથી પણ વાણીના વિષયરૂપ દૈતનો અભાવ છે:—

સ્વપ્નદૃક્ પ્રચરન્સ્વપ્ને, દિશુ વૈ દશમુ સ્થિતાન્ ।

અણ્દજાન્યેદજાન્વાપિ, જીવાન્પશ્યતિ યાન્સદા ॥ ૬૩ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્નમાં દ્રશ્ય સ્વપ્નમાં વિચરતો [છતો] દશે દિશામાં રહેલા અંકજ અથવા સ્વેકજ કિંવા [જરાશુન વા દૃક્ષિણરૂપ] જે જીવોને (પ્રાણીઓને) સર્વદા જુએ [તે તેથી સિદ્ધ નથી.] ૬૩

કેવે સ્વપ્નના દ્રશ્યથી કિંમ ચિત્તનામની કાષ્ઠ વસ્તુ નથી એમ જણાવે છે:—

સ્વપ્નદૃક્ચિત્તદ્વયાસ્તે, ન વિદ્યન્તે તતઃ પૃથક્ ।

તથા તદ્વદ્વયમેવેદં, સ્વપ્નદૃક્ચિત્તમિપ્યતે ॥ ૬૪ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્નદ્રશ્યના ચિત્તવડે દશ્ય તો [પ્રાણીઓ] તેથી (સ્વપ્નદ્રશ્યના ચિત્તથી) સિદ્ધ નથી તેમ આ સ્વપ્નના દ્રશ્યોત્તું ચિત્ત તેવડે (સ્વપ્નના દ્રશ્યવડે) કેમવાયોગ્ય અંગીકાર કરાય છે. ૬૪

કેવે દર્શનમાં કહેલા અર્થને સિદ્ધાંતમાં જોડે છે:—

ચરન્ જાગરતિ જાગ્રદિદ્શુ વૈ દશમુ સ્થિતાન્ ।

અણ્દજાન્યેદજાન્વાપિ, જીવાન્પશ્યતિ યાન્સદા ॥ ૬૫ ॥

જાગ્રદ્ધિત્તેષ્ણીયાસ્તે, ન વિચિન્તે તતઃ પૃથક્ ।

તથા તદ્દૃશ્યમેવેદં, જાગ્રતશ્ચિત્તમિષ્યતે ॥ ૬૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જાગ્રતમાં વિચારતો [છતો] જાગ્રદ્ધિ [અવસ્થાવાળો પુરુષ], દેશ દિશામાં સ્થિત અંકુશ વા સ્વેદન અથવા [જરાયુજ દિવા ઉદ્ધિભગ્નરૂપ] જે છવોને (પ્રાણીઓનાં શરીરોને) સર્વેશ જુએ છે [તે તેનાથી પૃથક્ નથી] ૬૫ જાગ્રદ્ધિ [અવસ્થાવાળો પુરુષ]ના ચિત્તથી દેખવાયોગ્ય તે [શરીરો] તેથી (જાગ્રદ્ધિઅવસ્થાવાળો પુરુષના ચિત્તથી) બિદો નથી તેમ જાગ્રદ્ધિ [અવસ્થાવાળો પુરુષ]નું આ ચિત્ત તેવડે (જાગ્રતના દ્રશ્યવડે) જોવાયો. ૬૬ અંગીકાર કરાય છે. ૬૬

વિષયના અને જ્ઞાનના ભેદના પ્રાહ્લકપ્રમાણથી એ અને હેતુઓ બાધ પામેલા છે એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

હમે જ્ઞાન્યોન્યદૃશ્યે તે, કિં ત્તદસ્તીતિ ચોચ્યતે ।

લક્ષણાશ્ચન્યસુભયં, તન્મતેનૈવ શુદ્ધતે ॥ ૬૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેથી તે બંને પરસ્પર દૃશ્ય [છે] તેથી [વિવેકીવડે] શું તે છે એમ કહેવાય છે ? [નહિ,] બંને પ્રમાણરહિત [છે,] તેના અતવડેજ ગ્રહણ કરાય છે ૬૭

વિવેચન—જેથી પ્રાણીઓના શરીરો અને ચિત્ત એ બંને પરસ્પર દૃશ્ય છે તેથી (અન્યોન્યાશ્ચરૂપ દેખના સદ્ભાવથી) વિવેકીવડે શું તે ચિત્ત અને ચિત્તવડે દેખવાયોગ્ય વસ્તુ છે એમ કહેવાય છે ? નિર્દોષ કહેવાતી, જેમ સ્વપ્નનું ચિત્ત તથા દૃશ્ય નથી તેમ જાગ્રતનું ચિત્ત ને દૃશ્ય પશુ વસ્તુતાએ નથી, ચિત્ત અને દૃશ્ય એ બંને પ્રમાણથી રહિત છે તેથી તેમના ભેદનું પ્રામાણિકપણું નથી તે ચિત્તમાં અને દૃશ્યમાં પોતાના ચિત્તની તત્વરતાથીજ વાદીઓવડે તે દર્શન ને દૃશ્ય અજ્ઞાનમલમાં ગ્રહણ કરાય છે, જ્ઞાનકાલમાં વિવેકીને તે ગ્રહણ થતાં નથી. ૬૭

જ્ઞાનથી મિલ પ્રાણીઓનાં શરીરોનો અસદ્ભાવ માનવાથી તેમના જ-આદિની પ્રતીતિનો બાધ થશે એમ સંકા થાય તો નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે તે સંકાને લગવાનું ગૌડપાદ દૂર કરે ॥ —

યથા સ્વપ્નમયો જીવો, જાયતે ત્રિયતેઽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે, ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૬૮ ॥

યથા માયામયો જીવો, જાયતે ત્રિયતેઽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે, ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૬૯ ॥

યથા નિર્મિતકો જીવો, જાયતે ત્રિયતેઽપિ ચ ।

તથા જીવા અમી સર્વે, ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૭૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેવી રીતે સ્વપ્નમય છવ (પ્રાણીનું શરીર) જુએ છે, અને મરે પશુ છે તેમ આ સર્વે છવો [વ્યાવહારિકરીતે] ઉપજે છે, ને [પરમાર્થિકરીતે] નથી ઉપજતા. ૬૮ જેમ માયાવી પુરુષ ઉપજવેલો છવ ઉપજે છે ને મરે પશુ છે તેમ આ સર્વે છવો ઉપજે છે, ને નથી ઉપજતા ૬૯ જેમ [મંત્ર ઔષધિ આદિવડે] ઉપજવેલો છવ જુએ છે, અથવા મરે

પણ છે તેમ આ સર્વે જીવો ઉપજે છે, ને નથી ઉપજતા. [તેથી સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરો ચિત્તની હૃદયનામાત્ર છે.] ૭૦.

શરીરોની ઉત્પત્તિ બાહ્ય સંસાર છે એમ જે વાદી માને છે તેના પ્રતિ કહે છે:—

ન કથિઙ્જાયતે જીવા, સંમવોડસ્ય ન વિદ્યતે ।

एतच्चदुत्तमं सत्यं, यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્મા કારણ નથી [તેથી] કોઈ પણ જીવ ઉપજતા નથી, જે બ્રહ્માની કોઈ પણ ઉપજતું નથી આ તે ઉત્તમ સત્ય છે. ૭૧.

વસ્તુતાએ ચિત્તનો અને વિષયનો સંબંધ યતો નથી તેથી આત્માન ચિત્ત છે એમ જણાવે છે:—

ચિત્તસ્પન્દિતમેવેદં, ગ્રાહ્યગ્રાહકવદ્દયમ્ ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ગ્રાહ્ય ને ગ્રાહકવાળું દ્વૈત ચિત્તના સ્ફુરણરૂપ [છે.] ચિત્ત વિષય-રહિત [છે.] તેવડે [તેને] નિત્ય અસંગ કહ્યું [છે.] ૭૨.

વિવેચન:—આ વિષય ને ઉદ્વિગ્ધ ગ્રાહ્યગ્રાહકવાળું દ્વૈત ચિત્તના એકનરૂપ [છે.] તે ચિત્ત પરમાર્થથી આત્માન છે આથી વિષયસંબંધથી રહિત છે, અને તે કારણથી તેને નિસં અસંગ કહ્યું [છે.] ૭૨.

ચુક, શાસ્ત્રાને શિષ્ય પ્રત્યાદિ વિષયો વિષમાન હોવાથી ચિત્તનું અસંગપણ સિદ્ધ થતું નથી એમ શબ્દાશય, તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

યોડસ્તિ કલ્પિતસંવૃત્યા, પરમાર્થેન નાસ્ત્યસી ।

परतन्त्रामिसंवृत्या, स्यान्नास्ति परमार्थतः ७३ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કલ્પિતવ્યવહારવડે છે [તે] આ પરમાર્થવડે નથી. [જે] અન્યના શાસ્ત્રના વ્યવહારવડે હોય [તે] પરમાર્થથી નથી. ૭૩.

વિવેચન:—પરમાર્થની પ્રાપ્તિના ઉપાય હોવાથી સાંસારિક જે પરમાર્થ કલ્પિતવ્યવહારવડે છે તે પરમાર્થથી નથી, પ્રત્યાદિક જે પરમાર્થ વૈશેષિકાદિ અન્ય વાદીઓના શાસ્ત્રના વ્યવહારથી હોય તે પરમાર્થથી નથી તેથી અને જે ચિત્તનું અસંગપણ કહ્યું તે યુક્તિ છે. ૭૩.

આત્મા અજન્મા છે આ હૃદયના પણ વ્યવહારરૂપ છે એમ જણાવે છે:—

अजः कल्पितसंवृत्या, परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्रामिनिषक्त्या, संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

શબ્દાર્થ:—[શાસ્ત્રાદિકથી] કલ્પિતવ્યવહારવડે અજન્મા [છે.] પરમાર્થવડે અજન્મા પણ નથી. બીજાના [પરિણામવાદીના] શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિથી [તેનાં નિષેધમારે જે અજન્મા કહેલા છે.] તે [આત્મા] વ્યવહારવડે તો જન્મે છે [તેથી] તે અજન્મા છે આ હૃદયના પણ વ્યવહારરૂપ છે. હૃદયનાનું અધિષ્ઠાન જેતું સ્વરૂપ છે તેતું કલ્પિતપણું નથી. ૭૪.

કલ્પિત શાસ્ત્રાદિકથી જાન ઉપજે છે એમ માનવાથી એવું મિથ્યાતાને ગોળું સાધેન બિદિ થાય એમ એમ પ્રાય: તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

[૧૫૫] અધૂતામિનિવેશોઽસ્તિ, દ્વયં તત્ર ન વિચતે । ૭૫ ॥

દ્વયાભાવં સં બુદ્ધૈવ, નિર્નિમિત્તો ન જાયતે ॥ ૭૫ ॥

શીખદાર્થઃ—અસત્ [૩૫ દ્વૈત] માં [માને] આગ્રહ છે, તેમાં (આત્મામાં) દ્વૈત વિદ્યમાન નથી [ને] દ્વૈતના અભાવને જાણીને જ નિમિત્તથી (દ્વૈતના આગ્રહથી) રહિત [છે] તે જન્મતો નથી. [તોત્પત્તિ] કે સંસાર મિથ્યા છે તેથી તેની નિવૃત્તિ મિથ્યાજ્ઞાનથી સંભવી શકે છે ૭૫

દ્વૈતના આગ્રહથી રહિત છે તે જન્મતો નથી એમ જે ઉપર કહ્યું તેનું દ્વે વર્ણન કરે છે:—

યદા ન લભતે હૈતુત્તમોષમમધ્યમાન્ ।

તદા ન જાયતે ચિત્તં, હૈત્વમાષે ફલં કુંતઃ ॥ ૭૬ ॥

શીખદાર્થઃ—જ્યારે ઉત્તમ, મધ્યમ તે અધમ હેતુઓને જોતો નથી-ત્યારે ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી, હેતુના અભાવમાં ફલ ક્યાંથી ? ૭૬

વિવેચન:—પુરુષ જ્યારે ધર્માધર્મ ઉત્તમહેતુને, ધર્માધર્મ મધ્યમહેતુને, અને અધર્મ મધ્યમહેતુને આત્મામાં જોતો નથી ત્યારે તેનું ચૈતન્ય દેવાદિરૂપે ઉત્પન્ન થતું નથી ધર્માધર્મ જીજ્ઞાસા, આભાવ સર્વે શરીરાદિરૂપ ફલ ક્યાંથી થશે ? નહિ જ થાય. ૭૬

તે ચૈતન્યની અનુત્પત્તિ કેવી રીતેની છે તે દ્વે કહેવાય છે:—

અનિમિત્તસ્ય ચિત્તસ્ય, યાઽનુત્પત્તિઃ સમાઽદ્વયા ।

અજાતસ્થૈષ સર્વસ્ય, ચિત્તદૃશ્યં હિ તથાતઃ ॥ ૭૭ ॥

શીખદાર્થઃ—જેથી તે ચિત્તનું દૃશ્યજ, [છે તેથી] નિમિત્તરહિત [ન] જન્મરહિત સર્વ ચિત્તની જે અનુત્પત્તિ [છે તે] સમ [ને] અદ્વૈતજ [છે.] ૭૭

વિવેચન:—જેથી જ્ઞાનથી પૂર્વે પશ્ય તે દ્વૈત ચૈતન્યનું દૃશ્યજ છે તેથી ધર્માધર્મ નિમિત્તથી રહિત ને જ્ઞાનથી પૂર્વે પશ્ય ઉત્પત્તિથી રહિત અદ્વૈતજ ચૈતન્યની જે મોક્ષરૂપ અનુત્પત્તિ છે તે-સર્વજ્ઞ સર્વ અવસ્થામાં સમ (વિશેષરહિત) અને અદ્વૈતજ છે. ૭૭

જે દ્વૈતના અભાવને જાણીને દ્વૈતના આગ્રહથી રહિત છે તે જન્મતો નથી એમ પૂર્વે કહ્યું છે તેનું દ્વે નિરૂપણ કરે છે:—

બુદ્ધ્વાઽનિમિત્તતાં સત્યાં, હૈતું પ્રયગનાપ્નુવન્ ।

વીતશોકં તયાઽકામમમયં પદમન્નુતે ॥ ૭૮ ॥

શીખદાર્થઃ—નિમિત્તરહિત, સત્યને જાણીને, કારણને પૃથક્ નહિ મહણ કરતો [હોતો] શોકરહિત તથા કામરહિત અભયપદને પામે છે ૭૮

વિવેચન:—જન્મના નિમિત્તરૂપ દ્વૈતના અભાવથી જે નિમિત્તરહિત પરમાર્થરૂપ સત્ય છે તેને જાણીને ધર્માદિરૂપ કારણને દેવાદિની આસિધાતે બિનવિષયરૂપે નહિ મહણ કરતો હોતો તે પુરુષ-શોક તથા કામથી રહિત અર્થાત્ અનિવારિત અભયપદને પામે છે. ૭૮

કહેવાપદની પ્રાપ્તિ સર્વજ્ઞ છે એમ આશંકા કરીને કહે છે:—

અધૂતામિનિવેશાદિ, સદશો તત્ત્વવર્તતે ।

વિસ્ત્વમાર્વં સ બુદ્ધૈવ, નિઃસદ્ગ્યં વિનિવર્તતે ॥ ૭૯ ॥

શબ્દાર્થ—જેથી મિથ્યામાં આગ્રહથી સદશમાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે [તેથી] તે [પુરુષ] વસ્તુના અભાવને બાણીનિજ નિરપેક્ષ [થઇને] નિવૃત્ત થાય છે. ૭૨

વિવેચન—મિથ્યા દૈતમાં દૈતના સદ્ભાવના નિશ્ચયરૂપ મિથ્યા આગ્રહથી તે આગ્રહના વિષયરૂપ મિથ્યા વસ્તુમાં પુરુષનું ચિત્ત પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યારે પુરુષ તે દૈતરૂપ વસ્તુના અભાવને બાણી છે ત્યારે તેનું ચિત્ત મિથ્યા આગ્રહના વિષયથી અપેક્ષારહિત થઇ નિવૃત્ત થાય છે. એવી રીતે નિલપ્તાસ તે પદની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. ૭૨

અભાવપદને પામે છે એમ પૂર્વે કહ્યું તેમાં હેતુ કહે છે—

નિવૃત્તસ્યામવૃત્તસ્ય, નિશ્ચલા હિ તદા સ્થિતિઃ ।

વિષયઃ સ હિ શુદ્ધાનાં, તત્સામ્યમજમદ્વયમ્ ॥ ૮૦ ॥

શબ્દાર્થ—[દૈતથી] નિવૃત્તની [ને અન્યવિષયમાં] અપ્રવૃત્તની ત્યારે [જે] પ્રસિદ્ધ ચલનરહિત સ્થિતિ [છે] તે જેથી જ્ઞાનીઓના વિષય [છે તેથી] તે સમભાવ અજનમાં [ને] અદ્વય [છે.] ૮૦

વિવેચન—વિદ્વાનના અનુભવવડેજ ગમ્ય હોવાથી તથા સમગ્રકલ્પનાથી પર હોવાથી મોક્ષનું અભ્યાસ ક્રિયાનું સિદ્ધ છે. દૈતરૂપ વિષયથી નિવૃત્ત થયેલા તથા અભાવના જ્ઞાનથી અન્યવિષયમાં પ્રવૃત્ત નહિ થયેલાં ચિત્તની જે પ્રસિદ્ધ ચલનરહિત આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ છે તે આત્મસ્વરૂપ મોક્ષ જેથી પરમાર્થદર્શી જ્ઞાનીઓનો વિષય છે તેથી તે પરમ નિર્વિશેષકર્તૃ ઉપત્તિરહિત ને અદૈતરૂપ છે. ૮૦

પુનઃ પણ મોક્ષના સ્વરૂપને કહે છે—

અંજમનિદ્રમસ્વપ્ન, પ્રમાર્ત ભવતિ સ્વયમ્ ।

સક્રિદ્ભાતૌ શ્વૈવ, ધર્મૌ યાતુસ્ત્વભાવતઃ ॥ ૮૧ ॥

શબ્દાર્થ—અન્યરહિત, નિદ્રારહિત, સ્વપ્નરહિત [ને] સ્વર્થપ્રકાશ છે. આ ધર્મ વસ્તુસ્વભાવથી સર્વદા પ્રકાશરૂપજ [છે.] ૮૧

વિવેચન—તે સમભાવ અજનમાં, આવરણરહિત, વિશેષરહિત ને સંસારિની અપેક્ષાવિના સ્વભાવથીજ પ્રકાશરૂપ છે. આ જ્ઞાતનામનો પદાર્થ ચોતાના સ્વભાવથી સર્વદા પ્રકાશરૂપજ છે. ૮૧

એવી રીતે નિષ્પણ કર્યા છતાં પણ તે આત્મા લોકિકજ્ઞનોવડે કેમ અદૃશ્ય કરી શકાતો નથી એમ સંકાપાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે—

[ક્રિયા] સુત્રમાત્રિયતે નિત્યં, દુઃસ્તે વિવિંચતે સદા ।

યસ્ય કસ્ય ચ ધર્મસ્ય, ગ્રહેણ ભગવાંસતી ॥ ૮૨ ॥

શબ્દાર્થ—જે કોઈપણ પદાર્થના અદૃશ્યવડે સુખ નિત્ય આનંદાદેન કરાય છે, [તે] દુઃખ નિત્ય પ્રકટ કરાય છે [તેથી] આ ભગવાન [અદૃશ્ય કરવાને અસંકેપ છે.] ૮૨

વિવેચન—દૈતવત્પુરુષ પદાર્થના અદૃશ્યના મિથ્યા આગ્રહવડે અનાયસે સ્વપ્નપ્રયમને સર્વદા આનંદાદેન કરાય છે, ને તેથીજ વસ્તુના અસત્ છતાં પણ દુઃખ સર્વદા પ્રકટ કરાય છે, આમ પરમાર્થજ્ઞાનની દુર્લભતા હોવાથીજ આ આત્મા યુક્તિ અને આચાર્યવડે ઉપદેશ કરેલા છતાં પણ વિશેષ સ્પષ્ટ થતો નથી. ૮૨

કહેવાય છે, [ને] સ્વભાવથી દમવડે યુક્ત હોવાથી દમ [પણ આજ છે.] એમ જાણનાર
સાંતિ પામે છે. ૮૬

વિવેચન:—આકાશોનો જે આત્મસ્વરૂપથી રિયતિરૂપ વિનય છે તે આ વિનયજ સ્વાભાવિક સમ કહેવાય
છે, ને સ્વભાવથી દમવડે યુક્ત હોવાથી દમ પણ આજ છે. એવી રીતે સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર
પુરુષ, બ્રહ્મસ્વરૂપે રિયત પામ છે. ૮૬

એવી રીતે પરમતત્ત્વના નિષેધદારા આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો. હવે પોતાની પ્રક્રિયાથી ત્રણ અવસ્થાના
કથનદ્વારા પણ તે આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવા પ્રથમ જે અવસ્થાનું કથન કરે છે:—

અવસ્તુ સોપલંબં ચ, દ્વયં લૌકિકમિગ્નયતે ।
અવસ્તુ સોપલંબં ચ, શુદ્ધં લૌકિકમિગ્નયતે ॥ ૮૭ ॥

શીષદાર્થ:—અવસ્તુ અને અપ્રતીતિરૂપ દ્વૈત જાત અંગીકાર કરાય છે, [અને] અવસ્તુ
ને અપ્રતીતિરૂપ સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સ્વીકાર કરાય છે. ૮૭

વિવેચન:—સ્થૂલસ્વરૂપસંહિત અને પ્રતીતિસંહિત રહેનાર સામાનિક સર્વ અવધારના વિષયરૂપ દ્વૈત
લોકાસિક જાત વેદાંતમાં અંગીકાર કરાય છે, અને સ્થૂલસ્વરૂપસંહિત ને પ્રાતિભાસિકપ્રતીતિસંહિત રહેનાર
સૂક્ષ્મ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્વભાવ છે, એમ સ્વીકાર કરાય છે. ૮૭

હવે ત્રીજી સુધુષિ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:—
અવસ્તુસુપલંબં ચ, લોકોત્તરમિતિ સ્મૃતમ્ ।
જ્ઞાનં જ્યેષ્ઠં ચ વિજ્ઞેયં, સદા બુદ્ધૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

શીષદાર્થ:—અવસ્તુ ને અપ્રતીતિને લોકાતીત એમ કહેલું છે, [છે] જ્ઞાન ને જ્યેષ્ઠ જ્ઞાની-
ઓએ સર્વદા વિજ્ઞેય કહેલું છે. ૮૮

વિવેચન:—સ્થૂલસૂક્ષ્મસ્વરૂપ વિષયથી રહિત અને સર્વવિષયોની પ્રતીતિથી રહિત અવસ્થા
તે જાત અને સ્વભાવ લોકથી પર એટલે સુધુષિ એમ કહેવાય છે, તથા અવસ્થાનું જ્ઞાન તથા જ્યેષ્ઠતાથી
જ્ઞાનીઓએ સર્વદા જાણવાયોગ્ય પરમાર્થ સમ કહેલ છે. ૮૮

આત્માના જ્ઞાનથી આત્મવેદાંતની સર્વગતા થાય છે એમ જાણવે છે:—
જ્ઞાને ચ ત્રિવિધે જ્ઞેયે, ક્રમેણ વિદિતે સ્વયમ્ ।

સર્વજ્ઞતા હિ સર્વજ્ઞ, ભવતીહ મહાધિયઃ ॥ ૮૯ ॥
શીષદાર્થ:—જ્ઞાન અને ત્રિવિધ જ્ઞેય ક્રમવડે જાણે [સતે] અહીં મહાબુદ્ધિમોર્તિની સર્વદા
આત્મસ્વરૂપ સર્વજ્ઞતા જાય છે. ૮૯

વિવેચન:—ત્રણ અવસ્થાનું જ્ઞાન ને, ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞેય ક્રમવડે પરમાર્થસત્ત્વને જાણે સતે આ લોકમાં
તે મહાબુદ્ધિમાનનો સર્વદા સર્વજ્ઞ જ્ઞાનભાવ થાય છે. ૮૯

ત્રણ અવસ્થાના જ્ઞેયપણાના કથનથી તેમનો પરમાર્થથી સદ્ભાવ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ
કરે છે:—

દેયજ્ઞેયાપ્યપાવ્યાનિ, વિજ્ઞેયાન્યગ્રયાણતઃ ।
તેષામન્યત્ર વિજ્ઞેયાદુપલંબમ્નિષુ સ્મૃતઃ ॥ ૯૦ ॥

શબ્દાર્થ:—[જે] ત્યજવાયોઽય, યજમાયોઽય, પામવાયોઽય ને પકવવાયોઽય [છે તે] યજમાયોઽય [છે.] પ્રથમથી તેઓનું વિજ્ઞેયથી [જે] અન્વય જ્ઞાન [છે તે] ત્રણમાં કહેલું [છે.] ૯૦

વિવેચન:—અમત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા આત્માનિષે દર્શિત હોવાથી સજવાયોઽય છે; વાદીઓના ચાર પક્ષથી રહિત પરમાર્થતત્ત્વ યજમાયોઽય છે, શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન; આમ કરવાયોઽય છે; અને રાગ, દ્વેષ ને મોહાદિ દોષો પકવવાયોઽય કહેવાય છે જે સર્વ લાગ કરવાયોઽય, યજમાયોઽય, પામવાયોઽય ને પકવ કરવાયોઽય છે તે સર્વ સુમુક્ષુએ ઉપાવરડે યજમાયોઽય છે. પ્રથમથી તે હેવ આદિકનું યજમાયોઽય એથી મિત્રસ્થે જે અવિદ્યાની કલ્પનામાત્ર જ્ઞાન છે તે ત્રણમાં (સજવાયોઽય, પામવાયોઽય ને પાવવાયોઽયમાં) પારમાર્થિક સસ નથી એમ જ્ઞાતવેતાઓએ કહેલું છે. ૯૦

હવે ચાર પક્ષોથી રહિત પરમાર્થતત્ત્વને સ્પષ્ટ કરે છે—

પ્રકૃત્યાઽઽકાશવજ્જેવાઃ, સર્વે ધર્મા અનાદયાઃ ।

વિષતે ન હિ નાનાત્વ, તેષાં કવચન કિચ્ચન ॥ ૯૧ ॥

શબ્દાર્થ:—[વરતુતાએ] સર્વે આત્માઓ સ્વભાવથી આકાશની પેઠે [સુક્ષ્મ, સર્વ-વ્યાપક, તથા] નિત્ય [છે એમ સુમુક્ષુઓએ] યજમાયોઽય [છે] તેઓનું નાનાપણું કિયારેય (કોમ) પણું દેશકાલઅવરથામાં કાંઈ (અણુમાત્ર) પણું વિદ્યમાન નથી. ૯૧
આત્માઓનું એવપણું પણ વ્યવહારથી છે, પરમાર્થથી નથી એમ જણાવે છે—

આદિયુદ્ધાઃ પ્રકૃત્યૈવ, સર્વે ધર્માઃ સુનિચિતાઃ ।

યસ્યૈવ ભવતિ જ્ઞાન્તિઃ, સોઽમૃતત્ત્વાય કલ્પતે ॥ ૯૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[જેથી] સર્વે આત્માઓ સ્વભાવથીજ નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ [તથા] નિત્ય નિશ્ચિતસ્વરૂપવાળાં [છે તેથી] જેને એ પ્રમાણે જ્ઞાતિ (જ્ઞાનના દૃઢ નિશ્ચય) આપે છે તે જ્ઞાતિને આદે સંમર્થ થાય છે. ૯૨

હવે આત્માના નિત્યજ્ઞાતિ છે એમ જણાવે છે—

આદિજાન્તા હનુત્પન્નાઃ, પ્રકૃત્યૈવ સુનિર્વૃતાઃ ।

સર્વે ધર્માઃ સમામિત્તા, અજં સામ્યં વિજ્ઞારદય ॥ ૯૩ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વે આત્મા નિત્યજ્ઞાન્તા, અજ-મા, સ્વભાવથીજ નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાળા, સમાન ને અસિત્તા [છે જેથી] જન્મરહિત આત્મતત્ત્વ શુદ્ધ [છે તેથી] જ્ઞાતિ તથા જ્ઞાન કિયાજન્ય નથી. ૯૩

એ પરમાર્થતત્ત્વને જેઓ જણતા નથી તેઓ કૃપણ છે એમ જણાવે છે—

વૈજારદ્યં હુ વૈ નાસ્તિ, મેદે વિચરતાં સદા ।

મેદનિત્ત્રાઃ પૃથગ્વાદાત્વસ્માત્તે કૃપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૯૪ ॥

શબ્દાર્થ:—[જેથી] ભેદનાદિઓ સંસારની પળવાડ ચાલનારા [છે] તેથી તેઓને કૃપણ (શુદ્ધ-દુઃખ) કહ્યા [છે અવિદ્યાદર્શિત] દેવમાં નિરંતર વર્તમાન [પુરુષો]ની વિશુદ્ધિ નથીજ [આથી તેમનું શુદ્ધપણું ચૂકતું, છે.] ૯૪

હોવાય છે, [ને] સ્વભાવથી દમવડે યુક્ત હોવાથી દમ [પણ] આજ છે.] એમ જાણનાર
શાંતિ પામે છે. ૮૬

વિવેચન:—આદ્યોનો જે આત્મસ્વરૂપથી રિચતિરૂપ વિનય છે તે આ વિનયજ્ઞ સ્વાભાવિક સમ કહેવાય
છે, ને સ્વભાવથી દમવડે યુક્ત હોવાથી દમ પણ આજ છે, એવી રીતે સ્વાભાવિક શાંતિ પ્રદાસ્વરૂપને જાણનાર
પુરુષ પ્રદાસ્વરૂપે રિચત થાય છે. ૮૬

એવી રીતે પરમતત્ત્વના નિષેધદારો આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો. હવે પોતાની પ્રક્રિયાથી તથા અવસ્થાના
કથનદ્વારા પણ તે આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન બે અવસ્થાનું કથન કરે છે:—

અવસ્તુ સોપલંભં ચ, દ્વયં લૌકિકમિગ્ન્યતે ।
અવસ્તુ સોપલંભં ચ, શુદ્ધં લૌકિકમિગ્ન્યતે ॥ ૮૭ ॥

શંખદાર્થ:—અવસ્તુ અને અપ્રતીતિરૂપ દ્વેત જાત અંગીકાર કરાય છે, [અને] અ
ને અપ્રતીતિરૂપ સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સ્વીકાર કરાય છે. ૮૭

વિવેચન:—સ્થૂલસ્વરૂપસંહિત અને પ્રતીતિસંહિત રહેનાર સાક્ષાદિકં સર્વ અવેદારના વિષ
લોકપ્રસિદ્ધ જાત વેદાંતમાં અંગીકાર કરાય છે, અને સ્થૂલસ્વરૂપસંહિત ને પ્રતીતિસંહિતપ્રતીતિસં
સૂક્ષ્મ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્વભાવ એમ સ્વીકાર કરાય છે. ૮૭

હવે ત્રીજી સુધ્ધિ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:—
અવસ્ત્વસુપલંભં ચ, લોકોચરમિતિ સ્મૃતમ્ ।
જ્ઞાનં હોયં ચ વિજ્ઞેયં, સદા બુદ્ધૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૮૮ ॥

શંખદાર્થ:—અવસ્તુ ને અપ્રતીતિને લોકાકાલીત એમ કહેલ [૮
આએ સર્વદા વિજ્ઞેય કહેલ [છે.] ૮૮

વિવેચન:—સ્થૂલસૂક્ષ્મસ્વરૂપ વિષયથી સંહિત અને સર્વવિષયોની
તે જાત અને સ્વભાવ લોકથી પર જોટલે સુધ્ધિ:એમ કહેવાય છે. અને
જાનીઆએ સર્વદા જાણવાયેગ્ય પરમાર્થ સસ કહેલ છે. ૮૮

આત્માના જ્ઞાનથી આત્મવેદાંતની સર્વગતા થાય છે એમ જાણ
જ્ઞાને ચ ત્રિવિધે જ્ઞેયે, ક્રમેણ વિદિતે સ્વ
સર્વજ્ઞતા હિ સર્વજ, ભવતીહ મહાધિયઃ ।

શંખદાર્થ:—જ્ઞાન અને ત્રિવિધ જ્ઞેય ક્રમવડે જાણ
આત્મસ્વરૂપ સર્વજ્ઞતાજ થાય છે. ૮૯

વિવેચન:—તથા અવસ્થાનું જ્ઞાન ને, તથા પ્રકારનું જ્ઞે
તે મહાશુદ્ધિમાનને સર્વજ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનભાવ થાય છે. ૮૯

તથા અવસ્થાના જ્ઞેયપણના કથનથી તેમને પરમ
કરે છે:—

હેયજ્ઞેયાપ્યપાક્યાનિ,
તેવામન્યત્ર વિજ્ઞેયાદુપલંભસિદ્ધિ

શબ્દાર્થ:—શુદ્ધિમાન જ્ઞાનીનું જ્ઞાન [અન્ય] ધર્મેમાં નથીજ જતું, [ને] સર્વે આત્માઓ [પણ] તેવા [છે,] આ જ્ઞાન શુદ્ધ ક્ષુ નથી: ૯૯

વિવેચન:—શુદ્ધિમાન પરમાર્થેશી પંડિતનું જ્ઞાન અન્યવિષયક ધર્મોમાં જતું નથી, કિંતુ સર્વેમાં પ્રકાશની જે આત્મરૂપ ધર્મમાંજ સ્થિત છે એમ અંગીકાર કરાય છે. સર્વે આત્મા પણ તેવા છે; અર્થાત્ જ્ઞાનની જે આકાશની તુલ્ય હોવાથી તેઓ કોઇ પણ અન્ય વિષયોમાં જતા નથી. એવી રીતે આકાશની જે અચલ, અક્રિય, નિરવય, નિલ, અદિતીય, અસંત, અદશ્ય, અમાલ્ય ને ક્ષુધાદિથી રહિત સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ છે. આ જ્ઞાન શુદ્ધ ક્ષુ નથી. જોકે આલ્પજ્ઞાનને નિષેધ અને જ્ઞાનજ્ઞાનની કલ્પનારૂપ અદૈતવસ્તુની સમીપતા કહી છે તેપણ આ પરમાર્થતત્ત્વરૂપ અદૈત વેદાંતવડેજ જાણવાયોગ્ય છે. ૯૯

શાસ્ત્રની સમાપ્તિમાં પરમાર્થતત્ત્વની સ્તુતિમાંજ નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કરે છે:—

દુર્દર્શમતિગમ્भीરમજં સામ્યં વિચારદમ્ ।

બુદ્ધ્વા પદમનાનાત્વં, નમસ્કૃમોઃ યયાવલમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

इति श्रीमाण्डूक्योपनिषदर्याविष्करणपरायां श्रीगौडपादीयकारिकायां चतुर्थमलातशान्तिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीगौडपादाचार्यकृता माण्डूक्यो-

पनिषत्कारिकाः सम्पूर्णाः ॥

શબ્દાર્થ:—દુર્ઘટી જાણના યોગ્ય, અતિગંભીર, જનમરહિત, સમભાવરૂપ, વિશુદ્ધ ને નાનાભાવથી રહિત પદને જાણીને યથાસામર્થ્ય નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૦૦

॥ વિવેચન:—વાદીઓના “ છે ” “ નથી ” ક્ષ્યાદિ ચાર પક્ષોથી રહિત હોવાથી દુઃખથી જાણવાયોગ્ય, તેથી અપ્રત્યુદ્ધિવાળા પુરુષવડે મહાસમુદ્ર જે દુઃખથી પ્રવેશ કરવાયોગ્ય, જનમરહિત, સમભાવરૂપ, અર્થતનિર્ભર ને નાનાભાવથી રહિત એવા પદને જાણીને તે રૂપ યથેલા અમે તે પરમજ્ઞાનને, યથાશક્તિ નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૦૦

આ ઉપનિષદના અંતમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ જાણવો:—

ઈદં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામઃ દેવાઃ । મદ્રં પરચ્ચેમાશ્ચભિર્ચજ્રાઃ ।

સ્પિરૈરૈસ્તુંદુવાસસ્તન્મયિઃ । વ્યંચોમ દેવહિતં યદાણુઃ ॥

ઈ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ અને **વિવેચન** પ્રથમપ્રમાણે જાણવો.

इति श्रीगौडपादाचार्यकृता श्रीमाण्डूक्योपनिषदनी कारिकाया अंशोत्तशान्तिनामनी

योथा प्रकरणनी तात्पर्येदीपिका समाप्ता ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यकृता श्रीमाण्डूक्योपनिषदनी कारिकाया तात्पर्येदीपिका समाप्ता ॥

આ પરમાર્થતત્ત્વ અદ્યપ્રતિવાળા પ્રભોવડે જાણી શકાતું નથી એમ કહે છે —

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કોઈ જન્મરહિત સમસાવમાંજ સારી રીતે નિશ્ચિત થશે તેજ લોકમાં મહાજ્ઞાની [છ,] અને તેને લોક વિષય કરતા નથી હૃષ

વિવેચન — એ કોષ્ઠ સ્ત્રી આદિક પશુ મન-મરદિત પરમાર્થતત્ત્વમાં આ એવજ છે ક્ષત્રી રીતે નિશ્ચય-
કૃતક થયે તે લોકમાં મહાગાનગાન છે, અને તેણે જાણેલા પરમાર્થતત્ત્વને બીજા સામાન્યપુત્રિવાળા માણસે
જાણી શકતા નથી, આ પરમાર્થતત્ત્વ એટલું બધું સુવિશેષ છે કે દેવો પશુ તેમાં મોઢા પામે છે ૯૫
હવે પરમાર્થતત્ત્વને જાણનારનું મહાગાનીપણ ક્ષત્રી રીતે છે તે જણાવે છે —

अजेष्वाजमसंक्रान्तं, धर्मेण 'ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्ग तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

શાબ્દાર્થઃ—અચલ આત્માઓમાં અચલ [ને] અન્યત્ર નહિ જનાર જ્ઞાન અંગીકાર
કરાય છે જેથી જ્ઞાન [અન્યપદાર્થોમાં] દુઃખમન કરતું નથી તેથી [તે આકાશના જેવું]
અચળ હય છે [એવા પરિવર્તિતરહિત તત્વને જાણનાર મહાજ્ઞાની છે] ૯૬

મતાતરમાં જાનવું અસમપણું સહવતું નથી એમ નિરૂપણ કરે છે.—

अणुमात्रेऽपि वैद्यम्यं, जायमानेऽविषक्षितः ।

५०) असङ्गता सदा नास्ति, - किमुतावरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

१. शाण्डायेः—[इत्युक्तां] अष्टमात्रं पञ्चविधं पञ्च उपपन्नं यथे [सते ज्ञानं सविषयपञ्चं
धनार्थीते] अविवेकी [पुरुष] न स्रष्टा असंगता नर्था [तो पञ्च भेदेषु] आवरणेना नाश
[नर्था आमां] शृणु [कुरुते] ८७

વાહીખાના મતમાં આવરણનો ભગ થતો નથી એમ કહેવાથી અમારા મતમાં આવરણનો સ્વીકાર થતો નથી એમ કહે છે —

अलङ्घ्यावरणाः सर्वे, धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

• आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता, बुद्धयंत इति नायकाः ॥ ९८ ॥

શબ્દાર્થઃ—[લેથી] સર્વે આત્માઓ સ્વભાવથી શુદ્ધ, નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ તથા મુક્ત [છે તેથી] બંધનરહિત [છે] સ્વામી [છતાં] પણ [જાણે છે] એમ [કહેવાય છે] ૬૮

વિવેચન—તેથી સર્વે આત્માઓ સ્વભાવથી શુદ્ધ, નિલસતાનસ્વરૂપ તથા મુક્ત છે તેથી તેઓ આવરણ (બંધન) રહિત છે જેમ નિલપ્રકાશસ્વરૂપ હતા પણ સર્વ પ્રકાશી છે એમ કહેવાય છે તેમ આ આત્મા સ્વામી (બોધશક્તિયુક્ત સ્વભાવવાળા) હતાં પણ જાણે છે એમ કહેવાય છે ૬૮

વર્તે અગીકાર કરેલું પરમતત્ત્વ શુદ્ધે સ્વીકારેલા પરમાર્થતત્ત્વથી વિલક્ષણ છે એમ જણાવે છે:—

क्रमते न हि बुद्धस्य, ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं, नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

શીઠદાર્થ:—શુદ્ધિમાન જ્ઞાનીનું જ્ઞાન [અન્ય] ધર્મેમાં નથી જ નતું, [ને] સર્વે આત્માઓ [પશુ] તેવા [છે,] આ જ્ઞાન શુદ્ધ ક્ષુદ્ર નથી: ૯૯

વિવેચન:—શુદ્ધિમાન પરમાર્થદર્શી પંડિતનું જ્ઞાન અન્યવિષયરૂપ ધર્મેમાં જ નથી, કિંતુ સર્વમાં પ્રકાશની પેઠે આત્મરૂપ ધર્મમાં જ સ્થિત છે એમ અંગીકાર કરાય છે. સર્વે આત્મા પશુ તેવા છે, અર્થાત જ્ઞાનની પેઠે આકાશની તુલ્ય હોવાથી તેઓ કોઇ પશુ અન્ય વિષયમાં જતા નથી. એવી રીતે આકાશની પેઠે અચલ, અસ્થિ, નિરવન, નિશ્ચ, અદિતીય, અસંગ, અદશ્ય, અગ્રાણ ને કુષ્માદિકથી રહિત પદાર્થ આત્મતત્ત્વ છે. આ જ્ઞાન શુદ્ધ ક્ષુદ્ર નથી. જો કે આલપદાર્થોના નિષેધ અને જ્ઞાનમાનની કલ્પનારૂપ અદૈતવસ્તુની સમીપતા કહી છે તેપશુ આ પરમાર્થતત્ત્વરૂપ અદૈત વેદાંતવડે જ જાણવાયોગ્ય છે. ૯૯

જ્ઞાનની સમાપ્તિમાં પરમાર્થતત્ત્વની સ્તુતિભાટે નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ કરે છે:—

દુર્દર્શમતિગમ્भीરમજં સામ્યં વિશારદમ્ ।

હુદ્ધ્વા પદમનાનાત્વં, નમસ્કૃમોઃ યથાવલમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

इति श्रीमाण्डूक्योपनिषदर्याविष्करणपरायां श्रीगौडपादीयकारिकायां चतुर्थमलातशान्तिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीगौडपादाचार्यकृता माण्डूक्यो-

पनिषत्कारिकाः सम्पूर्णाः ॥

શીઠદાર્થ:—કુ:ખથી જાણવા યોગ્ય, અતિગંભીર, જનમરહિત, સમભાવરૂપ, વિશુદ્ધ ને નાનાભાવથી રહિત પદને જાણીને યથાસામર્થ્ય નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૦૦

વિવેચન:—નાદોના " છે " નથી " ક્ષણિક આર પદોથી રહિત હોવાથી કુ:ખથી જાણવાયોગ્ય, તથા અપશુદ્ધિવાળા પુરુષવડે મહાસમુદ્ર ને પે કુ:ખથી પ્રવેશ કરવાયોગ્ય, જનમરહિત, સમભાવરૂપ, અત્યંત નિર્મલ ને નાનાભાવથી રહિત એવા પદને જાણીને તે રૂપ થયેલા અમે તે પરમનરને, યથાસક્તિ, નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૧૦૦

આ ઉપનિષદના અંતમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ, બ્રહ્મવો:—

મર્દ કર્ણેભિઃ શૃણુયામઃ દેવાઃ । મર્દ પચ્ચેમાશ્ચભિર્વજયાઃ ।

સ્થિરૈરક્ષૈસ્તુન્દુવાસસ્તત્રુભિઃ । વ્યર્થેમ દેવહિતં યદાંયુઃ ॥

ઐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શીઠદાર્થ અને વિવેચન પ્રથમપ્રમાણે જાણવાં.

इति श्रीगौडपादाचार्यकृता श्रीमाण्डूक्योपनिषदनी कारिकायां अलातशान्तिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यकृता श्रीमाण्डूक्योपनिषदनी कारिकायां तात्पर्यवैदीयिका समाप्ता ॥ ६ ॥

॥ ७ श्रीकृष्णयजુर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

॥ ताત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

॥ ૧ શિક્ષાઘ્યાય ॥

કર્મથી મોક્ષ થઈ શકે નથી, પણ વિદિતકર્મના અનુક્રમથી ચિત્તની શુદ્ધિ, ચિત્તની શુદ્ધિથી શમાદિનો લાભ, શમાદિના લાભથી શ્રાવણાદિની પ્રાપ્તિ, શ્રવણાદિની પ્રાપ્તિથી જ્ઞાનનો લાભ ને જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી મોક્ષ થાય છે. તે જ્ઞાનનું પ્રતિષ્ઠાન કરવા આ ઉપનિષદનો આરંભ થાય છે. તેમાં શિક્ષાઘ્યાયરૂપ પ્રથમવક્ત્રી છે તે વક્ત્રીમાં બ્રહ્મવિદ્યામાં દેવોઅર્ચુનો વિદ્યોનો શાંતિભાષેનો અનિષાદરૂપ પ્રથમ મંત્ર આ છે —

ૐ । શં નો મિત્રઃ શં વરુઃ । શં નો મવત્વર્યમા । શં ન હન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ ।
શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ । નમો વ્રહ્મણે । નમસ્તે વાયો । ત્વમેવ મત્પત્યં વ્રહ્માસિ ।
ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં વ્રહ્મં વદિષ્યામિ । કુરં વદિષ્યામિ । સત્યં વદિષ્યામિ । તન્મામૃતમ્ ।
તદ્વક્તારમવતુ । અવતુ મામ્ । અવતુ વક્તારમ્ । ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ ૧ ॥
[સત્યં વદિષ્યામિ, પચ્ચ ચ] इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ૐ મિત્ર અમને સુખકર થાઓ વરુણ [અમને] સુખકર [થાઓ] અર્થમા અમને સુખકર [થાઓ] ઈદ્ર [ને] બૃહસ્પતિ અમને સુખકર [થાઓ] ઉરુક્રમ વિષ્ણુ અમને સુખકર [થાઓ] બ્રહ્મને નમસ્કાર હે વાયો ! આપને નમસ્કાર આપજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છે આપનેજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહીશ જડ કહીશ સત્ય કહીશ તે મારું રક્ષણ કરે તે વક્ત્રારું રક્ષણ કરે મારું રક્ષણ કરે વક્ત્રારું રક્ષણ કરે ૐ-શાંતિ [થાઓ], શાંતિ [થાઓ], શાંતિ [થાઓ] ૧

સિદ્ધેયન—પ્રાણરૂતિના તથા દિવસના અભિમાની દેવ જિજ્ઞ અમને સુખ કરનાર થાઓ, અપાનરૂતિના તથા રાત્રિના અભિમાની દેવ વરુણ અમને સુખ કરનાર થાઓ. ચક્ષુના તથા આદિભંડલના અભિમાની દેવ અર્થમા અમને સુખ કરનાર થાઓ. જાહનુમના અભિમાની દેવ ઈદ્ર અને વાણીના તથા બુદ્ધિના અભિમાની દેવ બૃહસ્પતિ એ બંને અમને સુખ કરનાર થાઓ અત્યંત ગમન કરનારા એટલે સર્વેઆપક તથા ચરણના

૧ શ્રીવેદશંખનની આજ્ઞાથી તેમજ શીખવેલી વેદવિદ્યાનો શ્રીયાજ્ઞવલ્કલને સ્થાન કરવો પડેલો હતો. તે જ્ઞાન કરેલી વેદવિદ્યા શ્રીવેદશંખનના કેટલાક શિષ્યાએ તેવંરપણી રૂપ ધરીને ગ્રહણ કરી તેથી જ આખરું નામ તૈત્તિરીય પદ્યુ તો આખાની આ ઉપનિષદ હોવાથી તૈત્તિરીયોપનિષદ કહેવાય છે.

અગ્નિમાત્રી-દેવ વિદ્યુઃ અમને સુખ કરનાર થાયો. તે દેવો સુખ કરનારા થાય તો પ્રતિબંધવિના, તત્ત્વવિદ્યાર્ણ શ્રવણ, (શ્રીસદ્ગુરુનાં ચરણાંવિતરી સમીપ ગમનપૂર્વક વેદંતોનાં તાત્પર્યો નિષ્પન્ન), ધારણ (શ્રવણ કરેલાં વિષયનું અનિરંમરણ) અને ઉપયોગ (શિષ્યોપદેશ નિષ્પન્ન) થાય છે. તેથી શિષ્યોએ તે પાંચ દેવોનાં અમને સુખ કરનાર થાયો. એમ પ્રાર્થના કરી છે. ધ્વજવિદ્યા સંપાદન કરવાની કૌશલ્યવાળા મુમુક્ષુવડે, હવે ધ્વજવિદ્યા સંપાદન કરવામાં આવેલી વિદ્યોની નિરૂત્તિમાટે, સર્વ જિવાનાં ફેલો જેમને અધીન છે એવાં ધારણબદ્ધને નમસ્કાર કરાય છે:—ધારણબદ્ધરૂપ વાચને (ચતુર્માને) નમસ્કાર. હે કાર્યબદ્ધરૂપ વાચો! (ગ્રાહ્યવાયો!) તમેને નમસ્કાર હો! કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી હે કાર્યબદ્ધ! તમેને પ્રસન્ન બહાં છે તેથી હું તમનેજ પ્રસન્ન બિલક કહીશ. જેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે: તથા જેમ કરવાયોગ્ય છે એવો છુદ્ધિમાં સારી રીતે નિશ્ચ કરેલો અર્થ ક્રાંતિ હેવાય છે: તે ક્રાંતિ આપને અધીન હોવાથી આપનેજ ક્રાંતિ કહીશ. વાણીવડે અને શરીરવડે સંપાદન કરેલું સહ પશુ આપને અધીનજ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે તેથી આપનેજ સહ કહીશ રંતે સર્વાંશ માત્ર (વિદ્યાર્ણનું) વિદ્યામાં જેકલાવડે રક્ષણ કરો. તેજ બધા આચાર્યનું વક્તોપણનાં સામર્થ્યથી યુક્ત કરવાવડે રક્ષણ કરો. મારું રક્ષણ કિશોરો, ક્ષાણિકનું રક્ષણ કરો. જો એ સર્વ વિદ્યોની નિરૂત્તિ કરનાર પરમાત્માનું નામ છે. શાંતિ થાયો, શાંતિ થાયો! શાંતિ થાયો! એમ જે ત્રણ વાર કથન છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તે આધિદેવિકરૂપ જે તત્ત્વવિદ્યોની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ વિદ્યો છે તેમની નિરૂત્તિમાટે છે. ૧ [સર્વં ચદિદ્યોમિત્તં દશ વિભાગં થય, ને પ્રીત્ત પાંચ વિભાગ છે] એ પ્રમાણે પહેલાં અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થયે. ૧

ઉપનિષદમાં અથેનાં જાનનું પ્રમાણપૂર્ણ હોવાથી આ ગ્રંથના પદમાં સ્વર, જામ અને સ્વર્ગનરૂપ અધુરોત્તરે પ્રમાદ થાય-આ અભિપ્રાયથી પ્રથમ શિક્ષાધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે:—

ૐ શીક્ષાં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ । માત્રા વલ્લમ્ । સામ સન્તાનઃ । ।-ઇત્યુક્તઃ

શીક્ષાધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥ [શીક્ષાં પચ્ચ], इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[૧] શીક્ષાધ્યાયઃ—ૐ શિક્ષાને સ્પષ્ટ કરીને કહીએ છીએ. અક્ષર, સ્વર, માત્રા, બલ, સામ [ને] સંતાન એવી રીતે શિક્ષાધ્યાય કહીએ. ૨

[૨] વિવેચનઃ—વર્ણદિના ઉચ્ચારણ શીખવનાર શાસ્ત્ર શિક્ષા હેવાય છે. શિક્ષાને રચાને શીક્ષા

બનેલ છે તે વૈદિકપ્રયોગ બળવો. તે શિક્ષાને સ્પષ્ટ રીતે કથન કરીએ છીએ. આકારાદિક વર્ણ હેવાય છે, ઉદાત્ત આદિક સ્વર હેવાય છે, દ્વિત્વ આદિક માત્રા, બળમ છે, સ્પષ્ટપણું તથા કિયિત સ્પષ્ટપણું પ્રસાદિક પ્રમાણ પણ હેવાય છે, વર્ણોનું ગ્રંથામરૂપિયો ઉચ્ચારણ કરવું તે સામ (સંમતા) ગણાય છે, તે પૂર્વ અને ઉત્તર વર્ણોનો મધ્ય યાત્રો હોય ત્યાં સંચિ કરીને ક્રમપૂર્વક પેલવાક્યોનું ઉચ્ચારણ કરવું તે સંતાન હેવાય છે. સ્વર, સ્વર, માત્રા, બલ, સામ ને સંધિ એ છને તેમના યોગ્ય ઉચ્ચારણથી ભણવાયોગ્ય છે. એવી રીતે શિક્ષારૂપ ગ્રંથ કહીએ. [આ અનુવાકમાં શીક્ષાથી આરંભીને અંતિ વિભાગ છે.] એ પ્રમાણે બીજા અનુવાકની તાત્પર્ય-દીપિકા પૂરી થયે. ૨

સદ્ નો યજઃ । સદ્ નો વ્રહ્મર્ચસમ્ । અયાતઃ સદ્ દિતાંયા ઉપનિષદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । પૃથ્વસ્વધિકરણેષુ । અધિલોકપચિચ્ચૌતિપચિવિયમધિપજમધ્યાત્મમ્ । તાં મહાસદ્ દિતાં ઇત્યાવસતે । અવાધિકોકમ્ । પૃથિવી પૂરુષમ્ । દ્યૌરુચરુષમ્ । આકાશઃ સન્ધિઃ ॥ ૧ ॥

શાબ્દાર્થઃ—અમારો [બંનેનો] યશ સાથે [થાઓ.] અમારું [બંનેનું] તેજ સાથે [થાઓ.] હવે આથી સંહિતાની ઉપાસના કહીએ છીએ. પાંચ આશ્રયોમાં [જે] અધિલોક, અધિન્યૌતિપ, અધિવિધ, અધિપ્રજ [ને] અધ્યાત્મ [ઉપાસના છે] તેને મહાસંહિતા એમ કહે છે. હવે અધિલોક [ઉપાસના કહીએ છીએ.] પૃથિવી પૂર્વરૂપ [છે,] સ્વર્ગ ઉત્તરરૂપ [છે, ને], અંતરિક્ષ સંધિ [છે.] ૧

વિવેચનઃ—અમારા બંનેનો એટલે શિષ્યનો તથા આચાર્યનો યજ્ઞ સાથેજ પ્રસરે. તે યજ્ઞરૂપ નિમિત્તવાર્ણ જે તેજ છે તે અમારું બંનેનું સાથેજ વૃદ્ધિ પામે. અહીં પ્રાર્થનારૂપ વચન શિષ્યનું છે, કેમકે તે અપ્રત્યર્થ હોવાથી એવી પ્રાર્થના સંભવે છે, અને આચાર્ય મુતાર્થ હોવાથી તેનામાં એવી પ્રાર્થના સંભવે નહિ. અંતર્ગુણ-પથુવિના અસંહતાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ તેથી હવે અશ્વરોના પરસ્પર અત્યંતસમીપપથુરૂપ સંહિતાની ઉપાસના કહીએ છીએ.—પાંચ વિષયોવડે જે અધિલોક, અધિન્યૌતિપ, અધિવિધ, અધિપ્રજ અને અધ્યાત્મરૂપ ઉપાસના છે તે પાંચ વિષયવાળા ઉપાસનાને લોક આદિક મહાવસ્તુને વિષય કરનારી હોવાથી તથા સંહિતાને વિષય કરનારી હોવાથી વેદવેતાઓ મહાસંહિતા કહે છે. હવે એ પાંચ પ્રકારની ઉપાસનામાંની અધિલોકરૂપ ઉપાસના કહીએ છીએ.—પૃથિવી પૂર્વ વર્ણરૂપ છે. અહીં સંહિતાના પૂર્વવર્ણમાં પૃથિવીની દૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે, એમ કહ્યું છે. સ્વર્ગલોક ઉત્તરવર્ણરૂપ છે. અંતરિક્ષલોક સંધિ (પૂર્વવર્ણના ને ઉત્તરવર્ણના અપ્યરૂપ) છે. ૧

વાયુઃ સન્ધાનમ્ । इत्यधिलोकम् । अयाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिप्रजौतिषम् । अयाधिविधम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

શાબ્દાર્થઃ—વાયુ [પૂર્વ ને ઉત્તર વર્ણના] સંબંધરૂપ [છે.] એવી રીતે અધિલોકરૂપ [ઉપાસના કહી.] હવે અધિન્યૌતિપરૂપ [ઉપાસના કહીએ છીએ.—] અગ્નિ પૂર્વ [વર્ણ] રૂપ [છે.] સૂર્ય ઉત્તર [વર્ણ] રૂપ [છે.] બસ સંધિ [છે. ને]. વીજળીઓ સંબંધ [છે.] એવી રીતે અધિવિધરૂપ [ઉપાસના કહી.] હવે અધિપ્રજરૂપ [ઉપાસના કહીએ છીએ.—] આચાર્ય પૂર્વ [વર્ણ] રૂપ [છે.] ૨

અન્તેવાસ્યુત્તરરૂપમ્ વિદ્યાં સન્ધિઃ । પ્રવચનમ્ સન્ધાનમ્ । इत्यधिविधम् । अयाधिपजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननम् सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ૩ ॥

શાબ્દાર્થઃ—શિષ્ય ઉત્તર [વર્ણ] રૂપ [છે.] વિદ્યા સંધિ [છે.] પ્રવચન (ગુરુશિષ્યનું પ્રશ્નોત્તરરૂપ આપણું) સંબંધ [છે.] એવી રીતે અધિવિધરૂપ [ઉપાસના કહી.] હવે અધિપ્રજરૂપ [ઉપાસના કહીએ છીએ.—] માતા પૂર્વ [વર્ણ] રૂપ [છે.] પિતા ઉત્તર [વર્ણ] રૂપ [છે.] પ્રજા સંધિ [છે.] પ્રજાની ઉત્પત્તિ સંબંધ [છે.] એવી રીતે અધિપ્રજરૂપ [ઉપાસના કહી.] ૩

अयाध्यात्मम् । अषराहनुः पूर्वरूपम् । उत्तराहनुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनावाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ४ ॥ [सन्धिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिपजं लोकेन] इति तृतीयोऽनुवाकः ॥-४ ॥

૧ શબ્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મરૂપ [ઉપાસના કહીએ છીએ.—] નીચેની હેતુ (નીચેના હોઠથી ચિત્તુકના અંતરપર્યંતનો ભાગ) પૂર્વ [વર્ણ]રૂપ [છે,] ઉત્તરહેતુ (ઉપરના હોઠથી નાસિકાના મૂલપર્યંતનો ભાગ) ઉત્તર [વર્ણ]રૂપ [છે,] વાણી સંધિ [છે,] લુભ સંબંધ [છે] એવી રીતે અધ્યાત્મરૂપ [ઉપાસના કહી] એવી રીતે આ મહાસંહિતા [વ્યાખ્યાન કરાઇ] ને [અધિકારી] એવી રીતે કથન કરેલી આ મહાસંહિતાને ઉપાસે છે [તે] પ્રજાવડે, પશુઓવડે, તેજવડે, ખાવાધોળ્ય અન્નવડે [ને] સ્વર્ગલોકવડે સંપન્ન થાય છે ૪

૨ વિવેચન—હવેની કામનાવાળા પુરુષવડે અનુગ્રાન કરેલી સંહિતાની ઉપાસના વાંછિત ફલ આપનારી થાય છે, અને હવેની ઇચ્છાથી રહિત પુરુષવડે અનુગ્રાન કરેલી તે ઉપાસના બ્રહ્મવિદ્યાના કાગજરૂપ થાય છે શુદ્ધિ-રહિત પુરુષવડે બ્રહ્મ જાણવાને અશક્ય છે તેથી શુદ્ધિની કામનાવાળા પુરુષનો જપ પશુ બ્રહ્મવિદ્યાનો હેતુ થાય છે. લક્ષ્મીરહિત પુરુષથી ચિત્તની શુદ્ધિમટે વાગારિકનું અનુગ્રાન થઈ શકે નહિ તેથી લક્ષ્મીની કામનાવાળા પુરુષનો કરેલો હોમ પણ પર્વપરાવડે બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉપયોગી ॥ એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાની સમીપમાં ઉપદેશ કરેલાં સાધનોનું પરમપ્રયોજન છે એમ સર્વજ જાણવું ૪ [સન્નિધિ, આચાર્ય પૂર્વરૂપમ્, ક્વચિપ્રજમ્ ને લોકેન એ ચાર મંત્રોનાં દ્વય છે] એપ્રમાણે બ્રીહ્મ અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૪

હવે પ્રથમા અર્થને ધારણ કરવાના શુદ્ધિસામર્થ્યની કામનાવાળા તથા લક્ષ્મીની કામનાવાળા પુરુષને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન જે જપ તથા હોમ તે કહેવાય છે—

૧ યજ્ઞન્દસામૃષ્મો વિષ્ણુરૂપઃ । હન્દોન્મ્પોઽધ્યવૃતાત્સન્નમૂવ । સ મેન્દ્રો મેચ્યા સ્પૃણોતુ । અવૃત્તસ્ય દેવ ધારણો મૂપાસમ્ । શરીરં મે વિવર્ષણમ્ । જિહ્વા મે મધુમત્તમા । કર્ણાભ્યાં મૂરિ વિશ્રુવમ્ । વ્રજણઃ કોશોઽસિ મેષયા પિહિત । શુભં મે ગોપાય । આવહન્તી કિતન્વાના ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વેદોમાં એક [ને] સર્વરૂપ [છે, અને જે] વેદરૂપ અમૃતથી પ્રતીત થયો, તે ઇંદ્ર અને મેધામાં સમર્થ કરે છે દેવ । [હું] અમૃતનો ધારણ કરનારો થઈ મારું શરીર નીરાગ [થાઓ] મારી લુભ અત્યંત મધુરતાવાળી [થાઓ] કાનોવડે બહુ સાંભળનારો [થઈ] તમે વ્રજના કોશ છે [તમે] મેધાવડે ઢંકાયેલા [છો] મારું એવ રક્ષણ કરે. લાવનારી [ને] વિસ્તારનારી ૧

વિવેચન—જે ઈન્દ્ર વેદોમાં પ્રધાન હોવાથી એક છે, અને સર્વ વાણીમાં વ્યાપક હોવાથી સર્વરૂપ છે, તથા જે વેદરૂપ અમૃતમાંથી પ્રજાપતિને સારજૂત પ્રતીત થયો છે તે ઈન્દ્રરૂપ ઇંદ્ર અને શુદ્ધિમાં સમર્થ કરે છે દેવ । તે શુદ્ધિની યોગ્યતાથી હું અમરભાવના હેતુરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનો ધારણ કરનાર થઈ મારું શરીર નીરાગી થાઓ મારી લુભ સય, હિન, મિત્ર તથા સ્વાધ્યાયરૂપ જાપણ કરનારી થાઓ હું અને કાનોવડે આત્મમતાને ઉપયોગી બહુ શ્રવણ કરનાર થઈ હુંકામાં એજ ૧ મારો કાર્યકરણસંધાત આત્મમતાને યોગ્ય થાઓ છે ઈન્દ્ર । તમે બ્રહ્મા પ્રતીક હોવાથી બ્રહ્મા પ્રાપ્તિસ્થાનરૂપ છો તમે લૌકિક શુદ્ધિવડે આગ્રહાદિત છો, અર્થાત મનુષ્યરૂપના પુરુષોવડે તમારો સદ્માન અંત્રાન છે તે તમે મારા શ્રવણથી ઉપજેલા આત્મમતા આદિનું રાત્રેવેદિકથી રક્ષણ કરો એ સર્વ શુદ્ધિની કામનાવાળા પુરુષોમટે કહી હવે લક્ષ્મીની કામનાવાળા પુરુષને હોમમટે જે મંત્ર છે તે કહીએ છીએ—જે ઈન્દ્ર । મારા પત્રાદિને લાવનારી અને વિસ્તારનારી, [આ સમ્યક્ આગળના મત્રસાથે સંજન રાખનારો છે,] ૧

કુર્વાણાઽષીરમાત્મનઃ । વાતાવૃત્તિ મય ગાવઃ । અન્નગાને ચ સર્વદા । તત્તો મે

શ્રિયમાવદ્ । લોમશાં પશુમિઃ સહઃ સ્વાહા । આ મા યન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । વિ
મા યન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । પ્ર મા યન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । દ મા યન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ
સ્વાહા । જ મા યન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—મારાં વસોનો, તથા મારી ગાયોનો, અને ઇન્દ્રિયાનેનો સર્વદા શીઘ્ર
નિર્વાહ કરનારી [ને] શેખવાળી [તથા] પશુઓસહિત લક્ષ્મીને પછી મારા લક્ષ્મી લાવો,
સ્વાહા બ્રહ્મચારીઓ અને પ્રાસ થાઓ, સ્વાહા વિવિધ બ્રહ્મચારીઓ મારા લક્ષ્મી આવો,
સ્વાહા બ્રહ્મચારીઓ અતિશુદ્ધિવાળા થાઓ, સ્વાહા બ્રહ્મચારીઓ ઇન્દ્રિયાનાં જયવાળા
થાઓ સ્વાહા બ્રહ્મચારીઓ મનના નિમગ્નવાળા થાઓ, સ્વાહા ૨

વિવેચન—મારાં વસોનો, મારી ગાયોનો, અને ને પીવાયોઅ પદાર્થોનો શીઘ્ર સર્વ કાલ નિર્વાહ
કરનારી, તથા બકરી ને ઘેરી આદિ વાળ તથા જીનવાળાં પ્રાણીઓયુક્ત અને અન્ય ગાય આદિ
પશુઓઅદિત લક્ષ્મીને શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થયા પછી માગ લક્ષ્મી લાવો, સ્વાહા સ્વાહામર હોમમર્તિનાં મંત્રની
સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે શુદ્ધિરહિત પુરુષને લક્ષ્મી અનેઈને મારેજ થાય છે તેથી આદી શુદ્ધિની વૃદ્ધિ
થયા પછી લક્ષ્મીને લાવો જેમ કશું છે વિદ્યા સંપાદન કરવા ઇચ્છનારા શિષ્યો અને પ્રાસ થાઓ, સ્વાહા,
ધનતાનાદિ વિવિધ વસ્તુઓને ઇચ્છનારા શિષ્યો મારા લક્ષ્મી આવો, સ્વાહા શિષ્યો અતિશુદ્ધ શુદ્ધિવાળા
થાઓ, સ્વાહા શિષ્યો ઇન્દ્રિયા નિમગ્નવાળા થાઓ સ્વાહા શિષ્યો મનના જયવાળા થાઓ, સ્વાહા ૨

યશો જનેઽસાનિ સ્વાહા । યેપાન્વસ્પતેઽસાનિ સ્વાહા ॥ તં ત્વા ભગ પ્રવિશાનિ
સ્વાહા । મા મા ભગ પ્રવિશ સ્વાહા । તસ્મિન્સહસ્રશાસ્ત્રે । નિર્ભગાંઽહં ત્વયિં સ્મૃજે
સ્વાહા । યથાઽઽપઃ પ્રવતા યન્તિ । યથા માસા અહર્જરમ્ । એવાં માં વ્રહ્મચારિણઃ ।
યાતરાયન્તુ સર્વતઃ સ્વાહા ॥ પ્રતિવેશોઽસિ પ્ર મા માહિ પ્ર મા પચસ્વ ॥ ૩ ॥
[વિવન્વાના શમાપન્તુ વ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા યાતરાયન્તુ સર્વતઃ સ્વાહેકં ચ] । इति
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જનસમૂહમાં યશસ્વી થઈ, સ્વાહા અર્થતઃ એક [ને] અર્થતઃ ધનવાન
થઈ, સ્વાહા હે ભગવન્ । તે [બ્રહ્માના પ્રતીકરૂપ] તમારા પ્રતિ પ્રવેશ કરો, (આપરૂપ થઈ)
સ્વાહા હે ભગવન્ । તે [તમે] મારા પ્રતિ પ્રવેશ કરો, સ્વાહા હે ભગવન્ । તે
સહસ્રશાખાવાળા (બહુ ભેદવાળા) તમારામાં હું [પાપકર્મોને] ધોઈ છું, સ્વાહા જેમ
જલ નીચા [દગ] લક્ષ્મી જાય છે, જેમ માસો વર્ષલક્ષ્મી [જાય છે] એવી રીતે હું રચનોર ।
બ્રહ્મચારીઓ સર્વલક્ષ્મીથી મારા પ્રતિ આવો સ્વાહા [તમે શ્રમને, દુર કરવાના સ્થાનરૂપ]
સમીપના ઘર [જેવા છે તેથી] અને પ્રખ્યાત કરો, [તથા] અને પ્રાસ કરો (અને
આપરૂપ કરો) ૩

વિવેચન—આ વિદ્યાના પ્રવેશમાં જે લક્ષ્મીરૂપ ધનની ઇચ્છાવાળા, અધિમરી જણાવે છે તે
અધિમરીની તે ધનમરેની કામના કર્મમાટે છે, કર્મ પાપસંસ્મરેની નિવૃત્તિમાટે છે તે પાપસંસ્મરેની નિવૃત્તિ
થવાથી પુરુષને જાન ઉત્પન્ન થાય છે “ જ્ઞાનમુત્પચતે પુણં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણ ॥ ” (પાપકર્મો

કય યનાથી-પુરુષોને જ્ઞાન ઉપજે છે), એ સ્મૃતિવચન પણ પ્રાપના સ્વપ્નારા જ્ઞાનને પ્રાદુર્ભાવ જણાવે છે. ૪ [વિતન્વાના ને-શમાયન્તુ] બ્રહ્મચારિણ. સ્વાહા એ પ્રત્યેકના દેશ વિભાગ ને ઘાતરાયન્તુ સર્વતઃ સ્વાહા એના અગીઆર વિભાગ છે.] એ પ્રમાણે ચોથા અનુવાકની તાત્પર્યદીપ્તિ પૂરી થઈ. ૪
૧. પરંપરાવે વિદ્યામાં ઉપયોગી થનારા સુદિની કામનાવાળાના તથા, વૃદ્ધાની કામનાવાળાના મંત્રો કહીને હવે બ્રાહ્મતરૂપ બન્યાની ઉપાસના કહેવાય છે:— ૫

ભૂર્ભુવઃ સુવરિતિ વા एतास्तिष्ठो व्याहृतयઃ । તાસામુ હ સ્મૈતાં ચતુર્થમ્ । માહાચમસ્યઃ પ્રવેદયતે । મહં इति । તદ્વ્રજા । સ આત્મા । અદ્વાન્યન્યા દેવતાઃ । ભૂરિતિ વા અયં લોકઃ । ભુવ इत्यन्तरिक्षम् । સુવરિત્યસૌ લોકો ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મૂઃ ભુવઃ સ્વઃ એ પ્રસિદ્ધ ત્રણ બ્રાહ્મતિઓ [કહી છે.] તેઓમાં આ ચોથીને માહાચમસ્ય દેખતા હવા, તે મહઃ [છ.] તે બ્રહ્મ [છ.] તે આત્મા [છ.] અન્ય દેવો અંગે [છ.] મૂઃ એ પ્રસિદ્ધ આ લોક [છ.] ભુવઃ એ અંતરિક્ષ [છ.] સ્વઃ એ તે [સ્વર્ગ] લોક [છ.] ૧. ૧૮ ૮ ૧

વિવેચનઃ—મૂઃ ભુવઃ સ્વઃ આ પ્રસિદ્ધ ત્રણ બ્રાહ્મતિઓ શાસ્ત્રમાં કહી છે. તેઓમાં આ ચોથી મહઃ એ બ્રાહ્મતિને મહાચમસ્યના પુત્ર માહાચમસ્યપિ દેખતા હવા, એ ને મહઃ બ્રાહ્મતિ છે તે બ્રહ્મ છે, તે તે આત્મા છે, સપાદિ અન્ય દેવો ને લોકો આ બ્રાહ્મતિરૂપ બહાની અવયવો છે. મૂઃ એ પ્રસિદ્ધ આ લોક છે, ભુવઃ એ અંતરિક્ષલોક છે, અને સ્વઃ એ સ્વર્ગલોક છે. ૧. ૧૮ ૮ ૧

મહં इत्यादित્યાં । આદિત્યેન વાવ સર્વે લોકો મહીયન્તે । ભૂરિતિ વા અગ્નિઃ । ભુવ इति, વાયુઃ । સુવરિત્યાદિત્યઃ । મહં इति, ચન્દ્રમાઃ । ચન્દ્રમસા વાવ સર્વાણિ જ્યોતીશ્ વિન્મહીયન્તે । ભૂરિતિ વા ક્ષુદ્રઃ । ભુવ इति સામાનિ । સુવરિતિ યજૂશ્ચિ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મહઃ આ સૂર્ય [છ.] સૂર્યવડે પ્રસિદ્ધ સર્વ લોકો વૃદ્ધિ પામે છે. મૂઃ આ પ્રસિદ્ધ અગ્નિ [છ.] ભુવ આ વાયુ [છ.] સ્વ આ આદિત્ય [છ. ને] મહઃ આ ચંદ્રમા [છ.] ચંદ્રમાવડે પ્રસિદ્ધ સર્વ જ્યોતિઓ વૃદ્ધિ પામે છે. મૂ આ પ્રસિદ્ધ ક્ષુદ્રલોક [છ.] ભુવઃ આ સામાન્ય [છ.] સ્વઃ આ યજુર્લોક [છ.] ૨

મહં इति વ્રજા । વ્રજાના વાવ સર્વે વેદો મહીયન્તે । ભૂરિતિ વૈ માણઃ । ભુવ इत्यપાનઃ । સુવરિતિ, વ્યાનઃ । મહં इत्यજપ્ર । અજેન વાવ સર્વે માણા મહીયન્તે । તા વા एताश्चतस्रश्चतुर्था । ચતસ્રશ્ચત્ત્વો વ્યાહૃતયઃ । તા ચો વેદ । સ વેદ વ્રજા । સર્વે સ્મૈ દેવા વલિમાવહન્તિ ॥ ૩ ॥ [અસૌ લોકો યજુશ્ચિ વેદ દ્વે ચ] इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—મહઃ આ બ્રહ્મ [કહાર] [છ.] પ્રજાવડે પ્રસિદ્ધ સર્વ વેદો પૂજાય છે. મૂ આ પ્રસિદ્ધ પ્રાણ [છ.] ભુવઃ આ અપાન [છ.] સ્વ આ વ્યાન [છ. ને] મહઃ આ અજ [છ.] અજવડે પ્રસિદ્ધ સર્વ પ્રાણો વૃદ્ધિ પામે છે તે પ્રસિદ્ધ આચાર [બ્રાહ્મતિઓ] ચાર પ્રકારની [થાય છે, એમ] ચાર, ચાર બ્રાહ્મતિઓ [છ.] ને તેમને જાણે છે તે પ્રજને જાણે છે, આને માટે સર્વે દેવો બલિ લાવે છે. ૩. ૫. ૫

વિવેચન:—મહઃ એ સંકાર છે. સંકારના ઉચ્ચારણપૂર્વક વેદોનું ઉચ્ચારણ હોવાથી તથા સંકાર એ અલ્પતા વાચક હોવાથી સંકારવડે પ્રસિદ્ધ સર્વે વેદો પૂર્ણ થાય છે. મુઃ એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણ છે, મુચઃ એ અપાન છે, સ્વઃ એ વ્યાન છે, મહઃ એ અંતઃ છે. અન્યવડે પ્રસિદ્ધ સર્વે પ્રાણો તૃપ્તિ પામે છે. પ્રસિદ્ધ મુઃ, મુચઃ, સ્વઃ ને મહઃ આ ચાર બ્રાહ્મણો લોક, દેવ, વેદ ને પ્રાણદેહિવડે ચાર પ્રકારે ભેદ પામે છે. તેમ જ ચાવી મુઃ એ એક બ્રાહ્મણ પ્રિયથી, અગ્નિ, જગદેવ ને પ્રાણ એમ ચાર પ્રકારની છે; મુચઃ એ અંતરિક્ષ, વાયુ, સામ ને અપાન એમ ચાર પ્રકારની છે; સ્વઃ એ સ્વર્ગ, આદિત્ય, ચલુષ ને વ્યાન એમ ચાર પ્રકારની છે; ને મહઃ એ આદિત્ય, ચંદ્રમા, સંકાર, ને અન્ય એમ ચાર પ્રકારની છે, એમ તે ચાર બ્રાહ્મણોમાંની પ્રત્યેક ચાર સંખ્યાવાળી છે. ને ઉપાસક એવી રીતે તે બ્રાહ્મણોને પ્રકારસહિત ઉપાસે છે તે અલ્પને ઉપાસે છે. તેથી તે ઉપાસકમાટે અગ્નિ આદિક સર્વે દેવો પ્રિય રૂપરસાદિષ્ઠ બલ લાવેને પ્રાપ્ત કરે છે. [અસૌ લોકાઃ ને ચત્વરિ એ પ્રત્યેક દશ દશ વિભાગવાળા મંત્ર છે, તથા ત્રીજા મંત્રમાં જેટલું આગળ દશ ભાગ પૂરા થઈ પછી બે ભાગ છે.] એ પ્રમાણે પાંચમા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫

અલ્પના સાધારણરમાટે તથા ઉપાસનામાટે હૃદયાકારરૂપ સ્થાન રહેવાય છે. જેથી તે સ્થાનમાં ઉપાસનાં કરેલ મનોમયપશુદિક ધર્મવડે પુકત તે અલ્પ જાણવામાં આવે છે તથા તે સ્થાન ને સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિમાટે માર્ગ રહેવાયોમ છે, આ અગ્નિપ્રાયથી છઠ્ઠા અનુવાકનો આરંભ થાય છે:—

સ યુ ઇપોઽન્તર્દૃશ્ય આકાશઃ । તસ્મિન્નયં પુરુષો મનોમયઃ । અમૃતો હિરણ્મયઃ ।
અન્તરેણ તાલ્લોકે । ય ઇય સ્તન દ્વાવલમ્બતે । સેન્દ્રયોનિઃ । યજ્ઞાસૌ કેશાન્તો વિવર્તતે ।
વ્યપોદ્ય શીર્ષકપાલે । મૃતિપ્રમૌ પ્રતિવિઘ્નિતિ । મુચ્ચ ઇતિ વાયૌ ॥ ૧ ॥

શીખડાર્થ:—તેને આ હૃદયની અંતર આકાશ [છે] તેમાં આ પુરુષ મનોમય, અમૃતરૂપ [ને] પ્રકાશમય [છે.] તાલ્લોકી મધ્ય જે આ સ્તનની પેઠે લટકે છે. જ્યાં આ હેરાનું મૂલ વિભાગવડે વિદ્યમાન છે [ત્યાંથી નીકળી] મસ્તકના કપાલવૃત્ત બેઠા કરીને [જે નીકળી છે] તે [સુપુચ્છાનાડી] અક્ષનો માર્ગ [છે. વિદ્વાન] મુઃ આવડે અગ્નિમાં સ્થિત થાય છે, મુચઃ આવડે વાયુમાં [સ્થિત થાય છે.] ૧

વિવેચન:—પ્રસિદ્ધ જે આ હૃદયની અંતર્ગત આકાશ છે તેમાં જે પુરુષ છે તે પુરુષ અંતઃકરણના સંબંધવાળો, મરણપર્યંત ને પ્રકાશમય છે. હવે તે સપ્તચક્ષુની પ્રાપ્તિને માર્ગ રહે છે:—હૃદયથી ઉપર પ્રવૃત્ત યથેથી સુપુચ્છાનાડી, મુખમાં તાલ્લોકની અથ જે આ વાહનીના આંચળી પેઠે મંત્રિખંડ લટકે છે તેના મધ્યમાં આવી છે. જ્યાં આ હેરાનું મૂલ વિભાગવડે વિદ્યમાન છે એવા મસ્તકરેસમાં (મૂર્ધરેસમાં) તે મસ્તકની બોવે રીત વાગેનું ભેદન કરીને જે નીકળે છે તે સુપુચ્છાનાડી અલ્પતરૂપની પ્રાપ્તિનું દાર છે. વિદ્વાન તે નાડીદ્વારા મસ્તકથી નીકળીને આ લોકના અધિષ્ઠાતા જે મુઃ આ બ્રાહ્મણરૂપ અલ્પના અંતરૂત અગ્નિ છે તે અગ્નિમાં સ્થિત થાય છે, અર્થાત્ અગ્નિરૂપે આ લોકને પામે છે, તેમજ મુચઃ આ બીજી બ્રાહ્મણરૂપ વાયુ છે તેમાં પણ તે સ્થિત થાય છે. ૧

મુચ્ચરિત્પાદિત્યે । મહ ઇતિ વ્રહ્મણિ । આમોતિ સ્વારાજ્યમ્ । આમોતિ મનસસ્પતિમ્ ।
વાચપતિશ્ચક્ષુષ્પતિઃ । શ્રોત્રપતિર્વિજ્ઞાનપતિઃ । ઇત્યતો ભવતિ । આકાશચરીરં વ્રહ્મ । સત્યાત્મ
પ્રાણારામં મનઃઆનન્દમ્ । જ્ઞાન્તિસમૃદ્ધમમૃતમ્ । ઇતિ માધ્વીનયોગ્યોવાસ્સ્વ ॥ ૨ ॥
[વાયાવમૃતમેકં ચ] ॥ ઇતિ પશ્ચોન્નુવાકઃ ॥ ૬ ॥

શીઘ્રાર્થઃ—સ્વઃ એ આદિત્યમાં (સ્થિત થાય છે,) મહઃ એ અક્ષમાં (સ્થિત થાય છે,) સ્વારાત્ય પામે છે, મનના પાતને પામે છે, વાણીનો પતિ [થાય છે,] ચક્રને [પતિ [થાય છે,] ઓત્રનો પતિ [થાય છે,] બુદ્ધિનો પતિ [થાય છે,] તેથી આ [આધિક] થાય છે. આકાશરૂપ શરીરવાળું અક્ષ સત્યરૂપ, પ્રાણરૂપ, મનઆનંદ, સાંતિસંપ્રદ [ને] અમૃત [છે] એમ હે પ્રાચીનયોગ્ય । ઉપાસના કર. ૨

વિવેચનઃ—વળી તે વિદ્વાન્ સ્વ આ ત્રીજી બાહ્યવિરૂપ સ્વર્ગમાં સ્થિત થાય છે. ૫મી તે મહઃ એ અંગીભૂત યોધી બાહ્યવિરૂપ અક્ષમાં સ્થિત થાય છે. તેમાં આત્મભાવથી સ્થિત થઈને અક્ષરૂપ થયેલો સ્વારાત્યને પામે છે, અર્થાત્ નેમ અક્ષ છે તેમ અંગમૃત દેવોનો પોતે અધિપતિ થાય છે, અને સર્વદેવો અંગમૃત થઈને નેમ અક્ષને બધે આપે છે તેમ આને પણ પ્રચ્છિત વિષયોરૂપ બધે આપે છે. એવો વિદ્વાન્ મનોના પતિરૂપ અક્ષને પામે છે. તે સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ વાણીઓનો પતિ થાય છે, ચક્રઓનો પતિ થાય છે, તે ઓત્રનો પતિ થાય છે, તેથી પણ આ (આગળ કહેવાનાં અક્ષનાં વિશેષર્થ) અધિક થાય છે તે વિશેષણો આ છે.— અક્ષ આકાશનેવા સૂક્ષ્મસ્વરૂપવાળું, ધર્મઅર્થોરૂપ સત્સ્વભાવવાળું, પ્રાણોની જેમ સ્થિત છે એવું, મનને વાસ્તવિક સુખ કરનારું, સાંતિસંપન્ન, બ્રહ્મસ્વ-ને અરજીધર્મરહિત છે. એવી રીતે અનોખપણાદિ ધર્મોવડે વિશિષ્ટ વિકૃતપ્રકારનું ને અક્ષ છે તેની હે પ્રાચીનયોગ્ય । ૬ ઉપાસના કર, એમ માહત્યમરમ પોતાના પ્રાચીન-યોગ્યનામના શિષ્યપ્રતિ ઉપદેશ કરે છે. ૨ [વાયો ભીં એક દશક ધર્મ, સમુત્તમ ભીં બીજી દશક ધર્મ, અને તે મંત્રમાં એક ભાગ વધારે છે.] એ પ્રમાણે છતાં અનુવાકની તાત્પર્યદ્રષ્ટિમાં પૂરી ધર્મ.

હે વૃથિની આદિક પાંચના સમુદાયરૂપે દ્વિરવપગર્ભની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે.—

પૃથિવ્યન્તરિસં શૌર્દિશોજ્વાન્તરદિશઃ । અગ્નિર્વાયુરાદિત્યચન્દ્રમા નક્ષત્રાણિ । આપ્તે ઓષધયો જનસ્પતય આકાશ આત્મા । ઇત્યધિભૂતવ । અયાધ્યાત્મય । માણોજ્ઞાનો ધ્યાને હવાનઃ સમાનઃ । ચક્ષુઃ યોત્રં મનો વાક્ત્વક્ । વર્મવાદસ સ્નાવાસ્થિ મજ્જા । પતદઃ ધિવિધાય ક્રુપિરવોવત્ । પાદ્મકં વા દ્વદ્ સર્વમ્ । પાદ્મકૈનૈવ પાદ્મક સ્પૃણોતીતિ ॥ ૧ ॥ [સર્વમેકં ચ] इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ૭ ॥

શીઘ્રાર્થઃ—પૃથિવી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, દિશા [ને] અવાંતરદિશા [આલોકરૂપ પાંકત છે.] અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા [ને] નક્ષત્રો [આ દેવતારૂપ પાંકત છે] જલ, ઓષધિઓ, જનસ્પતિઓ, આકાશ [ને] આત્મા [આ ભૂતરૂપ પાંકત છે.] એવી રીતે અધિભૂત [પાંકત કર્યું.] હવે અધ્યાત્મ [પાંકત કહેવાય છે.—] પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન [ને] સમાન [આ વાયુરૂપ પાંકત છે.] નેત્ર, ઓત્ર, મન, વાણી [ને] ત્વચા [આ ઇન્દ્રિયરૂપ પાંકત છે.] યર્ષ, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ [ને] મનશા [આ ધાતુરૂપ પાંકત છે.] એવી રીતે કદંબના કરીને [કોષ] ન્દધિ કહેતા હવા પ્રસિદ્ધ આ સર્વ પાંકત [છે.] પાંકતવચ્ચ પાંકતને પૂરે છે. ૧ ;

વિવેચન—પંક્તિપદ્ધતિ અલેક ચરણમાં પાંચ પાંચ અક્ષર હોય છે. પત્ની, વજ્રમાન, યુવ, દેવસંજ્ઞી દ્ય ને સમુદાયની દ્ય એ પાંચવડે વત સંપાદન થઈ શકે છે તેથી પંક્તિપદ્ધતિ સાદસ્યને ધીવે યદ્ પણ પાંકત (પાંચનો સમૂહ) કહેવાય છે. હવે લોકદર્શિના પાંકતની વચરૂપે કદંબના કરે છે તે કદિપત વચરૂપે પુરપ પંક્તિરૂપ પ્રજાપતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પૃથિવી આદિનાં પાંકત આ પ્રમાણે છે—પૃથિવી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, દિશા ને અવાંતરદિશા આ લોકરૂપ પાંકત છે અગ્નિ, વાયુ, સર્પ, ચંદ્રમા ને નક્ષત્ર આ દેવતારૂપ પાંકત છે, જલ, ઓષધિ આ ઓષધિઓ, પીપળા આદિ વનસ્પતિઓ, આકાશ ને વિરાટરૂપ આત્મા આ ભૂતરૂપ પાંકત છે,

એવી રીતે અધિભૂતરૂપ, પાંકત કહ્યું:—જ્યાં લોકજાણ ને દેવતાપાકત કહેને હોવાથી જે, અધિભૂતનું કથન છે તે અધિજ્ઞાને ને અધિદેવતારૂપ અને પાંકતોના ઉપવક્તૃભાવે છે હવે અધ્યાત્મરૂપ ત્રણ પાંકત કહેવાય છે:—પ્રાણ, અપાન, આન, ઉદાન ને સમાન આ વાયુરૂપ પાંકત છે. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાણી ને ત્રણ આ હિન્દરૂપ પાંકત છે. ચર્મ, માંસ, રસાયુ, અસ્થિ અને અલ્પા આ વાતુરૂપ પાંકત છે. એમ કહેવાના કરીને એ જ્ઞાનવાળા કાંઈ નહિ કહેતા હવા. પ્રસિદ્ધ આ સર્વ પાંકત છે. અધ્યાત્મરૂપ ત્યાગતવરૂપ, સમ્યાની, દુષ્ટતાથી, આજ્ઞાપાંકતને પૂરે છે, અર્થાત્ એકરૂપ બધું છે: આ સર્વ પાંકત છે એમ ને બધું છે, તે પ્રજાપતિરૂપ થાય છે. ૧ [સર્વમ્ આત્મજ એક દયાક પૂરું થાય છે, ને તે ઉપરાંત એકાનિભાગ છે.] એ પ્રમાણે સાતમા અનુવાકની તત્ત્વપર્વદીપિકા પૂરી થયે. ૭-૧-૫-૧

હવે સર્વ ઉપાસનાના અંગસ્મૃત-કંકારની ઉપાસના કહેવાય છે:—

ઓમિતિ વ્રજતે । ઓમિતીદં સવમ્ । ઓમિત્યેતદનુકૃતિર્દે સ્મ વા અપ્યાર્થાવ
પૈત્યાધાવયન્તિ । ઓમિતિ સામાનિ ગાયન્તિ । ઓશોમિતિ શુદ્ધાણિ શુશન્તિ ।
ઓમિત્યધ્વયુ પ્રતિગરં પ્રતિગુણાન્તિ । ઓમિતિ । વ્રજ્યા પ્રસૌતિ । ઓમિત્યગ્રિહોશ્રમુજાનાન્તિ ।
ઓમિતિ વ્રાહ્મણઃ મવક્ષ્યમાહ વ્રજોપાપ્નવાનીતિ । વ્રજૈવોપાપ્નોતિ ॥ ૧૧ ॥ [દશે]
દશમસ્કન્ધવાકઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—ઠં એ બ્રહ્મ [છે.] ઠં એ આ સર્વ [છે.] ઠં એ આ અનુકરણ, પ્રસિદ્ધ [છે.], વળી [છે] આશીર્વાદ [આ], એમ [અર્થ] સંભળાવે છે. ઠં એમ સાંભળે ગાય છે. ઠં શોમ એમ શોભાને બધું છે. ઠં એમ અધ્વયુ પ્રતિગરને બધું છે. ઠં એમ બ્રહ્મ પ્રેરે છે. ઠં એમ અગ્રિહોત્રપ્રતિ અનુસાર આપે છે. બ્રાહ્મણ પ્રવચનમાં (બ્રહ્મ યજ્ઞનાં આદિમાં) ઠં એમ કહે છે. બ્રહ્મને ધાંધું એમ [ઉચ્ચતો હોય] બ્રહ્મને પાછો છે. ૧૧ [વિવેચન:—ઠં એ અર્થ, બ્રહ્મ છે એમ મનવડે ઉપાસના કરે. ઠં એ અર્થ, આ સર્વ છે, અર્થાત્ શબ્દરૂપ આ સર્વ પ્રપચ કંકારથી વ્યાપ્ત છે. હવે વૈદિક-હિન્દરૂપવડે, કંકારની, આસિરૂપવડે, ઠં એ અનુકરણમાં વપરાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ હોમ, ભંષ, એમ આતા કરી પી ઠં એવા ઉચ્ચારણવડે રીતો તે ક્ષિપિા બંગીકર કરે છે. વળી દેવોપ્રતિ દવિષ્ આપવોની સમયમાં હે આશીર્વાદ (મિતૃનાં અંશિને પ્રત્યક્ષિત કરનાર ઋતિવર્) દેવોને આ (ઠં નો ભાગ) આ સંભળાવ, એમ અર્થવેદમાં કહેલ કર્મ કરનારા અધ્વયુએ બંધે છે. અધ્વયુએ પછે આ (ઠંનો ભાગ) એમ દેવોને સમજાવે છે સાંભળુ આન કરનારા ઉદાતા પછે ઠંના ઉચ્ચારણપૂર્વક સાંભળુ ગાન કરે છે. હોતા પછે ઠં શોમ (શુભ) એવા ઉચ્ચારણપૂર્વક કહોતે (ગીતિવર્તિત ઋણાઓને) બંધે છે. ઠં એવા ઉચ્ચારણપૂરસર અધ્વયુ હોતાપ્રતિ પ્રતિભરે (પ્રાસાદનલોભક શબ્દ) બંધે છે. ઠં એમ બહો (નૃષ્ય વેદમાં કહેવા) પ્રયાથ બળનાર ઋતિવર્) બીજા ઋતિવર્ને ગ્રેહણાદિ ક્રિયામાં પ્રેરે છે. વળતાન ઠં એવા ઉચ્ચારણવડે અગ્રિહોત્રના હોમમાં અધ્વયુને દેવોપ્રેરે હોમમય લેવાની તથા હોમવાની બનવા આપે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના આરભમાં ઠં એમ ઉચ્ચારણ કરે છે. હવે હજનાં કથનના નિમિત્તવડે બહોની ઉપાસનાના વિધિ કહે છે:—ન પુરુષ હં બહોને પ્રાપ્ત યદ્ એમ ક્ષણ કરે છે તે પુરુષ ઠં આ વાર્યાકશબ્દવડે વાચ્ય બહોની ઉપાસના કરે. તે ઉપાસનાવડે તે ઉપાસક અવસ્થા બહોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧ [આમાં કથી માંડીને દશ વિભાગ છે.] એ પ્રમાણે આયો અનુવાક પૂરો થયો. -૨-

પૂર્વેકી ઉપાસનાથી બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રવણ કરી શ્રીતરમાર્તકર્મના બ્યર્થપણની પ્રોષ્ઠને થકા થાય તો તે સંઘ દરેક રીતે ઉપાસના તથા કર્મનો શત્રુત્વ્ય કહેવા નવમા અનુવાકનો આરંભ થાય છે:—

કૃતશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । સત્યશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । તપશ્ચ સ્વાધ્યાય-
મવચને ચ । દમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । શમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । અગ્રયશ્ચ
સ્વાધ્યાયમવચને ચ । અગ્નિહોત્ર ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । અતિથયશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને
ચ । માનુષ્યે ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । પ્રજનશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને
ચ । પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ । સત્યમિતિ સત્યવચ્ચા રાયીતર । તપ इति । તપોનિત્યઃ
પૌરુષિણિઃ । સ્વાધ્યાયમવચને એવિતિ નાકો મૌદગલ્યઃ । તદ્દિ તપરતદ્દિ તપઃ ॥ ૧ ॥
[પ્રજા ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ પદ ચ] इति नवमोऽनुवाकः ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—કૃત. તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશાન કરવાયોગ્ય છે.] સત્ય તથા
સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશાન કરવાયોગ્ય છે.] તપ તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશાન
કરવાયોગ્ય છે.] દમ તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશાન કરવાયોગ્ય છે.] શમ તથા સ્વાધ્યાય
ને પ્રવચન [અનુશાન કરવાયોગ્ય છે.] અગ્રિહોત્ર તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશય છે.]
અગ્નિહોત્ર તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશય છે.] અતિથિઓ તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન
[અનુશય છે.] લૌકિક તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશય છે.] પ્રજા તથા સ્વાધ્યાય ને
પ્રવચન [અનુશય છે.] પ્રજન તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશય છે.] પ્રજાતિ તથા
સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન [અનુશય છે.] સત્ય [અનુશય છે.] એમ સત્યવચ્ચા રાયીતર [માને
છે.] તપ [અનુશય છે.] એમ તપોનિત્ય પૌરુષિણિ [માને છે.] સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન
[અનુશય છે.] એમ નાક મૌદગલ્ય [માને છે.] તેજ તપ [છે.] તેજ તપ [છે.] ૧

વિવેચનઃ—ચિત્તી, શુદ્ધિ તથા ઉપાસનાના ફલનો પરિપાક ઇન્દ્રિયાર પુરુષે યાઓકત કર્મના પુણ્યક્રિયાતરૂપ
પ્રસાદ; યાઓકતવન ને યાઓકત અધ્યાયન, અનુશય છે. યથાસમર્થ કૃષ્ણકાંડપર્યાલેષ તથા, શાસ્ત્રેન અધ્યયન ને
યાઓકત અધ્યયન કરવાનું એ અનુશાન કરવાયોગ્ય છે. કુરુપદિ કૃત્વાર્મા સામર્થ્યરહિતને ધનદાનરૂપ તપં જાણુ. નિષિદ્ધ
વિષયોથી સમુશાદિ બાહ્યદ્રિયોને નેકવારૂપ દમ, સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશય છે. નિષિદ્ધ વિષયના અનુચિતનથી
અમને, પાછું વાળવારૂપ શમ, સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશાન કરવાયોગ્ય છે. આધાનાદિ સંસ્કારવડે સિદ્ધ કરેલા
આદતવીયાદિ અગ્નિઓ ધારણ કરવાયોગ્ય છે, તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન અનુશય છે. અગ્નિહોત્રમાં સોમકાંડે તથા
પ્રાતઃકાંડે, હોમ્યકરુવે, એ યોગ્ય છે, તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશય છે. ઘેર આવેલો અતિથિ પૂજવાયોગ્ય
છે, તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશાન કરવાયોગ્ય છે. વિવાહાદિક ઉત્સવમાં બંધુ આદિકના સત્કારરૂપ લૌકિક
બ્યવહાર યથાપ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે, તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશય છે. પુત્રાદિરૂપ પ્રત્ય ઉત્પન્ન કરવાયોગ્ય છે અને
તેમાં ઈર્ષ્યાધાનાદિ સંસ્કાર કર્તવ્ય છે, તથા સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, અનુશાન કરવાયોગ્ય છે. અર્તાવિષે પ્રત્યેકપતિમાટે
પ્રરજેલી કોપાંતુ ન્હનુવિષે અમન, સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન, કરવાયોગ્ય છે. પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ કર્તવ્ય છે, અર્થાત્
પુત્રતા-યોગ્ય; કન્યાસાથે તથા પુત્રીના યોગ્ય વરસાથે લગ્ન કરવા કે એથી યોગ્ય પૌત્રાદિ ઉત્પન્ન થાય. પૌત્રાદિકની
ઉત્પત્તિના કર્તવ્યના કથનવડે શ્રુતિરશ્રુતિમાં કરેલાં સર્વે ક્રમ યોતાના વણીશ્રમાનુસાર ઉપાસકે અનુશાન કરવાયોગ્ય
છે એમ જાણુ; અન્યથા ચિદ્વિતના નહિ કરવાથી પ્રસન્નતાવડે પ્રતિબદ્ધ થયેલી ઉપાસના ફલના મધવસાનવાળો
કંઈ નથી. આ સર્વે કર્મોરે મુક્તિ પુરુષે પશ્ય સ્વાધ્યાય ને પ્રવચન વાળી અનુશાન કરવાયોગ્ય છે એમ જાણવના
સર્વે કર્મની સાથે સ્વાધ્યાય ને પ્રવચનનું મંદલ છે. સ્વાધ્યાયને બધીન અર્થેનું જ્ઞાન છે, અને અર્થજ્ઞાનને બધીન
પરમશ્રેય છે, તથા અધ્યયન કરેલાના અવિરંમરણમાટે વા કર્મની શુદ્ધિમાટે પ્રવચન છે તેથી સ્વાધ્યાય તથા
પ્રવચનમાં ચિત્તશુદ્ધિ ઇન્દ્રિયારે આર કરવાયોગ્ય છે. દેવે કરેલાં કર્મોમાં પ્રવચનપણવડે મત્તોરે દેખાડે છે:—

સત્યજ ઉત્તમ કર્મ હોવાથી અનુષ્ઠેય છે એમ સત્યવ્યાનામવાળા રથીતરન્કપિના પુત્ર રાથીતર આચાર્ય માને છે. તપજ ઉત્તમ કર્મ હોવાથી અનુષ્ઠેય છે એમ તપોનિલનામવાળા પુરુષિષ્ઠિમુનિના પુત્ર પૌરુષિષ્ઠ આચાર્ય માને છે. સ્વાધ્યાય ને પ્રવચનજ ઉત્તમ કર્મ છે તેથી તે અનુશાન કરવાયોગ્ય છે એમ ન્યાધનામવાળા મુદ્ગલ-
ન્કપિના પુત્ર મૌદ્ગલ્ય આચાર્ય માને છે. તે સ્વાધ્યાય ને પ્રવચનજ તપ છે, તેજ મુખ્ય તપ છે તેથી તે તપ અનુશાન કરવાયોગ્ય છે આ સિદ્ધાંત છે. ૧ [પ્રજાં ચ સ્વાધ્યાયમવચ્ચને ચ ત્વાં દય વિભાગ પૂરા યમાઃ ને તે ઉપરાંત ખીન ઇ વિભાગ આ મંત્રમાં છે.] એ પ્રમાણે નવમા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬

જે શ્રદ્ધાલુ પ્રતાના મહાપણાદિ દોષવડે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં સમર્થ ન થાય તેને નિરાશમની સાથે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ ફલની સિદ્ધિમાટે જપવાયોગ્ય મંત્રને દશમા અનુવાકવડે દેખાડે છે. નચેના મંત્રના ત્રિશક્ર મંથિ, પંકિત છંદ ને પરમાત્મા દેવતા છે, અને તેનો શ્રવણવિદ્યામાટે જપમાં વિનિયોગ છે:—

અહં વૃક્ષસ્ય રેરિવા । કીર્તિઃ પૃથું ગિરેરિવ । ઝર્ષવપિત્રો ધાજિનીવ સ્વમૃતમ્મિમ્ ।
દ્રવિળૅ સર્વર્ષસમ્ । સુમેધા અમૃતોક્ષિતઃ । ઇતિ ત્રિશક્રોર્વેદાનુવચનમ્ ॥ ૧ ॥ [અહૅપદ્]
इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

શીખદાર્થ:—હું વૃક્ષનો પ્રેરક [હું, મારી] કીર્તિ પર્વતના પૃથ્વેવી [છે, હું] ઊર્ધ્વપવિત્ર [હું] સૂર્યની પેઠે શુદ્ધ અમૃત હું પ્રકાશવાન ધન [પ્રાપ્ત થયું છે] સુમેધા [ને] અમૃતથી સુંદર [હું.] એમ ત્રિશક્રનું વેદાનુવચન [છે.] ૧

વિરચન:—હું સંસારરૂપ વૃક્ષનો ભેતણામરૂપે પ્રેરક છું અથવા હું સંસારરૂપ અસ્ત્યવૃક્ષનો વિપવૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રવડે હેઠનારો છું તેથી મારી મોક્ષવિષયની કીર્તિ પર્વતના ઉપરના ભાગની આર્થત ઉત્તત છે. મારા દેહાદિ સંધાતનું કારણ બ્રહ્મા છે તેથી હું ઊર્ધ્વપવિત્ર (બ્રહ્મરૂપ કારણવાળો) છું સૂર્યમાં જેવું શુદ્ધ અમૃતરૂપ આત્મ-
તત્ત્વ છે તેવું શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ હું છું આત્મતત્ત્વનું પ્રકાશક હોવાથી પ્રકાશવાળું તથા મોક્ષમુખનો હેતુ હોવાથી ધનનો જેવું ધનરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન અને પ્રાપ્ત થયું છે સંસારની ઉત્પત્તિ, રિચતિ ને સંહારરૂપ કુશલતાના યોગથી હું સુદરશુદ્ધિવાળો છું, ને તેથીજ અમરણ્યધર્મથી વા બ્રહ્માનેદરસારૂપ અમૃતથી સિંચાયેલો છું એમ બ્રહ્મવેત્તા ત્રિશક્રમુનિનું વેદાનુવચન (આત્માની એકતાના વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું વચન) છે ૧ [આ મંત્રમાં અહંથી આદેશીને ઇ વિભાગ છે.] એ પ્રમાણે દશમા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧૦

નિષ્કામકર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, ને શુદ્ધચિત્તમાં જિજ્ઞાસા ઉપજી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી અગ્નીઆરમા અનુવાકમાં મુમુક્ષુઓએ કર્મનું શાન કર્તવ્ય છે એમ જણાવે છે —

વેદમનૂચ્યાઽઽચાર્યોઽન્તેવાસિનમનુશસ્તિ । સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
મમદઃ । આચાર્યાય પિયં ધનમાદત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છે સીઃ । સત્યાન્ન મમદિત્યમ્ ।
ધર્માન્ન મમદિત્યમ્ । કુશલાન્ન મમદિત્યમ્ । શૂત્યૈ ન મમદિત્યમ્ । સ્વાધ્યાયમવચ્ચનાભ્યાં
ન મમદિત્યમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—વેદ લાભાવીને આચાર્ય શિક્ષ્યને અનુશાસન કરે છે.—“ સત્ય બોલ. ધર્મ આચર સ્વાધ્યાયથી પ્રમાદ ન કર આચાર્યને દક્ષિણ ધન આપીને પ્રજાની સંતતિનો ઉચ્છેદ ન કર. સત્યથી પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી. ધર્મથી પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી. કુશલથી પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી એર્થથીમાટે પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી સ્વાધ્યાય ને પ્રવચનથી પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી. ૧

વિવેચન.—વેદનું અધ્યયન કરાવતે આચાર્ય પોતાના શિષ્યને અનુદાન કરવાયોગ્ય અર્થનું પ્રદાન કરાવે છે.—“હે, શિષ્ય ! સત્ય જ્ઞાપણ કર. પોતાના વધુશિખને યોગ્ય કર્મનું પાલન કર. શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં પ્રમાદ ન કર. આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપીને તેમની આજ્ઞા મેળવી યોગ્ય સ્ત્રી સંપાદન કરી પુત્રાદિ૨ પ્રતીના વિસ્તારને ઉચ્છેદ ન કર. વિસ્મૃતિથી પણ અસલજ્ઞાપણ કરવાયોગ્ય નથી. અનુદાન કરવાયોગ્ય સાધનોના અનુદાનને લાગ કરવાયોગ્ય નથી. સ્ત્રેમના (આરોગ્યના) હેતુભૂત કર્મમાં પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી. ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરનારા કર્મમાં પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી.” આરોગ્ય અને ઐશ્વર્યના અભાવમાં મુક્તિના સાધનોના અનુદાનના અર્સભવથી તે બંનેમાં પ્રમાદ ન કરવો એમ શિક્ષા કરી છે. “શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં તથા શાસ્ત્ર જ્ઞાણવામાં પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી, પણ તે બંને નિયમથી કર્તવ્ય છે.” ૧

દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતઞ્ચમ્ । માતૃદેવો મવ । પિતૃદેવો મવ । આચાર્યદેવો મવ । અતિથિદેવો મવ । યાન્યનવયાનિ કર્માણિ । તાનિ સેવિતઞ્ચાનિ । નો ઇતરાણિ । માન્યસ્માકં સુચરિતાનિ । તાનિ સ્વયોપાસ્પાનિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—દેવના તથા પિતૃના કર્યમાં પ્રમાદ કરવાયોગ્ય નથી. માતૃદેવ (માતા જેને દેવની ધેઠે ઉપાસ્ય છે એવો) થા. પિતૃદેવ (પિતા જેને દેવની ધેઠે ઉપાસ્ય છે એવો) થા. આચાર્યદેવ (આચાર્ય જેને દેવની ધેઠે ઉપાસ્ય છે એવો) થા અતિથિદેવ થા જે [શિક્ષા, આરૂપ] અનિદિતકર્મો [છે] તે [તારે] સેવવા યોગ્ય [છે,] બીજાં (નિદિતકર્મો) [એક પુરુષ, કર્યાં હોય તોપણ સેવવાયોગ્ય] નથી. જે અમારાં એક આચરણો [છે] તે તારે [પુણ્યની ઉત્પત્તિમાટે નિયમપૂર્વક] કરવાયોગ્ય [છે] ૨

નો ઇતરાણિ । ‘યે કે ચાસ્મચ્છેયાસો બ્રાહ્મણાઃ તેષાં સ્વયાડસનેન પ્રશ્વસિતઞ્ચમ્’ । અદ્યા દેયમ્ । અધદ્યાડસેયમ્ । મિયા દેયમ્ । દિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદ્યા દેયમ્ । અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા વા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્પાત્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—બીજાં (નિદિત આચરણો) [સેવવાયોગ્ય] નથી જે કોઈ અમારાથી અત્યંત એક બ્રાહ્મણ [છે] તેઓનો તારે આસન [આપવા] વડે અમ દૂર કરવાયોગ્ય [છે. તારે] આસ્તિકચયુદ્ધિવડે આપવું યોગ્ય [છે.] નાસ્તિકચયુદ્ધિવડે આપવું યોગ્ય નથી વિદાવપ્રમાણે આપવું યોગ્ય [છે] લોકલક્ષણવડે [પણ] દેવું યોગ્ય [છે શાસ્ત્રાણના] ભયવડે [પણ] આપવું યોગ્ય [છે. દેશવિશેષ, કાલવિશેષ ને પાત્રવિશેષના] જ્ઞાનવડે આપવું યોગ્ય [છે] ‘હેવે જે તેને [[શ્રીતરમાર્ત] કર્મમાં શંકા થાય, અથવા [કુલપરંપરાગત] આચારમાં શંકા [થાય] ૩

યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અલૂપ્સા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યયાં તે તત્ર વર્તેન્ । તથા તત્ર વર્તેયાઃ । અયામ્યાસ્વાતેષુ । યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અલૂપ્સા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યયા તે તેષુ વર્તેન્ । તથા તેષુ વર્તેયાઃ ।

૧ તેષાં સ્વયાડસને ન પ્રશ્વસિતઞ્ચમ્ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો “તેઓના આસનપર તારે આસ લેવો પણ યોગ્ય નથી” એવો અર્થ થાય

૨ અધદ્યા દેયમ્ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો “અધદ્યાવડે પણ દાન કરવાયોગ્ય છે” એવો અર્થ થાય. કાઠજ દાન ન થાય તેનાથી રાજસવાચક દાન પણ કરવાયોગ્ય છે એવો તેનો તાત્પર્ય છે.

૩ યુક્તાઃ એવું પાઠાંતર છે, બંને પાઠોનો અર્થ એકજ છે.

૧૧.૨ : ૨

एष आदेशः । एष उपदेशः एषा धेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु
 चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ [स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रयदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि स्यात्तेषु
 वर्तेरन् सप्त च] इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તો] ત્યાં (તે દેશમાં) વા (તે કાલમાં) જે વિચારમાં સમર્થ; [કર્મના વા
આચારના અનુષ્ઠાનમાં યોગ્યતાથી] જોડાયેલા, [કર્મના તથા આચારના અનુષ્ઠાનમાં] નિર્ભય
થઈને જોડાયેલા, અદ્વૈતચિત્તવાળા [ને માત્ર] ધર્મની કામનાવાળા બ્રાહ્મણ હોય તેઓ જેવી
રીતે તેમાં (તે કર્મમાં વા તે આચારમાં) વર્તતા હોય તેવી રીતે [તારે] તેમાં વર્તવું. હવે
પાતકાદિની શંકાવાળા [પુરુષો]માં ત્યાં [તે દેશમાં વા તે કાલમાં] જે વિચારમાં સમર્થ,
[કર્મના વા આચારના અનુષ્ઠાનમાં યોગ્યતાથી] જોડાયેલા, [કર્મના તથા આચારના અનુષ્ઠાન
માં] નિર્ભય થઈને જોડાયેલા, અદ્વૈતચિત્તવાળા [ને માત્ર] ધર્મની કામનાવાળા બ્રાહ્મણ હોય
તેઓ જેવી રીતે તેઓમાં (તે પુરુષોના પ્રસંગમાં) વર્તતા હોય તેવી રીતે [તારે] તેઓમાં
વર્તવું. આ [વૈદિક તથા સ્મૃતિ] વિધિ [છે] આ [શિષ્યાદિપ્રતિ આચાર્યદિના] ઉપદેશ
[છે] આ વેદમાં [વિધિપ્ર] સારભાગ [છે] આ [શ્રીધરની] આજ્ઞા [છે]. એ પ્રમાણે
(કહેલી રીતે) [આ સર્વ] અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય [છે]. એવી રીતે આ [સર્વ] અનુષ્ઠાન
કરવા યોગ્ય [છે]. આથી પુનઃ કથન આદરભરે છે. ૪ [સ્વાધ્યાયમવચનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્
ત્યાં] પહેલા કશ વિભાગ થયા, તાનિ સ્વયોપાસ્યાનિ ત્યાં બીજા કશ વિભાગ થયા, યુત્તરિચિચિંકિતા
વા સ્યાત્ ત્યાં ત્રીજા કશ વિભાગ થયા ને, તેષુ ચતૈરેત્તે ત્યાં દશ વિભાગ એને બીજા સાત
વિભાગ છે. એ પ્રમાણે અગીઆરમા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧૧

१८७, ६वे ऋषीं विद्वानां प्राप्तिमा विद्वानां निवारणमाटोऽतिना इवसदित आतिपाः लघुपः ७:-

शं नो मित्राः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो
विष्णुरुक्रमः । नभो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मा मावीत् । तद्वक्तारमावीत् ।
आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॥ १ ॥ [सत्यमवादिषं पञ्चमे च]
इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

૬ શબ્દાર્થઃ--મિત્રા અમને, સુખ, કરનાર [થાઓ,], વસ્તુ [અમને], સુખ કરનાર [થાઓ-] અર્થમા અમને સુખ કરનાર થાઓ. ધંદ [ને] બહુસ્પતિ અમને સુખ કરનાર [થાઓ-] ઉરુકમ વિષ્ણુ અમને સુખ કરનાર [થાઓ] બ્રહ્માને નમસ્કાર હું વાપા. આપને નમસ્કાર તમેજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મા છે. આપનેજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મા કહ્યા છે, નીત કહ્યા છે, સત્મા કહ્યા છે તેમજ મારું પાલન કર્યું તેમજ વક્ત્રાતું પાલન કર્યું મારું પાલન કર્યું, વક્ત્રાતું પાલન કર્યું. શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ-] ૧

વિવેચન — દિવસના અભિમાની મિત્ર અમને સુખ કરનારા થાઓ. રાત્રિના અભિમાની વશ અમને સુખ કરનારા થાઓ. સકુલા અને સૂર્યાના અભિમાની અર્થમાં અમને સુખ કરનારા થાઓ, ઉદ્ધ અને બુદ્ધરૂપિ અમને સુખ કરનારા થાઓ. સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ અમને સુખ કરનારા થાઓ. હરહ્યુષકાને નમરહર, હે કાવ્યશબ્દ વાચો ! આપને નમરહર આપજા પ્રલયશબ્દ છે તેથી મેં આપનેજ પ્રલય શબ્દ કહ્યા છે.

દંશુદિમાં સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા અર્થરૂપી ઋતઃ આપને અધીન છે તેથી મેં આપને ઋત કહ્યા છે. તેમણે વિદ્યામાં બેસવાવડે મારું પાલન કર્યું તેમણે વક્તાપણના સામર્થ્યક્રમ કરવાવડે આચાર્યનું પાલન કર્યું. તેમણે મારું પાલન કર્યું તેમણે વક્તાનું પાલન કર્યું. ઋં શાંતિ યાઓ, શાંતિ યાઓ, શાંતિ યાઓ. ૧૧ [સંત્યમ-વાદિપમ્ સાં દય વિભાગ થયા, ને પાંચ વિભાગ ખીન છે] એ પ્રમાણે બારમા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પ્રકરી થઈ. ૧૨

અનુવાકનો આદિપદો આદિ કહે છે:—

શો ન: શીક્ષાઃ સહ નો યચ્છન્દસાં મૂઃ સ યઃ પૃથિવ્યોમિત્યુતં વાહં વેદમન્વજ્યં શો નો દ્વાદશ ॥ ૧૨ ॥ શો નો મદ્દં દૃત્યાદિત્યો નો દતરાણિ ત્રયોવિંશતિઃ ॥ ૨૩ ॥

હિતિ શિક્ષાદ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—શો ન: શીક્ષા, સહ નો, યચ્છન્દસાં, મૂઃ, સ યઃ, પૃથિવ્યો, ઓમિતિ, ઋતં ચ, વેદમન્વજ્યં, શો નો એ આ અખ્યાયના બાર અનુવાકના આદિપદો છે. ૧૨: શો નો સાંધી દશ મંત્રો, મદ્દં દૃત્યાદિત્યો સાંધી દશ મંત્રો ને નો દતરાણિ સાંધી ત્રણ મંત્રો એમ આ અખ્યાયમાં ત્રીસ મંત્રો છે. ૨૩ આ શિક્ષાખ્યાયની સમાપ્તિમાં ત્રીસે પ્રમાણે શાંતિપાઠ બજવાનો સિદ્ધિપાર છે:—

ઋં શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ । શં નો મિત્રસ્વર્યમોઃ । શં ન દ્યૌરો બૃહસ્પતિઃ । હશં નો વિષ્ણુરુદ્રમઃ । નમોઃ બ્રહ્મણે । નમસ્તે વાયો । ત્વામેવ મત્યસં બ્રહ્માસિઃ । ત્વામેવ મત્યસં બ્રહ્મ વદિષ્યામિ । ઋતં વદિષ્યામિ । સત્યં વદિષ્યામિ । તન્મામવતુ । તદક્તારમવતુ । અવતુ આમ્ । અવતુ વક્તારમ્ ॥ ઋં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ અને વિવેચન આરંભમાં આખ્યાય છે તે પ્રમાણે ત્રણવાળું થઈ શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષદગત શિક્ષાદ્યાયનામના પહેલા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત. ૧

॥ ૨ ॥ બ્રહ્મવલ્લી ॥

હવે આગળ કહેવાની બહુવિધાની પ્રાપ્તિમાં વિષ્ણુની નિહતિમારે શાંતિ બજાવ છે:—
ઋં સહ નાવવતુ । સહ નો મુનક્તુ । સહ વીર્ય કરવાવડે । તેજસ્વિ નાવવીતમસ્તુ મા વિદિપાવડે ॥ ૧ ॥ ઋં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥ હિતિ પ્રથમોઽનુવાકઃ ॥ ૧ ॥

શિષ્ટદાર્થ:—[તે] અમારું બનેતું સાથે પાલન કરે । [તે] અમારું બનેતું સાથે રક્ષણ કરે । [અમે બને] સાથે [વિદ્યાકૃત] સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ । અમારું બનેતું અધ્યયન કરેલું સામર્થ્યવાળું થાઓ, [અમે એ પરસ્પર] દેવ ન કરીએ । ઋં શાંતિ [થાઓ] । શાંતિ [થાઓ] । શાંતિ [થાઓ] ॥ ૧

[વિવેચન—ઉપનિષદમાં કૃષ્ણવેદો જે પરમેશ્વર છે તે પરમેશ્વર વિદ્યાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી એટલે વિદ્યામાં ઉપદેશના સામર્થ્યથી તથા વિદ્યાના ગ્રંથિનું સામર્થ્યથી અમારું બનેતું (આચાર્યનું તથા શિષ્યનું) સાથે પાલન કરે । વળી તેજ પરમેશ્વર અમારું બનેતું બહુવિધાની કૃતિનાં પ્રકાશથી સાથે રક્ષણ કરે । અમે બને સાથે વિદ્યાવડે ઉપનિષદ સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ । અમે બને એ અખ્યાયત કરેલું છે તે અમારું અધ્યયન સામર્થ્યવાળું થાઓ અમે બને પ્રમાણવડે પરસ્પર દેવ ન કરીએ । ઋં શબ્દ પરમાત્માનો માયક છે.

અહીં જે ત્રણ વાર શાંતિચંદ્રનું ઉચ્ચારણ છે તે ત્રિવિધતાપથી નિવૃત્તિની પ્રાર્થનારૂપ છે વિગ્નેની નિવૃત્તિવડે આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને તે વિદ્યાની પ્રાપ્તિવડે પરમશ્રેય સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે પહેલા અનુચારની નાતાર્થદોષિમાં પૂરી થઈ. ૧

પ્રથમાધ્યાયમા પ્રથમ સંહિતાને વિષય કરનારી અને દર્શોથી અવિરુદ્ધ ઉપાસના કહી પછી અંતઃકરણની અંતર સૌપાધિક આત્માનું જ્ઞાન તથા વ્યાહતિરૂપ સાધનવડે સ્વારાત્મ્યરૂપ ક્ષય કર્યું એટલાવડે સસારના બીજની નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી તેથી સર્વ અનર્થના બીજરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિસાથ સર્વ ઉપાધિના ભેદથી રહિત આત્માના જ્ઞાનમાટે આ બીજ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે આ બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રયોજન અવિદ્યાની નિવૃત્તિ છે, ને તેથી સંસારનો આર્થતિક અભાવ થાય છે. તે પ્રયોજનને શ્રુતિ યોગે જણાવે છે:—

ૐ બ્રહ્મવિદ્યાનોતિ પરમ્ । તદેવાઽભ્યુક્તા । સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । યો વેદ નિહિતં
ગૃહાપાં પરમે વ્યોમન્ । સોઽન્જુતે સર્વાન્કામાન્સહ । બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતેતિ । તસ્માદ્વા
પ્રતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંધૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરપ્તિઃ । અપેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ
પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓપધયઃ । ઓપઘોભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાત્પુરુષઃ^૧ । સ ઘા ઇપ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ।
તસ્યેદમેવ શિરઃ । અયં દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અયમુત્તરઃ પક્ષઃ । અયમાત્મા । इदं पुच्छं
મંત્રિષ્ઠા । તદ્વપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ ૧ ॥

૧ શીર્ષકાર્થ:—બ્રહ્મવેદા પર [બ્રહ્મ] ને પામે છે તેમાં આ [ઋચ્યા] ઉપદેશ કરી [છે—]
સત્ય, જ્ઞાન [ને] અનંત બ્રહ્મ [છે] પરમ આકાશમાં [શુદ્ધિરૂપ] ગૃહામાં સ્થિત [બ્રહ્મ]
ને જે જાણે છે તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મસ્વરૂપે સર્વ ભોગોને એકકાલમાં ભોગાવે છે. ઇતિ. પ્રસિદ્ધ તે આ
આત્મરૂપ [બ્રહ્મ] થી આકાશ ઉપજ્યું. આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ. અગ્નિથી જલો.
જલોથી પૃથિવી પૃથિવીથી ઓપધીઓ ઓપધીઓથી અન્ન અન્નથી પુરુષ પ્રસિદ્ધ તે આ
પુરુષ અન્નના રસનો વિકાર [છે] તેનું આ [પ્રસિદ્ધ ભરતક] જ ભરતક [છે,] આ [જમણા
હાથ] જમણી પાંખ [છે,] આ [ડાબો હાથ] ડાબી પાંખ [છે,] આ [શરીરનો અધ્યભાગ
અંગોના] આત્મા [છે,] આ [કેહની નીચેના ભાગરૂપ પગ] પુચ્છ [છે, તે] આધાર
[છે.] તેમાં આ શ્લોક પછી છે ૨. ૧

વિવેચન:—પરમાત્મા નિરતિશય બ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ કહેવાય છે. તેને જે જાણે છે તે બ્રહ્મવેદા
કહેવાય છે. આ બ્રહ્મવેદા, તે નિરતિશય બ્યાપક બ્રહ્મ જે અજ્ઞાનકાલમાં અપ્રાપ્તજેવું જણાતું હતું તેને અવિદ્યાની,
નિવૃત્તિવડે પ્રાપ્ત થાય છે તે વાક્યવડે કહેતાં બ્રહ્મરૂપ અર્થમાં આ ઋચ્યા ઉપદેશ કરી છે:—સત્ય, જ્ઞાન ને,
અનંત બ્રહ્મ છે. મિથ્યાથી વિલક્ષણ હોવાથી તે બ્રહ્મ સત્ય કહેવાય છે, જડથી વિલક્ષણ હોવાથી તે જ્ઞાન
કહેવાય છે, ને પરિચ્છિન્નથી વિલક્ષણ હોવાથી તે અનંત કહેવાય છે જે વસ્તુ ત્રણે કાલમાં બાંધ નહિ
પામવાથી પારમાર્થિક સત્ય, જેના જ્ઞાનનો કહીપણ નાશ થતો નથી તેથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ, ને જેનો દેશ, કાલ
ને વસ્તુવડે અંત નથી તેથી અનંત છે તે વસ્તુ બ્રહ્મ છે એમ અહીં બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ જણાવ્યું છે. ક્ષણવડે
પરિચ્છેદ પામેલા લઘુષ્ટ જ્ઞાનાકાશમાં રહેતી શુદ્ધિરૂપ ગૃહમાં સાક્ષીપણાવડે પ્રજ્ઞ જે બ્રહ્મ છે, તે બ્રહ્મને જે
જાણે છે તે બ્રહ્મજ્ઞ વિદ્યાનું સર્જના પ્રકાશની પેઠે બ્રહ્મસ્વરૂપે પુણ્યાર્થ નિમિત્તની અપેક્ષાથી રહિત તથા
અશુદ્ધાર્થિક કરણની અપેક્ષાથી રહિત, સર્વ ભોગોને સાથેજ ભોગાવે છે. શુદ્ધિમાં ભોગભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ ગૂઢ રહે છે

૧ અન્નાગ્રેતઃ । રેતસ પુરુષઃ । એવો પાઠ પછી કોઈ પ્રતિભામાં એવામાં આવે છે. અન્નથી વીર્ય થાય છે
તે વીર્યથી પુરુષ થાય છે એવો તેનો અર્થ છે.

તેથી તેને યુક્તા કહી છે. મૂલમાં જેવ્વિ શબ્દ છે તે મંત્રની સમાપ્તિ દેખાડે છે. હવે તે બ્રહ્મનું તટસ્થસ્વરૂપ કહે છે.—તે આ આત્મસ્વરૂપ અલથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું તે આકાશ શબ્દયુક્તવાળું તથા મૂર્તરૂપને અવકાશ આપનાર છે. આકાશથી શબ્દસ્વરૂપયુક્તવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય. તે વાયુથી શબ્દ, સ્પર્શ ને રૂપયુક્તવાળો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય. અગ્નિથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ને રસયુક્તવાળું જલ ઉત્પન્ન થાય. જલથી મંદાદિ પાંચ યુક્તવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય. પૃથ્વીથી ઓષધીઓ (ફલ પાંડાવાદી નાચ પામનારા હોડા) ઉત્પન્ન થાય. ઓષધીઓથી અન્ન (લક્ષણ કરવાયોગ્ય ધર્મ આદિ) ઉત્પન્ન થાય. અન્નથી વીર્યદ્વારા પુરુષની (સ્થૂલચરીરની) ઉત્પત્તિ થઈ. હવે આત્માનું પંચકોશાતીત સ્વરૂપ કહેવામાટે પ્રથમ અન્નપર્યવેશનું સ્વરૂપ કહે છે:—પ્રસિદ્ધ તે આ પુરુષ અન્નના સારશૂત શુક્રોશ્વિતના કાર્યરૂપ છે. તે પુરુષરૂપ પક્ષીનું આ પ્રસિદ્ધ મરતજન શિર છે, તેના આ જમણા હાથ જમણી પાખ છે, આ ડાબા હાથ ડાબી પાખ છે, આ શરીરનો મધ્યભાગ (ગળાથી કેડકુધીનો ભાગ) અંગેનો આત્મા (જીવને સ્થિતિ કરવાયોગ્ય દેશ) છે, અને આ કેડની નીચેના ભાગરૂપ પગ તે પુચ્છ છે, ને તે શરીરના આધારરૂપ છે. અન્નમયાદિ કોશની પક્ષીના આકારની કપના વિષયવેશગદ્વારા શુદ્ધિની આત્મામાં સ્થિરતા કરવામાટે કિંવા ઉપાસનામાટે છે તે લાક્ષણ-ભાવના વાક્યવર કહેલા અર્થમાં અન્નમયના સ્વરૂપનો પ્રકાશ આ મંત્ર પણ છે એ પ્રમાણે શ્રીમ્ અનુવાકના પ્રથમ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૧

અન્નાદૈ મજાઃ મજાયન્તે । યાઃ કાશ પૃથિવીઃ શ્રિતાઃ । અયો અન્નેનૈવ જીવન્તિ ।
અયેનદપિ યત્યન્તતઃ । અન્નઃ હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્સર્વોષધમુચ્યતે । સર્વં વૈ
તેઽન્નમાનુવન્તિ । યેઽન્નં વ્રહ્મોપાસતે । અન્નઃ હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્સર્વોષધ-
મુચ્યતે । અન્નાદ્ભૂતાનિ જાયન્તે । જાતાન્યન્નેન વર્ધન્તે । અયતેઽત્તિ ચ ભૂતાનિ ।
તસ્માદન્નં તદુચ્યત-ઈતિ । તસ્માદ્વા એતસ્માદન્નરસમયાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મા માણમયઃ ।
તૈનૈષ પૂર્ણઃ । સ વા એપ પુરુષવિષ એવ । તસ્ય પુરુષવિષતામ્ । અમ્યવં પુરુષવિષઃ ।
તસ્ય માગ એવ, શિરઃ । વ્યાનો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અપાન ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આકાશ આત્મા,
પૃથિવી પુચ્છં મતિષ્ઠા । તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—અન્નથી પ્રસિદ્ધ જે કોઈ પૃથિવીને આશરે રહેલી પ્રભાઓ [છે તે] ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નવરૂપ જીવે છે, પશ્ચાત્ અંતમાં એના પ્રતિ લીન થાય છે. જેથી અન્ન ભૂતોમાં જ્યેષ્ઠ [છે] તેથી સર્વનું ઔષધ કહેવાય છે જેઓ અન્નરૂપ બ્રહ્મ ઉપાસે છે તેઓ નિશ્ચય સર્વ અન્નને પામે છે. જેથી અન્ન ભૂતોમાં જ્યેષ્ઠ [છે] તેથી સર્વનું ઔષધ કહેવાય છે. અન્નથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન છે. ઉપજેલાં અન્નવરૂં વૃદ્ધિ પામે છે લક્ષણ કરાય છે, અને ભૂતોને લક્ષણ કરે છે તેથી તે અન્ન કહેવાય છે. ઇતિ પ્રસિદ્ધ તે આ અન્નરસમયથી અન્ય અંતર આત્મા પ્રાણમય [છે,] તેવડે આ પૂર્ણ [છે] પ્રસિદ્ધ તે આ પુરુષના આકારવાળો [છે] તેના પુરુષાકારપણાની પક્ષી આ પુરુષના આકારવાળો [છે,] તેનું પ્રાણજન શિર [છે,] વ્યાન જમણી પાંખ [છે] અપાન ડાબી પાંખ [છે,] આકાશ આત્મા [છે,] પૃથિવી પુચ્છ [છે,] તે [આધાર [છે,] તેમાં આ શ્લોક પણ છે. ૨ ૨

[વિવેચનઃ—સાદિભાવે પરિણામ પામેલા અલથી પૃથિવીને આશરે રહેલાં સર્વ રચાવરજનમ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન છે, અને ઉત્પન્ન થયેલાં તે પ્રાણીઓ અન્નવરૂપ વૃદ્ધિ પામે છે. પક્ષી જીવનની સમાપ્તિમાં સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે અન્નરૂપ પૃથિવીમાં તે લીન થાય છે. જેથી અન્ન સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ધનનું કારણ છે તેથી તે સર્વ પ્રાણીઓનું ઔષધ (શુદ્ધારૂપ રાગની નિવૃત્તિ કરનાર) કહેવાય છે. જે પુરુષ પોતાની ઉત્પત્તિ,

રિયતિ ને લપના કારણ છે તે સર્વ જૂતોનું કારણરૂપ અનગાં બ્રહ્મશુદ્ધિ કરે છે, તે પુરુષ નિઘ્ન-સર્વ પ્રમરના બળને પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી અન જૂતોનું આસક્તિ હટવાય છે, માટે સર્વ અનરૂપ, બ્રહ્મના ઉપાસકને સર્વ અનની પ્રાપ્તિ સંભવે છે, અનથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપજે છે, અને ઉપજેલાં અનવડે શુદ્ધિ માગે છે આ પુનઃ કથન પ્રસંગના ઉપસંકારમાટે છે હવે અનરૂપને સર્વ કહેવાય છે—જે પોતાના જીવનમાટે જૂતોવડે બ્રહ્મશુદ્ધિ કરાય છે, અથવા જે પ્રાણીઓના આરબ્ધની, સમાપ્તિએ પોતાના રસની વિષમતાવડે જૂતોનો સહાર કરે છે તે અન કહેવાય છે. જિતિ, શબ્દ પ્રથમકોશની સમાપ્તિ હેખાડવામાટે છે, અહીં તે ઔદાસ્યવાળો મન, સમાપ્ત થાય છે, અનના નિરૂપણવડે તેના કાર્યરૂપ અનમયકોશનું વર્ણન પણ થઈ ગયું એમ સમજવું, હવે બીજા કોશનું સ્વરૂપ કહે છે:—ને આ અનના રસમાં કાર્યરૂપ સ્થૂલશરીરથી લિપ્ત અન્યનરપ્રદેશમાં કલ્પિત આત્મા પ્રાણમય (ક્રિયા-શક્તિવાળા, પ્રાણના કાર્યવૃત્તિ-રૂપ) છે. તે પ્રાણમયવડે આ સ્થૂલશરીર ભરેલું છે. પ્રસિદ્ધ, તે આ પ્રાણમય પુરુષના આકારવાળો છે. તે અનમયના પુરુષાકારપણાની પછી આ પુરુષના આકારવાળો છે, તે પ્રાણમય કોશરૂપકોશનું પ્રાણ શિર છે, બાન જમણી પાંખ છે, અપાન ડાબી પાંખ છે, તે શરીરના મધ્યપ્રદેશમાં સ્થિત આકાશમાં રહેતો સમાન આત્મા છે પૃથ્વી જેમ પ્રાણીઓની રિયતિનો આધાર છે તેમ ઉદાન અન્ય પ્રાણીની શરીરમાં રિયતિ થવામાં આધાર છે તેથી અહીં પૃથ્વીશબ્દવડે ઉદાન બ્રહ્મનો. તે ઉદાન, પુરુષ છે, તે તે પ્રાણમયનો આધાર છે. તે પ્રાણમયરૂપ આત્માના સંબંધમાં આ શ્લોક પણ છે. એ પ્રમાણે બીજા અનુવાકની બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨ ૨

માણં દેવાં અનુ માણન્તિ । મનુષ્યાઃ પશુવચ્ચે । માણો હિ સૂતાનામાયુઃ ।
તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે । સર્વમેવ ત આયુર્વ્યન્તિ । યે માણં મલ્લોપાસતે । માણો હિ સૂતાનામાયુઃ ।
તસ્માત્સર્વાયુષમુચ્યતે । તસ્યૈવ એવ શરીર આત્મા । યઃ પૂર્વસ્ય । તસ્માદ્દા
એતસ્માત્પાણમવાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મા મનોમયઃ । તેનૈવ પૂર્ણઃ । સ વા એવ પુરુષવિષ
એવ । તસ્ય પુરુષવિષતામ્ । અન્યેવ પુરુષવિષઃ । તસ્ય યજુરેવ શિરઃ । મ્હદશિણઃ
પશ્તઃ । સામોત્તરઃ પશ્તઃ । આદેશ આત્મા । અર્થવાગિરસઃ પુચ્છં મતિષ્ઠા । તદન્યેવ શ્લોકો
ભવતિ ॥ ૩ ૥

શબ્દાર્થ:—પ્રાણની પછી [અગ્નિ, આદિ, વા, ઇન્દ્રિયોરૂપ] દેવો ચેષ્ટા કરે છે, જે મનુષ્યો અને પશુઓ [છે તે પણ પ્રાણની ક્રિયાવડે ચેષ્ટાવાળાં થાય છે] જેથી, પ્રાણ પ્રાણીઓનું જીવન [છે] તેથી [તે] સર્વનું જીવન કહેવાય છે જેઓ પ્રાણને બ્રહ્મરૂપ ઉપાસે છે તેઓ સર્વ (શતવર્ષના) જીવનનેજ પામે છે. જેથી પ્રાણ જૂતોનું જીવન [છે] તેથી [તે] સર્વનું જીવન કહેવાય છે ઇતિ જે [આ પ્રાણમય છે] આજ, તે પૂર્વના (અનમયના) શરીરમાં રહેનારો આત્મા [છે.] પ્રસિદ્ધ તે આ પ્રાણમયથી લિપ્ત [તેની] અંતર [કલ્પિત] આત્મા મનોમય [છે], તે [મનોમય] વડે, આ, [પ્રાણમય] પૂર્ણ [છે], પ્રસિદ્ધ, તે આ [મનોમય] પુરુષના આકારવાળાજ [છે] તે [પ્રાણમય] ના પુરુષાકારપણાની પછી આ [મનોમય] પુરુષાકારવાળો [છે.] તેનું યજુષજ (ચલુર્કને વિષય કરનારી મનોવૃત્તિ) શિર [છે.] મ્હદ (મ્હવેદને વિષય કરનારી મનોવૃત્તિ) જમણી પાંખ [છે.] સામ (સામવેદને વિષય કરનારી, મનોવૃત્તિ) ડાબી પાંખ [છે.] આદેશ (કલ્પ્યતો ઉપદેશ કરનાર બ્રહ્મજ્ઞાનને વિષય કરનારી, મનોવૃત્તિ) આત્મા [છે] અર્થવાગિરસ (અર્થવાગ્યે, ને અગિરસે બોલેલા સંત્રા ને બ્રહ્મજ્ઞાને વિષય કરનારી, મનોવૃત્તિ) પુચ્છ [છે, તે] આધાર

[छ.] तेभ्योऽप्य, श्लोक प्रश्न छ. के प्रभाषे णीज अनुवाकना श्रीज भंजी तात्पर्यदीपिका
 [श्री] यतो वाचो निवर्तन्ते अपाप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति
 कदाचनेति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य
 पुरुषविधेताम् । अन्यं पुरुषविधः । तस्य अद्वैत शिरः । अकृतं दक्षिणः पक्षः ॥
 सत्यवृत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥ इति
 चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

शेषार्थः—नेथी (वाणी ने अनर्थ विशेषणाना भनोभयत्रय अक्षयी) अनसहित
 वाणीया प्राप्त नहि धनने निवृत्त थाय छ. [भनोभयत्रय] अक्षयी (अक्षयी उपसर्गाना)
 [इत्यन्त आधेयिक] आनन्दने लक्ष्मनोरे 'हृदीप्य' [अक्षयसाहित] अक्षयी [अक्षयी]
 मयाः धति. छ. [आ भनोभय छ] आनन्द तो पूर्वनाक (प्राक्षयनाक शरीरभेदी) स्थित
 आत्माने [छ.] प्रसिद्ध-ते-आ भनोभयथी शिर [तेनी] अन्तर [कक्षित] आत्मा विज्ञान-
 मय (निश्चयत्रय लुद्धिवाणे) [छ.] ते [विज्ञानमय] वर-आ [भनोभय] पूर्व- [छ.]
 प्रसिद्ध ते आ [विज्ञानमय] पुरुषना आकारवाणे [छ.] ते [भनोभय] नी पुरुषाकारवा-
 णी आ [विज्ञानमय] पुरुषना आकारवाणे [थाय छ.] तेन अक्षय शिर [छ.] अकृत
 (शाले प्रतिपादन करेला अर्थने विषय करनारी वृत्ति) लक्ष्मी प्राप [छ.] सत्य (शाले
 प्रतिपादन करेला अर्थ प्रभाषे शरीरवाणीके अनुवाकन करेला ने विषय करनारी वृत्ति)
 क्षणी प्राप [छ.] चितनी अक्षयता आत्मा [छ.] हिरण्यगर्भ पुत्र [छ.] ते ते आचार
 [छ.] तेभ्योऽप्य श्लोक प्रश्न छ. के प्रभाषे णीज अनुवाकना थाया भंजी तात्पर्यदीपिका
 [श्री] यतो वाचो निवर्तन्ते अपाप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति
 कदाचनेति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य
 पुरुषविधेताम् । अन्यं पुरुषविधः । तस्य अद्वैत शिरः । अकृतं दक्षिणः पक्षः ।
 सत्यवृत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥ इति
 चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ।
 विज्ञानं ब्रह्म वेदेद । तस्माच्च प्रमाद्यति । शरीरे प्राप्स्यनो हित्वा । सर्वान्कामान्समस्तुव
 इति । तस्यैव एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ।
 अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य
 पुरुषविधेताम् । अन्यं पुरुषविधः । तस्य अद्वैत शिरः । अकृतं दक्षिणः पक्षः ।
 सत्यवृत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येव श्लोको भवति ॥ इति
 चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

शेषार्थः—युद्धि [अक्षयि] यज्ञने विस्तार छ. अने [ते शरीरभेदीपिके] अक्षयि
 पक्ष विस्तार छ. सर्व देवा (अक्षयि अथवा अक्षयि) युद्धि अर्थम उपसर्गाना हिरण्यगर्भने
 उपासे छ. ने विज्ञानत्रय क्षयप्रदाने लक्ष्य छ. [ने] ने तथी प्रभाषे पातनी नदी [तो ते]
 शरीरभा पातनी छ. ने सर्व लोगने लोगने छ. धति. छ. [आ विज्ञानमय छ] आनन्द
 १४

श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दोः । स एको देवानामानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । ते ये शतं देवानामानन्दोः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दोः । स एक ब्रह्मस्यतेरानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । ते ये शतं ब्रह्मस्यतेरानन्दोः । स एक मजायतेरानन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । ते ये शतं मजायतेरानन्दोः । स एको ब्रह्मण आनन्दः ।
 श्रोत्रियस्य चाकामहत्त्वस्य । स त्रयायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः । स स एववित ।
 अस्माहोकात्मेत्य । एतमन्त्रमयमात्मानमुपसङ्कामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्कामति ।
 एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्कामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्कामति । एतमानन्दमय-
 मात्मानमुपसङ्कामति । तदप्येष श्लोकोऽभवति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥

श्लोकार्थः—आ [अक्ष] ना अयवदे वायु वायुः आ अयवदे सूर्यो हृदयः चिथि छः आ
 [अक्ष] ना अयवदे अग्निः हृदमोहि कर्म करे छः नः ध्रुव निलोकीतुं नक्षत्र-करे छः अने ते
 यारनी अपेक्षये । पांयभाः भुत्तुन जेतुं आयुषः क्षीणं ध्रुवं छः ओवा प्राप्तिप्रतिज्ञं क्षीमं लभ
 छः धनिः ति वायु आदिना नियामक परमात्मा आनन्दरूप छः ते अक्षना] आनन्दोः ते आ
 सक्षमनियार] थाय छः—[छः स्वाभाविक परिपूर्ण] अक्षान् नाना अनुमानादि लौकिक
 आनन्दोः कर्म हृदवाय छः—[छः पुरुष इन्द्रादिवृत्तौ अथः युवावस्थावाणो युवान् शासतुं जेहे
 अन्धयन करे छः ओवा, क्षीमं प्रवृत्ति करनारे, अत्यंत हृदमतवाणो [ते] अत्यंत अक्षवान्
 होय, [तथा] तेन धनवते पूर्ण आ सूर्य पृथिवी होय [तेना] ते आनन्द छः] ते अक्ष अनुयोनो
 [अक्ष] आनन्द [छः] ते जे सो अनुमान आनन्दो, [छः] ते अक्ष अनुयोनो धर्मेना आनन्द
 [छः] ते अनुयोनो धर्मेना आनन्द] श्रोत्रिय ने निष्काम [पुरुष] ते [थाय छः] ते जे सो अनु-
 योनो धर्मेना आनन्दो [छः] ते अक्ष दिवंगधर्मेना आनन्दो [छः] ते श्रोत्रिय ने कामनारहितने
 [थाय छः] ते जे सो दिवंगधर्मेना आनन्दो [छः] ते अक्ष विश्वरूपस्थायी लोकवाणा पुरुषोना
 आनन्द [छः] ते [विद्वान् ने अक्षमहतने [थाय छः] ते जे सो विश्वरूपस्थायी लोकवाणा
 पितृयोना आनन्दो [छः] ते अक्ष आनन्द होवोना आनन्द [छः] ते श्रोत्रिय ने निष्कामने
 [थाय छः] ते जे सो आनन्द होवोना आनन्दो [छः] ते अक्ष कर्मदेव होवोना आनन्द
 [छः] जे आ [वैदिक] कर्मदेव होवोना पात्र छः (होवोना स्थान स्वर्गमा उपेत थाय छः)
 [ते कर्मदेवमना होवोना आनन्द] श्रोत्रिय नि निष्कामने [थाय छः] ते जे सो कर्मदेव होवोना
 आनन्दो [छः] ते अक्ष [श्रुति] होवोना आनन्द [छः] ते श्रोत्रिय नि निष्कामनारहितने [थाय
 [छः] ते जे सो [श्रुति] होवोना आनन्दो [छः] ते अक्ष [होवोना प्रति] धनो आनन्द
 [छः] ते श्रोत्रिय ने निष्कामने [थाय छः] ते जे सो धनो आनन्दो [छः] ते अक्ष [धनो
 आयुष्ये] अनुयोनो आनन्द [छः] ते श्रोत्रिय ने कामनारहितने [थाय छः] ते जे सो
 अनुयोनो आनन्दो [छः] ते अक्ष [विश्वानो] आनन्द [छः] ते श्रोत्रिय ने कामनारहितने
 [थाय छः] ते जे सो विश्वानो आनन्दो [छः] ते अक्ष विश्वरूपस्थायी आनन्द [छः] ते
 श्रोत्रिय नि कामनारहितने [थाय छः] ते जे सो आनन्दो जेना वैदिक ते परमानन्द स्वाभाविक
 छः] ते जे आ पुरुषनिये [छः] ते जे आ सूर्यनिये [छः] ते अक्ष [छः] जे [थाय
 पूर्वोक्त अक्ष हूँ छः] जे अक्षनार [छः] ते हृद अक्ष [विषयनां समूह] आ लोकवा

[મૃતવત્] અભિસાધારહિત, થઇને આ અત્તમયરૂપ આત્માને સમીપપણાવડે સારી રીતે જાણે છે. [પછી] આ પ્રાણમયરૂપ આત્માને સમીપપણાવડે સારી રીતે જાણે છે. [પછી] આ મનોમયરૂપ આત્માને સમીપપણાવડે, સારી રીતે જાણે છે. [પછી] આ વિજ્ઞાનમયરૂપ આત્માને સમીપપણાવડે સમગ્ર જાણે છે. [પછી] આ આનંદમયરૂપ આત્માને સમીપપણાવડે સારી રીતે જાણે છે. [તે આ આત્માને એવી રીતે ક્રમવડે જાણીને સાધક કોઇથી પણ કય પ્રાપ્તો નથી, કિંતુ અભયસ્થિતિને પામે છે] તે- [અર્થ] માં આ સ્થિતિ પણ છે. ૨ ૮

૧. વિવેચન.—આ કહેવામાં મનુષ્ય હોઇને કેમ ઉપાસનાનો બંધથી જે ગર્હવપણાને પ્રાપ્તિ થયો છે તે મનુષ્ય-ગર્હવ કહેવાય છે તે સુગંધયુક્ત શરીરવાળા, ઇર્ષ્યાસાર પોતાનું રૂપ કરી શકનારા, અંતર્ધર્મોદિ શક્તિઓવાળા ને નૃસંગીતાદિમાં કુશલ હોય છે મનુષ્યજન્મને દ્વંદ્વો પીડાની અવસ્થા હોવાથી તથા તેને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે તે પ્રસન્નતાવિશેષથી સુખવિશેષની પ્રકટતા થાય છે એમ પૂર્વપૂર્વ ભૂમિથી ઉત્તર-ઉત્તર ભૂમિમાં પ્રસન્નતાના વધારાથી સોગણા આનંદનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે પ્રથમ ક્રમમાં નિષ્કામના આનંદની ગણના નહિ કરીને બીજા ક્રમથી જે નિષ્કામના આનંદની ગણના કરી છે તે મનુષ્યભોગમાં કામનારહિતપણાવડે તેના આનંદનું માર્ગભોમના આનંદથી ઉત્કૃષ્ટપણું જણાવવામાટે છે—કદમના આદિમાં જેમને ગર્હવપણાની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તે દેવગર્હવ કહેવાય છે સ્માર્તકર્મના અનુભવથી જેમને દેવભાવની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તે આનંદનજ દેવ કહેવાય છે અમિતોનાદિ વૈનિકકર્મવડે જેઓ દેવભાવને પામે છે તેઓ કર્મદેવ કહેવાય છે આદિ વસુ, અગ્નિમાર કદમને બાર, આદિસ આદિ હવિષના ભોક્તા યુગ્મદેવ કહેવાય છે શ્રોત્રિયપણું નિષ્પાપપણું ને નિષ્કામપણું એ ગુણ આનંદના સાધન છે; તેમાં શ્રોત્રિયપણું ને નિષ્પાપપણું નિવૃત્તિ છે, ને નિષ્કામપણું તો અધિક અધિક—થાય છે તેથી તેનું ઉત્કૃષ્ટસાધનપણું છે—મહાસાગરના જલના બિંદુની જે કિરણપ્રભને આનંદ પ્રપ્રમાનના અંશરૂપ છે આ પ્રમાણદ સ્વાભાવિક અને અદૈત હોવાથી ભાં આનંદનો—ને આનંદવાળાનો વિજ્ઞાનમય આનંદમય કોશના આધારરૂપ પ્રકરને જણાવવામાટે પ્રથમ—ઓપુત્રાદિમાંથી આત્મપણાની શુદ્ધિનો લાગ કરી—રમ્યસારીરમાં આત્મપણાની શુદ્ધિ કરવી, પછી રમ્યસારીરમાંથી આત્મપણાની શુદ્ધિનો લાગ કરી પ્રાણમયકોશમાં આત્મપણાની શુદ્ધિ કરવી, પછી પ્રાણમયકોશમાંથી આત્મપણાની શુદ્ધિનો લાગ કરી વિજ્ઞાનમયકોશમાં આત્મપણાની શુદ્ધિ કરવી, પછી વિજ્ઞાનમયકોશમાંથી આત્મપણાની શુદ્ધિનો લાગ કરી આનંદમયકોશમાં આત્મપણાની શુદ્ધિ રચાવી, પછી તેના પુરુષરૂપ (અધિગતરૂપ) થઇને અભેદરૂપે અનુભવી કૃતાર્થ થવું એ પ્રમણિ બીજા અનુવાકના આક્રમ ખંડની તાત્પર્ય-દીપિકા પૂરી થઇ છે.

યતો વાચો નિવર્તન્તે । અપાપ્ય મનસા સહ । આનન્દં વ્રજણો વિદ્વાન । ન ચિમેતિ કૃતશ્ચનેતિ । एतद्वा वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उमे खेवप एते आत्मानं स्पृणुते ॥ य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ૧ ॥, इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ૨ ॥

૧. શબ્દાર્થ.—જેથી મનસહિત વાણીઓ નહિ પ્રાપ્ત થઇને પાછી ફરે છે [તે] બ્રહ્મનો આનંદને જાણનાર કોઇથી પણ કય પ્રાપ્તો નથી, કિંતુ “ શામાટે એ શુભ [કર્મ] ન કર્યું ? ” “ શામાટે એ પાપ કર્યું ? ” એમ [એ કહે] એને નિશ્ચય ઉદ્દેશ કરાવતાં નથી જે એમ જાણનાર [છે] તે એ [બંને] ને આત્મભાવે જુએ છે જે એમ જાણે છે આજ એ બંનેને આત્મભાવે જુએ છે. એમ ઉપનિષત્ [છે] ૨ ૯

વિવેચન:—જે અદૈત્યાનંદરૂપ અલથી બુદ્ધિરતિસદિત વચનરૂપ વાણીએ રીતે મંદિત પ્રદારી શક્તી સામર્થ્યરૂપિત યથા પાછી ફરે છે તે વિવચવિવેચીના સંબંધથી રહિત, સ્વાભાવિક ને સર્વોત્કૃષ્ટ અલની આનંદને પૂરોક્ત રીતે અનુચારી પુરુષ ભવના નિમિત્તના અભાવથી કાપથી પણ ભય પામતો નથી. અવિદ્યારૂપ દૈત્યી પ્રતીતિ થાય છે, ને તે દૈત્યી પુરુષને ભય થાય છે. વિદ્યાનુતી અવિદ્યાનારા પ્રતીતિ છે, ને તેને સર્વત્ર અલની પ્રતીતિ છે. તેથી તેને કાપથી ભય ન થાય એ સુક્તિ છે. એ સામારે મેં પુરુષાર્થ ન કર્યું ? સામારે મેં પાપકર્મ કર્યું ? એવી રીતે એ પુરુષપાપકર્મ જેમ અલનીને મરણદાસે તથા દુઃખાનુભવકાસિ હૃદય કરારે છે તેમ આ વિદ્યાનુતે નિશ્ચય તે હૃદય કરાવતાં નથી. જે અધિકારી પુરુષપાપને તપાવનારાં તથા અલના જ્ઞાનને તપાવની નિશ્ચય કરનારું જાણે છે તે અધિકારી, જે બંને પ્રકારનાં કર્મોને આત્મભાવે જુએ છે. જે પુરુષ તપપુરુષ અધિકારરૂપ અલથી ભિન્ન નથી એમ જાણે છે તે પુરુષજ એ બંને કર્મોને આત્મભાવે જુએ છે; આત્મભાવે દેખેલાં તેનાં પુરુષપાપ તપ, નહિ ઉપભવનારાં ને જન્મનો આરંભ નહિ કરનારાં થાય છે. એવી રીતે અલના વિદ્યારૂપ ઉપનિષત છે. તે સર્વ વિદ્યાઓથી પરમરહસ્ય છે, ને તેમાં પરમશ્રેય વિયત છે. એ પ્રમાણે બીજા અનુવાકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૬

એ પ્રમાણે બીજા અનુવાકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨
હવે પૂરોક્ત નવખંડના વિભાગની સંખ્યા કહે છે:—

બ્રહ્મવિદ્યમયમિદમેકન્વિશતિરિદ્વાદશરસમયાતપ્રાણો વ્યાનોડવાન આકાશઃ પૃથિવી પુચ્છં પદ્મવિશતિઃ પ્રાણં યજુર્ઋક્ષમાડડેશોડશર્વાક્ષિસ્તઃ પુચ્છં દ્વાવિશતિર્યતઃ શ્વરત્ સત્યં યોગો મહોડષાદશ વિજ્ઞાનં પ્રિયં મોદઃ પ્રમોદ આનન્દો બ્રહ્મ પુચ્છં દ્વાવિશતિરસંઘર્ષો યાદ્યાવિશતિરસત્યોદશ મીષાડસ્માન્માનુષો મનુષ્યગન્ધર્વાણાં દેવગન્ધર્વાણાં પિતૃણાં ચિરલોકલોકાનાં માજાનજાનાં કર્મદેવાનાં ચે કર્મણાં દેવાનામિન્દ્રસ્ય યદ્વસ્પતેઃ પ્રજાપતેર્બ્રહ્મણ સ યજ્ઞ સંક્રામત્યેકપદ્ધર્શયતઃ કૃતઃશ્વનૈતમેકાદશ નથ ॥ ૧ ॥ બ્રહ્મવિન્નવં ॥ ૧ ॥

આ અર્ચવેદીના વાં આનંદવેદીના બીજા અનુવાકના નવ ખંડ છે. તેમાં બ્રહ્મવિદ્યા, શ્વર, અર્ચ ને શ્વર એવાં પદોવાળા પદોએ ખંડ એકવીસ વિભાગવાળા છે; અસત્, અનનરસમયાત, પ્રાણ, વ્યાન, અવાન, આકાશઃ, પૃથિવી અને પુચ્છ એવાં પદોવાળા બીજા ખંડ છત્રીસ વિભાગવાળા છે; પ્રાણ, યજુ, ઋક્, સામ, આદેશ, અથર્વાક્ષિસ્ત ને પુચ્છ એવાં પદોવાળા ત્રીજા ખંડ બારીસ વિભાગવાળા છે; યતઃ, શ્વર, સત્ય, યોગ ને મહઃ એવાં પદોવાળા ચોથા ખંડ અઠાર વિભાગવાળા છે; વિજ્ઞાનં, પ્રિયં, મોદઃ, પ્રમોદઃ, આનન્દઃ, બ્રહ્મ ને પુચ્છ એવાં પદોવાળા પાંચમા ખંડ ચારીસ વિભાગવાળા છે; અસત્, પદ્ય ને અર્ચ એવાં પદોવાળા છઠા ખંડ અઠારીસ વિભાગવાળા છે; અસત્ આદિ પદોવાળા સાતમા ખંડ સોળ વિભાગવાળા છે; મીષા, ડસ્માન્, માનુષ, મનુષ્યગન્ધર્વાણાં દેવગન્ધર્વાણાં પિતૃણાં, ચિરલોકલોકાનાં, આજાનજાનાં, કર્મદેવાનાં, ચે કર્મણાં, દેવાનાં, ઇન્દ્રસ્ય, યદ્વસ્પતેઃ, પ્રજાપતેઃ, બ્રહ્મણ, સઃ, યજ્ઞ ને સદ્ક્રામતિ એવાં પદોવાળા આઠમા ખંડ એકાવન વિભાગવાળા છે; અને, યતઃ, કૃતઃશ્વન ને, પતં એવાં પદોવાળા નવમા ખંડ એકાદશ વિભાગવાળા છે. એવી રીતે નવ ખંડ છે. ૬ બ્રહ્મવિદ્યા મંડીને નવ ખંડ છે. ૬

આ વેદીના અંતમાં આ પ્રમાણે કોતિનું ઉચ્ચારણ કરાય છે:—

॥ ૬ ॥ સહ નાવચતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ । તૈજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ
મા વિદ્ધિવાવૈ ॥ ૬ ॥ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અનુવાક ૧ અને વિવેચન આરંભમાં આપ્યા છે તે પ્રમાણે નળયુવા
કૃતિ શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષદગત અક્ષવલ્લીનામના બીજા અધ્યાયની તૈત્તિર્યધીપિકા સંભાષા. ૨
નિર્ણય કરે છે. ॥ ૬ ॥

॥ ૭ ॥ સહ નાવચતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ । તૈજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ
મા વિદ્ધિવાવૈ ॥ ૭ ॥ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અતઃ શ્રીતૈજસ્વલ્લીમાં અક્ષવલ્લીની સંભાષિ કરી હવે બૃહ્યવલ્લીમાં અક્ષવલ્લીના સાધનરૂપ તપન
(મનની ને કલ્પિતની આગ્રતાનું) નિર્ણય કરે છે. આ સાધનની પ્રસિદ્ધિ વિદ્વાની નિષ્કલ્પિતમાં આરંભમાં નાથે
પ્રમાણે થાતી નહીં. ॥ ૭ ॥

॥ ૮ ॥ સહ નાવચતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ । તૈજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ
મા વિદ્ધિવાવૈ ॥ ૮ ॥ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અનુવાક ૧ અને વિવેચન અક્ષવલ્લીના આરંભમાં આપ્યા છે તે પ્રમાણે નળયુવા
અક્ષવલ્લીની રૂપિતમાં પ્રિય પુત્રને પિતાએ ઉપદેશ કર્યાની આપ્તમાયિકા છે. બૃહ્ય અક્ષવલ્લી સ્વરૂપ નળયુવા
પિતાના પિતા શ્રીવરુણસમીપ નાથ છે, તે શ્રીવરુણ તેને અક્ષવલ્લી સ્વરૂપ નળયુવા છે. ॥ ૮ ॥

॥ ૯ ॥ શ્રુત્વૈ વારુણિઃ । વરુણં પિતૃમુપસસાર । અધીદિ ધૃગ્વો વ્રજેતિ । તસ્માં એતન્મોવાચ ।
અર્ચં માળં વહ્નુઃ શ્રોત્રં મનો વાચમિતિ । તદ્દોવાચ । યતો વા રમાની મૂતાનિ જાયન્તે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્યપિ સંવિગન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્વ્રજેતિ । સ
ત્વોઽવરુણ ॥ ૯ ॥ તપસ્તપ્ત્વા ॥ ૯ ॥

શીષ્ટાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ વરુણનો પુત્ર બૃહ્ય હતા તે અક્ષવે નળયુવાની ઇચ્છાથી વરુણ-
નામના પિતાની સમીપ ગયા, [તે કહ્યું કે—] "હે અગ્રવર! અક્ષવે ઉપદેશ કરે." કૃતિ.
તેના પ્રતિ [વરુણ—] જ્ઞાનનાં/સાધન] અન્ન, પ્રાણ, નેત્ર, કાન, મન ને વાણી [છે]" આ
[વચન] બોલ્યા કૃતિ [પછી નીચે—પ્રમાણે અક્ષવે સ્વરૂપ] તેને કહ્યું— "જેનાથી પ્રસિદ્ધ
સ્થા [સર્વ] હતા ઉપર છે, જેને ઉપરેલાં હવે છે, [તે] જેના પ્રતિ નાથ છે, [તથા]
બોધાવને પાત્ર છે તેને વિશેષે નળયુવાની/ઇચ્છા કરે, તે અક્ષ [છે]" કૃતિ તે તપ તપતા
હવે । તે તપા તપીને [અન્ન અક્ષ છે એમ નળયુવે હવે] ॥ ૯ ॥

વિવેચન—પ્રસિદ્ધ વરુણનામની મુનિને પુત્ર બૃહ્ય હતા તે અક્ષવે સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી
વિધિપૂર્વક વરુણને પિતા ગોમાના પિતાની સમીપ ગયા, અને ગોમાના પિતાને કહ્યું કે— "હે ગ્રમો! અક્ષવે
અધ્યયન કરે, અર્થાત્ જે અક્ષવે સ્વરૂપ આપે એણે છે તેનાં મારા પ્રતિ કૃપા કરી ઉપદેશ કરો." ॥
વિધિવત્ સ્વરૂપ બોલ્યા તે બૃહ્યનામના પુત્રપ્રતિ શ્રીવરુણ અક્ષવે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન જે અન્ન, પ્રાણ,
નેત્ર, કાન, મન ને વાણી છે તેનું કથન કરતા હતા. અક્ષ અગ્રાદિના સ્વભાવવાળું છે એમ અગ્રાદિના સ્વરૂપને
ચિત્તાર કરવાવડે તે મેતન નળયુવાને તેને કહ્યું હવે તેના પ્રતિ અક્ષવે સર્વજ્ઞ કહે છે. ॥ ૯ ॥ જેનાથી પ્રસિદ્ધ આ
સ્થાવરજંગમ હતા ઉપર નાથ છે, જેને ઉપર નાથે છે તે વિશેષે કરે છે, અને વિનાશકારમાં જેના પ્રતિ
નાથ છે, તથા જેના અભેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે તેને વિશેષે નળયુવાની ઇચ્છા કરે, તે અક્ષ છે. ॥ અક્ષગાનના

સાધનાતો પશ્ચાન્નુલ્લેખ્ય પિતાથી સંબંધના તે ભૂમિ મિત્રા ને દીપ્તિને એકાદ કરી પિતાએ ઉપરથી કરવા
અર્થેના વિચાર કરનાર તપ કરવા લાગ્યો. તે ભૂમિ-સિદ્ધિમિત્રે વિચાર કરીને, મન બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય
હવે એમ બીજા ખંડથી સંબંધ છે. એવી રીતે આગળ પણ ભૂમિ, એ પ્રમાણે પહેલા અનુવાકના પહેલા
ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ.

અન્નં વ્રજેતિ વ્યજાનાત્ । અસાદ્યેવ સત્ત્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ
જીવન્તિ । અન્નં પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વર્ણં પિતરમુપસસાર ।
અધીહિ ભગવો વ્રજેતિ । તદ્ હોવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રજેતિ । સ
તપોસ્તપ્યત્ । સ તપસ્ત્વત્વા ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—[પ્રસિદ્ધ] અન્ન બ્રહ્મ [છે] એમ ભણતો હવે. પ્રસિદ્ધ અર્થથી [પ્રસિદ્ધ
બ્રહ્મ] સત્ત્વ (પ્રાણીઓનાં સ્થૂલસરીસૃગ) ઉપર છે, અન્નવડે ઉપજેલાં જીવો છે, [ને] અર્થકાલે
અન્નભણી (અન્નના કારણ પૃથિવીભણી) ભય છે, [તથા તેમાં] અભેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે
[તેથી અન્નતર બ્રહ્મપણું યુક્ત છે] એમ તે [અન્નરૂપ બ્રહ્મ] ને ભણીને પુનઃ પણ [અન્નની
ઉત્પત્તિ આદિવડે સંશયયુક્ત થઇને તે] વરણપિતાની સમીપ જતો હવે, [ને] " હે ભગવન!
બ્રહ્મના ઉપદેશ કરે " એમ [કહેતો હવે.] તેના પ્રતિ [વરણ] બોલ્યા— " તપવડે બ્રહ્મને
વિશેષ ભણવાની ઇચ્છા કરે, તપ બ્રહ્મ (બ્રહ્મસાક્ષાત્કારતરૂ અર્થસંસાધન) [છે.] " ઇતિ । તે
તપ કરતો હવે, તે તપ કરીને [પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ ભણતો હવે] । એ પ્રમાણે પહેલા
અનુવાકના બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ.

પ્રાણો વ્રજેતિ વ્યજાનાત્ । પ્રાણાદ્યેવ સત્ત્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । પ્રાણેન જાતાનિ
જીવન્તિ । પ્રાણં પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વર્ણં પિતરમુપસસાર ।
અધીહિ ભગવો વ્રજેતિ । તદ્ હોવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રજેતિ । સ
તપોસ્તપ્યત્ । સ તપસ્ત્વત્વા ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણ બ્રહ્મ [છે] એમ ભણતો હવે. [પૃથ્વી તથા રક્તની સાથે પ્રાણ
હોવાથી] પ્રસિદ્ધ પ્રાણથી [પિતા આદિ ક્રમે] પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ ઉપજે છે, પ્રાણવડે (પ્રાણની
સ્થિતિથી) ઉપજેલાં જીવો છે, [ને] મૃત્યુકાલે] પ્રાણભણી ભય છે, [તથા તેમાં] અભેદરૂપે
પ્રવેશ કરે છે એમ તે [પ્રાણરૂપ બ્રહ્મ] ને ભણીને પુનઃ પણ [પ્રાણને જ્ઞાનસ્વભાવરહિત
ભણી સંશય પામી] વરણપિતાની સમીપ જાય, [ને] " હે પ્રભો ! બ્રહ્મના ભાષ કરે " એમ
[કહ્યું.] તેના પ્રતિ [વરણ] બોલ્યા— " તપવડે બ્રહ્મને ભણવાની ઇચ્છા કરે, તપ બ્રહ્મ
[છે.] " ઇતિ । તે તપ કરતો હવે, તે તપ કરીને [મન બ્રહ્મ છે એમ ભણતો હવે] । એ
પ્રમાણે પહેલા અનુવાકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ.

મનો વ્રજેતિ વ્યજાનાત્ । મનસો જીવ સત્ત્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । મનસા જાતાનિ
જીવન્તિ । મનઃ પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તીતિ । તદ્વિજ્ઞાય । પુનરેવ વર્ણં પિતરમુપસસાર । અધીહિ
ભગવો વ્રજેતિ । તદ્ હોવાચ । તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રજેતિ । સ તપોસ્તપ્યત્ ।
સ તપસ્ત્વત્વા ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનઃ—[જ્ઞાનવાણું હોવાથી] મનઃ પ્રકાશ [છે] એમ જાણતો હવો [કર્મકાંડસાર
કર્મમાં] સંકલ્પવડે નવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી] પ્રસિદ્ધ મનથીજ પ્રસિદ્ધ આત્મા [ભૂતો
ઉપજે છે, ઉપજેલાં] જીવનનો ઉપાયને મનવડે વિચારીને સંપાદન કરે છે તેથી] મનવડે
જીવે છે, [ને મૃત્યુકાલે નવા શરીરમાં] મનભણી જાય છે, [તથા તેમાં] અસેદરૂપે પ્રવેશ
કરે છે. આથી જીતે તે [મનરૂપ પ્રકાશ] ને જાણીને પુનઃ પશુ [મન કરુણરૂપ હોવાથી તેની
સ્વતંત્રતા] મહિં બોધને સંશય પામી] વરુણપિતાની સમીપ ગયા [ને] " હૈં શ્રીગવન !
અહનો ઉપદેશ કરો ! " આમ [કહ્યું] તેને [વરુણ] કહેતા હવા— " તપવડે પ્રકાશને જાણવાની
કૃષ્ણા કર, તપ પ્રકાશ [છે] " હતિ તે તપ કરતો હવો તે તપ કરીને [વિજ્ઞાન પ્રકાશ એમ
જાણતો હવો] એ પ્રમાણે પહેલા અનુવાકના ચોથા ખંડની તાર્કિકીપદિકા પૂરી થઈ ૧૯ ૪
વિજ્ઞાને બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । વિજ્ઞાનાદયેવ સ્વલ્પમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । વિજ્ઞાનેન
જ્ઞાતાનિ જીવન્તિ । વિજ્ઞાનં પ્રયન્યમિસંવિશન્તીતિ । વદિહાય । પુનરેવ વર્ણં પિતરશ્ચપસાર ।
અધીદિ ભગનો બ્રહ્મેતિ । તપ દોવાચ । તપસા જ્ઞાન વિજિજ્ઞાસત્ય । તપો બ્રહ્મેતિ । સ
તપોઽતત્પ્યુત । સ તપસ્તત્ત્વા ॥ ૫ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનઃ—[જ્ઞાનવાણું હોવાથી] પ્રકાશ [છે] એમ જાણતો હવો [કર્મકાંડ
કર્મમાં] સંકલ્પવડે નવા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી] પ્રસિદ્ધ પ્રકાશથીજ પ્રસિદ્ધ આત્મા [ભૂતો ઉપજે છે, ઉપજે
આઈનો કર્મકાંડસાર જીવનનો ઉપાયને મનવડે વિચારીને સંપાદન કરે છે તેથી] મનવડે
શરીરમાં કર્મકાંડ] પ્રકાશથી જાય છે, [તથા તેમાં] અસેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે એમ તે
[પ્રકાશરૂપ પ્રકાશ] ને જાણીને પુનઃ પશુ [કર્મકાંડ કરવાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણી સંકલ્પકર્મ
થઈ તે] વરુણપિતાની સમીપ ગયા, [ને તેમને] " હૈં શ્રીગવન ! અહનો ઉપદેશ કરો ! "
એમ [કહ્યું] તેને [વરુણ] કહેતા હવા— " તપવડે પ્રકાશને જાણવાની કૃષ્ણા કર, તપ પ્રકાશ
[છે] " હતિ તે તપ કરતો હવો તે તપ કરીને [આનંદ પ્રકાશ એમ જાણતો હવો] એ
પ્રમાણે પહેલા અનુવાકના પાંચમા ખંડની તાર્કિકીપદિકા પૂરી થઈ ૧૯ ૫

આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાદયેવ સ્વલ્પમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન
જ્ઞાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દં પ્રયન્યમિસંવિશન્તીતિ । સૈવા માર્ગવી વારુણી વિદ્યા । પૂર્યે
વ્યોમગ્નતિષ્ઠિતા । ય एवं વેદ પ્રતિતિષ્ઠિતિ । અછવાનજાદો ભવતિ । મહાન્મવતિ મજયા
પરુમિર્બ્રહ્મવર્ચસેન । મહાન્કીર્ત્યો ॥ ૬ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનઃ—[જ્ઞાનવાણું હોવાથી] આનંદ પ્રકાશ [છે] એમ જાણતો હવો પ્રસિદ્ધ
આનંદથીજ પ્રસિદ્ધ આત્મા [ભૂતો ઉપજે છે, ઉપજેલાં] આનંદવડે જીવે છે, [ને એને] આનંદભણી
જાય છે, [તથા તેમાં] અસેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે તે આ માર્ગવી વારુણી વિદ્યા [છે તે]
પરમ આઠાશમાં સમાયે થઈ છે [ને એમ જાણે છે, તે પ્રકાશમાં] સ્થિત થાય છે, અતસવળો
[તથા] અતસવળ કરનાર થાય છે, પ્રમવડે, પશુઓવડે [ને] પ્રકાશવડે મહાન થાય
છે, કીર્તિવડે મહાન [થાય છે,] ૧ ૬

વિવેચન—[જ્ઞાનવાણું હોવાથી] પ્રકાશ કરુણરૂપ આનંદમય પ્રકાશ એમ તે જાણતો હવો પ્રસિદ્ધ
આનંદથીજ પ્રસિદ્ધ સર્વ ભૂતો ઉપજે છે, ઉપજેલાં તે આનંદવડે જીવે છે, ને વિદ્યાવડે તેઓ આનંદમયભણી

જાવે છે, તથા તેમાં અભેદરૂપે પ્રવેશ કરે છે. જ્યોતે શુદ્ધિમા શુદ્ધિનો ઉપદેશ કર્યો, નથી તોપણ ચિમના કથનવડે
 કથેથી શુદ્ધિનું કથન થઈ જાય છે એમ અર્થવૃત્તિપ્રાશસ્તિવાળી વાણીનો પ્રયોગમુખ્યમાં, ને જ્ઞાનશક્તિવાળીને જ
 તથા શ્રોત્રનેથી મન ને શુદ્ધિમાં સમાવેશ કર્યો છે. પ્રાંચ પ્રાણ તે, પ્રાંચ કથેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોણ થાય છે,
 મન ને પ્રાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોણ થાય છે, તે શુદ્ધિ તથા પ્રાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોણ
 થાય છે. કારણકારીરજ્ઞાનદમયકોણ છે, ને તેનું અધિષ્ઠાન અંતરાત્મરૂપ સ્વભા છે. જ્ઞાંસુધી પ્રવેશનું પરિપૂર્ણ
 જ્ઞાન થઈ જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ ન થાય. જ્ઞાંસુધી જ્યેષ્ઠમતારૂપ તપ કર્તવ્ય છે એમ તપના અતિરમ સાધનપણના
 નિશ્ચયપ્રદેશ તપનો પારિવાર ઉપદેશ છે. હવે, પિતાપુત્રની આખ્યાયિકાનો સાગ કરીને શ્રુતિ પેતે આખ્યાયિકાથી
 કહેલાં જ્યેષ્ઠને જ્યેષ્ઠાવે છે — તે જ્ઞા 'ભુવનક્રમિકે જ્યેષ્ઠી તેથી જ્યેષ્ઠી અને વરુણમુનિકે ઉપદેશ કરેલી તેથી
 વારુણી એ નમિત્તવાળી વિદ્યા અનમયરૂપ આત્માથી, પ્રવૃત્ત-ચક્ષુ મિત્રાકાશરૂપ સ્વભામાં સમાપ્ત થઈ છે. જે જિજ્ઞાસુ
 જ્યેષ્ઠત્વપોરૂપ સાધનથી ક્રમવડે જ્ઞાનદરૂપ સ્વભાને જાણે છે તે જ્ઞાનદરૂપ સ્વભામાં રિયત થાય છે, અર્થાત્ સ્વભા થાય
 છે, એવી રીતે, વિદ્યાને ચનાક અદૃષ્ટ રૂપ કરીને હવે તેને ચનાક દૃષ્ટ રૂપ કહે છે. — તે મધુ જ્યેષ્ઠવાળો થાય
 છે, તથા પ્રદીપ જ્યેષ્ઠામિત્તવાળો જ્યેષ્ઠનો ભોક્તા થાય છે તે પુનઃદરૂપે પ્રવેશવડે, પ્રાંચ આદિરૂપે પર્યવેશવડે અને
 શામ, ક્રમને જ્ઞાનીશક્તિથી ઉપજેલી તેજવડે મહાન થાય છે, તેમજ શુભાચરણથી ઉપજેલી પ્રખ્યાતિવડે મહાન
 થાય છે. એ પ્રમાણે પહેલાં અનુવાકનો છંદુ અગ્ની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧૬૩ મ. । ૧૬૩ મ. । ૧૬૩ મ. ।

અજ્ઞાન નિવૃત્તમ્ । તદ્વ્રતમ્ । પ્રાણો વા અજ્ઞમ્ । શરીરમજ્ઞાદમ્ । પ્રાણે શરીર
 પ્રતિષ્ઠિતમ્ । શરીરે પ્રાણઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । તદેતદજ્ઞમજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય દૃષ્ટજ્ઞમજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિત
 મૈદ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । અજ્ઞવાનજ્ઞાદો ભવતિ । મહાન્મવતિ પ્રજયા પશુમિર્વજ્ઞવર્ચસેન ।
 મહાન્કીર્ત્યો ॥ ૧૬૩ ॥

શબ્દાર્થઃ— [દેવગતિથી પ્રાંસ થયેલા કનિષ્ઠ] અજ્ઞની, નિજા નું કરે, તે [ઉપાસકરૂ]
 ૧૬૩ [ઉપદેશ કરાય છે. શરીરની અંતર, રિયત હોવાથી] પ્રાણને અજ્ઞ છે, અને શરીર
 અજ્ઞનો ભોક્તા [છે. પ્રાણવડે શરીર રિયત હોવાથી] પ્રાણમાં શરીર રિયત [છે, તે]
 શરીરમાં પ્રાણ રિયત, [છે તેથી તે બંને અજ્ઞ, અને અજ્ઞાદરૂપ છે] તે આ અજ્ઞ અજ્ઞમાં
 રિયત, [છે] જે [એ પ્રમાણે] અજ્ઞમાં રિયત આ અજ્ઞને જાણે છે તે [અજ્ઞ ને અજ્ઞાદ-
 રૂપથી] રિયત થાય છે, [વળી તે] અજ્ઞવાળો [ને] અજ્ઞનો ભોક્તા થાય છે. પ્રાણવડે,
 પર્યવેશવડે [ને] જ્યેષ્ઠત્વવડે મહાન થાય છે. કીર્તિવડે મહાન [થાય છે] । એ પ્રમાણે પહેલાં
 અનુવાકનો સાતમો અગ્ની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧૬૩ મ. । ૧૬૩ મ. । ૧૬૩ મ. ।

અજ્ઞ ન પરિવર્તીત । તદ્વ્રતમ્ । આપો વા અજ્ઞમ્ । જ્યોતિરજ્ઞાદમ્ । અજ્ઞ જ્યોતિઃ
 પ્રતિષ્ઠિતમ્ । જ્યોતિષ્યાપઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । તદેતદજ્ઞમજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય દૃષ્ટજ્ઞમજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિત
 મૈદ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । અજ્ઞવાનજ્ઞાદો ભવતિ । મહાન્મવતિ પ્રજયા પશુમિર્વજ્ઞવર્ચસેન । મહાન્કીર્ત્યો ॥
 ૧૬૪ ॥

શબ્દાર્થઃ— [જ્યોતિષકાલે પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાંસ થયેલા કનિષ્ઠ] અજ્ઞનો પરિવર્તીત ન
 કરે, તે [ઉપાસકરૂ] ૧૬૪ [ઉપદેશ કરાય છે] જ્ઞાન અજ્ઞ ને [છે, ને] તેજ અજ્ઞનું કનિષ્ઠ
 કરનાર [છે] જ્ઞાનમાં તેજ રિયત [છે, ને] તેજમાં જ્ઞાન રિયત [છે, તે] આ અજ્ઞ
 અજ્ઞમાં રિયત [છે] જે અજ્ઞમાં રિયત આ અજ્ઞને જાણે છે તે [અજ્ઞ ને અજ્ઞાદરૂપથી]
 રિયત થાય છે, [વળી તે] અજ્ઞવાળો [ને] અજ્ઞનો ભોક્તા થાય છે પ્રાણવડે, પર્યવેશવડે

[निर्ग] अक्षनेभ्योऽभेदान् थाय छ, दीर्तिवडे भेदान् [थाय छः] अक्षि प्रभावे पहेला अनुवाकना
 आहमा भिनी तात्पर्यदीपिका भूरी थय १२४६ न्यायः १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥
 अन्नं बहु कुर्वति । तद्वत्तम् पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशो
 प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं
 वेदः प्रतिष्ठितवति । अन्नवान्नादो भवति । महान्भवति मज्जया मृधुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥

इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥

[शुद्धार्थः]—[शास्त्रोक्त उपनिषदः] अन्नं बहु [संपादनं] १२४६ तं अन्नं छ, आकाशानी
 अन्तर-होवाधी । पृथिवीन अन्नं छ, पृथिवीनी सर्वभक्षी होवाधी । आकाशो अन्नमक्षी
 छ, पृथिवीमा आकाश स्थितं छ, नै आकाशमा पृथिवी स्थितं छ, तं आ अन्नं
 अन्नमा स्थितं छ, अन्नमा स्थितं आ अन्नमे अन्नं छ, ते अन्नं न अन्नमक्षी १२४६
 स्थितं थाय छ, तिथा अन्नवाणे [ने] अन्नना सक्ष थाय छ, अक्षनेभ्यो, पशुआवेड,
 ने अक्षनेभ्यो भेदान् थाय छ, दीर्तिवडे भेदान् [थाय छः] अक्षि प्रभावे पहेला अनुवाकना
 नवमा भिनी तात्पर्यदीपिका भूरी थय १२४६ न्यायः १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥ १२४६ ॥

न कञ्चन वसतो प्रत्याचक्षीत । तद्वत्तम् । तस्माद्यथा कथा च विषया वहन्तं प्राप्नुयात् ।
 अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद् मुखतोऽन्नं रादयम् । मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते ।
 एतद् मध्यतोऽन्नं रादयम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं रादयते । एतद् अन्ततोऽन्नं रादयम् ।
 अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य एव वेदः । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः ।
 कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायो । इति मानुषोः समोक्षाः । अर्थ
 इवी । वृत्तिरिति वृष्टी । बलमिति विद्युति । मज्जति । मज्जति । मज्जति । मज्जति । मज्जति ।
 रम्यमानन्द इत्युपस्ये । सर्वमित्याकाशे । तस्मात् । तस्मात् । तस्मात् । तस्मात् । तस्मात् ।
 पासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । तन्मन इत्युपासीत । तन्मन इत्युपासीत । तन्मन इत्युपासीत । तन्मन इत्युपासीत ।

कामाः । तद्वत्तमेत्युपासीत । ब्रह्मन्भवति । तद्वत्तमणः परिमर इत्युपासीत । पर्येण त्रिपन्ते
 त्रिपन्तेः सपत्नाः । परि येऽमिया आनुष्याः । स यथायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स
 एकः । स य एतवित् । अस्मालोकात्पेत्य । एतन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमय-
 मात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विशानमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
 एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमांलोकान्कामान्नीकामरूपानुसञ्चरन् । एतत्साम् । गाय-
 क्षांस्ते । हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो ३ अहमन्नादो ३
 अहमन्नादः । अहं श्लोकदहं श्लोकदहं श्लोकदहं । अहमस्मि मयमजां कजांस्व ।
 पूर्व देवेभ्यो अमृतम् नादमायि । यो मा ददाति स इदेव मा देवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा रेचि ।
 अहं विश्वं सुवनमभ्यभवा रेच । सुवर्नं ज्योतिः । य एव वेदः । इत्युपनिषत् ॥ इति दशमः
 खण्डः ॥ १० ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[शुद्धार्थः]—[उपासः वा श्रुत्यं भुभुधु पीताने ३२] निवासभारे [आवेसी] क्षण

નાત પાડે. તે પ્રતિ [એ] નિવાસ આપ્યા. પૃથ્વી તેને અવરથ લોજન દેવું બોધ્યા. [તેથી [પાતે]
 જે તે [શાસ્ત્રીય] ઉપાયવડે ઘણા અમલના સંમલ કરે. [એવો પુલ્લસ્થ] આને માટે અમલ
 સિદ્ધ [એ] એમ [સ્વભાવોદિપતિ] કહે છે. [અમલ નથી એમ નથી કહેતો. હવે અમલદાનનું
 માહાત્મ્ય કહે છે.] પ્રસિદ્ધ આ અમલ [જે] ઉત્તમ સંસ્કાર પૂર્વક [અતિથિને] આપે
 છે એને માટે ઉત્તમ સંસ્કાર પૂર્વક અમલ પ્રાપ્ત થાય છે. [જે] પ્રસિદ્ધ આ અમલ મધ્યમ
 સંસ્કાર પૂર્વક [અતિથિને] આપે છે એને માટે મધ્યમ સંસ્કાર પૂર્વક અમલ આપી
 મળે છે. પ્રસિદ્ધ આ અમલ [જે] કનિષ્ઠ ઉપચાર-તિરસ્કાર- પૂર્વક [અતિથિને] આપે છે
 એને તિરસ્કાર પૂર્વક અમલની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે એવી રીતે [કહેલા અમલના માહાત્મ્યને]
 જાણે છે. [તે ઉક્ત પ્રકારનું અમલદાનનું ફલ પ્રાપ્ત છે. હવે બ્રહ્મની ઉપાસનાની રીત કહેવાય
 છે.] વાણીમાં [બ્રહ્મ] ક્ષેમરૂપે [પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થના રક્ષણરૂપે] [સ્થિત છે] એમ
 [ઉપાસના કરે, તેથી] તેને ક્ષેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ આગળ પશુ જંતુવું અપ્રાપ્તની
 પ્રાપ્તિરૂપે યોગરૂપેને ક્ષેમરૂપે [બ્રહ્મ] પ્રાણઅપાનમાં [સ્થિત છે] એમ [ઉપાસે. બે] હાથમાં
 [બ્રહ્મ] દિશારૂપે [સ્થિત છે] એમ. [ઉપાસે. બે.] ચરણમાં [બ્રહ્મ] ગતિરૂપે [સ્થિત છે]
 એમ [ચિત્તવે.] પાપમાં [બ્રહ્મ] મહત્વાગવ્યાપારરૂપે [સ્થિત છે] એમ [ધ્યાન કરે.] એવી
 [આધ્યાત્મિકરૂપે] માનુષી-ઉપાસના [છે.] હવે દેવી- [ઉપાસના-કહેવાય છે.] વૃદ્ધિમાં
 [બ્રહ્મ] વસિરૂપે [સ્થિત છે] એમ [ઉપાસે છે.] વીજળીમાં બલરૂપે [સ્થિત છે] એમ
 [ધ્યય છે.] પશુઓમાં યશરૂપે [સ્થિત છે] એમ [ચિત્તવે.] નંદાનામાં નિપાતિરૂપે [સ્થિત
 છે] એમ [ઉપાસે.] ઉપરથમાં પુરોત્પત્તિ, અમલ [પિતૃકલ્પની નિવૃત્તિદ્વારાં] દેવભાવની
 પ્રાપ્તિના કુદ્રુપરૂપે [સ્થિત છે] એમ [ઉપાસે.] આકાશમાં [બ્રહ્મ] સર્વરૂપે [સ્થિત
 છે.] એમ [ઉપાસે.] તે [બ્રહ્મ] આધારરૂપે [એ] એમ ઉપાસે, [તેથી ઉપાસક] પ્રતિષ્ઠા-
 વાળો થાય છે. તે મહાન [છે.] એમ ઉપાસે, [તેથી પ્રજાદિવડે] મહાન થાય છે. તે
 મનનરૂપે [છે.] એમ ઉપાસે, [તેથી] મનનમાં ક્ષેમ થાય છે. તે મનન [મનનરૂપે શુભ-
 વાળું] [છે] એમ ઉપાસે, આને [સાધ્ય] વિષયો મળે છે. તે પૂર્ણ [છે] એમ ઉપાસે,
 [તેથી તે] સ્થૂલસોગંના સંધિનવાળો થાય છે. તો બ્રહ્મની પરિભર [વાયુત્તર આકાશ] એમ
 ઉપાસનારૂપે [તેથી] એનો દ્વિપદનારાશનુભો સર્વલણીથી મરે છે. [તથા] જે અપ્રિય
 અનિબળ [છે] તેઓ પશુ સર્વલણીથી મરે છે. [તે] જે આ પુરુષમાં [છે] અને જે
 આ સૂર્યમાં [છે] તે એક [છે] જે એમ જાણનારે [છે] તે આ લોકથી (દૃષ્ટ અદૃષ્ટ વિષય)થી
 નિરક્ષેપ થઈને આ અત્તમ્ય આત્માને સમીપપણવડે સારી રીતે જાણીને, આ પ્રાણમય
 આત્માને સમીપપણવડે સારી રીતે જાણીને, આ અનોમ્ય આત્માને સમીપપણવડે સારી
 રીતે જાણીને, આ વિજ્ઞાનમય આત્માને સમીપપણવડે સારી રીતે જાણીને, આ આનંદમય
 આત્માને સમીપપણવડે સારી રીતે જાણીને, ઇચ્છાનુસાર અલ્પવાળો [તથા] ઇચ્છાનુસાર
 રૂપવાળો [થઈ] આ [પૃથિવી આદિક] લોકોપર વિચરતો [હોતો] આ સામને (સમ-
 ભાવનું પ્રતિપાદન કરનાર) ગીતિરૂપ મંત્રને ગાતો [હોતો] સ્થિત થાય છે. [એ] જ્ઞાની
 આત્માનો એકપણને જાણવતો [હોતો] લોકાનુમલભોઈ અર્થત કૃતાર્થપણરૂપે તે આત્માનો
 વિજ્ઞાનમાં ફલનો જણાવે છે. આશ્ચર્યવશક અહિંસાજનનાં આનાયે પશુવિહાર થવાથી કદ
 રાજ થાય છે.] “ આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! ” [છે.] હું અમલ [છે.] હું
 અમલ [છે.] હું અમલ [છે.] હું અમલ [છે.] હું
 અમલ [છે.] હું અમલ [છે.] હું અમલ [છે.] હું

સંતે આંહા (જાણ) કહેણ છે સુવર્ણની નીચે જે અંતરિક્ષલોક છે તે, સૂર્યનાં, કિરણોનાં સંપર્કથી અગ્નિઓ (સૂર્યનાં કિરણો) કહેવાય છે જેમાં પ્રાણીઓનું સહમા ચરણ થાય છે એવી પ્રતિષ્ઠા અર કહેવાય છે, પૃથ્વીની નીચે જે પાતાલલોક છે તે ધર્મા પ્રાણીઓને બોગમુચિદાયે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અમર (પ્રાપ્ત થનાર) કહેવાય છે. એવી રીતે પરમેશ્વર યોગ લોક ઉપરનાં કથાનાં સ્વરૂપ છે ॥

૨૬. ૧. જીવા રીતે લોકસૃષ્ટિ કરીને હવે લોકપ્રાપ્તની/ સૃષ્ટિ કરેલા પ્રથમ વિગટની/ ઉત્પત્તિ કરે છે —

स ईसतिमै नु लोका लोकापालान्नु सजां इति । सोऽदृश्य एव पुरुषः समुद्रपृथ्या-
मूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

शब्दाथः—[पुनः] ते [धृष्टर] विचारवा लाभ्या [के-भारा रथेसा] त्या लोक
निश्चय [पालकविना नाथ चाभशे तेथी तेमना रक्षकभाटे हुं] निश्चय लोकपालोने रक्ष, अभि
[विचारीने] ते नल प प्रधान पांय लेतोभां] थीन [विराट्] पुरुषने अक्षुष्टरीने धृष्ट कर्ता
हवा. ३

“५१५” निराङ्गुनी उत्पत्ति ऋषिरे हवे-तेभना अत्रयवेया। बोडपावोनी उत्पत्ति ऋषिरे उः— १— १ ॥ ५१५

तमभ्येतपत्तस्यापितस्य मुखं निरभिद्यत यथाऽण्डम् । मुखद्वान्वाचोऽग्निर्नासिके निरभि-
द्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ
निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिस्रस्वह्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि लोमभ्यां ओषधि-
बनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत, हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नामिर्निरभिद्यत, नाभ्या अपानोऽवा-
नान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत, शिश्रादेतो रेतसो आपः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

शब्दार्थः—ते [पुरुषाधारयिष] ने [विहारीने] सारी रीते विचार करता हवा ते विचार करेला [पि] ठं भुषं को पाभतुं छुं, जेवी रीने [पक्षीतुं] छुं [को पाभे छे तेवी रीते] भुषंथी वाणी [ने] वाणीथी अग्नि [अविष्यक्त यथा] जे [नासिकाया] को पाभी [नासिकाथी] प्राणुं [प्राणवृत्तिसहित प्राणुद्वय] [ने] प्राणुथी वायु [भ्रष्ट यथा, जे] नेत्र को पाभ्यां [जे] नेत्रथी यक्षु [ने] यक्षुथी श्रीसूर्य [अविष्यक्त यथा, जे] मन को पाभ्या [हनथी] ओत्र [ने] ओत्रथी दिशा तया को पाभी तयाथी लोभा [सहित तयाधद्वय] लोभाथी औषधि ने वनस्पतिओ [ते जनेने अविष्यक्ता वायु] हृदय को पाभ्युं हृदयथी मन [ने] मनथी चंद्रमा नासि (जुहवतुं भूल) को पाभी, नासिथी अपान (पायुधद्वयथी) [ने] अपानथी मृत्यु शिश्न (उपरयधद्वयतुं स्थान) को पाभ्युं, शिश्नथी रेत (उपरयधद्वय) [ने] रेतथी मूत्र (अणपति) [आविर्भाव] पाभ्युं [ ]—४

१॥ विवेचन — ते परमात्मने विशदयां पित्रां छदियोनां गार्हपत्यं छदियो ते छदियोपरं ॥ अनुमत्तं कर्त्तव्यं
 देवो रयवानो संक्षय कथो । पञ्च ते संक्षयपथी ते सर्वं ॥ उपमं यथा ते पुरुषास्तस्मिन् ॥ प्रथमं मुञ्चति
 गोवर्धना उत्पत्तिं, पञ्च ते गोवर्धनां वाष्पि आदिः छदियोनां ॥ आविर्भावो, अथात ते छदियोपरं ॥ अनुमत्तं
 कर्त्तव्यं । अस्मिन्नादि देवोऽपि प्रतीतिः, यद्यं ज्योतिष्युः वागदिकं कश्चिनां, सम्यक् कथयिष्यते ॥ अतोऽपि ॥ अथ
 तेषां तमनी, मुञ्चति गोवर्धनां ॥ उत्पत्तिं घटती, नृपथी, पञ्च ते ते आश्रयोर्मा भव तमोऽपि आविर्भावः संक्षय
 छ । तेषां रीते ॥ छदियोपथी पञ्च देवोऽपि उत्पत्तिं न ॥ अथ, पञ्च भव, ते ते छदियोपरं ॥ अनुमत्तं कर्त्तव्यं । देवो
 छदियोनां आविर्भावपञ्च ॥ अतीतिः संक्षयः ॥ मुञ्चतिना उत्पत्तिना ॥ अथ ॥ अथ, तेनां रयवान्द्वयं ॥ तेनां देव

વિરજ્ય, હાથ તેમા હસ્તેન્દ્રિય ને તેનો દેવ ધર, પગ, તેમા પાદેન્દ્રિય ને તેના દેવ વામન; તથા હૃદય, તેમાં ક્રમથી જીવિ, ચિત્ત ને અધકાર તેમાં ક્રમથી તેમના દેવ ષડ્ઞા, નારાયણ ને રૂદ્ર એ સર્વની ઉત્પત્તિ પણ અણી લેરી પ્રાણના કથનવડે અપાન, પાન, સમાન ને ઉદાનનું પણ મહણ કરવું ૪ એ પ્રમાણે પ્રથમ ખંડની તાત્પર્યવીપકા પૂરી થઈ ૧—

અવીરીતે સમશ્ચિદ્વિયોની ને તેમના અભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ કહીને હવે તે દેવોના ભોગોને યોગ્ય અરુપ (અશ્ચિ) દેહની સૃષ્ટિ ને તેઓમા દેવોના ભોગમાટે અશ્ચિરૂપથી પ્રવેશ કહેવાની ઈચ્છાથી તેના ઉપોદ-
(ધાતરૂપે) ક્ષુપાત્પાની સૃષ્ટિ દેખાડે છે —

તા एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्पर्यवे मापतस्तमशनापिपासाभ्यामन्वयार्जत् । ता एनमद्भुवन्नायतनं नः प्रजानीहि, यस्मिन्मतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—રથેના તે આ દેવો આ મંદુકસાગરમાં પડના હવા તે [વિરહિ]ને ક્ષુધા-
પિપાસાવડે ભોડતા હવા તેઓ એ [ઈશ્વર] ને કહેતા હવા — “ અમારે માટે શરીર નિર્માણ
કરો, જેમાં સ્થિત થયા [છતાં] અન્નનું ભક્ષણ કરીએ ” ઇતિ—૧

વિવેચન—શ્રીકૃષ્ણે સંકલ્પ કરીને લોકપાલપણાવડે રથેના આ અશ્ચિ આદિક દેવો આ સંસારરૂપ
મહાસાગરમાં પડ્યા, અર્થાત્ આત્મરવરૂપનાં અત્તાનથી સંસારમાં હું એવા અભિમાનવડે પ્રીતિવાળા થયા જે
મહાસાગરમાં અનિવા, કામ ને ક્રમથી ઉપજેલા કુખરૂપ જલ ભર્યું છે, જેમાં તીવ્રરોગ, જરા ને પુત્રરૂપ
ભ્રમરો છે, જે અર્નાદિ, જ્ઞાનવિના એત ન ઓવરાથી અર્જન, અવિવેકીયોને પાતળી પ્રતીતિ નહિ થવાથી
અપાર, સંશયીયીન વિશ્રાંતરથાનવિનાનો ને વિષય તથા ઇન્દ્રિયોના સમસથી ઉપજેલા સુખના મેદારૂપ વિશ્રામ-
રથાનામાંસવાળો છે, જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના શંખદાર્થ વિયોની તુલ્યરૂપ વાયુના ક્ષેભથી ગડેલા સંકોચ અનર્થરૂપ
મોઢા તંદ્રેગાનજિાને કુખી પ્રાણીઓના સ્વરૂપ તથા મહાન જનિઓરૂપ કાપડર લખ્ખેવાળો છે, જેમા વિવેકી-
ઓને માટે સંસ, અ્યાજ્ઞવ, જ્ઞાન, દેહો, અહિમા, સમ, દમ ને હૈયોદિકાગત કરણના ગુણરૂપ પાથેયવડે (ભાતા
વડે) બરેયું જ્ઞાનરૂપ વહાણું છે, તે નીખને આલવામા શ્રીસદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ ને સર્વેના લાગ એ માર્ગ છે, તથા
મોક્ષ એ તીર છે શ્રીકૃષ્ણર ગોલક, કરણ ને દેવોની ઉત્પત્તિના ખીજરૂપ ને વિરાટને જૂગ તથા તરપની
સાથે ભોડતા હવા મારણરૂપ વિરાટસાથે જુગતરથેનો યોગ થવાથી કાર્યરૂપ દેવો જુગતરપથી ખીજા પામી પરોશ્વરરૂપ
પિતામહપ્રતિ કહેવો લાગ્યા — “ હે પ્રભો ! અમારે માટે અમારા યોગ અરુપ શરીર રથો, જેમાં સમર્થ
થયા છતાં અમે અન્નનું ભક્ષણ કરીએ ” ૧

હવે અરુપ શરીરની ઉત્પત્તિ મ્હે છે —

ताभ्यो गामानयत्ता अद्भुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽयमानयत्ता अद्भुवन्न वै
-नोऽयमलमिति ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—[ઈશ્વર] તેઓને (દેવોને) માટે ગાય (ગાયતા) આકારવાળો [પિંડ]
આણતા હવા [તે કોષને] તેઓ ઘોડ્યા — નિશ્ચય-આ [પિંડ] અમારે [અન્નભક્ષણમાટે]
યોગ્ય નથી ” ઇતિ તેઓને માટે અર્થ લાન્ધો તેઓ ઘોડ્યા — નિશ્ચય-આ [પિંડ] અમારે
માટે યોગ્ય નથી ” ઇતિ ૨

વિવેચન:—આપના શરીરમાં ઉપરના હાંતો નહિ હોવાથી દેવોએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, સારે ધૃત્વે તેમને નીચેના તંબા ઉપરના હાંતવાળું અશ્વનું શરીર રચી દેખાડ્યું, સારે તેઓએ તેમાં વિવેકનો અભાવ જોઈ તેને અંગીકાર ન કર્યો. ૨

તાર્ક્ય: પુરુષમાનયત્તા અશ્વન્સુકૃતં વતેતિ પુરુષો વાવ સુકૃતમ્ । તા અન્નવીચયાપતનં પ્રવિશતેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[ધૃત્વે] તેઓને સારું [વિવેકસંપન્ન] પુરુષ (પુરુષાકારવાળો પિંક) આપ્યો. [તેને જોઈને] તેઓ બોલ્યા:—“ અહો ! [આ શરીર] ચોભાવાળું [છે.] પુરુષજ (મનુષ્યશરીર) ચોભાયુક્ત [છે. ” આ શરીર દેવોને પ્રિય છે એમ જાણી ધૃત્વે] તેઓને કહ્યું:—“ યથાયોગ્ય ગોલકપ્રતિ પ્રવેશ કરો. ” ઇતિ. ૩

ધૃત્વરની આજ્ઞા યથા પછી દેવોની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહે છે:—

અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મૃત્વં પ્રવિશદ્વાયુઃ માણો ભૂત્વા નાસિકે પ્રવિશદાદિત્યશ્ચુર્ધ્વત્વાડસિપ્તી પ્રવિશદિશઃ શ્રોત્રં મૃત્વા કર્ણો પ્રવિશદ્ગોપધિવનસ્પતયો લોમાનિ મૃત્વા ત્વચં પ્રવિશદન્દ્રમા મનો મૃત્વા હૃદયં પ્રવિશદમૃત્યુરપાનો મૃત્વા નાર્મિ પ્રવિશદાપો રેતો મૃત્વા શિશ્રં પ્રવિશન ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—અગ્નિ વાણી થઈને મુખપ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા. વાયુ બ્રાહ્મ થઈને [બે] નાસિકા પ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા. આદિત્ય ચક્ષુ થઈને [બે] નેત્રમાં પ્રવેશ કરતા હવા. દિશાઓ શ્રોત્ર થઈને [બે] કાનમાં પ્રવેશ કરતી હવી. આપધિ ને વનસ્પતિઓ (તેમના દેવ વાયુ) રેતો થઈને ત્વચાપ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા. ચંદ્રમા મન થઈને હૃદય પ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા. મૃત્યુ અપાન (શુદ્ધિન્દ્રિય) થઈ નાભિપ્રતિ (શુદ્ધમૂલપ્રતિ) પ્રવેશ કરતા હવા. પ્રભાપ્રતિ ઉપસ્થંદ્રિય થઈને શિશ્રપ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા. ૪

વિવેચન:—કરણો વિના દેવોની પ્રતીતિના અભાવથી, ને દેવો વિના કરણો પોતા પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે તેથી, દેવોનો કરણો સાથે અંગે કહ્યો છે, પરંતુ તો વાણી આદિક કરણોના અગ્નિ આદિક દેવો અભિમાની છે, તે કપનથી. અન્યથા રહેલાં ગોલકોમાં અન્યથા રહેલાં કરણો પોતા પોતા કરણોના અભિમાની દેવે પ્રવેશ કર્યો એમ જાણી લેવું. ૪

પછી ક્ષુદ્રાપિપાસાએ પોતાના સ્થાનમાટે પરમેશ્વરપ્રતિ યાચના કરી, ને પરમેશ્વરે તેમને સ્થાન આપ્યું તે દર્શાવે છે:—

તમશનાપિપાસે અન્નૂતામાવામ્યામભિપજાનીહીતિ । તેઽ અન્નવીદેતાસ્વેવ ચિંતિત્વે દેવતાસ્વામ્યામશનાપિપાસે ભગિન્યૌ કરોમીતિ । તસ્માદયસ્યૈકસ્યૈવ દેવતાયૈ હર્ષિર્ગૃહ્યતે ભાગિન્યાવેવાસ્વામશનાપિપાસે ભવતઃ ॥ ૫ ॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ સ્કન્ધઃ ॥ ૨ ॥

૧ તમશનાયા એવું પાઠાંતર છે.

૨ સ તે એવું પાઠાંતર છે.

૩ તમશનાયા એવું પાઠાંતર છે.

૧૧ શંખદાર્થઃ—શુધાપિપાસા તે [ઇંધર] ને કહેવા લાગી —“અમારે માટે [સ્થાન] નિર્માણ કરે” ઇતિ [ઇંધર] તે [શુધાતૃષ્ણા] ને કહેવા લાગ્યા —“[તમે ધર્મરૂપ છો, તેથી તમારું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી, માટે] આ [વ્યવસ્થિતમણિશરીરમાંના અગ્નિ આદિક] દેવામાંજ તમને [ભોગનો એકદેશ આપીને] અમુઅહુકરું છું [તમને] આ [દેવો] માં ભોગવાળી કરું છું ” ઇતિ [ઇંધરે દેવોના હવિષ્ આદિમાં તેમને ભોગવાળી કરી,] તેથી જે કોઈ દેવો-માટે [ચરુપુરંદારાદિરૂપ] હવિષ્ અહણ કરાય છે, આ [દેવ] માં શુધાપિપાસા ભોગવાળીજ થાય છે. (દેવોની તૃપ્તિએ તેમની શાંતિ થાય છે) ૫ એ પ્રમાણે બીજાખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨

૧૨ એવીરતિ શરીર, કરણો ને દેવાદિની સૃષ્ટિ કેદીને હવે ભોગ્યસૃષ્ટિ કહેવાનો આરંભ કરે છે:—

સ ર્હસતમે નુ લોકાથ લોરુપાલાચાન્નમેભ્યઃ સન્ના ઇતિ ॥ ૧ ॥

૧૩ શંખદાર્થઃ—તે [ઇંધર] વિચાર કરવા લાગ્યા —“અસિદ્ધ આ લોકો અને લોકપાલો [મેં] રચ્યા છે, ને લોકપાલોને શુધાતૃષ્ણાસાથે જોડ્યા છે, તેથી તેમની અન્નવિના સ્થિતિ નહિ થાય, માટે] એમનાસારુ અન્ન રચું” ઇતિ ૧

૧૪ સોડોડેભ્યતપ્તામ્બોડમિતસામ્બો મૂર્તિરજાયત । યા વૈ સા મૂર્તિરજાયતાન્નં વૈ તત્ ॥ ૨ ॥

૧૫ શંખદાર્થઃ—તે [ઇંધર અન્ન ઉપજાવવાની ઇચ્છાથી] બલ (પંચભૂતો) ના [ઉદ્દેશે] વિચાર કરતા હતા તે વિચાર કરેલા [ભૂતો] થી [કદિન અને શરીરને ધારણ કરવામાં સમર્થ મુગ આદિ ચર ને હાંચર આદિ અચરરૂપ] આકાર ઉત્પન્ન થયા જે અસિદ્ધ તે આકાર ઉપજાવે તેજ અન્ન [છે] ૨

આત્માનું સ્વતઃ ભોક્તાપણું નથી, પણ અર્ધાનુવૃત્તિવાળા પ્રાણની ઉપાધિથી તેનું ભોક્તાપણું છે, એમ આત્માના અભોક્તાપણાનો નિશ્ચય કરવા કહે છે.—

૧૬ તદેનસ્યદ્દેવ પરાદત્યજિષાંસત્તદ્વાવાડિનિષ્પ્રસન્નનાશકનોદ્વાચા ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનદ્વાચાડ-ગ્રહૈવ્યદમિવપ્રાહસ્ય હૈવાન્નમન્નત્સ્યત્ ॥ ૩ ॥

૧૭ શંખદાર્થઃ—તે આ [અન્ન લોકપાલોની સંમુખ] મુકુંડું [છતું બાથ પામીને] પરાદમુખ [થયું છતું] પસાયન કરવા લાગ્યું (ભોક્તાના શરીરની અંતર પ્રવેશ ન કર્યા, કિંતુ બહારજ સ્થિત રહ્યું) [વિરાટ] તેને વાણીવડે અહણ કરવાને ઇચ્છતા હતા, [પણ] તેને વાણીવડે અહણ કરવાને સમર્થ ન થયા તે [વિરાટ] જે અસિદ્ધ એ [અન્ન] ને વાણીવડે અહણ કરી શક્યા હોત [તો સર્વ લોક] અન્નને [વાયકશબ્દવડે] કથન કરીનેજ તૃપ્ત થાત. ૩

તત્પ્રાણેનાનિષ્પ્રસન્નનાશકનોત્પ્રાણેન ગ્રહીતુમ્ । સ યદ્દૈનત્પ્રાણેનાગ્રહૈવ્યદમિવપ્રાણ્ય હૈવાન્ન-મન્નત્સ્યત્ ॥ ૪ ॥

૧૮ શંખદાર્થઃ—[વિરાટ] તેને પ્રાણવડે (શ્વાણવડે) અહણ કરવાને ઇચ્છતા હતા, [પરંતુ]

[तेने प्राणवडे अडणु करवाने सभर्थे न थया. ते [विराट्] जे जेने प्राणवडे अडणु करी शक्या छोट
[तो] वर्तमानमां ते विराट्ना कार्यलून सवें लोकां ते] अन्नने [नासिकावडे] सुंधीनेज, तसिं थात. ४
तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशकनोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यदैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा ह वैवा-
न्मवप्स्यत् ॥ ५ ॥

शुद्धार्थः—[विराट्] तेने नेत्रवडे अडणु करवाने धड्यतां हवा. [मण्ड] तेने नेत्रवडे
अडणु करवाने सभर्थे न थया. ते जे जेने नेत्रवडे अडणु करी शक्या छोट [तो] सवें अनुधे]
अन्नने जेधनेज तसिं पाभत ५

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यदैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा ह वैवा-
न्मवप्स्यत् ॥ ६ ॥

शुद्धार्थः—तेने श्रोत्रवडे अडणु करवाने धड्यतां हवा. तेने श्रोत्रवडे अडणु करवाने
सभर्थे न थया. ते जे जेने श्रोत्रवडे जेने अडणु करी शक्या छोट. [तो] सवें जेने] अन्नने
सांभणीनेज तसिं थात ६

तत्स्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशकनोच्चचा ग्रहीतुम् । स यदैनत्स्वचाऽग्रहैष्यत्स्वृष्ट्वा ह वैवा-
न्मवप्स्यत् ॥ ७ ॥

शुद्धार्थः—तेने त्वचावडे अडणु करवाने धड्यतां हवा. तेने त्वचावडे अडणु करवाने
सभर्थे न थया. ते जे जेने त्वचावडे अडणु करी शक्या छोट [तो] सवें प्राणी] अन्नने
स्पर्श करीनेज तसिं पाभत. ७

तन्मनसाऽजिघृक्षत्तन्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यदैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्व्याप्त्वा ह वैवा-
न्मवप्स्यत् ॥ ८ ॥

शुद्धार्थः—तेने मनवडे अडणु करवाने धड्यतां हवा. तेने मनवडे अडणु करवाने
सभर्थे न थया. ते जे जेने मनवडे अडणु करवाने सभर्थे थया छोट [तो] सवें लोकां] अन्नने
ध्यान करीनेज तसिं थात ८

तच्छिन्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशकनोच्छिन्नेन ग्रहीतुम् । स यदैनच्छिन्नेनाग्रहैष्यद्विद्वज्यं ह वैवा-
न्मवप्स्यत् ॥ ९ ॥

शुद्धार्थः—तेने उपस्थवडे अडणु करवाने धड्यतां हवा. तेने उपस्थवडे अडणु करवाने
सभर्थे न थया. ते जे जेने उपस्थवडे अडणु करवाने सभर्थे थया छोट [तो] सवें लोकां] अन्नने
त्याग करीनेज तसिं पाभत. ९

तदपानेनाजिघृक्षत्तदपानत् । सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्रायुरन्नायुर्वै एष यद्रायुः ॥ १० ॥

शुद्धार्थः—तेने अपानवडे (सुआछिद्र्थी अंतराज्यतां वायु) वडे अडणु करवाने धड्यतां
हवा. तेने अडणु (लक्ष्मण) करता हवा. जे वायु [छे] ते आ अन्नने आलोक (लक्ष्मण) छे]
जे वायु [छे ते] आ प्रसिद्ध अन्नद्वारा एवम् (एवमने] छे) [छे] तसिं

હવે બ્રહ્માણં સ્વરૂપ દેખાવવા ઉદ્ધેશિતો વિચાર દેખાડે છે:—

સ ईसत कथं न्विदं महेत् स्यादिति । स ईसत कतरेण प्रपद्या इति । स ईसत यदि
 विचाजमिव्याहृतं । यदि प्राणेनोभिप्राणितं । यदि चक्षुषा दृष्टं । यदि श्रोत्रेण श्रुतं । यदि
 त्वचा स्पृष्टं । यदि मनसा ध्यातं । यद्यपानेनाभ्यगानितं । यदि शिश्नेन विसृष्टमय कोऽहमिति
 ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [ઇસત] વિચાર કરવા લાગ્યા.—“આ [કથનાદિક કાર્ય] મારા વિના
 કેવીરીતે થશે ?” ઇતિ “જો [મારા વિના] વાણીવડે કંઈનં કરેલું, જો પ્રાણવડે સુષેલું,
 જો ચક્ષુવડે જોયેલું, જો શ્રોત્રવડે સાંભળેલું, જો ત્વચાવડે સ્પર્શ કરેલું, જો મનવડે ચિંતનં
 કરેલું, જો અપાનવડે ભક્ષણ કરેલું, [ને] જો શિશ્નવડે ત્યાગ કરેલું [થાય] તે” પછી “હું
 કોણ છું ?” [આ કેમ જણાયે ?] “એમ તે વિચાર કરવા લાગ્યા, [અર્થાત્ મારાવિના વાગા-
 દિકનાં વ્યાપાર થઈ શકશે નહિ તેથી તેમના વ્યાપારોની સિદ્ધિમાટે, તથા સ્વસ્વરૂપનો બિંબ
 થવામાટે મારે શરીરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ એમ તેમણે વિચાર્યું. પછી “ચરણના અધ-
 ભાગ ને મસ્તક એ જો પ્રવેશમાર્ગ છે, તે બેમાંના] કયા [માર્ગ] વડે [હું શરીરમાં] પ્રવેશ
 કરું ?” એમ તે અવલોકન કરવા લાગ્યા.” ૧૧

હવે ઇશ્વર જે માર્ગવડે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો તે કહે છે:—

સ एतमेव सीमानं विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदितिर्नाમ द्वास्तदेतन्नाम्नम् ।
 तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वमा अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[ચરણના અધથી મારા સેવક પ્રાણે પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી તે માર્ગે મારે
 પ્રવેશ કરવો ઉચિત નથી એમ વિચારી] તે [પરમેશ્વર] આ [મૂર્ધના અધ્યભાગના]
 સ્થાનવિશેષમાંજ છિદ્ર કરીને આ માર્ગવડે પ્રવેશ કરતા હવા તે આ [વિહારણ કરેલું હોવાથી]
 વિદિતિનામવાળું પ્રસિદ્ધ દ્વાર [છે. આ દ્વારવડે સત્યલોકમાં જઈ સર્વોત્તમ આનંદ અનુભવ્યાં
 છે, તેથી] તે આ [દ્વાર] નાંદન (આનંદનો હેતુ) [છે] તેનાં (જીવરૂપે પેલા ઇશ્વરનાં)
 ત્રણ સ્થાન [છે. તેમાં,] ત્રણ સ્વભો [છે] આ સ્થાન, [છે,] આ સ્થાન [છે,] આ
 સ્થાન [છે.] ઇતિ ૧૨

વિવેચન:—જમતપ્રાણે દક્ષિણેત્ર, સ્વમપ્રાણે કંઠ, ને સુષુપ્તિપ્રાણે હૃદયાકાશ એ ત્રણ સ્થાન છે. અહાપ
 મહસ્તુની પ્રતીતિ નહિ હોવાથી, ને વ્યાવહારિક, પ્રાતિવાસિક, તથા આધ્યાત્મિક અસતની પ્રતીતિ હોવાથી તે
 ત્રણ સ્થાનમાં જમત, સ્વમ, ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ સ્વભો છે. દક્ષિણેત્ર આ તેનું પ્રથમ સ્થાન છે, કંઠપ્રદેશ
 આ તેનું દ્વિતીય સ્થાન છે. ને હૃદયાકાશ આ તેનું ત્રીજું સ્થાન છે. એતુષ્ઠ જેમ પોતાના ધર્મા શાપન કરે
 તેમ જીવ અવિહ વડે તે ત્રણ સ્થાનમાં આત્મભાવ પામીને ગાદનિદાને પ્રાપ્ત થયો છે. સત્તાર બે પ્રકારનો છે,
 દિવસના બે વર્ગનારૂપ, ને જન્મ-માતૃગના સ્ત્રીધારરૂપ તેમાં દિવસરૂપના બે વર્ગનાં નેનાદિ ત્રણ સ્થાન
 બાધુતા, ને જન્મ-માતૃગનાં બે વર્ગનાં પિતાનું શરીર, માતાનું ગર્ભસ્થાન, ને સ્વશરીર એ ત્રણ સ્થાન બાધુતા.
 રતિચંદ્ર સંમારરૂપ, અધ્વદોષના પ્રકૃત્યુની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૧૨

૥ આવીરીતે અધ્વદોષ દેખાડીને હવે અપ્રવાહ-દેખાડે છે:—

સ જાતો ભૂતાન્યભિન્યૈરુપત્ત્વં કિમિદાન્યં વાવદિપદિતિ । સ एतमेव पुरुषं ब्रह्म । ततमम-
पश्यदिदमदर्शमिति ३ ॥ ૧૩ ॥

શીખરાર્થઃ—તે [બ્રહ્મપ્રવેશવડે સંસારી] થયા [છતાં કોઈ સમયે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી શુરુશાસ્ત્રની કૃપાવડે આકાશાદિ] ભૂતોને સર્વભણીથી (વિવેકવડે) જાણતો હોય [સર્વ સંસારના માયાહરિપતમજ્ઞાથી સર્વ જગત્ પરતુતાએ બ્રહ્મજ છે તેથી] અહીં (આ જગતમાં) [બ્રહ્મથી] ભિન્ન શું કહીશ ? [કંઈ પણ નહિ] એ પ્રમાણે [નિશ્ચય કરીને] તે [જીવ] આ [શરીરમાં પ્રવેશ પામેલો] પુરુષજ વ્યાપકતમ બ્રહ્મ [જિએમ] જોતો હોય [તતમમમાં એક તકારનો લોપ છે તેથી ત્યાં તતતમમ જોઇએ, જેનો અર્થ વ્યાપકતમ થાય છે તે જવાતમા બ્રહ્માત્મતત્ત્વને જાણીને મેં] આ સાક્ષાત્ કહ્યું, એમ [સંતોષ પામતો હોય] ક્ષુતિ સંતોષ જણાવવામાટે છે ॥ ૧૩

તस्मादिदन्द्रો नामेदन्द्रો ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिषा इष हि देवाः । परोक्षमिषा इष हि देवाः ॥ ૧૪ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ૩ ॥ इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ૪ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

શીખરાર્થઃ—[જેથી પરમાત્માને આ એમ અપરોક્ષ જાણ્યા,] તેથી [પરમાત્માનું] ઇદં નામ [કહેવાયું] લોકમાં ઈશ્વરનું] ઇદં નામ પ્રસિદ્ધ [છે] તે ઇદં છતાં [બ્રહ્મવેતાઓ તેમને] પરોક્ષવડે બ્રહ્મ એમ કહે છે, કેમકે પૂજ્યો પરોક્ષપ્રિયજેવા [છે], કેમકે પૂજ્યો પરોક્ષપ્રિયજેવા [છે] ૧૪

વિવેચન—પરમાત્માનું ઇદં નામ છતાં હ અક્ષરનો લોપ કરીને બ્રહ્મવેતાઓ તેમને ઇદં એવા પરોક્ષનામવડે કહે છે એકમા આચાર્યાદિ પૂજ્ય પુરુષો પોતાના શુરુ આદિ પરોક્ષનામના કથનવડે પ્રીતિવાળા થાય છે, યદ્યપ્પદિ સક્ષાત્ નામના બ્રહ્મજવડે પ્રીતિવાળા થતા નથી, ત્યારે અત્યંત પૂજ્ય જે અદેશર તે પરોક્ષનામના બ્રહ્મજવડે પ્રીતિવાળા થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી મથાર્ય નામનું રૂપાતર કરવાવડે જે સ્વરૂપનું આનંદજન તે નામનું પરોક્ષપણું જણવું પરોક્ષમિષા इष हि देवाः એ પદોનું પુનઃ કથન આ અધ્યાયની સમાપ્તિ દેખાડે છે ૧૪ એપ્રમાણે ત્રીજા ખાંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩

છતિ શ્રીએતરેયઆરણ્યકગત ધીજ આરણ્યકના યોગ્યા અધ્યાયની અંતે શ્રીએતરેય-
ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત ૧

॥ ૨ વીજો અધ્યાય ॥

વૈરાગ્યવિના તત્ત્વજ્ઞાન થાય નહિ, તેથી વૈરાગ્યની ક્ષિપતિ કરવા આ ધીજ અધ્યાયનો આરંભ છે. જીવ ન્યાસુધી પોતાનો બ્રહ્મજાવ જાણતો નથી લાસુધી દેહાદિમા હુંપણાની શુદ્ધિવડે તે આ સસારમા ઉચ્ચનીચ પોતિઓવિષે ભ્રમજુ કરે છે, ગમનાજમનરહિત શાંતિનો અનુભવ કરી શકતો નથી નવા જન્મમાં તેના ત્રણ અવસ્થારૂપ ત્રણ જન્મ થાય છે, તેમાં પ્રથમ જન્મ પિતામા થાય છે, તે આ પ્રમાણે—

૦૦ । पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतदेतस्तदेतत्सर्वम्योऽग्नेऽयस्तेजः संभूत-
मात्मन्येवाऽऽत्मानं विमात तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પુરુષમાં જે આ વીર્ય [છે, તે રૂપે] પ્રસિદ્ધ આ [સંસારી] પ્રથમ ગર્ભ થાય છે. તે આ [વીર્ય] સર્વ અવયવોથી સારરૂપ ઉપજેછું [છે, તે] સારરૂપને શરીરમાંજ ધારણ કરે છે તેને જ્યારે સ્ત્રીમાં સિચે છે ત્યારે એને જન્મ આપે છે, તે આનો પહેલો જન્મ [છે] ૧

વિવેચનઃ—નવા શરીરની પ્રાપ્તિમાટે જીવ પ્રથમ અન્નદ્વારા પિતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી રસાદિ ક્રમવડે વીર્યમાં રિયતિ કરે છે પુરુષમાં જે આ વીર્ય છે તે વીર્યરૂપે પ્રસિદ્ધ આ જીવ પ્રથમ ગર્ભ થાય છે તે આ વીર્ય શરીરના રસાદિ સર્વ અવયવોથી દેહના સારરૂપ ઉપજ્યું છે તે પુરુષની સથે એકલાવ પામેલું હોવાથી આત્મા કહેવાય છે પુરુષ તે સારરૂપ વીર્યને પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે તે વીર્યને જ્યારે અણુમતી સ્ત્રીમાં સિચે છે, ત્યારે પિતા પોતાના ગર્ભરૂપ વીર્યને જન્મ આપે છે વીર્યનાં સિયનાકાશ્વમા તે પુરુષના રચાતમાથી જે નીકળતુ તે આનો પ્રથમ જન્મ (અવસ્થાની અભિવ્યક્તિ) છે ૧ સ્ત્રીના શરીરમાં ગયેલું તે વીર્ય તેના શરીરથી અન્નદ પામે છે તેથી તેનો નાશ કરતું નથી એમ જણાવે છે:—

તત્ત્વિયા આત્મભૂયં ગચ્છતિ યયા સ્વપદ્મં તયા । તસ્માદેનાં ન હિનસ્તિ સાઽસ્થૈતમાત્મ-
નમત્ર ગતં ભાવયતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [વીર્ય] સ્ત્રીના શરીરસાથે અભિન્ન થાય છે, જેમ [રતને આદિક] પોતાનું અંગ [છે] તેમ તેથી [તે ગર્ભ] એનો નાશ કરતો નથી તે [સ્ત્રી] આના (પિતાના) આ આત્માને (શરીરને) અહીં (ઉદરમાં) પ્રવેશ પામેલો [જાણીને તેનું વિરુદ્ધ ભોજનાદિકનાં પરિત્યાગ ને અનુકૂલ ભોજનાદિકના ઉપયોગવડે] પાલન કરે છે. ૨

એવી સ્ત્રીનું ભર્તાએ રક્ષણ કરતું ભેદએ એમ દર્શાવે છે—

સા ભાવયિત્રી ભાવયિત્વ્યા ભવતિ । તં સ્ત્રીર્મૈ વિખર્તિ સોઽગ્ર એવ કુમારં જન્મનો-
ઝગ્રેઽધિભાવયતિ । સ યત્કુમારં જન્મનોઝગ્રેઽધિભાવયત્યાત્માનમેવ તદ્ભાવયત્યેષાં લોકાનાં
સંતત્યા એવં સંતતા હીમે લોકાસ્તદસ્ય દ્વિતીયં જન્મ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [ગર્ભરૂપ પતિનું] પાલન કરનારી [સ્ત્રી પતિવડે] રક્ષણ કરવાયોગ્ય થાય છે સ્ત્રી તે ગર્ભને [જન્મની] પૂર્વે ધારણ કરે છે, [અને] તે [પિતા] જન્મની પૂર્વેજ [ઉત્પન્ન થનાર] કુમારનું [સ્ત્રીઅનાદિવડે અને જન્મની] પછી [તેનું જાતકનાદિવડે] પાલન કરે છે તે [પિતા] કુમારનું જે જન્મની પૂર્વે [અને] પછી પાલન કરે છે, તે પોતાનું પાલન કરે છે, [કારણકે ગર્ભરૂપે પોતેજ પ્રવેશ કર્યો હતો, અને કુમારરૂપે પોતેજ જન્મ્યો છે] આ [પુત્રપૌત્રાદિ] લોકોનો વિન્ટક નહિ થવામાટે [પિતા પોતાને] પુત્રરૂપે ઉપજાવી તેનું પાલન કરે છે] એવીરીતે પ્રસિદ્ધ આ લોકો અવિચ્છિન્ન [થાય છે] પુત્રરૂપે જે જન્મવું] તે આ [સંસારી]નો [વીર્યની અપેક્ષાએ] ધીરને જન્મ [છે] ૩

એ પ્રમાણે અત્યંત અપરિત પિતાના શરીરમાં અત્યંત મલિન વીર્યરૂપે રિયતિ, લાંથી પાછુ અધમ અવયવદ્વારા નીળતુ, પચાત મલમલથી ભરેલા માતાના ઉદરમાં વિજ્ઞાના કૃમિની જેટ રહેતુ, ને લાંથી ચેતિદ્વારા નીકળતું પ્રસાદિ અત્યંત રૂઢ છે એમ કહીને દેવે જન્મપછી પણ સ્વાતંત્ર્ય નથી, કિન્તુ પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી પિતાની વતી કર્માનુદાનમાં ભેડાતુ પડે છે, એમ જણાવવા પિતાને ચનારો પુત્રનો ઉપયોગ દર્શાવે છે—

સોડ્યાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિધીયતે । અયાસ્યાંયમિતર આત્મા કૃતકૃત્વો
વ્યોનંતઃ પ્રેતિ । સં ઇતઃ પર્યન્નેવ પુનર્જાયતે । તદસ્ય તૃતીયં જન્મ ॥ ૪ ॥

શીખરાર્થઃ—[પિતાનાં જે શરીર છે. સ્વશરીર ને પુત્રશરીર.] આ [પિતા] તું તે આ
[પુત્રરૂપ] શરીર પુણ્યકર્મોમાટે [પિતાના પ્રતિનિધિપણાવડે ઘરમાં] સ્થાપન કરાય છે.
પછી આ [પિતા] તું [પુત્રની અપેક્ષાએ] આ બીજું શરીર કૃતાર્થ (ત્રણ ત્રણરૂપ કૃતવ્યથી
મુક્ત) [તથા] વૃદ્ધ થયું [છતું] અરે. છે. તે [પિતા] અહીંથી અરે. [છતો] શીખર [આ
લોકમાં, સ્વર્ગમાં વા નરકમાં] પુનઃ જન્મ પામે છે. તે આત્મા [પુત્રનો] ત્રીજો જન્મ
[છે.] ૪

વિવેચનઃ—વેદનું અધ્યયન કરવામાટે, યજ્ઞ કરવામાટે, ને પુત્રોત્પત્તિ કરવામાટે પુત્રને આત્મા કરીને
પિતા તે મણે ત્રણથી મુક્ત થઈ આયુષ્કીન થવાથી રત્યુ પામે છે. પુત્રનાં પછુ ધમે કરીને પિતાની પેઠે
આગળ થતું તથા જન્મ થવાનાં છે તેથી અહીં પિતાના જન્મને પુત્રના ત્રીજા જન્મરૂપે કહ્યો છે. એવી
રીતે પ્રાણિએ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ને જાનવિના મોક્ષ પામતાં નથી. ૪

તદુક્તમુષિણા । ગર્મે નુ સન્નિવેપામવેદમહં દેવાનાં જનિમાનિ વિશ્વા । શતં મા પુર આપ-
સીરક્ષક્ષયઃ ક્ષયેનો જવસા નિરદીયમિતિ ગર્મ એવૈતચ્છયાનો વામદેવ એવમુવાચ ॥ ૫ ॥

શીખરાર્થઃ—તે મંત્રવડે કહ્યું [છે.] ॥ [માતાના] ગર્ભમાંજ [સ્થિત] છતાં હું આ
[વાણી] તથા અગ્નિ આદિક દેવાનો સર્વ જન્મો અનુક્રમે જાણતો હોવા, દેવાનાં [જેવાં
અલેષ] સો (અનેક) [શરીરોરૂપ] પુર મારું રક્ષણ કરતાં હોવા, [અર્થાત સંસારમાંથી
નીકળવા ન હતાં હોવા.] હવે [આત્મજ્ઞાનના] સામર્થ્યવડે બાજની [પેઠે બંધન તોડીને]
નીકળ્યા છું. ઇતિ એ પ્રમાણે [માતાના] ગર્ભમાંજ સૂતેલા વામદેવ આ (પૂર્વોક્ત અર્થ)
બોલ્યા. ૫

વિવેચનઃ—તત્ત્વજ્ઞાનવિના સંસારના વિનાશનો અભાવ તથા તત્ત્વજ્ઞાનવડે તેની નિવૃત્તિ આ મંત્રે પછ
જણાવી છે. ઇતિશબ્દ મંત્રની સમાપ્તિ દેખાડે છે. જોકે ગર્ભમાં શરણાદિષ્ટ જ્ઞાનની સાંભળી નથી, તોપણ
પૂર્વજન્મમાં કરેલાં શ્રવણાદિ સાધનોને દાપિ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થયે ગર્ભમાં પછુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. ૫

જ્ઞાનનું અભિચારરહિત ક્ષવાનપણ્ય જણાવવા વામદેવને જ્ઞાનના સ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહે છે.—
સ एवं વિદ્વાનસ્માચ્છરીરમેદાદૃષ્વં ઉત્ક્રમ્યામુષ્મિન્સ્વર્ગે લોકે સર્વન્કામાનાંદ્વાડમૃતઃ
સમમવત્સમમવત્ ॥ ૬ ॥ ઇતિ ચતુર્થઃ સ્કન્ધઃ ॥ ૪ ॥

સંસ્કૃતાર્થઃ—આત્માને એવીરીતે જાણનાર તે વામદેવત્રણ શરીરની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ અવિદ્યાદિ
[થયા] છતાં સંસારથી [નીકળીને] આ સ્વર્ગલોકમાં સર્વ ઇગ્નોને પોષીને અમૃત થતાં હોવા,
[અમૃત] થતાં હોવા. ૬

વિવેચનઃ—આત્માને એવીરીતે જાણનાર તે વામદેવત્રણ શરીરની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ અવિદ્યાદિ

વિવેચન — ને આ હૃદય ને મનરૂપ અંતઃકરણ છે તેજ અધુરાદિકના બેદવડે અનેકપ્રમારે બેદ પામેલ છે. તે એકજ સાભાસર્ગાતઃકરણ અધુરાદિરૂપ યદને રૂપાદિને બળે છે " મનસા દ્રોષ પચપતિ મનસા શૃણોતિ ॥ " (મનવડેજ જુએ છે, મનવડેજ સાંભળે છે) એ શ્રુતિવડે મનશબ્દનું વાત્ત્ય અંતઃકરણ સર્વ જ્ઞાનનું કરણ છે એમ મિદ્ધ થાય છે ને અતઃકરણ પ્રાણુ છે એમ "યો વૈ પ્રાણ સા પ્રજા યા વૈ પ્રજા સ પ્રાણ ॥ " (ને પ્રસિદ્ધ પ્રાણ છે તે પ્રજા છે, અને ને પ્રસિદ્ધ પ્રજા છે તે પ્રાણ છે) એ સાહચર્યનયની નિશ્ચય થાય છે. આ જ્ઞાનનું કરણ પ્રાણ જડ હોવાથી આત્મા નથી ને જ્ઞાતાના જ્ઞાનમાટે અંતઃકરણની આગળ કહેવામાં આવશે તે વૃત્તિઓ છે તે જ્ઞાતા અમારો આત્મા છે એમ તે સુચક્ષ્ણોએ નિશ્ચય કર્યો. અંતઃકરણની વૃત્તિઓ આ છે.—સંજ્ઞાન (પ્રાણીનો ચેતનભાવ જણાવનારી શરીરમા બ્યાપેલી વૃત્તિ), આજ્ઞાન (ઇશ્વરભાવ), વિજ્ઞાન (ચોક્કસ કલાદિથી ઉપજેલું લૌકિકજ્ઞાન), પ્રજ્ઞાન (તાત્કાલિક પ્રતિભા), મેધા (અથનો અર્થ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય), દૃષ્ટિ (ઇન્દ્રિયદ્વારા સર્વ વિષયનું જ્ઞાન), ધૈર્ય (આપત્તિમાં તેની વિશેષગણનાથી રહિતપણું), મતિ (મનન), મનીષા (મનન કરવામાં સ્વતંત્રતા), જૂતિ (રોગાદિકથી મનનું કુખી થવું), રમ્ભતિ (અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ), સકરપ (અયોગ્ય વસ્તુમાં યોગ્યપણાની કલ્પના), નિશ્ચય (અવશ્ય કરીશ એવો અધ્યવસાય), અસુ (પ્રાણનાં જીવનક્રિયાના નિમિત્તવાળા વૃત્તિ), કામ (દૂર રહેલા વિષયોની તૃષ્ણા) અને વશ (સ્ત્રોસંગાદિકની અભિલાષા) હસાદિ આ મંજાનાદિ સર્વ ઉપાધિરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિનાં અથવા સંજ્ઞાનાદિ વૃત્તિવિશિષ્ટ ચેતનનાં માંભો છે. ચેત જા પચપતિ લાંબી આઠબીને પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ મવન્તિ લાંબુધીનાં વચનોવડે સર્વ કરણ અને તેમની વૃત્તિઓથી બિન, સ્વપ્રકાશરૂપ, સર્વનો સાક્ષી ને સર્વ વૃત્તિઓમા અનુગત એક આત્મા શોધન કર્યો ૨

હવે એ આત્મા શરીરશરીરપ્રતિ બિન નથી એમ જણાવે છે:—

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सव देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्पीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिमाणीव । चीजानीतराणि चेताराणि चाण्डजानि च जाह्नवानि च स्पेदजानि चोद्भिज्जानि चाम्बा गावः पुत्पा हस्तिनो यात्कञ्चेद माणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम् । सर्वं तत्प्रज्ञानेन , प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकाः प्रज्ञा प्रतिष्ठा 'प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ હિરણ્યગર્ભ, આ ઇન્દ્ર આ વિરાટ આ સર્વ દેવો અને પૃથિવી વાયુ આકાશ જલ તથા તેજ એ આ પાંચ મહાભૂતો તથા એ આ અલ્પ[જંતુઓ]થી મિશ્રિત, બીજો તથા બીજાં, ને અન્ય અંડજો તથા જરાયુજો, વળી સ્પેદજો તથા ઉદ્ભિજજો ને અયો, ગાયો, પુરુષો, હાથીઓ, ને કાંઈ આ પ્રાણિસમૂહ, [ને] જંગમ તથા પક્ષી અને ને સ્થાવર તે સર્વ પ્રજારૂપ નેત્રવાળાં [છે], પ્રજ્ઞાનમાં સ્થિત [છે] લોક પ્રજારૂપ નેત્રવાળો [છે] પ્રજ્ઞા આશ્રય [છે] પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ [છે] ૩

વિવેચન—ને આ પ્રજ્ઞાનરૂપ આત્માજ હિરણ્યગર્ભ છે, આજ ઇન્દ્ર છે, આજ વિરાટ છે, આજ આ સર્વ દેવો છે, અને આ સર્વ શરીરોના ઉપાદાનરૂપ પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, જલ તથા તેજ આ પાંચ મહાભૂતો પણ આજ છે વળી આ અલ્પજંતુઓથી મિશ્રિત સર્પાદિક આજ છે અન્ય સમગ્રતીય શરીરોનાં કાગ્ગોરૂપ ને કાર્ગોરૂપ પણ આજ છે પુનઃ સ્થાવરજગમબેદથી કથન કરેલાં પક્ષી આદિક અંડજો તથા મનુષ્યાદિક જરાયુજો, જૂ આદિ પરસેવામાંથી ઉપજેલાં, વૃદ્ધાદિક, ઉદ્ભિજજો, અયો, ગાયો, મનુષ્યો, હાથીઓ અને અન્ય ને કાંઈ આ પ્રાણિઓનો સમૂહ, ને જંગમ (ને પગે ચાલનાર), પક્ષી (આકાશમાં ઊડનારા) ને સ્થાવર (અચલ) છે, તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ પ્રવર્તકવાળા છે. તે ઉત્પત્તિ, રિપતિ ને લયમાં બ્રહ્મરૂપે

સ્થિત છે. જેથી સર્વ લોક અહારે સત્તાવળા છે, તેથી અહ સર્વ જગતનો આશ્રય છે. પ્રત્યાગતરૂપ પ્રતાન અહ છે. તે અહ સર્વ ઉપાધિઓના ભેદથી રહિત, સત્, નિરંજન, નિર્ભેદ, નિષ્ક્રિય, શાંત, એક, અદેહ નેતિ નેતિ આ શ્રુતિરે સર્વવિશેષના નિષેધથી નાશુચ્ચયોગ્ય અને સર્વ શબ્દ તથા શ્રુતિઓના અવિષય છે. તે અર્થતથુદ્ધ અહ માયારૂપ ઉપાધિના સંબંધથી સર્વદર્શકર એવા નામવાળું થાય છે, તેમજ ઉપાધિઓના ભેદથી તેજ અહ અહાથી ઘોડીને સ્તંભપર્યંત તે તે નામરૂપવાળું પ્રતીત થાય છે. ૩

હવે પ્રકારૂપ આત્માને જાણનારને જે ક્ષેત્ર થાય છે તે કહે છે:—

સ एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माद्धोकोदुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके [सर्वान्कामानांश्चाप्नुतः
समभवत् सङ्गरः] । । ५ । । इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः
॥ ६ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सम्पूर्णा ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ અહારૂપ આત્માવડે આ લોકથી ઉત્ક્રમણ કરીને આ સ્વર્ગલોકમાં સર્વ કામોને પામીને અમૃત થતા હવા, [અમૃત] થતા હવા. ૪

વિવેચન:—તે પામીને આ અહારૂપ આત્માના જ્ઞાનવડે આ શરીરરૂપ લોકથી અત્રમલાવનો, સાગ કરીને આ અહારૂપ સ્વર્ગલોકમાં સર્વાત્મલાવવડે સર્વસ્થિયોને પામીને મરણધર્મરહિત થયા. વર્તમાનકાલમાં પણ જે વિદ્વાન અહારવરૂપને જાણે છે તે અમર થાય છે. ૪. એપ્રમાણે પાંચમા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫.

હતિ શ્રીઐતરેયઆરણ્યકગત ધીજા આરણ્યકના છઠ્ઠા અધ્યાયની અંતે. ૩
શ્રીઐતરેયોપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૩.

આ ઉપનિષદની અંતમાં નીચેપ્રમાણે શાંતિપાઠ લખાય છે:—

ૐ શાન્તિ મે શાન્તિ પ્રતિષ્ઠિતા, મનો મે શાન્તિ પ્રતિષ્ઠિતાચિરાચીર્મ પચિ, વેદસ્વ મ જ્ઞાણોસ્વ: શ્રુત મે મા પ્રહાસીરનેનાઘીતેનાહોરાત્રાન્સંદધામૃતં વદિષ્યામિ, સત્યં વદિષ્યામિ, સન્મામવતુ, વદ્ધકારમવતુ વતુ સામવતુ વત્કારમવતુ વત્કારમ ॥ ૭૩ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

શબ્દાર્થ તથા વિવેચન પૂર્વપ્રમાણે જાણવા.

હતિ શ્રીમદ્વેદીય ઐતરેયોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૮

॥ ९ श्रीसामवेदीय छोदाग्योपनिषत् ॥

॥ तात्पर्यदीपिकासहित ॥

॥ ૧ ॥

આ ઉપનિષદના આરંભમાં મુક્તિપ્રાપ્તિના ઉપાયોની વાત કરવામાં આવી છે. —

ॐ । આપ્યોયન્તુ મમાજ્ઞાનિ વાકપ્રાણચક્ષુઃ શ્રોત્રમયો વલ્લભિન્દ્રિયાણિ ચ, સર્વાણિ સર્વે
બ્રહ્મોપનિષદ માઽહં બ્રહ્મ નિરાકુર્વાં મા માં બ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ
તવાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્તુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શીર્ષકાર્થ:—મારા અંગો તમ થાઓ. વાણી, પ્રાણ, નેત્ર, શ્રોત્ર તથા બધાં બંને, સર્વે
ઇન્દ્રિયા [તમ થાઓ.] સર્વ વેદનો [તથા] ઉપનિષદગ્રંથ બ્રહ્મનો હું ત્યાગ ન કરું. બ્રહ્મ
મારો ત્યાગ ન કરે. ત્યાગ ન હો. મારો ત્યાગ ન હો. તે આત્મામાં પ્રીતિવાળો મારામાં
ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો [કહ્યા છે,] તે હો, મારામાં તે હો. ॐ શાન્તિ [થાઓ,] શાન્તિ
[થાઓ,] શાન્તિ [થાઓ.]

વિષયન:—હે પરમાત્મન! મારા હાથ આદિ અવયવો પુષ્ટ વા વિષવાનુરાગરહિત થાઓ. વાણી,
પ્રાણ, નેત્ર, શ્રોત્ર, અંતઃકરણ અને અન્ન નહિ કહેલી અન્ય સર્વ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ વા તમ થાઓ. હું સર્વ ઉપ-
નિષદોનો અને ઉપનિષદોથી બંધાયેલો અથવા બ્રહ્મનો ત્યાગ ન કરું, અર્થાત્ તેઓમાં મને શ્રદ્ધા રહે, તે બધા
મારો ત્યાગ ન કરે, અર્થાત્ તે સર્વે મારા આત્મારૂપે રહે. એમ પરસ્પરનો કલ્પિત મેદ મદી બંનેનો
સર્વદા વાસ્તવિક અમેદ રહે, પ્રભુ ત્યાગ ન થાઓ. વિષવાનુરાગરહિત મારો સ્વસ્વરૂપમાંથી મારો ત્યાગ ન
થાઓ. તે બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં પ્રીતિવાળો જે હું તે મારામાં ઉપનિષદોમાં જે શબ્દમાદિ ધર્મો કહેલા છે તે
હો. તે ધર્મો મારામાં હો. એ વાર કથન આદર્યું છે. ॐ શાન્તિ થાઓ, શાન્તિ થાઓ, શાન્તિ થાઓ. ॐ
એ બ્રહ્મનું નામ છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિર્લોકિક એ ત્રણ પ્રકારના તોષણોની નિવૃત્તિ થવામાટે
ત્રણ વાર શાન્તિ થાઓ એમ કહ્યું છે.

॥ ૧ પહેલો પ્રપાઠક ॥

કર્મક્રિયાસનાથી અસિદ્ધિમાર્ગરૂપે પ્રલયકાળની પ્રાપ્તિ, સ્વલક્ષ્યથી ધર્માદિમાર્ગરૂપે અંતર્યામી પ્રાપ્તિ
અને બંને માર્ગમાં અનધિકારી યથેશ્વરજીવાનાને કષ્ટરૂપ અવેળાતિ થાય છે. પૂર્વેના બે માર્ગમાંના કાર્ષણ્ય

૧ છંદો (સામવેદ) નું ગાયન કરનારા સામવેદી છંદોગ કહેવાય છે. તે છંદોગની આ ઉપનિષદ
હોવાથી છંદોગ્યઉપનિષદ કહેવાય છે. સામવેદના છંદોગ્યબ્રાહ્મણના દશ પ્રપાઠક છે, તેમાંના પહેલા બે પ્રપાઠક
અંતર્યામી કહેવાય છે, ને ત્રીજા પ્રપાઠકથી દશમા પ્રપાઠકસુધીના જે આઠ પ્રપાઠક તે છંદોગ્યઉપનિષદ
કહેવાય છે.

[अकार भूतादिना] रसेना अत्यंतसारूप, [परमात्मातुं प्रतीक होवाची] परमात्माने
 [परमात्मांनी पेटुडिपास्य होवाची] परमात्मपुद्गिबडे आलंभन करवायाच्ये [छ] उक्त
 [हवे अकारना अतिप्रभुपुना निधानमाटे श्रुतिभगवती प्रकने प्रकट करीने, पुरोक्त अर्थने] व्युत्पाद
 [करे छ]

कतमा कतमकैतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीय इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥
 शेषार्थः—कथं कथं न्या [७?] कथं कथं साम [७?] नः कथा कथा उद्गीय
 [७?] ज्ञेय विचार थाय ७: ४

વિવેચન:—મુલમાં જે જ્યે વાર કયન છે, તે તે જ્ઞતિના ગાનમાં અર્પત થકા દેખાવામાર છે. વાણીનો સાર-મથા છે. મથાનો સાર સામ છે, તે સામનો સાર ઉદ્ગીય છે. એમ કહ્યું હવે તે મથા કઈ? તે સામ કહ્યું? તથા તે ઉદ્ગીય કયો? એમ પ્રશ્ન થતાં તેનો વિચાર થાય છે. જીવિશ્વરૂપ શ્રુતિએ કરેલા પ્રશ્નનું આચાર્યશ્રેષ્ઠે તેજ શ્રુતિ ઉત્તર આપે છે:—

वागेवर्क प्राणः सामोमित्येतदस्तरमुदगीयः तद्वा एतन्मियुनं यद्वाच प्राणश्चैव साम
च ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—વાણીજ્ય ક્રયા [છ,] પ્રાણ સામ [છ,] હઠ એવો આ અંધર ઉદગીય
[છ,] ક્રયા ને સામંત્ર્ય જે વાણી ને પ્રાણ [છ] તે આ પ્રસિદ્ધ બોલું [છ,] ૫
વિવેચનઃ—ક્રયાની નિર્ગતક હોવાથી વાણીજ્ય ક્રયા [છ,] અને પ્રાણના બંધવડે ગીતરૂપે સામ
ઉપનિર્ગત છે, તેથી પ્રાણ સામ છે. હઠ એવો આ અંધર ઉદગીય છે. ક્રયા અને સામનું પ્રાણ ને વાણી ને
પ્રાણ છે તે આ પ્રસિદ્ધ મુતબ છે. ૫

६३ अ० मिथुनो ज्येष्ठराशौ संनध तथा तथी यनारे इव हरे उः—
तदेतन्मिथुनघ्नो मित्येतस्मिन्नक्षरे सञ्जयते यदा वै मिथुनो समागच्छत आपयतो
वै तावन्न्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

શીખદાર્ય:—તે આ મિથુન અને એવા આ અક્ષરમાં સંબંધ પામે છે. જ્યારે પ્રસિદ્ધ
[મે] યુગલ સંબંધ પામે છે, [ત્યારે] તે [મે] પરસ્પરના કામને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬
[મે] વિવેચન:—મળેલા અવવવચાળી આપરુષ જ્યારે પશુધર્મવાળાપણવડે સંબંધ પામે છે, ત્યારે તે
પરસ્પરની મંદાતે અક્ષર પામે છે. એવારીતે સર્વકામોની પ્રાપ્તિપ્રયુજવડે, વિવિધ વાણી ને પ્રાણરૂપ
યુગલ, કંદારની વાણીમવતા તથા આણવડે ઉપાદતા હોવાથી, અને આ અક્ષરમાં સંબંધ પામે છે, તેથી
કંદારનું સર્વ કામોની પ્રાપ્તિપ્રયુજવાળાપણુ પ્રસિદ્ધ છે. ૬

आपयिषा इ वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—જે એમ (પ્રાપ્તિશુભાળો) જાણનાર આ ઈશ્વરરૂપ અક્ષરને ઉપાસે છે
[તે ઈશ્વરનો ઉપાસક ઉદ્યોતા] નિશ્ચય- [યજમાનની] જેવું જાણનારો પ્રાપ્ત થાય છે. ૭
:: ઈશ્વરના સમક્ષેષ શુભ તથા તેવા શુભપુત્ર ઈશ્વરની ઉપાસનાના ફલનું મેળવે છે.

તદ્વા એતદનુજ્ઞાસરં યદ્ધિ, કિંચાનુજાનાત્યોમિત્યેવ તદાહૈષા એવ સમૃદ્ધિર્યદનુજ્ઞાં સમર્થ-
યિતા હ વૈ કામાનાં ભવતિ, ય એતદેવં વિદ્વાનસરસુદગીયમુપાસ્તે ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—તે પ્રસિદ્ધ [હ] આશ્રમશ્રર અનુભતિ [છ], કેમકે જે કાંઈ અનુભતિ
આપે છે તે હ એમજ કહે છે. જે અનુજ્ઞા [છ] આજ સમૃદ્ધિ [છ, કારણકે અનુજ્ઞા
સમૃદ્ધિરૂપ મૂલનાળી છે, તેથી હકાર સમૃદ્ધિરૂપ ગુણનાળી છે.] જે એમ જાણનાર આ
હકારરૂપ અક્ષરને ઉપાસે છે [તે] નિશ્ચય [યજ્ઞમાનોની] કામનાઓની સમૃદ્ધિના કર્તા
થાય છે. ૮

જે હવે ઉપાસ્ય હોવાથી અધિકારીને સ્વયં ઉપભવવામાટે હકારની સ્તુતિ કરે છે:—
તેનેયં ત્રયી વિદ્યા વર્તત ઓમિત્યાશ્રાવયત્યોમિતિ શશ્વત્યોમિત્યુદગાપ્ત્યેતસ્યૈવાક્ષર-
સ્વાપવિત્યૈમહિન્તા રસેન ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—તે [હ] ત્રણ વિદ્યા (ત્રણ વેદમાં રહેલ સામયાગરૂપ કર્મ) પ્રવર્તે
છ. હ એમ [અશ્વત્થુ] આશ્રવણ કરાવે છે, હ એમ [હોવા] પ્રશંસા કરે છે, [અને] હ
એમ [ઉદ્ગાતા] ઉદ્ગાન કરે છે. [તે કર્મ] આ અક્ષરની પૂજામાટેજ [છ. અક્ષરના]
મહિમાવડે [ને] રક્ષવડે [કર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે.] ૯

વિવેચન—હકાર એ પરમાત્માનું પ્રતીક છે, તેથી હકારની પૂજા તે પરમાત્માની પૂજા છે. તે હ
અક્ષરના કાર્યશૂલ નિર્વાહ, યજ્ઞમાન ને યજ્ઞમાનપત્નીના પ્રાણરૂપરૂપમહિમાવડે વૈદિકકર્મ પ્રવર્તે છે, તેમજ તે
અક્ષરના કાર્યશૂલ હકારજન્મઆદિના રક્ષા નિર્વાહ કરેલા હૃતદશવડે કર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે. અક્ષરવડે
ત્રિયાગહોમાદિક થાય છે, તે કર્મવિષે અગ્નિમાં દોમેલી આહુતિ આલિસપ્રતિ જવ છે, તેથી વૃષ્ટિદ્વારા અગ્નિ થાય
છ, ને અગ્નવડે નિર્વાહજન્મઆદિના પ્રાણની રચિત રહે છે, તેથી અહિ પ્રાણ તથા અગ્નને અક્ષરની કાર્યરૂપે
કહેલ છે. ૯

માત્ર અક્ષરના વિદ્વાનનાળાનેજ કર્મ કર્તા છે એમ નહિ, પણ વિદ્વાનવિનાનો પણ કર્મનું અનુજ્ઞાન
કરી શકે છે એમ જણાવે છે:—

તેનોમૌ કુરુતો યશ્ચેતદેવં વેદ યશ્ચ ન વેદ । નાના તુ વિદ્યા વાવિદ્યા ચ । યદેવં વિચયા
કરોતિ ધદ્યયોપનિષદા તદા વીર્યવત્તરં ભવતીતિ । સ્વલ્પેતસ્યૈવાક્ષરસ્યોપવ્યાખ્યાનં ભવતિ
॥ ૧૦ ॥ इति प्रथमपत्राख्यस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

શીખદાર્થ:—તેવડે એમ કરે છે, જે આને એ પ્રમાણે જાણે છે, અને જે નથી જાણતો.
વિજ્ઞાન તે કર્મ શિષ્ટજ [છ.] જે [કર્મ] વિજ્ઞાનવડે, આસ્તિકચયશુદ્ધિવડે [ને] ઉપાસનાવડે
[શુદ્ધિ થઇને] કરે છે તેજ વધારે જલવાન થાય છે, એમ પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરનુંજ ઉપવ્યાખ્યાન
થાય છે. ૧૦

વિવેચન:—જે આ હ અક્ષરના યથાર્થ સ્વરૂપને પૂર્વોક્તરીતે જાણે છે, અને માત્ર કર્મને જાણનાર
જે હકારના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી, તે અને તે અક્ષરવડે કર્મ કરે છે. વિજ્ઞાન અને કર્મ શિષ્ટજલવાન
છ, અર્થાત્ હકારને ઉદ્ગીર્થના અંગરૂપ તથા રક્ષતમ, આગિ ને સમૃદ્ધિરૂપ ગુણવૃક્ત જાણીને કર્મ કરતું તેનું
ફલ વધારે છે, ને હકારને માત્ર ઉદ્ગીર્થના અંગરૂપ જાણીને કર્મ કરતું તેનું ફલ ન્યૂન છે. વ્યાપારી અને

વિદ્ય એ-એમાં પધરામાદિક મણિને, વિદ્ય ધમે આપારીને વિદ્યાનેની અધિકતાથી ક્ષતી અધિકતા થાય છે, એમ લોકમાં પશું જોવામાં આવે છે, તેથી પુરુષ જે કર્મ વિદ્યાનાવડે, શ્રદ્ધાવડે ને દેવાદિને વિષય કરનારી ઉપાસનાવડે યુક્ત થઈને કરે છે, તે કર્મ અવિદ્યાનતાં કર્મથી અધિકશ્લેષવાળું થાય છે. એવારીતે રસતમાદિ અનૈકવિશેષોવડે અનૈકપ્રકારથી ઉપાસ્ય હોવાથી પ્રસિદ્ધ આ ઈશ્વરનું ઉપાસ્યત્વાનું થાય છે. ૧૦
 એપ્રમાણે પહેલાં પ્રપાદકના પહેલાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧૧
 એવારીતે મંત્ર યજુષાઓ ઈશ્વર પરામાર્થજીવિવડે ઉપાસ્ય છે એમ ઉપદેશ કરીને હવે તેમ ઈશ્વરના અધ્યાત્મ નયો અધિદેવ બેદવડે તેની આદિલ તથા પ્રાણની દૃષ્ટિવડે ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવાનો આરંભ થાય છે—

દેવામુરા હ વૈ યત્ર સંયેતિરંભયે માંજાપત્યાદત્વદ્ દેર્વાં ઉદ્ગીયમાજહરુનેનૈનાનમિમં-
 વિષ્યામંદિતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રસિદ્ધ દેવો ને અમુરો બંને પ્રજાપતિનાં સંતાનો છે, તેઓ જેમણે સંશ્રામ કરના લોકમાં તેમણે પ્રસિદ્ધ દેવો આવડે આમનો પરાભવ કરીશું એમ [ધારીને] ઉદ્ગીયને અહિં કરતા હવા. ૧
 વિવેચન—ઇદ્રિયોની શીઝને અનુસરનારી સાત્વિકી વૃત્તિઓ તે દેવો છે, અને શાસ્ત્રની અપેક્ષાવિના સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થનારી તામસી વૃત્તિઓ તે અમુરો છે, કર્મો અને જ્ઞાનનો અધિધારી પુરુષ તે અનિપતિ છે, તે સાત્વિકી ને તામસી ઇદ્રિયવૃત્તિઓ પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓ તેનાં સંતાનોનેથી છે, ઇદ્રિયોની શીઝને અનુસરનારી સાત્વિકી વૃત્તિઓ તથા ઇદ્રિયોની શાસ્ત્રની અપેક્ષાવિના સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થનારી તામસી વૃત્તિઓ જે બંને પુરુષમાંથી ઉપજે છે, તેઓ અન્યના પરાભવમાટે તથા પોતાના ઉદ્ધવમાટે સર્વપ્રાણિઓનાં યશીશમાં અમાદિકાલથી સંશ્રામ કરે છે. ઇદ્રિયોની વિષયોથી વિમુખતા યથાથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને તેમની વિષયોમણી અભિમુખતા યથાથી પ્રાપ્તી ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા વિવેકવિદ્યાનની સિદ્ધિમાટે આ આપ્રમાણિક છે. પોતાના ઉત્કર્ષ અને અન્યના અપકર્ષ નિમિત્તથી પૂર્વોક્ત પ્રસિદ્ધ દેવો આ કર્મવડે આપણે અમુરોને પરાભવ કરીશું એમ ધારીને જ્યોતિષોમાદિક કર્મમાં રહેલા ઈશ્વરને પ્રણય કરતા હવા. ૧

હવે તે ઈશ્વરની ઉપાસનાના પ્રદણનો પ્રકાર કહે છે—
 તૈર્જાનાસિવં પ્રાણમુદ્ગીયંપુપાસાંચકિરે તં હામુરાં પ્રાપ્મનાં ત્રિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં
 ત્રિપ્રવિંશ્ચ મુરમિત્ત્વં દુર્ગન્નિત્ત્વં પાપ્મનાં શેષં ત્રિદં ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—તે [દેવો] પ્રસિદ્ધ નાસિકામાં રહેલા પ્રાણરૂપ ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરતા હવા, તે [ધ્રાણ] ને પ્રસિદ્ધ અમુરો પાપવડે વિધન કરતા હવા, જેથી આ [ધ્રાણ] પાપવડે દ્વિધાવેલ [છે], તેથી [લોક] તેવડે સુગંધિ ને દુર્ગંધિ બંનેને સુધે છે. ૨
 વિવેચન—પ્રસિદ્ધ તે દેવો નાસિકામાં રહેલા એતનવાળા પ્રાણરૂપ ઉદ્ગીયના દૃષ્ટિવડે ઈશ્વરની ઉપાસના કરતા હવા, દેવોએ ઉદ્ગીયતારૂપે સ્વીકારેલા તે પ્રાણનો તામસી વૃત્તિરૂપ અમુરો પોતાથી ઉપજેલા અધર્મવડે સંસર્ગ કરતા હવા. ૧ સુગંધના પ્રદણનો ઉપકાર એવો થાય છે, એવા અભિમાનવડે તે પ્રાણનો, ગંધ સુધવાથી પ્રયત્નો ઉપકાર સર્વે કાર્યકારણના સંધાતને સંધાન છે એવું વિવેકજ્ઞાન, પરાભવ પ્રાપ્તિ, અર્થાત્ તે દેવવડે તે પાપના સંસર્ગવાળું થયું, જેથી આ પ્રાણ પાપના સંસર્ગવાળું છે, તેથી તે પાપવડે ચૈતરત તે પ્રાણ પ્રાણિઓમાં ફરિષ્કાત્ પ્રાપ્ત થયું છે, અર્થાત્ લોકો તે પ્રાણવડે દુર્ગંધને જાણે છે. ૨

‘અથ હ વાચસ્પતીયમુપાસાંચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં વદતિ સત્યં ચાનૃતં ચ પાપ્મના હોવા વિદ્વા ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ વાણીરૂપ [ઉદ્દાતાની દષ્ટિવડે] ઝંકારની [દેવો] ઉપાસના કરતા હવા, તેને પ્રસિદ્ધ અસુરો પાપવડે યુક્ત કરતા હવા, જેથી આ પાપવડે નિધાયેલી [છે] તેથી તેવડે [લોક] સત્ય તથા મિથ્યા બંને બોલે છે ૩

વિવેચન—સસ અને મિથ્યા બંને બોલે છે એમ કહ્યું છે ત્યાં પાપવડે મિથ્યા બોલે છે એમ જાણવું આગળ પણ પાપવડે તે તે દૃષ્ટિની એકની અથવા અવૃત્તિનું મહત્ત્વ કરવી, યોગ્ય અવૃત્તિ પાપથી થતી નથી, માટે તે ન મહત્ત્વ કરવી ૩

‘અથ હ ચલુદ્ગીયમુપાસાંચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં વદતિ દર્શનીયં ચાદર્શનીયં ચ પાપ્મના હેતદ્વિદ્મ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ નેતરૂપ [ઉદ્દાતાની દષ્ટિવડે] ઝંકારની [દેવો] ઉપાસના કરતા હવા, તેને પ્રસિદ્ધ અસુરો પાપના સંબંધવાળું કરતા હવા જેથી આ પાપના સંબંધવાળું [છે] તેથી તેવડે [લોક] જોવાયોગ્ય તથા નહિ જોવાયોગ્ય બંનેને જુએ છે ૪

‘અથ હ ધ્રોતમુદ્ગીયમુપાસાંચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં વદતિ શ્રવણીયં ચાશ્રવણીયં ચ પાપ્મના હેતદ્વિદ્મ ॥ ૫ ॥

શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ ધ્રોતરૂપ [ઉદ્દાતાની દષ્ટિવડે] ઝંકારની [દેવો] ઉપાસના કરતા હવા, તેને પ્રસિદ્ધ અસુરો પાપના સંસર્ગવાળું કરતા હવા જેથી આ પાપના સંસર્ગવાળું [છે] તેથી તેવડે [લોક] સાંભળનાયોગ્ય તથા નહિ સાંભળનાયોગ્ય બંનેને સાંભળે છે. ૫

‘અથ હ મન ઉદ્ગીયમુપાસાંચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં વદતિ સંકલ્પનીયં ચાસંકલ્પનીયં ચ પાપ્મના હેતદ્વિદ્મ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ મનોરૂપ [ઉદ્દાતાની દષ્ટિવડે] ઝંકારની [દેવો] ઉપાસના કરતા હવા, તેને પ્રસિદ્ધ અસુરો પાપના સંબંધવાળું કરતા હવા જેથી આ પાપના સંબંધવાળું [છે] તેથી તેવડે [લોક] સંકલ્પ કરવાયોગ્ય ને નહિ સંકલ્પ કરવાયોગ્ય બંનેને સંકલ્પ કરે છે ૬

વિવેચન—અહીં મુખ્યપ્રાણને વિશુદ્ધ કરે છે તેથી મુખ્યપ્રાણથી લિપ્ત ત્વચા તથા રસના આદિ જે અહીં નથી હતાં તે પણ અસુરવડે પાપના સંબંધવાળા થયાં એમ જાણવું ૬

‘અથ હ ય પ્તવાયં મુરુણઃ માણસ્તમુદ્ગીયમુપાસાંચક્રિરે તદ્દાસુરાઃ કૃત્વા વિધ્વંસુર્યયાઽશ્માનમાલ્પમૃત્વા વિધ્વંસેત ॥ ૭ ॥

શંખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ જે આ મુખમાં રહેનારો પ્રાણ [છે] તેરૂપ [ઉદ્દાતાની દષ્ટિવડે] ઝંકારની [દેવો] ઉપાસના કરતા હવા, તેને પ્રસિદ્ધ અસુરો [પૂરેની પેઠે] પાતીને

વિનાશ પામતા હવા, જેમ અસેધ પાપાણુને પામીને [માટીનું ઢેકું] વિદીર્ણ થાય છે [તેમ.] ૭

હવે દર્શાવે તથા સિદ્ધાંતવડે મિદ્ધ થયેલા અર્થને તથા પ્રણોપાસને ધનારા કલને જણાવે છે:—

एवं यथाऽऽमानमाखणमृत्वा विव्वसत एव२ह्वैव स विव्व२सते य एवंविदि पापं कामयते यथैनममिदासति एवोऽऽमाखणः ॥ ८ ॥

શીખદાર્થ:—એવી રીતે [અમુકોથી પરાલવ નહિ પામેલો હોવાથી પ્રાણ વિશુદ્ધ છે તેથી તેની ઉપાસના કર્તવ્ય છે.] જેમ અસેધ પાપાણુને પામીને [માટીનું ઢેકું] ભાંગી ભય છે તેમજ જે એમ જાણનારમાં પાપને ધરૂં છે, અને જે આને [આકોશતાહનાદિરૂપ] હનન કરે છે તે વિનાશ પામે છે. આ [વિદ્વાન] અસેધ પાપાણુ [છે, અર્થાત્ પરાલવ નહિ કરી રાહાય એવો છે.] ૮

શુબ્યપ્રાણ પાપના સંનયથી રહિત છે એ અર્થનો હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

नैवेतैन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा क्षेप तेन यदश्नाति॑ यत्पिपति॑ तेनेवरा-
न्पापानवति॑ । एतमु एवान्ततोऽविचोत्क्रामति॑ न्पाददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

શીખદાર્થ:—[શુબ્ય] આ [પ્રાણ] વડે નથી મુર્ચ્છિને જણાવે, કે નથી દુર્ગંધિને [જાણે,] કારણકે આ [પ્રાણ] પાપરહિત (વિશુદ્ધ) [છે. લોક] તેવડે જે ખાય છે, જે પીએ છે તેવડે [પ્રાણદિક] અન્ય ઇંદ્રિયાનું રક્ષણ કરે છે. આનેજ (શુબ્યપ્રાણની વૃત્તિરૂપ અન્ન ધાનનેજ) મરણકાલે નહિ પામીને [ઇંદ્રિયાનો સમૂહ ઢલથી] નીકળે છે. [તેમનું નીકળાનું થવાથી પ્રાણની ભક્ષણ કરવાની અનિચ્છાને લીધે લોક] મરણસમયમાં શુબ્ય ક્ષેપે છે. ઇતિ. ૯

વિવેચન:—દ્વિતિયઃ આલતા પ્રચંચની સમાપ્તિ દેખાડવામાટે છે. ૯

વિશુદ્ધિશુભાગ શુબ્યપ્રાણરૂપ ઉદ્ધારતાની દૃષ્ટિવડે કંઠગ ઉપાસ્ય છે એમ કહ્યું હવે તેમાં આંગિરસ, બૃહસ્પતિ તથા આપાસરૂપ ત્રણ પ્રણોના વિધાનમાટે ઉત્તરઅર્થનો આરંભ થાય છે, સૌ પ્રથમ આંગિરસ-શુબ્ય જણાવે છે —

तद्वाहिरा उद्गीयमुपासांचक एतमु एवाहिरसं मन्यन्तेऽज्ञानां यदसः ॥ १० ॥

શીખદાર્થ:—પ્રસિદ્ધ અંગિર [ઋષિ] તે [પ્રાણરૂપ] કંઠારની [પ્રાણરૂપ થઇને] ઉપાસના કરતા હવા જેથી [તે પ્રાણ] અંગેનો રસ [છે તેથી ઉપાસકો] આનેજ આંગિરસ માને છે ૧૦

હવે બૃહસ્પતિશુબ્યનું વિધાન કરે છે:—

तेन तद् बृहस्पतिरुद्गीयमुपासांचक एतमु एव बृहस्पतिं मन्यते वाग्वि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥

શીખદાર્થ:—જેથી વાણી બૃહતી [છે ને] તેના આ [પ્રાણ] પતિ [છે] તેથી [પ્રાણ] પ્રસિદ્ધ બૃહસ્પતિ [છે. બૃહસ્પતિ ઋષિ] તે [પ્રાણરૂપ] કંઠારની [પ્રાણરૂપ

થઈને] ઉપાસના કરતા હવા આ [પ્રાણ] નેજ [તે વાણીના પતિ હોવાથી ઉપાસકો]
બૃહસ્પતિ માને છે ૧૧

— હવે આયાર્યશુણુ કથન કરે છે —

તેન તં હાયાસ્ય હદગીયમુપાસાંચક્ર એતદ્દુ એવાયાસ્યં મન્યન્ત આસ્વાદયતે ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એથી મુખથી નીકળે છે તેથી [આણ] અસિદ્ધ આયાસ્ય [છે આયાસ્ય-
અધિ] તે [પ્રાણરૂપ] ઈકારની [પ્રાણરૂપ થઈને] ઉપાસના કરતા હવા આ [પ્રાણ] નેજ
[તે મુખમાંથી નીકળે છે તેથી ઉપાસકો] આયાસ્ય માને છે [તેવી રીતે અન્ય ઉપાસક
પણ આગિરસાદિક શુણુવાળા પ્રાણરૂપ ઈકારની ઉપાસના કરે] ૧૨

આગિરસાદિક શુણુવાળા પ્રાણરૂપ ઈકારની અન્ય અધિએ કરેલી ઉપાસના તથા તેથી તેને ધમેલું કય
જાય છે —

તેન તં હ વકો દાલ્ભ્યો વિદાંચકાર । સ હ નૈમિષીયાનામુદગાતા વધૂવ સ હ સ્તૈભ્યઃ
કામાનાગાયતિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [પ્રાણરૂપ ઈકાર] ને હલ્લયના પુત્ર પ્રસિદ્ધ બક ઉપાસતા હવા તે
પ્રસિદ્ધ નૈમિષારણ્યવાસીઓના (ત્યાંના સત્રવાળાઓના) ઉદ્ગાતા થયા તેવડે (પ્રાણની
ઉપાસનાના સામર્થ્યવડે) તે [બક] પ્રસિદ્ધ આમાટે (સત્રવાળાઓમાટે) કામાનુ ગાન
કરતા હવા. ૧૩

— તે પ્રાણરૂપ ઈકારની ઉપાસનાનું કય હલ્લિ તે ઉપાસના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે —

[આગાતા હ વૈ કામાનાં ભવતિ ય એતદેવં વિદ્વાનક્ષરમુદગીયમુપાસ્ત ઇત્યન્યાતમ્ ॥ ૧૪ ॥
'હિતિ પ્રથમપાઠકસ્ય દ્વિતીયાઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એ એમ બાણનાર [કહેલા શુણુવાળા] આ [પ્રાણરૂપ] ઈ અક્ષરને
ઉપાસે છે [તે] નિશ્ચય કામાનું ગાયન કરનાર થાય છે [એ દષ્ટ ફલ છે, અને પ્રાણના
સાધની પ્રાપ્તિ તે અદષ્ટ ફલ છે] એ પ્રમાણે આત્મા (શરીરમાં રહેનારા પ્રાણને વિષય
કરનારી) [ઈકારની ઉપાસના છે] ૧૪ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકના બીજા પાઠકની
તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧ ૨

હવે આદિહલ્લિ વિષય કરનારી ઈકારની ઉપાસના કહેવાનો આરંભ થાય છે —

અયાધિદેવતં ય એવાસૌ તપતિ તમુદગીયમુપાસીતોઘન્વા એવ પ્રજામ્પ હદગાયતિ ।
ઉચસ્તમો મયમપહન્ત્યપહન્તા હ વૈ ભયસ્ય તમસો ભવતિ ય એવં વેદ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે [આદિત્યરૂપ] દેવને વિષય કરનારી [ઈકારની ઉપાસના કહેવાય
છે] — એ આ પ્રસિદ્ધ [આદિત્ય] તપે છે તે (તે આદિત્યની દષ્ટિવડે) ઈકારની ઉપાસના
કરે. ઉદય પાંચો [છતાં] જ આ [સૂર્ય] પ્રજાને માટે (પ્રજાના અન્નની ઉત્પત્તિમાટે)
ઉજિથી ગાન કરે છે [સૂર્યના ઉદયવિના અન્ન પાકે નહિ તેથી ઉદ્ગાતાની પેઠે તે ગાન કરે
છે એમ કહ્યું છે વળી આ] ઉદય થયા [છતાં રાત્રિના] અંધકરનાર [તથા તેથી ઉપજતા
પ્રાણીઓના] ભયનો નાશ કરે છે એ એવા [શુણુવાળા સૂર્યને] ઉપાસે છે [તે] નિશ્ચય
[જન્મમરણાદિરૂપ] ભયનો [તથા તેના કારણ] અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર થાય છે. ૧

[ ] પ્રાણના અને આદિસના સ્વરૂપનો ભેદ નથી તેથી પ્રાણને અને આદિસને ઓછા કરીને તે દષ્ટિવડે ઠંઠાર ઉપાસ્ય છે એમ બતાવે છે:—

સમાન હ વચનં ચાસૌ ચોળ્લોડ્યમ્ણ્ણોડસૌ સ્વરં રૂતીયમાવસતે સ્વરં રૂતિ મત્યાસ્વરં રૂત્યું તસ્માદ્વા એવમિયમયું ચોદ્ગીયમ્ણ્ણાસીત ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—[યુગ અને નામથી] આ [પ્રાણ સૂર્યની] તુલ્યજ. [છે,] અને આ [સૂર્ય પાણ પ્રાણની તુલ્ય છે. જેથી] આ [પ્રાણ] ઉચ્છ્વાસ [છે, ને] આ [સૂર્ય] ઉચ્છ્વાસ [છે,] આ [પ્રાણ] ને સ્વર (અણકાલે ગમન કરનાર) એમ કહે છે, [અને] આ [સૂર્ય] ને સ્વર (સાંજે ગમન કરનાર) એમ [તથા] પ્રત્યાસ્વર (બીજે દિવસે સવારે પ્રત્યાગમન કરનાર) એમ [કહે છે,] તેથીજ (બંનેનો અલેક હોવાથીજ) આ [પ્રાણ] ની તથા આ [સૂર્ય] ની [દષ્ટિવડે] આ ઠંઠારને ઉપાસે. ૨

હવે અન્યપ્રકારે ઠંઠારની ઉપાસના કહે છે:—

અથ સ્વલ્લ વ્યાનમેવોદ્ગીયમ્ણ્ણાસીત યદ્દે પ્રાણિતિ સ પ્રાણો યદપાનિતિ સોડ્યાનઃ । અથ યઃ પ્રાણાપાનયોઃ સન્ધિઃ સ વ્યાનો યો વ્યાનઃ સા વાક્ । તસ્માદ્પ્રાણજનપાનન્વાચમભિવ્યાહરતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—હવે પ્રસિદ્ધ વ્યાનની [દષ્ટિવડે]જ ઠંઠારને ઉપાસે. [પુરુષ] ને ઉચ્છ્વાસ મૂકે છે તે પ્રાણ [તથા] ને યાસ લે છે તે અપાન [છે,] અને ને પ્રાણઅપાનનો સંધિ [પ્રાણઅપાનની વૃત્તિઓના અસાવની અવસ્થાના અધ્યમાં રહેનારી વૃત્તિ] તે વ્યાન [છે,] ને વ્યાન [છે] તે વાણી [છે] તેથી [પુરુષ] યાસ નહિ મૂકેતા [તથા] યાસ નહિ લેતા વાણી ઉચ્ચારે છે. ૩

વ્યાનવડે પ્રિદ્ધ યનારો વાણીના ક્રમો કહે છે:—

યા વાક્સર્ક તસ્માદ્પ્રાણજનપાનન્નૃચમભિવ્યાહરતિ યર્ક તત્સામ તસ્માદ્પ્રાણજનપાનન્સામ ગાયતિ યત્સામ સ ઉદ્ગીયસ્તસ્માદ્પ્રાણજનપાનન્નુદગાયતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—ને વાણી [છે] તે ઋચા [છે] તેથી [પુરુષ] ઉચ્છ્વાસ નહિ મૂકેતા [તથા] યાસ નહિ લેતા [છતાં] ઋચાનું ઉચ્ચારણ કરે છે. ને ઋચા [છે] તે સામ [છે] તેથી ઉચ્છ્વાસ નહિ મૂકેતા [તથા] યાસ નહિ લેતા [છતાં] પુરુષ [સામનું યાન કરે છે. ને સામ [છે] તે ઉદ્ગીય [છે] તેથી ઉચ્છ્વાસ નહિ મૂકેતા [તથા] યાસ નહિ લેતા [છતાં] પુરુષ [ઉદગાન કરે છે. ૪

વ્યાનવડે બીજી અધિક પ્રમાણથી ચણાચણ કરવે પથ ચાય છે તેથી તેની દષ્ટિવડે ઠંઠાર ઉપાસ્ય છે એમ બતાવે છે:—

અતો યાન્વ્યાનિ વીર્યવન્તિ કર્માણિ યવાઽર્ધ્યન્યનમાજેઃ સરણં દદસ્ય પત્રુષ આવમન્ મમાણજનપાનન્સન્તાનિ કરોત્યેતસ્ય દેતોળ્પાનમેવોદ્ગીયમ્ણ્ણાસીત ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—આનાથી વિદ્યુત જે બલવાન ક્રમો જેમકે અગ્નિનું અંધન, [અપુષ્ક]

અર્થાદાપયેત દાડકું, [ને] દદધતુપત્તં આકર્ષણ [છે] તેમને ઉદ્ધૃત નહિ મૂકતા [તથા] આસ નહિ લેતા [છતાં પુરુષ] કરે છે, આ કરેણથી વ્યાનની [દષ્ટિવડે] જાણકારને ઉપાસે. ૫

હવે ઉદ્ગીથની ઉપાસનાની પ્રસંગથી આ નવું અક્ષરોની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરે છે:—

અથ સ્વલ્પદગીયાસરાણ્યુપાસીતોદગીય इति माण एवोત્પાणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्मीवाचो ह गिर इत्यावસतेऽन्नं यमन्ने हीद- सर्व- स्थितम् ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે પ્રસિદ્ધ ઉદ્ગીથના અક્ષરોની ઉદ્ગીથ એમ ઉપાસના કરે. [ઉદ્ગીથના અક્ષરોની ઉપાસનાથી ઉદ્ગીથની પણ ઉપાસના થાય છે.] પ્રાણજ ઉત્ [છે,] કેમકે પ્રાણવડે [સર્વે પ્રાણી] ઊઠે છે; વાણી ગી [છે, કેમકે] વાણીએ જ ગિરાઓ [છે] એમ [શિષ્ટો] કહે છે; [અને] અન્ન થ [છે,] કેમકે અન્નમાં આ સર્વે સ્થિત [છે.] ૬

વિવેચન:—ઉદ્ગીથમાં ઉત્, ગી ને ય એ ત્રણ અક્ષર છે. સાદર્યને લીધે ઉત્માં પ્રાણની દષ્ટિ, ગીમાં વાણીની દષ્ટિ અને યમાં અન્નની દષ્ટિ સ્તંભ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે સાદર્યને લઇને વ્યાજના પણ અન્ન દષ્ટિઓનું વિધાન છે એમ જાણવું.

ધૌરેવોદન્તરિક્ષ- ગીઃ પ્રથિવી-યમાદિર્ય-एवोद्वायुर्गिरदिस्य- सामवेद एवोद्यजुर्वेदो- गीर्क- वेदस्य- दुग्धेऽस्મે वाग्दोह- यो वाचो- दोहोऽन्नवानन्नादो- भवति- य एतामेवं- विद्वानુદગी- यासराण्युપાસત- ઉદગીય- इति ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—[ઉચ્છે હોવાથી] સ્વર્ગજ ઉત્ [છે, પાતાની અંતરના લોકોને ગળવાથી] અંતરિક્ષ ગી [છે, ને] પ્રાણીઓનું સ્થાન હોવાથી], પ્રથિવી થ [છે, ઉચ્છે હોવાથી] આદિત્યજ ઉત્ [છે, અગ્નિ આદિકને ગળવાથી] વાયુ ગી [છે, ને] યજ્ઞસંબંધી કર્મના સ્થાનથી] અગ્નિ થ [છે. સ્વર્ગરૂપે સ્તુતિ કરાયેલો હોવાથી] સામવેદજ ઉત્ [છે, યજુષ્વડે (સ્વાહાસ્વધાદિવડે) દેવોને આપેલા હવિષને ગળવાથી] યજુર્વેદ- ગી [છે, ને] ઋચામાં સામની સ્થિતિ હોવાથી] ઋગ્વેદ થ [છે. હવે ઉદ્ગીથના અક્ષરોની ઉપાસનાનું ફલ કહે છે:—] એ પ્રમાણે જાણનાર જે [સાધક] આ ઉદ્ગીથના અક્ષરોને ઉદ્ગીથ એમ ઉપાસે છે આ [સાધક] માટે જે વાણીનું દોહન (સ્વાધીન હિંચારણમાં સમર્થપણું) [છે તે] દોહનને વાણી દોવે છે. [વળી તે ઘણા] અન્નવાળા [તથા] પ્રદીપ્ત જરાગ્નિવાળા થાય છે. ૭

હવે સર્વ જ્ઞાત્ર ઉપાસનાઓમાં ઉપાસર ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે:—

અથ સ્વસ્વાગીઃ સમૃદ્ધિરુપસરણાનીત્યુપાસીત- येन साम्ना स्तोव्यन्त्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે ઉપધારક ફલની સમૃદ્ધિ [જે રીતે થાય તે રીતે કહેવાય છે:—સામ આદિ] ધ્યેય [છે] એમ ઉપાસના કરે. જે સામવડે [ઉદ્ગાતા] સ્તુતિ કરતા હોય તે સામનું [ઉપાસી, ઉદ ને દેવાદિવડે] ચિંતન કરે.

યસ્વામૃચિ-તામૃતં- यदापेयं तमृषि- यां देवतामभिष्टोष्यन्स्याचां- देवतामुपधावेत् ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ઋચામાં [તે સામ છે] તે ઋચાને [દેવતા આદિવડે] ચિંતન કરે, અને]

જે ઋષિસંબંધી [સામ છે] તે ઋષિતું [તથા] જે દેવની સ્તુતિ કરતો હોય તે દેવતું ચિંતન કરે. ૯

येन च्छन्दसा स्तोव्यन्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोव्यमाणः स्यात्तः स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [ગાયત્રી આદિ] છંદવડે સ્તુતિ કરતો હોય તે છંદતું ચિંતન કરે. જે સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરતો હોય તે સ્તોત્રતું ચિંતન કરે. ૧૦

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે દિશાપ્રતિ [કોઈ દેવની] સારી રીતે સ્તુતિ કરતો હોય તે દિશાતું [તે દિશાના અધિષ્ઠાતાદિસહિત] ચિંતન કરે. ૧૧

आत्मानमन्तव उपसृत्य स्तुवीव कामं ध्यायन्नममचोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समुद्भवेत् यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥ इति प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—[સામ આદિકંતું ક્રમથી ધ્યાન કરીને તેના] અંતમાં [નામગોત્રાદિવડે] પોતાતું ચિંતન કરીને અપેક્ષિત [ફલ]નું અનુસંધાન કરતો [છતાં તથા સ્વરબ્યંજનાદિકમાં] પ્રમાદરહિત થયો [છતાં, ઉદ્ગ્રાતા] સ્તુતિ કરે [આ ઉદ્ગ્રાતા] જે [કર્મ]માં જે કામવાળો [થઈને] સ્તુતિ કરે, ઇતિ, જે કામવાળો [થઈને] સ્તુતિ કરે, ઇતિ, [તે કર્મમાં] આને એમ બાણનારને) માટે શીખવે તે ફલ સમૃદ્ધિ પામે છે. ૧૨

विषेयनः—यत्कामः स्तुवीतेति એ પહેલું જે વાર ક્યન આદરમાટે છે. ૧૨ એ પ્રમાણે પહેલાં સ્પષ્ટતા ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧. ૩

प्रसंग्या प्राप्त यथेका अर्थेना સાગ કરીને ફલે આલસી વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

ओमित्येतदक्षरमुदगीयमुपासीतोमिति हुदुगायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉદગીય૩પ ઈ એવા આ અક્ષરને [અમૃતાદિ ગુણયુક્ત], ઉપાસે. જેથી ઉદગ્રાતા યજ્ઞાદિમાં] ઈ એમ ઉચ્ચેથી ગાન કરે છે [તેથી ઉદગીયશબ્દવડે વાચ્ય અક્ષર ૩.] તે [ઈ]નું ઉપવ્યાખ્યાન [પ્રવૃત્ત થાય છે.] ૧

देवा वै मृत्योर्विभ्यस्तर्षीं विद्यां प्राविशस्ते छन्दोभिरच्छादयन्पदेमिरच्छादयस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—[સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ૩પ] દેવો [તામસી વૃત્તિ૩પ (પાપ૩પ)] પ્રસિદ્ધ મૃત્યુથી ખીતા [છતાં] ત્રણ વિદ્યામાં (ત્રણ વેદમાં વિધાન કરેલા કર્મમાં) [તેને પાપથી રક્ષણ કરનાર માનીને] પ્રવેશ (તે કર્મને પ્રારંભ) કરતા હતા. [વળી] તે [દેવો કર્મમાં નહિ વિનિયોગ કરેલા] મંત્રોવડે [બપહોઆદિક કરતા છતાં] પોતાને અન્ય કર્મમાં [આચ્છાદન કરતા હતા જેથી આ [મંત્રો] વડે આચ્છાદન કરતા હતા તેથી મંત્રોનું છંદપણું [પ્રસિદ્ધ છે] ૨

કર્મનું અનુગ્રહ કરનાર પૂર્વોક્ત દેવોને પાપ૩પ મૃત્યુનું વશપણું ન નિવૃત્ત થયું એમ અજ્ઞાને છે:—

તાત્તુ તન મૃત્યુર્વયા મત્સપમુદકે પરિપચ્યેદેવં પર્યપચ્યદ્વિ સામ્નિ યજુપિ । તે તુ વિષ્વોર્ધ્વા ઋચઃ સામ્નો યજુષઃ સ્વરમેવ પ્રાવિશન્ ॥ ૩ ॥

શાબ્દાર્થઃ—જેમ [માચ્છીમાર છીછરા] જલમાં માછલાને [તે હોહ હટાદિવડે પકડી શકાય એમ છે એવી રીતે] જુએ તેમ મૃત્યુ (પાપ) તે [દેવો નિ ઋક્, સામ ન યજુષસંબંધી [કર્મે]માં પણ [તેઓ કર્મકથના ઉપાયવડે] પકડી શકાય એમ છે એવી રીતે] જોતા હવે તેઓ [વૈદિક કર્મવડે શુદ્ધચિત્તવાળા થયેલા હોવાથી મૃત્યુએ કરવા ઇચ્છેલાને] બહી ઋક્, સામ ન યજુષસંબંધી [કર્મે]થી નિવૃત્ત [થઈને અમૃત તથા અભયશુભવાળા ઋકારૂપ] સ્વરમાંજ પ્રવેશ કરતા હવા (ઋકારનીજ ઉપાસનામાં તત્પર થતા હવા) ૩

હવે ઋક્ષરં સ્વરશબ્દવડે કેવી રીતે વાગ્ય છે તે જણાવે છે—

યદા વા ઋચમાપ્નોત્યોમિત્યેવાતિસ્વરત્યેવ ૫ સામૈવં યજુરેષ સ્વરો યથેતદક્ષરમેતદશુત-
મમયં તત્ત્રવિદ્ય દેવા અમૃતા અમયા અમચન્ ॥ ૪ ॥

શાબ્દાર્થઃ—જ્યારે પ્રસિદ્ધ ઋચાને [અધ્યયનવડે] સ્વાધીન કરે છે [ત્યારે] ઋ એમજ અર્પિત [આહરણુદિવડે] ઉચ્ચારે છે એમ સામને [તથા] એમ યજુપતે [અધ્યયન-વડે] ત્યારે સ્વાધીન કરે છે ત્યારે ઋ એમ અર્પિત આહરણુદિવડે ઉચ્ચારે છે તેથી] જે આ [ઋ] અક્ષર [છે] આ પણ સ્વર [છે] આ [ઋ અક્ષર ધ્વજાતું પ્રતીક હોવાથી] અમૃત [તથા] અભય [છે] તેમાં પ્રવેશ કરીને (તે અક્ષરનું ધ્વજાતુદિવડે ધ્યાન કરીને) દેવો અમર [તથા] અભય થતા હવા ૪

અમૃતાદિ શુભવાળા ઋકારની ઉપાસનાથી દેવોની જે અન્ય ઉપાસકને પણ ફળ માપ છે એમ જણાવે છે—

સ ય एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणीत्येतदेवाक्षरं स्वरममृतममयं प्रविशति तत्प्रविश्य मदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ૫ ॥ इति प्रथमपाठकस्य चतुर्थા खण्डः ॥ ૪ ॥

શાબ્દાર્થઃ—[દેવોની જે અન્ય] જે [કોઈ] આ [ઋ] અક્ષરને એવી રીતે (અમૃત-અભયશુભવાળા) બાજુએ [છતાં] ઉપાસે છે તે આ અક્ષર [ને] સ્વરરૂપ અમૃત [તથા] અભયપ્રતિજ્ઞા પ્રવેશ કરે છે, [અને] તેમાં પ્રવેશ કરીને દેવો જે અમૃતવાળા [થયા] તે અમૃતવાળા [તે] થાય છે ૫ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડની તાત્પર્ય દીપિકા પૂરી થઈ ૧ ૪

પ્રાચીના અને ગિરજાના ભેદરૂપ શુભસુખદશિષ્ટે તે ઋકારની અનેકયુગરૂપ ફલવાળી ઉપાસના કરેલા આ પંચમા ખંડનો અર્થ છે તેમાં પ્રથમ ઋ, પ્રજ્વળ ને આદિત્યની એકતા જણાવે છે—

अथ खलु य उद्गीयः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीय इत्यसौ वा आदित्य उद्गीय एष प्रणव इमिति द्वेप स्वरचेति ॥ ૧ ॥

શાબ્દાર્થઃ—હવે પ્રસિદ્ધ જે ઋ [છે] તે [ઋગ્વેદીઓનો] પ્રણવ [છે, અને] જે [તિઓનો] પ્રણવ [છે] તે [હંતાચ્ચમાં] ઋ [છે] ઈતિ આ આદિત્યજ ઋ [છે, તથા] આ [આદિત્યજ ઋગ્વેદીઓનો] પ્રણવ [છે,] દારણકે ગમન કરતા આ [સૂર્ય માણીઓની પ્રવૃત્તિભરિ બાજુ] ઋ એમ [અનુભવિ આપતા છતાં] ગમન કરે છે ૧

આદિસદૃષ્ટિએ ઉપદેશ કરેલા ઈકારનો અનુવાદ કરીને તેનું કનિષ્ઠસ્થાનપણ જણાવે છે:—

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति इ कौपीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीरस्त्वं
पर्यावर्तपाद्वहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

શાંતકાર્ય:—આતુંજ (આદિત્ય અને કિરણોનો અલોહ કરી તેનુંજ) એ ધ્યાન કર્યું તેથી
મારે તું એક [પુત્ર] છે [માટે] તું [સૂર્યનાં] કિરણાતું [ને આદિત્યનું લેદવડે] ચિત્તન
કર, [આથી] તને અવશ્ય થણા [પુત્રો] થશે એમ પ્રસિદ્ધ કુપીતકના, પુત્ર [પોતાના]
પુત્રપ્રતિ બોલ્યા. એવી રીતે અધિદેવત [ઉપાસના છે.] ૨

પ્રાણુદૃષ્ટિએ કહેલી ઈકારની ઉપાસનાનો અનુવાદ કરે છે.—

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासीतोमिति द्वेप स्वरजेति ॥ ३ ॥

શાંતકાર્ય:—હવે અધ્યાત્મ [ઉપાસના કહેવાય છે:—] ને આ પ્રસિદ્ધ મુખ્યપ્રાણ [છે
તેની દૃષ્ટિએ] તે ઈકારને ઉપાસે, કારણકે ગમન કરતો આ [પ્રાણ વાણી આદિકની પ્રવૃત્તિ-
માટે જાણે] એ એમ [અનુભવિ આપતો છતો] ચાલે છે ૩

પ્રાણુદૃષ્ટિએ ઈકારની ઉપાસનાનું કનિષ્ઠસ્થાનપણ જણાવી હવે કહેવાને પ્રવિષ્ટ ઉપાસના કહેવાનો
આરંભ કરે છે:—

एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति इ कौपीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वं
भूमानमभिगायताद्वहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

શાંતકાર્ય:—આતુંજ (મુખ્યપ્રાણ અને વાગાદિકનો અલોહ કરી તેનુંજ) એ ધ્યાન કર્યું
તેથી મારે તું એક [પુત્ર] છે [માટે] તું બહુપણથી યુક્ત [વાગાદિક] પ્રાણાતું [ને
મુખ્યપ્રાણનું લેદવડે તથા] મને નિશ્ચય થણા [પુત્રો] થશે એમ ધ્યાન કર, એવી રીતે
પ્રસિદ્ધ કૌપીતકિ (કુપીતકના પુત્ર) [પોતાના] પુત્રપ્રતિ કહેતા હતા ૪

હવે પ્રણવ અને ઈકારની એકતાની ને ઉપાસના દેલી તેનું ક્ય કહે છે:—

अथ खलु य उद्गीया स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीय इति होतृपदनादैवापि दुरुद्गी-
तमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति प्रथमपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५.॥

શાંતકાર્ય:—હવે પ્રસિદ્ધ ને, એ [છે] તે પ્રણવ [છે, અને] ને પ્રણવ [છે] તે એ
[છે] એવી રીતે [પ્રણવ અને જના એકપણાના વિજ્ઞાનના આહાર્યથી ઉદ્દગાતા] કુદ
ઉદ્દગાનને (પોતાના ઉદ્દગાનકર્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષને) પણ અવશ્ય હોતાના કર્મથી (સારી
રીતે પ્રયોગ કરેલા પ્રણવથી) સુધારે છે, ઇતિ સુધારે છે, ઇતિ [એ વાંદ કથન ખંડની સમાપ્તિ
જણાવવા માટે છે.] ૫ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકના પાંચમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત
થઈ. ૧. ૫

હવે જ્યોતિષેમાદિકલિખે અધિદેવીઓને સમગ્ર અર્થની પ્રાપ્તિમાટે અધિદેવ અને અધ્યાત્મના વિકાગ-
વડે ઈકારની અન્ય ઉપાસનાનું વિધાન કરવાનું છે, તેમાં પ્રથમ તેના અંગશૂત ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે:—

इयमेवर्गमिः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूहः साम तस्मादृच्यधूहः साम गीयत इयमेव
साऽग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—આ [પૃથિવી]જ નંચ્યા [છ, ને] અગ્નિ સામ [છ] તે આ સામ આ નચ્યામાં ઉપરિભાવથી સ્થિત [છ] તેથી નચ્યામાં ઉપરિભાવથી સ્થિત સામ ગાયને કરાય છે. આ [પૃથિવી]જ સા [છ, ને] અગ્નિ અમ [છ,] તે સામ [છ.] ૧

વિવેચનઃ—નચ્યામાં પૃથ્વીની દષ્ટિ કર્તવ્ય છે, અને સામમાં અગ્નિની દષ્ટિ કર્તવ્ય છે. નચ્યામાં સામની પેઠે તે આ અગ્નિનામવળું સામ આ પૃથિવીરૂપ નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત છે તે કારણથી નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત સામને ઉપરથી પશુ સામનું જાન કરનારાઓવડે જાન કરાય છે. જેમ નચ્યા અને સામ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન નથી તેમ આ પૃથિવી અને અગ્નિ પણ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન નથી, કારણ કે આ પૃથિવીજ સા [સામના અર્થશબ્દનો વાચ્ય] છે, અને ધીમ અર્થશબ્દનો વાચ્ય અગ્નિ અમ છે તે આ પૃથિવી અને અગ્નિ એ એ સામરૂપ એકશબ્દના વાચ્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલ સામ છે તેથી પૃથિવી અને અગ્નિનું યુગલ પરસ્પર ભિન્ન નથી, કિંતુ નચ્યા અને સામની પેઠે નિલ મળેલું છે, અને તે કારણથી પૃથિવી અને અગ્નિનું નક્ષપલ્ય ને સામપલ્ય છે. આ વિવેચનને અનુમતી આ અંડના ધીમ, ત્રીમ, ચોથા ને પાંચમા મંત્રનું તેજા સાતમાં અંડના પહેલાં ચાર મંત્રોનું ચર્ચાઓજ વિવેચન મળવું. ૧.

અન્તરિક્ષમેવર્ગાયુઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૃદ્ સામ તસ્માદ્ચ્યધ્યૃદ્ સામ ગીયતેઽન્તરિક્ષમેવ સા વાયુરમસ્તત્સામ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—અન્તરિક્ષ નંચ્યા [છ, ને] વાયુ સામ [છ] તે આ સામ આ નંચ્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત [છ] તેથી નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત સામ ગાયને કરાય છે. અન્તરિક્ષ સા [છ, ને] વાયુ અમ [છ,] તે [એ] સામ [છ.] ૨

ધૌરેવર્ગાદિત્યઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૃદ્ સામ તસ્માદ્ચ્યધ્યૃદ્ સામ ગીયતે ધૌરે સાઽઽદિત્યોઽમસ્તત્સામ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—સ્વર્ગ નંચ્યા [છ, ને] આદિત્ય સામ [છ,] તે આ સામ આ નચ્યામાં ઉપરિભાવથી સ્થિત [છ] તેથી નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે રહેલ સામ ગાયને કરાય છે. સ્વર્ગ સા [છ, ને] આદિત્ય અમ [છ,] તે [એ] સામ [છ] ૩

નક્ષત્રાણ્યેવર્ક ચન્દ્રમાઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૃદ્ સામ તસ્માદ્ચ્યધ્યૃદ્ સામ ગીયતે નક્ષત્રાણ્યે સા ચન્દ્રમા અમસ્તત્સામ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—નક્ષત્રો નચ્યા [છ, ને] નક્ષત્રોનો અધિપતિ હોવાથી ચંદ્રમા સામ [છ,] તે આ સામ આ નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત [છ] તેથી નચ્યામાં ઉપરિભાવવડે રહેલ સામ ગાન કરાય છે. નક્ષત્રો સા [છ, ને] ચંદ્રમા અમ [છ,] તે [એ] સામ [છ.] ૪

અંગરૂપ કેટલીક ઉપાસનાઓ કહીને તેવીજ અન્ય ઉપાસના કહે છે—

અય યદેતદાદિત્યસ્ય શુક્લ માઃ સૈવર્ગય યજીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૃદ્ સામ તસ્માદ્ચ્યધ્યૃદ્ સામ ગીયતે ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે આ [અંગરૂપ] આદિત્યનો ધોળો પ્રકાશ [છ] તેજ નચ્યા [છ,] ને [અત્યંત એકાગ્રદષ્ટિપ્રાણને તેમાં પ્રતીત થતું] જે નીલરૂપ અત્યંત કાળાપણું [છ] તે

સામ [છ] તે આ સામ આ નચ્યામાં ઉપદિલાવવડે સ્થિત [છ] તેથી નચ્યામાં ઉપદિ-
લાવવડે રહેલ સામ ગાયન કરાય છે. ૫

અથ યદેવૈતેદાદિત્યસ્ય શુક્લં માઃ સૈવ સાઽય યન્નીલં પરઃ કૃષ્ણં તદમસ્તત્સામાય ચ
પોપોન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દસ્યતે હિરણ્યમશ્વહિરણ્યકેશ આમણસ્વાત્સર્વં એવ મુવર્ણઃ ॥૬॥

શીખાર્થઃ—હવે જે આ આદિત્યનો પ્રસિદ્ધ ધોળો પ્રકાશ [છ] તેજ સા [છ.] અને
જે નીલરૂપ અત્યંત કૃષ્ણપણું [છ] તે અમ [છ.] તે [બંને] સામ [છ.] અંગરૂપ ઉપાસના-
ઓની સમાપ્તિ કરીને હવે [અધિદેવની પ્રધાન ઉપાસનાને કહેવાની ઇચ્છાથી] ઉપાસ્યતા
સ્વરૂપને કહેવાનો આદેશ કરે છે:— જે આ આદિત્યની અંધે પ્રકાશમય પુરુષ [અદ્વિત્યપરિ-
સ્થાપનસંપન્ન એકાગ્રચિત્તવાળા પુરુષોવડે] રખાય છે [તે] પ્રકાશમય દાદીવાળા [તથા]
પ્રકાશમય કેશવાળા [છ. તેના] નખાગ્રસહિત સર્વે [અવયવ] પ્રકાશરૂપજ [છ.] ૬

તેના નખાગ્રસહિત સર્વે અવયવ પ્રકાશરૂપજ છે એમ કહેવાથી નેત્રાને પણ સાધારણ પ્રકાશરૂપતાની
પ્રાપ્તિ થઈ, તે દૂર કરી, તેનું એણુ નામ તથા તેની ઉપાસનાનું ક્ષત્ર કહે છે.—

તસ્ય યથા કપ્યાસં પુષ્કરીકમેવમણિણી તસ્યોદિતિ નામ સ એપ સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્ય
ઉદિત ઉદેતિ હ વૈ સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્યો ય એવં વૈદ ॥ ૭ ॥

શીખાર્થઃ—જેમ મહાદેવી બેઠક [જેવું] કમલ [અતિતેજસ્વી છે] એવી (કમલજેવી)
તેની આંખો [છ.] તેનું (આદિત્યપુરુષપણું) ઉત્ત એવું [ગોણું] દુનનામ [છ, કારણકે] તે આ
[પાપનો કાર્ષણસહિત] સર્વ પાપોથી ઉપર ગયેલ [છ.] જે એવી રીતે [તેને] ઉપાસે છે
[તે] સર્વ પાપોથી ઉપરજ બાક છે. (રહિત થાય છે.) ૭

હવે અદિત્યમાં રહેલા તે પરમાત્માના ઉદ્દગીયપણાને કહે છે —

તસ્યર્ક ચ સામ ચ ગેવ્યો તસ્માદુદ્દગીયસ્તસ્માચ્ચેવોદ્દગાતૈવત્સ્ય હિ ગાતા સ એષ ચે
ચામુષ્માત્પરાઞ્ચો લોકાસ્તેષાં ચેષ્ટે દેવકામાનાં ચેત્યધિદૈવતમ્ ॥ ૮ ॥ ઇતિ પ્રથમપ્રકારસ્ય
ષટ્ઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૬ ॥

શીખાર્થઃ—તેનાં નક્ક (પૃથિવી) અને સામ (અગ્નિ) પર્વ [છ] તેથી [તે પરોક્ષ-
નામવડે] ઉદ્દગીય [છ, ઉત્તરું ગાયન કરે છે] તેથીજ ઉદ્દગાતા [છ] જેથી આતો [ઉત્ત-
નામવાળાનો] ગાયક [છ તેથી ઉદ્દગાતાની ઉદ્દગાતા આ નામની પ્રસિદ્ધિ સુકતજ છે.] વળી
તે આ [ઉત્તનામવાળા દેવ] જે આથી (આદિત્યથી) ઉર્ધ્વ સોડો [છ] તેમના તથા
[અધિષ્ઠાતા] દેવોના ઇચ્છિત ફલના નિયામક અને [ધારણ કરનાર છે] એવી રીતે [આ]
દેવતારૂપ નિયંત્રણાનું [ઉદ્દગીયરૂપ દેવનું સ્વરૂપ કહ્યું] ૮ એ પ્રમાણે પ્રથમપ્રકારના છઠ્ઠા
ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧. ૬

હવે અધ્યાત્મરૂપ ઉદ્દગીયની ઉપામના કહેવાય છે —

અથાધ્યાત્મં વાગેવર્ક પ્રાણઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યુદ્ધ સામ તસ્માદૃચ્યધ્યુદ્ધ સામ
ગીયતે । વાગેવ સા પ્રાણોઽમસ્તત્સામ ॥ ૧ ॥

શાન્દાર્થઃ—હવે અધ્યાત્મ [ઉપાસના કહેનાય છે] વાણીજ નક્કું [છે, ને વાયુસદિત]
ધ્રાણુ સામ [છે] તે આ સામ આ નક્યામાં ઉપરના સ્થાનપણાવડે સ્થિત [છે] તેથી
નક્યામાં ઉપરના સ્થાનપણાવડે રહેલું સામ ગાન કરાય છે વાણીજ સા [છે, ને] ધ્રાણુ
અમ [છે,] તે [બે] સામ [છે] ૧

ચક્ષુરેવર્ગાત્મા સામ તદેતદેતસ્યામૃત્યધ્વૃદ્ સામ તસ્માદ્ધ્યધ્વૃદ્ સામ ગીયતે । ચક્ષુરેવ
સાંડસ્તામસ્તસ્તામ ॥ ૨ ॥

શાન્દાર્થઃ—નેત્રજ નક્કું [છે, ને જાયારૂપ] આત્મા સામ [છે] તે આ સામ આ
નક્યામાં ઉપરિભાવવડે સ્થિત [છે] તેથી નક્યાવિષે ઉપરિભાવવડે સ્થિત સામ ગાયન કરાય
છે નેત્રજ સા [છે, ને જાયારૂપ] આત્મા અમ [છે,] તે [બેડું] સામ [છે] ૨

શ્રોત્રમેવ મનઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃત્યધ્વૃદ્ સામ તસ્માદ્ધ્યધ્વૃદ્ સામ ગીયતે ।
શ્રોત્રમેવ સા મનોડમસ્તસ્તામ ॥ ૩ ॥

શાન્દાર્થઃ—શ્રોત્રજ નક્યા [છે ને શ્રોત્રનું અધિષ્ઠાતા હોવાથી] મન સામ [છે,]
તે આ સામ આ નક્યામાં અધિષ્ઠાતાપણે સ્થિત [છે] તેથી નક્યામાં અધિષ્ઠાતાપણે સ્થિત
સામ ગાયન કરાય છે શ્રોત્રજ સા [છે, ને] મન અમ [છે,] તે [શુભલ] સામ [છે] ૩
દેહીક આધ્યાત્મિક અંગરૂપ ઉપાસનાઓ કહીને હવે પ્રવ્રાતરે અંગરૂપ ઉપાસનાને શોધે ઉપર
કરે છે—

અથ યદેતદ્દક્ષણઃ શુક્લં માં સૈવર્ગય ચક્ત્રીલ પરઃ કૃષ્ણ તત્સામ તદેતદેતસ્યામૃત્યધ્વૃદ્
સામ તસ્માદ્ધ્યધ્વૃદ્ સામ ગીયતે અથ યદેવૈતદ્દક્ષણઃ શુક્લ માં સૈવ સાડય ચક્ત્રીલં પરઃ
કૃષ્ણં તદમસ્તસ્તામ ॥ ૪ ॥

શાન્દાર્થઃ—હવે જે આ નેત્રનો ધોળો પ્રકાશ [છે] તેજ નક્યા [છે,] અને જે
[દક્ષશક્તિના અધિષ્ઠાનભૂત] નીલરૂપ અતિકૃષ્ણ [છે] તે સામ [છે] તે આ સામ આ
નક્યામાં અધિષ્ઠાતાપણે સ્થિત [છે] તેથી નક્યામાં અધિષ્ઠાતાપણે સ્થિત સામ ગાયન કરાય
છે હવે જે આ નેત્રનો પ્રતિદ્ધ ધોળો પ્રકાશ [છે] તેજ સા [છે,] ને જે નીલરૂપ
અતિકૃષ્ણ [છે] તે અમ [છે,] તે [મિથુન] સામ [છે] ૪

આધ્યાત્મિક મુખ્ય ઉપાસનાને ઉપકાર કરનારી અંગરૂપ અનેક ઉપાસનાઓ કહીને હવે મુખ્ય
ઉપાસનાનો વિષય દેખારે છે—

અથ ય ઘ્નોડન્તરસિંહિ પુરુષો દૃશ્યતે સૈવર્ક તત્સામ તદુચ્ચં તથાજુસ્તદ્બ્રહ્મ તસ્યૈતસ્ય
તદેવ રૂપં યદમુખ્ય રૂપં યાવમુખ્ય ગેખૌ તૌ ગેખૌ ચન્નામ તન્નામ ॥ ૫ ॥

ગાન્દાર્થઃ—હવે [અગ્રાયણદિ સાધનસંપન્ન એમઅશિતવાળા પુરુષોવડે] જે આ નેત્રની
અંતર પુરુષ દેખાય છે તેજ નક્કું [છે,] તે સામ [છે,] તે સ્તોત્ર [છે, ને] તે યજુષ્ [છે]
સર્વાત્મા તથા સર્વેર્લ કારણ હોવાથી એવી ગીતે] તે [ઋગ્ આદિ] વેદ [છે] જે આ
[આત્મપુરુષર્લ] રૂપ [છે] તેજ રૂપ તે આર્તું [આશુષપુરુષર્લ] [છે] જે આનાં

(આદિત્યપુરુષનાં) [એ] પર્વ [છે] તે [જ આ ચાક્ષુષપુરુષનાં એ] પર્વ [છે, ન તેતું] ને [ઉત્તર તથા ઉદ્ગીય એવું] નામ [છે] તે [જ આર્તું પશુ] નામ [છે.] ૫

વળી આદિત્યપુરુષ અને ચાક્ષુષપુરુષના અભેદમાં ને અન્ય હેતુ છે તે હશે છે:—
સપ્ત એ ચૈતસ્માદર્વાશ્ચો લોકાસ્તેષાં ચેષ્ટે મનુષ્યકામાનાં ચેતિ તથા ઇમે વીણાયાં ગાયન્ત્યેતં તે ગાયન્તિ તસ્માત્તે ધનસનયઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—વળી તે આ [ચાક્ષુષપુરુષ] આથી (ચક્ષુથી) નીચે ને લોકો [છે] તેમના અને મનુષ્યોના ઇચ્છિત ફલના નિયામક તથા [ધારણ કરનાર છે] વળી ને આ [ગૌરવા] વીણામાં ગાયન કરે છે તેઓ અને [જ] ગાય છે. [જેથી ઇશ્વરનું ગાયન કરે છે] તેથી તેઓ ધનવાળા [થાય છે.] ૬

સ્થાનભેદવડે કહેલી ઉપાસનાવાળાને ને ફલ થાય છે તે કહેવામાં ભૂમિકા સ્ત્રી પછી થનારા ફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

અથ ય ઇતદેવં વિદ્વાન્સામ ગાયત્યુમૌ ॥ ગાયતિ સોઽમુનૈવ સપ્ત એ ચામુષ્માત્પરાશ્ચા લોકાસ્તાઃ શ્ચાઽઽપ્નોતિ દેવકામાશ્ચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે એમ (કહેલા દેવને ઉદ્ગીયરૂપ) જાણનાર [થઈને] પછી આ સામે ગાય છે તે [ચાક્ષુષ અને આદિત્ય] બંનેને ગાય છે. તે આવરણ (આદિત્યવરણ) તે આ [આદિત્ય] તથા આ [આદિત્ય] થી ઉપર ને લોકો [છે] તેમને [આદિત્યની અંતર દેવ થઈને] પ્રાપ્ત છે, તથા દેવોના ઇષ્ટફલને [પ્રાપ્ત છે.] ૭

અર્થાનેનૈવ એ ચૈતસ્માદર્વાશ્ચો લોકાસ્તાઃ શ્ચાઽઽપ્નોતિ મનુષ્યકામાશ્ચ તસ્માદુ હૈવં વિદુર્ગોત્તરં દ્રુયાત્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે [ચાક્ષુષપુરુષ થઈને] આવરણ (ચાક્ષુષરૂપ) આનાંથી (ચક્ષુથી) નીચે ને લોકો [છે] તેમને પ્રાપ્ત છે, તથા મનુષ્યના ઇચ્છિત ફલને [પ્રાપ્ત છે] તેથી જ એમ જાણનાર ઉદ્ગાતા [યજમાનપ્રતિ નીચે પ્રમાણે] કહે:—

ફં તે કામં ભાગ્યાનીત્યેષ દેવ કામગાનસ્યેષ્ટે ય एवं વિદ્વાન્સામ ગાયતિ સામ ગાયતિ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—તારા કયા [ઇષ્ટ] કામનું [ફળ] ગાન કરું? કહિ. ને એ પ્રમાણે જાણનાર સામ ગાય છે, સામ ગાય છે [તે] આ [ઉદ્ગાતા] અવરણ ઉદ્ગાનવડે ઇચ્છિતમાં (ઇચ્છિત સંપાદન કરવામાં) સમર્થ [છે.] ૯

વિવેચન:—સામ ગાયતિ એ પદનું એ વાર થયે ઉપાસનાની સમાપ્તિ નજીવવામાં છે. એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠના સાતમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા સંગ્રહમાં ૧. ૭ ના અધ્યાયમાં અને અધિદેવતરૂપ સ્થાનના ભેદવડે અવગ્નિહ, પરમાત્માની દૃષ્ટિવડે ઉદ્ગીયની ઉપાસના ને સમગ્ર પ્રાપ્તોના નાશરૂપ ફલવાળી છે તે, ક્ષી. કહે સ્થાનભેદના અવરણને સાંગ કરીને પ્રાપ્તરીપસત્વશુભાળા (ઉત્તરોત્તરેશ્વરી, અધિકૃત્રેષ્વરપણરૂપ, શુભવાળા) પરમાત્માની દૃષ્ટિવડે ઉદ્ગીયની ઉપાસના ને પરોવરીપસત્વની પ્રાપ્તિરૂપ ફલવાળી છે તે કહેવાય છે:—

ત્રયો હોદ્દીયે કુશલા વપ્રુઃ શિલકઃ શાલાવત્યશ્ચૈકિતાયનો દાલ્ભ્યઃ પ્રવાહનો, જૈવલિ-
રિતિ । તે હોદ્દીયે વૈ કુશલાઃ સ્મો હતોદ્દીયે કર્યા વદામ ઇતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્રણ પ્રસિદ્ધ ઉદ્દગીય [જ્ઞાન] માં નિપુણ હતા શલાવાત્નો પુત્ર શિલક,
ચિકિતાયનનો પુત્ર દાલ્ભ્ય [ને] જીવલનો પુત્ર પ્રવાહજી એમ [ત્રણ] તેઓ [પરસ્પર] કહેવા
લાગ્યા —“ [આપણે] ઉદ્દગીય [જ્ઞાન] માં નિપુણ છીએ [એ તમારી] અનુમતિ [હોય
તો આપણે] ઉદ્દગીય [જ્ઞાન] માં વાદ વદીએ ” ઇતિ ૧.

વિવેચન—વિદ્વાનો સાથે શોષકશુદ્ધિની નિરક્ષિમાનપણે સંવાદ ધરાવી નિપરીતપ્રકણનો વાદ,
અપૂર્વનિજાનની ઉપરિત્તને સંજ્ઞાની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી તેમણે પરસ્પર વાદ કરવાનો વિચાર કર્યો ૧

તયેતિ હ સમુપવિવિથુઃ સ હ પ્રવાહનો જૈવલિરુવાચ મગવન્તાવમે વદતાં બ્રાહ્મણયોર્વદતો-
ર્વાચ શ્રોત્વામીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહીને] પ્રસિદ્ધ [તેઓ] સારી રીતે બેસતા
હતા, પ્રસિદ્ધ તે જીવલનો પુત્ર પ્રવાહજી [રાજ] બોલ્યો— “ આપ [એ] પ્રથમ વાદ કરો
વાદ કરનારા [એ] બ્રાહ્મણની વાણી [હું] સાંભળીશ ” ઇતિ ૨

સ હ શિલકઃ શાલાવત્યશ્ચૈકિતાયન દાલ્ભ્યસુવાચ હન્ત ત્વા પૃચ્છાનીતિ પૃચ્છેતિ
હોવાચ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ [એ] અનુમતિ [કે તો] તને પૂછ ” એમ પ્રસિદ્ધ તે શલાવાત્નો
પુત્ર શિલક ચિકિતાયનના પુત્ર દાલ્ભ્યપ્રતિ બોલ્યો “ પૂછ ” એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] બોલ્યો કે
પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર થયા એમ કહે છે:—

કા સાન્નો ગતિરિતિ સ્વર ઇતિ હોવાચ સ્વરસ્ય કા ગતિરિતિ પ્રાણ ઇતિ હોવાચ
પ્રાણસ્ય કા ગતિરિત્યનમિતિ હોવાચાન્નસ્ય કા ગતિરિત્યાપ ઇતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ ઉદ્દગીયનો આશ્રય કોણ ? ” એમ [શિલકે પૂછ્યું ત્યારે ઉદ્દગીય સ્વરરૂપ
હોવાથી] “ સ્વર ” એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] બોલ્યો “ સ્વરનો આશ્રય કોણ ? ” એમ [શિલકે
પૂછ્યું ત્યારે સ્વર પ્રાણથી ઉપજે છે તેથી] “ પ્રાણ ” એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] કહ્યું “ પ્રાણનો
આશ્રય કોણ ? ” એમ [શિલકે પૂછ્યું ત્યારે પ્રાણ અગ્નિરૂપ આશ્રયવાળો હોવાથી] “ અગ્નિ ”
એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] કહ્યું “ અગ્નિનો આધાર કોણ ? ” એમ [શિલકે પૂછ્યું ત્યારે અગ્નિની
જલથી ઉપસ્થિતિ હોવાથી] “ જલ ” એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] કહ્યું ૪

અપાં કા ગતિરિત્યસૌ લોક ઇતિ હોવાચામુપ્ય લોકસ્ય કા ગતિરિતિ ન સ્વર્ગ
લોકમતિનપેદિતિ હોવાચ સ્વર્ગ વયં/લોકઃ સામાયિસંસ્યાપયામઃ સ્વર્ગસસ્તવાચ હિ
સામેતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ જલનો આશ્રય કોણ ? ” એમ [શિલકે પૂછ્યું ત્યારે વૃષ્ટિનું કારણ સ્વર્ગ
હોવાથી] “ આ [સ્વર્ગ] દેવક ” એમ પ્રસિદ્ધ [દાલ્ભ્ય] કહ્યું “ આ [સ્વર્ગ] દેવકનો આશ્રય
કોણ ? ” એમ [શિલકે પૂછ્યું ત્યારે સ્વર્ગદેવકને અતિક્રમજી કરીને [અન્ય આશ્રયપતિ] સામને]

ન લઇ નય એમ [કોઇ] કહે છે [તેથી] અમે [પણ] સ્વર્ગલોકપ્રતિ સામને સર્વભણીથી સારી રીતે સ્થાપન કરીએ છીએ. (સામને સ્વર્ગલોકમાં સ્થિતિવાળો બાણીએ છીએ.) જેથી સ્વર્ગભાવવડે જેનું સંસ્તપન (સ્તુતિ) કરાય છે એવો સામ [છે તેથી તે સ્વર્ગલોકમાં સ્થિતિવાળો છે] એમ [દાલ્યે કહ્યું.] ૫

એવું દાલ્યનું ઉત્તર સાંભળી તેના પ્રતિ શિલકે જે કહ્યું તે જણાવે છે:—

૨૧૧ હ શિલક: શાલાવત્યથેક્રિતાયનં દારભ્યમુવાચાપતિષ્ઠિતં વૈ કિલ્લ તે દારભ્ય સામ યસ્ત્વેતર્હિ દ્રૂયાન્મૂર્ધાં તે વિપતિષ્ણતીતિ મૂર્ધાં તે વિપતેદિતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—શાલાવનના પુત્ર પ્રસિદ્ધ શિલક તે ચિકિત્સાનના પુત્ર દાલ્યપ્રતિ બોલ્યા— “હે દાલ્ય! તારું સામ ન્યાય [ને] આગમવડે [પરોવરીયમાનથી] અસપાસગતિવાળું છે] જે [અસહનશીલ સામનો બાણનાર] આ સમયમાં ‘તારું માથું પડશે’ એક કહે તો તારું માથું પડે, ઇતિ, [પણ હું એમ કહેતો નથી.]” ૬

વિવેચન—કિલ્લનો અર્થ ન્યાય ને જોનો અર્થ આગમ બાળપણને અનુસરીને કરો, છે. ૬

પછી દાલ્ય તથા શિલકની જે પ્રતિતિ યદ્ય તે કહે છે—

—હતાહમેતદ્ભગવતો વેદાનીતિ વિદ્ધીતિ હોવાચામુષ્ય લોકસ્ય કા ગતિરિત્યપં લોક ઇતિ હોવાચાસ્ય લોકસ્ય કા ગતિરિતિ ન પતિષ્ઠાં લોકમતિનયેદિતિ હોવાવ પતિષ્ઠાં ધ્યં લોકસ્ સમામિસસ્થાપયમઃ પતિષ્ઠાસસ્તાવસ્ હિ સામેતિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—“અનુમતિ [હોય તો] હું આ (જેમાં સામ સ્થિતિવાળું છે તે) આપથી બાણું” એમ [દાલ્યે કહ્યું ત્યારે] “બાણું” એમ પ્રસિદ્ધ [શિલકે] કહ્યું “આ [સ્વર્ગ] લોકનો આશ્રય કોણ?” એમ [દાલ્યે પૂછ્યું ત્યારે] આ લોક યાગદિવડે સ્વર્ગનું પાપણ કરે છે તેથી [“આ લોક” એમ પ્રસિદ્ધ [શિલકે] કહ્યું “આ લોકનો આધાર કોણ?” એમ [દાલ્યે પૂછ્યું ત્યારે] “આધારરૂપ [આ] લોકનું અતિક્રમણ કરીને [તેને] ન લઇ નય એમ [કોઇ] કહે છે [તેથી] અમે આધારરૂપ લોકપ્રતિ સામને સર્વભણીથી સારી રીતે સ્થાપન કરીએ છીએ (સામને પૃથિવીમાં સ્થિતિવાળો બાણીએ છીએ) જેથી આધારભાવવડે જેની સ્તુતિ કરાય છે એવો સામ [છે તેથી તે આધારરૂપ પૃથિવીમાં સ્થિતિવાળો છે]” એમ [શિલકે કહ્યું] ૭

પછી પ્રમાણસામની જે પ્રતિતિ યદ્ય તે કહેવાય છે—

૨૧૨ હ પ્રમાણો જૈવલ્લિસ્વાનાન્તવદ્વૈ કિલ્લ તે શાલાવત્ય સામ યસ્ત્વેતર્હિ દ્રૂયાન્મૂર્ધાં તે વિપતિષ્ણતીતિ મૂર્ધાં તે વિપતેદિતિ હતાહમેતદ્ભગવતો વેદાનીતિ વિદ્ધીતિ હોવાવ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—તેને પ્રસિદ્ધ જીવનનો પુત્ર પ્રમાણ કહેવો હવે— “હે શાલાવત્ય! ન્યાય [અને] આગમવડે એતવાળું તારું સામ [છે,] જે [અસહનશીલ સામ બાણનાર] આ સમયમાં ‘તારું માથું પડશે’ એમ કહે તો તારું માથું પડે, ઇતિ, [પણ હું એમ કહેતો નથી.]” “અનુમતિ [હોય તો] હું આ (જેમાં સામ સ્થિતિવાળું છે તે) આપથી બાણું”

એમ [શિવકે કહ્યું ત્યારે] “ જાણ ” એમ પ્રસિદ્ધ [પ્રવ હલ્લે] કહ્યું ૮ એ પ્રમાણે પ્રથમ-
પ્રપાઠકના આઠમા ખેડની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ ૧ ૮

હવે શિક્ષકના પ્રશ્ન તથા પ્રવાહણના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે —

“ અસ્ય લોકસ્ય કાં ગતિરિત્યાકાશં ઇતિ દ્વોવાચ સર્વોણિ હ વા ઇમાનિ મૃતાન્યાકાશાદેવ
સમુત્પવન્ત આકાશં પ્રત્યસ્તં યન્યાકાશો હૈવૈશ્વો જ્યાપાનાકાશઃ પરાયણમ્ ॥ ૧ ॥

શિષ્યાર્થઃ—“ આ લોકનો આશ્રય કોણ ? ” એમ [શિક્ષકે પૂછ્યું ત્યારે] “ આકાશ ”
(પરમાત્મા) એમ પ્રસિદ્ધ [પ્રમાહલ્લે] કહ્યું “ પ્રસિદ્ધ આ સર્વ [સ્થાવરજંગમ] ભૂતો
પરમાત્માથીજ ઉપજે છે, [ને] પરમાત્મપ્રતિ લય પામે છે [નેથી] પરમાત્માજ આ
[સર્વભૂતો] થી મહત્તર [છે તેથી તે] પરમાત્મા [સર્વ ભૂતોનો] પરમ (નલે) હાલમાં]
આશ્રય [છે] ૧

હવે તે પરમાત્માના ઉદ્દગીયમાં સંપાદન કરેલા પરોવરીયા-પણાઈપ શુભનો ઉપદેશ કરી તેનો
ઉપાસના કરનારને થનાર ફલ કહે છે —

“ સ एव परोवरीयानुद्गीयः स एवोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोका-
ज्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीया-समुद्गीयमुपास्ते ॥ ૨ ॥

શિષ્યાર્થઃ—તે આ પરોવરીયાન્ (ઉત્તરોત્તર એકથી વધુ અતિએક) [પરમાત્મા]
ઉદ્દગીય [છે તેથી] તે આ અંતરહિત [છે] જે આને એમ (પરોવરીયાન્ તથા અંતરહિત)
જાણનાર પરોવરીયાન્ ઉદ્દગીયને ઉપાસે છે આતું [જીવન] ઉત્તરોત્તર વધારેથી અતિવધારે
થાય છે [તથા] ઉત્તરોત્તર એકથી અતિએક પ્રસિદ્ધ [પરમાત્મપર્યંતના] લોકોને પામે છે. ૨
[હવે વિધિને ઉપાસર કરનાર અર્થવાસ્તુ નિરૂપણ કરે છે —

“ त्वैतमतिषन्वा शौनर्क उदरशण्डिलयायोक्त्वोवाच यावत् एनं वजायामुद्गीयं वेदि-
प्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लોકે जीवनं भविष्यति ॥ ૩ ॥

શિષ્યાર્થઃ—તે આ [ઉદ્દગીયાપાસના] શુભકોના પુત્ર પ્રસિદ્ધ અતિષન્વા ઉદરશાંડિલ્યને
કહીને જાણ્યો—જ્યામુખી તારી પ્રજામાં આ ઉદ્દગીયને જાણશે ત્યાંમુરી આ લોકમાં [તેમનું]
પ્રસિદ્ધ આ[લૌકિક જીવન]થી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતર જીવન થશે ૩

“ તયાઽમુર્ષિંલ્લોકે લોક ઇતિ સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે પરોવરીય एव हास्यास्मिँल्लोकै
जीवनं भवति तयाऽमूर्षिंल्लोकै लोक इति लोके लोक इति ॥ ૪ ॥ इति मयमपवादकस्य
नवमः खण्डः ॥ ૯ ॥

શિષ્યાર્થઃ—તેવી રીતે પરલોકમાં [ઉત્તરોત્તર એકથી અધિકએક] લોક [થશે] ઇતિ
તે જે આ [ઉદ્દગીય] ને એ પ્રમાણે જાણનાર ઉપાસે છે આતું આ લોકમાં ઉત્તરોત્તર વિશિ-
ષ્ટતર જીવન થાય છે, તથા પરલોકમાં [ઉત્તરોત્તર એકથી અધિકએક] લોક [થાય છે]
ઇતિ [પર] લોકમાં [એકતમ] લોક થાય છે ” ઇતિ ૪

વિવેચન—લોકે લોક ઇતિ એ પદોની પુનઃકૃતિ ઉદ્દગીયની ઉપાસનાની સમાપ્તિ દેખાવા
માટે છે. ૪ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકના નવમા ખાંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧. ૬

“उद्गीथनी” उपासनां “अर्घ्यणी” अर्चनां “तथा” प्रतिहारश्च “सामंता” सामाने विषये करनी
उपासना पक्ष कर्तव्य छे अम न्यायवा आ भंडो आदेश थाप छे, अर्घ्य के आप्याविश छे
ते अ विषयते सुपर्वक जोष यथाभावे छे—

मदचीहतेषु कुरुष्वदिकया सह जायपोपस्तिर्ह चाक्रायण इम्यग्रामे प्रदानकत्वास ॥ १ ॥

शब्दार्थः—कुरुते (कुरुदेशना धान्यना छडते) पापादोनी (करानी) वृष्टिउ नाश
थये [सते दुष्काल पञ्चाथी] स्तनादिक स्त्रीनां विह केने प्रकृत्या नथी आवी [पातानी]
स्त्रीसहित प्रसिद्ध यकना पुत्र उपरित भडावतना गाभमां [अन्नना अन्नभाषी] अन्त्यावस्थाने
आगेला [कर्षिता घरना आश्रय करीने] वास करता हवा. १.

स हेभ्यं कुलमापान्त्वादन्तं विमिक्षे तद्दोवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यद्य वेमि इमं उरनि-
दिता इति ॥ २ ॥

शब्दार्थः—ते प्रसिद्ध [उपरित] कुत्सित अड्डाने लक्षणे करनार भडावतने [नेधने
तेनी आसे-अड्डानी] याचना करवा लाग्या [तेना उत्तरमां भडावते] तेमने कछु—“आधी
(मे आधेला अड्डा अड्डाथी) खित [अड्डा भारी पासे] विद्यमान नथी, अने नेथी
के भारी पासे राखेला [हता ते सर्व] आ [लोभनपात्रमां] नाप्या छे तेथी हुं शुं
आपुं ? ” अम [कछे सते] २.

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै मददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतस्यादिति
होवाच ॥ ३ ॥

शब्दार्थः—“अभांथी भने आप ” अम प्रसिद्ध [उपरितमे] कछु [भडावत]
ते [अड्डा] आ [उपरित] ने आपते हवा [पछी—“भारी पासेहुं] नल अंगीकार
करे ” अम [भडावते] कछु तारे “जे हुं ते नल पीठे तो ” निश्चय मे [ते] उच्छिष्ट
पीधेहुं यशे ” अम प्रसिद्ध [उपरित कछेता हवा. ३

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न चा भोजीविष्यमिमान्त्वादन्निति होवाच कामो म उदकपा-
नमिति ॥ ४ ॥

शब्दार्थः—“ शुं आ [अड्डा] पक्ष अड्डा नछेता ? ” अम [भडावते] कछु तारे]
आने नछि आपते [छते हुं अवरय न छवत, [अने] नल [तो] भने [दूवा आदिक
भांथी] उच्छिष्टसार [भणथे] ” अम प्रसिद्ध [उपरित] कछेता हवा. ४

स ह खादिवाऽविशेषाज्जायया आजहार साग्र एव सुभिसा वभूव तान्मतिष्ठन् निदर्शो
॥ ५ ॥

शब्दार्थः—ते प्रसिद्ध [उपरित ते अड्डा] आपने अवशेष नछेला [अड्डा पातानी]
अने आपता हवा. ते [स्त्री अड्डनी आसिनी] पूर्व आरी निष्कावाणी (अन्ननी
आसिवाणी) थय हती [तोषु ते पतिनी आशाने अनुसरी] ते [अड्डा] ने भड्ड करीने
राखती हवी. ५

સ હ માતાઃ સંજિહાન ઉવાચ યદ્વતાઽન્નસ્ય લમેમહિ લમેમહિ ધનમાત્રા રાજાઽસૌ
યક્ષ્યતે સ મા સર્વૈરાત્વિજ્યૈર્વૃણીતેતિ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્યઃ—તે પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] પ્રાતઃકાલમાં નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરતાં [છતાં]
પોતાની સ્ત્રીના સાંભળતાં] બોલ્યા—“અરે ! જે અગ્નિની [માત્રા] પ્રાપ્ત થાય [તે સોજન
કરી સમર્થ થવાથી] થાઉં ધન મેળવીએ, [ન તેથી આપણા નિર્વાહ થાય] આ રાજા
[સમીપદેશમાં] યજ્ઞ કરે છે, તે [રાજા] અને [પાત્ર બાણીને] સર્વ ક્ષત્રિયોના કર્મભાટે
[મારું] વરણ કરશે ” ઇતિ ૬

તં જાયોવાચ હન્ત પત, હમ ઇવ કુલમાષા ઇતિ તાન્વાદિત્વાઽમું યજ્ઞં ત્રિતતમેવાય ॥ ૭ ॥

શંખદાર્યઃ—તેના પ્રતિ સ્ત્રી બોલી—“હું પતે ! [અને આપણા] આજ કુલિલ
અડકા [છે તેને] ગ્રહણ [કરે ”] ઇતિ તેને આધીન [ક્ષત્રિયોએ] વિસ્તારેલા [રાજાના]
આ યજ્ઞપ્રતિ ગયા ૭

તત્રોદ્ગાતૃનાસ્તાવે સ્તોષ્યમાણાનુપોપવિવેશ સ હ પ્રસ્તોતારમુવાચ ॥ ૮ ॥

શંખદાર્યઃ—ત્યા [બધને] આસ્તાવમાં (યજ્ઞમાં, જે ઠંડાણે સ્થિત કરાય છે ત્યાં) સ્થિતિ
કરતા ઉદ્ગાતાઓની સમીપ બેસા, [અને પછી] તે પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] પ્રસ્તોતાપ્રતિ
બોલ્યા ૮

પ્રસ્તોતર્થા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા તાં વેદવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યસિ મૂર્ધા તે વિપતિવ્યતીતિ ॥ ૯ ॥

શંખદાર્યઃ—“હું પ્રસ્તોતર ! (કેવની સ્થિતિ કરનાર) જે દેવતા પ્રસ્તાવપ્રતિ
(સામના પ્રથમ ભાગપ્રતિ) અનુગત [છે] તેને નહિ બાણનાર [હું મારી સમીપ] જે
સ્થિતિ કરીશ [તે] તારું આશું પાશે ” ઇતિ ૯

એવમેવોદ્ગાતારમુવાચોદ્ગાતર્થા દેવતોદ્ગીયમન્વાયત્તા તાં વેદવિદ્વાનુદ્ગાસ્યસિ મૂર્ધા તે
વિપતિવ્યતીતિ ॥ ૧૦ ॥

શંખદાર્યઃ—એવી રીતેજ ઉદ્ગાતાને કહ્યું—“હું ઉદ્ગાતર ! જે દેવતા ઉદ્ગીયપ્રતિ
અનુગત [છે] તેને નહિ બાણનાર [હું મારી સમીપ] જે ઉદ્ગાત્રા કરીશ [તે] તારું
આશું પાશે ” ઇતિ ૧૦

એવમેવ પ્રતિહર્તારમુવાચ પ્રતિહર્તર્થા દેવતા પ્રતિહારમન્વાયત્તા તાં વેદવિદ્વાન્પ્રતિહરિવ્યસિ
મૂર્ધા તે વિપતિવ્યતીતિ તે હ સમારતાસ્તૂષ્ણીયાસાંચકિરે ॥ ૧૧ ॥ ઇતિ મધ્યમપાઠકસ્ય
દશમઃ સ્વઃ ॥ ૧૦ ॥

શંખદાર્યઃ—એમજ પ્રતિહર્તાને (ઉદ્ગાતાને સાહાય્ય કરનાર ક્ષત્રિયને) કહ્યું—“હું
પ્રતિહર્તર ! જે દેવતા પ્રતિહારપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ બાણનાર [હું મારી સમીપ]
જે પ્રતિહરણ કરીશ [તે] તારું આશું પાશે ” ઇતિ તે પ્રસિદ્ધ [પ્રસ્તોતા આદિ પોતાના
કર્મથી] ઉપરત થયા [છતાં] મૌન થતા હવા ૧૧ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠકના દશમ
અંશની તાત્પર્યેદીપિકા પૂરી થય. ૧-૧૦

આ ખડમાં પ્રસ્તાતા આદિના તૂંધ્યાંભાવપછી યદ કરનાર રાત્રએ ઉપસ્થિતને જે પ્રશ્ન કર્યો અને ઉપસ્થિતએ જે ઉત્તર આપ્યું તે તથા પછીથી થયેલી રાત્ર આદિની પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ થયું—

‘અથ હૈનં યજમાન ઉવાચ ભગવન્તં વા અહં ત્રિવિદિપાણીસ્યુષસ્તિરસ્મિ ચાકાયણ ઇતિ હોવાચ ॥ ૧ ॥

‘શબ્દાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આ [ઉપસ્થિત] પ્રતિ યજમાન (રાત્ર) બોલતો હવે:—
“ ભગવાનનેજ (આપનેજ) હું જાણુવા ઇચ્છું છું ” એમ [કહે સતે “ હું] ચક્રને પુત્ર ઉપસ્થિત છું ” એમ પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] બોલ્યા. ૧

‘ સ હોવાચ ભગવન્તં વા અહમેભિઃ સર્વેરાત્વિજ્યૈઃ પર્વેપિયં ભગવતો વા અહમવિત્ત્યાઽન્યાનદપિ ॥ ૨ ॥

‘શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [રાત્ર] બોલ્યા:—“ આ સર્વે ઋત્વિજોના કર્મભાટે મેં આપનેજ [બહુજાણુવાન સાંભળીને] શોધ્યા હતા, [શોધ કરીને] આપના અભાભવરૂપ મેં બીજાઓનું વરણ કર્યું છે ૨

‘ ભગવાન્સ્તેવ મે સર્વેરાત્વિજ્યૈરિતિ તથેત્યય તર્હોત યદ સમતિસ્ટથાઃ સ્તુવતાં યાવસ્વેભ્યો ધનં દદ્યાસ્તાવન્મમ દદ્યા ઇતિ તથેતિ હ યજમાન ઉવાચ ॥ ૩ ॥

‘શબ્દાર્થ:—[હજી] પણ આપજ મારા સર્વ ઋત્વિજોના કર્મભાટે [હતા.]” એમ [કહે સતે] “ તેમ [થાઓ.]” એમ [ઉપસ્થિતએ કહ્યું] “ તો હવે આ [પ્રસ્તાતાદિક] જ [મેં] સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને અનુમતિ આપેલા સ્તુતિ કરે, [ને] આ [પ્રસ્તાતા આદિક] ને જેટલું ધન આપે તેટલું અને આપ્યું ” એમ [ઉપસ્થિતએ કહ્યું સારે] “ તેમ [થાઓ.]” એમ પ્રસિદ્ધ યજમાન બોલ્યા ૩

‘ અથ હૈનં પ્રસ્તોતોપસસાદ પ્રસ્તોતર્યાં દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યસિ મૂર્ષાં તે વિપતિષ્યતીતિ મા યજમાનવોચસ્કતમા સા દેવતેતિ ॥ ૪ ॥

‘શબ્દાર્થ:—પછી પ્રસ્તાતા પ્રસિદ્ધ આ [ઉપસ્થિત] ની સમીપ [વિનયવર] ગયા, [અને તેણે] “ હે પ્રસ્તાતર્યાં જે દેવતા પ્રસ્તાવપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] જો [મારી સમીપ] સ્તુતિ કરીશ [તો] તારું માથું પડશે ” એમ મારા પ્રતિ આપ બોલ્યા તે દેવતા કહી ? ” એમ [ઉપસ્થિતને પૂછ્યું] ૪

‘ માણ ઇતિ હોવાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમેવામિસંવિશન્તિ પ્રાણમશ્યુજિંહતે સૈરા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યો મૂર્ષાં તે વ્યપતિષ્યત્તથોક્તસ્ય પ્રયેતિ ॥ ૫ ॥

‘શબ્દાર્થ:—[સારે] “ પ્રાણ ” એમ પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] બોલ્યા “ પ્રસિદ્ધ આ સર્વ [સ્થાવર-જંગમ] ભૂતા [પ્રલયકાલમાં] પ્રાણપ્રતિજ (પરમાત્મપ્રતિજ) સર્વભલ્લીથી સારી રીતે પ્રવેશ કરે છે, [અને ઉપતિષ્ઠાલમાં] આજીવીજ ઉપસ થાય છે [તેથી] આ દેવતા પ્રસ્તાવપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] મારી સમીપ] જો પ્રસ્તાવભાવ બોલત [તો] મારાગરે [તારું માથું પડશે] એમ કહેવાયેલા તારું માથું પડત, ઇતિ ” ૫

અથ હૈનમુદ્ગાતોપસસાદોદ્ગાતર્યા દેવતોદ્ગીયમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાનુદ્ગાસ્યસિ મૂર્ધા તે ચિપતિષ્વતીતિ મા ભગવાનવોચત્કત્તમા સા દેવતેતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી ઉદ્ગાતા પ્રસિદ્ધ આ [ઉપસ્થિત] ની સમીપ [વિનયપદ] ગયા, [અને તેણે] “ હે ઉદ્ગાતર, જે દેવતા ઉદ્ગીયપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] જો- [મારી સમીપ] ઉદ્ગાન કરીશ [તો] તારું માથું પડશે ” એમ આપ મારા પ્રતિ બોલ્યા તે દેવતા કહ્યું ? ” એમ [ઉપસ્થિતને પૂછ્યું] ૬

આદિત્ય इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीयमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्या मूर्धा ते व्यपतिष्यत्यथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—[ત્યારે] “ આદિત્ય ” એમ પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] બોલ્યા “ પ્રસિદ્ધ આ સર્વ ભૂતો ઊર્ધ્વ નહિલા આદિત્યની સ્તુતિ કરે છે તે આ દેવતા ઉદ્ગીયપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] મારી સમીપ] જો ઉદ્ગાન કરત [તો] મારાવડે [તારું માથું પડશે] ” એમ કહેવાયેલા તારું માથું પડત ” ઇતિ ૭

અથ હૈનં પ્રતિહર્તોપસસાદ પ્રતિહર્તર્યા દેવતા પ્રતિહારમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાનપ્રતિહરિષ્યસિ મૂર્ધા તે ચિપતિષ્વતીતિ મા ભગવાનવોચત્કત્તમા સા દેવતેતિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી પ્રતિહર્તા પ્રસિદ્ધ આ [ઉપસ્થિત] ની સમીપ [વિનયપદ] ગયા, [અને તેણે] “ હે પ્રતિહર્તર, જે દેવતા પ્રતિહારપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] મારી સમીપ] જો પ્રતિહરણ કરીશ [તો] તારું માથું પડશે ” એમ આપ મારા પ્રતિ બોલ્યા તે દેવતા કહ્યું ? ” એમ [ઉપસ્થિતને પૂછ્યું] ૮

અન્નમિતિ હોવાંચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યન્નમેવ પ્રતિહરમાણાનિ જીવન્તિ સૈષા દેવતા પ્રતિહારમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાનપ્રતિહરિષ્યો મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્વત્યથોક્તસ્ય મયેતિ તથોક્તસ્ય મયેતિ ॥ ૯ ॥ इति प्रथमप्रपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—[ત્યારે] “ અન્ન ” એમ પ્રસિદ્ધ [ઉપસ્થિત] બોલ્યા “ પ્રસિદ્ધ આ સર્વ ભૂતો અન્નનેજ મહત્ત્વ કરતાં [જનાં] જીવે છે તે આ દેવતા પ્રતિહારપ્રતિ અનુગત [છે] તેને નહિ જાણનાર [તું] મારી સમીપ] જો પ્રતિહરણ કરત [તો] મારાવડે [તારું માથું પડશે] ” એમ કહેવાયેલા મારાવડે એમ કહેવાયેલા તારું માથું પડત ” ઇતિ ૯

વિવેચન:—પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીય ને પ્રતિહારરૂપ સામભાગને પ્રાણ, આદિત્ય ને અન્નની દૃષ્ટિરૂઢે ઉપાસે એમ આ પ્રારથના કર્યું છે પ્રાણ આદિની પ્રાપ્તિ વા કર્મની સમૃદ્ધિ એ તેમનું ફલ છે ખંડની સમાપ્તિ દર્શાવવા ઉપરાંત પદોનું ને વાર કથન છે. ૯ એ પ્રમાણે પહેલા પ્રપાઠના અગ્નિઆરંભ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧૦ ૧૧

હવે અન્નની કામનાવાળામાટે અન્ય પ્રકારે ઉદ્ગીયની ઉપાસના કહેવાય છે —

અયાતઃ શૌવં ઉદ્ગીયસ્તદ્ધ વકો દાર્ભ્યો ગ્લાવો વા મૈત્રેયઃ સ્વાધ્યાયમુદ્ગ્રાજ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે [અન્નનો સાલ થાય તે] માટે ધ્યાનોએ ટીકેલું ઉદ્ગાન [આરંભાય છે—]

ત્યાં દૃશ્યના પુત્ર પ્રસિદ્ધ બક અથવા મિત્રાના પુત્ર ગ્લાવ [એવા બે નામવાળા કોઈ ઋષિ]
સ્વાધ્યાય [કરના] માટે [ગામથી બહાર એકાંતદેશમાં સ્થિત] જલની સમીપ ગયા ૧

તસ્મૈ શ્વા શ્વેતઃ પ્રાદુર્વભૂત તમન્યે શ્વાન ઉપસમેત્યોચ્ચરન્નં નો મગવાનાગાયત્વજ્ઞનાયમ વા
ઈતિ ॥ ૨ ॥

શીખાર્થઃ—[સ્વાધ્યાયવડે સંતોષ પાંગેલો મુખ્યપ્રાણ] શ્વેત શ્વાન [થઇને] તેને માટે
(તે ઋષિના અનુગ્રહમાટે) પ્રાદુર્ભાવ પામ્યો તે [શ્વાન] પ્રતિ બીજા [વાગાદિક છુદ્ધ]
શ્વાનો [થઇ] સમીપ આવીને કહેવા લાગ્યા—“ અમારે માટે આપ અત્રતું આગાન કરો,
(આગાનવડે અત્ર મેળવો,) [અગ્રે] ભૂખ્યાજ છીએ ” ઇતિ ૨

તાન્દોવાચૈવ મા પ્રાતરુપસમીપાતેતિ તદ્ વક્રો દાહ્યો ગ્લાવો વા મૈત્રેયઃ પ્રતિપાલ-
યાંચકાર ॥ ૩ ॥

શીખાર્થઃ—“ પ્રાત કાલમાં અહીંજ મારી સમીપ આવજો ” એમ તે [છુદ્ધશ્વાનો] ને
પ્રસિદ્ધ [શ્વેતશ્વાને] કહ્યું ત્યાં દૃશ્યના પુત્ર પ્રસિદ્ધ બક વા મિત્રાના પુત્ર ગ્લાવ પ્રતિપાલન
કરતા હતા (પ્રાત કાલની પ્રતીક્ષા કરતા હતા) ૩

વિવેચન - ઉપસમીપાતમાં દીર્ઘભાવ બાદ છે ૩

તે હ વયૈવેદં વહિષ્વમાનેન સ્તોવ્યમાણઃ સર્વઘ્વાઃ સર્પન્તીત્યેવમાસસપુસ્તે હ સમુપ-
વિશ્ય હિંચક્રુઃ ॥ ૪ ॥

શીખાર્થઃ—તે [શ્વાનો ત્યાં આવીને] જેમ પ્રસિદ્ધ આ [યજ્ઞકર્મમાં] બહિષ્કરણના
[સ્તોત્ર] વડે સ્તુતિ કરતા [ઉદ્ગાતા આદિક પરસ્પર] સંલગ્ન થયેલા ચાલે છે તેમ
[મુખવડે પરસ્પરના પુચ્છને બહુ કરીને] પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યા [પછી] તેઓ સારી
રીતે બેસીને [નીચે પ્રમાણે] હિંકાર કરવા લાગ્યા ૪

ઓ૨ે મદા ૨ મોં ૨ પિપા ૨ મો ૨ દેવો વરુણઃ પ્રજાપતિઃ સચિતારઽન્નમિહારઽઽહર-
દ્રવપતેરઽન્નમિહારઽઽહરાઽઽહરો૨મિતિ ॥૫॥ ઇતિ મથમપપાઠકસ્ય દ્વાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખાર્થઃ—‘ ઐ ભક્ષણ કરીએ, ઐ પાન કરીએ ઐ [પ્રકાશરૂપ હોવાથી] દેવ,
[જગત્મા વૃષ્ટિ કરનાર હોવાથી] વરુણ, [પ્રજાઓનું પાલન કરવાથી] પ્રજાપતિ, [ને
સર્વના ઉત્પત્ત કરનાર હોવાથી] સચિતા [એવા નામવાળા આદિત્ય અમારેમાટે] અહીં
અત્ર લાવે ” [એ પ્રમાણે હિંકાર કરી પુન તે બોલવા લાગ્યા -] “ હું અત્રપતે ! [આપ
અમારેમાટે] અહીં અત્ર લાવો, [અહીં અત્ર] ‘લાવો ઐ ” ઇતિ ૫

વિવેચન — ઐનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ ગાનમાટે છે સર્વ વૃષ્ટિકારા અત્ર ઉપગમે છે તથા તેમને
અનર્પત કલા છે આદાર એ પદનું બે વાર કથન આદરમાટે છે અંતમાં જે ઐ છે તે સર્વની પ્રાર્થનાની
મમાસિ દેખાડે છે અને ઇતિપદ છે તે સામના અવધવને વિષય કરનારી ઉપાસનાની સમાપ્તિ દેખાડે છે,
૫ એ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રપાઠના બારમા અઙ્કની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧ ૧૨

પ્રસ્તવાદિને વિષય કરનારી ઉપાસનાઓ જેમ સામના અવધવથી સંબંધવાળી છે તેમ સામના અન્ય

અવપવરૂપ સ્તોભઃ (અર્થઠિત તથા ગાપનની સિદ્ધિરૂપ પ્રયોગનનાળા) અક્ષરેભે વિપય કરનારી મળેલી અન્ય ઉપાસનાઓ પશુ સામના અવપવથી સંબધવાળી છે તેથી કહે તેમને ઉપદેશ થાય છે:—

અયં વાવ લોકો હાજકારો વાયુર્હાંકારચન્દ્રમા અયકારઃ । આત્મેહકારોઽમિરીકારઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હાજકાર [સ્તોભ] અસિદ્ધ આ [પૃથિવી] લોક [છે] એમ ઉપાસના કરે, હાધકાર [સ્તોભ] વાયુ [છે] એમ ઉપાસે, અથકાર ચંદ્રમા [છે] એમ ઉપાસે, ધહકાર આત્મા [છે] એમ ઉપાસે, ને ઇકાર અગ્નિ [છે] એમ ઉપાસે ॥ ૧ ॥

વિવેચનઃ—હાજકાર આદિ સ્તોભો રચતરાદિ સામના ગાનમાં આવે છે, તેમની પૃથિવી આદિની દૃષ્ટિએ ઉપાસના કરવાનો અર્થ ઉપદેશ કયો છે. આગળ પશુ જે સ્તોભને જેરૂપ કહ્યો છે એ તેની તે દૃષ્ટિએ ઉપાસના કરે એમ ભાથું. ૧

આદિત્ય ઝકારો નિહવ્ ંકારો વિશ્વેદવા ઔહોયિકારઃ મજાપતિર્હિકારઃ માળઃ સ્વરોઽન્તં યા વાગિરાદ્ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—ઠકાર આદિત્ય [છે] એકાર આમંત્રણ [છે] ઔહોયિકાર વિશ્વેદવા [છે] હિકાર મજાપતિ [છે] સ્વર પ્રાણ [છે] યા અન્ત [છે, ને] વિરાટ વ્રાહ્ [છે] ૨

અનિવક્તવ્યોદશઃ સ્તોભઃ સશ્વરો હુકારઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—કારણરૂપ [ને] સામાયેકરૂપ વિશ્વેદવાના સ્વરૂપવાળો હાવાથી કાર્યરૂપથી અનેક પ્રકારે] સંચરનાર [હાજકારથી] માંડીને] તેમના સ્તોભ હુકાર [છે] તેથી તે હુકારની કારણદૃષ્ટિએ ઉપાસના કરે] ૩

કહે સ્તોભરૂપ અક્ષરેભી ઉપાસનાનું ફલ કહે છે:—

દુર્ગ્યેઽસ્મૈ વાગદોહં યો વાચો દોહોઽન્નવાનજાદો મવતિ ય ઇતામેવ સામ્નામુપનિષદં વેદોપનિષદં વેદ ॥ ૪ ॥

હતિ શ્રીછાન્દોગ્યોપનિષદિ પ્રથમઃ પ્રપાઠકઃ સમાપ્તઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આ સામના [અર્થયવભૂત સ્તોભરૂપ અક્ષરેભે વિપય કરનારી] ઉપાસનાને એવી રીતે ઉપાસે છે, ઉપાસનાને ઉપાસે છે આને માટે જે વાણીના સાર [છે તે] જ્ઞારને વાણી દાવે છે, [તે ઘણા] અન્તવાળો [તથા] પ્રેક્ષી જઠરામિવાળો થાય છે. ૪

વિવેચનઃ—ઉપનિષદં વેદ એ પદાનું જે વાર ક્યન પ્રપાઠકની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૪ એ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રપાઠકના તેમજ બીજી તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧-૧૩

હતિ શ્રીજીહ્વાયોપનિષદમાં પ્રથમ પ્રપાઠકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧

॥ ૨ બીજો પ્રપાઠક ॥

સામના અવપવને વિપય કરનારી ઉપાસનાઓ દ્વારે કહે સંમત એટલે સર્વ (પાંચ વા સાત) અવપવોવાળા સામને વિપય કરનારી ઉપાસનાઓ કહેવાનો આરંભ થાય છે:—

૧ । સમસ્તસ્યં સ્વલ્લુ સામ્ન ઉપાસનં સાધુ યત્સ્વલ્લુ સાધુ તત્સામેત્યાચક્ષતે યદસાધુ તદસામેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—સમસ્ત સામની ઉપાસના એષ [ઉ લોકમાં] ને એષ [ઉ] તે નિશ્ચય સામ [ઉ] એમ [કુશલ પુરુષો] કહે છે, [ને] ને અએષ [ઉ] તે અસામ [ઉ] એમ [તેઓ કહે છે] ૧

તદુતાપ્યાહુઃ સામ્નૈનમુપાગાદિતિ સાધુનૈનમુપાગાદિત્યેવ તદાહુરસામ્નૈનમુપાગાદિત્યસાધુનૈનમુપાગાદિત્યેવ તદાહુઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં [કાર્યવડે ગમ્ય એષપણ તથા અએષપણને] પણ કહે છે —સામવડે આ[રાજા]ની સમીપ ગયો એમ, એષપણે આ[રાજા]ની સમીપ ગયો એમ પણ [જ્યાં બંધનાદિકની શંકા હતી] ત્યાં [બંધનાદિક કાર્યને નહિ જોઈને લૌકિક જનો] કહે છે, [તથા] ત્યાં [બંધન આદિક અએષ કાર્યને જોઈને] અસામવડે આ[રાજા]ની સમીપ ગયો એમ, અએષપણે આ[રાજા]ની સમીપ ગયો એમ પણ [લૌકિક જનો] કહે છે ૨

હવે સામ શબ્દના અને સાધુશબ્દના એકાર્યપણામા સ્વાતુલ્ય દેખાડે છે —

અયોતાપ્યાહુઃ સામ નો વતેતિ યત્સાધુ ભવતિ સાધુ વતેત્યેવ તદાહુરસામ નો વતેતિ યદસાધુ ભવત્યસાધુ વતેત્યેવ તદાહુઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે [સ્વાતુલ્યવચે] પણ [તે અર્થ] કહે છે —“ હર્ષ [થાય છે કે] અમને [અતુકપા કરનારથી] સામ [પ્રાપ્ત થયેલ છે]” એમ [કહે છે, ને] જ્યાં સારું થાય છે ત્યાં “ હર્ષ [થાય છે કે અમને] સારું [થયું]” એમજ [હોય] કહે છે ; ખેડ [થાય છે કે] અમને અસામ [પ્રાપ્ત થયેલ છે]” એમ [કહે છે, ને] જ્યાં અએષ થાય છે ત્યાં “ ખેડ [થાય છે કે અમને] અએષ [થયું]” એમજ [હોય] કહે છે ૩

સમસ્ત સામને એક ગુણવાળુ જાણી તેની ઉપાસના કરનારને ને ક્ષ થાય છે તેનું નિષ્પણ ૪૨ છે —

સ યાદતદેવં વિદ્વાન્સાધુ સામેત્યુપાસ્તેઽન્યાશો હ યદેનઃ સાધવો ધર્મા આ ચ ગચ્છેયુષ્વ ચ નમેયુઃ ॥ ૪ ॥ इति द्वितीयपपाठकस्य मयमः खण्डः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[સામ અને સાધુ પર્યાય છે તેથી] તે ને આ[સામ]ને એવી રીતે (સાધુગુણવાળું) જાણનાર એક (એષગુણવાળું) સામ [છે] એમ ઉપાસે છે આ[ઉપાસક] પ્રતિ એષ (સ્તુતિસ્મૃતિથી અવિરુદ્ધ) કર્મો આવે છે, અને [લોગ્નલાવચે] સમીપમાં સ્થિત થાય છે [એક] ને [ક્ષ કહ્યું તે] શીઘ્રજ [થાય છે] ૪ એવી રીતે, બીજા પ્રપાઠકના પહેલા બંધની તાતપર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ ૨ ૧

હવે એષગુણવાળુ જાણીને ને સમસ્ત સામ ઉપાસ્ય છે તે કહેવાય છે —

લોકેષુ પશ્ચવિધઃ સામોપાસીત પૃથિવી હિહારોઽગ્નિઃ પ્રસ્તાવોઽન્તરિક્ષમુદ્ગમીય આદિત્યઃ મતિહારો ધૌર્નિધનમિત્યુર્ધ્વેષુ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[પૃથિવી આદિક] લોકોમાં [પાંચ અવયવવચે] પાંચ પ્રકારનું [એષ-ગુણવાળું સમસ્ત] સામ ઉપાસે પૃથિવી હિહાર [છે], અગ્નિ પ્રસ્તાવ [છે], અંતરિક્ષ,

ઉદ્ગીથ [છ,] આદિત્ય પ્રતિહાર [છ, ને] સ્વર્ગ નિધન [છ,] એમ લોધર્વ [શુખવાળા લોકો] માં [લોકદંડિયને સામની ઉપાસના છે.] ૧

વિવેચન:—સાધુને અર્થ એક એટલે ધર્મ થાય છે. લોકદંડિ ધર્મદંડિના કાર્ય છે માટે લોકદંડિની દષ્ટિ સાધુદષ્ટિને અનુગત છે તેથી અર્થ બે દષ્ટિને વિરોધ આવતો નથી. પૃથિવી દંડાર છે, ધર્માદિ વાક્યોની પૃથિવી આદિની દષ્ટિને આરોપ કરીને હિંમતદાની ઉપાસના કરે એવો અર્થ જાણવો. ૧

અયાઽઽવૃત્તેષુ ધૌર્ધિકાર આદિત્યઃ પ્રસ્તાવોઽન્તરિક્ષમુદ્ગીથોઽગ્નિઃ પ્રતિહારઃ પૃથિવી નિધનમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે અર્થ [શુખવાળા લોકો] માં [પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કહેવાય છે:—] સ્વર્ગ હિંકાર [છ,] આદિત્ય પ્રસ્તાવ [છ,] અંતરિક્ષ ઉદ્ગીથ [છ,] અગ્નિ પ્રતિહાર [છ, ને] પૃથિવી નિધન [છ,] ૨
હવે પૂર્વોક્ત ઉપાસનાનું ક્ષેત્ર કહે છે:—

કલ્પન્તે હાસ્યૈ લોકાઽર્ચ્યાઽઽવૃત્તાથ ય ઇતદેવં વિદ્વાલ્લોકેષુ પશ્ચવિધઃ સામોપાસ્તે ॥ ૩ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આને એમ જાણનાર લોકોમાં પાંચ પ્રકારના [સમસ્ત એક શુખવાળા] સામની ઉપાસના કરે છે આને માટે લોધર્વ [શુખવાળા] ને અર્થ [શુખવાળા] લોકો સમર્થ (લોભપણવાળે વ્યવસ્થિત) થાય છે. ૩ જે પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૨

દષ્ટિની દષ્ટિને પંચવિધ સામની ઉપાસના તથા તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે:—

દૃષ્ટૌ પશ્ચવિધઃ સામોપાસીત પુરોવાતો હિંકારો મેધો જાયતે સ પ્રસ્તાવો વર્ષતિ સ ઉદ્ગીથો વિધોતતે સ્તનયતિ સ પ્રતિહારઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—દૃષ્ટિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. પૂર્વને વાચ્ય હિંકાર [છ,] મેધ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રસ્તાવ [છ,] વર્ષે છે તે ઉદ્ગીથ [છ, અને] વીજળી કરે છે [ને] ગાળે છે તે પ્રતિહાર [છ,] ૧

ઉદ્ગીથાતિ તન્નિધનં વર્ષતિ હાસ્યૈ વર્ષયતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાનૃષ્ટૌ પશ્ચવિધ સામોપાસ્તે ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—[વર્ષાને] સમાપ્ત કરે છે તે નિધન [છ,] જે આને એમ જાણનાર દૃષ્ટિમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે છે આને માટે [ધર્માનુસાર દૃષ્ટિ] વર્ષે છે, [તથા દૃષ્ટિ ને ઇલાં પણ પાતે] વર્ષાયે છે. ૨ જે પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૩

હવે ત્રીજી દષ્ટિને પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કહેવાય છે:—

સર્વાસ્વષ્ણુ પશ્ચવિધઃ સામોપાસીત મેધો યત્તસ્પ્લવતે સ હિંકારો યદર્ષતિ સ પ્રસ્તાવો યાઃ માત્ર્યઃ સ્પન્દન્તે સ ઉદ્ગીથો યાઃ પ્રતીચ્યઃ સ પ્રતિહારઃ સમુદ્રો નિધનમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—સર્વ જલોમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે એવું જે એકીભાવવડે પરસ્પર ઘન થાય છે તે હિંકાર [છ,] જે વર્ષે છે તે પ્રસ્તાવ [છ,] જે પૂર્વભાષીની [નદીઓ] વહે છે તે ઉદ્ગીય [છ,] જે પશ્ચિમભાષીની [નદીઓ વહે છે] તે પ્રતિહાર [છ, ને] સમુદ્ર નિધન [છ.] ૧

પૂર્વોક્ત ઉપાસનાનું ફલ કહે છે:—

ન હાંપ્તુ પ્રેત્યમ્પુમાન્મવતિ ય एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्नु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ ૨ ॥
इति द्वितीयमपाठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આને એમ જાણનાર સર્વ જલોમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે છે [તે જો ને ઇચ્છે તો] જલમાં મરતો નથી, [ને મરુદેશમાં પણ યથેચ્છ] જલવાળો થાય છે, ૨ એ પ્રમાણે બીજા પ્રાકટના ચોથા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ, ૨ ૪

હવે ઋગ્વેદવિષયે પંચવિધ સામની ઉપાસના કહેવાય છે:—

ઋગ્વપુ પञ्चविधः सामोपासीत वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीयः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—ઋગ્વેદોમાં પંચવિધ સામને ઉપાસે. વસંત હિંકાર [છ,] શ્રોમ પ્રસ્તાવ [છ,], વર્ષા ઉદ્ગીય [છ,] શરદ્ પ્રતિહાર [છ, ને] હેમંત નિધન [છ.] ૧
તે ઉપાસનાનું ફલ કહે છે:—

कल्पन्ते हास्मा ऋग्व ऋतुमान्मवति य एतदेवं विद्वानृग्वपु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ ૨ ॥
इति द्वितीयमपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આને એ પ્રમાણે જાણનાર ઋગ્વેદોમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામને ઉપાસે છે આ [ઉપાસકને] મરતો ઋતુઓ સમર્થ (ભોગ્યપણાવડે ઋતુની જેવી વ્યવસ્થા થતી નેષ્ટમે તેવી) થાય છે, [ને તે] ઋતુવાળો (સર્વદા સ્વેચ્છાનુસાર ઋતુઓમાં થતો ભોગવાળો) થાય છે. ૨ એ પ્રમાણે બીજા પ્રાકટના પાંચમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ, ૨ ૫

હવે ઋગ્વેદવિષયે પંચવિધ સામનું ઉપાસન કહે છે:—

पशुपु पञ्चविधः सामोपासीताजा हिङ्गारोऽव्ययः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽधाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પશુઓમાં પંચવિધ સામ ઉપાસે. બકરીઓ હિંકાર [છ,] ઘેટીઓ પ્રસ્તાવ [છ,], ગાયો ઉદ્ગીય [છ,] અધો પ્રતિહાર [છ, ને] પુરુષ નિધન [છ.] ૧
તે ઉપાસનાનું ફલ કહે છે:—

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्मवति य एतदेवं विद्वान्पशुपु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ ૨ ॥
इति द्वितीयमपाठकस्य षष्ठः खण्डः ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આને એમ જાણનાર પશુઓમાં પંચવિધ સામને ઉપાસે છે આનાં

પશુઓ થાય છે [ને તે] પશુઓવાળો (પશુઓના ફલફળ) લોગદાનાદિવાળો). થાય છે. ૨
એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના છઠ્ઠા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨ ૬
હવે પ્રજાદિ દષ્ટિએ સમવિધ સામની ઉપસના કહે છે —

પ્રાણેષુ પશ્ચવિધં પરોચરીયઃ સામોપાસીત પ્રાણો દિદ્ધારો વાક્ પ્રસ્તાવશ્ચુદ્ગીયઃ શ્રોત્રં
પ્રતિહારો મનો નિધન પરોચરીયસિંધા વૃત્તાનિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણોમાં (દ્વિષોમાં) પંચવિધ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠી અધિક શ્રેષ્ઠ સામને
ઉપાસે પ્રાણુ દિકાર [છે,] વાણી પ્રસ્તાવ [છે,] નેત્ર ઉદ્ગીય [છે,] શ્રોત્ર પ્રતિહાર, [છે,
ને] મન નિધન [છે] આ [પ્રાણુદિકાર] અત્યંત શ્રેષ્ઠ [છે] ૧
તે ઉપાસનાનું ફલ કહી પંચવિધ સામની ઉપાસનાની ઉપસદાર છે —

પરોચરીયો હાસ્ય ભવતિ પરોચરીયસો હ લોકાન્નયતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન્પ્રાણેષુ પશ્ચવિધં
પરોચરીયઃ સામોપાસ્ત્વ ઇતિ તુ પશ્ચવિધસ્ય ॥ ૨ ॥ ઇતિ દ્વિતીયપ્રપાઠકસ્ય સપ્તમઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આને એ પ્રમાણે બીજાનાર દ્વિષોમાં પંચવિધ અત્યંત શ્રેષ્ઠ સામને ઉપાસે
છે આતું અનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ [છે,] થાય છે, [ને તે] પ્રસિદ્ધ અતિશ્રેષ્ઠ લોકોને પામે છે એવી
રીતે પ્રસિદ્ધ પંચવિધની [ઉપાસના કહી] ૨ એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના સાતમા
ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨ ૭

હવે વાણીની દષ્ટિએ સમવિધ સામની ઉપાસના કહે છે —
અય સપ્તવિધસ્ય વ્રાચિ સપ્તવિધઃ સામોપાસીત યત્કિન્ન વાચો હુમિતિ સ દિદ્ધારો યત્તેતિ
સ પ્રસ્તાવો યદેતિ સ આદિઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે સાત પ્રકારવાળા [સમસ્તસામ]ની ઉપાસના કહેવાય, છે —
વાણીમાં (વાર્ણવિષયે નિશિષ્ટ) સમવિધ સામ ઉપાસે જે કાંઈ શબ્દોના હુમ એવા [લેઈ
છે] તે દિકાર [છે] જે પ્ર એવું [શબ્દનું રૂપ છે] તે પ્રસ્તાવ [છે, ને] જે આ એવું
[શબ્દનું રૂપ છે] તે આદિ (અગર) [છે] ૧

યદુદિતિ સ ઉદ્ગીયો યત્તેતિ ॥ પ્રતિહારો યદુપોત સ ઉપદ્રવો યત્તેતિ તત્ત્રિયનેમ્ર ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ઉત્ત એવું [શબ્દનું રૂપ છે] તે ઉદ્ગીય [છે,] જે પ્રતિ એવું [શબ્દનું
રૂપ છે] તે પ્રતિહાર [છે] જે ઉપ એવું [શબ્દનું રૂપ છે] તે ઉપદ્રવ [છે, ને] જે નિ
એવું [શબ્દનું રૂપ છે] તે નિધન [છે] ૨
તે ઉપાસનાના ફલનું નિરૂપણ થાય છે —

દુર્યેડ્સમે વાગ્દોહં યો વાચો દોહોડ્ઞવાનન્નાદો ભવતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન્વાચિ સપ્તવિધં
સામોપાસ્તે ॥ ૩ ॥ ઇતિ દ્વિતીયપ્રપાઠકસ્યાષ્ટમઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આને એમ બીજાનાર વાણીમાં સપ્તવિધ સામ ઉપાસે છે આને મોટું
વાણીનું જે સામર્થ્ય [છે તે] સામર્થ્યને વાણી આપે છે, [ને તે વાણી] અત્યંતવાળો [તથા]
પ્રદીપ્ત અગરગ્રાણો થાય છે ૩ એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના આઠમા ખંડની તાત્પર્ય-
દીપિકા પૂરી થઈ. ૨ ૮

૬ હવે આદિત્યની દષ્ટિવડે સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કહે છે:—

અથ સ્વત્ત્વમુપાદિત્ય~સમ્પ્રવિષ~સામોપાસીત સર્વદા સમસ્તેન સામ માં પ્રતિ માં પ્રતીતિ સર્વેણ સમસ્તેન સામ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે પ્રસિદ્ધ આ આદિત્યની [દષ્ટિવડે] સાત પ્રકારવાળા સામને ઉપાસે. [સૂર્ય વૃદ્ધિદાયના અભાવથી] સર્વદા સમ [છે] તેથી [તે] સામ [છે] મારા પ્રતિ [બુદ્ધિએ છે.] મારા પ્રતિ [બુદ્ધિએ છે] એમ [સૌમાં સમાન જ્ઞાન ઉપભવવાથી તે] સર્વની [સાથે] સમ [છે] તેથી [તે] સામ [છે.] ૧

તસ્મિન્નિમાનિ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્વાયતાનીતિ વિગ્રાત્તસ્ય યત્પુરોદયાત્સ હિદ્ધારસ્તદસ્ય પશ્વોઽન્વાયતાસ્તસ્માત્તે હિદ્ધર્કુર્વન્તિ હિદ્ધારભાજિનો હૈતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [આદિત્ય]માં આ સર્વ ભૂતો [આશ્રિતભાવથી] અનુગત [છે] એમ બધે તેનું જે ઉદયથી પૂર્વે [૩૫ છે] તે હિદ્ધાર [છે.] આ [આદિત્ય]૩૫ સામ [ના] તે [૩૫]પ્રતિ પશુઓ અનુગત [છે] જેથી આ [આદિત્યનામના] સામના હિદ્ધારને ભજનારાં [છે] તેથી [ઉદયથી પૂર્વે] તેઓ હિદ્ધાર કરે છે. ૨

અથ યત્પ્રથમોદિતે સ પ્રસ્તાવસ્તદસ્ય મનુષ્યા અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે પ્રસ્તુતિકામાઃ પ્રશ્નસા-
કામાઃ પ્રસ્તાવભાજિનો હૈતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે પ્રથમ ઉદિત થયે [સતે સૂર્યનું ૩૫ છે] તે પ્રસ્તાવ [છે.] આના તે [૩૫]પ્રતિ મનુષ્યો [આશ્રિતભાવવડે] અનુગત [છે.] જેથી [તેઓ] આ સામના પ્રસ્તાવને ભજનારાં [છે] તેથી તેઓ સ્તુતિની કામનાવાળા [તથા] શ્લોકાની કામના-
વાળાં [છે.] ૩

અથ યત્સદ્ગ્રવેલાયા~સ આદિસ્તદસ્ય વયા~સ્યન્વાયતાનિ તસ્માત્તાન્યન્તરિક્ષેઽનારમ્બ-
ણાન્યાદાયાઽઽસ્માન્ પરિપતન્ત્યાદિભાજીનિ હૈતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે સંગવસમયમાં (ગાયો દેવાની વેલાએ તેમનો વાહડાંઓસાથે જમાગમ થાય છે તે સમયમાં—સૂર્યોદયપછીની સાત ગડીથી આર ગડીસુધીના સમયમાં) [સૂર્યનું ૩૫ છે] તે આદિ (ઠંકાર) [છે.] આના તે [૩૫]પ્રતિ પશુઓ [આશ્રિતભાવ-
વડે] અનુગત [છે] જેથી [તેઓ] આ સામના ઠંકારને ભજનારાં [છે] તેથી તેઓ અંતરિક્ષમાં આલંબનરહિત [છતાં પોતાનું] શરીર લઇને બેઠે છે. ૪

અથ યત્સમ્પ્રતિ મધ્યંદિને સ ઉદ્ગીયસ્તદસ્ય દેવા અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે સત્તપ્તાઃ પ્રાજાપ-
ત્વાનામુદ્ગીયભાજિનો હૈતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે સરલ મધ્યદિવસમાં [સૂર્યનું ૩૫ છે] તે ઉદ્ગીય [છે.] આના તે [૩૫]પ્રતિ દેવો [આશ્રિતભાવવડે] અનુગત [છે] જેથી [તેઓ] આ સામના ઉદ્ગીયને ભજનારાં [છે] તેથી તેઓ પ્રજાપતિનાં સંતાનોમાં એક [છે.] ૫

અથ યદ્ધર્મ્ય મધ્યવિનાત્માગપરાહ્વાત્સ પ્રતિહારસ્તદસ્ય ગર્મા અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે પ્રતિહૃતા
નાવપયન્તે પ્રતિહારભાજિનો હેતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે મધ્યવિવસથી પછી [ને] અપરાહણથી પૂર્વે [સૂર્યનું રૂપ છે] તે
પ્રતિહાર [છે.] આના તે [રૂપ] પ્રતિ અરણ્યનાં [પશુઓ આશ્રિતભાવથી] અનુગત [છે.] જેથી આ સામના ઉપદ્રવને ભજનારાં [છે.] તેથી તેઓ ઉપર રક્ષા [છતાં] નીચે પડતા નથી. ૬

અથ યદ્ધર્મ્યમપરાહ્વાત્માગસ્તમયાત્સ ઉપદ્રવસ્તદસ્યોડ્ડરણ્યા અન્વાયતાસ્તસ્માત્તે પુરુષં દદ્ધા
ક્ષત્રં શ્વભ્રમિત્યુપદ્રવન્ત્યુપદ્રવભાજિનો હેતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે અપરાહણથી પછી [ને] અસ્તસમયથી પૂર્વે [સૂર્યનું રૂપ છે] તે
ઉપદ્રવ [છે.] આના તે [રૂપ] પ્રતિ અરણ્યનાં [પશુઓ આશ્રિતભાવથી] અનુગત [છે.]
જેથી આ સામના ઉપદ્રવને ભજનારાં [છે.] તેથી તેઓ પુરુષને જોઈને વનપ્રતિ [વા.]
શુભપ્રતિ [તે ભયરહિત છે.] એમ [જાણી] ગમન કરે છે. ૭

અથ યસ્મયમાસ્તમિતે તલ્લિષનં તદસ્ય પિતરોઽન્વાયતાસ્તસ્માત્તાન્નિદધતિ નિધનમાજિનો
હેતસ્ય સામ્નઃ એવં સ્વસ્ત્રમાદિત્ય સપ્તવિષ્ણુ સામોપાસ્તે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે આધમવા છતાં [સૂર્યનું રૂપ છે] તે નિધન [છે.] આના તે
[રૂપ] પ્રતિ પિતૃઓ [આશ્રિતભાવથી] અનુગત [છે.] જેથી આ સામના નિધનને ભજનારા
[છે.] તેથી તેઓને [દર્શન] રક્ષાપન કરે છે. એવી રીતે [અરણ્યવનરે સાત પ્રકારે વિભક્ત]
પ્રસિદ્ધ આ આદિત્યરૂપ સપ્તવિષ્ણુ સામને [જે] ઉપાસે [તેને તેની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ થાય
છે.] ૮ એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૬.

અથ સ્વસ્ત્રોત્તમસંમિતમતિમૃત્યુ સપ્તવિષ્ણુ સામોપાસીત દિઙ્કાર इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે પ્રસિદ્ધ પરમાત્મવુદ્ધ [તથા] અંતિમૃત્યુરૂપ [મૃત્યુના જળના હિતરૂપ]
સાત પ્રકારવાળા સામને ઉપાસે. હિંકાર આ ત્રણ અક્ષરવાળું [નામ છે, અને] પ્રસ્તાવ
આ ત્રણ અક્ષરવાળું [નામ છે] તે [પૂર્વથી] સમ [છે.] ૧

આદિરિતિ ત્ર્યક્ષરં પ્રતિહાર इति चतुरक्षरं तव इदं तत्समम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—આદિ આ જે અક્ષરવાળું [નામ છે, ને] પ્રતિહાર આ ચાર અક્ષરવાળું
[નામ છે.] તેમાંથી અહીં (આદિમાં) એક [અક્ષર નાંખીએ છીએ તેથી] તે સમ
[થાય છે.] ૨

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिमिस्त्रिभिः समं भवत्पक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं
तत्समम् ॥ ३ ॥

શંખદાર્થઃ—દ્વિગીથને આ ત્રણ અક્ષરવાળું [નામ છે, ને] ઉપદ્રવ આ ચાર અક્ષરવાળું [નામ છે.] ત્રણ ત્રણ [અક્ષરો] વડે સમ થાય છે, [એક] અક્ષર વધે છે, ત્રણ અક્ષરવાળું [છે]-તે સમ [છે] ૩

નિમ્નનમિતિ વ્યક્ષરં તત્તમમેવ ભવતિ। તાનિ હ વા ઇવાનિ દ્વાવિંશતિરક્ષરાણિ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—નિધન આ ત્રણ અક્ષરવાળું [નામ છે] તે સમજ થાય છે. પ્રસિદ્ધ તે આ [સાતે વિભાગના] આવીશ અક્ષરો [છે.] ૪

एकविंशत्यादित्यमाप्त्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

શંખદાર્થઃ—એકવીશ અક્ષરોની સંખ્યા] વડે આદિત્યને પામે છે, આ [લોક] થી (ખાર માસ, પાંચ, ઋતુઓ ને ત્રણ લોકથી) આ આદિત્ય [સંખ્યાવડે] એકવીશમાજ [છે.] આવીશમા [અક્ષર] વડે આદિત્યથી પરને પામે છે. તે [પર-સત્ય-લોક] સુખરૂપ [છે,] તે આનસ દુઃખથી રહિત [છે.] ૫

હવે કહેલાં અર્થને એકત્ર કરી સંક્ષેપમાં કહે છે.—

આપ્નોતિ હાડડિત્યસ્ય જયં પરો હાસ્યાડડિત્યજયાજ્જયો મવતિ ય એતદેવં વિદ્વાના-
ત્મસંમિતમતિમૃત્યુ સપ્તવિધ-સામોપાસ્તે સામોપાસ્તે ॥ ૬ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

શંખદાર્થઃ—[એકવીશ સંખ્યાવડે] આદિત્યના જયને (આદિત્યને) પામે છે. જે આને એમ જાણનાર પરમાત્મસમાન [તથા] મૃત્યુના જયના હેતુરૂપ સપ્તવિધ સામને ઉપાસે છે, સામને ઉપાસે છે આને [આવીશ અક્ષરની સંખ્યાવડે] પ્રસિદ્ધ આદિત્યની પ્રાપ્તિથી પર [સત્યલોકની] પ્રાપ્તિરૂપ [ફલ] થાય છે. ૬

વિવેચનઃ—સામોપાસ્તે એ પદોનું જે વારં કથન સપ્તવિધપણાધુક્ત સામની ઉપાસનાની સમાપ્તિ દેખાડનારું છે. ૬ એ પ્રમાણે પીંગળે પ્રપાઠકનાં દશમા ખંડની તાત્પર્યદર્શિકા પૂરી થઈ ૨. ૧૦

નામનાં ગ્રહણવિના પચવિધ અને સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કહી હવે ગાયત્ર આદિક નામના ગ્રહણ-પૂર્વક ત્રિષ્ટુ દ્વલવાળા સામની બીજી ઉપાસનાઓ કહેવાય છે. તેમાં પ્રાણોની દૃષ્ટિવડે ગાયત્રનામના સામની ઉપાસના પ્રથમ દેખાડે છે:—

मनो हिकारो वाक्पस्तावक्षुर्दुर्गाथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनो माणेषु
प्रोतम् ॥ १ ॥

શંખદાર્થઃ—મન હિકાર [છે,] વાણી પ્રશ્ન, પ્રતિહાર [છે, ને] પ્રાણ નિધન [છે,] આ ગાયત્ર
હવે તે ઉપાસનાનું ક્ષત તથા ઉપાસનું મત કહે છે:

स य एवमेतद्गायत्रं माणेषु प्रो-

पशुमिर्भवति महान्कीर्त्या महाम

खण्डः ॥ ११ ॥

શીખદાર્થઃ—જે એવી રીતે આ ગાયત્રી સામંત્રિ પ્રાણેશ્વરે સ્થિત ઉપાસે છે તે [અવિકલ] કરણવાળો થાય છે, સર્વ (સો વર્ષના) આયુષને પામે છે, ઉત્કળવલ (સ્વપરના ઉપકારમાં સમર્થ) [થઈને] જીવે છે, પ્રભવે [અને] પશુઓવડે મહાન થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન [થાય છે] મોટા મનવાળો થાય તે [ગાયત્રીસામંત્રિ ઉપાસકનું] મત છે] ૨ એ પ્રમાણે ધીમ પ્રપાઠકના અગ્નિઆરંભ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨ ૧૧

હવે અગ્નિની દષ્ટિએ રચતરસામંત્રિ ઉપાસના કહે છે—

અમિમન્યતિ સ હિંકારો ધૂમો જાપતે સ પ્રસ્તાવો જ્વલતિ સ ઉદ્ગીયોઽન્નિરા ભવન્તિ
સ પ્રતિહાર ઉપશમ્યતિ તન્નિધનસ્ય શામ્યતિ તન્નિધનમેતદ્રથન્તરમગ્રો મોતમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—અભિમંથન કરે છે તે હિંકાર [છ,] ધૂમાડા ઉપજે છે તે પ્રસ્તાવ [છ,] બળે છે તે ઉદ્ગીય [છ,] અંગારાઓ થાય છે તે પ્રતિહાર [છ,] ઉપશમ (અગ્નિનું કરવા લાગવું) થાય છે તે નિધન [છ, ને] સંશમ (અગ્નિનું નિ શેષ કરી જવું) થાય છે તે [પણ] નિધન [છ] આ રચતર [સામ અગ્નિના મંથનમાં ગાયન કરાય છે તેથી] અગ્નિમાં સ્થિત [છ,] ૧

તે ઉપાસનાનું ફલ તથા ઉપાસકનું મત કહેવાય છે—

સ ય એવમેતદ્રથન્તરમગ્રો મોતં વેદ ધ્રુવર્ચસ્વજ્ઞાદો ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોત્સ્વીવતિ
મહાન્મજયા પશુર્ભિર્ભવતિ મહાન્કીર્ત્યા ન પ્રસ્યદ્ધુર્મિમાચામેજ નિર્ણયેતદ્વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥ इति
द्वितीयप्रपाठरूप्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

શીખદાર્થઃ—જે એ પ્રમાણે આ રચતર [સામંત્રિ]ને અગ્નિમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે [મત ને સ્વાધ્યાયથી ઉપજતા] તેજવાળો [તથા] પ્રદીપ્ત જ્ઞરાગ્નિવાળો થાય છે, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્કળવલ [થઈને] જીવે છે, પ્રભવે [ને] પશુઓવડે મહાન થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન [થાય છે] અગ્નિની અભિમુખ આવ્યમન (કાંઈ સમજાવું) ન કરે, [તથા] સ્વેષ્ઠ ન થઈ તે મત [છ] ૨ એ પ્રમાણે ધીમ પ્રપાઠકના આરંભ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨ ૧૨

તેરમા ખંડમાં મિથુનવિષે વામદેવમામંત્રિ ઉપાસના કહી છે તે ઉપાસના વર્તમાનકાલમાં ઉપયોગી નથી તેથી તેનું અંત નિરૂપણ કર્યું નથી. ૨. ૧૩

હવે આદિસર્ગમાં બ્રહ્માસામંત્રિ ઉપાસના કહેવાય છે—

અગ્નિહિંકાર ઉદિતઃ પ્રસ્તાવો મધ્યંદિન ઉદ્ગીયોઽપરાહ્ણઃ પ્રતિહારોઽસ્તં, યન્નિધનમેત-
દ્વૃહદાદિત્યે મોતમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—ઉદય પામતો [સૂર્ય] હિંકાર [છ,] ઉગરેલો [સૂર્ય] પ્રસ્તાવ [છ,] મધ્યદિવસનો ઉદ્ગીય [છ,] અપરાહ્ણનો પ્રતિહાર [છ, ને] જે અસ્ત [પામે છે તે] નિધન [છ,] આ બૃહદ્ [સામ] આદિત્યમાં સ્થિત [છ,] ૧

તે ઉપાસનાનું ફલ તથા ઉપાસકનું મત કહેવાય છે—

સ ય એવમેતદ્વૃહદાદિત્યે મોતં વેદ તેજસ્વજ્ઞાદો ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોત્સ્વીવતિ

મહાન્મજયા પશુમિર્ભવતિ મહાન્કીર્ત્યા તપન્ત ન નિન્દેત્તદ્વત્તમ્ ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयपपा-
ठकस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—જે ઓવી રીતે આ બુદ્ધિ [સામ]ને આદિત્યમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે કાંતિવાળો [તથા] પ્રદીપ્ત જોશગિવાળો થાય છે, સર્વ આયુષ્યને પામે છે, ઉત્તમવલ [યથા] જીવે છે, પ્રભવે [અને] પશુઓવડે મહાન્ થાય છે, [ને] પ્રખ્યાતિવડે મહાન્ [થાય છે] તપતા [આદિત્ય]ની નિંદા ન કરે તે વ્રત [છ.] ૨ જે પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ઓઠમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨ ૧૪

હવે 'પર્યાપ્ત' વૈષ્ણવસામની ઉપાસના કહે છે—

ब्रह्मणि सम्प्रवृत्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते
स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निवनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—નાદળાંઓ ડાડે છે તે હિંકાર [છ.] મેઘ ઉપજે છે તે પ્રસ્તાવ [છ.] વર્ષે છે તે ઉદ્ગીથ [છ.] વીજળી કરે છે [ને] ગાજે છે તે પ્રતિહાર [છ.] ને વર્ષાની [અભિ] કરે છે તે નિવન [છ.] આ વૈષ્ણ [સામ] પર્યાપ્તમાં સ્થિત [છ.] ૧

તે ઉપાસનાનું ક્ષત તથા ઉપાસનું મત કહેવાય છે—

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाक्षं सुरूपाक्षं पशूनवरुण्ये सर्वमायुरेति
ज्योन्जीवति महान्मजया पशुमिर्भवति महान्कીर्त्या वर्पन्त न निन्देत्तद्वतम् ॥ ૨ ॥ इति
द्वितीयपपाठकस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જે ઓવી રીતે આ વૈષ્ણ સામ [ને] પર્યાપ્તમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે વિરૂપ ને સુરૂપ પશુઓને પામે છે, સર્વ આયુષ્યને પામે છે, ઉત્તમવલ [યથા] જીવે છે, પ્રભવે [ને] પશુઓવડે મહાન્ થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન્ [થાય છે] વર્ષતા [પર્યાપ્ત]ને ન નિંદે તે વ્રત [છ.] ૨ જે પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ખંડમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨ ૧૫

હવે ઋગ્વેદમાં વૈષ્ણવસામની ઉપાસના કહેવાય છે—

वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निषनमेतद्वैरा-
जमृतं प्रोतम् ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—વસંત હિંકાર [છ.] ગ્રીષ્મ પ્રસ્તાવ [છ.] વર્ષા ઉદ્ગીથ [છ.] શરદ પ્રતિહાર [છ.] ને હેમંત નિવન [છ.] આ વૈષ્ણ સામ ઋગ્વેદમાં સ્થિત [છ.] ૧ તે ઉપાસનાના ક્ષત તથા તે ઉપાસના કરનારના મતનું નિર્ણય થાય છે—

स य एवमेतद्वैराजमृतं प्रोतं वेद विराजति मजया पशुमिर्भवत्यर्चसेन सर्वमायुरेति
ज्योन्जीवति महान्मजया पशुमिर्भवति महान्कીर्त्यैर्तूज निन्देत्तद्वतम् ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयप-
पाठकस्य षोडशः खण्डः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જે એવી રીતે આ વૈરાજા સામ જન ઋતુઓમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે પ્રભવડે, પશુઓવડે [ને સ્વાધ્યાયાદિથી ઉપજતા] તેજવડે શાલે છે, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્તમવલ [થઈને] જીવે છે, પ્રભવડે [ને] પશુઓવડે મહાન્ થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન્ [થાય છે.] ઋતુઓને ન નિંદે તે મત [છ.] ૨ એ પ્રમાણે ળીળ પ્રપાઠકના ળીળાખા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૧૬

હવે પૃથિવી આદિકની દષ્ટિવડે શકવરીસામનું ઉપાસન કહેવાય છે:—
પૃથિવી દિઙ્કારોઽન્તરિક્ષં પ્રસ્તાવો ધૌરુદ્ગોયો દિશઃ પ્રતિહારઃ સમુદ્રો નિર્ધનમેતાઃ શકવર્યો લોકેષુ મોતાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પૃથિવી દિઙ્કાર [છ.] અંતરિક્ષ પ્રસ્તાવ [છ.] સ્વર્ગ ઉદ્ગીથ [છ.] દિશા પ્રતિહાર [છ. ને] સમુદ્ર નિર્ધન [છ.] આ શકવરીસામ લોકોમાં સ્થિત [છ.] ૧ તે ઉપાસનાનું ફલ તથા ઉપાસકનું મત જણાવે છે:—

સ ય એવમેતાઃ શકવર્યો લોકેષુ મોતા વેદ લોકીમવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્મજયા પથુર્મિર્મવતિ મહાન્કીર્ત્યા લોકાન્ન નિન્દેત્તદ્વતમ્ ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयमपाठकस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—જે એવી રીતે આ શકવરીસામ જન લોકોમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે લોકે [રૂપ ફલ જાળો થાય છે, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્તમવલ [થઈને] જીવે છે, પ્રભવડે [ને] પશુઓવડે મહાન્ થાય છે, [તથા] જ્યાતિવડે મહાન્ [થાય છે.] લોકોને ન નિંદે તે મત [છ.] ૨ એ પ્રમાણે ળીળ પ્રપાઠકના સત્તરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૧૭

હવે પશુઓની દષ્ટિવડે દેવતીસામનું ઉપાસન કહેવાય છે:—
અજા દિઙ્કારોઽવ્યઃ પ્રસ્તાવો ગાવ ઉદ્ગીયોઽખાઃ પ્રતિહારઃ પુરુષો નિર્ધનમેતા રેવત્યઃ પથુષુ મોતાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અઙ્કરીઆ દિઙ્કાર [છ.] યેદીઆ પ્રસ્તાવ [છ.] ગાવો ઉદ્ગીથ [છ.] અથો પ્રતિહાર [છ. ને] પુરુષ નિર્ધન [છ.] આ દેવતીસામ પશુઓમાં સ્થિત [છ.] ૧ તે ઉપાસનાના ફલને તથા ઉપાસકના મતને જણાવે છે:—

સ ય એવમેતા રેવત્યઃ પથુષુ મોતા વેદ પથુમાન્મવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્મજયા પથુર્મિર્મવતિ મહાન્કીર્ત્યા પથુન્ન નિન્દેત્તદ્વતમ્ ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयमपाठकस्य अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

શબ્દાર્થ:—જે એવી રીતે આ દેવતીસામ જન પશુઓમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે પશુઓવાળો થાય છે, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્તમવલ [થઈને] જીવે છે, પ્રભવડે [ને] પશુઓવડે મહાન્ થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન્ [થાય છે.] પશુઓને ન નિંદે તે મત [છ.] ૨ એ પ્રમાણે ળીળ પ્રપાઠકના અઠસરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૧૮

હવે દેવતા અવયવોની કલ્પિતે યત્નપૂર્ણસામગ્રી ઉપાસના કહેવાય છે:—

લોમ દિઙ્કારસ્ત્યવસ્તાવો માન્સમુદ્ગીયોઽસ્ત્યિ પ્રતિહારો મજ્જા નિધનમેતચઘ્નાયજ્ઞીય-
મજ્જેષુ મોતમ્ ॥ ૧ ॥

શીખંદાર્થ:—લોમ દિઙ્કાર [છ,] ત્વચા પ્રસ્તાવ [છ,] માંસ ઉદ્ગીય [છ,] અસ્ત્ય
પ્રતિહાર [છ, ને] મજ્જા નિધન [છ,] આ ઘ્નાયજ્ઞીય [સામ શરીરના] અવયવોમાં
સ્થિત [છ,] ૧

તે ઉપાસનાના રૂપને તથા ઉપાસકનું મતને કહે છે:—

સ ય ઇવમેતચઘ્નાયજ્ઞીયમજ્જેષુ મોતં વેદાઙ્ગીમવતિ નાઙ્ગેન વિહૃર્છતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ
મહાન્મજ્જયા પથુર્મિર્મવતિ મહાન્કીર્ત્યા સંવત્સરં મજ્જો નાશ્રીયાત્તદ્વતં મજ્જો નાશ્રીયાદિતિ
વા ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ ૧૯ ॥

શીખંદાર્થ:—જે એવી રીતે આ ઘ્નાયજ્ઞીય [સામ] ને અંગોમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે
[અમર] અંગવાળો થાય છે, [હાથપગાદિ] અંગવડે ફરિલ (ફર) પાંગળો ધરાય છે, થતો
નથી, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્તમવલ [થઈને] જીવે છે, પ્રતાવડે [ને] પશુઓવડે મહાન
થાય છે, [તથા] કીર્તિવડે મહાન [થાય છે, જો તે પૂર્વ માંસમત્સ્ય ખાતો હોય તો એક]
વર્ષ માંસ [મત્સ્ય] ન ખાય તે મત [છ,] અથવા [સર્વદા] માંસ [મત્સ્ય] ન ખાય એવું
[મત, છ,] ૨ એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ઓગણીશમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી
થઈ ૨-૧૯

હવે સ્વતાલ્પશી રાજનસામગ્રી ઉપાસના કહેવાય છે:—

અગ્નિદિઙ્કારો વાયુઃ પ્રસ્તાવ આદિત્ય હદ્ગીયો નક્ષત્રાણિ પ્રતિહારશ્ચન્દ્રમા નિધનમેતદ્રાજનં
દેવતાસુ મોતમ્ ॥ ૧ ॥

શીખંદાર્થ:—અગ્નિ દિઙ્કાર [છ,] વાયુ પ્રસ્તાવ [છ,] આદિત્ય ઉદ્ગીય [છ,] નક્ષત્રા
પ્રતિહાર [છ, ને] ચંદ્રમા નિધન [છ,] આ રાજનાં સામ [દેવોમાં] સ્થિત [છ,] ૧

તે ઉપાસનાનું રૂપ તથા ઉપાસકનું મત કહેવાય છે:—

સ ય ઇવમેતદ્રાજનં દેવતાસુ મોતં વેદેતાસમેવ દેવતાનાં સ્લોકિતાં સાર્થિતાં સાયુજ્યં
ગચ્છતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્મજ્જયા પથુર્મિર્મવતિ મહાન્કીર્ત્યા વ્રાહ્મણાન્ન નિદેત-
દ્વતમ્ ॥ ૨ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकस्य विंशः खण्डः ॥ ૨૦ ॥

શીખંદાર્થ:—જે એવી રીતે આ રાજનાં સામ [ને] દેવોમાં સ્થિત ઉપાસે છે તે આ
[અગ્નિ આદિક] દેવોના સમાન લોકપણને, [વા] સમાન કદિમાનપણને, [વા]
સાયુષને (એક દહહટ્ટીલાવને) પામે છે, સર્વ આયુષને પામે છે, ઉત્તમવલ [થઈને] જીવે
છે, પ્રતાવડે [ને] પશુઓવડે મહાન [થાય છે, અને] કીર્તિવડે મહાન [થાય છે, બ્રાહ્મણો
દેવશ્ચ હોવાથી] બ્રાહ્મણને ન નિદે તે મત [છ,] ૨ એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ત્રીશમાં
ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨-૨૦

હવે વેદવિદ્યાની દૃષ્ટિએ સામસમુદાયનું ઉપાસન કહેવાય છે:—

ત્રયી વિદ્યા દિદ્ધારસ્વ્ય ઇમે લોકાઃ સ પ્રસ્તાવોઽગ્નિર્વાયુરાદિત્યઃ સ ઉદ્ગીથો નક્ષત્રાણિ
ત્રયાસિ મરીચયઃ સ પ્રતિહારઃ સર્વા ગન્ધર્વાઃ પિતરસ્તન્નિધનમેતત્સામ સર્વસ્મિન્પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—ત્રયી (વેદ) વિદ્યા હિંકાર [છે; પૃથ્વી, અંતરિક્ષ ને સ્વર્ગ] આ- ત્રણ
લોકો તે પ્રસ્તાવ [છે;] અગ્નિ, વાયુ [ને] આદિત્ય તે- ઉદ્ગીથ [છે;] નક્ષત્રો, નક્ષત્રો
[ને] દિરજો તે પ્રતિહાર [છે; તથા] સર્વો, ગંધર્વો [ને] પિતૃઓ નિધન [છે;] આ
સામ-સમૂહ વેદવિદ્યાદિ] સર્વમાં સ્થિત [છે.] ૧

તે ઉપાસનાનું ક્ષ કહેવાય છે:—

સ ય એવમેતત્સામ સર્વસ્મિન્પ્રોતં વેદ સર્વં હ યવતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—જે એવી રીતે આ સામ-સમૂહ [ને] વેદવિદ્યાદિ] સર્વમાં સ્થિત ઉપાસે
છે તે સર્વજ્ઞ (સર્વનો ધર્મરજ) થાય છે. ૨

સર્વને વિષય કરનાર પૂર્વોક્ત સામના ઉપાસકને સર્વધરણ્યુની પ્રાપ્તિ થાય ॥ એમ કહ્યું તેમાં મંત્ર
કહે છે:—

તદેવ શ્લોકો યાનિ પશ્વથા ગ્રીણિ તેમ્યો ન જ્ઞાયઃ પરમન્યદસ્તિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—તેમાં આ મંત્ર [છે:—] જે [હિંકારાદિ વિભાગથી], પાંચ પ્રકારે [કહેલાં
ત્રયી વિદ્યાદિક] ત્રણ [ત્રણ છે] તેથી (તે પાંચ ત્રિકોથી) મહત્તર અન્ય [વસ્તુ વિધમાન]
નથી. ૩

તે ઉપાસનાનું અન્ય ક્ષ તથા ઉપાસનું મંત્ર કહે છે:—

યસ્તદ્વેદં સ વેદ સર્વં સર્વાં દિશાં વલ્લિમસ્મે હરન્તિ સર્વમસ્મીત્યુપાસીત તદ્વ્રતં તદ્વ્રતમ્
॥ ૪ ॥ ઇતિ દ્વિતીયમપાઠકસ્ય એકવિંશઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૨૧ ॥

શીખદાર્થ:—જે તેને (સર્વરૂપ સામને) ઉપાસે છે તે સર્વને બાંહે છે, [તથા] આને
સર્વ દિશાઓ (દિશાઓમાં રહેલાં પ્રાણીઓ) સોગ પ્રાસ કરે છે. [હું] સર્વ છું એમ ઉપાસના
કરે તે મંત્ર [છે;] તે મંત્ર [છે.] ૪ એ પ્રમાણે યીજા પ્રપાઠકના એકવીંશમા ખંડની તાત્પર્ય-
હીપિકા પૂરી થઈ. ૨ ૨૧

સામની ઉપાસનાના પ્રસંગથી ઉદ્દ્યતાને જ્ઞાનવિશેષાદિકની સંપત્તિને ઉપદેશ કરાય છે:—

વિનર્દિ સામ્નો ઘૃણે પશુન્વપમિત્યગ્રેહુદ્ગીયોઽનિરુક્તઃ પ્રજાપતેર્નિરુક્તઃ સોમસ્ય મૃદુ શ્લક્ષ્ણં
વાયોઃ શ્લક્ષ્ણં વલવદિન્દ્રસ્ય ક્રીડ્વં બૃહસ્પતેરપધ્વાન્તં વરુણસ્ય તાન્સર્વાનેવોપસેવેત વારુણં ત્વેવ
વર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—વિનર્દિ (અળદનાં બોલવાનાં જેવાં સ્વરવાણ્યું) [ગાયન છે તે] સામના
[સંબધવાણ્યું], પશુઓના હિતરૂપ [ને] અગ્નિર્તુ (અગ્નિરૂપ સ્વતાવાણ્યું) ઉદ્ગાન [છે તેની
હું] પ્રાર્થના કરું છું એમ [કોઈ યજમાન ના ઉદ્ગાતા જાને છે.] અસ્પષ્ટ (અચુકના જેવું

છ એમ નહિ જણાતું) [તે] પ્રજાપતિતું (પ્રજાપતિરૂપ દેવતાવાળું) [ગાન છે,] સ્પષ્ટ [તે] સોમતું (સોમદેવતાવાળું) [ઉદ્ગાન છે,] મૃદુ [તથા] મધુર [તે] વાયુતું (વાયુદેવતાવાળું) [ગાન છે] મધુર [તથા] અધિક પ્રચલનયુક્ત [તે] ધ્વજ્જ (ધ્વજદેવતાવાળું) [ગાન છે,] કૌંચ (કુંજપક્ષીના નાદજેવું) [તે] બૃહસ્પતિતું (બૃહસ્પતિના સંબંધતું) [ગાન છે, અને] કૂટલા કાંસાના નાદજેવું [તે] વરુણતું (વરુણસંબંધીતું) [ગાન છે] તે' ગર્વતુંજ ઉચ્ચારણ કરે, પણ [એક] વરુણના સંબંધવાળાને આવશ્ય ત્યજે ૧

હવે સ્વરવિશેષના જ્ઞાનપૂર્વક ઉદ્ગાનમયમાં જ્ઞાન કરવાયોગ્ય અર્થ જણાવે છે —

અમૃતત્વં દેવેભ્ય આગાયનીત્યાગાયેત્સ્વધાં પિતૃભ્ય આશાં મનુષ્યેભ્યસ્તૃણોદકં પશુભ્યઃ સ્વર્ગં લોકં યજમાનાયાજમાત્યન આગાયનીત્યેતાનિ યનસા ધ્યાયન્નમમત્તઃ સ્તુવીત ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—દેવોમાટે અમૃતપણું સાધું એમ ઉદ્ગાન કરે, પિતૃઓમાટે સ્વધા, મનુષ્યોને માટે ઇન્દ્રિય, પશુઓમાટે ખાદ્ય તથા જલ, યજમાનમાટે સ્વર્ગલોક [અને] પોતાને માટે અન્ન સાધું, એમ તેઓનું અનવરે ધ્યાન કરતો [છતો, તથા] સ્વર ઊંચ, વ્યંજન, સ્થાન ને પ્રચલનાદિમાં સાવધાન થયો [છતો] સ્તુતિ કરે ૨

ઉદ્ગાનકાલમાં ઉદ્ગાતાપ્રતિ કોઈ આક્ષેપ કરે તો તેના ઉપાસના જ્ઞાનમાટે સ્વરાદિની દેવતાતું જ્ઞાન કહે છે:—

સર્વે સ્વરાં ઇન્દ્રસ્યાત્માનઃ સર્વં હૃત્માણઃ પ્રજાપતેરાત્માનઃ સર્વે સ્પર્શા મૃત્યોરાત્માનસ્તં યદિ સ્વરેપૂર્ણભેતેન્દ્રશરણં પ્રપન્નોઽશૂર્વં સ ત્વા પ્રતિ વક્ષ્યતીત્યેનં બ્રૂયાત્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—આકાશાદિકં] સર્વે સ્વરો ઇન્દ્રના આત્માઓ (શરીરના અવયવો) [છે, શ, ય, સ ને હ એ] સર્વ ઊંચો (ઊંચાક્ષરો) પ્રજાપતિના આત્માઓ [છે, ને હ આદિકં વ્યંજનરૂપ] સર્વે સ્પર્શો (સ્પર્શાક્ષરો) મૃત્યુના આત્માઓ [છે] તે [ઉદ્ગાતા] ને જો સ્વરોમાં [કોઈ] ઠપકો આપે [તો “ હું], ઇન્દ્રના આશ્રયને પામ્યો [છતો સ્વરોનો પ્રયોગ કરું છું] તે તમારા પ્રતિ [જે કહેવાયોગ્ય હશે તે] કહેશે ” એમ તેના પ્રતિ કહે છે ૩

અથ યજ્ઞેનમૃત્પ્રમૂર્ણપાલમેત પ્રજાપતિશરણં પ્રપન્નોઽશૂર્વં સ ત્વા પ્રતિ મેક્ષ્યતીત્યેનં બ્રૂયાદય યત્પ્રેનસ્પર્શપૂર્ણપાલમેત મૃત્યુશરણં પ્રપન્નોઽશૂર્વં સ ત્વા પ્રતિ વક્ષ્યતીત્યેનં બ્રૂયાત્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો આ [ઉદ્ગાતા] ને [કોઈ] ઊંચોમાં ઠપકો આપે [તો “ હું] પ્રજાપતિના આશ્રયને પામ્યો [છતો ઊંચાક્ષરોનો પ્રયોગ કરું છું] તે તારું મૃત્યું કરશે ” એમ આને (ઠપકો આપનારને) કહે છે જે જો આ [ઉદ્ગાતા] ને [કોઈ] સ્પર્શોમાં ઠપકો આપે [તો “ હું] મૃત્યુના આશ્રયને પામ્યો [છતો સ્પર્શાક્ષરોનો પ્રયોગ કરું છું] તે તને હન્ય કરશે ” એમ આને (ઠપકો આપનારને) કહે છે ૪

હવે ઉદ્ગાતાને શીખામણ આપે છે —

સર્વે સ્વરા ઘોષન્તો વલક્ન્તો વક્ત્રવ્યા ઇન્દ્રે વલં દદાનીતિ સર્વં હૃત્માણો અગ્રસ્તા અનિરસ્તા વિદ્યતા વક્ત્રવ્યાઃ પ્રજાપતેરાત્માતે પરિદદાનીતિ સર્વે સ્પર્શા લેજ્જેનાનમિનિહિવા વક્ત્રવ્યા મૃત્યોરાત્માનં પરિહરાણીતિ ॥ ૫ ॥ इति द्वितीयपपाठकस्य द्वाविंश खण्डः ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ સ્વરો ઘોષવાળા [ન] અધિક પ્રયત્નયુક્ત ઘોષવાયોગ્ય [છ, તથા સ્વરના પ્રયોગની અવસ્થામાં હું], ઇંદ્રમાં પ્રયત્ન સ્થાપન કરું એમ [ચિંતન કરે]; સર્વે ઊભા અક્ષરો ગળાની] એતર નહિ પ્રવેશ કરાવેલા, [સુખથી] બહાર નહિ ફેંકેલા, [ને] વિવૃત (ઊઘાડા પ્રયત્નવાળા) પ્રયોગ કરવાયોગ્ય [છ, તે કાવે હું] પ્રજાપતિના આત્માને (શરીરના અવયવને) [મારું જીવન] આપું એમ ધ્યાન કરે; ને] સર્વે સ્પર્શ[અક્ષરો] ધીરે [તથા એક અક્ષર બીજા અક્ષરમાં] ન લાગી જાય એમ પ્રયોગ કરવાયોગ્ય [છ, અને તે સમયમાં હું] મૃત્યુના આત્માને (શરીરના અવયવને) [મારા શરીરમાંથી] બહાર ફેંકું એમ [ધ્યાન કરે.] ૫ એ પ્રમાણે બીજા પ્રયાગક્રમાં આવીશમાં અંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨ ૨૨

અધિકારીના અધિકારપ્રમાણે અંગની સાથે સગવડ રાખનારી ઉપામનાઓ કહી હવે સ્વતંત્ર અધિકારીને વિષય કરનારી હકારની ઉપામના કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ ધર્મના ત્રણ વિભાગ તથા પ્રજાવના ઉપાસકને અમૃતની પ્રાપ્તિ કમન કરે છે:—

ત્રયો ધર્મસ્કૃત્વા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તથ એવ દ્વિતીયો વ્રહ્મચાર્યચાર્યકુલવાસી તૃતીયોઽત્યન્તમાત્માનમાચાર્યકુલેઽવસાદયન્સર્વં એતે પુણ્યલોકા મવન્તિ વ્રહ્મસઃ સ્વોઽમૃતત્વમેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્રણ ધર્મના વિભાગો [છ] યજ્ઞ, અધ્યયન [ને] દાન આ પ્રથમ [ધર્મ-વિભાગ છે.], તપજ બીજો [ધર્મવિભાગ છે, ને] આચાર્યના ઘરમાં વાસ કરનાર વ્રહ્મચારી [ને] આચાર્યના ઘરમાં [પોતાના] શરીરને જીવનપર્યંત [સેવા આદિવડે] કષ્ટ આપતો [છતો, વસે-છ તે] ત્રીજો [ધર્મવિભાગ છે.] આ સર્વ પુણ્યલોકવાળા થાય છે, [તથા] બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થિત થયેલો અમૃતભાવને પામે છે ૧

વિવેચન—અમિહોત્પાદિષ્વ યત્, નિપત્તમદિત અગ્રવેદ આદિકના અભ્યાસરૂપ અધ્યયન ને યદી વેદિથી બહાર હિક્ષુભાને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપવારૂપ દાન, આ ગૃહસ્થથી સંબધવાગે પ્રથમ ધર્મસ્કંધ છે; કૃત્યદાવણાદિષ્વ તપ જે વાનપ્રસ્થની કિંવા આશ્રમના ધર્મમાનમાં સ્થિત સન્યાસીની સાથે સંબધવાગ છે તે બીજો ધર્મસ્કંધ છે; ને યાજ્ઞજીવન આચાર્યના ઘરમાં સ્થિત કરનાર નૈદિકાવ્રતચારીથી સંબધવાગે ત્રીજો ધર્મસ્કંધ છે. એ ત્રણ આશ્રમવાળા કહેલા કર્મોવડે પવિત્ર લોકોને પામે છે, તથા બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થિત થયેલો પવિત્ર લોકોથી વિતસ્રજ્ય આત્મતિક અમરપણાને પામે છે. ૧

ને બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થિત થયેલો અમરપણાને પામે છે તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવાનો આરંભ ૧૬ છે.

પ્રજાપતિર્લોકાનમ્યતપત્તેન્મયોઽમિતત્તેન્મયસ્યૌ વિચા સમ્પ્રાસન્નવ્રત્તામમ્યતપત્તસ્યા અભિવ્ર-
જાયા એવાન્પત્તરાણિ સમ્પ્રાસન્નન્ત શ્રુત્વઃ સ્વરિતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[નિરાદવા કરયપરૂપ] પ્રજાપતિ લોકોને [હિંદુગીને તેઓમાંથી સારબ્રહ્મણની ઇચ્છાથી મ્યાનરૂપ] તપ કરવા લાગ્યા તે ધ્યાન કરેલા લોકો [થી સારભૂત નિઃશ્રયેન્દ્ર્ય ને સોમ આ] ત્રણ વિદ્યા [પ્રજાપતિના મનમાં] પ્રતીત થય તેને [હિંદુગીને તેઓમાંથી સાર-બ્રહ્મણની ઇચ્છાએ] ધ્યાન કર્યું તે ધ્યાન કરેલી [વિદ્યા]થી શ્રુ; મુગ [ને] સ્વ. એવા આ [વ્યાહતિરૂપ] અક્ષરો [પ્રજાપતિના મનમાં] પ્રતીત થયા. ૨

તાન્યમ્યતપત્તેભ્યોઽધિતોભ્ય ઈંકારઃ સમ્પાસવત્તથા શત્કુના સર્વાણિ પર્ણાનિ સંતુ-
ળ્યાન્યેવમોદ્ધારેણ સર્વા વારુ સંતુળ્ણોદ્ધાર एवेदꣳ સર્વમોદ્ધાર एवेदꣳ સર્વમ્ ॥ ૩ ॥ इति
द्वितीयप्रपाठस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેઓને [ઉદ્દેશીને તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાએ] ધ્યાન કરતા
હતા તે ધ્યાન કરેલા [અક્ષરો] થી ઈકાર પ્રતીત થયા તે [ગ્રહણ છે] એમ શંકાવડે
(પાનકાની ગાડીનડે) સર્વ પાનકાઓ (પાનકાના અવયવો) વ્યાપ્ત [છે] તેમ [પરમાત્માના
પ્રતીક] ઈકારનડે સર્વ વાણી (શબ્દનો સમૂહ વ્યાપ્ત [છે] જગત પરમાત્માનું કાર્ય હોવાથી
પરમાત્માથી લિપ્ત નથી, ને પરમાત્મા ઈકારથી લિપ્ત નથી તેથી] ઈકારજ આ સર્વ [છે],
ઈકારજ આ સર્વ [છે] ૩

વિવેચન—ઈકાર एवेदꣳ સર્વમ્ એ પોતાનું જે વાર ક્યન આદરને માટે છે, અને લોભદિવાર
ઈકારની ઉત્પત્તિનું ક્યન ઈકારની સ્તુતિમાટે છે ૨. એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના ત્રેવીસમા અગ્ની
તાર્પણદીપિકા પૂરી થઈ (૨. ૨૭)

હવે ચતુર્થ અગ્નિ સામ, હોમ, મંત્ર ને ઉત્થાનનો ઉપદેશ કરે છે, તેમા પ્રથમ તેના અઠાનમાં
દોષ દેખાડે છે—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसुनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यंदिनꣳ सवनमादित्यानां च विष्वक्
च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—અગ્નિવાદીઓ કહે છે—“ જે પ્રાતઃકાલનું સવન [છે તે] વસુઓનું [છે,
તેમણે આ પૃથિવી વશ કરેલ છે,] અધ્યહિવસનું સવન રુદ્રોનું [છે, તેમણે અંતરિક્ષ વશ
કરેલ છે, ને] ત્રીજું (સાયંકાલનું) સવન આદિત્યોનું તથા વિશ્વદેવોનું [છે ને તેમણે સ્વર્ગ
વશ કરેલ છે ’ એમ હોવાથી યજ્ઞમાનમાટે અન્ય લોક અવશેષ રહેતા નથી] ૧

વિવેચન—પ્રાતઃકાલે, અધ્યાહ્નકાલે ને સાંધાએ ચતુર્થા સોમવડે દેવોના તર્પણરૂપ જે ક્રિયા કરવામાં
આવે છે તે તે કાલનું સવન કહેવાય છે

यत्र तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्કुर्यात् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે (દેહપાતપછી) યજ્ઞમાનનો લોક કયાં [છે ? કે જે લોકમાટે તે યજ્ઞન
કરે છે] એમ [લોકને, અભાવ થવાથી] જે [યજ્ઞમાન] તે [સામ હોમ, મંત્ર ને ઉત્થાનરૂપ
લોકસ્તરીકારના ઉપાય] ને ન જાણે તે [અજ્ઞાની યજ્ઞ] કેમ કરે ? [ને કરે] તેથી [હવે
પછી કહેવામાં આપશે તે સામાદિક ઉપાયને] જાણનાર [યજ્ઞ] કરે ૨

હવે જાણનારોએ સામાદિકને કહેવાનો આદેશ થય છે—

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामा-
मिगायति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાતઃકાલના અનુવાકના (ગીતિરહિત ઝગ્યાઓના સમૂહના) પઠનની
પૂર્વે ગાર્હપત્યની પછીનારે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને તે [યજ્ઞમાન] મુદ્ધદેવતાવાળું સામ સારી
રીતે ગાય છે ૩

શીખદાર્થઃ—આજ યજમાનનો લોક [છે.] આ [લોક]માં યજમાન [જે [હું] તે] આયુષની પટ્ટી (મૃત્યુ પામીને) જ્વારો છું સ્વાહા. [સ્વર્ગલોકના દ્વારના પ્રતિબંધકરૂપ] લોગળને દૂર કરો, આ [મંત્ર] બોલીને ઊઠે છે ૧૫

તસ્મા આદિત્યાય વિષે ચ દેવાસ્તૃતીયસવન સંમયચ્છત્તયેષ હ વૈ યજ્ઞસ્ય માર્ગાં વેદ યં એવં વેદ ય એવં વેદ ॥ ૧૬ ॥ इति द्वितीयमपावकस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ ૨૪ ॥

॥ इति श्रीछान्दोग्योपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[એવી રીતે આ સામ, હોમ, મંત્ર ને ઉત્થાનવડે આદિત્યો તથા વિશ્વે-દેવોપાસેથી તૃતીય સવનથી સંબંધ પામેલો સ્વર્ગલોક વચાતો લીધેલો થાય છે તેથી], તેને માટે આદિત્યો ને વિશ્વેદેવો તૃતીય સવન આપે છે. જે [હહેલો સામાદિને] એમ જાણે છે, જે એમ જાણે છે આ પ્રસિદ્ધ [યજમાન] યજ્ઞના [હહેલો] સ્વરૂપને જાણે છે [તેથી તેને તેના અનુદાનદ્વારા તેણે ફેલ સંભાળે છે.] ૧૬

વિવેચનાઃ—યં યં વેદ એ પોતની પુનરુક્તિ બીજા પ્રપાઠકની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૧૬. એ પ્રમાણે બીજા પ્રપાઠકના બોલીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૨૪

इति श्रीछान्दोग्योपनिषद्भां द्वितीयप्रपाठकनी तात्पर्यदीपिका पूरी થઈ. ૨

॥ ૨ ત્રીજો પ્રપાઠક ॥

એવી રીતે ચતુર્થ કથન કરીને હવે યજ્ઞના ક્ષણે આદિત્યની સ્વર્તન ઉપાસનામાટે આ બીજા પ્રપાઠકનો આરંભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ આદિત્યમાં પહેલું મંથ દેખાડવાનો આરંભ થાય છે:—

૧૦. असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवत्शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હા. આ પ્રસિદ્ધ સૂર્ય [દેવાને આનંદનો હેતુ હોવાથી] દેવર્ષ મધ [છે.] સ્વર્ગલોકને તેના [આધારભૂત] ગ્રાંથો વાંસ [છે.] અંતરિક્ષ [મધ] પુત્રો [છે. ને સૂર્યનાં] કિરણો (કિરણોમાં રહેલું જલ) [મધમાખીના] પુત્રો (છંદ) [છે] ૧

તસ્ય એ માત્રો રમણસ્તા એવાસ્ય પ્રાચ્યો મધુનાદયઃ । ક્રુચ એ મધુકૃત કનુનેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતા આપસ્તા વા એતા ક્રવઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે સૂર્ય [નાં જે પૂર્વભણીનાં કિરણો [છે] તેઓજ આ [મધપૂડા]ની પૂર્વભણીની [મધનાખીઓ (મધપૂડાના છિદ્રો) [છે.] નય્યાઓજ મધમાખીઓ [છે] નય્યાઓ (નય્યાઓમાં વિધાન કરેલાં કર્મજ) પુષ્પ [છે. કર્મમાં, વપરાતાં સોમાદિ જલો] તે અમૃતરૂપ જલો [થાય છે. તેમાં રહેલા રસોને લઈને] તેજ આ [મધમાખીઓરૂપ] નય્યાઓ [રસ ઉપર આવે છે] ૨

પૃતમુનેદમમ્યતપઃ સ્વસ્પામિતસ્ય યજ્ઞસ્તેજ इन्द्रियं वीर्यमद्याद्य इरसोऽजायते ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—[કર્મમાં સંબંધવાળી તે ઝગ્યાઓ] આ ઝગ્યેદનું (ઝગ્યેદવિહિત કર્મનું) આલોચન કરતી હવી. તે આલોચન કરેલા [યાગાદિકર્મ]ના કીર્તિ, [શરીરમાં રહેલો] પ્રકાશ, ઈન્દ્રિય, (સામર્થ્યયુક્ત ઈન્દ્રિયવતઃ અવિકલપણું,) બલ ને લક્ષણ કરવાયાગ્ય આત્મ [એ રૂપ] રસ ઉપભોગ : ૩

તદ્યજ્ઞસ્તદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વાદતદદેતદાદિત્યસ્ય રોહિતઃ સૂર્યમ્ ॥ ૪ ॥ इति तृतीय-
મપાઠકસ્ય પ્રથમઃ સ્વઠઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[કીર્તિથી માંડીને આત્મપર્યવતનો] તે [રસ] વિશેષ ગમન કરતો હવો. તે આદિત્યનો સર્વલક્ષીથી આશ્રય કરતો હવો. જે આ ઉદય થતાં સૂર્યનું રોહિત (રાત) રૂપ [દેખાય છે] તેજ આ [રસ છે.] ૪. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના પહેલા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૧

હવે અન્ય મધુ દેખાડે છે:—

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनादचो यजुः स्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે આ [સૂર્ય]નાં દક્ષિણલક્ષીનાં કિરણો [છે] તેઓજ આ [મધુપ્રપા]ની દક્ષિણલક્ષીની મધુનાદીઓ [છે.] યજુષાઓજ (યજુર્વેદવિહિત કર્મમાં પ્રયુક્ત ઝંજાલ) મધમાખીઓ [છે.] યજુર્વેદજ (યજુર્વેદવિહિત કર્મજ) પુષ્પ [છે. સોમાદે જલો] તે અમૃતરૂપ જલો [થાય છે.] ૧ ॥

तानि वा एतानि यजुः स्येवं यजुर्वेदमभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
न्नाद्य रसोज्जायत ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેજ આ [મધમાખીઓરૂપ] યજુષાઓ આ યજુર્વેદનું (યજુર્વેદવિહિત કર્મનું) આલોચન કરતી હવી તે આલોચન કરેલા યાગાદિકર્મ]ના કીર્તિ, તેજ, ઈન્દ્રિય, બલ. [ને] લક્ષણ કરવાયાગ્ય આત્મ [એ રૂપ] રસ ઉપભોગ : ૨

तद्वज्ઞસ્તદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વાદતદદેતદાદિત્યસ્ય મધુકૃતઃ સૂર્યમ્ ॥ ૩ ॥ इति
તૃતીયમપાઠકસ્ય દ્વિતીયઃ સ્વઠઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[કીર્તિથી માંડીને આત્મપર્યવતનો] તે [રસ] વિશેષ ગમન કરતો હવો. તે આદિત્યનો સર્વલક્ષીથી આશ્રય કરતો હવો. જે આ સૂર્યનું ધાતું રૂપ [દેખાય છે] તેજ આ [કીર્તિ આદિ છે.] ૩. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૨

હવે ત્રીજા મધુ કથન કરે છે:—

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य मतीच्यो मधुनादचो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

૧ શબ્દાર્થઃ—હવે જે આનાં પશ્ચિમભણીનાં કિરણો [છે] તેજ આની પશ્ચિમભણીની મધુનાડીઓ [છે.] સામોજ (સામવેદવિહિત કર્મમાં પ્રયુક્ત મંત્રોજ) મધમાખીઓ [છે.] સામવેદજ (સામવેદવિહિત કર્મજ) પુષ્પ [છે. સોમાદિ જલો] તે અમૃતરૂપ જલો [થાય છે] ૧

૨ તાંનિ વા એવાનિ સામાન્યેત્ સામવેદમભ્યતપસ્સ્તસ્યાભિવક્તૃસ્ય યશસ્તેજ इन्द्रियं वीर्यम-
न्नाद्यસ્ રસોઽજાયત ॥ ૨ ॥

૩ શબ્દાર્થઃ—[તેમાં રહેલાં રસોને લઇને] તેજ આ સામો (સામવેદવિહિત કર્મમાં જોડેલા મંત્રો) આ સામવેદજ (સામવેદવિહિત કર્મજ) આલોચન કરતાં હવાં. તે આલોચન કરેલાં [યાગાદિ કર્મ] નો કીર્તિ, તેજ, ઇન્દ્રિય, બલ ને લક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્ન [એ રૂપ] રસ ઉપજાયો. ૨

તદ્વચસરત્તદાદિત્યમભિતોઽધ્યત્તદ્વા એવદેત્તદાદિત્યસ્ય કૃણ્વન્ રુપમ્ ॥ ૩ ॥ इति तृतीय-
प्राष्ठकस्य तृतीयः खण्डः ॥ ૩ ॥

૪ શબ્દાર્થઃ—[કીર્તિની માંડીને અન્નપર્ચત] તે [રસ] વિશેષે ગમન કરતો હવો. તે આદિત્યનો સર્વભણીથી આશ્રય કરતો હવો જે આ આદિત્યનું કાળું રૂપ (સાધકોવડે દેખાય છે) તેજ આ [છે] ૩ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૩ હવે થેયુ મધ દેખાડે છે—

અથ એસ્યોદજ્ઞો રક્તમસ્તા એવોસ્યોદીચ્યો મધુનાડયોઽથર્વાહિરસ એવ મધુકૃત્તિતિહાસ-
પુરાણં પુષ્પં તા અમૃતા આપઃ ॥ ૧ ॥

૫ શબ્દાર્થઃ—હવે જે આનાં ઉત્તરભણીનાં કિરણો [છે] તેજ આની ઉત્તરભણીની મધુનાડીઓ [છે] અથર્વાગિરસજ (અથર્વા અને અગિરાએ જોયેલા કર્મમાં પ્રયુક્ત મંત્રોજ) મધમાખીઓ [છે] ઇતિહાસપુરાણ (ઇતિહાસપુરાણના સંબંધનું કર્મ) પુષ્પ [છે. સોમાદિ જલો] તે અમૃતરૂપ જલો [થાય છે] ૧

૬ તે વા એતેઽર્વાહિરસ એવદિતિહાસપુરાણમભ્યતપસ્સ્તસ્યાભિવક્તૃસ્ય યશસ્તેજ इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यસ્ રસોઽજાયત ॥ ૨ ॥

૭ શબ્દાર્થઃ—તેજ આ અથર્વાગિરસ આ ઇતિહાસપુરાણનું આલોચન કરતા હવાં. તે આલોચન કરેલાં [કર્મ] નો કીર્તિ, પ્રકાશ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય ને લક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્ન [એ રૂપ] રસ ઉપજાયો. ૨

તદ્વચસરત્તદાદિત્યમભિતોઽધ્યત્તદ્વા એવદેત્તદાદિત્યસ્ય પરં કૃણ્વન્ રુપમ્ ॥ ૩ ॥ इति
तृतीयप्राष्ठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ૪ ॥

૮ શબ્દાર્થઃ—[કીર્તિથી માંડીને અન્નપર્ચત] તે [રસ] વિશેષે ગમન કરતો હવો. તે આદિત્યનો સર્વભણીથી આશ્રય કરતો હવો જે આ આદિત્યનું અત્યંત કાળું રૂપ [સાધકોવડે

દેખાય છે] તેજ આ [છે] ૩ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩ ૪

હવે પાંચમું મંથ દેખાડે છે.—

અથ ચેડસ્પોર્ધ્વા રમયસ્તા ઇવાસ્પોર્ધ્વા મધુનાદ્યા ગુણા ઇવાડ્ડેશ મધુકૃતો વ્રસૈવ પુષ્પં તા અમૃતા આપઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે આનાં ઉર્ધ્વ દ્વિરચો [છે] તેઓજ આની ઉર્ધ્વ મધુનાદીઓ [છે] ગાંધ્ય આદેશોજ મધમાખીઓ [છે] પ્રણવજ (પ્રણવવિદિત કર્મેજ) પુષ્પ [છે] સોમાદિ જલો] તે અમૃતરૂપ જલો થાય છે] ૧

વિવેચન—લોકના દાગને લેવાડે ઇલાદિ વિધિઓ અને કર્માગત સંબંધની ઉપાસનાઓ તે આદેશો છે ૧

તે વા एते ગુણા આદેશા एतद्ब्रह्माभ्यतपस्तस्याभितप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य-
रसोज्जायत ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તેમાં રહેલા રસોને લઇને] તેજ આ ગાંધ્ય આદેશો આ પ્રણવર્તુ (ઈન્કારવિદિત કર્મેર્તુ) આલોચન કરતા હવા તે આલોચન કરેલા કર્મેર્તુ નો કીર્તિ, તેજ, ઉદ્વિધ, ખસ ને લક્ષણ કરવાથીજ અન્ન [એ રૂપ] રસ ઉપજાયો ૨

તદ્વચસરત્તદાદિત્યમભિતોજશ્ચયત્તદાદિત્યસ્ય મધ્યે સ્તોમત इव ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે [મધરૂપ રસ] વિશેષે ગમન કરતો હવો. તે આદિત્યનો સર્વભક્ષી શ્રી આશ્રય કરતો હવો જે [મધ] આ આદિત્યના મધ્યમાં [શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયમાં] એકાગ્રચિત્તવાળા પુરુષને આલેતું હોય એવું [દેખાય છે] તેજ આ [છે] ૩

હવે તે સર્વ મધના ખેયપણની સિદ્ધિમાટે સ્તુતિ કરે છે —

તે વા एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि
वेदा हामृतान्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ૪ ॥ इति तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેજ આ [રોહિતાદિ રૂપો] રસોના રસો [છે. કર્મભાવને યોગેલા] વેદોજ [ત્રણ લોકના સારભૂત હોવાથી] રસો [છે, ને] તેઓના આ [રક્ત આદિ રૂપો] રસો [છે] તેજ આ અમૃતોનાં અમૃતો [છે નિત્ય હોવાથી] વેદોજ અમૃતો [છે, ને] તેઓનાં આ [રોહિતાદિ રૂપો] અમૃતો [છે] ૪. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના પાંચમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩ ૫

જ્ઞાન કરવાથીજ અમૃતોને કહીને હવે તેવડે ઉપજીકા ચલાવનારા અનુચિતન કરવાથીજ દેવ-
અમૃતો ઉપદેશ કરે છે —

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव षण्जीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतद्देवामृतं
दृष्ट्वा दृष्यन्ति ॥ ૧ ॥

શિષ્યાર્થ:—તેમાં જે [સેહિતરૂપ] પ્રથમ અમૃત [છે] તેવડે [પ્રાતઃસંવતના નિયામક] વસુઓ પ્રધાનભૂત અગ્નિવડે (અગ્નિ જેમાં મુખ્ય છે એવાં થકને) ઉપભવન કરે છે. દેવો નિશ્ચય લક્ષણ કરતા નથી, પીતા નથી, [પણ] આ અમૃતને [સર્વ ઉદ્દિશાવડે] અનુભવીનેજ વસ થાય છે. ૧

વિવેચન:—જે સર્વનું સેહિતરૂપ છે તેજ ક્ષિતિ, શરીરનું તેજ, ઉદ્દિશામર્થ, શરીરસામર્થ્ય ને શરીરની સ્થિતિના હેતુભૂત અમ છે. તથા તેજ મધ વા અમૃત છે. ૨૬ ને ધરણના ઘોષેથી રહિત દેવો તે અમૃતને પીતાની ઉદ્દિશાવડે અનુભવીને વસ થાય છે. આ પ્રમાણે પચે મધમાં સમજવું. ૧

દેવો ઉત્સાહવાળા થઈ તે અમૃતવડે ઉપભવિશ ચલાવે છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुચ्यन्ति ॥ ૨ ॥

શિષ્યાર્થ:—તે [વસુઓ] આજ રૂપપ્રતિ, [ભોજ ભોગનો સમય નહિ બહી] ઉપરામ થાય છે, [અને ભોગનો સમય થાય ત્યારે અમૃતના ભોગભારે] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળા થાય છે. ૨

હવે એ ઉપાસનાનું રૂપ કહે છે:—

स य एतदेवममृतं वेद वक्षनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं हृत्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥

શિષ્યાર્થ:—જે આ અમૃતને એવી રીતે (પૂર્વોક્તરીતે) ઉપાસે છે, તે વસુઓમાંનાજ એક થકને પ્રધાનભૂત અગ્નિવડેજ આ અમૃતને [સર્વ કરણોવડે] અનુભવીનેજ વસ થાય છે. જે આજ રૂપપ્રતિ [ભોગલક્ષ્યકાસે] ઉપરામ થાય છે, [ને ભોગલાલમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળો થાય છે તે [પણ વસુઓની પેઠે સર્વને એમજ અનુભવે છે.] ૩

હવે ભોગપ્રાપ્તના સમયનો નિર્ણય કરે છે:—

स चावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वक्षनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्यता ॥ ૪ ॥ इति तृतीयमपाठकस्य पट्टः खण्डः ॥ ૬ ॥

શિષ્યાર્થ:—તે [વિદ્વાન] ન્યાયુધી આદિત્ય પૂર્વમાં ઉદય થાય છે, [ને] પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી પ્રસિદ્ધ વસુઓના અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને આસ થાય છે, [વસુઓને અધીન તથા તેમના ભોગ્યરૂપ થતા નથી.] ૪-૬એ પ્રમાણે ત્રીજા અપાઠકના છઠા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૬

પહેલા અમૃતના સંબંધમાં ચિંતન કરવાનોજ કહીને હવે બીજા અમૃતના સંબંધમાં જે ખ્યાન કરવાનોજ છે તે જણાવે છે:—

अय यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येत-
देवामृतं हृत्वा तृप्यन्ति ॥ ૧ ॥

શિષ્યાર્થ:—હવે જે બીજું અમૃત [છે] તેમાં મધ્યદિનના નિયામક [રુદ્રો-પ્રધાનભૂત

ઇદ્રવડે ઉપલબ્ધ કરે છે દેવો નિશ્ચય ભક્ષણ કરતા નથી, [ને] પીતા નથી, [પણ] આ અમૃતને [સર્વે ઇદ્રિયાવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે. ૧

દેવો ઉત્સાહયુક્ત થઈ તે અમૃતવડે ઉપલવિષ્ઠ થવાને છે એમ જણાવે છે:—

ત एतदेवरूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તે [રુદ્રો] આજ રૂપપ્રતિ [એઇ ભોગનો સમય નહિ જાણી] ઉપરામ થાય છે, અને [ભોગનો સમય થાય ત્યારે અમૃતના ભોગમાટે] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળા થાય છે. ૨

હવે ઉપાસનાનું ક્ષણ કહે છે—

स य एतदेवममृतं चेद रुद्राणामेवैको भूत्वैन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—એ આ અમૃતને એવી રીતે ઉપાસે છે તે રુદ્રોમાંનાજ એક થઇને પ્રધાનભૂત ઇદ્રવડેજ આ અમૃતને [સર્વે કરણવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે, [તથા] તે આજ રૂપ પ્રતિ [ભોગભાવકાલે] ઉપરામ થાય છે, [ને ભોગકાલમાં આ રૂપપ્રતિ ઉદયમાળા થાય છે. ૩

હવે તે ઉપાસકના ભોગકાલના પરિભાષણને નિર્ણય કરે છે:—

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्यंता ॥ ૪ ॥ इति तृतीयपपाठकस्य सप्तमः खण्डः ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—તે [ઉપાસક] જ્યાંસુધી આદિત્ય પૂર્વમાં ઉદય થાય છે, [અને] પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે છે તેથી-અમણા [કાલ એટલે તે] દક્ષિણમાં ઉદય પામે છે, [અને] ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી રુદ્રોનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના સાતમા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩ ૭

હવે ત્રીજા અમૃતનાં આનંદો પ્રકર જણાવે છે:—

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेनमुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—હવે જે ત્રીજું અમૃત [છે] તેપ્રતિ પ્રધાનભૂત વરુણવડે આદિત્યો ઉપલબ્ધ કરે છે. દેવો નિશ્ચય ભક્ષણ કરતા નથી, પીતા નથી, [પણ] આ અમૃતને [સર્વે કરણોથી] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે. ૧

હવે અમૃતના ઉપભોગકાલે આદિત્યો ઉભી થાય છે એમ જણાવે છે:—

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તે [આદિત્યો ભોગભાવકાલે] આજ રૂપપ્રતિ ઉપરામ પામે છે, [ને ભોગના સમયમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉદયમાળા થાય છે. ૨

તે આનંદનું ક્ષણ કહે છે:—

સ ય એતદેવમમૃતં વેદાદિત્યાનામેવૈકો ભૂત્વા વરુણેનૈવ મુલ્કેનૈતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા વૃણ્યતિ
સ એતદેવ રૂપમમિસંવિશત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આ અમૃતને એવી રીતે ઉપાસે છે તે આદિત્યોમાનેજ એક થઇને પ્રધાનભૂત વરુણનેજ આ અમૃતને [સર્વે કરણોવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે. [તથા] તે આજ રૂપપ્રતિ [લોગાભાવકાલે] ઉપરામ થાય છે, [ને લોગકાલમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળો થાય છે. ૩

તે ઉપાસના લોગકાલના પરિભ્રાણનો નિશ્ચય કરે છે—

સ યાવદાદિત્યો દક્ષિણત ઉદેતોત્તરતોઽસ્તમેતા દ્વિસ્તાવત્પશ્ચાદુદેતા પુરસ્તાદસ્તમેતાઽઽ-
દિત્યાનામેવ તાવદાધિપત્ય સ્વારાજ્યં પયેતા ॥ ૪ ॥ इति तृतीयमपाठकस्याष्टमः खण्डः ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [ઉપાસક] જ્યાંસુધી આદિત્ય-દક્ષિણમાં ઉદય પામે છે, [ને] ઉત્તરમાં અસ્ત પામે છે તેથી બમણો [કાલ એટલે તે] પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે, [ને] પૂર્વમાં અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી આદિત્યોનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠના આઠમા અંકની તોત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૮

હવે ચોથા અમૃતના ધ્યાનાદિનું ક્રમથી નિરૂપણ કરે છે—

અયં યચ્ચતુર્થમમૃતં તન્મરુત ઉપજીવન્તિ સોમેન મુલ્કેન નૈવ દેવાં અન્નન્તિ ન પિબન્ત્યે-
તદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા વૃણ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે ચોથું અમૃત છે તેપ્રતિ મરુતો પ્રધાનભૂત સોમવડે ઉપજવનું કરે છે, દેવો નિશ્ચય ભક્ષણ કરતા નથી, પીતા નથી, [પણ] આ અમૃતને [સર્વે કરણોવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે. ૧

ત એતદેવ રૂપમમિસંવિશત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ આજ રૂપપ્રતિ [લોગાભાવકાલે] ઉપરામ પામે છે, [ને લોગકાલે] આ રૂપપ્રતિ ઉદ્યોગવાળો થાય છે. ૨

સ ય એતદેવમમૃતં વેદ મરુતામેવૈકો ભૂત્વા સોમેનૈવ મુલ્કેનૈતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા વૃણ્યતિ
સ એતદેવ રૂપમમિસંવિશત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આ અમૃતને એવી રીતે ઉપાસે છે તે મરુતોમાનેજ એક થઇને પ્રધાનભૂત સોમવડે આ અમૃતને [સર્વે કરણોવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે, [તથા] તે આજ રૂપપ્રતિ [લોગાભાવકાલે] ઉદાસીન થાય છે, [ને લોગકાલે] ઉત્સાહવાળો થાય છે. ૩

સ યાવદાદિત્યઃ પશ્ચાદુદેતા પુરસ્તાદસ્તમેતા દ્વિસ્તાવદુત્તરત ઉદેતા દક્ષિણતોઽસ્તમેતા
મરુતામેવ તાવદાધિપત્ય સ્વારાજ્યં પયેતા ॥ ૪ ॥ इति तृतीयमपाठकस्य नवमः खण्डः ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [ઉપાસક] જ્યાંસુધી સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે, [ને] પૂર્વમાં અસ્ત પામે છે તેથી બમણો [કાલ એટલે તે] ઉત્તરમાં ઉદય પામે છે, [અને] દક્ષિણમાં

અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી અસ્તોનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩ ૯

હવે પાંચમા અમૃતના ધ્યાનાદિને ક્રમથી કહે છે:—

અથ યત્પન્નમમૃતં તત્સાધ્યા ઉપજીવન્તિ વ્રહ્મણા મુરેન ન ધૈ દેવા અશન્તિ ન પિવન્ત્યે-
તદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—હવે જે પાંચમું અમૃત [૭] તેપ્રતિ સાધ્યા પ્રધાનભૂત બ્રહ્માવડે ઉપજવન
કરે છે તેવો નિશ્ચય લક્ષણ કરતા નથી, પીતા નથી, [પણ] આ અમૃતને [સર્વે કરણોવડે]
અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે ૧

ત એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુચ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તેઓ આજે રૂપપ્રતિ [ભોગાભાવકાલે] ઉદાસીન થાય છે, [ને ભોગના
અનસરમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉદમવાળા થાય છે ૨

સ ય એતદેવમૃતં ઘેદ સાધ્યાનામેવૈકો ભૂત્વા વ્રહ્મણૈવ મુરેનૈતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ
સ એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—જે આ અમૃતને એવી રીતે ઉપાસે છે તે સાધ્યામાંનાજ એક થઈને
પ્રધાનભૂત બ્રહ્માવડેજ આ અમૃતને [સર્વે કરણોવડે] અનુભવીનેજ તૃપ્ત થાય છે તે આજે
રૂપપ્રતિ [ભોગાભાવકાલમાં] ઉદાસીન થાય છે, [ને ભોગસમયમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળો
થાય છે ૩

સ યાવદાદિત્ય ઉત્તરતઃ પૂર્વે દક્ષિણતોઽસ્તમેતાં દ્વિસ્તાવદ્ધ્વમુદેતાઽર્વાગસ્તમેતા સાધ્યા-
નામેવ તાવદાધિપત્યસ્ત્વારાજ્યં પર્વતા ॥ ૪ ॥ इति तृतीयपपाठकस्य दशमः खण्डः ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થ:—તે [ઉપાસક] જ્યાંસુધી આદિત્ય ઉત્તરમાં ઉદય પામે છે, [ને] દક્ષિણમાં
અસ્ત પામે છે તેથી અમલો [કાલ એટલે તે] ઉર્ધ્વમાં ઉદય પામે છે, [ને] અધોમાં
અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી સાધ્યાનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪. એ
પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના દશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩ ૧૦

પચ પર્વાણિવડે મધુનિવાનું કથન કરીને હવે તેના ક્રમથી સુક્રિતરૂપે કલ્પના પર્વમાનપણને જણાવવાનો
આરંભ કરે છે —

અથ તત્ત ઉર્ધ્વં સદેત્ય નૈવોદેતા નાસ્તમેતૈકલં એવ મધ્યે સ્થાતા તદેવ શ્લોકઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—ત્યારપછી (પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મોનાં ફલ આપવારૂપે, અનુમદ કર્યા
પછી) બ્રહ્માભૂત [થઈને વર્તમાન થયા છતાં સ્વમહિમામાં] પ્રકાશ પામીને [સૂર્ય જેઓને
ખાતે ઉદય થાય છે તે પ્રાણીઓના અભાવથી સ્વમહિમામાં સ્થિત થયા છતાં] નથીજ ઉદય
પામતા, [અને] નથી અસ્ત પામતા, [કિંતુ] અદ્વિતીય [થઈને] જ સ્વાત્મામાં સ્થિત થાય
છે. [બ્રહ્મલોકમાં સૂર્યનો ઉદય તથા અસ્ત નથી] તેમાં [કોઈ ઉપાસકે કહેલો] આ મંત્ર
[છે.] ૧

ન વૈ તત્ર ન નિમ્લોચ નોદિયાય કદાચન । દૈવાસ્તેનાદૃસત્યેન મા વિરાધિપિ વ્રહ્મણેતિ ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—તે [અક્ષલોક] માં નિશ્ચય [સૂર્ય સત્રિદિવસવડે મનુષ્યના આયુષને ક્ષય કરતા] નથી [ત્યાં કોઈ પણ કારણથી] કદીપણ [સૂર્ય] અસ્ત પામતા નથી, [તથા] ઉદય થતા નથી. હે દેવો ! તે સત્યવડે હું અક્ષથી વિરોધ ન પામું (અને અક્ષની અપ્રાપ્તિ ન થાઓ.) ઇતિ ૨

તે ઉપાસકનું કહેતું સહ છે એમ ઉપાસનાના ક્ષણના ક્યનરૂપે શ્રુતિ કહે છે—

ન હ વા અસ્મા ઉદેતિ ન નિમ્લોચતિ સકુદિવા હૈવાસ્મૈ ભવતિ ય ઇતામેવં વ્રહ્મોપનિષદં વેદ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—જે આ વેદના રહસ્યને (મધુવિદ્યાને) ઝાંવી રીતે (પૂર્વે કદા પ્રમાણ) જાણે [આ [ઉપાસક] ને માટે નિશ્ચય [સૂર્ય] ઉદય થતા નથી, [તથા] અસ્ત પામતા નથી, આનેમાટે સર્વદા દિવસજ થાય છે. ૩

આ મધુવિદ્યાની રત્નિમાટે તે અક્ષ આદિક શિષ્ટપુરુષોથી ગ્રાપ્ત થઈ છે એમ જણાવે છે—

તદ્દૈતદ્વ્રહ્મા પ્રજાપતય ઉવાચ પ્રજાપતિર્મનવે મનુઃ પ્રજાભ્યસ્તદ્દૈતદુર્વાલકાયાઽઽસ્ત્રણયે જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ મોવાચ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—તે આ [મધુવિજ્ઞાન] હિરણ્યગર્ભ વિરાટને કહેતા હવા વિરાટ મનુને [ને] મનુ [હૃદવાકુ આદિ] પ્રજાઓને [કહેતા હવા] તે આ અક્ષ (મધુવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષવિદ્યા) [અરુણ] પિતા [પિતાના] ચોથા પુત્ર ઉર્વાલક આસ્રણિને કહેતા હવા ૪

આ મધુવિદ્યાના અધિષ્ઠારી કોણ છે તે જણાવે છે—

ઈદં વાચ તજ્ઞયેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ પ્રશ્નયાત્પણાપ્યાય વાઽન્તેવાસિન ॥ ૫ ॥

શંખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ આ તે અક્ષ (મધુવિજ્ઞાન) પિતા જ્યેષ્ઠ પુત્રને કહે, વા [આચાર્ય] ચોથા શિષ્યને [કહે] ૫

તેમા પુત્ર અને શિષ્યથી ભિન્ન પાત્રોના નિષેધ કરે છે

નાન્યસ્મૈ કસ્મૈચન યયગ્યસ્મા ઇમામદ્ભિઃ પરિચીદીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દધાદેતદેવ સતો ભૂય ઇત્યેતદેવ સતો ભૂય ઇતિ ॥ ૬ ॥ ઇતિ તૃતીયમપાઠકસ્યૈકાદશઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૧૧ ॥

શંખદાર્થઃ—અન્ય કોઈને પણ ન [કહે] જે આ [આચાર્ય] ને [કોઈ] મનુદવડે પરિવેષિત ધનથી પૂર્ણ આ [પૃથિવી મધુવિદ્યાના નિષ્કૃય-અલોક-માં] આપે [તે આ તેના નિષ્કૃય નથી, કારણકે] આ [મધુવિદ્યાનું] દાન જ તેથી (તે દાનથી) અધિકતર [ફલવાળું છે] ઇતિ આજ તેથી અધિકતર [છે] ઇતિ [બેરવાર કથન આદરમાટે છે.] ૬ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાસકના અગીઆરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨. ૧૧

સકાલિદા અતિશય ફલવાળી હોવાથી તે અન્ય પ્રકારવડે કહેવાયોગ્ય છે તેથી ગાયત્રીરૂપ ઉપાસવડે દેવે અક્ષનું નિરૂપણ યાગ છે—

અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી મરતોનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪. એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના નવમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૯

હવે પાંચમા અમૃતના આનાદિને ક્રમથી કહે છે:—

અથ યત્પશ્ચમમૃતં તત્સાધ્યા ડપજીવન્તિ બ્રહ્મણા મુલેન ન ચૈ દેવા અશન્તિ ન પિવન્ત્યે-
તદેવામૃતં દદ્વા તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—હવે જે પાંચમું અમૃત [છે] તેપ્રતિ સાધ્યા પ્રધાનભૂત અદ્વાવડે ઉપજવન
કરે છે. દેવા નિશ્ચય ભક્ષણ કરતા નથી, પીતા નથી, [પછી] આ અમૃતને [સર્વે કર્ણોવડે]
અનુભવીનેજ વહેંચાય છે. ૧

૥૥૥ ત્વં એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુચ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તેઓ આજ રૂપપ્રતિ [ભોગાભાવકાલે] ઉદાસીન થાય છે, [ને ભોગના
અંતઃસંરમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉદભવાળા થાય છે. ૨

સ ય એતદેવમમૃતં પેદ્ સાધ્યાનામેચૈકો ભૂત્વા બ્રહ્મણૈવ મુલેનૈતદેવામૃતં દદ્વા તૃપ્યન્તિ
સ એતદેવ રૂપમભિસંવિશન્ત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—જે આ અમૃતને એવી રીતે ઉપાસે છે તે સાધ્યામાંનાજ એક થઈને
પ્રધાનભૂત અદ્વાવડેજ આ અમૃતને [સર્વે કર્ણોવડે] અનુભવીનેજ વહેંચાય છે. તે આજ
રૂપપ્રતિ [ભોગાભાવકાલમાં] ઉદાસીન થાય છે, [ને ભોગસંભેયમાં] આ રૂપપ્રતિ ઉત્સાહવાળો
થાય છે. ૩

સ યાવદાદિધ્ય-ઉત્તરત્ત્વદેતા દક્ષિણતોસ્તમેતાં દિસ્તાવદ્ધ્વમૃદેતાડ્વાંગસ્તમેતાં સાધ્યા-
નામેવ તાવદાધિપત્યસ્વારાજ્યં-પર્યંતા ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—તે [ઉપાસક] જ્યાંસુધી આદિત્ય ઉત્તરમાં ઉદય પામે છે, [ને] દક્ષિણમાં
અસ્ત પામે છે તેથી અંતર્યામી કાલ એટલે તે [ઉર્ધ્વમાં ઉદય પામે છે, [ને] અધોમાં
અસ્ત પામે છે ત્યાંસુધી સાધ્યાનાજ અધિપતિપણને [તથા] સ્વારાજ્યને પામે છે. ૪. એ
પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના દશમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૧૦

પંચ પચાવડે અનુવિતાનું કથન કરીને હવે તેના ક્રમથી ચક્રિતરૂપ દશમાં પર્વમાનપણને જણાવવાનો
આરંભ કરે છે:—

અથ તત્ત્વ ઋદ્ય તૈવોદેતા નાસ્તમેતૈકલ એવ મધ્યે સ્યાતા તદેવ શ્લોકઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—ત્યારપછી (પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મોનાં ફલ આપનારૂપ, અનુગ્રહ કર્યા
પછી) અહીંભૂત [થઈને વર્તમાન થયા છતાં સ્વમહિમામાં] પ્રકાશ પામીને [સૂર્ય જેઓને
માટે ઉદય થાય છે તે પ્રાણીઓના અભાવથી સ્વમહિમામાં સ્થિત થયા છતાં] નથીજ ઉદય
પામતા, [અને] નથી અસ્ત પામતા, [કિંતુ] અદ્વિતીય [થઈને જ સ્વાત્મામાં સ્થિત થાય
છે] અહીંલોકમાં સૂર્યના ઉદય તથા અસ્ત નથી] તેમાં [કાઈ ઉપાસકે કહેલો]: આ મંત્ર
[છે] ૧

ન વૈ તત્ર ન નિમ્લોચ નોદિયાય કદાચન । દેવાસ્તેનાહ સત્યેન મા વિરાધિપિ વ્રહ્મણેતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તે [અગ્નિલોક]માં નિશ્ચય [સૂર્ય સન્નિધિનસવરે મનુષ્યના આધુપ્તો ક્ષય કરતાં] નથી. [ત્યાં કોઈ પણ કારણથી] કદીપણ [સૂર્ય] અસ્ત પામતા નથી, [તથા] ઉદય થતા નથી. હું દેવા । તે સત્યવરે હું અગ્નિથી વિરોધ ન પામું: (અને અગ્નિની અપ્રમાદિ ન થાય.) ઇતિ. ૨

તે ઉપાસકને કહેવું સંભવ છે એમ ઉપાસનાના ફલના કથનરૂપે શ્રુતિ કહે છે:—
ન હ વા અસ્મા ઉદેતિ ન નિમ્લોચતિ સઠદિવા દૈવાસ્મૈ ભવતિ ચ એતામેવં વ્રહ્મોપનિષદં વેદ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—જે આ વેદના રહસ્યને (મધુવિજ્ઞાને) એવી રીતે (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) જાણે છે આ [ઉપાસક]ને મારે નિશ્ચય [સૂર્ય] ઉદય થતા નથી, [તથા] અસ્ત પામતા નથી; આનેમારે સૂર્યના દિવસજ થાય છે. ૩
આ મધુવિજ્ઞાની શ્રુતિમારે તે, અગ્નિ આદિ સિદ્ધિપ્રાપ્ત થઈ છે એમ જણાવે છે:—
તદૈતદ્વ્રહ્મા પ્રજાપતય ઉવાચ પ્રજાપતિર્મનવે મનુઃ પ્રજાભ્યસ્તદૈતદ્વ્રહ્મલોકાયાઽઽરુણ્યે જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ પ્રોવાચ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—તે આ [મધુવિજ્ઞાન] હિરણ્યગર્ભ વિરાટને કહેતા હવા. વિરાટ મનુને [તે] મનુ [કહેવાકુ આદિ] પ્રજાઓને [કહેતા હવાં.] તે આ અગ્નિ (મધુવિજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવિદ્યા). [અરુણ] પિતા [પિતાના] ગોઠા પુત્ર ઉદાસક આરુણને કહેતા હવા. ૪
આ મધુવિજ્ઞાના અધિકારી કાણ છે તે જણાવે છે:—

ઇદં વાચ તજ્જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા વ્રહ્મ મદ્રૂયાત્મણાપ્યાય વાઽન્તેવાસિન ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—પ્રસિદ્ધ આ તે અગ્નિ (મધુવિજ્ઞાન) પિતા જ્યેષ્ઠ પુત્રને કહે. વા. [આચાર્ય] શાશ્વ શિશ્યને [કહે.] ૫
તેમાં પુત્ર અને શિષ્યથી લિંગ પાત્રો નિષેધ કરે છે:

નાન્યસ્મૈ કસ્મૈચન યદ્યપ્યસ્મા હમામંદ્ભિઃ પરિચ્છીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દધાદેતદેવ તતો ભૂય હત્યેતદેવ તતો ભૂય ઇતિ ॥ ૬ ॥ ઇતિ તૃતીયપ્રપાઠકસ્વૈકાદશઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થ:—અન્ય કોઈને પણ ન [કહે.] એ આ આચાર્ય ને [કોઈ] સમૃદ્ધવરે પરિવેશિત ધનથી પૂર્ણ આ [પૃથિવી મધુવિજ્ઞાના નિષ્ક્રય-અહ્લા-માં] આપે [તે આ તેના નિષ્ક્રય નથી, કારણકે] આ [મધુવિજ્ઞાન] દાન જ તેથી (તે દાનથી) અધિકતર [ફલવાળું છે.] ઇતિ. આજ તેથી અધિકતર [છ.] ઇતિ. [ચેરવાર કથન આદરમારે છે.] ૬
એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના અગ્નીઆરમા અગ્ની તાતપર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૧૧
અગ્નિવિદ્યા અતિશય ફલશાળી હોવાથી તે અન્ય પ્રકારવડે કહેવાયોગ્ય છે તેથી ગાયત્રીરૂપ ઉપાસવડે હવે અગ્નિ નિરૂપણ થાય છે:—

ગાયત્રી યાદૃઃ સર્વં ભૂતં યદિદં કિંચ વાગ્વૈ ગાયત્રી વાગ્વાદૃઃ સર્વં ભૂતં ગાયતિ
ચ ગાયતે ચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ સર્વ ભૂત (પ્રાણીઓનો સમૂહ) [વા] જે કંઈ આ [સ્થાનરજગમ
છે તે સર્વ] ગાયત્રીજ [છે ગાયત્રીજનું સર્વભૂતરૂપણું ઘટે નહિ તેથી તે ગાયત્રીનું કારણ
જે શબ્દરૂપ વાણી છે તે ગાયત્રી છે એમ કહે છે:—] વાણીજ ગાયત્રી [છે,] વાણીજ આ
સર્વભૂતનું [“આ ગાય છે,” “આ અર્થ છે,” એમ] કથન કરે છે, અને [“આનાથી
ભય ન પામ”] ઇત્યાદિ કથનરૂપે તેમનું ભયથી [રક્ષણ કરે છે [વાણીને ગાયત્રીના અનન્ય-
પણાથી વાણી જે કથન ને રક્ષણ કરે છે તે કથન ને રક્ષણ ગાયત્રીજ કરે છે.] ૧

હવે પૃથિવી ગાયત્રી છે એમ જણાવે છે—

યા યૈ સા ગાયત્રીયં વાવ સા યેયં પૃથિવ્યસ્યાઃ હૃદૃઃ સર્વં ભૂતં પ્રતિષ્ઠિતમેતામેવ નાતિ-
શ્રીયતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તે [સર્વભૂતરૂપ] પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી [છે] આજ તે [છે,] જે આ
પૃથિવી [છે,] જેથી આ [પૃથિવી]માં આ સર્વ ભૂત સ્થિત [છે, ને તેઓ] આ
[પૃથિવી]નું ઉલ્લંઘન કરીને નથીજ રહેતાં [તેથી-સર્વભૂતોના સંબંધથી-ગાયત્રી પૃથિવી
છે.] ૨

હવે ગાયત્રીની શરીરરૂપતા જણાવે છે:—

યા યૈ સા પૃથિવીયં વાવ સા યદિદમસ્મિન્પુરુષે શરીરમસ્મિન્હીમે પ્રાણાઃ પ્રતિષ્ઠિતા
પત્તદેવ નાતિશીયન્તે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તે પ્રસિદ્ધ પૃથિવીરૂપ [ગાયત્રી છે] આજ તે [છે,] જે આ આ
પુરુષમાં શરીર [છે] જેથી આ [શરીર]માં આ [ભૂતશબ્દરૂપ વાગ્ય] પ્રાણો સ્થિત [છે,
ને તેઓ] આ [શરીર]નું ઉલ્લંઘન કરીને નથીજ રહેતા [તેથી સર્વપ્રાણોના સંબંધથી-
ગાયત્રી શરીર છે.] ૩

હવે ગાયત્રીના હૃદયરૂપને જણાવે છે:—

યદેં તત્પુરુષે શરીરમિદં વાવ તદ્યદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે હૃદયમસ્મિન્હીમે પ્રાણાઃ પ્રતિષ્ઠિતા
પત્તદેવ નાતિશીયન્તે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે તે [આ] પુરુષમાં પ્રસિદ્ધ [ગાયત્રીરૂપ] શરીર [છે] આજ તે [છે,
જે આ પુરુષની અંતર હૃદય [છે,] જેથી આ [હૃદયકમલ]માં આ [ભૂતશબ્દરૂપ વાગ્ય]
પ્રાણો સ્થિત [છે ને તેઓ] આ [હૃદયકમલ]નું ઉલ્લંઘન કરીને નથીજ રહેતા [તેથી-
સર્વભૂતરૂપ પ્રાણોના સંબંધથી-ગાયત્રી હૃદય છે.] ૪

પ્રવેશિત ગાયત્રીનું ચારે બાજુથી ઉપગ્રસ્તરૂપું હોવાથી તેનું ચાર ખોલવાળાપણું જણાવે છે:—

સૈવા ચતુષ્પદા પદ્ધિવા ગાયત્રી તદેતદ્વાચમ્બયત્કમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ ગાયત્રી [છ અક્ષરનું એક પદ એવાં] ચાર પદવાળી, [ને વાણી, ભૂતો, પૃથિવી, શરીર, હૃદય ને પ્રાણરૂપ] છ પ્રકારવાળી [થાય છે.] તે આ [અર્થ] મંત્રે પેણ કહ્યો [છે.] ૫

વિવેચન—આ ચાર પદવાળી ને છ પ્રકારવાળી ને ગાયત્રી કહી તે ગાયત્રીનામવાળુ ગાયત્રીઅવચિત્ત અક્ષર છે, તેમા નીચેનો મત્ર પ્રમાણ ૫

હવે ગાયત્રીનામના અક્ષરની વિશૂતિનો વિસ્તાર કહે છે—

તાવાનસ્ય મહિમા તત્તો જ્યાપાદ્ય પુરુષઃ પાદોઽસ્ય સર્વં ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—ગાયત્રી અવચિત્ત અક્ષરનાં ચાર પદ ને છ પ્રકાર ઉપર કહ્યાં] તેટલો આનો (ગાયત્રીઅવચિત્ત અક્ષરનો) મહિમા (વિશૂતિનો વિસ્તાર) છે, અને તેથી મહત્તર [વિકારરહિત] પુરુષ [છે] આ [ગાયત્રીઅવચિત્ત અક્ષર] નો [એક] પાદ સર્વ ભૂતો [છે, અને] આનું ત્રણ પાદવાળું [પુરુષરૂપ] અમૃત પ્રકારવાળા [આત્મા] માં [સ્થિત છે] ઇતિ ૬ શરીરની બહારના આકાશની અક્ષરપતા કહે છે—

યદૈ તદ્વ્યક્ષેતીદં વાવ તયોઽયં વહિર્ધાં પુરુષાદાકાશો યો વૈ સ વહિર્ધાં પુરુષાદાકાશઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તે [ત્રણ પાદવાળું અમૃત પ્રધાનભૂત ગાયત્રીપદ] પ્રસિદ્ધ અક્ષર એમ [કહ્યું છે] આ [અક્ષર] ને તે [છે,] જે આ પુરુષથી બહાર આકાશ [છે,] જે તે પુરુષથી બહાર પ્રસિદ્ધ આકાશ [છે] ૭

હવે શરીરની અંતરના આકાશની અક્ષરપતા કહે છે—

અયં વાવ સ'યોઽયમન્તઃ પુરુષ આકાશો યો વૈ સોઽન્તઃ પુરુષ આકાશઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આ [અક્ષર] ને તે [છે,] જે આ પુરુષની (પુરુષના શરીરની) અંતર આકાશ [છે,] જે તે પુરુષની અંતર પ્રસિદ્ધ આકાશ [છે] ૮

હવે હૃદયમયની અંતરના આકાશની અક્ષરપતા કહે છે—

અયં વાવ સ યોઽયમન્તર્હૃદય આકાશસ્તદેતત્પૂર્ણમવર્તિતં પૂર્ણમવર્તિતનીયં કમતે ચ एवं વેદ ॥ ૯ ॥ ઇતિ તૃતીયપ્રપાઠકસ્ય દ્વાદશઃ સ્કન્ધઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—આ [અક્ષર] ને તે [છે,] જે આ હૃદય [હૃદય] ની અંતર આકાશ [છે,] તે આ [હૃદયઆકાશનામનું અક્ષર] સર્વવ્યાપક [છે, ને] અવિનાશી [છે] જે એ પ્રમાણે (સર્વવ્યાપક ને અવિનાશિયે) [અક્ષરને] ઉપાસે છે [તે] પૂર્ણ ને ઉચ્છેદરહિત વિશૂતિને પામે છે ૯ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના આદ્યમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩ ૧૨

ગાયત્રીનામના અક્ષરની ઉપાસનાનું એક હોવાથી તેના દારૂપાણદિ શુભના વિધાનમાટે આ ખંડનો આદ્યમા યામ છે એ દારૂપાણદિ ઉપાસના અક્ષરની પ્રશિષ્ઠાં હેતુ થાય છે તેમાં હૃદયમાનું પાંચ જિજ્ઞોમાંથી પ્રથમ પૂર્વભૂમિના જિજ્ઞુ નિરૂપણ થાય છે—

તસ્ય હત્વા એતસ્ય હૃદયસ્ય પન્થ દેવસ્ટપયઃ સ યોઽસ્ય પ્રાદ્ ધ્રુવિઃ સ માણસ્તવજ્ઞુઃ સ આદિત્યસ્તદેવત્તેજોઽન્નાઘમિત્યુપાસીત તેજસ્યન્નાદો ભવતિ ચ एवं વેદ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્યઃ—તે આ પ્રસિદ્ધ હૃદયનાં પાંચ [પ્રાણ અને આદિત્યાદિક] દેવોવડે [રક્ષણ કરનાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિના દ્વારરૂપ] છિદ્રો [એ તે પરમાત્માના સ્થાનરૂપ] આ[હૃદયકમલ]ર્તુ [પૂર્વાભિમુખ પુરુષર્તુ] ને પૂર્વભણીર્તુ છિદ્ર [એ] તે (તેમાં ને સ્થિત છે) તે પ્રાણ [એ] ને વાયુ હૃદયના પૂર્વભણીના છિદ્રથી ચાલે છે તે પ્રાણ કહેવાય છે તેનાથી સંબંધવાળું] તે યજ્ઞ [એ તે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા] તે આદિત્ય [એ તે પ્રાણ પરમાત્માના દ્વારપાલ હોવાથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છનાર પુરુષ] તે આ [પ્રાણ]ને તેજોરૂપ [ને] અન્નાદ્ય (અન્નને ભક્ષણ કરનાર) એમ (એવા ને શુભ્રવાળો) ઉપાસે ને એમ ઉપાસે જ [તે] તેજસ્વી [ને] અશ્વર્ણરોગથી રહિત થાય છે. ૧

વિવેચન—પ્રાણ, અશ્વરિદ્ધિ ને સૂર્યનો પરસ્પર સંબંધ છે તેથી તે ત્રણેનો ઉપાસનામાટે અસેદ કહ્યો છે. એમ આગળના અંગેમાં પણ જ્ઞાણરૂપ પ્રાણનો ઉપાસના તેજસ્વી તથા અશ્વર્ણતારહિત થાય છે એમ કહ્યું તે ઉપાસનાનું ગૌણ ફલ છે, અને ઉપાસનાથી વધુ કરેલો દારપાલ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને હેતુ થાય ■ આ મુખ્ય ફલ છે આ પ્રમાણે ગૌણફલનો ને મુખ્યફલનો ભેદ આગળના અંગમાં પણ બહુલો ૧

હવે હૃદયના દક્ષિણ છિદ્રના દારપાલની ઉપાસના કહે છે—

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीं यशस्वेत्युपासीत धीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

શીખદાર્યઃ—હવે આ[હૃદય]ર્તુ ને દક્ષિણભણીર્તુ છિદ્ર (દ્વાર) [એ તેમાં સ્થિત ને વાયુ] તે વ્યાન [એ], તે શ્રોત્ર [એ], તે ચંદ્રમા [એ], તે આ[વ્યાન]ને વિભૂતિ તથા કીર્તિ એમ ઉપાસે ને એમ ઉપાસે છે [તે] વિભૂતિવાળો [ને] કીર્તિવાળો થાય છે. ૨

હવે હૃદયના પશ્ચિમભણીના દારના દારપાલની ઉપાસના કહે છે—

अथ योऽस्य मत्स्यश्च सुषिः सोऽपानः सा वारु सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यनादो भवति य एवं वेद ॥ ૩ ॥

શીખદાર્યઃ—હવે આ[હૃદય]ર્તુ ને પશ્ચિમભણીર્તુ દ્વાર [એ તેમાં રહેલ ને વાયુવિશેષ] તે અપાન [એ], તે વાણી [એ], તે અગ્નિ [એ] તે આ[અપાન]ને [સ્વાધ્યાયોદિથી ઉપજતા] તેજોરૂપ [ને] અન્નને ભક્ષણ કરનાર એમ ઉપાસે ને એ પ્રમાણે ઉપાસે છે [તે સ્વાધ્યાયાદિથી ઉપજતા] તેજનાળો [ને] પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો થાય છે ૩

હવે હૃદયના ઉત્તરભણીના દારના દારપાલની ઉપાસના કહે છે—

अथ योऽस्योदश्च सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ૪ ॥

શીખદાર્યઃ—હવે આ[હૃદય]ર્તુ ને ઉત્તરભણીર્તુ દ્વાર [એ તેમાં સ્થિત ને વાયુ] તે સમાન [એ], તે એનકરણ [એ], તે ઝેઘ (વૃષ્ટિરૂપ રેવ) [એ] તે આ[સમાન]ને [પૈતાની પરોક્ષમાં પ્રખ્યાતપણારૂપ] યશને [પૈતાનાં કરણોવડે બહુવાધાળ્ય કીર્તિરૂપ] વ્યુષ્ટિ એમ ઉપાસે ને એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] યશનાળો [તથા] વ્યુષ્ટિવાળો થાય છે. ૪

હવે ઉદાનનું ઉપાસ્યપણું જણાવે છે :—

અથ યોડસ્યોર્ધ્વઃ સુષિઃ સ યદાનઃ ત વાયુઃ સ આકાશસ્તદેતદોજથ મહથ્વેત્યુપાસી-
તૌજસ્વી મહસ્વાનંબતિ ય एवं વેદ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે આ[હૃદય]નું જે ઊર્ધ્વ દ્વાર [છે તેમાં રહેલો જે વાયુ] તે
ઉદાન [છે] તે વાયુ [છે] તે આકાશ [છે] તે આ[ઉદાન]ને બસ ને મહત્પણું એમ
ઉપાસે. જે એમ ઉપાસે છે [તે] બલવાળો [ને] મહત્પણાવાળો થાય છે. ૫

ઉપર કહેતા પાંચ દારપાલોની ઉપાસનાનું ૩૫ પ્રતિપાદન કરે છે —

તે વા एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषाः
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે. આ પાંચ [હૃદયગત] પરમાત્માના પુરુષો—[હૃદયમાં રહેલ
પરમાત્મારૂપ] સ્વર્ગલોકના દ્વારપાલો—[છે] જે આ પાંચ પરમાત્માના પુરુષોરૂપ પરમાત્માના
દ્વારપાલોને એવી રીતે ઉપાસે છે (ઉપાસીને વશ કરે છે) આના કુલમાં વીર [પુત્ર]
ઉત્પન્ન થાય છે જે આ પાંચ પરમાત્માના પુરુષોરૂપ પરમાત્માલોકના દ્વારપાલોને ઉપાસે છે
તે પરમાત્માને પાત્ર છે ૬

વિવેચનઃ—અહિંમુખ મુદ્રા મયેલાં આ ચક્ષુ, જ્ઞાન, વાણી, મન ને પ્રાણવડે હૃદયગત બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિનાં દ્વાર કોલાં છે, અને વિષયથી વિમુખ મયેલાં એ કરણોવડે હૃદયગત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનાં દ્વાર
સમાધિ આદિવડે જીનામાં માય છે તથા તેમને દ્વારપાલ કહેવા છે. ૬

હવે ઉદરમાં રહેલા જ્યોતિની ઉપાસના કહેવાય છે:—

અથ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं
वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सः स्पर्शेनोष्णिमानं
विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिष्टश्च निनद्रमिव नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपपृणोति
तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युપાસીત ચક્ષુષ્યઃ શ્રુતો ભવતિ ય एवं વેદ ય એવ વેદ ॥ ૭ ॥
इति तृतीयप्रपाठकस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ -

શીખદાર્થઃ—હવે [અન્ય ઉપાસના કહે છે:—] આ સ્વર્ગલોકથી [ઉપર] જે
પરમજ્ઞોતિ પ્રકાશે છે, [અને જે પરમજ્ઞોતિ] વિશ્વથી ઉપરમાં [એટલે સંસારરૂપ]
સર્વથી ઉપરમાં [તથા] અનુત્તરોચ્ચમાં [એટલે સત્યલોકાદિ] ઉત્તમલોકોમાં [પ્રકાશે
છે] આજ તે [પરમજ્ઞોતિ છે] જે આ પુરુષની અંતર જ્યોતિ [છે.] તે
[જ્યોતિ]નું આ [સ્પર્શવડે યનાકું] જ્ઞાન છે:—] જ્યારે આ શરીરમાં
સંસ્પર્શવડે [રૂપની સાથે રહેનારી] આ ઉજ્જ્વલતાને જાણે છે [ત્યારે જીવને શરીરમાં
સદ્ભાવ જાણે છે એવી રીતે પરમાત્માનું તથા જીવનું ઉજ્જ્વલાલિંગ છે. હવે તે બંનેનું
અવજ્જલિંગ કહે છે:—] તે[જ્યોતિ]નું આ અવજ્જ (અવજ્જનો ઉપાય) [છે.—] જ્યારે
[પુરુષ જ્યોતિના લિંગને સાંભળવાને ઈચ્છે છે ત્યારે બંને આંગળીવડે બંને] કાન બંધ

કરીને રથના ઘોષના જેવો, બળદના બોલવાના જેવો [ને] બળતા અગ્નિના જેવો [શબ્દ શરીરની અંતર થાય છે] આ સાંભળે છે. તે આ [બોલે] તે દૃષ્ટ (ત્યજ્યા ને નેત્રવડે અનુભવ થયેલ) તથા શ્રુત (શ્રવણવડે સાંભળેલ) એમ ઉપાસે. જે એમ ઉપાસે છે, જે એમ ઉપાસે છે [તે] દર્શનીય [તે] જ્યેષ્ઠાણો થાય છે. ૭

વિવેચન—પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ આ ઉપાસનાનું અદૃષ્ટ ફલ નજીકનું ચ પર્વં વેદ એ પોતા બે વાર કથન આદરભાટે છે. ૭ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના તેરમા પંક્તી તાત્પર્યદાપિધા પૂરી થઈ. - ૩. ૧૩

પ્રતીકદ્વારા બ્રહ્મની ઉપાસના કરીને હવે તે પ્રતીકનો સાગ કરી સચ્ચિદાનંદની ઉપાસના કરેવાનો આદેશ કરે છે:—

સર્વં સ્વચ્ચિદં દ્રક્ષ્ય તજ્જ્ઞાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત । અથ સ્વલ્લ ક્રતુમયઃ પુરુષો પયાક્ર-
તુરસ્મિંલોકે પુરુષો ભવતિ તયેતઃ પ્રેત્ય ભવતિ સ ક્રતું કુર્વોતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સર્વ [નામરૂપાત્મક જગત્] નિશ્ચય બ્રહ્મ [છે, કારણકે આ જગત્] તે [બ્રહ્મ]માંથી ઉપજેલું, તેમાં લય પામનારું, ને તેમાં સ્થિત [છે આ સર્વ બ્રહ્મ છે તેથી] રાગદ્વેષાદિરહિત [થઈ તે બ્રહ્મની વક્ષ્યમાણ શુણ્યવડે] ઉપાસના કરે, (એમજ છે, અન્યથા નથી એવી અવિચલવૃત્તિ કરે,) કારણકે નિશ્ચયરૂપ (જેવો નિશ્ચય તેવો થનારો) છત્ર [છે.] આ શરીરમાં છત્ર જેવા નિશ્ચયવાળો થાય છે તેવો આ [શરીર-]થી વિચિત્ર પામીને થાય છે. [એવી રીતે નિશ્ચયઅનુસાર ફલ થાય છે તેથી] તે [પુરુષ હવે પછી કહેવાશે. તે રીતે] નિશ્ચય કરે. ૧

હવે કેવો નિશ્ચય કરવો તે કહેવામાં પ્રથમ પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મનોમયઃ પ્રાણશરીરો-મારૂપઃ સત્યસદ્ગુણ-આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગ્ન્યઃ
સર્વરસઃ સર્વમિદમધ્યાત્મોઽવાક્યનાદરઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[તે પરમાત્મા] મનોમય, (મનની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિપ્રમાણે પ્રતીત થનારા,) પ્રાણરૂપ (સિંગ-વિજ્ઞાન ને ક્રિયાશક્તિરૂપ) શરીરવાળા, [ચૈતન્યરૂપ] પ્રકાશસ્વરૂપવાળા, જેના અવ્યભિચારિદેલવાળો સંકલ્પ છે એવા, આકાશજેવા સ્વરૂપવાળા, (સર્વવ્યાપક, અત્યંત સૂક્ષ્મ ને રૂપાદિરહિત,) સર્વ (જગત્) જેનું કર્મ છે એવા, (જગત્કર્તા,) [દોષરહિત] સર્વ કામવાળા, [સુખ કરનાર] સર્વ ગંધવાળા, [સુખ કરનાર] સર્વ રસવાળા, આ સર્વ (જગત્) પ્રતિ અભિગમ્ય, પાછીરહિત, (સર્વ ઇન્દ્રિયાથી રહિત) [ને આસક્તિ હોવાથી અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં] સંભ્રમરહિત [છે.] ૨

તે પરમાત્માનો છત્રથી અંગે દેખાડે છે:—

એમ આત્માઽન્તર્દૈવ્યેઽણીયાન્ત્રીદેર્વો યવાદ્વા સર્વપાદ્વા શ્યામાકાદ્વા શ્યામાકત્ત્વજ્ઞાદૈર્વ મ
આત્માઽન્તર્દૈવ્યે જ્યાયાન્પૃથિવ્યા જ્યાયાનન્તરિસાજ્જ્યાયાન્દિવો જ્યાયાનેઽવો લોકેઽમ્યઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—આ [કહુલા શુણ્યવાળો] મારો આત્મા હૃદયની અંતર ડાંગરથી, યા જળથી, વા સરસવથી, વા સામાથી, વા સામાના તંદુલથી (કુરિયાથી) અત્યંત સૂક્ષ્મ [છે]

ઉપરના કથનથી તે આત્મા અણુપરિમાણવાળો છે એમ સમજાય તો તે સમજ દૂર દરવા
હશે છે. —] આ મારો આત્મા હૃદયની અંતર પૃથિવીથી મહાન, અંતરિક્ષથી મહાન, સ્વર્ગથી
મહાન[ન] આ [સર્વ] લોકોથી મહાન [છે:—અનેત છે.] ૩

હવે તે 'મણુષ્યકલ્યાણ'થી જેને નિશ્ચય કરવો તે જણાવે છે:—

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धा सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवास्यनादर. एष य आरमा-
न्तर्हृदय एतद्गणैतमिदः प्रत्यासितस्मचित्ताऽस्मीति यस्य स्याददा न विचित्रिताऽस्तीति
इ स्माऽऽह श्राण्डिल्यः श्राण्डिल्यः ॥ ४ ॥ इति तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

શરૂદ્ધાર્થ:—સર્વ કર્મવાળો, [હોષરહિત] સર્વ કામવાળો, [સુખકર] સર્વ ગંધવાળો,
[સુખકર] સર્વ રસવાળો, આ સર્વપ્રતિ અભિન્યાસ, વાણીરહિત [ને] સંક્રમરહિત આ,
મારો આત્મા હૃદયની અંતર [છે.] આ બ્રહ્મ [છે.] આ[બ્રહ્મ]ને આ[શરીર]થી વિશાળ
પામીને [હું અવશ્ય] પ્રાપ્ત થનારો હું એવો જેનો નિશ્ચય હોય, [પણુ હું મહિ પ્રાપ્ત
થઈ એમ નિશ્ચયના ફલના સંબંધમાં] સંશય ન હોય [તે વિદ્વાન કથિત્વલાવને પામે છે.]
એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાંતિય શાંતિય [આ વિધાને] કહેતા હેવા. ૪

વિવેચન:—આ ઉપાસના શાંતિયનામના કાવિએ પ્રવૃત્ત કરી છે તેથી તે શાંતિય વિદ્વા
કહેવાય છે. શ્રાણ્ડિલ્ય: એ પદનું જે વાર કથન નિશ્ચયના ફલથી સંબંધરૂપ અર્થમાં આદરમંદ છે,
૪ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠના સૌથા ખંડી તાત્પર્યોપદેશ પૂરી થઈ. ૩. ૧૪

આના કલમાં વીરપુત્ર જન્મે છે એમ તેમના ખંડમાં લખ્યું છે, હવે તે પુત્રનું દીર્ઘ વ્યાખ્યાનાપણું
અથા માટે ત્રેતોચ્ચરૂપ જેવાની ઉપાસના કહેવાનો આદેશ થાય છે.—

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिपुत्रो न जीर्यति दिशो ह्यस्य सक्तयो श्रौरस्योत्तरं विष्णु स
एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं ध्रितम् ॥ १ ॥

શરૂદ્ધાર્થ:—અંતરિક્ષરૂપ ઇંદ્રવાળો [ને] પૃથિવીરૂપ મૂલવાળો હોશ (કોશર) [સહરૂ
મુગોપર્યંત] વિનાશ પામતો નથી પ્રસિદ્ધ [સર્વ] દિશાઓ આ [કોશ]ના ખૂણાઓ [છે.]
સ્વર્ગસાક આ[કોશ]નું ઉપર્યંત ઇંદ્ર [છે.] તે આ કોશ વસુધાન (પ્રાણીઓનાં કર્મફલરૂપ
ધન જેમાં ધારણ કરાય છે તે) [છે] તેમાં આ સમસ્ત [સાધનોસાહિત કર્મફલ] રિપત
[છે.] ૧

હવે કાથના ખૂણાપણાને કહેલી દિશાઓના અર્વાચરવિભાગને કહી વાણી તેના મરુદ્ધમેતરહિત
પુત્રરૂપે ઉપાસના તથા તેનું ફલ કહે છે:—

तस्य प्राची दिग्जुह्वर्तम सहमाना नाम दक्षिणा राक्षी नाम प्रचीची सुभृता नामोदिवी
तासां वार्युर्वत्सः स य एतमेवं-वार्युं दिशां वत्सं वेद न पुत्रोदर-रोदिति सोऽहमेतमेवं
वार्युं दिशां वत्सं वेद वा पुत्रोदर-रुदम् ॥ २ ॥

શરૂદ્ધાર્થ:—તે કોશ]ની પૂર્વદિશા, [તે દિશાવાળી કર્મક લોકો હોમ કરે છે તેથી,]
બ્રહ્મ [એ] નામવાળી [છે, તેની] દક્ષિણ[દિશા, તે દિશામાં વમપુરીવિષે યાપકર્મનાં ફલોને

પ્રાણીઓ સહન કરે છે તેથી,] સહમાનાનામવાળી [છે, તેની] પશ્ચિમ[દિશા, તે દિશામાં સંધ્યાકાલવિષે રામ[રતાશ]નો યોગ હોવાથી,] રાણીનામવાળી [છે, ને તેની] દિશા[દિશા, તે દિશા મહેશ્વર તથા કુબેરાદિવડે અધિષ્ઠિત હોવાથી,] સુભૂતાનામવાળી [છે.] તે [દિશાઓ]નો વાયુ વત્સ [છે.] જે [પુત્રના દીર્ઘજીવિતને ઇચ્છનારો] આ વાયુને દિશાઓનો વત્સ [ને અમૃત] એમ ઉપાસે છે તે પુત્રને મારે સ્ફુટન રોતો નથી (તેનો પુત્ર મરતો નથી.) [પુત્રના દીર્ઘજીવિતને ઇચ્છનારો] તે હું આ વાયુને દિશાઓનો વત્સ [ને અમૃત] એમ ઉપાસું છું [તેથી હું] પુત્રને મારે સ્ફુટન ન રોઉં. ૨

હવે ઉપર કહેલી મુખ્ય ઉપાસનાના અંગરૂપ પૂર્વોક્ત ધ્યાનપદી કરવાનો જપ દેખાડે છે:—

અરિષ્ટં કોઈં પ્રપચેઽમુનાઽમુનાઽમુના માણં પ્રપચેઽમુનાઽમુનાઽમુના મૂઃ પ્રપચેઽમુનાઽમુના ઽમુના મુવઃ પ્રપચેઽમુનાઽમુનાઽમુના સ્વઃ પ્રપચેઽમુનાઽમુનાઽમુના ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—આ[સાથે] આ[સાથે] આ [સાથે હું તે પુત્રના આયુષ્યમાટે] અવિનાશી કૌશને શરણ થયા છું. આ [સાથે] આ[સાથે] આ[સાથે હું] પ્રાણને શરણ થયા છું. આ[સાથે] આ[સાથે] આ[સાથે હું] ભૂઃ ને શરણ થયા છું. આ[સાથે] આ[સાથે] આ[સાથે હું] ભૂવને શરણ થયા છું. આ[સાથે] આ[સાથે] આ[સાથે હું] સ્વને શરણ થયા છું. ૩
વિવેચન:—અમુના (આ[સાથે]) એ ૫૬ ત્રણ ત્રણ વાર કથન કર્યું છે ત્યાં ત્રીજી વિભક્તિ સમાધીને પુત્રનું નામ બોલવું. ૩

સ યદવોચં માણં પ્રપચ્યેતિ માણોં વા રૂદ - સર્વે ભૂતં યદિદં કિન્નરં તમેવ તત્પ્રાપતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—તે [હું] પ્રાણને શરણ થયા છું એમ જે [મેં] કહ્યું [તેનું] વ્યાખ્યાન થાય છે:— પ્રાણજ આ સર્વ ભૂત (પ્રાણિસમૂહ) [તથા] જે કાંઈ આ [જગત્] છે તે છે તેથી તે[સર્વ]નેજ તે[પ્રાણના] પ્રતિપાદન[વડે] [હું] શરણ થયા છું. ૪

અય યદવોચં મૂઃ પ્રપચ્યેતિ પૃથિવીં પ્રપચેઽન્તરિક્ષં પ્રપચે દિવં પ્રપચ્યેત્યેવ તદવોચમ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—હવે ભૂવને શરણ થયા છું એમ જે [મેં] કહ્યું તેવડે પૃથિવીને શરણ થયા છું, અંતરિક્ષને શરણ થયા છું, સ્વર્ગને શરણ થયા છું એમજ કહ્યું [છે.] ૫

અય યદવોચં મુવઃ પ્રપચ્યેતિ પ્રપચે વાયું પ્રપચ્યે આદિત્યં પ્રપચ્યેત્યેવ તદવોચમ્ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—હવે ભૂવને શરણ થયા છું એમ જે કહ્યું તેવડે અગ્નિને શરણ થયા છું, વાયુને શરણ થયા છું, આદિત્યને શરણ થયા છું એમજ કહ્યું [છે.] ૬

અય યદવોચં સ્વઃ પ્રપચ્યેતિ પ્રપચે યજુર્વેદં પ્રપચે સામવેદં પ્રપચ્યેત્યેવ તદવોચં તદવોચમ્ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—હવે સ્વને શરણ થયા છું એમ જે કહ્યું તેવડે ઋગ્વેદને શરણ થયા છું, યજુર્વેદને શરણ થયા છું, સામવેદને શરણ થયા છું એમજ કહ્યું [છે.] તેવડે [એમજ] કહ્યું [છે.] ૭

વિવેચન:—તદવોચં એ પદ્યનું બે વાર કથન જપમાં આદર દેખાડના મારે છે. ૭ એ પ્રમાણે ત્રીજા અપાઠકના પંદરમા ખંડની તામરવૃક્ષિમા પૂરી થઈ. ૩. ૧૫

પુત્રના આયુષ્યમાટે ઉપાસના ને જપ કર્યા હવે પોતાના દીર્ઘ જીવનમાટે પુરુષની (પોતાની) યત્નપે ઉપાસના ને જપ કરેવાનો આરમ્ભ કરે છે તેમાં પ્રથમ પુરુષયત્ન પ્રાતઃસવન કરવાય છે:—

પુરુષો વાવ યજ્ઞસ્તસ્ય યાનિ ચતુર્વિંશતિવર્ષાણિ તત્પ્રાતઃસવન ચતુર્વિંશત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રં પ્રાતઃસવનં તદસ્ય વસવોઽન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવ વસવ એતે હીદઃ સર્વે વાસયન્તિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પુરુષજ યજ્ઞ [છે.] તે [પુરુષના આયુષ્] નાં જે ચૌવીશ વર્ષો [છે] તે [પુરુષયત્ન] પ્રાતઃકાલતું યજ્ઞકર્મ [છે, કારણકે] ચૌવીશ અક્ષરવાળી ગાયત્રી [છે, ને] ગાયત્રીના સંબંધવાળું પ્રાતઃકાલતું યજ્ઞકર્મ [છે.] આ [પુરુષયજ્ઞ] ના તે [પ્રાતઃકાલના યજ્ઞ-કર્મપ્રતિ વિધિથી અનુષ્ઠાન કરેલા બાહ્યયજ્ઞના પ્રાતઃકાલના કર્મની પેઠે] વસુઓ [સ્વામીરૂપે] અનુગત [છે, અહીં અગ્નિ આદિ વસુઓ નથી, પણ વાગાદિરૂપ ને વાયુઓરૂપ] પ્રાણોજ વસુઓ [છે,] કારણકે આ [પ્રાણો] આ સર્વ [પુરુષાદિક પ્રાણીઓના સમૂહ] ને વાસ કરાવે છે. ૧

હવે પુરુષયત્નની આ ઉપાસનાના અંગભૂત પ્રાર્થનાનો પ્રયોગ જણાવે છે:—

તં વેદેતાસ્મિન્વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ જ્ઞયાત્માણા વસવ इदं મે પ્રાતઃસવનં માધ્યંદિનઃ સવનમનુસંતનુતેતિ માઽહં પ્રાણાનાં વસુનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદૈવ તત્વ ઇત્યગદ્રો હ મવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [યજ્ઞ સંપાદન કરનાર] ને જો આ વચમાં કાંઈ (વ્યાધિ આદિ મરણની શંકાતું કારણ) દુઃખ ઉપજાવે, [તે] તે [આ મંત્ર] જપે:—હે પ્રાણરૂપ વસુઓ! આ મારા [યજ્ઞ] પ્રાતઃસવન [વર્તમાન છે તેને] માધ્યંદિનસવન (મધ્યદિવસના યજ્ઞકર્મરૂપ આયુષ્ય) પ્રતિ એકીભૂત કરા, તેથી હું યજ્ઞ પ્રાણરૂપ વસુઓથી વિચ્છેદન પામું છતિ [ઇતિશબ્દ મંત્રની સમાપ્તિ જણાવે છે તે આ જપવડે ને ધ્યાનવડે] તે [દુઃખ] થી ઉચ્ચેજ ગમન કરે 'છે, [અર્થાત્] અનુતાપથી રહિતજ થાય છે ૨

હવે પુરુષયત્નનું માધ્યંદિનસવન જણાવે છે:—

અથ યાનિ ચતુશ્વત્વારિંશદ્વર્ષાણિ તન્માધ્યંદિનઃ સવનં ચતુશ્વત્વારિંશદક્ષરા ત્રિષ્ટુપ્ ત્રૈષ્ટુપ્ માધ્યંદિનઃ સવનં તદસ્ય રુદ્રા અન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવ રુદ્રા એતે હીદઃ સર્વે રોદ-યન્તિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે ચુભાળીશ વર્ષો [છે] તે મધ્યદિવસતું યજ્ઞકર્મ [છે, કારણ કે] ચુભાળીશ અક્ષરવાળી ત્રિષ્ટુપ્ [છે, ને] ત્રિષ્ટુપ્ના સંબંધવાળું મધ્યદિવસતું યજ્ઞકર્મ [છે] આના તે [મધ્યદિવસના યજ્ઞકર્મ] પ્રતિ રુદ્રો અનુગત [છે અહીં પૂર્વોક્ત] પ્રાણોજ રુદ્રો [છે,] કારણકે આ [પ્રાણો તે વચમાં કુર હોવાથી] આ સર્વને રોવરાવે છે. ૩

પુરુષયત્નની આ ઉપાસનાના અંગભૂત પ્રાર્થનાનો પ્રયોગ જણાવે છે:—

તં વેદેતાસ્મિન્વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ જ્ઞયાત્માણા રુદ્રા इदं મે માધ્યંદિન સવનં તૃતીયં-સવનમનુસંતનુતેતિ માઽહં પ્રાણાનાં રુદ્રાનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદૈવ તત્વ ઇત્યગદ્રો હ મવતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેને જો આ વચમાં કાંઈ (મરણની શંકાનું કારણ) દુઃખ ઉપજાવે [તે] તે [આ મંત્ર] જપે:—હો પ્રાણરૂપ રુદ્રો ! આ મારા [યજ્ઞનું] મધ્યસ્થિવસનું યજ્ઞકર્મ [વિધમાન છે તેને] ત્રીજા સવનપ્રતિ એકીભૂત કરો, તેથી હું યજ્ઞ પ્રાણરૂપ રુદ્રોથી વિચ્છેદ ન પામું. ઇતિ. [તે આ જપ તથા ધ્યાનવડે] તેથી ઉચ્ચિજ ગમન કરે છે, [ઐટલે] અનુતાપથી રહિતજ થાય છે. ૪

હવે પુરુષપત્નું તૃતીય સવન કહે છે:—

અથ યાન્યઘ્રાચત્વારિન્શદ્વર્ષાણિ તત્તૃતીયસવનમઘ્રાચત્વારિન્શદસરા જગતી જાગર્ત
તૃતીયસવનં તદસ્વાડડિત્યા અન્વાષતાઃ પ્રાણા વાતાડડિત્યા એતે હીદૃઃ સર્વમાદદતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે અડતાળીશ વર્ષો [છે] તે ત્રીજું (સાર્વકાલનું) સવન [છે, કારણકે] અડતાળીશ અક્ષરવાળી જગતી [છે, ને] જગતીના સંબંધવાળું ત્રીજું સવન [છે.] આના તે [તૃતીય સવન] પ્રતિ આદિત્યો અનુગત [છે અહીં] પ્રાણેજ આદિત્યો [છે,] કારણકે આ [પ્રાણે] આ સર્વે શબ્દાદિના સમૂહ [ને] પ્રહણુ કરે છે. ૫

વિવેચના:—ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ ને જગતી એ વૈદિક હશે છે, ક્રમથી તેનાં ચેવીસ, સુમાળીશ ને અડતાળીશ અક્ષરો છે, તથા તેમને ક્રમથી પ્રાતઃકાલના યજ્ઞર્ષમાં, મધ્યાહ્નકાલના યજ્ઞર્ષમાં ને સાયંકાલના યજ્ઞર્ષમાં પ્રધાનપણે ઉપયોગ થાય છે. ૫

પુરુષપત્ની આ ઉપાસનાના અંગભૂત આશીર્વાદનો પ્રયોગ જણાવે છે:—

તં વેદેતસ્મિન્વયસિ કિચ્ચિદુપતપેત્સ હૃયાત્પ્રાણા આદિત્યા इदं मे तृतीयसवनमायुरु-
संतनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मय्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युदैव तत एत्यगदो हैव
भवति ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તેને જો આ વચમાં કાંઈ (મરણની શંકાનું કારણ) દુઃખ ઉપજાવે [તે] તે [આ મંત્ર] જપે:—હો પ્રાણરૂપ આદિત્યો ! આ મારા [યજ્ઞનું] ત્રીજું સવન [વર્તમાન છે તેને એક સો સોળ વર્ષના] આયુષપ્રતિ એકીભૂત કરો, (પૂર્ણ આયુષ આપી યજ્ઞ સમાપ્ત કરો,) તેથી હું યજ્ઞ પ્રાણરૂપ આદિત્યોથી વિચ્છેદ ન પામું. ઇતિ. [આ જપ તથા ધ્યાનવડે] ઉચ્ચિજ ગમન કરે છે, [ઐટલે] અનુતાપથી રહિતજ થાય છે. ૬

આ ઉપાસનો ફલવાન થાય છે તેમાં ઉલ્લેખ આપી ઉપાસકને મનાઈ કહે છે:—

एतद्ध स्म वै तदिद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं स एतदुपतपसि योऽह्यनेन न मेव्या-
मीति स ह पोटशं वर्षशतमजीवत्य ह पोटशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति तृतीय-
मपाठकस्य पोटशः खण्डः ॥ ૬૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ [ઉપાસના] ને, જાણનાર ઇતરના પુત્ર પ્રસિદ્ધ મહિદાસ: [હે રોગ ! તું] શામાટે મને આ દુઃખ આપે છે ? [યજ્ઞરૂપ] જે હું તે આ [દુઃખ] વડે મૃત્યુ નહિ પામું, [તેથી તારો અમ વૃથા છે, એમ કહેના હવા [એના નિશ્ચયનાના થયા છતાં] તે એક સો સોળ વર્ષ જીવ્યા. જે [કહેલા યજ્ઞને] એવી રીતે ઉપાસે છે [તે રોગાદિક દુઃખથી રહિત

થઈ] એક સો મોળ વર્ષ હવે છે ૭ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના સોળમા અંકની તાત્પર્ય-
દીપિકા પૂરી થઈ ૩ ૧૬

હવે દીક્ષાવચનના સદસ્યથી પુરપત્તું થઈ પાળું કહે છે—

સ યદશિષિપતિ યત્પિપાસતિ યન્ન રમતે તા અસ્ય દીક્ષાઃ ॥ ૧ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—તે [પુરુષ] જે ખાવાને ઇચ્છે છે, જે પીવાને ઇચ્છે છે, [ને ઇષ્ટ આદિકની
અપ્રાપ્તિના નિમિત્તથી] જે રમતો નથી તે (ક્ષુધા, પિપાસા ને પ્રીતિનો અભાવ એ રૂપ
દુઃખોનો અનુભવ) [વિધિયજ્ઞની પેઠે દુઃખના સમાનપણાથી] આ [પુરુષયજ્ઞ]ની દીક્ષા [છે.] ૧
ઉપસદ્ધરે, પુત્રપણાપ સાદસ્યથી પણ પુરુષત્તું થઈ પાળું છે એમ જણાવે છે.—

અથ યદશ્નાતિ યત્પિવતિ યદ્રમતે તદુપસદ્ધરેતિ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—હવે જે ખાય છે, જે પીએ છે, [ને] જે પ્રીતિના અનુભવ કરે છે તે
ઉપસદ્ધાની [સાથે સમાનપણાને] પામે છે ૨

વિવેચનઃ—સોમયાગમાં થતા ઉપસદ્ધતમાં જેમ દૂધના પાનવડે સ્વસ્થપાળું છે તેમ અશ્નાદિકમાં
પણ છે તેથી અશ્નાદિકનું (ખાવા આદિકનું) ને ઉપસદ્ધનું સમાનપાળું છે ૨

સ્તુતિ કરેલાં સ્તોત્રોવડે વિશિષ્ટપણાની સમતાથી પણ પુરુષત્તું થઈ પાળું છે એમ જણાવે છે.—

અથ યદ્દસતિ યજ્ઞસતિ યન્મૈથુનં ચરતિ સ્તુતશૃંગૈરેવ તદોત ॥ ૩ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—હવે જે હસે છે, જે ભક્ષણ કરે છે, [ને] જે મૈથુન કરે છે તે [શુભવાળા-
પણાના સામાન્યથી] સ્તુતિ કરેલાં સ્તોત્રોની [સાથે સમાનપણાને] જ પામે છે ૩

દક્ષિણાપુત્રપણાની સમાનતાથી પણ પુરુષત્તું થઈ પાળું નિશ્ચય કરવાયોગ્ય છે એમ કહે છે.—

અથ યત્તપો દાનમાર્જવમહિ સા સત્યવચનમિતિ તા અસ્ય દક્ષિણાઃ ॥ ૪ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—હવે જે તપ દાન, સરસતા અહિંસા [ને] સત્યવચન એવી [શુભદ્રિયા]
તે [ધર્મના પુષ્ટિકરપણાના સામાન્યથી] આ [પુરુષયજ્ઞ યજ્ઞ]ની દક્ષિણા [છે.] ૪

હવે અન્ય પ્રકારવડે પુરુષત્તું થઈ પાળું સાધે છે—

તસ્માદાહુઃ સોગ્યત્યસોત્પેતિ પુનરુત્સાદનમેવાસ્ય તન્મરણમેવાવશ્યઃ ॥ ૫ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—[જેથી સત્તતશબ્દ પ્રસવમાં ને સોમ દૂધમાં સામાન્ય છે] તેથી [પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં] પ્રસૂત થશે (પુત્રને જન્મ આપશે, વા સોમને દૂધશે,) [તથા] પ્રસૂત થઈ, (પુત્રને
જન્મ આપશે, વા સોમને દૂધશે) એમ કહે છે પુન આ [પુરુષનામના યજ્ઞ]નું [વિધિયજ્ઞની
પેઠે જે પ્રસૂત થશે હત્યાદિ શબ્દથી સંબંધીપણું છે તે તેની] ઉત્પત્તિજ [છે, અને સમાપ્તિના
સામાન્યથી] તે મરણજ આ [પુરુષયજ્ઞ યજ્ઞ]નું અવશ્ય (યજ્ઞાંતરના) [છે.] ૫

હવે શ્રેષ્ઠ પુરુષના સંઘવડે વિદ્યાની સ્તુતિ કરવાનો તથા વિદ્યાના અંગરૂપ જન્મનું વિધાન કરવાનો
આરંભ કરે છે.—

તદ્દૈતદ્ધૃયોર આત્રિરસઃ કૃષ્ણાય દેવકીપુત્રાયોક્તોવાચાપિશસ એવ સ વશૂચ સોઽન્ત-
વેલાયામેતત્ત્વપં પ્રતિપષેતાસિત્તમસ્પચ્ચુતમસિ માણસશ્ચિત્તમસીતિ તથૈતે દ્વે ક્લુચી ભરતઃ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે આ [યજ્ઞની ઉપાસના]ને આંગિરસ(ગોત્રવાળા) ઘોર[નામના ઋષિ] દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને કહીને બોલ્યા—તે (પુરુષરૂપ યજ્ઞની ઉપાસના બાણનાર) મરજુ-સમયમાં [આદિત્યમાં સ્થિત બ્રાહ્મને એકની ધોડે કરીને] આ ત્રણ [મંત્ર] જપે—[તું] ક્ષતરહિત છે, [તું રવરૂપથી] નાશરહિત છે, [તું] સૂક્ષ્મ બ્રાહ્મ છે. ઇતિ. તેમાં [વિદ્યાની સ્તુતિપર] આ બે મંત્રો છે, તે [કૃષ્ણ આચાર્યેત્તું તે વચન કાંલણી અન્ય ઉપાસનામાં] તુષારહિતજ થયા. ૬

આદિત્યસ્તસ્ય રેતસઃ । હૃદયં તમસસ્પરિ જ્યોતિઃ પશ્યન્ત ઉત્તરસ્ત્વઃ પશ્યન્ત ઉત્તરં દેવં દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિસ્તમમિતિ જ્યોતિસ્તમમિતિ ॥ ૭ ॥ इति तृतीयपपाठकस्य सप्तदशः खण्डः ॥ ૧૭ ॥

શંખદાર્થઃ—[જેમણે ઇંદ્રિયોને વિષયોથી વિમુખ કરી છે, તથા જેઓ બ્રહ્મચર્યાદિક નિવૃત્તિનાં સાધનોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે એવા બ્રહ્મવેત્તાઓ જગતના] પુરાતન કારણ [રૂપ સર્વવ્યાપક પરમપ્રકાશ]ને સર્વભણીથી [અનુભવે છે. અન્યમંત્રના દ્રષ્ટા તે જ્યોતિને અનુભવતા છતા કહે છે.—]અજ્ઞાનને દૂર કરનાર શ્રેષ્ઠ (આદિત્યમાં સ્થિત) પ્રકાશને અનુભવતા [છતા, તથા] હૃદયમાં સ્થિત ઉત્કૃષ્ટ[જ્યોતિ]ને અનુભવતા [છતા, સર્વ] દેવોમાં પ્રકાશવાળા સૂર્યરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશને અમે પ્રાપ્ત થયા. ઇતિ. ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશને [અમે પ્રાપ્ત થયા.] ઇતિ. ૭

વિવેચનઃ—જ્યોતિસ્તમમિતિ એ પદોની પુનરુક્તિ વચની કૃપ્પનાની પરિસમાપ્તિ દેખાડે છે. ૭ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાદકના સત્તરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૧૭

ધ્રિવરના ગુણના એકદેશપણવડે મન અને આકાશમાં આગળ ધ્રિવરની દષ્ટિ રહી, હવે મન અને આકાશમાં સમસ્ત ધ્રિવરની દષ્ટિનું વિધાન થયું છે:—

મનો ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममयाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युपमयादिष्टं भवत्यध्याત્મं चाधिदैवतं च ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—[પરમાત્મા અંતઃકરણવડે સાક્ષાત્ થવાયોગ્ય હોવાથી] અંતઃકરણ પરમાત્મા [છે] એમ ઉપાસના કરે. આ અધ્યાત્મ (સૂક્ષ્મશરીરના સંબંધવાળી) [ઉપાસના છે.] હવે દેવતાવિષયક ઉપાસના કહેવાય છે—આકાશ સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ ને ઉપાધિરહિત હોવાથી] આકાશ પરમાત્મા [છે એમ ઉપાસના કરે.] એવી રીતે અધ્યાત્મ ને અધિદેવત અંને [પરમાત્માની દષ્ટિના વિષય] ઉપદેશ કરેલા થાય છે. ૧

વિધાન કરેલી ઉપાસનાના અધ્યાત્મ અને અધિદેવતરૂપ અંગનું અનુચિતન દેખાડે છે:—

तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः पाणः पादश्छुः पादः ओजं पाद इत्यध्यात्ममयाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवाऽऽदिष्टं भवत्यध्यात્मं चैवाधिदैवतं च ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—તે આ [મનનામવાળું] ચાર પાદવાળું બ્રહ્મ [છે, તેનો] વાણી પાદ [છે.] શ્ણ પાદ [છે.] નેત્ર પાદ [છે, ને] ઓજ પાદ [છે,] આ અધ્યાત્મ [છે.] હવે અધિદેવત [કહેવાય છે:—આકાશરૂપ બ્રહ્મનો] અગ્નિ પાદ [છે,] વાયુ પાદ [છે.] આદિત્ય પાદ [છે, ને] દિશા પાદ [છે.] એવી રીતે અધ્યાત્મ ને અધિદેવત અંનેજ ઉપદેશ કરેલાં થાય છે. ૨

વાણીનું પાદપદ્ય તથા એવી ઉપાસના કરનારને યતારું શ્વ કહે છે:—

વાગેવ બ્રહ્મણશ્વતુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ
ચ કીર્ત્યાં યશસા બ્રહ્મવર્ચસેન ય एवं વેદ ॥ ૩ ॥

શીખરાર્થઃ—વાણીજ [મનોરૂપ] બ્રહ્મનો [ત્રણ પાદની અપેક્ષાએ] ચોથા પાદ [છ.] તે
[પાદ] અગ્નિરૂપ જ્યોતિવડે [વક્તવ્યમાટે] પ્રકાશે છે, ને [બોલવામાં] ગતિ પામે છે. જે
એમ ઉપાસે છે [તે] કીર્તિવડે, યશવડે [ને] બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે છે, તથા તપે છે. ૩

વિવેચનઃ—ગાય જેમ પગવડે ગમન કરે છે તેમ મન વાણી, દ્રાણ, નેત્ર ને શ્રોત્રવડે તે તે ઇદ્રિયનાં
વિધ્યપ્રતિ જાય છે તેથી વાણી આદિકને મનોરૂપ બ્રહ્મના પાદ કહ્યા છે, અને અગ્નિ, વાયુ, આદિસ ને દિશા
આ આકાશરૂપ બ્રહ્મના, ગાયના ઉદરમાં લાગેલા પગોની પેઠે ઉદરમાં લાગેલાંજેવાં જણાય છે તેથી તેમને
આકાશરૂપ બ્રહ્મના પાદ કહ્યા છે. ૩

હવે દ્રાણાદિનું પાદપદ્ય તથા તેમની ઉપાસના કરનારાઓને યતાં શ્લોકનું ક્રમથી નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણ એવ બ્રહ્મણશ્વતુર્યઃ પાદઃ સ વાયુના જ્યોતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ
તપતિ ચ કીર્ત્યાં યશસા બ્રહ્મવર્ચસેન ય एवं વેદ ॥ ૪ ॥

શીખરાર્થઃ—દ્રાણજ બ્રહ્મનો ચોથા પાદ [છ.] તે વાયુરૂપ જ્યોતિવડે [ગંધમાટે] પ્રકાશે
છ, ને તપે છે જે એ પ્રમાણે ઉપાસે છે [તે] કીર્તિવડે, યશવડે [ને] બ્રહ્મતેજવડે પ્રકાશે છે,
તથા તપે છે. ૪

ચક્ષુરેવ બ્રહ્મણશ્વતુર્યઃ પાદઃ સ આદિત્યેન જ્યોતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ
તપતિ ચ કીર્ત્યાં યશસા બ્રહ્મવર્ચસેન ય एवं વેદ ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થઃ—નેત્રજ બ્રહ્મનો ચોથા પાદ [છ.] તે આદિત્યરૂપ જ્યોતિવડે [રૂપને માટે]
પ્રકાશે છે, ને તપે છે જે એવી રીતે ઉપાસના કરે છે [તે] કીર્તિવડે, યશવડે [ને] બ્રહ્મના
(વેદાદિના અધ્યયનથી ઉપજેલા) તેજવડે પ્રકાશે છે, તથા તપે છે. ૫

શ્રોત્રમેવ બ્રહ્મણશ્વતુર્યઃ પાદઃ સ દિગ્મિજ્યોતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ
ચ કીર્ત્યાં યશસા બ્રહ્મવર્ચસેન ય एवं વેદ ય एवं વેદ ॥ ૬ ॥ इति द्वतीयमपाठक-
स्वाष्टादशઃ સ્તવઃ ॥ ૧૮ ॥

શીખરાર્થઃ—શ્રોત્રજ બ્રહ્મનો ચોથા પાદ [છ.] તે દિશાઓરૂપ જ્યોતિવડે [શબ્દમહત્વમાટે]
પ્રકાશે છે, ને તપે છે જે એવી રીતે ઉપાસના કરે છે, જે એવી રીતે ઉપાસના કરે છે [તે]
કીર્તિવડે યશવડે [ને] વેદાધ્યયનના તેજવડે પ્રકાશે છે, તથા તપે છે. ૬

વિવેચન—બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ અદૃશ્ય છે એમ સર્વજ્ઞ જાણુ “ય एवं વેદ” એ પંદોની પુનઃકથિત
ઉપાસનાની સમાપ્તિ દેખાડે છે. ૬ એ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રપાઠકના અઠારમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી
મર્મ. ૩. ૧૮

આદિત્ય બ્રહ્મના પાદ છે એમ પૂર્વે કહ્યું. હવે તેમાં સરથ બ્રહ્મની દૃષ્ટિ કહેવાય છે:—

આદિત્યો બ્રહ્મેત્યાદેશસ્તસ્યોપજ્યાન્યાનમસદેવેદમગ્ર આસીદ્ વત્સદાસીચત્સમમવત્સદાનં

॥ ૪ ચોથો પ્રપાઠક ॥

વાયુ અને પ્રાણની સાક્ષાત્ સ્વભાવે ઉપાસના કહેવા આ પ્રપાઠકનો આરંભ થાય છે. વિદ્યાના જ્ઞાન તથા પ્રકૃતિનો વિધિ દેખાડવામાટે આખ્યાયિકા છે, તથા શ્રદ્ધા, અનુદાન ને ઉદ્ધતપણાનો અભ્યાસ કરવાદિ વિદ્યાપ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ પણ આખ્યાયિકા જણાવે છે:—

જ્ઞાનશ્રુતિર્હ, પૌત્રાયણઃ શ્રદ્ધાદેયો बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत
आवसयान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હ પ્રસિદ્ધ [જનશ્રુતિરાજના] પુત્રનો પૌત્ર જનશ્રુતિ [રાજ] શ્રદ્ધા પૂર્વક જ્ઞાન કરનારો, બહુ જ્ઞાન કરનારો [ને જોજનાર્થીઓને માટે જેના ઘરમાં નિત્ય] ઘણું [અન્ન] રાંધવામાં આવે છે એવો હતો. પ્રસિદ્ધ તે [જનશ્રુતિરાજ] સર્વત્ર (ગામોમાં ને નગરોમાં) [પ્રાદ્યણાદિ] મારું[અન્ન]જ લક્ષણ કરે એવા [વિચારથી] સર્વત્ર આવસયો [જેમાં પ્રવાસિજનોને નિવાસ તથા અન્ન આપવામાં આવે છે તેવાં સ્થાનો] કરાવતો હતો. ૧

હવે અનુદાનનું ક્ષણ દેખાડવાનો આરંભ કરે છે:—

अथ ह हस्ता निशायामतिपेतुस्तदैव हस्तो हस्तमभ्युवाद हो होऽयि भकास भकास
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसारुक्षीस्तत्त्वा मा मयाक्षीरिति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી [તે રાજના અનુદાનથી સંતાપ પામેલા અધિઓએ] વા દેવોએ હસાતું રૂપ કારણ કર્યું, ને રાજની દૃષ્ટિએ પર એમ તે] પ્રસિદ્ધ હસે રાત્રિમાં જોડતા હવા, ત્યારે [પાછળના] પ્રસિદ્ધ હસ [આગળના] હસપ્રતિ આ પ્રમાણે કહેતો હયો:—“ સો ! સો ! ૧ ! મંદદષ્ટિવાળો ! મંદદષ્ટિવાળો ! [જનશ્રુતિ] પુત્રના પૌત્ર જનશ્રુતિનું દિવસના જેવું તેજ વ્યાપ્ત [છે] તેના સ્પર્શ ન કર, [સ્પર્શનરૂ] તે [તેજ] તને ન આપે ” ઇતિ. ૨

तस्य ह परं मृत्युवाच कम्बर एतमेतस्सन्तः सयुगवानमिव रैक्वमात्येति यो दुःकयः
सयुगवा रैक्व इति ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [પાછળના હસ] ને આગળના પ્રસિદ્ધ [હસ] “ અરે ! [આ રાજ] કૃત્સિત [માહાત્મ્યવાળો] છતાં આને [તું] ગાંડીવાળો રૈક્વના જેવું (રૈક્વને કહિવાપાત્ર) આ [બહુમાનસહિનનું વચન] કહે છે ” એમ પ્રતિ ઉત્તરરૂપે કહેતો હયો. “ જે ગાંડીવાળો રૈક્વ [કહ્યા તે] કેવો [છે ?] ” એમ [પાછળના હસે આગળના હસને પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં આગળના હસ કહે છે:—] ૩

यया कृताप विजितायापरयाः संयन्त्येवमेनस्सर्वं तदपित्तमैति यत्किञ्च मजाः साधु
कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदं स मयैतदुक्त इति ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—“ જેમ વિજય પામેલા [પાસાના ચાર એકવાળા] કૃતના લાગમાં નીચેના લાગો (ત્રણ એકવાળો ત્રેતા, બે એકવાળો દ્વાપર ને એક એકવાળો કલિ એ પાસાનો ત્રણ લાગો) અંતર્ગત થાય છે એવી રીતે પ્રજાઓ જે કાંઈ શુભ કરે છે તે સર્વ [શુભકર્મ ને ફલ] આ રૈક્વના ધર્મ તથા ફલ] માં અંતર્ભૂત થાય છે. તે [રૈક્વ] જે વેદ ગુને ભણે છે તેવિદ્યાને

જે જાણે છે [તેને પણ સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મનો સમૂહ અને તેનું ફલ રૈકવની પેઠે પ્રાપ્ત થાય છે.] તે (એવા વિદ્વાન) મેં એવી રીતે કહ્યા " ઇતિ ૪

તદુ હ જાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણ ઉપશુશ્રાવ સ હ સજિહાન એવ સ્ત્રાતરમુવાચાક્ષારે હ સયુગ્વાનમિવ રૈકવમાત્યેતિ યો નુ કથમ્ સયુગ્વા રૈકવ ઇતિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—[હંસના] તે [વચન] ને [જનશ્રુતના] પુત્રનો પૌત્ર જાનશ્રુતિ સાંભળતો હતો [સાંભળેલાં તે વચનોનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતાં તેણે રાત્રિ વ્યતીત કરી પછી પ્રાતઃકાલમાં બંદિજનોની સ્તુતિયુક્ત વાણીવડે] તે નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરતો [છતાં] જ બંદિજનપ્રતિ બોલે—“ હે પ્રિય ! અરે ! પ્રસિદ્ધ ગાડીવાળા રૈકવપ્રતિ [જઈને મને] કહે, [મને તેમના દર્શનની ઈચ્છા છે] ” ઇતિ “ જે ગાડીવાળા રૈકવ [કહ્યા તે] કેવા [છે ?] ” એમ [તે બંદિજને પૂછ્યું] ૫

યયા કૃતાય વિજિતાયાધરેયાઃ સંયન્ત્યેવમેનુસર્વં તદભિસમૈતિડ્યત્કિચ્ચ પ્રજાઃ સાધુ કુર્વન્તિ યસ્તદ્વેદ યસ વેદ સમૈત્યેતદુક્ત ઇતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—“ જેમ વિજય પામેલા [આર અંકવાળા] કૃતના ભાગમાં નીચેના ભાગો (પાસાના ત્રેતા, દ્વાપર ને કલિ એ ત્રણ ભાગો) અંતર્ગત થાય છે તેમ પ્રજાઓ જે કાંઈ શુભ [કર્મ] કરે છે તે સર્વ [શુભકર્મ તથા તેનું ફલ] આ [રૈકવના ધર્મ તથા ફલ] માં અંતર્ભૂત થાય છે. તે [રૈકવ] જે વેદ] ને જાણે છે તે વેદ] ને જે જાણે છે [તેને પણ સર્વપ્રાણીઓના ધર્મનો સમૂહ અને તેનું ફલ રૈકવની પેઠે પ્રાપ્ત થાય છે] તે મેં એવી રીતે કહ્યા ” ઇતિ ૬

સ હ સ્ત્રાતરમુવાચ જાવિદમિતિ મત્યેયાય તમ્ હોવાચ યજ્ઞારે બ્રાહ્મણસ્યાન્વેષ્યા તદેનમેર્હેતિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તે સ્તુતિપાઠક [નગરમાં વા ગામમાં] શોધીને “ [રૈકવને મેં] ન જાણ્યા ” એમ [કરીને] પાછો આવ્યો તે [સ્તુતિકર્તા] ને [રાત્રિએ] કહ્યું—“ અરે ! જ્યાં (એકાંત અરણ્યાદિમાં) બ્રહ્મવેતાનો શોધ [થાય છે] ત્યાં આ [રૈકવ] ને શોધ ” ઇતિ ૭

સોડ્યસ્તાચ્છકટસ્ય પામાનં કપમાણમુપોપવિવેશ તમ્ હાશ્વિવાદ ત્વં નુ ભગવઃ સયુગ્વા રૈકવ ઇત્યહમ્ શ્રારા ૨ ઇતિ હ પ્રતિજ્ઞો સ હ સ્ત્રાતરવિદમિતિ મત્યેયાય ॥ ૮ ॥ ઇતિ ચતુર્થમપાઠકસ્ય પ્રયમઃ સ્વળઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [બંદી] નિર્જનદેશમાં તેમને ગાડીની નીચે ખસતો બંદિજવાળો [એક આ રૈકવ હશે એમ જાણી, વિનયવડે તેમની] સમીપે બેઠો, [અને] તે [રૈકવ] ને “ હે ભગવન ! ગાડીવાળા રૈકવ તમેજ [છો ?] ” એમ પૂછ્યું “ અરે ! હુંજ [છું] ” એમ [તે] સ્વીકાર કરતા હવા. તે બંદી [મેં] જાણ્યા એમ [માનીને] પાછો આવ્યો ૮. એ પ્રમાણે શોધા પ્રપાઠકના પહેલા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૪. ૧

તદુ હ જાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ પદ્ શતાનિ ગર્વા નિષ્ક્રમશ્વતરીરથં તદાદાય પ્રતિવક્ત્રમે વમ્ હાશ્વિવાદ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે [જનશ્રુતના] પુત્રનો પૌત્ર પ્રસિદ્ધ જનશ્રુતિ હશે ગાયો, [કેઠમાં પહેરવાનો સુવર્ણનો] હાર [ને] ખચરીયુક્ત રથ તેને લઇને [રૈકવપ્રતિ] ગમન કરતો હશે, [ને જઈને] તેમને કહેતો હશે. ૧

રૈકવેમાનિ પદ્ શતાનિ ગવામયં નિષ્કોડ્યમશ્વતરીરયો જુ મ્ એતાં ભગવો દેવતાઃ શાધિ યાં દેવતામુપાસસ્યેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—“ હે રૈકવ ! ગાયોનાં આ છ શતક, (આ હશે ગાયો,) આ હાર [ને] આ ખચરીયુક્ત રથ [મેં આપને માટે આપ્યાં છે તે પ્રહણુ કરો,] અને હિ લગવન ! [આપ] જે દેવને ઉપાસો છો આ દેવનો અને ઉપદેશ કરો ” ઇતિ ૨

તસ્ય હ પરઃ પ્રત્યુવાચાહ હારેરગા શ્વદ તવૈવ સહ ગોભિરસ્તિતિ તદુ હ પુનરેવ જાનશ્રુતિઃ પૌત્રાવણઃ સહસ્રં ગવાં નિષ્કમશ્વતરીરયં દુહિતરં તદાદાય પ્રતિચક્રમે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[તે રાજા] પ્રતિ પ્રસિદ્ધ અન્ય (રૈકવ) “ હે શ્વદ ! ગાયોસહિત હાર [યુક્ત] રથ તનેજ હો, [મારે તેનું પ્રયોજન નથી ”] એમ પ્રત્યુત્તર આપતા હવા [અધિના] તે [અભિપ્રાય] ને [જાણીને] પુનઃ [જનશ્રુતના] પુત્રનો પૌત્ર જનશ્રુતિ ગાયોનું સહસ્ર, (હજાર ગાયો,) હાર, ખચરીયુક્ત રથ [ને પોતાની] કન્યા તેને લઇને [રૈકવપ્રતિ] ગમન કરતો હશે. ૩

વિવેચન:—શ્રુતિપ્રમાણિતા જનશ્રુતિરાજાને હે શ્વદ ! એવું સંબોધન કરવામાં રૈકવઅધિના જે અભિપ્રાય કરી શકાય:—તું હંસોનાં વચનો સાંભળીને શોક પામીને મારી પાસે આવ્યો છે તે એક હેતુ, વા તું અલ્પ ધન આપીને ઉત્તમ વિદ્યા સંપાદન કરવાને અયોગ્ય થઈ રહે છે એ બીજો હેતુ રાજાએ અધિના પૂર્વોક્ત સંબોધન તથા કથનમાં બીજો હેતુ જાણ્યો છે તેથી તેણે પુત્રીસહિત વધારે ધન આપ્યું છે. ૩

તસ્ય હામ્બુવાદ રૈકવેદસ્ય સહસ્રં ગવામયં નિષ્કોડ્યમશ્વતરીરયં ઇયં જાયાડ્યં ગ્રામો યસ્મિન્નાસ્સેડ્યેવ મા ભગવઃ શાધીતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—[જનશ્રુતિરાજા] તે [રૈકવ] પ્રતિ કહેવા લાગ્યો:—“ હે રૈકવ ! ગાયોનું આ સહસ્ર, (આ હજાર ગાયો,) આ હાર, આ ખચરીયુક્ત રથ, આ જાયા (આપની ધર્મપત્ની થવામાટે મારી પુત્રી) [ને] જેમાં [આપ] રહો છો આ ગામ [મેં આપને માટે કહેધાં છે તે સર્વને પ્રહણુ કરી] પછીજ હે લગવન ! અને ઉપદેશ કરો ” ઇતિ ૪

તસ્યા હ મુલમુપોદ્ગદ્ગન્ધુવાચાડડજહારેમાઃ શ્વદ્રાનેનૈવ મુલેનાડડ્કાપવિન્યયા ઇતિ તે હૈતૈ રૈકવપર્ણાં નામ મહાટ્ટપેષુ યત્રાસ્મા સ્વાસ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૫ ॥ ઇતિ ચતુર્થમપાઠકસ્ય દ્વિતીયઃ સ્વઙ્હઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [રાજા] ની [વિદ્યાપ્રહણુ કરવાની] સાધનતાને [તથા રાજામાં વિદ્યા-દાનની પાત્રતાને] જાણતા [છતાં તેજ રૈકવ] બોલ્યા:—“ હે શ્વદ ! [તે જે] આ [ગાયો તથા બીજી ધન] આપ્યું [છે તે એક છે] આ [જ્ઞાન ચેળવવાના] ઉપાયવડેજ [તું મારા પ્રતિ વિદ્યાદાનમાટે] કથન (યાચના) કરે છે ” મહાપવિત્ર [દેશરૂપ] જે [ગાયો] માં [રૈકવ] વસતા હતા તે આ [ગાયો] રૈકવપર્ણનામથી [વિખ્યાત હતાં, તે ગામો રાજા] આ [રૈકવ] ને

[આપતો હવે, અને] તે [રાજા] ને [રેકવ વિદ્યા] કહેતા હવા. ૫

વિવેચન:—રાજાને હું શકું એમ જે પુત્ર: હજી તે પૂર્વે કહેવાનું અતુલશુભાને છે, પરંતુ પૂર્વની પેઠે અન્ય કારણની અપેક્ષાથી નથી. ૫ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના છાંનનાં અંતની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૪. ૨

હવે રૈક્ષસશબ્દે જનશ્રુતિરાજને કૃતી રીતે સંવર્ગવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો તે કહે છે:—

વાયુર્વાં સંવર્ગો યદા વા અગ્નિદ્વાપ્યતિ વાયુમેવાપ્યેતિ યદા સૂર્ગોઽસ્તમેતિ વાયુમેવાપ્યેતિ યદા ચન્દ્રોઽસ્તમેતિ વાયુમેવાપ્યેતિ ॥ ૧ ॥

શંખ્યાર્થ:—[બ્રાહ્મ] વાયુજ [અગ્નિ આદિકેત સારી રીતે ગણી જવાથી] સંવર્ગ (સારી રીતે ગણી જનાર) [છે.] જ્યારે પ્રસિદ્ધ અગ્નિ શાંત થાય છે [ત્યારે તે] વાયુમાંજ લીન થાય છે, (વાયુના સ્વભાવને પોષે છે,) [પ્રલયકાલમાં] જ્યારે સૂર્ય અસ્ત થાય છે [ત્યારે તે] વાયુમાંજ લીન થાય છે, [પ્રલયકાલમાં] જ્યારે ચંદ્ર અસ્ત થાય છે [ત્યારે તે] વાયુમાંજ લીન થાય છે. ૧

યદાઽપ્ય ઇચ્છુર્વ્યન્તિ વાયુમેવાપિયન્તિ વાયુર્દેવેતાન્સર્વાન્સંવૃક્ત્ત્વેત્યધિદેવતમ્ ॥ ૨ ॥

શંખ્યાર્થ:—જ્યારે જલ સૂકાઈ જાય છે [ત્યારે તે] વાયુમાંજ લીન થાય છે. જેથી વાયુજ [અગ્નિ આદિકે] આ સર્વને ગણી જાય છે, [તેથી તે સંવર્ગશુભ્રુકા ઉપાસ્ય છે.] એવી રીતે અધિદેવત (દેવોમાં સંવર્ગની ઉપાસના) [કહી]. ૨

અયાધ્યાત્મ માણો ધાવ સંવર્ગ: સ યદા સ્વપિતિ માણમેવ વાગપ્યેતિ માણં વધુ: માણં શ્રોત્રં માણં મન: માણો દેવિતાન્સર્વાન્સંવૃક્ત્ત્વેતિ ॥ ૩ ॥

શંખ્યાર્થ:—હવે અધ્યાત્મ (સૂક્ષ્મશરીરમાં સંવર્ગની ઉપાસના) [કહેવાય છે:—મુખ્ય] બ્રાહ્મજ સંવર્ગ [છે.] તે (પુરુષ) જ્યારે સૂચ્ય છે [ત્યારે] બ્રાહ્મમાંજ વાણી લીન થાય છે, બ્રાહ્મમાં વધુ: [લીન થાય છે,] બ્રાહ્મમાં શ્રોત્ર [લીન થાય છે, ને], બ્રાહ્મમાં મન [લીન થાય છે], જેથી બ્રાહ્મજ [વાગાદિકે] આ સર્વને ગણી જાય છે [તેથી તે સંવર્ગશુભ્રુકા ઉપાસ્ય છે.] ૩

તૌ વા ઈૌ સંવર્ગૌ વાયુર્દેવ દેવેષુ માણ: માણેષુ ॥ ૪ ॥

શંખ્યાર્થ:—તેજ આ બે સંવર્ગ [છે.] વાયુજ [અગ્નિ આદિકે] દેવોમાં [સંવર્ગ છે, ને મુખ્ય] બ્રાહ્મ [વાગાદિકે] ઇંદ્રિયોમાં [સંવર્ગ છે.] ૪

અથ હ શૌનકં ચ કાપેયમભિપ્રતારિણં ચ કાસસેતિ પરિવિણ્યમાર્ણો વ્રજત્તારી વિભિન્ન તસ્માં છ હં ન દદતુ: ॥ ૫ ॥

શંખ્યાર્થ:—હવે તે બંનેની સ્તુતિમાટે આ આપ્યાયિકા આરંભાય છે:— શૌનકના પુત્ર કાપેય ને કાસેનના પુત્ર અભિપ્રતારી [એ બંને લોકજનમાટે એટલા ને વસીયવાંકે] પિરસાપેલા [હતા, એમના] પ્રતિ [કેઈ] બ્રહ્મચારી વિદ્યા ભાગતો હવે, [બ્રહ્મચારીના

અક્ષવિત્પણાની માનિતાને ચિહ્નવિશેષથી જાણીને આ શું કહે છે એમ તેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ] તેને [શિક્ષા] ન આપતા હતા ૫

સ હોવાચ મદા મનચતુરો દેવ ઇઠઃ કઃ સ જગાર ધુનસ્ય ગોપાસ્તં કાપેય નામિપશ્યન્તિ મત્યર્થા અમિપતારિન્નુદ્યા વસન્તં યસ્મૈ વા એતદન્નં તસ્મા એતન્નં દત્તમિતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—તે [અક્ષયારી] બોલ્યો—“ચોટા રસપનાળા [અગ્નિ આદિક તથા વાગાદિક] ચારને એક પ્રમાણિ દેવ [જે ભૂરાદિકરૂપ] ભુવનનો રક્ષણ કરનાર [છે] તે ગળી જતા હશે કે કાપેય ! તેને [અગ્નિવેદી] મનુષ્યો જોતા નથી કે અભિપ્રતારિન ! બહુ પ્રકારે, (અધ્યારમ અધિદેવ ને અધિભૂતરૂપે) વસનારને [મનુષ્યો જોતા નથી] જેને મારજ આ અન્ન [જાનવામાં આવે છે, તથા તંધરામાં આવે છે] તેને [તમે] આ [અન્ન] ન આપ્યું ” ઇતિ ૬

તદુ હ શૌનકઃ કાપેયઃ પ્રતિમન્વાનઃ પ્રત્યેયાયાઽઽત્મા દેવાનાં જનિતા પ્રજાનાં હિરણ્યદંત્રો વપતોઽન્નમૃર્મિહાન્તમસ્ય મહિમાનમાહુરનગ્રપાનો યદનન્નમતીતિ ચે વયં વ્રત્ત-
ચારિન્નેદમ્બપાસ્મહે દત્તાસ્મૈ મિસામિતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—શુનકનો પુત્ર કાપેય [અક્ષયારીના] તે વચન નો વિચાર કરતા [જોતા] તેનાં પ્રતિ ગયો, [અને અક્ષયારીને કહ્યું “તે કહેલા દેવને અમે જોઈએ છીએ તે અગ્નિ તથા વાગાદિક] દેવોનો આત્મા, [સ્થાવરજંગમરૂપ] પ્રજાઓનો જનક, અભગ્નદાદવાળો, (જ્વાલિ પાંખા વિના સર્વનો સહાર કરનાર), ભક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળો [ને] પંડિત [છે] જેથી [અન્યવડે] અભક્ષ્યમાણ [હોઈ અગ્નિવાગાદિક] અભક્ષ્યર્થ ભક્ષણ કરે છે [તેથી અક્ષ-
યેતા] આ [પ્રજાપતિ]ની મહાન નિભૂતિ કહે છે કે અક્ષયારિન ! અમે આને ચારે ભણીથી ઉપાસીએ છીએ ” [પત્રી] “ આ [અક્ષયારી] ને શિક્ષા આપો ” એમ [કાપેયે કિંદેશને કહ્યું] ૭

તસ્મા હ હ વદુસ્તે વા એતે પજ્ઞાન્યે પજ્ઞાન્યે દશ સન્વસ્તત્કૃતં વસ્માતસર્ગસુ દિવસમેવ દશ કૃત્વૅ સૈવા વિરાઢનાદી તયેદૅ સર્વે દૃષ્ટૅ સર્ગમસ્યેદં દૃષ્ટં ભવત્યન્નાદો ભવતિ ય एवं વૈદ યુ एवं વૈદ ॥ ૮ ॥ ઇતિ ચતુર્થપાઠકસ્ય તૃતીયા સ્લોકઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—તેને [શિક્ષા] આપી [અગ્નિ આદિક ચાર ને વાગુ] તે [વાગાદિકેથી] અન્ય પાંચ [છે તેમ તેમનાથી] અન્ય [વાગાદિક] પાંચ [છે, જેથી તે સર્વે ભળીને] દશ થયે તે કૃત (ચાર, ત્રણ જે ને એક એવા અંકવાળો ભુગાર રચનાનો પાળો) [થાય છે] તેથી સર્વે (દશ) દિશાઓમાં [અગ્નિ આદિક ને વાગાદિક દશ સંખ્યાના સામાન્યથી] અન્ન [છે. દશ અક્ષરવાળી વિરાટ અન્ન છે, આથી] દશ કૃત [છે એમ કહ્યું છે] તે આ વિરાટ [દશ સંખ્યાવાળી હોઈને અન્ન ને કૃતપણવડે] અન્નર્થ ભક્ષણ કરનારી [છે] તે અન્ન ભક્ષણ કરનારીવડે આ સર્વે [જગત] જ્ઞાત [છે] જે એમ ઉપામે છે, જે એમ ઉપામે છે આને (એમ ઉપાસનારને) આ સર્વે [જગત] જ્ઞાત થાય છે, [તથા તે] પ્રદીપ્ત નરનાગ્નિવાળો થાય છે ૮

નિવેચન:—“ય યવં વેદ” એ પહેલી પુનરુક્ત ઉપાગ્રનાની સમાપ્તિ દેખાડે છે ૮ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રવાહના ત્રીજા ખેડની તાત્પર્યવૈધિકા પૂરી થઈ. ૪. ૩

અત્ર ને અત્રાદલાવે કહેલાં વાણી આલ્કિ ને અમિ આલ્કિ સર્વ જગતને એકત્ર કરીને, તેના સોજ પ્રારે વિભાગ કરી, તેમાં યજ્ઞદર્શિ કર્તવ્ય છે એમ જણાવના આ ખંડનો આરંભ થાય છે. શ્રદ્ધા ને તપ યજ્ઞની ઉપાસનાનાં અંગ છે એમ દેખાડના આખ્યાયિકા છે:—

સત્યકામો હ જાવાલો જવાલાં માતરમામન્વયાંવકે વ્રહ્મચર્યં યવતિ વિવત્સ્યામિ કિંગોત્રો ન્વહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—જખાલાનો પુત્ર સત્યકામ [પિતાની] જખાલા[નામની] માને કહેતો હવે:—
“હે ભગવતિ! (પૂજ્ય મા!) [હું આચાર્યને ઘેર] બ્રહ્મચર્ય વસીશ (સ્વાધ્યાયને મટિવાસ કરવા મરહું છું.) હું કયા ગોત્રવાળો છું?” ઇતિ ૧

સા હૈનમુવાચ નાહમેતદ્દેદ તાત યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ વહહં ચરન્તી પરિવારિણી યૌવને ત્વામલમે સાઽહમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ જવાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમસિ સ સત્યકામ એવ જાવાલો યુવીયા ઇતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તે આના પ્રતિ બોલી:—“હે પુત્ર! તું જે ગોત્રવાળો છે આ [તારા ગોત્ર] ને હું જાણતી નથી. હું [તારા પિતાના ઘરમાં અતિથિઓની] બહુ [સેવા] કરતી [છતી] સેવામાં ચિતવાળી [હોવાથી મેં તારા પિતાને ગોત્રાદિક પૂછ્યું નથી, ને] યૌવનમાં તને પામી, [ત્યાંજ તારો પિતા મરણ પામ્યા તેથી હું અનાથ થઈ.] તે હું જે ગોત્રવાળો તું છે આને જાણતી નથી, પરંતુ જખાલાનામવાળી હું છું, [ને] સત્યકામનામવાળો તું છે. તે [તું જો આચાર્ય પૂછે તો] જખાલાનો પુત્ર સત્યકામજ [છું] એમ કહેજે.” ૨

સ હ હારિદ્રમતં ગૌતમમેત્યોવાવ વ્રહ્મચર્યં યગવતિ વત્સ્યાસ્પુષેયાં યગવન્તમિતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—તે [સત્યકામ] પ્રસિદ્ધ હરિદ્રમતના પુત્ર ગૌતમપ્રતિ જઇને બોલ્યા:—“[આપ] પૂજવાળામાં (લગવાનની સમીપ) [હું] બ્રહ્મચર્ય વસીશ, [તેથી હું શિષ્યભાવે] આપની સમીપ આવશે [છું]” ઇતિ. ૩

તત્ત્વ હોવાચ કિંગોત્રો તુ સોમ્પાસીતિ સ હોવાચ નાહમેતદ્દેદ મો યદ્ગોત્રોઽહમસ્ત્વપૂર્ણ માતરઃ સા મ્મા પ્રત્યવવીદ્વહહં ચરન્તી પરિવારિણી યૌવને ત્વામલમે સાઽહમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ જવાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમસીતિ સોઽહઃ સત્યકામો જાવાલોઽસ્મિ મો ઇતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—તેને “હે પ્રિયદર્શન! [તું] કયા ગોત્રવાળો છે?” એમ [ગૌતમનાંપિએ] કહ્યું તે બોલ્યા:—“હે ભગવન! જે ગોત્રવાળો હું છું ‘આગોત્ર’ ને હું જાણતો નથી. [મેં મારી] માને પૂછ્યું, [તો] તે મારા પ્રતિ બોલી:—“હું [અતિથિઓની] બહુ [સેવા] કરતી [છતી] સેવામાં ચિતવાળી [હોવાથી મેં તારા પિતાને વ્યવસાય તથા શરમને લીધે ગોત્રાદિક પૂછ્યું નથી, ને] યૌવનમાં તને પામી, ત્યાંજ તારો પિતા મરણ પામ્યા, જેથી હું

દુઃખી થઈ, તેથી પરિતાપને લીધે અન્યને પણ મેં ગોત્રાદિક પૂછ્યું નથી.] તે હું જે ગોત્રવાળો તું છે આને જાણતી નથી, પરંતુ જળાલાનામવાળી હું છું, [ને] સત્યકામનામવાળો તું છે. ' ધતિ હે [ભગવન્ !] તે હું જળાલાનો પુત્ર સત્યકામ છું " ધતિ ૪

તત્ હોવાચ નૈતદ્વ્રાહ્મણો વિવક્તુમર્હતિ સમિધ- સોમ્યાઽઽહરોપ ત્વા નેપ્યે ન સત્યાદગા
ઈતિ ત્ત્વપનીય કુશાનામવલાનાં ચતુઃશ્વતા ગા નિરાકૃત્યોવાચેમાઃ સોમ્યાનુસંવ્રજેતિ તા
અમિપસ્થાપયન્નુવાચ નાસહસ્રેણાઽઽવૈતેયેતિ ॥ ૬ વર્ણગણં મોવાસ તા યદા સહસ્ર સમ્પેદુઃ
ઈતિ ચતુર્થપપાઠકસ્ય ચતુર્થઃ સ્વઃ ॥ ૪ ॥

શીખાર્થઃ—તેના પ્રતિ [ગૌતમ] બોલ્યા—“અબ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણથી ભિન્ન જાતિનો મનુષ્ય) આ [સરલ ને અર્થસંયુક્ત વચન] વિશેષે કરીને કહેવાને સમર્થ નથી, [કારણકે બ્રાહ્મણ સ્વભાવથી સરલ હોય છે, બીજા સ્વભાવથી સરલ હોતા નથી તું] સહથી રહિત થયો નહિ તેથી [હું] તને ઉપનયન કરીશ હે પ્રિયદર્શન ! [હોમમાટે] સમિધ લઈ આવ ” તેને ઉપનયન કરીને [તથા અપયન કરાવીને] કૃષા ને નિર્બલ[ગાયો]માંથી ચાર સો ગાયો કાઢીને [આચાર્ય] બોલ્યાઃ—“હે પ્રિયદર્શન ! આ[ગાયો]ની પછાડે જા” એવી રીતે [કહે સતે તે સત્યકામ] તે[ગાયો]ને [અરણ્યભણી] લઈ જતો [હોતો] બોલ્યા—[“હું] સહસ્રથી ન્યૂનપડે પાછો નહિ આવું ” એમ [કહી તે ઉપદ્રવરહિત તુલ્યલવાળા અરણ્યમાં તે ગાયોને લઈ ગયા, ને ત્યાં] તે દીર્ઘકાલ રહ્યો. તે જ્યારે સહસ્ર થઈ ૫ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રયાગના ચોથા ખંડની તાપર્થદીપિકા પૂરી થઈ ૪ ૪

અથ હૈનમુપમોઽમ્યુવાદ સત્યકામ રે ઇતિ ભગવ ઇતિ હ પ્રતિશુભાવ પ્રાપ્તઃ સોમ્ય
સહસ્ર સ્મઃ પ્રાપય ન આચાર્યકુલમ્ ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—ત્યારે આ[સત્યકામ]પ્રતિ [વાણેવનો જેમાં અનુપવેશ થયો છે એવો] બળદ [તેના અનુગ્રહમાટે] “ હે સત્યકામ ! ” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યાઃ—[તેમના પ્રતિ આ સત્યકામ] “ હે ભગવન્ ! ” એમજ પ્રતિઉત્તર આપતો હવો [બળદ બોલ્યા—] “ હે પ્રિયદર્શન ! [અમે] સહસ્રપ્રતિ પ્રાપ્ત થયાં છીએ, અમને આચાર્યના કુલપ્રતિ પ્રાપ્ત કર ૧

વ્રહ્મણસ્ય તે પાદં વ્રજાણીતિ ધ્રવીતુ મે ભગવાનિતિ તસ્મૈ હોવાચ પ્રાચી દિકલા પ્રતીચી
દિકલા દક્ષિણા દિકલોદીચી દિકલૈષ વૈ સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદો વ્રહ્મણઃ મકાશ્વાન્નામ ॥૨॥

શીખાર્થઃ—અને [હું] તને બ્રહ્મણ પાદ કહું છું ” એમ [કહે સતે સત્યકામે કહ્યું—] “ ભગવાન્ અને કહે ” એમ [કહે સતે બળદ] તેને કહેતા લાગ્યા—“ પૂર્વદિગા કલા (બ્રહ્મણ પાદનો ચોથો ભાગ) [છે,] પશ્ચિમદિશા કલા [છે,] દક્ષિણદિગા કલા [છે, ને] ઉત્તરદિશા કલા [છે] હે પ્રિયદર્શન ! આજ ચાર અવયવવાળો બ્રહ્મણ પાદ [છે, ને તે] પ્રકાશવાનામવાળો [છે] ૨

કહેલા પહેલા પાદના ઉપાસકને પ્રાપ્ત થનાર બે પ્રશ્નનું કદ કદે છે—

સ ય ઇતમેવં વિદ્વાન્ચતુષ્કલં પાદં વ્રહ્મણઃ મકાશ્વાનિત્યુવાસે મકાશ્વાનમ્

મકાશવતો હ લોકાઞ્જયતિ ય એતમેવં વિદ્વાશ્ચતુષ્કલં પાદં વ્રજણઃ પ્રકાશમાનિત્યુપાસ્તે
॥ ૩ ॥ इति चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે બ્રહ્માના આ ચાર કલાવાળા પાદને એવી રીતે જાણતો [છતો તે] પ્રકાશવાન [છે] એમ ઉપાસે છે તે આ લોકમાં પ્રખ્યાત થાય છે જે બ્રહ્માના આ ચાર ભાગવાળા પાદને એમ જાણતો [છતો તે] પ્રકાશવાન [છે] એમ ઉપાસે છે [તે મુખ્યા પૃથ્વી] પ્રકાશવાળા (દેવાદિના મંબંધવાળા) લોકોનેજ પાસે છે ૩ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના પાંચમા ખંડની ત્રાપર્થદીપિકા પૂરી થઈ ૪ ૫

અગ્નિષ્ટે પાદં વક્ષતિ સ હ ચોમૂતે ગા અભિપ્રસ્થાપયૌંચકાર તા યન્નામિ સાયં
વભૂવૃસ્તગ્નિમુપસમાધાય ગા લપ્કય સમિધમાધાય પશ્યાદગ્રેઃ પ્રાહુતોપવિવેશ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—અગ્નિ તને [બ્રહ્માનો અન્ય] પાદ કહેતો " એમ [કહી તે બળદ વિરામ પામ્યો] તે [સત્યકામ] બીજે દિવસે [નિત્યકર્મ કરી] ગાયોને [આચાર્યના ઘરભણી] લઈ જતો હવો તે [ગાયો] જ્યાં સાંજ પડી [ત્યાં એકત્ર થઈ] ત્યાં અગ્નિનું ઉપસમાધાન કરીને, (અગ્નિમાં સમિધ હોમીને,) [તથા] ગાયોનો ઉપરોધ કરીને, (સાધારણરીતે અકલાવીને,) [હાથમાં] સમિધ ધારણ કરી, અગ્નિની પશ્ચિમભણી પૂર્વાભિમુખે [બળદના વચનનું ધ્યાન કરતો છો] ગાયો તથા અગ્નિ એ બંનેની [સમીપ બેસા. ૧ "

તમગિરમ્પુગદ સત્યકામ ૩ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેને અગ્નિ " હે સત્યકામ ! " એમ [સંબોધન કરીને] કહેતા હતા [તેને આ સત્યકામ] " હે ભગવન્ ! એમ પ્રત્યુત્તર સંભળાવતો હવો. ૨

વ્રજણઃ સોમ્ય તે પાદં વ્રવાણીતિ વ્રવીતુ મે ભગવાનિતિ તસ્મૈ હોમાચ પૃથિવી કલાઞ્જતરિસં
કલા યૌઃ કલા સમુદ્રઃ કલૈપ વૈ સોમ્ય ચતુષ્કલઃ પાદો વ્રજણોઞ્જન્તવાન્નામ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—' હે પ્રિયદર્શન ! તને બ્રહ્માનો પાદ કહું છું " એમ [અગ્નિએ કહ્યું] " આપ મને કહો " એમ [સત્યકામે કહ્યું] તેને [અગ્નિ] કહેતા હતાઃ—' પૃથિવી કલા [છે,] અંતરિક્ષ કલા [છે,] રવર્ગ કલા [છે, ને] સમુદ્ર કલા [છે] હે સોમ્ય ! આજ બ્રહ્માનો ચાર કલાવાળો પાદ અનંતવાન્નામવાળો [છે] ૩

હવે બીજા પાદના ઉપાસને ચારુ દ્વિવિધ રૂપ દેખાડે છે.—

સ ય એતમેવં વિદ્વાશ્ચતુષ્કલં પાદં વ્રજણોઞ્જન્તવાનિત્યુપાસ્તેઞ્જન્તવાનસ્મિલ્લોકે
મક્ત્યનન્તવતો હ લોકાઞ્જયતિ ય એતમેવં વિદ્વાશ્ચતુષ્કલં પાદં વ્રજણોઞ્જન્તવાનિત્યુપાસ્તે
॥ ૪ ॥ इति चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठः खण्डः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે બ્રહ્માના આ ચાર કલાવાળા પાદને એવી રીતે જાણતો [છતો] અનંતવાન [છે] એમ ઉપાસે છે તે આ લોકમાં અનંતવાન (અવનંદિત સંતાનવાળો) થાય છે. જે બ્રહ્માના આ ચાર કલાવાળા પાદને એમ જાણતો [છતો] અનંતવાન [છે] એમ

એકત્ર થઈ.] ત્યાં અગ્નિનું ઉપરામાધાન કરીને, [તથા] ગાયોનો ઉપરોધ કરીને, સમિધ ધારણ કરી, અગ્નિની પશ્ચિમભાષ્ટી પૂર્વાભિમુખે [હંસના પથનનું સ્મરણ કરતો હોતો ગાયો તથા અગ્નિ એ બંનેની] સમીપ બેઠો. ૧

તં મદ્ગુરુપનિપત્યાભ્યુવાદ સત્યકામ ૩ इति भगव इति ह प्रतिशुभाव ॥ ૨ ॥ :

શીખદાર્થ:—જલકૂડી સમીપ બેઠીને તેને “હે સત્યકામ ।” એમ [સંબોધન કરીને] કહેતી હતી. [તેને] “હે ભગવન્ ।” એમ [સત્યકામ] પ્રતિઉત્તર દેતો હોયો. ૨

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच माणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—“હે પ્રિયદર્શન । તેને બ્રહ્મનો પાદ કહ્યું હતું ” એમ [જલકૂડીએ કહ્યું.] “ભગવાન્ અને કહેો ” એમ [સત્યકામે કહ્યું.] તેને [જલકૂડી] કહેવા લાગી:— [નાસિકા-મહિત] પ્રાણ કલા [છ,] ચક્ષુ કલા [છ,] શ્રોત્ર કલા [છ, ને] મન કલા [છ.] હે સોમ્ય । આજ બ્રહ્મનો ચાર કલાવાળો પાદ આયતનવાનનામનો [છ] ૩

विवेचन:—સર્વે કર્ણોએ પ્રહણ કરેલા બોગાનું આપતન (સ્થાન) મન છે. તે મન જે પાત્શા વિવર્માન છે તે પાદ આયતનવાન્ એ નામવાળો કહેવાય છે. ૩

તે વિદ્યાનું દશાદષ્ટ રૂપ કહે છે:—

स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानिन्त्युपास्त आपतनवानरिमैल्लોકै भवत्पायतनवतो ह लोकाज्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानिन्त्युपास्ते ॥ ૪ ॥ इति चतुर्थपत्राठकस्याष्टमः खण्डः ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—જે બ્રહ્મના આ ચાર ભાગવાળા પાદને એવી રીતે જણતો [હોતો] આયતનવાન્ [છ] એમ ઉપાસે છે તે આ લોકમાં આશ્રયવાળો થાય છે. જે બ્રહ્મના આ ચાર ભાગવાળા પાદને એમ જણતો [હોતો] આયતનવાન્ [છ] એમ ઉપાસે છે [તે મરણ પામીને] અવકાશવાળા લોકોને પામે છે ” ૪ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના આઠમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૪. ૮

माप हाऽऽर्चार्पकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ૩ इति भगव इति ह प्रतिशुभाव ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—[તે સત્યકામ] આચાર્યના ઘરને પ્રાપ્ત થયો. તેને આચાર્ય “હે સત્યકામ ।” એમ [સંબોધન કરીને] કહેતા હતા. [સત્યકામ] “હે ભગવન્ ।” એમ પ્રતિઉત્તર આપતો હોયો. ૧.

ब्रह्मविदिव वै सोम्य मासि को नु त्वाऽनुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवास्त्वेवं मे कामे ब्रूयात् ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—[બ્રહ્મવેદી પ્રસન્ન હૃદયવાળા, પ્રહસિત વદનવાળા, ચિતારહિત ને કૃતાર્થ હોય છે. તેવી સત્યકામની રિયતિ બોધ] “હે સોમ્ય । [તું] બ્રહ્મવેદીના જેવા દેખાય છે, તને કેણે ઉપદેશ કર્યો ? એમ [આચાર્ય પૂછ્યું ત્યારે સત્યકામ] “ મનુષ્યોથી અન્ય [જે

દેવો તેમણે અને ઉપદેશ કર્યો] " એમ પ્રતિઉત્તરરૂપે જણાવતો હવે. " ભગવાનનાં મારી ઈચ્છા [હોવાથી] કહે, [અન્યના કહેલાની હું ગણના કરતો નથી] ૨

શ્રુતઃ ક્ષેત્ર મે ભગવદ્દેશ્યે આચાર્યાદૈવ વિદ્યા વિદિતા સાવિષ્ઠં માપતીતિ તસ્મે દૈતદેવોવાચાત્ર હ ન કિચ્ચન વીયાયેતિ વીયાયેતિ ॥ ૩ ॥ इति चतुर्थप्रपाठकस्य नवमः खण्डः ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[વળી] ભગવાનજેવા [ઋષિઓ] થી અને અવણ [થયું છે કે] આચાર્યથીજ ભણેલી વિદ્યા શ્રેષ્ઠતમપણાને પામે છે " એમ [સત્યકામે કહ્યું ત્યારે આચાર્ય] તેને આજ (દેવોએ કહેલી વિદ્યાજ) [ત્યારે પાદોને તથા ફેલાને એકત્ર કરીને] કહેતા હવા. અહીં (આ સોળ કલાવાળા બ્રહ્મની વિદ્યામાં) કાંઈ ગયું નથી, (દેવોએ અને આચાર્યે આ વિદ્યાનો એકદેશ પણ અવશેષ ન રહે એમ પૂર્ણ ઉપદેશ કર્યો છે) એમ [અધિકારીઓ પ્રતિ શ્રુતિ કહે છે. કાંઈ] ગયું [નથી] ઇતિ [પુનરુક્તિ વિદ્યાની પરિસમાપ્તિરૂપ અર્થવાળી છે] ૩ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૪. ૯

પુનઃ પ્રકાશતરે બ્રહ્મવિદ્યાને, તે વિદ્યાના ઉપાસકની ગતિને તથા અગ્નિવિદ્યાને કહેવાનો આરંભ થાય છે, આખાવિકા પૂર્વની પેઠે બ્રહ્મ ને તપ બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધન છે એમ જણાવવામાટે છે;—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्यमुवाच तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्पानन्तेवासिनः समावर्तयस्तस्मै सैव न समावर्तयति ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—અસિદ્ધ કમલનો પુત્ર ઉપકોસલ જન્માલાના પુત્ર સત્યકામની [સમીપ] બ્રહ્મચર્ય [પાળીને] વસતો હવે તે [આચાર્ય] ના અગ્નિઓની આર વર્ષ સેવા કરતો હવે. તે [આચાર્ય] અન્ય બ્રહ્મચારીઓને [વેદાધ્યયન કરાવીને] સમાવર્તન કરતા હવા, (બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરી ઘેર જવાની આજ્ઞા આપતા હવા,) [પણ] તે [ઉપકોસલ] ને સમાવર્તન ન કરતા હવા. ૧

તં જાયોવાચ તપ્તો બ્રહ્મચારી કુશલમગ્નીન્પરિચચારીન્મા ત્વાડગ્રયઃ પરિગ્રવોચન્મદ્બ્રહ્મસ્મા ઇતિ તસ્મે હામોત્તૈવ મવાસાંચકે ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [આચાર્ય] પ્રતિ ભયા (તેની ધર્મપત્ની) બોલીઃ—[“ આપની મેવારૂપ] તથાપુત્ર [આ] બ્રહ્મચારી સારી રીતે અગ્નિઓની પરિચર્યા કરતો હવે. [આ અમારા ભક્તને સમાવર્તન કરતો નથી એમ ભણી] અગ્નિઓ આપની નિંદા ન કરે [તેથી] આ [ઉપકોસલ] ને વાંછિત વિદ્યા [કહે] " એમ [કહ્યા છતાં પણ] તે [ઉપકોસલ] ને [કાંઈ પણ] નહિ કહીનેજ [તે સત્યકામ આચાર્ય] પ્રત્યાસ કરતા હવા. (દેશાંતરમાં ગયા.) ૨

સ હ વ્યાધિનાડ્ઞશિતું દંધ્રે તમાચાર્યજાયોવાચ બ્રહ્મચારીજ્ઞાન કિં તુ નાશ્રાસીતિ સ હોવાચ વદન્ ઇમેડસ્મિન્પુરુષે કામા નાનાત્પયા વ્યાધિભિઃ પ્રતિપૂર્ણોડસિ નાશિત્વામીતિ ॥૩॥

શીખદાર્થઃ—તે [ઉપકોસલ માનસદુઃખરૂપ] વ્યાધિવડે અનશન કરવાનું ધારતો હવે તેના પ્રતિ આચાર્યની ભયા બોલી—“ હું બ્રહ્મચારિન! બોજન કર શામાટે બોજન કરતો

નથી ? ” ઇતિ તે બોલેથી—“ આ [અકૃતાર્થ] પુરુષમાં આ ઇચ્છારૂપ ચિત્તદુઃખો બહુ [હોય છે, તે] હુ બોલેડે [હું] પરિપૂર્ણ છું [તેથી હું] બોજન નહિ કરું ” ઇતિ ૩

અથ હાગ્નયઃ સમૃદિરે તત્તો વ્રહ્મચારી કુશલં નઃ પર્યચારીદ્વન્તાસ્મૈ પ્રવ્રવામેતિ તસ્મૈ હોતુઃ ॥ ૪ ॥

શીખ્દાર્થઃ—પણી પ્રસિદ્ધ [ત્રણે] અગ્નિઓ મળીને કહેવા લાગ્યા:—“ [આચાર્ય પ્રવાસમાં છે તે આ] તપસ્વી બ્રહ્મચારી આપણી મારી રીતે પરિચર્યા કરતો હોવા [માટે] આને [આપણે બ્રહ્મવિદ્યા] કહીએ ” એમ [નિશ્ચય કરી] તેને કહેવા લાગ્યા ૪

પ્રાણો વ્રહ્મ કં વ્રહ્મ રૂં વ્રહેતિ સ હોવાચ વિજાનામ્યહં યત્પ્રાણો વ્રહ્મ કં ચ તુ રૂં ચ ન વિજાનામીતિ તે હોતુર્યદ્વાચ ક તદેવ રૂં યદેવ રૂં તદેવ કમિતિ પ્રાણં ચ હાસ્મે તદાકાશં ચોતુઃ ॥ ૫ ॥ ઇતિ ચતુર્થપાઠકસ્ય દશમઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૧૦ ॥

શીખ્દાર્થઃ—“ પ્રાણ બ્રહ્મ [છે], સુખ બ્રહ્મ [છે], આકાશ બ્રહ્મ [છે] ” એમ [અગ્નિઓએ કહ્યું] તે બોલેથી—“ પ્રાણ બ્રહ્મ [છે એમ] જે [કહ્યું તે] હું જાણું છું, પણ સુખ અને આકાશ [અનુક્રમે ક્ષણભંગુર તથા જડ હોવાથી તે કેવી રીતે બ્રહ્મ છે તે હું] જાણતો નથી ” એમ [કહે સતે] તે [અગ્નિઓ] બોલેથી—“ જે સુખ [છે] તેજ આકાશ [છે, ને] જે આકાશ [છે] તેજ સુખ [છે. ” સુખને આકાશનું વિશેષણ કહેવાથી સુખયુક્ત હૃદયાકાશરૂપ બ્રહ્મની અચેતન ભૂતાકાશથી ભિન્નતા થઇ, ને આકાશને સુખનું વિશેષણ કહેવાથી તે બ્રહ્મરૂપ સુખની ક્ષણભંગુર ભૌતિક સુખથી ભિન્નતા થઇ.] એવી રીતે આ [બ્રહ્મચારી] ને પ્રાણ તથા તેના [સંબંધવાળું સુખયુક્ત હૃદયમત] આકાશ [એ બંનેને એકત્ર કરીને બ્રહ્મના સંસર્ગથી આ, બ્રહ્મ છે એમ અગ્નિઓ] કહેતા હતા. ૫ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના દશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૪. ૧૦

એવી રીતે ત્રણે અગ્નિએ મળીને પ્રધાનનિવાનો ઉપદેશ કર્યો પણ પ્રત્યેક અગ્નિ પોતપોતાને વિષય કરનારી અંશનિવાનું વિધાન કરવા લાગ્યા એમ જણાવે છે—

અથ હૈનં ગાર્હપત્યૌડનુશશાસ પૃથિવ્યગ્નિરજમાદિત્ય ઇતિ ય એવ આદિત્યે પુરુષો દૃશ્યતે સોઽમસ્મિ સ એવાહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—[તે અગ્નિઓમાંથી પ્રથમ આ [ઉપકોશલ] ને ગાર્હપત્ય [અગ્નિ] ઉપદેશ કરવા લાગ્યા:—“ પૃથિવી, અગ્નિ અને આદિત્ય આ [ત્યાર મારાં શરીરો છે—હું ત્યાર પ્રકારે સ્થિત છું] સૂર્યમાં જે આ પુરુષ [અકાશચિત્તવાળા પુરુષોને] દેખાય છે તે હું [ગાર્હપત્ય અગ્નિ] છું, [અને જે ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે] તેજ હું [આદિત્યરૂપે પુરુષ] છું ઇતિ ૧

વિવેચનઃ—પૃથિવી ને અજનો અગ્નિ અને આદિત્ય સાથે બોલપ્રભવરૂપે સંબંધ છે, ને બાહ્યપણાદિ સમાનધર્મરૂપે અગ્નિ તથા સૂર્યને આત્મત અંગ છે તેથી પ્રપ્રમનાં જે અન ને ખીજ ને અલાહ છે. ૧

આ વિદ્યાનું દ્વિવિધ ફલ દેખાડે છે—

સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપદતે પાપકૃત્યાં લોકી ભગતિ સર્વમાપુરેતિ જ્યોગ્મીવતિ નાસ્યાવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્ત ડપ વયં તં યુજ્ઞાનામોઽસ્મિન્ચ લોકેઽમૃષ્મિન્ચ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે ॥ ૨ ॥ ઇતિ ચતુર્થપાઠકસ્યેકાદશઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ [ગાર્હપત્ય]ને એવી રીતે (અત્ર તથા અન્નાદલાંવવડે ચાર પ્રકારે વિભક્ત) જાણતો [છતો] ઉપાસે છે તે પાપકર્મનો વિનાશ કરે છે, [અગ્નિસંબંધી] લોકવાણો થાય છે, સર્વે (સૌ વર્ષનું) આયુષ પામે છે, પ્રખ્યાત [થઈને] જીવે છે [ને] આના અવર (સંતતિમાં ઉપજેલા) પુરુષો ક્ષય પામતા નથી, જે આને એવી રીતે જાણતો [છતો] ઉપાસે છે તેનું અગ્નિ (અગ્નિઓ) આ લોકમાં ને પરલોકમાં પાલન કરીએ છીએ." ૨ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના અગ્નીચારમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૪ ૧૨

અથ હૈનમન્વાહાર્યવચનોઽનુશશાસાઽઽપો વિશો નક્ષત્રાણિ ચન્દ્રમા ઇતિ ય એપ ચન્દ્રમસિ પુરુષો દ્વયતે સોઽહમસિ સ એવાહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી આને દક્ષિણાગ્નિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:—“જલ, દિશાઓ, નક્ષત્રો [ને] ચંદ્રમા આ [ચાર મારા દેહો છે] ચંદ્રમામાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે હું છું, [અને જે દક્ષિણાગ્નિ છે] તેજ હું [ચંદ્રમામાં સ્થિત પુરુષ] છું. ૧

વિવેચન—જન ને નક્ષત્રો અત્ર છે, અને દિશાઓપ દક્ષિણાગ્નિ તથા ચંદ્ર ક્રમથી તેના બોક્તા છે. ૧

આ વિદ્વાનું બે પ્રકારનું ક્ષ દેખાડે છે:—

સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપહતે પાપકૃત્યાં લોકો ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્મીયતિ નાસ્વાવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્તે ડવ વયં તં મૃજામોઽસ્મિઃચ લોકેઽમુગ્મિઃચ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે ॥ ૨ ॥ ઇતિ ચતુર્થપાઠકસ્ય દ્વાદશઃ સ્વઠઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આ [દક્ષિણાગ્નિ]ને એમ (અત્ર તથા લોકતારૂપે ચાર પ્રકારે વિભક્ત) જાણતો [છતો] ઉપાસે છે તે પાપકર્મનો વિનાશ કરે છે, [અગ્નિના સંબંધવાળો] લોકયુક્ત થાય છે, સર્વ આયુષ પામે છે, પ્રખ્યાત [થઈને] જીવે છે, [ને] આના અવર પુરુષો ક્ષય પામતા નથી જે આને એમ જાણતો [છતો] ઉપાસે છે તેનું અગ્નિ (અગ્નિઓ) આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પાલન કરીએ છીએ." ૨ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના ચારમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૪ ૧૨

અથ હૈનમાહવનીયોઽનુશશાસ માણ આકાશો ધૌર્વિશુદિતિ ય એપ વિગુતિ પુરુષો દ્વયતે સોઽહમસિ સ એવાહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી આ [ઉપકોસલ]ને આહવનીય [અગ્નિ] ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:— " પ્રાણ, આકાશ સ્વર્ગ [ને] વીજળી આ [ચાર મારાં શરીરો છે] વિદ્યુતમાં જે આ પુરુષ દેખાય છે તે હું [આહવનીય] છું, [ને જે આહવનીય અગ્નિ છે] તેજ હું [વીજળીમાં પુરુષ] છું ઇતિ ૧

વિવેચન—આકાશ અને સ્વર્ગ ક્રમથી વીજળી તથા પ્રાણરૂપ આહવનીય અગ્નિના આશ્રય હોવાથી પ્રથમના બે ભોગ ને પછીનાં બે બોક્તા છે. આકાશ વીજળીનો આશ્રય પ્રપ્ત રીતે જણાય છે, ને આહવનીય અગ્નિમાં હોમ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સ્વર્ગને તેનો આશ્રય કહેવ છે. ૧

આ ઉપામનાનું બે દ્વિવિધ ક્ષ છે તે કહે છે:—

સ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપહતે પાપકૃત્યાં લોકી ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ નાસ્યાવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્ત ઉપ વયં તં યુજ્ઞામોઽસ્મિન્શ્ચ લોકેઽમુષ્મિન્શ્ચ ય એતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તે ॥ ૨ ॥ इति चतुर्थप्रपाठकस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આ [આહવનીય અગ્નિ] ને એવી રીતે (પૂર્વોક્ત ચાર વિભાગવાળો) બાણુતો [છતો] ઉપાસે છે તે પાપકર્મનો વિનાશ કરે છે, [અગ્નિના સંબંધયુક્ત] લોકવાણી થાય છે, સર્વ આયુષ પામે છે, પ્રખ્યાત [થઇને] જીવે છે, [ને] આના અવર પુરુષો કૃત્ય પામતા નથી જે આને એમ બાણુતો [છતો] ઉપાસે છે તેનું અગ્ને (અગ્નિઓ) આ લોકમાં તથા પર [લોક] માં પાલન કરીએ છીએ " ૨ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના તેરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૪ ૧૩

તે હોતુરુપકોસલૈષા સોમ્ય તેઽસ્મદ્વિદ્યાઽસ્ત્મવિદ્યા ચાઽઽચાર્યસ્તુ તે ગતિં વક્તેત્યાજગમ હાસ્યાઽઽચાર્યસ્તમાચાર્યોઽમ્યુવાદોપકોસલ ૩ इति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે [અગ્નિઓ એકત્ર થઇને] કહેવા લાગ્યાઃ—“હે ઉપકોસલ ! હું સોમ્ય ! આ તારે મારે અમારી (અગ્નિને વિષય કરનારી—અગ્નિની) વિદ્યા અને [પ્રાણુ બ્રહ્મ છે, સુખ બ્રહ્મ છે, ને આકાશ બ્રહ્મ છે એ પૂર્વે કહેલી] આત્મવિદ્યા [છે.] આચાર્ય તો તને [વિદ્યાના ફલની પ્રાપ્તિમાટે] ગતિ કહેશે” એમ [કહીને અગ્નિઓ વિરામ પામ્યા. કહે કરીને] આના આચાર્યે આગ્યા તે[શિષ્ય]ને આચાર્યે “હે ઉપકોસલ ! ” એમ કહેતા હવા ૧

મગવ इति इ प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासेति को नु माऽनुशिक्ष्याद्रो इतीहापेव निहन्तुत इमे वृन्मीदृशा अन्यादृशा इतीहामीनभ्युदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—“હે ભગવન્ ! ” એમ [ઉપકોસલ] પ્રત્યુત્તર સંભળાવતો હવે. “હે પ્રિયદર્શન ! તારું શુભ બ્રહ્મવેત્તાના જેવું [પ્રસન્ન] બાણુય છે, કેણે તને ઉપદેશ કર્યો ? ” એમ [આચાર્યે પૂછ્યું ત્યારે ઉપકોસલે] “હે [ભગવન્ !] આપ પ્રયાસમાં હતા તેથી] કેણુ મને ઉપદેશ કરે ? ” એમ [કહી] આ [સંબંધ] માં શુભ રાખવાજેવું [કર્યું, પણ શુભ ન રાખ્યું] ” નેશ્વચ આ [અગ્નિઓ કહેતા હવા, જેથી આપને જોઇને પૂર્વે તે] અન્ય પ્રકારના [છતાં હમણાં] આવી રીતના (કંપનાળાજેવા) [દેખાય છે] ” એમ અહીં અગ્નિઓને [દેખાડતો છતો ગદ્ગદ કંઠે તે] કહેવા લાગ્યો “હે સોમ્ય ! પ્રસિદ્ધ [તે અગ્નિઓ] તને શું કહેતા હવા ? ” એમ [આચાર્યે તેને પૂછ્યું] ૨

इदमिति इ प्रतिज्ञो लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं नु ते इमि यया पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त एवमेवविदि पापं कर्म इति ब्र ॥ १४ ॥ तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्द

શબ્દાર્થઃ—[એમ પૂછે સતે શિષ્યે] “ આ [કિંચિત્] બાણુ [પછી આચાર્યે કહ્યું—] “હે સોમ્ય !

લોકોનેજ તારા પ્રતિ કહેતા હવા હું તો [જે બ્રહ્મને તું સાંભળવા ઇચ્છે છે] તેને તારા પ્રતિ કહીશ [પ્રથમ તું તે બ્રહ્મના જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કર -] જેમ કમલપત્રમાં જલ સંબંધ પામતું નથી તેમ [જેવી રીતે હું બ્રહ્મ કહું છું] એવી રીતે જાણનાર [પુરુષ] માં પાપકર્મ સંબંધ પામતું નથી " એમ [કહે સતે] ' ભગવાન મને કહેા " એમ [ઉપકોસલે કહું] તેને [આચાર્ય] કહેવા લાગ્યાં ૩ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના ચૌદમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ ૪ ૧૪

હવે આચાર્ય અક્ષિપુરુષની ઉપાસના કહે છે —

ય एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्य एव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यस्मिन्स-
र्वविंदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—"[ઇંદ્રિયાને તથા અંત કરણને નિયમમાં રાખનારા વિવેકિપુરુષોએ] અહુમાં જે આ [દ્રષ્ટારૂપ] પુરુષ દેખાય છે આ [પ્રાણીઓનો] આત્મા [છે]" એમ [આચાર્ય] કહું " આ [આત્મતત્ત્વ] અવિનાશી [તથા] અભય [છે], આ બ્રહ્મ (અનંત) [છે]" એમ [પણ કહું] તે આમાં (પુરુષના સ્થાનરૂપ નેત્રમાં) જે ધી વા જલ નાંખે છે [તો તે] પાંપણામાંજ જાય છે [જો સ્થાનનું પણ આ માહાત્મ્ય છે તો પછી અક્ષિપુરુષરૂપ સ્થાનવાળાના નિર્દેશનપણામાં શું કહેવું જોઇએ ?] ૧

વિવેચન — " આચાર્ય તો તને ગતિ કહેશે " એમ અક્ષિએએ આગમ કહું છે, અને અહીં તો આચાર્ય ખીલેજ ઉપદેશ કરે છે એમ શકા ન કરવી, કારણકે ગતિ કહેવાપ્રારંભ અક્ષિએએ જે સુખરૂપ શુશ્રુષાના આકાશરૂપ બ્રહ્મને ઉપદેશ કર્યો છે તેજ દ્રષ્ટારૂપ બ્રહ્મને અહીં આચાર્ય અક્ષિપુરુષરૂપે અનુવાદ કર્યો છે ૧

તે પુરુષની ઉપાસનામાટે અન્ય શુશ્રુ તથા તેનું ફલ દેખાડે છે —

एतत् संयद्वाમ इत्याचक्षत एतत् हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति
य एवं वेद ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ [પુરુષ]ને [બ્રહ્મવેત્તાઓ] સંયદ્વામ (શોભનવાળો) એમ કહે છે, કારણકે આ [પુરુષ] પ્રતિ સર્વ શોભનો સર્વભાણીથી આવે છે જે એવી રીતે ઉપાસે છે આને સર્વ શોભનો સર્વભાણીથી પ્રાપ્ત થાય છે ૨

ઉપાસનપણામે અન્ય શુશ્રુ તથા એવી ઉપાસના કરનારને થનાર ફલ કહે છે —

एव उ एव वामनीरेव हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं
वेद ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ [પુરુષ]જ નિશ્ચય વામની (પુણ્યકર્મોનાં ફલોને પ્રાપ્ત કરનાર) [છે], કારણકે આ [પુરુષ પ્રાણીઓનાં] સર્વ વાગો (પુણ્યકર્મોનાં ફલો) [તેમના પુણ્યાનુસાર પ્રાણીઓને] પ્રાપ્ત કરે છે જે એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] સર્વ વાગો (પુણ્યકર્મોનાં ફલો) પ્રાપ્ત કરે છે ૩

ધ્યાનમાટે અન્ય શુશ્રુ તથા ઉપાસકને થનાર ફલ જણાવે છે —

एव उ एव भामनीरेव हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ[પુરુષ]જ નિશ્ચય ભામની (પ્રકાશરૂપ) [છે,] કારણકે આ [પુરુષ] સર્વ લોકોમાં [આદિત્યાદિરૂપે] પ્રકાશે છે જે એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] સર્વ લોકોમાં પ્રકાશે છે ૪

અહરેતાની ગતિ કહેવામાટે પૂર્વોક્ત અહરવિદ્યામાં અધિક શુભોભો આચાર્યે અનુવાદ કર્યો. હવે તે અહરવેતાની ગતિ કહેવાય છે:—

अथ यद् वैवास्मिच्छन्व्यं कुर्वन्ति यदि च नार्विषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरद्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्पट्टद्वेति मासास्तान्मासेभ्यः संवत्सरसंवत्सरादादित्य-मादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥ इति चतुर्विंशपाठकस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે આ[પુરુષ]માં (સુખશુભવાણા આકાશરૂપ અક્ષિમાં સ્થિત પુરુષને સચદ્ભામ વામની ને ભામની એવા શુભશુક્ત ઉપાસનાર તથા પ્રાણસહિત અગ્નિવિદ્યાને ઉપાસનાર મનુષ્યનું) શબ્દ (મરણપછીની ક્રિયા) [નક્ષત્રોને] કરે, અથવા ન [કરે, સર્વથા તે] અગ્નિનેજ (સૂર્યકિરણના અભિમાની કેવનેજ) પામે છે અર્થિથી દિવસને, (દિવસના અભિમાની કેવને,) દિવસથી આપૂર્યમાણપક્ષને, (શુકલપક્ષના અભિમાની કેવને,) આપૂર્યમાણપક્ષથી જે છે માસોમાં [સૂર્ય] ઉત્તરભાણી જાય છે તે[માસો]ને, (ઉત્તરભાણીના કેવને,) [તે] માસોથી સંવત્સરને, (વર્ષના અભિમાની કેવને,) સંવત્સરથી આદિત્યને, આદિત્યથી ચંદ્રમાને [ને] ચંદ્રમાથી વીજળીને [પામે છે] ત્યાં [અહરલોકથી કોઈ] અમાનવ (મનુની સૃષ્ટિમાં નહિ ઉપડેલો) પુરુષ [આવે છે,] તે આ[ઉપાસકો]ને [સત્યલોકમાં સ્થિત] અહરને પ્રાપ્ત કરે છે આ દેવમાર્ગ (કિરણ આદિના અભિમાની દેવો જે માર્ગમાં ઉપાસકોને લઈ જવાનું કામ કરે છે એવો માર્ગ) [છે આ] અહરમાર્ગ (જે માર્ગમાં ગતવ્ય અહર છે એવો માર્ગ) [છે] આ[માર્ગ]વડે [અહરભાણી] જનારા [પુરુષો] આ (વર્તમાન) માનવ (મનુની સૃષ્ટિરૂપ) સંસારપ્રતિ આવતા નથી, આવતા નથી, [પણ] પીગ દહ્યમાં પાછા આવે છે તેમની અહરઅહરઉપાસના ન હોવાથી તેઓ ત્યાં વિદેહકેવલ્ય પામતા નથી] ૫

વિવેચનઃ—નાઽઽવર્તન્તે એ પદોની પુનરુક્તિ દેવતાન વિદ્યાની પરિસ્થિતિ દેખાડવામાટે છે ૫ એ પ્રમાણે એવા પ્રપાઠકના ૫-રમા અડી તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ ૪. ૧૫

હવે નિસર્ગર્ભનું અનુદાન કહેવાનો આરંભ થાય છે:—

एष ह वै यज्ञो योज्यं पवत एष ह यन्निद- सर्वं पुनाति यदेप यन्निद- सर्वं पुनाति तस्मादेप एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આ ચાલે ૩ [તે] આ પ્રસિદ્ધ [વાયુ] યજ્ઞ [છે] આ[વાયુ]જ ચાલેતો [છતો] આ સર્વ જગત્]ને પવિત્ર કરે છે જેની ચાલેતો [છતો] આ [વાયુ] આ સર્વ જગત્ ને પવિત્ર કરે છે તેથી આ[વાયુ]જ યજ્ઞ [છે] મંત્રના ઉચ્ચારણમાં પ્રવૃત્ત થયેલી] વાણી તથા [યથાભૂત અર્થેના જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થયેલું] મન [એ છે] તે[યજ્ઞ]ના માર્ગે [છે.] ૧

તે મને અને વાણીના પરસ્પર ઉપકારઉપકારકાવાને દેખાડે છે:—

તયોરન્યતરાં મનસા સંસ્કરોતિ વ્રહ્મા વાચા હોતાઽધ્વર્યુરુદ્ગાતાઽન્યતરાં સ યત્રોપાકૃતે માતરનુવાકે પુરા પરિધાનીયાયા વ્રહ્મા વ્યવવદતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—તે [બેમાં]ના એક [મનોરૂપ માર્ગ]ને [ત્રિવેકવિજ્ઞાનવાળા] મનવડે બ્રહ્મા સંસ્કારયુક્ત કરે છે. વાણીવડે હોતા, અધ્વર્યુ [ને] ઉદ્ગાતા એક [વાણીરૂપ માર્ગ]ને [સંસ્કાર-યુક્ત કરે છે.] પ્રાતઃકાલના અનુવાકનો આરંભ કર્યા [પછી ને] પરિધાનીયાની (સમાપ્તિની ન્હાની) પૂર્વે જ્યારે તે બ્રહ્મા બોલે છે. (મૌનનો ત્યાગ કરે છે.) ૨

અન્યતરામેવ વર્તનીઃ સંસ્કરોતિ હીયતેઽન્યતરા સ યથૈકપાદુવ્રજન્નથો વૈકેન ચક્રેણ વર્તમાનો રિણ્યસ્યેવમસ્ય યજ્ઞો રિણ્યતિ યજ્ઞઃ રિણ્યન્તં યજમાનોઽનુરિણ્યતિ સં ઇણ્વા પાપીયાન્મવતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—[ત્યારે] એક [વાણીરૂપ] માર્ગનેજ, સંસ્કારયુક્ત કરે છે, [અને બ્રહ્માવડે સંસ્કારયુક્ત નહિ કરેલ મનોરૂપ] એક [માર્ગ] વિનાશ પામે છે. (હિંદ્રયુક્ત થાય છે.) જેમ એક પગવાળો [પુરુષ માર્ગમાં] ચાલતો [છતો નાશ પામે છે,] વા એક પૈડાવડે વર્તમાન રથ [ચાલતો છતો] નાશ પામે છે તેમ આ [યજ્ઞમાન]નો તે યજ્ઞ [અયોગ્ય બ્રહ્માવડે મનોરૂપ એક માર્ગવિનાશ થવાથી] નાશ પામે છે. નાશ પામતા-યજ્ઞની પછવાડે [યજ્ઞરૂપ પ્રાણવાળો હોવાથી] યજ્ઞમાન નાશ પામે છે. તે [યજ્ઞમાન એવા યજ્ઞતું] યજન કરીને અધિક પાપી થાય છે. ૩

અથ યત્રોપાકૃતે માતરનુવાકે ન પુરા પરિધાનીયાયા વ્રહ્મા વ્યવવદત્યુમે એવ વર્તની સંસ્કુર્વન્તિ ન હીયતેઽન્યતરા ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—હવે પ્રાતઃકાલના અનુવાક [રૂપ સ્તોત્ર]નો આરંભ કર્યા [પછી ને] પરિધાનીયાની (સમાપ્તિની ન્હાની) પૂર્વે જ્યારે બ્રહ્મા બોલતો નથી (મૌન રાખે છે) [ત્યારે સર્વે ન્હાવે] બંનેજ માર્ગોને સંસ્કારયુક્ત કરે છે. [તેમ થવાથી બેમાંનો] એક [પછી માર્ગ] નાશ પામતો નથી ૪

બે માર્ગ સંસ્કારયુક્ત કરવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

સ યયોમયપાદુવ્રજન્નથો વૈભામ્યાં ચક્રામ્યાં વર્તમાનઃ પ્રતિતિષ્ઠત્યેવમસ્ય યજ્ઞઃ પ્રતિતિષ્ઠતિ યજ્ઞં પ્રતિતિષ્ઠન્તં યજમાનોઽનુપ્રતિતિષ્ઠતિ સ ઇણ્વા શ્રેયાન્મવતિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—જેમ બે પગવાળો ચાલતો [છતો] સ્થિત થાય છે, [વા બે પૈડાવડે વર્તમાન રથ [ચાલતો છતો] સ્થિત થાય છે તેમ આ [યજ્ઞમાન]નો તે યજ્ઞ સ્થિત થાય છે. સ્થિત થયેલા યજ્ઞની પછવાડે યજ્ઞમાન સ્થિત થાય છે. તે [યજ્ઞમાન એવા મૌનના] વિજ્ઞાનવાળા બ્રહ્માવડે યુક્ત યજ્ઞતું] યજન કરીને શ્રેષ્ઠ થાય છે ૫ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાંકની સોળમા બંડની તાત્પર્યવીધિમા પૂરી થઈ છે. ૧૬

નિલકર્મના અનુક્રાંતને કહીને હવે નૈમિત્તિક ક્રાયશ્રિતના વિધાનમાટે આરંભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ લોકમાંથી ત્રણ દેવાની ઉપત્તિ જણાવે છે:—

પ્રજાપતિર્લોકાનમ્યતપત્તેષાં તપ્યમાનાનાં રસાન્પ્રાવૃહદમિં પૃથિવ્યા વાયુમન્તરિસાદાદિત્યં
દિવઃ ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—પ્રજાપતિ લોકોને [ઉદ્દેશીને સાર અહણ કરવાની ઇચ્છાએ ધ્યાનરૂપ] તપ કરતા હતા તે તપ કરેલા [લોકો]ના રસોને (સારરૂપ દેવોને) અહણ કરતા હતા. પૃથિવીથી અગ્નિને, અંતરિક્ષથી વાયુને [ને] સ્વર્ગથી આદિત્યને ૧

હવે ત્રણ દેવોમાંથી ત્રણ વેદોની ઉત્પત્તિ દેખાડે છે:—

સ एतास्तिष्ठो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां રસાન્પ્રાવૃહદમેર્જકો વાયોર્યજુઃપિ
સામાન્યાદિત્યાત્ ॥ ૨ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તે [પ્રજાપતિ] આ ત્રણ દેવોને [ઉદ્દેશીને સાર અહણ કરવાની ઇચ્છાથી ધ્યાનરૂપ] તપ કરતા હતા ધ્યાન કરેલા તે [દેવો]ના રસોને (સારરૂપ વેદોને) અહણ કરતા હતા. અગ્નિથી ઋચાઓને, વાયુથી યજુષાઓને [ને] આદિત્યથી સામોને. ૨

એ ત્રણ વેદોમાંથી ત્રણ વ્યાહતિની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે:—

સ एतां त्रयीं विद्यामम्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्પ્રાવૃહદ્મૂર્तिर्यજુર્મ્યો भुवरिति
यजुર્મ્યઃ સ્વરતિ સામમ્યઃ ॥ ૩ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તે આ ત્રણ વિદ્યાને [ઉદ્દેશીને] ધ્યાન કરતા હતા. ધ્યાન કરેલી તે [વિદ્યા]ના રસોને (સારરૂપ વ્યાહતિઓને) અહણ કરતા હતા. ઋચાઓથી મૂ.ને, યજુષાઓથી મુવ.ને [ને] સામોથી મ્ય.ને. ૩

યજુર્માં ને ઋચાના નિમિત્તવાળું હિદ્ર થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

तद्यजुक्तो रिण्येद्ब्रह्मः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादवापमेव तद्रसेनर्चा वीर्येणर्चां यज्ञस्य
विरिष्टं સંદધાતિ ॥ ૪ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તે [યજુ]માં ને ઋચાથી (ઋચાના નિમિત્તવાળું) હિદ્ર થાય [તો] મૂ. સ્વાહા એન (એ મંત્રવડે) ગાર્હપત્યમાં હોમ કરે [તે વ્યાહતિ ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.] ઋચાઓના [સંબંધવાળા] યજુના હિદ્રને (થયેલી યજુને) [હોતા ને] સાંધે છે તે ઋચાઓનાજ સારવડે [અને] ઋચાઓના ખલવડે [સાંધે છે-થયેલી વિનિષ્ક્રિયતા દૂર કરે છે.] ૪

હવે યજુર્માં ને યજુષાના નિમિત્તવાળું સત થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે:—

अय यदि यजुष्टो रिण्येद्ब्रह्मः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुर्वा
वीर्येण यजुषાं यज्ञस्य विरिष्टं સંદધાતિ ॥ ૫ ॥

શીખ્દાર્થઃ—હવે જો [તે યજુર્માં] યજુષાથી (યજુષાના નિમિત્તવાળું) હિદ્ર થાય [તો] મુવ. સ્વાહા એવી રીતે દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરે. [તે વ્યાહતિ ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે] યજુષાઓના [સંબંધવાળા] યજુના ક્ષતને [અધર્મ્ય ને] સાંધે છે તે યજુષાઓનાજ સારવડે [તથા] યજુષાઓના ઓળસવડે [સાંધે છે.] ૫

યત્તમાં તે સામના નિમિત્તવાળું હિંદ્ર થાય તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેખાડે છે:—

અથ યદિ સામતો રિણ્યેત્સ્વઃ સ્વાહેત્યાહવનીયે જુહુયાત્સામ્નામેવ તદ્રસેન સામ્નાં વીર્યેણ સામ્નાં યજ્ઞસ્ય વિરિષ્ટઃ સંદધાતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જો [તે યજ્ઞમાં] સામથી (સામના નિમિત્તવાળું) ક્ષત થાય [તો] સ્વઃ સ્વાહા એવી રીતે વ્યાહુતિનીયમાં હોમ કરે. [તે વ્યાહુતિ ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે.] સામોના [સંબંધવાળા] યજ્ઞના હિંદ્રને [હિંદ્રગાતા જે] સાંધે છે તે સામોનાજ સારવડે [તથા] સામોના ખસવડે [સાંધે છે.] ૬

વિવેચન:—જો અહાના અપરાધથી યત્તનો ગ્રંથ થાય તો ગાર્હપત્યાદિ ત્રણ અગ્નિઓમાં મૂઃ આદિ ત્રણ વ્યાહુતિઓવડે હોમ કરે. ૬

ઉત્પન્ન થયેલી ત્રુટ સાંધી શકાય છે તેમાં દર્શાવે આપે છે:—

તથા યા લવણેન સુવર્ણઃ સંદધ્યાત્સુવર્ણેન રજતઃ રજતેન ત્રપુ ત્રપુણા સીસઃ સીસેન લોહં લોહેન દારુ દારુ ચર્મણા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં [આ દર્શાવે છે:—] જેમ [ટંકણ આદિક] ખારવડે સુવર્ણને સાંધે, સોનાવડે રૂપાને, રૂપાવડે કલશને, કલશવડે સીસાને, સીસાવડે લોહાને, લોહાવડે કાષ્ઠને [તથા] આમણવડે કાષ્ઠને [સાંધે—અવધવાને પરસ્પર સારી રીતે બેડે] ૭

એ પ્રમાણે યત્તમાં પણ સધાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति मेघजक्रतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्वद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે આ લોકોના, આ દેવોના [ને] આ ત્રણ વિદ્યાના [રસરૂપ જે વ્યાહુતિઓ તેના] ખસવડે યજ્ઞના હિંદ્રને [અહ્મા] સાંધે છે. જે [યજ્ઞ] માં એવી રીતે (કહેલી વ્યાહુતિઓવડે હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત) જાણનાર અહ્મા હોય છે આ યજ્ઞ નિશ્ચય ઓસઠ કરેલો (સુધરેલો) થાય છે, જેમ કુશલ વૈદના ઔપધથી રોગીનું શરીર સુધરે તેમ. ૮ તેથી યત્તમાં તેવો અહ્મા રાખવો જોઈએ એમ બે મંત્રવડે સૂચવે છે:—

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्वद्ब्रह्मा भवत्येवंविदः ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाया यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં એવી રીતે જાણનાર અહ્મા હોય છે આ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ ઉત્તરમાગેની પ્રાપ્તિને હેતુ [થાય છે.] એમ જાણનાર પ્રસિદ્ધ અહ્માપ્રતિ [અહ્માની સ્તુતિપરાયણ] આ ગાથા [છે—] જે જે [સ્થલમાં યજ્ઞવિષે] હિંદ્ર થાય ત્યાં ત્યાં [તે હિંદ્રને પ્રાયશ્ચિત્તવડે સાંધીને અહ્મા કર્તાઓનું] પરિપાલન કરે છે. ૯

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्वाग्मिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानः सर्वाश्चत्वि-
जोऽग्निरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति
चतुर्थपपाठकस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

॥ इति श्रीछान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થઃ—મનન કરનાર બ્રહ્મારૂપ એકજ ઋત્વિજ્ઞ કર્તાઓનું [પરિપાલન કરે છે. જેમ પોતાના પર બેઠેલા ચોંઠાઓનું] થોડી પરિપાલન કરે છે [તેમ.] એવી રીતે જાણનાર પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મા યજ્ઞનું, યજ્ઞમાનનું [ને] સર્વ ઋત્વિજ્ઞનું [તેમણે કરેલા દોષોને દૂર કરવાથી] પરિપાલન કરે છે તેથી એમ (કહેલી વ્યાહતિ આદિકને) જાણનારનેજ [યજ્ઞમાન] બ્રહ્મા કરે. એવી રીતે નહિ જાણનારને [કદીપણ બ્રહ્મા] ન [કરે] એવી રીતે નહિ જાણનારને [કદી પંચ બ્રહ્મા] ન [કરે.] પુનરુક્તિ પ્રપાઠકની સમાપ્તિ અર્થવાળી છે.] ૧૦ એ પ્રમાણે ચોથા પ્રપાઠકના સંતરમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૪ ૧૭

ઈતિ શ્રીઞ્ઞોદ્યાગ્યોપનિષદ્માં ચોથા પ્રપાઠકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૪

॥ ૬ પાંચમો પ્રપાઠક ॥

સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાની દેવવાનમાર્ગરૂપ ગતિ કદી. હવે આ પાંચમા પ્રપાઠકમાં પંચાગ્નિવિદ્યાવાળા ગૃહસ્થની ને શ્રદ્ધાલુ તથા પંચાગ્નિવિદ્યાથી અન્ય સગુણવિદ્યામાં નિષ્ઠાવાળા બ્રહ્મચારી આદિકની તેજ ગતિના અનુભવ કરીને દક્ષિણદિશાના સંબંધવાળા કેવલ કર્મ કરનારાઓની ધૂમાદિ લક્ષણવાળા પુનરાવર્તિત પંચાગ્નિ ગતિનું તથા તે બે ગતિથી બિન નીજ અત્યંત કષ્ટરૂપ સંસારની ગતિ વૈરાગ્યમાટે કંદેવામાં આરોધ પ્રાપ્તિ તથા વાગ્દેહિક સાથે મળીને કામ કરનારાં હોવાથી સમાન થયાં છતાં વાગ્દેહિકમાં પ્રાપ્ત કરી રીતે શ્રેષ્ઠ છે ? અને તેની કેવી રીતે ઉપાસના થાય છે ? એમ શંકા થાય છે તેથી પ્રથમ પ્રાણના શ્રેષ્ઠતાનું શુદ્ધ વિધાન કરવાનો આરંભ થાય છે:—

યો હ વૈ જ્યેષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ વેદ જ્યેષ્ઠશ્ચ હ વૈ શ્રેષ્ઠશ્ચ ભવતિ માણો વાવ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે જ્યેષ્ઠને (વયવરે પ્રથમને) તથા શ્રેષ્ઠને (ગુણવરે અધિકને) જાણે છે [તે] નિશ્ચય જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે. [વાગ્દેહિક કરણોમાં] પ્રાણજન જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ છે.] ૧ ઉપાસનામાટે તેનો અન્ય ગુણ દેખાડે છે:—

યો હ વૈ વસિષ્ઠં વેદ વસિષ્ઠો હ સ્વાનાં ભવતિ વાગ્વાવ વસિષ્ઠઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અત્યંત ધનવાનને જાણે છે [તે] પોતાની [જ્ઞાતિઓમાં] અત્યંત ધનવાન થાય છે. [ઉત્તમ વાણીવાળો ઘણું ધન સંપાદન કરે છે તેથી] વાણીજન અત્યંત ધનવાન છે.] ૨ આનંદે ગુણતર જણાવે છે:—

યો હ વૈ મતિષ્ઠાં વેદ મતિષ્ઠો હ તિષ્ઠત્વસ્મિન્શ્ચ લોકેઽમુષ્ણિન્શ્ચ ચક્ષુર્વાવ મતિષ્ઠા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે પ્રતિષ્ઠાને જાણે છે [તે] આ લોકમાં ને પરલોકમાં સ્થિત થાય છે. [યજ્ઞવલ્કે પુરુષ સમવિષમ દેશમાં સ્થિત થાય છે તેથી] ચક્ષુજન પ્રતિષ્ઠા [સ્થિતિ] [છે.] ૩ ઉપાસનામાટે અન્ય ગુણો ઉપદેશ કરે છે:—

યો હ વૈ સમ્પદં વેદ સમ્પદાસૈ કામાઃ પચન્તે દૈવાશ્ચ માનુષાશ્ચ શ્રોત્રં વાવ સમ્પદ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે સંપત્તિ જાણે છે આને [સ્વર્ગાદિના] દેવસંબંધી વિષયો ને [પશુ આદિ] મનુષ્યસંબંધી [વિષયો] પ્રાપ્ત થાય છે. [શ્રોત્રવરે વેદ તથા તેના અર્થનું વિજ્ઞાન

અહણુ કરાય છે, તેથી કંઈ કરાય છે, ન તેવડે વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી] શ્રોત્રજ સંપત્તિ [છે.] ૪

હવે બીજા શુભવર્ત્ત કથન કરે છે:—

યો હ વા આયતનં વેદાઽઽયતનં સ્વાનાં ભવતિ મનો હ વા આયતનમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આશ્રયને જાણે છે [તે] પોતાની [અતિઓના] આશ્રય થાય છે. [સોક્તાના પ્રયોજનવાળા ને મુદ્ધિઓએ અહણુ કહેલા જ્ઞાનરૂપ વિષયોના આશ્રય મન છે તેથી] મનજ આશ્રય [છે] ૫

કહેના શુભો મુખ્યપ્રાણમાં રહેનારા છે, એક એક વણી આદિકમા રહેનારા નથી એમ કહેવાને આપ્તપ્રકાશ કહે છે:—

અથ હ પ્રાણા અહઃ શ્રેયસિ વ્યુદિરેઽહં શ્રેયાનસ્મ્યહઃ શ્રેયાનસ્મીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે [વાગાદિક] પ્રાણો હું શ્રેષ્ઠતર છું, હું શ્રેષ્ઠતર છું, એમ પોતાના શ્રેષ્ઠપણમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. ૬

તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિં પિતરમેત્યોચુર્ધંગવન્કો નઃ શ્રેષ્ઠ ઇતિ તાન્હોવાચ યસ્મિન્વ ઉત્ક્રાન્તે શરીરં પાપિષ્ઠતરમિવ દૃષ્યેત સ વઃ શ્રેષ્ઠ ઇતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પ્રસિદ્ધ પ્રાણો [એવી રીતે વિવાદ કરતા છતાં પોતાની શ્રેષ્ઠતાના જ્ઞાન માટે] પ્રજાપતિરૂપ પિતાપ્રતિ આવીને ' હું ભગવન્ત! અમારામાં કોણુ શ્રેષ્ઠ (શુભાવડે અધિક) [છે ?] " એમ કહેવા લાગ્યા. " તમારામાં જેવું ઉત્ક્રમણુ (શરીરથી બહાર નીકળવું) થવાથી શરીર અધિક પાપિષ્ઠ (શયજ) દેખાય તે તમારામાં શ્રેષ્ઠ [છે] " એમ [પ્રજાપતિએ] તેઓને કહ્યું ૭

સા હ વાગુચક્રામ સા સંવત્સરં પ્રોવ્ય પર્યંત્યોવાચ કથમશકતર્થે મજ્ઞીવિત્તુમિતિ યથા કલા અવદન્તઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન પદયન્તશ્ચક્ષુવા શૃણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ ધ્યાયન્તો મનસૈવમિતિ પ્રવિવેશ હ વાક્ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—[પછી] તે વાણી ઉત્ક્રમણુ કરતી હવી (પોતાના વ્યાપારથી નિવૃત્ત થતી હવી) તે સંવત્સરપર્યંત પ્રવાસ કરીને (પોતાના વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઈને) [પુનઃ] પાછી આવીને " મારા વિના જીવવાને કેવી રીતે સમર્થ થવા ? " એમ [અન્ય પ્રાણોપ્રતિ] બોલી " જેમ મુંગા [વાણીવડે] નહિ બોલતા [છતાં], પ્રાણવડે આસોન્ધૈસદિધા કરતા [છતાં], નેત્રવડે જોતા [છતાં], કાનવડે સાંભળતા [છતાં], ને] મનવડે ચિંતન કરતા [છતાં] જોવે છે] તેમ [અગે જીવ્યા]" એમ [અન્ય પ્રાણોએ કહ્યું પછી પ્રાણોમાં પોતાની અશ્રેષ્ઠતા જાણીને] વાણી [પુનઃ] પ્રવેશ કરતી હવી (પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થઈ) ૮

ચક્ષુર્હોચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોવ્ય પર્યંત્યોવાચ કથમશકતર્થે મજ્ઞીવિત્તુમિતિ યથાઽપા અપદયન્તઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો વાચા શૃણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ ધ્યાયન્તો મનસૈવમિતિ પ્રવિવેશ હ ચક્ષુઃ ॥ ૯ ॥

૧. શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ અથુ ઉત્ક્રમણ કરતું હવું તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરી [પુનઃ] પાછું આવીને "મારા વિના જીવવાને કેવી રીતે સમર્થ થયા?" એમ [બીજા પ્રાણોપ્રતિ] બોલું "જેમ આંધળા [નેત્રવડે] નહિ જોતા [જતા,] પ્રાણવડે આસોન્ધૈસની ક્રિયા કરતા [જતા,] વાણીવડે બોલતા [જતા,] શ્રોત્રવડે સાંભળતા [જતા, ને] મનવડે ધ્યાન કરતા [જતા, જલે છે] તેમ [અગે જલ્યા]" એમ [બીજા પ્રાણોએ કહ્યું પછી] નેત્ર પ્રવેશ કરતું હવે ૯

શ્રોત્ર* હોઘકામ તત્સંવત્સરં મોઘ્ય પર્યંત્યોવાચ કથમશક્તર્તે મજ્જીવિતુમિતિ યથા ઘધિરા અશૃણ્વન્તઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો વાચા પશ્યન્તશ્ચક્ષુષા ધ્યાયન્તો મનસૈવમિતિ પ્રવિવેશ હ શ્રોત્રમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર ઉત્ક્રમણ કરતું હવું તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરીને [પુનઃ] પાછું આવી "મારા વિના જીવવાને શી રીતે શક્તિમાન થયા?" એમ [અન્ય પ્રાણોપ્રતિ] કહેતું હવું "જેમ બહેરા નહિ સાંભળતા [જતા] પ્રાણવડે આસોન્ધૈસની ક્રિયા કરતા [જતા,] વાણીવડે બોલતા [જતા,] નેત્રવડે જોતા [જતા, ને] મનવડે ચિંતન કરતા [જતા, જલે છે] તેમ [અગે જલ્યા]" એમ [બીજા પ્રાણોએ જણાવ્યું, પછી] શ્રોત્ર પ્રવેશ કરતું હવે ૧૦

મનો હોઘકામ તત્સંવત્સરં મોઘ્ય પર્યંત્યોવાચ કથમશક્તર્તે મજ્જીવિતુમિતિ યથા વાલા અમનસઃ પ્રાણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો વાચા પશ્યન્તશ્ચક્ષુષા શૃણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણૈવમિતિ પ્રવિવેશ હ મનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ મન ઉત્ક્રમણ કરતું હવું તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરીને [પુનઃ] પાછું આવીને "[તમે] મારા વિના જીવવાને કેવી રીતે સમર્થ થયા?" એમ [બીજા પ્રાણોપ્રતિ] કહેતું હવું "જેમ આંધળો [આનિર્ભોવ પામેલા] મનનિનાતા [જતા] પ્રાણવડે આસોન્ધૈસ-ક્રિયા કરતા [જતા,] વાણીવડે બોલતા [જતા,] નેત્રવડે જોતા [જતા, ને] શ્રોત્રવડે સાંભળતા [જતા, જલે છે] તેમ [અગે જલ્યા]" એમ [બીજા પ્રાણોએ કહ્યું પછી] મન પ્રવેશ કરતું હવે ૧૧

અથ હ પ્રાણ ઉચ્ચિક્રમિપન્ત યથા સુહયઃ પદ્મીશશશ્ચક્રુન્સંસ્તિદેદેવમિતરાન્પ્રાણાન્તમસ્તિદત્ત હામિસમેત્યોચુર્મગવન્નેષિ ત્વં નઃ શ્રેષ્ઠોઽસિ મોત્કર્મીરિતિ ॥ ૧૨ ॥

૧. શબ્દાર્થ:—એવી રીતે વાગાદિકનું અશ્રેષ્ઠપણું નિશ્ચિત થયા પછી પ્રસિદ્ધ [મુખ્ય] પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરવાને ઇચ્છતા [જતા] જેમ સારો (બલવાન) અથ [પરીક્ષો કરવામાટે આબખો મારવાથી] પગ આંધવાના ખીલાઓને સારી રીતે ઊખાડી નાંખે છે તેમ [વાગાદિક] બીજા પ્રાણોને તે સારી રીતે ઊખાડતા હવે [પછી તેઓ] એકત્ર થઈને પ્રસિદ્ધ તેને કહેવા લાગ્યા:—“હું લગવન! [સ્વસ્થાનને] પ્રાપ્ત થાઓ, તમે અમારામાં શ્રેષ્ઠ છો, [આ શરીરથી] ઉત્ક્રમણ ન કરો" ઇતિ ૧૨

પછી વાગાદિકની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે બે મંત્રાવડે કહે છે.—

અથ હૈનં વાણવાચ યદહં વસિષ્ઠોઽસ્મિ ત્વં તદ્વસિષ્ઠોઽસીત્યય હૈનં ચક્ષુરવાચ યદહં મતિષ્ઠાઽસ્મિ ત્વં તત્પતિષ્ઠાઽસીતિ ॥ ૧૩ ॥

શીખ્દાર્થઃ—પછી આ [મુખ્ય પ્રાણુ] પ્રતિ વાપી બોલી —“ હું જે વસિષ્ઠ (વસિષ્ઠપણુદય ગુણુનાળી) છું તે વસિષ્ઠ તમે છો ” પછી આનાપ્રતિ નેત્ર બોલ્યું —“ હું જે સ્થિતિ છું તે સ્થિતિ તમે છો ” ઇતિ ૧૩

અય હૈનં શ્રોત્રમુવાચ યદહ સમ્પદસ્મિ ત્વં તત્સમ્પદસીત્યથ હૈનં મન ઉવાચ યદહ માયતનમસ્મિ ત્વં તદાયતનમસીતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખ્દાર્થઃ—પછી આના પ્રતિ શ્રોત્ર બોલ્યું —“ હું જે સંપત્ત છું તે સંપત્ત તમે છો ” પછી આના પ્રતિ મન બોલ્યું —“ હું જે આશ્રય છું તે આશ્રય તમે છો ” ઇતિ ૧૪

વિવેચન—એટલી રીતે વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર ને મન એમણે પોતાનામા પ્રતીત્ર થના ગુણ પોતાના નથી, પણ પ્રાણુના છે એમ જણાવ્યું ૧૪

વાગાદિક પ્રણુને અધીન હ એમ શ્રુતિ કહે છે —

ન વૈ વાવો ન ચક્ષુષિ ન શ્રોત્રાણિ ન મના સીત્યાચક્ષતે પ્રાણા રૂપેવાચક્ષતે પ્રાણો હૈવૈતાનિ સર્વાણિ ભવતિ ॥ ૧૫ ॥ ઇતિ પશ્ચમપવાઠકસ્ય પ્રથમઃ સ્વરૂપઃ ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—[લૌકિકજનો ને શાસ્ત્રજ્ઞો વાગાદિક કરણોને] વાણીઓ એમ નથીજ કહેતા, ચક્ષુઓ [એમ] નથીજ કહેતા, [શ્રોત્રો [એમ] નથીજ કહેતા, તથા] મનો [એમ પણ] નથીજ કહેતા, પરંતુ] પ્રાણો એમજ કહે છે, મારણકે પ્રાણજ આ સર્વે [કરણસમૂહ] થાય છે ૧૫

વિવેચન.—વાગાદિક સર્વ કરણો પ્રાણને અધીન હોવાથી પ્રાણ એ નામવડે સર્વ કરણોનો વ્યવહાર થાય છે પણ તે કરણોનો વાણીઓ વા નેત્રો એવા નામવડે વ્યવહાર નથી થતો ૧૫ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રવાહના પહેલાં અઠતી તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ ૧

વાગાદિકાનો સ્વામી એટલા આદિક ગુણુવાળો પ્રણુ હું છું એવી પ્રધાન ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરીને હવે તે ઉપાસનાના અર્થમૂલ જે પ્રાણના અનત્રી ને વચતી દર્શિ છે તેનું વિધાન કરવાનો આરંભ થાય છે, તેમા પ્રથમ અનત્રી દર્શિનું વિધાન થાય છે —

સ હોવાચ કિં મેઽન્નં મવિષ્યતીતિ યત્કિચ્ચિદિદમાન્વભ્ય આશકુનિભ્ય ઇતિ હોતુસ્તદ્વા ઇતદનસ્પાન્નમનો હ વૈ નામ પ્રત્યક્ષ ન હ વા ઇવંચિદિ કિન્નિજ્ઞાનાન્નં ભવતીતિ ॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—અસિદ્ધ તે (મુખ્યપ્રાણુ) “ મારું કયું અન્ન થયો ? ” એમ બોલ્યા [તેના ઉત્તરમાં વાગાદિક કરણો] “ જે આ કાંઈ જ્ઞાનોસહિત [તથા] પદ્મીઓસહિત [સર્વે પ્રાણીઓનું] અન્ન છે તે તમારું અન્ન છે ” એમ કહેતાં હવા [શ્રુતિ કહે છે —જે કાંઈ પ્રાણીઓવડે લક્ષણુ કરાય છે] તે આ પ્રાણુનું અન્ન [છે પ્રાણુનું] અન્ન (એટલા કરનાર) [એવું] નામ પ્રત્યક્ષ [છે સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત અને સર્વ અન્નનો લક્ષક પ્રાણુ હું છું] એમ જાણનારમાં [જે સર્વ પ્રાણીઓવડે લક્ષ્ય છે તે] કાંઈ પણ અલક્ષ્ય થતું નથી ઇતિ [આ વચન સ્તુતિરૂપ જાણવું] ૧

હવે પૂરત્યમનમા તથા ઉત્તરત્યમનમા પ્રાણના વચતી દર્શિનું વિધાન કરે છે —

સ હોવાચ કિં મે વાસો ભવિષ્યતીત્યાપ ઇતિ હોતુસ્તસ્માદ્વા એતદશિષ્યન્તઃ પુરસ્તોષોપ-
રિષ્ટાચાદ્ભિઃ પરિદધતિ લમ્બુકો હ વાસો ભવત્યનગ્નો હ ભવતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—“ મારું કયું વસ્ત્ર થશે ? ” એમ તે પ્રસિદ્ધ [મુખ્યપ્રાણ] બોલ્યો. [તેના ઉત્તરમાં વાગાદિક્ક કર્યો] “ જલ [તારું વસ્ત્ર છે] ” એમ કહેતાં હતાં. [જેથી જલ પ્રાણું વસ્ત્ર છે] તેથીજ ભોજન કરનારા [ને ભોજન કરી રહેલા વિદ્વાન દ્વિગે ભોજનની] પૂર્વે અને પછી જલવડે [મુખ્યપ્રાણને] આ [આયમનરૂપ વસ્ત્ર] પહેરાવે છે. [જે એમ જાણે છે તે પહેરવાના] વસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે, [તથા] અનન્ન (આહવાના વસ્ત્રવાળો) થાય છે. ૨

અધિકારીઓને આ ઉપાસનામાં રુચિ ઉપજવવા આ પ્રાણોપાસનાની રત્નિતિ કરાય છે—

તદ્વૈતસત્યકામો જાવાલો ગોશ્રુતયે વૈયાગ્રવધાયોક્ત્વોવાચ ચદ્રપ્યેતચ્છુકાય સ્થાણૈ
ઘૂયાજ્ઞાયેરન્નેવાસ્મિજ્ઞાત્વાઃ પ્રરોહેયુઃ પલાશનીતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ [પ્રાણોપાસના]ને જખાલાના પુત્ર સત્યકામ વ્યાગ્રવદના પુત્ર ગોશ્રુ-
તિને કહીને બોલ્યા—“ જો [કોઈ પ્રાણુવેતા] સૂકા ઢુંકાને આ [પ્રાણોપાસના] કહે [તે]
આમાં નિશ્ચય શાખાઓ ઉપજે, [ને] પાનડાં આવે, [ત્યારે જલવા પુરુષને કહે ને તેને
મહાદેવ થાય એમાં શું કહેતું છે ?”] કતિ ૩

હવે કહેલી પ્રાણુવિદ્યા જાણનારનું ઐયનામનું કર્મ કહેવાય છે—

અથ યદિ મહજ્જિગમિર્પેદમાવાસ્વાર્યા દીક્ષિત્વા પૌર્ણમાસ્યા રાત્રૌ સર્વોપચર્ય મન્ય
દધિમધુનોરુપમથ્ય જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્યે સંપાતમવનયેત્ ॥ ૪ ॥
ચસિષ્ઠાય સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્યે સંપાતમવનયેત્પતિષ્ઠાયૈ સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા
મન્યે સંપાતમવનયેત્સપ્તે સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્યે સંપાતમવનયેદાયતનાય સ્વા-
હેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્યે સંપાતમવનયેત્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રાણુવિદ્યાની સિદ્ધિ થયા] પછી જો મહત્પણું [પ્રાપ્ત કરવાની] કામના
કરે [તે] અમાવાસ્યાએ દીક્ષા લઇને (ભૂમિરાયન, દૂધતું લક્ષણ, સત્યભાષણ ને બ્રહ્મચર્ય
ધર્ત્યાદિ નિયમોનું પાલન કરીને) પૂત્રમની રાત્રિએ સર્વ (ગામની ને અરણ્યની) ઔપચાર્યાં
[દ્વૈતરં ઊતારી તેનો] લોટ દહિં ને મધનો [સંબંધવાળા ઊભરાના લાકડાના કંસપાત્રના
આકારના વા અમસપાત્રના આકારના પાત્રમાં નાંખી,], ઉપમથન કરી, [આગળ રાખી,]
જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય સ્વાહા એ [મંત્રવડે આવસથ્ય], અગ્નિમાં [આહુતિ નાંખવાના સ્થાનમાં]
ધીનો હોમ કરી, [ઝુનમાં ચોટલા] સારી રીતે ટપકતા[ધી]ને [પાત્રમાં રાખેલા પૂર્વોક્ત]
લોટમાં નીચે પાડે ૪ ચસિષ્ઠાય સ્વાહા એ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરીને સારી રીતે
ટપકતા[ધી]ને [પૂર્વોક્ત] લોટમાં નીચે પાડે. મતિષ્ઠાયૈ સ્વાહા એ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં
ધીનો હોમ કરીને સારી રીતે ટપકતા [ધી]ને લોટમાં નીચે પાડે. સંપત્તે સ્વાહા એ [મંત્રવડે]
અગ્નિમાં ઘૂતનો હોમ કરીને સારી રીતે ટપકતા[ધી]ને લોટમાં નીચે પાડે. આયતનાય સ્વાહા
એ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં ધીનો હોમ કરીને સારી રીતે ટપકતા[ધી]ને લોટમાં નીચે પાડે. ૫
વિવેચનઃ—ન્યેષ્ઠને માટે (વવડે અધિકને માટે) ને એષ્ઠને માટે સારી રીતે હોમેલું થાઓ,

અતિધનવાન્માટે સારી રીતે હોમેલું યાજ્ઞો, સ્થિતિમાટે સારી રીતે હોમેલું યાજ્ઞો, સપતિને માટે સારી રીતે હોમેલું યાજ્ઞો, ને આશ્રયને માટે સારી રીતે હોમેલું યાજ્ઞો એવો એ પાત્ર મનનો અર્થ છે ૪ ૫

અથ પ્રતિષ્ઠત્યાજ્ઞલૌ મન્થમાધાય જપત્યમો નામાસ્યમા હિ તે સર્વમિદં સ હિ જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠો રાજાઽવિપતિઃ સ મા જ્યૈષ્ઠચં શ્રૈષ્ઠચં રાજ્યમાધિપત્ય ગમયત્વદ્દમેવેદં સર્વમસાનીતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [અગ્નિની કિંચિત્] સમીપ જઈ અંજલિમાં અંથ (પૂર્વોક્ત લોઠ) લઈને [આ મંત્ર] જપે છે—[અંથ પ્રાણુતું અન્ન હોવાથી તેની પ્રાણરૂપે સ્તુતિ કરાય છે—તું] પ્રાણનામવાળો છે, કરણકે [પ્રાણરૂપ] તારું આ સર્વ [જગત્] છે [તેમજ] જ નવેષ, શ્રેષ્ઠ, પ્રકાશવાન [ને] પાલક [છે] તે અને જ્યેષ્ઠપણું શ્રેષ્ઠપણું, પ્રકાશવાનપણું [ને] પાલકપણું પ્રાપ્ત કરે. હુંજ [પ્રાણની જેઠ] આ સર્વ [જગત્] થઈ ઇતિ ૬

વિવેચન—અમોથી સર્વમસાનિ લાંબુધીનો મન છે ઇતિશબ્દ મનની સમાપ્તિ જણાવે છે ૬

અથ સ્વસ્વેતયર્ચા પચ્છ આચામતિ તત્સવિતુર્વૃણીમહૈત્યાચામતિ વયં દેવસ્ય મોજનમિત્યાચામતિ શ્રુત્વં સર્વધાતમમિત્યાચામતિ તુરં મગસ્ય ધીમહીતિ સર્વં પિવતિ નિર્ગિજ્ય કચ્ચં વા ચમસં વા પથાદગ્નેઃ સંવિશતિ ચર્મણિ વા સ્પન્ડિલે વા વાચયમોઽમસાહઃ સ પદિં સ્ત્રિયં પદયેતસમૃદ્ધં કર્મેતિ વિદ્યાત્ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આ મંત્રના [એક એક] પાદવડે [મંથના એક પ્રાસનું] લક્ષણ કરે છે—તત્સવિતુર્વૃણીમહૈ (આદિત્યના તે અંથરૂપ ભોજનની અગે માગણી કરીએ છીએ) એ [પાદવડે] લક્ષણ કરે છે વયં દેવસ્ય મોજનમ્ (અગે દેવના ભોજનને માગીએ છીએ) એ [પાદવડે] લક્ષણ કરે છે એન્દ્રઃ સર્વધાતમમ્ (તે ભોજન પ્રશંસા કરવાયોગ્ય તથા સર્વને અત્યંત ધારણ કરનાર છે) એ [પાદવડે] લક્ષણ કરે છે તુર મગસ્ય ધીમહિ (સૂર્યના સ્વરૂપનું શીઘ્ર ધ્યાન કરીએ છીએ) એ [પાદવડે] કંસ વા અમસને ઘોષતે [મંથના] સર્વ [લેપ] ને પીએ છે [પછી આથમન કરીને] અગ્નિના પશ્ચિમભાગમાં [પૂર્વદિશાભાણી મસ્તક રાખીને કાળીઆરના] આમઝાપર વા સ્પંડિલપર વાણીને નિયમમાં રાખનારો [તથા ચિત્તને] નિયમમાં રાખનારો [થઈને] શયન કરે છે તે જો [સ્વપ્નમાં] સ્ત્રીને લુએ [તો મારું આ] કર્મ સમૃદ્ધિવાળું [થયું] એમ જાણે ૭

તદેવ શ્લોકો યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સિયં સ્વપ્નેષુ પડ્યતિ સમૃદ્ધિં તત્ જાનીયાત્તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને ॥ ૮ ॥ इति पञ्चमपपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં આ મંત્ર [પણ છે—] કામ્યકર્મોમાં જ્યારે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીને લુએ ત્યારે તે સ્વપ્નનું દર્શન થયે [સતે] તે સ્વપ્નનું-દર્શન થયે [સતે] સમૃદ્ધિ (કર્મોના ફલની સિદ્ધિ) જાણે [પુનરગ્નિ તે કર્મની સમાપ્તિરૂપ અર્ચવાળી છે] ૮ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૫ ૨

પ્રાણુતિવા તથા તેના અંજપ કરને કરીને હવે અગ્નિરિવાને કહેવાનો આરંભ થાય છે તેમાં

પ્રથમ મુમુક્ષુઓને વૈરાગ્ય ઉપભવવા સલાહથી માંડીને યુગ્મકાપર્વત સંસારની ગતિ જણાવતા આખ્યાયિકા કહેવાય છે:—

વેતકેતુર્હાડ્ડરુણેયઃ પચ્ચાલ્લાનાં સમિતિમેયાંય તં હ પ્રવાહ્નો જૈવલિહ્વાચ કુમારાનુ
ત્વાડશિષ્વપિતૈત્યનુ હિ ભગવ इति ॥ ૧ ॥

શીખરાર્થ:—આરુણીનો પુત્ર સ્વેતકેતુ પંચાલ(દેશ)ની સલામતિ આપ્યો. તેના પ્રતિ
જીવલનો પુત્ર પ્રવાહણ બોલ્યો:—“હે કુમાર ! [તું] તને પિતાએ અનુશાસન કર્યું છે ? ”
હતિ. “ હે ભગવન ! અત્તા શાસન પામ્યો છું. ” એમ [સ્વેતકેતુએ કહ્યું.] ૧

વૈત્ય યદિત્તોઽધિ પ્રજાઃ પ્રયન્તીતિ ન ભગવ इति વૈત્ય યથા પુનરાવર્તન્ત ૩ इति ન ભગવ
इति વૈત્ય પથોર્દેવયાનસ્ય પિતૃયાણસ્ય ચ વ્યાવર્તના ૩ इति ન ભગવ इति ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થ:—“ પ્રજાઓ આ(લોક)થી ઉપર જેપ્રતિ ગમન કરે છે [તેને તું] જાણે છે ? ”
એમ [પ્રવાહણરામએ પૂછ્યું.] “ હે ભગવન ! [તે હું જાણતો] નથી ” એમ [સ્વેતકેતુએ
કહ્યું પ્રજાઓ] જેવી રીતે પુનઃ પાછી આવે છે [તે] જાણે છે ? ” એમ [પ્રવાહણરામએ
પૂછ્યું.] “ હે ભગવન ! [તે પણ હું જાણતો] નથી ” એમ [સ્વેતકેતુએ કહ્યું.] “ ઉપાસકોના
ને કર્મ કરનારાઓના બે માગેમાં દેવયાનનું ને પિતૃયાણનું [જે] વ્યાવર્તન (બે માર્ગોના
આશ્રય કરી સાથે પ્રયાણ કરનારના પરસ્પરના વિચાગનું સ્થાન) [છે તેને] જાણે છે ? ” એમ
[પ્રવાહણરામએ પૂછ્યું.] “ હે ભગવન ! [તે પણ હું જાણતો] નથી ” એમ [સ્વેતકેતુએ
ઉત્તર આપ્યું.] ૨

વૈત્ય યયાડસૌ લોકો ન સંપૂર્વત ૩ इति ન ભગવ इति વૈત્ય યયા પચ્ચમ્પામાહુતાવાપઃ
પુરુષવચસો મવન્તીતિ નૈવ ભગવ इति ॥ ૩ ॥

શીખરાર્થ:—“ જેવી રીતે (જે કારણથી) આ [પિતૃઓના] લોક [ઘણા મરનારાઓથી]
ભરાઈ જતા નથી [તે કારણ તું] જાણે છે ? ” એમ [પ્રવાહણ પૂછ્યું.] “ હે ભગવન ! [તે
હું જાણતો] નથી ” એમ [સ્વેતકેતુએ કહ્યું.] જેવી રીતે (જે કમવડે) પાંચમી આહુતિમાં
જલ પુરુષનામવાળું થાય છે [તે તું] જાણે છે ? ” એમ [પ્રવાહણ પૂછ્યું.] “ હે ભગવન !
[તે હું] નથી જ [જાણતો] ” એમ [સ્વેતકેતુએ કહ્યું.] ૩

અયાનુ કિમનુશિષ્ટોઽવોચ્યા યો હીમાનિ ન વિચાત્કયં સોઽનુશિષ્ટો છુવીતેતિ સ હાડ્ડ-
યસ્તઃ પિતુરર્થમેયાય તં હોવાચાનનુશિષ્ય વાવ કિલ યા ભગવાનવધીદનુ ત્વાડશિષ્વમિતિ ॥ ૪ ॥

શીખરાર્થ:—પછી [રામએ કહ્યું:—“ એવી રીતે તું અજ્ઞાની છતાં હું] ઉપદેશ પામેલો
[છું ” એમ તે] કેમ કહ્યું ? જે [મારા પૂછેલા] આખ્યાયિકાઓને ન જાણે તે [વિદ્વાનોમાં
હું] ઉપદેશ પામેલો [છું એમ] કેમ કહે ? ” એવી રીતે તે [રામવડે] ખેદચક્ર ધર્યા
[છતાં] પિતાના સ્થાનપ્રતિ આવતો હોય, [અને] તેને (પિતાને) કહેતો હોય:—“ ઉપદેશ
નહિ કરીને જ ભગવાન મને [સમાવર્તનકાલમાં] “ તને [મેં] ઉપદેશ કર્યો એમ [કેમ]
કહેતા હતા ? ” ૪

પચ્ચ મા રાજન્યવંશુઃ પ્રશ્નપ્રાસીત્તેષાં નૈકં ચ નાશકં વિવક્તુમિતિ સ હોવાચ યથા મા ત્વં તદૈતાનવદો યથાઽહમેષાં નૈકંચન વૈદ યદહમિમાનવેદિષ્યં કથં તે નાવક્ષ્યમિતિ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—રાજન્યવંશુ (ક્ષત્રિયો જેના ભાઈ છે એવો, અર્થાત ક્ષત્રિયધર્મથી રહિત પ્રવાહુષ્ટ) અને પાંચ પ્રશ્નો પૂછતો હવો, તેઓમાંના એકનું પણ વિવેચન કરવાને [હું] સમર્થ ન થયો " એમ [શ્વેતકેતુએ કહ્યું.] " જેવી રીતે તે અને ત્યારે (આવતાં) [જે] આ [પ્રશ્નો] કહ્યા [તેમાંના એક પણ] જેમ [તું બહુતો નથી તેમ] હું [પણ] તેઓમાંના એક પણ બહુતો નથી જો હું આ [પ્રશ્નો] ને બહુતો હોઉં [તો] શામાટે, તેને [સમાવર્તન-કાલમાં] ન કહું ? " એમ તે [પિતા શ્વેતકેતુપ્રતિ] બોલ્યા પ

સ હ ગૌતમો રાજ્ઞોર્ધર્મેયાય તસ્મૈ હ પ્રાપ્તાપાર્હાચ્ચકાર સ હ પ્રાતઃ સમાગ લ્હેયાય ત-હોવાચ માનુપસ્ય ભગવન્ ગૌતમ વિતસ્ય વરં ત્વળીયા ઇતિ સ હોવાચ તવૈવ રાજન્ માનુપં વિતં યામેવ કુમારસ્વાન્તે વાચમપાપયાસ્તામેવ મે બ્રૂહીતિ સ હ કુચ્છ્રી વખૂવ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—[પછી] તે પ્રસિદ્ધ ગૌતમ (ગૌતમગોત્રવાળા ઉદ્દાલક) રાજના સ્થાનપ્રતિજ્ઞતા હવા તે પ્રાપ્ત થયેલા [ગૌતમ] ને [તે રાજ] પૂછતો હવો, [અન્યાવડે] પૂજ્યમાન તે પ્રસિદ્ધ [ગૌતમ ખીજે દિવસે] પ્રાત કાલમાં [રાજની સમીપ] જતા હવા. " હે ભગવન્ ! હું ગૌતમ ! મનુષ્યસંબંધી [ગામગ્રામી] દ્રવ્યનો વર માગો " એમ [રાજ] તેને કહેતો હવો. " હે રાજન્ ! મનુષ્યસંબંધી દ્રવ્ય તમારીજ [પાસે રહ્યો. મારા] પુત્રની સમીપમાં જે [પાંચ પ્રશ્નોરૂપ] વાણી બોલ્યા હતા તેજ અને કહેો " એમ તે [ગૌતમ] કહેતા હવા. [તે સાંભળીને] તે [રાજ] આ વિદ્યા બ્રાહ્મણને કેમ અપાગે ? એમ વિચારી દુઃખી થતો હવો. ૬

ત-હ ચિરં વસેત્યાજ્ઞાપયાંચકાર ત-હોવાચ યથા મા ત્વં ગૌતમાવદો યથેયં ન પ્રાક્ ત્વતઃ પુરા વિદ્યા બ્રાહ્મણાન્ ગચ્છતિ તસ્માદુ સંયંતુ લોકેષુ સ્વસ્થૈવ પ્રશાસનમશ્નુદિતિ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૭ ॥ ઇતિ પચ્ચમપ્રપાઠકસ્ય તૃતીયઃ સ્વઙ્ઘઃ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—[પરંતુ બ્રાહ્મણને ના પાડવી એ યોગ્ય નથી એમ સમજી રાજ] તેને " ચિરં (એક વર્ષપર્યંત) વાસ કરો " એમ આજ્ઞા કરતો હવો. " હું ગૌતમ ! [વિદ્યાભાટે] તમે અને જેવી રીતે કહ્યું [તેમાં કંઈ કહેવાયોગ્ય છે તે સાંભળો—] જેથી આ વિદ્યા તમારાથી પહેલાં બ્રાહ્મણપ્રતિ ગઈ નથી તેથી [પૂર્વે] સર્વ લોકોમાં નિશ્ચય ક્ષત્રિયવર્ગ [આ વિદ્યા-વડે] ઉપદેષ્ટાપણું હતું " એમ [પ્રવાહુષ્ટરાજ] તે [ઉદ્દાલક] ને કહેતો હવો. [પછી રાજ] તેમને [વિદ્યા] કહેતો હવો. ૭ એ અમરો પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૩

તે રાજ પ્રથમ સ્વર્ગરૂપ અભિવિદ્યા કહે છે—

અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાઽઽદિત્ય એવં સમિદ્રશ્મયો ધ્રુમોઽહર્ચિચંદ્રમા અદ્ધારા નસત્રાણિ વિસ્ફુલિન્નાઃ ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—" હું ગૌતમ ! આ પ્રસિદ્ધ [સ્વર્ગ] લોક અગ્નિ [છે,] આદિત્યજ તેની સમિધ્ [છે,] કિરણો ધ્રુમાડો [છે,] દિવસ બવાસો [છે,] ચંદ્રમા અંગારા [છે, ને] નક્ષત્રો, તણખા [છે.] ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવાઃ શ્રદ્ધાં જુહતિ તસ્યા આહુતેઃ સોમો રાજા સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥
 इति पञ्चमप्रपाठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ :-

શીખદાર્થઃ—તે આ અગ્નિમાં દેવો (યજમાનની ઇદ્રિયા તથા તેના દેવો) [અગ્નિહોત્રની આહુતિઓના પરિણામની અવસ્થારૂપ સૂક્ષ્મ] જલ હોમે છે તે આહુતિથી [સ્વર્ગલોકરૂપ અગ્નિમાં હોમેલા જલોના પરિણામરૂપે] સોમરાજા (ચંદ્રમા) થાય છે. ૨

વિવેચનઃ—યજમાન સૂક્ષ્મજલની સાથે સંબંધવાળો યજ્ઞ, સ્વર્ગલોકપ્રતિ અનુપ્રવેશ કરી, ચંદ્રના જેવા જલસ્થિત શરીરવાળો થાય છે તે ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ ભણવી. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૪

હવે પર્વન્યરૂપ અગ્નિવિદ્યા કહે છે:—

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदन्नं धूमो विशुदचिरशनिरङ्गारा द्वादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—હું ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પર્વન્ય (વૃષ્ટિની સામગ્રીના અભિમાની દેવ) અગ્નિ [છે,] વાયુજ તેની સમિધ્ [છે,] વાદળું ધૂમાડો [છે,] વીજળી જ્વાલા [છે,] વજ્ર અંગારા [છે, ને] મેઘની [ગર્જનાઓ તણખા [છે.] ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવાઃ સોમ રાજાનં જુહતિ તસ્યા આહુતેર્વર્ષ સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥
 इति पञ्चमप्रपाठकस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ અગ્નિમાં દેવો સોમરાજાને (સૂક્ષ્મજલ જે ચંદ્રરૂપે પરિણામ પામેલ છે તેને) હોમે છે. તે આહુતિથી વૃષ્ટિ થાય છે. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના પાંચમાં ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૫

હવે પૃથિવીરૂપ અગ્નિવિદ્યા કહે છે:—

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरचिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—હું ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પૃથિવી અગ્નિ [છે,] સંવત્સરજ તેની સમિધ્ [છે,] આકાશ ધૂમાડો [છે,] રાત્રિ જ્વાલા [છે,] દિશાઓ અંગારા [છે, ને]-આજ્ઞાઓ તણખા [છે.] ૧.

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવા વર્ષ જુહતિ તસ્યા આહુતેરન્ સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ અગ્નિમાં દેવો વૃષ્ટિને હોમે છે. તે આહુતિથી અન્ન થાય છે. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના છઠા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૬

હવે પુરુષરૂપ અગ્નિવિદ્યા કહે છે:—

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्पाणो धूमो जिह्वाऽचिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

શંખદાર્થઃ—હુ ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પુરુષ અગ્નિ [છ,] વાણીજ તેની સમિધ્ [છ,] પ્રાણુ ધૂમાડો [છ,] જીલ્લ બપોલો [છ,] ચક્ષુ અંગારા [છ, ને] ઓત તણખા [છ,] ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌ દેવા અન્નં જુહતિ તસ્યા આહુતે રેતઃ સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चम-
प्रपाठकस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

શંખદાર્થઃ—તે આ અગ્નિમાં દેવો અન્ન હોમે છે. તે આહુતિથી વીર્ય થાય છે. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના સાતમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૭

હવે ત્રીજા અગ્નિવિદ્યા કહે છે:—

પ્રથમ ખંડમાં હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ ઓ અગ્નિ છે ઇલાદિ વર્ણન છે. ૧

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌ દેવા રેતો જુહતિ તસ્યા આહુતેર્ગર્ભઃ સમ્ભવતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चम-
प्रपाठकस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

શંખદાર્થઃ—તે આ અગ્નિમાં દેવો વીર્ય હોમે છે તે આહુતિથી ગર્ભ થાય છે. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના આઠમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૮

હવે ચતુર્થાગમનવાળા જીવના શરીરની અગ્નિમાંથી ઉત્પત્તિ તથા તેનો અગ્નિમાં નાશ જણાવે છે:—

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव
वा मासानन्तः क्षयित्वा यावद्वायु जायते ॥ १ ॥

શંખદાર્થઃ—એવી રીતે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષતામવાળું થાય છે એમ [પાંચમા પ્રશ્નનું ઉત્તર કહ્યું. હવે પહેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાનો આરભ કરે છે:—] તે ગર્ભ ઓરવડે. વીંદાઓ [છતો] દશ વા નવ માસોપર્યંત વા જ્યાંસુધી [સમગ્ર અવયવવાળો થાય ત્યાંસુધી માતાના ઉદરમાં] રાખન કરીને પછી જન્મે છે. ૧

स जातो यावदायुषं जीवति तं मेतं विष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्प्लुतो
भवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

શંખદાર્થઃ—તે જન્મે [છતો કર્મેવડે સંપાદન કરેલું] જેટલું આયુષ્ય [હોય ત્યાંસુધી] જીવે છે [જો જીવતાં છતાં તે વૈદિકકર્મમાં વા ઉપાસનામાં અધિકારી હોય તો સુઆપછી] તે મૃતને [કર્મેવડે] નિશ્ચય કરાયેલા [પરલોક] પ્રતિ [શોકલવા] આહુતિ (ગામમાંથી), [નક્તિઓ વા પુત્રો] અગ્નિ. [અગ્નિમાં અંત્યકર્મ કરવાનો] મારજ લઈ જાય છે જેમાંથીજ (જલ આદિ આહુતિના કર્મેવડે અગ્નિથીજ) આવ્યા [છે, ને] જેમાંથી (પાંચ અગ્નિઓમાંથી) ઉપજ્યા છે [તેથી તેને પોતાના કારણરૂપ અગ્નિપ્રતિ પ્રાપ્ત કરે છે] ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૯

હવે પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉત્તરમાર્ગનું નિરૂપણ થાય છે:—

तद्य इत्थं त्रिदुर्यं चेमेऽरण्ये यद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषममिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह
आपूर्यमाणवसमापूर्यमाणपसाद्यान्पद्दद्धेति मासान्स्तान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरः संवत्स-

રાદાદિત્યમાદિત્વાચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિચ્યુતં તત્પુરુષોઽમાનવઃ સ્વપ્નાન્વલ્લ ગમયત્યેવ દેવ-
યાનઃ પન્થ્યા इति ॥ ૨ ॥

શીલોપનિષદઃ—તેમાં જેઓ (જે શુદ્ધસ્થા) એવી રીતે [પંચાગ્નિની ઉપાસના] બાંહે છે,
અને જે આ [નૈષ્ઠિકપ્રજ્ઞાચારીઓ, વાનપ્રસ્થો ને ત્રિદંડી સંન્યાસીઓ] અરણ્યમાં [રહી]
શ્રદ્ધા તપ એમ ઉપાસે છે, (શ્રદ્ધાહુ તથા તપસ્વી છે,) [અને જે સત્ય ભાષણ કરે છે, તથા
હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરે છે] તેઓ અર્ચિને (સૂર્યના હિરણ્યના અભિમાની દેવને) પામે છે,
અર્ચિથી દિવસને, દિવસથી શુક્લપક્ષને [ને] શુક્લપક્ષથી જે છ માસોમાં [સૂર્ય] ઉત્તરભણી
જાય છે તે [માસો]ને [પામે છે.] ૧ [તે] માસોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને,
આદિત્યથી ચંદ્રમાને [ને] ચંદ્રમાથી વીજળીને [પામે છે.] ત્યાં અમાનવપુરુષ [આવે છે,]
તે આ [ઉપાસકો]ને પ્રજ્ઞાપ્રતિ લઈ જાય છે. આ દેવયાનમાર્ગ [છે] ઇતિ ૨ [આતું વિશેષ
વર્ણન પૂર્વે થઈ ગયું છે.]

હવે દક્ષિણમાર્ગનું વર્ણન કરે છે.

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते घृणमभिसम्भवन्ति घृमाद्रાગ્નિ રાત્રેરપર-
પક્ષમપરવક્ષાગ્ન્યન્વદ્દક્ષિણૈતિ માસાઽસ્તાન્નૈતે સંવત્સરમભિપ્રાપ્નુવન્તિ ॥ ૩ ॥ માસેભ્યઃ પિતૃ
લોકં પિતૃલોકાદાકાશમાકાશાચન્દ્રમસમેષ સોમો રાજા તદ્દેવાનામજં તં દેવા ભક્ષયન્તિ ॥ ૪ ॥

શીલોપનિષદઃ—હવે જે આ [શુદ્ધસ્થા] ગામમાં [રહી] છટ, (અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિકકર્મ,)
પૂર્ત, (કૃત્રા, વાવ, તથાવ ને ફૂલવાડી આદિ કરાવવાં,) [ને] દત્ત (વેદીથી બહાર દાન
આપવું) ઇત્યાદિનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ ધૂમાગ્નિ (ધૂમાગ્નિના અભિમાની દેવને) પામે છે.
ધૂમાગ્નિથી રાત્રિને, (રાત્રિના અભિમાની દેવને,) રાત્રિથી બીજા પક્ષને, (કૃષ્ણપક્ષના અભિ-
માની દેવને,) [ને] બીજા પક્ષથી જે છ માસોમાં [સૂર્ય] દક્ષિણભણી જાય છે તે [માસો]ને
[પામે છે.] આ (કર્મ કરનારાઓ) સંવત્સરને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૩ [તે દક્ષિણાયનરૂપ
છે] માસોથી પિતૃલોકને, પિતૃલોકથી આકાશને [ને] આકાશથી ચંદ્રમાને [પામે છે. જે]
આ [અંતરિક્ષમાં] સોમરૂપ [પ્રાણજીવોના] રાજા [દેખાય છે તે ચંદ્રમા છે.] તે દેવોનું
અન્ન (સોમનું આધન) [છે] તેનું દેવો ભક્ષણ કરે છે. (તેને દેવો પોતાની સેવા કરાવવારૂપ
ઉપભોગમાં લે છે.) ૪

ચંદ્રમામાં જનપ્રધાન શરીરવડે તેમની કળાંચુધી સ્થિતિ થાય છે, તથા સાથી તેઓનું અવરોહણ!
કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायु-
ર્भૂત્વા घृमो भवति घृमो भूत्वाऽन्नं भवति ॥ ૫ ॥ અન્નં ભૂત્વા મેધો ભવતિ મેધો-ભૂત્વા
મવર્ષતિ ત દહ વ્રીહિયત્ત્રા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલપાપા इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पपतरं
यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ૬ ॥

શીલોપનિષદઃ—તે [ચંદ્રમંડલ]માં [ચંદ્રમંડલની પ્રાપ્તિ કરાવી ત્યાં ફૂલ આપનારા] કર્મના
અભયપર્યંત નિવાસ કરીને પછી જેમ આપ્યા [હતા] તેમ વા બીજા રીતે [આજ (હવે

પડી કહેવાશે તેજ) માર્ગપ્રતિ પુનઃ પાછા આવે છે [ચંદ્રવૈકથી લૌકિક] આકાશને [ને] આકાશથી વાયુને [પાગે છે] વાયુ થતે ધૂમ થાય છે, [ને] ધૂમ થતે વાદળું થાય છે પ વાદળું થતે મેઘ થાય છે મેઘ થતે [સમુદ્રાદિકથી સિન્ધ પ્રદેશોમાં] વર્ષે છે તેઓ (તે જીવો) અહીં (પૃથ્વીથીમાં) ડાંગર, જવ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તલ [ને] અહીં એવી રીતે ઉપજે છે (તેમની સાથે સંબંધ પાગે છે) અહીંથી નિશ્ચય અતિદુષ્કર નીકળતું [થાય છે.] જે જે [વીર્યસિન્ધુ કરનાર પુરુષ] પ્રસિદ્ધ [જનસંયુક્ત] અન્ન ખાય છે, [અને ઋતુકાલમાં શ્રીવિષે] જે વીર્યસિન્ધુ કરે છે તેની અધિકતાવાળોજ (તેના શરીરની આકૃતિવાળોજ) થાય છે ૬

હવે શુભાશુભકર્મના સદ્ભાવપ્રમાણે તેમને ઉત્તમ વા અધમયોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે —

તથા इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन्नाक्षणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं चाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेरन्ध्वयोनिं
वा सूक्तयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમા (તે ડાંગર આદિકની સાથે સંબંધ પામેલા શેષકર્મનાળા જીવોમાં) જેઓ અહીં પુણ્યકર્મનાળા [છ] તેઓ રમણીય (કૂરતાદિરહિત) યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે—બ્રાહ્મણ યોનિને વા ક્ષત્રિયયોનિને, વા વૈશ્યયોનિને [સ્વકર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે એવું] જે [ફક્ત તે] શીખ્રજ [થાય છે,] અને જેઓ અહીં અશુભકર્મનાળા [છ] તેઓ કપૂય (ધર્મસંમંથથી રહિત યોનિને પાગે છે—ધાનયોનિને વા સૂક્તયોનિને વા ચંડાલયોનિને [પેતાના કર્મપ્રમાણે પાગે છે એવું] જે [ફક્ત તે] શીખ્રજ [થાય છે] ૭

હવે ત્રીજા સ્થાનનો ઉપદેશ કરે છે —

अथैतयोः पयोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि भवन्ति जायस्य
त्रियष्वेत्येतत्तृतीय-स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेત तदेव श्लोकः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે [જેઓ] આ [એ] માર્ગમાંના કોઇપરે પણ [જતા] નથી તે આ [અશ્વરાદિ] વાંદવાર જન્મમરણ પામનારાં તુચ્છ જીવોમાં થાય છે 'જન્મ પામ, મૃત્યુ પામ' એમ [સર્વેથર તેમને પ્રેરણા કરે છે] આ [પ્રવૌક્ષ્ટ યોગી અપેક્ષાએ] ત્રીજી સ્થાન [છ] તેવડે આ [ચંદ્ર] લોક પૂરાતો નથી તેથી [આવી રીતની સસારની ગતિમાં] દોષદષ્ટિ કરે. તેમા (પંચાગ્નિવિદ્યાની મૃતિમાં) આ મંત્ર છે] ૮

વિવેચન—પાશુઓ પ્રજા પંચાગ્નિવિદ્યાવડે વ્યાખ્યાન કર્યો, ને પ્રથમ પ્રજા દક્ષિણમાર્ગના અને ઉત્તરમાર્ગના ક્યનવડે દૂર કર્યો. મુએલા પુરુષને અગ્નિમા નાખવા એ સમાન છે. પડી એક અગ્નિ આદિ માર્ગવડે જાય છે, અને બીજો ધૂમાદિ માર્ગવડે જાય છે તે ઉત્તરમાર્ગે અને દક્ષિણમાર્ગે જનારાના પરસ્પરના વિરોધાનું સ્થાન છે જીવોની પુનઃમૃત્તિ ચતુષ્કર્મથી આકાશાદિકના ક્રમવડે કરી ચંદ્રવૈકથી પુનરાવૃત્તિ થવાને લીધે ને ત્રીજો માર્ગ જનારા લોક જતા નથી તેથી, ચંદ્રલોક પૂગઇ જતો નથી એ પણ જણાવ્યું ૯

स्तेनो हिरण्यस्य सूरान् पिबेत् अ गुरोस्तल्यमावसन्नमहा चेते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्वा-
ऽऽचरेत् स्त्वरिति ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થઃ—[આદ્યાણુના] શોનાની ચારી કરનાર, [આદ્યાણુ યથા] ચુરા પીનાર, ચુરુની સીનો લોગ કરનાર ને આદ્યાણુનું હનન કરનારા આ ચાર પતિત થાય છે, અને પાંચમા તેઓની [સાથે જે] સંગત રાખે છે [તે] ઇતિ ૯

અથ હ ય एतानेयं पञ्चाग्नीनेद न सह तैरप्याचरन्पापना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ૧૦ ॥ इति पञ्चमपाठकस्य दशमः खण्डः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—અને જે આ પાંચ અગ્નિને એવી રીતે જાણે છે [તે] તેઓની (મહાપાપી-ઓની) સાથે સંગત રાખતો [છતો પણ] પાપવડે લેપાતો નથી જે [પાંચ પ્રશ્નોવડે પૂછેલા અર્થને] એવી રીતે જાણે છે, જે એવી રીતે જાણે છે [તે] શુદ્ધ, પવિત્ર [ને પ્રાણપત્યાદિ] પવિત્ર લોકવાળો થાય છે " [પુનરગ્નિ સમસ્ત પ્રશ્નોનો નિર્ણય દેખાડવામાટે છે] ૧૦ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના દશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ ૧૦

દક્ષિણમર્ગે જનારાઓને દેવોના અનભાવની પ્રાપ્તિ કહી, અને શુદ્ધજંતુરૂપ કુન્નમય સંસારની ગતિ કહી તે બંને દોષોનું નિવારણ કરવાની ઇચ્છાવડે વૈશ્વાનરાનામવાળા અપાભાવની પ્રાપ્તિમાટે આ ખંડનો આરંભ થાય છે શિષ્યની વિનયાર્થક સંપત્તિ દેખાડવામાટે આખાવિધ છે —

માર્ચીનશાલ ઔપમન્યવઃ સત્યયજ્ઞઃ પૌલ્હિરિન્દ્રદ્યુમ્નો માહ્યવેયો જનઃ શાર્કરાક્ષ્યો બુહિલ આશ્વતરાશ્વિસ્તે હૈતે મહાશાલા મહાશ્રોત્રિયાઃ સમેત્ય મીમાંસાં વહ્નુઃ કો ન આત્માર્કિં વ્રણેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ, પુલ્હપનો પુત્ર સત્યયજ્ઞ, બહ્લવિનો પૌત્ર ઇન્દ્રદ્યુમ્ન શાર્કરાક્ષનો પુત્ર જન [ને] અધિતરાધિનો પુત્ર બુહિલ તે આ મહાશુદ્ધરથો [ને] મહાન્ શ્રોત્રિયો (શ્રવણ, અભ્યયન ને સદાચારવાળા) એકત્ર યથા નિર્દેશ વિચાર કરવા લાગ્યા—અપણે આત્મા કેણું ? [ને] બ્રહ્મ શું ? ઇતિ ૧

તે હ સમ્પાદયાં વહ્નુઃ શાલકો વૈ ભગવન્તોડપમારુણિઃ સમ્પત્તીમમારમાનં વૈશ્વાનરમધ્યેતિ ત્વં હન્તાભ્યાગચ્છામેતિ ત્વં હાભ્યાગમ્યુઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પૂજવાનો [વિચાર] કરતાં છતાં પણ પૂર્વેક્ત વિષયમાં નિશ્ચયને નહિ પ્રાપ્ત થઇને તેના ઉપદેશને] સંપાદન કરતા હવા આ અરણના પુત્ર પ્રસિદ્ધ ઉદાલક વર્ત માનમાં આ આત્મરૂપ વૈશ્વાનરને [સારી રીતે] જાણે છે અનુગતિ દિાય તો આપણે તેની [પાસે] જઈએ એવી રીતે [નિશ્ચય કરીને તેઓ] તેની (ઉદાલકની) [પાસે] જતા હવા

સ હ સમ્પાદયાં ચકાર પ્રશ્યન્તિ મામિમે, મહાશાલા મહાશ્રોત્રિયાસ્તેભ્યો ન સર્વમિવ મતિ પસ્યે હન્તાહમન્યમભ્યનુશાસનીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (ઉદાલક) [તેમને જોઈનેજ તેમના આવવાનું પ્રયોજન જાણી] વિચારવા લાગ્યો—આ મહાશુદ્ધરથો [ને] મહાશ્રોત્રિયો અને પૂજ્યો, તેઓને [પૂછેલા વિષય હું] સંપૂર્ણ રીતે નહિ કહી શકું [તેથી હવે] હું અન્ય [ઉપદેશ]નું કથન કરું ઇતિ ૩

તાન્હોવાચાશ્વપતિર્વે ભગવન્તોડ્યં કૈકેયઃ સમ્પતીમમાત્માનં વૈશ્વાનરમધ્યેતિ તત્ત્વં હન્તાભ્યા-
ગચ્છામેતિ તત્ત્વં હાભ્યાગમ્યુઃ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—[એમ વિચારીને ઉદ્દાસક] તેઓને કહેવા લાગ્યાઃ—“ હે ભગવંત ! આ
કેકયના પુત્ર પ્રસિદ્ધ અશ્વપતિ વર્તમાનમાં આ આત્મરૂપ વૈશ્વાનરને [સારી રીતે] જાણે છે.
અનુભવિ [હોય તો આપણે] તેની [પાસે] જઈએ ” એવી રીતે [નિશ્ચય કરીને તેઓ]
તે [અશ્વપતિ]ની [પાસે] જતા હતા. ૪

તૈશ્વો હ માત્સેમ્યઃ પૃથગર્હાણિ કારયાંચકાર સ હ પ્રાતઃ સજ્જિહાન ઉવાચ ન મે સ્તેતો
જનપદે ન કદ્યો ન મયપો જાનાહિતાગ્નિર્નાવિદ્વાજ સ્વૈરી સ્વૈરિણી ક્રુતો વક્ષ્યમાણો વૈ ભગવ-
ન્તોડહમસ્મિ યાવદકૈકસ્મા ઋત્વિજે ધનં દાસ્યામિ તાવદ્ભગવદ્ભ્યો દાસ્યામિ વસન્તુ મે
ભગવન્તે इति ॥ ૫ ॥

શંખદાર્થઃ—[તે અશ્વપતિ] પ્રાતઃ ધયેલા તે [અતિથિઓ] હું [પુરોહિતોવડે ને દાસોવડે]
પૃથક્ [પૃથક્] પૂજન કરાવતો હોવા તે [રાજા ળીજે દિવસે] પ્રાતઃકાલમાં નિદ્રાનો ત્યાગ
કરતા [હતા તેઓની સમીપ આવીને વિનયવડે] કહેવા લાગ્યાઃ—“ મારાથી આ ધન ગ્રહણ
કરો. ” તેઓએ તે ગ્રહણ કર્યું નહિ ત્યારે અને દુરાચારી જાણી આ દ્રવ્ય નહિ ગ્રહણ કરતા
હોય એમ ધારી રાજા કહેવા લાગ્યાઃ—“ મારા દેશમાં ચોર નથી, [એથીયે છતાં] અંદાતા
નથી, [બ્રાહ્મણ હોઇને] મધપાન કરનાર નથી, [સો ગાયવાળો છતાં] અગ્નિહોત્રવિનાનો
નથી, [અધિકારપ્રમાણે] વિદ્યારહિત નથી, વ્યભિચારી [પુરુષ] નથી [તો] વ્યભિચારિણી
[સ્ત્રી] ક્યાંથી [હોય ? ” કદાચ આ દ્રવ્ય થોડું છે એમ જાણી ન ગ્રહણ કરતા હોય તો
કહે છેઃ—“ હે ભગવંત ! હું યજન કરનારો છું, [તેમાં] એક એક ઋત્વિજને જોઈ ધન
આપીશ તેટલું આપા એક એક ને આપીશ. હે ભગવંત ! નિવાસ કરો, [અને] મારો
[યજ્ઞ જીવો. ” ઇતિ ૫

તે હોતુર્ચનં હૈવાર્ચનં પુરુષશ્ચરેત્તત્ત્વં હૈવ વદેદાત્માનમેવેમં વૈશ્વાનર સમ્પ્રત્યગ્યેપિ તમેવ જો
બ્રૂહીતિ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—તેઓ બોલ્યાઃ—“ જે પ્રયોજનવડે પુરુષ [જેના જાણી] ગમન કરે તે
[પ્રયોજન] નિજ [તે] કહે [એવો ન્યાય છે. અમે વૈશ્વાનરનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ,
ને તમે] આ આત્મરૂપ વૈશ્વાનરને નિશ્ચય વર્તમાનમાં [સારી રીતે] જાણો છો [તેથી]
તેજ અમને કહો. ” ઇતિ. ૬

તાન્હોવાચ પ્રાતર્વઃ પ્રતિવક્ત્રાસમીતિ તે હ સમિત્પાળયઃ પૂર્વાહ્ને પ્રતિવક્રમિરે તાન્દાનુ-
પનીયૈવૈતદુવાચ ॥ ૭ ॥ इति पञ्चमपपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ ૧૧ ॥

શંખદાર્થઃ—[અશ્વપતિરાજા] તેઓને કહેવા લાગ્યાઃ—“ પ્રાતઃકાલમાં તમને પ્રતિવચન
આપનાર ધર્મશ, એમ [કહે સને રાજાના અભિપ્રાયને જાણનારા] તેઓ [પાતાના અભિ-
માનનો ત્યાગ કરી] હાથમાં સમિધ્ [લઇને ળીજે દિવસે] પૂર્વાહ્નમાં [બંધારપહેલાં]

[ચિત્રયવડે રાજા] પ્રતિ ગમન કરતા હવા તેઓને ઉપનયન (ચરણમાં સાષ્ટાંગપ્રણામ) નહિ કરાવીનેજ [રાજા] આ (વૈદ્યાનરવિદ્યા) કહેતો હવે ૭ એ પ્રમાણે પાચમા પ્રપાઠકના અગ્નીઆરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ ૧૨

ઔપમન્યવ કં ત્વમાત્માનમુપાસસ્યેતિ દિવમેવ ભગવો રાજનિતિ હોવાચૈવ વૈ સુતેજા આત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસસ્યે તસ્માત્તવ સુતં પ્રસુતમાસુતં કુલે દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—“હે ઉપમન્યુના પુત્ર ! તમે, ક્યા આત્મા [રૂપ વૈદ્યાનર]ને ઉપાસો છો ?” એમ [રાજાએ તેને પૂછ્યું] “હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! સ્વર્ગલોક [રૂપ વૈદ્યાનર] નેજ [ઉપાસું છું]” એમ [પ્રાચીનશાસ્ર] કહેતો હવે [રાજા કહે છે:-] “જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ પ્રસિદ્ધ સારા તેજવાળો વૈદ્યાનરરૂપ આત્મા (આત્માનો અવયવ) [છે,] તેથી (તેની ઉપાસનાથી) તમારા કુલમાં સુત, પ્રસુત [ને] આસુત દેખાય છે ૧

વિવેચન—એક દિવસના ચત્રમા સોમલતાનો રસ કાઢવો તે સુત, બેથી બાર દિવસપર્યંતના ચત્રમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે પ્રસુત, ને તેથી સો દિવસપર્યંતના ચત્રમાં સોમલતાનો રસ કાઢવો તે આસુત કહેવાય છે. તમારા કુલમાં સુત, પ્રસુત ને આસુત દેખાય છે એમ કહેવાથી તમારા કુલમા ઉપજેલા પુરુષો અતિશય કર્મ કરનારા છે એમ જણાવ્યું છે ૧

અતસ્યન્નં પદ્યસિ પ્રિયમત્ત્યન્નં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મચર્ચસં કુલે ય એતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરરૂપાસ્યે સૂર્યાં ત્વેપ આત્મનં ઇતિ હોવાચ સૂર્યાં તે વ્યપતિવ્યવધન્નાં નાડગમિવ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ પશ્ચમપાઠકસ્ય દ્વાદશઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[વળી તમે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા થઇને] અતર્તું ભક્ષણ કરો છો, [ને પુત્રપૌત્રાદિરૂપ] ઇદને જીવો છો જે એવી રીતે આ આત્મરૂપ વૈદ્યાનરને ઉપાસો છો [તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો થઇને] અતર્તું ભક્ષણ કરે છે, ઇદને જીવો છે, [અને] આના કુલમાં [કર્મીપણારૂપ] શ્રદ્ધતેજ થાય છે, પણ આત્મા [રૂપ વૈદ્યાનર] તું આ અસ્તક [છે, સમસ્ત વૈદ્યાનર નથી] “એમ [તે] કહેતો હવે “જે [તમે] મારા પ્રતિ ન આપ્યા હોત [તો] આ ઉપાસનાથી] તમારું મસ્તક પડત “ ઇતિ ૨ એવી રીતે પાંચમા પ્રપાઠકના આરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ ૧૨

અયં હોવાચ સત્યયજ્ઞં પૌલુપિં પ્રાચીનયોગ્ય કં ત્વમાત્માનમુપાસસ્યેત્યાદિત્યમેવ ભાવો રાજનિતિ હોવાચૈવ વૈ વિશ્વરૂપ આત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસસ્યે તસ્માત્તવ વહુ વિશ્વરૂપં કુલે દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [રાજા] પુણ્યના પુત્ર સત્યયજ્ઞપ્રતિ “હે પ્રાચીનયોગ્ય ! તમે ક્યા આત્માને ઉપાસો છો ?” એમ કહેતો હવે “હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! આદિત્યનેજ ઉપાસું છું” એમ [તે] કહેતો હવે. [રાજા કહે છે:-] “જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ પ્રસિદ્ધ વિશ્વરૂપ આત્મા વૈદ્યાનર [છે,] તેથી (સર્વરૂપ આદિત્યની ઉપાસનાથી) તમારા કુલમાં બહુ સર્વરૂપ (આ લોક પરલોકનાં સાધન) દેખાય છે. ૧

મત્વત્તોઽશ્વતરીરયો દાસીનિવ્જોઽત્યન્નં પદ્યસિ પ્રિયમત્ત્યન્નં પદ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મ-

વર્ષસં કુલે ય एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षુષ્ટૃચેતદાत्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यो
यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ ૨ ॥ इति पञ्चममपाठकस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તમારી પછગાડે] ખચરીઓસહિત રથ આશે છે, હાસીઓસહિત હાર
[તમને પ્રાપ્ત થયેલ છે,] અત્રતું ભક્ષણ કરે છે, [ને] પ્રિયને જીએ છે ને આ આત્મરૂપ
વૈશ્વાનરને એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] અત્રતું ભક્ષણ કરે છે, પ્રિયને જીએ છે, આના કુલમાં
બ્રહ્મતેજ થાય છે, પણ આત્મા [રૂપ વૈશ્વાનર] તું આ ચક્ષુ [છે, સમસ્ત વૈશ્વાનર નથી]"
એમ [તે] કહેતો હવે " જો [તમે] મારા પ્રતિ ન આવ્યા હોત [તો] આવી ઉપાસનાથી
તમે] આંધળા થાત " ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના તેરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા
પૂરી થઈ પ ૧૩

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं प्राज्ञेयं वैयाघ्रपत्र कं त्वमात्मानमुपास्ते इति वायुमेव भगवो
राजन्निति होवाचैव वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां पृथग्वल्य
आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી [રાજ] ભક્ષકવિતા પૌત્ર ઇન્દ્રદ્યુમ્નપ્રતિ " હે વૈયાઘ્રપત્ર ! તમે કયા
આત્માને ઉપાસો છો ? " એમ કહેતો હવે " હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! વાયુનેજ [ઉપાસું
છું] " એમ [તે] કહેતો હવે [રાજ કહે છે :] " જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ
પ્રસિદ્ધ નાના માર્ગવાળો આત્મા વૈશ્વાનર [છે,] તેથી (નાના માર્ગવાળો આત્મરૂપ
વૈશ્વાનરની ઉપાસનાથી) તમારા પ્રતિ પૃથક્ બલિ (ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર દિશામાં થનારાં વસ્ત્રઅન્ના-
દિકરૂપ ભેદ) આવે છે, [અને] નાના રથોની પંક્તિઓ [તમારી] પછગાડેગમન કરે છે ૧

अ-स्यग्नं पश्यसि प्रियमत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्तेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त लदकमिष्ययन्मां नाऽऽगमिष्य इति
॥ ૨ ॥ इति पञ्चममपाठकस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—અત્રતું ભક્ષણ કરે છે, [ને] ઇન્દ્રને જીએ છે ને આ આત્મરૂપ
વૈશ્વાનરને એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] અત્રતું ભક્ષણ કરે છે, પ્રિયને જીએ છે, [ને] આના
કુલમાં બ્રહ્મતેજ થાય છે, પણ આત્મા [રૂપ વૈશ્વાનર] નો આ પ્રાણ [છે, સમસ્ત વૈશ્વાનર
નથી] " એમ [તે] કહેતો હવે " જો [તમે] મારા પ્રતિ ન આવ્યા હોત [તો] તમારા
પ્રાણ નીકળી જાત " ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના ચૌદમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા
પૂરી થઈ પ. ૧૪

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति
होवाचैव वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च घनेन
च ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી જનને " હે શર્કરાક્ષના પુત્ર ! તમે કયા આત્માને ઉપાસો છો ? " એમ
[રાજ] કહેતો હવે " હે ભગવન્ ! હે રાજન્ ! આકાશનેજ [ઉપાસું છું] " એમ [તે

કહેતો હવો [રાજા કહે છે -] " જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ પ્રસિદ્ધ ભરપૂર આત્મા વૈદ્યાનર [છે.] તેથી (તેની ઉપાસનાથી) તમે [પુત્રપૌત્રાદિ] પ્રજાવડે ને [સુત્રાદિ] ધનવડે ભરપૂર છો. ૧

અત્સ્યન્નં પश्यસિ પ્રિયમત્યન્નં પश्यતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મવર્ચસં કુલે ય એતમેવમાત્માનં
વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સંદેહસ્ત્વેપ આત્મન ઇતિ હોવાચ સંદેહસ્તે વ્યશીર્યઘન્માં નાડગમિવ્ય ઇતિ
॥ ૨ ॥ ઇતિ પञ્ચમપ્રપાઠકસ્ય પञ્ચદશઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૧૬ ॥

શાખ્યાર્થઃ—અત્તર્તુ લક્ષણ કરો છે, [ને] પ્રિયને જુઓ છો જે આ આત્મરૂપ વૈદ્યાનરને એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] અત્તર્તુ લક્ષણ કરે છે, પ્રિયને જુએ છે, [ને] આના કુલમાં બ્રહ્મતેજ થાય છે, પણ આત્મા[રૂપ વૈદ્યાનર]નું આ ઉદર [છે, સમસ્ત વૈદ્યાનર નથી] " એમ [તે] કહેતો હવો " જે [તમે] મારા પ્રતિ ન આવ્યા હોત [તો] તમારું ઉદર ટુટી જાત " ઈતિ ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના પંદરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ ૧૫

અથ હોવાચ બુદ્ધિમાશ્વતરાશ્ચ વૈયાઘ્રપથકં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે ઇત્યપ એવ ભગવો રાજન્નિતિ
હોવાચૈવ વૈ રવિરાત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માત્ત્વં રવિમાન્બુદ્ધિમાનસિ ॥ ૧ ॥

શાખ્યાર્થઃ—પરી અર્થતરાયેના પુત્ર બુદ્ધિપ્રતિ " હે વૈયાઘ્રપથ ! તમે કયા આત્માને ઉપાસો છો ? " એમ [રાજા] કહેતો હવો " હે ભગવન ! હે રાજન ! જલનેજ [ઉપાસું છું] " એમ [તે] કહેતો હવો [રાજા કહે છે—] " જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ પ્રસિદ્ધ ધનરૂપ આત્મા વૈદ્યાનર [છે.] તેથી (તેની ઉપાસનાથી) તમે ધનવાળા [ને] પુષ્ટિવાળા છો. ૧

વિવેચન—જલથી અમ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી ધનની પ્રાપ્તિ તથા શરીરની પુષ્ટિ થાય છે તેથી બુદ્ધિને ધનવાળા તથા પુષ્ટિવાળા કહ્યા છે. ૧

અત્સ્યન્નં પश्यસિ પ્રિયમત્યન્નં પश्यતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય વ્રહ્મવર્ચસં કુલે ય એતમેવમાત્માનં
વૈશ્વાનરમુપાસ્તે વસ્તિસ્ત્વેષ આત્મન ઇતિ હોવાચ વસ્તિસ્તે વ્યમેત્સ્યઘન્માં નાડગમિવ્ય
ઇતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ પञ્ચમપ્રપાઠકસ્ય પોઢશઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૧૬ ॥

શાખ્યાર્થઃ—અત્તર્તુ લક્ષણ કરો છો, [ને] પ્રિયને જુઓ છો જે આ આત્મરૂપ વૈદ્યાનરને એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] અત્તર્તુ લક્ષણ કરે છે, પ્રિયને જુએ છે, [ને] આના કુલમાં બ્રહ્મતેજ થાય છે, પણ આત્મા[રૂપ વૈદ્યાનર]નું આ મૂત્રાશય [છે, સમસ્ત વૈદ્યાનર નથી] " એમ [તે] કહેતો હવો " જે [તમે] મારા પ્રતિ ન આવ્યા હોત [તો] તમારું મૂત્રાશય ફાટી જાત ઈતિ " એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના સોળમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા થઈ પ ૧૬

અથ હોવાચોદાલકમારુણિ ગૌતમ કં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે ઇતિ પૃથિવીમેવ ભગવો રાજન્નિતિ
હોવાચૈવ વૈ પ્રતિષ્ઠાડસ્ત્મા વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માત્ત્વં પ્રતિષ્ઠિતોઽસિ પ્રજયા
ચ પથમિશ્ચ ॥ ૧ ॥

શાખ્યાર્થઃ—પરી [રાજા] અરુણના પુત્ર ઉદાસકપ્રતિ " હે ગૌતમ ! તમે કયા આત્માની

ઉપાસના કરે છે ?" એમ કહેતો હવે " હે ભગવન ! હે રાજના ! પૃથિવીતેજ [ઉપાસુ છું]" એમ [તે] કહેતો હવે [રાજ કહે છે —] ' જે આત્માને તમે ઉપાસો છો [તે] આ પ્રસિદ્ધ પગરૂપ આત્મા વૈદ્યાનર [છે.] તથી (તેની ઉપાસનાથી) તમે [પુત્રાદિ] પ્રજાવડે ને [ગાય આદિ] પશુઓવડે સારી રીતે સ્થિત છો. ૧

અત્યયન્ પશ્યસિ પ્રિયમત્યન્નં પશ્યતિ પ્રિયં મત્યયસ્ય વ્રક્ષવર્ચસં કુલે ય ઇતમેવાત્માનં
વૈશ્વાનરમુપાસ્તે પાદૌ ત્યેતાવાત્મનં ઇતિ હોવાચ પાદૌ તે વ્યમ્લાસ્યેતાં યન્માં નાડગમિષ્ય
ઈતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ પશ્ચમપાઠકસ્ય સમ્પ્રદયઃ સ્વઠઃ ॥ ૧૭ ॥

શીખદાર્થઃ—અત્તર્તુ લક્ષણ કરે છે, [ને] પ્રિયને બુદ્ધિ છે. જે આ આત્મરૂપ વૈદ્યાનરને
એવી રીતે ઉપાસે છે [તે] અત્તર્તુ લક્ષણ કરે છે, [પ્રિયને બુદ્ધિ છે, [ને] આના કુપમાં
[વ્રક્ષતેજ થાય છે, પણ આત્મા [રૂપ વૈદ્યાનર]ના આ પગ [છે, સમગ્ર વૈદ્યાનર નથી]"
એમ [તે] કહેતો હવે ' જે [તમે] મારા પ્રતિ ન આજ્ઞા હોત [તો] તમારા પગ અતિ-
શિથિલ થઈ જાત ' કહી ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના સત્તરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા
પૂરી થઈ પ. ૧૭

તાન્હોવાચૈતે વૈ સ્વલુ ય્યં પૃથગિરેમમાત્માનં વૈશ્વાનર ત્રિદ્વાક્ષોડ્ગ્નમસ્ય યસ્ત્વેતમેવં
પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાનમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વન્ન-
મત્તિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[અધ્યપતિરાજ] તેઓને કહેવા લાગ્યો —[" હાથીના દર્શનમાં જન્માંધ
પુરુષોની પેઠે] આ તમે આ વૈદ્યાનરરૂપ આત્માને [તે અપૃથક છતાં] પૃથક્ની પેઠે જાણતા
[છતાં] અન્ન ખાઓ છો, પણ જે આ પ્રાદેશમાત્ર (સ્વર્ગલોકથી આરંભીને પૃથિવીપર્યંતના
પ્રદેશોના પરિમાણવાળા) [તથા] અભિવિમાન (પ્રત્યગાત્મલાવણે હું છું એમ જાણનાર)
આત્મરૂપ વૈદ્યાનરને (સર્વાત્મરૂપ ઈશ્વરને) એવી રીતે (સ્વર્ગલોકરૂપ મૂર્ધાથી માડીને પૃથિવી-
રૂપ પાદપર્યંત કહેલા અવયવોવાળા) ઉપાસે છે તે સર્વલોકોમાં, સર્વ ભૂતોમાં [અને શરીર
કદિય મન ને સુદ્ધિ આદિ] સર્વ આત્માઓમાં [સ્થિત થઈને] અત્તર્તુ લક્ષણ કરે છે ૧

મુખ્યવિલા કહીને હવે તેના અગ્રભૂત પ્રાણાગ્નિહોત્રને દેખાડવાની ક્રમથી પ્રથમ ભૂમિા રમે છે—
તસ્ય હ વ્રા ઇતરુપાડ્ગ્નમનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધૈવ સુતેજાશ્ચસુર્વિર્વિરુપઃ પ્રાણઃ પૃથગ્વર્ત્મા-
ડ્ગ્નમા સંદેહો વહુલો વસ્તિરેવ રયિઃ પૃથિવ્યેવ પાદાવુર ઇવ વેદિર્લોમાનિ વર્દિર્હૃદયં ગાર્દપ યો
મનોડ્ગ્નવાહાર્યપચન આસ્મમાહ્વનીયઃ ॥ ૨ ॥ ઇતિ પશ્ચમપાઠકસ્યાષ્ટાદશઃ સ્વઠઃ ॥ ૧૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ આત્મરૂપ વૈદ્યાનરતું અસ્તજી સ્વર્ગ [છે,] અશ્વ સૂર્ય [છે,] પ્રાણ
વાયુ [છે,] આત્મા [જે] ઉદર [તે] આકાશ [છે,] મૂત્રાશયજી જલ [છે, અને] પૃથિવીજી
[જે] પગ [છે] એમ ઉપાસના કરે હવે વૈદ્યાનરવેતાના સોળનમાં અભિહોત્રનું સંપાદન કરે
છે:—" આ વૈદ્યાનરરૂપ સોળાતું [ઉજા સ્થંદિલ [છે,] લોભો દર્ભ [છે] હરય ગાર્દપત્ય [છે,]
મન કક્ષિણાગ્નિ [છે, ને] મુખ આહ્વનીય [છે] ' ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના
આઠમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૧૮

ઉપામકના અગિયોઠની મિદિમાટે પ્રાણાય સ્વાહા એ પુરેલી આહુતિ કહે છે:—

તથદ્વક્તં પ્રથમમાગચ્છેત્તદ્વોમીયમ્ સ યાં પ્રથમામાહુતિં જુહુયાત્તાં જુહુપાત્પ્રાણાય સ્વા-
હેતિ પ્રાણસ્તુપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—“ત્યાં જે રાંધેલું અન્ન [ભોજનમાટે] પ્રથમ આવે તે હોમવાયોગ્ય [છે.]
તે [ભોક્તા] જે પ્રથમ આહુતિ હોમે તે પ્રાણાય સ્વાહા આ [મંત્રવડે] હોમે, (આહુતિ-
જેટલું અન્ન મુખમાં નાંખે) [તેવડે] પ્રાણ તુમ થાય છે. ૧

પ્રાણે તુપ્યતિ ચક્ષુસ્તુપ્યતિ ચક્ષુષિ તુપ્યત્યાદિત્યસ્તુપ્યત્યાદિત્યે તુપ્યતિ ઘૌસ્તુપ્યતિ
દિવિ તુપ્યન્ત્યાં યત્કિંચ ઘૌશ્વાઽઽદિત્યશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તતુપ્યતિ તસ્યાનુ વર્ષિં તુપ્યતિ મજપા
પથુમિરન્નાઘેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રાણ તુમ થયે [સતે] નેત્ર તુમ થાય છે, નેત્ર તુમ થયે [સતે] આદિત્ય
તુમ થાય છે, આદિત્ય તુમ થયે [સતે] સ્વર્ગ તુમ થાય છે, સ્વર્ગ તુમ થયે [સતે] જેના પ્રતિ
સ્વર્ગ અને સૂર્ય [સ્વામીપણવડે] સ્થિત હોય છે તે તુમ થાય છે, અને તેની તુમિપછી
[ભોક્તા] પ્રજાવડે, પશુઓવડે, ભક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્નવડે, [શરીરના વા બુદ્ધિના] પ્રકાશવડે
[ને સદાયરણુ તથા સ્વાધ્યાયથી ઉપજતા] બ્રહ્મતેજવડે તુમ થાય છે. ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે
પાંચમા પ્રપાઠકના ઓગણીસામા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫ ૧૯

હવે વ્યાનાય સ્વાહા આ બીજી આહુતિનું કથન થાય છે:—

અય યાં દ્વિતીયાં જુહુયાત્તાં જુહુપાદવાનાય સ્વાહેતિ વ્યાનસ્તુપ્યતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જે બીજી [આહુતિ] હોમે તે વ્યાનાય સ્વાહા આ [મંત્રવડે] હોમે,
[તેથી] વ્યાન તુમ થાય છે. ૧

વ્યાને તુપ્યતિ શ્રોત્રં તુપ્યતિ શ્રોત્રે તુપ્યતિ ચન્દ્રમાસ્તુપ્યતિ ચન્દ્રમસિ તુપ્યતિ દિશસ્તુ-
પ્યન્તિ દિક્ષુ તુપ્યન્તીષુ યત્કિંચ દિશશ્ચ ચન્દ્રમાશ્વાધિતિષ્ઠન્તિ તનુપ્યતિ તસ્યાનુ વર્ષિં
તુપ્યતિ મજપા પથુમિરન્નાઘેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य विंशः
खण्डः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—વ્યાન તુમ થયે [સતે] શ્રોત્ર તુમ થાય છે, શ્રોત્ર તુમ થયે [સતે] ચંદ્રમાં
તુમ થાય છે, ચંદ્રમાં તુમ થયે [સતે] દિશાઓ તુમ થાય છે, દિશાઓ તુમ થયે [સતે]
જેના પ્રતિ દિશાઓ અને ચંદ્રમાં [સ્વામીપણવડે] સ્થિત હોય છે તે તુમ થાય છે, અને
તેની તુમિપછી [ભોક્તા] પ્રજાવડે, પશુઓવડે, ભક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્નવડે, [શરીરના
વા બુદ્ધિના] પ્રકાશવડે [ને] બ્રહ્મતેજવડે તુમ થાય છે. ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે
પાંચમા પ્રપાઠકના વીસામા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫ ૨૦

હવે અપાનાય સ્વાહા આ ત્રીજી આહુતિનું નિરૂપણ થાય છે:—

અય યાં તૃતીયાં જુહુયાત્તાં જુહુપાદપાનાય સ્વાહેત્યપાનસ્તુપ્યતિ ॥ ૧ ॥

[શબ્દાર્થ:—પછી જે ત્રીજી [આહુતિ] હોય તે અપાનાય સ્વાહા આ [મંત્રવડે] હોય, [તેથી] અપાન તૃપ્ત થાય છે. ૧

અપાને તૃપ્યતિ વાકૃતૃપ્યતિ વાચિ તૃપ્યન્ત્યામગ્નિસ્તૃપ્યત્યગ્નૌ તૃપ્યતિ પૃથિવી તૃપ્યતિ પૃથિવ્યાં તૃપ્યન્ત્યાં યત્કિञ્ચ પૃથિવી ચાગ્નિશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્પાનુ દર્શિં તૃપ્યતિ મજયા પથુમિરન્નાથેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्यैकविंशः खण्डः ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અપાન તૃપ્ત થયે [સતે] વાણી તૃપ્ત થાય છે, વાણી તૃપ્ત થયે [સતે] અગ્નિ તૃપ્ત થાય છે, અગ્નિ તૃપ્ત થયે [સતે] પૃથિવી તૃપ્ત થાય છે, પૃથિવી તૃપ્ત થયે [સતે] જેના પ્રતિ પૃથિવી અને અગ્નિ [સ્વામીપણાવડે] સ્થિત હોય છે તે તૃપ્ત થાય છે, અને તેની તૃપ્તિપટ્ટી [સોક્તા] પ્રભવડે, પશુઓવડે, ભક્ષણ કરવાથીય અન્નવડે, [શરીરના વા યુદ્ધિના] પ્રકાશવડે [ને] ધ્રુવતેજવડે તૃપ્ત થાય છે ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના એકવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૬૧

હવે સમાનાય સ્વાહા આ યોધી આહુતિનું વર્ણન થાય છે.—

अथ यां चतुर्थी जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી જે ચોથી [આહુતિ] હોય તે સમાનાય સ્વાહા આ [મંત્રવડે] હોય, [તેથી] સમાન તૃપ્ત થાય છે. ૧

સમાને તૃપ્યતિ મનસ્તૃપ્યતિ મનસિ તૃપ્યતિ પર્જન્યસ્તૃપ્યતિ પર્જન્યે તૃપ્યતિ વિદ્યુતૃપ્યતિ વિદ્યુતિ તૃપ્યન્ત્યાં યત્કિञ્ચ વિદ્યુષ્ પર્જન્યશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્પાનુ દર્શિં તૃપ્યતિ મજયા પથુમિરન્નાથેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वविंशः खण्डः ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સમાન તૃપ્ત થયે [સતે] મન તૃપ્ત થાય છે, મન તૃપ્ત થયે [સતે] પર્જન્ય તૃપ્ત થાય છે, પર્જન્ય તૃપ્ત થયે [સતે] વીજળી તૃપ્ત થાય છે, વીજળી તૃપ્ત થયે [સતે] જેના પ્રતિ વીજળી ને પર્જન્ય [સ્વામીપણાવડે] સ્થિત હોય છે તે તૃપ્ત થાય છે, અને તેની તૃપ્તિપટ્ટી [સોક્તા] પ્રભવડે, પશુઓવડે, ભક્ષણ કરવાથીય અન્નવડે, [શરીર વા યુદ્ધિના] પ્રકાશવડે [ને] ધ્રુવતેજવડે તૃપ્ત થાય છે ઇતિ ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના આવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૨૨

હવે ઉદાનાય સ્વાહા આ પાચમી આહુતિનું કથન થાય છે.—

अथ यां पञ्चमी जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી જે પાંચમી [આહુતિ] હોય તે ઉદાનાય સ્વાહા આ [મંત્રવડે] હોય, [તેથી] ઉદાન તૃપ્ત થાય છે. ૧

ઉદાને તૃપ્યતિ ત્વઃતૃપ્યતિ ત્વચિ તૃપ્યન્ત્યાં વાયુસ્તૃપ્યતિ વાયૌ તૃપ્યત્યાકાશસ્તૃપ્ય-ત્યાકાશે તૃપ્યતિ યત્કિञ્ચ વાયુશ્ચાક્ષાશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્પાનુ દર્શિં તૃપ્યતિ મજયા પથુમિરન્નાથેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉદાન ત્વમ થયે [સતે] ત્વયા ત્વમ થાય છે, ત્વયા ત્વમ થયે [સતે] વાયુ ત્વમ થાય છે, વાયુ ત્વમ થયે [સતે] આકાશ ત્વમ થાય છે, આકાશ ત્વમ થયે [સતે] જેના પ્રતિ વાયુ તથા આકાશ [સ્વામીપણાવડે] સ્થિત હોય છે તે ત્વમ થાય છે, અને તેની તુષિપથી [ભોક્તા] પ્રજાવડે, પશુઓવડે, ભક્ષણ કરવાયાગ્ય અનવડે, [શરીર વાંછુદિના] પ્રકાશવડે [ને] બ્રહ્મતેજવડે ત્વમ થાય છે, ઇતિ. ૨ એ પ્રમાણે પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રેવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫. ૨૩

વૈદ્યાનરવેતાને કહેલું અગ્નિહોત્ર અવસ્ય કર્તવ્ય છે એમ જણાવવા પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્રનું અસાધ્ય જણાવે છે:—

સ ય દ્વદમવિદ્વાનગ્નિહોત્રં જુહોતિ યયાઽદ્વારાનપોદ્ય મસ્મિનિ જુહુયાત્તાદૃક્તસ્સ્યાત્ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—જે [કોઈ] આ [કહુલી વૈદ્યાનરવિદ્યા] નહિ જાણતો [હોતો] અગ્નિહોત્ર હોતો છે તે અગ્નિહોત્રને દૂર કરીને જેમ રાખમાં હોમ કરે [ને જેનું હોમનું થાય] તેના જેનું [વૈદ્યાનરવેતાના અગ્નિહોત્રની અપેક્ષાએ તેનું] તે [અગ્નિહોત્રમાં હોમનું] થાય છે. ૧

વૈદ્યાનરવિદ્યાને જાણીને ભોજન કરનારાની સ્તુતિવડે પ્રાણાગ્નિહોત્રની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે:—

અથ ય એતદેવં વિદ્વાનગ્નિહોત્રં જુહોતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસુ હુતં ભવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જે આને એવી રીતે જાણતો [હોતો] અગ્નિહોત્ર હોતો છે (ભોજન કરે છે) તેનું સર્વ લોકોમાં, સર્વ ભૂતોમાં [ને કહેદ્રિયાદિ૫] સર્વ આત્માઓમાં હોમ (ભોજન કરેલું) થાય છે. ૨

ત્રયયેવીકાતુલમ્બની મોતં પ્રદ્યૈતૈવ હાસ્યં સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે ય એતદેવં વિદ્વાનગ્નિહોત્રં જુહોતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જેમ ઇપીકાતું (મુંજના મધ્યમાં રહેલા રાગાતું) તુલ્ય અગ્નિમાં નાંખી [હોતું શીખર] બળી જાય છે તેમ જે આને એવી રીતે જાણતો [હોતો] અગ્નિહોત્ર હોતો છે (ભોજન કરે છે) આનાં [પ્રારબ્ધ૫ પાપથી લિપ્ત] સર્વ પાપ બળી જાય છે. ૩

હવે એવા વિદ્વાને દાપનો સ્પર્શ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

તસ્માદુ હૈવંવિઘયમિ ચઙ્ગલાયોચ્છિદ્રં મયચ્છેદ્રાત્મનિ દૈવાસ્ય તદૈવાનરે હુતઃ સ્યાદિતિ તદેવ શ્લોકઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તથીજ એવી રીતે જાણનાર જો કદી ચંડાલને ઉચ્છિદ્ર આપે [તોપણ] આતું તે [આપેલું અન્ન ચંડાલશરીરમાં સ્થિત] આત્મરૂપ વૈદ્યાનરમાં હોમનું થાય છે, [અધર્મનો હેતુ નથી થતું.] ઇતિ. તેમાં (અગ્નિહોત્રની સ્તુતિમાં) આ મંત્ર [છે.] ૪

યથેહ શુષિતા વાલા માતરં પર્યુપાસત એવં સર્વાણિ ભૂતાન્યગ્નિહોત્રમુપાસત इत्यग्નિહોત્રમુપાસત इति ॥ ૫ ॥ इति पञ्चमप्रपाठकस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ ૨૪ ॥

॥ इति श्रीछान्दोग्योपनिषदि पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

૧૭૬૫૨્યઃ—જેવી રીતે અહીં (લોકમાં) ભૂખ્યાં બાલકો માની [તે અમને ક્યારે
અત્ર આપશે એમ] ઉપાસના કરે છે એવી રીતે સર્વે જૂતો [એમ બાલુનારના] અગ્નિહોત્રની
(ભોજનની) [આ ક્યારે ભોજન કરશે એમ] ઉપાસના કરે છે. ઇતિ અગ્નિહોત્રની
ઉપાસના કરે છે. ઇતિ " [પુનરુક્તિ પ્રપાઠકની સમાપ્તિરૂપ અર્થવાણી છે.] ૫ એ પ્રમાણે
પાંચમા પ્રપાઠકના ચોવીશમા પાંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫. ૨૪
ઇતિ શ્રીછંદાગોપનિયદ્વામાં પાંચમા પ્રપાઠકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫

॥ ૬ છઠો પ્રપાઠક ॥

એક નિદાનના ભોજન કરવાથી સર્વે જગત્ તમ થાય છે એમ કહ્યું તે સર્વે જૂતોમાં એક આત્મા હોય
તો સંભવી શકે, અન્યથા ન સંભવી શકે, તેથી સર્વે જૂતોમાં એક આત્મા કેવી રીતે છે તે જાણવનારા આ
પ્રપાઠકનો આરંભ થાય છે, પિતાપુત્રની આગ્રહાધિકા વિદ્યાનું અત્યંત સારપણું દેખાડનારી છે.—

૭૭. શ્વેતકેતુર્હાડ્ગુણેય આસ તદ્દ પિતોવાચ શ્વેતકેતો વસ વ્રક્ષચર્યં ન વૈ સૌમ્યા-
સ્મત્કુલીનોડનનૃચ્ય વ્રક્ષવનુરિવ મવતીતિ ॥ ૧ ॥

૧૭૬૫૨્યઃ—અરુણના ધૈર્ય શ્વેતકેતુ હોતો તેને [તેના] પિતા [ઉદ્દાલક] કહેવા લાગ્યાઃ—
"હે શ્વેતકેતો ! [થોડાં યુરની સમીપ જઈને જેવી રીતે] અહથર્થ [થાય તેવી રીતે] વાસ
કર, હું પ્રિયદર્શન ! અમારા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો [હોઈ] અધ્યયન નહિ કરીને અહઃબુદ્ધના
(આહાજુના આચારથી રહિતના) જેવો થાય [આ થોડાં] નથી." ઇતિ. ૧

સ હ દ્વાદશવર્ષ ઉપેત્ય પૃથ્વીવિશ્વતિવર્ષઃ સર્વાર્થેદાનધીત્ય મહામના અનુચાનમાની
સ્તત્ત્વ પ્રયાય તદ્દ પિતોવાચ શ્વેતકેતો યન્તુ સોમ્યેદં મહામના અનુચાનમાની સ્તવ્ગોડ્સ્યુત
તમાદેશમમોક્ષ્યઃ ॥ ૨ ॥

૧૭૬૫૨્યઃ—તે [શ્વેતકેતુ] બાર વર્ષના [હોઈ આચાર્યની] સમીપ ગમન કરીને
[જ્યાંસુધી] ચોવીશ વર્ષના [થયો ત્યાંસુધીમાં] સર્વે (આર) વેદોનું અધ્યયન કરીને [તથા
તેમના અર્થ જાણીને જીમથી પોતાને] મોટા માનનારો, અધ્યયનના અભિમાનવાળો [ને]
અનન્ન [થઈ ઘરભણી] આવ્યો. તેને પિતા કહેવા લાગ્યાઃ—"હે શ્વેતકેતો ! હું સોમ્ય ! જે
આ [હું અન્નથી પોતાને] મોટા માનનારો, અધ્યયનના અભિમાનવાળો [ને] અનન્ન
[થયો] છે [તે] શું તે આચાર્યને તે ઉપદેશ પ્રજ્ઞો છે ? ૨

પિતા તે ઉપદેશને સ્પષ્ટ કરે છે, અને પુત્ર તે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે:—

ચેનાશ્રુતઃ શ્રુતં મવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમિતિ કથં નુ મગવઃ સ આદેશો
મવતીતિ ॥ ૩ ॥

૧૭૬૫૨્યઃ—જેવડે (જે ઉપદેશના અવજવડે) [અન્ય] નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય
છે, નહિ તર્ક કરેલું તર્ક કરેલું [થાય છે, ને] નહિ નિશ્ચય કરેલું નિશ્ચય કરેલું [થાય છે.] "
ઇતિ. [સર્વે વેદોને જાણીને અને અન્ય સર્વે વેદોને જાણીને પણ જ્યાંસુધી પુરુષ આત્મતત્ત્વને
જાણતો નથી ત્યાંસુધી અકૃતાર્થજ નહિ છે એમ આ આગ્રહાધિકાથી જણાય છે. એવું પિતાનું
વચન સાંભળી શ્વેતકેતુ કહે છે:—] "હે ભગવન ! કેવી રીતે તે આદેશ થાય છે ?" ઇતિ. ૩

યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિન્ડેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતઃ સ્યાદ્વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો નામધેયં
મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—[ઉદાહરકમુનિ કહે છે:—] "હું પ્રિયદર્શન ! જેમ એક માટીના પિંડાવડે
(માટીનો પિંડો જ્ઞાત થયે) સર્વ માટીના કાર્ય વિજ્ઞાત થાય છે, વાણીનો વિષય કાર્ય નામ,
[જ છે, સત્ય નથી,] મૃત્તિકાજ સત્ય [છે.] " ૪

વિવેચનઃ—કાર્યનો કારણથી અબે હોવાથી સર્વ કાર્યો કારણરૂપજ છે. વાણીનો વિષય જે કાર્ય તે
તો નામમાત્ર છે, સત્ય નથી. ૪

યથા સોમ્યૈકેન લોહમણિના સર્વં લોહમયં વિજ્ઞાતઃ સ્યાદ્વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો નામધેયં
લોહમિત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હું પ્રિયદર્શન ! જેમ એક [જાણુલા] સુવર્ણપિંડાવડે સર્વ સુવર્ણનાં કાર્ય
વિજ્ઞાત થાય છે, વાણીનો વિષય કાર્ય નામ [જ છે, સત્ય નથી,] સુવર્ણજ સત્ય [છે.] ૫

યથા સોમ્યૈકેન નલ્લનિકુન્તનેન સર્વં કાર્ણાયસં વિજ્ઞાતઃ સ્યાદ્વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો
નામધેયં કૃષ્ણાયસમિત્યેવ સત્યમેવ સોમ્ય સ આદેશો મવતીતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—હું પ્રિયદર્શન ! જેમ એક નખછેદનસપ્તવડે (તેવડે ઉપસક્ષિત લોહપિંડાવડે)
સર્વ લોહાનાં કાર્ય વિજ્ઞાત થાય છે, વાણીનો વિષય કાર્ય નામ [જ છે, સત્ય નથી,] લોહજ
સત્ય [છે.] હું, સોમ્ય ! એવી રીતે તે ઉપદેશ થાય છે. " ઇતિ. ૬

ન વૈ નૂનં ભગવન્તસ્ત એતદ્વેદિપુર્યદ્યેતદ્વેદિપ્યન્કયં મે નાવક્ષ્યન્મિતિ ભગવાઃ સ્થેવ
મે તદ્ભ્રવીત્તિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૭ ॥ इति पट्टमपाठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—"પૂજવાન તે [શુરુ] આને નિશ્ચય જાણુતા નથીજ, કેમકે જો આને
જાણુતા હોત [તો] અને શામાટે ન કહેત ? તેથી ભાગવાનજ અને તે [વસ્તુ] કહેા ", એમ
[એતદ્વેદિએ કહ્યું.] "હું પ્રિયદર્શન ! તેમ [થાઓ.] " એમ [ઉદાહરક] કહેતા હતા ॥ એ
ખમાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પહેલા ખંડની તપર્થદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૧

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ । તદ્દૈક આહુરસદેવેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયં
તસ્માદસતઃ સજ્જાયત ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—" હું પ્રિયદર્શન ! આ [નામ, રૂપ ને ક્રિયાવાળું] વિકારી જગત્ તેની
ઉત્પત્તિની] પૂર્વે સત્, [સૂક્ષ્મ, નિર્વિશેષ, સર્વવ્યાપક, નિર્દોષ, નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્દમ્બન, નિરવયવ
ને જ્ઞાનરૂપ] જ હતું, એકજ (સજ્જાતીય તથા સ્વગતસેદથી રહિત) અદિતીય (વિભતીય-
સેદથી રહિત) [હતું.] તેમાંજ (ઉત્પત્તિની] પૂર્વેની વસ્તુનાં નિરૂપણમાંજ) કોઈ (શૂન્યવાદી)
કહે છે:—આ [જગત્ ઉત્પત્તિથી] પૂર્વે અભાવરૂપજ (શૂન્યજ) એકજ અદિતીય હતું. તે
[સર્વના અભાવરૂપ] અસત્થી સત્ (વિદ્યમાન વસ્તુ) ઉપજ્યું. ૧

વિવેચનઃ—અજાયતને રથાને જાયત એવો પ્રયોગ હાંસ છે. ૧

કુતસ્તુ સ્વલ્પ સોમ્યૈવ* સ્યાદિતિ હોવાચ કયમસતઃ સજ્જાયેતેતિ સત્ત્વેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—હું પ્રિયદર્શને! શાથી એમ હોય? [કોઈપણ પ્રમાણવડે અભાવમાંથી બાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ] એમ [ઉદાસંક] કહેતા હવા. "કેવી રીતે અસત્થી સત્ ઉત્પન્ન થાય? [એમાં કોઈ દશ્યંત નથી] તેથી હું સોમ્ય! આ [જગત] ઉત્પત્તિની પૂર્વે નિશ્ચય સત્ જ હતું. [સ્વલ્પમાં સર્વની પછે દ્વૈતપ્રપંચ કહિયત હોવાથી આ એના જ્ઞાનના સમયમાં પણ વસ્તુતાએ] એકજ અદિતીય [છે.] ૨

તદેસતઃ વહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તત્ત્વેજોઽસૃજત તત્ત્વેજ એસત વહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ તદપોઽસૃજત તસ્માદ્યત્ર વ્વ ચ શોચતિ સ્વેદતે વા પુરુષસ્તેજસ એવ તદધ્યાપો જાયન્તે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ—સત્ [સત્ 'હું'] બહુ થઈ, [કહિયત કાર્યરૂપ] ઉત્પન્ન થઈ' એમ સંકલ્પ કરતું હતું. [એવી રીતે સંકલ્પ કરીને] તે [સત્ આધાર અને વાશુને રચીને] તેજને રચતું હતું. [સતના પ્રવેશવાળું] તે તેજ [હું] બહુ થઈ, [કહિયત કાર્યરૂપ] ઉત્પન્ન થઈ' એમ સંકલ્પ કરતું હતું. તે [તેજ] જલને રચતું હતું, તેથીજ જે કોઈ [દશમાં વા કાલમાં] પુરુષ સંતાપયુક્ત થાય છે, વા પરસેવાવાળો થાય છે ત્યારે તેજથીજ જલ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

તા આપ એસન્ત વહુપા સ્પામ પ્રજાયેમહીતિ તા અગ્રમસૃજન્ત તસ્માદ્યત્ર વ્વ ચ વર્ષતિ તદેવ ધૂમિષ્ઠમન્નં ભવત્યદમ્ષ એવ તદધ્યન્નાદં જાયતે ॥ ૪ ॥ इति षष्ठमपाठकस्य द्वितीयः खण्डः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—[સતના પ્રવેશવાળું] તે જલ [હું] બહુ થઈ, ઉત્પન્ન થઈ' એમ સંકલ્પ કરતું હતું. તે [જલ પૃથ્વીરૂપ] અગ્રને ઉપગમવતું હતું, તેથીજ જે કોઈ [દશમાં] વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાંજ વહુ અન્ન થાય છે, [આથી] જલથીજ તે ભક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૪ એ પ્રમાણે છતાં પ્રપાઠકના બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૨

અગ્રેતન ભૂતા બ્રહ્માનાં કાર્ય છે એમ કહી દેવે જીવના આવેશયુક્ત ભોતિા પણ પરંપરાએ બ્રહ્માના કાર્ય છે એમ કહેવાને તેમના અનુવાદ કરે છે:—

તૈર્વાં સ્વરૂપેર્વાં ભૂતાનાં શ્રીણ્યેવ ધીજાનિ ભવન્ત્યાપ્દજં જીવજમુદ્રમિજ્જમિતિ ॥ ૧. ॥

શબ્દાર્થ—તે [જગત આવિષ્ટ] પ્રસિદ્ધ આ [પદ્ધતી, પણ ને સ્થાવરાદિક] ભૂતાનાં પ્રજુજ બીજા [છે, અધિક નથી.] અંકજ, જગતુજ [ને] ઉદ્દિશિજ્જ. કતિ. ૧

વિવેચન—પદ્ધતી, જે આધનારાં ને ચતુષાદિ પ્રણી તે અંકજ; યનુષ તથા પણ આદિ તે જગતુજ; ને ચતુષાદિ ઉદ્દિશિજ્જ કહેવાય છે. જુ' આદિ સ્વેદજનો અંકજમાં ને ચતુષાદિ સંશીજ્જનો (ઉપ્પાયાથી ઉપજનારો) ઉદ્દિશિજ્જમાં અંતરભાવ છે. ૧

સેવં દેવતૈજ્જત હન્તાહમિમાસ્તિસો દેવતા અનેન જીવેનાઽઽશ્વનાઽનુમવિશ્વ નામરૂપે વ્યાકરવાળીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—તે આ [સતનામગાળી] દેવતા સંકલ્પ કરવા લાગી:—'દેવે હું આ સત્ આદિક] તજ દેવતાઓપ્રતિ આ જગતુજને અનુપ્રવેશ કરીને [તેજ, જલ અને

ભૂતોની માનરૂપ યુદ્ધિ આદિકના સંસર્ગવડે વિશેષ વિજ્ઞાનયુક્ત થઈ] નામ અને રૂપને વિસ્પષ્ટ કરું ' ઇતિ. ૨

તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકાં કરવાળીતિ સેયં દેવતેમાસ્તિસો દેવતા અનેનૈવ જીવેનાઽઽત્પનાઽનુપવિરૂપ નામરૂપે વ્યાકરોત્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—[તે ત્રણ દેવતા] માંની એક એકને [શુભપ્રધાનભાવે] ત્રિવૃત્ ત્રિવૃત્ (ત્રણ ત્રણ પ્રકારવાળી) કરું' એમ [સંકલ્પ કરીને] તે આ દેવતા આ [તેજ આદિ] ત્રણ દેવતાઓપ્રતિ આ જીવરૂપવડેજ [પ્રથમ વિરાટના પિંડપ્રતિ ને પછી દેવાદિકના પિંડપ્રતિ સૂર્યના ધિમની થેડ] અનુપવેશ કરીને [સંકલ્પપ્રમાણે] નામરૂપને વિસ્પષ્ટ કરતી હવો. ૩

તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેકૈકામકરોચયા તુ સ્વલ્લ સોમ્યેમાસ્તિસો દેવતાસ્તિત્રિવૃદૈકૈકા મવતિ તન્મે વિજાનીહીતિ ॥ ૪ ॥ ઇતિ ષષ્ઠપાઠકસ્ય તૃતીયઃ સ્વલ્લઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—[તે દેવતાઓ]માંની એક એકને [શુભઅશુભભાવવડે] ત્રિવૃત્ ત્રિવૃત્ [તે દેવતા] કરતી હવો. હે સોમ્ય! જેવી રીતે [શરીરથી બહાર] પ્રસિદ્ધ આ ત્રણ દેવતા એક એક ત્રિવૃત્ ત્રિવૃત્ થાય છે તે આશથી [ઉદાહરણવડે] વિસ્પષ્ટ બાણ " ઇતિ. ૪ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા પ્રમાણકના ત્રીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬ ૩

યદન્ને રોહિતઃ સૂર્યં તેજસસ્તદ્ભૂં યચ્છુલં તદપાં યત્કુળં તદન્નસ્વાપાગાન્નેદરતિત્વં વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ—[ત્રિવૃત્ત] અગ્નિતું જે રાતું રૂપ [છે] તે [અત્રિવૃત્ત] તેજતું રૂપ [છે,] જે ધોણું [રૂપ છે] તે [અત્રિવૃત્ત] જલતું [રૂપ છે, ને] જે ઠાણું [રૂપ છે] તે [અત્રિવૃત્ત] પૃથિવીતું [રૂપ છે, તેથી હવે] અગ્નિમાંથી અગ્નિપણું ગયું (ત્રણ રૂપોના વિવેકજ્ઞાનથી પૂર્વે જે તને અગ્નિયુદ્ધિ હતી તે અગ્નિયુદ્ધિ હવે ગઈ, અને અગ્નિશબ્દ પણ ગયો.) વાણીનો વિષય કાર્ય (અગ્નિ એવું નામ) નામમાત્ર [છે તેથી અગ્નિ એવું જ્ઞાન અિત્યાજ છે,] ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય [છે.] ૧

યદાદિત્યસ્ય રોહિતઃ સૂર્યં તેજસસ્તદ્ભૂં યચ્છુલં તદપાં યત્કુળં તદન્નસ્વાપાગાદાદિત્વં વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ—આદિત્ય જે રાતું રૂપ [છે] તે [અત્રિવૃત્ત] તેજતું રૂપ [છે,] જે ધોણું [રૂપ છે] તે [અત્રિવૃત્ત] જલતું [રૂપ છે, ને] જે ઠાણું [રૂપ છે] તે [અત્રિવૃત્ત] પૃથિવીતું [રૂપ છે, તેથી હવે] આદિત્યમાંથી આદિત્યપણું ગયું. વાણીનો વિષય કાર્ય (આદિત્ય એવું નામ) નામમાત્ર [છે તેથી આદિત્ય એવું જ્ઞાન પણ અિત્યાજ છે,] ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય [છે.] ૨

યચ્ચન્દ્રમસો રોહિતઃ સૂર્યં તેજસસ્તદ્ભૂં યચ્છુલં તદપાં યત્કુળં તદન્નસ્વાપાગાચન્દ્રાચન્દ્રત્વં વાચાઽઽરમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—ચન્દ્રમાતું જે રાતું રૂપ [છે] તે [અત્રિવૃત્ત] તેજતું રૂપ [છે,] જે ધોણું

[૩૫ છે] તે [અત્રિવૃક્ત] જલનું [૩૫ છે, ને] જે કાળું [૩૫ છે] તે [અત્રિવૃક્ત] પૃથિવીનું [૩૫ છે, તેથી હવે] ચંદ્રમામાંથી ચંદ્રમાપણું ગયું વાણીનો વિષય કાર્ય (ચંદ્રમા એવું નામ) નામમાત્ર [છે તેથી ચંદ્રમા એવું જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ છે,] ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય [છે] ૩

યદ્વિદ્યુતો રોહિતઃ સૂર્યઃ તેજસસ્તદ્રૂપં ચક્ષુઃકલં તદપાં ચત્કૃષ્ણં તદન્નસ્યાપાગાદ્વિદ્યુતો વિદ્યુત્ત્વં વાવાડ્ડરમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—વીજળીનું જે રાત્રી ૩૫ [છે] તે તેજનું ૩૫ [છે,] જે ધોળું તે જલનું, જે કાળું તે પૃથિવીનું, [તેથી] વીજળીમાંથી વીજળીપણું ગયું વાણીનો વિષય કાર્ય (વીજળી એવું નામ) નામમાત્ર [છે તેથી વીજળી એવું જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ છે,] ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય [છે,] ૪

વિવેચનાઃ—જલ અને જવ આદિ અન્યમાં પણ ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય જાણવાં. સર્વ જગત્ ત્રિવૃક્ત હોવાથી ત્રણ રૂપોજ સત્ય છે, જગત્નો જગદ્ભાર સત્ય નથી એવી રીતે પૃથિવી જલનું કાર્ય હોવાથી જલ સત્ય છે, જલ તેજનું કાર્ય હોવાથી તેજ સત્ય છે, તેજ વાયુનું કાર્ય હોવાથી વાયુ સત્ય છે, વાયુ આકાશનું કાર્ય હોવાથી આકાશ સત્ય છે, ને આકાશ સત્યનું કલ્પિતકાર્ય હોવાથી સત્ય સત્ય છે, અને તે એક ને અદ્વિતીય છે. એવી રીતે સર્વજૂના ને ભૌતિક સત્યનાં કાર્ય હોવાથી સત્ વિજ્ઞાત થવાથી તે સર્વ વિજ્ઞાત થાય છે. ૪

હવે ત્રિવૃક્તને (ત્રણ જૂનોના એકત્ર કરેલા રૂપને) ખીલ ઉદાહરણે વડે દેખાડે છે:—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वां स आहुः पूर्वं महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कथनाश्रुतमप-
रमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति दैव्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આને (ત્રિવૃક્તરૂપને) જાણનારા પૂર્વના પ્રસિદ્ધ મહાશલરથો [ને] મહાશ્રોત્રિયો કહેતા હતા—અમારા [કુલમાં] આજ કોઈ પણ નહિ સાબળેલું, નહિ તર્ક કરેલું, [ને] નહિ નિશ્ચય કરેલું એમ નહિ ઉદાહરણ કરે, પણ [સત્તા વિજ્ઞાનવાળા હોવાથી તે સર્વ કહેશે. તેઓ] આવડે (અગ્નિ આદિક દૃષ્ટાંતોના વિજ્ઞાનવડે) [અન્ય સર્વને] જાણતા હતા ૫

તે જાણનારા પ્રકાર કહે છે:—

यद् रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यद् शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यद् कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥

શીખદાર્થઃ—[અન્યરૂપવડે સંદેહયુક્ત કષાતાદિકના રૂપમાં પૂર્વના અદ્ભવતાઓને] જે રાતાએવું [પ્રતીત] થયું આ તે તેજનું ૩૫ [છે] એમ [તેઓ] તેને જાણતા હતા; જે ધોળાએવું [પ્રતીત] થયું આ જલનું ૩૫ [છે] એમ તેને જાણતા હતા; [ને] જે કાળાએવું [પ્રતીત] થયું આ પૃથિવીનું ૩૫ [છે] એમ તેને જાણતા હતા. ૬

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येवासामेव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यया नु खलु सोम्ये-

માસ્તિસ્ત્રો દેવતાઃ પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિવૃત્તિવૃદ્ધેકૈષા ભવતિ તન્મે વિજ્ઞાનીહીતિ ॥ ૭ ॥ ઈતિ
પૃષ્ઠપાઠકસ્ય ચતુર્થઃ खण्डः ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ—[દ્વીપાંતરથી આવેલ ત્રિલક્ષણ પદ્મી આદિક] જે અવિજ્ઞાત જેવું
[પ્રતીત] થયું આ [પશુ] આ [ત્રણ] દેવતાઓનોજ સમુદાય [છે] એમ તેને જાણતા
હવા [હવે] હે સોમ્ય ! જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ આ ત્રણ દેવતા પુરુષને (મનુષ્યશરીરને)
પામીને એક એક ત્રિવૃત્ત ત્રિવૃત્ત થાય છે તે મારાથી વિરુદ્ધ જાણુ " એમ [ઉદાસકે કહ્યું.]
૭ એ પ્રમાણે કહ્યા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૬. ૪

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पુરીपं भवति यो मध्यमस्तन्माध्वं
योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ—અન્ન ભક્ષણ કર્યું [છતું જઠરાગ્નિવડે પાચન થઇને] ત્રણ પ્રકારે
વિભાગ પામે છે તેના જે સ્થૂલતમ અંશ [છે] તે વિદ્યા થાય છે, જે મધ્યમ [અંશ છે]
તે [રસાદિકમથી પરિણામ પામીને] માંસ [થાય છે ને] જે અતિશયસૂક્ષ્મ [અંશ છે]
તે [સૂક્ષ્મનાડીઆમાં અનુપ્રવેશ કરીને વાગાદિક દરેણીની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરતો છતાં]
મન [થાય છે-મનને પુષ્ટ કરે છે] ૧

ભક્ષણ કરેલા અન્નના ત્રિવિધપણીને કહીને હવે પીધેલા જલના ત્રિવિધપણીને કહે છે—

आपः पीताब्धेष्वा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूर्ध्नं भवति यो मध्यमस्तद्धोश्चितं
योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ—જલ પીણુ [છતું] ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામે છે તેના જે અત્યંતસ્થૂલ
અંશ તે મૂત્ર થાય છે, જે મધ્યમ [અંશ] તે લોહી [થાય છે, ને] જે અત્યંતસૂક્ષ્મ [અંશ]
તે પ્રાણુ [થાય છે] ૨

ભક્ષણ કરેલા ધૃત્વાદિના ત્રિવિધપણીને કહે છે—

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स
मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—તેજ (તેલ ને ધી આદિ) ભક્ષણ કર્યું [છતું] ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામે
છે તેના જે સ્થૂલતમ ભાગ તે અસ્થિ થાય છે, જે મધ્યમ [ભાગ] તે મજ્જા (હાડકામાં
રહેલી ચીકણી વસ્તુ) [થાય છે, ને] જે અત્યંતસૂક્ષ્મ [ભાગ] તે વાણી [થાય છે.] ૩

એમ હોવાથી મન આદિનું અનાદિમયપણું પ્રુક્ત છે એમ જણાવે છે—

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्वि-
ज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ૪ ॥ ઈતિ પૃષ્ઠપાઠકસ્ય પચ્ચમઃ खण्डः ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ—હે સોમ્ય ! અન્નમય કાર્ય મન [છે,] જલમય કાર્ય પ્રાણુ [છે, ને] તેજમય
કાર્ય વાણી [છે.] " ક્ષતિ " પુનઃ પછી મને ભગવાન [મન આદિ અનાદિનાં કાર્ય કેવી

રીતે છે ? તે દૃષ્ટાંતવડે સમજાવે] " એમ [શ્વેતકેતુએ કહ્યું.] "હે પ્રિયદર્શન ! તેમ [યાઓ] " એમ [ઉદ્દાસક] કહેતા હતા. ૪ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પાંચમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૫

૧૧. દક્ષઃ સોમ્ય મધ્યમાનસ્ય યોડણિમા સ ઈર્ષ્યઃ સમુદીપતિ તત્સર્પિર્મવતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—“હે સોમ્ય ! મધન કરેલા દહિનો જે સૂક્ષ્મભાવ [છે] તે ઊર્ધ્વ [થયા છતાં] એકત્ર થઈ [નવનીતભાવે] ઉપર ગમન કરે છે તે ધી થાય છે. ૧

૧૨. એવમેવ સ્વહુ સોમ્યાન્નસ્યાદ્યમાનસ્ય યોડણિમા સ ઈર્ષ્યઃ સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન ! એમજ નિશ્ચય લક્ષણ કરેલા અન્નનો જે સૂક્ષ્મભાવ [છે] તે ઊર્ધ્વ [થયા છતાં] એકત્ર થઈ ઉપર જાય છે તે મન (મનના અવયવોસાથે મળી મનને યુષ્ટિ કરનાર) થાય છે. ૨

૧૩. અપાઃ સોમ્ય પીયમાનાનાં યોડણિમા સ ઈર્ષ્યઃ સમુદીપતિ સ માણો ભવતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—હે સોમ્ય ! પાન કરેલા જલનો જે સૂક્ષ્મભાવ [છે] તે ઊર્ધ્વ [થયા છતાં] એકત્ર થઈ ઉપર જાય છે તે પ્રાણ થાય છે. ૩

૧૪. તેજસઃ સોમ્યાશ્યમાનસ્ય યોડણિમા સ ઈર્ષ્યઃ સમુદીપતિ સા વાગમવતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન ! આધેલા તેજનો (ધી આદિનો) જે સૂક્ષ્મભાવ [છે] તે ઊર્ધ્વ [થયા છતાં] એકત્ર થઈ ઉપર જાય છે તે વાણી થાય છે. ૪

અન્નમયઃ હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ માણસ્તેજોમર્મી વાગિતિ ભૂય એવ મા મગવાન્વિ-
જ્ઞાપયત્તિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૫ ॥ इति षष्ठमपाठकस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

શીખદાર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન ! અન્નનું કાર્યજ મન [છે,] જલનું કાર્ય પ્રાણ [છે, ને] તેજનું કાર્ય વાણી [છે] એમ [એ એ કહ્યું તે યાચ્ય છે " અન્નના રસવડે મનનુંજ કેમ પોષણ થાય છે ? એ શ્વેતકેતુને હજી સમજાઈ નહિ તેથી તેણે] " પુત્ર ! પણ મને લગવાનું [મનનું અન્નમયપણું દૃષ્ટાંતવડે] સમજાવે " એમ [કહ્યું] "હે સોમ્ય ! તેમ [યાઓ] " એમ [ઉદ્દાસક] કહેતા હતા. ૫ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના છઠ્ઠા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૬

પોદશકલઃ સોમ્ય પુરુષઃ પચ્ચદશાહાનિ માડઘીઃ કામમયઃ પિવાડપોમયઃ માણો ન પિવતો વિચ્છેત્સપત્તિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[આધેલા અન્નનો જે આયતસૂક્ષ્મ ભાગ છે તેવડે વૃદ્ધિ પામેલી મનની શક્તિ સોળ પ્રકારે વિભાગ પામીને તે પુરુષની હલા કહેવાય છે.] "હે પ્રિયદર્શન ! સોળ કલાવાળો પુરુષ [છે, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતા હોય તે] પંદર દિવસ ભોજન ન કર. પ્રાણ જલનું કાર્ય [છે તેથી જલ] નહિ પીનાર [તારો પ્રાણ] નીકળી જાય [માટે] ઇચ્છાપ્રમાણે જલ પીએ. " ઇતિ. ૧

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाय हैनमुपससाद किं ववीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूर्पि
सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिमान्ति भो इति ॥ २ ॥

शुद्धार्थः—[भनना अन्नभयपात्राने प्रत्यक्ष करवा धरतो] ते [येतडेण] पंढर
दिवस लोभन न करतो हवे. पछी [सोणगे दिवसे] आनी (पितानी) सभीप आण्यो,
[ने कळुं—] ' सो ! (हे लगवन् !) शुं गोळु ? ' अथ [पूछुं, त्याहे] " हे सोम्य !
अथाग्नो, यलुपाग्नो [ने] साग्नो [लक्ष] " अथ ते गोहत्या. " सो ! भने [अथाग्नो
आदि भनभां] दग्धातां नथी " अथ [येतडेणुये कळुं.] २

त ह होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽद्धारः स्वद्योत्रमात्रं परिशिष्टः स्यात्तेन
ततोऽपि न बहु दहेदेव सोम्य ते पोटशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तथैतर्हि
वेदानानुभवस्यशानाय मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

शुद्धार्थः—तेना प्रति [पिता आवी रीते] गोहत्याः—“हे प्रियदर्शन ! जेभ भास
[परिभ्राज्जवाणा ने धंधनेवडे] वृद्धि पात्रेला [अग्नि] ने [ते शांत थये] पतंगियाळेतो
अेक अंगारे अवशेष रह्यो होय तेवडे तेनार्थी [न्यूनने] पणु न [आणी शके तो] जळुने
[क्वांथी] आणे ? अेवी रीते हे सोम्य ! तारी सोण कलाभां अेक कला अवशेष रह्यो छ
तेवडे जमळुं [तुं] वेदाने जळुतो नथी [प्रथम] लोभन कर, पछी भासं [वयन
आंलणीने सभय] जळुशि. " धृति. ३

स हाऽऽशाय हैनमुपससाद त ह यत्किञ्च पमच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

शुद्धार्थः—ते [येतडेण] लोभन करतो हवे. पछी [ते] आनी सभीप, आण्यो.
तेने [वेदाने] जे कांछ [अथा आदिकभां] पूछुं [ते] सर्वनेज [ते] जळुतो हवे. ४

त ह होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमद्धारः स्वद्योत्रमात्रं परिशिष्टं तं वृणैरपः
समाधाय प्राञ्चलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

शुद्धार्थः—तेने [पुन] कळेवा लाग्या—“हे सोम्य ! जेभ भास [परिभ्राज्जवाणा ने
धंधनेवडे] वृद्धि पात्रेला [अग्नि] ने [ते शांत थवार्थी] आगियाळेतो अेक अंगारे
अवशेष रह्यो [होय] तेने वृणोवडे स्थापन करीने सणगावे. तेवडे तेथी (पूर्वपरिभ्राज्जवाणी)
पणु घळानो दाख करे. ५

एव सोम्य ते पोटशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत्सन्नेनोपसमाहिता प्राञ्चाली
तथैतर्हि वेदानानुभवस्यक्रमय हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी चागिति तद्दास्य
विज्ञाविति विज्ञाविति ॥ ६ ॥ इति पट्टमपाठकस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

शुद्धार्थः—हे प्रियदर्शन ! अेवी रीते [पंढर दिवस लोभन नहि करवार्थी] तारी
सोण कलाभांथी अेक कला अवशेष रहली हवी. ते [अवशेष रहली कला] अन्नवडे वृद्धि
पात्री [छती] प्रचलित थई तेवडे जमळुं [तुं] वेदाने जळु छ. हे सोम्य ! [जेवी

રીતે] મન અત્તતું કાર્યજ [છે એમ સિદ્ધ થયું તેવી રીતે] પ્રાણ જલતું કાર્ય [અને] વાણી તેજતું કાર્ય [છે] આ [સિદ્ધ છે] ' આના (પિતાના) [કહેલા] તે [મન આદિના અત્તાદિમયપણને તે ચેતકેટુ] જાણતો હવે ઇતિ જાણતો હવે ઇતિ [પુનરસ્થિત ત્રિવૃત્તકરણના પ્રકરણની સમાપ્તિ માટે છે] ૬ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના સાતમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૬ ૭

ત્રિવૃત્તકરણના નિર્ણયરૂપ વિષયવાળા અર્વાતર પ્રકરણને સમાપ્ત કરી ૬ને સદૃશ વિષયવાળા મહાપ્રકરણને અનુસરતા છતાં મનના લય થયે સુષુપ્તિમાં જીવને સત્ત્વી જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે —

ઉદાલકો હાડ્ડરુણિઃ શ્વેતકેતું પુત્રમુવાચ સ્વપ્નાન્તં મે સોમ્ય વિજાનીહીતિ યત્રૈતત્પુરુષઃ
સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ સ્વમપીનો ભવતિ તસ્માદેન સ્વપિતીત્યા-
ચક્ષતે સ્વ-હૃપીતો ભવતિ ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—[કર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે પુરુષના અનુપ્રવેશની પેઠે મનમાં જન્મરૂપે બ્રહ્મનો અનુપ્રવેશ છે, તે મનના લય થયે તે જન્મ પોતાના બ્રહ્મરૂપનેજ પામે છે તે કહેવાની ઇચ્છાથી] અરણ્યના પુત્ર પ્રસિદ્ધ ઉદાલક ચેતકેટુપુત્રપ્રતિ કહેતા હવા —“હે સોમ્ય ! મારા [કહેવાથી] સુષુપ્તિના સારી રીતે નિશ્ચય કર ઇતિ હે પ્રિયદર્શન ! જ્યારે પુરુષ સૂએ છે આ નામવાળો [થાય છે] ત્યારે [તે] બ્રહ્મની [સાથે] એકવાવ પામેલો થાય છે [જન્મલાવનો પરિત્યાગ કરી] પોતાના [સદૃશ] ને પામેલો થાય છે તેથી આને સૂએ છે એમ [લૌકિક જનો] કહે છે. [તે કાલે] પોતાનેજ (આત્મસ્વરૂપનેજ) પામેલો થાય છે ૧

સુષુપ્તિમાં જીવની બ્રહ્મવિષે સ્થિતિમાં દર્શાવે આપે છે —

સ યથા શક્તિઃ સુત્રેણ મનદ્વો દિશં દિશં પતિત્વાડ્વપ્ન્યાડ્વપતનમલ્લઃ વા વગ્ધનમેવો-
પથ્યત વચમેવ સ્વલ્લ સોમ્ય તન્મનો દિશં દિશં પતિત્વાડ્વપ્ન્યાડ્વપતનમલ્લઃ પ્રાણમેવો-
પથ્યતે પ્રાણવગ્ધનઃ હિ સોમ્ય મન इति ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થઃ—જેમ તે બાજ [પશ્ચિમાતના હાથમાં રાખેલા] દારાવડે બંધાયેલો [હોઈ] શાકળો થવામાટે] પ્રત્યેક દિશાપ્રતિ ઊડીને [બંધનથી] બીજે આશ્રય નહિ પામીને બંધનનોજ આશ્રય કરે છે એમજ હે સોમ્ય ! પ્રસિદ્ધ તે મન (મનોરૂપ ઉપાધિવાળો જન્મ) [અવિદ્યા, કામ ને કર્મવડે જન્મતત્ત્વનમાં સુખદુઃખાદિરૂપ] પ્રત્યેક દિશાનો અનુલય કરીને [બ્રહ્મથી] બીજે ત્રિશ્રામગ્ધાન નહિ પામીને બ્રહ્મનોજ આશ્રય કરે છે હે સોમ્ય ! બ્રહ્મરૂપ બંધનવાળું મન (જન્મ) [છે] ઇતિ ૨

આત્મદિ કાર્યકારણની વર્ણપરથી પણ જાણતું મન મર છે એમ જણાવવા કહે છે:—

અજનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજાનીહીતિ યત્રૈતત્પુરુષોડશિશિપતિ નામાડ્વપ એવ તદશિતં
નયન્તે તદયથા ગોનાયોડ્વનાયઃ પુરુષનાય इत्यેવં તદપ આવસતેડ્વજનાયેતિ તત્રૈતત્ચુદ્ગ-
મુત્પતિત્વ સોમ્ય વિજાનીહિ નેદમમૂલં પ્રવિષ્યતીતિ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—હે સોમ્ય ! જ્યુષ્ણરસને (જ્યુષ્ણરસના સ્વરૂપને) મારા [કથનથી] સારી

રીતે જાણ થતી જ્યારે પુરુષ ખાવાને ઇચ્છે છે આ નામવાળો [થાય છે] ત્યારે ભક્ષણ કરેલા [દિનિ અન્નને પીધેલું] જલજ લઈ જાય છે, તેમાં [દષ્ટાંત કહેવાય છે :-] જેમ [ગાયોને લઇ જનાર] ગાનાય, [અધોને લઈ જનાર અધપાલ તે] અધનાય [ને પુરુષોને લઈ જનાર સેનાપતિ તે] પુરુષનાય એમ [કહેવાય છે] એવી રીતે [ભક્ષણ કરેલા અન્નને લઈ જનાર] જલને ત્યારે [લૌકિક જનોવડે] અશનાય (ભક્ષણ કરેલાને લઈ જનાર) એમ કહેવાય છે હે સોમ્ય ! ત્યાં [રસાદિવડે શરીર ઉપજ્યું છે તેથી તે કાર્ય છે.] આ ઉપપન્ન થયેલા [શરીરરૂપ] કાર્યને જાણુ આ [કાર્ય] કારણુરહિત નહિ હશે એમ [ઉદાસકે કહ્યું] ૩

આ શરીરનું મૂલ શું હતો ? એમ પ્રવેશકેતુના પૂછવાથી શ્રીઉદાસક કહે છે :—

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धेनापो मूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्पतिष्ठाः ॥ ४ ॥

શ્રીઉદાર્થ :—તે [શરીર]નું અન્નથી બીજે [રચેલે] ક્યાં મૂલ હોય ? [ક્યાંઈ નહિ અન્નજ મૂલ છે. પુરુષે ખાધેલા અન્નનો પરિણામ વીર્ય થાય છે, ને સ્ત્રીએ ખાધેલા અન્નનો પરિણામ લોહી થાય છે, તે વીર્ય ને રજથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે.] હે સોમ્ય ! એવી રીતેજ નિશ્ચય અન્નરૂપ કાર્યવડે જલરૂપ મૂલને જાણુ હે સોમ્ય ! જલરૂપ કાર્યવડે તેજરૂપ મૂલને જાણુ. હે સોમ્ય ! તેજરૂપ કાર્યવડે [એક અદ્વિતીય] સદ્રૂપ મૂલને જાણુ હે સોમ્ય ! આ સર્વે પ્રજા સદ્રૂપ મૂલવાળી [છે, સ્થિતિદાસમાં] સદ્રૂપ આશ્રયવાળી [છે, ને અંતમાં] સદ્રૂપ પરિશેષવાળી [છે.] ૪

હવે જલરૂપ કાર્યદ્વારા સદ્રૂપ મૂલનો નિશ્ચય કરવાથોગ્ય છે એમ કહે છે :—

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदम्येति तत्रैतदेव शुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

શ્રીઉદાર્થ :—પછી [જલરૂપ કાર્યદ્વારા સદ્રૂપ મૂલનો નિશ્ચય કરે.] જ્યારે પુરુષ પીવાને ઇચ્છે છે આ નામવાળો [થાય છે] ત્યારે તેજજ પીધેલા [જલાદિક] ને શોષણ કરતું થઈ રુધિરલાવે અને આણુલાવે પરિણામ] પમાડે છે તેમાં [દષ્ટાંત કહેવાય છે :-] જેમ ગાનાય, (ગાયોને લઈ જનાર) અધનાય (યાજ્ઞઓને લઈ જનાર) [ને] પુરુષનાય (પુરુષોને લઈ જનાર) એમ [કહેવાય છે] તેમ [પીધેલા જલાદિકને લઈ જનાર-રુધિરાદિરૂપે પરિણામ પમાડનાર] તેજને ત્યારે [લૌકિક જન] ઉદન્યા (જલને લઈ જનાર) એમ કહે છે. હે સોમ્ય ! ત્યાં [જલથી] ઉપજેલું આ [શરીરરૂપ]જ કાર્ય જાણુ આ કારણુરહિત નહિ હશે. ઇતિ. ૫

તેજોમય કાર્યદ્વારા પણ સદ્રૂપ મૂલનો નિશ્ચય થાય છે એમ જણાવે છે :—

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा

સોમ્ય શુદ્ધેન સન્મૂલમન્દિચ્છ સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાપતનાઃ સત્પતિષ્ઠા યથા
 તુ સ્વછ સોમ્યેમાસ્તિસ્રો દેવતાઃ પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિવૃત્તિવૃદ્ધેકૈકા ભવતિ તદુત્કં પુરસ્તાદેવ
 ભવત્યસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાહ્મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં
 દેવતાયામ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે શરીર તું જલથી અન્ય સ્થાને ક્યાં મૂલ હોય ? [જલજ તેનું મૂલ
 છે] હું સોમ્ય । જલરૂપ કાર્યવડે તેજરૂપ મૂલને જાણું હું સોમ્ય । તેજરૂપ કાર્યવડે સદ્ગુણ
 મૂલને જાણું હું સોમ્ય । આ સર્વ પ્રજા સદ્ગુણ મૂલવાળી [છે, સ્થિતિકાલમાં] સદ્ગુણ
 આશ્રયવાળી [છે, ને અંતમાં] સદ્ગુણ પરિશેષવાળી [છે] હું સોમ્ય । પ્રસિદ્ધ આ
 [અન્નાદિ] ગ્રણુ દેવ પુરુષ શરીર ને પામીને એક એક ત્રિવિધ ત્રિવિધ થાય છે તે
 ['લક્ષણ કરેલું અન્ન ગ્રણુ પ્રકારે વિભાગ પામે છે ' ઇત્યાદિ વચનાથી] પૂર્વજ કહેલું છે
 હું સોમ્ય । મરનાર આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે [ત્યારે તે બોલી શકતા
 નથી, માત્ર તેના મનનો વ્યાપાર ચાલે છે, પછી] મન [સુષુપ્તિકાલની જેમ] પ્રાણમાં [લીન
 થાય છે પશ્ચાત્] પ્રાણ [ક્રમથી સંકોચ પામી] તેજમાં [લીન થાય છે ત્યારે પ્રાણનો
 સ્પર્શવ્યાપાર બંધ પડી માત્ર શરીરમાં ઉજ્જ્વળતા રહે છે. અંતે તે] તેજ પરદેવતામાં [લીન
 થાય છે ત્યાંથી જ્ઞાનીનું પુનઃ ઉત્થાન થતું નથી, ને અજ્ઞાની સુષુપ્તિમાંથી જાગેલાની જેમ
 અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે] ૬

જો સત્ તારુ સ્વરૂપ છે એમ પિતા કહે છે, ને પુત્ર તે સંગથી વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા બતાવતાં
 પિતા તે અંગીકાર કરે છે.—

સ ય ઇપોઽગ્નિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ ચેતકેતોઽતિ ભૂય
 ઇવ મા ભગવાન્ વિજ્ઞાપયત્ત્વિત્તિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૭ ॥ इति षष्ठमपाठकृत्याष्टमः
 खण्डः ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જ આ સૂક્ષ્મભાવ (જગત્પૂર્ણ મૂલ) [છે તે] આ રૂપવાળું—આત્માવાળું
 આં સર્વ [જગત્ છે,] તે જ વસ્તુવિક્] સત્ય [છે તેથી] તે જ જગત્ને । આત્મા
 [છે,] હું ચેતકેતો । તે [સત્] તું છે " એમ [પિતાજીએ કહ્યું " મુષુપ્તિમાં પ્રાણીઓ સત્ને
 પ્રાપ્ત થાય છે એમ આપ કહો છો, પરંતુ અમે સત્ને પ્રાપ્ત થયાં હતાં એમ બોલીને તેઓ
 જાણતાં નથી તેથી તેમાં મને સંદેહ થાય છે માટે] ભગવાન્ મને પુનઃ પણ [દર્શાવવડે]
 'સમજાવો' એમ [ચેતકેતુએ કહ્યું] " હું સોમ્ય । તેમ [થાઓ] " એમ [પિતા] કહેતા
 હતાં છતાં એ પ્રમાણે કહ્યા પ્રમાણકના આક્રમ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૬ ૮

હવે ઉદ્દેશ્યમુનિ દર્શાવવડે પુત્રના સંદેહને દૂર કરવાનો આદેશ કરે છે —

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्पानां वृषाणां रसान्तमवहारमेकतां
 रसं गमयन्ति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું સોમ્ય । જેવી રીતે મધમાખીઓ મધ ઉત્પન્ન કરે છે—વિવિધ
 ફલવાળાં વૃક્ષોના રસોને મધજ કરીને [તે] રસોની [મધરૂપ] એકતા કરે છે ૧

તે યથા તત્ર ન વિવેકં લખન્તેઽમુખ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મ્યમુખ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીત્યેવમેવ
 સ્વલુ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સંપદ્યામહાં ઇતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—જેમ [મધભાવવડે એકતા પામેલા] તે [રસો] ત્યાં ' હું અમુક વૃક્ષનો
 રસ છું, [વા] હું અમુક વૃક્ષનો રસ છું ' એમ જાણતા નથી તેમજ હું સોમ્ય । પ્રસિદ્ધ
 આ સર્વ પ્રજા [સુપ્રસિદ્ધિમાં, મરણમાં ને પ્રલયમાં] સત્તે પ્રાપ્ત થઈને [અમે] સત્તે
 પ્રાપ્ત થઈએ છીએ [વા પ્રાપ્ત થઈ હતી] એમ જાણતી નથી ૨

તત્ત્વે વ્યાપ્તો વા સિન્દ્વો વા વૃકો વા વરાહો વા કીટો વા પતંગો વા દન્ડો
 વા મશકો વા યદ્યદ્ભવન્તિ તદાભવન્તિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [પ્રાણીઓ] અહીં (આ લોકમાં) [પૂર્વે] વાઘ, વા શિંહ, વા
 નાર, વા વરાહ વા કીટ, વા પતંગ વા ગંડા, વા મચ્છર જે જે હોય તે [જ સતથી પુનઃ]
 આવીને થાય છે. [તે અજ્ઞાની જીવોની પૂર્વભાવિત વાસના નાશ પામતી નથી.] ૩

સ ય ઇવોઽણિમેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ ભેતકેતો ઇતિ ભૂય
 એવં મા ભગવાન્વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥ ઇતિ પટ્ટમપાઠકસ્ય નમઃ
 સ્વઙ્કઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—[જેને પામીને અજ્ઞાનીઓ પાછા આવે છે, અને જ્ઞાનીઓ પાછા આવતા
 નથી] તે જે આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપરાણું-આત્માવાણું-આ સર્વ [જગત છે,]
 તે સત્ય [છે,] તે આત્મા [છે,] હું શ્વેતકેતો । તે [સત] તું છે " એમ [પિતાએ કહ્યું.
 " પાતાના ઘરમાં સૂતેલો પુરુષ ઊઠીને બીજે ગામ ગયો હોય તે ' હું મારે ઘરથી આવ્યો
 છું ' એમ જાણે છે એવી રીતે ' હું સતથી આવ્યો છું ' આણું જ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધિ આદિકથી
 ઊઠેલા પ્રાણીઓને કેમ થઈ નથી ? આ વિષય] અને લગવાનું પુનઃ પણ [દર્શાવડે]
 સમજાવે " એમ [શ્વેતકેતુએ કહ્યું] " હું સોમ્ય । તેમ [થાઓ] " એમ [ઉદાસક]
 કહેતા હતા ૪ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૯

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्पन्दन्ते पश्चात्पश्चीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति
 स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—" હું સોમ્ય । આ પૂર્વભાણીની [ગંગા આદિ] નદીઓ પૂર્વભાણી વહે છે,
 [અને] પશ્ચિમભાણીની [નર્મદા આદિ] પશ્ચિમભાણી [વહે છે] તેઓ [સૂર્યવડે] સમુદ્રથી
 [ખેંચાઈ, વૃષ્ટિરૂપે પડી, ગંગાદિ નદીરૂપ થઈને] સમુદ્રને જ પામે છે, તે સમુદ્ર જ થાય છે જેમ
 તે [નદીઓ] ત્યાં (સમુદ્રમાં) ' આ [ગંગા] હું છું, [વા] આ [નર્મદા] હું છું ' એમ
 જાણતી નથી ૧

एवमेव स्वलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे
 इति त इह व्याघ्रो वा सिन्धो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दन्डो
 वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥

શીષ્ટાર્થઃ—હે સોમ્ય! એવી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં સર્વે ઈશ સત્થી આવીને [એમને] સત્થી આવીએ છીએ. એમ જણાતી નથી, તિઓ આવી નિષેવે] વાઘા વાસિહે વાનિનારે વા વરાહ, વા કીર, વા પતંગ, વા ઝાંસ, વા મચ્છર જે જે હોય તે [જ સત્થી, યુનઃ] આવીને થાય છે. [૧૭] સુ યુ યુપોઽગ્નિમેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ, શ્વેતકેતો. ઇતિ, શ્રુયં એવ મા પ્રગવાન્ વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૨ ॥ ઇતિ પઠ્યપાઠકસ્ય દશમઃ સ્વરૂપઃ ॥ ૧૭ ॥

શીષ્ટાર્થઃ—તે જે આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપવાયું આત્માનાયું આ મર્ચ [જગત્ છે,] તે સત્ય [છે,] તે આત્મા [છે,] હે શ્વેતકેતો! તે [સત] તું છે " એમ, [પિતાએ કહ્યું, "જલમાંથી ઉઠેલા તરંગે જલભાવને પામતાં વિનાશ પામે છે તેમ છવે શુષ્કિ આદિ અવસ્થામાં ઠાકેલ ભાવને પામીને વિનાશ કેમ પામતા નથી? આ વિષય] ભગવાન્ અને દિશંતવડે] પુનઃ પશુ સમજાવે " એમ [શ્વેતકેતુએ કહ્યું] "હે સોમ્ય! તેમ [થાઓ]" એમ [ઠાલક] કહેતા હતા કે એ પ્રભાણે છઠ્ઠા પ્રપાઠકના દશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી, અર્થઃ ૬, ૧૦

અસ્ય સોમ્ય મહનો વૃક્ષસ્ય યો મૂલેઽશ્વાદન્યાઞ્જીવન્સ્રવેયો મધ્યેઽશ્વાદન્યાઞ્જીવન્સ્રવેયોઽશ્વાદન્યાઞ્જીવન્સ્રવેત્સ એપીવેનાઽત્મનાઽનુવંશૂતા પેપીયપાનો મોદમાનસ્તિવ્રતિ ॥ ૧૧ ॥

શીષ્ટાર્થઃ—હે સોમ્ય! આ મહાત વૃક્ષના મૂળમાં જે [કોઈ કુદાસઃ અદિવડે] ઘા કરે, તે એકારના ઘાથી તે સૂકાતું નથી, કિંતુ] છત્તું [રહે, છે, ને તેના રસ] દેપકે છે, જે [કોઈ] મધ્યમાં ઘા કરે [તેપણુ તે], છત્તું [રહે છે, ને રસ] અરે છે, [ને] જે [કોઈ] ઉપરના ભાગમાં ઘા કરે [તેપણુ તે], છત્તું [રહે છે, ને રસ] વહે છે તે આ [વૃક્ષ] છત્તું] છત્તુંપ આત્માવડે અનુવંશુતા [અને મૂલેવડે સારી રીતે જલ] થીતું [છત્તું તથા ભૂમિના રસોને મહણુ કરતું છત્તું, તેમજ] હર્ષ પામતું [છત્તું] સ્થિત રહે છે.

અસ્ય, પદેકાદશાસ્ત્રાં, જીવો જહાત્યથ સા શુષ્યતિ દ્વિતીયાં જહાત્યથ સા શુષ્યતિ ત્રીતીયાં જહાત્યથ સા શુષ્યતિ સર્વે જહાતિ સર્ગઃ શુષ્ય-વેવયેવં ચલુ સોમ્ય ત્રિદ્વિતિ હોવાચ ॥ ૨ ॥

શીષ્ટાર્થઃ—[કર્મવશાત] ન્યારે આ [વૃક્ષ]ની [રોગગ્રસ્ત] એક શાખાને છત્તું ત્યજે છે, [તેમાં] રહેલા પાતાના અંશને સંકાય કરે છે] ત્યારે તે [શાખા] સૂકાય છે, પ્રીછને ત્યજે છે ત્યારે તે સૂકાય છે, ત્રીછને ત્યજે છે ત્યારે તે સૂકાય છે, [ને ન્યારે] સર્વે [વૃક્ષ]ને [આ છત્તું] ત્યજે છે [ત્યારે] સર્વે [વૃક્ષ] મૂકાય છે. હે સોમ્ય! એમજ નિશ્ચય બાજુ " એમ [પિતા] કહેતા હતા ૨

જીવાંપેવં વાંવં કિલેદં ત્રિવતે ન જીવો ત્રિવતે ઇતિ સ ય યુપોઽગ્નિમેતદાત્મ્યમિદં સર્વં

તત્ત્વમસિ સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठमपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

શ્રીકૃષ્ણાર્ષઃ—“તેને આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપવાળું આત્માવાળું-આ સર્વ [જગત છે] તે સત્ય [છે], તે આત્મા [છે], હું શ્વેતકેતો । તે [સત] તું છે ” એમ [પિતાએ કહ્યું] “અત્યંત સૂક્ષ્મ સદૃશ તેના મરૂપરહિત પ્રકાશી આ અત્યંત સૂક્ષ્મ ને પૃથિવી આદિ નામરૂપવાળું જગત કેમ ઉપજે છે ? તે દૃષ્ટાંતવડે] યુનાનપણ ભગવાન અને સમજાવે ” એમ [પુત્રે પૂછ્યું] “ હે સોમ્ય ! તેમ [થાયો] ” એમ [પિતા] કહેતા હતા કે એ પ્રમાણે છતાં પ્રપાકિના અગ્ની આદિમાં અગ્ની તાપવૃદ્ધિપરથી પ્રકાશ થઈ. ૬. ૧૧

ન્યમ્રોષફલમત આદરેતીદં ભગવ इति भिन्दीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्युच्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गां भिन्दीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न, किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણાર્ષઃ—[“જે આને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો હોય તે હું પુત્ર । ” આ [વડા] થી વડનું [એક] ફલ લાવ ” એમ [પિતાએ કહ્યું] “ હું ભગવન । આ [ફલ] લાવ્યો । ” એમ [પુત્રે કહ્યું] “ ભાંગ ” એમ [પિતાએ કહ્યું] “ હું ભગવન । ભાંગ્યું ” એમ [પુત્રે કહ્યું] “ આમાં શું દેખે છે ? ” એમ [પિતાએ પૂછ્યું] “ હું ભગવન । સૂક્ષ્મતરજાનાં આ ધીન્ને [દેખું છું] ” એમ [પુત્રે કહ્યું] “ હું પુત્ર ! આમાંનું એક ભાંગ ” એમ [પિતાએ કહ્યું] “ હું ભગવન । ભાંગ્યું ” એમ [પુત્રે કહ્યું] “ આમાં શું દેખે છે ? ” એમ [પિતાએ પૂછ્યું] “ હું ભગવન । કંઈ પણ [દેખતો] નથી ” એમ [પુત્રે કહ્યું] “

તત્ત્વમસિ સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठमपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

શ્રીકૃષ્ણાર્ષઃ—તેને [પિતા] કહેવા લાગ્યા—“ હે સોમ્ય ! જે આ [વડા] ધીન્ને [સૂક્ષ્મભાવને] તું જોતો નથી [તે] આ સૂક્ષ્મભાવના [કાર્યભૂત] હું સોમ્ય ! આ એવા મોટા વડ [બહાર] રિયત થાય છે, હું સોમ્ય ! અક્ષા કર ” એમ [પિતાએ કહ્યું] “ વિવેચન—બાહ્યવિષયમાં આસક્ત મનવાળાને અત્યંત અક્ષાચિના અત્યંત સૂક્ષ્મવિષયનો નિશ્ચય થાય ત્યાં માટે પિતાએ અક્ષા કરવાનું કહ્યું છે. ” ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्तत्त्वमसि स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठमपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ १२ ॥

શ્રીકૃષ્ણાર્ષઃ—“તેને આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપવાળું-આત્માવાળું-આ સર્વ [જગત છે] તે સત્ય [છે], તે આત્મા [છે], હું શ્વેતકેતો । તે [સત] તું છે ” એમ

[પિતાએ] કહ્યું. "તે સર્વ જો જગતનું મૂલ છે તો કેમ દેખાતું નથી? તે] મને [દર્શાવડે] સંજ્ઞાના પુનઃપ્રયોગ સંબંધેના આશયે પુનઃ કહ્યું. "હે સોમ્ય ! તેમ [થાઓ."] એમ [પિતા] કહેતા હતા. ૩ એ પ્રમાણે છઠા પ્રપાઠના આરંભ ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી રાખે. ૧૩-૧૪ની નિમિત્તિક નિર્ણયના આશયે આ પ્રપાઠના અંતે નિર્ણય દેવામાં આવે છે.

॥ જ્વળમેતદુક્તેઽવધાયાર્થ માતૃમીતરુપસીદ્યાઽતિ સંહ તંયાચકાર તદ્દ્વોવાચયદોષા લ્વણમુદકેઽવાપા અદ્વ તદાહરેતિ તદ્વાવમૃચ્ય ન વિવેદ ॥ ૧ ॥

શીખદાયા:—આ સવચ્ચને (મીઠાના માંગણને) [વ્યતિક્રિયા] જલમાં નાંખીને પછી [કાલે] પ્રાતઃકાલમાં [તું] મારી પાસે આવજો. એમ [પિતાએ કહ્યું.] તે તેવી રીતે જ કરતો હોય. [પીળે દિવસે] પ્રાતઃકાલમાં તેને [પિતા] કહેતા હતા: હે પુત્ર ! જો સવચ્ચને [મધ] રાત્રે [તું] જલમાં નાંખ્યું છે, તે લાવ. એમ [કહે સતે પુત્ર] તેને [તે જલમાં] નાંખીને [જલમાં] મૂકી ગયેલું હોવાથી, ન જાણતો હતા. ૧

અર્થ. સ્વા વિલોનમેવાદ્વાસ્પાન્તાદાચામેતિ કયમિતિ લ્વણમિતિ મધ્યાશાચામેતિ કયમિતિ લ્વણમિત્યન્તાદાચામેતિ કયમિતિ લ્વણમિત્યભિપ્રાસ્યેતદય મોપસીદ્યા ઇતિ તદ્દ તયા ચકાર તદ્દ્વોવાચયત્તે. તદ્દ્વોવાચન વાવ કિલ સત્સોમ્ય ન નિવાલયસેઽયંવ કિલેતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાયા:—હે પુત્ર ! યદપિ વિલય પામેલા મીઠાને [તું] તેજવડે તે સ્પર્શવડે જાણતો નથી તોપણ તે પીળા ઉપાયવડે જાણી શકે છે મારે તે છે જ. ઉપરથી [લઈને] પ્રાતઃકાલમાં આવજો. એમ [કહ્યા પછી] પુત્રે આવજન કહ્યું ત્યારે "તે સ્વાદમાં" કેવું [છે?]" એમ [પિતાએ પૂછ્યું.] "ખારું [છે]" એમ [પુત્રે કહ્યું.] "મધમાંથી [લઈ], આવજન કર." એમ [કહ્યા પછી] પુત્રે આવજન કહ્યું ત્યારે તે "સ્વાદમાં કેવું [છે?]" એમ [પિતાએ પૂછ્યું.] "ખારું [છે]" એમ [પુત્રે કહ્યું.] "નીચથી [લઈ] આવજન કર." એમ [કહ્યા પછી] પુત્રે આવજન કહ્યું ત્યારે "તે સ્વાદમાં" કેવું [છે?]" એમ [પિતાએ પૂછ્યું.] "ખારું [છે]" એમ [પુત્રે કહ્યું.] "આ જલને પરિત્યાગ કરી પછી [તું] મારી પાસે આવ." એમ [કહે સતે] તે જલને તેવી રીતે કરતો હોય. [તે કહેના હવા ક:-] "તે [મીઠું તે જલમાં] નિલ વિદ્યમાન છે." તેને [પિતાએ] કહ્યું:—હે સોમ્ય ! [એવી રીતે] અહીં (શરીરમાં) [આચાર્ય ઉપદેશ કરેલા] પ્રસિદ્ધ સત્તે. [તું હંદિયવડે] જાણતો નથી [એમ જલમાં દર્શનસ્પર્શનવડે પ્રતીત નહિ થનાર સવચ્ચને જલવડે જાણ્યું તેમ] અહીં જ (આ શરીરમાં જ) [વિદ્યમાન જગતના મૂલ સત્તે તું ઉપાયાંતરવડે સવચ્ચના સૂક્ષ્મભાવની ધેડ જાણીશ."] એમ [પિતાએ કહ્યું] ૨

સ ય ઇપોઽનિમૈત્વદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ શ્રૂય પૂર્વં મા મંગશ્ચ વિજ્ઞાપ્યત્ત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥ ઇતિ પટ્ટપાઠકસ્ય ત્રયોદશઃ સ્લોકઃ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાયા:—તે જો આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપવાણું-આત્માવાણું-આ સર્વ [જગત છે,] તે સત્ય [છે,] તે આત્મા [છે,] હે શ્વેતકેતો ! તે [સત] તું છે. એમ [પિતાએ કહ્યું.] જગતનું મૂલ સત્ જો ઉપાયવડે પ્રતીત થતું હોય તે ઉપાય; લગવાનું

ગમે, પુનઃ પછી [દધ્યંતવડે], સમાપ્તવો. "એમ [સ્વદેહુએ, કહ્યું-], "હું, સોમ્ય । તેમ [આઓ]" એમ [પિતા], કહેતા, હાથ, ડાબે, પ્રમાણે છકા પ્રમાણેના તેરમા ખંડની તાપવેદીપ્રકાશરી

યથા સોમ્ય પુરુષં ગન્ધારેભ્યોઽમિનદ્વાસમાનીય તં તવોઽતિજને વિષ્ણુજેતસ યથાતિજ
નાદ્વોદદ્વાઽરોઽદ્વા પ્રત્યદ્વા, પ્રમાણીતામિતદ્વાક્ષિઃ આતીતોઽમિનદ્વાક્ષો વિષ્ણુર્ગામ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ— "હું સોમ્ય । 'એમ' ગંધાર[દશ]થી આંખો આંધેલા [કોઈ] પુરુષને
[અરુપ્યમર્ગ] લાવી, [તેના હાથ આંધી, ચાર] તેને તેથી [પછી વધારે] નિર્જને[દશ]માં
મૂંઝવેલા[તે] જેમ [કોઈ દિશાની બ્રાંતિવાળો હોય તેમ] ત્યાં પૂર્વલણી, વા ઉત્તરલણી, વો
દક્ષિણલણી, વા પશ્ચિમલણી [આ પ્રમાણે] પાકારે— 'ગંધારદેશથી' ચારોએ અને
આંધેલી આંખોએ આજ્યો, [તે] આંધેલી આંખોએ [જ] મૂંઝી દીધો '૧' ॥

તસ્ય યથામિનહનં પ્રમુચ્ય પ્રઘૂયાદેતાં દિશં ગન્ધારા एतां દિશં વ્રજેતિ સ ગ્રામાદગ્રામં
પૃચ્છન્વણ્ઠિતો મેધાની ગન્ધારાનેવોપસંપદ્યેતૈવમેવેદાઽઽચાર્યવાન્પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ વિં
ચોવિજ્ઞાવિમોક્ષેડય સંપતસ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેને યથામિનથી (હાથ તથા આંખની બંધનથી) મોકળો કરી [કોઈ]
કારણિક પુરુષ] આ [ઉત્તર] દિશાલણી ગંધાર [છે, તું] આ દિશાલણી ગર્ભમે[કરે એમ
કહ્યું] [બંધનથી મોકળો થયેલા] તે [એક] ગામથી [અન્ય] ગામને પૂછતો [છો] ગંધારનો
ત્માર્ગિત્વા ઉપદેશવાળો [તથા ઉપદેશ કરેલા માર્ગના] નિઘ્યયમાં સમર્થ [છો] ગંધારનેજ
પ્રાપ્તિયાય છે, [ઉત્તર] મૂંઝવેલા વા દશાંતરેને[એનાની તુષ્ટાવાળો] પ્રાપ્ત થતો નથી [તેમજ
ત્યાહી આચાર્યવાળો] પુરુષ [જગતના કારણ સત્તે] જાણે છે [આચાર્યવાળાને અનિર્વાચ્ય
બંધનથી મોકળો થયેલા] તેને ત્યાંમુખીજ [આત્મસ્વરૂપની] પ્રાપ્તિના ગુણિર્લભ્ય [છે, કે]
'જ્યાંસુધી [પ્રારબ્ધકર્મનો] ક્ષય નથી થયો ત્યારે (પ્રારબ્ધકર્મ પૂરું થયે 'શરીરનો' પ્રાપ્ત
થાય તે સમયમાં) [સત્તે] પ્રાપ્ત થશે " એમ [પિતાએ] કહ્યું [૨] ॥

નિરુચ્ય—જેમ ગન્ધારનામના સ્વદેશથી કોઈ પુરુષ તરફરવડે આંખ પાટામાં આજ્યો, ભાગોનો
વિવેકથી વૃદ્ધિ, દિશાઓને નહિ એકનાર, કુદ્ધાતુવાળો, આંધેચોરાદિક અનેક ભારૂંપ અનર્થમધુરવડે પુણ્ય
અરણ્યમાં પ્રવેશ પામેનો, દુષ્ટી, હાથના બંધનવાળો, પોખર કરો, ને બંધનોથી મોકળો થવાની ઇચ્છાઓ
છત્રોલા રિયત થયો પછી તેના પ્રુવના ઉત્તરથી કોઈ દશાણ પુરુષવડે બંધનથી મોકળો થઈ, ગંધારનો
માર્ગને જાણી તે સ્વદેશને પ્રાપ્ત થઈ સુખી થયો; તેમ છતાં તેના આત્મસ્વરૂપ સત્તથી મૂલવિજ્ઞાવાળો
તથા શીતેષ્ઠાદિક અનેક દ્વધર્મરૂપ દુષ્ટતાઓ આ સરીરરૂપ અરણ્યમાં પ્રુવપાપાદિક ચોરોએ અભિરૂપ
પાટા જાપીને આજ્યો છે, તથા અનેક દષ્ટ વિધોની તુષ્ટાવૃષ પાશોવડે બંધિતો છે, તે સસારના અનેક
કુલોસનની પોખર કરતો છતાં ભગે છે, બપારે અતિશય પ્રુવના ઉત્તરથી તે કોઈ, પરમ, કારણિક, સં-
ધતા રૂપ આત્માને જાણનારાને બંધનથી મોકળો થયેલા સ્વત્તિનિષ્ઠને પામે છે સારે પ્રુવવેદાએ કરણવડે
અવિરેખાદિ બંધનોથી મોકળો કરે તથા સદ્વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જોને મળ્યો છે એવો તે ગંધારેશના
હિરણ્યની પેટુ થોતાના સદ્વસ્તુ આત્માને પામી સુખી થાય છે । જાન થાય કે તુરંતજ શરીર પડી જાય નથી,
મધ્ય પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યારેજ શરીર પડે છે, ને તેથી જાતીને વિદેહકલ્પ શરીરપાતપછી યાગ છે ॥ ૨
સાચ એવોઽનિમૈતદાત્મ્યમિદ્ સર્વે તત્સત્યસ અત્મા તત્ત્વમસિ એવંકેતો ઇતિ ચૂષ

एवं मा भगवान् विज्ञापयत्विति तेषां सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठमपाठकस्य चतुर्दशः
खण्डः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થઃ—“તે કે આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપગણિ આત્માવાણિ આ સર્વે [જગત
જીવો] સત્ [છે] તે આત્મા [છે] હું શ્વેતકેતો [તે] સત્ [છે] હું [છે] એમ [પિતાએ
કહ્યું] “આ આર્યાણી વિદ્યાને જે ક્રમવતે સતને પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રમ [દર્શનવડે] મને
ભગવાને પુનઃ પણ સમજાવો ” એમ [પુત્ર કહ્યું] “હું સોમ્ય । તેમ [થાઓ] ” એમ
પિતાએ કહ્યું । તે પ્રભાણે જીવ પ્રપાદકના ચૌદમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૬. ૧૫
જાતેયઃ પંચુપાસતે જાનાંસિ માં જાનાંસિ માગિતિ તસ્ય
પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્માં દેવતાયાં તાત્ત્વજ્ઞાનાતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—“હું પ્રિયદર્શન । વળી [નવરાત્રિક] ઉપતાપચાળાને બરનારને પુરુષને
મંકડા [હું] મને જાણજે છે ૨ ॥ હું મને જાણજે છે ૨ ॥ એમ [પૂછતાં છતાં] ઘરીને
પાસે બેસે છે. જ્યાં સુધી તેની વાણી મનમાં દીન થતી નથી, [તથા] મન આણમાં પ્રાણ
[ઉચ્છ્વાસ] તેજમાં [ને] તેજ પરદેવતામાં [દીન થતું નથી] ત્યાં સુધી [તે] જાણે છે. ૨
જિજ્ઞાસુની જે મર્યાદા છે તેજ વિદ્યાને સત્પ્રાપ્તિમાં છે એમ જાણવું છે— ૬. ૧૫
अथ यदाऽस्य बाह्वमनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्मां देवतायाम्छ
न, जानाति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી જ્યારે આની વાણી મનમાં દીન થાય છે, [તથા] મન આણમાં
પ્રાણ તેજમાં [ને] તેજ પરદેવતામાં [દીન થાય છે] ત્યારે જાણતો નથી ૨ ॥
વિવેચનઃ—તેમાં અવિદ્યાન સત્પુરુષ ઉત્થાને દરિને પૂર્વે ભાવના દરેકાં દેવ, મનુષ્ય વા બ્રાહ્મણિકાવપ્રતિ
પ્રવેશ કરે છે, અને વિદ્યાન તો સાંધ અને આચારના ઉપજેલા જ્ઞાનદીપવડે પ્રગટિત સર્વેષ યજ્ઞપતિ પ્રવેશ
કરીને પુનર્જન્મ પામતો નથી. એવો આ અજ્ઞાની પ્રાપ્તિને ક્રમ છે. આનું સુખગુણોદયે ઉદ્દેશ્ય રહ્યું
નથી, તેના પ્રાણ તો અદીન વિદીન થાય છે. ૨

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रूय
एवं मा भगवान् विज्ञापयत्विति तेषां सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठमपाठकस्य पञ्चदशः
खण्डः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થઃ—“તે કે આ સૂક્ષ્મભાવ [છે તે] આ રૂપગણિ આત્માવાણિ આ સર્વે
[જગત] સત્ [છે] તે આત્મા [છે] હું શ્વેતકેતો [તે] સત્ [છે] હું [છે] એમ
[પિતાએ કહ્યું] “જે બરનારને અને ગોશ પામનારને અજ્ઞાની પ્રાપ્તિ સંભાન છે તો વિદ્યાને
બ્રહ્મને પામીને પુનર્જન્મ પામતો નથી, અને અવિદ્યાન પુનર્જન્મ પામે છે એમ દેવ-થાય છે
આમાં જે કારણ હોય તે દર્શનવડે] મને ભગવાને પુનઃ પણ સમજાવો ” એમ પુત્ર પૂછ્યું]
“હું સોમ્ય । તેમ [થાઓ] ” એમ [પિતા] કહિતા-હવા-કે પ્રભાણે જીવ પ્રપાદકના
દશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૬. ૧૫

પુરુષ સોમ્યોત હસ્તગૃહીતમાનયન્યપદાર્પીત્વેત્યમઙ્ગાર્પીત્વશુભસ્મૃતપતેતિ સપતિઃ તસ્ય
કર્તા ભવતિ તત્ત્વવાનૃતમાત્માનં કુરુતે સોઽનૃત્વામિસન્ધોઽનૃતેનાઽઽમાનમન્તવ્યુયઃ સરઘં
તસં મતિગૃહ્ણતિ સ દક્ષતેઽયં હન્યતે ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—“હે સોમ્ય [ચોરીના સંદેહવાળા] હાથ બાંધેલા પુરુષને [શરૂપુરુષ
અધિકારીની સમીપ] લાવે, [અને] આણે અમુકના મનનું [અપહરણ] કરી
કરી છે ” [એમ કહે છે.] તે ચોરને ચોરી કર્યાના સ્વીકાર ન કરે તો [આને ખાટકહાથી
તપાવો] એમ [અધિકારી કહે છે.] તે [એ] તો ચોરી નો કર્તા હોય છે [ન બહારથી
છુપાવે છે તો] તેથીજ [અન્યથા રૂપ] પોતાને અન્યથા કરે છે. [પોતા ચોર છતાં ચોર નથી
એમ જણાવે છે.] તે મિથ્યાપ્રતિજ્ઞાવાળો થયો [છતાં] મિથ્યાવડે પોતાને ઢોકીને તપાવેલા
કહાકાને [ભ્રાંતિથી] પ્રહણ કરે છે, તે કાઢે છે, [ને] પછી [મિથ્યાપ્રતિજ્ઞારૂપ દોષથી
રાજપુરુષોવડે] માર ખાય છે. ૧

અથ યદિ તસ્યા કર્તા ભવતિ તત્ત્વવાનૃતમાત્માનં કુરુતે સ સત્યામિસન્ધઃ સત્યેનાં
ઽઽસ્માનમન્તવ્યુયઃ સરઘં તસં મતિગૃહ્ણતિ સ ન દક્ષતેઽયં મુચ્યતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—અને, જો તે [ચોરી] નો અકર્તા હોય છે [તો] તેથીજ પોતાને સત્ય
કરે છે. તે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો થયો [છતાં] સત્યવડે પોતાને ઢોકીને તપાસે કહાકાને પ્રહણ કરે
છે. તે કાઢે તો નથી. પછી [મિથ્યા આરોપ કરેનારાઓથી] ઘોડાનો થાય છે. ૨

વિવેચન:—જેમ ચોરી કરનાર અને ચોરી નહિ કરનાર બંનેમાં તપેલા કુર્હાકાની અર્થે કહાકાની
તપાસ સંચાલની સમાનતા છતાં પ્રથમ મિથ્યાપ્રતિજ્ઞાવાળો કહાકા પામે છે, ને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો કહાકા પામે તો નથી
તેમ અવિદ્યાને વિદ્યાને અને સત્યને પ્રમાણ પામે છે તોપણ કાર્યરૂપ મિથ્યાની પ્રતિજ્ઞાવાળો અવિદ્યાનું મુનર્જન્ય
પામે છે, ને અહમરૂપ સત્યની પ્રતિજ્ઞાવાળો મુનર્જન્ય પામે તો નથી. ૨

સ યથા તત્ર નાદાદ્યેતૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ એવકેતો ઇતિ
તદાસ્ય વિજઞ્ઞાવિતિ વિનઞ્ઞાવિતિ ॥ ૩ ॥ ઇતિ પદ્મપાટકસ્ય પોદ્દશઃ સ્વઠઃ ॥ ૧૬ ॥

॥ ઇતિ શ્રીછાન્દોગોપનિપદિ પદ્મ પ્રપાટકઃ સમાપ્તઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવી રીતે તે [સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો] ત્યાં કહાકા પામે તો નથી [તેમ અહીં
પ્રતિજ્ઞાવાળો વિદ્યાને સત્યને પામીને મુનર્જન્ય પામતો નથી, અને કાર્યરૂપ મિથ્યાની પ્રતિજ્ઞા-
વાળો અવિદ્યાનું સત્યને પામીને કર્માનુસાર મુનર્જન્ય પામે છે] આ રૂપવાણી આત્માવાણી
આ સર્વ [જગત છે.] તે સત્ય [છે.] તે આત્મા [છે.] હે એવકેતો [તે] સત્ય [વડે છે
એમ [પિતાએ કહ્યું.] આના [પિતાના] [કહેલા] તે [પુત્રને] ને [એવકેતો] સત્ય
હું છું ” એમ [જણાવે છે.] છતાં [મુનર્જન્યે પ્રપાઠકની સમાપ્તિ દેખાવામાટે છે.] તે ૩
પ્રમાણે છકા પ્રપાઠકના સોળમાં અઠકની તાપર્યદીપિકા પ્રકરી થઈ છે. ૧૬

છતિ શ્રીછાન્દોગોપનિપદના છકા પ્રપાઠકની તાપર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ ૬

वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिराकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या सत्त्वविद्या
नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥

शब्दार्थः—नामञ्च सत्त्वे [छे] यजुर्वेद, सामवेद, योधा आथर्वण [वेद] इतिहास
तथा पुराणेषु पांथयो [वेद] वेदानो वेद (व्याकरण) आदिकल्प, अक्षित, उत्पातविद्या, (अवि-
ध्यमानं यानां) उत्पातानां व्यापनधी [अक्षितानीं] विद्या, निधिराको, (अभिमानं इति) यन
नक्षत्रानीं विद्या,) तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, निरुद्ध, वेदविद्या, अतर्कन, भूतवेद, अक्षितानां
सर्पनी देवनी तथा भुजुष्यनी विद्या आ [सर्व] नामञ्च [छे] प्रतिभानी केन विद्युद्वि-
वर्धयेति उपासनां करे छे तेन तमे नामनी [अक्षितानि] उपासना, करे, प्रति, ४]

[असायो ज्ञानावस्थित्युपास्ते वाचस्मान्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवेति शोभाया
ग्रन्थित्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाच भूयोऽस्तीति तन्म भगवो भूवीतिवि
॥ ५ ॥ इति सप्तमपराठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

शब्दार्थः—ते नामने अक्ष [छे] अम. उपासे छे आनी, अक्षानुधी, नामना विषय
[छे] अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी
[आ उपासहार छे—समाप्ति देवाद्या धिनः कथत छे अति पुनरुक्तिहोय नधी, अक्षानुधी
पक्ष, अक्षानुधी] " छे अक्षानुधी नामनी अक्षितर- [अक्षानुधी, योधा, अक्ष] छे ३] अक्ष
[नक्षत्राक्ष] पूछ्यु.] " नामनी अक्षितर छे " अक्ष [अक्षानुधी सनक्षत्राक्ष] " अक्ष
वर्धयेति ते छे " अक्ष [नक्षत्राक्ष] छे ५] अक्ष, अक्षानुधी, अक्षानुधी, अक्षानुधी
अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी अक्षानुधी
नामनी वाणी अक्षितर छे अक्ष सक्षर अक्षानुधी छे—

वाग्वाच नाम्नो भूयसी वाग्वा अक्षवेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्वे-
दमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां सत्त्वविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च
वायुं चाऽऽकाशं चाप्य तेजश्च देवाश्च भुजुष्याश्च पशूश्च अक्षानुधीं च तृणवन्स्पतीन्वा-
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं घर्भो चाधर्मं च सत्यं चातृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञो चाहृदयज्ञो
च यद्वै वाङ्नामविष्यन्न घर्भो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यति सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचस्पदास्वेति ॥ २ ॥

शब्दार्थः—वाग्वाच नाम्नो भूयसी वाग्वा अक्षवेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्वे-
दमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां सत्त्वविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च
वायुं चाऽऽकाशं चाप्य तेजश्च देवाश्च भुजुष्याश्च पशूश्च अक्षानुधीं च तृणवन्स्पतीन्वा-
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं घर्भो चाधर्मं च सत्यं चातृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञो चाहृदयज्ञो
च यद्वै वाङ्नामविष्यन्न घर्भो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यति सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचस्पदास्वेति ॥ २ ॥

નિઃકીરીપર્યતને, ધર્મને, અધર્મને, સત્યને, મિથ્યાને, શુભને, અશુભને, હૃદયનો પ્રિયને ન હૃદયના અપ્રિયને [પછુ વાણીજ જણાવે છે.] એ વાણી નજરે હોત [તેની અધ્યયન મવણાદિના અભાવથી] ધર્મ ન જણાત, અધર્મ ન [જણાત,] સત્ય ન [જણાત,] મિથ્યા ન [જણાત,] શાસ્ત્ર ન [જણાત,] નિઃકર ન [જણાત,] હૃદયને પ્રિય ન [જણાત, ન] હૃદયને અપ્રિય ન [જણાત,] વાણીજ [શબ્દનો ઉચ્ચારણવડે] આ સર્વને જણાવે છે. એવી રીતે વાણી નામથી અધિકતર છે તેથી] વાણીની [અંતર્યુદ્ધવડે] ઉપાસનો કરો. ઇતિ. ૧
એવી ઉપાસનાના ફલાદિનું નિરૂપણ થાય છે:—

સ યો વાચં વ્રજોઽપુષ્પાસ્તે યાવદ્વાચો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો વાચં વ્રજોઽપુષ્પાસ્તેઽસ્તિ ભગવો વાચો ધૂપ-ઇતિ વાંચો વાવ ધૂયોઽસ્તીતિ તિન્મે ભગવાન્નવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ સત્તમપાઠકસ્ય દ્વિતીયઃ સિંઘઃ ॥ ૨ ॥

—શીખડીયા—તે જે વાણીને અક્ષર [છે.] એમ ઉપાસે છે. આની બધાં મુઠ્ઠી વાણીના નિષેધ [છે.] તેમાં ઈશ્વર પ્રભોએ અવૃત્તિ થાય છે. જે વાણીને અક્ષર [છે.] એમ ઉપાસે છે. તે પહેલાં ભગવંનની વાણીથી અધિકતર [કાંઈ] છે ? એમ [નારદજીએ પૂછ્યું.] વાણીથી અધિકતર છે. એમ નીલિભવાન સનત્કુમારે કહ્યું. તે ભગવાના અને તે કહ્યા. (એમ [નારદજીએ કહ્યું.] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠના ણીજ અંતની તાત્પર્યદીપિકા પૂરે પૂર્ણ ઉપાસના નીચેના નિરૂપણ થાય છે:—
વાણીથી વાંચઃકર્યુ અધિકતર છે એમ શરણુદ્ધવે જણાવે છે:—

મનો વાંચ વાચો ધૂયો યથા વેદે વાઽમલકેદે વા કોલે દ્વી વાઽસૌ મુદિરન્નુમવસ્તેવ વાચં વાનામ વા મનોઽનુભવતિ સ પ્રદા મનસા મનસ્યતિ મન્વાનવીયીયેત્યથાવીતિ કર્મણિ કુર્વિતેત્યપો કુરુતે પુત્રાશ્ચ પશુઃ ચેચ્છેત્યેત્યેચ્છત इमं च लोकममुं चेચ્છેત્યેત્યેચ્છતે મનોઽત્મા મનો દિ લોકો મનો દિ વ્રજ મન વપાસ્તેતિ ॥ ૨ ॥

—શીખડીયા—મનને વાણીથી અધિકતર [છે.] એમ જે આમળાને, વા જે આરને, વા જે અરુદાને મૂઠી અંતરે છે (મૂઠીમાં તે બંને ફેલા અંતરમાં જાય છે) તેમ વાણી અને નામને મન અંતરે છે. તે (પુરુષ) જ્યારે મનેવડે (મંત્રોત્તર અધ્યયન કરે) એમ મને છે. આથી ઉચ્ચારણ કરે છે, કર્મ કરે. એમ [ઈશ્વરને પછી કરે છે.] મુઠ્ઠી અને પશુઓ કોઈનું એમ [ઈશ્વરને] પછી મળવે છે, [ને] આ લોકને તથા પશુ લોકને પ્રાપ્ત કરે. એમ [ઈશ્વરને] પછી પ્રાપ્ત કરે છે. [મનના હોવાથી આમળાને ઈતિ પેલું તથા લોકાં પેલું છે.] અન્યથા મિથી તેથી મનને આત્મા [છે.] મનના હોવાથી લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું અંતરે થાય છે. તેથી મનને લોક [છે.] એવી રીતે મનને અક્ષર [છે.] તેથી [મનને] અક્ષર [છે.] એમ ઉપાસના કરો. ઇતિ. ૧
એમ ઉપાસના કરવાથી મનના ફલ આદિનું વર્ણન કરે છે:—

સ યો મનો વ્રજોઽપુષ્પાસ્તે યાવદ્વાચો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો મનો

બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ, ભગવો મનસો ભૂય ઇતિ મનસો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે, ભગવાન્બ્રહ્મીત્વિતિ
 ॥૨॥ ઇતિ સમમપાઠકસ્ય પૈત્રીયઃ સ્વંદઃ ॥ ૩ ॥
 ૧૭૫૬૧—તે જે મનને બધા [છ.] એમ ઉપાસે છે, આની બ્યાંધી મનના વિષય
 [છ.] તેમાં સ્વંદાનુભવ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે મનને બધા [છ.] એમ ઉપાસે છે, તે
 ભગવાન, મનથી અધિકતર [અન્ય કંઈ] છે? એમ [નારદજીએ પૂછ્યું.] "મનથી
 અધિકતર છે" એમ [ભગવાન સતતક્રમારે કહ્યું.] "ભગવાન મને તે કહે" એમ
 [નારદજીએ કહ્યું.] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના સીમા બંધની તાત્પર્યદીપિકા
 પૂરી થઈ ૭. ૩

૧૭૫૬૨—જે મનથી અધિકતર છે તેનું પ્રતિપાદન થાય છે:—
 સિદ્ધલ્પો વાવ મનસો ભૂયાન્યદાધૈ સદ્ગુલ્પયેતેઽથ મનસ્યત્યથ વાર્ચમીરયતિ શાંતુ નામ્નીઃ
 રપતિ નામ્નિ મન્ત્રા એકં ભવન્તિ મન્ત્રેષુ કર્માણિ ॥ ૧ ॥

૧૭૫૬૩—"સંકલ્પ" (કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યરૂપ વિષયનો વિભાગ કરનારી) અતઃ-
 કરણની વૃત્તિ) મનથી અધિકતર [છ.] બ્યારે સંકલ્પ કરે છે ત્યારે [મંત્રોચ્ચારણની]
 ઇચ્છા કરે છે, પછી [મંત્રાદિકના, ઉચ્ચારણમાં] વાણીને શ્રેય [છ.] તે [વાણી]ને નામમાં
 શ્રેય છે. નામમાં (નામના સામાન્યમાં) મંત્રો (શબ્દવિશેષો) એક થાય છે, (અંતર્ભાવ
 પોતે છે,) [ને] મંત્રોમાં કર્મો [અંતર્ભાવ] પામે છે. ૧૭૫૬૪—૧૦૦ [સંકલ્પો]

તાનિ હ વા ઇતાનિ સદ્ગુલ્પેકાયનાનિ સદ્ગુલ્પાત્મકાનિ સદ્ગુલ્પે મતિષ્ઠિતાનિ સમકલ્પેતાં
 ઘાવાપૃથિવી સમકલ્પેતાં વાયુશ્ચાડકાશં ચ સમકલ્પન્તાડપચ તેજશ્ચ તેપાચ સંકલ્પેતાં વર્ષં
 સંકલ્પેતાં વર્ષસ્ય સંકલ્પેતાં અન્નં સંકલ્પેતાં જ્ઞાનસ્ય સંકલ્પેતાં માણાં સંકલ્પન્તે માણાનાં
 સંકલ્પેતાં મન્ત્રાઃ સંકલ્પન્તે મન્ત્રાણાં સંકલ્પેતાં કર્માણિ સંકલ્પન્તે કર્મણાં સંકલ્પેતાં
 લોકાઃ સંકલ્પેતાં લોકસ્ય સંકલ્પેતાં સર્વં સદ્ગુલ્પઃ સદ્ગુલ્પમુપાસ્તેતિ ॥ ૨ ॥

૧૭૫૬૫—તે આ પ્રસિદ્ધ [મન આદિક] સંકલ્પેતાં એક પ્રસિદ્ધિવાળો, સંકલ્પથી
 ઉપજનારાં [ને] સંકલ્પમાં રિથિતિવાળાં [છ.] સ્વર્ગ અને પૃથિવી, સંકલ્પ કરનારાં [જેવાં
 નિશ્ચલ જુણાય છે,] વાયુ અને આકાશ સંકલ્પ કરનારાં [જેવાં જુણાય છે,] જલ અને
 તેજ સંકલ્પ કરનારાં [જેવાં જુણાય છે,] (તેઓનાં) (સ્વર્ગપૃથિવી આદિકનાં) સંકલ્પથી
 (સામર્થ્યથી) વૃષ્ટિ સમર્થ થાય છે, દૃષ્ટિના સંકલ્પથી અગ્નિ સમર્થ થાય છે, અગ્નિના સંકલ્પથી
 પ્રાણી સમર્થ થાય છે, પ્રાણીનાં સંકલ્પથી પુરુષ મંત્રોત્તર અધ્યયન કરી શકે છે, તેથી પ્રાણીનાં
 સંકલ્પથી મંત્રો સમર્થ થાય છે, મંત્રોના સંકલ્પથી [અભિહોત્રાદિક] કર્મો [ફલભાર] સમર્થ
 થાય છે, કર્મોના સંકલ્પથી ફલ સમર્થ થાય છે, ફલના સંકલ્પથી સર્વ [જગત] સમર્થ થાય
 છે, [જેથી પ્રસિદ્ધ આ સર્વ જગત જે ફલરૂપ અંતવાણું છે તે] સર્વ સંકલ્પરૂપ મૂલવાણું છે
 તેથી તે આ સંકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે, સંકલ્પની [અભ્યુદયવેગ] ઉપાસના કરે સતિ, ૧૭૫૬૬—
 હવે તેના ઉપાસકને શનાર ફલ કહે છે:—

સપઃ સદ્ગુલ્પં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે વલ્લુપ્તાનવૈ સ લોકાન્યુવાનધ્રુવાઃ મતિષ્ઠિતાં મતિષ્ઠિતોઽપ્યથ-

मानान्नव्यधमातोऽभिसिध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गत तत्रास्य यथाकामचरो भवति यः सङ्कल्पं
ब्रूहेत्युपास्तेऽस्ति भगवः, सङ्कल्पाद्भ्य इति सङ्कल्पाद्वाव, भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्, ब्रवीदिति
॥ ३ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

शेषार्थः—ते ङे संकल्पने [ते] अद्वा [छ] ऐभ उपासे छ ते [धर्मयते] निर्णय
करायेवा, [आपेक्षिक] नित्य, लोगसामभीवाणा [ने शत्रु आदिकना] त्रासधी रहित, लोकने
[भित्ते आपेक्षिक] नित्य, लोगसामभीवाणा [ने] त्रासरहित थयो [छता] पात्रे छ, [ने]
संकल्पना विषय [छ] तेषां आनी धर्मप्रभावे प्रवृत्ति थाय छ [ते] संकल्पने [ते] अद्वा
[छ] ऐभ उपासे छ " छे लगवन् । संकल्पथी अधिकतर [कांछ] छ ? " ऐभ [नारदल्लये
मिथ्य] " संकल्पथी अधिकतर छ " ऐभ [लगवान् सनत्कुमारे कछु] " लगवान् भने
ते, कडे] " ऐभ [नारदल्लये कछु] उ ऐ प्रभावे सातमा अपाठना थोधा भंडनी, तापर्यः
दीपिका, पुरी, यथ [छ] ॥ ४ ॥

हे संकल्पथी चित्तनी (प्राप्ति भयेही वस्तुआने आणभवाना सागर्थ) अधिकतरता तथा तेनी
अद्वैतविषय उपासना करवानु कछ कहेवा छ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽयं सङ्कल्पयतेऽयं मनस्यत्ययं वाचमीरयति
ताम्र नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

शेषार्थः—चित्तम् संकल्पथी अधिकतर [छ] कथारे [प्राप्ति भयेही वस्तुने], ज्ञाने
छ त्रास [तेना त्याग वा अद्वाप्रभावे] संकल्प करे छ पछी [ते प्रभावे करवा] धर्म छ,
पछी वाणीने प्रेरणा करे छ, ते [वाणी] ने नाममां प्रेरणा करे छ नाममां भेदा, ऐभ थोथ
छ, (अतर्भाव पात्रे छ,) [ने] मन्त्रां कर्मां [अतर्भाव पात्रे छ] ॥ १ ॥

तानि वा एतानि चित्तकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहु
विदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहृदय वेद यदा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्वादित्यं
यद्यल्पविचित्तवाग्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्ते ह्येवामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं
प्रतिष्ठा चित्तमुपास्तेति ॥ २ ॥

शेषार्थः—प्रसिद्ध ते आ [संकल्पथी, भांडीने कर्मफलपर्यंतनी वस्तुआने] चित्तमां
हीन थनारी, चित्तथी, उत्पत्तिवाणी [ने], चित्तमां स्थितिवाणी [छ] कथी चित्त संकल्प
दिकर्तृ भूत छ तेथी यद्यपि अहु [शास्त्रादिकना] नानुनार [छतां] ऐभ अचित्त (प्राप्ति वस्तुने
आने, आणभवाना सागर्थही रहित) होय [तो] निपुण लौकिकने] " आ नथी " ऐभ
आने [विद्यमान छतां असतलेवा] कडे छ " ऐ [कांछ शास्त्रादिक] आणे सांख्येया छ
[ते] पण आनां वृथा छ, केभके] ऐ आ विद्वान् [होय] तो आवो अचित्त न होय ऐभ
[कडे छ] हेवे ऐ थोहु नानुनार [छतां], चित्तवाणी होय तो तेने भरत [तेछे कडेला
विषयने अद्वा करवाभारे] [लोक] अवय करवाने धर्म छ कथी चित्तम् आ [संकल्प
दिके] तुं मुप्य आश्रय (लयस्थान,) चित्त [न] उत्पत्तिस्थान [ने] चित्त [न] स्थितिस्थान
[छ, तेथी] चित्तने [अद्वाविषय] उपासे छति २

સ યથિત્તો વ્રહેત્યુપાસ્તે ચિત્તાન્વૈ સ લોકાન્ધ્રુવાન્ધ્રુવઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્પ્રતિષ્ઠિતોઽધ્યયનાન્
 નિર્વધમાનોઽભિસિધ્ધવતિ યાવદ્ધિત્તસ્ય ગતં ત્વાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ પ્રથિત્તો વ્રહેત્યુ-
 પાસ્તેઽસ્તિ ભગવશ્ચિત્તાઙ્ગ્યુય ઇતિ ચિત્તાંદ્વાવ ધ્યુયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ વ્રવીત્તિતિ ॥ ૩ ॥
 ઇતિ સપ્તમપાઠકસ્ય પશ્ચમઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૫ ॥

શીખાર્થઃ—તે જે ચિત્તને [તે] બ્રહ્મ [છે] એમ ઉપાસે છે તે [બુદ્ધિમાનના શુભ-
 વર્તે] બુદ્ધિ પામિલા, [આપેક્ષિક] નિત્ય, ભોગસામગ્રીવાળા, [ને] વ્યથારહિત લોકને [પ્રિય
 આપેક્ષિક] નિત્ય, ભોગસામગ્રીવાળા, [ને] વ્યથારહિત થયા [છતાં] પામે છે. જેણે ચિત્તને
 વિવેક [છે] તેમો આત્મીય છે. એવા સાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે ચિત્તને બ્રહ્મ એમ ઉપાસે છે.
 બુદ્ધિ [લાભવન] ચિત્તથી અધિકતર [કંઈ] છે? એમ [માનવદિગ્રા મુદ્ધુ] “ ચિત્તથી
 અધિકતર [છે] એમ [લાભવાન] સનકસંકરે કહ્યું. “ લગ્નવાન અને તેમ કહેા. ” એમ
 [નારદજીએ કહ્યું.] ૩ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના પાંચમા ખંડની તોતમવર્ધીપિકા પૂરી
 થઈ છે.

આ ખંડમાં ચિત્તથી ધ્યાનની (અંતઃકરણની એકાગ્રતાની) અધિકતરતા તથા, તેની પ્રભુશુદ્ધિવડે ઉપાસના
 કરનારને થનાર ફલ કહેવાશે—

ધ્યાનં વાવ ચિત્તાઙ્ગ્યુયો ધ્યાયતીવ પૃથિવી ધ્યાયતીવાન્તરિક્ષ ધ્યાયતીવ યોધ્યાયન્તી-
 વાઽઽપો ધ્યાયન્તીવ પર્વતા ધ્યાયન્તીવ દેવમનુષ્યાસ્તરમાદૃશ્વ મનુષ્યાણાં મહર્ષી પ્રાણુવન્તિ
 ધ્યાનાપાદાશ્ચા ઇવૈવ તે ભવન્ત્યય યેઽસ્લાઃ કલ્હેદિનઃ પિશુનાં વપવાદિનસ્તેઽયં ચે પ્રમવો
 ધ્યાનાપાદાશ્ચા ઇવૈવ તે ભવન્તિ ધ્યાનમુપાસ્તેતિ ॥ ૩ ॥

શીખાર્થઃ—એકાગ્રતાજ ચિત્તથી અધિકતર [છે.] પૃથિવી જાણે ધ્યાન કરતી હોય
 [એવી નિશ્ચલ રૂપાય છે.] અંતરિક્ષ જાણે ધ્યાન કરતું હોય [એવું નિશ્ચલ રૂપાય છે.]
 સ્વર્ગ જાણે ધ્યાન કરતું હોય [એવું નિશ્ચલ જણાય છે.] જલો જાણે ધ્યાન કરતાં હોય [એવું
 નિશ્ચલ જણાય છે.] પર્વતા જાણે ધ્યાન કરતા હોય [એવા નિશ્ચલ જણાય છે.] દેવજીવો
 (શંભુમાદિગુણુવાળા) મનુષ્યા જાણે ધ્યાન કરતા હોય [એવા નિશ્ચલ જણાય છે.] તેથી
 જેઓ આ લોક [માં મનુષ્યાની [મધ્ય ધનવડે, વિદ્યાવડે વા શુભવડે] મહત્પણને (મહ-
 ત્પણના હેતુરૂપ ઉત્કૃષ્ટ કર્મને) પામે છે તેઓ ધ્યાનના [ફલના] લાભના અંશવાળાના
 (નિશ્ચલના) જેવાજ થાય છે અને જેઓ શુદ્ધ (ધનાદિવડે મહત્પણના) એકરૂપને
 નહિ પામેલાં [છે] તેઓ કલહી, ચાડીઓ [ને] સમીપમાં [પરદાય] કહેનારા થાય છે.
 વળી જેઓ પ્રભુઓ [છે] તેઓ ધ્યાનના [ફલના] લાભના અંશવાળાનાં (નિશ્ચલનાં)
 જેવાજ થાય છે. એવી રીતે ધ્યાનનું નિશ્ચલતારૂપ ફલથી મહત્પણુ જેવામાં આવે છે તેથી
 ધ્યાનની [બ્રહ્મશુદ્ધિવડે] ઉપાસના કરે. એતિ.

સ યો ધ્યાનં વ્રહેત્યુપાસ્તે યાવદ્ધિત્તસ્ય ગતં ત્વાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો
 ધ્યાનં વ્રહેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો ધ્યાન

વ્રવીત્તિતિ ॥ ૨ ॥ ઇતિ સપ્તમપાઠકસ્ય પશ્ચમઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૬ ॥

શીખાર્થઃ—તે જે ધ્યાનને [તે] બ્રહ્મ [છે] એમ ઉપાસે છે આત્મીય જેણે ચિત્તને

विषय- [छे] तेभां, धनञ्जयस्यारंभमवृत्तिः प्रतीयते । के ध्यानने अक्षय्येभ्यो उपासे रंछे " " हि
 भगवन् । ध्यानधी, अधिकतर [संछे] ? " ऐम [नारदल्लये पूछ्युं] " ध्यानधी, अधिकतर
 छे " " ऐम [भगवान्, सनत्कुमारि कछु] " भगवान् ते भने कछो " ऐम [नारदल्लये
 कछु] " २ ऐ प्रभाछे सातभां प्रपाठकनी छुं । अंकी तापर्यदीपिका पूरी थर्छे । ७. ७
 ध्यानने अक्षय्येभ्यो उपासे रंछे । ध्यानधी, विज्ञाने अधिकतर पणुतिथाने तेना अक्षय्यद्विवे उपासनी करवाथी यनरि
 - रंछे । रंछेनाथ छे- " नारदल्लये पूछ्युं " " ध्यानधी, विज्ञाने अधिकतर पणुतिथाने तेना अक्षय्यद्विवे उपासनी करवाथी यनरि

विज्ञानं वा ध्यानाद्वयो विज्ञानेन वा ऋषेदं विज्ञानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
 चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं । दैवं निधिं वाकोवायमेकायनं
 देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां सत्त्वविद्यां नसत्त्वविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च
 वायुं चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयास्ति च वृणवनस्पती-
 ष्वपि वेदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं
 ब्राह्मदयज्ञं चान्नं च रसं चैवमं च लोकमगुं च विज्ञानेनैव विज्ञानाति विज्ञानमुपास्तेति ॥१॥

श्रीः शं. ७७. भा. १. — " विज्ञानं (शास्त्रना अर्थने विषय करनारं ज्ञानं) ध्यानधी, अधिकतर
 [छे] विज्ञानने अक्षय्येभ्यो उपासे रंछे । यजुर्वेदने, सामवेदने, योथा आथर्वणवेदने, धित-
 'हिरण्यपुराण' पांचमां वेदने, वेदानां वेदने, (व्याकरणने,) आक्षेपने, गलितने, उपास-
 विधाने, निधिशास्त्रने, तर्कशास्त्रने, नीतिशास्त्रने, निरुद्धाने, वेदविधाने, 'सूततंत्रने, 'धनुर्वेदने,
 ज्योतिषने, संपर्पनी ने हवमनुष्यनी विधाने, स्वर्गने, 'पृथिवीने, वायुने, 'आकाशने, जलोने,
 तेजने, देवाने, मनुष्याने, पशुज्याने, 'पक्षीज्याने, लुण्ठनस्पतिने, हिसक पशुज्याने, कीटपतंग-
 कीटोप्यतने, धर्मने, अधर्मने, सत्यने, अथ्याने, अश्रुने, नारांने, उदयना, प्रियने, उदयना
 अप्रियने, अक्षने, रसने, अन्न, लोकेने, परलोकने, विज्ञानने अक्षय्येभ्यो उपासनी [अक्ष-
 यद्विवे] उपासना करे धिति १

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाज्ज्ञानवतोऽभिसिष्यति
 यो विज्ञानं गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो
 विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानादां व भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीस्विति ॥२॥ इति
 सप्तमपाठकस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

शं. ७७. भा. १. — ते के विज्ञानने [ते] अक्ष [छे] ऐम उपासे छे ते प्रसिद्ध विज्ञानवाणाना
 (शास्त्रना अर्थने, विषय करनारं ज्ञानवाणाना) [ने] ज्ञानवाणाना (अन्य विषयना-
 निपुणपणुवाणाना) लोकने पाछे छे । केछा विज्ञानना विषय [छे] तेभां आनी धनञ्जयप्रभाछे
 मवृत्तिः प्रतीयते । के विज्ञानने अक्ष ऐम उपासे छे " " हेभगवन् । विज्ञानधी, अधिकतर
 [संछे] ? " ऐम [नारदल्लये पूछ्युं] " विज्ञानधी, अधिकतर छे " " ऐम [भगवान्
 सनत्कुमारि कछु] " " भगवान् ते भने कछो " ऐम [नारदल्लये कछु] " २ ऐ प्रभाछे सातभां
 प्रपाठकना सातभां अंकी तापर्यदीपिका पूरी थर्छे । ७. ७
 ध्यानने अक्षय्येभ्यो उपासे रंछे । ध्यानधी, विज्ञानने अधिकतर पणुतिथाने तेना अक्षय्यद्विवे उपासनी करवाथी यनरि
 रंछे छे- " नारदल्लये पूछ्युं " " ध्यानधी, विज्ञानने अधिकतर पणुतिथाने तेना अक्षय्यद्विवे उपासनी करवाथी यनरि

૨૦ "વલં વાવ વિજ્ઞાનાદ્ભૂયોઽપિ હ શતં વિજ્ઞાનવતામેકો ! વલવાનાંકમ્પયતે સ યદે
 ચ્લી ભવત્યથોત્યાતાં ભવત્યુત્તિષ્ઠં પરિચરિતાં ભવતિ પરિચરંતુપસન્તાં ભવંતુપસીદ્ધં
 ભવતિ શ્રોતાં ભવતિ મન્તાં ભવતિ વોદાં ભવતિ કર્તાં ભવતિ વિજ્ઞાતાં ભવતિ વલેનં વ
 પૃથિવી તિષ્ઠતિ જલેનાન્તરિક્ષં વલેન ધૌર્વલેન પર્વતાં વલેન દેવમનુષ્યાં વલેન પશુવશ
 વયાંસિ ચ તૃણવનસ્પતયઃ શ્વાપદાન્યાકીટપત્તદ્વિપીલકં વલેન લોકસ્તિષ્ઠતિ વલમુપા-
 સ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

શીખરાર્થઃ—“અસજ (શરીરમર્મનં સામર્થ્યજ) વિજ્ઞાનથી અધિકતર [છ], કારણકે
 સિદ્ધિવિજ્ઞાનવાળાને પણ એક અસવાન [પ્રાણી] કંપાય છે તે [પુરુષ] કંપાયે અસવાન હોય
 સ્થિતિ-ઉત્થાન કરનાર થાય છે, ઊઠતો [છતો આચાર્યની] સેવા કરનારો થાય છે,
 સેવા કરતો [છતો] સમીપ ગયેલો (પ્રિય) થાય છે, સમીપ ગયો [છતો] એકામતાવડે
 આચાર્યનું દર્શન કરનારો થાય છે, [તેથી તેઓનું કહેણું] અવજી કરનાર થાય છે,
 [શ્રીમંતું] કરતો છતો ‘આ એમણે જે કહ્યું તે એમ સંભવે છે’ એવી યુક્તિવડે [મન કરનાર
 થાય છે, [મન કરતો છતો ‘આ એમજ છે’ એમ] અજીનાર થાય છે, [અજીતો છતો
 નિઃશય કરી-તે પ્રમાણે] અનુધાન કરનારો થાય છે, [ને અનુધાન કરવાથી તેના દેહને]
 અનુસાર કરનારો થાય છે. અસવડેજ પૃથિવી સ્થિત રહે છે. અસવડે એંતરિક્ષ, અસવડે સ્વર્ગ,
 અસવડે પર્વતાં, અસવડે દેવજેવા મનુષ્યાં, અસવડે પશુઓ, પક્ષીઓ, તુષ્ણ તથા વનસ્પતિઓ,
 હિંસક પશુઓ [ને] હીટ પર્ગ ને હીડીપર્યંત [સ્થિત રહે છે, તથા] અસવડે હોક સ્થિત
 રહે છે. [તેથી] અસની [અસજીવિવડે] ઉપાસના કરે. ઇતિ ૧

૨૧ “સ યો વલં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્વલસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો વલં
 વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો વલાદ્ભૂયં હિ વલાદ્વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાનં વ્રવીત્વિતિ
 ॥ ૨ ॥”

શીખરાર્થઃ—તે જે અસને [તે] અસ [છ] એમ ઉપાસે છે આની જેટલા અસના વિષય
 [છ] તેમાં પ્રજાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય છે જે અસને અસ એમ ઉપાસે છે.” “હે ભગવાન!
 અસથી અધિકતર [કાંઈ] છે ?” એમ [નારદજીએ પૂછ્યું.] “અસથી અધિકતર [છ]”
 એમ [ભગવાન સતક્રમારે કહ્યું] “ભગવાન તે મને કહો.” એમ [નારદજીએ કહ્યું.] “
 એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના આઠમા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થય. ૭. ૮

૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦૦.

અર્જુન વાવ વલાદ્ભૂયસ્તસ્માઘયપિ દશરાત્રીનાંશ્રીયાયજુ હ જીવેદ્યવાડ્રણાંશ્રોતા
 મન્તાંશ્રોદાંકર્તાંવિજ્ઞાતાં ભવત્યથાન્નસ્યાઽઽયં દ્રણં ભવતિ શ્રોતાં ભવતિ મન્તાં ભવતિ
 વોદાં ભવતિ કર્તાં ભવતિ વિજ્ઞાતાં ભવત્યન્નમુપાસ્વેતિ ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થઃ—“[અર્જુન કારણ હોવાથી] અર્જુન અસથી અધિકતર [છ]. અર્જુન કારણ
 અર્જુન છે તેથી જે [એમ] દર્શન યોગ્ય ન કરે [તો] તેની નિષ્ણતાવડે [છ].

અર્થવા [જે] હવે સોપણ [બસની અતિન્મુનતા ચિવાથી] આચાર્યનું] કર્શન નહિ કરનાર, અવધ
નહિ કરનાર, [મનન નહિ કરનાર, નહિ જાણનાર, [અનુધાન] નહિ કરનાર, [ને ફલને]]
અનુભવ નહિ કરનાર થાય છે હવે [જે] [અત્રની પ્રાસિવાળો] થાય તો આચાર્યનું]
કર્શન કરનાર થાય છે, એવું કરનાર થાય છે, મનન કરનાર થાય છે, જાણનાર થાય છે,
[અનુધાન] કરનાર થાય છે, [ને ફલને] અનુભવ કરનાર થાય છે, [કર્શન] કરનાર થાય છે, સાંભળ્યું
અર્થના ઉપચારને અધીન છે તેથી] અત્રની [અહાલ્યુદ્ધિવડે] ઉપાસના કરે ધિતિ ૧

સ યોજન બ્રહ્મલ્યુપાસ્તેન્નવતો વે સ લોકાન્ગાનવતોઽમિસિધ્યતિ યાવદ્નસ્ય ગતં
તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યોજન બ્રહ્મલ્યુપાસ્તેઽસ્તિ મગનોઽન્નાદ્ભૂયં હત્યન્નાદિવ
ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે મગવાનં વ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य नरमः खण्डः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જે અત્રને [તે] અહા [છે] એમ ઉપાસે છે તે [ધણ] અત્રવાળા
[તેથી થઈ] અલયાળા લોકને પામે છે, જેટલા અત્રના વિષય [છે] તેમાં આની ઇચ્છા પ્રમાણે
પ્રવૃત્તિ થાય છે જે અત્રને અહા એમ ઉપાસે છે હે ભગવન! અત્રથી અધિકતર [કાંઈ]
છે? એમ [નારદજીએ પૂછ્યું] “અત્રથી અધિકતર છે” એમ [ભગવાને સંનિહાઈ
કહ્યું] “ભગવાન મને તે કહો” એમ [નારદજીએ કહ્યું] “૨ એ પ્રમાણે સાતમાં પ્રપાઠકની
નવમાં બંધની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ છે”

આપો યાવાન્નાદ્ભૂયસ્યસ્તસ્માયદા સુરુષ્ટિર્ન ભવતિ વ્યાધીયન્તે માણા અન્ન કનીયો
મવિષ્યતીત્યય-યદા સુરુષ્ટિર્નભવત્યાનન્દિનઃ માણા મરન્ત્યન્નં વહુ મવિષ્યતીત્યાપ એવમા મૂર્તા
દ્રેયં, પૃથિવી, સુદન્તરિકા, યદ્વદીર્યત્પર્વતા, યદેવમનુષ્યા યત્પશવશ્ચ વયાસિ ચ તુળવનસ્પતયઃ
જ્વાપદાન્યાકીટપત્તપિપીલકમાપ, એવમા મૂર્તા અપ ઉપાસ્ત્યેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[અત્રનું કારણ હોવાથી] જલજ અત્રથી અધિકતર [છે,] તેથી જ્યારે
સારી વૃદ્ધિ થતી તથા [ત્યારે] અત્ર બહુ થાકે થશે એમ [વિચારી] પ્રાણી (પ્રાણીઓ)
પી થાય છે અને જ્યારે સારી વૃદ્ધિ થાય છે [ત્યારે] અત્ર થાકે થશે એમ [વિચારી]
પ્રાણી (પ્રાણીઓ) હવે શુભ થાય છે [આકારવાળા અત્રની જલથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી]
જલજ આ મૂર્તા [લિપ્ત લિપ્ત જ્વાકારે પરિણામ પામેલ] [છે:-] જે આ પૃથિવી, જે અન્ત-
રિક્ષ, જે સ્વર્ગ, જે પર્વત, જે દેવમનુષ્યા, જે પશુઓ, જે પક્ષીઓ, [જે] તુલ્યવનસ્પતિઓ,
[જે] હિંસક, પશુઓ, [ને જે], કૃષ્ણ પતંગ, ને કીડીપર્વત [છે તે સર્વે એવી રીતે] જલજ આ
મૂર્તા [આકારો] [છે તેથી] જલની [અહાલ્યુદ્ધિવડે] ઉપાસના કરે ધિતિ ૨

સ યોજો બ્રહ્મલ્યુપાસ્ત આમોતિ સર્વાન્કામાસ્ત્વસિમાન્મવતિ યાવદ્વાં ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવતિ યોજો બ્રહ્મલ્યુપાસ્તેઽસ્તિ મગનોઽન્નાદ્ભૂયં હત્યન્નાદિવ વાવં ભૂયો-
ઽસ્તીતિ તન્મે મગવાનં વ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य दशमः खण्डः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જે જ્યાને [તે] અહા [છે] એમ ઉપાસે છે [તે] સર્વે [મૂર્તિમાન]

શબ્દાર્થઃ— ‘[વાયુસંહિત તેજનું કારણ હોવાથી] આકાશજ તેજથી અધિકતર [છ.] આકાશમાં પ્રસિદ્ધ સૂર્ય તથા ચંદ્ર બંને, [અને] વીજળી, નક્ષત્રો [તથા] અગ્નિ [છ.] આકાશવડે [એકબીજાને] બોલાવે છે, આકાશવડે સાંભળે છે, [અને બીજાએ કહેલા શબ્દનું] આકાશવડે પ્રતિચક્ષુ કરે છે, આકાશમાં [સર્વ પરસ્પર] ક્રીડા કરે છે, [પ્રિયતા વિદ્યોગથી ક્યારેક] આકાશમાં ક્રીડા કરતાં નથી, આકાશમાં જન્મે છે, [ને] આકાશપ્રતિ [અંકુરાદિ] ઉપજે છે [તેથી] આકાશની [અન્નચુદ્ધિવડે] ઉપાસના કરે. ઇતિ. ૧

સ ય આકાશં બ્રહ્મેત્યુગ્રસ્તે આકાશવતો વૈ સ લોકાન્મકાશવતોઽસંવાધાનુક-
ગાયવતોઽભિસિદ્ધયતિ યાવદાકાશસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ ય આકાશં
બ્રહ્મેત્યુગ્રસ્તેઽસ્તિ ભગવ આકાશાદ્ભૂય इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ ૧ ॥ इति सप्तमपपाठकस्य द्वादशः खण्डः ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જે આકાશને [તે] અન્ન [છ] એમ ઉપાસે છે તે પ્રસિદ્ધ વિસ્તાર-
વાળા, પ્રકાશયુક્ત, પરસ્પરને પીડા ન થાય એવા [ને] વિસ્તીર્ણ ભર્ગવાળા લોકોને પામે છે.
જેહં આકાશના વિષય [છ] તેમાં આની ઈન્દ્રિયસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે આકાશને અન્ન
એમ ઉપાસે છે. "હે ભગવન! આકાશથી અધિકતર [કંઈ] છે?" એમ [નારદજીએ
પૂછ્યું] "આકાશથી અધિકતર છેજ" એમ [ભગવાન સત્તક્રમારે કહ્યું] "ભગવાન મને તે
કહો" એમ [નારદજીએ કહ્યું] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના પાંચમા અંકની
તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૧૨

આ તેરમા અઢમા આકાશથી સ્મરણનું અધિકતરપદ્ય ક્રીડા તેના ઉપાસકને થવાનું ક્ષમ કહેવાશે:—

स्मरो वावाकाशाद्भूयस्त्वस्माद्यपि बहव आसीरन् स्मरन्तो नैव ते कश्चन गृण्युर्न
मन्वीरन् विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ गृणुयुरथ मन्वीरन्थ विजानीरन् स्मरेण वै
पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरन्मुपास्तेति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[સ્મરણકર્તાને સ્મરણના સદ્ભાવથી આકાશાદિ સર્વ સાર્થક થાય છે
માટે] સ્મરણજ આકાશથી અધિકતર [છ] તેથી જે ઘણા [પુરુષો એકત્ર થઈને બોલતા
છતાં] બોલ હોય, [પશુ] સ્મરણ કરતા ન [હોય તો] તેઓ કંઈ પણ [શબ્દ] નહિજ
સાંભળે, નહિ મનન કરે, [ને] નહિ જાણે, કિંતુ જે તેઓ [શ્રોતબ્યાદિનું] સ્મરણ કરે
તો [તેઓ] સાંભળે, પછી મનન કરે, [ને] પછી જાણે સ્મરણવડેજ પુત્રોને જાણે છે,
[ને] સ્મરણવડે [જ] પશુઓને [જાણે છે તેથી] સ્મરણની [અન્નચુદ્ધિવડે] ઉપાસના કરે.
ઇતિ ૧

સ યઃ સ્મરં બ્રહ્મેત્યુગ્રસ્તે યાવત્સ્મરસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યઃ
સ્મરં બ્રહ્મેત્યુગ્રસ્તેઽસ્તિ ભગવઃ સ્મરાદ્ભૂય इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ ૨ ॥ इति सप्तमपपाठकस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે જે સ્મરણને [તે] અન્ન [છ] એમ ઉપાસે છે આની જેહં સ્મરણના
વિષય [છ] તેમાં ઈન્દ્રિયસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે સ્મરણને અન્ન એમ ઉપાસે છે. "હે

ભગવાન! સ્મરણથી અધિકતર [કાંઈ] છે ? ” એમ [નારદજીએ પૂછ્યું.] “ સ્મરણથી અધિકતર છે ” એમ [ભગવાન સનકુમારે કહ્યું.] “ ભગવાન તે મને કહો ” એમ [નારદજીએ કહ્યું.] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના તેરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૭ ૧૩

સ્મરણથી અગ્રાસ વરતુની આગંધારપ આશાનું અવિતરપણ તથા તેની ઉપાસના કરનારને થનાર ફલ કહે છે:—

આશા વાચ સ્મરાદ્ભૂયસ્વાશેદો વૈ સ્પરો મન્ત્રાનધીતે કર્માણિ કુલ્લે પુત્રાશ્ચ
પશુચ્ચેચ્છત્ત્વમં ચ લોકમયું ચેચ્છત્ત્વ આશામુપાસ્તેતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્ય:—“ [અંત કરણમાં રહેલી આશાવડે સ્મરણ કરવાથી ગ્યનું સ્મરણ કરે છે તેથી] આશાજ સ્મરણથી અધિકતર [છે] આશાયુક્ત થયેલોજ સ્મરણ કરતો [જો નિઃશયિક] મંત્રોનું અધ્યયન કરે છે [અધ્યયન કરીને બ્રહ્મણ્યથાથી તેમના અર્થો તથા વિધિઓ જાણીને ફક્તની આશાવડે] કર્મો કરે છે [કર્મના ફલભૂત પુત્રોને તથા પશુઓને આશાવડેજ] ઇચ્છે છે આ લોકને તથા પર [લોક] ને [પણ] આશાવડેયુક્ત થયેલોજ [ઇચ્છે છે.] એવી રીતે આશા સ્મરણથીજ અધિકતર છે તેથી ” આશાની [બ્રહ્મણ્યવડે] ઉપાસના કરે. કંતિ ૧

સ ય આશાં વ્રજેત્યુપાસ્ત આશયાઽસ્ય સર્વે કામાઃ સમૃધ્યન્ત્યપમોઽવા હાસ્યાડઽશિષો
મરન્તિ વાવદાશાયા ગતં તન્નાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ ય આશાં વ્રજેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ
મૃગવ આશાયા ભૂય દ્વિત્યાશાયા વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે મૃગવાન્ વ્રવીશ્વિતિ ॥ ૨ ॥ શ્વિ
સત્તમપપાઠકસ્ય ચતુર્દશઃ સ્ત્રણઃ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્ય:—“ જે આશાને બ્રજ એમ ઉપાસે છે આના સર્વ [કોઈય] વિષયો આશા-
વડે સમૃદ્ધિ પામે છે, આની [સર્વ] માર્ધનાઓ અવરથ સંકલ થાય છે, [ને] જેટલા આશાના
વિષય [છે] તેમાં આની ઇચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે જે આશાને બ્રહ્મ એમ ઉપાસે છે. ”
“ હું ભગવાન! આશાથી અધિકતર [કાંઈ] છે ? ” એમ [નારદજીએ પૂછ્યું.] “ આશાથી
અધિકતર છે ” એમ [ભગવાન સનકુમારે કહ્યું.] “ ભગવાન તે મને કહો ” એમ [નાર-
દજીએ કહ્યું.] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના ચૌદમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૭ ૧૪
આ ખંડમાં પ્રાણનું આશાથી અધિકતરપણ તથા તેના ઉપાસકને થનાર ફલ કહેવાનો:—

પ્રાણો વા આશાયા મૂયાન્યથા વા અરા નામૌ સમર્પિતા ઇવમસ્મિન્પ્રાણે સર્વે
સમર્પિતં પ્રાણઃ પ્રાણેન યાતિ પ્રાણઃ પ્રાણં દદાતિ પ્રાણાય દદાતિ પ્રાણો હ વિતા પ્રાણો
માતા પ્રાણો ભ્રાતા પ્રાણઃ સ્વસા પ્રાણ આચાર્યઃ પ્રાણો વ્રાહ્મણઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્ય:—“ પ્રાણજ આશાથી અધિકતર [છે] જેમ [રથના પૈડાની] નાઈડીમાં
પ્રસિદ્ધ આરા સ્થિત [છે] તેમ આ [રામણ] પ્રાણમાં સર્વ [જગત] સ્થિત [છે.] પ્રાણ
[સ્વતંત્ર હોને] પ્રાણવડે [સ્વશક્તિવડે] ગમન કરે છે. પ્રાણ પ્રાણને દાન કરે છે પ્રાણને
મટે દાન કરે છે પ્રાણજ પિતા, પ્રાણ માતા, પ્રાણ ભાઈ, પ્રાણ બહેન, પ્રાણ આચાર્ય [ને]
પ્રાણ બ્રાહ્મણ [છે.] ૧

૧. સ પદિ પિતરં વા માતરં વા ભ્રાતરં વા સ્વસારં વાઽઽચાર્યં વા બ્રાહ્મણં વા
કિચ્ચિદ્બુશમિવ પ્રત્યાહ પિક્ત્વાઽસ્તિત્યેવૈનમાહુઃ પિતૃહા વૈ ત્વમસિ માતૃહા વૈ ત્વમસિ
ભ્રાતૃહા વૈ ત્વમસિ સ્વસૃહા વૈ ત્વમસ્યાચાર્યહા વૈ ત્વમસિ બ્રાહ્મણહા વૈ ત્વમસીતિ ॥ ૨ ॥

૧. શીખદાર્થઃ—તે જો પિતા, વા માતા, વા ભાઈ, વા બહેન, વા આચાર્ય, વા બ્રાહ્મણના
પ્રતિ કંઈ અનુચિતજેવું કહે [તો] 'તને પિંદ હો' એમજ આને [પાસે રહેલા વિવેકિ-
પુરુષો] કહે છે 'તું અવશ્ય પિતાનું હનન કરનાર છે, તું અવશ્ય માતાનું હનન કરનાર છે,
તું અવશ્ય ભાઈનું હનન કરનાર છે, તું અવશ્ય બહેનનું હનન કરનાર છે, તું અવશ્ય આ-
ચાર્યનું હનન કરનાર છે, [ને] તું અવશ્ય બ્રાહ્મણનું હનન કરનાર છે' એમ [પણ કહે છે] ॥ ૨

અથ યદ્યપ્યેતાનુત્ક્રાન્તમાણાઽહ્લેન સમાસં વ્યત્તિપદદેશૈવેનં દ્રુયુઃ પિતૃહાઽસીતિ ન
માતૃહાઽસીતિ ન ભ્રાતૃહાઽસીતિ સ્વસૃહાઽસીતિ નાઽઽચાર્યહાઽસીતિ ન બ્રાહ્મણહાઽસીતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—હવે બ્રાહ્મ નીકળી ગયેલા એમને જોઈ શક્ષવડે (અણીવાળા કાષ્ટવડે) કહાલો
[કરીને તથા અવયવોના] વિભાગ કરીને સારી રીતે બાળે [તેપણુ] આને ['તું'] પિતાનું
હનન કરનારો છે' એમ [વિવેકીઓ] નહિજ કહે, 'માતાનું હનન કરનારો છે' એમ નહિ
[કહે], 'ભાઈનું હનન કરનારો છે' એમ નહિ [કહે], 'બહેનનું હનન કરનારો છે' એમ
નહિ [કહે], 'આચાર્યનું હનન કરનારો છે' એમ નહિ [કહે, ને] 'બ્રાહ્મણનું હનન કરનારો
છે' એમ નહિ [કહે] ॥ ૩

પ્રાણોક્તૈર્વૈતાનિ સર્વાણિ ભવતિ સ વા एष एरं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नविज्ञादी
भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवायसीत्यतिवायस्मीति ब्रूयान्नापहनुवीत ॥ ४ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

શીખદાર્થ—તેથી બ્રાહ્મજ આ [પિતા આદિક] સર્વ થાય છે તે આ પ્રસિદ્ધ [બ્રાહ્મ-
વેતા] એવી રીતે [કેલથી] અનુભવતો [છતો], એવી રીતે [ચુક્તિઓવડે] ચિંતન કરતો
[છતો, ને] એવી રીતે નિશ્ચય કરતો [છતો], અતિનાદી (નામથી ખોળીને આકાશપર્યંતના
જગતનું અતિક્રમણ કરીને સર્વ જગતનો બ્રાહ્મરૂપ આત્મા હું છું એમ કહેનારો) થાય છે
તેને ['તું'] અતિનાદી છે' એમ જો [કોઈ] કહે [તો તે 'હું'] અતિનાદી છું' એમ કહે,
છુપાવે નહિ " ૪ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના પંદરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ છે ૧૫

હવે સસ બ્રહ્મવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે —

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

શીખદાર્થ—['બ્રાહ્મવેતા વાસ્તવિક અતિનાદી નથી, પણ] જો [પરમાર્થ] સત્યવડે
અતિવાદ કરે છે આ તો અવશ્ય અતિવાદ કરે છે" [એમ ભગવાન સનકક્રમારે કહ્યું] "હે
ભગવાન! [આપને શરણુ થયેલા] તે હું સત્યવડે અતિવાદ કરું એમ [યોગના દરો] એમ

શબ્દાર્થ:—“જ્યારે નિષ્ઠા કરે છે ત્યારેજ શ્રદ્ધા કરે છે, નિષ્ઠા નહિ કરતો [છતો] શ્રદ્ધા કરતો નથી, નિષ્ઠા કરતો[છતો]જ શ્રદ્ધા કરે છે, નિષ્ઠાજ વિશેષે જાણવાયોગ્ય [છ]” એમ [ભગવાન સનતકુમારે કહ્યું] “હે ભગવન્ ! નિષ્ઠાને જાણવા ઇચ્છું છું” એમ [નારદભક્તએ કહ્યું] ૧ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના વીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૦

કૃતિ (સદિયોતો સંપન્ન વા ચિત્તની એકાગ્રતા) જાણવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

યદા વૈ કરોત્યય નિસ્તિષ્ઠતિ નાકૃત્વા નિસ્તિષ્ઠતિ કૃત્તૈવ નિસ્તિષ્ઠતિ કૃતિસ્ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિત્વ્યેતિ કૃતિં ભગવો વિજિજ્ઞાસતિ ॥ ૧ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्यैकविंशः खण्डः ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—“જ્યારે [કૃતિ] કરે છે ત્યારેજ નિષ્ઠા કરે છે, [કૃતિ] નહિ કરીને નિષ્ઠા કરતો નથી, [કૃતિ] કરીનેજ નિષ્ઠા કરે છે, કૃતિજ વિશેષે જાણવાયોગ્ય [છ]” એમ [ભગવાન સનતકુમારે કહ્યું] “હે ભગવન્ ! કૃતિને જાણવા ઇચ્છું છું” એમ [નારદભક્તએ કહ્યું] ૧ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના એકવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૧

સુખ જાણવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

યદા વૈ મુત્ત્વં લભતેઽય કરોતિ નામુત્ત્વં લઙ્ઘ્વા કરોતિ મુત્ત્વમેવ લઙ્ઘ્વા કરોતિ મુત્ત્વં સ્વેવ વિજિજ્ઞાસિત્વ્યમિતિ મુત્ત્વં ભગવો વિજિજ્ઞાસતિ ॥ ૧ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—“જ્યારે મુખને પામે છે (નિરતિશય સુખ મારે જોળવાયોગ્ય છે એમ માને છે) ત્યારેજ [કૃતિ] કરે છે, અસુખ પામીને (અવિધ્યમાં દુઃખ થશે એમ સમજીને) [કૃતિ] કરતો નથી, મુખને પામીનેજ (અવિધ્યમાં સુખ થશે એમ સમજીનેજ) [કૃતિ] કરે છે, સુખજ વિશેષે જાણવાયોગ્ય [છ]” એમ [ભગવાન સનતકુમારે કહ્યું] “હે ભગવન્ ! મુખને જાણવાને ઇચ્છું છું” એમ [નારદભક્તએ કહ્યું] ૧ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના બેવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૨

ધૂમા (નિરતિશય વસ્તુ) જાણવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ કરે છે:—

યો વૈ ધૂમા તન્મુત્ત્વં નાત્પે મુત્ત્વમસ્તિ ધૂમૈવ મુત્ત્વં ધૂમો ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિત્વ્યમિતિ મૂમાનં ભગવો વિજિજ્ઞાસતિ ॥ ૧ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—એ નિરતિશય [છ] તેજ સુખ [છ, અત્પ અધિક તૃપ્તિ] હેતુ છે, ને તૃપ્તિ દુઃખનું ખીજ છે તેથી [અત્પમાં સુખ નથી, [તૃપ્તિ] દુઃખના ખીજપણાના અસંભવથી] નિરતિશયજ સુખ [છ, નિરતિશયજ વિશેષે જાણવાયોગ્ય [છ]” એમ [ભગવાન સનતકુમારે કહ્યું] “હે ભગવન્ ! નિરતિશયને વિશેષે જાણવા ઇચ્છું છું” એમ [નારદભક્તએ કહ્યું] ૧ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના ત્રેવીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૩

હે નિરતિશયનું (ધૂમાનું અનન્ય) સ્વરૂપ કહેવાય છે:—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स धूमाऽय यत्रान्यत्पश्य-

ત્યન્યચ્છૃણોત્યન્યદ્વિજાનાતિ તદલ્પં-યો વૈ ભૂમા તદમૃતમથ યદલ્પં તન્મર્ત્યં સ ભગવા
 ફસ્મિન્મતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિન્નિ યદિ વા ન મહિન્નીતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—“ જ્યાં (જે તત્ત્વમાં) [અન્ય અન્યવડે] અન્યને જોતો નથી, અન્યને
 સાંભળતો નથી, [અન્યનું મનન કરતો નથી, ને] અન્યને વિશેષે જાણતો નથી, [અર્થાત્
 જે સર્વ સંસારવ્યવહારથી રહિત છે] તે ભૂમા [છે;] અને જ્યાં (જે અવિધામાં) [અન્ય
 અન્યવડે] અન્યને જુએ છે, અન્યને સાંભળે છે, [અન્યનું મનન કરે છે, ને] અન્યને વિશેષે
 જાણે છે, [અર્થાત્ જ્યાં કર્શનાદિક સંસારવ્યવહાર છે] તે અલ્પ (અજ્ઞાનકાલમાં રહેનારું)
 [છે, ને તેથી સ્વપ્નના પદાર્થની જેમ વિનાશી છે. તેનાથી વિપરીત] જે પ્રસિદ્ધ ભૂમા [છે]
 તે અવિનાશી [છે, ને] જે પરિચિત્ત [છે] તે વિનાશી [છે ” એમ ભગવાન સનતકુમારે
 કહ્યું.] “ હે ભગવન ! તે [ભૂમા] શામાં સ્થિત [છે ? ”] એમ [નારદજીએ પૂછ્યું, “ જે
 વ્યવહારદ્રષ્ટિએ પૂછતા હો તો તે] પોતાની વિભૂતિમાં [સ્થિત છે, અને જે] વસ્તુદ્રષ્ટિએ
 પૂછતા હો તો વિભૂતિમાં [સ્થિત] નથી (આશ્ચર્યરહિત છે) ” એમ [ભગવાન સનતકુમારે
 કહ્યું.] ૧

તે ભૂમા પોતાની વિભૂતિમાં સ્થિત છે, તથા સ્થિત નથી એમ કહેવામાં આવ્યું તેને સ્પષ્ટ કરે છે—
 ગોઅવમિદ્ મહિમેત્યાચક્ષતે હસ્તિહિરણ્યં દાસમાર્થ્યં ક્ષેત્રાણ્યાયત્નાનીતિ નાહમેવં
 દ્રવીમિ-દ્રવીમીતિ હોવાચાન્યો જન્યસ્મિન્મતિષ્ઠિત ઇતિ ॥ ૨ ॥—ઈતિ સપ્તમપાઠકસ્ય
 ચતુર્વિંશઃ સ્વઙ્કઃ ॥ ૨૪ ॥

શીખદાર્થઃ—“ ગાય, અન્ન, હાથી, સોમ, દાસ, સ્ત્રી, ક્ષેત્રો તથા ઘરો, અહિ, વિભૂતિ
 એમ કહેવાય છે, [ને દેવકતાદિ તેમાં સ્થિત છે,] એવી રીતે અન્યમાં (વિભૂતિમાં) અન્ય
 (ભૂમા) સ્થિત [છે] એમ હું કહેતો નથી, [કિંતુ હવે પછી કહેવાશે એમ] કહું છું ”
 એમ [ભગવાન સનતકુમાર] બોલ્યા ૨ એ પ્રમાણે સાતમા અપાઠકના ચોવીશમા ખંડની
 તાત્પર્યટીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૪

સ एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्સ पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवैदं
 सर्वमित्यथातोऽहङ्कारदेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽ
 हमुत्तरतोऽहमेवैदं सर्वमिति ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—“ તે [ભૂમા] જ નીચેથી [છે,] તે ઉપરથી [છે,] તે પશ્ચિમથી [છે,]
 તે પૂર્વથી [છે,] તે દક્ષિણથી [છે,] તે ઉત્તરથી [છે, ને] તેજ આ સર્વ [છે, એવી રીતે
 ભૂમાથી ભિન્ન વસ્તુ નહિ હોવાથી આ ભૂમા કોઇમાં સ્થિત નથી] ” એમ [કહીને] હવે
 [દ્રાધી અનન્યપણના જ્ઞાન] માટે [તે ભૂમાનું] અહંકારવડેજ કથન [કરાય છે:-] “ હું
 નીચેથી [છું,] હું ઉપરથી [છું,] હું પાશ્વમથી [છું,] હું પૂર્વથી [છું,] હું દક્ષિણથી
 [છું,] હું ઉત્તરથી [છું, ને] હુંજ આ સર્વ [છું] છતિ ૧

અથાત આત્માદેશ एवात्मैगाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्મા पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा
 दक्षिणतः आत्मोत्तरत आत्मैवैदं सर्वमिति स, वा एव एव पदयन्त्रेण-मन्वान एवं

વિજાનન્નાત્મરતિરાત્મક્રીડ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ સ સ્વારૂઢ્ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવત્યય ચેડન્યથાડતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષયલોકા ભવન્તિ તેપાન્ સર્વેષુ લોકેષ્વકામચારો ભવતિ ॥ ૨ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २६ ॥

શીખાર્થઃ—હવે [અહંકારવડે દેહાદિસંઘાતની આરાંકા થાય તો તે દૂર કરવા] મોટે આત્માનોડજ [ભૂમાર્હ] કથન [કરાય છે] આત્માજ નીચેથી [છે] આત્મા ઉપરથી [છે,] આત્મા પશ્ચિમથી [છે] આત્મા પૂર્વથી [છે,] આત્મા દક્ષિણથી [છે,] આત્મા ઉત્તરથી [છે, ને] આત્માજ આ સર્વ [છે] ઇતિ પ્રસિદ્ધ તે આ [વિદ્વાન્ અન્યરહિત પરિપૂર્ણ આત્માને] એવી રીતે જોતો [જોતો,] એવી રીતે મનન કરતો [જોતો, ને] એવી રીતે વિશેષે જાણતો [જોતો,] આત્મામાં રમજીવાણો, આત્માની સાથે ક્રીડ કરનારો, આત્મામાં મિથુનવાણો, (યુગલથી ઉપજતા મુખનાળો) [ને] આત્મરૂપ આનંદવાળો [હોય છે] તે [વિદ્વાન્] સ્વરાદ્ (આત્મરૂપ સ્વારાજ્યમાં અભિષેક પામેલો) થાય છે તેની સર્વ લોકોમાં ઈચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય છે હવે જેઓ આનાથી અન્યપ્રકારે જાણે છે તેઓ અન્ય રાજાઓ-વાળા (બીજા રાજાઓ જેમના સ્વામી છે એવા) [તથા] વિનાશી લોકવાળા થાય છે-તેઓની (તે દ્વૈતદર્શિઓની) સર્વ લોકોમાં ઈચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થતી નથી " ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના પચ્ચીશમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૭ ૨૫

હવે કહેની વિદ્વાની રૂપિમાળેજ વિદ્વાન્ના સ્થાપણાને કહે છે—

તસ્યે હ વા એતસ્યૈવં પશ્યતે एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरो-मावावात्मतोऽन्मात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्णात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

શીખાર્થઃ— ' તે આ એમ જોનાર, એવી રીતે મનન કરનાર [ને] એવી રીતે જાણનારના આત્માથી પ્રાણ [ઉપજે છે] આત્માથી આશા, આત્માથી સ્મરણ, આત્માથી આકાશ, આત્માથી તેજ, આત્માથી બલ, આત્માથી આવિર્ભાવતિરોભાવ, આત્માથી અજ્ઞ, આત્માથી બલ આત્માથી વિજ્ઞાન, આત્માથી ધ્યાન, આત્માથી ચિત્ત, આત્માથી સંકલ્પ, આત્માથી મન, આત્માથી વાણી, આત્માથી નામ, આત્માથી મંત્રો, આત્માથી કર્મો, [ને] આત્માથીજ આ સર્વ [થાય છે] " એમ [જગવાન્ સનકુમારે કહ્યું] ૧

તદેવ શ્લોકો ' ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યાત ન રોગ નોત દુઃસ્વતાન્ સર્વં ॥ ૧૩૫ ॥ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વંશ ' इति स एकया भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतं च दश चैकत्र सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ युवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीना विमोक्षस्तस्मै मृदितरूपायाय तमसस्पादं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तत् स्कन्द इत्याचक्षते तत् स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इति सप्तमप्रपाठकस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीछान्दोग्योपनिषदि-सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—‘તેમાં આ મંત્ર [છે-]’ જ્ઞાની મૃત્યુને જોતો નથી, રોગને [જોતો] નથી, દુઃખભાવને પણ [જોતો] નથી. જ્ઞાની સર્વને [આત્મરૂપ] જ જુઓ છે [તેથી] સર્વ-પ્રકારથી સર્વને પામે છે.’ ઇતિ. તે [જ્ઞાની સૃષ્ટિની પૂર્વે] એક પ્રકારનો હોય છે. [પછી સૃષ્ટિકાલમાં તેજ, જલ ને પૃથિવી એમ] ત્રણ પ્રકારવાળો થાય છે, [શબ્દાદિ વિષયરૂપે] પાંચ પ્રકારવાળો, [ભૂરાદિ લોકરૂપે] સાત પ્રકારવાળો, ને [ગ્રહરૂપે] નવ પ્રકારવાળોજ, પુનઃ [કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને મનરૂપે] અગ્નીઆર પ્રકારવાળો કહ્યો [છે.] વળી [તે એક એકની દશ દશ વૃત્તિઓરૂપે] એક સો ને દશ ને [આહોરાત્રના ચાસોન્દ્રિયસરૂપે] એકવીસ સહસ્ત્ર ને [૭ સો થાય છે.] આહારની શુદ્ધિમાં (શબ્દાદિક વિષયોને રાગ દ્વેષ ને મોહરહિત ગ્રહણ કરવાથી) અંતઃકરણની શુદ્ધિ [થાય છે,] અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં [ભૂમરૂપ આત્માની] અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ [થાય છે, ને તે] સ્મૃતિનો લાભ થયે [સતે અવિદ્યાકૃત] સર્વ ગોઠોનો અત્યંત વિનાશ [થાય છે તેથી આહારની શુદ્ધિ અપેક્ષિત છે.] હવે શ્રુતિ આખ્યાયિકોનો ઉપસંહાર કરે છે:— [તે શ્રુતિકથાપચાળા (જેના રાગદ્વેષાદિ દોષો વિનાશ પામ્યા છે એવા) [નારદજી] ને અજ્ઞાનના [તરવરૂપ] પારને ભગવાન સનતકુમાર દેખાડતા હવા. તે [સનતકુમારદેવ] ને [તેમને જાણનારા] સંકેદ એમ કહે છે, તેમને સંકેદ (કાર્તિકસ્વામી) એમ કહે છે. [બે વાર કથન પ્રપાઠકની સમાપ્તિ દેખાડવામાટે છે.] ૨ એ પ્રમાણે સાતમા પ્રપાઠકના છવીસમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૭. ૨૬

ઇતિ શ્રીઈશાંદોપનિષદના સાતમા પ્રપાઠકની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૭

॥ ૮ આઠમો પ્રપાઠક ॥

જોકે ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા સર્વજ્ઞાપક બ્રહ્મને જાણી શકે છે, ‘પણ મંદશુદ્ધિવાળા તેને જાણી શકતા નથી તેથી તેવાઓને બ્રહ્મના નિશ્ચયમાટે હૃદયકમલરૂપ દેશ ઉપદેશ કરવાયોગ્ય છે; અને બ્રહ્મતરત્ર વસ્તુતાએ જોકે નિર્ણય છે તોપણ મંદશુદ્ધિવાળાઓને શુભવાનપણું છૂટ હોવાથી તેનું સસંક્રમાદિ શુભવાનપણું પણ કહેવાયોગ્ય છે, વળી જોકે બ્રહ્મવેતાઓને ત્રી આદિક વિષયોથી વિધિવિના પણ ત્રિગુણપણું સંભવે છે તોપણ અનેક જન્મેમાં વિષયસેવાનો અભ્યાસ કરવાથી ઉપજેલી વિષયોને વિષય કરનારી તૃષ્ણા સકમા નિવારણ કરવાને શક્ય નથી તેથી બ્રહ્મચર્યાદિ સાધન વિધાન કરવાયોગ્ય છે; તથા આત્માનું એકપણું જાણનાગઓને ગંતા, ગમન ને ગંતવ્યનો બ્યભાવ હોવાથી દેહસ્થિતિનો ક્ષય થયે બળી ગયેલા ઇંધનવાળા અગ્નિની પેઠે પોતાના રત્નરૂપમાંજ તેમની સ્થિતિ થાય છે, પણ ગંતાગમનાદિકની વાસનાયુક્ત શુદ્ધિવાળાપ્રતિ હૃદયદેશમાં શુભવિશિષ્ટ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓની સુપુષ્પાનાડીવડે ગતિ કહેવાયોગ્ય છે તેથી આ આઠમા પ્રપાઠકનો આરંભ થાય છે:—

ૐ । અથ યદિદમસ્મિન્ન્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદ્યમ્ દહરોઽસ્મિન્નત્રાકાશસ્તસ્મિન્-
ન્યદન્તસ્તદન્વેષ્ટવ્યં તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ૐ. [ઉત્તમ શુદ્ધિમાનોપ્રતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરીને] હવે [મંદ-
શુદ્ધિવાળાઓપ્રતિ સવિશેષ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરાય છે:—] આ બ્રહ્મપુરમાં (બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના
સ્થાનરૂપ શરીરમાં) જે આ અદ્ય [હૃદય] કમલરૂપ ઘર [છે,] આમાં અદ્યતર અંતરા-

કાશ (બ્રહ્મ) [છ] તેમાં જે અંતર [છ] તે [આશ્રય સહિત] શોધવાયોગ્ય [છ, ને] તેજ [સંયુક્તના આશ્રય તથા શ્રવણાદિક ઉપાયોવડે] સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય [છ] ૧

વિવેચન:—હવેકમળમાં જેમણે ચેતાનાં કર્ણોનો નિરોધ કર્યો છે, જેઓ બાહ્ય વિષયોથી વિરક્ત છે, અને જેઓ વિશેષ બ્રહ્મચર્ય તથા સમર્પણ સાધનવાળા છે તેઓને ધ્યાનરૂઝે હૃદયમાં બહાની પ્રતીતિ થાય છે, અન્યને થતી નથી ૧

તં चेद्બ્રૂયુર્યદિદમસ્મિન્ન્રહ્મપુરે દહરં પુન્હરીકં વેદમ દહરોસ્મિન્નન્તરાકાશઃ કિં તદ્વ ચિયતે યદ્વેષ્ટવ્યં યદ્વાવ વિનિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ સ બ્રૂયાત્ ॥ ૨ ॥

શંખદાર્થ:—[એમ કહેનાર] તેને (તે આચાર્યને) જે [શિષ્યો] કહે [કે:-] “આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ અદ્ભુત કમલરૂપ ઘર [છ], આમાં અદ્ભુતર અંતરાકાશ [છ,] તેમાં અહીં શું વિદ્યમાન છે? જે [આશ્રયસહિત] શોધવાયોગ્ય [છ, ને] જે અવસ્થા સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય [છ? તે અદ્ભુતરમાં કંઈ હોવાનો સંભવ નથી તથો તેને આશ્રયસહિત શોધનાથી વા જાણવાથી કંઈ ફલ નથી,” તો] એમ [પ્રશ્ન કરનાર તે શિષ્યપ્રતિ] તે [આચાર્ય નીચે પ્રમાણે] કહે. ૨

વાવાન્વાંઅયમાકાશસ્તાવાનેપોડ્નર્ત્તદ્ય આકાશ ઉમે અસ્મિન્ન્યાવાપૃથિવી અન્તરેવ સમાહિતે વખાવમિથ વાયુથ સર્વાચન્દ્રમસાપુમૌ વિશુભક્ષત્રાણિ યચાસ્પેહાસ્તિ યથ નાસ્તિ સર્વે તદ્દસ્મિન્સમાહિતમિતિ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થ:—“જેણે પ્રસિદ્ધ આ [ભૌતિક] આકાશ [છ] તેમણે (તેથી પણ વધારે) હૃદયની અંતર આ [બ્રહ્મરૂપ] આકાશ [છ] આની (યુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મરૂપ આકાશની) અંતરજ સ્વર્ગ અને પૃથિવી બંને સારી રીતે સ્થિત [છ,] તથા અગ્નિ અને વાયુ બંને [સારી રીતે સ્થિત છે] સૂર્ય તથા ચંદ્ર બંને [ને] વીજળી તથા નક્ષત્રો, અને આના (આ છત્રના) જે અહીં (આ લોકમાં) [મમતાના વિષય વિદ્યમાન] છે, તથા જે [વિદ્યમાન] નથી, (નાશ પામેલા છે, વા ભવિષ્યમાં થનારા છે) તે સર્વ આમાં સ્થિત [છ.]” ઇતિ ૩

તં ચેદ્બ્રૂયુરસ્મિન્થેદિદં બ્રહ્મપુરે સર્વં સમાહિતં સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ સર્વં ચ કામા યદૈતજ્જરા વાડ્ડમોતિ મધ્વસ્સતે વા કિં તત્તોડ્ડતિશિષ્યત્વેતિ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થ:—તેને (તે આચાર્યને) કહાય [શિષ્યો] “જો આ બ્રહ્મપુરમાં (શરીરમાં સ્થિત અંતરાકાશમાં) આ સર્વ સારી રીતે સ્થિત [છ,] સર્વે ભૂતો તથા સર્વે વિષયો [સારી રીતે સ્થિત છે તો] જ્યારે આને (શરીરને) વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે, અથવા [આ] વિનાશ પામે છે ત્યારે શું અવશેષ રહે છે? [દેહનો નાશ થનાથી તેને આધારે રહેલાં તે સર્વનો નાશ થાય છે]” એમ કહે ૪

સ બ્રૂયાન્નાસ્ય જરયૈતજ્જીર્યતિ ન વૃનેનાસ્ય હન્યત્ એતત્સત્યં બ્રહ્મપુરમસ્મિન્કામાઃ સમાહિતા એવ આત્માડ્ડહતશખા વિનરો વિપૃત્યુર્વિશોકો વિનિયત્તોડ્ડપિપાસઃ સત્વકાન્

સત્યસદ્ગુણો યથા જ્ઞેવેહ પ્રજા અન્વાવિશન્તિ યથાનુશાસનં યં યમન્તમમિકામા ભવન્તિ યં જનપદં યં ક્ષેત્રભાગં તં તમેવોપજીવન્તિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—[તો શિષ્યાનાં તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં] તે [આચાર્ય આ પ્રમાણે] કહે:—“ આ [શરીર]ની જરાવડે આ [અંતરાકાશનામવાણું બ્રહ્મ] જીર્ણ થતું નથી, [અને] આ- [શરીર]ના વધવડે [બ્રહ્મ] હજારું નથી આ સત્ય બ્રહ્મરૂપ પુર [છે,] આમાં [મનુષ્યો જે બહારના વિષયોને ઈચ્છે છે તે સર્વ] વિષયો સ્થિત [છે તેથી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયતું અનુદાન કરે, બાહ્યવિષયોની તુષ્ટિના ત્યાગ કરે] આ [બ્રહ્મરૂપ] આત્મા [ધર્મધર્મરૂપ] પાપથી રહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, [ઇષ્ટાદિકના વિયોગરૂપ નિમિત્તવાળા] માનસસંતાપથી રહિત, ભક્ષણથી ઇચ્છાથી રહિત, પીવાની ઇચ્છાથી રહિત, સત્યભોગવાળા [ને] સત્યસંકલ્પ-વાળા [છે સ્વાશબ્દની કામનાવાળા પુરુષોએ તે આત્મા સદ્ગુરુથી, શાસ્ત્રથી ને સ્વાતુલ્યથી જાણવાચોગ્ય છે તેને નહિ જાણવાથી પુણ્યફલના ઉપભોગમાં પરતંત્રતા રહે છે.] જેમકે આ [લોક]માં પ્રજા [પોતાના રાજની] જેવી આજ્ઞા [થાય તે પ્રમાણે] પછી વર્તે છે [તે પ્રજા પોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે] જે જે સીમાદાના દેશની, જે સ્વદેશની, [ને] જે ક્ષેત્રભાગની ઇચ્છાવાળી થાય તે તે પ્રતિજ્ઞ [રાજની આજ્ઞાપ્રમાણે] ઉપજીવન કરે છે. ૫

સ્વર્ગાદિના ભોગોને વિનાશી જણાવી આત્માને નહિ જાણીને શરીરભાગ કરનારને તથા આત્માને જાણીને શરીરભાગ કરનારને થનારા ફલ જણાવે છે:—

તથયેહ કર્મજિતો લોકઃ ક્ષીયત ઇવમેવામુત્ર પુણ્યજિતો લોકઃ ક્ષીયતે તથ
इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्तेपास् सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ
य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्तेपास् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति
॥ ६ ॥ इत्यष्टमप्रपाठकस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

શીખદાર્થ:—તેમાં જેમ અહીં [સેવાદિ] કર્મવડે સંપાદન કરેલો ભોગ નાશ પામે છે તેમજ પર [લોક]માં પુણ્યવડે સંપાદન કરેલો ભોગ ક્ષીણ થાય છે તેમાં જેઓ અહીં આત્માને નહિ જાણીને મૃત્યુ પામે છે, તથા [જેઓ પોતાના આત્મામાં રહેલા] આ સત્ય-ભોગોને [નહિ અનુભવીને મરણ પામે છે] તેઓનું સર્વ ભોગોમાં અસ્વતંત્રપણું થાય છે, અને જેઓ અહીં આત્માનો અનુભવ કરીને મૃત્યુ પામે છે, તથા [જેઓ પોતાના આત્મામાં રહેલા] આ સત્ય ભોગોને [અનુભવીને મરે છે] તેઓની સર્વ ભોગોમાં સ્વતંત્રતા થાય છે. ૬ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના પહેલા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮ ૧

હવે સર્વ ભોગોમાં સ્વતંત્રતા કેવી રીતે થાય છે તે કહેવાય છે:—

स यदि पितृलोककामो भवति सद्गुणादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

શીખદાર્થ:—[જેણે બ્રહ્મચર્યાદિ સાધન સંપાદન કરી હૃદયમાં આત્માનો તથા તેઓમાં રહેલા સત્ય ભોગોનો અનુભવ કર્યો છે] તે જે પિતાના [સુખના] ભોગની (સંબંધની) ઇચ્છાવાળો થાય છે [તો] આના સંકલ્પથીજ પિતાઓ (પિતા, આદિ) સારી રીતે ક્રોધે છે.

(તેને આવી મળે છે) તે પિતાના સંબંધવડે યુક્ત થયો [છતો] મહિમાને અનુભવ કરે છે. ૧

અથ યદિ માતૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય માતરઃ સમુત્પિઠન્તિ તેન માતૃલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો માતાના [મુખના] સંબંધની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ માતાએ આવી મળે છે તે માતાના સંબંધવડે યુક્ત થયો [છતો] મહિમાને અનુભવે છે ૨

અથ યદિ ભ્રાતૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય ભ્રાતરઃ સમુત્પિઠન્તિ તેન ભ્રાતૃલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો ભાઈના સંબંધની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ ભાઈએ આવી મળે છે તે ભાઈના સંબંધવડે યુક્ત થયો [છતો] મહિમાને અનુભવે છે ૩

અથ યદિ સ્વસૃલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય સ્વસારઃ સમુત્પિઠન્તિ તેન સ્વસૃલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો બહેનને મળવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ બહેનો આવી મળે છે તે બહેનોના મિલાપથી યુક્ત થયો [છતો] મહિમાને અનુભવે છે ૪

અથ યદિ સત્ત્વિલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય સત્તાયઃ સમુત્પિઠન્તિ તેન સત્ત્વિલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો મિત્રને મળવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ મિત્રો આવી મળે છે તે મિત્રના સંબંધવડે યુક્ત થયો [છતો] ઐશ્વર્યને અનુભવે છે ૫

અથ યદિ ગન્ધમાલ્પલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય ગન્ધમાલ્યે સમુત્પિઠસ્તેન ગન્ધમાલ્પલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો [મુ]ગંધ ને [મુખ]માલાના ભોગની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ મુગંધ તે મુખમાલા પ્રાપ્ત થાય છે તે ગંધ ને માલાના ઉપભોગવડે યુક્ત થયો [છતો] ઐશ્વર્યને અનુભવે છે ૬

અથ યદ્યત્પાનલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્પાત્રપાને સમુત્પિઠસ્તેનાત્પાનલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જો અન્નજલના ભોગની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તે] આના સંકલ્પથીજ અન્નજલ પ્રાપ્ત થાય છે તે અન્નજલના ઉપભોગવડે યુક્ત થયો [છતો] ઐશ્વર્યને અનુભવે છે. ૭

અથ યદિ ગીતવાદિત્રલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય ગીતવાદિત્રે સમુત્તિષ્ઠત્સ્તેન ગીતવાદિત્રલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે ગીતવાદિત્રના ઉપભોગની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તો] આના સંકલ્પથીજ ગીતવાદિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. તે ગીતવાદિત્રના ઉપભોગવડે યુક્ત થયો [છતો] એથીજે અનુભવે છે. ૮

અથ યદિ સ્ત્રીલોકકામો ભવતિ સદ્ગુણાદેવાસ્ય સ્ત્રિયાઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન સ્ત્રીલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે સ્ત્રીના ઉપભોગની ઇચ્છાવાળો થાય છે [તો] આના સંકલ્પથીજ સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્ત્રીના ઉપભોગવડે યુક્ત થયો [છતો] વિભૂતિના અનુભવ કરે છે. ૯

યં યમન્તમભિકામો ભવતિ યં કામં કામયતે સોઽસ્ય સદ્ગુણાદેવ સમુત્તિષ્ઠતિ તેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—જે જે પ્રદેશની ઇચ્છાવાળો થાય છે, [ને પૂર્વેક્ત ભોગથી ભિન્ન] જે ભોગને ઇચ્છે છે તે [પ્રદેશ તથા ભોગ] આના સંકલ્પથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવડે (ઇચ્છાના અવિદ્યતાપણવડે તથા ઇષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે) યુક્ત થયો [છતો] મહિમાના અનુભવ કરે છે. ૧૦ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના બીજા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૨

હવે કહેલા આત્માના ધ્યાનના સાધનના અનુશાનમાં સાધકને ઉત્સાહ ઉપભવવા માટે કહે છે:—

ત ઇમે સત્યાઃ કામા અનૃતાપિધાનાસ્તેવાઽ સત્યાનાઽ સતામનૃતમપિધાનં ચો ચો જ્ઞસ્યેતઃ મૈત્રિ ન તમિહ દર્શનાય લભતે ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[પોતાના આત્મામાં સ્થિત તથા પ્રાપ્ત થવાને શક્ય] તે આ સત્ય ભોગો મિથ્યાવડે (બાહ્યવિષયોની તૃષ્ણાવડે) દંકાયેલા [છે.] તે સત્ય [ભોગો આત્મામાં વિદ્યમાન] છતાં [તેને] મિથ્યાત્વ આચ્છાદન [છે] તેથી આ [પ્રાણી] તું જે જે [પ્રિય] અહીંથી મરે છે તેને અહીં [પુનઃ] જોવાને [ઇચ્છતો છતો તે] જોવા [પામતો નથી. ૧

અથ યે વાસ્યેહ જીવા યે ચ મૈત્રા-યચ્ચાન્યદિચ્છન્ન લભતે સર્વે તદગ્ર ગત્વા વિન્દતેઽગ્ર જ્ઞસ્યેતે સત્યાઃ કામા અનૃતાપિધાનાસ્તદ્યથાઽપિ હિરણ્યનિર્ણિ નિહિતમક્ષેત્રજ્ઞા ઉપર્યુપરિ સચ્ચરન્તો ન વિન્દેયુરેવમત્રેમાઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરહર્ગચ્છન્ન્ય ઇતં વ્રજાલોકં ન વિન્દન્ત્યનૃતેન હિ મત્યુદાઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે આ [પ્રાણી] ના [પુત્રાદિ] અહીં જીવે છે, તથા જે મુએલા [છે,] અને જે અન્ય (અગ્રવસ્ત્રાદિ) ઇચ્છતો [છતો] પામતો નથી તે સર્વને અહીં (હૃદયાકાશનામના પ્રદેશમાં) [ઉપાસનાવડે] જળને પામે છે, કારણ કે અહીં (હૃદયાકાશમાં) આના આ સત્ય

ભોગો મિથ્યાવડે ઢંકાયેલા [વિદ્યમાન છે.] તેમાં (સ્વાધીનની આપ્રાસિમાં) [દ્વંદ્વોત્કહેવાય છે. —] જેમકે ઠરેલા સુચરુના હાંડારને [જેઓ નિધિશાસ્ત્રવડે નિધિના] ક્ષેત્રને નહિ જાણનારા [છે તેઓ તેના] ઉપર ઉપર ચાલતા [છતાં પણ તે નિધિને] પામતા નથી એવી રીતે [અવિદ્યાવાળી] આ સર્વ પ્રજા આ [હૃદયપ્રકાશનામના] બ્રહ્મલોકપ્રતિ નિત્ય નિત્ય [સુચરુ-કાલમાં] જતી [છતી પણ બ્રહ્મને] પામતી નથી, કારણ કે [તેઓ પૂર્વોક્ત] મિથ્યાવડે [સ્વરૂપથી બહાર] ખેંચાયેલી [છે.] ૨

સ વા एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं ह्ययमिति तस्माद्ब्रह्मમहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ૩ ॥

શીખદાર્ય:—તે આ પ્રસિદ્ધ આત્મા હૃદયમાં [આપ્રકાશશબ્દવડે કહેલો છે.] હૃદયમાં (પોતાના હૃદયમાં આ-આત્મા-છે) એમ તે [હૃદય] નું આજ નિર્વચન [છે] તેથી [પોતાના આ આત્મા] હૃદયમાં [છે એમ જાણવું] એમ જાણનાર પ્રતિદિન નિશ્ચય હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને પામે છે. ૩

अथ य एष संवसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामि-
निष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वक्ष्येति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम
सत्यमिति ॥ ૪ ॥

શીખદાર્ય:—[જામત અને સ્વપ્નમાં વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉપજેલી મહિનતાના જીવ સુષુપ્તિમાં ત્યાગ કરે છે તેથી સુષુપ્તિને પાગેસો જીવ સંપ્રસાદ એટલે સારી રીતે નિર્મલ થયેલો કહેવાય છે.] હવે જે આ [વિદ્વાન] સંપ્રસાદ [છે તે] આ શરીરમાંથી [આત્મ-ભાવનો] પરિત્યાગ કરી, ઉત્કૃષ્ટ સ્વસ્થપણને પામી, પોતાના સ્વરૂપવડે સારી રીતે સ્થિત થાય છે. “ આ આત્મા [છે] ” એમ [આત્માર્ય] કહેતા હતા “ આ અવિનાશી [તથા] અભય [છે,] આ બ્રહ્મ [છે] ” એમ [પણ કહેતા હતા.] તે આ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનું નામ સત્ય [છે.] ઇતિ. ૪

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीषमिति तद्यत्सत्तदमृतमय यत्ति तन्मर्त्यमय ययं
तेनोमे यच्छति यदनेनोમે यच्छति तस्माद्यમहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ૫ ॥
इत्यष्टमपाठकस्य तृतीयः खण्डः ॥ ૩ ॥

શીખદાર્ય:—[બ્રહ્મા નામના સતીય એવા તે આ પ્રસિદ્ધ ત્રણ અક્ષરો [છે.] તેમાં જે સત્ (સ) [છે,] તે અવિનાશી [છે,] તથા જે તિ (ત) [છે] તે વિનાશી [છે,] ને જે યં (ય) [છે] તેવડે [પૂર્વના] બે [અક્ષરો] ને [પ્રયોગ કરનાર] વશ કરે છે. જેથી આ- [યં] વડે બંનેને વશ કરે છે તેથી [તે] યં [છે] એમ જાણનાર નિત્યપ્રતિ નિશ્ચય હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને પામે છે. [તિને સ્થાને સતીયમાં જે દીર્ઘભાવ છે તે ઉચ્ચારણ્ય છે. મૂળમાં જે સતીય છે તે સત્યને સ્થાને છે] ૫ એ પ્રમાણે આઠમા અપાઠકના ત્રીજા ખંડની તાસર્ય-દીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૩

अथ य आत्मा स सेतुविघृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैत- सेतुमहोरात्रे ततो न

જરા ન મૃત્યુર્ન શોકો ન સુકૃતં ન દુષ્કૃતઃ સર્વે પાપ્માનોઽતો નિવર્તન્તેઽપહતપાપ્મા દ્વેષ
બ્રહ્મલોકઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[અણ્યથર્થરૂપ સાધનના વિધાનમાટે] હવે [આત્માની અન્ય પ્રકારે સ્તુતિ કરાય છે:-] જે [આ] આત્મા [છે] તે આ [પૃથિવી આદિ]-લોકોના વિનાશ ન થાય તેમાટે [તેઓને] કારણ કરનાર [છે તેથી તે વર્ણશ્રમાદિની મર્યાદાના] સેતુરૂપ [છે,] આ સેતુ (પાપ) [રૂપ આત્મા]ને દિવસરાત્રિ પરિચ્છે; પમાડી શકતાં નથી, [આને] વૃદ્ધાવસ્થા [પ્રાપ્ત થતી] નથી, [આને] મૃત્યુ [પ્રાપ્ત થતું] નથી, [આને] માનસસંતાપ [થતો] નથી, [આને] પુણ્ય [સ્પર્શ કરતું] નથી, [તથા આને પાપ [પણ સ્પર્શ કરતું] નથી, આ [આત્મા]થી સર્વે પાપો સ્પર્ષ કર્યા વિનાજ] પાછાં વળે છે, કારણકે આ [આત્મા] પાપરહિત [ને] અણરૂપ [છે] ૧

તસ્માદ્વા एतઃ સેતું તીર્ત્વાઽન્વઃ સન્નનન્વો ભવતિ વિદ્ધઃ સન્નવિદ્ધો ભવત્યુપતાપી
સન્નનુપતાપી ભવતિ તસ્માદ્વા एतઃ સેતું તીર્ત્વાઽપિ નક્તમહરેવામિનિષ્પદ્યતે સઠ્ઠિમાતો જૈવૈષ
બ્રહ્મલોકઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[પાપનાં કાર્ય જે અંધપણું આદિ તે શરીરવાળાને થાય છે શરીરરહિતને થતાં નથી] તેથીજ આ [આત્મરૂપ] સેતુને પામીને [દેહયુક્તપણામાં પૂરે] અંધ છતાં [પણ] અંધતારહિત થાય છે, [પૂરે] દુઃખાદિકના સંમંધવાળો છતાં દુઃખાદિકના સંમંધથી રહિત થાય છે, [પૂરે] રોગાદિવડે ઉપતાપવાળો છતાં ઉપતાપથી રહિત થાય છે. [આત્મામાં અહોરાત્ર નથી] તેથીજ આ [આત્મરૂપ] સેતુને પામીને [વિદ્વાનને અંધકારરૂપ] રાત્રિ પણ દિવસરૂપેજ સિદ્ધ થાય છે જેથી આ અણરૂપ [આત્મા] સર્વદા પ્રકાશરૂપ [છે તેથી વિદ્વાનનું પૂર્વોકૃત રૂપપણું વિરોધ પામતું નથી] ૨

તથ एवૈતં ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेपामेवैव ब्रह्मलोकस्तेपाः सर्वेपु लोकेषु
कामचारो भवति ॥ ૩ ॥ इत्यष्टमप्रपाठकस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં જેઓ પ્રસિદ્ધ આ અણરૂપ લોકને સ્ત્રી અને અન્ય આશ્રવિધોની તૃષ્ણાના ત્યાગવડે [શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરીને] જાણે છે તે [અણ્યથર્થરૂપ સાધનવાળા અણવેત્તા]ઓનાજ આ અણરૂપ લોક [છે, સ્ત્રી આદિક વિપદોમાં તૃષ્ણાવાળા કંથનમાત્ર બ્રહ્મવેત્તાઓના નહિ.] તેઓની સર્વે લોગોમાં ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૩ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના ચોથા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૪

હવે અણ્યથર્થની યથાદિવડે સ્તુતિ કરે છે—

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता 'तं' विन्दतेऽप्य
यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જેને [શિષ્યપુરુષો] યજ્ઞ એમ કહે છે તે અણ્યથર્થજ [છે,] કારણ કે અણ્યથર્થવડેજ જે [આત્માનો] જ્ઞાતા [છે તે] તે [અણલોક]ને પામે છે હવે જેને ઇષ્ટ એમ કહે છે તે અણ્યથર્થજ [છે,] કારણકે અણ્યથર્થવડેજ [આત્માની] ઇચ્છા કરીને આત્માને પામે છે. ૧

અથ યત્સત્રાયગમિત્યાવસતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હોવ સત્ આત્મનત્ત્રાણં વિન્દતેઽય
યન્મૌનમિત્યાવસતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હોવાઽઽત્માનમનુવિચ મનુતે ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થઃ—હવે જેને સત્રાયણ (બહુયજ્ઞમાનવાણું વૈદિકકર્મ) એમ કહે છે તે બ્રહ્મ-
ચર્યજ [છે,] કારણકે સત્થી (પરમાત્માથી) પિતાના રક્ષણને બ્રહ્મચર્યવડેજ પામે છે. હવે જેને
મૌન એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્યજ [છે,] કારણકે બ્રહ્મચર્યવડે [યુક્ત થયો છતાં] આત્માને
[શાસ્ત્ર અને આચાર્યથી જાણીને [પછી] ધ્યાન કરે છે. ૨

અથ યદનાશ્વકાયનમિત્યાવસતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદેવ હાત્મા ન નશ્યતિ ચં બ્રહ્મ-
ચર્યેણાનુવિન્દતેઽય યદરણાયનમિત્યાવસતે બ્રહ્મચર્યમેવ તત્તદરશ્ય હ વૈ વ્યશર્ણવૌ વ્રક્ષલોકે
તૃતીયસ્થામિતો દિવિ તદૈરં મરીયત્સરસ્તદ્વત્યઃ સોમસવનસ્તદ્પરાજિતા પૂર્વભ્રમઃ
પ્રશ્નવિમિત્ત્વં હિરણ્યમ્ ॥ ૩ ॥

શીખરાર્થઃ—હવે જેને અનાશ્વકાયન (અનશન) એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્યજ [છે,] કારણકે
જે [આત્મા]ને બ્રહ્મચર્યવડે જાણે છે [તે] આ આત્મા નાશ પામતો નથી હવે જેને અરણ્યા-
યન (અરણ્યમાં ગમન) એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્યજ [છે,] કારણકે અહિંથી ત્રીજાં સ્વર્ગરૂપ
તે બ્રહ્મલોકમાં પ્રસિદ્ધ અર અને દુષ [એ નામવાળાં] સમુદ્રજેવાં [જે સરોવર છે.] ત્યાં
અત્રના રસથી પૂર્ણ [અને તેનો ઉપયોગ કરનારને] હર્ષ ઉપજાવનાર તથાવ [છે. વળી]
તે [બ્રહ્મલોક]માં જેમાંથી અમૃત ટપકે છે એવો પીપળો [છે] ત્યાં [બ્રહ્મચર્યરહિતથી] જેના
જય કરી શકાતો નથી એવી [અપરાજિતાનામની બ્રહ્માની પુરી [છે, અને બ્રહ્મરૂપ] સ્વામીએ
રથેસ સુવર્ણનો [મંડપ છે] ૩

તથ એવૈતારં ચ પ્યં ચાર્ણવૌ વ્રક્ષલોકે બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દન્તિ તેષામેવૈષ વ્રક્ષલોક-
સ્તેષાં સર્વયુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ॥ ૪ ॥ ઇત્યષ્ટમપ્રપાઠકસ્ય પશ્ચમઃ સ્વઙ્ઠઃ ॥ ૬ ॥

શીખરાર્થઃ—તે બ્રહ્મલોકમાં જે આ પ્રસિદ્ધ અર ને દુષ [નામવાળાં જે] સમુદ્રજેવાં
[સરોવર કહ્યાં તેને] બ્રહ્મચર્યવડે પામે છે તેઓનેજ આ બ્રહ્મલોક [છે, ને] તે [બ્રહ્મચર્યરૂપ
સાધનવાળા બ્રહ્મચેતા]ઓની સર્વભોગોમાં ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થાય છે, [સ્ત્રી આદિ બાહ્ય-
વિષયોમાં આસક્તપ્રવૃત્તિવાળાની બ્રહ્મલોકમાં ગતિ ને સર્વ ભોગોમાં ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થઈ
શકતી નથી શુદ્ધસત્ત્વમય સંકલ્પથી જન્ય બ્રહ્મલોકના વિષયો તથા તેના સંકલ્પમન્ય પિતા
આદિક ભોગો માનસજ્ઞાનરૂપ છે] ૪ એ પ્રમાણે આકાશ પ્રપાઠકના પાંચમા અંકની તાત્પર્ય-
દીપિકા પૂરી થઈ ૮. ૫

જે પુરુષ હલ્યમાં રહેલા બ્રહ્મને અત્યવધિક સાધનવડે સંપન્ન થઈને ઉપાસે છે તેની મુખ્યમુખ્યાનીવડે ગતિ
કહેવી જોઈએ, તેથી હવે નાદીપાઠનો આરંભ કરાય છે—

અથ યા એતા હૃદયસ્ય નાદચસ્તાઃ પિટ્તલસ્યાગ્નિમ્નસ્તિવૃન્તિ શુક્રસ્ય નીલસ્ય
પીતસ્ય લોહિતસ્યેત્પસૌ વા આદિત્યઃ પિટ્તલ એવ શુક્ર એવ નીલ એવ પીત એવ લોહિતઃ ॥૧॥

શીખરાર્થઃ—હવે જે આ હૃદયની (હૃદયકમલના સંબંધવાળી) નાદીએ [છે] તેઓ
પિંગળા, ધોળા, નીલા, પીળા ને રાતા સૂક્ષ્મરસના [સારવડે પૂર્ણ હોઈ તેના રંગની] છે.

ઈતિ. [નાડીઓના પૂર્વેકત રંગો આદિત્યના તેજના છે] આ આદિત્યજ પિંગળા, આ ધોળા, આ નીલા, આ પીળા [ને] આ રાતા [છે. પ્રકાશર્ણ પૃથક્કરણ કરવાથી જે સાત રંગો જણાય છે તે સૂર્યમાં ને તેવડે મજબૂતંતુઓમાં છે એમ તાત્પર્ય છે.] ૧

આદિત્યો શરીરમાંની નાડીઓસાથેના સંબંધ દર્શાવડે સમજાવે છે:—

તથા મહાપંથ આતત્ત ડમૌ ગ્રામૌ ગચ્છતીમં ચામું ચૈવમેવૈતા આદિત્યસ્ય રસમય ડમૌ લોકૌ ગચ્છન્તીમં ચામું ચામુપ્પાદાદિત્યાત્પતાયન્તે તા આમુ નાડીપુ સપ્તા આમ્યો નાડીભ્યઃ પ્રતાયન્તે તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે સપ્તાઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં જેમ [કોઈ] વિસ્તીર્ણુ માર્ગ વિસ્તાર પામી બે ગાગોપ્રતિ જાય છે, આ [ગામ] પ્રતિ ને [દુરના] આ [ગામ] પ્રતિ, તેમજ આદિત્યનાં આ ફિરલો [પલ્લ] અને લોકપ્રતિ જાય છે, આ [સૂર્યમંડલ] પ્રતિ ને આ [પુરુષ] પ્રતિ, આ આદિત્યમંડલથી [જે ફિરલો] પ્રવૃત્ત થાય છે તે આ નાડીઓમાં પ્રવેશ પામેલાં [છે, ને] આ નાડીઓથી [પ્રવાહરૂપે જે ફિરલો] પ્રવૃત્ત થાય છે તે આ આદિત્યમંડલમાં પ્રવેશ પામેલાં [છે] ૨

નાડીઓના સ્વરૂપને કહીને હવે જીવની નિદ્રાના અધિકરણપણુવડે તે નાડીઓની શ્રેણી કરવા પ્રથમ નિદ્રાનું કથન કરે છે:—

તથૈતત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપસજઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યામુ તદા નાડીપુ સપ્તો ભવતિ સં ન ક્ષ્વન પાપ્મા સ્પૃશતિ તેજસા દિ તદા સંપન્નો ભવતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં જે [સમય] માં આ [જીવ] સર્વ [કરજોના વિલયવડે] સૂતેલો [થાય છે, બાહ્યવિષયોના સંબંધથી ઉપજતી મસિનતાના અભાવથી] સારી રીતે પ્રસન્ન [થાય છે, અને] સ્વપ્નને અનુલયવતો નથી, તે [સમય] માં આ [સૂર્યના તેજવડે પૂર્ણ] નાડીઓદ્વારા [હૃદયાકાશમાં] પ્રવેશ પામેલો થાય છે. તેને [કોઈ પલ્લ ધર્મધર્મરૂપ] પાપ સ્પર્શ કરતું નથી, કેમકે ત્યારે [આ સૂતેલો પુરુષ નાડીઓમાં રહેલા સૂર્યના] તેજવડે યુક્ત થાય છે [તેથી તેનાં કરજોના વિષયથી સંબંધ જે પાપનો ઉત્પાદક છે તે થતો નથી.] ૩

એવો રીતે નાડીઓની પ્રશંસા કરીને તેઓવડે બિર્ધવમન દેખાડવામાટે મરજીમાવડું કથન કરે છે:—

અથ યત્રૈતદવલિમાનં નીતો ભવતિ તપમિત આસીના બાહુર્જાનાસિ માં જાનાસિ મામિતિ સ યાવદસ્માચ્છરીરાદનુત્ક્રાન્તો ભવતિ તાવજ્જાનાતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જ્યારે આ [અનુભવ રોગાદિકવડે] બહારહિત થઈ [મરનાર] થાય છે [ત્યારે] તેને સર્વલક્ષીથી [વીટીને] બેઠેલા [સંબંધિજનો] " અને ઓળખો છો ? " અને ઓળખો છો ? " એમ પૂછે છે. તે [મરનાર] જ્યાંસુધી આ શરીરથી નીકળ્યા નથી ત્યાંસુધી [તે સગાંવહાલાંને] ઓળખે છે. ૪

અથ યત્રૈતદસ્માચ્છરીરાદુત્ક્રામત્યૈતૈરેવ રશ્મિપિરૂર્ધ્વમાક્રમંતે સં ઓમિતિ યા દોદા મીયતે સ યાવત્સિષ્યેન્મનસ્તાવદાદિત્યં ગચ્છત્યેતદૈ સ્વલ્લ લોકદ્વારં વિદુષાં પ્રપદન્તં નિરોધોઽવિદુષામ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી જ્યારે આ શરીરથી નીકળે છે ત્યારે આ કિરણોવડેજ ઉપર જાય છે. [હૃદયગત બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર] તે [ઉપાસક] જ એમ [આત્માનું ધ્યાન કરતો છતાં સ્વસ્થ અવસ્થાની પેઠે] ઉપર જાય છે, અને [ઉપાસના ન કરી હોય તેની તેનાથી સિત્ત ગતિ થાય છે.] તે [ઉપાસક શરીરથી નીકળીને] જ્યાં [કાલ] વડે મનનો ક્ષેપ (ફેંકાવું) થાય તેજ્યાં [કાલ] વડે [અર્ચાત્ શીખ] આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે [આદિત્ય] જ આ પ્રસિદ્ધ [બ્રહ્મ] લોકનું દ્વાર [છે, તે દ્વારવડે ઉપાસક બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ જાય છે તેથી તે] ઉપાસકોને, [બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ] પ્રાપ્ત કરનાર [છે, અને] ઉપાસના નહિ કરનારનો [તે] નિરોધ, કરનાર [છે ઉપાસના ન કરી હોય એવા અવિદ્વાન સૂર્યના તેજવડે શરીરમાંજ નિરુદ્ધ થયા છતાં સુષુપ્તજાનાડીવડે નીકળતા નથી, પણ ખીજ નાડીઓવડે નીકળે છે તેથી તેમનો આદિત્ય નિરોધ કરનાર છે એમ કહ્યું છે.] ૫

તદેવ શ્લોકઃ શતં ચૈકા ં હૃદયસ્ય નાહચસ્તાસાં મૂર્ધાનંમમિતિ।મૃતૈકા । તયો-
ર્ધ્વમાયજ્ઞમૃતત્વમેતિ વિષ્વજ્ઞન્યા ડત્કમણે ભવન્ત્યુત્કમણે ભવન્તિ ॥ ૬ ॥ इत्यष्टम-
પાઠકસ્ય ષષ્ઠઃ સ્વપ્નઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—[કહેલા] તે [અર્થ] માં આ મંત્ર [છે—] એક સો ને એક હૃદયની [મુખ્ય] નાડીઓ [છે] તેઓમાં એક (સુષુપ્તજા) મૂર્ધાપ્રતિ નીકળી [છે,] તેવડે ઊર્ધ્વગમન કરતો [છતાં ઉપાસક ક્રમભોક્ષરૂપ] અમૃતપણાને પામે છે ચારે ભણી ગતિવાળી ખીજ [નાડીઓ] તે શરીરમાંથી] નીકળવામાટે થાય છે, નીકળવામાટે થાય છે [છેલ્લાં એ પંદોની પુનરુક્તિ હૃદયવિદ્યાની (હૃદયગત અકલપઆકાશરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનાની) સમાપ્તિ જણાવવા માટે છે.] ૬ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના છઠ્ઠા ખંડની તાત્પર્યરીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૬

આત્માના સ્વરૂપનો વિશેષ નિર્ણય કરવામાટે ઉત્તર અધ્યો આરંભ થાય છે વિદ્યા સંપાદન કરવા પુષ્કાળમાં રિતય, વિદ્યાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા અભયરૂપ આદિ જોડણે એમ જણાવવા માટે આખ્યાયિકા છે:—

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिगत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यङ्कसत्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वोऽथ लोकानाप्नोति सर्वोऽथ
कामान्यस्वमात्मानमनुविद्य विजानातीति इ प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આત્મા [ધર્મધર્મરૂપ] પાપથી રહિત, વૃદ્ધાવસ્થા આદિ વિકાર] થી રહિત, મૃત્યુથી રહિત, માનસસંતાપથી રહિત, કુધારહિત, તથારહિત, સત્યભોગવાળો ને સત્ય-
સંકલ્પવાળો [છે, તથા ઉપાસનાવડે જેની પ્રાપ્તિમાટે હૃદયકમલ કહ્યું છે] તે [શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશવડે] જાણવાયોગ્ય [છે, અને] તે સ્વાનુભવનો વિષય દરવાયોગ્ય [છે.] જે તે આત્માને [શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશવડે] જાણીને સ્વાનુભવનો વિષય કરે છે તે સર્વે લોકોને તથા સર્વે ભોગોને પામે છે એમ પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ કહેતા હતા. ૧

તદ્વોખયે દેવામુરા અનુચુધિરે તે હોચુર્હન્ત તમાત્માનમન્વિચ્છામો યમાત્માનમન્વિષ્ય
સર્વોઽથ લોકાનાપ્નોતિ સર્વોઽથ કામાનિતીન્દ્રો હૈવ દેવાનામભિવવ્રાજ વિરોચનોઽમુરાણાં
તૌ હાસંવિદાનાવેવ સમિન્વાણી પ્રજાપતિતકાશમાજમતુઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રજાપતિના] તે [વચન]ને પ્રસિદ્ધ દેવો અને અમુરો બંને પદપરાવરો જાણતા હતા તેઓ [પોતપોતાની સભામાં] કહેવા લાગ્યા—“[જે તમારી] અનુમતિ હિપ તે પ્રજાપતિએ કહેલા] તે આત્માને [આપણે] જાણીએ, જે આત્માને જાણીને સર્વ લોકોને તથા સર્વ ભોગોને [પુરુષ] પ્રાપ્ત થાય છે. ” એમ [કહીને] દેવોમાંથી પ્રસિદ્ધ ઇંદ્ર [એકલા] જ [સર્વ ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરી પ્રજાપતિપ્રતિ] ગમન કરતો હતા [તેવી રીતે] અમુરોમાંથી વિરોચન [પશુ ગમન કરતો હવો] તે [બંને પરસ્પર] ઐત્રી નહિ કરતા [છતાં] સમિત્યાણિ થઈ [વિનયવરે] પ્રજાપતિસમીપ આગમન કરતા હતા ૨

તૌ હ દ્વાત્રિંશતં વર્ષાણિ વ્રહ્મચર્યમૂપતૃસ્તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ કિમિચ્છન્તાવવાસ્તમિતિ તૌ હોચતુર્ય આત્માડપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃ-પુર્વિશોકો વિજિગ્ત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસદ્ગુણઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ સ સર્વાંશ્ચ લોકાનાપ્નોતિ સર્વાંશ્ચ કામા-ન્યસ્તમાત્માનમનુવિધ વિજાનાતીતિ યગવતો વેદયન્તે તમિચ્છન્તાવવાસ્તમિતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [બંને પ્રજાપતિની સમીપ જઈ અન્યોન્યની કીર્તિનો ત્યાગ કરી] બન્નીય વર્ષ [સેવાપરાયણ થઈ] બ્રહ્મચર્ય [પાળી] વસતા હતા. તે [બંને]ને પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ કહેતા હતા—“કયા [ફેલ]ને ઇચ્છતા [છતાં] તમે બંનેએ અહીં [વાસ કર્યો છે ? ” એમ [પૂછવાથી] તે [બંને આ પ્રમાણે] કહેવા લાગ્યા—“ જે આત્મા પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્રોધરહિત, તૃષ્ણરહિત, સત્યકામ [ને] સત્યસંકલ્પ [છે] તે જાણવાયોગ્ય [છે], તે અનુભવવાયોગ્ય [છે] જે તે આત્માને જાણીને અનુભવે છે તે સર્વ લોકોને તથા સર્વ ભોગોને પ્રાપ્ત છે એમ આપના [વચનને શિષ્ટ પુરુષો] જણાવે છે [તેથી] તે [આત્મા]ને [જાણવાને] ઇચ્છતા [છતાં] અમે બંનેએ અહીં વાસ કર્યો [છે ”] ક્ષતિ ૩

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ ય ઐપોસિણિ પુરુષો દદ્યત એવ આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમ-ભયમેતદ્બ્રહ્મેત્યથ યોઽયં ભગવોઽષ્ટુ પરિરુપાયતે યથાપમાદર્શે કતમ એવ હત્યેપ હ એવૈષુ સર્વેષ્વન્તેષુ પરિરુપાયતેતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥ હત્યેષ્વપમાઠકલ્પ સત્તમઃ સ્વઙ્ઙઃ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [બંને]ને પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ કહેવા લાગ્યા—“ આંખમાં જે આ પુરુષરૂપ [દ્રશ્ય અંતર્ધૃતદૃષ્ટિવાળા પુરુષોવરે] દેખાય છે આ [પાપરહિતતા આદિક ગુણવાળો] આત્મા [છે, જેને મેં પૂર્વે કહ્યો હતો, જેના વિજ્ઞાનથી સર્વ લોકોની ને ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે ” એમ [તે] કહેતા હતા. “ આ અમૃત [છે, આ] અલય [છે,] આ બ્રહ્મ [છે] એમાં [પ્રજાપતિનાં વચન સાંભળી તે બંને પોતાની બુદ્ધિની અશુદ્ધિથી નેત્રમાં જે પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેને આત્મરૂપે સમજ્યા.] પછી [દલીકરણમાટે પ્રજાપતિને પૂછવા લાગ્યા—“ હે ભગવન્ ! જે આ જલમાં [પુરુષનું પ્રતિબિંબ] સર્વભણીથી જણાય છે, અને જે આ કર્પણમાં [શરીરના પ્રતિબિંબરૂપ આકાર જણાય છે તેમા આપે કહેલો] આ [આત્મા] કયા ? [અથવા તે સર્વમાં એકજ છે ? ”] એમ [પૂછવાથી] “ જે મેં અક્ષુમાં દ્રશ્ય કહ્યો તે [આજ [છે, ને આજ] આ સર્વની અંતર [પણ] જણાય છે ” એમ પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] કહેતા હતા ૪ એ પ્રમાણે આત્મા પ્રપાઠકના સાતમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૭

તે બંનેના વિપરીત ગ્રહણની નિરૂતિમાટે પ્રજાપતિએ જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહેવાય છે—

ઉદશરાવ આત્માનમવેક્ષ્ય યદાત્મનો ન વિજાનીયસ્તન્મે મૃતૃતમિતિ તૌ હોદશરાવેડ-
વેસાંચક્રાતે તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ કિં પચ્ચય્ય इति તૌ હોચતુઃ સર્વમેવેદમાવાં મગવ આત્માનં
પચ્ચાવ આ લોમચ્ય આ નચ્ચેચ્યઃ પ્રતિરૂપમિતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રભપતિ કહે છે :-] “ જલના (જલપતે ભરેલા) કુંડામાં આત્માને જોઇને
[પછી ત્યાં આત્માને જોતા છતાં] જો આત્માનું [સ્વરૂપ] ન જાણે તો મને કહે ” એમ
[કહેવાથી] તે [બંને] જલના કુંડામાં જોતા હતા [તેમણે પ્રભપતિને કાંઈ ન કહ્યું તેથી]
તે [બંને]ને પ્રસિદ્ધ પ્રભપતિ કહેતા હતા—“ શું જુઓ છો ? ” એવો [પ્રશ્ન સાંભળી] તે
[બંને આવી રીતે] કહેવા લાગ્યા : “ હે ભગવન્ ! સંત્યાસ્યાપર્યંતના [તથા] નખોપર્યંતના
પ્રતિબિંબરૂપ આ સર્વજ્ઞ આત્માને અમે જોઇએ છીએ ” ઇતિ ૧

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ મૃત્પોદશરાવેડવેક્ષેયામિતિ
તૌ હ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ શ્રૂત્વોદશરાવેડવેક્ષાંચક્રાતે તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ કિં
પચ્ચય્ય इति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રતિબિંબ અને તેના કારણ શરીરમાં થયેલા આત્માના નિશ્ચયને દૂર
કરવા ભગવાન] પ્રભપતિ તે [બંને]ને કહેવા લાગ્યા :—“ સારા અલંકારવાળા, સારાં વસ્ત્રવાળા
[અને] કપાવેલાં સંવાસં તથા નખવાળા થઇ [પુનઃ] જલના કુંડામાં જુઓ ” ઇતિ. [આમ
કહેવામાં ભગવાન પ્રભપતિના હેતુ સંવાસં ને નખની પેઠે શરીરનું અનાત્મપણું સમજાવવાના
હોતા, પણ અંતઃકરણના દોષને લીધે ઇદ્ર અને વિરોચન તે સમજી શક્યા નહિ] તે [બંને]
સારા અલંકારવાળા, સારાં વસ્ત્રવાળા [ને] કપાવેલા સંવાસં તથા નખવાળા થઇ જલના કુંડામાં
જોતા હતા તે [બંને] પ્રતિ [ભગવાન] પ્રભપતિ બોલ્યા :—“ શું જુઓ છો ? ” ઇતિ. ૨

તૌ હોચતુર્વધેવેદમાવાં મગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતૌ સ્વ પવમેવેમૌ મગવઃ
સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનૌ પરિષ્કૃતાવિત્યેષ આત્મેતિ હોવાચૈતદ્મૃતમમયમેતદ્મયલેતિ તૌ હ
શાન્તહૃદયૌ મવગ્રજનતુઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [બંને આ પ્રમાણે] બોલ્યા :—“ હે ભગવન્ ! જેમ અમે સારા અલંકારવાળા,
સારાં વસ્ત્રવાળા ને પરિષ્કૃત (કપાવેલાં સંવાસં તથા નખવાળા) છીએ આ [ઉદાહરણે છે],
એવીજ રીતે હે ભગવન્ ! આ [અમારાં પ્રતિબિંબો] સારા અલંકારવાળાં, સારાં વસ્ત્રવાળાં
ને પરિષ્કૃત [છે ”] ઇતિ [તેમનું] તે કથન સાંભળી આમને સ્વદોષને લીધે આત્માનું
વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવું નહિ, તે કદાચ મારાં વચનોનું મનન કરવાથી પ્રતિબંધક સંસ્કારોના
ક્ષય થયે આગળ સમજાશે એમ ધારી પોતાને જે આત્માનું સ્વરૂપ કહેવાને ઇચ્છિત છે તેને
મનમાં રાખી ભગવાન પ્રભપતિ] “ આ આત્મા [છે] ” એમ બોલ્યા. “ આ અવિનાશી
[છે], અભય [છે], આ બ્રહ્મ [છે. ”] ઇતિ. [ભગવાન પ્રભપતિનાં તે વચન સાંભળી]
તે [ઇદ્ર અને વિરોચન] સંતુષ્ટ હૃદયવાળા (કૃતાર્થ જુદિવાળા) [થયા છતાં પોતપોતાના સ્થાન-
ભણી] ગમન કરતા હતા. ૩

તૌ હાન્વીક્ષ્ય પ્રજાપતિરુવાચાનુપલભ્યાડ્ઽત્માનમનતુચિય વ્રજતો યતર પ્વદુપનિપદો

ભવિષ્યન્તિ દેવા વાઽમુરા વા તે પરામવિષ્ણન્તીતિ સહ જ્ઞાન્તહૃદય એવ વિરોચનોઽમુરાઙ્ગામ
તેમ્યો હૈતામુપનિષદં પ્રોવાચાઽઽસ્તમેવૈહ મહય્ય આત્મા પરિચર્ય આત્માનમેવૈહ મહયન્નાત્માનં
પરિચરન્નુભૌ લોકાવવાપ્નોતીમં ચામું ચેતિ ॥ ૪ ॥

શંખ્યાર્થઃ—[ભગવાન] પ્રભપતિ તેમને [હૃદ ગયેલા] જોઈ [“ જે આત્મા પાપરહિત
છે ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે આ વચન પણ તે બંનેના સાંભળવામાં આવશે એમ ધારી આ
પ્રમાણે] કહેવા લાગ્યાઃ—“ આત્માને નહિ જાણીને [તથા તેના] અપરોક્ષ અનુભવ નહિ
કરીને [અને વિપરીત નિશ્ચયવાળા થઈને આ ઇંદ્ર અને વિરોચન] ગમન કરતા હવા, [તેથી]
હેવો વા અસરો [આ બેમાંથી] જે [કોઈ] આ ઉપનિષદનાળા (આત્મનિધાવાળા) થશે
તેઓ પરાભવ પામશે (એથેમાર્ગથી પતિત થશે. ”) ઇતિ. તે પ્રસિદ્ધ વિરોચન કૃતાર્થશુદ્ધિ-
વાળો [થયો છો] જ અસુરોપ્રતિ ગયો, [અને જપ્તને પ્રતિબિંબરૂ નિમિત્ત શરીર છે તેથી
શરીરજ આત્મા છે એમ સમજી] તેમને [શરીરમાં આત્મશુદ્ધિરૂપ] આ ઉપનિષદ કહેવા
લાગ્યાઃ—“ [‘ શરીરમાનજ આત્મા છે ’ એમ ભગવાન પ્રભપતિએ કહ્યું છે તેથી તે] આત્માજ
આ [લોક]માં પૂજવાયોગ્ય [છે, તથા તે] આત્મા સેવા કરવાયોગ્ય [છે, તે] આત્માનેજ
આ [લોક]માં પૂજતો [છો તથા તે] આત્માને સેવતો [છો પુરુષ] આ [લોક તથા]
તે [લોક] એવા બંને લોકને પામે છે. ” ૪

તસ્માદપ્યેહાદદાનમશ્રદ્ધાનમયજમાનમાહુરામુરો વતેત્પમુરાણાં દેવોપનિષત્વેતસ્ય
શરીરં પિતૃયા વસનેનાલંકારેણેતિ સત્સ્કુર્વન્ત્યેતેન જામું લોકં જ્યેષ્ઠન્તો મન્યન્તે ॥ ૫ ॥
સ્વપદમપાઠકસ્પાદમઃ સ્વઃ ॥ ૮ ॥

શંખ્યાર્થઃ—[હહાત્મવાદ અસુરે પ્રવર્તવિલો છે] તેથી વર્તમાનમાં પણ આ [લોક]માં
[યુગ્યમટિ પોતાના દ્રવ્યનો] વિભાગ નહિ કાઢનાર, [સત્કાર્યોમાં] શ્રદ્ધારહિત [ને યથાશક્તિ]
યજન [કરવાના સ્વભાવ]થી રહિત [પુરુષ]ને [જોઈ] “ જેદ [થાય છે કે આ] અસુર-
સ્વભાવવાળો [છે]” એમ [શિષ્યપુરુષો] કહે છે. જેથી અસુરોની [શ્રદ્ધારહિતતાદિક લક્ષણ-
વાળી] આ ઉપનિષદ [છે તેથી તે ઉપનિષદના સંસ્કારવાળા હહાત્મવાદી] મૃતના શરીરને
[યુગ્મ, યુગપાલા,] ભોજન, વસ્ત્ર [ને] અલંકારવડે એમ સંસ્કારયુક્ત કરે છે [તેઓ]
આ [મૃતના શરીરના સંસ્કાર]વડે [મરીને પામવાયોગ્ય] તે [સ્વર્ગ]લોકને જિતનારા-
પામનારા—માને છે. ૫ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના આઠમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી
થઈ. ૮. ૮

એથી રીતે વિરોચનગત વિશેષને દેખાડીને હવે ઇંદ્રગત વિશેષ કહે છે:—

અથ હેન્દ્રોઽપાપ્યૈવ દેવાનેતદ્વયં દદર્શ યથૈવ સ્વલ્પમસ્મિન્નશરીરે સાધ્વલંકૃતે
સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ પરિઘકૃતે પરિઘકૃત એવમેશાયમસ્મિન્ન્યેઽન્ધો ભવતિ
સ્થામે સ્થામઃ પરિઘક્રમે પરિઘક્રગોઽસ્યૈવ શરીરસ્ય નાજ્ઞમન્વેવ નક્ષતિ નાહમન ભોગ્યં
પદ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

શંખ્યાર્થઃ—હવે પ્રસિદ્ધ ઇંદ્ર દેવાને નહિ પ્રાપ્ત થઈનેજ [દૈવીસંપત્તિયુક્ત હોવાથી] ગુરુના

વચનનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતો છતો જતો હોતો, ત્યાં પ્રતિબિંબરૂપ આત્મામાં તે] આ લય જોતો હોવા.—" જેમ પ્રસિદ્ધ આ શરીર સારી રીતે અલંકૃત હોવાથી પ્રસિદ્ધ આ [પ્રતિ-
બિંબરૂપ આત્મા] સારી રીતે અલંકૃત થાય છે, સારાં વસ્ત્રવાળું [હોય તો] સારાં વસ્ત્રવાળો
[થાય છે, ને] પરિષ્કૃત [હોય તો] પરિષ્કૃત [થાય છે;] એવીજ રીતે આ [શરીર]
અંધ [હોય તો] આ [પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા] અંધ થાય છે, સામ [જેનું નાક વા આંખ
સર્વદા રપકે છે એવું] [હોય તો] સામ [થાય છે, ને] હુંહું [વા હુંહું હોય તો] હુંહું
[વા હુંહું થાય છે] આજ શરીરના નાશપછી આ [પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા] નાશ પામે છે
[તેથી] હું આ [પ્રતિબિંબરૂપ આત્માના જ્ઞાનમાં વા શરીરરૂપ આત્માના જ્ઞાન]માં [હનિષ્ઠ],
ફક્ક જોતો નથી. " ઇતિ. ૧

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તદ્દ મજાપતિસ્ત્વાચ મધવન્યચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાગ્રાજીઃ સાધ્ય
વિરોચનેન કિમિચ્છન્પુનરાગમ ઇતિ સ હોવાચ યથૈવ સ્વલ્લયં મગ્વોડસ્મિન્શરીરે સાધ્વલંકૃતે
સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ પરિષ્કૃતે પરિષ્કૃત એવમેવાયમસ્મિન્નન્યેડ્યો ભવતિ
સ્ત્રામે સ્ત્રામઃ પરિષ્વળે પરિષ્વળોડસ્વૈવ શરીરસ્ય નાશમન્વેપ નયતિ નાહમત્ર મોગ્યં
પદ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[એવી રીતે કેહ અને બિંબરૂપ આત્માના જ્ઞાનમાં કોષાનો નિશ્ચય કરીને]
તે [ઇદં] હાથમાં સમિધ્ ધારણ કરી પુનઃ [લગવાન પ્રજાપતિની સમીપ] આવતા
હવ. તેના પ્રતિ [લગવાન પ્રજાપતિ બોલ્યાઃ—" હે ઇદં ! [તમે] કૃતાર્થશુદ્ધિવાળા [ચર્ધ],
વિશેષ્યનની સાથે ગયા હતા, [અને હવે] શાને ઈચ્છતા [છતાં] પુનઃ આવ્યા [છા ?] "
એવી રીતે [પૂછે સતે] તે [ઇદં પાતાને] અભિપ્રાય પ્રકટ કરતા હવાઃ—" હે લગવન!
જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ આ શરીર સારી રીતે અલંકૃત [હોવાથી] પ્રસિદ્ધ આ [પ્રતિબિંબરૂપ
આત્મા] સારી રીતે અલંકૃત થાય છે, સારાં વસ્ત્રવાળું [હોય તો] સારાં વસ્ત્રવાળો [થાય
છે, પરિષ્કૃત [હોય તો] પરિષ્કૃત [થાય છે;] એવીજ રીતે આ [શરીર] અંધ [હોય
તો] આ [પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા] અંધ થાય છે, સામમાં સામ [થાય છે, ને] હુંહું [વા
હુંહું]માં હુંહું [વા હુંહું થાય છે. વળી તે] આજ શરીરના નાશપછી આ નાશ પામે છે
[તેથી] હું આ [પ્રતિબિંબરૂપ આત્માના જ્ઞાનમાં વા શરીરરૂપ આત્માના જ્ઞાન]માં [હનિષ્ઠ]
ફક્ક જોતો નથી. " ઇતિ. ૨

એવમેવૈપ મધવનિતિ હોવાચૈતં ત્વૈવ તે મૂયોડ્ગુવ્યાખ્યાસ્વામિ વસાપરાણિ દ્વાત્રિન્શતં
વર્ષાણીતિ સ હાપરાણિ દ્વાત્રિન્શતં વર્ષાણ્યુવાસ તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૩ ॥ ઇત્યદ્દમમપાઠકસ્ય
નવમઃ સ્વળઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[ઇદંનાં એવાં વચન સાંભળી] " હે ઇદં ! એમજ આ [છે, અર્થાત્
પ્રતિબિંબ આત્મા નથી આ તમારો અભિપ્રાય ચોખ્ખ જ છે "] એમ [લગવાન પ્રજાપતિએ].
હહું. આ [પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરેલા આત્મા]નેજ પુનઃ તમારે માટે વ્યાખ્યાન કરીશ. [અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિ થવામાટે] બીજી બીજી વર્ષા [તમે અહીં] વાસ કરો "] એમ [લગવાન
પ્રજાપતિએ સૂચવ્યું.] તે [ઇદં] બીજી બીજી વર્ષા વર્યા. તેમને [લગવાન પ્રજાપતિ]

કહેતા હવા. ૩ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના નવમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૬

ય एप स्वप्ने महीयमानश्चरत्येव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हामाप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि साममन्त्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—“જે આ સ્વપ્નમાં [સ્ત્રી આદિકવડે] પૂજ્યમાન [થયા હતા] વિચરે છે, [અર્થાત્ જે અનેક પ્રકારના સ્વપ્નના ભોગોનો અનુભવ કરે છે તે] આ [પાપરહિતતાદિ લક્ષણવાળો ને ‘જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે’ ઇત્યાદિ વચનવડે વ્યાખ્યાન કરેલો] આત્મા [છે]” એમ [ભગવાન પ્રજાપતિ] કહેતા હવા. “આ અવિનાશી [છે આ] અભય [છે, ને] આ બ્રહ્મા [છે]” એવાં [ભગવાન પ્રજાપતિનાં વચનો સાંભળી] પ્રસિદ્ધ તે [ઇંદ્ર] કૃતાર્થયુદ્ધિવાળા [થઈ પોતાના સ્થાનભણી] ગમન કરતા હવા. તે દેવોને પ્રાપ્ત નહિ થઈનેજ [યુરુનાં વચનોઈ મનન કરતાં માર્ગમાં આ સ્વપ્નના દ્રષ્ટા આત્મામાં] આવી રીતે દોષ દેખતા હવાઃ—“તે આ શરીર જોકે અંધ થાય છે [તોપણ] તે [સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા] અંધ થતો નથી, [તથા] જે [આ શરીર] સ્નામ [થાય તો તે] સ્નામ [થતો] નથી, આ [સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા] આ [શરીર] ના દોષવડે દુષણ પામતો નથીજ. ૧

ન વધેનાસ્ત હન્યતે નાસ્ય સામ્યેણ સામો ઘનન્તિ ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તીવામિયથેવેવ ભવત્યપિ રોવિતીવ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—આ [શરીર] ના વધવડે [તે સ્વપ્નાત્મા પ્રતિબિંબરૂપ આત્માની જેઠ] હજીતો નથી, [અને] આના સામપણાવડે [સ્વપ્નાત્મા] સ્નામ [થતો] નથી, પરંતુ [કોઈ] આને હજીતું હોય એમ [થાય છે,] [કોઈ આને] દોષાવતું હોય એમ [થાય છે, પુત્રાદિના મરણાદિના નિમિત્તરૂપ] અપ્રિયના ભણનારજેવો થાય છે, [અને દુઃખના પ્રસંગોમાં ક્યારેક] રોદન કરનારજેવો પણ [થાય છે તેથી] હું આ [સ્વપ્નાત્માના જ્ઞાન] માં [ઇચ્છિત] ફેલ જોતો નથી. ” ઇતિ. ૨

स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिस्त्वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राम्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं मगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि साममन्त्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

શીખદાર્થઃ—[એમ સ્વપ્નાત્માના જ્ઞાનમાં દોષનો નિશ્ચય કરી] તે [ઇંદ્ર] હાથમાં સમિધ ધારણ કરી પુનઃ [ભગવાન પ્રજાપતિની પાસે] આવતા હવા. તેમના પ્રતિ [ભગવાન] પ્રજાપતિ યોધ્યાઃ—“હે ઇંદ્ર ! [તમે] કૃતાર્થયુદ્ધિવાળા [થઈને] ગયા હતા [અને હવે] જ્ઞાને ઇચ્છતા [છતાં] પુનઃ આવ્યા [છો ? ”] એમ [પૂછવાથી] તે [ઇંદ્ર પોતાનો] અભિપ્રાય પ્રકટ કરતા હવાઃ—“હે ભગવાન ! જોકે તે આ શરીર અંધ થાય છે [તોપણ] તે [સ્વપ્નાત્મા] અંધ થતો નથી, [તથા] જે [આ શરીર] સ્નામ [થાય તો તે] સ્નામ [થતો] નથી, આ [સ્વપ્નાત્મા] આ [શરીર] ના દોષવડે દુષણ પામતો નથીજ. ૩

ન વધેનાસ્ય હન્યતે નાસ્ય સામ્યેણ સામો જ્ઞન્તિ ત્વૈવેનં વિચ્છાદયન્તીવામિપથેત્તેષ્વ
ભવત્યપિ રોદિતીવ નાહમન્ન ભોગ્યં પશ્યામીત્યેવમૈષ્વ મધવન્નિતિ હોવાચૈતં ત્વેવ તે
ભૂયોઽનુવ્યાख्याસ્યામિ વસાપરાણિ દ્વાત્રિશ્ચતં વર્ષાણીતિ સ હાપરાણિ દ્વાત્રિશ્ચતં વર્ષાણ્યુવાસ
તસ્મૈ હોવાચ ॥ ૪ ॥ इत्यष्टमप्रपाठकस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

શાખદાર્થ્ય:—આ[શરીર]ના વધવડે [સ્વભાભા] હણાતો નથી [અને] આના
સામપણાવડે [તે] સામ [થતો] નથી, પરંતુ [કોઈ] આને હણતું હોય એમ [થાય છે,
કોઈ] આને [હોવાવડું] હોય એમ [થાય છે, પુત્રાદિના મરણાદિના નિમિત્તાદિ] અપ્રિયના
જાણનારનેવો થાય છે, [અને દુઃખના પ્રસંગમાં ક્યારેક] રૂઠન કરનારનેવો પણ [થાય છે
તેથી] હું આ[સ્વભાભાના જ્ઞાન]માં [ઈચ્છત] ફેલ જોતો નથી, " [ઇદ્રનાં] એવાં
[વચન સાંભળી] "હે ઇદ્ર! એમજ આ [છે, અર્થાત્ સ્વભાભા આભા નથી, આ તમારો
અભિપ્રાય યોગ્ય છે " એમ [ભગવાન્ પ્રજાપતિએ] કહ્યું. " આ [પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરેલા
આભા]નેજ યુન: તમારે મટે વ્યાખ્યાન કરીશ, [અંતઃકરણની મુદ્ધિ થવા માટે બીજાં
બત્રીશ વર્ષો [તમે અહિં] નિવાસ કરે. " એમ [ભગવાન્ પ્રજાપતિએ સૂચવ્યું.] તે [ઇદ્ર]
બીજાં બત્રીશ વર્ષો વસ્યા. તેમને [ભગવાન્ પ્રજાપતિએ] કહ્યું. ૪ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના
દશમા અંકની તામિર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૦

तद्यत्रैतत् सप्तः सप्ततः संप्रतन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतम-
भयमेतद्ब्रूतेति स ह शान्तहृदयः प्रववाज स हामाप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श न हि खल्वयमेव
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवैमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमन्न
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

શાખદાર્થ્ય:—" ત્યાં જે [સમય]માં [આ] સર્વે [કરણોના વિલયવડે] મૂતેલો [થાય
છે, બાહ્યવિષયોના સંબંધથી ઉપજતી મહિનતાના અભાવથી] સારી રીતે નિર્મલ [થાય છે,
અને] સ્વપ્નને અતુલવડે નથી, આ આભા [છે "] એમ [ભગવાન્ પ્રજાપતિએ] કહ્યું.
" આ અમૃત [છે, આ] અભય [છે,] આ શ્રદ્ધા [છે "] એમ [પણ તેમજ સૂચવ્યું.
ભગવાન્ પ્રજાપતિનાં એવાં વચન સાંભળી] પ્રસિદ્ધ તે [ઇદ્ર] કૃતાર્થમુદ્ધિવાળા [અર્થ]
જતા હવા. તે દેવાને નહિ યાગીનેજ [માર્ગમાં સુષુપ્તિ પામેલાના જ્ઞાનમાં] આ દાપ દેખતા
હવા:—" [સુષુપ્તિમાં રિયત] આ [આભા] નિશ્ચય [જાણતસ્વપ્નમાં જેમ પોતાને જાણે છે]
તેમ વર્તમાનમાં [સુષુપ્તિમાં] ' આ હું છું ' એમ પોતાને નથીજ જાણતો, આ ભૂતાને નથીજ
[જાણતો, ને જ્ઞાનના અભાવથી] વિનાશ પામેલાનેવો થાય છે [તેથી] હું આ [સુષુપ્તિ
પામેલાના જ્ઞાન]માં [ઈચ્છત] ફેલ જોતો નથી. " ધૃતિ. ૧

स समित्पाणिः पुनरेयाय त ह प्रजापतिरुवाच मयवन्यच्छान्तहृदयः प्रावाजीः
किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच न हि खल्वयं भगव एव संप्रत्यात्मानं जानात्यय-
महमस्मीति नो एवैमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमन्न भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

શાખદાર્થ્ય:—[એમ સુષુપ્તિ પામેલા આભાના જ્ઞાનમાં દાપના નિશ્ચય કરી] તે [ઇદ્ર]

હાથમાં સમિધ્ ધારણ કરી પુનઃ [ભગવાન્ પ્રભપતિની પાસે] આવતા હવા તેમના પ્રતિ [ભગવાન્] પ્રભપતિ યોધ્યા—“ હે ઇંદ્ર ! [તમે] કૃતાર્થયુદ્ધિવાળા [થઇને] ગયા હતા, [અને હવે] શાને ઇચ્છતા [છતાં] પુનઃ આવ્યા [છો ? ”] એમ [પૂછવાથી] તે (ઇંદ્ર) [પોતાનો] અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા હવા—“ હે ભગવાન્ ! [સુપુત્રિમાં સ્થિત] આ [આત્મા] નિશ્ચય [જગત્સ્વપ્નમાં જેમ પોતાને જાણે છે] તેમ વર્તમાનમાં (સુપુત્રિમાં) ‘ આ હું છું ’ એમ પોતાને નથીજ જાણતો, આ ભૂતોને નથીજ [જાણતો, ને જ્ઞાનના અભાવથી] વિનાશ પામેલાજેવો થાય છે [તેથી] હું આ [સુપુત્રિ પામેલાના જ્ઞાન]માં [ઇચ્છત] ફક્ત જોતો નથી, ” ઇતિ. ૨

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्-
सापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहु-
रेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ૩ ॥ इत्यष्टम-
प्रपाठकस्यैकादशः खण्डः ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[ઇંદ્રનાં એવાં વચન સાંભળી] “ હે ઇંદ્ર ! એમજ આ [છે] અર્થાત્ સુપુત્રિને પામેલો આત્મા વાસ્તવિક આત્મા નથી આ તમારો અભિપ્રાય યોગ્યજ છે ”] એમ [ભગવાન્ પ્રભપતિએ] કહ્યું. [પૂર્વે ત્રણ- કરોડે વ્યાખ્યાન કરેલા] આ [આત્મા] નેજ પુનઃ તમારે માટે વ્યાખ્યાન કરીશ, આ [આત્મા] થી ભિન્ન નહિજ [વ્યાખ્યાન કરે, તમારા અંતઃકરણમાં સ્વરૂપ દોષ અવશેષ રહ્યો છે તેને દૂર કરવા માટે] છીજ પાંચ વર્ષો નિવાસ કરે ” એમ [ભગવાન્ પ્રભપતિના કહેવાથી] તે [ઇંદ્ર] છીજ પાંચ વર્ષો નિવાસ કરતા હવા. તે એક સો ને એક [વર્ષ] પૂર્ણ થયાં. [લોકમાં] શષ્ટ પુરુષો [કહે છે ને ઇંદ્ર [ભગવાન્] પ્રભપતિની પાસે એક સો ને એક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય [પાળીને] નિવાસ કરતા હવા, તે આ [યત્રીશ] ઇત્યાદિ વચનોવડે ટેખાણું. [તે [ઇંદ્ર] ને [ત્રણ અવસ્થાના દોષના સંબંધથી રહિત અને પાપરહિતતાદિક લક્ષણવાળું આત્માનું સ્વરૂપ ભગવાન્ પ્રભપતિ] કહેતા હવા. [એવી રીતે આ ત્રિલોકીના રાજ્યથી પણ યુરુતર અને ઇંદ્રે પણ મહાન્ યતનથી એક સો ને એક વર્ષપર્યંત પ્રયાસ કરીને મેળવેલું આત્મજ્ઞાન હિ તેથી આત્માથી શ્રેષ્ઠ અન્ય પુરુષાર્થ નથી.] ૩ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના અગ્નીઆરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૧

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमाचं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमाचो
वै सशरीरः मियामियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः मियामिययोरपहतिरस्यशरीरं वात्र
सन्तं न मियामिये स्पृशतः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ હે ઇંદ્ર ! પ્રસિદ્ધ આ શરીર મરણ ધર્મેવાળું [ને] મૃત્યુવડે [સર્વદા] ધરાયેલું [છે.] તે [શરીર] આ અવિનાશી (દેહ, ઇંદ્રિય ને મનના મરણાદિક ધર્મોથી રહિત) [અને] શરીર ઇંદ્રિય ને મન] રહિત આત્માના [ભોગતું] સ્થાન [છે અશરીર- સ્વભાવવાળા આત્માને અવિવેકથી શરીરમાં જે આત્મભાવ છે તે સશરીરપણું છે. તેથી] સશરીર [થઇને] સુખદુઃખવડે ધરાયેલો [છે, આ] પ્રસિદ્ધ [છે. બાહ્યવિષયોનો સંયોગ તથા

વિધોગ મને છે એમ માનનારને] સશરીરના સદ્ભાવમાં [બાહ્યવિધોના સંયોગવિધોગથી
ઉપજતાં] સુખદુઃખ ના પ્રવાહ નો ઉચ્છેદ નથી; [અને અશરીરસ્વરૂપના વિજ્ઞાનવડે દેહા-
લિમાન દૂર કરી] અશરીર થયેલાને નિશ્ચય સુખ અને દુખ [એ બંને] સ્પર્શ કરતાં નથી.
[પ્રિય તથા અપ્રિય એ બંને ધર્મ તથા અધર્મનાં કાર્ય છે, ને અશરીરતા તે સ્વરૂપ છે માટે
ત્યાં ધર્માધર્મના અસંભરથી તેમનો કાર્યભાવ નથી તેથી અશરીરને સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતાં
નથી એમ કહ્યું છે. અશરીરરૂપ આ આત્મતત્ત્વ દુઃખથી બહુવચિત્ત છે.] ૧

અશરીરો વાયુરન્નં વિદ્યુસ્તનયિત્તુરશરીરાણ્યેતાનિ તથૈતાન્યમુષ્માદાકાશાત્સમુત્પાદય
પરં જ્યોતિરુપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યન્તે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—વાયુ [શિરહસ્તાદિરૂપ] શરીરથી રહિત [છે.] વાદ્યું, વીજળી [ને]
મેઘની ગર્જના આ [પાણી] શરીરરહિત [જ છે.] તેમાં જેમ [જીવ અજ્ઞાનાવસ્થામાં શરીરમાં
આત્મભાવ પામે છે તેમ] આ [વાયુ આદિક વૃષ્ટિ આદિક પ્રયોજનના અંતમાં આકાશના
સ્વરૂપને પામે છે પછી વર્ષા કરવા આદિક પ્રયોજનની સિદ્ધિમાટે] તે આકાશથી સારી,
રીતે ઊઠીને [સૂર્યના] પ્રકૃષ્ટ ઉજ્જ્વલાવને પામી [પૃથ્વીભાવને પ્રાપ્ત થઈ પોત] પોતાના
[ચોમાસાના આરંભમાં જણાતા] રૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. ૨

દર્શત ક્ષીને હવે સિદ્ધાંત કહે છે:—

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्पाद्य परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जलत्कीदृशममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा हातिभिर्वा
नोपजनन् स्मरन्निदं शरीरं ॥ यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्જशरीरे
माणो युक्तः ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—એવીજ રીતે (આકાશથી વાયુ આદિકોની પેઠે) [જ્ઞાન પામેલો] આ
જીવ આ શરીરથી સારી રીતે ઊઠી (શરીરાદિમાંથી આત્માની ભાવના ત્યજી) પરમજ્યોતિને
(બ્રહ્મને) પામી પોતાને રૂપે સિદ્ધ થાય છે, તે [માયા ને માયાનાં કાર્યની અપેક્ષાએ]
ઉત્તમ પુરુષ [છે.] તે [જીવ] ત્યાં (સ્વાત્મામાં) [સ્વસ્થપણાવડે સર્વના આત્મરૂપે થયો
છતો] સર્વભણી બળ છે. [સ્વર્ગમાં ઇંદ્રાદિરૂપે] હસતો [વા વાંછિત ભક્ષ્યતું ભક્ષણ કરતો
છતો] અથવા [બ્રહ્મલોકમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ] સ્ત્રીઓની [સાથે] વા વાહુનોની
[સાથે] વા જ્ઞાતિઓની [સાથે] ક્રોડા કરતો [છતો, તથા મનથીજ] રમણ કરતો [છતો,
સ્ત્રીપુરુષના] સમાગમથી ઉપજેલા આ શરીરને નહિ સંભારતો [છતો સર્વભણી વિચરે છે.
તેમાં જે દર્શાત છે] તે [કહે છે:—] જેમ અર્થ રથમાં [તેને ખેંચવામાટે] જોડયા [હોય છે]
એવીજ રીતે આ શરીરમાં આ પ્રાણ [સ્વકર્મફલના ઉપભોગમાટે] યોજના કરેલો [છે.] ૩
હવે આત્માના ઉપાધિકૃત દ્રશ્યપણને કહે છે.—

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरय यो वेदेदं
जिघ्राणीति स आत्मा गन्वाय घ्राणमय यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय
वागय यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જ્યાં (જે સંસારદશામાં) [આ આંખમાંના કૃષ્ણતારાવડે ઉપલક્ષિત શરીરમાંના] હિદ્રપ્રતિ અનુપ્રવેશ પામેલું ચક્ષુ [છે ત્યાં] તે [અશરીર આત્મા] આશુપ પુરુષ [છે. તેના રૂપના] જ્ઞાનભાટે નેત્ર [છે.] હવે જે આ [મુગ્ધ]ને [હું] સુંધું એમ જાણે છે તે આત્મા [છે, તેના] ગંધના [જ્ઞાન]ભાટે નાસિકા [છે.] હવે જે આ [વચન]નું ઉચ્ચારણ કરું એમ જાણે છે તે આત્મા [છે, તેના] ઉચ્ચારણભાટે વાણી [છે.] હવે જે [હું] આને સાંભળું એમ જાણે છે તે આત્મા [છે, તેના] શ્રવણભાટે શ્રોત્ર [છે.] ૪

અથ યો વેદેદં મન્વાનીતિ સ આત્મા મનોઽસ્ય દૈવં ચક્ષુઃ સ વા એપ એતેન દૈવેન ચક્ષુષા મનસૈતાન્કામાન્પચ્યન્મતે ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે જે [હું] આતું મનન કરું એમ જાણે છે તે આત્મા [છે, તેના મનનભાટે મન છે] મન આ [આત્મા]નું અપ્રાકૃત (બીજી ઇન્દ્રિયાથી અસાધારણ) નેત્ર [છે.] તે આ પ્રસિદ્ધ [ચુક્તિભાષા] મનોરૂપ અપ્રાકૃત નેત્રવડે આ ભોગને [સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે નિત્ય અભિવ્યક્ત જ્ઞાનવડે] જોતો [જોતો] રમે છે. ૫

કયા ભોગને તે જાણે છે તે તથા આત્માના જ્ઞાનથી ચનારું કહ કહે છે:—

ય એતે બ્રહ્મલોકે તં વા એતં દેવા આત્માનમુપાસતે તસ્માત્તેવાઽર્ચર્ષે ચ લોકા આત્માઃ સર્વે ચ કામાઃ સ સર્વાઽથ લોકાનાપ્નોતિ સર્વાઽથ કામાન્વસ્તમાત્માનમનુવિષ વિજ્ઞાનાતીતિ હ મજાપતિરુવાચ મજાપતિરુવાચ ॥ ૬ ॥ इत्यष्टमपाठकस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આ બ્રહ્મલોકમાં [સંકલ્પમાત્રવડે પ્રાપ્ત ભોગો છે તેમને જોતો જોતો તે રમે છે. ઇન્દ્રથી સાંભળીને] તે આ પ્રસિદ્ધ આત્માને [આજ પછી] દેવો ઉપાસે છે, તે [ઉપાસના]થી તેઓને સર્વે લોકો અને સર્વે ભોગો પ્રાપ્ત થયા [છે. વર્તમાનમાં પણ ઇન્દ્રદિકની પેઠે] જે [પુરુષ] તે આત્માને [ગુરુ તથા શાસ્ત્રથી] જાણીને અનુભવે છે તે સર્વે ભોગોને તથા સર્વે ભોગોને પામે છે. " એવી રીતે પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ કહેતા હવા, પ્રજાપતિ કહેતા હવા. [બે વાર કથન પ્રકરણની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે.] ૬ એ પ્રમાણે આઠમા અપાઠકના અંતરમાં અંતની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૨

હવે કલરવિજ્ઞાના અંગશૂત ધ્યાનનો મંત્ર કહે છે:—

इयामाच्छवलं प्रपद्ये श्वलाच्छयार्थं प्रपद्येऽथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य घृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥ इत्यष्टमप्रपाठकस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

શીખદાર્થઃ—શ્યામથી (હૃદયગત ગંભીર બ્રહ્મથી) [શરીરપાતપછી મનવડે] શમલને (અર તથા પૃથ આદિ અનેક ભોગોથી મિશ્ર બ્રહ્મલોકને) પ્રાપ્ત થઈ. બ્રહ્મલોકથી [નામ-રૂપના સ્પર્શકરણભાટે હૃદયગત] બ્રહ્મભાવને પામ્યા હું. અથ જેમ રોમોને (રોમગત ધૂળ આદિને) [કંપનવડે] દૂર કરીને [નિર્મલ થાય છે તેમ હૃદયગત બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે ધર્મધર્મ-

૩૫] પાપને [હર કરોને અને રાહુચરત] ચંદ જેમ રાહુના મુખથી સારી રીતે મુકાઈને [પ્રકાશવાન થાય છે તેમ સર્વે અનર્થોના આશ્રય] શરીરને ત્યજીને [ધ્યાનવડે] કૃતાર્થ થયા [હોતો] નિત્ય બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈ છે. ઇતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. ઇતિ [જે વાર કથન મંત્રની સમાપ્તિમાટે છે, ને ઇતિશબ્દ ધ્યાનની સમાપ્તિમાટે છે.] ૧ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના તેરમા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૩

હવે ખ્યાનમાટે બ્રહ્મના લક્ષણનું નિરૂપણ કરી ઉપાસકની પ્રાર્થના કહેવાય છે:—

આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા તે યદન્તરા તદ્વ્રજ્ય તદમૃતઃ સ આત્મા પ્રજાપતેઃ સમાં વૈશ્વ પ્રપથે યશોઽહં ભવામિ બ્રાહ્મણાનાં યશો રાજાં યશો વિશાં યશોઽહમનુમાપત્તિ સ હાહં યશસાં યશઃ શ્યેતમદત્કમદત્કઃ શ્યેતં લિન્દુ માઽભિર્ગાં લિન્દુ માઽભિર્ગામ્ ॥ ૧ ॥ इत्यष्टमप्रपाठकस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ ૧૪ ॥

૧૫૦૬૦૧:—આકાશજ (શુભિપ્રસિદ્ધ આત્માજ) પ્રસિદ્ધ નામરૂપને સ્પષ્ટ કરનાર [છે.] તે [નામરૂપ] જેની અંતર [પ્રતીત થાય છે] તે બ્રહ્મ [નામરૂપથી વિલક્ષણ અને નામ રૂપવડે અસ્પષ્ટ છે.] તે અવિનાશી [છે] તે આત્મા [છે.] પ્રજાપતિની સહાંમાં [જે બ્રહ્માચરિત ઘર છે તે] ઘરભણી [હું] જઈ હું બ્રાહ્મણોનો આત્મા થઈ, ક્ષત્રિયોનો આત્મા [થઈ,] વૈશ્યોનો આત્મા [થઈ તે] આત્માને હું પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છુ છું. તેજ હું [શરીર, ઇન્દ્રિયા, મન ને સુદ્ધિરૂપ] આત્માઓનો આત્મા [છું] રાત્રી ને દત્તરહિત [છતાં પશુ તેનું સેવન કરનારનાં તેજ, બલ, વીર્ય, વિજ્ઞાન ને ધર્મોનો] વિનાશ કરનારી [જે સ્ત્રીની યોનિ તે] રાત્રી [ને] ચીકણી[યોનિ]ને ન પ્રાપ્ત થઈ, (ગર્ભવાસમાં ન આવું,) ચીકણીને (મલીનને) ન પ્રાપ્ત થઈ [જે વાર કથન ગર્ભવાસનું અત્યંત અનર્થપણું દેખાડવામાટે છે.] ૧ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના ચૌદમા અંકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૪

હવેના આત્મજ્ઞાનની પરંપરાવડે પ્રાપ્તિ તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય અને તેનું ફલ કહે છે—

તદૈતદ્વ્રજ્યા પ્રજાપતય સ્વાચ પ્રજાપતિર્મનવે મનુઃ પ્રજાભ્ય આચાર્યકુલાદ્વેદમધીત્ય યયાવિધાનં ગુરોઃ કર્માતિશેષેનામિસમાવૃત્ય કુટુમ્બે શુચૌ દેશે સ્વાધ્યાયમધીયાનો ધાર્મિકાન્વિદ્યદાત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપ્રતિષ્ઠાપ્યાહિન્સન્સર્વભૂતાન્યમ્યત્ર તીર્થેભ્યઃ સ સ્વસ્ત્વેવં વર્તયન્યાવદાયુષં વ્રહ્મલોકમગમિસંપદ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તતે ॥ ૧ ॥ इत्यष्टम-प्रपाठकस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ ૧૫ ॥

॥ इति श्रीछान्दोग्योपनिषच्छष्ठमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीसामवेदीयछान्दोग्योपनिषत्समाप्ता ॥ ૯ ॥

૧૫૦૬૦૧:—તે આ પ્રસિદ્ધ [આત્મજ્ઞાન સમદ્રમાદિ સાધનો તથા ઉપાસનાઓસહિત] હિરણ્યગર્ભ [કશ્યપ] પ્રજાપતિને કહેતા હતા, [આ] પ્રજાપતિ [પોતાના પુત્ર] મનુને [કહેતા હતા, ને] મનુ [બ્રાહ્મણાદિ] પ્રજાઓને [કહેતા હતા પરંપરાથી પ્રાપ્ત તે ઉપનિષદાનું વિજ્ઞાન આજ પશુ વિક્ષાનોમાં જોવામાં આવે છે હવે કર્મોનું સફલપણું જણાવે છે:—સ્મૃતિમાં

કહેલા] નિયમપ્રમાણે [વર્તતા હતા] આત્માર્યને ઘેરથી ગુરુનું કામ [કરતાં] અવરોધ[રહેલા સમય] વડે [અર્થસહિત] વેદનું અધ્યયન કરી, [તે બ્રહ્મચારી ધર્મની જિજ્ઞાસા] સમાપ્ત કરી, [ગુરુકુલથી નીકળી, ઘાઘ સ્ત્રી ગ્રહણ કરી,] કુટુંબમાં [સ્થિત થઈ,] પવિત્ર દેશમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો [હતા ને] ધાર્મિક[પુત્રોને તથા શિષ્યો]ને [ધર્મયુક્ત] કરતો [હતા હૃદયગત] બ્રહ્મમાં સર્વે ઈન્દ્રિયોને સારી રીતે સ્થિત કરીને, તીર્થથી (શાસ્ત્રની અનુ-મતિથી) અન્ય સ્થળે સર્વ ભૂતોને પીડા નહિ કરતો [હતા] તે પ્રસિદ્ધ [અધિકારી] આયુષ્પર્યંત એમ વર્તતો [હતા દેહાંત થયે] બ્રહ્મલોકને પામે છે, અને [ત્યાંથી શરીરગ્રહણ-માટે] પુનઃ આવતો નથી, અને પુનઃ આવતો નથી. [એ વાર કથન ઉપનિષદની સુમાસિ દેખાડે છે.] ૧ એ પ્રમાણે આઠમા પ્રપાઠકના પંદરમા ખંડની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮. ૧૫

ઇતિ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદમાં આઠમા પ્રપાઠકની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૮

સમાપ્તિમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ લખવાનો છે:—

ૐ । આપ્વાયન્તુ મમાઙ્ગાનિ વાકપ્રાણશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રમયો વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વે
ગ્રહ્ણૌપનિષદં માઽહં ગ્રહ્ણ નિરાકુર્યોં મા મા ગ્રહ્ણ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં મેઽસ્તુ
તદાત્મનિ નિરતે ચ હપનિપત્તુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ તથા વિવેચન પૂર્વપ્રમાણે ભણવાં.

ઇતિ શ્રીસામવેદીય છાંદોગ્યોપનિષદની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૯

॥ ૧૦ શ્રીશુક્રયજુર્વેદીય વૃહદારણ્યકોપનિષત્ ॥

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીમુક્તિપ્રાપ્તિનિષદ્ધા કલા પ્રમાણે શ્રીશુક્રયજુર્વેદની ઉપનિષદોના આરંભમાં નીચેના શાન્તિપાઠ લખ્યા છે:—

ૐ । પૂર્ણમદ્: પૂર્ણમિદં પૂર્ણાંપૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥*

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

શબ્દાર્થ:—ૐ તે પૂર્ણ [ઇ,] આ પૂર્ણ [ઇ,] પૂર્ણથી પૂર્ણ ઉપર જાય છે પૂર્ણના પૂર્ણને લઇને પૂર્ણજ અવશેષ રહે છે ૐ શાન્તિ [થાએ,] શાન્તિ [થાએ,] શાન્તિ [થાએ.]

વિવેચન:—તે એટલે તત્ત્વનો લક્ષ્યાર્થ જે માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત એતન તે પૂર્ણ એટલે નિરતિ-શયણાપક છે. આ એટલે તત્ત્વનો લક્ષ્યાર્થ જે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી રહિત એતન તે પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિરતિશયણાપક છે. પૂર્ણ એટલે કારણબ્રહ્મથી પૂર્ણ એટલે નામરૂપઉપાધિવાળું કાર્યબ્રહ્મ ઉપર જાય છે, એટલે પુષ્પજેતુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પોતાનું જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેને લજ્જતું નથી. એવા જ્ઞાનનું આ રૂપ છે:—જ્ઞાની પૂર્ણના એટલે કાર્યસકાના અસ્તિ, જ્ઞાતિ ને પ્રિયરૂપ પૂર્ણભાવને સંપાદન કરીને જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનિવૃત્ત નામરૂપાદિ ઉપાધિઓના સંમર્જના તિરસ્કારપૂર્વક તે જ્ઞાનકાલમાં પૂર્ણ નામ તે સચ્ચિદાનંદરૂપેજ અવશેષ રહે છે, ૐ એ કાળ સંયુક્તનિર્ગુણબ્રહ્મનો વાયક છે. શાન્તિ: એ પદના ત્રણ વાર કથનથી આ ઉપનિષદનું અન્યથન કરનારાઓની પરમકારુણિક પરમાત્માપ્રતિ, પોતાના સ્વપુલ્કરીર, સદ્ભયચરીર અને કારણચરીરના જ્ઞાનરેની વા આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ તાપોની નિવૃત્તિ કરવામાટે પ્રાર્થના છે.

॥ ૧ પહેલો અધ્યાય ॥

શ્રીશુક્રયજુર્વેદ વા વાજસનેયિર્સંહિતાના શતપથનામના આઠમીમાં આ ઉપનિષત્ છે ૭ અધ્યાયવાળી આ ઉપનિષત્ બૃહદારણ્યકોપનિષત્ વા વાજસનેયિર્બ્રહ્મણોપનિષત્ કહેવાય છે. અન્ય ઉપનિષદોથી પરિમાણવડે બૃહત્ (મોટી) હોવાથી અને અરણ્યમાં (વનમાં) તેનું અધ્યયન કરવાનો શિષ્ટચાર હોવાથી આ ઉપનિષત્ બૃહદારણ્યક કહેવાય છે, અહિ આ ઉપનિષદનો ખાકે કાવચચાખપ્રમાણ છે. ઉપનિષત્સ્વરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનો વાયક છે તે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉત્પાદક અર્થમાં જે ઉપનિષત્સ્વરૂપનો પ્રયોગ થાય છે તે ઉપચારથી છે. સર્વ વેદો પ્રસન્ન અને અનુમાનાદિક પ્રમાણથી અજ્ઞાન જે છટ્ટી પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ તેનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે. સર્વ પુરુષોને સ્વભાવથીજ છટ્ટી પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે. કમકાંડ ને જ્ઞાનકાંડરૂપ વેદ

* આ મંત્ર આ ઉપનિષદના પંચમા અધ્યાયના પહેલા બ્રહ્મણી પહેલી કંડિકાના પૂર્વાર્ધરૂપ છે.

અગ્રાતના યાપક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે, ને દષ્ટ લૌકિકવિષયમાં ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિને જ્ઞાન છે તે પ્રસક્ત તથા અનુમાનાદિક અન્યપ્રમાણોવડે સિદ્ધ થાય છે, તેથી લૌકિકવિષયમાં વેદરૂપ પ્રમાણ અનુસંધાન કરવાયોગ્ય નથી. જન્મોત્તરથી સંબંધવાળા જીવાત્માના સદ્ભાવના યાનવિના જન્મોત્તરના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિની ઇચ્છા થાય નહિ, તેથી જન્મોત્તરથી સંબંધવાળા જીવાત્માના સદ્ભાવમાં અને જન્મોત્તરના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિના ઉપાયવિશેષમાં શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે. પ્રસક્તપ્રમાણના વિષયમાં વાદીઓનો વિવાદ સંભવે નહિ, ને દેહથી ભિન્ન આત્માના સદ્ભાવમાં વાદીઓનો વિવાદ નેત્રમાં આવે છે, તેથી દેહથી ભિન્ન આત્માનો સદ્ભાવ પ્રસક્તપ્રમાણનો વિષય નથી, કિંતુ શ્રુતિપ્રમાણનો વિષય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિથી દેહોત્તરના સંબંધવાળા જીવાત્માના સદ્ભાવના નિશ્ચયવાળા તથા દેહોત્તરજત ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિના ઉપાયની ઇચ્છાવાળા પુરુષને તે ઉપાય જીવ્યાવત્તામાટે કર્મકાંડનો આરંભ છે. જીવાત્માને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિની ઇચ્છાનું કારણ આત્માને આત્મચંદન કરનારું અજ્ઞાન છે. જે અજ્ઞાન કાર્યરૂપે કર્તૈભોક્તાના અભિમાનરૂપ છે. તે અજ્ઞાન અકર્તાઅભોક્તારૂપ અહત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી નિર્મ-સુધી નિવૃત્ત કર્યું નથી સાંસુધી કર્મના ફલમાં રાગદ્વેષાદિક સ્વાભાવિક દોષથી પ્રેરાયો છો, અને વિહિત-નિયિદનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તમાન છો, આ અજ્ઞાન રાગદ્વેષાદિક સ્વાભાવિક દોષ બલવાન હોવાથી મન, વાણી ને શરીરથી બહુધા અનિષ્ટના સાધનરૂપ અધર્મનામનાં કર્મો કરે છે. તે અધર્મથી તેની સ્વાવરોધનિર્ણયત અધોગતિ થાય છે. કદાચિત્ શાસ્ત્રીયસંસ્કારના બલવાનપણાથી મન આદિકથી બહુધા ઇષ્ટના સાધનરૂપ ધર્મ-નામનાં કર્મો કરે છે, તે ધર્મ ઉપાસનાસદિત ને દેવલ એવા બેદથી જે પ્રકારનો છે. તેમાં ઇષ્ટારૂપ દેવલ ધર્મનું પિતૃલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ છે, અને ઉપાસનાસદિત ધર્મનું દેવલોકથી માંડીને અહમોકપર્યંતની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ છે. ધર્મધર્મની સમતા થયે મનુષ્યભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સર્વ સંસાર અરિદાહરિપત છે. તે સંસારથી વિરક્ત થયેલા પુરુષની અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાટે તે અવિદ્યાથી વિપરીત અહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપ અર્થવાળા આ ઉપનિષદનો આરંભ થાય છે. આ ઉપનિષદના આરંભમાં અશ્વમેધયજ્ઞરૂપ કર્મના સંબંધવાળા ઉપાસના કહી છે, તેનું આ પ્રયોજન છે:—જે આહારાદિકને અશ્વમેધમાં અધિકાર નથી, ને તેના ફલની ઇચ્છા છે તેઓને આ અશ્વમેધના જ્ઞાનરૂપ ઉપાસનાથી તેના ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. અશ્વમેધથી અહલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે અશ્વમેધ સર્વ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે અશ્વમેધનું આ ઉપનિષદના આરંભમાં જે કથન છે તે સર્વ કર્મોનું સંસાર-રૂપ ફલવાનપણું દેખાડવામાટે છે. આ અધ્યાયના અશ્વમેધનામના પ્રથમબ્રાહ્મણમાં અશ્વમેધમાં અશ્વનામના અંગની પ્રધાનતા હોવાથી અશ્વને વિષય કરનારી ઉપાસના કહેવાશે તે યજ્ઞ અશ્વના નામવડે અંગિત હોવાથી, તથા અશ્વ પ્રભવતિદેવતાવાળો હોવાથી, અશ્વમેધયજ્ઞમાં અશ્વનામના અંગની પ્રધાનતા છે, આ આહારથી પહેલી કહિશો આ છે:—

ૐ । ઉપા વા અશ્વસ્ય મેઘ્યસ્ય શિરઃ । સૂર્યશ્ચસુર્વાતઃ પ્રાણો વ્યાત્તમર્મિર્વૈશ્વાનરઃ ।
સંવત્સર આત્માઽશ્વસ્ય મેઘ્યસ્ય । ઘૌઃ પૃથ્વમન્તરિસપ્તદુરં પૃથિવી પાજસ્યં દિશઃ પાર્શ્વે
અવાન્તરદિશઃ પર્શ્વઃ કૃત્તવોઽજ્ઞાનિ માસાશ્ચાર્ધમાસાશ્ચ પર્વાણ્યહોરાત્રાણિ મતિષ્ઠા નસત્રાણ્યસીનિ
નમો માંસાનિ । ઋત્વ્યયઃ સિકતાઃ સિન્ધવો ગુદા યકુચ્ચ લોમાનશ્ચ પર્વતા ઔષધયશ્ચ
વનસ્પતપશ્ચ લોમાન્યુચ્ચનૂર્વાર્ધો નિમ્લોચ્ચઙ્ગનાર્ધો યદ્વિજૃમ્મતે તદ્વિદ્યોતતે યદ્વિદ્યુતે
તત્સ્તનયતિ યમેહતિ તદ્દર્પતિ વાગેવાસ્ય વાક્ ॥ ૧ ॥

શીખાર્થ:—ૐ પ્રસિદ્ધ આહારમુર્ત્યુ પદ્યસંગ્રહી અશ્વનું શિર [છે, અનેના પ્રધાનપણાના સામાન્યથી. કર્મનું અંગ જે પશુ તે સંસ્કાર કરવાયોગ્ય છે તેથી પશુના શિર આદિક અવ-

યવોમાં કાલ આદિકની ભાવનાઓ કરાય છે, અને પ્રજાપતિની ભાવના કરવાથી અર્ધને પ્રાણપત્યપણું થશે.] સૂર્ય [આ અર્ધનું] નેત્ર [છે, આદ્યસુદૃઢપટ્ટી સૂર્યનો ઉદય હોવાથી, ને નેત્ર શિરની પછી હોવાથી] વાયુ [આનો] પ્રાણ [છે, ચલનપણાની સમાનતાથી.] વૈદ્યનર અગ્નિ [આ અર્ધનું] ફાંટું [સુખ છે, સુખ અગ્નિદેવતાવાળું હોવાથી] વર્ષ [આ] યજ્ઞસંબંધી અર્ધનો આત્મા (શરીરનો મધ્યભાગ) [છે, વર્ષ માસાદિનો આત્મા છે, ને શરીરનો મધ્યભાગ હાથ આદિનો આત્મા છે તેથી વર્ષને યજ્ઞસંબંધી અર્ધનો આત્મા કહેલ છે.] સ્વર્ગ [આ અર્ધનું] પૃથ્વિ [છે, ઉર્ધ્વપણાની સમાનતાથી.] આકાશ [આ અર્ધનું] ઉદર [છે, અવકાશયુક્તપણાની સમાનતાથી] પૃથિવી [આ અર્ધની] ખરી [છે, આધારપણાદિના સામાન્યથી. પૂર્વાદિક ચાર] દિશાઓ [આ અર્ધનાં બે] પદખાં [છે, પદખાંઓની સાથે દિશાઓનો સંબંધ હોવાથી. આગ્નય આદિક] અગ્નિ દિશાઓ [આ અર્ધનાં] પદખાંનાં હાકાં [છે, દિશા અને પદખાંના સંબંધના સમાનપણાથી] નંતુઓ [આ અર્ધના અવયવો] છે, સંતત્સર અને શરીરના અંગપણાના સામાન્યથી] માસો અને પક્ષો [આ અર્ધના શરીરના] સંધિઓ [છે, સંવત્સર અને શરીરના સંધિના સમાનપણાથી.] અહોરાત્રો [આ અર્ધના] પગો [છે, આવડે મંત્રસર ને અર્ધ સ્થિત રહે છે, તે સ્થિતપણાના સામાન્યથી.] નક્ષત્રો [આ અર્ધનાં] હાકાં [છે, શુક્લપણાના સામાન્યથી] આકાશવિષે [સ્થિત મેધો] માંસો [છે, બંનેના જલસેચકપણાના ને રુધિરસેચકપણાના સામાન્યથી. પૃથિવીની બે] વેણુ [છે તે આ અર્ધનું ઉદરમાં રહેલું] અર્ધ પાકેલું ભક્ષણુ [છે, પૃથ્વિ ધરેલા અવયવપણાના સામાન્યથી.] નદીઓ [આ અર્ધની] નાદીઓ [છે, વહનયુક્તપણા ને બહુપણાના સામાન્યથી] પર્યંતો [આ અર્ધનાં] યજ્ઞ (હૃદયની નીચે જમણીભણી રહેલો માંસપિંડ) અને કલોમ (હૃદયની નીચે ડાબીભણી રહેલો માંસપિંડ) [છે, કદિનપણા ને ઉચ્ચાપણાની સમાનતાથી. ડાંગર આદિ] ઔષધિઓ [આ અર્ધનાં] રોષો [છે, લઘુપણાની સમાનતાથી. વડ આદિ] વનસ્પતિઓ [આ અર્ધના કંશે છે, મહત્ત્વપણાના સામાન્યથી. મધ્યાહ્નપર્યંત] ઉપર જનારો [સૂર્ય આ અર્ધની નાભિનો] ઉર્ધ્વભાગ [છે, પૂર્વપણાના સામાન્યથી. મધ્યાહ્નથી અસ્ત પામનારો [સૂર્ય આ અર્ધની નાભિનો] અધોભાગ [છે, અપરપણાના સામાન્યથી.] જે વીજળી થાય છે તે [આ અર્ધ] બગાડું ખાય છે [મેધ અને સુખના વિદારકપણાના સામાન્યથી.] જે મેધ ગાળે છે તે [આ અર્ધ શરીર] કંપાવે છે, [ગર્જના ને શબ્દના સમાનપણાથી.] જે [મેધ] વર્ષે છે તે [આ અર્ધ] મૂતરે છે, [ભૂમિસેચનપણાની સમાનતાથી હજીહજીવારૂપ] શબ્દજ [આ અર્ધની] વાણી [છે. અહીં કલ્પના નથી તેથી તેમાં સાદૃશ્ય કહ્યું નથી.] ૧

એવી રીતે અર્ધનાં અંગોમાં કાલ આદિકની ભાવનાઓ કરીને અર્ધનું પ્રજાપતિરૂપ કહ્યું. દરે અર્ધના વધની પૂર્વે અને પછી જે બે ગ્રહ (હવન કરવાયોગ્ય દ્રવ્યના આધારરૂપ પાત્ર) સ્થાપન કરાય છે તેમને નિયમ કરનારી ઉપાસના તથા અર્ધની રત્નિ કહેવાય છે.—

અદ્યર્ચ્ય અર્ધ પુરસ્તાન્મહિમાન્વજાયત તસ્ય પૂર્વે સમુદ્રે યોની રાત્રિરેતં પશ્યાન્મહિમાન્વજાયત તસ્યાપરે સમુદ્રે યોનિરેતૌ વા અર્ધ મહિમાનાવખિતઃ સંવભૂવદુઃ । કયો ભૂત્વા દેવાનવદ્વાજી ગન્તર્વાનર્વાઽમુરારાનર્ષો મનુષ્યાન્સમુદ્રે વાસ્ય વન્ધુઃ સમુદ્રો યોનિઃ ॥ ૨ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममन्त्राखण्डम् ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—[અથના વધની] પૂર્વે અથને ઉદ્દેશીને-મહિમા[નામનું સોનાનું પાત્ર] પ્રવૃત્ત થયું [તે] પ્રસિદ્ધ દિવસ [છે, પ્રકાશના સમાનપણાથી.] તે[પાત્ર]ને રાખવાનું સ્થાન પૂર્વ સમુદ્ર [છે પૂર્વપણાના સામાન્યથી. અથના વધની] પછી આ[અથ]ને ઉદ્દેશીને [બે આ] મહિમા[નામનું રૂપાનું પાત્ર] પ્રવૃત્ત થયું [તે] રાત્રિ [છે, કનિષ્ઠપણાના સામાન્યથી.] તે[પાત્ર]ને રાખવાનું સ્થાન પશ્ચિમ સમુદ્ર [છે, અપરપણાના સામાન્યથી મધ્યપણાનું હોવાથી તે પાત્રનું મહિમા એવું નામ હોવાય છે] પ્રસિદ્ધ આ [બે] મહિમા[નામનાં પાત્રો] અથની સર્વલક્ષીથી (આગળપાછળથી) પ્રવૃત્ત થયાં [એવી રીતે અથની સ્તુતિમાટે પાત્રની ઉપાસના કહીને હવે અથની સ્તુતિ કહે છે:-] હવે થઈને દેવોને વહન કરતો હવો, વાછ [થઈને] ગંધર્વોને [વહન કરતો હવો,] અર્વા [થઈને] અમુરોને [વહન કરતો હવો, ને] અથ [થઈને] મનુષ્યોને [વહન કરતો હવો. હવે, વાછ અર્વા ને અથ એ ઘાડાની જાતિઓ જાણવી.] પરમાત્માજ આના બંધુ (સ્થિતિના હેતુ) [છે, અને] પરમાત્મા[જ આની ઉત્પત્તિના] હેતુ [છે. એવી રીતે આ અથ શુદ્ધઉત્પત્તિવાળો, શુદ્ધ સ્થિતિવાળો ને શુદ્ધલયવાળો છે] ૨ એ પ્રમાણે પહેલા અધ્યાયના અથનામના પહેલા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧. ૧

હવે અથમેધમાં ઉપયોગી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે:-

નૈવેહ કિચ્ચનાગ્ર આસીન્મૃત્યુનૈવેદમાદૃતમાસીદશનાયવાઽશનાયા હિ મૃત્યુસ્તન્મનોઽ-
કુરતાઽઽસ્મન્વી સ્યામિતિ । સોઽર્ચન્નચરત્તસ્યાર્ચત આપોઽજ્ઞાયન્તાર્ચતે વૈ મે કમમૃદિતિ
તદેવાર્કસ્યાર્કત્વં કૃ હ વા અસ્મે ભવતિ ય એવમેતદર્કસ્યાર્કત્વં વેદ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—આ[સંસારમંડલ]માં [મન આદિકની ઉત્પત્તિથી] પૂર્વે કાંઈ પણ [નામ-રૂપવડે વિભાગ પામેલું] નહોતુંજ. ક્ષુદ્રારૂપ મૃત્યુવડેજ (હિરણ્યગર્ભવડેજ) આ [નામરૂપવડે વિભાગ પામેલું જગત્ પિંડઅવસ્થાવાળી મૃત્તિકાવડે ઘટાદિકની પેઠે] આચ્છાદિત હતું. ક્ષુદ્રા [બુદ્ધિરૂપ આત્માનો] ધર્મ છે તેથી આ બુદ્ધિરૂપ અવસ્થાવાળો હિરણ્યગર્ભ [જ મૃત્યુ] છે. હું આ અંતઃકરણવડે અંતઃકરણવાળો થઉં એમ [વિચારી તે હિરણ્યગર્ભ] તે અંતઃકરણને રચતા હવા. તે [હિરણ્યગર્ભ] હું સૃષ્ટિ રચનામાં સમર્થ છું એવા વિચારરૂપ] પૂજન કરતા હવા, તેમના [પૂર્વેકા વિચારરૂપ] પૂજનથી [આકાશાદિ અન્ય ત્રણ ભૂતોસહિત] જલ ઉપજ્યું. પૂજન કરનાર [જે હું તે] મારે માટે પ્રસિદ્ધ જલ ઉપજ્યું એમ [તે હિરણ્યગર્ભ] માનતા હવા. અર્ચન કરનાર હિરણ્યગર્ભનું નામ અર્ક છે, તેની સાથેના સંબંધથી અગ્નિનું અર્ક એવું ગૌણ નામ છે, તેજ અર્કનું (અથમેધયજ્ઞમાં ઉપયોગી અગ્નિનું) અર્કપણું [છે.] જે એવી રીતે આ અર્કના અર્કપણને જાણે છે આને મારે સુખજ થાય છે. ૧

હવે જલથી પૃથ્વીદ્વારા અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહે છે:-

આપો વા અર્કસ્તયપાશ્ચર આસીત્તત્સમહન્યત । સાં પૃથિવ્યભવત્તસ્યામથામ્પત્તસ્ય
‘શ્રાન્તસ્ય તપ્તસ્ય તેજોરસો નિરવર્તતાભિઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[પૂર્વેકા] જલ [તેમાં અગ્નિ હોવાથી] પ્રસિદ્ધ અર્ક [છે,] તે [જલ]માં જે જલની તર હતી તે [તેજવડે બહાર અને અંતર પાકીને] એકત્ર થઈ, તે [આ] પૃથિવી

પદ તેમાં (તે પૃથિવીને ઉત્પન્ન કરવાથી) [હિરણ્યગર્ભ] અમયુક્ત થયા તે અમ પામેલા ને] બેઠયુક્ત થયેલા [હિરણ્યગર્ભનાં શરીરથી] તેજરૂપ સાર [જે] અગ્નિ (વિરાટ) તે] ઉત્પન્ન થયા ૨

હવે ધ્યાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિરાટના વિભાગના બેઠ કહે છે —

સ ત્રેયાઽઽસ્માનં વ્યકુલ્તાઽઽદિત્યં તૃતીયં વાયું તૃતીયઃ સ એષ માળજ્વેરા વિહિતઃ ।
 તસ્ય પ્રાચી દિવિશરોઽસૌં ચાસૌં ચેર્મૌં । અથાસ્યં મતીચી દિક્ષુષ્છમસૌં ચાસૌં ચ
 ત્વચ્ચયૌ દક્ષિણા ચોદીચી ચ પાર્શ્વે યૌઃ પૃથ્વમન્તરિત્તપુદરમિયમુરઃ સ ઘ્વોઽષ્ણુ મતિષ્ઠિતા
 યત ક્ષવૈતિ તદેવ મતિનિષ્ણ્યેવં વિદ્વાન્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [હિરણ્યગર્ભ વિરાટના નાશ નહિ કરીને] પાતાને ત્રણ પ્રકારે [વિભાગ] કરતા હતા [અગ્નિ અને વાયુની અપેક્ષાથી] આદિત્યને ત્રીજા [કરતા હતા, અને અગ્નિ તથા આદિત્યની અપેક્ષાથી] વાયુને ત્રીજા [કરતા હતા, તેમજ વાયુ અને આદિત્યની અપેક્ષાએ અગ્નિને ત્રીજા કરતા હતા] તે આ [હિરણ્યગર્ભરૂપ] પ્રાણ [પૂર્વોક્તરીતે] ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામ્યા પૂર્વદિશા તે [વિરાટરૂપ અગ્નિ] તું શિર [છે, શ્રેષ્ઠપણના સામાન્યથી] આ [ઐશાન] અને આ [આગેય એ બે ખૂણા બે] હાથ [છે, પડખાં ને દિશાના સંબંધના સામાન્યથી] હવે પશ્ચિમદિશા આ [અગ્નિ] ને પાછળના ભાગ [છે, કનિષ્ઠપણના સામાન્યથી] આ [વાયવ્ય] અને આ [નૈર્ઋત્ય] સાથળ છે, [પાછળના ખૂણાપણના સામાન્યથી] દક્ષિણ અને ઉત્તર [બે] પડખાં [છે બંને દિશાના સંબંધના સામાન્યથી] સ્વર્ગે પૃથ [છે, ને] અંતરિક્ષ ઉદર [છે, ઊર્ધ્વપણાની ને અવકાશયુક્તપણાની સમાનતાથી] આ [પૃથિવી] ઉર [છે, અધોભાગપણના સામાન્યથી.] તે આ [અગ્નિ] જલમાં સ્થિત [છે] એવી રીતે (જલમાં અગ્નિના સ્થિતપણાને) જાણનાર જ્યાં ક્યાંઈ જાય છે ત્યાંજ સ્થિતિ પામે છે ૩

સોઽક્રામયત દ્વિતીયો મ આત્મા જાયેતેતિ સ મનસા વાચં મિથુનઃ સમભવદશનાય
 મૃત્યુસ્તપ્ત્રેવ આસીત્સ સંવત્સરોઽભવત્ । ન હ પુરા તતઃ સંવત્સર આસ તમેતાવન્તં
 કાલમવિભર્વાવાન્સંવત્સરસ્તમેતાવનઃ કાલસ્ય પરસ્તાદ્મજત । તં જાતમવિભ્યાદાત્સ
 માળકરોત્સેવ વાગમવત્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [હિરણ્યગર્ભ મારું બીજું (સ્થૂલ) શરીર ઉપજે એમ ઈચ્છા કરતા હતા, તે [હિરણ્યગર્ભ] મનષ્યે વાણીરૂપ દ્વંદ્વને સારી રીતે ઉપજવતા હતા (વેદાન્ત મૃદ્ધિ-ક્રમના મનષ્યે વિચાર કરતા હતા) [તે વિચાર કરનાર] ક્ષુધા [ધર્મવાળી પ્રાણની અવસ્થારૂપ] હિરણ્યગર્ભ [હતા] તેમાં (મનુષ્યના વાણીમાં) જે [પ્રજાપતિની ઉત્પત્તિમાં કારણ જન્માં-તરફત ચિંતનકર્મરૂપ] બીજ હતું, [તે બીજમાં જલમા અંડરૂપે પ્રવેશ કરી ગર્ભરૂપ થઇ] તે સંવત્સર (વર્ષતું નિર્માણ કરનાર આદિત્ય) થયા તે [આદિત્ય] થી પૂર્વે પ્રસિદ્ધ સંવત્સર [રૂપ કાવ] નહોતો જેટલો સંવત્સર [છે] આદલા કાલપર્યંત તે [આદિત્ય] ને [હિરણ્યગર્ભ] કારણ કરતા હતા તે [આદિત્ય] ને આદલા કાલની પત્રી સૂજતા હતા ઉત્પન્ન થયેલા તેને [ભક્ષણ કરવામાં હિરણ્યગર્ભ શુભ] ફાડતા હતા તે [આદિત્યરૂપ વિરાટ સ્વાભાવિક અવિધાયુક્ત ને ભય પામેલ હોઈ] ભાણ [એરી રીતના શબ્દ] કરતા હતા તેજ [શબ્દરૂપ] વાણી થઈ

હવે ઋગ્વેદાદિત્રી સૃષ્ટિ કહેવાને બુદ્ધિ કહે છે:—

સ એસત યદિ વા ઇમમમિમંસ્યે- કર્નીયોઽન્નં* કરિષ્ય ઇતિ સ તથા વાવા
તેનાડડમનેદ- સર્વમસૃજત યદિદં કિંચેવોં યજૂષિ સામાનિ ચ્છન્દાસિ યજ્ઞાનમજાઃ પશુ ।
સ યદેવાસૃજત તત્તદત્તુમધ્રિયત સર્વં વા અતીતિ તદદિતેરદિતિત્વ- સર્વસ્યૈતસ્યાત્તા ભવતિ
સર્વમસ્પાન્નં ભવતિ ય એવમેતદદિતેરદિતિત્વં વેદ ॥ ૫ ॥

શીખાર્થ:— [એવી રીતે લયયુક્ત તથા પાકાર કરનાર વિરાટને જોઇને] તે [હિરણ્ય-
ગર્ભ] વિચાર કરવા લાગ્યા [કે:-] જો [હું] પ્રસિદ્ધ આને મારીશ [તો તેના દ્વારા અધિક
અન્ન ઉત્પન્ન થવાનું છે તે નહિ થતાં હું] અત્પ અન્ન કરીશ એમ [વિચારી તેના હૃદયની
નિષ્પત્ત થયા. પછી અન્નની બહુલતારૂપ પ્રયોજનનો વિચાર કરી] તે તે [વેદરૂપ] વાણીવડે
[ને] તે મનવડે જે કાંઈ આ [જગત છે] આ સર્વને સૃજતા હવા ઋચાઓને, યજુષાઓને,
સામોને, [ગાયત્રી આદિ] હોમોને, યજ્ઞોને, અન્નઓને [ને] પશુઓ ને [પ્રકટ કરતા હવા]
તે જેને જેને સૃજતા હવા તેને તેને લક્ષણ કરવાને અહણ કરતા હવા. જેથી [તે] સર્વ
લક્ષણ કરે છે તેથી [હિરણ્યગર્ભરૂપ] અદિતિત્વ અદિતિપણું પ્રસિદ્ધ [છે.] જે એવી રીતે
અદિતિના આ અદિતિપણુને ઉપાસે છે [તે સર્વાત્મસાવરડે] આ સર્વનો લક્ષણકર્તા થાય છે.
[અન્ને] સર્વ આત્મ અન્ન થાય છે. ૫

હવે અશ્વ ને અશ્વમેધના કથનખાટે આ કહેવાય છે:—

સોઽકામયત ભૂયસા યજ્ઞેન ભૂયો યજેયેતિ । સોઽશ્રામ્યત્સ તપોઽવપ્યત તસ્ય
શ્રાન્તસ્ય તપ્તસ્ય યજ્ઞો વીર્યમુદકામત્ । માણા વૈ યજ્ઞો વીર્યં તત્પ્રાણેપૂજાન્તેષુ શરીરે
શ્વયિતુમધ્રિયત તસ્ય શરીર એવ મન આસીત્ ॥ ૬ ॥

શીખાર્થ:— [અધિકકક્ષિણાવાળા અશ્વમેધરૂપ] મહાન્ યજ્ઞવડે પુનઃ યજ્ઞન કરે
એમ તે [હિરણ્યગર્ભ] ઈચ્છા કરતા હવા. [તે ઇચ્છાવડે] તે અમને પ્રાપ્ત થયા, [તેથી]
તે જેલ પામ્યા. તે અમ પામેલાના [ને] જેલ પામેલાના [શરીરથી] યજ્ઞ [ને] વીર્ય
નીકળ્યાં [અધુરાદિક] ઇદ્રિયાજ યજ્ઞ [છે, ને તે ઇદ્રિયાજ] વીર્ય [છે, કેમકે ઇદ્રિયાના
સદલાવથી યજ્ઞની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, ને ઇદ્રિયાજ શરીરમાં બલ ગણાય છે.] તે [યજ્ઞ ને
બલરૂપ] ઇદ્રિયા નીકળે [સતે હિરણ્યગર્ભરૂપ] શરીર સોજવા લાગ્યું, [ને અપવિત્ર થઈ
તોપણ] તેમનું મન [તે] શરીરમાંજ હતું. ૬

સોઽકામયત મેઘ્યં મ ઇદ- સ્યાદાત્મન્યયનેન સ્વામિતિ । તત્તોઽશ્વઃ સમભવદશ્વતન્મેધ્યમ-
શ્રુદિતિ તદેવાશ્વમેધસ્યાશ્વમેધત્વમ્ । એવ હ વા અશ્વમેધં વેદ ય એનમેધં વેદ । તમનન્ન-
ધ્યેવામન્યત । ત- સંવત્સરસ્ય પરસ્તાદાત્મન આલભત । પશુદેવતાભ્યઃ પ્રત્યોદત્ ।
તસ્માત્સર્વદેવત્યં પ્રોક્તિતં પ્રાજાપત્યમાલમન્ત એવ હ વા અશ્વમેધો ય એવ તપતિ તસ્ય
સંવત્સર આત્માડ્યમગ્નિરક્તસ્યેમે લોકા આત્માનસ્તાવેતાવર્કાશ્વમેધો । સા પુનરેકૈવ દેવતા
ભવતિ મૃત્યુરેવાપ પુનર્મૃત્યું જયતિ નૈન મૃત્યુરાપ્રોતિ મૃત્યુરસ્યાડડત્મા ભવત્યેતાસાં દેવતાનામેકો
ભવતિ ॥ ૭ ॥ ઇતિ પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમગ્નિબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—‘મારું આ [શરીર] પવિત્ર (યજ્ઞને યોગ્ય) થાય, આ [શરીર] વડે [હું] શરીરવાળો થઉં’ એમ તે ઈચ્છા કરતા હતા. [એમ ઇચ્છીને તે તેમાં પ્રવેશ કરતા હતા.] જેથી [મારા વિશાગથી તે શરીર] અત્યંત (સોજી ગયું) તેથી અત્યંત થયો. [જેથી મારા પ્રવેશથી] તે [શરીર] પવિત્ર થયું તેથીજ અત્યંતેષાં યજ્ઞ જીવ અત્યંતેષપણું [છ, - અત્યંતેષનામને લાભ છે] જે આ [અત્યંતેષ]ને એવી રીતે જાણે છે [તે] આ પ્રસિદ્ધ અત્યંતેષને ઉપાસે છે. [અન્ય નહિ હિરણ્યગર્ભે અત્યંતેષયજ્ઞની ઈચ્છા કરી પોતાના શરીરને યજ્ઞસંમંત્રી પશુ કહાપી] તે [અત્યંત]ને બંધન નહિ કરીનેજ [ગોકળી રાશવાળો] ચિતવતા હતા તેને વધેની પછી પોતાને માટે વધ કરતા હતા. [અન્ય] પશુઓને દેવોને માટે આપતા હતા [જેથી હિરણ્યગર્ભે એમ કહ્યું] તેથી [વર્તમાનકાલમાં પણ યજ્ઞ કરનારાઓ] સર્વ દેવતાવાળા [ને વેદમંત્રોવડે] સંસ્કારયુક્ત કરેલા પ્રજાપતિસંબંધી [પશુ]ને વધ કરે છે. [એવી રીતે] આ પ્રસિદ્ધ અત્યંતેષ [છ] જે આ [સૂર્ય પોતાના તેજવડે જગતને] પ્રકાશે છે તેનું (યજ્ઞના ફક્ત સૂર્યનું) વર્ષ શરોર [છ. જે] આ [પૃથિવીસાકમાં સ્થિત યજ્ઞના સાધનરૂપ] અગ્નિ [છ તે પણ] સૂર્ય [છ] તે [અગ્નિરૂપ સૂર્ય]ના આ [ભૂરાદિ] લોકો શરીરના અવયવો [છ] તે આ [યજ્ઞના સાધનરૂપ] અગ્નિ ને [યજ્ઞના ફક્ત સૂર્યરૂપ] અત્યંતેષ પણ પુનઃ તે એકજ દેવતારૂપ થાય છે. [જે હિરણ્યગર્ભે ક્રિયા, સાધન ને ફક્તના લોકોમાંટે ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામ્યા હતા તે ક્રિયાની સમાપ્તિના ઉત્તરકાલમાં યજ્ઞના ફક્તરૂપ એક]. હિરણ્યગર્ભજ [થાય છે. જે હું હિરણ્યગર્ભરૂપ છું એમ જાણે છે તે] પુનઃ મરણનો પરાલભ્ય કરે છે આને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતું નથી, મૃત્યુ આનો આત્મા થાય છે. [ફક્તરૂપ થયો છો.] આ [અગ્નિ આદિ] દેવોને અભિજ્ઞ થાય છે (સર્વના આત્મરૂપ પ્રજાપતિ થાય છે.) હું એ પ્રમાણે પહેલા અધ્યાયના અગ્નિનામના બીજા આઠજીની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ.

૧. ૨

એવી રીતે અત્યંતેષઆઠજી તથા અગ્નિઆઠજીવડે સમુચિત વા કેવલ ઉપાસનાકર્મનું હિરણ્યગર્ભના ભાવની પ્રાપ્તિ પરમ ફલ કહ્યું. હવે તે ઉપાસના અને કર્મનો જેમાંથી ઉદ્ભવ છે તે ઉદ્ભાવરૂપ ઉપાસ્ય પ્રાણના સ્વરૂપના નિર્ણયમાટે આ ઉદ્ગીયઆઠજીનો આરંભ થાય છે. પ્રાણોપાસનાનું અર્નાતર ફલ પાપરૂપ મૃત્યુનું અનિવશ્ય છે તેથી પ્રાણોપામના, ઉપામના ને કર્મની ઉપત્તિમાં પ્રતિબંધરૂપ રાગાદિના વિનાશરૂપ હેતુવાળી છે પાપરૂપ મૃત્યુ કોણ? ક્યાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે? ને ક્યા ઉપાસવડે વા કેવી રીતે તેનું અતિક્રમણ થાય છે? એ સર્વનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેની આખ્યાયિમાંદ્વારા શ્રુતિભગવતી કરે છે.—

દ્વાયા હ પ્રાજાપત્યા દેવાશામુરાશ્ચ । તતઃ કાનીયસા એવ દેવા ડ્યાયસા અમુરાસ્ત
એણુ લોકેશ્વર્યર્ષન્ત તે હ દેવા ઝરુર્જન્તામુરાન્વજ્ઞ હરીયેનાત્વયામેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—એ [પ્રકારનાં] પ્રસિદ્ધ [યજ્ઞમાનરૂપે] પ્રજાપતિનાં સંતાનો [છ,] દેવો અને અમુરો [શાસ્ત્રીય ધ્યાન ને કર્મની વાસનાવાળી વાગાદિ ઈદ્રિયોની સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ દેવો છે; ને પ્રયશ્ચરુમાનથી ઉપજેલાં, લૌકિકપ્રયોજનવાળાં તથા શાસ્ત્રની અપેક્ષા-વિનાનાં ધ્યાન ને કર્મની વાસનાવાળી વાગાદિ ઈદ્રિયોની તામસી વૃત્તિઓ દેવોથી ભિન્ન હોવાથી અમુરો છે, જેથી વાગાદિની આમુરી વૃત્તિઓ પુણ્ય છે, ને શાસ્ત્રીયવૃત્તિનું અર્થત યત્નસાધ્યપણું છે] તેથી [ઉપર કહેલા] દેવો અલ્પજ [છ, ને શાસ્ત્રના આશ્રયવિનાની સ્વાભાવિક વૃત્તિનું બહુપણું હોવાથી] અમુરો અહુતર [છ.] તે [દેવો અને અમુરો]

આ [પ્રાણીઓનાં] શરીરોમાં [શમાદિ અને કામાદિ વૃત્તિઓના ઉદ્ભવઅભિભવ ને અભિભવઉદ્ભવરૂપ] સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા. તે પ્રસિદ્ધ દેવો [અશુરોથી પરાભવ પામ્યા છતાં પરસ્પર] કહેવા લાગ્યા:—“ [જે તમારી] અનુમતિ હોય [તો હવે આ ન્યોતિષ્ટોમનામના] યજ્ઞમાં ઉદ્ગીથ [કર્મ] કરનાર પ્રાણના સ્વરૂપના આશ્રય [વડે] આપણે અશુરોને જીતીને [પોતાના દેવભાવને] પ્રાપ્ત થઈએ.” ઇતિ (ઉદ્ગીથકર્મ કરનારના સ્વરૂપનો આશ્રય ચિંતન ને કર્મવડે થાય છે, તેમાં મંત્રજપ એ કર્મ છે, અને અશુદ્ધ વાગાદિના નિષેધવડે વિશુદ્ધ પ્રાણની ઉપાસના તે ચિંતન છે.] ૧

હવે ઉપાસના સ્વરૂપના નિર્ણયમટે પરીક્ષાનો પ્રશ્ન દેખાડે છે:—

તે હ વાચમૃતુસ્ત્વં ન હ્રાયાયેતિ તયેતિ તેમ્યો વાશુદગાયત્ । યો વાચિ મોગસ્ત્વં દેવેમ્ય આગાયદ્ધત્કલ્યાણં વદતિ તદાત્મને । તે વિદુરનેન વૈ ન હ્રાત્રાઞ્ચાસ્ત્યેષ્યન્તીતિ તમભિદ્રુત્ય પાપ્મનાઽવિધ્યન્ત યઃ સ પાપ્મા યદેવેદમપતિરૂપં વદતિ સ એવ સ પાપ્મા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પ્રસિદ્ધ [દેવો] વાગુ દેવતા [ને] કહેવા લાગ્યા:—“ તું આપણે માટે ઉદ્ગાન (ઉદ્ગાતાતું કર્મ) કર.” એમ [કહે સને] “ તેમ [થાઓ]” એમ [કહીને] તેઓને માટે વાગુ [દેવતા] ઉદ્ગાન કરતી હતી. વાણીમાં [વચનવડે] વાગાદિ સમૂહને થનારું [જે સુખનિશેષ] છે તેને દેવોને માટે ગાન કરતી હતી, (ગાન કરીને પમાડતી હતી,) [અને] જે [વણેને] શોભન (યથાશાસ્ત્ર) બોલે છે તે (શુભ બોલવાતું સામર્થ્ય) મારે માટે [હો] એમ તે ગાન કરતી હતી. (તે પોતાને માટે સંપાદન કરતી હતી.) વણેના યથાધોભ્ય ઉચ્ચારણમાં વાગુદેવતાના અભિનિવેશરૂપ હિદ્દ જોઈ અશુરો પોતાના કામમાં ઉદ્ધમી થયા] તે [અશુરો] જાણતા હતા [કે:—] નિશ્ચય આ ઉદ્ગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉદ્ભવન કરશે એમ [જાણી] તેના પ્રતિ શીખ જઈને [તેને] પાપની [સાધે] જોડના હતા. [સાધકાવસ્થાવાળા] પ્રજાપતિની વાણીમાં] તે જે [પાપ જોડાણું] તે [આ] પાપ [અનુમાનવડે] જણાય છે] જેવડે [શુદ્ધ થઈ] સતી વર્તમાનમાં આ વાણી] આ અનુચિત (અસત્ય, ભયાનક ને મિથ્યાદિ) બોલે છે તેજ તે પાપ [છે જે એવી રીતે પ્રજાઓમાં અનુચિત બોલવાના હેતુપણાવડે અનુમાન કરેલું પાપ છે તેજ પાપ તે કારણભૂત પ્રજાપતિની વાણીમાં ગયું છે, ને ત્યાંથી આ કાર્યરૂપ પ્રજાઓમાં આવ્યું છે.] ૨

અથ હ પ્રાણમૃતુસ્ત્વં ન હ્રાયાયેતિ તયેતિ તેમ્યઃ પ્રાણ હ્રદગાયદઃ પ્રાણે મોગસ્ત્વં દેવેમ્ય આગાયદ્ધત્કલ્યાણં નિઘતિ તદાત્મને । તે વિદુરનેન વૈ ન હ્રાત્રાઞ્ચાસ્ત્યેષ્યન્તીતિ તમભિદ્રુત્ય પાપ્મનાઽવિધ્યન્ત યઃ સ પાપ્મા યદેવેદમપતિરૂપં નિઘતિ સ એવ સ પાપ્મા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ [તે દેવો] પ્રાણ [ના] દેવ [ને] કહેવા લાગ્યા:—“ તું આપણે માટે ઉદ્ગાન કર.” એમ [કહે સને] “ તેમ [થાઓ]” એમ [કહીને] તેઓને માટે પ્રાણ [ના] દેવ] ઉદ્ગાન કરતા હતા પ્રાણમાં [સુધવાવડે સમૂહને થનારું [જે સુખનિશેષ] છે તેને દેવોને માટે ગાન કરતા હતા, [અને] જે શુભ સુધ છે તે મારે માટે [હો] એમ તે ગાન કરતા હતા. સુગંધમાં પ્રાણના દેવતા અભિનિવેશરૂપ હિદ્દ જોઈ અશુરો પોતાના કામમાં

ઉઘમી થયા.] તે [અસુરો] જાણતા હતા [કે -] નિશ્ચય આ ઉદ્ગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉલ્લંઘન કરશે એમ [જાણી] તેના પ્રતિ શીઘ્ર જઈને [તેને] પાપની [સાથે] જોડતા હતા. [સાધકાવસ્થાવાળા પ્રજાપતિના દ્રાણમાં] તે જે [પાપ જોડાયું] તે [આ] પાપ [અનુમાનવડે જણાય છે] જેવડે [યુક્ત થયું સતું આ દ્રાણ] આ અનુચિતને સુધે છે તેજ તે પાપ [છે] ૩

અથ હ ચક્ષુરુચુસ્ત્વં ન હદ્ગાયેતિ તથેતિ તેભ્યશ્ચક્ષુરુદગાયત્ । યશ્ચાપિ મોગસ્તં દેવેભ્ય આગાયત્કલ્પાણં પश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न હદ્ગાત્રાઽત્યેવ્યન્તીતિ તમમિદ્રુત્ય પાપ્મનાઽવિધ્યન્તસ યઃ સ પાપ્મા યદેવેદમપતિરુપં પश्यति સ एव स पाप्मा ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ [તે દેવો] નેત્ર [ના દેવ] ને કહેવા લાગ્યાઃ—“ તું આપણે માટે ઉદ્ગાન કર ” એમ [કહી સતે] “ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહીને] તેઓને માટે નેત્ર [ના દેવ] ઉદ્ગાન કરતા હતા. ચક્ષુમાં જે [જોવાવડે સમજીને થનારું] સુખવિશેષ [છે] તેને દેવોને માટે ગાન કરતા હતા [અને] જે શુભ જીએ છે તે મારે માટે [હો] એમ તે ગાન કરતા હતા. શુભરૂપમાં નેત્રના દેવની આસક્તિરૂપ છિદ્ર જોઈ અસુરો પોતાના કર્મમાં ઉઘમી થયા. તે [અસુરો] જાણતા હતા [કે -] નિશ્ચય આ ઉદ્ગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉલ્લંઘન કરશે એમ [જાણી] તેના પ્રતિ શીઘ્ર જઈને [તેને] પાપની [સાથે] જોડતા હતા. [સાધકાવસ્થાવાળા પ્રજાપતિના નેત્રમાં] તે જે [પાપ જોડાયું] તે [આ] પાપ [અનુમાનવડે જણાય છે.] જેવડે [યુક્ત થયું સતું આ નેત્ર] આ અનુચિતને જીએ છે તેજ તે પાપ [છે.] ૪

અથ હ શ્રોત્રમૃચુસ્ત્વં ન હદ્ગાયેતિ તથેતિ તેભ્યઃ શ્રોત્રમુદગાયતઃ શ્રોત્રે મોગસ્તં દેવેભ્ય આગાયત્કલ્પાણં જૃણોતિ તદાત્મને । ते विदुरनेन वै न હદ્ગાત્રાઽત્યેવ્યન્તીતિ તમમિદ્રુત્ય પાપ્મનાઽવિધ્યન્તસ યઃ સ પાપ્મા યદેવેદમપતિરુપં જૃણોતિ સ एव स पाप्मा ॥૫॥

શબ્દાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ [તે દેવો] શ્રોત્ર [ના દેવ] ને કહેવા લાગ્યાઃ—“ તું આપણે માટે ઉદ્ગાન કર ” એમ [કહી સતે] “ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહીને] તેઓને માટે શ્રોત્ર [ના દેવ] ઉદ્ગાન કરતા હતા. શ્રોત્રમાં [જે સાંભળવાવડે સંઘાતને થનારું] સુખવિશેષ [છે] તેને દેવોને માટે ગાન કરતા હતા, [અને શ્રોત્ર] જે શુભ સાંભળે છે તે મારે માટે [હો] એમ તે ગાન કરતા હતા. શુભના શ્રવણમાં શ્રોત્રના દેવની આસક્તિરૂપ છિદ્ર જોઈ અસુરો પોતાના કર્મમાં ઉઘમી થયા.] તે [અસુરો] જાણતા હતા [કે -] નિશ્ચય આ ઉદ્ગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉલ્લંઘન કરશે એમ [જાણી] તેના પ્રતિ શીઘ્ર જઈને [તેને] પાપની [સાથે] જોડતા હતા. [સાધકાવસ્થાવાળા પ્રજાપતિના શ્રોત્રમાં] તે જે [પાપ જોડાયું] તે [આ] પાપ [અનુમાનવડે જણાય છે.] જેવડે [યુક્ત થયું સતું આ શ્રોત્ર] આ અનુચિતને સાંભળે છે તેજ તે પાપ [છે.] ૫

અથ હ મન ઝક્ષુસ્ત્વં ન હદ્ગાયેતિ તથેતિ તેભ્યો મન હદગાયત્તો મનસિ મોગસ્તં દેવેભ્ય આગાયત્કલ્પાણં સદ્ગ્રહ્યપતિ તદાત્મને તે વિદુરનેન वै न હદ્ગાત્રાઽત્યેવ્યન્તીતિ

તમમિદ્રુત્ય પાપ્મનાઽવિધ્યન્ત્સ યઃ સ પાપ્મા યદેવેદમપ્રતિરૂપઃ સદ્વત્પવતિ સ एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरूपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

શાઉપનિષદોઃ—પછી પ્રસિદ્ધ [તે દેવો] મન [ના દેવ] ને કહેવા લાગ્યાઃ—“ તું આપણે માટે ઉદ્દગાન કર. ” એમ [કહે સતે] “ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહીને] તેઓને માટે મન [ના દેવ] ઉદ્દગાન કરતા હતા. મનમાં જે [સંકલ્પવડે સમૂહને થનારું] મુખવિશેષ [છે] તેને દેવોને માટે ગાન કરતા હતા, [અને મન] જે શુભસંકલ્પ કરે છે તે મારે માટે [હો] એમ તે ગાન કરતા હતા. શુભસંકલ્પમાં મનના અભિમાની દેવની આસક્તિરૂપ છિદ્ર જોઈ અસુરો પાતાના કામમાં ઉદ્યમી થયા.] તે [અસુરો] જાણતા હતા [કેઃ—] નિશ્ચય આ ઉદ્દગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉલ્લંઘન કરશે એમ [જાણી] તેના પ્રતિ શીઘ્ર જઈને [તેને] પાપની [સાથે] જોડતા હતા. [સાધકાવસ્થાવાળા પ્રજાપતિના મનમાં] તે જે [પાપ જોડાયું] તે [આ] પાપ [અનુમાનવડે જણાય છે.] જેવડે [યુક્ત થયું સતું આ મન] આ અનુચિત સંકલ્પ કરે છે તેજ તે પાપ [છે] એવી રીતે પ્રસિદ્ધ આ (નહિ કહેલા તથા આદિકના અભિમાની) દેવો પણ [પાતપાતાની ઇદ્રિયાસાથેની આસક્તિવડે] પાપથી સંબંધ પામતા હતા, [એટલે] એ પ્રમાણે (વાગાદિકના અભિમાની દેવોની પહે) આ [દેવો] પાપની [સાથે] જોડાતા હતા. ૬

આ વાગાદિકના અભિમાની દેવો મનુષ્યનાં અતિક્રમણમાં અસમર્થ છે એમ નિશ્ચય કરીને દેવો મુખ્યપ્રાણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા એમ કહે છેઃ—

‘અય’ હેમમાસન્યં માણમૂચુસ્ત્વં ન હદ્ગાયેતિ તથેતિ તેભ્ય एव प्राण उद्गायचे विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येग्यन्तीति तदमिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त यथाऽऽमानमृत्वा कोष्ठो विध्वंसैतैव हेव विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा भवत्पात्मना पराऽस्य द्विपन्त्रादव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

શાઉપનિષદોઃ—પછી પ્રસિદ્ધ [તે દેવો] આ મુખમાં રહેલા પ્રાણને કહેવા લાગ્યાઃ—“ તું અમારે માટે ઉદ્દગાન કર. ” એમ [કહે સતે] “ તેમ [થાઓ] ” એમ [કહી] તેઓને માટે આ પ્રાણ ઉદ્દગાન કરતો હતા. તે [અસુરો] જાણતા હતા [કેઃ—] નિશ્ચય આ ઉદ્દગાતાવડે [દેવો અમારો પરાભવ કરીને] અમારું ઉલ્લંઘન કરશે એમ [જાણી] તેઓ [તેના પ્રતિ શીઘ્ર જઈને] તેને [પાપની] સાથે] જોડવાને ઇચ્છતા હતા [સ્પર્શ કરતાં] નાનાપ્રકારે વિનાશ પામ્યા. [તેમાં] તે [પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છેઃ—] જેમ [પાપાણુને ભૂકો કરવામાટે ફેંકેલું] માટીનું ઢેંકું પાપાણુને પ્રાસ થઈને [પાતે] ભૂકો થઈ જાય તેમજ પ્રસિદ્ધ [તે અસુરો પણ] વિશેષ ખસાહીન થયા [હતા વિનાશ પામ્યા.] તેથી (અસુરોના વિનાશવડે દેવપણાના પ્રતિબંધરૂપ સ્વાભાવિક આસક્તિથી ઉપજેલા પાપોના વિચારથી) [મુખ્યપ્રાણના આશ્રયવડે વાગાદિક] દેવો [પાતપાતાના અગ્નિ આદિરૂપે] થતા હતા અસુરો પરાભવ પામ્યા, [યુન તેમનો જથ્થો નહિ.] જે એવી રીતે [પ્રાણને આત્મપણાવડે] ઉપાસે છે [તે] પ્રજાપતિરૂપે [થાય છે, ને] આતો [નિત્ય] દ્રેષ કરનાર [પાપરૂપ] શત્રુ પરાભવ પામે છે ૭

હેવ શુભવિશિષ્ટ પ્રાણોપાસના કહે છેઃ—

તે હોતુઃ ક જુ સોડમૂઘો ન હત્યમસકેત્યમાસ્યેન્તરિતિ સોડ્યાસ્ય આદ્વિસોડ્ઙ્ઙાનાં
હિ રસઃ ॥ ૮ ॥

શંખદાર્થઃ—[યુધ્યપ્રાણવડે જેમને દેવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવી પ્રજાપતિની] તે
[ઇંદ્રિયો પરસ્પર] કહેવા લાગી—“ તે ક્યાં છે ? જે અમને આવી રીતે [દેવભાવને] પ્રાપ્ત
કરતો હશે. ” એમ [વિચારીને] યુધમાં [જે આકાશ છે તેની] અંતર આ [છે] એમ
[નિશ્ચય કરતી હવી. જેથી વાગાદિએ તેને યુધમાં છે એમ જાણ્યા તેથી] તે [પ્રાણ]
અપ્યાસ્ય (યુધમાં રહેલો) [છે. વળી તે] આગિરસ [છે,] કેમકે [તે દાર્યકરણરૂપ] અંગેનો
સાર [છે. પ્રાણુવિના શરીર સૂકાય છે તેથી તેને સ્થૂલસૂક્ષ્મસમૂહમાં સારરૂપ કહેલો છે.] ૮

એ પ્રાણુની દૂર એ નામવડે ઉપાસના તથા તેથી થનારું ક્ષ કહે છે:—

૧ સા વા एषा देवता दुर्नाम दूरं तस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्मवति य एवं
वेद ॥ ૯ ॥

શંખદાર્થઃ—[જેને પામીને અમુકે વિનાશ પામ્યા] તે આ (વર્તમાન ઉપાસકના
શરીરમાં રહેલી) પ્રસિદ્ધ [પ્રાણ] દેવતા દુર્નામવાળી [છે,] કેમકે આ [પ્રાણુદેવતા] થી
મૃત્યુ (વિષયાસક્તિરૂપ પાપ) દૂર [થાય છે. એ દુર્નામથી પ્રાણુ વિશુદ્ધ છે.] જે એમ
(વિશુદ્ધિરૂપ શુશ્રુષ્ત) [પ્રાણને] ઉપાસે છે આનાથી નિશ્ચય [પાપરૂપ] મૃત્યુ દૂર થાય છે. ૯

વિષેયનઃ—શાસ્ત્ર અને આચાર્ય દેવાદિકર્તુ જેવું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેવા સ્વરૂપની ઉપ એટલે મનવડે
સમીપ જઇને આસન એટલે લૌકિકશક્તિના અંતરામથી રહિત ચિંતન તે ઉપાસન કહેવાય છે. ન્યાસથી તે
દેવતા આદિકના સ્વરૂપને પોતાનામાં અભિમાન રુકે લાંસુથી તે ઉપાસન કરવું જોઇએ. ૯

પ્રાણુપાસકથી પાપ દૂર થાય છે એમ ઉપર કહ્યું તેને હવે સ્પષ્ટ કરે છે.—

સા વા एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसं दिशामन्तस्तद्-
गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियावान्तमियाजेत्पाप्मानं मृत्युमन्व-
वायानीति ॥ ૧૦ ॥

શંખદાર્થઃ—તે આ પ્રસિદ્ધ [પ્રાણ] દેવતા આ [વાગાદિની અભિમાની] દેવતાઓના
પાપરૂપ મૃત્યુર્તુ (વિષયાસક્તિર્તુ) છેદન કરીને જ્યાં આ દિશાઓનો અંત (શાસ્ત્રીય જ્ઞાના-
દિવડે સંસ્કૃત જનોના નિવાસથી સિદ્ધ દેશ) [છે] ત્યાં [રહેનારા અનુધ્યમાં] ગમન કરતી
હવી. ત્યાં આ [વાગાદિના અભિમાની] નાં પાપોને વિવિધ અધમભાવે સ્થાપન કરતી હવી,
તેથી [તે અંત-પાપયુક્ત-] જનનો [દર્શનસંભાષણાદિવડે] સંસર્ગ ન કરે, [તથા તેવા
અનુધ્યના] નિવાસથાનપ્રતિ ન જાય [એ હું જઈ તો નિષેધના ઉદ્દાંઘનથી] પાપરૂપ મૃત્યુને
પ્રાપ્ત થઈ એવા [કાવચડે કોઈ શિષ્ટ ત્યાં ન જાય] ૧૦

પાપહાનિ ને દેવભાવ એમ બે પ્રકારનું ઉપાસનાનું ક્ષ છે, તેમાં પાપહાનિને ઉપદેશ કરતાં પ્રાસન્નિઃ
સાધારણ નિષેધ દેખાશે. હવે દેવભાવને જણાવે છે:—

સા વા एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यायैनां मृत्युमत्यवहद् ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—તે આ પ્રસિદ્ધ [બ્રાણુ દિવતા આ વાગાદિ] દેવોના પાપરૂપ મૃત્યુનું દાન કરીને પછી આ [વાગાદિ દેવો] ને મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરાવીને [પોતપોતાના અપરિચિદ્ધ અગ્નિ આદિકલાવને] પમાડતી હવી, ૧૧

સામાન્યરીતે કહેવા અર્થેને હવે વિશેષરીતે કહે છે:—

સ વૈ વાચમેવ પ્રથમામત્યવહત્સા યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરભવત્સોઽયમગ્નિઃ પરેણ મૃત્યુમતિક્રાન્તો દીપ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે પ્રસિદ્ધ [બ્રાણુ ઉદ્ગીથકર્મમાં અતિ ઉપકારક હોવાથી] મુખ્ય [એવી] વાણીનેજ [મૃત્યુનું] ઉલ્લંઘન કરાવીને [તેના મૂલસ્વરૂપને] પ્રાપ્ત કરતો હોવો, તે [વાણી] જ્યારે [પાપરૂપ] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને મુક્ત થઈ [ત્યારે પોતેજ] તે અગ્નિરૂપ થઈ, તે આ [પાપથી] દૂર થયેલો અગ્નિ પાપના [વિષાગ] પછી [સારી રીતે] પ્રકાશે છે, ૧૨

અથ પ્રાણમત્યવહત્સ યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સ વાયુરભવત્સોઽયં વાયુઃ પરેણ મૃત્યુમતિક્રાન્તઃ પવતે ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [તે બ્રાણુ] બ્રાણુને [મૃત્યુનું] ઉલ્લંઘન કરાવીને [તેના મૂલસ્વરૂપને] પ્રાપ્ત કરતો હોવો, તે [બ્રાણુ] જ્યારે [પાપરૂપ] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને ગોઠયું થયું [ત્યારે પોતેજ] તે વાયુરૂપ થયું, તે આ [પાપથી] રહિત થયેલો વાયુ પાપના [વિષાગ] પછી [સારી રીતે] વાય છે, ૧૩

અથ ચક્ષુરત્યવહત્તદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સ આદિત્યોઽભવત્સોઽસાવાદિત્યઃ પરેણ મૃત્યુમતિક્રાન્તસ્તપતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [તે બ્રાણુ] ચક્ષુને [મૃત્યુનું] ઉલ્લંઘન કરાવીને [તેના મૂલસ્વરૂપને] પ્રાપ્ત કરતો હોવો, તે [ચક્ષુ] જ્યારે [પાપરૂપ] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને ગોઠયું થયું [ત્યારે પોતેજ] તે આદિત્યરૂપ થયું, તે આ [પાપથી] રહિત થયેલો આદિત્ય પાપના [વિષાગ] પછી [સારી રીતે] તપે છે, ૧૪

અથ શ્રોત્રમત્યવહત્તદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત તા દિગોઽભવત્સા ઇમા દિશઃ પરેણ મૃત્યુમતિક્રાન્તાઃ ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [તે બ્રાણુ] શ્રોત્રને [મૃત્યુનું] ઉલ્લંઘન કરાવીને [તેના મૂલસ્વરૂપને] પમાડતો હોવો, તે [શ્રોત્ર] જ્યારે [પાપરૂપ] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરીને ગોઠયું થયું [ત્યારે પોતેજ] તે દિશાઓરૂપ થયું, તે આ [પાપથી] રહિત થયેલી દિશાઓ પાપના [વિષાગ] પછી [પૂર્વાદિ વિભાગવડે સ્થિત થઈ], ૧૫

અથ મનોઽયવહત્તદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સ ચન્દ્રમા અપવન્સોઽસૌ ચન્દ્રઃ પરેણ મૃત્યુમતિક્રાન્તો માત્યેવૅ હ વા ઇન્દ્રમેષા દેવતા મૃત્યુમતિવહતિ ય एवं વેદ ॥ ૧૬ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી [તે બ્રાણુ] મનને [પાપરૂપ] ઉલ્લંઘન કરાવીને [તેના મૂલસ્વરૂપને] પમાડતો હોવો, તે [મન] જ્યારે [પાપરૂપ] ઉલ્લંઘન કરીને ગોઠયું થયું [ત્યારે પોતેજ] તે

ચંદ્રમારૂપ થયું તે આ [પાપથી] રહિત થયેલા ચંદ્રમા પાપના [વિચાર] પત્રી [સારી રીતે] પ્રકાશે છે. જે એવી રીતે (અગ્નિ આદિરૂપ વાગાદિ પંચકુળ) [પ્રાણને] ઉપાસે છે આને આ [પ્રાણ દિવતા એવીજ રીતે પાપનું ઉદ્ધવન કરાવીને [વૈરાજ્યપદને] પમાડે છે. ૧૬.

હવે પ્રાણની જે પ્રતિ યદિ તે કહે છે:—

.. અયાઽઽસ્તમેજ્ઞાયમાગાયદિ કિઞ્ચાન્નમદ્યતેઽનેનૈવ તદદ્યત્ત્વમ્મતિતિષ્ઠતિ ॥૧૭॥

શંખ્યાર્થ:—[મુખ્ય પ્રાણ સર્વ ઇંદ્રિયોને સાધારણ એવા પ્રાપ્ત્યરૂપ ફક્ત ગાન કરીને] પછી પોતાને માટે ભક્ષણ કરવાયોગ્ય અન્નનું ગાન કરતો હોય, જેથી [પ્રાણીઓવડે] જે કંઈ અન્ન ભક્ષણ કરાય છે તે પ્રાણવડેજ ભક્ષણ કરાય છે [તેથી પ્રાણે તે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અન્નનું પોતાને માટે ગાન કર્યું હતું એમ જણાય છે. વળી] અહીં (શરીરકારે પરિણામ પામેલ અનમાં) [પ્રાણ] સ્થિત થાય છે [તેથી પણ પ્રાણે અન્નનું પોતાને માટે ગાન કર્યું હતું એમ જણાય છે. જે પ્રાણવડે અન્નનું ભક્ષણ છે તે પ્રાણની ને ઇંદ્રિયોની સ્થિતિમાટેજ છે તેથી વાગાદિકની પેઠે શુભની આસક્તિથી ઉપજેલા પાપનો સંભવ પ્રાણમાં નથી.] ૧૭

પ્રાણ ઇંદ્રિયોને ધારણ કરનાર છે એમ કહી હવે તેના ગતિ, શ્રેષ્ઠ ને અગ્રગામી આદિ યજ્ઞનું વિધાન કરે છે.—

તે દેવા અમુવન્નેતાવદ્વાદૃષ્ સર્વે વદન્તે તદાત્મન આગાસીરન્તુ નોઽસ્મિન્નન્ન આમનસ્વેતિ તે વૈ માઽમિસંવિશતેતિ તથેતિ ; વચ્ચ સમન્તં પરિણવિશન્ત । તસ્માદ્યદનેનાન્નમતિ તેનૈતાસ્તૃપ્યન્ત્યેવચ્ચ હ વા એનચ્ચ સ્વા અમિસંવિશન્તિ મર્તાં સ્વાનાચ્ચ શ્રેષ્ઠઃ પુરં એતા મન્વન્મન્નાદોઽધિપતિર્ય એવં વેદ ય ચ હૈવં વિદચ્ચ સ્વેપુ પ્રતિ પતિવુભૂર્પતિ ન હૈવાલં માર્ગેભ્યો મન્વત્યથ યં એવૈતમન્નુમન્વતિ યો વૈતમન્નુ માર્યાન્નુભૂર્પતિ સ હૈવાલં માર્યેભ્યો મન્વતિ ॥ ૧૮ ॥

શંખ્યાર્થ:—તે [વાગાદિ] દેવો [પ્રાણને કહેવા લાગ્યા — " આ સર્વ પ્રસિદ્ધ [પ્રાણની સ્થિતિના કારણરૂપ] જે અન્ન [છે તે] આદ્યજ [છે, આનાથી અધિક નથી, ને] તે [સર્વ તે] પોતાને માટે ગાયું છે, (ગાનવડે પોતાનું કરી લીધું છે,) [અને અમે અન્નવિના સ્થિતિ કરી શકીએ એમ નથી તેથી હવે] પછી અમને આ અન્નમાં ભાગવાળા કર. " એમ [કહે સને પ્રાણ કહે છે:—] " તે [તમે જો અન્નની ઈચ્છાવાળા છો] તો મારામાં સર્વભણીથી પ્રવેશ કરો " એમ [કહેવાથી તે દેવો] " તેમ [થાઓ] " એમ [અંગીકાર કરીને] તે [પ્રાણ] ને સર્વભણીથી બીટીને સ્થિત થતા હોય [જેથી તેઓ પ્રાણને આશ્રયે સ્થિત થયા છે] તેથી જે અન્નને પ્રાણવડે [લોક] ભક્ષણ કરે છે તે [પ્રાણના અન્ન] વડે આ [વાગાદિક] તૃપ્ત થાય છે. જે [ઉપાસક વાગાદિક દેવો પ્રાણને આશ્રયે રહેલા છે, ને તે પ્રાણ હુંજ છું] એમ ઉપાસના કરે છે આ [ઉપાસક] પ્રતિ એવીજ રીતે (પ્રાણપ્રતિ વાગાદિકની પેઠે) પ્રસિદ્ધ પોતાની [જ્ઞાતિઓ] આશ્રય કરે છે [વળી તે] પોતાની [જ્ઞાતિઓનું] પોષણ કરનાર, પૂજ્ય અગ્રગામી, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો [ને] અધિકાતા થઈને પાલન કરનાર થાય છે. જે એમ જાણનારાપ્રતિ (પ્રાણવેતાપ્રતિ) પોતામાં (પોતાની જ્ઞાતિઓમાં)

પ્રતિસ્પર્ધા થવાને ઇચ્છે છે [તે પ્રાણની સ્પર્ધા કરનારા અનુરોની પેઠે] નિશ્ચય પોપણ કરવા યોગ્યતું [પોપણ કરવામાટે] પૂર્ણ થતો નથીજ. હવે [જ્ઞાતિઓમાં] જે આ [પ્રાણવેત્તા] પ્રતિ અનુરાગવાળો થાય છે, અથવા જે આને (પ્રાણોપાસકને) અનુસરતો [છતો] પોપણ કરવા યોગ્યતું પોપણ કરવાને ઇચ્છે છે તેજ નિશ્ચય પોપણ કરવાયોગ્યતું [પોપણ કરવાને] પૂર્ણ (સમર્થ) થાય છે. ૧૮

હવે પ્રાણના આંગિરસપણામાં હેતુ કહે છે:—

સોડ્યાસ્ય આદ્ધિરસોડ્ઙ્ઞાનાં હિ રસઃ પ્રાણો વા અદ્ઙ્ઞાનાં રસઃ પ્રાણો હિ વા અદ્ઙ્ઞાનાં રસસ્તસ્માદ્યસ્માત્કસ્માચાદ્ઙ્ઞાત્પ્રાણ ઉત્ક્રામતિ તદેવ તચ્છુગ્યત્યેષ હિ વા અદ્ઙ્ઞાનાં રસઃ ॥ ૧૯ ॥

શીખદાર્થ:—તે શુભમાં સ્થિત આંગિરસ [છે,] કારણ કે [તે] અંગોને સાર [છે.] પ્રસિદ્ધ પ્રાણ [શરીરના] અવયવોને સાર [છે.] જેથી પ્રસિદ્ધ પ્રાણ અવયવને સાર [છે] તેથી જે કોઈ અવયવમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યાંજ તે [અવયવ] સૂકાઈ જાય છે. આ પ્રસિદ્ધ [પ્રાણ]જ અવયવોને સાર [છે તેથી વાગાદિકનો ત્યાગ કરીને પ્રાણજ ઉપાસ્ય છે.] ૧૯

હવે પ્રાણના ઋગ્દામકપણને કહે છે:—

एष उ एव बृहस्पतिर्वागै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

શીખદાર્થ:—આ [આંગિરસ]જ બૃહસ્પતિ [છે.] વાણી પ્રસિદ્ધ બૃહતી [હંદ છે. આ બૃહતીહંદમાં સર્વે ઋચાઓ અંતર્ગત થાય છે તેથી વાણી ઋચારૂપ છે.] તે [વાણીરૂપ ઋચા]નો આ [પ્રાણ] પતિ [છે, કેમકે તે વાણીતું પાલન કરે છે] તેથીજ [તે] બૃહસ્પતિ (ઋચાઓને પ્રાણ આત્મા) [છે.] ૨૦

હવે પ્રાણનું યજુર્વેદાત્મકપણ કહે છે:—

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वागै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

શીખદાર્થ:—આ [પ્રાણ]જ બ્રહ્મણસ્પતિ [છે.] વાણી પ્રસિદ્ધ [યજુર] વેદ [છે,] તેનો આ પતિ [છે] તેથીજ [તે] બ્રહ્મણસ્પતિ (યજુર્વેદનો આત્મા) [છે.] ૨૧

પ્રાણનું સામવેદાત્મકપણ કહે છે:—

एष उ एव साम वागै साऽयैष सा चामयेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुविणा समो मशकेन समो नागेन सम एमिह्विभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते सान्नः सायुज्यं सलोकता य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

શીખદાર્થ:—આ [પ્રાણ]જ સામ [છે.] વાણી પ્રસિદ્ધ સા [છે, અને] અમ આ [પ્રાણ છે.] સા અને અમ એવી [વ્યુત્પત્તિ છે] તેથી સામતું સામપણું [છે. વાણીમાં ગોણ સામપણું ને પ્રાણમાં શુભ સામપણું છે એમ જણવું. ઉપાસનામાટે પ્રકારાંતરે આ પ્રાણતું સામપણું કહે છે:—] અથવા જેથી [આ સૂચાત્મરૂપ પ્રાણ] ઉપધાના [શરીરની]

તુલ્ય, મન્થરના [શરીરની] તુલ્ય, હાથીના [શરીરની] તુલ્ય, આ ત્રણ લોકની (વિરાટ-શરીરની) તુલ્ય [ને] આ સર્વરૂપના (હિરણ્યગર્ભના દાર્ય જગતની) તુલ્ય [છે] તેથીજ સામ [છે.] જે એવી રીતે આ સામરૂપ [પ્રાણ] ને [પ્રાણાત્માના અભિમાનના અવિરોધ-પર્યંત] ઉપાસે છે [તે પાતાની ભાવનાપ્રભાણે] સામરૂપ [પ્રાણ] ના સાધુજનને [વા] સમાનલોકપણને પામે છે ૨૨

પ્રાણ ઉદ્દગીય છે એમ જણાવે છે:—

एष उ वा उद्गीरयः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदन् सर्वमुत्तमं वागेव गीयोञ्च गीया चेति स उद्गीयः ॥ २३ ॥

શબ્દાર્થ:—આ [પ્રાણ] જ ઉદ્દગીય [છે.] જેથી પ્રાણે આ સર્વ [જગત] ઉંચે ધારણ કર્યું [છે તેથી] પ્રાણજ ઉત [છે, ને વાણી ગાય છે તેથી] વાણીજ ગીયા [છે.] ઉત ને ગીયા એમ [બંને મળીને] તે ઉદ્દગીય [છે, ને તે બંને શબ્દવડે વાચ્ય પ્રાણજ છે.] ૨૩ ઉદ્દગીય પ્રાણજ છે, વાગાદિ નથી, આ કહેતા અર્થની દૃઢતામાટે આખ્યાયિકા કહે છે —

तदापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्स्य राजा मूर्धानं विपातयता-द्यदितोऽणस्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [વિષય] માં [આખ્યાયિકા] પણ [સંભળાય છે —] ચિકિત્તાનના પૌત્ર બ્રહ્મદત્ત [યજ્ઞમાં] સોમરૂં ભક્ષણ કરતા [છતાં] બોલ્યા — “ સુખમાં રહેલો પ્રાણ [ઉદ્દગાતા છે.] આથી (વાણીસહિત પ્રાણથી) સિત્ત [જેવ] વડે જે [પૂર્વે ઋષિઓના યજ્ઞમાં] ઉદ્દગાન કરાણું હોય [તો હું મિથ્યા બોલનારો થઉં, તેથી] તેતું (મિથ્યા બોલનાર મારું) મારું આ સોમ પાડી નાંખો ” એમ વાણીવડે અને પ્રાણવડે તે [સુખપ્રાણરૂપ ઉદ્દગાતા] ઉદ્દગાન કરતો હોયો આ [અર્થે શપથવડે નક્કી કર્યો] ૨૪

એવી રીતે ઉદ્દગીયવેતા પ્રાણજ છે એમ નિર્ણય કરીને હવે તેના સ્વ, સુચર્ય ને પ્રતિષ્ઠા એ શ્રેણીનું વિધાન ત્રણ કંડિકાવડે થાય છે:—

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादतिर्विजयं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽतिर्विजयं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ પ્રસિદ્ધ સામના (સુખ્યપ્રાણના) ધનને જે જાણે છે આને પ્રસિદ્ધ ધનરૂપ [ફલ] થાય છે પ્રસિદ્ધ તે [સામ] તું કંઠમાધુર્યજ ધન (વિલ્પપણ) [છે જેથી કંઠની મધુરતાવડે અલંકૃત ઉદ્દગાન ઋદ્ધિવાળું જણાય છે] તેથી ઋત્વિકરૂં કર્મ કરનાર [ઉદ્દગાતા] વાણીમાં [સુ] સ્વર ઇચ્છે (તેને માટે દંતધાવનાદિ કરે) તે સ્વરસંપન્ન વાણીવડે ઋત્વિકરૂં કર્મ (ઉદ્દગાન) કરે. જેમ જેની [પાસે] ધન હોય છે [તેને બોવાને લૌકિક જનો ઇચ્છે છે] તેમ [મનુષ્યો] યજ્ઞમાં [સુ] સ્વરવાળા [ઉદ્દગાતા] ને [પણ] બોવાને ઇચ્છે છેજ, જે એવી રીતે સામના આ ધનને જાણે છે આને પ્રસિદ્ધ ધન [પ્રાપ્ત] થાય છે ૨૫

હવે સુવર્ણનાપણાંરૂપ શુભનું વિધાન થાય છે:—

તસ્ય હૈતસ્ય સામ્નો યઃ સુવર્ણં વેદ મવતિ હાસ્ય સુવર્ણં તસ્ય વૈ સ્વર એવ સુવર્ણં મવતિ હાસ્ય સુવર્ણં ય એવમેતત્સામ્નઃ સુવર્ણં વેદ ॥ ૨૬ ॥

શીખદાર્થ:—તે આ પ્રસિદ્ધ સામના (સુખ્યપ્રાણના) સુવર્ણને (આ અક્ષર કંઠસ્થાની છે, આ દંતસ્થાની છે એવા લક્ષણજ્ઞાનપૂર્વક સારી રીતે વર્ણના ઉચ્ચારણને) જે જાણે છે આને પ્રસિદ્ધ સુવર્ણરૂપ [ફલ] થાય છે. પ્રસિદ્ધ તે [સામ] તું [સુ]સ્વરજ સુવર્ણ [છે.] જે એવી રીતે સામના આ સુવર્ણને જાણે છે આને પ્રસિદ્ધ સુવર્ણ [પ્રાપ્ત] થાય છે. ૨૬

હવે પ્રતિષ્ઠારૂપ શુભનું વિધાન કરે છે:—

તસ્ય હૈતસ્ય સામ્નો યઃ પ્રતિષ્ઠાં વેદ પ્રતિ હ તિષ્ઠતિ તસ્ય વૈ વાગેવ પ્રતિષ્ઠા વાચિ હિ સ્વત્વેષ એતત્પ્રાણઃ પ્રતિષ્ઠિતો ગીયતેઽન્ન ઇત્યુ દૈક આહુઃ ॥ ૨૭ ॥

શીખદાર્થ:—તે આ પ્રસિદ્ધ સામની (સુખ્યપ્રાણની) પ્રતિષ્ઠાને જે જાણે છે [તે] પ્રસિદ્ધ સ્થિતિ પામે છે. પ્રસિદ્ધ તે [સામ]ની [વર્ણોચ્ચારનાં સ્થાનોરૂપ] વાણીજ પ્રતિષ્ઠા [છે.] જેથી વાણીમાં (વર્ણોચ્ચારનાં સ્થાનોમાં) સ્થિત થયા [છતાં] પ્રસિદ્ધ આ પ્રાણ આ [ગાન] ગાય છે [તેથી સામની પ્રતિષ્ઠા વાણી છે.] અન્નમાં (શરીરમાં) [સ્થિત થયા છતાં] આ પ્રાણ ગાન કરે છે] એમ પણ કોઈ કહે છે. ૨૭

હવે પ્રાણોપાસનના જપકર્મનું વિધાન કરે છે:—

અથાતઃ પવમાનાનામેવાભ્યારોહઃ સ વૈ સ્વલ્પ પ્રસ્તોતા સામ પ્રસ્તૌતિ સ યત્ર પ્રસ્તુયાત્તદેવાનિ જપેત્ । અસતો મા સદ્ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમયેતિ । સ યદાહાસતો મા સદ્ગમયેતિ મૃત્યુર્વા અસત્સદમૃતં મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમયામૃતં મા કુર્વિત્યેવૈતદાહ તમસો મા જ્યોતિર્ગમયેતિ મૃત્યુર્વૈ તમો જ્યોતિરમૃતં મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમયામૃતં મા કુર્વિત્યેવૈતદાહ મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમયેતિ નાત્ર તિરોહિતમિવાસ્તિ । અપ યાનીતરાણિ સ્તોત્રાણિ તેષ્વાત્મનેઽન્નાદમામાયેતત્સ્માદુ તેષુ વરં વૃણીત યં કામં કામયેત તઃ સ એવ એવંદિદુઃક્રાતાઽઽત્મને વા યજમાનાય વા યં કામં કામયતે તપ્રમાગાયતિ તદ્દૈવલ્લોકજિદેવ ન દૈવાલોક્યતાયા આન્નાઽસ્તિ ય એવમેતત્સામ વેદ ॥ ૨૮ ॥

શીખદાર્થ:—[પ્રાણોપાસનાના ક્ષેત્ર]પછી [જેથી વિદ્વાનપરે દેવભાવને મારે થોળેહ અભ્યારોહરૂપ ફલનાળું-દેવભાવપ્રતિ અભિપ્રુખપણાવડે આરોહ કરાવનારા ફલનાળું-જપકર્મ છે] તેથી પવમાનાનોજ અભ્યારોહ (જપ) [કહેવાય છે.] તે પ્રસ્તોતા સામને પ્રાર્થના કરે છે [આ] પ્રસિદ્ધ [છે.] તે [પ્રસ્તોતા] જ્યારે [સામને] પ્રાર્થના કરે ત્યારે આ [યજ્ઞ-વેદના મંત્રો] જપે:-અસત્થી અને સતપ્રતિ સર્થ જા, અજ્ઞાનથી અને જ્યોતિપ્રતિ સર્થ જા, મૃત્યુથી અને અમૃતલણી સર્થ જા. આ [મંત્રોના અર્થ જૂઠું છે તેથી બ્રાહ્મણભાગરૂપ શ્રુતિ પોતેજ આ મંત્રોના અર્થ કહે છે:-] તે [મંત્ર] જે કહેતા હતા [તે આ છે:-] અસત્થી

મને સદ્ભણી લઈ જા એમ [કહ્યું તેના આ અર્થ છે -અશાસ્ત્રીય કર્મ ને ધ્યાનરૂપ] મૃત્યુજ
[અર્થતઃ અધોભાવના હેતુપણથી] અસત્ [છે, ને શાસ્ત્રીય કર્મ ને ધ્યાનરૂપ] સત્ [અમરણના
હેતુપણથી] અમૃત [છે તે અશાસ્ત્રીય કર્મધ્યાનરૂપ] મૃત્યુથી મને [શાસ્ત્રીય કર્મધ્યાનરૂપ]
અમૃતભણી લઈ જા મને અવિનાશી (અમૃતપણના સાધનયોગ્ય સ્વભાવવાળો) કર, એમજ
આ [મંત્રવાક્ય] કહેતું હતું. અજ્ઞાનથી મને પ્રકાશભણી લઈ જા એમ [કહ્યું તેના આ
અર્થ છે:-અશાસ્ત્રીય કર્મ ને ધ્યાનરૂપ મૂલ] અજ્ઞાનજ [મરણના હેતુપણથી] મૃત્યુ [છે,
ને] સ્વરૂપરૂપ જ્ઞાન [અવિનાશી હોવાથી] અમૃત [છે અમૃતસ્વરૂપ] મૃત્યુથી મને
[દેવભાવરૂપ] અમૃતભણી લઈ જા-મને અમૃત (પ્રજાપતિ) કર, એમજ આ [મંત્રવાક્ય]
કહેતું હતું મૃત્યુથી મને અમૃતભણી લઈ જા આ [પૂર્વના બે મંત્રોનો મળેલો અર્થ છે]
આમાં તિરોધાન પામેવાળો [અર્થ] નથી [ત્રણ પવમાનસ્તોત્રોમાં યજ્ઞમાનસંબંધી
ઉદ્ગાન કરીને] પડી જે બીજાં [નન] સ્તોત્રો [છે] તેઓમાં [પ્રાણવેતા ઉદ્ગાતા] પોતાને
માટે ભક્તિ કરવાયોગ્ય અન્નરૂપ જ્ઞાન કરે (જ્ઞાનરૂપ સંપાદન કરે) તે આ એમ જાણનારો
ઉદ્ગાતા પોતાને માટે વા યજ્ઞમાનમાટે જે લોગને ઇચ્છે છે તે [લોગ] ને ગાય છે (જ્ઞાનરૂપ
સંપાદન કરે છે) તેથી [યજ્ઞમાન] જે લોગને ઇચ્છે તેને [યજ્ઞના કરેલાં] તે[નવસ્તોત્રો]માં
પ્રાર્થના કરે જે [નિશ્ચય કરેલા મહિમાવાળા] આ સામરૂપ[પ્રાણ]ને [તે હું હું] એમ
[તેના અભિમાનના અવિરોધવર્થતઃ] ઉપાસે છે [તેને] તે આ [કર્મરહિત પ્રાણોપાસન
પણ] લોકસાધનજ [છે] લોકાભાવમાટે પ્રાર્થના [સંભવતી] નથીજ, [એવી રીતે
કર્મરહિત ઉપાસના ને કર્મરહિત ઉપાસના એ બંને ફલસિદ્ધિ આપનાર છે.] ૨૮ એ પ્રભાણે
પ્રથમાધ્યાયના ઉદ્ગીથનામના ત્રીજા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૧, ૩

એવી રીતે ઉપાસના તથા કર્મરૂપે અને એકવી ઉપાસનારૂપે પ્રજાપતિપણની પ્રાપ્તિ કહી હવે
પ્રજાપતિની જગત્તા ઉત્પત્તિત્થનિસદ્ધારમા સ્વતંત્રપણાદિ ત્રિભૂતિના વર્ણનરૂપે વૈદિક ઉપાસના તથા કર્મના
ફલનો ઉત્તર્ય વર્ણન કરવાયોગ્ય છે, તેમાટે આ પુરુષવિધ્યાશ્લોકો આરંભ થાય છે તેમાં પ્રથમ પ્રજાપતિનાં
અહ તથા પુરુષ એવાં નામો વર્ણવે છે—

આત્મેવેદમગ્ર આસીંપુરુષવિષ્ણુઃ સોઽનુવીરુષ જાન્યદાત્મનોઽપદ્યત્સોઽહમસ્મીત્યગ્રે
ઘ્યાદત્તત્તોઽહંતામામવત્તસ્માદપ્યેતર્થામન્નિરતોઽહમયમિત્યેવાગ્ર ઉક્ત્વાઽપાન્યન્નામ મદ્ભૂતે યદસ્ય
મવતિ ત યત્પૂર્વોઽસ્માત્સર્વાન્વાપ્મન ઔષત્તસ્માત્પુરુષ ઔષતિ હ વૈ સ તં ચોઽસ્માત્પૂર્વો
બુભૂવતિ ય एवं વૈદ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—આ [દૃશ્યમાન ભિન્ન ભિન્ન શરીરોનો સમૂહ અન્ય શરીરની ઉત્પત્તિની]
પૂર્વે પુરુષાકાર (રિરાદ્રૂપ) આત્માજ હતા તે પડી [" હું કોણ હું ? " " કયા લક્ષણવાળો
હું ? " એમ] આલોચન કરીને પોતાના [શરીરથી ભિન્ન] અન્ય [વસ્તુ] ને ન દેખતા હતા.
તે [" સર્વનો આત્મા પ્રજાપતિ] હું હું " એમ પ્રથમ કહેતા હતા તેથી હું [એવા]
નામવાળા થયા [જેથી કારણરૂપ પ્રજાપતિનું અર્થુ વૃત્તાંત છે] તેથી [કાર્યરૂપ પ્રજામાં]
પણ આ સમયમાં [" તું કોણ છે ? " એમ] પૂછે [સને] " આ હું " એમજ પ્રથમ કહીને
પડી બીજું [યજ્ઞસ્તાદિ] નામ જે આનું હોય છે [તે નામ] કહે છે જેથી તે [પ્રજાપતિ
પૂર્વે કર્મઉપાસનાના અનુક્રાનરૂપે] આ સર્વ [પ્રજાપતિભાવની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા

પુરુષો]થી મુખ્ય [થયા છતાં આસક્તિ ને અજ્ઞાનરૂપ] સર્વ પાપોને હટાડેન કરતા હવા તેથી [તે] પુરુષ [હૃદયેવાય છે. પ્રજાપતિની પેઠે અન્ય પણ] જે [કેઈ પુરુષગુણવાળો પ્રજાપતિ હું છું] એમ ઉપાસના કરે છે તે પણ જે આનાથી પ્રથમ [થઈને પોતાનું] [પ્રજાપતિપણું] થવાને ઇચ્છે છે તેનો પરાભવ કરે છે. ૧

એ પ્રજાપતિભાવ સંસારના વિપયનું ઉદ્ધવન કરતો નથી, અર્થાત તે ઉદ્ધૃષ્ટ છતાં પણ મુશ્કાળી અંતર્ગતજ છે, કેવલમુદ્ધ નથી એમ જણાવે છે—

સોઽવિમેત્તસ્માદેકાકી વિમેતિ ॥ હાયમીશાંચક્રે યન્મદન્યજ્ઞાસ્તિ કસ્માતુ વિમેતીતિ તત્ત ઇવાસ્ય મયં વીધાય કસ્માદ્વચમેપ્યદ્વિતીયાઈ મયં ભવતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે [પ્રજાપતિ] ભવ પામતા હવા [જેથી દેહમાં આત્માના જ્ઞાનથી પ્રજાપતિ ભવ પામ્યા] તેથી [વર્તમાનસમયમાં પણ] એકલો [પુરુષ] ભવ પામે છે પ્રસિદ્ધ તે આ [પ્રજાપતિ આ પ્રમાણે] વિચાર કરતા હવા.—“જેથી આરાધી લિખ્ત [કેઈ પણ વસ્તુ] નથી [તેથી હું] કેનાથી ભવ પામું છું ?” એવી રીતે તે [યથાર્થ આત્માના જ્ઞાન]થીજ આ [પ્રજાપતિ]નું ભવ સારી રીતે દૂર થયું શા[કારણ]થી [તે] ભવ પામ્યા ? દ્વિતીયથીજ ભવ થાય છે, [પોતાનાથી પોતાને ભવ થતું નથી, અર્થાત્ પરમાર્થરૂપ અદ્વૈતમાં ભવનો સંભવ નથી, અવિધાકલ્પિત દ્વૈતથીજ ભવ થાય છે.] ૨

વિવેચન:—બ્રહ્માત્માની એકતાનું જ્ઞાન કેઈક અધિકારીને પૂર્વજન્મમાં કરેલાં શુભકર્મથી પ્રતિબંધ સંસ્કાર દૂર થયે હોયના અનુમકરે આચાર્યવિના પણ થાય છે, જેમ પ્રજાપતિ તથા વાગ્દેવને થયું હતું; કેઈક અધિકારીને શ્રદ્ધામક્તિપૂર્વક એકામતારૂપ તપ કરતા વડે પણ આચાર્યના ઉપદેશવિના તે જ્ઞાનનો લાભ થાય છે, જેમ ભૃગુને થયો હતો; અને ઘણા અધિકારીને આચાર્યદ્વારા તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ શ્વેતકેતુ આદિને થયું હતું ૨

પ્રજાપતિ ભવમુક્ત થયા તેથી તે સંસારની અંતર્ગત છે એમ કહી દેવે તે અગતિથી (વંધિત પદાર્થના વિયોગવડે થનારી બાકુલતાથી) મુક્ત થયા તેથી પણ તે સંસારની અંતર્ગત કે એમ જણાવે છે:—

સ વૈ નૈવ રમે તસ્માદેકાકી ન રમતે સ દિતીયમેચ્છન્ ॥ સ હૈવાવાનાસ યયા સ્ત્રીપુમાન્સૌ સંપરિવ્રજતૌ સ ઇમમેવાડઃમાનં દ્વેધા પાતવત્તતઃ પતિશ્વ પત્ની ચામવર્તા તસ્માદિદ્મર્ધવૃગલમિવ સ્વ ઇનિ હ સ્માડઃહ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તસ્માદપમાકાશઃ સ્ત્રિયા પૂર્વત્ત એવ તાન્ સમમવત્તતો મનુષ્યા અજાયન્ત ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[જેથી] તે પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ અવિધાલેશની અનુવૃત્તિવડે] નહિજ રમણ કરતા હવા તેથી [આધુનિક પુરુષ પણ] એકલો રમણ કરતો નથી. તે [પ્રજાપતિ વ્યાકુલતાને દૂર કરનાર સીવરુરૂપ] દ્વિતીયને ઇચ્છતા હવા. તે પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ તે ઇચ્છાવડે] જેમ [લોકમાં પરસ્પર] ગાઠઆલિંગિત સીપુરુષ [જે પરિમાણવાળાં થાય છે] તેટલા [પરિમાણવાળાં] થયા (તે પ્રજાપતિ પોતાના સ્વરૂપથી લિખ્ત સીપુરુષના આલિંગનવાળા અન્ય શરીરરૂપ થયા) તે [પ્રજાપતિ] આ [અન્ય] શરીરનાજ એ પ્રકારે વિભાગ કરતા હવા. તેથી [મનુ આદિ] પતિ અને [શતરૂપા આદિ] પત્ની થયાં. [જેથી શરીરનો અર્ધો ભાગ સ્ત્રી છે] તેથી આ [શરીર પરસ્પરપૂર્વે] પોતાના અર્ધાભાગજેનું [છે] એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય

શરીરને વ્યાપીને રિયત છે તે યાસોઽર્થસાદિ ક્રિયાવાળા આત્માને જાણતા છતાં પણ] તે [કેવલ પૂર્ણ આત્મા] ને જાણતા નથી [જે યાસોઽર્થસાદિ ક્રિયાવાળાને જાણે છે] તે અસંપૂર્ણજ [છે] પ્રાણની ક્રિયા કરતો [છતો] જ [આત્મા] પ્રાણનામવાળો થાય છે, બોલતો [છતો] વાક્ [નામવાળો], જોતો [છતો] ચક્ષુનામવાળો, સાંભળતો [છતો] શ્રોત્ર [નામવાળો, ને] મનન કરતો [છતો] મન [નામવાળો થાય છે.] આ [આત્મા] નાં તે આ [પ્રાણાદિ નામો] કર્મે [કરેલાં] નામોજ [છે, સંપૂર્ણ આત્માને વિષય કરનારાં નથી.] તે જે આમાંથી એક એકને [આત્મા] જાણે છે તે [સંપૂર્ણ આત્માને જાણતો નથી, જેથી આ [આત્મા] અસંપૂર્ણ [છે તેથી] આમાંથી (પ્રાણાદિ સમુદાયમાંથી) એક એક [વિશેષજુ- વડે] યુક્ત] થાય છે [તેને] આત્મા એમજ ઉપાસે, કેમકે આ [નિરુપાધિક આત્મા] માં આ સર્વે [પ્રાણાદિ ઉપાધિએ કરેલા હોદા] એક થાય છે. આ સર્વે [અનાત્મપદાર્થ] નાં [સંબંધવાળો] જે આ આત્મા [છે] તે આ શોધવાયોગ્ય [છે,] કેમકે આ [આત્મજ્ઞાન]- વડે આ સર્વોજસમૂહ] ને [પુરુષ] જાણે છે જેમ [લોકમાં] પ્રસિદ્ધ પગલાંવડે [શોધનારો પુરુષ ખોવાઈ ગયેલા પશુને] મળયે છે તેમ [આત્મા પ્રાપ્ત કરે સતે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે] જે એવી રીતે જાણે છે [તે] એકચક્ષાન [તથા] ભોક્ષ પામે છે. ૭

અન્ય સર્વનો અનાદર કરીને આત્મતત્ત્વજ ચામટે જાણવાયોગ્ય છે ? એમ આશંકા થાય તો લોકદષ્ટિને આશ્રય કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

તદેતત્ત્વમેયઃ પુત્રાત્મેયો વિત્તાત્મેયોઽન્યસ્માત્સ્વસ્માદન્તરતરં ચદ્યમાત્મા । સ ચોઽન્યસ્માત્મનઃ પ્રિયં દ્રુવાણં દ્રુવાસ્પ્રિયચ્ રોસ્પયતીતીશ્વરો હ તથૈવ સ્વાદાત્માનમેવ પ્રિયદ્રુવાસીત સ ય આત્માનમેવ પ્રિયદ્રુવાસ્તે ન હાસ્ય પ્રિયં પ્રમાયુકં મવતિ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—જે આ આત્મા [પ્રાણાદિકથી] અધિક અંતર [છે] તે આ [આત્મા] પુત્રથી પ્રિયતર [છે, સુખજુદિક] ધનથી પ્રિયતર [છે, ને લોકમાં પ્રિયપણાવડે પ્રસિદ્ધ] અન્ય સર્વથી પ્રિયતર [છે] જે [કોઈ આત્મવાદી છે] તે આત્માથી ભિન્ન [પુત્રાદિક] ને પ્રિય કહેનારા પ્રતિ “ [તારું તે] પ્રિય વિનાશ પામશે ” એમ કહે [આ એમ કહેવામાં] સમર્થજ [છે તેથી તે] તેમજ થાય છે [તેથી અન્ય પ્રિયનો ત્યાગ કરીને] આત્મરૂપ પ્રિયનેજ ઉપાસે તે જે આત્મરૂપ પ્રિયનેજ ઉપાસે છે આનું પ્રિયમરજુસ્વભાવવાળું થતું નથી ૮ “ તેને આત્મા એમજ ઉપાસે ” એમ બ્રહ્મવિદ્યા સૂત્રિત કરી તે સત્ત્વ બ્યાખ્યાન કરવાને ઇચ્છતી શ્રુતિભગવતી પ્રયોજન કહેવાની ઇચ્છાવડે ઉપોદ્ધાત કરવાને ઇચ્છે છે:—

તદાહુર્યદ્બ્રહ્મવિગયા સર્વં ભવિષ્યન્તો મનુષ્યા મન્યન્તે કિમ્ન તદ્બ્રહ્માયેચસ્મા- ત્તત્સર્વમમવદિતિ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—[બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છાવાળા, જન્મમરણના પ્રવાહમાં ચક્રની ષેઠે નિરંતર ભ્રમણવડે ઉપજેલા હુ અરૂપ જલવાળા સંસારનામના અપાર મહાસાગરની નોઝરૂપ શ્રીસદ્ગુરુને પ્રાપ્ત થઈને તે સંસારસાગરના બ્રહ્મરૂપ તીરપ્રતિ ઊતરવાની ઇચ્છાવાળા, તથા ધર્માધર્મેરૂપ સાધન અને તેના ફલરૂપ સંસારથી ઉદ્ધાસ થયેલા, ને તેનાથી વિલક્ષણ નિત્ય નિરતિશય શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ હવે પછી કહેવાશે] તે કહેતા હવા:— ‘ બ્રહ્મવિદ્યાવડે સર્વરૂપ (નિરવશેષરૂપ) યત્તું [એમ] જે મનુષ્યો માને છે [તેમાં ચિરંકલતા પ્રતીત થાય છે

તેથી આગે પૂછીએ-છીએ કે-તે બ્રહ્મ કેને જાણું છું? [કે] જે [જ્ઞાન]થી તે સર્વરૂપ થયું? " ઇતિ. ૯

એમ પ્રશ્ન કરે સને શ્રુતિભગવતી સર્વ દોષરહિત પ્રત્યુત્તર આપે છે:-

બ્રહ્મ વા इदमग्र आसीत्તदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् । तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तयर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धेतत्पश्यन्तृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भवत् । सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽर्था देवताष्टुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव । स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नैव पशावादीयमानેऽपि भवति किमु बहुषु तस्मादेपां तन्न मियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—[જ્ઞાનથી] પૂર્વે આ (શરીરમાં સ્થિત પ્રમાત આદિનું સાક્ષીભૂત ત્વંપદ લક્ષ્ય) બ્રહ્મજ હતું. તે [તું સંસારી નથી, કિંતુ સર્વ ધર્મરહિત અિદં નંદૈરસા બ્રહ્મજ છે એમ કયાળુ આચાર્યે ઉપદેશ કરે સને] પોતાનેજ હું [પ્રમાતા આદિનું સાક્ષી સર્વ સંસારધર્મથી રહિત નિષેધના અવધિભૂત] બ્રહ્મ છું એમ જાણું છું તે [જ્ઞાન]થી તે [બ્રહ્મ અવિદ્યા ને તેના કાર્યની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વાભાવિક] સર્વરૂપ થયું. [તેથી બ્રહ્મવિદ્યાવડે એમ સર્વરૂપ થયું એમ જે મનુષ્યો માને છે તે યુક્તજ છે. " તે બ્રહ્મ કેને જાણું છું કે જે જ્ઞાનથી તે સર્વરૂપ થયું? " એમ જે પૂછ્યું હતું તેના પૂર્વે આ બ્રહ્મજ હતું, તે પોતાનેજ હું બ્રહ્મ એમ જાણું છું તેથી તે સર્વરૂપ થયું એમ નિર્ણય કર્યો.] તેમાં દેવાની [મધ્યે] જે જે [દેવ તે બ્રહ્મને યથાવત્] જાણતા હતા તેજ [તે જ્ઞાનવડે] તે [સર્વાત્મક બ્રહ્મ] થયા જીવિયાની [મધ્યે] તથા મનુષ્યોની [મધ્યે જે જે જીવિ તથા મનુષ્ય તે બ્રહ્મને યથાવત્ જાણતા હતા તે તે તે જ્ઞાનવડે તે સર્વાત્મક બ્રહ્મ થયા. આ બ્રહ્મવિદ્યાનું સર્વભાવની પ્રાપ્તિ ફક્ત છે આ અર્થની દેહાભાટે શ્રુતિભગવતી મંત્રોનું ઉદાહરણ કરે છે:-] તે [બ્રહ્મને] આ [આત્મરૂપે] જોતા [છતાં] પ્રસિદ્ધ વામદેવ જીવિ " હું મનુ થયા, તથા [હું] સૂર્ય [થયા,] " ઇત્યાદિ [મંત્રોને] દેખતા હતા [સર્વ ભૂતોમાં અનુપ્રવેશ પામેહું] તે આ [બ્રહ્મ] આ સમયમાં પણ જે [કોઈ બ્રહ્મવિષયોના અનુસાગ ત્યજ] હું [સર્વ સંસારધર્મથી રહિત બ્રહ્મ છું એમ અનુસંધાન કરે છે તે [આવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી અવિદ્યાએ કરેલા અસર્વપણાની નિવૃત્તિદ્વારા] આ સર્વ થાય છે. પ્રસિદ્ધ દેવો પણ તે [જ્ઞાની]ના [સર્વાત્મક બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિના] નિરાકરણભાટે સમર્થ થતા નથી, કારણ કે તે [બ્રહ્મવેતા] આ [દેવો]ના આત્મા થાય છે. હવે જે [અબ્રહ્મવેતા પોતાનામાં કર્તાપણાનો અંગીકાર કરીને પોતાનાથી] ભિન્ન દેવને આ [ઉપાસ્ય દેવ મારાથી] ભિન્ન [છે, ને] હું [તે ઉપાસ્યદેવથી] ભિન્ન છું એમ [લેદદેશિવડે] ઉપાસે છે ને [ઉપાસક ઉપાસ્યઉપાસકના વાસ્તવિક સ્વરૂપને] જાણતા નથી જેમ [ગાય ને અશ્વાદિ] પશુ [દોહનચાહનાદિ ઉપકારોવડે ઉપસોગ્ય થાય છે] તેમ તે [અવિદ્યાનું] દેવાની [મધ્યે એક એક દેવનો પશુની ઘેડે અનેક ઉપકારોવડે ઉપસોગ્ય થાય છે.] જેમ પ્રસિદ્ધ [ગાય ને અશ્વાદિ] ઘણાં પશુઓ [પોતાના સ્વામી] મનુષ્યનું [દોહનચાહનાદિવડે] પાલન કરે છે તેમ [જહુ પશુસ્થાનીય આ] એક એક [કર્મી] પુરુષ-દેવોને [સ્તુતિભરમારાદિ

ક્રિયાવડે] પાળે છે [લોકમાં જેમ ઘણા પશુવાળાં] એકજ પશુ [વ્યાધાદિવડે] અપહરણ થયે [સને તે વ્યાધાદિ તેને] અપ્રિય થાય છે [તેમ] બહુ [પશુસ્થાનીય એક એક પુરુષ પશુભાવથી વ્યુત્થિત થયે સતે વ્યુત્થિત કરનાર તત્ત્વજ્ઞાન દેવોનું અપ્રિય થાય એમાં] થું [કહેવું] નેથી મનુષ્યોનું પશુભાવથી વ્યુત્થાન દેવોને અપ્રિય છે] તેથી જે આ [બ્રહ્મતત્ત્વ] ને મનુષ્યો [કાર્થ પ્રકારે] બાહ્ય તે આ [દેવો] ને ઇષ્ટ નથી [માટે મુમુક્ષુ દેવારાધનપરાયણ, શ્રદ્ધાભક્તિપરાયણ તથા નમ્રતાવાળો થઈ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરનાર શ્રવણાદિકમાં એકાગ્ર મનવાળો થાય, કે જેથી તે દેવોનો પ્રિય થાય, ને દેવો તેને વિદ્ય ન કરે.] ૧૦

અગ્નિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કહી છે, તેની સાથે સગથ રાખનારી ઇન્દ્રાદિની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાય છે.—

વ્રહ્મ વા इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत् । तच्छेषोपरुमत्यसृजत सत्त्वं यान्येतानि देवत्रा स्रराणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्सत्त्वात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः सत्त्वियमघस्तादुपास्ते राजसूये सत्त्वं एव तद्यજ्ञો दधाति सैषा सत्त्वस्य योनिर्यद्व્રह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तव उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीशान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳ सित्वा ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[ક્ષત્રિયાદિની ઉત્પત્તિની] પૂર્વે આ [ક્ષત્રિયાદિના લેહનો સમૂહ બ્રાહ્મજ્ઞાતિના અભિમાનવાળું અગ્નિરૂપ] બ્રહ્મજ હતું. [તે] એકજ [હતું, ક્ષત્રિયાદિકનો લેહ નહોતો.] તે [બ્રહ્મ] એક (પરિપાલનાદિ કરનાર ક્ષત્રિયાદિથી રહિત) હોવાથી [કર્મને માટે] પરિપૂર્ણ નહોતું [તેથી] તે [બ્રહ્મ] શ્રેષ્ઠરૂપ ક્ષત્રિયજાતિને ઉત્કૃષ્ટરૂપે રચતું હતું. જે આ દેવોમાં ક્ષત્રિયજાતિઓ [છે તે કહેવાય છે—દેવોના રાજા] ઈન્દ્ર, [જલચરોના રાજા] વરુણ, [બ્રાહ્મજોના રાજા] સોમ, (ચંદ્ર), [પશુઓના રાજા] રુદ્ર, [વીજળી આદિના રાજા] યમ, [પિતૃઓના રાજા] યમ, [રેગાદિકોના રાજા] મૃત્યુ (યમદૂત), [ને પ્રકાશોના રાજા] ઇશાન ઇત્યાદિ [પછી મનુષ્યક્ષત્રિયો રચ્યા. જેથી બ્રહ્મે ક્ષત્રિયજાતિને ઉત્કૃષ્ટ રચી છે] માટે ક્ષત્રિયજાતિથી લિપ્ત [બ્રાહ્મજ્ઞાતિનો નિર્વૃત્ત] નથી તેથી રાજસૂયમાં બ્રાહ્મજ નીચે [રિયત થઈને ઉપર રિયત થયેલા] ક્ષત્રિયને ઉપાસે છે ક્ષત્રિયવિષેજ તે [બ્રહ્મ પોતાની બ્રાહ્મજરૂપ] ખ્યાતિને [“ હે રાજન! તું બ્રાહ્મજ છે ” એવા વચનવડે] સ્થાપન કરે છે. જે બ્રાહ્મજ્ઞાતિ [છે] તે આ ક્ષત્રિયનું ઉત્પત્તિસ્થાન [છે] તેથી જોકે [રાજસૂયના અભિષેક-કાલમાં] ક્ષત્રિય ઉત્કૃષ્ટપણને પામે છે [તોપણ તે કર્મની] પરિસમાપ્તિમાં પોતાના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ બ્રાહ્મજ પુરોહિત નોજ આશ્રય કરે છે જે [ક્ષત્રિય બલના અભિમાનથી વા પ્રમાદથી] પણ આ [બ્રાહ્મજ] પ્રતિ વક્ષ્યાને જુએ છે તે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનનો વિનાશ કરે છે. જેમ [લોકમાં] આધિક્કશ્રેષ્ઠના પરાભાવ કરીને [પુરુષ અધિક પાપી થાય છે તેમ આ કર્મ કરીને] તે અધિક પાપી થાય છે. ૧૧

હવે કર્મના અંગભૂત દ્રવ્યના સંપાદનમાટે વૈશ્યસ્ટિક કહે છે —

स नैव व्यभवत्स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश्च आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [આહાણુના અભિમાનવાળા અગ્નિરૂપ પુરુષ] [ક્ષત્રિયને રમ્યા છતાં પણ ધનના સંપાદનકર્તાના અભાવથી કર્મેને માટે] પરિપૂર્ણ નજ થયા [તેથી] તે વૈશ્યને રચતા હવા જે આ દેવસમૂહો સમુદાયથી કહેવાય છે [તે વૈશ્ય છે. હવે તે સમુદાયનાં નામ કહે છે:—આઠ] વસુઓ [અગ્નીઆર] રુદ્રો, [આર] આદિત્યો, [તેર] વિશ્વેદેવા, [ને યોગશૂપયાશ] મરુતો [છે.] એવી રીતે [દેવવૈશ્યોને રચી પછી મનુષ્યવૈશ્યોને રચ્યા] ૧૨

હવે સેવા કરનારની સંજ્ઞા કહે છે:—

સ નૈવ વ્યભવત્સ શૌદ્રં વર્ણમસૃજત પૂષ્પમિયં વૈ પૂષેયઃ હ્રીદઃ સર્વં પુષ્પતિ યદિદં કિંચ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[સેવા કરનારના અભાવથી] તે [કર્મેને માટે] પરિપૂર્ણ નજ થયા. તે શૂદ્રવર્ણને રચતા હવા પૂષા [દેવશૂદ્ર છે] આ પ્રસિદ્ધ [પૃથિવી] પૂષા [છે,] કેમકે આ [પૃથિવી] જે કાંઈ આ [પ્રાણિસમૂહ છે] આ સર્વનું પોષણ કરે છે. [દેવશૂદ્રપછી તેમણે મનુષ્યશૂદ્ર રચ્યા.] ૧૩

હનિયના ઉપપ્રજાથી તેના નિર્યતારૂપ ધર્મસર્જને કહે છે:—

સ નૈવ વ્યભવત્તચ્છેયોરૂપમત્યસૃજત ધર્મં તદેતત્સત્ત્વસ્ય ક્ષત્રં યદ્ધર્મસ્તસ્માદ્ધર્માત્મં ગ્રાસ્ત્વયો અવલીમાન્વલીનાઃ સમાશ્રન્સતે ધર્મેણ યથા રાજૈવં યો વૈ સ ધર્મઃ સત્યં વૈ તત્તસ્માત્સત્યં વદન્તમાહુર્ધર્મં વદતીતિ ધર્મં વા વદન્તઃ સત્યં વદતીત્યેતદ્ધર્મેવૈતદુભયં ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [આર વર્ણોને રચીને પણ કર્મેમાટે] પરિપૂર્ણ નજ થયા. તે [ક્ષત્ર] શ્રેષ્ઠરૂપ ધર્મેને કૃત્રુષ્ઠરૂપે રચતું હતું જે ધર્મ [છે] તે આ ક્ષત્રિયોના [પણ] નિર્યતા [છે] તેથી ધર્મથી શ્રેષ્ઠ [અન્ય નિર્યતા] નથી. જેમ રાજાના બલવડે [અદ્ય બલવાળો વધારે બલવાનને જિતવાને ઇચ્છે છે] તેમ કુર્બંજતર પણ અધિક બલવાનને ધર્મે [રૂપ બલ] વડે જિતવાને ઇચ્છે છે. જે તે પ્રસિદ્ધ [શાસ્ત્રોક્ત કર્મેરૂપ] ધર્મ [છે] તે પ્રસિદ્ધ [યથાર્થભાવરૂપ] સત્ય [છે.] જેથી બંનેનો અલોહ છે [તેથી [વ્યવહારકાલે] સત્ય બોલનારા પુરુષ] પ્રતિ ધર્મ (ન્યાયયુક્ત) કહે છે એમ [ધર્મ ને સત્યનો વિવેક જાણનારા પુરુષો] કહે છે, અથવા ન્યાયયુક્ત બોલનારાપ્રતિ સત્ય (શાસ્ત્રાનુસાર) બોલે છે એમ [કહે છે.] જેથી [એમ છે તેથી સત્ય ને ધર્મ] આ બંને આ [ધર્મ] જ છે. ૧૪

હવે બ્રહ્મનું પૂર્વોક્ત રીતે આર વર્ણોરૂપે થતું, તેમાં અગ્નિ ને આહાણુની શ્રેષ્ઠતા, તથા આત્મગાનનું ગાહારમ્ય એ કહેવાય છે:—

તદેતદ્વ્રણં સત્ત્વં વિદ્યદ્રસ્તદગ્નિનૈવ દેવેષુ વ્રહ્માભવદ્વાહ્મણો મનુષ્યેષુ સન્ત્રિયેણ સન્ત્રિયો વૈશ્યેન વૈદયઃ શૂદ્રેણ શૂદ્રસ્તસ્માદગ્નાવેવ દેવેષુ લોકમિચ્છન્તે વ્રાહ્મણે મનુષ્યેષ્વે-
તામ્યાઃ હિ રૂપામ્યાં વ્રહ્મામવત્ । અથ યો હ વા અસ્માકોક્તાસ્ત્વં લોકમદદ્મૌ પ્રૈતિ સ
પ્તમવિદિતો ન મુનક્તિ યથા વેદો વાડનનૂકોડ્યનદા કર્માકૃતં યદિહ વા અપ્પનેવંવિન્મહત્પુર્યં

કર્મ કરોતિ તદ્વાસ્પાન્તતઃ ક્ષીયત એવાઽઽત્માનમેવ લોકમુપાસીત સ ય આત્માનમેવ લોકમુપાસ્તે ન હાસ્ય કર્મ ક્ષીયતે । અસ્માદ્ધેવેવાઽઽત્મનો યદ્યત્કામયતે તત્તત્સજતે ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય [ને] શુદ્ર તે આ [આર વર્ણો રમ્યા.] તે (અગ્નિરૂપને પાગેલ બ્રહ્મ) અગ્નિરૂપવડેજ દેવોમાં બ્રાહ્મણ થયું. [તે અગ્નિરૂપ દેવબ્રાહ્મણ તેજ રૂપવડે] મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ [થયા, ઈદ્રાદિ દેવ]ક્ષત્રિયવડે [અધિષ્ઠિત મનુષ્ય]ક્ષત્રિય [થયા, વસુ આદિ દેવ] વૈશ્યવડે [અધિષ્ઠિત મનુષ્ય] વૈશ્ય [થયા, ને પૂરૂપ દેવ]શુદ્રવડે [અધિષ્ઠિત મનુષ્ય]શુદ્ર [થયા જેથી અગ્નિમાં અને બ્રાહ્મણમાં અનિકૃત બ્રહ્મ છે] તેથી [મનુષ્યો] દેવોમાં અગ્નિવિષેજ (અગ્નિસંબંધી કર્મ કરીનેજ) ફલ ઇચ્છે છે, [અને] મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણવિષે (બ્રાહ્મણભૂતિનો આશ્રય કરીને) [ફલ ઇચ્છે છે.] જેથી આ [બ્રાહ્મણ અને અગ્નિ]રૂપવડે બ્રહ્મ થયું [છે તેથી પૂર્વોક્ત કથન યુક્તજ છે.] હવે જે [કોઈ] પ્રસિદ્ધ [બ્રહ્મરૂપ] પાતાના લોકને [હું બ્રહ્મ છું] એમ નહિ અનુભવીને આ શરીરથી મૃત્યુ પામે છે આત્મ તે [પરમાત્મા] અવિદિત [હોવાથી શોકમાહાદિ દોષોને દૂર કરવાવડે] પાલન કરતા નથી, જેમ નહિ અધ્યયન કરેલો વેદ [કર્મોદિના અવધોષકપણાવડે પાલન કરતો નથી,] અથવા નહિ કરેલું [કૃષિ આદિ] કર્મ [પાતાના ફલજ્ઞાનવડે પાલન કરતું નથી] આ [સંસાર]માં [જે કોઈ] પણ એમ (પાતાના આત્મસ્વરૂપને) નહિ જાણનાર જે મહાન પુણ્યકર્મ કરે છે આત્મ તે [પુણ્યકર્મ ફલભોગના] અંતમાં ક્ષય પામે છેજ, [તેથી પુરુષ અનાત્મદષ્ટિના પરિહારવડે નિર્દેશ] આત્મરૂપ લોકર્તુજ અનુસંધાન કરે. તે જે [કોઈ] હેલેલી રીતે] આત્મરૂપ લોકર્તુજ અનુસંધાન કરે છે, આત્મ કર્મ ક્ષય પામતું નથી [તે આત્મોપાસક] જે જે [ઇષ્ટની] કામના કરે છે તે તે આ આત્માભારીજ સુજે છે, [અન્ય સાધનની અપેક્ષા કરતો નથી] ૧૫

એવી રીતે વિદ્વાન્ સ્વતંત્રપણું ઠહીને હવે અવિદ્વાન્ કયા કયા કર્મવડે કયા કયા દેવાદિનો પશુની ચાઉ ઉપભોગ્ય થાય છે તે ઠહે છે—

અથો અયં યા આત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં લોકઃ સ યજ્ઞહોતિ યજ્ઞજતે તેન દેવાનાં લોકોઽથ યદનુજ્જતે તેન ઋગ્વીણામથ યત્પિતૃમયો નિવૃણાતિ યત્તજામિચ્છતે તેન પિતૃણામથ યન્મનુષ્યાન્વાસયતે યદેભ્યોઽશનં દદાતિ તેન મનુષ્યાણામથ યત્પશુષ્પસ્તૃણોદર્કં ચિન્દતિ તેન પશૂનાં યદસ્ય શૃદ્ધેષુ શ્વાપદા વયાઽસ્પાપિપીલિકાભ્ય ઉપજીવન્તિ તેન તૈષાં લોકો યથા હ વૈ સ્વાય લોકાપારિષ્ટિમિચ્છેદેવૃત્તૈવંચિદે સર્વાણિ ભૂતાન્યરિષ્ટિમિચ્છન્તિ તદ્વા એતદ્વિદિતં મીમા-સિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે આ પ્રસિદ્ધ [કર્મોદિકારી અવિદ્વાન્ શુદ્ધસ્થ] પુરુષ [વર્ણશ્રમનાં વિહિત કર્મોવડે પ્રાણીઓપર ઉપકાર કરનારો હોવાથી] સર્વે પ્રાણીઓનો ભોગ્ય [છે.] તે [શુદ્ધસ્થ દેવને ઉદ્દેશ અગ્નિમાં] જે હોય છે, [ને દેવના ઉદ્દેશવડે] જે યજ્ઞ (યાગરૂપ દ્રવ્યભાગ) કરે છે તેવડે [તે ઇદ્રાદિ] દેવોનો ભોગ્ય [છે] હવે [નિલપતિ] જે [સ્વાધ્યાયર્ત] અધ્યયન કરે છે તેવડે [તે] ઋષિઓનો [ભોગ્ય છે,] તથા [પિતૃઓને જે [પિંડ ઉદક આદિ] આપે છે, [ને] જે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેવડે [તે] પિતૃઓનો [ભોગ્ય છે,] અને મનુષ્યોને

[પાતાના સ્થાનમાં] જે વાસ કરાવે છે, [તથા] તેઓને જે ભોજન આપે છે તેવડે [તે] મનુષ્યોનો [ભોગ્ય છે.] વળી જે પશુઓને તૃણજલ આપે છે તેવડે [તે] પશુઓનો [ભોગ્ય છે.] આના ઘરોમાં કીડીઓ [સહિત બિલાડાં આદિ] થાપેલા [ને] પક્ષીઓ [દાણા, બાંસ ને ભાણાંનું ઘોણુ એવડે] જે ઉપજીવન કરે છે તેવડે [તે] તેઓનો ઉપભોગ્ય [છે] જેવી રીતે [લોકમાં] પ્રસિદ્ધ પાતાના શરીરનો અવિનાશ ઇચ્છે (પોપણુરક્ષણાદિવડે પાલન કરે) તેવી રીતેજ [હું સર્વ ભૂતોનો ભોગ્ય છું] એમ કલ્પનારનો [દેવાદિ] સર્વે ભૂતો અવિનાશ ઇચ્છે છે. (સંરક્ષણ કરે છે) તે આ પ્રસિદ્ધ [કહેલાં કરોતું અવશ્ય કર્તવ્યપણું પંચમહાવિદ્યાનો પ્રકરણમાં] જ્ઞાત [છે, ને તેનું અવશ્ય કર્તવ્યપણું શાસ્ત્રમાં] વિચારિત [છે] ૧૬

કાનાવડે પ્રેરિત થયો છો. આ પુરુષ પરવશ થઈ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવર્તે છે, ને નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવર્તે નથી ? એમ શંકા થાય તો તે પ્રવર્તક કામજ છે એમ કહે છે:—

આત્મૈવેદમગ્ર આસીદેક એવ સોઽકામયત જાયા મે સ્યાદય પ્રજાયેયાથ વિત્તં મે સ્યાદય કર્મ કુર્વીયેત્યેતાવાગ્મૈ કામો નેચ્છન્ન નાતો મૂયો વિન્દેતસ્માદપ્યેતર્થેન્નાકી કામયતે જાયા મે સ્યાદય પ્રજાયેયાથ વિત્તં મે સ્યાદય કર્મ કુર્વીયેતિ સ યાવદપ્યેતેવામેકૈર્કં ન પ્રાપ્નોત્યકૃત્સ્ન એવ તાવન્યન્યતે તસ્ય કૃત્સ્નતા મન એવાસ્પાઽસ્મા વાગ્જાયા પ્રાણઃ પ્રજા ચક્ષુર્માત્રુપં વિત્તં ચક્ષુષા હિ તદ્વિન્દતે ઓત્રં દૈવઃ ઓત્રેણ હિ તચ્છૃણોત્પાત્મૈવાસ્ય કર્માઽસ્મના હિ કર્મ કરોતિ સ એવ પાઙ્ક્તો યજ્ઞઃ પાઙ્ક્તઃ પશુઃ પાઙ્ક્તઃ પુરુષઃ પાઙ્ક્તમિદ્સર્વં યદિદં કિંચ તદિદ્સર્વમાપ્નોતિ ય એવં ઘેદ ॥ ૧૭ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पुरुषविधवाक्षणम् ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—[સ્ત્રીના સંબંધથી] પૂર્વે આ [સ્ત્રી આદિનો સમૂહ સ્વાભાવિક અવિધાવડે યુક્ત બ્રહ્મચારીરૂપ] આત્માજ હોતો [તે] એકજ [હોતો.] તે [બ્રહ્મચારી સ્વાભાવિક અવિધાની વાસનાવડે યુક્ત હોઈને] " મને [કર્મના અધિકારના હેતુરૂપ] સ્ત્રી [પ્રાપ્ત] થાય, પછી [હુંજ પ્રજારૂપે] ઉત્પન્ન થઈ, પશ્ચાત્ મને [કર્મના સાધનભૂત ગાય આદિરૂપ] દ્રવ્ય [પ્રાપ્ત] થાય, પછી [હું નિત્ય, નૈમિત્તિક ને કાર્ય] કર્મ કરું " એમ ઇચ્છતો હોયો. [સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્ય ને કર્મ] આટલોજ [ઇચ્છવાયોગ્ય] વિષય [છે. આ સાધનમાં મનુષ્યલોક, પિતૃલોક ને દેવલોકરૂપ ફલનો અંતર્યામિ ભણુવો.] ઇચ્છતો [છતો] પણ આ [ફલસાધન થી અધિકતર પામતો નથી [તેથી આટલોજ ઇચ્છવાયોગ્ય વિષય છે એમ જે ઉપર કહ્યું તે યુક્તજ છે. જેથી પૂર્વે પ્રજાપતિને સ્ત્રી આદિ વિષયની ઇચ્છા થઈ હતી] તેથી આ સમયમાં પણ [સ્વાભાવિક અવિધાયુક્ત પુરુષ] એકલો [છતો] " મને સ્ત્રી [પ્રાપ્ત] થાય, પછી [પ્રજારૂપે] ઉત્પન્ન થઈ, પછી મને દ્રવ્ય [પ્રાપ્ત] થાય, પછી [હું] કર્મ કરું " એમ ઇચ્છે છે [એવી રીતે ઇચ્છતો] તે [કામનાવાળો] જ્યાંસુધી તેઓમાંના એક એકને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાંસુધી [હું] અસંપૂર્ણજ [હું એમ પોતાને] માને છે [હવે સંપૂર્ણતાના સંપાદનમાં અચમથેપ્રતિતેનો ઉપાય કહે છે:—] તેનું (અસંપૂર્ણપણાના બલિમાનીનું) સંપૂર્ણપણું [આવી રીતે થાય છે:—] મનજ આનો આત્મા [છે,] વાણી સી [છે,] પ્રાણ પ્રજ્ઞ [છે,] દર્શન ક્રિયાવાણું] નેત્ર મનુષ્યસંબંધી દ્રવ્ય [છે,] કેમકે નેત્રવડે તે [દ્રવ્ય] જોળવે છે, [શ્રવણક્રિયાવાણું] શ્રોત્ર દેવસંબંધી [દ્રવ્ય છે,] કેમકે શ્રોત્રવડે તે (દેવાદિ વિષયનું વિજ્ઞાન) સાંભળે છે,

[ને] શરીરજ આત્મ કર્મે [છે,] કેમકે શરીરવડે કર્મે કરે છે. તે આ પાંક્ત (પાંચવડે સિદ્ધ થનારે) [ઉપાસનારૂપ] યજ્ઞ [છે] પશુ સાધ્ય યજ્ઞ [પાંક્ત [છે,] પુરુષ સાધ્ય યજ્ઞ પણ] પાંક્ત [છે] જે કાંઈ આ [કર્મેના સાધન ને દેવરૂપ છે] આ સર્વ પાંક્ત [છે.] જે એવી રીતે [પાતાને પાંક્તયજ્ઞરૂપે] સંપાદન કરે છે [તે] તે આ સર્વ [જગત્] ને [આત્મપણાવડે] પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ એ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયના પુરુર્વાવધનામના ચોથા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧. ૪

એવી રીતે શમપ્રયુક્ત ગૃહસ્થે વા અન્યે પાંક્ત ઉપાસના તથા કર્મથી વા કેવલ ઉપાસનાથી ભોગ્ય-પણાવડે રચેલા અન્યૂત જગત્નું ઉપાસનામાટે સાત પ્રકારના નિલામવડે નિરૂપણ કરવાસાર આ સંપાદનબ્રાહ્મણ પ્રદત્ત થાય છે. તેમાં વિનિયોગસહિત અન્યપ્રકાસક સૂત્રજૂન મંત્રો આ છે:—

યત્સપ્તાન્નાનિ મેઘયા તપસાઽજનયત્પિતા । એકમસ્ય સાધારણં દ્વે દેવાનભાજયત્ ।
ત્રીપ્યાત્મનેઽકુરુત્ પશુભ્ય એકં પ્રાયચ્છત્ । તસ્મિન્સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં યજ્ઞ પ્રાણિતિ યજ્ઞ ન ।
કસ્માત્તાનિ ન ક્ષીયન્તેઽધમાનાનિ સર્વદા । યો વૈતામસિર્જિતિ વૈદ સોઽન્નમત્તિ પ્રતીકૈન ।
સ દેવાનપિગચ્છતિ સ ઈર્જમુપજિવતીતિ શ્લોકાઃ ॥ ૧ ॥

શીખદાયા:—[ઉપાસના ને કર્મેનો અધિકારી] જીવ [પાંક્ત] ઉપાસનાવડે [ને પાંક્ત] કર્મેવડે જે [પ્રસિદ્ધ] સાત અત્રો [છે તેને] ઉપવવતો હવો. [ક્ષુધાની શાંતિ કરનારું] એક [અત્ર] આત્મ [સર્વ ભક્ષકવર્ગનું] સાધારણ [છે કર્મપૂર્ણમાસનામના] એ [અત્ર] હવોને આપ્યાં. [મન, વાણી ને પ્રાણરૂપ આ] ત્રણ [અત્રો] યોતાને માટે કથીં. [દુધરૂપ] એક [અત્ર] પશુઓને આપ્યું. [અગ્નિહોત્રાદિમાં હોમેલું દુધ સર્વ જગત્નું કારણ છે તેથી] જે પ્રાણુચેષ્ટા કરે છે, ને જે [પ્રાણુચેષ્ટા કરતાં] નથી [તે] સર્વ તે દુધ [માં સ્થિત છે.] સર્વદા [સર્વ ભૂતોવડે] ભક્ષણ કરનાં તે [અત્રો] શા [કારણ] થી ક્ષય પામતાં નથી ? [તેમાં પુરુષવડે નિરંતર ઉપાધમાનપણાથી અત્રનો ક્ષય થતો નથી એના ઉત્તરને અંગીકાર કરીને અત્રના અન્નપના હેતુપણાવડે પ્રાપ્ત પુરુષના અવિનાશીપણાના ગુણના વિજ્ઞાનનું ફલ કહ્યું છે:—] જે [અત્રના] પ્રસિદ્ધ આ અન્નપના કારણને જાણે છે તે સુખ્યપણાવડે અત્રનું ભક્ષણ કરે છે, તે દેવાત્મભાવને પામે છે, [ને] તે અમૃતનો લોકતા થાય છે. એ પ્રમાણે મંત્રો [કહ્યાં.] ૧

એ મંત્રોનો અર્થ અત્યંત કઠિન હોવાથી પ્રતીકના પ્રકણપૂર્વક તેના બ્યાખ્યાનમાટે નીચેની કંઠિકા પ્રવર્તે છે:—

યત્સપ્તાન્નાનિ મેઘયા તપસાઽજનયત્પિતેતિ મેઘયા હિ તપસાઽજનયત્પિતા । એકમસ્ય સાધારણમિતીદમેવાસ્ય ત્તસાધારણમન્ત્રં યદિદમયતે । સ ય એતદુપાસ્તે ન સ પાપ્મનો વ્ષાવર્તેતે મિથચ્છેતત્ । દ્વે દેવાનભાજયદિતિ હુતં ચ પ્રહુતં ચ તસ્માદ્દેવેભ્યો જુહતિ ચ પ્ર ચ જુહત્યયો આહુર્દર્શપૂર્ણમાસાવિતિ । તસ્માન્નેષ્ટિયાજુકઃ સ્યાત્ । પશુભ્ય એકં પ્રાયચ્છદિતિ તત્પયઃ । પયો હોવાગ્રે મનુષ્યાશ્ચ પશવશ્ચોપજીવન્તિ તસ્માત્કુમારં જાતં ઘૃતં વૈવાગ્રે પ્રતિલેહયન્તિ સ્તનં વાઽનુષાપયન્ત્યથ વત્સં જાતમાહુરત્પાદાદ ઇતિ । તસ્મિન્સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં યજ્ઞ પ્રાણિતિ યજ્ઞ નેતિ પયસિ હીદ્ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં યજ્ઞ પ્રાણિતિ યજ્ઞ ન । તથાદિદમાહુઃ

સંવત્સરં પયસા જુહ્વત્પુનર્જયં જયતીતિ ન તથા વિદ્યાદદરેવ જુહોતિ તદહઃ પુનર્મૃત્યુ-
મપજયત્યેવં વિદ્વાન્સર્વં હિ દેવેભ્યોઽન્નાયં પ્રયચ્છતિ । કસ્માદ્દાનિ ન ક્ષીયન્તેઽયમાનાનિ
સર્વદેવિ પુરુષો વા અસિતિઃ સ હીદમન્નં પુનઃ પુનર્જનયતે યો વૈતામસિતિઃ વેદેતિ
પુરુષો વા અસિતિઃ સ હીદમન્નં ધિયા વિયા જનયતે કર્મભિર્યદૈતન્ન કુર્યાત્સીયેત ઈ
સોઽન્નમત્તિ પ્રતીકેનેતિ મુલ્લં પ્રતીકં મુલ્લેનેત્યેતત્ । સ દેવાનપિગચ્છતિ સ ઈર્જપુપ્તીવતીતિ
મશ્વસા ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થઃ—અવ ઉપાસનાવડે [ને] કર્મવડે જે સાત અન્નો [છે તેને] ઉપભવતો
હવે, આ [મંત્રભાગવડે] અવ ઉપાસનાવડે [ને] કર્મવડે [સાત અન્નરૂપ જગતને] રચતો
હવે [આ અર્થ] પ્રસિદ્ધ [છે.] એક [અન્ન] આતું સાધારણ [છે,] આ [મંત્રનો અર્થ
આ પ્રમાણે છે:-] આ [લોકોના સમુદાય]નું તે સાધારણ અન્ન આજ [છે,] જે આ
[સર્વવડે નિત્યપ્રતિ] લક્ષણ કરાય છે. [આ સર્વ સાધારણ અન્નને અસાધારણ કરનાર
દેવવાન થાય છે એમ કહે છે:-] તે જે [કોઈ] આ [સર્વ પ્રાણીઓની સ્થિતિના હેતુરૂપ
અન્નનું માત્ર પાતાના શરીરની સ્થિતિમાટેજ] લક્ષણ કરે છે તે અધર્મથી શોકળો થતો નથી,
કેમકે આ [અન્ન] મિશ્ર (સર્વ પ્રાણીનું સાધારણ) [છે.] એ [અન્ન] દેવોને વહેંચી આપ્યાં,
આ [મંત્રમાં કહેલાં એ અન્ન અગ્નિમાં] હવન ને [હવન કર્યા પછી] ખસિહરણ [છે]
તેથી [વર્તમાનકાલના શુદ્ધરૂપો પણ] દેવોને માટે હોમ કરે છે, [ને પછી] ખસિહરણ કરે
છે. [આતું પૂર્વપક્ષપણું સૂચવવાને પક્ષાંતર કહે છે:-] વળી [બીજાઓ] કહે છે [કે:-] હવન ને
ખસિહરણ એ એ દેવનાં અન્ન નથી કહ્યાં, પણ] દર્શ તથા પૂર્ણમાસ આ [એ દેવનાં અન્ન
કહ્યાં છે] તેથી [કામ્ય] ઇષ્ટનું યજન કરનારો ન થાય, [કેમકે તેમ કરવાથી તે અસના દેવાત-
પણાનો વ્યાધાત થાય.] પશુઓને માટે એક [અન્ન] આપ્યું, આ [મંત્રમાં કહેલું એ અન્ન]
તે દૂધ [છે.] જેથી મનુષ્યો અને પશુઓ પ્રથમ દૂધવડે ઉપજવન ચલાવે છે તેથી જન્મેલા
બાળકને [દ્વિજે જાતકર્મમાં] પ્રથમ [દૂધના કાર્યરૂપ] ધીજ [સુવર્ણસંહિત] ચઢાડે છે, પછી
સ્તન પાય છે, અને [શુદ્ધાદિમાં તથા પશુઓમાં તે પ્રથમજ સ્તન પાય છે.] વળી જન્મેલા
વાછરાને [એ કેવડો થયો એમ કોઈ પૂછે તો] અતણાઃ (તણું લક્ષણ નહિ કરનાર-માત્ર
દૂધપર જીવનાર) [છે] એમ કહે છે. જે પ્રાણુચેષ્ટા કરે છે, ને જે [પ્રાણુચેષ્ટા કરતાં] નથી
[તે] સર્વે તેમાં સ્થિત [છે] આ [મંત્રભાગવડે] જે [મહુધ્યપરવાદિ] પ્રાણુચેષ્ટા કરે છે,
અને જે [સ્થાવર પ્રાણુચેષ્ટા કરતાં] નથી આ સર્વ દૂધમાંજ સ્થિત [છે, કેમકે દૂધની
આહુતિનો પરિણામ સર્વ જગત છે. આ ઉપાસનાની રત્નતિ કરવામાટે મતાંતરનો અનુવાદ
કરીને તેને દૂધજી આપે છે:-] હું પ્રજાપતિ છું એવી ભાવના કરતો છતાં, ને] વર્ષપર્વત દૂધવડે
હોમ કરતો [છતાં] પુનઃ મૃત્યુનો પરાજય કરે છે, (પુનઃ મરણને માટે જન્મતો નથી,)
એમ જે આ [શાખાંતરવાળા] કહે છે તે તેમ ન જાણે, [કિંતુ દૂધની અંતર સર્વ જગત છે
એમ જાણુનો છતાં] જે દિવસે હોમે છે તે દિવસેજ પુનઃ મૃત્યુનો પરાજય કરે છે, [વર્ષપર્વત
આહુતિના અભ્યાસની અપેક્ષા નથી.] જેથી એમ જાણનાર સર્વ લક્ષણ કરવાચોગ્ય અન્ન
(દૂધ) દેવોને આપે છે [તેથી તે સર્વ દેવમય પ્રજાપતિ થઈને તેજ દિવસે પુનઃ મૃત્યુનો પરાજય
કરે છે એ યુક્ત છે.] સર્વદા [સર્વવડે] લક્ષણ કરતાં તે [અન્નો] શાધી ક્ષય પામતાં નથી ?

આ [મંત્રવડે કરેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે:-લોકારૂપ] પુરુષજ [અગ્નના] અક્ષયનો હેતુ [છે,] કારણ કે તે [મન, વાણી ને શરીરની ચેષ્ટારૂપ કર્મેવડે] પુન પુનઃ આ અન્નને ઉપજાવે છે, જે પ્રસિદ્ધ આ અક્ષયના હેતુને જાણે છે, આ [મંત્રમાં] પુરુષજ અક્ષયનું કારણ [કહેવાય છે,] કેમકે તે [પુરુષ] આ [સમવિધ અન્નો] પ્રત્યેક બુદ્ધિવડે [ને] કર્મેવડે ઉપજાવે છે. જો આ પ્રસિદ્ધ [અન્નને] ન ઉપજાવે [તે] નિશ્ચય [તે અન્નો] ક્ષય પામે. તે પ્રતીકવડે અન્નનું ભક્ષણ કરે છે, આ [મંત્રમાં] પ્રતીક મુખ્યપણું [કહેવાય છે, તેથી] મુખ્યપણે એમ આનો [અર્થ થાય છે.] તે દેવાત્મભાવને પામે છે, [ને] તે અમૃતનો લોકતા થાય છે, આ [મંત્રવડે ઉપાસનાના ફલની] પ્રશંસા [છે, અન્ય અપૂર્વ અર્થ નથી.] ૨

એવી રીતે મનક્રમનું ઉદ્વેગન કરીને અર્થક્રમને લીધે આધતત્ત્વ ચાર અગ્નિ બ્યાખ્યાન કરીને હવે ક્ષણનું ત્રણ અગ્નિ પ્રતીકના પ્રકણપૂર્વક બ્યાખ્યાન કરે છે.—

ત્રીપ્યાત્મનેઽકુરુતેતિ મનો વાચં માણં તાન્યાત્મનેઽકુરુતાન્યત્રમના અભૂવં નાદર્શમન્યત્રમના અભૂવં નાશ્વૌપમિતિ મનમા હેપ પદ્યન્તિ મનસા ગૃણોતિ । કામઃ સઙ્કલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધાઽશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિર્દ્વીર્ચીર્મીરિત્યેતત્સર્વં મન એવ તસ્માદપિ પૃથક્ત્વ જ્ઞાત્વો મનસા વિજાનાતિ યઃ કશ્ચ શબ્દો ઘાગેવ સા । એપ હ્યન્તમાયત્તૈવા હિ ન પ્રાણોઽવાનો જ્ઞાન ઉદાનઃ સમાનોઽન હત્યેતત્સર્વં પ્રાણ એવૈતન્મયો વા અયમાત્મા વાહ્મયો ગનોમયઃ પ્રાણમયઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—ત્રણ પોતાને માટે કરતો હવો, આ [મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:-] મન, વાણી [ને] પ્રાણ તે [ત્રણ અન્નને જીવ પ્રથમ રચીને] પોતાને માટે કરતો હવો. [તેઓમાં મનના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ કહે છે:-સામે ભોક્ષેલા હાથી તમે જોશો ? એમ કોઈએ પૂછવાથી હું] અન્ય [વિષય] માં [ગયેલા] મનવાળો હોતો [તેથી તે] જોયો નહિ, [ને મેં જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું ? એમ પૂછે સતે હું] અન્ય [વિષય] માં [ગયેલા] મનવાળો હોતો [તેથી] સાંભળ્યું નહિ એમ [કહે છે] જેથી [સર્વ મનુષ્ય] મનવરોજ જુએ છે, [ને] મનવડે સાંભળે છે, [તથા તેના વ્યગ્રપણામાં દર્શનાદિનો અભાવ છે તેથી મનનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે હવે આધ્યાત્મિક મનનું સ્વરૂપ કહે છે-સૌ આદિ વિષયના સંબંધનો] અભિલાષ, [આ નીલ છે આ શુકલ છે એમ વિષયવિશેષનો] નિશ્ચય, સંશયજ્ઞાન, [અદૃષ્ટકલ્પનાં ક્રોમાં ને દેવાદિમાં] આરિકયબુદ્ધિ, [અદૃષ્ટકલ્પનાં કર્મેમાં ને દેવાદિમાં] અવિશ્વાસ, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લગ્ન, પ્રજ્ઞા [ને] લાય ઇત્યાદિ આ સર્વ [વૃત્તિ ને વૃત્તિચાળાના અભેદથી] મનજ [છે. પુન પુન મનના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ કહે છે:-જેથી] પછવાડેથી [કોઈએ] સ્પર્શ કરેલો [પુરુષ કોઈના હાથનો આ સ્પર્શ છે, આ જાતુનો સ્પર્શ છે એમ] મનવડે જાણે છે તેથી પણ [એના વિવેકનું કારણ મન છે. હવે આધ્યાત્મિક વાણીનું સ્વરૂપ કહે છે-] જે કોઈ [વસ્તુને જણાવનારો વર્ણઅવર્ણરૂપ] શબ્દ [છે] તે વાણીજ [છે.] જેથી આ [પ્રકાશસ્વરૂપ વાણી વાચ્યના નિર્ણયના] અવસાનપ્રતિ અનુગત [છે તેથી] આ [વાચ્યનો નિર્ણય કરનારી વાણી] નિશ્ચય [પ્રકારય] નથી, [કિંતુ પ્રકાશિકા છે. પ્રાણના અસ્તિત્વમાં આધ્યાત્મિકપ્રાણના કાર્યરૂપ પ્રમાણને કહી તેનું સ્વરૂપ કહે છે:-મુખનાસિંહાની અંતર ગતિ કરનારી હૃદયના સંબંધવાળી વાયુવૃત્તિરૂપ] પ્રાણ, [મૂત્રપુરિષાદિને નીચે લઈ

જનારી નાભિઆગળ સ્થિત વાયુવૃત્તિરૂપ] અપાન, [વિશેષ હૃદયથી નાભિપર્યંત રહી પ્રાણાપાનને નિયમમાં રાખનારી બલવાન કર્મના હેતુભૂત વાયુવૃત્તિરૂપ] વ્યાન, [યગના તળાથી મરતકપર્યંત રહેલી અને દહપ્રુષ્ઠિ શ્રેઘ્વગમન ને ઉત્ક્રાંતિ આદિના હેતુભૂત વાયુવૃત્તિરૂપ] ઉદાન, [ને કોઠામાં રહી અન્ન પકવનારી વાયુવૃત્તિરૂપ] સમાન [તથા આ વૃત્તિવિશેષોના સામાન્યરૂપ સામાન્ય દહચેષ્ટાના સંબંધવાળી વાયુવૃત્તિરૂપ] અત્ર આ સર્વ પ્રાણુજ [છે. કહેલાં વાગાદિકના સમુચિત સ્વરૂપને ક્રમ્પાટે છે:—] આ શરીર આના (પ્રજાપતિના સંતાનરૂપ અન્નોના-વાણી, મન ને પ્રાણના) કાર્યરૂપ [છે, અર્થાત્] વાણીના કાર્યરૂપ, મનના કાર્યરૂપ [ને] પ્રાણના કાર્યરૂપ [છે.] ૩

અવી રીતે વાગાદિની આધ્યાત્મિકો વિભૂતિ કહને હવે તેમની આધિભૌતિકો વિભૂતિ કહે છે:—

ત્રયો લોકો એત એવ વાગેવાયં લોકો મનોઽન્તરિસલોકઃ પ્રાણોઽસૌ લોકો ॥૪॥

શીખદાર્થ:—[ભૂર, ભુવ: ને સ્વ: આ નામવાળા] ત્રણ લોકો આજ (વાણી, મન ને પ્રાણુજ) [છે.] વાણીજ આ [ભૂર,] લોક [છે.] મન ંતરિક્ષ (ભુવર) લોક [છે, ને] પ્રાણુ તે (સ્વર્ગ) લોક [છે.] ૪

આ વાગાદિકાનું ધ્યાનમાટે વેન્દ્યતમકપણું, દેવ, પિતૃ ને મનુષ્યતમકપણું, પિતા, માતા ને પ્રજાતમકપણું, ને વિદ્યા વિજિજ્ઞાસ્ય ને અવિદ્યાતત્ત્વરૂપપણું કહે છે:—

ત્રયો વેદા એત એવ વાગેવર્વેદો મનો યજુર્વેદઃ પ્રાણઃ સામવેદઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—ત્રણ વેદો આજ (વાગાદિજ) [છે.] વાણીજ ઋગ્વેદ [છે,] મન યજુર્વેદ [છે, ને] પ્રાણુ સામવેદ [છે.] ૫

દેવાઃ પિતરો મનુષ્યા એત એવ વાગેવ દેવા મનઃ પિતરઃ પ્રાણો મનુષ્યાઃ ॥૬॥

શીખદાર્થ:—દેવો પિતૃઓ [ને] મનુષ્યો આજ (વાગાદિજ) [છે.] વાણીજ દેવો [છે,] મન પિતૃઓ [છે, ને] પ્રાણુ મનુષ્યો [છે.] ૬

પિતા માતા પ્રજૈત એવ મન એવ પિતા વાહ્માતા પ્રાણઃ પ્રજા ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—પિતા, માતા ને પ્રજા આજ (વાગાદિજ) [છે.] મન જ પિતા [છે,] વાણી માતા [છે, ને] પ્રાણુ પ્રજા [છે.] ૭

વિજ્ઞાતં વિજિજ્ઞાસ્યમવિજ્ઞાતમેત એવ યત્કિંચ વિજ્ઞાતં વાચસ્તદ્રૂપં વાગ્ધિ વિજ્ઞાતા વાગેનં તદ્ભૂત્વાઽવતિ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—વિજ્ઞાત સારી રીતે જાણવાને ધક્ષિત. [ને] અવિજ્ઞાત આજ (વાગાદિજ) [છે.] જે કાંઈ વિજ્ઞાત [છે] તે વાણીતું રૂપ [છે,] કેમકે [પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાથી] વાણી વિજ્ઞાતા [છે. જે ખીજને જણાવે તે અજ્ઞાત નહિ, પણ વિજ્ઞાતજ હોય.] વાણી આત્મ (ઉક્ત પ્રકારની વાણીની વિભૂતિ જાણનારતું) તે (વિજ્ઞાતસ્વરૂપ) થઇને પાસન કરે છે. (વિજ્ઞાતરૂપજ આના ભોજ્યપણાને પામે છે) ૮

યત્કિંચ વિજિજ્ઞાસ્યં મનસસ્તદ્રૂપં મનો હિ વિજિજ્ઞાસ્યં મન એનં તદ્ભૂત્વાઽવતિ ॥૯॥

શબ્દાર્થઃ—જે કાંઈ વિસ્પષ્ટ જાણવાને ઇષ્ટ [છે] તે મનનું રૂપ [છે,] કેમકે [સંકલ્પવિકલ્પ-રૂપ હોવાથી] મન વિસ્પષ્ટ જાણવાને ઇષ્ટ [છે,] મન આને (મનની વિભૂતિ જાણનારને) તે (વિજિજ્ઞાસ્યરૂપ) થઈને પાળે છે. (વિજિજ્ઞાસ્યરૂપે આના ભોગ્યપણાને પાળે છે.) ૯

યત્કિંચાવિજ્ઞાતં માણસ્ય તદ્ભૂયં માણો હવિજ્ઞાતઃ માણ એનં તદ્ભૂત્વાઽવતિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે કાંઈ અવિજ્ઞાત [છે] તે પ્રાણનું રૂપ [છે,] કેમકે પ્રાણ અવિજ્ઞાત [છે.] પ્રાણ આનું (પ્રાણની વિભૂતિ જાણનારનું) તે (અવિજ્ઞાત) થઈને પાલન કરે છે. (અવિજ્ઞાતરૂપે આના ભોગ્યપણાને પાળે છે) ૧૦

વિવેચનઃ—જેમ અનિવેકો શિષ્યોવડે સદેહયુક્ત ઉપગરવાળા આચાર્ય પશુ તે શિષ્યોના ભોગ્ય-પણાને પાળે છે, અને નાનાં બાળકેવડે અવિજ્ઞાત ઉપગરવાળાં માતાપિતા પશુ તે બાળકોના ભોગ્યપણાને પાળે છે, તેમ સંશયયુક્તરૂપવાળું મન ને અવિજ્ઞાતરૂપવાળા પ્રાણ પશુ તેમના ઉપાસકના ભોગ્યપણાને પાળે છે. ૧૦

એવી રીતે વાગાદિકનો આધિભૌતિક વિસ્તાર કહીને હવે તેમનો આધિદૈવિક વિસ્તાર કહે છે:—

તસ્યૈ વાચઃ પૃથિવી શરીરં જ્યોતીરૂપમયમગ્નિસ્તથાવત્યેવ વાક્તાવતી પૃથિવી તાવાનયમગ્નિઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેની (પ્રજાપતિની) [અન્નપણાવડે પ્રસ્તુત આધિદૈવિકી વાણીના પૃથિવી આધાર [છે, ને] આ [પાર્થિવ] અગ્નિ પ્રકાશાત્મક (કરણરૂપ-આધેય) [છે.] તેમાં [અધ્યાત્મ ને અધિભૂત લેકડે સિદ્ધ થયેલી] વાણી જેવડી (જેટલા પરિમાણવાળી) [છે તેના આધારપણાવડે સ્થિત કાર્યભૂત] પૃથિવી [પણ] તેવડીજ [છે, ને આધેયભૂત-જ્યોતીરૂપ-કરણાત્મા-ને પૃથિવીમાં અનુપ્રવેશ પામેલો] આ [પાર્થિવ] અગ્નિ [પણ] તેવડો- [જ છે] ૧૧

અથૈતસ્ય મનસો ઘૌઃ શરીરં જ્યોતીરૂપમસાવાદિત્યસ્તથાવદેવ મનસ્તાવતી ઘૌસ્તા-વાનસાવાદિત્યસ્તૌ મિથુનઃ સમૈતાં તતઃ માણોઽનાયત સ ઇન્દ્રઃ સ ઘ્વોઽસપત્નો દ્વિતીયો વૈ સપત્નો નાસ્ય સપત્નો ભવતિ ય एवं વેદ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે આ [પ્રજાપતિ] ના મનનો સ્વર્ગ આધાર [છે, ને] આ આદિત્ય આધેય [છે] તેમાં જેવડું [અધ્યાત્મરૂપ વા અધિભૂતરૂપ] મન [છે] તેવડુંજ [તેના આધારપણાવડે સ્થિત] સ્વર્ગ [છે, ને આધેયરૂપ] આ આદિત્ય [પણ] તેવડો [જ છે.] તે [અગ્નિ ને આદિત્ય આધિદૈવિક વાણી તથા મનરૂપ માતાપિતા] પરસ્પર સંસર્ગને પ્રાપ્ત થયાં તેથી [સ્ફુરણરૂપ ક્રિયામાટે પ્રજાભૂત વાયુરૂપ] પ્રાણ ઉપજ્યો તે [પ્રાણ] પરમેશ્વર [છે.] તે આ [પ્રાણ] શતુરહિત [છે મતિપક્ષપણાવડે પ્રાપ્ત થયેલો] બીજો પ્રસિદ્ધ શત્રુ [છે] જે એવી રીતે [શતુરહિતગુણવાળા પ્રાણને] ઉપાસે છે આ [ઉપાસક] નો કોઈ શત્રુ થતો નથી ૧૨

અથૈતસ્ય માણસ્યાઽઽપઃ શરીરં જ્યોતીરૂપમસૌ ચન્દ્રસ્તથાવાનેવ માણસ્તાવત્ય આપસ્તા-વાનસો ચન્દ્રસ્ત એતે સવ એવ સમાઃ સર્વેઽનન્તાઃ સ યો હૈતાનન્તવત ઉપાસ્તેઽન્તવન્તઃ ॥ લોકં જયત્યથ યો હૈતાનન્તાનુપાસ્તેઽન્તવન્તઃ સ લોકં જયતિ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—હવે આ [અતરૂપ] પ્રાણુનો જલ આધાર [છે, ને] આ ચંદ્ર આધેય [છે.] તેમાં [અધ્યાત્માદિ કોઠા વિષે જેવડો પ્રાણુ [છે] તેવડું જલ [છે, ને] તેવડો આ [આધેયરૂપ] ચંદ્ર [છે,] તે આ [વાણી, મન ને પ્રાણ] સર્વજ્ઞ તુલ્ય [વ્યાપ્તિવાળાં છે તેથી તે] સર્વે અનંત (સંસાર રહે ત્યાંબુધી રહેનારાં) [છે.] તે જે [કોઈ] પ્રસિદ્ધ આ [ત્રણને આધિભૂતરૂપવડે વા અધ્યાત્મરૂપવડે] પરિચ્છિન્ન ઉપાસે છે તે પરિચ્છિન્ન ફક્ત મેળવે છે, (પરિચ્છિન્ન થાય છે, તેઓનો આત્મભૂત થતો નથી,) અને જે પ્રસિદ્ધ આ અપરિચ્છિન્નને ઉપાસે છે તે અપરિચ્છિન્ન ફક્ત મેળવે છે. (અપરિચ્છિન્ન થાય છે)

આધિદેવવિષયમાં જે પાંતકર્મનું ફલ છે તે પણ પાંચવડે સિદ્ધ થનારું કહેવું જોઈએ, તેમાં આધિદેવ મન, વાણી ને પ્રાણરૂપ માતા, પિતા ને પ્રજા એવા લક્ષણવાળાં ત્રણ કલા, ને વિત તથા કર્મ કલાં નથી તેથી હવે તે કહેવાનો આરભ થાય છે:—

સ एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य राज्य एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुमविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेवाꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकटासस्यैतस्या एव देवताया अगचिन्त्यै ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—[જે આ ત્રણ અતરૂપ] પ્રજાપતિ [છે] તે આ સોળ કલાવાળો સંવત્સર [છે.] તેની (કાલરૂપ પ્રજાપતિની) તિથિઓજ પંદર કલા [છે, અને] નિત્ય રહેનારીજ આની સોળમી કલા [છે.] તે [ચંદ્રરૂપ પ્રજાપતિ પ્રતિપક્ષ આદિ] તિથિઓવડેજ [શુક્લપક્ષમાં પૂનમબુધી] વૃદ્ધિ પામે છે, ને કૃષ્ણપક્ષમાં નિત્ય રહેનારી કલા અવશેષ રહે ત્યાંબુધી] ક્ષોણ થાય છે. [એવી રીતે કલાઓ વિત છે, ને તે વિતવડે સાધ્ય કર્મ છે.] તે [કાલરૂપ પ્રજાપતિ] અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં આ સોળમી કલાવડે સર્વ આ પ્રાણિ-સમૂહપ્રતિ [અત્રજલરૂપે] અનુપ્રવેશ કરી [તે અમાવાસ્યાની રાત્રિ સ્થિત કરી] પછી [બીજે દિવસે] પ્રાતઃકાલમાં [બીજી કલાવડે સંયુક્ત થઈ] જન્મે છે. [જેથી આ ચંદ્ર તે રાત્રિમાં સર્વ પ્રાણિસમૂહવિષે અનુપ્રવેશ કરીને નિત્ય રહેનારી કલાવડે સ્થિત છે] તેથી આ રાત્રિમાં પ્રાણધારીના પ્રાણુનો વિચ્છેદ ન કરે, [પાપરૂપ ને અમંગલ] કાકીલાના [પ્રાણુનો] પણ [વિચ્છેદ ન કરે] આ પ્રાણીઓની હિસાનો નિષેધ] આ [ચંદ્ર] દેવતાની પૂજામાટેજ [છે] ૧૪

જે આધિદેવિક ત્રણ અતરૂપ પ્રજાપતિની ઉપામના કહી તે " હું પ્રજાપતિ છું " એમ અહંમકવડે કર્તવ્ય છે એમ કહે છે.

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वितमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स विचेनैवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्विचं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति मधिनोऽगादित्येवाऽऽहुः ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જે પ્રસિદ્ધ તે [પરાક્ષ કથન કરેલ] સોળ કલાવાળો સંવત્સરરૂપ પ્રજાપતિ [છે તે અત્યંતપરાક્ષ માનવાયોગ્ય નથી.] જે આ એમ (કહેલાં ત્રણ અતરૂપ પ્રજાપતિને

આત્મરૂપ) જાણનાર પુરુષ [છે તે આજ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે] તે [પુરુષ] તું [ગાય આદિક] દ્રવ્યજ પંદર કલા [છે, ને તે વિતવડે સાધ્ય કર્મ છે.] શરીરજ આની ધ્રુવ-સ્થાનીય [સોળમી કલા [છે.] તે [વિદ્વાન્ ચંદ્રની પેઠે] વિતવડેજ પૂર્ણ થાય છે, ને ક્ષીણ થાય છે. જે આ શરીર [છે] તે આ [રથના પૈડાની] નાલિને સ્થાને [છે, ને ગાય આદિ] વિત્ત [છે તે આરા ને પુંઠિયાંની પેઠે] પરિવારને સ્થાને [છે. જેથી ઝોમ છે] તેથી જોકે સર્વસ્વનું અપહરણ [થવાથી] જ્ઞાનિ પામે છે [તેપણું] જો [નાલિસ્થાનીય] શરીરવડે જીવે છે [તે આરા અને નેમિથી રહિત રથચક્રની પેઠે આ જાણાદિ] પરિવારવડે ક્ષીણ થયો ઝોમજ [લૌકિક જનો] કહે છે. ૧૫

એવી રીતે ત્રણ અનરૂપ પ્રભવતિલાવતું વ્યાખ્યાન કર્યું પછી જ્યાંદિ વિત્ત પરિવારને સ્થાને છે ઝોમ કહ્યું તેમાં પુત્ર, કર્મ ને અપારવશાનું લોકપ્રાપ્તિનું સાધનપણું સામાન્યવડે જણ્યું, પણ પુત્રાદિકનો લોકપ્રાપ્તિ-રૂપ ફલના પ્રતિ વિશેષ સંબંધનો નિયમ જણ્યો નહિ. તે આ પુત્રાદિરૂપ સાધનોનો સાધ્યવિશેષની સાધેનો સંબંધ હવે કહેવાય છે:—

અય ત્રયો વાવ લોકા મનુષ્યલોકઃ પિતૃલોકો દેવલોક इति सोऽयं મનુષ્યલોકઃ
પુત્રૈર્જૈવ જયયો નાન્યેન કર્મણા કર્મણા પિતૃલોકો વિધયા દેવલોકો દેવલોકો વૈ લોકાનાં
શ્રેષ્ઠસ્તસ્માદ્વિયાં પ્રજાશ્મન્તિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે મનુષ્યલોક, પિતૃલોક [ને] દેવલોક આ ત્રણજ [શાસ્ત્રોક્ત સાધન-યોગ્ય] લોકો [છે તેઓમાં] તે આ મનુષ્યલોક પુત્રવડેજ સાધ્ય [છે,] અન્ય કર્મવડે [વા વિધાવડે સાધ્ય] નથી, [અશ્રિડાનાદિરૂપ] કર્મવડે પિતૃલોક [સાધ્ય છે, પુત્રવડે વા કર્મવડે તે સાધ્ય નથી] દેવલોક નિશ્ચય [ત્રણ] લોકોની [મધ્યે એક [છે] તેથી (દેવ-લોકના સાધનપણાથી) ઉપાસનાની પ્રશંસા કરે છે. ૧૬

એ રીતે સાધ્ય ત્રણ લોકરૂપ ફલના ભેદવડે વિનિયોગ પામેલા પુત્ર, કર્મ ને ઉપાસનારૂપ ત્રણ સાધનો છે. જ્યાં તો પુત્ર અને કર્મને માટે હોવાથી પુત્ર ને કર્મથી પૃથક્ સાધન નથી, ને વિત્ત કર્મનું સાધન હોવાથી કર્મથી પૃથક્ સાધન નથી ઉપાસના ને કર્મનું લોકજન્મનું હેતુપણું યોતાના ચિત્તાદિની ક્રિયાવડે થાય છે આ પ્રસિદ્ધ છે, પણ પુત્ર અક્રિમરૂપ હોવાથી તેમાં કેવી રીતે લોકજન્મનું હેતુપણું છે તે જણાતું નથી તેથી હવે તે કહે છે:—

અથાતઃ સંપતિર્યદા પ્રૈવ્યન્મન્યતેઽય પુત્રમાહઃત્વં વ્રહ્મ ત્વં યજ્ઞસ્ત્વં લોક इति स
પુત્રઃ પ્રત્યાહાં વ્રહ્માહં યજ્ઞોઽહં લોક इति । यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये
વૈ કે ચ યજ્ઞાસ્તેપાં સર્વેપાં યજ્ઞ इत्येकता ये वૈ के च लोकास्तेपां सर्वेपां लोक
इत्येकतैतावदा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽयुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं
લોક્યમાહુસ્તસ્માદેનમનુશાસતિ स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति ।
સ યજ્ઞનેન કિંચિદક્ષણયાઽકૃતં ભવતિ તસ્માદેનં સર્વસ્માત્પુત્રો મુચ્ચતિ તસ્માત્પુત્રો નામ
સ પુત્રૈર્જૈવાસ્મિંલોકે પ્રતિતિષ્ઠત્યથેનમેતે દૈવાઃ प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—[પુત્રાદિ સાધનોના સાધ્યવિશેષથી સંગ્રહના કથન] પછી [પુત્રનું આ લોકનું સાધનપણું કેવી રીતે છે તે જણાતું નથી] આથી સંગ્રહાન (પિતા વક્ષ્યમાણ પ્રકારે

પુત્રને પિતાનો વ્યાપાર અર્પણ કરે છે તે કર્મ) [કહેવાય છે: તે પિતા] જ્યારે "મરીશ" [એમ અરિષ્ટ આદિકના દર્શનવડે] માને છે ત્યારે પુત્રને [બોલાવીને] કહે છે: "તું બ્રહ્મ [છે,] તું યજ્ઞ [છે,] તું લોક [છે]" એમ [કહે સતે] તે પુત્ર [મારે આ કર્તવ્ય છે એમ શિક્ષા પામેલો હોવાથી] પ્રત્યુત્તર કહે છે: "હું બ્રહ્મ [છું,] હું યજ્ઞ [છું,] હું લોક [છું,]" ધૃતિ [તે શબ્દોનો અર્થ કઠિન જાણીને શ્રુતિભગવતી તેમનું વ્યાખ્યાન કરે છે:] જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ અનૂક્ત (અધ્યયન કરતાં અવશેષ રહેલું ને નહિ અધ્યયન કરેલું) [છે] તે સર્વની બ્રહ્મ આ [પદમાં] એકતા [છે, અર્થાત્ આટલા સમયસુધી વેદને વિષય કરનારો જે અધ્યયનરૂપ વ્યાપાર મારે કર્તવ્ય હતા તે હવે પછી તારે કરવાધાન્ય થાઓ,] તથા જે કોઈ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞો [મેં અનુષ્ઠાન કરેલા છે ને અનુષ્ઠાન કરેલા નથી] તે સર્વેની યજ્ઞ આ [પદમાં] એકતા [છે, અર્થાત્ મારે જે યજ્ઞ કર્તવ્ય હતા તે હવે તારે કર્તવ્ય થાઓ,] વળી જે કોઈ પ્રસિદ્ધ લોકો [મેં સંપાદન કરેલા છે, ને સંપાદન કરેલા નથી] તે સર્વેની લોક આ [પદમાં] એકતા [છે, અર્થાત્ હવે તે લોક તારે સંપાદન કરવાધાન્ય થાઓ. એવી રીતે પિતાએ કહ્યા પછી પુત્ર શિક્ષિત હોવાથી તે સર્વનો તેણે તેવી રીતે અંગીકાર કર્યો તે કથનમાં પિતાના આ અભિપ્રાયને માનતી છતી શ્રુતિભગવતી કહે છે: -વેદાધ્યયન, યજ્ઞાનુષ્ઠાન ને લોકજયરૂપ જે શુદ્ધસ્થતું કર્તવ્ય છે] આ સર્વ આદ્યજ [છે,] આ સર્વ મારે [આધીન] હતું. [હવે પછી] આ [પુત્ર મારા પાસેથી લઈ પિતાનામાં સ્થાપન કરીને] આ [લોક] થી [મારું] પાલન કરશે. એવી રીતે [જાણનારો પુત્ર પિતાને કર્તવ્યતારૂપ બંધનથી મોકળો કરે છે] માટે [બ્રાહ્મણો] શિક્ષિત પુત્રને [પિતાનું] લોકથી પાલન કરનાર કહે છે તેથી [પિતાએ વર્તમાનસમયમાં પણ] આ [પુત્ર] ને શિક્ષણ આપે છે [જેણે પિતાનું કર્તવ્ય પુત્રને અર્પણ કર્યું છે એવો તે [પિતા અનંત વાણી, મન ને પ્રાણરૂપ હું છું] એમ જાણનાર જ્યારે આ શરીરથી મરે છે ત્યારે આ [વાણી, મન ને] પ્રાણોસહિતજ પુત્રપ્રતિ વ્યાપે છે (ફલરૂપે પરલોકમાં વિદ્યમાન છતાં શિક્ષિત પુત્રરૂપે અહીં પણ રહે છે) તે પુત્ર કહાચિત્ આ [પિતા] વડે [કોઈ કર્મના એક દશમાં કર્તવ્ય છતાં] વિસ્મૃતિવડે કાંઈ ન કરાયું હોય [તો] તે સર્વ નહિ કરેલા] થી [પોતે તે સર્વને અનુષ્ઠાનવડે પૂર્ણ કરીને] આ [પિતા] ને મોકળો કરે છે [જેથી પિતાના હિંદ્રને પૂરીને પિતાનું રક્ષણ કરે છે] તેથી પુત્ર [એવું] નામ [છે,] તે [પિતા મૃત્યુ પામ્યા છતાં પણ એવા] પુનવડે આ લોકમાં સ્થિત થાય છે. [એવી રીતે આ પિતા પુત્રવડે આ મનુષ્ય-લોકને જિતે છે] હવે [જેણે સંપ્રદાનકર્મ કર્યું છે એવા આ [પિતા] પ્રતિ આ [વાણી આદિક] પ્રાણો હિરણ્યગર્ભના સંમંધવાળા [તથા] અરણ્યધર્મથી રહિત [થઈ] પ્રવેશ કરે છે. ૧૭

હવે તેઓના પ્રવેશપ્રકારને કહે છે —

પૃથિવ્યૈ ચૈનમગ્નેશ્ચ દૈવી વાગાવિશતિ સા વૈ દૈવી વાગ્યયા યયદેવ વદતિ તત્તદ્ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પૃથિવીથી અને અગ્નિથી આદિદેવિકી વાણી આ [ઉપાસક પિતા] પ્રતિ પ્રવેશ કરે છે. [તે દેવી વાણી આત્માત્મિકરૂપે યઈ આસક્તિ આદિ દોષોવડે નિરુદ્ધ થઈ હતી. ઉપાસકના તે દોષોની નિવૃત્તિ થયે આવરણસંગ થયે જરૂર] દીવાના

પ્રકાશની પેઠે તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે:-] તે પ્રસિદ્ધ દૈવી વાણી [છે] જે [વાણી]-
વડે [પિતાને માટે વા ખરને માટે] જે જે કહે છે તે તેજ [અસત્યાદિ દોષરહિતપણથી]
થાય છે. ૧૮

વાણીવિષે દેખાડેલા ન્યાયનો મનમાં અતિદેશ કરે છે:-

દિવ્યૈનપાદિત્યાચ દૈવં મન આવિશતિ તદ્દૈ દૈવં મનો યેનાઽઽનન્યેવ ભવત્યયો ન
શોચતિ ॥ ૧૯ ॥

શીખદાર્થ:-સ્વર્ગથી અને આદિત્યથી આ [ઉપાસક પિતા] પ્રતિ દૈવ મન પ્રવેશ
કરે છે. તે પ્રસિદ્ધ મન [સ્વભાવથી નિર્ભય હોવાથી] દૈવ [છે] જે [મન] વડે [આ
ઉપાસક] સુખીજ થાય છે, અને [શોકના હેતુના અભાવથી] શોક કરતો નથી. ૧૯

મનમાં કહેલા ન્યાયનો પ્રાણમાં અતિદેશ કરે છે:-

અદ્વયૈનં ચન્દ્રમસશ્ચ દૈવઃ પ્રાણ આવિશતિ સ વૈ દૈવઃ પ્રાણો યઃ સચ્ચરન્થાસચ્ચરન્થ
ન વ્યયતેઽયો ન રિણ્યતિ સ એવંવિત્સર્વેષાં ભૂતાનામાત્મા ભવતિ યથૈષા દૈવતૈવન્ સ
યથૈતાં દૈવતાન્સર્વાણિ ભૂતાન્યવન્ત્યેવન્ હૈવંવિદન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યવન્તિ । યદુ કિંચેમાઃ
મજાઃ શોચન્ત્યમેવાઽઽસાં તદ્ભવતિ ણુણ્યમેવાસું ગચ્છતિ ન હ વૈ દેવાભ્યાં ગચ્છતિ ॥૨૦॥

શીખદાર્થ:-જલથી અને ચંદ્રમાથી આ [ઉપાસક પિતા] પ્રતિ દૈવ પ્રાણ પ્રવેશ કરે
છે, જે [જંગમમાં] સંચરતો [છતો] ને [સ્થાવરમાં] નહિ સંચરતો [છતો] પીડા
પામતો નથી, તથા વિનાશ પામતો નથી, તે પ્રસિદ્ધ દૈવ પ્રાણ [છે.] એવી રીતે [વ્રજ
અતરૂપ આત્માના સ્વરૂપને] જાણનાર તે સર્વ જૂનોનો આત્મા (પ્રાણ, મન ને વાણી)
થાય છે, [ને તેથી સર્વજ્ઞ થાય છે.] જેવી રીતે આ [હિરણ્યગર્ભ] દેવતા [સર્વજ્ઞ છે]
તેવી રીતે તે [સર્વજ્ઞ થાય છે.] જેવી રીતે આ [હિરણ્યગર્ભ] દેવતાને સર્વ જૂનો પૂજે છે
તેવી રીતે એમ જાણનારને નિશ્ચય સર્વ જૂનો પૂજે છે જે કંઈ પણ આ પ્રજા શોક કરે
છે તે [શોકાદિ નિમિત્તવાળું દુઃખ] આ [પ્રજાઓ] ની [હું અને મારું એવી પરિચિત્ત
ચુદ્ધિવડે ઉપજેલું હોવાથી તે પ્રજાઓની] સાથેજ [સંયુક્ત] થાય છે. આ [પ્રજાપતિના
પદમાં વર્તમાન પુરુષ] ને [તો] પુરુષજ (પુરુષનું ફક્ત સુખજ) પ્રાપ્ત થાય છે, નિશ્ચય
દેવોપ્રતિ પાપ (પાપનું ફક્ત દુઃખ) પ્રાપ્ત થતું નથી ૨૦

વાણી, મન ને પ્રાણના સમપણાને નિશ્ચય કરેલો હોવાથી ઉપાસકે કોનું ધ્યાન કરવું જોઈએ ?
અથવા કોનું કર્મ જતપણાવડે પારણ કરવું જોઈએ ? એમ જિજ્ઞાસા થાય તો તે બંનેનો નિશ્ચય કરવાને
કહે છે.

અપાતો વ્રતમીમાન્સા મજાપતિર્હ કર્માણિ સસજે તાનિ સ્તુત્યાન્યોન્યેનાસ્પર્ધન્ત
અદિપ્યામ્યેવાહમિતિ વાગ્દધે દ્રક્ષ્યામ્યહમિતિ ચક્ષુઃ શ્રોપ્યામ્યહમિતિ શ્રોત્રમેવમન્યાનિ કર્માણિ
યથાકર્મ તાનિ મૃત્યુઃ શ્રમો ભૂલોપયેમે તાન્યાપ્નોતાન્યાપ્તા મૃત્યુરવારુન્દ તસ્માચ્છ્રામ્યત્યેવ
વાક્ શ્રામ્યતિ ચક્ષુઃ શ્રામ્યતિ શ્રોત્રમયેમમેવ નાઽઽપ્નોયોયં મધ્યમઃ પ્રાણસ્તાનિ જ્ઞાતું
દધિરે । અવં વૈ નઃ શ્રેષ્ઠો યઃ સચ્ચરન્થાસચ્ચરન્થ ન વ્યયતેઽયો ન રિણ્યતિ હન્તાસ્યૈવ

ત્રયં વા इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेपागुक्त्यमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपासमैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेपां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ [વ્યાકૃત ને અગ્યાકૃતરૂપ જગત] નામ, રૂપ [ને] કર્મ [ગ્રેમ] ત્રણ [રૂપ] જ [છે.] આ જગત છે, એતન નથી તેથી પુરુષ તેમાં વ્યાસક્તિ ન રાખે.] તે [નામ, રૂપ ને કર્મ] ની [મધ્યે] આ [યજ્ઞદત્તાદિ] નામોતું વાફ (શબ્દસામાન્ય) એતું આ ઉપાદાનકારણ [છે,] કેમકે આ [શબ્દસામાન્ય] થી સર્વે નામો ઉત્પન્ન થાય છે આ [શબ્દ સામાન્ય] આ [નામવિશેષો] તું સામાન્ય [છે.] જેથી આ [શબ્દસામાન્ય] પોતાના ભેદરૂપ [સર્વ નામોવડે સમ (સમાનપણે પારોવાઈને રહેલ)] [છે તેથી તે સામાન્ય છે.] આ [શબ્દસામાન્ય] આ [નામવિશેષો] નો આત્મા-સ્વરૂપ—[છે,] કેમકે આ [શબ્દ-સામાન્ય] સર્વ [વિશેષ] નામોને [સ્વરૂપપ્રદાનવડે] ધારણ કરે છે [એવી રીતે કાર્યકારણ-પણાના સંભવથી, સામાન્યવિશેષના સંભવથી ને સ્વરૂપપ્રદાનના સંભવથી નામવિશેષોત્ શબ્દમાત્રપણું છે.] ૧

એવી રીતે નામનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે રૂપનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेपागुक्त्यमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपासमैतद्धि सर्वै रूपाः सममेतदेपां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

શબ્દાર્થઃ—[નામોના વ્યાખ્યાન] પછી [રૂપોતું વ્યાખ્યાન થાય છે.— આ [શુક્લ-કૃષ્ણાદિ] રૂપોતું ચક્ષુ (પ્રકાશમાત્ર) એતું આ ઉપાદાનકારણ [છે] કેમકે આ [પ્રકાશ-માત્ર] થી સર્વે રૂપો ઉત્પન્ન થાય છે આ [પ્રકાશમાત્ર] આ [રૂપવિશેષો] તું સામાન્ય [છે] જેથી આ [પ્રકાશમાત્ર] પોતાના ભેદરૂપ [સર્વે રૂપોવડે સમ (સમાનપણે પારોવાઈને રહેલ)] [છે તેથી તે સામાન્ય છે] આ [પ્રકાશમાત્ર] આ [રૂપવિશેષો] તું સ્વરૂપ [છે,] કેમકે આ [પ્રકાશમાત્ર] સર્વ [વિશેષ] રૂપોને [તેમના સ્વરૂપપ્રદાનવડે] ધારણ કરે છે ૨

હવે કર્મનું વ્યાખ્યાન કરે છે—

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेपागुक्त्यमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपासमैतद्धि सर्वै कर्मभिः सममेतदेपां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतत्त्रयसदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतसत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामर्षं प्राणश्चक्षुः ॥ ૩ ॥ इति प्रथमाध्याये षष्ठमुक्त्यब्राह्मणम् ॥ ૬ ॥

॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—[રૂપોના વ્યાખ્યાન] પછી [કર્મોતું વ્યાખ્યાન થાય છે.— આ [મનન-દર્શન ને ચલનરૂપ] કર્મોતું શરીર (રહેવડે નિર્વાહ કરવા યોગ્ય ક્રિયાસામાન્ય) એતું આ ઉપાદાનકારણ [છે,] કેમકે આ [ક્રિયાસામાન્ય] થી સર્વે કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે. આ [ક્રિયામાત્ર] આ [ક્રિયાવિશેષો] તું સામાન્ય [છે.] જેથી આ [કર્મસામાન્ય] પોતાના ભેદરૂપ [સર્વે કર્મો-

વડે સમ (સમાનપણે પરોવાઈને રહેલ) [છ તેથી તે સામાન્ય છે.] આ [ક્રિયાસામાન્ય] આ [ક્રિયાવિશેષ] તું સ્વરૂપ [છ,] કેમકે આ [ક્રિયાસામાન્ય] સર્વ [વિશેષ] ક્રિયાઓને [તેમના સ્વરૂપપ્રદાનવડે] ધારણ કરે છે. તે [નામ, રૂપ ને કર્મે] આ ત્રણ છતાં એક [છ. તે ત્રણની એકતા તે] આ શરીર [છ. એવી રીતે આ] શરીર પણ એક છતાં [અધ્યાત્મ, અધિભૂત ને અધિદેવસાવડે વ્યવસ્થિત નામ, રૂપ ને કર્મે] આ ત્રણ [છ.] તે આ અમૃત સત્યવડે દેકાયેલું [છ.] પ્રાણજ [ગોક્ષપર્યંત અવિનાશી હોવાથી] અમૃત [છ, ને] નામરૂપ સત્ય (સમષ્ટિસ્થૂલશરીર) [છ. તિ] નામરૂપ વડે (વિરાટવડે-સમષ્ટિસ્થૂલશરીરવડે) આ પ્રાણ (સૂત્રાત્મા) દેકાયેલો [છ આ પ્રાણથી પણ આત્મતત્ત્વ તો દર્શિત્ય છે.] ૩ એ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયના ઉકથનામના છઠ્ઠા આઠાણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧. ૬

હવે શ્રીબ્રહ્મસૂત્રપરિણતના પહેલા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્તા. ૧

॥ ૨ વીજો અધ્યાય ॥

એવી રીતે સૂત્રાત્માની ઉપામાનાથી-૨૬૬૪૩૫ મમગ્રમગતયો-નિરાગ પામેલાપ્રતિ “આત્મા એમજ ઉપાસના કરે” ઇતિ ક્રિતે સૂત્રિત સદૃશ આત્મવિદ્યાના ત્રિપણૂત આત્મતરતના યથાયોગ્ય નિરૂપણમદિ આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. તેમાં પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં કહેલા સૂત્રાત્માતેજ આદિસ તથા ચંદ્રાદિમાં આત્મપણુવડે ઉપામીને તેના રૂપને પામેલો આલોકિ સિદ્ધાન્તમાં કહેવાને ઇચ્છિત આત્માના યથાયોગ્ય નિરૂપણમદિ પૂર્વપ્રવાહી રચાવન કરાય છે, ને મુખ્યઅગ્રમર્શો અગતયનુ તો સિદ્ધાન્તને કહેનારા છે તેવા સિદ્ધાન્ત રચાવન કરાય છે:—

ૐ । હસવાલાકિર્દાનુવાનો ગાર્ગ્ય આસ સ હોવાચાજાતશનું કાઢ્યં ઘસ તે ઘવાળીતિ સ હોવાચાજાતશનુઃ સહસ્રમેતસ્વાં વાચિ દ્વ્યો જનકો જનક इति वै जना धावन्तीति ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ૐ [અસંપૂર્ણ અક્ષવિપણુથી] ગર્વિત [ને] વાચાસ પ્રસિદ્ધ આલોકિ (બ્રહ્માને પુત્ર) ગાર્ગ્ય (ગર્ગનો વંશજ) [આઠાણ] હવે. તે [કેઇ સમયમાં] કાશીના રાજા અમતશનુપ્રતિ [આવીને “હું] તમને [મુખ્ય] અક્ષ કહું છું” એમ કહેતો હવે. [તે વચન સાંભળીને અદ્વાદિયુક્ત] તે અમતશનુ બોલ્યા:—“[હું તમને મુખ્ય અક્ષ કહું છું] આ વચનમાં [હું તમને] સહસ્ર [ગાયો] આપું છું ’ જનક [દાતા છે, ને] જનક [શ્રોતા છે] એમ પ્રસિદ્ધ [હોવાથી] ધનની ઇચ્છાવાળા તથા અક્ષનું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળા] આઠાણે [જનકપ્રતિ] બોલે છે તેમ [આ પણ આરા પાસે આવ્યા હશે. એમ ધારી] અક્ષના કથનવિનાજ તેના વચનમાત્રવડે સહસ્ર ગાયો આપું છું એમ રાજાએ કહ્યું.] ૧

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય વવાસાવાદિત્યે પુરુષ એતમેવાહં ત્વણોપાસ इति स होवाचा-जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[અણની ઇચ્છાવાળા રાજાપ્રતિ] તે ગાર્ગ્ય કહેતો હવે:—“તે આ આદિત્યમાં [અને યજુમાં એક અસિમાનરાગો, યજુરૂપદારવડે આ હૃદયમાં પ્રવેશ પામેલો, ને હું કર્તાસાક્ષી છું એમ સ્થિતિ પામેલો] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છ] આનેજ હું અક્ષ [એમ]

ઉપાસું છું. [તે પુરુષરૂપ બ્રહ્મ હું તમારા પ્રતિ કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] " એમ [કહે સતે] તે પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથપડે નિવારણ કરતાછતા] બોલ્યાઃ-
" આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને અને આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું. સર્વ ભૂતોત્તું] ઉલ્લંઘન કરીને રહેનાર, સર્વ ભૂતોના પૂજ્ય [ને] રાજા એમ પ્રસિદ્ધ આ [પુરુષ]ને હું ઉપાસું છું. ઇતિ. જે આને એ પ્રમાણે ઉપાસે છે તે [સર્વ ભૂતોત્તું] ઉલ્લંઘન કરીને સ્થિત રહેનાર, સર્વ ભૂતોના પૂજ્ય [ને] રાજા થાય છે." ૨

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય એવાસૌ ચન્દ્રે પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा वृद्धपाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[પછી] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—“જે આ ચંદ્રમાં, [મનમાં તથા બુદ્ધિમાં એક કતાંભાક્તા] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે પુરુષરૂપ બ્રહ્મ હું તમારા પ્રતિ કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] " એમ [કહે સતે] તે પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથપડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યાઃ—“ આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને અને આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] શોભા, ધોળા વસ્ત્રધોળા, સોમ (ચંદ્ર ને સોમલતા) [તથા] રાજા એમ પ્રસિદ્ધ આ [પુરુષ]ને હું ઉપાસું છું. ઇતિ. તે જે આને એમ ઉપાસે છે [તેના પ્રકૃતિરૂપ યજ્ઞમાં] પ્રતિદિવસ પ્રસિદ્ધ [સોમજતા] કૃત્વેલી [થાય છે, ને વિકૃતિરૂપ યજ્ઞમાં તે] સારી રીતે કૃત્વેલી થાય છે, [અર્થાત્ તેને ઉભયવિધ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તથા] આતું અન્ન ક્ષય પામતું નથી." ૩

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય એવાસૌ વિયુતિ પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी
ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—[પશ્ચાત્] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—“જે આ વીજળીમાં, [ત્વચામાં ને હૃદયમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] " એમ [કહે સતે] તે પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથપડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યાઃ—“ આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને અને આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] તેજસ્વી એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું. ઇતિ, જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય તેજસ્વી થાય છે, [તથા] આની પ્રજા નિશ્ચય તેજવાળી થાય છે." ૪

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય એવામાકાશે પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमपर्वति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
पूर्णते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माद्योक्तायजोद्धर्तते ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—[પછી] તે પ્રસિદ્ધ ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—“જે આ આકાશમાં, [હૃદયાકાશમાં ને બુદ્ધિમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] " એમ [કહે સતે] તે પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ

નહિ એમ હાથવડે નિવારણ કરવા છતાં” બોલ્યા—“આ [વિજેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] પૂર્ણ [ને] અક્રિય એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું. ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે પ્રજાવડે [ને] પશુઓ-વડે પૂર્ણ થાય છે, [તથા] આની પ્રજા આ લોકથી વિચ્છેદ પામતી નથી ” ૫

સ હોવાચ ગાર્ગ્ય ય ઇવાયં વાયો પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-
मुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

શીખદાર્થ:—[પશ્ચાત્] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યા:—“જે આ વાયુમાં, [બ્રાહ્મમાં ને હૃદયમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથ-વડે નિવારણ કરતા છતાં] બોલ્યા:—“આ [વિજેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું] ઇંદ્ર, વરા ન કરી શકાય એવા બલવાળો [ને] અપરાજિત સેનારૂપ એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું. ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય જયનશીલ, બીજાઓવડે ન જિતાય એવા સ્વભાવવાળો [ને] અન્ય માતાથી જન્મેલાનો જય કરવાના સ્વભાવવાળો થાય છે. ” ૬

સ હોવાચ ગાર્ગ્ય ય ઇવાયમગ્રી પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्टा विपासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह
भवति विपासहिर्हस्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

શીખદાર્થ:—[પછી] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યા:—“જે આ અગ્નિમાં, [વાણીમાં ને હૃદયમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું, તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથ-વડે નિવારણ કરતા છતાં] બોલ્યા:—“આ [વિજેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો. હું આને અને આને આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] વિપાસહિ (હોમોના હવિષ્ને ભસ્મ કરવાવડે સંહારનાર) એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય [બીજાને] સંહાર કરનાર થાય છે [તથા] નિશ્ચય આની પ્રજા [અન્યને] સંહાર કરનારી થાય છે. ” ૭

સ હોવાચ ગાર્ગ્ય ય ઇવાયમમ્ પુરુષ एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपा
हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमयो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

શીખદાર્થ:—[પશ્ચાત્] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યા:—“જે આ જલમાં, [વીર્યમાં ને હૃદયમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો.] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથવડે નિવારણ કરતા છતાં] બોલ્યા:—“આ [વિજેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન સંવાદ કરો. હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું શ્રીતરંગિની થી]

અપ્રતિફલ એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું ઇતિ તે જે આને એમ ઉપાસે છે આને [શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહ્યું હોય] તેનું ફલ [જ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે, [તેનાથી] વિપરીત [ફલ પ્રાપ્ત થતું] નથી. વળી આ [ઉપાસક] થી [શ્રુતિસ્મૃતિથી] અતુફલ [એવો પુત્ર] ઉત્પન્ન થાય છે. " ૮

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો એવાપમાદર્શે પુરુષ એતમેવાહં વ્રહ્મોપાસ ઇતિ સ હોવાચાજાતશત્રુર્મા મૈતસ્મિન્સંવદિદ્ધા રોચિષ્ણુરિતિ વા અહમેતમુપાસ ઇતિ સ ય એતમેવમુપાસ્તે રોચિષ્ણુર્હં ભવતિ રોચિષ્ણુર્હાસ્ય મજા ભવત્યથો યૈઃ સંનિગચ્છતિ સર્વાશ્સ્તાનતિરોચતે ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—[પછી] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યોઃ—“ જે આ કર્પણમાં, [અગ્નાદિમાં ને અંતઃકરણમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથવડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યાઃ—“ આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ] માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો] હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] પ્રકાશસ્વભાવવાળા એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય પ્રકાશસ્વભાવવાળી થાય છે, આની પ્રજા નિશ્ચય પ્રકાશ સ્વભાવવાળી થાય છે, અને જેઆની [સાથે] સમ્યગ્ચરિતે નીકળે છે તે સર્વને ઉલ્લંઘન કરીને પ્રકાશે છે ” ૯

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય એવાયં યન્તં પશ્યાચ્છબ્દોઽનૂદેત્યેતમેવાહં વ્રહ્મોપાસ ઇતિ સ હોવાચાજાતશત્રુર્મા મૈતસ્મિન્સંવદિદ્ધા અમુરિતિ વા અહમેતમુપાસ ઇતિ સ ય એતમેવમુપાસ્તે સર્વૈઃ દૈવાર્ષિમ્લોક આયુરેતિ નૈનં પુરા કાલાત્પ્રાણો જહાતિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યો—“ ગમન કરનારની પાછળ જે આ પ્રસિદ્ધ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, [તથા જે જીવનનો હેતુ પ્રાણ છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. તે [બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથવડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યા—“ આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ] માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો] હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું.] પ્રાણ એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું. ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય આ લોકમાં [કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા] સર્વ આયુષ્મેજ ભોગવે છે, [ને કર્મફલવડે પરિશિષ્ટ] કાલથી પૂર્વે પ્રાણ આનો ત્યાગ કરતો નથી. ” ૧૦

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય એવાયં દિશ્તુ પુરુષ એતમેવાહં વ્રહ્મોપાસ ઇતિ સ હોવાચાજાતશત્રુર્મા મૈતસ્મિન્સંવદિદ્ધા દ્વિતીયોઽનપગ ઇતિ વા અહમેતમુપાસ ઇતિ સ ય એતમેવમુપાસ્તે દ્વિતીયવાન્દ ભવતિ નાસ્માદ્ગ્નશ્ચિદ્યતે ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યોઃ—“ જે આ દિશાઓમાં, [કાનમાં ને હૃદયમાં વિયોગરહિતસ્વભાવવાળા અશ્વિનીકૃમારણ્ય] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો] ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાતશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથવડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યા—“ આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ] માં ન સંવાદ કરો, ન [સંવાદ કરો] હું આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું

હું.] દ્વિતીયવાણી [ને] પરસ્પર અવિયુક્ત એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું. ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય દ્વિતીયવાણી (સારા સેવકાદિવાણી) થાય છે, [તથા] આનાથી સમૂહ વિચ્છેદ પામતો નથી " ૧૧

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય एवायं छायायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व-
हैवास्मिँल्लોક आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—'જે આ છાયામાં, (અંધકારમાં,) [અજ્ઞાનમાં
ને હૃદયમાં એક] પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને
કહું છું, તેની તમે ઉપાસના કરો]" એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાનશત્રુ [નહિ નહિ
એમ હાથવડે નિવારણ કરતા છતા] બોલ્યાઃ—'આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ]માં ન સંવાદ કરો, ન
[સંવાદ કરો] આને તથા આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું] મૃત્યુ એમ પ્રસિદ્ધ આને હું
ઉપાસું છું ઇતિ જે આને એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય આ લોકમાં [કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા] સર્વ
આયુષ્યનેજ ભોગવે છે, [ને કર્મફલવડે પરિચ્છિન્ન] કાલથી પૂર્વે આના પ્રતિ મૃત્યુ આવતું નથી " ૧૨

સ હોવાચ ગાર્ગ્યો ય एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तृष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—'જે આ પ્રજાપતિમાં, [યુદ્ધિમાં ને હૃદયમાં એક]
પ્રસિદ્ધ પુરુષ [છે] આનેજ હું બ્રહ્મ [એમ] ઉપાસું છું. [તે બ્રહ્મ હું તમને કહું છું, તેની તમે
ઉપાસના કરો.]" એમ [કહે મને] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાનશત્રુ [નહિ નહિ એમ હાથવડે તમે નિવારણ
કરતા છતા] બોલ્યાઃ—'આ [વિજ્ઞેય બ્રહ્મ]માં સંવાદ ન કરો, ન [સંવાદ કરો.] આને તથા
આની ઉપાસનાના ફલને જાણું છું] સ્વતંત્ર એમ પ્રસિદ્ધ આને હું ઉપાસું છું ઇતિ જે આને
એમ ઉપાસે છે તે નિશ્ચય સ્વતંત્ર થાય છે, [તથા] આની પ્રજા [પણ] નિશ્ચય સ્વતંત્ર થાય છે "

[બ્રહ્માકિને આથી વિશેષ બ્રહ્મવિજ્ઞાન હતું નહિ તેથી] તે પ્રસિદ્ધ ગાર્ગ્ય મૌન થતો હોવા ૧૩
સ હોવાચાજાતશત્રુઃ ૧ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच
गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તેને મૌન રહેલો જોખને] પ્રસિદ્ધ તે અજ્ઞાનશત્રુ બોલ્યાઃ— " શું આટલું
[જ બ્રહ્મ તમે જાણ્યું છે ? કે આનાથી અધિક પણ જાણ્યું છે ? " યુતિ [વિચારમાટે છે.]
એમ [કહે સને ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—] " આટલુંજ [જ્ઞાત છે, આનાથી વધારે જ્ઞાત નથી]"
એમ [ઉત્તર આપે સતે અજ્ઞાનશત્રુ બોલ્યાઃ—] " આટલાવડે [યુજ્ય બ્રહ્મ] વિદિત થતું નથી,
[અર્થાત્ આનાથી અધિક જ્ઞાતવ્ય છે.]" એમ [કહે સને શરણ નહિ થયેલા મનુષ્યને તે
કહેવાયાગ્ય નથી આ આચારવિધિને જાણનાર] પ્રસિદ્ધ તે ગાર્ગ્ય બોલ્યાઃ—" [જેમ અન્ય શિષ્ય
ગુરુનું શરણગ્રહણ કરે છે તેમ હું] આપનું શરણગ્રહણ કરું છું " ઇતિ ૧૪

સ હોવાચાજાતશત્રુઃ पतिलोमं चैतयद्वाह्मणः सत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति
व्येव त्वा प्रपयिष्यामीति तं पाणावादायोचस्यौ तौ ह पुरुष-
सुप्तमाजग्मनुस्तमे तैर्नाममिरा-

મન્ત્રયાંચક્રે મૃદ્ધન્યાપ્દરવાસઃ સોમ રાજનિતિ સ નોત્તસ્યૌ તં પાણિના પેપં વોધયાંચક્રા
ત્ત હોત્તસ્યૌ ॥ ૧૬ ॥

શીખંદાર્યઃ—પ્રસિદ્ધ તે અન્નતશત્રુ બોલ્યા:—“આ વિપરીતજ [છે] જે બ્રાહ્મણ ‘એ
બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરશે’ એમ [શિષ્યવૃત્તિવડે] ક્ષત્રિયનું ચરણગ્રહણ કરે [તેથી હું ગાર્ગ્ય ! તમે
આચાર્યજ રહો, હું] તમને [જાણવાયોગ્ય મુખ્ય બ્રહ્મ] અવશ્ય વિજ્ઞાપન કરીશ. ” એમ
[કહી તે અન્નતશત્રુ] તે [ગાર્ગ્ય] ને [લજ્જામયુક્ત જાણી વિદ્યાસ ઉપભવવામાટે તેનો હાથ
પોતાના] હાથમાં ગ્રહણ કરીને ઊઠતા હવા. તે [બંને રાજમંદિરના ડોઈ ભાગમાં] સૂતેલા
પુરુષની [સમીપ] આબ્યા, [ને] તે [સૂતેલા પુરુષ] ને આ નામોવડે બોલાવતા હવા:—“હું
મહાન્ ! હું ધોળા વસવાળા ! હું સોમ ! હું રાજન્ ! ” એમ [બોલાવ્યા છતાં પણ] તે [સૂતેલા
પુરુષ] ઊઠ્યો નહિ. તેને હાથવડે ઢાળી [ઢાળીને] જગાડ્યો, [તેવડે] તે ઊઠ્યો. ૧૫
[એવી રીતે મહાન્ ઇત્યાદિ પ્રાણરૂપ ચંદ્રના નામના સંબોધનવડે ગાર્ગ્યને અભિમત પ્રાણ-
દેવતાથી ભિન્નજ આત્મા આ શરીરમાં કર્તાભોક્તા છે, પ્રાણ નહિ એમ નિશ્ચય કર્યા,
અન્યથા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વ્યાપાર કરનાર પ્રાણના સંબોધનનું અશ્વજ ને અનુધાન ન થાત.
દાખવાવડે સંધાત ભોક્તા નથી એમ નિર્ણય કર્યા. અન્યથા સ્પર્શમાત્રવડે પણ ઉત્થાન
થાત.] ૧૫

સ હોવાવાજાતશુર્યત્રૈવ एवत्सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः क्वैव तदाऽभूत्तु
एवदागादिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

શીખંદાર્યઃ—[આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપનો બોધ કરવાની ઇચ્છાવડે] પ્રસિદ્ધ તે
અન્નતશત્રુ, બોલ્યા:—“[હું ગાર્ગ્ય !] જે આ વિજ્ઞાનમય (સુદ્ધિના જેવો પ્રતીત થતો)
પુરુષ [છે તે] આ જે [સમય] માં (હાથ દાખવાથી જાગ્યાની પૂર્વે) આ [શયન જેમ
થાય તેમ] સૂતો હતો તે [સમય] માં આ ક્યાં (કેવી રીતના સ્વરૂપમાં) [સ્થિત] હતો ?
ક્યાંથી (કેવી રીતના સ્વરૂપથી) [પ્રવ્યુત થતો છતો] આ [આગમન જેમ થાય તેમ
હાથ દાખ્યા પછી] આબ્યા ? ” એમ [પૂછ સતે] ગાર્ગ્ય [તે બંનેનાં સ્વરૂપને] નજ
જાણતો હવો. ૧૬

સ હોવાવાજાતશુર્યત્રૈવ एवत्सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छેતે तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं
मनः ॥ ૧૭ ॥

શીખંદાર્યઃ—[પછી] પ્રસિદ્ધ તે અન્નતશત્રુ બોલ્યા:—“ જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ
[છે તે] આ જ્યારે આ [શયન જેમ થાય તેમ] સૂતો હતો ત્યારે આ [વાગાદિ]
ઇન્દ્રિયાના વિજ્ઞાનને (પોતાના વિષયને પ્રકાશવાના સામર્થ્યને) ચિદાભાસવડે ગ્રહણ કરીને જે
આ હૃદયની અંતર આકાશ (પરમાત્મા) [છે] તેમાં રહે છે. જ્યારે તે [વાગાદિ] ને ગ્રહણ
કરે છે ત્યારે પુરુષ સ્વપિતિ (સ્વરૂપને પામે છે—સૂચે છે) આ નામવાળોજ [થાય છે.]
ત્યારે (નિદ્રાના સમયમાં) પ્રાણ ગ્રહણ કરેલુંજ થાય છે, વાણી ગ્રહણ કરેલી [થાય છે.]

નેત્ર ગ્રહણ કરેલું [થાય છે,] ઓત્ર ગ્રહણ કરેલું [થાય છે, ને] મન ગ્રહણ કરેલું [થાય છે, તેથી વાગાદિક લીન થયે સતે ક્રિયા, કારક] ને ફલરૂપતાના અભાવથી આત્મા પોતાના રૂપમાંજ સ્થિત થાય છે એમ નિશ્ચય થાય છે.] ૧૭

સ્વપ્નમાં વાગાદિકના સંબંધના અભાવમાં પણ કર્તૃત્વાદિ સંસારના દર્શનથી આત્માના બ્યતિરેકની અસિદ્ધિ, છે એવી આશંકામાં લાં પણ ભ્રમતી વાસતાના સદ્ભાવથી ને તેણે કષ્ટેલા સ્વપ્નપ્રપંચના મિથ્યાપણાથી બ્યતિરેકની અસિદ્ધિ નથી, આથી આત્માનું સ્વતઃશુદ્ધપણજ છે એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:—

સ યત્રૈતત્સ્વપ્નયયા ચરતિ તે હાસ્ય લોકાસ્તદુતેવ મહારાજો ભવત્યુતેવ મહાબ્રાહ્મણ
ઉત્તેવોચ્ચાવચં નિગચ્છતિ સ યથાઃ મહારાજો જ્ઞાનપદાન્મૂહીત્વા સ્વે જનપદે યથાકામં
પરિવર્તેતૈવમેવૈપ ઇતત્પ્રાણાન્મૂહીત્વા સ્વે શરીરે યથાકામં પરિવર્તેતે ॥ ૧૮ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—તે [આત્મા] જ્યારે સ્વપ્નવૃત્તિવડે સ્થિત થાય છે [ત્યારે] આ [આત્મા] નાં પ્રસિદ્ધ તે (આ) કર્મફલો [છે:—] ત્યારે મહારાજાજેવો પણ થાય છે, મહાબ્રાહ્મણજેવો પણ [થાય છે, તથા કેવળજ્ઞાદિ ઉચ્ચજેવો તથા [તિર્યક્ષણજ્ઞાદિ] નીચા જેવો પણ] પ્રતીત થાય છે. તે (દર્શાતઃ—) જેમ મહારાજા સેવકોને ગ્રહણ કરીને પોતાના દેશમાં ઇચ્છાપ્રમાણે સર્વ-લક્ષી વિચરે છે તેમજ આ [વિજ્ઞાનમય આત્મા] ઇન્દ્રિયોને [જગદિતિસ્થાનોમાંથી] ગ્રહણ કરીને પોતાના શરીરમાંજ [ઇચ્છાનુસાર] સર્વલક્ષી વિચરે છે. ૧૮

સ્વપ્નમાં આત્મા ઇચ્છાનુસાર સર્વલક્ષી વિચરે છે એમ ઇચ્છાને લીધે આત્માનું વિચરવું કહ્યું, તેથી આત્માને દ્રશ્ય, દશ્ય ને કામાદિના સંબંધ રજાભાવિક છે એમ આત્માના અશુદ્ધપણાની શંકા થઈ તેથી તેની વિશુદ્ધિમાટે શ્રુતિભગવતી કહે છે:—

અથ યદા સુષુપ્તો ભવતિ યદા ન કસ્યચન યેદ દિતા નામ નાદયો દ્રાસપ્રતિઃ
સહસ્રાણિ હૃદયાત્પુરીતતમભિપ્રતિગ્નન્તે તામિઃ પ્રત્યવસુપ્ત પુરીતતિ શેતે સ યથા કુમારો
વા મહારાજો વા મહાબ્રાહ્મણો વાસતિગ્રીમાનન્દસ્ય ગત્વા શયીતૈવમેવૈપ ઇતચ્છેતે ॥ ૧૯ ॥

શુદ્ધાર્થઃ—[સ્વપ્નને ત્યજીને] પછી જ્યારે સુષુપ્તિને પામેલો થાય છે [ત્યારે] જલની થડે અન્યના સંપ્રદર્શન મસિનતાને ત્યજીને પોતાને નિર્મલરૂપે રહે છે.] જ્યારે કોઈ પણ [વિષયને] જાણતો નથી [ત્યારે] સુષુપ્તિને પામેલો થાય છે. હવે કયા ક્રમવડે સુષુપ્તિને પામે છે તે કહે છે:—] એતિરે સહસ્ર હિતા (હિતરૂપ ફલની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તવાળી) નામની નાદીઓ [છે, તેઓ] હૃદય ઉદર ને છાતીના મધ્યમાં રહેલા કર્મફલોવા આકારના માંસ-પિંડ) થી પુરીતતમતિ સર્વલક્ષીથી સ્થિત થાય છે [હૃદયના પરિવેષ્ટનને પુરીતત કહે છે, તેવડે અહિં સ્થૂલશરીર જાણવું. તે નાદીઓ સર્વશરીરમાં વ્યાપીને બહિર્બુખલાવે પ્રવૃત્ત થાય છે. આત્મા] તે [નાદીઓ] વડે [જગતને વિષય કરનારી શુદ્ધિને] પાછી બેંચી લઇને શરીરમાં સ્થિત થાય છે. [તે કાલે તે સર્વ સંસારરૂપથી રહિત થાય છે.] તે (દર્શાતઃ—) જેમ અત્યંતપ્રાણક, વા [બેને સેનાદિ અત્યંત વશ્ય] એવો] મહારાજા, અથવા મહાબ્રાહ્મણ (અતિપરિપક્વ વિદ્યાવાળો ને વિનયવાળો બ્રાહ્મણ) [હૃદયનું] અત્યંત હનન કરનારી સુષુપ્તી [અવસ્થાને] પામીને સ્થિત થાય છે તેમજ આ [જીવ સર્વ સંસારધર્મથી રહિત થયો હોતો] શયન કરે છે. ૧૯

" સારે આ ક્યાં હતો ? " આ પ્રશ્ન ઉત્તર હતું, અને આ પ્રશ્નના નિર્ણયપરે જીવની સ્વભાવથી વિશુદ્ધિ ને અર્સસારિતા કહી. હવે " આ ક્યાંથી આવ્યો ? " એ પ્રશ્ન ઉત્તર આપે છે.—

ત યથોર્ણનામિસ્તન્તુનોચરેયયાઙ્ગેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચરન્ત્યેવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચરન્તિ તસ્યોપનિપત્સત્યસ્ય સત્યમિતિ પ્રાણા વૈ સત્યં તેપામેષ સત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममजातशत्रुब्राह्मणम् ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[આત્માથી પ્રાણુદિકોની ઉત્પત્તિમાં] તે (દર્શાવેઃ—) જેમ કસોળીઓ [અસહાય છતાં તંતુ રચીને થોતાથી વિલાગ નહિ પામેલા] તંતુવડે ઉપર જાય છે, જેમ [એક-રૂપનાં એક] અગ્નિથી અદ્ય તણખાઓ વિવિધરીતે ઉડે છે તેમજ [અસહાય ને અવિરૂધ્ધિ] આ આત્માથી [વાગાદિ] સર્વે ઇન્દ્રિયા, [ભૂરાદિ] સર્વે લોકો, [ઇન્દ્રિયા ને લોકોના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ આદિ] સર્વે દેવો [ને બ્રહ્માથી આંડીને ચુંબકપર્યંતનાં] સર્વે પ્રાણીઓ ઉત્પત્ત થાય છે. [જલના પરપોરાની પેઠે સ્થિતિ ને લય પણ તેમાંજ થાય છે.] તે [આત્મા]ની સત્ય સત્ય આ ઉપનિષત્ (આત્માની સમીપ સારી રીતે લઈ જનારું નામ) રૂ છે. [ઇન્દ્રિયાજ સત્ય [છે, ને] તેઓની [મધ્યે] આ [આત્મા] અપ્રાપ્ય તત્ત્વ [છે.] " ૨૦ એ પ્રમાણે ખીત અધ્યાયના અન્તરશત્રુનામના પ્રથમબ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૧

" ઇન્દ્રિયાજ સત્ય છે, ને તેઓની મધ્યે આ આત્મા અપ્રાપ્ય તત્ત્વ છે " એમ પૂર્વે હતું, તેના અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાટે ખીતું તથા ત્રીજું બાહ્યજ છે. તેમાં " ઇન્દ્રિયાજ સત્ય છે " આના બ્યાખ્યાનમાટે આ શિશુ-બ્રાહ્મણની પ્રવૃત્તિ થાય છે:—

यो ह वै शिशुः साधानं समत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवहणदि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाऽन्नं दाम ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે અધિષ્ઠાનસહિત, પ્રત્યેકના અધિષ્ઠાનસહિત, ખીલાસહિત [ને] દારૂડી-સહિત પ્રસિદ્ધ શિશુને (વાછડાને) ઉપાસે છે [તે] પ્રસિદ્ધ [જે નેત્રનાં, જે નાસિકાનાં, જે કાનનાં ને એક મુખનું એ સાત હિદ્રોમાં રહેનારી સ્થાનલેદથી સાત ઇન્દ્રિયારૂપ] સાત [વિષયાસક્તપણાથી] દ્વેષ કરનારા શત્રુઓનો વિનાશ કરે છે. (તે ઇન્દ્રિયાનો જય કરે છે.) જે આ [શરીરના] મધ્યમાં રહેલો પ્રાણ [છે] આજ [ખીતને] કરણોની પેઠે વિષયોમાં આસક્ત નહિ થવાથી [શિશુ [છે. વત્સસ્થાનીય] તે [શિશુરૂપ પ્રાણ]નું આ [શરીર]જ અધિષ્ઠાન [છે,] આ [મરતક ઓત્રાદિ] પ્રત્યેક [ઇન્દ્રિય]નું અધિષ્ઠાન [છે, અન્નપાનાદિથી ઉપજેલું] ખસ ખીલો [છે, ને લક્ષણ કરેલું] અન્ન દારૂડી [છે.] ૧

હવે નેત્રવિષે સ્થિત પ્રાણમાં ઉપરધાન કરી રહેલા દેવો તથા તેની ઉપાસનાનું ફલ કહેવાય છે:—

તમેતાઃ સપ્તાક્ષિતય ઉપવિઘ્નન્તે તથા इमा अक्षन्लोहिन्यो राजपस्ताभिरैनं रुद्रोऽन्वा-यतोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तथाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्विष्कुर्कं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायता घौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેના પ્રતિ (નેત્રમાં રહેલ પ્રાણવિષે) આ સાત દેવો ઉપસ્થિતિ કરે છે.

તેમાં આંખમાં જે આ રાત્રી રેખાઓ [છે] તેઓવડે આ [મુખ્યપ્રાણ] પ્રતિ રુદ્ર અનુગત [છે] હવે આંખમાં [ધૂમાદિકના સંયોગથી આપિલાવ પામનારું] જે જલ [છે] તેવડે પર્જન્ય [અનુગત છે. આંખમાં] જે કનીનકા (જોવાની શક્તિ) [છે] તેવડે આદિત્ય [ઉપ-સ્થિત છે. આંખમાં] જે કૃષ્ણ [ભાગ છે] તેવડે આગ્રિ [આ પ્રાણપ્રતિ અનુગત છે. આંખમાં] જે ઘોળો [ભાગ છે] તેવડે ઇંદ્ર [ઉપસ્થિત છે] નીચેની પાંપણવડે આના પ્રતિ પૃથિવી અનુગત [છે, ને] ઉપરની [પાંપણવડે આના પ્રતિ] સ્વર્ગ [અનુગત છે.] જે ઓવી રીતે [પ્રાણના અતરૂપ સાત દેવોને] ઉપાસે છે આતું અત્ર નાશ પામતું નથી ૨

અહુમા રુદિકનો સમૂહ કહેલો હોવાથી ઇંદ્રિયના સમૂહથી તેમનું કષ્ટસમૂહપણ છે, પશુ દેવતાપણું નથી, તેમા મનની સંમતિ દેખાડે છે.—

તદેવ શ્લોકો ભવતિ । અર્વાગ્નિલઘ્વમસ ऊर्वबुधस्तस्मिन्पश्यो निहितं विश्वरूपम् ।
તસ્યાऽऽપત ऋषयः सप्त तीरे वागृष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति अर्वाग्निलઘ્વમસ ऊर्वबुध
इतीदं तच्छिउर एष हर्वाग्निलઘ્વમસ ऊर्वबुधस्तस्मिन्पश्यो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै
यसो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्याऽऽसत् ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह
वागृष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्व्यष्टमी ब्रह्मणा संविचे ॥ ૩ ॥

શીખડાર્થઃ—તેમાં આ મંત્ર છે—નીચે હિંદ્રવાળું [ને] ઉપરથી ગોલ ચમસ [છે.] તેમાં નાનાપ્રકારનો યશ સ્થિત [છે] તેના કાંઠાપર રસાન ઋષિઓ રહે છે વેદનું ઉચ્ચારણ કરનારી વાણી આઠમી [છે.] ઇતિ [હવે તે મંત્રનો અર્થ કહે છે -] નીચે હિંદ્રવાળું [ને] ઉપરથી ગોલ ચમસ [છે] આ [મંત્રભાગમાં] આ તે અસ્તકજ આ નીચે હિંદ્રવાળું [ને] ઉપરથી ગોલ ચમસ [છે,] નીચે રહેલું મુખ હિંદ્રરૂપ હોવાથી ને માથાના ઉપરનો ભાગ ગોલ હોવાથી.] તેમાં નાનાપ્રકારનો યશ [ચમસમાં સોમલતાના રસની પેઠે] સ્થિત [છે] આ [મંત્રભાગમાં કહેલો] નાનાપ્રકારનો યશ [ઓત્રાદિ] ઇંદ્રિયો [તથા તેમાં પ્રસરેલો વાયુ] જ [છે. ઓવી રીતે] ઇંદ્રિયોને [તથા તેમાં પ્રસરેલો વાયુને] આ [મંત્ર] કહે છે. તેના કાંઠાપર સાત ઋષિઓ રહે છે આ [મંત્રભાગમાં કહેલો] ઋષિઓ પ્રાણોજ (ઓત્રાદિમાં રહેલા વાયુઓજ) [છે ઓવી રીતે] પ્રાણોને આ [મંત્ર] કહે છે. વેદનું ઉચ્ચારણ કરનારી વાણી આઠમી [છે] આ [મંત્રમાં કહેલી ભક્ષણ કરનારી રસનાથી ભેજ] વાણીજ આઠમી [છે, જે] વેદ [આદિ શીખડા] નું ઉચ્ચારણ કરે છે ૩

તે ચમસના તીરપર આ ઋષિઓ રહે છે તે કહે છે—

इमावेव गोतमभरद्वाजात्रयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेय विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपात्रयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यक्षमद्यतोऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदजिरिति सर्वस्याचा भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं शिखुब्राह्मणम् ॥ २ ॥

શીખડાર્થઃ—અ [પ્રસિદ્ધ કાનો] જ ગોતમ તથા ભરદ્વાજ [છે, તેમાં] આ [જમ્ભો કાન] જ ગોતમ [છે, ને] આ [કાળો કાન] ભરદ્વાજ [છે] આ [આંખો] જ વિશ્વામિત્ર

તથા જમદગ્નિ [છે, તેમાં] આ [જમણી આંખ] જ વિદ્યામિત્ર [છે, ને] આ [ઠાળી આંખ] જમદગ્નિ [છે.] આ [નાસાપુટા] જ વસિષ્ઠ તથા કશ્યપ [છે, તેમાં] આ [નાસિકાનું જમણું છિદ્ર] જ વસિષ્ઠ [છે, ને] આ [ઠાણું છિદ્ર] કશ્યપ [છે. ભક્ષણક્રિયાવાળી] વાણીજ અત્રિ [છે,] કેમકે [તે] વાણીવડે અત્તનું ભક્ષણ કરે છે, [ભક્ષણ કરનાર વાણીનું] અતિ (ભક્ષણ કરે છે) આ નામ પ્રસિદ્ધ [છે,] જે અત્રિ એમ [પરોક્ષવડે કહેવાય છે.] જે એવી રીતે [કહેલા પ્રાણના સ્વભાવને] ચિંતવે છે [તે મુખ્ય પ્રાણ થઇને અધિધાનમાં ને પ્રત્યેકના અધિધાનમાં રહેલા] સર્વ [ભોજ્યસમૂહ] નો ભોક્તા થાય છે, [ને તે] સર્વ આનું અન્ન થાય છે. ૪ એ પ્રમાણે ણીજ અધ્યાયના શિશુનામના ણીજ બ્રાહ્મણની તાત્પર્ય-દીપિકા પૂરી થઇ. ૨. ૨

એ પ્રાણનું સસપણું કેવી રીતે છે ? તથા તેથી પણ પરમાત્માનું સસપણું કેવી રીતે છે ? એવી જિજ્ઞાસા થાય તો તેને દૂર કરવામાટે આ મૂર્ત્યર્થબ્રહ્મણુ પ્રદત્ત થાય છે:—

દ્વે વાવ વ્રક્ષણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે ચ મર્ત્યે વામૂર્તે ચ સ્થિતં ચ યચ્ચ સચ્ચ ત્યચ્ચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—[જેના નિષેધદ્વારા નેતિ નેતિ ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરવાને ઇચ્છિત બ્રહ્મ છે તે] બ્રહ્મનાં [માયામય] બેજ રૂપો [છે, જે રૂપોવડે અરૂપ બ્રહ્મ નિરૂપણ કરાય છે. તે રૂપો] મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત, મરણ્યધર્મયુક્ત તથા મરણ્યધર્મરહિત, પરિચ્છિન્ન તથા વ્યાપક અને સત્ (પ્રત્યક્ષવડે પ્રતીત થનારા અસાધારણધર્મયુક્ત) ને ત્યત્ સર્વદા પરોક્ષ કથન કરવાચોગ્ય) [છે.] ૧

તે મૂર્ત્યર્થ કયાં ? તથા કાનાં કયાં વિશેષણો છે ? એમ બેઠે જણાવો નથી તેથી કહે છે:—

તદેતન્મૂર્તે ચદન્યદ્વાયોશ્વાન્તરિક્ષાચૈત્વમર્ત્યમેતત્સ્થિતમેતત્સત્તત્સ્યૈતસ્ય મૂર્તસ્યૈતસ્ય મર્ત્યસ્યૈતસ્ય સ્થિતસ્યૈતસ્ય સત્ એવ રસો ય એવ તપતિ સતો હોપ રસઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે વાયુ તથા આકાશથી ભિન્ન [પૃથિવી આદિ ત્રણ ભૂતો છે] તે આ મૂર્ત (મૂર્ચ્છિત-એકણીજમાં પ્રવેશ પામેલા અવયવવાળું-ઘન-) [છે તેથીજ] આ [ભૂતત્રય] મરણ્યધર્મયુક્ત [છે, તેથી] આ પરિચ્છિન્ન [ને તેથીજ] આ સત્ (પ્રત્યક્ષ) [છે. એવી રીતે તે ત્રણ ભૂતો મૂર્ત, આદિ જ્ઞાનાર વિશેષણોવડે વિશિષ્ટ બ્રહ્મનું મૂર્ત રૂપ છે.] તે આ મૂર્તનો, આ મર્ત્યનો, આ પરિચ્છિન્નનો [ને] આ સત્નો (પૃથિવી આદિ ત્રણ ભૂતોનો) આ [સૂર્યમંડલ] સાર [છે,] જે આ [સૂર્યમંડલ] તપે છે. જેથી [ત્રણ ભૂતોમાં આ મંડલની પ્રધાનતા છે તેથી] આ [સૂર્યમંડલ] સત્નો (પૃથિવી આદિ ત્રણ ભૂતોનો) સાર [છે. આ આધિદેવિકાર્યરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ છે.] ૨

અધામૂર્ત વાયુશ્વાન્તરિક્ષં ચૈત્વદમૃતમેતદેતત્ત્વં તસ્યૈતસ્યામૂર્તસ્યૈતસ્યામૃતસ્યૈતસ્ય યત્ એતસ્ય ત્યસ્યૈવ રસો ય એવ એતસ્મિન્મળ્હે પુરુષસ્ત્યસ્ય હોપ રસઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે વાયુ ને આકાશ [આ બ્રહ્મનું] અમૂર્ત (ઘનથી વિપરીત) [રૂપ છે, તેથી] આ [આપેક્ષિક] અવિનાશી [છે, તેથી] આ [આપેક્ષિક] અપરિચ્છિન્ન [છે, ને તેથી] આ ત્યત્ (સર્વદા પરોક્ષ કથન કરવાચોગ્ય) [છે.] તે આ અમૂર્તનો, આ અવિનાશીનો, આ અપરિચ્છિન્નનો [ને] આ સર્વદા પરોક્ષ કથન કરવાચોગ્યનો આ સાર [છે,]

જે આ આ [સૂર્ય] મંડલમાં પુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) [છે] જેથી [વાયુ તથા આકાશથી આ પુરુષ ઐષ છે તેથી] આ [પુરુષ] સર્વદા પરાક્ષ કથન કરવાયોગ્યનો (વાયુ ને આકાશનો) સાર [છે. આ આધિદેવિકકરણરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ છે] એ પ્રમાણે અધિદેવત [છે] ૩

અધ્યાત્મમિદમેવ મૂર્તિ યદન્યત્પાનાચ યથાયમન્તરાત્મજ્ઞાકાશ એતન્મર્ત્યમેતસ્તિયત-
મેતસ્તત્ત્વૈતસ્ય મૂર્તસ્યૈતસ્ય મર્ત્યસ્યૈતસ્ય સ્થિતસ્યૈતસ્ય સત એવ રસો યશ્ચલુઃ સતો હોષ
રસઃ ॥ ૪ ॥

શાપ્ઠાર્થઃ—[આધિદેવિક મૂર્તિમૂર્તિના વિભાગ કહ્યા] પછી અધ્યાત્મ [વિભાગ કહે-
વાય છે :—] પ્રાણથી ને જે આ શરીરની અંતર આકાશ [છે તેથી] જે ભિન્ન [શરીરનાં
આરંભક પૃથિવી આદિક ત્રણ ભૂત છે] આજ મૂર્તિ [છે,] આ મર્ત્ય [છે,] આ પરિચિન્ન
[છે, ને] આ સત [છે] તે આ મૂર્તિનો, મર્ત્યનો, આ પરિચિન્નનો [ને] આ સતનો આ
સાર [છે,] જે ચક્ષુ [છે] જેથી [શરીરનાં આરંભક ત્રણ ભૂતોનાં કાર્યોમાં નેત્ર ઐષ છે
તેથી] સતનો (શરીરના આરંભક ત્રણ ભૂતોનો) જ્ઞાનેત્ર આ સાર [છે.] ૪

એવી રીતે અધ્યાત્મકાર્યરૂપ ધ્વજના રૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે કરણરૂપ ધ્વજના રૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

અયામૂર્તિ માણસ યથાયમન્તરાત્મજ્ઞાકાશ એતદમૃતમેતચદેવત્યં તસ્યૈતસ્યામૂર્તસ્યૈતસ્યા-
મૃતસ્યૈતસ્ય યત એતસ્ય ત્વસ્યૈવ રસો યોડ્યં દક્ષિણેઽન્નપુલ્પસ્પષ્પ ઘોષ રસઃ ॥ ૫ ॥

શાપ્ઠાર્થઃ—હવે પ્રાણ તથા જે આ શરીરની અંતરનું આકાશ [છે આ] અમૂર્ત
[છે,] આ [આધેક્ષિક] અવિનાશી [છે,] આ [આધેક્ષિક] અપરિચિન્ન [છે, ને]
આ ત્યત [છે,] તે આ અમૂર્તનો, આ અવિનાશીનો, આ અપરિચિન્નનો [ને] આ ભૂતનો
આ સાર [છે] જે આ દક્ષિણેત્રમાં [લિંગશરીરરૂપ] પુરુષ [છે] જેથી [પ્રાણ ને
શરીરની અંતરના આકાશથી લિંગશરીર ઐષ છે તેથી] ત્યતનો (પ્રાણ ને શરીરની
અંતરના આકાશનો) [પુરુષ] આ સાર [છે] ૫

હવે આ કરણરૂપનું વાસનામયરૂપ કહે છે —

તસ્ય હૈતસ્ય ધુલ્યસ્ય રૂપં । યથા માહારજનં વાસો યથા પાણ્ડુવાવિકં ચયેન્દ્રગોપો
યથાઽન્યર્ચિર્યથા પુષ્કરીકં યથા સકૃદ્વિયુતઃ સકૃદ્વિયુતેવ હ વા અસ્વ શ્રીર્ભવતિ ય एवं
વેદાયાત આદેશો નેતિ નેતિ ન હોતસ્માદિતિ નેત્યન્યત્પરમસ્યથ નામધેયઃ સત્યસ્ય
સત્યમિતિ પ્રાણા વૈ સત્યં તેવામેષ સત્યમ્ ॥ ૬ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं मूर्तामूर्त-
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

શાપ્ઠાર્થઃ—તે [આધિદેવિક તથા] પ્રસિદ્ધ આ [આધ્યાત્મિક લિંગ] પુરુષનું (લિંગ-
શરીરમાં મુખ્ય મનનું) [આ વાસનામય] રૂપ [છે -] જેમ હજીદરખડે રંગેલું વસ્ત્ર [છે
તેમ મનનો સ્ત્રી આદિક નિષેધોનો સંયોગ થયે સતે તેવા રાગનો આહાર થાય છે] જેમ
કિંચિત્ થેણું ઊનનું [વસ્ત્ર હોય છે તેમ આ મનનું અન્ય વાસનારૂપ ઉપજે છે] જેમ ઇંદ્ર-
ગોપ (ચોખાસામાં થનારું અત્યંત રાતું જીરું) [અત્યંત રક્ત થાય છે તેમ આનું વાસનારૂપ
થાય છે ક્યારેક નિષયવિશેષની અપેક્ષાવડે તથા ક્યારેક પુરુષના મનના સત્ત્વાદિક ગુણોના
પરિણામવડે રાગની ન્યૂનાધિકતા થાય છે.] જેમ અગ્નિની જ્વાલા [પ્રકાશનાનું હોય છે

તેમ ક્વચિત્ કોઈના મનની વાસનાનું રૂપ થાય છે.] જેમ કમનં [ધ્યાનું છે તેમ પણ કોઈના મનની વાસનાનું રૂપ થાય છે.] જેમ એક વારના વિજળીના ઝમકારો [સર્વલક્ષીથી પ્રકાશક થાય છે તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશની વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ હિરણ્યગર્ભાદિના મનની વાસનાનું રૂપ થાય છે.] જે એવી રીતે [હિરણ્યગર્ભના મનની વાસનાના રૂપને] ચિત્તવે છે આની એક વારના વિજળીના ઝમકારાની પેઠેજ ખ્યાતિ થાય છે. [સ્વયંસૂક્ષ્મપ્રપંચરૂપ સત્યના સ્વરૂપના કથનની] પછી [જે સત્યનું સત્ય છે તેજ અવશેષ રહે છે] આથી [તે બ્રહ્મનું] નેતિ (આતું નહિ,) નેતિ (આતું નહિ) [આમ] કથન [છે] જેથી નેતિ નેતિ આનાથી અન્ય શ્રેષ્ઠ [બ્રહ્મનું] કથન [છે] [નહિ તેથી આજ સર્વનો નિષેધ કરનારું બ્રહ્મનું] કથન છે. એવી રીતે સત્યનું સત્ય બ્રહ્મ છે [તેથી સત્યનું સત્ય આતું [બ્રહ્મનું] નામ [યુક્ત છે.] પ્રાપ્તોજ સત્ય [છે, ને] તેઓની [મધ્યે] આ [પરમાત્મા] સત્ય [છે] ૬ એ પ્રમાણે ધીમા અધ્યાયના મૂર્તામૂર્ત નામના ત્રીજા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૧. ૩ એવી રીતે વ્યાખ્યાન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યાના અંગપણાવડે સંન્યાસના વિધાનમાટે મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનો આરંભ થાય છે:—

મૈત્રેયીતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કય ડ્યાસ્યન્વા અરેડહગસ્માત્સ્થાનાદસ્મિ હન્ત તેજના કાત્યાયન્યાડન્તં કરવાળીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—“ અરે મૈત્રેયિ ! ” એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય [પોતાની મૈત્રેયીનામની ભાર્યા-પ્રતિ] કહેતા હતા:—“ હું આ [શુદ્ધસ્થભાવરૂપ] આશ્રમથી ઉપર [સંન્યાસનામના અન્ય આશ્રમપ્રતિ] જવાને ઇચ્છું છું તેથી [તારી] સંમતિ [માગું છું, અને] તારો આ [ધીછ ભાર્યા] કાત્યાયનીથી વિભાગ કરું છું (દ્રવ્યવડે વિભક્ત કરીને પછી હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરીશ.) ” ઇતિ ૧

સા હોવાચ મૈત્રેયી યન્તુ મ હ્યં મનોઃ સર્વા પૃથિવી વિત્તેન પૂર્ણાં સ્યાત્કર્ણ તેનામૃતા સ્યામિતિ નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કયો યથૈવોપકરણવતાં જીવિતં તથૈવ તે જીવિતં સ્યાદમૃતવત્સ્વ તુ નાડઽશાઽસ્તિ વિત્તેનેતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[એમ કહ્યા પછી] પ્રસિદ્ધ તે મૈત્રેયી બોલી:—“ હું ભગવત્ । જો કદી મને ધનવડે પૂર્ણ આ સર્વ પૃથિવી [પ્રાપ્ત] થાય [તો] શું તેવડે [હું] અવિનાશી થકશ ? ” એમ [પૂછનારો “ અવિનાશી] નહિ [થા] ” એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય કહેતા હતા “ જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ સાધનસંપત્તિયુક્તનું જીવિત [સુખના ઉપાયરૂપ ભોગવડે યુક્ત હોય છે] તેમજ તારું જીવિત થશે, પરંતુ ધનવડે [જો ધનવડે સાધ્ય કર્મવડે] અવિનાશીપણાની-ભાક્ષી-આંશા [કરનાયોગ] નથી ” એમ [પણ કહ્યું] ૨

સા હોવાચ મૈત્રેયી યેનાહં નામૃતા સ્યાં કિમહં તેન કુર્યાં યદેવ મગવાન્વેદ તદેવ મે વૃદ્ધીતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[એમ કહેવાથી] પ્રસિદ્ધ તે મૈત્રેયી બોલી:—“ જો [દ્રવ્ય] વડે હું અવિનાશી ન થઉં તો [દ્રવ્ય] વડે હું શું કરું ? આપ જોને નિશ્ચય [મોક્ષનું સાધન] જાણો છો તેજ મને કહો. ” ઇતિ. ૩

સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ્રિયાવતારે નઃ સતી મિયં ભાપસઃ પદ્યાસ્ત્વ વ્યાખ્યાસ્યામિ
તે વ્યાચક્ષાણસ્ય તુ મે નિદિધ્યાસસ્વેતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—[એમ પૂછવાથી] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય [કૃપા કરીને] બોલ્યા—“અરે
[મૈત્રેયિ ! તું પૂર્વે પણ] અમારી પ્રિયા [ને] પતિવ્રતા [હોઈ હમણાં પણ] પ્રિય બોલે
છે [તેથી] આનંદ થાય છે. આપ, બેસ, [ગોક્ષતું સાધન આત્મજ્ઞાન જે] તને [છે તે]
હઠીશ. વ્યાખ્યાન કરનાર મારાં [વાક્યોતું અર્થથી] નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાન કરવા હવે ” ઇતિ ૪

સ હોવાચ ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ
પ્રિયો ભવતિ । ન વા અરે જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા
પ્રિયા ભવતિ । ન વા અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પુત્રાઃ
પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે વિત્તસ્ય કામાય વિત્તં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વિત્તં
પ્રિયં ભવતિ । ન વા અરે વ્રત્તણઃ કામાય વ્રત્ત પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વ્રત્ત પ્રિયં
ભવતિ । ન વા અરે સત્ત્વસ્ય કામાય સત્ત્વં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સત્ત્વં પ્રિયં
ભવતિ । ન વા અરે લોકાનાં કામાય લોકાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય લોકાઃ
પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે દેવાનાં કામાય દેવાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય દેવાઃ
પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે ભૂતાનાં કામાય ભૂતાનિ પ્રિયાણિ ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય
ભૂતાનિ પ્રિયાણિ ભવન્તિ । ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ
કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિત-
વ્યો મૈત્રેય્યાત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્યા વિજ્ઞાનેનેદ્ સર્વં વિદિતમ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—[ગોક્ષના સાધન આત્મજ્ઞાનના અંગભૂત વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવાની
દૃષ્ટાથી] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા—“અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે]
પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થાય છે
અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] સ્ત્રીના પ્રયોજનમાટે સ્ત્રી પ્રિય થતી નથી, પણ
આત્માના પ્રયોજનમાટે સ્ત્રી પ્રિય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] પુત્રોના
પ્રયોજનમાટે પુત્રો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે પુત્રો પ્રિય થાય છે. અરે
[મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] દ્રવ્યના પ્રયોજનમાટે દ્રવ્ય પ્રિય થતું નથી, પણ
આત્માના પ્રયોજનમાટે દ્રવ્ય પ્રિય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] આક્ષણ-
જ્ઞાતિના પ્રયોજનમાટે આક્ષણજ્ઞાતિ પ્રિય થતી નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે આક્ષણજ્ઞાતિ
પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] ક્ષત્રિયજ્ઞાતિના પ્રયોજન માટે ક્ષત્રિય-
જ્ઞાતિ પ્રિય થતી નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે ક્ષત્રિયજ્ઞાતિ પ્રિય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ !
લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] સ્વર્ગાદિ] લોકોના પ્રયોજનમાટે [સ્વર્ગાદિ] લોકો પ્રિય થતા નથી,
પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે [સ્વર્ગાદિ] લોકો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં]
પ્રસિદ્ધ [છે કે] દેવોના પ્રયોજનમાટે દેવો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે દેવો
પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] પૃથિવી આદિ] ભૂતોના પ્રયોજન-

માટે ભૂતો પ્રિય થતાં નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે ભૂતો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ ! લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે અન્ય] સર્વના પ્રયોજનમાટે સર્વ પ્રિય થતું નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે. [જેથી એવી રીતે આત્મસુખના સાધનપણાથી અન્ય ગૌણી પ્રીતિ છે, ને આત્મામાં તો મુખ્ય પ્રીતિ છે તેથી] અરે [મૈત્રેયિ ! પરમપ્રેમનું સ્થાન] આત્માજ અનુભવવાયોગ્ય, [આચાર્ય ને શાસ્ત્રથી] શ્રવણ કરવાયોગ્ય, [ચુક્રિતઓવડે] મનન કરવાયોગ્ય [ને] નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાન કરવાયોગ્ય [છે.] અરે મૈત્રેયિ ! આત્માનાજ અનુભવવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે [ને] નિર્દિધ્યાસનવડે આ સર્વ [દર્શિત જગત્] જ્ઞાત થાય છે. ૫

પિયેયનઃ—શ્રવણ વેદાંતશાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણના વિચારરૂપ હોવાથી ઓળી છે, ને મનનનિર્દિધ્યાસન તેથી કાર્યરૂપ જ્ઞાનના પ્રતિબંધકનો વિનાશ કરનારાં હોવાથી ઓળી છે. એ શ્રવણ મનન ને નિર્દિધ્યાસનનું ભાવે વારંવાર સાથે અનુજ્ઞાન થાય સારેજ સામગ્રીની પુષ્કળતાવડે તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, અને મનનાશિત્તા અભાવમાં પ્રતિબંધક વિદ્યમાન રહેવાથી શ્રવણમાનવડે તે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજતું નથી. ૫

અન્યનું જ્ઞાન થયે તેનાથી જિજ્ઞાસુ અન્યનું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે ? એમ શંકા થાય તો આત્માથી જિજ્ઞાસુ અન્યનો અભાવ હોવાથી તેમ સંભવી શકે છે એમ કહે છે:—

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सत्त्वं
 वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्देवदेवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद
 भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं
 ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [બ્રાહ્મણ] આત્માથી (પોતાનાથી) અન્યત્ર બ્રાહ્મણભૂતિને જાણે છે તેને બ્રાહ્મણભૂતિ [આ મને આત્મરૂપે જાણે છે એમ જાણી પોતાનાથી] દૂર કરે છે, જે [ક્ષત્રિય] આત્માથી અન્યત્ર ક્ષત્રિયભૂતિને જાણે છે તેને ક્ષત્રિયભૂતિ દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર [સ્વર્ગાર્ધિ] લોકોને જાણે છે તેને [સ્વર્ગાર્ધિ] લોકો દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર દેવોને જાણે છે તેને દેવો દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર ભૂતોને જાણે છે તેને ભૂતો દૂર કરે છે, [ને] જે આત્માથી અન્યત્ર સર્વને જાણે છે તેને સર્વ દૂર કરે છે. જે આ આત્મા [અનુભવવાયોગ્ય તથા શ્રવણાર્ધિ કરવાયોગ્ય છે તે આ આત્માજ] આ બ્રાહ્મણભૂતિ, આ ક્ષત્રિયભૂતિ આ લોકો, આ દેવો, આ ભૂતો [ને] આ સર્વ [છે.] ૬

આ મારી આત્મા છે એમ કદી રીતે જાણી શકાય ? એમ શંકા થાય તો સ્ફુરણથી બ્યતિરેકવડે મન પણ જાણવાને શક્ત નથી એમ પ્રસિદ્ધ છે, ને જેના બ્યતિરેકવડે જેનું અમરણ તેનું તે સ્વપણ એવી બ્યપ્તિમાં ત્રણ દર્શાત કહે છે:—

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुवाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन
 दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (દર્શાત:—) જેમ [ઢાંડી બાદિવડે] તાડન કરેલા હુંદુભિના (મોઝા નગારાના) બહાર નીકળેલા [ઉચ્ચનીચાદિ] શબ્દોને ગ્રહણ કરવામાટે [પુરુષ પ્રથમ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ હુંદુભિના [શબ્દસામાન્યના] ગ્રહણવડે અથવા હુંદુભિના વગાડવાથી [ઉપજેલા વીરાદિ નવ રસમાંના એક રસયુક્ત દ્વનિના ગ્રહણવડે આ હુંદુભિનો અમુક પ્રકારનો

ધ્વનિ છે એમ હુંકલિનો] શબ્દવિશેષ અહણ કરેલો [થાય છે જેમ શબ્દવિશેષો શબ્દ-
સામાન્યથી વસ્તુતાએ પૃથક્ નથી તેમ સ્ફુરણરૂપ અક્ષરસામાન્યથી સ્ફુરેલા પદાર્થો વસ્તુતાએ
પૃથક્ નથી એવી રીતે નીચેનાં એ દષ્ટાંતોમાં પણ બાણરું] ૭

સ યથા શબ્દસ્ય ધ્યાયમાનસ્ય ન વાહ્યાઞ્ઞબ્દાઞ્ઞકનુયાદ્ગ્રહણાય શબ્દસ્ય તુ ગ્રહ-
ણેન શબ્દમસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (દષ્ટાંત —) જેમ શબ્દવડે પૂરેલા (વગાડેલા) શંખના બહાર નીકળેલા
[ઉચ્ચનીચાદિ] શબ્દોને અહણ કરવામાટે [પુરુષ પ્રથમ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ શંખના
[શબ્દસામાન્યના અહણવડે વા [એક રસયુક્ત] શંખના ધ્વનિના [અહણવડે શંખનો]
શબ્દવિશેષ અહણ કરેલો [થાય છે] ૮

સ યથા વીણાયૈ વાદ્યમાનાયૈ ન વાહ્યાઞ્ઞબ્દાઞ્ઞકનુયાદ્ગ્રહણાય વીણાયૈ તુ
ગ્રહણેન વીણાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (દષ્ટાંત —) જેમ વગાડેલો વીણાના બહાર નીકળેલા [ઉચ્ચનીચાદિ]
શબ્દોને અહણ કરવામાટે [પુરુષ પ્રથમ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ વીણાના [શબ્દસામાન્યના]
અહણવડે વા [એક રસવાળા] વીણાના ધ્વનિમાં [અહણવડે વીણાનો] શબ્દવિશેષ અહણ
કરેલો [થાય છે] ૯

વિવેચનઃ—અનેક દષ્ટાંતોનું અહણ અનેક વિલક્ષણ ચેતનાચેતનરૂપ સર્વે પદાર્થો સ્થિતિઠાલમાં
પ્રદાનપ્રત્યક્ષ પ્રસંગાત્મક એક સત્તાવાળા છે એમ જણાવવામાટે છે ૯

એવી રીતે સ્થિતિઠાલમાં જગત્નું અલગી એકપણ નિશ્ચય કરીને ઉત્પત્તિઠાલમાં પણ તેવો નિશ્ચય
કરવામાટે કાર્યોની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તેમના કારણથી અભિલપણમાં દષ્ટાંત કહે છે —

સ યથાડર્શદ્યોરુપાહિતાત્પૃથગ્ધૃમા વિનિશ્ચરન્ત્યેવં વા અરેડસ્ય મહતો ભૂતસ્ય
નિશ્ચસિતમેતદ્ગ્રહણેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાદ્વિરસ્ય ઇતિહાસઃ પુરાણં વિચોપનિષદઃ શ્લોકાઃ
સૂત્રાણ્યનુષ્ઠાનપાઠપાનાનિ વ્યાખ્યાનાન્યસ્યૈવૈતાનિ નિશ્ચસિતાનિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (દષ્ટાંત —) જેમ આર્દ્ર ઇંધન નાંખેલા [પ્રજ્વલિત] અગ્નિથી
નાના પ્રકારના ધૂમાડા [ને તણખા] નીકળે છે તેમજ અરે [એરેયિ] આ અપરિવિચ્છન્ન
પરમાર્થવસ્તુનું આ નિશ્ચસિત (નિશ્ચાસની થેડે અપ્રથમવડે ઉપબવેશું) [છે —] જે
ઋગ્વેદ યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વાદિગરસ, ઇતિહાસ (ઉર્દશી અને પુરુરવાના સંવાદાદિરૂપ
બ્રાહ્મણભાગ,) પુરાણ, (જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વનું તથા જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિનું નિરૂ-
પણ કરનારો બ્રાહ્મણભાગ,) વિદ્યા, નૃસ્યગીતાદિનું નિરૂપણ કરનારો બ્રાહ્મણભાગ,) ઉપનિષદો,
શ્લોકો, (બ્રાહ્મણભાગમાંના મંત્રો,) સૂત્રો, (આત્મા એમજ ઉપાસે " ઇત્યાદિ વસ્તુને
સંક્ષેપમાં કહેનારાં વેદવચનો,) અનુબ્યાખ્યાનો (વસ્તુને સંક્ષેપમાં કહેનારાં વચનોનાં
વિવરણવાક્યો,) [જેમ પ્રાણા વૈ સ્વપ્ન ઇત્યાદિ વાક્યોનું શિશુ તે મૂર્તમૂર્તબ્રાહ્મણમાં
વિવરણ છે, ને] વ્યાખ્યાનો (બ્રાહ્મણભાગમાં આવેલા મંત્રોનાં વિવરણો) [છે તે જેથી]
આ [ઋગ્વેદાદિ] આ [પરમાત્મા]નું નિશ્ચસિત [છે તેથી વેદ પાતાના અર્થમાં નિરપેક્ષ-
પ્રમાણ છે] ૧૦

હવે પ્રથમકાવર્તમાં પણ આ પ્રપંચનું ધર્માત્મકપણું છે એમ દર્શાતપૂર્વક કહે છે:—

સ યથા સર્વાસામપાં સમુદ્ર એકાયનમેવં સર્વેપાં સ્પર્શાનાં ત્વમેકાયનમેવં
સર્વેપાં રસાનાં જિહ્વેકાયનમેવં સર્વેપાં ગન્ધાનાં નાસિકે એકાયનમેવં સર્વેપાં રૂપાનાં
ચક્ષુરેકાયનમેવં સર્વેપાં શ્રવણાં શ્રોત્રમેકાયનમેવં સર્વેપાં સંકલ્પાનાં મન એકાય-
નમેવં સર્વાસાં વિદ્યાનાં હૃદયમેકાયનમેવં સર્વેપાં કર્મણાં હસ્તાયેકાયનમેવં સર્વેપાસા-
નન્દાનામુપસ્ય એકાયનમેવં સર્વેપાં વિસર્ગાનાં પાયુરેકાયનમેવં સર્વેપામધ્વનાં પાદાયેકા-
યનમેવં સર્વેપાં વેદાનાં વાગેકાયનમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તે (દર્શાત:—) જેમ સર્વે (નદી આદિમાં સ્થિત) જલોનો સમુદ્ર એક
આશ્રય (અવિભાગવડે પ્રાપ્તિ) છે તેમ [મુદ્કલિનાદિ] સર્વે સ્પર્શોનો ત્વચા (ત્વચાના
વિષયરૂપ સ્પર્શસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે રસોનો જલ (જલના વિષયરૂપ
રસસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે ગંધોનો નાસિકા (ગંધસામાન્ય) એક આશ્રય
[છે,] તેમ સર્વે રૂપોનો ચક્ષુ (રૂપસામાન્ય) એક આશ્રય [છે] તેમ સર્વે શબ્દોનો શ્રોત્ર
(શબ્દસામાન્ય) એક આશ્રય [છે, આ શ્રોત્રાદિના વિષયોનાં સામાન્યો મનનાં; વિષય
સંકલ્પમાં અંતર્ભાવ પામે છે,] તેમ સર્વે સંકલ્પોનો મન (સંકલ્પ સામાન્ય) એક આશ્રય
[છે, તેનો નિશ્ચયમાં અંતર્ભાવ છે,] તેમ સર્વે બુદ્ધિઓ-નિશ્ચયો-નો હૃદય (નિશ્ચયસામાન્ય)
એક આશ્રય [છે, તે કારણજૂત પ્રજ્ઞાનધન બ્રહ્મમાં લીન થાય છે,] તેમ સર્વે કર્મેણો હાથો
(કર્મસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે આનંદોનો ઉપસ્ય (આનંદસામાન્ય) એક
આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે ત્યાગોનો ગુહા (ત્યાગસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે
ગતિઓનો પથો (ગતિસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે વેદોનો (શબ્દોનો) વાણી
(શબ્દસામાન્ય) એક આશ્રય [છે, તે કર્મેન્દ્રિયોનાં સામાન્યોનો પ્રાણમાં લય થાય છે, ન
પ્રાણનો કારણરૂપ બ્રહ્માં લય થાય છે.] ૧૧

એનો રીતે પ્રાકૃતિક પ્રપંચના દર્શનવડે સર્વના મૂલકારણરૂપ અદ્ય આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થયો, હવે
બ્રહ્મનિવાવડે અનિવાની નિશ્ચિત્તારા જે આ આત્મનિક પ્રપંચ છે તેને દર્શાતપૂર્વક કહે છે:—

સ યથા સૈન્યવલિલ્ય હૃદકે પ્રાસ્ત હૃદકમેવાનુવિલીયેત ન હાસ્યોદ્ગ્રહણાયેવ
સ્પાત્ । યતો યતસ્ત્વાદદીત છવળમેવેવં વા અર इदं મહદ્ભૂતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનયન પૈવ-
તેષ્વો ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુ વિનશ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાઽસ્તીત્યરે વ્રવીમીતિ હોવાવ
યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે (દર્શાત:—) જેમ લવણનો કડકો જલમાં નાંખ્યો [છતો] જલમાંજ
લીન થાય છે, આ [કડકા] નું [પૂર્વેની પેઠે] અહણુ કરવાને [કોઇ સુનિપુણ પણ સમર્થ
થતો] નથીજ, જ્યાંથી જ્યાંથી અહણુ કરીને [ચાખે છે ત્યાં ત્યાં તે જલ] ખારુંજ [બજાય
છે, પણ તે કડકો અહણુ કરી શકતો નથી,] તેમજ અરે [ઝેરચિ !] આ અપરિનિબ્ધ,
નિર્વિકારી, કારણરહિત, કાર્યરહિત [ને] વિશ્વજ્ઞાનમાત્ર [બ્રહ્મ] જ [શરીરકરણાદિકને આકારે
પરિજ્ઞામપામેકાં] આ ભૂતોથી સારી રીતે ઝીઠીને [પછી] તે [ભૂતોના વિનાશ] ની પછીજ

[આ જીવભાવ] વિનાશ પામે છે. અરે [મૈત્રેયિ ! કાર્યકરણના સંઘાતથી વિમુક્ત બ્રહ્મવેતાને] શરીરત્યાગ [પછી ' આ મારું હોજ છે, હું સુખી છું ' એવું વિશેષ] જ્ઞાન નથી એમ [હું] કહું છું, " એવી રીતે યાજ્ઞવલ્કય [પોતાની ભાર્યાપ્રતિ] પ્રસિદ્ધ [પરમાર્થદર્શન કહેતા હતા ૧૨

પછી તે બંનેની જે પ્રવૃત્તિ થઈ તે કહે છે:—

સા હોવાચ મૈત્રેયયૈવ મા મગવાનમૃમુદ્ધચ પ્રેત્ય સંજ્ઞાઽસ્તીતિ સ હોવાચ ન વા અરેઽહં મોહં વ્રવીમ્યહં વા અર ઇદં વિજ્ઞાનાય ॥ ૧૩ ॥

શીખાર્થ:—[એમ ઉપદેશ કર્યા પછી] પ્રસિદ્ધ તે મૈત્રેયિ બોલી:—“ભગવાન અહિંજ (એક બ્રહ્માત્મરૂપ વસ્તુમાંજ) [પૂર્વે વિજ્ઞાનધનજ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને પુનઃ] મરીને [વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ [વિરુદ્ધ કહેતા છતાં] મને મોહ ઉપજાવતા હતા ” [તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્કય] બોલ્યા:—“અરે [મૈત્રેયિ ! ઉપાધિવડે થનારાં વિશેષજ્ઞાને મુખ્યાપછી નથી, પણ પ્રજ્ઞાનધનના નાશ થતા નથી એમ કહ્યું છે તેથી] હું મોહ (મોહ પમાડનારું વચન) નથીજ બોલતો અરે [મૈત્રેયિ !] આ [પ્રજ્ઞાનધનરૂપ]જ [રૂપપ્રકાશ-પણાથી] જાણવાને પૂર્ણ [છે.]” ૧૩

કહેલા વિશેષજ્ઞાનના અભાવને અન્યવચ્ચતિરેકવડે દેહ કરતા છતાં કહે છે:—

યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતરં ઇતરં જિગ્રતિ તદિતરં ઇતરં પश्यતિ તદિતરં ઇતરં શૃણોતિ તદિતરં ઇતરમભિવદતિ તદિતરં ઇતરં મનુતે તદિતરં ઇતરં વિજ્ઞાનાતિ યત્ર વા અસ્ય સર્વમાત્મૈવાશ્રુતત્કેન કં જિગ્રતત્કેન કં પश्यતત્કેન કં શૃણુયાતત્કેન કમભિવ-દેતત્કેન કં મનુવોત તત્કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્ । યેનેદં સર્વં વિજ્ઞાનાતિ તં કેન વિજ્ઞા-નીયાદિજ્ઞાતારમરે કેન વિજ્ઞાનીયાદિતિ ॥ ૧૪ ॥ ઇતિ ત્રિતીયાધ્યાયસ્ય ચતુર્થ મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૪ ॥

શીખાર્થ:—જ્યારે (અજ્ઞાનકાલમાં—અવિદ્યાકલ્પિત કાર્યકરણસંઘાતરૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલા વિશેષ આત્માના સદ્ભાવના સમયમાં) [એકજ આત્મામાં] પ્રસિદ્ધ દ્વૈતજેનું [પ્રતીત] થાય છે ત્યારે ઇતર (બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રાતા) [બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રાણુવડે] ઇતરને (બ્રહ્મથી ભિન્ન—ગંધને) સુંધે છે, ત્યારે ઇતર (બેનારો) [નેત્રવડે] ઇતરને (રૂપાદિને) જુએ છે, ત્યારે ઇતર (સાંભળનારો) [શ્રોત્રવડે] ઇતરને (શબ્દાદિને) સાંભળે છે, ત્યારે ઇતર (બોલ-નારો) [વાણીવડે] ઇતરને (શબ્દાદિને) બોલે છે, ત્યારે ઇતર (મનન કરનારો) [મનવડે] ઇતરનું (મનન કરવાયોગ્યનું) મનન કરે છે, [ને] ત્યારે ઇતર (જાણનારો) [બુદ્ધિવડે] ઇતરને (જાણવાયોગ્યને) જાણે છે. જ્યારે (જ્ઞાનકાલમાં) પ્રસિદ્ધ આ [બ્રહ્મવેતા]ને [કર્તા, કર્મ ને કર્મફલોદિ] સર્વ આત્માજ થયું ત્યારે [કેણ] કયા [કરણ]વડે કેને સુંધે ? [કરણના અભાવથી] કોઈ પણ સુંવનાર કોઈ પણ કરણવડે કોઈ પણ ગંધને ન સુંધે] ત્યારે [કેણ] શાવડે શાને જુએ ? ત્યારે [કેણ] શાવડે શાને સાંભળે ? ત્યારે [કેણ] શાવડે શું બોલે ? ત્યારે [કેણ] શાવડે શાનું મનન કરે ? [ને] ત્યારે [કેણ] શાવડે શાને જાણે ? [એવી રીતે કેવદ્યાવસ્થામાં વિશેષવિજ્ઞાનના અભાવ અન્યવચ્ચતિરેકવડે પ્રતિપાદન કરાને

તેમાંજ કૈમુતિકન્યાય દેખાડવાને અવિધાવસ્થામાં પણ સાક્ષી જ્ઞાનનો અવિષય છે એમ કહે છે:—જે અવિધાવસ્થામાં અન્ય અન્યને જાણે છે તે અવસ્થામાં પણ] જેવડે (જે દૃશ્ય-જ્ઞાનવડે) [વ્યાસ લોક] આ સર્વને જાણે છે તે [સાક્ષી] ને ક્યા [કરણ] વડે [ક્ષેપ વિજ્ઞાતા] જાણે ? [કોઈ પણ કરણવડે કોઈ ન જાણે.] અરે [મૈત્રેયિ !] પુન જે કેવળ અદ્વૈતવિધાવસ્થાવાળો વિજ્ઞાતાજ છે તે] વિજ્ઞાતાને ક્યા [કરણ] વડે જાણે ? [કોઈ પણ કરણ-વડે ન જાણે]" ઇતિ. ૧૪ એ પ્રમાણે ઊભી અધ્યાયના મૈત્રેયીનામના ચોથા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૨. ૪

" આત્માજ આ સર્વ છે " એમ પ્રતિષ્ઠા કરેલા અર્થનો આત્મામાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને ક્ષયપણુપ હેતુ કહીને પુનઃ આગમપ્રધાન મધુસૂક્ષ્મજીવવડે પ્રતિષ્ઠા કરેલા અર્થનું નિગમન (પ્રતિષ્ઠા અને હેતુને કમરે કહીને પુનઃ હેતુસહિત પ્રતિષ્ઠાના વિષયનું કથન) કરે છે:—

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्थै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां
पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પૃથિવી [ઉપકારકપણાથી] સર્વે બ્રાહ્મીઓનું મધ (મધની ધો કાર્ય) [છે, તથા] સર્વે બ્રાહ્મીઓ [ઉપકાર્યપણાથી] આ પૃથિવીનું કાર્ય [છે.] વળી આ પૃથિવીમાં જે આ તેજોમય અમરણ્યધર્મવાળો પુરુષ [છે,] અને [પૃથિવીના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ શારીર (શરીરનો અભિમાની) તેજોમય અમરણ્યધર્મવાળો પુરુષ [છે તે ઉભય-વિધ પુરુષ ઉપકારકપણાથી સર્વે ભૂતોનું કાર્ય છે, ને સર્વે ભૂતો ઉપકાર્યપણાથી એ પુરુષોનું કાર્ય છે. પૃથિવી, સર્વભૂતો, પાર્થિવપુરુષ ને શારીરપુરુષરૂપ આ સર્વે જગત્ પરસ્પર ઉપ-કાર્યઉપકારકભાવે રહેલું હોવાથી એક બ્રહ્મરૂપ કારણવાળું છે એમ [સદ્ થાય છે જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કહેલાં ચતુર્વિધ કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે] ૧

જેમ પૃથિવીનું કાર્યપણું કશું તેમ જલનું કાર્યપણું કહે છે:—

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमात्स्वप्न
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—આ જલ સર્વે ભૂતોનું કાર્ય [છે, ને] સર્વે ભૂતો આ જલનું કાર્ય [છે] વળી આ જલમાં જે આ તેજોમય અવિનાશી પુરુષ [છે,] અને [જલના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ રેતસ (વીર્યમાં ઉપજેલો) તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે. આ સર્વે કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળો છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે] ૨

હવે અગ્નિનું કાર્યપણું કહે છે:—

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ

તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં વાહ્ન્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ
યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં વ્રહેદં સર્વમ્ ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થઃ—આ અગ્નિ સર્વે ભૂતોત્તું કાર્ય [છે, ને] સર્વે ભૂતો આ અગ્નિતું કાર્ય [છે.]
વળી આ અગ્નિમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [અગ્નિના] અધ્યાત્મરૂપ
જે આ વાણીની બહુલતાવાળો તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ
કારણવાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કાર્યોરૂપે
પ્રતીત થાય છે તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૩
વાયુનું કાર્ય પણ દર્શાવે છે:—

અયં વાયુઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્ય વાયોઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાયમસ્મિન્વાયૌ
તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં પ્રાણસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ યોઽય-
માત્મેદમમૃતમિદં વ્રહેદં સર્વમ્ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થઃ—આ વાયુ સર્વે ભૂતોત્તું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ વાયુતું કાર્ય [છે.]
વળી આ વાયુમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [વાયુના] અધ્યાત્મભૂત જે
આ [નાસિકામાં રહેલ] પ્રાણરૂપ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી
બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ
કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૪
અગ્નિમાં કહેલા ન્યાયને આદિત્યમાં અતિદેશ કરે છે:—

અયમાદિત્યઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્થાઽઽદિત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાય-
મસ્મિન્નાદિત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં વાશુપસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો-
ઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં વ્રહેદં સર્વમ્ ॥ ૫ ॥

શંખદાર્થઃ—આ આદિત્ય સર્વે ભૂતોત્તું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ આદિત્યતું કાર્ય
[છે.] વળી આ આદિત્યમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [આદિત્યના]
અધ્યાત્મરૂપ જે આ વ્યક્ષ્માં રહેલો તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી
બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ
કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૫
આદિત્યમાં કહેલો ન્યાય દિશાઓમાં સંપાદન કરે છે:—

ઇમા દિશઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વાસાં દિશાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાયમાસુ
દિક્ષુ તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મં શ્રૌત્રઃ પ્રાતિશ્રુત્કસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં વ્રહેદં સર્વમ્ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—આ દિશાઓ સર્વે ભૂતોત્તું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ દિશાઓતું
કાર્ય [છે.] વળી આ દિશાઓમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [દિશા-
ઓના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ પ્રતિશ્રવણવેલાંએ વિશેષ સમીપ થનાર શ્રોત્રમાં રહેલો તેજોમય

અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વે કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વે [છે.] ૬

દિશાઓમાં વ્યવસ્થિત ન્યાયને ચંદ્રમાં દેખાડે છે:—

અયં ચન્દ્રઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્ય ચન્દ્રસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાયમસ્મિન્ચન્દ્રે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મ માનસસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં વ્રહ્મેદં સર્વમ્ ॥ ૭ ॥

શાઉપદાયઃ—આ ચંદ્ર સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતા આ ચંદ્રનું કાર્ય [છે] વળી આ ચંદ્રમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [ચંદ્રના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ માનસ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વે કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વે [છે] ૭

ચંદ્રની પેઠે વીજળીના કાર્યપણને કહે છે.—

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यशायमस्मां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यशायमध्यात्म तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं व्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

શાઉપદાયઃ—આ વીજળી સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતા આ વીજળીનું કાર્ય [છે] વળી આ વીજળીમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [વીજળીના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ તૈજસ (વચાના તેજમા ઉપજેલો) તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વે કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે તે] આ અવિનાશી [છે] આ [બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વે [છે.] ૮

પર્જન્ય પથુ વિજળી આદિની પેઠે સર્વ ભૂતાનું કાર્ય થાય છે એમ કહે છે:—

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यशायमस्मिन्स्तनयित्नो तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यशायमध्यात्मश्चाब्दः सौवरस्तेजोम योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं व्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

શાઉપદાયઃ—આ પર્જન્ય સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતા આ પર્જન્યનું કાર્ય [છે.] વળી આ પર્જન્યમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [પર્જન્યના] અધ્યાત્મરૂપ જે આ સ્વરમાંથી થયેલો [ને] શબ્દમાંથી થયેલો તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વે કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વે [છે.] ૯

પર્જન્યમા કહેલા ન્યાયનો આશયમાં અતિદેશ કર છે:—

અયમાકાશઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્વાડ્ઽકાશસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાયમ-
સ્મિન્નાકાશે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મઃ દ્વ્યાકાશસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદઃ સર્વમ્ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—આ આકાશ સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ આકાશનું કાર્ય
[છે.] વળી આ આકાશમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [આકાશના]
અધ્યાત્મભૂત જે આ હૃદયાકાશરૂપ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી
બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ
કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૧૦
જેવડે પ્રેરિત યર્થ આ પૃથિવી આદિ ભૂતગણે ને દેવગણ સરીરીઓની સાથે સંબંધવાળા યદ્ય કાર્યપણા-
વડે ઉપકાર કરે છે તે કહેવાયોગ્ય છે, આથી કહે છે:—

અયં ધર્મઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્ય ધર્મસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચાયમસ્મિન્ધર્મે
તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાયમધ્યાત્મ ધર્મસ્તેજોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મે-
દમમૃતમિદં બ્રહ્મેદઃ સર્વ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—આ ધર્મ સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ ધર્મનું કાર્ય [છે.]
વળી આ ધર્મમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે] અને [ધર્મના] અધ્યાત્મરૂપ જે
આ ધર્મથી ઉપજેલો તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણ
વાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કાર્યોરૂપે
પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૧૧

વિવેચનઃ—અપૂર્વાનાનો ધર્મ સામાન્યરૂપે ને વિશેષરૂપે કાર્યનો આરંભ કરે છે. તેમાં સામાન્યરૂપે
પૃથિવી આદિને પ્રયોગતા થાય છે, ને વિશેષરૂપે કાર્યકરણસમૂહનો પ્રયોગતા થાય છે. ૧૧

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्यायमस्मि-
न्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्यायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

શીખદાર્થઃ—આ સત્ય સર્વે ભૂતાનું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ સત્યનું કાર્ય [છે]
વળી આ સત્યમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] અને [સત્યના] અધ્યાત્મરૂપ
જે આ સત્યથી ઉપજેલો તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે, આ સર્વ કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ
કારણવાળાં છે.] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કાર્યો-
રૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૧૨

વિવેચનઃ—ધર્મની પેઠે મત્સ્ય પશુ દ્વિવિધ છે, તેમાં સામાન્યરૂપે પૃથિવી આદિમાં કારણપણાવડે
અનુગત છે, ને વિશેષરૂપે કાર્યકરણના સંઘાતમાં કારણપણાવડે અનુગત છે. ૧૨

ધર્મ અને સત્યરૂં પ્રયુક્ત આ કાર્ય અને કરણનો સંઘાત માનુષાદિ જાતિવાળો છે. તે માનુષાદિક
જાતિવાળાં સર્વ પ્રાણીઓનો સમૂહ પાંચપાંચ ઉપકાર્યઉપકારકભાવવડે વર્તમાન દેખાય છે તેથી માનુષાદિક
જાતિ પશુ સર્વે ભૂતાનું કાર્ય છે એમ જણાવે છે:—

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूताणि भूताति मधु यश्चायम-
स्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

શીખદાર્થઃ—આ મનુષ્યજાતિ સર્વે ભૂતોતું કાર્ય [છે, અને સર્વે ભૂતો આ મનુષ્ય જાતિતું કાર્ય [છે.] વળી આ મનુષ્યજાતિમાં જે આ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે તે બાહ્ય ને આધ્યાત્મિક ભેદે જે પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે. કથન કરનારના શરીરથી ભિન્નમાં રહેલો તે બાહ્ય, ને કથન કરનારના શરીરમાં રહેલો તે આધ્યાત્મિક છે. આ સર્વ કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ- [આત્મા] જ [આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૧૩

હવે માનુષાદિ જાતિવિશિષ્ટ જે સંઘાત છે તેના કાર્યપણુને કહે છે.—

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मा-
त्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

શીખદાર્થઃ—આ કાર્યકરણનો સંઘાત સર્વે ભૂતોતું કાર્ય [છે, અને] સર્વે ભૂતો આ કાર્યકરણના સંઘાતતું કાર્ય [છે] વળી આ કાર્યકરણના સંઘાતમાં જે આ તેજોમય અમૃત મય પુરુષ [છે,] અને જે આ [વિજ્ઞાનમય] આત્મા તેજોમય અમૃતમય પુરુષ [છે,] આ સર્વ કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપ કારણવાળાં છે] જે આ [પૂર્વે કહેલો] આત્મા [છે] તે આ [આત્મા] જ [આ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે] આ અવિનાશી [છે,] આ બ્રહ્મ [છે, ને] આ સર્વ [છે.] ૧૪

ઉપરની કડિયામાં જે વિજ્ઞાનમય આત્મા કહ્યો તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तयया रयनाश्री
च रयनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्मात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे
लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે આ આત્મા (પરમાત્માની સાથે તાદાત્મ્ય પામેલો વિદ્વાન) સર્વે ભૂતોનો અધિપતિ [છે, ને] સર્વે ભૂતોનો રાજા [છે] વિદ્વાનમાં સર્વ જગત્ સ્થિત છે] તેમાં [દષ્ટાંત:-] જેમ રથની નાભિમાં ને રથની નેભિમાં સર્વ આરા સ્થિત [છે] તેમજ આ આત્મામાં સર્વે પ્રાણીઓ, [અગ્નિ આદિ] સર્વે દેવો, [ભૂતો આદિ] સર્વે લોકો, [વાગો આદિ] સર્વે પ્રાણી [ને] આ સર્વે વિદ્યાભાસો સ્થિત [છે] ૧૫

એવો રીતે નિરૂપણ કરેલી ભક્તવિદ્યાની સ્તુતિમાટે કહેવાની આખ્યાયિકાનો સંક્ષેપથી અર્થપ્રગટ કરવામાટે પ્રતાવનાસહિત જે મંત્રની પ્રશ્નિ થાય છે.—

इदं वै तन्मधु दध्यद्द्वयवर्णोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां नरा
सन्नेदं स उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न दृष्टिम् । दध्यद् ह यन्मध्वायवर्णो वामश्वस्य शीर्ष्वा
म यदीमुवाचेत्ति ॥ १६ ॥

શીખદાર્થઃ—આજ તે મધુ (કર્મ) [છે જેને] અથર્વણુગોત્રવાળા દધ્યર્ અથિની-કુમારો પ્રતિ કહેતા હવા તે આ [કર્મ] ઋષિ દેખતા [છતા] બોલતા હવા—‘હે નરકાર-વાળા [અથિનીકુમારો] તમે પ્રાકૃત મનુષ્યની થોડે] લાભપ્રાપ્તિ [જે કૂર કર્મ એકાંતમાં કર્યું છે] તે તમારા ઉચ્ચ કર્મને [હું] પર્જન્ય જેમ [ગર્જનાસહિત] વૃષ્ટિ [કરે છે તેમ] પ્રકટ કરું છું અથર્વણુગોત્રવાળા દધ્યર્ જે [આત્મજ્ઞાનરૂપ] મધુ અથિના મરતકવડે તમને કહેતા હવા, [ને] જે [મધુ તમે સાંભળતા હવા, તે હું પ્રગટ કરું છું]” ઇતિ ૧૬

इदं वै तन्मधु दध्यद्द्विद्वार्यर्णोऽन्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्वणाया-
म्विना दधीचेऽन्वयः शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाप्लूं यदस्मावपि कक्ष्यं
वामिति ॥ १७ ॥

શીખદાર્થઃ—આજ તે મધુ [છે, જેને] અથર્વણુગોત્રવાળા દધ્યર્ અથિનીકુમારોપ્રતિ કહેતા હવા તે આ [કર્મ] ઋષિ દેખતા [છતા] બોલતા હવા—‘હે અથિનીકુમારો! [તમે] અથર્વણુગોત્રવાળા દધ્યર્ને માટે અર્થનું મરતક [તે બ્રાહ્મણના શિરસ્થેદપૂર્વક] પ્રાપ્ત કરતા હવા [એવી રીતે બ્રાહ્મણના અંતે અર્થના શિરના છેદનરૂપ ઉચ્ચકર્મ તમે કર્યું પછી] તે [દધ્યર્ પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરેલા] સત્યનું પરિપાલન કરવાને ઈચ્છતા [છતા] તમને સૂર્યસંબંધી મધુ [વિજ્ઞાન] કહેતા હવા [વળી] હે શત્રુઓની હિંસા કરનારાઓ! (હે અથિની-કુમારો!) તમને જે ગોપ્ય [પરમાત્મસંબંધી વિજ્ઞાન મધુબ્રાહ્મણવડે કહેલું છે તે] પણ [કહેતા હવા]” ઇતિ ૧૭

હે જે આવાવડે બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરે છે.—

इदं वै तन्मधु दध्यद्द्विद्वार्यर्णोऽन्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्षे
द्विपदः पुरश्चक्षे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिश्चयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

શીખદાર્થઃ—આજ તે [ગોપ્ય] મધુ [છે, જેને] અથર્વણુગોત્રવાળા દધ્યર્ અથિની-કુમારોપ્રતિ કહેતા હવા તે આ [કથન] ઋષિ જાણતા [છતા] કહેતા હવા—‘[કથ્યર ભૂતાર્થે લોકોને રચીને પછી મનુષ્યાર્થે] જે પગવાળાં શરીરોને રચતા હવા, [તથા પશુ આદિ] ચાર પગવાળાં શરીરોને રચતા હવા [એવી રીતે નાનાપ્રકારના શરીરોને રચીને] તે [કથ્યર પોતાના પ્રવેશથી] પૂર્વે વિગશરીર થઈને [પછી] પુરુષરૂપ [થયા છતા] શરીરોપ્રતિ પ્રવેશ કરતા હવા ” ઇતિ [હેવે શ્રુતિભગવતી પોતેજ તેનો અર્થ કહે છે:-] તેજ આ પુરુષ સર્વે શરીરોમાં પુરિશય (શરીરમાં સ્થિત) [હોઈને પુરુષ કહેવાય છે] આવડે કંઈ પણ અનાનુષંગિક નથી, [તથા] આવડે કંઈ પણ અનનુપ્રવેશિત નથી [એવી રીતે પરમાત્માજ અંતર્બહિર્ભાવવડે કાર્યકારણરૂપે વ્યવસ્થિત છે, તેનાથી અન્ય કંઈ પણ નથી] ૧૮

इदं वै तन्मधु दध्यद्द्विद्वार्यर्णोऽन्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुष इयते युक्ता हस्य
हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि वह्नि चानन्तानि च

તદેતદ્વક્ષાપૂર્વમનપરમનન્તરમવાદ્યમયમાત્મા વ્રજા સર્વાનુભૂરિત્યનુશાસનમ્ ॥ ૧૯ ॥ શ્વિ
દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પચ્ચમં મધુવાહ્યમ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—આજ તે [ગાંધ] મધુ [છે, જેને] અથર્વણગ્રાવવાળા કૃષ્ણ અધિની-
કુમારેપ્રતિ કહેતા હતા. તે આ [કથન] ઋષિ બ્રહ્મતા [છતાં] કહેતા હતાઃ—“તે
પરમાત્મા] દેહદેહપ્રતિ [પ્રતિબિંબરૂપે] રૂપાંતર થતા હતા. [આ નિરૂપાધિક પરમાત્મા] તું
સ્વરૂપ [શાસ્ત્ર અને આચાર્યોદિ લેહવડે] જણાવવામાટે તે (પ્રતિબિંબપણું) [છે]
પરમાત્મા [નામરૂપને વિષય કરનાર મિથ્યાભિમાનરૂપે પરિણામ પામેલા] અજ્ઞાનેવડે
બહુરૂપે પ્રતીત થાય છે વળી આ [આત્મા] ના [રથસ્થાનીય શરીરમાં] ભેડેલી
[આત્માને પોતાના વિષયભણી લઈ જનારી અર્થરૂપ] ઇંદ્રિયા [પ્રાણીઓના બાહ્યથી]
દશ સો (અનેક) [છે, તેથી પણ આત્મા બહુરૂપે પ્રતીત થાય છે. અવિધાવડે ઇંદ્રિયાદિરૂપે
આ આત્માનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેથી] આ [આત્મા] જ ઇંદ્રિયા [છે,] આ [આત્મા] જ
[પ્રાણીઓના બહુપણથી] દશ સહસ્ર, બહુ ને અનંત [ઇંદ્રિયા છે. ” હવે આ આત્માનું
પારમાર્થિક સ્વરૂપ કહે છેઃ—“તે આ બ્રહ્મ કારણરહિત, કાર્યરહિત, અનંતર, (જેના મધ્યમાં
અન્ય જાતિવાળી વસ્તુ નથી એવું) [ને] અબ્રહ્મ (જેની બહાર કોઈ વસ્તુ નથી એવું)
[છે] આ આત્મા બ્રહ્મ [તથા] સર્વના દ્રશ [છે.] એવી રીતે [સર્વવેદાંતોના] ઉપદેશ
[છે.]” ૧૯ એ પ્રમાણે બીજા અધ્યાયના મધુનામના પાંચમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા
પૂરી થઈ ૨ ૫

એવી રીતે નિરૂપણ કરેલી બહુવિધાની સ્તુતિમાટે, તેની ઉત્પત્તિસાર જપમાટે, અસપ્રદાશિકપણની
શંકાના પગિહારમાટે તથા અધ્યાપનમાટે આ વચ્ચાહ્યનો આરંભ થાય છેઃ—

અથ વચ્ચઃ । પૌતિમાપ્યો ગૌપવનાદ્ગૌપવનઃ પૌતિમાપ્યાત્પૌતિમાપ્યો ગૌપવનાદ્ગૌપવનઃ
કૌશિકાત્કૌશિકઃ કૌંઙિન્યાત્કૌંઙિન્યઃ શાંઙિલ્યાચ્છાંઙિલ્યઃ કૌશિકાચ ગૌતમાચ
ગૌતમઃ ॥ ૧ ॥ આમિવેશ્યાદામિવેશ્યઃ શાંઙિલ્યાચાનભિમ્લાતાચાનભિમ્લાત આનભિમ્લાતા-
દાનભિમ્લાત આનભિમ્લાતાદાનભિમ્લાતો ગૌતમાદ્ગૌતમઃ સૈતવમાચીનયોગ્યામ્યાસૈતવ-
માચીનયોગ્યૌ પારાશર્યાત્પારાશર્યૌ भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच गौतमाच गौतमो
भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यौ वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिका-
यनिः ॥ ૨ ॥ ધૃતકૌશિકાદ્ધૃતકૌશિકઃ પારાશર્યાયણાત્પારાશર્યાયણઃ પારાશર્યાત્પારાશર્યા-
જાત્કર્ણ્યજાત્કર્ણ્ય આસુરાયણાચ યાસ્કાચાઽઽસુરાયણસ્તેવજેત્તેવજિરૌપજન્યનેરૌપજન્ય-
નિરાસુરેરાસુરિર્ભારદ્વાજાદ્ભારદ્વાજ આત્રેયાદાત્રેયો માટેર્માષ્ટિર્ગૌતમાદ્ગૌતમો ગૌતમાદ્ગૌતમો
ઘાત્સ્વાદ્ઘાત્સ્યઃ શાંઙિલ્યાચ્છાંઙિલ્યઃ કૈશોર્યાત્કાપ્યાત્કૈશોર્યઃ કાપ્યઃ કુમારહારિતાકુમાર-
હારિતો ગાલવાદ્ગાલવો વિદર્ભોકૌંઙિન્યાદ્વિદર્ભોકૌંઙિન્યો વત્સનપાતો વામ્નવાદ્વત્સન
પાદ્વામ્નવઃ પથઃ સૌભરાત્યન્યાઃ સૌભરોડ્યાસ્યાદાદ્ગિરસાદ્યાસ્ય આદ્ગિરસ આશ્રુતેસ્ત્વાષ્ટ્રાદા-
શ્રુતિસ્ત્વાષ્ટ્રો વિશ્વરૂપાત્ત્વાષ્ટ્રાદિશ્વરૂપસ્ત્વાષ્ટ્રોઽવિશ્વ્યામવિનૌ દધીચ આયર્વણાદધ્યદ્ધા-
યર્વણોઽયર્વણો દૈવાદયર્વા દૈવો મૃત્યોઃ માધ્વસનાન્મૃત્યુઃ માધ્વસનઃ મધ્વસનાત્મધ્વસન

एकपैरेकपिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंशु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पठुं वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद् द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

શીખદર્શનઃ—હવે વંશ (આચાર્યપરંપરા) [કહેવાય છે:—] પૌતિમાખ્ય ગૌપવનથી, ગૌપવન [અન્ય] પૌતિમાખ્યથી, પૌતિમાખ્ય [અન્ય] ગૌપવનથી, ગૌપવન કૌશિકથી, કૌશિક કૌંડિન્યથી, કૌંડિન્ય શાંડિલ્યથી, શાંડિલ્ય કૌશિકથી ને ગૌતમથી, ગૌતમ (૧) આશ્નિ-વેશ્યથી, આશ્નિવેશ્ય શાંડિલ્યથી ને આનલિભ્ર્ણાતથી, આનલિભ્ર્ણાત [અન્ય] આનલિભ્ર્ણાતથી, [તે] આનલિભ્ર્ણાત [બીજા] આનલિભ્ર્ણાતથી, [તે] આનલિભ્ર્ણાત ગૌતમથી, ગૌતમ સૈતવથી તથા પ્રાચીનયોગ્યથી, સૈતવ તથા પ્રાચીનયોગ્ય પારાશર્યથી, પારાશર્ય ભારદ્વાજથી, ભારદ્વાજ [અન્ય] ભારદ્વાજથી તથા ગૌતમથી, ગૌતમ [અન્ય] ભારદ્વાજથી, ભારદ્વાજ પારાશર્યથી, પારાશર્ય યૈજ્ઞવાપાયનથી, યૈજ્ઞવાપાયન કૌશિકાચનિથી, કૌશિકાચનિ (૨) દ્રુતકૌશિકથી, દ્રુતકૌશિક પારાશર્યાયજુથી, પારાશર્યાયજુ પારાશર્યથી પારાશર્ય જાતુકણ્ઠ્યથી, જાતુકણ્ઠ્ય આસુરાયજુથી ને વારકથી આસુરાયજુ ત્રૈવણ્ણિથી, ત્રૈવણ્ણિ ઔપળંઘનિથી, ઔપળંઘનિ આસુરીથી, આસુરી ભારદ્વાજથી, ભારદ્વાજ આત્રેયથી, આત્રેય આંદિથી, આંદિ ગૌતમથી, ગૌતમ [અન્ય] ગૌતમથી, ગૌતમ વાત્સ્યથી, વાત્સ્ય શાંડિલ્યથી, શાંડિલ્ય કૌશાર્ય કાપ્યથી, કૌશાર્ય કાપ્ય કુમારહારિતથી, કુમારહારિત ગાલવથી, ગાલવ વિદર્ભી કૌંડિન્યથી, વિદર્ભી કૌંડિન્ય વત્સનપાત્ બાહ્લવથી, વત્સનપાત્ બાહ્લવ પથાસૌભરથી, પથા સૌભર અધાર્ય આંગિરસથી, અધાર્ય આંગિરસ આભૂતિ ત્વાષ્ટ્રથી, આભૂતિ ત્વાષ્ટ્ર વિશ્વરૂપ ત્વાષ્ટ્રથી, વિશ્વરૂપ ત્વાષ્ટ્ર અશ્વિનીકુમારેથી, અશ્વિનીકુમારે દધ્યદ્ આથર્વજુથી, દધ્યદ્ આથર્વજુ અથર્વા દેવથી, અથર્વા દેવ મૃત્યુ પ્રાધ્વસનથી, મૃત્યુ પ્રાધ્વસન પ્રધ્વસનથી, પ્રધ્વસન ઐકર્ષિથી, ઐકર્ષિ વિપ્રચિત્તિથી, વિપ્રચિત્તિ વ્યહિથી, વ્યહિ સનારુથી, સનારુ સનાતનથી, સનાતન સનગથી સનગ વિરાટથી [ને] વિરાટ હિરણ્યગર્ભથી [વિદ્યા પામ્યા હિરણ્યગર્ભને અંતર્થાભિ-દ્વારા વેદવિદ્યાને સાક્ષે થયા છે, તેથી આગળ આચાર્યપરંપરા નથી બ્રહ્મ વેદરૂપે સ્થિત છે તેથી વેદનામતું] બ્રહ્મ નિત્ય [છે તે વેદરૂપ] બ્રહ્મને નમસ્કાર ૩ એ પ્રમાણે બીજા અધ્યાયના વંશનામના છઠ્ઠા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૨. ૬

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्ना ब्रीह्य अध्यायनी तात्पर्यदीपिका समाप्ता २

॥ ३ ब्रीजो अध्याय ॥

એવી રીતે આગમપ્રધાન મધુકાંડને કહેવા અર્થને યુક્તિરૂપે નિરૂપણ કરવામાટે યુક્તિપ્રધાન યાત્ર-વદ્ધીય(મુનિ) કાંડને આરંભ થાય છે તેમાં યુક્તિઓનું વાદ અને જલ્પરૂપે દ્વિવિધપણ્ય હોવાથી પ્રથમ જલ્પકથાને યુક્તિઓ નિરૂપણ કરાય છે. તે યુક્તિઓના નિરૂપણમાત્ર તેનો પ્રગ્નાવ કરવામાટે, વિદન પી સ્તુતિમાટે ને વિદ્યાની પ્રાપ્તિના ઉપાય દાનના પ્રયત્નમાટે શ્રુતિ અથલ્લાહાણુને આખ્યાયિમ ગમે છે:—

ॐ । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चाकानां ब्राह्मणा

અભિસમેતા વખૂવસ્તસ્થં હ જનકસ્ય વૈદેહસ્ય વિજિજ્ઞાસા વખૂવ કઃસ્વિદેપાં વ્રાહ્મણાનામ-
વૃચાનતમં ઇતિ સ હ ગવાં સહસ્રમવરોષ દશ દશ પાદા એકૈકસ્યાઃ શૃદ્ધયોરાવદ્વા
વખૂવુઃ ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—૩૩, વિદેહદેશના પ્રસિદ્ધ જનક [રાજ] બહુદક્ષિણવાળા યજ્ઞવેડે યજ્ઞ
કરતા હતા. તે [યજ્ઞ] માં પ્રસિદ્ધ કુરુદેશના તથા પંચાલદેશના બ્રાહ્મણો એકત્ર થતા હતા.
[તેઓને એકત્ર] પ્રસિદ્ધ તે વૈદેહ જનકને આ બ્રાહ્મણોની [મધ્યે] કોણ બ્રહ્મિષ્ઠ [છે?]
એમ બાણવાની ઈચ્છા થઈ. [પછી] પ્રસિદ્ધ તે [જનકરાજ તે બાણવામાટે વાણમાં]
સહસ્ર ગાયો પૂરતા હતા [તેમાંની] એક એક ગાય [નાં] [બે] શિંગડામાં [સોનાના]
દશ દશ પાદો બાંધ્યા હતા. ૧

વિવેચનઃ—એકએક ગાયનાં બે શિંગડામાં દસદસ પાદો એટલે એકએક શિંગડે પાંચ પાંચ પદો
બાંધ્યા હતા એમ બાણવું. પછનો ગાયો બાગ પાદ વા કર્ય કહેવાય છે. સોળ માસનો એક કર્ય થાય છે, તે
બાર માસનો તોલો ગણાય છે. ૧

તાન્હોવાચ વ્રાહ્મણા ભગવન્તો યો વો વ્રહ્મિષ્ઠઃ સ एता गा उदजतामिति ते ह
व्राह्मणा न दधुपुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोऽप्योदज सामश्रवा
इ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यय ह जनकस्य
वैदेहस्य होताऽम्बलो वभूव स हैनं पपच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी है
इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति त ह त एव
प्रष्टुं दध होताऽम्बलः ॥ २ ॥

શીખાર્થઃ—[પછી] પ્રસિદ્ધ [જનક] તે [બ્રાહ્મણો] પ્રતિ બોલ્યાઃ—“ હું પૂજ્યોત્થ
બ્રાહ્મણો ! જે તમારા [મધ્યે] બ્રહ્મિષ્ઠ (અતિશય બ્રહ્મણ) [હોય] તે આ ગાયો
[પોતાના ઘરપ્રતિ] લઈ જાઓ ” એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે બ્રાહ્મણો [પોતાના બ્રહ્મિષ્ઠ-
પણાની પ્રતિજ્ઞા કરવાને] સમર્થ ન થતા હતા. પછી પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાના શિષ્ય
પ્રતિ બોલ્યાઃ—“ હે પ્રિયદર્શન ! હે સામના વિધિનું અવણ કરનાર ! [પ્લુતિ દુરથી બોલાવવાના
અર્થેવાળી છે.] આ [ગાયો અમારા ઘરપ્રતિ] હાંકી જા. ” એવાં [ગુરુનાં વચન સાંભળી]
પ્રસિદ્ધ [તે બ્રહ્મચારી] તે [ગાયોને આચાર્યના ગ્રહપ્રતિ] લઈ જતો હતા. [એવી રીતે
બ્રહ્મિષ્ઠને માટે દ્યન કરેલી ગાયોના લઈ જવાથી યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના બ્રહ્મિષ્ઠપણાને સ્વીકાર
કર્યો તેથી અમારું અબ્રહ્મિષ્ઠપણું જણાય છે એમ માનનારા] પ્રસિદ્ધ તે બ્રાહ્મણો “ અમારા
[આગળ આ ‘હું’ બ્રહ્મિષ્ઠ [છું] ’ એમ શામાટે કહે ? ” [એમ] ક્રોધ કરતા હતા. પછી
પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનકનો હોતા અર્થેસ હતા, તે પ્રસિદ્ધ આ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને પછો
હતાઃ—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તમેજ [કેવી રીતે] અમારા [મધ્યે] બ્રહ્મિષ્ઠ છો ? ” [પ્લુતિ
અપમાનના અર્થેવાળી છે. ઉદ્ધતપણાને અભાવ એ બ્રહ્મવેત્તાનું ચિહ્ન છે એમ સૂચવતી છતી
શ્રુતિ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલું ઉત્તર દેખાડે છેઃ—] એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય]
બોલ્યાઃ—“ અમે બ્રહ્મિષ્ઠને નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમે ગાયોની કામનાવાળા છીએ [તેથી
ગાયોનું ગ્રહણ કર્યું છે. ” મુનિએ] એમ [કહ્યું] તેથીજ (તેના બ્રહ્મિષ્ઠપણાના સ્વીકારથીજ)
પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય ને પૂછવાને હોતા અર્થેસ [મનમાં] પારતો હતા.

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદ્- સર્વ મૃત્યુનાઽઽપિ સર્વ મૃત્યુનાઽપિપત્રં કેન યજમાનો
મૃત્યોરાત્મિમતિમુચ્યત્ત્વેતિ હોત્વિજ્ઞાઽગ્નિના વાચા વાગ્વૈ યજ્ઞસ્ય હોતા તથેયં વાક્સોઽયમગ્નિઃ
સ હોતા સ મુક્તિઃ સાઽતિમુક્તિઃ ॥ ૩ ॥

શીખર્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થે] “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—
“જે આ [ઋત્વિક ને અગ્નિ આદિરૂપ કર્મના સાધનનો સમૂહ છે તે] સર્વ [સ્વાભાવિક
અજ્ઞાનથી ઉપજેલી આસક્તિસહિત કર્મરૂપ] મૃત્યુવડે વ્યાપ્ત [છે કેવલ વ્યાપ્ત નથી, કિંતુ
તે] સર્વ [કર્મ્યકર્મરૂપ] મૃત્યુવડે અસ્ત [છે, આથી] કયા[સાધન]વડે યજમાન મૃત્યુના
વિષયપણાતું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે? (સ્વતંત્ર થાય છે?)” એમ [અર્થે પૂછવાથી
શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર કહે છે.—] “હોતારૂપ ઋત્વિકવડે ને વાણીરૂપ અગ્નિવડે” [આના
ધ્વિષ્ઠ અર્થને કહે છે.—] “યજ્ઞની (યજમાનની) વાણી [અધિયજ્ઞમાં] હોતારૂપ
ઋત્વિક છે, ને] તે જે આ [યજમાનની] વાણી [છે] તે આ [અધિદેવતારૂપ] અગ્નિ
[છે, ને વાણીની સાથે એકતા પામેલો] તે [અગ્નિ] હોતા [છે] તે [પરિચિત્ત હોતા
તથા વાણી અપરિચિત્ત અગ્નિરૂપે ચિંતવ્યા છતાં] મુક્તિ (પૂર્વક મૃત્યુના અતિક્રમણરૂપ
મુક્તિનું સાધન) [છે] તે [મુક્તિ] અતિમુક્તિ (ફક્તરૂપ અગ્નિસાવની પ્રાપ્તિરૂપ અતિમુક્તિનું
સાધન) [છે.]” ૩

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદ્- સર્વમહોરાત્રાભ્યામાપ્ત- સર્વમહોરાત્રાભ્યામપિપત્રં કેન
યજમાનોઽહોરાત્રયોરાત્મિમતિમુચ્યત્ત્વેતિ હોત્વિજ્ઞા ચણુપાઽઽદિવેન ચણુવૈ યજ્ઞસ્થાધ્વર્યુ-
સ્તદ્યદિદં ચણુઃ સોઽસાવાદિત્યઃ સોઽધ્વર્યુઃ સ મુક્તિઃ સાઽતિમુક્તિઃ ॥ ૪ ॥

શીખર્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થે] “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—
“જે આ સર્વ [કર્મના સાધનનો સમૂહ] અહોરાત્રવડે વ્યાપ્ત [છે, તથા જે આ] સર્વ
અહોરાત્રવડે અસ્ત [છે, આથી] કયા[સાધન]વડે યજમાન અહોરાત્રના વિષયપણાતું
ઉલ્લંઘન કરીને શકે છે? (સ્વતંત્ર થાય છે?)” એમ [અર્થે પૂછવાથી ઉત્તર કહે છે.—] “અધ્વર્યુરૂપ
ઋત્વિકવડે ને ચણુરૂપ આદિત્યવડે” [આના ધ્વિષ્ઠ અર્થને કહે છે.—] “યજમાનની
આંખ [અધિયજ્ઞમાં] અધ્વર્યુ [છે, ને] તે જે આ [યજમાનની] આંખ [છે] તે આ
[અધિદેવતારૂપ] આદિત્ય [છે, ને તેની સાથે એકતા પામેલો] તે [આદિત્ય] અધ્વર્યુ [છે]
તે [પરિચિત્ત અધ્વર્યુ તથા નેત્ર અપરિચિત્ત આદિત્યરૂપે ચિંતવ્યા છતાં] મુક્તિ (અહોરાત્રના
અનિક્રમણરૂપ મુક્તિનું સાધન) [છે] તે [મુક્તિ] અતિમુક્તિ (ફક્તરૂપ આદિત્યસાવની
પ્રાપ્તિરૂપ અતિમુક્તિનું સાધન) [છે.]” ૪

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદ્- સર્વ પૂર્વપક્ષાપરપક્ષાભ્યામાપ્ત- સર્વ પૂર્વપક્ષાપરપક્ષાભ્યા-
મપિપત્રં કેન યજમાનઃ પૂર્વપક્ષાપરપક્ષયોરાત્મિમતિમુચ્યત્ત્વેતિ હોત્વિજ્ઞા વાપુના પ્રાણેન
પ્રાણો વૈ યજ્ઞસ્પોદ્ઘાતા તદ્યોઽયં પ્રાણઃ સ વાયુઃ સ રુદ્રાતા સ મુક્તિઃ સાઽતિમુક્તિઃ ॥ ૫ ॥

શીખર્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થે] “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—
“જે આ સર્વ [કર્મના સાધનનો સમૂહ] પ્રથમપક્ષ ને દ્વિતીયપક્ષવડે વ્યાપ્ત [છે, તથા જે
આ] સર્વ પ્રથમપક્ષ તથા દ્વિતીયપક્ષવડે અસ્ત [છે, આથી] કયા[સાધન]વડે યજમાન

પ્રથમપક્ષના ને દ્વિતીયપક્ષના વિષયપણાતું ઉલ્લંઘન કરીને ચોકળો થાય છે ?" એમ [અર્થે પૂછવાથી તેનું ઉત્તર કહે છે:-] " ઉદ્દગાતારૂપ ઋત્વિક્વડે ને પ્રાણરૂપ વાયુવડે " [આના ધ્વનિષ્ઠ અર્થને કહે છે:-] " યજ્ઞમાનનો પ્રાણ [અધિયજ્ઞમાં] ઉદ્દગાતા [છે, ને] તે જે આ [યજ્ઞમાનનો] પ્રાણ [છે] તે [અધિદેવતરૂપ] વાયુ [છે, ને પ્રાણની સાથે એકતા પામેલો] તે [વાયુ] ઉદ્દગાતા [છે.] તે [પરિચ્છિન્ન ઉદ્દગાતા તથા પ્રાણ અપરિચ્છિન્ન વાયુરૂપે ચિંતવ્યા છતાં] મુક્તિ (પ્રથમપક્ષના તથા દ્વિતીયપક્ષના અતિક્રમણરૂપ મુક્તિનું સાધન) [છે.] તે [મુક્તિ] અતિમુક્તિ (દ્વરૂપ વાયુભાવની પ્રાપ્તિરૂપ અતિમુક્તિનું સાધન) [છે.] " ૫

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદમન્તરિક્ષમનાસ્વળમિવ કેનાઽઽક્રમેણ યજમાનઃ સ્વર્ગ લોકમાક્રમત્વેતિ વ્રહ્મણર્ત્વિજા મનસા ચન્દ્રેણ મનો વૈ યજ્ઞસ્ય વ્રહ્મા તદ્યદિદં મના સોઽસૌ ચન્દ્રઃ સ વ્રહ્મા સ મુક્તિઃ સાઽતિમુક્તિરિત્યતિમોક્ષા અથ સંપદઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થે] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોધ્યો:- " જે આ આકાશ આલંબનરહિતબેનું [પ્રતીત થાય છે, આથી] કયા આશ્રયવડે યજ્ઞમાન [કર્મના ફલરૂપ] સ્વર્ગલોકને પામે છે ? " એમ [અર્થે પૂછવાથી તેનું ઉત્તર કહે છે:-] " બ્રહ્મારૂપ ઋત્વિક્વડે ને મનરૂપ ચંદ્રવડે. " [આનો અર્થ સમજાવે છે:-] " યજ્ઞમાનનું મનજ [અધિયજ્ઞમાં] બ્રહ્મા [છે, ને] તે જે આ [યજ્ઞમાનનું] મન [છે] તે આ [અધિદેવતરૂપ] ચંદ્ર [છે, ને મનની સાથે એકતા પામેલો] તે [ચંદ્ર] બ્રહ્મા [છે.] તે [પરિચ્છિન્ન બ્રહ્મા તથા મન અપરિચ્છિન્ન ચંદ્રરૂપે ચિંતવ્યા છતાં] મુક્તિ (સ્વર્ગલોક પામવાનો આશ્રય) [છે.] તે [મુક્તિ] અતિમુક્તિ [છે.] " એવી રીતે [ત્વગાદિમાં વાયુ આદિની ઉપાસનાવડે કામ્યકર્મરૂપ મુર્યુથી] અતિમુક્તિઓ [જાણવી.] હવે સંપદો [કહેવાય છે.] ૬

વિવેચનઃ—ઉભયપક્ષાદિરૂપ સામાન્યવડે ધૃતાદિની આહુતિઓમાં દેવલોકાદિરૂપફલનું સંપાદન (આ આહુતિવડે દેવલોક સંપાદન કરાય છે એવું જ્ઞાન) અથવા કર્મપક્ષાદિરૂપ સામાન્યવડે અગ્નિહોત્રાદિ આપ-કર્મોમાં મહત્ફલવાળા અશ્વમેધાદિ કર્મોનું તેના ફલની કામનાવડે સંપાદન (યથાશક્તિ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરીને હું અશ્વમેધાદિ કરું છું એવું જ્ઞાન) સંપત્ત કર્મ કહેવાય છે. ૬

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ કતિમિરયમચમિર્હોતાઽસ્મિન્પન્થે કરિષ્યતીતિ તિષ્ઠમિરિતિ કતમાસ્તાસ્તિષ્ઠતિ પુરોનુવાકયા ચ યાજ્ઞયા ચ શસ્યૈવ તૃતીયા કિં તામિર્જયતીતિ ચત્કિન્નદં પ્રાણમૃદિતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થે] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોધ્યો:- " હવે આ હોતા કેટલી ઋચાઓવડે આ યજ્ઞમાં [સ્તુતિ] કરશે ? " એમ [પૂછે સતે] " ત્રણવડે " એમ [ઉત્તર આપ્યું.] " કઈ તે ત્રણ ? " એમ [પૂછે સતે] " પુરોહિત-વાક્યા, (પ્રયોગકાલથી પૂર્વે હોતાએ પ્રયોગ કરેલી ઋચાની જાતિ,) તથા યાજ્ઞયા, (યાગને માટે પ્રયોગ કરેલી ઋચાની જાતિ,) ને ત્રીજી શસ્યાજ (સ્તુતિમાટે પ્રયોગ કરેલી ઋચાની જાતિજ) [છે] " એમ ઉત્તર આપ્યું. " તેવડે (પુરોનુવાકયાદિ ઋચાની જાતિઓવડે) [યજ્ઞમાન] શું [ફલ] પામે છે ? " એમ [પૂછે સતે] " જે કાંઈ આ પ્રાણધારી

(પ્રાણીઓનાં નિવાસસ્થાન ભૂરાદિ ત્રણ લોક) [છે તે સર્વને પામે છે] " એમ ઉત્તર આપ્યું] ૭

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ કલ્પયમગ્રાધ્વર્યુરસ્મિન્યજ્ઞ આહુતીર્હોષ્યતીતિ તિસ્ર ઇતિ કવમાસ્તાસ્તિસ્ર ઇતિ યા હુતા ડજ્જ્વલન્તિ યા હુતા અતિનેદન્તે યા હુતા અધિશેરતે કિં તાભિર્જયતીતિ યા હુતા ડજ્જ્વલન્તિ દેવલોકમેવ તાભિર્જયતિ દીપ્યત ઇવ હિ દેવલોકો યા હુતા અતિનેદન્તે પિતૃલોકમેવ તાભિર્જયતીતિ હિ પિતૃલોકો યા હુતા અધિશેરતે મનુષ્યલોકમેવ તાભિર્જયત્યથ ઇવ હિ મનુષ્યલોકઃ ॥ ૮ ॥

શંખ્યાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થ] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બ્રાહ્મણો:- હવે આ અર્ધ્વર્યુ આ યજ્ઞમાં કેટલી આહુતિઓ હોમશે ? " એમ [પૂછ સતે] " ત્રણ " એમ [ઉત્તર આપ્યું] " કઈ તે ત્રણ ? " એમ [પૂછ સતે] " જે હોમશે [સમિધ ને ધીની આહુતિઓ] પ્રકાશ કરે છે, જે હોમશે [માંસાદિની આહુતિઓ] અતિશય શબ્દ કરે છે, [ને] જે હોમશે [દૂધ ને સોમની આહુતિઓ ભૂમિની] નીચે રિથત થાય છે [તે " એમ ઉત્તર આપ્યું] " તે [આહુતિઓ] વડે [યજ્ઞમાન] શું [ફલ] પામે છે ? " એમ [પૂછ સતે] " જે હોમશે [આહુતિઓ] પ્રકાશ કરે છે તેઓવડે દેવલોકનેજ સંપાદન કરે છે, (આ આહુતિઓવડે સાક્ષાત્ દેવલોકનામર્તુ ફલજ મારાવડે સિદ્ધ કરાય છે એવા ધ્યાનવડે તે સંપાદન કરે છે,) કેમકે પ્રકાશનો હોય એવો દેવલોક [છે,] જે હોમશે [આહુતિઓ] અતિશય શબ્દ કરે છે તેઓવડે પિતૃલોકનેજ સંપાદન કરે છે, કેમકે પિતૃલોક [તેના સંબંધવાળી યમપુરીમાં થતા] અતિશય [શમ્ભવાળો હોય] એવો [છે, ને] જે હોમશે [આહુતિઓ ભૂમિની] નીચે રિથત થાય છે તેઓવડે મનુષ્ય લોકનેજ સંપાદન કરે છે, કેમકે [ઉપરના લોકની અપેક્ષાએ] મનુષ્યલોકનીચેના જેવો [છે " એમ ઉત્તર આપ્યું] ૮

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ કતિભિરયમય વ્રહ્મા યજ્ઞં દક્ષિણતો દેવતાભિર્ગોષાયતીત્યેકયેતિ કવમા સૈકેતિ મન ઇવેત્યનન્તં વૈ મનોઽનન્તા વિષે દેવા અનન્તમેવ ॥ તેન લોકં જયતિ ॥ ૯ ॥

શંખ્યાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [તે અર્થ] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બ્રાહ્મણો:- હવે આ બ્રહ્મા [આહવનીયની] દક્ષિણભાગી [બ્રહ્માના આસનમાં સ્થિત થઈને] કેટલા દેવોવડે યજ્ઞનું રક્ષણ કરે છે ? " એમ [પૂછ સતે] " એકવડે " એમ [ઉત્તર આપ્યું.] " કયા તે એક ? " એમ [પૂછ સતે] " મનજ " એમ [ઉત્તર આપ્યું વળી જણાવ્યું કે " વૃત્તિસેદવડે] મન અર્થત [છે એ] પ્રસિદ્ધ [છે, વૃત્તિઓના અધિષ્ઠાતાઓ] નિશ્ચદેવા અર્થત [છે] તે [ઉપાસક] તેવડે (મન અર્થે તેના દેવના અર્ચનપણાની દૃષ્ટિના આરોપવડે) અર્ચન લોકનેજ સંપાદન કરે છે " ૯

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ કલ્પયમગ્રોદ્ગાતાઽસ્મિન્યજ્ઞે સ્તોત્રિયાઃ સ્તોષ્યતીતિ તિસ્ર ઇતિ કવમાસ્તાસ્તિસ્ર ઇતિ-પુરોનુવાક્યા ચ યાજ્યા ચ શસ્યૈવ દુતીયા કવમાસ્તા યા

अध्यात्ममिति माणं एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्न्यतोति
पृथिवीलीकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्पन्तरिक्षलोकं याज्यया ध्रुलोकः शस्यया ततो ह
होताऽबल उपराम ॥ १० ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममबलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

शंभुः—प्रसिद्ध [ते अर्थः] " हे याज्ञवल्क्य ! " अथ [संशोधन करीने]
योद्धा— " हवे आ उद्गाता आ यज्ञमां [ने-उ] स्तुति करीने [ते] स्तोत्रिया [गीति
विशिष्ट ऋचाऽऽ] केहली [छ ?] " अथ [पूछे सते] " त्रयु " अथ [श्रीयाज्ञवल्क्य
उत्तर आभ्यु] " कथं ते त्रयु ? " अथ [पूछे सते] " पुरोनुवाक्या, तथा याज्या, ने त्रील
शस्या [छ] " अथ उत्तर आभ्यु " आ अधियज्ञनामत्राणी स्तोत्रिया छ. हवे] ने अध्यात्म
[स्तोत्रिया छ] ते कथं ? " अथ [पूछे सते] " पशु-इना सामान्यधी] प्राण्य पुण्ड-
वाक्या [छ, प्राणना ने पुरोनुवाक्याना अन्तरप्राणना सामान्यधी] अपान याज्या [छ,
ने प्राण तथा अपाननो शोध करीने ऋचा योलाय छ अथ श्रुतिमां कथं छ तथी] व्यान
शस्या [छ] " अथ उत्तर आभ्यु] " तेजोवते [यजमान] शुं [इस] पात्रे छ ? " अथ
[पूछे सते] " पुरोनुवाक्यावते पृथिवीलोकने पात्रे छ याज्यावते अंतरिक्षलोकने [पात्रे
छ, ने] शस्यावते स्वर्गलोकने [पात्रे छ] " अथ उत्तर आभ्यु] पृथी प्रसिद्ध होता अर्थः
[आनो भारथी पराज्य धर्म शक्ये नहि अथ समल] उपराम पात्रो १० अथ प्रभाषे
त्रील अध्यायना अध्यात्मनामना पहेला ब्राह्मणनी तात्पर्यदीपिका पूरी यद्य. उ १

अथ रीने कालक्रमेण श्रुत्युपि अतिमुक्ति कही, पण ते वास्तविक मुक्ति नथी, केभके ते श्रुत्युपि अल
छ. तेनु श्रुत्युपि अस्तपण्य कथन कवामात्रे श्रुत्युपि स्वयं कहेवासार मुक्तिने अतिमुक्तिना प्रतियोगित्व
प्राप्तिने आप्यायिकने अनुमरीने कहे छ —

अथ ह्येनं जारत्कारव आर्तमागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः
कल्पतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे व
इति ॥ १ ॥

शंभुः—अथ उपराम तथा] पृथी प्रसिद्ध आ याज्ञवल्क्य] ने जारत्कारमाग-
वाजो आर्तमाग (ऋतमागना पुत्र) पूछेना हवे प्रसिद्ध [ते आर्तमाग] " हे याज्ञ-
वल्क्य ! " अथ [संशोधन करीने] योद्धा— " [श्रुति ने अतिमुक्तिना प्रतियोगीप्राणवते
सामान्यधी प्रसिद्ध] अहो केहली [छ ? ने] अतिमहो केहली [छ ?] " अथ [पूछे सते]
" आठ अहो (धंधन करनार) [छ, ने] आठ अनिअहो (अतिशय धंधन करनार)
[छ] " अथ [उत्तर आभ्यु पृथी] " ने ते आठ अहो [तथा] आठ अतिमहो [कही]
ते क्या ? " अथ [पूछ्यु] १

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाज्जिघ्रति ॥ २ ॥

शंभुः—[तेना उत्तरमां कहे छ.] " [वायुसहित] प्रसिद्ध प्राण अह [छ] ते
[अह] अपान (गंध) ३५ अतिमहवते गृहीत [छ,] केभके [अनुष्य] अपानवते (अत-
सुअध्यासवते [आबुला] गंधिने सुखे छ " [अतिग्रहेणने स्थाने अतिग्रहेण-अध्यास
छंदस छ] २

वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ વાણી અહ [છ.] તે નામરૂપ (વકતવ્ય વિષયરૂપ) અતિઅહ-
વડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે [મનુષ્ય] વાણીવડે નામો બેલે છે. ૩

જિહ્વા વૈ ગ્રહઃ સ રસેનાતિગ્રાહેણ ગૃહીતો જિહ્વાયા હિ રસાન્વિજાનાતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ જીભ અહ [છ.] તે રસરૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] જીભવડે રસોને જાણે છે. ૪

ચક્ષુર્વૈ ગ્રહઃ સ રૂપેનાતિગ્રાહેણ ગૃહીતશ્ચક્ષુષા હિ રૂપાણિ પદ્યતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ નેત્ર અહ [છ.] તે રૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] નેત્રવડે રૂપોને જાણે છે. ૫

શ્રોત્રં વૈ ગ્રહઃ સ શબ્દેનાતિગ્રાહેણ ગૃહીતઃ શ્રોત્રેણ હિ શબ્દાઽનુગ્ણોતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર અહ [છ.] તે શબ્દરૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] શ્રોત્રવડે શબ્દો સાંભળે છે. ૬

મનો વૈ ગ્રહઃ સ કામેનાતિગ્રાહેણ ગૃહીતો મનસા હિ કામાન્કામયતે ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ મન અહ [છ.] તે ઇચ્છારૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] મનવડે ઇચ્છાઓ કરે છે. ૭

હસ્તૌ વૈ ગ્રહઃ સ કર્મણાઽતિગ્રાહેણ ગૃહીતો હસ્તાભ્યાં હિ કર્મ કરોતિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ હાથ અહ [છ.] તે કર્મરૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] હાથવડે કર્મ કરે છે. ૮

ત્વચૈ ગ્રહઃ સ સ્પર્શેનાતિગ્રાહેણ ગૃહીતસ્ત્વચા હિ સ્પર્શાન્વેદયતિત્યેતેઽદૃષ્ટૌ ગ્રહા
અઘાવતિગ્રહાઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ ત્વચા અહ [છ.] તે સ્પર્શરૂપ અતિઅહવડે શુદ્ધીત [છ.] કેમકે
[મનુષ્ય] ત્વચાવડે સ્પર્શો જાણે છે. એવી રીતે આંહો અહો [તથા] આંહો અતિઅહો
[છ.] ૯

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદં સર્વં મૃત્યોરન્નં કા સ્વિત્તા દેવતા યસ્યા મૃત્યુરન્ન-
મિત્યપિર્વં મૃત્યુઃ સોઽપામન્નમપ પુનર્મૃત્યું જયતિ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [આર્તભાગ] “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !” એમ [સંબોધન કરીને]
બ્રાહ્મણો:—“હે આ [વ્યાકૃત જગત્ છે તે] સર્વ [અહઅનિઅહરૂપ] મૃત્યુનું ભક્ષ્ય [છ.
ઉત્પત્તિચિનાશવાળું હોવાથી] મૃત્યુવડે અરત છે, તે [મૃત્યુ [પર] જેનું ભક્ષ્ય [છ.] તે દેવના
કર્મ !” એમ [પૂરું સને] શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર આપે છે—“પ્રસિદ્ધ અગ્નિ (હિરણ્યગર્ભ)
મૃત્યુ [છ.] તે [અવ્યાકૃતરૂપ] જડોનું ભક્ષ્ય [છ., ને સર્વનો મૃત્યુ અજ્ઞાતમસાક્ષાત્કાર છે.
તેવડે ચિદ્વાન.] પુનઃ ‘મૃત્યુનું નિરાકરણ કરે છે.’ ૧૦

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યત્રાયં પુરુષો મ્રિયતે હદસ્માત્પાણાઃ ક્ષામન્ત્યાહો ૩ નેતિ નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યોઽયૈવ સપત્નીયન્તે સ ંચ્છ્રયત્યાધ્માયત્યાધ્માતો મૃતઃ શેતે ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [આર્તભાગ] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—“ [બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કારરૂપ મહામૃત્યુવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુનો નાશ કરવાથી મુક્ત થયેલો] આ પુરુષ જ્યારે મૃત્યુ પામે છે [ત્યારે] આ [વિદ્વાન] થી [મુક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર અંતરમાં રહેલ વાસનામય નામાદિ અતિગ્રહોસહિત વાગાદિ ગ્રહોરૂપ] પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે, વા નહિ ? ” [પુતિ વિચારણાખાટે છે.] એમ [પૂછ સતે “ ઉત્ક્રમણ કરતા] નથી, [કિંતુ સમુદ્રમાં તરંગોની પેઠે] અહિંજ (બ્રહ્મમાં એકતા પામેલા આ વિદ્વાનમાંજ) પ્રલીન થાય છે, તે (મુક્તનો દેહ) ફેલે છે, [ધમણની પેઠે બાણવાયુવડે] પૂર્ણ થાય છે, [બાણ-વાયુવડે] પૂર્ણ થયો [હો] નિઃશ્વેદ્ય સ્થિત થાય છે, [આથી મરણધર્મતા દેહની છે ”] એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા ૧૧

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યત્રાયં પુરુષો મ્રિયતે કિમેનં ન જહાતીતિ નામેત્યનન્તં ચ નામાનન્તા વિશ્વેદેવા અનન્તમેવ સ તેન લોકં જયતિ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [આર્તભાગ] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—“ જ્યારે આ [વિદ્વાન] પુરુષ મરણ પામે છે [ત્યારે] શું આનો ત્યાગ કરતું નથી ? ” એમ [પૂછ સતે] “ નામ [આનો ત્યાગ કરતું નથી, વ્યાવહારિકરીતે તે અવશેષ રહે છે ” એમ [ઉત્તર આપ્યું.] “ પ્રસિદ્ધ નામ [વ્યાવહારિકરીતે] નિત્ય [છે. તે નામના અનંતપણાના અનિકારવાળા] વિશ્વેદેવા અનંત [છે. ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એવી ઉપાસનાવડે જે તે દેવોને આત્મપણાવડે પામે છે] તે તે [ઉપાસના] વડે અનંત લોકનેજ પામે છે. ” ૧૨

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યત્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાગ્નિં વાગપ્યેતિ વાતં માણશ્ચુરારિત્યં મનશ્ચન્દ્રં દિશઃ શ્રોત્રં પૃથિવીઃ શરીરમાકાશમાત્મૌષધીર્લોમાનિ વનસ્પતીન્કેશા અપ્સુ લોહિતં ચ રેતશ્ચ નિધીયતે ક્વાયં તદા પુરુષો ભવતીત્યાહર સોમ્ય હસ્તમાર્તમાગાઽઽ-વામેવૈતસ્ય-વેદિવ્યાત્રો ન નાવૈતત્સજનં ઇતિ । તૌ હોત્ક્રમ્ય મન્ત્રયાંચક્રાતે તૌ હ વદન્તુઃ કર્મં હૈવ તદૃચતુરય યત્પશ્યઃસન્તુઃ કર્મં હૈવ તત્પશ્યઃસન્તુઃ પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેનેતિ તતો હ જારત્કારવ આર્તભાગ હવરરામ ॥ ૧૩ ॥ ઇતિ તૃતીયા-ધર્વાયસ્ય દ્વિતીયમાર્તભાગબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ [આર્તભાગ] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ” એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો—“ જ્યારે મરણ પામેલા આ [અવિદ્વાન] પુરુષની વાણી (વાણીની અધિષ્ઠાતા દેવતા) અગ્નિમાં લીન થાય છે, માણ (માણની અધિષ્ઠાતા દેવતા) વાયુમાં [લીન થાય છે,] ચક્ષુ (નેત્રની અધિષ્ઠાતા દેવતા) આદિત્યમાં [લીન થાય છે,] મન (મનની અધિષ્ઠાતા દેવતા) ચંદ્રમાં [લીન થાય છે,] શ્રોત્ર (શ્રોત્રની અધિષ્ઠાતા દેવતા) દિશાઓમાં [લીન થાય છે,] શરીર પૃથ્વીમાં [લીન થાય છે,] હૃદયાકાશ [મહા] આકાશમાં [લીન થાય છે, ત્વચાસહિત] લોભો આપધિઓમાં (તેના અધિષ્ઠાતા વાયુમાં) [લીન થાય છે, ત્વચાસહિત] કેશો વનસ્પતિ-ઓમાં (વાયુમાં) [લીન થાય છે, ન] શોડી ને વીર્ય જલમાં સ્થાપન કરાય છે ત્યારે આ

પુરુષ કયાં [આશ્રયવાળો] થાય છે ? (કેનો આશ્રય કરીને કાર્યકરણસંઘાતને અહણુ કરે છે ?) એમ [પૂછે એને] “ હે પ્રિયદર્શી ! હે આર્તભાગ ! હાથ લાવ, આપણે [એકંતે જઈને તે પૂ-લા] આતું [જે જાણવાયોગ્ય તત્ત્વ છે તે] જાણીશું. [અનેક વાદીઓના પૂર્વપક્ષ હોવાથી] આપણી આ [વસ્તુ] જનસમૂહમાં [નિર્ણય કરવાને શક્ય] નથી. ” એમ [કહી] પ્રસિદ્ધ તે [બંને જનસમૂહમાંથી] નીકળીને [એકાંતદેશમાં] વિચાર કરતા હવા. પ્રસિદ્ધ તે [બંને વિચારીને] જે કહેતા હતા [તે સાંભળો:-] ત્યાં [સ્થિત થઈને] પ્રસિદ્ધ કર્મજ [પુનઃ પુનઃ કાર્યકરણના અહણમાં હેતુરૂપ આશ્રય છે એમ] કહેતા હવા. પછી જે વખાણતા હવા [તે સાંભળો:-] ત્યાં [સ્થિત થઈને] પ્રસિદ્ધ કર્મનેજ વખાણતા હવા [જેથી એવી રીતે કાર્યકરણતું અહણુ કર્મવડે થાય છે એમ નિશ્ચિત છે તેથી] પુણ્યકર્મવડે [દેવાદિમાં ઉપજેલો] પુણ્યાત્માજ થાય છે. [ને] પાપવડે [સ્થાવરાદિમાં જન્મેલો] પાપાત્મા [થાય છે.] એવી રીતે [પ્રશ્નનો નિર્ણય થયા] પછી પ્રસિદ્ધ જરકારુગોત્રવાળો આર્તભાગ [આનો મનવડે પણ પરાજય ચિત્તથી શકાય એમ નથી એવા અભિપ્રાયથી] ઉપરામ થતો હવો ૧૩ એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના આર્તભાગનામના છીજ આહણુની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩ ૨

પુણ્યના ઉત્તર્યથી ક્ષણા ઉત્તર્યની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી મહાપુણ્યના ઉત્તર્યથી મોટા ધરો એમ ક્રીંકા થાય તો તેને દૂર કરવામાટે પુણ્યના ઉત્તર્યની વ્યાપ્તિ તો સંસારની અંતર્ગત દિરપ્પરણના પદપર્વતજ છે એમ કહેવાને આખ્યાયિકાને અનુમરીને તેની વ્યાપ્તિને ભુન્યુધાલજ કહે છે:-

અથ દૈનં શુજ્પુર્ણાશ્રાયિનિઃ પપચ્છ યાજ્ઞસ્વયેતિ હોવાચ મદ્રેપુ ચરકાઃ પર્યવ્રજામ તે પતન્નલસ્ય કાપ્યસ્ય ગૃહાનૈમ તસ્યાઽઽસીદુહિતા ગન્ધર્વગૃહીતા તમપૃચ્છામ કોઽસીતિ સોઽવ્રવીત્સુધન્વાઽઽદ્ધિરસ ઇતિ તં યદા લોકાનામગ્વાનપૃચ્છામાયૈનમદ્રૂમ ક્વ પારિક્ષિતા અમવન્નિતિ ક્વ પારિક્ષિતા અમવન્સત્ત્વા પૃચ્છામિ યાજ્ઞવલ્ક્ય ક્વ પારિક્ષિતા અમવન્નિતિ ॥૧॥

શીખદાર્યઃ—[આર્તભાગના ઉપરામ થયા] પછી પ્રસિદ્ધ આ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને લક્ષ્મીના પુત્ર લાક્ષ્મીના દીકરો ભુજ્ય પૂછતો હવો પ્રસિદ્ધ [ભુજ્ય] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ” એમ [સંમોહન કરીને] બોલ્યો — “ [અમે] ‘મદ્ર’ દેશો] માં વિધાર્યિરૂપે [વા ઋતિશૂરૂપે] પરિબ્રમરૂ કરતા હતા. તે [અમે] કપિગોત્રવાળા પર્વતલનાં શૃંગોપ્રિન જતા હવા. તેની પુત્રી કોઈ મંદરૂરૂડે [અમાતુષસત્ત્વરડે] આવેશ પામેથી હતી [તે પુત્રીમાં આવેશ પામેલા] તેને ‘ [તમે] કોણ છે ? ’ એમ [અમે] પૂછતા હતા ‘ [નામવડે] મુધન્વા [ને ગોત્રવડે] આંગિરસ [છું] ’ એમ તે બોલ્યા [તેના સ્વરૂપને જાણીને] તેને જ્યારે લોકોના અંતોને [અમે] પૂછતા હતા ત્યારે આ [અમાતુષસત્ત્વ] પ્રતિ ‘ અથમેષ કરનારાઓ કયાં જતા હતા ? ’ એમ [અમે] પૂછ્યા કરતા હતા. ‘ અથમેષ કરનારાઓ કયાં જતાં હતા ? ’ [આ] પ્રશ્નનું તે અમાતુષસત્ત્વે આપેલું ઉત્તર જાણનાર] તે [હું] હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! ‘ અથમેષ કરનારાઓ કયાં જતા હતા ? ’ એમ તમને પૂછું છું ” ૧

સ હોવાચોવાચ વૈ સોઽગચ્છન્વૈ તે તયગ્રામ્યેવયાજિનો ગચ્છન્તીતિ ક્વન્નશ્વમેધિયાજિનો ગચ્છન્તીતિ દ્વાનિઃસત્ત્વં વૈ દેવગ્રાહ્યાન્યપયં લોહસ્ત્વં સમન્તં પૃથિવી દ્વિસ્તાવત્સર્પેતિ તાઽ સમન્તં પૃથિવીં દ્વિસ્તાવત્સશુદ્રઃ પર્યેતિ તથાવતી છૂરસ્ય ધારા યાવદ્વા મસિકાયાઃ પરં

તાવાનન્તરેણાડકાશસ્તાનિન્દ્રઃ સુપર્ણો ભૂત્વા વાયવે પ્રાયચ્છતાન્વાયુરાત્મનિ પિતા
તન્નાગમયન્નાશ્વમેધયાજિનોઽભવન્તિયેવમિવ ચૈ સ વાયુમેવ મશ્નન્સ તસ્માદ્વાયુરેવ વ્યર્ષિર્વાયુઃ
સમશ્રિપ પુનર્મૃત્યું જયતિ ચ એવં પેદ તતો હ શુચ્યુર્લઘ્વાયનિરુપરરામ ॥ ૨ ॥ [તિ
તૃતીયાધ્યાયસ્ય તૃતીયં શુચ્યુર્માહ્વાણમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યાઃ—“ [હે ભુજ્યો !] તે [ગંધર્વ
તમારા પ્રતિ] નિશ્ચય [આ પ્રમાણે] બોલ્યાઃ—ભયાં અધમેધનું યજન કરનારાઓ નહ
છે ત્યાંજ તેઓ (વર્તમાનકાલમાં અધમેધનું યજન કરનારાઓ) જતા હતા. એમ
[કહે સને] ‘ અધમેધનું યજન કરનારાઓ ક્યાં નય છે ? ’ એમ [પૂછવાથી તે
કહેવાને પ્રથમ ભુવનકોશ પરિણામ કહેતા હતાઃ— ‘ સૂર્યના રથની પ્રતીત થતી એ
અહોરાત્રની ગતિના વેગવડે જેટલો દેશ મપાય છે તેટલો દેશ એક દેવરથાહ્વન્ય કહેવાય છે.
એના] પ્રસિદ્ધ બન્નીશ દેવરથાહ્વન્યના [પરિમાણનાથી સર્વે પ્રાણીઓ ન ભોગના હેતુભૂત]
આ લોક [છે. આનાથી પર અલોક છે.] તે [લોક] ને [લોકપરિમાણથી] બમણી પૃથિવી
સર્વભૂણીથી વ્યાપીને રહે છે. તે પૃથિવીને [પૃથિવીના પરિમાણથી] બમણો સમુદ્ર સર્વ-
ભૂણીથી વ્યાપીને રહે છે. ’ [આ સમુદ્રને પુરાણમાં ઘનત કહેલો છે. આ બ્રહ્માંડના બે
કપાલના હિદ્ગતું પરિમાણ દ્વંદ્વંતસહિત કહેતા હતાઃ—] ‘ તેમાં જેટલી [સૂક્ષ્મ] સમયાની
ધાર અથવા જેટલી [સૂક્ષ્મ] માળીની પાંખ તેટલો [સૂક્ષ્મ બંને કપાલના] મંથમાં
અવકાશ [છે. તે અવકાશદ્વારા] તેઓને (અધમેધનું યજન કરનારાઓને) [વિરાટપ]
અગ્નિ પક્ષી થયને [પોતાના રથુલ્લપણવડે કહેલા હિદ્ગદ્વારા] બહાર નીકળવાના
અસંભવથી] વાયુને આપના હતા. તેઓને વાયુ પોતાનામાં સ્થાપન કરીને ત્યાં જતા હતા.
ત્યાં [ભૂતકાલના] અધમેધનું યજન કરનારાઓ જતા હતા, ’ ઇતિ. [હે ભુજ્યો !] એમજ
પ્રસિદ્ધ તે [ગંધર્વ તમને] વાયુજ (સૂત્રાત્માજ) [અધમેધનું યજન કરનારાઓની ગતિનું
સ્થાન છે એમ] સારી રીતે કહેતા હતા. [જેથી વાયુ સ્થાવરજંગમભૂતોની અંતર રહેલો છે,
તથા બહાર પશુ રહેલો છે] તેથી [અધ્યાત્મ, અધિભૂત ને અધિદેવતાવવડે જે] વિવિધ-
વ્યાપિત [છે તે] વાયુજ [છે, તથા સૂત્રાત્માજે જે] અનુગતરૂપ વ્યાપિ [છે તે પશુ]
[વાયુ] છે. જે એમ ઉપાસે છે [તે] પુનઃ મૃત્યુનું નિરાકરણ કરે. ” તેથી (પોતાના પ્રકૃતે
નિર્ણય થવાથી) લાઘવો પુત્ર પ્રસિદ્ધ ભુજ્ય ઉપરામ થતો હવો. ૨ એ પ્રમાણે ત્રીજા
અધ્યાયના ભુજ્યુનામના ત્રીજા બાહ્યજની તાત્પર્યવીધિપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૩

જેના અઘાનથી પુરુષને ભવગ્રમણ થાય છે તે આત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ દેહેદ્રિપાદિથી ભિન્ન ને જગતી
અભિન્ન પ્રસંગાત્મા છે એમ આત્માના સ્વરૂપના નિર્ણયમાટે આ ઉપસ્થાપનાઓનો આરંભ થાય છે:—

અય હૈનમુપસ્તથાક્રાયણઃ પમચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યત્તાસાદપરોસાદ્વજ્ઞ ય
આત્મા સર્વાન્તરસ્તં મે વ્યોચક્ષેત્તેયપ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ કતમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરો
યઃ પ્રાણેન પ્રાણિતિ સ ત આત્મા સર્વાન્તરો યોઽપાનેનાપાનીતિ સ ત આત્મા સર્વાન્તરો
યો વ્યાનેન વ્યાનિતિ સ ત આત્મા સર્વાન્તરો ય યદાનેનોદાનીતિ સ ત આત્મા
સર્વાન્તર એવ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પક્ષી પ્રસિદ્ધ આ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને અકનો પુત્ર ઉપસ્થ પૂછતો હવો. પ્રસિદ્ધ

[ઉપસ્ત] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યોઃ- " જે બ્રહ્મ સાક્ષાત્ (વ્યવધાનરહિત) મુખ્ય (' મન બ્રહ્મ છે ' ઇત્યાદિની પેઠે ગોણુ નહિ) [છે, તથા] જે પ્રત્યગાત્મા સર્વની અંતર [છે] તે [બ્રહ્મથી અલિપ્ત પ્રત્યગાત્મા]ને મારા પ્રતિ વિસ્મય કહો. " એમ [પૂછે સતે] " આ તારો પ્રત્યગાત્મા સર્વની અંતર [છે એમ શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યું.] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [સ્થૂલશરીર, સૂક્ષ્મશરીર ને સુદ્ધિના સાક્ષી એમાં] કયા [આત્મા] સર્વની અંતર [છે ?] " એમ પૂછવાથી તેનું ઉત્તર કહે છેઃ- " જે પ્રાણવડે પ્રાણની ચેષ્ટા કરે છે (જેવડે અચેતન પ્રાણુ મુખનાસિકાદ્વારા બહાર નીકળે છે) તે તારો (કાર્યકરણસંઘાતનો) આત્મા સર્વની અંતર [છે,] જે અપાનવડે અપાનની ચેષ્ટા કરે છે તે તારો આત્મા સર્વની અંતર [છે,] જે વ્યાનવડે વ્યાનની ચેષ્ટા કરે છે તે તારો આત્મા સર્વની અંતર [છે,] અપાનીતિ તથા વ્યાનીતિમાં દીર્ઘભાષ છાંદસ છે. વળી] જે ઉદાનવડે ઉદાનની ક્રિયા કરે છે તે તારો આત્મા સર્વની અંતર [છે, જે કાર્યકરણસમૂહને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનારો છે તે] આ તારો [કાર્યકરણ-સંઘાતનો] આત્મા સર્વની અંતર (સર્વનો સાક્ષી) [છે.] ૧

સ દ્વોનાચોપસ્તથાક્રાયણો યથા વિદ્યાદસૌ ગૌરસાવચ્ચ ઇત્યેવમેવૈતદ્વચપદિવ્દં ભવતિ
યદેવ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરસ્તં મે વ્યાચક્ષ્યેત્યેષ ન આત્મા સર્વાન્તરઃ
ક્તમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરઃ । ન દૃષ્ટેર્દ્રષ્ટારં પર્યેર્ન શ્રુતેઃ શ્રોતારં ષૃણુયા ન મતેર્મતારં
મન્વીયા ન વિજ્ઞાતેર્વિજ્ઞાતારં વિજાનીયાઃ । एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्ढ ततो
होपस्तथाक्रायण उपरराम ॥ ૨ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थमुपસ્તથાક્રાયणम् ॥ ૪ ॥

શીખદાર્ઘ્યઃ—અકનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ તે ઉપસ્ત બોલ્યોઃ- " જેમ [કોઈ ' હું ગાયને વા અથને પ્રત્યક્ષ દેખાડું છું ' એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી ' જે ચાલે છે] આ ગાય, [ને જે દાડે છે] આ અથ ' એમ [ચતુનાદિ હેતુવડે] કથન કરે તેમજ [' આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાડું છું ' એમ મારા પ્રશ્નપ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી પ્રાણચેષ્ટાદિ હેતુઓવડે] આ [આત્મસ્વરૂપ] કથન થાય છે, [આથી તમે છત્રવાદનો ત્યાગ કરી મારા પ્રશ્નને અનુસરનારું ઉત્તર આપો. " એવા અલિપ્તપ્રાયવાણો તે પૂર્વે કરેલા પ્રશ્નનો અનુવાદ કરે છેઃ- " જે બ્રહ્મ સાક્ષાત્ અપરોક્ષજ [છે, તથા] જે પ્રત્યગાત્મા સર્વની અંતર [છે,] તેને મારા પ્રતિ કહો. " એમ [પોતાના પ્રશ્નનો ઉપસ્તે અનુવાદ કર્યો ત્યારે " મેં પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું છે " એવા આશયવાળા યાજ્ઞવલ્ક્ય પૂર્વે કહેલા ઉત્તરનો અનુવાદ કરે છેઃ-] " આ તારો આત્મા સર્વની અંતર [છે. " " આ ગાય છે, આ અથ છે એની પેઠે પ્રત્યક્ષવડે આ આત્મા દેખાડો એવો મારો પ્રશ્ન છે તેને અનુસરનારું આ ઉત્તર નથી " એવા આશયવાળો ઉપસ્ત પૂર્વે કહેલા અન્યપ્રશ્નનો અનુવાદ કરે છેઃ-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કયા [આત્મા] સર્વની અંતર [છે ? " આના ઉત્તરમાં આત્મા કોઇનો વિષય થઇને જાણવામાં આવતો નથી એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છેઃ-] " દૃષ્ટિના દ્રષ્ટાને [તું કદાચિત્ પછુ] જોઈ શકીશ નહિ, અવજ્ઞવૃત્તિના શ્રોતાને [તું કદાચિત્ પછુ] સાંભળી શકીશ નહિ, મનોવૃત્તિનું મનન કરનારનું [તું કદીપણ] મનન કરી શકીશ નહિ, [ને] જુદીવૃત્તિને જાણનારને [તું કદીપણ] જાણી શકીશ નહિ. આ તારો (કાર્ય-કરણસમૂહનો) આત્મા [કાર્યકરણ] સર્વની અંતર [છે.] આ [આત્મા] થી લિપ્ત મિથ્યા [છે.] " તેથી (પોતાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થવાથી) અકનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ ઉપસ્ત ઉપરામ થતો હવે. "

૨ એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના ઉપસ્તનામના ચોથા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૩ ૪ તથા બ્રાહ્મણવડે કારણસદિત બંધનનું કથન કર્યું, ને ચોથા બ્રાહ્મણમાં બંધન પામેલાનું અસ્તિત્વ તથા બ્યતિરિક્તપણું એ દર્શા. હવે છતાત્માના હેતુસદિત બંધનો નાશ કરનાર સંન્યાસસદિત સમગ્રજ્ઞાન ક્ષેત્રને કહોલબ્રાહ્મણનો આરંભ થાય છે:—

અથ હૈનં કહોલઃ કૌપીતકેયઃ પપચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદેવ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરસ્તં મે વ્યાવહરેત્યેષ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ । કતમો યાજ્ઞવલ્ક્ય સર્વાન્તરો યોજ્જનાયાપિપાસે શોકં મોહં જરાં મૃત્યુમત્યેતિ । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति या द्वेव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोमे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं चाल्येन तिष्ठासेत् । चाख्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नं ચુનિરમૌનં च निर्विघ्नं ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदं एवातोऽन्यदर्थं ततो ह कहोलः कौपीतकेय उपरराम ॥ ૧ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं કહોલબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આ[યાજ્ઞવલ્ક્ય]ને કુપીતકનો પુત્ર કહોલ પૂછતો હવેા પ્રસિદ્ધ [કહોલ] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યો:— " જે બ્રહ્મ સાક્ષાત અપરોક્ષ [છે, તથા] જે પ્રત્યગાત્મા સર્વની અંતર [છે,] તેનું મારા પ્રતિ વિસ્મય કથન કરો, " એમ [પૂછ સતે] " આ તારો (કાર્યકરણસંઘાતનો) આત્મા સર્વની (કાર્યકરણસમૂહની) અંતર [છે " એમ શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું.] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કથો [આત્મા] સર્વની અંતર [છે ? " એમ કહોલે પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:— ' જે ભૂખતરપ શોક, (વ્યાકુલતાનું કારણ કામ,) અવિવેક, વૃદ્ધાવસ્થા [ને] મૃત્યુ [એ સર્વનું] ઉદ્ભવન કરે છે [તેજ તારો આત્મા સર્વની અંતર છે. " હવે કહોલ જ્ઞાનના અંગરૂપ સંન્યાસનું વિધાન કરે છે:—] " પ્રસિદ્ધ તે આત્માને [' હું સર્વ સંસારથી રહિત નિત્યરૂપ છું ' એમ શ્રુતિને આધારથી] જાણીને બ્રહ્મનિષ્ઠાવાળા [પુરુષ] પુત્રૈષણાથી, (પુત્રોત્પત્તિના ઉદ્દેશવડે જ્ઞાના અહણથી,) તથા [ઉપાસના ને ગાય આદિરૂપ દેવ તથા માનુષ દ્રવ્યના અહણરૂપ] દ્રવ્યની ઇચ્છાથી, ને લોકૈષણાથી (આ લોક, પિતૃલોક ને દેવલોકની પ્રાપ્તિનાં સાધનાનું અનુદાન કરવાની ઇચ્છાથી) વિપરીતપણે ઊઠીને (સંન્યાસ અહણ કરીને) પછી [શેષકાલમાં શરીરની સ્થિતિ-સાર] સિક્ષાને માટે સંચરણ કરે છે. [દંધકલના સાધનપણાદિના સામાન્યથી] જે પ્રસિદ્ધ પુત્રૈષણા [છે] તેજ વિત્તૈષણા [છે, ને પુત્રૈષણાની સાથે એકપણું પાગેલી] જે વિત્તૈષણા [છે] તે લોકૈષણા [છે, કેમકે સાધનની ઇચ્છા સાધ્યલોકની ઇચ્છાપ્રયુક્ત છે. આથી લોકૈષણારૂપ એકજ ઇચ્છા છે, તે ઇચ્છા સાધનવિના સંપાદન કરવાને શક્ય નથી.] જેથી [સાધ્ય ને સાધનલેહવડે] જેજ આ ઇચ્છાઓ છે [તેથી બ્રહ્મવેત્તાને કર્મે તથા કર્મેનું સાધન નથી. જેથી પૂર્વે બ્રહ્મનિષ્ઠો તે આત્માને જાણીને સર્વ અનાત્મપદાર્થોની વાસનાઓનો ત્યાગ કરતા હવા] તેથી [હુમણાંના અદક] બ્રહ્મવેત્તા [પણ વિવેકવૈરાગ્યવડે એપણાઓનો ત્યાગ કરી વેદાંતવાક્યના વિચારરૂપ] અવજ્ઞને નિઃશેષ કરી [પછી] મનનવડે સ્થિત થવાને ઇચ્છે, અવજ્ઞ તથા મનનને નિઃશેષ કરી પછી યુનિ (નિદિધ્યાસનવાળો) [થાય.] અવજ્ઞમનન તથા નિદિધ્યાસનને નિઃશેષ કરી પછી [હે] બ્રહ્મવેત્તા (કૃતાર્થી) [થાય] તે બ્રહ્મવેત્તા કયા[સાધન]વડે થાય ? જે,

[સાધન] વડે થાય તે [સાધન] વડે આવેજ (દહેલા અક્ષવેત્તાન્વેષણ) [થાય.] આ [આત્મસ્વરૂપ] થી ક્ષિત્ર [સર્વ ઝાંઝવાના જલજેતું] અસાર [છે.] " તેથી (પોતાના પ્રક્રમેના નિર્ણય થવાથી) કૃપીતક્રમે પુત્ર પ્રસિદ્ધ દહેલ ઉપરામ થતો હોયો. ૧ એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના દહેલનામના પાંચમા શ્રાક્ષણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ કે. ૫

" જે આત્મા સર્વની અંતર છે ' એમ કહ્યું તેના નિર્ણયમાટે ત્રણ શ્રાક્ષણની પ્રકૃતિ થાય છે. તેમાં અનાત્મભૂત સર્વ પદાર્થોને ગાર્ગીશ્રાક્ષણવડે દહે છે:—

અથ હૈનં ગાર્ગી વાચનની પપચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યદિદં સર્વમપ્ત્વોતં ચ પ્રોતં ચ કસ્મિન્નુ સ્વત્વાપ ઓતાથ પ્રોતાથેતિ વાપૌ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ વાયુરોતથ પ્રોતથેત્યન્તરિક્ષલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલ્વન્તરિક્ષલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ ગન્ધર્વલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ ગન્ધર્વલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેત્યાદિત્યલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલ્વાદિત્યલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ ચન્દ્રલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ ચન્દ્રલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ નક્ષત્રલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ નક્ષત્રલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ દેવલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ દેવલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતીન્દ્રલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલ્વિન્દ્રલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ પ્રજાપતિલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ પ્રજાપતિલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ વ્રક્ષલોકેષુ ગાર્ગીતિ કસ્મિન્નુ સ્વલુ વ્રક્ષલોકા ઓતાથ પ્રોતાથેતિ સ હોવાચ ગાર્ગિ માઽતિપ્રાક્ષીર્મા તે મૂર્ધા વ્યપસ્તનતિપ્રમ્ન્યાં વૈ દેવતામતિપૃચ્છસિ ગાર્ગિ માઽતિપ્રાક્ષીરિતિ તતો હ ગાર્ગી વાચનન્યુપરરામ ॥ ૧ ॥ ઇતિ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પઠં ગાર્ગીબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આ[યાજ્ઞવલ્ક્ય]ને વચ્ચેનું [ઋષિ]ની પુત્રી ગાર્ગી પૂછતી હતી. પ્રસિદ્ધ [તે ગાર્ગી] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોલી:— " જે આ સર્વે [પાર્થિવવસ્તુસમૂહ છે તે પોતાના કારણ] જલમાં ઓત તથા પ્રોત (તાણાવાણાની થેડે પહેવાઈને રહેલ) [છે, અન્યથા સાધવાની મુંડીની થેડે તે વીંખરાઈ જાય. જેમ આ પંચીકૃત પૃથિવી કાર્યપણાથી પોતાના કારણભૂત પંચીકૃત જલમાં ઓતપ્રોત છે તેમ જલ પણ કાર્ય છે તેથી તે] પ્રસિદ્ધ જલ શામાં ઓત તથા પ્રોત [છે ?] " એમ [અતુમાનવિધિવડે પૂછ સતે] " હે ગાર્ગિ ! [જલ અને અગ્નિના હેતુભૂત પંચીકૃત] વાયુમાં [તે ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર દેતા હવા.] " પ્રસિદ્ધ વાયુ શામાં ઓત તથા પ્રોત [છે ?] " એમ [પૂછ સતે] " હે ગાર્ગિ ! [પછી આદિની ગતિના હેતુભૂત પંચીકૃતભૂતરૂપ] અંતરિક્ષ (આકાશ) લોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર આપતા હતા. આરંભક ભૂતોના બહુ-પણાની અપેક્ષાએ સર્વત્ર એકએકમાં પણ બહુવચન છે.] " પ્રસિદ્ધ અંતરિક્ષલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છે ?] " એમ [પૂછ સતે] " હે ગાર્ગિ ! ગંધર્વલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર આપ્યું] " પ્રસિદ્ધ ગંધર્વલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છે ?] " એમ [પૂછ સતે] [હે ગાર્ગિ ! આદિત્યલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય ઉત્તર આપ્યું.] " પ્રસિદ્ધ આદિત્યલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છે ?] " એમ [પૂછ સતે] " હે ગાર્ગિ ! ચંદ્રલોકોમાં [ઓતપ્રોત

છ"] એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યું] " પ્રસિદ્ધ ઇંદ્રલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] " એમ [પૂછે સતે] " હે ગાર્ગિ ! નક્ષત્રલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યું] " પ્રસિદ્ધ નક્ષત્રલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] " એમ [પૂછે સતે] " હે ગાર્ગિ ! દેવલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું.] " પ્રસિદ્ધ દેવલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] " એમ [પૂછે સતે] " હે ગાર્ગિ ! ઇંદ્રલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યું] પ્રસિદ્ધ ઇંદ્રલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] " એમ [પૂછે સતે] " હે ગાર્ગિ ! પ્રજાપતિલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું વિરાટનાં શરીરનાં આરંભક પંચીકૃત યંચમહાભૂતરૂપ] પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] એમ [પૂછે સતે] " હે ગાર્ગિ ! [બ્રહ્માંડના આરંભક પંચભૂતરૂપ] બ્રહ્મલોકોમાં [ઓતપ્રોત છે] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું.] " પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મલોકો શામાં ઓત તથા પ્રોત [છ ?] " એમ [બ્રહ્મલોકોના આશ્રય સૂત્રાત્માને પૂછે સતે] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા— " હે ગાર્ગિ ! અતિપ્રશ્ન ન કર, (આગમવડે પૂછવાયોય દેવતાને અનુમાનવડે ન પૂછ,) [અતિપ્રશ્ન કરનારી] તારું માથું ન પડે અનતિપ્રશ્નના (દેવલ આગમગ્રન્થના) દેવતાનેજ [તું] અતિપ્રશ્નવડે પૂછે છે [માટે] હે ગાર્ગિ ! [એ તું મરવાને ઇચ્છતી ન હો તો] અતિપ્રશ્ન ન કર. " એમ [કહ્યા] પછી વચક્રાંતુની પુત્રી પ્રસિદ્ધ ગાર્ગી ઉપરામ થતી હુવી. ? એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના ગાર્ગીનામના છઠ્ઠા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૬

એવી રીતે સૂત્રાત્માથી નીચેના વ્યાપકને કહીને હવે આગમવડે જણાવતા સૂત્રાત્માને તથા તેની અંતર રહેલા અંતર્યામીને કહેવાને અંતર્યામિબ્રહ્મણને આગલ થાય છે.—

અથ હૈનમુદ્દાલક આરુણિઃ પમન્ચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ મદ્રગ્વસામ પતશ્ચલ્લપ કાપ્યસ્ય ગૃહેપુ યજ્ઞમધીયાનાસ્તસ્વાઽઽસીદ્ધાર્ષા ગન્ધર્વગૃહીતા તમપૃન્છામ કોઽમીતિ સોઽબ્રવી ત્સ્વન્થ આપર્વણ ઇતિ સોઽબ્રવીત્પતશ્ચલં કાપ્યં યાજ્ઞિકાઽશ્ચ વેત્ય નુ ત્વં કાપ્ય તત્સ્વં ચેનાયં ચ લોકઃ પરશ્ચ લોકઃ સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ સંદૃશ્યાનિ ભવન્તીતિ સોઽબ્રવીત્પતશ્ચલં કાપ્યો નાહં તદ્વગવન્વેદેતિ સોઽબ્રવીત્પતશ્ચલં કાપ્યં યાજ્ઞિકાઽશ્ચ વેત્ય નુ ત્વં કાપ્ય તમન્તર્યામિણં ય ઇમં ચ લોકં પરં ચ લોકઃ સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ ચોઽન્તરો પમયતીતિ સોઽબ્રવીત્પતશ્ચલં કાપ્યો નાહં તં ભગવન્વેદેતિ સોઽબ્રવીત્પતશ્ચલં કાપ્યં યાજ્ઞિકાઽશ્ચ યો વૈ તત્કાપ્ય સૂત્રં વિદ્યાત્તં ચાન્તર્યામિણમિતિ સ બ્રહ્મવિત્સ લોકવિત્સ દેવવિત્સ વેદવિત્સ ભૂતવિત્સ આત્મવિત્સ સર્વવિદિતિ તેષ્વોઽબ્રવીત્તદ્દે વેદ તચ્ચેત્ત્વં યાજ્ઞવલ્ક્યપ સૂત્રમવિદ્વાન્સંતં ચાન્તર્યામિણં વ્રજ્ઞમગવીરુદ્ધજસે મૂર્ધાં તે વિપતિષ્યતીતિ વેદ વા અહં ગૌતમ તત્સૂત્રં તં ચાન્તર્યામિણમિતિ યો વા इदं કશ્ચિદ્વૃણાદ્વેદ વેદેતિ યથા વેત્ય તથા બ્રૂહીતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને અરુણનો પુત્ર ઉદાલક પૂછેલા હવે પ્રસિદ્ધ [તે ઉદાલક] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યોઃ— " મદ્ર દેશો] માં કપિગાન્ધવાળા પતંચલનાં ઘરોમાં યજ્ઞશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા [હતા અમે] રહેતા હતા તેની

સ્રી ગંધર્વવડે [કોઈ અમાનુષસત્ત્વવડે] શુદ્ધિત હતી તે [ગંધર્વ]ને ' [તમે] કોણ છો ? ' એમ [પતંચલસહિત અંગે] પૂછતા હવા ' [હું] અર્થવજુને પુત્ર કંબધ [હું] ' એમ તે [ગંધર્વ અમારા પ્રતિ] કહેતા હવા. તે [ગંધર્વ] કપિગોત્રવાળા પતંચલને તથા યજ્ઞશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારાઓને કહેતા હવા. - ' હે કપિગોત્રવાળા ! જે સૂત્ર વડે આ જન્મ તથા પર જન્મ ને [બ્રહ્માથી માંડીને ધુંબસપર્યંતનાં] સર્વ ભૂતો સારી રીતે પરાવાથેલાં થાય છે તે સૂત્રને શું તમે જાણો છો ? ' એમ [પૂઠે સતે તેના ઉત્તરમાં] ' હે ભગવન ! હું તેને જાણતો નથી ' એમ કપિગોત્રવાળા તે પતંચલ કહેતા હવા [પુનઃ] તે [ગંધર્વ] કપિગોત્રવાળા પતંચલને તથા યજ્ઞશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારાઓને કહેતા હવા. - ' હે કપિગોત્રવાળા ! જે [અંતર્યામી] આ જન્મને તથા પર જન્મને અને સર્વે ભૂતોને નિયમમાં રાખે છે, (પોતાપોતાના ઉચિત વ્યાપાર કરાવે છે,) [તથા] જે [એ સર્વની] અપેક્ષા રાખે છે,] તે [સૂત્રાત્માની અંતર રહેલા] અંતર્યામીને શું તમે જાણો છો ? ' એમ [પૂઠે સતે તેના ઉત્તરમાં] ' હે ભગવન ! હું તેને જાણતો નથી ' એમ કપિગોત્રવાળા તે પતંચલ કહેતા હવા [વળી] તે [ગંધર્વ] કપિગોત્રવાળા પતંચલને તથા યજ્ઞશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારાઓને કહેતા હવા. - ' હે કપિગોત્રવાળા ! જે [પુરુષ] પ્રસિદ્ધ તે સૂત્રને જાણે છે, અને તે અંતર્યામીને એવી રીતે [જાણે છે] તે પરમાત્મવેદા [છે,] તે [ભૂશાંદિ] લોકોને જાણનાર [છે,] તે [અગ્નિ આદિ] દેવોને જાણનાર, તે [પ્રમાણભૂત] વેદોને જાણનાર, તે [બ્રહ્માદિ] ભૂતોને જાણનાર, તે જીવાત્માને જાણનાર [ને] તે સર્વ [જગત્]ને જાણનાર [છે.] એવી રીતે [ફલશ્રુતિવડે તે બંનેને જાણવાની ઈચ્છાવાળા કરીને પછી] તેઓને (પતંચલને તથા અમને) [તે ગંધર્વ સૂત્રાત્મા તથા અંતર્યામીનું સ્વરૂપ] કહેતા હવા તે [સ્વરૂપ]ને હું જાણું છું. હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે તમે તે સૂત્રાત્માને તથા અંતર્યામીને નહિ જાણતા [છતા] બ્રહ્મવેદાની ગાયોને [અન્યાયવડે] લઈ જાઓ છો [તો મારા શાપથી] તમારું માથું પડી જશે. " એમ [કહે સતે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે. -] " હે ગૌતમગોત્રવાળા ! હું તે સૂત્રને તથા તે અંતર્યામીને નિશ્ચય જાણું છું " એમ [કહે સતે ઉદાલક કહે છે. -] " આને જાણું છું, જાણું છું એમ [તો] જે કોઈ [પ્રાકૃત હોય તે પણ પોતાની રક્ષા કરતો છતાં] કહે " તમે જે જાણતા હો તો] જેમ જાણો છો તેમ કહો ' ઇતિ ૧

સ હોવાચ વાયુર્ ગૌતમ તત્સૂત્રં વાયુના વૈ ગૌતમ સૂત્રેણાયં ચ લોકઃ પરશ્વ લોકઃ સર્વાણિ ચ भूतानि संदृष्ट્वाનિ भवन्ति तस्माद्वૈ ગૌતમ પુરુષં પ્રેતમાહુર્વ્યસ્રસિપતાસ્વાદ્વાનીતિ વાયુના દિ ગૌતમ સૂત્રેણ સંદૃષ્ટ્વાનિ ભવન્તીત્યેવમેવૈતયાદ્યવલ્ક્યનાન્તર્યામિણં વ્રૂહીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—[એમ કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા —" હે ગૌતમ-ગોત્રવાળા ! [ગંધર્વે કહેલું] તે સૂત્ર વાયુ [છે] હે ગૌતમગોત્રવાળા ! પ્રસિદ્ધ સૂત્રાત્મરૂપ વાયુવડે આ જન્મ તથા પર જન્મ ને સર્વે ભૂતો સારી રીતે ધુંબસેલાં થાય છે. [જેથી સૂત્રાત્મરૂપ વાયુવડે સર્વે કારણ કરાયેલું છે] તેથીજ હે ગૌતમગોત્રવાળા ! ' આ [મુએલા] નાં [હાથપગાદિ] અંગો સિંધિલ થઇ ગયાં ' એમ મુએલા શરીરને [મરેલું લક્ષ્મ જાણનારા પુરુષો] કહે છે. આથી હે ગૌતમગોત્રવાળા ! સૂત્રાત્મરૂપ

વાયુ(સમષ્ટિપ્રાણ)વડે [અંગો આદિ] સારી રીતે ઝુંથાયેલાં થાય છે એમ [નિરૂપણ કરેલા સૂત્રાત્માનાઙ્ગસ્વરૂપને અંગીકાર કરીને ઉદ્દાસકરુ અંતર્યામીનું સ્વરૂપ પૂછે છે-]
 " હે યાજ્ઞવલ્કય ! આ [સૂત્રાત્માનું સ્વરૂપ] એવુજ [છે હવે સૂત્રાત્મામાં રહેલા]
 અંતર્યામીનું [સ્વરૂપ] કહેા " ઇતિ ૨
 એમ પૂછે સતે શ્રીવાલ્મીકય કહે છે—

યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ
 પૃથિવીમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૩ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે પૃથિવીમાં સ્થિત [હતા] પૃથિવીથી અંતર [છે,] જેને પૃથિવી (પૃથિવીની અસિમાની દેવતા) [આરામાં અન્ય કોઈ છે એમ જાણતી નથી, જેતું પૃથિવી શરીર [છે, અન્ય નહિ, અથાત્ પૃથિવીની અસિમાની દેવતાનાં જે શરીરકરણો છે તેજ જેનાં શરીરકરણો છે, પથક નથી,] જે અંતર [રહ્યા હતા] પૃથિવીને (સૂત્રાત્મરૂપ પૃથિવીની અસિમાની દેવતાને) [તેના કર્મેના સાક્ષીપણવડે નિયમથી] પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે (કાર્યકરણસંઘાતનો) આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મેરહિત [છે] ૩

યોઽપ્તુ તિષ્ઠન્નચોઽન્તરો યમાપો ન વિદુર્યસ્યાઽપ્તઃ શરીરં યોઽપોન્તરો યમયત્યેષ
 ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૪ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે જલમાં સ્થિત [હતા] જલથી અંતર [છે,] જેને જલ (જલાસિમાની દેવતા) જાણતું નથી, જેતું જલ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] જલને (જલાસિમાની દેવતાને) પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મેરહિત [છે] ૪

યોઽગ્નૌ તિષ્ઠન્નગ્નેરન્તરો યમગ્નિર્ન વેદ યસ્યાગ્નિઃ શરીરં યોઽગ્નિમન્તરો યમયત્યેષ ત
 આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૫ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે અગ્નિમાં સ્થિત [હતા] અગ્નિથી અંતર [છે,] જેને અગ્નિ જાણતો નથી, જેતું અગ્નિ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] અગ્નિને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મેરહિત [છે] ૫

યોઽન્તરિક્ષે તિષ્ઠન્નન્તરિક્ષાદન્તરો યમન્તરિક્ષં ન વેદ યસ્યાન્તરિક્ષઃ શરીરં યોઽન્તરિક્ષ-
 મન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૬ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે અંતરિક્ષમાં સ્થિત [હતા] અંતરિક્ષથી અંતર [છે,] જેને અંતરિક્ષ જાણતું નથી, જેતું અંતરિક્ષ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] અંતરિક્ષને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મેરહિત [છે] ૬

યો વાયૌ તિષ્ઠન્વાયોરન્તરો યં વાયુર્ન વેદ યસ્ય વાયુઃ શરીરં યો વાયુમન્તરો
 યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૭ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે વાયુમાં સ્થિત [હતા] વાયુથી અન્તર [છે,] જેને વાયુ જાણતો

નથી, જેનું વાયુ શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] વાયુને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અરણ્યર્ધરક્ષિત [છ] ૭

યો દિવિ તિષ્ઠન્દિવોઽન્તરો યં ધૌર્ન વેદ યસ્ય ધૌઃ શરીરં યો દિવમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૮ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે સ્વર્ગમાં સ્થિત [છતાં] સ્વર્ગથી અન્તર [છ,] જેને સ્વર્ગ જાણતું નથી, જેનું સ્વર્ગ શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] સ્વર્ગને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૮

ય આદિત્યે તિષ્ઠન્નાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યસ્યાઽઽદિત્યઃ શરીરં ય આદિત્ય-મન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૯ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે સૂર્યમાં સ્થિત [છતાં] સૂર્યથી અન્તર [છ,] જેને સૂર્ય જાણતા નથી, જેનું સૂર્ય શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] સૂર્યને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૯

યો દિક્ષુ તિષ્ઠન્દિગ્મ્યોઽન્તરો યં દિશો ન વિદુર્યસ્ય દિશઃ શરીરં યો દિશોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૦ ॥ -

શંખ્યાર્થઃ—જે દિશાઓમાં સ્થિત [છતાં] દિશાઓથી અન્તર [છ,] જેને દિશાઓ જાણતી નથી, જેનું દિશાઓ શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] દિશાઓને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૧૦

યચ્ચન્દ્રતારકે તિષ્ઠન્ચન્દ્રતારકાદન્તરો યં ચન્દ્રતારકં ન વેદ યસ્ય ચન્દ્રતારક-શરીરં યચ્ચન્દ્રતારકમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે ચન્દ્ર તથા તારામાં સ્થિત [છતાં] ચન્દ્ર તથા તારાથી અન્તર [છ,] જેને ચન્દ્ર તથા તારા જાણતા નથી, જેનું ચન્દ્ર તથા તારા શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] ચન્દ્ર તથા તારાને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૧૧

ય આકાશે તિષ્ઠન્નાકાશાદન્તરો યમાકાશો ન વેદ યસ્યાઽઽકાશઃ શરીરં ય આકાશ-મન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૨ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે આકાશમાં સ્થિત [છતાં] આકાશથી અન્તર [છ] જેને ગગન જાણતું નથી, જેનું ગગન શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] ગગનને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૧૨

યસ્તમસિ તિષ્ઠન્સ્તમસોઽન્તરો ય તમો ન વેદ યસ્ય તમઃ શરીરં યસ્તમોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૩ ॥

શંખ્યાર્થઃ—જે અવકાશમાં સ્થિત [છતાં] અવકાશથી અન્તર [છ,] જેને -

વાયુ (સમષ્ટિપ્રાણ) વડે [અંગે આદિ] સારી રીતે ઝુંથાયેલાં થાય છે. એમ [નિરૂપણ કરેલા સૂત્રાત્માનારૂપસ્વરૂપને અંગીકાર કરીને ઉદાસકરુ અંતર્યામીનું સ્વરૂપ પૂછે છે :—
“ હે યાજ્ઞવલ્કય ! આ [સૂત્રાત્માનું સ્વરૂપ] એવુંજ [છે. હવે સૂત્રાત્મામાં રહેલા] અંતર્યામીનું [સ્વરૂપ] કહેા ” ઇતિ ૨

એમ પૂછે સતે શ્રીયાત્તવલ્કય કહે છે:—

યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ
પૃથિવીમન્તરો યમયત્યેવ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—જે પૃથિવીમાં સ્થિત [હતા] પૃથિવીથી અંતર [છે,] જેને પૃથિવી (પૃથિવીની અભિમાની દેવતા) [મારામાં અન્ય કોઈ છે એમ જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર [છે, અન્ય નહિ, અર્થાત્ પૃથિવીની અભિમાની દેવતાનાં જે શરીરકરણો છે તેજ જેનાં શરીરકરણો છે, પૃથ્વિ નથી,] જે અંતર [રહ્યા હતા] પૃથિવીને (સૂત્રાત્મરૂપ પૃથિવીની અભિમાની દેવતાને) [તેના કર્મેના સાક્ષીપણાવડે નિયમથી] પાતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે (કાર્યકરણસંઘાતનો) આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મરહિત [છે] ૩

યોઽષ્ઠુ તિષ્ઠન્નચોઽન્તરો યમાપો ન વિદુર્યસ્યાઽઽપઃ શરીરં યોઽપોન્તરો યમયત્યેવ
ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—જે જલમાં સ્થિત [હતા] જલથી અંતર [છે,] જેને જલ (જલાભિમાની દેવતા) જાણતું નથી, જેનું જલ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] જલને (જલાભિમાની દેવતાને) પાતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મરહિત [છે] ૪

યોઽગ્નૌ તિષ્ઠન્નગ્નેરન્તરો યમગ્નિર્ન વેદ યસ્યાગ્નિઃ શરીરં યોઽગ્નિમન્તરો યમયત્યેવ
ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—જે અગ્નિમાં સ્થિત [હતા] અગ્નિથી અંતર [છે,] જેને અગ્નિ જાણતો નથી, જેનું અગ્નિ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] અગ્નિને પાતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મરહિત [છે] ૫

યોઽન્તરિક્ષે તિષ્ઠન્નન્તરિક્ષાદન્તરો યમન્તરિક્ષં ન વેદ યસ્યાન્તરિક્ષઃ શરીરં યોઽન્તરિક્ષ-
મન્તરો યમયત્યેવ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—જે અંતરિક્ષમાં સ્થિત [હતા] અંતરિક્ષથી અંતર [છે,] જેને અંતરિક્ષ જાણતું નથી, જેનું અંતરિક્ષ શરીર [છે,] જે અંતર [રહ્યા હતા] અંતરિક્ષને પાતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારે આત્મા અંતર્યામી [તથા] મરણધર્મરહિત [છે] ૬

યો વાયૌ તિષ્ઠન્વાયોરન્તરો યં વાયુર્ન વેદ યસ્ય વાયુઃ શરીરં યો વાયુમન્તરો
યમયત્યેવ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—જે વાયુમાં સ્થિત [હતા] વાયુથી અંતર [છે,] જેને વાયુ જાણતો

નથી, જેતું વાયું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] વાયુને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અરણ્યર્ભરદિત [છે.] ૭

યો દિવિ તિષ્ઠન્દિવોઽન્તરો યં ઘૌર્ન વેદ યસ્ય ઘૌઃ શરીરં યો દિવમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—જે સ્વર્ગમાં સ્થિત [છતાં] સ્વર્ગથી અન્તર [છે,] જેને સ્વર્ગ જાણતું નથી, જેતું સ્વર્ગ શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] સ્વર્ગને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૮

ય આદિત્યે તિષ્ઠન્નાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યસ્યાઽઽદિત્યઃ શરીરં ય આદિત્ય-મન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—જે સૂર્યમાં સ્થિત [છતાં] સૂર્યથી અન્તર [છે,] જેને સૂર્ય જાણતા નથી, જેતું સૂર્ય શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] સૂર્યને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૯

યો દિશુ તિષ્ઠન્દિગ્મ્યોઽન્તરો યં દિશો ન વિદુર્યસ્ય દિશઃ શરીરં યો દિશોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૦ ॥ -

શીખદાર્થઃ—જે દિશાઓમાં સ્થિત [છતાં] દિશાઓથી અન્તર [છે,] જેને દિશાઓ જાણતી નથી, જેતું દિશાઓ શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] દિશાઓને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૧૦

યચ્ચન્દ્રતારકે તિષ્ઠન્ચન્દ્રતારકાદન્તરો યં ચન્દ્રતારકં ન વેદ યસ્ય ચન્દ્રતારક-શરીરં યચ્ચન્દ્રતારકમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—જે ચન્દ્ર તથા તારામાં સ્થિત [છતાં] ચન્દ્ર તથા તારાથી અન્તર [છે,] જેને ચન્દ્ર તથા તારા જાણતા નથી, જેતું ચન્દ્ર તથા તારા શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] ચન્દ્ર તથા તારાને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૧૧

ય આકાશે તિષ્ઠન્નાકાશાદન્તરો યમાકાશો ન વેદ યસ્યાઽઽકાશઃ શરીરં ય આકાશ-મન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—જે આકાશમાં સ્થિત [છતાં] આકાશથી અન્તર [છે,] જેને ગગન જાણતું નથી, જેતું ગગન શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતાં] ગગનને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૧૨

યસ્તમસિ તિષ્ઠન્સ્તમસોઽન્તરો યં તમો ન વેદ યસ્ય તમઃ શરીરં યસ્તમોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—જે અંધકારમાં સ્થિત [છતાં] અંધકારથી અન્તર [છે,] જેને અંધકાર

જાણતો નથી, જેનું અંધકાર શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] અંધકારને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ.] ૧૩

यस्तेजसि तिष्ठस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमयाधिभूतम् ॥ १४ ॥

શીખદાર્થઃ—જે તેજમાં સ્થિત [છતા] તેજથી અન્તર [છ,] જેને તેજ જાણતું નથી, જેનું તેજ શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] તેજને પોતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] એવી રીતે અધિદેવતમાં (દેવતાઓમાં) [અન્તર્યામિવિધયની ઉપાસના કરી.] હવે અધિભૂતમાં (બ્રહ્માથી સ્તંભપર્યંતનાં સર્વ ભૂતોમાં) [અન્તર્યામિવિધયની ઉપાસના કરેવાય છે] ૧૪

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विद्व्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमयाध्यात्मम् ॥ १५ ॥

શીખદાર્થઃ—જે સર્વે પ્રાણીઓમાં સ્થિત [છતા] સર્વે પ્રાણીઓથી અન્તર [છ,] જેને સર્વે પ્રાણીઓ જાણતાં નથી, સર્વે પ્રાણીઓ જેનું શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] સર્વે પ્રાણીઓને પોતાના વ્યાપારમાં જોડે છે આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] એવી રીતે અધિભૂતમાં [ઉપાસના કરી] હવે અધ્યાત્મમાં (અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણાદિમાં) [અન્તર્યામીની ઉપાસના કરેવાય છે] ૧૫

यः प्राणे तिष्ठन्प्राणान्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

શીખદાર્થઃ—જે પ્રાણમાં (પ્રાણવાયુસહિત પ્રાણમાં) સ્થિત [છતા] પ્રાણથી અન્તર [છ,] જેને પ્રાણ જાણતો નથી, પ્રાણ જેનું શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] પ્રાણને પોતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ.] ૧૬

यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाहन वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

શીખદાર્થઃ—જે વાણીમાં સ્થિત [છતા] વાણીથી અન્તર [છ,] જેને વાણી જાણતી નથી, વાણી જેનું શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] વાણીને પોતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૧૭

यश्चक्षुषि तिष्ठन्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुः अन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥

શીખદાર્થઃ—જે નેત્રમાં સ્થિત [છતા] નેત્રથી અન્તર [છ,] જેને નેત્ર જાણતું નથી, નેત્ર જેનું શરીર [છ,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] નેત્રને પોતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છ] ૧૮

યઃ શ્રોત્રે તિષ્ઠન્શ્રોત્રાદન્તરો યં શ્રોત્રં ન વેદ યસ્ય શ્રોત્રં શરીરં યઃ શ્રોત્રમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે શ્રોત્રમાં સ્થિત [છતા] શ્રોત્રથી અન્તર [છે,] જેને શ્રોત્ર જાણતું નથી, શ્રોત્ર જેતું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] શ્રોત્રને પાતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૧૯

યો મનસિ તિષ્ઠન્મનસોઽન્તરો યં મનો ન વેદ યસ્ય મનઃ શરીરં યો મનોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે મનમાં સ્થિત [છતા] મનથી અન્તર [છે,] જેને મન જાણતું નથી, મન જેતું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] મનને પાતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૨૦

- યસ્સ્વચિ તિષ્ઠન્સ્વચોન્તરો યં સ્વચ્છન્ વેદ યસ્ય સ્વચ્છશરીરં યસ્સ્વચમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે સ્વચામાં સ્થિત [છતા] સ્વચાથી અન્તર [છે,] જેને સ્વચા જાણતી નથી, સ્વચા જેતું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] સ્વચાને પાતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૨૧

યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્વિજ્ઞાનાદન્તરો યં વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાનં શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે બુદ્ધિમાં સ્થિત [છતા] બુદ્ધિથી અન્તર [છે,] જેને બુદ્ધિ જાણતી નથી, બુદ્ધિ જેતું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા છતા] બુદ્ધિને પાતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] ૨૨

યો રેતસિ તિષ્ઠન્રેતસોઽન્તરો યં રેતો ન વેદ યસ્ય રેતઃ શરીરં યો રેતોઽન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતોઽદ્રષ્ટો દ્રષ્ટાઽશ્રુતઃ શ્રોતાઽમનો મન્તાઽવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોઽતોઽસ્તિ શ્રોતા નાન્યોઽતોઽસ્તિ મન્તા નાન્યોઽતોઽસ્તિ વિજ્ઞાતૈષ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતોઽતોઽન્યદર્શતૈ તતોહોદાલક આરુણિષ્ઠપરરામ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વીર્યમાં (ઉપરથેદિયમાં) સ્થિત [છતા] વીર્યથી અન્તર [છે,] જેને વીર્ય જાણતું નથી, વીર્ય જેતું શરીર [છે,] જે અન્તર [રહ્યા] છતા વીર્યને પાતાના વ્યાપારમાં જોડે છે, આ તારો આત્મા અન્તર્યામી [તથા] અવિનાશી [છે.] મહાસામર્થ્યવાળા પૃથિવી આદિના અભિમાની દેવો મહાબ્યાદિની પેઠે પાતાના નિર્યતા અન્તર્યામીને કેમ જાણી શકતા નથી? એમ સંકા થાય તો કહો છેઃ—“આ” અદૃષ્ટ (કોઈના નેરના નિરયપણાને નહિ પામેલા) [છતા પોતે નેરમાં સમીપપણાથી]

દ્રષ્ટા [છે,] અશ્રુત (શ્રોત્રના વિષયપણાને નહિ પામેલા) [છતાં પોતે] શ્રોતા [છે,] અમત (અસંકલ્પપણાથી મનના વિષયપણાને નહિ પામેલા) [છતાં પોતે] મંતા (મનને બાણનાર) [છે, ને] અવિજ્ઞાત (ગુપ્તાદિની જેડે બુદ્ધિના વિષયપણાને નહિ પામેલા) [છતાં પોતે] વિજ્ઞાતા [છે. " એમ થવાથી નિવૃત્તનિર્યનવ્યાદિ ભેદવડે તથા દ્રષ્ટદ્રષ્ટ્યાદિ ભેદવડે દ્વૈત થશે એમ શંકા થાય તો કહે છે.—] “આ[અનર્થામી] થી અન્ય દ્રષ્ટા નથી, આથી અન્ય શ્રોતા નથી, આથી અન્ય મંતા નથી, [ને] આથી અન્ય વિજ્ઞાતા નથી. આ તારો (કાર્યકરણસંઘાતનો) આત્મા અનર્થામી [તથા] અવિનાશી [છે] આ[ઈશ્વરરૂપ આત્મા]થી અન્ય વિનાશી [છે. "] તેથી (પોતાના પ્રશ્નનું) યથાચોગ્ય ઉત્તર થવાથી) અરુણનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ ઉદાસક ઉપરામ થતો હશે. રેડ ” એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના અનર્થામિનામના સાતમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩. ૭

પૂર્વબ્રાહ્મણમાં સૂત્રાત્મા તથા અનર્થામીનો નિર્ણય કર્યો, તે બંને આત્માનાં સોપાદિ રૂપ છે. હવે ક્ષુદ્રાત્માદિ સંસારના સર્વધર્મથી રહિત નિરુપાધિકને કહેવામાટે આ અક્ષરબ્રાહ્મણનો આરંભ થાય છે:—

અથ હ વાચકનવ્યુવાચ વ્રાહ્મણા ભગવન્તો હન્તાહમિમં દ્વૌ મશ્નો મદ્ધ્યામિ તૌ ચેન્મે ક્ષંપ્યતિ ન વૈ જાતુ યુક્તમાકમિમં કથિદ્વક્ષોઽયં જેતેતિ પૃચ્છ ગાર્ગીતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિની પુત્રી [ગાર્ગી] પ્રશ્ન કરવાની અનુમતિ ગ્રાહવાની ઈચ્છાથી બ્રાહ્મણપ્રતિ] કહેતી હતી:—“ હુ એથર્થવાન બ્રાહ્મણ ! [સાંભળો. જે તમારી] અનુમતિ [હોય તો] હું આ[યાજ્ઞવલ્ક્ય]ને [પુત્ર:] બે પ્રશ્નો પૂછવાને ઈચ્છું છું. જે તે [બે પ્રશ્નોનું] ઉત્તર] મને કહેશે [તો] તમારા [મધ્યે] કોઈ પણ આ- [યાજ્ઞવલ્ક્ય]ને કઠીપણ બ્રહ્માઠમાં જિતનાર નહિજ [થાય ”] એમ [કહે સતે તેના ઉત્તરમાં] બ્રાહ્મણ બોલ્યા:—” હુ ગાર્ગી ! પૂછ. ” ઇતિ. ૧

સાં હોવાવાહં વૈ ત્વાં યાજ્ઞવલ્ક્ય યથા કાદયો વા વૈદેહો વોગ્રપુત્ર હજ્જયં ધનુરાધિગ્ધં કૃત્વા દ્વૌ વાગવન્તૌ સરત્નાતિવ્યાધિનૌ હસ્તે કૃત્વોપોત્તિપ્રેદવમેવાહં ત્વા દાશ્યાં મશ્નામ્યાં મુપોદસ્યાં તૌ મે દ્વહીતિ પૃચ્છ ગાર્ગીતિ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [ગાર્ગી] બોલી:—“ હુ યાજ્ઞવલ્ક્ય ! હું તમને [બે પ્રશ્નો પૂછવાને ઈચ્છું છું.] જેમ શરનો પુત્ર કાશીના રાજા વા વિદેહનો રાજા ઊતારેલી દારીવાળાં ધનુરને [પુત્ર:] આરોપિત દારીવાળું કરીને શત્રુને અત્યંત ખીડા કરનારાં બે બાણવાળાં [શર] હાથમાં લઇને [શત્રુની] સમીપ સ્થિત થાય એમજ હું, બે પ્રશ્ના[સહિત] તમારા સમીપ સ્થિત થઈ છું. [તમે જે બ્રહ્મવેત્તા હો તો] તે [બે પ્રશ્નોનું] ઉત્તર] મને કહો. ” એમ [કહે સતે] “ હુ ગાર્ગી ! પૂછ. ” એવી રીતે [મુનિએ કહ્યું.] ૨

સાં હોવાચ યદ્ધર્વ યાજ્ઞવલ્ક્ય દિવો યદવાનપૃથિવ્યા યદન્તરા ધાવાપૃથિવી ઈમે યદ્ધતે ચ ભવશ્ચ ભવિષ્યચ્ચેત્યાચક્ષતે કસ્મિન્સ્તદોતં ચ પ્રોતં ચેતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [ગાર્ગી] બોલી:—“ હુ યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે સ્વર્ગથી ઉપર

[ઇ,] જે પૃથ્વીથી નીચે [ઇ, ને] જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી [ઇ વળી] જે ભૂત, તથા વર્તમાન, અને ભવિષ્યરૂપ [ઇ] એમ [શાસ્ત્રે બધુનારાઓ] કહે છે તે [સૂત્રાત્મા] શામાં ઓત તથા પ્રોત [ઇ? "] ઇતિ. ૩

સ હોવાચ યદ્ધર્મ ગાર્ગિ દિવો યદવાક્ પૃથિવ્યા યદન્તરા ઘાવાપૃથિવી इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोતं च પ્રોતં चेતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા:—“ હે ગાર્ગિ ! જે સ્વર્ગથી ઉપર [ઇ,] જે પૃથિવીથી નીચે [ઇ, ને] જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ ને પૃથિવી [ઇ. વળી] જે ભૂત, તથા વર્તમાન, અને ભવિષ્યરૂપ [ઇ] એમ [શાસ્ત્રવેત્તાઓ] કહે છે તે [વ્યાકૃતજગદ્ રૂપ સૂત્ર અંતર્યામિરૂપ] આકાશમાં [સર્વદા] ઓત તથા પ્રોત [ઇ. "] ઇતિ. ૪

સા હોવાચ નમસ્તેઽસ્તુ યાજ્ઞવલ્ક્ય યો મ એતં વ્યવોચોઽપરસ્મૈ ધારયસ્યેતિ પૃચ્છ ગાર્ગિતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [ગાર્ગિ] બોલી:—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે [તમે] મારા આ પ્રશ્ન] તું વિસ્પષ્ટ ઉત્તર આપતા હતા [તે] તમને નમસ્કાર હો [હવે] દ્વિતીય- [પ્રશ્ન] માટે [પાતાને] દંડ કરો ” એમ [કહે સતે શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:—] “ હે ગાર્ગિ ! પૃષ્ઠ. ” ઇતિ. ૫

કહેના અર્થના નિશ્ચયમાટે તે પ્રશ્ન તથા પ્રતિવચનને પુનઃ કહે છે:—

સા હોવાચ યદ્ધર્મ યાજ્ઞવલ્ક્ય દિવો યદવાક્ પૃથિવ્યા યદન્તરા ઘાવાપૃથિવી इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च પ્રોતં चेતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [ગાર્ગિ] બોલી:—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! જે સ્વર્ગથી ઉપર [ઇ,] જે પૃથિવીથી નીચે [ઇ, ને] જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ ને પૃથિવી [ઇ. વળી] જે ભૂત, તથા વર્તમાન, અને ભવિષ્યરૂપ [ઇ] એમ [શાસ્ત્રવેત્તાઓ] કહે છે તે [સૂત્રાત્મા] શામાં ઓત તથા પ્રોત [ઇ? "] ઇતિ. ૬

સ હોવાચ યદ્ધર્મ ગાર્ગિ દિવો યદવાક્ પૃથિવ્યા યદન્તરા ઘાવાપૃથિવી इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च પ્રોતં चेતિ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च પ્રોતશ્ચેતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા:—“ હે ગાર્ગિ ! જે સ્વર્ગથી ઉપર [ઇ,] જે પૃથિવીથી નીચે [ઇ, ને] જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ ને પૃથિવી [ઇ. વળી] જે ભૂત, તથા વર્તમાન, અને ભવિષ્યરૂપ [ઇ] એમ [શાસ્ત્રવેત્તાઓ] કહે છે તે [વ્યાકૃતજગદ્ રૂપ સૂત્રાત્મા અંતર્યામિરૂપ] આકાશમાં [સર્વદા] ઓત તથા પ્રોત [ઇ? "] એમ [કહે સતે ગાર્ગિ પૃષ્ઠ છે. —] “ પ્રસિદ્ધ આકાશ શામાં ઓત તથા પ્રોત છે? ” ઇતિ. ૭

સ હોવાચૈતદ્વૈ તદસરં ગાર્ગિ વ્રાહ્મણા અભિવદન્તપૃથ્વલમનગ્વહસ્વમદીર્વમલોહિતમસ્ને-

હમચ્છાયામતમોઽવાય્યવનાકાશમસદ્ગપરસમગન્ધમચક્ષુષ્કમશ્રોતમવાગમનોઽતેજસ્ક્રમણમમુન્ન
મમાત્રમનન્તરમવાહ્યં ન તદશ્રાતિ કિંચન ન તદશ્રાતિ કયન ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા—“ હે ગાર્ગિ ! [અંતર્યામિરૂપ અથવા
‘કૃતના અધિષ્ઠાન’ તે આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરને (અવિનાશીને શુદ્ધશ્રદ્ધાને) પ્રશ્નવેતાઓ
[આવી રીતે] કહે છે : [તે] સ્થૂલથી લિપ્ત, સૂક્ષ્મથી લિપ્ત, સૂચ્યથી લિપ્ત, દીર્ઘથી
લિપ્ત, રાતાથી લિપ્ત, સ્નેહથી (સ્વીકારથી) લિપ્ત, અપ્રકાશથી લિપ્ત, અંધકારથી લિપ્ત,
માયુથી લિપ્ત, આકાશથી લિપ્ત, સંઘરહિત, રસથી લિપ્ત, ગંધથી લિપ્ત, ચમુરહિત,
શ્રોતરહિત, વાણીરહિત, મનરહિત, [વૃત્તિરૂપ] પ્રકાશથી રહિત, પ્રાણવાયુરહિત, કુખ-
રહિત, પ્રમાણુરહિત છિદ્રરહિત [ને] અપરિચ્છેદ [છે] તે [અક્ષર] કોઈ પણ
[વિષય] ભોગવતું નથી [તેમ] કોઈ પણ [મનુષ્ય] તે [અક્ષર] ને ભોગવતો નથી
[એવી રીતે તે સર્વે વિશેષણોથી રહિત એકજ અદ્વિતીય છે] ૮

એવી રીતે સમગ્ર વિશાળગ્રાંથો નિષેધના અનધિપણાવડે તથા તેના સાક્ષીપણાવડે અક્ષરનું અસ્તિત્વ
મિદ્ધ થયે હવે તેનુંજ માયાવડે નિયતાપણું છે તેથી અનુમાનપ્રમાણાવડે તેનું અસ્તિત્વ જણાવે છે —

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
‘निमेषा गृह्णतां अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तित्वन्त्येतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या
यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्याः प्रशस्तन्ति
यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायतत्ताः ॥ ९ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય તથા ચંદ્રમા [કાશની
પેઠે] નિયમિતરીતે વર્તે છે હે ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરની આજ્ઞામાં સ્વર્ગ ને પૃથિવી
[હાથમાં રાખેલા પાપાણની પેઠે] ધારણ કરેલાં સ્થિત છે હે ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ આ
અક્ષરની આજ્ઞામાં નિમેષો, ગૃહ્ણતાં, રાત્રિદિવસો, પખ્યાડિયાં, માસો, ઋતુઓ [ને]
વર્ષો આ [કાલના અવયવો] ગણના કરનારા સેવકની પેઠે] નિયમિતરીતે વર્તે છે હે
‘ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરની આજ્ઞામાં પૂર્વક્ષણીની અન્ય [ગંગાદિ] નદીઓ ધોળા
(હિમાલયાદિ) પર્વતોમાંથી વહે છે, [તથા] પશ્ચિમક્ષણીની [નર્મદાદિ નદીઓ વહે છે,]
અને બીજી જે જે દિશાક્ષણી અનુપ્રવૃત્ત થયેલી છે તે અક્ષરની આજ્ઞાથી અધાધિ
પણ તેમજ પ્રવર્તે છે] હે ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરની આજ્ઞામાં [સુવર્ણાદિ ધન]
આપનારની માણસો પ્રશંસા કરે છે [હંદ્રાદિ] દેવો [અન્યથા] જીવવાને સમયે જતા
જીવનને નિમિત્ત કરીને પુરોહતાદિ ઉપજીવનના પ્રયોજનવડે અસમર્થ] યજ્ઞમાનને [અનુગત
છે, ને અર્થમાદિ પિતૃઓ દર્વીને (કોઇની પ્રકૃતિ વા વિપ્રકૃતિ નહિ એવા દર્વીહોમને)
અનુગત [છે. આ સર્વથી અક્ષરના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે] ૯

જેના અજ્ઞાન અને જ્ઞાનવડે ક્રમથી સંસાર તથા યુક્તિ છે તે અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કરવાને
કર્મનું ગોણહેતુપણું છે આ પદનું નિરાકરણ કરે છે —

યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાઽસ્મિલ્લોકે જુહોતિ યજતે તપસ્તપ્યતે વહ્નિ વર્ષસહ-
સ્રાપ્યન્તવદેવાસ્ય તદ્ભવતિ યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્યૈતિ સ કૃપ્ણોઽય
ય એતદક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્યૈતિ સ બ્રાહ્મણઃ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગાર્ગિ! જે [કોઈ પુરુષ] પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરને નહિ જાણીને
આ લોકમાં ઘણાં સદૃશ વર્ષોપર્યંત [દેવતાના ઉદ્દેશવડે સંકટપ કરેલા દ્રવ્યનો અગ્નિમાં]
હોમ કરે છે, [દેવનું] પૂજન કરે છે, [ને ચાંદ્રાયણાદિ] તપ કરે છે [તોપણ] આતું
તે [ફસ] અંતવાણુંજ થાય છે હે ગાર્ગિ! જે [પુરુષ] પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરને નહિ જાણીને
આ લોકથી મૃત્યુ પામે છે તે દીન [છે,] અને હે ગાર્ગિ! જે આ અક્ષરને જાણીને
આ લોકથી મૃત્યુ પામે છે તે બ્રહ્મવેત્તા (મુક્ત) [છે] ૧૦

હવે અક્ષરનું ઈશ્વરપણની ઉપાધિથીરહિત સ્વાભાવિક સ્વરૂપ કહે છે—

તદ્વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યદૃષ્ટં દ્રષ્ટુશ્ચત્ર શ્રોત્રમતં મન્ત્રવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ દ્રષ્ટુ
નાન્યદત્તોઽસ્તિ શ્રોતૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ મન્તૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ વિજ્ઞાત્રેતસ્મિન્નુલ્લક્ષરે ગાર્ગ્યાકાશ
ઓતશ્ચ ઓતશ્ચેતિ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગાર્ગિ! “પ્રસિદ્ધ તે આ અક્ષર [દૃષ્ટિના અનિષયપણાથી કોઈએ] જી-
દીકું નથી, [જતાં પાતે તો દશિસ્વરૂપ હોવાથી] દ્રષ્ટા [છે, શ્રોત્રનો અનિષય હોવાથી] અ-
શ્રુત [જતાં] શ્રોતા [છે, મનનો અનિષય હોવાથી] અમત [જતાં પાતે] અંતા
[છે, બુદ્ધિનો અનિષય હોવાથી] અવિજ્ઞાત [જતાં પાતે] વિજ્ઞાતા [છે]” હવે તેના
નાનાપણાની શંકાનું નિરાકરણ કરે છે.— “આનાથી લિપ્ત દ્રષ્ટા નથી, [આજ
સર્વત્ર દ્રષ્ટા છે,] આનાથી લિપ્ત શ્રોતા નથી, આનાથી લિપ્ત અંતા નથી, [ને]
આનાથી લિપ્ત વિજ્ઞાતા નથી હે ગાર્ગિ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરમાં આકાશ એવો તથા
ઓત [છે.]” ઇતિ ૧૧

પછી ગાર્ગીની જે પ્રશ્નિ થઈ તે કહે છે—

સા હોવાચ બ્રાહ્મણા ભગવન્તસ્તદેવ વહ્નુ મન્યે-વં યદસ્માન્નમસ્કારેણ મુચ્યેધ્વં ન
વૈ જાતુ યુષ્માકમિમ કશ્ચિદ્વહ્નોઽયં જેતેતિ તતો હ વાચકનવ્યુપરરામ ॥ ૧૨ ॥ ઇતિ
તૃતીયાધ્યાયસ્યાષ્ટમમક્ષરબ્રાહ્મણસ્ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે [ગાર્ગી] બોલી—“હે ઐશ્વર્યવાળા બ્રાહ્મણો! [મારું
વચન સાંભળો—] જે આ યાજ્ઞવલ્ક્યની નમસ્કારવડે [અનુમતિ મેળવીને તમે]
જોકળા થાઓ તેજ ઘણું માનો [આમનો પરાજય તો મનવડે પણ ચિંતવી શકાય
એમ નથી જે મારા જે પ્રશ્નનું આ ઉત્તર આપશે તો] તમારા [મધ્યે] કોઈ પણ
આ યાજ્ઞવલ્ક્યને કદીપણ બ્રાહ્મણમાં જિતનારો નહિ [થાય] એમ [મેં પૂર્વે કહ્યું હતું
તેને સત્ય માનો] એવી રીતે બ્રાહ્મણોને હિતોપદેશ આપ્યા પછી પ્રસિદ્ધ વચકનુની પુત્રી
(ગાર્ગી) [પ્રશ્ન પૂછવાથી] ઉપરામ થતી હતી ૧૨ એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના અક્ષર-
નામના આઠમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩ ૮

એવી રીતે આત્માના સર્વોત્તરપણાના નિરૂપણદ્વારા અર્થથી તેના સાક્ષીપણાનો નિર્ણય ત્રણ બાજુસુધાએ કર્યો. ફરે અંતર્પામિષ્યાદ્યાયમાં “ઠે પૃથ્વીમાં રિયત છતાં” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે સર્વ નિયમની અપેક્ષાએ ઠાણુપુઠુ ઠે નિયંતાપણુ ઠણું તેને આદિ પૂર્વોક્તારીતે પ્રાણ તથા સમાનશબ્દોવડે અનુવાદ કરીને તેનોજ આશ્રય કરીને નિયમ્ય દેવતાવિશેષના વિસ્તારના તથા સંક્રાન્તના કથનદ્વારા સાક્ષીપણાદિના રૂપના આત્માના સંબંધીપણાવડે સાક્ષાદ નિર્ણય કરવામાટે શાકલ્યબાહ્યાયનો આરંભ થાય છે:—

અય હૈનં વિદગ્ધઃ શાકલ્યઃ પપચ્છ કતિ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ સ હૈતયૈવ નિવિદા પ્રતિપેદે યાવન્તો વૈશ્વદેવસ્ય નિવિચુચ્યન્તે ત્રયથ ગ્રી ચ શતા ત્રયથ ગ્રી ચ સહસ્રેલોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ ત્રયસ્ત્રિન્શદિત્યોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ પહિત્યોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ ત્રય ઇત્યોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ દ્વાવિત્યોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેત્યધ્યર્ધ ઇત્યોમિતિ હોવાચ કત્યેવ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેત્યેક ઇત્યોમિતિ હોવાચ કતમે તે ત્રયથ ગ્રી ચ શતા ત્રયથ ગ્રી ચ સહસ્રેતિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી પ્રસિદ્ધ આ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને શકલનો પુત્ર વિદગ્ધ પૂછતો હવો:—“હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા [છે ? ”] એમ [પૂછ સતે] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બેટલા [દેવો] વૈશ્વદેવ [સ્તોત્ર] ની નિવિત્તામાં (વૈશ્વદેવસ્તોત્રમાં દેવતાની સંખ્યાનાં વાચક મંત્રનાં પદો બોલાય છે તેમાં) કહેવાય છે (અવણુ થાય છે) [તેટલા દેવાને] આ (કહેવામાં આવતી) નિવિત્તવડે જ બાણુના હવા [તે નિવિત્તામનાં મંત્રનાં પદો દેખાડે છે:—] ત્રણ સો ને ત્રણ તથા ત્રણ સહસ્ર ને ત્રણ [આટલા દેવો છે. ” ૩૩૦૬ આ મધ્યમસંખ્યા બાણુવી, ઉત્તમ સંખ્યા તો અનંત છે] એમ [કહે સતે તે ઉત્તરનો અંગીકાર કરવા] “ ઠ (સત્ય) ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. [પુનઃ તે દેવોનાજ સંકેતરૂપ વિષયવાળી સંખ્યા પૂછે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કેટલા દેવો [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ તેત્રીશ ” એમ [કહ્યું. તેને સ્વીકારવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ છ ” એમ [ઉત્તર આપ્યું. તેનો સ્વીકાર કરવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ ત્રણ ” એમ [ઉત્તર આપ્યું. તેનો સ્વીકાર કરવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! દેવો કેટલા [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ બે ” એમ [ઉત્તર આપ્યું. તેનો અંગીકાર કરવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કેટલા દેવો [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ દાઠ ” એમ [ઉત્તર આપ્યું. તેનો અંગીકાર કરવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય] બોલ્યો. “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કેટલા દેવો [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ એક ” એમ [ઉત્તર આપ્યું. તેનો સ્વીકાર કરવા] “ ઠ ” એમ પ્રસિદ્ધ [શાકલ્ય બોલ્યો [પછી] “ તે ત્રણ સો ને ત્રણ તથા ત્રણ સહસ્ર ને ત્રણ [દેવો] ક્યા ? ” એમ [પૂછ્યું] ૧

સ હોવાચ મહિમાન एवैषामેતે ત્રયસ્ત્રિન્શત્ત્વેવ દેવા इति કતમે તે ત્રયસ્ત્રિન્શદિત્યેષાં વસત્ एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्यास्त एरुत्रिन्શदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिन्शदिति ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યો:—“ આ [તેત્રીશ દેવો] ની આ [ત્રણ

સો ને ત્રણ પ્રત્યાહિ] વિભૂતિઓજ [છે] વસ્તુતાએ] તે તેત્રીશજ દેવો [છે] એમ [કહે સતે] " તે તેત્રીશ [દેવો] કયા ? " એમ [શાકલ્યે પૂછ્યું] " આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો તે એત્રીશ, અને ઈદ્ર તથા પ્રજાપતિ [મળી] તેત્રીશ [છે] " એમ [શ્રીયાશંકરે કહ્યું] ૨

કતમે વસવ इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चૈતે વસવ एतेषु હીદૃઃ સર્વૃઃ દિતમિતિ તસ્માદ્વસવ इति ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—“ વસુઓ કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ અગ્નિ તથા પૃથિવી અને વાયુ તથા અંતરિક્ષ ને આદિત્ય તથા રવર્ગ અને ચંદ્રમા તથા નક્ષત્રો આ વસુઓ [છે.] બેથી આ [અગ્નિ આદિ] માં આ સર્વે [જગત્ પ્રાણીઓનાં શરીરો તથા કરણો, ને કર્મકલ્પો—] સ્થિત [છે, —વસે છે] તેથી વસુઓ [છે ”] એમ [ઉત્તર આપ્યું.] ૩

કતમે રુદ્રા इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्राम-
न्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रુद्रा इति ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—“ રુદ્રો કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ શરીરમાં [પાંચ કર્મેદિયો ને પાંચ જ્ઞાનેદિયો] આ દશ પ્રાણો [છે, ને] મન [સહિત] અગિયાર [પ્રાણો છે.] જ્યારે આ મનસુ પામતા શરીરમાંથી તે [પ્રાણો] નીકળે છે ત્યારે [સંબંધિજનોને] રોવરાવે છે. ત્યારે (નીકળવાના સમયમાં) બેથી [સંબંધીઓને] રોવરાવે છે તેથી [તેઓ] રુદ્રો [કહેવાય છે] ” ઇતિ ૪

કતમ આદિત્યા इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैव આદિત્યા एते હીદૃઃ સર્વમાદદાના
यन्ति तै यदिदૃઃ સર્વમાદદાના યન્તિ તસ્માદ્આદિત્યા इति ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—“ આદિત્યો કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ સંવત્સરના [અવયવો ૩૫] પ્રસિદ્ધ બાર માસો [પાતાના અભિમાની દેવોસહિત] આ આદિત્યો [છે,] કેમકે આ [આદિત્યો—માસાભિમાની દેવો—પુન. પુન પરિવર્તમાન થયા છતાં] આ સર્વને [પ્રાણીઓનાં આયુષાદિને] મદદ કરતા [છતાં] ગમન કરે છે. બેથી તેઓ આ સર્વને મદદ કરતા [છતાં] બાપ છે તેથી [તેઓ] આદિત્યો [કહેવાય છે ”] ઇતિ ૫

કતમ इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्पુत्रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः
स्तनयित्पुत्रित्पुत्रनिरिति कतमो यज्ञ इति पञ्च इति ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—“ ઇદ્ર કયા ? [તથા] પ્રજાપતિ કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ મેઘના નાદના અભિમાની [દેવ]જ ઇદ્ર [છે, ને] યજ્ઞ પ્રજાપતિ [છે ”] એમ [ઉત્તર આપ્યું.] “ મેઘના નાદના અભિમાની [દેવ] કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ યજ્ઞ મેઘના નાદના અભિમાની ઇદ્રમાં રહેલું હોવાથી ” “ બન ” એમ [ઉત્તર આપ્યું] “ યજ્ઞ કયા ? ” એમ [પૂછ સતે] “ યજ્ઞ યજ્ઞ સાધન છે તેથી ” “ પશુઓ ” એમ [ઉત્તર આપ્યું] ૬

કતમે पदित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चૈતે પદેતે હીદૃઃ
સર્વૃઃ પદિતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ છ [દેવો] કયા ? ” એમ [પૂછે સતે] “ અગ્નિ તથા પૃથિવી અને વાયુ તથા અંતરિક્ષ અને આદિત્ય તથા સ્વર્ગ આ છ [દેવો છે.] જેથી [તેનીથી આદિક કહેશે] આ સર્વે [દેવસમૂહ] આ [અગ્નિ આદિક] છ [છ તેથી તેઓ અંતર્ભૂત થયા છતાં છત્ર દેવો છે ”] એમ [કહ્યું.] ૭

કતમે તે ત્રયો દેવા इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवाविति चेव प्राणयेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ તે ત્રણ દેવો કયા ? ” એમ [પૂછે સતે] આ ત્રણ (પૃથિવી, અંતરિક્ષ તે સ્વર્ગ) લોકોના [ત્રણ દેવો છે,] કેમકે આ [ત્રણ દેવો]માં [અગ્નિ, વાયુ તે આદિત્ય] આ સર્વે દેવો [અંતર્ભાવ પામે છે,]—પૃથ્વીમાં અગ્નિ, અંતરિક્ષમાં વાયુ, તે સ્વર્ગમાં આદિત્ય એમ ત્રણ દેવોમાં અન્ય ત્રણ દેવો અંતર્ભાવ પામે છે] એમ [કહ્યું.] “ તે બે દેવો કયા ? ” એમ [પૂછે સતે] “ અગ્નિ તથા બ્રાહ્મણ ” એમ [કહ્યું. આમાં ત્રણ દેવોનો અંતર્ભાવ જાણવો.] “ દોઢ [દેવ] કયા ? ” એમ [પૂછે સતે] “ જે આ [બ્રાહ્મ વાયુ] વાય છે [તે દોઢ દેવ છે ”] એમ [કહ્યું. આમાં પૂર્વોક્ત બે દેવોનો અંતર્ભાવ જાણવો] ૮

तदार्युदयमेक इवैव पवतेऽय कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वम-याध्नोत्तैनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्पदित्याचक्षते ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં [વાદીઓ] શંકા કરે છે.—“ જેથી આ [વાયુ] એકજ વાય છે તો [તે] કેવી રીતે અધ્વર્ધ (દોઢ) [છ ? ”] એમ [પૂછે સતે] “ જેથી આ [વાયુ હોવાથી] આ સર્વે [સ્થાવરજંગમ] અધિકવૃદ્ધિ પામે છે તેથી [વાયુ] અધ્વર્ધ (દોઢ) [દેવ કહેવાય છે ”] એમ [ઉત્તર આપ્યું.] “ એક દેવ કયા ? ” એમ [પૂછે સતે] “ બ્રાહ્મ ” એમ [કહ્યું] “ તે [બ્રાહ્મ સર્વ દેવરૂપ હોવાથી સૂત્રાત્મરૂપ] બ્રહ્મ [છ. તેને] ત્યત એમ [પરોક્ષવાચક શબ્દવડે બ્રાહ્મવેત્તાઓ] કહે છે. ૯

એવી રીતે સંક્રાંત અને વિસ્તારવડે બ્રાહ્મનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેના આઠ બેઠા ધ્યાનના સુબળપણામાં કહે છે:—

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निलोको मनोज्योतिषीं वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः परायणः स वै वेदिता स्वाद्यान्नवल्ग्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्य य एवायः शरीरः पुरुषः स एव वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ પૃથ્વીજ જે [દેવ]નું શરીર [છ,] અગ્નિ [જેનું] જોવાનું સાધન [છ, ને] મન [જેનું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પરૂપપ્રતિ હેતુ) [છ. વળી તે પૃથ્વીના અંશોના અભિમાની પુરુષ] સર્વ શરીરનો (બીજાસ્થાનીય પિતાથી ઉપજેલાં અસ્થિ, મત્તળ તે વીર્યરૂપ કારણો) પરમ આશ્રય [છ] તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! વિદ્વાન થાય ” [તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે.—] “ જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વ શરીરનો પરમ આશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છુંજ ” એમ [કહે સતે] “ જાણુતા હો તો કહો આ

કયા વિશેષજ્ઞવાળો છે ? એમ શાકલ્યે પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " જે આ પ્રસિદ્ધ શારીર (પાર્થિવ અંશ-માતાથી ઉપજેલા ત્વચા, માંસ ને રુધિરભૂત ત્રણ કોશરૂપ) પુરુષ [છે] તે આ [તમે પૂછ્યો છે. જો આમાં પૂજનાયોગ્ય અન્ય વિશેષજ્ઞ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. " [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે:-] " તેના (માતાના શરીરથી ઉપજેલા ત્રણ કોશરૂપ શરીરનો) દેવ (ઉત્પત્તિકારણ) કોણ [છે ?] " એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય] " અમૃત " (રુધિરાદિના કારણરૂપ માતાએ ખાધેલા અન્નનો રસ) એમ જોડ્યા. ૧૦

કામ एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्या वै तं पुरुषं विद्यात्सर्व-
स्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य षेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः
परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष चदैव शाकल्य तस्य का देवतेति
त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

શીખદાર્ય:— " કામજ (સીના સમાગમની અસિલાપાળ) જે દેવ]તું શરીર [છે,]
બુદ્ધિ [જેનું] જોવાનું સાધન [છે, ને] મન [જેનું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન)
[છે,] સર્વ શરીરના પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત
થાય " [એમ કહે સતે તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " જે પુરુષ]ને
[તમે] સર્વ શરીરનો પરમાશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છુંજ. " એમ કહે સતે
" જાણતા હો તો કહો, આ કયા વિશેષજ્ઞવાળો છે ? " એમ શાકલ્યે પૂછ્યું. તેના
ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " જે આ પ્રસિદ્ધ કામમય (કામરૂપ શરીરવાળો)
પુરુષ [છે] તે આ [તમે પૂછ્યો છે. જો આમાં પૂજનાયોગ્ય અન્ય વિશેષજ્ઞ
જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. " [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે:-]
" તે [આધ્યાત્મિક કામમય પુરુષ]તું ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ?] " એમ [પૂછે સતે તેના
ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય] " સીમા " એમ જોડ્યા. ૧૧

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्याऽऽत्मनः
परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य षेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं
यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष चदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति
होवाच ॥ १२ ॥

શીખદાર્ય:— " [શુકલકૃષ્ણાદિ] રૂપોજ જેનું શરીર [છે,] નેત્ર [જેનું] જોવાનું
સાધન [છે, ને] મન [જેનું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વ શરીરના
પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત થાય. " [એમ કહેવાથી
શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-] " જે પુરુષ]ને [તમે] સર્વ શરીરનો પરમાશ્રય
કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છુંજ. " [એમ કહે સતે " જાણતા હો તો કહો આ કયા
વિશેષજ્ઞવાળો છે ? " એમ શાકલ્યે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " જે
આ પ્રસિદ્ધ આદિત્યમાં પુરુષ [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છે. જો આમાં પૂજનાયોગ્ય
અન્ય વિશેષજ્ઞ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. " [એમ કહેવાથી

શાકલ્ય પૂછે છે:-] “ તે [આદિત્યમાં રહેલા પુરુષ]નું ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય અભિમાનીના નેત્રની સાથે સંબંધ થવાથી આદિત્યની પ્રતીતિ થાય છે તેથી] “ સત્ય ” (ચક્ષુ) એમ કહેતા હવા ૧૨

આકાશ એવ યસ્યાઽઽયતનઃ શ્રોત્રં લોકો મનો જ્યોતિર્યો વૈ તં પુરુષં વિદ્યાત્સર્વ-
સ્યાઽઽત્મનઃ પરાયણઃ સ વૈ વેદિતા સ્યાઘાજ્ઞવલ્ક્ય વેદ વા અહં તં પુરુષઃ સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ
પરાયણં યમાત્ય ય એવાયઃ શ્રોત્રઃ પ્રાતિશ્રુત્કઃ પુરુષઃ સ એવ વદૈવ શાકલ્ય તસ્ય કા
દેવતેતિ દિશ્વ ઇતિ હોવાચ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ આકાશજ જેનું શરીર [છે,] શ્રોત્ર [જેનું] સાંભળવાનું સાધન [છે, ને] મન [જેનું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વે શરીરના પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત થાય. ” [એમ કહેવાથી શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-] “ જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વે શરીરના પરમાશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છું. ” [એમ કહે સતે “ જે જાણતા હો તો કહો આ કયા વિશેષજ્ઞ-વાળો છે ? ” એમ શાકલ્યે, પૂછ્યું,] તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] “ જે આ પ્રસિદ્ધ પ્રતિશ્રવણવેલામાં વિશેષ ઉપજાવનારો શ્રોત્રગત પુરુષ છે [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છો, જે આમાં પૂછવાયોગ્ય અન્ય વિશેષજ્ઞ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. ” [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે:-] “ તે [શ્રોત્રગત પુરુષ]નું ઉત્પત્તિ કારણ શું [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય] “ દિશાઓ ” એમ કહેતા હવા. ૧૩

તમ એવ યસ્યાઽઽયતનઃ હૃદયં લોકો મનો જ્યોતિર્યો વૈ તં પુરુષં વિદ્યાત્સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ
પરાયણઃ સ વૈ વેદિતા સ્યાઘાજ્ઞવલ્ક્ય વેદ વા અહં તં પુરુષઃ સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ પરાયણં
યમાત્ય એવાયં છાયામયઃ પુરુષઃ સ એવ વદૈવ શાકલ્ય તસ્ય કા દેવતેતિ મૃત્યુરિતિ
હોવાચ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ અંધકારજ જેનું શરીર [છે,] છુદ્ધિ [જેનું] જાણવાનું સાધન [છે, ને] મન [જેનું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વે શરીરના પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત થાય ” [એમ કહેવાથી શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] “ જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વે શરીરના પરમાશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છું. ” [એમ કહે સતે “ જે જાણતા હો તો કહો આ કયા વિશેષજ્ઞવાળો છે ? ” એમ શાકલ્યે પૂછ્યું,] તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] “ જે આ પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાનમય પુરુષ [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છો, જે આમાં પૂછવાયોગ્ય અન્ય વિશેષજ્ઞ જાણતા તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. ” [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે:-] “ તે [અજ્ઞાનમય પુરુષ]નું ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય] “ મૃત્યુ ” એમ જોલ્યા, ૧૪

રૂપાણ્યેવ યસ્યાઽઽયતનં ચક્ષુર્લોકો મનો જ્યોતિર્યો વૈ તં પુરુષં વિદ્યાત્સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ
પરાયણઃ સ વૈ વેદિતા સ્યાદ્યાજ્ઞવલ્કલ્ય વેદ વા અહં તં પુરુષઃ સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ પરાયણં
યમાત્ય ય ઇવાયમાદર્શં પુરુષ સ ઇષ વદૈવ શાકલ્ય તસ્ય કા દેવતૈત્યસુરિતિ હોવાચ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ [પ્રકાશક] ક્ષોણ જેતું શરીર [છે,] નેત્ર [જેતું] જોવાનું સાધન
[છે, ને] મન [જેતું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વ શરીરના
પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત થાય. ” [એમ કહેવાથી
શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય તેના ઉત્તરમાં કહે છે.—] “ જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વ શરીરનો
પરમાશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છું ” [એમ કહે સતે “ જે જાણતા હો તો કહો
આ ક્યા વિશેષજુવાળો છે ? એમ શાકલ્યે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે.—] જે
આ પ્રસિદ્ધ કર્પણમાં પુરુષ [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છો, જે આમાં પૂછવાયોગ્ય
અન્ય વિશેષજુ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. ” [એમ કહેવાથી
શાકલ્ય પૂછે છે.—] “ તો કર્પણમાંના પુરુષ [નું] ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે
તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રાણરૂપ શરીરબલવડે ઘસવાથી કર્પણાદિકમાં
પ્રતિબિંબનો ઉદય થઈ શકે છે તેથી] “ પ્રાણ ” (બલ) એમ કહેતા હવા. ૧૫

આપ એવ યસ્યાઽઽયતનં હૃદયં લોકો મનો જ્યોતિર્યો વૈ તં પુરુષં વિદ્યાત્સર્વસ્યા-
ઽઽત્મનઃ પરાયણઃ સ વૈ વેદિતા સ્યાદ્યાજ્ઞવલ્કલ્ય વેદ વા અહં તં પુરુષઃ સર્વસ્યાઽઽત્મના
પરાયણં યમાત્ય ય ઇવાયમપ્સુ પુરુષઃ સ ઇષ વદૈવ શાકલ્ય તસ્ય કા દેવતૈતિ વરુણ
ઈતિ હોવાચ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ [નદી આદિમાંનાં] જલોજ જેતું શરીર [છે,] બુદ્ધિ [જેતું] જોવાનું
સાધન [છે, ને] મન [જેતું] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વ શરીરના
પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંડિત થાય. ” [એમ કહેવાથી
શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય તેના ઉત્તરમાં કહે છે.—] “ જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વ શરીરનો પરમાશ્રય
કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છું ” [એમ કહે સતે “ જે જાણતા હો તો કહો આ ક્યા
વિશેષજુવાળો છે ? ” એમ શાકલ્યે પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે.—] “ જે આ
પ્રસિદ્ધ જલોમાં પુરુષ [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છો જે આમાં પૂછવાયોગ્ય અન્ય
વિશેષજુ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો ” [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે.—]
“ તો જલોમાંના પુરુષ [નું] ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ? ”] એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ
[તે યાજ્ઞવલ્ક્ય] “ વરુણ ” (વૃદ્ધિકારા ભૂમિપર પડતું જલ) એમ કહેતા હવા. ૧૬

રેત એવ યસ્યાઽઽયતનં હૃદયં લોકો મનો જ્યોતિર્યો વૈ તં પુરુષં વિદ્યાત્સર્વસ્યાઽઽ-
ત્મનઃ પરાયણઃ સ વૈ વેદિતા સ્યાદ્યાજ્ઞવલ્કલ્ય વેદ વા અહં તં પુરુષઃ સર્વસ્યાઽઽત્મનઃ
પરાયણં યમાત્ય ય ઇવાયં પુત્રપ્રયઃ પુરુષઃ સ ઇષ વદૈવ શાકલ્ય તસ્ય કા દેવતૈતિ
મ્રજાપતિરિતિ હોવાચ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—“ વીર્યજ જેતું શરીર [છે,] બુદ્ધિ [જેતું] જોવાનું સાધન [છે, ને] મન

[જેઈ] જ્ઞાન (સંકલ્પવિકલ્પનું સાધન) [છે,] સર્વશરીરના પરમાશ્રયરૂપ તે પુરુષને જે જાણે તેજ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પંચિત થાય. " [એમ કહે સતે યાજ્ઞવલ્ક્ય તેના ઉત્તરમાં કહે છે:-
 " જે [પુરુષ] ને [તમે] સર્વ શરીરનો પરમાશ્રય કહો છો તે પુરુષને હું જાણું છું. " [એમ કહે સતે " જે જાણતા હો તો કહો આ કયા વિશેષગુણો છે ? " એમ શાકલ્યે પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " જે આ પ્રસિદ્ધ પુત્રમય (પિતાથી ઉપજેલ અસ્થિ, મળના ને વીર્યરૂપ) પુરુષ [છે] તે આ [પુરુષ તમે પૂછ્યો છે. જે આમાં પૂછવાયોગ્ય અન્ય વિશેષજ્ઞ જાણતા હો તો] હે શાકલ્ય ! અવશ્ય પૂછો. " [એમ કહેવાથી શાકલ્ય પૂછે છે:-]
 " તે [પુત્રમય પુરુષ] નું ઉત્પત્તિકારણ શું [છે ?] " એમ [પૂછે સતે તેના ઉત્તરમાં] પ્રસિદ્ધ [તે યાજ્ઞવલ્ક્ય અસ્થિ આદિના ઉત્પાદક પિતા હોવાથી] " પિતા " એમ કહેતા હતા. ૧૭.

એવી રીતે આઠ પ્રકારે વિભાગ પામેલા સૂત્રામાં લોક, (સામાન્ય અવસ્થા) પુરુષ (વિશેષ અવસ્થા) ને દેવ (તેનું કારણ) એ ત્રણરૂપે વિભક્ત છે એમ કહ્યું, તેનુંજ પુનઃ પાંચ દિશાના વિભાગવડે પંચ પ્રકારે જ્ઞાન કહેવાયોગ્ય છે, તેમણે શ્રુતિ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમાં શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય અતિપ્રશસ્તી થનારા અનર્થને ભોળા છતાં કરજીવાડે શાકલ્ય પ્રતિ કહે છે:-

શાકલ્યેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ત્વાં સ્વિદિમે બ્રાહ્મણા અદ્વારાવક્તવ્યમક્રતા ૩
 ઇતિ ॥ ૧૮ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય " હે શાકલ્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યા:-
 " આ બ્રાહ્મણો નિશ્ચય તમને અંગારો પકડવાનું સાધન (સાણસી આદિ) કરે છે, [પણ તમે અંગારારૂપ મારા વડે થનારા તમારા દાહને જોતા નથી " યજુતિ વિચારમાં છે] ઇતિ. ૧૮

પૂર્વોક્ત ક્ષિપ્રદર્શનો વિપરીત અર્થ ગ્રહણ કરી શાકલ્ય પ્રશ્ન કરે છે, ને મુનિ તેનું ઉત્તર આપે છે:-

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ શાકલ્યો યદિદં કુરુપજ્વાલાનાં બ્રાહ્મણાન્ત્યવાદીઃ કિં વ્રણ
 વિદ્વાનિતિ દિશો વેદ સદેવાઃ સપતિષ્ઠા ઇતિ યદિશો વેત્ય સદેવાઃ સ પતિષ્ઠાઃ ॥ ૧૯ ॥
 કિંદેવતોઽસ્ત્યાં પ્રાચ્યાં દિશ્યસીત્યાદિત્યદેવત ઇતિ સ આદિત્યઃ કસ્મિન્પતિષ્ઠિત ઇતિ ચક્ષુષીતિ
 કસ્મિન્નુ ચક્ષુઃ પતિષ્ઠિતમિતિ રૂપેષ્વિતિ ચક્ષુષા હિ રૂપાણિ પश्यति કસ્મિન્નુ રૂપાણિ
 પતિષ્ઠિતાનીતિ હૃદય ઇતિ હોવાચ હૃદયેન હિ રૂપાણિ જાનાતિ હૃદયે દ્વેષ રૂપાણિ પતિષ્ઠિતાનિ
 ભવન્તીત્યેવમેવૈત્યાજ્ઞવલ્ક્ય ॥ ૨૦ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ શાકલ્ય " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! " એમ [સંબોધન કરીને] બોલ્યા:-
 " [તમે] કરુ તથા પંચાલના બ્રાહ્મણોપ્રતિ જે આ અતિવાદ કર્યો [કે ' પોતે બધે પામતા છતાં તને અંગારો પકડવાનું સાધન કરે છે ' તે] શું બ્રહ્મને જાણતા [છતાં તમે એવી રીતે બ્રાહ્મણોપ્રતિ આક્ષેપ કરો છો ?] " એમ [કહે સતે શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " અધિષ્ઠાતાઓ સહિત [તથા] પ્રતિષ્ઠાઓસહિત દિશાઓને [હું બ્રહ્મરૂપે] ઉપારું છું, [એવી રીતે મને દિશાના સંબંધનું બ્રહ્મવિજ્ઞાન છે. "] એમ [કહે સતે શાકલ્ય અનુવાદ કરીને પૂછે છે:-]
 " જે દેવોસહિત [ને] પ્રતિષ્ઠાઓસહિત દિશાઓને જાણો છો ૧૯ [તો હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તમે] આ પૂર્વદિશામાં કયા અધિષ્ઠાતાવાળો છો ? " (કયા દેવસહિત તમે પૂર્વદિશારૂપે થયા છો ?) એમ [પૂછે સતે શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:-] " આદિત્યરૂપ અધિષ્ઠાતાવાળો [છું. " -આદિત્યદેવસહિત

હું પૂર્વદિશાએ થયો છું] એમ [કહે સતે શાકલ્ય પૂછે છે:-] " તે આદિત્ય શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે " પોતાના ઉત્પત્તિકારણ] ચક્ષુમાં [સ્થિત છે ?] " એમ [શ્રી-યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું] " ચક્ષુ શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે] " રૂપોમાં " એમ [ઉત્તર આપ્યું,] " કેમકે [પુરુષ] ચક્ષુવડે રૂપો જુએ છે. ' [શાકલ્ય પૂછે છે:-] " રૂપો શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે] " બુદ્ધિમાં " એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્યે] કહ્યું. " જોથી [પુરુષ] બુદ્ધિવડે [વાસનાત્મક] રૂપોને સંભારે છે તેથી બુદ્ધિમાંજ રૂપો સ્થિત છે. " એમ [કહે સતે શાકલ્ય કહે છે:-] " હું યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે] " ૨૦

કિંદેવતોડસ્યાં દક્ષિણાયાં દિશ્યસીતિ યમદેવત્ત્વમ્મિતિ સ્ત યમઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ યજ્ઞ ઇતિ કસ્મિન્નુ યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ દક્ષિણાયામિતિ કસ્મિન્નુ દક્ષિણા પ્રતિષ્ઠિતેતિ શ્રદ્ધાયામિતિ યદા હોવ શ્રદ્ધત્તેજસ્ય દક્ષિણાં દદાતિ શ્રદ્ધાયાં હોવ દક્ષિણા પ્રતિષ્ઠિતેતિ કસ્મિન્નુ શ્રદ્ધા પ્રતિષ્ઠિતેતિ હૃદય ઇતિ હોવાચ હૃદયેન દિ શ્રદ્ધાં જાનાતિ હૃદયે હોવ શ્રદ્ધા પ્રતિષ્ઠિતા ભવતીત્યેવમેવૈતયાજ્ઞવલ્ક્ય ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ— " આ દક્ષિણદિશામાં [તમે] કયા દેવવાળો છો ? " એમ [પૂછે સતે] " યમદેવવાળો [છું] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું] " તે યમ શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે યજ્ઞમાન યજ્ઞવડે યમસહિત દક્ષિણદિશાને જીતે છે તેથી] " યજ્ઞમાં [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું.] " યજ્ઞ શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે યજ્ઞમાન ઋત્વિજોપાસેથી દક્ષિણાવડે યજ્ઞ વેચાતો લે છે તેથી] " દક્ષિણામાં [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું.] " દક્ષિણા શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે] " શ્રદ્ધામાં [આસ્થિ-ક્યબુદ્ધિમાં] [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું] " જોથી જ્યારે શ્રદ્ધા કરે છે ત્યારેજ દક્ષિણા આપે છે તેથી શ્રદ્ધામાંજ દક્ષિણા સ્થિત [છે] " એમ [કહ્યું] " શ્રદ્ધા શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે] " બુદ્ધિમાં [સ્થિત છે] " એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હોવા " જોથી બુદ્ધિવડે શ્રદ્ધાને જાણે છે તેથી બુદ્ધિમાંજ શ્રદ્ધા સ્થિત છે. " એમ [કહે સતે શાકલ્ય કહે છે:-] " હું યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે] " ૨૧

કિંદેવતોડસ્યાં પ્રતીચ્યાં દિશ્યસીતિ વરુણદેવત્ત્વમ્મિતિ સ્ત વરુણઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇત્ય-પ્તિવતિ કસ્મિન્નુ રાપઃ પ્રતિષ્ઠિતા ઇતિ રેતસીતિ કસ્મિન્નુ રેતઃ પ્રતિષ્ઠિતમિતિ હૃદય ઇતિ તસ્માદપિ પ્રતિરૂપં જાતમાહુર્હદયાદિવ સ્પ્તો હૃદયાદિવ નિર્મિત ઇતિ હૃદયે હોવ રેતઃ પ્રતિષ્ઠિતં ભવતીત્યેવમેવૈતયાજ્ઞવલ્ક્ય ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ— " આ પશ્ચિમદિશામાં [તમે] કયા દેવવાળો છો ? " એમ [પૂછે સતે] " પશ્ચિમદિશામાં હું] વરુણદેવવાળો [છું] " એમ [શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું.] " તે વરુણ શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે] " જલોમાં [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું.] " જલો શામાં સ્થિત છે ? " એમ [પૂછે સતે] " વીર્યમાં [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું] " વીર્ય શામાં સ્થિત [છે ?] " એમ [પૂછે સતે વીર્ય કામવૃત્તિવડે ઉપજે છે, ને તે વૃત્તિ બુદ્ધિમાં છે તેથી] " બુદ્ધિમાં [સ્થિત છે] " એમ [ઉત્તર આપ્યું] " જોથી એમ છે] તેથીજ [પિતાના] જેવા રૂપવાળા [પુત્ર]ને જન્મેલો

[જોઈ લોકિક જનો] કહે છે:- 'જાણે [આ પુત્ર પિતાની] યુદ્ધિમાંથી નીકળ્યો [હોય એવો છે,] જાણે યુદ્ધિથી રચ્યો [હોય એવો છે.]' ઇતિ. તેથી વીર્ય યુદ્ધિમાંજ સ્થિત [છે.]" એમ [કહે સતે શાકલ્ય કહે છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આ એમજ [છે]" ૨૨

કિંદેવતોડસ્યામુદીચ્યાં દિશ્યસીતિ સોમદેવત્ત્વમિતિ સ્ત સોમઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત્તિતિ દીક્ષાયામિતિ કસ્મિન્નુ દીક્ષા પ્રતિષ્ઠિતેતિ સત્યં ઇતિ તસ્માદપિ દીક્ષિતમાહુઃ સત્યં વદેતિ સત્યે હોવ દીક્ષા પ્રતિષ્ઠિતેતિ કસ્મિન્નુ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતમિતિ હૃદય ઇતિ હોવાચ હૃદયેન હિ સત્યં જાનાતિ હૃદયે હોવ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ભવતીત્યેવમેવૈતદ્યાજ્ઞવલ્કય ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—“આ ઉત્તરદિશામાં [તમે] ક્યા દેવવાળા છા ?” એમ [પૂછ સતે “ ઉત્તરદિશામાં હું] સોમદેવવાળો [છું.]” એમ [સોમલતા તથા ચંદ્રને એક કરીને ઉત્તર આપ્યું] “તે સોમ શામાં સ્થિત છે ?” એમ [પૂછ સતે] દીક્ષા પામેલો યજમાન સોમને વેચાતો હે છે તેથી] “દીક્ષામાં [સ્થિત છે]” એમ [ઉત્તર આપ્યું.] “દીક્ષા શામાં સ્થિત [છે ?]” એમ [પૂછ સતે] “સત્યમાં [સ્થિત છે]” એમ [કહ્યું] “જેથી દીક્ષા સત્યમાંજ સ્થિત [છે]” તેથીજ [કારણના નાશથી કાર્વેના નાશ ન થાઓ એવા અભિપ્રાયવાળા પડિતો] દીક્ષિતને ‘સત્ય યોલ’ એમ કહે છે. એમ [કહે સતે] “સત્ય શામાં સ્થિત [છે ?]” એમ [પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં] “યુદ્ધિમાં [સ્થિત છે.]” એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હવા. “જેથી યુદ્ધિ-વરજ સત્યને જાણે છે તેથી યુદ્ધિમાંજ સત્ય સ્થિત છે.” એમ [કહે સતે શાકલ્ય કહે છે:-] “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! આ એમજ [છે.]” ૨૩

કિંદેવતોડસ્યાં ધ્રુવાયાં દિશ્યસીત્યગ્નિદેવત્ત્વમિતિ સોડગ્નિઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત્તિતિ વાચીતિ કસ્મિન્નુ વાક્પ્રતિષ્ઠિતેતિ હૃદય ઇતિ કસ્મિન્નુ હૃદયં પ્રતિષ્ઠિતમિતિ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—“આ ઊર્ધ્વદિશામાં [તમે] ક્યા દેવવાળા છા ?” એમ [પૂછ સતે ઊર્ધ્વદિશામાં પ્રકાશની અહુલતા છે, અને પ્રકાશરૂપ અગ્નિ છે તેથી “ ઊર્ધ્વદિશામાં હું] અગ્નિદેવવાળો [છું.]” એમ [ઉત્તર આપ્યું.] “તે અગ્નિ શામાં સ્થિત [છે ?]” એમ [પૂછ સતે] “વાણીમાં [સ્થિત છે.]” એમ [કહ્યું.] “વાણી શામાં સ્થિત [છે ?]” એમ [પૂછ સતે] “યુદ્ધિમાં [સ્થિત છે.]” એમ [કહ્યું] “યુદ્ધિ શામાં સ્થિત [છે ?]” એમ [શાકલ્યે પૂછ્યું.] ૨૪

વિવેચનઃ—એની રીતે ત્રીયાત્વલક્ષ્યે પાંચે દિશાઓ, દેવ ને પ્રતિહતો યુદ્ધિરૂપ સૂત્રાત્માથી અગ્નેઃ કલ્પો. એ દિશાઓમાં નામ, રૂપ ને કર્મોના પણ સમાવેશ થાય છે. એ સૂત્રાત્માથી પોતાનો અગ્નેઃ છે એમ પણ ત્રીયાત્વલક્ષ્યે સૂચવ્યું ૨૪

અહલિકેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કયો યજૈતદન્યત્રાસ્મન્મન્યાસૈ યદ્વચેતદન્યત્રાસ્મત્સ્યાન્ધ્વાનો વૈનદર્શુર્વાયસિ વૈનદ્વિમચ્ચીરચિતિ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—“હે અહલિકા ! (ગ્રેત)” એમ [શાકલ્યને સંબોધન કરીને]

પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:—“ [શરીરના આત્મભૂત] આ [બુદ્ધિ] આ [શરીર]થી
અન્યત્ર [રહે છે એમ] જે માનો [તો શરીર મૃતજ થાય] જે પ્રસિદ્ધ આ [બુદ્ધિ]
આ [શરીર]થી અન્ય સ્થાને હોય [તો] થાનો આ [શરીર]નું ભક્ષણ કરે, અથવા
[ગીધાદિ] પક્ષીઓ આ [શરીર]ને ચુંથી નાંખે [આથી શરીરમાંજ બુદ્ધિ સ્થિત છે,
અને શરીર પણ નામ, રૂપ ને કર્માત્મક હોવાથી બુદ્ધિમાં સ્થિત છે]” ઇતિ ૨૫

કસ્મિન્નુ ત્વે વાઽઽમા ચ પ્રતિષ્ઠિતૌ સ્ય ઇતિ પ્રાણ ઇતિ કસ્મિન્નુ પ્રાણઃ પ્રતિષ્ઠિત
ઇત્યપાન ઇતિ કસ્મિન્નપાનઃ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ વ્યાન ઇતિ કસ્મિન્નુ વ્યાનઃ પ્રતિષ્ઠિત
ઇત્યુદાન ઇતિ કસ્મિન્નુદાનઃ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સમાન ઇતિ સ એવ નેતિ નેત્યાત્માઽગૃહો ન હિ
શૃણ્વેત્ઽગ્નિર્યો ન હિ શીર્યેત્ઽસદ્ગો ન હિ સજ્યેત્ઽસિતો ન વ્યથતે ન રિવ્યતિ । एवा-
न्यथावायतनान्यथौ लोका अथौ देवा अथौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह प्रत्युद्धात्यक्रामत्तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्षा ते विपतिष्यतीति । त० इ न मेने
ज्ञाकल्यस्तस्य ह मूर्षा विपतातापि हास्य परिमोषिणोऽस्यीन्यपजङ्करन्यग्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ:—“ તમે (સ્થૂલશરીર) તથા આત્મા (બુદ્ધિ) શામાં સ્થિત છે ? ” એમ
[પૂછે સને “ ઉદ્ધૈવૃત્તિરૂપ] પ્રાણમાં [સ્થિત છીએ] ” એમ [કહ્યું] “ પ્રાણ શામાં સ્થિત
[છે ? ”] એમ [પૂછવાથી “ અધોઽવૃત્તિરૂપ] અપાનમાં [સ્થિત છે] ” એમ [કહ્યું] “ અપાન
શામાં [સ્થિત છે ? ”] એમ [પૂછે સને “ મધ્યસ્થવૃત્તિરૂપ] વ્યાનમાં [સ્થિત છે] એમ [કહ્યું]
“ વ્યાન શામાં સ્થિત [છે ?] ” એમ [પૂછે સને “ ત્રણેના અંધનરૂપ] ઉદાનમાં [સ્થિત છે] ”
એમ [કહ્યું] “ ઉદાન શામાં સ્થિત [છે ?] ” એમ પૂછે [સને “ સુત્રાત્મરૂપ] સમાનમાં [સ્થિત
છે] ” એમ [કહ્યું] તે અંતર્યામીમાં, ને અંતર્યામી બ્રહ્મમાં સ્થિત છે ” તે પરમાત્મરૂપ
બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રુતિભગવતી કહે છે—સુત્રાત્માની અંતર રહેલા અંતર્યામીના અધિષ્ઠાન-
ભૂત] તે આ [પરમાત્મા મૂર્તિમૂર્ત્યબ્રાહ્મણમાં] નેતિ નેતિ [એવી રીતે સર્વે ઉપાધિના
નિષેધવડે ક્થન કરેલા જે પ્રત્યગાત્મા છે તે છે તે] આત્મા [સર્વક યોના ધર્મથી પર
હોવાથી સર્વ કરણોત્તે] અવિષય [છે] તેથી [કરણોત્તે] અહણ કરી શકાનો નથી
અપક્ષયધર્મથી રહિત [છે] તેથી અપક્ષય પામનો નથી, સંગીયણના ધર્મથી રહિત [છે]
તેથી [કોઈની સાથે] સંબંધ પામતો નથી, અમદ્ધ (બાહ્યકર્ણતરથી રહિત) [છે, તથા]
વ્યથા પામતો નથી [તેથી] વિનાશ પામતો નથી [હવે શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય શાકલ્યને પૂછે છે—]
“ આ [પૃથિવી આદિ] આઠ શરીરો, [અગ્નિ આદિ] આઠ જોવાનાં સાધનો,
[અગ્નિસાદિ] આઠ ઉત્પત્તિકારણો [ને શારીર આદિ] આઠ પુરુષો [છે] તે જે
[કોઈ] તે [શારીર આદિક આઠ] પુરુષોને [કહેલા ચાર ભેદોવડે] નિશ્ચયપૂર્વક
જાણીને [પુનઃ પૂર્વદિશાદિદ્વારા બુદ્ધિમાં] સકોચ કરીને [પછી ઉપાધિના ધર્મનું]
ઉલ્લંઘન કરે, (આત્મરૂપે શારી રીતે સ્થિત થાય,) તે [બ્રહ્મરૂપ] ઉપનિષદમાં
જણવાયોગ્ય [ક્ષુધાદિ ધર્મરહિત] પુરુષને [હે શાકલ્ય! હું] તમારા પ્રતિ પૂછું છું, જે
અને તે [પુરુષ] વિસ્પષ્ટ નહિ કહે [તો] તમારું માથું પાથે ” તે [ઉપનિષદમાં
વિજ્ઞેય પુરુષ] ને શાકલ્ય નહિજ જાણતો હવે [તેથી] તેનું માથું પડતું હતું [વળી સંત્કારને
માટે શિષ્યોવડે ઘરભર્યાં સહ જગમાં આવતાં] આનાં અસ્થિઓ પણ ચોરો અન્ય

(ધન) [ઉ એમ] માનતા [છતા] અપહરણ કરતા હવા. ૨૬

જે બ્રહ્મણું નેતિ નેતિ એવી રીતે અન્યના નિર્ગેહકારા કથન કર્યું તેનું દેવે વિધિમુખરો કથન કરવાયોગ્ય છે, તથા જગતનું મૂલ કહેવાયોગ્ય છે, તેમણે શ્રુતિભગવતી આખ્યાયિકાને અનુધારીને આશ્વિની અનુમતિવિના ગાયોનું ગ્રહણ અનર્થકર થાય તેથી તેમની અનુમતિની પ્રાપ્તિના હેતુશ્ચ તેમને પરાજય ક્યારે મુનિ તેઓને પૂછે છે એમ કહે છે:—

અથ દોવાચ દ્રાક્ષાણા મગવન્તો ગો વઃ કામયતે સ મા પૃચ્છતુ સર્વે વા મા પૃચ્છત યો વઃ કામયતે તં વઃ પૃચ્છામિ સર્વાન્વા વઃ પૃચ્છામીતિ તે હ દ્રાક્ષાણા ન વદ્યુઃ ॥ ૨૭ ॥

સીખદાર્થ:—[શાકલ્યના મસ્તકનું પતન જોઈ દ્રાક્ષણાના મૌન થયા] પછી પ્રશ્ન [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા:— “ હું ઐત્યર્યવાળા દ્રાક્ષણો । તમારા [મધ્યે] જે [‘હું યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછું’ એમ] ક્યંઈ છે તે મને પૂછો, અથવા [તમે] સર્વે મને પૂછો, [કેવા] તમારા [મધ્યે] જે [‘યાજ્ઞવલ્ક્ય મને પૂછે’ એમ] ક્યંઈ છે તેને તમારા [મધ્યે] વર્તમાન હું] પૂછું, વા તમને સર્વને [હું] પૂછું.” એમ [કહ્યા છતાં પણ] તે દ્રાક્ષણો [કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર દેવાને] તેજવાળા નજ થયા. ૨૭

તાન્દૈતૈઃ શ્લોકૈઃ પમચ્છઃ—

યથા વૃક્ષો વનસ્પતિસ્તથૈવ પુરુષોઽમૃષા ।

તસ્ય હોમાનિ પર્ણાનિ ત્વગસ્યોત્પાટિકા વહિઃ ॥ ૧ ॥

ત્વચ એવાસ્ય રુચિરં પ્રસ્યન્દિ ત્વચ ઉત્પટઃ ।

તસ્માત્તદાતૃણાત્થૈવિ રસો વૃક્ષાદિવાઽઽહતાત્ ॥ ૨ ॥

માત્સાન્યસ્ય શકરાણિ કીનાટઃ સ્નાવ તત્સ્થિરમ્ ।

અસ્થીન્યન્તરતો દારુણિ મજ્જા મજ્જોપમાકૃતા ॥ ૩ ॥

યદ્વૃક્ષો વૃક્ષો રોહતિ મૂલાન્નવતરઃ પુનઃ ।

મર્ત્યઃ સ્વિન્મૃત્યુના વૃક્ષઃ કસ્માન્મૂલાત્પરોહતિ ॥ ૪ ॥

રેતસ इति मा वीचत जीवतस्तत्पजायते ।

ધાનારુહ इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः ॥ ૫ ॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ।

મર્ત્યઃ સ્વિન્મૃત્યુના વૃક્ષઃ કસ્માન્મૂલાત્પરોહતિ ॥ ૬ ॥

जात एव न जायते को न्वेन जनयेत्पुनः ।

વિજ્ઞાનમાનન્દં ધક્ષ રાતિર્દાતુઃ પરાયણં તિષ્ઠમાનસ્ય વદ્વિદ્ इति ॥ ૭ ॥ ॥ ૨૮ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य नवमं शाकल्यब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

.. ॥ इति श्रीवृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ૯ ॥

શરદ્દાર્યઃ—પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] તે [આહાર્યુ] ને આ શ્લોકેવડે પૂજતા હવાઃ—
 " જેમ વનસ્પતિરૂપ વૃક્ષ [છે] તેમજ (તેના જેવા ધર્મવાળાજ) પુરુષ [છે આ] સત્ય
 [છે, તેથી] તેનાં (પુરુષનાં) લોભો [છે, ને તેને સ્થાને વૃક્ષને] પાનમાં [છે,
 આની ચામડી [ને તેની સૌથી] બહારની નીરસ છાલ [છે] ૧ ચામડીમાથીજ આનું
 લોહી નીકળે છે, [ને તેની] છાલમાંથી રસ (ચુંદ) [નીકળે છે, જેથી વૃક્ષનું અને પુરુષનું
 સર્વ સમાન છે] તેથી છેદન કરેલા વૃક્ષથી રસની પેઠે છેદન કરેલા પુરુષ થી તે (લોહી)
 નીકળે છે ૨ આ [પુરુષ]નાં માંસો [અને વૃક્ષના ઘટ્ટ રસના] થરો [છે પુરુષના]
 રનાયુ [ને વૃક્ષની] અંતરછાલ તે [બંને] દૃઢ [છે રનાયુની] અંતર હાડકાંઓ [છે, ને
 અંતરછાલની અંતર] કાષ્ઠો [છે બંનેની] મજ્જા (હાડકામાં ને કાષ્ઠમાં રહેલા તેલજેવો
 પદાર્થ) મજ્જાની ઉપમાવાળી કરી [છે, તેમા બીજો વિશેષ નથી] ૩ જે વૃક્ષ છેદન કર્યું
 [હોય તે] પુન [પણ] મૂલથી નવતર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે મનુષ્ય મૃત્યુવડે મુઝો [છેતો]
 કયા કારણથી પુન ઉત્પન્ન થાય છે? " [એમ હું આપને પૂછું છું] ૪ [“હે આહાર્યુ!]
 વીર્યથી [પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે] એમ ન કહો [કેમકે] તે (વીર્ય) જ્યવતા [પુરુષ] થી ઉત્પન્ન
 થાય છે, [મૃત્યુ પામેલાથી ઉત્પન્ન થતું નથી] વૃક્ષ મરીને [મૂલથી ઉપજનારું તથા]
 બીજથી ઉપજનારું [છે આવો] સાક્ષાત્ સભવ પ્રસિદ્ધ [છે] ૫ જે મૂલસહિન [વા
 બીજસહિત] વૃક્ષને ઊખાડી નાંખે [તો] પુન ઉત્પન્ન ન થાય, [પણ તે રહે ત્યાંસુધી તે
 પુન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અહિં] મનુષ્ય મૃત્યુવડે મુઝો [છેતો] પુન કયા કારણથી ઉત્પન્ન
 થાય છે? " [એમ તમને સર્વને હું પૂછું છું] ૬ [પુરુષ] જન્મેલોજ [છે, એટલે તેના
 મૂલનો વિચાર કરવાની અગત્ય નથી એમ કહો તો તે યોગ્ય] નથી, [મુઝેયો પુન પણ]
 જન્મે છે [એમ જો ન માનીએ તો કરેલા કર્મનો નાશ ન નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિરૂપ
 દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તમને પૂછું છું કે] આ [મુઝેલા પુરુષ] ને પછી પુન કોણ
 ઉપજાવે છે? " [જેથી મુઝેલો પુરુષ પુન ઉત્પન્ન થાય છે તે જગતના મૂલને આહાર્યુ જાણી
 શક્યા નહિ તેથી અશ્વેત્તાઓમાં ઉત્તમ હોવાથી, શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે આહાર્યુનો પરાજય કર્યો,
 અને ગાયો લીધી એવી રીતે આખ્યાયિકા સમાપ્ત કરીને જગતનું મૂલ વિધિમુખે કથન
 કરનારા શબ્દોવડે શ્રુતિભગવતી પોતે મુમુક્ષુઓપ્રતિ ઉપદેશ કરે છે—કૃત્ય] ચિન્માત્રરૂપ
 [તથા] આનંદરૂપ (દુઃખના સંબંધથી રહિત અવિક્રિયમાણ મુખરૂપ) બ્રહ્મ (ત્રિવિધપર-
 મજ્જેરહિત) ધનના દાતાની (કર્મ કરનાર યજમાનની) પરમ ગતિ [ને જગતનું ઉપાદાનકારણ
 છે, તથા સર્વ વાસનાઓનો નિઃશેષ ત્યાગ કરીને ગોહૃત્તીત બ્રહ્મમાં] સ્થિત થયેલાની [તથા]
 તે [બ્રહ્મ] ને જાણનારાની [પણ પરમ ગતિ છે] ઇતિ ૭ ૨૮ એ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના
 શાકલ્યાનામના નવમા આહાર્યુની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૩ ૯

ઇતિ શ્રીબૃહદ્દાર્ણ્યકોપનિષદ્ના ત્રીજા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૩

॥ ૪ ચોથો અધ્યાય ॥

એવી રીતે ત્રીજા અધ્યાયવડે જલ્પ-વાયથી બહાનો નિર્ણય કર્યો, હવે વાદ-વાયવડે તેનોજ નિર્ણય કરવા માટે
 ચોથા અધ્યાયનો આરંભ થાય છે તેમા ત્રીજા અધ્યાયના અનુભવ જે કૃતરચિન્માત્રરૂપ તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ
 કહ્યું તેનોજ વાગાદિના અધિજ્ઞના અગ્નિ આદિ દેવોમા બહદ્દશિકારા નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમનાં પાંચાર્થ
 તથા કૃત્ય એ નામના બે આહાર્યુ પ્રવર્તે છે વિવાદકણના ઉપાયરૂપ આચારાદિની શિક્ષામાટે આખ્યાયિકા છે:—

ૐ । जनको ह वैदेह आसांचकेऽय ह याज्ञवल्क्य आवत्राज । त९ होवाच याज्ञवल्क्य
किमर्थचारीः पशुनिच्छन्नष्वन्तानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—ૐ વિદેહના રાજા પ્રસિદ્ધ જનક [રાજસભામાં આસનપર] બેસતા હતા ત્યારે
પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય [અનુગ્રહાદિને માટે] આવતા હતા [તેમનું યથાવિધ પૂજન કરી પછી]
પ્રસિદ્ધ [જનકરાજ] તેમના પ્રતિ કહેતા હતાઃ—“ યાજ્ઞવલ્ક્ય ! શામાટે પધાર્યા છે ? [યું
પુત્ર : પશુ] પશુઓને (ગાયોને) ઈચ્છા [છેના પધાર્યા છે ? વા] સૂક્ષ્મ પરો [ના
[નિર્ણયના] પ્રશ્નોને [મારાથી સાંભળી મને તે પછીનું કહેવા માટે પધાર્યા છે ?]” એમ [પૂછે
સતે] પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] ‘ હે સાર્વભૌમ ! [મારા આગમનમાં તે] બેઘ [નિમિત્ત છે]”
એમ બોલ્યા. ૧

રાજાને જે અઘાત અર્થ હોય તેનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુનિ પૂછે છે, તથા રાજા તેનું કિંમત
આપે છે:—

यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिराग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्द्रि-
मानाचार्यवान्द्रूपाक्षया तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यब्रवदतो हि किं स्यादित्यब्रवीतु ते
तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपादा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य
वागेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा मज्ञेत्येनद्रुपासीत् का मज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति
होवाच वाचा वै सम्राड्वन्धुः मज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्निरस इतिहासः
पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्ट* ह्युतमाशितं पायित-
मयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् मज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट्
परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिस्सरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं
विद्वानेतद्रुपास्ते हस्त्यूपमं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः त होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽग्नयत् नाननुशिष्य हरतेति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—“હે [રાજા] તમારા કોઇ [આચાર્ય] જે કશું [હોય] તે [ઉપદેશના
સત્ત્વસત્ત્વની પરીક્ષામાટે અમે] સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ ” એમ [મુનિએ કહે સતે
જનકરાજ કહે છે:—“ શિલિનના પુત્ર જિત્વા મને ‘ પ્રસિદ્ધ વાણી (વાણીના
અભિમાની દેવ અગ્નિ) બ્રહ્મ [છે]’ એમ કહેના હતા ” [મુનિ કહે છે:—
” માતાવાળા, (જેને બાલ્યાવસ્થામાં માતાથી શિક્ષણ મળ્યું છે એવા,) પિતાવાળા, (પછી
જેને પિતાથી શિક્ષણ મળ્યું છે એવા) [ને] આચાર્યવાળા (ઉપનયનથી માંડીને સમા-
વર્તનપર્યંત જેને આચાર્યથી શિક્ષણ મળ્યું છે એવા) [-આસ્તપણના ઉત્તરૂપ એવી ત્રણ
શુદ્ધિવાળા-કોઇ આચાર્ય] જેમ [પોતાના શિષ્યને] કહે તેમ શિલિનના પુત્ર [તમને]
‘ પ્રસિદ્ધ વાણી (અગ્નિ) બ્રહ્મ [છે]’ એમ તે (વચન) કહેતા હતાઃ કેમકે મૂંઝાતું [આ
લોકનું વા પરલોકનું] કશું [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ હે રાજા !] પુત્ર :
તમને તેનું (અભિરૂપ બ્રહ્મનું) શરીર [તથા ત્રણ કાલમાં તેનો] આશ્રય [તેમણે
કહ્યો [છે ?]” એમ [પૂછે સતે “ તેમણે] મને [તે] કહ્યો નથી ” એમ [જનકે

ઉત્તર આપું. “એ એમ છે તે [હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકપાદવાળું [છે, તે ત્રણ પાદથી સહિત હોવાથી ઉપાસ્ય નથી ”] એમ [મુનિએ કહ્યું. તેથી રાજા વિસ્મય સહિત પૂછે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [વિદ્વાન્ એવા] તે [આપ] અવશ્ય અમને કહો. ” [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:—] “ વાણી (વાગિદ્રિયજ) [અગ્નિરૂપ બ્રહ્મત્] શરીર [છે, ને] અંતર્યામી [ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયકાલમાં] આશ્રય [છે.] આ [અગ્નિ-રૂપ બ્રહ્મ]ને પ્રજ્ઞા આ [નામવડે] ઉપાસે ” [રાજા કહે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [વાણીની] પ્રજ્ઞતા કઈ ? ” (પ્રજ્ઞા અગ્નિરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ?) [તેના ઉત્તરમાં] “ હે સમ્રાટ ! વાણીજ (અગ્નિરૂપ બ્રહ્મજ) [પ્રજ્ઞા છે, તેનાથી ભિન્ન નથી] ” એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હતા “ હે સાર્વભૌમ ! [આ અમારો બંધુ છે એમ કોઇએ કહે સતે] વાણીવડેજ (વાણીના અભિમાની દેવ અગ્નિ-વડેજ) બધું જણાય છે. હે સાર્વભૌમ ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વાંગિરસ, (અથર્વાએ અને અંગિરાએ જોએલા મંત્રો,) કતિહાસ, (ઉર્વશી તથા પુરુરવાદિના નિરૂપણવાળો બ્રાહ્મણભાગ,) પુરાણ, (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આદિનું નિરૂપણ કરનારો બ્રાહ્મણભાગ,) વિદ્યા, (નૃત્યાદિ કલાઓનું નિરૂપણ કરનારો બ્રાહ્મણભાગ,) ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, સંક્ષિપ્ત વિવરણો, વિવરણો, ઇષ્ટ (યાગરૂપ નિમિત્તવાળો ધર્મસમૂહ,) હુત, (હોમરૂપ નિમિત્તવાળો ધર્મસમૂહ,) આશિત, (અત્તદાનરૂપ નિમિત્તવાળો ધર્મ-સમૂહ) પાપિત (પીવાયોગ્ય વસ્તુના દાનરૂપ નિમિત્તવાળો ધર્મસમૂહ,) આ જન્મ, તથા [પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય] અન્ય જન્મ અને સર્વે ભૂતો વાણીવડે (વાણીના દેવવડે) જણાય છે [તેથી] હે સર્વભૌમ ! વાણીજ (વાણીના દેવજ) પરમ બ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે.] જે એમ જાણનાર આ [વાણીના દેવરૂપ બ્રહ્મ]ને ઉપાસે છે આને વાણી (વાણીની દેવતા) ત્યજતી નથી, આને સર્વે ભૂતો ભેટા અર્પણ કરે છે, [તે અહિંજ] દેવ (દેવભાવના આલિંગનવાળો) ધમ્મને [પુનઃ શરીરના મતનપછી] દેવાને પામે છે ” [“ વિદ્યાના નિષ્કય-ભાટે] હાથીજેવો વૃષભ [જેમાં છે] એવી સહસ્ર [ગાયો હું આપને] આપું છું ” એમ પ્રસિદ્ધ વેદક જનક કહેતા હતા [એમ કહે સને] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:— “ શિષ્યને કૃતાર્થી નહિ કરીને [તેની પાસેથી ધન ન ગ્રહણ કરવું એમ મારા પિતા માનતા હતા, [અને મારો પણ એજ મત છે] ” ૨

યદેવ તે કથિદ્વન્ત્રીત્ત્વજ્ઞાનમત્યગ્રવીન્મ સદક્ષઃ શૌલ્વાયનઃ પ્રાણો વૈ વ્રહેતિ યથા માતૃમાન્પિતૃમાનાર્ચવાન્સૂષાન્તથા તત્ત્વજ્ઞૈત્વાયનોઽગ્રવીત્પ્રાણો વૈ વ્રહેત્યપ્રાણતો હિ કિં સ્પાદિત્યગ્રવીત્તુ તે તસ્યાઽઽયતનં પ્રતિષ્ઠાં ન મેઽગ્રવીદિત્યેકપાદા એત્સમ્રાદિતિ સ વૈ નો વ્રહ્મિં યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રાણ એવાઽઽયતનપ્રાકાશઃ પ્રતિષ્ઠા મિયમિત્યેનદુવાસીત કા મિયતા યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રાણ એવ સમ્રાદિતિ હોવાવ પ્રાણસ્ય વૈ સમ્રાદ્ કામાયાયાજ્યં યાજપત્ય-પ્રતિવૃદ્ધસ્ય પ્રતિવૃદ્ધાત્યપિ તત્ર વચાશક્ત્યં મચતિ યાં દિશમેતિ પ્રાણસ્યૈવ સમ્રાદ્ કામાય પ્રાણો વૈ સમ્રાદ્ પરમં વ્રહ્મ નૈનં પ્રાણો જહાતિ સર્વાણ્યેનં મૃતાન્યપિસરન્તિ દેવો મૃત્વા દેવાનપ્યેતિ ય એવં વિદ્વાનેતદુપાસ્તે હસ્તૃષમઃ સહસ્રં દદામીતિ હોવાવ જનકો વૈદેહઃ સ હોવાવ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પિતા મેઽપ્યત નાનનુશ્લિષ્ય હરેતેતિ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્ય!—“ [હે રાજન!] તમારા કોઈ [આચાર્ય] જે કોઈ કહ્યું [હોય] તે [ઉપદેશના સત્યસત્તાની પરીક્ષામાટે એમ] સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ ” એમ [મુનિએ કહે સતે રાજા કહે છે:—] “ શુદ્ધના પુત્ર ઉદેક મને ' પ્રસિદ્ધ પ્રાણ (વાયુદેવ) બ્રહ્મ [છે]' એમ કહેતા હતા. ” [મુનિ કહે છે:—] “ માતાવાળા પિતાવાળા [ને] આચાર્યવાળા [કોઈ આચાર્ય] જેમ [પોતાના શિષ્યને] કહે તેમ શુદ્ધના પુત્ર [તમને] ' પ્રસિદ્ધ પ્રાણ (વાયુદેવ) બ્રહ્મ [છે]' એમ તે કહેતા હતા, કેમકે પ્રાણરહિતથી કંઈ [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ હે રાજન!] પુનઃ તમને તેનું (વાયુદેવનું) શરીર [તથા ત્રણે દાક્ષમાં] આશ્રય [તેમણે] ક્યાં [છે ?] ” એમ [પૂછે સતે “ તેમણે] મને ક્યાં નથી ” એમ [રાજાએ ઉત્તર આપ્યું. “ જો એમ છે તો] હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકપાદવાણુજ [છે] ” એમ [મુનિએ કહ્યું, તેથી રાજા વિસ્મયસહિત પૂછે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! તે (આપ) અવશ્ય એમને કહો. ” [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:—] “ પ્રાણ (વાયુસહિત ધાણુદ્રિયજ) [વાયુરૂપ બ્રહ્મનું] શરીર [છે, ને] અંતર્યામી આશ્રય [છે.] આ- [વાયુરૂપ બ્રહ્મ] ને પ્રિય આ [નામવડે] ઉપાસે ” [રાજા કહે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! [પ્રાણની] પ્રિયતા કઈ ? ” [તેના ઉત્તરમાં] “ હે સાર્વભૌમ ! પ્રાણ (વાયુદેવ) [પ્રિય છે, તેનાથી ભિન્ન પ્રિય નથી] ” એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્કય] કહેતા હતા “ હે સાર્વભૌમ ! પ્રાણનાજ રક્ષણમાટે [પતિતાદિ] નહિ યજન કરાવવા યોગ્યને [પુરુષ] યજન કરાવે છે, [તથા શ્લેષ્ઠાદિ] નહિ પ્રતિબદ્ધ કરવાયોગ્યને પ્રતિબદ્ધ કરે છે [વળી હે સાર્વભૌમ ! પ્રાણનાજ રક્ષણમાટે [ચોરાદિથી ભરેલી] જે દિશાભણી જાય છે તે- [દિશા] માં વધની આરાંકા થાય છે [તે] પણ જાય છે તેથી હે સાર્વભૌમ ! પ્રાણ (વાયુદેવ) પરમ બ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે] જે એમ જાણનાર આ [વાયુરૂપ બ્રહ્મ] ને ઉપાસે છે આને પ્રાણ (વાયુદેવ) ત્યજતો નથી આને સર્વે પ્રાણીઓ ઉપહાર સમર્પણ કરે છે, [તે અહિંજ] દેવ (દેવભાવના આવિર્ભાવવાળો) થઈને [શરીરના પતનપછી] દેવાને પામે છે. ” [તે સાંભળી] “ હાથી જેવો વૃષભ [જેમાં છે એવી] સહસ્ર [ગાયો હું આપને] આપું છું ” એમ પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનક કહેતા હતા [એમ કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્કય બોલ્યા:—“ શિષ્યને કૃતાર્થ નહિ કરીને [તેની પાસેથી ધન] ન મહણ કરવું એમ મારા પિતા માનતા હતા, [અને મારે પણ એજ અભિપ્રાય છે] ” ૩

યદેવ તે કથિદગ્રવીત્તચ્છૃણવામેત્યગ્રવીન્મે વર્કુર્વાર્ણશ્ચક્ષુર્વે વ્રહેતિ યથા માતૃમાનિર-
માનાચાર્યવાન્ત્રૂયાત્તથા તદ્રાણોઽગ્રવીચક્ષુર્વે વ્રહેત્યપદ્યતો હિ કિં સ્પાદિત્યગ્રવીત્તુ તે
તસ્યાઽડ્યતનં પ્રતિષ્ઠાં ન મેઽગ્રવીદિત્મેકપાદા એત્તસમ્રાઢિતિ સ ચૈ નો વ્રૂહિ યાજ્ઞવલ્કય
ચક્ષુરેવાઽડ્યતનમાકાશઃ પ્રતિષ્ઠા સત્યમિત્યેનદુપાસીત કા સત્યતા યાજ્ઞવલ્કય ચક્ષુરેવ
સમ્રાઢિતિ હોવાચ ચક્ષુપા ચૈ સમ્રાદ્ પદ્યન્તમાહુરદ્રાક્ષીરિતિ સ આદ્રાક્ષમિતિ તત્સત્યં
ભવતિ ચક્ષુર્વે સમ્રાદ્ પરમં વ્રહ્મ નૈનં ચક્ષુર્જહાતિ સર્વાણ્યેનં શ્રૂતાન્યભિષ્વરન્તિ દેવો શ્રૂત્વા
દેવાનપ્યેતિ ય एवं વિદ્વાનેતદુપાસ્તે હસ્ત્યુપમઃ સહસ્રં દદામીતિ હોવાચ જનકો વૈદેહઃ
સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કયઃ પિતા મેઽમન્યત નાનનુશિષ્ય હરેતેતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—“હે રાજન!] તમારા કોઈ [આચાર્ય] ને કાંઈ કહ્યું [હોય] તે [ઉપદેશના સત્યાસત્યની પરીક્ષામાટે અગે] સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ ” એમ [મુનિએ કહે સતે રાજા કહે છે:—] વૃષ્ણના પુત્ર બર્કુ મને ‘ પ્રસિદ્ધ ચક્ષુ (ચક્ષુના અભિમાની દેવ આદિત્ય બ્રહ્મ [છે] ’ એમ કહેતા હતા. ” [મુનિ કહે છે:—] “ માતાવાળા, પિતાવાળા [તથા] આચાર્યવાળા [કોઈ આચાર્ય] જેમ [પોતાના શિષ્યને] કહે તેમ વૃષ્ણના પુત્ર [તમને] ‘ પ્રસિદ્ધ ચક્ષુ (આદિત્ય) બ્રહ્મ [છે] ’ એમ તે કહેતા હતા; કેમકે આંધળાથી કંઈ [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ હે રાજન!] પુત્ર: તમને તેનું (આદિત્ય-રૂપ બ્રહ્મનું) શરીર [તથા] આશ્રય [તેમણે] કહ્યાં [છે ?] ” એમ [પૂછે “ સતે તેમણે] મને [તે] કહ્યાં નથી ” એમ [રાજાએ ઉત્તર આપ્યું “ જો એમ છે તો] હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકપાદવાળુંજ [છે] ” એમ [મુનિએ કહ્યું, તેથી રાજા પૂછે છે:—] હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તે [આપ] અવરય અમને કહો. ” [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:—] “ ચક્ષુજ (ચક્ષુરિદિયજ) [આદિત્યરૂપ બ્રહ્મનું] શરીર [છે, ને] અંતર્યામી આશ્રય [છે.] આ [આદિત્યરૂપ બ્રહ્મ] ને સત્ય આ [નામવડે] ઉપાસે. ” [રાજા કહે છે:—] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [નેત્રનું] સત્યપણું કયું ? [તેના ઉત્તરમાં] “ હે સાર્વભૌમ ! નેત્રજ (આદિત્યરૂપ બ્રહ્મજ) [સત્ય છે] ” એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હતા. “ હે સાર્વભૌમ ! નેત્રવડે જોનાર પુરુષ] ને [જે લોકો ‘ તમે હાથીને જોયા ? એમ કહે છે] તે [જો તેઓના પ્રતિ ‘ મેં ’ જોયા ’ એમ કહે [તો] તે સત્ય હોય છે [તેથી] હે સાર્વભૌમ ! ચક્ષુજ (આદિત્યજ) પરમ બ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે.] જે એમ જાણનાર આ [આદિત્ય] ને ઉપાસે છે આને ચક્ષુ (ચક્ષુની અભિમાની દેવતા) ત્યજતું નથી, આને સર્વ ભૂતો ઉપહારની સાથે જોડે છે, [તે અહિંજ] દેવ (દેવતા આલિંગનવાળો) થયને [પુત્ર: શરીરના પતનપછી] દેવોને પામે છે. ” [તે સાંભળી “ હાથીજેવો વૃષમ [જેમાં છે એવી] સહસ્ર [ગાયો હું આપને અર્પણ કરું છું ” એમ પ્રસિદ્ધ વૈદહ જનક કહેતા હતા. [રાજાએ એમ કહ્યા પછી પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:— “ શિષ્યને કૃતાર્થ ક્યાં વિના [તેની પાસેથી ધન] લેવું નહિ એમ મારા પિતા માનતા હતા, [અને મારું પણ એમ માનવું છે.] ” ૪

યદેવ તે કશ્વિદશ્વવીત્ત્વજ્ઞવામેત્યજ્ઞવીન્મે ગર્દભીવિપાતો મારદ્વાજ: શ્રોત્રં વૈ વ્રણેતિ યથા માર્દમાન્પિદ્માનાચાર્યવાન્મૃયાતયથા તદ્મારદ્વાજોઽશ્વવીત્ત્વોત્રં વૈ વ્રણેત્યગૃણ્ણતો હિ કિં સ્વાદિત્યશ્વવીત્તુ તે તસ્યાઽઽયતનં પ્રતિષ્ઠાં ન મેઽશ્વવીદિત્યેકપાદા એતસ્તસમ્રાઢિતિ સ વૈ નો ધ્રુહિ યાજ્ઞવલ્ક્ય શ્રોત્રમેવાયતનમાકાશ્વ: પ્રતિષ્ઠાઽનન્ત ઇત્યેનદુપાસીત કાઽનન્તતા યાજ્ઞવલ્ક્ય દિશ એવ સમ્રાઢિતિ હોવાચ તસ્માદૈ સમ્રાઢપિ યાં કાં ચ દિશં ગચ્છતિ નૈવાસ્યા અન્તં ગચ્છત્યનન્તા હિ વિશો દિશો વૈ સમ્રાટ્ શ્રોત્રં શ્રોત્રં વૈ સમ્રાટ્ પરમં વ્રણં નૈનં શ્રોત્રં જહાતિ સર્વાપ્યેનં મૃતાન્યમિષ્ણન્તિ દેવો મૃત્વા દેવાનપ્યૈતિ ય એવં વિદ્વાનેતદુપાસ્તે હસ્તૃપથં સહસ્રં દદામીતિ હોવાચ જનકો વૈદેહ: સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્ય: પિતા મેઽમન્યત નાનન્નુ-શિષ્ય હરેતેતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—“હે રાજન!] તમારા કોઈ [આચાર્ય તમને] ને કાંઈ કહ્યું [હોય] તે

[ઉપદેશના સત્યાસત્યની પરીક્ષામાટે અગે] સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ" એમ [મુનિએ કહે સતે રાજા કહે છે.-] " ભરદ્વાજગોત્રવાળા ગર્દભીવિષીત મને ' પ્રસિદ્ધ ઓત્ર (શ્રોત્રની અભિ- માની દેવતા દિશા) બ્રહ્મ [છે] ' એમ કહેતા હવા. " [તે સાંભળી મુનિ કહે છે:-] " માતાવાળા પિતાવાળા [તથા] આચાર્યવાળા [કોઈ આચાર્ય] જેમ [પિતાના શિષ્યને] કહે તેમ ભરદ્વાજગોત્રવાળા [તમને] ' પ્રસિદ્ધ ઓત્ર (દિશા) બ્રહ્મ [છે,] એમ તે કહેતા હવા, કેમકે બહેરાથી કયું [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ હે રાજા ! પુનઃ તમને તેર્થ (દિશારૂપ બ્રહ્મત્વ) શરીર [તથા] આશ્રય [તેમણે] કહ્યાં ?" એમ પૂછ સતે " તેમણે] મને [તે કહ્યાં નથી " એમ [રાજાએ ઉત્તર આપ્યું. [" જો એમ છે તો] હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકપાદવાળું [છે]" એમ [મુનિએ કહ્યું, તેથી રાજા પૂછે છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તે (આપ) અવશ્ય અમને કહો " [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:-] " ઓત્રજ (ઓત્રેન્દ્રિયજ) [દિશારૂપ બ્રહ્મત્વ] શરીર [છે, ન] અંતર્યામી આશ્રય [છે,] આ [દિશારૂપ બ્રહ્મ] ને અનંત આ [નામવડે] ઉપાસે. " [રાજા કહે છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [ઓત્રત્વ] અનંતપણું કયું ? " [તેના ઉત્તરમાં] ' હે સાર્વભૌમ ! દિશાઓજ [અનંત છે]" એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હવા " હે સાર્વભૌમ ! તેથીજ [કોઈ] પણ જે કોઈ દિશા ભણી બધ છે [તે] આ [દિશા] ના અંતને પામતો નથીજ, કેમકે દિશાઓ અનંત [છે] હે સાર્વભૌમ ! [આકાશજ તે તે પ્રદેશના સંબંધવાળું થયું છતું દિશા એવા નામને પામે છે, તેનાથી ભિન્ન દિશા નથી માટે] દિશાઓજ ઓત્ર [છે તેથી હે સાર્વભૌમ ! ઓત્રજ (દિશાજ) પરમ બ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે.] જે એમ બાજુનાર આ [દિશા] ને ઉપાસે છે આને ઓત્ર (દિશા) ત્યજતું નથી, આને સર્વ ભૂતો ઉપહાર અર્પણ કરે છે, [તે અર્હિજ] દેવ થયને દેવોને પામે છે. " [તે સાંભળી] " હાથીએવો વૃષભ [જેમાં છે એવી] સહસ્ર [ગાયો હું આપને] અર્પણ કરું છું " એમ પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનક કહેતા હવા [રાજાએ એમ કહ્યા પછી] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય યોધ્યા:- " શિષ્યને કૃતાર્થે કર્યા વિના [તેની પાસેથી ધન] લેવું નહિ એમ મારા પિતા માનતા હવા, [અને મારું પણ એમજ માનતું છે.]" ૫

યદેવ તે કશ્ચિદમ્ભવીત્ત્વજ્ઞવામેત્યમ્ભવીન્મે સત્યકામો જાવાલો મનો વૈ વ્રહ્મેતિ યથા માતૃપાત્નિતુમાનાચાર્યવાન્બ્રૂયાત્તથા તજ્ઞાવાલોઽમ્ભવીન્મનો વૈ વ્રહ્મેત્યમનસો હિ કિં સ્યાદિત્યમ્ભવીતુ તે તસ્યાઽઽયતનં પ્રતિષ્ઠાં ન મેઽમ્ભવીદિત્યેકપાદ્વા એતત્સમ્રાડિતિ સ વૈ નો વ્રૂહિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મન એવાઽઽયતનમાકાશઃ પ્રતિષ્ઠાઽઽનન્દ ઇત્યેનદુપાસીત કાઽઽનન્દતા યાજ્ઞવલ્ક્ય મન એવ સમ્રાડિતિ હોવાચ મનસા વૈ સમ્રાટ્ સ્ત્રિયમભિહાર્યતે તસ્પાં પ્રતિરૂપઃ પુત્રો જાયતે સ આનન્દો મનો વૈ સમ્રાટ્ પરમં વ્રજા જૈનં મનો જહાતિ સર્વાગ્યેન ભૂતાન્યમિસરન્તિ દેવો ભૂત્વા દેવાનપ્યેતિ ય એવં વિદ્વાનેતદુપાસ્તે હસ્તૃષમન્ સહસ્રં દદામીતિ હોવાચ જનકો વૈદેહઃ સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પિતા મેઽમન્યત નાનનુશિષ્ય હરેતેતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—[હે રાજા !] તમારા કોઈ [આચાર્ય] જે કોઈ કહ્યું [હોય] તે ઉપદેશના સત્યાસત્યની પરીક્ષામાટે અગે] સાંભળવા ઈચ્છીએ છીએ" એમ [મુનિએ કહે સતે રાજા કહે છે.-] " જળાસાના પુત્ર સત્યકામ મને ' પ્રસિદ્ધ મન (મનના અભિમાની) દેવ

ચંદ્ર) બ્રહ્મ [છે] ' એમ કહેતા હતા " [તે સાંભળી મુનિ કહે છે:- " માતાવાળા, પિતાવાળા [તથા] આચાર્યવાળા [કોઈ આચાર્ય] જેમ [પિતાના શિષ્યને] કહે તેમ જબાણના પુત્ર [તમને] ' પ્રસિદ્ધ મન (ચંદ્ર) બ્રહ્મ [છે] ' એમ તે કહેતા હતા, કેમકે મનરહિતથી (મૂર્ખથી) ક્યું [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ, હે રાજન !] પુનઃ તમને તેતું (ચંદ્ર-રૂપ બ્રહ્મતું) શરીર [તથા] આશ્રય [તેમણે] કહ્યું ? " એમ [પૂછ સતે " તેમણે] મને [તે] કહ્યું નથી " એમ [રાજાએ ઉત્તર આપ્યું. જો એમ છે તો] હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકજપાદનાયુંજ [છે.] " એમ [મુનિએ કહ્યું. તેથી રાજા પૂછે છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તે [આપ] અવશ્ય એમને કહો " [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:-] " મનજ (મનરૂપ કરણજ) ચંદ્રરૂપ બ્રહ્મતું શરીર [છે, ને] અંતર્યામી આશ્રય [છે] આ [ચંદ્ર-રૂપ બ્રહ્મ] ને આનંદ આ [નામવડે] ઉપામે " [તે સાંભળી રાજા કહે છે:-] " હે યાજ્ઞ-વલ્ક્ય ! [મનતું] આનંદપણું ક્યું ? " [તેના ઉત્તરમાં] ' હે સાર્વભૌમ ! મનજ (ચંદ્ર-રૂપ બ્રહ્મજ) [આનંદ છે] " એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય] કહેતા હતા. " હે સાર્વભૌમ ! [પુરુષ સ્ત્રીને ઇચ્છતા છતાં] મનવડેજ સ્ત્રીપ્રતિ સર્થ જવાય છે [તેની સાથે સમાગમ કરે છે, ને] તે [સ્ત્રી] માં અનુરૂપ પુત્ર જન્મે છે, ને [પુત્ર આનંદનો હેતુ હોવાથી] આનંદ [છે તેથી] હે સાર્વભૌમ ! મનજ (ચંદ્રરૂપ દેવજ) પરમબ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે.] જે એમ જાણનાર આ [ચંદ્ર] ને ઉપાસે છે આને મન (ચંદ્રરૂપ દેવ) ત્યજતું નથી, આને સર્વ ભૂતા સેષ અર્પણ કરે છે, [તે અહિંજ] દેવ થઈને [મુખ્યા પછી] દેવાને પામે છે. " [તે સાંભળી] " હાથીજેવો વૃષભ [જેમાં છે એવી] સહસ્ર [ગાયો હું આપને] અર્પણ કરું છું " એમ પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનક કહેતા હતા. [રાજાએ એમ કહ્યા પછી] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞ-વલ્ક્ય બોલ્યા:- " શિષ્યને કૃતાર્થ કર્યા વિના [તેની પાસેથી ધન] લેવું નહિ એમ મારા પિતા માનતા હતા, [અને મારું પણ એમજ માનતું છે.] " ૬

યદેવ તે કશ્ચિદ્બ્રહ્મવીત્ત્ત્વજ્ઞવામેત્યત્રવીન્મે વિદમઃ જ્ઞાકલ્પો હૃદયં વૈ વ્રજેતિ યયા માતૃમાખિત્વમાનાચાર્યવાન્ભૂવાતયા તચ્છાકલ્પોઽન્નવીદ્વદ્યં વૈ વ્રજેત્યહદપસ્ય હિ કિં સ્વાદિત્યબ્રહ્મવીતુ તે તસ્વાઽઽપતનં પ્રતિષ્ઠાં ન મેઽન્નવીદિત્યેસ્વાદ્વા ઇત્તસમ્પ્રાહિતિ સ વૈ નો વ્રૂહિ યાજ્ઞવલ્ક્ય હૃદયમેવાઽઽપતનમાકાશઃ પ્રતિષ્ઠા સ્થિતિરિત્યેનદુપાસીત કા સ્થિતતા યાજ્ઞવલ્ક્ય હૃદયમેવ સમ્પ્રાહિતિ હોવાચ હૃદયં વૈ સમ્પ્રાદ્ સર્વેર્ષાં ભૂતાનામાપતનં હૃદયં વૈ સમ્પ્રાદ્ સર્વેર્ષાં ભૂતાનાં પ્રતિષ્ઠા હૃદયે હોવ સમ્પ્રાદ્ સર્વાણિ ભૂતાનિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ હૃદયં વૈ સમ્પ્રાદ્ પરમં વ્રજ્ઞ નૈનં હૃદયં જહાતિ સર્વાળેપેનં ભૂતાન્યભિસરન્તિ દેવો મૃત્વા દેવાનપ્યેતિ ય एवं વિદ્વાનેતદુપાસ્તે હસ્ત્યૃષભં સહસ્રં વદામીતિ હોવાચ જનકો વૈદેહઃ સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પિતા મેઽમન્યત નાનનુશિષ્ય હરેતેતિ ॥ ૭ ॥ इति चतुर्षांધ્યાयस्य प्रथमं पदाचार्यब्राह्मणम् ॥ ૧ ॥

શીખનાર્ય:- " [હે રાજન !] તમારા કોઈ [આચાર્યે તમને] જે કંઈ કહ્યું [હોય] તે [ઉપદેશના સત્યાસત્યની પરીજ્ઞાભાટે અગે] સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ " એમ [મુનિએ કહે સતે રાજા કહે છે:-] " રાક્ષસો પુત્ર વિદમઃ મને ' પ્રસિદ્ધ હૃદય (અહિના દેવ પ્રજા-

પતિ) બ્રહ્મ [છે]' એમ કહેતા હવા. " [તે સાંભળી મુનિ-કહે છે:- " માતાવાળા, પિતાવાળા [તથા] આચાર્યવાળા [કોઈ આચાર્ય] જેમ [પાતાના શિષ્યને] કહે તેમ શકસના પુત્ર [તમને] ' પ્રસિદ્ધ હૃદય (પ્રભપતિ) બ્રહ્મ [છે]' એમ તે કહેતા હવા, કેમકે બુદ્ધિહીનથી કયું [પ્રયોજન સિદ્ધ] થાય ? [કોઈ નહિ. હે રાજન્ !] પુનઃ તમને તેનું (પ્રભપતિરૂપ બ્રહ્મતું) શરીર [તથા] આશ્રય [તેમણે] કદાં ? " એમ [પૂછ સતે " તેમણે] મને [તે] કદાં નથી " એમ [રાજાએ ઉત્તર આપ્યું, " જો એમ છે તો] હે સાર્વભૌમ ! આ [બ્રહ્મ] એકપાદવાળુંજ [છે] " એમ [મુનિએ કહ્યું, તેથી રાજા પૂછ છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! તે (આપ) અમને અવશ્ય કહો. " [એમ કહે સતે મુનિ કહે છે:-] " હૃદયજ (બુદ્ધિજ) [પ્રભપતિરૂપ બ્રહ્મતું] શરીર [છે, ને] અંતર્યામી આશ્રય [છે.] આ [પ્રભપતિરૂપ બ્રહ્મ] ને સ્થિતિ આ [નામવડે] ઉપાસે. " [રાજા કહે છે:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! [હૃદયતું] સ્થિતપણું કયું ? " [તેના ઉત્તરમાં] " હે સાર્વભૌમ ! હૃદયજ (પ્રભપતિજ) [સ્થિતિ છે] " એમ પ્રસિદ્ધ [યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેતા હવા. " હે સાર્વભૌમ ! હૃદયજ (પ્રભપતિજ) સર્વે ભૂતોનું શરીર [છે, તથા] હે સાર્વભૌમ ! હૃદયજ (પ્રભપતિજ) સર્વે ભૂતોની સ્થિતિ [છે,] કેમકે હે સમાદ્ ! હૃદયમાજ (પ્રભપતિનાંજ) સર્વ ભૂતો સ્થિતિ પામેલાં થાય છે [તેથી] હે સાર્વભૌમ ! હૃદય (પ્રભપતિજ) પરમ બ્રહ્મ [છે એમ ચિંતન કરે] જે એમ જાણનાર આ [પ્રભપતિ] ને ઉપાસે છે આને હૃદય (પ્રભપતિ) તજવું નથી, આને સર્વે ભૂતો ભેદ અર્પણ કરે છે, [તે અહિંજ] દેવ (દેવના આવિર્ભાવવાળો) ધ્યન [શરીર પડ્યા પછી] દેવોને પામે છે. " [તે સાંભળી] " હાથીજેવો વૃષભ] [જેમાં છે એવી] સહસ્ર [ગાયો હું આપને] અર્પણ કરું છું " એમ પ્રસિદ્ધ વૈદહ જનક કહેતા હવા. [રાજાએ એમ કહ્યા પછી] પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:- " શિષ્યને કૃતાર્થ કર્યા વિના [તેની પાસેથી ધન] લેવું નહિ એમ મારા પિતા માનતા હવા, [અને મારું પણ એમજ માનવું છે] " ૭ એ પ્રમાણે ચાથા અધ્યાયના પદ્યઆર્યનામના પહેલા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૪. ૧

હવે પૂર્વોક્ત ઉપાસનાઓવડે રોગબળના નાશદાદિદ્વારા જ્ઞાનમાટે દુર્લભાશ્વનો આરંભ થાય છે:-

जनको ह वैदेहः कूर्वाणुपावसर्पनुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यायु मा शधीति स होवाच यथा वै सत्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्त्यं वा नात्रं वा समाददीतैवमेवेतामिहपनिषदिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आदयः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति नाहं तद्गणकवेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु मगवानिति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:- પ્રસિદ્ધ વૈદહ જનક દુર્લભી (એક ભત્રાના આસનપરથી) ભીમીને ઉપદેશના લાભમાટે મુનિની] સમીપ [જઈ તેમના ચરણારવિંદમાં] પડતા [છતાં બોલ્યા:-] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આપને નમસ્કાર હો. [આપ] મને [કૃતાર્થ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનનો] ઉપદેશ કરો. " એમ [કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બોલ્યા:- " હે સાર્વભૌમ ! જેમ સાંખ્ય માર્ગપ્રતિ (સ્થાવર વા જલવર જવાને) ઈચ્છતા [પુરુષ] યથાક્રમે] રથને અથવા પદાશુને અવશ્ય સારી રીતે ઘડણુ કરે, તેમજ [તમે] આ [પ્રિયઈયાદિ કહેલાં ઉપાસનાં]

શુભનામોવડે ચુકતચિત્તનાળા છે. એવી રીતે પૂજ્ય [તથા] ધનાદિ સંપત્તિ છતાં વેદ ભણેલા [ને] ઉક્તોપનિષત્ક (આચાર્યે જેમને ઉપાસ્યનાં શુભ નામો કહ્યાં છે એવા) [છે, 'પણ પરમાત્માના જ્ઞાનવિના અકૃતાર્થ છે.] આ [શરીર]થી સારી રીતે મોકળા થયા [છતાં આ ઉપાસનાઓથી ચુકત થઇ તમે] ક્યાં જશો ? (કંઈ વસ્તુને પામશો ?) “એમ [પૂછનાંથી રાજા કહે છે- “ હું ભગવન! હું જ્યાં જઈશ (જ્યાં ગયો છતાં કૃતાર્થ - થઈશ) તે [ગત્યવ્ય વસ્તુ] ભણતો નથી, ” એમ [કહે સતે શુનિ કહે છે:- “ જો ભણતા નથી] તે જ્યાં જશો (જ્યાં ગયા છતાં કૃતાર્થ થયો) તે [વસ્તુ] હું તમને અવશ્ય કહીશ ” એમ [કહેવાંથી રાજા કહે છે.- “ ભગવાન (આપ) કહેા ” ઇતિ ૧

હવે વિષ્ણુ તૈજસ ને પ્રાણના અનુવાદનો તુરીયરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામંત્રે પ્રથમ વિશ્વનો અનુવાદ કરે છે:-

ઇન્દ્રો હ વૈ નામૈષ યોડ્યં દક્ષિણેડ્ઞસ્પુરુષસ્તં વા એતમિન્યઃ સન્તમિન્દ્ર ઇત્યાચક્ષતે પરોક્ષેનૈવ પરોક્ષમિયા ઇવ હિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષદ્વિષઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:-જમણા નેત્રમાં જે આ [અધ્યાત્મરૂપ પામેલા] પુરુષ [છે તે] આ [આદિત્યની અંતર રહેલો] પ્રસિદ્ધ ઈધ (જાતમાં સ્થૂલભોગના ભોક્તાપણાવડે સર્વદા પ્રકાશનાર) નામવાળો [છે.] પ્રસિદ્ધ તે આ [પુરુષ] ઈધ (પ્રકાશપણાથી પ્રત્યક્ષ) છતાં [વિદ્વાનો તેને ઇંદ્ર એમ પરીક્ષા નામ]વડેજ કહે છે, કેમકે જેવો પરીક્ષા નામ ગ્રહણ]-વડેજ પ્રીતિવાળા [થાય છે, તે] પ્રત્યક્ષ નામ]નો દ્વેષ કરનારા [છે.] ૨

અર્થતદ્વામેડ્ઞણિ પુરુષરૂપમેગાડ્ઞસ્ય પત્ની વિરાદ્ તયોરેષ સસ્ત્તાવો ય એવોડ્ઞન્તર્હદય આફાશોડ્ઞયૈનયોરેત્તદન્તં ય એવોડ્ઞન્તર્હદયે લોહિતપિન્ડોડ્ઞયૈનયોરેત્તસ્માવર્ણં યદેતદન્તર્હદયે જાલકમિવાયૈનયોરેપા સ્તિઃ સચ્ચરણી યપા હૃદયાદ્ધ્વા નાહયુચરતિ યથા કેશઃ સહસ્રપા મિન્ન એવમસ્યૈતા હિતા નામ નાહચોડ્ઞન્તર્હદયે પ્રતિષ્ઠિતા ભવન્ત્યેતામિર્વા એતદાસ્રવદાસ્રવતિ તસ્માદેષ પ્રવિવિક્તાહારતર ઈધૈવ ભવત્યસ્માચ્છારીરાદાત્મનઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:-હવે (કહેછું) આ પુરુષનું રૂપ ડાળા નેત્રમાં [ગયું હતું] આ [ઇંદ્ર-ભોક્તારૂપ વિશ્વ-]ની આ [ભોગ્યપણાથી] વિરાડ્ઞરૂપ (ઇંદ્રાણીરૂપ) પત્ની [છે. તેમ હોવાથી જે આ મિથુન જાતમાં વિશ્વ કહેવાય છે તેજ સ્વપ્નમાં તૈજસ કહેવાય છે એમ અર્થથી કહ્યું છે આથીજ આ સ્વભાવસ્થાવાળા મિથુનનું સ્થાન કહે છે-સ્વભાવસ્થા પામેલાં] તેમનું (ઇંદ્ર ને ઇંદ્રાણીનું) આ [પરસ્પરના] સમાગમનું સ્થાન [છે-] જે આ હૃદય [કમલ]ની અંતર અવકાશ [છે] હવે આ [બંને]નું આ ભોગ્ય (સ્થિતિનું કારણ) [છે:-] જે આ હૃદય [કમલ]ની અંતર લોહિતપિન્ડ [છે-આધેલા અન્તરો નાડીઓમાં રહેલો સૂક્ષ્મતર રસ છે] હવે આ [બંને]નું આ પ્રાવરણ (ઓઢવાનું વસ્ત્ર) [છે:-] હૃદય [કમલ]ની અંતર જે આ [નાડીઓને લીધે] જાળના જેવી [પ્રતીતિ થાય છે] હવે આ [બંને]નો આ [સ્વપ્નથી જાગૃતમાં] જવાનો માર્ગ [છે-] જે આ હૃદયથી ઉપર [જનારી] નાડી ઉધે જાય છે [શરીરમાં બીજી પણ નાડીઓ છે. તે સર્વેનું પરિમાણ દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે:-] જેમ [એક] વાળ સહજ પ્રકારે ભેદન કરેલા [હોય તો તે અત્યંત સૂક્ષ્મ થાય છે]

તેથી [સૂક્ષ્મ]આ[દિહ]ના [સંબંધવાળી] આ [સ્વમયથી જાતમાં જવા આદિના હેતુભૂત] હિતાનામવાળી નાહીઓ હૃદયની અંતર સ્થિત છે આ[સૂક્ષ્મનાહીઓ]વગેરે આ [પૂર્વ કહેલું સૂક્ષ્મતર અગ્ર] જતું [છતું સ્થિતિને માટે સિંગશરીરની ઉપાધિવાળા તૈજસને] પામે છે તેથી આ [તૈજસ] આ શારીર (સ્થૂલશરીરરૂપ ઉપાધિવાળા) [વિદ્યરૂપ] આત્માથી સૂક્ષ્મતર આહારવાળાજેવોજ થાય છે ૩

તસ્ય માષી દિવમાશ્વઃ પ્રાણા દક્ષિણા દિગ્દક્ષિણે પ્રાણાઃ પ્રતીચી દિવમત્યશ્વઃ પ્રાણા હદીચી દિગ્દશ્વઃ પ્રાણા ઊર્ધ્વા દિગ્દર્શાઃ પ્રાણા અવાચી દિગ્દશ્વઃ પ્રાણાઃ સર્વા દિશઃ સર્વે પ્રાણાઃ સ एष नेति नेत्यात्माऽष्टबो न हि शृण्वतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽग्नौ न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न स्विप्यत्यभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्भयं वैदेसे नमस्तेऽस्त्वमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं कूर्चमात्मणम् ॥ २ ॥

શ્રીઉપનિષદો—તેના (વિશ્વથી તૈજસને ને તૈજસથી પ્રાણને પ્રાપ્ત થયેલા નિદાનના) પૂર્વ દિશા]માં ગયેલા પ્રાણો પૂર્વદિશા [છે,] દક્ષિણમાં [ગયેલા] પ્રાણો દક્ષિણદિશા [છે,] પશ્ચિમ[દિશા]માં ગયેલા પ્રાણો પશ્ચિમદિશા [છે,] ઉત્તર[દિશા]માં ગયેલા પ્રાણો ઉત્તરદિશા [છે,] ઊર્ધ્વ [ગયેલા] પ્રાણો ઊર્ધ્વદિશા [છે,] અધો ગયેલા પ્રાણો અધો દિશા [છે, એવી રીતે] સર્વ [દિશામાં ગયેલા] પ્રાણો સર્વ દિશા [છે એ પ્રમાણે વિદ્યત પાતાના પ્રાણસ્વરૂપને સર્વત્ર વ્યાપક જુઓ છે, પછી તેના પ્રત્યગાત્રમાં ઉપસંહાર કરે છે] તે આ નેતિ નેતિ (કાર્યકરણના નિપેદના અવધિરૂપ) આત્મા અગૃહ્ય [છે] તેથી [કશ્વે વડે] ગ્રહણ કરી શકાતો નથી, ક્ષીણ થવાયોગ્ય નથી તેથી ક્ષીણ થતો નથી, અસંગ [છે] તેથી [કોઇની સાથે] સંબંધ પામતો નથી, [ને] બંધનરહિત [છે તેથી] વ્યથા પામતો નથી, [તથા] વિનાશ પામતો નથી હે જનક ! [તમે] નિશ્ચય અભયને (જન્મમરણાદિના ભયથી રહિત પ્રાણને) પ્રાપ્ત થયા છો " એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહેતા હતા [તે સાંભળી] પ્રસિદ્ધ તે વેદેહ જનક કહેતા હતાઃ—" હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આપ [પણ] અભયને પ્રાપ્ત થાઓ, હે ભગવન ! જે [આપ] અમને અભય [પ્રદા નો ઉપદેશ કરે છે] અવિદ્યાતુ આવરણ દૂર કરી સાક્ષાત્ આત્માર્જુ જ્ઞાન કરાવનારા આપને વિદ્યાના નિઃકૃત્યમાટે હું બીજી શું આપું ? તેથી] આપને નમસ્કાર હો આ વિદેહ દેશે આપના યથેષ્ટ સોગને માટે હો અને] આ હું [આપના દાસભાવવડે સ્થિત] છું " ૪ એ પ્રમાણે ચોથા અધ્યાયના દ્વિતીયાત્મના બીજા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યહીનિકા પૂરી થઈ, ૪, ૨

એવી રીતે જામદાગિ અવરથાઓનું અવર્થમન કરીને કહેલા આત્માને યુગ્તિવડે ચિત્તારથી જણાવ માટે ન્યોતિર્બ્રાહ્મણનો આરંભ થાય છે, અને બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ આદિને માટે આખ્યાયિકા છે—

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदित्व इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामपश्नमेव वव्रे तं हारस्मै ददौ तं सम्राज्येव पूर्वं पपच्छ ॥ १ ॥

શાબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનકપ્રતિ યાજ્ઞવલ્ક્ય [યોગક્ષેત્રમાટે] જતા હવા. [જતાં જતાં] તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય " હું રાજાની સાથે] સંવાદ નહિ કરું " એમ વિચારતા હવા પછી પ્રસિદ્ધ વૈદેહ જનક તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય [પરસ્પર] અગ્નિહોત્રમાં (અગ્નિહોત્રના સંબંધમાં) સંવાદ કરતા હવા. [તેમાં અગ્નિહોત્રના સંબંધનું રાજાનું વિજ્ઞાન 'એક' સંતોષ પામેલા] યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રસિદ્ધ તે [રાજા] ને વર આપતા હવા, પ્રસિદ્ધ તે [જનક] ઇચ્છાપ્રત્યક્ષ [વર] - જ માગતા હવા, [અને] તે [વર] પ્રસિદ્ધ આ [રાજા] ને [યાજ્ઞવલ્ક્ય] આપતા હવા, [તેથી] તે [મૌન બેઠેલા યાજ્ઞવલ્ક્ય] ને પ્રથમ સાર્વભૌમજ પૂછતા હવા. ૧

યાજ્ઞવલ્ક્ય કિંજ્યોતિરયં પુરુષ इति । आदित्यज्योतिः संप्रादिति होवाचाऽऽदित्ये-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याજ્ઞવલ્ક્ય ॥ ૨ ॥

શાબ્દાર્થઃ—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ શરીર (કાર્યકરણસંઘાત) કયા પ્રકાશવાળું [છે ? જે પ્રકાશવરે અનુગ્રહ પામેયું હતું આ શરીર બેસવા આદિનો વ્યવહાર કરે [છે] ” એમ [પૂછ સતે] “ હે સાર્વભૌમ ! સૂર્યરૂપ પ્રકાશવાળું [છે] ” એમ પ્રસિદ્ધ [યુનિ] બોલ્યા “ [શરીર અને કવચાદિથી સિત્ત નેત્રપર અનુગ્રહ કરનાર] આદિત્યરૂપ પ્રકાશવરેજ આ [દેહ] બેસે છે, જાય છે, [જઈને બેતર આદિમાં] કામ કરે છે, [ને પછી] પાછો આવે છે. ” એમ [કહે સતે રાજા કહે છેઃ-] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે.] ” ૨

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योति-
र्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याજ્ઞવલ્ક્ય
॥ ૩ ॥

શાબ્દાર્થઃ—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આદિત્ય અસ્ત થયે [સને] પ્રસિદ્ધ આ પિંક કયા પ્રકાશવાળો [છે ?] ” એમ [પૂછ સતે યુનિ કહે છેઃ-] “ ચંદ્રમાજ આનો પ્રકાશ થાય છે. ” ઇતિ “ ચંદ્રમારૂપ પ્રકાશવરેજ આ બેસે છે, જાય છે, [જઈને] કર્મ કરે છે, [ને] પાછો આવે છે. ” એમ [કહે સતે રાજા કહે છેઃ-] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે.] ” ૩

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याજ્ઞવલ્ક્ય
॥ ૪ ॥

શાબ્દાર્થઃ—“ આદિત્ય આયમે [સતે તથા] ચંદ્રમા આયમે [સતે] હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! પ્રસિદ્ધ આ પુરુષ કયા પ્રકાશવાળો [છે ?] ” એમ [પૂછ સતે યુનિ કહે છેઃ-] “ અગ્નિજ આનો પ્રકાશ થાય છે. ” ઇતિ “ અગ્નિરૂપ પ્રકાશવરેજ આ બેસે છે, જાય છે, કર્મ કરે છે. [ને] પાછો આવે છે. ” એમ [કહે સતે રાજા કહે છેઃ-] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે] ” ૪

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष
इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचेवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति

તસ્માદ્વે સન્નાહપિ યત સ્વઃ પાણિર્ન વિનિર્જ્ઞાયતેઽથ યત વાગુચરત્યુપૈવ તત ન્યેતીત્યેમે
વૈતથાશ્વલ્ક્ય ॥ ૫ ॥

શંખદાર્થઃ—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આદિત્ય આથગે [સતે,] ચંદ્રમા આથગે [સતે ને]
અગ્નિ શાંત થયે [સતે] પ્રસિદ્ધ આ પુરુષ કયા પ્રકાશવાળો [છે ?] ” એમ [પૂછે સતે
મુનિ કહે છે.] “ શંખદર્શ આનો પ્રકાશ થાય છે ” ઇતિ [શંખદર્શ વિષયવડે શ્રોત્રદિય
પ્રદીપ્ત થાય છે, શ્રોત્રધૃદિય પ્રદીપ્ત થવાથી મનમાં વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિવેકયુક્ત મનવડે
પુરુષની તે શંખ આપતો હોય તે ભણી જવાની તથા ણીજી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી]
શંખદર્શ પ્રકાશવડેજ આ બેસે છે, જાય છે, કર્મ કરે છે, [ને] પાછો આવે છે, [જેથી] એમ
[છે] તેથીજ હે સાર્વભૌમ ! જ્યારે (ચોમાસાની મેઘલી રાતે) પોતાનો હાથ પણ વિસ્પષ્ટ
જણાતો નથી ત્યારે [બાહ્ય પ્રકાશના અભાવવડે સર્વ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ પ્રાપ્ત થયે બૂને
પડેતો મનુષ્ય] જ્યાં [માણસનો, કૂતરાનો વા ગધેડાનો] શંખ થાય છે ત્યાં સમીપ જાય
છે, [ને ગામ વા માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે.] એમ કહે સતે રાત્ર કહે છે.] “ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !
આ એમજ [છે.] ” ૫

અસ્તમિત આદિત્યે યાજ્ઞવલ્ક્ય ચન્દ્રમસ્યસ્તમિતે શાન્તેઽગ્રૌ શાન્તાપાં વાચિ
ર્જિજ્યોતિરેવાયં પુરુષ इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्मवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते परययते कर्म
ક્રુતે વિપલ્યેતીતિ ॥ ૬ ॥

શંખદાર્થઃ—“ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! સૂર્ય આથગે [સતે,] ચંદ્ર આથગે [સતે,] અગ્નિ શાંત
થયે [સતે, ને] વાણી શાંત થયે [સતે અર્થાત્ સ્વપ્નાવસ્થામાં] પ્રસિદ્ધ આ પુરુષ કયા
પ્રકાશવાળો [છે ?] ” એમ [પૂછે સતે મુનિ કહે છે.] “ આત્માજ આનો પ્રકાશ થાય
છે ” ઇતિ “ આત્મદર્શ પ્રકાશવડેજ આ [તે સમયમાં] બેસે છે, જાય છે, કર્મ કરે છે, [ને]
પાછો આવે છે ” ઇતિ. ૬

કતમ આત્મેતિ યોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હ્યન્તર્જ્યોનિઃ પુરુષઃ સ સમાનઃ સન્નુપૌ
લોકાવનુસંચરતિ ધ્યાયતીવ લેલાયતી સ દિ સ્વપ્નો ભૂત્વેમં લોકમતિક્રામતિ મૃત્યો
રુતાણિ ॥ ૭ ॥

શંખદાર્થઃ—“ [યુદ્ધિ આદિ ઘણા પદાર્થોમાં] કયા આત્મા ? ” એમ [પૂછે સતે
મુનિ કહે છે.] “ જે આ વિજ્ઞાનમય (યુદ્ધિરૂપ ઉપાધિમાં યુદ્ધિજેવો પ્રતીત થનારો)
[પાંચ કર્મેદ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો ને પાંચ પ્રાણરૂપ] પ્રાણોની સમીપમાં સ્થિત યુદ્ધિની
અંતર [વર્તમાન] ચિન્માત્ર પુરુષ [છે તે આત્મા છે] તે [આત્મા સમીપ ભૂ. થી] સમાન
(યુદ્ધિના જેવો) [પ્રતીત] થઈ [આલોક ને પરલોકરૂપ] ઉભય લોકપ્રતિ અનુકરે [પ્રાપ્ત,
દેહને ત્યજતો છતો તથા અન્ય દેહને ગ્રહણ કરતો છતો] સચરે છે. [ઉપાધિથી આત્મામાં
એવી પ્રતીતિ થાય છે, વસ્તુતાએ તે સંચરતો નથી આ પ્રત્યક્ષ છે એમ જણાવે છે.]
ધ્યાનવ્યાપારવાળી યુદ્ધિમાં સ્થિત હોય તેને પ્રકાશતો છતો આત્મા પણ [ધ્યાન કરતો
હોય એવો [જણાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે ધ્યાન કરતો નથી, તથા યુદ્ધિ આદિ કરકા
ચલાયમાન થયાં હોય તો તેમના પ્રકાશકપણાવડે આત્મા પણ] ચલાયમાન થતો હોય એવો

[જણાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે ચલાયમાન થતો નથી.] જેથી તે [આત્મા] સ્વપ્નવાળો (સ્વપ્નને આધારે પરિણામ પામેલી બુદ્ધિવૃત્તિના પ્રકાશકપણાવડે તેના આધારવાળો) થઈને આ શરીરનું અભિમાન ત્યજે છે, [તથા અજ્ઞાનરૂપ] મૃત્યુનાં [ક્રિયા ને ફલભૂત] રૂપોનું [અભિમાન પણ ત્યજે છે તેથી સંચરણાદિક આત્માનો સ્વભાવ નથી] ૭

જેમ એક શરીરના સ્વપ્નમાં તથા જાગૃતમાં ગમન કરનાર આત્માનું દેહાદિથી અતિરિક્તપણું છે તેમ આ લોકના તથા પરલોકના ગમનાગમના કથનવડે પણ તે આત્મા દેહાદિથી વિભન્ન છે એમ જણાય છે:—

સ વા અયં પુરુષો જાયમાનઃ શરીરમભિસંપ્રયમાનઃ પાપ્મભિઃ સંસ્રજ્યતે સ
વત્ક્રામન્નિયમાણઃ પાપ્મનો વિજહાતિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે આ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો [છતો એટલે] શરીરમાં આત્મભાવને પામ્યો [છતો] પાપોની (ધર્માધર્મનાં આશ્રય કાર્યરણીની) સાથે ભેડાય છે [પુનઃ] તે [જ શરીરાદિના આધાર કરનારાં કર્મોના કાય થયે સતે] મરવા પડ્યો [છતો એટલે અન્ય શરીરમાં] ઉત્ક્રમણ કરતો [છતો સંયોગ પામેલાં તે કાર્યકરણરૂપ [પાપોનાં [અભિમાનના ત્યાગમાત્રવડે] પરિત્યાગ કરે છે. ૮

તસ્ય વા એતસ્ય પુરુષસ્ય દ્વે એવ સ્યાને ભવત્ત્વં દેવં ચ પરલોકસ્થાનં ચ સન્ધ્યં
તૃતીયસ્વ સ્વપ્નસ્થાનં તસ્મિન્સન્ધ્યે સ્યાને તિષ્ઠન્નેતે જમે સ્યાને પશ્યતીદં ચ પરલોકસ્થાનં
ચ । અયં યથાક્રમોઽયં પરલોકસ્થાને ભવતિ તમાક્રમમાક્રમ્યોભવાન્પાપ્મન આનન્દાદશ્ચ
પશ્યતિ સ યત્ર પ્રસ્વપિત્યસ્ય લોકસ્ય સર્વાવતો માત્રામપાદાય સ્વયં વિહત્ય સ્વયં નિર્માય
સ્વેન માસા સ્વેન જ્યોતિષા પ્રસ્વપિત્યત્રાયં પુરુષઃ સ્વયં જ્યોતિર્મિવતિ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે આ પુરુષનાં બેજ સ્થાન છે આ [વર્તમાન જન્મ એક] ને [બીજું] પરલોકરૂપ (ભાવિજન્મરૂપ) સ્થાન [છે, આ બંનેની] સંધિમાં રહેલું ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન [છે] તે સંધિમાં રહેલા સ્થાનમાં સ્થિત [છતો] આ [જન્મરૂપસ્થાન] ને ભાવિજન્મરૂપ સ્થાન આ બંને સ્થાનને બુદ્ધિ છે હવે આ [પુરુષ] ભાવિજન્મરૂપ સ્થાનમાં [ચિન્તન કર્મ ને પૂર્વપ્રજ્ઞારૂપ] જેવા આધારવાળો થાય છે, [બીજાભૂત] તે આધારનો આશ્રય કરીને બંનેને [એટલે] પાપોને (પાપોનાં ફલ દુષ્ટોને) તથા [પુણ્યના ફલરૂપ] મુખોને [ધર્મથી વા દેવની કૃપાથી ઉત્તરવચમાં સ્વપ્નવિષે] બુદ્ધિ છે તે [આત્મા] જ્યારે ચારી રીતે સ્વપ્નને અનુભવે છે [ત્યારે] આ [દૃષ્ટ તથા સંસર્ગના કારણભૂત અત્માનાદિ નિમાગમહિત] મર્યાદાના (ભૂતભૌતિકમાત્રાવાળા) દેહના [વાસનારૂપ] અવયવને શ્રદ્ધા કરીને, પોતે [જાગૃતના શરીરને] જ્ઞાનરહિત કરીને, પોતે [પોતાના કર્મને અનુસરનારાં પ્રાતિભાસિક સ્વપ્નદેહ] નિર્માણ કરીને, પોતાના (અંતઃકરણની વૃત્તિના) પ્રકાશવડે આત્માના પ્રકાશવડે નિર્માણ થયેલી વસ્તુને વિષય કરતો છતો] શયન કરે છે અહિં (આ સ્વપ્નસ્થાનમાં) આ આત્મા [આદિત્યાદિના અભાવથી, ને ધ્વજિયોના સંકેત થયેલા હોવાથી, તથા મન વિષયાધારે થયેલું હોવાથી] પોતે [જ સર્વના સંસર્ગથી રહિત] પ્રકાશરૂપ થાય છે ૯

સ્વપ્નમાં સર્વ વસ્તુઓ આદિ વાસનાથી નિર્માણ થયેલ છે એમ જણાવે છે:—

ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્તય રથાન્રયયોગાન્વયઃ સ્મરતે ન તત્રાઽઽનન્દા મુદઃ પ્રમુદો પવન્ત્યથાઽઽનન્દાન્મુદઃ પ્રમુદઃ સ્મરતે ન તત્ર વેશાન્તાઃ પુષ્કરિણ્યઃ સ્વવન્ત્યો ભવન્ત્યથ વેશાન્તાન્પુષ્કરિણીઃ સ્વવન્તીઃ સ્મરતે સ હિ કર્તા ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—ત્યાં (સ્વપ્નમાં) રથો નથી, અર્થાદિકો નથી, [તથા] માર્ગો નથી તોપણ [વાસનારૂપ] રથોને, અર્થાદિકોને [તથા] માર્ગોને રચે છે. ત્યાં યુગો નથી, [યુગાદિના સંબંધથી થનારા] હર્ષો [નથી, તથા ઝેવાંજ નિમિત્તોથી થનારા] અતિહર્ષો [નથી] તોપણ [વાસનારૂપ] આનંદોને, હર્ષોને [તથા] અતિહર્ષોને રચે છે. ત્યાં ખાણોચીઆં, તળાવો [કે] નદીઓ નથી તોપણ [વાસનારૂપ] ખાણોચીઆંને, તળાવોને [ને] નદીઓને રચે છે, કેમકે તે (આરોપિત જીવાત્મા) [વાસના આદિના સાક્ષીપણને] કર્તા [છે] ૧૦

તદેતે શ્લોકા ભવન્તિ । સ્વપ્નેન શારીરમભિમહત્યામૃતઃ સુપ્તાનભિચાકર્શતિ । શુકમાદાય પુનરૈતિ સ્થાનં હિરણ્મયઃ પુરુષ એકહસઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં આ મંત્રો છેઃ—[આત્મા] સ્વપ્નરૂપે શરીરને નિશ્ચેષ્ટ કરીને [પ્રાતે અહુતપ્રકાશરૂપ હોવાથી] નહિ સૂતો [જતો] સૂતેલાઓને (અંતઃકરણની વૃત્તિના આશ્રિત સર્વ પદાર્થોને) [આત્મદષ્ટિરૂપે] પ્રકાશે છે; [સ્વપ્નના ભોગનો ક્ષય થયા પછી તે] ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ [ને] એક [જ ભ્રમદાદિપ્રતિ] જનારો પુરુષ શુદ્ધને (ઇંદ્રિયાદિ અવયવોને) અહણ કરીને પુનઃ [કર્મવશાત્ ભગવિત] સ્થાનપ્રતિ આવે છે. ૧૧

પુનઃ પણ સ્વપ્નમાં રહેલા વિશેષો કહે છે.—

પ્રાણેન રક્તનવરં કુલાયં વહિકુલાયાદમૃતથરિત્વા । સ ર્થયતેઽમૃતો યત્ર કામં હિરણ્મયઃ પુરુષ એકહસઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે ચૈતન્યજ્યોતીરૂપ [ને ભ્રમદાદિપ્રતિ] એકલો જનારો પુરુષ સ્વપ્નપ્રસ્થામાં પાંચ વૃત્તિવાળો [પ્રાણરૂપે] અપવિત્રપણાથી] કનિષ્ઠ [એવા આ] શરીરરૂપ રક્ષણ કરતો [જતો પ્રાતે] અસંગ [હોઈને તે] શરીરથી બહાર ભ્રમણ કરીને (યુક્તિના સંયોગથી બહાર ભ્રમણ કર્યાંજરૂર કરીને) એ [વિષયો]માં [ઉદ્ભૂતવૃત્તિરૂપ ઇચ્છાવાળો] થાય છે તે [ઇચ્છાને મરણપર્યંતરહિત [જતો] પામે છે. ૧૨

સ્વપ્નાન્ત ઉચ્ચાવચમીયમાનો રૂપાણિ દેવઃ કુસ્તે વહૂનિ । ઉતેવ સ્ત્રીભિઃ સદ મોદમાનો જહ્નદુતેવાપિ મયાનિ પશ્યત્ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[વળી] સ્વપ્નસ્થાનમાં [દેવાદિભાવરૂપ] હૈંચને તથા [તિર્થગાદિભાવરૂપ] નીચને પ્રાપ્ત થતો [જતો તે આત્મરૂપ] દેવ [વાસનામય] ઘણાં શરીરો રચે છે. સ્ત્રીઓની સાથે ક્રીડા કરતો હોય એવો, અથવા [બંધુ આદિની સાથે] હસતો હોય એવો, બા [સિંહન્યાદિરૂપ] ભયોને ભેતો હોય એવો [થાય છે.] ૧૩

આરામમસ્ય પશ્યન્તિ ન તં પશ્યતિ કશ્ચનેતિ । તં નાઽઽયતં વોપયેદિત્યાહુઃ । દુર્મિપજ્યં હાસ્મૈ ભવતિ યમેષ ન પ્રતિપચતે । અથો સ્વચાહુર્જાગરિતદેશ એવાસ્યૈવ ઈતિ

યાનિ શ્વેદ જાગ્રતપદ્યતિ તાનિ સુષ્પ્તિત્વમ્ પુરુષઃ સ્વયં જ્યોતિર્ભવતિ સોઽહં ભગવતે સદૃશં દદામ્યત ઋર્ધ્વં વિમોક્ષાય બ્રૂહીતિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—[મનુષ્ય] આ [આત્મા] ના આરામને (સ્વપ્નમાં) વાસનાવડે રચાયેલાં સ્ત્રી આદિક ક્રીડાનાં સાધનોને) જુએ છે, [પણ] તે [આત્મા] ને કોઈ પણ જોતા નથી. ઇતિ તે [સૂતેલા પુરુષ] ને સહસ્રા ન જગાડે એમ [વેદો] કહે છે [સહસ્રા જગાડવાથી કદાચિત] જે [ઈન્દ્રિયદેશ છે તે] ને આ [આત્મા] પામતો નથી, [વા વિપરીતપણે પામે છે તેથી અંધપણાદિની પ્રાપ્તિમાં] આ [શરીર] ને રાષ્ટ્ર દુર્લભપદ્ય (કષ્ટપદ્ય વા અસાધ્યરોગ) થાય છે. [આથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વપ્નમાં આત્મા સ્થૂલશરીરના સંબંધથી રહિત થાય છે.] વળી [બીજાઓ] કહે છે [કે -] ' આ જગત્સ્થાનજ આ [સ્વપ્ન] ને [વિષય છે, પણ સ્વપ્ન ભિન્ન નથી,] કેમકે જાગ્રતમાં જે [પદાર્થો] ને જુએ છે તેમજ સૂતેલા [પણ જુએ છે. એવી રીતે સ્વભાવસ્થાના અભાવથી આત્માનું સ્વયંજ્યોતિપણું સંભવતું નથી '] આ [તેમનું કહેવું સંભવરહિત છે, કેમકે સ્વપ્ન જાગ્રતથી ભિન્ન છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયેલું છે.] અહિં (આ સ્વભાવસ્થામાં) આ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ થાય છે. " [તે સાંભળી રાજા કહે છેઃ-જેને આપે આ આત્માના સ્વયંપ્રકાશપણાને ઉપદેશ કર્યો] તે હું ભગવાનને (આપને) સહસ્ર [ગાયો] આપું છું. આથી પછી સમ્યગ્જ્ઞાનને માટે [જે કહેવાયોગ્ય હોય તે] કહો, [કે જેવડે આપની કૃપાથી હું સંસારથી વિમુક્ત થઈ ઇતિ ૧૪

એમ પૂછે સતે કર્મ એ આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ મુનિ ત્રણ કહ્યાં છેઃ—

સ વા એવં વૃત્તસ્મિન્સંપન્નાદૈ રત્વા ચરિત્વા દદ્રુવ પુષ્યં ચ પાપં ચ પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્યાદ્રવતિ સ્વપ્નાયૈવ સ યત્તત્ર કિંચિત્પદ્યત્યનન્વાગતસ્તેન ભવત્યસન્નો દ્વયં પુરુષ ક્ત્યેવમેવૈતચાજ્ઞવત્કય સોઽહં ભગવતે સદૃશં દદામ્યત ઋર્ધ્વં વિમોક્ષાયૈવ બ્રૂહીતિ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—" પ્રસિદ્ધ તે આ [સ્વભાવસ્થાવાળો સ્વયંપ્રકાશ આત્મા] આ સુષુપ્તિમાં [સ્થિત થઈને કર્મનામના મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે પ્રથમ સ્વપ્નમાં] ક્રીડા કરીને, [અહિં તહિં] વિહાર કરીને, અને સુષુપ્તો તથા દુઃખનો અનુભવ કરીનેજ [પછી સુષુપ્તિમાં સારી રીતે નિર્ભેદ થાય છે સુષુપ્તિપછી] પુનઃ સ્વપ્નમાટેજ વિપરીત ગમનવડે કારણપ્રતિ (સ્વપ્નસ્થાનપ્રતિ) આવે છે તે [આત્મા] ત્યાં (સ્વપ્નમાં) જે કાંઈ [પુણ્યપાપનું ફલ] અનુભવે છે તેની [સાથે] બંધાતો નથી, કેમકે આ પુરુષ અસંગ [છે] " એમ [કહે સતે રાજા કહે છેઃ-] " હું યાજ્ઞવલ્કય ! આ (આપે કહેલું સ્વપ્નમાં આત્માનું કર્મથી અસંબંધપણું) એમજ [છે. જેને આપે આ ઉપદેશ કર્યો] તે હું આપને સહસ્ર [ગાયો] આપું છું. આથી પછી વિમુક્તિમાટેજ [જે કહેવાયોગ્ય હોય તે] કહો " ઇતિ ૧૫

સ વા એવં વૃત્તસ્મિન્સ્વપ્ને રત્વા ચરિત્વા દદ્રુવ પુષ્યં ચ પાપં ચ પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્યાદ્રવતિ સુદ્ધાન્તાયૈવ સ યત્તત્ર કિંચિત્પદ્યત્યનન્વાગતસ્તેન ભવત્યસન્નો દ્વયં પુરુષ ક્ત્યેવમેવૈતચાજ્ઞવત્કય સોઽહં ભગવતે સદૃશં દદામ્યત ઋર્ધ્વં વિમોક્ષાયૈવ બ્રૂહીતિ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—' પ્રસિદ્ધ તે આ [આત્મા] આ સ્વપ્નમાં ક્રીડા કરીને, ભ્રમણ કરીને, અને સુષુપ્તો તથા દુઃખનો અનુભવ કરીનેજ પુનઃ જાગ્રતસ્થાનમાટેજ વિપરીત ગતિવડે

કારણપ્રતિ (જાતસ્થાનપ્રતિ) આવે છે. તે [આત્મા] ત્યાં (સ્વપ્નમાં) બે કંઈ [પુણ્ય-
પાપનું ફલ] અનુભવે છે તેની [સાથે] બંધાતો નથી, કેમકે આ પુરુષ અસંગ [છે.]"
એમ [કહે સતે રાગ કહે છે -] " હે યાજ્ઞવલ્ક્ય ! આ એમજ [છે. જેને આપે આ
ઉપદેશ કર્યો] તે હું આપને સહસ્ત્ર [ગાયો] આપું છું. આથી આગળ વિમોક્ષમાર્ગ
[જે કહેવાયોગ્ય હોય તે] કહો. " ઇતિ ૧૬

સ વા એવં એવસ્મિન્વુદ્ગતે રત્વા ચરિત્વા દૃષ્ટ્વૈવ પુણ્યં ચ પાપં ચ પુનઃ પ્રતિન્યાયં
પ્રતિયોન્યાદ્રવતિ સ્વપ્નાન્તાયૈવ ॥ ૧૭ ॥

શીખદાર્થઃ— ' પ્રસિદ્ધ તે આ [સ્વપ્નથી પાછો આવેલો આત્મા] આ જાતમાં કંઈ
કરીને, જામણ કરીને, અને મુખનો તથા દુઃખનો અનુભવ કરીનેજ પુનઃ સ્વપ્નસ્થાનમારજ
વિપરીત ગમનવડે કારણપ્રતિ (સ્વપ્નસ્થાનપ્રતિ) આવે છે. ૧૭

સ્વપ્નમાં તથા જાતમાં સંચરતો છતાં પણ આ આત્મા અસંગપણથી તેના ધર્મોને વચ થતો નથી
એમ દર્શાવપૂર્વક કહે છે:—

તદયયા મહામત્સ્ય લભે કૂલે અનુસંચરતિ પૂર્વં ચાપરં ચૈવમેવાયં પુરુષ એતાદુભાવ-
ન્તાવનુસંચરતિ સ્વપ્નાન્તં ચ બુદ્ધાન્તં ચ ॥ ૧૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [દર્શાવતો:—] જેમ મહાન્ મત્સ્ય [નદીના] પૂર્વ તથા અપર [આ]
બંને તટપ્રતિ [બંને તટથી] લિપ્ત તથા પ્રવાહને અધીન નહિ થયો છતાં અનુક્રમ સંચરે
છે તેમજ આ પુરુષ સ્વપ્નસ્થાન તથા જાગરિતસ્થાન આ બંને સ્થાનપ્રતિ [તેઓથી
લિપ્ત ને તેઓના ધર્મોથી સ્પર્શ નહિ પામ્યો છતાં] અનુક્રમે સંચરે છે. ૧૮.

એવી રીતે સુષુપ્તિમાં પણ તેનું નિરક્ષણપણ દર્શાવપૂર્વક દેખાડે છે:—

તદયયાઽસ્મિન્નાકાશે રથેનો વા સુષુપ્તો વા વિપરિપત્ય શાન્તઃ સંહત્ય પક્ષો સંલગ્ધાયૈવ
ધ્રિયત એવમેવાયં પુરુષ એતસ્મા અન્તાય ધાવતિ યન્ન સુષુપ્તો ન કંચન કામં કામયતે ન
કંચન સ્વપ્નં વચતિ ॥ ૧૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [ઉદાહરણ:-] જેમ આ આકાશમાં રથેન (બાજ) વા સિંચાણો
વિવિધ [દિશામાં] ઊડીને થાક્યો [છતાં પાંખો સારી રીતે પહોળી કરીને માળાને મારજ
[પોતાવડે પોતાને] ધારણ કરે છે (પોતાનાથી ઊડે છે) તેમજ આ પુરુષ [જાતમાં
તથા સ્વપ્નના પરિજામણવડે જામ પામ્યો છતાં] આ [જાતસ્વપ્નના] અંતમટિ દોડે છે.
જેમાં (જાતસ્વપ્નના અંતર અજ્ઞાત અક્ષરમાં) સૂતો [છતાં] કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા
કરતો નથી, [તથા] કંઈ પણ સ્વપ્ન જોતો નથી. ૧૯

બે શરીર, બે અવસ્થા અને તેઓના ધર્મોની સાથે આત્માનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી, કેમકે
તેઓ પોતાના કારણમૂલ અવિદ્યામાં લીન થાય છે એમ કહ્યું હવે અવિદ્યાનો સંબંધ પણ સ્વાભાવિક
નથી એમ દેખાડવાને તેનું પોતાના કાર્યદ્વારા પ્રલક્ષણ છે એમ ઉપોદ્ધાવપૂર્વક કહે છે—

તા વા અસ્યૈતા હિતા નામ નાહ્યો યથા કેશઃ સહસ્રધા મિન્નસ્તાવતાઽગ્નિજ્ઞા
તિષ્ઠન્તિ શુરુસ્ય નીલસ્ય પિન્નલસ્ય હરિતસ્ય લોહિતસ્ય પૂર્ણો અય યત્રૈવં ધ્યતીવ જિનન્તીવ

હસ્તીવ વિચ્છાયાયતિ ગર્તમિવ પતતિ યદેવ જાગ્રદ્ભયં પશ્યતિ તદ્વાવિચયા મન્યતેઽય યન્ન દેવ ઇવ રાજેવાહમેવેદઃ સર્વોઽસ્મીતિ મન્યતે સોઽસ્ય પરમો લોકઃ ॥ ૨૦ ॥

શીખ્દાર્થઃ—આ [શરીર]ની પ્રસિદ્ધ તે આ હિતાનામની નાડીઓ જેમ વાળં સહસ્રપ્રકારે બેઠન કર્યો હોય તેટલા સૂક્ષ્મ[પરિમાણ]વડે સ્થિત છે. [તે નાડીઓ] ધોળા, નીલા, પિંગળા, લીલા[ને] રાતા[રસ]થી ભરેલી [છે. આ નાડીઓમાં અવિદ્યાના કાર્યભૂત સૂક્ષ્મશરીર સ્થિત છે.] હવે જ્યારે (સ્વપ્નસમયમાં) આને [ચેર આદિ] હલ્લતા હોય એમ, [અન્ય કોઈ દારૂરૂપે] વશ કરતા હોય એમ, [ક્યારેક] હાથી દોડાવતો હોય એમ, [ને ક્યારેક] ખાડામાં પડતો હોય એમ [પ્રતીત થાય છે, તે મિથ્યા છે, વાસ્તવિક નથી] જે જાગ્રતમાં પ્રસિદ્ધ ભયાં હેતુ [ને જુએ છે તેને અહિં (સ્વપ્નમાં)] [અધર્મથી પ્રકટ થયેલી વાસનારૂપ] અવિદ્યાવડે જુએ છે. હવે જ્યારે (સ્વપ્નમાં) [ધિતાને] દેવજેવો [વા] રાજાજેવો [જાગ્રતકાલમાં કરેલી દેવાદિની ઉપાસનાથી ઉપજેલી તે તે વાસનાને લીધે જુએ છે તે પણ મિથ્યા છે. એવી રીતે અવિદ્યાના સંબંધ આત્માને સ્વભાવિક નથી. જાગ્રતની વાસનાવાળા સ્વપ્નમાં] આ[સર્વ] હુંજ [હું, તે ચિન્માત્રરૂપ આરાથી આ સિદ્ધ નથી, આથી હું] પૂર્ણ હું, એમ જાણે છે તે સર્વાત્મભાવ] આ[આત્મા]ને [જ્ઞાનવડે સંપાદન કરેલો સ્વાભાવિક પૂર્ણ હોઈ છે.] ૨૦

હવે તે સર્વાત્મભાવરૂપ મોક્ષને સુષુપ્તિઅવસ્થાનું અવલંબન કરીને જે કંઠિકાવડે પ્રકટ કરે છે—

તદ્વા અસ્યૈતદવિચ્છન્દા અપહતપાપ્માભયઃ રૂપમ્ । તથા પ્રિયયા સ્ત્રિયા સંપરિવૃક્તો ન વાહ્નં કિંચન વેદ નાઽઽન્તરમેવમેવાયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાઽઽત્મના સંપરિવૃક્તો ન વાહ્નં કિંચન વેદ નાઽઽન્તરં તદ્વા, અસ્યૈતદાત્મકામમાત્મકામકામઃ રૂપઃ શોકાન્તરમ્ ॥ ૨૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—આ [સર્વાત્મભાવને પામેલા]નું તે આ પ્રસિદ્ધરૂપ [છે:-] કામરહિત, ધર્માધર્મરહિત [ને] અભય. (ભય તથા તેના કારણ અવિદ્યાથી રહિત.) [અતિચ્છન્દ- ને સ્થાને અતિચ્છન્દા એવો પ્રયોગ છાંદસ છે. અવિદ્યા, કામ ને કર્માદિની ઘેરે કહેલું સ્વપ્નપ્રકાશપણું પણ સુષુપ્તિમાં કેપાતું નથી તેથી તે પણ આત્માનું સ્વાભાવિક રૂપ નથી એવી આશંકા થાય તો ત્યાં અદર્શનમાં વિશેષજ્ઞાનનો અભાવજ હેતુ છે એમ દર્શાતપૂર્વક કહે છે:-] તેમાં [સુષુપ્તિમાં એકપણું થયે સતે વિશેષજ્ઞાનના અભાવમાં] [આ દર્શાત છે:-] જેમ પ્રિય સ્ત્રી [સાથે]સારી રીતે એકપણું પામી ગયેલો [કામી સંસોગના ફલને અનુભવતો છતો પોતાથી] બહારની કોઈ પણ [વસ્તુને] જાણતો નથી, [તથા દુઃખાદિરૂપ] આંતર [વસ્તુ]ને [જાણતો] નથી તેમજ [જલચંદ્રની ઘેરે કાર્યકરણમાં પ્રવેશ પામેલો] આ ક્ષેત્રજ્ઞ [ઉપાધિના વિલયથી] અવિદ્યાના સાક્ષિરૂપ આત્માની [સાથે] અત્યંત એકીભૂત થયેલો [એકીભૂતપણથી] બહારનું કોઈ પણ જાણતો નથી, [તથા] અંતરનું [કોઈ પણ જાણતો] નથી. આ[સુષુપ્તિમાં સર્વાત્મભાવ પામેલા આત્મા]નું તે આ પ્રસિદ્ધ રૂપ [છે:-] પ્રાપ્તકામ, આત્મકામ, કામનારહિત [ને] શોકશૂન્ય. ૨૧.

એવી રીતે કામાદિસંબંધથી રહિતપણું કહીને હવે કર્મના સંબંધથી આત્માનું રહિતપણું કહે છે—

અન્ન પિતાઽપિતા મવતિ માતાઽપિતા લોકા અલોકા દેવા અદેવા વેદા અવેદા

અત્ર સ્તેનોડસ્તેનો ભવતિ ધૂળહાડધૂળહા ચાળ્હાલોડચાળ્હાલઃ પૌલ્કસોડપૌલ્કસઃ શ્રમ્ણો-
ડશ્રમણસ્તાપસોડતાપસોડનન્વાગતં પુણ્યેનાનન્વાગતં પાપેન તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્જ્ઞોકાન્દ્વયસ્ય
ભવતિ ॥ ૨૨ ॥

શીખ્દાર્થઃ—અહિં (સુપુત્રિમાં) [કર્મરૂપ કારણના અભાવથી] પિતા અપિતા થાય
છે, માતા અમાતા [થાય છે, ભૂરાદિ] લોકો અલોકો [થાય છે,] દેવો અદેવો [થાય
છે, અને સાધ્યસાધનનો સંબંધ કહેનારા] વેદો અવેદો [થાય છે, વળી] અહિં (સુપુત્રિમાં)
સ્તેન (આઘાણુનું સોનું ચોરનાર) અસ્તેન થાય છે, ભૂણ્ણહા (ત્રેષ આઘાણુનું હનન
કરનાર) અભૂણ્ણહા [થાય છે,] આંડાલ (આઘાણીમાં શુદ્ધી જન્મેસો) અચાંડાલ [થાય છે,]
પુલ્કસ (આઘાણુથી શુદ્ધીમાં ઉપજેસો તે નિપાક, તે નિપાકથી ક્ષત્રિયાણીમાં જન્મેસો)
અપુલ્કસ [થાય છે,] સંન્યાસી અસંન્યાસી [થાય છે, તથા] વાનપ્રસ્થ અવાનપ્રસ્થ
[થાય છે સંબંધજનક કર્મના અનંતપણાથી જે પ્રકારે ઉપસંહાર કરીને તેનાથી અવીત-
પણું કહે છે:-તે આત્મનત્ત શાસ્ત્રવિહિત કર્મરૂપ] પુણ્યની [સાથે] સંબંધવિનાનું [થાય
છે, તથા વિહિત ક્રિયાના નહિ કરવારૂપ ને નિપિદ્ધકર્મના કરવારૂપ] પાપની [સાથે
પણુ] સંબંધવિનાનું [થાય છે] કેમકે [આત્મા] ત્યારે જુદ્ધિના સર્વ શોકોનું [તથા
તેના હેતુભૂત કામોનું] ઉલ્લંઘન કરેસો થાય છે ૨૨

સુપુત્રિમાં એકપણની પ્રાપ્તિથી વિશેષતાનનો અભાવ છે, પણ સ્વર્ગપ્રકાશપણના અભાવથી વિશેષ
જ્ઞાનનો અભાવ નથી એમ પૂર્વે કહ્યું તેને સ્પષ્ટ કરે છે:—

યદ્વે તન્ન પश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिच्छोपो विघतेऽविना-
शित्वात् । न तु तद्वद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ ૨૩ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તેમાં (સુપુત્રિમાં) [આત્મા] નથીજ જોતો [એમ] જો [માનતા
હો તો તેમ ન માનવું, જેથી] ત્યાં [સ્વરૂપચૈતન્યવડે સર્વના સાક્ષીપણાથી તે જોતો [છતો] જ
[દ્રષ્ટવ્ય પદાર્થસમૂહને] જોતો નથી એમ પણ સંભવે છે, એવી રીતે સ્વરૂપના જ્ઞાન
ને વિશેષના અદર્શનની પ્રતિજ્ઞા કરાય છે. તેમાં પ્રથમની પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:-
દ્રષ્ટાની [સ્વરૂપભૂત] દૃષ્ટિનો અવિનાશીપણાથી [અગ્નિના ઉજ્જ્વલણની પેઠે] વિનાશ
વિઘમાન નથીજ. [હવે બીજી પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:-] ત્યાં (સુપુત્રિમાં) તે [આત્મા-
સ્વરૂપ] થી બીજું [પ્રમાતાનું રૂપ તથા] અન્ય [નેત્રાદિરૂપ કરણ ને] વિલક્ષ (રૂપાદિ
લક્ષણવાળું પ્રમેય) તો નથી [કે] જે [પ્રમેય ને] પ્રમાતા નેત્રવડે] જુએ. ૨૩

યદ્વે તન્ન जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिच्छोपो विघतेऽविना-
शित्वात् । न तु तद्वद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ ૨૪ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ સુંઘતો [એમ] જો [માનતા હો તો તેમ ન
માનવું જેથી] ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાવડે તે] સુંઘતો છતો] જ [સુંઘવાયોગ્ય પદાર્થને]
સુંઘતો નથી, સુંઘનારની [સ્વરૂપભૂત] સુંઘવાની શક્તિનો અવિનાશીપણાથી વિનાશ
વિઘમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા] થી બીજું અન્ય વિલક્ષ તો નથી [કે] જેને [પ્રમાતા
નાસિકાવડે] સુંઘે. ૨૪

યદ્વે તન્ન રસયતે રસયન્વૈ તન્ન રસયતે ન હિ રસયિતૂ રસયતેર્વિપરિલોપો વિચિત્તેઽવિ-
નાશિત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં યદ્વસયેત્ ॥ ૨૫ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ સ્વાદ લેતો [એમ] જે [માનતા હો] તો તેમ
ન માનવું. જેથી [ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાવડે તે] સ્વાદ લેતો [છતો]જ [સ્વાદ લેવા-
યાગ્ય પદાર્થોના] સ્વાદ લેતો નથી. સ્વાદ લેનારની [સ્વરૂપભૂત] સ્વાદ લેવાની શક્તિનો
અવિનાશીપણાથી વિનાશ વિદ્યમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા]થી બીજું અન્ય વિલક્ષ્ય તો
નથી [કે] જેનો [પ્રમાતા જણવડે] સ્વાદ લે ૨૫

યદ્વે તન્ન વદતિ વદન્વૈ તન્ન વદતિ ન હિ વક્તુર્વૈવક્ટેર્વિપરિલોપો વિચિત્તેઽવિના-
શિત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં યદ્વદેત્ ॥ ૨૬ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ બોલતો [એમ] જે [માનતા હો] તો તેમ
ન માનવું. જેથી [ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાવડે તે] બોલતો [છતો]જ [બોલવાયાગ્યને]
બોલતો નથી. બોલનારની [સ્વરૂપભૂત] બોલવાની શક્તિનો અવિનાશીપણાથી વિનાશ
વિદ્યમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા]થી બીજું અન્ય વિલક્ષ્ય તો નથી [કે] જેને
[પ્રમાતા વાણીવડે] બોલે ૨૬

યદ્વે તન્ન ગૃણોતિ ગૃણન્વૈ તન્ન ગૃણોતિ ન હિ શ્રોતુઃ શ્રુતેર્વિપરિલોપો વિચિત્તેઽવિ-
નાશિત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં યચ્છૃણુયાત્ ॥ ૨૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ સાંભળતો [એમ] જે [માનતા હો] તો તેમ
ન માનવું. જેથી [ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાથી તે] સાંભળતો [છતો]જ [સાંભળવાયાગ્યને]
સાંભળતો નથી. શ્રોતાની [સ્વરૂપભૂત] સાંભળવાની શક્તિનો અવિનાશીપણાથી વિનાશ
વિદ્યમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા]થી બીજું અન્ય વિલક્ષ્ય તો નથી [કે] જેને [પ્રમાતા,
;કાનવડે] સાંભળે. ૨૭

યદ્વે તન્ન મનુતે મન્વાનો વૈ તન્ન મનુતે ન હિ મન્તુર્મતેર્વિપરિલોપો વિચિત્તેઽવિનાશિ-
ત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં યન્મન્વીત ॥ ૨૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ સંકલ્પ કરતો [એમ] જે [માનતા હો] તો
તેમ ન માનવું. જેથી [ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાથી તે] સંકલ્પ કરતો [છતો]જ [સંકલ્પ
કરવાયાગ્યનો] સંકલ્પ કરતો નથી સંકલ્પ કરનારની [સ્વરૂપભૂત] સંકલ્પ કરવાની
શક્તિનો અવિનાશીપણાથી વિનાશ વિદ્યમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા]થી બીજું અન્ય
વિલક્ષ્ય તો નથી [કે] જેનો [પ્રમાતા મનવડે] સંકલ્પ કરે. ૨૮

યદ્વે તન્ન સ્પૃશતિ સ્પૃશન્વૈ તન્ન સ્પૃશતિ ન હિ સ્પૃષ્ઠુઃ સ્પૃષ્ટેર્વિપરિલોપો વિચિત્તે-
ઽવિનાશિત્વાન્ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં યત્સ્પૃશેત્ ॥ ૨૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ સ્પર્શ કરતો [એમ] જે [માનતા હો] તો
તેમ ન માનવું. જેથી [ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાથી તે] સ્પર્શ કરતો [છતો]જ [સ્પર્શ

કરવાયોગ્યનો] સ્પર્શ કરતો નથી સ્પર્શ કરનારની [સ્વરૂપભૂત] સ્પર્શ કરવાની શક્તિનો
અવિનાશીપણાથી વિનાશ વિધમાન નથીજ. ત્યાં તે [આત્મા]થી છીજી અન્ય વિલક્ત તો
નથી [કે] જેનો [પ્રમાતા ત્વચાવડે] સ્પર્શ કરે ૨૯

યદ્વૈ તન્ન વિજાનાતિ વિજાનન્વૈ તન્ન વિજાનાતિ ન હિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિપરિભોષો
વિચિત્તેઽવિનાશિત્વાન્ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં ચદ્વિજાનીયાત્ ॥ ૩૦ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [આત્મા] નથીજ જાણતો [એમ] જો [માનતા હો તો તેમ ન
માનતું જેથી] ત્યાં [સર્વના સાક્ષીપણાથી તે] જાણતો [છતો]જ [જાણવાયોગ્ય પદાર્થોને]
જાણતો નથી જાણનારની [સ્વરૂપભૂત] જાણવાની શક્તિનો અવિનાશીપણાથી વિનાશ
વિધમાન નથીજ ત્યાં તે [આત્મા]થી છીજી અન્ય વિલક્ત તો નથી [કે] જેને [પ્રમાતા
બુદ્ધિવડે] જાણે ૩૦

એવી રીતે સુષુપ્તિમાં અવિદ્યામાથી ઉપજેલા દ્વૈતના અભાવથી વિશેષજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ ભતિરે
હકીને હવે જાતસ્વપ્નમાં તો દ્વૈતના સદ્ભાવથી વિશેષ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે એમ અન્ય કહે છે—

યત્ર વા અન્યદિત્ત સ્યાત્તત્રાન્યોઽન્યત્પદ્યેદન્યોઽન્યજિદ્વેદન્યોઽન્યદ્રસ્યેદન્યોઽન્યદ્વેદ-
ન્યોઽન્યચ્છુણ્યાદન્યોઽન્યન્મન્વીતાન્યોઽન્યસ્પૃશેદન્યોઽન્યદ્વિજ્ઞાનીયાત્ ॥ ૩૧ ॥

શીખદાર્થઃ—જે [જાત ન વા સ્વપ્ન]માં અન્યજેવું (અવિદ્યાથી પ્રતીત થતી આત્માથી
ભિન્ન વસ્તુજેવું) થાય તે [અવસ્થા]માંજ અન્ય (પાતાને અન્યના જેવો માનનારો) અન્યને
(પાતાથી વિલક્તજેવી અવિદ્યાથી ઉપજેલી અન્ય વસ્તુને) જુએ, અન્ય અન્યને સુધે,
અન્ય અન્યનો સ્વાદ લે, અન્ય અન્યનું કથન કરે, અન્ય અન્યનું ઇચ્છુ કરે, અન્ય અન્યનો
સંકલ્પ કરે, અન્ય અન્યનો સ્પર્શ કરે, [ને] અન્ય અન્યને જાણે ૩૧

વિસ્તારવડે કહેલા આત્માના સ્વપ્નનો હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

સલિલ્લ ઇકો દ્રષ્ટાઽદ્વૈતો ભવત્યેષ વ્રજ્જલોકઃ સમ્રાઢિતિ હૈનમનુશ્ચાસ યાજ્ઞવલ્ક્ય
ઈષાઽસ્ય પરમા ગતિરેષાઽસ્ય પરમા સંપદેષોઽસ્ય પરમો લોક ઈષોઽસ્ય પરમ આનન્દ
ઈતસ્યૈવાઽનન્દસ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ ॥ ૩૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[અંત કરણાદિનો સંબંધ અવિદ્યાકૃત હોવાથી] જણા [જેવો શુદ્ધ વિભતીય
સેઠરહિત,] એક, (સમતીયસેઠરહિત) દ્રષ્ટા (દૂરસ્થજ્યોતિ) [ને] અદ્વૈત [એકસ-સ્વભાવ
સેઠરહિત] આ (સુષુપ્તિઅવસ્થાને પામેલો પ્રત્યગાત્મા) સ્વયંપ્રકાશરૂપ પરમાત્મા છે " હે
સાર્વભૌમ ! " એમ [સંબોધન કરીને] પ્રસિદ્ધ આ [જનક]ને યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપદેશ કરતા
હતા— " આ [આત્મા]ની આ (એકવીશમી કંઠિકાના પહેલા તથા છેલ્લા વાક્યમાં કહેલી)
પરમા ગતિ [છે,] આની આ ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિ [છે,] આનો આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વયંજ્યોતિસ્વભાવ
[છે, ને] આનો આ નિરતિશય આનંદ [છે.] આ [પરમાત્મા]નાજ આનંદના [વિષયના
ને ઈદ્રિયના સંબંધકાલે પ્રતીત થતા] લેશનો [બ્રહ્માથી સ્તંભપર્યંતનાં] અન્ય ભૂતો ઉપભોગ
કરે છે. ૩૨

હવે એ પરમાનંદનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ યો મિનુષ્યાનાં રાદ્ધઃ સમૃદ્ધો ભવત્યન્યેપામધિપતિઃ સર્વેર્માનુષ્યકૈર્મેષિઃ સંપન્નતમઃ
 સ મનુષ્યાનાં પરમ આનન્દોઽય યે શતં મનુષ્યાનામાનન્દાઃ સ એકઃ પિતૃણાં જિતલોકાના-
 માનન્દોઽય યે શતં પિતૃણાં જિતલોકાનામાનન્દાઃ સ એકો ગન્ધર્વલોક આન્દોઽય યે શતં
 ગન્ધર્વલોક આનન્દા સ એકઃ કર્મદેવાનામાનન્દો યે કર્મણા દેવત્વમભિસંપદ્યન્તેઽય યે શતં
 કર્મદેવાનામાનન્દાઃ સ એક આજાનદેવાનામાનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽષ્ટજિનોઽકામહતોઽય યે
 શતમાજાનદેવાનામાનન્દાઃ સ એકઃ પ્રજાપતિલોક આનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽષ્ટજિનોઽકામ-
 હતોઽય યે શતં પ્રજાપતિલોક આનન્દાઃ સ એકો વ્રહ્મલોક આનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽષ્ટજિનો-
 ઽકામહતોઽયૈષ એવ પરમ આનન્દ એવ વ્રહ્મલોકઃ સમ્રાઢિતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કયઃ સોઽહં
 ભગવતે સહસ્રં દદામ્યતઃ ઋર્ષે વિમોક્ષાયૈવ દ્વહીત્યત્ર હ યાજ્ઞવલ્કયો વિમયાંચકાર મેધાવી
 રાજા સર્વેભ્યો માઽન્તેભ્ય ઉદરીત્સીદિતિ ॥ ૩૩ ॥

શીખરાર્થઃ—મનુષ્યાની [મધ્ય] તે જે- [કોઈ] રાદ્ધ (સમર્થ અન્યવેવાળો) [તથા]
 સમૃદ્ધ (બાહ્યભોગસાધનોવાળો) હોય, [વળી જે] અન્યોનો અધિપતિ [તથા] સર્વે મનુષ્ય-
 સંબંધના ભોગોવડે (ભોગનાં સાધનોવડે) અત્યંત સંપન્ન [હોય,] તે [આનંદ ને આનંદ-
 વાળાના અભેદથી] મનુષ્યોનો પરમ આનંદ [છે] હવે જે સો મનુષ્યાના આનંદા [છે] તે
 એક જિતલોક (શ્રાદ્ધાદિ કર્મવડે પિતૃઓના સંતોષધારા જેમણે તે લોક સંપાદન કર્યો છે એવા)
 પિતૃઓનો આનંદ [છે] હવે જે સો જિતલોક પિતૃઓના આનંદા [છે] તે એક ગંધર્વશરીરમાં
 આનંદ [છે] હવે જે સો ગંધર્વશરીરમાં આનંદા [છે] તે એક કર્મદેવોનો આનંદ [છે,]
 જેઓ [અગ્નિહોત્રાદિ] કર્મવડે દેવપણાને પામે છે. હવે જે સો કર્મદેવોના આનંદા [છે] તે એક
 આજાત (મૃષ્ટિની આદિમાં ઉપજેલા) દેવોનો આનંદ [છે,] અને જે શ્રોત્રિય, (અર્થસહિત
 વેદની-એક શાખાના અધ્યયનવાળો,) [શાસ્ત્રાણાપ્રભાણે વર્તનાર હોવાથી] પાપરહિત
 [ને આજાનદેવની આનંદની પૂર્વના આનંદોમાં] તૃષ્ણારહિત [છે એવા આજાનદેવના
 ઉપાસકનો આનંદ પણ આજાનદેવના સમાન છે.] હવે જે સો આજાનદેવોના આનંદા
 [છે] તે એક વિરાટશરીરમાં આનંદ [છે,] અને જે શ્રોત્રિય, પાપરહિત [તથા વિરાટના
 આનંદની પૂર્વના આનંદોમાં] તૃષ્ણારહિત [છે એવા વિરાટના ઉપાસકનો આનંદ પણ
 વિરાટના જેવો છે.] હવે જે સો વિરાટશરીરમાં આનંદા [છે] તે એક બ્રહ્માના શરીરમાં
 આનંદ [છે,] અને જે શ્રોત્રિય, પાપરહિત [તથા બ્રહ્માના આનંદની પૂર્વના આનંદોમાં]
 તૃષ્ણારહિત [છે એવા બ્રહ્માના ઉપાસકનો આનંદ પણ બ્રહ્માના સમાન છે.] હવે [ન્યાં
 સુખના ઉત્કર્ષનું તારતમ્ય સમાપ્ત થાય છે] આજ [પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપભૂત] નિરતિશય
 આનંદ [છે, ને] હે સર્વલૌભ ! આજ તૃષ્ણારહિત શ્રોત્રિયને પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગપ્રકાશ
 બ્રહ્મ [છે] " એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય કહેતા હતા " [જેને આપે આ ઉપદેશ કર્યો]
 તે હું આપને સહસ્ર [ગાથો] આપું છું, આથી આગળ વિમુક્તિને મારેજ] ને કહેવા-
 થેત્ય હોય તે] કહેા " એમ [જનક કહેતા હતા.] અહિં (વિમુક્તિને મારેજ કહેા
 આ વાક્ય સાંભળે સતે) પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય [આમ] લય પામતા હતાઃ- [આ]
 બુદ્ધિશાલી રાજા [ઇચ્છાપ્રકાશના મિત્રવડે મારું સર્વ જ્ઞાન મનુષ્ય કરવામારે] અને સર્વે

[પ્રશ્નનિર્ણયના] અંતોથી [પુનઃ પુનઃ] અવરોધ કરતા હવા છતિ ૩૩ ,
 નેકે પૂર્વે સ્વપ્નગતના સંચરણના કથનવડે તથા સુષુપ્તિના કથનવડે કારણપ્રદિત સંસારનું
 તથા મોક્ષનું કથન કર્યું, તેપણુ તે બંને તે બંનેના દર્શાતપણુવડેજ રાગભ્રે પ્રલય કરેલ હોવાથી પુનઃ
 પ્રશ્ન કર્યો છે તેથી હવે સાધનસહિત સંસાર તથા મોક્ષરૂપી સિદ્ધાંત કહેવાય છે. તેમાં કારણપ્રદિત
 સંસારનું દર્શાત કહેવામાટે આત્માને જાગ્રદવસ્થાની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે:—

સત્ત્વા ઇષ્ટાત્મસ્મિન્સ્વપ્નાન્તે રત્ત્વા ચરિત્વા દૈવૈવ પુણ્યં ચ પાપં ચ પુનઃ પ્રતિન્યાયં
 પ્રતિયોન્વાદ્રવતિ બુદ્ધાન્તાયૈવ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—“ પ્રસિદ્ધ તે આ [આત્મા] આ સ્વપ્નસ્થાનમાં ક્રોડા કરીને, ભ્રમણ
 કરીને તથા ચુખ્તો અને દુઃખનો અનુભવ કરીને પુનઃ જાગ્રત્સ્થાનમાટેજ વિપરીત ગતિરો
 કારણપ્રતિ (જાગ્રત્પ્રતિ) આવે છે. ૩૪

સ્વપ્નની અને જાગ્રત્ની પ્રાપ્તિની પેઠે એક શરીરથી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ દર્શાતપૂર્વક કહે છે:—
 તથાજનઃ સુસમાહિતસુતર્જજ્ઞાયાદેવમેવાયમ્ શરીર આત્મા મોક્ષેનાડસ્યનાડન્વાત્સ
 હત્તર્જન્યાતિ યત્રૈતદુર્ધ્વોચ્છાસી ભવતિ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં [દર્શાત:—] જેમ ગાડું [ઘરના સામાનવડે] અત્યંત ભરેલું [છતું]
 તે નાનાવિધ [શબ્દ કરતું] છતું ગાડીવાનવડે અધિષ્ઠિત હોઈ જાય તેમજ બ્યારે
 [આત્મ] આ ઉર્ધ્વઉચ્છાસીપણું થાય છે [ત્યારે] આલિંગશરીરરૂપ આત્મા સ્વપ્નપ્રકાર
 સ્વભાવવાળા આત્માવડે (ચિદાભાસદ્વારા) બ્યાસ [થઈ દુઃખયુક્ત] શબ્દ કરતો [છતો]
 જાય છે. ૩૫

હવે તે ઉર્ધ્વઉચ્છાસીપણું ક્યારે થાય છે તે કહે છે:—
 સ યત્રાયમણિમાનં ન્યેતિ જરયા વોપતપતા વાડણિમાનં નિગચ્છતિ તથાડસ્ય
 ઘોદુમ્વરં વા વિપ્વલં વા વન્ધનાત્પ્રમુચ્ચત ઇવમેવાયં પુરુષ ઇમ્વોડ્દેભ્યઃ સંપ્રમુચ્ય પુનઃ
 પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્વાદ્રવતિ પ્રાણાયૈવ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ [દેહ] બ્યારે કુશળતા પામે છે [એટલે તે બ્યારે] વૃદ્ધિ-
 વસ્થાવડે અથવા ઉપતપતવડે (જરયાદિરોગવડે) કુશળપણને પામે છે [ત્યારે ઉર્ધ્વ-
 ઉચ્છાસીપણું થાય છે, એમ થયે સતે બ્યારે શબ્દ કરતો છતો જાય છે, ત્યારે કેવી
 રીતે શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે દર્શાતસહિત કહે છે:—] તેમાં [દર્શાત:—] જેમ આમ-
 [ફેલ,] વા ઉદુંબર [ફેલ,] વા ખીપણાનું [ફેલ વાયુ આદિના નિભિરથી] ઠોંચી
 વિચ્છેદ પામે છે તેમજ આ પુરુષ (લિંગશરીર) [ચિદાભાસવડે પ્રકાશિત હોઈ] આ
 [નેત્રાદિ] અવયવોથી સારી રીતે મુકાઈ વારંવાર યથાન્યાય (જેમ આ દેહપ્રતિ આવ્યા
 હતો તેમ) દેહાંતરગ્રહણમાટેજ યોનિધોનિપ્રતિ જાય છે ૩૬

તેને શરીરાંતરનું ગ્રહણ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાતસહિત કહે છે:—
 તથા રાજાનમાયાન્તમુદ્રાઃ પ્રત્યેનસઃ સૂતગ્રામણોડ્જ્ઞૈઃ પાતૈરાવસથૈઃ પ્રતિકલ્પન્તે-
 માવાત્મયમાગચ્છતીત્યેવૈવંત્રિદઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ પ્રતિકલ્પન્તે इदं વ્રક્ષાડસ્યાંતીદમાગ-
 ચ્છતીતિ ॥ ૩૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [દ્વંદ્વંતઃ-] જેમ રાજાને આવતો [જાણીને] દૂર કર્મ કરનારા, અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાસારુ નીમિત્તા, સૂતો, (આદ્યજીમાં ક્ષત્રિયથી ઉપજેલા,) તથા ગામના મુખીઓ અગ્રોવડે (લક્ષ્યલોભ્યદિવડે,) પાનોવડે (દુષ્ટાદિવડે) [તથા પ્રાસાદાદિ] નિવાસનાં સ્થાનોવડે [સંપત્તિ થઇને] 'આ આવે' 'આ આવે' એમ [બોલતા છતાં] વાર જુએ છે એવી રીતેજ એમ (કર્મફલ) જાણનાર[સંસારી] પ્રતિ [શરીરનો આરંભ કરનારાં] સર્વ જૂતો [તથા કરજોપર અનુગ્રહ કરનારા આદિત્યાદિક તે જીવના કર્મવડે પ્રેરાયાં છતાં, લોગનાં સાધન શરીરાદિવડે] 'આ શ્રદ્ધા (અમારે કર્તા તથા લોકતા) આવે' 'આ આવે' એમ [વિચારતાં છતાં] વાર જુએ છે. ૩૭

અન્ય શરીરપ્રતિ જનારા જીવની પછવાડે કાણ જાય છે? તથા કેવી રીતે જાય છે? એવી જિજ્ઞાસાની નિર્ણય કરવા દ્વંદ્વંતપૂર્વક કહે છે:—

તથા રાજાને પ્રયિયાસન્તમુગ્રાઃ પ્રત્યેનસઃ સૂતગ્રામણ્યોઽભિસમાયન્ત્યેવમેવમમાત્માન-
મન્તકાલે સર્વે પ્રાણા અભિસમાયન્તિ યત્રૈતદ્ધર્માચ્છવાસી ભવતિ ॥ ૩૮ ॥ इति चतुर्थध्यायस्य
'તૃતીયં વ્યોતિર્ગ્રામણમ્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં [દ્વંદ્વંતઃ-] જેમ રાજાને જતો [જાણીને] દૂરકર્મ કરનારા, અપરાધીઓને શિક્ષા કરવામાટે નીમિત્તા, સૂતો તથા પટેલો [રાજાએ આજ્ઞા નહિ કર્યાં છતાં] એકત્ર થઈને આવે છે તેમજ [અન્ય શરીરપ્રતિ જતા] આ લોકતાપ્રતિ જ્યારે [તે] ઉર્ધ્વ-ઉર્ધ્વલક્ષણો થાય છે [ત્યારે એટલે] મરણકાલમાં [વાગ્દાદિ] સર્વે પ્રાણો [તેના કર્મવડે પ્રેરિત થઈ] એકત્ર થઈને આવે છે " ૩૮ એ પ્રમાણે ચાથા અધ્યાયના અષોતિનામના ત્રીજા આદ્યજીની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૪ ૩

શરીરના અવયવોમાથી જીવનું નીકળવું ક્યારે તથા કેવી રીતે થાય તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાટે તથા સાધનસંકલિત મોક્ષનું નિરૂપણ કરવામાટે આ શારીરકજ્ઞજ્ઞેનો આરંભ થાય છે —

સ યત્રાયમાત્માઽવલ્યં ન્યેત્ય સંમોહમિવ ન્યેત્યયૈનમેતે પ્રાણા અભિસમાયન્તિ સ
પ્તાસ્તેજોમાત્રાઃ સમખ્યાદાનો હૃદયમેવાન્વક્રામતિ સ યત્રૈવ ચાક્ષુષઃ પુરુષઃ પરાહ્યર્પા-
વર્તતેઽપારુપજો ભવતિ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—"તે આ આત્મા જ્યારે દુર્બલપણને પામીને (દેહની દુર્બલતાથી દુર્બલ થયા હોય એવો પ્રતિજ્ઞ થઈને) અવિવેકતાને પામે છે, ત્યારે આ [આત્મા] પ્રતિ આ [વાગ્દાદિ] પ્રાણો અભિમુખ થઈને આવે છે તે [અજ્ઞાની જીવ] આ પ્રકારના અનવયોને (નેત્રાદિ કરજોને) અભિમુખપણે નિશ્ચેષ ઉપસંહાર કરતો [છતો] બુદ્ધિપ્રતિજ્ઞ આવે છે. (બુદ્ધિમાર્ગ અભિવ્યક્ત વિજ્ઞાનવાળો થાય છે.) તે આ [આદિત્યાના અંશરૂપ] આક્ષુષ પુરુષ [લોકતાના કર્મોનો ક્ષય થયે સને] જ્યારે બાહ્યથી (લોકતાના લોભથી) [વિમુખ થયા છતાં પાતાના અંશીજૂન દેહરૂપપ્રતિ] સર્વેતોણાવે આવે છે ત્યારે [મરવા પડેલો] અંશરૂપ થાય છે. (રૂપને જાણતો નથી) ૧

પ્રકીર્ણમતિ ન પશ્યતીત્યાહુરેકીમતિ ન જિઘ્રતીત્યાહુરેકીમતિ ન રસપત્તિત્યાહુરેકીમતિ ન વદતીત્યાહુરેકીમતિ ન શૃણોતીત્યાહુરેકીમતિ ન મનુવતિત્યાહુરેકીમતિ

જ. સ્પૃશતીત્યાહુરેકીમવતિ ન વિજાનાતીત્યાહુસ્તસ્ય હૈતસ્ય હૃદયસ્યાગ્રં પ્રયોતતે તેન પ્રયોતેતૈવ
આત્મા નિષ્કમતિ ચક્ષુષો વા મુદ્રો વા ડ્યુએમ્પો વા શરીરદેશેભ્યસ્તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽ-
નુત્ક્રોમતિ પ્રાણમનુત્ક્રામન્તઃ સર્વે પ્રાણા અનુત્ક્રામન્તિ સવિજ્ઞાનો ભવતિ સવિજ્ઞાનમેવા-
ન્વત્ક્રામતિ તે વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે પૂર્વપ્રજ્ઞા ચ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે અધુ તૈજસની સાથે] એકપણાને પામે છે [ત્યારે મરવા પડેલા] ડેખાતો નથી એમ [પાસે બેઠેલા જનો] કહે છે, [જ્યારે નાસિકા તૈજસની સાથે] એકીજૂત થાય છે [ત્યારે આ] સુંઘતો નથી એમ કહે છે, [જ્યારે જીભ તૈજસસાથે] એકલાવને પામે છે [ત્યારે આ] સ્વાદ લેતો નથી એમ કહે છે, [વાણી જ્યારે તૈજસની સાથે] એકપણાને પામે છે [ત્યારે આ] બોલતો નથી એમ કહે છે, [શ્રોત્ર જ્યારે સિંગાત્માની સાથે] એકપણાને પામે છે [ત્યારે આ] બોલતો નથી એમ કહે છે, [મન જ્યારે તૈજસની સાથે] એકલાવને પામે છે [ત્યારે આ] સંકલ્પવિકલ્પ કરતો નથી એમ કહે છે, [ત્વચા જ્યારે તૈજસની સાથે] એકપણાને પામે છે [ત્યારે આ] સ્પર્શ કરતો નથી એમ કહે છે, [ને બુદ્ધિ જ્યારે તૈજસની સાથે] એકપણાને પામે છે [ત્યારે આ] જાણતો નથી એમ કહે છે. પ્રસિદ્ધ તે [સિંગઉપાધિવાળા] આ [મરવા પડેલા]ના હૃદય [છિદ્ર]નું નાડી-
સુખ [સ્વપ્નની પેઠે ચૈતન્યજ્યોતિવડે પ્રાપ્ય દેહને વિષય કરનારી બુદ્ધિવૃત્તિરૂપે] પ્રકાશે છે, તે પ્રકાશવડે આ [સિંગશરીરની ઉપાધિવાળો] આત્મા [આદિત્યલોકની પ્રાપ્તિના નિમિત્તરૂપ જે કર્મ વા ચિંતન હોય તે] નેત્રથી નીકળે છે, અથવા, [જે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિના નિમિત્તરૂપ ઉપાસના વા કર્મ હોય તે] બ્રહ્મરંધ્રથી [નીકળે છે,] કિંવા ધ્યાન-
કર્માનુસાર ઓત્રાદિ] અન્ય શરીરદેશોથી [નીકળે છે] ઉત્કમણુ કરનારા તે જીવને અનુસરીને પ્રાણુ ઉત્કમણુ કરે છે, [જીવની] પાછળ ઉત્કમણુ કરનારા [તે] પ્રાણને અનુસરીને [વાગાદિક] સર્વે પ્રાણુ ઉત્કમણુ કરે છે. [મરનાર ઉત્કમણુના સમયમાં સ્વપ્નની પેઠે લાવિસંબંધના] વિજ્ઞાનવાળો થાય છે. [આથી તે પછી પણ] સવિ-
જ્ઞાનપ્રતિજ્ઞ (વિશેષવિજ્ઞાનવડે પ્રકાશિત ગતવ્યપ્રતિજ્ઞ) ગમન કરે છે તે [અન્ય શરીર મઠિ જનારાગેની પડેવાડે વિદ્યા (આત્મજ્ઞાનથી લિપ્ત પ્રમાણુ અપ્રમાણુથી ઉપજેલું વિદિત પ્રતિપિદ્ધાદિરૂપ જ્ઞાન) તથા [શુભાશુભ] કર્મ જાય છે, તથા પૂર્વપ્રજ્ઞા (કર્મફલના લોગથી ઉપજેલ સંસ્કાર) [જાય છે, તેથી આ ત્રણે શુભજ અનુજ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે.] ૨
હે તે અન્ય શરીરને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવસહિત કહે છે:—

તથયા તૃણજલાયુકા તૃણસ્યાન્તં ગત્વાડ્યમાક્રમમાક્રમ્યાડડત્માનમુષસઃહરત્યેવ-
મેવાયમાત્મેદઃ શરીરં નિહત્યાવિયાં ગમયિત્વાડ્યમાક્રમમાક્રમ્યાડડત્માનમુષસઃહરતિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં [દર્શાવેલ] જેમ ખડમાંકડી તૃણને છેડે જઈ અન્ય આધારનો (તૃણનો) આશ્રય કરીને પોતાને સંકોચે છે (પોતાના પાછળના ભાગને આગળના ભાગને ઠેકાણે સંકોચી લે છે) તેમજ આ આત્મા આ શરીરને હણીને [એડેલે] અચેતન કરીને અન્ય આધારને (શરીરને) [વાસતાવડે] ચડેલું કરીને [તેમાં] પોતાનો સંકોચ કરે છે. (હું એવો આત્માલાવ પામે છે.) ૩

નવા શરીરનો આરંભ પૂર્વશરીરમાંના સૂક્ષ્મ પાંચ બૂતોવડે થાય છે એમ દર્શાવતી પૂર્વક જણાવે છે:—
તથા પેશસ્કારો પેશસો માત્રામપાદાયાન્યચવતરં કલ્યાણતરં રૂપં તનુત્ત્વમેવા-
યમાત્મેદં. શરીરં નિહત્યાવિદ્યાં ગમયિત્વાઽન્યન્નવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે પિતૃયં વા
ગાન્ધર્વં વા દૈવં વા માજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વાઽન્યેષાં વા ભૂતાનામ્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—“તેમાં [દર્શાવે:—] જેમ સોની સોનાનો કટકો લઈને [પૂર્વની રચનાથી]
લિપ્ત અધિક નહું [ને] અધિક શોભાવાળું રૂપ નિર્માણ કરે છે તેમજ આ આત્મા આ
શરીરને હણીને [એટલે] અથેતન કરીને બીજું પિતૃલોકના લોગને થાય, વા ગંધર્વના
લોગને થાય, વા દેવના લોગને થાય, વા વિશાલલોકના લોગને થાય, વા હિરણ્યગર્ભના
લોકના લોગને થાય, વા બીજાં [પ્રેતતિથેય આદિ] ભૂતાના સંબંધવાળું] અધિક નહું [ને]
અધિક શોભાવાળું શરીર કરે છે. ૪

આત્માને જે આ સંસારબંધ છે તે વાસ્તવ નથી, મિત્ર ઔપાધિકજ છે એમ નિરૂપાધિક સ્વરૂપ દેખાડતા
હતાં તે ઉપાધિઓને એકત્ર કરીને દેખાડે છે.—

સ વા અયમાત્મા વ્રહ્મ વિજ્ઞાનમયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃ સૂક્ષ્મયઃ શ્રોત્રમયઃ પૃથિવીમય
આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમયોઽજ્ઞેજોમયઃ કામમયોઽકામમયઃ ક્રોધમયોઽક્રોધમયો
ધર્મમયોઽધર્મમયઃ સર્વમયસ્તદેવદેવદિદંમયોઽદોમય ઇતિ યયાકારી યયાચારી તથા ભવતિ
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી પાપો ભવતિ પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન ।
અયો તત્ત્વાહુઃ કામમય एनायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्कर्मभवति यत्कृत-
र्भवति तत्कर्म कुरुते तदमिसंप्रपद्यते ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—તે આ એવ [ઉપાધિથી રહિત હોય] બ્રહ્મજ [હોઈ હૃદિના એકપણના
અધ્યાસથી] બુદ્ધિપ્રાય, [મનના સાંનિધ્યથી] મનોમય, [આજ્ઞાના સંબંધથી] પ્રાણમય,
[નેત્રના સંબંધથી રૂપાદિના કર્શનકાલમાં] ચક્ષુર્મય, [શબ્દશ્રવણના સમયમાં] શ્રોત્રમય,
[પ્રાર્થિતશરીરના આરંભમાં પૃથિવીમય, [આપ્યશરીરના આરંભમાં] જલમય, [વાયવ્ય-
શરીરના આરંભમાં] વાયુમય, [આકાશશરીરના આરંભમાં] આકાશમય, [દેવશરીરના
આરંભમાં] તેજોમય, [પશુપ્રેતાદિના શરીરના આરંભમાં] અતેજોમય, [ચિત્ત કોષ વરત્તનાં
અભિલાષવાળું થાય ત્યારે] કામમય, [વિવેકહિતવડે તેનું રામન થયે સતે ચિત્તના શાંતપણમાં]
અકામમય, [અશાંતકામ કોષવડે હજાય તો ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે તે કાલે] ક્રોધમય, [તે
ક્રોધ કોષ ઉપાયવડે નિવૃત્ત થાય તો તે ચિત્તના પ્રશાંત સમયમાં] અક્રોધમય, [શુભક્રિયાની
પ્રવૃત્તિના સમયમાં] ધર્મમય, [અશુભક્રિયાની પ્રવૃત્તિના સમયમાં] અધર્મમય, [તે વ્યક્ત-
અવ્યક્ત જગત્ ધર્માધર્મનું કાર્ય હોવાથી તે બંનેના સંલગ્નમાં] સર્વમય [થાય છે.] જેથી
[આ આત્મા] હૃદમય (મહાજ્ઞ કરાતા વિષયાદિમય) [છે] તેથી અદોમય (કાર્યવડે અનુમોન
કરાતા ભાવનારૂપ વિષયાદિમય) [છે.] એવી રીતે આ [સર્વમયપણું સિદ્ધ થયું જે] જેવું
કરનારો [તથા] જેવું આચરનારો [હોય તે] તેવો થાય છે. સારું [કર્મ] કરનારો સારો
(પિતૃ આદિના લોકમાં) થાય છે. [ને] પાપ કરનારો નિરૂદ્ધ (રથાવરોમાં) થાય છે.
પુણ્યકર્મવડે પુણ્યવાન થાય છે, પાપવડે પાપવાળો [થાય છે ” પુણ્યપાપજ સંસારનું

અસાધારણકારણ છે એમ કહ્યું તેને પૂર્વપક્ષરૂપે ગ્રહણ કરીને અવિદ્યાથી ઉપજેલો દામય સંસારર્થ અસાધારણકારણ છે એમ સિદ્ધાંત કહે છે - " હવે પ્રસિદ્ધ બીજા [અંધમેક્ષનું સ્વરૂપ જાણવામાં કુશલ પુરુષો] ' આ પુરુષ દામયયજ્ઞ (નિષયાદિની ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રતીત થનારોજ) [છે]' એમ કહે છે તે [આત્મા] જેવી ઇચ્છાવાળો થાય છે તેના નિશ્ચયવાળો થાય છે, [ને] જેવા નિશ્ચયવાળો થાય છે તેનું કર્મ કરે છે, [તથા] જેનું કર્મ કરે છે તેનું [ફલ] પામે છે ૫

તદેષ શ્લોકો ભવતિ-તદેવ સત્ત્વઃ સહ કર્મણૈતિ લિદ્ગં મનો યત્ત નિષ્ક્રમસ્ય ।
પ્રાપ્યાન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્કિચ્છેદ્દ કરોત્યયમ્ । તસ્માલ્લોકાત્પુનરૈત્યસ્મૈ લોકાય કર્મણ રિતિ
નુ કામયમાનોઽથાકામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામ આપ્તકામ આત્મકામો ન તસ્ય માણા
વત્ક્રામન્તિ વ્રહ્મૈવ સન્નિદ્ધાપ્યેતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં (તે બ્રાહ્મણમાં કહેલા અર્થમાં) આ [કોઈ] શ્લોક છે, -આ [ઉદ્ભૂત ઇચ્છાવાળા]નું સિંગરૂપ (આત્માને જાણવાના સાધનરૂપ) અને જે [ગંતવ્ય ફલ]માં આસક્ત [થાય છે તેમાં] આસક્ત [હતું ફલનો આરંભ કરનારા] કર્મની સાથે તે [ગંતવ્ય ફલ]-પ્રતિજ્ઞ જાય છે આ [ફલાસક્ત દામી] અહિં જે કંઈ કરે છે તે કર્મનો [લોભવડે] અંત પામીને તે લોકથી પુનઃ આ લોકમાં કર્મ [કરવા]માટે આવે છે એવી રીતે નિશ્ચય દામનાવાળો [ભ્રમણ કરે છે આટલાવડે જાત્રા અને સ્વપ્ન અવસ્થાના સિદ્ધાન્ત-રૂપ સંસાર દેખાડ્યો. હવે સુષુપ્તિ અવસ્થાના સિદ્ધાન્તભૂત સાધનસહિત મેક્ષનું નિરૂપણ થાય છે:-] હવે [જે] દામનારહિત [છે તે સંસારમા ભ્રમણ કરતો નથી] જે [બ્રાહ્મ શીખદાર્થ વિષયની] ઇચ્છાથી રહિત [અંતરમાં રહેલી વાસનારૂપ] ઇચ્છાથી રહિત પ્રાપ્તકામ (સર્વાત્મભાવવડે જેને સર્વ લોભો પ્રાપ્ત થયા છે એવો) [ને માત્ર] આત્મા નીજ ઇચ્છાવાળો [છે] તેના [વાગાદિક] પ્રાણો [દામના અભાવવડે કર્મનો અભાવ થયે સતે ગમનના કારણના અભાવમાં] ઉત્કેષણ કરતા નથી, [આથી જ્યતાં] બ્રહ્મજ્ઞ હોતા [શરીરના ત્યાગપછી] બ્રહ્મને પામે છે ૬

તદેષ શ્લોકો ભવતિ-યદા સર્વે પ્રમુચ્ચન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ મ્રિતાઃ । અય
મત્પર્યોઽમૃતો ભવત્યન વ્રહ્મ સમન્નુત્તરમ્ ॥ તત્પ્રાપ્તિર્નિર્લયની વલ્મીકે મૃતા પત્યસ્તા
શયીતૈવમેવેદં શરીરં શેતેઽપાયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો વ્રહ્મૈવ તેજ એવ સોઽહં ભગવતે
સહસ્રં દદામીતિ હોવાચ જનકો વૈદેહઃ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં (કહેલા મેક્ષના અને તેના સાધનના સંબંધમાં) આ મંત્ર છે-
જ્યારે આ [આત્મકામ બ્રહ્મવેત્તા]ના હૃદયમાં રહેલી [ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ] જે (પ્રસિદ્ધ) સર્વ વાસનાઓ [મૂલસહિત] વિનાશ પામે છે ત્યારે [તે પૂર્વે] મરણપ્રભે વાળો [છતાં પછી] અવિનાશી થાય છે [ને] અહિં (આ શરીરમાં) [સ્થિત હોતા] બ્રહ્મને પામે છે (બ્રહ્મરૂપ થાય છે) ઈતિ તેમાં (જીવન્મુક્તના શરીરમાં ને જીવન્મુક્તમાં) [દ્યોત -] જેમ સર્પની કાંચળી [સર્પશરીરથી] પૃથક્ થયેલી રાફડાપર [સર્પે અનાત્મભાવવડે] ત્યજી દીધેલી સ્થિત થાય, [અને સર્પ તેમાં અહંતામમતારહિત છે] તેમજ [જીવન્મુક્તે

અનાત્મભાવરૂપે ત્યજેલું] આ [સ્થૂપ તથા સૂક્ષ્મ] શરીર [સુએલાના જેવું સંબંધરહિત] સ્થિત થાય છે હવે આ [છત્ર-ન્યુક્ત પશુ સર્પની પેઠે શરીરમાં અહંતામસતાવિનાને હોવાથી] શરીરરહિત, અવિનાશી બ્રાહ્મ, (સાક્ષી,) [ક્ષુધાદિરહિત] બ્રહ્મજ [ને] વિજ્ઞાનત્યાતીરૂપજ [છે] " જેને આપે આ ઉપદેશ કર્યો] તે હું આપને સહસ્ર [ગાયો] આપું છું " એમ પ્રસિદ્ધ જનક કહેતા હતા ૭

મુક્તિ યાનરૂપે સાધ્ય છે એમ પૂર્વે કહ્યું તેના વિવરણપૂર્વે શ્લોકો કહે છે.—

તદેતે શ્લોકો મવન્તિ-અણુઃ પન્થ્યા વિતતઃ પુરાણો માઁ સ્પૃષ્ટોઽનુવિત્તો મયૈવ ।
તેન ધીરા અપિયન્તિ બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગ લોકમિત ઝર્ચન્ વિમુક્તાઃ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—તેમાં (બ્રહ્મવેતાને મોક્ષ થાય છે એ કહેલા અર્થમાં) આ શ્લોકો છે.—
સ્થૂલાદિ સમમવિશેષાથી રહિત હોવાથી] અણુ, [દુર્વિજ્ઞેયપણાથી] વિસ્તીર્ણ, [ને નિત્યરૂપ શ્રુતિના પ્રકાશિતપણાથી] પ્રાચીન [એવા એકાત્મ્યજ્ઞાનરૂપ] માર્ગ [સાક્ષાદિથી] અને પ્રાપ્ત [છે, અને] મારાપરજ [ફલાવસાનપર્યંત] અનુભવાયો [છે બીજા પશુ જે] પુદ્ગિલાક્ષી બ્રહ્મવેતાઓ-કંઠરહિતો- [છત્રતાં છતાંજ] વિમુક્ત [હોઈ] આ [શરીરપાત] થી પછી તે [બ્રહ્મવિધાના માર્ગ] પર માર્ગરૂપ સ્વપ્રકાશને પામે છે ૮

આ માર્ગમાં ઉપાસકાને વિશદ હોવાથી તેનું દુર્વિજ્ઞેયપણું છે એમ બજાવે છે—

તસ્મિન્નુલ્લસ્યત નીલમાહુઃ પિપ્પ્લવઃ હરિતં લોહિતં ચ ।
એષ પન્થ્યા બ્રહ્મણા હાનુવિત્ત-
સ્તેનૈતિ બ્રહ્મવિત્પુણ્યકૃતૈજસઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [મોક્ષમાર્ગ] માં શુદ્ધ [બ્રહ્મ છે એમ કેટલાક કહે છે,] વળી [બીજા] નીલ, [બ્રહ્મ છે એમ] કહે છે, [અને કોઇ] પિપ્પલ, [કોઈ] હરિત તથા [કોઇ] રક્ત [બ્રહ્મ છે એમ કહે છે આ ઉપાસનાનો માર્ગ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી ને જે રંગ કહ્યા તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી, પણ આદિત્યના તથા તેની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ નાદીઓના છે.] આ [જ્ઞાન] માર્ગ [ત્રણ એકપણાને જેણે ત્યાગ કર્યો] એવા પરમાત્મારૂપ] બ્રહ્મણુવરજ [ફલાવસાનરૂપ] નિધાને પમાડ્યો [છે બીજો પશુ] પુણ્યવાન ને શુદ્ધ-
સત્વગુણવાળો બ્રહ્મવેતા તે બ્રહ્મવિધાના માર્ગ પર [મોક્ષને] પામે છે. ૯

આ જ્ઞાનમાર્ગની સ્મૃતિમટિ અન્ય માર્ગનું અધારપણું બજાવે છે—

અન્યં તમઃ પ્રવિશન્તિ યઽવિચામુપાસતે ।

તત્તો ભૂય ઇવ તે તમો ય ય વિચાપાર્શ્વતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—જેઓ [કર્મરૂપ] અવિધાને શેવે છે [તેઓ] અદર્શનરૂપ અજ્ઞાનપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે, (મોહાદિને પ્રાપ્ત થાય છે,) [અને] જેઓ [ઉપનિષદની અપેક્ષા નહિ કરી કર્મના પ્રયોજનવાળી વેદનયીરૂપ] વિધામાં આસક્ત [છે] તેઓ તેથી પણ બહુતરજેવા [સંસારરૂપ] અજ્ઞાનપ્રતિ [પ્રવેશ કરે છે] ૧૦

સમારૂપ અજ્ઞાનના પ્રવેશ કરવાથી તેઓનું શુ અનિષ્ઠ થાય છે તે કહે છે—

અનન્દા નામ તે લોકા અન્વેન તમસાઽઽઘ્રતાઃ ।

તાઽસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્ત્યવિદ્વાઁસોઽવુષ્ઠો જનાઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[જો લોકો] અજ્ઞાનરૂપ અધિકારવડે વ્યાપ્ત [છે] તે લોકો તીવ્રદુઃખવાળા પ્રસિદ્ધ [છે, જેઓ] અવિદ્યાન [ને] આત્મજ્ઞાન રહિત [પ્રાકૃત] મનુષ્યા [છે] તેઓ મરીને તો [લોકો] ને પામે છે. ૧૧

એવી રીતે જે મંત્રવડે આત્મજ્ઞાનના જ્ઞાવામાં દોષ રહીને હવે પુનઃ પણ જ્ઞાનમાર્ગનીજ સ્મૃતિમાં તેમાં નિષ્ઠા રાખનારાના કલેશની દાનિનું નિરૂપણ કરે છે —

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—આ [પરમાત્મરૂપ] પુરુષ [હુંજ] હું એમ [હૃદયમાં રહેલા કૃપાદિથી રહિત] આત્માને જો [કોઈ ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી] જાણે [તો તે સર્વના આત્મમાત્રપણાથી] ક્યા [ફક્ત] ને ધમ્મજો [છતાં] કોના પ્રયોજનમાં શરીરના [તાપની] પછવાડે સંતાપ પામે [અર્થાત્ તે સર્વાત્મકાર્ષી શરીરરહિતા હુ.ખની પછવાડે હુ.ખી થતા નથી] ૧૨

યસ્માન્નુચિતઃ પ્રતિબુદ્ધ આત્માઽસ્મિન્સંદેશે ગહને પ્રવિષ્ટઃ ।

સ વિશ્વકૃત્સ દિ સર્વસ્ય કર્તા તસ્ય લોકઃ સ ઇ લોક એવ ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—આ [આધ્યાત્મિકાદિ અને અનર્થયુક્ત હોવાથી] વિષમ [એવા] શરીરમાં [જલના સૂર્યની ઘેટ] પ્રવેશ પામેલો આત્મા જેણે [શાસાદિવડે] પ્રાપ્ત કરેલો [હોય છે, તથા 'હું બ્રહ્મ હું' એમ પ્રત્યગાત્રપણાવડે] સાક્ષાત્ કર્યો [હોય છે] તે [વિદ્યાન] વિચિત્રો કર્તા [છે,] કેમકે તે સર્વનો કર્તા [છે આત્માંમાં દહિપત હોવાથી સર્વ પ્રપંચ] તે [વિદ્યાન] નો આત્મા [છે, અને] તે [વિદ્યાન] પણ [સર્વ પ્રપંચનો] આત્માજ [છે] ૧૩

બ્રહ્મરેતાના વિદ્યાવડે કૃતાર્થપણામાં માત્ર શ્રુતિરૂપ પ્રમાણજ નથી શિવ વિદ્યાનના અનુભવરૂપ પ્રમાણ પણ છે એમ જણાવે છે:—

ઈદૈવ સન્તોઽથ વિદ્યસ્તદ્વ્યં ન ચેદવેદિર્મહતી વિનષ્ટિઃ ।

યે તદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્યથેતરે દુઃસ્વમેવાપિયન્તિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—અર્હિજ (આ શરીરમાંજ) [અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી રહિત થયા] છતાં અને હવે તે [બ્રહ્મતત્ત્વ] ને [આત્મપણાવડે] જાણ્યું જો ન જાણ્યું [હોત તો અજ્ઞાની રહેત તે તેથી] અનંતપરિમાણવાળો [જન્મમરણાદિરૂપ] વિનાશ [થાત] જેઓ તે [બ્રહ્મ] ને જાણે તેઓ મુક્ત થાય છે, અને [જેઓ નથી જાણતા તે] બીજાઓ [જન્મમરણાદિરૂપ] કે અનેજ પામે છે. ૧૪

યદૈતમનુપશ્યત્યાત્માનં દેવમજ્ઞસા ।

ઈજ્ઞાનં ભૂતમગ્ન્યસ્ય ન તત્તો વિજુગુપ્સતે ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જ્યારે [પરમકારણિક આચાર્યની કૃપા મેળવ્યા] પછી [હૃદયમાં રહેલા] આ આત્મા, પ્રકાશરૂપ [ને] ભૂતલવિષયના (ત્રણે કાલના) સ્વામીને સાક્ષાત્ [આત્મપણાવડે] જુએ છે [ત્યારે તે સર્વને આત્મરૂપે જુએ છે] તેથી [કે] કરતો નથી. ૧૫

તે ઈશ્વરનો કાલવડે પરિચ્છેદ થતા નથી એ —

યસ્માદર્વાકસંવત્સરોઽહોમિઃ પરિવર્તતે !

તદેવા જ્યોતિર્વાં જ્યોતિરાયુર્હોપાસતેઽમૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

શીખરાર્થઃ—[આ] સંવત્સરરૂપ [કાલ ધોતાના અવયવોરૂપ] દિવસ[રાત્ર]વડે [કાર્ય-સમૂહનો પરિચ્છેદ કરતો છતાં] જે [ઈશ્વર]થી અન્યવિષયવાળો વિદ્યમાન છે, [પણ ઈશ્વરનો પરિચ્છેદ કરતો નથી] તે [સૂર્યાદિ] જ્યોતિર્ગોના પ્રકાશક [તથા] અમરણ્યધર્મવાળા- [ઈશ્વર]નું આયુષ્ [એમ] પ્રસિદ્ધ હોવા અનુસંધાન કરે છે [તેથી આયુષ્ની કામનાવાળાએ શુભવાળું બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે.] ૧૬

તેન અમૃતપણું સર્વતા અધિશાનપણાવડે સિદ્ધ કરે છે:—

યસ્મિન્પશ્ચ પક્ષજનો આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

તમેવ મન્ય આત્માનં વિદ્વાન્બ્રહ્મામૃતોઽમૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

શીખરાર્થઃ—જે [બ્રહ્મ]માં પાંચ ધંયજના (આકાશ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ને નિષાદઃ વા' સૂર્ય, બ્રાહ્મ, વ્યક્ષુ, શ્રોત્ર ને મન) [સ્થિત છે,] તથા [જેમાં સૂત્રાત્માના આધારભૂત અવ્યાકૃતરૂપ] આકાશ સ્થિત [છે,] તેજ આત્માને બ્રહ્મ [તથા] અમૃત જાણનાર [હું] અવિનાશી [છું એમ] મારું છે. ૧૭

હવે એવી રીતનું જ્ઞાન કેવે પ્રકારે ઉપજે છે તે કહે છે:—

પ્રાણસ્ય પ્રાણમૃત ચક્ષુષશ્ચક્ષુરુત શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો યે મનો વિદુઃ । તે નિચિક્યુર્બ્રહ્મ પુરાણમય્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

શીખરાર્થઃ—પ્રાણના પ્રાણ, નેત્રના પણ નેત્ર, શ્રોત્રના પણ શ્રોત્ર, [તથા] મનના મનરૂપ [આત્મા]ને જેઓ જાણતા હવા તેઓ અમૃત (સર્વની પૂર્વે સ્થિત) પ્રાચીન બ્રહ્મને નિશ્ચય-વડે જાણતા હવા. ૧૮

તેમણે ક્યા સાધનવડે બ્રહ્મને જાણ્યું એમ જિજ્ઞાસા થાય તો કહે છે:—

મનસૈવાનુદ્રષ્ટ્યં નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન ।

મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય દ્વહ નાનેવ પડ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

શીખરાર્થઃ—[આચાર્યના ઉપદેશની] પછી [તે ઉપદેશના સંસ્કારવાળા] મનવડેજ [બ્રહ્મ] સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય [છે, અન્ય સાધનવડે નહિ,] અહિં (સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય બ્રહ્મમાં) કંઈ પણ ભેદ [વસ્તુતાએ] નથી જે અહિં (બ્રહ્મમાં) ભેદજેવું જુએ છે તે [જન્માદિદ્વાર] મરણથી [પુનઃ] મરણને પામે છે. ૧૯

હૈતના અમાવમાં તે જતી રીતે સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય કહેવાય એમ શંકા થાય તો કહે છે:—

एकैवाનુદ્રष्ट्यमेतदममेयं ध्रुवम् ।

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥

શીખરાર્થઃ—[જેથી બ્રહ્મ આકાશની જેમ] એક પ્રકારેજ [અવજ્ઞાદિવડે] સાક્ષાત્

કરવાયોગ્ય [છે તેથી] આ [બ્રહ્મ] અગ્રયેય [તથા] નિર્વિકારી [છે. તે પરમાત્મા
ધર્માધર્મરૂપ] મલથી રહિત [અવ્યાકૃતરૂપ] આકાશથી લિપ્ત, જન્મરહિત, આત્મા, મહાત્મા
[ને] અપિનાશી [છે] ૨૦

મુમુક્ષુએ એ આત્મામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વૈત વ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્દહ્યજ્જ્વદાન્વાચો વિગ્લાપનઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—મુદ્ધિમાન મુમુક્ષુ તે [આત્મા] નેજ [શાસ્ત્ર અને ઉપદેશથી] જાણીને
[સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિરૂપ] પ્રજ્ઞા સંપાદન કરે ઘણા શબ્દોનું અનુચિતન ન કરે, કેમકે
તે (બહુ શબ્દોનું અધ્યયન) વાણીને શ્રમ કરનારું [છે.] ઇતિ ૨૧

હવે તમેતં પ્રસાદિ વિવિધિના વાક્યવડે વ્યક્તરૂપ આત્મામાં કામ્યસમૂહરહિત સમગ્ર વેદસમૂહને
વિનિયોગ કહેવામાટે પ્રથમ આ અધ્યાયમાં કહેલા સદ્સ આત્મચાનનો સ વા વ્યય: પ્રસાદિથી આરંભીને
અસંમેદાય આ અંતવડે અનુવા: કરે છે:—

ય વા એપ મહાનજ આત્મા યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ય ઇપોડ્ઠદંડય આકાશ-
સ્તસ્મિન્ચ્છેને સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાજો
એવાસાધુના કનીયાનેપ સર્વેશ્વર એપ મૂતાધિપતિરેપ મૂતપાલ એપ સેતુર્વિધરણ એવાં લોકાનાપ-
સંમેદાય । તમેતં વેદાનુવચનેન વ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાજ્ઞાશકેનૈતમેવ
વિદિત્વા મુનિર્મવતિ । એતમેવ મત્રાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ મત્રજન્તિ । એતદ્ સ્મ વૈ તત્પૂર્વે
વિદ્વાસઃ પ્રજાં ન કામયન્તે કિં મજવા કરિષ્વામો યેવાં નોડ્યમાત્માડ્યં લોક ઇતિ તે
સ્મ પુત્રૈવળાયાશ્ચ વિતૈપળાયાશ્ચ લોકૈપળાયાશ્ચ વ્યુત્યાયાય મિસાચર્યં ચરન્તિ યા શેવ
પુત્રૈપળા સા વિતૈપળા યા વિતૈપળા સા લોકૈપળોમે જ્ઞેતે એપળે એવ મવતઃ । સ એવ
નેતિ નેત્યાત્માડ્યહો ન હિ મૃહતેડ્ઞીયોં ન હિ શીર્યતેડ્ઞસહો ન હિ સજ્યતેડ્ઞસિતો ન
વ્યયતે ન રિષ્યત્યેતમ્મુ હૈવૈતે ન તરત ઇત્યતઃ પાપમરુરવમિત્યતઃ કલ્યાણમકરવમિત્યુમે હ
હૈવૈપ એતે તરતિ નૈનં કૃતાકૃતે તપતઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે (જ્યોતિર્બ્રહ્મણુમાં કહેલો જીવ) આ મહાન અંજનમાં આત્મા,
[છે] જે આ વિજ્ઞાનમય (મુદ્ધિપ્રતિભાએ પ્રતીત થનારો) પ્રાણેની [સમીપમાં છે,]
જે આ હૃદયની અંતર [મુદ્ધિના આશ્રયભૂત અવ્યાકૃતરૂપ] આકાશ [છે] તેમાં [મુદ્ધિ
આદિના સાક્ષિરૂપ] રિથત છે [જે એવા વિજ્ઞાનવાળો છે તે બ્રહ્મદિ] સર્વને વશ રાખનારો,
સર્વનો નિયામક [ને] સર્વેનું પાલન કરનાર [છે,] તે વિહિત કર્મેવડે [પૂર્વે અવસ્થાથી]
વૃદ્ધિ પામતો નથી, [ને] નિષિદ્ધ કર્મે વડે લઘુતર [થતો] નથીજ, [કેમકે] આ [વિદ્યાન
ધર્મદિ] સર્વનો નિમાયક [છે,] આ [સ્થાવરજંગમ] ભૂતોનો નિમાયક [છે, તથા] આ
[ઉત્પન્ન થયેલાં] ભૂતોનું રક્ષણ કરનાર [છે, વળી] આ [વિદ્યાન] આ [ભૂરાદિ] લોકોના
અસાંકર્યમાટે વ્યવસ્થા રાખનાર સેતુરૂપ [છે. હવે કામ્યકર્મરૂપ એકદેશથી રહિત સંપૂર્ણ કર્મકાંડ

બ્રહ્મવિદ્યામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે કહે છે - [દ્વિજ્ઞે તે આ [ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષ] ને [નિત્યના સ્વાધ્યાયરૂપ] વેદાનુચિતવડે, યજ્ઞવડે (દ્રવ્યયજ્ઞવડે તથા જ્ઞાનયજ્ઞવડે,) [અદ્વાદિસંયુક્ત] જ્ઞાનવડે [ને ફલેચ્છાના ત્યાગરૂપ] નાશ નહિ કરનાર તપવડે જાણવાને ઇચ્છે છે [કહેલા ઉપાયોવડે યુદ્ધિની શુદ્ધિદ્વારા જિજ્ઞાસાની ઉપસ્થિતિમાં અવજ્ઞાદિના ક્રમવડે મંત્ર-બ્રાહ્મણમાં કહેલા] આ [આત્મા] નેજ જાણીને યોગી થાય છે આ [આત્મરૂપ] લોકોનેજ [જાણવાને] ઇચ્છતા [છતાં] મુમુક્ષુઓ સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરે છે. [સર્વ કર્મના ત્યાગપણમાં] તે આ [સ્પષ્ટ કારણ] પ્રસિદ્ધ [છે -] પૂર્વના આત્મજ્ઞાનીઓ પ્રજાને નહિ ઇચ્છતા હવા (કેમથી ત્રણ લોકના સાધનરૂપ પુત્ર, કર્મ ને અપવિધાનું અનુદાન નહિ કરતા હવા) જે અમારો આ [નિત્યસમીપ ક્ષુધાદિરહિત] આત્મા [જ] આ પુરુષાર્થ [છે તે અમે પુત્રાદિરૂપ] પ્રજાવડે શું [ફલ સિદ્ધ] કરીશું ? આ [અભિપ્રાયવડે] જ તેઓ પુત્રવાસનાથી, દ્રવ્યવાસનાથી ને લોકવાસનાથી વ્યુત્થાન કરીને (તેમને ત્યજી દઇને) પછી [અવજ્ઞાદિના અવકાશકાલમાં દહસ્થિતિસાર] લિક્ષામાટે ગમન કરતા હવા જે પ્રસિદ્ધ પુત્રવાસના [છે] તેજ [સાધન-રૂપ હોવાથી] દ્રવ્યવાસના [છે, ને] જે દ્રવ્યવાસના [છે] તે લોકવાસના [છે,] છતાં [સાધનસાધ્યભેદવડે] આ [દ્રવ્યવાસના ને લોકવાસનારૂપ] બેજ વાસના છે તે આ નૈત્તિ નૈત્તિ [એમ સર્વ ઉપાધિના નિષેધવડે કથન કરેલો] આત્મા [કરણોવડે] અહણ કરી શકાય એવો નથી તેથી અહણ કરાતો નથી, અપક્ષયથી રહિત [છે] તેથી અપક્ષય પામતો નથી, અસંગ [છે] તેથી [કોઈની સાથે] સંબંધ પામતો નથી, બંધનરહિત [છે તેથી] વ્યથા પામતો નથી, [ને] વિનાશ પામતો નથી આ [દહસંબંધના અવિષેકવડે રાગાદિ] થી [એ] પાપ કર્યું [તેથી મને નરક થશે] આ [પરિતાપ તથા] આ [ફલેચ્છાના નિમિત્ત] થી [યજ્ઞાદિરૂપ] શુભ [કર્મ એ] કર્યું [તેથી મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે] આ [હર્ષ] પ્રસિદ્ધ આ [બે] આ [આત્મવેત્તા] ને નથીજ પ્રાપ્ત થતાં આ [બ્રહ્મવેત્તા] આ [પુણ્યપાપરૂપ] બંને [કર્મ] નું અવશ્ય ઉદ્બંધન કરે છે [તેથીજ] આ [બ્રહ્મવેત્તા] ને કરેલું ને નહિ કરેલું [નિત્યાદિ કર્મોનું અનુદાન ઇષ્ટફલજ્ઞાનની ને પ્રત્યયાયની ઉત્પત્તિવડે] ઉદ્દેગ ઉપજાવતું નથી ૨૨

કહેલા બ્રહ્મવિદ્યાના રૂપમાં મળતે પ્રમાણરૂપે અહણ કરે છે —

તદેતદ્વાચાધ્યુક્તમ્—એવ નિલ્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય ન વર્ધતે કર્મણા નો કનીયાન । તસ્યૈવ સ્યાત્પદવિત્તં વિદિત્વા ન છિપ્યતે કર્મણા પાપકેનેતિ । તસ્માદેવંચિચ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિવિષ્ણુઃ સમાહિતો મૃત્વાઽઽત્મન્યેવાઽઽત્માનં પश्यતિ સર્વમાત્માનં પश्यતિ નૈનં પાપ્મા તરતિ સર્વં પાપ્માનં તરતિ નૈનં પાપ્મા તપતિ સર્વં પાપ્માનં તપતિ વિપાપો વિરજોઽવિ-ચિકિત્સો બ્રાહ્મણો મન્વત્યેષ વ્રહ્મલોકઃ સમ્રાહેનં પ્રાપિતોઽસીતિ હોવાચ પાદ્મવલ્કલયઃ સૌઽદં મગવતે વિદેહાન્દદામિ માં ચાપિ સહ દાસ્યાયેતિ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે આ [બ્રાહ્મણવડે કહેલું વસ્તુતત્ત્વ] મંત્રવડે પ્રકાશિત [છે -] બ્રહ્મવેત્તાને આ [સ્વરૂપભૂત] મહિમા [સ્વાભાવિકપણાથી] નિત્ય [છે] માટે તે મહિમા શુભ [કર્મવડે] વધતો નથી, [ને અશુભકર્મવડે] લપ્પતર [થતો] નથી [તેથી મુમુક્ષુ] તે [મહિમા] નાજ સ્વરૂપનો જાણનાર થાય તે [મહિમા] ને જાણીને [તે ધર્મધર્મરૂપ] પાપકર્મવડે સંબંધ પામતો નથી ઇતિ [હનિશબ્દ ઋચાની સમાપ્તિનો જણાવનાર છે,

જેથી કહેલા લક્ષણવાળો મહિમા છે] તેથી [આત્મા કર્મના અને તેના ફલના સંબંધથી રહિત છે] એમ [પરોક્ષપણે] જાણનાર શાંત, (બ્રાહ્મદ્રિયોના વ્યાપારથી ઉપરામ પામેલો,) શાંત, (અંતઃકરણની તૃષ્ણાથી નિવૃત્ત,) ઉપરાત, (પુત્રેપણા, વિત્તેપણા ન લોકેપણાથી સારી રીતે રહિત થયેલો,) તિતિશ્ચ, (જીવનનો વિચ્છેદ ન થાય એમ શીતાપ્ણાદિ દ્વંદ્વને સાહન કરનાર) [ને આત્મામાં-] એકાગ્રતાવાળો થઈને કાર્યકરણસંઘાતમાંજ પ્રત્યક્ષેતનને સાક્ષાત કરે છે. સર્વરૂપ આત્માને [જ] જુએ છે, [તેનાથી ભિન્ન કંઈ પણ જોતો નથી. એવી રીતે આત્માને જોનારા] આ [બ્રહ્મવેત્તા] ને [ધર્માધર્મરૂપ] પાપ પ્રાપ્ત થતું નથી, [કેમકે આ] સર્વપાપને [આત્મભાવવડે] ઉલ્લંઘન કરે છે. આને [કરેલું ને નહિ કરેલું નિત્યકર્મ એ રૂપ] પાપ [પોતાના ફલની ઉત્પત્તિવડે] તપાવતું નથી, [કેમકે આ], સર્વ પાપને [સર્વર્ત્તમદર્શનરૂપ અગ્નિવડે] ભસ્મ કરે છે. [આથીજ તે ધર્માધર્મરૂપ] પાપથી રહિત, [કામરૂપ] મલથી રહિત [ન] હિત્તસંશય ('હું સર્વર્ત્તમા પરબ્રહ્મ છું' એવી નિશ્ચિતમતિવાળો) [આ અવસ્થામાં મુખ્ય] બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેત્તા) થાય છે. હું સર્વભોમ ! આ બ્રહ્મરૂપ લોક [છે,] આને [તમે] પ્રાપ્ત કરાયા છો ” એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્કય કહેતા હતા. [તે સાંભળી રાજા કહે છે :— “ એવી રીતે આપે જેને બ્રહ્મભાવને પમાડેલો છે] તે હું ભગવાનને (આપને) વિદેહ [દેશો] (મારું રાજ્ય) આપું છું, અને [વિદેહદેશના લોકો] સહિત મને પણ દાસકર્મભાટે [આપું છું.] ઇતિ. ૨૩

હવે શેષાધિક બ્રહ્મના ધ્યાનથી અભ્યુદય દેખાડે છે :—

સ વા એપ મહાનજ આત્માઞ્જાદો વસુદાનો વિન્દતે વસુ ય एवं વેદ ॥ ૨૪ ॥

શીખદાર્ય :—[જે રાજાની ને મુનિની આખ્યાયિકામાં કહેલી છે] તે આ પ્રસિદ્ધ મહાન [ને] અજન્મા [સર્વ ભૂતોમાં રહ્યો હતો સર્વ અજનો] ભક્ષક [ને] ધનનો દાતા [છે.] જે એવી રીતે (એવા ગુણગુણ) [આત્માને અહંમહવડે] ઉપાસે છે [તે પ્રદીપ્ત જહરાગ્નિવાળો થાય છે, તથા ગાય'અધ્યાદિ] ધન પામે છે. ૨૪

હવે ફલસહિત નિર્ગુણબ્રહ્મતાના કથનની સમાપ્તિ કરે છે :—

૨. સ વા એપ મહાનજ આત્માઞ્જરોઽપરોઽમૃતોઽમયો વ્રજ્જામયં વૈ વ્રજ્જામયં હિ વૈ વ્રજ્જામયં ય एवं વેદ ॥ ૨૫ ॥

શીખદાર્ય :—પ્રસિદ્ધ તે આ અવચ્છેદક ઉપાધિથી રહિત [ને] જન્મરહિત આત્મા જહરાહિત, [પ્રાણત્યાગરૂપ] મરણરહિત, નિરવયનાશરહિત, [ભયના હેતુ અવિદ્યાના નાશથી] અભય, [તથા સત્યજ્ઞાનઆનંદરૂપ] બ્રહ્મ [છે.] અભય બ્રહ્મ [છે] આ રાત્રિ તથા લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે. કહેલા આત્માને] જે એવી રીતે (અભયરૂપ બ્રહ્મ) જાણે છે [તે] નિશ્ચય અભયરૂપ બ્રહ્મજ થાય છે, (શુકત થાય છે.) ૨૫ એ પ્રમાણે ચોથા અધ્યાયના શારીરકનામના ચોથા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યવીધિકા પૂરી થઈ ૪. ૪

એવી રીતે આગમપ્રધાન મધુકાંડવડે તથા શુક્રિપ્રધાન મુનિકાંડવડે [સં-વાસસહિત આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ નિરૂપણ કર્યું. હવે તે પ્રતિષ્ઠા કરેલા અર્થના નિગમનમાટે, (હેતુના ઉપદેશપછી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિના પુનઃ કથનમાટે) આ આગમપ્રધાન મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનો આરંભ થાય છે :—

અથ હ યાજ્ઞવલ્કયસ્ય દ્વૈ માર્યૈ વધૂવતૃમૈત્રેયી ચ કાલ્યાયની ચ તયોર્હ મૈત્રેયી

બ્રહ્મવાદિની ધમ્મ સ્ત્રીમજ્ઞૈવ તર્હિ કાત્યાયન્યય હ યાજ્ઞવલ્ક્યોઽન્યદ્વૃત્તમુપાકરિષ્યન્ ॥ ૧
મૈત્રેયીતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ પ્રવ્રજિષ્યન્વા અરેઽહમસ્માત્સ્થાનાદસ્મિ હન્ત
કાત્યાયન્યાઽન્તં કરવાળીતિ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[સંન્યાસસહિત આત્મજ્ઞાન મોક્ષર્તું કારણ છે આ હેતુના ઉપદેશ]પછી
[પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થર્તું નિગમન કરાય છે:-] પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્યની મૈત્રેયી તથા કાત્યાયની
[એવા નામવાળી] બે ભાયાં હતી. તેઓની [મધ્યે] પ્રસિદ્ધ મૈત્રેયી [જ્યારે] બ્રહ્મ-
વદનશીલા હતી- ત્યારે કાત્યાયની સ્ત્રીપ્રજ્ઞાવાળીજ (ઘરના-કામકાજમાં કુશલતા રાખવારૂપ
સ્ત્રીને શાગ્ય બુદ્ધિવાળીજ) [હતી.] પછી પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય [ગૃહસ્થાશ્રમથી] ભિન્ન
[સંન્યાસરૂપ] વૃત્તને અહણ કરવાને ઇચ્છતા [છતા] ૧ “હે મૈત્રેયિ!” એમ [જ્યેષ્ઠ
ભાઈને આમંત્રણ કરીને] પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા:-“ અરે [મૈત્રેયિ!] હું આ
[ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ] સ્થાનથી સંન્યાસ અહણ કરવાને ઇચ્છું છું, [તેથી અને] અનુમતિ [આપ.
તારી ઇચ્છા હોય તો] તારો આ [બીજા ભાઈ] કાત્યાયનીથી [દ્રવ્યવડે] વિકાગ
કરું ” ઇતિ. ૨

સા હોવાચ મૈત્રેયી યન્તુમ્મ ઇયં મગોઃ સર્વાં પૃથિવી વિક્ષેપેન પૂર્ણાં સ્પાત્સ્પાં ન્વહં
તેનામૃતાઽઽહો ૩ નેતિ નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યો યથૈવોપકરણવર્તાં જીવિતં તથૈવ તે
જીવિતઃ સ્પાદમૃતત્વસ્ય તુ નાઽઽજ્ઞાઽસ્તિ વિક્ષેપેન ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[એવાં વચનો સાંભળી] “ હે ભગવન્! બે કદી ધનવડે પૂર્ણ આ
સર્વ પૃથિવી મને [પ્રાપ્ત] થાય તો હું તેવડે અવિનાશી થઈ (મોક્ષ પામું) વા
નહિ ? ” એમ પ્રસિદ્ધ તે મૈત્રેયી બોલી [તે સાંભળી “ અવિનાશી ” નહિ [થા] ”
એમ પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા. “ જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ સાધનસંપત્તિયુક્તરું જીવિત [સુખના
ઉપાયરૂપ ભોગવડે યુક્ત હોય છે] તેમજ તારું જીવિત થયે, પરંતુ ધનવડે [વા ધનથી
સાધ્ય કંઈવડે] મોક્ષની આશા [કરવાયોગ્ય] નથી ” એમ [પણ સૂચવ્યું] ૪

સા હોવાચ મૈત્રેયી યેનાહં નામૃતા સ્પાં કિમહં તેન કુર્પાં યદેવ મગવાન્વેદ તદેવ
મે જ્ઞીતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—“જેવડે હું અવિનાશી ન થઈ તે [દ્રવ્ય]વડે હું શું [પ્રયોજન સિદ્ધ]
કરું? આપ જેને નિશ્ચય [મોક્ષનું સાધન] જાણો છો તેજ મને કહો” એમ પ્રસિદ્ધ
તે મૈત્રેયી બોલી. ૪

સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ મિયાં ચૈ સ્વલ્લ નો ભવતી સતી પ્રિયમદૃષદન્ત તર્હિ
ભવત્યેતદ્વ્યાહ્યાસ્યામિ તે વ્યાચક્ષાણસ્ય તુ મે નિદિધ્યાસસ્વેતિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—“તું [પૂર્વે પણ] અમારી પ્રિયા પતિપ્રતાજ [હોઈ હમણાં પણ]
પ્રિયનોજ નિશ્ચય કરતી હતી [તેથી હું] પ્રસન્ન [થયો છું, બે મોક્ષર્તું સાધન જાણવાની
તારી ઇચ્છા હોય] તો હે ભગવન! આ [મોક્ષર્તું સાધન હું] તારા માટે વ્યાખ્યાન
કરીશ, વ્યાખ્યાન કરનાર મારાં [વાક્યોર્તું અર્થથી] નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાન કરવા ઇચ્છું”
એમ પ્રસિદ્ધ તે યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા. ૫

સ હોવાચ ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ । ન વા અરે જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ । ન વા અરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પુત્રાઃ પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે વિત્તસ્ય કામાય વિત્તં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વિત્તં પ્રિયં ભવતિ । ન વા અરે પશૂનાં કામાય પશવઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પશવઃ પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે વ્રહ્મણઃ કામાય વ્રહ્મ પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વ્રહ્મ પ્રિયં ભવતિ । ન વા અરે સ્ત્રસ્ય કામાય સ્ત્રં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સ્ત્રં પ્રિયં ભવતિ । ન વા અરે લોકાનાં કામાય લોકાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય લોકાઃ પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે દેવાનાં કામાય દેવાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય દેવાઃ પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે વેદાનાં કામાય વેદાઃ પ્રિયા ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વેદાઃ પ્રિયા ભવન્તિ । ન વા અરે ભૂતાનાં કામાય ભૂતાનિ પ્રિયાણિ ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય ભૂતાનિ પ્રિયાણિ ભવન્તિ । ન વા અરે સર્વસ્વ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । આત્મા વા અરે દ્રઘ્વ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેય્યાત્મનિ સ્વસ્વરે દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાત દ્વૈર્ સર્વં વિદિતમ્ ॥ ૬ ॥

શીખાર્થઃ—[ભાક્ષના સાધન આત્મજ્ઞાનના અંગભૂત વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્ક્ય] બ્રાહ્મણઃ—“ અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] સ્ત્રીના પ્રયોજનમાટે સ્ત્રી પ્રિય થતી નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે સ્ત્રી પ્રિય થાય છે, અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] પુત્રોના પ્રયોજનમાટે પુત્રો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે પુત્રો પ્રિય થાય છે, અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] દ્રવ્યના પ્રયોજનમાટે દ્રવ્ય પ્રિય થતું નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે દ્રવ્ય પ્રિય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] પશુઓના પ્રયોજનમાટે પશુઓ પ્રિય થતાં નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે પશુઓ પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] બ્રાહ્મણજાતિના પ્રયોજનમાટે બ્રાહ્મણજાતિ પ્રિય નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે બ્રાહ્મણજાતિ પ્રિય થાય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] ક્ષત્રિયજાતિના પ્રયોજનમાટે ક્ષત્રિયજાતિ પ્રિય થતી નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે ક્ષત્રિયજાતિ પ્રિય થાય છે અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે સ્વર્ગાદિ] લોકોના પ્રયોજનમાટે [સ્વર્ગાદિ] લોકો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે [સ્વર્ગાદિ] લોકો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] દેવોના પ્રયોજનમાટે દેવો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે દેવો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે] વેદોના પ્રયોજનમાટે વેદો પ્રિય થતા નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે વેદો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે પૃથિવી અદિ] ભૂતોના પ્રયોજનમાટે [તે] ભૂતો પ્રિય થતાં નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે [તે] ભૂતો પ્રિય થાય છે. અરે [મૈત્રેયિ । લોકમાં] પ્રસિદ્ધ [છે કે અન્ય] સર્વનાં પ્રયોજનમાટે

[અન્ય] સર્વ પ્રિય થતું નથી, પણ આત્માના પ્રયોજનમાટે [અન્ય] સર્વે પ્રિય થાય છે. [જેથી એવી રીતે આત્મસુખના સાધનપણાવડે અન્યત્ર ગૌણી પ્રીતિ છે, ને આત્મામાં તેા મુખ્ય પ્રીતિ છે તેથી] અરે [ઐત્રેયિ । પરમપ્રેમનું સ્થાન] આત્માજ સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય, [આચાર્ય 'અને શાસ્ત્રથી] શ્રવણ કરવાયોગ્ય, [યુક્તિઓવડે] મનન કરવાયોગ્ય [ને] નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાન કરવાયોગ્ય [છે.] અરે ઐત્રેયિ । [આ] આત્મા દૃષ્ટ થયે [સતે,] શ્રવણ કરે [સતે,] મનન કરે [સતે, ને આ એમજ છે અન્યથા નથી એમ] જાણે [સતે] નિશ્ચય આ સર્વ [કદિપત જંગમ] વિદિત [થાય છે.] ૬

અન્યનું જ્ઞાન થયે તેનાથી ભિન્ન અન્યનું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે એમ શકા થાય તેા આત્માથી ભિન્ન અન્યનો અભાવ હોવાથી તેમ સંભવી શકે એમ કહે છે.—

૧૦. ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद सत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं सत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [બ્રાહ્મણ] આત્માથી (પ્રાતાથી) અન્યત્ર બ્રાહ્મણભતિને જાણે છે તેને 'બ્રાહ્મણભતિ' [આ મને અનાત્મરૂપે જુએ છે એમ જાણી પ્રાતાથી] દૂર કરે છે જે [ક્ષત્રિય] આત્માથી અન્યત્ર ક્ષત્રિયભતિને જાણે છે તેને ક્ષત્રિયભતિ દૂર કરે છે. જે આત્માથી અન્યત્ર [-સ્વર્ગાદિ] લોકોને જાણે છે તેને [સ્વર્ગાદિ] લોકો દૂર કરે છે. જે આત્માથી અન્યત્ર દેવોને જાણે છે તેને દેવો દૂર કરે છે જે આત્માથી અન્યત્ર વેદોને જાણે છે તેને વેદો દૂર કરે છે જે આત્માથી અન્યત્ર ભૂતોને જાણે છે તેને ભૂતો દૂર કરે છે. જે આત્માથી અન્યત્ર સર્વને જાણે છે તેને સર્વ દૂર કરે છે. જે આ આત્મા [સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય તથા શ્રવણાદિ કરવાયોગ્ય છે તે આ આત્માજ] આ બ્રાહ્મણભતિ, આ ક્ષત્રિયભતિ, આ લોકો, આ દેવો, આ વેદો, આ ભૂતો [ને] આ સર્વ [છે] ૭

આ સર્વ આત્મા એમ કેવી રીતે જાણી શકાય એમ શકા થાય તેા સ્ફુરણથી ભતિરેકવડે કાંઈ પણ બંધુત્વાને શક્ય નથી એમ પ્રસિદ્ધ છે, ને જેના ભતિરેકવડે જેનું અગ્રહણ તેનું તે રૂપપણ જ છે એવી વ્યાપ્તિ છે, તે વ્યાપ્તિનાં ત્રણ દર્શાત કહે છે:—

સ યથા હન્દુમેહન્યમાનસ્ય ન વાહ્નાઞ્છવ્દાઞ્છક્તુયાદુગ્રહણાય હન્દુમેસ્તુ ગ્રહણેન હન્દુમ્પાપાતસ્ય વા શવ્દો ગૃહીતઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે (દર્શાતઃ) જેમ [દાંડી આદિવડે] વગાડેલા હુંડભિના બહાર નીકળેલા [ઉચ્ચનીચાદિ] શબ્દોને અહણ કરવામાટે [પુરુષ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ હુંડભિના [શબ્દસામાન્યના] અહણવડે અથવા હુંડભિના વગાડવાથી [ઉપજેલા] વીરાદિ નવરસમાંના એકરસયુક્ત ધ્વનિના અહણવડે હુંડભિનો શબ્દવિશેષ અહણ કરેલો [થાય છે. જેમ શબ્દ-વિશેષો શબ્દસામાન્યથી વસ્તુતાએ પૃથક્ નથી તેમ સ્ફુરણરૂપ બ્રહ્મથી સ્ફુરેલા પદાર્થો વસ્તુતાએ પૃથક્ નથી, એવી રીતે નીચેનાં બે દર્શાતોમાં પણ જાણવું.] ૮

સ યથા શક્ત્ય ધ્માયમાનસ્ય ન વાહ્યાઞ્છન્દાઞ્છક્તુષાદ્ગ્રહણાય શક્ત્ય તુ ગ્રહણેન શક્ત્યધ્મસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તે (દર્શતઃ—) જેમ વગાડેલા શંખના બહાર નીકળેલા [ઉચ્ચાદિ] શબ્દોને શ્રદ્ધા કરવામાટે [પુરુષ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ શંખના [શબ્દસામાન્યના] શ્રદ્ધાવડે વા [એકરસયુક્ત] શંખના ધ્વનિના [શ્રદ્ધાવડે શંખનો] શબ્દવિશેષ શ્રદ્ધા કરેલો [થાય છે] ૯

સ યથા વીણાયૈ વાયમાનાયૈ ન વાહ્યાઞ્છન્દાઞ્છક્તુષાદ્ગ્રહણાય વીણાયૈ તુ ગ્રહણેન વીણાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—તે (દર્શતઃ—) જેમ વગાડેલી વીણાના બહાર નીકળેલા [ઉચ્ચાદિ] શબ્દોને શ્રદ્ધા કરવામાટે [પુરુષ] સમર્થ થતો નથી, પરંતુ વીણાના [શબ્દસામાન્યના] શ્રદ્ધાવડે વા [એકરસયુક્ત] વીણાના ધ્વનિના [શ્રદ્ધાવડે વીણાનો] શબ્દવિશેષ શ્રદ્ધા કરેલો [થાય છે.] ૧૦

વિવેચનઃ—ત્રણ દર્શતોનું શ્રદ્ધા અનેક વિલક્ષણ એતનઅએતન૩૫ સર્વે પદાર્થો સ્થિતિઠાલમાં પ્રતાનધન પ્રસંગાત્મક એકસત્તાવાળા છે એમ જણાવવામાટે છે ૧૦

એવી રીતે સ્થિતિઠાલમાં જગતનું સ્વભાવી એકપણું નિશ્ચય કરીને ઉત્પત્તિઠાલમાં પણ તેનો નિશ્ચય કરવામાટે ધર્મોની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તેમના કારણથી અભિનિપણામાં દર્શત કહે છે—

સ યથાઽઽદ્રૈધાદૈરમ્યાહિતસ્ય પૃથગ્ધ્રુમા વિનિશ્ચરન્ત્યેવં વા અરેઽસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિશ્ચિતમેતદ્યદ્યદેવો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽયર્વાહિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઔપનિષદઃ શ્લોકાઃ સૂત્રાણ્યનુવ્યાખ્યાનાનિ વ્યાખ્યાનાનીષ્ટૅ હુતમાશિતં પાપિત્તમયં ચ લોકઃ પરશ્ચ લોકઃ સર્વાણિ ચ ભૂતાન્યસ્યૈવૈતાનિ સર્વાણિ નિશ્ચિતાનિ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—તે (દર્શતઃ—) જેમ દીલાં ઇધણું નાંખેલા [પ્રદીપ્ત] અગ્નિથી નાના-વિધ ધૂમાડા [ને તણખા] નીકળે છે તેમજ અરે [મૈત્રેયિ] આ અપરિચ્છિન્ન પરમાર્થ-વસ્તુનું આ નિશ્ચિતન (નિશ્ચિતની પેઠે અપ્રપત્તવડે ઉપભવેલું) [છે.] જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અર્ધર્શિગિરસ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યાઓ, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, અનુવ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાનો, યાગ૩૫ નિમિત્તરાણો ધર્મસમૂહ હોમ૩૫ નિમિત્તરાણો ધર્મસમૂહ, અજ્ઞાન-૩૫ નિમિત્તરાણો ધર્મસમૂહ, પીઠાચોખના કાન૩૫ નિમિત્તરાણો ધર્મસમૂહ, આ લોક, પરલોક ને સર્વે ભૂતો [છે તે] આ સર્વ આતુંજ નિશ્ચિતન [છે] ૧૧

હવે પ્રથમઠાલમાં પણ આ પ્રપંચનું જાણપણું છે એમ દર્શતપૂર્વક કહે છે—

સ યથા સર્વાસામપાઃ સમુદ્રૅ એકાયનમેવૅ સર્વેષાૅ સ્પર્શાનાં ત્વગેકાયનમેવૅ સર્વેષાં ગન્ધાનાં નાસિકે એકાયનમેવૅ સર્વેષાંૅ રસાનાં જિહ્વેકાયનમેવૅ સર્વેષાૅ રૂપાણાં ચક્ષુ-રેકાયનમેવૅ સર્વેષાૅ શબ્દાનાૅ શ્રોત્રમેકાયનમેવૅ સર્વેષાૅ સંકલ્પાનાં મન એકાયનમેવૅ સર્વાસાં વિદ્યાનાૅ હૃદયયેકાયનમેવૅ સર્વેષાં કર્મણાૅ હસ્તાવેકાયનમેવૅ સર્વેષામાન્દાના-મુપસ્ય એકાયનમેવૅ સર્વેષાં વિસર્ગાણાં પાણુરેકાયનમેવૅ સર્વેષામધ્વનાં પાદાવેકાયનમેવૅ સર્વેષાં વેદાનાં વાગેકાયનમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે (દર્શાત-) જેમ સર્વે જીવોનો સમુદ્ર એક આશ્રય (અવિભાગવડે પ્રાપ્તિ) [છે] તેમ સર્વે સ્પર્શોનો ત્વચા (ત્વચાના વિષયરૂપ સ્પર્શસામાન્ય) એક આશ્રય [છે] તેમ સર્વે ગંધોનો નાસિકા (ગંધસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે રસોનો જીભ (રસસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે રૂપોનો નેત્ર (રૂપસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે શબ્દોનો શ્રોત્ર (શબ્દસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે સંકલ્પોનો મન (સંકલ્પસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે નિશ્ચયોનો બુદ્ધિ (નિશ્ચયસામાન્ય) એક આશ્રય [છે, તે બ્રહ્માં, લીન થાય છે,] તેમ, સર્વે કર્મોનો હાથો (કર્મસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે આનંદોનો ઉપરથ (આનંદ સામાન્ય) એક આશ્રય [છે] તેમ સર્વે ત્યાગોનો શુંકા (ત્યાગસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે ગતિઓનો પગો (ગતિસામાન્ય) એક આશ્રય [છે,] તેમ સર્વે શબ્દોનો વાણી (શબ્દસામાન્ય) એક આશ્રય [છે, તે 'કર્મેન્દ્રિયોનાં સામાન્યોનો પ્રાણમાં લય થાય છે, તે પ્રાણનો બ્રહ્માં લય છે] ૧૨

ઐત્રી રીતે પ્રાકૃતિક પ્રલયના દર્શનવડે સર્વના મુનઃપરબુરૂપ અદ્વય આત્મતરરનો નિશ્ચય કર્યો, હવે બ્રહ્મવિદ્યાવડે અધિવાની નિરતિદ્વારા જે આ આપત્તિક પ્રલય છે તેને દર્શાવવા કહે છે,—

। સ યથા સૈન્ધવઘનોડનન્તરોડવાદ્યઃ કૃત્સ્નો રસઘન એવૈવં વા અરેડ્યમાત્માડનન્તરોડવાદ્યઃ કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘન એવૈતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાડસ્તીત્યરે વ્રવીમીતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્કયઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તે (દર્શાત-) જેમ સૈન્ધવઘન (ગિંધાલુણ વા મીઠાનો નકોર ગાંગોડા) અંનરરહિત બાહ્યરહિત સંપૂર્ણ રસઘનજ [છે] તેમજ અરે [મૈત્રેયિ.] આ આત્મા અંનરરહિત બાહ્યરહિત સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનઘનજ [છે તે શરીરકરણાદિ આકારે પરિણામ પામેલાં] આ ભૂતોથી સારી રીતે ઊડીને [પછી] તે [ભૂતોના વિનાશ]ની પછીજ [તે ઊડેલો જીવભાવ] વિનાશ પામે છે અરે [મૈત્રેયિ.] કાર્યકરણના સંઘાતથી વિમુક્ત બ્રહ્મવેત્તાને [શરીરત્યાગપછી 'આ મારું ઘર છે, હું સુખી છું' એવું વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ [હું] કહું છું " એવી રીતે યાજ્ઞવલ્કય [પોતાની ભાષાપ્રતિ] પ્રસિદ્ધ [પરમાર્થદર્શન] કહેતા હતા ૧૩

પછી બંનેની પ્રજ્ઞા થઈ તે કહે છે —

સા હોવાચ મૈત્રેયઃ પ્રેત્ય મા યગવાન્મોહાન્તમાપીપિષ્ણ વા અહમિમં વિજાનામીતિ સ હોવાચ ન અરેડહં મોહં વ્રવીમ્યવિનાશી વા અરેડ્યમાત્માડનુચ્છિતિઘર્ષા ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—“ ભગવાન (આપ) અને અહિંજ આ (આ પ્રજ્ઞાનઘનરૂપ વસ્તુમાંજ) [શરીરત્યાગપછી જ્ઞાન નથી એમ] મોહ પમાડે છે, (આથી) હું આ કહેલા લક્ષણ-વાળા આત્મા ને [વિવેકથી] નથીજ જાણતી ” એમ પ્રસિદ્ધ તે મૈત્રેયી બોલી [તે 'સંભળી] પ્રસિદ્ધ તે [યાજ્ઞવલ્કય] બોલ્યા—“અરે [મૈત્રેયિ.] ઉપાધિવડે થનારાં વિશેષ-જ્ઞાનો શરીરત્યાગપછી નથી, પણ પ્રજ્ઞાનઘનનો નાશ થતો નથી એમ મેં કહ્યું છે

તેથી] હું મોહ (મોહ પમાડનાર વચન) નથીજ બોલતો. અરે [મૈત્રેયિ !] આ આત્મા અવિકારી [તથા] અવિનાશી ધર્મવાળોજ [છે.] ૧૪

આરે અપ્પાપોમાં ઉપાપબેદાવડે કહેછું ઉપેષ (ઉપાપ-સાધન-વડે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય) આત્મતત્ત્વ એજ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે:—

યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं
रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं
स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सवमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं
जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मनुीत तत्केन कं
स्पृશેत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति
नेत्यात्माऽपृष्टो न हि शृण्वतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसक्तो न हि सज्जतेऽसित्तो न व्ययते
न रिप्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्व-
मिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥१५॥ इति चतुर्याध्यायस्य पञ्चमं मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥१॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે (અજ્ઞાનકાલમાં) [એકજ આત્મામાં] પ્રસિદ્ધ દ્વૈતએવું [પ્રતીત]
થાય છે ત્યારે ઇતર (બ્રહ્મથી ભિન્ન-જોનારો) [બ્રહ્મથી ભિન્ન નેત્રવડે] ઇતરને (બ્રહ્મથી
ભિન્નને-રૂપાદિને) જુએ છે, ત્યારે ઇતર (સુંબનારો) [નાસિકાવડે] ઇતરને (ગંધને)
સુંધે છે, ત્યારે ઇતર (સ્વાદ લેનારો) [જીભવડે] ઇતરનો (રસનો) સ્વાદ લે છે, ત્યારે
ઇતર (બોલનારો) [વાણીવડે] ઇતરને (બોલવાયોગ્યને) બોલે છે, ત્યારે અન્ય
(સંભળનારો) [કાનવડે] અન્યને (સંભળવાયોગ્યને) સંભળે છે, ત્યારે ઇતર (સંકલ્પ કરનારો)
[મનવડે] ઇતરનો (સંકલ્પ કરવાયોગ્યનો) સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે ઇતર (સ્પર્શ કરનારો)
[ત્વચાવડે] ઇતરનો (સ્પર્શ કરવાયોગ્યનો) સ્પર્શ કરે છે, [નિ] ત્યારે ઇતર (જાણનારો)
[જીહ્વાવડે] ઇતરને (જાણવાયોગ્યને) જાણે છે જ્યારે (જ્ઞાનકાલમાં) પ્રસિદ્ધ આ [બ્રહ્મ-
વેત્તા] ને [કર્તા, કર્મે ને કર્મફલોદ્ધાર] સર્વ આત્માજ થયું ત્યારે [કોણ] કયા [કરણ]-
વડે કોને જુએ ? ત્યારે [કોણ] કયા [કરણ] વડે કોને સુંધે ? ત્યારે [કોણ] કયા-
[કરણ] વડે શાનો સ્વાદ લે ? ત્યારે [કોણ] કયા [કરણ] વડે શું બોલે ? ત્યારે [કોણ]
કયા [કરણ] વડે શું સંભળે ? ત્યારે [કોણ] કયા [કરણ] વડે શાનો સંકલ્પ કરે ? ત્યારે
[કોણ] કયા [કરણ] વડે શાનો સ્પર્શ કરે ? ત્યારે [કોણ] કયા [કરણ] વડે શાને જાણે ?
[જે અવિધાવસ્થામાં અન્ય અન્યને જાણે છે તે અવિધાવસ્થામાં પણ] જે [કૃદસ્થ-
જ્ઞાન] વડે [લોક] આ સર્વને જાણે છે તે [સાક્ષી] ને કયા [કરણ] વડે [કયા વિજ્ઞાતા]
જાણે ? [કોઈ પણ કરણવડે કોઈ ન જાણે] તે આ નેતિ નેતિ [એમ સર્વ ઉપાધિઓના
નિષેધવડે કથન કરેલો] આત્મા [કરણોવડે] ગ્રહણ કરી શકાય એવો નથી, તેથી
ગ્રહણ કરાતો નથી, અપક્ષયથી રહિત ન [છે] તેથી અપક્ષય પામતો નથી, અસંગ [છે]
તેથી [કોઈની સાથે] સંબંધ પામતો નથી, બંધનરહિત [છે] તેથી વ્યથા પામતો નથી,
[ને] વિનાશ પામતો નથી. અરે [મૈત્રેયિ !] જે અદ્વૈત વિધાવસ્થાવાળો વિજ્ઞાતા છે તે
વિજ્ઞાતાને [કોણ] કયા [કરણ] વડે જાણે ? [કોઈ કોઈ પણ કરણવડે ન જાણે], એવી

रीते [८] कहेला अतुशासनवाणी (परंपरांना उपदेशवाणी) थर् अरे जेनेधि । निक्षय
आहल्य अमृतपल्लु (आहल्य भोक्षुं साधन अद्वैत आत्मज्ञान) [९] " ओम [पोतानी
लोपाग्नि भोक्षना साधन आत्मज्ञानने] कृतीने प्रसिद्ध याज्ञवल्क्य संन्यास भट्ट
करता हवा १५ ओ प्रभाले याथा अध्यायना भैरवीनामना पांयभा आहल्युनी
तात्पर्यहीपिका पूरी थर् ४ ५

अथी रीने निक्षय कहेली अहमिवाणी स्तुतिभाटे, तेनी प्राप्ति यवाक्षर न्य करवाभाटे, असांप्रदायिक-
पक्षानी शंभाना परिदारभाटे तथा सिधने अभ्यसन कशववाभाटे आ मुनिगंडना पंशप हयुने आरंभ
थाय छे—

अथ वक्षः । पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाप्यात्पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौपवनः
कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाश्च गौतमाश्च
गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः
सैतवासैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उवालाकायनादुवा-
लकायनो जावालायनाज्जावालायनो माध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरा-
यणः कापायणात्कापायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥
घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्य-
ज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चाऽसुरायणश्चैवणेक्षेत्राणि रौप्यनैरौप्यनिरासुरैरासुरि-
भरिद्वाजाङ्गारदाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्या-
त्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो
गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाद्वत्सनपाद्वाभ्रवः
पथः सौमरात्पथ्याः सौमरोऽयास्यादाहिरसादयास्य आहिरस आभूतेस्त्वाप्नादाभूतिस्त्वाप्तो
विचरूपाचराष्ट्राद्विचरूरत्वाष्ट्रोऽविभ्यामविनी दधीच आधर्वणादध्यद्वाधर्वणोऽधर्वणो
दैवादयर्षा दैवो मृत्योः माध्वस्तनान्मृत्युः माध्वस्तनः मध्वस्तनात्मध्वस्तन एकपरेक-
विर्विपचित्तेर्विपचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारः सनातनात्सनातनः सनगात्सनागः परमेष्ठिनः
परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंस्तु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः पठं
वंशब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

शब्दार्थः—हवे वंश (आचार्यपरंपरा) [कहेलाय छे -] पौतिमाप्य गौपवनधी, गोपवन
[पीत्त] पौतिमाप्यधी, पौतिमाप्य [अन्य] गौपवनधी, गोपवन कौशिकधी, कौशिक कौण्डिन्यधी,
कौण्डिन्य शाण्डिल्यधी, शाण्डिल्य कौशिकधी ने गौतमधी, [कौशिक अक्षधी ने] गौतम १ आशि-
वेशधी, आग्निवेश्य गार्ग्यधी, गार्ग्य [पीत्त] गार्ग्यधी, गार्ग्य गौतमधी, गौतम सैतवधी,
सैतव, पाराशर्यायणधी, पाराशर्यायण गार्ग्यायणधी, गार्ग्यायण उवालाकायनधी, उवालाकायन
जावालायधी, जावालायन माध्यंदिनायनधी, माध्यंदिनायन सौकरायणधी, सौकरायण

કાપાયણથી, કાપાયણ સાયકાયથી, સાયકાયન કૌશિકાયનથી, કૌશિકાયનિ ર ઘતકૌશિકથી, ઘતકૌશિક પારાશર્યાયણથી પારાશર્યાયણ પારાશર્યથી, પારાશર્ય જાતૂકર્ણથી, જાતૂકર્ણ આસુરાયણથી ને યાસ્કથી, [યાસ્ક બ્રહ્મથી ને] આસુરાયણ ત્રૈવર્ણીથી, ત્રૈવર્ણી ઔપજંઘનથી ઔપજંઘનિ આસુરિથી, આસુરિ ભારદ્વાજથી, ભારદ્વાજ આત્રેયથી, આત્રેય માંડિથી, માંડિ ગૌતમથી, ગૌતમ [અન્ય] ગૌતમથી, ગૌતમ વાત્સ્યથી, વાત્સ્ય શાંઠિલ્યથી, શાંઠિલ્ય કૈશોર્ય કાપ્યથી કૈશોર્ય કાપ્ય કુમારહારિતથી, કુમારહારિત ગાલવથી, ગાલવ વિદર્ભોઠ્ઠિન્યથી, વિદર્ભોઠ્ઠિન્ય વત્સનપાત બાહ્વતથી, વત્સનપાત બાહ્વત યંથા સૌભરથી, યંથા સૌભર અયાસ્ય આંગિરસથી, અયાસ્ય આંગિરસ આલૂતિ ત્વાષ્ટ્રથી, આલૂતિ ત્વાષ્ટ્ર વિથરૂપ ત્વાષ્ટ્રથી, વિથરૂપ ત્વાષ્ટ્ર અથિનિકુમારેથી, અથિનિકુમારે દધ્યઃ આધર્વણથી, દધ્યઃ આધર્વણ અથર્વા દૈવથી, અથર્વા દૈવ મૃત્યુ પ્રાધ્વંસનથી, મૃત્યુ પ્રાધ્વંસન પ્રધ્વંસનથી, પ્રધ્વંસન ઐકર્ષિથી, ઐકર્ષિ વિપ્રચિત્તિથી, વિપ્રચિત્તિ વ્યષ્ઠિથી, વ્યષ્ઠિ સનારુથી, સનારુ સનાતનથી, સનાતન સનગથી, સનગ વિરાટથી [ને] વિરાટ હિરણ્યગર્ભથી [બ્રહ્મવિદ્યા પામ્યા. તે હિરણ્યગર્ભને અંતર્યામિદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાના લાભ થયેલા છે. તેથી આગળ આચાર્યપરંપરા નથી બ્રહ્મ વેદરૂપે સ્થિત છે તેથી વેદનામનું] બ્રહ્મ નિત્ય [છે, તે વેદરૂપ] બ્રહ્મને નમસ્કાર ૩ એ પ્રમાણે ચોથા અધ્યાયના વંશનામના છઠ્ઠા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૪. ૬

હતિ શ્રીબૃહદ્વારણ્યકોપનિષદના ચોથા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૪

[*]

॥ ૫ મો અધ્યાય ॥

એવી રીતે મધુર્કા તથા મુનિર્કાવડે નિરૂપણ કરેલ નિરૂપાધિ સ્થાનું ને સોપાધિક સ્વરૂપ, જે તેની અમ્યુલ્ય, કમચકિત ને કમની સમૃદ્ધિરૂપ પ્રયોજનવાળી ઉપાસનાઓ વિધાન કરવામાટે આ બિલ્કાંક (પૂર્વે નહિ કહેલી પરિશિષ્ટ વસ્તુનું નિરૂપણ કરનારો ભાગ) પ્રસ્તુત થાય છે. તેમાં સર્વ ઉપાસનાના અંગભૂત ને જંગમ, દમ, દાન ને દયા છે તેમનું વિધાન કરવાને ઇચ્છી શ્રુતિ પ્રથમ ઉપાસ્ય સ્થાનના શુદ્ધજ્ઞાની પ્રસિદ્ધિમાટે તેવા સ્વરૂપનો મંત્રવડે અનુવાદ કરે છે:—

ૐ । પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદ્વચ્યતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ।
ૐ સ્વં વ્રજ્ઞ । સ્વં પુરાણં વાયુરં સ્વમિતિ હ સ્માઽઽહ કૌરવ્યાયણીપુત્રો વેદોઽયં બ્રાહ્મણા
વિદુર્વેદૈનેન યદેદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ॐ स्वंब्रह्मब्राह्मणम् ॥ १ ॥

શીખદાર્યઃ—ૐ તે [બ્રહ્મ] પૂર્ણ [છે,] આ [નામરૂપ ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ પણ પોતાના નિરૂપાધિરૂપવડે] પૂર્ણ [છે. કારણરૂપ] પૂર્ણથી [વિશેષરૂપ પામેલું], પૂર્ણ ઉપર બીય છે. (કારણરૂપ બ્રહ્મથી નામરૂપવાળું કાર્યરૂપ બ્રહ્મ પૃથક્ હોય એવું પ્રતીત થાય છે.) [જ્ઞાની] પૂર્ણના (કાર્યરૂપ બ્રહ્મના) પૂર્ણને (આત્મસ્વરૂપના એકરસપણાને) સંપાદન કરીને [જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનજનિત ઉપાનિષોના સંસર્ગના તિરસ્કારપૂર્વક] પૂર્ણજ (નિરંતર પ્રજ્ઞાનઘનેકરસસ્વભાવ કેવલ બ્રહ્મરૂપેજ) અવશેષ રહે છે. [હવે જંગમના આલંબનપણાવડે બ્રહ્મનું ધ્યાન કહે છે:—] જંગમ અરૂપ (પ્રાચીન વા આકાશઅવિચ્છિન્નરૂપ) બ્રહ્મ [છે એમ ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે.] બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ [પ્રાચીન [છે.] જેમાં વાયુ રહે છે તે [કૌતક આકાશ] અ [છે] એમ પ્રસિદ્ધ કૌરવ્યાયણીપુત્ર કહેતા હતા. આ [જંગમ] વેદ [છે એમ] બ્રહ્મવેતાઓ

જાણતા હવા, [કેમકે] જે જ્ઞાતવ્ય [અહા છ તે] આ [અક્ષર] વડે [જિજ્ઞાસુ] જાણે છે. [પ્રસિદ્ધ વેદાંત વેદપણું પણ જ્ઞાનના હેતુપણાથીજ છે.] ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના અંતે અહાનામના પહેલા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. પ. ૧

એવી રીતે સર્વ ઉપાસનાના સાધનરૂપ અક્ષરને કહીને હવે હાદિ ત્રણ સાંધોનું વિધાન કરે છે:—

ત્રયાઃ પ્રાજાપત્યાઃ પ્રજાપતૌ પિતરિ બ્રહ્મચર્યમુપદંવા મનુષ્યા અંસુરા ઉપિત્વા
બ્રહ્મચર્યં દેવા ઋતુર્વૈતુ નો મવાનિતિ તેમ્યો હૈતદક્ષરમુવાચ દ હતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠા ૩ इति
व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्येतेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—દેવો, મનુષ્યો [ને] અંસુરો [આ] ત્રણ [પ્રકારના] પ્રજાપતિના (વિરાડના) પુત્રો પ્રજાપતિરૂપ પિતાની [સમીપમાં] શિષ્યો થયા હતા] અહ્યર્થ [પાળીને] વસતા હવા. અહ્યર્થપૂર્વક વસીને [પ્રથમ] દેવો [પિતાપ્રતિ] બોલ્યા:—“આપ અમને [અતુશાસન] કહો.” ઇતિ. તેઓને પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] દ એવો આ અક્ષર કહેતા હવા. [કહીને પછી પિતા પૂછતા હવા:—“કેમ મેં ઉપદેશ કરેલા અક્ષરનો અર્થ તમે] જાણ્યો [વા નહિ?]” રહુતિ વિચારને માટે છે.] આ [સાંભળી] “અમે] જાણ્યો” એમ પ્રસિદ્ધ [દેવો] કહેતા હવા. [“તમે સ્વભાવથી ઇદ્રિયોના નિગ્રહથી રહિત છો તેથી] ઇદ્રિયોના નિગ્રહ કરો એમ [આપ] અમને કહો છો.” આ [સાંભળી] પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] “હ” (સત્ય) એમ બોલ્યા. [“તમે તે અક્ષરનો યથાર્થ અર્થ] જાણ્યો.” ઇતિ ૧

અથ હૈનં મનુષ્યા ઋતુર્વૈતુ નો મવાનિતિ તેમ્યો હૈતદેવાક્ષરમુવાચ દ હતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠા ૩ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दचेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આ [પ્રજાપતિ] પ્રતિ “આપ અમને [અતુશાસન] કહો.” એમ મનુષ્યો કહેતા હવા. તેઓને પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] દ એવો આ અક્ષર કહેતા હવા. [કદા પછી પ્રજાપતિ પૂછતા હવા:—“કેમ મેં ઉપદેશ કરેલા અક્ષરનો અર્થ તમે]” જાણ્યો? ” આ સાંભળી “અમે તે] જાણ્યો” એમ પ્રસિદ્ધ [મનુષ્યો] કહેતા હવા [“તમે સ્વભાવથી ભોભવાળા છો તેથી યથાશક્તિ અન્નાદિકર્તુ] જ્ઞાન કરો એમ [આપ] અમને કહો છો.” આ [સાંભળી] પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] “હ” એમ બોલ્યા. [“તમે તે અક્ષરનો અર્થ સમ્યક્] જાણ્યો.” ઇતિ. ૨

અથ હૈનમંસુરા ઋતુર્વૈતુ નો મવાનિતિ તેમ્યો હૈતદેવાક્ષરમુવાચ દ હતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠા ૩ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्तेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्तुर्द द द इति दाम्यस दच दयध्वमिति तदेतत्त्रयः शिक्षेदमं दानं दयामिति ॥ ૩ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं प्राजापत्यब्राह्मणम् ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—પછી પ્રસિદ્ધ આ [પ્રજાપતિ] ને “આપ અમને [અતુશાસન] કહો.” એમ અંસુરો કહેતા હવા. તેઓને પ્રસિદ્ધ [પ્રજાપતિ] દ એવો આ અક્ષર કહેતા હવા. [કહીને પ્રજાપતિ પૂછતા હવા:—“કેમ મેં ઉપદેશ કરેલા અક્ષરનો અર્થ તમે] જાણ્યો?” આ [સાંભળી] “અમે તે] જાણ્યો” એમ પ્રસિદ્ધ [અંસુરો] કહેતા હવા. [“તમે

સ્વભાવથી હિંસાદિપરાયણ છે તેથી પ્રાણીઓપર] દયા કરે. એમ [આપ] અમને કહે છે. " આ [સાંભળી] પ્રસિદ્ધ [પ્રભપતિ] " ઝઙ " એમ બોલ્યા. " [તો તે અક્ષરનો અર્થ યથાર્થ] જાણ્યો. " ધૃતિ. તે આ [પ્રભપતિનું અનુશાસન] જ. મેઘરૂપ દેવીપ્રાણી " વ દ વ " એમ અનુવાદ કરે છે. [જેથી પ્રભપતિ મેઘરૂપે વર્તમાનમાં પણ] " ઇંદ્રિયોના નિમગ્ન કરે, દાન કરે, [ને પ્રાણીઓપર] દયા કરે. " એમ [અનુશાસન કરે છે તેથી] દમ દાન [ને] દયા એવાં તે આ ત્રણ [આધુનિક મનુષ્ય] મહાણુ કરે. ૩ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના પ્રાજ્ઞપત્યનામના ધીજ બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૨

હવે સોપાનિક બ્રહ્મના ધ્યાનના બેઠા કથનમાટે ઉત્તરગ્રંથનો આરંભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ એવી રીતે અનુશાસન કરનાર પ્રભપતિ કહાય છે તે કહેવાય છે —

एष मजापतिर्यदुदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत् व्यक्षरं हृदयमिति ह इत्येकमक्षरमभि-
हरन्त्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद
यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं
हृदयब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

શીખદાર્થ:—[હિંસાઓ ને દેવોના આશ્રયપણાવડે શાકલ્યબ્રાહ્મણમાં કહેલું] જે હૃદય. (બુદ્ધિ-સૂત્રાત્મા) [છે તે] આ પ્રભપતિ [છે,] આ [હૃદય] બ્રહ્મ [છે,] આ [હૃદય], સર્વ [છે.] તે આ હૃદય એવું [નામ] ત્રણ અક્ષરવાળું [છે, તેમાં] હ એવો એક અક્ષર [લાવે છે એવા અર્થવાળો છે,] જે એમ જાણે છે આને માટે જ્ઞાતિઓ ને ધીજઓ આરે ભણીથી [બસ] લાવે છે; વ એવાં એક અક્ષર [દ છે એવા અર્થવાળો છે,] જે એમ જાણે છે આને માટે જ્ઞાતિઓ અને ધીજઓ [પોતપોતાનું બસ] આપે છે; [ને] યં એવા એક અક્ષર [જાય છે એવા અર્થવાળો છે,] જે એમ જાણે છે [તે] સ્વર્ગલોકપ્રતિ જાય છે. [એવી રીતે ઉપાસ્ય હૃદયબ્રહ્મની સ્તુતિમાટે આ ત્રણ અક્ષરોની ઉપાસના કહી.] ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના હૃદયનામના ત્રીજા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૩

હવે આ હૃદયબ્રહ્મની સમરૂપે ઉપાસના કહે છે:—

सद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रयमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
जयतीमाँलोकोजित इन्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रयमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं
ब्रह्म ॥ १ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं सत्यब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

શીખદાર્થ:—[જે હૃદયબ્રહ્મ છે] તે સમરૂપ કરાય છે. તે આજ [પ્રકારાંતરે કહેવાય છે:—] તે [બ્રહ્મ હિરણ્યગર્ભરૂપ] સત્યજ હતું. જે [સાધક] આ પ્રસિદ્ધ સત્યબ્રહ્મને મહાન, પૂજ્ય [ને વિરૂદ્ધ આદિથી] પૂર્વે ઉપજેલ એમ ઉપાસે છે તે [સાધક સત્યબ્રહ્મની પેઠે] આ [ભૂરાદિ] લોકોને જિતે છે [વળી] જેમ [સત્યબ્રહ્મે] અનૂતરૂપ [શત્રુ] જિતેલો [છે તેમ ઉપાસકે પણ] આ [શત્રુ જિતેલો છે.] જે આ સત્યબ્રહ્મને મહાન, પૂજ્ય [ને] પ્રથમ ઉપજેલ એમ ઉપાસે છે [તેને] આ (ઉપર કહેલું-ઉપાસનાજેતું) [ફેલ થાય છે,] કેમકે સત્યબ્રહ્મ [લોકજિત તથા શત્રુજિત છે.] ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના સત્યનામના ચોથા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૪

હવે આ સસપ્તહની સ્તુતિમાં તેનું પ્રથમજપણું, મહત્ત્વણું ને પૂજ્યપણું સિદ્ધ કરે છે:—

આપ एवेदमग्र आमुस्ताः आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापति-
देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत् ज्येष्ठरः सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं
यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तમે अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनुवृत्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतः
सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—આ [જગત્ ઉત્પત્તિની] પૂર્વે જલજ (જગતના ધીજરૂપ અવ્યાકૃતજ) હરું. તે જલ સત્યને (હિરણ્યગર્ભને) ઉપભવતું હતું. [તેથી તે] સત્ય બ્રહ્મ [પ્રથમ ઉપજેલ છે તે] હિરણ્યગર્ભ વિરાટને [ઉપભવતા હવા. એવી રીતે વિરાટહિદ્વારા હિરણ્યગર્ભ સર્વના સ્રષ્ટા છે તેથી તે મહાત્મ છે. તે] વિરાટ દેવોને [રચતા હવા.] તે દેવો [પિતારૂપ વિરાટનું ઉલ્લંઘન કરી] સત્યનેજ (હિરણ્યગર્ભનેજ) ઉપાસે છે [તેથી તે પૂજ્ય છે.] તે આ સત્ય એવું [નામ] ત્રણ અક્ષરવાળું [છે, તેમાં] સ એવો એક અક્ષર [છે,] તિ (ત્) એવો એક અક્ષર [છે, ને] યં એવો એક અક્ષર છે. [તેમાં] પહેલો ને ત્રીજો [એ એ] અક્ષર [સ, યં] [સ્વર-સહિત હોવાથી] સત્ય [છે, ને] મધ્યમાં [રહેલો ત્ સ્વરસહિતપણાથી] અસત્ [છે] તે આ અસત્ (ત્) ઉભયલક્ષીથી [સ તથા યં રૂપ] સત્યવડે વ્યાસ [છે તેથી તેના ગુણપણાથી] સત્યનું બહુપણું થાય છે. એવી રીતે [સત્યનું બહુપણું અને અસત્નું ગુણપણું] જાણનારને [કદાચિત્ પ્રમાણથી કહેલું] અસત્ય [પાતાના ફલદાનવડે] વ્યાપ્ત થતું નથી. ૧

તે સસપ્તહની સ્થાનવિશેષમાં ઉપાસના કહેવાય છે:—

તद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथायं दक्षिणेऽस्तनુप-
स्तावेतावन्योन्यस्मिन्પတိष्ठितौ રક્ષિભિરેવોઽસ્મિન્પતિષ્ઠિતઃ પ્રાણેરયમમુષ્મિન્પત્ત યદોત્કમિપ્ય-
ન્મવતિ શુદ્ધમેવૈતન્મણ્ડલં પश्यति नैनमेते रक्षयः प्रत्यायन्ति ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—[પૂર્વેક્તિ] તે જે તે સત્ય [બ્રહ્મ] તે આ આદિત્ય [છે,] જે આ [આદિત્ય] આ મંડલમાં અભિમાની [છે, ને જે આ દક્ષિણનેત્રમાં અભિમાની [છે. આદિત્ય અને નેત્રમાં રહેલા] તે આ [અભિમાની એકજ સત્યબ્રહ્મનાં આધિદેવિક ને આધ્યાત્મિકરૂપ સ્થાન છે તેથી] પરસ્પરમાં [આદિત્યાભિમાની નેત્રમાં ને નેત્રાભિમાની આદિત્યમાં] રિથત [છે.] આ [આદિત્યાભિમાની] કિરણોવડે [ઉપકાર કરતો છતો] આ [નેત્ર] માં રિથત [છે, અને] આ [નેત્રાભિમાની નેત્રાદિ] ઇન્દ્રિયોવડે [મંડલને પ્રકાશતો છતો] આ [આદિત્ય] માં [રિથત છે. હવે સંસારીઓને સાવધાન કરવામાટે પ્રાસંગિક અરિષ્ટદર્શન કહે છે:—] તે (શબ્દ) જ્યારે ઉલ્લેખ કરનારો થાય છે [ત્યારે તે] આ [સૂર્ય] મંડલને કિરણવિનાશનું લુપ્તે છે. [ભોક્તાના કર્મોના ક્ષય થવાથી પૂર્વેની ષેઠ] આ કિરણો આ [નેત્રાભિમાની] પ્રતિ આવતાં નથી [તેથી એમ દેખાય છે.] ૨

કહેલા સસપ્તહનું બ્રાહ્મતિરૂપ અવયવવડે ખ્યાન કહે છે:—

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं सुव इति
बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रविष्टा द्वे प्रविष्टे द्वे एते अक्षरे वस्योपनिषद्वरिति
हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ૩ ॥

શીઠહાર્યઃ—જે આ આ [રવિ] મંદલમાં [સત્યનામવાળો] પુરુષ [છે] તેનું મૂઃ આ
 માથું [છે, કેમકે જેમ] માથું એક [છે તેમ મૂઃ] આ અક્ષર [પણ] એક [છે.] મૂવઃ
 આ હાથો [છે, કેમકે જેમ] હાથો બે [છે તેમ મૂવઃ] આ અક્ષરો [પણ] બે [છે.]
 સ્વ (સુવ) આ પગો [છે, કેમકે જેમ] પગો બે [છે તેમ સુવઃ] આ અક્ષરો-
 [પણ] બે [છે.] તેનું (વ્યાહૃતિરૂપ અવયવવાળો સત્યબ્રહ્મનું) અહઃ (દિવસ) એવું ગુપ્તનામ
 [છે.] હન્તિ (હણે છે) ને જહાતિ (ત્યજે છે) એ બેનું અહઃ આ રૂપ છે.] એમ જે બણે છે
 [તે] પાપને હણે છે, ને [પાપને] ત્યજે છે ૩

એવી રીતે આધિદેવિક ઉપાસના કરીને હવે આધ્યાત્મિક ઉપાસના કરે છે:—

યોડ્યં દક્ષિણેડક્ષ્ણુરુપસ્તસ્ય ચૂરિતિ શિર એકઃ શિર એકમેતદક્ષરં ધ્રુવ ઇતિ વાહ
 દ્વૌ વાહ દ્વે एते અક્ષરે સ્વરિતિ મતિષ્ઠા દ્વૈ મતિષ્ઠે દ્વૈ एते અક્ષરે તસ્યોપનિપદહમિતિ
 હન્તિ પાપ્માનં જહાતિ ચ ય एवं વેદ ॥ ૪ ॥ ઇતિ પશ્ચમાધ્યાયસ્ય પશ્ચમં સત્યબ્રહ્મસંસ્થાન-
 વ્રાહ્મણમ્ ॥ ૫ ॥

શીઠહાર્યઃ—જે આ દક્ષિણનેત્રમાં પુરુષ [છે] તેનું મૂઃ આ માથું [છે, કેમકે જેમ]
 માથું એક [છે તેમ મૂઃ] આ અક્ષર [પણ] એક [છે] મૂવઃ આ હાથો [છે, કેમકે જેમ]
 હાથો બે [છે તેમ મૂવઃ] આ અક્ષરો [પણ] બે [છે] સ્વ (સુવ) આ પગો [છે,
 કેમકે જેમ] પગો બે [છે તેમ સુવઃ] આ અક્ષરો [પણ] બે [છે] તે [વ્યાહૃતિરૂપ
 અવયવવાળો સત્યબ્રહ્મ]નું અહઃ (હું) એવું ગુપ્તનામ [છે] હન્તિનું ને જહાતિનું અહઃ [આ
 રૂપ છે] એમ જે બણે છે [તે] પાપને હણે છે, ને [પાપને] ત્યજે છે ૪ એ પ્રમાણે પાંચમા
 અધ્યાયના સત્યબ્રહ્મસંસ્થાનનામના પાંચમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૫

હવે મનોરૂપ ઉપાધિવાળો બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે:—

મનોમયોડ્યં પુરુષો માઃ સત્યત્તસ્મિન્નતર્હદ્યે યથા વ્રોહિર્વા યવો વા સ एव સર્વસ્યે-
 જ્ઞાનઃ સર્વસ્થાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ યદિદં ક્લિવ ॥ ૧ ॥ ઇતિ પશ્ચમાધ્યાયસ્ય પદ્મ
 મનોબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૬ ॥

શીઠહાર્યઃ—આ પુરુષ મનોમય (મનમાં પ્રતીત થનારો હોવાથી ધનજેવો પ્રતીત
 થનારો) [છે. આથીજ] પ્રજાસરૂપ સ્વરૂપવાળો [છે.] ધ્યાનમાટે તેનું ઉપાધિએ કરેલું
 પરિણામ કહે છે — જેમ કાંચર વા જગ [જેવા પરિમાણથી છે એવા પરિમાણવાળો તે] હૃદયમધ્યે
 [યોગીઓવડે દેખાય છે.] તે આ સર્વનો સ્વામી [તથા] સર્વનો પાલક [છે] જે કાંઈ
 આ [જગત છે તે] આ સર્વને [તે] નિયમમાં રાખે છે. ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના
 મનનામના છઠ્ઠા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ પ. ૬

તે સત્યબ્રહ્મની શ્રેષ્ઠસ્થાળી બીજી ઉપાસના કરેવાય છે:—

વિયુત્ત્વલ્લેત્પાહુર્વિદાનાદ્વિગુદ્વિગત્યેનં પાપ્મનો ય एवं વેદ વિયુદ્ત્વલ્લેતિ વિયુદ્વયેવ
 વ્રજ ॥ ૧ ॥ ઇતિ પશ્ચમાધ્યાયસ્ય સપ્તમં વિયુદ્ત્વલ્લેતિ ॥ ૭ ॥

શંખદાર્થઃ—વીજળી અક્ષ [છે] એમ [અક્ષવેતાઓ] કહે છે. [ગેધનાં અંધકારનો] નાશ કરવાથી વીજળી [કહેવાય છે. એવા શુભવાળી] વીજળી અક્ષ [છે] એમ જે ઉપાસના કરે છે આ [ઉપાસક] નાં પાપોના [અક્ષ] વિનાશ કરે છે, કેમકે અક્ષ વીજળીજ (તથાભૂલક પાપનો નાશ કરનારજ) [છે] ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના વિધુતનામના સાતમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. 'પ ૭

પુનઃ તે અક્ષની અન્ય ઉપાસના કહેવાય છે:—

વાચં ધેનુષ્ઠપાસીત તસ્યાથત્વારઃ સ્તનાઃ સ્વાહાકારો વપદ્કારો હન્તકારઃ સ્વધાકાર-સ્તસ્યૈ દ્વૌ સ્તનો દેવા ઉપજીવન્તિ સ્વાહાકારં ચ વપદ્કારં ચ હન્તકારં મનુગ્યાઃ સ્વધાકારં પિતરસ્તસ્યારઃ પ્રાણ ક્ષુપયો મનો વત્સઃ ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टमं वाग્યેનુब्राह्मणम् ॥ ૮ ॥

શંખદાર્થઃ—વાણીરૂપ (વજ્ર વેદરૂપ) ધેનુની ઉપાસના કરે, તેનાં ચાર આંચળો [છે,] સ્વાહાકાર, વપદ્કાર, હન્તકાર [ને] સ્વધાકાર. તેનાં બે આંચળ સ્વાહાકાર ને વપદ્કારપ્રતિ દેવો ઉપજીવિકા ચલાવે છે, [કેમકે તે બેનડે દેવોને હવિષ્ દેવાય છે. હન્ત-અર્પિત પ્રહણ કરે-એમ બોલીને મનુષ્યને અન્ન અપાય છે તેથી] હન્તકારપ્રતિ મનુષ્યો [ઉપજીવિકા ચલાવે છે. સ્વધાકારનડે પિતૃઓને અન્ન અપાય છે તેથી] સ્વધાકારપ્રતિ પિતૃઓ [ઉપજીવિકા ચલાવે છે] તે [વાણીરૂપ ધેનુ] નો વૃષભ (ગાયો) પ્રાણ [છે, કેમકે પ્રાણના બલનડે વાણી પ્રસૂત થાય છે-શંખદાર્થ ઉચ્ચારણ કરી શકે, છે, ને] મન વાછડો [છે, કેમકે મનનડે આલોચન કરીને તે સ્વાહાકારાદિમાટે પ્રવૃત્ત થાય છે.], ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના વાગ્યેનુ નામના આઠમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. 'પ. ૮

તે સભ્યશત્રુ નાશશિપ્ત્યાનડે અપરોક્ષપણે દેખાડવાને તેરૂપે ઉપાસન કહે છે:—

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमग्रते तस्यैष घोपो भवति यमेतत्कर्णवपिधाय शृणोति स यदोत्કमिषन्भवति नैनं घोपः शृणोति ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य नवमं वैश्वानराग्निब्राह्मणम् ॥ ૧ ॥

શંખદાર્થઃ—આ અગ્નિ વૈશ્વાનર [છે,] જે આ શરીરની અંતર [છે.] જે [અગ્નિ] નડે આ અન્ન પાચન થાય છે. જે આ [અન્ન પ્રાણીઓનડે] ખરાય છે [તેનું પાચન કરનાર નાશર અગ્નિ છે.] તે [અગ્નિ] નો આ શબ્દ થાય છે, જે [શબ્દ] ને આ [શ્રવણ જેમ થાય તેમ બે આંગળીઓનડે બે] કાનોને બંધ કરીને [પુરુષ] સાંભળે છે. [તેમાં પ્રાસંગિક-અસ્પૃશ્યદર્શન કહે છે:—] તે [ભોક્તા] બ્યારે ઉત્ક્રમણ કરનારો થાય છે [ત્યારે તે] આ શબ્દ સાંભળનો નથી ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના વૈશ્વાનરાગ્નિનામના નવમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. 'પ ૯

જે આ પ્રદરણમાં કહેલી ઉપાસનાઓની ગતિ તથા જે ઉપામનાઓનું રૂપ કહ્યું નથી તેમનું રૂપ કહે છે:—

यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकामैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहोते यथा

ચક્રસ્ય ચં તેન સ ઈર્ધ્વ આક્રમતે સ આદિત્યમાગચ્છતિ તસ્મૈ સ તત્ર વિજિહીતે
 યયા-લઘ્વરસ્ય ચં તેન સ ઈર્ધ્વ આક્રમતે સ ચન્દ્રમસમાગચ્છતિ તસ્મૈ સ તત્ર વિજિહીતે
 યયા દુન્દુભેઃ ચં તેન સ ઈર્ધ્વ આક્રમતે સ લોકમાગચ્છત્યશોકમહિમં તસ્મિન્વસતિ
 શ્વાશ્વતીઃ સમાઃ ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य दशमं गतिब्राह्मणम् ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે પ્રસિદ્ધ [ઉપાસક] પુરુષ આ લોકથી શરીર ત્યજે છે [ત્યારે] તે
 [ઉપાસક] વાયુપ્રતિ આવે છે. તે [નિશ્ચય ને અલેખ વાયુ] તે [ઉપાસક] માટે ત્યાં જેવું
 રથના પૈડાનું છિદ્ર [છે તેવા] છિદ્રવાળો [પોતાને] કરે છે. તે [છિદ્ર] વડે તે [ઉપાસક]
 ઈર્ધ્વપ્રતિ ગમન કરે છે તે આદિત્યપ્રતિ આવે છે તે [આદિત્ય] તેને માટે ત્યાં જેવું ઈંધણ
 (ત્રાંસાનું) છિદ્ર [છે તેવા] છિદ્રવાળો [પોતાને] કરે છે. તેવડે તે ઈર્ધ્વભણી જાય છે. તે
 ચંદ્રપ્રતિ આવે છે તે તેને માટે ત્યાં જેવું દુદ્ધલિનું છિદ્ર [છે તેવા] છિદ્રવાળો [પોતાને]
 કરે છે. તેવડે તે ઉપરભણી જાય છે. [પછી] તે [ઉપાસક] માનસદુઃખરહિત [ને]
 શારીરદુઃખરહિત [પ્રજાપતિના] લોકપ્રતિ આવે છે. તે [લોક] માં [તે] ઘણા સંવત્સરોપર્યંત
 (બ્રહ્માના ઘણા કલ્પોસુધી) વસે છે. ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના ગતિનામના દશમા
 બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૫. ૧૦

બ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રસંગથી ક્ષણવાળા અબ્રહ્મની ઉપાસનાઓ વર્ણવે છે:—

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहृतिस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
 परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं
 प्रेतमन्त्रावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्यैकादशं
 तपोब्राह्मणम् ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[જવરાદિ] બાધિથી [ઘેરાયો છતો] જે દુઃખ પામે છે ' આજ પરમ
 તપ [છે] એમ નિશ્ચય નહિ કરતો છતો તથા એક નહિ કરતો છતો ચિંતવે જવરાદિની પીડા
 એ તપ છે] એમ જે ચિંતવે છે [તે] નિશ્ચય પરમ (દુઃખને સહન કરવારૂપ તપપ્રમાણે)
 ફલ પામે છે. જે પ્રેતને (સુઆપછી મને) [બાળવામાટે ઋત્વિગાદિ] અરણ્યપ્રતિ લઈ જાય
 છે ' આજ પરમ તપ [છે] એમ મરનાર ચિંતવે સુઆપછી પ્રેતને અરણ્યપ્રતિ લઈ જઈ એ
 તપ છે] એમ જે ચિંતવે છે [તે] નિશ્ચય પરમ (અરણ્યમાં જવારૂપ તપના જેવું) ફલ
 પામે છે. જે પ્રેતને (સુઆપછી મને) [જ્ઞાતિજનો] અગ્નિમાં નાંખે છે ' આજ પરમ તપ
 [છે] એમ મરણની પૂર્વેજ ચિંતવે સુઆપછી પ્રેતને અગ્નિમાં નાંખવું એ તપ છે] એમ જે
 ચિંતવે છે [તે] નિશ્ચય પરમ (અગ્નિપ્રવેશજેવું) ફલ પામે છે. ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા
 અધ્યાયના તપનામના અગ્નીઆરમ્ભ બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઇ. ૫. ૧૧

હવે અત્ર તથા પ્રાચુર્ય ઉપાધિવાળા ને તિરગ્ચુવાળા બ્રહ્મની ઉપાસના કહેવાય છે:—

अक्षं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न
 तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकषाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध
 स्वाऽऽह मातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति

સ હ સ્માડ્ઽહ પાણિના મા પ્રાતુદ કસ્ત્વેનયોરેકધાભૂયં ભૂત્વા પરમતાં ગચ્છતીતિ તસ્મા
હ દૈત્વદુવાચ વીત્પન્નં વૈ વ્યન્ને હીમાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ વિશ્નિ રમિતિ પ્રાણો વૈ રં
પ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ રમન્તે સર્વાણિ હ વા અસ્મિન્ભૂતાનિ વિશન્તિ સર્વાણિ
ભૂતાનિ રમન્તે ય एवं વેદ ॥ ૧ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादशमक्षपाणब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

શીખાર્થઃ—“અતઃ બ્રહ્મ [હ] એમ કોઈ [આચાર્ય] કહે છે તે તેમ [અહણ કરવા-
યોગ્ય] નથી, [કેમકે] પ્રાણુવિના (ભક્ષકવિના) અતઃ સડી જાય છે [આ] પ્રસિદ્ધ [છે.]
પ્રાણુ બ્રહ્મ [છે] એમ કોઈ [આચાર્ય] કહે છે તે [પણ] તેમ [અહણ કરવાયોગ્ય] નથી,
[કેમકે] અત્રવિના પ્રાણુ સૂકાય છે [આ] પ્રસિદ્ધ [છે. એવી રીતે એકએકના બ્રહ્મપણુના
અંશભરથી અત્રપ્રાણુરૂપ] આ [બે] જ દેવો એક પ્રકારના ભાવને પામીને બ્રહ્મપણુને
પામે છે. [એવી રીતે શુક્તિથી] તેને (અત્રપ્રાણુના એક રૂપને) [બ્રહ્મ એમ નિશ્ચય કરીને]
પ્રસિદ્ધ પ્રાતુદ નામના ઋષિ પોતાના [પિતાને કહેતા હવાઃ—“ [જેમ મેં બ્રહ્મ કહ્યું છે]
એમ જાણુનારમાટે શું [હું] શુભજ કરું ? [અથવા] આને માટે શું [હું] અશુભજ કરું ?
[તે કૃતાર્થે હોવાથી તેને માટે કંઈ પણ કરવાજેતું રહેતું નથી ”] એમ [બોલનાર પુત્રપ્રતિ]
તે [પિતા] હાથવડે [વારતા છતાં] કહેતા હવાઃ—“ હે પ્રાતુદ ! [એમ] ન [બોલ, કેમકે]
એમના (અત્રપ્રાણુના) એક પ્રકારના ભાવને પામીને કોણુ બ્રહ્મપણુને પામે છે ? [કોઈ
પણુ પામતું નથી તેથી આ કૃતાર્થ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ” “ તો કેવી રીતે બ્રહ્મપણુને
પામે છે ? તે આપ કહે. ”] એમ [પ્રાતુદના પૂછવાથી] તેને પ્રસિદ્ધ [પિતા] આ કહેતા
હવાઃ—“ વિ આ [શુણુ છે] અત્રજ વિ [છે.] કેમકે અત્રમાં આ સર્વ ભૂતો આશ્રિત
[છે] ૧ આ [શુણુ છે] પ્રાણુજ ૨ [છે.] કેમકે પ્રાણમાં આ સર્વ ભૂતો રમે છે (યથેષ્ટ
વિહાર કરે છે) [તેથી આ બે શુણુવાળાં અત્ર તથા પ્રાણુ એકત્ર થયાં છતાં બ્રહ્મ છે એમ
ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે] જે એમ [બે શુણુવાળું બ્રહ્મ] ઉપાસે છે અર્થ [ઉપાસક] માં
[અત્રશુણુના વિજ્ઞાનથી] પ્રસિદ્ધ સર્વ ભૂતો પ્રવેશ કરે છે, [અને પ્રાણુશુણુના વિજ્ઞાનથી],
સર્વ ભૂતો રમે છે ” ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના અત્રપ્રાણુનામના આરમા બ્રાહ્મણની
તાત્પર્યદીપિકા પૃરી થપ ૫ ૧૨

હવે અત્રની કેટલાક શુદ્ધિશિષ્ટપણુવડે ઉપામના કહે છેઃ—

અર્થ પ્રાણો વા અર્થ પ્રાણો હીદૃઃ સર્વસુત્યાપયત્યુદાસ્માદુક્ષવિક્ષીરસ્તિગ્ન્યુક્ષયસ્ય
સાપુજ્યૃઃ સલોકતાં જપતિ ય एवं વેદ ॥ ૧ ॥

શીખાર્થઃ—[પ્રાણને] ઉક્ષય (મહામતત્રાણા યજ્ઞમાં પ્રધાનભૂત સ્તોત્ર) [એમ ઉપાસે]
પ્રાણુજ ઉક્ષય [છે.] કેમકે પ્રાણુ આ સર્વને ઉક્ષાયે છે જે એવી રીતે [કહેલા રૂપવાળા
પ્રાણને] ઉપાસે છે આ [ઉપાસક] થી ઉક્ષયિત (પ્રાણને જાળુનાર) વીર [પુત્ર] ઉપજે
છે, [અને ઉપાસનના તારતમ્યથી] પ્રાણુના (સૂત્રાત્માના) સાચુરૂપને [વા] સલોકપણને
પામે છે. ૧

યજ્ઞઃ પ્રાણો વૈ યજ્ઞઃ પ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ યુજ્યન્તે યુજ્યન્તે હાસ્તે
સર્વાણિ ભૂતાનિ શ્રેષ્ઠાય યજુષઃ સાપુજ્યૃઃ સલોકતાં જપતિ ય एवं વેદ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રાણુને] યજ્ઞઃ [એમ ઉપાસે] પ્રાણુજ યજ્ઞઃ [છે,] કેમકે પ્રાણુ [સતે] આ સર્વે ભૂતો એકત્ર થાય છે. જે એમ ઉપાસે છે આને માટે પ્રસિદ્ધ સર્વે ભૂતો શ્રેષ્ઠભાવવારુ (આ અમારામાં શ્રેષ્ઠ થાઓ એવા અભિપ્રાયવડે) ઉદ્યમવાળાં થાય છે, [અને, ઉપાસનાના તારતમ્યથી] પ્રાણુના સાયુજ્યને [વા] સલોકપણને પામે છે ૨

સામ પ્રાણો વૈ સામ પ્રાણે હીમાનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ સમ્યગ્ચિ સમ્યગ્ચિ હાસ્મે સર્વાણિ ભૂતાનિ શ્રૈષ્ઠ્યાય કર્ષન્તે સામ્નઃ સાયુજ્યઃ સલોકતાં જયતિ ય एवं વેદ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રાણુને] સામ [એમ ઉપાસે] પ્રાણુજ સામ [છે, કેમકે] પ્રાણુ [સતે] આ સર્વે ભૂતો એકઠાં થાય છે. જે એમ ઉપાસે છે આને માટે પ્રસિદ્ધ સર્વે ભૂતો એકઠાં થાય છે, [અને આના] શ્રેષ્ઠપણામાટે સમર્થ થાય છે, [તથા ઉપાસનાના તારતમ્યથી] તે પ્રાણુના સાયુજ્યને [વા] સલોકપણને પામે છે. ૩

સત્ત્વં પ્રાણો વૈ સત્ત્વં પ્રાણો હિ વૈ સત્ત્વં ગ્રાયતે હૈનં પ્રાણઃ ક્ષણિતોઃ પ્ર સત્ત્વમન્ત્ર-મામોતિ સત્ત્વસ્ય સાયુજ્યઃ સલોકતાં જયતિ ય एवं વેદ ॥ ૪ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशमुक्त्यन्तः ॥ १३ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રાણુજ ક્ષણિયભતિ [છે, તેથી પ્રાણુની] ક્ષણિયભતિ [એમ ઉપાસના કરે.] પ્રાણુજ પ્રસિદ્ધ ક્ષણિયભતિ [છે, કેમકે] પ્રાણુ પ્રસિદ્ધ આ [દેહ] ને [શત્રોદિવડે] ઘાયલ થવાથી [આંસ પૂરતા છતાં] પાલન કરે છે. જે એવી રીતે ઉપાસના કરે છે [તે] અન્ન (અન્યવડે જેનું પાલન કરાતું નથી એવા) પ્રાણુને પ્રાપ્ત થાય છે, [અને ઉપાસનાના તારતમ્યથી] પ્રાણુના સાયુજ્યને [વા] સલોકપણને પામે છે ૪ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના ઉક્ત્યનામના તેરમા પ્રાણુની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૫ ૧૩

એવી રીતે હવેવાદિ આઠ ઉપાધિનિશિષ્ટ બહારની ઉપાસના કહીને હવે ગાયત્રીચંદ્રક ઉપાધિવિશિષ્ટ બહારની ઉપાસના કહેવાય છે:—

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतद् दुर्हवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—ભૂમિ, અંતરિક્ષ [ને] દ્યૌઃ (દિવ્યો.) આ આઠ [ત્રૈલોક્યના નામના] અક્ષરો [છે, તેમ તત્સવિતુર્વરેણ્યં આ] આઠ અક્ષરવાળું પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીનું એક (પહેલું) પદ [છે] આ [ગાયત્રી] નું આ (પ્રથમપદનું સ્વરૂપ) પ્રસિદ્ધ આજ (ભૂમિ આદિ ત્રૈલોક્યજ) [છે એમ ઉપાસના કરે] જે [પુરુષ] આ [ગાયત્રી] ના [આ ત્રૈલોક્યરૂપ] પદને એવી રીતે ઉપાસે છે તે [પુરુષ] આ ત્રણ લોકોમાં જેટલું [પામનાયોગ્ય છે] તેટલું અવરૂપ પામે છે ૧

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतद् दुर्हवास्या एतत्स यावतीं त्रयी विद्या तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

શીખદાર્થઃ—ઋચ, યજૂંષિ [ને] સામાનિ આ આઠ [ત્રણ વિદ્યાના નામના] અક્ષરો [છે, તેમ મર્ગો દેવસ્ય ધોમદિ આ] આઠ અક્ષરવાળું પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીનું એક

(બીજું) ૫૬ [છે] આ[ગાયત્રી]નું આ (બીજા પદનું સ્વરૂપ) પ્રસિદ્ધ આજ (ત્રણ આદિ ત્રણ વિધારૂપણ) [છે એમ ઉપાસના કરે] જે [પુરુષ] આ[ગાયત્રી]ના આ [ત્રણ વિધારૂપ] પદને એવી રીતે ઉપાસે છે તે [પુરુષ] જેટલી આ ત્રણ વિધા (ત્રણ વિધાવડે) જેટલું ફલ પ્રાપ્ત કરાય છે) તેટલું [ફલ] અવરથ પામે છે. ૨

પ્રાણોઽપાનો વ્યાન इत्यष्टાवક્ષराण्यष्टाक्षरं इ वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हेवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद् जपति योऽस्या एतदेवं पदं वेदायास्या एतदेव तुरीયं दर्शतं, पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु होवैष रज जपयुपरि तपत्येव- हैव त्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણ, અપાન [ને] વ્યાન (વિયાન) આ આઠ [પ્રાણાદિ નામના] અક્ષરો [છે, તેમ ચિયો યો ન. પ્રવોદપાત્ આ] આઠ અક્ષરવાળું પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીનું એક [ત્રીજું] ૫૬ [છે.] આ[ગાયત્રી]નું આ (ત્રીજા પદનું સ્વરૂપ) પ્રસિદ્ધ આજ (પ્રાણાદિજ) [છે એમ ઉપાસના કરે] જે [પુરુષ] આ[ગાયત્રી]ના આ [પ્રાણાદિરૂપ] પદને એવી રીતે ઉપાસે છે તે [પુરુષ] જેટલો આ પ્રાણિસમૂહ [છે] તેટલાને અવરથ જિતે છે. [શબ્દરૂપ ગાયત્રીના કથન] પછી આ[ત્રણ પદનાથી ગાયત્રી]ના [અભિધેયરૂપ] આજ [ગાયત્રીનું] તુરીય દર્શતં પદં પરોરજા ય ઇષ તપતિ (ચોથું ૫૬ રૂપાયાળેવા લોકોપર જે આ તથે છે,) [તે છે એ મહાનું શ્રુતિ પાતેજ વ્યાખ્યાન કરે છે—લોકમાં] જે ચોથું પ્રસિદ્ધ [છે] તે [અહિં] તુરીય [શબ્દવડે કહેવાય છે.] દર્શતં પદં આ [અર્થ જણાવે છે— સૂર્યમંડલની અંતર રહેલો] પ્રસિદ્ધ આ [હિરણ્યગર્ભરૂપ પુરુષ અર્તાદિય હોવાથી] રૂપાયાળેવા [છે.] પરોરજા આ [અર્થનો બોધ કરે છે—] પ્રસિદ્ધ આ [પુરુષ] સર્વ લોકની ઉપર ઉપર [અધિપતિપણના લાવવડે] તથે છે [આ ચોથા પદની ઉપાસનાનું ફલ કહે છે—] જે [પુરુષ] એવી રીતે આ[ગાયત્રી]ના આ [ચોથા] પદને ઉપાસે છે [તે] એવી રીતેજ (સૂર્યની પોજ) [સર્વાધિપત્યરૂપ] લક્ષ્મીવડે [ને] યજ્ઞવડે પ્રકાશે છે ૩

એવી રીતે અભિધાન ને અભિધેયરૂપ ગાયત્રીને કહીને હવે અભિધાન અભિધેયને અધીન છે એમ જણાવે છે.—

સૈવા ગાયત્ર્યેવસ્મિન્સ્તુરીયે દર્શતે પરે પरोरजसि प्रतिप्रिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानवेयातामहमदर्शमहमथौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव अद्रव्याમ तद्वै तत्सत्यं चले प्रतिष्ठितं प्राणो वै वलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्माદ્દાहर्वैक- सत्यादोगीय इत्येवम्वेपा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैवा गया- स्वत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणा-સ્તत्रે तद्यद्गया-સ્વत्रે तस्माद्गायत्री नाम स यामेवाम- सावित्रीमन्वाहैवैव सा स यस्मा जन्वाह तस्य प्राणा-स्त्रायते ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે આ [ત્રિપદા] ગાયત્રી આ ચોથા [પદરૂપ] રૂપાયાળેવા લોકના અધિપતિમાં (આદિલમાં) સ્થિત [છે] તે (ધતરપદ) [સહિત] પ્રસિદ્ધ તે [ચોથું ૫૬] સત્યમાં સ્થિત [છે] નેત્રજ સત્ય [છે.] જેથી નેત્રજ સત્ય [છે] તેથી જો [કોઈ એમ

કહે કે:- "મેં [અનુક વસ્તુ આવી] જોઈ છે," [ન જીએ કહે કે:- "તે વસ્તુ તેવી નથી એમ] મેં સાંભળ્યું છે" એમ વિવાદ કરતા [છતા તે] બે [પુરુષ] હમણાં [આપણી પાસે] આવે તો [તે બેમાં] જે "મેં જોઈ છે" એમ કહે તેને મારેજ [આપણે] શ્રદ્ધા કરીએ, [પણ "મેં સાંભળ્યું છે" એમ કહેનાર મારે આપણે શ્રદ્ધા ન કરીએ.] તે (આર પદ) [સહિત] પ્રસિદ્ધ તે સત્ય બલમાં સ્થિત [છે.] પ્રાણજ બલ [છે.] તે [બલરૂપ] પ્રાણમાં [સત્ય] સ્થિત [છે] તેથી [લોકો] બલને સત્યથી બલવત્તર એમ કહે છે. એવી રીતેજ (આદિત્યત્રણામાં સ્થિતિદ્વારાજ) આ ગાયત્રી અધ્યાત્મમાં (સૂનાત્મરૂપ પ્રાણમાં) સ્થિત [છે] પ્રસિદ્ધ તે આ [મુખ્યપ્રાણરૂપ ગાયત્રી] ગાનારાઓતું રક્ષક કરતી હવી. [વાગાદિ] પ્રાણોજ ગાયન કરનારા [છે] તે પ્રાણોતું રક્ષક કરતી હવી. તેમાં (પ્રયોગ કરનારના શરીરમાં) જેથી ગાનારાઓતું રક્ષક કરતી હવી તેથી ગાયત્રી [એમ] પ્રસિદ્ધ [છે.] તે (આચાર્ય) [પ્રાણવકને ઉપનયન આપીને] જે આ પ્રસિદ્ધ સાવિત્રીને (સૂર્યદેવતાવાળીને) અનુકરે કહે છે તે [સાવિત્રી] આજ (જગતના પ્રાણરૂપ ગાયત્રીજ) [છે] તે (ગાયત્રીની ઉપાસના કરનાર આચાર્ય) જે [પ્રાણવક] ને [આ ગાયત્રી] અનુકરે કહે છે તેના પ્રાણોતું [તે નરકાદિના પતનથી] રક્ષણ કરે છે. ૪

અર્નાતરને અનુવાદ કરીને તેમાં ફેપ દેખાડે છે:-

ताऽहंतामेके सावित्रीमनुष्ममन्वाहुर्वागनुष्मवेतदाचमनुष्म इति न तथा कुर्या-
द्वायत्रीमेव सावित्रीमनुष्मयापदि ह वा अप्येयंविद्वद्बिब मतिगृह्णाति न ह वै तद्वायव्या
एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ—કોઈ [સાખાવાળાએ તત્સવિતુર્વૃંણીમહે વ્યં દેવસ્ય ઋજનમ્ । એવં
સર્વંચાતમં તુરં મગલ્ય ધીમહિ ॥-પ્રેરણા કરનાર કેવના તે ધનને (સરસ્વતીને) અમે ધૃષ્ટીએ
છીએ, અને સૂર્યના અનુગ્રહથી અમે એક સર્વ જોગ્ય આપનાર તથા શત્રુઓનું હનન કરનાર
તે ધનને ઉપલોગ કરીએ-આ] અનુક્રુપહંવાળી તે આ પ્રસિદ્ધ સાવિત્રીને [ઉપનયન
કરેલામાટે] કહે છે [તેઓનો અભિપ્રાય કહે છે:-] “ વાણી અનુક્રુપ [છે, ને, વાણી
શરીરમાં સરસ્વતી છે, આથી અમે] આ [અનુક્રુપરૂપ] વાણીને (સરસ્વતીને) [માણ-
વકને માટે] અનુક્રમે કહીએ છીએ ” એમ [કહેતા છતા તેનોજ ઉપદેશ કરે છે, હવે તેમાં
દોષ કેખાડે છે:-આ તેમનું કહેવું બિધ્યા છે તેથી] તેમ ન કરે. (અનુક્રુપરૂપ સાવિત્રીના
ઉપદેશ અદુને ન કરે) ગાયત્રીરૂપ સાવિત્રીજ અનુક્રમે કહે, [કેમકે તેના ઉપદેશમાં સર્વ
ઉપદેશ કરેલું થાય છે. હવે ગાયત્રીવેતાની સ્તુતિ કહે છે-] જોકે એમ જાણનાર કદાચ
ખંડુના જેવો પ્રતિગ્રહ કરે [તોપણ] તે (પ્રતિગ્રહનો સમૂહ) ગાયત્રીના એક પણ પદપ્રતિ
[પદના વિજ્ઞાનના ફલપ્રતિ] [પૂરે] નથીજ, [તો પછી દોષને માટે તો ક્યાંથીજ
થાય ?] ૫

પ્રતિમહ સેનાર ગાયત્રીવંતાને દોષનો અભાવ સામાન્યરિતે કહી, હવે વિશેષરિતે તેનો અભાવ કહે છે:—

स य इमाः सौलोकाः पूर्णाः नतिगृहीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं
त्रया विद्या यस्तावत्प्रतिगृहीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावद्विदं माणि
यस्तावत्प्रतिगृहीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादस्या एतदेव दुरीयं दर्शतं पदं पुरोरजा

ય ઇય તપતિ નૈવ કેતવનાઽઽપ્યં કુત્ત ડ ઇતાવત્પતિગૃહીતાત્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે જે [ગાયત્રીના વેતા ધનથી] પૂર્ણ આ [ભૂરાદિ] ત્રણ લોકોનો પ્રતિગ્રહ કરે તે [પ્રતિગ્રહ] આ [ગાયત્રી] ના આ પથમપદને પામે (તેવડે પ્રથમપદની ઉપાસનાનું ફલ ભોગવેલું થાય, પણ દોષની પ્રાપ્તિ ન થાય) હવે જેટલી આ ત્રણ વિદ્યા [છે] તેટલાનો (તેવડે પરિચ્છેદ પામેલી વસ્તુનો) જે પ્રતિગ્રહ કરે તે [પ્રતિગ્રહ] આ [ગાયત્રી] ના આ બીજા પદને પામે (તેવડે બીજા પદની ઉપાસનાનું ફલ ભોગવેલું થાય) હવે જેટલો આ પ્રાણિસમૂહ [છે] તેટલાનો જે પ્રતિગ્રહ કરે તે [પ્રતિગ્રહ] આ [ગાયત્રી] નો આ ત્રીજા પદને પામે (તેવડે ત્રીજા પદની ઉપાસનાનું ફલ ભોગવેલું થાય.) [આવા દાતા ને પ્રતિગ્રહ કરનારના અભાવથી શ્રુતિએ આ કલ્પના કરીને સ્તુતિને માટે કહ્યું છે એમ જાણવું. ત્રણ પદની ઉપાસનાના ફલના ભોગ પછી આ [ગાયત્રી] ના આજ એવા 'દેખાયા' જેવા લોકની ઉપર જે આ તથે છે' [તેની ઉપાસનાના ફલના અનંતપણાથી તેની ઉપાસે નાનું ફલ] કોઈ પણ [પ્રતિગ્રહાદિવડે] પ્રાપ્ત નથીજ, તો ક્યાંથી આટલો પ્રતિગ્રહ કરે ? (તે ઉપાસનાના ફલસમાન પ્રતિગ્રહાદિવસ્તુના અભાવ હોવાથી તેના ક્ષય નથી.) ૬

જેટલી ઉપાસનાનોજ મંત્રવડે સંગ્રહ કરે છે:—

તસ્યા ઉપસ્થાનં, ગાયત્ર્યસ્યેકપદી દ્વિપદી ત્રિપદી ચતુષ્પદપદસિ ન હિ પચસે ।
નપસ્તે તુરીયાય દર્શનાય પદાય પરોરજસેઽસાવદો મા પ્રાપદિતિ યં દિગ્પાદસાવસ્મૈ કામો
મા સમૃદ્ધીતિ વા ન હૈવાસ્મૈ ન કામઃ સમૃષ્યતે યસા એવમુપતિષ્ઠૈઽશ્મદઃ પ્રાપમિતિ
વા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ગાયત્રી નું ઉપસ્થાન (સમીપ જઈને નમસ્કાર) [આ મંત્રવડે કર્તવ્ય છે:—] " હે ગાયત્રિ ! [તમે ત્રૈલોક્યરૂપ એકપદવડે] એકપદવાળાં છે. [ત્રણ વિદ્યારૂપ પદવડે તમે] બે પદવાળાં [છે, પ્રાણાદિરૂપ પદવડે તમે] ત્રણ પદવાળાં [છે, ને સૂર્યમંડલની અંતર રહેલા પુરુષરૂપ પદવડે તમે] ચાર પદવાળાં [છે એવી રીતે ચાર પદાવડે તમે ઉપાસકોવડે જણાઓ છે હે ગાયત્રિ ! નિરુપાધિકસ્વરૂપ તમે] પદરહિત છે, કેમકે [દોષવડે તમે વેધરૂપે] જણાતાં નથી [વ્યવહારના વિષયભૂત] એવા [પદરૂપ] દેખાયાજેવાં [ને] લોકની ઉપર રહેલાં તમને નમસ્કાર હો. આ [પાપરૂપ શત્રુ તમારી પ્રાપ્તિમાં વિગ્રહરૂં છે,] આ [પાપરૂપ શત્રુ] નું [તમારી પ્રાપ્તિમાં જે વિગ્રહકર્તાપણું છે તે મને] ન પ્રાપ્ત થાઓ ઇતિ [ઇતિશબ્દ ઉપસ્થાનમંત્રની પરિસમાપ્તિ જણાવે છે. ઉપાસક] જે [પાપરૂપ શત્રુ] પ્રતિ દ્વેષ કરે [તેના પ્રતિ આ મંત્રવડે ઉપસ્થાન છે—] આ [અમુકનામવાળો શત્રુ એમ તેનું નામ ગ્રહણ કરીને] આ [શત્રુ] માટે અલિલપિત અર્થે સમૃદ્ધિ ન પામે, ઇતિ. જે [શત્રુ] માટે એવી રીતે ઉપસ્થાન કરે છે આને માટે તે ઇચ્છિત અર્થે સમૃદ્ધિ પામતો નથીજ; અથવા હું આનું (તેનું) [ઇચ્છિત વા મારું ઇચ્છિત] પામું એમ [ઉપસ્થાન કરે. એવી રીતે ઇચ્છાપ્રમાણે ઉપસ્થાન કરે.] ૭

હવે ગાયત્રીની ઉપાસનાની સંપૂર્તિમાટે તેના મુખનું વિધાન કરવા તેનો સ્તુતિરૂપ અર્ચનાદ કહે છે:—

... અન્દં વૈ તજ્ઞનકો વૈદેહો વુહિડમાન્વરાશિષ્ણવાચ યન્નુ હો તદાપત્રોવિદ્યુયા અય

કથં હસ્તીભૂતો વદસીતિ મુલં તસ્યાઃ સમ્રાજ્ઞ વિદાંવકારેતિ દ્યોવાચ તસ્યા અગ્નિરેવ મુલં યદિ હ વા અપિ વહિવાગ્નાવધ્યાદધતિ સર્વમેવ તત્સંદહયેવ દેવૈર્વવિષ્ણુવપિ વહિવ પાપં કુરુતે સર્વમેવ તત્સંપ્સાય શુદ્ધઃ પૂતોઽજરોઽમૃતઃ સંભવતિ ॥ ૮ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं गायत्रीब्राह्मणम् ॥ ૧૪ ॥

શીખરાર્થઃ—તેમાં (ગાયત્રીની ઉપાસનાના સંબંધમાં) આ સ્મરણ કરાય છે—વૈદેહ જનક અશ્વત્થરાયના પુત્ર યુલિપ્રતિ કહેતા હવાઃ—“ અહો ! તે [આશ્ચર્ય] જે [તમે] ગાયત્રી બ્રહ્મનાર [હું] એમ] કહે છે, છતાં કેમ [પ્રતિગ્રહદાપવડે] હાથીરૂપ [થયેલા તમે મારા પ્રતિ] વહન કરો છો ? ” એમ [કહે સતે] “ હે સાર્વભૌમ ! પ્રસિદ્ધ આ- [ગાયત્રી] તું મુખ [હું] ન બ્રહ્મો હવે ” એમ પ્રસિદ્ધ [યુલિ] બોલ્યા. [તે સાંભળી જનક કહે છે :—] “ તે [ગાયત્રી] તું અગ્નિજ મુખ [છે, જેમ લોકો] એકે ઘણું [ઈધનો] પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં નાંખે છે [તોપણ] તે સર્વનો [અગ્નિ] સારી રીતે દાહ કરે છેજ, તેમજ [ગાયત્રીનું અગ્નિ મુખ છે] એમ બ્રહ્મનાર [ઉપાસક] એકે બહુજ [પ્રતિબદ્ધાદિ] દાપ કરે છે [તોપણ] તે સર્વજ [પાપસમૂહનું] સારી રીતે ભક્ષણ કરીને શુદ્ધ, (પાપના સંસ્પર્શથી રહિત,) પવિત્ર (પ્રતિગ્રહજનિત પાપકલના સંબંધથી રહિત,) જગત્સિદ્ધિ [તથા] અવિનાશી થાય છે ૮ એ પ્રભાણે પાંચમા અધ્યાયના ગાયત્રીનામના ચૌદમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૫. ૧૪

જે ઉપાસના તથા કર્મનું સાથે અનુજ્ઞાન કરનાર છે તે અંતાત્મામાં આદિભૂતિ પ્રાર્થના કરે છે, અને ગાયત્રીના ચોથા પદપ્ર આદિભૂતિ ઉપરયાનનો પ્રમંથ છે તેથી તે આદિભૂતિ પ્રાર્થનાનો વિષય કરાય છે:—

હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલમ્ । તત્ત્વં પૂજનપાટણ સત્યધર્માય દદાયે ।
પૂજનેત્યેયમ સૂર્ય માજાપત્ય વ્યૂહ રક્મીન । સમૂહ તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે
પશ્યામિ । યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ વાયુરનિલપદ્મતમયેદં મહમાન્ત્વ શરીરમ્ । ઽઽ
ક્રતોઃ સ્મર કૃતઃ સ્મર કૃતો સ્મર કૃતઃ સ્મર । અગ્ને નય સુવથા રાયે અસ્માન્વિશ્વાનિ
દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન । યુયોધ્મસ્મજ્જહુરાણમેનો ધૃયિષ્ઠાં તે નમર્ઙકિં વિપેમ ॥૧॥ इति
पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं सूर्याग्निप्रार्थनानाब्राह्मणम् ॥ ૨૫ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

શીખરાર્થઃ—અક્ષરશબ્દ (સંહારક્રમ) પાત્રવડે (પાત્રની પેઠે આચ્છાદકવડે) સમતું (સૂર્યનું) સ્વરૂપ આચ્છાદિત [છે,] હે [જગતનું] પાપણ કરનાર ! (હે સૂર્ય !) [મારા આત્માથી અલિપ્ત તમારા] દર્શનસારુ સત્યધર્મભાટે (પરમાર્થસ્વરૂપ બ્રહ્મસ્વભાવવાળો જે હું) તે મારાભાટે] તે [સ્વરૂપ] ને તમે નિવારણ કરો. (દર્શનના પ્રતિબંધકને દૂર કરો.) હે ઉચ્છ્વતાદિનાં દાનવડે જગતર્થ] પાપણ કરનાર ! હે એકલા ગમન કરનાર ! હે [સર્વ જગતના] નિયામક ! હે [યુદ્ધિ આદિને] સારી રીતે ત્રેણ કરનાર ! હે પ્રાણપત્ય ! (ઈધનના વા હિરણ્યગર્ભના પુત્ર !) કિરણોનો વિનાશ કરો, [એટલે યજુનો પરાભવ કરનારા તમારા તીવ્ર] તેજનો સંકેત કરો, [કે જેથી] તમારું જે [સત્યજ્ઞાનાદિરૂપ] અર્થત કલ્યાણ-

સ્વભાવવાળું રૂપ [છે] તે તમારા [રૂપને હું અનુભવું] જે આ [વ્યાહતિરૂપ અવયવ-
વાળો] આ [આદિત્યમાં સ્થિત અગ્નિનારી] પુરૂષ [છે] તે હું છું [મારા શરીરનો
પાત થયે સતે તેમાં રહેલો પ્રાણ] વાયુ આધિદેવિક [બાહ્ય] વાયુપ્રતિ [જાઓ ખીંચ
ઇંદ્રિયો પણ પાતપોતાના કારણપ્રતિ જાઓ] પછી આ શરીર રાખરૂપ અંતવાળું [થયુ છું,
પૃથિવીપ્રતિ જાઓ] હે સર્વેરક્ષક કૃતો ! (મનમાં રહેલ સંકટરૂપ અગ્ને !) [તમે સ્મરણ
કરવાચોઅર્થ] સ્મરણ કરો, [મેં જે કર્મ તથા ઉપાસના] કર્યાં [છે તેનું] સ્મરણ કરો, હે
કૃતો ! સ્મરણ કરો, [મેં જે કર્માદિ] કર્યાં [છે તેનું] સ્મરણ કરો [પુનરુક્તિ આકરમટે
છે.] હે પ્રકાશરૂપ અગ્ને ! [તમે] સર્વ ઉપાસનાઓને [તથા કર્મોને] જાણનાર [છો તેથી]
કર્મફલના લોગમટે અમને [પુનરાવૃત્તિરહિત] ઉત્તરમાર્ગવડે પ્રાપ્ત કરો [વળી] અમારાં
[સર્વ] દુરિલ (દેવયાનની પ્રાસિનાં પ્રતિબદ્ધ) પાપને દૂર કરો [અમે દેહાવસાનકાલે
અન્ય કરવાને અશક્ત છીએ તેથી હમણું] તમને ઘણુંજ નમસ્કારવચન સમર્પણ કરીએ
છીએ (નમસ્કારમંત્રવડે પરિવર્યા કરીએ છીએ) ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના સૂર્યાગ્નિ-
પ્રાર્થનાનામના પંદરમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ ૫ ૧૫

હતિ શ્રીબૃહદારણ્યકોપનિષદના પાંચમા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ પૂ

—[*]—

॥ ૬ છઠ્ઠો અધ્યાય ॥

હવે અવશીષ રહેની ધ્વજની ઉપાસનાઓ તથા શ્રીમંથાિ કર્મ કહેવાને આ અધ્યાયનો આરંભ થાય
છે તેમાં ચતુરાદિ છતા પણ ઉચ્ચઆકાશમાં ઉચ્ચાદિભાવરૂ પ્રાણનીજ ઉપાસના કેમ કરી ? એવા હેતુ-
માનની આકાંક્ષામાં તેનું જ્યેષ્ઠત્વાદિરૂપ કહેવાને સ્વતંત્ર પ્રાણોપાસન કહે છે —

ૐ । યો હ વૈ જ્યેષ્ઠ ચ શ્રેષ્ઠ ચ વેદ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાનાં ભવતિ માળો વૈ
જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્વાનાં ભવત્યપિ ચ યેષાં વુભૂપતિ ય एवं વેદ ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ:—ૐ જે [કોઈ] પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠને તથા શ્રેષ્ઠને (એ બે શુભવાળાને) જાણે-
છે [તે પોતાની] જ્ઞાતિના [મધ્યે] જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે પ્રાણજ [શરીરમાં નેત્રાદિથી
પ્રથમ આવિર્ભાવ પામેલો છે તેથી વધે] મોટો તથા [શુભથી] શ્રેષ્ઠ [છે] જે એવી રીતે
[કહેલો શુભવાળો પ્રાણને] ઉપાસે છે [તે] જ્ઞાતિના [મધ્યે] મોટો તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે
-વળી [પોતાની જ્ઞાતિથી સિત] જેઓના [મધ્યે જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ] થવાને ઇચ્છે છે
[તેઓમાં પણ તે તેવાજ થાય છે] ૧

હવે વસિષ્ઠપણું, પ્રતિગ્રાપણું સદ્ગણું આપનપણું ને પ્રભતિપણું એરૂપ પાંચ ગુણો પ્રાણની ઉ
એમ દેખાડામાત્ર પ્રથમ વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર મન ને વીર્ય એમાના એક એકનું તે શુભવાળાપણું સ્મરણ રહે છે —

યો હ વૈ વસિષ્ઠાં વેદ વસિષ્ઠઃ સ્વાનાં ભવતિ વાગ્વૈ વસિષ્ઠા વસિષ્ઠઃ સ્વાનાં ભવત્યપિ
ચ યેષાં વુભૂપતિ ય एवं વેદ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ:—જે [કોઈ] પ્રસિદ્ધ વસિષ્ઠને (અન્યનો પરાભવ કરનારા શુભવાળીને)
ઉપાસે છે [તે] જ્ઞાતિઓના [મધ્યે] વસિષ્ઠ થાય છે વાણીજ વસિષ્ઠા (આચ્છાદન કરનારી
અન્યનો પરાભવ કરનારા શુભવાળી) [છે] જે એવી રીતે (વાણી પરાભવ કરનારા
શુભવાળી છે એમ) ઉપાસે છે [તે] જ્ઞાતિઓના [મધ્યે] વસિષ્ઠ (અન્યનો અભિભાવ

કરનાર) થાય છે, વળી જેઓના [મધ્યે અન્યોના અભિલષ્ય કરનાર] થવાને ઇચ્છે છે [તેઓમાં પશુ તે તેવોજ થાય છે.] ૨

યો હ વૈ પ્રતિષ્ઠાં વેદ પ્રતિતિષ્ઠતિ સમે પ્રતિતિષ્ઠતિ દુર્ગે ચક્ષુર્વૈ પ્રતિષ્ઠા ચક્ષુપા દિ સમે ચ દુર્ગે ચ પ્રતિતિષ્ઠતિ પ્રતિતિષ્ઠતિ સમે પ્રતિતિષ્ઠતિ દુર્ગે ચ एवं વેદ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—જે [કોઈ] પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠાને (સારી સ્થિતિરૂપ ગુણયુક્તને) ઉપાસે છે [તે] સરખા [દેશ] માં [વા સુભિક્ષાદિ સારા સમયમાં] સારી રીતે સ્થિત થાય છે, [તેમજ] વિષમ [દેશ] માં [વા દુર્ભિક્ષાદિ વિષમકાલમાં પશુ] સારી રીતે સ્થિત થાય છે, નેત્રજ પ્રતિષ્ઠા (સારી સ્થિતિ) [છે,] કેમકે [પુરુષ] નેત્રવડે સમ [દેશાદિ] માં ને વિષમ [દિશાદિ] માં સારી રીતે સ્થિત થાય છે, જે એમ ઉપાસે છે [તે] સમ [દેશાદિ] માં સારી રીતે સ્થિત થાય છે, [તેમજ] વિષમ [દેશાદિ] માં [પશુ] સારી રીતે સ્થિત થાય છે. ૩

યો હ વૈ સંપદં વેદ સઃ હાસૈ પયતે ચં કામં કામયતે શ્રોત્રં વૈ સંપચ્છોત્રે હીમે સર્વે વેદા અભિસંપન્નાઃ સઃ હાસૈ પયતે ચં કામં કામયતે ય एवं વેદ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—જે પ્રસિદ્ધ સંપત્તને (સંપદગુણયુક્તને) ઉપાસે છે [તે] જે ભોગને ઇચ્છે છે [તે ભોગ] તેને માટે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોત્રજ સંપત્ત (સંપદગુણયુક્ત) [છે,] કેમકે શ્રોત્ર [હોવાથી] આ સર્વે વેદા પ્રાપ્ત કરેલા [થાય છે, તથા] વિહિતકર્મને અધીન ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.] જે એમ ઉપાસે છે [તે] જે ભોગને ઇચ્છે છે [તે ભોગ] તેને માટે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

યો હ વા આયતનં વેદાડયતનઃ સ્વાનાં ભવત્યાયતનં જનાનાં મનો વા આયતન-માયતનઃ સ્વાનાં ભવત્યાયતનં જનાનાં ય एवं વેદ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જે પ્રસિદ્ધ આશ્રયને ઉપાસે છે [તે] જ્ઞાતિઓના આશ્રય થાય છે, [તથા અન્ય] જનોના આશ્રય [થાય છે.] મનજ [ઇંદ્રિયોના તથા વિષયોના] આશ્રય [છે, કેમકે મનના આશ્રય પામેલા વિષયો જીવના ભોગ્યપણાને પામે છે, ને મનના સંકલ્પને વશ થયેલી ઇંદ્રિયો પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા નિવૃત્ત થાય છે.] જે એમ ઉપાસે છે [તે] જ્ઞાતિ-ઓના આશ્રય થાય છે, [તથા અન્ય] જનોના આશ્રય [થાય છે.] ૫

યો હ વૈ મજાર્તિ વેદ મજાયતે હ મજયા પશુમી રેતો વૈ મજાતિઃ મજાયતે હ મજયા પશુમિર્વ્યે एवं વેદ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—જે પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિને ઉપાસે છે [તે] પ્રજાવડે [તથા] પશુઓવડે સંપન્ન થાય છે. વીર્યજ (પ્રજનનઇંદ્રિયજ) પ્રજાતિ (પ્રજાની ઉત્પત્તિનું કારણ) [છે.] જે એમ ઉપાસે છે [તે] પ્રજાવડે [તથા] પશુઓવડે અવશ્ય સંપન્ન થાય છે. ૬

હેલા વસિષ્ઠતાદિક શ્રેણી વાગાર્થિકમાં રહેલા નથી, પણ મુખ્યપ્રાણમાં રહેલા છે એમ જ્યુષ્ઠવાસાર આખ્યાયિકાના આરંભ કરે છે:—

તે હમે પ્રાણા અહઃશ્રેયસે વિવદમાના બ્રહ્મ જગ્યુસ્તદ્વોચુઃ કો નો વસિષ્ઠ ઇતિ તદ્વોવાચ યસ્મિન્વ હત્ક્રાન્ત ઇદં શરીરં પાપીયો મન્યતે સ વો વસિષ્ઠ ઇતિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ તે આ [વાચાદિક] પ્રાણો પોતાનાં એકતરંગપણામાટે વિવાદ કરતા [છતા] પ્રજાપતિપ્રતિ ગયા [ત્યાં જયને] તે [પ્રજાપતિ] ને “અમારામાં કોણુ એક [છ ?]” એમ [તેઓ] કહેતા હવા. [એમ પૂછે સતે] તે [પ્રજાપતિ] બોલ્યા:—“તમારા [મધ્યે] જે નીકળે [સતે] આ શરીરને [પૂર્વાવસ્થાથી પણ] અધિક પાપરૂપ [લોક] માને તે તમારા [મધ્યે] એક [છ, અન્ય નહિ.]” ઇતિ. ૭

પ્રજાપતિએ એમ કહ્યા પછી પોતાના બલની પરીક્ષામાટે ક્રમે કરીને તેઓ શરીરમાંથી અભિમાન સગવા સાચ્યા એમ જણાવે છે:—

વાગ્યોચક્રામ સા સંવત્સરં પ્રોષ્યાઽઽગત્યોવાચ કયમશકત મદતે જીવિતુમિતિ તે હોતુર્ધયા કલા અવદન્તો વાચા માણન્તઃ માણેન પચ્યન્તશ્ચક્ષુષા જૃમ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ વિદ્વાક્સો મનસા મજાયમાના રેતસૈવમજીવિષ્મેતિ પ્રવિવેશ હ વાક્ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થઃ—[એ શરીરમાંથી પ્રથમ] પ્રસિદ્ધ વાણી નીકળતી હતી. તે વર્ષપર્યંત [અન્યત્ર] પ્રવાસ કરીને [પુનઃ] આવી [ખીજ પ્રાણપ્રતિ] બોલી:—“[તમે આ શરીરમાં] આરા વિના જીવવાને કેવી રીતે સમર્થ થયા ?” એમ [પૂછે સતે] પ્રસિદ્ધ તેઓ [વાણીપ્રતિ] બોલ્યા:—“જેમ મુંઝા વાણીવડે નહિ બોલતા [છતા,] પ્રાણવડે શ્વાસોર્ધ્વાસ લેતા [છતા,] નેત્રવડે જોતા [છતા,] કાનવડે સાંભળતા [છતા,] મનવડે [કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય]દિને જાણતા [છતા, ને] ધીરવડે [ઉપરથવડે] [પુનઃદિ] પ્રજાને ઉત્પન્ન કરતા [છતા જણે છે] તેમ [અમે] જાણ્યા.” એવું [ઉત્તર સાંભળી] “હું એક નથી.” એવો નિશ્ચય કરીને [પ્રસિદ્ધ વાણી [તે શરીરમાં] પ્રવેશ કરતી હતી. ૮

ચક્ષુર્હોચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્યાઽઽગત્યોવાચ કયમશકત મદતે જીવિતુમિતિ તે હોતુર્ધયાઽઽપચ્યન્તશ્ચક્ષુષા માણન્તઃ માણેન વદન્તો વાચા જૃમ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ વિદ્વાક્સો મનસા મજાયમાના રેતસૈવમજીવિષ્મેતિ પ્રવિવેશ હ ચક્ષુઃ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—[શરીરમાંથી] પ્રસિદ્ધ નેત્ર નીકળતું હતું. તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરીને [પાછું] આવી [ખીજ પ્રાણપ્રતિ] બોલ્યું:—“[તમે] આરાવિના જીવવાને કેમ સમર્થ થયા ?” એમ [પૂછે સતે] પ્રસિદ્ધ તેઓ બોલ્યા:—“જેમ આંધળા નેત્રવડે નહિ જોતાં [છતા,] પ્રાણવડે શ્વાસોર્ધ્વાસ લેતા [છતા,] વાણીવડે બોલતા [છતા,] કાનવડે સાંભળતા [છતા,] મનવડે જાણતા [છતા, ને] ઉપરથવડે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરતા [છતા જણે છે] તેમ [અમે] જાણ્યા.” એવું [ઉત્તર સાંભળી] “હું એક નથી” એવો નિશ્ચય કરીને [પ્રસિદ્ધ નેત્ર [શરીરમાં] પ્રવેશ કરતું હતું. ૯

શ્રોત્રં હોચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્યાઽઽગત્યોવાચ કયમશકત મદતે જીવિતુમિતિ તે હોતુર્ધયા વધિરા અજૃમ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ માણન્તઃ માણેન વદન્તો વાચા પચ્યન્તશ્ચક્ષુષા વિદ્વાક્સો મનસા મજાયમાના રેતસૈવમજીવિષ્મેતિ પ્રવિવેશ હ શ્રોત્રમ્ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—[શરીરમાંથી] પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર ઉઠકમણુ કરતું હતું. તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરી [પાછું] આવીને બોલ્યું:—“[તમે] કેવી રીતે આરા વિના જીવવાને સમર્થ થયા ?” એમ [પૂછે સતે] પ્રસિદ્ધ તેઓ બોલ્યા:—“જેમ બહેરા કાનવડે નહિ સાંભળતા [છતા,]

પ્રાણવડે ધાસોન્ધાસ લેતા [છતા,] વાણીવડે બોલતા [છતા,] નેત્રવડે ભેતા [છતા,] મનવડે બાણતા [છતા, ને] ઉપસ્થવડે પ્રભને ઉત્પન્ન કરતા [છતા છવે છે] તેમ [અમે] છવ્યા. " એવું [ઉત્તર સાંભળી " હું એક નથી " એવો નિશ્ચય કરીને] પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર [શરીરમાં] પ્રવેશ કરતું હતું ૧૦

મનો હોચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્યાઽઽગત્યોવાચ કથમશક્ત મદતે જીવિતુમિતિ તે હોતુર્પયા મુઘા અવિદ્વાસો મનસા માણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો વાચા પદ્યન્તશ્ચક્ષુષા શૃણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ પ્રજાયમાના રેતસૈવમજીવિષ્મેતિ પ્રવિવેશ હ મનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ મન [શરીરમાંથી] નીકળતું હતું તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરી [પાછું] આવીને બોલ્યું—[" તમે] કેવી રીતે મારા વિના જીવવાને શક્તિમાન થયા ? " એમ [પૂછ સતે] પ્રસિદ્ધ તેઓ બોલ્યા—[" જેમ મૂઠા મનવડે [કર્તવ્યઅકર્તવ્યોદ્ધિને] નહિ બાણતા [છતાં,] પ્રાણવડે ધાસોન્ધાસ લેતા [છતા] વાણીવડે બોલતા [છતા,] નેત્રવડે ભેતા [છતા,] શ્રોત્રવડે સાંભળતા [છતા, ને] ઉપસ્થવડે પ્રભને ઉત્પન્ન કરતા [છતા છવે છે] તેમ [અમે] છવ્યા " એમ [સાંભળી " હું એક નથી " એવો નિશ્ચય કરીને] પ્રસિદ્ધ મન [શરીરમાં] પ્રવેશ કરતું હતું ૧૧

રેતો હોચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્યાઽઽગત્યોવાચ કથમશક્ત મદતે જીવિતુમિતિ તે હોતુર્પયા ક્ષીવા અપ્રજાયમાના રેતસા માણન્તઃ પ્રાણેન વદન્તો વાચા પદ્યન્તશ્ચક્ષુષા શૃણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ વિદ્વાસો મનસૈવમજીવિષ્મેતિ પ્રવિવેશ હ રેતઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ ઉપસ્થ [શરીરમાંથી] નીકળતું હતું. તે વર્ષપર્યંત પ્રવાસ કરી [પાછું] આવીને બોલ્યું—[" તમે] શી રીતે મારા વિના જીવવાને સમર્થ થયા ? " એમ [પૂછ સતે] પ્રસિદ્ધ તેઓ બોલ્યા—[" જેમ નપુંસકો ઉપસ્થવડે પ્રભને નહિ ઉપભવતા [છતા,] પ્રાણવડે ધાસોન્ધાસ લેતા [છતા,] વાણીવડે બોલતા [છતા,] નેત્રવડે ભેતા [છતા,] મનવડે સાંભળતા [છતા, ને] મનવડે બાણતા [છતા, છવે છે] તેમ [અમે] છવ્યા " [આ સાંભળી પોતાની એકતા નથી એમ સમજી] પ્રસિદ્ધ ઉપસ્થ [શરીરમાં] પ્રવેશ કરતું હતું ૧૨

અથ હ પ્રાણ વત્કમિવ્યવયયા મહામુદયઃ સૈન્ધવઃ પટ્વીશશદ્કુન્સંદ્રદેવેઃ હૈવેમાન્માનાન્સંવર્દે તે હોતુર્મા ભગવ વત્કર્મોર્ન વૈ શક્ષ્યામસ્ત્વદતે જીવિતુમિતિ તસ્યો મે વલ્લિ કુસ્તેતિ તયેતિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી જેમ સિંધદેશમાં ઉપરોક્તો મહાન સુંદર ઘોડો પાદબંધનના ખિટ્ટાઓને ઊખાડે તેમજ પ્રસિદ્ધ [મુખ્ય] પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતો [છતા] પ્રસિદ્ધ આ [વાગાદિ] પ્રાણોને [સ્વસ્થાનથી] ઊખાડતો હોવો [પછી] પ્રસિદ્ધ તેઓ [વાગાદિ પ્રાણો] બોલ્યા—[" હું ભગવન ! ઉત્ક્રમણ ન કરો [અમે] તમારા વિના જીવવાને સમર્થ નહિય થઈએ " " એમ [જો તમે મારી એકતા બાણી હોય તો જે હું અહિં એક છું] તે મને કર આપો " એમ [મુખ્ય પ્રાણે કહ્યું. ત્યારે વાગાદિક પ્રાણો] " તેમ [થાઓ] " એમ [કહેતા હતા.] ૧૩

સા હ વાગુવાચ યદ્વા અહં વસિષ્ઠાઽસ્મિ ત્વં તદ્વસિષ્ઠોઽસીતિ યદ્વા અહં મતિષ્ઠાઽસ્મિ ત્વં તત્પ્રમતિષ્ઠોઽસીતિ વશુચ્ચદ્વા અહં સંપદસ્મિ ત્વં તત્સંપદસીતિ ઓત્રં યદ્વા અહમાયતનમસ્મિ ત્વં તદાયતનમસીતિ ધનો યદ્વા અહં પ્રજાતિરસ્મિ ત્વં તત્પ્રજાતિરસીતિ રેતસ્ત્વસ્યો મે કિમશ્નં કિં વાસ इति यदिदं किंवाऽऽम्भ्य आ कृमिभ्य आ कीटंपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नपापो वास इति न ह वा अस्थानन्नं जगधं भवति नानन्नं प्रतिशृङ्खितं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अश्लिष्यन्त आचामन्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमननं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ ૧૪ ॥ इति पञ्चाध्यायस्य प्रथमं प्राणसंवाद्ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

શીખદાર્થઃ—[તેમાં પ્રથમ ૬૨ આપનામાટે પ્રવૃત્ત થયેલી] પ્રસિદ્ધ તે વાણી બોલી:-
 "હું જે વસિષ્ઠ (વસિષ્ઠયજુવાણી) છું તે વસિષ્ઠ (વસિષ્ઠયજુવાણી) હું છું." ઇતિ "હું જે પ્રેતિષ્ઠા છું તે પ્રતિષ્ઠાવાળો હું છું" એમ નેત્ર [કહેતું હતું] "હું જે સંપત્તિ છું તે સંપત્તિ હું છું" એમ ઓત્ર [કહેતું હતું] "હું જે આશ્રય છું તે આશ્રય હું છું" એમ મન [કહેતું હતું] "હું જે પ્રભતિ (પ્રભતી ઉત્પત્તિ) કારણ છું તે પ્રભતિ હું છું" એમ ઉપરશ [કહેતું હતું] એવી રીતે વાગાદિએ આપેલા ૬૨ અંગીકાર કરીને પોતાના અન્ન તથા વસ્તુ પૂછે છે:- "તે મારું અન્ન શું? [તથા] વસ્તુ શું?" એમ [પૂછવાથી વાગાદિ પ્રાણી કહે છે:-] 'ધાતાપર્યંત, કૃમિઓપર્યંત [ને] કીટપતંગોપર્યંત (ધાનના અન્ન, કૃમિના અન્ન, કીટના અન્ન ને પતંગના અન્નસહિત) જે કાંઈ આ [પ્રાણીઓ] અન્ન છે તે તારું અન્ન [છે, અને] પીધેલું જલ [તે તારું] વસ્તુ [છે]." ઇતિ. જે એવી રીતે પ્રાણના આ (સર્વ પ્રાણીઓએ ભક્ષણ કરતા સર્વ) અન્નને જાણે છે આતું (પ્રાણનું સર્વ અન્ન છે એમ જાણનારનું) [કદાચિત્ અનન્નના ભક્ષણમાં પણ] અભક્ષણીય ભક્ષિત નથીજ થતું, [તથા] જે હરિત આદિ અપ્રતિઆદિના પ્રતિમદ્ધ કરે તેા પણ] અનન્ન (અપ્રતિઆદિ) પ્રતિમદ્ધ કરેલું નથી [જ થતું, અર્થાત્ તેના રાપવડે તે લેપાતો નથી. આ કથન વિદ્યાની રત્નત્રિમાટે છે. જેથી જલ પ્રાણનું વસ્તુ છે તેથી વેદ ભણેલા વિદ્વાનો લોજન કરતા [છતા આરંભમાં જલનું] આયમન કરે છે, [તથા] લોજન કરીને આયમન કરે છે, આજ તે પ્રાણને આન્નજાહિત કર્યે [એમ] માને છે ૧૮ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રાણસંવાદનામના પહેલા આઠાણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૧

મોક્ષથી વિખતીય દક્ષિણ ઉત્તર ને અધોમાર્ગ દહેવાસાર પંચાગનિવિદ્યાની રત્નત્રિ આદિ૫ અર્થવાળા આખ્યાયિકાપૂર્વક શ્વેતકેતુબ્રાહ્મણ પ્રવર્તે છે:-

શ્વેતકેતુર્હ વા આરુણેયઃ પચ્ચાલોનાં પારપદમાનગામ સ આજગામ જિવલિં મવાહળં પરિચારયમાણં તથુદીક્ષ્યામ્બુવાદ કુમારા ૩ इति स भो ૩ इति પ્રતિશુબ્રાવાનુશિષ્ટોઽન્વસિ પિત્રેત્યોમિતિ હોવાચ ॥૧॥

શીખદાર્થઃ—પ્રસિદ્ધ અરુણેય પૌત્ર શ્વેતકેતુ [પિતાથી શિક્ષણ પામી પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરવામાટે] પંચાલોની સલામતિ આવતો હોયો. [આપોને આઠઘોને જિતી પૃથી રાજાને પણ જિતીશ એવા ગર્વવડે] તે [શ્વેતકેતુ પોતાના સેવકોવડે પોતાની] સેવા કરાવતા [પંચાલના રાજા] છવલના પુત્ર મવાહજુપ્રતિ આવ્યો. [તે રાજા પૂર્વેજ તેના

વિધાના ગર્વને સાંભળીને બ્રાહ્મણને શમાદિક ઉચિત છે આથી આને ગર્વરહિત કરવો જોઈએ એમ માનીને] તે સ્વેતકેતુ]ને જોઈને “ હું કુમાર ! ” એમ [વ્યાપકના જેવું સંબોધન કરીને] બોલ્યા. [યુતિ તિરસ્કારના અર્થમાં છે તેથી બોલ્યાના અર્થ તિરસ્કાર કુર્ષો એવો થાય છે.] તે [સ્વેતકેતુ પણ કુપથી] “ ભોઃ ” એમ [શુરના જેવું યુતિવડે સંબોધન કરીને] પ્રત્યુત્તર સંભળાવતો હવો. [તે સાંભળી રાજા બોલ્યાઃ—“ હું કુમાર ! તમે] પિતાવડે અનુશિક્ષિત છો વા [નહિ ? ” તે સાંભળી] પ્રસિદ્ધ [સ્વેતકેતુ] “ ઃ (અનુશાસનક્રુપાએલો છું,) [તમને સંશય હોય તો પૂછો] ” એમ બોલ્યો ૧

વેત્ય ચયેમાઃ પ્રજાઃ પ્રયત્યો વિપ્રતિપચન્તા ૩ इति नेति होवाच वेत्यो यथेयं
 लोके पुनरापचन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो ययाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः
 प्रयत्निनं संपूर्यता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो यविश्यामाम्हुत्याः हुतायामापः पुरुषवाचो
 भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं
 पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपचन्ते पितृयाणं वाऽपि हि न ऋपेवैवः
 श्रुतं द्वे सतीः अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत्तमर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तराः
 पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

શપ્ઠાર્થઃ—“ [જો એમ છે તો] આ પ્રજા મૃત્યુ પામી [છતી-નાડીમાર્ગવડે અશ્વ્યુત્યપ્રતિ જતી છતી-માર્ગના દ્વિવિધપણાની પ્રાપ્તિવડે લોકની] પેઠે સંશયને પામે છે, [તે સંશયના વિષય બે માર્ગને] જાણો છો ? ” [સર્વત્ર યુતિ વિચારમાટે છે] આ [સાંભળી] “ નથી [જાણતો] ” એમ પ્રસિદ્ધ [સ્વેતકેતુ] બોલ્યો “ [પરલોકપ્રતિ ગમેલી પ્રજા] પુનઃ જેવી રીતે આ લોકપ્રતિ આવે છે [તે રીત] શું જાણો છો ? ” એમ [રાજાએ પૂછ્યું. તે સાંભળી “ હું જાણતો] નથી ” એમજ પ્રસિદ્ધ [સ્વેતકેતુ] બોલ્યો “ એવી રીતે (જરાદિ મરણના હેતુવડે) વારંવાર મગતા બહુ પ્રાણીઓ વડે તે [પર]લોક જે રીતે સંપૂર્ણ થતો નથી [તે રીત] શું જાણો છો ? ” એમ [રાજાએ પૂછ્યું. તે સાંભળી “ હું જાણતો] નથી ” એમજ પ્રસિદ્ધ [સ્વેતકેતુ] બોલ્યો “ જે સંખ્યાવાળી આહુતિ હોયે [સતે] જલ પુરુષ (શબ્દ) તું વાચ્ય થઈ સારી રીતે ઉદ્ભૂત થઈ બોલે છે (બોલવા આદિના વ્યાપાર કરે છે) [તે] શું જાણો છો ? ” એમ [રાજાએ પૂછ્યું તે સાંભળી “ હું જાણતો] નથી ” એમજ પ્રસિદ્ધ [સ્વેતકેતુ] બોલ્યો “ દેવયાન માર્ગતું સાધન અથવા પિતૃયાણુ માર્ગ]તું [સાધન] શું જાણો છો ? જે [સાધન] કરીને [પુરુષ] દેવયાનમાર્ગને અથવા પિતૃયાણુ માર્ગ]ને પામે છે [બે માર્ગના સહલાવમાં પ્રમાણના અભાવથી બે માર્ગ નથી એમ કહેવાય નહિ.] કેમકે [કર્મવિપાક-પ્રક્રિયામાં બે માર્ગના પ્રકારક] મંત્રતું વાક્ય પણ અમને શ્રુત [છે તે મંત્ર આ પ્રમાણે છે—] ‘ હું મનુષ્યાના બે માર્ગ સાંભળતો હવો [તેમાં એક] પિતૃઓના (પિતૃલોકને પ્રાપ્ત કરનારે) અને [બીજો] દેવોના (દેવલોકને પ્રાપ્ત કરનારે) આ જગત [એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનપ્રતિ] પ્રાપ્ત થતું [છતું] તે બે માર્ગ]વડે [જ] સારી રીતે જાય છે. જે માતા તથા પિતાની (જે પૃથિવી ને સ્વર્ગની-અંદકપાલની) અંતર [તે માર્ગ છે. ’] ઇતિ [ઇતિશબ્દ મંત્રની સમાપ્તિ જણાવે છે તે સાંભળી, ” આ [પ્રશ્નો]-

भांभी हं अंक पञ्च [प्रश्न] ज्ञातुं नथी " अम प्रसिद्ध [श्वेतकेतु] योऽप्यो २

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेऽनाहत्य वसतिं कुमारः मद्भ्रात्र स आजगाम पितरं तं
होवाचेति वाच किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच इति कथं मुग्धे इति पञ्च मा
मशान्द्राज्यवन्धुरमाक्षीततो नैकंचन वेदेति कतमे न इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

शङ्कार्थः—[विधाना गर्वने अेवी रीते हूर कथा] पछी आ[श्वेतकेतु] ने
वसतिपरे उपमन्त्रण करता हवा (" तमे अहिं वसो ने अर्थपाद्यादिने अहं करे ")
अम राजा उपमन्त्रण करता हवा) कुमार (श्वेतकेतु) वसतिने अंगीकार नहि करीने
जते हवे ते पिताप्रति आव्या [आवीने] ते पिता प्रति प्रसिद्ध [श्वेतकेतु]
योऽप्यो— " अम प्रसिद्ध आप पूर्व (समावर्तनकारे) [सर्व विधातुं शिक्षण नहि आपीने]
अमने [डेम] अनुशिक्षित हतेता हवा ? " अतु [पुत्रतुं वयन सांखणी पिता हडे
छ -] " हे सुंर अुद्धिवाणा ! डेवी रीते [तुं अनुशिक्षित नथी ? "] आ [सांखणी
पुत्र तेतुं कारण हडे छ -] " क्षत्रियअं (क्षत्रभान्न क्षत्रिय) अने पांय प्रश्ना पूछतो
हवा, तेभांभी अंक पञ्च [प्रश्न हं] ज्ञातुं नथी " अम [हडे सते] " क्या ते
[प्रश्ना ?] " अम [पिताये पूछतुं ते सांखणी] " आ [ते प्रश्ना] " अम प्रसिद्ध
[श्वेतकेतु] प्रतीकाने (प्रश्नना अंकडोने) हडी देणाहता हवा ३

स होवाच तया नस्त्वं तात जानीया मया यदहं किंच वेद सर्वमहं तनुभ्यमवोचं
मेहि तु तत्र मतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो
यत्र प्रवाहणस्य जैवछेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराय हास्मा अर्घ्यं चकार
तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्य इति ॥ ४ ॥

शङ्कार्थः—प्रसिद्ध ते [पिता] योऽप्यो— " हे पुत्र ! जेवी रीते जे हां [उपासना]
हं ज्ञातुं छं ते सर्व भ [तेवी रीने] तने हडी अम तुं अमने जण [राजाये
पूछडी उपासना प्राप्त करवाने प्रच्छतो होय तो] आप, त्यां (राजनी सगीपमां)
अने [आपणे अने विधाभाटे] अक्षयर्थ वरीजे " अम [हडे सते श्वेतकेतु हडे
छ -] " आपण ज्ञा, [हं तो तेतुं शुभ जेवाने उत्साह करतो नथी] " अम
[हडे सते] ते गौतम (गौतमगोत्रवाणा आरुणि-उद्दालक) जयां लवलना पुत्र प्रवादण
[सलाभां मेम] हता [त्यां] आव्या [पछी राज] तेभने भाटे [योग्य] अक्षनने
[सेवकद्वारा] लावी [अर्थपाद्यादिनी सिद्धिभाटे लुप्तद्वारा] जल लावता हवा पछी
प्रसिद्ध आप गौतम भाटे [पुरोहितसहित भंत्रपूर्वक] अर्थ करता हवा [जेवी रीते पूज
करीने पछी] प्रसिद्ध [राज] तेभना प्रति योऽप्यो— " लजवान् गौतमभाटे [अने गाय
तथा अर्घ्यादि] पर आपीजे छीजे " ४

स होवाच मतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषयास्तां मे
ब्रूहीति ॥ ५ ॥

शङ्कार्थः—[अम हडे सते] प्रसिद्ध ते [गौतम] योऽप्यो— " [हे राजन् !

તમે] પ્રતિજ્ઞા કરેલો આ મારો વર [છ-મારા] યુવતી સમીપમાં [પ્રત્યક્ષ] જે વાણી [આપ] બોલ્યા હતા તેજ અને કહેો " ઇતિ ૫

૧ સ હોવાચ દેવેષુ વૈ ગૌતમ તદ્વેષુ માનુષાણાં વ્રૂહીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—[તે સાંભળી] પ્રસિદ્ધ તે [રાજા] બોલ્યા:—" હે ગૌતમ ! [તમે જે માગો છો] તે તો દેવસંબંધના વરોમાં [છ તેથી] મનુષ્યોના [ગાયઋત્યાદિરૂપ વરોમાંથી કોઈ એક વર] માગો." ઇતિ ૬

સ હોવાચ વિજ્ઞાયતે દાસ્તિ હિરણ્યસ્યાપાતં ગોચશ્વાનાં દાસીનાં મવારાણાં પરિધાનસ્ય માં તો મવાન્વહોરતન્ત્રસ્યાપયન્તસ્યામ્બવદાન્યો મુદિતિ સ વૈ ગૌતમ તીર્થેનેચ્છાસા ક્ષ્યુ-
પૈમ્પદં ભવન્તમિતિ વાચા હ સ્થૈવ પૂર્વ ઉપયન્તિ ॥ હોવાયનકીર્ત્યોવાસ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—[એમ કહે સતે] પ્રસિદ્ધ તે [ગૌતમ] બોલ્યા:—" [અને] સુનર્ણના [સમૂહ] પ્રાપ્ત છે [આ તમને પણ] સ્પષ્ટ જણાય છે, [તથા] ગાશોનો, અશ્વોનો, દાસીઓનો, પરિવારોનો [ને ઉત્તમ] વસ્ત્રોના [સમૂહ પણ અને પ્રાપ્ત છે જે તમને જ્ઞાત છે] તેથી તે હું માગતો નથી આમ હોવાથી] આપ [બીજા અર્થિજનોપ્રતિ ઉદાર થઈને] અમારા પ્રતિ પુષ્કલ, અનંત [ફલવાળા તથા] અપરિસમાપ્તિવાળા (યુવધૌત્રાદિને પણ પ્રાપ્ત થનારા) [ધનના] અદાતા ન થાઓ " એવી [પ્રાર્થના કરનારપ્રતિ રાજા કહે છે:—] " હે ગૌતમ ! તે [તમે] શાસ્ત્રવિહિતમાર્ગવડો [મારા પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને] ઇચ્છો " આ [સાંભળી ગૌતમ કહે છે:—] " હું [શિષ્યભાવવડે] આપની સમીપ આવું છું " એવી રીતે પૂર્વે પ્રસિદ્ધ [આજ્ઞાથી વિદ્યાને ઇચ્છતા છતાં આપદાસમાં ક્ષત્રિયોપ્રતિ વા વૈરયોપ્રતિ શિષ્યવૃત્તિથી] વાણીવડેજ સમીપ જતા હવા, (ચરણઅહણ કરતા હવા,) [પણ હાથથી ચરણઅહણ તથા રોવા ન કરતા હવા આથી] પ્રસિદ્ધ તે [ગૌતમ], ચરણઅહણના કથનવડેજ [રાજાની સમીપ] વાસ કરતા હવા ૭

૧ સ હોવાચ તથા નસ્ત્વં ગૌતમ માઽપરાધાસ્તથ ચ પિતામહા યયેયં વિચેતઃ પૂર્વે ન કસ્મિન્શ્ચન બ્રાહ્મણ ઉવાસ તાં ત્વહં તુભ્યં વક્ષ્યામિ કો હિ ત્વૈવં દુર્વન્તમર્હેતિ મત્યાહ્યાતુમિતિ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ તે [રાજા તેમને પીઠિત બાણી ક્ષમા કરાવતા છતાં] બોલ્યા:—" હે ગૌતમ ! જેમ તમારા પિતામહો [અપરાધ ક્ષમા કરતા હતા] તેમ તમે [પણ] અમારા પ્રતિ અપરાધ ન ચઢાવો (અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો) આ વિદ્યા આથી પૂર્વે કોઈ પણ બ્રાહ્મણમાં વસી નથી [તે તમે પણ જાણો છો,] પરંતુ [હવે] હું તે [વિદ્યા] તમને કહું છું જેથી ['હું તમારો શિષ્ય છું'] એમ બોલનાર [તમારો] નહિ કહું એમ,] નિષેધ કરવાને કાણુ સમર્થ છે? [કોઈ નહિ તેથી હું તમને કેમ નહિ કહું? કહીશજ."] ઇતિ ૮

અસૌ વૈ લોકોઽગ્નિગૌતમ તસ્યાઽઽદિત્ય એવ સમિદ્રશયો ધ્રુમોઽહરર્વિદિશોઽજ્ઞારા

અવાન્તરદિશો વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવાઃ શ્રદ્ધાં જુહતિ તસ્યા આહુત્યૈ સોમો રાજા સંભવતિ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થઃ—[ચોથા પ્રશ્નના નિર્ણયને અધીન બીજા પ્રશ્નના નિર્ણય હોવાથી પ્રથમ તેના નિર્ણયમાટે કહે છે:—] “હે ગૌતમ ! તે પ્રસિદ્ધ [સ્વર્ગ]લોક [આહુત્યનીય] અગ્નિ [છે એમ ભાવના કરવી.] આદિત્યજ તે [સ્વર્ગ]લોક૩૫ અગ્નિ [ની સમિધ્ [છે એમ દષ્ટિ કરવી] કિરણો ધૂમાડો [છે,] દિવસ જ્વાલા [છે,] દિશાઓ અંગારા [છે, ને] અવાન્તરદિશાઓ (પૂણાઓ) તણખા [છે એમ ભાવના કરવી] તે આ [સ્વર્ગ-લોક૩૫] અગ્નિમાં (અગ્નિના ઉદ્દેશ) દેવો (યજમાનની દિશા) શ્રદ્ધાને (હોમના દ્રવ્ય૩૫ અન્યભૂતોસહિત જલને) હોમે છે તે આહુતિથી [પિતૃઓના અન્ને આહુત્યોના] અધિપતિ સોમ (ચંદ્રમંડપમાં થનારું યજમાનત્ શરીર) ઉપજે ॥ ૯

પર્જન્યો વા અગ્નિર્ગૌતમ તસ્ય સંવત્સર एव समिदन्नाणि घृમો વિષુદ્ધિર્ચન્નિરક્ષારા દ્વાદુનયો વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવાઃ સોમ-રાજાનં જુહતિ તસ્યા આહુત્યૈ વૃષ્ટિઃ સંભવતિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પર્જન્ય (વૃષ્ટિના ઉપકરણના અભિમાની દેવ) અગ્નિ [છે એમ દષ્ટિ કરવી] સંવત્સરજ તે [પર્જન્ય૩૫ અગ્નિ]ની સમિધ્ [છે એમ ભાવના કરવી] વાદળો ધૂમાડો [છે,] વીજળી જ્વાલા [છે,] વજ્ર (વીજળીના કડાકો) અંગારા [છે, ને] ગેધગર્જના તણખા [છે એમ જોવું] તે આ [પર્જન્ય૩૫] અગ્નિમાં દેવો અધિપતિ સોમને હોમે છે, તે આહુતિથી વૃષ્ટિ થાય છે ૧૦

અયં વૈ લોકોઽગ્નિર્ગૌતમ તસ્ય પૃથિવ્યેવ સમિદમિર્ધૂમો રાત્રિર્વિશ્વન્દ્રમા અક્ષરા નક્ષત્રાણિ વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવા વૃષ્ટિં જુહતિ તસ્યા આહુત્યા અન્નં સંભવતિ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ આ [ભૂર]લોક અગ્નિ [છે,] પૃથિવીજ (પૃથિવીના અભિમાની દેવજ) તેની સમિધ્ [છે,] અગ્નિ ધૂમાડો [છે,] રાત્રિ જ્વાલા છે, [ચંદ્રમા અંગારા [છે, ને] નક્ષત્રો તણખા [છે] તે આ અગ્નિમાં દેવો વૃષ્ટિ હોમે છે, તે આહુતિથી અન્ન થાય છે ૧૧

પુરુષો વા અગ્નિર્ગૌતમ તસ્ય વ્યાતમેવ સમિત્પાણો ધૂમો વાગર્વિશ્વશ્ચુરક્ષારાઃ શ્રોત્રં વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવા અન્નં જુહતિ તસ્યા આહુત્યૈ રેતઃ સંભવતિ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થઃ—હે ગૌતમ ! પ્રસિદ્ધ પુરુષ (પુરુષનું શરીર) અગ્નિ [છે,] પહોળું ક્ષેત્ર [અથ]જ તેની સમિધ્ [છે,] ગ્રાણુ ધૂમાડો [છે,] વાણી જ્વાલા [છે,] નેત્ર અંગારા [છે, ને] કાન તણખા [છે] તે આ અગ્નિમાં દેવો અન્ન હોમે છે, તે આહુતિથી વીર્ય ઉપજે છે ૧૨

યોષા વા અગ્નિર્ગૌતમ તસ્યા સ્પસ્ય एव समिद्धोमानि घृमो યોનિર્વિવ્યંદન્તઃ કરોતિ

તેજઙ્ગારા અમિનન્દા વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવા રેતો જુહવતિ તસ્યા આહુત્યૈ પુરુષઃ સંપવતિ સ જીવતિ યાવજ્જીવત્યથ યદા મ્રિયતે ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થઃ—હું જૌતમ ! પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીજ અગ્નિ [છે,] ઉપસ્થજ તેની સમિત્ [છે,] રોગો ધૂમાડો [છે,] ચોનિ જ્વાલા [છે, ચોનિની] અંતર જે [મૈથુનવ્યાપારરૂપ કર્મ] કરે છે તે અંગારા છે, ને તે કર્મેથી ઉપજેલાં] શુદ્ધ મુખો તણખા [છે] તે આ અગ્નિમાં દેવો વીર્ય હોગે છે તે આહુતિથી પુરુષ (પુરુષનું શરીર) ઉપજે છે. ” [એવી રીતે ક્રમવડે ” જે સંખ્યાવાળી આહુતિ હોગે સતે જલ પુરુષશબ્દનું વાચ્ય થાય છે. ” આ ચોથા પ્રશ્નનો નિર્ણય કહ્યો] “ તે [પુરુષ] જીવે છે [આ શરીરમાં સ્થિતિના નિમિત્તવાળું કર્મ] જેટલા [સમયપર્યંતર હોય તેટલો સમય] જીવે છે પછી જ્યારે મરે છે ૧૩

અયૈનમપ્રયે દરન્તિ તસ્યાગ્નિરેવાગ્નિર્મવતિ સમિત્સમિદૂમો ધૂમોર્ડિર્વર્ચિરજ્ગારા અઙ્ગારા વિસ્ફુલિન્ના વિસ્ફુલિન્નાસ્તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્રૌ દેવાઃ પુરુષં જુહતિ તસ્યા આહુત્યૈ પુરુષો માસ્વરવર્ણઃ સંપવતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થઃ—ત્યારે આ [મુએલા]ને અગ્નિમાટે (છેલ્લી આહુતિમાટે) [કાતિજો] લઈ જાય છે. અગ્નિજ તેનો અગ્નિ થાય છે, સમિત્ સમિત્, ધૂમાડો ધૂમાડો, જ્વાલા જ્વાલા, અંગારા અંગારા [ને] તણખા તણખા [થાય છે.] તે આ અગ્નિમાં દેવો (કાતિજો) પુરુષરૂપ [છેલ્લી આહુતિ] ને હોગે છે. તે આહુતિથી પુરુષ અતિશય પ્રકાશવાળો થાય છે. ૧૪

એવી રીતે મરણ પામેલા પંચાગ્નિવેતાની ગતિ કહેવાને માર્ગના સંચયરૂપ તથા માર્ગના સાધનરૂપ પહેલા તથા પાંચમા પ્રશ્નના નિર્ણયમાટે કહે છે:—

તે ય एवમેतદ્વિદુર્યે ચામી અરણ્યે શ્રદ્ધા સત્યમુપાસતે.તેર્ડિર્વર્ભિસંમવન્ત્યર્ચિપોઽહરહ આપ્યમાણપક્ષમાપૂર્યમાણપક્ષાગ્ન્યાન્માસાનુદહ્વાદિત્ય एति मासेभ्यો देवलोकं देवलोकान् દાદિત્યમાદિત્યાદિદ્યુતં તાન્વૈચુતાનુપુરુષો માનસ एत्य ब्रह्मलोकान्અમવતિ તે તેપુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ તેર્ણા ન પુનરાવૃત્તિઃ ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થઃ—જે [દ્વિજશુદ્ધસ્થો] એવી રીતે આ [પંચાગ્નિ]ને જાણે છે તેઓ તથા જે આ [વાનપ્રસ્થો ને શ્રવણાદિના અનધિકારી અને આશ્રમધર્મમાત્રમાં પ્રીતિવાળા સંન્યાસીઓ] અરણ્યમાં (સ્ત્રીઓનું અને વિપયિજનાનું જ્યાં બહુ રહેવું તથા આવવુંજવું થતું નથી એવા પ્રદેશમાં) શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્યને (હિરણ્યગર્ભરૂપ શ્રદ્ધાને) ઉપાસે છે તેઓ અર્ચિને (અગ્નિની જ્વાલાના અભિમાની દેવને) પામે છે [નૈધિકશ્રદ્ધાચારીઓ શુરુકલ-વાંસથી ઉત્તરમાર્ગને પામે છે, ને શ્રદ્ધાવેતાના પ્રાણો તો અર્હિજ વિલીન થાય છે.] અર્ચિથી દિવસને, (દિવસના અભિમાની દેવને,) દિવસથી શુક્લપક્ષને, (શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવને,) શુક્લપક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તરણથી જાય છે [તે છ માસોને—ઉત્તરાયણના અભિમાની સાથે રહેનારા છ દેવોને, તે છ] માસોથી દેવલોકને, (દેવલોકના અભિમાની દેવને,) દેવલોકથી આદિત્યને [ને] આદિત્યથી વિદ્યુતને (વીજળીના અભિમાની દેવને)

[પામે છે. પછી બ્રહ્માએ] મનવડે રચેલા [બ્રહ્મલોકાવાસી કોઈ] પુરુષ આવીને તે વૈધુતોને (વીજળીના અભિમાની દેવને પામેલા ઉપાસકોને) બ્રહ્મલોકોપ્રતિ લઈ જાય છે. " [ઉપાસનાના તારતમ્યવડે સાચુત્પાદિની અપેક્ષાએ અહિં " બ્રહ્મલોકોપ્રતિ " એમ બહુવચન છે. ધંયાગ્રિવિધાવાળા, સત્યભાષણું અનુદાન કરનારા, અર્થગ્રેષ્ઠ કરનારા, ને નૈષ્ઠકબ્રહ્મચારીઓ ત્યાં અહંબ્રહ્મઉપાસના કરીને ગયા નથી માટે તેઓ બ્રહ્માના બીજા કદંપમાં પાછા આવે છે, અને જેઓ અહંબ્રહ્મઉપાસના કરી ત્યાં ગયા છે] " તેઓ તે બ્રહ્મલોકોમાં ઉત્કૃષ્ટ થયા [છતાં બ્રહ્માના] અનેક કદંપપર્યંત વસે છે, તેઓની [આ સંસારમાં] પુનરાવૃત્તિ નથી ૧૫

એવી રીતે માધનમધિન દેવપાનમાર્ગે કહીને હવે પિતૃપાણમાર્ગે કહે છે:—

અયં યે યજ્ઞેન દાનેન તપસા લોકાઙ્ગયન્તિ તે ધૂમમમિસંભવન્તિ ધૂમાદ્રાત્રિ રાત્રેર-
પક્ષીયમાણવસમપક્ષીયમાણવસાધ્યાન્માસાન્દક્ષિણાઽઽદિત્યૃતિ માસેભ્યઃ પિતૃલોકં પિતૃ-
લોકાચ્ચન્દ્રં તે ચન્દ્રં પ્રાપ્યાસં ભવન્તિ તાઽસ્તત્ર દેવા યથા સોમ રાજનમાપ્યાપસ્વાપક્ષી-
યસ્વેત્પેથમેના ઽસ્તત્ર મક્ષયન્તિ તેષાં યદા તત્પર્યવૈત્પથમેવાઽઽકાન્નમભિનિવ્વયન્ત આકાશદ્વાયું
વાયોર્દૃષ્ટિ દૃષ્ટેઃ પૃથિવીં તે પૃથિવીં પ્રાપ્યાસં મવન્તિ તે પુનઃ પુરુષાપ્રૌઢ્યન્તે ઇતો
ધોષાગ્નૌ જાયન્તે લોકાન્પ્રત્યુત્થાયિનસ્ત ઇતમેવાનુપરિવર્તન્તેઽય ય ઇતૌ પન્થાનો ન વિદુસ્તે
કીદાઃ પવહ્ના પવિદં દન્દશ્ચક્ર ॥ ૧૬ ॥ ઇતિ વૃણાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયં ચેતકેતુબ્રાહ્મણમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હવે જેઓ [દર્શપૂર્ણમાસાદિ] યજ્ઞવડે, [અપનાદિમાં દ્રવ્યભાગરૂપ]
હાનવડે, [ને કૃષ્ણચંદ્રાદિરૂપ] તપવડે [પિતૃ]લોકોને પામે છે તેઓ, [તેની પ્રાપ્તિના
સાધનના માર્ગભૂત] ધૂમને (ધૂમાગ્નના અભિમાની દેવને) પામે છે ધૂમધી રાત્રિને, (રાત્રિના
અભિમાની દેવને,) રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષને, (કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવને,) કૃષ્ણપક્ષથી જે છે
માસોમાં સૂર્ય દક્ષિણભાગે જાય છે [તે છે માસોને-દક્ષિણાયનના અભિમાની સાથે રહેનારા
છે દેવોને, તે છે] માસોથી પિતૃલોકને (પિતૃલોકના અભિમાની પિતૃને) [ને] પિતૃલોકથી
ચંદ્રને [પામે છે] તેઓ ચંદ્રને પામીને [દેવોના] ભોગ્ય થાય છે. જેમ [યજ્ઞમાં જીવિજો
અમસમાં રહેલા] સોમરાગને [તેમાં જલ નાંખવાવડે પુનઃ પુનઃ] ફેલાવીને (વધારીને)
[પુનઃ પુનઃ તેના ભક્ષણવડે તેના] અપક્ષય કરીને [ભક્ષણ કરે છે] તેમજ તે [ચંદ્રલોક]માં
[શરીરો પામેલા] તે આ [કર્મો]ની તે ચંદ્રલોક]માં દેવો [તેમના કર્મોસાર ઇલ
આપનારૂપ પુષ્ટ કરીને પોતાની સેવા કરાવવારૂપ અપક્ષય કરતા છતાં] નેવા કરાવે છે. "
[એવી રીતે પંદરમી દક્ષિણી અહિંસુધી બંને માર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનના કથનવડે પાંચમા
પ્રશ્નનો, ને ઉત્તર તથા દક્ષિણમાર્ગના પ્રદર્શનવડે પ્રથમપ્રશ્નનો નિર્ણય કરીને હવે આ લોકની
પ્રાપ્તિના પ્રકારના પ્રદર્શનવડે બીજા તથા ત્રીજા પ્રશ્નનો નિર્ણય કહે છે -] " તે [કર્મ
કરનારા જ્યોત્સ્ને તે (ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત કરનાર) યજ્ઞાદિ કર્મ) બ્યારે દીપ્ત થાય છે ત્યારે
[તેઓ] આ આકાશનેજ પામે છે (તે શરીરના આરંભક કર્મોના કાય થવાથી તે
શરીર આકાશના જેવું સૂક્ષ્મ થઈને આકાશને પામે છે) આકાશથી વાયુને, વાયુ
[ને] પૃથ્વીથી પૃથિવીને [પામે છે.] તેઓ [કર્મ કરનારાઓ] પૃથિવીને પામે
છે (ડાંગર આદિ અન્નની સાથે સંમંથ પામે છે.) પુનઃ તેઓ પુરુષરૂપ અ

પછી [વીર્યની સાથે સંબંધ પામી] સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં [હોમાય છે, ને પશ્ચાત્] જન્મે છે. લોકોપ્રતિ ઉત્થાન પામેલા (શરીરોને પ્રાપ્ત થયેલા) તેઓ [કર્મનું અનુધાન કરતા હતા મરીને ચંદ્રલોકમાં ને ત્યાંથી પુનઃ આ લોકમાં] એમજ વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે. હવે જેઓ [ઉત્તર ને દક્ષિણરૂપ] આ [જે] માર્ગોને જાણતા નથી (તેની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ ઉપાસના તથા કર્મનું અનુધાન કરતા નથી) તેઓ [ગોમયાદિ કુત્સિતસ્થાનોમાં] કીડાઓ [તથા] પતંગિયા [થાય છે, તેમજ] જે આ દંદશૂક (દંશ દેવાના સ્વભાવવાળાં શંસ, મચ્છર ને સર્પાદિ) [દેખાય છે તે સર્વ કર્મનુસાર થાય છે. જેથી આ ગતિ દૃષ્ટરૂપ છે તેથી શુભતુંજ અનુધાન કરવાયોગ્ય છે.] " ૧૬ એ પ્રમાણે છઠ્ઠા અધ્યાયના શ્લોકોનામના બીજા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬. ૨

હવે આ દક્ષિણમર્ગની પ્રાપ્તિના હેતુશ્રુત કર્મના સાધનરૂપ દ્રવ્ય દેવરહિત ઉપાયવડે સંપાદન કરવાયોગ્ય છે તેથી તેમજ શ્રીમંથનામના કર્મનું પ્રતિપાદન થાય છે:—

સ યઃ કામયેત મહત્પાન્તુયામિત્યુદગયન આપૂર્વમાણપક્ષસ્ય પુણ્યાદે દ્વાદશાહમુપસદ્વત્તી મૃત્વૌદુસ્વરે કસે ચમસે વા સર્વૌપધં ફલાનીતિ સંમૃત્ય પરિસમુદ્ધ પરિહિપ્વાગ્નિમુપસમાધાય પરિસ્તીર્યાઽઽવૃતાઽઽઞ્ચ સસ્કૃત્ય પુસા નસત્રેજ મન્ય સંનીય જુહોતિ । યાવન્તો દેવાસ્થયિ જાતયેદસ્તિર્યજ્ઞો ઘ્નન્તિ પુરુષસ્ય કામાન્ । તેમ્બોહં ભાગવેયં જુહોમિ તે મા વૃતાઃ સર્વૈઃ કામૈસ્તર્પયન્તુ સ્વાહા । યા તિરશ્ચી નિપચતેઽહં વિધરણી ઇતિ તાં ત્વા ઘૃતસ્ય ધારયા યજે સસ્ત્રાધનીમહ સ્વાહા ॥ ૧ ॥

શીખાર્થ:—જે [કર્મધિકારી શુદ્ધસ્થ "હું" મહાન્ થઈ " એમ ધ્યાન કરે તે ઉત્તરાયણમાં શુકલપક્ષના [કર્મની સિદ્ધિ કરનારા જે] પવિત્ર દિવસવિષે [કર્મ કરવાને ધ્યાન તેથી પૂર્વે પવિત્ર દિવસથી આરંભ કરી] આર દિવસપર્યંત ઉપસદ્વત્તવાળો (દૂધ પીને રહેવાના વ્રતવાળો) થઈ, ઊંમરાના કરેલા કંસમાં (ગોલાકારપાત્રમાં) વા ચમસમાં (ચમસાકાર-પાત્રમાં) [શંગર આદિ] સર્વ ઔષધ [તથા] ફલો ઇત્યાદિ સારી રીતે ભરી, [પછી પરિ-સમૂહન [તથા] પરિહોપન કરી, અગ્નિને સમીપ સ્થાપન કરી, [પૂર્વભણી વા ઉત્તરભણી અથ રહે એમ હોઈને તેની] સર્વભણી પાથરી, [સ્થાલીપાકમાં] કહેલી રીતે ધીને સંસ્કાર કરી, [હસ્તાદિ] પુરુષનક્ષત્રે [શુક્ત પવિત્ર દિવસે સર્વ ઔષધ આદિના લોહને ગોલાકાર-પાત્રમાં વા ચમસાકારપાત્રમાં દહિ, મધ ને ધીનડે પલાળીને એક નાના મથનદંડવડે મથન કરી, તે] લોહને [પોતાના ને અગ્નિના મધ્યે દક્ષિણભણી] સ્થાપન કરી, [ઊંમરાના ચુવવડે (સરવાવડે) સંસ્કાર કરેલા ધીને ગ્રહણ કરીને આ મંત્રોવડે] હોમે—" હે સર્વેશ-કંપ ! તમારે [અધીન] જેટલા દેવો વક્તૃદિવાળા [હોય] પુરુષના (મારા) ઇચ્છિત વિષયોપ્રતિ પ્રતિબંધ કરે છે તે [દેવો] મારે [હું] ધીનો [ભાગ હોયું] છું. (તમારામાં અર્પણ કરું છું. તે [દેવો] વડે [થઈને] સર્વ ઇચ્છિત વિષયોવડે મને પ્રસન્ન કરો. સ્વાહા. [હે જાતવેદ !] જે [દેવતા] કૃત્તિ મતિવાળી [થઈને] "હું [જ સર્વને] ધારણ કરનારી [છું "] એમ [માનીને] તમારો આશ્રય કરીને રહેલી છે તે સર્વ સાધનવાળીને હું ધીની ધારાવડે પૂજું છું. સ્વાહા." ૧

હવે તેર બ્રાહ્મણના મંત્રસહિત કહે છે:—

અગ્નિમાં હોમ કરીને સંસ્તવને મંથમાં ટપકવા દે. ભવિષ્યમાટે સ્વાહા આ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં હોમ કરીને સંસ્તવને મંથમાં ટપકવા દે વિદ્યમાટે સ્વાહા આ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં હોમ કરીને સંસ્તવને મંથમાં ટપકવા દે. સર્વેમાટે સ્વાહા આ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં હોમ કરીને સંસ્તવને મંથમાં ટપકવા દે. પ્રજાપતિમાટે સ્વાહા આ [મંત્રવડે] અગ્નિમાં હોમ કરીને સંસ્તવને મંથમાં ટપકવા દે. [આ મંથદ્રવ્યને પુનઃ ઘીળનાના મથનદંડવડે મથન કરે.] ૩ તે પછીનું કર્તવ્ય જણાવે છે:—

અથૈનમમિમૃશતિઃ ભ્રમદસિ જ્વલદસિ પૂર્ણમસિ પ્રસ્તવ્યમસ્યેકસમમસિ દ્વિકૃતમસિ દ્વિક્રિયમાણમસ્યુદ્રીયમસ્યુદ્રીયમાનમસિ આવિતમસિ પ્રત્યાગ્રાવિતમસ્યાર્દ્રે સંદીપ્તમસિ વિષૂરસિ પ્રધૂરસ્પન્નમસિ જ્યોતિરસિ નિધનમસિ સંવર્ગોઽસીતિ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—[મથન કર્યા] પછી આ [મંથ] નો [આ મંત્ર સમુત્પન્ન થતો તથા તેના અર્થનું સ્મરણ કરતો હોતો હોયવડે] સ્પર્શ કરે:— “ [હે મંથ ! તું પ્રાણદેવતાવાળો હોવાથી પ્રાણીની સાથે તારા એકપણાવડે તારું સર્વાત્મકપણું છે તેથી સર્વ શરીરોમાં પ્રાણરૂપે તું] જામે છે, [અગ્નિરૂપે તું] જાળે છે [બ્રહ્મરૂપે તું] પૂર્ણ છે, [આકાશરૂપે તું] નિષ્ક્રિય છે, [જે આ જગતરૂપ એકસભા છે તે તુંરૂપ છે તેથી તું] એકસભારૂપ છે. [યજ્ઞના આદેશમાં પ્રસ્તોતાવડે] દ્વિકૃત [તું] છે, [યજ્ઞના મંથમાં તેવડે] દ્વિક્રિયપ્રાણુ [તું] છે, [યજ્ઞના આદેશમાં ઉદ્ગાતાવડે કરેલું] ઉદ્ગીય [તું] છે, [યજ્ઞના મંથમાં તેના વડે] ઉદ્ગીયમાન [તું] છે, [અધ્યર્થવડે] આવિત [તું] છે, [આગ્નીમંત્રવડે તું] પ્રત્યાગ્રાવિત છે, આદેશમાં (મેષના ઉદરમાં) [વીજળીરૂપે તું] સંદીપ્ત છે, [વિવિધ થાય છે તેથી તું] વિષુ છે, [તું] સમર્થ છે, [ભોગ્યરૂપે ચંદ્રસ્વરૂપથી સ્થિત હોવાથી તું] અગ્ર છે, [ભોક્તારૂપે અગ્નિસ્વરૂપથી સ્થિત હોવાથી તું] જ્યોતિ છે, [કારણપણથી આપ્યાત્મિકત્વ ને આધિદેવિકત્વ] સ્વસ્થાન [તું] છે,] ને વાગાકિકનો તથા અગ્નિ આકિકનો પોતાનામાં સંહાર કરવાથી તું] સંવર્ગ છે. ઇતિ ૪

હારપછી જે કરવાયોગ છે તે હે છે:—

અથૈનમુચ્છત્યામસ્યામઃ હિ તે ય હિ સ હિ રાજેશાનોઽધિપતિઃ સ માઃ રાજેશાનોઽધિપતિઃ કરોતિવતિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—[એવી રીતે સ્પર્શ કર્યા] પછી [મંત્રવડે યવિત્ર ધણેલા] આ [મંથ] ને [આ મંત્રવડે ચમકસહિત હોથમાં] ગ્રહણ કરે:—“ [હે મંથ ! તું] સર્વભાવે [સર્વને] જાણે છે, [અને અમે] તારા મહત્તર [રૂપ] ને જાણીએ છીએ. તેજ [પ્રાણરૂપ તું] રાજા, નિયામક [ને] સ્વતંત્ર [છે,] તે [તું] મને રાજા, નિયામક [ને] સ્વતંત્ર કર. ” ઇતિ ૫

તે પછીનું કર્તવ્ય જણાવે છે.

અથૈનમાચામતિ તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ । મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ સરન્તિ સિન્ધવઃ । માધ્વીનઃ સન્ત્વોષધીઃ । મૂઃ સ્વાહા । મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । મધુ નક્ષત્રોષ્ણો મધુ-મત્પાર્થિવઃ રજઃ । મધુ ધૌરસ્તુ નઃ પિતા । ધ્રુવઃ સ્વાહા । ધિયો યો નઃ પ્રવોદયાત્ । મધુમાત્મો વનસ્પતિર્મધુમાઃ અસ્તુ સૂર્યઃ । માધ્વીર્ગાવો મવન્તુ નઃ । સ્વઃ સ્વાહેતિ । સર્વા

ચં સાવિત્રીમન્વાહ સર્વાશ્ચ મધુમતીરહમેવેદઃ સર્વં ધૂયાસં ધૂમ્નવઃ સ્વઃ સ્વાહેત્યન્તત આચમ્ય
પ્રાણી પ્રજાલ્ય જળનેનાર્ગિન પ્રાક્શરાઃ સંવિશતિ પ્રાતરાદિત્યમુપતિષ્ઠતે દિશામેરુપુન્ડરીક-
મસ્યઠં મનુષ્યાણામેકપુન્ડરીકં ધૂયાસમિતિ યથેતમેત્ય જળનેનાર્ગિનમાસીનો વંશં જપતિ ૧.૬॥

શબ્દાર્થઃ—પછી [હાથમાં લીધેલા] આ [મંથ] ના [ચાર ગ્રાસ કરી તેમને પૃથક્
પૃથક્ રાખી તેમાંના પ્રથમ ગ્રાસને આ મંત્રવડે] લક્ષણ કરેઃ— સૂર્યના તે શ્રેષ્ઠ [તેજસ્વં અગ્રે
ધ્યાન કરીએ છીએ.] વાયુઓ મુખનું વહન કરે છે. નદીઓ મધુર રસોને સૂવે છે. આપ-
ધિઓ અમારા પ્રતિ મધુરરસવાળી થાઓ ભૂં સ્વાહા [આ મંત્રવડે ધીમે ગ્રાસ લક્ષણ
કરે.] પ્રકાશના [સૂર્ય] ના તેજસ્વં [અગ્રે] ધ્યાન કરીએ છીએ રાત્રિ ન દિવસો પ્રીતિ-
કર [થાઓ. આતારૂપ] પૃથિવીના સંબંધવાળી રજ અનુદ્વેગકર [થાઓ] સ્વર્ગરૂપ પિતા
અમને મુખકર હો. ભુવઃ સ્વાહા [આ મંત્રવડે ત્રીમે ગ્રાસ લક્ષણ કરેઃ—] જે [સૂર્ય]
અમારી બુદ્ધિઓને [શુભવિષયમાં] ગ્રેરે [વા ગ્રેરે છે] વનસ્પતિ (સોમ) અમને અનુ-
દ્વેગકર [હો.] સૂર્ય [અમને] અનુદ્વેગકર હો. કિરણો [વા દિશાઓ] અમને મુખકર
થાઓ. સ્વઃ સ્વાહા એવી રીતે [ત્રીમે ગ્રાસ લક્ષણ કરી પૂર્વોક્ત] સર્વ ગાયત્રી તથા સર્વ
મધુમતી [કહીને] પછી " હુજ આ સર્વ થઈ " [એમ] બોલે [પશ્ચાત્] ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ
સ્વાહા એમ [બોલી ચોથા ગ્રાસ લક્ષણ કરે. પછી પાત્ર-ધોઈ તે તે જલ પણ પીએ.] અંતે
આચમન કરી, હાથ ધોઈ, [શુદ્ધાચમન કરી,] અગ્નિની પશ્ચિમલણી પૂર્વલણી મસ્તક-
વાળો [થઈ રાત્રિમાં] શયન કરે. [પછી પ્રાતઃસંધ્યાપૂર્વક] પ્રાતઃકાલે (ઉદયસમયમાં)
આદિત્યને [જોતો છતો આ મંત્રવડે ઉપસ્થાન કરેઃ— [હે સૂર્ય! જેમ તમે] દિશાઓમાં
અખંડશ્રેષ્ઠ છો [તેમ] હું મનુષ્યોમાં અખંડશ્રેષ્ઠ થઈ. " આ [મંત્રવડે ઉપસ્થાન કર્યા પછી
શયનથી પૂર્વે] જેમ આગ્યો [હતો તેમ] આવીને અગ્નિની પશ્ચિમલણી બેઠો [છતો
આ ઉપદેશક આચાર્યની પરંપરારૂપ] વંશનો જપ કરે ૬

તે વંશ કહે છેઃ—

તત્ હૈતમુદાલક આરુણિર્વાજસનેવાય યાજ્ઞવલ્કયાયાન્તેવાસિન ઉક્ત્વોવાચાપિ ય
એનં શુલ્કે સ્થાણી નિષિઞ્જેજ્ઞાયેરજ્ઞાતાઃ પ્રરોહેયુઃ પલાશનીતિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે અ [મંથ સંમંથના કર્તવ્ય] ના પ્રસિદ્ધ અરુણના પુત્ર ઉદાલક વાજસનિના
પુત્ર યાજ્ઞવલ્કયનામના [પાતાના] શિષ્યને ઉપદેશ કરીને બોલ્યાઃ—" જે [પ્રાણોપાસક]
આને (ભક્ષણમાટે કહેલી રીતે સંસ્કાર કરેલા મંથને) સૂકા ડુંડાપર નાંખે, [તો તે ડુંડામાં]
પણ કાળો ઉપજે, [ને] પાનડાં ઊતે. " ઇતિ. ૭

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य
एनं शुल्के स्थाणौ निषिञ्जेज्जायेरज्ज्ञाताः प्ररोहेयुः पलाशनीति ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ [મંથકર્મ] નાજ પ્રસિદ્ધ વાજસનિના પુત્ર યાજ્ઞવલ્કય પૈંગિના પુત્ર
મધુકનામના [પાતાના] શિષ્યને ઉપદેશ કરીને બોલ્યાઃ—" જે [પ્રાણોપાસક] આ [મંથ] ને
સૂકા ડુંડાપર નાંખે, [તો તે ડુંડામાં] પણ કાળો આવે, [ને] પાનડાં ફૂટે. " ઇતિ ૮

રાજસ્તમ્બાયનસ્તુરાત્કાવપેયાતુરઃ કાવપેયઃ પ્રજાપતેઃ પ્રજાપતિર્વ્રહ્મણો વ્રહ્મ સ્વયંશુ વ્રહ્મણે
નમઃ ॥ ૪ ॥ इति षष्ठ्यायास्य पञ्चमं बंधव्राह्मणम् ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीवृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीशुक्लयजुर्वेदीयवृहदारण्यकोपनिषत्

समाप्ता ॥ १० ॥

શીખર્ત્યઃ—હવે [આ શાખાને] વંશ (આચાર્યપરંપરા) [કહેવાય છે:—] પૌતિમાધી-
પુત્ર કાત્યાયનીપુત્રથી, કાત્યાયનીપુત્ર ગૌતમીપુત્રથી, ગૌતમીપુત્ર ભારદ્વાજપુત્રથી, ભારદ્વાજ-
પુત્ર પારાશરીપુત્રથી, પારાશરીપુત્ર ઔપસ્વસ્તીપુત્રથી, ઔપસ્વસ્તીપુત્ર [અન્ય] પારા-
શરીપુત્રથી, પારાશરીપુત્ર કાત્યાયનીપુત્રથી, કાત્યાયનીપુત્ર કૌશિકીપુત્રથી, કૌશિકીપુત્ર
આલંબીપુત્રથી ને વૈયાઘ્રપત્રીપુત્રથી, [આલંબીપુત્ર હિરણ્યગર્ભથી, ને] વૈયાઘ્રપત્રીપુત્ર
કાણ્વીપુત્રથી ને કાપીપુત્રથી, [કાણ્વીપુત્ર હિરણ્યગર્ભથી, ને] કાપીપુત્ર [૧] આત્રેયી-
પુત્રથી, આત્રેયીપુત્ર ગૌતમીપુત્રથી, ગૌતમીપુત્ર ભારદ્વાજપુત્રથી, ભારદ્વાજપુત્ર પારાશરી-
પુત્રથી, પારાશરીપુત્ર વાત્સીપુત્રથી, વાત્સીપુત્ર [ખીભ] પારાશરીપુત્રથી, પારાશરીપુત્ર
વાર્કરુણીપુત્રથી, વાર્કરુણીપુત્ર [અન્ય] વાર્કરુણીપુત્રથી, વાર્કરુણીપુત્ર આર્તભાગી-
પુત્રથી, આર્તભાગીપુત્ર શૌંગીપુત્રથી, શૌંગીપુત્ર સાંકૃતીપુત્રથી, સાંકૃતીપુત્ર આલંબાયની-
પુત્રથી, આલંબાયનીપુત્ર આલંબીપુત્રથી, આલંબીપુત્ર જયંતીપુત્રથી, જયંતીપુત્ર માંદૂકાયની-
પુત્રથી, માંદૂકાયનીપુત્ર માંદૂકીપુત્રથી, માંદૂકીપુત્ર શાંડિલીપુત્રથી, શાંડિલીપુત્ર રાથીતરી-
પુત્રથી, રાથીતરીપુત્ર ભાલુકીપુત્રથી ભાલુકીપુત્ર [બે] કૌંચિકીપુત્રાથી, [બે] કૌંચિકીપુત્રા
વૈદભૃતીપુત્રથી, વૈદભૃતીપુત્ર કારોકેયીપુત્રથી, કારોકેયીપુત્ર પ્રાચીનચાગીપુત્રથી, પ્રાચીનચાગી-
પુત્ર સાંભવીપુત્રથી, સાંભવીપુત્ર આસુરીનાસી પ્રાશીપુત્રથી, પ્રાશીપુત્ર આસુરાયણથી,
આસુરાયણ આસુરિથી, આસુરિ [૨] યાજ્ઞવલ્કયથી, યાજ્ઞવલ્કય ઉદાસકથી, ઉદાસક
અરુણથી, અરુણ ઉપવેશિથી, ઉપવેશિ, કુઞ્ચિથી કુઞ્ચિ વાજશ્રવાથી, વાજશ્રવા જલનાગા
બાધ્યોગથી, જલનાગા બાધ્યોગ કાળા વાર્ષગણથી કાળા વાર્ષગણ લીલા કરયપથી, લીલા
કરયપ શીલપ કરયપથી, શીલપ કરયપ નૈઋતિ કરયપથી, નૈઋતિ કરયપ વાકથી વાક-
અંભિણ્ણિથી [ને] અંભિણ્ણિ આહિલ્યથી [વેદવિદ્યા પામ્યા] આદિત્યે કહેલી આ શુક્લ
યજુષાઓ (દેવરહિત યજુર્વેદના મંત્રો) વાજસનિતા પુત્ર યાજ્ઞવલ્કયે પ્રકટ કરી છે. ૩ આ
[આચાર્યપરંપરાનું] કથન સર્વે વાજસનેવિશાખાઓમાં વેદરૂપ બ્રહ્મથી આરભીને પાઠના
બ્યુત્ક્રમવડે] સાંભવીપુત્રપર્યંત સમાન [છે.] સાંભવીપુત્ર માંદૂકાયનીથી, માંદૂકાયની માંદૂકયથી,
માંદૂકય કૌતસથી, કૌતસ માહિતિયથી, માહિતિય વામકક્ષાયણથી, વામકક્ષાયણ શાંડિલ્યથી,
શાંડિલ્ય વાત્સ્યથી, વાત્સ્ય કુઞ્ચિથી, કુઞ્ચિ યજ્ઞવત્સા રાજસ્તંભાયનથી, યજ્ઞવત્સા રાજસ્તંભાયન
તુર કાવપેયથી, તુર કાવપેય પ્રભપતિથી, [ને] પ્રભપતિ બ્રહ્મથી [વેદવિદ્યા પામ્યા બ્રહ્માને
અંતર્યામિદ્વારા વેદવિદ્યાના લાભ થયો છે. તેથી આગળ આચાર્યપરંપરા નથી. બ્રહ્મ વેદરૂપે

સ્થિત છે તેથી વેદનામર્તુ] બ્રહ્મ નિત્ય [છે, તે વેદરૂપ] બ્રહ્મને નમસ્કાર ૪ એ પ્રમાણે
છઠ્ઠા અધ્યાયના ૯૨નામના પાંચમા બ્રાહ્મણની તાત્પર્યદીપિકા પૂરી થઈ. ૬ ૫

ઇતિ શ્રીબૃહદારણ્યકોપનિષદ્ના છઠ્ઠા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૬

આ ઉપનિષદના અંતમાં આ શંતિપાઠ લખાય છે:—

ૐ । પૂર્ણમદ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિ શાન્તિ ॥

શબ્દાર્થે અને વિવેચન આરંભમાં આપ્યાં ૭ તે પ્રમાણે જણવા.

ઇતિ શ્રીશુકલયજુર્વેદીય બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ ૧૦

॥ ૧૧ શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદીય શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્ ॥*

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદની ઉપનિષદના આરંભમાં તથા અંતમાં આ શાંતિપાઠ લખાય છે:—

ૐ । સહ નાવતુ । સહ નૌ ધુનક્તુ । સહ ધૌર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિ નાવચોતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શબ્દાર્થ તથા વિવેચન કાઠકોપનિષદના આરંભમાં આપ્યા છે તે પ્રમાણે બાલુવાં.

॥ ૧ પહેલો અધ્યાય ॥

અહીંના અને આત્માના એકબાજુના વિષયનું અતિગહનપણું દેખાડવા પ્રથમ વેદવેતાઓના વિચાર બાજુએ છે:—

ૐ । બ્રહ્મવાદિનો વૃદ્ધિત્વિ । કિં કારણં બ્રહ્મ કૃતઃ સ્મ જાતા જીવામ કૈન ક્વ વ સંપતિષ્ઠાઃ । અધિષ્ઠિતાઃ કૈન સુલ્લેવરેષુ વર્તામહે બ્રહ્મવિદો વ્યવસ્થામ્-॥ ૧ ॥

શીખ્દાર્થ:—ૐ વેદનો અર્થ બાલુનાશઓ [પરસ્પર] કહે છે:—“ [જગત્] કારણ બ્રહ્મ શું [છે ?-તેનું શું સ્વરૂપ છે ? સરીરઉદ્વિધવાળા આપણે] શામાંથી ઉપજ્યા હીએ તે શાવડે જીવીએ હીએ ? અને [પ્રલયકાલે] ક્યાં સારી રીતે સ્થિતિવાળા [વર્તીએ ?] હું વેદવેતાઓ । કોનાવડે નિયમિત થયા [છતાં આપણે] સુખદુઃખોમાં વ્યવસ્થા પામીએ હીએ ? ૧

હવે અજ્ઞાતશુભાદના પ્રતિપક્ષરૂપ મલાદિનું નિરૂપણ કરી તેઓમાં દોષ દેખાડે છે:—

કાલઃ સ્વભાવો નિષર્તિર્યદૃચ્છા ભૂતાનિ યોનિઃ પુરુષ ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

સંયોગ ઈવાં ન ત્વાત્મભાવાદાત્માજ્ઞપનીશઃ સુખદુઃસ્વહેતોઃ ॥ ૨ ॥

* શ્રીશ્વેતાશ્વતરનામના મુનિએ નિર્ધાર્યા આ ઉપનિષદનો પ્રચાર કરેલા દોષાથી આ ઉપનિષદનું નામ શ્વેતાશ્વતર પાડ્યું છે. એ મુનિ અજ્ઞાનયોગમાં નિરાત હતા તેથી તેમનું શ્વેતાશ્વતર (ધોળા અચરવાળા-સર્વદા અંતર્યમયજ્ઞાવડે રહેનારા દોષાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિથી રહિત ઉદ્વિધવાળા) એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

શીખદાર્થઃ—કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદચ્છા, ભૂતો, પ્રકૃતિ [તે], પુરુષ [આ સાતમાંથી બ્રહ્મ જગત્કારણ-કેણ?] આ ચેતન કરવાચોચ [છે. ચેતનરૂપ] આત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી આ [કાલોદિ]નો સંયોગ [જગતરૂં કારણ] નથીજ. [કર્તાભિક્તારૂપ] આત્મા પણ સુખદુઃખના કારણના (ધર્માધર્મના) [વિષમાનપણાથી જગત ઉપજવવામાં] અસમર્થ [છે આથી સ્વતંત્ર ચેતન જગતરૂં કારણ છે.]” ૨

વિવેચન—કાલ—સર્વ પ્રાણિપદાર્થના વિપરિણામનો હેતુ એ કણની પરંપરારૂપ છે. તે કણથી પરાર્ધપર્યંતનું જ્ઞાન ઉપજવનાર છે, અને તેવડે જૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્ય એવો વ્યવહાર થાય છે. અણુઓનું કારણપણું કાલવિના નથી તેથી અણુઓસહિત કાલ જગતનું કારણ છે એ જાણવાદીઓનો પક્ષ છે, ને સ્વતંત્ર કાલ જગતનું કારણ છે આ કાલવાદીઓનો પક્ષ છે. સ્વભાવ પદાર્થોની અસાધારણશક્તિ, જેમ અગ્નિમાં ઉજળપણું કાલ પણ વસ્તુસ્વભાવવિના કારણ નથી તેથી વસ્તુસ્વભાવ જગતનું કારણ છે, આ ખીજે પક્ષ સ્વભાવવાદીઓનો છે નિર્વાત-પુણ્યપાપરૂપ નિયમ. વસ્તુસ્વભાવ પણ ધર્માધર્મને અનુસરે છે તેથી પુણ્યપાપજ આ જગતનું કારણ છે આ ત્રીજો પક્ષ પૂર્વગીર્માસંકોનો છે. યદચ્છા-કાકતાદીય-ન્યાયવડે કામ કરનારી કોઈ શક્તિ જગતમાં પુણ્યપાપાનુસાર વ્યવસ્થા ભેદમાં આવતી નથી તેથી આ જગત અકસ્માત ઉત્પન્ન થયું છે આ ચોથો પક્ષ નિરીશ્વરવાદીઓનો છે પૃથિવી આદિ પાંચ વા ચાર ભૂતોવિના અકસ્માત જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ તેથી ભૂતો જગતનું કારણ છે આ પાંચમો પક્ષ જગતનું નિહપણું માનનારાઓનો છે. શક્તિવિના ભૂતો જગત ઉપજવી શકે નહિ તેથી જગતનું કારણ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ છે આ છઠ્ઠો પક્ષ શક્તિવાદીઓનો છે. એકથી જગપ્રકૃતિ જગતનું કારણ સંભવે નહિ માટે ચેતનરૂપ કર્તાભિક્તા પુરુષ આ જગતનું કારણ છે આ સાતમો પક્ષ સામ્યવાદીઓનો છે છ પક્ષ ઉત્તરોત્તર દ્વિપત થયા, ને સાતમો પક્ષ કર્તાભિક્તા પુરુષ ધર્માધર્મને અધીન હોવાથી તે જગતનું કારણ ન સંભવે એમ કહી સિદ્ધાંતીએ દ્વિપત કર્યો. એવી રીતે આ સાતે પક્ષ દ્વિપત કરી ભક્ષરૂપ ચેતન જગતકારણ છે એમ દર્શાવ્યું છે. ૨

એવી રીતે પૂર્વપક્ષોનું નિરાકરણ કરીને તે વેદવેતાઓએ જગતના કારણપણાવડે શું બોલ્યું? એમ વિચારા સાધ થો કહે છે.—

તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપર્યવન્દેવાત્મશક્તિ સ્વણૈર્નિવૃદ્ધામ્ ।

યઃ કારણાનિ નિર્ચિલાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાન્પ્રચિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[અસંગ તથા ઉદાસીન બ્રહ્મચેતનનું પણ કારણપણું સંભવે નહિ તેથી અવસ્થા એ કારણમાંજ કોઈ અન્ય સામાર્થ્ય હોવું જોઈએ એમ વાચનિકે વિચાર કરતા છતાં પણ જ્યારે નિશ્ચયને પ્રાપ્ત ન થયા ત્યારે] તે [વેદવેતાઓ જગતના કારણપણાના નિશ્ચયમાટે] ચેતનરૂપ થયા, [તેથી તેઓ] પોતાના [સત્ત્વ, રજસ્, તે તમસ્ આ પ્રકરેલા] શુભાવડે દંકાયેલી (અદ્યપુણ્યવાળાઓને નહિ જણાય એવી) સ્વયંપ્રકાશ અત્માની [માયારૂપ] શક્તિને જોતા હતા. [વેદવેતાઓએ જોયેલી તે શક્તિના આશયરૂપ] જે એક [ચેતન છે તે] કાલથી માંડીને જીવાત્માપર્યંતનાં તે સર્વ કારણોની ઉપર [સ્થિત થાય છે ૩

તે એક ચેતન માયાવડે અનેકરૂપને પામ્યાનેજ ચાં આ સંસારરૂપે જણાય છે એમ પણ તમજે અણું એ અવિદ્યાવાળા સંસારની ચક્રરૂપતા, દહેવા, ચક્રના જેવા તેના કટલાક ધરો કહે છે.—

તમેકનેર્નિ ત્રિવૃત્તં યોદશાન્તં શતાષારિં વિંશતિપત્યરામિઃ ।

અટકૈઃ શ્દ્ધર્મિર્વિશ્વરૂપૈકપાશં ત્રિમાર્ગમેદં દ્વિનિમિત્તૈર્મોહય્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે [સંસારચક્ર માયારૂપ] એકનેભિવાળું, [સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ રૂપ] ત્રણ લોહાના પાઠાઓ [વડે ઢંકાયેલું, [મનસહિત અગ્નીઆર ઇંદ્રિયો ને પાંચ ભૂતો એ સોળ વિકારરૂપ] સોળ અંતવાળું, (પુષ્ટિયાંવાળું,) [પાંચ કલેશો, અઘ્નવીશ અશક્તિઓ, નવ તુષ્ટિઓ ને આઠ સિદ્ધિઓ આ પ્રયાસ વસ્તુરૂપ] પચાસ આરાવાળું, [દશ ઇંદ્રિયો ને દશ વિષયો એ વીશ પદાર્થરૂપ] વીશ પ્રતિઆરાઓએ (નાના આરાઓએ) [તથા] છ અષ્ટકોએ [સહિત] સમગ્રરૂપભૂત એક [આત્મરૂપ] પારાવાળું, (બંધનકારણસ્થિતિકારણ-વાળું,) [દેવયાન, પિતૃયાણ ને કીશદિભાવની પ્રાપ્તિ એ રૂપ] ત્રણ માર્ગના પ્રકારવાળું, [પુણ્યપાપરૂપ] એ કારણવાળું [ને આત્માના અવિવેકરૂપ] એક મોહવાળું [છે.] ૪

વિવેચનઃ—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ આ પાંચ કલેશો જાણ્યતા અગ્નીઆર ઇંદ્રિયોનું વિક્ષેપણું એ અગ્નીઆર અશક્તિઓ નવ તુષ્ટિના અભાવથી નવ અશક્તિઓ, ને આઠ સિદ્ધિઓને અભાવથી આઠ અશક્તિઓ એ અઘ્નવીશ અશક્તિઓ જાણ્યતા પ્રકૃતિ બંધન કરે છે, ને પ્રકૃતિજ મોહ આપે છે, આપણે મોહમટે ચત્ત્ર કર્તવ્ય નથી, એ પ્રકૃતિતુષ્ટિઃ સંન્યાસથીજ મુક્તિ થશે, શ્રવણાદિમટે, ચત્ત્ર કરવાયોગ્ય નથી, આ ઉપાદાનતુષ્ટિઃ શ્રવણાદિ કયાં છતાં પણ કાલે કરીનેજ મુક્તિ થાય છે, આથી આત્મ-દાનવિના પણ કાલે કરીનેજ મુક્તિ થશે, આ કાલતુષ્ટિઃ કાલ પણ ભાગ્યવાળોનેજ મુક્તિ આપે છે તેથી આપણું ભાગ્ય હશે તો આપણા ઉદ્ભવવિના ભાગ્યથી મુક્તિ થશે, આ ભાગ્યતુષ્ટિઃ વિષયો સંપાદન કરવામાં બળું કષ્ટ છે એમ સમજી તે સંપાદન નહિ કરવામાં સંતોષ રાખવો તે; વિષયોના પરિપાલનમાં બળું કષ્ટ છે એમ ધારી તેનું પરિપાલન નહિ કરવામાં સંતુષ્ટ રહેવું તે; વિષયોના સંયમ કરવામાં દુઃખ છે એમ વિચારી તેનો સંયમ નહિ કરવામાં પ્રસન્ન રહેવું તે; દ્રવ્યાદિનો બ્યય નહિ કરવામાં સંતોષ રાખવો તે; ને વિષયોના ઉપભોગથી રહિતપણામાં સંતોષ રાખવો તે; એ નવ તુષ્ટિઓ છે. મનન, શ્રવણ, નિદિધ્યાસન, વિદ્યાદાન, શુદ્ધપ્રાપ્તિ, આધ્યાત્મિકદુઃખનો નાશ, આધિભૌતિકદુઃખનો નાશ ને આધિદેવિકદુઃખનો નાશ એ આઠ સિદ્ધિઓ છે. પ્રધાન, મદતત્ત્વ, અર્હકાર, શબ્દત-માત્રા, રસત-માત્રા, રૂપત-માત્રા, રસત-માત્રા ને ગંધત-માત્રા આ કારણાદિક; યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, પારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ યોગાંગાદિક; મનનાદિ સિદ્ધિ અષ્ટકઃ અણિમા, મહિમા, લઘિમા, મરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ, ઇશત્વ ને વશિત્વ આ અણિમાદિ અષ્ટકઃ નાસિકા, વાણી, રસના, તેજ, શ્રોત્ર, મન, દાષ ને ત્વચા આ પ્રકારાદિક; ને ગંધ, ભોક્ત્રવાનો વિષય, રસ, રૂપ, શબ્દ, ક્રિયા, કર્મ ને રસ્યં આ અતિપ્રકારાદિક છે. એ છ અષ્ટકો થયાં. ૪

એવી રીતે સંસારનું ચક્રરૂપણું કહીને હવે તેની નદીરૂપતા કહે છે:—

પञ्चस्रोतोमुखं पञ्चयोन्युग्रवकां पञ्चपाणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।

पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वमयीषः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—[શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયારૂપ] પાંચ ઝરણાના જલવાળી, કારણભૂત પાંચ [ભૂતો] વડે ઉત્ત તથા વક્ર, [પ્રાણાદિ] પાંચ પ્રાણારૂપ તરંગવાળી, પાંચ જ્ઞાન [ઇંદ્રિયો] ના કારણરૂપ (મનોરૂપ) મૂલવાળી, [શબ્દાદિ પાંચ વિષયારૂપ] પાંચ ધુમરીવાળી, [ગર્ભ-દુઃખ, જન્મદુઃખ, જરાદુઃખ, વ્યાધિદુઃખ ને મરણદુઃખ આ] પાંચ દુઃખોરૂપ પ્રવાહના વેગવાળી, [પાંચ કલેશો, અઘ્નવીશ અશક્તિઓ, નવ તુષ્ટિઓ ને આઠ સિદ્ધિઓરૂપ] પચાસ પ્રકાર-વાળી, પञ्चकलेशभेदां એવાં પાઠ સ્વીકારીએ તો અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશરૂપ પ્રકારવાળી, ને અવિદ્યાદિ] પાંચ વિભાગવાળી [નદીને અમે સારી રીતે] જાણી. ૫

હવે જીવને ક્યા હેતુવડે સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે ? અને ક્યા હેતુવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ? તે દેખાડવામાટે કહે છે:—

‘સર્વાંગીણે સર્વસંસ્યે વૃદ્ધન્તે અસ્મિન્હંસો ભ્રામ્યતે વ્રક્ષચક્રે’ ।

પૃથગાત્માનં પ્રેરિતારં ચ મત્વા જુષ્ટતત્ત્વેનામૃતત્વમેતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—સર્વનાં સર્વ જીવનરૂપ, સર્વના પ્રલયરૂપ [ને] મહાન આ બ્રહ્મચક્રમાં (બ્રહ્મને આશરે રહેલા અજ્ઞાનના વિલાસરૂપ સંસારચક્રમાં) પોતાને અને ઈશ્વરને પૃથક્ જાણીને જીવ [જગદહાદિને પોતાનું સ્વરૂપ માનસો છતો ઉત્તમઅધમયોનિઓમાં] ભ્રમણ કરે છે, [તે ઈશ્વરને] સંવેતો [છતાં-હું બ્રહ્મ છું એમ જાણતો છતો] પછી તે [જ્ઞાન] વડે મોક્ષ પામે છે. ૬

બ્રહ્મ વસ્તુતાએ પ્રપંચસંહિત નથી, પણ પ્રપંચરહિત છે, તથા તેના જાનવડે મોક્ષ સંભવે છે એમ જણાવે છે.—

ઝહ્નીતમેતત્પરમં તુ બ્રહ્મ તસ્મિન્નયં સુમતિષ્ઠાડક્ષરં ચ ।

અજાન્તરં વ્રક્ષવિદો વિદિત્વા લીના વ્રક્ષાણિ તત્પરા યોનિમુક્તાઃ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—[જેથી કાર્યકારણપ્રપંચથી] ઉદ્ધાર કરીને [વેદાંતોએ] ઉપદેશ કરેલ [છે] તથા [આ બ્રહ્મ ઉત્કૃષ્ટ [છે.] તે [બ્રહ્મ] માં ત્રણની (સોમ્ય, સોક્તા ને નિર્યતાની) સારી રીતે સ્થિતિ [છે. વિકારના આશ્રયપણામાં પણ તે] અવિનાશીજ્ [છે,] વેદ-વેત્તાઓ આ [પ્રપંચ] માં [તેને સર્વથી] અંતર જાણીને બ્રહ્મમાં લીન (હું બ્રહ્મ છું એમ બ્રહ્મરૂપે સ્થિત) [થયા છતાં તથા] તેને (સમાધિને) પરાયણ થયા [છતાં] સંસારભયોથી સુકંત [થાય છે.] ૭

જીવનો તથા ઈશ્વરનો બ્યવહારશામાં ઉપાધિથી ભેદ છે, ને તેમના વાસ્તવિકસ્વરૂપના જાનથી મોક્ષ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સંયુક્તમેતત્સરમસરં ચ વ્યક્તાવ્યક્તં ધરતે વિશ્વમીશઃ ।

‘અનીશઞ્ચાડડ્ત્મા વધ્યતે મોક્ષભાવાજ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાણૈઃ ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—કાર્ય ને કારણરૂપ ભૂતો તથા પ્રકૃતિ આ [બંને પરસ્પર] સંયુક્ત [છે. તે રૂપ] જગતને [તથા જીવને] શ્રીઈશ્વરકારણ કરે છે. જીવરૂપ આત્મા સોક્તાના ભાવથી [અવિદ્યા ને તેનાં કાર્ય દેહદિગ્રિયાદિવડે] બંધન પામે છે, [અને નિરુપાધિ] ઈશ્વરને જાણીને સર્વ બંધનોથી મોક્ષણ થાય છે. ૮

જ્ઞાજ્ઞો દ્વાવજાવીશનીશાવજા લોકો મોક્ષમોગ્યાર્પયુક્તા ।

અનન્તજ્ઞાડડ્ત્મા વિશ્વરૂપો હ્યક્તર્તા ત્રયં યદા વિન્દતે વ્રક્ષ દ્યોતત્ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—જ્ઞાનયુક્ત ઈશ્વર ને અજ્ઞાનયુક્ત જીવ બંને જન્મરહિત [છે. જ્ઞાનીઓને સંધાને જ્ઞાનીઓ આ પ્રસંગ હાદસ જાણવો] સોક્તા ને સોમ્ય પદાર્થયુક્ત [માર્યા] પણ એક [ને] અજન્મા [છે.] જેથી આત્મા [-દેશ, કાલ ને વસ્તુરૂપ] પરિચ્છેદથી રહિત

તથા સર્વરૂપ [છ તેથી તે] અકર્તા [છ.] જ્યારે [પુરુષ જીવ, ઈશ્વર ને માયા] આ ત્રણને [યથાર્થરીતે] જાણે છે [ત્યારે તે] બ્રહ્મજ [થાય છે.] ૯

જીવઈશ્વરનો વિભાગ દેખાડીને તેના વિજ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી, હવે પ્રધાનઈશ્વરના વિસફલપણાને કહીને તેના વિજ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ જણાવે છે:—

ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ ।

તસ્યામિધ્યાનાધોજનાત્તત્ત્વભાવાદ્ભૂયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

શંખદાર્થઃ—પ્રકૃતિ [જ્ઞાનવડે] વિનાશ પામનારી [છ, ને] ઈશ્વર અવિનાશી તથા અક્ષર [છ. તે] એક ઈશ્વર પ્રધાનને તથા જીવને નિયમમાં રાખે છે. તે [પરમાત્મા]ના ધ્યાનથી, [તેની સાથે જીવને અભેદભાવે] જોડવાથી [ને "હું બ્રહ્મ છું" એમ] વારંવાર તત્ત્વભાવના કરવાથી એતે [પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિ થઈ જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે] [સુખદુઃખગોહાભક] સમગ્ર [પ્રલયરૂપ] માયાની નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૧૦

હવે પરમાત્માને જાણનારને તથા પરમાત્માનું ધ્યાન કરનારને કમથી જ્ઞાનવડે તથા ધ્યાનવડેજ દક્ષ થાય છે તે દેખાડે છે:—

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાવહાનિઃ ક્ષીણૈઃ કલેઝૈર્જૈન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।

તસ્યામિધ્યાનાત્તૃતીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલ આત્મકામઃ ॥ ૧૧ ॥

શંખદાર્થઃ—["આ હું છું" એમ] પરમાત્માને જાણીને [જ્ઞાની અવિદ્યાદિ] સર્વ બંધનોનો વિનાશ [કરે છે.] વિનાશ પામેલા કલેશોવડે જન્મમરણનો અર્થત નાશ [થાય છે.] તે [પરમાત્મા]ના ધ્યાનથી શરીરપાત થયે [સતે તે ધ્યાની વિરાટની અપેક્ષાએ] ત્રીજા [સ્થાનરૂપ ઈશ્વરના સાયુજ્ય]ને [પામી] સર્વ ઐશ્વર્યને [પામે છે. પછી ત્યાં નિર્વિશેષ આત્માને જાણી] કેવલ [તથા] પ્રાપ્તકામ [થાય છે.] ૧૧

એ બ્રહ્મજ એવ છે એમ જણાવે છે:—

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं भोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

શંખદાર્થઃ—આ આત્મામાં રહેલું [પ્રત્યગાત્મતત્ત્વરૂપ] અવિનાશી [બ્રહ્મ]જ સાક્ષાત્ કરવાયોગ્ય [છ,] કેમકે આનાથી અધિક કંઈ પણ જાણવાયોગ્ય નથી. જીવ, સર્વ ભોગ્ય (માયા ને માયાનું કાર્ય) તથા ઈશ્વર [તે] આ ત્રિવિધ રહેલું બ્રહ્મ [જ છે એમ] જાણીને [પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે.] ૧૨

હવે ધ્યાનના અંગપણાવડે પ્રણવનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ब्रह्मेयया योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्वनयोनिगृह्यस्तદ્દોમयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

શંખદાર્થઃ—જેમ [મનનથી પૂર્વે અરણિરૂપ] કારણમાં રહેલા અગ્નિનું સ્વરૂપ [નેત્રવડે] દેખાતું નથી, પણ [તે કાલે તેના] સૂક્ષ્મ [સ્વરૂપ]નો નાશ નથીજ. તે [અગ્નિજ]

પુનઃ [મધનરૂપ ઉપાયવડે] ઈધનરૂપ કારણમાંથી [નેત્રવડે] અહણ કરવાયોગ્ય [થાય છે. તેમજ [પર ને અપરરૂપ] બંને [બ્રહ્મ] ઝંકારવડે શરીરમાં [હૃદયમાં] [અહણ થાય છે.] ૧૩
સ્વદેહમરણિં કૃત્વા પ્રણવં ચોત્તરારણિમ્ ।

ધ્યાનનિર્મયનાશ્વાસાદેવં પश्यેન્નિગૂઢવત્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—ધાતાના શરીરને (હૃદયને) [નીચેની] અરણિ કરીને, તથા ઝંકારને ઉપરની અરણિ [કરીને,] ધ્યાનરૂપ (પ્રણવના આલંબનપણાવડે બ્રહ્મના ચિત્તનરૂપ) મધનના અવ્યાસથી [કાષ્ઠમાં રહેલા] ગૂઢ [અગ્નિ]ની જેઠે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે. ૧૪

કહેલા અર્થને દૃઢ કરવામાટે દર્શાવેલ છે કે—

તિષ્ઠેષુ તૈલં દધિનીચ સર્પિરાપઃ સ્રોતઃસ્વરણીપુ ચાગ્નિઃ ।

एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनૈતં તપસા યોજ્યુપશ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—[જેમ ઘાણીવડે પીલવાથી] તલોમાં તેલ [પ્રતીત થાય છે, મધન કરવાથી] જેમ કહિમાં ધી [પ્રતીત થાય છે, ખણવાથી જેમ સૂકાઈ ગયેલી] નદીઓમાં જલ [પ્રતીત થાય છે, ને જેમ મધન કરવાથી] અરણિઓમાં અગ્નિ [પ્રતીત થાય છે] તેમ [પ્રણવાદિવડે યુદ્ધિનો સાક્ષી] આ આત્મા અંતઃકરણમાં અહણ કરાય છે. જે [અધિકારી] આ- [આત્મા]તું સત્યવડે [ને ઇન્દ્રિયોના તથા અંતઃકરણના એકાગ્રપણારૂપ] તપવડે [અવણાદિકથી] અવલોકન કરે છે [તેના વડે તે પણ અહણ કરાય છે.] ૧૫

એ અહણ કરવામાં આવનારો આત્મા છદ્મ છે એમ જણાવે છે—

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिस्वિर्षितम् ।

आत्मविघातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् । तद्ब्रह्મોપनिषत्परम् ॥ ૧૬ ॥

॥ इति श्रीश्वेताश्वतरोપनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્માવિદ્યાના ને તપના કારણરૂપ, દૂધમાં ઘીની જેઠે સ્થિત [ન] [સર્વ વ્યાપક આત્માને] [સત્યાદિ સાધનવડે અધિકારી અનુભવે છે.] તેતું નામ પર બ્રહ્મ [છે,] તેતું નામ પર બ્રહ્મ [છે. એ વાર કથન અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે.] ૧૬

इति श्रीश्वेताश्वतरोપनिषद्ना प्रथमाध्यायानी तात्पर्यदीपिका समाप्त થઈ. ૧

—:o:—

॥ ૨ ધીજો અધ્યાય ॥

પરમાત્માના જ્ઞાનના સાધનપણાવડે ધ્યાન રહ્યું. દવે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના ઉપાયો આદિ કહેવા- માટે આ બીજા અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. તેમાં પ્રથમ પૂર્વોક્ત ઉપાયોની સિદ્ધિમાટે ચર્ચની પ્રાર્થના કહે છે—

પુજ્ઞાનઃ પ્રથમં મનસ્તત્ત્વાય સવિતા ધિયઃ ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्वामरत ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થ—સૂર્ય તરવા જ્ઞાન] માટે [મારા] મનને પ્રથમ (ધ્યાનના આરંભમાં) [બાહ્યવિષયોનાં] જ્ઞાનોથી [નિવૃત્ત કરી પરમાત્મામાં] જોડતા [છતાં] અગ્નિ આદિના પ્રકાશને જોઈને [આ] શરીરમાં પ્રાપ્ત કરે. (અનુગ્રહ કરનારા અગ્નિ આદિના પ્રકાશાદિ સામર્થ્યને જોઈ તે સામર્થ્યને મારા વાગાદિ કરજુમાં તે કરણોની દહતામાટે સ્થાપન કરે.) ૧

યુક્તેન મનસા વયં દેવસ્ય સચિતુઃ સવે ।

સુવર્ગેયાય શક્ત્યા ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થ—[પછી પરમાત્મામાં] જોડેલા મનવડે અગ્ને સૂર્યદેવની અનુજ્ઞા [સતે] પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાટે [ધ્યાનમાં યથા] શક્તિ [યતન કરીએ] ૨

યુક્તવાય મનસા દેવાન્સુવર્યતો ધિયા દિવમ્ ।

બૃહજ્જ્યોતિઃ કરિષ્યતઃ સચિતા પ્રસુવાતિ તાન્ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ—એકાગ્ર થઈને મન [સહિત] કરણો બ્રહ્મલક્ષી બળ, [તથા સમ્યક્] જ્ઞાન-વડે ચેતનરૂપ બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ કરે, [એમ] તે [કરણો] ને સૂર્ય અનુમતિ આપે. ૩

એવી અનુમતિ આપનારા સ્તુતિ કરવાયોગ્ય છે એમ દહે છે—

યુજ્જતે મન વત યુજ્જતે ધિયો વિમા વિપસ્ય બૃહતો વિપશ્ચિતઃ ।

વિ હોત્રા દધે વયુનાવિદેક ઇન્મહી દેવસ્ય સચિતુઃ પરિષ્કૃતિઃ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ—[જે] મુમુક્ષુઓ [વિષયોથી પાછું ખેંચીને] મનને [આત્મામાં] જોડે છે, વળી ઇન્દ્રિયોને [પણ આત્મામાં] જોડે છે, [તે મુમુક્ષુઓએ જે સૂર્ય] એક, એવી રીતે [અંત કરણને નિર્મલ કરનારી] ક્રિયાઓને ધારણ કરનાર [ને] સાક્ષિરૂપ [છે, તે] વ્યાપક, મહાન્ [ને] સર્વજ્ઞ સૂર્યદેવની મોટી સ્તુતિ [કરવાયોગ્ય છે.] ૪

યુજે વાં વ્રહ્મ પૂર્વ્યં નમોમિર્વિ શ્લોક ણ્તુ પથ્યેવ સૂરેઃ ।

શૃણ્વન્તુ વિષે અમૃતસ્ય પુત્રા આ યે ધામાનિ દિવ્યાનિ તસ્યુઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ—[હે મન ! હે ઇન્દ્રિયો !] તમને [હું] નમસ્કારોવડે અનાદિસિદ્ધ બ્રહ્મપ્રતિ એકાગ્ર કરું છું. [બ્રહ્મને ઉદ્દેશ કરેલી મારી] સ્તુતિ વિદ્વાનના માર્ગમાંજ વિવિધ રીતે બંધો. [તે મારી સ્તુતિ] જેઓ દિવ્ય સ્થાનોમાં રહે છે [તે] બ્રહ્મના સર્વે [હિરણ્યગર્ભાદિ] પુત્રો સાંભળો. ૫

હવે યોગને હુંકામાં દહે છે—

અગ્નિર્યત્રાગ્નિમથ્યતે વાયુર્યત્રાધિરુથ્યતે ।

સોમો યત્રાતિરિચ્યતે તન્ન સંજાયતે મનઃ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ—જે [મૂલાધાર] માં [પ્રભુવડે વા સોદંવડે] અગ્નિને સારી રીતે જોણ પમાડાય છે, જે [સુપુરુષા] માં [મૂલાધારથી] ઉપર વાયુ રોકાય છે, [ને] જે [બ્રહ્મરંધ્ર] માં ચંદ્ર અતિશય ટપકે છે તેમાં (મૂલાધારથી બ્રહ્મરંધ્રપર્યંત રહેલી સુપુરુષામાં) મન [ધ્યેયવસ્તુપરાયણ] થાય છે. ૬

હવે ધ્યાનનો પ્રકાર કહે છે —

સવિત્રા પ્રસવેન જુપેત વ્રહ્મ પૂર્વ્યમ્ ।

તત્ર યોર્નિ કૃણવસે ન હિ તે પૂર્તમસિપત્ ॥ ૭ ॥

શંખદાર્થ:—[અધિકારી] સૂર્ય [સહિત તથા ચંદ્રમંડલમાંથી સુપુષ્પામાં] વહેતા [અમૃત-સહિત] પૂર્વ્ય (મૂલાધારમાં સ્થિત) બ્રહ્મને સેવે ત્યાં યોનિને (અગ્નિમંડલને) [બ્રહ્મના ઉપાસનસ્થાનપણાવડે] કરે. [એમ કરવાથી] તારું પૂર્ત (મૂલાધારમાં રહેલું બ્રહ્મ) કાલક્ષેપ નહિ કરે. (શીઘ્ર ફેલ આપશે) ૭

પદ્મપાસનાદિમાનું ધ્યાન એક આસન ગ્રહણ કરીને શરીરને સ્થાપવાના પ્રકારના કથનપૂર્વક પ્રસાહાર કહીને પ્રણવનો આશ્રયરૂઠે સંસારમુદ્ધ તરાય છે એમ જણાવે છે—

વિરુદ્ધતં સ્યાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સંનિવેશ્ય ।

વ્રહ્મોદુપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્સોતાંસિ સર્વાણિ મયાવહાનિ ॥ ૮ ॥

શંખદાર્થ:—[ઉર, શ્રીવા ને મસ્તક આ] ત્રણ ઉંચાં [રહે એમ] શરીરને સમ રાખી હૃદયમાં મન [સહિત] ઇન્દ્રિયોના સારી રીતે પ્રવેશ કરાવી, પ્રણવરૂપ ત્રાપાવડે [પ્રણવના સ્વરૂપને તથા તેના પરબ્રહ્મઅપરબ્રહ્મરૂપ અર્થને] જણનાર ભય આપનારી સર્વે [કેવ, મનુષ્ય તિથેક્ ને સ્થાવરાદિ બેદવાળી સંસારરૂપ] નદીઓને સારી રીતે તરે ૮

પ્રણાયામરૂઠે મનને મત દૂર કરવાથી તે મન બ્રહ્મમાં રિયત થાય છે, તેથી હવે પ્રણાયામનું કથન કરે છે.—

પ્રાણાન્મપીઢયેહ સંયુક્તચેષ્ઠઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોઽહસીત ।

દુષ્ટાન્વયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્મનો પારયેતામમતઃ ॥ ૯ ॥

શંખદાર્થ:—સારી રીતે યુગ્મચેષ્ઠાવાળો [થઈ-આહારાદિને નિયમમાં રાખી] આ- [શરીર]માં પ્રાણોનો નિરોધ કરી, તેમને ક્ષીણ વિરલ-કરે. [પ્રાણ ક્ષીણ થયે [સતે એમાંના એક] નાસાપુટવડે [શનૈ શનૈ તેને] બહાર કાઢે હુષ્ક અદ્યયુક્ત રથને જેમ [કુશલ સારથિ ધારણ કરે છે તેમ] વિદ્વાન્ સાવધાન [થઈને] આ [નિરોધ પામેલા પ્રાણ] પ્રતિ મનને ધારણ કરે. ૯

હવે યોગાનુશાનયોગ દેશ કહે છે:—

સમે શુચૌ શર્કરાવદ્ધિવાલુકાવિર્જિતે શદ્દજલાશ્રયાદિમિઃ ।

મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૦ ॥

શંખદાર્થ:—સમાન, (ઉચ્ચીનીચી, નહિ,) પવિત્ર, કંકરા અગ્નિ ને રેતીથી રહિત, [પ્રાણી-ઓના તથા વાદિત્રાદિના] શંખદથી ને જલાશ્રયાદિથી (લીનાશ ને સર્પવિહીથી) [રહિત,] મનને અનુકૂલ, પણ નેત્રને ખીડા નહિ કરનાર (પ્રનિદ્રા પ્રાણિપદાર્થનું દર્શન ન થયા એવી) ગુહામાં વા વાયુરહિત સ્થાનમાં [યોગનો] અભ્યાસ કરે ૧૦

યોગનો અભ્યાસ કરવાથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારપહેલાં જે પ્રતીતિઓ થાય છે તે કહે છે:—

નીહારધૂમાર્કાનિલાનલાનાં સ્વયોતવિદ્યુત્સ્ફટિકશ્ચિનામ્ ।

एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यपिच्यक्तिकरणि योगे ॥ ११ ॥

શીખદાર્થઃ—[પ્રાણે જ્યાં સ્થિતિ કરી હોય ત્યાં રાધેલા ચિત્તાનાં] આકાશ, ધૂમાડા, સૂર્ય, વાયુ (નીલરંગ) ને અગ્નિ (રાતો રંગ) [તથા] અધોત, વીજળી, સ્ફટિક ને ચંદ્ર આ [કહેલાં] રૂપો યોગ [કરે સતે] બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિ કરનારાં [બ્રહ્મદર્શનની] પૂર્વે [થાય છે.] ૧૧

હવે ભૂતગુણો પ્રકાર તથા ભૂતગુણનું ફલ કહે છે:—

पृथग्यमेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे पृच्छते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगप्रिमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

શીખદાર્થઃ—પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ [એ ભૂતોના ધ્યાનવડે તેઓ] વશ થયે [સતે, અને દિવ્યગંધાદિ] પાંચરૂપ યોગ [વડે અનુભવમાં આવતા] શુભ સંપાદન થયે [સતે] ધ્યાનરૂપ અગ્નિમય (વશ થયેલાં નિર્દોષ અગ્નિ આદિ પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ) શરીરને પામેલા તે [યોગી] ને રોગ [થતા] નથી, વૃદ્ધાવસ્થા [આવતી] નથી, [ને] મૃત્યુ [આવતું] નથી. ૧૨

યોગસિદ્ધિનાં સ્વયં પ્રથમ પ્રતીત થનારાં ચિદ્ધો યોગશાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ કહે છે એમ જણાવે છે:—

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्टवं च ।

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमत्पं योगमर्हति प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

શીખદાર્થઃ—[શરીરનું] હળવાપણું, [ઉત્સાહવાળું] નીરોગપણું, વિષયતૃષ્ણારહિતપણું, [શરીરના] રંગની [નેત્રને આનંદ ઉપજાવનારી] નિર્મલતા, ને સ્વરની મધુરતા, [શરીરનો] ગંધ શુભ (સર્વ પ્રાણીઓને આનંદ કરનારો) [ને] અહ્ય મૂત્ર તથા મસ [આ] પૂર્વભાવિની યોગની પ્રવૃત્તિ (સાધકપ્રતિ આવનારી સ્થિતિ) [યોગવેત્તાઓ] કહે છે. ૧૩

હવે યોગ તથા તેનું ફલ કહે છે:—

यथैव विस्वं मृदयोपलिप्तं भ्राजते तेजोमयं तत्सुधान्तम् ।

तद्वाऽऽत्मतत्ત્વં प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

શીખદાર્થઃ—જેમ પ્રસિદ્ધ બિંચ (દર્પણાદિ) [શુદ્ધ કરનાર શ્વેત] માટીવડે ઉપલેપન કરે [સને] તે મલરહિત [તથા] ઘણા તેજવાળું [ચર્મ] પ્રકાશે છે તેમજ પુરુષ [" હું બ્રહ્મ છું " એમ] આત્મતત્ત્વને અનુભવીને અદ્વિતીય, કૃતકૃત્ય [ને સર્વ પ્રકારના] શોકથી રહિત થાય છે. ૧૪

જીવબ્રહ્મના અભેદનો સાક્ષાત્કાર થવાથી મોટા થાય છે એમ કહે છે:—

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपात्रैः ॥ १५ ॥

શીખદાર્થઃ—જ્યારે આ [શરીર] માં (યોગ)યુક્ત [થકને] દીપકબેવા (રવચપ્રકાશ)

આત્મસ્વરૂપવડેજ બ્રહ્મતત્ત્વને (યોગી) અનુભવે [ત્યારે તે] જન્મરહિત, અવિનાશી તથા [માયા ને માયાનાં કાર્યોરૂપ] સર્વ તત્ત્વોથી અલિપ્ત દેવને બાણીને [અવિદ્યાદિ] સર્વ બંધનોથી મોકળો થાય છે. ૧૫

એ દેવનું સર્વઆપકર્ણ તથા અંતરાત્માપણું કહે છે:—

एष ह देवः प्रदिशोऽञ्जु सर्वाः पूर्वा ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

સ એવ જાતઃ સ જનિષ્યમાણઃ પ્રત્યજ્જનાંસ્તિષ્ઠતિ સર્વંતોમુલઃ ॥ ૧૬ ॥

શુબ્દાર્થઃ—આજ દેવ [પૂર્વાદિ] સર્વ દિશાઓપ્રતિ અનુગત [છે. તે હિરણ્યગર્ભરૂપે] પ્રથમજ ઉપજેલ [છે, ને] તેજ [બ્રહ્માના] ગર્ભની અંતર [વિરાડ્રૂપે છે] તેજ [સર્વત્ર] જન્મેલ [છે, ને] તે [સર્વત્ર] જન્મવાના [છે, તે સર્વ] જનોની અંતર રહે છે, [ને] સર્વેલણી શુભવાળા [છે.] ૧૬

તે સર્વઆપક દેવને પ્રતિપક્ષ સંસ્કારોની નિવૃત્તિમાટે નમરમર કર્તવ્ય છે એમ જણાવવા કહે છે.—

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विषं भुवनमाविवेश ।

ય ઓપવીપુ યો વનસ્પતિપુ તસ્મૈ દેવાય નમો નમઃ ॥ ૧૭ ॥

॥ इति श्रीश्वेताश्वतरोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ ૨ ॥

શુબ્દાર્થઃ—જે દેવ અગ્નિમાં, જે જલોમાં [ને] જે સમગ્ર ભુવનપ્રતિ પ્રવેશ પામેલા [છે, તથા] જે [હાંસર આદિ] ઓપધિઓમાં [ને] જે [વડ આદિ] વનસ્પતિઓમાં [પ્રવેશ પામેલા છે] તે દેવને નમસ્કાર, [યુગઃ] નમસ્કાર [એ વાર નમસ્કાર અધ્યાયની પરિશ્રમાપ્તિ કળ્યાણમાટે તથા આહરમટે છે] ૧૭

ઈતિ શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષદના બીજા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૨

—[*]—

॥ ૩ ત્રીજો અધ્યાય ॥

તે અદ્વિતીય પરમાત્માનું માયાવડે નિમતાપણું આદિ જણાવી તેને બહુવાથી થનારું કૃત કહે છે —

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वोल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

ય એવેક હજ્જવે સંભવે ચ ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

શુબ્દાર્થઃ—જે એક માયાવી [પોતાની] નિયામક શક્તિઓવડે [સર્વ પ્રાણીઓને] નિયમમાં રાખે છે, [જે પોતાની] નિયામક શક્તિઓવડે [ભૂરાદિ] સર્વ લોકોને નિયમમાં રાખે છે, [અને] જે એકજ [જગત્ની] ઉત્પત્તિમા તથા સંહારમાં [માયાવડે ફૂટેલ છે તે] આપરમાત્મા [ને] જેઓ બાણ છે તેઓ અવિનાશી થાય છે. ૧

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युर्य इमोल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

પ્રત્યજ્જનાંસ્તિષ્ઠતિ સંજુકોપાન્તકાલે સંમૃજ્ય વિશ્વા શુવનાનિ ગોપાઃ ॥૨॥

શુબ્દાર્થઃ—એકજ ઈશ્વર [છે, તેનાથી ભિન્ન] દ્વિતીયમાટે [પ્રમાણે ને સુક્તિઓ] સ્થિત નથી જે [ઈશ્વર] આ લોકોને [પોતાની] નિયામક શક્તિઓવડે નિયમમાં રાખે

છે, [તથા જે] જનોની અંતર સ્થિત છે, [જે] પ્રલયકાલે સંહાર કરે છે, [તથા સર્ગકાલે] સર્વ ભુવનોને રચીને સ્થિતિપાલે પાલન કરનાર [યાચ છે.] ૨

શ્રીશ્રદ્ધાથી માંડી સ્તંભપૂર્વે પ્રાણીઓના જે ચરીસે તથા કરજો છે તે શ્રીધર્મનાંજ ચરીસે તથા કરજો છે, તથા તે સ્પષ્ટ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

વિશ્વતથશ્ચુરુત વિશ્વતો મુલો વિશ્વતો વાહુરુત વિશ્વતસ્પાત્ ।

સં વાહુમ્યાં ધમતિ સં પતત્રૈર્ચાવાશુમી જનયન્દેવ एकः ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—સર્વભણી નેત્રવાળા, તથા સર્વભણી મુખવાળા, સર્વભણી હાથવાળા, ને સર્વભણી પગવાળા [જે પરમાત્મા મનુષ્યોને] હાથોની [સાથે] જોડે છે, [અને પક્ષીઓને] પાંખોની [સાથે જોડે છે તે] એક પરમાત્મા સ્વર્ગ તથા પૃથિવીને રચતા હવા. ૩

હવે ધર્મની સજ્જાતિને પ્રતિપાદન કરતા જતા મંત્રદ્વય પ્રચ્છિત અર્થની પ્રાર્થના કરે છે:—

યો દેવાનાં પ્રમવશ્ચોદ્ધવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।

હિરણ્યર્ગમ્ જનયામામ પૂર્વે સ નો બુદ્ધયા શુભયા સંયુતવત્ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—જે [શ્રદ્ધાદિ] દેવોની ઉત્પત્તિના ને વિલૂપ્તિના [હેતુરૂપ,] જગત્ના પાલક, રુદ્ર (અવિદ્યાનાશક) [ને] સર્વજ્ઞ હિરણ્યગર્ભને [જગત્ની] પૂર્વે ઉત્પન્ન કરતા હવા તે અમને શુભ બુદ્ધિ [સાથે] જોડે. ૪

પુનઃ પથ તેમના સ્વરૂપને દેખાડતા જતા બે મંત્રવડે પ્રચ્છિત વિષયની માગણી કરે છે:—

યા તે રુદ્ર શિવા તત્ત્વરઘોરાઽપાવકાશિની ।

તયા નસ્તન્નુવા સંતમયા ગિરિશંતાપીચાકસીહિ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—હે રુદ્ર ! તમારું જે શુદ્ધ. (અવિદ્યા ને તેનાં કાર્યોથી રહિત,) આનંદ ઉપજાવનાર [ને] પુણ્યને પ્રકટ કરનારું સ્વરૂપ [છે] તે આનંદતમસ્વરૂપવડે હે [શુદ્ધસર્વ-શુણ્ણરૂપ] પર્વતમાં [સ્થિત થઈને] સુખનો વિસ્તાર કરનારા ! [તમે] અમારાપર દૃષ્ટિ કરો. ૫

યામિષું ગિરિશંત હસ્તે વિમર્શ્યસ્તવે ।

શિવાં ગિરિત્ર તૌ કુરુ મા હિન્સીઃ પુરુષં જગત્ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—હે [શુદ્ધસર્વશુણ્ણરૂપ] પર્વતમાં [સ્થિત થઈને] સુખનો વિસ્તાર કરનારા ! [તમે પાપીઓપર] ફેંકવામાટે હાથમાં જે આણને ધારણ કરો છો તે [આણ ને] હે ગિરિત્ર ! (શુદ્ધસર્વશુણ્ણરૂપ પર્વતમાં સ્થિત થઈને સ્વલક્ષ્યોત્તું પાલન કરનારા !) [તમે] મંગલરૂપ કરો પુરુષરૂપ જગત્ની (આચાર્યોદિ જ્ઞાનનાં સાધનોની) હિંસા ન કરો. ૬

હવે તેમનીજ કારણરૂપે સ્થિતિ દેખાડતા જતા ચાનથી મોહની પ્રાપ્તિ જણાવે છે:—

તતઃ પરં બ્રહ્મપરં વૃહન્તં યથાનિકાયં સર્વેભૂતેષુ ગૃહ્મ્ ।

વિશ્વસ્યૈકં પરિવેદિતારમીશં તં જ્ઞાત્વાઽમૃતા ભવન્તિ ॥ ૭ ॥

શીખદાર્થ:—તેથી (વિરાટથી) એક, હિરણ્યગર્ભથી, એક, યાપક, જેવું શરીર [તેના

પ્રતીત થનારા,] સર્વ પ્રાણીઓમાં ગુહ, અદ્વિતીય, જગત્તે સર્વભણીવી વીંટી લેનારા,
[ને] નિયામક તે[ઈશ્વર]ને જાણીને [પુરુષો] અવિનાશી થાય છે. ૭

હઠેલા અર્થને દહ કરવા મન્નદ્રશનો અનુભવ દેખાડી અજ્ઞાતમાના જ્ઞાનથીજ પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અન્યવડે થતી નથી એમ દેખાડે છે:—

વેદાદમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તપસઃ પરસ્તાત્ ।

તમેવ વિદિત્વાડતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિધતેડ્યનાય ॥ ૮ ॥

શીખદાર્થ:—મહાન, પ્રકાશરૂપ [ને] અજ્ઞાનથી પર આ પરમાત્માને હું જાણું છું. તે-
[પરમાત્મા]નેજ જાણીને [અધિકારી] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે, [પરમપદની] પ્રાપ્તિમાટે
અન્ય સાધન વિધમાન નથી. ૮

હવે જે પરમાત્માને જાણી, અધિકારી મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિયસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોડસ્તિ કશ્ચિત્ ।

દૃક્ષ્ણં ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૯ ॥

શીખદાર્થ:—જે [પરમાત્મા]થી અન્ય કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ નથી, જે [પરમાત્મા]થી કોઈ અણુ-
તર નથી, [વા] મહત્તર નથી, [જે] અદ્વિતીય [પરમાત્મા] સ્વર્ગમાં (સ્વમહિમામાં)
દૃક્ષની જેટ નિશ્ચય રહિ છે તે પરમાત્માવડે આ સર્વ વ્યાપ્ત [છે.] ૯

અજ્ઞાના પૂર્વેકા કાર્યકારણપણાને દેખાડી જ્ઞાનીના મોહને ને અજ્ઞાનીના બંધને દેખાડે છે:—

તતો યદુત્તરતરં તદરૂપમનામયમ્ ।

ય ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્યપેતરે દુઃસ્વમેવાપિયન્તિ ॥ ૧૦ ॥

શીખદાર્થ:—જે તેથી (જગત્ના કારણથી) કારણતર (જે અન્યનું કારણ છતાં કારણથી
રહિત) [છે] તે [અજ્ઞા] રૂપરહિત [ને ત્રિવિધ] તાપથી રહિત [છે.] જેઓ આને જાણે
છે તેઓ અવિનાશી થાય છે, અને જીજ્ઞાસુ દુઃખમાંજ લીન થાય છે. ૧૦

હવે તેનુંજ સર્વાત્મપણું દેખાડે:—

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ સર્વભૂતગુહાશયઃ ।

સર્વવ્યાપી સ્ત ભગવાંસ્તસ્માત્સર્વગતઃ શિવઃ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થ:—જેથી [તે ઐશ્વર્યવાન સર્વ મુખવાળા, [સર્વ] મસ્તકવાળા, [સર્વ]
ડાકવાળા, સર્વ પ્રાણીઓની [શુદ્ધિરૂપ] ગુહામાં સ્થિત [ને] સર્વવ્યાપક [છે] તેથી [તે]
કંઠ્યાણું કરનાર સર્વમાં રહેલા [છે] ૧૧

પુનઃ પરમાત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

મહાન્મયુર્વે પુરુષઃ સત્ત્વસ્યૈષ પ્રવર્તકઃ ।

સુનિર્મલામિમાં પ્રાપ્તિમીશ્વાનો જ્યોતિરભ્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થ:—પ્રસિદ્ધ પરમાત્મા મહાન [ને જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયમાં]
સમર્થ [છે] આ [પરમાત્મા] આ [સ્વરૂપાવસ્થારૂપ] અત્યંત નિર્મલ પ્રાપ્તિપ્રતિ અંતઃ-
કરણની પ્રજ્વલિ કરાવનારા, નિર્વ્યા, પ્રકાશરૂપ [ને] અવિનાશી [છે.] ૧૨

દલે અંતરાત્માનું સ્વરૂપ તથા તેને જાણવાથી થનારું ફલ દહે છે:—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मन्वीशो मनसाऽभिव्यक्त्यो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥

શીખાર્થઃ—[અભિવ્યક્તિના સ્થાન હૃદયછિદ્રના પરિમાણની અવેક્ષાએ] અંગૂઠાજેવડા,
[શરીરરૂપ] પુરમાં સ્થિત, [ને સર્વના] અંતરાત્મા સર્વદા મનુષ્યાની બુદ્ધિમાં સારી
રીતે પ્રવેશ પામેલા [છે.] હૃદયસ્થ મનવડે સર્વલક્ષીથી પ્રદર્શિત [ને] જ્ઞાનના સ્વામી
[છે.] જેઓ આને જાણે છે તેઓ અપિનાશી થાય છે. ૧૩

પુનઃ પશુ પરમાત્માનું સર્વોત્તમપણ તથા નિર્વંતાપણ દેખાડે છે:—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो दृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

શીખડાર્થઃ—પરમાત્મા સદૃશ (અનંત) મસ્તકવાળા, સદૃશ નેત્રવાળા, [ને] સદૃશ ચરણવાળા [છ.] તે ભૂમિને (ભુવનને) સર્વલક્ષ્મીથી (અંતરખદાર) વ્યાપીને દશાંગુલ (અનંત) અધિક રહે છે. ૧૪

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च मन्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदग्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

શાખદાર્થ:—જે ભક્ષ્યવડે વૃદ્ધિ પામે છે, [જે]આ સર્વ [દેખાય છે,] જે ભૂતરૂપ [છે,] ને જે ભવિષ્યરૂપ [છે તે] પુરુષજ [છે,] વળી [તે પૂર્વેક્ષિ સર્જનાને] દેવેશ્વરના નિર્યતા [છે.] ૧૫

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

શાબ્દાર્થઃ—તે સર્વભણી હાથો તથા પગોવાળું, સર્વભણી નેત્રો મસ્તકો તથા મુખોવાળું,
[ન] સર્વભણી શ્રોત્રવાળું [છે, તે] પ્રાણિશરીરમાં સર્વને ઢાંકીને રહે છે. ૧૬

તે પરમતત્ત્વમાં ઇદ્રિયોના માત્ર આરાધ કરાવ છે, વસ્તુતાએ તે ઇદ્રિયોવાળું નથી એમ કહે છે:—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य भङ्गमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તે શ્રોત્રાદિ] સર્વ ઇન્દ્રિયાનાણું તથા [શબ્દમહણાદિ] ધર્મેનાણું પ્રતીત [થાય છે, છતાં વસ્તુતાએ તે] સર્વે ઇન્દ્રિયાથી [ને સર્વગુણોથી] રહિત [છે. તે] સર્વ- [જગત્]ના સ્વામી, [સર્વ જગત્]ના નિર્ધાતા, સર્વની પરમજ્ઞાત [ને સર્વેષુ] દારણ [છે.] ૧૭
અર્થવા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

नवद्वारे पुरे देही हसो छेलायते वहिः ।

वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

શીખદાર્થઃ—[એ નેત્રનાં છિદ્ર, એ નાસિકાનાં છિદ્ર, એ કાનનાં છિદ્ર, સુખ ઉપસ્થતું છિદ્ર ને પાશુતું છિદ્ર એ નવ છિદ્રોરૂપ] નવ દ્વારવાળા [શરીરરૂપ] નગરમાં હંસ (અવિદ્યાનું હનન કરનાર પરમાત્મા) જીવ [થઈને] બહાર જાય છે. (વિષયઅહંકારે ચલાયમાન થાય છે.) [તે પરમાત્મા] સ્થાવરના તથા જંગમના [ને] સર્વલોકના નિયામક [છે.] ૧૮

હવે પૂર્વોક્ત હંસના વારતવિક રચણનું એ મંત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા વડ્યત્યચક્ષુઃ સ જૃણોત્યર્કર્ણઃ ।

સ વેતિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વૈતા તમાહુરઽયં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [પરમાત્મા] હાથપગરહિત [છતાં] હર ગમન કરનાર [તથા સર્વતું] અહંકાર કરનાર [છે,] નેત્રરહિત [છતાં સર્વ] જીવે છે, [ને] કાનરહિત [છતાં સર્વ] સાંભળે છે, તે [મનરહિત છતાં સર્વ] જાણવાયાંજ્યને જાણે છે, પણ તેના જાણનાર [કોઈ] નથી. તેને [બ્રહ્મવેતાઓ સર્વના કારણપણાથી] પ્રથમ, [સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી] પુરુષ, [ને દેશ કાલ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત હોવાથી] મહાન્ કહે છે. ૧૯

અજોરણીયાન્મહતો મહીયાનાત્મા ગુહ્યાયોં નિહિતોઽસ્ય જન્તોઃ ।

તપક્રતું પદ્યપતિ વીતજ્ઞોકો પાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમીશમ્ ॥ ૨૦ ॥

શીખદાર્થઃ—સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતર [ને] મહાન્થી મહતર આત્મા આ પ્રાણીની [બુદ્ધિ-રૂપ] શુદ્ધિમાં સ્થિત [છે.] ઝંનન:કરણની નિર્મલતાથી અવિદ્યારહિત થયેલો [પુરુષ વિષય-લોગાદિના] સંકલ્પથી રહિત [ને કર્મનિમિત્તાનાં વૃદ્ધિક્ષયથી રહિત] મહિમાવાળા તે [આત્મ-રૂપ] નિર્યતાને “ [આં હું છું ” એમ] જાણે છે. ૨૦

કેશવા અર્થને ૬૬ કરવામાં મંત્રદ્રશ્યનો અનુભવ દેખાડે છે:—

વેદાદમેતમજરં પુરાણં સર્વાત્માનં સર્વગતં વિશ્રુત્વાત્ ।

જન્મનિરોધં પ્રવદન્તિ યસ્ય વ્રહ્મવાદિનો હિ પ્રવદન્તિ નિત્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

॥ इति श्रीश्वेताश्वतरोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—આ અજર, (વિપરિણામધર્મરહિત,) પુરાતન, સર્વના આત્મા [ને] વ્યાપક-પણાથી સર્વગતને હું જાણું છું. તત્ત્વવેતાઓ જેની ઉત્પત્તિનો અભાવ કહે છે, કેમકે [તે તત્ત્વવેતાઓ તેને] નિત્ય કહે છે, [તેને હું જાણું છું.] ૨૧

ઈતિ શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૩

—:o:—

॥ ૪ ચોથો અધ્યાય ॥

હવે ચિત્તશુદ્ધિમાં પરમાત્મપ્રતિ સુમુક્ષુઓની પ્રાર્થના દેખાડે છે:—

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्दर्शनानेकानिद्वितीयो दधाति ।

विवैति चान्ते विषमार्दौ स देवः स नो बुद्ध्या श्रुत्या संयुनक्तु ॥ ૧ ॥

શીખદાર્થઃ—એ એક [પરમાત્મા] ભતિરહિત [છતાં ધાતાની] બહુ પ્રકારની શક્તિના યોગથી પ્રથમ અનેક ભતિઓને સ્વાર્થવિના રચે છે, અને પ્રલયકાલે [જ્યાં] વિશ્વ બપ છે તે સ્વયંપ્રકાશ [છે] તે [પરમાત્મા] અમને શુભશુદ્ધિની [સાથે] ભેડે. ૧

જ્યાં તેજ સજા છે, ને તેમાંજ લપ છે તેથી તેજ સર્વરૂપ છે, તેનાથી વિભક્ત કાંઈ નથી એમ ત્રણ મંત્રનો કહે છે:—

તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદાદ્યુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ ।

તદેવ શુકં તદ્વહ્ન તદાપસ્તત્પજાપતિઃ ॥ ૨ ॥

શીખદાર્થઃ—તે [પરમાત્મા] અગ્નિ [છે,] તે [જ] સૂર્ય [છે,] તે [જ] વાયુ [છે,] તેજ ચંદ્રમા [છે,] તેજ શુદ્ધ (પ્રકાશવાન-નક્ષત્રાદિ) [છે,] તે [જ] દિવસપગર્ભ [છે,] તે [જ] [જલો] [છે, ને] તે [જ] વિરાટ [છે.] ૨

ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ।

ત્વં જીર્ણો દણ્ડેન વચ્ચસિ ત્વં જાતો ભવસિ વિષ્વતોમુલઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થઃ—[હે પરમાત્મા] તમે સ્ત્રી [છો,] તમે પુરુષ છો, તમે કુમાર [છો, ને] કુમારી પણ [તમે જ] [છો.] તમે વૃદ્ધ [પ્રતીત થઈ] લાકડીવડે ચાલો છો, તમે ઉપજેલા [પ્રતીત] થાઓ છો, [ને તમે] સર્વભણી શુભવાળા [છો.] ૩

નીલઃ પતકો હરિતો હોદિતાસસ્તલ્હિર્મઃ ઋતવઃ સમુદ્રઃ ।

અનાદિમચ્ચં વિશુત્વેન વર્તસે યતો જાતાનિ શુવનાનિ વિશ્વા ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થઃ—[તમેજ] નીલરંગવાળા [સારસ આદિ] પક્ષી [છો, તમેજ] લીલા [રંગવાળા ને] રાતા નેત્રવાળા [શુકાદિ પક્ષી છો, તમેજ] મેઘ, [તમેજ] ઋતુઓ [ને તમેજ] સમુદ્રો [છો.] તમે કારણરહિત [વા અનાદિ છો. તમેજ] વ્યાપકપણાવડે [સર્વત્ર] સ્થિત છો. જેથી સર્વ સુવતો ઉપજ્યાં [છે તે પણ તમેજ છો.] ૪

હવે જગતના મારણમાં ત્રણ પ્રકારનો વિભાગ કથી રૂપરૂપે બંધોભણી બવરચા કહે છે:—

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વહીઃ પ્રજાઃ સુજમાનાં સરુપાઃ ।

અજો દ્વેષો હુપમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં શુક્તમોગામજોઽન્યઃ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થઃ—[તેજ, જલ ને પૃથ્વીરૂપ] રાત્રી, ધોળી ને કાળી, સમાન આકારવાળી બહુ પ્રજાને ઉપજાવે નારી, [ને] એક [એવી] માયાને સેવતા [છતાં] પ્રસિદ્ધ એક પુરુષ [તેમાં રાગપૂર્વક] સ્થિતિ કરે છે, [અને તત્ત્વજ્ઞાન પામેલા] બીજો પુરુષ જેના લોગ લોગવી લીધો છે એવી આ [માયા] ને ત્યજે છે. ૫

શરીરમાં રહેલા છત્રી ને ઈશ્વરી વિવક્ષણતા પ્રતિપાદન કરે છે:—

દ્વા સુપર્ણાં સયુજાં સત્તાથા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદાચ્ચનશ્વન્ન્યો અમિચ્ચાક્રશેતિ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થઃ—સાથે રહેનારા સખારૂપ બે (હૃદયરૂપ) પક્ષીઓ એક વૃક્ષને (શરીરને

સારી રીતે આશ્રય કરીને રહેલા છે. તે [જે]માંથી અન્ય (અવિદ્યાદિને વશ વર્તનાર જીવ) [અવિવેકથી સુખદુઃખરૂપ] વિચિત્ર કર્મફલ ભોગવે છે, [ને] બીજા (ઈશ્વર) [તે કર્મફલને] નહિ ભોગવના [છતાં] સર્વભણીથી પ્રકાશે છે ૬

તે જીવ જ્યારે શ્રીઈશ્વરને જાણે છે ત્યારે શોકરહિત થાય છે એમ જણાવે છે:—

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા જ્ઞોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતજ્ઞોકઃ ॥ ૭ ॥

શીખરાર્થ:—[શરીરરૂપ] એક વૃક્ષમાં [સોક્તા] પુરુષ નિમગ્ન [થઈ દહાત્મભાવને પામી] અવિવેકયુક્ત થયો [છતાં] દીનભાવવડે શોક કરે છે. જ્યારે [તે સનકાદિએ] સેવિત અન્ય ઈશ્વરને જાણે છે, [અને] આ [ઈશ્વર]ના આ [સર્વભણાવરૂપ] મહિમાને [જાણે] છે ત્યારે તે [શોકરહિત] થાય છે. ૭

હવે પ્રકાશતાનું કૃતાર્થપણ દેખાડે છે:—

ઋત્વો અક્ષરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અપિ વિષે નિષેદુઃ ।

યસ્તં ન વેદ કિમ્વા કરિષ્યતિ ય ઇતદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસતે ॥ ૮ ॥

શીખરાર્થ:—ઋત્યાઓ (ઋગાદિ વેદો) જે અવિનાશી પરમ આકાશમાં (આકાશજેવા પ્રકાશમાં) [આશ્રય પામીને] રહે છે, [અને જેમાં] સર્વ દેવો [મહાગુણોક્તી] ઉપર [આશ્રય પામીને રહે છે] તે [પ્રજ્ઞ] ને જે [પુરુષ] જાણતો નથી [તે પુરુષ] ઋત્યાવડે (અધ્યયન કરેલા વેદવડે) શું કરશે? જેઓ એવી રીતે તેને જાણે છે તે આ [કૃતાર્થ થઈને] સારી રીતે સ્થિત થાય છે. ૮

શ્રીઈશ્વર પોતાની ભાવાવડે આ જગતને રચે છે, અને જીવ તેમાં અવિદ્યાવડે બંધાય છે એમ જણાવે છે:—

હન્દ્રાંસિ યજ્ઞાઃ કૃતવો વ્રતાનિ શૂતં મર્ગ્યં યચ વેદા વદન્તિ ।

અસ્માન્માયી સૃજતે ત્રિષમેતતર્ષિપશ્ચાન્વો માયયા સંનિરુદ્ધઃ ॥ ૯ ॥

શીખરાર્થ:—[જે ઋગાદિ] વેદો, [જે યુપમંબંધરહિત વિહિતક્રિયારૂપ] યજ્ઞો, [જે યુપસંબંધવાળી વિહિતક્રિયારૂપ જ્યોતિષોમાદિ] કૃત્યો, [જે ચાંદ્રાયણાદિ] વ્રતો, [જે] ભૂત, [જે] ભવિષ્ય ને જે [વર્તમાન છે તેમને] વેદો કહે છે. (એ સર્વમાં વેદો પ્રમાણ છે) આ [પ્રજ્ઞ] થી [પૂર્વોક્ત સર્વ ઉપજે છે,] માયાના સ્વામી આ સર્વને રચે છે, અને તેમાં અન્ય (જીવ) અવિદ્યાવડે સારી રીતે બંધન પામેલો [છે.] ૯

પ્રકૃતિ તથા શ્રીમહેશ્વરનું સ્વરૂપ કહી તે ઈશ્વરના અવશેષથી આ જગત બાંધે છે એમ જણાવે છે:—

માયાં તુ મકૃતિ વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥ ૧૦ ॥

શીખરાર્થ:—[સાધક] પ્રકૃતિને માયાજ્ઞ જાણે, [અને] માયાના સ્વામીને મહેશ્વર જ

[જાણે.] તે[મહેશ્વર]ના [કદિપત] અવયવોવડેજ આ સર્વ જગત પૂર્ણ [છે આ પરિચિત પદાર્થો તે શ્રીમહેશ્વરમાં દારીમાં સર્પની પેઠે અવયવરૂપે કદપાયા છે.] ૧૦

તે શ્રીમહેશ્વરને જાણવાથી મુક્તિ મળે છે એમ કહે છે:—

યો યોર્નિ યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો યસ્મિન્નિદં સં ચ વિચેતિ સર્વમ્ ।

તમીશાનં વરદં દેવમીદૃચં નિચારયેમાં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥ ૧૧ ॥

શીખદાર્થ:—જે એક [પરમાત્મા મૂલ] પ્રકૃતિપ્રતિ [તથા આકાશાદિ અવંતર] પ્રકૃતિ-પ્રતિ અધિષ્ઠાતારૂપે રહે છે, જે [પરમાત્મા]માં આ સર્વ [જગત પ્રલયકાલે] લય પામે છે, અને [સૃષ્ટિકાલે જેમાંથી] વિવિધરૂપે [ઉપજે છે] તે નિયંતા, મોક્ષપ્રદ, સ્વયંપ્રકાશ [તથા વેદાદિવડે] સ્તુત્યને જાણીને [પુરુષ] આ અત્યંત શાંતિને (પુનરાવૃત્તિરહિત મુક્તિને પામે છે. ૧૧

હવે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે મુશ્કેલીઓની શ્રીમહેશ્વરપ્રતિની પ્રાર્થના કહે છે:—

યો દેવાનાં પ્રમથશ્ચોદ્ભવશ્ચ વિશ્વાધિપો રુદ્રો મહર્ષિઃ ।

હિરણ્યગર્ભ પચ્યત જાયમાનં સ નો બુદ્ધ્યા શુભયા સંયુજકતુ ॥ ૧૨ ॥

શીખદાર્થ:—જે દેવોની ઉત્પત્તિના તથા ઐશ્વર્યના [કારણરૂપ,] જગતના પાલક, અધિષ્ઠાતૃ હનન કરનાર, [ને] સર્વજ્ઞ [છે તે] ઉત્પત્ત થતા હિરણ્યગર્ભપ્રતિ [કૃપાદૃષ્ટિથી] જોતા હવા, તે [શ્રીમહેશ્વર] અમને શુભ સુદ્ધિની [સાથે] જોડો. ૧૨

યો દેવાનામધિપો યસ્મિંલ્લોકા અધિશ્રિતાઃ ।

ય ર્જેસે અસ્ય દ્વિપદશ્ચતુષ્પદઃ કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેન ॥ ૧૩ ॥

શીખદાર્થ:—જે [બ્રહ્માદિ] દેવોના સ્વામી [છે,] જે [પરમાત્મા]માં [આ ભૂરાદિ] લોકો અધ્યસ્ત [છે,] જે આ બે પગવાળાને (મનુષ્યાદિને) [તથા] ચાર પગવાળાને (પશુ આદિને) નિયમમાં રાખે છે [તે] આનંદરૂપ દેવની [સમગ્રજ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે અમે] હવિષ્યવડે પરિચર્યા કરીએ છીએ. ૧૩

હવે તે શ્રીમહેશ્વરને જાણવાથી મોક્ષનાભ માય છે એમ ચાર મંત્રોવડે કહે છે:—

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારમનેકરૂપમ્ ।

વિશ્વસ્યૈર્કં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા શિવં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થ:—[આકાશાદિ] સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ, ક્ષીણવાળા જલની (ક્ષણભંજુર સંસારની) મધ્યે [સ્થિત,] જગતના સ્પષ્ટ, અનેક રૂપવાળા [ને] જગતના એક[જ] પરિવેષ્ટિતા (સર્વલક્ષણીથી વીંટીને રહેનારા) શિવને જાણીને [પુરુષ] અત્યંત શાંતિને પામે છે. ૧૪

સ એવ કાલે શુવનસ્ય મોક્ષા વિશ્વાધિપઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ ।

યસ્મિન્યુક્તા વ્રત્તર્ષયો દેવતાશ્ચ તમેવ જ્ઞાત્વા મૃત્યુપાશાંચ્છિન્નન્તિ ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થ:—તે [પરમાત્મા]જ [સ્થિતિ]કાલમાં શુવનના રક્ષક, જગતના સ્વામી

[ને] સર્વ પ્રાણીઓમાં ગૃહ (સર્વ જીવિઓના સાક્ષી) [છે] જે [પરમાત્મા] માં [સનકાદિ બ્રહ્મન્સવિદ્યા ને [બ્રહ્માદિ] દેવો એકભાવને પામેલા [છે] તે [મહાધર] ને એવી રીતે જાણીને [સાધક અવિધારૂપ] મૃત્યુના [કામકર્મરૂપ] પાશોનો નાશ કરે છે ૧૫

ષ્ટતાત્પરં મળ્દમિવાત્તિસૂક્ષ્મં જ્ઞાત્વા શિવં સર્વભૂતેષુ ગૃહમ્ ।

વિશ્વસ્યેકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥ ૧૬ ॥

શંખદાર્થઃ—ધીથી શ્રેષ્ઠ મંડળેવા (ધીની ઉપર ઘન થયેલા સારભૂત ધીજેવા-અત્યંત સારભૂત) [એટલે] અતિશય સૂદૃઢ, મંગલરૂપ [ને] સર્વપ્રાણીઓમાં ગુપ્તને જાણીને [તથા] જગતના એક પરિવેષિતા દેવને [" આ હું છું " એમ] જાણીને [પુરુષ સંસારની વાસનાઓરૂપ] સર્વ પાશોથી મોકળો થાય છે ૧૬

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

હદા મનીષા મનસાઽભિકલ્પો ય ઇતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

શંખદાર્થઃ—આ દેવ જગત્કર્તા, સર્વવ્યાપી, મનુષ્યોની જીવિમાં સર્વદા સારી રીતે રિધત [ને] વિવેકવાળા [તથા] વિચારવાળા મનવરે અભિન્યક્ત [થનારા છે] જેઓ આને જાણે છે તેઓ અવિનાશી થાય છે ૧૭

શ્રીમદેશ્વર સર્વદા ભેદરહિત છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ॥

તદસરં તત્સવિતુર્વરેભ્યં મજ્ઞા ચ તસ્માત્પ્રમૃતા પુરાણી ॥ ૧૮ ॥

શંખદાર્થઃ—જ્યારે [પુરુષ] અજ્ઞાનરહિત [થાય છે] ત્યારે [તેની દૃષ્ટિએ] દિવસ નથી, રાત્રિ નથી, [નામરૂપાદિવાર્જ] સત્ નથી, અને સસલાના શિંગડાજેવું] અસત્ નથી, [પણ] માત્ર (અવિધારહિત) શિવજ [છે] તે [કહેલું સ્વરૂપ] અવિનાશી [છે,] તે સૂર્યનું શ્રેષ્ઠ [તેજ છે, અને તેમાંથી પુરાતન આત્મવિધા નીકળી [છે,] ૧૮

હવે તે સ્વરૂપનું અપરિચિન્નપણ્ય આદિ જણાવે છે:—

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।

ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ યસ્ય નામ મહ્યશઃ ॥ ૧૯ ॥

શંખદાર્થઃ—આ [ઈશ્વર] ને [અપરિચિન્નપણ્યાથી, નિરંશપણ્યાથી, ને નિરવયવપણ્યાથી] ઉપરમાં [કોઈ] પરિઅહણ કરી શકતું નથી, ત્રાંસી [દિશા] માં [કોઈ અહણ કરી શકતું] નથી, [ને] મધ્યમાં [પણ] કોઈ અહણ કરી શકતું] નથી તે [ઈશ્વર] ની [અખંડ સુખાનુભવપણ્યાથી કોઈ] ઉપમા નથી જે [ઈશ્વર] નું નામ પરિપૂર્ણ યશ [છે] ૧૯

ઈદિવાદિના અવિષય પરમાત્માને જાણવાથી પુરુષ અવિનાશી થાય છે એમ જણાવે છે:—

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

હદા હૃદિસ્યં મનસા ય એનમેવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ ૨૦ ॥

શંખદાર્થઃ—આત્મ સ્વરૂપ [અચુરાદિના] અહણ્યોગ્ય પ્રદેશમાં રહેલું

કોષ [યુરુપ] આને નેત્રવડે જોતો નથી. જેઓ આ હૃદયમાં સ્થિતને ગુદ્યુદ્ધિરૂપ મનવડે એવી રીતે જાણે છે તેઓ મરણરહિત થાય છે. ૨૦

હવે તેની રૂપાથીજ ધૃતી પ્રાપ્તિ ને અનિહતો પરિહાર થાય છે એમ માનીને તેજ પરમેશ્વરની બે મંત્રવડે પ્રાર્થના કરે છે:—

અજાત હત્યેવં કથિન્નીરઃ પ્રવચતે ।

રુદ્ર યત્તે દશિણં મુલં તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જેથી [આપ] જન્મરહિત [છે] તેથી [જન્મરહિતુક્ત ભયંકર મંસારથી] લાયક પાસેથી [મારા જેવા] કોષ [આપનું શરણુ] અદ્યુષ્ટ કરે છે. હું અવિધાનાશક ! જે આપનું આદ્વાકરેકર યુગ્મ [છે] તેવડે [આપ] મારું સર્વદા રક્ષણુ કરશે. ૨૧

મા નસ્તોકે તનયે મા ન આયુષિ મા નો ગોષુ મા નો અષ્ટેષુ રીરિપા ।

વીરાન્મા નો રુદ્ર ભામિનો વર્ષીર્હવિષ્મન્તઃ સદનિત્વા હવામહૈ ॥ ૨૨ ॥

इति अभिषेताम्वતरोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હું રુદ્ર ! અમારા યુગ્મને [તથા] પૌત્રના વિનાશ ન કરે, અમારા આયુષ્યને ન [વિનાશ કરે], અમારી ભાગ્યને ન [વિનાશ કરે], અમારા સાક્ષ્યોને ન [વિનાશ કરે], ને] કોષયુક્ત [અર્થ] અમારા પરાક્રમી [હાથો] ને ન હુણે. [અમે] હવિષ્યુક્ત [યજ્ઞને] સર્વદાજ આપનું [રક્ષણુમાટે] નિમગ્નજ હરીઓ છીએ ૨૨
इति श्रीश्वेताश्वतरोपनिषद्नामोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ૫ પાંચમો અધ્યાય ॥

ધર્મશા તથા જીવના સ્વરૂપનું વિશેષ પ્રતિપાદન કરવામાટે આ પાંચમા અધ્યાયનો આરંભ થાય છે, તેમાં પ્રથમ ધર્મશાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

દ્વે અશ્વરે વ્રહ્મપરે ત્વનન્તે વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગ્રહે ।

જ્ઞરં ત્વિદ્યાઃ જ્ઞમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ર્જિતે યસ્તુ સોજ્યઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે અવિનાશી, અનંત ન અનભિવ્યક્ત પરબ્રહ્મમાં વિદ્યા ને અવિદ્યા [આ] બે સ્થિત [છે, તેમાં] અવિદ્યા તે વિનાશી [સંસારરૂઢિ કારણ] [છે,] અને વિદ્યા તે અવિનાશી [ગ્રાહ્યરૂઢિ કારણ] [છે,] જે વિદ્યા તથા અવિદ્યાને નિયમમાં રાખે છે તે તે [તે બંનેથી] અન્ય [છે.] ૧

હવે તે બંનેને નિયમમાં રાખનારું સારૂ કહે છે:—

યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠત્યેકો વિજ્ઞાનિ રૂપાણિ યોનીચ સર્વાઃ ।

કૃષિં પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમર્તિં જાયમાનં ચ પરયેત્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે [મૂલ] પ્રકૃતિને [તથા અવર્તરૂપ] પ્રકૃતિને નિયમમાં રાખે છે, અદ્વિતીય [છે, ન જે] સર્વે રૂપોને તથા સર્વે ઉપસ્થિતિસ્થાનોને [વશ પાતવે છે,] જે [પાતે] ઉત્પન્ન

કરેલા સર્વજ્ઞ કપિલને (હિરણ્યગર્ભને) [સૃષ્ટિની] પૂર્વે જ્ઞાનાવરે પૂર્ણ કરતા હવા, તથા ઉત્પન્ન થયેલા તેમને જોતા હવા, [તેજ પ્રમુદ્યુઓએ આત્મપણાવરે જ્ઞાતવ્ય છે.] ૨

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयस्तयेनः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પરમાત્મા (દેવ, મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિરૂપ) પ્રત્યેક સમૂહને બહુ પ્રકારે કરતા (છતા પ્રલયકાલમાં) આ [માયારૂપ] ક્ષેત્રમાં [પાછો તેમનો] સંહાર કરે છે, યુનઃ [પૂર્વકલ્પમાં સૂચ્યા હતા] તેમ [લોકોના] પતિઓ રચીને [તે] નિયામક મહાત્મા સર્વતું અધિપતિપણું કરે છે. ૩

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्प्राजते यद्वनह्वान् ।

एवं स देवो भगवानवरंण्यो योनिस्त्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ સૂર્ય સર્વ દિશાઓને, ઉપરને, નીચેને ને તિર્યક્ને (ખૂણાઓને) પ્રકાશતા [છતા] શાશે છે તેમ તે ઐશ્વર્યવાળા શ્રેષ્ઠ અદ્વિતીય દેવ કારણના (માયાના) સ્વભાવોને નિયમમાં રાખે છે. ૪

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्वિશ्वमધितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે જગત્કારણ (પરમેશ્વર) [પદાર્થના] સ્વભાવને સિદ્ધ કરે છે, તથા જે પરિણામ પામતા થાય સર્વને પરિણામ પમાડે છે, [જે] એક આ સર્વે વિશ્વને નિયમમાં રાખે છે, અને જે સર્વે (સત્, રજસ્ ને તમસ) ગુણોને [પાતપાતાનાં કાર્યોમાં] જોડે છે. ૫

तद्वेदगुणोपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा यदत्ते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે [પરમાત્મતત્ત્વ] વેદોના રહસ્યરૂપ ઉપનિષદોમાં ગુપ્તરૂપે [સ્થિત છે,] તે વેદોના કારણને બ્રહ્મા બોલે છે. જે પૂર્વકાલના [અગ્નિ આદિ] દેવો તથા [વામદેવાદિ] ઋષિઓ તેને બોલતા હવા. તેઓ તે રૂપ [અર્થને] નિશ્ચય મરણરહિત થતા હવા. [એવી રીતે વર્તમાનકાલના અધિકારી પુરુષો પણ તેનેજ બોલીને અવિનાશી થાય છે.] ૬

अर्हमुष्मि परमात्मतत्तत्तु निरपणं धृ. હવે જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संवरति स्वकर्मभिः ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [સત્ત્વાદિ ત્રણ] ગુણોને અનુસરનારો, ને ફલમાટે કર્મ કરનારો [છે] તેજ તે કરેલા [કર્મ]ના [ફલનો] ઉપભોક્તા [છે.] [દેવ, મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિ] નાનારૂપવાળો, [કામ, ક્રોધ ને લોભ આ] ત્રણ ગુણવાળો, [ઉત્તર, દક્ષિણ ને કીરકાવની પ્રાસિરૂપ] ત્રણ ભાગવાળો [ને દશ ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ ને ધ્યાન] પ્રાણોનો સ્વામી પાતાનાં [ગુણાગુણમિત્ર] કર્મોવરે [સંસારરૂપ કુળના મહાસાગરમાં સૂકા તુલકાની પેઠે] પરિભ્રમણ કરે છે. ૭

અજ્ઞગુપ્તમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સદ્ગુણાહંકારસમન્વિતો યઃ ।

બુદ્ધેર્ગુણેનાઽઽત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રો દ્યૌરોઽપિ દૃષ્ટઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [હૃદયકમલમાં સ્થિત હોવાથી હૃદયકાશની અપેક્ષાએ] અંગુણાગ્રેવો, સૂર્યગ્રેવા રૂપવાળો, (ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો), સંકલ્પ ને અલ્લેકારથી મુક્ત, બુદ્ધિતા [હામદિ] ગુણવડે ને આત્માના [મુખાદિ] ગુણવડે [મુક્ત ને] આરના અમગ્રેવગ્રેજ (અતિસૂક્ષ્મજ) [છે તે] પ્રસિદ્ધ બીજે (જ્વાલતા) પણ [શાસ્ત્રથી ને સ્વાનુભવથી વિદ્વાનોએ કહેલી રીતે] જાણ્યો [છે.] ૮

ચાક્રાગ્રથતમાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ ।

માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાઽઽનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—વાળના અમગ્રા સોમા ભાગના સો પ્રકારે કલ્પેલા અંશરૂપ (વાળના અમગ્રા કશસહસ્રમા ભાગજેવડા—અત્યંત સૂક્ષ્મ) જીવ [છે,] અને તે વિશેષ બહુવાચીય [છે, બહુ સતે] તેજ અનંતપણાભરિ (પરમાત્મભાવભરિ) સમર્થ થાય છે ૯

નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેપ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ ।

યથાચ્છરીરમાદત્તે તેન તેન સ યુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ [જ્વાલતા અંશરૂપ હોવાથી] સ્ત્રી નથીજ, પુરુષ નથી, અને આ નપુંસક નથીજ. તે જે જે (સ્ત્રી, પુરુષ વા નપુંસક) શરીરને પ્રદણ કરે છે તે તે [શરીરની સાથે તે] સંબંધ પામે છે. ૧૦

કયા નિમિત્તવડે જીવો આ શરીરને પ્રદણ કરે છે તે બહુવે છે:—

સદ્ગુણનસ્પર્શનદૃષ્ટિર્મોહૌર્ગ્રાંતામ્બુદૃષ્ટ્યા ચાઽઽત્મવિદ્વદ્વિજ્ઞનમ્ ।

કર્માત્મિગાન્યતુક્રમેણ દેહી સ્યાનેપુ રૂપાણ્યમિસંવપચતે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ ને અવિવેકવડે [શુભાશુભકર્મો થાય છે તેથી] જીવ કર્મને અનુસરનારાં [સ્ત્રી, પુરુષ ને નપુંસક] શરીરને અનુક્રમે (જે કર્મના પરિપાક થાય તે પ્રમાણે) (દેવ, મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિ) સ્થાનોમાં પામે છે જેમ અત્રજલના સિંચન-વડે શરીરની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન [થાય છે તેમ કર્મોવડે જીવને શરીરોની પ્રાપ્તિ થાય છે] ૧૧

એજ અર્થને પ્રકાશિતરે કહે છે:—

સ્વૂલ્કાનિ સૂક્ષ્માણિ વદૂનિ ચૈવ રૂપાણિ દેહી સ્વળૌર્ણવૈષ્ણોતિ ।

ક્રિયાળૌરાત્મળૌશ્વેષ તેષાં સંયોગહેતુરપરોઽપિ દૃષ્ટઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જીવ પોતાની [અવિદ્યાના સર્વ, રજસ્ ને તમસ્ આ] ગુણોવડે, [શુભા-શુભ] કર્મરૂપ ગુણોવડે ને અંત કરણના [શુભાશુભ ચિંતનરૂપ] ગુણોવડે પ્રસિદ્ધ [હાથી આદિ] સૂક્ષ્મ અને [મચ્છર આદિ] સૂક્ષ્મ બહુ [પ્રકારનાં] શરીરોને પ્રદણ કરે છે તે- [શરીરો]ના સંયોગના હેતુ [પૂર્વના તે જન્મની બુદ્ધિરૂપ] બીજે પણ [વિદ્વાનોએ] જાણ્યો [છે.] ૧૨

તે ભ્રમણ કરેના જીવ શુભકર્મોના ફલનો ઉદય થયે સમન્ન દિ સાધનમપન્ન યદ્ પરમાત્માને અગ્ની
મોક્ષ પામે છે એમ કહે છે :—

અનાગનન્તં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારમનેન્દ્રત્વમ્ ।

વિશ્વસ્યૈકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુન્યતે સર્વપાપૈઃ ॥ ૧૩ ॥

શીખરાર્થઃ—અનાદિ, અનંત, અહંના સંસાર]ની મધ્યે [સ્થિત,] વિદ્યાના કર્તા, અનેક
રૂપવાળા [ને] જગતને સર્વભૂતી વીટીને રહેનારા અદ્વિતીય દેવને જાણીને [પુરુષ અવિદ્યા
કામ ને કર્મરૂપ] સર્વ પાપોથી મોક્ષો થાય છે ૧૩

ભાવગ્રાહ્યમનીહાર્યમ્ ભાવાભાવકરં શિવમ્ ।

કલ્હાસર્ગકરં દેવં યે વિદુસ્તે જહુસ્તનુમ્ ॥ ૧૪ ॥

॥ હતિ શ્રીશ્રોતાશ્વતરોપનિષદિ પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

શીખરાર્થઃ—વિશુદ્ધ અંત કરણપદે અહંણ કરવાયોગ્ય, અશરીરનામવાળા, [જગત્પત્ની]
ઉત્પત્તિ ને વિનાશ કરનારા, શુદ્ધ, (અવિદ્યા ને તેના કાર્યથી રહિત,) [અને માયારૂપ]
કલ્હાપદે સુષ્ટિ કરનારા દેવને જોયો જાણે છે તેઓ [પુન ઉત્પત્ત ન થાય એમ] શરીરને
ત્યજે છે ૧૪

ઇતિ શ્રીશ્રોતાશ્વતરોપનિષદના પાંચમા અધ્યાયની તાત્પર્યદીપિકા સમાપ્ત થઈ ૫

॥ ૬ છઠ્ઠો અધ્યાય ॥

પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલા અર્થનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાટે આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે કાલાદિ
જગત્પત્ન કારણ છે એમ કહેલાક વાદોએ માને છે, તે પત્ની ઇશ્વર કેવી રીતે જગત્પત્ન કારણ હોઈ શકે ?
એમ શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે —

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ કાલં તથાઽન્યે પરિમુશમાનાઃ ।

દૈવસ્યૈવ મહિમા તુ લોકે યેનેદં ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૧ ॥

શીખરાર્થઃ—કોઈ [લૌકિક] બુદ્ધિમાના (બુદ્ધિરહિત) સ્વભાવને [જગત્પત્ન કારણ] કહે
છે, અને અત્યંત અવિવેકવાળા બીજા કાલને [જગત્પત્ન કારણ કહે છે પરંતુતાએ] સંસાર-
મંડલમાં ઇશ્વરતા આ [અવિદ્યારૂપ] મહિમાજ [છે,] જે [અવિદ્યારૂપ મહિમા] પડે આ
સંસારચક્ર ભ્રમણ કરે છે. ૧

હવે પૂરોક્ત મહિમાવાળા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે —

યેનાઽઽદ્યતં નિત્યમિદં હિ સર્વ જ્ઞઃ કાલકારો ગુણી સર્વવિયઃ ।

તેનેશિર્ત કર્મ વિવર્તતે હ પૃથ્વ્યાપ્યતેજોનિલસાનિ ચિન્ત્યમ્ ॥ ૨ ॥

શીખરાર્થઃ—જે [ઇશ્વર] પડે આ સર્વ પ્રસિદ્ધ [જગત] નિયમપદે વ્યાપ્ત [છે,] જે
[સર્વને મામાન્ય] જાણનાર, [ક્ષણાદિ] કાલના કર્તા [ને] નર્વને [વિનોદ] જાણનાર
[છે] તેણે (તે ઇશ્વરે) પ્રેરેલું કર્મ પ્રસિદ્ધ આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને પૃથ્વીવીરૂપે
નિવર્ત થાય છે [એમ વિવેકીઓએ] ચિંતન કરવાયોગ્ય [છે.] ૨

તે પરમાત્માના સમ્યગ્જ્ઞાનની સાધનપરંપરા તથા સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે:—

તત્કર્મ કૃત્વા વિનિવર્ત્ય ભૂયસ્તત્ત્વસ્ય તત્ત્વેન સમેત્ય યોગમ્ ।

એકેન દ્વાભ્યાં ત્રિભિરપિર્વા કાલેન ચૈવાડ્યમણૈશ્ચ સૂક્તમૈઃ ॥ ૩ ॥

શીખદાર્થ:—તે [પરમાત્માને માટે] કર્મ કરી, [વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ,] પછી [કર્તાકોક્ષાના અભિમાનથી] સારી રીતે નિવૃત્ત થઈ, [પશ્ચાત્ છવ] તત્ત્વનું [પરમાત્મ] તત્ત્વની [સાથે] ઐક્ય કરીને [મુક્ત થાય શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરવારૂપ] એકવડે, [શ્રીસદ્ગુરુ તથા શ્રીપરમાત્માની ભક્તિરૂપ] બેવડે, [શ્રવણ મનન ને નિહિધ્યાસનરૂપ] ત્રણવડે, [યમ, નિયમ, આસન, બ્રાહ્મચાર્ય, અત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિરૂપ] આઠવડે, તથા [સાધનોનો પરિપાક થાય તે] કાલવડે, તેમજ [કયા, ક્ષમા, પવિત્રતા, મંગલતા, અસ્પૃહા, અકૃપણતા, ખેદરહિતતા ને અસૂયાનો અભાવ આ] અંતઃકરણના શુણોવડે અને [પુણ્ય] સંસ્કારોવડે [જીવાત્માના ને પરમાત્માના ઐક્યરૂપ યોગનો અનુભવ કરીને પુરુષ મુક્ત થાય છે.] ૩

ઉપર કહેલા અર્થનુંજ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

આરભ્ય કર્માણિ ણાન્વિતાનિ ખાવાંશ્ચ સર્વાન્નિનિયોજયેષઃ ।

તેષામખાયે કૃતકર્મનાશઃ કર્મસયે ચાતિ સ તત્ત્વતોઽન્યઃ ॥ ૪ ॥

શીખદાર્થ:—જે શુભમુક્ત (સાસ્ત્રવિહિત) કર્મો કરીને [અંતઃકરણની] સર્વે ભાવના-ઓને [આત્મામાં]જ સારી રીતે જોડે છે [તેમની વિષયોની ભાવના નિવૃત્ત થાય છે.] તે [ભાવના]ઓનો અભાવ થયે [સતે જ્ઞાન થવાથી તેના] કરેલા [અનારબ્ધ] કર્મોનો નાશ [થાય છે. આગામિકર્મોનો અસ્પર્શ થાય છે, ને પ્રારબ્ધકર્મોનો ભોગથી નાશ થાય છે. અવી રીતે] કર્મોના ક્ષય થયે [સતે] તે [માયા ને માયાનાં કાર્યોરૂપ] તત્ત્વથી ભિન્ન [જે પરમાત્મા તેને] પામે છે. ૪

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અધિકાર સંપાદન કરવાસારુ પરમાત્માની ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

આદિઃ સ-સંયોગનિમિત્તહેતુઃ પરસ્ત્રિકાલાદકલોઽપિ દૃષ્ટઃ ।

તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીદ્ર્યં દેવં સ્વચિત્તસ્યમુખાસ્ય પૂર્વમ્ ॥ ૫ ॥

શીખદાર્થ:—તે [પરમાત્મા] કારણરહિત, [શરીરના] સંબંધના કારણરૂપ [અવિદ્યા]ના [આશ્રયપણાવડે ને વિષયપણાવડે] નિર્બોધક, [ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્ય આ] ત્રણ કાલથી ઉત્કૃષ્ટ, ને બ્રાહ્મદિ] કલારહિત [છતાં] પણ [વિદ્વાનોએ તેને] સાક્ષાત્ કરેલા [છે.] તે સર્વરૂપ, સંસારરૂપ, સ્તુતિ કરવાયોગ્ય ને ચોતાના અંતઃકરણમાં સ્થિત પરમાત્માની [જ્ઞાનાદ્યની] પૂર્વે ઉપાસના (વિભતીયવૃત્તિરહિત સજ્જતીયવૃત્તિનો પ્રવાહ) કરીને [સાધક ચિત્તની એકાગ્રતા સંપાદન કરે.] ૫

તે પરમાત્માના જ્ઞાનથી મોક્ષલાભ થાય છે એમ નજીવે છે:—

સ વૃક્ષકાલાકૃતિભિઃ પરોઽન્યો યસ્માત્પપન્નઃ પરિવર્તતેઽયમ્ ।

ધર્માર્વહં પાપત્તુદં મર્ગેશં જ્ઞાત્વાડ્યત્સ્યમમૃતં વિચ્છયામ્ ॥ ૬ ॥

શીખદાર્થ:—તે [પરમાત્મા સંસારરૂપ] વૃક્ષથી, [ભૂત આદિ વ્યવહારના આસંગનરૂપ]

કાલથી ને અવિદ્યાથી શ્રેષ્ઠ [તથા અત્યંત] સિત્ત [છે,] જેમાંથી આ [ભૂતભીતિકરૂપ] પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે [સ્વલક્ષ્યોપતિ] ધર્મને લાવનારા, [તેમનાં] પાપોના વિનાશ કરનારા, ઐર્થ્યના નિયંતા, બુદ્ધિમાં સ્થિત, અવિનાશી [ને] વિદ્યના આધારને જાણીને [પુરુષ સંસારથી મોકળો થાય છે.] ૬

હવે વિદ્વાન્તો અતુલ દેખાડી કહેલા અર્થને દહ કરે છે:—

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।

પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદિદામ દેવં શ્રવનેશમીદયમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે [હિરણ્યગર્ભાદિ] નિયંતાઓના ઉત્કૃષ્ટ [ને] મહાન નિયંતા અને તે [અગ્નિઇદ્રાદિ] દેવોનું પરમ દૈવત, [પ્રજાપતિરૂપ] પતિઓના પતિ, પરથી (માયાથી) ઉત્કૃષ્ટ, સ્વર્ગપ્રકાશ, ભુવનોના નિયંતા [ને] રતુત્યને [અગ્રે] જાણતા હવા ૭

તેમના મહેશ્વરપણામાં હેતુ કહે છે:—

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિચિતે ન તત્સમથામ્યધિકૃશ્ચ દૃશ્યતે ।

પરાઽસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વામાયિકી જ્ઞાનવલક્રિયા ચ ॥ ૮ ॥

શ્લોકાર્થ:—તે [પરમાત્મા] ને શરીર તથા ઇન્દ્રિય સમૂહ [વિષમાન નથી, તેમના સમાન તથા [તેમનાથી] અધિક [કોઈ] દેખાતો નથી, [વા સાંભળવામાં આવતો નથી] આ- [પરમાત્મા] ની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ [શાસ્ત્રમાં] વિવિધજ સંસ્થાપાય છે, અને [તે] અનાદિસિદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા (સર્વવિપયના જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ) ને બલક્રિયા (પોતાની સંનિધિમાત્રવડે સર્વને વશ કરીને નિયમમાં પ્રવર્તાવવારૂપ કર્મ) [છે.] ૮

ન તસ્ય કથિત્પતિરસ્તિ લોકે ન વૈશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।

સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કથિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંસારમાં તેનો કોઈ સ્વામી નથી, તથા [કોઈ] નિયંતા નથી, અને તેને લિંગ (શરીર વા ચિહ્ન) પણ નથી તે [સર્વનું] કારણ, [તથા નેત્રાદિ] ઇન્દ્રિયાના અધિ- પાતાના પાલક [છે,] અને આનો કોઈ ઉત્પાદક નથી, તથા પાલક [પણ] નથી. ૯

હવે મંત્રદ્રષ્ટા પોતાને અલગાન ઉત્પલ ક્રવામાટે પ્રાર્થના કરે છે:—

યસ્તન્તુનામ ઇવ તન્તુભિઃ પ્રધાનજૈઃ સ્વમાવતઃ ।

દેવ એકઃ સમાવૃણોતિ સ નો દધાતુ વ્રહ્માવ્યયમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે [પરમાત્મા] કરોળિયાની થેડે અવ્યક્તમાંથી ઉપજેલ [નામ, રૂપ ને કર્મરૂપ] તંતુઓવડે સ્વસ્થાવધી (પ્રયોજનવિના) [પોતાને] મારી રીતે આર્વંછાદિત કરે છે તે સ્વર્ગપ્રકાશ [ને] અદ્વિતીય [પરમાત્મા] અમને અવિનાશી બ્રહ્મરૂપે ધારણ કરો. (અમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય એમ કરો) ૧૦

તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહી તેના વિદ્વાનથીજ પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અન્યરૂડે તે થતી નથી એમ ત્રણ મંત્રવડે દેખાડે છે:—

एको देवः सर्वभूतेषु यद्धः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणय ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—[તે પરમાત્મા] અદ્વિતીય, સ્વયંપ્રકાશ, સર્વ પ્રાણીઓમાં શુભ, સર્વ-
વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા, [સર્વ પ્રાણીઓનાં] કર્મોના નિર્ણતા, સર્વ પ્રાણીઓના
નિવાસરૂપ, [સર્વના] દ્રષ્ટા, ચેતનરૂપ, નિરુપાધિક ને [સત્યાદિ] ગુણરહિત [છે.] ૧૧

एको वशी निष्क्रियणां वहूनामेकं वीजं बहुधा यः करोति ।

તમાત્મસ્થં યેડનુપચયન્તિ ધીરાસ્તેષાં સુખં શાશ્વતં નેતરેષામ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભેદરહિત [તથા] બહુ ક્રિયારહિતોને (જડોને) વશ રાખનારા
[અવિદ્યારૂપ] એક કારણને બહુ પ્રકારે કરે છે તે બુદ્ધિમાં રહેલાને જે બુદ્ધિમાનો [વેદાંત-
વાક્યોના શ્રવણ] પછી [“ અગ્રે બ્રહ્મ છીએ ” એમ] સાક્ષાત્ કરે છે તેઓને અવિનાશી
સુખ [મળે છે,] બીજાઓને (અબ્રહ્મવેત્તાઓને) નહિ. ૧૨

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वहूनां यो विदधाति कामान् ।

તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે [લોકપ્રસિદ્ધ આકાશાદિ] નિત્યાની [મધ્ય] નિત્ય [છે, જે] ચેતનોની
(જીવોની) [મધ્ય] ચેતન [છે, ને જે] એક બહુને (સર્વ જીવોને) લોગો આપે છે
તે [જગતના] કારણ [તથા] સાંખ્યવડે (“ હું બ્રહ્મ છું ” એવા સમ્યગ્જ્ઞાનવડે)
અને યોગવડે (નિદિધ્યાસનવડે વા અષ્ટાંગયોગવડે વા કર્મયોગવડે) બાજુવાયોગ્ય દેવને બાણીને
[પુરુષ અવિદ્યા, કામ ને કર્મરૂપ] સર્વપાશોથી મોકલેા થાય છે. ૧૩

પરમાત્મા આદિસાદિ પ્રકાશવડે પ્રકાશતા નથી, પણ પરમાત્માવડે તે આદિસાદિ તથા જગત્ પ્રકાશ
છે એમ જણાવે છે:—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વે તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે[પરમાત્મા]માં સૂર્ય પ્રકાશતા નથી, (તે પરમાત્માને સૂર્ય પ્રકાશી શકતો
નથી,) ચંદ્ર ને તારા [પ્રકાશી શકતા] નથી, [ને] આ વીજળીઓ પ્રકાશતી નથી, [તે
લોકપ્રસિદ્ધ] આ અગ્નિ [તેને] ક્યાંથી [પ્રકાશી શકે ?] સર્વ [જ્યોતિષોના સમૂહ] તે
પ્રકાશ કરનારની પછીજ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ [સૂર્યાદિ ને ઘટપદાદિ] પ્રતીત
થાય છે. ૧૪

તે પરમાત્માને જાણવાથીજ મોક્ષલાભ થાય છે એમ જણાવે છે:—

एको हस्तो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

તમેવ વિદિત્વાડતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થો વિચિતેડ્યનાય ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ ભુવનનોની અંતર અદ્વિતીય હસ (આત્મજ્ઞાનવડે ભેદનું હનન કરનાર)
[છે, અન્ય કોઈ નથી,] તેજ [વિવર્તકાર્યરૂપ] અગ્નિ [છે, ને તેજ કારણરૂપે] જલમાં પ્રવેશ
પામેલા [છે] તેનેજ બાણીને [પુરુષ] મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે, [મોક્ષ] પ્રાપ્તિમાટે [જ્ઞાનથી
સિદ્ધ] અન્ય સાધન વિદ્યમાન નથી. ૧૫

દેવે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ મંત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

સ વિષ્વકૃદ્વિશ્વવિદાત્મયોનિર્જઃ કાલકારો ગુણી સર્વવિદઃ ।

મધાનક્ષેત્રજપતિર્ગુણેશઃ સંસારમોક્તસ્થિતિવન્ધેતુઃ ॥ ૧૬ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તે [પરમાત્મા] જગતના કર્તા, સર્વને [સામાન્યરીતે] જાણનાર, [સર્વના] આત્મા, [સર્વનું] કારણ, ચૈતન્યરૂપ, શક્તિના કર્તા, [પાપરહિતપણાદિ] ગુણવાળા [ને] સર્વને [વિશેષરીતે] જાણનાર [છે. તથા] જે અવ્યક્ત અને જીવોના સ્વામી, [સત્ત્વાદિ] ગુણોના નિયંતા [ને જ્ઞાનવડે] સંસારથી મોક્ષના તથા [અજ્ઞાનવડે સંસારમાં] સ્થિતિરૂપ બંધના હેતુ [છે.] ૧૬

સ તન્મયો હ્યમૃત ઈશસંસ્યો જ્ઞઃ સર્વગો યુવનસ્યાસ્ય મોક્ષા ।

સ ઈશ અસ્ય જગતો નિત્યમેવ નાન્યો દેતુર્વિદ્યત ઈશનાય ॥ ૧૭ ॥

શીખ્દાર્થઃ—તે [પરમાત્મા અજ્ઞાનકાલે તથા જ્ઞાનકાલે] તન્મય, (બંધજેવા તથા મોક્ષ-જેવા પ્રતીત થનારા,) પ્રસિદ્ધ અવિનાશી, [પૌતાના] મદ્દિમામાં સમ્યક્ સ્થિતિવાળા, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક [ને] આ જીવોના પાલક [છે] જે આ જગતને નિત્યજ નિયમમાં રાખે છે, [જગતના] નિયમનમાટે અન્ય કારણ વિદ્યમાન નથી. ૧૭

મુમુક્ષુએ તે પરમાત્માનું શરણ મદ્દણ કરવું જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે:—

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વે યો વૈ વેદાંશ્ચ મહિનોતિ ત્વસૈ ।

તત્ હ દેવમાત્મયુદ્ધિમકાશં મુમુક્ષુર્વે શરણમહં મપયે ॥ ૧૮ ॥

શીખ્દાર્થઃ—જે [પરમાત્મા સુદ્ધિની] આદિમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે તેમને પ્રસિદ્ધ વેદો આપે છે તે સ્વચ્છુદ્ધિના સાક્ષી દેવનુંજ હું મોક્ષાર્થી [થયો છું] જ શરણ પામ્યા છું. ૧૮

હવે તે શરણ મદ્દણ કરવાયોગ્ય દેવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવર્થં નિરજ્જનમ્ ।

અમૃતસ્ય પરં સેતું દગ્ધેઘ્નમિવાનલમ્ ॥ ૧૯ ॥

શીખ્દાર્થઃ—[તે પરમાત્મ] નિરવયવ, ક્રિયારહિત, નિર્વિકાર, નિર્દોષ, નિર્લેપ, મોક્ષની ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદારૂપ [ને] ઇંધન બળી રહ્યા પછીના અગ્નિઉદય (પ્રકાશવાત્-જ્ઞાનરૂપ) [છે.] ૧૯ તે પરમાત્માને બધા વિના મોક્ષ થઈ શકે નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

યદા ચર્મવદાકાશં વૈષ્ણિયન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃસસ્યાન્તો મવિગ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શીખ્દાર્થઃ—જ્યારે માણસો આમગ્નીની પેઠે [નિરવયવ ને વ્યાપક એવા] આકાશને વીરશે ત્યારે પરમાત્માને નહિ જાણીને [મનુષ્યના સર્વ પ્રકારના] દુઃખનો વિનાશ થશે. ૨૦ આ બ્રહ્મવિદો અપ્રમાણમાણને સુલભ નથી એમ જણાવે છે.—

તપઃપ્રભાવદેવપ્રસાદાં બ્રહ્મ હ શ્વેતાશ્વતરોઽથ વિદ્વાન ।

અત્યાશ્રમિન્યઃ પરમં પવિત્રં મોવાચ સમ્યદ્દિપિતૃહ્નુષ્ટમ્ ॥ ૨૧ ॥

શીખ્દાર્થઃ—સ્વધર્માનુષ્ઠાનના સામર્થ્યથી તથા પરમાત્માના અનુગ્રહની [વા અંતઃકરણની

[નિર્મલતાથી] પ્રસિદ્ધ શ્વેતાશ્વતર બ્રહ્મને બાણનાર [થયા, તેઓ પોતાને બ્રહ્મનો દંઠ અનુભવ થયા] પછી પરમહંસોને ઉત્કૃષ્ટતમ, પવિત્ર ને [સનકાદિ] ઋષિસમૂહો સેવિત [તે બ્રહ્મ] સારી રીતે કહેતા હતા ૨૧

અત્યંતશાંતચિત્તવાળા પુત્રથી વા શિષ્યથી બિચારે આ બ્રહ્મવિદ્યા આપવાયોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

વેદાન્તે પરમં શુદ્ધં પુરાકલ્પે પ્રચોદિતમ્ ।

નાપ્રશાન્તાય દાતવ્યં નાપુત્રાયાશિષ્યાય વા પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્થ:—ઉપનિષદ્માં ઉત્કૃષ્ટતમ, ગોપ્ય [ને] કલ્પના આદિમાં [હિરણ્યગર્ભને] ઉપદિષ્ટ [બ્રહ્મ] રાગાદિયુક્ત ચિત્તવાળા અપુત્રને [રનેહાદિવડે] આપવાયોગ્ય નથી, વા [રાગાદિયુક્ત ચિત્તવાળા] અશિષ્યને પણ [આપવાયોગ્ય] નથી, [અર્થાત્ રાગાદિ ભક્તથી રહિત ચિત્તવાળા પુત્રને વા શિષ્યનેજ તે બ્રહ્મને ઉપદેશ કરવો જોઈએ.] ૨૨

પરમાત્માની અને શુભી ભક્તિવાળાનેજ શુભે ઉપદેશ કરેલી આ બ્રહ્મવિદ્યા અનુભવમાં આવે છે એમ બંધાવે છે:—

યસ્ય દેવે પરા મક્તિર્યયા દેવે તથા શુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા ધર્માઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ૨૩ ॥

॥ ઇતિ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદિ-પષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीय श्वेताश्वतरोपनिषत्

समाप्ता ॥ ११ ॥

શીખદાર્થ:—જેને પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ, [હોય, અને] જેવી પરમાત્મામાં [શ્રેષ્ઠ ભક્તિ હોય] તેથી [પોતાના] શુભમાં [શ્રેષ્ઠભક્તિ હોય] તે મહાત્માને (ગર્વરહિત અંતઃકરણવાળાને-સુખ્યાધિકારીને) આ [શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્માં શ્વેતાશ્વતરશુનિએ] ઉપદેશ કરેલા પ્રસિદ્ધ અર્થો અનુભવમાં આવે છે. [તે] મહાત્માને [ઉપદેશ કરેલા પ્રસિદ્ધ અર્થો] અનુભવમાં આવે છે [પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ એ પદોની પુનરુક્તિ આ ઉપનિષદની સમાપ્તિ જણાવનાર છે] ૨૩

ઇતિ શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયની તાત્પર્યેદીપિકા સમાપ્ત થઈ. ૬
આ ઉપનિષદના અંતમાં આ શાંતિપાઠ બાંધાય છે:—

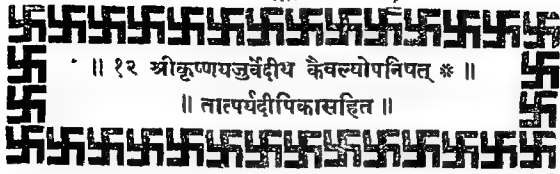
ॐ । सह नावधतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શીખદાર્થ તથા વિવેચન શ્રીકાશ્મીપનિષદમાં કલા પ્રમાણે બાંધ્યાં.

इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीय श्वेताश्वतरोपनिषद्नी तात्पर्येदीपिका
समाप्ते धर्म. ११

॥ ૧૨ શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદીય કૈવલ્યોપનિષત્ * ॥

॥ તાત્પર્યદીપિકાસહિત ॥

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદની ઉપનિષદના આરંભમાં તથા અંતમાં આ શાંતિપાઠ લખાય છે:—

ૐ । સદ્ નામવતુ । સદ્ નો મુનયતુ । સદ્ ધીર્યં કરવાયહૈ ।

તેજસ્વિ નામધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાયહૈ ॥

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ ॥

અર્થાત્ તથા વિવેચન કાઠકોપનિષદના આરંભમાં આપ્યા છે તે પ્રમાણે જાણવા

પ્રથમ મનરૂડે શ્રીઆચાર્યાયન બ્રહ્મનું જ્ઞાન સપાદન કરવા બ્રહ્માપાસે ગયા તે કહેવાય છે—

• ૐ અથાશ્વલાયનો મગવન્તં પરિમેષ્ટિનં પરિસમેત્યોવાંચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—[વિવેકાર્થ સાધન સંપાદન કર્યા] પછી [અશ્વેલાયાર્થ] આચાર્યાયન [મુનિ] ના બ્રહ્માપ્રતિ [શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક શરણે] આવીને જોડ્યા ૧

બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવાની શ્રીઆચાર્યાયનની પ્રાર્થના તથા તેમણે કહેલું બ્રહ્મવિદ્યાનું મહાત્મ્ય આ ને મન જણાવે છે.—

અધીહિ મગવો બ્રહ્મચિત્તાં વરિષ્ઠાં સદ્ગ સદ્ગિઃ સેવ્યમાનાં નિવૃદ્ધાં ।

યથાઽચિરાત્ સર્વપાપં ક્વયોશ્વ પરાત્પરં પુરુષં યાતિ વિદ્વાન ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હું ભગવન્ ! અતિશ્રેષ્ઠ, અતિગૂઢ [અને] નિરંતર સપુરુષોવડે સેવાતી વિદ્યા [મને] જણાવો, [કે] જે [બ્રહ્મવિદ્યા] વડે વિદ્વાન્ અત્ય સમયમાં સર્થ પાપનો ત્યાગ કરી (સર્વપાપની વિમુક્ત થઈ) માયાથી પર [રહેલા] પુરુષ—પરબ્રહ્મને—પામે છે ૨ હવે ભગવાન્ બ્રહ્માએ શ્રીઆચાર્યાયનપ્રતિ જે ઉપદેશ કર્યો તે કહેવાય છે:—

તસ્મૈ સ હોવાચ પિતામહશ્ચ શ્રદ્ધામક્તિધ્યાનયોગાદવેદિ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—[આ પ્રમાણે શિષ્યભાવે પ્રાર્થના કરતાં] તે [સર્વજ્ઞ] પિતામહે [બ્રહ્મા] પ્રતિ (બ્રહ્માના જિજ્ઞાસુ પોતાના પ્રિય શિષ્ય આચાર્યાયન મુનિના પ્રતિ) શ્રદ્ધા, ભક્તિ ધ્યાનયોગથી [તને બ્રહ્મવિદ્યા] જાણ્યા એમ નિશ્ચયપૂર્વક જોડ્યા ૩

* આ ઉપનિષદના નિયાર્ણવડે પુરુષ કૈવલ્યવાદ એટલે અતરાશાસ્ત્રી અક્ષિત બ્રહ્મભાવને પામે છે તેથી આ નિષદનું નામ કૈવલ્ય શાખામાં આપ્યું છે

હવે શ્રદ્ધા, હકિત અને ધ્યાનયોગ જેમ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે તેમ સંન્યાસ પણ બ્રહ્મ-
વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે એ વાત કહે છે:—

ન કર્મણા ન પ્રજયા ન ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનયુઃ ॥ ૪ ॥

શંખ્યાર્થ:—[કોઈ પણ માણસ શ્રૌત અથવા સ્માર્ત] કર્મવડે [બ્રહ્મલાવને પ્રાપ્ત કરી
શક્યો] નથી, [કોઈ પણ મનુષ્ય, પુત્રાદિ] પ્રજાવડે [પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શક્યો] નથી,
[તેમ કોઈ પણ મનુષ્ય દેવ વા. મનુષ્યસંબંધી] ધનવડે [પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શક્યો] નથી,
[પરંતુ] માત્ર [મહાપુરુષો સમગ્ર શ્રૌતસ્માર્ત કર્મના] ત્યાગવડે અમૃતાવને-બ્રહ્મલાવને-
પામ્યા છે. ૪

બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ સર્વ કર્મના પરિત્યાગથી થાય છે તે વાત અધિકૃત સ્ફુટ કરીને કહે છે:—

પરેણ નાકં નિહિતં ગુહાયાં વિભ્રાજતે યદ્યતયો વિશન્તિ ॥ ૫ ॥

શંખ્યાર્થ:—જે સ્વર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ (નિરતિશય આનંદરૂપ) [ને બુદ્ધિરૂપી] ગુહામાં
રહેલું [સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપાવડે] પ્રકાશે છે [તે સ્વયં પ્રકાશ સ્વસ્વરૂપમાં] ચલિયો [બુલ્લેહ-
ભાવે] પ્રવેશ કરે છે. ૫

હવે યતિનાં વિશેષણો કહે છે:—

વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિશ્રિતાંયીઃ સંન્યાસયોગાવતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ ૬ ॥

શંખ્યાર્થ:—વેદાન્તશાસ્ત્રના [અવગણાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ " હું બ્રહ્મ છું " એવા પ્રકારના]
વિજ્ઞાનમાં મુદ્ધ નિશ્ચયવાળા [તથા સર્વકર્મના] સંન્યાસયોગથી નિર્મલ અંતઃકરણવાળા
યતિઓ [કોઈપણ પ્રતિબંધથી, વર્તમાનશરીરમાં આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા ન
હોય તો] તે સર્વ બ્રહ્મલોકમાં [બ્રહ્મના અવશેષ આચર્યપૂર્વક રહી] કાર્યબ્રહ્મના અંતકાલે
સત્યલોકરૂપ અમૃતથી વિમુક્ત થાય છે-વિદેહકેવલ્ય પામે છે. ૬

હવે સાતમા મંત્રથી અગ્રીઆરમાં મંત્રસુધીમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે ધ્યાનયોગ કરનારને ધ્યાનયોગની
સિદ્ધિમાટે સ્થાવર, આસન, શરીરરિપતિ તથા અન્ય કર્તવ્યને અને ક્ષત આદિને કહે છે:—

વિવિક્તવેશે ચ મુક્તાસનસ્થઃ શુદ્ધિઃ સમગ્રીવશિરઃશરીરઃ ।

અત્યાશ્રમસ્થઃ સકલેન્દ્રિયાણિ નિરુચ્ય ભક્ત્યૌ સ્વગુહં પ્રણમ્ય ॥ ૭ ॥

શંખ્યાર્થ:—પવિત્ર વા એકાન્ત પ્રદેશમાં તથા [શાંત સમયમાં], મુખ કરનાર
[પદાદિ કોઈ] આસનમાં સ્થિતિવાળો [અને તેથીજ] ઓવા, શિર અને શરીર સરલ છે
જેનું [એવો અંતઃકરણ] પવિત્ર પરમહંસ સકલ ઈન્દ્રિયાને નિરોધી પોતાના સદ્ગુરુને પ્રેમ-
પૂર્વક પ્રણામ કરી ૭

હૃસ્તુષ્ઠરીકં વિરજં વિશુદ્ધં વિચિન્ત્ય મધ્યે વિશદં વિશોકં ।

અચિન્ત્યમવ્યક્તમનન્તરૂપં શિવં પ્રશાન્તમમૃતં વ્રહ્મયોનિષ્ ॥ ૮ ॥

શંખ્યાર્થ:—[પછી] શાસ્ત્રપાંદિતરહિત વિશુદ્ધ હૃદયકમલ ચિત્તથી, [તેની] મધ્યમાં
નિર્મલ, શોકરહિત, અચિન્ત્ય, અવ્યક્ત, અનન્તરૂપ, કલ્યાણસ્વરૂપ, પ્રશાન્ત, નિરતિશય આનંદ-
સ્વરૂપ, વિશાંતસ્વરૂપ. ૮

તમાદિમધ્યાન્તવિહીનમેકં વિશું ચિદાનન્દમરૂપમદ્ભુતં ।

ઉમાસહાયં પરમેશ્વરં પ્રશું ત્રિલોચનં નીલકંઠં પ્રશાન્તં ॥ ૯ ॥

શીખરાર્થઃ—આદિ મધ્ય અને અંતથી રહિત, અદ્વિતીય; વ્યાપક, સ્વયંપ્રકાશ, આનંદ-સ્વરૂપ, રૂપરહિત, [તેથીજ] આશ્ચર્યરૂપ [તથા] જેને ઉમા (બ્રહ્મવિદ્યા) સહાય છે [એવા,] સમર્થ, ત્રિનેત્ર, નિલકંઠ [અને] પ્રશાન્તરૂપ તે પરમેશ્વરતુ દૃ

ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોર્નિ સંગસ્તસાક્ષિણં તમસઃ પરસ્તાત્ ।

સ વ્રહ્મા સ-શિવઃ સ-ઇન્દ્રઃ સોઽક્ષરઃ પરમઃ સ્વરાદ્ ॥ ૧૦ ॥

શીખરાર્થઃ—ધ્યાન કરી-સાક્ષાત્કાર કરી-[તે] મુનિ પ્રપંચના કારણરૂપ, સર્વના સાક્ષિરૂપ [અને] અવિદ્યાના સંબંધરહિત [પરમાત્મા] ને પામે છે [પછી] તે જ [બ્રહ્મા, તે જ] શિવ, તે જ [ઇન્દ્ર, તે જ] અક્ષર, [તેજ] ઉત્કૃષ્ટ [અને] સ્વયંપ્રકાશ [છે,] ૧૦
સ એવ વિષ્ણુઃ સ માણઃ સ કાલાયિઃ સ ચંદ્રમાઃ ।

સ એવ સર્વં યદ્ભૂતં યજ્ઞ માવ્યં સનાતનં જ્ઞાત્વા તં મૃત્યુમત્યેતિ નાન્યઃ પન્થા વિશુક્તયે ॥ ૧૧ ॥

શીખરાર્થઃ—[તથા] તેજ વિષ્ણુ તે જ [માણ, તે જ] કાલરૂપ અગ્નિ, તે જ [ચંદ્રમા [અને] જે ભૂત જે ભવિષ્ય અને [જે વર્તમાનરૂપ તે] સર્વ તેજ [છે એવા] સનાતન તે [બ્રહ્મસ્વરૂપ] ને, જાણીને [તે મુનિ] મૃત્યુને આજંગી નાચ છે [આ પ્રમાણે] વિશુક્તિ-આટે-સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાટે—[બ્રહ્મજ્ઞાનવિના] અન્ય માર્ગ નથી. ૧૧

હવે જ્ઞાનવડેજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે—

સર્વભૂતસ્યમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સંપશ્યન્નબ્રહ્મ પરમં યાતિ નાન્યેન હેતુના ॥ ૧૨ ॥

શીખરાર્થઃ—પ્રાપ્તાને સર્વભૂતાને વિષે રહેનારો અને સર્વભૂતાને પ્રાપ્તામાં [રહેનારાં એમ] યદ્યાર્થ જોનારો [મુનિ] ઉત્કૃષ્ટબ્રહ્મને પામે છે, [પણ આ હેતુવિના] બીજા હેતુવડે [તેને] પામતો નથી ૧૨

જે જ્ઞાનવડે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેની પ્રાપ્તિમાટે, અન્ય ઉપાય રહે છે—

આત્માનમરણિં કૃત્વા પ્રણવં ચોત્તરારણિં ।

જ્ઞાનનિર્મયનામ્યાસાત્પાશં દહતિ પંડિતઃ ॥ ૧૩ ॥

શીખરાર્થઃ—પંડિત અંત કરણને [વહ્નિજનક કાષ્ઠરૂપ નીચેની] અરણિ અને પ્રણવને [વહ્નિજનક કાષ્ઠરૂપ] ઉપરની અરણિ કરી, [સર્વાત્મભાવરૂપ] જ્ઞાનના નિર્મયનરૂપ અભ્યાસથી [ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ અગ્નિ-રૂડે સંસારરૂપ] પાશને બાળે છે ૧૩

આ અસંગ, ઉદાસીન અને અદ્વિતીય સ્વરૂપને-સંસારરૂપ પાશ થી રીતે સંભવે એમ શક્ય થતાં તેના સમાધાનમાં રહે છે—

સ એવ માયાપરિમોહિતાત્મા શરીરમાં સ્થાય કરોતિ સર્વં ।

દ્વિયાન્નપાનાદિવિચિત્રમોઘૈઃ સ એવ જાગ્રત્પરિવૃત્તિમેતિ ॥ ૧૪ ॥

શીખદાર્થ્ય—તેજ માયાવડે સર્વભણીધી મોહિત આત્મા શરીરને (“ હું મનુષ્ય હું ” ; એવા પ્રકારના અભિમાનને) સ્વીકારી સર્વ [વ્યવહાર] કરે છે, [અને] તેજ [માયાવડે મોહિત આત્મા] સ્ત્રી [ને] અન્નપાનાદિ વિવિધ લોભાવડે જામતમાં [વ્યવહાર કરતો છતાં મુખ્યદુઃખમિશ્રિત] પરિવૃત્તિને પામે છે. ૧૪

સ્વપ્ને સ જીવઃ સુખદુઃખમોક્તા સ્વમાયયા કલ્પિતવિશ્વલોકે ।

મુષુપ્તિકાલે સકલે વિલીને તમોર્ઽમિમૂતઃ સુત્વર્યમેતિ ॥ ૧૫ ॥

શીખદાર્થ્ય—તે જીવ સ્વાભાવસ્થામાં પોતાના અજ્ઞાનવડે કલ્પિત વિશ્વલોકમાં (સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા જગતમાં) મુખ્યદુઃખનો લોભા [થાય છે, અને તેજ] અજ્ઞાનાવૃત્ત [જીવ] મુષુપ્તિકાલમાં સમગ્ર [પ્રપંચ] વિલીન થયે મુખસ્વરૂપને પામે છે. ૧૫

પુનઃ જન્માન્તરકર્મયોગાત્સ એવ જીવઃ સ્વપિતિમશુદ્ધઃ ।

પુરત્રયે ક્રીઢતિ યથ જીવસ્તતસ્તુ જાતં સકલં વિચિત્રં ॥ ૧૬ ॥

શીખદાર્થ્ય—[તેજ જીવ] પુનઃ પણ પૂર્વજન્મના કર્મયોગથી મુષુપ્તિઅવસ્થાપછી જામત-વસ્થાશુદ્ધ [થાય છે. આ રીતે] જે જીવ [સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ] ત્રણ શરીરમાં વિહાર કરે છે તેથીજ (તે જીવથીજ) સમગ્ર-વિચિત્ર-નામરૂપાત્મક વિશ્વ-ઉત્પત્તિ થયું [છે.] ૧૬

આધારમાનન્દમત્ત્વંધવોયં યસ્મિન્ લયં યાતિ પુરત્રયં ચ ॥ ૧૭ ॥

શીખદાર્થ્ય—[તે સમગ્ર વિશ્વના] આધારભૂત, [નિરતિશય] આનંદસ્વરૂપ [અને] અખંડજ્ઞાનસ્વરૂપ [છે.] જેમાં [સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ] ત્રણ શરીર અને [અન્ય સર્વ] લય પામે છે. ૧૭

બ્રહ્માર્જન આ સર્વ જગત્ કલ્યાણ ક્ષેત્ર એમ જણાવે છે—

એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।

ત્વં વાયુર્જ્યોતિરાપચ્ચ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ચારિણી ॥ ૧૮ ॥

શીખદાર્થ્ય—એ [અધિષ્ઠાન] માંથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને સમગ્ર [પ્રાણિપદાર્થ] ને ધારણ કરનારી પૃથ્વી [ઉત્પત્તિ થાય છે.] ૧૮

હવે તત્ત્વમત્તિ મહાવાક્યના અર્થને કહે છે—

યત્પરં બ્રહ્મ સર્વાત્મા વિશ્વસ્યાયતનં મહત્ ।

સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં નિત્યં તત્ત્વમેવ ત્વમેવ તત્ ॥ ૧૯ ॥

શીખદાર્થ્ય—જે બ્રહ્મ, ઉત્કૃષ્ટ, સર્વ પ્રાણીના આત્મા સર્વના આધારભૂત, મહાન, સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ [અને] નિત્ય [છે] તે [હે આદ્યજ્ઞાન] ટુંજ [છે, ને] ટુંજ તે [છે.] ૧૯

હવે એવા પ્રકારના જ્ઞાનનું કલ્પ કહે છે—

જાગ્રત્સ્વપ્નમુષુપ્ત્યાદિપંચં યત્પ્રકાશતે ।

તદ્બ્રહ્માદમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વવન્ધૈઃ મયુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

શીખદાર્થઃ—એ ભગવત, સ્વયમ અતે સુધુસિ આદિ પ્રપંચને પ્રકાશિ છે “તે બ્રહ્મ હું છું” એમ બાણી-સાક્ષાત્કાર કરી- [જ્ઞાની] સર્વ બ-ધેથી મુક્ત થાય છે. ૨૦

હવે ચોતાનુ (આત્માનુ) સર્વ પ્રપંચથી વિલક્ષણપણું કહે છે:—

ત્રિપુ ધામસુ યદ્ભોગ્યં મોક્ષા મોમથ યદ્ભવેત્ ।

તેભ્યો વિલક્ષણઃ સાક્ષી ચિન્માત્રોઽહં સદાશિવઃ ॥ ૨૧ ॥

શીખદાર્થઃ—[ભગવત, સ્વયમ સુધુસિઅવસ્થારૂપ] ત્રણ સ્થાનામાં જે ભોગ્ય, ભોક્તા અને જે ભોગ છે તે [ત્રણ સ્થાનાદિ] થી હું વિલક્ષણ, સાક્ષિરૂપ, ચિન્માત્ર [અને] નિત્ય મંગલ-સ્વરૂપ [છું] ૨૧

ચોતાનુ પ્રપંચથી વિલક્ષણપણું કહી હવે ચોતાનુ ભગવતી ઉત્પત્તિ આદિનું કારણપણું કહે છે:—

મય્યેવ સકલં જાતં મયિ સર્વં-પ્રતિષ્ઠિતં ।

મયિ સર્વં લયં યાતિ તદ્બ્રહ્માદ્યમસ્મ્યહં ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્થઃ—[બ્રહ્મથી અલિપ્ત] મારામાંજ સમગ્ર [પ્રપંચ] ઉત્પત્ત (કલ્પિત) થયેલો [છે.] મારામાં [જ] સમગ્ર [પ્રપંચ] પ્રતિષ્ઠિત [છે, અને] મારામાં [જ તે] સર્વે લય પામે છે તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ હું છું. ૨૨

ભગવતી ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લયના કારણપણાથી બ્રહ્મને જગદાકારવડે વિહારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્રદ્ધા થતાં તેના અતિદુર્બોધ સ્વરૂપના કથનવડે તેનું વારણ કરે છે:—

અજોરણીયાનહમેવ તદ્દન્મહાનહં વિશ્વમિદં વિચિત્રં ।

પુરાતનોઽહં પુરુષોઽહીત્તો દિરપ્સોઽહં શિવરૂપમસ્મિ ॥ ૨૩ ॥

શીખદાર્થઃ—અણુથી અતિસૂક્ષ્મ હુંજ [છું.] તેવી રીતે [સર્વથી] મોટો [પણ] હું [જ છું] આ વિચિત્ર વિશ્વરૂપ [હુંજ છું.] પુરાતન હું, પુરુષ હું, ઈશ હું, દ્વિરૂપમય [હું તથા] મંગલસ્વરૂપ [પણ] હું ૨૩

અપાણિપાદોઽહમર્ચિત્યશક્તિઃ પરમામ્પચક્ષુઃ સ જ્ઞાનોમ્પર્કર્ણઃ ।

અહં વિજાનામિ વિવિક્તરૂપો ન વાસ્તિ વેવા યમચિત્સદાહં ॥ ૨૪ ॥

શીખદાર્થઃ—હું હાથપગરહિત અર્ચિત્યશક્તિમાન [છું તે હું] અક્ષરરહિત ભેઉં [છું, તે [હું] કર્ણરહિત સાંભળું છું [તથા] બુદ્ધિ અધિષ્ઠી [પૃથગ્રૂપ હું [પ્રપંચમાત્રને] ભણું છું, પણ મારો [કોઈ] જ્ઞાતા નથી હું સર્વદા જ્ઞાનસ્વરૂપ [છું] ૨૪

હવે સર્વશાસ્ત્રપ્રતિપાત્ત આત્માનુ અવિહારીસ્વરૂપ દર્શાવે છે—

વેદૈરનેકૈરહમેવ વેદો વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહં ॥ ૨૫ ॥

શીખદાર્થઃ—ઘણા વેદાવડે હુંજ પ્રતિપાત્ત [છું, અને] વેદવ્યાસરૂપ તથા વેદવિત્ [પણ] હુંજ છું. ૨૫

ન પુણ્યપાપે મમ નાસ્તિ નાશો ન જન્મદેહદ્રિયબુદ્ધિરસ્તિ ।

ન શ્રુમિરાપો મમ બહિરસ્તિ ન ચાનિલો મેઽસ્તિ ન ચાંવરં ચ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—મારે પુણ્ય કે પાપ નથી, [મારે] નાશ નથી, તેમ [મારે] જન્મ, દેહ, ઇન્દ્રિય કે ભુદ્ધિ [પણ] નથી [વળી] મારે [વિષે] પૃથ્વી, જલ [કે] તેજ નથી, [તેમ] મારે [વિષે] વાયુ નથી, અને આકાશ પણ નથી ૨૬

આત્મસ્વરૂપને જાણનારને ચનાનું ક્ષય કહે છે:—

एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयं ।

समस्तसार्क्षिं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपं ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ પ્રમાણે [ભુદ્ધિરૂપી] ગુહામાં રહેલ, [પ્રાણાદિ પોષક] ક્ષારહિત, અદ્વિતીય [અને] ઉત્કૃષ્ટ આત્મસ્વરૂપને જાણીને [જ્ઞાની] સર્વના સાક્ષિરૂપ [ને] કાવા-ભાવરહિત [ચિત્ત] શુદ્ધપરમાત્મસ્વરૂપને પામે છે. ૨૭

ઉપરોક્ત પરમાત્મસ્વરૂપને પામવાને અશક્ત એવા અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષને અંતઃકરણની શુદ્ધિને ઉપાય કહે છે:—

यःशतवद्विषयमधीते सोऽविप्रभूतो भवति स वायुप्रभूतो भवति सुरापानात्प्रभूतो भवति ब्रह्महत्यायाः प्रभूतो भवति सुवर्णस्तेयात्प्रभूतो भवति कृत्याकृत्यात्प्रभूतो भवति । तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यस्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनं । तस्मादेवं विदित्वैवं कैवल्यं फलमश्नुते कैवल्यं फलमश्नुत इति ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीय कैवल्योपनिषत्

समाप्ता ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો [શુશ્રુષુ] શતરૂદ્રી બાણે છે તે અગ્નિથી પવિત્ર થાય છે, તે વાયુથી પવિત્ર થાય છે, [તે] સુરાપાનથી પવિત્ર થાય છે, [તે] બ્રહ્મહત્યાથી પવિત્ર થાય છે, [તે] સુવર્ણની ચોરીથી પવિત્ર થાય છે, [તે] કૃત્ય અને અકૃત્યથી પવિત્ર થાય છે, [અને] તેથી [તે] શિવનો આશ્રિત થાય છે, [માટે] પરમહંસ નિર્જંતર વા એકવાર [રુદ્રિનો] જપ કરે આ [જપ] વડે [પરમહંસ] સંસારસાગરના નાશરૂપ-જ્ઞાનને પામે છે તેથી એવી રીતે જો [પરમાત્મસ્વરૂપ] ને જાણી કેવલ્યરૂપ ફલને પામે છે કેવલ્યરૂપ ફલને પામે છે. ઇતિ. ૨૮

આ ઉપનિષદના અંતમાં આ શાંતિપાઠ બાબાય છે —

ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ તથા વિવેચન શ્રીકાંકરોપનિષદમાં કલા પ્રમાણે જાણવા

ॐ ઇતિ શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદીય કેવલ્યોપનિષદની તાત્પર્યેદીપિકા સમાપ્ત અર્ધ. ૧૨

॥ ૧૩ અશ્વમાલિકોપનિષદ્નો સાર ॥

“ પરવાળાં, મોતી, સ્કટિક, સંખ, રૂપું, સોનું, ચંદન, કમલગીજ ને રુદ્રાક્ષની માલા થાય છે તે સોના, રૂપા વા તાંબાથી ગંધાય છે. પંચામૃત, પંચગવ્ય ને અષોઢકવડે તે માલાને ઘોષ્ટિ તેમાંના એકએક પારામાં એકએક અક્ષરરૂપ એકએક દેવની સ્થાપના કર્યાની ભાવના કરવી, તે આવી રીતે:- પહેલાંમાં બ્રહ્મરૂપ મૃત્યુંજયની, બીજામાં આકારરૂપ આકર્ષણ કરનારની, ત્રીજામાં ઇકારરૂપ પુષ્ટિદાતા તત્ત્વની, ચોથામાં ઈકારરૂપ વાણીને નિર્મલ કરનારની, પાંચમાંમાં ઉકારરૂપ સર્વજ્ઞપ્રદની, છઠ્ઠામાં બિકારરૂપ ઉચ્ચાટન કરનારની, સાતમાંમાં ઋકારરૂપ સંશ્લેષ કરનારની, આઠમાંમાં ઋકારરૂપ સંગ્રહન કરનારની, નવમાંમાં લૂકારરૂપ વિદેષણ કરનારની, દશમાંમાં લૂકારરૂપ મોહ કરનારની, અગ્નીઆરમાંમાં એકારરૂપ સર્વને વશ કરનારની, બારમાંમાં એકારરૂપ પુરુષને વશ કરનારની, તેરમાંમાં એકારરૂપ સમગ્ર વાડમય નિસાણકની, ચૌદમાંમાં એકારરૂપ સર્વ વાડમય વશ કરનારની, પંદરમાંમાં બંકારરૂપ દાથી આદિને વશ કરનારની, સોળમાંમાં અઃકારરૂપ મૃત્યુનો નાશ કરનારની, સત્તરમાંમાં કકારરૂપ સર્વ વિષને હરનારની, અઠારમાંમાં ખકારરૂપ સર્વને ક્ષોભ કરનારની, ઐગણીશમાંમાં બકારરૂપ સર્વ વિષને યમાવનારની, વીશમાંમાં ધકારરૂપ સ્તબ્ધ કરનારની, એકવીશમાંમાં હંકારરૂપ ઉગ્રની, બાવીશમાંમાં ચકારરૂપ અગિત્યારને હણનારની, ત્રેવીશમાંમાં છકારરૂપ ભયંકરની, ચોવીશમાંમાં જકારરૂપ કૃષ્ણ આદિનો નાશ કરનારની, પચ્ચીશમાંમાં ઝકારરૂપ મૃતનો નાશ કરનારની, છવીશમાંમાં બકારરૂપ મૃત્યું મથન કરનારની, સત્તાવીશમાંમાં ટકારરૂપ સર્વ બાધિને હરનારની, અઠ્ઠવીશમાંમાં કકારરૂપ ચંદ્રવરૂપની, ઐગણીશમાંમાં ઉકારરૂપ શોભનની, ત્રીસમાંમાં ઢકારરૂપ સર્વ સંપત્તિ આપનારની, એકત્રીશમાંમાં જીકારરૂપ સર્વ સિદ્ધિપ્રદની, બીસમાંમાં તકારરૂપ યવિત્રની, તેત્રીશમાંમાં ધકારરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરનારની, ચૌત્રીશમાંમાં ઢકારરૂપ પુષ્ટિની વૃદ્ધિ કરનારની, પાંચીશમાંમાં ધકારરૂપ મહાનની, છત્રીશમાંમાં નકારરૂપ ભોગભોજ આપનારની, સાઠવીશમાંમાં પકારરૂપ ભગ્યની, આઠવીશમાંમાં કકારરૂપ અશ્વિમાદિ સિદ્ધિ આપનારની, ઐગણીશમાંમાં બકારરૂપ સર્વ દોષને હરનારની, ચાળીશમાંમાં બકારરૂપ મૃતની પ્રશંસિત કરનારની, એકતાળીશમાંમાં મકારરૂપ વિદેશીને મોહન કરનારની, બેતાળીશમાંમાં યકારરૂપ સર્વઆપકની, તેતાળીશમાંમાં રકારરૂપ દાહ કરનારની, ચુત્રાળીશમાંમાં લકારરૂપ વિશ્વંભરની, પિસ્તાળીશમાંમાં વકારરૂપ સર્વને સંતુષ્ટ કરનારની, છંતાળીશમાંમાં ચકારરૂપ સર્વેશ્વ આપનારની, સુઠાળીશમાંમાં પકારરૂપ ધર્મ અર્થ ને કામ આપનારની, અઠતાળીશમાંમાં સકારરૂપ સર્વ શરણુની, ઐગણીશમાંમાં ઢકારરૂપ સર્વ પારમાર્થિક વાડમયની ને પચાસમાંમાં બકારરૂપ સર્વશક્તિપ્રદની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પછી સિખામણિમાં ઇકારરૂપ પદઅપરતત્ત્વ જણાવનાર પરબોધિતરૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પશ્ચાત્ પૃથિવીપરના, અંતરિક્ષમાંના ને સ્વર્ગમાંના દેવોને તથા પિતૃઓને નમસ્કાર કરી તે જ્ઞાનમયી અશ્વમાલાને શૈભામૃકા કરવામાં તેમની અનુમતિ માગવી. પછી મંત્રો તથા વિદ્યાને તેમની શક્તિ સ્થાપન કરવા તથા સ્થાપ, વિષ્ણુ ને રૂદ્રને તેમનું પરક્રમ સ્થાપન કરવા પ્રાર્થના કરવી. એવે તે માલામાં સર્વાત્મકપણની ભાવના કરવી. અગત્ય હોય તો બીજી જગ્યા કરવાની એક સો આઠ પારાની માલાને તેમાં યોગ્યતા લાવવાનું પૂર્વોક્ત માલા અઢકવી. પશ્ચાત્ તે માલાની સ્તુતિ કરી તેને નમસ્કાર કરવા. આવી અશ્વમાલાવડે જાણેલા મંત્ર સઘ સિદ્ધિ કરનારો થાય છે. ” એવી રીતે શ્રીકૃતિકસ્ત્રાગીએ પ્રગ્નપતિને કહ્યું.

॥ ૧૪ અશ્વિવપનિષદ્નો સાર ॥

સાંકૃતિનામના કાઈ નામિએ શ્રીઆદિત્યની સમીપ જઈને તેમને નમસ્કાર કરી કહું જાનો મગલતે ધીરુદ્યાયાશિતેજસે નમઃ ॥ ઇલાદિ વચનોવડે શ્રીમૂર્તીની સ્તુતિ કરી પછી અજાવિદ્યાનું કથન કરવા માથના કરી. તેમને ભગવાન આદિત્યે જે ઉપદેશ કર્યો તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-

“અન્યને ઉદ્દેશ નહિ કરનાર પુણ્યકર્મોનું સેવન કરે, પાપથી નિર્દત્તર ભય પામે, જોગની અપેક્ષા ન કરે, દેશ ક્ષાય તથા પ્રસંગ જોઈ સ્નેહવાળાં ને આતુર્વચુકત વચનો બોલે, મન વાણી ને કર્પનરે સંતોષાવેને સેવે, ને બ્યાંત્યાથી લાવીને નિલ શાસ્ત્રો જોવાની ઇચ્છા કરે, સારે તે પુરુષ પહેલી યોગ-ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો ગણાય. પછી નિર્દોષ અંતઃકરણવાળા, શાંતર ને અનુભવી સદ્ગુણો આશ્રય કરી અવશ્ય રહેલા મદ, માત્સર્ય, લોભ ને મોહાદિનાં લાગ કરી, શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ ને યજ્ઞગ્રંથની સેવાવાડે શાંતના સંમત તાત્પર્યને વધાવતુ જાણે તે વિચારનામની ધીજી યોગભૂમિકાને પામેલો ગણાય. શાંત પ્રતિપાદન કરેલા અર્થમાં શુદ્ધિને વધાવોગ્ય નિશ્ચય કરીને પવિત્ર આચાર્યસહિત વસ્તુદર્શિને નિર્ભય કરે સારે અસંસર્ગનામની ત્રીજી યોગભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય. અસંસર્ગ એ પ્રકારનો છે, સામાન્ય તથા શ્રેષ્ઠ. ‘હું કલ્પિતકલ્પ નથી, કાલ બાહ્યબાહ્યક નથી, સુખ વા દુઃખ પ્રારબ્ધકર્મને વા શ્રીકૃષ્ણને વ્યધીન છે, વિષયજોગો સંપર્ષ વા મહારોગરૂપ છે, સંપર્ષ પરમઆપતિરૂપ છે, સંયોગો વિયોગોને આદેશ છે, તે શુદ્ધિને ચિંતાદિ શેષો લાગેલા છે,’ ઇલાદિ વિચારવડે ચિત્તને વિષયોથી અસંગ રાખવા યત્ન કરે તે સામાન્ય અસંસર્ગ કહેવાય છે. પૂર્વેક્તભાવવાને લજી મીન તથા ચાંત ચાપ તે શ્રેષ્ઠ અસંસર્ગ કહેવાય છે. ત્રીજી ભૂમિકાના અવ્યાસથી ભયાર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે સારે તે સર્વત્ર પરમતત્ત્વને અનુભવે છે. આ ચોથી યોગભૂમિકાને પામેલો કહેવાય છે. આ ભૂમિકાને પામેલો લોકને સ્વભવતુ જાણે છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ જાગ્રત ને આ ચોથી ભૂમિકા સ્વપ્ન કહેવાય છે. પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્ત કહેવાય છે. તે ભૂમિકામાં ચિત્તમાં સત્ત્વગુણ બહુ બલવાન થયો હોય છે. તે જીવનુકા અંતર્દુઃખપણે રહેતો છતો બહિર્દુઃખિવાળો પણ થાય છે. એ ભૂમિકાને જ્યે જ્યે પરિચાક થયો જાય છે તેમ તેમ તે પુરુષ નિદ્રાસુખેવો પ્રતીત થાય છે. પછી કમાલ છટી તથા સાતમી ભૂમિકાને ઉદ્ભવ થાય છે, સાતમી ભૂમિકા વાણીને અગમ્ય ને સર્વ-ભૂમિકાઓની સીમા છે. હે યુને! લોકને અનુસરવાનો, શરીરને અનુસરવાનો ને શાસ્ત્રને અનુસરવાનો લાગ કરીને પોતાની બાંતિને દૂર કરો. અક્ષરને વિશ્વ, ઉદ્ધરને તૈનસ ને મહારને પ્રાણ સમજી સર્વનો ચિદાત્મામાં લય કરો. પછી તે ચિદાત્મા ને નિલશુદ્ધ, નિલશુદ્ધ, નિલશુદ્ધ, સત્, અદ્ય ને પરમાનંદરૂપ છે તે હું હું એમ ચિંતવ્યા કરો. આ સર્વે જગત્ આદિ, મધ્ય ને અંતમાં દુઃખરૂપ છે તેથી સર્વનો લાગ કરી તત્ત્વમાં નિજાવાળા થાઓ.”

॥ ૧૫ અદ્યતારકોપનિષદ્નો સાર ॥

ગર્ભ, જન્મ, જરા ને મરણરૂપ મહાન ભયથી તારે છે તેથી અદ્યતારક તારક કહેવાય છે. જીવકૃષ્ણને માયિષ જાણી નામરૂપાદિ સર્વ વિશેષજોનો નિષેધ કરી ને અવશ્ય રહે છે તે અદ્યતારકની પ્રાપ્તિપદો અંતર, બાહ્ય ને મધ્ય આ ત્રણ લક્ષ્યનું અનુસંધાન કર્તવ્ય છે. શરીરમાં સુપુષ્પજાતી ત્રણાવારથી અલક્ષ્યપર્યંત ગયેલી છે. તેમાં પ્રકાશમય સદ્ય દૃઢિતી છે. તેને મનવડે અનુભવીને સાધક સર્વ પાપના વિનાશદારા મુક્ત થાય છે. લલાટમાં તેજને અનુભવે તે સિદ્ધ થાય છે. તત્ત્વનીના અમરવડે જાનનાં અને હિદ્ર બંધ કરવાથી ને શબ્દ સંભળાય છે તેમાં મન સ્થિર કરવાથી તથા નેત્રમાં રહેલ કીરોનાં સ્થાનને અંતર્દર્શિવડે જોવાથી પુરુષ નિરતિયસુખ પામે છે. જીવી રીતે હૃદયમાં મન સ્થિર કરવાથી પણ અર્થત આનંદ અનુભવાય છે. એ અંતર્લક્ષ્ય મુશ્કેલીઓ અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે. હવે અર્ધલક્ષ્ય કહેવાય છે:—ને નાસિકના અમથી આર, જ, આર, ઇય ને આર બાજગ છે રહેલા આકાશને જોવાનો અભ્યાસ કરે છે તે સ્ત્રી પ્રતીત થતા રૂમના અનુભવથી ચોગી થાય છે. અલક્ષિવડે આકાશ જોનાર પુરુષને દર્શિની, આજગ પ્રકાશનાં દિરજો પ્રતીત થાય છે, તેના દર્શનવડે પણ પુરુષ ચોગી થાય છે. તપેલા સોનાનેવા,

પ્રકાશનાં કિરણો નેનના ખૂણામાં વા બૂમિપર બેવાથી દષ્ટિ સ્થિર થાય છે. ઘટ્ટરંધ્રથી ઉપર દ્વાદશ આંગળા જેટલે ચિત્તવૃત્તિ સ્થાપનારને મોક્ષલાભ થાય છે. ઘટ્ટરંધ્રમાં સ્થિત આકાશજ્યોતિર્ને અનુભવ કરવાથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે. હવે મધ્યવક્ત્રયનું નિરૂપણ થાય છે:-ત્રિકુંડીમાં પ્રતીત થતા પ્રકાશમય આકાશમાં દષ્ટિ સ્થિર કરવાથી વૃત્તિ સ્થિર થાય છે. તાલુમૂલના ઉપરના ભાગમાં મહાન્ પ્રકાશ છે તે યોગીઓવડે ખ્યાન કરવાયોગ્ય છે. સિદ્ધયોગીના નિરાસથી ભૂમિ પવિત્ર થાય છે, ને તેનાં દર્શનથી લોકો પવિત્ર થાય છે. હૃદયમાંના અંધકારને દૂર કરે તે ગુરુ કહેવાય છે ગુરુ પરબ્રહ્મ, ગુરુ પરમગતિ, ગુરુ પરાવિદ્યાને ગુરુ પરમ ધન છે.

—૦—

॥ ૧૬ અધ્યાત્મોપનિષદનો સાર ॥

પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં, મન આદિ આર અંતઃકરણોમાં તથા અન્યમાં જે તત્ત્વ આપીને રહ્યું છે તે સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે. તેહ ને ઉદ્યાદિમાં જે હું ને મારું એવી ભ્રાંતિ છે તે ભ્રાંતિ વિદ્વાને ઘટ્ટનિષ્ઠાવડે દૂર કરવી જોઈએ. શુદ્ધિ અને તેની વૃત્તિના સાક્ષીરૂપ પોતાના પ્રસંગાત્માને જાણીને "તે હુંજ છું" એવી વૃત્તિવડે તેનાથી બિલમાં આત્માની શુદ્ધિ હોય તો તે સજી રેવી જોઈએ. માતાપિતાના મહત્ત્વી ઉપજેલા મહામંસમય શરીરને ચંડાલની પેઠે દૂર સજીને (તેમથી હુંપણાની શુદ્ધિ સજી ર્ધને) ઘટ્ટરૂપ થઈને ફેંટાર્ય થા. હે મુને ! મહામંસમાં ઘટ્ટાકાશની પેઠે પરમાત્મામાં આત્માને વિધીનું, કરીને સર્વદા અખંડભાવવડે ભ્રાંતિ થા. સ્વપ્રકાશ અધિજ્ઞાનમાં સ્થિત ઘર્ષ પિંડઘટ્ટાંડમાંથી રાગ લબ્ધવે. તેહાંદિમાં આરૂઢ થયેલી હુંપણાની શુદ્ધિ ચિદ્રૂપમાં સ્થાપન કરી સર્વદા આત્મરૂપે સ્થિત થા. સર્વત્ર ઘટ્ટમાત્રના અવસોહનરૂપ સદ્ભાવનાનાં દહપણાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. ઘટ્ટનિષ્ઠામાં કદીપણ પ્રમાદ કરવો નહિ, ક્યારે તેમાં પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે એમ ઘટ્ટવેતાઓ કહે છે. પોતે ઘટ્ટા, પોતે વિષ્ણુ, પોતે ઈશ્વર, પોતે સિવ ને પોતેજ આ સર્વ જગત્ છે, પોતાથી અન્ય કંઈપણ નથી. પોતાના આત્મામાં આરોપિત સમગ્ર વસ્તુઓને દૂર કરવાથી પોતેજ અપરિવિચ્છન્ન, અદિતીય ને અક્રિય પરબ્રહ્મ થાય છે, એક વસ્તુમાં આ વિશ્વ એવી મિથ્યા કલ્પના છે. નિર્વિકાર, નિરાકાર ને નિર્વિશેષમાં ભેદ ક્યાંથી ? દષ્ટા દર્શન ને દર્યાદિ ભાવરહિત, નિરામય, પરિપૂર્ણ, અદિતીય, પરતત્ત્વ ને નિર્વિશેષ ચિદાત્મામાં ભેદ ક્યાંથી ? એક આત્મરૂપ પરતત્ત્વમાં ભેદકર્તા કેવી રીતે રહી શકે ? સુખમાત્ર સુખમાં ભેદ કાણે અનુભવ્યો છે ? જગદરૂપ આ વિકલ્પ ચિત્તમાંથી ઉપજે છે, ચિત્તના અભાવમાં તે નથી તેથી પ્રસંગિક પરબ્રહ્મમાં ચિદને એકાગ્ર રરૂઢ હૈસગ્ધનું દ્વંદ્વ જ્ઞાન, જ્ઞાનનું દ્વંદ્વ ઉપરામનું દ્વંદ્વ સ્વાનંદના અનુભવથી થનારી શાંતિ છે. તેમાં જો ઉત્તરનો ઉદય ન થાય તો પૂર્વે નિષ્કલ જાણવું. આવારૂપ ઉપાધિવાળું, જમતનું કારણ, સર્વદાપણાદિ લક્ષણવાળું, પરાશ ને સલાદિરૂપ તત્ત્વ તે તત્ત્વપદનું વાચ્ય છે. જે અંતઃકરણયુક્ત ચેતન હું એવા જ્ઞાન ને ચંદના વિષયપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે ત્વંપદનો વાચ્ય છે આવા ને અવિદ્યા જે ધૃષ્ટિ તથા જીવના ઉપાધિ છે તેમનો ભાષ કરીને સમ્યક્દાનંદ ઘટ્ટ અનુભવાય છે. વેદાંતવાક્યોવડે પ્રતિપાદિત અર્થનું અનુસંધાન તે શ્રવણ, સુક્તિવડે તેના સંબંધિતપણાનું અનુસંધાન તે મનન અને તે બંનેવડે સંશયરહિત થયેલા અર્થમાં સ્થાપન કરેલા ચિત્તની એકતાનતા તે નિદિષ્યાસન કહેવાય છે આત્માખ્યાનનો પરિભાગ કરી ક્રમથી ધ્યેયનેજ વિષય કરનારી વાણિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાજેવી જે ચિત્તની અવરથા તે સમાધિ કહેવાય છે. સારે આત્માને વિષય કરનારી વૃત્તિઓ તો અગ્રાત છે, પશુ વ્યુત્પાન પામેલાના રમરણથી તે વૃત્તિઓના સદ્ભાવનું અનુમાન કરાય છે. આ અનાદિ સંસારમાં સંમદ કરેલાં કરોડો કર્મો એ સમાધિવડે વિધીન થાય છે, ને શુદ્ધધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. જેથી આ સમાધિ અશુદ્ધઅશુભરૂપ વા ઘટ્ટાકારરૂપ અશુદ્ધતની અસખ્ય પારારૂપે વર્ષે છે તેથી યોગવેતાઓ આ સમાધિને ધર્મમેય કહે છે. આ સમાધિવડે વાસનાઓનો સમગ્ર નિરોધ વિધીન થયે સતે તથા પ્રવચપાપનો સંયમ

મુક્તક્રિયા ઈષ્ટી ગયે સને "તે તું છે" આ મહાવાક્ય પ્રતિબંધવિનાનું અર્થ પૂરે પરોક્ષદ્વાર ઉપગમવતું હતું તે હવે સ્પષ્ટ અપરોક્ષદ્વાર ઉપગમે છે. ભોગ્યમાં વાસનાનો અનુદય તે વેદ્યઅનો અવધિ, દેહાદિમાં અદ્વૈતભાવના ઉદયનો અભાવ તે જ્ઞાનનો અવધિ ને સ્ત્રીન થયેલી વૃત્તિની અનુરૂપતિ તે ઉપરતિની મર્ષાદ છે. અજ્ઞાના અને આત્માના એકપણને વિષય કરનારી વિદેહપરિહીત ચિન્માનવૃત્તિ તે પ્રદા હરવાય છે. તે પ્રદા જેને સર્વદા હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. દેહદ્રિયોમાં હું એવો જાણ ને તેનાથી જિજ્ઞાસા આ એવો જાણ જેને કદીપણ ચતો નથી તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. સાંયુરુપોવડે પૂજના છતાં ને દુર્જનોવડે પીડા પામ્યા છતાં જેઓ સમભાવમાં રહે છે તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેણે અજ્ઞાતતત્ત્વને અનુભવ્યું તેને પૂર્વના જેવો રાગદ્વેષમુક્ત સંસાર હોતો નથી, ને જે પૂર્વના જેવો તેને સંસાર હોય તો તેણે અજ્ઞાતતત્ત્વ જાણ્યું નથી, જ્યાં સુધી સુખાદિનો અનુભવ થાય છે, ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધ છે. "હું અજ્ઞ હું" આ વિજ્ઞાનવડે કરોડો કષ્ટપી એકત્ર કરેલાં સંચિત વિસીન થાય છે, જાગ્રતથી સ્વપ્નનાં કમની પેઠે. આકાશની પેઠે પોતાને અસંગ તથા ઉદાસીન જણીને સંન્યાસી કદીપણ કોઈપણ ભાવિકર્મથી સંબંધ પામતો નથી. જેમ ગગન ઘટના યોગવડે મગ્નના ગંધથી લેપાતું નથી તેમ આત્મા ઉપાધિના યોગવડે તેના ધર્મથી લેપાતો નથી. પ્રારબ્ધકર્મ પોતાનું ફક્ત આત્મા વિના યાનથી નાશ પામતું નથી. "હું અજ્ઞ અમર છું" એમ જ આત્માને જાણે છે તે આત્માજ્ઞે રહેનારને પ્રારબ્ધની કષ્ટપના ક્યાંથી? દેહરૂપે રિચિત હોય તો પ્રારબ્ધ સિદ્ધ થાય, પણ દેહમાં આત્મજાવ ઈષ્ટ નથીજ, તેથી પ્રારબ્ધ મિથ્યા છે. "આ શરીર કેમ રિચિત થાય છે?" એવી શંકાવાળા જડ મનુષ્યોને સમાધાન આપવામાટે શ્રુતિ બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રારબ્ધ કહે છે, પણ વિદ્વાનોને દેહાદિ સંલપણ જણાવવામાટે તે પ્રારબ્ધ કહેતી નથી. એવી રીતે શ્રીસદ્ગુરોને ઉપદેશ થયા પછી નિર્ગુણ, નિર્લિપ્ય, સૂક્ષ્મ ને નિર્દેજન પરમતત્ત્વને અપાંતરતમમુનિએ અનુભવ્યું.

-૦-

॥ ૧૭ અર્થવર્ધિશ્લોપનિપદનો સાર ॥

પિપ્પલાદિદિ અધિએએ ભગવાન્ અમરવને પૂછ્યું કે:— "હે ભગવન્! જ્ઞાન કરવાયોગ્ય મંત્ર કયો? તે ધ્યેયમંત્રનું જ્ઞાન શું? જ્ઞાન કરનાર અધિકારી કોણ? ને ધ્યેય દેવ કોણ? આ કહો." તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ અમરવા કહે છે:— "હું આ મંત્ર જ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે. હું આ અક્ષરના ચાર પદો, ચાર દેવો ને ચાર વેદો જ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે. ચાર પાદવાળો આ અક્ષર પરબ્રહ્મ છે, આની પ્રથમ માત્રા પૂમિતીરૂપ અક્ષરક છે, તે ઋગ્ચાંદોવડે ઋગ્વેદ છે, તેના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા, ગણદેવતા વસુદેવ, હંદ ગાયત્રી ને અગ્નિ ગાર્હપત્ય છે. બીજી માત્રા આંરિચીરૂપ ઉક્ષર છે, તે યજુષ્ઠાંદોવડે યજુર્વેદ છે, તેના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર, ગણદેવતા રુદ્રો, હંદ ત્રિષ્ટુપ ને અગ્નિ કશિષ્ઠાગ્નિ છે. ત્રીજી માત્રા સ્વર્ગેરૂપ અક્ષર છે, તે સાંયોવડે સામવેદ છે, તેના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ, ગણદેવતા આદિત્યો, હંદ જગતી ને અગ્નિ આહવનીય છે. અંતમાં ને આની ચોથી અર્ધમાત્રા છે તે હ્રસ્વઅક્ષર એટલે નાદ છે, તે અર્થવર્ણમંત્રોવડે અર્થવર્ણવેદ છે, તેના અધિષ્ઠાતા સંવર્તકઅગ્નિ, ગણદેવતા મરુતો, હંદ વિરાટ ને અગ્નિ એકેન્દ્રગ્નિ છે. આ ચોથીમાત્રા રમ્ય, પ્રકાશવાળી ને અર્થ પ્રકાશની અપેક્ષા નહિ રાખનારી છે. પહેલી માત્રા રાતી, સાક્ષી ને સ્વરૂપ દેવતાવાળી છે; બીજી માત્રા અતિ ધોળી, રોડી ને રુદ્રદેવતાવાળી છે; ત્રીજી માત્રા કાળી, વૈષ્ણવી ને વિષ્ણુદેવતાવાળી છે; ને ચોથી માત્રા વીજળીજેવી, સર્વ વર્ણુવાળી, અને ઈશ્વરદેવતાવાળી છે. તે આ અક્ષર, અક્ષર, ઉક્ષર, મક્ષર ને અર્ધ-માત્રરૂપ ચાર પાદવાળો, ને ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ આહવનીય ને એકેન્દ્રવિષ્ણુ ચાર ઉત્તમ અંગવાળો છે. ચોથી અર્ધમાત્રા તે સૂક્ષ્મપ્રણવ છે, ને હ્રસ્વ હં, દીર્ઘ હં, તથા ધ્રુવ હં તે સ્પૃશ્યપ્રણવ છે. ચોથા પાદરૂપ સાંતાત્મા ધ્રુવપ્રયોગમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. તે આત્મજ્યોતિ અનુપમ છે. તે પ્રણવરૂપ અનાદત-

ગ્રહ એકવાર આવતી કરવાયોગ્ય છે. તે આ એકવાર ઉચ્ચારેલો ઠંડો સર્વે પ્રાણોને વદ્યકના બેદનવડે મુખપ્રાણદ્વારાએ પ્રાહરંપ્રતિ લઈ જાય છે. તે આ પ્રાણોને ઉપર લઈ જાય છે તેથી ઠંડાર કહેવાય છે, અને સર્વે પ્રાણોને નમાવે છે તેથી પ્રણવ કહેવાય છે. તે પ્રણવ ચાર વેદ ને ચાર દેવના કારણરૂપ હોવાથી ચાર પ્રકારે સ્થિત છે એમ જ્ઞાન કરવું. તે પ્રાદહિન શુદ્ધિમાં કારણ કરનાર ધ્રુવ આશ્રિતોને સર્વ દુઃખોથી તથા ભયોથી સારી રીતે તારે છે. તારણ કરનાર સર્વ પ્રાદહિનું વિષય જ્ઞાન કરતાં હવા. એવી રીતે જ્ઞાન કરનાર સર્વને જિતે છે, સર્વ ઉદ્ધિયોને વિચર કરી જ્ઞાન કરવાથી પ્રજ્ઞા પણ મહત્ત્વપૂર્ણ પામ્યા છે. જે એવા દક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય તે જ્ઞાતા બન્યો. શ્રીમદેશ્વર જ્ઞાન કરવાયોગ્ય દેવ છે, ક્રમે તેમાંથી સર્વ ઉપજે છે. વ્રજા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ધૃત્વર ને સ્વલ્ભ એમ પાંચ પ્રકારે પાંચ દેવતાવાળા પણ પ્રણવ કહેવાય છે. તત્ત્વાધિકૃત ક્ષણમેકમાસ્થાય ક્રતુશતસ્થાપિ ફલમવાપ્નોતિ કૃત્સનમોંકારગતં ॥ (તેમાં ઠંડારમાં રહેલા પ્રાદહિનું એક ક્ષણ જ્ઞાન કરીને પુરુષ સો વચ્ચેથી પણ અધિક ક્ષણ પામે છે.) એવી રીતે દેવોણ કરનાર પરમાત્મા જ એક થયે છે. "

૧૬, ૧૭, ૧૮

:૦:

॥ ૧૮ અર્ચવંશિરોપનિપદનો સાર ॥

ઉદાહિ દેવો બ્રહ્મલોકમાં ગયા. સાં શ્રીરૂદ્રને (સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારને વા જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લઈ કરનારને) જોઈ તે દેવો તેમને પૂછ્યા હતા કે:—“હે ભગવાન! આપ કાણ છો?” તેના ઉત્તરમાં અર્ચવંશ રહે કહ્યું કે:—“જગત્પત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હું એક હતો, વર્તમાનમાં હું એક છું, ને ભવિષ્યમાં પણ હું એક જ રહીશ, જ્યે કાલમાં મારાથી લિલ અન્ય કાઈ નથી. ” પછી દેવો પ્રતિ ભગવાન રહે બ્રહ્મસ્વરૂપે પોતાનું સર્વાત્મયણું કહી જે મને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે એમ જણાવ્યું. તેમનું દર્શન કરવા ઇચ્છતા તથા તેમના વચનોનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા દેવોએ ભગવાન રૂદ્રની આપ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ, મદેશ્વર, ઉમા, ગણપતિ, રૂદ્રક, ઈંદ્ર, અગ્નિ, ભૂલોક ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, અવલોક, જનલોક, તપલોક, રાસલોક, પૃથ્વીતત્ત્વ, જલતત્ત્વ, અગ્નિતત્ત્વ, વાયુતત્ત્વ, આકાશતત્ત્વ, સૂર્યમંડલમાં રહેલ પુરુષ, ચંદ્રમંડલમાં રહેલ પુરુષ, નક્ષત્રમંડલમાં રહેલા પુરુષો, નાસિકા, વાણી, જીભ, નેત્ર, કાન, મન, હાથ ને ત્વચારૂપ આઠ મહો, પ્રાણ, કાલ, (સર્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લઈ કરણ,) યમ, (મરણપછી પ્રાણીઓના નિર્ણય,) યંત્ર, (સર્વના કારણ કરેલા શરીરના પરિભ્રમણ કરણ,) કર્પાલ, જૂન, વર્તમાન, ભવિષ્ય, સ્વાવરજગમ, મહા-જ્ઞેનામાંથી ઉપજેલો પ્રપંચ, જડચેતન ને સર્વના અધિષ્ઠાતરૂપ હો. એવા ભાવની રત્નિ કરી તેમને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કર્યા. રત્નિ કરનાર તે દેવોને ઠંડો મુરુચ: સુઘ: સ્વાહા જનદોમ્ અપામ સોમમમૃતા મમૂમ પ્ર (અમે સોમનું પાન કર્યું તેથી અમે અમર થયા:—મદેશ્વરના સાક્ષાત્કારથી અમે અવિનાશી થયા,) ઇલાદિ વચનોવડે દેવોએ પોતાની કૃતાર્થતા જણાવી શ્રીરૂદ્રને નમસ્કાર કર્યા.

હવેમાં રહેલા પ્રાણમાં સર્વ દેવો રહ્યા છે. શ્રીમદેશ્વર પણ હવેમાં રહ્યા છે. તે મદેશ્વર ઠંડારૂપ છે. હવે ઠંડાર તથા તેના પર્વોળાં નાગોનાં કારણે કહેવાય છે:—ઠંડારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સર્વ શરીર ભર્ષ થઈ પ્રાણ ઉપર જવા લાગે છે તેથી તે ઠંડાર કહેવાય છે. ઉચ્ચારણ કરનારને તે આશ્રિત ચાર વેદની પ્રાપ્તિ કરે છે તેથી તે પ્રણવ કહેવાય છે. ઠંડારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સાધકને તેવડે પ્રતિપાદ્ય બનેલ પામે છે તેથી તે સર્વજ્ઞાથી કહેવાય છે. તેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી દરો દિશામાં અંત પ્રતીત થયો નથી તેથી તે અનંત કહેવાય છે. તેનું ઉચ્ચારણ સંસારસાગરથી તારે છે તેથી તે તાર કહેવાય છે. તેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી પુરુષ સૂક્ષ્મ થઈને સ્વાવરજગમથી રીતે અધીન કરે છે તેથી તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. તેનું ઉચ્ચારણ નારીપ્રમદના દોષોને દૂર કરે છે, તથા કાર્ય સહિત અજ્ઞાનનો વિનાશ કરે છે, તેથી તે શુદ્ધ કહેવાય છે. તેનું ઉચ્ચારણ

યચ્છૂમ્યવાદિનાં દ્યુત્યં વ્રહ્મ વ્રહ્મવિદ્યાં ચ યત્ ।

વિજ્ઞાનમાત્રં વિજ્ઞાનવિદ્યાં યદ્મલાત્મકમ્ ॥

પુરુષઃ સાંલ્પદ્ધીનામીશ્વરોયોગવાદિનામ્ ।

શિવઃ શૈવાગમસ્થાનાં કાલઃ કાલૈકવાદિનામ્ ॥

યત્સર્વશાસ્ત્રસિદ્ધાંતં યત્સર્વદ્વયાનુગમ્ ।

યત્સર્વે સર્વોં વસ્તુ યંતત્ત્વં તદસૌ સ્થિતઃ ॥

ભાવાર્થઃ—જે શ્વેતવાદીઓનું શ્વેત, જે ભ્રમવેતાઓનું ભ્રમ, જે વિજ્ઞાનવાદીઓનું નિર્મલ વિજ્ઞાનમાત્ર, જે સાંખ્યવાદનાજાઓનો પુરુષ, જે યોગવાદીઓના પુરુષ, જે શૈવાગમમાં નિષ્કાવાળાના શિવ, જે કાલને માનનારાઓના કાલ, જે સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતરૂપ, જે સર્વના હૃદયમાં રિયત, જે સર્વરૂપ, જે સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ, તથા જે જારમાથિક તત્ત્વ છે તેમાં તે આંડખ્યામના ખુનિ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે રિયત થયા.

જેને કાંઈ ઇચ્છા હોય તે તેની સિદ્ધિને માટે સાધન કરે છે, ઇચ્છારહિત પરિપૂર્ણને કદિપણ ઇચ્છા સંભવતી નથી સર્વ ઇચ્છાઓનો સમૂહ સારી રીતે ચાંત થયે આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે ઇચ્છારહિત થયેલો પુરુષ સિદ્ધિઓના સમૂહને કેમ ઇચ્છે ? સૂર્ય અત્યંત શીતલ થાય, ચંદ્ર અત્યંત ઉષ્ણ થાય, તે અગ્નિ નીચી બનાવાવાળો થાય તેપણુ છાન્નપ્રકૃતને વિરમય થતો નથી, દોરડીમાં સર્પની પેઠે અધિજ્ઞાનરૂપ પરમતત્ત્વવિષે કદિપત આશ્વર્થસમૂહમાં યાત્રીને કુતૂહલ ઉપજતું નથી. સુખદુઃખ જેના ચિત્તને વલ્લાયમાન કરી શકતાં નથી તેનું ચિત્ત મરણ પામ્યું એમ જાણવું. ચિત્તનો નાશ એ પ્રકારનો છે, સરૂપ ને અરૂપ છાન્નપ્રકૃતના ચિત્તનો સરૂપનાશ થાય છે, ને વિદેહપ્રકૃતના ચિત્તનો અરૂપનાશ થાય છે. ચિત્તના સદ્ભાવરૂઢે દુઃખ ને ચિત્તના નાશરૂઢે સુખ થાય છે માટે ચિત્તના સદ્ભાવનો હ્વય કરવો. ચિત્તરૂપ વૃક્ષમાં જે બીજ છે, એક પ્રાણીની ગતિ, ને બીજી દેહવાસના. બ્યારે પ્રાણીની ગતિ થાય છે ત્યારે ચિત્ત ભગ્ન થાય છે, તેમજ વાસનાથી પણ ચિત્ત વલ્લાયમાન થાય છે. પ્રાણુવામવડે ને જ્ઞાનવડે ચિત્ત ચાંત થાય છે. દેહવેગરૂઢે પૂર્વોપરનો વિચાર લજી પદાર્થનું જે ગ્રહણ તે વામના કહેવાય છે. ભ્યાંસુધી મન વિશીન ન થાય ભ્યાંસુધી વાસનાનો હ્વય થતો નથી, ભ્યાંસુધી વાસના ક્ષીણ ન થાય ભ્યાંસુધી ચિત્ત ચાંત થતું નથી ને ભ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થાય ભ્યાંસુધી ચિત્તની શાંતિ ક્યાંથી થાય ? ભ્યાંસુધી ચિત્ત ચાંત ન થાય ભ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન થાય નહિ. ભ્યાંસુધી વાસનાનો નાશ ન થાય ભ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન કેમ થઈ શકે ? અને ભ્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થાય ભ્યાંસુધી વાસનાનો હ્વય પણ ન થાય. એવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ ને વાસનાહ્વય પરસ્પર કારણપણાને પામે છે. જિજ્ઞાસુએ ભોગેચ્છાઓ દૂરથી ત્યાગ કરી એ ત્રણેના સાથે ચિરગ્રહ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્રણેના ચિરગ્રહ આદરપૂર્વક સાથે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો હૃદયની હૃદ્ધિ અધિઓ નિઃશેષ ત્રુટી જાય છે. શીયુરુએ આપેલી મુક્તિરૂઢે પ્રાણુવામનો દેહ અભ્યાસ કરવાથી તથા આમનની ને ભોગનની મુક્તિથી પ્રાણુની મનિ નિરોધ પામે છે નિઃસંમ રહી ભવકાર કરવાથી, સંસારના સત્ત્વપણાની જાતિ ત્વજ્ઞાથી, ને શરીરનો વિનાશ વિચારવાથી વાસના દૂર થાય છે. જેમાં વાસના લીન થયેલી છે એવી સુખસિ મોક્ષ આપનારી નથી, પણ જેમાં વામના નિર્મોજ થયેલો છે તે પુર્વા મોક્ષ આપનારી મણાય છે. વાસના, અગ્નિ, ઋણ, બાધિ, યત્ર, સ્નેહ, વેર ને વિષ થોડાં અવશેષ રહ્યા હોય તો પણ પીડા કરે છે, તેથી તેમનો નિઃશેષ નાશ કરવો જોઈએ. નાસિદ્ધાની બહાર બ્યાર અંગળ નાસિદ્ધારા નીકળેલો પ્રાણુ લીન થાય છે, ને ત્યાંથી ઉઠેલો અપાન શરીરની અંતર હૃદયમાં લીન થાય છે. તે સ્વચના ચૈતન્યમાં કમથી જ્યારે પ્રાણુ બહાર નીકળી અપાનમાં અસ્ત પામ્યો હોય ને ત્યાંથી અપાનનો ઉદ્ભવ ન થાય ભ્યાંસુધી, તથા અપાન હૃદયમાં લીન થયો હોય ને ત્યાંથી પ્રાણુનો ઉદ્ભવ ન થાય ભ્યાંસુધી, ચિત્તને સ્થિર કરવુ આથી પ્રાણુની તથા ચિત્તની સ્થિરતા થાય

છે. શુદ્ધિવડે આ સર્વ ત્યજીને જો તમે નિશ્ચય રહેશો તો અઠકારનો વિલય થયે તમે જ પરમપદ છો. 'અદ્વિતીય, આદિઅંતથી રહિત, ચિન્માત્ર અવિદ્યારૂપ મહત્તી રહિત, વ્યાપક ને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ જે બ્રહ્મા છે તે હું છું એમાં સંશય નથી, હું બદલ નથી, હું યુક્ત નથી, પણ નિરામય બ્રહ્મજી હું દૈત-ભાવથી વિમુક્ત છું, ને સંવિચ્છાનરૂપ છું, એવી ભાવના યત્નવડે કરો, તેથી જીવન-મુક્ત થશો, આ રમ્ય છે, ને આ રમ્ય નથી, આવી ભાવના દુઃખના પ્રવાહનું મૂલ છે તેને સમજાવરૂપ અગ્નિવડે દહી કરે અને દુઃખનો અવસર ક્યાંથી ? જ્યારે સર્વ જૂતોને પોતાના આત્મામાંજ જીએ છે, અને સર્વ જૂતોમાં પોતાના આત્માને જીએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મને પામે છે. સમાધિમાં રિયત થયેલો જ્યારે સર્વ જૂતોને જોતો નથી, ને પરમાત્માથી એકીજૂત થાય છે, ત્યારે તે જ્યેષ્ઠરૂપ થાય છે. શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષના સમાગમવડે વૈરાગ્યનું તથા અભ્યાસનું અનુકાન થવા લાગે તે મુમુક્ષુપણું આપનારી પહેલી ભૂમિકા જાણવી, વિચારપૂર્વક પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્તિ થાય તે વિચારણાનામની બીજી ભૂમિકા, અસંગભાવના થાય તે ત્રીજી ભૂમિકા, વાસનાનો વિલય થાય તે ચોથી ભૂમિકા, શુદ્ધચૈતન્યધન આનંદરૂપે રિયતિ તે પાંચમી ભૂમિકા, આમાં અર્ધજગતાજેવો ને અર્ધસૂતાજેવો જીવન-મુક્ત રહે છે, અસંવેદનરૂપ (બહારના પદાર્થોના જ્ઞાનના અભાવરૂપ) છઠી ભૂમિકા, તે આનંદધનરૂપ ને સુપ્રસિદ્ધિ રિયતિ છે, અને દુર્વાવસ્થારૂપ સાતમી ભૂમિકા યુક્તિરૂપ છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકા જાણતી હશેવાય છે, કેમકે તેમાં જગત્તરી સસૂતાની પ્રતિતિ મટેલી નથી. ચોથી અવસ્થા સ્વપ્ન કહેવાય છે, કેમકે તેમાં જગત્ત સ્વપ્નજેવું જણાય છે, ને પાંચમી અવસ્થા સુપ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે, કેમકે તેમાં જગત્તરી વિરહિત રહેવા લાગે છે. છઠી ગાઢસુપ્રસિદ્ધિ ને સાતમી ધનસુપ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે, કેમકે તેમાં જગત્તરી અધિકતર ને અધિકતમ વિરહિત થયેલી હોય છે. 'હું નિર્દેષ, અજર, રાગરહિત, વાસનારહિત, નિરવયવ ને ચિદાકાશરૂપ છું, ' એમ જાણીને વિદ્વાન શોક કરતો નથી. ' તપુના અગ્રમાં, આકાશમાં, સૂર્યમાં, માણસોમાં, નાગોમાં, અને હેવામાં જે રહે છે તેજ હું છું, ' એમ જાણીને જ્ઞાની શોક કરતો નથી. જ્ઞાની તીર્થમાં શરીર ત્યજે, વા આંકલાના ધરમાં શરીર ત્યજે, આ વાસનારહિત થયેલો જ્ઞાની જ્ઞાનના પ્રાપ્તિફલમાંજ મુક્ત છે. સંકરપદ્ય બંધનનું કારણ છે તેથી તેનો પરિત્યાગ કર, અને અસંકરપદ્યો મોક્ષ થાય છે તેથી તેનો શુદ્ધિ-વડે અભ્યાસ કર. સર્વ દૈતની નિવૃત્તિ કરવી એજ અર્ધ્વાત્મશાઓનો સિદ્ધાંત છે. અંતરમાંથી સર્વનો પરિત્યાગ કરી બહાર જે વ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય તેને વ્યાયોગ્ય આચર. ચિત્તની સત્તા પરમદુઃખ ને ચિત્તનો ત્યાગ પરમ-સુખ છે આથી ચિત્તનો ચિદાકાશમાં સ્થાય કર. રમ્ય અથવા અરમ્યને જોઈ સર્વદા પાપાણુતી પેટે રિયત થવું જોઈએ. આટલા પોતાના યત્નવડે સંસાર જિતાય છે."

:૦:

॥ ૨૦ અમૃતનાદોપનિષદનો સાર ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષ શાસ્ત્રોનું પાઠથી ને અર્થથી અધ્યયન કરીને, તથા પોતાના શિષ્યોના ઉપદેશમાટે પુનઃ પુનઃ તેમની આવૃત્તિ કરીને, ને પરમબ્રહ્મને સંયમવિષયવરહિત જાણીને, પછી મહિને શોધવા માટે લીધેલા બળતા લાકડાનો મહિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મનુષ્ય જેમ ત્યાગ કરે છે તેમ તે શાસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરે. ઠંકારરૂપ રથપર વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ ને ઊરુપરૂપે ચડીને અને શુદ્ધિને સારથિ કરીને બ્રહ્મનું શોધન કરનારો પુરુષ પરમાત્માના આરાધનમાં તત્પર થાય. ઠંકારચિત્તનનો નિરોધ થાય ત્યાંસુધી ઠંકારનું ચિત્તન કરવું. "હું બ્રહ્મ છું" એમ જાણીને ઠંકારચિત્તનનો નિરોધ ને ઠંકારચિત્તન ત્યજીને પુરુષ આનંદરૂપ આત્માને પામે છે. અઠકારાદિ માનાઓ, રમ્યલાદિ ચરીરો ને વિશ્વાદિ પદોને ત્યજીને અઠકારાદિરહિત બિદુવડે સાધક મનવાણીથી પર આનંદરૂપ સ્વયંપ્રકાશને આત્મપણુવડે પામે છે. શ્રોતાર્હિ પાંચ જ્ઞાનદ્રિષ્ટોને, પ્રાચાર્હિક પાંચ કર્મેદ્રિષ્ટોને અને અતિચંચલ મનને શુદ્ધિનાં કિરણો ચિત્તરત્નાં તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે પ્રાણુધમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, તર્ક ને સમાધિ આ પાંચ યોગ કહેવાય છે. જેમ આજીને શોધનાથી પરંતુની રજતાર્હિ માનુના અલો બળી જાય છે તેમ ઉદ્રિષ્ટોએ તથા અને કરેલા દોષો પ્રાણુના નિરોધથી બળી જાય છે. પ્રાણુધમોવડે ઉદ્રિષ્ટોએ કરેલા દોષો બાળે, અને ધારણા

ધ્યાન ને સમાધિવડે રાગદ્વેષાદિના સંસ્કારોનો દાવ કરે. તે સંસ્કારોના વિનાશ કરીને આત્માનું ચિંતન કરે. પ્રયુવસહિત સાત બાહ્યતિઓ, પ્રયુવસહિત આયત્રી ને પ્રયુવસહિત ગાયત્રીના શિરને મધ્યમ રીતે ત્રણ વાર મનમાં જપતાંસુધી અથવા એક સો છપાસી પ્રયુવ મનમાં જપતાંસુધી પ્રાણને રોકવે તે પ્રાણાવામ કહેવાય છે. આધારઅકથી ઊપાડેલા પ્રાણવાયુને ઉદરમાંથી બેમાંના એક નાસાપુટદ્વારા બહાર કાઢી ઉદરને સ્થૂલપ્રાણવાયુ રહિત કરી રિચત થવું તે રેચકપ્રાણાવામ કહેવાય છે. બહારના વાયુને બેમાંના એક નાસાપુટવડે નાભિભણી અંતર ખેંચવે તે પૂરકપ્રાણાવામ કહેવાય છે. ઉચ્ચાસ ન કરે, નિઃશ્વાસ ન કરે, ને મસ્તકાદિ અવયવોને ડોલાવે નહિ. એવી રીતે પ્રાણને શરીરમાં સ્થિર રાખે તે કુંભક કહેવાય છે. રાગદ્વેષ રહિત છુદ્ધિવડે ધૃતિયોના વિષયો ગ્રહણ કરે, ને શરીરમાંથી અહતામમતા ચિયિલ કરે તે પ્રસાંત કહેવાય છે. આત્માને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવવાનો યત્ન કરવે તે ધારણા કહેવાય છે. શાસ્ત્રાનુસાર કલ્પના કરવી તે તર્ક કહેવાય છે. સર્વત્ર એક આત્માનું જ્ઞાન તે સમાધિ કહેવાય છે. સર્વ દોષરહિત રમ્ય ભૂમિપર હર્ષાસનાદિ પાથરી પ્રયુવના જપવડે ભૂતપ્રેતાદિથી મનોમથી રક્ષા કરી પશાસન, રત્નસ્તિકાસન, અથવા બદાસન કરીને ઉત્તરાભિમુખે બેસવું એક નાસિકાપુટને અંગૂઠાવડે વા આંગળાઓવડે દાખીને બીજા નાસિકાપુટદ્વારા બહારના વાયુને શરીરની અંતર આકર્ષણ કરીને શરીરમાં અગ્નિનું તથા હૃદયનું અબેશવડે ચિંતન કરી પછી પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું જી આ એક અક્ષરબ્રહ્મનો વાયક છે તેથી તેનો પરિભાષ ન કરે તે દિવ્યમનવડે બહુ પ્રકારે અંતઃકરણના દોષોનો નાશ કરે. પ્રથમ પૂરકકાલે તથા રેચકકાલે પ્રાણવાયુનો સ્પર્શ નાભિપર્વત થાય એમ અભ્યાસ કરે. દૃષ્ટિને ઉઘે, નીચે તથા પડખે નહિ જવા દેતાં તથા શરીરને કપગઢિત સ્થિર રાખી નિરંતર યોગાભ્યાસ કરે. તાલા, (પ્રાણવાયુના પરસ્પરના સંધ્યનો પ્રકાર,) માત્રા, (પ્રાણવાયુની રિચિતિનો કાલવિશેષ,) આયામ, (પ્રાણવાયુનું દીર્ઘપર્વત,) ધારણા (પ્રાણવાયુનું અદેશવિશેષમાં સંસ્થાપન) ને યોજન (પ્રાણવાયુનો અગ્નિ આદિની સાથે સંબંધ કરવો) આ પાંચ બેદો શીખવાયોગ છે. પ્રાણાવામનો પ્રથમ અભ્યાસ કરનારે બાર પ્રયુવનો મધ્યમરવરે માનસ જપ કરતાંસુધી પ્રાણવાયુને રોકે પ્રાણને જ્યાં લઈ જવાને હોય છે ત્યાં પ્રથમ મનને સ્થાપી પછી પ્રાણને ત્યાં લઈ જવાય છે, તેથી જ માર્ગે પ્રાણને લઈ જવાનો છે તે માર્ગનું ચિંતન કરે મૂલાધાર, સુષુમ્ણાનું સુખ, હૃદય, મૂર્ધા ને સૂર્યમાનું હિરં એ પ્રાણકલાને લઈ જવાનો માર્ગ છે. લાય, કોષ, આલસ્ય, અતિનિદ્રા, અતિજાગરણ, અલાહાર ને ઉપવાસનો યોગાભ્યાસ સર્વદા લાગ કરે. પૂરોક્ત વિધિવડે નિલ્ય સારી રીતે અભ્યાસ કરવાથી ત્રણ માસે દુરથી નાનાપ્રકારના ચન્દ્રાદિનું શ્રવણ થાય છે, ચાર માસે દેવેને ભુએ છે, ને પાંચ માસે એવા જ્ઞાનોની દુરહિ સર્ષ છેદે માસે સ્વર્ગપ્રાપ્ત આત્માનો અનુભવ કરે છે. પૃથિવીતત્ત્વની ધારણામાં પ્રણવને પાચ માત્રાપર્વત, ઉચ્ચારે, જલતત્ત્વની ધારણામાં ચાર માત્રાપર્વત, તેજસ્તત્ત્વની ધારણામાં ત્રણ માત્રાપર્વત, વાયુતત્ત્વની ધારણામાં બે માત્રાપર્વત ને વ્યાકાશતત્ત્વની ધારણામાં એક માત્રાપર્વત. ઉચ્ચારે. પ્રણવનું અમાત્રરૂપ આત્મા છે એમ ચિંતન કરે નિરંતર યોગાભ્યાસમાં તત્ત્વર રહેતા ધ્વજનાર સંધ્યાવંદનાદિ મનવડે કરી અમાત્રરૂપ આત્માનું અંતઃકરણવડે ચિંતન કર્યા કરે. આધારઅકથી કહસુધી ત્રીજા આંગળાપર્વત રહેલો સામાન્ય પ્રાણવાયુ દરખ છે, ને દ્રષ્ટા જે આત્મા તેનો તે વિષય છે. પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગુદામાં, સમાન નાભિમાં, ઉદાન કંઠમાં ને બાન સર્વ અંગોમાં રહે છે. પ્રાણવાયુ રોતો, અપાનવાયુ અનિરોતો, સમાનવાયુ અતિધોળો, ઉદાનવાયુ સામાન્ય ધોળો ને બાનવાયુ જ્ઞાતાજ્ઞેવા રંગનાળો છે. જે પુરુષ પ્રાણવાયુવડે ધ્વજરંધ્રનું બેદન કરી બ્રહ્મલોકમાં જવાના સામર્થ્યવાળો છે તે પુરુષ ગમે તે સ્થાનમાં મરે, તેપણ પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી.

॥ ૨૧ અમૃતવિદૂપનિપદ્મો સાર ॥

શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારનું છે, તેમાં વિષયોની ગુણભિલાષાવાળું મન અશુદ્ધ કહેવાય છે. અને વિષયોની અભિલાષાથી રહિત મન શુદ્ધ કહેવાય છે. અંતઃકરણ મનુષ્યોના બંધ અને મોહમાં નિમિત્ત છે. વિષયોમાં આસક્ત અંતઃકરણ બંધમાં નિમિત્ત છે, ને વિષયોની અભિલાષાથી રહિત અંતઃકરણ મોહમાં નિમિત્ત છે, જેથી વિષયાભિલાષાથી રહિત અંતઃકરણનો અનિવાદિ બંધનોથી મોહ અંગીકાર કરાય છે તેથી મુચ્છુએ પોતાના અંતઃકરણને નિસ નિર્વિષય કરવું જોઈએ. વિષયોની અભિલાષાથી મોહનું થયેલું ને હૃદયમાં સારી રીતે નિરોધ પામેલું મન જ્યારે છવણ્ણના એકપણનું જ્ઞાન પામે છે ત્યારે તે પરમપદરૂપ થાય છે. હૃદયમાં સ્થિત યદ્યં વિનાશ પામે સાંસુધી તે મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. આ મનનો નિરોધ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાન છે, ને તેનાથી જિજ્ઞાસા માત્ર યુક્તિઓનો વિસ્તાર છે. પ્રથમ પ્રણવવડે ધ્યાન કરે, પછી પ્રણવની સ્થિરતા થયે તેના અધિધાન ધ્યાન કરે. તેના અનુભવવડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે. તેજ નિરવયન, નિર્વિકલ્પ, નિશ્ચલ ને નિરંજન ધ્યાન છે. "તે ધ્યાન હું છું" એમ જાણીને પુરુષ ધ્યાનને પામે છે. સર્વ પ્રકારના વિકલ્પથી રહિત, અનંત, હેતુ તથા દર્શનથી રહિત, પ્રમાણોના અવિષયરૂપ ને અનાદિ તત્ત્વને જાણીને જ્ઞાની મોહ પામે છે. જાગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિમાં તે ત્રણ અવસ્થાથી જિજ્ઞાસુ આત્મા અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. એમ અનુભવનારને પુનર્જન્મ થતો નથી.

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—એક જ સ્થાવરજંગમના આત્મા સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં સ્થિત છે. જેમ જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ આ પરમાત્મા પણ એક ઉપાધિમાં એક પ્રકારના ને બહુ ઉપાધિઓમાં બહુ પ્રકારના જણાય છે.

વિદ્યા બે પ્રકારની છે, શબ્દબ્રહ્મ ને પરબ્રહ્મ. શબ્દબ્રહ્મરૂપ યાત્રામાં કુશલ પરબ્રહ્મને પામે છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં તત્પર થયેલા શુદ્ધિમાન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને ધ્યાનની ઇચ્છાવાળો જેમ પરાજનો સાગ કરે છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રોનો સાગ કરે. જેમ અનેક રંગચાળી ગાયોનું દૂધ એક રંગવાળું છે તેમ વેદોની જિજ્ઞાસા શાસ્ત્રાઓમાં જ્ઞાન એક પ્રકારનું છે. દૂધમાં જેમ માખણ યુક્તરૂપે રહ્યું છે તેમ સર્વ શરીરોમાં આત્મા યુક્તરૂપે રહ્યો છે. તેનું અંતઃકરણવડે સર્વદા ચિંતન કરવું જોઈએ.

—:૦:—

॥ ૨૨ અવધૂતોપનિપદ્મો સાર ॥

સાંકૃતિનામના કાઈ કાંઈ ભગવાન દત્તાત્રેય અવધૂતની સમીપ જઈને તેમને પૂછતા હતા:—“હે ભગવન ! અવધૂત કોણ ? તેની સ્થિતિ કેવી હોય ? તેનું લક્ષણ કેવું હોય ? ને તેનું ભવન કેવું હોય ?” તેના ઉત્તરમાં પરમકારણિક ભગવાન દત્તાત્રેય બોલ્યા:—“અધ્ધરપણાથી, વરદવપણાથી, (શેષપણાથી) ધૂત (દૂર કરી નાંખેલાં) સંસારબંધનથી ને તત્ત્વમસિ (તે તું છે) ઈલાદિના લક્ષ્યપણાથી અવધૂત એમ કહેવાય છે. આશ્રમોનું તથા વર્ણોનું ઉલ્લંઘન કરીને જે સર્વદા આત્મામાંજ સ્થિત હોય તે અતિવર્ણાશ્રમી યોગી અવધૂત કહેવાય છે. તેનું સ્વેચ્છાનુસાર ભવન છે. તે વજ્રસંહિત વા વજ્રરંહિત પંથ હોય. તે કર્તવ્યના અવધિને પ્રાપ્ત થયો હોય છે. તે આ પ્રમાણે વિચારે છે:—આ લોકના તથા પરલોકના ફલની સિદ્ધિમાટે અને યુક્તિની સિદ્ધિમાટે મારે પૂર્વે જન્મ કર્તવ્ય હતું, તે સર્વે હવે સમાપ્ત થયું. કુળની અગ્નિનીઓ પુત્રાદિની અપેક્ષાએ ઇચ્છાનુસાર ભગો, પરમાર્થની પૂર્ણ હું થી ઇચ્છાવડે ભવન કરું ? પરલોક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા કોનો

અનુક્રાંત કરો, સર્વ લોકરૂપ હું સાધી કેરી રીતે કરોતું અનુક્રાંત કરું ? જેઓ અધિકારી હોય તેઓ શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરો, ને વેદોનું અધ્યયન કરાવો, અક્રિયપણાથી અને તો તેમાં અધિકાર નથી. હું નિદ્રા, ભિષ્મ, સ્નાન, ને સૌંદર્ય કરતો નથી, ને ઇચ્છતો નથી. જોનારાઓ જો મારે વિષે તે કહેવે તો તે અન્યની કદપનાથી મને શું થાય ? કંઈ નહિ. જેમ વાનરાઓ મણ્ડોડીના દગ્ધામાં અગ્નિને આરોપ કરે તો તેથી તે મણ્ડોડીના દગ્ધા કોઈ પદાર્થને ખાજતા નથી તેમ અન્ય જનોએ આરોપ કરેલા સંસારના ધર્મોને હું સેવતો નથી. જેઓ તત્ત્વને જાણના નથી તેઓ ભલે શ્રવણ કરે, હું તત્ત્વને જાણું છું તેથી શામર શ્રવણ કરું ? સંસ્કૃતી ભલે મનન કરે, હું સંશયરહિત છું તેથી મનન કરતો નથી. ત્રિપર્યયાળા ભલે નિદિધ્યાસન કરે, હું ચરીરમાં આત્મપણાની જ્ઞાતિ સેવતો નથી તેથી મને નિદિધ્યાસન કર્તવ્ય નથી. હું મનુષ્ય છું કહ્યાદિ બ્યવહાર તો આ જ્ઞાતિવિના પશુ ચિરકાલ અભ્યાસ કરેલી વાસનાથી યર્ષ થઈ છે. આરબ્ધકર્મનો ક્ષય થયે તે બ્યવહાર પશુ નિવૃત્ત થાય છે. વિદ્યેપના અભ્યાસથી મારા સ્વરૂપમાં સમાધિ પશુ નથી. વિદ્યેપ અને સમાધિ એ વિભરી મનના ધર્મો છે. હું જે નિર્લેપ તથા અકર્તા છું તેનો કૌટિક બ્યવહાર તથા શાસ્ત્રીય બ્યવહાર જેમ આરબ્ધ હોય તેમ થાઓ, અથવા કૃતાર્થ છતાં પશુ લોકના અનુગ્રહની ઇચ્છાવડે શાસ્ત્રીય માર્ગેનું હું વર્તું તો તેમાં મને શી જ્ઞાતિ છે ? ચરીર દેવપૂજા, સ્નાન, સૌંદર્ય ને ભિષ્મ આદિમાં વર્તો, વાણી પ્રજુવનો જપ કરો, વા ઉપનિષદો ભણો; ને શુદ્ધિ પરમાત્માનું ધ્યાન કરો, અથવા અજ્ઞાનંદમાં વિલીન થાઓ; હું જે સાક્ષી છું તે તો અહિ કાંઈપણ કરતો નથી, અને કરાવતો નથી. હું આત્માને યથાર્થ અનુભવું છું, અજ્ઞાનંદ અને સ્વપ્ન પ્રતીત થાય છે, સાંસારિક દુઃખ મારા જોવામાં આવતું નથી, મારું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે. મને હવે કાંઈ પશુ કર્તવ્ય રહ્યું નથી, પ્રાપ્ત્ય સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે, હું નિરંકુશ તપ્તિને પ્રાપ્ત થયો છું, અને મારા જ્યોત્સ્ન જન્મનું પુણ્ય સારી રીતે ઉદય પામ્યું છે, તેથી હું ધન્ય છું, ધન્ય છું, ધન્ય છું અદૈત્યાન, વેદાંતશાસ્ત્ર ને જ્યોત્સ્નના અભોદનો ઉપદેશ કરનાર શ્રીસદ્ગુરુ આ સર્વ અર્થેત આશ્ચર્યપ છે."

॥ ૨૩ અવ્યક્તોપનિષદનો સાર ॥

જગત્પરી ઉત્પત્તિની પૂર્વે સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી તથા અન્ય નામરૂપવાળા પદાર્થો આ કાંઈ નહોતું પશુ કેવલ એતનરૂપ, અનાદિ, અનંત, અણુ નહિ, સ્પૃશ્ય નહિ, રૂપવાળું નહિ, અરૂપ નહિ, અવિદ્યેય ને આનંદરૂપ કાંઈ હતું. તેમાં પુરુષની તથા માયાની પ્રતીતિ થઈ. પછી અંતરી ઉત્પત્તિ થઈ પશ્ચાદ્ પ્રભવપતિ ઉત્પન થયા. તે જિજ્ઞાસા કરવા લાગ્યા કે:—"મારું કુલ કહ્યું ? ને મારું કર્તવ્ય કું ?" તેના પ્રતિ અદ્યપમાન વાણી બોલી:—"હે પ્રભવપતિ ! તમે અવિદ્યેયરૂપ અવ્યક્તમાંથી ઉપજ્યા છો, ને વ્યક્ત એ તમારું કર્તવ્ય છે. જો તે અવ્યક્તને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તમે મને જાણો." ત્યારે પ્રભવપતિએ કહ્યું કે:—"તમે કોણ છો ? તે કહો." ત્યારે તેણે કહ્યું કે:—"તપવડે મને જાણવાની ઇચ્છા કરો." તેમણે સદસ વર્ષ અભયર્થ પાળ્યું પછી તેમને પરમવિદ્યાનું દર્શન થયું, જેનાં અંગો અન્ય મત્રો છે, ને જેમાં ષડ્ઞ તથા સર્વે દેવો રિપત છે. પછી પુરુષના દર્શનમાટે ઇચ્છા કરીને સદસ વર્ષ જપ કરતાં તેમને પુરુષનો સાધ્યારૂપ થયો તેમની તે પ્રભવપતિએ નમસ્કાર તથાપૂજન પછી ઉમ્મ આદિ નમોવડે સ્તુતિ કરી પછી ભગવાને કહ્યું:—"હે પ્રભવપતિ ! હું પ્રસન્ન થયો છું, તમને હું ઇષ્ટિત છે ? તે કહો." તે સાંભળી પ્રભવપતિ બોલ્યા:—"હે ભગવન ! હું અવ્યક્તથી ઉપજ્યો છું, ને વ્યક્ત એ મારું કર્તવ્ય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે તેમાં અવ્યક્ત આપ છે એમ મેં જાણ્યું, હવે જે વ્યક્ત હોય તે કહો." તેના ઉત્તરમાં ઈશ્વરે કહ્યું કે:—"સ્થાવરજંગમરૂપ વિષય તે વ્યક્ત છે એમ જાણું." તે સાંભળી પ્રભવપતિએ કહ્યું કે:—"હે પ્રભો ! હું જગત્ રચી ચક્રીક નહિ, માટે મને તે રચવાનો ઉપાય કહો." પછી તે પુરુષે કહ્યું:—"હે પ્રભવપતિ ! હું સદિગ્ધો પરમ ઉપાય કહું છું તે સાંભળો, જોને જાણ્યો

સર્વ જાણીશો, ને મર્વ કરી શકશો. દુરૂપ અગ્નિમાં પોતાના આત્માને દવિષ્ કદવો. આજ ધ્યાનયમ છે, જે આ જાણે છે તે સર્વ ક્રામેને પાળીને ને સર્વ લોકોને જીતીને મનેજ પામે છે, તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી." પ્રજાપતિએ તે પ્રમાણે પોતાના આત્માને દવિષ્ કદવી પરમાત્મરૂપ અગ્નિમાં તેનો હોમ કરી પોતાના પૃથક્ અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તે સર્વત્ર થયા, ને સર્વ જગત યથાયોગ્ય રચી શક્યા.

—:૦:—

॥ ૨૪ આત્મોપનિષદ્નો સાર ॥

આજ્ઞાત્મા, અંતરાત્મા ને પરમાત્મા એમ ત્રણ પ્રકારનો આત્મા છે. દશ ઇન્દ્રિયોના ગોલકાવાળું, ત્વચા, રક્ત, માંસ, નાડીઓ, હાડકાં, મેદ, મળન ને વીર્ષાદિયુક્ત, તથા જે જન્મે છે, સ્થિતિ કરે છે, ને મરણ પામે છે તે રૂપસરસીર આજ્ઞાત્મા છે. દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ ને ચાર અંતઃકરણ, તથા તે મર્વના ધર્મોમાથે એકપણીને પામેયો ચિદાભાસ-જીવ-તે અંતરાત્મા છે, જે શુભાશુભકર્મનો કર્તા ને તેમનાં સુખદુઃખ ફલનો ભોક્તા છે. અવિનાશી ચૈતન્ય પરમાત્મા છે. તે પરમાત્મા પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ-વડે તેનું ચિંતન કરનારના અનુભવમાં આવે છે. તે અત્યંત સદ્ગમ છે તેથી ઘટાદિની પેઠે પ્રત્યક્ જણાતા નથી. તે ઉપજતા નથી, યત્યુ પામતા નથી, સદ્ગતા નથી, બળતા નથી, કંપતા નથી, ભેદાતા નથી, ઉદ્ભતા નથી, ને યથુગદિત છે. તે દ્રશ્ય, અનાદિસિદ્ધ, સ્વાભાવિક મહારહિત, નિરવવવ, સમ્પત્તીયવિમ્પત્તીયલેહ રહિત, અત્યંત સદ્ગમ, સોળ કનારહિત, આગંતુક મહારહિન, અહંકારદોષરહિત, બાહ્યેન્દ્રિયોના દોષરહિત, અંતઃકરણના દોષરહિત, સર્વઆપી, અચિત્ત, અવપુર્ય, અપવિત્રને પવિત્ર કરનાર, નિષ્કિંચ ને સંસ્કાર-રહિત છે.

—[૦]—

॥ ૨૫ આત્મપ્રયોગોપનિષદ્નો સાર ॥

પ્રત્યગાતંદ્ર અક્ષ વા પુરુષ એ પ્રણવસ્વરૂપ છે. અક્ષર, ઉક્ષર ને મક્ષર આ અક્ષર પ્રણવ છે, ને તે પ્રણવ ઈશ્વર છે. તેનું યજન કરીને યોગી સંસારરૂપ બંધનથી મોક્ષેલા થાય છે. ઈ નમો નારાયણાય૥ આ મંત્રનો ઉપામક પરમાત્માને પામે છે. ચરીરની અંતર હૃદયકમલમાં યાનરૂપ પરમાત્મા છે. સર્વ જૂતમાં રહેલા, એક, શોકભેદરહિન ને કારણરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન કરનાર પુરુષ દુઃખી થતો નથી. તે હૈતથી અદૈતમથ થાય છે. જે, પરમાત્મામાં ભેદજુદિ કરે છે તે વારંવાર જન્મમરણ પામે છે. જે યાત્રી ચૈતન્યરૂપ અક્ષરને જાણે છે તે, મોક્ષ પામે છે. તે યાત્રીના ઉદ્ગાશે આ પ્રમાણે હોય છે:—“મારી અવિદ્યા વિનાશ પામી છે, હું હૃદયરૂપ વસ્તુમાત્ર છું, મારી અહંતા નાશ પામી છે, જગત ઈશ્વર ને જીવનો ભેદ ગમ્ય ગયો છે, હું પ્રસંગમિત પરબ્રહ્મ છું, ને મારે સમગ્ર વિધિનિયેષોના નાશ થયો છે. હું પરમાનંદરૂપ, સાક્ષી, અપેક્ષારહિત, પોતાના મહિમામાં સારી રીતે સ્થિત, અચલ, અજર, ભેદરહિત, એકરસ, યાનરૂપ, મોક્ષાનંદનો સિદ્ધ, સદ્ગમ, અવિનાશી, ત્રણ યથુરહિત, નિષ્કિંચ, અવિકલ, નિર્બલ, નિર્વાણમૂર્તિ, નિરવવવ, અજન્મા, સન્માત્ર, સારભૂત, નિરવચિ, નિર્જગોષ, અલેહ, બાપક, અનિલ, ઉપનિષદોવડે વેલ ને અદ્વિત છું. ભાંતિથી, જણાતા સર્પાદિમાં જેમ રજ્જુની સત્તા છે તેમ પ્રતીત થતા આ પ્રપંચમાં અક્ષરની સત્તા છે. મક્ષર જેમ શેરડીના રસમાં બાપેથી છે તેમ હું અક્ષરૂપે ત્રણ લોકમાં બાપ-જીવ અભાદિથી કીટપર્પત સર્વ પ્રાણીઓ મારામાં કદિપન છે. જેમ ધનાઢ્યને દારિદ્ર્યની ઈચ્છા નથી તેમ અજ્ઞાનંદમાં નિમગ્ન મને વિષયોની ઈચ્છા નથી. વિપત મા અચૂતને ભોળને જુદિમાનું વિષને લગે છે તેમ હું-આત્માને જાણીને જડને લેતું છું. મગ્નને પ્રકાશનારો સૂર્ય ધનના નાશમાં નાશ પામતો નથી તેમ દેહનો પ્રકાશક સાક્ષી દેહના નાશમાં નાશ પામતો નથી હું આત્માને યથાર્થ જાણું છું, ને મારું અત્યંત નિષ્ઠ થયું છે તેથી હવે મારે મંઈ કરતું

નથી. રથલહેલના, સફમહેલના ને કારણલહેલના ધર્મો મારામાં નથી. હું સર્વદા નિર્વિકાર છું. ધૂંને જેમ સૂઈ, અધિકારરૂપ જણાય છે તેમ સ્વપ્રકાશ પરમાનંદમાં ચૂકેને જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. વાદળાંઓવડે નેત્રની વૃત્તિનો નિરોધ થયે સૂઈ નથી એમ ચૂક મનુષ્ય માને ॥ તેમ અજ્ઞાનથી આત્માહિત જીવ ધ્વજ નથી એમ માને છે. જેમ ત્રણ કાલમાં રત્નભૂમાં સૂઈ નથી તેમ મારામાં અહંકારથી માંડીને દેહપર્વતનું જગત નથી.

॥ ૨૬ આરુણ્યુપનિષદનો સાર ॥

આરુણિનામના ઋષિ શ્રીઅન્નપતિસમીપ જઈ તેમને આ પ્રમથ્થે પૂછવા લાગ્યા:—“હે ભગવન ! હું કયા ઉપાયવડે સમગ્ર શ્રૌતરમાતકર્મોનો પરિભ્રમ કરું ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન અન્નપતિએ આ પ્રમાણે પરમહંસના ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું:—

“ભાષી, ધુત્રો, ભાષ્યો, શાંતિજનો, શિષ્યા, વજ્રોપવીત, માગપ્રયોગનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્ર, કર્મપ્રતિપાદક મંત્ર તથા બ્રાહ્મણભાગ, જૂરાદિ સાત લોકો ને અતલાદિ સાત પાતાલોને સજો, ગાય તથા સર્પનાં નિવારણુમાટે વાંસનો દંડ, અને લળ્લમ, શીત ને તડકા આદિની પીઝાની નિષ્કૃતિમાટે કૌપીનકંપાદિક ગ્રહણ કરે. ધ્વજચારી, શૂદ્રસ્થ વા વાનપ્રસ્થ પરમહંમં થવામાટે અગ્નિનું પોતાના ઉદરના અગ્નિમાં સમારોપણ કરે, ગાયત્રીનું પોતાની વાણીના દેવ અગ્નિમાં સમારોપણ કરે, ને વજ્રોપવીતનો ભૂમિપર વા જલમાં પરિભ્રમ કરે. તે ઉદર્ય સંપાદનમાટે યત્ન ન કરે, ત્રણ સંખ્યાકાલમાં રનાન કરે, આત્મામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરે, ને ઉપનિષદોનું આવર્તન કરે. ‘હું સૂત્ર (બ્રહ્મ) છું’ એમ શાસ્ત્રથી વા અનુભવથી જાણી સૂત્રોના (વજ્રોપવીતનો) પરિભ્રમ કરે, ‘મેં જૂનોકોના પરિભ્રમ કર્યો, મેં જૂનોકોના પરિભ્રમ કર્યો, મેં સ્વયંજોકોના પરિભ્રમ કર્યો’, એમ મંદ, મધ્યમ ને ઉત્તમ સ્વરથી ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કરી, પછી ‘મારાથી સર્વ જૂનોને અભય થાઓ’, એમ બોલે. એમ બોલતી વેળા સર્વ પ્રાણિમયદ મારાથી ઉપજે છે એમ વિચારે. પછી ગાયત્રીપદિથી તથા વિપરીત પ્રવૃત્તિથી રક્ષણ થવા વાંસનો દંડ ગ્રહણ કરે, અને લળ્લમદિના નિવારણુમાટે કૌપીન આદિ ગ્રહણ કરે. મનુષ્યો જેમ શરીરની સ્થિતિમાટે રાગરહિત ઔષધનું લક્ષણ કરે છે તેમ પરમહંસ રાગરહિત માત્ર પ્રાણધારણુમાટે પ્રાપ્ત વિહિત અનનુ હુધા દૂર થાય તેટલું લક્ષણ કરે. મન વાણી ને શરીરથી મૈથુનનો ભાગ, મન વાણી ને શરીરથી જૂનોને પીઝ ન કરવી. કૌપીન ને આત્માહિતાદિથી ભિન્ન શાસ્ત્રનિહિત સર્વદ્રવ્યનો પરિભ્રમ, તથા પ્રિય હિન ને પ્રમાણ્યવડે જાણેનું બોનનું એ સર્વનું પ્રપત્તવડે રક્ષણ કરે. પરમહંસ પરિભ્રમક આસન તથા શયન ભૂમિપર કરે. અદિસા, મલ, અસ્ત્રેય, ધ્વજસ્થ ને અપરિગ્રહનું બહુજ સાવધાનતાથી પરિપાલન કરે. જલ તથા લિપ્ત ગ્રહણ કરવામાટે માટીનું, ટુંમકનું કે લાકડાનું પાત્ર રાખે. સર્વ વિષયોની અભિલાષા, પોતાનું અનિષ્ટ કરનારનું વેર લેવામાટે થતો ચિત્તપરિતાપ વિદ્યમાન પદાર્થોના લાગનું અમહન, અનિસ અપવિત્ર હુ અપ્રેમ ને જડ શરીરમાં નિસ પવિત્ર સુખરૂપ ને આત્માની શુદ્ધિ, દ્રવ્યમાનાદિના લોભથી અન્યસમીપ પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કરવો, અન્યનો તિરસ્કાર કરી પોતામાં અધિકના માનવી, અન્યના શુભો તથા ઉત્કર્ષને સહન ન કરતાં, આત્માદિનું અભિમાન, મમતા અને અમયમાયણ એ મર્વોનો પરમહંમ પરિભ્રમ કરે. કાર્તિકથી જોઠ માસસુધી ઉદિયોનો નિગ્રહ કરવામાં પ્રાત્નવાગી સંન્યાસી રાગદ્વેષરહિત એકલો વિચરે. યોમાસાના ચાર માસ એક રથને નિવાસ કરે. જે સંન્યાસી એકલો પર્યટન ન કરી થકે તે સમાનટત્તિવાળા ધીજ સંન્યાસીસાથે વિચરે. એકલા દરવાજી રાજ્યવાર્તા, સિપ્પાવાર્તા કે કનક થતાં નથી સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાંથી જેણે તૃષ્ણાનો ભાગ કર્યો છે એવો સંન્યાસી લિપ્તમાટે ગાયમાં પ્રવેશ કરે ભારે પૂર્વે કહેવાં પાત્રોમાંનું કોઈ પાત્ર, વા હાથરૂપી પાત્ર, કિંવા ઉદરરૂપી પાત્ર રાખે. તેણે ગિપ્પાદિ સર્વકર્મમાં ઐ દ્વિ (નિજ સર્વ પરમાત્માજ છે,) આ મંત્રજ જપ્ત-યોગ્ય છે. જે ધ્વજચારી મંન્યામ લેતા ધ્રુવે તેણે આખરાનો, બીડીનો કે ઉમરાનો જે દંડ ધારણ કર્યો હોય

તે, મુચ્યર્થ, મેખલા ને મગ્ગોપવીતાદિનો લાગ કરી સંન્યાસ લઈ છદિયોગે ચતુર્થોને કંપાવનારા થવું. કામક્રોધાદિરહિત અને અજ્ઞાનરહિત પરમહંસો સ્વયંપ્રકાશ ને સર્વવ્યાપક આત્માનો સર્વદા અભેદભાવે અનુભવ કરે. આ વેદની આદ્યા છે. ”

:૦:

॥ ૨૭ આશ્રમોપનિષદનો સાર ॥

અજ્ઞયારી, શૂદ્રસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને પરિવ્રાજક આ ચાર આશ્રમેના સોળ ભેદ છે. તેમાં ગાયત્ર, બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મપદ ને બૃહન આ અજ્ઞયારીના ચાર ભેદ છે. ઉપનયનપછી ને ત્રણ રાત્રિ સ્નાન અને લવણુરહિત ભોજન કરે, ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરે તે ગાયત્રઅજ્ઞયારી; ને અકતાળીશ વર્ષોસુધી અથવા ન્યાસુધી ત્રણ વેદનું મદ્ય યાજ સાંસુધી વેદાભ્યસનમાટે અજ્ઞયર્થ પાળે, વા ચોવીસ વર્ષે શરૂને ઘેર નિવાસ કરે તે બ્રાહ્મણઅજ્ઞયારી; ને પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિવાળો, ઋતુકાલે ગમન કરનારો, ને સર્વદા પરદારાના લાગવાળો, અથવા અકતાલીશ વર્ષો શરૂને ઘેર વસનારો તે બ્રાહ્મણઅજ્ઞયારી; અને મરણપર્યંત શરૂને પરિલાગ નહિ કરનારો ને નૈષ્ઠિક તે બૃહનઅજ્ઞયારી.

શૂદ્રસ્થો પશુ ચાર પ્રકારના છે, વાર્તાકટ્ટિતિવાળા, શાલીનટ્ટિતિવાળા, વાચારો ને ધોરસંન્યાસિકો. તેમાં વાર્તાકટ્ટિતિવાળા અર્નિહિત એક, પશુપાલન ને બ્યાપાર કરતા છતાં વાવનજીવન કર્મવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે છે, તથા તેમની ઉપાસના કરે છે; શાલીનટ્ટિતિવાળા યજ્ઞ કરે છે પણ યજ્ઞ કરાવતા નથી, અભ્યસન કરે છે પણ અભ્યસન કરાવતા નથી, દાન આપે છે પણ દાન લેતા નથી, વાવનજીવન કર્મવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે છે, તથા તેમની પ્રાર્થના કરે છે; વાચારો યજ્ઞ કરે છે તથા યજ્ઞ કરાવે છે, અભ્યસન કરે છે તથા અભ્યસન કરાવે છે, દાન આપે છે તથા દાન લે છે વાવનજીવન કર્મવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે છે, તથા તેમની પ્રાર્થના કરે છે; અને ધોરસંન્યાસિકો જ્ઞાસયર્થમાંથી બહાર કાઢેલા જલવડે ક્રિયા કરતા છતાં પ્રતિદિન ઉચ્છતિવડે (માર્ગમાં કે હાટઆગળ ઢોળાયેલા અનને વીણી લેવું તેવડે) આહવિકા ચલાવતા છતાં વાવનજીવન કર્મવડે પરમાત્માનું યજ્ઞ કરે છે, તથા તેમની પ્રાર્થના કરે છે.

વાનપ્રસ્થો પશુ ચતુર્વિધ છે, વૈખાનસો, ઉદુબરો, બ્રાહ્મિષ્ઠ્યો ને ફેનપો. તેમાં વૈખાનસો ગામજહારની નહિ જેડેની ભૂમિમાં પાકેલી ઔષધી ને વનરપતિવડે અમિતી પરિચર્યા કરી પંચમહાયજ્ઞ કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; ઉદુબરો પ્રાતઃકાલે ઉઠીને ને દિશાને જુએ છે તે દિશામાંથી આવેલાં ઉમરો, જોર, અરહાઉ કાંચર ને સામાવડે અમિતી પરિચર્યા કરીને પંચમહાયજ્ઞ કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; બ્રાહ્મિષ્ઠ્યો જટા ધારણ કરનારા, વસ્ત્ર ચર્મ કે વસ્ત્રવડે આચ્છાદિત, કાર્તિક પૂનમે શેષ રહેલાં પ્રુષ્પક્ષનો લાગ કરનારા, અને બાકીના આઠ માસમાં પ્રુષ્પક્ષાદિ સંપાદન કરી, અમિતી પરિચર્યા કરી, પંચમહાયજ્ઞ કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; અને ફેનપો ઉન્નતજેત્રા હોઈ સૂકાયેલાં પાંદડાં ને ફલનું ભોજન કરી, જ્યાં લાં વસતા છતાં અમિતી પરિચર્યા કરીને પંચમહાયજ્ઞ કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે.

પરિવ્રાજકો પશુ ચાર પ્રકારના છે, કુટિચકો, બદ્ધકો, હંસો, ને પરમહંસો. તેમાં કુટિચકો પોતાના પુત્રના ધરમાં લિષ્ઠા કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; બદ્ધકો ત્રિંદે, કર્મકંડુ, શીકું, ગજાણું, પાત્ર, પાકુકા, આસન, સિખા, મગ્ગોપવીત, કોપીન ને કાપાવવેલ ધરનારા હોઈ સહચારી બ્રાહ્મણોના ધરમાં લિષ્ઠા કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; હંસો એકંદં ધરનારા, સિખારહિત, મગ્ગોપવીત ધારણ કરનારા, શીકું તથા કર્મકંડુ હાથમાં રાખનારા, અને ગામમાં એક રાત્રિ ને નગરોમાં તથા તીર્થોમાં પાંચ રાત્રિ વાસ કરનારા હોય છે. તેઓ એક ઉપવાસ, બે ઉપવાસ, કેટલું વા ચારાવણાદિ કરતા છતાં પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે; અને પરમહંસો દંડરહિત, મુંડિત, કંથા કોપીન ને વસ્ત્રરહિત વા તે રહિત, અમ્યક્તચિહ્નવાળા, અમ્યક્ત આચરણવાળા, ઉન્નત નહિ છતાં ઉન્નતજેત્રું આચરણ દેખાડનારા, ત્રિંદે કર્મકંડુ શીકું ગજાણું, પાત્ર

પાદુકા આમન શિખા ને યજ્ઞોપરીતરહિત, શૂન્ય ધર તથા દેવમૃદ્ધમાં વસનારા, ધર્માધર્મથી તથા અસહ્યથી રહિત, સર્વ દુઃખ સહન કરનારા, સર્વમાં સમવૃત્તિવાળા, માટીનું ઢેકું પાપાણુ ને સોનાને સમાન માનનારા, અને આર વર્ણમાં પ્રાપ્ત થાય તે જિજ્ઞાસા કરતા છતાં પોતાના આત્માને બોદ્ય કરે છે.

—:—

॥ ૨૮ એકાક્ષરોપનિષદ્ધનો સાર ॥

ૐ આ એકાક્ષર પરમાત્મરૂપ છે, તે પરમાત્મા વિશ્વનું કારણ, જૂતપતિ, પ્રાચીન, જુવનના રક્ષક, સર્વેષાં જુવનપતિ, યદ, વ્યાપક, પ્રાણુ, દિવસ્વર્ણ, ગરુડ, ઉદ્ધ, રુદ્ર, જીવોની શુદ્ધિમાં રિયત, પવન, રાત્રિ, દિવસ, જૂન, કવિચ્છ, વર્તમાન, અગ્નિવેદ યજુર્વેદ ને સામવેદને પ્રકટ કરનાર, વસુ, અંતરિક્ષ, દેહગણ, અગ્નિ, દેવો, પ્રજાપતિ, ઐ, પુરુષ, કુમાર, કુમારી, વરુણ, અર્ધમા, ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ ને રવર્ગ છે. ને શુદ્ધિમાં રહેલા પરમાત્માને એવી રીતે સર્વરૂપ જાણે છે તે શુદ્ધિમાન શુદ્ધિનું ઉત્સંધન કરીને પરમગતિને પામે છે.

—:—

॥ ૨૯ કઠઠ્ઠોપનિષદ્ધનો સાર ॥

દેવો ભગવાન પ્રજાપતિપ્રતિ બોલ્યા:—“ હે ભગવાન! અલ્પવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. ” તેના ઉત્તરમાં શ્રીપ્રજાપતિ કહે છે:—“ યજુની તથા સંખંધિજનોની અનુમતિ માગી, પુત્રને વ્યવહારનો સર્વ ભાર સોંપી, અરણ્યમાં જઈ, ખાર દિવસપર્વત દ્વિધવડે અગ્નિમાં હોમ કરે, ને તે બાર દિવસ દ્વિધવડે બક્ષણ કરે. પછી અગ્નિને, વેદજાતરને, પ્રજાપતિને તથા વિશ્વને ઉદ્દેશી હોમ કરે. અગ્નિહોત્રાદે ઉપયોગમાં આવતાં લાકડાંનાં પાત્રો અગ્નિમાં હોળી દે, માટીનાં પાત્રો જલમાં નાંખી દે, અને ધાતુનાં પાત્રો યજુને અર્પણ કરે. પછી અગ્નિનો પોતાના શરીરમાં સમારોપ કરી, શિખાસક્રિત કરીને કાઢી જલમાં નાંખી, યજ્ઞોપરીતનો જલમાં લાગ કરે. પશ્ચાત્ અત્યંત, જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ ક્રિયા ઉત્તરભણી ગમન કરે, વા યાગિજનોના આશ્રમભણી જાય. તે સર્વકર્મનો લાભ કરી અધ્યાત્મમંત્રોનું અભ્યસન કરે, ને ‘સર્વ જીવોનું કલ્યાણ થાઓ’ એમ ઉચ્ચાર કરી અદ્વિતીય આત્માનું ચિંતન કરતો છતાં સ્થાનના અભિમાનરહિત યદ્દ પૃથ્વીપર વિચરે તે ભિક્ષાવડે શરીર ધારણ કરે. નડીના વેણુવાળા તટપર વા દેવમંદિરમાં યજન કરે. સર્વદા પવિત્ર રહે. નિષિદ્ધ પદાર્થોના સંપ્રદ ન કરે. અત્યંત સુખદુઃખવડે શરીરને તપાવે નહિ. અન્ય સ્તુતિ કરે તેથી સંગ્રામ ન પામે, અને ક્રોધ નિહા કરે ના તેમને શાપ ન આપે. અલ્પયર્થપરિપાલનાદિ કર્તવ્યનું પાલન કરે જગતના સાક્ષી, સર્વના આત્મા, નિષ્ઠદ, સર્વ જૂતોની, રિયતિરૂપ ને પ્રદાનધન એવા આત્માની કર્મવડે, પ્રભવવડે કે અન્ય કોઈ ઉપાયવડે પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ માત્ર જ્ઞાનવડેજ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્, ચિત્, આનંદ, અદ્વય, પ્રલગાત્મા ને સર્વના સાક્ષી. અજને ‘આ હું છું’ એમ જાણવાથી જ્ઞાતા થોને અજ્ઞાન થાય છે. પરમાત્માથી આશય, વાધુ, તેજ, જલ ને પૃથ્વી આ અર્પણીકૃતજૂત ક્રમથી ઉપજ્યાં છે એ જૂતોને શ્રીધર્મર પંચીકૃત કરીને તેમાંથી અજ્ઞાંકાદિ રચ્યાં. અજ્ઞાંકાની અંતર દેવો, દાનવો, વક્ષો, કિલ્લો, મનુષ્યો, પશુઓ ને વક્ષીઓ આદિ છે. રથદશરીર અલમવક્રાણ છે, તેની અંતર પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય એ જોશી છે. આનંદમયકોણનું અધિષ્ઠાન અજ્ઞ છે. તેને સારથી છે, તેને અનુમતીજ્ઞ જ્ઞાતા સુખી થાય છે. ને પુરુષ એ નિર્લેઃ ને અદ્વૈત અજ્ઞમાં કિચિત્ પણ ભેદ કદ્યે છે તે પુરુષને ભવ થાય છે. તે સચ્ચિદાનંદવત અજ્ઞને પોતાના આત્મરૂપ જાણીને પુરુષ કહીપણુ ભવ પામતો નથી. તપ્તતાપારૂપે પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ વેદાંતવાક્યવડે ઉપજેલા જ્ઞાનથી પ્રમથાત્મરૂપે જાણાય છે. એકજ અજ્ઞ શુદ્ધચૈતન્ય, ઈશ્વરચૈતન્ય, જ્ઞાચૈતન્ય, પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ને ક્ષવ આ સાત પ્રકારે વ્યવહારથી ભેદ પામે છે. માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત ચૈતન્ય શુદ્ધ કહેવાય છે, આપરૂપ ઉપાધિશું ચૈતન્ય ઈશ્વર કહેવાય છે, અનિદાના

સંબંધવાળું ચેતન જીવ કહેવાય છે, અંતઃકરણના સંબંધવાળું ચેતન પ્રમાણ કહેવાય છે, શક્તિના સંબંધવાળું ચેતન પ્રમાણ કહેવાય છે, પ્રમાણુરૂઢે જાણવાયોગ્ય પદાર્થોના સંબંધવાળું ચેતન પ્રમેય કહેવાય છે, અને પ્રમેયને આધાર થયેલી શક્તિના સંબંધવાળું ચેતન કૃષ્ણ કહેવાય છે. સર્વ ઉપાધિથી રહિત પોતાનો આત્મા છે એમ જ જાણના કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. સર્વ વેદાંતના સિદ્ધાંતોના સારે યથાર્થે કહ્યું છે કે:- પોતે (જીવભાવે) મરીને પોતે (આત્મરૂપે) થઈને પોતેજ (બ્રહ્મ) અવશેષ રહે છે. "

—:—

॥ ૩૦ કંઠશ્લુષ્પનિપદ્વનો સાર ॥

નિત્યનૈમિત્તિકાદિ કષ્ટરૂઢે પોતાના અંતઃકરણને પાપરહિત કરી, માતા પિતા ભાઈ પુત્રા મિત્રા ને બાંધવોની સંન્યાસમાટે જીવનમતિ માગી, ઋત્વિજોનું વરણ કરી, વૈશ્વાનરી છદ્ધિ કરે. પછી સર્વનું યથાયોગ્ય દાન કરી ર્ષ પોતાના સ્વામિત્વનો ત્યાગ કરે. પોતાના અંગોનો યજ્ઞપત્રોમાં મમારોપ કરાવી આહવનીવાદિ અગ્નિમાં પ્રાણોનો અમારોપ કરે. પછી શિષ્યાસંહિત કેસોને કાઢી, જલમાં તેનું તથા યજ્ઞોપવીતનું વિદાજન કરી, પૂર્વ વા ઉત્તરભણી જવાનો આરંભ કરી, પુત્રને જોઈ, " તું બ્રહ્મા છે, તું યજ્ઞ છે, તું સર્વ છે, " એમ કહે. પુત્ર તે કથનનો સ્વીકાર કરે. તેમને યજ્ઞોદ્યાવા જતાં પુત્રાદિ કોઈ અશુભાત ન કરે. ગામજહાર નીકળે તેમને પ્રદક્ષિણા કરી પાછા વળે. જો અપુત્ર હોય તો આત્માનુંજ આન કરી, પૂર્વ વા ઉત્તરદિશાભણી જાય. ચાર વર્ષોમાં ભિક્ષા કરે. હાથરૂપ પાત્રમાં જે વિદિત જલ પ્રાપ્ત થાય તેનું પ્રાણધારણમાટે ઔષધની પેઠે મેઢની જૃદ્ધિ ન થાય તેટલું ભક્ષણ કરે. શરીરને કૃષ્ણ રાખી આશમાં એક રાત્રિ, નગરમાં પાંચ રાત્રિ ને વર્ષાઠાસના ચાર માસો ગામમાં વા નગરમાં વસે. જો અચકત હોય તો જીર્ણ વસ્ત્ર વા વફાકા ગ્રહણ કરે, ને સમર્થ હોય તો શીતેભણાદિનું સહન કરે. જે આત્મધ્યાન છે તે તેનું યજ્ઞોપવીત છે, ને જે જ્ઞાન છે તે તેની શિષ્યા છે. સાયંકાલે ભક્ષણ કરે તે આનો સાયંકોમ છે, પ્રાતઃકાલે ભોજન કરે તે આનો પ્રાતઃકોમ છે, અમાસે ભોજન કરે તે દર્શ છે, પૂનમે ભોજન કરે તે પૌર્ણમાસ છે, ને વર્ષાંતમાં ક્ષુદ્રઉપવસરહિત કૃષ્ણ, રમણ, લોભ ને નબો કદાવે તે આનો અમિશ્રોમ છે. સંન્યાસી અમિનું પુનઃ આવર્તન ન કરે, સર્વ જીવનું કલ્યાણ ધન્ય છે, ને કાપાયવસ્ત્ર ધારણ કરે. ધર્મપાલનનાં તથા શરીરરક્ષાનાં વિહિન સાધનોથી ભિન્ન પદાર્થો સંપ્રકે નહિ, એકાંત ને પવિત્ર સ્થલે રાખવું કરે, ને રાગદ્વેષાદિથી ચિત્તને મોક્ષનું રાખે.

—:—

॥ ૩૧ કલિસંતારણોપનિપદ્વનો સાર ॥

હૃદયરના અંતમાં નારદ શ્રીકૃષ્ણાની પાસે જઈ "હે ભગવન્ ! પૃથિવીપર પર્યટન કરતાં હું કેવી રીતે કલિને તરું ?" એમ તેમને પૂછ્યું તેના ઉત્તરમાં તેઓ બોલ્યા:- " તમે સારું પૂછ્યું. જેવડે કલિમાં સંસારથી તરજો તે સર્વ શ્રુતિનું રહસ્ય હું તમને કહ્યું છે તે સાંભળો. આદિપુરુષ ભગવાન્ નારાયણના નામોચ્ચારણમાત્રવડે પુરુષ કલિના દેવથી રહિત થાય છે, તે નામો આ છે:-

હરે ! રામ ! હરે ! રામ ! રામ ! રામ ! હરે ! હરે !

હરે ! કૃષ્ણ ! હરે ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! હરે ! હરે ! ॥

આ સોળ નામો કલિના દેવોને દૂર કરનારાં છે. તે જીવના આવરણનો વિનાશ કરે છે, તેથી તેને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. સર્વદા પવિત્ર વા અપવિત્ર સ્થિતિમાં પણ તેનો જન્મ યજ્ઞ થકે છે, જે જન્મથી પુરુષ સાલોક્યાદિ મોક્ષ પામે છે. જો તે મંત્રનો સાચા ત્રણ કરોડવાર જન્મ કરે તો પુરુષ સર્વ પાપથી મોક્ષો થાય છે. "

—:—

॥ ૩૨ કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદનો સાર ॥

ભગવાન્ કાલાગ્નિરુદ્રને શ્રીસનત્કુમાર પૂછે છે:-“હે ભગવન્ ! ત્રિપુંડ્રવિધિનું વારતવર્ણન કરો, અર્થાત્ ત્રિપુંડ્રનું ને ક્રમ, સ્થાન, પ્રમાણ, રેખા, દેવ, મંત્રો, શકિતઓ ને ક્ષણે હોય તેમનું કૃપા કરી નિરૂપણ કરો.” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કાલાગ્નિરુદ્ર કહે છે:-“અગ્નિહોત્રની ભરમ એ ક્રમ છે. સઘોગ્રાતં પ્રપન્, ધામદેવાય નન્, ઘઘોરેન્, તત્પુરુષાન્, હૃદ્યાનઃ સર્વેન્ આ પાંચ મંત્રોવડે ભરમ મળેલું કરી, અગ્નિરિતિ મસ્મન્ આ મંત્રવડે અભિમંત્રી, પછી તેમાં જલ નાખી, માનસ્તોકેન્ એ મંત્રવડે મર્દન કરી, પશ્ચાત્ ઘ્યમ્યકં યજામહેન્ આ મંત્રસંહિત નીચેના ત્રણ રેખાના મંત્રવડે, વા અ હિ મત્રડે, વા ક્રિયાશક્તિ, ધૃત્તાશક્તિ ને જ્ઞાનશક્તિવડે શિર, લલાટ, વક્ત્ર-સ્પર્શ ને બંને રક્તપર ત્રણ ત્રણ રેખા કરવી. ક્વ્યાયુર્પં જમદગ્નેઃ આ પહેલી રેખાનો મંત્ર, કસ્વપદ્ય ક્વ્યાયુર્પમ્ આ બીજી રેખાનો મંત્ર, ને યગસ્ત્યસ્ય ક્વ્યાયુર્પમ્ આ ત્રીજી રેખાનો મંત્ર છે; અથવા અ, હિ ને મ આ ત્રણ રેખાના મંત્રો છે. ક્રિયા, ધૃત્તા ને જ્ઞાન આ ત્રણ તે રેખાની શક્તિઓ છે. શ્રીસદાશિવથી પ્રદત્ત થયેલું આ ત્રત સર્વ વેદોમાં વેદાદીઓએ કહ્યું છે, તેનું મુમુક્ષુ આચરણ કરે. તેમ કરવાથી પરિણામે મોક્ષ થાય છે. લલાટમાં કરવાની એ ત્રણ રેખાઓ એક ભૂમખ્યગ્રંથથી આરંભીને બીજા ભૂમખ્યપર્વત દર્શાવે છે. આની ને પ્રથમ રેખા છે તે ગાર્હપત્ય, અકાર, રજસ, ભૂલોક, વિશ્વ, ક્રિયાશક્તિ, અગ્નેઃ, પ્રાતઃસવન ને મહેશ્વરદેવવાળી છે એમ ઉપાસે; આની ને બીજી રેખા છે તે દક્ષિણાગ્નિ, ઉકાર, સત્ત્વ, અર્થશક્તિ, તૈજસ, ધૃત્તાશક્તિ, યજુર્વેદ, માર્ત્યદિનસવન ને સદાશિવદેવવાળી છે એમ ઉપાસે; અને આની ને ત્રીજી રેખા છે તે આહવનીય, મહાર, તમસ, સ્વર્ગ, ગ્રાહ, જ્ઞાનશક્તિ, સામવેદ, તૃતીયસવન ને સર્વેશ્વરદેવવાળી છે એમ ઉપાસે. ને એવી રીતે ત્રિપુંડ્રનું ત્રણપ સમજી ભસ્મવડે ત્રિપુંડ્ર કરે છે તે જલજારી, શુદ્ધસ્ય, વાનપ્રરથ વા સંન્યાસી સમસ્ત મહાપાતકો તથા ઉપપાતકોથી પવિત્ર થાય છે. તેણે સર્વ દેવોનું આન કર્યું, તેણે સર્વ દેવોને જાળ્યા, ને તેણે સર્વ લીધેમાં સ્નાન કર્યું. તે શરીરત્યાગપછી શિવસાધુબને પામે છે, ને પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી.”

—:—:—

॥ ૩૩ કુંડિકોપનિષદનો સાર ॥

પ્રહમ્યર્ષાશ્રમમાં ગુરુની સેવા કરી, તથા વેદોનું અધ્યયન કરી, પછી ગુરુની આઠા મેળવી થોમ્ય સ્ત્રી પરણી, અગ્નિને ધારણ કરી, શુદ્ધસના ધર્મોનું પરિપાલન કરે. પશ્ચાત્ વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રને શુદ્ધભાર સોંપી વાનપ્રસ્થ ધર્મ તપ કરતો જતા પવિત્રદેશમાં પરિવ્રજમણ કરે. પછી સંન્યાસ મળ્યું કરે ત્યારે કાપાયવસ્ત્ર ધારણ કરે. ક્ષત્ર ને ઉપરચનાં લેતો દૂર કરે નહિ નિર્ભય તથા મોગ્યચરદિન ધર્મ, નિવાસસ્થાનનું અભિમાન નહિ રાખી, શિષ્યાવડે શરીર ધારણ કરે. શિષ્યાપાત્ર, અમસ, ધોઈ, ગગલ્લ, પાદનાથ, કંથા, કોષીન, આમ્બાદન, ખલિર્નાસ ને ઉત્તરીયથી જિજ સરંગો ત્રિદંડી સંન્યાસી લાગ કરે. નદીના વેળુવાળા તટપર વા દેવમંદિરમાં રાજન કરે. અતિસુખદુઃખવડે શરીર તપાવે નહિ. સ્નાનાદિવડે શરીર પવિત્ર રાખે. સ્તુતિ કરનારપર પ્રસન્ન ન થાય, ને નિંદા કરનારને સાચ ન આપે. અભ્યાસવડે પ્રાણપાનનો જપ કરે. તે આમ વિચાર કરે:-“પાંચ જૂનોના કારણ, અજર, અમર, અદ્વર ને અબ્યય લક્ષણે હું પ્રાપ્ત થયો છું. હું અર્ષગ્રંથદર્શક મહાસાગર છું, તેમાં જહુ પ્રકારે જગદ્ગુપ તરંગો મારાગુપ વાયુના વિભ્રમથી ઉપજે છે, ને વિલીન થાય છે. જેમ આકાશને મેઘની સાથે સંબંધ નથી તેમ મને શરીરની સાથે સંબંધ નથી, જામત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિના ધર્મો મારા નથી. હું નિર્લેપ, દમ્યથી વિવશજ, નિશ્ચય, અર્ષાગોધર્મ, મંમમનો સાક્ષી, સ્વતંત્ર, અદંતામમતારદિત ને અપાર છું. જેમ ધરના ધર્મો દીપકને રક્ષક કરતા નથી તેમ સાક્ષ્યના ધર્મો અવિચારી ને હિતહીન સાધર્મી રક્ષક કરતા નથી, યદના ધર્મોથી

જેમ આકાશ સંખ્ય પામતું નથી તેમ હું સરીરના ધર્મોથી સંખ્ય પામતો નથી. હું નિષ્ક્રિય, નિર્વિહાર, નિરવ્યય, નિર્વિદ્ય, નિલ, નિરાલંબ, અદ્ય, સર્વેતો આત્મા, સર્વદ્ય, સર્વોત્તમ ને અખંડોપદ્ય હું " આવા વિચારના પરિપાકવાળા મુનિ સર્વદા આત્મામાં રમણ કરનારો થાય છે.

[૦]

॥ ૩૪ કૃષ્ણોપનિષદનો સાર ॥

નંદ ધ્યાનમાં છે, યશોદા ઝૂંકિત છે, દેવકી ધ્યાનવિદ્યા છે, વસુદેવ વેદ છે, શ્રીકૃષ્ણ ને બલબદ્ધ વેદ નિરૂપણ કરેલો અર્થ ઝેટલે ધ્યાન તથા શેષનાગ છે; ગોપીઓ ને ગાયો ઝાઝાઓ છે, યેનંદક ધ્યાન છે, વસિ (વેણું) રત્ન સૌમ્યરૂપ છે, શિંગડું ઇંદ છે, સખાઓ દેવો છે, ગોકૂલની સમીપનું વન વૈકુંઠ છે, તે વનનાં છુસો તપસ્વીઓ છે, આહુત્યમય દેવ ને મુદ્ધિમય મત્સર છે, કુલવપાપીકલાથી રૂંધે છે, બ્રહ્મસુત્ર ગર્વ છે, વૃણાવર્તાદિ અસુત્રો લોભ કોષાદિ છે, રોદિણી દયા છે, સસલાખા અદિસા છે, અપાસુર કામ છે, હંસ કલહ છે, સુતામાનામના પાર્શ્વ મનોનિમગ્ન છે, અકુર સસ છે, ઉદય દ્વિધનિમગ્ન છે, શંખ લક્ષ્મી છે, નંદકમળ રત્ન ઉમરૂપ છે, લિલમ્બ કસ્યપ છે, રજનું અદિતિ છે, ચક્ર વેદનો યાનભાગ છે, બાણ કાલ છે, પદા ભગવતનું બીજ છે, વૈભવનીમાલા વાસુ છે, આમર ધર્મ છે, છત્ર આશય છે, ગદા ઠાસિંગ છે, શારંગધનુષ વૈભુવીમાયા છે, ભાંડીરવક મરુ છે. સુતામાણ બાલણ નારદ છે, કંઠમાં રહેલી વૃણસીની માલા ભક્તિ છે, ને લાગી શુદ્ધિ છે. આ નંદાદિ સર્વ શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન નથી, ને સર્વગ્યાપક થીદિ તેઓથી ભિન્ન નથી.

[૦]

॥ ૩૫ કૌપીતકિઉપનિષદનો સાર ॥

ગાઝીનો પ્રત ચિત્ર યાગ કરતો હતો, તેણે તે યાગમાં શ્રીઉદાસનું વરણ કર્યું હતું. શ્રીઉદાસો પોતાની વતી પોતાના પ્રત મેલેલીટુને તે યાગમાં ચોક્કસ. તેને ચિત્રે પૂછ્યું:—"હે સ્વેતકેતો! તમે મને યદ કરાવીને આશ્વત્થરદિત લોકમાં સ્થાપન કરીશ કે અન્ય લોકમાં સ્થાપન કરીશ?" તેનું સ્વેતકેતુએ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું:—"હું આ જાણતો નથી તેથી મારા પિતાને પૂછી જોઉં." તેણે પોતાના પિતાસમીપ આવ્યા તે વાત કહી, તેના પિતાએ કહ્યું કે:—"હું પણ આ જાણતો નથી તેથી આલ આપણે તેમની સમીપ જઈને તે જાણીએ." શ્રીઉદાસક સમિત્પાણિ યદ ચિત્રની પાસે ગયા. ચિત્રે તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો:—"અમિહોત્તરિ કમનું જન્યકાન કરનારા ચંદ્રપ્રતિ જન્ય છે. આ ચંદ્ર સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે. જેમને સ્વર્ગલોકની ઇચ્છા નથી એવા શુભકર્મ કરનારા સચ્ચક્ષણવેતા આશ્વત્થરદિત બ્રહ્મલોકમાં જન્ય છે, ને જેમને સ્વર્ગલોકની અભિલાષા છે તેઓ આશ્વત્થરવાળા સ્વર્ગલોકમાં જન્ય છે. સ્વર્ગમાં પુણ્યનું ફલ લોગરી લઈ શુદ્ધિની સાથે તેઓ પૃથિવીપર આવે છે. તે બધા પોતાના કર્મનુસાર મનુષ્ય વા પશુ આદિ થાય છે. સચ્ચક્ષણની ઉપાસનાવાળા સુપુણ્યાદારા મુનિઓ બે; કરી અમિહોત્તરિ જન્ય છે. લાંબી ક્રમાત વાયુલોકપ્રતિ, અપારિશ્વેતકપ્રતિ, વરુણલોકપ્રતિ, ઈંદ્રલોકપ્રતિ, પ્રજાપતિલોકપ્રતિ ને બ્રહ્મલોકપ્રતિ જન્ય છે. આ કામજોષાદિ અરિએ રમેલો આરામનો મદાન દુઃ છે તે દુઃના પરપરપર સુહર્તા અભિમાની યેષ્ઠા- (બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરનારી ઉપાસનાનું કામજોષાદિ ઉપજ્ઞની હનન કરનારા) નામના દેવો છે. આ વિરજ વા વિજયાનામની નદી છે, ધૈવ્યવ્યવસો સોમસત્તનામનું વૃક્ષ છે, સાલજન્યનામનું સુર નગર છે, અપરજિતનામનું બ્રહ્મનું નિવાસસ્થલ છે, તેના છંદ ને અજ્ઞપતિનામના દ્વારપાલો છે, વિશુનામનું બ્રહ્મનું સભારમાન છે, તે સજ્ઞમાં વિચક્ષણ (લોકીકશુદ્ધિ) નામની વેદી છે, ને અમિતોજન્ય પ્રાણ (નામનો બ્રહ્મનો પર્વત છે. મનમાં પ્રસન્નતા ઉપજનવારી તેમની લાક્ષણિકતા છે. વળી આ અર્થમાં (કૃતિઓ) ને અર્થગાથા

(શુદ્ધિઓ) આ અપ્સરાઓ છે. અહીં અંબા(ઉપાસના)નામની નદીઓ છે. પર્વતમાં રહેલા બ્રહ્માને ભણનારો આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપાસકને અપ્સરો ભણી બ્રહ્મા પોતાના સેવકોને અને અપ્સરાઓને કહે છે:- " મારા ઉપયોગમાં આવે છે એવી સામગ્રી લઈ તેની પૂજા કરે. " એવી આઠા સાંભળી રૂપપૌરુષાદિસંપન્ન સો અપ્સરાઓ હાથમાં હળદરકેસરાદિનું ચૂર્ણ લઈ, સો અપ્સરાઓ પોતાના હાથમાં વિવિધવસ્ત્રો લઈ, સો અપ્સરાઓ પોતાના હાથમાં નાનાપ્રકારના ફૂલો લઈ, સો અપ્સરાઓ પોતાના હરમાં વિવિધ આભારણો લઈ, અને સો અપ્સરાઓ પોતાના હસ્તમાં સુગંધવાળાં ઉત્તમ પ્રુષ્પોની માલાઓ લઈ તે ઉપાસકની સમીપ જાય છે. ત્યાં જઈ તે પાંચસે અપ્સરાઓ તેને બ્રહ્માના અલંકારવડે અલંકૃત કરે છે. બ્રહ્માના જેવો થયેલો તે ઉપાસક પછી મનવડે અપારનામના હૃદય ઉલ્લંઘન કરી યેષ્ટિકાનામના દેવોની સમીપ જાય જાય છે. તે દેવો તેને જોઈને દૂર જતા રહે છે. પછી તે ચિરંજીવનામની નદીની પાસે જાય છે. તે તેનું મનવડેજ ઉલ્લંઘન કરે છે તે અહીં પ્રુષ્પપાપનો પરિભ્રમ કરે છે. તેના પર પ્રીતિ કરનારા મનુષ્યો તેનું પ્રુષ્પ સંપાદન કરે છે, ને તેના દેષ કરનારા તેનું પાપ સંપાદન કરે છે. તે જ્યારે ઇદ્યવૃક્ષસમીપ જાય છે ત્યારે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો બ્રહ્માનો ગંધ ધ્રાણુદ્વારાએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, જે પવિત્રતમ ગંધના સુધવાથી બ્રહ્મલોકથી બિન્ન લોકમાં રહેલા સુગંધોમાં પણ દુર્ગંધશુદ્ધિ થાય છે. તે જ્યારે સાક્ષાત્તનગરની સમીપ જાય છે ત્યારે તેનામાં પૂર્વે નહિ ચાખેલો, અન્યરસોમાં હેયપણુની શુદ્ધિ ઉપજાવનારો, ને બ્રહ્મ-લોકમાંજ આસક્તિ ઉપજા કરનારો બ્રહ્માનો રસ રસનાદ્વારાએ પ્રવેશ કરે છે, તે અપરાજિતનામના બ્રહ્માના મંદિર પાસે જાય છે ત્યારે અદ્વૈતપૂર્વ બ્રહ્માનું તેજ તેનામાં નેત્રદ્વારા પ્રવેશ કરે છે. પછી તે ઉદ્ધ તથા પ્રભાવતિ-નામના બ્રહ્મમંદિરના દ્વારપાલોપાસે જાય છે ત્યારે તેઓ તેના હૃદયમાંથી હાથ જોડી, આસનપરથી ઊડી, જાય જાય એમ ઉચ્ચાર કરી, દ્વારથી દૂર ખસે છે. ત્યાંથી તે વિભુતામના સહાધ્યાનમાં જાય છે ત્યારે તેનામાં " હું બ્રહ્મા છું " એવો અલંકાર મનોદ્વારાએ પ્રવેશ કરે છે. પશ્ચાત્તે તે વિચક્ષણનામની વેદિપાસે જાય છે ત્યારે તે પોતાની શુદ્ધિવડે વિવિધ વિશ્વને જુએ છે. પછી તે અમિતીજસ્તામના બ્રહ્માના પર્વત પાસે જાય છે. તે પર્વતપર બ્રહ્મા સ્થિત હોય છે તે પર્વતપર ઉપાસક પગવડે આરોહણ કરે છે. તેને " તમે કોણ છો ? " એમ બ્રહ્મા પૂછે છે. તેના ઉત્તરમાં " જે તમે છો તે હું છું " એમ ઉપાસક કહે છે. પછી બ્રહ્મા તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે તેમનાં તે યથાથોગ્ય ઉત્તરો આપે છે તેથી બ્રહ્મા તેને પોતાના સમાન ગણે છે. આ પર્યંકવિદ્યા કહેવાય છે. આટલો અર્થ પ્રથમાધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યો છે.

બીજા અધ્યાયમાં પ્રાણુની ઉપાસના તથા મુખ્યપ્રાણુની હૃદયોથી એકતા ધસિ વર્ણવેલું છે. પ્રાણુની ઉપાસનાનું પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયું છે, તેમજ વર્તમાનકાલના સાધકોને તે અદ્વ ઉપયોગી નથી તેથી તેનો સાર અત્ર અપેક્ષા નથી.

ત્રીજા અધ્યાયનો સાર આ પ્રમાણે છે:-પ્રતર્દનનામના કાથીના રાજા સ્વર્ગમાં ગયા. તેના પુત્ર ને રોહણથી સંતોષ પામેલા ઇન્દ્રે તેને કહ્યું:- " હે પ્રતર્દન ! હું તમને ઇચ્છિત વર આપું છું. " તે સાંભળી પ્રતર્દને કહ્યું કે:- " મનુષ્યને મારે જે તમે દિતતમ માનો છો તે મને આપો " ત્યારે ઇન્દ્રે તેને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો:- " હે પ્રતર્દન ! આનંદરૂપ મનેજ જાણો. મારું જ્ઞાન મેળવવું આજ હું મનુષ્યમાટે અતિસય-દિતરૂપ માત્રું છું. મેં વિદ્યારૂપનું જ્ઞાન કર્યું, બ્રહ્મવિચારરહિત સંન્યાસીઓને મારી તેમનું માંસ અરુણનાં જ્ઞાતોને આપ્યું, ને યજ્ઞા અમુરનોત નાશ કર્યો, તોયજી કર્તવ્યપરિપાલનરૂપે કરેલાં તે અતિદૂરજેવાં પ્રતીત થતાં કર્તોત્તરે મારું કંટાડું પણ ખર્ચું નથી. જે મને જાણે છે તેના પ્રુષ્પામનું ફલ કોઈ પણ કર્તવ્યે નાશ પામતું નથી, તથા તેનું મુખ કાંતિરહિત થતું નથી. હું પ્રાણરૂપ તથા પ્રગાધ છું તેની આધુપ્ સર્વ પ્રાણીઓના જીવનનું મારણ તથા અમૃત એટલે પદ્માવનિકારક-ય એમ ઉપાસના કરો. જે આધુપ્ છે તે પ્રાણ છે, પ્રાણજ આધુપ્ છે, ને પ્રાણજ અમૃત છે. જ્યાંસુધી આ યરીરમાં પ્રાણ રહે છે ત્યાંસુધી આધુપ્ છે, ને

પ્રાણુવૈજ્ય પુરુષ પરલોકમાં સુખ પામે છે. પ્રતાવૈ સસતચન બોલવાના બધને તથા મને અમુક મળે. એવા સંકલ્પને પામે છે. જે મને આયુષ્ય ને અમૃત એમ ઉપાસે છે તે આ લોકમાં સો વર્ષ જીવે છે, અને પરલોકમાં અવિનાશીપણુને પામે છે. બધી ઇદ્રિયો એકસાથેજ પોતપોતાના વ્યાપારવાળા થતી નથી. તે ઇદ્રિયોમાં પ્રાણુ મુખ્ય છે. પુરુષ વાણીરહિત જીવે છે, નેત્રરહિત જીવે છે, શ્રોત્રરહિત જીવે છે, ગનરહિત જીવે છે, હાથરહિત જીવે છે, ને ખગરહિત પણ જીવે છે, ક્ષિપ્ર પ્રાણુરહિત તે જીવતા નથી એમ જોવામાં આવે છે, તેથી પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે. ક્ષિપ્રાચક્રિતરૂપ ઉપાધિવાળો પ્રાણુજ પ્રતા એટલે જ્ઞાનચક્રિતરૂપ ઉપાધિયુક્ત છે, આ પ્રાણુ આ શરીરને ચળનથી ને આસનાદિથી ઉઠાડે છે તેથી આ ઉકય છે એમ તેને ઉપાસે. જે પ્રાણુ છે, તે પ્રતા છે, અને જે પ્રતા છે તે પ્રાણુ છે. પ્રાણુ તથા પ્રતા આ શરીરમાં નિવાસ કરે છે, અને મરણકાલે જીવની સાથે ઉત્કમણુ કરે છે. જ્યારે આ પુરુષ સુપુસિતે પામે છે સારે તે પ્રાણુની સાથે એકપણુ પામે છે. તે કાલે તેમાં સર્વનામોસહિત વાણી લય પામે છે, સર્વરૂપોસહિત નેત્ર લય પામે છે, સર્વશબ્દોસહિત શ્રોત્ર લય પામે છે. ને સર્વચિત્તોસહિત મન લય પામે છે. તે પુરુષ જ્યારે જગે છે સારે જેમ બળતા અગ્નિમાંથી સર્વભણી તણુખા નીકળે છે તેમ આ આત્મામાંથી વાગાદિ ઇદ્રિયો જિજ્ઞાસિદ્યમાનને ઉદ્દેશીને નીકળે છે. મરણકાલે જ્યારે તે સંબંધિજનને આગબળો નથી સારે સમીપમાં જોડેલા રહે છે:-“આ સાંભળતો નથી, જ્ઞેતો નથી, બોલતો નથી, ને ચિત્તવતો નથી.” તે સમયમાં તે પ્રાણુની સાથે એકપણુ પામે છે, સારે તેમાં સર્વનામોસહિત વાણી લીન થાય છે, સર્વરૂપોસહિત નેત્ર લીન થાય છે, સર્વશબ્દોસહિત શ્રોત્ર લીન થાય છે, ને સર્વચિત્તોસહિત મન લીન થાય છે. પછી જ્યારે અન્ય શરીરને મઠણુ કરે છે સારે જેમ બળતા અગ્નિમાંથી તણુખા નીકળે છે તેમ આ આત્મામાંથી ઇદ્રિયો પોતપોતાના રથાને ઉદ્દેશીને નીકળે છે. તે ઇદ્રિયોમાં તેમના હેવો ને વિષયો પ્રતીત થાય છે.” મરવા પડેલો જ્યારે આ શરીરથી ઉત્કમણુ કરે છે સારે તે સર્વે ઇદ્રિયોસહિત ઉત્કમણુ કરે છે. તે સમયમાં વાણી, નાસિકા, નેત્ર, શ્રોત્ર ને મન પોતપોતાના વિષયોના સાથે ફરી પ્રાણુરૂપ ઉપાધિવાળા આત્માને પામે છે. ઇદ્રિયો પ્રતાના એકભાગજેવી છે, ને પ્રતાવિના તેઓ પોતપોતાનું કામ કરી ચક્રતી નથી. પુરુષ વાણીને જાણવાને ન ઇચ્છે, પણ વક્તારૂપ આત્માને જાણવાને ઇચ્છે; શબ્દને જાણવાને ન ઇચ્છે, પણ શ્રોતાને જાણે; ગંધને જાણવાને ન ઇચ્છે, પણ સ્પર્શનારાને જાણે; રૂપને જાણવાને ન ઇચ્છે, પણ રૂપવેતાને જાણે; ને મનને જાણવાને ન ઇચ્છે, પણ ચંતતાને જાણે. એવી રીતે સર્વ ઇદ્રિયોના વિષયોના સાક્ષો જાણવાયોગ્ય છે. વિષયો ઇદ્રિયોમાં સ્થિત છે, ને ઇદ્રિયો મુખ્યપ્રાણુમાં સ્થિત છે. પ્રાણુરૂપ ઉપાધિવાળો આત્મા પ્રતાત્મા છે. તે આનંદરૂપ, જગરહિત ને અવિનાશી છે. તે શુભકર્મખંડે વૃદ્ધિ પામતો નથી, ને અશુભકર્મખંડે ઘટતો નથી. જેને તેના પૂર્વકર્મોનુસાર આ લોકથી ઊર્ધ્વમાં લઈ જવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે તે શુભકર્મ કરાવે છે, ને જેને તેના પૂર્વકર્મોનુસાર અધોલોકમાં લઈ જવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે તે અશુભકર્મ કરાવે છે. તે આ લોકનો રક્ષક તથા અધિપતિ છે, તે જ્ઞા સર્વોત્તમ ઇશ્વર છે, ને તે આ મારો આત્મા છે એમ જાણે.”

એવા અધ્યાયમાં રાજર્ષિ અમૃતચત્રુ અને બાલાકિનો સંવાદ છે. તે સંવાદ પૂર્વે શ્રીબૃહદાલ્પકાન્ધ-પનિષદમાં આવી ગયો છે.

—:૦:—

॥ ૩૬ શુરિકોપનિષદનો સાર ॥

કાલાહલરહિત પવિત્રદેશમાં સ્થિત કરીને કામલ આસનપર પદાદિક આસને બેસવું. પછી કાચબો જેમ પોતાના મળો સંકલ્પી લે છે તેમ સાધક ઇદ્રિયો તથા મનની ઇચ્છાએ હલવાકાશમાં સંકલ્પી લે, ને બાર પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરતાંસુધી ચંદ્ર: ચંદ્ર: બહારના વાયુનું કાઈ પણ નાસાપુટદ્વારા હૃદયભણી આકર્ષણુ કરે. તે વેલા શરીરનાં મુખ્ય હિંદ્રોનો નિરોધ કરે, અને કંઠ, હૃદય, કંઠ તથા મુખને કિચિત્ હાથી રાખે;

શરીરમાં પૂરેલા વાયુને અગ્તાલીસ માનાપર્યંત અચલ રાખે, ને પછી બીજા નાસાપુટદ્વારા શનૈઃ શનૈઃ શરીરમાંના તે વાયુને બહાર કાઢે. પ્રાણવાયુને અભ્યાસ પૂરવે ચર્મા પછી ધારણાવડે પ્રાણના પ્રસારાર્થે અભ્યાસ કરે. અંગૂઠાથી ઘૂંટી, સાંધા ડાંચણનો નીચલો ભાગ, સાંધા ડાંચણનો ઉપલો ભાગ, સાંધા ઊંચ, સાંધા ગ્રહ, સાંધા શિશ્ન ને સાંધા નાભિ એમ ક્રમથી નીચેના વાયુને મનવડે ઉપરના રથાનમાં ધારણ કરે. સાંધા વાયુ, મન તથા અગ્નિના સુપુમ્ણમાં પ્રવેશ કરાવે. સાંધા હૃદય તથા અનાદતચક્રનું ભેદન કરી તે કોવિષે નિશુદ્ધચક્રમાં જાય. આવા અભ્યાસથી અર્થાત્ અભિમાનીની સુપુમ્ણમાં સ્થિતિ થવાથી તે સમયમાં શરીરમાંની અન્ય નારીઓ સામર્થ્યહીન થઈ જાય છે. કંઠમાંથી આગ્રાચક્રમાં જઈ સાંધા સ્વહરંધ્રમાં જાય. જેમ બલવાન હંમ પાસા ઉઠીને બયરહિત થઈ આકાશમાં ઊડી જાય છે તેમ નિરપૂહ યોગવેતા શનૈઃ શનૈઃ અવિદ્યાદિ પાશોને ત્રોડી નાંખી સંસારના અવધિને પામે છે. પ્રાણનો આશાહઅવરોહ જે હંકયોગમાં ઉપયોગી છે તેનું સંકેપથી આ ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

—[*]—

॥ ૩૭ ગણપતિઉપનિષદનો સાર ॥

ક્રીગણપતિને નમસ્કાર. હે ગણપતે ! તમે વિશ્વના કર્તા છો, તમે તેને ધારણ કરનારા છો, તમે તેનો નાશ કરનારા છો, તમે સર્વરૂપ બ્રહ્મા છો, ને તમે આત્મા છો. હું નિસ સલ કહું છું. મારું રક્ષણ કરો, શ્રીતાતું રક્ષણ કરો, વક્તાતું રક્ષણ કરો, દાતાતું રક્ષણ કરો, શિષ્યતું રક્ષણ કરો, સર્વભણ્ણીથી મારું રક્ષણ કરો, તમે વાદમય છો, તમે ચિન્મય છો, તમે આનંદમય છો, અદ્વિતીય સત્ચિદાનંદ છો, ને જ્ઞાનવિજ્ઞાનમય છો, આ સર્વ જગત્ તમારામાંથી ઉપજે છે, આ સર્વ જગત્ તમારાથી સ્થિત થાય છે, ને આ સર્વ જગત્ તમારામાં સીન થાય છે. તમે પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ છો, તમે આર વેદો છો, તમે ત્રણ ગુણથી પર છો, તમે ત્રણ કાલથી પર છો, તમે ત્રણ શરીરથી પર છો, તમે મૂળધારમાં સ્થિત છો, ને તમે ત્રણ ચક્રિતરૂપ છો. તમારું યોગીજ્ઞા સર્વદા ધ્યાન કરે છે. તમે રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ સૂર્ય, ચંદ્રમા, બ્રહ્મા ને ત્રણ લોક છો. ગજાર, પૂર્વરૂપ, ગજાર મધ્યરૂપ, અનુસ્વાર અંતરૂપ, ત્રિદુ ઉત્તરરૂપ, નાદ સંધાન ને સદિતા સંધિ છે, તે આ ગાણેશીવિદ્યા છે. ઓમં ગં ગણપતયે નમઃ ॥ પદ્મવન્તાપ વિશ્વદે, વનુતુપ્પદાય ધીમહિ સત્તો વન્તિઃ પ્રચોદ્યાત્ ॥ (ઠઠ ગં ગણપતિને નમસ્કાર. એકદનને અમે જાણીએ છીએ, વક્તૃત્વ ધ્યાન કરીએ છીએ, તે ગણપતિ અમને સન્માર્ગમાં પ્રેરણા કરે) એક દાંતવાળો, ચાર દાંતવાળો, પાંચ અંગુલો અમય ને વરદમુદ્રાને ચાર દાંતોવડે ધારણ કરનારા, જેની ધ્યનમાં ઉદર છે એવા, રક્ત લયોદર, સપ્તાંગેવા સુંદર મનવાળો, રાતા પલ્લવળો, રાતા ચંદનવડે જેનું શરીર લિપ્ત છે એવા, રાતાં પુષ્પોવડે સારી રીતે પૂજેલા, ભક્તોપર દયા કરનારા, પ્રકાશવાન, જગત્ના ધારણરૂપ, ઉત્તમ, સુહૃદી આદિમાં આર્વિલાંબ પામેલા, ને પ્રકૃતિપુરુષથી પર એવા ગણપતિનું જે નિલ ધ્યાન કરે છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ છે. મતપતિને નમસ્કાર, ગણપતિને નમસ્કાર, પ્રમથપતિને નમસ્કાર, લંબોદરને નમસ્કાર, એકદંતને નમસ્કાર, વિદ્યવિનાશીને નમસ્કાર, શિવસુતને નમસ્કાર ને વરદમુતિને નમસ્કાર. આ અથર્વશિર્ષતું જે અધ્યયન કરે છે તે બ્રહ્મ થવાને સમર્થ થાય છે, સર્વ સુખ પામે છે, વિદ્યોવડે પીઠા પામને નથી, ને ખોજથી શોધેલા થાય છે. વિદ્વાને અનધિકારીને આનો ઉપદેશ કરવો નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી અનર્થ થાય છે.

॥ ૩૮ ગર્ભોપનિષદનો સાર ॥

પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ આ પાંચ બ્રૂતોરૂપ પાંચ વિષયો, પાંચ કર્મ, પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો ને પાંચ કર્મેદ્રિયો તેરૂપ નિમિત્તરૂઝે નિર્વાહ કરતું; મધુર, ખટા, ખારો, તીખો, કડવો ને કષાય આ છ રસરૂપ આશ્રયવાળું; જૂન, તરુ, શેક, મોઢ, જરા ને મરણ આ છ ગુણના સંબંધવાળું; ત્વચા, લોહી, માંસ મેદ, હાડકાં, મજ્જા ને વીર્ય આ સાત ધાતુવાળું; વાત, પિત્ત ને કફરૂપ ત્રણ મલવાળું; શુક્રોપસિતરૂપ બે કારણવાળું; અને બોજ્ય, પેપ, લેણ ને એખ આ ચાર પ્રકારના આધારના કાર્યરૂપ આ રચૂલશરીર છે. રચૂલશરીરમાં જે કંઈનભાગ છે તે પૃથિવી, દ્રવભાગ તે જલ, ઉષ્ણભાગ તે તેજ, ચલન કરનારો ભાગ તે વાયુ, ને અવકાશવાળો ભાગ તે આકાશ છે. એ પાંચ બ્રૂતો શરીરમાં પોતપોતાને ઉચિત એતું કાર્ય કરે છે. છ પ્રકારના જે રસ પૂર્વે કલા તે રસથી લોહી, લોહીથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી હાડકાં, હાડકાંથી મજ્જા ને મજ્જાથી વીર્ય ઉપજે છે. પિતાના વીર્ય ને માતાના શોષિતવિશેષના સંયોગથી ગર્ભ ઉપજે છે. એક દિવસપછી તે મળેલાં વીર્ય તથા શોષિત ક્રિયિત ધટ થાય છે. સાત દિવસપછી વિશેષ ધટ થાય છે. એક પચવાડીઆ પછી બીજાના જેવો ગોળ પિંડ થાય છે. એક માસપછી તે વિશેષ ઘટિ પામી કંઈન થાય છે. બે માસ પછી મરતકજેવો આકાર થાય છે. ત્રણ માસે હાથપગના અસ્પષ્ટ આકાર પ્રતીત થવા લાગે છે. ચાર માસે પગ ને માથાવચ્ચેના અવયવો પ્રતીત થવા લાગે છે. પાંચમે તથા છઠ્ઠે માસે જરડાની કરોડ ને ઉદ્રિયોનાં ગોલકા પ્રતીત થવા લાગે છે. સાતમે માસે તેમાં જીવની રુપ પ્રતીતિ થવા લાગે છે. આઠમે માસે સર્વ અવયવો લગભગ પૂર્ણ થઈ રહેવા આવે છે પિતાનું વીર્ય અધિક હોય તો પુરુષશરીર થાય છે, માતાનું શોષિત અધિક હોય તો સ્ત્રીશરીર થાય છે, ને બંનેનું વીર્યશોષિત સમાન હોય તો નપુંસકશરીર થાય છે. ગર્ભધારણકાલે માતાપિતા વા તે બેમાંનું ઝામ્બ જે ઝામ્બ નિમિત્તથી વ્યાકુલચિત્તયુક્ત હોય તો બાળક અધિગું, લુહું, ઝુબકું, હુંકું કે બહેરું અવતરે છે. ઐપુરુષના અપાનવાયુના દોષથી વીર્યશોષિતના બે વિભાગ થઈ ગયા હોય તો યુગ્મ જન્મે છે. માતાના આધિલાપીધેણ અજઞ્ઞાદિવડે શિશુદ્વારો તે ગર્ભનું પોષણ થાય છે. જન્મ્યા પછી યોગ્ય વયનો થયે જો તે પુરુષ અગ્નિચિત્ત પુરુષના પરિપાકથી વૈરાગ્યવાળો થાય છે તો શાસ્ત્રાદિવડે ઝંકારના જ્ઞાનથી, ને “હું ઝંકાર છું” એવા બ્યાનથી, ઝંકારના વાચનનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, ને તેથી ઝંકારનો સર્વ બેદરદિત બ્યાતમરૂપે સાક્ષાત્કાર કરી મુક્ત થાય છે. પ્રકૃતિ, મદતરત, અહંકાર ને પાંચ તત્ત્વોના આ આઠ પ્રકૃતિઓ, ને ખનસંદિત અગ્નીઆર ઉદ્રિયો તથા પાંચ બ્રૂતો આ સોળ વિદ્યારો શરીરમાં છે. નવમે માસે શરીર સંપૂર્ણ થઈ રહે છે ત્યારે તે પૂર્વજન્મનું રમરણ કરે છે, તથા કરેલાં નહિ કરેલાં શુભાશુભકર્મને જાણે છે, ને તેથી તાપ પામે છે તે સમયમાં તે આ પ્રમાણે વિચારે છે:—“કર્મવશાત્તે મે અક્ષમ્ય શરીરે ધારણ કર્યા, તે શરીરને ઉચિત એવા વિવિધ આધારો કર્યા, ને વિવિધ રત્નોનું પાન કર્યું. વારંવાર જન્મમરણનો અનુભવ કર્યો. હું દુઃખથીજ ભરેલા સંસારસાગરમાં હુબોયો છું, ને તેમાંથી નીકળવાના ઉપાયને જોતો નથી. હું જે ગર્ભાશયમાંથી બહાર નીકળું તો અશુભનો ક્ષપ કરનાર ને મોક્ષ આપનાર સાંખ્ય તથા યોગનો આશ્રય ગ્રહણ કરું. જે હું આ રથાનમાંથી નીકળું તો હું અશુભની નિવૃત્તિ કરનાર ને મોક્ષ આપનાર શ્રીમહેશ્વરનું ચરણ મહણ કરું. જે સંબંધિજનોને અર્થે મે શુભાશુભ કર્મ કર્યું તે સખ્ય ભોગવનારા સંપ્રિધિજનો તો જતા રહ્યા, ને તે કર્મરૂઝે હું એકલો ફાટ પામ્યું છું.” નવમે માસે વા દશમે માસે તે મહાદુઃખે બહાર આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવવાયુના રુપરૂપે ગર્ભમાં ચિન્તન કરેલા જન્મમરણનું તથા શુભાશુભકર્મનું તે રમરણ કરતો નથી.

—:o:—

॥ ૩૯ ગારુહોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીબ્રહ્મા નારદને, નારદ બૃહત્સેનને, બૃહત્સેન ઇંદ્રને, ઇંદ્ર ભારદ્વાજને ને ભારદ્વાજ પોતાના શિષ્યોને આ વિદ્યા; અને તાર્કી, મર્કારી, ત્રિપ્કારિણી, ત્રિપદ્મચિણી, ત્રિપદ્મચિણી તથા વિષ્ણુચિણી

એ નામની ૭ મહાઔષધિઓ અને દર્ત વિપં નદં વિપં પ્રણદં વિપં દત્તમિન્દ્રસ્ય ઘચ્છેણ સ્વાદાતા (વિષ દહ્યાયું, વિષ નાશ પામ્યું, વિષ સારી રીતે નાશ પામ્યું, ને ઇંદ્રના વજ્રવડે તે દહ્યાયું. સ્વાદા.) આ મંત્ર આપ્યા. તેવડે નાગોનું, સર્પોનું, વિછાઓનું, કરોળિયાનું, નાના કરોળિયાનું, ધોનું, મરોળોનું ને ઉંદરોનું વિષ દહ્યાયું. જો તું શેરનામો દત્ત હોય વા શેષનામ પોતે હોય, જો તું વાસુકીનો દત્ત હોય વા વાસુકી પોતે હોય, જો તું તાલકનો દત્ત હોય વા તાલક પોતે હોય, જો તું કર્કોટકનો દત્ત વા કર્કોટક પોતે હોય, જો તું શંખપુલિકનો દત્ત હોય વા શંખપુલિક પોતે હોય, જો તું પચકનો દત્ત હોય વા પચક પોતે હોય જો તું મહાપચકનો દત્ત હોય વા મહાપચક પોતે હોય, જો તું એલાપચકનો દત્ત હોય વા એલાપચક પોતે હોય, અને જો તું મહાએલાપચકનો દત્ત હોય વા મહાએલાપચક પોતે હોય, તોપણ તારું વિષ દહ્યાયુ છે. જે આ મહાવિદ્યાને અમાસે અખ્યવન કરતો છો તે ભૂર્-પત્રાદિમાં લખીને કંદારિમાં બાંધે તેને જ્યાં સુધી જીવે ત્યાંસુધી સર્પો ડસતા નથી. આ વિદ્યા આઠ બ્રહ્મચ્યુને આપીને વિષ ચઢેલા આયુષને તણવડે ઢાલવડે વા બરમવડે વિષથી મોઢળો કરે છે, સો બ્રહ્મચ્યુને આપીને નેત્રવડે મોઢળો કરે છે, અને સદસ બ્રહ્મચ્યુને આપીને મનવડે મોઢળો કરે છે એમ ભગવાન બ્રહ્મા કહેતા હતા.

—:૦:—

॥૪૦ ગોપાલતાપનીયોપનિષદનો સાર ॥

આ ઉપનિષદના બે ભાગ છે, પૂર્વતાપનીય ને ઉત્તરતાપનીય. તેમાં પૂર્વતાપનીયનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

સમિધદાનં, ભક્તોને કલેશરહિત કરનાર, વેદાંતવેદ, યુગ ને છુદ્ધિના સાક્ષી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. યુનિઓ શ્રીબ્રહ્માને પૂછે છે:—“પરમ દેવ કોણુ છે ? શ્રુત્ય કોનાથી ભય પામે છે ? કોના જ્ઞાનવડે સમગ્ર જ્ઞાત થાય છે ? ને કોનાવડે આ વિશ્વ ચાલે છે ?” તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મા કહે છે:— “શ્રીકૃષ્ણ પરમ દેવ છે, ગોવિંદથી શ્રુત્ય ભય પામે છે, ગોપીજનવલ્લભના જ્ઞાનવડે આ જગત જ્ઞાત થાય છે, ને સ્વાકાવડે આ જગત ચાલે છે ભક્તોના હૃદયમાંથી પાપોને ખેંચે છે તે કૃષ્ણ, વેદને જળનાર તે ગોવિંદ, જ્ઞાનપ્રદ ગ્રથભાજના પ્રેરક તે ગોપીજનવલ્લભ ને પરમાત્માની માયા તે સ્વાકા છે તે શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્તવડે ચિન્નન કરવાથી પુરુષ મુક્ત થાય છે. એક, સર્વને વશ વર્તાવનારા, સર્વઆપક ને સ્તુત સ્તુત શ્રીકૃષ્ણ એક જતાં પશુ બહુપ્રમરે પ્રકાશી છે, તેને જે સ્થિરશુદ્ધિવાળા બને છે તેઓને નિલસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાઓને નહિ. જે નિલસ મનાયેલા આકાશાદિથી વધારે નિલસ, જે ચેતનરૂપ જળાત્મા મન આદિથી વધારે ચેતનરૂપ ને જે સર્વ જીવોને તેમના કર્માનુસાર ભેળો આપે છે તેનું જે યજ્ઞન કરે છે તેમને આત્માથી સિદ્ધિ થાય છે, બીજાઓને નહિ. જે શ્રીકૃષ્ણ સૃષ્ટિની આદિમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે, ને તેમને વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે તે સર્વપ્રકાર પરમાત્માને સરણે મુકુલુ ભય. જે ઓં ક્ષૌં ક્ષુલ્લોષ, ઓં ગોવિંદાય, ઓં ગોપીજનવલ્લભાય, ઓં સ્વાહોમ્ ॥ એવો જપ કરે છે તેને પરમાત્મા પોતાના રૂપનું દર્શન કરાવે છે તથા મુકુલુ મોહમાટે તેનો જપ કરે. તેમની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરાય છે:—ઓં વિશ્વરૂપને નમસ્કાર, વિશ્વની સ્થિતિ ને પ્રલયના હેતુને નમસ્કાર, વિશ્વેશ્વરને તથા વિશ્વરૂપ ગોવિંદને નમસ્કાર, વિજ્ઞાનરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર, કૃષ્ણ તથા ગોપીનાથરૂપ ગોવિંદને નમસ્કાર, કમલના જેવાં નેત્રવાળાને નમસ્કાર કમલની માલા જેમણે ધારણ કરી છે તેમને નમસ્કાર, જેમની નાકિમાં કમલ છે તેમને નમસ્કાર. લક્ષ્મીના પતિને નમસ્કાર. મયૂરવિષ્ણુના મુકુલવડે બહુ સુંદર જળાનારા, સ્વાભાવિક સુંદર, અકુલિત શુદ્ધિવાળા ને-લક્ષ્મીના મનોરૂપ સરોવરના હંમરૂપ ગોવિંદને નમસ્કાર. હંસના વંશનો વિનાય

કરનાર, કેથી તથા ચાલુરનો ઘાત કરનાર, સ્વદવડે પંથ, ને અર્જુનના સારથિને નમસ્કાર. વેણુ વગ્રહવાના. સ્વભાવરળા, ગોપાલ, કાલિયનો ર્ધ ત્રોડનાર, યમુનાના તટપર તિહાર કરનાર, ચપલ કૂડલ પારણ કરનાર, ગોપીઓના નયનકમલની માલાવાળા, તૃલ કરવાના સ્વભાવવાળા ને પ્રણામ કરનારનું પાલન કરનાર શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. કલારહિત, વિમોહરૂપ, શુદ્ધ, અપવિત્રના કાલ, અદિતીય ને મહાન્ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. હે પરમાર્ત ! પ્રસન્ન થઓ, હે પરમેશ્વર ! પ્રસન્ન થઓ. હે પ્રભો ! આધિઆધિરૂપ ભુવંશવડે કસેલો ને હું તે મારો ઉદ્ધાર કરો. હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે રુકિમણીકાંત ! હે ગોપીજનમનોહર ! હે જગદગુરો ! સંસારસાગરમાં કુએલો ને હું તે મારો ઉદ્ધાર કરો. હે કેશવ ! હે કલેયરૂપ ! હે નારાયણ ! હે જનાર્દન ! હે ગોવિંદ ! હે પરમાર્ત ! હે માધવ ! મારો ઉદ્ધાર કરો. શ્રીકૃષ્ણના મંત્રનો જપ કરવાથી ને તેમનું ધ્યાન કરવાથી તમે સંસારનો પાર પામશો. મન ને ઇન્દ્રિયોથી પર શ્રીકૃષ્ણજ ઉત્કૃષ્ટ દેવ છે માટે તેમનું ધ્યાનરમરણાદિ કરવું."

ઉત્તરતાપનીયનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

કાર્ધ વેદા મજ્જીઓએ શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે:— "અમે કયા પાત્રણને ભિક્ષા આપીએ ? " સારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે:— "દુર્વાસાને ભિક્ષા આપો. " મજ્જીઓએ પૂછ્યા કરી કે:— "યમુનાના જલનો સ્પર્શ થયા વિના અમે કેવી રીતે તેમની સમીપ જઈએ ? તે આપ કહો. " શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:— "કૃષ્ણ ભઠ્ઠાચારી છે એમ કહીને જશો તો તે તમને માર્ગ આપશે. મારું રમરણ કરવાથી સર્વ કદિન કામ સુલભ થઈ જાય છે. " આ વચનો સાંભળી, તેનું રમરણ કરી, તે વાડવડે યમુનાને સામે પાર જઈ, પવિત્રતમ આશ્રમમાં પેસી, દુર્વાસામુનિને નમન કરી, તેમને ઉત્તમ ભોજન અર્પણ કર્યું. તેમણે ભોજન કરી, આશીર્વાદ આપી, તેમને જવાની આજ્ઞા આપી. તેમણે દુર્વાસામુનિને પૂછ્યું કે:— "અમે યમુનાનો સ્પર્શ કર્યા વિના સામે પાર જઈએ એવો કાર્ધ ઉપાય ખતાવો. " સારે દુર્વાસામુનિએ કહ્યું:— "હું કે ને ઉપવાસી છું તેનું રમરણ કરીને તમે જશો તો તે તમને માર્ગ આપશે. " આ સાંભળી તેઓ વિચારવા લાગી કે:— "આપણી સાથે કીડા કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભઠ્ઠાચારી કેમ હોઈ શકે ? ને હમણાં જ ભોજન કરનારા દુર્વાસામુનિ ઉપવાસી કેમ હોઈ શકે ? " તેમનો અભિપ્રાય જાણી દુર્વાસામુનિએ તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું:— "શબ્દવાળું આકાશ, સ્પર્શવાળો વાયુ, રૂપવાળું તેજ, રસવાળું જલ ને ગંધવાળો પૃથ્વી છે. હું શબ્દાદિ શયે તથા આકાશાદિ બૃહોથી ભિન્ન છું, ને તેમની અંતર છું, મને તેઓ જાણતાં નથી. એવી રીતે હું કે ને સર્વસંગરહિત આરભા છું તે કેવી રીતે ભોક્તા હોઈ શકું ? બ્યવહારધ્યામાં આ મન આકાશાદિ વિષયોને પ્રલણ કરે છે, પરમાર્થધ્યામાં જ્યારે સર્વજ આત્મા થયું ત્યારે ભેદના અભાવથી મન કયા વિષયનું મનન કરે ? અથવા કયા વિષયમાં જાય ? એવી રીતે હું કે ને સર્વોત્તીત આત્મા છું તે કેવી રીતે ભોક્તા હોઈ શકું ? શ્રીકૃષ્ણ પણ બન્ને શરીરના કારણરૂપ ને સાક્ષી છે. ને ઇચ્છાવડે વિષયોને ઇચ્છે છે તે કામી છે, પણ ને ઇચ્છાના અભાવવડે વિષયોને ઇચ્છના નથી તે વ્યકામી છે. તે જન્મજરાદિ દેહના ધર્મોથી રહિત, અચલ ને અઢેલ છે. ને આ સૂર્યમાં સ્થિત છે, ને આ ઇન્દ્રિયોમાં સ્થિત છે, ને આ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોનું પાલન કરે છે, ને સર્વ દેવોમાં તથા સ્થાવરજંગમ બૃહોમાં સ્થિત છે, જેમનું સર્વ વેદોત્તર નિરૂપણ કરાય છે, ને જે સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે તે તમારા સ્વામી છે. " આ સાંભળી ગાંધર્વનામની ગોપીએ શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા કરી તેથી તેને દુર્વાસામુનિ કહે છે:— "બૃહસ્વન, મધુવન, તાલવન, કામવન, બૃહલવન, કુમુલવન, ખદિરવન, લાદવન, લાંડીરવન, શીંગન, લોહવન ને વૃંદાવન. આ બાર વનવડે ધેરાપેલી મથુરાપુરી છે તે વનોમાં દેવો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, નાગો ને કિનરો ગાવન કરે છે, અને મથુરામાં બલભદ્ર, પ્રભુમન અનિરુદ્ધ તથા રુકિમણીસદિવ શ્રીકૃષ્ણ સ્થિત છે. અર્ધમાત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, અકારરૂપ બલભદ્ર, ઉકારરૂપ પ્રભુમન ને મહારૂપ અનિરુદ્ધ

છે. જમત રચનારી મૂલપ્રકૃતિ વા પ્રણવ રુકિમણી છે. 'હું શ્રીકૃષ્ણ છું, શોકનો ભાગી નથી' એમ જે ચિંતન કરે છે તે અભવેતા થાય છે, અભલાવને પામે છે, ને મોક્ષ મેળવે છે. વેદની મત્યાઓ ગોપીઓ છે, પ્રણવ રુકિમણી છે, ને અક્ષા શ્રીકૃષ્ણ છે. તે શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. જે સારભૂત અભિજ્ઞાનવડે સર્વ જમતનું મથન થાય છે તે અભિજ્ઞાન મથુરા છે. ચિત્તસ્વરૂપ તે શ્રીવત્સ છે. અભનો પ્રકાશ તે કૌસ્તુભમણિ છે. મત્તયુજ્ય, રમેયુજ્ય, તમેયુજ્ય, 'હું સર્વ છું, એવો પ્રપંચાતીત, અહંકાર ને પાંચ ભૂનો એ પાંચમન્ય રાંધ છે. અત્યંત ચલસ્વરૂપવાળું મન સુસ્પર્શનયક છે. આઘા માયા શાંઙ્ગ છે. વિશ્વ એ પદ્મ છે. વિદ્યા એ ગદ્ગ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ આ ચાર હાયમાંનાં બાલ્યબંધ છે. યુજ્યાતીત કંઠ છે, તેમાં માયા એ માલા છે. કુટરમનું સ્વરૂપ તે કિરીટ છે. કંઠાર એ કુંડલ છે. ઉદિયેનું પાલન કરનાર-ગોપાલ-ની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરાય છે:-પ્રાણાત્માને નમસ્કાર. કૃષ્ણને, ગોવિન્દને અને ગોપીજનવલ્લભને નમસ્કાર. અપાનાત્માને નમસ્કાર. કૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન ને અનિરુદ્ધને નમસ્કાર. વ્યાનાત્માને નમસ્કાર. કૃષ્ણ તથા રામને નમસ્કાર. ઉદાનાત્માને નમસ્કાર. કૃષ્ણ તથા દેવકીનંદનને નમસ્કાર. સમનાત્માને નમસ્કાર. ગોપાલ તથા નિજસ્વરૂપને નમસ્કાર. પ્રિયતમ આત્મા ગોપાલને નમસ્કાર. ઉદિયાત્મા ગોપાલને નમસ્કાર. જૂનાત્મા ગોપાલને નમસ્કાર અનુત્તમપુરુષ ગોપાલને નમસ્કાર. પરબ્રહ્મ ગોપાલને નમસ્કાર. સર્વ-જૂનાત્મા ગોપાલને નમસ્કાર. જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિનું ઉલ્લસન કરેલા દુર્વાતીત ગોપાલને નમસ્કાર. તે ગોપાલનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:-અદિતીય, સ્વયંપ્રકાશ, સર્વ ભૂતામાં ગૃહ, સર્વભાષક, સર્વ ભૂતાના અંતરાત્મા, કર્મના અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતાના નિવાસસ્થ, સાક્ષી, ચેતન, કેવલ ને નિર્ગુણ. શ્રીકૃષ્ણના પૂજનમાં રુદ્ર, આદિત્ય, વિનાયક ને વિદ્યાદિનું પણ પૂજન કર્તવ્ય છે." એમ કહી દુર્વાસાશ્રુતિએ તેમને ધીર જવાની આજ્ઞા કરી.

॥ ૪૧ ગોપીચંદનોપનિષદ્વનો સાર ॥

લોકનું નરકથી ને મૃત્યુના ભયથી સારી રીતે રક્ષણ કરનાર શ્રુતિ તે ગોપી, અને અલક્ષ્ય આનંદના આલિસાવનો હેતુ જે પરબ્રહ્મ તે ચંદન કહેવાય છે. એવી રીતે ગોપીચંદનનું નિર્વચન જાણનાર આ વચન શિષ્યપ્રતિ કહે, ને શિષ્ય તે ધારણ કરે. ગોપીચંદનસ્થ મૃતિકાના પૂર્વોક્ત નિર્વચનના ઉપદેશવડે ને મહાજુવડે તે બંને અલ્પલોકમાં લાંબો મહિમા અનુભવે છે ગોપીઓ એ વિષ્ણુની પત્નીઓ છે. તે ગોપીઓને અલ્પાનંદસ્થ આહ્વાદ ઉપજવનાર જે વિષ્ણુસ્થ પરબ્રહ્મ તે ચંદન છે. પૂર્વોક્તરીતે શ્રુતિઓ એ ગોપીઓ છે, ને આહ્વાદ ઉપજવનાર હોવાથી ચંદન પરબ્રહ્મ છે. ને તેજ વિષ્ણુ છે. એ ગોપીચંદનમાં સારી રીતે પ્રતિ રાખનારા મનુષ્યોના પાપને રિનાશ થઈ તેઓ શુદ્ધર્જાતઃકરજીવાળા થઈ અભિજ્ઞાન પામે છે. ગોપીચંદન એ પાંચ અક્ષરનું નામ સાર્થક છે એમ સ્મરણ કરનો છતાં પુરુષ તેનું તિલક કરે, પણ આ માટી છે એવી જુહિવડે તિલક ન કરે. જે એમ જાણનાર ગોપીચંદન ધારણ કરે છે તે અધ્યયન પામે છે ઉત્પતિની પૂર્વ માયાયુક્ત અલ્પ હતું, તેનાથી મહત્તરવર્ધિ ઉપજ્યાં, ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ ભૂતોમાં પૃથિવી એ અંધયુજીવાળી છે. તે પૃથિવીમાં લોકના અનુ-અક્રમાટે ગોપીચંદનનામની પીળા રંગવાળી માટી ઉપજે છે. ગોપીઓના અને શ્રીકૃષ્ણના ચરીર લગાડેલું કેસર ગોપીતળાવનિષે જલકીડામાં ધોવાઈ જવાથી તેમાંથી ગોપીચંદનની ઉત્પતિ થઈ છે તેથી ગોપીચંદનસ્થ મૃતિકા અલક્ષ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. જે એમ જાણનાર ચતિના હાયમાં ગોપીચંદન આપે છે તે સર્વ આયુષ્યને મૃતિકા અલક્ષ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. જે એકંદ્રી વા ત્રિદંડી ગોપીચંદનનું લલાટમાં તિલક કરે છે તે મોક્ષ પામે છે. ગોપીચંદનના તિલકજાળો નેત્રવડે જે જે જુએ છે તે તે પવિત્ર જાણવું. ગોપીચંદનના ધારણથી પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા તે બીજાઓવડે પૂજાય છે. સારા આચારવાળો, સારા વેત્તાળો. મિતાહારી, નિતેદિય ને ગોપીચંદન જેવું ચરીર ધારણ કર્યું છે એવો પુરુષ વિષ્ણુમય છે.

ગોપીચંદન ધારણ કરીને કરેલું વ્રત, દાન તથા દર્મ વિશેષ ફલવાળું થાય છે. ગોપીચંદન આયુષ્ય બલ ને આરોગ્યની વૃદ્ધિ કરનારું, તથા ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ કરનારું, ને મોક્ષ આપનારું છે. એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે, ને ગોપીઓ શ્રુતિઓ છે, ને તેમની કીડાથી ઉપજેલું ચંદન ગોપીચંદન છે.

॥ ૪૨ ચાક્ષુષોપનિષદનો સાર ॥

મારા નેત્રનું તેજ સ્થિર થાઓ. શ્રીસૂર્ય શીઘ્ર મારા નેત્રના રોગો નિવૃત્ત કરો, ને મને તેજ દેખાડો. કૃષ્ણ કરો, કદવાળુ કરો. પૂર્વજન્મમાં મેં મધુનો પ્રતિરોધ કરનારો જે જે પાપો કર્યો હોય તે તે પાપોનો નાશ કરો. નેત્રનું તેજ આપનારને નમસ્કાર. દ્રિય વારકરને નમસ્કાર. કરુણાકર અમૃતને નમસ્કાર. નેત્રના તેજોરૂપ ભગવાન શ્રીસૂર્યને નમસ્કાર. આકાશમાં વિચરનારને નમસ્કાર. મહાન્તે નમસ્કાર. અક્ષયતેજને નમસ્કાર. અસત્યથી મને સત્ત્વણી લઈ જાઓ, અંધકારથી મને પ્રકાશભણી લઈ જાઓ, અંધે મૃત્યુથી મને અમૃતભણી લઈ જાઓ. સૂર્યભગવાન પવિત્ર છે. સર્વરૂપ, સાક્ષી, સર્વઠ્ઠુલ્ય, પ્રકાશમય, પુરુષ, તેજોરૂપે તપનાર, મહત્ત્વ હિરણ્યવાણ ને બહુ પ્રકારે સ્થિત આ સૂર્ય બ્રહ્મજ્ઞોની પૂર્વે ઉદય પામ્યા. ભગવાન આદિત્યને નમસ્કાર.

॥ ૪૩ ચૂલિકોપનિષદનો સાર ॥

પાંચ તન્માત્ર, અહંકાર, મહત્ત્વ ને પ્રકૃતિ એ આઠ અવયવવાળા, ઉજ્જવલ, અજ્ઞાનને હણનાર, સત્વાદિ ત્રણ ગુણરૂપ સૂત્રવાળા, પ્રકાશરૂપ, એક ને સ્વલક્ષ્યમશરીરમાં સ્થિત આત્માને કંઠમાં રહેલા દારની પેઠે સર્વલોક જોતાં છતાં પશુ જોતા નથી. જ્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય ગુણાતીત ને હુદ્ધિના સાક્ષીને અત્યંતસમીપ અનુભવે છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. યાનિજ્ઞો અઘ્નાથી માંડીને સ્થાવરપથંત એક અત્યંત શુદ્ધ પરમાત્માને જુએ છે. જેમ છુદ્ધુદા સાગરમાં લય પામે છે તેમ સર્વ સ્થાવરજંગમ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. જેમાં આ જગત્ લીન થાય છે તેમાંથીજ પાકું આનંદભાવ પામે છે. જે મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મને તથા બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનને જાણે છે તેઓ રાગાદિથી રહિત થઈ બ્રહ્મમાંજ લીન થાય છે.

॥ ૪૪ જાવાલોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીબૃહસ્પતિ શ્રીયાત્તવલ્કયને પૂછે છે:—“કુરુક્ષેત્ર, (પ્રાણના નિવાસભૂત,) ઉદ્રિયોને વિવિધ વિષયોરૂપ બોલે આપવાવડે પરમાત્માની પૂજનું અધિકરણ ને સર્વ ભૂતોરૂપ બ્રહ્મનું નિવાસસ્થલ શું છે ?” શ્રીયાત્તવલ્કય તેનું ઉત્તર આપે છે:—“અવિમુક્તજ (માવારૂપ ઉપાધિસંહિત ચેતનજર્મશ્ચરજ) કુરુક્ષેત્ર, ઉદ્રિયોને વિવિધ વિષયોરૂપ બોલે આપવાવડે પરમાત્માની પૂજનું અધિકરણ, ને સર્વભૂતોરૂપ બ્રહ્મનું નિવાસસ્થલ છે તેથી પુરુષ ગંગાપ્રયાગાદિમાં વા વિપરીત સ્થલમાં જ્યાં જ્યાં લાં અવિમુક્તજ જાણે—મને પ્રાપ્ત થયેલું આ સ્થલ કુરુક્ષેત્ર, ઉદ્રિયોને વિવિધ વિષયોરૂપ બોલે આપવાવડે પરમાત્માની પૂજનું અધિકરણ, ને સર્વભૂતોરૂપ બ્રહ્મનું નિવાસસ્થલ છે એમ સમજે. આ કુરુક્ષેત્રરૂપ અવિદ્યાતદેહમાં પ્રાણીઓના પ્રાણના ઉત્ક્રમણમાં શ્રીસદાશિવ સંસારસમુદય તારનાર બ્રહ્મનું સ્મરણ કરાવે છે, જે ઉપદેશવડે જીવ અવિનાશી થઈ મોક્ષ પામે છે, તેથી મુમુક્ષુ બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉદયની પૂર્વે પોતાના ઉપાસ્ય શ્રીઉપદેશને કદીપણુ ભાગ ન કરે, પણ તેનું સારી રીતે ચિંતન કરે.” એ ઉત્તર યથાર્થ છે એમ શ્રીબૃહસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો.

અનિયુનિ શ્રીયાત્તવલ્કયને પૂછે છે:—“હું અનન્ય અને અબ્રહ્મ આત્માને કેવે પ્રકારે જાણું ?”

શ્રીયાત્વલ્કય ઉત્તર આપે છે:—" નિર્ગુણ આત્માના, જ્ઞાનમાટે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. જ્યનત અને અજ્યકત આત્મા ઈશ્વરમાં સ્થિત છે. તે ઈશ્વર વરણા ને નાસીના મધ્યમાં સ્થિત છે. ઇદ્રિયોના કરેલા સર્વ દોષોનું નિવારણ કરે છે તે વરણા, અને ઇદ્રિયોએ કરેલાં મર્વ જાણોના નાશ કરે છે તે નાસી કહેવાય છે. બે ભમરના ને નાસિકાના મધ્યમાં રહેલો દેશ ઈશ્વરના ખ્યાનનું સ્થલ છે. તે સ્થાન મસ્તક બંને ચિણુકના સંધિરૂપ છે. તેમાં મુમુક્ષુઓ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે ઈશ્વર ઉપાસ્ય છે. જે મુમુક્ષુ નિર્ગુણ આત્મા અવિ-ચુકતરૂપ છે, તેનાથી જિજ્ઞાસુ નથી એમ કહેલા સ્થાનાંતરિતિત જાણે ॥ તેને અંતકાલે તે ઈશ્વર પોતાના સાક્ષાત્કારનું સાધન આપે છે. "

શિષ્યો શ્રીયાત્વલ્કયને પૂછે છે:—" જ્યને શ્રીઈશ્વરમાં યન સ્થિર કરવાને અશક્ત છીએ તથા જોતો જપ કરવાથી મોક્ષનો લાભ થતો હોય તે જપનો ઉપદેશ કરો. " શ્રીયાત્વલ્કય તેનું ઉત્તર આપે છે:—" નમસ્તે રુદ્ર મન્યવે ॥ ઇલાદિ રુદ્રાખ્યાયમાં કહેલાં મોક્ષરૂપ ઈશ્વરનાં નામોને નિલ જપ કરવાથી પુરુષ મોક્ષનો લાગી યાય છે. "

વિદેશેષના રાજા જનક શ્રીયાત્વલ્કયને પૂછે છે:—" હે ભગવન! સંન્યાસ ઠાણે, કેવી રીતે ને ક્યારે મદણ કરવાયોગ્ય છે ? તેનું પ્રતિપાદન કરો. " શ્રીયાત્વલ્કય કહે છે:—" જલચર્ય સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ યાય, ગૃહસ્થ યધને વાનપ્રસ્થ યાય, વાનપ્રસ્થ યધને સંન્યાસ મદણ કરે, અથવા જલચર્યથી સંન્યાસ મદણ કરે, વા ગૃહસ્થાશ્રમથી સંન્યાસ મદણ કરે, વા વાનપ્રસ્થથી સંન્યાસ મદણ કરે. જ્યારે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત યાય ત્યારે જ સંન્યાસ મદણ કરે. સામિક હોય તે આજેથી ઇષ્ટિ કરે, અને જે નિરમિક હોય તે ઐત્રિયના ધરાદિમાંથી અગ્નિ જાલી, તેને સ્થાપન કરી, પુરુષસક્તાદિવડે વિરજાદોષ કરે, પૂર્ણહુતિના અંતમાં અગ્નિનું તેને અગ્નિને ગંધ લેવાયે. જો અગ્નિ ન મળે તો જલમાં હોમ કરે, કેમકે જલ સર્વદેવરૂપ છે. ઋ સર્વાંમ્યો વૈષ્ણવામ્યો જુહોમિ સ્વાહા ॥ આ મંત્રવડે હોમ કરીને હુતરીયનું લાક્ષણ કરે. પછી હંકારરૂપ જલની ઉપાસના કરે. "

અનિશ્ચયિ પૂછે છે:—" હે યાત્વલ્કય ! યજ્ઞોપવીતરહિત પરમહંસ જ્ઞાણજુ કેમ કહેવાય ? ઇલાદિનું નિરૂપણ કરો. " શ્રીયાત્વલ્કય કહે છે:—" જે આત્મા છે તેજ પરમહંસનું યજ્ઞોપવીત છે. અગ્નિહોત્ર વ્યાધિવડે પરાભવ પામેલા તથા શ્રવણાદિમાં અસમર્થ હોય તે સંન્યાસ મદણ કરી ભય ઉપજનવાના માર્ગે અમન કરી, વા અજાણને લાગ કરી, વા ગૌંગાપ્રયાગાદિવિષે જલમાં પ્રવેશ કરી, વા જનજન્યમાન અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી, અથવા ઉત્તરભણી યાત્રા કરી, શરીરનો લાગ કરે. શ્રવણાદિમાં સમર્થ પરમહંસ કાયાવસ્ત્ર ધારણ કરે, કિખા-દિનો લાગ કરે, કંથાગોપીનાદિવિના અન્યનો પરિગ્રહ ન કરે, અંતરજહારથી પવિત્ર રહે, મન વાણી ને શરીરવડે ક્રોધ પ્રાણીનો દોહ ન કરે, ને માધુકરાદિ કિષ્કાવડે પ્રાણને ધારણ કરે. જોવા પરમહંસ જલભાવને પ્રાપ્ત યાય છે. જ્યાં અગ્નિ વ્યાધિવડે પરાભવ પામેલો જે વિશિષ્ટ સંન્યાસાશ્રમ મદણ કરવાને અશક્ત હોય, ને જોલવાને સમર્થ હોય તો મનસહિત વાણીવડે અને જોલવાને સમર્થ ન હોય તો મનવડે જ પ્રેપન ઉચ્ચારણ કરે. સંન્યાસવડે સર્વશ્રમનો પરિલાગ કરનાર પરમહંસ જલના સાક્ષાત્કારવાળો યાય છે. "

સૈવર્તક, ઉદાશક, પ્રવેતક, દુર્વાસા, ઋષુ, નિલાય, જહારત, દત્તાત્રેય ને રૈવતક આદિ આશ્રમનાં ચિહ્નોથી રહિત, આશ્રમના આચારોથી રહિત ને ઉન્મત્ત નહિ છતાં જાણી જોઈને ઉન્મત્તના જેવું આચરણ કરતાં છતાં વિચરતા હતા. ત્રિંક, કમંકુ, કિષ્કાપાન, ચિંકું, જલ શુદ્ધ કરવાનું ગળવું, સિખા ને યજ્ઞોપવીત આ સર્વનો મુઃ સ્વાહા આ મંત્રવડે જલમાં ત્યાગ કરી, શ્રીસદ્ગુરુનું ચરણ મદણ કરી, શ્રવણમનનાદિવડે સ્વર્ગપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે. પરમહંસ સુખદુઃખાદિ દંડથી રહિત, શરીર સામર્થ્ય હોય તો દિગંજર, નહિ તો કંથા ગોપીન ને અખ્યાતપ્રસૂતકાદિથી જિજ્ઞાસુ પરિગ્રહવિનાનો, જામમાણ્ડાત્કારવાળો, ને કામક્રોધાદિ ચિત્તમયોથી રહિત યાય. પ્રાણના સમગ્ર ધારણમાટે જાત્રામાં કહેલે સમયે કિષ્કાના લાલાલામાં હર્ષોકારહિત યજ્ઞ ઉત્તરપાત્રવડે સર્વજંધનથી રહિત યધને તે પરમહંસ

માધુકરાદિરૂપ વિશ્વા આચરે. મનુષ્યાદિના નિવાસવિનાનું ઘર, શિવવિષ્ણુ આદિ દેવનું મંદિર, ધાસનો સમુદ્ર, ઉપધમ્યે કરેલો રાક્ષસો, વડમીપળા આદિ વૃક્ષનું મૂલ, કુંભારનું કામ રાખવાનું ઘર, અગ્નિદોનવાળું ઘર, મોટી નદીના તીરની સમીપનો દેશ, પર્વતની સમીપનું વન, પર્વતમાંની ગુફા, વૃક્ષમાંનું પોલાણ, ઝરણુની સમીપનો દેશ ને આન્નહનરહિત પવિત્ર ભૂમિમાં મમતાવિના સ્થિતિ કરનારો, નાનાવિષ ઉપકરણાદિના સંપાદનમાં પ્રવલ્લવિનાનો, સર્વ પદાર્થમાં મમતાવિનાનો, આત્માના ધ્યાનમાં રત, અંતર્મુખ ને અનેક જન્મોમાં એકજ કરેલાં પાપોનો નાશ કરવામાં તત્પર ને સંન્યાસી એવા સંન્યાસપદે દેહત્યાગ કરે છે તે પરમહંસ છે.

-૦:-

॥ ૪૫ જાવાલિહપનિપદ્મો સાર ॥

ભગવાન્ જાવાલિને પૈપલાદિ પૂછે છે:-“ હે ભગવન્ ! મને પરમતત્ત્વનું રહસ્ય કહેા, અર્થાત્ તત્ત્વ શું ? જીવ કોણ ? પશુ કોણ ? ઈશ્વર કોણ ? ને મોક્ષનો ઉપાય કયો ? તે આપ કહેો. ” ભગવાન્ જાવાલિ તેમને ઉત્તર આપે છે:-“ તમે બહુ સારું પૂછ્યુંં યથામતિ તે સર્વ હું તમને નિવેદન કરું છુંં. મેં તે સર્વ પદ્માનનથી જાણ્યું છે, ને પદ્માનને તે સર્વ શ્રીમહેશ્વરથી જાણ્યું છે. પશુપતિ તત્ત્વ છે, અહંકારપ્રકૃત સંસારી જીવ છે, તેજ પરાધીન તથા અજ હોવાથી પશુ છે, ને સર્વજ તથા સર્વેશ્વર પશુપતિ ઈશ્વર છે. પશુપતિના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, અને વિશ્વતિના ધારણથી તે પશુપતિનું જ્ઞાન થાય છે. ” પછી કાલાગ્નિરોપનિપદ્મમાં ને વિશ્વતિધારણુનો પ્રકાર કહ્યો છે તેને અનુસરતો વિશ્વતિધારણુનો પ્રકાર ભગવાન્ જાવાલિએ કહી દેખાડ્યો છે.

-૦:-

॥ ૪૬ તારસારોપનિપદ્મો સાર ॥

તારકના સ્મરણથી જીવ મોક્ષ પામે છે. ઐ નમો નારાયણાય ॥ આ તારક ચૈતન્યરૂપ છે એમ ઉપાસના કરવી. ઐ આ એક અક્ષર આત્મસ્વરૂપ છે, નમઃ આ એ અક્ષર પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે, ને નારાયણાય આ પાંચ અપર પરબ્રહ્મરૂપ છે. ઐ બ્રહ્મા, ન વિષ્ણુ, મ રુદ્ર, ન ઈશ્વર વ તિરાદ્, ય પુરુષ, જા ભગવાન્ ને ય પરમાત્મા છે. નારાયણના એ આઠ અક્ષર પરમપુરુષ છે. ઐ આ અક્ષર પરબ્રહ્મ છે. આ સૂક્ષ્મ અણાક્ષર છે. અક્ષર પ્રથમ અક્ષર, ઉક્ષર દ્વિતીય અક્ષર, મક્ષર તૃતીય અક્ષર, બિદુ ત્રેતીય અક્ષર, નાદ પાંચમો અક્ષર, કલા છઠ્ઠો અક્ષર, કલાતીત સાતમો અક્ષર ને તેનાથી પર ને આઠમો અક્ષર છે તેજ તારક બ્રહ્મ છે. અક્ષર જ્ઞાનના ઉક્ષર સુખીર, મક્ષર હેનુમાન, બિદુ શત્રુઘ્ન, નાદ હરત, કલા લક્ષ્મણ, કલાતીત સીતા ને તેનાથી પર શ્રીરામ છે. ઐ આ અક્ષર આ સર્વ છે જૂન વર્તમાન ને ભવિષ્ય તથા અન્ય અક્ષર છે. ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાનકારવાચ્યો જામ્વાન્યૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૧ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાનકારવાચ્ય જ્વેન્દ્રસ્વરૂપો હરિનાયકો મૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૨ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાનકારવાચ્યઃ શિવસ્વરૂપો હનુમાન્યૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૩ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાનકારવાચ્યઃ શકુન્ત્રો મૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૪ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાન નાદસ્વરૂપો ધરતો મૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૫ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાન કલાસ્વરૂપો લક્ષ્મણો મૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૬ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા નારાયણઃ સ મગવાન કલાતીત ભગવતી સીતા ચિત્સ્વરૂપા મૂર્ધ્વઃ સુવસ્ત્વસ્મૈ વૈ નમો નમઃ ॥ ૭ ॥ ઐ યો હ વૈ શ્રીપરમાત્મા

॥ ૪૯ ત્રિપાદ્વિમૂતિમહાનારાયણોપનિષદ્નો સાર ॥

આ ઉપનિષદનું અન્ય નામ મહાનારાયણોપનિષત્ પશ્ય છે. પરમતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છનારા બ્રહ્માને દેવનાં સદસત્ત્વપર્યંત તપ કર્યું, તેમના અતિતીવ્ર તપથી પ્રમત્ત થયેલા ભગવાન, મદાવિષ્ણુને બ્રહ્મા પૂછે છે:—“ હે ભગવન! મને પરમતત્ત્વ કહો. તમે સર્વદા, મર્વશક્તિમાન સર્વાધાર, સર્વેશ્વર ને સર્વપાલક હોવાથી તમેજ પરમતત્ત્વના વક્તા છો; અન્ય કોઈ નથી.” તે સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન મદાવિષ્ણુ પૂર્વે કાષ્ઠ યુગ્મે પોતાના શિષ્યને જે ઉપદેશ કર્યો હતો તે કહી દેખાડે છે:—“ બ્રહ્મા ત્રણ દાસવડે અનાધિત છે, બ્રહ્મા સત્યણુનિયંત્રક છે, બ્રહ્મા આદિ મધ્ય ને અંતથી રહિત છે, આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મા છે, અનંત અપ્રમેય, અખંડ ને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મા છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મા છે, ને મનવાણીનો અવિષય બ્રહ્મા છે. તે બ્રહ્મામાં અવિદ્યા, વિદ્યા, આનંદ ને તુરિય આ ચાર પાદો દેખાય છે. પહેલો પાદ જગદાકાર પ્રતીત થવાથી બ્રહ્મદષ્ટિએ અશુદ્ધજેવો પ્રતીત થાય છે, ને ત્રણ પાદો શુદ્ધ છે. અંતિઃકરણની ઉપાધિવાળા જીવો દેહવાય છે, તેઓ મિથ્યાસુખની આશાવડે સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે. અનંતજન્મોમાં અભ્યાસ કરેલી અનેક કુકર્મની વાસનાઓવડે શરીર અને બ્રાહ્મણો વિવેક ઉપજતો નથી, તેથી શરીરમાં દહનર આત્મભ્રાંતિ થાય છે. ‘હું અમ્મ હું, હું અદ્યમ્મ હું, હું જીવ હું ને હું અત્યંતદુઃખી હું,’ એવી બ્રાહ્મિવાસનાના બલથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, ને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય પ્રાપ્ત થતો નથી. જીવ મિથ્યાશ્રૂત તથા સ્વરેનતુલ્ય વિષયભોગોનો અનુભવ કરીને અસંખ્ય મનોરથો કરેલો છતો અતુષ્ટ રહી મર્વદા ભવાટવીમાં ભ્રમણ કરે છે. નાના પ્રકારનાં વિચિત્ર શરીરો મદ્યજી કરીને ત્યાં શુભાશુભ પ્રારબ્ધકર્મોનો અનુભવ કરીને તે તે કર્મફલની વાસનાવાળાની પુનઃ પુનઃ તે તે કર્મફલના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ સંસારની નિવૃત્તિ કરનારા સાધનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી તેને અનિષ્ટ ઇષ્ટના જેવું પ્રતીત થાય છે, ને ઇષ્ટ અનિષ્ટના જેવું જણાય છે. અંતઃકરણ અત્યંત મલિન હોવાથી ભક્તિ જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય ઉપજતાં નથી, તેથી અજ્ઞાનનું પ્રામલ્ય રહે છે. અજ્ઞાનના પ્રામલ્યથી બધાંભણના સ્વરૂપનો વિચાર થતો નથી, તેથી બહારવટીના જ્ઞાનના અભાવથી અનાધિત બ્રહ્મસુખ સંપાદન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના પરિપાકથી સત્યરૂપોનો સમાગમ થાય છે, તેથી વિધિનિષેધનો વિવેક થાય છે, તેથી સદાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, સદાચારથી સમગ્ર પાપનો ઘ્વય થાય છે, તેથી અંતઃકરણ નિર્મલ થાય છે, તેથી તે અંતઃકરણ શ્રીસદ્ગુરુના કૃપાકટાક્ષને ઇચ્છે છે, અને શ્રીસદ્ગુરુના કૃપાકટાક્ષનેથી સર્વસિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે; મર્વમંથો નાશ પામે છે, ને ચૈતસના સર્વ પ્રતિબંધકા પ્રવીન થાય છે. જન્મ જન્મોંધને રૂપનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશવિના કરોડો દેહો પણ પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી શ્રીસદ્ગુરુના કૃપાકટાક્ષનેદ્વારે શીતજ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. જ્યારે શ્રીમદ્ગુરુનો કૃપાકટાક્ષ થાય છે ત્યારે પરમાત્માની કપાના શ્રવણમાં તથા જ્ઞાનાદિમાં શ્રદ્ધા થાય છે, શ્રદ્ધાથી હૃદયમાં રહેલી અનાદિ દુર્વાસનાપ્રયિનો વિનાશ થાય છે, તેથી હૃદયમાં રિચત સર્વે વિચારતુષ્ટાઓ વિનાશ પામે છે, તુષ્ટાઓના ક્ષયથી હૃદયકમલમાં પરમાત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી પરમાત્માની દહનર ભક્તિ થાય છે, તેથી વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે, વૈરાગ્યથી વિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, અબંધાસથી તે વિજ્ઞાન ક્રમવડે પરિપક્વ થાય છે, પરિપક્વવિજ્ઞાનથી તે જીવ-મુક્ત થાય છે, તેથી સર્વે અણુભક્તોં ને સર્વે વાસનાઓ વિનાશ પામે છે, તેમ થવાથી દહનર શુદ્ધસાત્ત્વકીવાસનાવડે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ થાય છે, તે ભક્તિથી સર્વે અવસ્થામાં સર્વમય નારાયણ અનુભવાય છે. અમાનીપણાદિ સાધનવાળા પુરુષ નિરાશંકયોગનો અધિકારી છે. ભક્તિયોગ અધિકારી ને અનધિકારી સર્વને ઉપયોગી છે. તે ભક્તિયોગ નિરુપદ્રવ છે. ભક્તારત્સલ પ્રશ્ન સર્વે મોક્ષવિષ્ણોથી ભક્તજનોનું પરિપાલન કરે છે, અને તેમને સર્વે અગીષ્ટ આપે છે, તેથી સર્વે ઉપાયોનો પરિભ્રમ કરી ભક્તિનો આશ્રય કરે. ભક્તિવડે સર્વ સિદ્ધ થાય છે, ભક્તિવાળાને કંઈ અમાધ્ય નથી. ” પછી પુનઃ શ્રીમહાવિષ્ણુ કહે છે—“ એ પ્રમાણે યુરુનો ઉપદેશ સાંભળી, તે શિષ્ય પરમતત્ત્વને જાણી, ‘સર્વ સંકલ્પોની નિવૃત્તિ કરી, ‘હું શીધજ મોક્ષ મેજાવીશ ’ એવો નિશ્ચય કરી,

જીડી, ગુરુને પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરી, તેમનું પૂજન કરવો હવે. પછી ગુરુની આજ્ઞાએ ક્રમે કરીને ભક્તિનિધિ યજ્ઞ, પછી ભક્તિના પરિપાકવડે વિદ્યાન પામી, શીઘ્ર તે સિધ્ધ સાક્ષાત્ નારાયણ થયો. હે સ્વભાવ! મારે શરણે આવ, મારી ભક્તિમાં નિષ્ઠાવાળો થા, મારી ઉપાસના કર, એમ કરવાથી મને પ્રાપ્તિ યજ્ઞના મારાથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા છે, હુંજ નિરતિશ્ચ આનંદરૂપ ને અદ્વિતીય છું. ”

એ પ્રમાણે શ્રીમહાવિષ્ણુથી આ પરમ ઉપદેશ પામી બ્રહ્મા પરમાર્ત્ત પામ્યા. પછી તેમણે શ્રીમહાવિષ્ણુને પ્રદક્ષિણા તથા નમસ્કાર કરી તેમનું વિવિધ ઉપચારવડે પૂજન કર્યું, અને હાથ જોડી વિનયવડે તેમની ભક્તિમાં પોતાની નિષ્ઠા રહેવાની યાચના કરી.

—[*]—

॥ ૫૦ ત્રિપુરાત્તાપનીયોપનિષદનો સાર ॥

ત્રણ પુરમાં રિયતિ કરનારી ચિત્તચક્તિ ત્રિપુરા કહેવાય છે એ ત્રિપુરા ચિત્તલા, મહાકુંડલિની ને ત્રિકૂટા આદિ નામોથી પણ વિખ્યાત છે. તેની ઉપાસનાથી પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે. અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એમ મન એ પ્રકારનું છે, કામનાવાણું મન અશુદ્ધ, અને કામનારહિત મન શુદ્ધ છે. મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મનજ છે. વિષયાનુરાગવાળું મન બંધ ઉપજાવે છે, અને વિષયાનુરાગવિનાનું મન મોક્ષમાં હેતુ છે. મનના સ્થૂલભાવનો નાશ થાય લાંસુથી તેનો હવ્યમાં નિરોધ કરવો ઉચિત છે, તેજ જ્ઞાન ને તેજ ધ્યાન છે. જે નિરવયવ, નિર્વિઘ્નરૂપ ને નિર્જન સ્વભાવ છે તે સ્વચ્છ હું છું એમ જાણીને પુરુષ જાણે પ્રાપ્ત થાય છે, જામત, સ્વમ તથા સુષુપ્તિમાં એકજ આત્મા છે, ને તે ત્રણ અવસ્થાથી ભિન્ન છે, તેને જાણવાથી પુનર્જન્મની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ અનેક દેશોની ગાયોનું દૂધ એકરંગનું છે તેમ મિત્ર ભિન્ન ચિત્તવાળામાં પરમતત્ત્વ એકજ છે એમ અનેક દેશોની ગાયોનું દૂધ એકરંગનું છે તેમ મિત્ર ભિન્ન ચિત્તવાળામાં પરમતત્ત્વ એકજ છે એમ જાની જીએ છે. ત્રિવેંકી પુરુષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી મહાન, પરમપદ, નિરવયવ, નિશ્ચય ને શાંતિ સ્વચ્છ હું છું એમ સ્મરણ કરે. જે એક, પરસ્પરરૂપ ને સર્વ જૂના નિવાસરૂપ દુરીયને જાણે છે તે અવિનાશી પરમાકાશમાં વસે છે.

—:૦:—

॥ ૫૧ ત્રિપુરોપનિષદનો સાર ॥

સ્વપ્ન સૂક્ષ્મ ને કારણશરીરરૂપ, વા પૃથિવી અંતરિક્ષ ને સ્વર્ગલોકરૂપ ત્રણ પુરમાં જે ચૈતન્યકલા રહેલી છે તે ત્રિપુરા કહેવાય છે. કર્મ, ઉપામના ને જ્ઞાનવડે અંતઃકરણના મધ્ય, વિશેષ ને આવરણરૂપે દૂર થયે તે અનુભવાય છે. તે વિષયમાતાના અનુમલથી પુરુષને મોક્ષલાભ થાય છે.

—:૦:—

॥ ૫૨ ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદનો સાર ॥

ત્રિશિખીનામના બ્રાહ્મણ આદિસંતોમાં જન્મે શ્રી માદિયને પૂજતા હતા:—“ હે ભગવન! થરી શું ? પ્રાણ શું ? કરણ શું ? ને આત્મા શું ? ” તેના ઉત્તરમાં શ્રીઆદિય કહે છે —“ આ સર્વે શિવજ છે. તે જાણે આશરે અગ્ર્યકત છે. અગ્ર્યકતથી મહત્ત્વ મહત્ત્વથી અધાર, અધારથી પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ મહાબૂતો ને પાંચ મહાબૂતોથી સમગ્ર જગત્ ઉપન્યું છે. સુમનુજે અગ્ર્યામયોગવડે મન તથા પ્રાણને નિરોધ કરવો જોઇએ યોગ બે પ્રકારનો છે, જ્ઞાનયોગ ને કર્મયોગ. કર્મ કર્તવ્ય છે એમ સમગ્ર વિદિતાર્થોમાં મનને નિશ્ચિત્ત રાખવું તે કર્મયોગ કહેવાય છે પરમતત્ત્વમાં મનને સતત સ્થિર રાખવું તે સર્વ સિદ્ધિ મનને નિશ્ચિત્ત રાખવું તે કર્મયોગ કહેવાય છે. જાનયોગનાં યમાદિ આઠ અંગે આત્મી રીતનાં છે:—૧૬ ને ઇન્દ્રિયામાં વસાવ કરવાથી કલ્યાણરૂપ જ્ઞાનયોગ છે. જાનયોગનાં યમાદિ આઠ અંગે આત્મી રીતનાં છે:—૧૬ ને ઇન્દ્રિયામાં વસાવ, તે યમ, પરમતત્ત્વમાં સતત એમ તે નિયમ, આત્માથી ભિન્ન સર્વ આસારસ્પર્શોમાં ઉદારીતના તે આમન, આ સર્વ જગત્ મિથ્યા એવી પ્રતિતિ તે પ્રાણુપામ, ચિત્તને અનંતુર્ગામ ત તે પ્રચલાર, ચિત્તની પ્રેવમાં

સ્થિરતા તે ધારણા, હું ચિન્માનજ હું એવું ચિંતન તથા ધ્યાન, ને ધ્યાનની સારી રીતે વિસ્મૃતિ તે સમાધિ કહેવાય છે. કર્મયોગનાં પ્રથમનાં પાંચ અંગો જિજ્ઞાસકારનાં છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્યર્થ, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર ને શૈલ્ય આ દસ યોગો છે; તપ, સંતોષ, શાસ્ત્રમાં આસ્તિક્ય, તથા દરિમાં આસ્તિક્ય, દાન, દરિનું આરાધન, વેદાંતશ્રવણ, લોકલક્ષ્મણ, મતિ, જપ ને-મત આ દસ નિયમો છે; સ્વસ્તિક, ગોમુખ, વીર, યોગ, પદ્મ, બદ્ધપદ્મ, કુકુટ, ઉત્તાનકૃષ્ક, ધનુષ, સિંહ, ભદ્ર, મુક્ત, મધુર, મત્સ્ય, સિંહ, પશ્ચિમતાન ને સુખાસન એ મુખ્ય આસનો છે. સુખ થાય એમ નહિ પણ રીતે એસવું તે સુખાસન કહેવાય છે. અશક્ત પુરુષ તે આસન કરે. જેણે આસનનો જ્ય કયો તેણે ત્રણ લોકોનો જ્ય કયો. યમ, નિયમ ને આસનવડે શુક્ત પુરુષ પ્રથમ નાદીશુદ્ધિ કરીને પછી પ્રાણાયામ કરે. મનુષ્યના શરીરની લંબાઈ પોતપોતાના જન્મ આઠ અંગુળને આશરે હોય છે. પ્રાણ શરીરથી અધિક દ્વાદશ અંગુળ છે. યોગાભ્યાસથી શરીરમાં રહેલા વાયુને શરીરમાંથી ઊઠેલા અગ્નિવડે ન્યૂન વા સમ કરતો હતો પુરુષ બ્રહ્મવેતા થાય છે. દેહમાં તથાવેલા સોનાજેવું ત્રિકોણ અગ્નિનું સ્થાન છે. નાભિપાસે રહેલા કેદમાં સુપ્રગ્ધાનાડી છે. તેની ઢાળી તથા જમણી બાજુએ ઇલા તથા પિંગલા નાડી છે, જે નાસિકાનાં બંને હિદ્રપર્યંત પહોંચેલી છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, બ્યાન, નાગ, કૃષ્ણ, કૃકલ, દેવદત્ત ને ધનંજય એ દસ પ્રાણવાયુઓ છે. રાજક સર્વ સંમતી રહિત થઈ એકાંત દેશમાં કાજના શુભ આસનપર કોમલ દર્ભ તથા કૃષ્ણાન્નિનાદિ નાંખી તેપર સ્વસ્તિકાદિ આસન કરીને બેસે. તે શરીરને સરલ રાખી, નાસાગ્રપર નયન સ્થાપી, ઉપરના હાંતોનો સ્પર્શ નીચેના હાંતોને નહિ થવા દે, જીભને તાલુમાં રાખી, ઈન્દ્રિયોને વચ રાખી, સ્વસ્થ ચિત્તવડે પરમાત્માનું ચિંતન વા પ્રાણાયામ કરે. ઇલાવડે સોળ માત્રાથી વાયુ પૂરે, ચોસઠ માત્રાવડે કુંભક કરે, ને બત્રીસ માત્રાથી પિંગલા-વડે રેચક કરે. પુનઃ તેથી જીલટી રીતે કરે. એમ કરવાથી હૃદયકમલ વિકાસ પામે છે, ને ભાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્નકાલ, સાંઘકાલ ને મધ્યરાત્ર એમ ચાર વાર એથી એથી પ્રાણાયામ કરે. પ્રાણાયામપરાયણ પુરુષ ત્રણ વર્ષપછી યોગનિપુણ થાય છે. પ્રસ્વેદ ઉપભવનારો પ્રાણાયામ કનિષ્ઠ કહેવાય છે, શરીરમાં કેપ ઉપભવનારો પ્રાણાયામ મધ્યમ ગણાય છે, અને શરીરનું ઉત્થાન કરનારો પ્રાણાયામ ઉત્તમ કહેવાય છે. કનિષ્ઠ પ્રાણાયામથી સામાન્ય બાધિનો ને પાપનો નાશ થાય છે, મધ્યમ પ્રાણાયામથી મંદાપાપો ને મહારોગોનો નાશ થાય છે, ને ઉત્તમ પ્રાણાયામથી મહામૂર્તી ન્યૂનતા, શરીરની લઘુતા, અશ્વપાદાર તથા ઈન્દ્રિયોના ને છુદ્ધિના સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. નાભિની સમીપ રહેલા કેદમાં પ્રાણવાયુનો રાષ કરવાથી ઉદરનાં રોગોનો વિનાશ થાય છે. નાસિકાના અમલાગપર પ્રાણવાયુ ધારણ કરવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ ને શરીરની લઘુતા થાય છે. બ્રહ્મસુહર્તમાં બહારના વાયુનું જીભવડે આકર્ષણ કરી તેનું પાન કરવાથી ત્રણ માસમાં વાણીનું સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. જ માસ એવો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો મંદારોગોનો વિનાશ થાય છે. રોગાદિવડે નુપિત જે જે અંગમાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરવામાં આવે છે તે તે અંગ રોગરહિત થાય છે. મનના ધારણ કરવાથી તે પ્રાણ ધારણ કરેલો થાય છે. અંગ્રહાથી માંડીને બ્રહ્મરૂપર્યંત ક્રમાત એક મર્મસ્થાનથી બીજા મર્મસ્થાનપ્રતિ પ્રાણવાયુને આકર્ષવો તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. 'હું જ બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મ હું છું,' એવી સર્વ વૃત્તિરહિત સ્થિતિ તે સમાધિ કહેવાય છે. તેને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી પુનઃ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. "

ને પિત્રાયાદિષુ છે તેમને અને સર્વદા પ્રણામ કરીએ છીએ. ત્રણ તાપને ઠરનારી, ભોગભોગ આપનારી, અનંતા, વિજ્યા, શુદ્ધા, શરણ્યા, કલ્યાણ કરનારી, ને નિર્લેપ દેવીને નમસ્કાર. હૃદયકમલની મધ્યમાં રહેલાં, પ્રાતઃકાલના સર્વતા જેવાં પ્રકાશવાળાં, પાસા અંકુષ વર ને અલપ જેમના હાથમાં છે એવાં, ત્રણ નેત્રવાળાં, રાતા વસ્ત્રવાળાં ને ભક્તને કામદુષ્કાળેવાં જે દેવી તેમને અને ભજીએ છીએ મહાભયનો વિનાશ કરનારાં, મહાકલેશને શમાવનારાં તે મહાકારુણ્યપિણ્ણી દેવીને અને નમીએ છીએ. તેમના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેજીતા નથી તેથી તે અચેષ્ટા કહેવાય છે, તેમનો અંત નથી તેથી અનંતા કહેવાય છે, તેમનું પ્રહણ ચક્ર શક્ય નથી તેથી અસક્ષ્યા, તેમનો જન્મ નથી તેથી અજ, સર્વત્ર એક છે તેથી એકા, ને એજ વિશ્વરૂપ છે તેથી અનેકા કહેવાય છે. જેનાથી પરતર કંઈ નથી તે દુર્ગા છે. જે દુરાચારનો નાશ કરનારી ને સંસારમુદ્રને તારનારી છે તેને અને નમીએ છીએ.

॥ ૫૬ ધ્યાનચિંદૂપનિપદ્મનો સાર ॥

જે બહુ મોટું પાપ હોય તેપણુ તે ધ્યાનયોગવડે નાશ પામે છે. શબ્દનું કારણ શક્તિ છે. તે શક્તિથી પર સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ છે, તેને જે જાણે છે તે સંશયરહિત થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ અનિસ્રક્ષ્મ છે. પુષ્પમાં જેમ ગંધ છે, ફૂલમાં જેમ થી છે, ને તલમાં જેમ તલ છે તેમ શરીરાદિમાં બ્રહ્મ છે. જેમ દોરામાં પાસા રહે છે તેમ આત્મામાં સર્વે જૂનો છે. સ્થિરચુદ્ધિવાળો તથા અવિવેકરહિત બંધવેતા બ્રહ્મમાં સ્થિત છે. પૂરકકાલે નાભિમાં સ્થિત શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરે, કુલાકકાલે હૃદયમાં સ્થિત શ્રીબ્રહ્માનું ધ્યાન કરે, અને રેચકકાલે લલાટમાં સ્થિત પાપનો નાશ કરનારા શ્રીશંકરનું ધ્યાન કરે. આઠ પાંખડીવાળું ને કેળના પુષ્પનેતું અધોમુખ કમલ છે તે હૃતકમલ કહેવાય છે. તેમાં સર્વ દેવો છે. નાભિ, હૃદય ને મૂર્ધા આ ત્રણ સ્થાન; સ્ત્રી વૃદ્ધિ લઈ જવાના ત્રણ માર્ગ; વિષ્ણુ, બ્રહ્મા ને શંકર એ ત્રણ ઈશ્વર; અ, ઉ ને મ આ ત્રણ અર્ધરૂપ વા માત્રા; અને અર્ધમાત્રા તેને જે જાણે છે તે વેદવેતા છે. તેલની ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન, તથા મોટાં ઘંટના નાદ જેવા, વાણીથી નહિ ઉપજેલા, ને પ્રણવની પછી પ્રતીત થતા નાદને જે ઉપાસે છે તે વેદવેતા છે. પ્રણવ ધનુષ, જીવ પ્રાણ ને બ્રહ્મ લક્ષ્ય કહેવાય છે. પ્રમાદનો સાગ કરી, જાણીની પેઠે તન્મય થઈ, તે લક્ષ્ય વિષવાયોગ્ય છે. સિંગદેહને નીચેની અરણિ કરીને, તથા પ્રણવને ઉપરની અરણિ કરીને, ધ્યાનરૂપ મધનના અભ્યાસથી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે પરમાત્માને જુએ. જેમ કમલના નાલવડે માણસ જલને મુખમાં ડાબે છે તેમ સાધક વાપુને ભૂમધ્યભણી ઉપર ચઢાવે અર્ધમાત્રાને દોરડી કરીને કૂપરૂપ આધારાદિ કમલમાંથી સુપુષ્પામાં જે 'મન, વાપુ ને આંખિને ભૂમધ્યમાં લાવે. બંને જૂની મધ્યમાં નાકના ઉપરના ભાગમાં જે લલાટનો એકદેશ છે તે બ્રહ્મરૂપ અમૃતનું સ્થાન છે. ધારણાવડે તે બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાથી પુરુષ અવિનાશી થાય છે.

॥ ૫૭ નાદચિંદૂપનિપદ્મનો સાર ॥

સાધક અકારની હંસરૂપે ઉપાસના કરે. અકાર તેની જમણી પાંખ છે, ઉકાર ડાબી પાંખ છે, મકાર પુષ્પ છે, ને અર્ધમાત્રા શિર છે. રમેયણુ ને તમેયણુ તેના પગ છે, સરવણુ તેનું શરીર છે, ને ધર્મ તથા અધર્મ તેની જમણી તથા ડાબી આંખ છે. તેના શરીરમાં સાત લોકો આ પ્રમાણે જાણવા:-પગમાં ભૂલોક, જનુમાં અંતરિક્ષલોક, કંઠમાં સ્વર્ગલોક, નાભિમાં મહલોક, હૃદયમાં જનલોક, કંઠમાં તપલોક અને બંને જૂ ને લલાટની મધ્યમાં સલલોક સ્થિત છે. અકારના દેવ આંખિ ઉકારના દેવ વાપુ, મકારના દેવ સર્વ ને અર્ધ-માત્રાના દેવ વરુણ છે. અકાર, ઉકાર, મકાર ને અર્ધમાત્રા આ ચાર માત્રાઓમાં પ્રત્યેકની ઉદાત અનુદાત ને

સ્વરિત એની ત્રણ ત્રણ કલા થયાથી ચાર માત્રાની બાર કલા વા માત્રા થાય છે. ધોષિણી, વિદ્યુન્માલી, પતંગી, વાયુવેગિની, નામધેયા, ઐદ્રી, વૈષ્ણવી, શંકરી, મહતી, ધ્રુવા, મૌની ને આઠી એ બાર કલાઓનાં નામો છે. પહેલી કલાની ધારણામાં રિચત અંતઃપ્રણવાળાનું મૃત્યુ થાય તો તે નામ થાય છે. બીજી કલાની ધારણામાં પ્રાણવિયોગ થાય તો યજ્ઞ, ત્રીજી કલાની ધારણામાં શરીર છૂટે તો વિદ્યાધર, ચોથી કલાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો ગંધર્વ, ને પાંચમી કલાની ધારણામાં મરે તો દેવ થાય છે. છઠી કલાની ધારણામાં શરીર લગે તો ઇંદના સ્થાયુભવને, સાતમી કલાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો વિષ્ણુલોકને, આઠમી કલાની ધારણામાં પ્રાણવિયોગ થાય તો શિવલોકને, નવમી કલાની ધારણામાં મરણ પામે તો મહાલોકને, દશમી કલાની ધારણામાં શરીર પડે તો દુઃખલોકને, અગ્નીઆરમ્ભી કલાની ધારણામાં પ્રાણ નીકળે તો તપલોકને, ને બારમી કલાની ધારણામાં દેહ પડે તો સાધક અલ્પલોકને પામે છે. આનાથી પરતર, શુદ્ધ, વ્યાપક, કલા-રહિત, કલ્યાણરૂપ ને સર્વદા પ્રકાશરૂપ પરબ્રહ્મ છે, જે પરબ્રહ્મમાંથી સર્વાદિ જ્યોતિઓના ઉદય થાય છે. વિષવાહિણીમારહિત મન જ્યારે પરમતરવર્માં લીન થાય છે ત્યારે તેને ચેતની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય છે. અલના અનુસંધાનવાળો, સર્વ વિષયોની આસક્તિથી રહિત, ચેતનાર્ગમાં સુરિચત, અવિદ્યાના પાશોથી છૂટેલો, નિર્મલ હૃદયવાળો ને જીવભાવરહિત સાધક અલ્પભાવડે પરમાર્ત પામે છે.

—:૦:—

॥ ૫૮ નારદપરિવ્રાજકોપનિષદનો સાર ॥

પ્રધારણા શ્રીનારદપ્રતિ શૌનઘાદિ મહાપિંચો કહે છે:—“હે ભગવન! મુક્તિના
 “તે સાંભળી શ્રીનારદ કહે છે:—“ઉપનયનપૂર્વક ગુરુસમીપ બાર વર્ષશ્રદ્ધાચર્ય
 ૧ કરી, પછી પચીસ વર્ષ યથાયોગ્ય ગૃહસ્થાશ્રમ સેવી, પચાત પચીસ વર્ષ
 ૧ કરી, વિવેકાદિ ચાર સાધનવાળો ચર્ધ, વૈરરહિત, ચાંત ને દાંત ચર્ધ પરમ-
 “આનવડે દેહસાગ કંઠે છે તે મુક્ત થાય છે.” પછી સંન્યાસવિધિ જાણવા
 માં શ્રીશ્રદ્ધાપાસે ગયા. ત્યાં જઈ તેમને નમસ્કાર કરી, તેમની યથાયોગ્ય
 પછી શ્રીનારદ શ્રીશ્રદ્ધાને કહે છે:—“હે પ્રભો! સંન્યાસવિધિનું નિરૂપણ
 કહે છે:—“અજ્ઞયર્ચાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમનું યથાવિધિ
 ગૃહસ્થાશ્રમનું યથાયોગ્ય પાલન કરી, વા અજ્ઞયર્ચાશ્રમનું યથાસાજ
 ત વિરાગ પામે, તથા આરા, અમ્મણ, ઈર્ષ્યા ને અહકારથી નિવૃત્ત
 પ્રપત્તિ ને સુમુક્તતા એ ચાર સાધનોથી મુક્ત થાય ત્યારે પુરુષ
 , મંજો, બહેરા, પાખડી, ઢાંઢો, હુલો, હુકો, વૈરાગ્યહીન,
 ન્યાસ મહત્ત્વ કરવાના અધિકારી નથી. તેઓ સંન્યાસ મહત્ત્વ
 ૧ શ્રે. મનમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય ઉપજાવિના જે સંન્યાસ
 , ઉદર ને હાથ જેને સારી રીતે વચ છે, જે સંસારને
 છે, જેના હૃદયમાં ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યને ઉદય થયો છે, ને જે
 વૃત્તિરૂપ જાણે છે તે સંન્યાસ મહત્ત્વ કરે. પરમાત્મામાં
 માઓથી રહિત, માનાપમાનમાં સમશુદ્ધિવાળો, શાસ્ત્રાદિથી
 મલ્યગ્રાપણ કરનારો, સંગ્રામી, સરથ, કન્યતૃષ્ણુરહિત,
 નાર, ઘેર્વવાન, ક્ષમાવાન, નિતેન્દ્રિય, અસ્તેષવાળો,
 કરનાર, અવિષ્મના વિષયોનું ચિંતન નહિ કરનાર,
 મના ગ્રાહકમાં ને વિષયોને બહારે રાખી ચકવાના

ને વિશાસાદિષ્ છે તેમને અને સર્વદા પ્રણામ કરીએ છીએ. તથા તાપને હરનારી, ભોગમોક્ષ આપનારી, અર્નતા, વિજયા, શુકા, શરણા, કલ્યાણ કરનારી, ને નિર્લેપ દેવીને નમસ્કાર. હૃદયકમલની મધ્યમાં રહેલી, પ્રાતઃકલના સર્વના જેવા પ્રકાશનાર્ણી, પાશ અંકુશ વર ને અણપ જેમના કાયમાં છે એવું, તથા નેત્રનાર્ણી, ચાતા વસ્ત્રનાર્ણી ને ભક્તને કમલદુષ્કાજેના જે દેવી તેમને અને બહુએ છીએ મદાભયને વિનાશ કરનારી, મહાકલેશને શમાવનારી તે મહાકાલપરિણી દેવીને અને નમીએ છીએ. તેમના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેવામાં નથી તેથી તે અજ્ઞેયા કહેવાય છે, તેમને અંત નથી તેથી અર્નતા કહેવાય છે, તેમનું મહત્ત્વ યદ્ય શક્યું નથી તેથી અલક્ષ્યા, તેમની જન્મ નથી તેથી અમ્, સર્વત્ર એક છે તેથી એકા, ને એક જ વિષય છે તેથી અનેકા કહેવાય છે. તેનાથી પરત્વર કંઈ નથી તે દુર્ગા છે. જે દુરાચારનો નાશ કરનારી ને સંસારસમુદ્રને તારનારી છે તેને અને નમીએ છીએ.

॥ ૫૬ ધ્યાનવિંદુપનિપદ્મનો સાર ॥

જો બહુ મોટું પાપ હોય તોપણ તે ખાનગીગરડે નાશ પામે છે. અપરંતુ કારણ શક્તિ છે. તે શક્તિથી પર સંચિદાનરૂપ ધ્યાન છે, તેને જે જાણે છે તે સંચયરહિત થાય છે શુદ્ધ ધ્યાન અનિસુદ્ધ છે. પ્રુષ્પમાં જેમ ગંધ છે, દ્વિધમાં જેમ ઘી છે, ને તલમાં જેમ તલ છે તેમ શરીરાદિમાં ધ્યાન છે. જેમ દોરામાં પાશ રહે છે તેમ આત્મામાં સર્વે ભૂતો છે. સ્થિરશુદ્ધિવાળા તથા અવિવેકરહિત ધ્યાનવેત્તા ધ્યાનમાં રિયત છે. પૂરકકાલે નાભિમાં રિયત શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરે, મુલકકાલે હૃદયમાં રિયત શ્રીધ્વજાનું ધ્યાન કરે, અને દેશકકાલે લલાટમાં રિયત પાપનો નાશ કરનારા શ્રીશંકરનું ધ્યાન કરે. આઠ પાંખડીવાળું ને કળના પુષ્પજેનું અધોમુખ કમલ છે તે હૃતકમલ કહેવાય છે. તેમાં સર્વે દેવો છે. નાભિ, હૃદય ને મૂર્ધા આ ત્રણ સ્થાન; સો વૃત્તિ લઈ જવાના ત્રણ માર્ગ; વિષ્ણુ, ધ્યાન ને ચંકર એ ત્રણ ઈશ્વર; અ, ઉ ને મ આ ત્રણ અક્ષર વા માત્રા; અને અર્ધમાત્રા તેને જે જાણે છે તે વેદવેત્તા છે. તેલની ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન, તથા મોટા ઘંટના નાદ જેવા, વાણીથી નહિ ઉપજેલ; ને પ્રણવની પછી પ્રતીત થતા નાદને જે ઉપાસે છે તે વેદવેત્તા છે. પ્રણવ ધત્તુ, છવ પાણુ ને ધ્યાન લક્ષ્ય કહેવાય છે. પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, બાહ્યની પેઠે તન્મય થઈ, તે લક્ષ્ય વિશ્વવાયેભ્ય છે. સિંગદેહને નીચેની અરણિ કરીને, તથા પ્રણવને ઉપરની અરણિ કરીને, ધ્યાનરૂપ મયનના અપ્રાપ્તથી સુદ્ધાદિષ્ટિવડે પરમાત્માને જુએ. જેમ કમલના નાલવડે માણસ જલને મુખમાં ખેંચે છે તેમ સાધક વાદ્યને ભૂમધ્યકણી ઉપર ચલાવે અર્ધમાત્રાને દોરડી કરીને કૂપરૂપ આધારાદિ કમલમાંથી સુપુખ્યામાંગે મન, વાયુ ને અગ્નિને ભૂમધ્યમાં લાવે અને ભૂની મધ્યમાં નાકના ઉપરના ભાગમાં જે લલાટની એકદેશ છે તે ધ્યાનરૂપ અમૃતનું સ્થાન છે. કારણકાલે તે ધ્યાનનો અનુભવ કરવાથી પુરુષ અવિનાશી થાય છે.

॥ ૫૭ નાદવિંદુપનિપદ્મનો સાર ॥

સાધક ઈંકારની હંસરૂપે ઉપાસના કરે. અંકાર તેની જમણી પાંખ છે, ઉંકાર ડાબી પાંખ છે, મંકાર પુરુષ છે, ને અર્ધમાત્રા ચિત્ત છે. રમેણુજી ને તમેણુજી તેના પગ છે, સત્વણુજી તેનું શરીર છે, ને ધર્મ તથા અર્ધર્મ તેની જમણી તથા ડાબી આંખ છે. તેના શરીરમાં સાત લોકો આ પ્રમાણે જાણવા:—પગમાં ભૂલોક, જનુમાં અંતરિક્ષલોક, કંઠમાં સ્વર્ગલોક, નાભિમાં મહર્લોક, હૃદયમાં જનલોક, કંઠમાં તપલોક અને બંને ખૂ ને લલાટની મધ્યમાં સલલોક રિયત છે. અંકારના દેવ આગ્રિ ઉંકારના દેવ વાયુ, મંકારના દેવ સૂર્ય ને અર્ધમાત્રાના દેવ વરુણ છે. અંકાર, ઉંકાર, મંકાર ને અર્ધમાત્રા આ ચાર માત્રાઓમાં પ્રત્યેકની ઉત્તત અનુદાત ને

સ્વરિત એવી ત્રણ ત્રણ કલા ચરાધી ચાર માત્રાની બાર કરા વા માત્રા થાય છે. ધૈષ્ટી, વિદુન્માલી, પતંગી, વામુવેગિની, નામધેયા, ઝંદો, વૈષ્ણવી, ચાંકરી, મહતી, ક્રુચા, મૌની ને; વ્યાહતી એ બાર કલાઓનાં નામો છે. પહેલી કલાની ધારણામાં સ્થિત ઋતઃકરણવાળાનું મૃત્યુ થાય તો તે રાત્રી થાય છે. બીજી કલાની ધારણામાં પ્રાણવિયોગ થાય તો યજ્ઞ, ત્રીજી કલાની ધારણામાં શરીર છૂટે તો વિદ્વાપર, ચોથી કલાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો ઝંધવે, ને પાંચમી કલાની ધારણામાં મરે તો દેવ થાય છે. છઠ્ઠી કલાની ધારણામાં શરીર ત્યજે તો દંદના સ્વાયુભવને, સાતમી કલાની ધારણામાં મૃત્યુ થાય તો વિષ્ણુબોકને, આઠમી કલાની ધારણામાં પ્રાણવિયોગ થાય તો શિવલોકને, નવમી કલાની ધારણામાં મરણ પામે તો મહલોકને, દશમી કલાની ધારણામાં શરીર પડે તો કુન્દલોકને, અગ્નીઆરમી કલાની ધારણામાં પ્રાણ નીકળે તો તપલોકને, ને બારમી કલાની ધારણામાં દેહ પડે તો સાધક ક્ષલ્પલોકને પામે છે. આનાથી પરતર, શુદ્ધ, વ્યાપક, કલા-રહિત, કલ્યાણરૂપ ને સર્વદા પ્રસન્નરૂપ પરબ્રહ્મ છે, જે પરબ્રહ્મમાંથી સર્વાદિ જ્યોતિર્જ્યોતો ઉદય થાય છે. વિષ્ણુભક્તિધારહિત મન જ્યારે પરમતત્ત્વમાં લીન થાય છે ત્યારે તેને યોગની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય છે. ક્ષણના અનુસંધાનવાળો, સર્વ વિષયોની આસક્તિથી રહિત, યોગમાર્ગમાં સ્થિત, અવિદ્વાના પાશોથી છૂટેલો, નિર્મલ હૃદયવાળો ને જીવભાવરહિત સાધક ક્ષણભાવવડે પ્રમાનદ પામે છે.

—:૦.—

॥ ૫૮ નારદપરિબ્રાજકોપનિષદનો સાર ॥

નૈમિષારણ્યમાં પધારેલા શ્રીનારદપ્રતિ શૌનકાદિ મહાવિદ્યા કહે છે:—“ હે ભગવન્! સુદ્ધિના સાધનના અમને ઉપદેશ કરો. ” તે સાંભળી શ્રીનારદ કહે છે:—“ ઉપનયનપૂર્વક શુક્લમીષ બાર વર્ષબ્રહ્મચર્ય માળી શુક્લેવાસહિત વિદ્યાભ્યાસ કરી, પછી પત્નીસ વર્ષ યથાચોગ્ય ગૃહસ્થાશ્રમ સેવી, પશ્ચાત્ પત્નીસ વર્ષ યથાવિધિ વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પાલન કરી, વિવેકાદિ ચાર સાધનવાળો યથા, વૈરરહિત, ચાંત ને દાંત યથા પરમ-હંસાશ્રમવડે અસ્ખલિત સ્વસ્વરૂપના ધ્યાનવડે દેહભાગ કરે છે તે યુક્ત થાય છે. ” પછી સંન્યાસવિધિ બાજુના શ્રીનારદ તથા શૌનકાદિ સહયોગમાં શ્રીબ્રહ્માપાસે ગયા. હાં બધું તેમને તમસ્કાર કરી, તેમની યથાચોગ્ય સ્તુતિ કરી, તેમની આશાવડે બેસી, પછી શ્રીનારદ શ્રીબ્રહ્માને કહે છે:—“ હે મહા! સંન્યાસવિધિનું નિરૂપણ કરવા કૃપા કરો. ” તે સાંભળી શ્રીબ્રહ્મા કહે છે:—“ જ્ઞાનયર્ગાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ તથા વાનપ્રસ્થાશ્રમનું યથાવિધિ પરિપાલન કરી, વા જ્ઞાનયર્ગાશ્રમનું તથા ગૃહસ્થાશ્રમનું યથાચોગ્ય પાલન કરી, વા જ્ઞાનયર્ગાશ્રમનું યથાશાસ્ત્ર અનુશાન કરી, જ્યારે સર્વ વિષયોથી ચિત્ત વિરાગ પામે, તથા આશા, અમૃતા, ઈર્ષ્યા ને અહંકારથી નિવૃત્ત થાય, અર્થાત્ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને પ્રમુક્ષતા એ ચાર સાધનોથી યુક્ત થાય ત્યારે પુરુષ સંન્યાસ મહત્ત્વ કરે. નપુંસક, પતિત, અંધ, મૂઝો, બહેરા, પાખંડી, કાદીજો, લુલો, હુલો, વૈરાગ્યહીન, ખાલક, દુરાચારી ને ભ્રમતા મનવાળો એ સંન્યાસ મહત્ત્વ કરવાના અધિકારી નથી. તેઓ સંન્યાસ મહત્ત્વ કરવા છાત્રે તો માત્ર આતુરસંન્યાસ મહત્ત્વ કરી શકે. મનમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય ઇષ્ટભા વિના જે સંન્યાસ મહત્ત્વ કરે છે તે પતિત થાય છે. જ્ઞાન, ઉપરચ, ઉદર ને હાથ જેને સારી રીતે વચ છે, જે સંસારને નિઃસાર બાજી સારવસ્તુને બાજુવાની ધ્રુવવાળો છે, જેના હૃદયમાં ઉલ્લેષ વૈરાગ્યનો ઉદય થયો છે, ને જે કપને પ્રતિરૂપ ને જ્ઞાનને સર્વના સ્વામી જેટલે નિવૃત્તિરૂપ બાજુ છે તે સંન્યાસ મહત્ત્વ કરે. પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળો, જ્ઞાનપદ્ધતિમાં વિરક્ત, સર્વ મર્ચિનવાસનાઓથી રહિત, માનાપમાનમાં સમશુદ્ધિવાળો, શાસ્ત્રાદિથી ક્ષણના સ્વરૂપને સુદઃ બાજુનારો, ચાંત, પતિત, સલમાયણ કરનારો, સંગોષી, સરહ, દ્રવ્યનુષ્ઠ્યારહિત, દંભરહિત, સર્વ પ્રાણીઓપ્રતિ વૈર નહિ, રાખનાર, ધૈર્વવાન, ક્ષમાવાન, મિતેન્દ્રિય, અસ્તેયવાળો, લોકલક્ષ્મીવાન, ભોગવેલા વિષયોનું સ્મરણ નહિ કરનાર, ભવિષ્યના વિષયોનું ચિંતન નહિ કરનાર, પ્રામવિષયોની સ્તુતિનિંદા નહિ કરનાર, ઇન્દ્રિયોને તેમના ગોલકમાં ને વિષયોને બહાર રાખી સકવાના

બલવાળો અને શુભદુઃખમાં સમજીદિવાળો હોય તેજ સંન્યાસ ગ્રંથ કરવાનો અધિકારી છે. બે દોષીન, બહિર્વાસ, કંથા, દંડ ને કર્મજ્ઞ આદિ શાસ્ત્રોક્ત પદાર્થોથી લિપ્ત પદાર્થોના પરિગ્રહ સંન્યાસી ન દેરે. સંન્યાસી આંતરશયુઓને વશ રાખી મમતારહિત યથા નિઃશ્વર્ય એકલો વિચરે. માત્ર વર્ષાકાલમાં એકત્ર વસે. જોષ્ઠને, સ્પર્શ કરીને, જોજન કરીને, સાંજાળીને ને સુંધીને જે પુરુષ હર્વથોક પામતો નથી તે જિતેન્દ્રિય બાલુવો. સુપ્ત સંમાનથી ઉદગ પામે, અપમાનની આકાંક્ષા કરે, અતિવાદને સહન કરે, કોષ્ઠનું અપમાન ન કરે, કોષ્ઠની સાથે વૈર ન બાંધે, કાષ્ઠનો પક્ષ ન મઢણ કરે, કોષ કરનાર પ્રતિ કોષ ન દેરે, ને શાપ આપનારને પણ આશીર્વાદ આપે. અત્યંત અપવિત્ર શરીરમાંથી કુપણનો લાવ તથા પ્રીતિ લઈ. બે, ત્રણ કે વધારે સંન્યાસીઓ બેળા વિચરે તો પરસ્પરમાં રાજવાર્તા, જિજ્ઞાસાવર્તા, રનેક, અગ્રિયાપણું કે આત્મચંચાલ છે, તેથી સાથે ન વિચરે. યતિ પોતાના પ્રતિ જે નમસ્કાર કરે તેના પ્રતિ નારાવણુ એમ પ્રતિવચન દહે. સંન્યાસી સર્વદા એકલો રહી ધ્વજનું ચિંતન કરે. તે વ્રત પામવાની વા જીવવાની અજિજ્ઞાપા ન કરે, પણ યાકર જેમ આઝાની વાટ જીએ છે તેમ માત્ર કાલની વાટ જીએ. મૂંગો, નપુંસક, પાંગળો, આંધળો, બહેરા ને મૂઠ સંન્યાસી સંસારથી મુક્ત છે. આ સારું છે ને આ સારું નથી એમ પ્રાપ્ત જોજનમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી, તથા હિતકર, સહ ને શાકું જોલે છે તે મૂંગો કહેવાય છે; તુરતની જન્મેલી બાળકો, સોજ વર્ષની શ્વશુરુપુત્ર સુવતી, ને સો વર્ષની કુરૂપ કોસીને જોષ્ઠને જે રાગદ્વેષ વિચારરહિત રહે છે તે નપુંસક કહેવાય છે; જેનું જિજ્ઞાસાદે વા મહામૂના લાગમદે ગમન થાય છે, તથા જે નિલપ્રતિ એક જોજનથી વિરોધ પ્રવાસ કરતો નથી તે પાંગળો કહેવાય છે; જોઠો હોમ, જોઠો હોમ, વા ચાલતો હોમ તોપણ અસાધારણ પ્રયોજનવિના જેના નેત્રની વૃત્તિ સોજ હાથથી દૂર જતી નથી તે અંધ કહેવાય છે; અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ વચનો સાંભળતાં છતાં પણ તે જાણે સાંજાળાંજન નથી એવા ચિત્તવાળો જે રહે છે તે બહેરા કહેવાય છે; ને વિપયો સ્ત્રીપરમાં આવે તથા પોને સમર્થ છદ્ધિયોવાળો બલવાળ હોય તોપણ તે કાલે જે સુપુસિ પામેલાના જેવો રહે તે મૂઠ કહેવાય છે. નાટક, જ્યાર, જોઓમાં અતિ અનુરાગ રાજનાર પુરુષ, અન્યનું લક્ષ્ય, અન્યનું જોજન, તથા રજસ્વલો આ છને સંન્યાસી કદીપણ ન જીએ. પર્લંગ, યોજું વસ્ત્ર, ઓસંબંધની વાતો, કર્મોદ્દિયોની ચપલતા, દિવસે શામ ને વાહન આ છ સંન્યાસીઓને ખાપણું કરનાર છે. આસાનું ચિન્તન કરનાર યતિ દૂરની યાત્રાનો પ્રપાત્રવડે લાગ કરે, અને શુક્તિનો ઉપદેશ કરનાર ઉપનિષદોનો સર્વદા અધ્યાસ કરે. તે સર્વદા તીર્થનું સેવન કરનારો, વા ઉપવાસ કરનારો, વા આત્માખ્યન કરનારો, વા અધ્યાપન કરનારો ન થાય. કામ્યો જેમ પોતાનાં જંગોને સંક્રાંતિ છે તેમ જે પોતાની છદ્ધિયોને સર્વલક્ષ્યથી સંક્રાંતિ કર્ષ, આશા તથા પરિગ્રહનો લાગ કરી, દંડરહિત યર્ષ, નમસ્કારરહિત યર્ષ, દેવકર્મો તથા પિતૃકર્મો લાગ કરી, નિદારતુતિ લજ, યથાસાલમાં સંતોષવાળો યથ, એને મમતા તથા અહંકાર લજ એકાંત દેશમાં પ્રીતિવાળો થાય. તે સંન્યાસી મુક્ત થાય છે. સંન્યાસીને રાગદ્વેષ મયોપવીત તથા શિખા છે. તેવડે તે અપવિત્ર યજો નથી, શત્રુ પેર, દેવાંધ ને બેનાદિ ખવિત તથા એકાંત સ્થાનમાં તે રાજિવાસ કરે. પ્રાણુધારણાદે ચેત્ત્વકાલે ગામમાં જઈ જિજ્ઞાસા સંપાદન કરે. તે લાલાલાલોને સમ ગણી, મમતારહિત યર્ષ, શુભાશુભકર્મો અત્યંત ઉચ્છેદ કરવા સર્વદા અધ્યાપનપરાયણ રહે. ‘હું જાણ છું’ એમ પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતો છતો કોટસ્મરણ્યાવડે ત્રણ શરીરનો લાગ કરીને સંન્યાસવડે શરીરલાગ કરે છે તે કૃતાર્થ થાય છે. લોકો, વેદો, વિષયો ને છદ્ધિયોનો લાગ કરી જે આત્માર્માજન રિયત છે તે પરમગતિ પામે છે. કુલ, નામ, ગોત્ર, દેશ, અધ્યાપન, વય, વ્રત ને પોતાના સહાયારને સારો સંન્યાસી પ્રકટ ન કરે. જિજ્ઞાસી યાચનાના પ્રસંગવિના સંન્યાસીએ કાઈ ઓની સાથે લાપણુ ન કરવું. પૂર્વે દેખેલી સ્ત્રીનું સ્મરણ ન કરવું, અને સ્ત્રીની પ્રતિમા પણ ન જોવી. તપ્ત્યા, કોષ, અસલ, કપટ, સોજ, મોઢ, શિષ્ય, બહુ બાપ્ત્યા, કામ, અયોગ્ય વસ્ત્રોનો પ્રતિગ્રહ, અહંકાર, મમતા, વેદ, પ્રાધિક્તનો ઉપદેશ, પ્રવાસ, મંત્રાદિના પ્રયોગ ને આશીર્વાદ એ નિષિદ્ધ ક્રિયાઓના સેવનથી સંન્યાસીની

અધોગતિ થાય છે. 'પધારો', 'સીધારો', 'એસો' ઇત્યાદિ સંમાનસ્યક શબ્દો મોક્ષપરાયણ મુનિએ કાઇ પણ પ્રકારની આશાને વચ ચઇ કોણપ્રતિ ન કહેવા. પૂત્રપ્રાપ્તિ સ્ત્રી, ભાષ, પુત્ર ને સર્ગાવહાલાંતુ શુભાશુભ ભેદને વા સાંભળીને યતિ દુર્વૈરાગ્યુત્કત ન થાય. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્યર્થ, અપરિગ્રહ, ઉદતપશ્ચાનો અભાવ, અદીનપણું, ચિત્તની નિર્મલતા, સં-માર્ગમાં સ્થિરતા, સરલતા, સ્નેહરહિતતા, ગુરુસેવા, શ્રદ્ધા, ક્રમા, દમ, શમ, પાપીઓની ઉપેક્ષા, ધીરજ, મધુરતા, દ્વંદ્વી સદનસીલતા, કરુણા, લોકલક્ષ્મણ, શાન્તિવિદ્યાન, ચિત્તનિરોધ ને મિતાહાર એ ચતિનો સ્વધર્મ ગણાય છે. સં-વાસી ગામમાં એક રાત, મોટા ગામમાં બે રાત, કરગ્રામાં ત્રણ રાત ને નગરમાં તથા તીર્થસ્થલમાં પાંચ રાત રહે વર્ષાકાલના ચાર માસ કાઇ પણ મોઝ સ્થલે નિવાસ કરે. આપકાલવિના રાત્રે, મર્યાદાને ને બને સંખ્યાકાલમાં યતિ ભ્રમણ ન કરે સં-વાસીએ સર્વશ્રુતોને પોતાના જેવાં ગણી સર્વદા પૃથિવીભણી દષ્ટિ રાખી ચાલવું જોઇએ. પરમહેસે સમગ્ર ચિત્તશુદ્ધિ-ઓને સાગ કરવા ચત્તવાન રહેવું વચા, માંમ, રુધિર, નાડીઓ, મન્જન, મેદ, હાડકાઓ, મસ, મૂત્ર ને પૃથ્વી જેઓ રમણ કરે છે તેઓમાં ને-નૃમિઓમાં શો ભેદ છે? માંમ, લોહી, પત્ત, વિદ્યા, મૂત્ર, સ્નાયુ, મન્જન ને હાડકાઓના સમૂહરૂપ શરીરમાં જે મૂઠ પ્રતિવાળો છે તે નરકમાં પણ પ્રતિવાળો થશે. કુટીચક, બહુદક, હંમ, પરમહંમ, તુરીયાતીત ને અવધૂત એમ છ પ્રકારના સં-વાસી છે. કુટીચકસં-વાસી શિષ્યા, યજ્ઞોપવીત, ત્રિદશ, કર્મક્રમ, કથા ને દૌષીનાદિ રાખે, માતાપિતા હોય તો તેમની તથા ગુરુની સેવા કરે, એક સ્થલે ભિક્ષા કરે, ને ધોણું ઊર્ધ્વપુટ્ક કરે. બહુદક કુટીચકના ધર્મો પાળે, ત્રિપુટ્ક કરે, ને આઠ ઘેરથી મધુકરી લાવી તેમાંથી આઠ કાળીયા ખાય હમ પણ કુટીચકના ધર્મો પાળે, માથે જટા રાખે, ત્રિપુટ્ક વા ઊર્ધ્વપુટ્ક કરે, ને મધુકરી લાવી પ્રાણધારણ કરે પરમહંમ શિષ્યાયજ્ઞોપવીત ન રાખે, પાંચ ઘેર જઈ ભિક્ષા માગે, લાં પણ નિલનિલ ભિક્ષા માગવા ન જાય, હાથ એજ ભિક્ષાપાત્ર સમજે, એક દૌષીન એક કથા ને એક દડ રાખે, ભરમને ધારણ કરે, અને સર્વનો સાગ સેવે. તુરીયાતીત ફલનો આહાર કરે, ને અનનો આહાર કરે તો ત્રણ ઘેર જઈ ભિક્ષા માગે, વચ્ચરહિત વિચરે, ને સ્વશરીરને શવસમાન જણે. અવધૂત ક્ષાપિત અને પતિતથી ક્ષિત સર્વ વસ્ત્રોમાં અજગરરતિવડે આહાર ગ્રહણ કરે, અને નિર્ગતર સ્વરૂપ અનુસંધાન કરે. સં-વાસી શ્રદ્ધ, સ્ત્રી, પતિત ને સ્વસ્ત્રલાસણે ભાષણ ન કરે. હાથવડે તરીને નદી ન કીતરે, વૃક્ષપર ન ચડે, વાદનપર ન બેસે, ક્ષતિકેય ન કરે, અલ્લેખાલેશ ન કરે, ને દાહિક તથા મિથ્યાવાદી ન થાય. છત્ર ઝમતમાં નેત્રવિષે, સ્વપ્નમાં કંઠવિષે, સુષુપ્તિમાં હૃદયવિષે ને તુરીયામાં મુખાવિષે પ્રધાનપણે રિચત હોય છે. સં-વાસીએ સર્વદા સ્વરૂપનુજ અનુસંધાન કરવું, જે તે શાસ્ત્રોત અવગણમાં તથા મંત્રતંત્રા-લિમાં મમય ગાળવો નહિ નિનિશ્ચા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને સમાદિ ચુષ્કરહિત સં-વાસી જે ભિક્ષા માગીને જીવે છે તે સં-વાસીઓની આજીવિકાનો નાશ કરનારો છે દંધારણવડે, મુડનવડે, વેપારવડે ને દંધાચારવડે મુક્તિ નથી. જેણે જ્ઞાનદંધ ધારણ કર્યો છે તે એકદલી કહેવાય છે. જેણે લાકડાનો દંડ ધારણ કર્યો છે, સર્વદા ભક્ષણ કરે છે, ને જ્ઞાનરહિત છે તે સં-વાસી અધોગતિ પામે છે. જેનાં બારણાં બિનાગ્રં હોય તેવા ધરમાં ભિક્ષામાટે ચતિ પ્રવેશ કરે, પણ જે ધરના બારણા જવ હોય તેને બિનાગ્રાની તે ધરમાં ભિક્ષા માગવા ન જાય, તેમજ નિંદા પુરુષને ઘેર પણ ભિક્ષા માગવા ન જાય. જે મુનિ સર્વ જ્ઞાનોને અભય આપીને આચરે છે તેને સર્વ જ્ઞાની કદીપણ ભય ઉપજતું નથી, શ્રાદ્ધ, યજ્ઞ, દેવપાત્રા ને ઉત્સવાદિમાં સં-વાસી ન જાય. વાંછી, શરીર ને મનને વચ રાખવાનો બેધ કરનાર ત્રણ દંડ છે, ને જ્ઞાનમાં નિજા રાખવાનો બેધ કરનાર એક દંડ છે. જે શરીર ને ઉદ્રિપાદિથી રહિત, સર્વના આશી, સર્વપ્રકાશ, આર્તદર્શ ને પારમાર્થિક જ્ઞાનરૂપ પરમતત્ત્વને જાણે છે તે અતિરજ્ઞાત્રી-સં-વાસી-છે. વર્ણાશ્રમાદિ સરીગમાં માધાવડે ન્દેવેતા છે, પણ તે જ્ઞાનરૂપ આત્માના નથી એમ જે જાણે છે તે સં-વાસી છે. પુરુષ પ્રથમને જોઈને ઉન્નત થાય છે, ને મુરારે પાને ઉન્નત થાય છે, તેથી જ્ઞેતાંજ ઉન્નત ઉપજાનશરી સ્ત્રીને દુષ્ટીજ પરિભ્રમ કરે. સં-વાસી મુરજોદિ દ્રવ્યનો, સ્વદેશનો ને સમધિજનોનો પરિભ્રમ કરી અત્મસ્વરૂપ અનુસંધાન કરે. વિષ, તેજસ, પ્રાણ ને તુરીયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સર્વને તુરીયામાં વિધીન કરે."

॥ ૫૯ નારાયણોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીનારાયણથી પ્રાણ, મન, સર્વે ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, ધ્વજા, રૂદ્ર, ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ, આદિત્યો, વસુઓ ને સર્વે વેદો ઉપજે છે. શ્રીનારાયણથી તેઓ પ્રવર્તે છે, અને શ્રીનારાયણમાં તેઓ ધીન થાય છે. નારાયણ નિત્ય છે. ધ્વજા, શિવ, ઇન્દ્ર કાલ, દિશા, ખૂણાઓ, જીર્ણ, અધો, અંતર અને બહાર એ નારાયણ છે. નારાયણજી આ સર્વ છે. જે જૂત તથા લવિષ્ય છે તે પણ નારાયણજી છે. નિષ્કલંક, નિર્દોષ, નિર્વિકલ્પ ને શુદ્ધ દેવ એક નારાયણ છે. જે એમ જાણે છે તે વિષ્ણુ થાય છે. હં નમો જ્ઞાતરાયણસ્ય આ અષ્ટાધર મંત્રનો જપ કરનાર આ લોક પરલોકમાં સુખી થાય છે, અને વૈકુંઠમાં પણ જાય છે. પ્રસંગાનુસાર પ્રજાવના જપથી પણ યોગી સંસારથી મુક્ત થાય છે.

ખીજી નારાયણોપનિષત ઉપરની નારાયણોપનિષતથી મોટી છે તથા પહેલીને લઘુનારાયણોપનિષત ને ખીજીને મહાનારાયણોપનિષત કહી શકાય. મહાનારાયણોપનિષદનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

પરમાત્માથી આ સર્વ ઉપજ્યું છે. તે પરમાત્મા એક, અવ્યક્ત, અનંત, પ્રાચીન, સત્ય ને અજ્ઞાનથી પર છે. તે જગતને ધારણ કરે છે. તેજ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, જલ ને આ સર્વ છે સર્વ કાલમાં ને સર્વ સ્થલમાં તેજ છે. તેમને કોઈ નેત્રવડે જોઈ શકતું નથી. જેઓ તેમને જાણે છે તેઓ અવિનાશી થાય છે. રૂદ્ર, ગણેશ, કાર્તિકસ્વામી, ગરુડ, હિરણ્યગર્ભ, વિષ્ણુ, વૃસિહ, આદિત્ય, અગ્નિ ને દુર્ગા એ સર્વ પરમાત્મ-રૂપ છે. પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ ને મહાનથી મહાન છે, અને પ્રાણીઓની શુદ્ધિરૂપ શુદ્ધામાં રહેલા છે. તે પરમાત્માને અંતઃકરણની નિર્મલતાથી સાધક અનુભવે છે.

આ ઉપનિષદમાં સંખ્યા, પૂર્વ ને હોમાદિમાં ઉપયોગી કટલાક મંત્રો છે, જેનો સાર નિઠાણને ઉપયોગી નહિ હોવાથી અહીં આપ્યો નથી.

—:o:—

॥ ૬૦ નિરાલંબોપનિષદનો સાર ॥

સચ્ચિદાનંદગુરુને નમસ્કાર, જે નિરાલંબનો આશ્રય કરીને સાલંબનને લગે છે તે સંન્યાસી દૈવસ્થને પામે છે. અદિતીય, સમગ્ર ઉપાધિથી રહિત, અનાદિ, અનંત, શુદ્ધ, શાંત અને નિર્ગુણ એવું ચૈતન્ય તે ધ્વજ કહેવાય છે. ધ્વજ પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, લોકોને રચી, તેમાં અંતર્ધર્મોપજાવડે પ્રવેશ કરી, શુદ્ધિ આદિના નિયંત્રકરૂપે રહે સાર તે ઈશ્વર કહેવાય છે. દેહાદિની સાથે એકપણની ભ્રાંતિથી "હું રમૂસ છું," "હલાદિ રીતે ખાનનારું ચૈતન્ય જીવ કહેવાય છે. તે જીવ સરીરલેહી ધણ છે. ધ્વજને આશરે રહેલી વિચિત્ર જગત રચનારી શક્તિ પ્રકૃતિ કહેવાય છે, ને દેહાદિથી ઉત્પન્ન હોવાથી ધ્વજજી પરમાત્મા કહેવાય છે. જાતિ બંધનવાડે કલ્પિત છે. ચર્મ, રુધિર, માંસ કે હાડકાની જાતિ નથી, તેમ આત્માની પણ જાતિ નથી. ઇન્દ્રિયોવડે કરાતી ક્રિયા આત્માવડે કરાય છે એમ માની કરાતી ક્રિયા તે કર્મ, ને પ્રવચકોમાં 'જે ક્ષત્રી આશાનો લાજ તે અર્કમાં કહેવાય' છે. ચૈતન્યવિના અન્ય કંઈ નથી એવો અનુભવ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. અદિતીયધ્વજમાં નામરૂપાદિ બેઠી કલ્પનાતું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. સચ્ચિદાનંદ-રવરૂપને જાણીને આનંદરૂપે જે સ્થિતિ તે સુખ છે. અનાત્મવિષયનો સંકલ્પ તે દુઃખ છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ તે સ્વર્ગ, અને વિષયોનો ને વિષયિજનોનો સમાગમ તે નરક છે. અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાવડે ઉપજેલી દેહાદિમાં અંહતા ને આત્માથી જિજ્ઞાસાપ્રદાર્થમાં મમતા તે જંબુ, અને નિસાનિલવરણના વિચારથી તે અંહતામમતા તથા તેના મૂલ અજ્ઞાનનો ક્ષય તે જ્ઞાન છે. સર્વ સરીરમાં રહેલા ચૈતન્યધ્વજને પ્રાપ્ત કરનાર ગુરુ ઉપાસ્ય છે. પ્રપંચને વિષય કરનારું જ્ઞાન વિદ્યાવડે જેને નિવૃત્ત કરવું અવશ્ય છે એવો જીવ તે શિષ્ય છે. સર્વની અંતર રહેલા ચૈતન્યને જાણનારો તે વિદ્વાન, ને કર્તાપણુદિના અંહકારમાં આરૂઢ તે મૂઢ છે. એધર્મની કામનાવડે રાગદ્વેષાદિપૂર્વક કરવામાં આવતું જીવને સંતાપ ઉપજાવનારું તપ તે આસુર,

તપ કહેવાય છે. અહીં સસ ને જગત્ મિથ્યા છે એવા અપરોક્ષતાનાશિવડે ઐશ્વર્યની આશાના બીજને બાળનારું ત્રપ તે સારિત્વક તપ કહેવાય છે. ઉદ્રિયો, અંતઃકરણ, પાણુ ને શુચુદિથી પર સચ્ચિદાનંદમય નિસ્યમુક્તા અલરૂપ સ્થાન તે પરમપદ છે. દેહ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત ચિન્માત્ર મહશ્ચ કરવા-યોગ્ય છે, ને સ્વસ્વરૂપથી જિજ્ઞાસામામય ને શુદ્ધિ તથા ઉદ્રિયોના વિષયરૂપ જગત્તા સસપણાનું ચિતન મહશ્ચ કરવાયોગ્ય નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મોના અભિમાનનો પરિભાગ કરી, મમતા તથા અહંકાર લાગુ, અહીં શરણુ જઈ તત્ત્વમસિ ધ્રુસાદિ મહાવાક્યના અર્થના અનુભવજ્ઞાનથી " હું અહમ છું " એવો નિશ્ચય કરી, નિર્વિકલ્પસમાધિવડે સ્વતંત્ર થઈ વિચરે છે તે સંન્યાસી, તે શ્રુત, તે પૂજ્ય, તે યોગી, તે પરમહંસ, તે અવધૂત ને તે આદ્યશુ છે.

॥ ૬૧ નિર્વાળોપનિષદનો સાર ॥

નિરાલંબન તે આસન, અહીંથી સંયોગ તે દીક્ષા, માયા ને માયાનાં મર્યોથી વિયોગ તે ઉપદેશ, વિવેક તે રક્ષા, કરુણા તે ક્રીડા, આનંદ તે આલા, ધૈર્ય તે કંથા, ઉદાસીનતા તે ઘૌષીન, આત્મવિચાર તે દંડ, અહનું અવલોકન તે યોગપદ્ધતિ, ને કુંડલિની તે બંધ છે. અહીં નશુ શુભથી રહિત, વિવેકથી ગ્રામ ધવાયોગ્ય ને વેદાંતસંસ્કારરહિત મનવાણીનો અવિષય છે. દેહાદિ સર્વ જગત્ અહમ્ કલ્પિત છે. યોગવડે સદાનંદસ્વરૂપનું દર્શન, આનંદરૂપ જિજ્ઞાસુ લક્ષણ, મહાશ્મશાનરૂપ આનંદવનમાં (કાશીમાં-અહમમાં) વાસ, એકાંતમાં સ્થાન ને આનંદમાં મન રાખે ઉન્મત્તની અવસ્થા, નિર્મન ગોત્ર, તાવક ઉપદેશ, ઉદ્રિયોનો નિમ્મલ, લય શોક મોહ ને ક્રોધનો લાગ, અહીંથી એકપણાના રમનું આસ્વાદન, અનિયામકપણારૂપ નિર્મલશક્તિ, કલ્યાણરૂપ, યતોપનીત, તન્મય શિખા ને અનાહત મન એ સર્વમહશ્ચ કરે.

॥ ૬૨ નીલરુદ્રોપનિષદનો સાર ॥

દેહારક્ષેત્રના અધિષ્ઠાતા નીલરુદ્ર છે. નીલચરીરવાળા રુદ્રને, તેમના બાણને, તેમના સ્વભાવને ને તેમના શૂપ્તજોને નમસ્કાર. સર્વને નમસ્કાર. કાલથી પરાભવ નહિ પામનારને નમસ્કાર, ને વિશ્વનો સંહાર કરનારને નમસ્કાર.

॥ ૬૩ નૃસિંહતાપનીયોપનિષદનો સાર ॥

આ ઉપનિષદના બે ભાગ છે, તેનાં નામ પૂર્વનૃસિંહતાપનીય ને પશ્ચિમનૃસિંહતાપનીય છે, તેમાં પૂર્વ-નૃસિંહતાપનીયનો સાર આ પ્રમાણે છે.—

નૃસિંહમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન છે, તેમાં સ્થિતિ કરે છે, ને તેમાં લીન થાય છે. તે પોતાના મહિમાવડે સર્વ લોકોને, સર્વ દેવોને, સર્વ પ્રાણીઓને ને સર્વ જીવોને ધારણુ કરે છે. નિરંતર યજ્ઞ છે, ને સંહાર કરે છે તથા નૃસિંહ ઉત્તમ કહેવાય છે. વિવિધ અવતારરૂપે રમણીય હોવાથી વા યજ્ઞ હોવાથી તે નીર કહેવાય છે. સર્વ લોકોને વ્યાપીને રહે છે તથા તે મહાવિષ્ણુ કહેવાય છે. પોતાના પ્રકાશ-વડે સર્વને પ્રકાશ છે તથા જ્વલંત કહેવાય છે. ઉદ્રિયોરહિત જતાં મર્ત્યજાણી જીવે છે, સર્વજાણી સાંભળે છે, સર્વજાણી જાય છે, ને સર્વજાણી મહશ્ચ કરે છે તથા તે સર્વોત્ક્રમ્ય કહેવાય છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠનમ છે તથા નૃસિંહ કહેવાય છે. જેનું રૂપ જ્વલંત સર્વ લોકો, સર્વ દેવો ને સર્વ પ્રાણીઓ જાયવડે પલાયન કરે છે, અને પોતે મોર્ચથી ભય પામતા નથી તથા બીજણુ કહેવાય છે. પોતે કલ્યાણરૂપ હોઈને સર્વદા કલ્યાણ આપે છે તથા ભદ્ર કહેવાય છે રશ્મરણુ કરતાંજ તે પોતાના ભક્તાના મૃત્યુનો તથા અપમૃત્યુનો વિનાશ કરે છે તથા મૃત્યુમૃત્યુ કહેવાય છે. સર્વ દેવો, શુભશુભોને અહમ્વાદો તેમને નમે છે તથા નમામિ

કહેવાય છે. અહરૂપે (હરૂપે) છે તેથી અહં કહેવાય છે. નૃસિંહની માયા આ સર્વ રચે છે, આ સર્વનું રમણ કરે છે, ને આ સર્વનો સંહાર કરે છે. તેને જે જાણે છે તે પાંપાદિને તરે છે. આ સર્વે જ્ઞેના આકાશથી (અકાશથી) ઉપજે છે, ઉપજેલાં આકાશથી જન્મે છે, અને અંતે આકાશમાં લીન થાય છે. ઠંડા આ અમ્બર આ સર્વ છે. વિશ્વ, તૈજસ્ય, પ્રાણ ને તુલીય એમ આત્માના ચાર પાદો છે. પ્રથમના ત્રણ પાદો વ્યાવહારિક ને ચોથો પાદ પારમાર્થિક છે. અને નૃસિંહને જાણીએ છીએ, વળજેવા નખવાળાનું અને ખ્યાન કરીએ છીએ, તે નૃસિંહ આમારી છુદિને સન્માર્ગમાં પ્રેરે. આ નૃસિંહગાયત્રી રેવેનું ને વેદોનું કારણ છે. ધ્વજા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, જીવ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, ગૌરી, પ્રકૃતિ, વિદ્યા, કંકાર, અંગે અને શાખાઓસંદિત વેદો, પંચાંગિઓ, સમઆહંતિઓ, આઠ લોકપાલો, આઠ વસુઓ, રદો, આદિલો, મહો, પંચમહાભૂતો, મનુ, યત્યુ, સર્વ લોહિ, પ્રાણ, સર્વ ને આ સર્વ નૃસિંહરૂપ છે.

ઉત્તરનૃસિંહતાપનીયનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

ઠંડા આ અમ્બર આ સર્વ છે. ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્ય આ સર્વ કંકારજ છે. જે ત્રણ કાલથી પર છે તેપણ કંકારજ છે આ સર્વ ધ્વજ છે. આ આત્મા ધ્વજ છે. આત્માને ઠંડા એમ ધ્વજની સાથે એક કરીને, અને ધ્વજને ઠંડા એમ આત્માની સાથે એક કરીને તે એક, અમ્બર, અવિનાશી, અભય, ઠંડા છે એવો અનુભવ કરી તેમાં ત્રણ શરીરનો આરોપ કરીને અપવાદ કરે. આત્માનાં ત્રણ શરીરોનો તથા તેમનાં અભિમાનીનો ધ્વજનાં ત્રણ શરીરો તથા તેમના અભિમાનીથી અલેદ ચિંતવે. આત્માના ચાર પાદ છે. વિશ્વરૂપ વૈશ્વાનર પ્રથમ પાદ છે, તૈજસરૂપ દિવસપર્યંત દ્વિતીય પાદ છે, પ્રાણરૂપ ઈશ્વર તુલીય પાદ છે, ને જીવસાક્ષિરૂપ ઈશ્વરસાક્ષી જો ચતુર્થ પાદ છે. આત્મા ચક્ષુનો દ્રશ, શ્રોત્રનો દ્રશ, વાણીનો દ્રશ, મનનો દ્રશ, કુદિતો દ્રશ, પ્રાણનો દ્રશ, અગ્નિનો દ્રશ ને સર્વનો દ્રશ છે, તેથી આ સર્વથી જિન ને વિલક્ષણ છે. સર્વદા દૈતરહિત, આનંદરૂપ, સર્વના અવિજ્ઞાનરૂપ, સન્માન ને અવિદ્યારથી રહિત આત્મા ધ્વજ છે એમ અનુસંધાન કરે. પ્રચુરની પહેલી માત્રા અકાર પ્રથમપાદ છે, બીજી માત્રા ઉકાર દ્વિતીયપાદ છે, ત્રીજી માત્રા મકાર તુલીયપાદ છે, ને ચોથી અર્ધમાત્રા ચતુર્થપાદ છે. તુષ્ટ્યારહિત યાનીના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, અહીંજ આત્મા સાથે એકતા પામે છે. શરીરના પશ્ચાત્ પહેલા ધ્વજ છતોજ ઉત્તરકાલમાં ધ્વજને પામે છે. આ સર્વ સમ્વિદ્યાનંદરૂપ ધ્વજજ છે. ધ્વજ અભય છે એમ જે જાણે છે તે અભયરૂપ ધ્વજ થાય છે. જીવેન્નાવોમાસેન કરોતિ માયા ચાવિધ્યા ચ દ્વયમેવ ભવતિ ॥ પ્રકૃતિ જીવ તથા ઈશ્વરને આશાસપડે કરે છે, અને માયા તથા અવિદ્યા પોતેજ થાય છે આ આત્મા અદ્વય, સન્માન, નિર્લે, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સલ, યુક્ત, નિર્ગુન ને વ્યાપક છે. આ સર્વ સત્તામાન છે. અસદ્ગો હ્યમગત્મા આ આત્મા અસંગજ છે.

॥ ૬૪ પંચવ્રત્તોપનિષદનો સાર ॥

સંચોળત, અધીર, વામદેવ, તાત્પર્ય ને ઈશાન આ પાંચ મુખથી પાંચ નામવાળા મહેશ્વર સંજિની પૂર્વે હતા તે સર્વના નિવાસક છે સર્વકારણના કારણ જગદ્ગુરુ મહાદેવને માયાવડે મોહ પામેલા રેવો જાણતા નથી. માયાથી પર ને વિશ્વના પ્રકાશક શ્રીમહેશ્વરનું રૂપરૂપ દર્શિને વિષય થઇ શકતું નથી. આ સર્વ ધ્વજ છે. સર્વનો ચોતાના આત્મામાં નિલય કરીને, “તે હું છું” એમ જે જાણે તે વિદ્વાન અવિનાશી ધ્વજ થાય છે. સાધક પરધ્વજરૂપ શક્તિના પંચાક્ષરો જપ કરે. કારણથી અભિજરૂપે કાર્ય કારણજ છે. કારણરૂપે તે, સલ છે, ને તેનું ભેદરૂપ કથન મિથ્યા છે. આ જગતનું કારણ શુદ્ધચેતન્ય અદ્વેત છે. હૃદયકમલમાં અદ્વ આકાશ છે તેમાં સમ્વિદ્યાનંદ શિવ છે, તે મુમુક્ષુઓએ શોધવાયોગ્ય છે

॥ ૬૭ પરમહંસપરિત્રાજકોપનિષદ્વનો સાર ॥

દ્વિજ ધર્માચર્ય સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ થાય ગૃહસ્થ થઈને વાનપ્રસ્થ થાય, અને પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે; અથવા ધર્માચર્યથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. જ્યારે વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. સર્વ વિષયોમાં તૃષ્ણારહિત થયેલો ધર્માચારી, ગૃહસ્થ વા વાનપ્રસ્થ યથાસંભવ પિતા, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર ને જહુવર્ગોદિની અનુમતિ મેળવી અગ્નિમાં હોમ કરી અગ્નિને સુધે. અગ્નિ ન મળે થો જલમાં હોમ કરે. ગાયત્રીનો ત્રણ વ્યાહતિઓમાં લય કરીને, અને ત્રણ વ્યાહતિઓનો અક્ષર, ઉક્ષર ને મહારમાં લય કરીને, જલનું લક્ષણ કરી, પ્રણવવડે શિખા ઊખાડી, યજ્ઞોપવીતનું 'હેન' કરી, વસ્ત્ર પછ ભૂમિપર વા જલમાં લથ દે. ઈં મૂ સંન્યસ્ત મયા, ઈં મુવ સંન્યસ્ત મયા, ઈં સ્ય સંન્યસ્ત મયા, ને ઈં મૂર્ચ્ચ સ્વ સંન્યસ્ત મયા ॥ એ પ્રમાણે મનવાણીથી મંદ, મધ્યમ ને તીવ્રવનિથી ત્રણ વાર પ્રેષાચ્ચાર કરી, પ્રણવના આનપરાયણ યજ્ઞ, સર્વ જૂતોને અલય આપવાનો નિશ્ચય કરી, ઉત્તરદિશાલણી ભવ. પછી દંડ, કટિસૂત્ર, કૌપીન, કમંડલુ ને કાપાયે-વસ્ત્ર ગ્રહણ કરી, સદ્ગુરુને નમન કરી, તેમના મુખથી તત્ત્વમસિ આ મહાવાક્ય પ્રણવપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી, જીર્ણવસ્ત્ર ધારણ કરે. જલમાં તરવું, વૃક્ષ પર ચઢવું, ને એકથી વધારે વાર લિસ્યા માગવી તેનો ભાગ કરે. ત્રિશક્લ સ્નાન કરે. વેદાંતશ્રવણપૂર્વક પ્રણવનું અનુષ્ઠાન કરે. નામ, કોષ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય, દંભ, દર્પ, અમતા, અસ્યા, દ્વેષ ને દર્શદિને ભાગ કરી, 'શાનવૈરાગ્યયુક્ત યજ્ઞ, દ્રવ્ય તથા સ્ત્રીયા વિમુખ' રહે શુદ્ધમનવાળો યજ્ઞ સર્વ ઉપનિષદના અર્થોનો વિચાર કરે ધર્માચર્ય, અપરિગ્રહ, અહિંસા ને સત્યનું યતનવડે રક્ષણ કરતો જતો, ઉદ્ધિયોને વિશે રાખી, સ્નેહરહિત યજ્ઞ, લાલાલાકાને સમ ગણી, શરીર-ધારણમાટે શાપિત અને પતિતથી જિલ ત્રણ વર્ષમાં મધુકરી માગે. કટિસૂત્ર, કૌપીન, દંડ ને કમંડળાદિ સર્વને જલમાં નાખી ઈં ને નગન વિચરે છે, જે શામમાં એક રાત ને તીર્થમાં ત્રણ રાત રહે છે, જે સ્થિરશુદ્ધિવાળો, સ્થાનના અજિમાનવિનાનો, અગ્નિનું સેવન નહિ કરનારો, નિર્વિકાર, લાલાલાકામાં સમ થઈને પ્રાણધારણમાટે ગાયત્રી જૂંતિવડે લિસ્યા કરનાર, જલાશયને કમંડળ ગણનાર, પીડા નહિ કરે એવા એકાંત સ્થલમાં નિવાસ કરનાર, કમને નિર્મૂલ કરવા તત્પર, સર્વત્ર ભૂમિપર શયન કરનાર, ચિત્તને એકાગ્ર રાખનાર, ચોખાસામાં એક સ્થળે રહેનાર, શુક્લપાનપરાયણ, દ્રવ્ય, સ્ત્રી ને તગરથી વિમુખ, ઉન્મત નહિ છતાં ઉન્મતની પેઠે આચરણ કરનાર, અવ્યક્ત-ચિદ્ધવાળો, અવ્યક્ત આચરણવાળો ને સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરનાર સંન્યાસવડે દેહયાગ કરે છે તે પરમહંસપરિત્રાજક છે.

જગદ્ગ્રંથ સોળ માત્રાક છે. તે ચાર ચાર અવસ્થાઓ વિષય છે. જગદ્ગ્રંથમાં જગદ્ગ્રંથ ચાર અવસ્થાઓ, સ્વપ્નમાં સ્વપ્નાદિ ચાર અવસ્થાઓ સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ આદિ ચાર અવસ્થાઓ ને તુરીયમાં તુરીયાદિ ચાર અવસ્થાઓ યાવ છે જગદ્ગ્રંથમાં વિષયનું ચતુર્વિધપણું છે, વિશ્વવિશ્વ, વિશ્વતૈજસ, વિશ્વપ્રાણને વિશ્વતુરીય; સ્વપ્નાવસ્થામાં તૈજસનું ચતુર્વિધપણું છે, તૈજસવિશ્વ, તૈજસતૈજસ, તૈજસપ્રાણ ને તૈજસતુરીય; સુષુપ્તિઅવસ્થામાં પ્રાણનું ચતુર્વિધપણું છે, પ્રાણવિશ્વ, પ્રાણતૈજસ, ને પ્રાણતુરીય; અને તુરીયાવસ્થામાં તુરીયનું ચતુર્વિધપણું છે, તુરીયવિશ્વ, તુરીયતૈજસ, તુરીયપ્રાણ ને તુરીયતુરીય. તેઓ ક્રમે કરીને સોળ માત્રાઓમાં આરૂઢ છે. અક્ષરમાં જગદ્ગ્રંથ, ઉક્ષરમાં જગદ્ગ્રંથ, મહારમાં જગદ્ગ્રંથ, અર્ધમાત્રામાં જગદ્ગ્રંથ, ત્રિદુમાં સ્વપ્નવિશ્વ, નાદમાં સ્વપ્નતૈજસ, કલામાં સ્વપ્નપ્રાણ, કલાતીતમાં સ્વપ્નતુરીય, શાંતિમાં સુષુપ્તવિશ્વ, શાંત્યતીતમાં સુષુપ્તતૈજસ, ઉન્મતીમાં સુષુપ્તપ્રાણ, મનો-મનીમાં સુષુપ્તતુરીય, વૈષ્ણવીમાં તુરીયવિશ્વ, મધ્યમામાં તુરીયતૈજસ, પર્યતીમાં તુરીયપ્રાણ, ને પંચમાં તુરીયતુરીય છે. જગદ્ગ્રંથ ચાર માત્રા અક્ષરનો અંશ, સ્વપ્નની ચાર માત્રા ઉક્ષરનો અંશ, સુષુપ્તની ચાર માત્રા મહારનો અંશ ને તુરીયની ચાર માત્રા અર્ધમાત્રાનો અંશ છે. આ જગદ્ગ્રંથ છે. તેવડે જગદ્ગ્રંથ જ્ઞાન થાય છે, ને વિદેહમુકિત મળે છે.

દેવના અનુગ્રહથી યુક્ત ઓનાદિ જ્ઞાનદ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય તે જગત્સ્વરૂપ છે. સારે ભૂમધ્યમાં રહેલો છે. જગત્ પગથી મસ્તકપર્યંત વ્યાપી લૌકિકવૈદિક સર્વે કર્મોના કર્તા થાય છે, ને તે તે કર્મના ફલનો ભોક્તા થાય છે. તે જ્યારે વ્યવહારથી શ્રમયુક્ત થાય છે. સારે હૃદયભાષી જવાબાદે છદિયોનાં જોલકાનો સાગ કરી દિતાનાડીમાં સ્થિત થાય છે. સાં વાસનાવડે વિચિત્ર જગત્ જોવામાં આવે છે, આ સ્વપ્નાવસ્થા છે. જગત્ જગત્સ્વપ્નાના પ્રપંચમાં વ્યવહાર કરીને જ્યારે થાકે છે. સારે અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ જોગવે છે, આ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. તેમાં છદિયો ને મન બંને લીન થયેલાં હોય છે. માર આદિથી મૂર્છા અવસ્થા થાય છે. તેમાં હૃદયચર્ચાત્કરણ ન્યૂનાધિક કેંપવાળી સ્થિતિમાં હોય છે. પૂર્વેકત ચાર અવસ્થાથી લિન, સર્વે જીવોને ભય ઉપજાવનારી ને સ્થૂલદેહનો સાગ કરાવનારી મરણાવસ્થા છે. એક શરીરનું પ્રાગ્જ્ઞ પૂરું થયે જગત્ સદ્ગતિસંહિન કર્માનુસાર બીજું શરીર ધારણ કરવા જાય છે. એમ તે નિરંતર ભ્રમી કરે છે, વિશ્રાંતિ પામતા નથી. એમ ભ્રમણ કરતા જ્યારે પુણ્યકર્મોના પરિપાક થાય છે. સારે મનુષ્યને મોક્ષ મેગવવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી સદ્ગુરુનો આશ્રય કરી યથાચોગ્ય યત્ન કરે છે. અવિચારથી બંધ છે, ને વિચારથી મોક્ષ મળે છે, તેથી મુમુક્ષુ જગત્, જગત્ ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો મર્વદા વિચાર કરે. વિચાર કરવાથી જગત્સ્વપ્ના ને જગદ્ભાવનો બાધ થયે પ્રસંગભિન્ન ધ્વજાવ અવશેષ રહે છે. ઇશ્વર અને જગત્નો ઉપાધિ ને માયા બંને અવિદ્યા તેમનો સાગ કરતાં ને ચેતન રહે તે એક છે. મહાવાક્યોના અર્થનો વિચાર તે શ્રવણ, એકાંતમાં શ્રવણ કરેલા અર્થનું અનુસંધાન તે મનન, ને શ્રવણમનનવડે મહેકરહિત યથેલા અર્થમાં ચિત્તંતરિત્તોનું પુનઃ પુનઃ સ્થાપન તે નિદિધાસન છે. આત્માધ્યાનનો સાગ કરી અતિવાગ વાસુવિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે માત્ર ધ્યેયનેજ વિષય કરનારુ ચિત્ત સમાધિ છે. સારે આત્માને વિષય કરનારી ને વૃત્તિઓ છોડે છે. તે અજ્ઞાત હોય છે, બુદ્ધિયાન થયા પછી સ્મરણથી તેમનું અનુમાન કરાય છે. અનાદિ સંસારમાં એકત્ર કરેલા સંસ્કારો આ સમાધિવડે વિલય થાય છે. તેથી પ્રતિબંધકરહિત થયેનું મહાવાક્ય અપરોક્ષજ્ઞાન ઉપજાવે છે. ને ક્રમથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જીવે ક્રમે તે લીન થાય છે. જગત્-મુક્તનું શરીર પડે છે. સારે તે વિદેહમુક્તાવસ્થાને પામે છે. જ્ઞાની તીર્થમાં વા આંકાળના ધરમાં શરીર લાગે તોપણ તે દૈવસ્થ પામે છે. ઇશ્વર યથેલા સંન્યાસીમાટે આશ્રય પાળવાની, પિંડહન કરવાની, જ્યાંજ્યાં આપવાની કે આદ્યાદિ કરવાની અગત્ય નથી. અમૃતવડે તૃપ્ત થયેલાને જેમ જલનું પ્રયોજન નથી તેમ જેણે પોતાના આત્માને જાણ્યો છે તેને વેદાનું પ્રયોજન નથી. જ્ઞાનામૃતથી તૃપ્ત થયેલા યોગીને કંઈ કર્તવ્ય નથી. મનુષ્ય હજારો વર્ષો એકપગે ઊભો રહીને તપ કરે તોપણ તે તપ જ્ઞાનયોગના સોળમાં ભાગને યોગ્ય થતું નથી. જીવિત ચંચલ છે, ને શાસ્ત્રો અનેક છે, તેથી શાસ્ત્રમુદ્દનો સાગ કરી ને મય છે તે ઉપાસવું. મમતાવડે જગત્ બંધન પામે છે, ને મમતાના અભાવથી જગત્ મોક્ષ પામે છે. મનના ઉન્મત્તીભાવમાં દૈત પ્રતીત થતું નથી. ઉન્મત્તીભાવ એ પરમપદ છે. એવા મનને સર્વત્ર ધ્વજાની પ્રતીતિ છે. જેમ મૂડીજાવડે આકાશ હજીવું નથી, તથા ફેાતરાર ખાંડવાથી કણ નીકળતા નથી તેમ 'હું' સહા હું' એમ ન જાણે સંસિધી મનુષ્યને મોક્ષ મળતો નથી. આ ઉપનિષદનું ને નિઃસ અધ્યયન કરે છે તે પવિત્ર થાય છે.

:o:

॥ ૭૧ પ્રાણાગ્નિહોત્રોપનિષદનો સાર ॥

કનિષ્ઠિકા આંગળી અને અંગૂઠાવડે પ્રાણમાં આસરપ આકૃતિ હોમે, અનામિકા અને અંગૂઠાવડે અપાનમાં, મધ્યમાં અને અંગૂઠાવડે વ્યાનમાં, તર્જની ને અંગૂઠાવડે સમાનમાં ને સર્વ આંગળીઓ ને અંગૂઠાવડે ઉદાનમાં હોમે. આ શરીરમાં ચતુરા યજ્ઞમાં આત્મા યજ્ઞમાન, શુદ્ધિ પત્ની, વેદો મહા-અદિત્યો, અદકાર અખરુ, ચિત્ત હેતા, પ્રાણ ધ્વજાજ્વાલંતી, (ધ્વજાનામના અદિત્યને સાહાય્ય કરનાર અદિત્ય,) અપાન પ્રતિપ્રસાતા, (અખરુને સાહાય્ય કરનાર અતિત્ય,) વ્યાન પ્રસોતા, (સ્તુતિ

કરનાર ઋત્વિજ,) સમાન મૈત્રાવરુણ, (એક ઋત્વિજ,) ઉદાન ઉદ્ગાતા, શરીર વેદિ, નાસિકા ઉત્તરવેદિ, મૂર્ધા દ્રોણકલશ, જમણા હાથ સુંવ, ડાબા હાથ આભ્યસ્યાલી, શ્રોત્ર આધાર, (ઘી,) નેત્ર આભ્યભાગ, ગ્રીવા પવમાનનું અધ્યયન કરનાર, તન્માર્ગિઓ સભાસદો, મહામૂનો પ્રવાળો, ('મુખ્યપત્રક્રિયાઓ,) શરીરમાંનાં જૂનો અનુવાળો, (યગ્નોગી,) જીભ ઇંડા, દાંત ને હોઠ સક્તવાક્, (સ્તોત્ર,) તાલુ શંયુવાક્, (આશીર્વાદ,) સ્મૃતિ દયા, ક્ષમા, અદિસા, કંઠકાર યુષ, અંશા રજ્જુ, મન રથ, કામ પશુ, કેશી દર્બો, જ્ઞાનેન્દ્રિય વરપાત્રો, કર્મેન્દ્રિયો દવિપ્, અદિસા ઇન્દ્રિયો, લાગ દક્ષિણા ને મરણ અવલુય (વરુની સમાપ્તિએ કરવામાં આવતું સ્નાન) છે. આ શરીરમાં સર્વે દેવો સ્થિત છે.

— [*] —

॥ ૭૨ વહ્વચોપનિષદ્નો સાર ॥

પૂર્વે એક દેવીજ હતો તેઓ આ જગત રચતા હતાં. તેઓએ ધક્કા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, મરુદગણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, કિલરો, ને મનુષ્યાદિ સર્વે સ્થાવરજંગમ ગ્રાણિપદાર્થોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તે ત્રણ શરીરરૂપ ત્રણ પુરમાં વ્યાપીને રહેનારી હોવાથી મહાત્રિપુરસુદરી કહેવાય છે, તેજ પ્રલકૃચૈતન્ય છે, ને તેજ આત્મા છે. તેનાથી કિલ અમલ ને જડ છે. મહાત્રિપુરસુદરી સન્માત્ર, ચિન્માત્ર ને આનંદરૂપ છે. તમે, હું, સર્વ વિશ્વ, સર્વ દેવો ને અન્ય સર્વ મહાત્રિપુરસુદરીરૂપ છીએ પ્રદાન ધક્કા છે, હું ધક્કા છું, તે તું છે, આ આત્મા ધક્કા છે, ને હું ધક્કા છું, ધક્કા દિ વેદાંતવાક્યોવડે તે ચિત્કાન્ત કહેવાય છે. મહાત્રિપુરસુદરી, બાહ્યા, અંધિકા, અપ્સરા, માતંગી, સ્વર્ગવરકલ્યાણી, હુવનેશ્વરી, આયુઝા, ચક્ષુ, વારાહી, તિરસ્કરિણી, રાજમાતંગી, શુક્રસ્યામલા, લઘુર્યામલા, અશ્વારૂઢા, પ્રત્યગિરા, ધૂમાવતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી ને ધક્કાનંદકલા એ સર્વ તે દેવીનાંજ નામો છે.

— [•] —

॥ ૭૩ વૃહજ્ઞાવાલોપનિષદ્નો સાર ॥

વિશ્વૃતિ, ભમિત, ભરમ, ક્ષાર ને રક્ષા એ પાંચ ભરમનાં નામો છે. ઐશ્વર્યના કારણથી વિશ્વૃતિ, પ્રકાશ કરવાથી ભમિત, સર્વ પાપના ભક્ષણથી ભરમ, આપત્તિઓનો ક્ષય કરવાથી ક્ષાર ને જૂત ગ્રેત પિશાચ ધક્કારાક્ષસ અપરમાર, અને સંસારભયથી રક્ષણ કરવાથી રક્ષા કહેવાય છે. ભરમ એ અગ્નિનું સત્ત્વ ગણાય છે. કપિદા, ઘોળા વા તેની અપ્રાપ્તિમાં કાઈ પણ રૂઝની નીરોગ, ચાંતસ્વભાવવાળા, - દુષ્ટચિહ્નવિનાશી, પુષ્ટ, દૃઢશૃં, વાળ વચ્ચે ને હાડકાં નહિ ખાનારી, બલવાળી ને જોને જિયાવાને એક સાસ થઈ ગયો છે એવી ગામતું પવિત્ર દેશમાં પડેલું ગોમય લઈ તેની ભરમ કરવી. યુયુસ્તુ લલાટ, જે હાથ, હૃદય ને નાભિ એ પાંચ સ્થાને ભરમનાં ત્રિપુડ્ધ ધારણ કરે વિરગ્નકેમની ભરમ દિગ્ગેએ ધારણ કરવા યોગ્ય છે. લલાટમાં ભરમનું ત્રિપુડ્ધ જોઈ જોયોને દ્રેષ ઉપજે છે તેઓ પાપસંસ્કારવાળા છે. જોયો ત્રિપુડ્ધની નિદા કરે છે તેઓ ચિત્તની નિદા કરે છે, ને જોયો ભક્તિવડે ત્રિપુડ્ધ ધારણ કરે છે તેઓ શંકરને ધારણ કરે છે. ભરમરહિત કપાલ ને શિવાલયરહિત ગામ પિકારને પાત્ર છે. રુદ્રસૂક્તવડે મંત્રથી વિશ્વૃતિ ધારણ કરવાથી પુરુષ પાપરહિત થાય છે. ધક્કાશુ, સુત્રિપ, વૈશ ને યદ્ ભરમધારણથી સદાચિત્તને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રિપુડ્ધની ત્રણ રેખાઓ ધક્કા, વિષ્ણુ ને સદાચિત્તરૂપ છે. સંસ્કારકાલે વિશ્વને સંસ્કાર કરીને રુદ્ર પોતાની આંખો વીંચી, તે આખોમાંથી પડેલાં આંસુમાંથી રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અસ્તકપર ચાળીય, ચિખામાં એક વા ત્રણ, બેને કાનમાં બાર, કંઠમાં બન્નોય, બંને હાથનાં મધ્યમાં સોળ સોળ, મણિમંથમાં બાર બાર, ને અંગૂઠામાં છ છ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરાય છે. આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનાર પવિત્ર થાય છે.

— [•] —

॥ ૭૪ વ્રહ્મોપનિષદ્નો સાર ॥

શરીરમાં નાભિ, હૃદય, કંઠ ને ઘઠસ્પર્શ એ ચાનવિષે ઘઠની - વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. જામત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ને તુરીયા આ ચાર અવસ્થા છે. એ ચાર અવસ્થામાં એકજ ચેતન જિજ્ઞાસુત્વે પ્રતીત થાય છે. ઘઠચેતન્યમાં લોકો, દેવો, વેદો, યજ્ઞો, માતા, પિતા, પુત્રવધુ, ચંડાલ, સંન્યાસી ને વાનપ્રસ્થ આદિ બેઠો નથી. વ્રહ્મોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્સદ્ગજં પુરસ્તાત્ । આયુષ્યમગ્ર્યં પ્રતિમુચ્ય શુભ્રં વ્રહ્મોપવીતં વલમસ્તુ તેજઃ॥ - વ્રહ્મોપવીત પરમ પવિત્ર છે, જે પૂર્વે પ્રજાપતિની સાથે ઉત્પન્ન થયેલ, આયુષ્ય વધારનાર, શ્રેષ્ઠ ને શ્વેત છે તેને તે શિષ્ય । ધારણ કર. તે વ્રહ્મોપવીત જલ તથા તેજોરૂપ થાયો. શુભ્રશુભ્રસંન્યાસી શિખાસદિત વપન કરાગીને જઠારના ઉપવીતનો લાગ કરે, અને ઘઠરૂપ ઉપવીતને ગ્રહણ કરે. સર્વજ્ઞરૂપ પદના આરંભકપણથી ઘઠાધન (ઉપવીત) કહેવાય છે, તે સૂત્રને જોઈ જાણ્યું તે વેદનો પાર પામેલો ધ્યાનજી છે. સૂત્રમાં જેમ પારા પરાવાયેલા છે તેમ જેવડે આ સર્વ પરાવાયેલું છે તે ઘઠરૂપ સૂત્રને તત્ત્વસ્વી થોગી ધારણ કરે. સંન્યાસીઓ જ્ઞાનરૂપ શિખાવાળા. જ્ઞાનમાં નિજાવાળા ને જ્ઞાનરૂપ વ્રહ્મોપવીતવાળા હોય છે. પરમાત્મા એક, સર્વજ્ઞોમાં શૂદ્ધ, સર્વજ્ઞાપી, સર્વજ્ઞોના અંતરાત્મા, કર્મના નિર્વૃત્તા, સાક્ષી, ચૈતન્યરૂપ ને નિર્ગુણ છે. જે શુદ્ધિમાંનો તેને અનુભવે છે તેમને નિઃશ્યાનિનો લાભ થાય છે, બીજાઓને નહિ. જેમ તલમાં તેલ, દહીમાં લી ને કાઢમાં અમ્મિ છે તેમ શુદ્ધિમાં આત્મા છે. તે સત્યવડે ને સ્વધર્મવડે પ્રાપ્ત કરાય છે. કરોળાઓ જેમ તંતુઓને ઉત્પન્ન કરે છે, ને એવી ભે છે તેમ જીવ જામત તથા સ્વપ્નમાં જાય છે, ને આવે છે. વિષ્ય નેત્રમાં, તૈજસ કંઠમાં, પ્રાણ હૃદયમાં ને તુરીય મૂર્ધામાં રહે છે એમ જાણવું. વિવેકવડે આત્માને પરમાત્મામાં જોડવો તે સંખ્યા કહેવાય છે, તે સંખ્યા જ્ઞાનજ છે. આ જ્ઞાનરૂપ સંખ્યા પાણીવિનાની ને શરીરવાણીના કલેશથી રહિત છે. જે તુરીયને વિષય નહિ કરીને મનસદિત વાણીઓ પાછી બળે છે તેને જાણીને અધિકારી મોક્ષ પામે છે.

—:૦:—

॥ ૭૫ વ્રહ્મચિદ્વપનિષદ્નો સાર ॥ ૧

મન જે પ્રકારનું છે, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. તેમાં કામનાવાળું મન અશુદ્ધ ને કામનાવિનાનું મન શુદ્ધ કહેવાય છે. મનજ મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. વિષયોની આસક્તિવાળું બંધમાં હેતુ છે, ને વિષયોની આસક્તિવિનાનું મોક્ષમાં હેતુ છે. વિષયવાસનાવિનાનું મન મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તથા મુમુક્ષુએ પોતાના મનને વિષયવાસનાથી રહિત કરવું જોઈએ ભ્યાંસુધી હૃદયમાં સ્થિત યદ્ય વિષયસક્તિનો લાગ ન કરે ભ્યાંસુધી તેનો નિરોધ કરવો, આ જ્ઞાન તથા જ્ઞાન છે. આથી જિજ્ઞાસુ તે અથનો વિસ્તાર છે. જામત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિમાં એકજ આત્મા છે. ત્રણ અવસ્થાથી પર ને સર્વ જ્ઞોમાં રહેલા આત્માને જાણી અધિકારી મુક્તિ મેળવે છે. શબ્દવચ્ચ ને પરવચ્ચ એમ વિલા એ પ્રકારની છે. શબ્દવચ્ચમાં કુલશ અધિકારી પરવચ્ચને પામે છે. શુદ્ધિમાંનું મંથનો અવપાસ કરી ઘઠને અનુભવી ધ્યાન્યાર્થી જેમ પરાગનો લાગ કરે છે તેમ સર્વ મંથનો લાગ કરે. અનેક દેગની ગાયોમાં જેમ દૂધ એક દેગનું છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રોમાં એક ધ્યાનજ સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે પ્રતિપાદ્ય છે. જેમ દૂધમાં લી શુભ રહેલું છે તેમ સર્વ જ્ઞોમાં પરમતત્ત્વ શુભ રહેલું છે, તેનો વિવેકયુક્ત મનવડે અનુભવ કરવો જોઈએ. જે નિરવયવ, નિર્મલ, શાંત, સર્વ જ્ઞોના અધિજ્ઞાનરૂપ ને સર્વ જ્ઞોમાં સ્થિત છે તે ઘઠા દ્વંધુ એમ વિદ્યાનું અનુભવે.

—[૦]—

॥ ૭૬ વ્રજવિદ્યોપનિષદનો સાર ॥

અગ્નિ, પૃથ્વી, ગાર્હપત્ય ને અન્ના અકારરૂપ છે; વયુર્વેદ, અંતરિક્ષ, દક્ષિણાગ્નિ ને વિષ્ણુ ઉકારરૂપ છે, ને સામવેદ, સ્વર્ગ, આદ્યતીથ ને મહેશ્વર મકારરૂપ છે. નાદરૂપે પ્રણવ સર્વને વ્યાપીને સ્થિત છે. ઉકારનો જપ પ્લુતતર કરવો નોષ્ઠિજી. પ્રણવના વાચ્ય અહનુ ને એકઅતાવડે ચિંતન કરે છે તે મોક્ષ મેળવે છે.

—:૦:—

॥ ૭૭ ભસ્મજાવાલોપનિષદનો સાર ॥

દિવ્ય ભસ્મ ધારણ કર્યા વિના ગાયત્રીજપ, અગ્નિમાં હોમ, દેવ ઋષિ ને પિતૃનું તર્પણ, ભોજન ને જલપાન ન કરે. મનવડે પવિત્ર કરેલી વિદ્યુતિ ધારણ કરવાથી પુરુષ પવિત્ર થાય છે. લલાટાદિ સ્થાનપર શ્વેતભસ્મવડે ત્રિપુક્ત ધારણ કરી રદ્રાક્ષ ધારણ કરવી. મરતકપર ચાળીસ, શિખામાં એક વા ત્રણ. બંને શ્રોત્રમાં ચાર. કંઠમાં બન્નીસ, બંને હાથના મધ્યમા સોળ સોળ, મધ્યબધમાં ચાર ચાર ને અંગુઠામાં છ છ રદ્રાક્ષ ધારણ કરવી. ઈ નમઃ શિવાય આ મંત્ર અથવા ઈ નમો મહાદેવાય આ મંત્ર જીવને સંસારસાગરથી તારનાર છે. જીવની પરમગતિ શ્રીમહેશ્વર છે. મહેશ્વરમાંથી આ સર્વ જૂનો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલાં તેવડે જીવે છે ને પ્રલયકાલે તેમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમના ભવથી વાયુ વાય છે, તેમના ભવથી સૂર્ય ઉદય થાય છે, ને તેમના ભવથી અગ્નિ ને ઈદ્ર પોતપોતાનું કામ કરે છે. તે સર્વના અધિષ્ઠાતા ને સર્વ જૂનોના પાલક છે. તે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, કાલ ને દિશાઓરૂપ છે અહવેલા અહવે આત્ર થાય છે. મહેશ્વર અક્ષરહિત છતાં સર્વભણી ચક્ષુવાળા, કાનરહિત છતાં સર્વભણી કાનવાળા, ખગરહિત છતાં સર્વભણી ખગવાળા, હાપરહિત છતાં સર્વભણી હાથવાળા ને અજ્ઞર છે. તેમને જાણીને પુરુષ સંસારના પાલકથી મોક્ષા થાય છે.

—:૦:—

॥ ૭૮ આવનોપનિષદનો સાર ॥

હાતા હોતા, હાન અગ્નિ ને જોય હવિષ્ય છે. રાતા, રાન ને જોયના અબેલી ભાવના કરવી તે શ્રીચક્રનું પૂજન છે ઈશ, પિંગલા ને સુધુમ્બા આદિ નાડીઓ છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન ને સમાન એ પ્રાણવાયુઓ છે. શુદ્ધ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ તન્માગ્નો છે. સમ્યક્દાનંદ ને પરિપૂર્ણનું સ્મરણ તે ગવ, સમસ્ત વિષયોનું મનની સ્થિરતાવડે અનુસંધાન તે પુરુષ, તેઓનો તેવી રીતે સ્વીકાર તે ધૂપ, સાતવિષ તે દીપ, દૈતવિસર્જન તે નૈવેદ્ય, ત્રણ અરચાને એક કરવી તે તાંબૂલ, મૂઘાધારથી અક્ષરંધ્રપર્થ ને અક્ષરંધ્રથી મૂઘાધારપર્થ જનુઆવતુ તે પ્રસિદ્ધા ને તુર્ણવરચા તે નમસ્કાર છે, એમ નિલ ત્રણ સુદર્ત ભાવના કરવાથી પુરુષ રાની થાય છે.

—:૦:—

॥ ૭૯ મિહુકોપનિષદનો સાર ॥

કુરીચક્ર, બહ્લક, હંસ ને પરમહમ એમ મોક્ષાર્થી મિહુઓ ચાર પ્રકારના છે. કુરીચક્ર આઠ પ્રાસનું ભક્ષણ કરી યોગમાર્ગમાં સ્થિત થઈ મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે. બહ્લક ત્રિદંડ, કમરહુ, શિખા, યતોપવીત ને કાયાવલ્લ રાખી અહર્વિતા ધરમાંથી પવિત્ર બિહુ મેળવી આઠ કાળીયા આર્ધ, યોગમાર્ગમાં સ્થિત થઈ, મોક્ષની પ્રાર્થના કરે છે. હંસ ગામમાં એક રાત, નગરમાં પાંચ રાત ને ક્ષેત્રમાં સાત રાત રહે, વધારે ન વસે, નિર્દનર ચંદ્રાયણ કરે, ગેહૂર ખીમે, તથા યોગમાર્ગમાં સ્થિત થઈ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે, પરમહસ કાષ્ઠ પશુ વર્ણમાંથી મિહુ મેળવી આઠ કાળીયા ભખણ કરી યોગમાર્ગમાં સ્થિત થઈ મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે;

રક્ષના મૂલમાં, શન્ય ધરમાં, વા રમણનાદિમાં નિવાસ કરે છે; ને વજ્ર ધાગુ કરે છે, વા નમ્મ રહે છે. વળી તે લાભાલાભમાં સમશુદ્ધિવાળો, દૈત્યભાવનાથી રહિત, માટીનું દેહું, પાષાણ ને સોનાને સમાન બળ્યનાર, સર્વેત્ર આસ્થાને જોનાર, પરિગ્રહરહિત તથા સ્વલ્પજ્ઞાનપરાયણ હોય છે.

—:—:—

॥ ૮૦ મંદલબ્રાહ્મણોપનિષદનો સાર ॥

આદિસભગવાન શ્રીચાતુર્વક્ત્ર્યપ્રતિ ઉપદેશ કરે છે.—“ ટાઢ તડકો આઢાર ને નિદ્રાનો વિજય, સર્વદા શાંતિ, નિશ્ચલપણું ને ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ આ યેમો છે; શુરભક્તિ, સસમાર્ગમાં પ્રીતિ, સંતોષ, નિઃસંગપણું, ઐકાંતવાસ, મનોનિગ્રહ, ક્લેશછાનો અભાવ ને વૈરાગ્ય આ નિયમો છે; સુખપૂર્વક લાંબા સમયસુધી અચલ થેસી શકાય તે આસન; સોળ માનાથી પૂરક, ચોસઠ માનાથી કુલક ને બીજીસ માનાથી રેચક આ પ્રાણાવામ છે; ઇદ્રિયોના વિષયોથી મનને પાછુ વાળવું તે પ્રસાદાર; વિષયોથી પાછુ વાળી ચિત્તને ચૈતન્યમાં રથાપવું તે ધારણા; સર્વ શરીરમાં ચૈતન્યનું અખડપણું જોવું તે ધ્યાન; ને બ્યાનની વિરમૃતિ તે સ્માધિ છે. કામ, ક્રોધ, નિઃસ્વાસ, ભય ને નિદ્રા આ શરીરના પાંચ દોષો છે. નિઃસંકલ્પ, ક્ષમા, મિતાદાર, અપ્રમાદપણું ને તત્ત્વસેવન એ પાંચ પૂર્વોક્ત કામાદિને કમથી દૂર કરનાર છે. ભવંકર સસાગસાગર તરવામાંટે સ્ક્રમમાર્ગનું અવર્ણન કરી, સત્ત્વાદિ યજ્ઞોનું ઉલ્લેખન કરી, તારકનું અવલોકન કરવું જોઈએ. ભૂમધ્યમાં અનુભવાનું સમિચ્છાનંદ તેજ તારક છે. મૂલાધારથી માંડીને સ્વલંકારપૂર્વક પ્રકાશમય સુષુપ્તિ રહેલી છે, તેમાં પ્રકાશવાળી સ્ક્રમ કુંડલિની છે, તેના દર્શનથી સર્વપાપની નિવૃત્તિ થાય છે. તર્જનીના અંગ્રાવડે બંને કાનનાં છિદ્રો ઉઘાડવાથી તેમાં એક પ્રકારનો સ્ખન્દ સંભળાય છે. તેમાં મન સ્થિર કરવાથી નેત્રમાં તથા હૃદયમાં નીલપ્રકાશ જણાય છે. નાસિકાની બહારના ચાર, છ, આઠ, દશ ને બાર આંગળ દૂર રહેલા અવકાશમાં દષ્ટિ સ્થિર કરવાથી નીલાદિ રંગોની પ્રતીતિ થાય છે. ક્વિસે ઉપરના અવકાશમાં દષ્ટિ સ્થાપવાથી પ્રકાશના તણખા જણાય છે, ને દષ્ટિ સ્થિર થાય છે. અસ્તકપર બાર આંગળ દૂર સ્થિર જ્યોતિને જુએ છે સારે યોગી મોક્ષલાભ કરે છે. બંને બ્રમરના અખભાગમાં રહેલા છિદ્રમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થાપવાથી પ્રકાશની પ્રતીતિ થાય છે. તાલુમૂલના ઉપરના ભાગમાં મહાભયોતિ પ્રતીતિ થાય છે. તેના દર્શનથી સિદ્ધિઓનો લાભ થાય છે. મનોવૃત્તિ સુષુપ્તિમાંના હૃદય કે અગ્રરામરપદ્મવિષે ઇષ્ટદેવમાં સ્થાપી દષ્ટિને નિમેષો-મેષરહિત બહાર સ્થાપવી તે શાંભવીમુદ્રા છે. તે ઇષ્ટદેવને વા ઉપાસ્યરૂપ લક્ષ્યને જે સ્વદ્રષ્ટિવડે જુએ છે તે સ્વત્તિનિક થાય છે. આંખોને ઉઘાડી રાખી નાસામરપર સ્થાપી ચિત્તવૃત્તિ તાલુમૂલમાં સ્થાપવાથી પ્રથમ ગાઢ અંધકાર દેખાય છે, ને પછી જ્યોતિ દેખાય છે. આ અભ્યાસથી મનની સ્થિરતા થાય છે. સર્વ કર્મનું નિરાકરણ તે આવાહન, નિશ્ચયજ્ઞાન તે આસન, જીમ્મનીજ્ઞાવ તે પાદ, સર્વદા અમનરક્ષણ તે અર્ધ, સ્વલંકર અપાર અમૃતમાં સ્થિતિ તે સ્નાન, સર્વત્ર તત્ત્વભાવના તે ગંધ, દ્રષ્ટૃરૂપે સ્થિતિ તે અક્ષત, ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ તે પુષ્પ, ચૈતન્યનું અગ્નિરૂપ તે ધૂપ, ચૈતન્યનું આદિત્યરૂપ તે દીપ, પરિપૂર્ણચંદના અમૃતરસનું એકીકરણ તે નૈવેદ્ય, નિશ્ચલપણું તે પ્રશિષ્ણુ, સોહંભાવ તે નમસ્કાર. મૌન તે સ્તુતિ ને સંતોષ તે વિસર્જન છે. સર્વ ત્રિપુટીઓ દૂર થયે તરંગરહિત સમુદ્રની ષેડે ને વાયુવિનના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે અચલ સંપૂર્ણ જ્યોતિ અનુભવાય છે. સુષુપ્તિ ને સમાધિમાં મનનો લય સમાન છતાં પણ તે બંનેમાં મહાન્ ભેદ છે. સુષુપ્તિમાં મનનો લય અજ્ઞાનમાં થાય છે, ને સમાધિમાં મન સાક્ષીચેતનમાં લીન થાય છે. જેના સંકલ્પનો નાશ થાય છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંકલ્પાદિવાળું મન બંધનો હેતુ છે, ને તેનાથી રહિત મન મોક્ષનો હેતુ છે. અપ્રમેય, અજ, શિવ, પરમાકાશ, નિરાલંબ ને અદ્વ્ય જોવા સ્વદ્રમાં મનની સ્થિતિ થવાથી તેના સ્મૃતભાવની નિવૃત્તિ થાય છે તેજ અમનરક્ષણ છે. આકાશ, પરાકાશ, મહાકાશ, સર્વાકાશ ને પરમાકાશ આ પાંચ પ્રકારનું આકાશ છે. બાહ્ય ને અંતર અંધકારમય તે આકાશ, બાહ્ય ને અંતર પ્રલયકાળના અગ્નિજેતું તે પરાકાશ, બાહ્ય ને અંતર

અપરિમિત પ્રકાશજેતુ તે મહાકાશ, બહાર અને અભ્યંતર સૂર્યના જેવું તે સૂર્યાકાશ, ને સર્વવ્યાપક નિરતિશયાનરૂપ અનિર્વચનીયપ્રકાશ તે પરમાકાશ છે. "

-:~:-

॥ ૮૧ મંત્રિકવાચ્યોપનિષદનો સાર ॥

શુદ્ધ અંતઃકરુણાળા પુરુષો નિર્ગુણસહજો પોતાના શરીરની અંતર જુએ છે. સ્વહાથી માંડીને સ્થાવરપર્થત રહેલા અતિશુદ્ધ ને વ્યાપકતરનો જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા જુએ છે. જોમાં આ સર્વ સ્થાવરજંગમ સ્થિત છે, ને જોમાં તે લય પામે છે તે સ્વહા છે.

-:~:-

॥ ૮૨ મહાવાક્યોપનિષદનો સાર ॥

આ આદિત્ય સ્વહા છે. આ જપવડે સમીપ કરેલો સૂર્ય હું છું. મચ્ચિદાનંદસહજનું બ્યાન કરવાથી તેનો આદિર્ભાવ થાય છે. તેને જાણીને વિદ્વાન બ્રહ્મ પામે છે, બ્રહ્મમાટે બીજું સાધન નથી. પરમજ્યોતીરૂપ સૂર્ય હું છું પરમજ્યોતીરૂપ ને કલ્યાણરૂપ સૂર્ય હું છું આત્મજ્યોતીરૂપ હું શુદ્ધ ને સર્વજ્યોતીરૂપ છું. આ ઉપનિષદનું અભ્યયન કરવાથી પુરુષ પવિત્ર થાય છે.

[૦]

॥ ૮૩ મહોપનિષદનો સાર ॥

પૂર્વે એક નારાયણજ દેતા. સ્વહા રૂઢ, જલ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથિવી, નક્ષત્રો ને સૂર્યાદિ કાંઈ નહોતું. તે નારાયણમાયી આ સર્વ ઉપજ્યું છે. હૃદયકમલમાં પરમાત્મા છે. આ ઉપનિષદના અભ્યયનથી પુરુષ પવિત્ર થાય છે.

[૦]

॥ ૮૪ મુક્તિકોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીરામચંદ્રજ હનુમાનપ્રતિ તેમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે;—“વેદો પરમાત્માથી ઉપજ્યા છે. તે વેદોમાં ઉપનિષદો સ્થિત છે. ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદો છે. ઋગ્વેદની એકવીશ શાખા છે, યજુર્વેદની એકસો ને એક શાખા છે, સામવેદની સદસ્ય શાખા છે, ને અથર્વવેદની ૧૧૧૧ શાખા છે, એક એક શાખાની એક એક ઉપનિષત છે. માળદૂષ્પમેકમેવાલં મુમુક્ષુર્ણાં વિમુક્તયે । તયાપ્યસિદ્ધં જેજ્ઞાનં દશોપનિષદં પઠ ॥—મુમુક્ષુઓને મોક્ષને માટે માંડુક્યઉપનિષદજ પૂરતી છે, તેનું અભ્યયન કર્યા છતાં પણ જો જ્ઞાન સિદ્ધ ન થાય તો દશ ઉપનિષદો ભણુ. દશોપનિષદથી પણ જ્ઞાનની દૃઢતા ન થાય તો બીજી ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર, ને તેમ છતાં પણ અપૂર્ણતા પ્રતીત થાય તો ૧૦૮ ઉપનિષદો ભણુ. ઈશ, કેન, કંઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડુક્ય, તૈત્તીર્ય, ઐતરેય, હાંડોઅ, ઇહોદારરવ્યક, ઇશ્વ, કૈવલ્ય, જાલાલ, ચ્વેતાચતર, હંમ, આરણ્ય, ગર્ભ, નારાયણ, પરમહંસ, અમૃતનાદ, અમૃતબિંદુ, અમરવંશિર, અચર્વશિખા, ત્રૈત્રાયણી, કૌષીતકિ, યુહન્યબાલ, નૃસિંહ-તાપનીય, કાલાગ્નિરુદ્ધ, મૈત્રેયી, સુગાંધ, કુરિકા, મંત્રિકા, સર્વસાર, નિરાલય, શુક્રરહસ્ય, વજ્રહ્રિદય, તેલોબિંદુ, બ્યાનનિદુ, નાદનિદુ, બ્રહ્મવિદ્યા, યોગનરવ, આત્મબોધ, નારદપરિમાળક, ત્રિશિખિબ્રહ્મણ્ય, સીતા, યોગચૂડામણિ, નિર્વાણ, અંકસલાહણ્ય, દક્ષિણમૂર્તિ, શરભ, રુદ્રધ, ત્રિપાદિભૂતિમહાનારાયણ, અદ્યતારક, રામરહસ્ય, રામતાપનીય, વાસુદેવ, મુદ્ગલ, શાંકિય, પૈંગવ, સિન્ધુક, મહા, શારીરક, યોગશિખા, તુરીયાતીતાવધૂત, સંન્યાસ, પરમહંસપરિમાળક, અક્ષમાર્લાસ, અમ્યકત, એકાદશ, અનપૂર્ણ, સૂર્ય, અસિ, અખાત્મ, કુંડિકા, સાવિત્રી, આત્મા, પાશુપતચ્છદ, પરબ્રહ્મ, અનધૂત, ત્રિપુરાતાપનીય,

દેવી, ત્રિપુરા, કંઠકંઠ, ભાવના, સ્વરૂપ, યોગકુંડલિની, ભસ્મજ્વાલ, સ્વદાહજ્વાલ, ગણપતિ, શ્રીગંગા-
દર્શન, તારસાર, મહાવાક્ય, પૃથ્વિજ્ઞા, પ્રાણાગ્નિહોત્ર, ગોપાલતાપનીય, કૃષ્ણ, યાતવસ્કય, વરાહ,
શાસ્ત્રાપનીય, હૃયગ્રીવ, હતાત્રેય, ગારુડ, કલિસંતારણ, જાળાલિ, સૌભાગ્યલક્ષ્મી, સરસ્વતીરહસ્ય, ખડ્ગ્ય ને
મુક્તિકા આ એક સેા ને આઠ ઉપનિષદો છે. એ ઉપનિષદો પુરુષને જ્ઞાનવૈરાગ્ય આપનારી ને ત્રણ પ્રકારની
વાસનાઓનો નાશ કરનારી છે. સર્વ ઉપનિષદોમાં એ ઉપનિષદો સારસ્વ છે. અનધિકારીને તેનો ઉપદેશ કરવો
ચોખ્ખો નથી. એતરેય, કૌપીતકિ, નાદબિંદુ, આત્મજોષ, નિર્વાણ, મુદ્રગલ, અધ્યાત્મિકા, ત્રિપુરા, સૌભાગ્ય-
લક્ષ્મી, ને ખડ્ગ્ય આ ઝડૂવેદની દસ ઉપનિષદોના આદિર્ભાતમાં 'વાદ્મસે મનસિં' આ શાંતિપાઠ
ભણવે; ઈશાવાસ્ય, પૃથ્વિરહસ્ય, જાળાલ, હંસ, પરમહંસ, મુગ્ધાલ, મંત્રિકા, નિરાલંક, ત્રિશિખિયાલંકણ,
મંદાક્યાલંકણ, અદ્યતારક, પૈંગલ, વિષ્ણુક, તુરીયાતીતાવધૂત, અધ્યાત્મ, તારસાર, યાતવસ્કય, શાસ્ત્રાપનીય
ને મુક્તિકા આ શુદ્ધયજુર્વેદની આગળીય ઉપનિષદોના આદિર્ભાતમાં તથા અંતમાં 'દુર્ગમદ્' આ શાંતિ-
પાઠ ભણવે. કંઠવેદી, તૈત્તીરીય, બ્રહ્મા, કેવલ્ય, પ્રવેતાચતર, ગર્ભ, નારાયણ, અમૃતબિંદુ, અમૃતનાદ,
કાલાગિરહ, કુરિકા, સર્વસાર, શુકરહસ્ય, તેજોબિંદુ, ધ્યાનબિંદુ, બ્રહ્મવિલા, યોગતત્ત્વ, દક્ષિણામૂર્તિ, સેકંદ,
શારીરક, યોગશિખા, એકાધર, અલ્પિ, અવધૂત, કંઠકંઠ, સ્વરહસ્ય, યોગકુંડલિની, પૃથ્વિજ્ઞા, પ્રાણાગ્નિહોત્ર,
વરાહ, કલિસંતારણ ને સરસ્વતીરહસ્ય આ કૃષ્ણયજુર્વેદની ગત્રીસ ઉપનિષદોના આદિર્ભાતમાં તથા અંતમાં
'સહ નાવવતુ' આ શાંતિપાઠ ભણવે. કેન, છંદોગ્ય, આરણ્ય, મૈત્રાયણી, મૈત્રેયી, વંજસ્યિકા, યોગ-
વ્યૂહમણિ, વાસુદેવ, મહા, સંન્યાસ, અભ્યક્ત કૃતિકા, સાવિત્રી સ્વદાહજ્વાલ, શ્રીગંગાદર્શન ને જાળાલ
આ સામવેદની સોળ ઉપનિષદોના આદિર્ભાત ને સમાપ્તિમાં "આપ્યાયન્તુ" આ શાંતિપાઠ ભણવે; ને
મક્ષ, મુંડક, માંડૂક્ય, અથર્વશિર, અથર્વશિખા, પૃથ્વિજ્ઞા, નૃસિંહતાપનીય, નારદપરિમાળક, સૌત્ર,
શરભ, ત્રિપાદિભૂતિનારાયણ, રામરહસ્ય, રામતાપનીય, શાંડિલ્ય, પરમહંસપરિમાળક, અનપૂર્ણા, સૂર્ય,
આત્મા, પાશુપતશ્લોક, પરશ્વલ, ત્રિપુરાતાપનીય, દેવી, ભાવના, પૃથ્વિજ્ઞા, ગણપતિ, મહાવાક્ય,
ગોપાલતાપનીય, કૃષ્ણ, હૃયગ્રીવ, હતાત્રેય, ને ગારુડ આ અથર્વવેદની એકવીસ ઉપનિષદોના આદિર્ભાતમાં
ને અંતમાં 'મર્દ્વ કર્ણેમિ' આ શાંતિપાઠ ભણવે. કર્તાપણું, ભક્તાપણું, મુખ ને દુઃખાદિરૂપ
ચિત્તના ધર્મો કલેશરૂપપણાથી બંધ છે, ને તેના નિરોધથી પુરુષ શુદ્ધ-મુક્ત થાય છે. શુદ્ધ-મુક્તનું પ્રારબ્ધ
પૂરું થયે તેને વિદેહમુક્તિ થાય છે. લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના ને દેહવાસના ચાર્ય જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક છે.
શુભવાસનાઓએ અશુભવાસનાઓની નિવૃત્તિ કરવી. વાસનાશુદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન ને મનોનાશ આ ત્રણનો સાથે
ચિરકાલ અભ્યાસ કરવામાં આવે તોજ તે શુદ્ધ-મુક્તિરૂપ ફલ આપે છે, માત્ર એકએકના ચિરકાલના
અભ્યાસથી તે ફલનો લાભ થતો નથી. જન-જન-માંતરમાં અભ્યાસ કરેલી સંસારની વાસના ચિરકાલ યોગાભ્યાસ
કર્થો વિના દૂર થતી નથી. જેના હૃદયમાંથી સર્વ ધૃત્વિઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે તે મુક્તજ છે, પછી તે સમાધિ
તથા કર્મો કરે વા ન કરે, વાસનાનો ત્યાગ કરી મૌનલાવે સ્થિત થવું તે પરમપદ છે. વાસનાથી પ્રાણની
ગતિ થાય છે, ને પ્રાણની ગતિથી વાસના ઉપજે છે. એ બંને ચિત્તનાં બીજ છે. કર્તવ્યોક્તાનો ભાવ ત્વજ
બ્યવહાર કરવાથી, સંસારની ભાવના ત્વજ દેવાથી ને ચરીરને વિનાથી સમજવાથી વાસના પ્રવૃત્ત થતી નથી.
વાસનાના પરિત્યાગથી ચિત્ત અચિત્તપણુને પામે છે. સરૂપનાશ ને અરૂપનાશ એજ ચિત્તનો નાશ એ પ્રકારનો છે.
શુદ્ધ-મુક્તના ચિત્તનો સરૂપનાશ થાય છે, ને વિદેહમુક્તના ચિત્તનો અરૂપનાશ થાય છે. સંસારરૂપનું મૂલ મન છે, ને
મનનું મૂલ સંકલ્પ-વિષયોમાં ઉપાદેયપણુની બુદ્ધિ-છે તેથી વિવેકીએ સંકલ્પનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
મનનો અબ્યુત્પદ શુદ્ધ બોધગતિ કરનાર, ને મનનો નાશ શુદ્ધી ચ્હતી રિચિતિ-કરનારો છે. જ્યાંસુધી
પરમતત્ત્વના દેહ અભ્યાસથી મનનો જ્ય કર્મો નથી લાંસુધીજ વાસનારૂપ જૂનો હૃદયમાં નાચ્યા કરે છે.
અધ્યાત્મવિદાનો લાભ, સંતુષ્ટોનો સમાગમ, વાસનાપરિત્યાગ ને પ્રાણગતિનો નિરોધ આ ચિત્તનો જ્ય કરવાની

અનિર્દિત યુક્તિઓ છે. હૃદયમાં અપાન લીન થયો હોય, ને અસિધી પ્રાણ ઉપજ્યો ન હોય ત્યાંસુધી અંતરકુંભકાવસ્થા છે. પ્રાણ બહાર લીન થયો હોય, ને અસિધી અપાન ઉદ્ભવ ન પામ્યો હોય ત્યાંસુધી બાહ્યકુંભકાવસ્થા છે. પૂર્વાપરનો વિચાર સજ્જ દ્વલ્લાવનાવડે જે પદાર્થનું અદૃશ્ય તે વાસના કહેવાય છે. શુદ્ધ અને મહિન એમ વાસના બે પ્રકારની છે, તેમાં શુદ્ધવાસના જન્મનો વિનાશ કરનારી, ને મહિનવાસના નવા નવા જન્મનો હેતુ છે. બહુ શાસ્ત્રોની ચર્ચાથી ઉપરામ પામી વિવેકીએ અંતઃકર્મોત્તિનો શોધ કરવો જોઈએ માર વેદો ને સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને પણ જેઓ ધ્વજતત્ત્વ જાણતા નથી તેઓ બહુવિધ પાકમાં ફરનારી કંઈજીજેવા છે. જે પુરુષ પોતાના શરીરના અપવિત્ર ગધવડે વિરાગ પ્રાપ્તો નથી તેને વિરાગમટે પીઠ્ઠું કંઈ સાધન બતાવવું? શરીર અત્યંત મહિન છે, ને આત્મા અત્યંત નિર્મલ છે, તો તે બેમાંથી જાની પવિત્રતામટે શોધ કઈ કરવું? વિષયવાસનાદિ મહિન વાસનાઓ સજ્જને મૈત્રી, કરુણા, સુહૃતા ને ઉપેક્ષાદિપ નિર્મલવાસના અદૃશ્ય કરવી, ને તે પકવ થયા પછી ચિન્માત્રવાસનાનો અભ્યાસ કરવો. જે દ્રષ્ટૃપ આકાશજેવું, ઉત્કૃષ્ટ, સ્વયંપ્રકાશ, અજન્મા, એક, અમર, નિર્લેપ, સર્વવ્યાપક, અદ્ય ને વિદ્યુક્તતત્ત્વ છે તે હું છું.

॥ ૮૫ સુદ્ધલોપનિષદનો સાર ॥

“સદ્ગતમસ્તત્ત્વજ્ઞા” એમાં સદસશબ્દ અનંતનો વાચક છે. “દર્શયશુભ” શબ્દ અનંત ચૈત્ત્યનો બોધ કરે છે. ધ્વજ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદેવિક આ ત્રણ તાપથી રહિત, મોક્ષતા મોક્ષ ને ભોગ બાદિ સર્વ ત્રિપુટીઓથી રહિત, ત્વચા માંસ લોહી હાડકાં સ્નાયુ ને મનજ્ઞ આ છ કોશોથી પર, કામ, ક્રોધ મોહ મોહ મદ ને આત્મર્થ આ છ શત્રુઓથી રહિત, અજમય પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય આ પાંચ કોશોથી પર, હોવું ઉપજવું વધવું પરિણામ પામવું ધત્તું ને વિનાશ આ છ ભાવવિકાસોથી રહિત, ભૂખ તરષ શોક મોહ જરા ને મરણ આ છ ઊર્મિઓથી રહિત, તથા કુલ ગોત્ર જાતિ વર્ણ આશ્રમ ને રૂપ આ છ ભ્રાંતિવિનાશનું છે. આ ઉપનિષદના અધ્યયનથી પુરુષ પવિત્ર થાય છે. અનધિકારીને આ ઉપનિષદનો ઉપદેશ કરવો ઉચિત નથી.

॥ ૮૬ મૈત્રાયણીઉપનિષદનો સાર ॥

બૃહદયનામો રાજા પુત્રને રાજ્ય સોંપી પોતાના શરીરને અનિલ અનંતો કહતો અરણ્યમાં ગયો. સ્નાન કરી દીર્ઘદાશપર્વત ઉપર તપ કર્યું. તેની પાસે આત્મવેત્તા બગવાન શાકાલ્પન્ય પધાર્પા. તેમણે રાજાને કહ્યું કે—“હે રાજા! તપથી નિવૃત્ત થા, અને વર માગ” તે રાજાએ તેમને નમસ્કાર કરીને કહ્યું—“હે ભગવન! હું આત્મતત્ત્વ જાણવા ઇચ્છું છું.” તે સાંભળી શાકાલ્પન્ય મુનિએ કહ્યું—“હે રાજા! આત્મતત્ત્વનું કયન તથા જવણ કહેવા છે તેથી તું તેના જવણની ઇચ્છાનો લાગ કરી પનાદિ પદાર્થો માગ.” તે સાંભળી બૃહદયરાજા પોતાનું મસ્તક તે મુનિના ચરણમાં રાખી બોલવા લાગ્યો—“હે ભગવન! હાડકાં, મામડી, નાડીઓ, મનજ્ઞ, માંસ, વીર્ય, લોહી, શેડ, (લીટ,) આંસુ, ચિપ્પા, વિજ્ઞા, મૂત્ર, વાત, પિત્ત ને કફના સમુદયપ દુર્ગંધયુક્ત સારરહિત તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, જાન, વિપાદ, ઈર્ષ્યા, ઇદ્દનો વિયોગ, અનિદ્રો સંયોગ, છુપા, વૃષા, જરા, મૃત્યુ, રોગ ને શોષાદિથી પરાભવ પામતા આ શરીરમાં વિષયભોગોનું શું પ્રયોજન છે? આ સર્વ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. મનુષ્યાદિને હું મરતા જોઉં છું પાણીરહિત અંધારા દેવામાં રહેલા દેહકાની જેટ હું આ સંસારમાં રિયત છું. આપ મારો ઉદ્ધાર કરો.” રાજાનાં એવાં વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શાકાલ્પન્ય બોલ્યા—“હે રાજા! પ્રાણપકે જે આ શરીરનું રક્ષણ કરે છે તે આત્મા છે. આ અમૃત, અલય ને ધ્વજ છે. આ ધ્વજવિદ્યાઆમને ભગવાન મૈત્રેયે દેહી છે તે હું તમને

કહ્યું છે. આ આત્મા પવિત્ર, શાંત, પ્રાણુરહિત, મનરહિત, અનંત, અવિનાશી, સ્થિર, અજન્મ ને સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે તેના સદ્ભાવથી આ શરીર એનજેનું જન્માય છે. શરીરાદિને પ્રેરણા કરનાર પશુ તેજ છે. વસ્તુતાએ તે સૂક્ષ્મ, અગ્રાણ ને અદૃશ્ય છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન એ મુખ્યપ્રાણના ભેદો છે. જાહરમાં રહેલા અગ્નિવડે ખાધેલું અન્ન પચે છે. કાન બંધ કરવાથી જે ધોણ સંભળાય છે તે તેનો જ શરીરથી પ્રાણનો વિરોધ થવાનો હોય છે ત્યારે તે ધોણ સાંભળવામાં આવતો નથી. આત્મા મનની વૃત્તિઓએ પ્રતીત થનારો, પ્રાણરૂપ શરીરવાળો, ચિન્માનરૂપ, સત્સર્વકલ્પવાળો, અસંગ ને અગ્રાણ છે શરીર રથ, મન સાગરિ, કર્મેન્દ્રિયો ધોણ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો ધોણને ખાધેલી દારદીઓ ને સ્વભાવ આપ્યો છે. તે કર્મચિન્તનની વાસનારૂપ સ્વભાવવડે આ શરીર ભરે છે, આત્મા મિથ્યાતાનાદિ અશુદ્ધિના સંસર્ગથી રહિત, જ્વાળાપ્રવાના સ્વભાવથી રહિત, ક્રિયાશૂન્ય, ધર્મોધર્મ ને તેના ફલના લેપથી રહિત, અપ્રતારહિત, રૂપદાગહિત, ઉદાસીનની પેઠે સ્થિત, ને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત એટલે અન્ય આધારથી રહિત છે આ સ્વદશશરીર શુક્રશોણિતથી ઉપજેલું, નરકનેવા માતાના ઉદરમાં વૃદ્ધિ પામેલું, મૂત્રદારથી નીકળેલું, હાઠકાંઠિયવડે ઉભું રહેલું, માસવડે લીપેલું, આમરીવડે દાઢેલું, ને લગાર જેમ દ્રવ્યવડે પરિપૂર્ણ હોય છે તેમ વિદ્યા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, મળમ, મેદ ને વસાવડે તથા અનેક રોગોવડે પરિપૂર્ણ છે. એવા અધમ શરીરમાં વિવેકીએ અભિમાન કરવાયોગ્ય નથી મિથ્યાતાન, ભય, આશય, ખેદ, નિદ્રા, અવશ્ય કર્તવ્યમાં અસાવધાનતા, શોક, બૂબ, તરય, કૃપણતા, ક્રોધ, નાસ્તિકપણ, અપેક્ષિત અર્થનું અસ્વકુણુ, આત્સર્ય, નિષ્કુરતા, વિવેકરહિતપણું, લગ્નગરહિતપણું, અનવસ્થિતપણું, ઉદ્ભવપણું, ને વિષમશુદ્ધિપણું એ તમેગુણની વૃદ્ધિથી થનારા; તથા અપ્રાપ્ય વિષયમાં અભિલાષા, યુગદારાદિમાં આરાપણોનો આગ્રહ, તેઓમાં હુંપણાની શુદ્ધિ, લોભ, (મહેલા વિષયોમાં તૃપ્તિનો અભાવ,) દ્વિષા, નિરર્થક સ્પર્ધા, સૈર્વેરહિતતા, અગ્રાંભીર્ય, અપ્રતી, અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા, દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા, મિત્રપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉત્સાહ, પ્રતિકૂલ વિષયોમાં દ્વેષ, અનુકૂલ વિષયોમાં રાગ ને અસ્પૃશ્યસ્વવાણુ ભાવણુ એ રજોગુણની વૃદ્ધિવડે થનારા દોષો સુદમશરીરમાં રહેલા છે સ્વદશશરીર શુભાશુભકર્મથી બંધન પામેલું, અસ્વતંત્ર, બહુ ભયમાં સ્થિત, અવિવેકથી ઉન્નત, વામનાઓથી ભરપૂર, વિષયાસક્તિથી આત્મહિત, ઉદભલના જેવું-જોતજોતામાં નાશ પામે એવું, કેળના જેવું સારરહિત, અનેક આકાર ધારણ કરનાર ને સુદરતારહિત છે. શબ્દપ્રશાંતિ વિષયો અનર્થ કરનારા છે, ને જે તેઓમાં આસક્ત થાય છે તે પરમપદનું સ્મરણ કરતો નથી સ્વધર્મના પરિપાલનથી ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિથી વિવેક ને વિવેકથી અલગી પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વ અજાજ છે. તે અજ અજ્ઞા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, અન્નપતિ, અગ્નિ, વરુણ, વાયુ, ઈદ્ર, વ્યદ, યમ, અજ ને સર્વ સ્થાવરજંગમરૂપ છે. તે શાતાત્મા, શુક્લતમ, અમિલ ને અપ્રમેયને નમસ્કાર. અલના બે રૂપ છે, કાર્ય ને કારણ તેમાં જે કાર્ય છે તે અસલ ને જે કારણ છે તે સલ છે હૈં આ આત્મા છે એમ ચિંતન કરવું આ પ્રયત્નરૂપ અક્ષર પ્રવચન અને મોક્ષપ્રદ છે. એ અક્ષરને પરાયણ થવાથી અબ્યુદય વા મોક્ષરૂપ ફલ થાય છે આત્માની કામનાવાળાએ પ્રાર્થના કરવાયોગ્ય તે સર્વદેવના આત્મસ્વરૂપનું જાણે આન કરીએ છીએ, તે અમારા અંત કરણની વૃત્તિઓને સન્માર્ગમાં સારી રીતે પ્રેરો સર્વ જૂનોને અભય આપી, મનને પ્રમલ કરનાર સ્થક્ષમાં વસી, ઉદિયોના વિષયોને દૂર કરી, અંતઃશરીરમાં આત્માજ્ઞાણવાયોગ્ય તથા શોધવાયોગ્ય છે ઉદિયોના વિષયોને જે અનુરાગવડે સ્વીકારતો નથી તે સન્મારણી, ચોળી ને આત્માનું યજ્ઞ કરનારો છે પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણા, આન, સવિકલ્પસમાધિ ને નિર્વિકલ્પસમાધિ એ પદ્યયોગ્ય રહેલાય છે. ચિત્તને વાસનારહિત કરવાથી પુરુષ શુભાશુભકર્મને હણે છે એવા ચિત્તવાળો આત્મામાં સ્થિત થઈને અદ્ય સુખ પામે છે બંને હાથના અંગૂઠાવડે બંને કાનનાં છિદ્રો બંધ કરવાથી જે શબ્દ સંભળાય છે તેની સાત પ્રકારની ઉપમા છે, નદીનો ધોણ, ઘટાનો ધોણ, ઠંડાના પાત્રનો ધોણ, રથના પૈડાનો ભવિ, દેહકાંઠાનો રવ, વૃણિનો શબ્દ ને ગ્રહમાં વા એવા સ્વલમાં થતો પ્રતિભવિ અણુવણુ અણુ ઠંડમાં, ભૂમધ્યમાં વા અણુરૂપમાં સાધક આન કરે.

રજસ્તમેગ્નુચ્ચવડે યુક્ત ને ઔપુનાદિમાં આસક્તની યોગમાં પ્રવૃત્તિ ચર્ષ સકતી નથી. પુરુષ મનવડેજ લુએ છે, ને મનવડે સાંભળે છે. ધૃત્વા, સંયમ, અદ્વા ને અત્રદ્વાદિ મનની વૃત્તિઓ છે. જેમ ઇષ્વરવિનાનો અગ્નિ સદ્મતેન્નેરૂપ પોતાના કારણમાં શાંત થાય છે તેમ વૃત્તિના ક્ષયથી ચિત્ત પોતાનાં કારણમાં શાંત છે, પછી એવા મનની મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓ ઉપજતી નથી. ચિત્તજ સંસાર છે, તેને પ્રયત્નવડે અશુભવાસનાથી રહિત કરે. પુરુષ જેમાં પોતાના ચિત્તને ભેડે છે તે સ્વભાવવાળો થાય છે, આ પ્રાકૃત શુદ્ધિવાળો ન સમજાય એવો અવ્યભિચારી નિયમ છે. પ્રાણીનું ચિત્ત જેવું વિષયોમાં આસક્ત છે તેવું જો અલ્પમાં આસક્ત થાય તો કાણુ બંધનથી ન મુક્ત થાય ? મન એ પ્રકાશનું છે, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. કામનાના સંબંધથી અશુદ્ધ ને કામનાના લાગથી શુદ્ધ કહેવાય છે. ક્ષયવિદ્યેષવિનાનું મન સુનિશ્ચય થઈને ઉન્નિભાવને પામે છે ત્યારે તે પરમપદને પામે છે. હૃદયમાં રિયત થઈને મનનો સ્વૂહલાવ નાશ પામે લાંસુધી તેનો નિરોધ કરવો આ યાન તથા ભાસ છે. બાકીનો બીજો શાસ્ત્રનો વિસ્તાર છે. સમાધિવડે નિર્મલ મયેલા ને આત્મામાં પ્રવેશ પામેલા ચિત્તમાં જે આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવાને વાણી સમર્થ થતી નથી તે પોતાના અંતઃકરણવડેજ અદ્યુ કરાય છે. અંતઃકરણમાં રહેલો પુરુષ ને આલિસમાં રહેલો પુરુષ એકજ છે. આ આત્મા હૃદયમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તે પાપરહિત, વૃદ્ધાવસ્થારહિત, શ્વેતુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધાતપારહિત ને સસંકલ્પ છે.

:~:

॥ ૮૭ મૈત્રેયીઉપનિષદનો સાર ॥

બુદ્ધયનામના રાજા પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય આપી શરીરને અનિલ જાણી અરણ્યમાં ગયા. લાં તેમણે ઉગ્રતપ કર્યું. તે રાજાની સમીપ શ્રીશાશ્વાત્યનામના મુનિ પધાર્યા, ને તેમણે તે તપસ્વી રાજાને વર માગવા કહ્યું. રાજાએ તેને નમસ્કાર કરી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા પ્રાર્થના કરી. મુનિએ આ વર નહિ, પણ અન્ય વર માગવા સૂચવ્યું. સારે રાજાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—“ મહાસાગરો સૂકાઈ જાય છે, પર્વતો પડી જાય છે, વૃક્ષો ઊભડી જાય છે, ને દેવો પણ વિનાશ પામે છે, એવા આ સંસારમાં વિષયોપભોગોવડે શું પ્રયોજન છે ? અંધકૃપમાં રહેલા દેહકાંતી પેટે હું આ સંસારમાં રહેલો છું. હે ભગવન ! આપજ મારી ગતિ છે. આ શરીર મૈથુનથી ઉપજેલું, ચૈતન્યવિના નરકજેતું, ચૂરદારથી નીકળેલું ને વિશામૃત્ત્વાદિ મશેથી યુક્ત છે, એવા શરીરમાં રહેલો જે હું તેની આપજ ગતિ છે. ” તે સાંભળી ભગવાન શાશ્વાત્ય બોલ્યા:— “તપવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, અંતઃકરણની શુદ્ધિથી વિવેક અને વિવેકથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ આત્માની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષ મોક્ષ પામે છે. જેમ ઇષ્વરવિનાનો અગ્નિ પોતાના કારણમાં શમે છે તેમ વૃત્તિઓના ક્ષયથી ચિત્ત પોતાના કારણમાં શમે છે. ચિત્તજ સંસાર છે, તેનું પ્રયત્નવડે શોધન કરે. પુરુષજેવા ચિત્તવાળો હોય છે તેવો થાય છે આ અનાદિમિદ્ધ રહસ્ય છે. પુરુષ ચિત્તની નિર્મલતાવડે શુભાશુભકર્મનો નાશ કરે છે, નિર્મલ અંતઃકરણવાળો આત્મામાં રિયત થઈને અવિનાશી સુખ પામે છે. માણુમનું મન જેમ વિષયોમાં આસક્ત છે તેમ જો અલ્પમાં આસક્ત થાય તો કાણુ બંધનથી મોક્ષનું ન થાય ? હવ્યકમલમાં અલ્પની ભાવના કરે. પરમપ્રેમનો વિષય, મનવાણીનો અવિષય, સદ્ધન, ચિદ્ધન, અહેય, અનુપાદેય, નિદ્ય, ગંભીર, તેજ ને તમથી વિલક્ષણ, નિર્વિકલ્પ, નિલ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, યુક્ત, સૂક્ષ્મ, અદ્વિતીય ને આનંદાભિષ્ જેવું જે પરમતત્ત્વ તે હું છું એમ ભાવના કરવી. જગતને ઇન્દ્રિયધરૂપ જોનારા અસંગપુરુષોમાં આપત્તિ પ્રવેશ કરતી નથી. ” ભગવાન મૈત્રેય કૈલાસમાં ગયા, લાં જઈને શ્રીમહાદેવપ્રતિ બોલ્યા:—“ હે ભગવન ! પરમતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવા કૃપા કરો. ” તે સાંભળી શ્રીમહાદેવ બોલ્યા:—“ શરીર દેવાલય છે, ને જીવ ચિત્ત છે. અસાનરૂપ નિર્માલ્ય લઈને સોહાવાવે તેમને પૂજે. અભેદર્શન તે યાન, નિર્વિષય મન એ ધ્યાન, મનના મેલનો લાગ તે સ્નાન, ને ઇન્દ્રિયોના નિમગ્ન તે શૈય છે. અલ્પરૂપ અશ્રુત પીએ, ને દૈત્યહિત એકાંતમાં વમે. માતાપિતાના અધરૂપ, સુખદુઃખના સ્થાનરૂપ, અષવિત્, મહારોગીના ધરૂપ, પાપના અધિરૂપ, અનિલ, વિદ્યારાની વિસ્તીર્ણ

આણરૂપ, જેના નવદારમાંથી સર્વદા મઠ ટપકે છે એવું ને દુર્ગ્યયુક્ત જે શરીર છે તેનો સ્પર્શ કરીને રનાન કરવું નોમ્યે. દુઃશાનવૈરાગ્યરૂપ માટી ને જલથી ચિત્તની શુદ્ધિ ને વાસનાઓનો નાશ થાય છે. અદ્વૈતભાવના તે વાદ્ય છે, અને દૈતની ભાવના તે અલક્ષ્ય છે. વિદ્વાન્ સંન્યાસ મદ્યુ ક્ષર્ણ પછી પોતાના દેશનો લાગ કરીને શરાગારમાંથી છૂટેલા ચોરની જેટ દૂર વસે. અહંકારરૂપ પુત્રને, વિષરૂપ ભાધને, મોહરૂપ ધરને ને આચારૂપ પત્નીને લગ્નવાથી પુરુષ યુક્ત થાય છે. મોહમયી માતા મૃત્યુ પાળી, ને ભોધમય પુત્ર જન્મ્યો, એમ બે સુતકની પ્રાપ્તિમાં અમે સંન્યા કેમ કરીએ ? હૃદયરૂપ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશે છે, તે અસ્ત પામતો નથી, તથા ઉદય પામતો નથી, તો અમે સંન્યા કેવી રીતે કરીએ ? ગુરુના વાક્યવડે નિશ્ચય કરેલું એકજ અદ્વિતીય તે એકાંત છે, મઠ ને વન તે એકાંત નથી. સંશયરહિત પુરુષોને મોક્ષ થાય છે, પણ સંશયી પુરુષોને મોક્ષ થતો નથી, માટે વિશ્વાસ રાખવો. કંપના લાગથી સંન્યાસ નથી, ને પ્રેયોચ્ચારણથી સંન્યાસ નથી, પણ જીવ અને પરમાત્માનું એકપણ તે સંન્યાસ છે. જ્યારે મનમાં સર્વ વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારે પુરુષ સંન્યાસ મદ્યુ કરે, અન્યથા પતિત થાય છે. દ્રવ્ય, બળ, વસ્ત્ર ને પ્રતિજ્ઞામટે જેઓ સંન્યાસ મદ્યુ કરે છે તેઓ ઉભયજાપટ થાય છે. દુઃખે યુક્તિ પામતા નથી. તત્ત્વચિંતન ઉત્તમ, શાસ્ત્રચિંતન મધ્યમ, મંત્રચિંતન અધમ ને તીર્થસ્નાંતિ અતિ અધમ છે. જે સંન્યાસી મધુકરીરૂપ માતાનો, વૈરાગ્યરૂપ પિતાનો, પ્રહારૂપ જીનો ને શાનરૂપ પુત્રનો લાગ ન કરે તે યુક્ત થાય છે. ધનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ ને વિદ્યાવૃદ્ધ એ સર્વ શાનવૃદ્ધના દાસો છે. સંન્યાસી બહારના દેવના પૂજનનો લાગ કરી પોતાના હૃદયમાં રહેલા દેવનું પૂજન કરે. સર્વ સંકલ્પથી રહિત યર્ષા ભગવત્માં નિદ્રાવાળાના જેવી રિચિતિ થાય તે સ્વરૂપરિચિતિ છે. હું સ્મર, શુદ્ધ, પરમ, નિલ, વિમલ, વિદ્યાનરૂપ, શોકહીન, સમરૂપ, માનાવમાનરહિત, નિર્ગુણ, કલ્યાણરૂપ, દ્વંદ્વરહિત, સંકલ્પરહિત, દેહાદિરહિત, અપ્રાણરૂપ, ભેદરહિત, આધારરહિત, બંધમોક્ષાદિહીન, સર્વથી પર, સર્વ ત્રિપુટીઓથી રહિત, પૂર્ણ, દ્રષ્ટા ને અપ્રમેય છું એમ સાધકે ભાવના કરવી. ”

:::

॥ ૮૮ ચાક્ષવલ્કયોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીયાત્તવલ્કય જનકરાજપ્રતિ કહે છે:—“ બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થ થાય, ગૃહસ્થાશ્રમથી વાનપ્રસ્થ થઈને સંન્યાસી થાય; અથવા બ્રહ્મચર્યથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમથી સંન્યાસ મદ્યુ કરે, જ્યારે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંન્યાસ મદ્યુ કરે. શિષ્યા ને યથોપવીતનો લાગ કરીને મેં સંન્યાસ કયો એમ ત્રણ વાર કહે. ” શ્રીયાત્તવલ્કય અત્રિશુનિપ્રતિ કહે છે:—“ આત્મા એ સંન્યાસીનું યથોપવીત છે, કાપાયવસ્ત્રવાળો, ઝુંકન કરાવેલો, પરિગ્રહવિનાનો, પવિત્ર, અદ્વેષી ને શિક્ષા માગી પ્રાણુધારણ કરનારો સંન્યાસી બ્રહ્મભાવને પામે છે. સ્વર્વર્તક, અપારુણિ ને હતાત્રેયાદિત્રિઅપ્રકટ ચિહ્નવાળા ને અપ્રકટ આચારવાળા, ઉન્મત્ત નહિ છતાં ઉન્મત્તની જેટ આચરણ કરનારા, સ્ત્રી અને જનનગરથી દૂર રહેનારા, નમ્ર, દ્વંદ્વરહિત, શુદ્ધમનવાળા, બ્રહ્મમાં સિધ્ધતા પામેલા, ને લાભાલાભમાં સમ થઈ ઉદરપાત્રવડે વા કરપાત્રવડે શિક્ષા મદ્યુ કરનારા હતા. મનુષ્યાદિથી રહિત ધર, દેવગૃહ, તણી ઝૂંપડી, રાકડો, વૃક્ષનું મઠ, ઈંદુભારત વાસણો રાખવાનું ધર, અગ્નિહોત્રવાળું ધર, નદીના તટપરનો વાણકામય દેશ, પર્વતપરની ગુફાઓ ને જરણની સમીપની ભૂમિમાં નિવાસ કરનારો, લૌકિક પ્રયત્ન નહિ કરનારો, ને શુભાશુભકર્મને નિર્મૂલ્ય કરવામાં ઉઘમી જે સંન્યાસી સંન્યાસવડે શરીરલાગ કરે છે તે પરમહંસ છે. ”

જે પોતાની પૂર્વે સંન્યાસી થયો હોય, ને તે ધર્મપાલનમાં પોતાના સમાન હોય, તો સંન્યાસીએ તેને પ્રણામ કરવો. અન્યને નહિ. પ્રજાદી, વિષયાનુરાગવાળા, આશિયા, કલહમાં પ્રોતિવાળા ને પ્રારબ્ધવડે જેમનાં અંતઃકરણ દૂષિત છે એવા સંન્યાસીઓ પણ જોવામાં આવે છે. નામાદિથી પર અદ્વયબ્રહ્મમાં રિચત થયેલો આત્મમુખ પુરુષ બ્રહ્મદષ્ટિએ કોઈને પ્રણામ ન કરે, પણ ઈશ્વર સર્વમાં જીવરૂપે પ્રવેશ પામ્યા છે એમ સમજ

હવે બધા, ચંદ્રાક્ષ, બળદ ને ગધેશને પણ દંડવતપ્રણામ કરે. ત્વચા, મસિ, રક્ત ને આંસુ આદિથી યુક્ત ઓના શરીરમાં શું શોભાવાળું છે ? કેશરૂપ કાગળને ધારણ કરનારી, દુઃખથી સ્પર્શ થઈ શકે એવી, લોચનને પ્રિય લાગનારી ને પાપરૂપ અગ્નિની શિખાઓથી ઓઝા પુરુષને તુલ્યની પેઠે બાળે છે, બહુ દૂર છતાં પણ બાળનારી ને નીરસ છતાં રસવાળી પ્રતીત થતી ઓઝા નરકાગ્નિનું સુંદર છતાં દારૂણ ઇંધન છે. કામનામના લિલ્લે મૂઠચિતવાળા પુરુષોરૂપ પશુઓના અંગને બાંધવાની બળરૂપ સ્ત્રીઓને સંસારમાં ફેલાવી છે. જેને સ્ત્રી હોય તેને ભોગની ઇચ્છા થાય છે, પણ સ્ત્રોરહિતને ભોગની ઇચ્છા કયાં ? સ્ત્રીને ત્વજ્જવાથી જગત્ સભોક્તુ થાય છે, ને જગત્ સહને પુરુષ સુખી થાય છે. ગ્રાસ નહિ ચયેલો પુત્ર માતાપિતાને ચિરકાલ કલેષ આપે છે, ગર્ભમાં આવેલો ગર્ભપાતવડે વા પ્રસવવડે પીડા આપે છે, જન્મેલો ગ્રહ તથા રોગાદિવડે દુઃખ આપે છે, કુમારનું મૂર્ચ્ચપણ દુઃખદાતા થાય છે, જનોઇ દીધા પછી વિદ્યા ન ભણે તો તેદુઃખરૂપ થાય છે, ભણ્યા છતાં કન્યા ન મળે તો દુઃખ થાય છે, વિવાહ થયા પછી જો બલિચારી થાય તો દુઃખ થાય છે, ગ્રન્થવાળો હોઇ નિર્ધન હોઇ તો દુઃખ થાય છે, ને ધનવાન થઇને મરે છે તો માતાપિતાને અપાર દુઃખ થાય છે. સંન્યાસી કાચ, પગ, નેત્ર ને વાણીને ચપલ ન રાખે. વિવેકી સર્વજ્ઞ આદ્યોને ભુલે છે, તથા કાષ્ઠપર કાપ કરતો નથી. અપકાર કરનારપર જો કાપ કરવો ઉચિત હોય તો કાપપરજ કાપ કરવો જોઈએ, કેમકે ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષમાં તે વિક્ષ કરનાર છે. જે પ્રજામાં અજ્ઞાનજનો સતા છે તેમાં યોગીઓ જાગે છે, ને જેમાં વિદ્વાન જાગે છે તેમાં અજ્ઞાનજનો સતા છે. સર્વજ્ઞ ચૈતન્ય છે એમ સુસુષુએ બાપના કરવી.

:૦:

॥ ૮૯ યોગકુંડલીઉપનિષદનો સાર ॥

ચિત્તના બે હેતુઓ છે, વાસના ને પ્રાણવાયુ. તે બેમાંથી એકનો નાશ થવાથી બંને નાશ થામે છે. સાધક પ્રથમ પ્રાણવાયુનો જય કરે. મિતાહાર, આસન ને શક્તિચાલન આ ત્રણ ઉપાયથી પ્રાણનો જય થાય છે. થીડુંધવાળો, મુરિનજ ને મધુર આહાર પોણા બાળજડેલા લેવો તે મિતાહાર કહેવાય છે. અત્યંત ઉપયોગી આસન બે છે, પદ્માસન ને વજ્રાસન. બંને ઊભોઆના ઉપર બંને પગની પાટલીઓ રાખીને સરલ બેમતું તે સર્વ પારખો નાશ કરનારું પદ્માસન છે. કાળા પગની પાટી કંદની નીચે રાખવી, અને જમણા પગની પાટી તેની ઉપર રાખવી, તથા ડોક, માથું ને ધડ સમ રાખવાં તે વજ્રાસન કહેવાય છે. કુકલીજ શક્તિ કહેવાય છે. તેને ચોતાના સ્થાનથી ભૂના અખ્યપર્યંત લાવવી તે શક્તિચાલન કહેવાય છે. ઇંદ્રમાં પ્રાણવાયુ વહેતો હોય ત્યારે દહ પદ્માસન કરીને બેસવું. પછી બંને હાથના અંગૂઠા ને તર્જનીઓવાડે તેને ચાર ધરીપર્યંત ચલાવમાન કરવી. પશ્ચાત્ તેને ઉપર સુપુષ્પામાં ખેંચવી. એમ કરવાથી કુંડલી સુપુષ્પાના સુખમાં જાય છે. પેટને ખેંચવાથી ને કંક્રો સીકામ કરવાથી પ્રાણવાયુ સુપુષ્પામાં જવા લાગે છે. આ ક્રિયાથી શુભ, જ્યોત્સ્ના ને પ્લીહાદિ પેટમાંના રોગો નાશ થામે છે. પ્રાણવાયુને રોકવો તે કુંભક કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનો છે, સક્રિત અને કેવલ. અર્ધસુધી કેવલની સિદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી સક્રિતને અભ્યાસ કરવો. પવિત્ર, નિર્જન, કાકરા આદિથી રહિત ને સાકા ત્રણ હાથપર્યંત શિલા અગ્નિ ને જલ ન હોય એવા સમનદેહમાં સુખ આસનપર બેસી, પદ્માસન કરી, પિંગલાનાડીદ્વારા બકારના વાયુને ધીર ધીર અંતર ખેંચે, ધણે વાયુ પૂરી રહ્યા પછી કુંભક કરી પશ્ચાત્ ઇંદ્રાવડે રેચક કરે. આ સૂર્યોદન કહેવાય છે, તે વાતદાય તથા કમિહોષને હલે છે. સુખ બંધ રાખી, બંને નાડીઓવાડે પવનને શનૈઃ શનૈઃ અંતર ખેંચી, પછી કુંભક કરી, પશ્ચાત્ ઇંદ્રાવડે રેચક કરે. આ ઉત્તરપીઠુલક સર્વ રોગોને હણનારો ને જકરાગિને પ્રદાપ કરનારો છે. જીભાવડે વાયુને ખેંચી પૂર્વની પેઠે કુંભક કરી, પછી બંને નાસાપુટથી ધીર ધીર રેચક કરવો. આ શીતલીનામનો કુંભક શુભ, પ્લીહા, ક્ષય, પિત્ત, જ્વર ને તૃષાદિને દૂર કરે છે. પ્રથમ સૂર્યાનાડીથી વેગવડે પૂરકરેચક કર્યા કરે, ત્રમ જણાય ત્યારે પૂરક કર્યા પછી કુંભક કરે; પછી ચન્દ્ર-

નાડીથી રચક કરી તે નાડીવડે વારંવાર પૂરકરચક કર્યા કરે; પછી પૂરક કરી કુંભક કરે, અને સૂર્યનાડીથી રચક કરે. આમ યથાશક્તિ કરે. જ્યેષ્ઠાનામનો આ કુંભક જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, કુંડલિનીને જાગ્રત કરનારો, ને પાપને દૂર કરનારો છે. વળી તે જ્યેષ્ઠાનાડીના મુખમાં રહેલા ક્ષદ્ધિરૂપ અતિબંધને દૂર કરનાર, ને ત્રણ શુભૃંથી ઉપજેલી ત્રણ ગ્રંથિઓનો બેઠ કરનાર છે. બંધ ત્રણ છે, મૂલબંધ, ઉડીયાનબંધ ને જાલંધરબંધ. અધોગતિવાળા અપાનને બલથી આકુચનવડે ઉપર જનારો કરવો તે મૂલબંધ કહેવાય છે. અપાન ઉપર જઈ ઈશિમંડલમાં મળે છે ત્યારે અગ્નિની સિખા વધે છે. પછી તે અગ્નિ તથા અપાન પ્રાણને મળે છે. એ ત્રણના એકત્ર થવાથી ઉષ્ણતા અત્યંત વધે છે, તેથી સૂતેલી કુંડલિની જાગ્રત તથા સરથ ચર્મ સુપુગ્ધામાં પ્રવેશ કરે છે. મૂલબંધ પૂરક, કુંભક ને રચક એ ત્રણમાં કર્તવ્ય છે. કુંભકના અંતમાં ને રચકના આદિમાં ઉડીયાનબંધ કર્તવ્ય છે, વળાસને બેસી બંને હાથથી ઘુંટીની સમીપમાં બંને પગો પકડી તે પગોની પાનીની કંઠપર વારંવાર તાડન કરવું. એ સમયમાં પેટ, હૃદય ને ગળું પશ્ચિમભૂમી ખેંચેલાં રાખવાં. પૂરકના અંતમાં વાયુના માર્ગનો નિરોધ કરનાર કંઠના સંકોચરૂપ જાલંધરબંધ કરવો. પૂર્વોક્ત ત્રણ બંધના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ સુપુગ્ધામાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રથમ દશ કુંભક કરી પછી તેમાં નિલપ્રતિ પાંચ પાંચ કુંભકનો વધારો કરવો, એ કુંભકો ત્રણ બંધયુક્ત કરવા. દિવસે સૂર્યને, રાત્રે જિજ્ઞાસુ કરીને, મૈથુન કરીને, બુદ્ધ ભ્રમણ કરીને, મૂત્રમલના વેગને રોકીને, વિષમ આસને બેસીને, પ્રયાસ કરીને, ને ચિંતાયુક્ત સ્થિતિમાં પ્રાણનો રોધ કરવાથી રોધ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, નિદ્રા, અવૈરાગ્ય, ક્રાંતિ, અપ્રવૃત્તિ, યોગમાં સ્થિતિ ન થવી ને યોગભૂમિની પ્રાપ્તિ ન થવી આ દશ યોગવિદ્યો કહેવાય છે. તેમનો સાધકે અપલ્લથી ભાગ કરવો. સાધકે સાર્વિજ્ઞી શુદ્ધિવડે નિલ પ્રાણાયામ કરવા. ચિત્ત સુપુગ્ધામાં લીન થાય ત્યારે પ્રાણુત્રાયુ પશુ સુપુગ્ધામાં જાય છે. પ્રાણ, અપાન ને અધિધી જાગેલી કુંડલી પોતાના મુખમાંથી પુષ્પ લજ્જ સુપુગ્ધાના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે વીજળીના જેવી રુકુરે છે. પછી કમથી તે ૭ ચક્રો તથા જ્યેષ્ઠાંધિ, વિષ્ણુગ્રંથિ ને રુદ્રગ્રંથિનો બેઠ કરી સદસદલમાં પહોંચી શ્રીમહેશ્વરસાથે આનંદ કરે છે. આ અભ્યાસના પરિપાકથી દેવભાવ રુકુરે છે, ને પછી ચિન્માત્રભાવ રુકુરે છે. આ મોક્ષ આપનારી પરા અવસ્થા છે, પોતપોતાના ઉપાધિસંહિત વિષ્ણો વિરાટથી, તૈજસનો દ્વિરુપગ્રંથો ને પ્રાગ્નો અંતર્ધર્મોથી અબેઠ થાય છે. તાણના મૂલને સારી રીતે ઊંચું કરી, પોતાના શુરુએ કહેલી રીતે સાત દિવસોપર્યંત સર્વ મલને દૂર કરે. અતિતીક્ષ્ણ, કાટરેહિત ને સ્નિગ્ધ શસ્ત્રવડે જીભની નીચેની શિરાને લોમમાત્ર કાપે. પછી સૈષ્વ ને હરડેના ચૂર્ણથી તેપર ધર્પણ કરે. હેન કરેલા આજપર કોમલ વસ્ત્રનો કટકો રાખે. ધર્પણ કરે ત્યારે તે દૂર કરે. એમ ૭ માસ અભ્યાસ કરવાથી જીભના મૂલરૂપ શિરાનો બંધ નાશ પામે છે. તેથી જીભની લંબાઈ ઉતરોત્તર વધવા માંડે છે, પછી કાકડીની ઉપર લઈ જઈ ભૂમધ્યની અંતરના પ્રદેશમાં જીભના અગ્રને સ્થાપવાનો વત્ન કરે. હૌં ઐ હ્રં વૈ ફં લં હ્રામ્ ॥ આ જીભના અગ્રને ત્રિપુટીની અંતર મેળવવાનો મંત્ર છે. સાધકે ત્રિપેચ્છ ને ત્રિપલ્લોમનો ભાગ કરી નિરંજનની ઉપાસના કરવી. શુદ્ધાની સમીપ આધાર, સિંગમસમીપ સ્વાધિષ્ઠાન, નાભિપાસે મણિપુર, હૃદયમાં અનાહત, કંઠના મૂલમાં વિશુદ્ધ ને ભૂમધ્યમાં આધ્યાત્મક છે. એ ૭ ચક્રો બેઠ કરીને સાધક સુખમંડલમાં (અજરામરચક્રમાં) પ્રવેશ કરે.

—:૦:—

॥ ૧૦ યોગચૂડામણિઉપનિષદ્નો સાર ॥

આસન, પ્રાણાયામ, ત્રણાહાર, ધારણા, આન ને સમાપ્તિ આ ૭ યોગાંગો છે. મુખ્ય આસન બે છે. સિદ્ધાસન ને પદ્માસન. આધાર ચતુર્દલ, સ્વાધિષ્ઠાન પદ્મલ, નાભિમાં હૃદયલ, હૃદયમાં હૃદયલ, વિશુદ્ધ, પોણલ, ભૂમધ્યમાં દિલ ને જ્યેષ્ઠાંધમાં સદસદલ છે. આધાર અને સ્વાધિષ્ઠાનની વચ્ચે ચોનાસ્થાન છે. મેદુના મૂલમાં જે ચક્ર છે તે પ્રાણનો આશ્રય હોવાથી સ્વાધિષ્ઠાન (સ્વ=પ્રાણનો, અધિષ્ઠાન=આશ્રય) કહેવાય છે.

મથિમાં જેમ સૂત્ર પરીવાપ તેમ કંઠમાં સુપુમ્ણા પરીવાયેલી છે, તેથી લાં રહેતું ચક્ર મણિપૂરક કહેવાય છે. મેદૂની ઉપર અને નાભિની નીચે કંઠ છે, તેમાંથી નાડીઓ ઉપજી છે. તેમાં પ્રધાનમૂત્ર પ્રાણવાહિની દસ છે. ઇંદ્રા, પિંગલા, સુપુમ્ણા, ગાંધારી, હસ્તિજિહ્વા, પૂષા, યશસ્વિની, અલલુપા, કુકુ ને ચંખિની. ઇંદ્રા વામભાગમાં, પિંગલા દક્ષિણભાગમાં, સુપુમ્ણા મધ્યકેશમાં, ગાંધારી વામનેત્રમાં, હસ્તિજિહ્વા દક્ષિણનેત્રમાં, પૂષા દક્ષિણમાં, યશસ્વિની વામકર્ણમાં, અલલુપા મુખમાં, કુકુ લિંગદેશમાં ને ચંખિની મૂલસ્થાનમાં છે. ઇંદ્રા, પિંગલા ને સુપુમ્ણા એ પ્રાણમાર્ગમાં રચિત છે. તેના ક્રમથી ચંદ્ર, સૂર્ય ને અગ્નિ આ દેવ છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, નાગ, કૂર્મ, કૃદ્ધ, દેવદત્ત ને ધર્મજય આ દસ પ્રાણો છે. પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગ્રંથમાં, સમાન નાભિમાં, ઉદાન કંઠમાં ને વ્યાન સર્વ શરીરમાં છે. નાગથી આકાર, કૂર્મથી આંખનું બિંદુવૃત્ત, કૃદ્ધથી ઈર્ષ્ય, દેવદત્તથી બગાડું ને ધર્મજયથી મૃતશરીરનું કૃષ્ણ ધાતુ છે. પ્રાણાપાનની ક્રિયાથી જીવ સ્થિર થઈ શકે નથી. પ્રાણ હઠારથી બહાર આવે છે, ને સદાચર પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે હંસ હંસ આ મંત્ર જીવ સર્વદા જપે છે. રાત્રિવસમાં બહુધા એવા ૨૧૬૦૦ જપ થાય છે, એ અનુભવાયની કહેવાય છે. આ પ્રાણધારણ કનારી ગાયત્રી કુંડલિનીમાંથી ઉપજી છે. સુપુમ્ણાનું મુખ એટલે અક્ષર આચ્છાદન કરીને મુદ્રાના બંધનમટે ને યોગીજોના મોક્ષમટે કુંડલાકારે કુંડલિની સૂત્રી છે. અગ્નિ, મન ને પ્રાણાપાનસંહિત જાગેલી કુંડલિની સુપુમ્ણામાં ઉપર જાય છે. કડવું ખાઈ ને ખાઈ નહિ ખાનાર, સુરિનંદ્ર ને મધુર આહાર પોણે ભાગે જમનાર, અલભ્ય પાળનાર, ને યોગપરાયણ યોગી એક વર્ષપછી સારી રીતે પ્રાણાજય કરે છે. પાનીવડે યોગિરચાને દમાવી, તેનું દંઢ આકુચન કરી, અપાનને બિંધે ખેંચે તે મુલબંધ કહેવાય છે. આથી પ્રાણાપાનની એકતા થાય છે નાભિ તથા તેની ઉપરનો ને નીચેનો ભાગ બરડાની કેડાલણી ખેંચે તે ઉદીપાનબંધ કહેવાય છે. આ બંધથી પ્રાણ સુપુમ્ણામાં પ્રવેશ કરે છે. કંઠનો સક્રિય કરે તે બલધરબંધ કહેવાય છે. આ બંધ મસ્તકમાંથી ટપકતા જલને રોકનારે, કામનાં કુખો દૂર કરનારે, ને પ્રાણવાયુનો શોષ કરનારે છે. કપાળની પાછળના કિર્ણમાં જીલ્લો પ્રવેશ કરાવી ભૂતી અંતર દહિ રાખવી તે ખેયરીમુદ્રા છે. આ મુદ્રા રોગોને દૂર કરનારી તથા દંડોથી પરાભવ ન થાય એવું સામર્થ્ય આપનારી છે. હનુને છાતીની ઉપરના ભાગમાં આડાડી, ડાબા પગની પાનીથી સીવની દબાવી, જમણે પગ લાંબો રાખી, જમણા નાસાપુટથી પૂરક કરી, જમણા પગનો અંગૂઠો બંને હાથનાં અંગૂઠા તથા તળેનીથી પકડીને બેસવું. કુભકને અંતે ડાબા નાસાપુટથી શનૈ શનૈ રચક કરે. એક બાલુએ ચાથાચક્રિત કુંભક થઈ પછી બીજી બાલુએ પૂર્વોક્ત રીતથી બિંદવી રીતે તેટલા કુંભક કરવા. આ મહામુદ્રા કહેવાય છે. ક્ષયકુલાદિ રોગો આ મુદ્રાથી નિવૃત્ત થાય છે, એકાંતે પદાસને બેસી, શરીરને સમ રાખી, નાસાગ્રપર દહિ રાખી, ઈંદ્રાકાર જપે રથૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ નવું શરીર છે. જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ને ટૂંકીયા આ ચાર અવસ્થાઓ છે. જાગૃતઅવસ્થાનો અભિમાની વિશ્વ રથૂલભોગનો ભોક્તા છે. સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તૈજસ સૂક્ષ્મભોગનો ભોક્તા છે. સુષુપ્તિઅવસ્થાનો અભિમાની પ્રાણ અનંદનો ભોક્તા છે. ટૂંકીયામાં અવગતો આત્મા મર્કસાક્ષી છે. વિરાટ ને વિશ્વ અક્ષર, દિગ્વિજય ને તૈજસ ઉગ્ર, અને અખાદ્ય ને ગ્રાહ મહાર છે. પવિત્ર વા અપવિત્ર ને સર્વદા પ્રણવ જપે છે તે પાપ વડે લેપાતો નથી સર્વ નાડીયકે ભારે મક્ષી રહિત શુદ્ધ થાય છે સારે ચેત્ત્ર પ્રાણને રાકવામાં સમર્થ થાય છે. નાડીઓની શુદ્ધિ ચત્રાથી જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તિ, નાડીની પ્રકટતા ને આરામની પ્રાપ્તિ થાય છે. એક આસના પ્રમાણજેટલી માત્રા છે. બાર માત્રાથી પૂરક, સોળ માત્રાથી કુંભક ને દસ માત્રાથી રચક કરવો તે કનિક છે, તેથી બમણી માત્રાઓ તે મધ્યમ, ને ત્રણમણી માત્રાઓ તે ઉત્તમ ગણાય છે. દનિક પ્રાણાયામથી પરસેવો, મધ્યમ પ્રાણાયામથી કપ ને ઉત્તમ પ્રાણાયામથી વાયુનો સ્વદંત્રમાં પ્રવેશ થાય છે. પદાસને બેસી, શરૂને નમસ્કાર કરી, નાસાગ્રપર દહિ રાખી, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે. આસનથી રોગની નિવૃત્તિ, પ્રાણાયામ વડે પાતકની નિવૃત્તિ ને પ્રાણાકારવડે મનોવિકારોની નિવૃત્તિ થાય છે. ધારણાવડે મનમાં ધૈર્ય આવે છે. ને

સમાધિથી ગોઠ્ય મળે છે. બાર પ્રાણાયામથી (પ્રાણાયામ નેટલાઈઝાલથી) પ્રસાદાર, બાર પ્રસાદારથી ધારણ, બાર ધારણથી ધ્યાન ને બાર ધ્યાનથી સમાધિ કહેવાય છે. સિદ્ધાંતને જેમ્ની, બંને હાથના અંગૂઠા ને આંગળાઓથી કાન ઓળો ને નાસાપુટ બંધ કરી, યુગદ્વારા બહારના વાયુને અંદર ખેંચી, જલધરાદિ બંધ કરી, પ્રાણવાયુને અંદરધર્મા રાખવાથી ઘંટાદિના નાસેનું શ્રવણ થાય છે. યોગ્ય પ્રાણાયામવડે સર્વ રોગોનો યુગ થાય છે, અને અયોગ્ય પ્રાણાયામવડે સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હેડકી, ઉધરસ, શ્વાસ, માથાનો દુઃખાવો, કાનનો દુઃખાવો ને નેત્રની વેદના આદિ વિવિધ રોગો પ્રાણાયામના દોષથી થાય છે, તેથી ખૂટકાદિ યથાયોગ્ય કરવા. ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના નિયમોમાંથી પાછી વાળવી તે પ્રસાદાર કહેવાય છે.

—[*]—

॥ ૯૧ યોગતત્ત્વોપનિષદ્નો સાર ॥

બ્રાહ્મવસ્થામાં શરીરપોષણમાટે જે સ્તનોનું દૂધ પીધુ તેવા સ્તનોનું યૌવનાવસ્થામાં મદન કરવામાં જે આનંદ મળે છે, તે જે ભગમાંથી ઉત્પન્ન થયો તેના જેવા ભગમાં યૌવનાવસ્થામાં આનંદ માની જે રમણ કરે છે એવા અવિવેકીઓને બ્રહ્મવાનની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. વર્તમાનમાં જે માતા છે તે કર્મવશાત જન્માંતરમાં ભાઈ થાય છે, વર્તમાનમાં જે ભાઈ છે તે જન્માંતરમાં માતા પણ થાય છે, વર્તમાનમાં જે પુત્ર હોય તે જન્માંતરમાં પિતા થાય છે, ને વર્તમાનમાં જે પિતા હોય તે જન્માંતરમાં પુત્ર પણ થાય છે. એવી રીતે કૃપાપરના રેટની પેઠે સંસારચક્ર ફર્યા કરે છે. ત્રણ લોકો ત્રણ વેદો, ત્રણ સંધ્યા, ત્રણ દેવો, ત્રણ અમિતો ને ત્રણ શુણો એ સર્વ ત્રણ અક્ષરરૂપ પ્રણવમાં રિયત છે. જેમ પુષ્પમાં ગંધ, ફૂલમાં ઘી, તલમાં તેલ ને પાપાણ્યમાં સોનું છે તેમ સર્વત્ર બ્રહ્મ છે. પક્ષી જેમ માળામાં રહે તેમ હૃદયદેશમાં અધોમુખ હૃદયકમલ છે તેમાં મન રહેલું છે. તે હૃદયક પીંગાણેલું હોય છે. અક્ષરના ઉચ્ચારણથી તે ચલ્યાયમાન થાય છે, ઉદ્ધારના ઉચ્ચારણથી તે વિઠ્ઠલિત થાય છે, મક્ષરના ઉચ્ચારણથી તે અભ્યક્તચપ્પને મહણ કરવા સમર્થ થાય છે, ને અર્ધમાત્રાના ઉચ્ચારણથી તે નિશ્ચલ થાય છે. જ્ઞાન કરનાર નિર્મલ ધ્યેયનો અનુભવ કરે છે, કાચો જેમ પોતાના અંગો આકર્ષી લે છે તેમ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ને વાયુને મનમાં ખેંચી સ્થિર સ્થાપવાં. વાયુવિનાશ ઉપદ્રવરહિત, ખનિત ને નિર્જન દેશમાં યોગાભ્યાસ કરવો.

—:—

॥ ૯૨ યોગશિલ્પોપનિષદ્નો સાર ॥

સાધક પદ્માસન કરી, નાસાગ્રપર દષ્ટિ રાખી, હાથપગને સ્થિર રાખી બેસે. પછી મનને એકાગ્ર કરી પ્રણવનું ચિંતન કરે, તથા હૃદયમાં દીપશિખાજેવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરે. શરીરમાં ચેરહેડરૂપ એક સ્તંભ, નવ દાર, ત્રણ યુગ્મ નાડીઓરૂપ ત્રણ પુંડ્રા ને પાંચ પ્રાણીરૂપ પાંચ દેવો છે. ન્યારે પુરુષ પાપથી રહિત થાય છે ત્યારે યોગવડે સંસારનો ઉત્કેહ કરી બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે.

—[*]—

॥ ૯૩ રામતાપનીયોપનિષદ્નો સાર ॥

આ ઉપનિષદના બે વિભાગ છે, પૂર્વતાપનીય ને ઉત્તરતાપનીય, તે બંનેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—
જે અર્નત ને નિશ્ચાનંદરૂપ ચિદ્દાત્મામાં યોગીઓ રમણ કરે છે તે રામ છે. ચિન્મય, અદિતીય, નિરવનવ ને શરીરરહિત બ્રહ્મના રૂપની કલ્પના ઉપાસકોના પ્રયોજનમાટે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ, હાથ તથા નેત્રાદિ, વસ્ત્રો તથા વ્યવહાર અને રંગ તથા વાહનો એ પણ દક્ષિણેતજ છે. રામમંત્ર બ્રહ્મથી મીડીને સ્થાવર-પરિતનો વાયક છે. મનનવડે ત્રણ (રમણ) કરનાર તે મંત્ર કહેવાય છે. જેમ વડના બીજમાં વડ રહ્યો છે તેમ રામરૂપ બીજમાં આ સ્થાવરજંગમ સંસાર રહ્યો છે. પ્રકૃતિપુરુષરૂપ પૂજ્ય સ્ત્રીતારામમાંથી આ ચીદ બ્રહ્મનો ઉપભોગ છે, તેમાં સ્થિત છે, ને તેમાં લય પામે છે. કેવાસ તોળતી વેળા શ્રીમહાદેવે બાર દેવોથી

જેણે રાવ (રાખ) કર્યો તે રાવણ. અ પ્રથમ, અક્ષર, ઉ દ્વિતીય અક્ષર, મ તૃતીય અક્ષર, અર્ધમાત્રા ચતુર્થ અક્ષર, બિંદુ પંચમ અક્ષર ને નાદ છઠો અક્ષર છે. તે તારકપણથી તારક છે-જન્મ-મરણાદિ સંસારના મહાન બળથી તારે છે તેથી તારક કહેવાય છે. તે તારકરૂપ બ્રહ્મ હિપાસ્ય છે. વિશ્વરૂપ લક્ષ્મણ અક્ષર છે, તૈનસરૂપ શત્રુઘ્ન હિશર છે, પ્રાણરૂપ હારત મક્ષર છે, તુરીયરૂપ રામ અર્ધમાત્રા છે, ને મૂલપ્રકૃતિરૂપ સીતા નાદબિંદુરૂપ છે. હું વસ્તુતાએ સર્વદા રામ છું એમ જોયો કહે છે તેઓ સંસારી નથી, પણ રામજ છે, એમાં સંશય નથી. અનંત તથા અબ્યક્ત આત્મા અવિચ્છેદ્યમાં સ્થિત છે, ફિતે અવિચ્છેદ્ય વરણ તથા નાશીમાં સ્થિત છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા કોષો નિવારણ કરે છે તેથી વરણ, ને સર્વ ઇન્દ્રિયોએ કરેલા પાપોનો નાશ કરે છે તેથી નાશી કહેવાય છે. બંને શૂ તથા નાસિશનો જે સંધિ તે અવિચ્છેદ્ય સ્થાન છે.

-૦-

॥ ૧૪ રામરહસ્યોપનિષદનો સાર ॥

રામજ પરબ્રહ્મ છે, રામજ પરમ તપ છે, ને રામજ પરમ તત્ત્વ છે. હંતુમાન, ગણપતિ, સરસ્વતી, હુર્ગા, દેવપાદ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, સીતા, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન, હારત, વિભીષણ, સુગ્રીવ, એમદ, બૈજંત ને બ્રહ્મવાદિ રામના અંગિણિના રામ વિદ્યાર થાય છે. ઋ નમો ભગવતે રામાય સ્વકલાપનિવારણાય સ્વધ્યા ॥ આ મંત્ર સર્વ અભીષ્ટ ક્ષ આપનાર છે. મોક્ષદાતા રામમંત્રનો ઐદિક કાર્યમાં ઉપયોગ ન કરવો, પણ તેના કાર્યોમાં શ્રીહંતુમાનનું સ્મરણ કરવું. રા એ તત્ત્વનો અર્થ છે, મ. એ ત્વંપદનો અર્થ છે, ને એ બેની એકતા તે અસિપદનો અર્થ છે એમ તત્ત્વવેદનો જાણ છે. તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યો યુક્તિ આપનારા છે, ને ઋ નમો રામાય એ મંત્ર યુક્તિયુક્તિ આપનાર છે. હું સર્વદા વસ્તુતાએ રામ છું એમ જોયો કહે છે તેઓ સંસારી નથી, પણ રામજ છે એમાં સંશય નથી.

-૦-

॥ ૧૫ રુદ્રહયોપનિષદનો સાર ॥

સર્વ દેવોરૂપ રુદ્ર છે, ને સર્વ દેવો રુદ્રરૂપ છે. - રુદ્રને જમણે પડખે સૂર્ય, બ્રહ્મા ને ત્રણ અગ્નિઓ છે, ને ડાબે પડખે દેવી, વિષ્ણુ ને ચંદ્રમા છે, જે ઉમા છે તે વિષ્ણુ છે, ને જે વિષ્ણુ છે તે ચંદ્રમા છે. ને ગોવિંદને નમસ્કાર કરે છે તે શંકરને નમસ્કાર કરે છે, ને જે કક્તિવડે હરિનું પૂજન કરે છે તે શંકરનું પૂજન કરે છે. શંકરનો દ્વેષ કરે છે તે જનાર્દનનો દ્વેષ કરે છે, ને જોયો રુદ્રને જાણતા નથી તેઓ ક્રેશવને જાણતા નથી. જે રુદ્ર છે તે બ્રહ્મા છે, ને જે બ્રહ્મા છે તે હંતુમાન છે. સર્વ પુરુષો મહેશ્વર છે, ને સર્વ ઓછો ઉમા છે. એવી રીતે સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રજા રુદ્ર તથા ઉમારૂપ છે. એવા શ્રીરુદ્ર તથા ઉમાને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર. જે અદશ્ય, અગ્રાહ્ય, અગ્રાહ્ય, રૂપરહિત, નેત્રરહિત, શ્રોત્રરહિત, હાથપગરહિત, નિલ, બાપક, અતિસૂક્ષ્મ ને અગ્રાહ્ય છે તેને વિવેકીઓ પોતાના નિર્મલ અંતઃકરણમાં જુએ છે. જ્ઞાનવડેજ સંસારનો વિનાશ થાય છે, કર્મવડે નહિ. જિજ્ઞાસુએ ઔચિય તથા અજ્ઞાનિહ એવા સદ્ચરુનું યથાવિધી શરણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. શ્રીસદ્ચરુ તેને બ્રહ્મ તથા આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાનારી પરાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. અવિદ્યારૂપ મહાકાંધિનું છેદન કરીને જે સનાતન, અવિનાશી ને સત્ય સિવને યુગ્મક પામે છે તે સિવ યુગ્મકુએ જાણવાયોગ છે. યદાકાંચ તથા મહાકાંચ જેમ વસ્તુતાએ બિન નથી તેમ જીવ તથા સિવ વસ્તુતાએ બિન નથી. યુક્તિથી ને પ્રમાણથી ચૈતન્યનું એકપણું સિદ્ધ થાય છે. ચૈતન્યના એકપણુને જાણીને પુરુષ શોક કરતો નથી, તથા મોઠ પામતો નથી. સ્વર્ગલોકોતિસ્વરૂપ સર્વમાણીને દેવપરહિત પુરુષો જાણી શકે છે, ખીજાઓ નહિ. જે મુનિ પરમબલને જાણે છે તે બ્રહ્મ થાય છે.

-૦-

॥ ૯૬ રુદ્રાક્ષજાવાલોપનિપદ્નો સાર ॥

રુદ્રની આંખમાંથી આંસુઓ પડ્યાં તેમાંથી રુદ્રાક્ષરૂપની ઉત્પત્તિ થઈ. રુદ્રાક્ષના દર્શનથી, ધારણથી ને તેની માધાવડે જપ કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ ને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આંખનાના ફળજેવડી રુદ્રાક્ષ એક ગણાય છે, બોર જેવડી રુદ્રાક્ષ મધ્યમ ગણાય છે, ને ચણુજેવડી રુદ્રાક્ષ કનિષ્ઠ ગણાય છે. ઘોળા રુદ્રાક્ષ બ્રાહ્મણ, રાતી રુદ્રાક્ષ સૂત્રિય, પીળા રુદ્રાક્ષ વૈશ્ય ને કાળી રુદ્રાક્ષ શૂદ્ર કહેવાય છે. બ્રાહ્મણે ઘોળા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી, સૂત્રિયે રાતી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી, વૈશ્યે પીળા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી, ને શૂદ્રે કાળા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી. સમાન, રિનગ્ધ, દદ, રથૂલ ને કાંટવાળી રુદ્રાક્ષ શુભ ગણાય છે. કોડાઓએ ખાધેલી, ફાટી ગયેલી, કાંટારહિત ને હિરોવાળી રુદ્રાક્ષ લાગ કરવાયોગ્ય છે. રુદ્રાક્ષની માલા હીરવડે પરાવતે ધારણ કરવી. શિખામાં એક, મસ્તકપર ત્રણ સો, ગળામાં છઠ્ઠી, બંને હાથના મધ્યમાં સોળ, મણિપંથમાં બાર બાર, રૂંધપર પાંચ સો, ને ઉપરીતની પેઠે એક સો ને આઠ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી. એક મુખવાળી રુદ્રાક્ષ બ્રહ્મરૂપ છે, તેના ધારણથી વિન્નિતેન્દ્રિય પુરુષ પરમતત્ત્વમાં લીન થાય છે. બે મુખવાળી રુદ્રાક્ષ અર્ધનારીધરૂપ છે, તેના ધારણથી અર્ધનારીધર પ્રસન્ન થાય છે. ત્રણ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ત્રણ અગ્નિરૂપ છે, તેના ધારણથી અગ્નિ મંતુષ્ટ થાય છે. ચતુર્મુખ રુદ્રાક્ષ બ્રાહ્મરૂપ છે, તેના ધારણથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય છે. પંચમુખવાળી રુદ્રાક્ષ શિવરૂપ છે, તેને ધારણ કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે. છ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ કાર્તિકેયદેવવાળી છે, તેના ધારણથી લક્ષ્મી ને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે સાત મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી પુરુષ જ્ઞાનસંપત્તિવાળો તથા પવિત્ર થાય છે. આઠ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી વસુઓ તથા ગંગા પ્રસન્ન થાય છે. નવ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી નવ શકિતઓ પ્રસન્ન થાય છે. દસ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી શાંતિ ઉપજે છે. અગીબાર મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. બાર મુખવાળી રુદ્રાક્ષ મહાવિષ્ણુરૂપ વા હાદશ આદિસૂપ છે, તેને ધારણ કરનારો તેને પરાવણ થાય છે. તેર મુખવાળી રુદ્રાક્ષના ધારણથી કામદેવ પ્રસન્ન થાય છે. ચૌદ મુખવાળી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી સર્વ વ્યાધિઓ દૂર થઈ આરોગ્યનો લાભ થાય છે.

॥ ૯૭ ઘજસૂચીઉપનિપદ્નો સાર ॥

બ્રાહ્મણ, સૂત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણો છે, તેઓમાં બ્રાહ્મણ મુખ્ય છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. આ બ્રાહ્મણ કોણ છે? એમ પ્રશ્ન થાય છે. શું જીવ બ્રાહ્મણ છે? વા દેહ બ્રાહ્મણ છે? વા જાતિ બ્રાહ્મણ છે? વા પરાક્રમ બ્રાહ્મણ છે? વા કર્મ બ્રાહ્મણ છે? વા ધાર્મિક હોય તે બ્રાહ્મણ છે? તેમાં જીવ બ્રાહ્મણ નથી, કેમકે જૂતભવિષ્યમાં અનેક ચરીરોમાં તથા સર્વ ચરીરોમાં તે એકરૂપ છે. દેહ પણ બ્રાહ્મણ નથી. કારણકે સર્વ પ્રાણીઓનાં ચરીરો પાંચ જૂતોનાં બનેલાં છે, તેઓમાં જરામરણ્યાદિ ધર્મોનું સમાનપણું દેખાય છે, તથા ઘોળા ચરીરવાળો બ્રાહ્મણ, રાતા ચરીરવાળો સૂત્રિય, પીળા ચરીરવાળો વૈશ્ય ને કાળા ચરીરવાળો શૂદ્ર એવો નિયમ નથી, વળી ચરીર બ્રાહ્મણ હોય તો પિતા આદિના ચરીરના દહનમાં બ્રહ્મહત્યાદિ દોષનો સંભવ થાય, પણ તેમ થતું નથી. જાતિ પણ બ્રાહ્મણ નથી, કેમકે બન્ય જાતિમાં ઉપજેલા ધંધા મહાપિંચો છે, જેમ વ્યાસજી આરવાની કન્યામાં ને વસિષ્ઠજી ઉર્વશીમાં ઉપન્યા દત્તા. પરાક્રમ બ્રાહ્મણ નથી, કારણકે સૂત્રિયાદિમાં પણ પરાક્રમ હોય છે. કર્મ બ્રાહ્મણ નથી, કેમકે સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રારબ્ધાદિ કર્મ હોય છે. વળી જે ધાર્મિક હોય તે બ્રાહ્મણ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણકે સૂત્રિયાદિ પણ ધાર્મિક હોય છે. એવી રીતે જીવ આદિ બ્રાહ્મણ નથી. જે કોઈ જાતિગુણધારિત, જે ઉમિંથી ને જે ભાવવિભાસથી રહિત, સર્વ પ્રકારના દોષથી રહિત, સમ્યક્દાન, અપ્રમેય ને અદિતીય આત્માને અપરાધ અનુભવે છે, તથા જે કામરગાદિ દોષથી રહિત, સમદમાસ્થિપલ તથા માતર્સ્ય તૃષ્ણા આદિ મોહ દંભ ને અહંકારથી રહિત છે તે બ્રાહ્મણ છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ ને ઇતિહાસનો અભિપ્રાય છે.

॥ ૯૮ વરદતાપની ઓપનિષદનો સાર ॥

આ ઉપનિષદનું અન્ય નામ ગણેશગતાપની ઓપનિષદ પણ છે તેના પૂર્વતાપનીય ને ઉત્તરતાપનીય એવા બે ભાગ છે તે બંનેનો સાર આ પ્રમાણે —

આ વિનાયકની માથા આ સર્વ જગતને રચે છે, આ સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે છે, ને આ સર્વ જગતનો સંહાર કરે છે ગણપતિ ઈશ્વરરૂપ છે સિદ્ધિ ને શુદ્ધિ તેની ઓળા છે પ્રપચરહિત, કલ્યાણરૂપ ને અદ્વૈત એવો જે આત્માનો ચોથો પાદ વિદ્વાનો માને છે તે ગણેશ છે, તે આત્મા છે, ને તે જાણવાયોગ્ય છે હું વસ્તુતાએ વિનાયક છું એમ જોજો કહે છે તેઓ સંસારી નથી, પણ ગણેશનું છે વિનાયકનું જ્ઞાન તે પરમધ્યાન છે, તેજ પરમતપ છે સહસ્રો અથગ્રેષો ને સેંકડો વાગ્દેવયજ્ઞો જ્ઞાનયોગની સોળમી કક્ષાને પણ યોગ્ય થતા નથી, વિનાયકજ નિષ્કલ્પ, સિવ, કલ્યા, ઉદ્ધ, ચદ્ધ, સર્વ, વાયુ ને અગ્નિ છે તે હું છું તે પુરુષને અમે જાણીએ છીએ, વક્રનું અમે જ્ઞાન કરીએ છીએ, ને દત્તા અમને સન્માર્ગમાં પ્રેરે. ભૂતશૌચિક સર્વ ભોગલુપતિભાષી ઉત્પન્ન થાય છે ગણેશની શક્તિથી કલ્પા જગત ઉપજવે છે, નિષ્કલ્પ જગતનું પાલન કરે છે, અને રૂદ્ર પ્રલયકાળે જગતનો સંહાર કરે છે આના બંધનો સર્વ ઉદ્ધ પામે છે, વાયુ વાય છે, ને અગ્નિ સ્થિત રહે છે તે ચૈતન્યરૂપ, નિર્વિકાર ને અદ્વૈત છે

॥ ૯૯ વરાહોપનિષદનો સાર ॥

ધસહભગવાન્ ઋષુપ્રતિ પદ્મવિદ્વાનો ઉપદેશ કરે છે — “પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો, પાંચ કર્મેદ્રિયો, પાંચ પ્રાણો, પાંચ વિષયો, મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર આ ચોવીસ તત્ત્વો છે એમ કાષ્ઠ કહે છે એથી વધારે તત્ત્વો છે એમ બીજાઓ કહે છે એ તત્ત્વોથી મારુ રચણ વિલક્ષણ છે પોતાના વૃથાશ્રમના ધર્મના પરિપાક્તવડે, તપવડે ને શુરને પ્રસન્ન કરવાથી પુરોષને વૈરાગ્યાર્થિ આર સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. નિશ્ચાનિશ્ચો વિવેક, આ સોઠ પરમેશ્વરના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, સમાધિ જ સપતિ ને સુમનુષાનો ત્રિશ્વસુ સારી રીતે અભ્યાસ કરે, વૃથાશ્રમરહિત સર્વનો માણી આત્માને જે ક્ષત્રરૂપે જાણે છે તે ક્ષત્રજ થાય છે. દેહાત્મજ્ઞાનનો બાધ કરના દેહાત્મજ્ઞાનના જેવું જ્ઞાન જેને આત્મામાં થાય તે ન હજી તે તોયજી મોક્ષ પામે છે. જેમ બાધાને શમ્ય જગત અર્થકારમય પ્રતીત થાય છે, ને દેખતાને પ્રથમમય પ્રતીત થાય છે તેમ અજ્ઞાનીને જગત દુઃખમય પ્રતીત થાય છે, ને જ્ઞાનીને જગત સુખમય પ્રતીત થાય છે શુ કરું? કયા જાઉં? શુ મદલું કરું ને શું લખું? મારાવડે સમય વિષય પૂર્ણ થયેલું છે એમ જ્ઞાનીને જણાય છે સર્વની પેઠે મનુષ્યોના સમાગમને લાગે, શરૂ પેઠે ઓળા લાગ કરે, ને વિપત્તિ પેઠે વિરોધો લાગ કરે, એવો ખમ્બડસ વાસુદેવરૂપ છે ઉપ એકેએ જીવાત્માનો પરમાત્માની સમીપે જે વાસ ને ઉપરામ જાણે, શરીરનું ચોપણ તે ઉપરાસ નથી શક્ષાના તાલનથી જેમ મહાકર્ષ મળે નથી તેમ અવિવેકીએને માત્ર કાપણોપણથી લાગ થતો નથી, ક્ષત્ર છે એમ જાણું તે પરીણાન છે, ને હું ક્ષત્ર છું એમ જાણું તે સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે મમતાવડે જીવ બંધાય છે, ને મમતાના પ્લાગવડે જીવ મોક્ષ પામે છે સર્વ ચિંતાઓનો સારી રીતે લાગ કરી રચય થતુ ઉચિત છે એમતમા ક્ષત્રનું ચિત્ત, અધિકારીપ્રતિ તેનું ક્ષત્ર ને ખરખર તે ॥ ચર્ચા એમ સર્વક ક્ષત્રપગણયુ ધર્મ ત્રિવેગીએ પોતાનો સમય ગાળે, સુમનુએ સર્વ ચૈતન્ય છે એથી લાવના કરી જેમ ધનકાશ ને મહાકાશ મહાકાશમાં સ્થિત છે તેમ મિત્રકાશમાં જીવ ને ઈશ્વર સ્થિત છે જેઓ અદિતીય ક્ષત્રતરત્રને જાણતા નથી તેઓને સુકિત કાપી? કે કુખના સમુદ્રરૂપ આઠમુસાર દીર્ઘધ્વજરૂપ, વા દીર્ઘચિત્તવિભમરૂપ, વા દીર્ઘમનોગજનરૂપ છે જેમ ક્ષત્રના નાલથી ક્ષત્રાગચનો નાશ થતો નથી તેમ ચરીગના નાલથી જ માનો નાશ થતો નથી જેમ ક્ષત્રવાતું જ્યાં મરુર્જિમીથી ક્ષિપ્ત નથી તેમ આ જગત ચૈતન્યથી ક્ષિપ્ત નથી મીમંસુકરની કાપુવિના વિષયલાગ દુર્લભ છે, તત્ત્વદર્શન દુર્લભ છે, ને સદબવરયા દુર્લભ છે ઇન્દ્રિયોનો નાશ મન, મનનો નાશ પ્રાણ, અને પ્રાણનો નાશ કલ છે. ચિત્તનિરોધ ચંપાદન કરવા ઈચ્છનારે સર્વ ચિંતાનો પરિણામ કરીને

સાવધાન મનવડે નાદનું અનુસંધાન કરવું જોઇએ. હું આનંદરૂપ, અર્થહોવારૂપ, માયાથી પર ને ચૈતન્યધન છું, મને સંસારનાં કુઠો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી એમ મુમુક્ષુએ નિર્દતર ચિંતન કરવું જોઇએ. માણસ ધનની ઇચ્છાએ જેમ ધનવાનની રૂઢિત કહે છે તેમ જો વિશ્વકર્તાની રૂઢિત કહે તે કાણ મોઘ ન પામે ? જેમ છીપખાં રૂપ કલ્પિત છે તેમ મારામાં જન્મત કલ્પિત છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત માયા ને આકાશાદિક જન્મત હું નથી, પણ હું સમિચ્છાનંદ છતાં હું એમ લાવના કરી. જેમ જલની ચંચળતાથી સૂર્યની ચંચળતા જણાય છે તેમ અહંકારના સંબંધથી આત્માની ચંચળતા જણાય છે, અભિમાન અસુરપણું છે તેથી વિદ્વાનમાં હું આત્મવેત્તાં છું એવું અભિમાન સંભવતું નથી. વિવેકજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે જે રાગાદિ દાહ પામ્યા તેઓ પુનઃ ઉગતા નથી, મનુષ્ય પારકા દોષો જોવામાં જેવો સુનિપુણ તથા પ્રીતિવાળો છે તેવો જો ચોતાના દોષો જોવામાં સુનિપુણ તથા પ્રીતિવાળો હોય તો ગંધથી કોણ મોઢો ન થાય ? આત્મવેત્તાં આત્માનોજ અનુભવ કરનારો છે. દ્રવ્ય, મંત્ર, ક્રિયા ને યુક્તિ આદિથી ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિઓને તે ઈચ્છતો નથી "

મુમુક્ષુનિ નિદાપ્રતિ કહે છે:— "શુભેચ્છા, વિચારણા, તનુમાનસા, સત્ત્વાપત્તિ, અર્ધસંસક્રિત, પદાર્થભાવિની તે તુર્થગા આ સાત જ્ઞાનભૂમિઓ છે રૂપાંશી વિશ્વ, સૂક્ષ્મંશી તેજસ, બીજીશી પ્રાણ ને સાક્ષીચંશી દુરીય છે. શાસ્ત્ર અને સંભજ્ઞોના સમાગમવડે હું ચાતવ્યને જાણવામટે યત્ન કરું આવી વૈરાગ્ય-પૂર્વક ઇચ્છા ઉપજે તે શુભેચ્છા કહેવાય છે, શાસ્ત્ર તથા સંભજ્ઞના સમાગમવડે વૈરાગ્યના અભ્યાસપૂર્વક જે સદાચારમાં પ્રવ્રતિ તે વિચારણા કહેવાય છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મનનો રાગ શિથિલ થાય તે તનુમાનસા કહેવાય છે, આત્મરૂપ સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તે સત્ત્વાપત્તિ કહેવાય છે, મનોનાશ ને વાસનાશ્વ થવાથી ઉત્તમ વિષયોમાં પણ આસક્રિત ન રહે તે અર્ધસંસક્રિત કહેવાય છે, અલ્પથી જિજ્ઞાસુ પદાર્થની પ્રતીતિ પરની પ્રેરણાવિના ન રહે તે પદાર્થભાવિની કહેવાય છે, અને બેદની કેવલ અપ્રતીતિ થઇ અજ્ઞાન સ્થિતિ થાય તે તુર્થગા કહેવાય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિકાવાળો મુમુક્ષુ, ચોથી ભૂમિકાવાળો અલ્પવિદ્, પાંચમી ભૂમિકાવાળો અલ્પવિદ્, છઠી ભૂમિકાવાળો અલ્પવિદ્દીપ્ત, ને સાતમી ભૂમિકાવાળો અલ્પવિદ્દીપ્ત કહેવાય છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓ જામત, ચોથી ભૂમિકા સ્વપ્ન, પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્તિ, છઠી ભૂમિકા ગદ્યસુષુપ્તિ ને સાતમી ભૂમિકા ધનસુષુપ્તિ કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત મનોરાજ્ય તથા બાલભોગોની તૃષ્ણાવિનાનો અને શરીરની અંતર ને બહાર અજ્ઞોનો અનુભવ કરનારો છે. દ્રશ્ય, દર્શન ને દર્શનો વાસનાસહિત ભાગ કરીને કેવલ આત્માનું અનુસંધાન કરવું જોઇએ. મુખમાં જેવું મુખ પ્રકૃષ્ણિત થતું નથી, ને કુખમાં જેવું મુખ દરમાતું નથી, તથા આરબ્ધાનુસાર પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિમાં જે રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ને જામતમાં સુષુપ્તિવિષે સ્થિત હોય એમ રહે છે, ને જેવું જ્ઞાન વાસનાસહિત છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ઉપરથી રાગ, દ્વેષ ને અધારિને પ્રાપ્ત થવાના જેવો દેખાતો છતાં પણ જે અંતરમાં આકાશના જેવો સ્વચ્છ છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. હું કર્તા એવો ભાવ જેને નથી, ને જેની શુદ્ધિ લેખ પામતી નથી તે કર્મ કરતો છતાં તથા નહિ કરતો છતાં પણ મુક્ત છે, જેનાથી લોકા ઉદ્દેગ પામતા નથી, ને જે લોકોથી ઉદ્દેગ પામતો નથી, જે દર્પ, ઈર્ષા ને લપ્ધી રહિત છે, અને જે સમસ્ત વ્યવહાર કરતાં છતાં અંતઃકરણમાં શીતલ છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને સજી જે સર્વભાગવામાં સંતોષ પામે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ચિત્તના ધર્મેરહિત ચિન્માનરૂપ પરમપવિત્રપદમાં જે શ્લેષરહિત ચિત્તવાળો વિશ્રાંતિ પામેલો છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ગુરુ શિવ છે, વેદ શિવ છે, દેવ શિવ છે, પ્રજુ શિવ છે, હું શિવ છું, સર્વ શિવ છે, શિવથી જિજ્ઞાસુ રહિત નથી. ધીર મુમુક્ષુ અજ્ઞોને જાણીને તેમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરે, બધા સંબંધોનું ચિંતનનિર્દીન કરે, કેમકે તે મન તથા વાણીને નિર્વેક શ્રમ આપનાર છે. જેની શુદ્ધિ પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરે છે તેની દૃષ્ટિએ પડેલા જીવો પાપથી મોઢા થાય છે. શરીરમાં કલિન ભાગ પૃથ્વીતત્ત્વ છે, દ્રવ ભાગ જલતત્ત્વ છે, પ્રકાશવાળો ભાગ તેજસ્તત્ત્વ છે, ગતિવાળો ભાગ વાયુતત્ત્વ છે ને અવગ્રહવાળો ભાગ આકાશતત્ત્વ છે. યમ, નિયમ, આસન,

પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધ્યાન ને સમાધિ એ આઠ યોગના અંગ છે. આહિસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્કાર્ય, દયા, આર્જવ, ક્ષમા, મૃતિ, મિતાહાર ને ચૌથ આ દશ યોગ છે. તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, જ્ઞાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, કૃત્રિમો લોકવર્જન, શુભમતિ, જપ ને વ્રત આ નિયમો છે. ચક્ર, પદ્મ, કૃત્રિમ, મયૂર, કુક્કુર, વીર, સ્વસ્તિક, બદ્ધ, સિંહ, મુખ ને ગોમુખ એ આયોગો છે. ઘણું માથળ જમણી ઘુંટીપર ને જમણું સાથળ ઘાળી ઘુંટીપર રાખી સીધા જોડવું તે ચક્રસન કહેવાય છે. પ્રાણાયામથી સુપુષ્પામાં પ્રાણોના પ્રવેશ થયે પ્રથમ અભાંધિ, પછી વિષ્ણુઅંધિ ને પશ્ચાત્ રુદ્રઅંધિના ભેદ થાય છે. "

૧૦૦ ॥ વાસુદેવોપનિપદ્નો સાર ॥

શ્રીવાસુદેવ નારદમુનિ કહે છે:—“વૈદુકમાં ઉપજેલું ને મને પ્રિય ચંદન મેં વૈદુકમાંથી આણીને દ્વારકામાં સ્થાપન કર્યું છે. મારા શરીરપર પ્રતિદિવસ ચોપડેવું કેસરાદિનિદિત ચંદન ગોપીગોવંદે પ્રસાદન થવાથી ગોપીચંદન કહેવાય છે. ગોપીચંદનને નમસ્કાર કરી, પ્રહણ કરી, પ્રાર્થના કરી, પછી તેમાં જલ નાંખી મંદન કરવું પછી 'જેના હાથમાં સંખ ચક્ર ને ગદા છે એવા હે દ્વારકામાં નિવાસ કરનારાં ! હે અચ્યુત ! હે ગોવિંદ ! ને હે કમલજેવા નેત્રગણા ! શરણાગત જ્યેવા મારું રક્ષણ કરે ' એમ બોલી, મારું જ્ઞાન કરી, ગુહરચ લલાટ, ઉદર, હૃદય, કંઠકૂપ, દક્ષિણ કૂપ, જમણો દાઢ, જ્ઞાન, ઘાળી કૂપ, ડાબો દાઢ, પૃથ્વી, કક્કડ (ખુંધ) ને મૂર્ધા એ દ્વારકા સ્થાનપર બનામિકાથી નારાયણાય વિષ્ણુ હે વાસુદેવાય ધીમહિ તન્મો યિષ્યુઃ પ્રચોદયાત્ ॥ એ વિષ્ણુભાવત્રીએ, વા કૈશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શીશર, પદ્મનાભ, હામોદર ને વાસુદેવ આ બાર નામવડે તે ધારણ કરે. અહાચારી વા વાનપ્રસ્થ લલાટ, કંઠ, હૃદય, જમણા હાથનું મૂલ ને ડાબા હાથનું મૂલ એ પાંચ સ્થાનપર વિષ્ણુભાવત્રી, વા કૃષ્ણ, વાસુદેવ, દેવકીનંદન, નંદગોપકુમાર ને ગોવિંદ આ પાંચ નામોથી તે ધારણ કરે. સંન્યાસી તર્જનીથી શિર, લલાટ ને હૃદયપર પ્રણવવડે તે ધારણ કરે, વા પરમહેસ પ્રણવવડે લલાટમાં એક ઊર્ધ્વપુંડ્રુ ધારણ કરે. જીમી તથા રેખાઓરૂપ ઊર્ધ્વપુંડ્રુ ઠેકાંરૂપ છે. પરમહમ તે ઊર્ધ્વપુંડ્રુમાં દીપકના પ્રકાશજેવા પોતાના આત્માને અનુભવતો હોય તથા અંકજાતું પુંડ્રુ એમ ભાવના કરતો હોય મારા સાધુજીને પામે છે. કુટિયાકાદિ સંન્યાસીઓ હૃદયપરના ઊર્ધ્વપુંડ્રુમાં પોતાના અપ્પમાની લાવના કરે. જે પુરુષ એકાગ્રમનવડે હૃદયમાં મારું જ્ઞાન કરે તે મુક્ત થાય છે. જેમ તલોમાં તેલ, કાઠોમાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી તથા યુષ્પોમાં ગંધ છે તેમ અનેક સ્થાવરજંગમમાં હું રહી છું જે સર્વ જગત્ દેખાય છે તથા સાંભળવામાં આવે છે તેની અંતર ને બહાર નાગવશુ રિયત છે. દેહાદિરહિત, સૂક્ષ્મ, ચૈતન્યરૂપ, નિર્જન, મર્મમાં બાપીને રહેત ને અદૃશ અજ્ઞા હું છું એમ વિવેકીએ ભાવના કરવી. મુમુક્ષુ અહરંત્રમાં, બને લૂના મધ્યઆગમાં ને હૃદયમાં દહિવું જ્ઞાન કરે ત્યાં ગોપીચંદન ધારણ કરી જ્ઞાન કરવાથી પુરુષ પરમપદને પામે છે. ગોપીચંદનના અમાવમાં તુલસીના મૂલની સમીપથી માટી આત્માને સાક્ષાદ્દર થતા મુમુક્ષુએ નિલ ધારણ કરવી. રાત્રે અગ્નિદોગની ભરમ ધારણ કરે. જે એવી રીતે ગોપીચંદન ધારણ કરે છે તે પવિત્ર થાય છે, તેની નારાયણમાં અથલ ભક્તિ રૂદિ પામે છે, ને તે જ્ઞાન પામી વિષ્ણુના સાધુજીને પામે છે, પુનરાવૃત્તિ પામતો નથી. "

૦૦

૧૦૧ ॥ શરમોપનિપદ્નો સાર ॥

શ્રીમદ્રાષ્ટ્ર પૈપ્પલાદમુનિ કહે છે:—“હે પૈપ્પલાદ ! અગત્ય મહેશ્વર એ છે તે મને ઉપજાવી વેદો આવે છે. મારા તથા વિષ્ણુના તે જનક છે. તે પૂજ્યદેવ પ્રથમકક્ષે સર્વલોકોના સંહાર કરે છે. તે મહેશ્વર શરભનામને ભરંડર વેષ ધારણ કરીને રૂચિકરું જનન કરવા લાગે. સર્વ સિદ્ધિમાટે તે રુદ્ર ખેડે છે, જે

રૂઢ સર્વ જગત્તો નાશ કરે છે, અને પુનઃ ઉપજાવીને તેનું રક્ષણ કરે છે તે રૂઢને નમસ્કાર. જેણે લીલાવડે ત્રિપુરનો દાહ કર્યો, સૂર્ય ચંદ્રને અગ્નિ જેના નેત્રરૂપ છે, જે દેવોરૂપ પશુઓના પતિ છે તે રૂઢને નમસ્કાર. મનસકિત વાણી જેને નહિ પાખીને પાછી કરે છે એવા આનંદરૂપ બ્રહ્મને જાણનાર કદોપચુ બધ પામતા નથી. જે સક્ષમથી સક્ષમતર ને મહાનથી મહત્તર છે, તમા જે પ્રાણીઓની બુદ્ધિરૂપ ગુદામાં રિયત છે તે ધ્વિરને પુરુષ અંતઃકરણની નિર્મલતાથી જાણીએ છે, ને પછી શોકરહિત થાય છે. આદિદેવ ભગવાન મહેશ્વર વસિષ્ઠાદિવડે પૂજ્ય છે. ભગવાન મહેશ્વર સત્પરુષ, સર્વસાક્ષી, નિલાનંદરૂપ, નિર્વિકલ્પ ને અચિંત્યશક્તિવાળા છે. અતિમોહ કુમારી દુસ્તર માયા તે પ્રભુના ચરણચરિતના ધ્યાનથી મુખપૂર્વક તરી શકાય છે. જાર એટલે જીવો જેના અંગોમાં જ એટલે ભારો છે તે જારમ-બ્રહ્મ-છે, ને તે મોક્ષ આપનાર છે. એકજ શિવ નિસ છે, તેનાથી શિવ મિથ્યા છે, તેથી સર્વ ધ્યેયોનો પરિભ્રમ કરી સંસારથી મુક્ત કરનાર શિવજ સર્વજ્ઞ બ્રહ્માન કરવા યોગ્ય છે. આ શાસ્ત્રનો અનધિકારીને ઉપદેશ કરવો નહિ, અધિકારીનેજ તેનો ઉપદેશ કરવો. "

—:—

॥ ૧૦૨ જ્ઞાતદયાપનીયોપનિષદ્નો સાર ॥

મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મનજ છે, વિષયમાં આસક્ત મન બધ ઉપજાવનાર ને વિષયાસક્તિરહિત મન મોક્ષ આપનાર કહ્યું છે. પ્રાણીનું ચિત્ત જેવું સંસારમાં આસક્ત કે તેનું જો બ્રહ્મમાં આસક્ત થાય તો બધનથી કોણ મોક્ષનો ન થાય ? ચિત્તજ મંસાર છે માટે તેનું પ્રપાત્તવડે શોધન કરવું, પુરુષ જેવા ચિત્તવાળો હોય છે તેવો થાય છે આ અનાદિ રહસ્ય છે સત્તાજ્ઞ જાણ્યા વિના બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી, ને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા વિના પરમપદ મળતું નથી. કુટીચક, બહુલક, હંસ ને પરમહંસ એમ ચાર પ્રકારના સંન્યાસી છે. ચિત્તને સર્વદા એકાગ્ર રાખવું, પરમાત્મા ને શુભી સેવા કરવી, વાણી મન ને શરીરને નિષ્ક્રમમાં રાખવા, ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો, ને પોતાના જીવજાવને બ્રહ્મમાં હોમવો એ સંન્યાસીનું કર્તવ્ય છે તેઓ જ્ઞાનરૂપકં કારણ કરનારા, જ્ઞાનરૂપ શિખાવાળા ને જ્ઞાનરૂપ યદોપવીતવાળા હોય છે. સંન્યાસી ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હંસ, દર્પ, અમૃતા, મમતા ને અહમ્કારહિનો ભાગ કરી, માનાપમાન તથા નિદારત્વિતિને સમાન ગણી જ્ઞાની પેઠે રિયત થાય. પુરુષ આ અસંગ આત્માનું હું એમ જો જાણે તો તે પુરુષ કોના ભોગમાટે જ્ઞાને ધ્વંસીતો જો શરીરની પાછાંડે બને ? ધીર મુમુક્ષુ તે બ્રહ્મને જાણીને તેમાં ચિત્તરૂપિતિને એકાગ્ર કરે. ધણા અપ્પેત્ય ચિત્તન તથા ધણું ભાષણ ન કરે, કેમકે તે મન તથા વાણીને નિરર્થક શ્રમ આપનાર છે. પુરુષ જ્યારે પોતાના હૃદયમાં રહેતો સર્વ કામનાઓ લજી દે છે ત્યારે તે અર્હાંત બ્રહ્મજાવને પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ પરમધર્મ છે ને શુભ પરમગતિ છે. જોને પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે, ને જેવી પરમાત્મામાં ભક્તિ છે તેવીજ શુભાં છે તે સાધક બ્રહ્મને પામે છે.

—:—

॥ ૧૦૩ જ્ઞાંદિલ્યોપનિષદ્નો સાર ॥

ભગવાન અમરવાં શાંદિલ્યપ્રતિ કહે છે.—“ મમ, નિમગ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, કારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ આઠ યોગનાં અંગો છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અજાયર્થ, દયા, આર્જન, ક્ષમા, મૃતિ, મિતાહાર ને શૌચ આ દશ યોગો છે. મન, વાણી ને શરીરવડે સર્વદા સર્વ જીવોને ક્રોધ ન ઉપજાવવો તે અહિંસા; મન તથા વાણીવડે પ્રાણીનું હિત કરનાર બોલવું તે સત્ય; મન, વાણી ને શરીરવડે પરદબ્ધમાં નિરપદ રહેવું તે અસ્તેય; સર્વ અનરથમાં મન, વાણી ને શરીરવડે નર્વત્ર મૈથુનભાગ તે અજાયર્થ; સર્વજીવો પર બનુમક તે દયા; સર્વદા સર્વપ્રતિ મનવાણીવડે એકરૂપપણું તે આર્જન; પ્રિયઅપ્રિયની પ્રાપ્તિને સહન કરવી તે ક્ષમા; દ્રવ્યની હાનિ થયે વા પ્રિયજનનો વિશેષ થયે ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે મૃતિ; આહારનો યોગો ભાગ અવરોધ રાખી રિનગ્રહ ને અધુર આહાર લેવો તે મિતાહાર; ને માંદી તથા જલવડે શરીરને

પવિત્ર રાખવું અને અધ્યાત્મવિદ્યાવડે મનને શુદ્ધ રાખવું તે શૌચ છે. તપ, સત્યાપ, આસ્તિક્ય, દાન, ઇન્દ્રિયપ્રજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, દ્વી, મતિ, જ્ઞાનને વત આ દસ નિયમો છે. કૃત્યપ્રાપ્તિલાક્ષણિકે ચરીરનું શોધણું તે તપ; પ્રારબ્ધાનુસાર જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં તૃપ્તિ તે સંતોષ; વેદે દહેલા ધર્મ ને અધર્મમાં વિશ્વાસ તે આસ્તિક્ય; ન્યાયવડે સંપાદન કરેલાં ધનધાન્યાદિ અર્થિજનોને આપવાં તે દાન, પ્રસન્નસ્વભાવવડે યથાચક્રિત મહેશ્વર વા વિષ્ણુ આદિનું પૂજન તે ઇન્દ્રિયપ્રજન; વેદાંતના અર્થનો વિચાર તે સિદ્ધાંતશ્રવણ; કૃત્તિકાકર્મમાં લગ્ન તે દ્વી; વેદવિદિત સાધનોમાં શ્રદ્ધા તે મતિ; ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા વેદથી અનિરુદ્ધ મંત્રો વિધિવત્ અભ્યાસ તે જ્ઞાન; ને વેદે દહેલા વિધિનિયેધનું અનુશન તે તપ છે. સ્વસ્તિક, લોમુખ, પદ્મ, વીર, સિદ્ધ, ભદ્ર, સુકત ને મયૂર એ આસન છે. જેણે આસનનો જય કર્યો તેણે ત્રણ લોકોનો જય કર્યો. પ્રાણુવામવડે નાડીશુદ્ધિ થાય છે. માણસનું શરીર ૯૬ આંગળ લાંબું હોય છે. શરીરથી પ્રાણુ દ્વારે અંગુલ અધિક છે. શરીરમાં નાભિની સમીપ કંઠ છે. તે કંઠમાંથી સુખ્ય યૌદ નાડીઓના પ્રવાહ નીકળે છે. ઇંડા, પિંગલા, સુપુમ્બા, સરસ્વતી, વારુણી, પૂષા, હરિતંગિહવા, ચરાસ્વિની, વિશ્વોદરી, કૂંદ, સંખિની, યશસ્વિની, અવંશુષા ને ગાંધારી આ યૌદ નાડીઓ છે. તેમાં સુપુમ્બા મોક્ષમાર્ગમાં ઉપયોગી છે. તે શુભના પૃથ્વી ભાગથી મેરુ કંઠમાં ધર્મ સૂર્યપર્વત ગયેલી છે. સુપુમ્બાના ડાબા ભાગમાં ઇંડા ને જમણા ભાગમાં પિંગલા છે. ઇંડામાં ચંદ્ર ને પિંગલામાં સૂર્ય વિચરે છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૃત્ય, દેવતા ને ધનંજય આ દસ વાયુઓ છે. આસોમધૈસ્ત એ પ્રાણનું કર્મ, મહમૂતાદિના લાગ એ અપાનનું કર્મ, મહાશુક્લાની ચેષ્ઠા આદિ વ્યાનનું કર્મ, શરીરનું ઉષ્ણ રાખવું એ આદિ ઉદાનનું કર્મ, શરીરપોષણાદિક સમાનનું કર્મ, ઉદરશરણિ નાગનું કર્મ, આખનું વીર્યાનુલેખણ એ કૂર્મનું કર્મ, છીક આવરી તે કૃત્યનું કર્મ, તંદા આવરી તે દેવદત્તનું કર્મ ને સ્તેષ્ઠમાદિ તે ધનંજયનું કર્મ છે. પવિત્ર વનમાં, વા નંદીના તીરપર, કિંવા દેવાલય ગામ કે નગરની સમીપમાં સુંદર મકાન જે અતિ જોયો વા અતિ નીચો ન હોય, ખારણું નાનું હોય, ગોમય આદિથી લેપિતો હોય, લાંબે વેદાંતનું શ્રવણ કરતાં છતાં યોગનો આરંભ કરવો. પ્રથમ વિનાયકનું પૂજન કરી, પોતાના ઇન્દ્રિયને નમસ્કાર કરી, પૂર્વેક્ષિત આસનમાંના કોઈ યોગ્ય આસને પૂર્વાભિમુખે વા ઉત્તરાભિમુખે કામલ આસનપર શરીરને સરખું રાખી બેસે. પછી નાસાગ્રપર દક્ષિ રાખી પ્રાણુવામનો અભ્યાસ કરે. પ્રાણુવામના યોગ્ય અભ્યાસથી ત્રણ વા ચાર માસમાં નાડીશુદ્ધિ થાય છે. ઇંડાવડે સોળ માત્રાથી પૂરક કરવો, યોસક માત્રાથી કુંભક કરવો, ને પિંગલાવડે જત્રોચ માત્રાથી રેચક કરવો. પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાલે, સાંધાકાલે ને અર્ધરાત્રિ ધીરે ધીરે એથી એથી પ્રાણુવામ કરવા. કનિઠ પ્રાણુવામથી પરસેવો, મધ્યમ પ્રાણુવામથી કંપ ને ઉત્તમ પ્રાણુવામથી શરીર ઊપડે છે. પ્રાણુવામના અભ્યાસના શ્રમથી પ્રસવેદ નીકળે તેવડે શરીરનું મર્દન કરવું. તેથી શરીરમાં દહતા અને લગ્નતા થાય છે. અભ્યાસકાલે પ્રથમ દ્વષ અને ધીવાણું ભોજન પ્રદક્ષ છે, અભ્યાસ સિંચર થયે તેવા નિયમની અગત્ય નથી. જેમ સિદ્ધ, હાથી ને વાઘ ધીરે ધીરે વચ થાય છે તેમ સેવન કરવાથી વાયુ ષણ વચ થાય છે, અન્યથા સાધકને હણે છે. વિધિવત્ પ્રાણુવામો કરવાથી અને નાડીશુદ્ધિનું શોધન થવાથી સુપુમ્બાના મુખનું ભેદન કરીને પ્રાણુવાયુ તેમાં સુખથી પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણુવાયુને સુપુમ્બામાં સંચાર થવાથી મનની સ્થિરતા થાય છે. મનનો જે સુરિચરીલાવ તેજ મનોમનની અવસ્થા છે. પૂરકના અંતમાં જલધરધંધ કરવો, ને કુંભકના અંતમાં તથા રેચકના આદિમાં ઉરોવાનમંથ કરવો. પિંગલાવડે બહારના પવનનું સારી રીતે આકર્ષણ કરી, પછી કુંભક કરી, ઇંડાવડે રેચક કરવો. તેવડે કપાલધોધન તથા વાતશોભો નાશ થાય છે. બંને નાસાપુટવડે પૂરક કરી, પછી કુંભક કરી, પશ્ચાત્ ઇંડાવડે રેચક કરવાથી સ્તેષ્ઠમરોગ દૂર થઈ જરવામિના બહારી વૃદ્ધિ થાય છે. સુખવડે સ્પિકારપૂર્વક વાયુને મદણ કરી, યથાચક્રિત કુંભક કરી, બંને નાસાપુટવડે રેચક કરે. એમ કરવાથી ક્ષુધા, તૃષ્ણા, જ્વાલર ને નિદ્રા વચ થાય છે. જ્ઞાનવડે વાયુને મદણ કરી, યથાચક્રિત કુંભક કરી, બંને નાસાપુટવડે રેચક કરે. એમ કરવાથી ગુદ્ધ, પ્લીહા ને જ્વરાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. કુંભક જે પ્રશ્નના છે, સંદિન ને કેવલ, રેચકપૂરકયુક્ત તે સંદિન ને તેનાથી ન

કેવલ. કેવલની સિદ્ધિપર્વત સહિતનો અભ્યાસ કરવો. કેવલ કુલાકથી કુંડલિની જાગત થાય છે. તેથી શરીરની કૃશતા, વદનની પ્રસન્નતા, નેત્રની નિર્મલતા, નાહની પ્રકટતા, બિન્દુનો જય, જહરાગ્નિનું પ્રદોષન ને રોગનો અભાવ થાય છે. મનોર્ષત્તને હૃદયાર્દ્રમાં સ્થાપી દહિને નિમેષાન્વેષરહિત બહાર સ્થાપવી આ વૈષ્ણવીમુદ્રા છે. બાજાભંતરની સર્વ ચિન્તાનો પરિલાગ કરીને ચિન્માત્રની લાવના કરવી જેમ કપૂર અગ્નિમાં ને સૈંધવ જલમાં ધીન થાય છે તેમ મન તત્ત્વમાં ધીન થાય છે. આત્માથી બિન્ન જેવવસ્તુના પરિલાગથી મન વિલય પામવાથી કેવલ્ય અવશ્ય રહે છે. ચિત્તના નાશના બે ઉપાય છે. યોગ ને જ્ઞાન. વૃત્તિઓનો નિરોધ યોગ, ને સમ્યક્દર્શન તે જ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ શાંત થયે બવહાર શાંત થાય છે તેમ જ્ઞાનવડે મન શાંત થયે સંસાર ધીન થાય છે. કુંડલિનીને ચલાવમાન કરવાથી પ્રાણ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણનો નિગ્રહ કરવાનો અભ્યાસ મનસહિત કરવો. જીભને છેદન, આંધન ને દોહનવડે વધારી, પછી પાછી વાળી કપાલ-કુંઢરમાં પ્રવેશ કરાવી, ભૂમધ્યની પાછળના ભાગમાં સ્થાપવી, ને દહિને મન તથા પ્રાણસહિત ભૂમધ્યમાં સ્થાપવી તે ખેચરીમુદ્રા કહેવાય છે. ડાબા પગની પાનીવડે સીવનીને દગાવી, જમણો પગ લાંબો રાખી તેને બે હાથવડે પકડી રાખી, નાસાપુટોવડે વાયુને અંતર આકર્ષી, અલધરબંધ કરી, વાયુને ઊર્ધ્વ ધારણ કરવાથી કલેશની દાનિ, જહરાગ્નિની પ્રદીપ્તિ ને હૃદયહર્માદિ રોગોની નિવૃત્તિ થાય છે. ડાબા પગની પાની સીવનીમાં રાખી, જમણા પગને ડાબા પગપર સ્થાપન કરી, બહારના વાયુને અંતર ખેંચી, અલધરબંધ કરી ચેનિસ્થાનને ખેંચી, આત્માનું જ્ઞાન કરવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. નાસાગ્રપર પ્રાણને સ્થાપવાથી વાયુનો વિનય, નાભિમાં પ્રાણને સ્થાપવાથી સર્વ રોગોનો વિનાશ ને પગના અંગૂઠામાં પ્રાણને ધારણ કરવાથી શરીરની લઘુતા થાય છે, જે જીભવડે વાયુને આકર્ષીને સતત પીએ છે તેને શ્રમ તથા દાહ જળ્યાત્માં નથી, ને તેના રોગો દૂર થાય છે. મનસહિત દહિને માસિકાના અગ્રપર બે ધડીપર્વત ધારણ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. નાભિકાના અગ્રપર સંયમ કરવાથી ઈન્દ્રિયોક્તું જ્ઞાન, તેની નીચે સંયમ કરવાથી અગ્નિયોક્તું જ્ઞાન, નેત્રમાં સંયમ કરવાથી સર્વ લોભનું જ્ઞાન, જમણા શ્રોત્રમાં સંયમ કરવાથી યથલોક્તું જ્ઞાન, તેના પકામાં સંયમ કરવાથી નિર્મલતિલોક્તું જ્ઞાન, પૃથ્વીભાગમાં સંયમ કરવાથી વરુણલોક્તું જ્ઞાન, ડાબા કાનમાં સંયમ કરવાથી વાયુલોક્તું જ્ઞાન, કંઠમાં સંયમ કરવાથી ચંદ્રલોક્તું તથા જનલોક્તું જ્ઞાન, વામનેત્રમાં સંયમ કરવાથી શિવલોક્તું જ્ઞાન, મુઠામાં સંયમ કરવાથી બ્રહ્મલોક્તું જ્ઞાન, પગના અધોભાગમાં સંયમ કરવાથી અતલલોક્તું જ્ઞાન, પગમાં સંયમ કરવાથી વિતલલોક્તું જ્ઞાન, પગના અધિમાં સંયમ કરવાથી પાતાલલોક્તું જ્ઞાન, જંઘામાં સંયમ કરવાથી સુતલલોક્તું જ્ઞાન, જાતુમાં સંયમ કરવાથી મહાતલલોક્તું જ્ઞાન, ઊરમાં સંયમ કરવાથી રસાતલલોક્તું જ્ઞાન, કેડમાં સંયમ કરવાથી તલાતલલોક્તું જ્ઞાન, નાભિમાં સંયમ કરવાથી ભૂલોક્તું જ્ઞાન, કુશિમાં સંયમ કરવાથી ભુવલોક્તું જ્ઞાન, હૃદયમાં સંયમ કરવાથી સ્વર્ગલોક્તું જ્ઞાન, હૃદયના ઊર્ધ્વભાગમાં સંયમ કરવાથી મહર્લોક્તું જ્ઞાન, ભૂમધ્યમાં સંયમ કરવાથી તપલોક્તું જ્ઞાન, ધર્માધર્મના સંયમથી અતીતજ્ઞાનમતનું જ્ઞાન, જંતુના જ્વનિમાં સંયમ કરવાથી તે જંતુના શબ્દનું જ્ઞાન, સંચિતકર્મમાં સંયમ કરવાથી પૂર્વજાતિનું જ્ઞાન, પરચિત્તમાં સંયમ કરવાથી પરચિત્તનું જ્ઞાન, શરીરના રૂપમાં સંયમ કરવાથી પોતાના શરીરના રૂપનું અદર્શન, બલમાં સંયમ કરવાથી હનુમાનાદિના બળનો લાભ, સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી ભુવનેતનું જ્ઞાન, ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાબૃહત્નું જ્ઞાન. ક્રુવમાં સંયમ કરવાથી તારાગ્રોની ગતિનું જ્ઞાન, પુરુષમાં સંયમ કરવાથી પુરુષનું જ્ઞાન, નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરની રચનાનું જ્ઞાન, કંઠરૂપમાં સંયમ કરવાથી ભુધાપિપાસાની નિવૃત્તિ, કુર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી રિપરતનો લાભ ને કાપાકાશમાં સંયમ કરવાથી આકાશગમનનો લાભ થાય છે. વિષયોમાં લામતી ઇન્દ્રિયોને બલથી પાછી ખેંચવી તે પ્રસાહાર, જે જે દેખાય છે તે તે આત્મા છે એવી લાવના રાખવી તે ક્ષુપ્રસાહાર, કર્મફલનો લાગ તે પ્રસાહાર, સર્વ વિષયથી પરાશ્રુઅપણું તે પ્રસાહાર ને સોગ સ્થાનોમાં કમચી પ્રાણુવાયુને ધારણ કરવો તે પશુ પ્રસાહાર છે. પગના અંગૂઠા, ધુરી, જંઘા, જાતુ, ઊર, પાંચ, હિપ્પચ, નાભિ, હૃદય, કંઠરૂપ, તાણ, નાસિકા, આંખ, જૂમધ્ય, લલાટ ને મુઠા એ સ્થાનોમાં કમચી આરોહઅવરોહવડે મનસહિત પ્રાણુને પ્રસાહાર કરવો. આદ્યમાં

મનને એકાગ્ર કરવા યત્ન કરવો, વા દહરાકાશમાં બાહ્યકાશની ભાવના કરવી, 'હિંચા પૃથિવી' આદિ પાંચ ભૂતોમાં મનને એકાગ્ર કરવું તે ધારણા કહેવાય છે. સચ્ચુ ને નિર્ગુણ એમ ધ્યાન બે પ્રકારનું છે. તેમાં ચર્ચિતું ધ્યાન સચ્ચુ ને આત્માનું ધ્યાન નિર્ગુણ છે. જ્યાંત્યાં અને પરમાત્માના એકપણાની ત્રિપુટીરહિત પરમાર્તક અવસ્થા તે સમાધિ છે. સત્ વિજ્ઞાન ને અનંતરૂપ જ્ઞાન છે, જેમાં આ સર્વ જ્ઞાતપ્રોત છે. તેના વિજ્ઞાત થવાથી આ સર્વ વિજ્ઞાત થાય છે. તે હાથપગરહિત, નેત્રરહિત શ્રોત્રરહિત, જીભરહિત, શરીર રહિત, અમાત્ર ને અનિર્દેશ્ય છે. મનસહિત વાણી તેને નહિ પામીને પાછી વળે છે, તે કેવલ જ્ઞાનગમ્ય છે. જે એક, અદ્વિતીય, સર્વવ્યાપક, સુસૂક્ષ્મ, નિરંજન, નિષ્ક્રિય, સન્માત્ર, ચિદાનંદકરસ, કલ્યાણરૂપ, પ્રજ્ઞાત ને અવિનાશી છે તે પરબ્રહ્મ છે. તે તું છે. જ્ઞાતાં નિર્ગુણ ને સચ્ચુ એવાં બે રૂપ છે, તેમાં સચ્ચુજ્ઞાતમાંથી આ વિષ્ણુ ઉપન્ન છે.

॥ ૧૦૪ શારીરકોપનિષદ્નો સાર ॥

શરીર પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોનું જનેલું છે. શરીરમાં જે કંઠિન ભાગ તે પૃથિવી, દ્રવ ભાગ તે જલ, હૃદય ભાગ તે તેજ, સંચાર કરનારો ભાગ તે વાયુ ને અવકાશરૂપ ભાગ તે આકાશ છે. શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તે ચંદ્ર એ પાંચ વિષયો છે. વાણી, હાથ, ખગ, શ્રદ્ધા તે ઉપરચ આ કર્મેન્દ્રિયો છે, તે તેજોનાં ક્રમથી વચન, આદાન, ગમન વિસર્ગ ને આનંદ એ કર્મો છે. મન, શુદ્ધિ, અહંકાર ને ચિત્ત એ ચાર અંતઃકરણના પ્રકાર છે, અને તેજોના કર્મે કરીને સંકલ્પવિકલ્પ, નિશ્ચય, અભિમાન ને ચિન્તન એ ધર્મો છે. હાડકાં, ચામડી, નાડી, રૂવાઈ ને માંસ એ પૃથિવીના અંશો છે; મૂત્ર, શ્લેષ્મ, લોહી વીર્ય ને પરસ્પેષો આ જલના અંશો છે; બૂબ, તરણ, આલસ્ય, મોહ, ને મૈથુન એ અગ્નિના અંશો છે; પ્રસારણ, લાઘવમન, બધોગમન, ઉન્મેષ ને નિમેષ એ વાયુના અંશો છે; અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને ભય એ આકાશના અંશો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ચંદ્ર એ પૃથિવીના શુભો; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ને રસ એ જલના શુભો; શબ્દ, સ્પર્શ ને રૂપ એ અગ્નિના શુભો; શબ્દ, ને સ્પર્શ એ વાયુના શુભો ને શબ્દ એ આકાશનો શુભ છે. બહિર્ભા, સત્ત્વ, અસતેય, જ્ઞાત્યર્થ, અપરિબ્રહ્મ, અક્રોધ, શુરુસેવા, કૌચ, સંતોષ, આનંદ, અમાનીપણું, અર્દવપણું, ને આસ્તિકપણું એ સર્વશુભના કાર્યરૂપ છે; હું કર્તા છું, હું બોક્તા છું, હું વક્તા છું, ને હું પ્રતિષ્ઠિત છું આવી વૃત્તિઓ રમેશુભના કાર્યરૂપ છે; અને આલસ્ય, મોહ, રાગ, મૈથુન ને ચોરી એ તમેશુભના કાર્યરૂપ છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ને તુરિયા આ ચાર અવસ્થા છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ને ચાર અંતઃકરણયુક્ત જાગ્રત છે; અંતઃકરણયુત્ક્રમણુક્ત સ્વપ્ન છે; અંતઃકરણી અજ્ઞાનરૂપ સદ્ભાવસ્વાયુક્ત સુષુપ્તિ છે; ને અંતઃકરણી જ્ઞાનરૂપ એકાગ્રાવસ્થાયુક્ત તુરિયા છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન તથા શુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વનું સૂક્ષ્મ વા લિંગ-શરીર છે. પ્રધાન, શુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ને પાંચ ભૂતો એ માંદીશ તત્ત્વોથી પુરુષ પર છે

॥ ૧૦૫ શુકરહસ્યોપનિષદ્નો સાર ॥

શ્રીમદ્દેવર શુકદેવજીપ્રતિ ઉપદેશ કરે છે:— "ઠં પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ, ઠં અર્હં વ્રજ્યાસ્મિ, ઠં તત્ત્વમસ્મિ ને ઠં અયમાત્મા વ્રજ્યામી આ મહાવાક્યો છે મનુષ્ય જેવડે જીવે છે, સાંભળે છે, સુંબે છે, બોલે છે, ને સ્વાસ્થ્યાગાને તથા નહિ સ્વાસ્થ્યાગાને જાણે છે તે પ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. જલ્લા, ઈંદ્ર, દેવો, મનુષ્યો, અશ્વો ને ગાયોમાં એક ચૈતન્ય છે, તે ચૈતન્ય જ્ઞાન છે, આથી પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. મારામાં પણ તે પ્રજ્ઞાન જ્ઞાન છે. આ વિવાધિહારી શરીરમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા શુદ્ધિના સાક્ષીપણાવડે સ્થિત થઈને સ્ફુરતા છતાં અર્હં (હું) એમ કહેવાય છે. પૂર્ણ પરમાત્મા અર્હં બ્રહ્મ શબ્દવડે વર્ણન કરેલા છે. અસ્મિ (હું) આ એકપણું સ્મરણુ છે તથા હું

બ્રહ્મા હું. સંહિની પૂર્વે નામરૂપથી રહિત એકજ અદિતીય સત્ હતું, અને હમણાં પણ આત્મ તેવાપણું છે, તે તત્ત્વ કહેવાય છે, શ્રોતાનાં શરીર ને ઈન્દ્રિયોથી પર વસ્તુ અહીં તર્વપદ્ધતે કહી છે, અસ્તિત્વે એકતા મઠણ કરાય છે, તેનું એકપણું અનુભવવું. સર્વ આ કમનથી સ્વપ્રકાશપણું ને અપ્રકાશપણું માનેલું છે. જે અંતરંગી માંડીને રૂપરસગંધની અંતર છે તે આત્મા કહેવાય છે. દરમિયાન સર્વ જગતનું તત્ત્વ દ્રશ્યશ્રવ્યકે કહેવાય છે. તે બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશરૂપ છે. આ અનાત્મદર્શિની અવિવેકરૂપ નિદ્રાને પામેલો હું 'તથા મારું' એવા સ્વપ્નને પામ્યો હતો તે હું હવે શ્રીસદ્ગુરુએ સ્પષ્ટ કહેલાં મહાવાક્યની ખોલવડે જાગૃત થયો છું. તત્ત્વપદ્ધતિ વાચ્યાર્થે ઈશ્વર ને લક્ષ્યાર્થે સમ્યક્દર્શન બ્રહ્મ છે તર્વપદ્ધતિ વાચ્યાર્થે જીવ ને લક્ષ્યાર્થે આત્મા છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ ને માયારૂપ ઉપાધિવાળો ઈશ્વર, અંતઃકરણનો અને માયાનો લાગ કરવાથી પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે અવરોધ રહે છે. શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા પ્રથમ વેદાંતનું અવલોકન, પછી મનન અને પશ્ચાત્ નિર્દિષ્ટ્યાસન એ પૂર્ણ જ્ઞાનની કારણ છે. અન્ય વિદ્યાનું જ્ઞાન નશ્વર છે, અને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન અશ્વત્થ પ્રાપ્તિ કરનારું હોવાથી અવિનાશી છે. "

—o—

॥ ૧૦૬ શ્રીજાવાલકર્ણનોપનિષદનો સાર ॥

આત્મ અન્ય નામ દર્શનોપનિષત્ પણ છે. શ્રીકૃત્તત્રિય સાંકૃતિપ્રતિ કહે છે:—“યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રભાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગો છે. અદિસા, સસ, અસતેષ, અકાશ્યર્થ, ક્ષમા, આર્જવ, ક્ષમા, કૃતિ, મિતાહાર ને શૌચ આ દસ યમો છે. વેદોક્ત પ્રકારથી (સ્વર્ગત્યર્થી) ભિન્ન સર્વજન મન, વાણી ને શરીરવડે ક્રાંતિની દિશા ન કરવી તે અદિસા, અથવા સર્વબ્યાપક આત્મા અચ્છેદ્ય ને અપ્રાપ્ત છે એવી શ્રુતિ તે પણ અદિસા છે. જેવું દીકું, સાંભળ્યું કે અનુભવ્યું હોય તેવુંજ ખીજની આગળ કહેવું, ઘા પરબદ્ધ સસ છે, અન્ય સસ નથી એમ જાણવું તે સસ છે. ખીજનાં તણ, રત્ન, સુવર્ણ ને મોતી આદિમાં પ્રદક્ષિણાપૂર્વક મનની વૃત્તિનો જે અભાવ કિંમ આત્મામાં અનાત્મભાવના અવહારનો અભાવ તે અસતેષ છે. મન, વાણી ને શરીરવડે પરદારનો લાગ તથા ઋતુકાલે પોતાની વાચના સમાજમાં એ અકાશ્યર્થ, અથવા અકાશ્યર્થ મનની ગતિ તે અકાશ્યર્થ છે. મન, વાણી ને શરીરવડે સર્વ જ્યોત્ષ્ણ અનુકંપા રાખવી તે ક્ષમા છે. પુત્ર, મિત્ર, ઓ, શત્રુ ને પોતામાં નિરંતર એકરૂપે વર્તવું તે આર્જવ છે. મન, વાણી ને શરીરવડે શત્રુઓએ પીડા કર્યા છતાં શ્રુતિમાં ક્ષોભ ન થયો તે ક્ષમા કહેવાય છે. જ્ઞાનવડેજ સંસારથી મોક્ષ છે, અન્યથા નહિ એવી સમજની પ્રાપ્તિ તે કૃતિ (ધીરજ) છે. ‘હું આત્મા છું, અન્ય નથી,’ આવી દૃઢ શ્રુતિ તે પણ કૃતિ કહેવાય છે. આહારનો યોગો લાગ અવશેષ રાખી જમવું તે મિતાહાર છે. શરીરને માંડી તથા જસવડે પવિત્ર કરવું તે અસતેષ્ય ને ‘હું શુદ્ધ છું’ એવું જ્ઞાન તે આંતરશૌચ છે. શરીર અલંકાર મલિન છે, અને આત્મા અલંકાર નિર્મલ છે એમ બંનેની વિવક્ષણતા હોવાથી વસ્તુતાએ ક્રાંતિ, શૌચ સંભવતું નથી. જ્ઞાનશૌચનો પરિભ્રામ કરીને જે મનુષ્ય આલશૈયમાં પ્રોતિ કરે છે તે મૂઢ સોનાનો લાગ કરીને મારીનું ટુંકું મઠણ કરે છે. જ્ઞાનરૂપ અમૃતવડે તૃષ્ણ થયેલા કૃતાર્થ યોગીને કંઈપણ કર્તવ્ય નથી, ને જે કર્તવ્ય છે, તે તે તત્ત્વવેતા નથી. આત્મવેતાને ત્રણ લોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, તેથી સર્વ પ્રપત્તિથી અદિસાદિ સાધનોવડે અવિનાશી આત્માને જાણુ. તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, જ્ઞાન, ઈશ્વરપૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, હ્રી, મતિ, જપ ને મત આ દસ નિયમો છે. વેદોક્તરીતે કૃત્યપ્રાપ્તિવાળાં શરીરનું શોષણ તે તપ, વા મોક્ષ શું ? ને મને સંસારની પ્રાપ્તિ કેમ મળે છે ? ઇલાહનો વિચાર કરવો તે પણ તપ છે. પ્રારબ્ધાનુસાર જે મળે તેમાં પ્રસન્નતા તે સંતોષ, કિંમ અલોક્યકર્મવૃત્તિના ભોગમાં વૈરાગ્યવડે જે રુદરદિતપણું તે સંતોષ કહેવાય છે. શ્રીતરમાર્તક્રમમાં વિચાર તે આસ્તિક્ય કહેવાય છે. ન્યાયવડે જોગવેલું ધન શ્રદ્ધાવડે સુખાત્મે આપવું તે જ્ઞાન છે. રાગાદિ દાપરહિત હૃદય, અસલાદિ દોષથી રહિત વાણી ને દિશાનિરહિત મન તે ઈશ્વરપૂજન છે. સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અર્નત, ઉત્કૃષ્ટ, આનંદરૂપ, નિશ્ચલ ને સર્વની અંતર રહેલું જે તત્ત્વ છે તે બ્રહ્મ છે એમ જાણવું તે સિદ્ધાંતશ્રવણ છે.

વૈદિકને લૌકિક કૃતિસતકર્મમાં લગ્ન તે સ્ત્રી છે. વૈદિકગ્રંથોમાં શ્રદ્ધા તે મતિ ને શુદ્ધ ઉપદેશ કરવા વૈદિકમંત્રો અભ્યાસ તે જપ કહેવાય છે. ચાત્રાભ્યાસ પણ જપ કહેવાય છે. જપ એ પ્રકારનો છે, વાચિક તથા માનસ. વાચિકજપ એ પ્રકારનો છે, ઉચ્ચૈઃ તથા ઉપાશુ માનસજપ પણ એ પ્રકારનો છે. મનરૂપ તથા ધ્યાનરૂપ. ઉચ્ચૈઃજપથી ઉપાશુજપ સહસ્રશુષ્ક શ્રેષ્ઠ છે, ને ઉપાશુજપથી માનસજપ સહસ્રશુષ્ક શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રોક્ત આચરણ કરવું તે યત છે. સ્વસ્તિક, ગાયત્રી, પદ્મ, વીર, સિંહ, ભદ્ર, મુક્ત, મથુર ને સુખ એ આસનો છે. ૧ ને રીતે બેસવાથી સુખ તથા સ્વર્થ ઉપજે તે સુખાસન છે. અરાગને તે આસને અભ્યાસ કરવો, જેણે આસનનો જપ કર્યો તેણે ત્રણ લોકોનો જપ કર્યો. શરીરના મધ્યમાં કૂચના ઇલાજવડે દંડ છે, તેમાં નાભિ છે. દંડમાં સુપુરણાનાડી છે. પિંગલા, પ્રહા, સરસ્વતી, પૂષા વરૂણા, હસ્તિગ્રહવા, યશસ્વિની, અલ્પુષા, ક્રદ્ધ, વિશ્વોત્તરી, પયસ્વિની, શખિની ને ગાંધારી એ નાડીઓના મૂલ પણ લાંબ છે. એ નાડીઓમાં લલનાડી એટલે સુપુરણાનાડી શ્રેષ્ઠ છે. નાભિની નીચે સુપુરણાના મુખને પકડીને અષ્ટપ્રકૃતિષ્ક કુંડલિની રહી છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકસ, દેવદત્ત ને ધનંજય એ પ્રાણવાયુઓ છે. મસ્તકમાં શીર્ષવૃત્ત, લલાટમાં દેહર, બંને જુ ને દ્વાણુની મધ્યમાં વારાણસી, કુચમાં કુરુક્ષેત્ર, હૃદયમાં પ્રયાગ, હૃદયમાં ચિંતમર ને આધારમાં પુષ્કર છે. આત્મતીર્થનો લાગ કરી જે બહારના તીર્થમાં જાય છે તે હાથમાં રહેલા મહારત્નનો લાગ કરી કાચને શેષ છે, બાવતીર્થ પણ ઉત્પન્ન તીર્થ છે. પાણીથી બરેલાં તીર્થોનું તથા કાષ્ઠાદિના બનાવેલા દેવોનું આત્મોનો અનુભવ કરનાર. યોગીઓ પૂજન કરતા નથી. બહારના તીર્થથી અંતઃતીર્થ ઉત્પન્ન છે. આત્મતીર્થ એ મહાતીર્થ છે, અન્યતીર્થ નિરર્થ છે. જેમ સુરાનું પાત્ર સો વાર જલવડે ધોવામાં આવે તોપણ તે અપવિત્ર રહે છે તેમ કુદ ચિત્ત તીર્થસ્થાનોવડે પવિત્ર થતું નથી. યાત્રીઓનું ચરણોદક લાવશુદ્ધિમાટે અઘાનીઓને તીર્થરૂપ છે. શિવ દેહમાં રિયત છે, છતાં મૂઢજનો તીર્થમાં, દાનમાં, જપમાં, યજ્ઞમાં, કાશમાં ને પાપાણુમાં શિવને જુએ છે. અંતરમાં રહેલા પરમાત્માનો લાગ કરીને જે બહાર રહેલાને સેવે છે તે હાથમાંના લાકડોનો લાગ કરીને યોતાની કાણીઓ આટે છે. યોગીઓ યોતાના અંતઃકરણમાં શિવને જુએ છે, પ્રતિભાઓમાં જોતાં નથી, પ્રતિભાઓ તો અઘાનીઓની લાવનામાટે કહેવી છે. આનંદરૂપ અવિનાશી ભક્તોનો અપરોક્ષ અનુભવ કરીને ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી પર્વતના શિખરપર, નદીના તીરપર, ખીણીના મૂલપાસે, વનમાં અથવા મનોરમ પવિત્રદેશમાં મઠ કરી, તેમાં પૂર્વાભિમુખે વા ઉત્તરાભિમુખે આસનપર બેસી, શરીરને સમાન રાખી, મુખમધ રાખી નાસાગ્રપર દષ્ટિ રાખી, નિશ્ચય યજ્ઞ બેસે પછી બહારના વાયુને સોળ માત્રા-પર્વત ઈલાવડે એથી ઉદરમાં ભરી રિયત થાય, ચોસક માત્રાપર્વત વા યથાસક્તિ કુલક કર્યા પછી પિંગલાવડે બગીસ માત્રાપર્વત ધીરે ધીરે રેચક કરે, પ્રુનઃ પિંગલાવડે સોળ માત્રાપર્વત પૂરક કરી, ચોસક માત્રાપર્વત કુંભક કરી, પશ્ચાત્ ઈલાવડે બગીસ માત્રાપર્વત શનૈઃ શનૈઃ રેચક કરે. એમ ત્રણ સંધિમાં પ્રાણુવામ કરે. એવી રીતે પ્રાણુવામ કરવાથી નાડીઓની શુદ્ધિ થાય છે. શરીરની લગુતા, બહારાસિની દીક્ષિ ને નાદની પ્રકટતા નાડીઓની શુદ્ધિ થવાથી થાય છે. આત્મા સર્વદા શુદ્ધ નિલાનંદરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ છે. અઘાનથી તે મલિન પ્રતીત થાય છે, ને યાનથી તે શુદ્ધ અનુભવાય છે જે અઘાનરૂપ મલ છે તે યાનરૂપ જલથી ધોવાય છે. પ્રસ્વેદજનક પ્રાણુવામ અધમ, કંપજનક મધ્યમ ને શરીરનું ઉત્થાન કરનાર પ્રાણુવામ ઉત્તમ ગણાય છે. ઉત્તમ પ્રાણુવામની પ્રાપ્તિપર્વત પૂર્વ પૂર્વના પ્રાણુવામનો અભ્યાસ કરવો. પ્રાણુવામવડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ને ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રાણુવાયુને નાસાગ્રપર ધારવાથી પ્રાણુનો જપ કરાય છે, નાભિના મધ્યમાં ધારણ કરવાથી, સર્વ રોગની નિવૃત્તિ ને પગના અંગૂઠામાં નિરોધ કરવાથી શરીરની લઘુતા થાય છે. જે પુરુષ જીભવડે વાયુનું આકર્ષણ કરી તેને સર્વદા પીએ છે તે શ્રમ ને દાહથી રહિત યજ્ઞ નિરોધ થાય છે. જીભવડે વાયુને જેથી જીભના મધ્યમાં તેનો નિરોધ કરવાથી

અથવા ઈશ્વરે બહારના વાયુને જેથી બ્રહ્મધર્મા તેનો નિરોધ કરવાથી પુરુષ સૌથી મોટો પાવ છે, એક માસપર્વત તથા સંધ્યાકાલમાં જીવરે વાયુનું આકર્ષણ કરી તેનો નાશિમાં નિરોધ કરે. એમ કરવાથી વાયુથી ઉપેન્નેલા ને પિત્તથી ઉપન્નેલા દોષો નાશ પામે છે. નાસાપુરોવડે વાયુનું આકર્ષણ કરી બંને નેત્રમાં તેનો નિરોધ કરવાથી નેત્રના ને બંને શ્રોત્રમાં નિરોધ કરવાથી શ્રોત્રના દોષો દૂર થાય છે, તેમજ મસ્તકમાં નિરોધ કરવાથી મસ્તકના રોગો દૂર થાય છે. સ્વસ્તિકાસને ખેસી, મનને એકાગ્ર કરી, પ્રયુગ્વરે રૂને; રૂને; અપાનને ઉર્ધ્વ લાવી, બંને કાષ્ઠના અંગૂઠાઓવડે બંને શ્રોત્ર, બંને તર્જનીઓવડે બંને નેત્ર, ને બાહીની ઘાંગળાઓવડે બંને નાસાપુરો બંધ કરી પ્રાણુવાયુને ઘટર્ધમાં ધારણ કરે. એમ કરવાથી સંખ્યો, મેધનો ને પર્વતમાંથી પડતા ઝરણો નાદ સંભળાય છે. એ નાદમાં ચિત્ત સ્થિર થવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ને તેથી સંસારનું તિરોધાન થાય છે. આત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો ક્ષય થાય છે, અજ્ઞાનનો ક્ષય થવાથી રાગાદિના ક્ષય થાય છે, રાગાદિના અભાવથી પ્રુપયપાપનો અભાવ થાય છે, ને તેના અભાવથી પુનઃ સરીરની સાથે સૌમ થતો નથી. સ્વભાવથી નિયમેમાં વિચરનારી છદ્ધિયોને બહાર પાછી જે સર્વ તો અત્યાદાક કહેવાય છે. સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જાણવું એ પણ અત્યાદાર છે. જે જે શુભાશુભ કર્મ થાય તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવાં. તે પણ અત્યાદાર કહેવાય છે. દાંતના મૂલથી કંઠમાં, કંઠથી ઉરમાં, ઉરથી નાભિમાં, નાભિથી કુંડલિનીમાં, કુંડલિનીમાંથી મૂલાધારમાં, મૂલાધારમાંથી ડંઠમાં, ડંઠમાંથી ભરૂમાં, ભરૂમાંથી જીવનમાં, જીવનમાંથી જંઠામાં ને જંઠામાંથી પગના અંગૂઠામાં એમ ક્રમપૂર્વક વાયુનો નિરોધ કરવો તે પણ અત્યાદાર છે. સ્વસ્તિકાસને ખેસી નાસાપુરોવડે વાયુને જેઓને સરીરમાં ભરે છે, પછી બંને પગમાં, મૂલાધારમાં, નાભિમાં, હૃદયમાં, કંઠમૂલમાં, કાકડીમાં, બંને ભૂના મધ્યમાં, લલાટમાં ને મૂર્ધામાં પ્રાણુવાયુને ધારણ કરવો આ પણ અત્યાદાર છે. મનને પ્રયુગ્વરે આત્મામાં ધારણ કરવું તે ધારણ છે. 'સંનિધાનં બ્રહ્મ' હું હું' એમ ચિત્તવત્તું તે ધ્યાન કહેવાય છે. નિત્ય, સર્વ બાપક, નિર્વિકાર ને દોષરહિત આત્મા એક છતાં બ્રાતિવડે બેઠા-પામે છે. 'હું દેહ નથી. પ્રાણ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, ને મન નથી, પણ સર્વદા શિવરૂપ છું, એવી શુદ્ધિ તે સમાધિ કહેવાય છે. જેમ તરંગો સમુદ્રમાં લીન થાય છે તેમ જગત આરામાં લીન થાય છે. જ્યારે સર્વ જૂરોને આત્મામાં જુએ છે, ને સર્વ જૂરોમાં આત્માને જુએ છે ત્યારે સાધક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. "

—:o:—

॥ ૧૦૭ પદ્મકોપનિષદનો સાર ॥

દેવો સત્યલોકમાં જઈ પ્રજાપતિને પૂજતા હવા:— "હે પ્રજો ! અમને નારસિંહચક્ર કહેા. " તેઓને બગવાન પ્રજાપતિ નારસિંહચક્ર કહે છે;— "હ નારસિંહ ચક્રી છે, તેમાં પ્રથમ ચક્ર ચાર આરાવાળું, બીજું ચક્ર ચાર આરાવાળું, ત્રીજું ચક્ર પાંચ આરાવાળું, ચોથું ચક્ર છ આરાવાળું, પાંચમું ચક્ર સાત આરાવાળું ને છઠ્ઠું ચક્ર બાક આરાવાળું છે. પ્રથમ ચક્રનું નામ આચક્ર, બીજા ચક્રનું નામ મુચક્ર, ત્રીજા ચક્રનું નામ મહાચક્ર, ચોથા ચક્રનું નામ સહસ્રોત્કચક્ર, પાંચમા ચક્રનું નામ વુચક્ર અને છઠ્ઠા ચક્રનું નામ અમુરતચક્ર છે. એ ચક્રોમાં છ આંતરવલયો, છ મધ્યવલયો ને છ બાહ્યવલયો છે. છ આંતરવલયોમાં કંગડી છોં, ચોં, ઘેં, છોં, ઝેં ને હુમ્ એ બીજો લખે; છ મધ્યના કુંડલાકાશમાં કમથી નારસિંહાચ, વિષદે, વજ્રનવાય, ધીમદિ, તજઃ ને સિંહ-પ્રચોદયાત્ ॥ એ નારસિંહચક્રની લખે; અને છ બહારનાં વલયોમાં કમથી આનંદાત્મા, પ્રિયાત્મા, જ્યોતિરાત્મા, માયાત્મા, યોગાત્મા ને સમાપ્તાત્મા એ મંત્રો લખે. આ નારસિંહચક્રને ૧૦ મનુષ્ય સરીરપર ધારણ કરે છે તેના પર બગવાન નૃસિંહ પ્રસન્ન થાય છે. "

—:o:—

॥ ૧૦૮ સંન્યાસોપનિષદનો સાર ॥

સંન્યાસી ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે. કાષ્ઠનાં ને ઉપરચનાં ફેવાડાયી કિત્તે અન્ય વાળે ઊતરાયી નંખાવે. મને કોઈ પ્રતિબંધ કરનાર નથી, અને મારે કોઈ દેખે નથી એવા ભાવવડે બંને હાથે ઉઘાડે. સંન્યાસી ક્ષિપ્રાપાત્ર, ચમસ, શીકું, પરસ્પર જોડાયેલાં ત્રણ 'કાઠ, પાદુકા, કંઠા, કોપીન, વ્યાઘ્રહન, ગળાણું, સ્નાન કરવાનું વસ્ત્ર, ઉતરીય ને ત્રણ ફંડ એટલું રાખે, એટલાથી વધારે ન રાખે. તે નદીના તીરપર વાં દેવમંદિરમાં શયન કરે, ને અતિસુખ વા અતિદુઃખવડે ચરીરને તપાવે નહિ. સ્નાન, આચમન તથા શીય વસ્ત્રવડે માથેલા જલથી કરે. કોઈ સ્તુતિ કરે તો તેથી સંભાળ ન પામે, ને કોઈ નિંદા કરે તો તેને શાપ ન આપે. એવી રીતે યત્ન કરી તે ઇન્દ્રિયોના જળ કરે. તે પ્રાણુભાગવડે પ્રાણુપાનનો નિરોધ કરીને અન્નર, અમર, અક્ષર ને અબ્યય તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અભ્યાસવડે જેઓ મૂર્ધાનું ભેદન કરીને પરમગતિને પામે છે તેઓની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.

—:—

॥ ૧૦૯ સરસ્વતીરહસ્યોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીઆશ્વાયન અધિઓપ્રતિ કહે છે:— 'સરવપ્રધાના શક્તિ આપ્યા અને તેને વશ વર્તવનારા ઈશ્વર કહેવાય છે. માયાની બે શક્તિ છે, આવરણશક્તિ ને વિશેષશક્તિ. તેમાં આવરણશક્તિ સ્થાને ઢાંકે છે, ને વિશેષશક્તિ સ્થાનમાં જગતની પ્રતીતિ કરાવે છે. 'પદાર્થમાં છે', 'પ્રતીતિ' થાય છે, પ્રિય છે, અમુક નામ ને અમુક રૂપ આ પાંચ અંશ છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ અંશ સ્થાવર ને બીજા બે જગદ્રૂપ છે, તેમાં સાધક નામોપની ઉપેક્ષા કરી સમ્બિદાનંદપ્રસાદ થાય, અને હૃદયમાં અથવા બહાર સર્વદા તે સ્થાનમાં સમાધિ કરે. ચિત્તમાં રહેલા કામાદિ દશ્ય છે તેના સાક્ષીપણાવડે ચેતનનું ધ્યાન કરવું તે દેહાનુવિદ્સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે, અને 'હું સમ્બિદાનંદ સ્થાન છું' એમ ચિત્તવત્તું તે શબ્દાનુવિદ્સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. શ્વાનુભવની પ્રીતિના આવેશથી દશ્ય ને શબ્દની ઉપેક્ષા કરવાવડે અચલ નિર્વિકલ્પસમાધિ થાય છે. દેહાભિમાન શક્તિ થયે સતે અને પરમાત્મા વિદ્યાત થયે સતે જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં ત્યાં પરમ અમૃત છે. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે હૃદયની અગ્નાદિ ગ્રંથિઓ ભેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશયો હેદાઈ જાય છે, ને કર્મો ક્ષય પામે છે. જીવપણું ને ઈશપણું મારામાં કલ્પિત છે, વસ્તુતાએ નથી એમ જે જાણે છે તે મુક્ત છે એમાં સંશય નથી."

—:—

॥ ૧૧૦ સર્વોપનિષદનો સાર ॥

આનું અન્ય નામ સર્વસારોપનિષદ છે. જડ દેહાદિને આત્મપણાવડે માનવાં તે બુદ્ધિ, અને તેવા અભિમાનની નિવૃત્તિ તે મોક્ષ છે. જડ દેહાદિમાં આત્મપણું અભિમાન કરાવનાર તે અવિદ્યા, ને તે અભિમાન જેવડે નિવૃત્ત થાય છે તે વિદ્યા. જેમાં શ્રોત્ર આદિ ચૌદ કરણોવડે રચ્યદશબ્દાદિની પ્રતીતિ થાય છે તે જગત્ત, જેમાં શબ્દાદિને અભાવ છતાં પણ અંતઃકરણવડે વાસનામય શબ્દાદિની પ્રતીતિ થાય છે તે સ્વપ્ન, ને જેમાં શ્રોત્રાદિ ચૌદ કરણોના ઉપરામ થવાથી વિશેષવિદ્યાનને અભાવ થાય છે તે સુષુપ્તિ. જે ત્રણ અવસ્થાના લાવાભાવને સાક્ષી ને પોતે લાવાભાવરહિત છે તે તુરીય છે. રચ્યદશરીર અનમયકાર, પ્રાણાદિ પ્રાણમયકાર, મન તથા યમેન્દ્રિયો મળીને મનોભયકાર, શુદ્ધિ ને યમેન્દ્રિયોસહિત વિદ્યાનમયકાર ને એ ચારે કારણે જે અજ્ઞાનમાં રિયત થાય છે તે અજ્ઞાન આનંદમયકાર છે. દેહાદિરૂપજીવોપાધિવાળું ચેતન જીવ કહેવાય છે. તે જીવભાવની નિવૃત્તિ જ્ઞાનવિના થતી નથી. આત્માના ઉપાધિરૂપ ક્ષિતચરીર હૃદયગ્રંથિ કહેવાય છે, ને તેમાં જે ચેતન્ય પ્રકાશે છે તે દેવત્રય કહેવાય છે. જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયના આવિર્ભાવ ને તિરોભાવનો દ્રશ્ય તથા પોતે આવિર્ભાવતિરોભાવરહિત સ્વયંપ્રકાશ છે તે સાક્ષી કહેવાય છે. સર્વ પ્રાણીઓની મિથ્યારૂપ શુદ્ધિમાં

નિર્વિહારપણે રિયત ગ્રહેલું એતનકૃત્સ્ય કરવાય છે. સર્વ શરીરાની અંતર રહેલું એતન અંતર્યામી કહેવાય છે. ચિન્માનસ્વરૂપ પ્રલયાત્મા ત્વંપદનો અર્થ છે, અને અવિનાશી, જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ ને આનંદરૂપ જે પરમાત્મા તે ત્વંપદનો અર્થ છે. માયા અનાદિ, કાર્યરૂપે વિનાશી, સત્ત્વો અસત્ત્વો ને સત્ત્વસત્ત્વો વિદ્યશ્ચ, અજ્ઞાનકાલે પોતાનાં કાર્ય દેખાડનારી, જ્ઞાનકાલે નહિ પ્રતીત થનારી, અને આવી અથવા તેવી ન કહી શકાય એવી છે.

—:૦:—

॥ ૧૧૧ સાવિત્રીહપનિપદનો સાર ॥

અગ્નિ, સવિતા ને પૃથિવી સાવિત્રી છે. ન્યાં અગ્નિ છે, ત્યાં પૃથિવી છે, વા ન્યાં પૃથિવી છે ત્યાં અગ્નિ છે. વરુણ, સવિતા ને જલ સાવિત્રી છે. ન્યાં વરુણ છે ત્યાં જલ વા ન્યાં જલ છે ત્યાં વરુણ છે. વાયુ, સવિતા ને આકાશ સાવિત્રી છે. ન્યાં વાયુ છે ત્યાં આકાશ વા ન્યાં આકાશ છે ત્યાં વાયુ છે. યજ્ઞ, સવિતા ને વેદો સાવિત્રી છે. ન્યાં યજ્ઞ છે ત્યાં વેદો છે, વા ન્યાં વેદો છે ત્યાં યજ્ઞ છે. આદિત્ય, સવિતા ને સ્વર્ગ સાવિત્રી છે. ન્યાં આદિત્ય છે ત્યાં સ્વર્ગ કિંવા ન્યાં સ્વર્ગ ત્યાં આદિત્ય છે. મુઃ તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ એ સાવિત્રીનો પ્રથમ પાદ, મુવો મનો દેવસ્ય ધીમહિ એ તેનો બીજો પાદ ને સ્વર્ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાતુ એ તેનો ત્રીજો પાદ છે. જે એ સાવિત્રીને જણ્યું છે તે પુનર્મૃત્યુને જિતે છે.

—:૦:—

॥ ૧૧૨ સીતાહપનિપદનો સાર ॥

પ્રજાપતિ દેવોપ્રતિ કહે છે:—“સીતા એ પ્રકૃતિરૂપ છે. તે શ્રીરામના સાન્નિધ્યથી જન્મતે આનંદમય કરનારી, અને સર્વની ઉત્પત્તિ, રિયતિ ને સંહાર કરનારી છે. તે સર્વવેદમયી, સર્વદેવમયી, સર્વલોકમયી, સર્વકીર્તિમયી, સર્વધર્મમયી, સર્વધર્મશાસ્ત્રમયી ને સર્વના શ્રીરાદિરૂપ છે.”

—:૦:—

॥ ૧૧૩ સુવાલોપનિપદનો સાર ॥

અજન્મા આત્માને જાણીને ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી. સહ, દાન, તપ, અહમ્યર્થ ને વેરાગ્યવડે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે. દમ, દાન ને દયા એ પણ આત્માને જાણવાનાં સાધનો છે. ઝાંનીના પ્રણેા ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, અહીંજ લીન થાય છે. તે જીવતાં અહમ્ છતાં અહમને પામે છે. અહુ અધ્યાત્મ, જોવાયોગ્ય પદાર્થ અધિભૂત ને આદિત્ય અધિદેવતા; શ્રોત્ર અધ્યાત્મ, શ્રોત્ર અધિભૂત ને દિશા અધિદેવતા; નાસિકા અધ્યાત્મ, શુલ્લવાયોગ્ય વસ્તુ અધિભૂત ને પૃથિવી અધિદેવતા; જીભ અધ્યાત્મ, રસવાણી વસ્તુ અધિભૂત ને વરુણ અધિદેવતા; ત્વચા અધ્યાત્મ, સ્પર્શ કરવાયોગ્ય પદાર્થ અધિભૂત ને વાયુ અધિદેવતા; મન અધ્યાત્મ, મનના વિષય અધિભૂત ને ચંદ્ર અધિદેવતા; છુદ્ધિ અધ્યાત્મ, જાણવાનો વિષય અધિભૂત ને અહમ અધિદેવતા; અહંકાર અધ્યાત્મ, અહંકારનો વિષય અધિભૂત ને રૂદ્ર અધિદેવતા; ચિત્ત અધ્યાત્મ, ચિંતનનો વિષય અધિભૂત ને ક્ષેત્ર અધિદેવતા; વાણી અધ્યાત્મ, બોલવાનો વિષય અધિભૂત ને અગ્નિ અધિદેવતા; હાથ અધ્યાત્મ, ગ્રહણ કરવાયોગ્ય વસ્તુ અધિભૂત ને ઇંદ્ર અધિદેવતા; પગ અધ્યાત્મ, જવાયોગ્ય દેશ અધિભૂત ને વિષ્ણુ અધિદેવતા; પાંચ અધ્યાત્મ, લાગ કરવાયોગ્ય મલ અધિભૂત ને શુક્ર અધિદેવતા; અને ઉપર અધ્યાત્મ, આનંદનો વિષય અધિભૂત ને પ્રજાપતિ અધિદેવતા છે. એ સર્વ અધ્યાત્મ, અધિભૂત ને અધિદેવતામાં જે રહેલ છે તે આત્મા છે. તે આત્માને અજર, અવિનાશી, અલય, શોકરહિત ને અનંત એમ ઉપાસવો. પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, શુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, ને પ્રકૃતિ એ સર્વમાં અંતર્યામિરૂપે નારાયણ રહ્યા છે. તે સર્વજ્ઞોના અંતરાત્મા, પાપરહિત, દિવ્ય ને એક છે. જે નિર્બળ આત્માને જાણ્યું છે તે નિર્બળ થાય છે. તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, મોઢ પામતો નથી, મોઢાતો નથી, ઠાઠ પામતો નથી, ઉઠાતો નથી, કપતો નથી, ને કોપ કરતો નથી. એ આત્મા માત્ર સેંકડો શાઓવડે,

પણાં શાસ્ત્રોના શ્રવણવડે, શ્રુદિવડે, વેદોવડે, યજ્ઞોવડે, ઉપતથોવડે, સાંખ્યવડે, યોગવડે તે આશ્રમોવડે પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિશા ને સમાધાનાદિ સાધનો સંપાદન કરી, વિધિવત્ પત્ન કરવાથી તેનો માધ્યાત્મકાર થાય છે. સર્વે દોષો ઘટકાર્માં આતપ્રોત છે. વિવેકી ઘટકોનો અનુભવ કરી ચમતા, ગર્વને બંધનો લાગ કરે.

॥ ૧૧૪ સૂર્યોપનિષદનો સાર ॥

અમે સૂર્યદેવના શ્રેષ્ઠ તેજનું ધ્યાન કરીએ છીએ, જે સૂર્યદેવ અમારી શુદ્ધિઓને શુભમાર્ગમાં પ્રેરે છે. સૂર્ય એ સ્થાવરજંગમના આત્મા છે. સૂર્યથી પ્રસિદ્ધ આ ભૂતો ઉપજે છે. સૂર્યથી યજ્ઞ, પર્વન્ય ને અન્નાદિ ઉપજે છે. હે આદિત્ય! આપને નમસ્કાર. આપજ કર્મ કરનારા છે. આપજ પ્રત્યક્ષ ઘટકો છો, આપજ પ્રસક્ષ વિષ્ણુ છો, આપજ પ્રસક્ષ રૂદ્ર છો, અને આપજ પ્રસક્ષ યજ્ઞવેદ, યજુર્વેદ સામવેદ ને અથર્વવેદ છો. આદિત્યથી વાયુ, ભૂમિ, જલ, પ્રકાશ, દેવો ને વેદો ઉપજે છે. આદિત્ય ઘટકો છે. આ આદિત્યજન મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત અહંકાર છે. આદિત્યજન બ્યાન, સમાન, ઉદાન, અપાન, પ્રાણ, શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના, માણુ, વાણી, હાથ, પગ, પાતુ ને ઉપસ્થપ છે. સૂર્યથી ભૂતો ઉપજે છે, સૂર્યવડે તેમનું પાલન થાય છે, ને સૂર્યમાં તેઓ લય પામે છે. જે સૂર્ય છે તે હજુ છે. આદિત્યને અમે ભણીએ છીએ, સદસકિરણુવાળાનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, તે સૂર્ય અમને સન્માર્ગમાં પ્રેરે. ઓ યુગિ: સૂર્ય આદિત્ય આ મનનો જે નિલમ્પ્રતિ જપ કરે છે તે માની થાય છે. જે સૂર્યની અભિસુખ રહી તે ચમતો જપ કરે છે તે મહારાગતા ભયથી મોકળો થાય છે, તેનું હારિત્ર્ય નાશ પામે છે, ને તે પવિત્ર થાય છે.

॥ ૧૧૫ સૌભાગ્યલક્ષ્મીઉપનિષદનો સાર ॥

યોગવડે યોગ ભણવાયોગ છે, યોગથી યોગ વૃદ્ધિ પામે છે, જે યોગવડે પ્રમાદરહિત છે તે યોગી ચિરકાલ આનંદ ભોગવે છે. પૂરી નિદ્રા કરવાથી, અજ પચી જવા દેવાથી, અદ્ય ભોજન કરવાથી, શ્રમ થોડો કરવાથી, વા પ્રાણાયામ કરવાથી લયદોષ દૂર થાય છે. મુખવડે બહારના વાયુને ચરીરમાં ખેંચી પગી બંને કાન, બંને આંખો, બંને નાસાપુટ ને મુખને બંને હાથના અંગૂઠા, તળેલી, મધ્યમા તથા બીજી અંગળોના વડે બંધ કરીને બેસવાથી પવિત્ર નાદ સંભળાય છે. હું એવા હાવનો લાગ કરીને તથા જગદભાવનો સ્વાગ કરીને નિર્વિકલ્પભાવમાં ગિયત થયેલો વિદ્વાન શોક કરતો નથી. જેમ જલમાં સૂંધવ નાખવાથી તે એકપણાને પામે છે તેમ આત્મા ને મનનું એકપણું તે સમાધિ કહેવાય છે.

॥ ૧૧૬ સ્કંદોપનિષદનો સાર ॥

શ્રીસ્કંદ કહે છે:— “હે મહાદેવ! આપની કૃપાના લેણવડે હું અમૃત છું, વિદ્યાનધન છું, ને સિવ છું. અંતઃકરણ વિષયાહાર થતાથી ચેતાનું સ્વરૂપ પ્રતીત થતું નથી, અને અંતઃકરણના નાશવડે જ્ઞાનમાન દરિજા રહે છે. હું જ્ઞાનમાન ને અજ્ઞાના છું, મારાથી સિવ સર્વ જડ સ્વપ્નના જેવું છે. જીવોનો તથા જડોનો જે દ્રશ છે તે જ્ઞાનરૂપ અમૃત છે, તેજ મહાદેવ છે, ને તેજ મહાદેવ છે. તેજ જ્યોતિષોનું જ્યોતિ, તેજ પરમેશ્વર ને તેજ ઘટકો છે, તે ઘટકો હું છું એમાં સંશય નથી. જ્ઞાન દેહિત સિવ છે, જેમ ફેતરાથી બંધાયેલી ડાંગર છે, ને ફેતરાના અઘાવમાં તકેડ છે તેમ કર્મથી બંધાયેલો જીવ છે, ને કર્મના નાશમાં સદાશિવ છે. સિવનું હૃદય વિષ્ણુ ને વિષ્ણુનું હૃદય સિવ છે, વિષ્ણુ સિવમય છે, ને સિવ વિષ્ણુમય છે. દેહ દેવાલય છે, ને જ્ઞાન કેવલ સિવ છે તે સિવનું અત્યંતરૂપ નિર્માલ્ય કાંઈને સોદહાવડે પૂજન કરવું અસંભવ્ય જ્ઞાન ને વિષયરહિત મન એ ધ્યાન છે. મનના મલનો લાગ તે સ્નાન ને ઈદ્રિયોનો નિમગ્ન તે શીલ્ય છે. અવશ્ય જન્મત એ સિદ્ધા છે. સાધક દૈતરહિત એકાંતમાં દંડ નિશ્ચયવાળો થતો વળે.”

॥ ૧૧૭ હંસોપનિષદનો સાર ॥

જેમ કાશમાં અગ્નિ ને તલમાં તેલ છે તેમ સર્વ શરીરમાં પ્રાણ તથા બુદ્ધિષ્ઠિ ઉપાધિવાળું ચેતન છે. તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી પુરુષ જન્મમરણચક્ર સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. અંગૂઠાથી આધારસ્પર્શપર્યંતના અપાનવાયુને શુદ્ધ તથા ઉપરચરને સંકોચી આધારચક્રમાં ફેંધી, પછી લાંબી તેને સ્વાધિષ્ઠાન-ચક્રકાગળ લાવી, લાં તેને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરાવી, પછી પ્રાણસહિત તેને કમથી મણિપુરક, અનાહત, વિશુદ્ધ, આઠા ને સદસદસમાં લઈ જાય. પ્રાણને ઉપર લઈ જતી વેળા હું ત્રણ માત્રરૂપ હું એવું ખ્યાન કરવું. આધારથી અંતરસ્પર્શપર્યંત શુદ્ધસ્પર્શિકાના વર્ણનેવો જે વર્ણ તે પરમાત્મા છે. રાતદિવમમાં ૨૧૬૦૦ હંસ એવા અજ્ઞાપાત્ર થાય છે. હૃતપદ્મની આઠ પાંખડી છે. જીવ જ્યારે તે ચક્રની પૂર્વલણીની પાંખડીમાં હોય ત્યારે તેની યુગ્મમાં મતિ થાય છે, અગ્નિજ્વાળાની પાંખડીમાં હોય ત્યારે તેને નિદ્રા, આલસ્ય, ક્રોધ ને મૂર્છા થાય છે, હૃદયજ્વાળાની પાંખડીમાં રિચત હોય ત્યારે તેનામાં ક્રૂંતા પ્રતીત થાય છે, નૈઋત્યજ્વાળાની પાંખડીમાં હોય ત્યારે તેની પાપમાં મતિ થાય છે, પશ્ચિમજ્વાળાની પાંખડીમાં હોય ત્યારે તેને ક્રીડા કરવાની બુદ્ધિ ઉપજે છે, વાયવ્યજ્વાળાની પાંખડીમાં હોય ત્યારે દેશાતરમાં જવાની મતિ થાય છે, ઉત્તરદિશાજ્વાળાની પાંખડીમાં હોય ત્યારે વિષયમાં પ્રીતિ થાય છે, ને ઈશાનજ્વાળાની પાંખડીમાં તેની રિચતિ હોય ત્યારે દ્રવ્યનો લોભ થાય છે. તે કમલના અધ્યમાં જ્યારે જીવ રિચત હોય છે ત્યારે તેને આ લોક પરલોકના વિષયોમાં વેરાગ્ય થાય છે. હસમંત્રની સંખ્યા જ્યારે એક કરેલ થાય છે ત્યારે પુરુષ નાદનો અનુભવ કરે છે. તે નાદ દશ પ્રકારનો છે, ચિણ્, ચિણ્ચિણ્, ધંડાનાદ, સંખનાદ, વીણાનો જ્વનિ, તાલધ્વનિ, વેણુધ્વનિ, બેરીનાદ, મૃદગનાદ ને મેઘનાદ. તેમાં પ્રથમના નવ નાદનો લાગ કરીને દશમાનો અભ્યાસ કરે. પ્રથમ નાદના અનુભવથી અંગેમાં ચિણ્ચિણ્ થવા લાગે છે, બીજાના અનુભવમાં ગાત્ર ત્રુટતા હોય એમ જણાય છે, ત્રીજાના અનુભવમાં પ્રસવે ઉપજે છે, ચોથાના અનુભવમાં મસ્તક ઠપે છે, પાંચમાના અનુભવમાં તાણુ ટપકે છે, છઠ્ઠાના અનુભવમાં અમૃતના પાન જેવો અનુભવ થાય છે, સાતમાના અનુભવમાં શૂદ્ધતરવોળું વિતાન થવા લાગે છે, આઠમાના અનુભવમાં પરાવાચાતું જ્ઞાન થાય છે, નવમાના અનુભવમાં અંતર્ધ્વન થવાનું આમર્થ્ય તથા દિવ્યનેત્રાનો લાભ થાય છે, ને દશમાના અનુભવમાં સાધક અભારૂપ થાય છે. અભારમાં મન વિલીન થવાથી પુરુષ સંકેપવિહારહરિત તથા પુરુષપાપથી રહિત થાય છે.

॥ ૧૧૮ હયગ્રીવોપનિષદનો સાર ॥

ॐ ઓં હ્રોં ॐ નમો ભગવતે હયગ્રીવાય વિષ્ણવે મહં મેઘાં પ્રજ્ઞાં પ્રયચ્છ સ્વાહા તથા ॐ ઓં હ્રોં પેં પેં પેં હ્રોં હ્રોં સોઃ સૌં હ્રીં ॐ નમો ભગવતે હયગ્રીવાય મહં મેઘાં પ્રજ્ઞાં પ્રયચ્છ સ્વાહા ॥ એ શ્રીહયગ્રીવના મંત્રો છે. તે મંત્રોનો જપ કરનારપર હયગ્રીવ પ્રસન્ન થાય છે.

સર્વ ઉપનિષદોમાં જે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન-કરેલો છે તેનું આચાર્યભગવાને આ અક્ષરનામાવલિસ્તોત્રમાં અતિસંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તે સ્તોત્ર જિજ્ઞાસુને મનન કરવાયોગ્ય હોવાથી નીચે આપવામાં આવે છે:—

॥ વ્રહ્મનામાવલિસ્તોત્રમ્ ॥

સકૃચ્છ્રવણમાત્રેણ વ્રહ્મજ્ઞાનં યતો ભવેત્ । વ્રહ્મનામાવલિમાલા સર્વેષાં મોક્ષસિદ્ધયે ॥ ૧ ॥
જે અક્ષરનામાવલિમાલાના એક વાર શ્રવણમાત્રરૂઝે જિજ્ઞાસુને અક્ષરજ્ઞાન થાય છે તે અક્ષરનામાવલિમાલા સર્વ જિજ્ઞાસુઓની મોક્ષસિદ્ધિમાટે થાઓ—સર્વ જિજ્ઞાસુઓને જ્ઞાનવડે મોક્ષ આપનારી થાઓ. ૧

અસંગોઽહમસંગોઽહમસંગોઽહં પુનઃ પુનઃ । સચિદાનંદરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૨ ॥

હું અસંગ-નિર્લેપ-હું, હું અસંગ હું, પુનઃ પુનઃ હું અસંગ હું, હું સચ્ચિદાનંદરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૨

નિત્યશુદ્ધવિમુક્તોઽહં નિરાકારોઽહમવ્યયઃ । શૂમાનંદસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૩ ॥

હું નિસશુદ્ધ ને અત્યંતમુક્ત હું, હું નિરાકાર હું, હું અવિહારી હું, હું શૂમાનંદસ્વરૂપ હું, હું અવિનાશી હું. ૩

નિત્યોઽહં નિરવ્યયોઽહં નિરાકારોઽહમચ્યુતઃ । પરમાનંદસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૪ ॥

હું નિત્ય હું, હું નિર્લેપ હું, હું નિરાકાર હું, હું અચ્યુત હું, હું પરમાનંદસ્વરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૪

શુદ્ધચૈતન્યરૂપોઽહમાત્મારામોઽહમેવ ચ । અત્વંદાનંદરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૫ ॥

હું શુદ્ધચૈતન્યરૂપ હું, અને હું આત્મામાં રમણ કરનારો હું, હું અત્વંદાનંદરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૫

શાશ્વતાનંદરૂપોઽહં શાંતોઽહં પ્રકૃતેઃ પરઃ । મલ્લકૃચૈતન્યરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૬ ॥

હું શાશ્વત આનંદરૂપ હું, હું શાંત હું, હું પ્રકૃતિથી પર હું, હું મલ્લકૃચૈતન્યરૂપ હું, હું અવિનાશી હું. ૬

તત્ત્વાતીતઃ પરમાત્મા મધ્યાતીતઃ પરઃ શિવઃ । માયાતીતઃ પરં જ્યોતિરહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૭ ॥

મહાત્ત્વાદિ તત્ત્વોથી પર પરમાત્મા હું હું, હું મધ્યમાં પ્રતીત યતા સંસારથી પર ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ હું, માયાથી પર પરમત્યોતીરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૭

નામરૂપવ્યતીતોઽહં ચિદાકારોઽહમચ્યુતઃ । સુત્તરૂપસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૮ ॥

હું નામરૂપથી અત્યંત પર હું, હું ચૈતન્યરૂપ હું, હું અચ્યુત હું, હું સુત્તરૂપ હું, હું અવિનાશી હું. ૮

માયા તત્કાર્યદેહાદિ મમ નાસ્ત્યેવ સર્વદા । સ્વપ્રકાશૈરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૯ ॥

માયા ને તેનાં કાર્ય દેહાદિ સર્વદા મારાં નથીજ, હું કેવલ સ્વપ્રકાશરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૯

શુભ્રવ્યવ્યતીતોઽહં બ્રહ્માદીનાં ચ સાક્ષ્યહમ્ । અનંતાનંતરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૦ ॥

હું શુભ્ર શુભ્રથી અત્યંતરહિત હું, હું બ્રહ્મા આદિનાં સાક્ષી હું. હું દેશ ક્ષેત્ર ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત હું, હું અવિનાશી હું ૧૦

અન્તર્ધામિસ્વરૂપોઽહં કૂટસ્થઃ સર્વગોઽસ્મ્યહમ્ । પરમાત્મસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૧ ॥

હું અન્તર્ધામિસ્વરૂપ હું, હું કૂટસ્થ-લહારની ઓરણી પોઠે નિર્વિકાળ-હું, હું સર્વવ્યાપક હું, હું પરમાત્મસ્વરૂપ હું, હું અવિનાશી હું. ૧૧

નિષ્કલોઽહં નિષ્ક્રિયોઽહં સર્વાત્મા ચ સનાતનઃ । અપરોક્તસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

હું પ્રાણાદિ કથારહિત હું, હું ક્રિયારહિત હું, હું સર્વનો આત્મા તથા સનાતન હું, હું અપરોક્તરૂપ હું, હું અવિનાશી હું. ૧૨

દ્વંદ્વાદિસાક્ષિરૂપોઽહમચલોઽહં સદ્બોદિતઃ । સર્વસાક્ષિસ્વરૂપોઽહમહમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૩ ॥

હું માનાપમાનાદિ દ્વંદ્વોનો સાક્ષી હું, હું અચલ હું, હું સર્વના પ્રાગ્ધ્યાન હું, હું સર્વ સ્થાવરજંગમના સાક્ષીરૂપ હું, હું અવિનાશી હું ૧૩

મજ્ઞાનધન એવાહં વિજ્ઞાનધન એવ ચ । અર્ત્તાઽહમ્મોક્તાઽહમ્મવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૪ ॥

હું પ્રજ્ઞાનધન છું, હું વિજ્ઞાનધન છું, હું અર્ત્તા છું, હું અમોક્તા છું, હું અવિનાશી છું. ૧૪

નિરાધારસ્વરૂપોઽહં સર્વાધારોઽહમેવ ચ । આત્મકામસ્વરૂપોઽહમ્મવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૫ ॥

હું નિરાધારસ્વરૂપ છું, હું સર્વના આધારરૂપ છું, હું આત્મકામસ્વરૂપ છું, હું અવિનાશી છું. ૧૫

તાપત્રયવિમુક્તોઽહં દેહત્રયવિલક્ષણઃ । અવસ્થાત્રયસાક્ષ્યસ્મિં હૃદમેવાહમવ્યયઃ ॥ ૧૬ ॥

હું ત્રણ તાપથી અત્યંત મોક્ષો છું, હું ત્રણ શરીરથી અત્યંત વિલક્ષણ છું, હું ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છું, હું અવિનાશી છું. ૧૬

દગ્ધદ્યૌ દ્વૌ પદાર્થૌ સ્તઃ પરસ્પરવિલક્ષણૌ ।

દગ્ધબ્રહ્મ દૃશ્યં માયેતિ સર્વવેદાન્તર્હિદિમઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રશ્ય ને દૃશ્ય એવા બે પદાર્થ આ વિશ્વમાં છે, તે પરસ્પર વિપરીતલક્ષણવાળા છે, તેમાં દ્રશ્ય બ્રહ્મ છે, ને દૃશ્ય માયા છે આ સર્વ ઉપનિષદોનો ડંકા છે. ૧૭

ઘટકુટ્ટાદિકં સર્વં મુક્તિકામાત્રમેવ ચ ॥

તદ્બ્રહ્મ જગત્સર્વમિતિ વેદાન્તર્હિદિમઃ ॥ ૧૮ ॥

ઘડો ને બોત આદિક સર્વ માત્ર માટીનું છે તેમ સર્વ જગત્ નામરૂપનો આધ કરતાં બ્રહ્મનું છે એવો સર્વ ઉપનિષદોનો ડંકા છે. ૧૮

અહં સાક્ષીતિ યો વિદ્યાદ્વિચ્ચૈનં પુનઃ પુનઃ ।

સ એવ મુક્તોઽસૌ વિદ્વાનિતિ વેદાન્તર્હિદિમઃ ॥ ૧૯ ॥

આ દૃશ્યને પુનઃ પુનઃ પોતાથી પૃથક્ કરી “હું સાક્ષી છું” એમ ને જાણે છે તેમ મુક્ત છે, ને આજ્ઞાવાની છે એવો સર્વ ઉપનિષદોનો ડંકા છે. ૧૯

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મેવ નાપરઃ ।

અનેન વેદ્યં સચ્છાત્તમિતિ વેદાન્તર્હિદિમઃ ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે, ને જીવ બ્રહ્મનું છે, તેનાથી જિજ્ઞાસુ નથી, આ કથનવડે સત્સાચ જાણવાયો છે, આ સર્વ ઉપનિષદોનો ડંકા છે. ૨૦

અંતઃજ્યોતિર્બહિઃજ્યોતિઃ પ્રત્યગ્જ્યોતિઃ પરાત્પરઃ ।

જ્યોતિર્જ્યોતિઃ સ્વયંજ્યોતિરાત્મજ્યોતિઃ શિવોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपद्मिनाजकाचार्यधीमच्छंकराचार्यविरचितं ब्रह्मनामावलिस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

હું અંતઃજ્યોતિરૂપ, બહારના પ્રકાશરૂપ, સર્વોત્તરજ્યોતિરૂપ, માયાથી પર સર્વજ્યોતિઓના જ્યોતિરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, આત્મજ્યોતિરૂપ ને દૃશ્યાણુરૂપ છું. ૨૧

એ પ્રમાણે શ્રીમત્પરમહંસ પદ્મિનાજકાચાર્ય શ્રીમત્શંકરાચાર્યવિરચિત બ્રહ્મનામાવલિસ્તોત્રની તાત્પર્ય દીપિકાનામની દીકા સમાપ્ત થય.